

2° Exeg. 247 g - 2

247°

OPERVAM
THEOLOGICORVM
TOMVS SECVNDVS,
CXXIIII
ANNOTATIONES

QVATVOR EVANGELIA
ET
ACTA APOSTOLORVM

<36609416510019

<36609416510019

Bayer. Staatsbibliothek

HVGONIS GROTH
O P E R V M
THEOLOGICORVM

TOMVS SECVNDVS,

continens

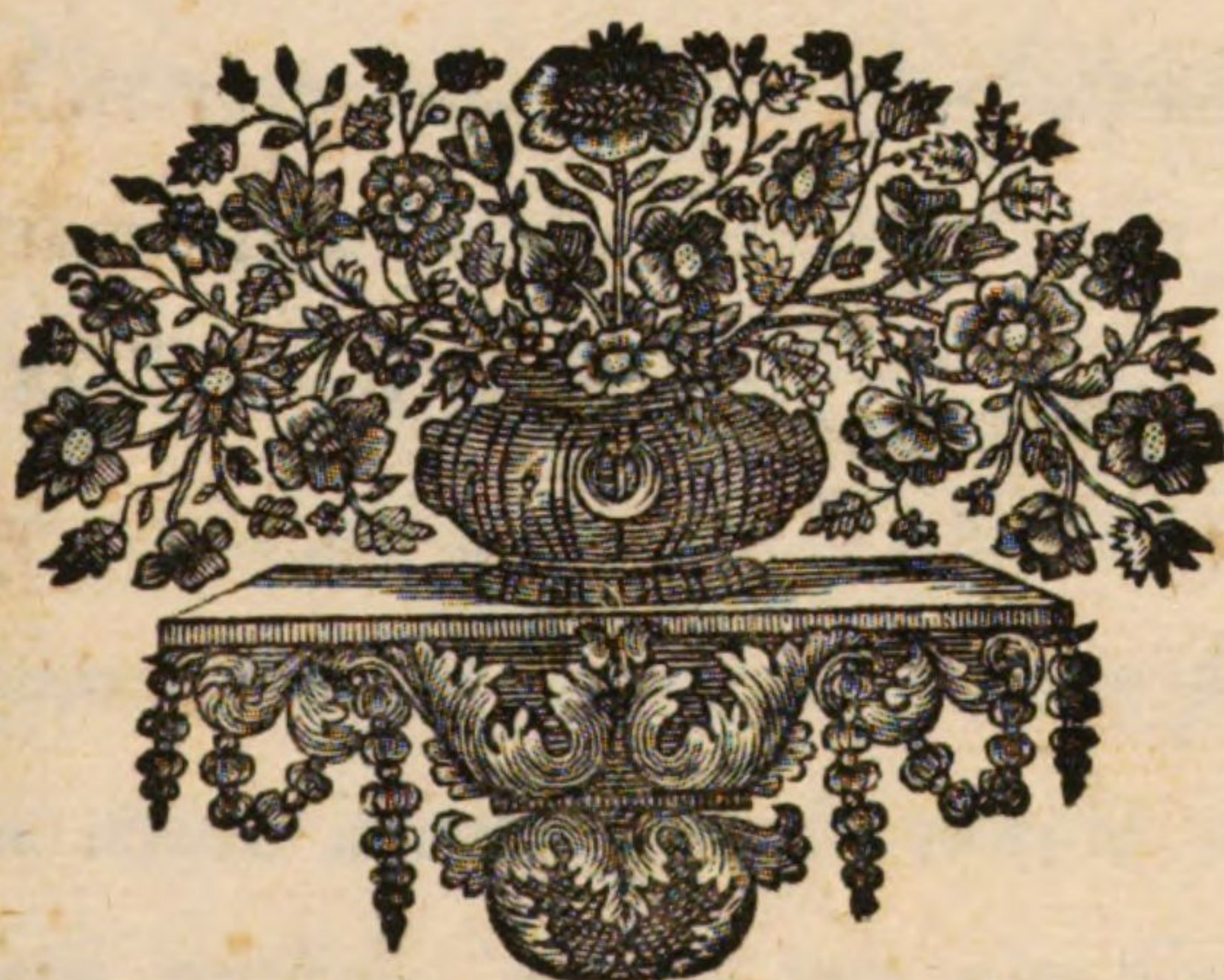
A N N O T A T I O N E S

I N

QVATVOR EVANGELIA

E T

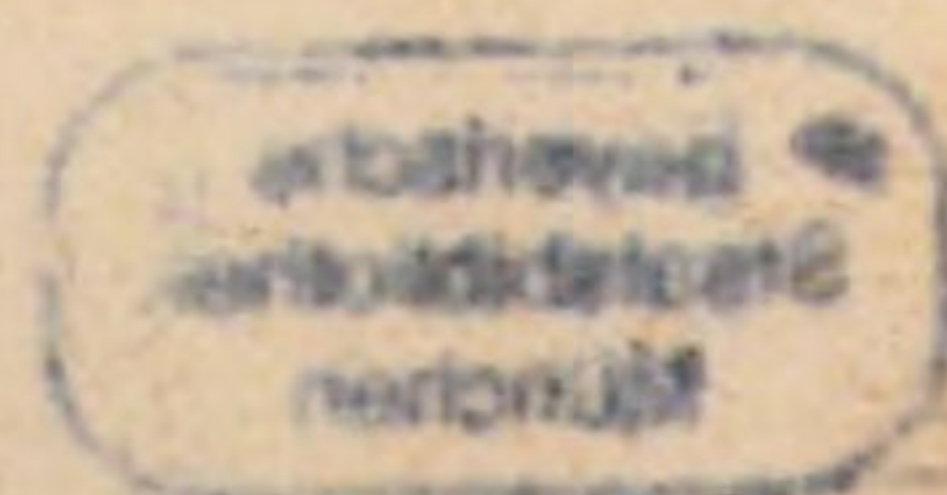
A C T A A P O S T O L O R V M.

B A S I L E Æ,

Apud E. & J. R. THVRNISIOS, Fratres.

M D C C X X X I I.

THEOLOGICORVM
OPERVVM
TOMVS SECVNDVS

CONTINENS
ANNOTATIONES
IN

QVATVOR EVANGELIA
ET
ACTV APOSTOLORVM

PAULVS

APRILIS 1871. THURNISIOS, FRANKFURT
H. 100. 11. 11

L E C T O R I C H R I S T I A N O

H. G R O T I V S.

 I quis dicat me quæ ad Evangelia scripsi debere aliis qui in eodem se argumento exercuerunt, is neque penitus mentietur, neque penitus verum dicet. Ego per omnes eos qui scripsere antebac profecisse me non diffiteor, quin gaudeo etiam gloriatorque. Itaque omnibus me eis gratiam habere puta, quasi nominassem singulos. Peperci autem plerumque recitandis nominibus quod ea videam factioso hoc seculo magis ad oblimandum quam ad defœcandum iudicium valere. Mibi autem, cum ista annotarem captivus, cum perficerem privatus, cum ederem in aliquo jam bonore constitutus, propositum semper fuit, non alicui earum servire partium, in quas ingenti sæculi nostri malo divisi sumus Christiani, sed Christianis plane omnibus, meaque dirigere ad notitiam Evangelicæ veritatis & incrementum pietatis ejus, ad quam omni studio debemus contendere, si ex tanto nomine censeri volumus. Cæterum videbit qui & priorum & hæc nostra scripta cum curâ leget, etiam tunc cum aliorum sequor sententias, nova à me adjungi argumenta quibus eas sustentem: & cum ab aliis abeo, rationes cur id faciam diligenter à me adscribi. Testor autem, si quid usquam à me scriptum est pugnans cum iis Sacræ Scripturæ sensibus, quos Ecclesiæ Christianæ à prima ætate acceptos perseverante consensu tenuere, quod repertum non iri satis confido, me id pro non scripto habere ac mutare paratissimum.

Continetur hoc Volumine

ANNOTATIONES

Ad Euangelium secundum	Matthæum,	3
	Marcum,	291
	Lucam,	330
	Joannem,	473
Ad Acta Apostolorum,		579

H V G O N I S G R O T I I
A N N O T A T I O N E S
I N L I B R O S
E V A N G E L I O R V M.

H KAINH ΔΙΑΘΗΚΗ, NOVVM TESTAMENTVM] Tribus modis homines hominibus obligantur, Lege, Sponsione, Testamento; quæ ita inter se distincta sunt ut tamen communitate juris cohæreant: unde & Legem συνθήκης [conventionis] nomine definivit Aristoteles ex Sophista Lycophrone, & post eum Demosthenes, quod Papinianus sponsionem transtulit: & pacta contractuum leges vocantur, & testatoris voluntas lex dicitur, natumque hinc verbum testamenti proprium legare. Nam (ut erat in Tabulis duodecim) *uti quisque rei suæ legasset, ita jus esto.* Apud Græcos verbum est quod tria ista complectitur, διατίθεσθαι [disponere], quod de legibus usurpat Plato, de sponsione Aristophanes, de testamento Isocrates, alique. Cui consequens est nomen διαθήκη æque late patens; nam & testamentum frequentissime designat, & pro sponsione ponitur apud eum quem dixi Aristophanem, & pro legibus usurpatum est ab Orphicis & Pythagoristis. nam hi præscriptas suo gregi vivendi normas διαθήκας vocabant. Communis quoque est legibus & sponsionibus sanctio. Nam pacta, præsertim publica, quæ fœdera dicuntur, antiquitus sanciri solebant pecude cæsa, ipsaque vox sancienti, ut recte à Servio est observatum, à sanguine deducitur: quæ causa Hebræos magistros movit ut crederent ברית [pactum] deductum à כרת, quod pro succidere usurpatur, & Latinos, ut fœdus à feriendo derivarent. Atque hinc fœdus percutere, loquendi modus Hebræis Græcis Latinisque pariter usitatus: qua de re iterum agendi ad caput xxxvi dabitur occasio. In legibus autem Sanctio dicitur ea pars quæ sanguinem delinquentis legi consecrat. Hinc Hebræi voces ברית [pactum] & חוק [statutum] sæpe alteram per alteram exponunt. Rursum lex cum testamento hoc habet commune, quod neutrum conventionem indiget. Nam & heres eo ipso quod heres est præstare debet factum defuncti, & subjectus alterius imperio eo ipso quod subjectus est ejusdem legibus parere debet. conventio autem in hoc cum testamento congruit, quod & contrahendi & hereditatis adeundæ initium solet esse liberum; at subjectionis non item, ut quæ multis in locis ex origine sola descendat.

Hæc cum ita sint, quæri potest cur Septuaginta interpretes, quos secuti sunt omnes Hellenistæ, atque inter eos viri sancti qui Evangelia

atque Epistolas scripserunt, vocem Hebræam ברית [pactum] interpretari maluerint διαθήκην [testamentum] quàm aut συνθήκην [conventionem], ut fecit Aquila, aut aliter etiam; quippe cum multas ejus significationis voces suppeditet Græcæ linguæ ubertas. Videntur igitur mihi eo respexisse quod latius pateret vox Hebræa ברית [pactum] quàm Græca συνθήκη [conventio], aut alia quæ vim similem obtinet. Nam συνθήκαι [conventiones] ex consentienti duarum voluntatum testimonio vinculi potestatem accipiunt. At quod Moses aliique ברית [pactum] vocant, plerumque est ejusmodi ut nullum partis alterius consensum requirat, cum obligandi vis ei adsit ex solo superioris, puta Dei, jussu atque imperio, qui tamen interdum sponte sua se quoque promittendo obliget: ut solent legum auctores quoties præmia addunt legibus. Quia vero vocem Hebræam unam una quoque Græca exprimere studebant Senes eruditissimi, ideo etiam ubi ברית [pactum] ad conventiones mutuas pertinebat, ut i Regum v, 12. atque alibi, generali vocabulo διαθήκης uti maluerunt: credo quod ipsam quoque vocem ברית ab alia notione vocis כרת [creare] natam arbitrarentur. Nam כרת ut proprie creare, ita similitudinis jure ordinare atque διατίθεσθαι significat: quo factum est ut Iudæi Hellenistæ etiam τὸ κλίζειν [creare], quod Hebræo כרת respondet, ad eum significatum produxerint. Neque enim aliter potest accipi illud apud Iesum Sirachiden, Ecclesiastici xi, 16. πλάνη καὶ σκότος ἀμαρτωλοῖς συνέκλυσται [error & tenebra peccatoribus concreatæ sunt]. & xxxix, 35. πῦρ καὶ θάλασσα καὶ λιμὸς καὶ θάνατος, πάντα ταῦτα εἰς ἐκδίκησιν ἐκλίσται [ignis, grando, fames & mors, omnia hæc ad vindictam creatæ sunt]. & xl, 1. ἀσχολία μεγάλη ἐκλίσται παντὶ ἀνθρώπῳ [occupatio magna creatæ est omnibus hominibus]. & ibid. 9. θάνατος καὶ ἔρις, καὶ ρομφαία καὶ αἷμα, ἐπαγωγὴ λιμὸς καὶ συντρίμμα καὶ μάστιγος, ἐπὶ τὰς ἀνόμους ἐκτίσθη [mors & contentio, & romphæa & sanguis, oppressiones famis & contritio & flagella, super iniquos creatæ sunt hæc omnia]. Hinc & Petrus τὴν ἐξουσίαν [potestatem] ab hominibus institutam, aut ad res humanas, vocat ἀνθρωπίνην κτίσιν [humanam creationem]. Voces autem διατίθεσθαι & διαθήκης latiore sensu ab Hellenistis usurpatas, quàm quo vox συνθήκης posset extendi, indicio nobis est locus Lucæ xxi, 29. multoque magis Ecclesiastici xxxviii, 37. ubi διαθήκη κρίματος nihil aliud est quàm jus judicium. Viso cur ברית [pactum] Hellenistæ interpretati sint

διαθήκην, sequitur videamus, cur Christiani veteres hunc librum maluerint καινήν διαθήκην [novum testamentum, sive pactum] appellare quam καινὸν νόμον [novam legem], præsertim cum Hebræi & Pentateuchum peculiariter & communiter omnes libros ad sacrum codicem pertinentes תורה [Legem] sive νόμον appellaverint, & Christiana doctrina suo jure Legis nomen sibi vindicet, ut Gal. vi, 2. Iacobi ii, 8. Existimo igitur Christianos veteres præcipue respexisse ad ipsa Christi verba, qui consummatissimam doctrinam morte sua sanciturus eam novi בְּרִית [pacti sive federis] nomine appellavit. Nam ea voce haud dubie est usus, pro quo Græci scriptores more Septuaginta virum posuerunt διαθήκης vocabulum. Proprie autem federis notationem à Christo spectatam ostendit addita sanguinis mentio Matthæi xxvi, 28. Marci xiv, 24. Lucæ xxii, 20. Quod accurate explicat scriptor epistolæ ad Hebræos. Cujus dicti memores Apostoli διακόνες καινῆς διαθήκης [ministros novi pacti] dici haberique se voluerunt, ii Corinth. xiii, 6. Accedebat quod vox federis aliquanto dilucidius exponerebatur summam bonitatem & συγκατάθεσιν [demissionem] Dei, ut qui misso ad nos Iesu Christo, non summo nobiscum jure egisset, ut solent legislatores, neque imperiose & minaciter, quæ solet vox esse legum, sed blande admodum & cum magna comitate, planeque ut solent qui bona fide inter se contrahunt. Quo factum est ut sancti scriptores sæpiissime doctrinam Christi νόμῳ [Legi] opponant, & gratiæ appellent vocabulo, aut sicubi eam legis voce indignant, addant condimenta quæ nominis ejus rigorem, temperent, ut cum dicitur lex fidei, non operum, Romanorum iii, 27. & lex libertatis, Iacobi i, 25. Merito igitur Christiani, ut ipso nominis sono doctrinam salutarem commendarent, διαθήκης [pacti] quam νόμος [legis] titulum præfigere ei maluerunt. Quanquam autem διαθήκη, ut diximus, ubi de doctrina Christiana agitur, federis potissimum habeat significationem, cum tamen Græca vox usitate admodum testamentum denotet, non mirum est ad hunc quoque vocis usum alludi à scriptore epistolæ ad Hebræos ix, 17. præsertim cum Testamentum, imprimis ubi heres sub

conditione instituitur, aut fidei ejus aliquid committitur, ad federum aut pactionum naturam quam proxime accedat. Latini autem Christiani non eo tantum loco, sed ubicunque διαθήκη invenitur in Novo codice, quin & in Vetere, etiam ubi διαθήκη Θεῷ [pactum Dei] nominatur, Ambrosius etiam ubi de federe à Iosua facto agitur, vocem adhibuerunt testamenti; non tam juris forique usum secuti, quam naturam originemque vocis, quæ apta est omne id complecti quo quis voluntatem suam testatam facit: præsertim vero eam qua bonorum quædam universitas alicui confertur. quo sensu & vox heredis, citra mortis indicationem, sumi solet, ut cum heredes Dei dicimur. Cum autem plures olim fuerint διαθήκαι Θεῷ [pacta Dei], ut apparet Romanorum ix, 4. Ephesiorum ii, 12. ipsaque circumcisio κατ' ἐξοχήν [per excellentiam] ut בְּרִית [pactum] in Mosis & Prophetarum libris receptissimaque Iudæorum consuetudine, ita Græce διαθήκη appelletur Actorum vii, 8. promissiones quoque de Christo olim factæ hoc nomine veniant Lucæ i, 72. Actor. iiii, 25. Galat. iii, 15. 17. nova tamen διαθήκη proprie ac peculiariter illi federi publico maximeque solenni, quod in exitu Ægypti inchoatum, & in monte Sinai peractum, adhibitoque pecudum sanguine sancitum est, opponitur; ut apparet Ieremiæ xxxi, 32. Atque hæc sunt δύο διαθήκαι [duæ pactiones] quas ἀντιδιμετημένας [ex adverso distinctas] nobis ob oculos ponit Paulus ad Gal. iv, 24. atque ut illam παλαιάν διαθήκην [vetus pactum] 2 Corinth. xiii, 14. ita hanc ejus respectu καινήν [novum] vocat vers. 6. eodemque modo scriptor nobilissimæ ad Hebræos epistolæ illam vocat πρῶτην [prius], hanc modo καινήν [novam], modo νέαν [recens], quin & κρείττονα [melius], itemque αἰώνιον [æternum]. Apparet hinc Latine hunc librum Novum Testamentum dici non posse, nisi laxiore illa atque recentiore vocis acceptione: non quod non proprie testamentum sit quod eo continetur (est enim voluntas Christi morte ipsius confirmata) sed quod eo sensu vetus ei opponi non possit: quare aut Fedus dicendum, aut Testamenti vox extra usus veteris atque communis terminos producenda est.

ANNOTATIONES

IN EVANGELIUM

KATA MATΘAION

[SECVNDVM MATTHÆVM].

EΥΑΓΓΕΛΙΟΝ, EVANGELIUM] Sicuti vocem *Novi federis*, ita & hanc Christiani à summo Magistro accepere, ipse à Prophetis acceperat. Vox Hebræa est **בראשית** *euangelizare* sive *bonum nuntiare* unde Syri per μεταθέσιν [transpositionem literarum] satis receptam **בראשית** fecere: nam **ב** & **ש** constat esse *ισοδύναμα* [tantundem valentia]. Vocem Hebræam latè satis patentem, ita ut quamvis *ἀγγελίαν* [nuntiationem] significet, de doctrina Christi usurpaverat Esaias **LII**, 7. quem in hunc sensum citat Paulus Romanorum **x**, 15. Describitur autem ea doctrina apud Prophetam duplici nomine, *pacis* & *regni Dei*. Atque hinc est, quod hæc doctrina tum ab ipso Christo, tum ab ejus Apostolis crebro vocetur *εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας* [euangelium regni], addita etiam interdum voce *τῷ Θεῷ* [Dei], Matth. **iv**, 23. **ix**, 35. **xxiv**, 14. Marci **i**, 14. neque minus frequenter *εὐαγγέλιον εἰρήνης* [euangelium pacis], Ephes. **ii**, 17. **vi**, 15. Actorum **x**, 36. E quibus locis inter se collatis apparet propriè ac primariò Euangelium dici *κήρυγμα* [prædicationem illam] illud à Ioanne Baptista inchoatum (nam & illi tribuitur *τὸ εὐαγγελίζεσθαι* [euangelizare] Lucæ **iii**, 18.), à Christo verò tum per se, tum per Apostolos (nam per hos ipse Christus dicitur *εὐαγγελίσασθαι* [euangelizasse], etiam Gentibus, Ephesior. **ii**, 17.) consummatum, de regno spirituali Dei in nobis, deque parta remissione peccatorum. Hoc enim *κήρυγμα* [prædictio hæc], sicut Legi ac Prophetis, ut majus ac perfectius quiddam, opponitur, ita manifeste ostenditur à Baptista sumxisse exordium ipsius Christi pronuntiatio quod est Lucæ **xvi**, 16. ipsumque tam Baptistæ quàm Christi *κήρυγμα* [prædictio ipsa] ad id quod diximus Esaiæ vaticinium quasi digitum intendit. Ioannis enim quasi prima vox fuit, *Adventavit regnum cæleste*, Matth. **iii**, 2. & Lucæ **iii**, 3. Christus deinde suam annunciationem inchoans ab eadem illa voce incipit: *Adventavit*, inquit, *regnum cæleste*, Matth. **iv**, 17. Marci **i**, 15. ubi hoc ipsum explicatur addita *εὐαγγελίᾳ* [euangelii] voce: idque ipsum esse quod *εὐαγγελίᾳ* voce indicetur apertissimè declarat Lucæ **iv**, 18. Atque hinc est quòd doctrina quævis à Christi doctrina discrepans *ἕτερον εὐαγγέλιον* [alterum euangelium] à Paulo vocatur **i** Corinth. **xi**, 4. Galat. **i**, 6. id est aliud *κήρυγμα* [prædictio alia]. Quia verò ad explicandam, illustrandam

& confirmandam doctrinam à Christo annunciatam pertinent omnes ejus *κήρυγματῶ* [prædicationis] circumstantiæ, ideo ipsa quoque historia *Euangelii* nomen accepit, cuius ambitus propriè describitur eo tempore quod ab annuntiatione Baptistæ ad Christi adscensum intercessit, ut clarè indicant Petri verba Actor. **i**, 22. & **x**, 37. Hinc est quòd Marcus narrationem incipiens ab annuntiatione Baptistæ, titulum ei præfigit, *Initium Εὐαγγελίᾳ* [Euangelii] *Iesu Christi Filii Dei*: ita ut quæ Matthæus & Lucas, ille de Christi ortu, hic verò etiam de Baptistæ natalibus edisserunt, itemque comparatio illa Baptistæ & Christi à Iohanne Apostolo libri sui primordio instituta, anteloquiū cuiusdam & *εἰσαγωγῆς* [rudimenti] habenda sint loco: quod ipse etiam Lucas non obscurè videtur profiteri Actorum **i**, 1. In hoc sensu secundario, qui ut dixi, cum doctrina simul historiæ ipsius cohærentiam complectitur, ipse Christus vocem Hebræam **בראשית** aut Syriacam **בראשית** videtur usurpassè, quam Marcus *εὐαγγέλιον* [euangelium] transtulit **xiv**, 9. Iustissimis igitur de causis veteres Christiani hos libros de rebus Christi *εὐαγγέλιον* [euangelium] inscribere: ut ipso quoque nomine admoneretur lector quantò dulciora hic liber contineat, quàm Prophetarum vaticinia, quorum pleraque triste illud nomen **ὄντις** [onus] sibi præscribunt. Esse autem antiquissimum & ab ipsis Apostolicis deductum temporibus *Euangelii* titulum, docet nos Iustinus in Apologia pro Christianis, quæ non dubiè ipsius est, ubi ita inquit, *οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν ταῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, ὅτως παρεδέδωκαν* [Apostoli enim in commentariis à se factis quæ Euangelia dicuntur, ita tradidere]. Accedit quòd non Latini tantum, sed & Syrus & Arabs interpretes, omnesque omnium linguarum Ecclesiæ hac ipsa voce hos libros & inscripserunt & appellarunt. Admodum autem significanter Iustinus in isto & aliis in locis *ἀπομνημονεύματα* [commentarios] hos libros vocavit, qua voce Xenophon eos libros inscripserat quibus præcipua dicta factaque Socratis annotarat, Laertio teste. quo exemplo Latine hosce libros *commentarios de rebus Christi* rectè appellaveris.

Κατὰ Ματθαῖον [Secundum Matthæum] Vetus inscriptio non habuit nude *Εὐαγγέλιον* [Euangelium], sed *Εὐαγγέλιον Ἰησοῦ Χριστοῦ* [Euangelium Iesu Christi], ut est initio Marci; quia nimirum argumentum libri erat, ut jam diximus, *κήρυγμα* [prædictio] Christi:

Ideo non potuit scriptoris nomen poni patrio casu: sicuti non dicimus *Vita Cæsaris Plutarchi*, sed *scripta à Plutarcho*. Hanc causam esse arbitror cur non Ματθαῖς [Matthæi], & Μάρκος [Marci], atque ita deinceps, sed καὶ Ματθαῖον [secundum Matthæum], καὶ Μάρκον [secundum Marcum] hi libri inscripti fuerint, cum alioquin non minus recte id quod scriptum est à Matthæo *Euangelium Matthæi* possit dici, quam Paulus de doctrina Christi à se prædicata agens dixit, *εὐαγγέλιόν μου* [Euangelium meum], Romanorum xvi. 25. collato loco i. 9. Est ergo *εὐαγγέλιον Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Ματθαῖον* [Euangelium Iesu Christi secundum Matthæum] nihil aliud, quam doctrina à Iesu Christo tradita, prout ea à Matthæo perscripta est: id enim significat Græcum καὶ [secundum] quod cum Latina voce haud æque possit exprimi, minus mirandum est si Latini quidam in citandis his libris Græcam dictionem servaverunt.

Matthæum in Palæstina regione mansisse annos aliquammultos post Christi *ἐνσαρκον ἐνδημίαν* [conversionem in carne] (octo minimum, ut Græci aliique exscriptores sine libri annotarunt) magno antiquorum consensu traditur. Quare par credi est scriptam ab eo Euangelicam historiam eo sermone, qui ea in regione frequentabatur. Nam quod quidam magno conatu probatum eunt Græcum id quod habemus esse ipsius Matthæi primitivum, in eo nullis iustis de causis maximam piæ antiquitatis consensu repudiant. Nam Papias, Irenæus, Origenes atque alii, quibus ejus rei veritatem quam nobis exquirere promptius fuit, pro comperto tradiderunt scripsisse Matthæum Hebræice. Addit ex Pantæno Eusebius idipsum Euangelium Hebræicis literis scriptum apud Indos servatum fuisse, quibus tradiderat Bartholomæus. Neque unquam ea de re dubitasse videtur Hieronymus, quanquam an illud Hebræum Matthæi esset illud ipsum quo suo tempore utebantur Nazaræi, quodque tum in bibliotheca Cæsareensi, tum Berœæ atque alibi existisse sua ætate memorat, in dubio relinquit. Addit Hieronymus tertio contra Pelagium, scriptum fuisse Chaldaïco Syroque sermone, sed Hebræicis literis, ubi *Chaldaicum Syrumque sermonem* intelligo idioma Hierosolymitanum, linguam ejus temporis. Quod autem illi adferunt argumentum ex verbis Hebræicis quæ in Græco contextu videmus expressa additis interpretationibus, pondus apud me non habet. Solenne enim est omnibus scriptoribus, etiam interpretibus, vocabula peregrina notabilia servare integra, sed addito interpretamento, quod aliquoties etiam factum videmus à senibus Septuaginta. Illud quidem Hebræicum Euangelium quod à Tilio, & alterum quod à Munstero est editum, non esse Matthæi adeo certum est ut nullis indigeat argumentis. Sed vetus illud Nazaræorum Berœæ habitantium, quod à se consultum translatumque in linguas alias narrat Hieronymus, omnino arbitror ex ipso Matthæi codice fluxisse: quod ab illis quidem constantissime asseveratum fuisse tradit idem Hieronymus: Addit Epiphanius, sed quem non inspexisse apparet, fuisse penes ipsos Euangelium Matthæi plenissimum. Certe Nazaræi illi Berœenses genuina erant progenies eorum qui primi in Palæstina

Christi fidem erant amplexi. Nam id illis nomen primitus fuisse inditum ex Domini nostri nomine, qui vulgo *Nazaræus* vocabatur, apparet Actorum xxiv. 5. plane sicut illi qui lingua Græca Christum sunt amplexi dicti sunt *Χριστιανοί* [Christiani], Actorum xi. 26. Adde quod & Epiphanius testatur hos ipsos Nazaræos fuisse propaginem eorum qui Divinitus admoniti Hierosolymis Pellam discesserant obsidii tempore. Attamen narrationes quædam non perscriptæ à Matthæo, sed auditu perceptæ, videntur paulatim à Nazaræis assutæ iis quæ penes ipsos erant exemplaribus, unde nata diversitas inter ipsorum Hebræicum, & quod nos habemus Græcum. Nam historia de adultera, quam nos à Ioanne proditam habemus, in illorum Euangelio legebatur. Tale est illud cap. xii. illum nempe cum arida manu fuisse cæmentarium qui miserabilibus verbis imminentem mendicitatem deprecaretur, quod refert Hieronymus. Et hic locus post resurrectionis historiam, Dominus autem cum dedisset sindonem servo Sacerdotis ixit ad Iacobum & apparuit ei: juraverat enim Iacobus se non comesturum panem ab illa hora qua biberat calicem Domini, donec videret eum resurgentem à mortuis. Mox, Afferte, ait Dominus, panem & mensam. Tulit panem & benedixit ac fregit & dedit Iacobo Iusto & dixit ei, Frater mi, comede panem tuum, quia resurrexit Filius hominis à dormientibus. Sed & id quod apud Ignatium in epistola ad Smyrnæos legimus Christum Petro dixisse post resurrectionem, Ecce palpite me & videte quia non sum dæmonium corporale, & statim tetigisse eum & credidisse, exstabat in eodem illo secundum Hebræos Euangelio. Et locus ille de divite capite xix. aliter habebat, ut dicemus cum eo ventum erit. Narrabatur in eodem Euangelio fractum atque divisum fuisse limen superum templi, cum Christus mortem obiret. Est & alius ex eodem Hebræo Euangelio locus in dialogo Hieronymi tertio adversus Pelagianos, Ecce mater Domini & fratres ejus dicebant ei, Ioannes Baptista baptizat in remissionem peccatorum. Eamus, & baptizemur ab eo. Dixit autem eis, Quid peccavi ut vadam & baptizer ab eo? Adde his locum qui est infra xvi. 22. Sed & sententiæ quædam Christi quæ in nostris libris perscriptæ non sunt, ex fama in eum librum sunt relatæ: ut illa quam laudat Clemens Alexandrinus, *Ὁ θαυμάσιος βασιλεύς, ὃς βασιλεύσας ἀναπαύσεται* [Qui contemplabitur regnabit, & regnans requiescet]. & apud Hieronymum altera: *Nunquam lati sitis, nisi cum fratrem vestrum videritis in caritate.* & illud quod est apud Origenem & alios, *Γίνεσθε δόκιμοι τραπεζίται, τὰ μὲν ἀποδοκιμάζοντες, τὸ δὲ καλὸν κατέχοντες* [Este probi nummularii, alia rejicientes, bona retinentes]. cuius generis plures quoque fuisse sententias per manum traditas, sed cum perscriptis sensu congruentes credibile est. Nam & in Actis ut Christi dictum citatur quod illis verbis perscriptum non exstat, *Μακάριόν ἐστι διδόναι μᾶλλον ἢ λαμβάνειν* [Melius est dare quam accipere], xx. 35. Puto autem Tatianum, cum ex quatuor Euangelis unum concinnaret, secutum in Matthæi verbis non Græcos tantum sed & Hebræos codices, unde Euangelium illud Tatiani, quod vulgo vocabatur *διὰ τεσσάρων* [ex quatuor], ab alijs

ab aliis dictum κατὰ Ἑβραῖς [secundum Hebræos] narrat Epiphanius. Atque hinc etiam factum arbitror ut istud Evangelium alii vocent non διὰ τεσσάρων [ex quatuor], sed διὰ πέντε [ex quinque], ut Victor Capuanus. Neque id mirum nobis videri debet, cum Ignatius tanto antiquior illam historiam de verbis post resurrectionem, Iustinus alteram de Baptismo Christi recitet, ita ut legebatur in Evangelio Nazaræorum. Video esse qui putent non autum tantum ex traditionibus, sed & mutilatum fuisse Evangelium Nazaræorum, cuius rei nusquam idoneum reperio testem. Nam Epiphanius contrarium dicit, ἔχουσι δὲ τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον πληρέστατον Ἑβραϊστί [habent Matthæi Evangelium plenissimum Hebraice]. Nec assentiri possum iis qui Epiphanius verbis negationem interserunt: quanquam scio ab eodem Epiphanio de Ebionæis dici, usos eos Matthæi Evangelio ἔχ' ὅλῳ δὲ πληρέστατῳ ἀλλὰ νεοθευμένῳ καὶ ἡκρωτηριασμένῳ [non pleno, sed partim corrupto partim mutilato]: neque ignoro Hieronymum ita Hebræum Matthæi exemplar citare ut id commune videatur facere Nazaræis & Ebionitis. Sed commune illis arbitror fuisse Evangelium Matthæi, sicut olim Catholicis commune fuit cum Marcione Evangelium Lucæ, paucis scilicet mutatis quæ Marcioni displicebant. Ita & Ebionitæ deleverunt totam γενεαλογίαν [generis recensitionem] & quæ sequuntur ad eum locum ubi Christus à Ioanne baptizatur, plane sicut Marcio prima Lucæ capita induxit. Fecerunt autem hoc Ebionitæ pro suo instituto, ut qui Dominum Iesum credi vellent natum ex Iosephi concubitu, & virtutum merito consecutum unctionis gratiam, ut alibi dicemus. Hoc autem cur Nazaræi facerent nihil erat causæ, qui non probantur in fidei negotio à cæteris Christianis discrepasse, quanquam ritus Iudaicos tradita à maioribus consuetudine observabant, Apostolis non prohibentibus. Bene enim notat Sulpicius, in Palæstina Christianos pene omnes ad Adriani usque tempora Christum Deum sub Legis observatione credidisse. Et cum dubitet Epiphanius an hi quoque ψιλὸν ἄνθρωπον [nudum hominem] Christum dicerent, an vero nobiscum faterentur ipsum διὰ Πνεύματος ἁγίου γεγενῆσθαι ἐκ Μαρίας [per Spiritum sanctum natum ex Maria], sed & nescire se dicat an abscondant τὰς γενεαλογίας τὰς ἀπὸ τῆς Ἀβραάμ ἀρχῆς Χριστοῦ [generis recensitiones ab Abrahamo ad Christum], alii vero qui de iis scribunt nihil plane illis tribuant proprium præter Hebræorum ritum observationem: Irenæus vero nullam eorum mentionem faciat in recensu hæreseon, in partem meliorem de illis iudicandum est, eoque magis quod Augustinus, qui vetustiores scriptores consuluit, discrete affirmet confiteri Nazaræos Christum esse Dei filium: & Origenes cum duplices facit Ebionæos in disputatione contra Celsum, ἥτοι ἐκ παρθένου ὁμολογῶντας ὁμοίως ἡμῖν τὸν Ἰησοῦν, ἢ ἔχ' ἑταῶ γεγενῆσθαι ἀλλ' ὡς τὰς λοιπὰς ἀνθρώπους [aut ex virgine nobiscum fatentes Iesum esse natum, aut si prout alios homines], Ebionæorum nomine laxius abutens, sub prior illa nota Nazaræos, ut credibile est, describat. Quare Hebræum illud Nazaræorum Evangelium, quod sæpe laudat Hieronymus, est quidem idem

ac Ebionis Evangelium, sed, ut recte iudicavit Gelasius, ab Ebione maculatum. Sicut autem Marcus usus est Matthæi Hebræo, ni fallor, codice: ita Marci libro Græco usus mihi videtur quisquis is fuit Matthæi Græcus interpres. Nam quæ Marcus ex Matthæo desumerat, idem hic iisdem prope verbis posuit, nisi quod quædam à Marco Hebraico aut Chaldaico loquendi genere expressa propius ad Græci sermonis normam emollivit. De cuius versionis ab ipso Christianismi initio per Ecclesias receptæ auctoritate ac fide dubitare nefas arbitror.

CAPUT I.

Βίβλος γενέσεως, Liber generationis Non est hæc inscriptio totius libri, ut quidam putarunt, sed particulæ primæ quæ velut extra corpus historiæ prominet. Quales ἐπιγραφὰὶ μερικαὶ [inscripciones speciales] multæ sunt in Mose & Prophetis. Quod Græci uno verbo dicerent γενεαλογίαν [genealogiam], id Hebræi non possunt nisi duabus vocibus exprimere. Solent autem Græci Hebræorum codicum interpretes verbum verbo reddere: ideo raro compositis vocibus utuntur. Βίβλος ex Hebræo usu vocis ספר scriptum quamvis breve significat; quod recte animadvertit Syrus qui ejus loco posuit כתב [scriptura]. Γένεσις Latine est origo. Ita enim ex Platone Cicero transtulit in libro De universitate. Est ergo βίβλος γενέσεως, quomodo & Lxx verterunt ספר תולדות Genes. v. 1. Latine, descriptio originis. Nec quicquam opus suppleri, non magis quam in rubricis quas partes librorum præferunt, aut quoties in Orationibus ponitur ΝΟΜΟΣ [LEX], ΜΑΡΤΥΡΙΑ [TESTIMONIUM], aut ΨΗΦΙΣΜΑ [SVFRAGIVM, SCITVM].

Υἱὸς Δαβὶδ, καὶ υἱὸς Ἀβραάμ. filii David, filii Abrahami] Hoc est, qui est è posteris Davidis atque Abrahami; nam בן in Hebraismo (quem sequuntur Ἑβραῖοι [Iudæi Græce loquentes],) tam late patet quam apud Græcos τέκνων, apud Latinos liberum appellatio: cum alioquin Græcis υἱός, & filius Latinis primum duntaxat gradum notet. Facit autem Matthæus Abrahami & Davidis specialiter mentionem ob promissa illis facta, Abrahamo de populosa progenie, Davidi autem de Regni stabilitate, quorum utrumque in Christo eminenter impletum est. Quare & qui de Iesu majus aliquid quam cæteri conceperant, filium eum Davidis vocant, ut multis Evangeliorum locis apparet. Quisquis autem fuit Matthæi interpres, vir haud dubie Apostolicæ gravitatis, nomina Hebræa Græce eo sono extulit cui Hellenistæ per Septuaginta aliorumque versiones jamprius affueverant, ne qua scilicet novitate non necessaria turbarentur legentium animi.

2. Τὸν Ἰσάκ καὶ τὰς ἀδελφὰς αὐτοῦ. Iudam & fratres ejus] Obiter Matthæus Christum ut cognatum omnibus Israelitis commendat.

3. Καὶ ἡ Ζαρά, Zaram] Hoc nomen addidit, ad memoriam innovandam illustris rei quæ in horum partu evenit, gradus futurus ad credendum partum è virgine.

5. Ἐκ τῆς Ρααβ. de Raab] Hoc ex traditione Iudæorum.

6. Δαβὶδ ὁ βασιλεὺς, *David Regem*] Solebant Hebræi honoris causâ Davidem ferme addito hoc titulo nominare דָּוִד הַמֶּלֶךְ, vide librum Regum I, cap. I. Id secutus videtur Matthæus. B litera hic locum obtinet τῷ διγὰμμα [*duplicati gamma*], quod jam scribi desierat. itaque Græci ipsi literam sextam quæ nunc in numeris ordinem suum servat, at olim in Alphabeto quoque eodem quo apud Hebræos loco conspiciebatur, nominabant hoc modo βαῦ, ut ex Varrone & Didymo tradiderunt Cornu-

tus, Marius Victorinus, Priscianus & Donatus.
ἐκ τῆς τῷ Οὐρίῃ, *ex illa Vriæ*] Similis locutio apud Virgilium:

Hectoris Andromache Pyrrhin' connubia servas?

Nam & uxor, & quondam deest ut plenus fiat sermo. Mulieres in hoc censu obiter paucae nominantur, extraneo ortu aut criminibus nobiles, quarum historia ad vocationem idololatrarum & criminorum per Christi Evangelium proludit.

II. καὶ τὰς ἀδελφὰς αὐτοῦ, & fratres ejus] Omnes calamitate sua nobiles: neque id ab hoc loco alienum, ne quis miretur regiam stirpem ad humilem fortunam detrudi.

ἐπὶ τῆς μετοικεσίας, *in transmigratione*] Temporis laxior designatio. Vide Lucæ III, 23.

16. Ἰακώβ ὃ ἐγέννησε τὸν Ἰωσήφ, *Iacob autem genuit Ioseph*] Quod quidam existimant à Matthæo recenseri genus Iosephi, à Luca autem Mariæ, nequaquam probabile mihi videtur. Nam cum Lucas eodem contextu dicat ὡς ἐνομίζετο, ὡς Ἰωσήφ, τῷ Ἠλὶ [*ut putabatur filius Iosephi, qui fuit Heli*], atque ita cætera deinceps, filios patribus continua serie connectens, aut Iosepho omisso velle Christum Heli nepotem dici, aut Iosephum ipsius Heli non filium sed generum, à recto sermone usuque alienum est. Fatendum igitur est ejusdem Iosephi genus ab altero prorsum, ab altero retrorsum censi. Neque verò aliena à Christo existimanda est origo Iosephi, cum natus sit Christus ex ea quam Iosephus in matrimonio retinuerit. Nam si ea vis est legis, ut partus viduæ ex agnato defuncti viri conceptus in omne jus defuncti succedat, non aliter quàm si ex ipsius genitura ortum traxisset, quid ni id quod sine humana opera ex legitima illius conjugis natum est, quasi ipsius solo Divinitus insitum, ipsius proprium censeatur? Atque hinc est nimirum quod non tantum ab Evangelii scriptoribus Iosephus pater Christi, nuptiis videlicet patrem demonstrantibus, nominatur, sed & Christus omnia obsequia atque operas illi præstitit, quæ expectari possunt à filio in sacris paternis constituto. Quod si ubique gentium adoptivi liberi ex ejus gentis, cui velut insiti sunt nobilitate censentur, quanto justius omnia jura gentilitia Iosephi ac promissiones Divinæ ipsius majoribus factæ ad Dominum Iesum pertinebant? Quod verò receptum est etiam Mariæ stemma posse ex Iosephi stemmate colligi, non arbitror satis rectè superstrui iis quæ vulgò ponuntur fundamentis. Nam quod ajunt tribules tribulibus nubere debuisse, neque perpetuum est, neque si sit eò usque valere potest ut etiam ex Davidis familia Mariam fuisse natam inde appareat. Quare statuendum non modo extra tribum, sed & extra familiam quidem

nubere Mariam potuisse: quod verissimum est, quando fratres consanguineos nullos habuit. Nam puellæ Israelitides, quæ fratres non haberent, Lege Moysis jubentur nubere agnatis proximis: idque definitum exstat Numerorum capite ultimo, ex specie acti quæ se Mosi obtulerat. Vocem enim τὸν, quæ aliquoties ibi reperitur, *tribum*, si modò Tribus nomine δωδεκατημόριον [*pars duodecima*] Israëliti populi intelligatur, sed laxiore significato *stirpem* notat, præsertim hoc loco, ubi additur vox altera τὸν, quæ idem valet quod *familia* Latinis, ita ut τὸν ἀβιῶν *stirpis paternæ*. Neque aliter acceperunt Lxx, qui hoc loco modò δῆμον modò φυλὴν nominant. Δῆμον apud illos partem esse integræ Tribus, id est, τῷ δωδεκατημόριον, ex Iosue libro aliquot locis apparet. Sed & φυλὴν pro *familia* usurpat Iosephus, ut cum φυλὰς ἀρχιερατικὰς [*familias pontificales*] nominat belli Iudaici libro IV. Eodemque modo tum ipse tum Lxx verterunt τὸν τὸν I Samuelis xx, 6. ubi de familiari non tribuli convivio agi videtur. Et vicissim πατρία [*familia*] dicitur interdum quæ propriè est φυλὴ [*tribus*], unde οἱ δώδεκα πατριάρχαι [*duodecim Tribuum principes*] in oratione Stephani, id est, φύλαρχοι aut ἀρχιφύλοι, ut loquuntur alii. Quare manifestum, voces illas non semper idem significare, sed pro materiæ diversitate variè interpretandas. Vt autem hoc loco familia designata intelligatur, exigit ratio legi addita, quæ hæc est, Ne bona avita mancipii jure ad extraneos deveniant, quod non Tribuum tantum, sed & gentium familiarumque conservandarum causâ constitutum esse ex simili lege quæ est de Redempturis intelligi potest. Hinc est quod is qui Tobiae historiam scripsit, moris Iudaici non indiligens observator, Saram virginem conquerentem introducit, quod pater ipsius filios heredes non haberet, neque verò esset frater ei, cujus filio se uxorem ex lege servaret, cap. III, 18. Nec secus is qui Iudithæ historiam scripsit, maritum ejus ait fuisse non modò τῆς φυλῆς αὐτῆς [*ejusdem tribus*] sed τῆς πατρίδος αὐτῆς [*familie ejusdem*]. Chrysostomus quoque & Epiphanius quibus mores Iudæorum ignoti esse vix poterant iis in locis viventibus ubi maxima Iudæorum erat multitudo, ita legem quam dixi Moysis interpretantur. Legibus sanè Atticis, quarum antiquissimas ex Moysis legibus desumptas ac tantum non descriptas esse facillimum probatu est, idem quod diximus invenitur constitutum. Vocabatur autem puella talis sive sola ex asse heres esset patri, sive sorores non etiam fratres haberet, vulgò ἐπίκληρος [*hereditatis compos*], ab ipso Solone περικληρίτης, ab aliis etiam πατρεῖχος. Ad quem ejus nuptiæ lege pertinebant, agnatus nimirum proximus, is dicebatur ἐπίδικαζόμενος [*vindicans*], Hebraicè לְהַנִּיחַ [*hereditario jure ducens*], id est, ὁ κληρονομῶν αὐτὴν, ut est in ea quam dixi Tobiae historia III, 25. Ex hac lege argumentum comœdiæ sumsit Apollodorus cui nomen fecit Εὔδικαζόμενος, aut, ut Donatus vult Εὔδικαζομένη, ex puellæ persona quæ lege maritum petit. Eam Terentius Latine vertit inscripsitque *Phormionem*: in qua fabula hi sunt versus ad eam legem pertinentes,

*Lex est, ut orbae, qui sint genere proximi,
his nubant, & illos ducere eadem hæc lex jubet.*

Ibidem Donatus, Orba proximo nubat; Orbam proximus ducat, lex Attica est. Græca legis verba apud Sopatrum exstant, τῇ ἐπικλήρῳ ἐπιδικαζέσθω ὁ ἀγχισεύς [filiam heredem ex asse, ducat proximus]. Sed & apud Diodorum Siculum lib. xi i. indidem sumtum illud Adelphis,

*Hic meus amicus illi genere est proximus:
Huic leges cogunt nubere hanc.*

Est & apud Demosthenem, Isæum, aliosque oratores Græcos frequens ejus legis mentio, ut & apud Aristophanem & Pollucem. Ipsam ἐπιδικασίας vocem Atticam posuit Philo in historia Thamaris libro de Nobilitate. Apparet ergo quod dixi non ad omnes puellas hoc jus pertinuisse. Nam quæ fratres habebant, cum nullam rerum soli hereditatem cernerent, ea lege non tenebantur. Quippe ut Aristophanes ludens ait, non potest ulla esse ἐπικλήρῳ ὄντων ἀδελφῶν γνησίων [filia heres quæ fratres habeat legitimos] quem sensum Isæus sic extulit in oratione de hereditate Philemonis, εἰ γὰρ δὴ πᾶς γνησίῃς ὄντων ἕκῃ Εὐκτήμονι ἐπικλήρῳ ἂν εἴη ἢ θυγάτηρ αὐτοῦ [neque enim cum Euctemoni legitimus esset filius, filia heres esse potuit]. Atque idipsum evincit historia quæ est in libro Iudicum xxi, 18. ubi Tribus cæteræ, quo minus filias suas nuptum darent Benjaminis, ostendunt se non lege Divina, sed jurisjurandi religione prohiberi. Et David Iuda profatus ex Benjaminis progenie Micholem ducit uxorem, nunquam eo nomine reprehensus: & de Hillele Phariseo scriptum reperimus, apud Hebræos patrem ei fuisse ex Tribu Benjamin, matrem ex Tribu Iuda. Quod & aliis exemplis confirmabitur ad Lucæ caput i. Adjicit Iosephus, potuisse quasvis virgines cuiusvis Hebræo nubere, si hereditatem sibi delatam repudiarent. Quare nec Leviticæ gentis virgines eo vinculo obstringebantur, ut quæ ex lege rerum soli capaces non essent, ideoque rite cuiusvis de populo nubarent. Errant igitur qui non putant salva lege fieri potuisse ut Elizabeth, quæ Aaronicæ esset familiæ, Mariam cognitione attingeret. Nam nihil obstabat, quo minus pater, avus, aliusve quis majorum Mariæ Davide profatus Leviticam virginem in matrimonium duceret: neque enim eo facto jura hereditatum lædebantur. Quanquam vero Maria in re tenui fuit, quod & hospitium Bethlehemiticum & paupertina turturum oblatio satis ostendit, nihilominus valere in ipsa jus τῇ ἐπικλήρῳ [filiarum heredum] debuit, ob Divinas promissiones factas Davidis posteritati, quæ tanto in pretio erant apud Iudæos, ut etiam post excisa Hierosolyma in exilii sui sedibus Patriarchas sibi non aliunde quam ex Davidis stirpe præficerint, quibus ferme ut regibus parebant, quemadmodum Origenes, Epiphanius, Theodoretus, Chrysostomus nos docent, & ea quæ in Codice Theodosiano est coronarii auri mentio. Ita cum in Babylonico exilio Iudæi agerent, rerumque soli præter spem nihil retinerent, virgines tamen μονοκληγεῖν οἱ [ex asse heredes] agnato proximo nubebant, ut ex Tobiae historia apparet. Non ignoro in Thalmudicis scriptis & post secutis interpretibus tradi

præceptum illud Moſis de ducendis virginibus proximis tantum in illis divisionis primæ temporibus valuisse. Sed ut in aliis rebus non paucis, ita in hac quoque videntur Thalmudis collectores ex variis Iurisconsultorum sententiis eas tantum retulisse, quæ tempore collectionis factæ moribus invaluerant, omiſſis aliis à quibus disceſſum erat. Nam si perpetuo is fuisset piorum atque eruditorum consensus, quomodo aut Iosephus historiæ conditor id ignorasset institutus in patrio jure, aut quî in mentem venisset scriptori Tobiae mentionem facere moris incogniti? Philo quoque hanc legem ut perpetuam refert. Cætera quæ ad conciliandam cum Lucæ Matthæi γενεαλογίαν [recensionem generis] pertinent, ad Lucam tractabimus.

Τὸν ἄνδρα, virum] Quod notatum est à viris doctis maritum atque uxorem etiam ex sponsalibus dici, non Hebræorum tantum sed & aliarum gentium institutis convenit. Nam & Servius Iurisconsultus (citante Pomponio) recte dicebat soceri & socrus, & generi & nurus appellationem etiam ex sponsalibus acquiri. Ita in epistolis Heroidum Hermione pacta Orestis:

Vir precor uxori, frater succurre sorori.

Servius ad Eclogam octavam: Conjugis, inquit, non quæ erat, sed quæ fore sperabatur. Vide Deuteronomii xxi i, 23.

Μαριάς, Mariæ] Hebræum nomen est מַרְיָם, quo modo appellata fuit soror Moſis. Sed posteriores Hebræi more Syro מַרְיָם extulere, id est, Μαριάμ, quomodo id nomen sæpius reperias apud Matthæum & Lucam: nec aliter apud Ezechielem Poëtam qui Iudaicas tragædias Græce scripsit. Nam ut Iod consonans in vocalem mutaretur extorsit Græca literatura eam consonantem ignorans. Cum vero nulla Græca vox in μ terminetur, eoque omnia in μ sint ἀκλίῃα [indeclinabilia], formam Græci nominis ac declinationis accipere possunt aut detractiōe aut additamento. Additamento usus est Iosephus, qui hoc nomen ita effert Μαριάμμη [Mariamme]: detractiōe Lucas & Matthæi interpretes, qui ubi variare suis casibus hoc nomen volunt scribunt Μαρία, Μαριάς [Maria, Mariæ]. Ita cum similiter λ terminationem Græca lingua nesciret, Punica nomina à Baal derivata Græci aut auxere, ut Ἱερὸμβάλον, Ἀβέλβαλον [Hierombalum, Abelbalum], dixit Philo Byblius, aut imminuerunt apposita litera Græcæ terminationis, ut Ἀσδρῦβας, Ἀννίβας [Asdrubas, Annibas]. Tale & Ἀμιλκάρ Ἀμιλκας, Βογὺδ Βόγυ. Et apud Iosephum Καὶν Κάις. Et in Maccabaicis Ἰωνάθαν Ἰωνάθας. Ita pro Ἀβραάμ [Abraham] alii dixere Ἀβραάμ, ut Artapanus in Iudaicis, alii Ἀβραάς, manentibus utriusque nominis vestigiis etiam in usu Latino. Idem Nicolaus Damasceno est Ἀβραάμης. Simile est pro Ἰωσήφ Ἰωσὴς [Ioseph, Ioses] Matth. xxvii, 56. Marc. vi, 3. xv, 47. Actor. iv, 36. Luc. iiii, 29. & Ἰωσήπ [Iosephus]. Sic etiam ex מַרְיָם factum est σάββα, σάββαλ & σάββατον, σαββάτῃ.

Ὁ λεγόμενος Χριστός, qui vocatur Christus] Referendum est participium ad tempus scriptionis: indicat enim de illo Iesu se agere qui jam omnibus Christi cognomento innotuisset. Sic & Iosephus de Iacobo

Iacobo scribens ἀδελφὸν [fratrem] eum vocat Ἰησοῦ τὸ λεγόμενον Χριστὸς [Iesum ejus qui Christus dicebatur]. Vocantur autem Hebraice משיח [Mshi] qui singulari Divinae providentiae beneficio ad eximias dignitates erant provecti, ut Abraam & Isaac Psalm. cv, 15. ita ἱερεὺς ὁ χριστός [unctus Sacerdos] in Veteri testamento est ὁ ἀρχιερεὺς [Sacerdos summus]. βασιλεὺς ὁ χριστός [Rex unctus] Rex eximius, ut Cyrus Esaia XLV, 1. Rex Tyri Ezech. xxv 11, 14. καθηγητὴς ὁ χριστός [magister unctus] doctor eximius infra xxi 11, 8. καὶ ἑξοχὴν [per excellentiam] vero Iudaei, Prophetarum ac praesertim Danielis vaticiniis excitati, eo nomine illum appellabant quem à Deo expectabant Regem Doctoremque summum, Ioh. iv, 25. Illum autem Christum eximium se esse Iesus professus est, causamque nominis reddit tum ipse tum discipuli ipsius, quod ad proferendam confirmandamque doctrinam caelestem vi plane incomparabili esset instructus, ut videre est Luc. iv, 18. Act. iv, 27. x, 36, 38. Hebraeor. 1, 9. Ioh. 111, 34. Quo sensu etiam vitam adhuc agens terrenam, Regem se agnoscit, quia nimirum per veritatem à se testatam jam regnum in suorum animis obtineret, Ioh. xviii, 37. Cum alioqui sensu alio post resurrectionem demum dicatur esse constitutus Dominus & Christus, Act. 11, 36. Adeo autem invaluit haec Christi appellatio, ut apud τὰς ἑξω [eos qui extranei sunt Ecclesiae] vix cognito Iesu nomine, agnomen illud in nominis usum transiret. Ita enim eum appellant Tacitus, Suetonius, Plinius. quo factum est ut Iudaei Graeco utentes sermone, qui Iesum esse Christum agnoscere volebant, suum illum quem frustra expectabant miseri, non ut ante Χριστὸν [Christum], sed discriminis causa ἡλειμμένον [delibutum] vocare inceperint.

17. Γενεαί, generationes] Varias significationes haec vox habet, de quibus alias erit agendi locus. Quod hic significatur, videtur mihi non satis commode una Latina voce exprimi posse; itaque interpretor *generatae personae*: Ita enim loquuntur Iurisconsulti, *Semper generata persona gradum adjicit*. Atque hoc ipso sensu Græcam hanc vocem reperio apud Isocratē Busrīde, cum ait Herculem fuisse Perseo τέτρασι γενεαῖς νεώτερον [quatuor generationibus posteriorem]. Quod autem personas quasdam omiserit Matthaeus, factum id est rotundandi numeri causa. Vt enim memoriae consuleret, primum itemma omne in tria tempora digessit, quibus dilucidat ἐποχὰς [epochas, classes, gradus] attribuit, ante Regnum, Regni florentis, & Regni cessantis: rursumque ternis his ordinibus personas pari numero adscripsit, ut solent qui memoriae causa imagines locis disponunt. Quod ut consequeretur, parvi duxit personas quasdam minus nobiles transilire, quod & alios historicos ubi rem in summam conferunt facere videmus, ut Solinum in Macedoniae Regibus; & apud Hebraeos Esdrā 1 Paralip. iv, 1. & scriptorem quarti qui dicitur Esdrā, initio, ubi sex nomina omitti collatio Paralipomenon docet: Etiam 1 Paralip. vi. in censu posterorum Aaronis omisos quosdam facile ex Iosepho deprehendere est: Praesertim cum genuisse non tantum pater filium, sed & avus nepotem & pronepotem proavus salva recti sermonis ratione dicatur. Non constabit autem numero suo summa, nisi

Iechonias ponamus duos, alterum Ioacim (quod nomen, ut recte Hieronymus notat, facile cum vicino Iechoniae nomine confundi potuit; nam & in Apocrypho Esdrā priore in Latinis exemplaribus hic Ioacim dicitur Iechonias), alterum ejus filium Iechoniam (quem tamen & ipsum Hebraei temporum digestores יחזקיהו Ioacim vocant, quos sequitur Alexandrinus Clemens Ström. 1. & Ἰωάχιμον Iosephus); qui tamen quasi cognomines distinguuntur ipso tam longi exsilii intervallo: ac nisi Christum ipsum annumeremus ut personam ultimam tertiae classis. Quanquam autem de binario & septenario numero, quorum inter se πολλαπλασιασμὸς [multiplicatio] efficit quatuordecim, aut etiam de senario & septenario qui itidem πολλαπλασιασθέντες [multiplicati] totum itemma conficiunt, multa possint subtiliter dici, etiam ex Hebraeorum disciplina, qui & in aureo candelabro membra notant fuisse xlii, & totidem columnas in tribus porticibus quae templi Basilicam ambiebant, abstinere tamen ταύτης τῆς περιεργείας [ab hac supervacua operositate] satius censeo, cum mihi persuadeam non affectatum hunc numerum Matthaeo, sed quem obtulerat classis prima eaque notissima, eundem in classibus sequentibus expressum.

18. Ἡ γέννησις, generatio] Olim plerique codices habuerunt γένεσις [ortus]. Nam quisquis est scriptor Dialogi adversus Macedonianos non tantum citat eum in modum, sed diserte adjicit, ἡ γένεσις εἶπεν ἔχῃ γέννησις [ortus, non nativitas] eoque argumento utitur ut probet ὅτι τὸν ναὸν τῷ σώματι τῷ Χριστῷ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκτίσεν [à Spiritu sancto conditum templum corporis Christi]. & mox iterum, πρῶτον γένεσιν ἔκκε τῷ ναῷ, ἢ τότε γέννησιν [primum ortum intellige templi, deinde natales]. mihi non multum interesse videtur, utro legamus modo.

Μνησευθείσης γὰρ, Cum enim esset desponsata] Illud γὰρ [enim] hic abundat, ut Lucæ xii. 58. & alibi. Donatus ad prologum Andriae: nam incipiendi vim habet modo. ubi illud Virgilii adfert,

Nam quis te, juvenum confidentissime, nostras
Iussit adire domos?

Πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτὰς, antequam convenirent] Non videtur perpetuum fuisse ut à sponsalium die sponsa in sponsi domum transiret; quanquam Chrysostomus id affirmat, credo quia Antiochia sua ætate id fieri videbat. Cum Iudaei ipsi dissentiant, credibilis est liberi juris id fuisse, aliterque atque aliter usurpatum pro utriusque commodo. Nam Rebecca deducta est ad Isaacum ante nuptiarum solemnias, quia Isaaco incommodum erat in Mesopotamiam proficisci. Contra Samsonis sponsa mansit in domo paterna: Et id fuisse usitatius satis probabiliter colligitur ex loco Deut. xx, 7. quod & Romanis moribus proditum est à Modestino, eam quae desponsa est ante contractas nuptias domicilium non mutare. Caeterum illud constat, sponsas intactas fuisse donec convocato cœtu matrimonium solenni prece initiaretur: quod non tam lege præceptum, quam ab antiquissimis, ut arbitror, patribus traditum, Iudaei ut olim ita nunc quoque observant, à quibus ad Christianos id institutum honestatis plenissimum manavit, qua de re agemus infra

infra ad caput xxv. Itaque etiam si virginalis pudicitiae custodiam in se sponsus recepisset, manebat tamen sponsa ad nuptiarum diem ἐν τῇ γυναικωνίτιδι [in mulierum conclavi] à sponso sequestrata, perinde quasi in alia domo ageret. Id enim significare videntur Moysi verba Genes. xxiv, 67. ubi Isaac narratur Rebeccam ad se deductam in tentorium quod matris fuerat introduxisse, ac deinde eam sibi accepisse in uxorem. Atque eidem mori, ut jam recepto, superstructa est lex illa de captiva muliere, 10 quæ exstat Deut. xxi, 13. Quæ cum ita se habeant, ex duabus significationibus quas vox τῆ συνελθεῖν [conveniendi] recipit, ut nempe aut domicilii significet aut tori conjunctionem, priorem præferam, propter id quod sequitur μὴ φοβηθῆς παραλαβεῖν Μαριαμ [noli timere accipere Mariam], & deinde, παρέλαβε τὴν γυναῖκα αὐτῆς [accepit conjugem suam]. Ea enim vox, nisi ubi ad animum refertur, φορᾶν τινά [motum quendam à loco in locum] significare solet apud Scriptores Novi Federis, atque hoc quidem 20 loco nihil mihi videtur differre ab eo quod Ioannes dixit xix, 27. λαμβάνειν εἰς τὰ ἴδια [accipere in sua]. Est ergo παράληψις [assumptio], ubi de sponso sponsaque sermo est idipsum quod Romani domum deductionem vocant. Tobiae Scriptor ejus loco dixit κομίζεσθαι [deducere] vii, 15. quo modo eam vocem & Andocides usurpavit, sed addito εἰς τὴν οἰκίαν [in domum]. Huic hujus loci interpretationi favet traditio vetus Nazarethanorum, memorata Hieronymo locis Hebraicis.

19. δίκαιος, [justus] Non videtur hic mihi significari justitia illa generalis, cujus nomine Zacharias & Elizabeth commendantur, & quæ versu isto Græco describitur,

Εν τῇ δικαιοσύνῃ σου κέκωσθαι πᾶς ἀρετὴ ὅτι

[Iustitia in sese virtutes continet omnes;]

sed potius specialis aliqua, neque verò διανεμητική [distributiva] aut συναλλακτική [commutativa], sed illa quam peculiariter bonitatem vocare solemus; sic ut apud Danielelem & alibi sæpe ἡ δικαιοσύνη [mercedem] sive 40 misericordiam significat: quo factum est ut etiam benignitas erga pauperes eo nomine Hebræis significetur. Neque male huc referas quod est i Ioannis i, 9. Εὰν ὁμολογῶμεν τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, πιστὸς ἐστὶ καὶ δίκαιος ἵνα ἀφῇ ἡμῖν τὰς ἁμαρτίας [Si confiteamur peccata nostra, fidelis est & justus ut remittat nobis peccata]. Tobiae quoque Scriptor conjunxit ut affinia ἐλεημοσύνην καὶ δικαιοσύνην [misericordiam & justitiam] xiv, 10. Propius autem huc pertinet quod Aristoteles ait τὸ ἐπιεικὲς [equum] esse δίκαιον δικαίᾳ τινὶ βελλίον [justum aliquod melius justo altero] & τὸν ἐπιεικῆ [virum equum] describit τὸν μὴ ἀκριβοδικαίον, ἀλλ' ἐλαττωτικόν [non summo jure utentem, sed cedentem de suo]. Donatus ad illud Terentii Andriæ, iusta fuerit servitus, Iusta, inquit, moderata. Præcipue autem bonitas hæc se ostendit quoties pœnas legibus præscriptas non rigide exigimus: nam ut ait Sopater Philosophus, τὸ ἐπὶ τοῖς ἐγκλήμασι κείμενον τῆς δίκης ἐκ ἀνάγκης τὸ πρῶτον καὶ φιλόφρονος καὶ χαρίτων πρόσωπον [pars juris quæ circa delicta versatur non repudiat mitem & 60 humanum vultum Gratiarum]. Chrysostomus bene hoc loco, Δίκαιος ὁ ὢν, τὸ ἐστὶν χρηστὸς καὶ ἐπιεικής [justus cum esset, id est, bonus ac facilis].

παράδειγματισαι] Latine interpretari licet, cum curare nollet ut ea exemplum esset, hoc est, ut explicat Hilarius, cum nollet in eam lege decerni, καλᾶζεσθαι Theophylactus, puniri Augustinus. Quod de lapidationis pœna Lege Moysi statuta in sponsas stupri compertas par est intelligi. Nam ad id tempus 10 judicia Legis in Iudæa per Herodem, qui Legis studiosus videri volebat, exercebantur. Et vox παραδειγματίζειν Polybio de mortis supplicio usurpatur: ideoque & Demosthenes διακριτικῶς [distincte] dixit ζῶντα παράδειγμα ποιῆσαι [vivum facere ut exemplum sit]. Apud Hellenistas autem de mortis pœna usurpatum τὸ παραδειγματίζειν apparet tum ex Lxx interpretatione Num. xxv, 4. tum ex additamentis ad Estherem xiv, 9. Quod autem obijciunt viri eruditi, potuisse Iosepho in animum venire ante sponsalia vitiatam esse virginem, mihi verisimilius videtur uteri signa respondisse tempori conceptionis, quod sponsalibus posterius fuit, Luc. i, 26. Neque dissentit hic à nobis Iustinus in Colloquio cum Tryphone, cum dicit putasse Iosephum τὴν μνηστῆρα αὐτῷ Μαριαμ ἐγκυμονεῖν ἀπὸ συνουσίας ἀνδρός, τὸ ἐστὶν ἀπὸ πορνείας [putasse eum Mariam sponsam gravidam esse ex viri complexu, id est, ex stupro]. Nam vox πορνείας [stupri] extra controversiam suo ambitu τὴν μοιχείαν [adulterium] comprehendit, ut apparet Matthæi v, 32. Ideoque non veritus est Augustinus dicere, cum nihil aliud quam adulteram credidisset. Neque verò, id si ita esset, indignum fuit viro bono puellæ 30 de vita famaue simul periclitanti parcere. Nam ut omittam quod de vitio in urbe oblato Lex decernit Deut. xxi, 24, ejus esse generis cujus sint pleraque legum, quæ ita respiciunt id quod ἐπὶ τὸ πλεῖστον [plerumque] accidit, ut tamen evenire possint facti species in quibus deficiat lex διὰ τὸ καθόλου [ob universalitatem], eoque egeat ἐπανορθώματος [correctione], etiam præter vim multa alia possunt accidere quæ culpam non tollant quidem sed minuant, in quam partem semper credula est bonitas. Adde 40 quod Iosepho omnia benignius interpretandi causam præbuerunt perspecti virginis mores. Deinde accusatæ & convictæ lex pœnam irrogat, accusationem autem nemini imperat. Quin si Ambrosio credimus non solum ab ultionis atrocitate, sed etiam ab accusationis severitate aliena justus persona est.

λάβρα, occulte] Non quidem conscio nemine (id enim fieri non poterat, cum mos esset Iudæis non minus quam Romanis ut nec contraherentur nec dirimerentur sponsalia nisi adhibitis testibus), sed privatim, id est, sine judicio publico & non reddita causâ. Id enim hic valet vox ista, opposita τῷ παραδειγματίζειν [ei quod est exemplum facere].

ἀπολῦσαι αὐτήν] Repudium ei mittere. Id enim de sponsa non minus quam de uxore dicitur.

20. ἐνθυμηθέντος] Cum hæc animo agitare: ut plerumque hæc vox sumitur apud Græcos scriptores, & Actor. x, 19. Videtur enim inclinasse quidem ad repudium Iosephi animus, ita tamen ut nihil dum certi constituisset, sed variis super hac re cogitationibus distraheretur.

Ἀγγελος] Hebræi spiritus istos qui inter Deum rerum opificem hominesque sunt interpositi modò

אלהים [deos], modò מלאכים [nuntios] vocant, quorum illud Græcè θεός, istud ἀγγέλος significat. Atque inde eas appellationes sumsit Pythagoras, quem multa hausisse ab Hebræis Numenius alique Pythagorici profitebantur, cuiusque adeò instituta eadem esse cum Essenorum institutis Iosephus prodidit. Sed & eas voces usurpavit adhibito discrimine. Nam θεός [deos] vocabat mentes sublimiores & ad Divinam naturam propius accedentes, quas statuebat ἀτρέπτες [immutabiles]. ἀγγέλος [Angelos] autem eos spiritus qui proximum primis illis locum essent sortiti, ὡς ἐκφαίνοντας καὶ διαγέλλοντας ἡμῖν τὰς πρὸς ἐνζωίαν κανόνας [ut qui aperiant nuntientque nobis bene vivendi regulas], ut loquitur Hierocles: qui itidem nos docet illos communiter dictos ἀγγέλος iterum distinctos in classes tres, in ἀγγέλος [Angelos] propriè ac peculiariter ita dictos, in δαίμονας ἀγαθούς, καὶ ἡρώας [Daemonas bonos, & Heroes]. Quæ omnia ex Pythagoræ schola in Platoniam sunt derivata. Scriptor eorum carminum quæ olim ab ipsis etiam paganis pro Orphicis sunt habita, quem alii Cecropem, alii Onomacritum Pythagoræ discipulum ajunt fuisse, Angelorum meminit istis versibus,

Σὼ δὲ θρόνῳ πύρροντι παρῆσαν πολύμοχοι
Ἄγγελοι, οἷσι μέμλε βροτοῖς ὡς ἀνία τελεῖται.
[Cælicolam rutilam circumstant agmina sedem,
Queis labor inspicere est quid agant mortalia secla.]

Quod ex Hostane mago sumtum videri potest, si eum rectè versum habuit Cyprianus cum de Idololorum vanitate scriberet. Usurpat vocem ἀγγέλων [Angelorum] hoc sensu & Aristides hymno in Minervam. Usurpaverat & Labeo Romanus, ut ex Augustino discimus de Civitate Dei lib. 1x, cap. 19. Usurpant & Porphyrius & Iamblichus passim, & Chalcidius in Timæum, & Iulianus in Laude Atheniensium. At Hebræi Hellenistæ de iisdem spiritibus agentes θεός [deos] non libenter eos vocarunt, quia id nomen jam passim apud omnes gentes in unius summi atque opificis Dei injuriam usurpabatur. Sed & ἡρώων [heroum] vocabulo repudiato & δαίμόνων [daemonum] ad maleficos spiritus relegato, in usu apud eos mansit nomen ἀγγέλων [Angelorum]: quo & Septuaginta utuntur sæpissime, & eorum exemplo Novi Federis scriptores; imò & Veteris Testamenti Chaldæi Paraphrastæ. Quidam Hellenistæ Angelos vocabant ἐγρηγόρες [Vigiles], quod nomen & apud Clementem Alexandrinum aliosque Christianos legitur ex Daniele iv, 10. ubi רָאָה legitur, quod Aquila & Symmachus verterunt ἐγρηγόρες.

καὶ ὄναρ] Optimè Vetus interpres, in somnis: ita enim loquuntur Accius, Ennius, Virgilius, cum de Visis nocturnis agunt. Cicero secundum quietem dixit. Ferme autem quatuor modis, ut Hebræi rectè notant, solet Deus hominibus voluntatem suam aut res futuras patefacere, visis diurnis, visis secundum quietem, voce, afflatu. Græcè ita dixeris δι' ὀπασίας, δι' ἐνυπνίων, διὰ φωνῆς, δι' ἐπιπνοίας. Chalcidius ὀπασίαν dividit in Visum, quod à Deo, & Spectaculum, quod per Angelos. Reliqua vocat Somnium, Admonitionem, Revelationem.

21. Ἰησοῦν, Iesum] Nomen illud quod Mosis

temporibus יְהוֹשֻׁעַ scribebatur, post exsilium Babylonicum cæpit scribi יֵשׁוּעַ, in locum ה & ו, quæ usus detriverat, producta sub Iod vocali. Atque ita scriptum reperimus apud Esdram & Nehemiam, quamquam Aggæus & Zacharias antiquam scripturam retinuerunt. Nimirum venerat hoc ex Syrorum commercio, quibus receptum literas ejus generis prætermittere. Quare & Syrus interpres eodem modo scribit hanc vocem. Sic ex Βαριωνανᾶ [Barioanna] factum est Βαριωνᾶ [Barjona]. Sic urbs צָוָן [Tzoan] Chaldæo est טַנַּן, Græcis Τάνις [Tanis]. & מֶשִׁיחַ [Messia], Μεσσίας. Babylonis בֵּל [Bel] qui aliis בַּעַל [Baal]. Sic שִׁתָּה fovea pro שִׁתָּה, multaque alia similia apud Hebræos posteriorum temporum, & apud Chaldæos interpretes. Sed & ultima vocis litera primùm leviter pronunciata, ut apparet ex Latina voce Iosue & Græca Ἀβίσουε [Abisue], id est, אֲבִישׁוּעַ Par. vii, 3. cui simile est Ὡση [Osee] ex הוֹשֻׁעַ, & in simili litera נֹחַ Nōē [Noë], paulatim & ipsa evanuit: quam soni facilitatem secuti Hellenistæ Iudæi Ἰησοῦ [Iesu] scripserunt circumflexā ultimā, quia nomina Hebræa ferme omnia apud Græcos scribuntur cum accentu in syllaba ultima, ut passim videre est; qui quidem accentus ob syllabam naturā longam factus hic est productior, ut & in Μανασσῆ [Manasse]. Cum autem tales exitus ignoti essent Græco sermoni, ideoque casuum variationem non paterentur, facilius tamen constructionis gratiā duo casus sunt effigiati in Græcum morem, rectus addito σ, & quartus casus addito ν. Itaque dicitur ὁ Μανασσῆς, ὁ Μανασσῆν [Manasses, Manassen] (quanquam & ὁ Μανασσῆ legimus suprā commate 10.) & ὁ Ἰησοῦς, ὁ Ἰησοῦν [Iesus, Iesum]. Sic Ἠσαΐν [Esaim] quarto casu apud Iosephum. Sic Ελισῆς [Eliis] ab Ελισῆ [Eliu] apud Græcos interpretes. Cæteroqui manent hæ voces ἀπώτοι [indeclinabiles]. Dicimus enim τῷ Μανασσῆ, τῷ Μανασσῆ, ὦ Μανασσῆ, & τῷ Ἰησοῦ, τῷ Ἰησοῦ, ὦ Ἰησοῦ. Atque hoc modo nomen istud & scribitur & declinatur, tum apud Lxx, tum apud Sirachiden; de quo nihil immutarunt scriptores Novi Federis, nullā scripturæ differentiā distinguentes hoc Christi proprium nomen ab ejus nomine qui Mosi succedens populumque ducens in terras promissas Christum, æternæ quietis datorem, non tantum nominis sono sed & rebus gestis adumbravit: ut videre est Actor. vii, 45. & Hebræor. iv, 8. Neque alia significatio hujus vocis comminiscenda est ab ea quam nos Angelus docet ἀπὸ τῷ σῶζειν [a sōpitando], quæ cum Hebræa origine manifestè consentit. Est ergo Iesus Græcè Ἰωτήρ qua voce tantum ait significari Cicero ut id Latine uno verbo exprimi non possit. Mihi non videtur deesse vox Latina ejusdem originis atque efficaciæ, sed antiquior & in sacris magis quam in usu populari recepta, Sōpitoris. Cæterum quod Christiani quidam scriptores & quidem Hebræi sermonis non imperiti nomen hoc ἀπὸ τῷ ἰάσθαι [a mēdendo] deducunt, in eo mihi non videntur ad aliam vocem Hebræam respexisse, sed quæsisisse vocem Græcam, quæ Hebrææ יֵשׁוּ non sola significatione sed sono insuper cohæreret; Philonis more, qui ita ad Græcas voces amat alludere, ut ab Hebræa notatione quàm minimùm recedat. Certum autem est

est Hebræum *ישׁוּעַ* modò idem valere quod Græcum *ἰάσθαι*, modò per receptissimam translationem *salutis dandæ* significationem ea voce exprimi, sicut & Latine *mederi alterius malis* dicitur qui alterum ab incommodo liberat. Vnde & *ἰάσθαι* [*mederi*] pro *σώζειν* [*servare* sive *sospitare*] Matth. xiii, 15. Lucæ iv, 18. & vicissim *σώζειν* [*servare*] pro *ἰάσθαι* [*mederi*] ponitur, ut Matth. ix, 21. Marci vi, 56. Actorum iv, 9. Quin & David Kimchi apud Ieremiam iiii, 22. *sanare* explicat *peccata condonare*. Et hinc factum arbitror ut Iudæi quidam inter Græcos versantes & Græcanicâ literaturâ imbuti, cum hoc ipso nomine Hebræo vocarentur, Græcè sibi nomen Iasonis fecerint, quòd id nomen Græcæ consuetudinis ad Hebræum illud & soni vicinitate & originis significatu proximè accederet. Quos inter fuit Cyrenæus ille Maccabaicæ historiæ scriptor, paris fati cum Trogo Pompejo. Quod verò apud Theodoretum est, *ἰαὼ ἡ σωτηρία*, *παρὰ τοῖς Ἑβραίοις λέγεται* [*Iao Hebræis salus dicitur*], mendosum mihi videtur, scribendumque *ἰασὼ* [*Iaso*], ut sit *ישׁוּעַ*: nam ut *γ* Græcè per *ω* exprimatur non est insolens.

σώσῃ τὸ λαὸν ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν, *salvum faciet populum à peccatis suis*] Cum triplici modo dici nos possit Christus à peccatis liberare, primum quia remissionem peccatorum nobis peperit, deinde quia in hac vita efficit ne peccatum in nobis regnet, postremò quia per vitam alteram delebit funditus & peccatum & mortem peccati stipendium, mihi tamen ad remissionem peccatorum præcipuè videtur respexisse Angelus, quia & Apostoli ejus rei maximè meminerunt ubi vocis istius *σωτήρ* [*Sospitatoris*] vim explicant, Actorum v, 31. & xiii, 23. juncto commate 32, & 38. Quanquam autem voce *λαὸς* omnes credentes non incommodè possint intelligi, cum tamen plerumque etiam in Novo Federe ea vox Israeliticum populum significet, ad quem peculiariter missus est Christus, ut de eo hæc verba primo saltem maximèque obvio intellectu sumenda arbitrer, facit is quem dixi locus Act. v, 31. & qui infra est xv, 21. Adde quòd vocationem Gentium seriùs didicere etiam Angeli, Ephes. i, 8. & seq.

22. *ἵνα πληρωθῇ, ut adimpleretur*] Quæ vis sit hujus vocis multum refert rectè intelligatur. Nam hunc similemque locos olim Celsus & Iulianus, Iudæi, veteres olim & nunc quoque, soliti sunt Christianis objicere, tanquam minus fideliter ab Apostolis eorumque sectatoribus adducta esset Prophetarum auctoritas. Sed notandum est non pugnare Apostolos adversus Iudæos his quasi testimoniis ut probent Iesum esse promissum Messiam: pauca enim sunt oracula quæ in hunc finem usurpant, contenti cæterum Christi miraculis & resurrectione. Nam (ut ille olim dicebat) aut hæc satis erant, aut nihil erat satis. At quibus id jam persuasum erat Iesum esse illum Messiam, his simul ostensum voluerunt quomodo tota Divina *οἰκονομία* [*dispensatio*] priorum temporum hunc ipsum Christum ejusque res gestas, ut pulcherrimam ac perfectissimam speciem, perpetuò velut ante oculos habens, cætera omnia ad illud instar effluerit. Huc spectat, præter alia multa quæ suis locis explicabuntur, quòd Christus dicitur *προεγνωσμένον*

πρὸ καταβολῆς κόσμου [*præcognitus ante mundi constitutionem*] 1 Petri i, 20. Et hæc sapientia Divina quæ in Christo mittendo elucet *προωρισμένη πρὸ τῶν αἰώνων* [*quam prædestinavit Deus ante secula*] 1 Corinth. i, 7. Sed maximè perspicuum illud ad 1 Corinth. x, 11. *Hæc omnia illis* (qui scilicet sub Veteri Federe fuerunt) *ἐγενήθησαν τυπικῶς* [*in figura*]. *scripta autem sunt ad nostri admonitionem εἰς τὰ τέλη τῶν αἰώνων κατήντησεν* [*in quos fines seculorum deveniunt*]. Sic alibi tempus Christi vocatur *πλήρωμα* [*plenitudo*] temporum, Gal. iv, 4. Ephes. i, 10. Non igitur instituta tantum Legis, umbra Christi fuerunt, quod ostenditur Hebræor. viii, 5. x, 1. & Coloss. ii, 17. sed & res gestæ præsertim nobiliores. Quod rectè monet Iustinus adversus Tryphonem, *Εὐδ' ὅτε γὰρ τὸ ἅγιον Πνεῦμα καὶ ἐνεργῶς παράτεταί τι, ὁ τύπος τῆς μέλλουσας γίνεσθαι ἡν, ἐποίησεν* [*Interdum sanctus Spiritus effecit ut etiam re ipsa fieret aliquid quod figura esset rei futuræ*]. Et postea res gestas ait esse *προκηρυγμένα τῷ κατὰ Χριστὸν ἀπάντων* [*prænuntiationes omnium quæ ad Christum pertinent*]. Tertullianus de Resurrectione carnis: *Talia interim divina- rum virium lineamenta, non minis parabolis operato Deo, quam locuto. Item: Scimus ut vocibus ita & rebus prophetatum.* Chrysostomus ad Romanos, *οὐ γὰρ ἔλεγον οἱ προφῆται μόνον, ἀλλὰ καὶ ἔγραψον ὅτι ἔλεγον. ἢ ἐν ἔγγραφον ἢ μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ πραγμάτων ἐτύπεν* [*Non locuti sunt tantum Prophetæ, sed & scripsere quæ locuti sunt; nec scripsere tantum, sed & rebus figurarunt*]. Et in priorem ad Corinthios, *τὰ μὲν διὰ ῥημάτων, τὰ δὲ διὰ τύπων ἐστὶν αὐτοῖς κείμενα* [*Quædam apud illos verbis, quædam rebus ponuntur*]. Et secundo sermone de Ieiunio ait aliam esse *προφητείαν διὰ τύπων* sive *πραγμάτων* [*Prophetiam per figuram sive res*], aliam *διὰ λόγων* sive *ῥημάτων* [*per sermonem sive verba*]. Illud autem quod Paulus dicit *τυπικῶς* [*in figura*], sumtum est à pictoribus ac statuariis, aut etiam ab ædificiorum structoribus, qui egregium aliquod opus molientes primum crassius idipsum delineant, deinde paulatim id efficiunt quod animo conceperant. Nam prima illa lineamenta *τύποι* [*typi*] dicuntur: unde illud Aristotelicum *ὡς ἐν τύπῳ* [*ut in typo*] oppositum τῷ ἀκριβεῖ [*exactæ formæ*]. Illud autem *ἀκριβές* [*exactum*] ab Apostolis vocatur τὸ πλήρωμα [*plenitudo*] more Hebræorum, qui *תמלא* vocant cujusque rei *τελειότης* [*perfectionem*], ut Cantor. v, 12. explicat Abenezra, quo loco Lxx habent *ἐπὶ πληρώματι* [*in plenitudine*]. Quod si res ipsæ Divino consilio Christum spectant, sanè & signa rerum Divinitus instituta eodem referenda sunt. Sunt autem signa duum generum, *ὁρατὰ καὶ ἀκυστὰ* [*quæ spectantur, & quæ audiuntur*]. Et quæ signantur sunt præterita, instantia, futura. Omnium autem horum generum exempla nobis Christus, Apostoli, alique Novi Federis scriptores suppeditant. Contenti simus paucis, neque aliis quàm in quibus hæc eadem vox *τὸ πληρῶσθαι* [*complendi*] reperitur. *Ὁρατὸν* [*Visibile*] signum rei præteritæ, liberationis scilicet ex Ægyptia servitute, fuit agnus Paschalis. Liberatio autem illa *τύπος* [*typus sive præfiguratio*] liberationis nostræ à peccatis. Hac de causâ Christus ostenditur in Paschali agno fuisse adumbratus 1 Corinth. v, 7. Impietatem

veterum Iudæorum Deus providè permisit summae impietati quæ in Christum exercita est quasi præludere. Illa autem vetus impietas præfente signo nummorum haud magni pretii, quo se Deus æstimatum querebatur, Dei ipsius jussu ac Zachariæ ministerio contestata est Zachar. x1, 13. in eo igitur signo ostenditur delineatio fuisse sceleratæ pactionis inter Sacerdotes & Iudam Iscarioten, Matthæi xxv11, 9. Ad ἀκρόα [ea quæ audiuntur] ut veniamus, ea nimirum quæ voce sunt pronunciata aut quasi pronunciata essent literis perscripta (nam literæ duntaxat secundariæ sunt notæ vocum, ut voces rerum), commemorationem præteriti beneficii habet Oseæ locus x1, 1. liberationis nimirum ex Ægypto, quæ, ut jam diximus, majoris libertatis per Christum partæ rudimentum quoddam fuit. Ipsa autem historia Christi nos admonet ita directam à Deo mentem Prophetæ loquentis, ut quod de populo Israëlítico ab ipso dicebatur, non minus recte aut etiam rectius in Christum conveniret, Matth. 11, 15. Eiusdem argumenti est carmen Asaphi Psalmo Lxxv11, 2. cujus verba itidem sunt talia ut in Christum optimè quadrent, Matth. x111, 35. Sic Psalmum Lxx11. scriptum honori Solomonis, ut titulus indicat, ad Messiam referunt Paraphrastes eo loco, & Salomon Iarchi, ut & Saadia Gaon ad Daniel. vi1, 14. Locutionum quæ ad instans tempus directè pertinebant & tamen Divino consilio ad Christum referebantur hæc habemus exempla. Ea quæ de stragibus suo tempore editis in Bethlehemitica regione dixerat Ieremias xxx1, 15. ita depingunt id quod ab Herode patratum est, ut vix aliis verbis possit id ipsum signatius exprimi. Quod legitur Esaïæ Lx1. ipso initio, videtur quidem id Propheta dicere de munere sibi imposto consolandi captivam multitudinem spe reditus; at ea sunt verba quæ Christo aptata rem ipsam luculentissimè designent, sicut & ipse reditus è Babylonia Christi beneficia figuravit. Cum verò veterum nullus majoribus malis à Deo exercitus, rursusque majore gloria adfectus fuerit, quam David, plane apparet hoc à Deo actum, ut res Christi in illo propius quam in cæteris præsignarentur. Ideo & verba quibus conqueritur immerito se exosum, imo ab eo quem amicis accensuerat proditum, ejusmodi sunt ut ad Christi res nihil possit accommodatius dici, quod apparet Psalm. xxxv, 19. Iohan. xv, 25. Psalm. xli, 10. Iohan. x111, 18. Actorum 1, 17. Quid quod quædam ita de se elocutus est David, ut quæ ipsi conveniebant κατὰ λέξιν ἐξηραλισμένην [secundum figuratum sermonem], ea ad Christum servata verborum proprietate pertinerent? quale est illud de vestium divisione & fortibus jactis Psalm. xx11, 19. Matth. xxv11, 35. Iohan. x1x, 24. deque amaro atque acido potu Psalm. Lx1x, 22. Iohan. x1x, 28. Idem observare est in præfagiis futurorum, nisi quod hæc possumus dicere bis impleri, semel cum res illa evenit quæ directè prædicatur, iterum vero & quidem excellentius cum id apparet cui adumbrando ipsa illa res, ac proinde etiam verba eam notantia serviebant. Ita Esaïæ 1x, 1. videtur Galilææ lux aliqua annunciari quæ Ezechiae temporibus affulserit, sed ita ut ea ipsa lux prævia

esset luci à Christo afferendæ, atque adeo omnia Prophetæ verba reperiuntur ad res Christi vel maxime accommodata. Ita possunt quæ dicuntur Esaïæ xli1. ad Zorobabelem, & quæ leguntur Zachariæ 1x, 9. ad Iudam Maccabæum aut ad alium quempiam referri, dum tamen fateamur, quod verum est, horum quoque factis Christum fuisse adumbratum, jam tum volente Deo populum suum assuefacere, ne Divina beneficia ex pompa strepituque rerum exteriorum metiretur, atque ita moventes mentes Prophetarum, ut eorum dicta & primis eventibus responderent, & per Christum tamen insignius præstarentur. Hæc igitur omnia, & quæ alia sunt ejus generis, suis locis excutienda, non in vim argumenti proprie adhibentur, sed ad illustrandam atque confirmandam rem jam creditam. Ideo Paulus Veteris Federis historiam aptans ad annuntiati Evangelii tempora addit, ἀτινά ἐστιν ἀλληγορούμενα [quæ sunt per allegoriam dicta]. Quæ ratio Scripturas interpretandi, præsertim incolumi manente sensu altero simpliciori minusque elaborato, nullo jure à Iudæis improbari potest, ut qui inter genera explicationum numerent maximique faciant τὸ ἀλληγορούμενον [ubi aliud enuntiatur aliud innuitur] quod Hebraistæ מדרש, Philo autem Platonem secutus ἐπείνοισαν vocat. Imo Hebræorum magistri & veteres & novi multis locis Prophetarum sensus duos assignant, atque ipse David Kimchi Psalmum 11. tum de Davide tum de Messia exponit. Quod amplius est, etiam ubi factum aliquod veteri simile occurrit, dicunt מתקיים, ἐπληρώθη, sive comprobatus est hic vel ille Scripturæ locus. Quod si sensissent Apostoli omnem Divinam de Christo dispensationem palam à Prophetis sine ullo involucro fuisse proditam, neutiquam dicerent arcanum id esse, quod ab omni ævo absconditum, ista demum ætate patefieret, Coloss. 1, 26. 1 Corinth. 11, 7. Ephesior. 111, 9. Quisquis vero credit Iesum esse Christum, quod ut diximus etiam extra vaticiniorum fidem miraculis ipsius ac resurrectione abunde probatur, is vero clare perspicit, quomodo Divina providentia & res & verba Antiqui Federis ad Christum, tanquam ad scopum sibi propositum, certissime direxerit. Quibus verò sua pertinacia obstat quominus id credant, ii in lectione ejusdem Federis, quasi velo obnuptos animi oculos habent, neque aufertur id velum, nisi his qui se jam ad Dominum Iesum converterint, 11 Corinth. 111, 14. Hæc in ipso nostræ commentationis primordio uberius paulo præloquenda censeui, quia tum ad explicationem locorum aliquot, tum ad diluendas eas obrectationes quibus adversarii plurimum videntur confidere, non exigui momenti mihi esse videbantur. Vt ergo veniamus ad hunc locum qui nobis in manu est, & in quo Iustinus, Origenes alique tantopere sudarunt, mihi nihil videtur perituum veritati, si concedamus aliud apud Esaïam prima fronte indicari, aliud autem sub involucro tegi: atque ita quidem ut quod in Psalmis evenisse modo ostensum est, verba ipsa Prophetæ relata ad ultimum illud complementum significatum obtineant magis proprium magisque excellentem. Sed illud simul admonendi sumus, sæpe fieri ut ejusdem

περικοπήs [particulæ] non verba singula in Christum congruant, sed præcipua quædam: ut ecce in Nathanis vaticinio illa verba, *Ipse ædificabit domum nomini meo, & firmabo solium regni ejus usque in seculum: Ego ero illi in patrem, & ipse erit mihi in filium*, 11 Samuel. vii, 13. ita de Salomone dicuntur, ut tamen Christum eminentiori quodam modo respiciant. quæ autem sequuntur ad Christum neutiquam pertinent. Videamus nunc quis esse possit verborum Prophetarum sensus primo intuitu se offerens, ut eo rectius alterum, tunc ἐν μυστηρίῳ absconditum, sed Christi temporibus plane revelatum intelligamus. Rex Achaz perterritus Syrorum & Israelitarum in se conspiratione, neque tantum de regno retinendo sollicitus, sed & famem cæteraque obsidii mala metuens, nullam spem salutis animo concipiebat, nisi se in fidem & clientelam Regis Assyrii, illis temporibus potentissimi, daret. Contra Esaias hortabatur ipsum, ut omissis ejusmodi consiliis spem suam in Deo collocaret, adfirmans non tantum irritos fore conatus Regum Syriæ atque Israelis, regnumque Hierosolymorum mansurum penes Davidis posteros, sed brevi imminere excidium Israelis regno, Syri autem potentiam staturam intra suos limites. Quibus pollicitationibus cum fidem Achaz non adhiberet, Esaias Divino imperio dat illi optionem signi alicujus à Deo expetendi, cujus signi testimonio fides verbis fieret. Sed cum Achaz verbis honestis, animo autem in pio, quippe abjecta omni in Deum fiducia, hoc ipsum recusaret, Esaias post seriam impietatis obijurationem, ait Deum tamen sponte sua brevi id effecturum quod tum minimè speraretur, quodque velut arrhabonis esset loco ad obsignandas promissiones cæteras. Nam & discessuras ex Iudæa copias Syrorum & Israelitarum conatu irritò, atque interea temporis Iudæos nulla, quod tum maxime timebatur, laboraturos rerum necessariarum penuria. Describitur autem temporis istius ambitus hoc spatio quo puella quæ tum virgo adhuc erat nubere, conciperet, pareret, & infantem educaret, sed intra infantiae annos sive priusquam puerilis ætas ad boni malique notitiam perveniret: aut, quod eodem recidit, priusquam is infans parentes salutare didicisset. Copia autem victus hac nota exprimitur, quod dicatur ei infanti, donec adolescat, nec mel nec butyrum defore. Nam Hebræis *lac & mel συνεκδοχικῶς* [per comprehensionem] rerum non necessariarum tantum, sed & superfluentium copiam designant, ut Iobi xx, 17. & alibi. Sicut autem hac ratione Achazo ostenditur, quàm iniquè faciat quod Deo recuset confidere: ita sequentibus verbis indicatur, quantopere ipsum sit deceptura fiducia in Rege Assyrio posita. Nam inde Iudæis mala omnibus quæ metuerent malis graviora imminere, planeque contrarium ei rei quam tam anxie metuerent eventurum: non enim victus inopia, sed vilitate laboraturam Iudæam præ habitantium infrequentia. Infans autem in quem ista convenirent, quantum ex sequentibus colligere est, non videtur fuisse Ezechias, ut existimant Hebræorum multi, inter quos & Tryphon adversus Iustinum disputans, ut qui, si tempora recte supputentur,

jam ante Achazi regnum ad ætatem aliquam pervenerat, quemadmodum à Rabbino Salomone recte est annotatum, quamquam quæ capite nono postea dicuntur ad eum recte videantur posse referri; sed potius est is infans ipsius Esaiæ filius, natus ex ea quæ virgo adhuc editi vaticinii tempore, testibus Vria ac Zacharia adhibitis, Esaiæ nupsit, quæ & ipsa προφήτις [Prophetissa] fuisse indicatur. Sic ut autem cum Regem accederet Esaias iussus erat secum ducere filium suum cui *Schearjashub* boni omnis nomen ad spem Iudæorum excitandam, inditum fuerat: ita huic infanti duo nomina sunt imposita, primum quidem *Emmanuel*, quo ostenderetur Deus ita adesse Esaiæ ejusque liberis, ut quæ verbis signisque per ipsos essent prænotata, eadem certo evenirent: deinde vero *Maherschalchasbas*, qua voce significabatur brevi imminere Assyrii adventum ad spoliandam Syriam ac Samariam. Atque hoc est quod ait Esaias, se filiosque suos à Deo dantes in signum & documentum populi: vaticinii sui certitudinem nullis humanis consiliis impediendam, repetita exclamatione *Emmanuel* velut obsignans. Atque hic quidem nobis videtur simplex primoque obvius esse sensus verborum Esaiæ, in quibus tamen inesse μυστήριον [arcanum] de Christo Christum agnoscentibus liquido apparet. Nam si omnes liberationes populi Iudaici præfigia fuere ejus liberationis quam Deus per Christum erat effecturus, sane & illa insignis liberatio ab obsidione hostili quam Propheta promittebat, eò pertinuit. Stabilitatem regni Davidici, item à Propheta promissam, verum πληρωμα [complementum] in æterno Christi regno habuisse, Gabriel ipse Mariam docuit Lucæ i, 32. Illud autem *Virgo concipiet* quanto excellentiorem habet sensum, si referatur ad eam quæ ita concepit ut virgo post conceptum maneret, quod soli Mariæ evenit? Nomen autem *Emmanuel*, sicut & *Iesu*, habere quidem & in aliis suam potest significationem, restrictam atque limitatam, at in Christo aliam habet infinitis partibus perfectiorem. Nam is est in quo illa præclara *Dei promissa omnia sunt vni & ἀμὴν* [est & Amen], 11 Corinth. i, 20. is est *Verbum quod caro factum inter nos habitavit*, Iohan. i, 14. in ipso denique *habitat τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς* [plenitudo Divinitatis corporaliter], Coloss. ii, 9. In hunc qui non credunt, eos manet φοβερὰ ἐκδοχὴ κρίσεως [terribilis quædam expectatio iudicii], Hebræor. x, 27. Obijciunt Iudæi Dominum nostrum isto *Emmanuelis* nomine non appellatum; quibus Tertulliani verbis respondeo, *Sonus Hebraicus quod est Emmanuel suæ gentis est; sensus autem ejus quod est Deus nobiscum, ex interpretatione communis est. Quæro ergo an ista vox, nobiscum Deus, quod est Emmanuel, exinde quo Christus illuxit, agitetur in Christo: & puto ex toto non negabis. Nam qui ex Iudaismo credunt Christo, ex quo in eum credunt, Emmanuel cum volent dicere, nobiscum Deum esse significant. Atque ita constat jam venisse illum qui prædicabatur Emmanuel, quia quod significat Emmanuel venit, id est, nobiscum Deus. Certe qui Prophetas non supinè legit, nescire non potest vocatum iri aliquo nomine dici ab illis eum etiam qui non eo*

vocis sono sit appellandus, sed cuius rebus celebrandis vox ista conveniat. Loca passim occurrunt, Esaiaë I, 26. IX, 6. LVI, 7. LX, 14. LXII, 4. Ieremiaë III, 17. & XXIII, 6. Ezechiel. XLVIII, 35. Zachar. VIII, 3. Ideo ubi Esaiaë XIV, 20. est **יָקָר** [vocabitur], Chaldaeus habet **יָקָר** manebit; & Lucas citans dictum locum Esaiaë LVI, 7. **יָקָר** vertit **ἵσιν** [est] XIX, 46. Tale est infra **Ναζωραῖος** κληθήσεται [Nazaræus vocabitur], & **ἱοὶ Θεοῦ** κληθήσονται [filii Dei vocabuntur], ubi & similem Philonis locutionem citabimus. Quod si quis rectè attendat, eadem vis est in voce *Emmanuel* & in voce *Iesu*. Nam *servare* est Deum nobis præstare propitium. *Deus* autem *nobiscum esse* Hebræis dicitur, quoties benignus nos respicit atque adjuvat, Ios. I, 5. Ierem. I, 8. Actorum XVIII, 10. quanquam & latentior quendam significatum isti nomini inesse non negaverim. Sed & alterum illud nomen quo tanquam apertiore (id enim valet quod inibi dicitur *stylo humano*) infantem suum insignire Esaiaë jubetur, perfectissimè Christo congruit, qui celerrimè Diabolum devicit & victor suis spolia divisit, ut post Iustinum annotavit Chrysostomus. Vide Lucam XI, 22. & Ephes. IV, 8. Sicut autem Christo nomina ista apud Esaiaë posita eminentissimè conveniunt, ita & **προφήτις** [Prophétissæ] nomen quod in eodem oraculo reperitur singulariter convenit Mariæ semper virgini, quæ inter feminas fuit **εὐλογημένη** & **κεχαριτωμένη** [benedicta & gratiâ plena], Lucæ I, 28. & super quam venit Spiritus sanctus, Lucæ I, 35. Verissimè ergo à Matthæo scriptum est in nativitate Christi verba Esaiaë **πληρωθῆναι**, id est, *consummata esse*. Ita enim puto id verbum optimè reddi. Quod autem dicit Matthæus *factum hoc ut consummaretur quod prædictum erat per Esaiaë*, non ita intelligi debet quasi Deus Christum ex virgine nasci voluerit hoc propriè consilio ut quod Esaiaë dixerat fieret, cum potius quia id Deus voluerit fieri, ideo & voluerit per Esaiaë dici. Aut ergo hoc vult Matthæus, eò hæc evenisse, quod Deus decretum suum vellet exsequi, cuius decreti indicium esset apud Esaiaë, aut vox **ὅτι** [ut], ut sæpe, non finem agentis sed solam rei consequentiam significat, ut Psalmo LI, 19. Romanorum V, 20. Lucæ XIV, 10. & alibi crebrò.

ὕπὸ τῆς Κυρίας, à Domino] Passim dicitur Deus id dixisse quod dixerunt Prophetæ, primùm quia ipsam verborum sententiam Deus menti illorum inferuit; deinde quia & verba ita est moderatus ne à sententia aberrarent. Nam ut etiam verba à Deo illis dictata sint, sicuti interdum evenisse non est negandum, ita non videtur perpetuum. Atque hinc factum est ut pro temporum atque loquentium varietate etiam sermo Prophetarum differret.

λέγοντος, dicentem] Mihi ne dubium quidem videtur quin & hic & capite II, 15. cohæreat iste genitivus cum voce **προφήτης** [Prophetam]. Nam eadem voces simili modo cohærentes alibi apud hunc Scriptorem reperiuntur, ubi nulla fingi potest **ἀμφιβολία** [ambiguitas sermonis], ut infra II, 17. III, 3. IV, 14. VIII, 17. XIII, 35. XXI, 4. XXVII, 9.

23. **παρθένος**, Virgo] Frustra negant Iudæi vocem **ἄρμω**, si proprietas vocis spectetur, viro

intactam significare. Nam origo optima proprietatis index est à **ἄρμω**, quod est *abscondere*: nimirum quia Hebræis, non minùs quàm Græcis, in more positum fuit, innuptas puellas diligenter asservare **ἐν τῷ παρθενῶνι** [in conclavi virginum]. Huc illud spectat Hesiodi,

Ἥ τε δόμων ἔντοσθε φίλη παρὰ μητέρι μένει,
οὐ πῶ ἔργ' εἰδῶ πολυχρῆστος Ἀφροδίτης.

[Illa manet carâ cum matre penatibus inis,
Nondum experta Venus quos aurea donat honores.]

Et apud Euripidem senex Antigonem ita alloquitur,

ὦ τέκνον, εἶσα δῶμα, καὶ κατὰ σέγας
ἐν παρθενῶσι μένε σοῖς.

[Iam, virgo, tectum repete, teque intra tuos
Tene recessus.]

Et ipsa Antigone matri dicenti **ἔσθ** [sequere], respondet

Ποῖ, παρθενῶνας ἐκλιπῆς;

[Quoniam, cætu relicto virginum?]

20 Quod & Seneca imitatus in Agamemnone dixit:

Quo more cætus publicos virgo petis?

Papinius de eadem illa Antigone,

—— nondum concessa videri

Antigone populis.

Ab hac origine non recedit usus quem penes loquendi norma est, ut apparet Genes. XXIV, 43. Exodi II, 8. Deuteronom. XXII, 23. In Cantico autem Salomonis VI, 7. apertior etiam est huius vocis significatio: nam ab *uxoribus* & *concubinis* diserte ibi separantur **ἄρμω** [virgines]. In eodem Cantico I, 3. **ἄρμω** à Rabbino Salomone exponitur **בתולה**. Et Septuaginta tum Gen. XXIV, 43. tum hoc ipso Esaiaë loco non **νεᾶνιν** [adulescentulam], ut posteriores **τῇ ὑποθέσει** δαλεῦντες [inservientes suæ positioni], sed **παρθένον** [virginem] verterunt: Aquila, **ἀπόκρυφον** [abditam]. Et notat Hieronymus mansisse hunc vocis usum ad suam ætatem apud Pœnos, traduces videlicet Phœnicum, quorum lingua Syriaca cognata Hebrææ. Neque spernendum quod idem Hieronymus adfert de voce Latina *alma*. Nam prisca Latii voces, præsertim in sacris usitatas, ab Oriente venisse tam multis argumentis demonstrari potest ut suspicioni fortuitæ **συνεμπλώσεως** [concurfionis] non sit locus. *Alma* autem Latinis non ab *alendo* venit, ut quidam existimant, sed idem valet quod *sancta*. Non evincit contrarium id quod legitur Proverbiorum XXX, 19. Commune enim est omnibus linguis, ut voces **ἀπὸ τῆς εἶναι πρὸς τὸ δοκεῖν** [ab eo quod est ad id quod videtur] transferantur. Quippe & Græcè **παρθένος** [virgo] & propriè & usitatè viro intactam significat. Attamen apud Aristophanem, ut notat Scholiastes, significat **τὴν ἐτι παρθένον νομιζομένην** [eam quæ virgo adhuc habebatur], quomodo & Musæus dixit,

Ἡρῶ δ' ἔλκεσ' ἵπεπλ' ἐς λήυσσα τοκῆας

Παρθένος ἡματίν, νυχτὶ γυνή.

[Fallebat miseros Ero bene culta parentes

Virgo die, noctu mulier.]

Et Homerus Astyochem **παρθένον** [virginem] eodem sensu dixerat. Vt nunc omittam audaciorem Virgilii **κατάχρησιν** [abusionem], qui, ut Servius notat, Pasiphaen trium liberum matrem *virginem* dixit. Scriptor historiæ Alexandrinæ, cui nomen factum est

est libri tertii Maccabæorum, item scriptor libri secundi Maccabæorum capite 111, 9. ut omnem vocis Græcæ ambiguitatem evitarent, dixerunt κατὰ κλείους παρθένας [occlusas virgines] voce Græcis scriptoribus in hunc quoque sensum usitatâ, exactè exprimente Hebræum תמלך: quia תלך, ut diximus, est κατακλείειν [abscondere]. Philo in libro adversus Flaccum eodem sensu dixit θαλαμειομένης παρθένας [thalamo cohibitas virgines]. & ad Leges speciales, παρθένοις μὲν ἔσω κλισιάδων τὴν μεσαύλιον ὄρον πεποιημέναις [virginibus limitem sibi statuentibus intra tecta januam medianam]. Contrâ exuti pudoris feminae Chaldaeis vocantur in publicum prodeuntes. Apparet igitur idem esse תמלך & quod Syrus hic posuit בתולה.

ἔξει, habebit] Ita rectius quàm ἔχει [habet], quod legere videtur Hieronymus. Merito enim Græcus interpres id quod in Hebræo hic est temporis incerti, futuri temporis verbo est interpretatus, quia & quæ sequuntur apud Prophetam huic verbo coherentia, futuri sunt temporis.

καλέσσι, vocabunt] Non dubitem sequi optimorum codicum & Syri interpretis fidem, præsertim cum ita jam olim legerint Origenes & Chrysostomus. Et rectè me iudice hoc modo expressit Græcus Matthæi interpres Hebræum וקרא [vocabis], quia secunda persona omnino hic ponitur indefinitè, ut cum dicitur apud Homerum,

Φαίης ἂν ζάλοπτον τινα ἔμμεναι.

[Dicas irasci facilem.]

Sic Donatus ad illud Terentii, Quid facias? pro, Quid faciat, unusquisque scilicet. Idem notat secundam personam poni pro tertia ibi,

Ridentem haud facile mulieri invenias virum.

Paria notat ad illud, ut facile pro eunucho probes: & in Phormione, eveniunt quæ non audeas optare. Servius ad IV Æneidos, Migrantes cernas. Honestâ figura si rem tertiæ personæ in secundam referas: hoc est, si quis cernat. Postea, Mugire videbis. Videbit quis; ut, Migrantes cernas. In VI. nec dum poteris committere ferro. Poterit quis. Tertiæ enim personæ significationem ad secundam transtulit & generaliter loquitur. In VII. credas innare revulsas Cyclophas. Credat quis. In XI. velis, pro, si quis velit. Ita Lucæ V, 34. Μὴ δύνασθε ποιῆσαι νηστεύειν; [Numquid potestis facere jejunare?] Hoc ipsum autem non minus usitatè exprimitur tertiâ personâ numeri pluralis. Subauditur enim homines quilibet, ut infra VII, 16. Actorum XII, 39. & aliis locis ubi iterum monebimus. καλέσεις [vocabis], quod quidam codices & Eusebius sequuntur, est à Græco Lxx senum, qui hic Hebraïsmum secuti sunt. Chaldaeus maluit ponere vocabit, nimirum quilibet homo; sensu eodem recidente. Tot enim modis impersonalia exprimi solent. Qui verò speciatim ad Mariam hoc dici volunt, atque eo indicari Christum fuisse ἀπάτορα [patre carentem], quia patri alioqui jus imponendi nominis fuerit competiturum, quid facient illis Angeli verbis ad Iosephum? καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν [vocabis nomen ejus Iesum].

ὃ ἐστὶ μεθερμηνευόμενον, Quod est interpretatum]

Similes interpretationes Hebræorum nominum in usum eorum qui Hebraicè nesciebant addidit aliquot in locis optimus interpres, ut videre est

xxvii, 33 & 46. Quas cum habeat & Syrus, convincitur hinc quoque Matthæi librum de Græco, non de Hebræo transfuisse. Idem de Arabe apparet.

25. ἐγίνωσκεν, cognoscebat] Antiquissima Hebræorum locutio ut apparet Genes. IV, 1. atque alibi; inde porro in cæteras linguas derivata. Neque tantum de viris hoc dicitur, sed & de feminis, ut Lucæ I, 34. Ovidius in Hypsipylæ epistola,

Turpiter illa virum cognovit adultera virgo.

ἕως ἔ, donec] Negationem hanc de tempore

ante partum, nihil affirmare de tempore posteriore, multis exemplis ab aliis est demonstratum, quibus addam locum qui infra est XI, 20. Iudæis adeò notum atque usitatum est hoc loquendi genus ut doctissimi inter ipsos vaticinium Iacobi Genes. XLIX, 10. ita contentur interpretari. De loco autem Genes. XXVIII, 15. nemo unquam Iudæorum dubitavit quin hoc modo esset intelligendus; neque magis de illo qui est Psalmo CII, 2. Tum qui est I Samuel. XV, 35. aliter explicari nequit. Addi potest Iob XXVI, 5. Esaias XXI, 14. I Samuel. VI, 23. Hic verò intra id tempus quod diximus consistere nos jubet ipsa mens Scriptoris, hoc agentis, ut ostendat compertissimum Iosepho fuisse, Partum hunc non esse ex se conceptum. ad quam rem posterioris temporis mentio nullum habere poterat momentum.

πρωτότοκον, primogenitum] Quanquam in He-

bræis vocibus nulla est primi significatio, rectè tamen hoc Græco nomine exprimitur partus ὁ διανοίγων τὴν μήτραν [adaperiens vulvam], ut post Lxx Lucas loquitur II, 23. Nam primi vox requirit ut nemo antecedit, non ut sequatur aliquis, quemadmodum à Grammaticis annotatum est ad illud Virgilii,

Hic mihi responsum primus dedit ille petenti.

& ad illud Æneidos I.

— Trojæ qui primus ab oris.

Servius in libro Fuldensi: primus post quem nullus. Et similiter in Iure Civili proximus dicitur etiam qui solus est. Et res ipsa contra Helvidium loquitur ita hic sumendam hanc vocem. Respicitur enim ad dignitatem & jura præcipua quæ antiquitus, etiam ante Mosis Legem, tribuebantur filiis maribus tam unicis quàm natu maximis. Nec hodie aliter loquimur, ut testantur omnium gentium leges de feudorum successione. Erant autem πρωτότοκα [primogenitura jura] tria ut Hebræi notant Gen. XLIX, 2. Principatus, Sacerdotium, & Prælatio in hereditate: quæ omnia in Christum competere nativitate ipsius indicatum est. De Regno agit sæpe Apocalypsis. De Regno & Sacerdotio scriptor ad Hebræos, de Prælatione in hereditate vide Romanorum VII, 17. Coloss. I, 15. Hebræorum I, 2 & 9.

ἐκάλεσε, vocavit] Quanquam ambigua videri potest constructio, rectius tamen hoc ad Iosephum quàm ad Mariam referas: impletur enim hic quod Angelus suprâ dixerat 21. Atque ita intellexit Syrus, qui verbum masculini generis usurpat. Nomen primogeniti Messiae tribuunt & Thalmud in Pesachim & R. Nathan in Scheemoth rabba.

CAPVT II.

AΠὸ ἀνατολῶν, *ab Oriente*] Perplacet mihi vetustissima Christianorum atque inter eos Iustini Martyris ac Tertulliani sententia, quam & Epiphanius sequitur, ab Arabia venisse hos sapientes. Eam enim Iudæi ut sibi ab Ortu aditam hoc nomine vulgò appellabant, ut videre est Gen. x, 30. xxv, 6, 18. Iobi i, 3. Iudic. vi, 3. i Regum iv, 30. Esaiæ xi, 14. Ieremiæ xlix, 28. Tacitus in descriptione Iudææ: *Terra finesque qua ad Orientem vergunt Arabia terminantur*. Chaldæi Septentrionalium potius nomine censebantur, Ieremiæ xxv, 9. Et munera quæ attulerunt Arabica sunt, non Persica, ut infra dicemus. Neque verò soli Persarum sapientes Hebræis Græcâ linguâ utentibus *magi* vocabantur, sed & alii, ut videre est in Græca Danielis historia. Habuit autem & Arabia antiquitus sapientes suos, tum naturæ omnis tum astrorum imprimis studiosos, quod nos docent Iobi ejusque amicorum colloquia. Nec aliter sumam quod Solomon dicitur antecelluisse sapientibus ut Ægypti ita & Orientis, id est Arabiæ, i Regum iv, 30. Et Pythagoram sapientiæ causâ Arabes adiisse scriptum Porphyrio, cujus in eam rem verba apud Cyrillum exstant decimo contra Iulianum. Quin ipsum nomen *Ελύμας* quod à Luca *μαγ* vertitur Actorum xiii, 8. ab Arabia venit: & Plinius magorum Arabiæ meminit: & Ptolemæus in Arabia ponit Magorum Sinum. Quod autem de *biennio* infra dicitur, non obstat quò minùs ab Arabia Magi venerint. Quippe ex Mesopotamia quoque in Iudæam veniri multò celerius potuit. Nam eos qui supra Euphratem habitabant, Hierosolyma Iosephus venisse ait mensium quinque itinere. Neque verò sequitur, si Herodes omni modo cavens ne puer elaberetur, latius sævitiam extendit, non minùs in ætate quàm loci ratione, id eo stellam quoque tantò antè apparuisse. Quamquam & stella aliquo tempore ante iter susceptum apparere potuit, ut ipsa sui diuturnitate sapientum animos in se adverteret. Stellas certè ejusmodi (cujus sunt generis qui Cometæ appellantur) nova imperia portendere apud omnes ferme gentes recepta sententia est. Notum est Lucani illud:

Et terris mutantem regna Cometen.

Vulcanius aruspex, ut nos Servius docet ad nomam Eclogam, dicebat cometâ significari exitum veteris & ingressum novi seculi. Et Chæremon Stoicus notaverat interdum per Cometæ etiam in melius mutationem prænotari. Idem ille Servius ad illud Georg. i. *diri Cometæ; Quia sunt & boni*. Et de illo Comete Æneid. x. *Hic blandus esse dicitur*. Credibile autem est apparuisse hanc stellam in ea cœli parte quæ consensu Astrologorum ad Iudæam pertinerit, ut solent ab ejus artis professoribus terrarum regiones certis cœli spatiis adscribi: Quæ dico, non quòd superstitionis ariolationibus patrocinari cupiam, sed quòd arbitrer Deum ita res disponere, ut ea quæ sive jure sive injuriâ magni apud homines fiunt, interdum trahat in veri testimonium. Artibus

verò non usquequaque probandis operam dedisse hos Magos, Origeni, Ambrosio, Basilio & Chrysostomo placet: atque id perquam probabile faciunt illarum gentium atque illorum temporum mores. Nam si in ipso Dei populo Pharisei, singularis cujusdam sanctimonix ostentatores, factorum indicia à sideribus petiverunt, quid par est credi factum ab iis qui etiam astrorum cultui se mancipaverant? Peripatetici & qui eos sequuntur pro certo habent cometæ infra Lunam existere, quo argumento multi asserunt nunquam novum sidus extra hoc de quo agit Matthæus in siderea regione exortum: sed utrùm satis explorata sit utraque hæc assertio ab aliis dubitatur. Certè Cometam fuisse hoc sidus Origenes quasi pro certo ponit libro adversus Celsum vi. Cæterum quaecunque fuit sidus, motus ille quo postea narratur Christi hospitium fuisse monstratum, non modò præter naturam fuit, sed etiam citra exemplum: unde Græci Angelum potius quàm stellam fuisse existimant. Simile aliquid in Martyrologio narratur accidisse Diocletiani temporibus, cum Christiani quærentes trium martyrum, Tharaci, Probi & Andronici corpora, viderunt subito velut stellam splendidam de cœlo missam super singula sanctorum corpora residentem. Balaami vaticinium, quo multi Magos putant excitatos, ut non nego ab Hebræis quibusdam tractum ad res Messix (nam & Aquila hoc testimonio usus est ut Barchochebam probaret esse promissum illum Messiam), ita obscurius est quàm ut lectum auditumve certi temporis comprehensionem potuerit cuiquam externo infigere; præsertim cum commodè possit, imò, quod sensum primum attinet, etiam debeat ad Davidem Moabitarum victorem referri. Sed & quæ apud Daniele oracula ad designanda Christi tempora propriè pertinent, non Chaldæis sunt tradita, ut quidam suspicantur, sed Iudæis *οἱς ἐπιστεύθησαν τὰ λόγια τῆ Θεοῦ* [quibus credita sunt eloquia Dei], Romanorum iiii, 2. Quare magis ad rem pertinet quod alii monent, receptam fuisse apud Iudæos opinionem, circa illa tempora instare Messix adventum, idque vicinas apud gentes vulgatum. Dico autem circa illa tempora, quia cum definitum tempus ignoraretur, non longè tamen à vero tempore aberravit conjectura. Nam Sibyllina oracula, non nova illa quæ citant Christiani, sed vetera Romæ à xv. viris asservata inter alia videntur habuisse versus Græcos Iudæorum. Ex his autem depromptum illud quod Cicero recitat, opus esse ut si salvi esse vellent eum qui Rex esset Regem agnoscerent; itemque Virgilii Idyllium quartum novi cujusdam Regni pollicitationem continens, & quidem ferme verbis iisdem quæ Prophetæ Hebræi usurpant. Hinc quoque factum ut Herodem Magnum quidam esse Messiam interpretarentur; mox Theudam, Iudam Gauloniten, aliosque id genus impostores. Iudæorum certè animos, in terris agente Iesu, arrectos fuisse expectatione Messix, eumque rumorem ad Samaritanas etiam manasse, passim nos docet Euangelii historia. Hinc Baptista interrogatur an ipse sit Messias; & populus conspectis Iesu miraculis statim dubitare incipit an non sit ille ipse qui expectabatur: duravitque ea fama

fama atque adeò Orientem totum pervagata est ad Vespasiani tempora, quod ostendunt Iosephus, Tacitus & Suetonius; imò ad Adriani usque ævum: nam id Barchochebæ audendi occasionem præbuit. Duæ autem præcipuè notæ in expectationem Messiae circa ea tempora Iudæos erexerant: numeri annorum Danielis, & destructio Regni Syriaci & Ægyptiaci. Hæc igitur ipsa fama ex Iudæorum vicinia faciliè Arabiam pervagata inusitato fideri auctoritatem adstruxit.

2. αὐτῆς τὸν ἀστέρα, *stellam ejus*] Ita dictum ut apud Maronem,

Ecce Dionæi processit Cæsaris astrum,
hoc est, astrum ejus honori dicatum.

ἐν τῇ ἀνατολῇ, *in Oriente*] Terra unde venerant, non cæli regio hac voce denotatur, ut & supra & infra commate 9.

προσκυνῆσαι αὐτῷ. *adorare eum*] Hellenistæ vocem hanc modò cum tertio casu componunt, ut hic, & Lxx Genes. xxxvii, 10. modò cum quarto, ut Græci scriptores. Significat autem procumbentis corporis gestum honoris habendi gratiâ. Græci assueti libertati hoc modo neminem hominem salutabant, ut nos docet Herodotus alique. Orientis populos Regibus eum honorem habuisse & sacra & profana historia nos docet. Iosephus de Davide Saullem venerante, προσκυνεῖται αὐτὸν πρὸς τὸν ὡς ἐθεῖ [adorat eum in faciem procidens, ut erat moris]. Livius de Legatis Carthaginiensium, More adorantium (accepto credo ritu ex ea regione ex qua oriundi erant) procubuerunt. Significat Phœnicum, quorum vicini Hebræi, hunc morem fuisse; ut & Euripides, apud quem sic Phœniissæ loquuntur,

Γονυπετῆς ἔδρας προσπιτνῶ

Σ', ἀναξ, τὸν οἰκοῦν νόμον σέβουσα.

[Supplex te, Rex, venerans genibus

Patrio advolvor de more tuis.]

Scriptor Latinus vitæ Cononis: *Neceffe est enim si in conspectum veneris, venerari te Regem, quod προσκυνεῖν illi vocant.* Magi igitur, quibus persuasum erat huic puero Regnum destinari, more suæ gentis eum venerantur. Describitur ista προσκύνησις [adoratio] infra commate II. verbo πίπτειν [cadere], ut & inferius IV, 9. xviii, 26. Marci v, 22. ix, 20. πίπτειν ἐπὶ πρόσωπον [procidens in faciem] dixit Lucas v, 12. προσπιτνῆν [accidere] Herodotus atq; alii scriptores Græci, προσπιτνῆν Æschylus Persis, ubi luculenta ejus moris notatio.

3. πᾶσα Ἱεροσόλυμα, *omnis Hierosolyma*] Et accentus & terminatio docent non vocem femininam singularem, sed pluralem esse neutrius generis, ut & supra commate I. & alibi passim tum in his libris tum apud Græcos Latinosque scriptores. Nam quod apud Ciceronem semel, semelque apud Tacitum *Hierosolymam* legitur, mendum esse arbitror creatum unius literæ adjectione, cum illi ipsi scriptores alibi semper *Hierosolyma* eam urbem vocent. Neque tamen sine exemplo est quòd ei componitur illud πᾶσα [omnis, femin.] Ad rem enim respicitur, non ad vocis sonum. Ita supra capite I, commate 21. αὐτῶν refertur ad τὸν λαόν. Tale est Præneste sub ipsa.

4. τῆς ἀρχιερέως ἢ γραμματέως τῆς λαῆς, *principes Sacerdotum & Scribas populi*] Quod quidam arbitrantur, duos fuisse Senatus summos Iudæorum,

alterum qui Civilibus, alterum qui Ecclesiasticis negotiis præesset, de eo quid nobis videatur alibi aptior erit agendi locus. Hoc verò loco, cum nihil celebratum sit negotii publici, sed duntaxat exquisita Prophetarum oracula ab iis qui eorum scientiâ præstare cæteris credebantur, non videtur mihi certus aliquis atque legitimus confessus debere intelligi, sed doctorum hominum conventus extra ordinem à Rege convocatus. Atque ideo nec

10 πρεσβυτέρων [Seniorum] hic fit mentio, qui plerumque nominantur ubi aut judicii aut consilii publici res est. γραμματέων [Scribarum] autem nomine cum Hebræis diversa munia denotentur, hic officium Adfessoris puto intelligi, quo juris studiosi (ut inquit Paulus Iurisconsultus) partibus suis funguntur. Nam sicut Romani Præsides habebant comites jurisperitos, quorum consiliis in jure dicendo utebantur: ita & Hebræis Magistratibus, itemque Sacerdotibus, ut docet Thalmud Hierosolymitanum in Ioma, & Maimonides titulo De die propitiationis, sui aderant Adfessores delecti plerumque ex Levitica Tribu, quæ è publico sustentata, neque domesticis distracta negotiis, ad literarum studia otio abundabat. Sicut autem Lex erat una, præceptrix Divinæ omnis Humanique juris: ita apud Hebræos penes eosdem erat Iuris utriusque interpretatio. Ad hoc pertinet illud Sirachidæ σοφία γραμματέως ἐν εὐκαιρίᾳ χολῆς [sapientia Scribæ in tempore vacuitatis], Eccles. xxxviii, 25. Et Hebræi ספרים [Scribas] interpretantur רבנים [Rabbinos]. Nostri scriptores eos interdum νομικούς [Legisperitos] vocant: Iosephus ἐξηγητὰς νόμων [Explicatores legum]. Quamquam verò Sacerdotibus præcipuè injunctum erat ut Legis studio vacarent, tamen cum honos successorio jure delatus interdum ad ingenia minùs idonea delaberetur, factum est ut ipsi etiam Sacerdotes alieni consilii egerent. Seraja certè Sacerdotalis Scriba Davidis temporibus memoratur II Samuelis viii, 17. Auctaque procul dubio ejus muneris necessitas ignaviâ sacerdotum, & quæ sequentibus seculis inolevit, honorum nundinatione. ἀρχιερέων [Sacerdotum Summorum] autem nomine ut hic intelligi putem non eos tantum qui Maximo Pontificatu aut fungebantur, aut functi erant, eorumque Vicarios, sed alios quoque Principes xxiv sacerdotium familiarum, ἀρχοντας τῶν πατριῶν τῶν ἱερέων [principes familiarum sacerdotalium], ut loquuntur Lxx Paralip. xxiv, 6. facit addita vox πάντων [omnium], quæ majorem numerum designare mihi videtur quàm ut paucis illis conveniat. Neque aliter utitur hac voce Iosephus Originum xx, 6. ubi seditionem narrat ortam inter ἀρχιερέας [Summos Sacerdotes] & ἱερέας [Sacerdotes], inde quòd οἱ ἀρχιερεῖς [Summi Sacerdotes] omnes decimas ad se pertraherent ac cæteros Sacerdotes rerum necessariarum inopiâ consumi paterentur. Rem apertissimam facit alter ejusdem Iosephi locus Belli Iudaici lib. iv, ubi à seditiosis narrat sorte lectos ἀρχιερέας [Summos Sacerdotes] ex quaque familia, cum is honos nascendi ordine deferri soleret. Sed & II Paralip. xxxvi, 14. familiarum Principes vocantur שרי הכהנים.

6. γῆ Ἰούδα, *Terra Iuda*] Rectè interpretes Græcus ita expressit quòd in Hebræo erat *Bethlehem*
C *Ephrata,*

Ephrata, ut eundem locum nomine suis temporibus notiore certius indicaret. Demetrius Historicus de Iacobo, ἐνθεν παραγενέσθαι εἰς Εφραθὰ, ἣν εἶναι Βηθλεέμ [inde venisse Ephratam, quæ est Bethlehem]. γῆ Ἰούδα [Terra Iudæ] est terræ portio ei Tribui adscripta; quomodo γῆ Ζαβουλὼν καὶ γῆ Νεφθαλὶμ [Terra Zabulon & Terra Nephthalim] dicitur infra IV, 15. Per συνεκδοχὴν [Comprehensionem] autem id nomen oppidis tribuitur, ut γῆ Σοδόμων καὶ Γομορρῶν [Terra Sodomorum & Gomorrhæorum] infra X, 15, 24. Sophocles citante Aristotele, Καλυδὼν μὲν ἦδε γαῖα Πελοπίεας χθονός [Et Calydon quidem terra est Pelopei soli]. Servius ad Æn. XI.

qua concidit Ilia tellus;

pro Vrbs Ilia. Regionis autem nomen Bethlehemo additur, quia alterum Bethlehemum erat in Galilæa, Iosue XIX, 15.

ἐδαμῶς, nequaquam] Cùm & Propheta Hebraicè scripserit & ipsius Prophetæ verba retulerint Legisperiti, neque credibile sit ab iis discessisse Matthæum, quæritur meritò unde illud ἐδαμῶς [nequaquam] sumserit Græcus interpres, præsertim cùm non exstet apud Lxx. qui nodus Hieronymum aliosque multum torfit. Mihi expeditissima hæc videtur responsio, visum interpreti verba Prophetæ interrogationem continere, quæ more omnium gentium negationi tantundem valeat; hoc modo, Tunc Bethlehem minima sis in censu familiarum Tribus Iudæ? inò verò ex te originem sumpturus est Messias. Sic & Chaldæus Paraphrastes id quod est Gen. IV, 24. legit cum interrogatione, interpretatur cum negatione: & Latinus interpres id quod est Deuter. IX, 2. & locum I I Sam. XVI, 18. alii cum negativa particula, alii sine ea legunt sensu eodem. Idemque evenit Iobi XI II, 15. Et Esaiæ XLIX, 7. Sensus esset apertior, si adesset ἢ interrogativum, sed id sæpe omittitur, ut Iobi XL, 20. I Reg. XXI, 7. Zach. VI II, 6. Sic non pro nempe poni notat Servius ad Æneidos XI.

ἐν τοῖς ἡγεμόσιν, in principibus] Vox Hebræa מלך, quæ χιλιάδα [mille] sonat, partem tribus, hoc est familiam designat, ut apparet Iud. VI, 15. non quòd familiis iste numerus responderet (id enim fieri non potuit) sed quòd certus numerus positus est pro incerto; ita tamen ut ἐπὶ τὸ πλεῖστον [plerumque] à proportionem non longè recederetur. Quare & מלכין [principes millium] Exod. XVI II, 25. ii mihi esse videntur quos πατριάρχας vocat Iosephus, sensu contractiore quàm quo vox ea in Novo Federe usurpari solet. Eosdem πατριάρχας, id est familiarum principes, Græcus interpres hoc loco vocavit ἡγεμόνας [principes], capitis appellatione totum corpus συνεκδοχικῶς [per Comprehensionem] designans: nisi malumus illum in Hebræo legisse non מלך [millium] sed מלך [Ductorum].

ἐκ σὺ γὰρ, ex te enim] Videtur propriè Propheta originem indicare ex familia Bethlehemitica nimirum, sive Davidica non numerosa per se, à Babyloniis autem, propter Regiam quam obtinebat dignitatem, omnibus modis atterenda. Voluit tamen Deus delecto ad Christi nativitatem hoc oppidulo plenissimè præstare quod Propheta dixerat, & simul ex nascendi loco originem

quoque actis publicis testatam facere, ut docemur à Luca II, 4. ubi πατριά Δαβὶδ [familia David] est idem quod ἡλκ apud Prophetam.

7. ἡκρίβωσε, diligenter didicit] Eleganter expressit Interpres una voce idem quod paulò post dixit duabus, ἀκριβῶς ἐξετάζειν [interrogare diligenter]. Ita apud Isocratem, οἱ τὰ ἐκείνων ἀκριβῶντες est ἀκριβῶς ἐξετάζοντες, [qui res illorum perdidicerunt.]

Φαινόμενα, quæ apparuit eis] Φαινόμενα [apparentia] Græcis dicuntur stellæ perpetuæ, præsertim αἱ ἀπλανεῖς [fixæ]. Attamen origo vocis latius patet & ab ipso Aristotele τῇ ἄλῳ, τῷ παρηλίῳ, τῷ κομήτῃ [Aeræ, geminato Soli, stellæ Crinitæ] etiam aptatur. Rectè autem transferas τὸν χρίνον τῶ Φαινόμενα ἀστέρῳ, quanto jam tempore stella appareret. Videtur enim electum participium præsentis temporis, ut non initium sed continuïtas denotaretur.

8. πέμψας αὐτοὺς, mittens eos] Πέμπω [mitto] apud Homerum est idem quod frequentius dicitur προπέμπω. Latini dicebant prosequi. Nam & hoc propriè est, abeuntem honoris causâ aliquousque comitari: unde ad cætera officiorum genera transferri cæpit.

9. ἐση ἐπάνω & ἦν τὸ παιδίον, staret supra ubi erat puer] id est, desiit procedere, nec multò post, ut credi par est, evanuit, ubi Magi ad eum pervenerant locum in quo erat infans Iesus. Nam alioqui, ut locum in terris tam exiguum stella cælestis certò designet, fieri non potest. Domum igitur ipsam invenerunt Magi non solo stellæ ductu, sed ἀκριβῶς ἐξετάσαντες περὶ τῶ παιδὶς [cùm de puero omnia diligenter exquisissent], fortè & pastorum non longè ἀγραυλῶντων [in agris agentium] indicio. Non dissimile est quod Varro secundo Rerum divinarum scripserat, referente Servio ad primum Æneidos: ex quo de Troja egressus est Æneas, Veneris eum per diem quotidie stellam vidisse, donec ad agrum Laurentem veniret, in quo eam non vidit ulterius.

II. εἰς τὴν οἰκίαν, domum] Non possum accedere Epiphanio existimanti fixum domicilium hic intelligi, quo Iosephus & Maria cum Iesu jam ferme bimulo Nazaretâ relictâ immigraverint, quanquam favere ejus sententiæ videtur quod infra Iosephus Ægypto rediens narratur metu Archelai impeditus quò minus Iudæam peteret, Nazaretæ larem posuisse, quasi in Ægyptum discedens non ibidem habitasset. Sed & quod de bimatu dicitur infirmum est (ut jam antè diximus). Et ad alterum illud responderi potest, Iosephum cùm ab Ægypto revenisset causas habuisse domesticas, quæ ad victum parandum aut ad consuetudinem cognatorum (quos habebat istis in partibus, ut patet Lucæ II, 44.) aut ad pueri denique institutionem pertinebant, cur in Iudæa peculiariter ita dicta quàm in Galilææ partibus habitare mallet; sed metu Archelai consilium mutasse. Contrà ut credam Magorum adventum accidisse intra spacium illud temporis triginta & octo dierum quod erat puerperis à Divina lege præstitutum, movent me verba Lucæ, qui statim post καθαρισμόν [purgationem] puerum

cum

cum matre Nazaretam deducit; movent & illa superius posita, τὸ ἵ Ιησὺ γεννηθέντ' ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας ἐν ἡμέραις Ηρώδης τοῦ βασιλέως, ἰδὲ μάγοι ἀπὸ ἀνατολῶν [cum ergo natus esset Iesus in Bethlehem Iuda in diebus Herodis Regis, ecce Magi ab Oriente], & quæ sequuntur. Planè enim verba hæc rem paulò post Christum natum gestam denotant; quomodo Hebr. xi, 23. Μωσῆς γεννηθεὶς [Moses natus] significat, paulò postquam natus erat: & Bethlehemiticam illam mansionem, in qua Magi Iesum salutaverunt, non deducunt à nova aliqua migratione, quæ post interpositum iter Hierosolymitanum & repositam Nazaretæ habitationem contigerit, sed cum ipso puerperio continuant. Quibus accedit quòd commoratio Bethlehemitica tam exigui fuerit temporis, ut ne minima quidem ejus fama ad populum pervaserit, Iohan. i, 45, 46. Neque scrupulum injicere nobis debet vox παιδὶς [pueri] quasi provectiorem recenter nato indicaret. Nam & de Iohanne Zachariæ filio necdum circumciso vocem παιδὶς Lucas usurpat i, 59. & de Christo jamjam nato loquens promiscuè utitur nominibus βρέφους [infantis] & παιδὶς [pueri] ii, 12, 16, 17, 21. Illud verò perquam credibile est, peracto censu copiam datam paulò laxioris hospitii; atque adeò ex eo specu, in quo τὴν φάτνην [praesepe] fuisse antiqui scriptores memorant, Iosephum & Mariam in domum transiisse antequam Magi adventarent: quanquam aliter sensisse videtur Iustinus.

τὰς θησαυροὺς, thesauros] Ita Græci vocant non tantum, ut Iurisconsulti, depositionem illam veteris pecuniæ cuius non exstat memoria & quæ proinde dominum non habeat, sed omnes omnino ἀποθήκας [repositiones] & conditoria: quomodo & Varro,

Non fit thesauris, non auro pectus solutum.

Servius ad iv Georg. thesauris, id est repositionibus, quasi diceret apothecis. Et fortè origo non est Græca sed Orientalis ex תְּשׁוּרָה quæ vox est i Sam. ix, 7. Græcè non tantum ita loquuntur Xenophon, Plutarchus, alique, sed & Iosephus. Idem valet תְּשׁוּרָה Hebræum quo Matthæum usum existimo. Quædam exemplaria Epiphani tempore habebant hoc loco τῆς σάκας [sacculos], quod ex interpretamento evenisse arbitror.

δῶρα, munera] Non Persis tantum & eorum successoribus Parthis in more positum fuit Reges cum donis adire, sed totus Oriens idem frequentavit. Vide Genes. xxxii, 13. xlii, 11. & 25. i Sam. xxv, 18, 27. i Reg. x, 2. Psal. lxxii, 10. Attulerunt autem Magi suæ regionis præstantissimas dotes. Nam myrrha non nisi in Arabia nascitur; nec thus nisi apud Sabæos Arabum portionem: sed & aurifera est felix Arabia. Itaque & Salomoni Arabum Reges aurum dono tulere, ii Par. ix, 14. Neque aliud spectatum à Magis arbitror, ita ut hic fortè nihil sit opus ἀλλήγορεῖν [sensibus abditos inquirere]. Si tamen μυσικώτερον [abs-
trusus] aliquid Divino consilio volumus indicatum, mihi non displiceat his signis tribus tria illa notari, quæ nunc, abrogatis veteribus sacrificiis, Deo per Christum offerimus: opera Misericordiæ,

Philipp. iv, 18. Corporum puritatem, Rom. xii, 1. & preces, Psal. cxli, 2. & Apoc. v, 8. Et Thuris quidem similitudine preces intelligi posse ipse ille Psalmorum & Apocalypseos locus aperte nos docet; bonorum autem huius seculi, quibus aliorum egestatem sublevamus, quasi communis mensura est Aurum: & Myrrhæ vix alius est usus quam ut corpora incorrupta conservet, ut nos Plinius docet, & ipse Ioannes xix, 39.

12. χρηματισθέντες, responso accepto] Similis huius vocis usus Lucæ ii, 26. Actor. x, 22. Heb. vii, 5. & xi, 7. Est autem χρηματισμὸς [responsi] vox latius patens quam Latina oraculi, quod de visis diurnis nocturnisve dici non memini.

13. ἀναχωρησάντων ἡ αὐτῶν, Qui cum recessissent] Cum non exprimat locus ubi hoc factum sit, potest intelligi aut Hierosolymis id accidisse, aut etiam Nazaretæ, quò post lustrationem puerperæ Iosephus & Maria redierint, Lucæ ii, 39. ut inde porro in Ægyptum concesserint.

15. πληρωθῇ τὸ ρηθὲν, impleatur quod dictum est] Quid hic sit τὸ πληρῶσθαι [impleri] suprà diximus. Voluit planè Deus beneficiorum Veteris Federis & eorum quæ Christo & per Christum nobis præstitit (nam & nostræ ex Ægypto liberationis, de qua dicemus ad Luc. xxi, 16. ista res gessit imaginem) circumstantias quasdam esse similes, ut eò magis constaret consilio quodam peculiari ista disponi. Immeritò igitur vexatus est hic locus olim à Iuliano, postea etiam à Iudæis.

τὸν υἱόν μου, filium meum] Populus Israeliticus à Deo peculiariter dilectus Christi gessit imaginem: ac, ni fallor, ipse populus, quemadmodum filius Dei primogenitus à Deo ipso vocatur Exodi iv, 22. & Ierem. xxxi, 9. ita & Christi appellatur nomine, tum apud Prophetam Abacucum i, 13. tum in epistola ad Hebr. xi, 25, 26. nempe eodem modo quo Patres, unde ortum ducebat populus, uncti sive Christi vocantur Psalmo cv, 15.

16. ἀποσείλας, mittens] Missis militibus: nam sævitia hæc nullam habuit speciem iudicii publici.

ἐν πάσι τοῖς ὅροις αὐτῆς, in omnibus finibus ejus] Id est, in omni territorio ejus: Ita territorium coloniae dixit Cicero. Est autem territorium, definiente Pomponio Iurisconsulto, universitas agrorum intra fines cuiusque civitatis. Sic infra ὅρια Μαγδαλᾶ [territorium Maggedan] xv, 39.

ἀπὸ διετῆς καὶ κατωτέρω, à bimatu & infra] Hæc locutio ἀπὸ διετῆς proba est & apud Pollucem apparet. Latine admodum quisquis ille est ex quo Macrobius Augusti dicta descripsit, intra bimatum; nisi ab ipso Macrobio, qui Theodosianis temporibus vixit honoresque gessit, ac proinde aut Christianus fuit, aut certè legit Apostolorum libros, hoc additum malumus: quod eò est credibilius, quia non satis rectè dici potest Antipater Herodis filius, jam provectæ ætatis, quique Bethlehem non fuit, inter infantes Bethlehemiticos occisus. Adde quod Antipater occisus quinto ante mortem Herodis die; hæc autem laniena antè aliquantò contigit, ut docent quæ sequuntur infra commate 19. Videtur ergo Macrobius errore quodam historias duas
C 2 ejus-

eiusdem temporis miscuisse. Certè laniena illa infantum, aut ob raritatem habitantium in eo tractu, aut quia tumultus seditionisve obtentu, dissimulato Regis imperio, fuit peracta, aut denique quod maioribus Herodis sceleribus obscuraretur, minus nobilis fuit quàm ut ad Augusti aures perveniret; quippe cum nec Iosephus scriptor tam diligens ejus meminerit. Deinde sola filii cædes ad rem pertinet; sævitia autem *εις τὰς διετεῖς καὶ κάτω* [in bimos & qui infra erant] efficere non potuit ut diceret Augustus *malle se Herodis porcum esse quàm filium*. Nota autem hic impleri in posteris quod in maioribus fuerat adumbratum. Olim infidiatus fuerat Esau Iacobo: nunc Idumæus Christo, qui & Iacobus apud Prophetas.

18. *Ραμᾶ*, Rama] Ita & antè hanc vocem Lxx proprio nomine transtulerant, sed & Chaldæus interpres, melius, ni fallor, quàm qui appellativo. Nec obstat quòd Rama est in Benjaminis portione, Bethlehem autem in parte Iudæ. Est enim Bethlehem in ultimis finibus Iudæ, ipsumque Rachelis sepulchrum in territorio Bethlehemitico, sed proximè agros Benjaminis, Gen. xxxv, 16, 19, 20. Dicitur autem hoc *ἐμφανικῶς* [significanter] ut longè latèque clamor exauditus intelligatur. Quanquam nec longè nimum Ramam à Bethlehemo distitisse liquidò constat ex historia quæ est Iud. xix. Iustino autem Ramam interpretanti Arabiæ locum non video cur assentiri debeam.

κλαυθμὸς καὶ ὀδυρμὸς πολλὸς, ploratus & ululatus multus] Quod in Hebræo constructè dicitur *בכי תמרורים*, id copulatis vocibus optimè reddidit interpres, & pluralis numeri vim addito *πολλὸς* plenissimè expressit.

Ραχὴλ κλαίῃσα, Rachel plorans] Videtur mihi esse *προσωποποιία* [personæ fictio] frequens Poetici sermonis ornamentum. Nec multum dissimile illud Lucani,

*Deplorat Libycis perituram Scipio terris
Infaustram sobolem: major Carthaginis hostis
Non servituri mæret Cato fata nepotis.*

Possunt tamen & per Rachelem intelligi feminæ ex Rachele ortæ, quomodo nomina Iudæ & Davidis usurpari solent.

ὅτι ἔκ εἰσι quia non sunt] Sic & Græci. In Hebræo est singulare pro plurali, sensu distributivo, & deest verbum *ὕπαρκτικόν* [substantivum]: quæ *ἐκλειψις* [defectio] ei linguæ usitatissima est. Esse autem hic valet idem quod vivere, quomodo mortui Latinis fuisse, id est vixisse, dicuntur. Et Sophocles mortuos dicit, — *ἐκ ἔτ' ὄντας* [— qui non supersunt]. sicut *periisse* dicimus id quod conspectum aut notitiam nostram effugit: quò spectare videtur illud in Psalmo xxxix, 14. *antequam abeo ut non sim amplius*. Et Psal. xxxvi, 1, 36. de impio, *non fuit*, ipse Psalmodigraphus interpretatur, *quæstui eum, & non est inventus*. Sic & Genes. v, 24. de Enocho *non erat*, Lxx vertunt *ἐχ' ἐυρίσκειτο* [non fuit inventus]. Sic & Sirachides xvi, 25. *ἀπὸ νεκρῶ, ὡς μηδὲ ὄντων*, ἀπὸ λυταῖ ἐξομολόγησις [à mortuo, quasi nihilo, perit confessio]. Nisi malimus illud non esse *κυριολεκτῶς* [propria locutione] dici de homine, quia nec corpus ab animo separatum, neque à corpore animus homo

propriè dicitur. Loquitur hunc in modum & Iosephus, *καὶ ὃ εἰλήφαμεν παρ' ἐκείνου (τῷ Θεῷ) τὸ εἶναι, καὶ τὸ μηκέτι εἶναι πάλιν ἐκείνῳ δίδομεν* [nam ab illo (Deo) accepimus esse: & ut non simus rursus ei permittimus]. Mox sequitur, *ψυχὴ ἀθάνατος αἰεὶ* [anima semper morte carens]. Similis est apud Euripidem locus tragœdiæ Helenæ, ubi animas negat vivere, quas tamen puniri post hanc vitam agnoscit,

*Καὶ ὃ τίσις ἔδ' ἐστὶ τοῖς τε νεώτεροις,
Καὶ τοῖς ἀνώθεν πᾶσιν ἀνθρώποις. Ο' νῦν
τῶν κατθανόντων ζῆ μὲν ἔχ' γνῶμην δ' ἔχ' ἄ
ἀθάνατον εἰς ἀθάνατον αἰθερ' ἐμπεσόν.
[Magnò luuntur scelera & hic viventibus,
Et mox sepultis. Anima post fati diem
Iam non ut antè vivit, at sensus tamen
Servat perennes, hospes æterni ætheris.]*

19. *τελευτήσαντι*, Defuncto] Vsitatissima Græcis ea vox etiam non addita voce *βίης* [vitæ] aut *αἰῶνος* [ævi]. Sophocles,

*πρὶν τελευτήσαντι ἴδης.
[— donec morte functum adspexeris.]*

Et alius,

*Πρὸς τὴν τελευτήσαντ' ἕκαστος, καὶ σφόδρα
ἂν ἐχθρὸς ἦ τις, γίνεται φίλος τότε.
[Nam morte functis, quamlibet fuerint prius
Hostes, amici quisque tum fieri solent.]*

Nec aliter Iurisconsulti.

20. *τεθνήκασι* ὃς δὲ ζητῶντες τὴν ψυχὴν τῆ παιδὸς. *defuncti sunt enim qui quærebant animam pueri*] Non temere est quòd ipsa verba usurpantur quæ exstant Exodi iv, 19. id enim solet in Sacris literis rei gestæ similitudinem denotare. Sanè Pharaoni quoque, ut Herodi, causam infanticidii Iosephus hanc ait fuisse, quòd ex vaticiniis intellexisset magnum Ducem ex Hebræis exstiturum.

22. *ὅτι Ἀρχέλαος βασιλεύει*, quòd Archelaus regnaret] Cum potius futurum sperasset ut Iudæa in provinciam redigeretur à Romano Imperatore, à quo minùs sibi metuebat quàm à minutis Regulis, ad omnes suspiciones pavidis, eoque crudelibus. Erat autem etiam fratribus suis truculentior Archelaus.

ἀντὶ, pro] Fuerit in Hebræo *הלח*, ut nunc in Syro, quæ vocula interdum delegationem, hic verò aliisque in locis successionem indicat. Latine loqui si velis *βασιλεύειν ἀντὶ Ἡρώδου* vertendum erit *Herodi in regnum succedere*, aut *regnare loco Herodis*; quomodo Martialis, *Herodem*

Scribis, & esse tuo vis, furiose, loco.
Sic i Maccab. xiii, 32. dicitur *ἐβασίλευσεν ἀντ' αὐτῶν* [regnavit loco ejus].

23. *διὰ τῶν προφητῶν*, per Prophetas] Vox *νόμος* [legis] & *προφητῶν* [Prophetarum] modò strictè ponuntur, ita ut partes constituent diversas τῶ θεοπνεύστῃ γραφῇ [Scripturæ Divinitus inspiratæ], modò laxiùs, ita ut harum vocum alterutra totam Antiqui Federis Scripturam comprehendat; quia scilicet & Moses ipse Propheta fuit, & Prophetæ cæteri Legis Mosi datæ interpretes. Ita sumi *προφητῶν* [Prophetarum] vocem potest & aliis locis ostendi: sed uno ero contentus Actor. i, 21, 22. ubi Petrus Prophetis generaliter numeratis subjungit *Μωσῆς ὃς εἶπε* [Moses quidem dixit]. Cur autem hic vocem istam laxiore significatu sumendam arbitrer jamjam apparebit.

ὅτι Ναζωραῖος κληθίσεται. quoniam Nazaræus vocatur] Ὅτι illud, etiam cum Veteris Federis testimonia citantur, sæpe sensum magis multis ex locis depromptum quàm unius loci verba indicat: ut apparet Act. x, 42. & alibi. Quanquam verò urbs hæc Iosephi & Mariæ domicilio notissima Syriacè scribatur per נ, id tamen mihi non satis causæ videtur, quò minus credamus Hebraicè antiquitus scriptam per נ: facile enim commutatio fieri potuit inter literas soni adeò affinis, ut & hæc & illa eadem Græcā literā exprimi soleat. Sic & pro צר Syri scribunt צ, & קרי illis sunt Sadducæi. Quin & in ipsis Sacrarum literarum codicibus harum inter se literarum commutatio apparet. Confer I. Paralip. xvi, 32, cum Psal. xcvi, 12. Et I Paral. xiii, 9, cum II Sam. vi, 6. Item Num. xxvi, 12, cum Genes. xlii, 10. Sic & Num. xxvi, 15, cum Genes. xlii, 16. Et ubi nunc est נ Græci legerunt צ Genes. xlii, 24. Et ubi est צ legerunt נ Esai. xxxiii, 18. Sic Moses Gerundensis Iobi xl, 12. נחפ, ait positum pro נחפ, quia duæ hæ literæ sæpe commutentur, addens exempla נחפ & נחפ item נחפ & נחפ. Quare hæc mihi videtur esse Matthæi sententia, In Veteri Federe eos qui supra communia Legis præscripta, peculiari cuidam sanctimoniam, Deo non res suas sed semetipsos dedicarent Nazaræos vocari; id autem in Christo eminenter impletum, ut qui non vini abstinentiæ aliisve id genus ceremoniis sed morti cruentæ atque ignominiosæ se ultro devoverit, quo respiciunt Christi verba Ioh. xvii, 19. ubi est vox ἁγιαζω [sanctifico], unde ἁγιασμένον [sanctificatus], quod apud Lxx ponitur pro Nazaræo. Lucem adfert huic interpretationi locus Philonis de Nazaræis, ubi causam reddit cur eorum votum μεγάλη εὐχή [magnum votum] vocaretur, Όταν ἀπαρξάνται λίνες ἀπὸ παντός μέρους κλίσεως, πυρὸς, κριθᾶς, ἐλαιον, ὄνον, τὰ κάλλινα τὰ ἀκροδρύων, ἐπειτα τὸ ζῶον τὰ πρωτότοκα, τὰ μὲν ἐκ τῶν καθαρῶν καθιέρωσαν, τὰ δ' ἐκ τῶν μη καθαρῶν καὶ ἁγίαν τιμησάμενοι μηκέτι δὲ ἔχοντες ὕλας ἐν αἰς διαθήσονται τὴν εὐσέβειαν, αὐτοὺς ἀνατιθέασιν καὶ καθιερώσιν, ἀλεκτον ἐπιδεικνύμενοι ὁσιότητα καὶ ὑπερβολὴν ἵνα γνώμης φιλοθέῃ διὸ καὶ μεγάλη προσηκόντως εὐχὴ καλεῖται κλημάτων γὰρ τὸ μέγιστον αὐτοῖς τις ἐστὶν αὐτῶν, ὃ παραχωρεῖ καὶ ἐξίσταται [Vbi voverunt aliqui de rebus creatis aliquid, puta frumentum, bordeum, oleum, vinum, pomorum pulcherrima, deinde & animalium primogenita, partim ipsa quæ pura erant consecrantes, partim pro impuris repenso pretio; cum jam nulla amplius superesset materia in qua pietatem ostenderent, seipsos voverunt atque consecrant, ac si ostendunt pietatem ineffabilem & animi Deum amantis excellentiam: unde & merito magnum hoc votum dicitur: Nam cum quisque sibi maxima sit possessio, de ea cedit eaque se abdicat]. His si conferas quæ tractat scriptor ad Hebræos x, 5, 6, 7, 8, 9, 10. apertissimè videbis Christo perfectissimo modo competere nomen Nazaræi. Dicit igitur Matthæus, ita dispositis à Deo rebus, ut Iosephus & Maria ab Ægypto reversi Nazaretæ larem figerent, hoc actum, ut ex ea habitatione Christo nomen illud adhæresceret, quo sanctimoniam ipsius perfectissima & votum pro nostra salute susceptum notaretur. Neque sanè fortuitum videri debet, quòd sermo popularis Dominum nostrum

Iesum Nazaræum, quasi perpetuo cognomento vocaverit, ut apparet Matth. xxvi, 71. Marci i, 24. x, 47. xiv, 67. xvi, 6. Lucæ iv, 34. xviii, 37. xxiv, 19. Ioh. xviii, 5, 7. xix, 19. Act. ii, 22. iii, 6. iv, 10. vi, 14. xxi, 8. xxvi, 9. Vnde & qui ipsius sanctissimæ disciplinæ nomen dederant Nazaræi sunt appellati, Act. xxiv, 5. Tertullianus adversus Marcionem quarto, Nazaræus vocari habebat secundum Prophetiam Christus creatoris: unde & ipso nomine nos Iudæi Nazaræos appellant per eum: nam & sumus de quibus scriptum est, Nazaræi exalbati sunt super nivem. Nec illud omiserim, cum nomen ab oppido deductum habeat exitum apud Novi Federis Scriptores Ναζωραῖος & Ναζαρηὸς (quod in plerisque appellationibus gentilitiis Orientalium populorum usu venire nos docet Stephanus περὶ πόλεων [de Urbibus]) maluisse Matthæum uti voce Ναζωραῖος, ut quæ recepta esset in significato votivæ sanctimoniam: nam quòd apud Lxx & Hellenistas alios Ναζαραῖος vel Ναζηραῖος, apud Iosephum & scriptores Christianos Græcos Ναζιραῖος, in Novo autem Federe modò Ναζωραῖος modò Ναζαραῖος scribitur, pronunciationis est non vocis diversitas.

CAP V T III.

2. **M**Ετανοεῖτε, Pœnitentiam agite] Vide Marcum. τῶν ἑρᾶνῶν, cœlorum] Hebræi quidem cœlum, etiam cum æream aut sideream regionem significat, appellant voce soni pluralis, aut potius binarii; at Græci id non faciunt: ideoque passim etiam in his scriptoribus utramvis illam regionem dictam invenies numero unitatis. Quid ergo & hic & aliis multis in locis sibi vult plurale hoc ἑρᾶνῶν; [cœlorum?] Nimirum idem quod Hebræi dicunt שמי שמי [cœlum cœlorum], id est, cœlum supremum atque inadspectabile, qui Chrysostomo in vii caput ad Romanos ὁ τῶν ἑρᾶνῶν ἑρᾶνῶν [cœli cœlum]. Mos enim est Hebræis in ejusmodi constructionibus interdum prius membrum subticere: ita חכמות dicitur pro חכמת חכמת, id est, excellentissima sapientia; כהמות pro כהמת כהמת, id est, eximia ferarum; אלהים pro אלהים אלהים, id est, Deus summus. Simili planè modo scriptor ad Hebræos, quæ primùm nominarat ἁγία ἁγίων [sancta sanctorum], mox per compendium ἁγία [sancta] nominat cap. ix. Regnum autem cœli apud Hebræos, quorum sermonem Christus sequitur, interdum significat beatissimum illum statum post resurrectionem, cum Deus erit omnia in omnibus; interdum quæ eò ducunt, id est, Legem tum Veterem (nam hanc quoque eo nomine appellant), tum Novam, id est, regnum Messiae, quomodo hic regnum cœli sumitur: Respicitur enim Daniëlis vaticinium, cuius implementum circa hæc tempora etiam à populo expectabatur. Hæc omnia dici solent & regnum Dei ex Psalmo xlii, 9. Idem enim est regnum Dei & regnum cœli. Nam quia summum illud cœlum velut arx & regia est Dei, ideo pro Deo poni solet. Maxima autem bona Messiae temporibus cum expectarent Hebræi, satis intelligere poterant, ad ea adipiscenda opus esse amoveri impedimenta, id est,

crimina, quæ ipsos indignos tantis beneficiis essent redditura.

3. Ἑτοιμάσατε, *Parate*] Rectè Lxx & hos secutus Matthæi interpretes מְכַנְּנִים vertit ἑτοιμάσατε. Apertum est ita sumi hoc verbum Gen. xxiv, 31. de sensu vide quæ dicuntur ad caput Lucæ 111.

4. ἀπὸ τριχῶν καμήλης, *de pilis camelorum*] Habitus haud dubiè severior, victus parsimoniae congruens: qualem Catoni suo Lucanus adscribit,
*Huic epulæ vicisse famem, magnique penates
Summovisse hiemem tecto, pretiosaque vestis
Hirtam membra super, Romani more Quiritis,
Induxisse togam.*

Antea dixerat,

*Insonfos rigidam in frontem descendere canos
Passus erat, maestamque genis increescere barbam.*

Apud Hebræos in luctu pilis vestiri mos erat, ut ex Iosepho libro xvi. Antiquitatum discimus. Planè tales erant Hebræorum Nazaræi, sive temporarii sive perpetui. Nam & comam barbamque promittebant, & hirtâ togâ induebantur, cui togæ nomen erat אֲרָרָה, ut nos docent Hebræorum Magistri. Fuit autem Iohannes perpetuus quasi Nazaræus, quod nos docet Lucas 1, 15. Cum verò & Elias describatur nobis comâ promissâ 11 Reg. 1, 8. & toga ipsius illo ipso nomine אֲרָרָה vocetur 1 Reg. xix, 19. sequitur eundem fuisse habitum Prophetæ & Nazaræi. Quod eò magis credibile est, quia Zacharias xi 11, 4, habitum Prophetæ vocat אֲרָרָה טַעַר *togam hirsutam*, & scriptor ad Hebræos, fortè & de aliis, sed de Prophetis præcipuè agens eos nobis describit ἐν μελωταῖς, ἐν αἰγείοις δερμασιν [*in melotis, in pellibus caprinis*]. Clemens autem Romanus scriptorem ad Hebræos in multis imitatus, ut veteres nos docent, in epistola ad Corinthios, de Prophetis, quos inter & Iohannem Baptistam nominat, ita loquitur, ἐν δερμασιν αἰγείοις καὶ μελωταῖς, καὶ τριχῶν καμηλείων πλέγμασιν περιεπατήσαν [*in pellibus caprinis & melotis & camelorum tortis crinibus incedebant*]. Illud observatu non indignum, factum Divinâ providentiâ ut qui veniebat in spiritu Eliæ, Elias propterea à Prophetis nominatus, etiam habitu Eliam referret.

ζώνην δερμαλίνην, *zonam pelliceam*] Scripserit Matthæus אֲוֶרֶת. quod de Elia dicitur 11 Reg. 1, 8. ubi Lxx similiter vertunt ζώνην δερμαλίνην. Etiam hoc ad severioris vitæ professionem pertinuit, cum Iudæi cæteri cinctum haberent de materie exquisitiore, eumque ditiores etiam auro & monilibus variarent.

περὶ τὴν ὀσφύν αὐτοῦ, *circa lumbos ejus*] במחניו, ut est dicto loco. Apparet ita vocari partem corporis quæ cingi solet, Lucæ xii, 35, Ephesiorum vi, 14. 1 Petri i, 13.

ἀκρίδες, *locustæ*] Ad ea quæ viri docti de locustarum usu ad cibum notarunt adde quæ habet Leo Afer libro ix.

5. ἡ περὶ Ἰορδάνου, *regio circa Iordanem*] Denotari mihi videtur regio quæ Iudææ erat trans Iordanem. Certum enim est hac voce non circumfusa tantum, sed & adsita significari.

6. ἐβαπτίζοντο, *baptizabantur*] Ceremonia hæc neque nova planè fuit & vocationi Gentium prælufit.

Tradunt enim Hebræi eos qui circumcidi vel-
lent, si ab idololatria venirent insuper ablutos; sed & feminas extraneas Iudæis nubentes ajunt ablu-
tas: idque ipsum factum olim Saræ ac Rebeccæ. Et hujus baptismi Iudaici meminit Scholias-
tes ad Iuvenalem, & Arrianus Epicteto. Et qui ex gentibus circumcisis, ut Ismaelitis, Persis, Turcis, ad Iudai-
smum veniunt baptizari debent. Credibile est ablu-
tionem hanc fuisse inter vetera instituta, orta, ut
arbitror, post magnum diluvium in memoriam pur-
gati mundi; unde illud celebre apud Græcos.

Θάλασσα κλύζει πάντα τ' ἀνθρώπων κακὰ.

[*Mortalium omnes abluit culpas mare.*]

Certè baptisma ἀντίτυπον [*respondens*] esse Diluvio etiam in Petri epistola legimus. Et à Gentibus ablu-
tiones præmissas mysteriis ostendemus ad finem Matthæi. Cum verò τὸ βάπτισμα [*baptismus*] multa designet quæ passim apud Apostolos videre est, pri-
ma tamen ejus instituti ratio propriè spectasse vide-
tur ut obfignaret propositum ac pollicitationem vi-
tæ emendationis, quomodo lavacrum hoc describit
Petrus 1 epist. 111, 21. cui consequens deinde fuerit
peccatorum remissio. Passim enim Iohannis βάπτισμα [*baptisma*] vocatur βάπτισμα μετανοίας [*baptisma
penitentiae*], addito interdum εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν [*ad
remissionem peccatorum*]. Videtur igitur Iohannes
hac sacra ceremonia indicare voluisse, Iudæos, quan-
tūvis Dei veteres federatos, in tantum jam à vera
pietate descivisse ut idolorum cultoribus accensendi
essent, planèque eorum exemplo totum vitæ genus
mutare deberent, si vellent esse salvi. Nam is mos
Essenorum fuerat, qui purius cæteris vitæ genus in-
stituerant & unde plurimi ad Christianismum trans-
iere, omnes ad cœtum suum venientes, etiam Iu-
dæos, baptizare; cum Pharisei & alii Iudæi non ba-
ptizarent nisi a paganismo venientes. Iosephus, ut
hanc Ioannis lotionem discerneret à lustrationibus
profanarum gentium, quæ aquâ marinâ aut etiam
vivo flumine culpas ipsas elui animosque purgari
delictorum conscientia existimabant, de quibus
Poeta,

O nimium faciles, qui tristia crimina cædis

Tolli flumineâ posse putatis aquâ.

& Tertullianus ad Vxorem 11, *Penes veteres quisquis
se homicidio infecerat, purgatrice aqua se expiabat.*
ait illo auctore mentibus primū justæ vitæ propo-
sito purgatis, usurpatam deinde aquam quæ cor-
pora ablueret. Verba sunt, ἔγωγε καὶ τὴν βάπτισιν
ἀποδεκτὴν αὐτῷ (τῷ Θεῷ) φανέσθαι (docebat nimi-
rum Iohannes) μὴ ἐπὶ τινῶν ἁμαρτιῶν (quibus sci-
licet indulgere adhuc vellent) παραίτησιν χρωμένων,
ἀλλ' ἐφ' ἀγνείᾳ τῆς σώματος, ὅτε δὲ καὶ τῆς ψυχῆς προ-
καθαρμένης [*ita enim acceptam Deo fore ablu-
tionem, si eâ uterentur non ad excusandam vitam malam,
sed ad corporis puritatem postquam jam bene purgatus
esset animus*]. Simile est quod dicit Tertullianus
libro de Pœnitentia: *Non ideo abluimur ut delinquere
desinamus, sed quia desimus: quoniam jam corde loti
sumus. Hæc enim prima audientis intinectio est, metus
integer: legendum fortè mens integra aut motus in-
teger.* Sic & Iustinus adversus Tryphonem, τὸ μόνον
βάπτισμα καθαρῶς δυνάμενον [*solum baptisma
quod purgare possit*] ait esse μετάνοιαν καὶ γνῶσιν τοῦ Θεοῦ
[*pœni-*

[*pœnitentiam & Dei notitiam*], addens & hanc sententiam, Iosephi dicto non dissimilem, τί γὰρ ὁ φε-
λαῖ ἐκείνῃ τῇ βαπτίσματι ὃ τὴν σάρκα καὶ μόνον τὸ σῶ-
μα φαιδρύνει; βαπτίσθητε τὴν σάρκα ἀπὸ ὀργῆς καὶ ἀπὸ
πλεονεξίας, ἀπὸ φθόνου, ἀπὸ μίσους, καὶ ἰδὲ τὸ σῶμα καθαρόν
ἔστω [*Cui enim bono illud baptismum quod carnem aut cor-
pus solum mundat? Abluite carnem ab ira, ab avaritia,
ab invidia, ab odio, & satis mundum erit corpus*]. Cle-
mens Alexandrinus eundem in sensum adfert di-
ctum vetus, Ἰδοὺ μὴ λατρεῖν ἀλλὰ νύμφη καθαρός [*Esto pu-
rus non lavacro, sed mente*]. deinde addit, ἱκανὴ ᾧ,
διμαί, ἀνθρώπων καθαίρεις, μετανοοῖα ἀκριβῆς καὶ βέβαια,
εἴγε κατεγνωκότες ἑαυτῶν ἐπὶ ταῖς προγενομέναις πράξε-
σι, προίεμεν εἰς τὸ πρόσωπον, μετὰ ταῦτα νοήσαντες, καὶ τὸ
νοῦν ἐξανιδύντες τῶν τε κατ' αἰσθησιν τερπόντων καὶ τὸ πρό-
σωπον πλημμελημάτων [*Sufficit, ni fallor, homini purifica-
tio hæc, Sincera & constans pœnitentia, id est, si nosmet
damnantes de antè actis procedamus in ante nos posita,
postpositis illis pejoribus, ac mente exuta ab iis quæ
sensus titillant & ab antè delictis*]. Mersatione autem
non perfusione agi solitum hunc ritum indicat &
vocis proprietas, & loca ad eum ritum delecta,
Ioh. III, 23. Act. VIII, 38. & allusiones multæ
Apostolorum quæ ad adspersionem referri non pos-
sunt, Rom. VI, 3, 4. Coloss. II, 12. Seriùs aliquan-
to invaluisse videtur mos perfundendi sive adspen-
gendi in eorum gratiam qui in gravi morbo cuban-
tes nomen dare Christo expetebant, quos cæteri
κλινικὸς [*Cubitorios*] vocabant. Vide epistolam Cy-
priani ad Magnum. Quòd autem tingere pro ba-
ptizare usurpant Latini veteres mirum videri non
debet, cum Latine tingendi vox & propriè & ple-
rùmque idem valeat quod mersare.

ἐξομολογούμενοι τὰς ἀμαρτίας, confitentes peccata
sua] Verum est hoc loquendi genere sæpe nihil
aliud indicari quàm actum sive internum sive exter-
num fontem se profitentis, I Ioh. I, 9. Attamen
accessisse etiam specialem detestationem eorum
peccatorum quæ præcipuè Deum irritant, ex loco
Act. XIX, 18. intelligi datur, ubi voci ἐξομολογέ-
μενοι [*confitentes*] additur καὶ ἀναγγέλλοντες τὰς πράξεις
αὐτῶν [*& annuntiantes peccata sua*]. Hoc autem &
eos qui Iohannem adibant fecisse credibile est, tum
ut precibus ipsius apud Deum juvarentur, Iac. V, 16.
tum ut instruerentur consilio ad speciales circum-
stantias accommodato, Lucæ III, 12, 14. Εξαγο-
ρεύειν [*edicere*], quod sunt qui putant multum dif-
ferre ab ἐξομολογεῖσθαι [*confiteri*], pro eodem usur-
pant Lxx interpretes Lev. V, 5. Num. V, 7. Neque
eos terruit quòd ea vox in sacris Gentium usurpare-
tur, cum alioqui & altaris & templi, multisque aliis
vocibus abstinendum fuerit. Quòd autem dispu-
tant viri eruditi an dictis legibus Levitici & Nume-
rorum exigatur tantum confessio apud Deum &
eum cuius interest, an verò etiam apud Sacerdotem,
ea de re probabilis maximè videtur eorum sententia
qui existimant etiam apud Sacerdotem factam ali-
quam particularem culpæ confessionem, in iis quæ
cognita capitis pœnam non adferebant; in cæteris
suffecisse generalem: eundemque morem etiam
solito religiosius ac liberiùs observatum credibile est
à Iudæis qui ad Baptistam optimæ fidei hominem,
nec Sacerdotem tantum sed & Prophetam, accede-
bant.

7. Γεννήματα ἐχιδνῶν, Progenies viperarum]

Δεινὴς ἐχιδνῆς θρέμμα

[*Malæ propago viperæ*]

dixit Sophocles. Et in proverbio est κακὸν κόρα καὶ
κακὸν ὦν [*Mali corvi malum & ovum*]. Viperæ ve-
nenum in lingua, pellis speciosa. Alluditur simul ad
locum Geneseos, ubi diabolus serpens.

8. καρπὸν ἀξίον τῇ μετανοίας, fructum dignum pœni-
tentia] Idem est quod Act. XXVI, 20. ἀξία τῇ μετα-
νοίας ἔργα [*digna pœnitentiæ opera*]. Et passim opera
fructuum nomine appellantur. Lucas plurali nume-
ro dixit καρπὸς ἀξίος [*dignos fructus*], quod & hoc
loco in codices quosdam pervasit, sequente Syro.
Sed illam lectionem Latinus & plurimi codices
præferunt.

9. μὴ δόξητε λέγειν, ne velitis dicere] Ne lubeat vobis
dicere, ut Demosthenes, ἐκ ἐδόκεν μὲ ὁρᾶν ἐμὴ, non lube-
bat ipsis amplius me videre. Neque longè discedit il-
lud, οἱ δοκῶντες ἀρχεῖν τῷ ἐθνῶν, Marci X, 42. qui in eo sibi
placent quòd gentibus imperant. Simile I Cor. XI, 16.

ἐκ τῶν λίθων τῶντων, de lapidibus istis] Figuratum lo-
quendi genus, quanquam Divinæ potentiae mensu-
ram non excedens. Simile est Lucæ XIX, 40. οἱ λίθοι
κεκράξονται [*lapides clamabunt*]. Nec absurdum utro-
que loco gentes extraneas obscurè indicatas intelli-
gere. Nam ab his non magis quàm à lapidibus fidem
ac pietatem Iudæi exspectabant. Et solent Sacrae
literæ lapidibus comparare eos qui lapides colunt.
Sed & alia videtur allusio subesse, quasi dicat Chri-
stus, Ne incredibile vobis videatur, si ex lapidibus
faciat Deus liberos Abrahami, cum ipse Isaac ex
Abrahamo jam effæto natus sit: nam corpus effæ-
tum Abrahami lapidi comparatur Esaiæ LI, 1.

ἐγείραι τέκνα τῷ Ἀβραάμ, suscitare filios Abrahamæ]
הקריא לנכדיו אברהם ut Gen. XXXVIII, 8. quod alias
vertit hic interpretes ἀναστήσαι τινὶ σπέρμα [*suscitare se-
men alicui*] XXI, 24. Nam ut nati ex fratre super-
stite filii erant fratri defuncto non naturâ sed lege,
ita credentes omnes Abrahamo inferuntur, fiuntque
non quidem τέκνα τῇ σαρκὶ [*filii secundum carnem*],
sed τέκνα τῇ ἐπαγγελίᾳ [*filii promissionis*], Rom. IX, 8.
Passim Baptista, Christus, Apostoli dant operam ut
Iudæis adimant superbiam & spem impunitatis de
parentum sanctitate conceptam, quod illis maxi-
mum fuit bonæ mentis impedimentum. Vide Epi-
istolam ad Romanos, & Iustinum in Colloquio cum
Tryphone.

10. Ἡδὴ δὲ καὶ ἀξίνη πρὸς τὴν ῥίζαν τῶν δένδρων κεῖται.
Iam enim securis ad radicem arboris posita est] Iam
Deus vobis ni resipiscatis non levia mala minatur,
sed federis sui derelictionem, quod est velut arbo-
rem radicitus excindere.

πάν ἔν δένδρον μὴ ποιεῖν καρπὸν καλὸν ἐκκόπεται, omnis
ergo arbor quæ non facit fructum bonum excidetur]
Ἑρμηνεία [*sacramentalis*] legis ejus quæ
exstat Deut. XX, 20. quam simili modo Philo inter-
pretatur non uno loco. Vide & Dan. IV, 11.

11. εἰς μετανοίαν, in pœnitentiam] Potest non in-
commodè exponi hoc modo: Baptizo vos super pro-
fessione pœnitentiæ, quam facitis.

ὁ δὲ ὀπίσω με ἐρχόμενος, qui autem post me ventu-
rus est] Is qui paulo post me munus suum auspiciabitur.
Id enim voce ἐρχεσθαι [*venire*] significant sancti Scri-
ptores.

ἰκανός, dignus] Idem valet quod ἄξιον Iohannis 1, 27. Actorum xiii, 25. ubi λύσαι τὸ ἱμάντα τῷ ὑπόδηματι sive τὸ ὑπόδημα [solvere corrigiam calceamenti aut calceamenta] idem planè ministerium denotat quod hic βαρύνει τὸ ὑπόδημα [portare calceamenta], vilissimis scilicet servis mandari solitam. Quò spectant illa in comœdiis, date jam soleas; & apud Æschylum Agamemnone,

ὑπαί τις ἀρβύλας
Λύοι τάχῃ, πρὸδδλον ἔμβασιν ποδός.

[——— calceum celerrimè
Dissolvat aliquis, quod ministerium est pedis.]

Apud Terentium Heautontimorumenos: Accurrunt servi, soccos detrahunt. Apud Tibullum:

Vinclaque de niveo detrahet ipse pede.

Ideo & David ait Idumæo se objecturum soleas, Psalmo cviii, 10. nimirum ut exutas auferat: hoc enim est βαρύνει [portare]. Sic & in expositione præcepti vetantis clxxvi, Hebræi vile ministerium hoc explicant exemplo, puta ut solvat corrigiam calceamentorum, aut ut extrahat ea.

ἐν Πνεύματι ἀγίῳ καὶ πυρί. In Spiritu Sancto & igni] Agi hic de Spiritu illo quem in se credentibus datus erat Christus, ita tamen ut non interna tantum ejus Spiritus dona, sed & externa testimonia intelligi debeant, facile visurum puto qui rectè attenderit ad loca Actorum 1, 5. & Actorum xix, 2. Priore loco Christus ipse opponit Iohannis baptismum quod per aquam fiebat baptismum per Spiritum, quem à se brevi accepturi erant Apostoli. Altero loco ostenditur eos qui à Iohanne aut discipulis Iohannis baptizati erant cum baptismum nulla accepisse dona qualia accipiebant hi qui ab Apostolis baptizati nomen Christo dederant. His adde locum eum qui est Iohan. vi 1, 38, 39. ubi verba Christi de fluminibus aquæ vivæ Apostolus Iohannes interpretatur de Spiritu quem accepturi essent credentes in Christum. Nam ad id tempus non fuisse Spiritum Sanctum. Quod hic & apud Lucam dicitur baptizare Spiritu Sancto & igne, id Marcus 1, 8. & Iohan. 1, 33. dixerunt simpliciter baptizare Spiritu; ut appareat illud πυρί [igni] adjectum ἐξηγητικῶς [explicandi causâ], nimirum quia ut aeris ita ignis subtilissima atque efficacissima natura vim illam Divinam quam in se credentibus Christus erat collaturus, τὸ σφοδρὸν τὸ χάριτος [vehementiam gratiæ], ut hic loquitur Chrysostomus, optimè exprimit; unde & linguæ super Apostolos missæ cum venti sono ignis speciem prætulere, Actorum 11, 2, 3. Vide vaticinium Esaïæ 1v, 4, 5. Vox autem baptizandi de donis illis per translationem usurpata eorundem ubertatem significat: ut & Ioëlis illud, Effundam de Spiritu meo super omnem carnem, Actorum 11, 17. Quòd autem Æthiopes juxta baptismum unctionem quoque usurpant, factum arbitror more veterum Christianorum, qui traditis à Christo cœremoniis signa addebant quæ verba Scripturæ eandem rem aliter atque aliter adumbrantia simul in memoriam revocarent: Talis fuit lactis & mellis prægustatio, signatio crucis, dæmonum adjuratio, salis admotio, unctio, aliaque ejusmodi. Morem autem hunc vetustissimum esse, neque proprium gentis Æthiopice docet nos Heracleon citatus à Clemente Alexandrino in libro de Prophetia:

ἐνίοι, inquit, πυρὶ τὰ ὦτα τῶ σφραγιζομένων κατεσημήναντο [quidam obsignatorum aures igni notabant]. An Seleuciani & Hermiani, quos igne baptizasse legimus, hunc morem observarint incertum habeo, ut & de Valentino, de quo Tertullianus:

Bis docuit tingi, traducto corpore flammâ.

Horum mos, ut videtur, librariis audacioribus causam dedit delendi hoc loco voculam πυρί [igni], quod in quibusdam codicibus videre est. Cæterum sensus magis reconditus hic videtur esse, Non satis esse, Christo iudice, si malis factis abstineamus, quod lotio indicabat; sed requiri vim ad bona agentem magno quodam impetu, quæ donis illis conspicuis adumbrata est.

12. ὃ τὸ πλῆρον ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ, cuius ventilabrum in manu sua] Hebraismus pro ἐν τῇ χειρὶ τὸ πλῆρον [in cuius manu ventilabrum]. Sicut autem posteriora hujus commatis verba de colligendis frugibus & comburendis paleis ad ultimi iudicii diem pertinent, ut apparet ex collatione verborum Christi infra xiii, 30, & 49. cuius iudicii adumbratio quædam est Psalmo 1, 4. & Danielis 11, 35. ita priora ad ipsam verbi annunciati naturam non incommodè possunt referri, cuius tanta est puritas, ut magna ex parte etiam in hoc ævo, præsertim quoties crux accedit, probos ab improbis segreget. Sed & in singulis hominibus similis quædam purgatio instituenda, quam similitudine planè eadem qua hic Baptista utitur Philo depingit libro de Caino, Καθάπερ οὖν ἐν τῇ ἀλῶ εἰσὶ πυροὶ καὶ κριθαὶ καὶ ὅσα τοιαῦτα καὶ ἑαυτὰ χωρίζεται, ἀθέρες καὶ ἀχυρὰ καὶ ἑτὶς ἀπὸ φορυτὸς ἐτέρωσε σκιδναται, ἔτω καὶ παρ' ἡμῶν, τὰ μὲν ἐστὶ ἄριστα καὶ ὠφέλιμα καὶ τὰς ἀληθεῖς τροφὰς παρέχοντα, δι' ὧν ὁ ὁρθὸς ἀποτελεῖται βίος, ἀπὸρ ἀναθετόν Θεῷ· τὰ δ' ἄλλα ὅσα μὴ θεῷ ὑπολειπτόν ὥσπερ σκύβαλα γένετ' ὁ θνήσκω [Quomodo igitur in area sunt frumentum & bordem, ac talia quæ sunt seorsim ponuntur, arista verò & paleæ & sordes cæteræ sparguntur aliò: sic & in nobis optima & utilissima & verè alentia sunt per quæ recta vita consummatur, eaque Deo dicandâ: cætera verò quæ divina non sunt, tanquam recrementa, assignanda mortali generi]. Servius ad illud 1 Georg. — mystica vannis Iacchi, Ideo quod Liberi patris sacra ad purgationem animi pertinebant: & sic homines ejus mysteriis purgabantur sicut vannis frumenta purgantur.

ἀλωνά, aream] Hæc vox simili flexione est apud Dionysium Halicarnassensem.

καὶ συναξέει τὸ σῖτον αὐτοῦ, & congregabit triticum suum] καὶ συναξέει αὐτοῦ τὸ σῖτον ὡς ἀρχύματα ἀλῶν [segregavit eos ut manipulos area], Mich. 1v, 12.

14. Εγὼ χρεῖαν ἔχω ὑπὸ σὲ βαπτισθῆναι, Ego à te debeo baptizari] Si alter nostrum omnino baptizandus sit, ego potius abs te, ut dignissimo, baptismum petere debui.

15. Ἀφ' ὧν· Sine modò] Ἀφ' ὧν hic est finire, ut infra vii, 4. viii, 22. Sinito autem tandundem est ac si diceret, Fiat nunc quod volo.

δικαιοσύνην· justitiam] Vox hæc hoc quidem loco latissimè sumitur, ita ut significet non modò τὸ νόμιμον, sed & quicquid ullam æqui atque honesti habet rationem. Nam Lex Moysis de hoc baptismο nihil præscripserat, & cœleste mandatum quod

Baptista

Baptista acceperat ad peccatores resipiscences propriè pertinebat. Attamen cum Christus perfectissimæ innocentiae exemplar fuerit, ne in ipso quidem inanis erat ceremonia quæ innocentiae propositum obsignabat. Neque efficacius ostendi potuit quantus honos institutis à Deo ritibus deberetur, quam si Christus ipse usum eorum nobis exemplo suo commendaret. Præterea ipse per hanc ceremoniam, quæ nos populo Dei inserit, eidem populo velut incorporatus est, certosque suo exemplo fecit omnes, qui, ut oportet, baptizantur, apertæ ipsis regiae cœlestis, consequendi spiritus & juris filiorum Dei. Ita δίκαιον [justum] sumitur & Philip. 1, 7. & aliis aliquot in locis. In Clementis quæ dicuntur Constitutionibus legimus libro VII, cap. XXI. Εὐαγγελιστὴς ὁ Ἰησοῦς (Iesus) ἐκ αὐτῶν ἀπορρυπνώσεως ἢ νηστείας χρεῖαν ἔχων ἢ καθάρσεως, ὁ τῇ φύσει καθαρὸς καὶ ἅγιος, ἀλλ' ἵνα καὶ Ἰωάννη ἀλήθειαν προσημαρτυρήσῃ καὶ ἡμῖν ὑπογραμμὸν παράσχηται [Et baptizatus est, & jejunavit, non ipse indigens mundationis aut jejunii aut expiationis, quippe per se purus ac sanctus, sed ut & Iohanni redderet veracitatis testimonium & nobis daret exemplum].

16. ἀνέβη ἐν ὕδρῳ, confestim adscendit de aqua] Id est, vix adscenderat. Non enim vult subito adscendisse Christum ex amne, sed ut adscenderat subito factum quod sequitur. In hunc ferme modum ἐνθέως [protinus] utitur Marcus 1, 29. & XI, 2. Non dissimile loquendi genus est apud Æschylum Prometheus, ἐπεὶ τάχιστα ἤρξαντο [simul repente cœperant] pro τάχιστα ἤρξαντο [repente simulac cœperant]. Et apud Aristotelem III Polit. XIII. ἐπεὶ θάττον ἐγκρατῶς ἔχον τὴν ἀρχὴν [postquam subito imperium firmè tenuere] pro θάττον ἐπεὶ [subito postquam].

ἀνεώχθησαν αὐτῷ οἱ ὀρανοὶ, aperti sunt ei cœli] Id velut solenne signum prævium ταῖς ὀπασίαις [Visis]. Ezechielis 1, 1. Iohan. 1, 52. Actor. VII, 56. Puto autem cum Origene, Hieronymo & aliis intelligendum hoc κατὰ φάσιν [secundum id quod videtur] potius quàm reipsa. Hebræorum quidam nihil aliud esse volunt quàm figuratum loquendi genus, quo significetur factum aliquid aut ostensum ecclēsti virtute. Sed & pagani cœlestibus ostentis tale aliquid præmitti crediderunt. Livius libro XXXII. Faleriis cælum fundi visum, velut magno biatu; quaque patuerit, ingens lumen effulsisse. Servius ad illud IX Æneidos, discedere cælum: In Auguralibus libris inter ostenta etiam cælum discessisse dicitur.

καὶ εἶδε, & vidit] Ego nullam causam video cur non hunc locum interpretemur ex eo qui est Iohann. 1, 32. cum appareat rem eandem narrari, neque insolens sit tum profanis tum sacris Scriptoribus ut verbum aptetur personæ etiam quæ non proximè notata est.

τὸ Πνεῦμα τῷ Θεῷ κατὰ λαβῶν ὡς εἰ περισερᾶν, Spiritum Dei descendantem sicut columbam] Rectè annotatum est jampridem ambiguum videri posse loquendi genus. Potest enim intelligi aut species columbæ visa, aut quod visum est ita descendisse quomodo columbæ solent. Cæterum cum Lucas dicat disertè descendisse Spiritum ὡμαλῶς εἶδει [corporali specie] III, 22. & Iustinus apertè exprimat columbæ speciem, cum dicit ἐπελθόντος ἐν εἰδὲ περισερᾶς Πνεύματος [superveniente

Spiritu in forma columbæ], nec quisquam veterum, quod sciam, aliter sentiat, planè credo columbæ speciem apparuisse, igneam fortè, quomodo linguæ igneæ visæ sunt supra Apostolos. Φάσμα ὀρνίθου [speciem avis] dixit Origenes: quanquam veram fuisse columbam affirmat Tertullianus libro de Carne Christi. Ignem autem eodem hoc tempore in Iordane apparuisse disertè prodit Iustinus Colloquio cum Tryphone, ex tradita haud dubiè fama. Nam & in Ebionæorum Evangelio, quod idem erat cum Nazaræorum, præter siqua Ebion ὑποθέσεως χάριν [positionis suæ causâ] interpolavit, ita legebatur, καὶ ἐν ὕδρῳ περιέλαμψε τὸ τόπον φῶς μέγα [et statim lux ingens circa locum fulsit]. Et idem reperitur in Liturgia Syrorum in hujus historiæ narratione circa Baptismum. Columbæ autem speciem huc pertinuisse puto, quod is qui in Christo erat spiritus speciali mansuetudinis notâ jam olim descriptus esset ab Esaia XLII, 1, 2, 3. ut infra explicatur XII. quò respicere etiam videntur Christi verba quæ sunt apud Lucam IX, 55. Notum est autem proverbium Παρότερος περισερᾶς [Columbâ mitior], sicut & τὸ ἀκέραιον [sinceritatem] columbæ similitudine exprimit Christus infra X, 16. Eò autem credibilius est vaticinium illud Esaie à Deo hîc peculiariter spectatum, quod & vox prolata, quæ sequitur, eadem propè verba, quæ in eadem Esaie pericopa exstant expresserit. Philo ex Hebræorum disciplina per Columbam significari ait sapientiam, non illam φιλέρημον [solitudinis amantem] (qualis erat Baptista) sed eam quæ sit ἡμερὸς καὶ τήλαστος καὶ ἀγέλαος [mansues, cicur & gregalis]. Negare tamen nolim tacitè respici veterem figuram columbæ quæ post diluvium signa renovati orbis ad Noam pertulit. Volatu autem significari influxum Divinum notatum & Iosepho Iacchai ad IX Danielis.

17. ἀγαπητός, dilectus] Quod apud Esaïam est בְּחֵיב, ἐκλεκτός μου [electus meus]. nam ἐκλεκτός & ἀγαπητός pro eodem poni solent. Vide Psalm. 11. ἐν ᾧ εὐδόκησα, in quo mihi complacui] Vox hæc, ut Latina, placet, modò ad voluntatis decretum, modò ad propensum affectum refertur. Hoc interest, quòd Latina vox de objecto, Græca de subiecto dicitur. Ad affectum significandum Græci Scriptores dicunt εὐδοκεῖν τινι [bene velle alicui]. At εὐδοκεῖν ἐν τινι [in aliquo complacere], ut hîc & infra XV, 5. Marci 1, 11. Lucæ III, 22. I Cor. X, 5. Hebræor. X, 38. aut εἰς τινά, ut infra XII, 18. II Petri 1, 17. manifestus est Hebraismus בּוֹרַחַב, ut Genes. XXXIV, 14. aut בּוֹרַחַב ut I Paralipomenon XXVI, 11, 4. Quod Hieronymus dicit loquendi hoc genus à Lxx interpretibus esse confictum, intelligendum est de ista construendi forma, & de nomine inde derivato εὐδοκία [beneplacitum], quod nisi apud Iudæos Hellenistas non est invenire. Sæpe autem & בּוֹרַחַב hoc modo vertunt Lxx, ut Psal. XL, 14. (in Hebræo: ita enim Psalmos citare soleo) XLIV, 4. CXLVII, 10. CXLIX, 4. ubi בְּרַחַב בְּעַמּוֹ vertitur εὐδοκεῖ ἐν τῷ λαῶ [beneplacitum est Domino in populo suo]. Est autem planè sensus idem in his verbis ἐν ᾧ εὐδόκησα [in quo mihi complacui] qui in illis Esaie בְּרַחַב בְּעַמּוֹ, ubi & Græci quidam interpretes habent εἰς ὃν εὐδόκησεν ἡ ψυχὴ μου [complacuit sibi in illo anima mea].

mea]. Invenies eodem sensu & εὐδοκεῖν cum dativo. omīssā ἐν [in] particulā. Sic εὐδοκεῖν τῇ λατρείᾳ [con-
sentire servituti, sive cultui] dixit Scriptor primi Mac-
cabaici 1, 45. Irenæi interpres hoc ἐν ᾧ εὐδόκησα ver-
tit, in quo bene sensi, libro III, cap. II.

CAP V T IV.

I. **A**νύχθη, ductus est] Omnino verum puto tam
hic quàm aliis sacrorum Scriptorum locis
huic voci inesse vim τῷ ἄνω [sursum], ut scilicet à
Iordane sursum ductus esse Christus intelligatur.
Sursum autem dicitur quod propius abest ab Hiero-
solyms. Erat quidem & Iohannes in loco deserto;
sed Christus in horridiorem solitudinem actus est, in
qua feræ degebant, ut apud Marcum videre est.

εἰς τὴν ἔρημον, in desertum] Ad complementum
veteris figuræ. Nam & populus Israelis per solitu-
dinem ductus.

ὑπὸ τῷ Πνεύματι, à Spiritu] Non errare Syrum
interpretem & alios, qui articulo isto indicari pu-
tant relationem ad id quod proximè antecessit, Lu-
cas nos docet, qui quia generis recensitionem inter-
posuerat, historiam hanc cum historia baptismi &
Spiritus sancti continuat hoc modo, Ἰησοῦς ὁ Πνεύ-
ματι ἁγίῳ πλήρης ὑπέστρεψεν ἀπὸ τῆς Ἰορδάνης, καὶ ἦγεντο
ἐν τῷ Πνεύματι εἰς τὴν ἔρημον [Iesus autem plenus Spi-
ritu sancto regressus est à Iordane & agebatur à Spiritu
in desertum]. Quo in loco breviter dictum est ἐν
πνεύματι pro quo plenior Hebraismus diceret ἐν χει-
ρὶ τῷ Πνεύματι [in manu Spiritus]. id enim idem
valet quod διὰ τῷ Πνεύματι [per Spiritum], ut in-
frà v, 13. ἐν τίνι; [in quo?] est διὰ τίνος; [per quod?]
Lucas eundem sensum extulit IV, 14. his verbis,
ἐν τῇ δυνάμει Πνεύματι [in virtute Spiritus]: quæ
omnia eò libentiùs noto, ne quis cum veteribus
quibusdam novisque existimet, quæ hic narrantur
Christo non verè sed κατὰ φαντασίαν [imaginariè]
evenisse. Discimus autem in hoc Christi exemplo,
statim post baptismum, id est vitæ sinceræ profes-
sionem, imminere tentamenta. Sapiens Hebræus
Ecclesiastici II, 1. Τέκνον, εἰ προσέρχῃ δαλέειν τῷ
Κυρίῳ, ἐτοίμασον τὴν ψυχὴν σου εἰς πειρασμόν [Fili,
accedens ad servitutem Dei, præpara animam tuam ad
tentationem].

διαβόλος. Diabolo] Vox ab Hellenistis reperta,
qua vim vocis Hebrææ Satan exprimerent. Gene-
ralis enim adversarii significatio nulli magis quàm
calumnioso accusatori convenit. Quod autem ab
Hilario, Phœbadio aliisque Latinæ Ecclesiæ Docto-
ribus Zabulus scribitur non ex Græca vetere dia-
lecto petendum est, sed ex posteriorum temporum
corrupta pronuntiatione; duabus enim syllabis in
unam coalescentibus factum est ex dia idem sonus
qui per za exprimi solebat. Ita in Scriptoribus hi-
storiæ Augustæ zeta pro dieta legimus.

2. νηστεισας, ciam jejunasset] Preces accendit je-
junium. Ideo Christus, cujus omnis actio nostræ
serviebat institutioni, functionem mandati sibi mu-
neris jejunio initiabat. Imitati hoc sunt Christiani
veteres, ut apparet Actorum XIII, 3. XIV, 23.

ἡμέρας τεσσαράκοντα, quadraginta diebus] Solen-
ne jejunii tempus, ut ex Mosis & Eliæ historia

apparet: quò multi pertinere putant dies quadragin-
ta Ninevitis ad pœnitentiam datos: unde mos ad
Christianos videtur derivatus. Certè in Æthiopica
aliisque Ecclesiis etiam nunc jejunium, quod rigi-
dissimè exercent, Nineviticum appellatur. Sed &
quadraginta dies, quibus aquæ creverant in cata-
clysmum, & dies totidem quibus peccata populi
portare iussus est Ezechiel, sunt qui non improba-
biliter huc referunt.

3. ὁ πειράζων, tentator] Hebræi, cum verbali-
bus destituantur, vice eorum participia usurpant:
quod sæpe sequuntur Hellenistæ. Itaque ὁ πειράζων
[tentans] est ὁ πειραστής [tentator]. Vsitatam fuit
se hanc vocem ad Satanam significandum osten-
dit Pauli locus I Thessalon. III, 5. Est autem
πειράζειν [tentare], ut explorare Latinè, vox me-
dia; sed pro circumstantiis modò in bonam, mo-
dò in malam partem sumitur; in malam quoque
non uno modo: nam est illicere ad peccandum, ut
hic, aut calumniam struere, aut etiam irritando
patientiæ periculum facere. שׂוּן inter alia tentare
significat: & sic vertit Chaldæus Genes. xxx, 27.
Hinc שׂוּן serpens qui diabolo figuram & nomen
præbuit Genes. III, 1. Apocalyp. XII, 9. xx, 2.

εἰπέ, dic] Potest intelligi εἰπέ τῷ Θεῷ, ut sensus
hic sit, Si te Deo carum esse confidis, compella
Deum, ut hi lapides panis fiant tui causâ. Sanè
Diabolum majus aliquid homine in Christo agno-
visse hoc quidem tempore constanter, nec sine
magnis argumentis, negant scriptores antiqui. Ne-
que dixit ὁ υἱός [ille filius], ut sæpe Apostoli, sed
υἱός [filius]. Tentatio omnis diaboli ad peccatum
tendit. Peccant autem qui non generaliter Dei auxi-
lium implorant, sed & modum ei præscribunt.

4. ἐπὶ παντὶ ῥήματι, in omni verbo] Id est, In omni
mandato Divino, sive generali sive speciali, inest
aut expressa aut tacita promissio rerum necessariarum.
Ex horum mandatorum numero Lex non exi-
menda, quæ inter alias hanc quoque promissionem
habet obedientibus propositam, Benedictus corbis
tuus & mactra tua, Deuteron. xxviii, 5. Imò ipsa
Dei verba Deuter. viii, 3. unde hæc Christus de-
promsit, eò tendunt ut ad Legis obedientiam ani-
marentur Hebræi, cum certa spe Deum quæ ne-
cessaria essent ipsis suppeditaturum, sive naturæ
ministerio, sive insolitis atque admirandis ratio-
nibus, sicut jam fecerat, cum ad ipsius imperium
populus ex Ægypto in vastam solitudinem exiis-
set. Rectè autem Christus id quod occasione legis
communis dictum erat universaliter, etiam ad
legem sibi pro eo tempore peculiariter imposi-
tam aptat.

5. παραλαβάνει, assumfit] Vt Philippum Dei
Spiritus Actorum VIII, 39.

εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν, in sanctam civitatem] Ità Mat-
thæus Hebræis scribens urbem Hierosolyma appel-
lavit, & infrà xxviii, 53. sicut & Ioannes in Apo-
calypsi, nimirum ex receptissima consuetudine. vide
Dan. ix, 16. Siclorum inscriptio erat IERUSALEM
SANCTA. Et Christus ipse eam vocat urbem magni
Regis, Dei nimirum. Sirachides pro eadem urbe
Deum orans, οἰκίηρον πόλιν ἁγιάσματος σου Ἱερουσαλήμ,
τόπον καὶ παύσεως σου [miserere civitatis sanctificationis
tuæ]

tuae Ierusalem, civitatis requietis tuae]. עיר הקרש [civitas sancta] Esaiae XLV III, 2. Nehemiae XI, 1.

ἐπὶ τὸ πτερύγιον τῆς ἱερῆς super pinnaculum Templi] Non in columen tecti, quod neque planum erat ut Thalmudistae notant, & horrebat aureis verubus, ut ex Iosepho discimus, sed in id quod Hieronymus dixit *Loriculam*, Lxx σεφάνην Deuteronom. XXII, 8. quod enim lex in planis tectis requirit, id in Templi tecto ornatûs causâ erat additum. Est autem πτερύγιον vox Hellenistica adumbrata ex Hebræo כנף quod *oram* aut *marginem* significat. Græci idem simili voce περιπτερον vocant, interdum & περιδρομον, Latini *circuitionem*.

6. μήποτε, ne forte] Hebræum יד significat *ne*, sed ita ut plerumque ostendat id quod sequitur esse non τῶν ἀναγκαίων [ex necessariis] sed τῶν ἐνδεχομένων [ex iis quæ fieri & non fieri poterant], ut & infra XXVII, 64. & alibi. Ab eadem radice est ידבנא *dubitabo* Psalmo LXXXV III, 16. Idem valet apud Græcos μήποτε, quod ad יד exprimendum usurpant sæpe Lxx interpretes. Nam ποτε ἄτονον [tono carens], ut Grammatici Græci annotant, plerumq; non temporis sed incertitudinis habet significationem; ut apparet in τίποτε [quidnam] aliisque id genus vocibus. Quò minùs mirandum est, si vetus Latinus interpres & hic & aliis aliquot in locis Hebræum יד aut Græcum μήποτε per *ne forte* transtulit. Reperitur pari sensu & ἰσως [forte] in Græca versione, pro Hebræo יד, ut Ieremiae XXXV I, 3. ad quem locum Chrysostomus in oratione Cur obscura sint vaticinia, usurpatam eam vocem ait ἵνα μὴ ἡ πρόγνωσις αὐτῆς νομιθεῖν ἀναγκαστικὴ τις εἶναι τῆς παρακοῆς [ne Dei præscientia videretur non obediendi necessitatem imponere]. Paria de ea voce dicit Origenes in Fragmentis φιλοκαλίας. Significat Psalmographus Deum peculiari cura sibi dilectos prosequi, ita ut Angelorum ministerio ipsos à malis fortuitis fervet. Palam est fortuita hoc loco dici ea quæ contingere poterant aut insciis aut invitis. Cavillatur igitur suo more spiritus mendax cum hoc transferre vult ad mala sponte quæsitâ.

προσκύβης πρὸς λίθον, offendas ad lapidem] Παροιμιώδης [proverbialis] locutio non Hebræis tantum, sed & Græcis usitata ad damni cujuslibet significationem.

7. ἐκπειράσεις, tentabis] Si locum Deuteronomii cum historiis antecedentibus & cum Psalmo xcv, 8. conferas, apparebit ἐκπειράζειν propriè hic esse Dei potentiam aut providentiam velle amplius experiri cum satis magna jam ejus documenta apparuerint. Sic Actorum xv, 10.

8. δείκνυσιν αὐτῷ, ostendit ei] Nimirum quasi in pictura ponens omnem qui usquam esset Regiæ fortunæ apparatus. Nam neque oculos neque vim imaginatricem Christi illusam puto, sed potius à dæmone effictas quasdam imagines rerum quæ εἰδωλα Græci vocant, & exponunt φαινόμενα ἐν τῷ αἵθερι φαντάσματα ἄσταλα ὄντα ἢ ἀβέβαια [apparentes in aère species fluxas & non diuturnas].

9. πεσὼν προσκυνήσεις, cadens adoraveris] De more hoc venerandi prostrato in humum corpore egimus supra cum diceremus Regibus Orientis exhibitum id honoris. Sed & Deum eodem modo venerabantur Iudæi, cæterique Orientis populi, quin

& Græci, quò illud spectat Herodoti cum negant Spartiatæ σφὶ ἐν νόμῳ εἶναι ἀνθρώπον προσκυνεῖν [moris sibi esse hominem procumbendo honorare]. Sed & Prophetis is honos habitus, I Regum XVII I, 7. unde quæri potest Regesne Prophetis, an Prophetæ Regibus, an neutri neutris id honoris detulerint. Mihi distinguendum videtur, an Prophetæ Reges accesserint cum speciali ad ipsos mandato, an verò aliis de causis. Nam Nathan de publica re Davidem alloquens citra mandatum speciale, coram Davide procumbit, I Regum I, 23. Contrà Nabuchodonosor Daniele ut à Deo missum ad se arcanorum interpretem procumbens veneratur, Danielis II, 46, 47. & Saul eum quem putabat esse Samuelem. Cum ergo ipsum illud externum reverentiæ signum Divini cultus proprium non fuerit, quoties extra Divinum cultum usurpatum est, rectè ne id an secus fieret, ex sensu tum exigentis tum præstantis erat æstimandum. Ideo laudatur apud Sozomenum vir Christianus, qui prius προσεκύνησε [procumbendo honoravit] Regem Persarum κατὰ τὸ νενομισμένον [ex more], postea verò sollicitatus ad defectionem à Christo eodem modo iterum venerari Regem recusavit. Et apud Nazianzenum legimus non Imperatores tantum Romanos sed & eorum statuas etiam à Christianis adorari, προσκυνεῖσθαι, solitas: sed cum Iulianus suis imaginibus Deos Gentium appingi iussisset, ut faceret μικτὴν τὴν προσκύνησιν [mixtam adorationem], deceptos quidem simpliciores, sed prudentiores qualvis potius pœnas subiisse quàm ut venerantium speciem præberent: Δίκην, inquit, ἔδοσαν τῆς συνέσεως, πράγμα μὲν ὡς εἰς τιμὴν βασιλείας παρανομήσαντες, τότε ἀληθές, ὑπὲρ τῆς ἀληθινῆς βασιλείας ἢ τῆς εὐσεβὲς δόγμα-τος κινδυνεύσαντες [Pœnas dederunt sapientiæ, obtentu quidem quasi adversus Imperatoris majestatem deliquissent, revera autem in periculum adducti veri Regis & pii dogmatis causâ].

10. Ὑπάγε, vade] Latine dixeris *faceffe hinc*. Est enim adversantis dictio. Quod in quibusdam codicibus additur ἐπίσω μὲν [mihi à tergo, in aversum] aliunde assutum est, quod & Syrus & Græci ad hunc locum Scriptores ostendunt.

προσκυνήσεις, adorabis] In Hebræo est נרת, quod internam reverentiam significat: quomodo & προσκυνεῖν Græcum sæpe usurpatur. Rectè autem ab interna reverentia ad signum ejus externum procedit argumentatio. Quanquam enim diabolo, ut Dei perfugæ, nullus honos debetur, imò omnis honos negandus est, satis tamen Christo visum est responsum dirigere ad id quod petebatur. Volebat autem diabolus honorem sibi exhiberi tantquam plenam potestatem habenti in Regna omnia, quod est unius Dei. Multum ab hac Christi pietate abfuit R. Iuda, qui in libro Chasidim ait, *Siquis diabolum videat, sibi que ab ipso metuat, procidat coram eo*.

αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις, illi soli servies] In Hebræo est עבדך, quæ vox etiam de debita aut exhibita hominibus subjectione usurpatur. At hic quid significet ostendunt præcedentia ac subsequenta, præcipuè verò addita jurisjurandi mentio. Græcam quoque vocem λατρεύειν neque sui origine neque usu

usu eorum quos optimos Græci sermonis auctores habemus propriam esse Divino cultui rectè ab aliis est demonstratum. Quin & Lxx, quanquam rariùs, aliquot tamen locis λατρεύειν laxiùs usurpant. Sed plerumque λατρεία ipsis est כבוד cultus qui conspicuis signis Deo exhibetur. Fatendumque est, Scriptores Novi Federis eam vocem vix usquam usurpare nisi de cultu qui Deo vero exhibetur, ut plerumque, aut sanè de cultu qui exhibetur tanquam Deo, ut Actor. vii, 42. Rom. i, 25. Nam quod Levitæ dicuntur τῇ σκηνῇ λατρεύειν [tabernaculo deservire] Hebr. xiii, 10. item ὑποδείγματι τῶν ἐπερρανίων [exemplari cœlestium], Hebr. viii, 5. ad locum modumque serviendi commodè referri potest. Hinc igitur nata est illa, Augustino etiam celebrata, λατρείας & δαλείας distinctio: non quod δαλεία non ad Deum quoque pertineret (contrarium enim multa Scripturæ loca evincunt), nec quod proprietates vocis λατρείας aliquid haberet peculiare, sed quod usus primum Iudæorum Hellenistarum, deinde Christianorum, voci δαλείας relicto significatu generali atque communi, λατρείας nomen Divino cultui assignasset. Græci veteres pagani θεοσκείαν dicebant, quod ipsum quanquam, ut creditur, ab Orphicis mysteriis ductum, Apostoli non reformidarunt, adeo verborum incuriosi, dum mentem commodè explicarent. Proximam huic venerationem iidem Græci θεραπείαν vocabant. Scriptor libri de Mundo, θεῶν θυσίας καὶ ἡρώων θεραπείαν [deorum cultus & Heroium veneratio]. Quod discrimen secutus Origenes adversus Celsum lib. viii. de Dæmonibus agens, πρὸς τὰς μηδὲν εὐεργετῆντας ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἐναντίων ἰσαμένους μηδὲν ἀχάριτον ἡμᾶς ποιεῖν ὅταν αὐτοῖς μὴ θύωμεν, ἀλλὰ καὶ μηδὲ θεραπεύωμεν [in eos qui non modò nihil prosunt sed & obsunt nihil facimus unde ingrati dicamur, si non tantum eis non sacrificamus, sed nec eos veneramur]. Vt autem illud μόνῳ [solī] hīc adjicerent Lxx, quos sequitur interpret Græcus Matthæi, ipse etiam Hebræorum verborum ordo exigebat: neque enim scriptum est וְתַעֲבֹד [servies ei], quod fuisset καὶ αὐτῷ λατρεύσεις, sed וְתַעֲבֹד וְאֵתוֹ [ipsi servies], quod planè emphasim continet, quæ in Græcis verbis intelligi non potest nisi viva pronuntiatione, ideoque addendum aliquid fuit, quo lector ejus ἐμφάσεως [altioris intellectus] admoneretur. Est enim tacita relatio ad id quod eodem capite commate 4. præcesserat, Deum unum esse. Quare nec Iosephus dubitavit eandem vocem in præcepto hoc explicando adjicere, ὅτι Θεὸς ἓστιν εἷς [Deum esse unum], inquiens, καὶ τὸν σέβειν μόνον [et hunc solum esse colendum]. Adde quod in Deuteronomii loco sequitur continuo, Non sectaberis Deos alienos. Et Samuel idem hoc præceptum populo inculcans disertè dixerat יַעֲבֹדוּהוּ לְבָדוֹ, & ei soli servite, i Samuelis vii, 3.

11. τότε ἀφίησεν αὐτὸν ὁ διάβολος. Tunc reliquit eum Diabolus] Tergemina tentatione, ut olim primorum parentum, diuque humani generis victor, ita nunc victus à Christo, & à Christianis vincendus, i Ioh. v, 18. Tentationes autem istæ sunt ab egestate, à confidentia prædestinationis, & à spe splendoris humani.

12. ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Γαλιλαίαν. secessit in Galilæam] Intellige Galilæam non Herodis (cujus

sævitiā certo consilio, & non sui sed hominum quibus profuturus venerat respectu, vitabat) sed Philippi: Nam huic pars maritima, in qua Bethsaida & Capharnaum, obvenerat, ut clarè perspicere est ex Iosepho Originum libro xviii, capite 3. Erat autem Philippus ingenii minimè sanguinari.

14. ἵνα πληρωθῇ, ut adimpleretur] Quod antè diximus de sensu hujus vocis πληρῶσθαι [compleri] idem hīc repetitum volumus. Planè enim videntur Esaiæ verba directè agere de liberatione aliqua quæ propius illa tempora contigerit, ita tamen ut subesset ὑπὸ νοῖα [latens intellectus] temporum Christi. Citavit autem Matthæus κατὰ λέξιν [verbo tenus] comma 2 capitis ix Esaiæ. Sed quia non satis inde intelligi poterat quo de populo ageret Propheta, ideo ex antecedenti commate addidit ea duntaxat quæ ad populi illius designationem pertinebant, omīssis cæteris, inter quæ vox est Hebræa קָה, quam Lxx senes verterant ἐταχυποίη [citificit], voce ab ipsis noviter conficta, qualis est & μοχοποιεῖν [vitulificare] apud Lucam Actorum vii, 41. Nam קָה propriè est ταχύς [citus]. & forma verbi est Hiphil, quæ Græcè vocibus ex ποιεῖν [facere] compositis optimè exprimitur. Sed descriptorum vitio vox noviter composita in duas diffiliit, factumque est ταχύ ποιέ [fac citum], deinde etiam corruptius ταχύ πίε [citum bibe]. postremò lectio utraque, hæc mendosior, illa propius originem referens, in contextum recepta est: jamque Tertulliani tempore id mendum inoleverat, ut apparet ex Latina ipsius citatione.

15. ὁδὸν θαλάσσης, via maris] Id est, κατ' ὁδὸν [secus viam]. Vide Ezechielis xlvii.

πέραν τῆς Ἰορδάνης, trans Iordanem] Ad Iordanem. Sic enim vox πέραν sumitur & alibi & Ioh. i, 28. & in Græco Numeror. xxxii, 19.

τῶν ἐθνῶν, Gentium] Id est Galilæa Convenarum. Nam tractus iste non unius nationis hominibus sed undique collectis ob adjacentis maris commoda habitatus nomen hoc habuit; non ex Solomonis cum Hiromo pactione, ut quidam existimant, sed ab antiquissimis usque temporibus. Nam Gen. xiv, 1. nominatur Tidhal מֶלֶךְ גִּיּוֹן βασιλεὺς τῶν ἐθνῶν [Rex Gentium], & Ios. xii, 23. post multos Reges Syriæ Palæstinæ itidem recensetur ὁ βασιλεὺς τῶν ἐθνῶν [Rex Gentium]: addito גִּלְגַּל: ubi Gilgal idem esse videtur quod apud Prophetam hoc loco & i Regum ix, 11. גִּלְגַּל alibi גִּלְגַּל aut גִּלְגַּל, proprium nimirum Galilææ nomen, sed ex communi limitis notione veniens. Et Strabo notat Galilæam habitam ab Ægyptiis, Arabibus, Phœnicibus. Σύγκλυδας [convenas] multos fuisse Tiberiade ait Iosephus.

16. καθήμενος, qui sedebat] Duas voces Hebræas הוֹלֵכִים & יֹשֵׁב rectè una eademque voce Græcā Interpres transtulit: neque subtilior explicatio hīc quærenda est. Nam καθήμενος simpliciter est degens. Quod Hebræi modò ambulandi modò sedendi voce expriment. Eadem locutio & eundem Prophetæ locum respiciens, est in Zachariæ carmine Lucæ i, 79. Vnde apparet his vocibus non

non solum locorum sed temporum calamitates indicari.

ἐν χώρᾳ καὶ σκιᾷ θανάτου, in regione & umbra mortis] Ita hoc dicitur quomodo βίη φάος [lux vitae]. Est autem χώρᾳ καὶ σκιᾷ [regione & umbra] dictum per ἐν διὰ δυοῖν [Unum per duo] pro χώρᾳ σκιᾷ θανάτου [regione umbræ mortis]. Sic I Macc. xii, 17. περὶ τῆς ἀνανεώσεως καὶ ἀδελφότητος [de innovatione & fraternitate, id est, τῆς ἀδελφότητος] [fraternitatis].

18. ἀμφίβλητρον, rete] Rete jaculum. fundam dixit Virgilius. Locutio sumta est ex Esaiæ xix, 8.

19. ἀλιεῖς ἀνθρώπων, piscatores hominum] Simili modo ἀνθρωποθήριον [venatum hominum] dixit Plato τέχνην τῶν ἀνθρώπων οἰκωτικήν [artem homines sibi conciliandi]. Veritatem prophetiæ piscatoribus patet factam ait Isaac ben Aram. Vide Nebiensem ad Psalmum cvii.

23. ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν, in synagogis eorum] Vox hæc συναγωγή tam latè patet quàm Hebræa קהל aut Latina conventus. Omnis enim hominum cœtus qui ex instituto est sive iudiciorum, sive publici consilii, sive rerum sacrarum gratiâ hoc nomine appellatur. Deinde verò cœpit & ad loca transferri in quibus isti conventus habebantur, ut Lucæ vii, 5. Hic sive cœtum, sive locum in quo Lex Divina exponi solebat intelligas, nihil refert. Ne Christianos quidem ab hoc vocabulo abhorruisse apparet Iac. ii, 2. Theophilus adversus nationes libro ii. ἔτω δέδωκεν ὁ Θεὸς τῷ κόσμῳ λύμαινομένῳ καὶ χειμαζομένῳ ὑπὸ τῶν ἁμαρτημάτων, τὰς συναγωγὰς, λεγόμενας ἐκκλησίας ἁγίας [ita dedit Deus mundo corrupto ac periclitanti ob peccata, Synagogas, quas sanctas Ecclesias dicimus]. Eadem loca Philo modò διδασκαλεῖα modò φροντιστήρια appellat, alibi ἱερὸν τόπον. Sed & à precibus Προσευχæ vocabantur, Romæ præsertim: quod nos docent Satyræ. Frustra enim dubitasse mihi videtur vir doctissimus an idem fuerint Προσευχæ & Synagogæ, cum omnem, ni fallor, hæsitacionem eximat Philo Legatione ad Cæsum his verbis: ἐπίστατο ἔν (Augustus) καὶ προσευχὰς ἔχοντας καὶ συνιῦντας εἰς αὐτάς, καὶ μάλιστα ταῖς ἱεραῖς ἐσδόμαις, ὅτε δημοσίᾳ τὴν πατριὸν παιδεύοντα φιλοσοφίαν· τὰ γὰρ κατὰ πόλεις προσευκτήρια τί ἕτερον εἰν ἢ διδασκαλεῖα φρονήσεως καὶ ἀνδρίας, καὶ σωφροσύνης, καὶ δικαιοσύνης, εὐσεβείας τε καὶ ὁσιότητος καὶ συμπάσης ἀρετῆς; [Norat esse eis Synagogas, in quas convenirent, septimis maxime diebus, quo tempore publicè instituuntur de avita sapientia: nam illi oppidatim precum loci quid sunt aliud quàm ludi ad discendam prudentiam, fortitudinem, temperantiam, iustitiam, pietatem, sanctitatem, virtutem denique omnem?] Neque mirari debemus si Christo permissum est in Synagogis verba ad populum facere. Solebat enim ab Archisynagogis is honos deferri viris gravibus & non ineruditis, ut nos docet historia quæ est Actorum xiii, 15. Quod rectè adversus Marcionem observat Tertullianus libro iv. Sed etsi passim Synagoga adiretur, non tamen ad docendum nisi ab optime cognito & explorato & probato jam pridem in hoc ipsum, vel aliunde commendato. Mansit is mos aliquamdiu in Ecclesia Christiana, ut concessu Episcoporum Scripturas interpretarentur, non Presbyteri tan-

tum aut Diaconi, sed & οἱ τῆς χειροτονίας ἔδεδωκεν τυχηκότες [ii quibus manus nondum impositæ erant]. Vide Eusebium, qui Origenis aliorumque exemplo probat λαϊκὸς ὁμιλεῖν καὶ ἀνέβεισιν [non esse præter morem ut & laici populum alloquantur], sed τῇ τῆς προεσώτης ἐπιτροπῇ [permissu præsidis] quò & illa spectant quæ leguntur I Corinth. xiv, 29.

Clemens Constitut. viii, 32. Ο διδάσκων εἴ καὶ λαϊκὸς ᾖ, ἐμπειροῦς ᾖ τῆς λόγου καὶ τῆς τρόπου σεμνότητος, διδάσκειτω [Qui docere vult, etiamsi laicus sit, sed sermonis peritus & moribus gravis, doceat].

μαλακίαν, infirmitatem] Satis latè patet hæc vox Iudæis Græcè loquentibus, ita ut dolorem malumque omne includat, respondens Hebræis vocibus מלאכה, ubi Iobi xxxiii, 19. & נסח, ut Genesios xlii, 4. Impletur autem hic promissum legis Deuteronomii xxviii.

24. δαιμονιζόμενες, demonia habentes] Apud Græcos media est vox δαίμων [dæmonis], & quidem, ut arbitror, initio in partem meliorem usurpata, non ex Græca origine quòd sint δαήμονες [gnari], sed ex Arabica potius دائم [perennis]. Græcam vocem leviter mutatam eodem sensu Syri usurpant: dicunt enim ديمون. Nam ab Oriente ferme venerunt antiquissimæ sacrorum voces: quomodo & illud similis notionis κάδαιοι, divi potes Latinè, כדרי. Sicut autem Hebraistæ Iudæi Deum noluerunt appellare יהוה, quòd ea vox à profanis gentibus esset occupata, alioqui nihil aliud quàm dominum significans; ita & Hellenistæ Angelos lucis noluerunt appellare Δαίμονιον vocabulo, sed in detestationem paganicæ superstitionis nomen id proprium esse voluerunt spiritibus noxiis, quos Græci discriminis causâ κακοδαίμονας, veteres Latini Vejoves appellarunt. Δαιμονιζόμενες [demonia habentes] autem esse apparet non quovis modo insanientes, sed impurorum spirituum vi majore correptos atque agitados, quales erant quos Græci νυμφολήπιδες, Latini larvatos, ceritos, limphaticos vocabant. Cum hoc enim malo conflictantium copiam magnam exhibuit non Christi tantum Apostolorumque, sed & ferior ætas, ut videre est apud Origenem, Tertullianum, Cyprianum. Exstitit vox δαιμονιζόμενων in Thirasylli Ægyptiacis.

σεληνιαζόμενες, lunaticos] Quanquam Græci morbo caduco laborantes σεληνιακὸς interdum vocant, videtur tamen hic malum gravius & à naturalibus causis remotius indicari, cui tamen adsit ἐπιληψίς [morbis comitialis]. Nam infra xvi, 15. & deinceps, qui σεληνιαζόμενος [lunaticus] vocatur, ostenditur fuisse & ἐπιληπτικός [caducus] & δαιμονιζόμενος [à dæmone vexatus]. Firmicus apertè distinguit lunaticos à caducis; & Ægineta quosdam σεληνιακὸς [lunaticos] ait esse ὡς ἐνθεάζοντας [quasi afflatos]. Neque aliter interpretantur σεληνιαζόμενες tum Basilii tum Hieronymus. Lunā moveri ἐπιληψίαν [morbum comitiale] notatum & aliis & Antyllo apud Stobæum.

παρὰλυτους, paralyticos] Sideratos. Plautus, Sideratus est, moveri non potest. Scribonius Largus, Facit ad tremulos & sideratione tentatos utralibet, una enim ex contractione, altera cum remissione nervorum.

conspicitur; παράλυσιν hoc utrumque vitium vocant. Tralatio ducta est ab arboribus quæ Caniculari fide-
re tactæ exarescunt. Celsus παράλυσιν transfert ner-
vorum resolutionem.

CAPUT V.

I. **E**Ις τὸ ὄρε· in montem] Sicut Lex vetus de monte erat promulgata, ita & novam Chri-
stus in monte proposuit. Quomodo autem cum hac narratione conveniant ea quæ dicit Lucas ca-
pite VI, ad Lucam dicemus.

καθίσαντες αὐτὸν, προσήλθον αὐτῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ.
[Et cum sedisset accesserunt ad eum discipuli ejus] Non
Duodecim aut Septuaginta solum, sed omnes qui doctrinam ejus sectabantur. Quare οἱ μαθηταὶ [disci-
puli] sunt iidem qui & hic & infra VII, 28. ὄχλοι [plebs], & Lucæ VI, 17. ὄχλος μαθητῶν [plebs di-
scipulorum] dicuntur. Atque ita vocem μαθητῶν [di-
scipulorum] scimus passim usurpari, ut infra XII, 49. Lucæ VI, 13. Actor. XI, 26. multisque aliis in locis.
Præcepta quæ propria sunt ac peculiaria segregato-
rum ad prædicationem Evangelicam infra sequen-
tur capite demum decimo.

3. Μακάριοι, Beati] Imitatur Christus Davidem, aut
certè eos qui Psalmos veteres in unum corpus colle-
gerunt. Nam quod ei libro προοιμίου [exordii] vice
præponitur, descriptionem hominis beati continet,
simili verborum initio **אֲשֵׁר הָאֵל** [Beatus vir].
Neque id ratione caret: nam disciplinæ activæ à finis
tractatione ordiendæ sunt, unde pendet bonorum
malorumque notitia. Bonum enim summum finis
ipse, deinde & alia quatenus eò ducunt; mala quæ
abducunt. Ostendit igitur Christus finem homini
propositum esse debere vitam alteram meliorem; &
in hac vita pacem conscientiæ & quæ eam conse-
quuntur: proinde cætera hinc æstimanda. Et quò
attentiores reddat auditores explicat hoc ipsum per
enuntiata quædam παράδοξα [inopinata], beatos
pronuntians eos qui vulgò miseri vocentur.

οἱ πτωχοὶ τῷ, pauperes] Cum duæ à veteribus
afferri soleant horum verborum explicationes, qua-
rum altera ad tenuitatem facultatum, altera ad ani-
mi demissionem pertineat, cur priorem præferen-
dam existimem has habeo causas: primum quòd Lu-
cas simpliciter scribat Μακάριοι οἱ πτωχοὶ [Beati pau-
peres] VI, 20. eisque opponat divites, non additâ
spiritus voce: deinde quòd πτωχοὶ [pauperes] illo al-
tero significatu vix existimem reperiri. Beatos ergo
pauperes Christus pronuntiat eodem sensu quo &
lugentes commate sequenti, quia plerumque res opi-
mæ & secundæ fomenta sunt vitiorum. Sic alibi di-
xit, vix evenire ut dives in Regnum cœlestē perve-
niat, infra XIX, 23. Cui convenit illud Pauli, Con-
siderate vocationem vestram, fratres: Non multi poten-
tes, non multi nobiles, I Cor. I, 26. Et Iacobi, Non-
ne elegit Deus pauperes mundi huius divites in fide?
II, 5. Satis quippe est ad veritatem pronuntiati mo-
ralis ut valeat ἐπὶ τὸ πολὺ [plerumque] neque τὰ κρι-
στὰ [exquisitæ tractationis libramentum] ultra exigen-
dum est quàm rei fert natura, ut est apud Aristote-
lem initio ad Nicomachum. Tales sunt & istæ Græ-
corum sententiæ:

Euripidis,

Δειλὸν γὰρ, τοῖς πλεῖστοις τὸ τοῦ δ' ἐμφοτον,
Σκαιοῖσιν εἶναι.

[Res misera, verum propria divitibus tamen,
Carere mente.]

Ejusdem,

Πλεῖστ' ὁ πλεῖστος δ' ἀμαθία, δειλὸν δ' ἄμα.

[Es dives? at iners res & ignava est, opes.]

Et hoc,

Αδίκον δ' ὁ πλεῖστος, πολλὰ δ' ἐκ ὀρθῶς ποιεῖ.

[Divitiæ iniqua multa meditari solent.]

Item,

Εισορῶ δειλὸν δ' ὁ πλεῖστος, ἢ φιλόψυχον κακόν.

[Cernos; verum ignava, vitæ parca res, opulentia est.]

Et hoc,

Εν τῷ γὰρ ὄλβῳ φαυλότης ἐνεστί τις,
Πενία ἢ σοφίαν ἐλαχέει διὰ τὸ δυσυχές.

[Solet divitiis comes esse imperitia:

Magis malo coacta paupertas sapit.]

20 Euphorionis,

Κακὸν τὸ παίδευμα ἐστὶν εἰς εὐανδρίαν

Ὁ πλεῖστος ἀνθρώποισιν, αἵ τ' ἄγαν τρυφαί.

[Consilia nunquam animosa suppeditant opes,
Nec auctor esse luxus audendi solet.]

Antiphanis,

Ὁ ἢ πλεῖστος ἡμᾶς, καθάπερ ἰατρός κακός,

Τυφλὸς, βλέτοντας παραλαβὼν, πάντας ποιεῖ.

[At nos divitiæ, nos ut est Medicis malis,
Cæcos efficiunt, cum oculatos acceperint.]

30 Menandri,

Αἰὲ νομίζοντες οἱ πένητες τὸ θεῶν.

[Deorum cura pauperes credi solent.]

Tale & Latinum illud, Bonæ mentis soror paupertas.

Diogenes dicebat paupertatem subsidium esse ad sa-
pientiam αὐτοδίδακτον [sponte partam], quia re do-
ceat quod alii verbis vix docentur. Teles Philoso-
phus duas adferebat causas cur aptior ad sapientiam
esset paupertas divitiis; priorem, quòd labores mi-
nùs subterfugeret; alteram, quòd aliarum rerum cu-
ris minùs distraheretur: quod ipsum Christus quo-
que significat infra VI II, 22. Lactantius hac de re
sic disserit: Eò fit ut pauperes & humiles Deo credant
facilius qui sunt expediti, quàm divites qui sunt impe-
dimentis plurimis implicati.

τῷ πνεύματι. [spiritu] Hoc quod à Luca prætermis-
sum est expressit Matthæus ut ostenderet μακαρισμὸν
hunc [beatitudinis hanc prædicationem] ad eos paupe-
res pertinere qui malam fortunam non haberent
ostentui, neque verò essent μεμψιμοῖροι [queruli], sed
animo placido in re sua modica acquiescerent, neque
divitias appeterent. πνεῦμα enim animum hic signifi-
cat, ut Esaiæ LXVI, 2. infra XXVI, 41. Ioh. XI, 33. &
XII, 21. Rom. I, 9. I Cor. II, 13. VII, 34. Eph. IV,
3. Sic Hebræis נַשְׁכָּחַנִּים spiritus pauper, id est, pa-
tiens. Sunt ergο πτωχοὶ πνεύματι [pauperes spiritu] hi
qui non fortunâ tantum sed & animo sunt pauperes;
sicut infra καθαροὶ καρδίᾳ [mundi corde] qui non ope-
ribus tantum, sed & animo sunt innocentes.

αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν ἐξανῶν. ipsorum est regnum
60 cœlorum] Idem loquendi genus infra XIX, 14. Ta-
lium (nimirum qui moribus puerilem ætatem re-
ferunt) est regnum cœlorum. Sensus est, Talibus
enim solent contingere divitiæ cœlestes, cognitio verita-

veritatis, remissio peccatorum, donum spiritus, & quæ alia Regni istius nomine veniunt. Est enim oppositio in voce πτωχοί [pauperes] & in voce βασιλεία [regnum]. Scriptor Tobiae IV, 22. μή φοβῆσθαι τὸν Θεόν [ne time, fili, eò quod pauperes sumus. Multa habes, si Deum timeas]. Memineris enim ubi uni virtuti beatitudo, aut vita æterna promittitur, id sumendum comparatè ad eos qui tali careant virtute, eoque minùs sint ad illa beneficia accipienda idonei, aut id eò pertinere ut vis magna in tali virtute sita intelligatur, aliis tamen non exclusis.

4. οἱ πεινῶντες & διψῶντες qui lugent] γνώμη [sententia] similis superiori, quam Paulus explicat, θλίψις, inquiring, ὑπομονὴν κατεργάζεται [tribulatio patientiam operatur], & quæ sequuntur Rom. v, 3. Nimirum

gaudet patientia duris:

contrà autem res secundæ vitiis sunt obtentui. Neque frustra dictum, Ὑπὲρ Μαλέαν πλεῖστας εὐσεβῆς ἔσῃ [Super Maleam navigans pius eris], & Plinio, Optimos esse nos dum infirmi sumus. Sed propriè hic lugentes intelliguntur cum sua qualitate, id est, qui mala ab hominibus aut à Deo inflictà patienter ferunt.

παράκληθῶσονται. consolabuntur] Hic pro parte, plenè in posterum. vide Paulum I I Cor. I, 4. Ioh. xvi, 20. Iacobi I, 12. Apocalypf. 7, 17.

5. πραεῖς mites] Qui alios placidè ferunt & blandè instituunt. Opponuntur πρᾶοι [mites] sive πρᾶοι propriè τοῖς θυγίλοις [iracundis], Aristoteles Magnorum moralium libr. I, 23. Plato I I de Republica, ἐναντία γὰρ πρᾶσι θυμοειδὲς πρᾶσι φύσις [contraria enim iracundiæ mitis indoles].

κληρονομήσουσιν τὴν γῆν. possidebunt terram] Ex Psalmo xxxvii, II. Vsurpant hoc verbum Hellenistæ ut Hebræum שָׁרָה expriment, id autem non significat titulo hæreditatis acquirere, sed jure mancipii adipisci aut possidere, quia talia quæ sunt ad heredes trans-eunt. Et hoc est quod propriè Græcis dicitur κτᾶσθαι. Opponi enim solet κτήσις τῇ χρήσει, ut Latinis mancipium usui. τὴν γῆν autem dicere videtur firmas atque constantes amicitias, quæ in terris longè optima est possessio. Has autem comparare sibi facillimè solent qui miti placidòque sunt animo: quanquam & ad alias res minores tuendas multum valet hæc virtus. Quippe ὁ θυμὸς [ira], ut est apud Philosophum, φόνων αἰτίον, συμφορᾶς σύμμαχον, βλάβης σύνεργον, καὶ ἀτιμίας, χρημάτων ἀπώλεια, ἐστὶ καὶ φθορᾶς ἀρχηγόν [causa cædium, fautor calamitatis, comes damni & probri, pernicies rerum, auctor exitii]. Adde Psalmum xli, I.

6. οἱ πεινῶντες & διψῶντες τὴν δικαιοσύνην qui esuriunt & sitiunt justitiam] Fames & sitis tralatione usitata vehementem quandam appetitionem significant, ut cum dicitur auri sacra fames. & apud Plutarchum, ὁ μὴ πεινῶν μηδὲ διψῶν τιμωρίας [qui non esurit aut sitit vindictam]. Atque ita διψῶν [sitire] sumitur Esaiæ xli, 17. & lv, I. Ioh. vii, 37. & aliis aliquot horum librorum locis. δικαιοσύνης [Iustitiæ] autem vox hic significat ὁδὸν δικαιοσύνης [viam justitiæ], ut infra hic Scriptor loquitur xxi, 32. id est, doctrinam ejus obedientiæ quam à nobis Deus exigit, quæ obedientia & infra commate 20 voce eadem δικαιοσύνης [justitiæ] notatur. Etiam Philo

dixit λιμὸν ἀρετῆς [famem virtutis] libro de Allegoriis. Cæterum si quis Lucam cum Matthæo conferat, videbit tale desiderium hic indicari quo acti homines alia incommoda, puta famem sitimque, libenter subeant.

χορτασθήσονται. saturabuntur] Ex Psalmo xvi, 15. Omnia quidem Dei beneficia sub imagine cibi ac potus describi solent: Esaiæ lxxv, 13. Luc. I, 53. præcipuè verò doctrina cœlestis. Nam & Hebræi Legem cibum animæ vocant, & Christus Euangelium suum modò panis modò aquæ nomine appellat.

7. οἱ ἐλεήμονες ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται. misericordes; quoniam ipsi misericordiam consequentur] Est quidem & in usu humano verum illud Publī,

Bona comparat præsidia misericordia.

Item:

Habet in adversis auxilia qui in secundis commodat.

20 Cæterum hic arbitror rectè à Latino interprete aliisque scriptoribus antiquis illud ἐλεηθήσονται [misericordiam consequentur] ad Divinam misericordiam referri. Nam sicut omnes hi μακαρισμοὶ [hæ beatitudinis attributiones], si rectè advertas, in præceptorum traditione explicantur: ita quod hic dicitur γνωμικῶς [per modum sententiæ] infra dicitur παραινετικῶς [per modum exhortationis] v, 45. & vi, 14. Stoici docebant succurrere esse sapientis, misereri non esse: & misericordiam vitium vocabant animi. At Christus non opera tantum misericordiæ præcipit, sed & affectum suo exemplo commendat. Sæpe enim legitur σπλαγχνισθῆναι [misertus fuisse], quo affectus & quidem vehemens denotatur. Sic Paulus vult τὰ μέλη συμπάσχειν [membra compati]. I Corinth. xi, 26. Nimirum ut rectè monet Lactantius, Christiana disciplina neque excindit affectus, neque mediocritatem indistinctè præcipit, sed rectum eorum usum monstrat, modò intensiorem, modò remissiorem pro rei dignitate. Qua de re plenius agemus ad Lucam xix. 41.

8. οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ mundo corde] Intelligi possunt οἱ ἀκέραιοι, id est qui à fūco omni & fallaciis absunt, quos sinceros vocant Latini. Solet enim τὸ καθαρὸν [mundum] conjungi τῷ ἀνυποκρίτῳ [non ficto], I Tim. I, 5. I Petri I, 22. Atque ita erit hujus γνώμης [sententiæ] explicatio παραινετική [hortatoria], petenda ex iis quæ infra capite vi differuntur. Sed magis mihi placet καθαρὸν [mundum] hic accipi eum qui sit

50 Integer vitæ scelerisque purus. quem scriptores Latini etiam sanctum & castum vocant. Græcè καθαροὶ τὰς χεῖρας [manu puri] dicuntur qui homicidio affines non sunt, & scæmina καθαρεύειν [in casto esse] quæ concubitu abstinet. ideo addidit Christus καρδίᾳ [corde] ex Ps. lxxiii, I. nimirum etiam exigens animi innocentiam. Illo enim censore (ut Taciti utar verbis) qui deliberant desciverunt. Vt autem καθαρὸν [mundum] ita interpretet movet me quod sequitur, ὅτι αὐτοὶ ἴθι οὐ φονταί [quoniam ipsi Deum videbunt]. Nam & apud Iohannem I Ep. I I I, 2. itidem legimus, ὁφόμεθα αὐτὸν καθὼς ἐστὶ [videbimus eum sicuti est]. deinde subjungitur, καὶ πᾶς ὁ ἔχων τὴν ἐλπίδα ταύτην ἐπ' αὐτῷ ἀγνίσει

ἀγνίζει αὐτὸν, καθὼς ἐκεῖνος ἄγνός ἐστιν [*Et omnis qui habet hanc spem in eo, sanctificat se, sicut & ille sanctus est*]. Solent enim pro eodem usurpari ἄγνός & καθαρός. Quæsit nimirum Christus attributa quæ aut ex simili aut ex dissimili subjectis convenirent. Ideo his qui puro sunt corde (quatenus scilicet id in hac vita obtineri potest) præmium proponit, quod conspecturi sint Deum, purissimam scilicet mentem. Quare petenda est hujus γνώμης [*sententiæ*] explicatio ex his quæ infra in præceptis sequuntur commate hujus capitis 21, 27. & deinceps.

9. εἰρηνοποιοί *pacifici*] Proprie Græcis ita vocantur *pacificatores*, qui aliis dissidentibus medios se interponunt. At Hebræa vox quam Græca voce expressit Interpres *פְּסָלָם* latius patet, *pacisque studiosos* significat, neque aliter hoc loco ea vox accipienda est. Sequitur enim hujus dicti explicatio infra commate 23 & deinceps.

ὑοὶ Θεὸς κληθήσονται *filii Dei vocabuntur*] Deus vocatur *Deus pacis* Rom. xvi, 20. i Cor. xiv, 33. ii Cor. xiii, 11. Phil. iv, 9. i. Thess. v, 23. ii Thess. i, 16. Hebr. xiii, 20. Sensus est, Eos qui paci student, Deo simillimos, ac proinde etiam Deo dilectissimos fore. Sic infra, ὅπως γένηθε ὑοὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τῶ ἐν οὐρανοῖς [*ut sitis filii patris vestri qui in caelis est*], commate 45. Sirachides olim dixerat, Γίνεσθαι ὡς πατήρ, καὶ ἀντὶ ἀνδρὸς τῇ μητρὶ αὐτῶν, καὶ ὡς ὁ υἱὸς ὑψίστου καὶ ἀγαπήσει σε μάλλον ἢ μήτηρ σε *Esto pupillis ut pater, & pro viro matri illorum: & eris tu velut filius Altissimi, & miserebitur tui magis quam mater*], iv, 10. Philo de sacrificantibus, Οἱ τὸ ἀρεστὸν τῇ φύσει δρωῦντες καὶ τὸ καλόν, ὑοὶ εἰσὶ τῷ Θεῷ [*qui id faciunt quod natura probum honestumque est, filii sunt Dei*]. Hierocles docet nos ita locutos & Pythagoristas, haud dubie accepto ab Hebræis more, τῷ ἡδὴ προειργασθαι τὰ παιδὸς ἀξία τῷ Θεῷ πατέρα καλῶν [*Deum patrem vocans quod jam fecerit ea quæ filium decent*]. Est autem καλεῖσθαι [*vocari*] hic, rem ea voce indicatam consequi. i Iohan. i, 1. Ἰδετε ποταπὴν ἀγάπην δέδωκεν ἡμῖν ὁ πατήρ, ἵνα τέκνα Θεοῦ κληθῶμεν [*Videte qualem caritatem dedit nobis Pater ut filii Dei nominaremur*] quod alibi dixerat, ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν τέκνα Θεοῦ γενέσθαι [*dedit eis potestatem filios Dei fieri*], Euang. i, 12. Sic quod Esaia xiv, 20. est *אֲרָרָה* [*vocabitur*], Chaldaeus vertit *אֲרָרָה* [*manebit*]; & quod est Esaia lv, 7. Lucas vertit per *ἐστίν* [*est*] xix, 46. ut notavimus supra i, 22. Nec aliter Syrus id quod est Genes. xx, 12. Sic & Philo De linguarum confusione, Οἱ ἐπισήμη κεχρημένοι τῷ ἐνὸς ὑοὶ Θεοῦ προσαγορεύονται δὲ ἐν ὅλῳ [*Scientiā præditi recte unius Dei vocantur filii*]. Ex hac vera Dei imitatione sequitur porro etiam Divinæ gloriæ participatio, ut ostendit Iohannes dicto Epistolæ loco & Paulus Romanorum vii, 17.

10. δειδιωγμένοι, *persecutionem patiuntur*] Græcis διώκειν est non tantum accusare, sed & expellere, ut διώκειν ἐκ τῆς γῆς, διώκειν τῆς οἰκίας [*pellere terrā, pellere domo*]. Sed apud Hellenistas Iudæos latius ea vox patet, ut exprimat Hebræum *הָרַר*, quod omne genus vexationis, præsertim gravioris, continet. Latine *persequi* nullā re adjectā hunc sensum non habet. Alioqui *persequi* iudicio, *persequi* bello recte dicitur. Sed Christiani Hebræos & Hellenistas

imitati dixerunt *persequi*, pro quo veteres Romani lixissent *vexare* aut *exagitare*.

ἐνεκεν δικαιοσύνης *propter iustitiam*] Vox hæc vix inquam in his libris Finem, at plerumque causam significat qua agens impellitur. Latinis ergo eandem habet notionem, ut *virtutis* ergo. Δικαιοσύνη autem hic iterum *obedientiam Divinorum mandatorum* significat.

αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, *ipsorum est regnum caelorum*] Cum βασιλεία οὐρανῶν [*regnum caelorum*] modò doctrinam cœlestem & quæ eam in hac vita consequuntur, modò gloriam cœlestem significet, ut multis in locis videre est, ut priorem sensum supra, ita posteriorem hic amplectendum sentio, tum ut singulis subjectis singula attributa respondeant, tum quòd omnino proximè sequens comma videatur dicti hujus generalis particularem ἐπεξηγήσιν [*latiorem expositionem*] continere; ibi autem *mercedis cœlestis* expressa est mentio. Atque hinc factum est ut jam Clementis temporibus diverso modo hic locus legeretur, Ipse citat, ὅτι αὐτοὶ ὑοὶ Θεοῦ κληθήσονται [*quia ipsi filii Dei vocabuntur*], quod ex præcedenti commate irrepsit. Ab aliis legi testatur, ὅτι αὐτοὶ ἔσονται τέλειοι [*quoniam ipsi erunt perfecti*]; atque etiam, ὅτι ἔξουσιν τόπον ὅπου οὐ διωχθήσονται [*quoniam locum habebunt ubi nemo eos persequetur*]. quæ omnia glossmata esse arbitror explicantia quid esset βασιλεία τῶν οὐρανῶν [*regnum caelorum*] hoc loco.

11. ἔταν ὀνειδίσωσιν, *cum maledixerint*] Vt olim Elisæo factum i Reg. ii, 23.

12. ὅτι ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς, *quoniam merces vestra copiosa est*] Ex Genesi xv, 1.

ὥτως ἐδίωξαν τὰς προφῆτας, *sic persecuti sunt Prophetas*] Iosephum, Moysen, Samuelem, Davidem, Esaïam, Ieremiam, atque alios. Vide Nehemiam ix, 26. orationem Stephani in Actis, & quæ infra dicuntur xxi, 31. Nimirum ita est, *veritas odium parit*, præsertim ea quæ ad mores emendandos pertinet. Hoc si Heraclito, si Democrito, si Socrati evenit, tantillam faculam allucentibus, quantò magis Christi discipulis expectandum est? Plato secundo de Republica ait, ad explorationem veræ virtutis opus esse ut vir bonus μηδὲν ἀδικῶν, δόξαν ἔχῃ τὴν μεγίστην ἀδικίας, ἵνα ἡ βεβασανισμένη εἰς δικαιοσύνην τῷ μὴ τέγγεσθαι ὑπὸ κακοδοξίας καὶ τῶν ὑπ' αὐτῆς γιγνομένων, ἀλλ' ἢ τῷ ἀμετάσσει μὲχρι θανάτου [*cum nihil injuste agat famam tamen sustineat maximæ injustitiæ, ut explorata sit iustitiæ eo ipso quòd non inflectitur amotâ famâ & quæ eam consequuntur, sed immobilis manet ad mortem usque*].

13. Ὑμεῖς ἐστε τὸ ἅλας τῆς γῆς. *Vos estis sal terræ*] Vt modò dicere occæpi, nihil satis causæ video cur hæc ad Apostolos restringantur. Nam & μακαρίσμοι [*beatitudinis prædicationes*] communes sunt omnibus: & allocutio quæ præcessit commatibus duobus antecedentibus omnes spectat qui pro veritate injurias sustinent. Tum verò clarum est eosdem dici ἅλας τῆς γῆς [*sal terræ*], & commate sequenti φῶς τῷ κόσμῳ [*lumen mundi*]. At Φωστῆρες ἐν κόσμῳ [*luminaria in mundo*] dicuntur non Episcopi tantum, sed omnes verè Christiani, ut apparet Philip. ii, 15. Cui simile est illud apud Iustinum, Οπερ ἐστὶν ἐν σώματι ψυχῇ, τῷτ' εἰσὶν ἐν κόσμῳ Χριστιανοί [*Quod in corpore*

corpore est anima, id in mundo Christiani]. Iam verò hoc ipsum quod de Sale dicitur, Lucas directè dictum ait πρὸς τὰς ὄχλους [ad turbas] xiv, 25, 34. Sensus ergo est, Eos, qui ab ipso Christo veram ac salutarem doctrinam percepissent, non exemplum vivendi ab hominibus aliis petere, sed aliis exemplo esse debere. Salis autem præcipua vis est adversus putredinem. Hinc illud Varronis, *Suillo pecori animam pro sale datam ne putisceret*, ex Cleanthe desumptum, cujus hæc erant verba, τὰς ὅς ἀντ' ἀλῶν ἔχειν τὴν ψυχὴν ἵνα μὴ σαπῇ τὰ κρέα. Neque alia de causa ἀλλὰ θεῖον [sal divinum] dixit Homerus. Hinc sapientia sal dici cœpit, ut est apud Comicum, *qui habet salem qui in te est*. Atque eodem respicit Paulus, cum sermonem nostrum ita blandum vult esse ut tamen sale condidatur, Colossens. iv, 6. Sed proximè ad hoc loquendi genus accedit quod Livius Græciam *sal gentium* vocat. Ostendit ergo Christus officii esse eorum qui veræ sapientiæ præcepta hausissent, aliorum sordes expurgare.

τῆς γῆς· terræ] Vox γῆς, & quæ est commate sequenti vox κόσμος [Mundi], haud dubiè generis humani universitatem significant, quomodo & terrarum & mundi vox Latinis usurpantur. Nimirum pauci isti à Christo instituti fermentum fuere quo tota farina fermentata est, infra xiii, 33.

μωρανθῇ, evanuerit] Quod Græci dicunt ἀναλον [insulsum], ut & Marcus ix, 50. id Hebræis dicitur לִפְתָּה, ut Iobi vi, 6. eademque vox τὸ μωρὸν [stultum] significat Iobi xxiv, 12. Ierem. xxi, 13. Thren. ii, 14. Hebræam igitur vocem quam proximè potuit expressit Græcus interpres.

ἐν τίνι ἀλισθήσεται; in quo salietur? Non absolute fumendum, sed relatè. ἐν τίνι αὐτὸ ἀρτύσετε; [in quo illud condietis?] inquit Marcus omni ambiguitate remota. Sal in se habere debet vim excoquendi: nam si putruerit, non est quo corrigatur. Sic illi qui à Domino Iesu veram doctrinam hauserant, ipsi emendare alios debebant, non autem exspectare ut ab aliis ipsi emendarentur. Simile est huic proverbio illud Græcis usitatum, Όταν τὸ ὕδωρ πνίγῃ, ἐπιπίνειν τί δεῖ; [Vbi aqua suffocat, quid opus ultra bibere?]

καταπαλῆσθαι ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου. conculcatur ab hominibus] Παροιμιώδης [proverbialis] locutio de re nihili. Sed intelligenda hic simul pœnæ comminatio, quam explicat Lucas xxi, 24. שָׁמַיָא Hebræis est quod עֲקָסָא [quilibet] Græcè loquentibus, ut fine libri Iudicum vertunt Lxx.

14. πόλις κρυβῆναι, civitas abscondi] Vult Christus auditorum suorum integritatem non minùs esse conspicuam quàm solent esse urbes quæ in montis vertice sunt collocatæ: qualis erat Hierosolyma, Ecclesiæ figura. Vide Ezechielem in fine. De cœtu autem piorum hic directè non agi & præcedentia & sequentia ostendunt.

15. μέδιον, modio] Modis vox quanquam Græcis minùs usitata, ex Græcia tamen in Latium venit. Nam & Dinarchus eâ utitur. Credibile est à Matthæo scriptum μέδιον, quod hic habet Syrus, quando & Hieronymus in Veteri Federe μέδιον modium vertit.

καὶ λάμπει, & lucet] Hebraismus pro ἵνα λάμπῃ [ut luceat] rectè notatus à veteri Latino interprete. Sic candelabrum in medio Tabernaculo, deinde in media æde Templi lucebat.

16. ἴδωσιν ὑμῶν τὰ καλὰ ἔργα καὶ δοξάσωσι, ut videant opera vestra bona & glorificent] Est & hic Hebraismus pro ἰδόντες δοξάσωσι [videntes glorificent]. tum verò vocis δοξάζειν [honorare] notio non Græca est sed Hellenistica, auctoribus Lxx, qui ita optimè putarunt exprimi Hebræum כָּבַד & פָּאָר [magni facere].

10 τὸ πατέρα ὑμῶν τὸ ἐν τοῖς ἑξανοῖς. Patrem vestrum qui in cælis est] Inter nomina Dei quæ commentatores Hebræi tradunt est אֲבִינוּ שְׁמַיָא [Pater noster qui in cælis]. Quanquam verò Deus omnium opifex rectè eam ob causam Pater dici possit, ut

—— πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε,

[—— deum pater ille hominumque,]

apparet tamen ex eo quod hic additur ὑμῶν [vestrum], Christum & hic & aliis in locis magis respexisse ad amorem peculiarem verèque paternum, quo pietatis studiosos Deus prosequitur. Senecæ vir bonus, vera Dei progenies, libro de Providentia. Quid vox pluralis ἑξαῶν [cælorum] in Hellenistarum sermone si-

20 gnificet, suprâ diximus, nimirum beatissimam illam regionem quam sola mente complectimur, καὶ κόσμον τὸ νοητὸν [mundum illum qui animo comprehenditur]. Quanquam autem Deus sæpe dicitur esse ἐν τοῖς ἑξανοῖς [in cælis], non id tamen intelligendum est quasi Deus ullis extra se spatiis terminetur. Verè enim dixit Solomo Deum neque cælo adspectabili neque illo supremo cælo, quod שְׁמַיָא שְׁמַיָא [cælum cælorum] vocat, comprehendere, i Regum vii, 27. Ante res conditas Deus haud dubiè sibi suffecit pro

30 loco: neque cum res condidit natura ipsius immutari aut à sui ipsius opificio limitari potuit. Rectè ergo Hebræi Magistri Deo inter alia nomen tribuunt מְקוֹם [Locus], quia ipsius immensa natura nullo extra se loco tenetur, atque adeò sibi est quasi locus rebus à se factis infinito major, easque excellentius & efficacius continens quàm locus soleat res locatas: Quam Hebræorum veterum sententiam hunc in modum exponit Philo, Ἐπεὶ αὐτὸς ἐαυτῷ τόπος (hoc est מְקוֹם) καὶ αὐτὸς ἐαυτῷ πλήρης καὶ ἱκανὰ ὄντα πληρῶν καὶ

40 περιέχων, αὐτὸς δὲ ὑπὲρ ἐδενὸς ἄλλου περιεχόμενος [quoniam ipse sibi locus, & ipse sui plenus, & tot illa quæ sunt implet ac continet, ipse verò à nullo continetur]. Eademque veterum Christianorum sententia, Θεὸς περιέχει τὴν βελήσιν τὸ πᾶν, μείζων τῶ πάντος, ὥσπερ τὴν ἑστία ἔσως καὶ τὴν ἀξίαν [Deus voluntate totum hoc continet, major Univerſo, ut substantiâ, ita & maiestate], ut doctè dixerit Scriptor Responsionum ad Orthodoxos quæ-

stione undecima. Theophilus libro secundo adversus Gentes, Θεὸς ἔχωρεῖται, ἀλλὰ αὐτὸς ἐστὶ τόπος τῶν ὅλων [Deus non comprehenditur, sed ipse Locus est omnium]. Dicitur tamen ἐν ἑξανοῖς [in cælis] esse potius quàm alibi, quia sicut in illa regione maiestas Dei singulari & eximio modo apparet: ita & olim in ea regione summa ab ipso præmia exspectamus, tunc cum se plenissimè nobis & Deum & Patrem est demonstraturus. Sed & Græci ut multa ex Oriente ita hoc quoque hauserunt. Nam sedem Deorum ponunt supra sideream regionem. Aratus de Eridano astro,

—— θεῶν ὑπὸ ποσσὶ φορεῖται.

[—— deum se sub pedibus fert.]

60 Quod imitatus est Callimachus & ex Callimacho Catullus in coma Berenices, Sed quanquam me nocte premunt vestigia Divum.

17. Καταλῦσαι, *solvere*] Quod hic καταλύνειν, infra λύνει dicitur commate decimo nono. Est quidem λύνειν νόμον [*legem solvere*] sæpe apud Demosthenem *abrogare*. Sed hic vox ista laxius paulò sumenda est, pro eo quod est *Legem oppugnare factis dictisque*. Tale est illud & δύναται λυθῆναι ἡ γραφή [*non potest solvi Scriptura*] Ioannis capite decimo, versu trigesimo quinto, & quod λύνει τὸ σάββατον [*solvere Sabbatum*] dicitur qui contra Sabbatum facit, capite quinto, versu decimo octavo. Imò illud ipsum λύνει τὸν νόμον [*solvere Legem*] apertum est ita sumi Iohannis vii, 23. pro quo & καταργεῖν τὸν νόμον [*destruere Legem*] dixit Paulus Rom. iiii, 31. Atque hanc veram esse huius loci explicationem ostendit id quod sequitur commate decimo nono, ubi ποιεῖν καὶ διδάσκειν [*facere & docere*] opponitur τῷ λύνειν [*ei quod est solvere*]. Sed hic insurgunt in nos Iudæi clamitantes itum ab Apostolis contra hanc Magistri professionem. Sed labi illos rerum nostrarum ignorantia vel hinc pateat, quod hæc ipsa Domini verba Apostoli memoriæ consecrarunt, nunquam id facturi, si ipsorum documenta ab hoc documento discrepasset. Adde quod ille ipse Apostolus, quo nemo constantius libertatem Christianam contra necessitatem Hebraicorum rituum defendit, idem de se dicit quod Magister dixerat: νόμον ἐν καταργεῖμεν διὰ τῆς πίστεως; μὴ γένοιτο· ἀλλὰ νόμον ἰσχύμεν [*Legem ergo destruimus per fidem? Absit, sed Legem statuimus*]. At idem est qui alibi dicit Christum νόμον τῶν ἐντολῶν ἐν δόγμασι καταργῆσαι [*Legem mandatorum decretis evacuasse*], Eph. ii, 15. Rursum quod hic Christus dixerat venisse se πληρῶσαι τὸν νόμον [*adimplere Legem*], hoc & ille Apostolorum eximius non semel agnoscit, ut cum Christum vocat τέλος τῆς νόμου [*finem Legis*], Rom. x, 4. & νόμον παιδαγωγὸν εἰς Χριστὸν [*Legem paedagogum ad Christum*], Gal. iii, 24. Iam verò in scriptis Apostolicis est ubi invenias νόμον [*Legem*] dici πνευματικὸν [*spiritualem*], Rom. vii, 14. est iterum ubi vocatur νόμος ἐντολῆς σαρκικῆς [*lex mandati carnalis*] Hebræor. vii, 16. Quare cum fano nemini in mentem venire possit viros graves & in defensione doctrinæ suæ adeò constantes, non modò alios aliis, sed ipsos sibimet pugnantia scripsisse, videndum & quomodo dicta ista inter se consentiant. Primum igitur notissimum est, Ius aliud esse Naturale, perpetuum, commune omnibus, aliud constitutum, quod plerumque solet esse peculiare ac mutabile: quale est jus populi cujusque proprium quod Civile vocamus. Ius Naturale, hoc est rectæ rationis præscriptum, animum præcipuè respicit, & externas actiones ex animo æstimat. Ius Civile eodem quidem tendit, sed cum id per hominum pravitatem obtinere nequeat, contentum est exteriori innocentia; &, quod inter homines fieri necesse est, animum ex factis metitur. Itaque corpori præcipuè ponitur, & de rebus agit quatenus cerni oculis manibusque tangi possunt. Consilia conatumque non punit, nisi in rebus atrocissimis. Hinc Seneca *exiguam rem esse dicit ad legem bonum esse*. Cumque perpetuum illud Ius bonos certet efficere virtutis amore, hoc Civile malos formidine pænæ coercet, quo jure opus non fuisset, si homines sinceris naturæ (id est, rationis

à Deo illuminatæ atque adjunctæ) præceptis obtemperassent: Sed cum parentes darent progeniem in dies vitiosorem, refrænanda fuit gliscens malitia, & resuscitanda notitiæ vestigia, quæ prava consuetudo pæne obliteraverat. Ergo παραβάσεων ἐνεκα νόμου προσετέθη [*propter transgressionem lex appposita est*], id est, addita est lex scripta in tabulis ad legem illam in mentibus scriptam Gal. iii, 19. Atque adeò quod de lege Mosis dixit Paulus δικαίῳ νόμον & κείσθαι [*legem iusto non esse positam*] i Tim. i, 9. hoc in universum de lege Civili Socrates pronuntiaverat, νόμον ἐνεκα ἀγαθῶν & γενέσθαι [*legem non esse factam virorum bonorum causâ*]. Quin ad minora etiam quædam delicta externa connivere coguntur leges Civiles, ne irritò adversum adulta vitia nisi hebescat acies publicæ auctoritatis. Lex igitur Mosis, cum data sit uni populo Israelitico, non minùs quàm leges Civiles humanæ, habere debuit quædam tralatitia ex jure naturali, quædam verò propria isti populo istisque temporibus accommodata. Agnoscit hoc discrimen in lege patria Iosephus accuratè ea de re differens Originum lib. xvi, cap. x. ubi illud jus constitutum vocat τὰ ἔθη [*Consuetudines*], illud autem perpetuum partim τὸ δίκαιον πᾶσιν ἀνθρώποις ὁμοίως λυσιτέλεσται [*Iustum illud quod omnibus ex æquo hominibus utile est*], partim τὸ πρὸς καλοκαγαθίαν κοινὸν ἅπασιν καὶ μόνον ἱκανὸν διασώζειν τὸν ἀνθρώπων βίον [*id quod ad probitatem omnibus communiter patet, solumque per se sufficit ad tuendam hominum vitam*], quod quidem jus potissimum à Lege ait respici. Hebræorum Magistri hæc propriè volunt dici **מצוות** [*præcepta*], illa **דברים** [*statuta*], ut initio ad Lucam dicetur. Iustinus in Colloquio cum Tryphone idem discrimen clarè Iudæo ob oculos ponit, cum alia ait esse καθόλου καὶ φύσει καὶ αἰώνια καλὰ [*generatim ac per se & semper honesta*], quæ qui olim præstiterunt, communem cum Christianis gloriam erunt reportaturi, alia verò πρὸς σκληροκαρδίαν τῆς λαῆς (addere poterat, & ob occasiones temporum ac locorum) διαταχθέντα [*ob populi duritiem constituta*]. Sic & in Constitutionibus quæ dicuntur Clementis plurimis locis distinguuntur τὰ φυσικὰ τῶν νόμων [*naturalia Legis*] & τὰ ἐπείσαστα [*superinducta*]. Irenæus quoque iv, 27. illa prioris potiorisque generis *naturalia Legis* vocat. Sicut igitur ante Legem conditam, vera pietas, sive fiducia in Deum per caritatem efficax, id fuit quod hominem Deo acceptissimum faceret, ita in ipsa Lege voluit Deus exstare ejus εὐδοκίας [*sui beneplaciti*] vestigia. Itaque amari se integro corde postulat, cor vult circumcidi, & quæ alia sunt ad eam formam. Sed hoc omne ut dixi tralatitium est, neque pars propriè Legis ejus quæ erat Civilis, sed scopus atque propositum: quomodo & in Zaleuci & in Charondæ legibus & xi i Tabulis quædam inserta erant ad animi castimoniam pertinentia. Apparet hoc ex sanctione Legis quæ erat Civilis. Ea enim capitale supplicium legirupis minabatur; tantum autem abest ut intra animum peccantibus tale supplicium irrogatum fuerit, ut etiam externa quædam delicta victimis aut verberibus expiarentur. Hoc verò præcipuum habebat Lex illa Civilis supra humanas leges, quod obsequentibus, hoc est, ad

Legis normam viventibus, non tantum impunitatem sed & vitam longam atque prosperam præstabat. At Christi Lex, ut comminationem graviores habet, perpetui scilicet supplicii, Hebræor. 11, 3. ita & *melioribus promissis firmata est*, Hebræor. VII, 6. nimirum Regni cœlestis. Videamus nunc quid sit quod Christus dicit se venisse νόμον πληρῶσαι [adimplere Legem]. Legis scopus erat homines quam optimos efficere, quales sunt Dei reverentiā & caritate mutua hominum inter se. Hæc duo maxima Legis præcepta vocat Christus Matth. XXI, 37, 38, 39. Imò ait *hinc pendere Legem totam & Prophetas*, 40. Paulus *diligendo hominem alterum Legem* ait πληρῶσαι [impleri], Rom. XII, 8. Galat. v, 14. Et Iacobus 11, 8. *legem Regiam* ait τελειῶσαι [perfici] eadem dilectione, addens κατὰ τὴν γραφὴν [secundum Scripturam], Veteris Federis libros intelligens. Sed quod Lege monstrabatur quidem, Legis tamen tempore à paucis in ipso etiam Israelitico populo præstabatur, id ut omnes in se credentes præstare possent, Christus effecit, idque non vi Legis (quæ malos coercebat magis quam faciebat bonos), sed peculiaribus Dei præfidiis, remissionem promittens antecedentium peccatorum omnium, certam faciens fidem beatæ immortalitatis, & largè effundens Spiritus sui copiam. Apparet igitur quomodo Christus id quod in Lege erat præcipuum atque immutabile, non modò non everterit, sed & stabiliverit atque confirmaverit. Ius autem alterum quod Constitutum diximus, partim ad Cultum Divinum, partim ad Societatem Civilem pertinet. Agamus primum de jure ad cultum Divinum pertinente, quod Rituale aut Pontificium Ius liceat vocare. Hoc igitur jus Christus neque exemplo neque doctrinā oppugnavit. Nam dum in terris vitam vixit mortalem, & ipse præscriptis ritibus paruit, & aliis Hebræis ut itidem facerent auctor fuit, ut videre est infra VII, 4. xxvi, 18. Quod verò postea id jus evanuit, factum est ex ipsius juris natura. Neque enim tale erat ut Deo per se placeret, sed populi ingenio temporibusque illis aptatum. Nam Sacris illis ceremoniisque populum Israeliticum, nimis patentem ad superstitionis contagia, Deus ab aliis gentibus segregare voluit, & occupatum distingere ne ad falsorum numinum cultum deficeret. Quare cum venisset tempus tot vaticiniis prædictum, quo gentes aliæ cum piis Iudæis in unius veri Dei cultum coalescerent, impleta Circumcisionis promissione, Legis causā cessante, æquum erat Legem quoque Ritualement cessare. Data enim hæc Lex erat usque dum veniret semen illud Abrahamo promissum, Galat. III, 16. Et hoc ipsum non obscure indicaverant Prophetæ, Novum Fedus, sacrificiaque nulli loco adstricta, & animo peragenda prænuntiantes, & Prophetis consentiens Christus, cum diceret imminere tempus quo Deus coleretur non alibi minus quam Hierosolymis, in spiritu & veritate. Nihil igitur opus fuit Legem antiquari quæ ad tempus constituta ipsa temporis maturitate evanuit; sicut leges propriæ belli temporibus pace facta sponte sua exolescunt. Tantum opus erat pacem hanc Iudæorum & Gentium promulgari: quod fecit Christus tum voce sua, jam à discipulis discessurus, tum

Visis cœlitus missis, tum palam Spiritu, miraculorum opifice, dato non tantum Iudæis, sed & alienigenis qui in ipsum crediderant. Nihil ergo à Christo factum est contra Legem Ritualement, sicut nec contra leges ad belli tempora pertinentes facit qui pacem sancit atque promulgat. Imò Ius hoc quoque à Christo ἐπληρώθη [impletum], primum quia & paruit ei & pareri præcepit, quamdiu jus illud valere juris auctor voluit: deinde quia homines perduxit ad puram piamque Dei venerationem, quod solum principaliter Deo fuisse propositum, sacrificiorum autem ritus ex occasione duntaxat institutos, Moses Maimonides ingenuè fatetur, probatque sententiam suam his Ieremiæ verbis, *Non egi cum majoribus vestris neque præcepta ipsis dedi de holocaustis & victimis quo die eos ex Ægypto duxi, sed hoc est quod eis præcepi, ut voci meæ auscultarent, egoque essem eis Deus & ipsi essent mihi populus*, VII, 22, 23. quo ipso loco adversus Tryphonem idem probat Iustinus Martyr. Ut autem πληρῶσις [impletio] ista magis esset conspicua, voluit Deus optimus maximus singulas propè circumstantias Iudaicorum rituum congruere rebus Christi. Atque adeò demonstratu facile est, ut inquit idem ille Martyr, πάντα τὰ ὑπὸ Μωσέως διαταχθέντα esse τύπες καὶ σύμβολα καὶ καταγγελίας τῷ Χριστῷ γίνεσθαι μελλόντων, καὶ τῷ εἰς αὐτὸν πιστεύειν προεγνωσμένων, καὶ τῷ ὑπὲρ αὐτοῦ τῷ Χριστῷ ὁμοίως γίνεσθαι μελλόντων [omnia illa quæ à Mose constituta sunt esse figuras & signa & annuntiationes eorum quæ Christo, & eis qui in ipsum credituri providebantur, erant eventura, & quæ à Christo ipso erant facienda]. Quare quod de vaticiniis dicit Christus, oportuisse ea in se πληρῶσθαι [adimpleri], idem ad ceremonias etiam suo modo referri potest. Sed ejus rei accuratius tractandæ materiam præbebit Epistola ad Hebræos. Restant Instituta ad Societatem Civilem pertinentia. In his autem exigit ubique gentium ipsa reipublicæ necessitas ut multa quæ per se non probantur legum auctoribus, permittantur tamen ne majoribus malis detur occasio, aut etiam ne vilescant sine moribus leges. Quamobrem Cicero sententiam vult dici *ut in facie Romuli*, non *ut in Platonis Politia*. Sed & ipse Plato cum finxisset quandam ex suo ingenio Rempublicam, nullo ad homines respectu, aliam deinde descripsit in Legibus quam vocat ἐξ ὑποθέσεως [ex suppositione]. Alius quidam interrogatus, εἰ τὰς καλλίστας ἐθετο τοῖς πολίταις νόμους; [An optimas leges civibus suis præscripsisset?] respondit, εἰ τὰς καθάπαξ καλλίστας, ἀλλ' ὡς ἐδύνατο τὰς καλλίστας [Non optimas simpliciter, sed optimas ex iis quas potuisset]. Talibus ergo institutis, quæ Legum auctori expressit necessitas, si quis non utitur, aut alios etiam tam bonos reddit, ut uti eis nolint, nihil profectò committit aut contra Legis verba, aut contra sententiam: imò verò censendus est id facere quod Legis auctori maximè placet. Nam, ut ab Aristotele verissimè scriptum est, omnibus Legum auctoribus propositum est cives bonos efficere. Cætera verò instituta quæ ad veram virtutem videri poterant ἀδιάφορα [media], Christus nusquam oppugnavit: imò ipse eis paruit, & discipulos docuit cujusque reipublicæ legibus, quantumlibet humanis, obedire. Bene de Christianis Scriptor ad

Diognetum, Πείθοντα τοῖς ὀριζόμενοις νόμοις, καὶ τοῖς ἰδίοις βίοις νικῶσι τὰς νόμους [obediunt legibus constitutis, & vitā suā superant leges]. Quod si humanis ejus generis legibus parēre jussi sunt Christiani, multo magis iis quæ Deum habebant auctorem. Attamen hoc etiam jus emortuum est, cum in pœnam Iudæorum contumaciæ extinctum est quicquid reipublicæ restabat: quia sublato eo quod principale est necesse est etiam accessiones corruiere. Quare ne hanc quidem juris partem Christus oppugnavit: imò cum omnia ejus generis instituta tendant ad alendam civium inter se concordiam, ipse ad veram pacem hominum animos flectendo, propositum istius etiam partis implevit. Videmus igitur optimè consentire Apostolos & secum & inter se & cum Christo. Nam illa quæ in Lege sunt, ut Iustinus loquitur, φύσις καλὰ καὶ εὐσεβὴς καὶ δίκαια [naturā honesta, pia ac justa], naturalia legis, ut loquitur Irenæus libro IV, capite XXVII. perfecit Christus, explicans ea clariùs quàm antè unquam explicata fuerant, & præceptis quibusdam exactioribus muniens, & in eorum obsequium animos redigens, promissorum magnitudine & certitudine, spiritusque sui obsignatione. Atque hic est νόμος ille τέλειος, ut eum [lex illa perfecta, ut eam] appellat Iacobus I, 25. Ritus autem implevit & consummavit Christus, id exhibendo cujus causā ritus erant reperti, quodque ritus ipsi figurabant. Delevit autem eosdem eo ipso implemento ac consummatione, non tollendo legis vinculum, sed causam subtrahendo propter quam lex ea nata erat, & cui morienti ex primævo decreto erat commoritura. Νόμος πνευμαλικός [Lex spiritualis] dicitur ob scopum illum in quem dirigitur. Dicitur & σαρκικός [carnalis] ob ritus in se spectatos, qui corpus à pœna defendunt, cæterum spiritum hominis non perficiunt Hebr. VII, II. IX, 9.

ἢ τὰς προφῆτας aut Prophetas] Spectantur hic Prophetæ non tantum ut futurorum præfagi, verum etiam ut Legis interpretes & quotidiani commemoratores. Quo sensu à præcepto dilectionis pendere dicuntur Lex & Prophetæ Matth. XXI, 40.

18. Ἀμήν, Amen] Vox hæc Hebræa, quæ modò in exordio, modò in clausula sermonis ponitur, diversas significationes habet, quæ una voce Latina reddi nequeunt. Nam si λόγος sit ἀποφαντικός, ἐν ᾧ τὸ ἀληθεύειν καὶ ψεύδεσθαι ὑπάρχει [sermo sit enuntiativus, in quo verum aut falsum dicitur], ut Aristoteles loquitur, idem valet quod Græcum ἀληθῶς [verè] atque ita vocem Hebræam reddi tum à Lxx Senibus, tum à Luca, viri doctissimi pridem annotarunt. At precandi optandive verbis adjunctum eam vim habet quam apud Latinos aut quæso aut utinam; quo sensu à Septuaginta rectè redditur γένοιτο [fiat]. Vtramque autem significationem complectitur vox Græca ναί, ut quæ modò asseverat, modò desiderii vehementiam exprimit. Quare accuratè Lucas Ἀμήν voce Ναί transfudit; Paulus autem & Iohannes ναί & ἀμήν conjunctum posuerunt, ut altera vox ab altera lucem acciperet. Vox autem hæc Hebræa, ut valde efficax, etiam in Græca lingua ab Hellenistis Iudæis servata est: quos secuti Christiani, non in libris duntaxat sed in usu quoque populari eam retinuerunt, ut videre est I Corinthior. XIV, 16.

ἕως ἂν παρέλθῃ ὁ ἔρανος, donec transeat] Παρέρχεσθαι quidem interire hic significat, ut & apud Petrum II Epist. III, 10. Neque tamen hic respici tempus ἐκπύρωσεως [incendii universalis], ut in Petri Epistola, sed dictum esse παροιμιῶδες [proverbiale], quasi Latine dicas, usque dum cælum ruat, Lucas nos docet, apud quem hæc sententia hunc in modum effertur: Facilius sit cælum & terram perire quàm ullum Legis apicem collabi. In quo loquendi genere non Dei potentia sed naturalis ordo respicitur. At secundum naturam videtur hoc esse ἡ ἀδυνατόν [inter impossibilia], ut cælum aut terra pereat, quorum utrumque Hesiodus dixit Deorum immortalium

ἔδωκε ἀσφαλὲς αἰεὶ.

[— solidissima sedes.]

Similia apud Græcos & Latinos passim reperire est, Dum terra stabit, Dum astra current, aut in hunc modum,

Desinet esse prius contrarius ignibus humor.

Atque id ipsum clariùs conspiciere est infra XXI, 35. Marci XIII, 31. Lucæ XXI, 33. ubi ita loquitur Christus de suis prædictionibus agens, Ὁ ἔρανος καὶ ἡ γῆ παρελεύσονται, οἱ δὲ λόγοι μου ἔμνη παρέλθωσι [Cælum & terra transibunt, verba autem mea non transibunt]. Nam postrema vox, quæ est modi potentialis, ostendit sensum esse, Prius fieri posse ut cælum ac terra pereant quàm ut prædicta non impleantur. Quod autem prior vox istis locis posita est ὁριστικῶς [in indicativo] id ex Hebraismo venit. Sic Esaiæ LIV, 10. כִּי הַהִרִים יִמּוּשׁוּ וְהַגְּבֻעֹת תְּמוּשִׁינָה וְחֹסְדִי מֵאֵתֶךָ לֹא יִמּוּשׁ. Ad verbum, Nam montes movebunt se & colles nutabunt, & misericordia mea non recedet, & fedus pacis meæ non movebit se: id est, Prius montes se moverent & colles nutarent quàm hoc fieret. Simillimum loquendi genus Psal. LXXII, 7. עַד בְּלִי יֵרָח [donec auferatur Luna], Græcè ἕως ἂν ἀναιρεθῇ (malè vulgò legitur ἀντανααιρεθῇ) ἡ σελήνη. Adde quod est Ierem. XVII, 8. & 10. XXXIII, 20, 21.

ἰῶτα ἐν ἡ μίᾳ κεφαλαίᾳ, Iota unum aut apex unus] Certum quidem est & hoc esse παροιμιῶδες [proverbiale], qualia sunt pleraque in Domini nostri sermonibus de medio usu sumta. Atque necesse est id adagium ex scribendi ratione quæ tum vigeat originem duxisse: unde sequitur jam tum in lingua Hebraica Iod literam minus spatium occupasse quàm literas cæteras: ac proinde eos characteres quos sicli præferunt, jam Christi tempore usurpari desisse, & in usu fuisse quas habemus Assyriacas, ab Esdræ, ut creditur, temporibus scribi Hebræis cœptas. Κεφαλαίᾳ autem nomen ad puncta vocalia à quibusdam trahitur, sed idem est quod apex Latine. Apices literarum ipsos literarum ductus aut partes dixit Gellius, & hinc nata translatio, de juris apicibus disputare. Etiam Aristides de Græcorum legibus ajens dixit νόμος κεφαλαίαν [legis apicem]. In glossis veteribus, Apex, κεφαλαία, γράμματι ἀκρον. Sed & apud Plutarchum, Dionem, Chrysostomum, Philonem Iudæum, Clementem Alexandrinum, & in Pseudosibyllinis exstat vox κεφαλαία eo sensu. Apice literam Resch à Daleth differre dixit Hieronymus. Eundemque, ni fallor, sensum recipit כִּמְטָא quod hic posuit Arabs. Libros veteres etiam post Esdræ sine punctis voca-

vocalibus scribi solitos, adeò perspicuis argumentis à viris harum rerum doctissimis demonstratum est, ut id amplius inficiari non nisi pertinacium sit.

ὃς μὴ παρέλθῃ ἀπὸ τῆς νόμου, ἕως ἂν πάντα γένηται
non præteribit à Lege, donec omnia fiant.] Παρέρχεσθαι
est irritum fieri, ut infra xxiv, 34. quare ἕως [do-
nec] hic vim habet adversativam: Non peribunt, in-
quit, quin imò penitus implebuntur. Quod quo-
modo ad ceremonias etiam pertineat, suprà dixi-
mus. Sed de industria eam rem Christus obscurius
tractat, ne teneriores animos offenderet. Nam hoc
vel præcipuè, ut prudenter ab Origene est anno-
tatum libro contra Celsum secundo, inter illa erat
quæ ipsi Apostoli ferre nondum poterant, & quam-
obrem venire debebat Spiritus qui eos duceret in
omnem veritatem, Iohan. xvi, 13.

19. τῶν ἐντολῶν τέτων, de mandatis istis minimis] Hieronymus ad verba Legis refert; melius alii ve-
terum ad mandata Regni cælorum, quæ sunt τὸ πλε-
ρωμα τῆς νόμου [implementum Legis]: Ideo non di-
cit Christus ἐκείνων [illis] sed τέτων [his], respi-
ciens tum ad præcedentia, in quibus sub beatitudi-
nis descriptione compendium quoddam eorum
mandatorum erat traditum, tum ad sequentia, quæ
fusiores eorum explicationem continent. Est au-
tem talis Christi argumentatio, Si legem rumpere
nulli licet, multò minùs impunè feret qui ea rupe-
rit quibus præparandis Lex ancillatur. Vide He-
bræor. 11, 2. Sua autem esse talia ostendit in se-
quentibus, λέγω γὰρ ὑμῖν [dico enim vobis], & 30
deinceps.

τῶν ἐλαχίστων, minimis] Subauditur καὶ [vel].
Sensus enim est, Si quis vel id contemserit quod mi-
nimum est in his præceptionibus. Ita infra xxv, 40.
ἐν τῶν τέτων τῶν ἀδελφῶν μὲν τῶν ἐλαχίστων [ex his fratri-
bus meis minimis], valet καὶ ἐλαχίστων [vel minimis].
Discant hinc Christiani, nullum esse in his Christi
sermonibus præceptum tam leve quod sine salutis
detrimento liceat adspernari.

καὶ διδάξῃ ἄτω, docuerit sic] Hoc est διδάξῃ λύειν
[docuerit solvere]. Positum est autem καὶ [et]
pro ἢ [vel]. Nam conjunctionem sæpe pro dis-
junctione accipi & Grammatici & Iurisconsulti no-
tant. Sensus est, Qui contrà fecerit quive contrà fa-
cere docuerit, minimi erit pretii. Clarum hoc fa-
ciunt quæ sequuntur verba his verbis directè oppo-
sita.

ἐλάχιστος κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ ἐρανῶν mini-
mus vocabitur in Regno cælorum] De verbo καλεῖσθαι
[vocari] diximus suprà: illud autem ἐν [in] hic positum
arbitror ad temporis designationem. Planè ut apud
Lucam xiv, 14. ἐν τῇ ἀνάστασι τοῦ δικαίου [in resurrectione
justorum]. Nam & alio loco idem Lucas quod
dixerat ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ [in Regno Dei] xxi, 16.
mox exponit ἕως ὅτε ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ [donec
Regnum Dei veniat], 18. Neque de Ecclesia hæc in-
terpretanda iudico, sed de summa illa patefactione
Divinæ majestatis in fine temporum, propter id
quod sequitur, non intrabitis in Regnum cælorum. Scri-
ptor Responsionum ad Orthodoxos, βασιλείαν Θεοῦ
οἶδεν ἡ θεία γραφὴ λέγειν ὅτι τὴν ἀνάστασιν ἀπλῶς, ἀλλὰ
τὴν μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἀποκατάστασιν, ἐν ᾗ γίνεται κολα-
ζομένων τε καὶ δοξαζομένων ἡ διαίρεσις [Regnum Dei solet

Scriptura dicere non nudè ipsam resurrectionem, sed re-
stitutionem eam quæ est post resurrectionem in qua fiet
discrimen eorum qui punientur, & qui honorabuntur].
Sensus ergo hujus loci est, eum qui contrà fecerit
docueritve minimi habitum iri, tunc cum Regni cœ-
lestis consummatio advenerit.

ὃς δὲ ἂν ποιήσῃ καὶ διδάξῃ, qui autem fecerit & do-
cuerit] Quanquam hæc præcipuè Apostolos spe-
ctant, non ita tamen ad eos adstringenda sunt ut
alii excludantur. Nam Christianorum omnium est
non modò exemplo præire aliis, sed & alios verbis
commonefacere, Romanorum xv, 14. Coloss. 1, 28.
ubi hæc ipsa vox διδάσκειν [docere] reperitur.

20. ἐὰν μὴ περισσεύσῃ ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν πλεῖον, nisi
abundaverit justitia vestra plus] Δικαιοσύνης voce
obedientiam significari suprà diximus. Illud autem
περισσεύσῃ πλεῖον Latine uno verbo vertere possis
superaverit.

τῶν γραμματέων καὶ Φαρισαίων, quàm Scribarum
& Phariseorum] Legisperitos Christus nominat ut
Iudæorum eruditissimos; Phariseos ut peculiaris
sanctimonix famâ nobiles, & quorum secta erat in
Iudaismo ἀκριβεστάτη [accuratissima], Actor. xxvi, 5.
Hinc autem intelligi datur quàm necessaria esset
novæ hujus doctrinæ promulgatio, cum qui sapien-
tissimi ac religiosissimi inter Iudæos habebantur,
tum à sapientia tum à religione tam longè aberrar-
ent, ipsique filii Levi aliorum purgatores purgandi
essent, Malach. 111, 3. Multum autem ad horum
verborum & eorum quæ sequuntur intellectum re-
fert, rectè noscere quale fuerit de obedientia præ-
standa Deo dogma Legisprudentium & Phariseo-
rum. A quo autem potius hoc discemus quàm à
Paulo Apostolo, qui & doctrinam Iudaicam à sum-
mo Legisperito Gamaliele hauserat, & Pharisaicæ
sectæ nomen dederat? Is igitur eo tempore vixisse
se ait inculpatus, quod justitiam attinebat eam quæ est
in lege, Galat. 111, 16. Vbi legis nomen palàm est
ita usurpari quomodo retulimus à Seneca dictum,
exiguum esse quiddam ad legem bonum esse. Quare &
legem hanc idem Apostolus passim discriminis cau-
sâ legem factorum vocat, eam nimirum legem in-
dicans quam in cognoscendis causis Hebræi Iudices
sequi tenebantur: qui neque animum poterant in-
trospicere, neque verò ad punienda omnia secus
facta, sed ea duntaxat quæ societatem civilem præ-
cipuè læderent, potestatem acceperant. Quo sensu
& Clemens Alexandrinus cordis delictum vocat
ἀμαρτίαν νόμου καὶ ὑποπίπτειν [peccatum quod legi non
subjacet]. Sed paganos tali quadam innocentia con-
tentos vixisse minùs mirum est, quos cum Christia-
nis comparans Tertullianus ita loquitur: Nos ergo
soli innocentes? quid mirum, si necesse est. Enimvero
necesse est: innocentiam à Deo edocti & perfectè eam
novimus ut à perfectò Magistro revelatam, & fideliter
custodimus ut ab incontentibili dispectore mandatam.
Vobis autem humana æstimatio innocentiam tradidit,
humana item dominatio imperavit: unde nec plenæ nec
adeò timendæ estis disciplinæ ad innocentix veritatem.
At de Iudæis minùs id videtur credibile, ut qui
scirent Legem latam à Deo mentium inspectore,
qui & ex animo se diligi vellet, & pravas cupiditates
interdiceret. Sed nimirum ita res fuit, quia talibus
E 3 præceptis

præceptis pœna nulla disertè erat apposita, ideo eam interpretabantur in consilii magis partem quam in Legis necessitatem, aut certè partim quotidianis victimis, partim annuo sacro piaculari, ita putabant eas labes expurgari ut nulla earum memoria apud Deum restaret. Verum esse quod dico, docet nos idem ille Paulus, qui se attentà demum Legis consideratione didicisse ait, pravas cupiditates in peccati esse censu, cum alioqui idipsum fuisset ignoraturus, Pharisaïcis nimirum præjudiciis impeditus, Romanor. vii, 7. Hinc est quòd Tryphon Iudæus adversus Iustinum disputans, ait tam magnamque admiranda sibi videri τὰ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ παραγγέλματα [*præcepta quæ sunt in Evangelio*] ut planè videantur à nemine posse præstari, interioris nimirum innocentiae mandata, & eorum quæ pro parvis haberi solent vitiorum fugam intelligens. Sed nihil apertius dici potuit eo quod scriptum reliquit Hebræorum doctissimus David Kimchi, qui verba ista Psalmi Lxvi, 18. *Iniquitatem si vidissem in corde meo, non exaudisset Dominus*, planè contra Scriptoris sententiam ita interpretatur, *Etiam si viderim iniquitatem in corde meo, quam vel paratus essem in actum perducere, utut illa sit coram Deo ac si eam labiis protulissem, tamen non audiet eam Dominus, quasi dicat non ducet mihi eam sceleri: cogitationem enim pravam Deus non habet vice facti, nisi concepta fuerit in Dei fidem atque religionem*. En quàm manifestè omnia animi decreta, etiam quæ quominus implerentur penes hominem non stetit, excepta sola defectione à Iudaismo, ait à Deo non imputari, neque pro peccatis duci. Et hanc ipsam sententiam à multis Hebræis probatam notat ad Decalogum Abenefdra. Quin & Iosephus in Pharisaismo, ut ipse fatetur, accuratè institutus Polybium nobilissimum historiarum Scriptorem reprehendit, quòd mortem Antiochi adscribat cogitato quidem sed non perpetrato sacrilegio; subjiciens, τὸ γὰρ μηκέτι ποιῆσαι τὸ ἔργον βελευσάμενον ἐκ ἥν τιμωρίας ἄξιον [*nam cum nondum actu impleisset id quod destinaverat, non erat ea res pœnâ digna*]. Hæc igitur est illa innocentia Pharisaica, quam Christus contra receptam tunc sententiam apud Deum non sufficere pronuntiat. Clemens Alexandrinus Pharisaicam & Christianam iustitiam hoc modo explicat, Εὰν μὴ πλεονάσῃ ὑμῶν ἡ δικαιοσύνη πλεον ἢ γραμματέων καὶ Φαρισαίων, ἢ κατὰ ἀποχὴν κακῶν δικαιομένων, σὺν τῷ μετὰ τὸ ἐν τέτοις τελειώσεως καὶ τῷ ἢ πλησίον ἀγαπᾶν καὶ ἐνεργετὴν δύνανθαι, ἐκ ἑσέθεν βασιλικοί [*Nisi abundaverit vestra iustitia plusquam Scribarum & Pharisaeorum, qui iustitiam ponunt in mali abstinentia, nempe ut præter talium implemen-*

τὸ μὴ εἰσελθεῖτε εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ, non

intrabitis in Regnum cælorum] βασιλεία τοῦ θεοῦ [*Regnum cælorum*], ut jam diximus, diversas notiones habet. Hic tamen non de doctrina aut cœtu piorum, sed de præmiis æternis has voces accipi æquissimum est: Primum, quia ferme ubicunque in his libris invenitur *Regnum cæleste* junctum *intrandi* verbo, gloria illa cœlestis intelligitur, Matth. vii, 21. xvi, 13. xix, 23, 24. Marci x, 23, 24. Lucæ xvi, 24, 25. Iohannis iii, 5. Actorum xiv, 22. In quibus locis, ut in hoc nostro, tacita est allusio ad comminationes illas in Lege, *Non intrabitis in Terram*, Numerorum xiv, 30. Psalmo xcv, 11. Deinde quia in ipsius sermonis continuatione Christus τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ [*Regnum Dei*] opposuit *Gehennæ*, ut palàm videre est apud Marcum ix, 47. Hieronymus adversus Pelagium, qui dixerat *Regnum cælorum* in Veteri Testamento repromitti, *perspicuum esse* inquit *Regnum cælorum primum in Evangelio prædicari*. Cui convenit illud Chrysostomi, *Legens Legem, legens Prophetas, legens Psalterium, nunquam Regnum cælorum audire nisi in Evangelio*. Quibus consentit Augustinus: *Denique quod non temere dixerim, nescio utrum quisquam in illis libris inveniet nomen Regni cælorum, quod tam crebrò nominat Dominus*. Et hoc quidem dictum sit quod vocem ipsam attinet. De re vero ipsa agens adversus Pelagium Augustinus in libro de gestis Synodi Palæstinæ, distinguit nomen *Veteris Testamenti*: nam eo intelligi ait aut pactum illud quod in monte Sinai factum est, aut omnia quæ in Mose & Prophetis continentur. Pactum in Sinai monte factum, quod & sæpe *Legem* vocant, promissa dicit habuisse terrena, & quidem terrena tantum: quod sæpe probat verbis Pauli ad Galatas iii, 12. *qui fecerit ea* (scilicet opera Legis) *vivet in eis*, id est habebit præmium ne istâ morte moriatur, ne lapidationem, gladium vel aliquid huiusmodi patiatur. Nihilominus fatetur & Augustinus & Christiani Scriptores alii, etiam Legis tempore non defuisse qui majora terrenis bonis sperarent. Sed hoc hautum ajunt non ex Lege sed ex Patribus, quibus Deus multis indiciis spem majoris boni fecerat: in quo indiciorum genere non minimum est & illud, quòd multi eximie boni terrestris felicitatis expertes vixerunt, quod argumentum latè prosequitur Scriptor ad Hebræos cap. xi. Addunt iidem Scriptores terrena illa promissa dati Legi operum, signa fuisse eorum bonorum quæ Legem spiritus sequebantur; sed hoc intellectum à paucis: qui scilicet quanquam Veteris Testamenti tempore vixerunt, ad gratiam tamen pertinebant eam quæ Novi Testamenti temporibus revelata est. Philo in historia Legationis suæ, ἡ ἐκ ἐνεργείας, καὶ ἐν ἐνδοκίᾳ τοῖς ἱεροῖς γραμμασιν ἐλπίδων εἰσι πλήρεις οἱ ὄντως εὐγενεῖς καὶ οἱ νόμοι τοῖς ἐντυγχάνουσι μὴ χεῖρασιν ἀκροῖς ἐλπίδας ἀγαθὰς δημιουργῶσιν [*an non educatus exercitatusque es in sacris literis? Pleni sunt spei illi qui verè sunt generosi: ipsæque Leges iis qui non sumis tantum labiis eas delibant, spes optimas efficiunt*]. Iosephus Albo Iudæus hac de re disputans ait, *Disertè quidem in Mosis Lege non promitti spiritualem felicitatem, sed signis tamen quibusdam & involucris eam indicari: idque factum quia Lex non tantum data est doctis & sapientibus, sed universo populo, in quo rudes perspicacioribus erant permixti: quare in communi promulgatione*

ea poni debuisse quæ ab omnibus percipi omniumque animos movere possent; esse autem ejusmodi αἰσθητά [sensibus obnoxia], cum τὰ νοητά [quæ intelliguntur] apud sapientes tantum valeant, vulgi autem iudicio ne credibilia quidem videantur. Hac, inquit, de causa Lex res corporales atque conspicuas & in vulgi notitiam cadentes explanatè proposuit, ea verò quæ solo intellectu capiuntur sub signorum involucris. Hæc ille acerrimi iudicii Iudæus. Nimirum id quod mente sola percipitur tale est quale dixit Xenophanes,

Οὐκ ἔστιν πελάσασθ' οὐδ' ὀφθαλμοῖσιν ἐφικτὸν
ἡμετέροις, ἢ χερσὶ λαβεῖν· ἢ περ τε μέγιστη
Πειθεὶς ἀνθρώποισιν ἀμαξίτος εἰς φρένα πίπτει.
[Res ad eas non est accedere, sed neque nostris
Usurpare oculis manibusve prehendere fas est,
Ducit ad humanas via quæ certissima mentes.]

Talia autem esse bona vitæ alterius apertè pronunciat Paulus 1 Corinth. 11, 9. Non mirandum igitur, si populo crasso, & quod ex omni historia apparet, valde σαρκικῶ [carnali] Deus non apertè proposuit ea quæ captum illorum excederent; sed ipsorum ingenio se accommodans rerum adspectabilem commodis atque incommodis imminuere voluit adultam peccandi consuetudinem. Sicut nimirum parentes primæ ætatis liberos non alliciunt spe hereditatis, quam non intelligunt, sed partim verberum metu à delinquendo absterrent, partim, ut ait ille,

— pueris dant crustula blandi

Doctores, elementa velint ut discere prima.

Neque tamen per hæc rudimenta exercitis via erat adempta profectus melioris. Aderant quippe Prophetæ qui obiecta evolverent, & singulis tantum aperirent quantum captus ipsorum & utilitatis ratio ferebat. In publicis autem concionibus Prophetæ ac sapientes ita loquebantur, ut nec in contemptum adducerent arcana sanctioris disciplinæ, & tamen auditorem attentum ad investigandi sollicitudinem excitarent. Bene Iustinus, ὅσα εἶπον ἢ ἐποίησαν οἱ προφῆται παραβολαῖς ἢ τύποις ἀπεκάλυψαν, ὥς μὴ ῥαδίως τὰ πλεῖστα ὑπὸ πάντων νοηθῆναι, κρύπτοντες τὴν ἐν αὐτοῖς αἰλήθειαν, ὥς ἢ πονέσαι τὰς ζητήσας εὐρεῖν καὶ μαθεῖν [Quæ dixere & fecere Prophetæ ea comparisonibus & figuris involverunt, ut non facile pleraque ab omnibus intelligerentur: ideo verò absconderunt veritatem, ut laborandum haberent qui illam invenire ac discere cuperent.] Quem sequitur Origenes contra Celsum VII. Οἱ μὲν ἐν προφῆταις ὅσα ἦν αὐτοῖς νοηθῆναι τοῖς ἀκέραις χρήσιμα ἢ συμβαλλόμενα τῇ τῶν ἡθῶν ἐπανορθώσει χωρὶς πάσης ἐπικρύψεως κατὰ τὸ βέλημα τῆς Θεᾶς εἰρηκασιν ὅσα ἤ μυσικώτερα ἢ ἐποπικώτερα, ἢ ἐχόμενα θεωρίας ἢ ὑπὲρ τὴν πάνδημον ἀκοήν, ταῦτα δι' ἀνιγμάτων ἢ ἀλληγοριῶν ἢ τῶν καλεσμένων σκοτεινῶν λόγων ἢ τῶν ἐνομαζομένων παραβολῶν ἢ παροιμιῶν ἀπεφάναντο, ἵνα οἱ μὴ φυγοπονῆντες, ἀλλὰ πάντα πόνον ὑπὲρ ἀρετῆς ἢ ἀληθείας ἀναδεχόμενοι, ἐξετάσαντες εὐρωσι, ἢ εὐρόντες, ὥς λόγῳ αἰεὶ, οἰκονομήσωσιν [Prophetæ ea quæ facile percipi poterant esse audientibus utilia, & ad mores sanandos conducentia, sine ullis involucris secundum voluntatem Dei dixere; quæ verò magis erant mystica atque recondita, & considerationem requirentia suprâ quàm fert vulgaris auditus, hæc per scirpos & locutiones aliud sonantes, per sermones qui dicuntur obscuri, per ea quæ

parabolæ & adagia nominantur, extulerunt: ita ut qui segnes non essent, sed laborem quemvis veri piique causâ susciperent, quærendo invenirent, & inventis ut ratio poscit, uterentur]. Atque hinc natum arbitror discrimen antiquitus inter Iudæos celebratum, ut ex Iosepho, Philone, aliisque apparet, scriptæ Legis & legis vocalis, תורה שעל פה [lex quæ per os], quam & קבלה [traditionem] hoc est παραδοσιν vocant: utramque dicentes à Mose profectam: quod ea quæ

10 Lege scripta occultius continebantur, studiosis indagatoribus enodaret accurata interpretatio. Et hæc quidem docendi ratio apud populum crassior, limatior apud τὰς προκόφοντας [eos qui multum profecerant] obtinuisse videtur ad ea tempora quæ Babylonicum exilium sunt secuta. Tum verò gravi periculo imminente, ne populus solitus ea tantum audire quæ in sensum caderent, ablato splendore Iudaici imperii, gemens sub externo dominatu, damni, cruciatûs, mortis denique metu sollicitus deficeret à Iudaismo, primus omnium Daniel resurgendi verbo usus est, ambiguo quidem, sed in quo magnum aliquid latere crederetur. Daniele secutus Ezechiel. Ad quod respiciens Scriptor Paræneseos ad Græcos, inter opera Iustini, quæ de Iudicio post hanc vitam habet Plato, ait è Prophetis hausta. Hinc incipiunt Sapientes, quos סופרים vocant, qui humanitus non Divinitus eruditi, Prophetis, sed impari auctoritate, successerunt. Hi quoque necessarium judicarunt ex Danielis verbis sublimius intellectis populum adversus tentamenta præmunire. quod fieri satis non poterat, nisi palam Dei causâ morientibus propositâ spe vitæ melioris. Itaque ea tum doctrina velut è latebris educta & certis vocibus obsignata est. Hinc illud Taciti de Iudæis, Animas prælio aut suppliciiis peremptorum æternas putant. Hinc moriendi contemptus. Numenius quoque libro primo de Bono, inter nationes Platoni de animorum immortalitate consentientes posuit Brachmanas, Iudæos, Ægyptios. Neque verò animarum tantum immortalitatem, sed & resurrectionem, id est, quandam corporis recuperationem, palam traditam creditamque, tum ex Scriptoris ad Hebræos capite XI, tum ex Act. XXI 11, 8. manifestissimè apparet. Quibus addendi loci illustres duo ex historia Maccabaica lib. 11, cap. 7. quorum prior sic habet, ὁ τῶ κόσμου βασιλεὺς ἀποθανόντας ἡμᾶς ὑπὲρ τῶ αὐτῶ νόμων εἰς αἰώνιον ἀναβίωσιν ζωῆς ἡμᾶς ἀναστήσῃ [Rex Mundi defunctos nos pro suis legibus in æternæ vitæ resurrectione suscitabit]. alter verò ita, Οἱ μὲν γὰρ νῦν ἡμέτεροι ἀδελφοὶ βραχὺν ὑπενέγκαντες πόνον, αἰννάς ζωῆς ὑπὸ διαθήκῃ Θεᾶς πεπρωκασιν [Fratres nostri, modico nunc labore sustentato, sub testamento vitæ æternæ effecti sunt]. Statum piarum animarum post mortem, ab horto illo in quo Adam initio constitutus fuerit עֵדֶן גֶּן Hebraicè, Græcè παραδείσον [Paradisum] appellarunt, ut apud Philonem etiam & Iosephum videre est: At statum post resurrectionem excellentiori vocabulo dixerunt Hebraicè מַלְכוּת אֱלֹהִים [Regnum Dei] aut מַלְכוּת הַשָּׁמַיִם [Regnum cælorum], Græcè βασιλείαν τῆς Θεᾶς aut βασιλείαν τῶν ἐξανῶν quò pertinet inter cætera locus ille Sirachidæ, Δίκαιοι ἢ εἰς τὴν αἰῶνα ζῶσι, ἢ ἐν Κυρίῳ ὁ μισθὸς αὐτῶν, ἢ ἡ φροντισὶς αὐτῶν παρα

παρὰ ὑψίστου διὰ τὸ τοῦ λήψοντα τὸ βασιλεῖον τὸ ἐν πρε-
 πείας καὶ τὸ διάδημα τὸ κάλλος ἐκ χειρὸς Κυρίου [*Iusti
 autem in seculum vivunt, & in Domino merces eorum,
 & cogitatio ipsorum apud Altissimum: idcirco accipient
 Regnum decoris & diadema speciei de manu Domini*].
 Hoc dogmate animati Maccabaicis temporibus plu-
 rimi præ Legis studio exquisitissimas mortes pertu-
 lerunt, ut illorum temporum Annales nos docent, &
 à Scriptore ad Hebræos sapienter annotatum est. Et
 Chaldæus Paraphrastes ad Genesin, qui ante Chri-
 stum fuisse creditur, Iudicii post hanc vitam, tum
 alibi tum in Abelis historia apertam facit mentio-
 nem. Quæ cum ita sint, haud immerito quæritur,
 quo igitur sensu Christus vitam atque immortalitatem
 per Evangelium in lucem produxisse dicatur, II Ti-
 moth. I, 10. Nimirum, sicut inter Græcos Phi-
 losophos immortalitatem animorum alii asse-
 rebant, alii negabant, Socrates verò id tanquam in
 medio relinquebat, quem secutus videtur Aristoteles
 multum hic hæsitans, ut & Latinorum Cicero & 20
 Seneca: ita apud Iudæos δόγμα [*placitum*] tanti
 ad pietatem momenti erat τῶν ἀμφισβητημένων [*in-
 ter controversa*]. Agebant Pharisei, sed negabant
 Sadducæi, quippe nihil recipientes nisi quod toti-
 dem verbis in Mose expressum invenirent. Phari-
 sæis contrà ferme nihil habentibus quo probarent
 quod contenderent præter Traditionis auctoritatem,
 inter diversæ Scholæ certamina fluctuabant multo-
 rum animi. De impiorum exitu res erat planè in-
 certa, ut & nunc est apud Iudæos: Nam alii resur-
 recturos credebant, contradicentibus aut distin-
 guentibus aliis. Christus his tam controversis atque
 caliginosis attulit definitionis suæ lucem, & pœnas
 impiorum & piorum præmia non tantum diuturna,
 ut multi putaverant, sed & æterna, & quidem non
 qualiacunque, sed quæ in Angelorum consortio &
 Dei ipsius conspicua ac singulari præsentia consiste-
 rent, ut rem certam minimèque dubiam, publicè
 omnibus annuntians. Cui doctrinæ obsignandæ
 cum mortuos in vitam palam revocaverit, ipse se
 post mortem obitam vivum multis ostenderit, quos-
 dam etiam per Apostolos vitæ reddi curaverit, nihil
 jam potuit ab æquis animis amplius ad fidem ei rei
 faciendam desiderari. Ex his quæ diximus apparet
 verum quidem esse quod dixerant citati à nobis
 Scriptores, vocem Regni Divini aut cœlestis hoc sensu
 à Mose & Prophetis non usurpari, attamen non eam
 à Christo primitus repertam, sed desumptam ex ser-
 mone populari, unde & Paradisi & Gehennæ nomina
 accepit. His si jungamus ea quæ modò de Pharisaica
 Legis obedientia dicta à nobis sunt, jam clarè appa-
 rebit fons ejus erroris qui hic & omni consequenti
 sermone à Christo tam diligenter refellitur. Innocen-
 tia enim illa factorum habebat suam δικαίωσιν [*justi-
 ficationem*], sed apud homines; & proderat ad tem-
 poralem felicitatem. At Regnum cœlorum à Deo
 spiritu, non isti corporali innocentia, sed spirituali
 justitiæ erat destinatum, cujus fons est fides vera quæ
 in animo sita est. Nam lex illa exterius spectata non
 poterat τελειν τὴν συνείδησιν [*conscientiam perfectam
 facere*], Hebræor. ix, 9. sed proderat πρὸς τὴν
 σαρκὸς καθάρτητα [*ad emundationem carnis*], ibid. 13.
 Ex hoc pernicioso errore illud etiam sequebatur,

quod cum facta illa externa crederent non minus
 apud Deum quàm apud homines sufficere, de seriò
 expetenda peccatorum remissione non erant solli-
 citi, neque verò expurgandis animis, extirpan-
 disque vitiis illis quæ inter homines dissimulari so-
 lent, operam navabant; neque Messia tali opus sibi
 putabant qui medicinam afferret ei parti quam ipsi
 ægrotare non sentiebant. Et hoc est quod multis
 locis Christus illis exprobrat, & Paulus ad Romanos
 10 Epistolâ, dilucidè ostendens hoc esse illis exitiale,
 quod *Dei justitiæ*, quæ est spiritualis, *se non subji-
 cent, quærentes stabilire suam* quandam, hoc est hu-
 manam, *justitiam*. Erant & alii errores Pharisæo-
 rum, ut Quod hominum constitutiones Divinis
 mandatis æquarent, interdum præferrent etiam;
 Quod sæpe ne exteriorem quidem illam innocen-
 tiam præstarent, intenti frigidis quibusdam cere-
 moniis, quibus etiam gravia delicta expiari posse
 confiderent: sed istos hoc loco Christus non attin-
 git. Nam benignè illis largiens præstari ab ipsis eam
 innocentiam quæ pœnas in Lege expressas effugeret,
 ostendit inde falsò ab ipsis concipi spem adipiscendi
 Regni cœlestis. Aliam enim longè obedientiam ab
 iis requiri qui tantæ gloriæ essent candidati. Bene
 Clemens Alexandrinus, τῷ τελείῳ καὶ ἐν συμφωλαίῳ
 πολιτικῷ, ἔδδ' ἐν ἀπαγορεύσει νόμου, ἀλλ' ἐξ ἰδιοπραγίας καὶ
 πρὸς Θεὸν ἀγάπης ἡ δικαιοσύνη [*Homini perfecto justitia
 sita est non in Civilibus contractibus, aut in Lege interdi-
 ctis, sed in sponte factis & Dei dilectione*]. Hæc si quis
 30 diligenter consideraverit, facilè animadvertet ea quæ
 deinceps dicturus est Christus in hoc sermone, non
 relinquere consilii libertatem, sed intra certos fines
 imponere præcepti necessitatem, neque ad solos
 Apostolos & Episcopos, sed verò ad omnes eos qui
 Regni cœlestis participes fieri expetunt pertinere.

21. Οτι ἐρρέθη τοῖς ἀρχαίοις, quia dictum est anti-
 quis] De horum quoque verborum sensu, qui non
 parum ad consensum intelligentiam facit, va-
 riant Interpretes. Alii enim τοῖς ἀρχαίοις [*antiquis*]
 40 positum putant pro ὑπὸ τῶ ἀρχαίων [*ab antiquis*],
 alii pro πρὸς τὰς ἀρχαίας [*ad antiquos*]. rursus
 ἀρχαίους [*antiquos*] alii referunt ad Mosis tempora,
 alii ad ætatem quæ Esdræ & Christi tempora inter-
 cessit. Ego pro comperto habeo dandi casu non eos
 qui verba fecerant, sed eos ad quos verba facta erant,
 indicari. Evidens enim est oppositio. Dictum est
 antiquis; Ego autem dico vobis: quare quomodo hoc
 vobis, ita & illud antiquis sumendum est. Ac passim
 videre est in his libris nomina δοτικῆς πλῶσεως [*casus
 dativi*] adjuncta verbis quæ dicendi habent notio-
 nem hoc sensu usurpari: nec Græcorum qui in hunc
 locum scripsere quisquam aliter est interpretatus.
 Superest videamus ad quæ tempora Antiquitas hæc
 sit referenda. Cur eorum accedam sententiæ qui ab
 ipso Mosis tempore hanc antiquitatem repetunt,
 has causas habeo. Primum quod vox illa ἀρχαίῳ
 50 [*antiquus*] & plerumque apud Græcos longævam
 quandam vetustatem significat, & apud Novi Testa-
 menti Scriptores eundem ferme usum habet. Nam
 excepto eo loco qui est Actorum xxI, 16. alibi ad
 Prophetarum aut Mosis ætatem aut etiam ulterius
 refertur, ut videre est Lucæ ix, 8, 19. Act. xv, 7, 21.
 II Corinth. v, 17. II Petri II, 5. Apocalyp. xII, 9.
 xx, 2.

xx, 2. Deinde verba quæ recitat Christus, ea ipsa sunt quæ in Lege reperiuntur, interdum nulla interpretatione adjecta, ut infra 27, 31, 33, 38. Et quod hic adjicitur *obnoxius erit iudicio*, quodque infra additur commate 45, *Hostem odio habebis*, non esse extra Legis sententiam infra explanabitur. Adde jam quod plerumque Apostoli comparationem instituunt inter eos qui Mosem doctorem ducemque habuerunt, & Christi sectatores, & ita quidem ut his majorem multò quàm illis lucem affulxisse testentur, 1 Corinth. x. Hebræor. 11. Quin & pactum hoc Novi Federis ostendunt multis partibus præstare ei pacto quod in monte Sinai promulgatum est, Galat. iv, 24. Hebræor. viii, 6. & deinceps. Quare videtur Christus de jure Mosaico hic agere eo sensu quo de eo jure loquebantur Legis periti & Pharisei, & quomodo id jus in judiciis torrensibus vigeat, ad quæ Christum alludere ex commate proximè sequenti manifestum est. Et verò credibile est etiam Moysi tempore multos de populo illo, ut erant *σαρκικοί* [carnales], nec penetrasse in ea quæ sub umbra latebant, nec multum attendisse ad ea mandata quæ contra facientibus nullum supplicium minabantur. Sensus ergo est, Majoribus quidem vestris ista dicta sunt, quæ illi ut erant *σαρκικοί* [carnales] non nisi *σαρκικῶς* [carnaliter] interpretabantur: At ego, qui colligere volo populum spiritualem, sicut clarè & sine involucris præmia vobis propono spiritualia, & pœnam, quæ non sit hujus vitæ, contumacibus denuntio, ita etiam apertè atque explicatè vobis dictabo præcepta, quorum vim potissimam in ipso spiritu consistere minimè obscurum sit.

ὅς δ' ἂν φονεύσῃ, ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει. *qui autem occiderit, reus erit iudicio* Non exstat quidem hoc totidem verbis in Lege, sed sensus est apertus, Lege præcipi ut homicida deducatur ad Iudices & eorum sententia condemnatus capitali supplicio afficiatur, Levitici xxiv, 21. Num. xxxv, 16, 17, 30. Vnde apparet ut hoc, ita & sequenti commate *κρίσειν* [iudicium], quod Matthæus dixit 17 non esse confessum Triumvirorum sive pedaneorum Iudicum, sed auditorium Iudicum qui in portis cujusque civitatis jus super causis majoribus reddebant, & in homicidas etiam lege agere solebant, de quibus agitur Deuter. xvi, 18. xxi, 2. Quanquam enim capitalia iudicia jam eo tempore cum Christus hæc diceret Iudæis erant adempta, erat tamen mos ille iudiciorum notus omnibus & in recenti memoria. Cùm autem confessum istorum Iudicum Hebræi omnes dicant fuisse viginti trium, mirum multis videtur quòd Iosephus, quem patrii moris nihil latuit, septem solos statuere videtur: ita enim ait in Legum descriptione, Ἀρχέωσαν ἡ καθ' ἑκάστην πόλιν ἄνδρες ἑπτὰ, οἱ καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν περὶ τὸ δίκαιον σπαρδὴν προσησκηκότες [Præsentem autem civitati cuique homines septem, qui in virtute & æqui studio antè exerciti fuerint]. Sed mihi ipse Iosephus hunc nodum solvere videtur, cùm verbis sequentibus dicit, Ἐκάστη ἡ ἀρχὴ ἄνδρες δύο ὑπηρέται διδίδωσαν ἐκ τῆς Λευιτῶν φυλῆς [Cuique autem Magistratui bini attribuantur administri ex Levitica Tribu]. Nam ἀρχὴν intelligit singulos magistratum gerentes, quibus singulis bini erant additi assessores periti

juris, quos Iosephus ὑπηρέτας vocat, quod est Hebraicè שופטים. Septem ergo municipales loci erant Iudices, præterea Adseffores xiv qui ex Levitis maximè sumebantur. His supernumerarii accessisse videntur unus & alter.

22. Εγὼ ἡ λέγω ὑμῖν, *Ego autem dico vobis* Sapien-
tissimè Christus delicta omnia refert ad ejusdem generis præcepta. Nam quia ex ira atque convitiis nasci solent homicidia, ut modò ex Aristotele recitabamus, ὁ θυμὸς πάλῃ φέρων αἰτίον [ira affectus est qui cadibus causam dat], ideo iram ejusque propagines ad præceptum de homicidio refert.

Ὁ ὀργιζόμενος, *qui irascitur* In hac tractatione diligenter distinguenda sunt τὸ πάθος, ἡ ὁρμή, ἡ συγκατάθεσις [innata qualitas, impetus, consensus]. Πάθος est facultas illa qua irascimur, τὸ θυμοειδές, quod à natura nobis insitum evelli nequit, & in rebus est mediis quibus rectè aut secus uti liceat. Quia autem pars ista animi in qua sunt τὰ πάθη [qualitates innatae] per se est ἀλογος [rationis expers], inde fit ut non expectato rationis iudicio ὁρμαὶ [impetus] se exferant: quæ nisi diligenter refrænentur, solet sequi συγκατάθεσις [consensio], cùm scilicet pars illa quæ data est moderandis affectibus, habenis remissis trahi se patitur. Est igitur, ut Gellius dicit, συγκατάθεσις voluntaria, fitque hominis arbitratu: Sed & primi illi motus, quos Philosophi comparant oculorum nictibus, ne aut durent diu aut invalescant, diligenti attentione atque exercitatione, ante omnia verò Dei Spiritu, obtineri solet. Oportet igitur, ut Plutarchus loquitur, τὰς ἐκαστοτε προσπιπείσας ὀργὰς διαρθροῦν καὶ διανεύειν [iras subinde incidentes corrigere & detorquere]. Deinde addit, αἱ ἐπιμελείας εἰς αὐτὰ δεῖ καὶ μελέτης [sed has ad res curâ & exercitatione opus]. Alii ὁρμαῖς [impetus] vocant προπαθείας: easdem autem adultas vocant πάθη. Hieronymus epistolâ ad Demetriadem, *Difficile quin potius impossibile perturbationis initiis carere quempiam, quas significantius Græci προπαθείας vocant.* Idem ad Eustochium De custodia virginitatis, *Ille laudatur, ille prædicatur qui ut caperit cogitare sordida, statim interficit cogitatus, & allidit ad petram. Petra autem Christus est.* Ipsa quoque πάθη gradibus quibusdam distingui solent. Egregius est ad hoc argumentum pertinens locus Senecæ libro de Ira 11, cap. 4. *Et ut scias quemadmodum incipiant affectus, aut crescant, aut efferantur; est primus motus non voluntarius, quasi præparatio affectus, & quædam comminatio; alter cum voluntate non contumaci, tanquam oporteat me vindicari, cùm læsus sim: aut oporteat hunc pœnas dare, cùm scelus fecerit. tertius motus est jam impotens, qui non, si oportet, ulcisci vult; sed utique, qui rationem evicit. Primum illum animi ictum effugere ratione non possumus; sicut ne illa quidem quæ diximus accidere corporibus, ne nos oscitatio aliena sollicitet, ne oculi ad intentionem subitam digitorum comprimantur. Ista non potest ratio vincere; consuetudo fortasse & assidua observatio extenuet. Alter ille motus, qui iudicio nascitur, iudicio tollitur.*

τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ, *fratri suo* Id est, alteri cuivis. Hebraismus. Nam Hebræi ita loqui solent: Gen. xxvi, 31. Ioel. 11, 8. etiam de rebus inanimis, ut Exodi xxvi, 3. Ezech. 1, 9. & 23. 111, 13. Hic igitur frater est homo quivis. Sic infra, *Nisi remiseritis hominibus*.

εἰκῇ, *inconsultò*] Meritò hoc additum. Neque enim iracundus est quisquis irasci solet, sed qui οἷς ἔ δέῃ, καὶ ἐφ' οἷς ἔ δέῃ, καὶ μάλλον ἢ δέῃ [*quibus non oportet, & ob quæ non oportet, & plusquam oportet*], ut Aristoteles loquitur. Est igitur εἰκῇ aut *sine causa*, aut etiam *sine modo*. Illa ira optimam causam habet quæ concipitur ex dolore læsi Numinis, qualis illa fuit Christi Marci III, 5. Sed & in humanis rebus honesta esse potest ira, præsertim cum non tam nostra quàm aut virtutis ipsius, aut etiam hominum aliorum res agitur: cumque dicere licet illud Sosisphanis,

Νῦν σοι πρὸς ὄψιν θυμὸς ἠθάτω γέρον·

Νῦν δὲ ὡς ὀργὴν, ἡνίκ' ἐνδίκον, λαβεῖν.

[*At nunc tibi ira purpuret vultum, senex:*

Quum jus & æquum poscit irasci decet.

Sed tunc quoque oportet nos παραδεξαμένους τὸ θυμὸν
ὡς σύμμαχον ἀρετῆς, ἀπολαύειν ὅσον χρησίμῳ ἐστὶ τὸ
πολὺ αὐτῆς καὶ τὸ ἐπιτόλαιον ἐκκρίνειν καὶ ἐκβάλλειν τὴν ψυχῆς
[acceptā irā velut propugnatrice virtutis uti, quatenus ex-
pedit; at nimium ejus & supervacuum excernere & ex
animo ejicere], ut Plutarchi utar verbis. In modo au-
tem comprehenditur, tum ne plus æquo irascamur,
tum ne æquo diutius. Adversus priorem partem
hujus cautionis delinquant οἱ ὑπὸ μικρῶν ἀμαρτημά-
των ἀνυπερβλήτως ὀργιζόμενοι [qui ob modica delicta su-
pra modum irascuntur], qui, ut aiebat Philosophus
Apollonius, non permittunt delinquentibus scire
quando plūs minúsve deliquerint. In alteram par-
tem peccant illi, qui plumbeas, &, quod dici solet,
immortales iras gerunt, quos Arianus comparat
τοῖς λεπτῶς πυρέτῃσι [tenuiter febrientibus]. Hæc est
nimirum radix illa πικρίας [amaritiæ] in corde ger-
minans, quam caveri præcipit Scriptor ad Hebræos
xii, 15. quo & illud Pauli monitum pertinet, cū
nos ita vult irasci ut ne peccemus, id est, ne æqui-
modum excedamus, quod ipse ita explicat, ne ad
Solis occasum producamus iram, Ephes. iv, 26. Et
hæc dicta sunt quo rectiùs intelligatur vis vocis εἰκῆ,
quam quidem Syrus interpres tam propriam atque
significantem hoc loco existimavit, ut retinere eam
maluerit quàm vertere. Quominus accedendum
Hieronymo hanc vocem eradenti ex quorundam
exemplarium fide, præsertim cū & Græcos inter-
pretes eam legisse appareat, & Iustinus ipse ita pro-
ferat hanc sententiam Epistolâ ad Zenam & Sere-
num; deinde & Irenæus duobus locis libro ii, ca-
pite lvi. & libro iv, cap. 31. Multò credibilis
est, inductam ab iis qui metuebant ne hic omnis ira
ex justa aliqua causâ procedens probari videretur,
cū vox εἰκῆ, ut diximus, latius pateat.

ἐνοχῶ ἐς αὐτὴν κρίσις· reus erit iudicio] Legisperiti,
inquit, Christus, ea tantum pro delictis habent
quæ solent legitimis pœnis coerceri: ideoque ab ho-
micidio absterrent homines, quia homicidas gladio
feriri lex imperat. At ego etiam iracundiam volo
caveatis, certò persuasi ei quoque propositam esse
pœnam in seculo altero, non minùs gravem quàm
ea est quam hîc homicidæ sustinent. Quòd si quis
iracundiæ maledicentiam adjunxerit, is pœnam istâ
graviorem feret, qualis est pœna lapidationis; aut
etiam, si atrocior fuerit maledicentia, exquisitiores
cruciatus sentiet, quales esse illorum solent qui in
valle Hinnomi lentis ignibus ustulantur. Hæc mihi

simplicissima videtur hujus loci *παράφρασις* [*uberior explicatio*], cujus rationes membratim reddemus. *Κρίσις* [*Judicium*], ut commate præcedenti didicimus, est Confessus *xxi i i* virum, quanquam & Magnus Senatus, de quo pòst acturi sumus, vocatus est *רין*, unde is qui alter erat à principe Senatùs vocari solebat *רין בית דין* ὁ πατὴρ τῆ οἴκῃ τῆ κρίσεως [*Pater domus judicii*], sicut & vicissim Confessus *xxi i i* Iudicum appellabatur *Συνέδριον* [*Synedrium sive Senatus*]: sed distinctionis causà videtur usu receptum ut Confessus ille singularum civitatum *κρίσις* [*Judicium*], summus autem ille *Συνέδριον* [*Senatus*] vocaretur. *Κρίσεως* [*Judicii*] autem pœna utilatissima erat gladius, quia de homicidis inibi cognoscebatur, ut & Moses nos docet, & Christus commate antecedente. Volens autem indicare Christus pœnarum gradus futuros in altero seculo, pro delictorum gradibus, ei rei explicandæ similitudinem adhibuit diversarum mortium quæ populo notæ, cruciatùs magnitudine differebant.

ὅς δ' ἂν εἴπῃ, *qui autem dixerit*] Repetendum ἀπὸ κοινῆ [*ut communiter dictum*] quod præcessit εἰκὴ ὀργιζόμενος [*inconsultò irascens*]. Agit enim de eo qui temerariæ iracundiæ indulgere solitus etiam ad maledicta prorumpat. Nam ut Ariston dixit, τὴν κακολογίαν ἡ ὀργὴ φαίνεται ἀπογεννώσα, ὥς ἡ μήτηρ ἐκ ἀσεία [*videtur ira maledicentiam ex se gignere, ut inelegans mater*]. Vox *Rica*, quod mutata vocali Syrorum sermo *raca* pronuntiat, ut apparet, minus aliquid est quàm *μωρὸς* [*fatue*]. Significationem autem habet *vani*, quod & Latinis in convitio, ut, *vane Ligur*; *senior vanissime*. Non est autem in ipsa voce crimen positum. Quippe & ἄνθρωπε κενὸς [*homo inanis*] dixit Iacobus 11, 20. quod est propriè *Rica* (nam & Græci quidam interpretes quod est Iudicum 11, 3. אנשים ריקים verterunt ἄνδρες κενοί [*vani homines*], & Hesychius ρακά κενός ([*Raca, vanus*]) & illud quod diximus *μωροί* [*stulti sive fatui*] ad Phariseos Christus extulit infra 22, 17, 19. & ἀνοήτους [*stultos sive vecordes*] discipulos suos vocat Christus Lucæ 24, 25. & Galatas Paulus Galat. 3, 1, 3. ut jam omittam quæ duriora sunt, ut, *progenies viperarum, simulatores*, atque alia ejusmodi. Sed nimirum dicta sunt hæc ab iis quibus alios castigandi officium incumbibat, quique nihil in eo privatim spectabant, ex causis gravissimis, atque eo proposito ut aliorum animi talibus stimulis ex veterno excitarentur. At Pharisei non tantum modum non servabant, sed innocentissimum quemque convitiis impetebant animo malevolo, quod Christus & ipsius sectatores sæpissime sunt experti. Nimirum hic quoque morbus ab aliquoties jam indicato errorum fonte processerat. Lex enim Moysis id genus injurias non exsequebatur, nisi quis aut parentibus aut Principi maledixisset.

ἐνοχ¹ εἶσαι τῷ συνεδρίῳ reus erit Concilio]

Quia hic primum hæc vox occurrit, quanquam ab aliis multa satis dicta sunt, addam tamen quæ historiæ lucis aliquid afferant. Sicut in memoriam duodecim liberum marium primi gradus quos genuerat Iacobus, factæ sunt tribus duodecim & Phylarchæ totidem: ita in memoriam eorum capitum quæ Iacobus in Ægyptum adduxerat, Israelitæ.

Israelitæ, ut qui à cæteris seorsim habitarent, viros septuaginta (aut potius septuaginta duos, qua de re dicemus ad Lucam) sibi præfecerunt, qui res eorum curarent ac moderarentur quantum Regia imperia permittebant. Hi ab ætate ex qua legebantur *Senes* sunt vocati, unde & apud Græcos γεροντίας, & apud Romanos *Senatus* vocabulum. Sed & apud Homerum est,

Βαλὴν δὲ πρῶτον μεγαθύμων ἴζε γερόντων.

[*Coge prior conventum magnanimum seniorum.*]

Apud hos Senes ante alios jubetur Moses exponere mandata quæ à Deo acceperat, Exodi 111, 16. quod & fecit, Exodi 15, 29. Ex horum numero & illi videntur fuisse à quibus Ægyptii ἐργοδιῶνται [*operum exactores*] quotidiani laboris rationem exigebant, v, 14. Postea cum socii consilio Moses Iudices constituit qui lites minores dijudicarent, causarum majorum cognitio penes Mosem solum mansit, ad quem & de minoribus causis difficiliore controversiæ referebantur, Exodi xviii, 22. Ergo ad id tempus Septuaginta illi nullam habebant iudicandi potestatem: cujus rei indicium est quod Moses iussus cum Aarone, Naddabo, Abihu & illis Septuaginta (nam numerus iste disertè exprimitur) ad montem accedere, cum deinde solus à Deo in montis verticem sevocaretur, iussit inferius subsistere Septuaginta Senes. *Sunt, inquit, vobiscum Aaron & Hur, si quis aliquid habet controversiæ, illos accedat*, Exodi xxiv, 14. ubi apertè Moses pro absentia suæ tempore suas iudicandi partes, non illis Septuaginta, sed Aaroni & Huri delegat. Aliquantò demum post tempore cum quereretur Moses isti quoque supremorum iudiciorum ac relationum oneri se non sufficere, ita ad eum locutus est Deus, Numer. xi, 16. *Sume tibi è senibus Israelitis septuaginta, quos scis populi Senatores & moderatores.* Habebant ergo jam tum curam rerum populi: deinde eos Deus spiritu novo, iudiciali scilicet, instruens, jubet partem oneris ferre, quod solus Moses hactenus sustinuerat: id autem est, ut diximus, supremorum iudiciorum & relationum. Eorum autem verborum quæ Deuteronomii leguntur xviii, 8. hæc videtur esse sententia. Cum Sacerdotes opimo fruente otio omnibus sapientiæ partibus præter cæteros operam darent, æquum erat ex horum numero aliquam multos allegi in ordinem illum, cui jam suprema etiam iudicia credita fuisse diximus: quanquam neminem fuisse qui originis dignitate eum locum sibi posset vindicare, scripsit Maimonides, atque adeò ne Pontificem quidem maximum eò adlectum, nisi de sapientia ipsius probè constaret: quam in rem instituta erat δοκιμασία [*exploratio*], quæ manuum impositione obsignabatur. Sed, ut dixi, florentibus Hebræorum rebus fieri aliter non poterat, quin in Sacerdotum classe plurimi reperirentur digni eo loco. His addebantur alii, qui in aliis Tribubus doctrinā & sanctioniā eminebant. Ita enim vox שָׂרִי [*principes*] accipienda videtur 11 Paralipom. xix, 8. Quamobrem Moses Deuteronomii xix, 17. de falsi testimonii cognitione agens & Senatum hunc describens, *Sacerdotes & Iudices* nominat. Alibi autem, ubi agitur de exploranda diligentia Iudicum inferiorum in conquirendo homicida, soli Sacerdotes,

tanquam ejus Senatus pars præcipua, nominantur; additurque ex eorum præscripto omnes controversias & vulnere quæstiones definiendas. Quoties autem Deus cælesti indicio aliquem populo præfecerat, qualis fuit Iosua, Gedeon, Iephthes, Samson, Samuel, eis etiam citra Senatum iudicandi jus erat, ut apparet Iudic. viii. Vocabantur autem tales Reipublicæ liberæ summi Magistratus ac velut Interreges שֹׁפְטִים, quod nomen etiam vicinæ gentes usurparunt. Nam & apud Tyrios Interreges ita vocabantur: ex quorum Archivis hæc adfert Iosephus, Μετὰ τὴν δικαστὴν καθεστάνησαν καὶ ἐδικάσαν. Ἐκνίβαλ & Βασλάχ μῆνας δύο, Χέλσης Ἀβδαί μῆνας δέκα, Ἀββαρ & Ἀρχιερεὺς μῆνας τρεῖς, Μύτγον καὶ Γεράστρατ & τὸ Ἀβδηλὶμ δικαστὴν ἔτη ἕξ [*Post hunc Iudices constituti sunt & iudicarunt: Ecnibalus Baslachi menses duos, Chelses Abdai menses decem, Abbarus Pontifex menses tres, Mytgonus & Gerastiratus Abdelimi filius annos sex*]. ubi δικαστὴς [*Iudices*] haud dubiè Iosephus vertit quos Tyrii vocabant שֹׁפְטִים. Nam & Tyriorum coloni Carthaginienses idem nomen retinuerunt, quod Romani Scriptores *Suffetem* pronuntiant, literā Schin emollitā, quomodo Ephraimitæ in eam partem vergentes pronunciabant. Iosephus talem à Deo excitatum Præsidem etiam *Prophetam* vocat, quia Prophetiæ dono, ut Iosua & Samuel, aut alio non dissimili ipsos animante & successus dante, præfulgere solebant, quod & Maimonides notat Ducis dubitantium lib. 11, cap. 45. Iisdem quanquam minùs propriè ob potestatem ἀνυπεύθυνον [*nemini subditam*] & Regum datur nomen Iudicum ix, 6. & xviii, 1. Quibus verò temporibus neminem talem Deus exciverat, recurrendum omnino erat ad Senatum, in quo ferme eminebat Pontifex Maximus. Nam & Moses, ut modò diximus, cum abesse à populo cogere Aaroni partes suas mandabat. Hoc jure Heli Sacerdos Summus principatum in Republica obtinuit, idemque observatum fuit Asmonæorum temporibus. Vult igitur Deus à Iudicibus civitatum, si quid incidisset obscurius, quod aut juris subtilioris, aut etiam Medicinæ peritiā desideraret, adiri Pontificem Maximum, ut eruditione præstantem; sive eum qui à Deo excitus Suffetis dignitatem obtineret. Ad utraque enim tempora Deus sermonem accommodat. Horum responso parère omnes tum minores Iudices, tum privati jubebantur, propositā etiam mortis pœnā in contumaces. Indicat autem Deus sedem ejus Senatus fore in loco publicorum conventuum, qui primū habiti sunt Silunte, postea Hierosolymis. Quod ergò dicitur commate 9, *Adibis Sacerdotes Leviticis & Suffetem*, explicandum est ex eo quod sequitur commate 12, *Sacerdoti, vel Suffeti.* Nam in Hebraismo non minùs quàm in linguis omnibus receptum est ut conjunctiva vim habeat disjungendi. Neque verò alia fuerunt iudicia Sacerdotis, alia Senatus; id enim omnes Hebræorum Magistri constanter negant. Iosephus, qui patriæ suæ morem ignorare non potuit, clarè ostendit eundem fuisse confessum: ita enim loquitur secundo adversus Apionem, Καὶ ὅτι ἐπύπται πάντων καὶ δικαστὴν τὸ ἀμφισβητούμενον οἱ ἱερεῖς ἐτάχθησαν [*Inspectores rerum omnium & controversiarum Iudices constituti sunt Sacerdotes*].

Idem nos docet Philo, Συνηδρεῖον μὲν οἱ ἱερεῖς [*assidebant Sacerdotes*], libro De vita Moſis. Et in libro de Principe constituendo, Όταν ἐν ἀμυραν ποιῆται τὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων ἀσάφεια καὶ πολὺ σκότος ἀπεργαζομένων, παρατείνεται τὰς κρίσεις, καὶ ἀναπεμπέτω πρὸς ἀκριβετέρας δικαστὰς· εἴται ὅ τινες ἀνείεν ἡ ἱερεῖς καὶ ὁ τῶν ἱερέων ἐξάρχων ἡγεμὼν; [*ubi igitur difficilem faciet inspectionem rerum obscuritas & factorum multa caligo, excusent notionem & mittant ad exactiores Iudices: hi autem qui potius quam Sacerdotes & Sacerdotum Ductor* 10 *eximini?*]. Qui omnes quanquam in tam nota historia testes haberi debent locupletes, tamen idem veritatis discendæ cupidis ex Sacro codice demonstrare non est difficile. Nam primum hoc ipso loco non distinguuntur causarum genera, neque verò causæ ullæ nominantur, quæ propriè videri possint sacerdotales, sed si quid controversi incidisset, de homicidio, de lite, de vulnere, jubentur adiri Sacerdotes, aut is quem Suffetem diximus nominari. Rursum sine ullo causarum discrimine, quod hi 20 pronuntiaverint, id omnes jubentur exsequi. Pœna in nec parentes eadem. Deinde verò constat, tam inter Hebræos quàm inter recentiores Interpretes, à Iosaphato Rege restituta fuisse iudicia ad vetus instar. Esdras autem, aut quisquis est Paralipomenon Scriptor, primum narrat ab optimo Rege constitutos Iudices civitatum, sui que officii admonitos. Tum pergens, *At Hierosolymis*, inquit (nempe in urbe publicorum conventuum, ut lex jubebat), *constituit Iosaphat à Levitis & Sacerdotibus* (quia inter eos, 30 ut diximus, maximam hominum peritorum copiam erat reperire) *& ex præcipuis Israelitarum gentium ad iudicia Dei & ad lites, qui redierunt Hierosolyma. Iudicia Dei ex notissimo Hebraismo iudicia significat quæ non humano arbitratu sed ex Legis iussu peragenda sunt. Sequitur in historia, Præcepit autem eis Rex in hunc modum, Hoc agite, religiosè, fideliter, atque sincero animo: Quæcunque lis ad vos relata fuerit à popularibus vestris qui in civitatibus morantur, de discrimine homicidiorum, de Lege, de præcepto, de in-* 40 *stitutis, de iudiciorum ordine, admonete eos ne rei Deo teneantur, Deique vehemens ira vobis popularibusque vestris incumbat. Hoc, inquam, agite, ne fontes sitis. Ecce quàm apertè omnes illos quos Hierosolymis constituerat de omni causarum genere vult cognoscere. Neque his obstat quod sequitur, Enimvero Amarias Sacerdos, princeps vester in omni negotio Dei, & Sabadias filius Ismaelis dux domus Iudæ in omni negotio Regio, & magistri Levitæ vobis adsunt. Estote* 50 *bono animo, & hoc agite. Deus bono aderit.* Nam primum hinc quoque apparet in eodem Senatu fuisse agitata res Dei, id est, Legis & res Regias: ei autem Senatui interfuisse & Amariam, sive is Pontifex Maximus, sive alius Sacerdos fuerit, & Sabadiam. Neque posse per *Dei negotia* res solis Sacerdotibus mandatas intelligi, palàm est ex altero ejus historiæ loco, ubi Hebronitæ quidam narrantur à Davide præfecti partibus Rubenis, Gadis & Manassis, impositique omni negotio tum Dei tum Regis. Solebant ergo utriusque generis negotia, tum iudiciorum tum de- 60 *liberationum politicarum, à Senatu tractari. Sed nimirum hæc est dicto loco παραφρασις [ulterior explicatio]. Nolite animum despondere quasi pares*

non sitis tanto oneri, inopiâ eruditionis quæ ad res tantas desideretur. Habetis viros egregios qui vobis consilio prælucere possint; qualis est princeps vestri Senatus Amarias Sacerdos, vir in iudiciis versatissimus: quod si quid inciderit ad Civilem magis prudentiam quàm ad juris cognitionem pertinens, adest vobis Sabadias Ismaelites, qui in eo deliberandi genere primas obtinet: deinde habetis assessores Levitas multarum artium peritiâ excellentes. Tantum bene animati este & æquo bonoque operam date. Deus cætera secundabit. Videtur omnino Sabadias fuisse princeps Senatûs. Nam vocem נגיד Hebræi per נשיא exponunt. Ita autem constat appellatum Senatûs principem. Ex his quæ diximus apparet etiam Regno constituto magnam fuisse Senatûs auctoritatem & Regiæ velut parem: quippe, ut Hebræi Magistri rectè notant, Rex ipse de quibusdam causis non judicabat, & sua iudicia non nisi gladio exsequebatur. Atque huc pertinere videtur quod dicit Sedecias, Senatoribus Ieremiam Prophetam ad mortem deposcentibus, *Rex contra vos nihil potest.* Quin ne venisse quidem Regem in Senatum, ne suâ sententiâ aliis censendi adimeret libertatem, Hebræi notant; excepto Davide. Quod diximus cum Iosepho, Philone, cumque ipsis Sacris literis, in summo hoc Senatu fuisse Sacerdotes, non refellitur Historia Ieremiæ quæ est libri ejus cap. xxv 1. ubi Sacerdotes videntur accusare Ieremiam, & Senatores absolvere. Nam ut taceam posse videri magis esse disputationem collegarum inter se, qualis describitur Iohan. vii, 50. & Actorum v, 35, quàm legitimam accusationem judicantibus aliis, certum est multos fuisse Sacerdotes extra Senatum, & si qui eorum accusatoris personam susceperint, sibi met judicandi ademisse potestatem. Erant quidem munia Sacerdotalia, docere populum universum & singulos consulentes tum de rebus aliis, tum præsertim de iis omnibus quæ ad sacra ceremoniasque pertinerent, Levit. x, 10, 11. Ezech. xliv, 23. Agg. ii, 12, 13. 40 Præterea sicut aliæ Tribus suos habebant moderatores qui Tribus communia curarent: ita & in Levitica Tribu Sacerdotum potissimi Tribus suæ rebus erant præpositi, per quos curabatur perceptio & erogatio decimarum aliarumque obventionum, quæ Sacerdotum ac Levitarum alimentis, Templique usibus erant destinata, ut videre est ii Regum xxi. & ii Paralipomenon xxxiv. & apud Iosephum pluribus locis. Sed hæc omnia nihil ad Iudiciariam potestatem pertinebant, quæ non erat penes collegium aliquod merè Sacerdotale aut Leviticum, sed penes Senatum quem dixi, cujus bona pars ex Sacerdotibus constabat, ut aliquot petitis ex Mose testimoniis suprâ probatum est. Ideo de Sacerdotibus ut in eo Senatu præcipuis per Ezechielem dicitur, *In causis cognoscendis ius servanto, secundum iura legesque & statuta mea iudicanto*, xliv, 24. Idem verò Ezechiel aliquantò antè, describens corruptos mores populi, speciatim meminerat Senatus magni, *Septuaginta Senes* nominans, & eorum principem 50 *Iaazaniam* viii, 11. In exilio Babylonico hos Septuaginta auctoritatem suam apud Iudæos retinuisse non est dubitandum. Imò & iudicia capitalia ab hoc Senatu exercita concessu Regum Persarum tradunt Hebræi.

Hebræi. Domum autem reversis Iudiciaria potestas concessa est à Rege Artaxerxe, Esdræ vii, 25, 26. Postea armis adversus Antiochum reddita libertate, summa rerum penes hunc Senatum fuit, unde & sceptrum Regium in curia asservabatur. Erat autem curia in ipso Templo parte Austrina, vocabaturque לשכת הגזית *conclave excisi lapidis*. Mansit is ordo continua surrogatione, per manuum, ut diximus, impositionem, ad Herodem usque Magnum, cuius potentiam atque audaciam magis magisque contra leges insurgentem, cum non in tempore severis, ut oportuit, iudiciis repressissent Senatores, Deo ita res disponente, graves neglecti muneris pœnas dedere, interfecti ab Herode omnes, extra unum Sameam, quem talia monentem sæpe contemserant. In peremtorum locum Herodes alios surrogavit, suam haud dubie factionem, ex iis qui beneficio ipsius ad Sacerdotia aut honores alios pervenerant. Sed & antè non parum imminuta erat Senatus Hierosolymitani auctoritas, cum post Pompeji victoriam Gabinus Syriæ Præses alios quatuor confessus erexisset Gadaris, Amathunte, Hierichunte, Sephoris, sed non pari jure cum Hierosolymitano. Nam Herodes nondum Rex de rebus in Galilæa gestis causam dixit apud Senatum Hierosolymitanum. Fuerunt ergo confessus illi curandæ magis Reipublicæ quam iudiciorum causâ instituti, aut si & iudiciorum causâ, sub Senatu tamen Hierosolymitano. Quin & extra Palæstinam Iudæi ad exemplum huius Synedrii Senatus suos habebant. Ita γερασίας [Senatus] Iudæorum Alexandriæ habitantium mentio est apud Philonem. Ipse Iosephus simili Senatorum numero γερασίαν in Galilæa constituit, cum bello inibi præfectus esset. At Senatus Hierosolymitani arctior facta est potestas Augusti temporibus, cum pars Iudææ potior in provinciam esset redacta, constituto, ut ferme in omnibus provinciis Romani Imperii, ne Senatus quenquam mortis supplicio afficeret nisi Romani Præsidis consensu: servatâ ei reliquâ Iudiciariâ potestate. Et hoc est quod ajunt Thalmudici titulis de Synedrio & de Sabbato, *judicia animarum*, id est capitalia, *ablata fuisse ab eo Senatu* xl. annis ante excidium Urbis. Nam excisis demum à Tito Hierosolymis simul & is Senatus plane interiit. Nomen usitatissimum huius Senatus fuit συνέδριον, non quòd alii quoque Iudicum cœtus non ita appellarentur, sed quòd ob excellentiam propriè maximus ille Confessus eo nomine honestaretur, qui & Athenis atque in aliis Græcis civitatibus usus erat ejusdem nominis. Postquam Macedones illis in partibus præpolluerant, ut multæ aliæ voces Græcæ, ita hæc quoque in Hebræorum sermonem migravit. Itaque Thalmudistis vocatur hic Senatus modò סנהדרין simpliciter, modò cum additamento סנהדרין גדולה [Magnus Senatus] τὸ συνέδριον τὸ μέγα. Vox hæc συνέδριον pro Senatu, aut etiam pro Senatus curia posita conspicitur multis in locis in Euangelica historia & Actis Apostolicis. Vocatur & γερασία in edicto Antiochi & alibi apud Iosephum; Iudith. xi, 11. I Maccab. xii, 6. I I Maccabæorum & I I I Maccabæorum non longè ab initio, itemque Act. v, 21.

quo nomine etiam Spartiatæ utebantur. Item πρεσβυτέριον τῆ λαῶ [Senatus populi], Lucæ xxi, 66. ut distinguatur à confessibus civitatum, qui itidem πρεσβυτέρια vocabantur. Senatores ipsi modò communiter vocantur πρεσβύτεροι [Senes], aut etiam ἄρχοντες τῆ λαῶ [principes populi]; Iosepho etiam γηραιοὶ τῆ δῆμος [Seniores populi], modò distinctè ita appellantur hi qui Senatores erant extra Sacerdotes. Adsidebant his consilii causâ Legisperiti, ut antè diximus, οἱ γραμματεῖς τῆς βελῆς [Scribæ Curiae] ut Iosephus loquitur, qui Aristæum quendam eo honoris nomine indigetat: unde passim videmus eum Senatum hisce partibus describi, præcipuis Sacerdotibus, Senibus aliis, & Legisperitis. His explicatis ad Christi verba veniamus. Si quis rectè advertat ad ea crimina quæ soli summo Synedrio reservabantur, inveniet gravissimis eorum pœnam lapidationis aut usu aut Lege esse constitutam; quæ ad ipsos etiam falsos Prophetas & perduellionis reos pertinebat, Deuteronomii xvi, 1, 5. I Regum xxi, 10. Quare hanc pœnam ut gladio gravio-rem in secundo gradu positam arbitror.

εἰς τὴν γέενναν τῆ πυρῆς *gehennæ ignis*] Hic jam tertius sequitur gradus. Vt autem priores duo gradus enuntiati sunt per comparisonem ad spectabilem cruciatum, ita & hic tertius. Cum autem supra lapidationem nulla pœna in usu Iudaico esset (nam ignis pœna non erat lenti vivicomburii, sed immisso in viscera candente ellychnio) quæsit Christus aliunde nomen horrendi cruciatûs, qui & gladium & lapidationem excederet. Nota autem res erat Iudæis omnibus, quomodo extra urbem Hierosolyma majores ipsorum, turpiter imitati crudelem Phœnicum superstitionem, instituissent miseros infantes ignibus ad mortem usque cruciare, circumstrepentibus interim tibiis tympanisque, ne dolore expressus clamor exaudiretur. Locus tam sævo sacro dicatus Tophet dicebatur: ipsius loci locus amplior, Vallis filiorum Hinnomi גי חנום, quod posteriorum temporum pronuntiatio extulit γέεννα. Quod autem ex Hebræis Magistris affertur in eundem locum delata fuisse cadavera, cum Ieremiæ vaticinio congruit vii, 52. cœptumque id fieri temporibus Iosiae, I I Reg. xxi, 11, 10. Nam is legitur eum locum polluisse, illatis nimirum cadaveribus. Mos enim erat Iudæis loca vetitis ceremoniis usurpata eo modo impura atque abominanda efficere, ut videre est dicto capite xxi, 11, commate 16. Sic Samaritas narrat Iosephus odio Iudaici templi διαρριψιν ἀνθρωπειῶν ὀσῶν ἐν ταῖς σοαῖς ποιῆσαι [ossa humana disjecisse per porticus], Originum xvi, 11, 3. Sed hoc ad verborum Christi explicationem non pertinet. Apparet enim à Christo cruciatum & quidem gravissimum indicari. Sicut autem hic graviora futuri seculi supplicia Gehennæ ignibus comparantur, ita alibi, comparisonem in consuetudinem migrante, hoc ipso nomine pœnæ ævi alterius significantur. Et hoc sensu vox hæc invenitur in paraphrasi Hierosolymitana Geneseos i, 11.

23. προσφέρης, offers] Id est offerre cupias, oblatum eas, ut sequens comma ostendit. Nam propriè fit oblatio cum res altari imponitur.

δωρόν (x, munus tuum] Syrus קורבןך. Significatur autem

autem eo nomine alibi quidem pecuniæ quæ in gazophylacium mittebatur, hic verò sacrificium voluntarium, cuius ritus præscribitur Levit. 1, 2. ubi eandem vocem Hebræam reperire est. Idem plenius vocatur δῶρον τὸ ἐπάνω τῆ θυσιάστης [donum quod est super altare] infra xxiii, 18. Est & ubi id quod ex imperio legis offerebatur venit δῶρε [muneris] nomine, ut infra viii, 4. Duo autem sunt quæ per hunc χαρακτηρισμὸν [hanc vivam descriptionem] Christus nos docet: Primum, quanquam vera in Deum religio cæteris officiis præstat, id tamen non protendendum ad rituum observationem. Caritatis enim benevolæ officia rituali curæ antevertenda: quod latius infra prosequitur ix, 13. xii, 7. Deinde ne placere quidem Deo sacra quantumvis sumtuosa aut operosa quæ animo celebrantur irâ aut odio æstuante, quod clarè nobis ob oculos ponit Caini historia: nimirum quia, ut Seneca etiam vidit, non in victimis, licet opimæ sint aurorque præfulgeant, Dei sit honos, sed in pia ac recta voluntate venerantium. Plato Alcibiade secundo, Δεινὸν εἶναι εἰ πρὸς τὰ δῶρα καὶ τὰς θυσίας ἀποβλέψουσιν ἡμῶν οἱ θεοὶ, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν ψυχὴν, ἂν τις ὅσιος καὶ δίκαιος ὦν τυγχάνῃ [Durum sit si ad dona & sacrificia nostra respiciant dii, & non ad animum, nempe si quis sit pius ac justus], Philo De victimis, Βέλεται αὐτὰς ἀναδιδάξαι διὰ συμβόλων, ὅποτε προέρχονται εἰς βωμὸς, ἢ εὐχόμενοι ἢ εὐχαριστήσαντες, μηδὲν ἀρρώσημα ἢ πάθος ἐπιφέρεισθαι τῇ ψυχῇ [Vult eos docere per signa, ubi ad aras accederent, precum aut gratiarum causâ, ne quid labis aut morbi in animo secum ferrent]. At contra Legisperiti & Pharisei sacrificia & dona Templo oblata valere putabant ad expiationem omnium culparum quas Iudices non puniunt, etiam citra animi emendationem.

ὁ ἀδελφός [frater tuus] Id est alter, ut modò dictum est.

ἔχει τι κατὰ σέ. habet aliquid adversum te] Id est, habet quod de te queri posset. Ita enim locutio eadem sumitur Apoc. ii, 4, 12, 20. pro quo Paulus dicit μομφὴν πρὸς τινὰ ἔχειν [querelam adversus aliquem habere] Col. iii, 13. Videntur mihi hæc cum præcedentibus hoc modo cohærere: Cum jam intellexeritis quantopere Deo displiceat irascendi & convitiandi libido, primum quidem fuit ab omni tali delicto diligenter sibi cavere; Quod si quid tamen per humanam infirmitatem tale tibi evenierit, superest πλὴν ὁ δεύτερος [altera navigatio], nempe ut celeri pœnitentia id ipsum eluas. Id fiet si qui prior offendisti prior quoque in eas pacis viam: & id quidem properiter adeò, ut nihil sit, quantumvis speciosum, quod ei curæ prævertendum putes.

24. διαλλάγηθι, reconciliator] Non est semper διαλλάγηναι, quod vult Scholiastes ad Thucydidem, τὸ δι' αὐτῶ τῶ ἐχθροῦ παρακληθῆναι καὶ φιλιωθῆναι αὐτῷ [ab ipso inimico invitari & sic amicum ei fieri]. Nam & hic ei tribuitur qui de restituenda amicitia sollicitus est, quomodo & καταλλάττεσθαι θεοῖς [cum dis redire in gratiam]. Etiam Latini utrovis sensu dicunt redire in gratiam. Sensus autem est, dandam operam ut cum eo quem atrociori vultu aut facto offendimus, redeamus in gratiam: id autem fieri solet testando nolle nos factum, quod Latini vocant satisfacere.

Eventus enim non semper in nostra est manu. Sed ut hic eum qui læsit ad quærendam pacem Christus excitat, ita apud Marcum xi, 25. eum qui læsus est monet, ne difficilem se præbeat ad condonandam injuriam; quod dilucidè explicat Paulus Colossensium iii, 13.

ἐλθὼν, veniens] Παρέλκει [abundat] hæc vox, ut apud Diphilum ἄρπαζ' ἀπελθὼν [faceffe hinc abiens], & in his libris sæpe.

πρόσφερε τὸ δῶρον [offer munus tuum] Id est, consumma oblationem, munus imponendo altari. antè enim dixerat, relinque munus pro altari.

25. ἴσθι ἐννοῶν, esto consentiens] Planè idem est quod antè dictum erat διαλλάγηθι. Est sententia frequens apud Thalmudicos אנב ארחך לבעל רבך אמתך [Dum es in via obedito inimico tuo]. Errant autem qui hæc trahunt ad ἀλλογορίας [sensūs inversiones] obscuriores, cum hæc dicta Christi sint admodum popularia. Tantum id notandum est, ex eo quod inter homines fieri videmus, doceri nos conjecturam capiendam quid à Deo sit expectandum, quod apertè indicat Lucas xii, 58. Inter homines benignioribus conditionibus depaciscitur qui cedit in tempore. At qui pertinaciter iudicio contendit, is in solidum condemnatur, & sine gratia cogitur iudicatum facere. Sic & apud Deum, in quem præcipuè delinquant etiam quorum injuria directè hominem alterum petit, matura pœnitentia veniam impetrat, dilata severitatem provocat. Hæc sine dubio verborum sententia; sed quia satis manifestum est quò tendat comparatio, ideo hic, ut alibi sæpe, ἀνταπόδοσις [quod respondet] subticetur. Cæterum non alienum fortè ab hoc loco est quod ex libro Tanaith discimus, Hebræis creditum à mortuis accusari apud Deum vivos eos quibus in hac vita conciliati non fuere.

ὁ κριτὴς σε παραδῶ τῷ ὑπηρέτῃ, Index tradat te ministro] τῷ πράκτορι [exactori] Lucas xii, 58. In Hebræo fuerit שולח Latinè dicendum est viatori. Ita enim in Iure Romano appellantur exsecutores litium, ut explicat ipse Tribonianus Institutionibus de Actionibus, § Tripli. Græci Iurisconsulti vocant ἐκδιδάσας. Est autem vocis παραδιδόναι [tradere] usus valde similis apud Aristiden Pro arte oratoria, Ο μὲν γὰρ ἐλέγχε τὰ ἀδικήματα ῥήτωρ καὶ παραδίδωσι τῷ δικαστῇ ὁ δ' ἀκέσας καὶ μαθὼν παραδίδωσιν αὐτὸν ὑπηρεταῖς [Orator patefacit crimina, traditque Iudici; Index autem, ubi ea audit ac didicit tradit hominem ministris].

εἰς φυλακὴν βληθήσῃ in carcerem mittaris] Hinc apparet apud Iudæos, itidem ut apud Græcos Romanosque, solitos fuisse in carcerem conjici, qui se ære alieno non exsolvebant. Vide L. i. C. Qui bonis cedere possint. Adde quod infra est xviii, 29.

26. κοδράντην, quadrantem] Quadrans minimum in nummorum genere. Plutarchus Cicerone, τὸ λεπτότατον τῶ χαλκοῦ νομίσματι καδράντην ἐκάλεον [Minimum in nummis æreis quadrantem vocabant]. Juvenalis,

———— Pieriâ quadrans tibi nullus in arca.
Hinc meretrix quadrantaria. Apud Horatium,
———— & qui nondum ære lavantur,
tanti enim plebeji lavabantur in balneis.

27. Οὐ μοι.

27. Οὐ μοιχεύσεις: *Non mœchaberis* [הִנָּח אֶל, quod Hebræi plerique explicant de concubitu cum femina nupta, de quo agitur Deut. xxi 1, 22. Abenezras putat latius protendendam significationem ad omnem Venerem non conjugalem. Et sanè sicut πορνεία [fornicatio] interdum μοιχείαν [adulterium] significat, ut infra versu 32. & xix, 9, ita novum non est μοιχείαν [adulterium] dici quæ πορνεία [fornicatio] propriè diceretur. Ita Danaen Iupiter dicitur μοιχεύσαι [adulterasse] apud Lucianum, & Ovidius Medeam vocat adulteram virginem. Fuit autem in Iudaico populo etiam πορνεία [fornicatio] hætenus vetita, quod neque meretriciam vitam agere puellæ permittebatur, & qui innuptam stupraverat, ducere eam, aut si parentes nollent dotare cogebatur; & quæ polluto corpore nupserat, aut sponsa cum esset alteri se substraverat, lapidationis pœnam subibat: quæ omnia videre est Deuteronomii xxi 1. Et hoc est quo nomine Legis Hebraicæ puritatem eximiam prædicat Origenes, Θαυμαστὸν ὅτι καὶ τὰ τῶν νεῶν ὑπεκκαύματα τὰς ἐταίρας ἀναίρεισθαι ἀπὸ τῆς πολιτείας αὐτῶν [Admirandum hoc est quod incitamenta juvenum, scorta, ex ipsorum republica aberant]. Et Philo, cujus ad hanc rem insignis est locus De vita Iosephi, τοῖς δὲ ἄλλοις ἐφέται μετὰ τὴν τεσσαρεσκαίδεκάτην ἡλικίαν ὄρναις καὶ χαμαιτύποις καὶ ταῖς ὅσαι μισθαρνεύουσιν ἐπὶ τῷ σώματι μετὰ πολλὰς ἀδείας χρῆσθαι παρ' ἡμῖν ὅτι ἐταίρα ἐξέσιν, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐταίρῃς ὥρισται δίκη θανάτου· πρὸ δὲ συνόδων νομίμων ὁμιλίαν ἑτέρας γυναῖκας ἐκ ἴσμεν, ἀλλ' ἀγνοοῦν γάμων ἀγναῖς παρθένοις προσερχόμεθα, προτεθειμένοι τέλει καὶ ἡδονῇ, ἀλλὰ γνησίων παιδων σποράν [Aliis permittitur post annos quatuordecim cellulariis & fornicariis, aliisque feminis quæstum corpore facientibus impune uti; at apud nos ne amicâ quidem uti licet: sed contra feminam talem mortis pœna constituta est. Ante igitur legitimum thalamium nullius feminae habemus notitiam, sed puri cum virginibus puris nuptias auspicamur, propositam in eo habentes non voluptatem, sed liberum sationem]. Verumtamen servanda potius videtur vocis proprietas, quæ solet μοιχείαν ἀπὸ τῆς πορνείας [adulterium à fornicatione] discernere, ut apparet infra xv, 19. Galat. v, 19. Hebr. xi 11, 4. quomodo & Hebræi discernunt הִנָּח & הִנָּח, ut videre est Osee i v, 14. quia in Decalogo non omnia delicta, ne ea quidem quæ Lege Civili puniuntur, comprehensa sunt, sed ea duntaxat quæ in quoque genere summam habent atrocitatem; neque enim vulnerationis fit mentio sed homicidii; neque omnis lucri cum jactura alterius, sed furti; neque omnis perfidiæ, sed falsi testimonii. Accedit huc quod Iudæorum haud pauci ita Legem de meretricatu interpretabantur, ut censerent id vitæ genus puellis Hebræis interdictum, non etiam vetitum ne peregrinæ in populo habitantes, sed à Iudaismo alienæ, quæstum corpore facere sinnerentur; imò & cum bello capta primum concubitum censent impune habitum; neque vero virili sexui legem positam existimabant: nimirum, ut in Comœdia est, non esse flagitium scortari hominem adolescentulum; ex Catonis etiam sententia,

*Nam simulac venas inflavit dira libido
Huc juvenes æquum est descendere.*

Hæc opinio cum moribus etiam invaluisse (nam & coram Solomone judicio se stitisse ejus quæstus feminas legimus) factum inde est ut הִנָּח, quod peregrinam significat, ad meretricem denotandam usurparetur, ut Prov. v, 3. Sic & veteri jure Attico, quod ex Hebræo derivatum diximus, nulli civi Atticæ prostare licebat: & si quis virginem Atticam vitiaisset ducere eam cogebatur, ut Comœdiæ etiam nos docent. Neque tamen meretrices deerant, quas propterea similiter, ut Hebræi, appellabant ξένας· quod secutus est & Terentius, cum peregrinam Andriam dixit. Sed quod de aliis rebus jam antè diximus, etiam hic repetendum est, non omnino fuisse excusandam hanc Iudæorum sibi blandientium supinitatem. Satis enim constare ipsis poterat, multa Deo non placere quæ tamen erant extra Legum pœnam. Instituerat Deus nuptias liberum quærendum & honestè educandum gratiâ. Non poterat cum eo instituto non pugnare concubitus qui & à matrimonio arcet, & sui natura efficit ut aut proles incerti sit patris, aut certè non ita uti par est communi parentum studio educetur. Apparet enim causam vetandi fuisse ipsam facti turpitudinem. Merito igitur Apostolus Paulus stragem illam tot millium, cujus mentio est Numerorum xxv. evenisse refert ob crimen πορνείας [fornicationis], i Cor. x, 8. scilicet id vel solum, etiam si falsorum Deorum cultus non accessisset, satis dignum eo supplicio meritum existimans. Neque sanè debebant Iudæi Lege adjuti nescire quod multos in Gentibus sola ratio ac recta institutio docuerat. Iob suam non à nuptis tantum sed & ab innuptis abstinentiam prædicat. Epictetus jubet καθαρεύειν τὴν ἀφροδίτην πρὶν τὴν γάμω [abstinere à Venere ante nuptias], idemque aliquot argumentis probat Dion Chrysostomus. Sed imprimis præclara sunt ista Musonii, Ὅσαι συμπλοκαὶ μοιχείας ἐκτὸς ἔσθαι πρὸς θηλείας εἰσιν, ἐξεργημένα τὴν γένεσθαι κατὰ νόμον, καὶ αὐταὶ πᾶσαι αἰχραὶ πρᾶττονται γὰρ δι' ἀκολασίαν, ὥς μετὰ γε σωφροσύνης ἐκ τῶν ἐταίρων πλεσιάζειν ὑπομένει τις ἢ τὴν ἐλευθέρῃ γάμω χωρὶς, ἢ τε, μὰ Δία, θεραπεύει τῇ αὐτῇ τὸ γὰρ μὴ νόμιμον μὴτ' εὐπρεπὲς τὴν συνουσίαν τούτων, αἰσχρὸν ὅτι ὁνειδὲται μέγα τοῖς θηρωμένοις αὐλαῖς [Quicunque sunt extra adulterium cum femina congressus, idè quod non secundum legem fiunt, turpes sunt: fiunt enim ob intemperantiam, cum verecundia enim nemo possit ad amicam accedere, sive ea libera innupta sit, sive ipsius ancilla. Quod enim in tali concubitu lege vacat, vacat etiam honestate: idè quod dedecus & probum adfert se quærentibus]. Eiusdem hoc, Χρὴ ὅτι τὰς μὴ τευφῶντας, ἢ μὴ κακὰς μίνα μὲν ἀφροδίτῃ νομίζεν δίκαια τὰ ἐν γάμω, καὶ ἐπὶ γενέσθαι παίδων [Oportet eos qui nec delicati sunt, nec mali, solum justam censere Venerem in matrimonio]. Charond. verò, Γυναῖκα ὅτι κατὰ νόμον ἕκαστος ἐργέτω, καὶ ἐκ ταύτης τεκνοποιεῖσθαι, εἰς ἄλλο ὅτι μὴδὲν ποιεῖσθαι τέκνων τὴν αὐτὴν σποράν μὴδὲ τὸ φύσθαι καὶ νόμῳ τίμιον ἀνδρὶ ἀναλίσκω, καὶ ὑβρίζω· ἢ γὰρ φύσις τεκνοποιίας ἐνεκεν, ἐκ ἀκολασίας ἐπαίησε τὴν σποράν [Feminam legitime ductam quisque amet & ex ea liberos quærat, aliò autem ne projiciat id quod ferendæ proli datum est; neque id quod naturâ & lege pretiosum est inique prodigat & contumeliâ afficiat: natura enim jobolis non intemperantiæ causâ semen dedit]. Porphyrius de non

non esu Animantium IV. Επει δὲ ἑταίραις ὁμιλεῖν ἀπαγορεύει τοῖς πολλοῖς (nempe ὁ νόμος ὁ πολιτικός), ἀλλὰ καὶ παρατρίβειν τὰς ἑταίρας τὸ μίσθωμα ἐπονείδισον ἡγείται τοῖς μετρίοις ἀνδράσι καὶ αἰσχρὰν τὴν πρὸς ταύτας ὁμιλίαν [Lex enim Civilis ad amicas accedere non vetat; sed cum tales prostare faciat, tamen honestis viris indignum judicat ex lupanari quaestum & turpem talem concubitus]. Hæc naturalis suggestio obstat quò minus vaga Venus uno impetu aut etiam sine discrimine pudoris septa perrumperet. Est enim memoria non indignum quod ea de re Chrysippus prodidit, Πρῶτον μὲν ἔξω πόλεως καὶ προσωπεῖα περιέκλειναι αἱ ἑταῖραι ἐξεμίθων ἑαυτὰς τοῖς βυλομένοις· εἰδὲ ὕστερον καταφρονήσασαι ἀπὸθεντο τὰ προσωπεῖα, καὶ ὑπὸ τῶ νόμων μὴ ἐπιτρέπομεναι εἰσιέναι εἰς τὰς πόλεις, ἔξω ἦσαν αὐτῶν [Primum meretrices extra urbes & personas sibi imponentes volentibus sui faciebant copiam; postea in verecundiores abjecere personas: attamen Legibus non sinentibus eas in urbes ingredi, extra eas se tenebant]. quæ verba eò libentiùs refero, quia quod dicit antiquitus meretrices non in urbibus sed in agro (moris cujus vestigia etiam apud ipsos Peruanos & Tartaros reperta sunt) neque aperto sed obtecto vultu prostitisse, verissimum esse ex ipsius Mosis narratione apparet, Genes. xxxviii, 14. Apud Romanos qui virginem ingenuam stuprasset pœna capitali afficiebatur. Neque meretricia vita permittebatur nisi eam vitam professis, quas Leges existimabant, ut inquit Tacitus, satis ipso pudore cruciari. Quare quod ad Iudæac Thamaris historiam Hebræi notant, scorti usum ante Legem permissum fuisse, concedi potest si de impunitate est quaestio; non item si de eo agitur quod sine turpitudine fieri potuit. Atque adeò etiam primum cum bello capta congressum illicitum censuit Rabbinus Iohannes Maimonidæ memoratus. Gerundensis verò & alii censent dissimulatum magis quàm probatum. In libro qui inscribitur Constitutiones Clementis refertur decretum Apostolicum quod exstat Actorum xv hisce verbis, ἐπισεῖλαι αὐτοῖς τὴν ἀπέχεσθαι ἀπὸ τῶ ἀλισγημάτων τῶ ἐθνῶν, εἰδωλοθύτων καὶ αἱμαλῶν καὶ πονικῶν καὶ πορνείας, ἀπερὶ καὶ τοῖς πάλαι ἐνενομοθέτητο τοῖς πρὸ τῶ νόμου φυσικοῖς, Ἐνώς, Ἐνώχ, Νῶε, Μελχισεδεκ, Ιωβ καὶ ἕτις τοῖς τῶ ἐγγενὲς [mandare eis ut abstineant à Gentium inquinamentis, immolatiis & sanguine & fornicatione: quæ præcepta data fuerant etiam illis qui ante Legem, Naturæ Iure vixerunt, Eno, Enocho, Noe, Melchisedeco, Iobo, & si qui alii tales]. Adde quæ dicuntur infra xv, 19.

28. ὅτι πᾶς ὁ βλέπων, quia omnis qui viderit] Quia nimirum

— oculi sunt in amore duces,

ut ille ait; aut ut Plato loquitur ἀρχὴ τῆ ἐρωτὸς ὁρασις [principium amoris dat aspectus]. Apud alium est, Ἡ ἐπιθυμία διὰ τῶ ὀφθαλμῶν ἐρχεται [Cupido per oculos intrat]: quod ipsum exsequitur Platonem sequens Plutarchus Symposiacôn III, 6. Bene Salvianus dixit fenestras quodammodo esse nostrarum mentium lumen oculorum, & omnes cupiditates in cor per oculos, quasi per naturales cuniculos intrare. Hinc oculi pleni adulterii apud Petrum II Epist. II, 14. Tertullianus De Pudicitia, Carnem spiritu librare, animum fide moderari, oculum metu temperare Christiani est.

Γυναῖκα, mulierem] Potest de quavis mulieri sumi,

ta ut quod sequitur μοιχᾶται [mœchatur] sumatur laxius: atque adeò vetetur hic etiam τῆς πορνείας [fornicationis] profusio. Simplicius tamen est ut γυναῖκα [mulierem] intelligamus τὴν γαμετὴν [nuptam], quomodo sæpe ea vox sumitur, ut & Latina mulieris: non quòd non etiam τὴν πορνείαν [fornicationem], quippe etiam Iudæis non probatam, vehementer improbet Christus, sed quòd in eodem peccandi genere intraque easdem personas maluerit consistere, quòd apertior esset actuum internorum atque externorum comparatio.

Πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς, ad conspiciendum eam] Hoc est propriè quod dicit Iob xxxi, 7. Si animus oculos est insecutus. Hebræi posteriores id vocant פורקן מן עיניו in pascere oculos illicito spectaculo: ὁρᾶν ἀκολάσως [adspicere intemperanter] Chrysostomus VIII ad Roman. Apparet ergo à Christo eum hic notari qui impuro amoris animum mancipans vulnus suum fovet adspectu. Petulcos impudicorum hominum intuitus hic notari ait Salvianus. Tertullianus, de Velandis Virginibus, Christianus salvis oculis feminam videt, animo adversus libidinem cæcus est. Quintilianus pater, Tu alienam matronam aliter quàm Leges permittunt adspexisti. Lactantius libro VI, cap. 23. Non tantum adulterium esse vitandum præcipit Deus, sed etiam cogitationem, ne quis adspiciat alienam & animo concupiscat. Quamvis autem τὸ ἐπιθυμῆν [concupiscere] soleat & in bonam partem accipi, hic tamen ut multis aliis in locis in vitio ponitur, ut cupere apud Afranium, Amabit sapiens, cupient ceteri. Iustinus τὸ ἐπιθυμῆν exponit τῆς ὁρᾶς ἀναθυμίαςιν [appetitus exhalationem]. Idem ad Zenon. Πάσης ἐν ἐπιθυμίας καὶ ὁρᾶς σαρκικῆς ἐκτὸς δεῖ εἶναι τὸν πιστὸν [Debet ergò vir fidelis esse extra omnem concupiscentiam & appetitum carnalem]. Clemens paulò subtilius. Εὰν εἰς κάλλος σώματος βλέψῃ τις, ὁ λόγος φησὶ, καὶ αὐτὸς ἢ σὰρξ εἶναι καὶ ἐπιθυμίαν δόξῃ καλὴν, σαρκικῶς ἰδὼν καὶ ἀμαρτηλικῶς, δὲ ὃ τεθαύμακεν, κρίνεται [Si ad formam corporis quis respexerit, ait Sermo, & ei caro pulchra visa fuerit secundum concupiscentiam carnaliter; quia vitiosè adspexit, per id ipsum quod contemplatus est damnatur]. Athenagoras, Ἡμεῖς δὲ τοσούτων ἀδιαφοροὶ εἶναι ἀπέχομεν ὥς μηδὲ ἰδεῖν ἡμῖν πρὸς ἐπιθυμίας ἐξείναι [Nos tantum abest ut talia ponamus in rebus mediis, ut ne adspicere quidem ad concupiscentiam nobis liceat]. Posset & ἐπιθυμῆσαι hic interpretari sollicitare, quomodo & תורה Hebraicum sumi solet. Sic in Canone IV Synodi Neocæsariensis, εὰν πρόβηται τις ἐπιθυμῆσαι γυναῖκος, συγκαθευδῆσαι μετ' αὐτῆς [siquis proposuerit sollicitare feminam ad concubitus].

ἤδη ἐμείχευσεν αὐτὴν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς. jam mœchatus est eam in corde suo] Homines qui de animo nisi ex signis exterioribus judicare non possunt, delicti nomen actui ultimo imponunt. Et tamen ipsi Iurisperiti fatentur animum distinguere maleficia. Itaque si telum manu fugit, qui hominem occidit homicida non est: Contra Romanis Legibus etiam is homicida est qui hominis occidendi causâ cum telo ambulavit, quod & ad Mosis Legem trahit Philo, Καὶ εἰ ἐξ ἐνέδρας μὲν τοῖς ἐπιχειρήσας ἀνελεῖν τινα, μὴ δυνήσῃ κτεῖναι, τῇ τ' ἀνδροφόνων εἰδὲν ἥττον ὑποχρεῖται δίκη κατέστηκεν, ὡς ὁ γραφεὶς περὶ τέτων δηλοῖ νόμος· εἰάν

εάν γάρ φησι τις ἐπιβῆται τῷ πλῆσιον, ἀποκτεῖναι αὐτὸν δόλῳ, ἢ καὶ ἀφύγῃ ἐπὶ τῷ θυσιαστηρίῳ, λήψῃ αὐτὸν θανάτωσαν. καὶ τοι ἐπιτίθεται μόνον, ἢ ἀνέγκην, ἀλλ' ἴσον ἡγήσατο ἀδίκημα τῷ κτεῖναι τὸ βλεῦσαι τὸν φόνον [Si quis ex insidiis conatus aliquem interficere, non potuerit, is nihilominus homicidarum pœnæ subjacet, ut ostendit de eo scripta lex: Siquis, inquit, insidiatus sit proximo, ut eum dolo necet, & profugiat ad altare, capies eum ut occidas. Atqui insidiatus est, non occidit; sed par judicavit crimen hoc egisse ut occideret, & occidisse]. Ostendunt nimirum Leges quid cupiant; sed quod cupiunt plenè præstare non possunt. Bene Tertul-
 lianus, *Mediocritas humana de factis solum judicat, quia voluntatis latebris par non est.* Latro est, inquit Seneca, etiam antequam inquinet manus. Exercetur atque aperitur opere nequitia non incipit. Ejusdem est, *Fecit quisque quantum voluit.* Aristophanes, δύνатаι ἄνθρωπος τῷ δρᾶν τὸ κακόν [Par est facere & voluisse malum]. Apud Deum mentium exploratorem, qui voluit scelus is fecit. Vide apud Herodotum de Glauco hi-
 storiam, quæ & apud Iuvenalem exstat cum hoc epiphonemate,

Has patitur pœnas peccandi sola voluntas.

Ejusdem est,

*Nam scelus intra se tacitum qui cogitat illum,
 Facti crimen habet.*

In ipso hoc adulterii crimine verum hoc esse vidit magister nequitiae, planè idem de muliere dicens quod hic de viro dicitur:

Siqua metu demto casta est, ea denique casta est.

Quæ quia non liceat non facit, illa facit.

Vt jam servaris bene corpus adultera mens est:

Omnibus exclusis intus adulter erit.

Quod imitatus Lactantius dixit, *adulteram fieri mentem, si vel imaginem voluptatis sibi ipsa depinxerit.* Seneca, *Non immerito in numerum peccantium refertur qui pudicitiam timori præstitit, non sibi.* Pa-
 ter Seneca, *Incesta est etiam sine stupro, quæ cupit stu-
 prum.* Præcipuè autem hoc dictum Christi locum habere post τὴν συγκατάθεσιν [consensionem] pruden-
 ter vidit Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, cujus hæc sunt verba, Οὐτε εἰ ἡ γνώσις ἐξυπνίσθη τῷ ἐπιθυμίας πάθῳ, ἐστὶν ὅπως πόρνη ἐστὶν. εἰ γὰρ ἡ συγκατά-
 τίθηται τῷ πάθῳ ἢ προαίρεσις, τότε ἐστὶν πόρνη ἢ κατὰ τὴν προαίρεσιν ἢ κατὰ τὴν διάθεσιν [Si notitia excitaverit cupiendi affectum, non utique erit scortator; at si voluntas affe-
 ctui consenserit, tunc erit talis aut actu aut animi propo-
 sito]. Tertullianus de Pœnitentia, *Voluntas facti ori-
 go est, quæ ne tunc quidem liberatur, cum aliqua diffi-
 cultas perpetrationem ejus intercepit: ipsa enim sibi im-
 putatur, nec excusari poterit per illam perficiendi infeli-
 citatem, operata quod suum fuerat.* Pertinet huc quod Iudæi olim dixerunt teste libro Alcah Rochel, *Messiam ablaturum ab homine משיח יצא מן העולם* malum fomen-
 tum, τὴν ἐπιθυμίαν [cupiditatem].

29. Ei ὃ ὁφθαλμός σου ὁ δεξιός, *Quod si oculus tuus dexter* In hunc quoque locum, ni valde animi fal-
 lor, multa congeruntur subtiliora quàm ferat sermo-
 nis popularitas. Mihi tum illud ei ὃ, tum quòd hæc
 verba non præceptorum congeriem sequuntur, sed
 indivulsâ continentia annectuntur ei quod de adul-
 teris amoribus dictum est, præterea verò repetitum
 oculi nomen quod paulò ante præcesserat, planum

facere videntur hujus sententiæ, quamvis ejus vis la-
 tius se porrigat, occasionem natam ex his quæ dicta
 erant commate antecedente, ita ut ad tacitam
 quandam objectionem responderetur, argumento
 ab eo quod majus est ducto hunc in modum. Dicat
 fortè aliquis hæc audiens, *Feminæ præsertim formo-
 siores sunt ἀλγυδόνες ὁφθαλμῶν [dolores oculorum],*
 quod de Perficis dici solebat; & naturâ ita est com-
 paratum ut difficile sit non amare quod pulchrum
 est: Quapropter

casso saltem delectamine

Amare liceat si potiri non licet.

Respondetur ex duobus incommodis eligendum
 esse id quod est minus; nempe ut modò citatus Poë-
 ta hoc argumentum ex prudentiæ non ex pietatis
 præscripto tractans dixerat,

Dura aliquis præcepta vocet mea: dura fatemur

Esse, sed ut valeas multa dolenda feres.

Si gangræna aut morbus similis partem corporis
 quamvis caram occupasset, æquum esset ut patere-
 ris eam præcidi potius quam proserpens malum toti
 corpori exitium crearet; ut apud Plutarchum est,
 Καὶ τὸ πόδα καὶ τὴν χεῖρα ὁ γεννήσας ἐποίησεν· ἀλλ' ὅταν
 σαπῇ, μισθὸν δίδωσι τῷ ἀποκόπτοντι [Pater & pedem &
 manum filii effecit; sed si ea putuerint, dat ultro abscin-
 denti mercedem]. quantò justius id faciendum esset
 ubi æterna animi corporisque perniciēs imminet ni
 antevertas. Simili ferme modo argumentatur idem
 ille quem dixi,

Vt corpus redimas ferrum patieris & ignes,

Arida nec sitiens ora levabis aquâ.

Vt valeas animo quicquam tolerare negabis?

Subticetur autem id quod ab auditore facile supple-
 ri potest in hunc sensum. Atqui cum majus sit pe-
 riculum quod tibi monstro quàm hujus vitæ mor-
 talis jactura, minus tamen est quo vitari id pericu-
 lum potest. Deberes, si aliter te servare non posses,
 vel oculum tibi eruere; at mihi satis est si eum à
 vultu illecebroso avertas: manum deberes tibi præ-
 cidere; ego nihil amplius postulo quàm ut eam ar-
 ceas ab impudicis contrectationibus. Eorum quī
 pedem sibi abscindi passi sunt habemus exempla;
 mihi sufficit ut aliò quàm ubi mali fomenta sunt
 gressum dirigas:

Perfer & invitos currere coge pedes.

Non dissimile est dictum apud Senecam, *Projice
 quæcumque cor tuum laniant, quæ si aliter extrahi ne-
 quirent, cor ipsum cum illis evellendum erat.* Sensus
 hic ipse quem dicimus latè fusèque tractatus exstat
 apud Porphyrium libro primo circa finem De absti-
 nentia ab animalibus. Ostendit enim & ille, cum
 corporis servandi causâ tam dura patiamur, multò
 majora patienda ut divina immortalitas animis pa-
 retur; & hanc tamen plerumque minoris constare,
 nempe voluptatum abscissione. Philo, Εὖ καὶ
 λαλῶν αἰσθητὴς αὐτῷ καὶ μέλλῃς πάλαιεν περὶ αὐτὸ,
 φύγε λαθὼν ἀπὸ τῆς φαντασίας αὐτῆς [Si conspectâ
 pulchritudine ab ea captus sis & inde labi pericliteris,
 clam fuge ab ista imagine]. In hac circumlocatione
 Pedum quoque memini, quia & eorum fit mentio
 infra xviii, 8. & Marci ix, 45. quibus in locis id
 quod hic occasione ejus affectus qui solet esse im-
 potentissimus dictum erat, generaliter omnibus
 vitis

vitiis aptatur. Est enim eadem ratio. Hinc Iob cap. xxxi. de fuga tam iniustitiæ quàm obscœni amoris agens ait, *fedus se cum oculis pepigisse, manibus nihil adhæsisse iniqui, pedem suum non festinavisse ad dolum*. Summa igitur huius præcepti est, Vitanda pravarum cupiditatum alimenta. Cupiditas enim actum parturiens, si eum eniti prohibeatur, abortum faciens, ipsa quoque interit. Neque verò dubito quin & hoc Christus, minimè novandi cupidus, sumserit ex veterum Hebræorum præceptis, unde & Philo hæc hausit, *Διὸ περ ἐλέσθαι ἂν μὲν δοκῶσιν οἱ μὴ τελείως ἀπαιδεύτοι πεπηρωῖσθαι μάλλον ἢ τὰ μὴ προσήκοντ' ὄρεσθαι, κεκωφᾶσθαι μάλλον ἢ βλαβερῶν αἰκῆν λόγων, ἢ ἐκτελμῆσθαι γλώττιαν ὑπὲρ τῆς μηδὲν τ' ἀρρήτων, ἐκλαλῆσαι* [Ideoque homines non planè impetiti, potius optabant excæcari quàm illicita cernere, potius obsurdescere quàm noxios audire sermones, & linguam excindi quàm dicere non dicenda], & quæ sequuntur. Chrysostomus de Ieiunio sermone secundo, præceptum hoc Christi, quod durum videtur, ait esse mitissimum: Durum futurum fuisse, si iussisset nos adesse feminis, eas adspectare & abstinere: Adde si id præcepisset quod Xenocratem præstitisse narrat Valerius Maximus.

ὁ δεξιὸς, *dexter*] Id est, *κἂν ὁ δεξιὸς* [quamvis dexter] quod ideo dictum quia, ut ait Aristoteles, φύσις βέλτιον τὸ δεξιὸν τῶ ἀριστερῷ [naturâ dextrum sinistro melius].

σκανδαλίζε σε, *scandalizat te*] *לך וק*, ut loquuntur Prophetæ. Nam quod inde venit *שקם* *σκάνδαλον* vertunt Lxx Psalmo Lxix, 23. cvi, 36. cxl, 6. quos sequitur Paulus Romanorum xi, 9. Et certè respondet primitiva significatio. Nam *σκανδάλῃθρον* apud Aristophanem interpretes exponit τὸ ἐν τῇ παγίδι ἐπικαμπὲς ξύλον [obliquum in pedica lignum], Pollux τὸ ἐν ταῖς μυχγαῖς ἐνιστάμενον πατάλιον [stantem in muscipulis paxillum]. Idem autem esse *σκάνδαλον* docet nos Hesychius. Sed & *σκώλη* nomine res eadem significatur, qua voce *שקם* interdum transferunt Lxx interpretes. Per translationem designat hæc vox omne id quod exitii causam præbet, ut Psalmo cxl, 6. *ἐχόμενα τρεῖς σκάνδαλα ἔθεντό μοι* [iuxta iter scandalum posuerunt mihi], quo sensu reperitur & in libro Iudith v, 22. & xii, 2. Ac proinde etiam id quo quis ad delinquendum iacitatur, uti Deuteronomii vii, 16. & passim apud Novi Federis Scriptores. Sensem affinem, quanquam aliunde ducta similitudine, habet vox *לשכח*, quod propriè est *πρόσκομμα* [offendiculum], cuius vocis additamento vocem *σκάνδαλον* interpretatur Paulus Romanorum xiv, 13. Quare mirum non est quòd Syrus hic *σκάνδαλον* vertit *לשכח*, cum & Lxx *לשכח* verterint *σκάνδαλον*, Levitici xix, 14. Id ipsum *offensam* dixit Seneca, *Per huiusmodi*, inquiens, *offensas emetiendum est confragosum hoc iter*.

βάλε ἀπὸ σὲ, *projice abs te*] *Projice*. quo verbo Latini quoque rei contemptum indicant.

συμφέρει γὰρ σοι, *expedit enim tibi*] *Ἀγαθὸν γὰρ ἀντὶ μείζονος κακῆς ἐλάττω* [bonum enim est minoris mali sumtio pro maiori], ut inquit Aristoteles Rhetoricorum i, cap. vi.

καὶ μὴ, *& non*] Hebraismus *וְלֹא*, quod valet ne.

Quare ita optimè verteris, *Expedit enim tibi unum membrorum tibi perire ne totum corpus projiciatur in gehennam*.

γέενναν. *gehennam*] Vox ista quæ modò comparatè supplicia alterius seculi figurabat, nunc translate eadem notat. Et Matthæus quidem nihil ultra addidit, quippe Palæstinæ habitatoribus scribens, apud quos pridem vox ista eum sensum acceperat: ut ex veterum Hebræorum libris apparet. Marcus 10 verò, ut & qui ei vocabulo minùs sueti erant vim ejus intelligerent, apposuit *ὡς τὸ ἄσβεστον* [ignem inextinguibilem]. Ponitur autem in his libris ubique pro suppliciis post Resurrectionem, non pro statu qui mortem & resurrectionem intercedit.

31. Εἰρήνη, *Dictum est autem*] Nimirum à Mose, jussu Divino, non privato Mosis consilio, quod sensit Origenes & eum secutus Ambrosius; quem errorem in Ptolemæo quodam graviter accusat Epiphanius: nisi hoc potius sensisse putemus Origenem & Ambrosium, à Mose hæc & alia quædam huius generis pro prudentia sua excogitata & relata ad Deum, qui ea deinde ut isti populo & temporibus commoda probaverit. Certè Deuteronom. i, 3. v. i. vi, i. aperte dicitur Moses populo proposuisse ea quæ Deus præceperat: Inde autem ad caput usque de divortio unus est atque continens sermo. Neque verò credibile est Mosem, qui de specie controversa juris hereditatum respondere nihil voluit Deo inconsulto, in re momenti multò majoris quicquam constituisse Dei injussu. Neque movere quemquam in contrariam sententiam debuit, quòd Mose hoc factum ascribit Christus infra xix, 8. Nam passim ea etiam quæ à Deo profecta nemo dubitat, Moses, quippe lectus in eam rem à Deo minister, dixisse ac præcepisse memoratur, ut infra vii, 14. Marci i, 44. vii, 10. Lucæ v, 14.

ὅς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτῆς, *quicumque dimiserit uxorem suam*] Nam maritis id jus concessum, non vicissim mulieribus, ut apud Romanos. Prima enim apud Iudæos Salome Costobari uxor contra antiquos mores eam licentiam usurpavit, teste Iosepho. Differentia hæc originem habuit ex jure maritali. Nam uxores jure Hebræo in manu erant conjugis, ut multis indiciis apparet. Rectè autem verteris *ἀπολύσῃ repudiaverit*, quia id actum animi maximè denotat quem testatur libellus, unde sequitur divortium. Neque enim recepit usus, ne Iurisconsultorum quidem, ut divortium post nuptias, repudium tantum ante nuptias dicatur, sed ipsa renuntiatio sive ante nuptias sive post eas ita appellari solet. Cajus Iurisconsultus, *In repudiis autem, id est, in renuntiatione, comprobata hæc sunt verba, Tuas res tibi habeto. Item hæc, Tuas res tibi agito. In sponsalibus quoque discutiendis placuit renuntiationem intervenire oportere, in qua re hæc verba probata sunt, Conditione tua non utar. Paulus, Per calorem misso repudio si brevi reversa est uxor nec divortisse videtur. Iustinus Martyr ad Senatum Romanum, τὸ καλέμενον παρ' ὑμῶν ῥεπάδιον* [id quod à vobis dicitur Repudium], de matrimonio dirimendo agens.

δότω αὐτῇ ἀποσάσιον. *det illi libellum repudii*] Infra, βίβλιον ἀποσάσις. Iosepho γραμματεῖον ἀπολύσεως. *Libellum divortii dare*, dixit Papinianus; *libellum repudii*

repudii tradere, Imperator Diocletianus. Origo nominis ab ἀφίστασθαι, quod est *discedere*. Divortere autem & *discedere* propriè in Latino sermone uxor dicitur quæ sponte sua matrimonium dirimit: Quod Attici vocabant ἀπολείπειν. At feminis Iudæis ut diximus id non licebat. Virorum autem propriè est τὸ ἀποπέμπεσθαι [*dimittere*], qua voce & Iosephus utitur: Hebræis שָׁרַי. Rectè autem libellus divortii aut discessionis dicitur etiam is quo maritus jubet uxorem à se divortere aut discedere. Id autem continebat expressè, continetq; etiamnum hodiè Iudaici libelli formula, quæ talis est, *Mea sponte, nullius coactu te uxorem hæcenus meam dimittere à me, deserere ac repudiare decrevi; jamque adeò te dimitto, desero ac repudio, atque à me ejicio, ut tuæ sis potestatis, tuoque arbitrato ac libitu quò libet discedas: neque id quisquam ullo tempore prohibessit. Atque ita dimissa esto ut cuivis viro nubere tibi liceat.* Veterem esse hanc formulam Iosephus nos docet cum ait. Γυναῖκί ἐδὲ διαχωρισθεῖση καθ' ἐαυτήν ἐξεσιγαμηθῆναι μὴ τῷ πρότερον ἀνδρὶ ἀφίενται [Mulieri verò ne quidem si divorterit suo arbitrato nubere permittitur, sed ita demum si vir suus eam à se dimiserit]. & alibi, λέγει γὰρ ὁ ἄνθρωπος ἐξουσίαν συνοικεῖν ἑτέρῳ [ita enim facultatem accipiet nubendi viro alteri]. Et hinc est quòd hic actus dicitur ἀπόλυσις [*dimissio*]. Domo egredi jussa, inquit Quintilianus; & Iuvenalis,

Collige sarcinulas dicet libertus & exi.

Martialis, *Vxor vade foras.* Titinnius, *adibus facessat.* Varro, *foras betere jussit.* In Epistola Medæ ad Iasonem, *Cede domo.* Sed & ejiciendi verbum, quod Iudæi usurpant, Latinus sermo eodem sensu recepit. Cicero, *Mimam exegit.* Hebræi vox כְּרִיתָהּ שָׁרַי ad verbum si reddas, erit *libellus abscissionis*, id est χωρισμός. Nam & χωρίζεσθαι pro *divortium facere* dixit Paulus I Corinth. VII, 10, 11, 15. Iustinus τὴν συζυγίαν χωρίζεσθαι [*à conjugio abscindi*]. Dissolvere, separare, dirimere matrimonium dicunt Latini Iurisconsulti. Errare autem eos qui putant Iudæis non licuisse uxorem dimittere nisi causâ apud Iudicem probatâ, satis ex hoc loco apparet. Dictum enim esse ait Christus, *Qui uxorem dimissam vult, libellum det repudii.* Dubitationem omnem nobis Iosephus eximit, qui de se agens ita ait, Καθ' ὃν δὴ καιρὸν ἡ τὴν γυναῖκα μὴ ἀρεσκομένη αὐτῆς τοῖς ἡθεσιν ἀπέπεμψάμην [*Quo tempore & uxorem dimisi quòd ejus mores mihi non placerent*]. Verum tamen est hunc actum non minùs quàm hereditatis cessionem atque alios solenniores solitos coram Iudicibus peragi, quod nos Digesta Thalmudica docent: sed erat hoc jurisdictionis voluntariæ, non contentiosæ, quomodo manumissio apud Prætorem Iure Romano. Cognitionem igitur suam Iudex non interponebat, nisi de dote aut donatione propter nuptias controversia inciderat; planè ut & apud Romanos. Nam Romano veteri jure instituta erat de moribus actio, qua victa mulier dotem aut totam aut partem ejus amittebat. Sed & postulare mulier poterat si innocentiae suæ confideret, ut scripto testaretur aut maritus aut Iudices nullius se flagitii compertam. Alioqui quoties, ut Romani loquebantur, bonâ gratiâ fiebat divortium, nullâ opus erat cognitione. Exemplum hujus illustre est apud Iosephum Originum xvii, 1. Ἐν τῷ τῷ ἡ τὴν Αρχελάου θυγατέρα τῷ βασιλεὺς Ηρώδης

ὡς ἡ αὐτῆς πατέρα ἐξέπεμψεν Ἀλεξάνδρῳ συνωκηκῆσαν, ἐκ τῆς αὐτῆς τὴν προῖκα ἀποδῶς, ὥστε ἀμφισβήτημα αὐτοῖς μὴδὲν εἶναι [*Hoc ipso tempore Herodes Regis Archelai filiam Alexandri uxorem ad patrem emisit, de suo dote reddens ne quid esset controversiæ*]. Sed & illos falli apertum est, qui apud Mosén ערוך רב [propter aliquam fedtatem] ad stupri suspicionem trahunt: quanquam ea non nova est sed vetus Sameæ interpretatio, dissentiente Hillele quem Pollionem Iosephus appellat. Nam si Moses in ea duntaxat specie divortium concessisset in qua eam concedit Christus, non diceret Christus, eam concessionem factam ob duritiem Iudæorum contra originale institutum, ad quod ipse nos revocat, infra xix, 8. Marci x, 5. Neque rectè tum dixisset Moses, *Si non sit gratiosa apud eum.* Quid enim id opus dicere de adultera? Ex diversis igitur Scholæ auctoribus nata illa quæstio, *An liceret viro uxorem dimittere κατὰ πᾶσαν αἰτίαν* [*ex quavis causa*], infra xix, 3. Hodie Iudæi neque Sameam sequuntur neque Hillelem. Probant enim divortium non κατὰ πᾶσαν αἰτίαν, ut Hillel, sed ob multas tamen causas ἐκτὸς τῆς πορνείας [*extra stuprum*], quæ enumerantur in Digestis Thalmudicis, & nunc quoque à Magistris anxie expenduntur. At Sameæ sententiam ille sequebatur cujus hoc proverbium exstat de uxore, *Os quod tibi contigit rode.* Huic quæ de vocum istarum explicatione est quæstioni adhæret altera inter Sacrorum librorum interpretes multum agitata, An scilicet jus illud in Deuteronomio constitutum effecerit ut rectè id de quo agitur fieret, an duntaxat ut fieret impunè. Quin Deus potuerit introductum à se matrimonii vinculum relaxare, si vellet; quin etiam potuerit manente vinculo Iudicibus dissimulationem imperare, dubitari non potest: sola ergo voluntatis conjectura est. Mihi id quod posterius dixi vero similis videtur. Primum, quia ob duritiem Iudæorum permissionem hanc factam Christus docet, nimirum ne duriori tractationi aut etiam veneficiis daretur occasio. Ad talem autem finem sufficit sola impunitatis concessio: neque solet malitia hominum privilegiis sublevari. Accedit huc, quòd consuetudo legis interpretes nullam à marito causam diremti matrimonii exegerit. Alioqui enim non potuisset Iosephus Mariam clam dimittere. Potuit igitur maritus dicere quod Romæ dixit Paulus Æmilius, *Sibi optimè notum qua calceus urgeret.* Atqui aut nulla aut levissima de causa uxorem dimittere, ut jam de primæva Dei institutione nihil dicam, vel sola caritatis lex prohibebat, siue uxorem respicias, quæ veluti supplex ad mariti tutelam confugit, siue communes etiam liberos. Non potuit igitur factum quavis ex causa divortium rectum probumque censer. Vnde sequitur permissionem hanc, saltem in nonnullis casibus, à pœna, non à vitio liberasse. Quin ne exemplum quidem ullius laudati viri, qui licere id sibi voluerit, invenitur. Et Romani, cum nulla lex repudium vetaret, annos tamen quingentos & viginti sine exemplo repudii egerunt. Nec quisquam ferme Scriptorum est qui non graviter reprehendat M. Tullium Ciceronem quòd levibus de causis Terentiam dimiserit. Voluit igitur Deus vocibus illis ערוך רב, quæ *probrum* aut, ut Lxx verterunt, ἀρχημον

πρᾶγμα significant, admonere Hebræos ne temere uxores dimitterent: cæterum ut graviora mala evitarentur, & veritatem & gravitatem causæ noluit ad alienum arbitrium referri, sed ipsius mariti animo id æstimandum permisit. Quod mirum non est, cum veterum Gallorum aliarumque gentium leges jus vitæ ac necis in uxores maritis concesserint. At notum est quosvis Iudices, quorum summæ ac liberimæ potestati res aliqua permittitur, infantes non esse si ab æqui bonique regula discedant. Ius ergo fuit ut quavis de causa uxorem maritus posset expellere, sed ea notione qua Prætor *jus reddere* dicitur etiam cum injustè decernit, ut Paulus Iurisconsultus loquitur: qui & alibi dixit *non omne quod licet honestum esse*. Licere enim in communi usu aliquid dicitur quod extra pœnam est, & quominus fiat à nemine impediri potest. Ita licebat ante Antonini tempora dominis servos occidere indictâ causâ; sed tamen qui id facerent ob causas non admodum graves eorum inhumanitas bonis odio erat: & Augustus narratur Senatori cuidam eo nomine succensuisse. Seneca optimè, *In mancipio cogitandum est non quantum illud IMPUNE pati possit, sed quantum tibi permittat ÆQUI BONIQUE natura*. Sed Iudæi & humanitatis & caritatis immemores, quod Lex dissimulabat, in eo nihil à se peccari arbitrabantur, aut certè causas quantumvis futiles admittebant in morositatis suæ patrociniū. De loco Malachiæ 11, 15. qui est obscurior, illis assentior qui **כל שנה כי** interpretantur *si odisti, dimitte*. Fert hanc interpretationem Hebræa constructio: nempe potius quàm ut uxorem Hebræam velut mancipium tractes in gratiam extraneorum mulierum. De hac duritie ait Propheta feminas apud Deum conqueri: & ut ostendat facti iniquitatem, exemplo utitur Abrahami, viri cordatissimi, qui cum iustissimo teneretur desiderio prolis, tamen eam noluit habere nisi ex piis matribus. Nam **אברהם** [Vnum] Abrahamum vocari solere Iudæi magno consensu tradidere. Videtur autem nomen illud **אברהם** Abrahamo adhæsisse ex eo quod unus ex tanto hominum numero à Deo esset electus auctor sancti & immensi generis. Indicare hoc videtur Scriptor ad Hebr. x1, 12. Διὸ καὶ ἀφ' ἐνὸς ἐγεννήθησαν [propter quod & ab Vno orti sunt], ubi ἀφ' ἐνὸς [ab Vno] est **אברהם**. quò trahi potest illud ejusdem Scriptoris 11, 11. *Ο τε γὰρ ἀγιάζων καὶ οἱ ἀγιαζόμενοι ἐξ ἐνὸς πάντες* [qui enim sanctificat & qui sanctificantur ex Vno omnes]. Nam mox sequitur, *σπέρμα τὸ Αβραάμ ἀντιλαμβάνεται* [semen Abrahamæ apprehendit]. Sicut autem Abrahamus **אברהם** [Vnus], ita filius ejus Isaacus cognomento vocatus creditur **ישי**, id est, *μονογενής* [Unigenitus], Genes. xx1 1, 2. Hebr. x1, 17. Sanchuniatho in Phœniciis, *Εθος ἦν τοῖς παλαιοῖς ἐν ταῖς μεγάλας συμφοραῖς τὸ κινδύνων ἀντὶ τῶ πάντων φόβος τὸ ἡγαπημένον τὸ τέκνων τὰς κρατύντας ἢ πώλεως ἢ ἔθνης εἰς σφαγὴν ἐπιδιδόναι, λύτρον τοῖς τιμωροῖς δαίμοσι κατεσφάλλοντο ὅ οἱ δεδομένοι μυθικῶς*. Κρόνον τοίνυν, ὃν οἱ Φοῖνικες Ἰσραὴλ προσαγορεύουσι, βασιλεύων τῆ χώρας, καὶ ὕστερον μετὰ τὴν τῆ βίβλ τελευτὴν εἰς τὴν Κρόνον ἀστέρα καθιερωθεῖς, ἐξ ἐπιχωρίας νύμφης Ἀνωβρὲτ λεγομένης ὣν ἔχων ΜΟΝΟΓΕΝΗ, ὃν διὰ τῆτο ἱερὸς ἐκάλεον, τῆ μονογενὲς ἕως ἐτι καὶ νῦν καλούμενα παρὰ τοῖς Φοίνιξι, κινδύνων ἐκ πολέμου μεγίστων

κατεληφ'των τὴν χώραν, βασιλικῶ κοσμήσας χήμασι τὴν, βῶμιν τε καλᾶσκευασάμεν κατέβυσεν [Mos fuit antiquis ut ubi magna pericula supervenerant, is qui in civitate aut gente regnaret dilectissimum filiorum in eadem daret, velut pretium diis Vltoribus pro communi exitio. Saturnus igitur, quem Phœnices Israel vocant, in ea regione regnans, qui & post vitæ exitum in Saturni stellam consecratus est, filium habens Vnigenitum ex Nympha indigena dicta Anobret, quem ob id Iehud vocabant, quo nomine etiam nunc Phœnices unigenitum appellant, cum maxima ex bello pericula eam regionem invasissent, filium ornatum regaliter altari exstructo mactavit]. Quibus verbis homo Tyrius multis modis Sacram historiam depravans, quod ferè omnibus contigit non Iudæis qui res Iudaicas traderunt, Israelem pro Abrahamo, hoc est nepotem pro avo nominasse putatur, eundem dicens esse Saturnum, nimirum quia posteri ejus Saturni die feriabantur: Ἀνωβρὲτ autem, id est **אנובת** ἐκλεκτὴν [electam], vocasse Saram. Nam ἱερὸς pro ἱερὸς dialectus magis est quàm corruptio vocabuli. Sic & Orpheus *μυνογενῆ* [Unigenitum] posuit ἀντὶ τῆ ἐνὸς [pro Vno], **ישי** pro **יחזק**, id est, Isaacum pro Abrahamo, cum ei dicitur nemo fuisse qui Deum verum rectè cognosceret,

Ei μὴ μυνογενὲς τις ἀπορρώξ φύλα ἄνωθεν
Χαλδαίων· ἱδρὶς γὰρ ἦν ἄστροιο πορείας.
[Unigena ille nisi Chaldaeo sanguine cretus,
Norat enim Solis qua se astrum lege rotaret.]

Nam sideralis scientiæ famam Abrahamus habuit, non Isaacus. Berosus, *Μετὰ τὴν κατακλυσμὸν δεκάτη γενεὰ παρὰ Χαλδαίους τις ἦν δίκαιος ἀνὴρ, καὶ μέγας, καὶ τὰ ἐράνια ἐμπειροῦ* [Post Diluvium generatione decima apud Chaldaeos vir fuit justus, & magnus, & celestium peritus]. Eupolemus, *γενέσθαι Αβραάμ γενεὰ εὐγενεῖα καὶ σοφία πάντας ὑπερβεβηκότες, ὃν δὴ καὶ τὴν ἀστρολογίαν καὶ χαλδαϊκὴν εὐρεῖν* [fuisse hoc tempore Abrahamum nobilitate & sapientiâ supra cæteros eminentem, qui & Astrologiam & Chaldaicam artem invenerit]. Artapanus, *τὸν δὲ Αβράμον τὴν ἀστρολογικὴν ἐπιστήμην παιδευθέντα πρῶτον μὲν εἰσὶν Φοινίκην, καὶ τὰς Φοινίκας ἀστρολογίαν διδάσκει· ὕστερον δὲ εἰς Αἴγυπτον παραγενέσθαι* [Abrahamum institutum in Astrologica disciplina primum venisse in Phœnicen, ubi Phœnices in Astrologia instituerit, inde ivisse in Ægyptum]. Nicolaus Damascenus, *Θαυμάσους ἐν αὐτῶν (Abrahamus scilicet ab Ægyptiis) ἐν ταῖς συνεσίαις ὡς συνετώτατος καὶ δεινὸς ἀνὴρ ὢν ἀν' ἐπιχειρήσειε διδάσκειν, τὴν τε ἀριθμητικὴν αὐτοῖς χαρίζεται, καὶ τὰ περὶ ἀστρολογίαν παραδίδωσι* πρὸ γὰρ τῆ Αβραάμ παρυσίας Αἰγύπτιοι τέτταν εἶχον ἀμαθῶς· ἐκ Χαλδαίων γὰρ ταῦτ' ἐφοίτησεν εἰς Αἴγυπτον· ἔθεν ἦλθε καὶ εἰς τὰς Ἑλλήνας [Cum ex colloquiis admirati illum essent, ut qui peritissimus esset & aptissimus ad ea quæ vellet alios docenda, ipse eis & Arithmetica & Astrologiam tradidit: nam ante Abrahami adventum ignorabant ista Ægyptii. A Chaldaeis quippe ista in Ægyptum, inde ad Græcos pervenerunt]. Orpheus igitur, quem in Ægypto fuisse docet nos Diodorus Siculus, ibi de Abrahamo deque Mose ea intellexerit quæ deinde aut ab ipso aut (quod Tatiano placet) ex ipsius libris ab Onomacrito in versus relata sunt. Hæc quidem ita probabiliter de illo Philonis Byblii loco secundum alios dicta sunt.

Ego

Ego enim magis credo Ἰσραὴλ errore apud Eusebium scriptum pro Ἰλ, quia tali compendio Ἰλ Græcis Christianis Ἰσραὴλ notabatur: Ἰλ autem apud Philonem Byblium nomen fuerit Regis, cuius vocabulum datum fuerit sideri Saturni. Nam & alibi idem Philo Byblius Ἰλον [Ilum] ait Phœnicibus dici qui Κρόνος [Saturnus] est. Græcis: Ἰλ [fortitudo, virtus] scilicet, pro quo alii Ἰλ.

32. Εγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, Ego verò dico vobis] Quod antè diximus, nullam juris per Moysen promulgati partem à Christo infringi, at præcepta interim dari meliora quàm Lex illa, præsertim quatenus in iudiciis observabatur, exigebat, ei tamen Divinæ voluntati convenientia cuius vestigia in Moysè & Prophetis apparerent, hîc in memoriam revocandum est. Sensus enim est, Lex Moysis ne quid gravius eveniret, tibi de uxore iudicium indulgit: Tu vide ut tanta potestate humanè utaris, certus nulla Deo placere divortia nisi quæ summa necessitas extorsit. In expositione sententiarum Bensyræ legitur, *Si quis uxorem habeat morosam & eam non repudiet, eum non venire in iudicium*, id est, eâ patientiâ Deum obtinere propitium.

παρεκτός λόγος πορνείας, excepta fornicatione] Εἰ μὴ ἐπὶ πορνείᾳ, infra XIX, 9. **לְכָר מִן מַלְוָתָא דְּנִימְתָא** Syrus hoc loco, id est, *extra causam stupri*; altero loco **לְכָר מִן מַלְוָתָא**, quæ non sit adultera. Præter crimen adulterii dixit Lactantius. Πορνείας [fornicationis] nomine omnem modum imminutæ pudicitiae intelligi posse pridem diximus: quomodo & Plautus aliique stuprum pro adulterio posuerunt. At sunt qui πορνείας vocem imitatione Hebraismi latius porrigi velint, ad ea etiam delicta quæ ad pudicitiae damnum non pertinent. Argumentum sumunt ex loco Iud. XIX, 2, ubi de concubina Levitæ dicitur **וְהָיָה עִיָּוָה**, quo significari videtur non concubinam cum ipso Levita consueſſe (id enim nihil novi, neque concubina apud Hebræos stupri aut lege aut infamiâ tenebatur, cum à matre familias tantum dignitate distaret, & eo quod liberis ex ea natis jus non esset succedendi patribus in rebus soli: unde Iosephus **παλλακίσι** [concubinis] directè opponit **ἐυγένιδας** [nobiles feminas] & alibi **τὰς διασήμων θυγατέρας** [virorum illustrium filias]), sed potius eam ipsi contumaciter immorigeram fuisse, ac tandem (quod sequitur) fugâ deseruisse ipsius contubernium. Quam interpretationem & constructio vocum exigere videtur, & clarè exprimit Chaldaeus interpres. Lxx verterunt **ὠργισθῇ αὐτῷ** [irata ei fuit]. Iosephus, **ἀλλοτριῶς εἶχε** [alieno fuit animo à viro]. deinde, **καταλιπὼν τὸν ἀνδρα** [cum virum deseruisset]. Alterum quod affertur de falsorum Deorum cultu, qui eodem nomine indicari solet, minus firmum est, cum in ea translatione maneat adulterii significatus, quia nimirum fedus cum Deo initum matrimonii habet similitudinem. Ego, cum vox πορνείας [fornicationis], & quæ huic sunt **παρὼνυμα** [agnata], tum apud Græcos tum apud horum librorum Scriptores perpetuam impudicitiae significationem habeat, ne hic quidem recedendum ab usu & proprietate vocis existimem. Interim, ut huius loci sensus rectè accipiatur, observandum est Christum toto hoc sermone non Leges constituere Civiles, sed animis singulorum dare Præcepta: & hic nominatim ab eo

exponi, quo casu vir bonus legis communis ad divortia spectantis beneficio uti possit. Quare cum lex ipsa maritum ad Iudicem non remittat, ne Christus quidem id facere censendus est. Et sanè si maritus paratus esset probare adulterium Iudici, jam non de dirimendo matrimonio, sed de punienda adultera ageretur. Quòd ergo stuprum iusta esse divortii causa dicitur, id referri debet aut ad maritos lenes, qui ad pœnam deposcere uxores nolunt, qualis erat Iosephus Mariæ conjunx; aut ad eos qui quod ipsi credunt aut fortè etiam certò compererunt probare tamen se in iudicio posse diffidunt, quò illud Hieronymi pertinet, *Vbicunque est fornicatio & fornicationis suspicio, liberè uxor dimittitur*. Quod tamen non ita accipiendum est ut quivis motus animi suspicacis ad piè sanctèque faciendum divortium valere debeat; sed ne ad legum subtilitatem res exigatur. In isto autem quæstionum genere nihil certi definiri potest: sed omne hoc ex æquo bonoque æstimandum est, medio itinere inter anxiam credulitatem & crassam supinitatem. Theodosius junior Imperator Christianus, & pius, & Episcoporum quotidiano usus consilio, in quæstione divortii, impudicitiae conjecturas ad sui seculi mores temperans, sufficere iudicavit si mulier viro ignorante vel nolente extraneorum virorum convivia appeteret; si ipso invito, sine iusta & probabili causa, foris pernoctaret nisi apud suos parentes; vel si Circensibus Theatralibusve ludis aut arenas spectaculis ipso prohibente gauderet. Quibus istas addidit Iustinianus, Si uxor de industria abortum fecerit; si commune lavacrum cum viris habuerit, si dum est in matrimonio cum alio viro de matrimonio egerit. Restat difficilis quæstio, An quod hîc dicitur *extra adulterii causam* tam rigide sit accipiendum ut nulla alia causa animum possit tranquillum reddere. Qui in hac sola causa consistunt urgent verba **ἐκτός** [extra], **εἰ μὴ** [nisi], & quod dici solet, eam esse vim exceptionis ut positæ definitionis generalitatem adstruat. Sed contrà notat Origenes verba hæc poni magis enuntiando quàm jubendo. Neque rarum est ut in tali sermone id quod ex occasione dicitur exempli magis quàm adstringendi vim habeat. Non enim in humanis tantum sed & in Dei legibus palàm est sæpe facti aliquam speciem frequentiore exprimi, ex qua deinde cætera colligi debeant, ut Exodi XXI, 18, 19, 20, 26. Deuteronomii XIX, 5. Atque ea interpretatio multò facilius procedet, si **παρεκτός λόγος πορνείας** hîc interpretemur *cum nulla subsit causa adulterii*, & si infra XIX, 9. cum codice Complutensi legamus non **εἰ μὴ ἐπὶ πορνείᾳ** sed **μὴ ἐπὶ πορνείᾳ** id est *non ob adulterii causam*. Nam tales locutiones (quas utroque loco de industria Syrus videtur expresse) speciem facti declarant magis quam strictam exceptionem. Sed etsi ponamus esse exceptionem, potest eadem manere sententia. In omnibus enim legibus, etiam maximè odiosis, quales sunt quæ pœnam irrogant, receptum est, ut ubi eadem est ratio jus idem valeat: in benignioribus autem legibus etiam à paribus ad paria procedit interpretatio. Quòd si diligenter advertamus ad naturam omnium Christi præceptorum, reperiemus & originem eorum

& consummationem in caritate consistere, quæ ita nos vult aliis consulere ut ne in nos ipsos crudeles simus, quemadmodum docet Paulus I I Corinth. VII, 13. Quavis de causa uxorem protrudere, sævum est, inhumanum est. Ciceroni exprobrabat Antonius ἐκβαλεῖν αὐτὸν γυναῖκα παρ' ἧ ἐγύρασε [quod uxorem ejecisset cum qua consenuerat]. Dictum prudenter à Varrone,

Vxoris vitium tollas opus est, aut feras.

Qui tollit vitium, uxorem commodiusculam

Sibi præstat; qui fert, sese meliorem facit.

Ad quem locum appositè Gellius vitium ait ferendum esse quod ferri scilicet à viro honestè potest: vitia enim flagitiis leviora esse. Quantò autem hoc justius à Christiano patientiæ disciplinam professio exigitur? qui in ipsos inimicos benignus esse jubetur, is in sociam vitæ erit implacabiliter iracundus? Hic statim succurrit, Nullane igitur de causa dimittere licet, nequidem si alienæ libidini se substraverit? Imò verò eadem æquitas quæ uxori consuluerat, hic & viro consulit, ne retinere cogatur impudicam. In Clementis Constitutionibus legitur, Ο κατέχων τὴν παραφραῖσαν, φύσεως θέσμις παράνομος. ἐπεὶ περὶ ὁ κατέχων μοιχαλίδα ἀφρων ἢ ἀσεβής [qui impudicam retinet in naturæ leges est injurius: nam qui adulteram retinet & imprudens est, & impius]. In canone VII Synodi Neocæsariensis, Εὰν μετὰ τὴν χειροτονίαν μοιχευθῇ (γυνὴ τινος) ὁφείλει ἀπολῦσαι αὐτήν [Si post ipsius ordinationem uxor ipsius mæchetur, debet eam dimittere]. Eliberini Concilii canon LXV. Si cujus Clerici uxor fuerit mæchata. & scierit eam maritus suus mæchari, & non statim eam projecerit, nec in fine accipiat communionem: ne ab his qui exemplum bonæ conversationis esse debent, ab eis videantur scelerum magisteria procedere. Et hæc causa videri potest, cur Marcus X, 11. & Paulus I Corinth. VII, 10. hoc Christi præceptum commemorantes, verbis utantur generalibus, nulla exceptione apposita: nimirum quia tales exceptiones ex naturali æquitate venientes tacitè insunt legibus quantumvis generaliter pronuntiatis. Videndum ergo est an eadem æquitas non possit etiam in aliis casibus, quanquam minus frequentibus, ideoque memoratu haud æquè necessariis, locum habere. Quid si enim uxor veneno vitæ mariti insidiata fuerit? quid si, quod ponit Origenes, communia pignora interfecerit? aut abortum sibi procuraverit, quod ad jus divortii valere voluit Imperator Leo? Dicat hic fortè aliquis adulterium magis quàm cætera crimina pugnare cum fine matrimonii. At enim non prolis solius, sed & mutui auxilii causâ conjugium est institutum: nec quicquam potest contractui tam arctæ societatis magis esse adversum quàm quod in vitam committitur. Romani veteres distinguebant in divortii inter mores graviores & leviores: ac fortè putet aliquis tale discrimen à Christo respici & notissimo exemplo declarari. Christiani quos dixi Imperatores extra adulterium aliquot scelera enumerant, quibus probatis maritus sine ullo damno uxorem repudiet: & quod est amplius, ea si probare nequeat, non simpliciter repudium vetant, sed in arbitrio mariti relinquunt, malitne uxorem retinere, an dotem reddere & amittere quod propter nuptias donavit.

Feminis Iudæis non licebat sponte sua à marito divortere. Neque Christus quicquam de illis pronuntiat, ne quidem in adulterii casu. At legibus Romanis par erat jus mariti & feminae, quos propterea pari sorte componit Paulus Apostolus I Cor. VII, 15. Iustinus Martyr Apostolicis temporibus proximus in Oratione ad Senatum Romanum laudat feminam Christianam quæ usa Romano legis beneficio marito ultra fas libidinanti repudium misit & ab eo divortit, ὥπως μὴ κοινωνῇ τῶν ἀδικημάτων ἢ ἀσεβημάτων γένηται, μένσασα ἐν τῇ συζυγίᾳ, ἢ ὁμοδιαίτη καὶ ὁμόκοιλον γινομένη [ne participaret ipsius flagitia & impietatem, si in conjugio maneret vitæ ei & cubilis consors]. Sed additur, fecisse hoc illam postquam diu monendo precandoque nihil apud eum profecerat. Viri autem scortantis uxorem eam ob causam discedere à matrimonio non potuisse, observatum perpetuò inter Christianos notant Græci ad Canonem Apostolicum XLVII. & Basilii Responso IX. Idemque in Occidente observatum apparet ex Eliberino canone IX. *Femina fidelis, quæ adulterum maritum reliquerit fidelem, & alterum ducit, prohibeatur ne ducat: si duxerit, non prius accipiat communionem nisi quem reliquerit prius de seculo exierit.* Hæc aliaque hujus generis cogitatu sunt non indigna. At mihi expendenti ea quæ Paulus ad Corinthios scribit, certum fit Christi hæc verba non ulterius extendenda quàm ad conjuges quorum uterque Christi disciplinam profitetur. De his enim Paulus præceptum Dominicum ait exstare; de aliis disertè aliquid à Domino præceptum negat. Augustinus Epistola LXXXIX. *Ambobus quippe Christianis Dominus præcepit, ne quisquam dimittat uxorem, exceptâ causâ fornicationis: quæ distinctio maximi est momenti.* Nam inter tales, etiam si quid peccatum sit gravius, non est desperanda reconciliatio, quamdiu uterque manet in eadem professione. Sunt enim communes monitores quorum æquis consiliis parère debeant. Ab hac professione non vitium quodlibet sed præfracta in vitiis contumacia excludit: *Qui enim, ut Tertullianus loquitur, excedunt de regula discipline, desinunt haberi Christiani.* Quo rectè expenso cessare videntur præcipuæ quas movimus difficultates. Esto enim, deliquerit conjunx in conjugem: Debet esse pœnitentiæ, debet & veniæ locus. Iracundia & ultionis cupiditas abesse debent. Quid igitur obstat, quominus in matrimonio retineatur ea quam serio facti pœnitet, nisi pudicitia sit immixta? Quo tamen ipso casu multi Christianorum ab altero matrimonio abstinebant, quod ipsum ita probare videtur Clemens Alexandrinus ut tamen non exigat quasi necessarium. Quidam etiam, ut Hermas, putabant mulierem post unum delictum verâ pœnitentiâ tactam recipi iterum debere; atque ob eam spem ab altero matrimonio abstinendum. Quam sententiam ex bonitate peculiari magis ortam quàm ex communi receptaque lege tum ex aliis tum ex Tertulliano apparet, qui non uno loco ostendit solitos suo tempore ad matrimonium alterum admitti qui ob adulterium uxorem dimisissent. Idem suo tempore à quibusdam Episcopis permixtum narrat Origenes: sed & serius Conciliis Eliberino & Aurelianensi & Arelatenfi primo & Venetico decre-

decretum est id licere: quod nunc quoque Græci observant. Vide Chrysostomum Oratione altera De his qui cum Iudæis jejunabant, circa finem. Etiam Lactantius dixit, *adulterum esse qui à marito dimissam duxerit, & eum qui præter crimen adulterii uxorem dimiserit ut alteram ducat.* Vide notas doctissimas Iacobi Sirmondi ad Aviti Epistolam XLIX.

ποῖν αὐτὴν μοιχεύσαι facit eam mæchari] Lex per Mosem data feminae dimissæ libertatem concedit migrandi ad alteras nuptias; sed post eas contractas vetat eam ad priorem maritum redire, ne scilicet specie divortii alii aliis uxores darent usurarias, quod profani etiam Scriptores in Lacedæmoniis & Catone reprehendunt. Et libellus ipse, ut diximus, continet expressam ejus libertatis mentionem. Neque hîc potest dici, quod modò de marito dicebamus, permitti quidem ipsi arbitrium, sed quo debeat ex bono & æquo uti. Nam marito liberum est uxorem retinere; uxori autem non semper liberum est ad maritum reverti. Neque poterat maritus judicio cogi ut dimissam reciperet. Nec cuiquam interdictum erat repudiatam ducere præterquam Sacerdoti, cujus uxor, ut ille dicebat, non culpâ tantum sed & culpæ suspitione vacare debebat, Levitici XXI, 7. Ezechiel. XLIV, 22. Cæteris ergo rite nubebat. At Christus, quod majoris mali vitandi causa Lex Mosi diffimulabat, ex naturali æquitate prohibet sua instituta sectantibus. Quomodo autem qui dimittit uxorem adulteram eam efficiat videamus. Nimirum fieri poterat fiebatque sæpe apud Iudæos (quos *projectæ libidinis* Tacitus notat) ut mulier ignominia divortii notata, & ut Moses loquitur *polluta* maritum alterum non inveniret, atque ita dejecta à spe nuptiarum tandem ad vagos concubitus delaberetur; nam eos quoque μοιχεύας [*mæchiæ*] voce indicari solere jam antè indicatum est. Ejus autem mali culpam meritò Christus in eum rejicit qui levi de causa suæ fidei tutelæque traditam, neque dum ullius talis flagitii compertam, à se inclementer amoverat. Quin etiamsi casu fortè eveniret ut illibata maneret mulieris pudicitia, tamen quia per illum non stetit quò minus res pessimè verteret, meritò illi quod fieri potuit pro facto imputatur. Hunc sensum rectè mihi videtur attigisse Ambrosius: *Quàm periculosum, inquit, si fragilem adolescentulæ ætatem errori offeras!*

καὶ ὅς ἐάν ἀπολελυμένην γαμήσῃ μοιχεύται. & qui dimissam duxerit, adulterat] Abfuisse hanc particulam à quibusdam exemplaribus testatur Augustinus. At nunc in omnibus legitur, ut & infra cap. XIX. Videtur autem Christus agere de ducente dimissam à viro qui tamen disciplinæ ejusdem maneat, ac cujus proinde ingenium haberi debeat sanabile. Nam de talibus conjugii à Christo agi Paulus, ut dictum est, nos docet. Alioqui manente Mosi Legge, ut certè manebat eo tempore, durum fuisset sine discrimine tanquam adulteros damnari qui dimissam duxissent. Quid si enim feminam alienâ injuriâ proculcatam & de pudicitia periclitantem misericordiâ motus aliquis in matrimonium suscepisset? Intelligendum hoc ergo de illis qui dimissas excipiebant, non tentatis prius omnibus viis ad reconciliandum prius matrimonium, quod omnino

faciendum docet Paulus I Corinth. VII, II. aut quod pejus est, alienis uxoribus inhiantes per divortia sibi nuptiis sternebant viam. Neque aliò mihi spectare videntur pleniora verba quæ infra legimus XIX, 9. ubi dicitur *committere adulterium* maritus prior, hoc addito *si aliam duxerit*; atque itidem *committere adulterium qui dimissam ducit*: ut scilicet in illum recidat adulterii crimen qui novo matrimonio interjecto spem restituendæ concordia abruptit. Clemens Strom. II. Οὐ μόνον ὁ ἀπολύσας αἰετὶ γίνεται τέτρα, ἀλλὰ καὶ ὁ παραδεξάμενός αὐτήν, ἀφορμὴν παρέχων τῇ ἀμαρτησῇ τῇ γυναικί· εἰ γὰρ μὴ δέχοιτο, ἀνακαμψεί πρὸς τὸν ἄνδρα [Non solum is qui dimisit culpam hanc contrahit, sed & is qui eam recipit, peccandique occasionem dat mulieri: nam si eam nemo reciperet, rediret ad maritum]. Canon decimus Concilii Eliberini sic habet: *Quod si fuerit fidelis quæ ducitur ab eo qui uxorem inculpata reliquit, & cum scierit illum habere uxorem quam sine causa reliquit, placuit huic nec in fine dandam communionem.* Hac scilicet de causa Theodosii Lege constitutum fuit, ut mulier quæ viro misisset repudium, intra quinquennium nubendi non haberet potestatem: & Anastasii Lege, ne etiam bonâ gratiâ sive communi consensu facto divortio intra annum liceret mulieri ad secundas nuptias convolare. Nec longè abit quòd Athenis mulier à viro divertere volens non per aliam sed per se ipsa ferre libellum ad Magistratus debuit, eoque virum vocare, ut Plutarchus Alcibiade notavit. Quæ omnia sicut prudenter ac salutariter sunt constituta ad fovendam spem reconciliationis, & ne per divortiorum facilitatem adulteria nuptiis agglutinarentur: ita durum visum est Imperatoribus eam quæ à viro sit dimissa, nullo unquam tempore, ac ne quidem post tentata omnia quæ ad reconciliationem faciebant, exploratamque insanabilem & indignam Christiano homine mariti contumaciam, ad alteras nuptias admitti. Itaque Constantini Lege uxor mariti absentis, post interventum annorum quatuor, nullo sospitatis ejus accepto indicio nubere alteri permittitur: quod quanquam sublatum est ab Imperatore Iustiniano, aliud tamen ab eodem constitutum est in quo multò minus est æquitatis, nimirum ut marito aliquanto tempore in captivitate detento solvi possit matrimonium. Quod verò Paulus ait I Corinth. VII, 39. manere feminas maritis obnoxias vita manente, ad divortiorum quæstionem non pertinet, cum nihil aliud ibi probare instituerit Paulus quam ultra mortem mariti conjugale vinculum non extendi, ac proinde secundas nuptias non rectè damnari. Quin idem Apostolus alibi, quanquam diverso fine, idem enuntiatum usurpans Legem Mosi citat autorem Romanor. VII, I. At Lege Mosi dubium non est etiam ante mortem posse divortio connubium dirimi. Sed ad Christi verba redeamus. Dicit is adulterii crimine teneri eum qui dimissam arripit, non modò quia festinatae post divortium nuptiæ suspectæ esse solent retro adulterii: quò spectans Martialis dixit,

toties quæ nubit adultera lege est:

Offendor mæcha simpliciore minus.

Et Mimus,

Habent locum maledicti crebræ nuptiæ.

Verum

Verum etiam quia adulterium est apud Deum quicquid matrimonio adversatur, neque multum refert amorem quis conjugii debitum in se derivet, quod adulterium esse etiam si actus non sequatur jam ante apparuit, an verò semet interponat ne post frigusculum amor redintegretur. Sed hæc quæ de divortiiis dixi post Erasmus, Cajetanum, Catharinum & alios, eo dixi animo ut piis & eruditis occasionem darem rei diligentius excutiendæ. Nihil definio, nihil certi pronuntio. Valeat in dubio ea sententia quæ quàm maximè sanctam & inconcussam vult esse matrimonii fidem, ne temere rumpamus vinculum à Deo institutum.

33. Οὐκ ἐπιορκήσῃς, *Non perjurabis*] Quid sit τὸ ἐπιορκεῖν [*perjurare*], de eo non idem Philosophi existimarunt: atque inter alios duo nobiles Magistri Porticūs diversa tradiderunt. Cleanthis erat sententia, τὸ ὁμνύοντα εὐορκεῖν ἢ ἐπιορκεῖν κατὰ τὸν ὁμνύοντι χρόνον· εἰ μὲν γὰρ ἔτι ὁμνύῃ, ὡς ἐπιτελέσων τὰ κατὰ τὸ ὄρκον, εὐορκεῖν· εἰ δὲ πρόθεσιν ἔχων μὴ ἐπιτελεῖν, ἐπιορκεῖν [*eum qui jurat, sanctè agere aut perjurare quo tempore jurat; nam si eo animo juret, ut effecturus id quod jurat, sanctè eum jurare: sin proposito id non efficiendi, perjurare*]. At longè aliter sentiebat Chrysippus: aliud enim esse τὸ ἀληθορκεῖν [*verum jurare*], aliud τὸ εὐορκεῖν [*sanctè agere in jurejurando*], item aliud τὸ ἐπιορκεῖν [*perjurare*], aliud τὸ ψευδορκεῖν [*falsum jurare*]: quod ita explicat; verba enim ipsa apponam, quia ad horum verborum intellectum apprimè faciunt: Τὸν μὲν γὰρ ὁμνύοντα κατὰ τὸν ὁμνύοντος καιρὸν πάντως ἢ ἀληθορκεῖν ἢ ψευδορκεῖν τὸ γὰρ ὁμνύμενον ὑπὸ αὐτοῦ ἢ ἀληθὲς εἶναι ἢ ψεῦδος, ἐπειδὴ ἀξίωμα τυγχάνει τὸν τὸν ὁμνύοντα μὴ πάντως κατὰ τὸν ὁμνύοντος χρόνον ἢ εὐορκεῖν ἢ ἐπιορκεῖν, ὅτε μὴ πάρεστιν ὁ χρόνος εἰς ὃν ἡ ἀναφορά τῶ ὄρκου ἐγγίγνεται· ὃν τρόπον γὰρ λέγεται τινὰ εὐσυνθέλειν ἢ ἀσυνθέλειν, ἔχ' ὅτε συντίθεται, ἀλλ' ὅτε οἱ χρόνοι ἐνίστανται κατὰ τὰς ὁμολογίας, ἔτι καὶ εὐορκεῖν τις καὶ ἐπιορκεῖν ρηθῆσεται, ὅταν οἱ καιροὶ παραστῶσι καὶ ὡς ὁμολόγησεν ἐπιτελέσῃ τὰ κατὰ τὰς ὁρκάς [*Nam eum qui jurat quo tempore jurat, omnino aut verum aut falsum jurare; nam quod juratur aut verum esse aut falsum, cum sit enuntiati genus. At eum qui jurat non semper quo jurat tempore aut sanctè observare jusjurandum, aut perjurare, ubi tempus nondum adest ad quod se refert juratio. Sicut enim dicitur aliquis pacta servare aut frangere, non cum paciscitur, sed cum dies advēnit pacto præfinitus: sic & servare sanctè jusjurandum aut perjurare quis dicitur, postquam advenerit tempus quo se impleturum jurata dixerat*]. Quibus verbis significat Chrysippus verba juramenti promittentis in futurum tempus concepta veritatem suam aut falsitatem habere non ex eventu qui sit incertus, sed ex animo jurantis; quare verbum *Hoc faciam* ita accipiendum, *Dico ex animi sententia me facturum*. Nam ita si proferatur enuntiatio, jam hoc ipso tempore aut vera est aut falsa: quia verò per talem prolationem juratam voluntas antè soluta ita colligatur ut perseverare debeat, eò fieri ut cum ab eo proposito disceditur, quod apparet ubi implendi tempus advēnit, dicatur tum demum perjurium committi. Et hanc sententiam amplexus est Cicero De officiis tertio. Cæterum communior usus non tam subtiliter ista distinguens promiscuè usurpat ἐπιορκεῖν [*perjurare*] & ψευδορκεῖν [*falsò jurare*]

tum de eo juramento quod fallendi animo committitur, tum de levitate ejus qui promissa non implet. Quare quod hic est ἐκ ἐπιορκήσῃς Syrus vertit *רלא תדגל במומתך* *Non mentieris in jurejurando*. Omnino autem arbitror hoc loco à Christo usurpata ipsa Decalogi verba *לֹא תִשָּׂא אֶת שֵׁם יְהוָה אֱלֹהֶיךָ בַּוָּנָה* [*Non assumes nomen Domini Dei tui in vanum*] Nam שׁוּא, quod Philo vertit ἐπὶ ματαίῳ [*in vanum*] (quomodo & Lxx), Hebræorum doctissimi, quos inter Rabbini Abraham, interpretantur falsò, ut nimirum propriè ac primariò vetetur omnis inconvenientia aut animi aut facti cum jurejurando. Sane שׁוּא, & שקר quod *mendacium* denotat, pro eodem poni ex ipso etiam Decalogo apparet. Nam quod in Exodo est *לֹא תִעַן כְּרַעַךְ עַד שִׁקְרָא* [*Non loqueris contra proximum tuum falsum testimonium*], id ipsum in Deuteronomio scribitur *לֹא תִעַן כְּרַעַךְ עַד שׁוּא*. Vtroque autem loco Lxx verterunt & ψευδομαρτυρήσῃς κατὰ τὸ ἀληθὲς σε μαρτυρίαν ψευδῇ [*Non loqueris contra proximum tuum testimonium vanum*]. Sic Exodi xxi i i, i. *לֹא תִשָּׂא שְׁמִי שׁוּא* [*Non suscipies vocem vanam*] Hierosolymitanus interpres vertit *דְּשָׁקָר* [*mendacii*] quo ipso loco Lxx cum vertant ἀκοὴν ματαίαν [*sermonem vanum*], satis ostendunt sibi ματαίαν idem valere quod ψευδῇ [*falsum*]. Sic & in Psalmo xii i, 3. *שׁוּא יִדְבְּרוּ מֵאֵלֶּיךָ* [*mentiti sunt: sequitur enim χεῖλη δόλια*] [*labia dolosa*], Zachariæ x, 2. *שׁוּא יִדְבְּרוּ* iidem Lxx vertunt ἐνύπνια ψευδῇ [*omnia falsa*]. Sic & Psalmus xxiv in descriptione ejus qui in Domini montem esset adscensus, cum dixisset *לֹא נָשָׂא לִשְׁאֵלָה* ἐκ ἐλαβε ἐπὶ ματαίῳ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ [*non accepit in vano animam suam*] (respicitur formula jurisjurandi, *Ita vivam*) statim explicat *וְלֹא נִשְׁבַּע לְמַרְמָה* καὶ ἐκ ὧμωσεν ἐπὶ δόλῳ [*nec juravit in dolo*]. Hieronymus etiam שׁוּא voce *mendacii* aliquoties reddidit: unde apparet non satis certam esse eorum sententiam qui dictis Decalogi verbis directè putant vetari juramenta ob causas non satis graves. Nam, ut modò dixi, Decalogus summa peccata nominat, cætera ex mente auctoris vult colligi.

ἀποδώσῃς τὸ τῷ Κυρίῳ τὰς ὁρκάς σε· *reddes autem Domino juramenta tua*] Expositio est ejus quod præcessit: nam qui nolit pejorare, eum oportet implere fidem jurisjurandi. Sed & verba propè eadem existant Numer. xxx, 2. Vocem ἀποδιδέσθαι [*reddendi*] eodem sensu de voto usurpat Aristides ubi ait, *Si totum persolveri nequeat, certè partem persolvendam: & γὰρ ἐκλείπειν ἔδεν εὐκταῖν φασιν, ἀλλὰ πᾶν ὅτι ἐν ἀποδιδόμενον κρεῖττον ἢ κατὰ πάξ ἐκλείφειν* [*nihil omittendum, ajunt, de eo quod quis voverit: sed quidvis redditum melius est quàm si totum omittatur*]. Deo autem persolvi dicitur id quod juratum est, quia etiam qui homini aliquid promittit Deum testem & perfidiæ ultorem invocans, simul Deo se obligat. Ideo dicto Numerorum loco conjunxit Moses Votum & Jusjurandum. Apparet hinc propriè Christum hoc loco agere de Juramento quod Promissorium dicitur. Nam de Jurejurando Testimoniali exstat alterum Mosis præceptum: quanquam verum est quæ de illo dicuntur etiam ad istud ex paritate rationis intra certos limites & posse & debere aptari. Vir bonus

Psalmo xv inter alia hac nota depingitur, *Quod juratus aliquid, etiam cum damno suo id præstet*. Sapienter à Seneca notatum est quædam non rectè facta extra fori cognitionem poni debere, quò magis in voluntariis actionibus eluceat virtutum vitiorumque discrimen; atque ideo in ingratos nullam apud plebsque populos prodi Actionem. Plato De Legibus undecimo, venditori qui de rei venditæ pretio in creditum iverit, Actionem negat; quod & Charondæ placuisse notarunt alii. At Romæ ex pacto Actio non dabatur, nisi aut *συνάλλαγμα* [contractus] aut solennis stipulatio accessisset. Apud Iudæos nulla pacta in Iudiciis valuisse videntur nisi quæ firmata essent religione jurisjurandi, neque verò cujuslibet jurisjurandi, sed talis in quo Deus aut expressè nominaretur aut ex sapientium interpretatione pro nominato haberetur. Quemadmodum verò apud Romanos veteres, narrante Polybio, rarus fuit usus jurisjurandi, imò & testium & signorum in contractibus, quia vix inveniebatur qui quovis modo datam fidem læderet, ita par credi est, & apud Iudæos initio non adeò frequentem fuisse jurisjurandi consuetudinem: sed crevisse eam crescente perfidia.

34. *μη δυνάσθαι ὅλως non jurare omnino*] Graviter falluntur qui solam à Christo improbari putant consuetudinem jurandi per res alias extra Deum. Nam Iacobus optimus Christi interpres ait *Non jurandum, neque per cælum, neque per terram, neque alia quavis jurandi formula*. Imò sensus Christi est, Non jurandum ne quidem per cælum, per terram, per Hierosolyma, per caput, quod ostendit membrum oppositum, *Sit autem sermo vester, est, est; non, non*. Causa hujus dicti non dubiè hæc est, quòd Iudæorum Magistri probatiores ita absterrent homines à facilitate jurandi, ut id tamen vellent ad eas duntaxat formulas pertinere quibus directò Deus nominaretur, quale est illa Iudæis sanctissima *ה'א'לה' [Deus vivit]*, quod corruptè Martialis extulit, *jura, verpe, per Anchialum*. At quominus in usu quotidiano per res minores juraretur non intercedebant. Apertissimum hoc facit Philo in libro *περὶ τῶν ἐν αἰδῶ νόμων* [De specialibus Legibus]. Cum enim indecorum esse dixisset ob res quaslibet ἐπὶ τῇ ποιητῇ καὶ πατέρᾳ τῶν ὅλων ἀνατρέχειν [recurrere ad omnium auctorem ac patrem Deum], addidit jurari posse per parentes, terram, Solem, astra, Universum. Planè ut ad Homerum notant interpretes, Græcorum vetustissimos non esse solitos *προπετώσας καὶ τῶν Θεῶν δυνάμειν, ἀλλὰ καὶ τῶν προσυγγαυόντων* [facile per Deos jurare, sed per res obvias]. At optimus veri Magister ostendit hæc misera esse mali moris præsidia, hoc usus argumento, quòd illæ etiam formulæ per res alias tacite tamen ad Deum referrentur, quod deinde singulatim explicat. Verum hoc esse vidit & Vlpianus Iurisconsultus: *Qui per salutem, inquit, suam jurat Deum jurare videtur; respectu enim Divini numinis jurat*. Erat & alius Iudæorum error, quòd ex illis formulis minoribus jurandi alias putarent vim obligandi habere, alias non habere; sed istud quia ad horum Christi verborum explicationem propriè non pertinet alibi tractabitur. Videamus ergo quid sit ὅλως [omnino]. Maimonides ex antiquissimis

Hebræorum Magistris hausit hanc sententiam, *Optimum esse homini non jurare* *ללא*, id est, prorsus. Et similis est apud Epictetum locutio, *Παραίτησαι ὅρκον εἰς ἅπαν* [Declina jusjurandum omnino]. Apparet idem esse *ללא*, ὅλως, εἰς ἅπαν. Sic & Iustinus ait Christianos *μη δυνάσθαι ὅλως* [omnino non jurare]. & Chrysostomus ex hoc Matthæi loco, *Οὐ θέμις ὅλως δυνάσθαι, ἐδὲ ἀνάγκη ἐπ' αὐτῷ ὅρκος* [Nefas omnino aut jurare aut jurandi necessitatem imponere] idemque vii ad Romanos, *Κωλύει ἢ ἐπιόρκειν, ἀλλὰ τὸ δυνάσθαι κατὰ βόλην* [Vetat non perjurium sed jurare omnino]. Et De statu octavo, *Καθὼς μὴ δυνάσθαι ὁ Θεὸς ἐκέλευσε* [Omnino non jurare Deus jussit]. Cui similia legere est apud Hilarium, Ambrosium, Hieronymum, Chromatium, Oecumenium, Theophylactum, Euthymium. Apud Eusebium Basilides quidam Origeni cœvus jusjurandum exactus ait *μη ἐξεῖναι αὐτῷ τὸ παράπαν δυνάσθαι* Χριστιανὸν γὰρ ὑπάρχειν [non licere sibi omnino jurare; Christianum enim se esse]. Sed & apud alios Scriptores, quantumvis paganos, exstant dicta non minus latè patentis soni; ut Platonis, *Ὁρκῶ περὶ πάντος ἀπέσω* [Iuramentum de re quavis abesto]. Chæcili,

Ὁρκον τ' ἔτ' ἀδίκον χρεὼν ἔμμεναι ἔτε δίκαιον.

[*Injuste jussit nefas jurare putandum est.*]

Et Menandri,

Ὁρκον ἢ Φεῦγε καὶ δικάως δυνάσθαι.

[*Jusjurandum omne, quantumvis sit justum, fuge.*]

De Phrygibus Nicolaus Damascenus, *Ὁρκῶ, ἢ χρεὼν-ται, ἔτε δυνάσθαι ἔτε ἀλλῶς ἐξορκῶντες* [Iurejurando non utuntur, id est nec ipsi jurant nec alios iurejurando adiungunt]. Opponitur ergò τὸ ὅλως μὴ δυνάσθαι [omnino non jurare] tanquam majus atque sanctius quiddam ei quod præcefferat, id est τῷ ἐυορκεῖν [servare jusjurandum], quasi dicat Christus, Quamvis propolueris facturum te quod promittis, tamen jurare noli. Sic explicatur hoc præceptum collatum cum præcepto Legis Veteris in lib. vii Constitutionum quæ dicuntur Clementis, *Ὁ ἐυορκεῖν νομοθετήσας, καὶ τὸ ἐπιόρκεῖν ἀπαγορεύσας, τὸ μὴ δυνάσθαι ἀναγγεῖλαι* [Is qui servare jurata jussit & perjurare vetuerat, præcipit non jurare omnino]. Hic verò rursus illa exoritur quaestio, An igitur hæc interdictio nullam ferat exceptionem. Veteres Christiani, quorum aliquos jam nominavimus, sæpe ita loqui videntur quasi nulla admittenda esset exceptio: sed benigna interpretatio illorum quoque dictis debet succurrere. Quis enim credat Paulum Præcepti Dominici fuisse immemorem? At ejus sunt verba, *Testis mihi est Deus*, Romanorum primo, vers. 9. & in conspectu Dei non mentiri, Galat. i, 20. *Scit Deus pater Christi me non mentiri*, i i Corinth. xi, 31. Non potuit jurari expressius. Nihil enim aliud est jusjurandum quàm religiosa affirmatio, ut Cicero definit, aut, ut ait Clemens Alexandrinus, *ὁμολογία καθοριστικὴ μετὰ παραλήψεως θείας* [definita locutio cum Dei assumptione], aut, ut Philo duobus locis definit, *μαρτυρία Θεῶν περὶ πράγματος ἀμφισβητούμενης* [Dei testimonium de re dubitata]. Ergo aliquod adhibendum est temperamentum. Ideo Epictetus addidit *εἰ μὲν οἶόν τε* [si fieri potest]. Quintilianus, *In totum jurare, nisi ubi necesse est, gravi viro parum convenit*. Augustinus, *Iuramentum cave, inquit, quantum potes*. alio loco dixit, *quantum in*

H

te est.

te est. Clemens Alexandrinus Christi num ai esse
 ἐκ ευεπίφορον ἐπὶ τὸ ὀμνύναι [non facilem ad jurandum],
 quod interpretatur σπανίως ἐπὶ τὸ ὀμνύναι ἐφικνέμενον
 [rarò venientem ad jurandum]. Illud primum extra
 controversiam est, pessimè facere τὰς ἐθὺς πονηρῶ κα-
 τακέρως καὶ ἀνεξετάτως ὀμνύοντας ἐν τοῖς τυχεῖσιν [eos
 qui mala consuetudine frequenter ac re non expensa de
 incidentibus jurant], ut Philo loquitur, addens nasci
 ἐκ πολυορκίας ψευδορκίαν [ex multa juratione perju-
 rium]: sicut & Vlpianus dixit nonnullos esse faciles ad
 jurandum contemptu religionis. Sapiens Hebræus Ec-
 clesiast. xxiii, 9. Ορκῶ μὴ ἐθίσῃς τὸ στόμα σε, καὶ ὀνο-
 μασία τῆ ἀγίας μὴ συνεθίσῃς [Iurationi non assuescat
 os tuum: nominatio verò Dei non sit assidua in ore tuo].
 Et mox, Ἀνὴρ πολυορκῶ πλεονέσκει ἀνομίας, καὶ ἐκ
 ἀποσῆσεται ἀπὸ τῆ οἰκῆ αὐτῆς μάστιξ [Vir multum jurans
 implebitur iniquitate, & non discedet à domo illius pla-
 ga]. Quò & illud Platonis pertinet undecimo De Le-
 gibus, Θεῶν ὀνόματα μὴ χρᾶναι βραδίως [Deorum no-
 mina non facile usurpanda]. & Hieroclis istud, Μελέτη
 ἡ ἀρίστη τῆ τηρεῖν τὸ περὶ αὐτὸν σέβας, τὸ μὴ πυκνῶς μηδὲ
 ὡς ἔτυχε χρῆσθαι τῷ ὅρκῳ, μηδὲ ἐπὶ τοῖς παρατυχεῖσι,
 μηδὲ εἰς ἀναπλήρωσιν λόγου, μηδὲ εἰς πείσωσιν διηγήματι
 [Optima exercitatio ad servandam ei venerationem, nec
 saepe, nec quavis de re uti jurejurando, id est, non de le-
 vibus, aut ad sermonis implementum, aut ad adstruen-
 dam narrationi fidem]. & postea, Τὸ δὴ, Σέβας ὅρκον,
 καὶ μόνον εὐορκεῖν ἀλλὰ καὶ ἀπέχεσθαι ὅρκου παρεγλυῖ· ἔτω γὰρ
 αὐτὸν τηρεῖσθαι τὸ αἰεὶ εὐορκεῖν, εἰ μὴ καὶ λαχρήσθαι μεθὰ τοῖς
 ὅρκοις· καὶ γὰρ ἐν τῇ συνεχείᾳ τῆ ὀμνύειν βραδίως αὐτὸν μελαπέ-
 σοι τις εἰς ἐπιορκίαν· Φειδοῖ ἡ τήρησις ἔπεται· ἡ γὰρ ἐκ ὀμνύ-
 ναι, ἡ ὅταν ὀμνυσθῇ εὐορκήσῃ· καὶ ἔτε αὐτὸν ὑπὸ συνηθείας
 προδράμῃ ἡ γλῶσσαι, ἔτε ὑπὸ παθῶν ἀκρατείας ἡ διάνοια
 (φαλεῖν) τὴν μὲν γὰρ ὁ τρόπος ὁρῶσθαι χρῆσθαι ὡν, τὴν δὲ τὸ
 εἶναι τῆς ἐποχῆς τῆ ὀμνύειν [Illud, Jusjurandum reve-
 renter habe, non solum præcipit servare jusjurandum, sed
 & jurejurando abstinere. Nam ita implebimus illud de
 servando jurejurando, si jurejurando non abutamur;
 nam assidue jurando facile quis incidet in perjurium:
 parco usui consequens est rei observatio. Nam aut non
 jurabit aliquis, aut si juraverit, stabit jurato; neque
 aut ex assuetudine lingua prolabetur, neque animus ab-
 ducetur ab affectuum intemperantia: nam hanc corrigit
 vita honesta, illam consuetudo abstinendi à juramento].
 Deinde iterum, Σέβας ὅρκον, τῆ μὴ προχεῖρως αὐτῷ κα-
 λαχρήσθαι, ἢ ἐθισθῆς εὐορκεῖν ἐκ τῆ μὴ ἐθισθῆναι ὀμνύναι
 [Jusjurandum reverenter habe, ne temere eo abutaris;
 utque non jurando sanctè agere in jurando assuescas].
 Neque tamen hic videtur consistendum, ut facili-
 tas duntaxat & assidua jurandi consuetudo vetetur,
 quò scilicet tutiores à perjurio simus. Mihi persua-
 sum est, non tantum à Christo, sed & ab his quos
 dixi, Iudæo Maimonide, Græcis Chæriilo, Menan-
 dro, Epicteto plus indicari. Juravit Paulus, at non
 in re sua, non in re modica alterius, sed in negotiis
 maximi momenti ad Deum & salutem aliorum per-
 tinentibus. Nos hodie, si ita res ferat, de pecunio-
 la juramus, & quidem in re etiam nostra, quod
 Plato valde improbat. Et tamen Christiani haberi
 volumus, quasi nefas sit reverentiâ Divini numinis
 nummorum aliquot jacturam facere. Vtinam ea
 saltem jurisjurandi religio nos teneret quæ non pau-
 cos à Christo alienos tenuit. Isocratē audiamus,

Ορκὸν ἐπακτὸν προσδέχῃς δ' αὖ δύο προφάσεις, ἡ σαυτὸν αἰ-
 τίας αἰχρᾶς ἀπολύων, ἡ φίλους ἐκ μεγάλων κινδύνων
 διασώζων· ἕνεκα δὲ χρημάτων μηδένα θεὸν ἐμύσης, μηδ'
 αὐτὸν εὐορκεῖν μέλλῃς· δόξεις γὰρ τοῖς μὲν ἐπιορκεῖν, τοῖς δὲ
 φιλοχρημάτως ἔχειν [Jusjurandum si deferatur accipe
 duabus de causis, Aut ut temet à turpi criminatione libe-
 res, aut ut amicos ex magnis periculis eripias; ob pecu-
 nias verò neminem Deum jures, ne quidem si verum ju-
 raturus sis: aliis enim putaberis perjurare, aliis avarus
 esse]. Ecce duas tantum causas admittit jurisjurandi,
 & quidem Iudicialis, ut infamiam fugias, aut ut ami-
 cum è magno periculo serves: quo exemplo & Sim-
 plicius ad Epictetum utitur, adjiciens, aut ut patriæ
 magnam operam naves. Hi ergo de re pecuniaria
 jusjurandum omne improbant. Clinias Pythagori-
 cus cum trium talentorum multam jurejurando ef-
 fugere posset, maluit tantæ pecuniæ damnum fa-
 cere quàm jurare, quod exemplum sui seculi Chri-
 stianis exprobrat Basilus. Hierocles ille quem dixi
 similiter nullum probat jusjurandum nisi ob res
 necessarias atque egregias & quæ obtineri citra jus-
 jurandum nequeant. Verba ejus aurea ad Aureum
 Pythagoræ carmen hæc sunt, Τηρεῖν αὐτὸν (τῆ ὅρκου)
 τὴν χρεῖαν ἐν τοῖς ἀναγκαίοις ἅμα καὶ τιμίῳ, καὶ τότε
 ὅτε εὐδελία ἀλλή τ' τοιούτων σωτηρία παραφαίνεται, εἰ
 μὴ διὰ μόνης ἐκ τῆ ὅρκου ἀληθείας [Servandus jurisju-
 randi usus ad res necessarias, & magni æstimandas,
 & tunc cum talia aliter obtineri non possunt quàm per
 jurisjurandi veritatem]. Et hæc quidem illi dixe-
 runt de jurejurando quod præstat testandæ veri-
 tatis ergo. In pollicitationibus autem & pactioni-
 bus, de quibus propriè hic agit Christus, vix est ut
 tam gravis aliqua causa possit obtendi, nisi fortè
 ea res sit in qua salus publica vertatur; quanquam
 & in ejusmodi negotiis idem fortè præstare posset
 nuda promissio si adjiceretur ad eam faciendam
 pœna perjurii, quæ plerosque plus terret quàm juris-
 jurandi religio: & monerentur qui aliquid spondent
 ne quid agerent nisi deliberatò serioque & quod apud
 Romanos etiam vicem jurisjurandi implevit, Ex
 ANIMI SUI SENTENTIA. Ad hoc jurisju-
 randi genus spectant ista Hieroclis, Ο ἦ, Σέβας ὅρ-
 κον, ἐν ἀρχῇ παραγείλας, τὴν ἀποχὴν τῆ ὀμνύειν προ-
 σάτλῃ περὶ τ' ἐνδεχομένων καὶ ἀέριον τ' ἐκβάσεως ἐχόντων
 τὸ πέρας. Ταῦτα γὰρ τὰ μικρὰ καὶ μελαπτόνται διὸ ἔτε
 ἄξιον ἐπ' αὐτοῖς ὀμνύναι ἔτ' ἀσφαλές· καὶ γὰρ ἐφ' ἡμῖν εἰς πέ-
 ρας αὐτὰ ἀγαγεῖν· περὶ δὲ τ' παρόντων ἀναγκαίως τε συν-
 ημμένων καὶ μεγίστων ἔντων ἀσφαλές τὸ ὀμνύναι καὶ πρέπον·
 ἔτε γὰρ τὸ μελαπτόν τ' πραγμάτων ἡμᾶς αὐτὸν ποιεῖ (φαλῇ),
 ἔτε τὸ ταπεινὸν αὐτὸ καὶ χαμαιπετές τὸ θεῖον τὴν ἐπιμαρτυ-
 ρίαν ἀρνήται [Idem qui initio reverenter habendum jus-
 jurandum dixerat, imperat jurejurando abstinere de re-
 bus fortuitis & quorum incertus est exitus; hæc enim sunt
 & exigua & mutabilia: quare nec digna sunt de quibus
 juretur, nec id tutum est. De rebus autem præsentibus
 certoque connexis & momenti maximi & tutum est ju-
 rare & honestum: nam neque rei mutabilitas nos deci-
 piet, neque rerum vilis & abjecta conditio Divinum re-
 spuit testimonium]. Cæterum eos etiam qui indistin-
 ctè videntur omne jusjurandum rejicere, aliquas ta-
 men admittere exceptiones, præsertim magnæ uti-
 litatis publicæ, multis indiciis apparet. De Essenis
 dixit Iosephus, Τὸ ὀμνύειν αὐτοῖς περιέσεται [Jurare
 super-

supervacuum habent] quod & alii testantur. Atqui eosdem jurejurando adactos ad observationem religionis idem Iosephus apertum facit, Πρὶν ὃ τῆς κοινῆς ἀψαδοῦ τροφῆς, ὅρκους αὐτοῖς ὁμνῦσι Φρικώδεις· πρῶτον μὲν εὐσεβῆσαι τὸ θεῖον, ἔπειτα τὰ πρὸς ἀνθρώπου δικαία φυλάξαι, καὶ μήτε κατὰ γνώμην βλάψαι τινὰ, μήτε ἐξ ἐπιταγῆς μισῆσαι ἢ αἰεὶ τὰς ἀδίκους καὶ συναγωνιῆσθαι τοῖς δικαίοις. τὸ πιστὸν αἰεὶ παρέχειν πᾶσι, μάλιστα ὃ τοῖς κρατοῦσιν· καὶ αὐτὸς ἀρχῇ, μηδέποτε ἐξυβρίσειν εἰς τὴν ἐξουσίαν, μηδὲ ἐδοῆται ἢ τινι πλεονεκίᾳ τὸς ὑποταγμένους ὑπερλαμπρύνεσθαι τὴν ἀλήθειαν ἀγαπᾶν αἰεὶ, καὶ τὰς ψευδομένους ἐλέγχειν· προβάλλεσθαι χεῖρας κλοπῆς, καὶ ψυχὴν ἀνοσίᾳ κέρδους φυλάξαι· καὶ μήτε κρύψαι τι τὰς αἰρετικῶν, μήτε ἐτέροις αὐτῶν τι μνησθῆναι, καὶ μέχρι θανάτου τις βιάζεται. πρὸς τούτοις ὁμνῦσι μηδὲν μὲν μελεδύναι τῶν δογμάτων ἐτέρως ἢ αὐτὸς παρέλαβεν· ἀφ' ἐξουσίας ὃς ἀντιλήσειν ὁμοίως τὰ τῆς αἰρέσεως αὐτῶν βιβλία καὶ τὰ τῶν ἀγγέλων ὀνόματα. τοῖς τοῖς μὲν ὅρκους τὰς προσκόνοντας ἐξασφαλίζονται [*Præquam verò communes dapes attingant, horrenda præstant juramenta. Primum quidem, piè se culturum Deum: Deinde & jus servaturum cum hominibus, neque se læsurum quenquam sive sponte sive ex imperato; improbis se inimicum, justis verò hominibus adiutorem fore; fidem se servaturum omnibus, maxime iis qui imperant: quòd si ipse imperium sit adeptus, non superbe usurum potestate, neque aut vestitu aut ornatu cætero subditos se exsuperaturum; amatorem severi fore, detectorem mendacii, procul se manus à furto habiturum, & animum ab iniquis lucris custoditurum; nec quicquam se celaturum sodales de dogmatis, neque aliis ea indicaturum, nec si ad mortem cogatur. Præterea jurant quisque, nemini se aliter dogmata proditurum quàm ipse acceperit, se abstenturum latrocinii, parique reverentiâ servaturum sectæ suæ libros & Angelorum nomina. His illi juramentis ad cætum suum venientes devinciunt*]. A qua narratione non longè discedit quod de veteribus Christianis, quorum instituta multis partibus cum Essenis congruebant, narrat Plinius, quod essent soliti se sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati negarent. Iurasse Christianos per salutem Cæsarium memorat Tertullianus. & alii juramentum per genium Cæsaris detrectantes causam attulerunt, quòd is genius esset dæmon, non quòd jurare sine ulla exceptione esset illicitum, ut mox videbimus. Athanasius qui sermone De passione & cruce Domini jusjurandum videtur indiscriminatè rejicere, ipse tamen per calumniam accusatus purgat se Constantio hunc in modum: *Tuæ pietati magna & clara voce manūque extenta, quod ab Apostolo didici, Deum in meam ipsius animam testor, & ut scribitur in libris Regum, jusjurandum concipio, Testis sit Dominus & testis Christus ejus, quòd nunquam in malum tui mentionem feci apud fratrem tuum Constantem Augustum, neque illum adversum te irritavi. Et mox, Vellem hunc hominem quisquis is est hic in præsentia adesse, ut delato juramento sub attestatione veritatis hæc ab eo sciscitarer: quæ enim ita dici audiriue volumus quasi Deo præsentē, ea sub hac formula jurisjurandi NOS CHRISTIANI HOMINES CONCIPERE SOLEMUS. In Synodo Ephesina, cui multi interfuerunt quorum scriptis itidem jurandi mos videtur oppugnari, & Nestorio & Victori*

impositum videmus jusjurandum, ita ut sequentium temporum mentionem facere nihil sit necesse. Monachi vice jurisjurandi, si quid affirmarent aut testarentur, addebant, *tanquam coram Domino.*

μήτε ἐν τῷ ἔρανῳ, neque per cælum] Id est, *ne quidem per cælum*, ut jam diximus. Est autem Hebraismus ὁμνῦειν ἐν τῷ ἔρανῳ [*jurare in cælo*], pro quo Græci dicerent ὁμνῦειν τῷ ἔρανῳ [*jurare cælum*], aut etiam κατὰ τὸ ἔρανῳ [*per cælum*]. Iam diximus non hos modos jurandi à Christo specialiter prohiberi, sed ne hos quidem à prohibitione excipi. Iudæis Lege Mo-
sis vetitum erat Deum alium jurare præter Deum Israelis: itaque jurare illis nefas erat per Baalem, Astarten, aliâque id genus falsa numina. Quamobrem & Christianos sui temporis reprehendit Tertul-
lianus, qui aut ignorantia aut consuetudinis vitio dicerent *Mebercule & Medius-fidius*: quod & post eum fecit Hieronymus. Eadem hac causâ Iudæi Alexandrini recusabant Caji Cæsaris ὄνομα ὅρκιον ποι-
εῖσθαι [*nomen jurando usurpare*] ut Iosephus narrat, quia nomen suum ut Dei in jurejurando Cæjuszurari volebat. At nominare quædam, ut Philo loquitur, τῶν θεῶν δυνάμεις ἀπεικονίσματα [*Divinæ potestatis simulacra*], ita scilicet ut animi religio Deum spectaret, inter vetita habitum non est. Iurat Iosephus Genesios xlii, 15. *Ita vivat Pharaos*, more quidem Egyptiorum, ut rectè ab Abenezdra est annotatum; sed quem imitaturus non fuisset vir eximie pius si quid in eo irreligiosi esse existimasset. Et quid est aliud, *Ita vivat Rex*, quàm, *Ita Regem sospitem Deus præstet*? Elisæus Propheta i Reg. ii. Eliæ ita jurat, *Vivit Deus & vivit* (aut *vivat* potius, nam Hebraismus ista non distinguit) *anima tua*. Nec aliter Vrias i Samuelis xi, ii. Sed & Paulus jurare videtur, cum dicit, *νῆ τὴν ὑμετέραν καύχησιν* [*per vestram gloriam*], i Corinth. xv, 31. Narrat in Apologetico Tertullianus Christianos non jurasse, ut cæteros, *per Genium Principis*, quod Græci dicunt τὴν Καίσαρος τύχην, quod jusjurandum Polycarpo delatum & ab eo recusatum legimus; meritò, quia isti voci inerat falsi numinis sensus, quod ita explicat Origenes, Τύχην μέντοι βασιλέως ἐκ ὁμνῦμεν, ὡς ἐστὶ ἄλλοιον νομιζόμενον θεῶν· ἢ τε γὰρ (ὡς ὀνόμασάν τινες) ἐκφορὰ μόνον ἐστὶν ἡ τύχη, ἐκ ὁμνῦμεν τὸ μηδαμῶς ὄν ὡς θεῶν, ἢ ὅλως ὑφ' ἐξουσίας καὶ δυνάμενον τι ποιῆσαι· ἵνα μὴ τὴν ὁμητικὴν δύναμιν εἰς αὐτὴν μὴ δεῖ παραλαμβάνωμεν· εἰ δὲ ὡς τισὶν ἐδόξεν, εἴπωσι τὸν Ρωμαίων βασιλέως τὸ δαίμονα (id est *Genium*) ὁμνῦειν διὰ τὴν τύχην αὐτῆς ὁμνῦντες, δαίμονων ἐστὶν ἡ ὀνομαζομένη τύχη τῆς βασιλέως, καὶ ὥς ἀποβητέον ἐστὶ μάλλον ὑπὲρ τῆς μὴ ὁμῶς μοχθηρὸν δαίμονα καὶ ἀπίστον, πολλαῖς συνεξαμαρτάνοντα ὧς ἐλάχεν ἀνθρώπων ἢ καὶ πλεον αὐτῆς ἀμαρτάνοντα [*Per Fortunam Imperatoris non juramus, nec per alium qui creditur Deus; nam si (ut quidam explicant) eventus est tantum qui Fortuna dicitur, non juramus per id quod Deus omnino non est, imò nec subsistit, nec efficere quicquam potest: ne scilicet vim jurandi in ea in quæ non æquum est impendamus. Quòd si dicant, ut quibusdam placet, se per Fortunam Romani Imperatoris jurando per Genium ejus jurare, jam Fortuna illa Imperatoris quæ dicitur, erit ex dæmonum numero: ac proinde moriendum potius ne juretur per dæmonem malum & infidelem, & sæpe peccantem cum eo homine cui est additus, aut etiam plus*

ipso peccantem]. Sed eosdem Christianos Tertullianus eodem loco jurasse ait *per Salutem Principis omnibus genis augustiorem*. Postquam verò Imperatores Christo nomen dederant, institutum est hoc sacramentum militare, ut jurarent *per Deum & Christum & Spiritum sanctum & per maiestatem Imperatoris, quæ secundum Deum generi humano diligenda est & colenda*: quod nos Vegetius docet. Sic Marcellinus in collatione Carthaginienſi secundum allegationes partium se judicaturum *per salutem Principum* jurat. Et hoc ipsum esse juramentum quod Episcopi faciebant, memoratum canone xxv. Chalcedonenſi, notant ibi Græci interpretes. Iurisjurandi *per cælum* etiam Philo meminit. Sed & Origenes adversus Celsum sexto, Iudæos ait solitos *per cælum* jurare. Cælum autem hic par est regionem fideream intelligi.

Θρόνον ἐστὶ τῆς Θεᾶς *thronus Dei est*] Ex Eſaia Lxvi, 1. Hæc eò dicta sunt ut ostendatur omnibus jurandi modis tacite Deum contineri. Id clarè apparet infra xxiii, 22. ubi ita infert Christus, *Qui per cælum jurat simul jurat per eum qui cælo tanquam solio insidet*. Solium autem Dei dicitur quòd in eo opificio pulcherrimis astris picturato ejusque perpetuo & æquabili motu Divina majestas eximie eluceat, quemadmodum Regum gloria tunc maximè conspicua est cum solio suo insident. Et formula hujus juramenti, & causa ejus apparet in versu isto ex Sophoclis Menalippa,

Ομνυμι δὲ ἱερὸν αἰθέρ' οἰκησιν Διός.

[Sacrata juro templa cæli, arcem Iovis.]

Sed & Iulianus contra Christianos ἑβραὶὸν [*cælum*] vocat Θεῶς Θρόνον [*Dei solium*].

35. ὑποπόδιόν ἐστι τῶ ποδῶν αὐτῶς. *scabellum est pedum ejus*] ἡδὲ Eſaias, quo obiter significari videtur vilitas terræ cælo comparatæ. Nam eo sensu ἡδὲ Hebræi usurpant, quod ὑποπόδιον vertunt Lxx, ut Psalmo cx, 2. Varro nos docuit quæ unius sunt scansionis, *scabella*, quæ plurium, *scamna* appellari. At Syrus vertit כַּנְשָׁא satis appositè, quia Θρόνος [*throne*] mentio præcessit. Est enim כַּנְשָׁא i Paral. ix, 18. scabellum solii regalis, quod ipsum Lxx eo loco ὑποπόδιον vocant, quale pictum videre est sub seliquastro Cassiopeæ in libro Germanici quem edidimus olim. Alterius generis sunt *cava scamna*, quorum Ovidius meminit, quæ Græci αἰθραῖνα appellant. Suppedanei sub throno regali meminit Pausanias non uno in loco. Quod autem hic de Terra dicitur, idem Proclus in Timæo Terræ ascribit ex Orpheo, qui cum Deum describeret dixit,

— πῦματι δὲ βάσις χθονὸς ἐνδοθεῖ ρίζαι.

[— ima pedum sola sunt fundamina terræ.]

Macrobius ex Oraculo citat,

Γαῖα δὲ σὺ πόδες εἰσί.

[Suntque pedes tibi terra.]

Apud Clementem Alexandrinum & alios habemus hoc Orphei de Deo,

Αὐτὸς γὰρ χάλκειον ἐς ἑβανὸν ἐσθρικται,

Χρυσέω ἐνὶ Θρόνῳ· Γαῖη σ' ἐπὶ ποσσὶ βέθηκε.

[Aurata sedi, quam sustinet æneus æther,

Insidet; in terra verò vestigia figit.]

μήτε ἐῖς Ἱεροσόλυμα, neque per Hierosolymam] Hel- 60 lenistæ promiscuè pro Hebræo בְּ modò ἐν [in] modò ἐῖς [per] usurpant. Ita hic Matthæi interpres ἐῖς Ἱεροσόλυμα dixit, cum antè ἐν τῷ ἑβανῷ, ἐν τῇ γῇ

[In cælo, in terra] dixisset. Iurarunt autem Iudæi per Hierosolyma, ut Romani per Romam. Ovidius,

— Per Patriæ numen.

πόλις ἐστὶ τῆς μεγάλης βασιλείας. *civitas est magni Regis*] In Psalmo xlviii planè idem significantia sunt עִיר אֱלֹהִינוּ [*civitas Dei nostri*] & קִרְיַת מֶלֶךְ רַב [*civitas Regis magni*]. Et apud Syrachiden τὸ πῶς καὶ παύσεως Θεῶς [*locus quietis Dei*]. Hoc igitur eò pertinet, ut qui per Hierosolyma jurat intelligatur per eum jurare qui Hierosolymis Regnum suum posuit, quemadmodum qui per Templum jurat, jurat per habitatorem Templi, infra xxi, 21.

36. Μήτε ἐν τῇ κεφαλῇ ὁμύσης, *Neque per caput tuum juraveris*] Vlpianus, *Ceterum si ego detuli ut per Deum jures, tu per caput tuum jurasti*. Ovidius,

Per caput ipse suum solitus jurare.

Martialis,

Per tua jures sacra tuumque caput.

De eo jurandi modo hic agitur, non de eo ad quem alludit Juvenalis cum ait,

— nondum Græcis jurare paratis

Per caput alterius.

Cujus itidem passim exstant exempla: & conjunctim.

Perque tuum nostrumque caput.

Apud Synesium, Νῆ τὴν ἱερὰν σὺ κεφαλὴν καὶ τὴν τῶν παιδῶν μὲ σωτηρίαν [*Per sanctum caput tuum, perque liberum meorum salutem*].

ὅτι ἔδυνασαι. *quia non potes*] Hoc eò pertinet ut probetur per Deum jurare qui *per caput suum* jurat, non minùs quàm qui *salutem suam* jurat, quod jusjurandum respectu Divini numinis fieri Vlpianus etiam dixit. Causa utriusque dicti est, quia homo nec salutis nec capitis sui est dominus. Sic Menander Dyscolo dixit hominem κύριος εἶναι μὴδ' ἑαυτῶς [*ne sui quidem esse dominum*].

μίαν τρίχα λευκὴν ἢ μέλαιναν ποιῆσαι. *unum capillum album facere aut nigrum*] Hoc tale est quale quod infra dicimur non posse cubitum unum ad staturam adjicere. Sed pili hic potius fit mentio, ut ne minimum quidem naturæ à nobis posse immutari ostendatur. Nam Hebræi, ut & Græci & Latini, *pilum* dicunt ad rei minimæ indicationem.

37. Εἰωθὲν δὲ λόγῳ ὑμῶν, ναὶ, ναὶ, ἔ, ἔ. *Sit autem sermo vester, est, est: non, non*] Id est, ut Iacobus explicat, ἢ τῷ ὑμῶν τὸ ναὶ, ναὶ, καὶ τὸ ἔ, ἔ [*sit vestrum est, est, & non, sit non*]. Tam ναὶ quàm ἔ hoc loco formulæ sunt quibus ad stipulationem respondebatur. Nam de promissionibus, ut diximus, institutum sermonem Christus prosequitur. Itaque Syrus rectè pro ναὶ posuit ἵνα quæ respondendi particula est. Romana lingua in respondendo verbum interrogantis repetit: ut, *Dabis? Dabo. Facies? Faciam*. Sed & si quis interrogatus *Dabis?* responderit *Quid ni?* in ea causa esse ut obligetur scripsit Vlpianus; quia vox *Quid ni?* solet habere significationem Græci ναὶ. Sicut autem ad interrogationem agentem per ναὶ, ita ad negantem per ἔ respondebatur. Quod verò hic & apud Iacobum dicitur oportere ut ναὶ sit ναὶ & ἔ sit ἔ, eum sensum habet, Debere facta dictis congruere: aut, ut Iustinus rectè explicat Apologetico ad Antoninum, debere nos τ' ἀληθῆ λέγειν αἰεὶ [*semper vera dicere*]. Est enim figura quam Græci ἀντανάκλασιν, [*Refractionem*] quidam & πλοκὴν [*Copulationem*], vocant, ubi

ubi vox eadem continuò repetitur significatu paululum mutato, ut

Ex illo Corydon, Corydon est tempore nobis.

Ad illum diem Memmius erat Memmius, & similia. Nam priore loco *ναί* dictum significat, posteriore factum ipsum quod dicto significatur. Ita Paulus *Dei promissa in Christo* ait esse *ναί* 11 Corinth. 1, 21. voculam hanc posteriore quem dixi significatu usurpans, ut indicaret omnia promissa per ipsum impleri. Quod autem de *ναί* diximus, idem de *εἰ* vocula intelligendum est; nempe eam quoque primum pro nota promissi negantis, deinde pro effectu poni. Est autem locutio hæc ut pleræque aliæ Christi & Apostolorum sumta ex medio usu illorum temporum. Nam ut ab aliis notatum est, γνώμη [sententia] erat tritissima, τῶν δικαίων *ναί* εἰ *ναί*, καὶ *εἰ* *εἰ* *εἰ* [Iustorum fiet est fiet, & non est non]. Contra quorum facta dictis discrepabant, apud hos dicebatur esse *ναί* καὶ *εἰ* [fiet & non], id est *ναί* [est vel fiet] ipsorum dicebatur esse *εἰ* [non], & *εἰ* [non] dicebatur esse *ναί* [est vel fiet], quo loquendi genere Paulus utitur dicto loco 11 Corinth. 1, 18, 19. idque ipsum explicat, cum negat se *χρησάσθαι ἐλαφρίαν* levitate usum. Festus ad vocem *naucum*, Quidam ex Græco *ναί* καὶ *εἰ* est & non *levem* hominem significari. Quo manifestius est ibidem commate 17 in quibusdam codicibus malè repeti *ναί* & *εἰ*, cum semel duntaxat ponenda fuerint: quanquam veterum esse errorem librariorum ad Matthæi & Iacobi loca imprudenter respicientium ex Syro & Arabe interpretibus apparet. Cum verò *ναί*, ut & hujus loci coherencia & Pauli verba ostendunt, ad ἐπαγγελίας [promissa] pertineat, rectius Latine per *fiet* quàm per *est* transferetur. Sensus verborum Christi est, Fidem à nobis præstari debere in promissis etiam injuratis, perinde quasi jusjurandum accessisset: quem sensum apertiore facit quod apud Iacobum sequitur *μη εἰς ὑπόκρισιν πείθεσθε* [ne in simulationem incidatis], id est, ne fallaces inveniamini, quod Christianos minimè decet. Simile est illud Alexidis,

Ὁρκὸν βέλαιός ἐστιν, ἀν' νεύσω μόνον.

[Nutus mei pro jurejurando valent.]

Et quod apud Philonem est, Ὁ τῆς σπυδαίης λόγος ὄρκος ἐστὶν βέλαιος, ἀκλίνης, ἀψευδέσας [Viri boni sermo pro jurejurando est firmo, immutabili, nunquam mentiente]. Et Hierocles dixit, nihil viris bonis veritate carius esse debere, εἴτε ἀνθρώποις εἴτε καὶ ὁμνύουσιν [sive jurarint sive non jurarint]. Talis esse debet Christianus, & ut Clemens Alexandrinus loquitur, τὸ πιστὸν τῆς ὁμολογίας ἐν ἀμεταπώτῳ καὶ ἐδραίῳ δεικνύνει βίῳ τε καὶ λόγῳ [fidelitatem promissionis ostendere in firma atque immutabili tum vita tum oratione]. Optime autem hoc coheret cum præcedentibus; quia, ut inquit Philo, καλῶς καὶ βιωφελές ἐστιν καὶ ἀρμόδιον λογικῇ φύσιν τὸ ἀνθρώπου, ὅπως ἀληθεύειν ἐφ' ἐκάστη δειδαγμένη, ὡς τὰς λόγους ὄρκους εἶναι νομίζεσθαι [pulcherrimum & vitæ utilissimum ac Naturæ ratione utenti consentaneum, abstinere à jurejurando, quippe cum ea ita sit instituta ut de re quavis verum dicat, possintque vel nudi sermones pro juramento haberi]. Iosephus de Es-

10 *χα Θεὸς* [Quicquid ab ipsis dictum sit firmitus est jurejurando; jurare autem ipsis supervacuum, ita ut perjurio pejus æstiment: jam enim eum damnatum dicunt cui absque Dei nomine non creditur]. Quoniam igitur apparet de promissorum præstatione hic agi à Christo, exigit hic locus videamus id quousque pertineat. Sunt qui existimant promissa per se vim obligandi non habere, sed eam accipere à Legge Civili certâ formâ, modoque. Sed ei sententiæ consensus Gentium repugnat. Verum sanè est simplicem asseverationem de eo quod quis facturus sit debere quidem ex eo animo proficisci qui tum temporis id velit facere quod se facturum dicat, at non item ex eo teneri eum, qui dicit, in proposito perseverare; quia voluntas humana habet jus sua decreta mutandi, neque id jus solo sui respectu sibi potest auferre. At in promissione plus est: Habet enim promissio simul juris translationem. sicut enim dominus rei corporalis eam potest in alium transferre signo aliquo voluntatis: ita etiam jus ipsum quod quis habet ad suos actus aut res, potest in alterum transferri, in solidum aut pro parte definita. Et quia tali facto jus aliquod in alterum transit, ideo voluntas jam ultra se honestè mutare non potest, quia nemo honestè potest aut velle aut facere contra jus alteri quæsitum. Hinc votorum quæ Deo fiunt & promissorum inter homines vis oritur. Sed ut Iure Naturæ valeat Promissio, tria sunt necessaria: nempe ut qui promittit ad promittendum sit idoneus, & ut res ipsa promissi sit capax, deinde ut res possit præstari à promittente. Prima conditio deficit in his qui rationis usum non habent: Nul-
20 lum enim velle esse potest sine intellectu: Ideo infantium & furiosorum verba non habent promissi efficaciam. Secunda deficit in rebus quæ aut per rerum naturam fieri non possunt, ut cælum digito attingere, aut quæ per se sunt inhonesta, quale erat Iohannem Baptistam innocentem & Dei Prophetam occidere: Quod enim facere non licet, id
30 ne promitti quidem validè potest, cum promissio ad factum tendat. Tertia conditio desideratur quoties actus qui promittitur non est in jure promittentis, ut si servus non domino operas promittat: Nam cum promissum emanet è jure promittentis, nihil potest efficere ultra juris illius amplitudinem. Et hæc quidem ipso Naturæ lumine ita sunt clara ut probationis non indigeant. Verumtamen sæpe Lex aliqua efficit ut rectè promissa non præstentur. Quod mirum videtur his qui iudicium in istis rebus subactum non habent; putant enim legem ejusmodi pug-
40 gnare cum Iure Naturali, quod sit immutabile: id verò non ita est. Neque enim constituunt Leges ne promissa quæ quis promittendi jus habuit alteri jus ex promissione nacto non præstentur; quod esset contra Ius Naturæ: sed ipsa materia mutationem accipit; quod etiam citra legem fit, quoties stipulator promissorem liberat. Hic enim nemo dicturus est promissorem adhuc teneri, & contra naturam facturum ni faciat quod dixerit. Ius enim ejus cui
50 promissum est, quod fundamentum erat obligationis, interiit, ac proinde nulla jam restat obligatio. Solet autem lex efficere ne promissa ad effectum perducere debeant duobus modis, aut antevertendo

orituram alioqui obligationem, aut ortam tollendo. Vtrumque ex probabili causa facere Lex potest, ut quæ in singulos atque jura singulorum ad utilitatem publicam jus quoddam superius obtineat eo jure quod est penes singulos. Antevertitur obligatio, ut cum constituitur ne efficax sit promissum uxoris nisi maritus auctor accesserit. Hic enim jure ad obligandum se uxori adempto nasci obligatio non potest. Orta exstinguitur duobus iterum modis, aut quia Lex jus quod alicui quæsitum est aufert, aut quia non hoc tantum facit sed etiam ei qui promissum aufert implendi libertatem. Illo casu licet non implere, quia Lex jus alteri quæsitum abstulit; hoc casu non licet implere, quia hoc quoque jus sublatum est imperio Legis, quæ plus singulis potest polletque. Illud addam, esse Leges quasdam quæ obligationem nec oriri impediunt nec ortam rescindant, sed tantum in foro de eo jus dici vetent, ut Leges Romanæ de pactis nudis: Charondas de rebus creditis. Hoc casu promissor adversus fidem delinquit si non stet promisso. Non enim jus omne stipulatoris sublatum est, sed sola coactio ei denegatur. Quod religiosis animis diligenter est annotandum, ne pravis Magistris usi latebram perfidiæ quærant.

τὸ ἡ περισσώτερον τῶν, quod autem his abundantius] Id quod est ultra *ναὶ καὶ* [est & non].

ἐκ τῆς πονηρῆς ἐστὶ. à malo est] Quidam istud πονηρῆς esse putant à recto ὁ πονηρὸς [malus], quâ voce diabolus indicatur. Mihi magis placet & hic & aliis aliquot in locis sumi à recto quod est τὸ πονηρὸν [malum]. quomodo Iohannes dixit *mundum jacere* ἐν τῷ πονηρῷ [in malo] v, 19. Intelligo hic τὸ πονηρὸν [malum] morem non standi promissis. Nam ut ex Polybio dicebamus, mos jurandi ex eo maximè est frequentatus, ex quo labare cœpit dictorum fides. Qui enim juramentum poscitur, ut Philo notat, ἤδη εἰς ἀπιστίαν ὑπονοεῖται [jam de infidelitate suspectus est]. Sic & Esseni ἡδὴ καταγνώσκει φασὶ τὸ ἀπιστῆμενον διὰ Θεοῦ [eum jam damnatum dicunt cui non creditur sine Dei nomine], ut est apud Iosephum. Apud Sophoclem ille in Colono Oedipus ad Theſea,

Οὐτοὶ σ' ὑφ' ὅρκου γ' ὡς κακὸν πισύσσομαι.

[Non te alligabo jurejurando ut malum.]

Levitas hominum & inconstantia diffidentiam genuit, cui remedium quæsitum est jurejurando. Est autem hujus dicti cum superioribus hæc connexio, Ne putate vos ab hominum commercio excludi, si jurejurando quàm religiosissimè abstineatis. Nam cum de vitiis ortus sit jurandi mos, facile erit iisdem sublati tollere jurisjurandi necessitatem. Id autem fiet, si, quemadmodum dixi, tam constanter quævis dicta ac promissa impleatis ut injuratis vobis potius quàm juratis aliis credatur. Iſocrates dixit, Δεῖ γὰρ τὰς ἀγαθὰς ἀνδρας τρέπον ὅρκου πισυτέρου φαίνεσθαι παρεχομένους [Debent viri boni palam præstare vitam suam digniorem fide quàm sit jusjurandum]. Non igitur eò tantum pertinet Christi præceptum, ne Christiani à Christianis exigant jusjurandum; verum etiam ne jurent Christiani à quocunque tandem exigatur. Nam, ut rectè explicat Clemens, decet Christianum etiam πρὸς τὰς ἑξω τὸ βίον ἔχειν ἀξιοπίστον, ὡς μηδὲ ὅρκον αἰτεῖσθαι [etiam

apud extraneos eam vitâ suâ fidem mereri, ut jusjurandum ab eo ne postuletur quidem]. Sed, ut antè etiam dixi, omnia hæc præcepta non tam ex verborum apicibus quàm ex rei ipsius natura metienda sunt. Non vetat Christus jusjurandum ut rem per se malam, sed ut rem quam nisi in negotiis maximi momenti usurpare non liceat. Quæ autem sint res ejusmodi non tam certis definitionibus comprehendendi potest quàm spiritu charitatis dijudicari. Concludam hanc tractationem dicto Augustini, *Qui intelligit non in bonis sed necessariis jurationem habendam, refrenet se quantum potest, ut non eâ utatur nisi necessitate, cum videt pigros esse homines ad credendum quod eis utile est credere, nisi juratione firmetur.*

38. Ηκέσατε ὅτι ἐρρέθη Audistis quia dictum est] Intellexistis dictum esse, majoribus nimirum vestris. Ostendit autem hoc quoque illud ἐρρέθη ad antiquum tempus referri, cujus ad posteros fama pervenerit.

Οφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος. Oculum pro oculo, & dentem pro dente] Defectivam orationem commodè supplebis si addas reddet qui injuriam fecit. Est autem hoc jus vetustissimum apud omnes propè gentes. Aristoteles τὸ ἀντιπεπονθὸς [talionem] vocat, & dictum ait Ius Rhadamanthi isto versu descriptum,

Εἴκε πάθοιτά κ' ἑξέξῃ δίκη κ' ἰδέσθαι γίνοιτο.

[Quæ fecit si quisque ferat, jus fiet & æquum.]

Ex Græcia & hoc Romam transiit: unde in XII Tabulis, *Si membrum rupit, talio esto.* Apparet autem ex Lege Moſis, præcipuè ex verbis quæ sunt Deuteronomii XIX, 21. non exactam talionem nisi Iudicis decreto. Nimirum, ut rectè Lucretius dixit,

Amplius ex ira quod enim se quisque volebat
Vlcisci, quàm nunc concessum est legibus æquis,
Idcirco est homines pertæsum vi colere ævum.

Quam sententiam Honorius & Theodosius Imperatores ita expresserunt: *Idcirco Iudiciorum vigor Iuris publici tutela videtur in medio constituta, ne quisquam sibi ipsi permittere valeat ultionem.* Verum quidem est in quibusdam casibus Leges aliquid indulgisse justo dolori, sicut Iura Romana permittunt patri adulteram filiam aut filiæ raptorem occidere: Quomodo & apud Hebræos homicidium vindicare manu privata proximus agnatus potuit, ita tamen, quemadmodum ab Hebræorum Magistris rectè notatum arbitror, ut si prius illud homicidium sine dolo malo patratum esset, ipse ultor capitis pœnam subiret. Sed in delictis quæ infra homicidium sunt nihil ultra concessum læsis quàm adire Iudicem & ab eo ultionem, tanquam jure suo, exposcere. Et hoc pœnæ genus est quod τιμωρίαν propriè vocant Plato, Aristoteles, & Taurus Philosophus apud Gellium, quam definit Clemens Alexandrinus κακῆς ἀνταπόδοσιν εἰς τὸ τῆς τιμωρῆς συμφέρον ἀναφερομένην [repositionem mali eam quæ refertur ad utilitatem se vindicantis]. Vbi τὸ συμφέρον [utilitas] paulò laxius sumitur, ut & apud Aristotelem κέρδος [lucrum] in hoc ipso argumento. Quia enim ple-

60 — — vindicta bonum vitâ jucundius ipsâ; ideo quod adversario nocet, ipsis quasi prodesse intelligitur; quod ita Mimus extulit,

Laſo doloris remedium inimici dolor.

Aristote.

Aristoteles in arte Oratoria τιμωρίαν [ultionem] esse dicit τῷ ποιῶντι ἕνεκα ἵνα ἀποπληρωθῇ [exigentis causā ut ei satisfiat], ubi ὁ ποιῶν est is qui ultionem exigat. Facere enim censetur etiam quod per Iudicem facimus. Non dubito autem, quin si jus strictum respicimus, licuerit vulnerato à Iudice præcisè exigere ut adversario quoque vulnus inflingeretur, quemadmodum Bathos docebat, & Iosephus disertè testatur. Quòd autem apud Hebræos, ut notant eorum Magistri atque idem Iosephus, & apud Romanos teste Gellio, pro membro pecunia solvi solebat, id natum ex læsorum æquitate, quæ multis exemplis in morem transierit. Sed hæc ipsa pecunia quatenus damni dati æstimationem & impendia excedebat, ultio erat; non imperata Hebræis, sed concessa: cuius generis & apud Romanos erant tum accusationes publicorum iudiciorum, tum ex privatis delictis Actiones pœnales, in duplum, triplum, quadruplum.

39. Εγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ. Ego autem dico vobis non resistere malo.] Rectè eos sentire arbitror, qui illud πονηρῷ de homine interpretantur, & esse id ipsum quod Hebraicè Moses dixit Exodi 11, 13. וַשָּׁרָה, quod Lxx vertunt τῷ ἀδικῶντι: quo exemplo τῷ πονηρῷ vertere sic liceat, ei qui injuriam fecit. Et manifestum est non posse τὸ ἀντιστῆναι [resistere] universè sumi. Nam resistit & qui innocentiam suam verbis testatur, quod fecit Christus, & post eum Apostoli. Sed cùm præcedentia verba, quibus hæc sententia opponitur, agant περὶ τῆς τιμωρίας [de ultione], omnino τὸ ἀντιστῆναι [resistere] eòdem referri debet, quod & Paulus nos docet, hoc præceptum his verbis explicans, Μηδενὶ κακὸν ἀντὶ κακοῦ ἀποδιδόντες [Nulli malum pro malo reddentes], Roman. xii, 17. quæ est ut diximus τῆς τιμωρίας [ultionis] perspicua descriptio. Ex quo etiam apparet quid sit eodem Pauli loco μὴ ἑαυτὲς ἐκδικῶντες [non vosmetipsos defendentes, id est, ulciscen-] 40 tes]. Nam ἐκδικεῖν cùm modò ulcisci significet, modò defendere, necesse est ibi pro ultione accipiatur; qui enim se defendit tantum, is non reddit malum pro malo, sed is demum qui se ulciscitur: quod & sequentia Pauli verba declarant, sed dantes locum iræ, id est, Divinæ ultioni, ut ibidem videre est. Aristoteles passim τὸ ἀμύνειν [vindicare] ponit in virtutis parte; quem secutus Cicero vindicationem ad Ius Naturæ refert, per quam, inquit, vis & injuria defendendo aut ulciscendo propulsatur. Eiusdem est in Officiis illud, Iustitiæ primum munus est ut ne cui noceat, nisi lacessitus injuriā. O quam simplicem veramque sententiam, inquit Lactantius, duorum verborum adjectione corrumpit. Nocendum enim nemini, ne ei quidem qui prior nocuerit. Quod Plato propius cæteris perspexit; ejus enim est in Critone, ὅδε ἀδικῶντα δὲ ἀνταδικεῖν [nec si injuriam acceperis, reponenda ea est] item, Ουτε ἄρα ἀνταδικεῖν δεῖ, ὅτε κακῶς ποιῶν ἑδνεία ἀνθρώπων, ὅδ' ἂν ὅτιεν πάχνη ὑπ' αὐτῶν [Non igitur reponenda injuria est, neque nocendum cuiquam, etiamsi quidvis ab aliis patiendum sit]. quòd latè explicat, demonstratis incommodis quæ ultionem sequi solent, sectator dogmatum Platonis Maximus Tyrius diatribā cui titulum fecit, Εἰ τὸ ἀδικήσαντα ἀνταδικητέον [An injuria retorquenda in auctorem]. Sed & Hiero-

cles dixit, τῷ ἀνταδικεῖν ἡμᾶς εἰς τὴν ἴσιν τοῖς ἀδικῶσι καχεῖαν ἐρχεσθαι [injuriā reponendo in eundem nos morbum incidere cum iis qui priores injuriā fecere]. Lacedæmonii precibus addere solebant τὸ ἀδικεῖσθαι δύνασθαι [posse injuriā pati]. Dignum memoriā & Menandri illud,

Ουτὶ κράτιστός ἐς ἀνῆρ, ὃ Γοργία,
Ὅστις ἀδικεῖσθαι πλεῖς ἐπίσταται βροτῶν.
[O Gorgia, ille vir virorum est optimus,
Qui melius aliis callet ferre injurias.]

Inter Pythagoræ scita refert Iamblichus, Μητε ἄρχειν λοιδορίαν, μητε ἀμύνεσθαι τὰς λοιδορήνους [Neque convitiari priorem, neque reponere convitium]. Idem, Πολλῷ μᾶλλον ἀδικεῖσθαι δεῖν παρήγγειλεν ἢ κτείνειν ἄνθρωπον· ἐν ᾧ γὰρ κτεῖσθαι τὴν κτίσιν [Monuit multò potius ferre injuriā quàm hominem occidere: Esse enim apud Inferos Iudicium]. Metellus Numidicus in Oratione ad populum, Probi injuriā facilius accipiunt quàm alteri tradunt. Est in iisdem partibus Seneca: Immane, inquit, verbum est ultio & ab injuria tantum distans ordine. qui ulciscitur non nisi excusatiùs peccat. Sed & hoc ipsum, excusatiùs peccare qui rependit injuriā, non concedit is quem dixi Maximus, quo iudice ὁ τιμωρὸν τῷ προῦπάραντι ἀδικώτερος [qui ulciscitur peior est eo à quo cepit injuria]. Addam his Musonium, Τὸ σκοπεῖν ὅπως ἀνιδήξεται τις τὸ δάκνοντα, καὶ ἀνιπαίσθη κακῶς τὸ ὑπάρχοντα, θηρίων τινός, ἐκ ἀνθρώπου ἐστίν [Hoc agere ut mordentem remordeas, & malum reddas ei qui fecerit, fera est, non hominis]. Et hæc quidem videri possunt propriè ad ultionem eam pertinere ubi quis aut manu statuit

Ἀνδρ' ἀπαμύνασθαι ὅστις πρότερον χαλεπήνη,
[Fortiter ulcisci si quis malè fecerit ante,]

aut etiam,

Ἀλωπεκίζειν πρὸς ἑτέραν ἀλώπεκα.
[Adversus vulpes moribus uti vulpium.]

At Christi præceptum apertè illud ultionis genus respicit quod minùs immodestum videri solet: certè publicè non æquè periculosum est cùm apud Magistratum exercetur Actio ad vindictam instituta. Nam hoc ipsum vetat quod Deus per Mosem non quidem indistinctè probaverat, (semper enim ei lenitas præ iracundia placuit), sed quod fieri erat passus, & de quo iudicium reddi voluerat, ut majoris mali vitaretur occasio. Nam alioqui Lex ipsa hoc agebat, ut si fieri posset homines à vindictæ cupiditate retraheret: quod agnoscit Philo apud quem Iudæi Alexandrini Deum ita alloquuntur, Οὐκ ἐφθόμεθα, ὃ Δέσποτα, τιμωραῖς ἐχθροῖς, δεδιδαγμένοι πρὸς τὰ ἱερῶν νόμων ἀνθρώποταθεῖν [Non delectamur, ὃ Domine, hostium malis, per sanctas leges edocti misericordiā affici]. Sed quis scopus fuerit legis per Mosem latæ, ac quomodo ea non pugnet cum præcepto hoc Christi congruente cum Prophetarum monitis, videtur mihi satis perspicuè exposuisse Tertullianus adversus Marcionem iv. Novam planè patientiā docet Christus, etiam vicem injuriæ prohibens permissam à Creatore, oculum exigentem pro oculo & dentem pro dente: contra ipse alteram amplius maxillam offerri jubens, & super tunicam pallio quoque cedi. Planè hæc Christus adjecerit, ut supplementa consentanea disciplina Creatoris. Atque adeò hoc statim renuntiandum est, an disciplina patientiæ prædicatur penes Creatorem. Sic per

per Zachariam præcepit, ne unusquisque malitiæ fratris sui meminerit, sed nec proximi. Nam & rursus, Malitiam, inquit, proximi sui unusquisque ne recogitet. Multo magis patientiam indixit injuriæ, qui indixit oblivionem. Sed & quum dicit, Mibi vindictam & ego vindicabo, proinde patientiam docet vindictæ expectatricem. In quantum ergo non capit, ut idem videatur, & dentem pro dente, oculum pro oculo in vicem injuriæ exigere, qui non modo vicem, sed etiam ultionem, etiam recordationem & recogitationem injuriæ prohibet, in tantum aperitur nobis, quomodo oculum pro oculo & dentem pro dente censuerit, non ad secundam injuriam talionis permittendam (intellige, ut rectè ac piè exigeretur) quam prohibuerat interdicta ultione, sed ad primam coercendam quam prohibuerat talione opposito, ut unusquisque respiciens licentiam (id est, permissionem illam facti cum auctoritate Iuris Civilis) secundæ injuriæ, à prima semetipsum contineret. Facilius enim vim comprimi scit representatione talionis quam repromissione ultionis. Vtrumque autem constitutum fuit pro natura & fide hominum, ut qui Deo crederet, ultionem à Deo expectaret; qui minus fideret, leges talionis timeret. Hanc legis voluntatem de intellectu laborantem, Dominus & Sabbati & Legis & omnium paternarum dispositionum Christus & revelavit & compertem fecit, mandans alterius quoque maxillæ oblationem, ut tanto magis vicem injuriæ exstingueret, quam & Lex per talionem voluerat impedisse, certè quam Prophetia manifestè coercuerat, & memoriam injuriæ prohibens, & ultionem ad Deum redigens. Ita si quid Christus intulit, non adversario sed adjutore præcepto, non destruxit disciplinas Creatoris. Denique si in ipsam rationem patientiæ præcipiendæ & quidem tam plenè atque perfectè considerem, non consistet, si non est creatoris qui vindictam repromittit, qui Iudicem præstat. Alioquin si tantum patientiæ pondus non modo non repercutiendi sed & aliam maxillam præbendi, & non modo non remaliedicendi sed etiam benedicendi, & non modo non retinendi tunicam sed amplius & pallium concedendi, is mihi imponit qui non sit me defensor, in vacuum patientiam præcepit, non exhibens mihi mercedem præcepti, patientiæ dico fructum, quod est ultio, quam mihi permisisse debuerat si ipse non præstat; aut si mihi non permittebat, ipse præstaret. Quoniam & disciplinæ interest injuriam vindicari. Metu enim ultionis omnis iniquitas refrenatur. Cæterum passim emissa libertate dominabitur, utrumque oculum effossuræ, & omnem dentem excitaturæ præ impunitatis securitate. Locum hunc lectu & consideratu non indignum transcripsi eò libentius quod inde intelligi possit cur & quatenus etiam in Christianorum terris retineri possent ejusmodi leges, quæ talionis aut pænæ formidine eos coercent qui sponte rectè facere nondum didicerunt: incolumi interim piis omnibus manente patientiæ regulâ, quam obscure natura insinuat, commendant non Prophetæ tantum, sed & Philosophi, præcepit autem disertè Christus. Idem ille Tertullianus libro de Patientia, Christus gratiam Legi superducens, ampliandæ adimplendæque Legi patientiam suam præfecit, quod ea sola ad justitiæ rationem retro defecisset. Hujus præcepti memores Christiani illi meliorum seculorum non dubitabant ad ipsorum hostium testimonium provocare. Iustinus in Apologetico,

Ο γὰρ ἐπὶ πολλῶν τῶν παρ' ἡμῖν γεγενημένων ἀποδείξει ἔχομεν, ἐκ βιαιῶν καὶ τυράννων μετέβαλον ἡττηθέντες ἢ γειτόνων καρτερίαν βίᾳ παρακολυθήσαντες ἢ συνοδοιπόρων πλεονεκτικῶν ὑπομονὴν ξένην καλῶ νοήσαντες, ἢ συμπραγματευομένων πειραθέντες [Nam, quod multis apud nos exemplis ostendere possumus, multi de violentis & tyrannis alii facti sunt, superati exemplis sive dum vicinorum in vita constantiam imitantur, sive conspectâ admirabili patientiâ comitum itineris injuriam passorum, sive periculo facto eorum quibuscum negotium habebant]. Athenagoras, Οὕτως ἐκκαθαρμένοι εἰσὶ τὰς ψυχὰς, ὡς ἀντὶ τῆς μισείας τὴν ἐχθρὰς ἀγαπᾶν, καὶ ἀντὶ τῆς τοῦ μετρίωτατος, κακῶς ἀγορεύειν τὴν προκατάρξαντας λοιδωρίας, εὐλογεῖν, καὶ ὑπὲρ τῶν ἐπιβλεπόντων εἰς τὸ ζῆν, προσεύχεσθαι [Ita purgati sunt animis ut inimicos pro odio amore prosequantur: & pro eo, quod in mediocribus ducitur, eos qui priores convitiati sunt rursus convitiis impetere, bene de eis loquantur, & precantur pro eis qui vitæ ipsorum insidias struunt]. Ipse Iustinus de accusatoribus Christianorum ita loquitur, Οὐ γὰρ τὴν κατηγορούντας κολάζειν ἡμᾶς ἀξιώσομεν. ἀρχόντων γὰρ τῇ προσέσθῃ πονηρία καὶ τῇ τῶν καλῶν ἀγνοία [Neque enim à vobis id expetimus ut accusatores nostros puniat. Sufficit eis pravitas in qua versantur & rerum bonarum ignorantia]. Iulianus, qui dogmata Christianorum perdidicerat, vetuit Christianorum querelas de injuriis apud Magistratus audiri, additâ causâ, Ὑμέτερον τὸ κακοπαθεῖν [Vestrum est ferre injuriam]. Labet in pudorem eorum qui se nunc Christianos dici volunt verba adferre Mufonii propriè ad hanc judicalem vindictam pertinentia. Ait is, Ὑβρεως γραφὴν ἔτ' αὐτὸς γράψασθαι τίνα ποτὲ, ἔτ' ἀν' ἐτέρῳ συμβαλεῖσθαι [Injuriæ actionem neque se cuiquam intentaturum, neque cuiquam ut id faciat auctorem fore]. Et apud Lysiam legimus, Ανελεύθερον καὶ πάνυ φιλέδικον κακηγορίας δικάζεσθαι [Hominis est non ingenui, sed litigiosi, injuriarum instituere actionem] causamque sententiæ suæ explicans, Irrideri, conspui, verberari denique non est turpe, ait, sapienti; sed irridere, conspuere, verberare. Mox prolatis exemplis eorum qui illatas injurias dissimulaverant, ita concludit, Πόσω ἢ κρεῖττον ἔτις ἔχοντα φαίνοσθαι τῷ φιλόσοφῳ ὥς συγγνώμης ἀξίον εἶτις πλημμελήσειεν εἰς αὐτὸν, ἢ δοκεῖν μὲν αἰμύνειν ἑαυτῷ δικάζομενον καὶ ἐγκαλῶντα, τῇ ἢ ἀληθεῖ ἀχρημανεῖν, ἀνακόλυσθαι τοῖς ἑαυτῇ λόγοις πράττοντα [Quanto rectius Philosophum talem se ostendere ut veniâ dignetur eum qui in ipsum peccaverit, quam videri quidem semet vindicare, in jus eundo & accusando, at re ipsa indecorè se gerere, & dogmatis suis non consentanea agere]. Zenon dicenti, Απολοιμην εἰάν μὴ σε τιμωρήσωμαι [Peream nisi te ulciscar], respondit, Εγὼ μὲν εἰάν μὴ σε φίλον κτήσωμαι [Ego verò nisi te amicum reddam].

ἀλλ' ὅστις σε ῥαπίσῃ ἐπὶ τὴν δεξιάν σου σιαγὼνα, σπέρσον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην· sed si quis te percusserit in maxillam dexteram tuam, præbe illi & alteram] Sæpe in Hebraismo accidit ut adversativa comparisonem in se includat; qua addita sententia hæc erit planissima hunc in modum, Noli si quis te malo affecit ei vicissim malum rependere aut odium ejus induere; quin potius ferienti maxillarum unam, alteram quoque cædendam obverte: Potius scilicet quàm te ulciscaris. Deinde ex proverbio petatum est maxillam obvertere cadenti pro eo quod est

patienter

patienter aliquid ferre, ut videre est Threnor. III, 30. Iulianus dixit præceptum Christianis, μήτε τὴν παρειάν παιομένους φείδεσθαι ἢ ἑτέρας [nec si in maxillam verberetur alteri maxillæ parcere]. Est autem & hic, ut suprà aliquoties, solutio tacitæ objectionis. Nam qui jubetur ab ultione omni abstinere, ei statim in mentem venit Mimi illud,

Veterem ferendo injuriam invitas novam.

Christus igitur, ne quis hoc obtentu sibi blandiatur, multò ait potius esse ut altera injuria accipiatur quàm ut sumatur ultio. Et hoc est quòd Plato dixit, non referendam injuriam εἴτε δὲ ἡμᾶς εἴτε τῶνδε χαλεπώτερα πάσχειν [etiamsi quid gravius ferendum sit]. Est eadem objectio & apud Maximum Tyrium, Διὰ τὸτο, φαίη ἂν τις, ὁ δίκαιος ἀνὴρ προσπηλακίζεται, καὶ συκοφαντεῖται, καὶ διώκεται, καὶ χρήματα ἀφαιρεῖται, καὶ ἐς δεσμωτήριον ἐμβάλλεται, καὶ φεύγει, καὶ ἀτιμάζεται, καὶ ἀποθνήσκει [Ob hoc ipsum, dicet aliquis, vir justus & contemnitur, & injuriis impetitur, & pecuniis spoliatur, & in carcerem conjicitur, & in exsilium agitur, & dedecore afficitur, & interficitur]. Respondet, nihil mirum talia viro bono evenire, quia parum præsidii sit in nuda innocentia apud pravos judices: licere illi interim cum magna animi fiducia exclamare Achilleum illud,

Φρονέω ὅτι τελευτήσω Διὸς ἄισῃ.

[— Mi spero decus Iove dante futurum.]

40. Καὶ τῷ θελοντί σοι κριθῆναι, Qui vult tecum Iudicio contendere] Latinus interpres vertit Iudicio contendere. Nec dubium est quin olim ita intellexerint plerique. Et habet eum sensum vox κρίνεσθαι apud Græcos interpretes, ut Iobi IX, 3. Ecclesiastici VI, 10. Ioelis III, 2. Osee II, 2. Salvianus hoc loco juberi ait ut ea ipsa de quibus lis est relinquamus dum litibus exuamur. Irenæus, Vt non quasi nolentes fraudari contristemur, sed quasi volentes donaverimus gaudeamus. Alii verò κριθῆναι rixari malunt exponere. Et ἵνα quidem pro contentione poni aliquot exemplis demonstratum est. Addendum verò quod hic est κρίνεσθαι propriè respondere Hebræo יָרִיב; id autem contendere significat, ut videre est II Samuelis XIX, 9. ubi Græci habent alii ἦν κρινόμενος, alii ἦν διακρινόμενος [certabat]. Quo sensu est ἀνδρὰ διακρινόμενον [virum discordiæ] posuere Græci Ieremiæ XV, 10. pro Hebræo יָרִיב אִישׁ, quod alibi vertunt μάχιμος. Illud autem ἵνα hic posuit Syrus: unde videri posset κριθῆναι hic esse μάχεσθαι [vi contendere]: eoque magis quia Lucas quod hic est κρίνεσθαι [contendere] dixit αἶψιν [auferre] vi scilicet non Iudicio. Christus ab uno injuriæ genere quod ad corpus aut etiam ad dignitatem pertinet, transit ad alterum quo fortunæ læduntur, quod ostendit ipsa copula quæ præcedens comma cum isto connectit. Quare & hic pari modo sensus videtur suppleri posse addito comparandi signo: Si quis vi cupiat à te tunicam auferre, etiam pallium potius illi permitte quàm illi noceas aut odium ejus animo concipias. Tunicam sumere supra pallium proverbiale, Michææ II, 8. Et hoc est quod Lucas dixit μὴ κωλύσῃς [ne prohibe]. Nam κωλύειν ibi est non verbis raptorem commonefacere, aut etiam quod suum est retinere, sed nocendo abstergere aut abspellere. Quod si tamen demus κρίνεσθαι significare

hoc loco *litem movere*, sicut Iulianus hanc vocem expressit voce διαζέσθαι, & Hieronymus dicens, Docet nos Evangelium ei qui nobiscum velit Iudicio contendere, & per lites ac jurgia auferre tunicam, etiam pallium esse concedendum, poterit & hoc intra certum modum intelligi, nimirum ne causâ rei cujusvis, & talis qualis est pallium aut tunica, litem subire liceat. Nam quæ adversus lites hoc loco dici à tractatoribus solent, ea mihi videntur circumstantias satis frequentes litium magis quàm ipsa Iudicia respicere. Dixit quidem Paulus hoc ipsum esse ἡττήμα [delinquentiam aut defectum] quòd Corinthii Christiani lites inter se haberent, additque, Cur non potius perfertis injuriām? cur non potius patimini vos despoliari? Sed ἡττήμα [defectum] dixit non ἀμαρτήμα [peccatum]: quia scilicet sicut præclari atque excelsi est animi suum amittere potius quàm Iudicio persequi, ita nullum de ea re præceptum Christi omnino universale exstabat. Alioqui non rejecisset lites ad arbitria piorum hominum. Quid enim differt pius Iudex, præsertim cum bona partium gratia aditus, ab arbitro, nisi quod publice est lectus juris minister? quare si diu de jure suo incerti Iudicem adeant, aut aliquis ut viduam aut pupillum defendat, aut domui suæ consulat, aut ut habeat quod pauperibus largiatur juri suo confisus ob rem momenti maximi ad Iudicium provocet, nullo interim odio flagrans, sed æquo animo laturus quicquid judicatum fuerit, nescio an in caritatem peccare sit dicendus. Verum si spectentur quæ plerumque litibus solent accedere, animus exulceratus, vasa artes, sine fine ampliatio, impendia, avocatio à negotiis melioribus, odia denique, non dubium est quin vir bonus & prudens multò, si posset, libentius sit iturus ad arbitrum, aut etiam quavis tolerabili pactione tot molestias redempturus; maxime si de re agatur facile reparabili, quales sunt tunica & pallium & similia. Non improbat Prætor (inquit Vlpianus) factum ejus qui tanti habuit re carere, ne propter eam sapius litigaret: Hæc enim verecunda cogitatio ejus qui lites exsecratur non est vituperanda. Iocrates de Ie Oratione περὶ ἀντιδόσεως [De surrogatione] sic ait, Ηπιστάμην αὐτὸς μὲν εἰς τὰς ἀλλὰς μηδὲν ἐξαμαρτάνειν· ἀδικεῖμεν ὅτι μὴ μετὰ δικαστηρίῳ ποιεῖσθαι τὰς τιμωρίας, ἀλλ' ἐν τοῖς φίλοις ἢ ἐκείνων διαλύεσθαι πρὸς τῶν ἀμφοσθητέρων [Didiceram ego in alios quidem nihil peccare: at si injuria essem affectus, non Iudicio me ulcisci, sed apud eorum amicos discedere de controversia]. Aristides, Τῶν ἰδιωτῶν ἐπαινέετε εὐγνωμόνας καὶ βλαφθῆναι τινα μάλλον αἰσχυμένους ἢ διαφερεσθαι πρὸς τινὰς [Laudatis privatos qui æqui sunt & aliquid damni malunt pati quàm litigare]. Cicero De officiis II. laudat à litibus quantum liceat, aut etiam paulò plusquam liceat, abhorrentem. Certè de veteribus Christianis, qui non tam subtiliter quàm fieri nunc solet, Consilia à Præceptis distinguebant, sed in omnibus rebus id sectabantur quod erat optimum, dixit Athenagoras, καὶ δικάζοντα τοῖς ἀρπάζουσιν [non litigant cum raptoribus]. Altera ex hoc loco difficilior oritur quæstio, An quod Leges permittunt vim vi repellere, id Christianæ etiam disciplinæ conveniat. Nam quin Legibus multa concedantur quæ bonitatem ac patientiam hominis Christiani non decent

dubitandum non est. Et esse quædam talia in hoc etiam genere existimo, quale interdum esse potest quod lex Mosis concedit furem nocturnum occidere, & quod lex Romana addidit etiam diurnum, si se telo defendat: multoque magis quod interpretes Iuris Romani addiderunt, quemlibet bonorum nostrorum invasorem rectè necari si aliter servari possessio nequeat. Neque hæc stetit Iurisconsultorum indulgentia, non animis tantum sed & reipublicæ, ni fallor, periculosa. Si ob bona hoc licet, quid ni servandæ existimationis causâ? inquirunt. Est autem turpe fugere; licet igitur homicidium facere etiam si fuga pateat. Item turpe est convitium pati, præsertim viro nobili; ergo etiam ea de causâ homicidium patratum culpâ vacat. Quin & singulares dimicationes habent suos patronos, & res omnibus legibus vetanda, etiam legibus ordinatur. Eò ventum est ut inter Christianos, crucis candidatos, quotidie palam publicè fiat quod profanarum gentium leges severè puniissent. Adeò pati injuriam dedecus putatur; laus hominem occidere. Ego verò neque illud quod honorem vocant, qui non est honor sed vanorum hominum stulta persuasio; neque possessiones ullas cum vita hominis etiam vilissimi comparandas puto. Et quæ tandem caritas finit nos istas reculas nostras pluris facere quàm quod hic orbis dignissimum habet vitam humanam, cui res conditæ omnes famulantur? At Leges permittunt. Imò horum pleraque Leges improbant: sed sunt ista Iurisconsultorum seculo suo blandientium commenta. Longè aliter olim Vlpianus, *Furem nocturnum si quis occiderit, ita denuum impune feret si parcere ei sine periculo suo non potuit.* Quid si tamen permitterent? Non probant, non laudant; tantum præstant impunitatem. Estne autem qui Christiano existimet sufficere, si pœnas legum effugiat, in scelera tantum non etiam in vitia constitutas? Sed illud etiam videamus quantum liceat homini pro vita tuenda facere. Sunt & hic Iurisconsulti qui existiment, etiam innocentem qui dirimendæ rixæ se interponit interfici posse si alia ratio nulla sit expediendæ salutis; quod confido paucis placitum: & ne illud quidem recipit religiosus animus quod à nonnullis est proditum, non esse expectandum dum præsens immineat periculum, sed tollendum in tempore qui credatur nociturus. Non enim eousque timori indulgendum est. Rectius Cicero, *Quis hoc statuit unquam, aut cui concedi sine summo omnium periculo potest, ut eum jure potuerit occidere à quo metuisse se dicat ne ipse posterius occideretur.* Estque in eandem rem apud Gellium dissertatio libro VII, cap. 3. Sunt rursus alii qui ne aggressorem quidem occidi posse arbitrantur etiam si vita, ni id fiat, omnino sit amittenda. Quæ sententia multos habuit auctores in primis Christianismi seculis, quo tempore fervida pietas facilè honesta omnia pro præceptis amplectebatur. Origenes Celso Christianos seditiosos appellanti, ita respondet, *Καί τοι γε εἰς αἰτίαις ἦν τῆς συστάσεως τοῖς Χριστιανοῖς ἡ αἰτία, τὴν ἀρχὴν ἀπὸ Ἰουδαίων εἰληφέναι, οἷς ἐξῆν καὶ ὅπλα ὑπὲρ τῶν οἰκείων ἀναλαβεῖν, καὶ πολέμους ἀναιρεῖν, ἐκ αὐτῶν ὁ νομοθέτης Χριστιανῶν πάντα ἀναιρεῖσιν ἀνθρώπων ἀπηγόρευε, μήποτε δίκαιον εἶναι διδάσκων τὸ κατ' ἀνθρώπου τόλμημα τῶν ἐαυτῶν μαθητῶν,*

καὶ ἀδικῶτατος ἐκείνου. ὃ δὲ ἀρρέπειν ἤγειτο τῇ ἐνθεῷ ἐκ τῆς νομοθεσίας τὸ συγχωρεῖν ὅποιαν δύνοιτο ἀνθρώπων ἀναιρεῖσιν [Atqui si Christianis factio causa esset conventuum, cum originem à Iudæis trahunt, quibus licebat & arma pro rebus suis sumere, & hostes tollere, non illis Legislator ipsorum omnem hominis interfectionem prohibuisset, docens illicitum esse suis sectatoribus talem conatum adversus hominem quamvis injustissimum. Neque enim convenire existimabat Divinæ suæ disciplina pati qualemcunque hominis cædem]. Ego si quis sit tam forti animo ut vitam eripi sibi patiatur potius quàm alterius quantumvis infesti morte eam redimat, laude aut etiam admiratione dignum censeam. Rara dilectio est pro inimicis atque improbis mortem optetere, inquit Paulus Roman. v, 6, 7, 8. Sed an præcepti jure à Christianis hoc exigatur, videndum est amplius. Nam Christi hæc verba propriè de ultione agere videntur, aut etiam de vi ad arcendum malum quod facile sit reparabile. At hinc utrinque vitæ res vertitur: ut aut inde moriatur qui hoc malum in se accersivit, aut hinc qui invitatus eò necessitatis detruditur. Iam verò ne in bonis quidem vitæ huic servientibus, ne inter amicos quidem, per præcepti modum à nobis exigatur ut aliis esse velimus *ἀνεσιν* [remissionem], nobis *θλίψιν* [tribulationem], ut Paulus loquitur II Corinth. vii, 13. Cur igitur de vita aliud dicamus? Nam si dicas vitam alterius bonis esse digniorem; sanè tantò & vita nostra bonis est dignior. Itaque manet eadem *ἀναλογία* [proportio]. Sunt qui præceptum Noë ejusque liberis datum urgent, quo vetatur fundi sanguis humanus. Verum idem hoc Natura præcipit. at omnia præcepta Naturalia, quantumvis universaliter enuntiata, habent suas ex æquo & bono exceptiones. Et videmus populos omnes, quorum consentiens judicium non temere sperni debet (nam, ut Heraclitus dicebat, *ὁ ξυὺς λόγος πῶς οὐν τεκμήριον* [communis ratio fidum est indicium]), ita Ius illud Naturæ interpretari ut innocentem pronuntient qui cum aliter vitam tueri nequiret vim sibi inferentem occiderit. De quo Cicero dicit *non scriptam exstare sed natam legem, quam non didicimus, accepimus, legimus, verum ex ipsa natura arripimus, hausimus, expressimus.* Videtur autem debere Lex Dei idem dictans quod Natura, ita accipi, quomodo ipsa Natura accipiendam monstrat, nisi addatur aliquid expressius. Vna causa est quæ vitæ periculo æquanda videatur, si quis stuprum corpori parans inferre, aliter quàm occidendo arceri nequeat. Neque enim Leges tantum hoc permittunt, sed solent facta ejusmodi apud omnes populos magnis laudibus celebrari, exstantque etiam in veteri Christianismo ejus exempla. Quod tamen de vita armis, si necessitas urgeat, tuenda dictum est, id non audeam proferre ad arcendam vim, quæ infertur à publica potestate. Nam id neque Leges indulgent, & si indulgeatur, reipublicæ sit periculosum. Cessat & ratio quam attulimus. Non enim æqualia inter se sunt bona, tranquillitas publica, & vita quantumvis innocentis. Itaque Petrus in causa, quæ omnium justissima videri poterat, armatam vim incæptans, à Christo reprehensus est, & ipse Dominici præcepti memor aliis in simili positus necessitate præscribit patientiæ leges

leges i Epistolâ iv, 15, 16. Et hoc Christiani religiosissimè observarunt, adeò ut si quam per vim obstitum esset grassanti sævitiae, id publicè ipsorum universitas improbare. Videtur tamen alia esse causa eorum qui decreto superiorum potestatum inferioribus resistunt: Inferiores enim quatenus superiorum mandata egrediuntur, privatis sunt accensendi. Quò referendum est factum Nehemiae & sociorum, quos contra vicinos Præsides armabat Regii edicti auctoritas. Absoluta quæstione de sui tutela, veniamus ad alteram quæ est de Iudiciis publicis, præsertim capitalibus. Nam ea quoque à Christo his verbis prohiberi, sunt qui existimant. At jam ostendimus de Ultione Christum agere sive ea in Iure, sive extra Ius exigatur. Longè autem aliud est Ultio, ut plerumque ea vox sumitur, aliud Pœna, quam nullo postulante Leges exigunt. Ultio ex ira postulatur. Iudex verò, ut Seneca verè dixit, *nunquam minùs irascitur quàm cum punit*. Exigitur Ultio, quia factum est quod non oportebat; Pœna verò publicorum Iudiciorum ideo exigitur, ne peccetur in posterum. Est enim aut *νῆθεσια* [admonitio sive castigatio], aut *παράδειγμα* [exemplaris pœna], ut Philosophi rectè distinguunt. *Νῆθεσια* [admonitio] vult eum qui peccavit meliorem facere, ut paterna castigatio liberum, quam ab iis quoque usurpari intelligo domi qui eam in republica reprehendunt. *παράδειγμα* autem exemplo tristiore alios à delinquendo absterret. Sæpe autem conjungitur castigatio cum exemplo. Vtrumque autem ab ultione longissimè differre tum ex origine tum ex fine apparet. Quomodo igitur quæ de ultione dicta sunt à Christo ad rem adeò diversam producentur? Dicam aliquid ampliùs. Ipsa illa supplicia ultionis sive *τιμωρίας* quod attinet, Christi præcepto is qui læsus est ea exigere doloris repouendi causâ prohibetur, non prohibetur Iudex si exigantur Lege agere. Nam manebat adhuc Mosis Lex tota, quam Christus profitetur hoc ipso sermone à se nullâ in parte infringi. Poterat autem Christus salva Lege imperare læso ne talionem postularet: quia hoc Lex illi non imperabat, sed concedebat: nihil autem contra Legem facit qui concessio non utitur. At Iudici interdiceret ne secundum Legem judicaret, incolumi Lege non poterat. Quia non permittebat hoc Lex Iudicis arbitrio, sed districtè & addita comminatione hoc ei imperabat, ut videre est tum alibi, tum præsertim Deuteronom. xix, 21. Pertinet autem hoc argumentum etiam ad capitis Iudicia. Nam ad ea quoque Iudicem Lex obligabat, nisi quatenus vi majore, ut puta potestate Romanorum, prohibebatur. Quare cum & Lex Christi statim ut promulgata erat auditores obligaverit, & Lex Mosis eo tempore non fuerit antiquata, sequitur ut utrique simul pareri potuerit. Quod si tempore promulgationis verba Christi non obstitissent publicis Iudiciis, ne nunc quidem ob stare possunt. Manet etiam ea quæ initio fuerat verborum sententia. Nec est quòd quisquam regerat excidio Iudaicæ Reipublicæ leges Mosis concidisse; neque enim id quæritur an ex Legibus Mosis judicari debeat in illis populis quos Lex Mosis ne tunc quidem obstrinxit cum publicaretur, sed an cum Christi præcepto

pugnet aut easdem aut similes Leges figere. Illud quidem certum est, supervacuum esse ut tales Leges ferantur in eos qui ex Christi vivunt disciplina. Nam qui sponte sua rectè faciunt, eos nihil opus est coerceri mali formidine. Verum docent nos vaticinia, docet rerum eventus Mundum non esse Christianum, sed verè Christianos minimam esse Mundi portionem: Leges autem respiciunt id quod plerumque accidit. Quare cum humani generis pars major nunc sit non minùs *σαρκινὴ* [carnalis] quàm erat Mosis ætate gens Iudæorum, simili morbo similia sunt adhibenda remedia. Neque enim sine publicis Iudiciis nunc tutior esse potest innocentia quàm tum fuit. Quanquam verò Lex Hebræa, ut diximus, à Deo data sit soli populo Hebræo, tamen dubium non est quin eam rectè imitari potuerint gentes cæteræ. Nihil igitur allatum quo constet hæc publica Iudicia Deo displicere. Imò contrarium Paulus docet, cum dicit publicam potestatem à Deo *ordinatam, & Dei ministram esse*. Neque enim intelligi id potest de sola provida permissione & directione, quomodo etiam latrocinia Deus permittit eisque utitur. Nam ex ea ordinatione sive institutione Paulus colligit honorem eis & obedientiam etiam ex animo deberi: quod de latrociniiis rebusque aliis à Deo permissis dici non potest. Sentit ergo Deo grata esse ac placere publica imperia. Quicquid autem est in quo Deus *εὐδοκεῖ* [se oblectat], id rectè præstatur. Capitalia autem iudicia adeò non excludit Paulus, ut de ea parte imperii publici præcipuè agat. Ait enim publicam potestatem Dei esse *ministram ad iram* (id est, ad pœnam, nam eum sensum plerumque ea vox habet) *adversum maleficos*: & quod ampliùs est, ait *non frustra ab ea gladium ferri*, ad istud scilicet ministerium, ut contextus verborum docet. *Gladii* autem nomine publica Iudicia tanquam à nobilissima sui parte nuncupantur; unde & in Iure *jus gladii* est Ius publicarum animadversio-num. Colligitur hinc probari à Deo ipsum etiam gladii usum adversum maleficos. Cum verò Deus non habeat decreta sibi contraria, neutiquam potest peccatum esse in eo quod Deus probet, nisi aliunde vitium accedat. Ac ne quis putet probari à Deo hanc potestatem, sed non probari ut ea sit penes Christianos, notet primum ea quæ hic exstant præcepta comminationem habere jacturæ Regni cœlorum & gravis supplicii. Ad omnes igitur pertinent. Deinde apertè testatur Paulus *velle Deum omnes homines salvos fieri & ad cognitionem veritatis Evangelicæ venire*, etiam Reges, i Timoth. ii, 2, 3, 4. Possunt igitur & Reges per Evangelium servari; quod intelligendum etiam non exutâ Regiâ dignitate ostendunt verba præcedentia; vult enim *pro Regibus orari, ut quietam & tranquillam vitam agamus*: at hoc præstare Reges non possunt nisi quâ Reges sunt. Vult ergo orari pro Regibus etiam quâ tales sunt, additâ causâ quia vult eos Deus servari, etiam quâ tales scilicet, ut rectè procedat argumentatio. Tranquillam autem & quietam vitam quomodo Reges præstant? Laudando bonos, malos puniendo, etiam gladii jure ut idem Apostolus explicat Romanorum xii, 3, 4. Vult ergo Deus Reges, quâ Reges sunt, & quâ utuntur gladii

gladii jure, posse per Euangelium servari. Neque aliter verba Apostoli acceperunt Christiani veteres, εὐχόμενοι, ut Iustinus loquitur Apologetico secundo, τὰς βασιλεῖς καὶ ἀρχοντας μετὰ τῆ βασιλικῆς δυνάμεως καὶ σώφρονα τὸ λογισμὸν ἔχοντας εὐρεθῆναι [*precantes ut Reges & Principes cum Regia potestate etiam sapienti ratione præditi reperiantur*]. Preces autem istæ Christianorum, & antiquissima vaticinia de Regibus Christo famulaturis, extra controversiam in Constantino ejusque Successoribus eventum habuerunt. Ab his autem ita recepta est Christi doctrina, ut nec imperio excederent, neque publica Iudicia abolerent. Neque verò in tanta Episcoporum multitudine quisquam fuit qui eos ut id facerent hortaretur; quod mihi certissimum esse videtur indicium, constanter ab omnibus creditum, nihil esse in istis Iudiciis Christi præceptis & Imperatorum saluti contrarium, cum alioqui libertatis Episcoporum adversus Reges peccantes illustria essent exempla. Nimirum meminerant & Sergium Pro-prætozem olim à Paulo ad Christi fidem conversum, neque tamen ab eo exactum ut se Propræturâ, in qua continebatur & jus gladii, abdicaret. Videbitur fortè quibusdam aliter sensisse Tertullianus, cum dicit, *Sed & Cæsares credidissent super Christo, si aut Cæsares non essent seculo necessarii, aut si & Christiani potuissent esse Cæsares*. Sed fortè hoc voluit Tertullianus, cum is esset Romani Imperii status ut Christianum Imperatorem ferre non posset, Divino interim numine ita res gubernatas ut per paganos Imperatores aliquatenus publicæ tranquillitati consuleretur. Nam idem ille Scriptor jam suo tempore dicit Tribus, Decurias, Palatium, Senatum, Forum impleta fuisse Christianis. Alia etiam veterum loca, quæ ob stare publicis Iudiciis videntur, commodiorem longè interpretationem recipiunt. Nam aut hoc dicitur, Christi præcepta nullas habere sanctiones ad spectabilium pœnarum, quales Lex Moysis habuit, & sine ejusmodi suppliciis in Christi populo servari disciplinam; quo sensu ab eodem Tertulliano dictum est, *Nova Lex se non vindicat ultione gladii*: aut magistratum suscipere dissuadent, non ut reni illicitam, sed ut multis delinquendi periculis expositam. Hoc sensu Tatianus ex Christiani persona dicit, *στρατηγίαν παρήτημαι* [*Præturam defugio*]. *Christianus nec Ædilitatem affectat*, inquit Tertullianus, *multoque justius æstimat abstinendum iudiciis de capite & pudore*. Et tamen ejusdem est, *Bonum esse cum puniantur nocentes nemo negat*. Et alibi iustitiam vocat *violentiæ vindicem*. Origenes verò adversus Celsum objicientem Christianis quòd Præturas aliosque magistratus defugerent ita respondet, Οὐ φεύγοντες γὰρ τὰς κοινοτέρας τῆ βίης λειτουργίας Χριστιανοὶ τὰ τοιαῦτα περιίστανται, ἀλλὰ τηρεῖντες ἑαυτοὺς θειοτέρας καὶ ἀναγκαιοτέρας λειτουργίας [*Christiani non ab his se excusant quòd communia vitæ ministeria defugiant, sed quòd semet servant diviniore magisque necessario ministerio*]. Clemens autem, utroque antiquior, loquens de Christiano qui jam ad summum probitatis gradum pervenerit, Κἂν εἰς ἀρχὴν, inquit, κατασταίῃ ποτὲ, καθάπερ ὁ Μωσῆς, ἐπὶ τῇ σωτηρίᾳ τῶ ἀρχομένων ἡγήσεται, καὶ τὸ αἴγιον καὶ τὸ ἀπὸ πύλων ἐξημερώσεται, τιμὴ μὲν τῷ ἀρίστῳ, κολάσις δὲ τῷ μοχθηρῷ, τῇ κατὰ λόγον εἰς παιδείαν

ἐγγραφομένη· μάλιστα γὰρ ἀγαλμα Θεοῦ καὶ Θεῶ προσεμφερές ἀνθρώπων δικαίᾳ ψυχῇ, ἐν ᾗ διὰ τῶν παραγγελμάτων ὑπακοῆς τεμενίζεται καὶ ἐνιδρύεται ὁ πάντων ἡγεμὼν θνητῶν τε καὶ ἀθανάτων βασιλεὺς τε καὶ γεννήτωρ τῶν καλῶν, νόμος ὢν ὄντως, καὶ θεσμὸς καὶ λόγος αἰώνιος ἰδίᾳ τε ἐκάστοις καὶ κοινῇ πάνσιν εἰς ὦν σωτήρ [*Quod si, ut Moses, ad imperium vocetur, fungetur eo ad bonum subditorum, & id quod ferum atque infidum est ad mansuetudinem perducet, bonos honorando, malos puniendo, afficiendo eā pœnā quæ secundum rationem ad correctionem ipsis velut inscribatur*. Maximè enim Dei instar & ad Deum accedens est iusti hominis mens, in qua per obedientiam præceptis præstitam templum sedemque habet omnium mortalium & immortalium Rex bonorumque genitor, qui revera lex est & norma & æterna ratio ac sospitator tum singulis tum universis]. Verumtamen ut illa publicorum Iudiciorum potestas exerceatur citra dispendium Christianæ lenitatis, multis cautionibus opus esse video, quæ passim negliguntur. Ut notissimis utar exemplis, Legem de necandis ob captam feram agricolis, miror tanta diligentia à Iurisconsultis defendi, cum multò meliorem positura essent operam in seria talium dissuasione. Tale etiam est quòd necari fures jubentur, & quidem iis in locis ubi adulterium, tantò extra controversiam gravius delictum, vix censoria notâ perstringitur. Ego sanè non video quid nos cogat Lege Hebræa esse imitiores. In ipsis homicidiis non tam factum nudum spectandum mihi videtur, quàm quæ antea vita occisoris fuerit, veneritne ad hoc facinus impetu an deliberatione, & quod præcipuum est, sitne ingenium sanabile. Nam hoc & Seneca præcipit, *ne quis pereat nisi quem perire etiam pereuntis intersit*: quòd ipsum tamen videtur aut nunquam aut rarissime locum habere posse. Quando enim constabit spem omnem pœnitentiæ præcisam? Hæc discrimina à Iudicibus expendi multò esset satius quàm alios ex solo facti nomine audito ad mortem rapi, aliis qui gratiâ & amicis valent per indulgentiam Principalem plenam contingere, quantumvis atrocium facinorum, impunitatem. Nam quòd quidam existimant homicidio naturaliter respondere capitis pœnam, in eo falluntur. Pœnæ enim delictorum non sunt ipso Naturæ Iure aut ullâ Dei perpetuâ Lege constitutæ, sed pro modo inde imminentis periculi intendi ac remitti solent. Docet nos Caini historia primâ illâ Mundi ætate; pœnam homicidii fuisse latam fugam, cujus accessio erat quòd pii purique homines ita contaminatorum ad spectum contactumque declinabant. Cujus antiquissimi instituti & Euripides meminit,

Καλῶς ἔθεντο ταῦτα πατέρες οἱ πάλα,
Εἰς ὀρμάτων μὲν ὄψιν ἐκ εἰων πέραν
Οὐδ' εἰς ἀπάντην ὅστις αἰμ' ἔχων κύρει,
Φυγαῖσι δ' ὅσιεν, ἀν' ἀποκτεῖναι δ' μή.
[*Quàm bene parentum provida ætas statuerat,
Ut cogeretur de via decedere
Hominumque visu cæde patrata nocens,
Fugæque lueret triste non letho scelus.*]

Quem morem reduci volebat Plato. Feritas quæ ante Diluvium humanos mores invaserat occasionem novæ Legi dedit, ut nimirum homicidæ sanguis effunderetur: quæ Lex, ut illis temporibus accom-

accommodata, à Deo in ipsa humani generis post Diluvium instauratione promulgata est. Sed optimus suæ Legis interpret Deus id refert ad cædem quæ fit deliberatò structisque insidiis, Exodi **xxi, 14**. Diu stetit & floruit Romana Respublica, cum Magistratum cognitio deportationem non excederet. Postea quoque cum jam Leges latæ essent de morte puniendis homicidis aliorumque criminum convictis, multas tamen exceptiones usus repperit, ita ut sæpe intra relegationem severitas consisteret. Difficile est exactam servare mediocritatem; at si quid peccandum est, in istam lenitatis partem potius peccandum est. Fortè non pauciores à delinquendo absterret ad opus damnatio quàm mors ipsa: & simul, quod præcipuè spectandum est Christianæ dilectioni, daretur spatium agendæ pœnitentiæ, quæ nunc interdum supplicii præcipitatione præcitur. Certè & Constantinus cum primùm Christianam probavit religionem in plerisque delictorum generibus supplicia capitalia inhibuit, quæ mox reducta sunt *διὰ τὴν τὴν μοχθηρῶν ἀδειαν* [ob licentiam ab improbis sanctam], ut nos docent historiæ. Itaque & quod de puniendis gladio adulteris legimus Constantini Constitutione, quæ inserta est Codici Iustiniano, deest in antiquiori Codice Theodosiano. Restat controversia de Bello, quæ itidem à plerisque ad hunc locum tractari solet. Si Christi verba moderatam sui defensionem singulis non prohibent, minùs obstabunt iis armis quæ publica auctoritate pro necessaria totius populi defensione suscipiuntur. Nam quantò pluris est multorum quàm unius salus, tantò etiam iustius propugnatur. Rursus si piis Regibus licet uti iure gladii in latronem unum, quid nil liceat in plures, qui, ut rei fiant, acie vincendi sunt? Neque Sacrarum literarum, etiam Novi Federis, auctoritas hic nobis deest, quanquam vetitum affirmantibus iustius incumbit onus probandi. Vt enim omittam Baptistæ verba de quibus agemus alias, & Centurionis illius fidem à Christo prædictam, & operam à Paulo datam ut contra Iudæorum insidias servaretur, vel unum illud sufficere mihi videtur, quòd Cornelius non deposito Centurionatu & Baptismo à Petro acceperit, & à Deo Spiritum sanctum; neutiquam tacituro Luca, si Cornelius vitæ prioris professionem deseruisset, cum nunquam soleat omittere signa resipiscentiæ, & hoc vel maximè ad docendam posteritatem pertineret. Neque aliter sensisse reperio Christianos veteres. nam & sub Marco constat Christianos militasse, & Tertullianus non solum militum Christianorum meminit, sed tantum eorum indicat fuisse numerum ut castra propè implerent. Origenes quoque apes ait nobis documentum à Deo datas *πρὸς τὸ δικαίως καὶ τεταγμένως πολέμους εἶποτε θεοὶ γίνεσθαι ἐν ἀνθρώποις* [ut iusta ac bene ordinata bella, si quando ita ferret necessitas, ab hominibus gererentur]. Quòd autem interdum Christianos militiam detrectasse legimus, ideo evenit quòd illorum temporum Imperatores à militibus exigent aut expressam à Christo discessionem, aut tacitam, dicto scilicet sacramento per Deos, vel per Imperatorem ut Deum; aut etiam quòd propositis contra Christianos edictis quotidie ad ea exercenda manu militari uterentur. Talibus

enim temporibus Christiani monebantur defugere militiam, & si qui militarent à piis cœtibus arcebantur. Neque aliò pertinet quod in Nicena Synodo constitutum est adversus eos qui semel deposita sub Licinio militiâ cingulum resumissent, nempe sub eodem Licinio, qui, ut nos Eusebius docet, *τὰς στρατιώτας ἐκέλευε ἀποβάλλεσθαι τὴν ἀξιώματι* [ei mētois daímōsi θύειν αἰροῦντο] [militēs jussit militari dignitate exui, nisi diis sacrificare vellent]. Nam ut generaliter de omni militia is canon intelligatur historiæ temporum repugnat: Quippe major pars exercitus Constantini ex Christianis erat. Et si qui Christiani sub Licinio militiam omiserant, iis liberum fecit Constantinus an militiam resumere vellent, an à militia vacare. Quòd autem militiam interdum dissuadent Scriptores, simile est ei quod de honorum fuga dicebamus: partim etiam causas habet temporum illorum proprias, ut ad Lucæ caput **iii**. ostendemus. Neque verò dubito quin multò impenius dissuasuri fuerint, si bellorum nostri temporis rabiem & castra, perjuriis, stupris, latrocinis, omni denique vitiorum confluxu inquinata vidissent. Eò ventum est ut rem magnam præstare videatur miles Christianus, si non veteris & paganæ Romæ militem, ipsos denique Turcas flagitiosis moribus vincat. Longè alii milites sint oportet cum quibus ex Evangelio agamus: nam istos & sensus communis & comparatio veteris disciplinæ satis condemnant. Vt verò quæ fusiùs à multis de bello tractata sunt paucis complectar, & si quid à pietate alienum illis probatur, obiter refellam, constat tres esse belli partes, initium, progressum, exitum. In ipso initio spectari debent leges justitiæ, prudentiæ, caritatis. Iustam causam belli suscipiendi esse non arbitror hoc unum, quòd populus alter à recta pietate abhorreat. Quis enim in illum populum alteri populo aut Regi id iudicium dedit?

Σπάρταν ἔλαχες ταύτην κόσμη.

[Spartam tibi quæ contigit orna.]

Et rectè à Plutarcho dictum, *πρόφασιν εἶναι πλεονεξίας ἡμερῶσαι τὰ βαρβαρικά* [alieni cupiditatem esse uti hoc prætextu quòd barbariem emolliat]. Quòd si etiam populus alter nos læserit, tamen ad vim confugiendum non est quamdiu res potest verbis disceptari. Hinc mos res repetendi antequam bellum indicatur apud Hebræos, Græcos, Romanos. Si is quicum agimus paratus sit de rebus controversis ad arbitros ire, abstinendum adhuc bello est, *οὐ γὰρ νόμιμον ἐπὶ τὴν δίκαν δίδόντα ὡς ἐπ' ἀδικῶντα ἰέναι* [Non enim æquum est in eum qui se iudicio præbeat, tanquam in injuriosum agere], ut ait apud Thucydidem Archidamus. Nullo autem modo recipiendum est, quod quidam tradiderunt, iustum utrinque esse bellum posse: nam id ne in lite quidem potest contingere: nisi iustum intelligi volumus id quod ex moribus receptis jura habet captivitatis, prædæ, postliminii. Sed quæ hoc sensu iusta dicuntur plerumque nihil sunt aliud quàm magna latrocinia. Vel Senecam audiamus: *Homicidia compescimus & singulas cades. Quid bella & occisarum gentium gloriosum scelus? Non avaritia, non crudelitas modum novit. Ex Senatusconsultis plebisque scitis sæva exercentur, & publicè jubentur vetita privatim. Quæ commissa capite luerent, tum quia*

paludati fecerunt laudamus. Non pudet homines, mitissimum genus, gaudere sanguine alterno, bella gerere, gerendaque liberis tradere, cum inter se etiam mutis & feris pax sit? Sanè si Ius Naturæ respicimus, quid interest uno myoparone pirata mare infestum habeat, an Asiam cum exercitu & classe Alexander? Nec multis refutandi sunt qui iusta bella suscipi docent ab his qui sedibus suis expulsi aut egressi in alienarum sedium possessionem recipi volunt; aut qui metuunt ne crescens potentia aliquando ipsis periculum faciat. Verum etiam cum iusta est causa bellandi, sæpe obstabunt prudentiæ leges. Vtrinque ferrum & corpora humana: nec in ejusdem potestate est initium belli & finis. Bene Euripides,

Όταν γὰρ ἔλβη πόλεμος εἰς ψῆφον λεῶ
Οὐδείς ἔβ' αὐτῆς θάνατον ἐκλαγίζεται·
Τὸ δυσυχὲς ᾧ τῷτ' ἐς ἄλλον ἐκτρέπεται·
Εἰ δ' ἦν παρ' ὅμμα θάνατος ἐν ψῆφῳ φορᾷ,
Οὐκ ἂν ποτ' Ἑλλὰς δοριμανὴς ἀπώλετο.
[De Marte quoties itur in suffragia
Nemo imminere cogitat mortem sibi;
Sed quisque cladem destinamus alteri.
Quod si in comitiis funera ante oculos forent,
Furiata bello non perisset Græcia.]

Sed imprimis Christiano spectandum est, quid caritas exigit. Nam si lites vitari dissuadens Paulus dixit, *Cur non potius injurias sustinetis?* quanto magis æquum est quantumvis dura nos pati quam ad eam venire disceptationem quæ bonos malosque iisdem malis involvit? Privata defensio in periculum adducit solum infaustum. Supplicia capitalia in facinorosos sunt constituta. At in bello innocentes non minus quam nocentes utrinque pereunt & spoliuntur. Principi Seneca præscribit ut *alieno sanguini tanquam suo parcat, sciatque homini non esse homine prodigè utendum.* quid illum exigere credimus qui pacem nobis cum omnibus quantum fieri potest tam sollicitè commendavit? Nimirum ista omnia si quo modo debent expendantur, videbimus non frustra ad externa quoque bella & alias bellorum causas aptari posse quod Favonius dixerat, *χεῖρον εἶναι μοναρχίας παρανόμου πόλεμον ἐμφύλιον* [pejus esse injusto dominatu bellum Civile], & pia arma ea demum esse quæ sunt necessaria, hoc est quæ suscipiuntur ad evitanda mala armis sæviora. Ad belli progressum leges istæ pertinent, ut pacta servantur quam religiosissime, ut pacato noceatur nemini, ut quam minimo sanguine decertetur, ne sæviatur in captos, in deditos, in pueros, in feminas, in agricolas, & cæteram imbellium turbam. Postremo circa exitum belli videndum est, ne ira & ultionis cupiditate bellum trahatur; sed appareat nihil aliud bello quam pacem quæsitam: quod fiet, si quavis tolerabili pactione ab armis discedatur, aut etiam post victoriam nihil victis dematur præter injuriæ licentiam. *Bellorum*, inquit ille, *egregii fines, ubi ignoscendo transigitur.* Et hæc quidem ad eos præcipue pertinent quos penes belli suscipiendi, regendi, finiendique jus est. De sociis illud addendum est, non caritati tantum sed & justitiæ adversari ea federa quæ aut inferentibus aut etiam propulsantibus bellum auxilia pollicentur sine causarum discrimine. Hi verò qui bello ministerium

duntaxat exhibent, scire debent, si subditi sunt, subditos quoque Regibus obsequium non sine exceptione debere. Et ut probabilis aliqua causa excuset parendi necessitatem, certè qui mercede conducti militant cives, multoque magis externi, nihil habent quo causam suam possint tueri, nisi planè ipsis constet justè pieque susceptum esse bellum cui operam addicunt. Et ut hoc constet, tamen graviter peccant quicunque non caritate populi periclitantis, sed mercede aut prædâ illecti bellum in genere quæstus habent. Rident hæc multi, & negant rempublicam sine injuria geri posse; sua retinere privatæ domus, de alienis certare Regiam ajunt esse laudem; qui alios perdere possit eum perdendum in tempore; nihil injusti in eum qui quod justum est recuset: quæque alia sunt in eam formam. Dicant quod velint, & ubi solitudinem faciunt pacem appellent. Ex illorum scitis, quæ verè scripta sunt humano sanguine, Rex ille pacis de genere humano non judicabit. Imò verò id potius vereor, ne in hac tractatione in eam partem quæ bello nimium indulget fuerim æquo pronior. Quare sciat lector non definiendi animo hæc à me dicta, sed ut verum diligentius inquiratur: Interim suadeo omnibus injurias ferant potius quam humanum sanguinem quamvis nocentium fundant, & illius dicti sæpe meminerint, *Quod dubitas ne feceris.*

41. Καὶ ὅστις σε ἀγγαρεύσῃ μίλιον ἓν, *Et quicumque te angariaverit mille passus*] Tria injuriarum genera Christus ponit; primum quod in corpus committitur, alterum quod contra jus domini, tertium quod contra libertatem. Hebræi, ex quo Persarum potentia Orientem invaserat, coacti fuerant inter cætera ejus servitii incommoda etiam onus Angariæ ferre, cujus immunitas ipsis à Demetrio concessa est: ut apud Iosephum videre est Originum xii. Inde factum ut rei vehementer exosæ nomen etiam ad privatas vexationes producerent, ut apparet infra xxv. 11, 32. & ex multis Hebræorum Scripturæ interpretum locis. Atque in eum sensum vocem hanc Christus usurpat.

μίλιον ἓν, *mille passus*] Hæc una est earum vocum quæ cum Romano Imperio non in Græciam tantum sed & in Palæstinam pervenerunt, quam & Syrus hic usurpat, & passim Hebræorum Magistri.

Ὑπάγε μετ' αὐτῶν δύο. *vade cum illo & alia duo*] Et hic supplenda sententia, addito μάλλον [potius]. Vt enim iterum vapulare, majusque damnum accipere, ita & duplum operæ ejus quæ exigatur præstare nos satius est, quam ultionem aut per nos ipsos aut per Iudices exigere, aut alio quovis modo peccare in diligendi Legem. Aut certè hoc vult Christus, quæ præstari à nobis sine magno incommodo possunt, qualis est miliaris unius deambulatio ea non recusanda etiam si per injuriam exigantur: Irenæus, *ut non quasi servus sequaris sed quasi liber præcedas.* Nihil autem hæc obstant, quò minus placidis atque sedatis rationibus jugum grave à nobis arceamus. *Si liber esse potes*, inquit Paulus, *eo potius utitor.* & *Nolite fieri servi hominum*, 1 Cor. vi. 1, 21, 23. Est enim ad res multas agendas instrumentum partim utile, partim necessarium libertas: ut non immeritò vetus Poëta dixerit,

ἡμῶν τὴν ἀρετὴν ἀποαίρει δέλιον ἡμῶν.

[*Dimidia virtute caret servire coactus.*]

42. Τῷ αἰτῶντί σε δίδω. *Qui petit à te da ei*
Aliam morum partem Christus ordinat, eam scilicet quæ ad beneficia pertinet, ut rectè explicat Tertullianus adversus Marcionem iv. Beneficium autem maximè necessarium est sublevare egentes: Qui solent duorum esse generum aut enim sunt πτωχοὶ [*inopes*], qui nullam spem habent reddendi quod accipitur; aut sunt ἐρανισταί, qui temporariâ fortunâ afflictî pecuniam non donatam sed mutuam postulant. Ab his igitur beneficiis quæ non tam homini præstantur quàm humanitati, neminem vult Christus excludi: quod haud dubiè ex æqui bonique regula intelligendum est, quatenus & nostræ facultates ferunt, & ipsorum necessitas postulat, ut Paulus ad Corinthios docet. Quod si omnibus sublevandis pares non simus, æquum est eos præferri quos pietatis professio nobis conjungit.

δανείσασθαι, *mutuari*] Solet ista vox Græcis usurpari modò ut significet *pecuniam sumere mutuam*, modò ut sit *fœnori sumere*. Sed cum fœnus Iudæis inter se interdictum fuerit, & quorum in arcto res sunt fœnore jugulentur magis quàm adjuventur, omnino ad significatum priorem vox hîc trahenda est. Nam fœnus ne speciem quidem habet beneficii.

43. Ἀγαπήσεις τὸ πλησίον σε, *Diliges proximum tuum*
γρ Hebræis & Græcis τὸ πλησίον plerumque non simpliciter alterum significat, sed eum qui conjunctus nobis sit sanguinis, vicinitatis aut amicitiae vinculo. Et quidem apud Moysen Levitici xix, 18. quem locum hîc respicit Christus, γρ est is ipse qui ibidem dicitur עַם בְּךָ, id est, *popularis*. Iudæi hoc arripientes ab alienigenis adeò liberalitatem suam arcebant ut ne communia quidem humanitatis officia illis præstarent, quale est viam monstrare comiter: quod qui non faceret is apud Athenienses diris devovebatur, ut nos Diphilus docet,

ἀγνοεῖς ἐν ταῖς ἀραῖς

Ὅτι ἐστίν, εἴ τις μὴ φράσαι ὁρῆν ὁδόν,

Ἡ πῦρ ἐνάυσσῃ, ἢ διαφθερεῖ ὕδωρ.

[*— nescis in Dirarum carmine*

Hoc esse, Ni quis rectam monstrasset viam,

Ignem ni accensit, si quis aquas infecerit.]

Hujus generis & illa sunt quæ Cicero dicit tribuenda vel ignoto, *Non prohibere aquam profluentem, pati ab igne ignem capere, consilium fidele deliberanti dare*. Hæc ipsa autem non solita esse à Iudæis præstari hominibus extraneis testantur versus Iuvenalis,

Non monstrare vias eadem nisi sacra colenti:

Quæsitum ad fontem solos deducere verpos.

Sed & Tacitus, *Apud ipsos fides obstinata, misericordia in promptu, adversus omnes alios hostile odium*. Sed nimirum hic quoque error inhumanus Iudæorum ex sæpe jam indicato fonte oriebatur, quòd abunde se omnes officiorum partes impleffe crederent si iis præceptis paruisent quibus ipsorum Civilis societas continebatur. At certè neque Lex Iudaica naturalem tollebat, neque societas illa propior antiquiorem generis humani societatem, ad quam ille respexit qui se κοσμοπολίτην [*Mundi civem*] dixit, & Florentinus Iurisconsultus cum à Natura

cognitionem quandam inter homines ait institutam. Inde illud,

Homo sum: humani nihil à me alienum puto.

Et quæ sunt alibi in eandem sententiam. Hoc ipsum est quod apologo Samaritani Iudæo vulnerato succurrentis, quem Sacerdos & Levita præterierant, Christus docuit. Non negat Iudæum Iudæo esse τὸ πλησίον [*proximum*], arctiore nexu consanguinitatis & propriæ ipsorum Legis vinculo: Sed ostendit id non obstare quominus communis ortus & Lex ipsa Naturæ omnem hominem omni homini faciat esse τὸ πλησίον, id est, non alienum, sed necessitudine quadam coherentem, ac propterea neminem esse cui non data occasione benefacere debeamus. Illud quidem fatendum est, cum victus rationem peculiarem Deus Israelitis præscripsit, hoc ipso consuetudinem admodum familiarem externarum gentium redditam esse difficilem: postea etiam cum summum imperium Iudæi amisissent, arctiorem eam redditam ex Sapientum præscripto. Atque hinc est quod passim legimus in his libris Iudæos non solitos συγχρῆσθαι, συνεσθίειν, κολλᾶσθαι, προσερχεσθαι [*conti, unâ manducare, conjungi, accedere*] alienigenis. Et hoc ipsum Apollonius Molo, M. Tullii Ciceronis præceptor, invidiosè objiciebat Iudæis, ὅτι μὴ παρέδехόντο τὰς ἀλλοδαπὰς προσκαλελιμμένους δόξαις περὶ Θεοῦ, μηδὲ κοινωνεῖν ἡθέλον τοῖς κατ' ἐξέραν συνήθειαν βίῃς ζῆν προαιρεμένοις [*quod non reciperent aliter de Deo sentientes, neque commercium haberent cum alterius instituti hominibus*]: quod Iosephus non negat, sed exemplo Laconicæ ξενηλασίας [*peregrinorum expulsionis*] defendere conatur. Et passim apud Iosephum inimici Iudæis objiciunt τὸ ἄμικτον, τὸ αἰσύμφυλον [*vitam segregem atque sepositam*], quod alio loco vocat τὴν διαίτας ἀμιξίαν [*vitæ infociabilitatem*]. Sed qui sapiunt, facilè vident extra Legis præscripta & Sapientum sententiam à Iudæis itum, cum communia quædam officia etiam iis debeantur quos à propioris necessitudinis vinculo aut lex arcet aut ratio. In Lege Moysis Deus, ut cum Tertulliano loquar, *quorundam fidem paulatim ad disciplinæ Christianæ nitorem, primis quibusque præceptis balbutientis adhuc benignitatis informabat*. Quare cum illam indefinitam dilectionem illi præstare nondum possent, neque promiscuam consuetudinem ferret ipsorum infirmitas, in tanto præsertim vitiorum atque impiarum superstitionum Regno, saltem in consortes sanguinis ac religionis omnia benevolentiae officia exhiberi Deus voluit, idque ipsum, præter communes Naturæ regulas Lege promulgata sanxit. Quamdiu, ut ad Tertulliani verba redeam, *intra Israellem erat sacramentum, meritò in solos fratres misericordiam mandabat* (nempe in Federis formula); *At ubi Christo dedit Gentes hereditatem & possessionem terminos terræ, & cepit expungi quod dictum est per Osee, Non populus meus, populus meus, & non misericordiam consecuta, misericordiam consecuta, Natio scilicet, exinde Christus in omnes legem paternæ benignitatis extendit, neminem excludens in miseratione, sicut in vocatione*.

καὶ μισήσεις τὸ ἐχθρὸν σε & odio habebis inimicum tuum] Hîc multi putant firmum se habere argumentum quo probent omnia quæ Christus antiquis ait dicta,

dicta, non ad Mosis Legem, sed ad interpretationem Legis peritorum referenda. Nos autem, qui cum veteribus plerisque arbitramur Mosis verba respici, sed ita ut simul refellatur prava interpretatio eorum qui ex obedientia Legis illius, quæ propria erat Iudæorum, non tantum vitæ huius commoda, sed & Regnum cœleste sibi spondebant, neglectis Naturæ & Caritatis legibus, etiam horum verborum sensum in Mosis Lege exstare non dubitamus. Iubentur quidem in ea Lege Iudæi beneficia quædam vulgaria præstare etiam inimicis, Exodi **xxi**, **1**, **4**. sed popularibus scilicet, quod collatus locus qui est Deuteronomii **xxii**, **1**. apertum facit. Rursum verò Exodi **xxxiv**, **11**. & Deuteronomii **vi**, **1**. vetantur Hebræi cum septem illis populis, Hettæo, Gergasæo, Emoræo, Cananæo, Perizæo, Chivæo, & Iebusæo, affinitatem jungere, fedus facere, aut etiam eorum misereri. Habemus ergo hostes, habemus & odium, non tamen ferinum, sed certis limitibus circumscriptum. Nam his ipsis populis pacis conditiones offerri debuerunt, ut, si vellent, exitium imminens servitute redimerent; quemadmodum rectè ab Hebræis annotatum est ad locum Deuteronomii **xx**, **10**. Et quod post pacem repudiata sine ulla venia jubentur internecione deleri, ad ejus ætatis homines, non etiam ad eorum posteros pertinet: nam eos in servitutem Solomo recepit laudatissimis Regni sui temporibus, **i** Regum **ix**, **20**. His septem populis ascribi possunt Amaleciti, in quos Hebræi jubentur habere πόλεμον ἄσπονδον [*bellum impacatum*], atque eorum memoriam delere funditus, Exodi **xvi**, **1**, **6**. Deuteronomii **xxv**, **19**. quod itidem intelligendum puto, ut aut occisione delerentur, aut dedititiorum essent numero. Ammonitarum & Moabitarum paulò esse alia videtur ratio. Nam quod de illis dicitur Deuteronomii **xxiii**, **6**. nolim cum Hebræis quibusdam ita accipi quasi arma illis inferri possent priusquam ad pacem invitarentur. Neque enim jus ullum Hebræis Deus in illorum populorum terras concesserat, ut liquet Deuter. **i**, **19**. Sed nec Iephthes Ammonitis bellum intulit nisi post tentatas æquas pacis vias, Iudic. **xi**, **14**. & David pacem cum iis servavit usque dum atrocissimis injuriis lacefferetur, **ii** Sam. **x**. Quare illis Deuteronomii verbis sola federa συμμαχίας [*consociationis armorum*] vetari existimo, aut, ut alii volunt, prohiberi Israelitis pacem ab illis poscere, si illi bellum cœptassent. Videmus igitur quousque Hebræi illos populos odisse, aut etiam, ut Moses loquitur dicto Deuteronomii loco, abominari potuerint. Neque verò ea præcepta cum Legē Naturæ pugnant; nam ut fontes iusta pœnā afficiantur cum Iure Naturæ non pugnat, quin potius ei valde est consentaneum. Sicut autem quælibet potestas publica in sui imperii subditos id jus habet, ita in Reges ac populos summus omnium Rex Deus: qui hanc pœnæ executionem, quam per se facere potuerat, maluit Hebræo populo mandare, idque post longissimi temporis patientiam, cum jam ipsarum gentium sacrilega sacra, ferina crudelitas, incesta libido ad summum pervenissent, ut legere est Levit. **xvi**, **1**, **24**. & facundè explicatur libro Sapientiæ qui dicitur capite **xi**, & **xiii**. Quare hoc jus ex speciali Dei

sententia venit, non ex lege aliqua communi, ac proinde in cæteros ἀλλοφύλους [*alienigenas*] idem non licuit. Quod ut rectius intelligatur, distinguenda sunt tria ἀλλοφύλων [*alienigenarum*] genera. Alii enim sunt qui cum Circumcisione Iudaismum recipiunt, qui vocabantur προσήλυτοι [*Proselyti*], ac proinde pari ferme cum Hebræis jure erant, hoc inter alia excepto quod qui ex Ammonitis & Moabitis facti erant προσήλυτοι ad honores non admittebantur. Iustinus rectè, Προσήλυτος ὁ περιτεμνόμενος εἰ τῷ λαῷ προσκεχώρηκέν ἐστιν ὡς αὐτόχθων [*Proselytus circumcissus qui se populo adiunxit, æquatur indigenæ*]. Erant alii qui à falsorum Deorum cultu abstinebant, & cæteris parebant quæ in commune Adami Noæque posteris erant imperata, liberi tamen à peculiaribus Hebræorum institutis. His quoque permissum erat inter Hebræos vivere, quod ostendit apertè lex Deuteronomii **xiv**, **20**. ubi de cadavere bestię suoapte fato emortuæ ita imperat Moses, Peregrino qui intra portas tuas est illud dabis ut comedat, aut vendas extraneo. Vbi peregrinus est ἀλλοφύλος [*alienigena*] cum Iudæis habitans, sed jus non habens civitatis; extraneus autem cui extra fines Iudæorum domicilium erat. Iudæi igitur veteres incolae istos Iudaismum non professos, sed pios tamen, quos vocabant חסידים אמת [*Pios ex Gentibus*], ut non lædebant, ita nec communioribus excludebant; At postquam summâ potestate ad extraneos delatâ non potuere discerni qui Noæ præcepta observabant ab eadem non observantibus, institutum fuit, vitandi contagii causâ, ne quis eos extra necessitatem accederet, aut alloqueretur, ut apparet Actorum **x**, **18**. Cæterum quicumque falsorum deorum cultu se inquinabant, eos Iudæi, qui Christi vivere temporibus, nullo discrimine pro hostibus habebant, neque eos aut necare aut spoliare, si qua possent, religio erat: quod fatetur atque etiam defendit Iosephus Albo in disputatione adversus Christianos, hanc rationem adferens, quod qui sine Lege vivat is communis omnium hostis meritò habeatur, ideoque in eum nihil sit illicitum. Verè igitur Tacitus dixerat esse Iudæis adversus alios omnes (nam omnes populi à vero Deo desciverant) hostile odium. Addit is quem dixi Iosephus Albo idem Philosophis placuisse. Et sanè sunt quædam apud Philosophos talia. Nam Democritus planè maleficos homines quosvis feris & serpentibus comparabat, atque ideo qui eos occidisset innocentem pronuntiabat, sive id fecisset privata manu, sive jussu publico. Neque longè hinc abit Aristoteles, qui ait τὴν πολεμικὴν εἶναι φύσιν πτηνικὴν [*bellum esse acquirendi modum naturalem*], & cum Euripide, Græcos in id natos ut Barbaris imperent, qua in re creditur Philippo & Alexandro bellum in Asiam molientibus ultra æquum gratificatus. Neque Iudæi soli tales fuere in externos, sed & Græci ut Thucydides ex Homero probat. Quin & in Romanorum Iure inhumanitatis istius exstant vestigia: censebant enim suum fieri quod ad se pervenisset ex populo non federato. nec quodvis fedus adversus hoc jus proderat, sed id demum in quo de amicitia aliquid convenerat: planè quasi Natura nullam inter homines amicitiam constituisset. Sed lux artium & disciplinarum Legem Natu-

Naturæ sub pravis moribus sepultam paulatim resuscitavit. Verum ad Hebræos posteriores ut redeamus, receptam fuisse apud ipsos sententiam rectè occidi ac spoliari eos qui Idolis serviebant, ipsorum scripta ostendunt. Atqui in Lege Moſis Deus certos populos nominatim puniendos delegans satis ostendit in alios quamvis falsis cultibus implicatos non idem juris eſſe, præſertim cum temporis maturitatem ſui voluerit eſſe arbitrii. Quanquam enim valde corrupti erant iſtarum gentium mores jam Abrahami temporibus, tamen nondum eum impleverant modum quem Divinæ lenitati viſum erat operiri, ut Moſes nos docet Geneſeos xv, 16. Iam verò ut de Idu-mæis taceam, Ægyptios conſtat ante Hebræorum exitum Bovis ſimulachrum coluiſſe: nam inde exemplum fœdæ ſuperſtitionis ad Hebræos manavit: Neque tamen permittit Lex Hebræos nocere Ægyptiis. Sed & meliorum temporum conſuetudo legis interpres Iudæis adverſatur. nunquam enim aut populus Hebræus aut boni Principes in populos quantumvis ſuperſtitioſos bellum moverunt, niſi novis cauſis provocati. Mendosè igitur Iudæi quod in populos definitos à Deo conſtitutum erat, aliovorſum traxere. Sed illud quoque notari convenit, non omnia præcepta Divinæ Legis omnium fuiſſe temporum. Nam quæ de prædiis erant conſtituta, ea certum eſt in exſilio Babylonico non potuiſſe obſervari, cum prædia victor obtineret. Sic etiam poſt tranſlatam in Romanos ſummam imperii, etſi manebant aliqua veteris Reipublicæ veſtigia, leges tamen de bello indicendo gerendoque ſiſtebant, quia eminentior illa poteſtas, quæ armorum movendorum jus in ſe complectitur, ad Romanos tranſierat. Non erat ergo quod Chriſti tempore Iudæi leges ejus generis ſuo in alias gentes odio obtenderent. Sublatis igitur illis exceptionibus quas certis cauſis Deus præſcripſerat, integrum manebat Jus Naturæ, quod homines omnes hominibus commendat. Οὐδεὶς ἐχθρὸς τῷ σπασδαίῳ [Nemo hoſtis viro bono] veteres ſapientes dicere ſolitos ait Hierocles. Huc Chriſtus Iudæos retrahens præcipit aliquid majus Lege Civili Iudaica. Ideo non male Tertullianus, *Lex Vetus amorem docet in proximos, Nova in extraneos*. Neque tamen quod Chriſtus docuit cum Lege Moſis pugnabat, imò & apud Moſem Iuris iſtius perpetui non obſcura exſtabant veſtigia. Nam eo jure vixerant Abrahamus, Iſaacus, Iacobus, Iosephus, homines demerendis hominibus nati, qui omnem beneficii collocandi occaſionem ponebant in lucro; quanquam illorum temporum dilectio non talis ac tanta erat quantam Chriſtus præcepit & exemplo ſuo monſtravit: Ideo hæc præcepta non niſi apud Chriſtianos reperiri, ait Nazianzenus.

44. ἀγαπᾶτε τὰς ἐχθρὰς, diligite inimicos veſtros] *Exhorts* [inimicos] vocat eoſdem quos *μισῶντας* [odio accenſos], qui hoſtili in nos ſunt animo: poteſtque id de totis populis intelligi, ut quod ſequitur *μισῶντες* ad ſingulos pertineat. Præceptum diligendi inimicos nos didiciſſe per Euangelium ait Ambroſius De Iosepho capite 1. Docet Chriſtus delicto alterius non tolli naturam, & propterea benevolentiam in neminem debere claudi. Neque ſanè ulla poteſt

eſſe præclarior victoria quàm ſi cum ab altero cœperit injuria, à nobis beneficium incipiat. Plutarchus libro De utilitate ex inimicis capienda, *Εχθρὸς ἢ, ἢ τὸ τιμωρίαν παραλιπεῖν ἐν καιρῷ παραχρῆναι* ἐπιεικὲς ἐſτι. Τὸν ἢ καὶ παλαίσαντι συμπαθήσαντα καὶ δεηθέντι συλαβόμενον, καὶ πασιὶν ἐχθρὸς καὶ οἰκείοις πράγμασιν ἐν χρείᾳ γενομένοις σπασθῆναι τινα καὶ προθυμίαν ἐνδείξασθαι, ὅστις καὶ ἀπαπᾶ τῆς εὐμενείας, ἐκείνῳ ἐξ ἀδάμαντος ἢ σιδήρεος κεχάλευται μέλαιναν καρδίαν [Eſt & illud humanitatis, ultionem de inimico cuius occaſio ſe dedit prætermittere. Quod ſiquis præterea infortunio ejus moveatur, & precantem ſublevet, & liberis inimici aut rebus ipſius ſic exigentibus promptum oſtendat animum: Qui talem bonitatem non amat, is cor habet nigrum ex adamante aut ferro fabricatum].

εὐλογεῖτε τὰς καταρωμένους, benedicite maledicentibus] Per gradus ſcandit oratio, ab affectu ad verba, à verbis ad res ventura. Vt autem differat τὸ εὐλογεῖν [benedicere] ab eo quod ſequitur *προσεύχεσθαι* [precari], omnino putem εὐλογεῖν [benedicere] hîc eſſe benignis verbis compellare, quo ſenſu & Hebræum בָּרַךְ poni ſolet. Nam & Paulus εὐλογία [benedictiæ] vocem ita videtur uſurpare Romanorum xvi, 18. Et καλῶσα, quæ [maledictum, quod] τῇ εὐλογίᾳ [benedictiæ] directè opponitur, tum hîc tum Romanorum xii, 14. & Iacobi iii, 10. frequenter idem valet quod Latine *maledicti* voce exprimitur. Certè Paulus quoque oppoſuit inter ſe εὐλογεῖν & λοιδορεῖν [maledicimur & benedicimus] i Corinth. iv, 12. Rectè ergo verteris benedicite maledicentibus, non tamen ex vulgari uſu earum vocum, ſed quomodo Plautus & Cicero loquuntur.

προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς, καὶ διωκόντων ὑμᾶς. Orate pro perſequentibus vos & calumniantibus vos] Quod olim Moſes fecit, poſtea Chriſtus, ejusque exemplo Stephanus, Paulus, alii. Differunt enim διώκειν & ἐπηρεάζειν ferme quomodo injuria & contumelia. Quid ſit διώκειν ſuprà diximus. ὁ δὲ ἐπηρεάζων φαίνεται καὶ ἀφρονεῖν [qui contumeliā aliquem afficit oſtendit eum à ſe contemni], ut Ariſtoteles nos docet Rhetoricorum ii, capite ii. Vetus Gloſſarium ἐπηρεάζειν vertit calumniari. Narrant Hebræi inter Haſidæorum inſtituta fuiſſe ita precari Deum, *Remitte & condona omnibus qui vexant nos*. Hi Haſidæi, iidem qui aliis Eſſeni, potiſſima ſementis Chriſtianorum in Iudæa. Iuſtinus Apologetico altero de Chriſtianiſ, ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν εὐχόμενοι, καὶ τὰς ἀδίκως μισῶντας πείθειν πειρώμενοι [precantes pro inimicis, & conantes mitigare eos à quibus injuſtè odio habentur].

45. Ὅπως γένησθε ὡς τὸ πατὴρ, Vt ſitis filii Patris] Filii Patris, id eſt, ſimiles Patri, ut ſuprà explicavimus commate 5. quod oſtendit & collatio verborum quæ infrà ſunt commate 48. Vnde etiam factum ut in quibuſdam codicibus pro ὡς [filii] legeretur ὁμοιοι [ſimiles], interpretamento in textum recepto, quod ex Chryſoſtomo apparet. Ergo illud ὅπως γένησθε [ut ſitis] non finem ſed connexionem ſignificat; ut ſi cui dicam, Præſta te bonum civem ut patrem imiteris.

60. Ὅτι τὸ ἥλιον οὐτὶς ἀνατέλλει ἐπὶ τοὺς πονηρὰς, qui Solem ſuum oriri facit ſuper malos] Seneca ad rem eandem eodem utitur argumento, *Sceleratis*, inquiens, *Sol exoritur*. Et alibi, *Quam multi indigni luce ſunt, &*

tamen dies oritur. Rursus alio loco, *Ne Deos quidem immortales ab hac tam effusa benignitate sacrilegi negligentesque eorum deterrent: Utantur naturâ suâ, & cuncta, interque illa ipsos munerum suorum malos interpretes, juvant.* Plinius Panegyrico, *Sol & dies non oritur uni & alteri, sed omnibus in commune.* Adde & Iobum xxv, 2. Ανατέλλειν autem etiam apud Homerum est μεταβατικόν [transitivum]. Et solent alioqui Hellenistæ omnia verba per se ἀμετάβατα [neutralia] eo significatu usurpare, ut expriment Hebræum Hiphil. Itaque & in Psalmo cxlviii. חַמְצָהּ vertitur τῷ ἐξανατέλλοντι [oriri facienti]: ita suprâ 15 καίσι est faciunt ut ardeant. Sensum hunc Hierocles non malè expressit de viro bono in hunc modum loquens, Μιμῶμεν ἐν τοῖς τῆς φιλίας μέτροις τὸ Θεόν, ὃς μισεῖ μὲν ἔδνα ἀνθρώπων, τὸ δὲ ἀγαθὸν διαφερόντως ἀσπάζεται. [In amicitia mensuris Deum imitans qui neminem odit, sed viros bonos eximie amat].

βρέχει, pluit] Mos antiquissimus omnium propè gentium naturæ effectus referre ad naturæ auctorem. Ita Romani veteres Iove tonante, Iove fulgurante dicebant; nec aliud intelligitur cū καὶ ἐκείνῃ [per defectum] dicimus, pluit, tonat.

ἐπὶ δικαίῃς καὶ ἀδικαίῃς. super justos & injustos] Restrictè igitur intelligendum est quod dicit Scriptor Syrachidæ capite xii. μὴ δῶς ἀσεβεῖ [ne des impio], & quod bis ponit μὴ ἀντιλάβῃ ἀμαρτωλὲ [ne suscipias peccatorem]: ut sensus sit, aut si tale sit liberalitatis genus quod in multos spargi nequeat ut tum præferatur vir melior, aut etiam ne mali adversus iusta Iudicia protegendū suscipiantur. Hierocles, Ἐν τάξῃ τῇ τῆς ἀρετῆς τῇ τῆς φιλίας μέτρῃ ποιησώμεθα, τῆς μὲν ἀγαθῆς, ὡς ἀποσώζοντας τὴν τῆς ἀνθρώπων τελειότητα, καὶ διὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν γνώμην παντοίως ἀσπάζόμενοι τὸς δὲ φαύλους, ὡς μηδὲν ἀπὸ γνώμης εἰς αἵρεσιν φιλίας ὑπέχοντας, διὰ τὴν μόνην τὴν κοινὴν φύσιν ἀγαπῶντες [Amicitia mensuras in suo ordine servabimus: bonos quidem viros, ut qui in se servant id quod homines perfectos facit, & ob indolem & ob animi propositum summe amantes: malos autem diligentes ob solam communem naturam, cum ipsi ex suo ingenio nihil exhibeant de cætero quod dignum sit amicitia]. Est in hanc rem notabilis Senecæ sententia.

46. τίνα μισθὸν ἔχετε; quam mercedem habebitis] Nimirum apud Deum. Nam apud homines habent ista mercedem. Vide quæ sequuntur infrâ vi.

οἱ τελῶναι, publicani] Publicanos Iudæos fuisse malè negat Tertullianus; quem & Matthæi & Zacchæi exemplum revincit. Quanquam existimo etiam in Iudæa, ut in aliis provinciis Romanis, mancipēs fuisse Equites Romanos; sed quia illi per se exercere publicum non poterant, Iudæis elocasse, aut certè eos admisisse in partem quæstus: quod ipsum nos docet Gemara Thalmudica De damno dato libro i, capite 10. Quanta autem fuerit Publicanorum improbitas, tum Baptistæ ad ipsos sermo docet, tum & Iurisperiti, in quorum numero Vlpianus, Quanta audacia, quanta temeritatis sint Publicanorum factiones, nemo est qui nesciat. Exstat apud Livium narratio de Posthumio publicano qui multis annis parem fraude avaritiaque neminem

habuerat. Apud Plutarchum est de Græcis, τὸ τελῶναι ἀνεῖδ' ἡγνῆται [Vedigal conducere probro ducunt]. Verum Iudæi non tantum improbitatem quæstui plerumque connexam, sed ipsum etiam quæstum execrabantur: nimirum quod indignum crederent Iudæo homine instrumentum fieri externæ servitutis, quam ipsi ægerrimè tolerabant, adeo ut multi ipsa etiam tributa & vedigalia specie pietatis abnuerent, ut Iosephus nos docet & Evangelii historia. His de causis Publicani planè eodem loco habebantur quo ἔθνη [Gentiles] id est, ἀλλοφύλοι [alienigenæ] à Deo alieni. Et quia ἀμαρτωλοὶ Hebræorum Magistris dicti ὀνόματι hoc est παράνομοι, ἄτακτοι [exleges, dissoluti], qui neque Legis neque disciplinæ Iudaicæ ullam habebant rationem, propterea Publicani modo junguntur ἔθνη [Gentilibus] modò ἀμαρτωλοῖς [peccatoribus], ac nominatim ταῖς πόρνοις [meretricibus], ut multis in locis videre est. Et hunc ipsum locum designans Iustinus Apologetico secundo, pro eo quod hic est τελῶναι [Publicani] ponit πόρνοι [cinædi, exoleti], quia pariter isti omnes impuri atque intestabiles habebantur, neque Sacris tantum, sed & communi convictu indigni, ut alibi apertum fiet. Ac ne ad testimonii quidem dictionem admissos fuisse Publicanos apud Iudæos Iudices in Pandectæ Thalmudico perscriptum est. Atque hinc etiam factum reor, ut sequenti commate pro οἱ τελῶναι [publicani] quidam codices scriberent οἱ ἔθνη [Gentiles], tanquam ista tantundem valerent. Optimè autem Christus ostendit quàm exiguæ virtutis sit benemerentibus benefacere, quando idem faciant non modò Legisperiti & Pharisei, quos longè superandos à nobis antea dixerat si in cælum ingredi vellemus, verum ipsi etiam profani & vitæ alterius securi homines, quales vulgò existimabantur esse Publicani. Talium enim est ista sententia,

μισῶντα μισέ, καὶ φιλεῖν ὑπερφίλῃ.

[Malus malevolo sis, amantem plus ames.]

40 Et quæ alia sunt ad eam normam.

47. ἀσπασήσθε τὸς ἀδελφούς, salutaveritis fratres vestros] Rectè interpretatur Syrus de blanda compellatione, qualis est ista, *Vt vales? Rectène omnia?* Vide 11 Regum ix, 17, 18, 19, 22. Id enim propriè est quod Hebræi & Syri dicunt de pace interrogare. Hæc autem officia Iudæi solis fratribus, id est, Iudæis præstabant; cæteros indignos habentes quos salutarent: quod Christiana disciplina adversus eos solos observavit qui Christum professi postea ab eo defecerant, ut docemur Epistolâ Iohannis 11, commate 10. Quod hic quidam codices habent φίλους [amicos] ex interpretamento est.

περισσόν, amplius] Scilicet τὸ τελῶναι [quàm publicani] sicut in Phariseorum comparatione τὸ περισσεύειν [abundare] suprâ usurpavit.

48. Ἔσεσθε ὡς ὑμεῖς τέλειοι, Estote ergo vos perfecti] Fuerit fortè in Hebræo Matthæi, שְׁלֵמִים [sancti], ut sumta sit sententia ex Levitico xi, 44. xix, 2. xx, 7. unde eam Petrus accepit, ut videre est priore Epistola 1, 16. aut מְקַדְּשִׁים [perfecti], ut Deuteronomii xvi 11, 13. Valde affinis sunt significationis ἅγιος [sanctus] & τέλειος [perfectus], unde & τελειῶν [perficere] Græcis & Scriptori ad Hebræos

Hebræos est ἀγιάζειν [sanctificare]. Propriè autem τὸ τέλειον sive sanctitatem hic Christus vocat bonitatem veram atque sinceram, quæ sit ἐν τῷ εἶναι [in re ipsa] non ἐν τῷ δοκεῖν [in eo quod appareat]. Nam & **ⲙⲓⲛ** [perfectum] Lxx modò vertunt τέλειον, ut Genesios vi, 9. modò ἀπλάσων, ut Genesios xxv, 27. Iosephus non malè in hanc sententiam dixit de Mose agens, Ὁ ἡμέτερος νομοθέτης ἀκραιφνὴ καὶ καθαρὰν τὴν ἀρετὴν ἔχοντα τὸ Θεὸν ἀποφύνας, ὥσθι δὲ τὰς ἀνθρώπων ἐκείνης περᾶσαι μεταλαμβάνειν [Nostrarum legum auctor cum docuisset in Deo esse sinceram puramque virtutem, existimavit hominibus hoc agendum ut ejus virtutis fierent participes]. Rem ipsam antiquissimi Scriptoris ad Diongetum verbis rectius quàm meis explicabo, Ὅτις τὸ τῷ πλησίον ἀναδέχεται βάρος, ὅς ἐν ᾧ κρείσσων ἐστὶν ἑτέρον τὸ ἐλαττωμένον ἐνεργετὶν ἐθέλει, ὅσα παρὰ τῷ Θεῷ λαβὼν ἔχει ταῦτα τοῖς ἐπιδεομένοις χορηγῶν, Θεὸς γίνεταί τῷ λαμβανόντων, ἔτι μιμητὴς ἐστὶ Θεός [Quisquis opus proximi in se suscipit, qui in quo plus valet in eo minus valenti opitulari vult, ea quæ à Deo accepta habet aliis indigentibus impartiens, Deus fit accipientium in eo quod Deum imitatur]. Ita optime cohæret hoc ἐπιφώνημα [hæc acclamatio] monitis superioribus, simulque sequentia connectit. Confirmat eandem interpretationem Lucas qui quod hic est τέλειος [perfecti] exponit οἰκτιρμονες [misericordes], quod est benefici: Sic & Iustinus Martyr pro eo quod hic scribitur τέλειος [perfecti] posuit χρησοὶ καὶ οἰκτιρμονες [benigni ac misericordes]. Ita enim Hellenistæ eam vocem usurpant. In Dei imitatione summam hominis felicitatem esse positam quidam etiam Philosophorum viderunt. Plato dicebat, Τέλειος τὸ ἀγαθὸν τὸ ὁμοιωθῆναι Θεῷ καὶ τὸ δυνατόν. ὁμοιώσιν ᾧ δίκαιον καὶ ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι [Finis bonorum Deo similem fieri quoad fieri potest. Similitudo verò in eo consistit ut iusti & sancti simus accedente & prudentia]. Idemque optimus est Dei cultus, ut Pythagorei dicebant, Τιμήσεις τὸ Θεὸν ἀρίστα ἐὰν τῷ Θεῷ τὴν διανοίαν ὁμοιώσης [Optimè Deum honorabis si ei mente sis similis]. Hanc autem imitationem Pythagorei peculiariter etiam spectari volebant in beneficentia erga homines quosvis. Nam vir bonus, inquit Hierocles, μιμεῖται καὶ ἐν τοῖς τῆς φιλίας μέτροις τὸ Θεόν, ὅς μισεῖ μὲν ἑδὲν ἀνθρώπων, τὸ τῆς φιλανθρωπίας ἀγαθὸν κοινῷ τῷ γένει προτείνων [etiam in amicitiae mensuris Deum imitatur, qui neminem hominum odit, toti generi porrigens bonitatis suæ munera]. Iamblichus, Εὐδαίμων ἐστὶν ὁ Θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν ὁμοιωμένος [Felix est qui Deo quantum pote est similis]. Errant autem qui hinc colligunt ea quæ in his sermonibus à Christo dicuntur, consilia esse non præcepta, aut certè præcepta peculiaria τοῖς τελειότητι ἐφιεμένοις [ad perfectionem tendentibus]. Verba enim apertiora sunt quàm ut negari possit præcipi hæc, & quidem omnibus qui intrare cupiant in Regnum cœleste. Ita & Paulus omnes Christianos vult esse τελείους [perfectos], I Corinth. xiv, 20. Colossensium i, 28. & iv, 12: & imitatores Dei, Ephes. v, 1. Adde Lucæ vi, 36. Iacobi i, 4. iiii, 2. i Iohannis i, 7. iiii, 3. i Petri i, 15. Sed & Iustinus in dialogo cum Tryphone τέλειον γενέσθαι [perfectum fieri] ipse interpretatur Christianum fieri. Quanquam scio alibi vocem

τελείς [perfecti] Christianorum inter se comparatione accipi: sed hic ei significationi locus non est.

CAPUT VI.

I. **Τ**ὴν δικαιοσύνην ὑμῶν, iustitiam vestram] Cum ita legisse Syrum & Arabem appareat, nec desit librorum auctoritas, omnino hic accidisse arbitror quod alibi sæpe in his libris, ut altera lectio ex interpretatione glossæ nata sit. Quia enim δικαιοσύνη [iustitia] in sensu ἐλεημοσύνης [misericordiae] erat glossæma, id est, vox minùs usitata, & Iudæis Hellenistis quàm Græcis notior, ideo ascripta est vox altera usûs frequentioris. Docet hic Christus exemplis beneficentiæ, precationis & jejuniorum non posse Deo probari quæ ideo fiunt ut aut laus capteretur aut gratia. Quam sententiam Philo facundè, ut solet, his verbis expressit libro De Caino, Εὐρήσεις τοῖνον σκοπῶν ἀπαντας καὶ τὰς λεγομένους χαρίζεσθαι πειράσκοντας μάλλον ἢ δωρεμένους, καὶ ἐς διόμεθα λαμβάνειν χάριτας, πρὸς ἀλήθειαν ὠνεμένους: οἱ μὲν γὰρ δίδοντες ἀμοιβὴν ἐπαινον ἢ τιμὴν θηρώμενοι, ζητῶντες χάριτος ἀντίδοσιν, εὐπρεπὲς δωρεᾶς ὀνόματι κυρίως πράσιν ἐργάζονται [Si rectè consideres, invenies plerosque eorum qui benefici dicuntur vendere magis suam quàm donare, & eos qui accipere putantur ea emere veriùs. Nam qui pro datis repensationem venantur honoris aut laudis, ac sic beneficio vicem expetunt, sub honesto liberalitatis nomine actionem potiùs faciunt], & quæ sequuntur. Sic & Abenesdra ad Decalogi initium, Si quis, inquit, pauperi largiatur aliquid, ne id faciat spe gloriæ ab ipso consequendæ, aut ut hominibus se jactet: nam si id faciat, potiorem ducet gloriam quæ est apud homines quàm eam quæ à Deo est opum largitore. Est in hunc sensum insignis locus in secundo de Republica Platonis, ubi τὸ δίκαιον [justum] describit ἀνδρὰ ἀπλὸν καὶ γέννατον, κατ' ἀρχὴν, & δοκεῖν ἀλλ' εἶναι ἀγαθὸν ἐθέλοντα [virum sincerum atque generosum, qui secundum Æschylum bonus non videri sed esse velit]. Nam, inquit, ἀφαιρετέον τὸ δοκεῖν εἰ γὰρ δόξῃ δίκαιος εἶναι, ἔσονται αὐτῷ τιμὰ καὶ δωρεὰ, δοκῶντι τοιούτῳ εἶναι ἀδελφόν ἐν εἴτε τῷ δικαίῳ εἴτε τῷ δωρεῶν τε καὶ τιμῶν ἐνεκα τοιούτῳ εἶναι γυμνωτέῳ ᾧ πάντων πλὴν δικαιοσύνης [Removendam est illud Videri velle. Si enim justus esse videri velit, honores & munera ejus erunt qui justus esse videtur; incertumque evadet, sitne ille ejus quod justum & rectum est an verò honorum & munerum causa talis. Exuendus ergo præter iustitiam omnibus], & quæ sequuntur. Æschyli versus quos respicit noti sunt, de Amphiarao quidem dicti à Poeta, ac de Aristide Athenis intellecti,

Οὐ γὰρ δοκεῖν ἀρίστῳ ἀλλ' εἶναι θέλει,
Βαθείαν ἄλκα διὰ φρονὸς καρπόμενος,
Ἀφ' ἧς τὰ κεδνὰ βλαστάνει βλεψύματα.
[Namque allaborat esse, non credi, optimus,
Sulcos profundos mente demersos gerens,
Vnde illa sese pulchra consilia exserunt.]

Quibus addere liceat & hos Philemonis versus,

Ἀνὴρ δίκαιός ἐστιν, ἔχῃ δὲ μὴ ἀδικῶν,
Ἀλλ' ὅστις ἀδικεῖν δυνάμενος μὴ βέλεται·
Οὐδ' ὅς τὰ μικρὰ λαμβάνειν ἀπέχετο,
Ἀλλ' ὅς τὰ μεγάλα καρτερεῖ μὴ λαμβάνων,

ἔχειν δυνάμεν καὶ κρατεῖν ἀζημίως·
οὐδ' ὅς ἐ ταῦτα πάντα διατηρῶμεν,
ἀλλ' ὅς τις ἀδολον γνησίαν τ' ἔχων φύσιν
εἶναι δίκαιον καὶ δοκεῖν εἶναι θέλει.

[Non justus omnis abstinens injuriæ est,
Sed qui nocere cum potest tunc abstinet;
Nec qui recusat parva, sed qui maximis
Tentatus animi robur invictum gerit:
Nec quisquis ista quolibet præstat modo,
Sed qui dolosi nescius fuci, integrâ

Probitate, justus esse, non credi, cupit.]

Et illa egregia Hieroclis, Πᾶν γὰρ ὁ ἀμείνων τὴν
ψυχὴν ποιεῖ τέτο ὄντως ἀρετὴ καὶ φιλοσοφίας νόμος.
Τὰ δ' ὅ μόνον πρὸς ἀνθρωπίνην εὐχρημοσύνην τείνοντα, δε-
λοπρεπῆ ἐστὶ σοφίσματα καὶ σκιαγραφία τῶν καλῶν, τῶν
παρὰ τῶν πολλῶν ἐπαινον θηρωμένη, καὶ τῶν δοκεῖν μόνον
αὐτὸν εἶναι ἀγαθὸν τὴν πᾶσαν ποιημένη φροντίδα [Omne
enim id quo melior redditur animus, hoc virtus est &
lex Philosophiæ. Quæ verò in hoc tendunt ut apud ho-
mines speciosi simus, serviles sunt fallaciæ & rerum ho-
nestarum adumbrationes, quæ laudem ab aliis venan-
tur, & omnem curam in eo ponunt ut quis bonus videat-
ur]. At plerisque hominum, ut dicebat ille, major
famæ sitis est quàm virtutis. Quod autem Christus
cohærenter hic posuit opera misericordiæ, preces,
& jejunium, fecit hoc quoque non sine exemplo.
Passim enim ista ut ὁμογενῆ [congenera] jungi sole-
bant. Vide Tobiae xii, 9.

μισθὸν, mercedem] Voces Hebrææ quæ Græcæ
huic sæpe respondent מֶשֶׁלַח & מְשָׁלָה promiscuè
mercedis & doni habent significationem, quò ma-
gis apparet non eam esse vim hujus vocis ut
æqualitatem inter factum & rem desideret. Sed
neque Latina vox id exigit. Est quidem merces, ut
Varro vult, à merendo: at merere aut mereri Lati-
nis veteribus erat consequi pro re aliqua. Terentius,
Egone illam cum illo ut patiar nuptam unam diem? nil
suave meritum est. Cicero, Quid enim mereas ut Epi-
cureus esse desinas, & similia. Strictius autem mer-
cedis vox usurpatur ubi antecessit promissio; ea
enim jus dat etiamsi origo promissi ex liberalitate
& misericordia procedat, ut inter Deum & nos
evenit. Nam si obedientiam nostram cum vita
æterna commetimur, non digna sunt quæ hic
patimur (est autem patientia pars nobilissima
obedientiæ nostræ) glorioso præmio quod nobis
obventurum est. Breviter & bene Salvianus, In-
dignum est ad futuræ gloriæ comparisonem omne opus
humanum. Sed de his plenius ad Lucam capite
xvii.

2. μὴ σαλπίζης, noli tubā canere] Rectè post
Chrysostomum Theophylactus notat non moris id
fuisse apud Iudæos, sed locutionem esse παροιμιώδη
[proverbialem]. Nam tubā convocare populum
Hebræi solebant, ut Moses nos docet: atque inde
ad Tyrios, à Tyriis ad Tyrrenos, qui & ipsi pro-
pago sunt Tyriorum, ut nominis vestigium indi-
cat, à Tyrrenis ad Græcos tubæ usus pervenit.
Est autem σαλπίζειν [tubā canere] populum testem
quærere. Basiliius facundè dixit, ut solet, τῆς εὐπορίας
σαλπιζομένης ὁ Φεῖλος ἔδεν [Beneficiæ quasi per tu-
bam proclamata nullus usus].

Οἱ ὑποκριταί, hypocritæ] Quorum sunt, ut cum

Poeta loquar, mores personati. Vetus dictum est, To-
tus mundus exercet histrioniam.

ἐν ταῖς συναγωγαῖς, in synagogis] Rectè transfe-
ras in circulis. Latissimè enim patet vocis usus; ne-
que hic restringi debet ad Proseuchas, quod &
sequentia ostendunt: quin & nunc Iudæi libera-
litatem suam maximè ostentant in exsequiis mor-
tuorum.

ἀπέχεσι, receperunt] Ita & Latinè dicimus ha-
beat sibi, id est, nihil ultra expectet. Apud Arria-
num Epicteto, ἀπέχεις πάντα [habes omnia]. Plu-
tarchus Solone, Ο ἐν γάμῳ παρορῶν τὸ καλὸν & τέ-
κνων ἕνεκα δῆλός ἐστιν αἰχ' ἡδονῆς ἀγόμενον γυναῖκα, τὸν
τε μισθὸν ἀπέχει [Qui in nuptiis id quod honestum est
prætervidet, ostendit uxorem se ducere voluptatis non
liberæ causâ: habet ergo mercedem]. Directè opponi-
tur hoc Christi enuntiatum opinationi Hebræorum
sentientium opera misericordiæ quæ fiunt invocato
Deo, spe tamen & respectu humanæ laudis, mi-
nus habitura mercedis apud Deum, neque tamen
mercede caritura. At Christus docet habituros eos
quod voluerunt, inanem scilicet gloriam nec quic-
quam præterea.

3. μὴ γνώτω ἡ ἀριστερά σου, nesciat sinistra tua] Est
& hoc è proverbio sumtum, cui non dissimile il-
lud Imperatoris, qui interrogatus quando signum iti-
neri daret, dixit se tunicam quoque abjecturum si
consciam putaret. Sensus est, Benefac quàm potes
occultissimè.

4. Ὅπως ἢ σου ἡ ἐλεημοσύνη ἐν τῷ κρυπτῷ. Vt sit
eleemosyna tua in abscondito] ἢ [sit] id est γένηται
[fiat]. & ἐν τῷ κρυπτῷ [in abscondito] expressum est
ex Hebræo. Nam quod Græci uno verbo dice-
rent κρύφα [clām] id Hebræi dicunt שְׁלֵיכָה, atque
ita cætera ejusdem formæ. Græci quidam Iudicum
iv, 21. שְׁלֵיכָה vertunt ἐν κρυφῇ [abscondite]. Vocem
hanc ἐλεημοσύνης [eleemosynæ] impiè irridet Iu-
lianus.

ὁ βλέπων ἐν τῷ κρυπτῷ, qui videt in abscondito]
Deest articulus, ut sit ὁ βλέπων τὸ ἐν τῷ κρυπτῷ [qui
videt id quod clām est], quod est, ut diximus, τὸ
κρύφα γεγόμενον [quod clām fit]. Sic quod infra xxi, 1,
30. dicitur ἐν ἑρᾶνῳ [in celo], Marcus addito arti-
culo explicat οἱ ἐν ἑρᾶνῳ [qui in celo]. Sic infra x,
23. ἐν τῇ πόλει [in civitate ista] positum est pro οἱ ἐν
τῇ πόλει [ii qui in civitate ista]. Marci vii, 26. ἐν
τῇ κώμῃ [in vico] pro τῇ ἐν τῇ κώμῃ [eorum qui sunt
in vico].

5. ἐν ταῖς γωνίαις τῶν πλατειῶν, in angulis platearum]
Latinè in compitis, ut Cicero atque alii loquuntur.
Eodem sensu dicitur in triviis.

Catullus,

Omibus in triviis vulgatur fabula passim.

Musæus,

— ἐν τῇ σιωπῇ

Εργὸν ὅπερ τελέει τις ἐν τριβόδοισιν ἀκούει.

[— in caligine siquid

Fecerit, in triviis hoc idem protinus audit.]

Solebat enim plebis concursus esse in triviis: inde
verba trivialia.

ἑστῶτες, stantes] Stantes orabant Iudæi nisi lu-
ctūs tempore; tunc enim orabant proni aut in
genibus. Vide Danielis ix, 20. Imitati hoc
Christia-

Christiani: nam in Quadragesima, quod tempus pœnitentiæ dicatum, orabant in genibus; diebus Dominicis & in Pentecoste, id est, totis quinquaginta diebus post Pascha, non nisi stantes: ut docet Tertullianus De corona militis, & canon ultimus Synodi magnæ Nicæensis. Et qui pœnitentiam agebant delictorum intra præstituta tempora erant ὑποπίπτοντες, postea συνεστῶτες. Statio igitur apud veteres non quemvis sed receptissimum orandi modum significat. Ita Marci xi, 25. ὅταν στήκητε προσευχόμενοι [& cum stabitis ad orandum]. Lucæ xvi, 11. Phariseus stans orat, & apud Nehemiam ix, 5. populus ad preces jubetur consurgere. Et Genesios xvi, 11, 22. ubi in Hebræo est Abraham stabat coram Deo, Chaldæus vertit orabat. Neque aliter verbum standi usurpatur Ieremiæ xv, 1. xvi, 11, 19. & Iobi xxx, 20. Atque ita vocem stationis usurpant tum Iudæi tum Christiani veteres; interdum & συνεκδοχικῶς [per complexionem] pro piorum conventu. Loca passim obvia apud Hermiam, Tertullianum, Cyprianum, qui libro de Oratione, quando stamus ad Orationem.

6. εἰς τὸ ταμιεῖόν σου, in cubiculum tuum] Agit hic Christus maximè de precibus quæ non in commune fiunt, sed in usus peculiares; quales erant illæ Cornelii Centurionis. Alioqui δοξολογίας [laudationes] & preces pro bono communi non vetat palam in conventibus fieri, imò alibi etiam jubet, ut infra xv, 11, 19. Præterea omnia ista quæ de conclavi & obserando ostio dicuntur sunt desumpta ex communi usu ad ea denotanda quæ sine strepitu fiunt. Vide Esaiam xxv, 1, 20.

τῷ ἐν τῇ κρυπτῇ qui est in abscondito] Placet hæc lectio, quam & infra commate 18. ipse Latinus interpret sequitur; ut id notet quod ex Hebræorum literis hausit Orpheus ita de Deo unico loquens,

Εἰσοράα θνητῶν αὐτός γε ὃ πάντας ὁρᾷται.
[————— nec conspicit illum]

Mortalis quisquam; videt ipse sed omnia solus.]

Sed & Philemoni idem est,

Ὁ πάνθ' ὁρῶν τε καὶ αὐτὸς ἐχ' ὁρῶμεν.

[Qui cuncta cernit, ipse sed non cernitur.]

Est locus huic loco non dissimilis in Epicteto Arriani i, 14. Ὅταν κλείσητε τὰς θύρας καὶ σκότῃ ἐνδον ποιήσητε μέμνησθε μηδέποτε λέγειν ὅτι μόνοι ἐστέ· ἐδὲ ἐσε, ἀλλ' ὁ Θεὸς ἐνδον ἐστὶ [Vbi ostia occluseritis, & tenebras feceritis intus, nolite dicere Solos vos esse: nam Deus intus est].

7. μὴ βατλολογήσητε, ὥσπερ οἱ ἐθνικοὶ nolite multum loqui sicut ethnici] Non vetamur aliquandiu continuare orationem, quod fecit Christus & Apostoli, neque id quod sollicitè expetimus repetere aliquoties, quod itidem Christum fecisse videmus, præsertim in suprema illa pro Apostolis & credentibus precatatione, ut & Paulum; sed prohibemur Deo verba annumerare, quasi ille preces ex prolixitate potius & labore externi istius operis quàm ex intimo animi affectu, cui excitando non indicando in precibus verba inserviunt, metiretur: Ne agmine verborum adeundum putemus ad Dominum, ait Tertullianus. Aliud est sermo multus, aliud diuturnus

affectus, ait Augustinus Epistolâ cxxi. Erant autem huic vitio minùs obnoxii Iudæi, ut qui potius docerent preces concisas esse debere; quod hodièque exstat apud Abenesdram initio ad Ecclesiasten, & in aliis ipsorum libris: & apud Sirachiden est, Μη δευτερώσης λόγον ἐν προσευχῇ σου [Non iteres verbum in oratione tua]: ubi δευτερεῖν + λόγον [iterare verbum] idem est quod hic βατλολογεῖν, petitionem commendandam modestè Deo tumultuosâ loquacitate jactare, ut loquitur Cyprianus sermone De oratione Dominica. Ideo Christus exemplum vitandi moris ab exteris gentibus petiit, quibus id erat perquam familiare. Vnde illud in Comœdia,

Obe jam desine deos, uxor, gratulando obtundere,
Tuam esse inventam gnatam: nisi illos tuo ex ingenio iudicas,
Vt nil credas intelligere nisi idem dictum est centies.

Contra eum morem est illud Plauti in Pœnulo,

Paucis verbis rem divinam facito.

Centies idem dicere est βατλολογεῖν. Quod verò ibi de gratiarum actione dicitur, idem in precibus fieri consueisse ostendunt hymni Græcorum, & quæ in eam rem differunt Plato, Iuvenalis, Persius: ἔθνικες [Gentiles] autem Iudæi Hellenistæ vocabant τὰς ἀλλοφύλους [alienigenas] ex strictiore usu ejus vocis. Quanquam enim significatu laxiore etiam Iudæi ἔθνη [gens] vocantur Iohan. xi, 51. Actorum x, 22. xxiv, 10. & alibi; receptius tamen erat ut Iudæos vocarent λαὸς [populum], cæteros ἔθνη [Gentes], quomodo Hebraicè illi עַם, isti עַמִּים vocabantur. Atque ita opposita inter se inveniuntur λαὸς καὶ ἔθνη [populus & Gentes] Actorum xxv, 1, 17, 23. Causa distinctæ appellationis hæc, quod ἔθνη [Gentes] vocarent quamvis hominum multitudinem, λαὸν [populum] autem cætum jure ac legibus sociatum, quod in Iudæos eximiè competeat. Quo sensu Deus gentes profanas ad Evangelium vocans dicitur sibi comparasse λαὸν ἐξ ἐθνῶν [populum ex Gentibus], Actorum xv, 14.

ἐν τῇ πολυλογίᾳ, in multiloquio suo] Id est, πολυλογίας ἕνεκα [longæ orationis causâ]. Sperant, inquit, profanæ illæ gentes ideo se exauditum iri quia longæ orationis tædio se defatigant. πολύλογοι [multiloqui] autem solent iidem esse βατλολογοὶ [verborum repetitores], quia ut multa dicant necesse habent sæpe jam dicta repetant. At quæ nihil nisi quod opus est complectitur oratio non potest πολύλογος [verbosa] dici. Facetè Philemon,

Τὸν μὴ λέγοντα ἢ δεόντων μηδὲ ἐν
Μακρὸν νόμιζε, καὶ δὴ εἴπη συλλαβᾶς·
Τὸν δ' εὖ λέγοντα μὴ νόμιζε εἶναι μακρὸν,
Μηδ' ἂν σφόδρ' εἴπη πολλά καὶ πολὺν χρόνον.
Τεκμήριον ὃ τῆδε ἢ Ομηρεν λάβε.
Οὐτ' γὰρ ἡμῖν μυριάδας ἐπῶν γραφῆ,
Ἀλλ' ἐδὲ εἰς Ομηρον εἰρηκεν μακρὸν.

[Quicumque dicit ad rem quæ non pertinent,
Duas locutus syllabas prolixus est;
At bene dicentem ne prolixum dixeris,
Quantūvis dicat multa & multo tempore.
Ab Homero sume testimonium tibi;
Is cum exararit versuum tot millia,
Nemo est Homerum qui prolixum dixerit.]

8. εἶδε γὰρ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὡς χρεῖαν ἔχετε, *scit enim Pater vester quid opus sit vobis*] Solebant Græci Romanique etiam scelerata & inhonesta à Diis suis petere, votis clam conceptis, ut passim docemur. Christus tamen eò non respicit, sed quod non contenti in genere se suaque commendasse, longo verborum ambitu exprimerent quæ bona sibi vellent dari, vitam longam, robur corporis, formam, victoriam, eloquentiam, gratiam potentum; quæ omnia latè exsequitur Iuvenalis. At Plato potius ita orandum ait ut Poeta quidam præscripserat,

Ζεῦ βασιλεῦ, τὰ μὲν ἐοθλὰ καὶ εὐχομένοις καὶ ἀνέγκτοις

Ἀμμι δίδε· τὰ δὲ δεινὰ καὶ εὐχομένοις ἀπαλέξεν.

[*Da, Deus, hæc nobis quæ sunt bona, siue precemur. Sed non; quæ mala sunt, etiam illa precantibus aufer.*]

aut ut Lacedæmonii, τὰ καλὰ ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς τὰς θεὰς δίδοναι [*ut honesta cum bonis det Deus*]. nec quicquam addendum ultrà. Consentit Platoni vetus Poeta cujus hic est versus,

Μή μοι γένοιθ' ἂν βέλομι· ἄλλ' ἂν συμφέρῃ.

[*Ne sit mihi quod opto, sed quod expedit.*]

Quod secutus Iuvenalis, cum dixisset,

Evertère domos totas optantibus ipsis

Di faciles.

idque multis comprobasset exemplis, tandem ita concludit,

——— Si consilium vis,

Permites ipsis expendere numinibus quid

Conveniat nobis rebusque sit utile nostris:

Nam pro jucundis aptissima quæque dabunt Di.

Carior est illis homo quàm sibi; nos animorum

Impulsu & cæcâ magnâque cupidine ducti

Conjugium petimus, partumque uxoris; at illis

Notum qui pueri, qualisque futura sit uxor.

Addit & formulam precandi,

Orandum est ut sit mens sana in corpore sano.

Ex quibus satis apparere arbitror, quomodo hæc Christi verba cum superioribus cohæreant. Quid, inquit, multis verbis opus est ea commemorare quæ ad vitæ hujus usum pertinent? satis sit generaliter optare id quod expedit, Nam quid cuique expediat plerumque ipsi homines nesciunt; at scit Deus. Adde quod infra est commate 32. Ex hoc loco sumfit Iulianus quod dicit, φθάνουσιν οἱ θεοὶ τὰς εὐχὰς [*Dii preces anteveniunt*], ut illud quod apud eundem sequitur, καὶ αὐτῶ πρότερον τὰ θεῖα δόντες εἰδὲ τ' ἀνθρώπων ἐσέτησαν [*& prius ei dederint quæ divina sunt, ne ea quidem quæ humana sunt negarunt*], est ex eo quod infra est commate 33. Hoc enim ille agebat, sed irritò consilio, ut Christianorum bene dicta factaque ad Paganos transferret.

9. Οὕτως, Sic] In hunc sensum. Non enim præcipit Christus verba recitari (quod nec legimus Apostolos fecisse, quanquam id quoque fieri cum fructu potest), sed materiam precum hinc promere. Et sanè nihil est dignum oratu quod non in partes hujus formulæ tanquam in locos suos rectè digeri possit. Oratio enim hæc, ut Tertullianus loquitur, quantum substringitur verbis tantum diffunditur sensibus. Docent autem nos ea quæ ex Hebræorum libris ab aliis sunt citata, non tam formulam hanc

à Christo suis verbis conceptam quàm in eam congestum quicquid in Hebræorum precibus erat laudabile: sicut & admonitionibus passim utitur notis eo seculo proverbiiis. Tam longè absuit ipse Dominus Ecclesiæ ab omni affectatione non necessariæ novitatis.

Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς ἔρανοῖς· *Pater noster qui es in caelis*] Vide quæ suprà à nobis dicta sunt.

Ἀγιασθήτω τὸ ὄνομά σου, *Sanctificetur nomen tuum*]

10 Rectè Hebræorum Magistri τ' ἀγιασθῆναι τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ [*sanctificationem Divini nominis*] ad pietatis opera referunt. Vide quæ habuimus suprà v, 16.

11 Petri 11, 12. & Hebræos ad Psalm. Lxvi 11, 35.

Rabbinum Israelem De Anima cap. 7. Bene autem notant veteres, primis his tribus membris pia desideria potius exprimi quàm petitiones; neque verò opus est ut singulis sensus proprios atque distinctos assignemus. Nam & Lucas videtur tertium omisisse ut prioribus comprehensum.

20 10. Ελθέτω ἡ βασιλεία σου· *Adveniat Regnum tuum*]

Non puto eum esse sensum quem nonnulli arbitrati sunt, quasi rogare jubeamur ut gloria vitæ alterius quàm celerrimè adveniat. Quare magis est ut hoc pertineat ad ejus doctrinæ quæ tum Iudæam duntaxat personabat propagationem per omnes terras. Vide Lucæ ix, 27.

Γενηθήτω τὸ θέλημά σου, *Fiat voluntas tua*] In hoc dicto ad sufferentiam nos ipsos admonemus, inquit Tertullianus. Neque aliter hoc loquendi genus usurpatur infra xxvi, 42. Lucæ xxi, 42. Actorum xxi, 14. Sed quæ sequitur comparatio videtur ad imperia potius Divina pertinere, non excluso tamen eo quem dixi sensu. Nam & hoc inter imperata est, ut quicquid de nobis statuerit Divina providentia æquo feramus animo. Quo pertinet Cleanthis illud sanè intellectum,

Ἀγε δὴ με, ὦ Ζεῦ, καὶ σύ γ' ἡ πεπρωμένη,

Οποῖ ποθ' ὑμῖν εἶμι διατεταγμένη·

Ὡς ἐφομαι γ' ἄσπιν· ἢν δέ γε μὴ θέλω,

Κακὸς γενόμενος, εἰδὲν ἤτιον ἐφομαι.

[*Dic me, Parens celsique dominator poli,*

Quocunque placuit, nulla parendi mora est,

Assum impiger. fac nolle; comitabor gemens,

Malusque patiar quod pati licuit bono.]

Et vetus Epigramma,

Εἰ τὸ φέρον σε φέρε φέρε καὶ φέρε· εἰ δ' ἀγανακτῇς,

Καὶ σαυτὸν λυπῇς καὶ τὸ φέρον σε φέρε.

[*Si quem Fors agat atque ferat, ferat atque feratur; Sin minus, & feret hunc Fors magis & feriet.*]

Ex Pythagoræ scito quod apud Iamblichum, Επισημονικὸν τὸτο καὶ εὐγνωμον, τὸ μὴ ἀνίστειναι καὶ προσανακτεῖν τῇ θεῖᾳ προνοίᾳ [*Sapientiæ & æquitatis est, non contrā niti nec irasci Divinæ providentiæ*]. Vide si lubet Hieroclem ad illa Aurei carminis,

Ὅσσα τέ δαιμονίῃσι τύχαις βροτοὶ ἄλγε' ἔχουσιν,

Ὡν ἂν μοῖραν ἔχῃς πράως φέρε, μήδ' ἀγανάκτη.

[*Qui veniunt homini Divina lege dolores*

Fer placidè atque irā sine quæ tibi contigerit pars.]

60 Quam sententiam Christiane admodum hunc in modum explicat Clemens Alexandrinus, εἴη δ' ἂν ἡ τελεία εἰρηνοποίησις, ἡ ἐπὶ παντὶ τῷ συμβαίνοντι ἀτρεπὸν φυλάσσωσα τὸ εἰρηνικόν, ἀγίαν τε καὶ καλὴν τὴν διοίκησιν

διοίκησιν λέγεται, ἐν ἐπισήμῃ θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων καθ' ἑαυτὰς, δι' ἧς τὰς ἐν τῷ κόσμῳ ἐναντιότητάς ἀρμονίαν κτίσεως καλλίστην λογιζέται [Perfecta pax animi est quæ circa omne quod evenit immutabilem servat tranquillitatem, sanctam & pulchram dicens talium dispensationem, ipsa firmam se tenens in notitia Divinarum Humanarumque rerum; unde quæ in Mundo inter se sunt contraria pulcherrimum rerum conditarum consensum esse judicat].

ὡς ἐν ἑρῶν, καὶ ἐπὶ τῇ γῆς. sicut in cælo, & in terra] 10
Hic καὶ [ἐ] vim habet ἀποδόσεως [redditionis in Comparisonem]. Plutarchus similiter, ὡς γὰρ δι' οὐρανῶν καὶ ἐπὶ τῇ γῇ τὰ σώματα, καὶ δι' ἀστέρων τὰ πνεύματα μετὰ τὴν φαίνεσθαι [sicut corpora per nebulam, & per iram res majores quàm sunt apparent]. Illud ἐν ἑρῶν [in cælo] possis de Astorum cursu interpretari: ἐν ἑρῶν ἔδεν ἀπὸ αὐτομάτης γίνεται [in cælo nihil casu fit] inquit Aristoteles. Sic & Lucanus sapientis animum ita se habere ait,
Sicut celestia semper

Inconcuſſa suo voluntur sidera motu.

Sed probabilius est de Angelis sensisse Christum, & spectatum ab eo Psalmi locum cxi, 21. Laudate Dominum omnes exercitus ejus, ministri facientes voluntatem ejus. In Clementis Constitutionibus lib. 11, cap. 56. ὅπως ὡς αἱ ἐπεράνιοι φύσεις τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων πᾶσαι δοξάζουσιν τὸ Θεὸν συμφώνως, ἕως καὶ τῆς γῆς πάντες οἱ ἀνθρώποι ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ διαφύσει δοξάζουσιν τὸ μόνον Θεόν [ut, quomodo supercelestes Naturæ virtutum incorporalium omnes concorditer Deum celebrant, ita & qui in terra sunt homines omnes uno ore parique proposito unum celebrent Deum].

11. Τὸν ἄρτον ἡμῶν καὶ ἐπίστιον, Panem nostrum crastinum] Longè aliud est περιέσιον [eximius], quod Lxx usurpant ut significant τὸ ἐξαιρετικόν, aliud ἐπίστιον, quod eo sensu nec invenitur neque reduci potest ad ejus significationis originem. Quod si voluisset Scriptor dicere *super substantialem*, dicendum fuerat ὑπερσυστώδη. Nam ἐπὶ in compositionibus eam significationem non habet. Adde quod ἐπὶ in compositione ante vocalem litteram, solet amittere. Itaque Platonicὶ ἐπεσιῶδες vocant quod substantiæ accedit; quæ significatio præterea hic locum non habet. Denique non patiuntur Grammaticæ leges περιέσιον aliunde deduci quàm à nomine ἐπίστιον quod diem posterum significat, ut monuit Ambrosius. Hoc verò quanquam per se sufficere debebat, accedit tamen maximi ponderis argumentum ab Hieronymi testimonio, qui consultum à se scribit Hebræum Evangelii codicem quo Nazareni, hoc est Christiani ἐβραϊζόντες [Hebræa utentes linguâ], utebantur; atque ibi reperisse ἄρτον, id autem est crastinum. Quare περὶ τῆς λέξεως [de vocabulo] amplius quæri non debet: tantum restat videamus quæ sit τῆς λέξεως significatio. Mirum enim videtur, cum Christus vetet nos esse sollicitos pro crastino die, hic tamen ab eo præcipi ut oremus dari nobis panem crastinum. Sed sciendum est, quod & ab Hieronymo est annotatum, ἄρτον Hebræis non significare strictè diem proxime sequentem, sed quicquid futurum imminet, ut Exodi xii, 14, ubi Lxx habent μετὰ ταῦτα [post id]. Exodi xix, 10. Iosue iv, 6. Proverbiorum xxvii, 1. quibus locis servarunt Lxx vocem ἄρτον [cras] quo sensu &

ἄρτον usurpat Lucas xii, 33. Sicut & exactum tempus Hebræis dicitur הַיּוֹם, id est, heri. Est ergo ἐπίστιον omne id spatium vitæ quod nobis emetiendum restat, incognitum nobis, Deo cognitum; ἐπίστιον id quod ei spatio sufficit. Multi homines incerti quamdiu sint victuri, senectutis expectationem avaritiæ prætendunt: & sæpe quò minus est vitæ eò plus quæritur viatici. Vult Christus nos Deo hanc curam committere, ut quantum vitæ superest tantum nobis suppeditet alimentorum: neque ita tamen ut poscamus id omne nobis repræsentari. Est enim valde illiberalis animi non credere Deo nisi sub pignore. Quemadmodum igitur hi qui in potestate sunt patris familias & boni & sapientis & divitis, non postulabunt ut alimenta in multos annos sibi in cellis recondere liceat, sed contenti erunt dimenso diurno: ita & Christus abesse vult à nostris precibus tum diffidentiam, tum aviditatem. Est ergo hic σήμερον [hodie] positum pro eo quod pleniore Hebraismo diceretur σήμερον σήμερον [hodie hodie], id est Luca interprete τὸ καθ' ἡμέραν [in diem] unde Græcè καθημερινός, & ἐφ' ἡμέραν ἔχοντες apud Herodotum libro 1. Latine in diem viventes dicuntur, qui contenti sunt præsens neque in longum sunt solliciti. Sic & τροφὴν καθ' ἡμέραν [victum in diem] dixerunt Alexis & Antiphanes. Quod Græci interpretes Daniel. i, 5. dixere τὸ τῆς ἡμέρας καθ' ἡμέραν [id quod est de die in diem]. Ita optimè cum hac prece consentit præceptum Christi quod infra est commate 34. Omni-
noque idem nobis apertè significat quod quotidiana Mannæ largitione olim adumbrabatur, quam historiam ita explicat Philo ut vice interpretis sit ad hæc Christi verba, καλὸν τὸ ἐνάριθμον καὶ μεμετρημένον, καὶ μὴ τὸ ὑπὲρ ἡμᾶς λαμβάνειν πλεονεξία· τὸτό γε τὸ τῆς ἡμέρας ἐν εἰς ἡμέραν συναγαγέτω ἡ ψυχὴ, ἵνα μὴ ἐαυτὴν φύλακα τῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ τὸ φιλόδοξον Θεὸν ἀποφύγῃ [pulchrum est id quod in numero ac mensura consistit, & non ex aviditate id sumere quod modum excedit.
40 Congreget ergo anima id quod de die in diem sufficit, neque se bonorum custodem censeat, sed liberalissimum Deum]. Ἄρτον [panem] autem dixit Interpres, ut exprimeret Hebræum אֵרֶץ, aut Syriacum ܐܪܬܐ, quod cibum significat, & peculiariter pro ciborum præcipuo, pane, usurpatur: imò, si Athenæo credimus, Syri panem non merum sed cum lacte, oleo & sale λάχμαν vocabant. Sic & apud Scriptorem Tobiae i, 10. ἄρτοι τῶν ἐθνῶν sunt edulia Gentium; quod patebit si conferas locum Danielis i, 8. Laxior usus ad ea omnia protulit

Quæ humana sibi doleat natura negatis.

διατροφῆς scilicet καὶ σκεπάσματα [alimenta & quibus tegamur], ut Paulus loquitur i Timoth. vi, 8. aut ut Philo loco quem infra adducemus, τροφὴν καὶ σκέπην [alimentum & tegumentum]. Æquè latè patet in Iure Romano victus appellatio: comprehendit enim ea quæ esui, potui, cultuique corporis, quæque ad vivendum hominibus sunt necessaria, ut tradidit Vlpianus. Hæc sola nobis in Novo Federe Deus promittit, hæc sola vult à nobis postulari, neque in antecessum, sed quantum in præsens sat est; cum contrà Iudæi à Magistris suis didicissent magnam sibi opulentiam precari. Sensus ergo horum

horum verborum est, Da nobis Deus victum qui ætati in posterum agendæ sufficiat: & si non placet dare annua, da menstrua, da saltem diurna: quicquid ultra dabitur, id erit adventitium.

12. ἀφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, *dimitte nobis debita nostra*] Sicut Græci dicunt ὀφείλειν δίκην, Latini *pœnas debere*: ita Hebræis דָּבַר, quod *debitorem* significat, etiam de his qui pœnæ obstricti sunt usurpari solet, ut Daniel. 1, 10. Tertullianus, *Debitum in Scripturis delicti figura est, quod perinde Iudicio debeatur & ab eo exigatur*. Quod ergo hic Interpretēs κατὰ λέξιν [*verbo tenus*] expressit, id ἑλληνικώτερον [*magis Græcè*] reddidit Lucas cum posuit ἀμαρτίας [*peccata*]. Sic idem Lucas in eodem sensu, cum prius dixisset ἀμαρτωλὸς [*peccatores*] mox posuit ὀφειλέτας [*debitores*] XIII, 2, 4. ἀφίεναι autem ἀμαρτίας [*dimittere autem peccata*] opponitur τῷ κρατεῖν [*ei quod est retinere*]. Est autem utrumque dictum de Deo ἀνθρωποπαθῶς [*more humano*], quia homines ea quæ bona fide condonant quasi ex animo projiciunt; quæ condonare nolunt, asservant. Similia sunt *non meminisse delictorum*, Ieremiæ xxxi, 34. & *in mare delicta projicere*, Michææ vii, 19. Sic etiam inter se opponuntur χαρίζεσθαι [*condonare*] & λογίζεσθαι [*imputare*], sed apertius ducta translatione à debitis pecuniariis. Servius ad xi Æneidos, *Luiſti supplicium: Iuris verbo usus est. Luere enim debitor dicitur qui pecuniam solvit; quod hic usurpatum est in capitalem pœnam*. Illud *usurpatum est*, Servio significat λελεγμένον καταχρησικῶς [*dictum per abusionem*]. Errasse autem eos qui putarunt hanc precationem ad paucos duntaxat pertinere aut debere quidem omnes ita precari, non tamen pro se, aut à quibusdam hoc pronuntiarī etiam pro se humiliter non veraciter, docet nos optimus Christi interpretēs Iohannes Epistolā 1, cap. 1, 8, 9, 10. Ex quo simul intelligimus hanc orationem non esse alligandam ad sola peccata quæ fiunt post datum nomen Christo, sive illa sint ἀμαρτίας strictè nominatæ [*peccata strictè nominata*], de quibus Iohannes pergit agere 11, 1. sive πλάσματα [*offensiones*], de quibus agit Iacobus 111, 2. & quæ potissimum hic respici putat Augustinus, sed referendam insuper ad delicta quæ Christianam professionem antecesserunt. Quanquam enim Novi Federis ictu promisit Deus veniam antecedentium delictorum omnibus in Christum credituris, eamque etiam in animis credentium obſignat, noluit tamen ejus juris effectum, id est, liberationem à morte, cui connexa est gloria æterna, nobis contingere, nisi hac Lege ut dum in hac vita sumus demissè semper coram Deo agnoscamus etiam exacti temporis culpam, & in petenda eo quoque nomine venia perseveremus. Vide Paulum 1 Corinth. xv, 9. & 1 Timoth. 1, 15. ubi se vocat τῶν ἀμαρτωλῶν πρῶτον [*primum inter peccatores*], quæ pia est ὑπερβολή [*Superjectio*], qualis & illa in Epistola Barnabæ, ὅτι ἐξέλεξατο τῆς ἰδίας ἀποστόλης Ἰησοῦς ὄντας ὑπὲρ πᾶσαν ἀνομίαν ἀνομιωτέρους [*quia elegit Iesus Apostolos suos cum essent super omnem improbitatem improbi*]. Vtilia ad hanc rem habet Chrysostomus oratione De Statuis duodecimā. Hieronymus 111 dialogo contra Pelagium, *De Baptismatis fonte surgentes & regenerati in Dominum Salvatorem, impleto illo quod de se*

scriptum est, Beati quorum remissæ sunt iniquitates & quorum tecta sunt peccata, statim in prima corporis communionē Christi dicunt, Et dimitte nobis debita nostra, quæ illis fuerant in Christi confessione dimissa.

ὡς & ἡμεῖς, *sicut & nos*] Sensus est, Non frustra hanc indulgentiam à te speramus, cum nos filii tui tuo exemplo simili indulgentia homines alios prosequamur, id est, læsi vindictam nec facto nec voto expetamus. Idem planè Lucas voluit cum dixit, καὶ γὰρ αὐτοὶ ἀφίεμεν παντὶ ὀφείλοντι ἡμῖν [*siquidem & ipsi dimittimus omni debenti nobis*]. Sunt autem ὀφειλέται sive οἱ ὀφείλοντες [*debitores*] qui in nos deliquerunt. Sensus idem apud sapientem Hebræum Eccles. xxviii, 2. Αφες τὸ ἀδίκημα τῷ πλησίον, καὶ τότε δεηθήσῃ σὺ αἱ ἀμαρτίαι σου λυθήσονται [*relinque proximo tuo nocenti te, & tunc deprecanti tibi peccata solventur*]. ubi & quæ sequuntur vide.

13. μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, *ne nos inducas in tentationem*] Frequens Hebræis לֹא תִכְאוּנוּ לִי נִסִּי. Non hic sensus est, ne Deus nos permittat πειρασμοῖς περιπίπτειν [*objici tentationibus*], quæ communis fors est Christianorum omnium, ac maximè eorum qui plurimum in Christi doctrina profecerunt, Iacobi 1, 2, 3. sed, ne nos sinat oneri succumbere. Nam בָּא בְּמִסָּה εἰσέρχεσθαι εἰς πειρασμόν [*intrare in tentationem*] significat ita involvi illecebris aut periculis ut non extriceris, infra xxvi, 41. Marci xiv, 38. Lucæ xxi, 40, 46. Plenius interdum dicunt Hebræi, *intrare in manum tentationis*, hoc est in potestatem ejus ac dominium. Hinc in forma Hiphil dicitur Hebræcè הִכְנִיחַ. Syris (nam illis הָלֵךְ valet בָּא) הִלָּךְ, quod & hic reperitur & apud Danielelem סֻן עֲפֵנְדֵּסֶף [*cum insertione literæ*] הִנָּךְ, *facere intrare*, quod Hellenistæ vertunt εἰσφέρειν. Certum autem est & ab Hebræis traditum verba ejus formæ quam Hiphil vocant non semper significare actum καταφατικόν [*affirmativum*] sed sæpe ἀποφατικόν [*negativum*] duntaxat, sæpe etiam non causam sed occasionem eā flexione indicari. Deus non tantum homines impios vitiis suis sæpe relinquit, παραδίδως ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῆ καρδιῶν αὐτῶν [*tradens eos in desideria cordis eorum*], ut loquitur Paulus Romanorum 1, 24. sed eos etiam qui viribus suis plus æquo confidunt ad tempus velut abdicat. Hoc jubemur agnitione infirmitatis nostræ & assiduis precibus antevertere, ut apparet iis quos jam adduximus locis. Cyprianus ostendit in veteri Latina versione fuisse, nisi fortè ipse ita vertit, *ne nos patiaris induci*.

ἀλλὰ ῥύσαι ἡμᾶς ἀπὸ τῆς πονηρᾶς, *sed libera nos à malo*] Hebræi dicunt הַצִּילֵנוּ מִכָּל רָע. Membrum hoc priori opponitur. Ita Petrus dixit ῥύειν ἐκ πειρασμῶν [*eripere de tentatione*], & Iohannes τηρεῖν ἐκ τῶν πειρασμῶν [*servare ab hora tentationis*] Apocalypseos 111, 10. Facit autem hoc Deus, aut explorationem clementer temperando ad eas quas accipimus vires, aut vires etiam augendo arcanis & ineffabilibus auxiliis. Nam utroque modo præstatur τὸ δύνασθαι ἡμᾶς ὑπενεγκεῖν [*ut possimus sustinere*], ut loquitur Paulus 1 Corinth. x, 13. Vtrum autem sit potius, paternæ Dei providentiæ permittendum est. Quanquam verò multi πειρασμοὶ [*multæ tentationes*] sint ἐκ τῆς ἐπιθυμίας [*ex concupiscentia*], Iacobi

Iacobi I, 14. multi etiam ab hostibus nostræ professionis, Lucæ VIII, 13. solet tamen utrumque genus τῷ πονηρῷ [malo], diabolo scilicet, ascribi, quia ille miris artibus & cupiditates inflamat, & hostes instigat; unde ὁ πειράζων [tentator] dicitur. Ita I Corinth. VII, 5. ὁ πειρασμὸς ἐξ ἀκρασίας [tentatio ex incontinentia] ad diabolum refertur, neque minus gravioris metus incussio Lucæ XXI, 31. Hæc quanquam vera sunt, tamen non refrager istud τῷ πονηρῷ [à malo] volenti sumere paulò generalius ab eo quod est τὸ πονηρὸν [malum in neutro], hoc sensu nimirum, ut jubeamur precari non immunitatem ab incommodis omnibus sed animum invictum adversus tentamenta. Nam & Hebræi ita dicere solebant, *Ne nos inducas in manum tentationis, sed nos libera ab occurso mali*, ut ab aliis observatum est.

Quod sequitur, *Quoniam tuum est Regnum, potestas, & gloria in secula seculorum*, cum in vetustissimis exemplaribus Græcis non existerit, existet autem & in Syriaco & in Latino contextu & in Arabico, argumentum nobis exhibet unde discamus non Arabicam tantum & Latinam versionem, sed & Syriacam factam postquam Ecclesiarum λειτουργία [formula sacrarum actionum] formam certam acceperat. Nam ex Græciæ consuetudine cœpta est ascribi hæc δοξολογία [concelebratio] magis quam pars precationis, Latinis omnibus ignota.

Sed & Amen apparet non à Christo additum, sed ex more veteris Ecclesiæ publicam vocum recitationem ea voce approbantis. Id enim factitasse Christianos veteres docemur I Corinth. XIV, 16. idque, ut multa, exemplo Hebræorum, Deuter. XXV, 15 & deinceps. Sic & in Latinis codicibus ex Rituali Latino multa adhæserunt, ut infra XXI, 17. hæc verba, & docebat eos de Regno Dei, Lucæ XVII, 13, Amen, in quibusdam exemplaribus.

14. Εὰν γὰρ ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, Si enim dimiseritis hominibus peccata eorum] Est quidem ubi παραπτώμα [lapsus] oppositum τῇ ἀμαρτίᾳ [peccato] significet delicta minora, ut Ephes. I, 1. Sed & hoc loco, quod præcedentia quoque evincunt, & alibi, ut Romanorum IV, 25. Coloss. II, 13. omnia delictorum genera complectitur. Docet hic Christus, sicut Regnum cœleste, ita eam quæ Regnum præcedit peccatorum indulgentiam, non patere nobis nisi sub conditione novæ obedientiæ, cujus pars magna sit lenitas in condonandis injuriis. Non vetat Christus παιδείαν ἢ νουθεσίαν [institutionem & castigationem] quam parentes liberis, imò & alii aliis debent; neque, ut supra ostendimus, Iudiciorum leges tollit, quanquam certum est in illis etiam exercendis clementiam requiri; sed vult nos ab ultione animo esse alieno, ita ut eam nec exigamus ipsi, nec à Iudice, imò ne à Deo quidem postulemus, sed, ut modò dicebat, beneficiamus iis qui nos læserunt. Beneficium autem est etiam precibus ipsos apud Deum adjuvare. Neque verò, ut quidam putant, præstandum hoc est iis solis qui pœnitentiam factis testantur, sed illis etiam qui errore quodam in nos sæviunt, Christi exemplo Lucæ XXI, 34. Illi verò qui maligno animi proposito inexcusabiliter peccant, Deo permittendi sunt, Romanorum XII, 19.

Danda autem est opera ut delicta aliorum quam benignissimè interpretemur, præsertim quæ in nos sunt commissa, cum alioqui in partem sequiorem nimium sua sponte provergat dolens animus. Est autem hæc etiam Christi sententia ex veterum Hebræorum placitis: quod & apud Thalmudicos legitur & apud sapientem Hebræum Eccles. XXV, 3. Ἄνθρωπος ὁ ἀνθρώπῳ συντηρεῖ ὀργὴν, ἢ παρὰ Κυρίου ζητεῖ ἰασίν· ἢ ἐπ' ἀνθρώπον ὅμοιον αὐτῷ ἐκ ἐχθ' ἔλεον, ἢ περὶ τῶν ἀμαρτιῶν αὐτοῦ δεῖται· αὐτὸς σὰρξ ὢν διατηρεῖ μῆνιν, ἢ τίς ἐξιλάσεται τὰς ἀμαρτίας αὐτοῦ; [Homo homini reservat iram, & à Deo quaerit medelam: In hominem similem sibi non habet misericordiam, & de peccatis suis deprecatur. Ipse, cum caro sit, reservat iram, & quis exorabit pro delictis ejus?] Vbi tacitè ex nomine hominis & similis & carnis datur intelligi Deus tantò major, sicut hic ex voce Patris cœlestis intelligitur oppositum terrestris & fratris. Senecæ est, *Vt absolvaris, ignosce*: & in Tragœdia,

Det ille veniam facile, cui venià est opus.

16. Οταν ᾗ νηστεύετε, Cum autem jejunatis] Propriè agit hic Christus non de communibus populi jejuniis, quale erat à Deo præceptum solenne unum circa dies Sacri piacularis, & tria alia addita Exsiliis temporibus, sed de his quæ privatim sibi quisque indicebat, sive per continuos aliquot dies extra ordinem, sive perpetuo quodam more statis diebus, nimirum Lunæ & Iovis, ut plerique Pharisei, quorum qui videri volebant religiosiores etiam Martis & Veneris diem adjungebant. Erat autem severa admodum Phariseorum ἀπασία [inedia]: nam cibum planè nullum sumebant ante Solem occasum, & tunc quoque non nisi oleribus aut ovis vescabantur. Sed & in cubitu erant in se duriores: neque enim tantum ab uxoribus secubabant, sed alii servabant χαμευνίας [humili cubationes], alii, Epiphanio teste, etiam spinas sibi substernebant quominus conquiescerent. Christus ut non improbat jejunii exercitationem, ita eos hic notat qui per talia famam sanctimoniam aucupabantur. Quod præcipuè in Phariseos convenit, qui nomen etiam inde acceperant, quòd non contenti implere ritus Lege præceptos, aliis severioribus institutis à reliqua plebe discernerebantur. Vide Lucæ XVII, 12.

σκυθρωποί] Tristes: bene Vulgata versio. Vide Lucæ XXIV, 17. Adde Græcos interpretes Geneseos XL, 7. Danielis I, 10.

ἀφανίζουσιν τὰ πρόσωπα, exterminant enim facies suas] Deformant: quomodo faciem neglectam perire dixit Ovidius. Citantur ex Euploea Antiphanis apud Stobæum hi versus,

Ὡς περ πονηρῷ ζωγράφῳ τὰ χρώματα

Πρώτισον ἀφανίζουσιν ἐν τῷ σώματι.

Sed legi debet Πόνηρα δ' ὥς περ ζωγράφου. Sensus est,

At res adversæ, quomodo pictor solet,

Primum colorem delinunt de corpore.

Sic & fuco ac pigmentis ἀφανίζονται τὰς ὄψεις [deformari faciem] ait Nicostatus. Cæterum Christus hic non tam agit de macie & pallore, quæ inedia naturaliter comitantur, quàm de affectata quadam vultus tristitia & gestibus, quales describit graphice Ieremias LVIII, 5. Mirari hoc in Phariseis

eò minùs debemus, quòd iidem & spinas inferuerint vestibus suis ut sibi sanguinem elicerent, & capita alliserint parietibus.

17. ἀλείψαι σὺ τὴν κεφαλὴν, καὶ τὸ πρόσωπόν σου νίψαι. *unge caput tuum, & faciem tuam lava*] Hoc est præfer vultum & habitum quotidianum. Nam & lavari & ungi solebant Iudæi eorumque vicini extra luctus tempora; præcipuè verò quoties solito erant lætiores, ut diebus fèstis, Ruth 111, 3. 11 Samuel. x11, 20. xiv, 2. 11 Regum 1v, 2. Esther 11, 12. ad un-

ctionem autem plerique utebantur oleo, Psalmo civ, 15. sic apud Homerum Odyss. 7, *Χρῶτ' ἀπονίπτεσθαι καὶ ἀποχρίεσθαι ἀλοιφῇ,* [Corpora mundari lymphis oleoque perungi,] Scholiastes ἀλοιφῇ interpretatur ἐλαίῳ [oleo] nitidiores aliis etiam unguentis. Vide Iudithæ historiam x, 3. & xvi, 8. Christiani quoque veteres unguentis non in totum abstinerunt: qua de re videndus Clemens Pædagogo 11, cap. 18. ubi τὸ μυραλοιφεῖν [pigmentari] improbat, τὸ δὲ χρίεσθαι τῷ μύρῳ [ungi unguento] ostendit usus honestos interdum habere, etiam nobile illud Aristippi dictum referens, *Perceant cinædi qui rem tam bonam infamarunt.* Sed rerum ejusmodi honestas aut turpitudine non tam ex ipsarum natura quàm ex gentium moribus æstimanda est. Valeat hic illud,

Νόμοις ἐπέσθαι τοῖσιν ἐγχωρίοις καλόν.

[Leges honestum patrias semper sequi.]

Iustinus, aut quisquis est Scriptor vetustissimus ad Diognetum, Christianos ait vivere ubique terrarum inter Græcos & Barbaros τοῖς ἐγχωρίοις ἔθεσιν ἀκολουθῶντας ἐν τῇ ἐσθῇ καὶ διαίτῃ καὶ τῷ λοιπῷ βίῳ. [utentes moribus locorum tam in veste ac victu quàm in vita cætera].

18. ἀποδώσῃ σοι, reddet tibi] Habet ergo jejunium suam quoque mercedem, nimirum non seorsim spectatum (nam σωματικὴ γυμνασία [corporalis exercitatio] exiguum per se usum habet) sed quatenus pietati inservit, quæ promissiones habet vitæ præsentis & futuræ, 1 Timoth. 1v, 8. Vsum jejunii non malè explicat Salvianus libro 1 de Divina providentia, *Non imprudenter quidam hoc loco dixit, quòd si repugnante corporis fortitudine quæ optamus facere non possumus, infirmandum nobis sit carne ut optata faciamus. Infirmitas enim carnis, inquit, vigorem mentis exacuit, ut affectis artubus vires corporum in virtutes transferantur animorum, non turpibus flammis medullæ astuent, non malesanam mentem latentia incentiva succendant, non vagi sensus per varia oblectamenta lasciviant, sed sola exsultet anima, læta corpore affecto, quasi adversario subjugato.*

ἐν φανερῷ. in aperto] Quod pauciores codices hîc addunt, ex locis superioribus repetitum est.

19. Μὴ θησαυρίζετε ὑμῖν θησαυροὺς, Nolite thesaurizare vobis thesauros] Putavit Cœlestius hoc & aliis Euangelii locis omnem rerum non necessariarum possessionem, quas divitias vocamus, prohiberi. Quod validè refutatur Pauli verbis 1 Timoth. vi, 17. Sed in alteram quoque partem errari potest, ut si hîc aut eos tantum putemus notari qui genium suum fraudantes auro defosso incubant, aut qui per vim dolumque malum lucra sectantur, quorum illud vitium φειδωλίαν [tenacitatem], hoc πλεονεξίαν

[fraudationem aliorum] distinctè Græci vocant: cum hîc potius notetur vitium τῆς φιλαργυρίας, pecuniæ studium, ut Sallustius loquitur, quod commatis 25 & sequentium cum his antecedentibus connexio manifestum facit. Hi sunt quos Paulus jam dictâ Epistolâ vi, 8. vocat τὰς βελομένους πλετεῖν [qui volunt divites fieri], quosque ait illaqueari multis irritamentis, ac tandem in exitium solere demergi. ubi βέλεσθαι [velle] ita ferme sumitur quomodo βέλεσθαι τὰ τῶν Συρακυσίων [velle ea quæ sunt Syracusanorum] dicuntur οἱ τὰ αὐτῶν φρονέοντες [qui ipsis student]. Est quidem vox θησαυρίζειν [thesaurizare] per se media, ita ut & de factis laudabilibus 1 Corinth. xvi, 2. aliisque non in vitio positis usurpetur 11 Corinthior. xii, 14. Sed ei voci accidit quod aliis pluribus, ut interdum πράξιν [actionem], interdum verò, ut hîc, τὴν ἔξιν [permanentem animi affectionem] significet, cui conjuncta esse solet tenacitas erogandæ in alienos usus pecuniæ. Nam qui hoc agunt ut quamplurimum habeant, aut id faciunt ut ipsi lautius mollius ac superbius vivant, aut nuda possessione delectantur. Vtrumque autem obstat beneficentiæ. Eodem sensu sumitur τὸ θησαυρίζειν [thesaurizare] Lucæ xii, 21. & Iacobi v, 3.

ὅπου σὴς καὶ βρώσις ἀφανίζῃ, ubi ærug & tinea demolitur] Hebræi לֶחֶם, quod Græco βρώσκειν [comedere] respondet, usurpant de quavis consumptione, etiam per ignem aut gladium. Hinc factum ut id præcipuè quod rem intus depascitur diceretur לֶחֶם, quod hîc posuit Syrus, id est, βρώσις [adesio]: unde σητέρωσα quæ à tineis depascuntur Iacobi v, 2. Hoc verò loco cum σὴς [tinea] specialiter nominetur, generis vox ad omnes alias ejusdem generis species referenda est, ut id quod Græci ἰὼν, Latini pro materiæ diversitate æruginem, aut ferruginem vocant. Nam quod σὴς est in vestibus, hoc ἰὼς sive βρώσις est in metallis: unde ista frequenter conjungi solent, ut apud Menandrum,

Καὶ πάντα τὰ λυμαινόμενα ἐνέσιν ἐνδοθεν,
Οἷον ὁ μὲν ἰὼς τῷ σίδηρον ἀνσκοπῆς,
Τὸ δὲ ἱμάτιον οἱ σῆτες, ἢ τῷ θρίψι ξύλον.
[Et rei cujusque perniciēs intus latet:
Hoc est ferrugo ferro, si consideres,
Ligno teredo, tineæque vestibus.]

Quin & ipse Iacobus Apostolus haud dubiè hæc Christi verba respiciens τὰ ἱμάτια ὑμῶν σητέρωσα γέγονεν ὁ χρυσὸς ὑμῶν καὶ ὁ ἀργυρὸς κατίωται [vestimenta vestra à tineis comesta sunt: aurum & argentum vestrum æruginavit], dicto capite v, 2, 3. ἀφανίζειν [demoliri] hîc est quod Menandro λυμαίνεσθαι, Lucæ διαφθεῖρειν.

καὶ ὅπου κλέπτει διορύσσει καὶ κλέπτεισιν. & ubi fures effodiunt & furantur] Simili argumento Martialis homines ad liberalitatem invitat: nam cum enumerasset casus quibus subjecta esse solent quæ possideamus, atque inter cætera dixisset quod huic loco apprimè convenit,

Callidus effractâ nummos fur auferet arcâ,
tandem concludit,

Quas dederis, solas semper habebis opes.

In Menandri etiam Dyscolo filius patrem ad beneficentiam hortatur ex eadem possessionum instabilitate,

Περὶ χρημάτων λαλεῖς, ἀθεθαίκα πράγματι.

Εἰ μὲν γὰρ οἶσθα ταῦτα παραμένοντά σοι

Εἰς πάντα τὸ χρόνον, φύλαττε μηδέν

Ἀλλὰ μελαδιδέξαι αὐτὸς ὢν ὁ κύριος.

Εἰ μὴδ' ἑαυτῷ, τὴν τύχης ἀπαντ' ἔχεις,

Τί αὖ φηνοίης, ὦ πάτερ, τῶν τινί;

Αὐτὴ γὰρ ἄλλω τυχὸν ἀναξίω τινί

Παρελομένη σε πάντα προσθήσεται ἄλλιν.

Διόπερ ἐγὼ σε φημί δεῖν, ὅσον χρόνον

Εἰ κύριος, χρῆσθαι σε γενναίως, πάτερ,

Αὐτὸν ἐπικερεῖν πάσιν, εὐπρόχως ποιεῖν

Ὡς αὖ δύνῃ πλείους διὰ σαυτῷ τὸ φίλων.

[Divitias mihi commemoras, rem fluxa fide:

Quas si perennaturas es certus tibi,

Non intercedo quò minus custodias,

Nec quicquam partiaris. sin nec tui

Es ipse dominus, quæque habes sibi vindicat

Fortuna, cur ista aliis invidias, pater?

Atque illa, ut levis est, jam tuis pecuniis

Indigniores fortè munerabitur.

Quare, me si audis, dum te pro domino geris,

Mi pater, uteris illis liberaliter,

Opem feres pauperibus, & quantos potes

Amicos opulentabis ex opibus tuis.

Laus hæc perpetua, & siquid eveniat secus,

Idem exspectabis quod tute antè feceris.]

Adde quæ jam ex Xenophonte adferemus. Rabi-
rius dixit, Hoc habeo, quodcumque dedi. Seneca De
vita beata, Nihil magis possidere me credam quàm bene
donata.

20. Θεσαυρίζετε ὃ ὑμῖν Θεσαυρὸς ἐν ἔρανῳ, *Thesauri-
zate autem vobis thesauros in cælo*] Οὐρανὸν [*cælum*] hic
& aliis aliquot in locis dixit quod frequentius ἔρανός
[*cælos*]. Sensus est, *apud Deum*: quomodo baptisma
Iohannis dicitur fuisse ἐξ ἔρανός [ex cælo], id est, à
Deo, Lucæ xx, 4. Penu autem istud quod Christus
recondi jubet sunt opera bona, ut Paulus interpre-
tatur I Timoth. vi, 17, 18. ut quæ Deus in me-
moriam suam asservet olim nobis profutura, ut ibidem
à Paulo exponitur. Inter hæc autem bona opera
eximium quendam locum obtinent benefacta in
pauperes, quæ peculiariter Θεσαυρὸν ἐν ἔρανῳ [*the-
saurum in cælo*] Christus vocat Lucæ xvi, 11, 22. sed
& Tobiae Scriptor: ut appareat & hoc ex veteribus
esse dictis Hebræorum. Est autem locus planè huic
similis apud Xenophontem De Cyri institutione li-
bro ultimo, ubi Cyrus ait longè alios à se thesauros
comparari quàm à cæteris Regibus, tales nempe qui
non marcescant, nisi quod ille hæc ad hujus vitæ
præsidia, non ad vitam meliorem refert. Verba sunt,
Οὐαὶ, ὦ Κροῖσε, ὡς εἰσὶ καὶ ἐμοὶ Θεσαυροί· ἀλλὰ σὺ μὲν
κελεύεις με παρ' ἐμοὶ αὐτὸς συλλέγοντα φθονεῖσθαι τε δι' αὐ-
τὸς καὶ μισεῖσθαι, καὶ φύλακας αὐτοῖς ἐφιστάμενα μισοφό-
βους, τέτοις πειθεύειν ἐγὼ δὲ τὸς φίλους πλεονέκτης ποιεῖν,
τέτληκα μοι νομίζω Θεσαυρὸς, καὶ φύλακας ἅμα ἐμῷ τε καὶ
ἡμετέρων ἀγαθῶν πιστοτέρους εἶναι, ἢ εἰ φραγὲς μισοφό-
βους ἐπεσησάμην [*Vides, Cræse, esse & mihi thesauros.*
Tu verò suades ut eos apud me coacervans invidiam in
me & odium accersam, & custodibus appositis conducti-
tiis eos committam: Ego verò annicos ditans, hos mihi
thesauros existimo, & fidos magis ad mea meorumque
bona custodienda quàm ii quos mercede conducerem].
Mox, Εγὼ δὲ ὑπηρετῶ μὲν τοῖς Θεοῖς, καὶ ὀρέγομαι αἰεὶ

πλεονέκτων· ἐπειδὴν δὲ κλήσωμαι ἂν ἴδω περιττὰ ὄντα τῷ
ἐμοὶ ἀρκούντων, τέτοις τὰς τ' ἐνδείας τῷ φίλων ἐξαρκῶ-
μαι, καὶ πλεονέκτων καὶ εὐεργετῶν ἀνθρώπων εὐνοίαν ἐξ αὐ-
τῶν κτῶμαι καὶ Φιλίαν, καὶ ἐκ τῶν καρπῶν ἀσφάλειαν
καὶ εὐκλειαν, ἃ ἔτε κατασῆπεται ἔτε ὑπερπληρῶσαι
λυμαινεῖται [*Ego vero Deis quidem inservio, & majora*
in id expeto; quæ affecutus ubi ea superare video id quod
mibi satis est, inde amicorum necessitatibus subvenio, &
hominibus bene faciendo eosque ditando benevolentiam
& amicitias mihi acquirō: & ex his consequor vi-
tam tutam & laudem, quæ neque putrescunt neque sui
abundantiâ corrumpuntur]. Locutio huic nostræ non
dissimilis apud Philostratum de Herode Sophista,
ἐθησαυρίζε τὸ πλεονέκτον ἐν ταῖς τ' μετεχόντων αὐτῷ γνώμασι
[*divitiarum thesaurum reponerat in animis eorum quos*
reddebat participes].

21. Οὗτος γὰρ ἐστὶν ὁ Θεσαυρὸς ὑμῶν, ἐκεῖ ἔσται καὶ ἡ καρ-
διά ὑμῶν. *Vbi enim est thesaurus vester, ibi erit & cor*
vestrum] Καρδιά [*cor*], id est, νῆς [*animus*], ut Iusti-
nus hunc locum profert Apologetico i. Verissimam
esse hanc sententiam ostendit Aulularia Plauti. Dili-
genter asservare ea demum solemus quæ magni faci-
mus. Hoc ergo vult Christus, Prout de rebus judi-
camus, ita nos erga eas affici. Si in divitiis positam
credimus felicitatem, futurum ut nihil prævertamus
conquirendæ pecuniæ studio; sin veram virtutem
solidum credimus bonum, ei nos omnem daturus
operam. Et sanè verum est, quod Philosophi etiam
docent, ex decretis in animo conceptis sequi τὰς ὁρ-
μας καὶ τὰς ἐκκλίσεις [*impetus & fugas*]. Epictetus, ut
solet, nervosè, Οὗτος τὸ συμφέρον ἐκεῖ καὶ τὸ εὐσεβές [*Vbi*
utilitas, eò fertur veneratio]. Vnde etiam monent
sollicitos nos esse debere ut discamus rem quamque
suo pretio æstimare. Bene ergo Horatius,

— quod magis ad nos

Pertinet, & nescire malum est agamus,
utrumne

Divitiis homines, an sint virtute beati.

atque alibi avaritiæ Staberii hanc causam adfert,

— quoad vixit credidit ingens

Pauperiem vitium, & cavet nihil acrius, ut si

Fortè minus locuples uno quadrante periret,

Ipse videretur sibi nequior.

Neque tamen excusanda sunt vitia, quia ex corru-
ptis judiciis nascuntur: nam ut rectè dicit Hiero-
cles, τὰ δεικνύμενα ὑπὸ τῶ Θεοῦ οἱ πολλοὶ ἔχουσιν,
διὰ τὸ μὴ ὀρθῶς χρῆσθαι ταῖς κοιναῖς ἐννοίαις ἃς προσέ-
φυσεν ὁ δημιουργὸς τῷ λογικῷ γένει πρὸς ἐπίγνωσιν ἑαυτῶν
[*quæ à Deo ostenduntur multi non vident, quia non*
rectè utuntur communibus notitiis, quas Deus inservit
ratione utentibus ad sui cognitionem]. Est ergo nostri
officii τὸ νῦν προσέχειν [*diligenter attendere*], & pra-
vas illas judicationes aut non admittere, aut ad-
missas ejicere; quam ad rem datæ nobis sunt illæ
κοιναὶ ἐννοιαὶ [*communes notitiæ*] sive προλήψεις [*an-*
ticipationes], ut ad earum trutinam minimè falla-
cem opinionum pondera examinemus, ad quas
Christus hic provocat.

22. Οὗτος γὰρ ἐστὶν ὁ σώματος ἐστὶν ὁ ὀφθαλμὸς, [*Lucer-
na corporis est oculus*] Hinc oculi φάεα Græcis, La-
tinis lumina. Comparat autem Christus iudicium
oculis, animum corpori, similitudine etiam apud
Philosophos usitatâ. Aristoteles Topicorum i, 14.

corporis: parum enim refert qua quis sit statura. Quod si hoc quod minus est Deus efficit citra studium nostrum, quanto magis citra anxiam nostram sollicitudinem illa potiora in nobis conservabit, ac proinde largietur quæ ad conservationem eorum sunt necessaria? Vocem ἡλικίας pro *statura* reperies apud Aristotelem de Plantis 1, 4. & Plutarchum De pueris instituendis, apud Lucianum de Vera narratione & de Dea Syria, apud Constantinum Porphyrogennetam capite De castro Chersonis. Sic & Lucæ 11, 52.

28. καταμάθετε τὰ κρινα τῆς ἀγρῆς, *considerate lilia agri*] Μεταβατικῶς [*transitive*] ut rectè verterunt Syrus & Latinus interpretes: ita καταμανθάνειν τὴν φύσιν, *naturam rerum considerare*, dixit Plutarchus.

29. Σολομών, *Solomon*] Solomonem nominat quia ejus temporibus ob longam pacem & navigationem in terras auríferas res Iudæorum fuerunt florentissimæ.

Εν πάσῃ τῇ δόξῃ αὐτοῦ, *in omni gloria sua*] Id est, cum augusta specie in folio eburno aurato sedens (de quo vide 11 Paralip. 19, 17.) jura daret civibus, aut responsa externis. Vocatur enim illud solium θρόνος δόξης [*thronus gloriae*], quò alluditur infra XIX, 28. XXV, 31. aut etiam כסא דין [*thronus Iudicii*], id est, solium Iudicii. Moris autem erat apud omnes ferme populos ut Rex folio insidens trabeâ auratâ fulgeret. Sed illam quoque trabeam Christus ait pulchritudine liliorum superari, quia nimirum ars nulla potest cum natura contendere. Simillimum huic Christi dicto est Solonis illud, qui cum Regem Cræsum in throno sedentem conspiciens interrogaretur, num pulchrius ullum vidisset spectaculum, Vidi, inquit, gallos scilicet, pavones & phasianos: φυσικῶ γὰρ αὐτοὶ κεκόσμηται καὶ μυρίῳ καλλίονι [*ornantur enim nativâ elegantia & quidem multo pulchriore*]: quod ipsum facundè ad hunc locum explicant Chrysostomus & Hieronymus.

περιεβάλετο, *coopertus est*] Ita verti solet Hebræum לבש.

30. χόρτον, *fenum*] Ita vocat ipsum liliū. Nam Hebræi τὰ φυτὰ [*plantas*] distribuunt in duo genera, שֶׁבַע & צֶדֶק, ut videre est Genes. 1, 11. Hellenistæ cum voces Græcas non haberent æquè latè patentes, צֶדֶק verterunt ξύλον, quo continentur arbores, frutices, & similia: שֶׁבַע autem aut etiam צִיר, *χόρτον*, quod Thalmudistæ scribunt צִירָה, in quo genere sunt farræ, herbæ, flores. Hoc sensu ita δένδρον [*arbor*] & χόρτος [*fenum*] pariter posita comprehendunt omnia ea quæ terrâ nascuntur, Apocalypseos VII, 7. Et apud Iacobum idem vocatur ἄνθος & χόρτος [*flos & fenum*], & conjunctim ἄνθος χόρτος [*flos feni*] 1, 10, 11. quod & apud Petrum est 1 Epist. 1, 24. Qui loci desumpti sunt ex eo quod est apud Esaiam XL, 6. ubi in Græco est χόρτος [*fenum*], in Hebræo צִיר, quod, ut dixi, Thalmudistæ voce à Græcis acceptâ צִירָה interpretantur.

ἡμερὸν ὄντα, *quòd hodie est*] Brevis duratio indicatur, ut Psalmo xc, 5, 6.

κλίβανον, *clibanum*] Bene Syrus תנור, ut Genesios xv, 17. Exodi viii, 3. Levit. 11, 4. xxvi, 26. Psalmo xxi, 10. Neque enim solere semper distingui subtiliter ἰπνὸν καὶ κλίβανον [*furnum &*

clibanum] rectè ab aliis est annotatum. Quin & Græci quidam κλίβανον exponunt κάμινον [*caminum*], ut Scholiastes Acharnensium Aristophanis, & Hebræi quidam תנור exponunt פּוּרְנִי, id est, *furnum*, quanquam Kimchi istud distinguit. Solebant autem furni incendi non tantum ramalibus arborum, sed & floribus postquam exaruerant, quemadmodum & paleis & lolio. Vlpianus, *Lignorum appellatione in quibusdam regionibus, ut in Ægypto, ubi arundine pro ligno utuntur, & arundines & papyrus comburitur, & herbulae quædam vel spinæ vel vepres continebuntur*. Exstat L, 55. D. de Leg. 111. ubi & sarmenta, & superamenta materiarum, & vitium stirpes dicuntur venire *ligni* nomine, si voluntas non refragatur.

ὀλιγόπιστοι; *modicæ fidei*] קטני אמונה Hebræis etiam vocantur hi qui cum in præsens habeant satis, futuri incertitudine cruciantur. Vox autem אמונה [*fides*], quam exprimit vox πίστεως, præsertim in usu Hellenistarum, non semper significat persuasionem qua credimus vera esse quæ dicuntur, sed sæpe fiduciam quam in alicujus bonitate ac potentia ponimus, etiam si verba nulla intercesserint: quæ significatio hoc loco videtur amplectenda. Quanquam enim promissiones exstant in Lege ad hanc rem pertinentes, non tamen inde argumentum ducit Christus, sed à manifestis bonitatis potentiaque Divinæ testimoniis.

32. Πάντα γὰρ ταῦτα τὰ ἔθνη ἐπιζητεῖ. *Hæc enim omnia Gentes inquirunt*] Πάντα [*omnia*] significat copiam sufficientem in omne tempus, & ἐπιζητεῖν [*inquirere*] vehemens quoddam studium designat.

ὅτι χεῖρετε, *quia indigetis*] Opus esse vobis illis rebus ad vitam & valetudinem tuendam. Sunt enim hæc in genere τῶ πῶς ἀναγκαίων [*eorum quæ certo sensu necessaria sunt*], ut loqui amant Philosophi.

33. Ζητεῖτε τὸ πρῶτον, *Quærite ergo primum*] Hoc agite, ut in Sacris dici solebat. Neque enim contentus est Deus aut perfunctoriâ aut dimidiatâ operâ: sed vult in sui cultu præcipuè nos esse occupatos. Nam plerique hominum

Τὸ μὲν πάρεργον ἔργον ὡς ποιεῖμεθα,

Τὸ δὲ ἔργον ὡς πάρεργον ἐκποιεῖμεθα.

[*Operosè id agimus, agere quod non est opus;*

At in eo quod opus est, opera perfunctoria est.]

Atqui egregiè dictum est à Poeta,

Nec propter vitam vivendi perdere causas.

A Platone autem, ἐπιμελεῖσθαι τὴν τοῦ σώματος ψυχῆς ἕνεκα ἀρμονίας [*Cura habenda corporis ad concentum animi*]. Nam certè, ut alter Poeta cecinit,

— — — *pars hæc pretium corpore majus habet.*

Respicitur non obscure id quod est in historia Solomonis, cui sapientiam optanti, & sapientia data est, & ea quæ non optaverat, 1 Regum 111, 11.

τὴν βασιλείαν τῆς Θεῆς, καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ, *Regnum Dei, & justitiam ejus*] Regnum Dei sive Regnum cœleste, ut metam; *Iustitiam*, id est, viam qua ad Regnum perveniatur, quomodo hæ voces supra ponuntur v, 20.

προσθήσεται ὑμῖν. *adjicientur vobis*] Significanter admodum: nam προσθήκην Græci vocant quod & ἐπίδοσιν, πρόσδομα, ἐπίμετρον, Latini *corollarium*, *accessionens*,

accessionem, *auctarium*, *mantissam*. Habet quidem pietas promissa utriusque vitæ i Timoth. iv, 8. Marci x, 30. Sed principale est gloria vitæ alterius: quæ ad hanc vitam desiderantur accessionis habent vicem, quapropter etiam parcius solent piis contingere, quò magis illis rebus honos & pretium detrahitur. Atque adeò ipso etiam Veteris Legis tempore, sicut mercedis temporariæ gratiâ operantibus constanter Deus præstitit eam ubertatem quam Lex pollicebatur: ita his qui Spiritus ductu ad cœlestem patriam anhelabant, interna magis solatia exhibuit quàm rerum exteriorum affluentiam, sine ullo ipforum damno, cum pro vilioribus meliora acciperent, ut videre est Hebræor. xi. Ac sic in illis paucis anticipata est ea dispensatio quæ post Christi adventum latissimè diffusa. Vidit hîc nonnihil Plato cum dixit, Διτλά τῷ ἀγαθῷ ἐστὶ, τὰ μὲν ἀνθρώπινα, τὰ δὲ θεῖα, καὶ μὲν δέξεται τις τὰ μείζονα, κτᾶται δὲ τὰ ἐλάττωνα [Duorum generum sunt bona, Humana & Divina: ac si quis majora amplexus fuerit, acquirit & minora]. Hebræorum est proverbium: **כל המקבל עליו עול תורה מעבירים ממנו עול מלכות ועול ררך ארע.** Qui suscipit in se jugum Legis, tollitur ab eo jugum onerum publicorum & molestia querendæ vitæ.

34. *eis τὴν αὐριον in crastinum*] Id est, Nolite curam in longum promittere. Nam *crastini* appellatione, ut diximus, futurum Hebræis continetur. Simillimum loquendi genus, quanquam in sensum alium, est apud Philetæum Comicum,

Εἰς αὐριον ὃ μὴδὲ φρονιζεν.

[*Nec quid futurum cras sit nostrum est querere.*]

Alludit autem hîc ἡ λέξις [diſtio] ad id quod de Manna, nobili pignore Divinæ providentiæ, legimus Exodi xvi, 20.

κακία, malitia] Bene olim versum fuerat citante Tertulliano *vexatio*. nam in Hebræo proverbio quo Christus utitur est **צרה**, quod Lxx θλίψιν solent vertere. Sic & *κακότης* pro *vexatione* sumi docet Plutarchus libro De legendis Poetis. Græci interpretes sæpe ita usurpant vocem *κακίας* ut expriment Hebræum **רעה** [malum], ut Amosi i i i, 6. Vide, si placet, Chrysostomum Oratione adversus eos qui dæmonibus ascribunt rerum humanarum regimen.

C A P V T VII.

I. **M**H κρινετε, *Nolite judicare*] Melius transfertur *judicate* quàm *condemmate*, quia Lucas cum dixisset *μὴ κρίνετε* [nolite judicare] addit *μὴ καταδικάζετε* [nolite condemnare]. Apparet autem ex sequentibus, non de qualibuscunque judiciis Christum agere, sed de iis quæ rigidè exercentur, quomodo & Iacobus *ἐλεε* [misericordiam] opponit τῇ κρίσει [judicio] ii, 13. Hebræi dicunt **הוֹדוּ אֵת כָּל הָאָדָם לִכְפָּרֹת** *Iudica omnem hominem ad lanceam innocentiae*. Et de Hasidæis, sollicitos fuisse ut judicarent unumquemque lance innocentiae, etiam si quem viderent peccare.

2. *ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν. remetietur vobis*] *Remensum vobis ibitur*. Erat autem proverbium hoc quo Christus ad res diversas utitur tritum usu Hebræorum,

quod enuntiare solebant **כְּמִדָּה הָאֲדָרְסָה מִדָּרְסָה כֹּה דִּרְיָן לוֹ** [In mensione hominis metietur illi], aut brevius **מִדָּה כְּנֹגֶד מִדָּה** [Mensio sicut mensio]. Sunt & qui dicant **כְּמִדָּה שְׂמִדְתָּ לִּי אֲמַר לָךְ** [Qua mensura mensus es metiar tibi]. Utuntur & Arabes. Scholiastes vetus ad illud Horatii lib. i, Sat. 3. *In trutina: Idem iudicium de ipso erit, & eadem aestimatio; ἀλλήγορηκώς*. Nam qui ignoscit peccatis alterius, mox eandem veniam consequetur. Polybius ubi de Timæo agit Historico in fragmentis à Valeſio editis, Πικρὸς γὰρ γεγονὼς καὶ ἀπαραιτήτος ἐπιτιμητὴς τῷ πέλας, εἰλότως δὲ καὶ ὑπὸ τῶν πλεσιόν αὐτὸς ἀπαραιτήτης τυγχάνοι τιμωρίας [Cum enim censor aliorum fuerit asper & inexorabilis, meritò & ipse ab aliis censuram talem feret]. Planè autem statuo de Dei iudicio hîc agi, non minùs quàm apud Iacobum cum dicit, *Ἡ κρίσις ἀνίλεως τῇ μὴ ποιήσαντι ἐλεε* [Iudicium sine misericordia illi qui non fecit misericordiam], ii, 13. Mos nimirum erat Christo dicta de rebus humanis usurpari solita ad Divinas transferre.

3. *Τί δὲ βλέπεις τὸ κάρφον, Quid autem vides festucam*] Bene videtur mihi apud Hesychium exponi *κάρφον*, *κεραία ξύλα λεπτή* [festuca tenuis ligni particula]. Septuaginta Senes **ἡ γῆ** Genes. viii, ii. vertunt *κάρφον*. Quod autem Christus hîc explicat proverbio inter Iudæos frequentato (ut ex ipſorum quoque libris apparet) idem ferme Phryx ille fabulator intellectum voluit narratiunculâ de duabus manticis, quarum altera alienis vitiis onusta ante oculos, altera verò nostra ferens vitia retro nos pendeat: unde illud dictum est,

Sed non videmus manticæ quod in tergo est.

Libet hoc illustrare Græcorum Poetarum versibus. Menandri est,

Ἀπαντὲς ἐσμεν εἰς τὸ νῆθετῆν σοφοί.

Αὐτοὶ δὲ ἀμαρτάνοντες ἔγινώσκομεν.

[*Alios quidem culpare sapientes sumus;*

At nostra nos delicta non agnoscimus.]

Ejusdem,

Οὐδεὶς ἐφ' αὐτῇ τὰ κακὰ συνορεῖ, Πάμφιλε,

Σαφῶς· ἐτέρῃ δὲ ἀρχημονέντος ἔψεται.

[*Quicumque sedum admittit aliquid, Pamphile,*

Non videt hoc ipse; at alius si faxit, videt.]

Alterius ignoti,

Τὸ μὲν ἀλλότριον, ἀνθρώπε βασκανώτατε,

Κακὸν ὀξυδερεὴς, τὸ δὲ ἴδιον παραβλέπεις.

[*Alienum vitium, quæ tua est malignitas,*

Acutè cernis; at tuum prætervides.]

Cicero Tusculanarum tertio, *Stultitiæ proprium est aliorum vitia cernere, oblivisci suorum*. Seneca, *Aliena vitia in oculis habemus, à tergo nostra sunt*. Et hæc quidem propriè pertinent ad vitia quæ nos cum aliis habemus communia, quæque in aliis severè advertimus, cum ignoscamus nobis, ut apud Horatium Mænius. Certè, ut idem ille canit,

Stultus & improbus hic amor est dignusque notari.

At quorundam malignitas ultrà progreditur, ut etiam quæ bonam capiunt interpretationem in pessimam partem rapiat,

At nos virtutes ipsas invertimus, atque

Sincerum cupimus vas incrustare.

Cujus *κακοῦθες* [pravi moris] exempla videre est in eadem

eadem Satyra lib. I, III. Aut etiam, quod ulcus hic propriè tangit Christus, ad minora aliorum vitia perspicaces, ad sua longè majora connivent: qualis ille quem Flaccus ita objurgat,

*Cum tua praevideas oculis mala lippus inunctis,
Cur in amicorum vitiis tam cernis acutum
Quàm aut aquila aut serpens Epidaurius?*

Et deinde ita admonet,

— denique te ipsum

*Concute; num qua tibi vitiorum in se verit olim
Natura, aut etiam consuetudo mala.*

Hoc enim facto appariturum quàm nos dedecet rigida illa Censoris persona.

*Qui ne tuberibus propriis offendant amicum
Postulat, ignoscat verrucis illius. æquum est
Peccatis veniam poscentem, reddere rursus.*

Aliter qui faciunt eos docet legem in se iniquam sancire. Seneca De vita beata, *Papulas observantes alienas, ipsi obsiti plurimis ulceribus.* At certè, ut idem Seneca in Tragœdia dixit, æquum est

Det ille veniam facile cui veniã est opus.

Porro ex Latinis quos citavimus versiculis apparet quod hic est βλέπειν, & apud Menandrum συνορᾶν, rectè posse verti *videre* aut *cernere*.

3. ἡ κατανοεῖς; non vides?] Οὐ γινώσκεις [non agnoscis], ut Menander loquitur; παραβλέπεις, ut alter Comicus; *praevides*, id est, *prætervides* Horatio.

5. ὑποκριτὰ, Hypocrita] ἡ 71 Iobi viii, 13.

ἐκβαλε πρῶτον, ejice primum] Vetus est proverbium quod in Zemach David refertur sub nomine R. Tarphon sive Tryphonis.

ἢ τότε διαβλέψεις ἐκβαλεῖν, & tunc videbis ejicere] Non tantum quia culpâ careat oportet qui paratus est in alterum dicere, sed quia severi isti castigatores plerumque habent ulcus in animo latens, quod obstat quò minùs æqua lance aliorum facta examinent, superbiam scilicet, cum contemptu aut etiam odio aliorum. Hunc morbum ubi expulerint, tum demum idonei erunt qui de aliis judicium ferant.

6. Μὴ δώτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ, Nolite dare sanctum canibus] Chaldaei, Hebraei, Ægyptii vetustissimi sapientiæ professores praecepta sua tradebant ἐν συμ-βόλοις [sub signis], ut docet Clemens Alexandrinus. Pythagoras hunc morem in Græciam attulit, sive ex Ægypto, ubi vixit aliquandiu, sive ex Syria, unde erat magister ipsius Pherecydes, & ut quidam existimant ipse Pythagoras. Nam Tyrrhenum fuisse multi prodiderunt; alii Tyrium. Sed & Tyrrheni origine, ut diximus, Tyrii erant: & ipse Iudæos adierat, ut complures de eo Scriptores prodiderunt. Neque verò morem tantum præcipiendi sed & ipsa praeceptorum verba à Barbaris Philosophis accepit Pythagoras, cujus rei magnum est argumentum quòd illud τὸ πῦρ μαχαίρα μὴ σκαλεῖν [Ignem gladio ne fodias], cujus ut Pythagorici praecepti in Numma Plutarchus meminit, totidem verbis reperitur in Gnomologico Arabum. Talia sunt & illa, Χελ-δὸνα ἐν οἰκίᾳ μὴ ἔχειν. Τῆς χύτρας ἀρεθείσης ἀπὸ τῆς πυρὸς ἐν τῇ σποδῷ τύπον μὴ ἀπολιπεῖν. Αναστάντας ἐξ εὐνῆς συγχεῖν τὰ σρῶματα. Επὶ γῆς μὴ πλεῖν. Κυάμων ἀπέχειν [Hirundinem domi ne habe. Postquam olla de igne sublata est in cinere notam ne relinquant. Qui de lecto surgunt stratum confundant. In terra ne navigato. Abstine

à fabis]. Eiusdem generis & hoc est, Μὴ δώτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ, μὴδὲ βάλετε τὰς μαργαρίτας ὑμῶν ἐμπροσθεν τῶν χοίρων [Nolite dare sanctum canibus, neque mittatis margaritas vestras ante porcos] quem sensum Pythagorici hoc dicto exprimebant, Σιτίον εἰς ἀμίδα μὴ ἐμβάλλειν [Frumentum in matellam ne conjice]. Egerat Christus de temerario atque inclemente iudicio, ne quis hinc suspicaretur omnem etiam de rebus manifestissimis iudicandi libertatem 10 tolli, subjungit praeceptum ad eam prudentiam pertinens quam alibi vult cum simplicitate conjungi. Canis in Lege animal erat adeò execrandum ut ne pretium quidem inde redactum consecrare fas esset, & quæ erant profanissima canibus darentur, Exodi xxi, 31. Suem edi vetitam Mosis Lege Græcis quoque & Romanis notum erat. Conjunxit hæc duo animalia etiam Petrus ii Epistolâ ii, 21. & in quo maximè convenienter docet, nempe in projectissima immunditie. Quod autem in universum 20 de omnibus sapientiæ praeceptis dici solebat apud Hebræos, id Christus suæ sapientiæ praeceptis, præsertim interioribus applicavit, docens qua cautione ea aliis sint impartienda, quod erat non Apostolorum duntaxat, sed piorum quoque omnium officium, etsi non æquali jure ac gradu. Sensus ergo est, Prudentiam adhibendam; neque hæc inculcanda iis qui admoniti de apertis manifestisque flagitiis in veteri tamen luto sædarum voluptatum pergerent volutari. Nam & Christus pœnitentiæ prædicationem prædicationi cœlestis Regni voluerat antecedere. Et cum Apostolos ad docendum mitteret, 30 explorare eos iussit in quaque urbe aut vico, ecquis ibi esset dignus sermone, infra x, 14. Non dissimilem sensum habet Platonis illa cautio, Εὐλαβεῖ μὲν τοι μήποτε ἐκπέσῃ ταῦτα εἰς ἀνθρώπους ἀπαιδεύτους· χε-δὸν γὰρ, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, ἐκ ἐστὶν τέτων πρὸς τὰς πόλεις γελαστότερα ἀνέσματα [Cave ne hæc ad homines imperitos deveniant: nam, ut mihi quidem videtur, sermonibus his apud multos nihil magis ridiculum]. Et illud Hera- 40 cliti, τὰ τῆς γνώσεως βάθη κρύπτειν, ἀπιστεῖν ἀγαθῇ [Scientiæ profundum occultare, laudabilis diffidentia]. Et Lydis Pythagorici in Epistola ad Hipparchum, Μὴ κοινὰ ποιῆσαι τὰ σοφίας ἀγαθὰ τοῖς ἐδ' ὄναι τὰν ψυχὰν κεκαθαυμένοις [Ne fac sapientiæ bona illis communia qui ne minimum quidem animo purgati sunt]. De his qui contrā faciunt idem Lysis sic pronuntiat, ἐγκρίναντι γὰρ ἡδεσι τεταραγμένοις τε καὶ θολεροῖς θεωρήματα καὶ λόγους θεῖως, καθάπερ εἴ τις εἰς φρέας βαθὺ βορβόρον πλῆρες ἐγχέοι καθάρων καὶ διειδὲς ὕδωρ· τόντε 50 γὰρ βορβόρον ἀνετάραξε καὶ τὸ ὕδωρ ἠφάνισεν [infundunt enim moribus turbidis & lutulentis praecepta sermonesque divinos, velut si quis in puteum profundum cæno plenum infundat aquam puram & limpidam: nam is & lutum commoveat & aquam perdat]. Quod si accuratius libet distinguere inter canes & porcos, canes cum Clemente Alexandrino poterimus intelligere eos qui monitis impudenter oblatrant, quales erant Iudæi illi Antiocheni ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημῶντες [contradicentes & blasphemantes], Actuum xii, 45. 60 qui propterea dicuntur semet indignos iudicasse vitam æternā. Cujus ingenii Iudæos etiam Paulus disertè canes vocat Philipp. ii, 2. ac fortè iidem sunt qui canes appellantur à Iohanne Apocalyp. xxi, 15.

Nam

Nam & Psalmus **xxii**, commate 17. quos *canes* vocarat, interpretatur συναγωγὴν πονηρευομένων [*synagogam malignantium*]. Porci autem intelligi poterunt qui non contradicunt quidem, sed vitæ impuritate ostendunt quanto contemptui monita habeant. Nam hos propriè sub porcorum imagine à Iudæis intellectos apertum fiet ad caput **vi** sub finem. Idque discrimen hic sequitur Chrysostomus. Et sanè videntur hoc discrimen requirere quæ sequuntur; nam aliud est datum proculcare, quod porcorum est; aliud porrigentem morsibus petere, quod canum.

καὶ σπᾶφέντες ῥήξουσιν ὑμᾶς. & *conversi dirumpant vos*] Plerumque fit ut obstinati contemptores Divinæ veritatis in ejus professores, ut commodis aut gloriæ suæ adversos, & diversitate morum sua ipsis flagitia exprobrantes, immane odium concipiant, plebemque & Potestates in ipsos concitent: quod in Iudæis præsertim Christus ejusque Apostoli experti sunt. Talem Crescentem Cynicum Philosophum noverat Iustinus, & ab eo non vanus vates mortis suæ causas exspectabat. Sicut autem Christus horum solorum causâ non vult proponi sacram doctrinam, ita neque illorum causâ eam vult reticere. σπᾶφέντες autem hic est *commoti*, ut explicabimus infra ad caput **xvi**.

7. Αἰτεῖτε, καὶ δοθήσεται ὑμῖν. *Petite, & dabitur vobis*] Diversis modis hæc solent cum superioribus connecti. Mihi videntur multis specialibus præceptis generalia quædam subjungi; atque hic tradi ratio quomodo consequi possimus dona illa quæ ad insistendum constanter hoc iter à Christo monstratum sunt necessaria. Nam de impetrando Spiritu sancto hic agi, rectè ex Luca probat Maximus Dialogo contra ἀνομοίους [*eos qui Filium Dei Deo dissimilem dicunt*]. Idem hoc donum sapientiæ nomine videtur Iacobus appellare **i**, **5**. Paulus utrumque conjunxit cum pro Ephesiis orare se ait ut *Deus ipsis det Spiritum sapientiæ & revelationis ad cognitionem ipsius, mentis oculos illustratos ad cognoscendum quæ sit illa spes vocationis, & quæ opulentiæ gloriæ ejus quæ hereditario jure sanctis datur*, Ephes. **i**, **17**, **18**. Nimirum suprâ dixerat Christus ad affectus rectè dirigendos opus esse ut mentis oculi luceant. Ad hanc rem impetrari vult à nobis lumen cœleste, idque contentis precibus.

8. ὁ ζητῶν εὕρισκει, *qui quærit invenit*] Sophocles,

—— τὸ ζήτημένον
ἀλωτόν ἐκφεύγει τὰ μελεμένον.

[——— *quicquid quæritur*
Reperire spes est; quod nihil curas, fugit.]

Sed hic verbis, αἰτεῖν, ζητεῖν, κρᾶειν [*petere, quærere, pulsare*] idem denotatur, studium scilicet precandi. Non malè Hierocles, Εὐχὴ μεθύριον τῆς παρ' ἡμῖν ζητήσεως καὶ τῆς παρὰ τῷ Θεῷ δόσεως, ἐχομένη τῆς αἰτίας ἡμῶν τῆς εἰς τε τὸ εἶναι προαγέσης ἡμᾶς καὶ πρὸς τὸ εἶναι τελείσεως [*Precatio confinium est nostræ quæstionis & donationis Divinæ, coherens causæ ei quæ & ad esse nos produxit, & ad bene esse perficit*].

9. Ἡ τίς ἐστιν ἐξ ὑμῶν ἄνθρωπος, *Aut quis est ex vobis homo*] Mirum videri potest quod interrogativo τίς alterum interrogativum μὴ [*numquid*] jungitur.

Sed notandum est apud Hebræos *quis* sæpe poni non tam πυνυματικῶς [*interrogativè*] quàm υποθετικῶς [*conditionaliter*], pro *si quis*, ut & infra **xii**, **11**. & **xxiv**, **45**. Lucæ **xi**, **5** & **11**. Iacobi **iii**, **13**. Sic & in Psalmo **cvi**, **43**. & Deuteron. **xx**, **8**. Neque aliter interpretandum illud apud Aggæum **ii**, **4**. *Quis ex vobis reliquus qui viderit istam domum in gloria sua priore?* Nemo enim videtur Zorobabelis comitum fuisse qui templum à Solomone conditum videre potuisset: sed hoc vult Propheta, Si quis nunc vestrum esset qui prius templum vidisset, quàm valde hoc templum præ illo forderet. Hujus igitur loci sensus est, *Si quis inter vos est quem filius panem poscit, an lapidem ei dabit?* nam τὸ εἶναι [*si*] post ὅς [*qui*] positum solet παρέλκειν [*abundare*], ut suprâ cap. **v**, commate **19**. infra cap. **x**, commate **14**, **42**. **xi**, **27**. **xii**, **36**. **xv**, **5**. **xvi**, **19**. **xviii**, **5**, **19**. **xx**, **4**, **7**, **26**, **27**. & alibi. sed & post ὅς, &, ὅπως [*quantus, ubi, ubi locorum*] aliaque relativæ notationis, ut passim in his libris videre est. μὴ [*numquid*] autem interrogativum hic est; quo sensu & vox Iudaica sed & Græco sermone veniens ὅ in Gemara & alibi. Adagium autem hoc de pane & lapide ab Hebræis ad alias etiam gentes transiit, ut ex Plauto apparet,

Alterâ manu fert lapidem, panem ostentat alterâ.

11. πονηροὶ ὄντες, *cum sitis mali*] Deo scilicet comparati. Vide Iobum **xv**, **14**, **15**.

ἀγαθὰ δόματα, *bona data*] Dona Spiritus sancti, ut suprâ diximus. Vide Iacobi **i**, commate **17**. & confer cum commate **5**. eodem capite. Bene autem vetus interpres δόματα *data* transtulit. Est enim ea vox Latinis etiam substantiva. Glossarium vetus, Δόσης, *datum*. Plenus datorum de Deo dixit Ausonius.

12. ὅσα ἂν θέλητε, *quæ vultis ut faciant*] Cum de precibus dixisset Christus, jam ea addit quæ conatus nostros excitent. Oportet enim ista conjungi, ὅπως ὁ ἐργαζόμεθα καὶ εὐχόμεθα, καὶ ὁ εὐχόμεθα ἐνεργῶμεν [*ut quod operamur & precemur, & quod precamur operemur*], ut ex Pythagoræ disciplina tradit Hierocles. Iubet autem Christus operam nos dare ut aliis præstemus ea quæ ratio dictat non iniquè nos ab aliis postulatueros: hoc autem ideo dicitur, quia plerumque rectius videmus quid æquum sit ubi nobis nihil decedit. Laberius hoc voluit,

Homo semper in se aliud fert, in alterum aliud cogitat.

Contingit autem hoc ex nimio nostri amore. Euripides,

Ὡς πᾶς τις αὐτὸν τῷ πέλαι μάλλον φιλεῖ.

[*Quàm quisque sese plus amat quàm cæteros!*]

Vnde illud Sallustii, *Nemini suæ injuriæ leves videntur*. Atqui æquissimum est id quod idem ille Mimus dixit,

Ab alio expectes alteri quod feceris.

Severus Imperator narratur in ore habuisse nobilem hanc sententiam à Christianis aut à Iudæis acceptam, *Quod tibi non vis, alteri ne feceris*. Isocrates ad Nicoclem, Ἀ' πάχοντες ὑφ' ἐτέρων ὀργίζεσθε, ταῦτα τοῖς ἄλλοις μὴ ποιεῖτε [*Quæ si vobis fierent irascamini, ea aliis ne facite*]. Sensus idem in Appii Cæci oratione apud Halicarnassensem. Non frustra autem adjicit *Historicus aut à Iudæis*: nam & illis in ore fuit hoc dictum,

dictum, ὅ μισῆς μηδὲν ποιήσεις [Quod ab alio oderis fieri tibi, vide ne tu aliquando alteri facias], ut patet Tobiae IV, 16. Ergo ut rectè judicemus, persona mutanda est: idemque statuendum in altero quod in nobis æquum simus existimaturi.

ἔτι γὰρ ἐστὶν ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται. hæc enim est Lex & Prophetæ] Hoc est, Hinc pendet Lex & Prophetæ, ut infra habetur xxii, 40. Per hoc Lex πληροῦται [impletur], ut Paulus loquitur Romanorum xiii, 8. Gal. v, 14. Hic nimirum scopus est quem sibi Lex proponit. nam quæ præcessit sententia idem planè valet illi sententiæ, Dilige alterum quemadmodum te diligis. Quod autem dicitur & hic & apud Paulum in hoc uno præcepto Legis & Prophetarum summa consistere, intelligendum est de Lege & monitis spectantibus mutua inter se hominum officia. Nam quæ ad Dei cultum pertinent altero præcepto comprehenduntur, ut infra apparebit. Cum autem de precibus dixisset, rectè subjunxit Christus ea quæ diligentiam nostram excitarent, ob hoc quoque ne otiosi Divinam opem expectaremus,

τῷ γὰρ πονεῖντι καὶ Θεὸς συλλαμβάνει.

[Et ipse fautor est laboranti Deus.]

Quod & sequente adhortatione prosequitur.

13. στενὴς πύλης· per angustam portam] Sicut ἡ πύλη plerumque apud Hebræos, & ὁδὸς [via] apud Hellenistas, ita & hic πύλη [porta] vitæ institutum significat.

ὅτι πλατεῖα ἡ πύλη, καὶ εὐρύχωρος ἡ ὁδὸς, quia lata porta, & spatiosa via est] Si compares verba membri oppositi, videbitur τὸ πλατὺ [latum] opponi τῷ στενῷ [arcto], at τὸ εὐρύχωρον τῷ τεθλιμμένῳ [campestre impedito]. Potest via aliqua lata esse quæ non sit εὐρύχωρος, hoc est, campestris, sed confragosa, nam id valet τεθλιμμένη. Puto igitur viam pietatis angustam dici, quia suapte natura displicet carni; confragosam verò, quia externis impedimentis quasi muricibus quibusdam strata est: sed has molestias vincit consuetudo, auxilium Spiritus (Iohan. Epistolâ I, cap. v, 4.) & spes præmii. De consuetudine est Hesiodi sententia,

Τῆς δ' ἀρετῆς ἰδρῶτα θεοὶ προπάρουθεν ἔβηκαν
ἀθάνατοι· μακρὸς γὰρ ὁ ὄρθιός οἱ μὲν ἐπ' αὐτήν,
καὶ τρηχὺς τὸ πρῶτον· ἐπὶ δ' εἰς ἄκρον ἵκηται,
ρηϊδίη δ' ἡ περὶ αὐτὴν ἑλὼς χαλεπὴ περ ἐῴσα.

[Sudorem ante aditum virtutis di posuerunt;
Et longa huc & celsa simul via ducit euntem,
Ardua principio, sed ubi est ad culmina ventum
Incipiet molli sese submittere clivo.]

quam Silius imitatur, Virtutem, Prodicum exemplo, ita loquentem inducens,

Ardua saxoso perducit semita clivo,
Aspera principio (nec enim mihi fallere mos est)
Prosequitur: labor ad nitendum intrare volenti.
Nec bona censendum quæ fors infida dedisset,
Atque eadem rapuisse valet: mox celsus ab alto
Infra te cernes hominum genus.

Exstant in eandem sententiam versus in catalectis quæ Virgilio subjungi solent De litera Pythagoræ. Non alienus ab hoc sensu est ille apud Plutarchum De Socratis Dæmone, Εὐρεῖαι μὲν γὰρ ἀτραποὶ βίων· ὀλίγαι δὲ δι' αἷς δαίμονες ἀνθρώπων ἄγασιν [Latè patent

viarum viæ; at paucae sunt per quas dii homines ducunt].

πολλοὶ εἰσὶν οἱ εἰσέρχόμενοι δι' αὐτῆς. multi sunt qui intrant per eam] Bias verè πλεῖς κακὰς ἔφη [plures dixit malos]. Neque id mirum,

Εὐχολοὶ μὲν γὰρ ἀπλῶς, παντοδαπῶς δὲ κακοί.

[Vnica namque bonis est via, multa malis.]

Vitia latè patent, & quibusvis affectibus famulantur. Pietatis unica via est, non cupiditatibus nostris indulgens, sed Divinis præceptis undique circumsepta.

14. Τί στενή, Quàm angusta] Τί pro ὡς Hellenistarum est. Nam in Psalmo viii, 1. ubi Lxx ὡς θαυμαστὸν τὸ ὄνομά σε [quàm admirabile nomen tuum], alii Græci interpretes habent τί μέγα τὸ ὄνομά σε. Psalmo xxxi, 20. ubi Lxx ὡς πολὺ τὸ πλεῖον τῆς χρηστότητος σε [quàm magna multitudo dulcedinis tuæ], Symmachus posuit τί πολὺ τὸ ἀγαθόν σε. Ita autem hoc loco legisse Græcos apparet, ita Syrum, ita Latinum interpretem. Nihil igitur mutandum. Simile dictum Philonis libro de Agricultura, αἱ δὲ φρονήσεως καὶ σωφροσύνης καὶ τῶν ἀλλῶν ἀρετῶν ὁδοὶ, καὶ εἰ μὴ ἄβατοι, ἀλλὰ τοὶ πάντως ἀτριπτοὶ· ὀλίγαι γὰρ ἀριθμῶν ἐστὶ τῶν αὐτὰς βαδίζοντων, οἱ πεφιλοσοφήκασιν ἀνόδως [prudentiæ & temperantiæ & aliarum virtutum via non quidem planè invia sunt, sed parum trita. Exiguus enim est numerus per eas incedentium, qui sincere philosophantur].

οἱ εὐρίσκοντες αὐτήν· qui inveniunt eam] Qui eam assequuntur, ut infra xi, 29. Lucæ I, 30. & alibi. Quare autem non assequuntur? Quia de rerum finibus viisque ad finem non rectè judicant, neque ut rectè judicare possint operam ponunt.

Incertè errat animus: præterpropter vitam vivitur.

Magna autem hujus rei culpa est penes malos magistros, de quibus consequenter agit Christus. Vlpianus ad Demosthenis Orationem in Leptinen, οἱ ἀγαθοὶ ὀλίγοι ἀναγκαίως· κακοὶ γὰρ οἱ πολλοὶ [boni necessario pauci, quia multi mali]. Opponitur autem hoc dictum, ut & caput vii Apocalypseos, falsæ Iudæorum opinioni, de universali hominum pietate temporibus Messiae.

15. ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν, [à falsis Prophetis] Id est, ψευδοδιδασκάλων [falsis Magistris], ut interpretatur Petrus ii, cap. ii, 1. Nam Hebræis Prophetæ dicebantur, non tantum præfagi futurorum, sed & alii qui ad populum docendum procedebant, præsertim si mandata cœlitus data præ se ferrent. Qualis erat Simon, & Barjesus quem ψευδοπροφήτην [falsum Prophetam] Lucas vocat Actuum xiii, 6. Hos Pseudoprophetas Christus distinguit à Pseudochristis infra xxi, 5, 11, 24. qualis erat Barchochebas. Neque tamen hic de quibusvis Pseudoprophetis agi arbitror, sed de iis qui se Christi sectatores profiterentur, ob ea quæ cohærent infra commate 21. Falsos autem vocat non ratione missionis, ut ex eodem commate 21 convincitur, sed ob doctrinam falsam atque exitialem. Vide Petrum dicto loco.

ἐν ἐνδύμασι ποσειδῶν, in vestimentis ovium] Ἐν μελωῖαις [in melotis], ut loquitur Scriptor ad Hebræos xi, 37. Namque is ferme habitus erat Prophe-

Prophetarum. At Christus, ut ex opposito membro liquet, sub habitus nomine omnem exteriorem innocentiae speciem in vultu, verbis & operosis ritibus vult intelligi, præsertim verò illas χρησολογίας & εὐλογίας [dulces sermones & benedictiones] de quibus agit Paulus Romanorum xvi, 18. idque exemplo Zachariæ xii, 4.

λύκοι ἀρπαγες. lupi rapaces] Non enim Christo serviunt, sed ventri, Romanorum xvi, 18. & pietatem quæstui habent, i Timoth. vi, 5. Sic & in Æsopi fabulis lupo inducitur ovina pelle obtectus.

16. Ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. Ex fructibus eorum cognoscetis eos] Ex operibus iniquitatis, ut infra dicitur 23. Atqui, dicat aliquis, jam dictum est pietatem ab istis vel maxime simulari. Sanè. sed verum est illud Mimi,

Cito ad naturam ficta reciderunt suam.

Lyfias, Ὀλίγον χρόνον δύναται ἂν τις πλάσασθαι τὸ τρόπον τῆς αὐτῆς [Ad modicum tantum potest quis habere fictos mores]. Interdum morâ aliquâ, interdum attentione solâ opus est. Secerni, inquit Cicero, blandus amicus à vero, & internosci tam potest adhibitâ diligentia quam omnia fucata & simulata à sinceris & veris. Non diu proficient, inquit Paulus; nam insipientia illorum manifesta fiet. Habent enim speciem pietatis, sed vim ipsam evertunt, ii Timoth. iii, 5, 9. atque ita revera repudiant Dominum ac Redemptorem suum, ii Petri ii, 1. Fructus eorum hi esse solent, quod perpeffiones defugiunt; allecant eos qui in vitiis hærent, præsertim opulentiores; quæstiones movent nihil facientes ad profectum pietatis; libenter obtrectant aliis, præsertim in dignitate positis, ut eâ libertatis specie se apud populum jactent: & ad istas res dogmata sua accommodant, ut videre est in utraque ad Timotheum, in Iudæ Epistola & Petri secunda: atque ita ostendunt se tales esse quales revera sunt, fastuosos, odii & invidentiæ plenos, maledicos, avaros, neque tam alienos à voluptatibus quàm existimari volunt, ut iisdem locis videre est. Quæ si quis diligenter conferat cum iis quæ de Cerintho deque Nicolao, aut si Clementi credimus, Nicolai nomen falsò obtendentibus Gnosticis & Carpocraticis, aliisque primævæ veritatis adulteris apud Ecclesiasticos Scriptores leguntur, facile inveniet ab illis ferme omnibus summam religionis constitutam aut ἐν τῇ γνώσει [in cognitione] aut in ceremoniis, multa autem cum Christi præceptis pugnancia posita in numero ἀδιαφόρων [rerum mediarum], aut certè necessitatem præceptorum variis obtentibus imminutam.

μήτι συλλέγουσιν, numquid colligunt] Et hîc acti-
vum personale pro passivo impersonali est positum, ut sæpe. Est proverbium etiam apud Arabas frequens, Qui serit spinas, non metet cum eis uvas.

17. τὸ σαπρὸν δένδρον, mala autem arbor] Σαπρὸν [putre] est ὄξυς, quod interdum sic, interdum πονηρὸν [malum] vertunt Græci.

18. Οὐ δύναται δένδρον ἀγαθὸν καρπὸς πονηρὸς ποιεῖν, Non potest arbor bona malos fructus facere] Tale est & Menandri illud,

Οὐδεὶς πονηρὸν πρᾶγμα χρηστὸς ὢν ποιεῖ.

[Nemo scelestum facinus vir faciet bonus.]

Propius etiam accedit illud M. Antonini, Ο μὴ θέλων

τὸν φαῦλον ἀμαρτάνειν, ὁμοίᾳ τῷ μὴ θέλοντι συκῇν ὅπὸν ἐν τοῖς σύκοις φέρειν [Qui non vult peccare hominem vitiosum, par est ei qui nolit in ficu esse sui generis succum]. Causam reddit Christus infra xii, 34. quia ex ubertate cordis os loquatur; quod simili ratione ad facta protendi debet. Philosophi dicunt, actiones similes esse qualitatibus: quæ omnia ut in moralibus intelligenda sunt ἐπὶ τὸ πολὺ [ut plerumque]. Hoc ergo vult Christus, Si verè essent isti amantes pietatis, quales haberi volunt, non talia admitterent. Hoc autem non eò perducendum ut dicantur qualitates mutari non posse, rectè adversus sui temporis sectarios defendit Tertullianus, cujus verba adscribam ex libro De anima, Non dabit arbor mala fructus bonos, si non inseratur: & bona malos dabit, si non colatur. Et lapides filii Abrahamæ fient, si in fidem Abrahamæ formentur: Et genimina viperarum fructum penitentiae facient, si venena malignitatis exsuerint. Hæc erit vis Divinæ gratiæ, potentior utique naturâ, habens in nobis subjacentem sibi liberi arbitrii potestatem, quod αὐτεξέσιον dicitur: quæ cum sit & ipsa naturalis atque mutabilis, quoquò vertitur, natura convertitur. Chrysostomus vii ad Romanos, Ὡς περ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ φησὶν, Οὐ δύναται δένδρον σαπρὸν καρπὸς καλὸς ποιεῖν, & τὴν ἀπὸ κακίας εἰς ἀρετὴν μεταβολὴν καλύων, ἀλλὰ τὴν ἐν τῇ κακίᾳ διατριβὴν, λέγων μὴ δύνασθαι φέρειν καρπὸς καλὸς: & ὃ εἶπεν, Οὐ δύναται δένδρον πονηρὸν καλὸν γενέσθαι: ἀλλ' ὅτι φέρειν καρπὸς καλὸς & δύναται μένον πονηρὸν [Sicut ergo in Evangelio dicit, Non potest arbor mala bonos fructus proferre, non impediens transitum à vitio ad virtutem, sed hoc dicens, perseverantiam in malo talem esse ut bonos fructus proferre nequeat: non enim dixit, Non potest arbor mala bona fieri, sed hoc vult, dum manet mala non posse eam bonos proferre fructus].

19. Πᾶν δένδρον μὴ ποιεῖν καρπὸν καλὸν ἐκκόπεται, Omnis arbor quæ non facit fructum bonum, excidetur] Probat Baptistæ sententiam ex Daniele desumptam. Vide supra i, 10.

20. ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. ex fructibus eorum cognoscetis eos] Cum libenter homines moribus suis convenientia doceant, ex factis istiusmodi suspectos ipsos habete priusquam dogmata sua vobis instillent. Quales enim magistri sunt tales facturi sunt & discipulos.

21. Οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι, Κύριε, Κύριε, Non omnis qui dicit mihi, Domine, Domine] Quanquam ista locutio Hebræis universaliter negat, hîc tamen manifestum est negationem esse particularem; nam & qui obediunt Deo comprehenduntur in ista universalitate dicentium Christo, Domine, Domine, id est, eorum qui se Christi sectatores profitentur, Iohan. xiii, 13. Communis utriusque est professio Christianismi, secundum quam ἀκροαταὶ τῆς λόγου [auditores verbi] dicuntur Iacobi i, 22. at obedientia eos distinguit.

ποιῶν, qui facit] Ποιεῖν τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς [facere voluntatem Patris] dicuntur qui serium habent obediendi propositum, nimirum οἱ οἰσὶν ἔχοντες & νεκράν, ἀλλὰ δι' ἀγάπης ἐνεργουμένην [qui fidem habent non mortuam sed operantem per dilectionem]. Neque enim raram est ut agendi verbis significetur studium, sed tale quod data occasione actuosum est. Hunc locum

in Apologetico ita explicat Iustinus, Οἱ δὲ ἂν μὴ ἐυρίσκωνται βιβντες, ὡς ἐδίδαξε, γνωρίζεσθωσαν μὴ ὄντες Χριστιανοί, καὶν λέγωσι διὰ γλώττης τὰ τῷ Χριστῷ διδάγματα. ἔ γὰρ τὸς μόνον λέγοντας, ἀλλὰ τὸς καὶ τὰ ἔργα πράττοντας σωθήσεσθαι ἔφη [Qui verò deprehenduntur non ita viventes ut ille jussit, norint se non esse Christianos, etiamsi memoriter recitent Christi documenta. Dixit enim salvos fore non qui dicerent tantum, sed qui & opere facerent]. Idem in Colloquio cum Tryphone refutat noxiam opinionem non Iudæorum tantum sed & quorundam qui Christiani dicerentur, οἱ λέγουσιν ὅτι καὶν ἁμαρτωλοὶ ὄντες, Θεὸν δὲ γινώσκουσιν, ἔ μὴ λογίσσεται αὐτοῖς Κύριος ἁμαρτίαν [qui dicunt etiamsi peccatores sint, at Deum norint, Deum ipsis peccata non imputaturum]. Bene in eandem sententiam Scriptores Responsionum ad Orthodoxos, τὸ ἀγαθὸς ἡμᾶς εἶναι ἢ κακὸς ὁ Θεὸς ἐκ ἐν τῇ γνώσει ἔθηκε τῶν γινωσκομένων, ἀλλ' ἐν τῇ αἰρέσει τῇ αἰρεμένων [Vt boni simus vel mali Deus non in cognitione posuit rerum noscendarum, sed in electione eligendarum]. Vetusior his Ignatius in Epistola ad Magnesios, Πρέπον ἐστὶ μὴ μόνον καλεῖσθαι Χριστιανὸς, ἀλλὰ καὶ εἶναι· ἔ γὰρ τὸ λέγεσθαι, ἀλλὰ τὸ εἶναι μακάριον ποιεῖ [Oportet nos non dici tantum sed esse Christianos. neque enim dici, sed esse beatos facit]. Basilii ad Amphilochoium, Εἰάν τις τὸ ὄνομα λαβὼν τῷ Χριστιανισμῷ, ἐνυβρίζη τῷ Χριστῷ, ἔδεν ἔφελθαι αὐτῷ ἀπὸ τῆ προσηγορίας [Si quis nomen Christianismi induens Christum contumeliā afficiat, nihil ipsi vocabulum proderit]. Eandem sententiam hunc in modum explicat & confirmat Salvianus, Totum in id revolvitur, ut qui Christiani nominis opus non agit, Christianus non esse videatur. Nomen enim sine actu atque officio suo nihil est. Nam sicut ait quidam in scriptis suis, Quid est aliud principatus sine meritorum sublimitate nisi honoris titulus sine homine, aut, quid est dignitas in indigno nisi ornamentum in luto? Itaque ut iisdem verbis etiam nos utamur, quid est aliud sanctum vocabulum sine merito nisi ornamentum in luto? & quæ porro sequuntur initio libri iv. De providentia. Hi omnes illud εἰσελεύσεται εἰς βασιλείαν τῷ ἐξαῶν [intrabit in Regnum cælorum] de æterna felicitate interpretantur. Neque verò aliter eam locutionem sumi solere à Scriptoribus nostris supra observavimus v. 20.

22. ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ· in illa die] Refer ad præcedentia. In illa die qua intrabitur in Regnum cæleste. הַיּוֹם בְּיוֹם dicunt Hebræi.

τῷ σῷ ὀνόματι, in nomine tuo] Hoc est, proficundo nos id facere ad testandam potentiam tuam. Ita enim in his libris passim sumuntur ista, τῷ ὀνόματι, ἐν ὀνόματι, ἐπὶ τῷ ὀνόματι [nomine, in nomine, per nomen]. quorum verborum explicatio petenda est ex Actorum locis xv i, 18. xix, 13. Miror Origenem tantum Philosophum hoc argumento niti, ut contra Aristotelem probet nomina non esse ex instituto, quasi ipsa syllabarum prolatio, & non potius Dei voluntas testatam facere cupientis veritatem syllabis expressam ad miraculum valeret, præfertim cum ipse etiam narret juxta nomen Iesu in exorcismis solitas etiam referri res gestas Iesu præcipuas. Cum verò, ut dixi, miracula in testimonium veritatis data sint, mirum non est, etiam per eos fuisse edita qui veritatem palam agnoscebant,

quoniam animum ad ejus obedientiam non composuissent. Interdum enim non tam ad commendandos eos per quos fiebant quàm ad convincendos spectatores adhibebantur: quoniam ipsa Christi promissio quæ exstat Marci xv i, 17. præcipue credentes, hoc est poenitentia ductos in Christum confisos eique obedientes respiciebat, teste Petro Actorum ii, 38. & v, 32. Iustinus martyr Apol. ii. Πιστεύοντες, μακάριον ὃ καὶ πεπεισμένοι, καὶ αἰτίαν τῷ πράξεων ἕκαστον τίσειν διὰ τοῦ αἰώνιου δίκας, καὶ πρὸς ἀναλογία ὧν ἔλαβε δυνάμεων παρὰ Θεοῦ, τὸ λέγον ἀπατηθήσεσθαι [Credentes, planèque persuasi, quemque pro actionum merito poenam passurum per ignem æternum, & rationem redditurum pro modo efficaciarum quas à Deo acceperit]. Origenes, Ταῦτα γὰρ λεγόμενα ποικίλως τὸς δαίμονας πεποίηκεν ἀνθρώπων χωριθῆναι, καὶ μάλιστα ὅταν οἱ λέγοντες ἀπὸ διαθέσεως ὑγίης καὶ πεπιστευκίας γνησίως αὐτὰ λέγωσι. τοσῶτον μὲν γὰρ δύναται τὸ ὄνομα τῷ Ἰησοῦ καὶ τῷ δαίμονων, ὡς ἐστὶ ὅτε καὶ ὑπὸ φανύων ὀνομαζόμενον ἀνύειν [Hæc enim enuntiata sæpe effecere ut demones ab hominibus discederent, præcipue ubi qui ea enuntiant id faciunt ex animo sano & sincere credente. Tantum potest nomen Iesu contra demones ut interdum etiam à malis hominibus prolatum vim habeat]. Quibus similia sunt apud Scriptorem Responsionum ad Orthodoxos quæstione v. & in Clementis quæ dicuntur Constitutionibus lib. viii, cap. ii.

προεφητεύσαμεν, prophetavimus] Cum hic de factis admiratione dignis agatur, planè hic futurorum præfagia intelligenda arbitror.

23. ὁμολογήσω αὐτοῖς, confitebor illis] Græci hanc vocem isto sensu non usurpant. Sed quia Hebræum הָיָה, quod sæpe valet conjiteri, latius patet, & quamvis publicam professionem significat, ideo & τὸ ὁμολογεῖν Hellenisticus usus eousque extendit.

ἐδέποτε ἔγνων ὑμᾶς· nunquam novi vos] Nunquam vos pro meis habui, ut Galat. iv, 9. more Hebræo, apud quos יָדַע [novit] ita sumi solet: Psalmo i, 6. יָדַע יְהוָה יְהוֹשֻׁעַ, 19. i Corinth. viii, 3.

ἐργαζόμενοι τὴν ἀνομίαν. qui operamini iniquitatem] Ita Lxx verterunt in Psalmo v, 6. יִשְׁכַּח יְהוָה. Lucas vim participii rectè vertit per verbale ἐργάται τῆς ἀδικίας [operarii iniquitatis]. Vtitur autem hoc Christi dicto Paulus, dicto jam ad Timotheum loco, ex proposito, hoc modo, Εἰδὼς Κύριος τὸς ὄντας αὐτῶν καὶ ἀποστήτω ἀπὸ ἀδικίας πᾶς ὁ ὀνομαζόμενος τὸ ὄνομα Κυρίου [Cognovit Dominus qui sunt ejus: & discedat ab iniquitate omnis qui nominat nomen Domini].

24. ὅς τις ἀκούῃ με τὰς λέγους τὰς τας, qui audit verba mea hæc] Sicut modò ostendebamus ex Iacobo ἀκροατὰς [auditores] dici eos qui Christianismum profiterentur, ita hic verbo ἀκείν [audire] tota professio designatur.

καὶ ποιεῖ αὐτὰς, & facit ea] Ποιεῖν [facere], ut modò diximus, propositum agendi significat. Atque hic notandum est discrimen assensionis contemplativæ tantum, & assensionis activæ. Nam ut assensio fiat activa hæc tria requiruntur: primum, ut diligenter consideretur quæ sit via à Christo præscripta, quæque difficultates internæ atque externæ eam committentur; deinde, ut attentè itidem expendatur magnitudo æternæ ejus gloriæ quam Christus promittit; tertio, ut bene infigatur animo certa connexio

viæ istius cum meta, & metæ cum via, nempe ut constet fieri non posse quin isthac eò veniatur, nec aliâ eundo eodem posse perveniri. His bene perceptis atque meditatîs, flectitur voluntas in obedientiam intellectæ veritatis, unde insurgit in animo dilectio, quæ radicis & fundamenti vicem præstat, Ephesiorum 111, 17. Confer quæ infra sunt capite XIIII. & Lucæ XIV, 28. Hæc est quæ adversus blanditias voluptatum, formidinem doloris, paupertatis, exilii, ignominie, mortis denique, & novam falsi magisterii disciplinam, assensionem illam priorem & contemplativam, ejusque professionem inconcussam retinet. Contrà qui rebus non bene expensis neque jacto tali fundamento veracem doctrinam intellectu atque etiam professione approbant, peccandi illecebris, metu imminentis mali, novitatis lenocinio facilè eò adducuntur ut quod lubrici suæ adversatur malint non esse verum, & quovis modo quærentes effugium dubitent primum, paulatim labascant & à professione deficient. Consequens enim est docente Paulo 1 Timoth. 1, 19. ut qui bonam conscientiam aut non acquirunt aut non conservant, etiam fidei naufragium faciant. Bonæ autem conscientie comitem antè dederat dilectionem sinceri cordis commate 5. Est autem similis ædificii comparatio apud Philonem libro de Caino, *ὁικον μὲν ἐν ἐπίγειον τὴν ἀόρατον ψυχὴν τῆ ἀοράτου Θεῷ λέγοντες ἐνδίκως καὶ κατὰ νόμον φησόμεν· ἵνα ἡ βέβαιος καὶ περικαλλὲς αἴα εἴη ὁ οἶκος, θεμέλιοι μὲν ὑποβεβλήσθωσαν εὐφροσύνη καὶ διδασκαλία· ἀρεταὶ δὲ μετὰ καλῶν πράξεων ἐποικοδομησθώσιν αὐτῷ* [Verè igitur & secundum Legem loquemur, si dicamus invisibilem animam Dei invisibilis esse terrestris domicilium. Vt verò hoc domicilium sit quàm firmissimum atque pulcherrimum, fundamenta ei substruantur bona indoles & institutio. Ei autem superstruantur virtutes & pulchræ actiones]. Sensus ferme idem in dicto Hebræorum, *Cujus scientia major est quàm opera similis est arbori cujus rami multi sunt, radices paucæ; in quam irruens ventus evellit eam radicitus & subvertit.* Accedit illud Plutarchi Sertorio, *ἀρετὴν εἰλικρινὴ καὶ κατὰ λόγον συνεστῶσαν, ἐκ ἂν ποτε δοκῇ τύχη τις ἐκστῆσαι πρὸς τὸναντίον* [Sinceram virtutem atque consilio firmatam nulla unquam fortuna videtur in contrarium deflectere posse].

25. *τὸ θεμελίωτο, fundata enim erat* Ita hæc vox exstat in omnibus codicibus, cum usus postularet *ἐπὶ θεμελίωτο*. Sic & apud Iosephum aliquoties invenies *πεποιήκη ἐπὶ τὴν πέτρην. super petram* Substrato solo faxeo cui superficies incumbat. Nam ut arces intelligamus in rupibus positas non satis patitur id quod sequitur de fluminis impetu. Oppositum est in arena ædificare, etiam Latino proverbio tritum.

27. *ἦλθεν οἱ ποταμοί, venerunt flumina* Inundatio in Psalmis sæpe res adversas significat: quod & *βάπτισμα* [baptisma] infra vocatur xx, 22. Sic & Esaiæ LIX, 19. hostilis adventus *fluvio* comparatur. Et eodem Deus dicitur *protectio contra inundationem* xxv, 4.

καὶ ἔπνευσαν αἱ ἀνεμοί, & flaverunt venti Compara Daniele VII, 2. Christus contra fluvios & ventos firmum præsidium, Esaiæ XXXI, 2.

29. *ὡς ἐξουσίαν ἔχων, sicut potestatem habens* Manifestum est ex eo quod sequitur, non Prophetis

vetustis Christum comparari, quos plebs illa nunquam loquentes audierat, sed Legisperitis quos quotidie audiebant Legem interpretantes. Legisperiti omni efficacia miraculorum destituti, ne ipsi quidem aliud quàm doctrinam humanæ institutionis præ se ferebant, laudantes sententiarum suarum auctores alii Sameam, alii Hillelem, alii alios: Christus contrà ea majestate loquebatur, qua solebant qui à Deo præfinita mandata acceperant, *ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως* [in ostensione spiritus & virtutis], ut loquitur Paulus. Atque hoc ipsum novum jam & insolitum erat, quando jam aliquot à seculis Prophetia, certè illa quæ erat ordinaria & quasi publica, defierat. Solent annotare Iudæi ad Esdræ tempora, *Ἡστένην Prophetὰ, deinceps viri eruditi, סמכיה*. Nam hoc erat vice *ἐποχῆς* [notæ temporum]. Hinc 1 Maccabæorum IX, 27. *καὶ ἐγένετο θλίψις μεγάλη ἐν τῷ Ἰσραὴλ ἥτις ἐκ ἐγένετο ἀφ' ἧς ἡμέρας ἐκ ὧν προφήτης αὐτοῖς* [Et facta est tribulatio magna in Israel, qualis non fuit ex die qua non est visus Propheta in Israel]. Et si quid erat difficilioris controversiæ id indefinitum relinquebant *μέχρι τῆ παραγενῆσθαι προφήτην* [quoadusque veniret Propheta], ut videre est 1 Maccabæorum IV, 46. quod eodem libro XIV, 41. dicitur *ἕως τῆ ἀναστῆναι προφήτην πιστόν* [donec surgat Propheta fidelis]. Hoc igitur est quod narrat Lucas VI, 16. dixisse populum, *Magnus Propheta inter nos excitatus est, & invisit Deus populum suum.* Atque hinc apparet *ἐξουσίαν* hic significare *jus ac potestatem extraordinariam*. Vide infra XXI, 23. Marci XI, 28. Lucæ XX, 2. Huic autem *ἐξουσίᾳ* [potestati] appositè aliquot locis additur *δύναμις* [virtus] tanquam nota *ἐξουσίας* [potestatis] Lucæ IV, 36. IX, 1. Iustinus martyr Apologetico II de Christo, *οὐ γὰρ σοφιστὴς ὑπῆρχεν, ἀλλὰ δύναμις Θεοῦ ὁ λόγος αὐτοῦ ἦν* [Non enim declamator erat, sed sermo ejus erat virtus Dei]. Hæc explicatio loci Psalmo XLV, 4.

CAPUT VIII.

2. *Προσκύνην αὐτῷ, adorabat eum* Projecto in terram corpore, ut Lucas explicat v, 12. Ita autem procidit ut genua Christi contingeret, quod est *γονυπετεῖν* [genua amplectens] apud Marcum, non autem flexis genibus, ut quidam interpretantur, quæ minor erat venerandi species. Sic & quod infra Matthæi interpretes dixit *προσκυνεῖν* [adorare] IX, 18. Marcus & Lucas dixerunt *πίπτειν πρὸς πόδας* [procidere ad pedes]. Alibi quod hic noster *προσκυνεῖν* [adorare] dixit, Lucas exponit *πίπτειν ἐπὶ πρόσωπον* [procidere in faciem]. Videtur omnino vitilitiginosus iste magnum aliquid & eximium de Iesu animo concepisse, nimirum liberrimam sanandi potestatem. Sed an hunc esse promissum Messiam crediderit, dubitari potest, cum ipse Iesus id nondum palàm esset professus neque is rumor in vulgus manasset.

Κύριε, Domine Moris erat Iudæis hoc modo quemvis etiam ignotum appellare, Iohan. XX, 15.

ἐάν θελῃς, δύνασαι με καθάραι, si vis, potes me mundare Persuasio de potentia Dei initium esse solet pietatis. Nam hinc fit ut ad Deum accedamus, Hebræorum XI, 6. & si quid promisit ei habeamus fidem,

quantumvis difficillimum videatur id quod promissio continet, Romanorum IV, 21. Hebræorum XI, 19. Sic etiam Christianæ religionis, principium est confidere Dei potentiae in Christo, per quam etiam corpora nostra sint revictura: quod ut signo visibili adumbraretur, sanitatem corporis, alterius majoris sanitatis imaginem, iis demum Christus conferre voluit qui ipsum id posse confiderent. Vide quod infra est IX, 28. Simul notanda hominis modestia, qui à Deo correptum se humiliter agnoscens (morbus enim ille plerumque à Deo in pœnam criminis alicujus, maledicentiae præsertim, ut Numer. XII, immittebatur) nihil postulare apertè audet; tantum quid Christum posse credat testatur: καθαρίσειν [mundare] autem כהן proprie dicitur de lepra.

3. ἥψατο αὐτῆς, tetigit eum] Ex hac historia, tum ex duabus aliis in quibus mortua corpora Christus contigisse dicitur, argumentum trahunt Græci interpretes ut doceant Christum non fuisse Legi subditum. Atqui Paulus disertè dicit Christum γενέσθαι ὑπὸ νόμον [factum sub Lege] Galat. IV, 14. & Christus ipse, ut jam diximus, negavit venisse se in terras ut quicquam contra Legem committeret committendive auctor esset. Sed præterquam quod istis factis immunditia quidem aliqua contrahebatur, non autem propriè peccabatur in Legem (nam alioqui nec pollincire nec condere corpora, nec scabiem sanare licuisset), certum insuper est omnia opera patrata virtute Divinâ semper exemta fuisse præceptis ritualibus, quemadmodum de lege Sabbati infra dicemus. Nam & Elisæus puero mortuo incubuit ut vitam ei restitueret, II Regum IV, 34. neque eo facto quicquam admisit Legi contrarium. Contactus autem iste maximi erat usus, ut apparet neque fortuito redditam sanitatem, neque virtutem eam aliunde quàm ab ipso Iesu profectam.

καθαρίσθην. mundare] Actiones imperare etiam homines solent: at res solo imperio effectas dare verè Divinum est. Ideo Christus ad miracula usus sæpe est vocibus imperandi passivis. Nam & Moses creationem ita descriperat, Et dixit Deus, Fiat lux, & facta est lux: quibus in verbis maiestatem esse miram & σεμνότητα τῆς λόγου rectè animadvertit paganus homo Longinus Rhetor cujus hæc sunt verba, Ταύτη ἡ καὶ ὁ Ἰουδαίων Θεομοθέτης ἔχῃ οὐ τυχῶν ἀνὴρ, ἐπεὶ δὴ τὴν τῆς Θεοῦ δύναμιν κατ' ἀξίαν ἐγνώρισε καὶ ἐξέφηεν, εὐθύς ἐν τῇ εἰσβολῇ γραψας τὸ νόμον, Εἶπεν ὁ Θεός, Φησὶ, τίς; Γενέσθω Φῶς καὶ ἐγένετο. Γενέσθω γῆ καὶ ἐγένετο [Sic & is qui Iudæis leges scripsit, homo minimè vulgaris; nam is Dei potentiam dignè significavit & ostendit cum in principio legum scripsit, Dixit Deus; quid vero? Fiat, inquit, Lux: & facta est. Fiat Terra: & facta est].

4. Οὐκ ἀρεσκὺν εἶπες. Vide nemini dixeris] Diversæ causæ afferuntur indicti silentii. Alibi non nego modestiæ exemplum nobis à Christo datum. Sed hoc loco videtur mihi Christus non diutius silentium imperasse quàm dum se ille stitisset Sacerdoti explorandum, ne si antè ad Sacerdotes pervenisset rumor ab Iesu hoc esse factum, Sacerdotes, quorum ea notio erat, invidiæ veneno tacti, hominem à scabie mundatum adhuc immundum pronuntiarent. Notandum enim est hoc miraculum in Galilæa

accidisse, quod priora ac posteriora indicant & apertissime Marcus I, 39. Sacerdotes autem Hierosolymis erant: quare sanatus iste à Christo iussus est quantum poterat properare: id enim notant illa apud Marcum εὐθέως ἐξέβηλε [statimque eiecit illum] scilicet ne fama ipsum anteverteret. Evocandus autem erat extra portam Sacerdos, ut ibi de morbo iudicaret.

τῷ ἱερεῖ, Sacerdoti] Cuivis è Sacerdotum numero cui cæteri eam provinciam delegaverant, Levitici XIII, 22. Sacerdotes autem Hebræi, non minus quàm Ægyptiorum πασοφόροι [palliat], omnibus Sapientiæ partibus operam dabant; atque inter eas etiam cognoscendæ rerum naturæ corporumque affectionibus: in qua parte qui plurimum profecisset, ei morbidorum inspectio mandabatur.

τὸ δῶρον, munus] At duplex munus debebat scabie purgatus, primum passerculos duos cum cedro, cocco & hyssopo; deinde & agnos duos, aut si pauperior esset agnum unum cum pari turturum aut columbarum additâ similâ & oleo. Sed cum Marcus & Lucas disertè expriment τὸ δῶρον περὶ τῆς καθαρισμοῦ [munus pro emundatione], prius illud munus hic intelligi satius est quod dabatur כיום כהן, id est, αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ τῆς καθαρισμοῦ [in die emundationis suæ], Levitici XIV, 1, 7, cum posterius illud daretur octavo post die, idque partim in sacrificium ἱλαστικόν [pro peccato], partim in holocaustum.

εἰς μαρτύριον αὐτοῖς. in testimonium illis] Vt nimirum post id munus acceptum fateri debeant mundum te esse. Neque enim recipiebatur munus nisi post valetudinem diligenter exploratam. Ita illud μαρτύριον αὐτοῖς [testimonium illis] pro argumento quo quis convinci possit sumitur infra X, 18. Marci VI, 11. XIII, 9. Iacobi V, 3.

5. προσῆλθεν αὐτῷ, accessit ad eum] Sicut Latine convenire aliquem dicimur etiam per epistolam, ita & προσέρχεσθαι [accedere] Græcè usurpatur citra præsentiam corporis. Sic & Deὸς προσέρχεσθαι [Deum adire] dicimur Hebræorum IV, 16. VI, 25. X, 22. XI, 6. Et προσέλευσις pro libello supplicis sumitur. Quamquam, etiamsi proprietas vocis hac in parte non suffragaretur, sufficere deberet illud in Iure receptissimum, facere nos & quod per alium facimus. Ita & infra XI, 3. Iohannes dixisse dicitur quæ per discipulos nuntiabat. Atque ita hæc & sequentia exponenda esse non dubito. Nam ut aliam credamus historiam à Luca narrari, tanta circumstantiarum ταυτότης [in idem concursio] non patitur: neque magis verosimile est post allegatos ad Christum Seniores Iudæos & familiares alios, ipsum Centurionem venisse ad colloquium Christi, cum eadem planè κατὰ λέξιν [verbo tenus] Lucas narret per amicos dicta quæ hic adscribuntur Centurioni, addatque cum rediissent amici ut legationis suæ eventum renuntiarent, jam revaluisset servum. His adde quod Lucas vocem λέγων [dicens] eandem quæ hic exstat usurpat de Centurione ea commemorans quæ verbis ipsius per alios dicebantur: Et τὸ παρακαλεῖν [præcipere] ipse à Centurione allegatis tribuit, quod hic tribuitur Centurioni. Est ergo hoc unum ex iis quæ

quæ à Matthæo παχύτερον [crassius] tradita Lucas ἀκριβέστερον [distinctius] exsequi voluit.

6. παῖς μου, puer meus] Mos veterum dura moliter efferendi. Nec Hebræi tantum ita loquuntur, ut videre est 1 Samuelis xxii, 2, 5. 1 Regum xx, 15. Esther. ii, 2. sed & Aristophani παῖς & Terentio, Ciceroni, Horatio puer servum significat. Sic & dominus paterfamilias dicebatur. Macrobius, *Nostri majores omnem dominis invidiam, omnem servis contumeliam detrahentes, dominum patremfamilias, servos familiares appellaverunt.* Vide si libet Servium ad illud Maronis, *Clandite jam rivos pueri.* & Plinium in Epistolis. Tertullianus, *Gratius est pietatis nomen quam potestatis: etiam familiæ magis patres quam domini vocantur.*

Βέβληται ἐν τῇ οἰκίᾳ, jacet in domo] Βεβλήθαι decumbere interpretor, ut infra de febricitante comate 14. & de alio cui nervi itidem resoluti, initio capitis sequentis. Decumbebat ergo iste, & quod Lucas in hac historia addidit, cum mortis periculo: quare credibile est παραλύσειν hic dici non partis sed totius corporis resolutionem, ἀποπληξίαν scilicet. Nam suo tempore hanc etiam παραλύσειν dictam docet Celsus. Accedit quod Medici ἀποπληξίαν vehementiorem dicunt insanabilem: quod auget orandi causam & magnitudinem beneficii.

Βασανίζομεν. & malè torquetur] Vox hæc est, ut multæ aliæ, isto sensu Hellenistica, quam propterea ut minus Græcam culpat Lucianus Pseudophista: non autem dolorem vox ista significat, quo carent siderati, sed miseram corporis constitutionem.

8. ἀποκριθεὶς, respondens] Secunda legatione, quæ Christo jam adventanti obviam processit.

ἐκατόνταρχος, Centurio] Romani in Iudæa non minus quam per alias Imperii sui partes in potissimis urbibus milites habebant ad continendos in officio provinciales. Iosephus de Vespasiano, ἐγκαθίσας ἐκατοντάρχης πόλει [cum Centuriones urbibus imposuisset]. Hierosolymis major erat numerus sub Tribuno & Centurionibus: Cæsareæ, Capharnaumi atque aliis in locis pauciores erant sub Centurionibus, quam Romanam vocem ut vulgo notissimam Syrus servavit.

ἐκ εἰμι ἱκανός, non sum dignus] Sciebat se magnam vitæ partem exegisse in cultu falsorum deorum & aliis mundi inquinamentis. Videbat Iudæos, in quorum gratiam etiam synagogam exstrui curaverat, convictum ipsius propiorem abhorrere. His motus de se quam humillimè sentiebat.

εἰπέ λόγον, dic verbo] Excitavit Centurionem fama tum eorum quæ sine capitis quinti narrata sunt, tum proximè sanatæ vitiliginis: neque enim ille servaverat reticentiæ Legem ut ex Marco & Luca apparet. Sed talibus narrationibus, etiam si testimoniis validis nitantur, fidem nemo adhibet, nisi qui de Dei potentia rectè sentit.

9. Καὶ γὰρ ἐγὼ ἄνθρωπος εἰμι ὑπὸ ἐξουσίαν, ἔχων ὑπὸ ἐμαυτὸν στρατιώτας, & λέγω τέττω, Nam & ego homo sum sub potestate constitutus, habens sub me milites, & dico huic] Hebraismus, εἰμι & λέγω [sum & dico] pro ὡν λέγω [cum sim, dico]. Sensus enim est, Καὶ γὰρ ἐγὼ ἄνθρωπος ὡν ὑπὸ ἐξουσίαν, ἔχων ὃ ὑπὸ

ἐμαυτὸν στρατιώτας, λέγω τέττω. Nam & ego cum sim alienæ subditus potestati, tamen militibus, in quos potestatem habeo, verbo quid fieri velim edico. Simile est illud Pauli Roman. vi, 17. χάρις ᾧ τῷ Θεῷ, ὅτι ἦτε δέσποὶ τῆς ἁμαρτίας, ὑπακούσατε ᾧ ἐκ καρδίας εἰς ἐν παρεδόθητε τύπον διδασκῆς [Gratias autem Deo, quod fuistis servi peccati, obedistis autem ex corde in eam formam doctrinæ in quam traditi estis], pro ὅτι οἱ πρὶν ὄντες δέσποὶ τῆς ἁμαρτίας ὑπακούσατε [quod qui prius fuistis servi peccati obedistis]. Nec aliter infra xi, 25. & xvi, 21. ut ibi dicemus. Nec longè aliter infra xxi, 11, 15. Neque enim reprehenditur in Pharisæis quod profelytos faciant, sed quod factos corrumpant. Centurio igitur tacitè se alieno imperio subditum, nec potestate præditum nisi quæ esset ὑπαλληλός [subalterna], Christo comparat, quem planè summa ac liberrima potestate præditum agnoscit. Ait autem se esse ὑπὸ ἐξουσίαν [sub potestate], nimirum non Imperatoris tantum & Procuratoris, sed & Tribuni. Et propriè hic sumitur vox ἐξουσίας [potestatis], quomodo οἱ ἐπὶ ἐξουσίας [potestate præditi] dicuntur qui aliis imperant, & tutela definitur ἐξουσία καὶ ἐλευθέρως κεφαλῆς [potestas in caput liberum]. Quod autem hic ait Centurio se sub imperio constitutum, in alios vicissim imperium habere, ea de re locus est dignus legi in Papinii Sylvis, — Vice cuncta reguntur,

Alternisque premunt.

Vbi & exempla subjicit, imitatus ut videtur Philiscum, qui allatis itidem exemplis ita concluserat sententiam,

Πάντα δ' ἂν σκοπῆς, ὅλως
Ἐτέρων πέφυκε μείζονων ἐλάττονα·
Τῆτοις ἀνάγκη ταῦτα δελεῦν αἰεὶ.

[————— juris alieni vides

Quodcunque rerum est: parva sub magnis jacent,

Aliisque debent alia servitii fidem.]

πορεύθητι, & πορεύεται· veni, & venit] Citra exceptionem, ut mos habet disciplinæ militaris, quæ non sciscitando imperia sed parendo constat. Ideo apud Tacitum reprehenditur miles qui imperia Ducum interpretari mallet quam exsequi.

10. εἰς ἐν τῷ Ἰσραὴλ τοσαύτην πίσιν εὗρον, non inveni tantam fidem in Israel] Πίσιν [fides] hoc loco firmam de Divina in Iesu potentia animi persuasionem significat. Hæc autem in Romano homine major fuit quam in Israelitis antehac sanatis, quia vim Divinam credebatur efficacem satis esse sine ullo contactu. Vide historiam quæ est 11 Regum iv, 30.

11. πολλοὶ ἀπὸ ἀνατολῶν & δυσμῶν ἦξον, multi ab Oriente & Occidente venient] Sensus est, Quemadmodum hic ἀπὸ βόρρᾳ & νότῳ [ab Oriente & Occidente & Aquilone & Austro], quomodo Græci quoque & Latini loqui solent quoties significare volunt omnes orbis regiones: sed & Hebræi, ut patet Esaiæ xli, 11, 15. & xi, 12. & alibi. Apertè autem respicit Christus promissionem Iacobo factam Genesi xxviii, 14.

ἀνακλίσ

ἀνακλιθήσονται μετὰ Ἀβραάμ ἢ Ἰσαὰκ ἢ Ἰακώβ, *recumbent cum Abraham, Isaac & Jacob*] τὰ νοητὰ [*res intelligendæ*] describi solent imaginibus τῶν αἰσθητῶν [*rerum sensibilibum*]. Ita virtutes Divinæ humanis membris exprimuntur: cœleste gaudium convivii specie depingitur. Qui mos à vetustissima ætate deductus Poetis & Thalmudistis & Mahumeti uberem fabulandi materiam præbuit. De more discumbendi agemus infra xxv 1, 20. Est autem notanda ἔμφασις [*prægnans locutio*] in hoc verbo ἀνακλιθήσονται [*recumbent*], quasi diceretur, Omnes Iudæi tam sanctos se existimant ut cum extraneo nolint cibum capere; at multi extranei cum ipsorum majoribus, quorum nomina Iudæi solent jactare, cibum capient, ipsis Iudæis exclusis.

12. υἱοὶ τοῦ βασιλείας, *filius autem Regni*] Sicut מוֹתָן [*filius mortis*] Hebræis est *mortis damnas*, υἱὸς θαλάμου [*filius thalami*] is qui in thalamum admittitur, ita *filius Regni* sunt quibus ex Federis privilegio Regnum præ cæteris destinabatur, nisi ipsi sibi obssisterent. Vide Romanorum ix, 4.

τὸ ἐξώτερον *exteriores*] Locorum nominibus statum vitæ alterius exprimi antè diximus: quare τὸ ἐξώτερον σκοτόει [*tenebræ exteriores*] & hic & infra xxii, 13. & xxv, 30. pœnas significat non quaslibet, sed graviores, quibus ad pleniorē notationem omnibus iisdem locis additur *fletus* & *dentium stridor*. Agitur autem omnibus istis locis de iis quibus maximè testata fuit Dei voluntas, quod genus hominum duplis suppliciis puniendum alibi Christus pronuntiat. Est ergο σκοτίει ἐξώτερον status qui longissimè remotus est à cœlesti gaudio, quod *lucis* nomine solet appellari. Hunc statum mysticè notat Psalmus xlix, 20. Iosephus ἀδηνσκοτώτερον [*Inferos tenebricosiores*] dixit Belli Iudaici libro iii. quomodo Æschylo & Græcorum aliis τάρταρος νέεσθαι αἰετῶς [*tartarus infra Inferos*] & Statius,

*Indeprensa tenent nobis qui Tartara, quorum
Vos estis superi.*

Ita Salvianus alicubi monet quosdam, *Vt si beati fieri posse desperent, certè operam dent ne urantur, ne torqueantur, certè ne in tenebras exteriores injiciantur.* Eandem interpretationem hic sequitur Theophylactus.

κλαυθμός, *fletus*] Esaiæ lxxv, 14.

βρυγμός τῶν ὀδόντων *stridor dentium*] Ex Psalmo cxii, 10.

13. ὑπάγε, *vade*] Hebræi cum quod petitur concedunt solent dicere הָלַךְ, ut i Samuelis xvii, 37. ubi Lxx habent πορεύεαι [*vade*]. ii Samuelis xiv, 8. ubi alii itidem habent πορεύεαι, ipsi βάδιζε. Sic ὑπάγε usurpatur infra Marci v, 34. vii, 29. x, 52. πορεύεαι apud Lucam vii, 50. viii, 48. Iohan. iv, 50. & viii, 11. Diximus alibi ὑπάγε [*vade*] nonnunquam averfantis esse. Est & imperantis, ut infra xxi, 28. Marci vi, 38. xvi, 7. Has significationes distinguebat pronuntiatio. Interdum in prima illa notione addebatur ἐν εἰρήνῃ [*in pace*], vel simile aliquid, ut aliquot locis jam citatis videre est. Neque dubium quin Syri הָלַךְ, quod hic habet interpres, simili modo usurpaverint, ut non tam verbi quàm interjectionis vim haberet. Est eadem vox Esdræ v, 15.

ἐπίστευσας, *credidisti*] Quod me posse credidisti, effectum habe.

ἐν τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ. *in illa hora*] Sic αὐτῇ τῇ ὥρᾳ vertunt Lxx Danielis iv, 30. ubi in Chaldaico est ܠܬܝܡܢܝܢ ipso illo temporis momento. Occurrit & infra ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης [*ex illa hora*] sensu eodem xv, 28. xvii, 18.

14. εἰς τὴν οἰκίαν Πέτρος, *in domum Petri*] In quam Petrus & Andreas quoties erant Capharnaumi recipere se solebant. Credibile enim est socrus domum fuisse, cum Petrus & Andreas Bethsaidæ habuissent larem antequam Christum sectarentur.

17. Ὅπως πληρωθῇ, *Vt adimpleretur*] Sicut veterum res gestæ rerum Christi figuram habuerunt, ita & ipsius Christi actiones aliæ aliis denotandis inserviverunt. Nam beneficium corporibus redditæ sanitatis quin figuram remissionis peccatorum & sanatarum mentium tulerit, dubitari non potest. Bis ergo impletum est vaticinium; prius, cum Christus semet defatigans ad vesperam usque aliorum morbis levandis vacavit, ut hic ostendit Matthæus; posterius, cum crucis supplicium perferens remissionem peccatorum nobis impetravit, ut docet Petrus i Epistolâ i, 24. Nam eundem locum Esaiæ à Petro respici docet collatio versionis Lxx, quam ferme κατὰ πόδας [*verbo tenus*] Petrus sequitur.

ἀσθενείας, *infirmities*] ἰσχυρίαν propriè admodum Lxx & Petrus αἰμαρσίας [*peccata*], respicientes sensum secundum ac pleniorē.

18. ἐλάσασεν *portavit*] *Abstulit* interpretatur Tertullianus. Sed est in hac voce, ut & in Hebræa לָקַח, & ei simili יָקַח quam hic Syrus posuit, *oneris* quædam, id est, molestiæ, significatio: sicut & quod præcessit ἀνέλαβε [*accepit*] est quasi dicas *in humeros sustulit*. Sensus est ergo, Christum ut morbos hominibus demeret, nullos labores quantumvis intempestivos defugisse. Nam quòd hic, neque minùs apud Marcum & Lucam, tempus exprimitur *post solem occasum*, habere suam ἔμφασιν [*locutionem prægnantem*] non malè à Theophylacto notatum est. Sed neque altera circumstantia omittenda est, quòd Christus inter hæc penè oblitus sit hominum concurrentium turbâ, quod Marcus & Lucas annotandum putaverunt cum paralytici sanati historiam referrent. Sanè Esaias etiam præter mortem, molestias ærumnasque multas Christi in obeundo munere μυσικῶς [*sub figura*] describit. Eandem vim verbi לָקַח Paulus expressit cum dixit Roman. xv, 1. τὰ ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βασάζει [*imbecillitates infirmorum sublevare*], & Galat vi, 2. ἀλλήλων τὰ βάρη βασάζετε [*Alter alterius onera portate*]. hoc enim vult, sublevandos alios etiam cum nostro aliquo incommodo. Bis igitur impletum est Esaiæ vaticinium etiam in Christo: primùm in morborum sanatione, non sine Christi molestia, deinde multo perfectius in ipsa morte quæ animi morbos sustulit.

18. ἐκέλευσε ἀπελθεῖν εἰς τὸ πέραν *jussit ire trans fretum*] Est ἑκλειψίς [*ditionis defectio*] pro ἐκέλευσε πάντα ἐτοιμάσαι εἰς τὸ ἀπελθεῖν [*jussit parari omnia ad abeundum*]. Nam in navi cum esset, tum demum jussit se transvehi.

19. ἀκολουθήσω σοι ὅπῃ εἶναι ἀπέρχῃ. *sequar te quocunque*

quocunque ieris] Erat hic Legisperitus, quales plerique ejus ævi, honorum & lucri studiosus: quare cum magnam Christo tot miracula edenti potentiam brevi adfuturam opinaretur, sectam ejus profiteri voluit. Sed Christus paupertatem suam proficiens, ipsum hominis ulcus tetigit.

20. Αἱ ἀλώπεκες φωλεὰς ἔχουσι, *Vulpes foveas habent*] Est in hac Comparatione δεινότης [in dicendo vehementia] quam Plutarchus observat in simili illa Tiberii Gracchi, τὰ μὲν θηρία τὴν ἰταλίαν νεμόμενα καὶ φωλεὰν ἔχουσι, καὶ κοιταῖόν ἐστιν αὐτῶν ἐκάστω καὶ καταδύσεις τοῖς ᾧ ὑπὲρ τῆς ἰταλίας μαχομένοις καὶ ἀποθνήσκουσιν αἰετὶ καὶ φωτὸς, ἀλλὰ ᾧ ἑδενὸς μέτεστιν, ἀλλὰ οἰκοὶ καὶ ἀνδρῶτες μετὰ τέκνων πλανῶνται [Fera quæ Italiam depascuntur & lustra habent & cubilia & receptus. At iis qui pro Italia & pugnant & moriuntur patent aer & lux, præterea nihil: sine lare, sine certa sede cum liberis palantur].

καλασκηνώσεις nidos] Quin vox hæc ad arborum ramos pertineat dubitaturum non puto qui loca infra xiii, 32. Marci iv, 32. & Lucæ xiii, 19. inspexerit.

ὁ ᾧ ὡς τῷ ἀνθρώπῳ, *filius autem hominis*] Objecerunt Christianis pagani & sectarii hanc appellationem, quasi virginali partui contrariam: quod quomodo solverint veteres videre est apud Scriptorem Responsum ad Orthodoxos. Simplicissimum autem erat id dicere quod Tryphoni dixit Iustinus, πατέρας τῶν γεννωμένων ταῖς θυγατράσιν αὐτῶν τέκνων τῶν θηλειῶν γεννήτορας ἐπιστάμεθα. [scimus feminarum genitores dici parentes eorum qui ex iis feminis nati sunt]. Sed cum Christus nunquam hoc modo nisi a se ipso appelletur, quærenda est alia vocabuli hujus ratio. Sciendum igitur אָדָם [hominem] & בֶּן אָדָם [filium hominis] Hebræis sæpissime designare hominem contemptæ sortis. Palam est אָדָם [hominem] ita sumi Iud. xvi, 7, 11. & Psalmo lxxxii, 7. nec aliter בְּנוֹת הָאָדָם [filias hominis] Genes. vi, 2. veteres Hebræi interpretantur, quibus opponuntur, ut eorum multi censent, בְּנֵי הָאֱלֹהִים [filii Dei], id est, בְּנֵי הָאֱלֹהִים הָיוּ תְּהָיוּ, aut ut Græci post Lxx verterunt, τῶν δυναστευόντων [Summatum], ut & Chaldæus vertit; quomodo decem illos primæ ætatis pios Patres appellare solebant Hebræi. Sic & in Psalmo xlii, 3. opponuntur בְּנֵי אָדָם [filii hominis] iis qui ibidem dicuntur בְּנֵי אִישׁ [filii viri], ubi אָדָם [filios hominis] Lxx verterunt γηγενεῖς, id est, ignobiles, quos & Latini Terræ filios vocabant. Sic Ezechiel, Daniel, Zacharias cum Angelis versantes appellatione filii hominis suæ fragilitatis admonentur: quo significari vilitatem notatum & Iacchiadæ ad Danielis x, 16. Neque aliter בֶּר אָנֹשׁ [filius hominis] accipiendum apud Danielelem vii, 13. Dicit enim ei qui filius hominis, hoc est, contemptæ sortis videbatur, datam esse Regiam potestatem. Descripsit ergo hac voce Christus suam illam κένωσιν [exinanitionem] de qua agitur Philipp. ii, 7. Nec aliud est hic ὁ ᾧ ὡς τῷ ἀνθρώπῳ [filius hominis] quam apud Esaiam liii, 3. נִכְוָה וְהָרַל אִישׁ [despectus & novissimus virorum].

ἐκ ἔχου πρὸς τὴν κεφαλὴν κλίνει, *non habet ubi caput reclinet*] Adeo se remotum à divitiore fortuna Christus ostendit ut ne domum quidem habeat propriam.

Habitavit ergo Capharnaumi in conducto, aut divertit apud discipulos. Vide supra commate 14.

21. τῶν μαθητῶν, *de discipulis*] Philippum hunc fuisse docet nos Clemens Alexandrinus ex antiqua traditione.

θάψαι, *sepelire*] Id est, eousque patri adesse donec ei faciam supremum officium. Vide Tobie iv, 3. xiv, 12. Satis mature post patris mortem putabat se Christi sectatorem fore, & præcepta ejus hausurum. Christus ostendit auditioni sermonum suorum nihil esse antehabendum, sed rapiendam ambabus manibus discendi occasionem. Agi enim rem maximam, consecutionem aut jacturam vitæ æternæ. Etiam sepelire patrem tardum erat fidei, ait Tertullianus libro De Idololatria.

22. ἀφες τὰς νεκρὰς θάψαι τὰς ἐαυτῶν νεκρὰς. *dimitte mortuos sepelire mortuos suos*] Christus ex rebus obviis occasionem sumere solebat suarum sententiarum. Ita cum ille ab ipso vocatus excusasset se sepulturæ officio, Christus & Legem & Legis sensum spiritualem illi atque aliis in memoriam revocavit. Lex tum Pontifici Maximo tum Nazaræo præscripta erat Levitici xx. & Numerorum vi. ne quantumvis proximorum exsequiis interessent. Nam corpus animā cassum, ut Philo explicat sine τῶν ἐν ἐδῇ νόμων [De legibus specialibus], significat res eas omnes quæ corporales sunt & ad animum nihil pertinent. Ab harum rerum cura abstrahere se debent qui Deo inserviunt. Iam verò Christiani sacerdotes vocantur & Nazaræi: Ad hos igitur & inter hos peculiariter ad Evangelii præcones præcipuè pertinet præceptum illud intellectum πνευματικῶς [spiritualiter]. Philo De Sacerdote, Παρ' ἣν αἰτίαν ἀμίαντον αἰεὶ διατελείτω, μὴ προσαπτόμενον νεκρῶ σώματι, ὅπως τὰς ὑπὲρ τῆς κόσμου εὐχὰς καὶ θυσίας ἐτοιμαῶν ἐν καιροῖς τοῖς προσήκουσιν ἀκωλύτως ἐπιτελεῖ καὶ ἄλλως προσκεκληρωμένον Θεῷ καὶ τῆς ἱεράς τάξεως γενόμενον ταξίαρχον, ὁφείλει πάντων ἀποστρέφεται τὸ ἐν γενέσει, μὴ γονέων, μὴ τέκνων, μηδὲ ἀδελφῶν εὐνοίας εἶναι ἡγούμενον, ὡς ἡ παρελθεῖν ἢ ὑπερβῆναι (hoc est propriè de quo hic agitur) τι τῶν ὄντων ὁ πραχθῆναι αὐτίκα ἀμεινον [Ea de causa maneat semper impollutus, non attingens corpus mortuum, ut paratus suis temporibus peragat preces & sacrificia pro genere humano, nullo intercedente impedimento. Nam certè cum Deo dicatus sit, & sancti ordinis princeps, debet seorsim se habere à rebus genitis: neque liberum, neque parentum, neque fratrum amore ita vinci ut aut omittat aut differat quicquam eorum quæ quàm primum fieri optimum est]. Est autem in dicto hoc Christi docta allusio in duplici

significatu vocis νεκρῶν [mortuorum]. Nam νεκροὶ [mortui] dicuntur propriè ipsa cadavera, ut in parte dicti posteriore, per quæ tamen, ut diximus, intelligi debent res omnes ad animum non pertinentes; impropriè verò homines à vera disciplina, quæ animi vita est, alieni. Εν γὰρ τῇ βαρβάρῳ φιλοσοφίᾳ, inquit Clemens, νεκρὰ καλεῖσι τὰς ἐκπεσόντας τὸ δόγματων καὶ καθυποτάξαντας τὸν νῦν τοῖς πάθεσι τοῖς ψυχικοῖς [In Barbarica enim Philosophia mortuos vocant eos qui rectis placitis exciderunt, & mentem manciparunt animæ affectibus]. Philo Θάνατον ἐκ τιμωρίας [Pœnalem mortem] definit, ὅταν ἡ ψυχὴ τὴν ἀρετῆς βίον ἀνήσκη, τὴν κακίας ζῇ [ubi anima, vitæ quæ secundum

virtutem mortua, vivit vitiis. & alibi, *Οἱ ἄλλοι τὰς ψυχὰς τεθναίνουσιν* [*Miseri mortui sunt animos quod attinet*]. multaque in eam sententiam occurrunt apud Hebræos & Arabas Scriptores. Haussit hoc quoque ut alia ab Orientis Philosophia Pythagoras, τὰς τῶν Ἰουδαίων δόξας μιμνήσκων [*Judæorum sectans sententias*], ut de eo scribebat Hermippus; siquidem καὶ πρὸς Ἑβραίους ἀφίκετο [*nam & ad Hebræos pervenerat*], ut de eo ex Diogene scribit Malchus: unde mos ortus, ut his qui cœtu Pythagoreorum essent ejecti cenotaphia struerentur, quod Hipparcho cuidam factum legimus. Arrianus Epicteto 1v, 5. Τέτρε τὸ αἰδῆμον ἀπονενέκρωται [*Verecundia talis hominis emortua est*]. Sensus ergo verborum Christi est, Eorum esse curam rerum corporalium animi culturæ antevertere quibus animus hebes atque iners torperet. Sunt & aliæ leges duæ apud Moysen quæ significationem aliquatenus habent similem. Nam qui nec Sacerdotes essent, nec voto adstricti, non vetabantur cadaver tangere; sed si tetigissent erant ad tempus aliquod impuri & aquâ lustrandi. Deinde Iudæi omnes vetabantur edere carnem animalis fato suo emortui. Cujusmodi instituta etiam extra Iudaicam Rempublicam observare est. Nam prioris illius mentio est apud Euripidem,

Τὰ τῆς Θεῆς ἢ μέμφομαι σοφίσματα,
Ἡ τις βροτῶν μὲν ἂν τις ἀψεται φόνος,
Ἡ καὶ λοχείας, ἢ νεκρὸν θύγῃ χερσὶν
Βωμῶν ἀπείργει.

[*Mihi ista Divæ non placet sapientia,
Quæ si quis ullâ cade fiedavit manus,
Vel inane corpus vel puerperium attigit,
Hunc arcet aris.*]

In Chrysippi libris erat, τὸ προελθεῖν ἀπὸ λέχους ἢ θανάτου πρὸς ἱερὸν, ἀλόγως διαβέβληται [*Immerito culpatur ire ad templum rectâ à puerpera aut à mortuo*]. In Calpurnii sententiis, *Magis religio polluitur funestato quàm mortuo sacerdote*. Apud Tacitum, *Neque Imperatorem auguratum & vetustissimis ceremoniis prædium attrectare feralia debuisse*. Quibus locis videre est etiam puerperarum contactu homines impuratos; quod & Lex Moysi præscribit, incertum an, ut alia quædam, etiam antè moribus usurpatum: ut videri hæc possint à Noë liberis profecta. Alterius testem habemus Hieroclem, qui inter Pythagoræ præcepta refert, τὸ θνησιμαίων ἀπέχεσθαι [*Abstine à morticinis*], quo avocatos ait discipulos ipsius à cura rerum mortalium. Meminit ejus moris & Porphyrius Epistolâ ad Anebonem, & Ælianus libro 1v.

23. οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ. *discipuli ejus*] Hic quoque plures illis duodecim intelligi satis apparet ex commate 27.

24. σεισμὸς μέγας, *motus magnus*] יָרַד מַעַן יוֹנָתָן 1, 4. *Moti fluctus* Virgilio; aliis *motum mare*. Sed & *quanti æquora* dicunt Poetæ.

25. σῶσον ἡμᾶς, *salva nos*] הוֹשִׁיעֵנִי Psalmo 111, 8.

26. ὀλιγόπιστοι, *modicæ fidei*] Confidere debuerant, se, dum Christum comitabantur, in peculiari esse Dei tutela; quia id Divinæ bonitati erat consentaneum. Ostendit ergo Christus δειλίαν, hoc est, trepidam illam formidinem quæ de sede sua animum dimovebat, prolem esse τῆς ὀλιγοπιστίας [*defectus fidei*]. Nimirum, ut Varro olim dicebat,

Deus à religioso veretur, à superstioso timetur, anxio scilicet metu; cujus exemplum nobile habemus in illo qui ad quemvis tonitrus sonum abditissimas latebras quærebat. Contra verum est quod Aristoteles alioversum tamen dixerat, habere cur forti excelsoque sint animo qui de rebus Divinis rectè judicant.

ἐπετίμησε τοῖς ἀνέμοις, *imperavit ventis*] Figurata locutio, qualis Psalmo cv1, 9. id est, ventos compescuit.

27. ὅτι καὶ οἱ ἄνεμοι καὶ ἡ θάλασσα ὑπακούουσιν αὐτῷ; *quia venti & mare obediunt ei*] Incipiunt majus quiddam humana magnitudine in Christo suspicari. Nam Dei ἐπίθετον est in Psal. Lxv, 8. יְיָ שֹׁמֵר יַם, *compescens fremitum marium*. Adde Psalmum cv1, 25.

28. τῶν Γεργεσηνῶν, *Gergesenorum*] Ex reliquiis Chananæorum.

ἐκ τῶν μνημείων, *de monumentis*] Putat Theophylactus viguisse eo tempore dogma animas hominum mortuorum dæmonas fieri. Mihi vero similis est creditum à multis animas mortuorum circa cadavera hære, & in dæmonum esse potestate. Nam & nunc Iudæi talia tradunt, & olim ei probando historiâ Pythonissæ Samuelem Sauli excitantis abutebantur. quæ opinio ad Christianos etiam manavit, ut videre est in Colloquio Iustini cum Tryphone. Hanc ergo opinionem καὶ τὴν νεκρομαντείαν [*& vaticinia ex mortuis*], ut in animis hominum foverent diaboli, multum in sepulchretis versati sunt, ac pleraque φάσματα [*spectra*] ad hominum mortuorum instar effinxerunt.

29. τί ἡμῖν καὶ σοὶ, *Quid nobis & tibi*] Hoc si ex usu Latini sermonis interpreteris contemptum videtur inducere. Ita enim Latini ajunt, *Quid tibi mecum est?* At Hebræis aliud significat, nimirum, Cur mihi molestiam exhibes? Quod clarè apparet 11 Samuelis xvi, 10. & 11 Paralipom. xxxv, 21. Nec aliter accipio quod est Ioelis 111, 4. Negat enim Deus se Tyriis aut Sidoniis causam ullam dedisse cur populo suo infesti essent. Et eodem propè sensu apud Curtium hoc loquendi genus usurpant Scythæ, *Quid nobis tecum est? nunquam terram tuam attigimus*.

πρὸ καιροῦ, *ante tempus*] Ante diem illum Iudicii in quem servari se norunt impuri spiritus, 11 Petri 11, 4. Iudæ 6.

βάσανισαι, *torquere*] Mali cum injuriam facere non sinuntur injuriam se accipere existimant. Hoc est mitti εἰς ἄβυσσον [*in abyssum*]. Vide quæ ad Lucam & ad Apocalypsim.

30. ἀγέλη χοίρων *grex porcorum*] Solere & suos gregatim pasci Ælius Marcianus in Iuris Romani institutionibus probabat his Homeri versibus,

Δῆεις τὸν γε σὺν εἴσσι παρήμενον· οἱ δ' ἐνέμοντο
Πάρ Κέραια· πέτρῃ, ἐπὶ τε κρήνῃ ἀρεθέσῃ.

[*Invenies illum porcis adsidere, Corvi*

Qui pascuntur apud scopulum fontemque Arethuse.]

31. ἐπίτρεπον ἡμῖν, *permitte nobis*] Ita & Marcus, ἐπέτρεψεν αὐτοῖς εὐθὺς ὁ Ἰησοῦς [*concessit eis statim Iesus*]. Lucas quoque eandem vocem bis usurpat, tum in exprimenda postulatione dæmoniorum, tum in narrando Christi facto. Quare cum hoc ipsum

ipsum Marcus etiam *πέμπειν εἰς τὰς χοίρας* [mittere in porcos] vocet, apparet verissimum esse vocibus activis sæpe nihil aliud quàm permissionem, præsertim sapientem ac providam, indicari. Vide loca Geneseos xx, 6. xxxi, 7. Exodi iiii, 19. xii, 23. Psalmo xvi, 10. Actorum ii, 27. Ejicere diabolum ex homine, Christi fuit actio; in porcos ut irent nulla actione Christi erat opus: hoc enim optabant ipsi diaboli, & viribus nativis id ipsum efficere poterant, dum ne vi majore impedirentur. Non ergo Christus in hac re vim agentem exseruit, sed vim impedire valentem sustinuit; magnis haud dubiè de causis. Habitabant illis in locis, ut ex Iosepho apparet, homines Iudæi Græcis permixti. Græcis in more erat positum ridere Iudaica instituta, præsertim verò abstinentiam à suillis carnibus, tanquam humanæ superstitionis inane commentum. Notum est illud Iuvenalis,

Nec distare putant humanâ carne suillam.

Sed jampridem Anaxandrides Comicus dixerat,

Οὐκ ἐσθίεις υἱεῖ, ἐγὼ δὲ γ' ἤδομαι.

[Non vesceris suillâ: mihi nulla est caro

Quæ sapiat melius.]

Et Plato itidem Comicus,

Τῶν γὰρ τετραπόδων ἔδεν ἀποκτείνειν ἔδει

Ἡμᾶς τὸ λοιπὸν πλὴν ὑῶν· τὰ γὰρ κρέα,

ἡδὺς ἔχουσι, καὶ ἔδεν ἀφ' ὑὸς γίνεται

Πλὴν ὑστρίχες ἡμῖν καὶ πηλὸς τε καὶ βοά.

[Profectò nullum nos quadrupedem occidere

Præter sues decebat: nam suavissima

Caro est suilla, & de sue nil ad nos redit

Præter clamorem & cœnum & setas hispidas.]

Neque alia sententia cujusdam apud Plutarchum, qui Iudæos dicebat abstinere eo cibo qui omnium esset iustissimus. Eandemque ob causam dicebat Æsopus ex omni animantium genere sues maximum clamorem tractas edere, quia scirent se nisi morientes nulli esse usui. Sic & Caligula Iudæos Alexandrinos cum irrisu interrogabat, *Διὰ τί χοιρέων κρέων ἀπέχεσθε;* [Cur à suilla abstinetis?] cumque illi varia variarum gentium instituta memorarent, atque inter cætera esse qui ne agninâ quidem vescerentur, Merito, inquit, neque enim tam suavis est. Quidam etiam, ut idem Plutarchus notat, existimabant Iudæos veneratione quadam ejus animalis teneri, quod & Persius voluisse videtur cum ait,

Et vetus indulget senibus dementia porcis.

Alii alias causas conjectabant; ut illi ex quibus hoc hausit Tacitus, *Sue abstinent, memoriâ cladis quod ipsos scabies quondam turpaverat, cui id animal obnoxium.* Christus igitur permittens dæmonibus in sues irruere, ostendit Græcis, Iudæorum religionem ex Dei esse præcepto, simulque Iudæos qui se Græcorum moribus nimium aptabant, contra majorum constitutionem factam Hyrcani temporibus in septimentum Legis, Ne cui porcum alere liceret, admonuit de mystico Legis sensu, significans homines qui se in fœdis voluptatibus suum more voluntarent, Deo quàm maximè displicere & diaboli esse mancipia. Barnabas Apostolus, *Οὐδὲ ἐν ὑμῶν ἀμαρτανῶν ἔση, καθὼς οἱ δοκῶντες φοβέσθαι τὸ Κύριον ἀμαρτανῶσιν ὡς ὁ Χοῖρος· πενῶν γὰρ κραυγάζει, πληρωθεὶς δὲ τὸ δεσπότην καὶ γνωρίζει* [Neque in via peccatorum

stetit. sicut quidam qui Deum timere videntur peccant suis instar; nam sus dum esurit clamat: ubi satiata est, dominum non novit]. Philo, *Παγκάλως τὰς ἑταρβικντας τὸ σοφιστῶν ὁ νομοθέτης τῶν σῶν παραβάλλει γένει· διαυγέει μὲν ἔδεν καὶ καθαρόν, θολερῶν καὶ βαρβαρώδεις βίω καὶ τοῖς αἰχρίοις ἐμφερομένω* [Egregiè sapientiæ simulators qui ad eum vivunt modum Legum Scriptor suum generi comparat; quæ vitam non quærunt limpidam ac puram, sed cœnosam & res fœdas dictu]. Idem alibi eos qui se saginæ & potui mancipant ait *σὺς τρόπον ἐν βορβόρῳ διαιτωμένους χαίρειν* [suis in morem gaudere cum in luto versantur]. Quibuscum conferenda quæ legimus i Petri ii, 22. Eandem interpretationem mysticam legis de suilla carne non edenda aut ex Philone aut ex Apostolorum traditione acceptam pulchrè explicat Lactantius libro iv Institutionum, cap. 17. Eodem spectat etiam suillæ carnis interdictio: *A qua cum eos abstinere Deus jussit, id potissimum voluit intelligi, ut se à peccatis atque immunditiis abstinere.* Est enim lutulentum hoc animal atque immundum, nec unquam cælum adspicit, sed in terra toto & corpore & ore projectum ventri semper & pabulo servit; nec ullum alium, dum vivit, præstare usum potest, sicut cæteræ animantes, quæ vel sedendi vehiculum præbent, vel in cultibus agrorum juvant, vel plaustra collo trahunt, vel onera tergo gestant, vel indumentum exuviis suis exhibent, vel copiâ lactis exuberant, vel custodiendis domibus invigilant. Interdixit ergo ne porcina carne vescerentur, id est, ne vitam porcorum imitarentur, qui ad solam mortem nutriuntur: ne ventri ac voluptatibus servientes ad faciendam justitiam inutiles essent ac morte afficerentur. Ad hanc ergo Mosis legem Christus ut verbis aliàs, ita nunc facto digitum intendit. Simul autem ostensum voluit, quomodo Deus sapientissimus vim diaboli limitibus quibusdam circumscribat, ut in Iobi historia videre est: quod ni esset, haud dubiè acturum cum hominibus diabolum quemadmodum cum porcis istis agebat. Observat etiam contra Manichæos Augustinus tum ex hoc loco tum ex illo de ficus execratione, nullam esse hominibus juris societatem aut cum belluis aut cum arboribus.

32. *ὅπως μεταβῇ ἀπὸ τῶν ὀρίων αὐτῶν ut transiret à finibus eorum*] *Præ metu*, ut Lucas explicat. Nimirum peccatorum sibi conscii vim in Christo Divinam metuebant. Confer locum i Regum xvii, 18. Et verba Iobi de hominibus ætate Diluvii, xxi, 17.

C A P V T I X.

1. **E** *ἰς τὴν ἰδίαν πόλιν. in civitatem suam*] Etiam in Romano Iure *civitas nostra* dicitur ubi larem fiximus. Capharnaum autem Christum immigrasse jam antè à Matthæo erat proditum. Quare miror veterum & recentium quosdam Nazaretham hîc interpretari, cum Capharnaumi hæc esse acta mihi satis certum videatur Marci testimonio ii, 1.

2. *τὴν πίσιν αὐτῶν, fidem illorum*] Sicut Centurionis fervo profuerat domini fides, ita prodest huic ægroto fides amicorum: quanquam & ipsi fiduciam non defuisse credibile est.

Θάρσεν τέκνον· ἀφένταί σοι αἱ ἀμαρτίαι σου. Confide

fili: remittuntur tibi peccata tua] Percellebat ipsum haud dubiè facinorum graviorum conscientia, quæ timebat obstitura sibi quominus sanitatem reciperet. Nam quia non omnia contra Legem delicta ad Iudicium cognitionem perveniebant, ideo Deus mortis intempestivæ atque etiam morborum comminationibus Legem sanxerat, ut videre est Deuteronomii xxviii, 22 & 27. Sunt quidem & naturales interdum morborum aut vitiorum corporaliū causæ, Deo permittente, ut videbimus apud Iohan. cap. ix. Sed hic morbus haud dubiè causam trahebat ex ipsius hominis culpa. Quod sæpe contingere docemur Iohan. v, 14. i Corinth. xi, 30. Quare Christus, ut eum in spem sanitatis erigat, testatur veniam ipsi factam peccatorum. Θάρσθ' omnino vertendum est *Bono esto animo*, sicut etiam vertit Syrus & hic & infra 22. Hanc enim significationem habet vox ista ubi ponitur ἀμελεῖσθαι [neutraliter]. Hinc θάρσεν κελεύειν, *animum addere*. Deinde τέκνον [fili] amica & blanda est compellatio, ut Marci x, 24. Non omnino alienum est ab hoc loco quod Plato à Zamolxi dictum refert, ὅτι ὡς περ ὀφθαλμὸς ἀνευ κεφαλῆς ἔδει ἐπιχειρεῖν ἰᾶσθαι, ἔδὲ κεφαλὴν ἀνευ σώματος, ἔτως ἔδὲ (ῶμα ἀνευ ψυχῆς [quomodo non tentanda est medicatio oculorum non sanato capite, aut capitis non sanato corpore, ita nec corporis non sanato animo].

3. βλασφημεῖ. *blasphemat*] Vocem hanc in Græco etiam sermone propriè referri ad Dei injuriam præter cætera istis Menandri versibus docemur,

Ο' λοιδορῶν τὸ πατέρα δυσφημεῖ λόγῳ
τὴν εἰς τὸ θεῖον ἢ μελετᾷ βλασφημίαν.
[Qui patrem incilat, voce maledicit patri;
At in hoc se parat ut ipsi maledicat Deo.]

Est & apud Pythagoricos frequens ejus vocis usus. Hierocles τὸ βλασφημεῖν [blasphemare] exponit ἀρᾶσθαι κατὰ Θεῶν ἀνύσια [impia contra Deum optare]. Dicitur autem hic βλασφημεῖν [blasphemare] non qui Deo maledicit, sed qui quod Dei est sibi arrogat. Vide infra xxvi, 65. & quæ ad Marcum hoc loco.

4. Καὶ ἰδὼν Ἰησοῦς τὰς ἐνθυμήσεις αὐτῶν, *Et cum vidisset Iesus cogitationes eorum*] Erat id inter notas Messis, ut contra Barchochebam observant Thalmudici titulo De Synedrio.

5. ἐυκοπώτερον, *facilius*] Plus est condonare peccatum quàm sanare morbum. Sed non æque facile vanitatis vincitur qui rem inconspiciam pollicetur quàm qui id se facturum spondet quod sub adspæctum cadit.

6. ἵνα ἡ εἰδῆτε, *Vt autem sciatis*] Miraculum adspæctabile specialiter adhibitum ad probandam rem alteram quæ spectari non potest, firmam ejus fidem facit. Neque ulla hic preces adhibet, sed imperium nudum. Et æger non sensim, sed subito totusque reconvalescit.

ἐπὶ τῆς γῆς ἀφίεναι, *in terra dimittendi peccata*] Illud ἐπὶ τῆς γῆς cum verbo ἀφίεναι conjungendum Marcus nos docet. ac similis constructio λυεῖν ἐπὶ τῆς γῆς [solvere in terra], quanquam non eodem remittendi sensu, invenitur infra xvi, 18. Significanter autem à Christo dictum est, sibi, quanquam inter homines vitam agentem mortalem, tantum jus

esse concessum. Non igitur agit Christus de annuntiatione veniæ, quæ Nathani etiam ad Davidem & Prophetis aliis mandata fuerat, sed de potestate peccata suo arbitrio remittendi. Distinguenda tamen est potestas Christo ut homini in terris agenti data ab ea quam post Resurrectionem sibi datam proficitur. Illa potestas ad ea extendebatur quæ ad ministerii tum suscepti functionem pro locorum ac temporum ratione pertinebant, altera nullis locorum limitibus circumscripta, cælestia omnia ac terrestria complectebatur.

8. τοῖς ἀνθρώποις. *hominibus*] Εναλλαγή [permutatio] numeri familiaris omnibus propè linguis, quoties aliquid ἀόριστον [indefinitum] denotare volumus. Tale est, *Sepultus in urbibus Galaad, Descendit in latera navis*: & quæ notabimus infra xxi, 7. xxvii, 44. Sic & pluraliter positum Genes. xxvii, 29. mox 37. explicatur per singulare; & Osee ii, 1. in Hebræo plurale est, in Græco & Latino singulare: & Genes. xxi, 7. in Hebræo plurale, singulare in Græco. Non hoc plebs admirabatur, isti potissimum Iesu Nazareno hoc jus esse concessum, sed ulli hominum tantum juris datum esse cum stupore intelligebat. Nullum enim talis rei exemplum in omni vetustate exstabat. Hæc autem omnia eò tendebant ut libentius majoreque cum fiducia homines se in Christi traderent disciplinam, confisi se veniam peccatorum non tantum per ipsum sed & ab ipso consecuturos.

9. τελώνιον, *in telonio*] Ita dictus locus in quo publicum exigebatur. Quare quod in veteri est Glossario, τελώνιον, *vectigalium, telonatum, mancipatum*, scribendum est *vectigalarium, telonarium, manciparium*, eā nimirum formā qua *spoliarium* dicitur. *Mancipes* vocabantur ipsi publicorum redemptores.

Ματθαῖον λεγόμενον. *Matthæum nomine*] Eum nimirum qui Apostolus postea est factus, ut apparet infra x, 3. quique hunc librum scripsit sermone Hebræo. Video omnes hodie ita existimare hunc eundem esse quem Marcus & Lucas *Levin* nominant: & sanè congruunt narrationum circumstantiæ. Tamen neque Matthæus usquam se *Levin* vocat, neque isti *Levin Matthæum* nominant, neque in recensione Apostolorum Matthæum alio quàm *Matthæi* vocant nomine, cum alios cognomentis suis indigent. Sed magis me movet quòd Heracleon, illis temporibus proximus, recitans eos quibus publicum testimonium apud Potestates Christo exhibendi negata est occasio, nominat Matthæum, Philippum, Thomam, Levin; quòdque ea verba ita citat Clemens Alexandrinus ut quod dicitur non obscure approbet. Sed & Origenes adversus Celsum disputans, cum dixisset Matthæum publicanum fuisse, addit deinde: ἔγω γὰρ ἡ Λεβίς τελῶννης ἀκούσθης τῷ Ἰησοῦ, ἀλλ' ἔτι γε τῷ ἀριθμῷ τῷ ἀποστόλων αὐτὸς ἦν, εἰ μὴ καὶ τίνα τῶν ἀντιγράφων τῶν κατὰ Μάρκον εὐαγγελίῳ [esto verò & *Levis qui Iesum sectatus est publicanus; at is ex numero non fuit Apostolorum, nisi secundum quædam exemplaria Evangelii à Marco scripti*]. Ecce aperte negat Levin Apostolum fuisse, quanquam, ut ait, Marci quædam exemplaria id videantur præferre: unde conjectare licet in recensu Aposto-

Apostolorum libros quosdam Marci nomen *Levi* seorsim à nomine *Matthæi* habuisse. Fortè is *Levis* simul cum *Matthæo* vocatus frater fuerit *Iacobi*, quando utrique pater *Alphæus* adscribitur; unusque non illorum duodecim, sed aliorum *Christi* sectatorum. Quod si recipimus, in hujus domo, non in *Matthæi* domo, ut qui tum omnia sua reliquerat, dicemus celebratum convivium; nam *Levi* domum domus nominant alii; *Matthæus* autem nudè domum dixit, domino non nominato. Fortè *Levis* fuit ἀρχιτελώνης, ut *Zacchæus*, in cuius ministerio fuerit *Matthæus*.

10. καὶ ἁμαρτωλοὶ, & peccatores] Suprà diximus ita *Iudæis* vocatos esse eos quos ipsi ob vitæ institutum aut morum impuritatem non minùs quàm profanos ἀλλοφύλους [alienigenas] detestabantur.

11. ἰδόντες, videntes] Id est, cum animadvertent. Neque enim præsentes fuisse videntur. Eodem sensu vox ista tum in his tum in aliis libris non rarò invenitur.

ἐσθίει, manducat] Contrà quàm fieri oportere *Legisperiti* docebant. *Publicanos* autem & similis vitæ homines eodem habebant loco quo τὰς ἀλλοφύλους [alienigenas]; unde conjungi solent τελῶναι καὶ ἑθνικοὶ [publicani & Gentiles].

12. Οὐ χρεῖαν ἔχουσιν οἱ ἰατροὶ ἰατρῆς, Non est opus valentibus Medico] Loquitur *Christus* ex suppositione, Si vos tales estis quales vobis videmini, sanè meæ operæ non indigetis. Sic *Antisthenes* cum obiectum illi esset quòd cum improbatæ vitæ hominibus versaretur, Etiam Medici, inquit, cum ægrotis. *Pausanias*, Οὐδὲ ἰατρὸς παρὰ τοῖς ὑγιαίνουσιν, ὅπῃ οἱ νοσῶντες διατρίβειν εἰώθασιν [Neque Medici ibi esse solent ubi sunt sani, sed ubi ægroti]. *Ovidius* 111 De Ponto, elegia 14.

Firma valent per se, nullumque *Machaona* quaerunt:

Ad medicam dubius confugit æger opem.

Et *Diogenes* rogatus cum *Lacedæmoniorum* laudaret instituta cur non apud eos viveret, Οὐδὲ γὰρ ἰατρὸς, εἶπεν, ὑγείας ὧν ποιητικὸς ἐν τοῖς ὑγιαίνουσιν τὴν διατρίβην ποιεῖται [nam nec Medicus sanitatis effector cum sanis versari solet]. *Pharisæi* tam egregii erant pietatis simulatores ut non aliis tantum sed & sibi imponerent. Vide *Lucæ* xv 111, 111. Interea animus erat plenus odii, invidiæ, fastûs, avaritiæ, crudelitatis. Adeò verum est, facilius sanari corporis quàm animi morbos; quia cum corpus ægrotat, animus morbum intelligens corpori consulit: at animo ægrotanti corpus, quippe brutum, consulere non potest, & animus ipse morbo impeditur quò minùs morbum intelligat, quem sentire pars aliqua est sanitatis. Vide quæ ad *Marcum* cap. 11.

13. ἔλεον θέλω, καὶ ὁ θυσιᾶν misericordiam volo & non sacrificium] 707 apud *Oseam* est quod hic ἔλεος. Latine rectè reddideris beneficentiam. Huic opponitur 707 θυσιᾶ [sacrificium], quæ vox hic συνεκδοχικῶς [per complexionem] omnem rituum observationem significat, quia in eo operum genere sacrificia excellebant. Sub priori membro comprehenditur, peccantem hominem ad bonam frugem revocare; sub altero, abstinere à convictu hominum flagitiosorum. Quanquam autem posterius

hoc non erat disertè præceptum in *Lege* *Mosis*, tamen cum experientia doceat multos inquinari pravorum consuetudine, neque possint viri graves apertius ostendere quantum sibi displiceat vita turpis quàm si talium hominum congressum conspectumque defugiant, qui mos ab antiquissimis seculis deductus omnes propè gentes pervaserat, non improbat tale institutum *Christus*, ut alibi apertius demonstrabitur; sed comparatis inter se duabus legibus, alterà naturaliter honestà quæ dilectionem & beneficentiam erga quosvis homines à nobis exigit, alterà rituali, quæ vitari nocentes præcipit, ex *Osea* docet utra utri præponderare debeat. Nam illud καὶ, quod hic transfertur καὶ [& non], non simplicem sed comparatam negationem designat, quod sequentia apud *Oseam* verba manifestissimum faciunt, וְדַע אֱלֹהִים מַעַלְוֹת, id est, & religionem præ holocausto. Vide & infra x, 19, 20. Notus est apud *Rhetoras* locus de legibus non ex auctorum proposito sed casu aliquo inter se pugnantibus. *Græci* hanc ἀντινομίας [legum repugnantia] speciem vocant τὴν ἐκ περιστάσεως μάχην [pugnam ex casu]. Ad talis controversiæ dijudicationem regulæ quædam tradi solent, quarum præcipuam *Ciceronis* verbis explicabo, qui sic ait De Inventione secundo, Primum igitur leges oportet contendere, considerando utra lex ad majores, hoc est, ad utiliores, ad honestiores ac magis necessarias res pertineat: ex quo conficitur ut si leges duæ, aut si plures, aut quotquot erunt, conservari non possint, quia discrepent inter se, ea maxime conservanda putetur quæ ad maximas res pertinere videatur. Iam docet nos *Oseas* Dei ipsius nomine, pietatem in animo positam & humanitatis officia apud Deum multò majoris esse momenti quàm rituum ceremoniarumque observationem. Causa in promptu est, quia Dei reverentia & vitæ integritas ac beneficentia per se καὶ προσηγμένως [principaliter] Deo probantur, ritualia autem opera ἐπομένως [consecutaneè] duntaxat, quatenus ex instituto, non naturaliter pietatem testantur: unde sequitur illa Deo nunquam non placere, hæc verò non aliter nisi illa præcesserint. Adduximus suprà ad caput v. ex *Platone* & *Seneca* quædam in hanc sententiam: sed infra plenius hac de re agendi se dabit locus. Rectè igitur *Christus* colligit ita observandum illud institutum de vitanda familiari consuetudine τῶν ἀτάκτων [non ex ordine viventium] ut non negligantur interim occasiones eos reducendi in rectam viam: quamobrem cum palàm appareat se vocatum ad eos venire qui spem melioris vitæ facerent, neque alio animo quàm ut Dei fugitivos ad Deum retraheret, iniquissimè id sibi vitio vorti. Hoc documentum sequens *Paulus* *Thessalonicenses* *Christianos* monet μὴ συναναμίγνυσθαι [non commisceri] iis qui verbo *Euangelii* non obedirent; sed ne quis omnem ad eos aditum indiscriminatim vetitum putaret, adjecit, non pro hostibus ducendos (quod facere solebant *Iudæi*) sed fraternè admonendos. Nimirum resolutò illo nexu propiore qui pietatis studiosos inter se colligat, manet commune humanæ naturæ vinculum & prioris amicitia memoria. Bene monet *Hierocles*, cum dixisset amicum à nobis separandum διὰ τὴν πρὸς τὸ χεῖρον μεταβολὴν [propter

mutationem in pejus], addidit, ἢ ὅτι ἀπὸ θεοῦ φυλαττέ-
ται τὸ μὴ εἰς ἐχθρὰν μεταπεσεῖν· δέον γὰρ, εἰ κακῶς
τῇ φιλίας ἐαυτὸν ὑπεξήγαγεν, ἡμᾶς γὰρ πλείστην ἐπι-
μέλειαν ποιῆσθαι ὅπως ἐπανακληθῇ πρὸς τὸ δέον, καὶ
ἀγαπῶντας τὴν ἀπόπλωσιν τῇ φίλῃ, ἐδὲ ὑπερφρονῶντας
τὸ καταδεῆς αὐτῇ τῇ γνώμῃ [ita autem observetur ista
declinatio ut non in hostilitatem transeat; oportet enim
nos, etiamsi ille ab amicitia se subduxit, omnem curam
adhibere ut ad officium revocetur, ut qui non delecte-
mur lapsu amici, nec spernamus sapientia in ipso pe-
nuriā].

καὶ γὰρ ἦλθον, non enim veni] Vide ad Mar-
cum 11, 17.

14. οἱ μαθηταὶ Ἰωάννης, discipuli Ioannis] Eandem
controversiam motam Apostolis etiam à Phariseis
Lucas & Marcus docent; an eodem tempore, incer-
tum: quanquam Marcus ista connectit.

νηστεύομεν πολλά, jejunamus frequenter] Agitur
& hic, ut supra, non de publicis jejuniis, sed de
iis quæ privatim suscipiebantur: quod fiebat à Pha-
riseis quidem ad aucupium famæ, à Baptistæ autem
discipulis ob captivitatem magistri pro quo preces
apud Deum fundebant. Hoc enim ostendere vide-
tur & ratio temporum, & quæ apud Lucam est
δεήσεων [obsecrationum] mentio.

καὶ νηστεύουσιν; Id est, non solent jejunare; nam
verbum hoc ut & alibi frequentiam actûs significat:
ita Marci 14, 12. ὅτε τὸ πάσχα ἔθυσον [quo tempore
Pascha immolabant], quo tempore Pascha mactare sole-
bant; & 15, 6. ἀπέλυε solebat dimittere. Lucas pro
eodem dixit ἐσθίσουσιν καὶ πίνουσιν [edunt & bibunt], id
est, vivunt populariter: quo sensu & infra dicitur
Baptista venisse μὴ τε ἐσθίων μὴ τε πίνων [neque mandu-
cans neque bibens], Christus autem ἐσθίων καὶ πίνων
[manducans atque bibens], 11, 18, 19.

15. οἱ υἱοὶ τῆς νυμφῶνος, filii thalami] מרעים [so-
dales] in ludicum historia, ubi νυμφαγωγὸς verte-
runt Lxx. Sed νυμφαγωγὸς propriè est *auspex*; cui
respondet *pronuba*: hic magis est ut παρανυμφῶν
[sponsi deductores] intelligantur, ὁμήλικες Græcis,
æquales etiam Latinis, Hebræis posterioribus שוכנין.
Iohannes Apostolus pro eodem dixit τὸν φίλον τῆς
νυμφῆς [amicum sponsi] 111, 29. quomodo & αἱ παρα-
νυμφῶν virgines vocantur נידרות, id est, αἱ φίλαι [ami-
cæ], Psalmo 45, 1. & נדות ibidem commate 15.
ubi Lxx vertunt αἱ πλεσιόν. Est autem Hebraismus
υἱοὶ τῆς νυμφῶνος [filii thalami], significans eos qui in-
tra thalamum admittebantur, nempe cum sponso si-
cut cum sponsa virgines. Sic apud Oseam בני מים
[filii aquarum] sunt *maritimi*: primo Maccabaico
14, 2. υἱοὶ τῆς ἀκράς [filii Acræ] Acræ custodes. Apud
Græcos prior cubitum ibat novus maritus, ad quem
deinde nova nupta deducebatur, ut nos docet Epi-
thalamium Helenæ apud Theocritum. Contrà Ro-
mæ factum ex Catullo discimus,

Iam licet venias, marite:

Vxor in thalamo est tibi.

Vtrum apud Hebræos observatum sit haud facile
dixerim. Narrant Iudæi collocatis in cubili novis
conjugibus hos sodales extra thalamum stetisse, ac
deinde in thalamum regressos ad cognoscenda signa
illa de quibus agitur Deuteronom. 22, 17. Apud
Pollucem invenio, Καλεῖται δὲ τις τῶν νυμφῶν φίλων καὶ

θυρωρὸς, ὁ ταῖς θύραις ἐφειρηκὼς καὶ ἐργῶν τὰς γυναῖκας
βοηθεῖν τῇ νύμφῃ βοώσῃ [Vocatur & quidam amicorum
sponsi Janitor, qui januæ adflat vetatque mulieres sponsæ
clamanti opem ferre]. Hac autem comparatione
Christus, omisissis jejuniis Pharisaicis, de quibus
egerat antehac, propriè respondet Baptistæ disci-
pulis, ostendens causam propter quam ipsi jejuna-
rent in suos discipulos nunc quidem non congrue-
re; sed ventura tempora, cum ipsi quoque Magistro
orbati non jejunia tantum, luctûs scilicet signa, sed
graviora etiam tolerarent. Æquum igitur esse, quos
tam acerba manerent, eos interim frui brevis gau-
dii interusurio. Sic obiter Baptistæ discipulis in men-
tem revocatur ipsius Baptistæ dictum qui Iesum
νυμφῆς [sponsi] nomine designaverat, & locus
Oseæ 11, 16.

πενθεῖν, lugere] Iejunia luctûs signa, aut magni
periculi, 1 Maccabæorum 111, 17, 47. 11 Mac-
cabæorum 1111, 12. 1 Samuelis 14, 24. unde
Sabbato jejunare religio erat Iudæis, quia Sabbatum
lætitiae dicatum. Quare peccatum est à Romanis
Scriptoribus ignorantia moris Iudaici, aut certè
vox Sabbati per abusum sumpta pro quovis reli-
gioso die, cum ita scribit Martialis,

Et jejunia Sabbatariorum.

Persius autem,

Exercent ubi festa mero pede sabbata Reges.

Nam nudipedalia certum est dies esse jejuniorum.
Christiani Iudæorum exemplo à jejuniis abstinue-
runt diebus Dominicis & totâ Pentecostè, quia to-
tum illud tempus quinquaginta dierum post Pascha
non minus quàm Dominici dies consecrati erant
memoriæ Resurrectionis.

καὶ τότε νηστεύουσιν. & tunc jejunabunt] Sæpiissime
in luctu erunt, interque multa incommoda etiam
fame & siti torquebuntur, 1 Corinth. 14, 11. 11 Co-
rinth. 11, 5. 11, 27. Sed & jejunia sibi indicent,
Actorum 13, 30. 1111, 2, 3. 14, 22. 1 Corinth. 11, 5.
Christianus apud Lucianum, Ἡλίκος δὲ καὶ ἄσπιτοι δια-
μενεῖμεν, καὶ ἐπὶ παννύχῃς ὑμνωδίας ἐπαγρυπνεῖντες [Per
decem soles mansimus absque cibo, noctes autem pervi-
giles in cantibus exegimus]. Ostendit autem in se-
quentibus Christus factum Dei benignitate ne tan-
ti labores discipulos suos exciperent adhuc infir-
mos.

16. Οὐδεὶς ὃ ἐπιβάλλει ἐπὶ ἑλῆμα ῥάκην ἀγνάφην
ἐπὶ ἱματίῳ παλαιῷ. Nemo autem immittit conmissuram
panni rudis in vestimentum vetus] Optimè & Lati-
nissimè hunc locum expressit vetus Marci interpre-
s Latinus, Nemo assumentum panni rudis assuit vesti-
mento veteri. Nam pannum assuere etiam Horatius
dixit. Et rudis pannus est ἀγνάφῃ nunquam in-
terpolatus: Nam & Iurisconsulti nova vestimenta
opponunt interpolis. Et Lucas quod hic est ῥάκος
ἀγνάφον [pannus rudis] dixit ἱμάτιον καινὸν [vesti-
mentum novum], quomodo & Syrus hic vertit. Ter-
tullianus plagulam 111 in Marcionem. ἐπὶ ἑλῆμα
[conmissura] est συμβολή, מפרק Exodi 25, 1,
25, 11, 33, 36.

αἶρει γὰρ τὸ πλήρωμα αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἱματίης, tollit enim
plenitudo ejus à vestimento] Πλήρωμα [plenitudo] est
nominativus, αὐτῆς [ejus] intellige τῆς ῥάκος [pan-
ni]. αἶρει ἀπὸ τῆς ἱματίης [aufert à vestimento] dictum
ἐκλειπικῶς

ἐκλειπικῶς [defectivè] pro τὶ ἀπὸ τοῦ ἱματίου [aliquid de vestimento], sicut & alibi τινὲς [quidam], cum ἀπὸ [ab] sequitur, subaudiri solere infra ostendimus xxvii, 9. Atque ita hæc omnia accepit Syrus. Significat autem hic πλήρωμα commissuram sive juncturam rudis panni cum veste vetere, Hebræorum exemplo, apud quos מלאך sive מלאח dicuntur commissuræ, & מלאח committere, ut Exodi xxv, 7. & xxviii, 17. cujus originis nomen etiam Syrus tum hic tum apud Marcum posuit. Hebræorum Magistri omne id quod concavitatem implet vocari ajunt מלאח aut מלאח aut מלאח. Vocem מלאח, quanquam sensu paulum diverso, πλήρωμα [plenitudinem] verterunt etiam Lxx Cantici v, 12. Dicitur igitur illa commissura partem vestis abrumpere, id est, causam rupturæ dare. Exstat non dissimilis sententia apud Philonem ubi exponit legem quæ ξρία καὶ λινὰ συνυφαίνεσθαι [unà texi linum & lanam] vetat, Καὶ γὰρ ἐπὶ τέτων ἔμεινον ἢ διαφόρου αἰκοινώνητον, αἷμα καὶ ἢ ἐπικράτεια θάτερος, ῥῆξιν ἀπεργασομένην μάλλον ἢ ἔνωσιν ὅταν δὲ χρεῖσθαι [Nam in his rebus non tantum differentia est infociabilis, sed & alterius rei prævalentia facilius fracturam quam juncturam efficiet ubi opus erit uti].

17. εἰς ἀσκήεις παλαιάς in utres veteres] Cogitemus an apud Iobum xxxii, 19. utres novi dicantur hi in quibus est vinum novum, continens pro contento.

18. ἀρχων, princeps] Nimirum ὁ συναγωγῆς [synagoga], quod addit Lucas viii, 41. Notandum est Synagogæ Iudaicæ præpositos fuisse viros spectatæ probitatis qui vocabantur Chaldaico vocabulo פרונסים, id est, οἱ ποιμαίνοντες [Pastores], quæ vox & in Itinerario Benjamin non semel legitur, aut etiam רבנים [magistri], ut Syrus apud Marcum posuit, aut כששים, quod est congregatores aut discipulatores, quod in Actis apud Syrum legitur. Hellenistæ hos vocabant ἀρχισυναγωγῆς [Archisynagogos], ut docemur Actorum xiii, 15. ubi plurimum ἀρχισυναγωγῶν unius ejusdemque cætus fit mentio. Sed inter eos unus eminebat, eruditionis nomine prælatus cæteris, cujus proprium erat munus Legem interpretari & preces concipere, ut Iustinus adversus Tryphonem nos docet. Is Hebræis vocabatur מנה [Præpositus], aut etiam ראש הקהל, Syriacè ריש כנושתא, Græcè ἀρχων ὁ συναγωγῆς [princeps synagoga], quam vocem hic Syrus retinuit, & καὶ ἐξοχὴν ὁ ἀρχισυνάγωγος [per excellentiam Archisynagogus] Lucæ xiii, 14. Philoni ὁ πρῶτος [præses], interdum etiam ὁ πρεσβύτατος [maximus natus], cui tribuit τὰ μὴ γνωρίμα ἐν ταῖς βιβλοῖς ἀναδιδάσκειν [quæ in libris obscuriora sunt, enodare], item τὸ διαλέγεσθαι καὶ τὸ ὑμνον αἶδειν [disseritare & hymnum præire]. talis fuit Iairus iste Capharnaumi, ubi unam duntaxat Synagogam fuisse arbitror. Quare nihil necesse est hic τις [aliquis] subaudiri, cum unus duntaxat ἀρχων [princeps] fuerit, quamvis ille idem esset ut Marcus loquitur εἰς τὸν ἀρχισυναγωγῶν [unus Archisynagogorum]. Non erant autem isti Archisynagogi Sacerdotes; nam Sacerdotum opera Templo erat assignata: isti in suis urbibus morabantur. Quin & diruto Templo mansit ordinum liscrimen. Constantinus in Lege quæ exstat Codicis

Theodosiani titulo De Iudæis, Hieros & Archisynagogos & patres synagogarum, ubi patres sunt quos dixi פרונסים [Pastores]. Epiphanius nominat ἀρχισυναγωγῆς, ἱερέας, πρεσβύτερος [Archisynagogos, sacerdotes, presbyteros], & de quibus infra dicitur ἀζανίτας [Azanitas] Idem Epiphanius alibi ait Ebionitis suos fuisse πρεσβύτερος καὶ ἀρχισυναγωγῆς [Presbyteros & Archisynagogos]. Et Severum Imperatorem, quod Iudaismo favere crederetur, legimus convitio Archisynagogum & Archieream fuisse appellatum.

ἀρὶ ἐτελεύτησε· modò defuncta est] Id est, jam mortua est. Neque enim ἀρὶ semper exactum tempus, sed sæpe præsens significat: εἰς τὸ παρὸν [in præsens], ut interpretantur Græci Scholiastæ, quemadmodum apud Sophoclem,

Εὐδὸν γὰρ ἀνὴρ ἀρὶ τυγχάνει.

[Est jam vir intus ille.]

Apud Philostratum, ἀρὶ περὶ τὸ καιρὸν τῶν ῥημάτων [jam quo loquimur tempore]. Atque ita plerumque in his libris sumitur, ut supra iiii, 15. xxvi, 13. Iohan. ix, 19, 25. xiii, 7, 33, 37. xvi, 12. & hinc ἀπὸ ἀρὶ deinceps, & ἕως ἀρὶ hæcenus, passim occurrunt. Neque aliter hic ea vox interpretanda est. Non enim hoc significat Iairus, multum parumve temporis effluxisse ex quo mortua sit filia, sed hoc ipso tempore cum Christum compellaret non dubitare se quin exspirasset, idque ideo quia jam animam agentem reliquerat. Hoc enim est quod ait Lucas αὕτη ἀπέθνησκει [quòd mortua esset] cui convenit quòd colloquenti cum Christo supervenit nuntius pro certo affirmans quòd ille ex conjectura dixerat, filiam scilicet exspirasse; ut nos idem Lucas docet.

ἐπίθεες τὴν χεῖρά σου, impone manum tuam] Notum erat Iudæis solere Deum Prophetis hunc exhibere honorem ut in alios dona sua conferret ad Prophetarum preces, quarum symbolum erat manuum impositio. Ita Moses Iosue iussus erat manus imponere, ut ille ea ratione ad Moysis preces Divini spiritus augmenta acciperet, Num. xxvii, 18, 20. Et Naaman Syrus invocationem Dei conjungit cum manuum impositione, ii Regum v, 11. Propriè manuum impositio designat efficaciam Divinæ potentiae. Nam χεῖρα ἐκτείνειν [manum extendere] de Deo eum in sensum usurpatur Actorum iv, 30. Ideo quia per preces Divina potentia pro altero invocabatur, usitata erat cum precibus manuum impositio. Vide quæ infra xix, 13. Videtur autem Iairus minus præclare de Christo sensisse quàm alii qui solo contactu sanitatem à Christo sperabant, quam Iairus, ut credibile est, arbitrabatur ab Iesu non nisi precibus posse præstari.

20. τὸ κρασπέδον τῆς ἱματίου αὐτοῦ· fimbriam vestimenti ejus] Videri potest hic alludi ad id quod de Messiae temporibus dicit Malachias iv, 2. מרפא כנפיה sanatatio in fimbriis ejus. Nam Deuteronomii xxii, 12. quod in Hebræo est כנפות in versione Lxx est κρασπέδον. Et Syrus infra xiv, 36. vocem κρασπέδον vertit כנפת. Videntur autem & hic & dicto loco xiv, 36. & infra xxi, 5. κρασπέδων nomine συνεκδοχικῶς [per complexionem] intelligi filamenta illa ἐν τοῖς κρασπέδοις [in fimbriis] quæ ציצית Hebræi vocant: ut & Zachariæ viii, 23. ubi

ubi itidem in Hebræo est כנה, in Græco κησπιδος. Sic dicto Deuteronomii loco pro Hebræo כרוצפרין, quod *filamenta* significat, Chaldæus posuit כרוצפרין, quæ vox est ipsa Græca κησπιδος [*fibria*]. Erat autem hæc peculiaris nota sanctimonie Israeliticæ.

21. Εάν μόνον ἀφωμαι τῇ ἡματιᾷ αὐτῇ, σωθήσομαι. *Si tetigero tantum vestimentum ejus, salva ero*]. Videtur hæc femina partim rectè partim non rectè de Christo sensisse: Rectè, quod Christum totum quantus erat plenum esse intelligeret Divinæ virtutis; & quemadmodum unguentum fustum in caput Sacerdotis ad imas usque vestimenti oras defluebat, ita ab ipso undique vim mirificam emanare. Non rectè, quod hanc emanationem putaret naturalem magis esse quàm arbitrii ac dispensationis Christi ipsius: sicut Philosophi multi dicebant Deum agere omnia φύσιν, ἢ βελήσιν [*naturā, non voluntate*], quos solide refutat Scriptor Responsionum ad Græcos. Hinc spem aliquam conceperat sanitatem se posse ab ipso furtim subducere. Quod autem Christus ab hac femina se passus est contingi, nihil eā in re fecit contra Legem, ut suprā de factis similibus dictum est: quanquam & illud addi potest quod adversus Marcionem Tertullianus observat, Legis interdicto contineri profluvium sollemne ex officio naturæ, non ex vitio valetudinis.

22. Θάρσθ θύγατερ· ἡ πίστις σε σέσωκέ σε. *Confide, filia: fides tua te salvam fecit*]. Θάρσθ, ut suprā significat, *Bono esto animo*. Solent enim trepidare qui clam aliquid agunt, timentes ne deprehendantur, sicut hæc mulier, quæ verebatur ne Christus contactum suum ut impurum declinaret. At Christus simul errorem ipsius corrigens, & tamen quid in ea probandum esset ostendens, significat non contactum sed insignem illam de Divina potentia persuasionem ipsi ad sanitatem profuturam: quod præfagium fuit, ut aliquoties jam diximus, veniæ delictorum & salutis æternæ consequendæ per obedientem in Deum & Christum ejus fiduciam: unde etiam factum est ut hoc Christi effatum frequens esset in ore Christianorum, quod etiam Celsus Christianis objecit quasi signum animi non rationibus fulti, sed cæco quodam assensu occupati. Huic duobus locis respondens Origenes fatetur doctrinam Christi simpliciter traditam, ut quæ salutifera esse deberet non hominibus tantum studio literarum vacantibus, sed quibusvis de plebe, etiam maxime occupatis, à quibus iniquum esset exigere disputandi subtilitatem: Interim verò istam συγκατάθεσιν sive κατάληψιν [*assensionem*] niti certissimis argumentis, hinc Dei potentia, inde virorum optimorum consentiente testimonio. Clemens autem idem dictum explicans rectè monet, ἔχ' ἀπλῶς τὰς ὁπώσων πιστεύσαντας σωθήσεσθαι [*non quovis modo credentes servatum iri*], sed eos demum qui pia opera (data scilicet occasione) fidei adjunxerint, hoc est, eos qui fidem habuerint vivam atque efficacem. De Pythagora Iamblichus, Ἰπῆρχε ὃ αὐτῷ ἀπὸ τῆ εὐσεβείας καὶ ἡ περὶ τῶν Θεῶν πίστις· παρήγγελλε γὰρ αἰεὶ περὶ Θεῶν μηδὲν θαυμαστὸν ἀπιστεῖν, μηδὲ περὶ θείων δογματῶν, ὡς πάντα τὰ Θεῶν δυναμένων [*Inerat illi ex pietate magna etiam in Deos fiducia; semper enim præcipiebat, Nihil, quāvis mirum, in Diis pro incredibili habere, nec*

ullum Divinorum dogmatum, cum Diī possint omnia]. Vide & Danielis vi, 23.

23. τὰς αὐλητάς, *tibicines*] Tibias in luctu usitatas apud Iudæos etiam Iosephus Belli Iudaici lib. i i i. nos docet. Puto etiam falli eos qui à profanis gentibus morem hunc ad Hebræos putant deductum. Rectè enim ab aliis demonstratum est, exstare in antiquissimis Hebræorum scriptis ejus moris vestigia; sicut & præficarum mentio est apud Ieremiam ix, 17. neque verò in Lege ulla ejus rei interdictio invenitur. Denique tota pompa funeralis non novitium erat inventum, sed Abrahami, Isāci, Iacobi, Iosephi exemplo nitebatur. Quo convincitur Taciti error putantis curam corporis, moremque condendi magis quàm cremandi, ab Ægyptiis ad Iudæos pervenisse. Apparet enim ex Sacra historia multò antè quàm Hebræi in Ægyptum immigrassent eundem morem ab ipsorum majoribus usurpatum. Vero autem simile est ritus funerales, præsertim verò humandorum corporum morem (qui apud omnes gentes crematione est antiquior) originem habere à primis post Diluvium temporibus, ad detestationem τῆ ἀνθρωποφαγίας [*moris edendi humanas carnes*], quæ inter cætera extremæ feritatis scelera pristinum orbem invaserat. Nam & ejus rei famam ad Græcos manasse ostendunt versus Moschionis,

Καὶ τὸ ἡγχιωμένον
Εἰς ἡμέραν δίαιταν ἤγαγον βίον·
Καὶ τῷδε τὰς θανόντας ὤρισεν νόμον·
Τύμβοις καλύπτειν, καὶ τιμοῖσθαι κόνιν
Νεκρῶς ἀθάπτοις, μηδ' ἐν ὀφθαλμοῖς ἔσθιν
Τῆς πρόθεν θοίνης μνημύνεμα δυσσεβείας.
[————— *Illud agreste ac ferum
Sensim domari cepit & mansuescere:
Tunc morte raptos imperatum legibus
Mandare terræ, pulveremve inspergere
Necdum sepultis, ne darentur conspici
Abominanda signa patris pristini.*]

Sic & luctus septemdialis, cujus mentio est in historia sepulturæ Iacobi, Geneseos i, 10. & apud Iosephum sine sexti & libro xvi i. Originum, apud Iudæos mansit, non ex lege ulla, sed ex antiqua & Lege non vetita consuetudine. Hinc Sirachides, Πένθος νεκρῶ ἐπὶ ἡμέρας [*Luctus mortui septem dies*], xxii, 13. Quin & apud Iosephum ejusdem moris ad ultima usque tempora servati memoria est, & apud Clementem Stromateon quarto. Sed ne hoc quidem peculiare fuisse Iudæis, sed aliis quoque gentibus usurpatum ex Marcellino discimus, libro ejus xix. Verba sic habent, *Per dierum spatium septem, viri quidem omnes per contubernia & manipulos epulis indulgebant, saltando & cantando tristitia quædam genera naniarum, Regium juvenem lamentantes; femina verò miserabili planctu in primævo flore succisam spem gentis solitis fletibus conclamabant*. His addæ quæ infrā dicuntur xi, 17. Tibiam tamen non antiquissimis temporibus sed seriùs adhibitam funeribus notat Plutarchus libro περὶ τῆς εἰ [*De Ei*]. At idem aut quisquis est auctor libri De Musica ait, Ολυμπὸν ἐπὶ τῇ Πύθωνι ἐπικήδειον αὐλῆσαι Λυδισί [*Olympum Lydio more tibiā cecinisse in Pythonis funere*].

24. ἡ δὲ ἀπέθανε τὸ κοράσιον, *non est enim mortua puella*] Ευφημισμός [*emolliens sermo*], qualis ille apud Antiphanem,

Οὐ γὰρ τεθνήσκουσιν, ἀλλὰ τὴν αὐτὴν ὁδὸν
Ἦν πᾶσιν ἐλθεῖν ἐς ἀναγκαίως ἔχον
Προεληλύθασι.

[*Nec enim perierunt; sed eam quam necessitas
Indixit cunctis anteverterunt viam.*]

Vocem κοράσιον minùs puris accenset Phrynichus.

ἀλλὰ καθεύδει. *sed dormit*] Κατέδαρθεν εὐδαίμων 10
[*miser ille dormit*] inquit Menander de mortuo. Hæ autem locutiones, ut & quod mortuos μάκαρας aut μακαρίτας [*beatos*] vocabant, & quod Tertullianus apud Romanos antiquitus usurpatum scribit, *Abiit, & reverti debet*, vestigia esse videntur antiquissimæ traditionis, opposita Sadducæis, quorum sententiæ favisse videtur Iairi domus.

25. ἐκράτησε τὴν χειρὸς αὐτῆς, *tenuit manum ejus*] Sicut solemus facere cum aliquem ex somno excitamus. Ita demonstravit Christus non minùs Deo in 20
proclivi esse mortuos in vitam revocare quàm expergefaceri dormientes: quod ad fidem nostram confirmandam maximi erat momenti. Alioqui κρατεῖν τὴν χειρὸς est etiam *manu ducere* aut *sustentare*, ut apud Lxx Esaiæ xli, 13. & xlv, 1. Nihil autem hac contactione Christum in Legem deliquisse apparet ex iis quæ dicta sunt ad caput viii.

27. υἱὲ Δαβὶδ. *fili David*] Frequentiora & majora veteribus exemplis miracula jam hoc effecerant ut à quibusdam Iesus non Propheta tantum sed promissus ille Messias crederetur. Vide Iohan. vii, 31. Idem autem valet ὁ υἱὸς Δαβὶδ [*filius David*] & ὁ Χριστός [*Christus*], ut apparet infra xii, 23.

28. οἰκίαν, *domum*] Notant Iurisconsulti Romani *domum alicujus dici etsi quis in aliena domo habitet, sive in conducto sive gratuito*. Vide quæ suprà ad caput viii.

ὅτι δύναμαι, *quia possum*] Vide quæ dicta sunt ad caput viii.

29. Κατὰ τὴν πίστιν ὑμῶν, *secundum fidem vestram*] 40
Vide ibidem.

30. ἀνεῳχθήσαν, *aperti sunt*] Hebraismus significans facultatem utendi instrumento sensus. Vide Marci vii, 34. ubi de auribus dicitur, ut hoc loco & alibi de oculis. Vide Psalmo cxlvi, 7, 8. cujus hic complementum.

33. Καὶ ἐκβλήθη τὸ δαίμονις, *& ejecto demonio*] Hoc est *solvere vinctos* dicto Psalms loco.

ἔδεποτε ἐφάνη ὥτως, *nunquam apparuit sic*] Subauditur τι [*aliquid*] ut suprà quoque, ac præterea 50
γεγόμενον [*factum*]. Sic & Marci ii, 12. Sensus est, Tot signa, tam admirabilia, tam celeriter, neque contactu tantum sed & verbo, & in omni morborum genere, à nemine antehac edita, ne à Mose quidem. Locutio eadem Iudic. xix, 30.

34. Ἐν τῷ ἀρχοντὶ τῶν δαιμονίων, *in principe demoniorum*] De hujus loci sensu agemus infra cap. xii. ἐν [*in*] autem hic est positum pro ἐν χειρὶ [*in manu, id est, per*], ut suprà quoque admonuimus: ὁ ἀρχὼν τῶν δαιμονίων [*princeps demoniorum*] est ὁ ἀρχὼν τῆς 60
κόσμου [*princeps mundi*], Iohan. xii, 31.

35. ἡ τὰς κώμας διδάσκων ἐν ταῖς συναγωγαῖς, *& castella, docens in synagogis*] Erant quidem plerumque

in urbibus tantum Synagogæ, ad quas conveniebant omnes qui in earum urbium erant territorio, οἱ δὲ παροικίας. Cæterum in vicis quoque majoribus ac frequentioribus aliquas constitutas ex hoc loco videtur posse colligi. Sic etiam primis Christianissimi temporibus fieri solebat, πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μετόντων συνέλευσις ἐπὶ τὸ αὐτό [*conventus omnium qui in urbibus aut agris habitabant*]. Et Cenchreis, qui portus erat Corinthiorum, Ecclesia fuit jam Pauli tempore, cujus diaconissa erat Phœbe.

36. ἐσकुλμένοι, *vexati*] Apparet ita legisse non veterem tantum Latinum interpretem sed & Syrum, qui posuit ܡܬܠܬܝܢ. Videbat Christus plebem Israeliticam pessimè haberi ab iis qui pascere ipsos debebant, Sacerdotibus & Legisperitis, ut qui suis studebant commodis, vindicantes (quemadmodum loquitur Salvianus) *improbissimis quæstibus nomen religionis, & præferentes ad sordidissimas negotiationes titulum sanctitatis*. Videbat præterea miseros homines hinc à Pharisæis inde à Sadducæis in partes diversas trahi, ita ut quid sequerentur, quid fugerent non satis esset ipsis exploratum. Ita ἐσकुλμένοι [*vexati*] ad malam tractationem, ἐρριμμένοι [*disjecti*] ad sectarum studia pertinebit. Confer Jeremiæ i, 6. Et figuram hujus rei Elther iii, 8.

μὴ ἔχοντα ποιμένα. *non habentes pastorem*] Qui nimirum pastoralis animo gregem curet, gregis com- modo non suo studens, quod est καλὸν ποιμένον [*boni pastoris*] officium, ut Christus docet Ioh. x, 11. 30
Homerus de ovibus,

— — — — — Αἱ γὰρ ἐν ὄρεσσι
Ποιμένον ἀφραδίῃσι διέτμαγεν.
[— — — — — Quæ per juga fusæ
Ob culpam pastoris eunt.]

Locutio hæc sumta ex Numerorum xxvii, 17. & i Regum xxi, 17.

37. Ὁ μὲν θέρισμός πολλός, *Messis quidem multa*] Hoc est quod apud Iohannem iv, 35. dicitur, *agros albos esse ad messem*: id est, animos multorum satis erectos expectatione sanioris doctrinæ καὶ εὐθέως πρὸς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ [*aptos Regno Dei*]. λαὸς πολλός [*populus multus*], Actorum xvi, 10. Figura hujus rei in Ruthis historia cap. ii.

38. ἐκβάλλει ἐργάτας, *mittat operarios*] Εκβάλλει sæpe non est aliud quàm ἐξάγειν [*emittere*], Iohan. x, 4. aut προφέρειν [*proferre*], infra xii, 35. hic idem quod ἀποστέλλειν [*dimittere*] Paulo Romanorum x, 15. Vtroque significatur non sola Divinæ providentiæ dispensatio, sed collatio specialis potestatis, cum peculiaribus mandatis donisque. Ita olim missus Moses, Elias, Ieremias, atque alii. Optimè autem cum his verbis cohæret sequens historia de missione Apostolorum, quo cæpit impleri id quod Christus optandum dixerat.

ἐργάτας, *operarios*]. Ἐργάτην γῆς agricolam vocant Græci, ut Plutarchus. Hic apparet *messores* intelligi, ut similitudo suis partibus constet.

C A P V T X.

1. Τοὺς δώδεκα μαθητάς, *duodecim discipulos*] Familiariores cæteris & convictores quotidianos aliquantò prius à se selectos, ut ex Luca apparet. 60
Olim

Olim ad dividendum duodecim factæ partes per Achiam Siloniten; nunc ad colligendum duodecim per Christum.

καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν, ὅς δedit illis potestatem] Hic Christi Divina vis manifestius quàm unquam antea elucet. Fecerant mira etiam Prophetæ, sed mira faciendi potestatem nemini suo arbitrio concesserant; ne Moses quidem Iosue, nec Elias Elisæo. Sic impletus Psalmus xcii, 12.

2. ἀποστόλων, *Apostolorum*] Quod Hebraicè est משיח id Lxx vertunt ἀπόστολον [*missum*], ut 1 Regum iv, 6. Propriè autem vocabantur in Thalmudicis libris משיחין qui decimas atque alia percipiebant & ad Levitas deferebant, οἱ τὰς θυσίας ἀνάγοντες [*qui res sacratas perferunt*], ut eos vocat Philo Legatione ad Cajum. Augustus in edicto ad Asiæ civitates eosdem vocat ἀποδοχέας [*receptores*], Philo etiam ἱεροπόμπης καὶ χρημάτων ἀριστίνδην ἐπικριθέντας [*sacrarum pecuniarum portatores electos ex optimis*]. functionem eorum ἀποστολήν [*missionem*] Iulianus in Epistola ad Iudæos, & Epiphanius. Mansit hoc nomen inter Iudæos etiam post Urbis excidium; nam Patriarcharum adfessores vocabantur ἀπόστολοι, teste Epiphanio. Honorius & Arcadius in Lege quæ est Codice Theodosiano, titulo De Iudæis. *Superstitionis indignæ est ut Archisynagogi sive presbyteri Iudæorum, vel quos ipsi Apostolos vocant, qui ad exigendum aurum atque argentum à Patriarcha certo tempore diriguntur, à singulis synagogis exactam summam atque susceptam ad eundem reportent.* Ad quod exemplum etiam primâ Christianorum ætate qui ad perferenda ultro citroque Ecclesiarum munera ab Ecclesiis mittebantur dicti sunt ἀπόστολοι [*apostoli*] eorum à quibus mittebantur, ut videre est 11 Corinth. vii, 23. Philipp. ii, 25. Ignatius eosdem modò θεοδρόμους [*cursores Dei causâ*], modò θεοπροσβέυτας [*Dei causâ legatos*] appellat. Quanquam autem vox ἀποστόλων [*Apostolorum*] per se latissimè patet (nam & Christus ipse eo nomine appellatur Hebræorum 111, 1. & apud Iustinum Martyrem atque alios), credibile tamen est Christum hac appellatione alludentem ad usum Hebræorum, simulque ad Moysis historiam qui duodecim exploratores in eandem terram dimiserat, ubi in Hebræo est vox משיח [*mittere*], in Græco vox ἀποστέλλειν, significatum voluisse & se habere ministros quos cum mandatis sed longè aliis mitteret, qui sibi fructus optatos reportarent. Data autem hæc appellatio peculiariter illis qui cum eximia potestate mittebantur, numero duodecim, testes omnium rerum Christi dum in terris vixit, ut docemur Actuum i, 21. Post Christi resurrectionem idem honos datur Matthiæ, Paulo, Barnabæ, fortè etiam aliis Ecclesiarum fundatoribus, de quibus suo tempore erit agendi locus.

δωδεκά, *duodecim*] Christus spirituale Regnum exstructurus exprimit Iudaicæ Reipublicæ imaginem, quò clariùs appareat Regni æterni promissiones in ipso solidè impletas. Sicut enim Tribus duodecim, ita duodecim erant φυλάρχαι [*Tribuum principes*] eximiâ dignitate, ad quam alludunt verba Christi infra xix, 28. Luc. xxi, 30. Vide Apocal. xxi, 12 & 14.

ὀνόματα, *nomina*] Magni retulit sciri horum nomina ex quorum consentiente testimonio veritas

erat æstimanda. Non defuerunt enim qui id nomen ementirentur.

πρῶτος Σίμων ὁ λεγόμενος Πέτρος, *Primus Simon qui dicitur Petrus*] Princeps haud dubiè collegii à Christo designatus, ad retinendam corporis compagem. Nec offendat quenquam quòd Gal. ii, 9. Cephass medius inter Iacobum & Ioannem legitur. In manuscripto enim antiquissimo, qui ex Græcia in Angliam devenit, abest ibi id nomen, ut & in aliis manuscriptis nonnullis: Græci posteriores apposuere.

3. ὁ ἐπικληθεὶς Θαδδαῖος, *dictus Thaddæus*] Puto idem esse nomen quod vetustè Lucas extulit Ἰούδας [*Iudas*], cuius nominis pronuntiatione quidam Iudæi, ut videtur, abstinebant ob concursum literarum τῆ τετραγράμματος [*nominis quadriliteri*]. Origo, ni fallor, eadem est, sed alia flexio. Neque novum ut pro vocali longa ponatur geminatio consonantis. Nomen autem huius Apostoli alterum λεββαῖος [*Lebbæus*], Hieronymus *Corculum* interpretatur, quo nomine Romæ P. Nasica fuit appellatus. Plinius masculina terminatione *Corculos* nominatos refert qui sapientiâ præstabant. Sed malunt alii esse לבבי, quia Hebræi eos qui nomen habebant *Iudæ Leones* vocabant ex Iacobi vaticinio. Neque mirum est τὸ ἐπικαλεῖσθαι [*agnominari*] hic usurpari de nomine maximè proprio. Nam & Appianus dixit, Κράσσο ὁ Μάρκος ἐπικλην [*Crassus agnominatus Marcus*]. Et Iohannes alius ab Apostolo dicitur ἐπικαλούμενος Μάρκος [*agnominatus Marcus*], Actuum xii, 12, 25.

4. Κανανίτης, *Cananites*] Non originem significat, quomodo Vrias *Chittæus* dicitur, sed est cognomen Hebræum קנעני, quod Lucas propriè reddidit Ζηλωτής [*Zelota*], quomodo & Lxx eam vocem reddiderant Exodi xx, 5. & alibi. Quare & Syrus per פ non per כ hoc nomen expressit. Græcā terminationem nomini addidit Græcus Matthæi interpres, repetitâ v literâ & interpositâ vocali, ut magis ad Græcā formā vox hæc accederet: quomodo Athenodorum Philosophum Κανανίτην [*Cananiten*] vocabant, sed à pago quodam, ait Strabo. Sic Ανναν [*Annam*] Iosephus Ανανον [*Ananum*] vocat, simili literæ ejusdem repetitione.

Ισκαριώτης, *Isariotes*] Videtur esse contractum ex יושבי אישׁ [vir de Issaschar], quod exstat Iud. x, 1. sed addita terminatione Græcis familiari.

5. Εἰς ὁδὸν ἐθνῶν μὴ ἀπέλθῃτε, καὶ εἰς πόλιν Σαμαρειτῶν μὴ εἰσέλθῃτε. *In viam Gentium ne abieritis, & in civitatem Samaritanorum ne intraveritis*] Εἰς ὁδὸν ἐθνῶν [*in viam Gentium*] est versus Gentes, ut Ieremiæ ii, 18. εἰς πόλιν [*in civitatem*] subaudiendum τινὰ [*aliquam*], ut ὅς ἐστιν ὃ συντριβήσεται αὐτὴ [*os non comminuetis ex eo*], Iohan. xix, 36. est ὅς ἐστιν τι [*os quodpiam*]. Vetat Christus Legatos suos egredi fines Palæstinæ. Per agrum Samaritanorum transiri non vetat (erat enim is transitus opportunus ex Galilæa tractum Hierosolymitanum petentibus) sed prohibet oppida intrari, ut appareat Samaritanorum causā non institutam hanc legationem. Nam Samaritani partim erant & ipsi externæ originis non consociati cum Iudæis consortio religionis, partim erant Iudæi qui relictis patriis ritibus ad illos defecerant.

Voluit

Voluit igitur Christus servari Iudæis nobilitatis suæ privilegium: quod neque tantum erat quantum ipsi existimabant, hac propè sola fiducia securi, neque tamen momenti erat exigui, ut Paulus ad Romanos & alibi docet. Hujus igitur prælationis illustre signum hoc est, quod Christus in ipsis instituendis primam curam poni voluit: quod etiam post Christi resurrectionem ab Apostolis diligenter servatum est, ut liquet Actorum 11, 39. xii, 46.

6. πρὸς τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα οἴκῳ Ἰσραὴλ. *ad oves qui perierunt Domus Israel*] Quibus servandis Christus ipse propriè se missum profitetur infra xv, 24. Nam ut plena constaret fides promissis quæ Deus Iudæorum majoribus fecerat, ipse Christus se exhibuit διάκονον περιτομῆς [*ministrum Circumcisionis*], Romanorum xv, 8. Lucæ 1, 54, 55. Externis autem nulla nisi obiter beneficia præstitit, expectans patientissimè Iudæorum ad se conversionem, ut deinde per ipsos cum summa ipsorum gloria gentes aliæ converterentur.

7. ἤγγικεν ἡ βασιλεία τῶν ἐραυνῶν. *appropinquavit Regnum celorum*] Si quis hoc conferat cum proclamatione Baptistæ, & exordio sermonum Christi, reperiet nihil nunc quidem ultra mandatum Apostolis quàm ut Iudæos ad vitam meliorem hortarentur, & ad Christum audiendum pertraherent, à quo accepturi essent cætera quæ ad salutem ipsis essent necessaria.

8. καθαρίετε, *mundate*] Quod hic quidam ascribunt, νεκρὸς ἐγείρετε [*mortuos resuscitate*], id non minor abesse à vetustissimis exemplaribus, neque agnoscì à Græcis hunc locum exponentibus. Nullum enim mortuum ab Apostolis vitæ redditum legimus ante Christi resurrectionem. Adjectum ex aliis locis eò est credibilius, quia Syrus & Latinus non eodem loco ponunt hoc membrum.

δωρεὰν ἐλάβετε, δωρεὰν δότε. *gratis accepistis, gratis date*] Dictum est non inusitatum apud Hebræos. Nam Deuteronomii 1v, 5 & 14. ubi Moses dicit se ita tradidisse Legem sicut acceperat, explicant Interpretes מָה אֲנִי בָחֵם אֶתְּכֶם כִּי בָחֵם אֶתְּכֶם, *Quod ego gratis feci, & vos gratis facere oportet*. Ita & hic Christus, *Gratis accepistis*, inquit, nempe potestatem hanc sanandi. Cum Medicorum discipuli non nisi magno temporis impendio, & magnâ magistris mercede solutâ qualemcunque morborum medendorum peritiam accipiant, vos hanc plenissimam facultatem uno momento, sine ullo sumtu vestro accepistis. Hinc χάρισμα [*gratia*] dici solent istæ δυνάμεις [*virtutes*]. Ostendit hinc Christus nec grave nec iniquum esse quod imperat, ut earum potestatum actus gratis quoque exercentur. Et quidem mercedem pacisci pro actu tali qui directè ordinatur ad Dei gloriam, haud dubiè Dei gloriæ adversatur: quod ipsa dictat ratio naturalis, ex qua Simonem Magum, hujus alioquin præcepti ignarum, acriter convincit Petrus. Nam si *Civilem scientiam pretio nummario non esse æstimandam nec debonestandam* dixit Vlpianus, quantò id justius de donata Divinitus virtute dicitur? Cæterum citra pactionem pro actu ejusmodi dona sponte oblata recipere non habent naturalem turpitudinem. Quædam enim, ut idem ait Vlpianus, *tametsi honestè accipiantur,*

inhonestè tamen petuntur. Imò, ut ad Michæam notat Hieronymus, qui Prophetas consulebant solebant iis munuscula aliqua donare, cujus moris indicia habemus 1 Samuelis 1x, 7. 8. & 1 Regum xiv, 3. Sic & Græcorum Philosophi, ut Origenes adversus Celsum notat, ἀπὸ τῶν γνωρίμων ἐλάμβανον τὰ πρὸς τὰς χρείας [*à discipulis accipiebant quæ ipsis erant necessaria*]. Neque tamen ea semper recipiebant Prophetæ, sed ex temporum ac personarum circumstantiis quid opus factu esset æstimabant. Ideo à Satrapa Syro nihil omnino accipere voluit Elisæus, ne apud hominem externum vilesceret accepti beneficii gratia. Hinc ad puerum suum inquit Propheta, *Eratne nunc tempus accipiendi argentum aut vestes?* & quæ sequuntur 11 Regum v, 26. Et à Rege Baltasare dona accipere abnuvit Daniel v, 17. Simili olim prudentia Abrahamus vivens inter homines à veri Dei cultu alienos, nihil de præda ab hostibus parta ad se pervenire voluit, Genesios xiv, 22. Christus, qui videret multum decessurum auctoritati doctrinæ Evangelicæ, quin neque extra calumniam futuros discipulos suos, si pro actibus qui ad testandam duntaxat veritatem pertinere debebant aliquid acciperent præmii, non fœdas tantum pactiones, sed omnem omnino ex rebus ejusmodi, aut etiam ex ipsa docendi opera quæstum prohibuit. Quod à veris Apostolis eorumque successoribus sanctissimè est observatum, apud quos, ut Tertullianus loquitur, *nulla res Dei pretio constabat*. Tatianus Oratione contra Græcos, φιλοσοφῶσι τε ἔ μόνον οἱ πλεῖντες, ἀλλὰ καὶ οἱ πένητες τῇ διδασκαλίᾳ ἀπολαύουσι τὰ γὰρ παρὰ Θεοῦ τῷ ἐν κόσμῳ δωρεᾷς ὑπερβαίνει τὴν ἀμοιβήν [*non soli divites philosophantur, sed & pauperes de doctrina hauriunt. Nam quæ à Deo veniunt omnem humanæ liberalitatis vicem longè superant*]. Lactantius, *Nemo vereatur nos. Aquam non vendimus, nec Solem mercede præstamus*. Interim & Christus & Apostoli tum verbis tum exemplo docuerunt æquum esse ut qui rebus omnibus neglectis procurandæ aliorum saluti vacarent ab ipsis vicissim honestè alerentur. Quomodo à Quintiliano notatum est, & Socrati collatum ad victum, & sapientes, si res familiaris id exigeret, passos sibi gratiam referri. *Sustentationem necessitatis*, ut Augustinus loquitur, *recipiebant à populo, mercedem dispensationis à Domino*: quanquam huic quoque juri suo Apostoli, & Paulus præsertim, sæpissime cesserunt, manibus suis victum sibi potius quærentes quàm aut pauperculis oneri essent, aut ad malevolorum calumnias patèrent. His artibus Evangelica veritas per orbem totum propagata est: A quibus quantopere recesserint posteriorum temporum mores, tam dictu supervacuum est quàm triste cogitatu.

9. μὴ κτήσηθε, *Nolite possidere*] Cum vetuisset mercedem pro sanatione accipi, non dubitabat quin statim in mentem venturum esset Apostolis, Oportet nos igitur hoc iter non incipere nisi rerum omnium comite pulchrè instructos. Huic cogitationi occurrens Christus affirmat Deum, cujus res gerant, prospecturum ipsis de rebus necessariis. Quò autem certius habeant documentum, jubet illos sine ullo comite proficisci. Hoc σύμβολον [*signum*] pro illo tempore præce-

præceptum, quò certior ipsis esset Divinæ providentiæ experientia, ut rectè notavit Chrysostomus in sermone, *ὅτι ἔχρηθ' ἀνεδίδεν τὰς ἱερεῖς* [*Non contumeliosè tractandos Sacerdotes*]. Res notata διὰ συμβόλου [*per symbolum*], fiduciæ securitas, in perpetuum erat valitura. Est ergo hic κτᾶσθαι [*acquirere*] in antecessum comparare, quod σκέπεισθαι & περιποιεῖσθαι dixit Menander,

Ἀν μὲν πλέωμεν ἡμερῶν παρὰ τετάρων,
Σκεπτόμεθα τ' ἀναγκαῖ' ἐκάστης ἡμέρας·
Ἀν ᾗ φείσασθαι τι τῆ γῆρας χάριν,
Οὐ φεισόμεσθ' ἐφόδια περιποιούμενοι;
[*Si navigandum sit diebus quatuor,*
Quantum sit est parvus in totidem dies:
Cur non item sollicita parsimonia est,
Viaticum ne desit ætati malæ?]

In Hebræo haud dubiè fuerit **זֶנֶק**, quod eo significatu usurpari notissimum est.

εἰς τὰς ζώνας, in zonis vestris] ζώνην [*zonam*] rectè βαλάντιον [*sacculum*] dixit Lucas x, 4. xxii, 35. C. Gracchus apud Gellium, *Zonas quas plenas argenti extuli, eas ex provincia inanes retuli*. Eundem vocis usum apud Horatium, Iuris auctores, Suetonium, Spartianum, Lampridium alii annotarunt: ex quibus apparet non æra tantum sed & aureos & argenteos nummos in zona portari solitos.

10. πήραν, peram] Manticam Latine, in quam viatores condere panem & obsonioli aliquid solebant. Peram Latine dixit etiam Martialis.

μηδὲ δύο χιτῶνας, neque duas tunicas] Qui mos ferme eorum etiam qui minimo contentos se putant. Galenus libro De corrigendis animi passionibus, *οὕτω ᾗ ἡ τὴν ἐσθῆτα διπλὴν ἔχειν αὐτάρκες* [*Sic & binas habere vestes sufficit*]. Vnam vestem habere valde pauperum, quales subulci apud Homerum, qui sic loquuntur Odyssæā ξ.

Οὐ γὰρ πολλαὶ χλαῖναι ἐπημοῖοι τε χιτῶνες
Εὐθὰ δὲ ἐννυθαι, μία δ' οἷν φωτὶ ἐκάστω.
[*Non etenim multas tunicas & pallia multa*
Induere est nobis, sed sufficit unica vestis.]

Idem contra, ubi luxum Phæacum describit, nominat

Εἰμαλὰ τ' ἐξημοῖα, λῶετρα τε θερμὰ, καὶ
εὐνάς.

[*Mutatos habitus, lectosque, undasque calentes.*]

Vide 11 Regum v, 22. Inter Essenorum, unde plurimi Christiani, instituta Iosephus memorat, *οὐδὲ ἐσθῆτας εἰδὲ ὑποδήματα ἀμείβεσθαι πρὶν ἢ διαρραγεῖναι τὸ πρότερον, ἢ παντὶ ἀπασιν δαπανηθῆναι χρόνῳ* [*Neque vestes neque calceos mutare, priusquam priores ruptæ sint, aut usu planè detritæ*]. Musonius, τὸ μὲν εὖ ἐνὶ χρῆσθαι χιτῶνι τῆ δεῖσθαι δυοῖν προτιμητέον [*Vna veste bene uti honestius quàm duabus egere*].

μηδὲ ὑποδήματα, μηδὲ ῥάβδον neque calceamenta, neque virgam] ῥάβδον non ῥάβδος legerunt Syrus & Latinus. Intellige baculum alium quàm quem manu geritis, aut soleas alias quàm quibus nunc induti estis. nam hunc esse sensum ostendit tum quod præcessit δύο χιτῶνας, hoc est, vestem alteram ab ea qua vestimini; tum quod apud Marcum est, ubi disertè permittitur unus baculus quem gerebant, & soleæ illæ quibus erant induti. Nimirum quia iter facientibus soleæ facile atterebantur, neque raro

fiabat ut baculus frangeretur, aut alicubi adhæresceret, ideo in farcinulis solebant ponere alias soleas aliosque baculos. Hac cautione Christus Apostolos suos vult abstinere, quocunque iter facturi essent repturos & victui & itineri necessaria. Atque ideo multitudinis numero ῥάβδους [*baculos*] dixit Lucas, ut significaret non interdici quò minùs baculum unum haberent, sed quò minùs plures: quod æquo jure de paribus solearum debet intelligi. Vide etiam quæ ad Marcum dicuntur.

10. ἄξιον, dignus] Vox ista Græcis, & quæ huic respondent Hebræis ac Latinis, non semper τὸ ἴσον [*æquale*], sed qualemcunque rei convenientiam notat, ut liquet Ephesior. iv, 1. Philipp. i, 27. Coloss. i, 10. 1 Thessalon. ii, 12. 111 Iohan. 6. Pro idoneo ea voce utitur Origenes contra Celsum 11.

τροφῆς, cibo] Sumitur hic τροφῆς nomen generalius, quomodo Iurisperiti pronuntiant legatis alimentis, cibaria & vestitus & habitationem deberi, quia sine his ali corpus non potest. Quamquam autem sententia hæc, *Eum qui operas præstet, victum*, aut, ut Lucas & Paulus loquuntur, *mercede dignum esse*, referri possit ad Divinæ benignitatis æstimationem, tamen cum Lucas & Paulus apertè hanc σχέσιν [*relationem*] ponant, non inter Deum & Evangelii præcones, sed inter eosdem præcones & qui eorum præconio edocentur, putem hic quoque ejusdem pronuntiati eandem esse sententiam; ut hoc dicat Christus, Deo providente victum accipietis ab illis ipsis quibus docendis sanandisque operam navabitis; idque jure æquissimo. Quid enim justius quàm τὰς πνευματικὰ σπείροντας τὰ σαρκικὰ θερίζειν [*qui spiritualia serunt metere carnalia*], 1 Corinthiorum ix, 11. Quantillum est tenuis victus, si cum tantis beneficiis comparetur? Atque hic iterum apparet μισθὸν [*mercedem*] dici citra æqualitatis rationem; neque tantum ubi merces operam excedit, quod alibi ostendimus, verum etiam ubi indigna est merces quæ ad operam comparetur. Nam & de humanæ sententiæ documentis non est veritus dicere Aristoteles, *οὐ πρὸς χρήματι ἡ ἀξία μετρεῖται, τιμὴ δ' ἰστέροπον ἐκ αὐτοῦ γένοιτο ἀλλ' ἴσως ἰκανόν, καθάπερ καὶ πρὸς θεὸν καὶ πρὸς γονεῖς τὸ ἐνδεχόμενον* [*Non potest dignitas harum rerum pecuniis remissionem recipere, par enim nullum sit pretium; at fortè sufficit id quod dari potest ut adversum Deos ac parentes*].

11. κακεῖ μένατε, ibi manete] Displicet Christo levitas desultoria; nihil vult temere mutari. Qui parvo didicit vivere, is neque cœnas lautiores captabit, neque timebit ne hospitem sumtu exhaustiat. Ergo κακεῖ [*ibi*] ad domum pertinet; quod sequitur ἕως αὐτοῦ ἐξέλθῃτε [*donec exeatis*], ad urbem aut pagum. Vide Lucam x, 7.

12. ἀσπᾶσασθε αὐτήν. salutate eam] Verissimum arbitror in Hebræo fuisse שָׁלוֹם וְרָחֵם [*postulate pacem domus*]. quomodo est in Syriaco. Ita appositè secuta est mentio pacis commate sequenti. At Græcus interpres non verbum verbo reddidit, sed vim Hebraicæ locutionis Græcā notissimā voce expressit. Alii postea cum non putarent satis cohærere quod sequitur ἡ εἰρήνη ὑμῶν [*pax vestra*], voces aliquot ex Luca huc infarserunt. Atqui vis ipsa vocis εἰρήνης, hoc est, salutis

sive incolumitatis, in illo *ἀσπάζεσθαι* [salutare] satis comprehendebatur.

13. ἡ οἰκία ἀξία, domus illa digna] Οἰκίαν pro familia etiam Xenophon posuit cum dixit οἰκίαν διατρέφειν [familiam alere]. Neque aliter usurpatur Iohan. IV, 53. I Corinth. XVI, 15. Philipp. IV, 22. Sed istis in locis familia ab ipso capite distinguitur, hic verò ipsum patrem familias simul comprehendit: quomodo & in usu Romano familiam dici Cajus notavit. Ἀξία [digna] hoc loco vocatur familia quæ animo est docili, non à pietate averso, ac quæ proinde speretur responsura vocationi: sicut contrario modo qui sunt affecti, dicuntur ἐκ ἀξίης κρίνειν ἑαυτοὺς τῷ αἰωνίῳ ζωῆς [indignos se judicare æternæ vitæ], Actorum XIII, 46. Pothinus Lugdunensis Episcopus interrogatus à Præsidente, Quis esset Christianorum Deus, respondit, Εὖν ἡς ἀξίῃ, γνώση [Si dignus es, disces].

ἡ εἰρήνη, pax] Hellenistæ, Hebræorum imitatione, hac voce appellant quicquid in bonorum censu habetur, hoc est, quicquid expeti atque optari solet.

ὑμῶν, vestra] Id est, quam vos ipsis precati fueritis. πρὸς ὑμᾶς ἐπιστραφήτω. revertetur ad vos] Hebraismus. Reverti verbum ad proferentem dicitur quod eventu optato caret, ut videre est Esaiæ LV, 11, & Psalmo xxxv, 13.

14. ἐκτινάξατε τὸ κονιορτὸν, excutite pulverem] Non videtur mihi ritus iste, directè quidem, denuntiationem Divini iudicii continere, qualem Nehemias excusso brachio, & Romani projecto lapide volebant intelligi, sed tantundem valuisse quasi dicerent Apostoli, Veneramus huc non nostri commodi sed salutis vestræ causâ: Nunc quando monitis nostris auscultare non vultis, res vestras vobis habete: nihil nobis vobiscum ultra commercii est, quin adeò ne tantillum quidem vestri expetimus. Quomodo Tertullianus explicat, Pulverem jubet excuti in illos in testificationem & adhorrentiam terræ eorum, nedum communicationis reliquæ. Hunc enim sensum postulare videtur id quod Lucas uno loco imperativè posuit, καὶ τὸ κονιορτὸν ἀπὸ τῶν ποδῶν ὑμῶν ἐκτινάξατε [pulverem pedum vestrorum excutite], IX, 5. altero verò enuntiativè ipsorum Apostolorum verbis, Καὶ τὸ κονιορτὸν τὸ κολληθέντα ἡμῖν ἐκ τῆς πόλεως ὑμῶν ἀπομασσομένην ὑμῖν [pulverem qui adhæsit nobis de civitate vestra extergimus in vos], X, 11. contrâ scilicet quàm fecerat Neeman, qui de humo Iudaica secum asportaverat reverentiæ causâ, II Regum V, 17. Bene autem addunt Marcus & Lucas εἰς μαρτύριον αὐτοῖς [in testimonium ipsis], quia eodem ritu simul testatum sit venisse ad ipsos doctores veritatis. Ita ad Ezechielem Deus, II, 5. Vt sciant Prophetam fuisse in medio sui.

15. ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, in die Iudicii] Non respicit Christus tempus præteritum quo urbes istæ cælesti incendio conflagrarunt, sed futurum, ut ostendit verbum ἔσται [erit]. Nam & diem hanc quam Matthæus vocat ἡμέραν κρίσεως [diem iudicii], Lucas cum nota eminentiæ dixit, ἡμέραν ἐκείνην [diem illam], ut Iudas κρίσιν μεγάλης ἡμέρας [iudicium magnæ diei], pro quo Petrus dixerat, ut hic Matthæus, ἡμέραν κρίσεως [diem iudicii]. alibi ἡ κρίσις

[iudicium] idem significat; nimirum diem universali iudicio destinatum. De Sodomis ergo non tam iudicatum est olim quàm præiudicatum. neque verò iniquum nobis videri debet si gravior pœna imminet Evangelii contemtoribus quàm illis fœdissima libidine & omni vitiorum genere inquinatissimis. Peccata enim non præcisè tantum ex suapte natura, verum etiam ex aliis circumstantiis rerum & personarum æstimanda sunt. Habuerunt Sodomi notitias naturales & parentum traditionem; Iudæi Legem Moysis multò clariorem. Habuerunt Sodomi monitorem Lotum; at Iudæi Apostolos tanta adferentes promissa, tantis miraculis spectabiles. Atque hinc quoque non minus quàm ex aliis locis plurimis apparet, contemptum Evangelii non esse effectum necessarium alicujus vitii quod sit commune humano generi; sed aut culpam esse peculiarem, & quæ vitari potuit, aut certè culpæ talis certum testimonium. Quod enim ex culpa aliqua necessariò fluit, id supra sortem ei culpæ communem pœnam alicujus gravare non potest.

16. ἀποστέλλω ὑμᾶς, mitto vos] Præsentis temporis verbo futurum simul complectitur. Quæ enim sequuntur non tam ad hanc legationem pertinent quàm ad eas quas Christus postea Apostolis erat mandaturus.

ὡς πρόβατα ἐν μέσῳ λύκων, sicut oves in medio luporum] Sophocles,

Σκαιόισι πολλοῖς εἰς σοφὸς διόλκυσται.

[Sapiens malorum positus in turba perit.]

Φρόνιμοι ὡς οἱ ὄφεις, prudentes sicut serpentes] Nescio an id spectaverit Christus quod non à profanis tantum Scriptoribus plurimis sed & à Davide proditum est, angues diligentissimè aures sibi obturare adversus susurros magicos, Psalmo LVIII, 5. Sed & pedes hominum ne ab iis obterantur, diligentissimè observant. Simplicissimum est ut dicamus respici τὸ ὀξύδερες [acutum tueri] quod serpentibus est proprium,

— tam cernis acutum

Quàm aut aquila aut serpens Epidaurius.

καὶ ἀπέραντοι ὡς αἱ περιστεραί. & simplices sicut columbæ] Bene monet Cicero II De officiis multos esse qui versutos homines & callidos admirantes, malitiam sapientiam judicent. Ideo Christus commendationem Prudentiæ ab omni fraude doloque segregans, comitem ei adjungit Innocentiam sive simplicitatem. Etiam Martiali inter ea quæ beatiorem vitam efficiunt, est prudens simplicitas.

17. Προσέχετε τῷ ἀνδρὶ τῷ ἀνθρώπῳ. Cavete autem ab hominibus] Dictum est eleganter à Comico velle,

ὡς χαρὴν ἐστὶν ἄνθρωπον ἂν ἄνθρωπον ᾖ.

[Quàm res venusta est homo, sed qui verè est homo.]

Sed contrâ nihil hoc animante sævius, ubi semel ab humanitate descivit, ut rectè Græcus epigramma quoddam ita inceperit,

ὦ θηρῶν βροτὲ μάλλον ἀνήμερε.

[O superans feritate feras homo.]

Et epistolam Ovidius,

Mitius invēni quàm te genus omne ferarum.

Cavere ergo homines jubentur Apostoli; id est, de commodis

commodis & honoribus huius ævi cum aliis non contendere, vitare offensas quantum fieri potest incorrupta veritate, ipsa veritatis verba non perdere apud eos quorum deplorata est improbitas.

ἐν συνέδριαις, in conciliis] Suprà vidimus à Christo *synedrium* dici propriè Synedrium Magnum. Talia autem Gabinius quinque instituerat in Iudæa, ut suprà diximus; quorum aliqua (nam de omnibus non arbitror) superesse potuerunt Christi tempore. Quòd si placet intelligere confessus minores *xxiii* Iudicum, ne id quidem cum vocis usu pugnabit.

καὶ ἐν ταῖς συναγωγαῖς, & in synagogis suis] Tam obscurus viris doctissimis hic locus visus est ut suspectam haberent lectionem omnium codicum fide munitam. Sed nimirum imposuit illis quòd *synagogarum* nomine Proseuchas intelligerent. Atqui certum est *συναγωγὰς* dici etiam civiles & juridicos conventus, *i* Maccab. *vii*, *12*. Additamentis ad Daniele *xiii*, *41*. Scandit igitur hic oratio à Synedriis ad Synagogas: quòd ut intelligatur notandum est solitos fuisse interdum Iudæos in rebus ad summam religionis aut imperii spectantibus advocare ad Synedrium quotquot haberi poterant Tribuum primores aliisque honoribus præditos, ut quod constituerent legis potius à populo probatæ quàm senatus consulti haberet auctoritatem. Talis conventus vocabatur Hebræis *קהל*, Græcè interdum *ἐκκλησία* [ecclesia], interdum *συναγωγή μεγάλη* [*Synagoga Magna*]. Ejusmodi fuit is conventus ex cuius decreto Pascha indixit Rex Iosias, *i* Paralip. *xxx*, *2*. Sed & alibi Iosephus narrat convenisse *γερεσίαν* *σύν τοῖς φυλάρχοις* [*Senatum cum principibus Tribuum*], inter cætera, Iosue temporibus. De anathemate quo Esdræ tempore puniti contumaces narrant Hebræi factum à Synedrio majore & minore. Libro *i* Maccab. *xiv*, *18*. *ψήφισμα* [*decretum*] quoddam invenitur in hanc formam, *Οκτωκαιδεκάτη Ελεῦλ, ἔτος δευτέρη καὶ ἐβδομηκοστῇ καὶ ἑκατοστῇ, καὶ τῷ τρίτῳ ἔτει ἐπὶ Σίμωνι ἀρχιερέως ἐν Σαραμέλ, ἐπὶ συναγωγῇ μεγάλῃ ἱερέων καὶ λαῶ καὶ ἀρχόντων ἔθνους, καὶ πρεσβυτέρων καὶ χόρας* [*Decimâ octavâ Elul, anno secundo & septuagesimo & centesimo: & hic tertius annus sub Simone Principe Sacerdotum, in Saramel, in conventu magno Sacerdotum & populi & principum gentis & Seniorum regionis*]. Ita Hebræorum Magistri *μεγάλην συναγωγὴν* [*Magnam Synagogam*] *כנסת הגדולה* vocant cœtum illum centum, ut ajunt, & viginti virorum circa tempora ædificationis Templi secundi, in quo cœtu præter *τὰς συνέδρους* [*Senatores*] & Prophetæ fuerunt & primores alii. Iosephus talem cœtum vocat *ἐκκλησίαν πάνδημον* [*cœtum collectum undique*], qualem coactum ait ab Herode Magno convocatis multis, non ex Vrbe tantum sed & *ἐκ τῆς χώρας* [*ex regione*]. Sic Herodem eundem, nondum Regem, ob interfectum Ezechiam accusatum ait Gorionides coram Synedrio majore & minore. Verissimum esse quod dico ostendet eventus Christi verbis ad amussim respondens. Actorum *iv*. sistuntur Petrus & Iohannes Pontificibus, Senioribus & Legisperitis, quorum confessus ibidem ut & alibi *συνέδριον* [*synedrium sive concilium*] vocatur commate *15*. Mox Actorum *v*. narratur Pontifex

convocasse non tantum *συνέδριον* [*synedrium*] sed & *πάντας τὴν γερεσίαν τῶν ἱσραήλ* [*omnes Seniores filiorum Israel*], commate *21*. quia scilicet populis ex omnibus oppidis ad Apostolos confluentibus (ut narratur commate *16*), res hæc ad summæ reipublicæ periculum spectare videbatur, ita ut operæ pretium esset omnium honoratorum suffragia exquirere, aut saltem, ut in duobus exemplis suprà jam adductis, Senatum urbis Hierosolymitanæ cum *10* *συναγωγῇ μεγάλῃ* [*Synagoga Magna*]. Sensusque verborum Christi est, Non tantum ordinariis consistoriis sistemi, sed & conventus extraordinarii vestri causâ habebuntur. Coram tali autem conventu extraordinario cæsos virgis Apostolos apparet dicto Actorum capite commate *40*. Possunt etiam *συναγωγή* intelligi vulgari significato loci conventuum, præsertim extra Romanum Imperium. Sæpe enim Regum beneficio illis in partibus Iudæis *αἰχμαλωτάρχαις* [*deportatorum principibus*] concessa est animadversio in populares, quam in Synagogis solitam exerceri non incredibile est. nam & Epiphanius narrat Iudæum quendam cum ad Christianos deficere vellet in Synagoga flagris cæsum. Vide quæ Actorum *xxii*, *19*. & *xxvi*, *11*. Et apud Eusebium citatur liber imperante Commodo adversus Montanistas scriptus, ubi ait eorum gregis neminem *ἐν συναγωγαῖς Ἰουδαίων μαρτυροῦναι ἢ λιθοβολοῦναι* [*in synagogis Iudæorum aut flagris cæsum aut lapidatum*].

18. καὶ βασιλεῖς, & Reges] Quanquam Hebræis *מלכים* dicuntur interdum qui vicariam aut mandatam habent potestatem, quo sensu nomen illud etiam Pontio Pilato videtur aptari Act. *iv*, *26*, *27*. cum tamen *ἡγεμόνων* [*Præsidum*] mentio præcesserit, necesse est vocem illam hic strictius accipi. Eadem oppositio *ἡγεμόνων* & *βασιλέων* *Regum* & *Ducum*] est & apud Petrum *i* Epistolâ *ii*, *13*. *ἢ βασιλεῖς, ὡς ὑπερέχοντι ἢ ἡγεμόσιν, ὡς δὲ αὐτοὶ πεμπομένοις* [*sive Regi quasi præcellenti, sive Ducibus tantquam ab eo missis*]. Constitit igitur huic oraculo sua fides cum Petrus apud Neronem, Iohannes apud Domitianum, alii apud Parthorum, Scytharum, Indorum Reges causam dixere.

ἐν μαρτύριον αὐτοῖς καὶ τοῖς ἔθνεσιν in testimonium illis & gentibus] Quæ sit vis huius locutionis vide ad cap. *viii*. Hoc facto convincentur, inquit Christus, Præsides, & Reges, & populi qui illorum tribunalibus adstant, auditæ veritatis.

19. μὴ μεριμνήσητε, nolite cogitare] Vox *μεριμνᾶν* non qualemcunque meditationem sed animi anxietatem significat & laboriosam præparationem qualis esse Oratorum solet. Vide quæ diximus ad cap. *vi*. *προμεριμνᾶν* [*præcogitare*] dixit Marcus, *προμελεῖν* [*præmeditari*] Lucas.

δοθήσεται γὰρ ὑμῖν ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ τί λαλήσετε. dabitur enim vobis in illa hora quid loquamini] Respiciatur locus Exodi *iv*, *11*. Etiam si quid vobis antea desit, eo ipso tempore ope cœlesti supplebitur, Spiritu Divino suppeditante & animo sapientiam, & ori eloquium non calamistratum sed simplici gravitate ipsam nudæ veritatis naturam referens. Huius promissionis complementum in Petro & Stephano videmus;

videmus; imò in omnibus martyrologiis. Ab Apostolis exigit Christus ut suæ doctrinæ velint præbere testimonium; ut rectè id faciant ipse præstiturus. ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ [in illa hora] dictum ut sup. VIII, 13. IX, 22.

20. Οὐ γὰρ ὑμεῖς ἐστέ οἱ λαλῶντες, Non enim vos estis qui loquimini] Nota iterum negationem non absolute sed comparatè interpretandam. Non tam vos eritis qui loquimini quàm per vos Spiritus sanctus. Vide jam nominatas historias in Actis Apostolicis, addito loco 11 Samuelis xx111, 2. Ne consternarentur tantis periculis Apostoli, magnum illis auxilium Christus promittit, non Angelos, sed ipsum Dei Spiritum, quo nihil majus promitti potuit.

ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα, sed Spiritus] Apud Lucianum dicitur Christiano, ἀλλὰ λέγε, παρὰ τῷ πνεύματι τὴν δύναμιν τῷ λόγῳ λαβὼν [sed loquere, à Spiritu acceptà loquendi facultate].

21. Παραδώσῃ δὲ, tradet autem] Hæc signa temporum Messiae afferunt Hebræi in Thalmude, titulis Sanhedrin & Ketubath.

22. μισούμενοι ὑπὸ πάντων, odio habebimini ab omnibus] Id est, à plerisque hominibus. Ita enim sumi solent particulæ universitatis. Petronius Arbiter, Si quis vitiorum omnium inimicus rectum iter vitæ cepit insistere, primum propter morum differentiam odium habet. Quis enim potest probare diversa? Athenagoras, Ἀνωθέν πως ἔθος, ἢ ἐκ ἐφ' ἡμῶν μόνον, κατὰ τινὰ θεῖον νόμον καὶ λόγον παρηκολύθηκε προσπολεμεῖν τὴν κακίαν τῇ ἀρετῇ [More veteri, nec apud nos tantum cognito, ex Divina quadam lege atque dispositu connexum est vitio bellum inferre virtuti].

τὸ ὄνομά μου nomen meum] Eam ob causam quòd vos discipulos meos profiteamini. Hæc enim est significatio ὀνόματι [vocabuli illius nomen] quia moris erat discipulos vocari ex Magistrorum nomine. Explicat Petrus cum dicit gratias laudesque agendas Deo cum patimur ut Christiani 1 Petri IV, 15. cui loco adjuget eum qui est Actorum v, 41.

ὁ ὅς ὑπομείνας εἰς τέλος, ἕως ὅτε σωθήσεται. qui autem sustinuerit usque in finem hic salvus erit] Vim vocis ὑπομένειν [sustinendi] optimè Virgilius illo versu expressit,

Durate & rebus vosmet servate secundis.

Patientiam enim cum expectatione boni alicujus significat. בְּרֵי הַמַּחֲמֵד [Beatus qui expectat] Danielis XI, 12. Bene autem monet Irenæus ὑπομονὴν [perseverantiam] esse duplicem, aliam ἐξ ἀρχῆς [ab initio], aliam ἐκ μετανοίας [ex penitentia]. Ad illam Apostolos hortatur Christus, ita tamen ut hanc interim à spe salutis non excludat.

23. διώκωσιν, persequentur] Cum sequatur φεύγειν [fugere], planè arbitror διώκειν [persequi] hic strictè sumendum pro ἐκβάλλειν [ejicere]. Itaque ἐν τῇ πόλει ταύτῃ [in civitate ista] positum est pro οἱ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ [qui in civitate ista], ut diximus supra VI, 6. quod quia erat obscurius ideo adjecta est olim interpretatio διώκωσιν ἐκ τῆς πόλεως ταύτης [persequentur ex civitate ista], quæ deinde ut fieri solet in aliquorum codicum textum admissa est. Sensus est, Ex una urbe per vim ejecti ne desistite ab imposito vobis munere. Idcirco fugite non in solitudinem aliquam ubi sitis tutiores, sed in urbem aliam, ibi quoque experturi proventum vestrae

institutionis. Apparet igitur non rectè ex hoc loco peti argumentum ad quæstionem de Fuga voluntaria solo vitandi periculi respectu. Non est autem facile de fuga quicquam universim definire, cum pro circumstantia temporum ac locorum aliter atque aliter sit statuendum. Tertulliani sententiam, qui fugam omnem damnabat, Cyprianus, alioqui magni ejus auctoritatem faciens, exemplo suo improbavit. Optimè Clemens Stromateon IV & VII. quæ pericula subeunda, quæ vitanda sint, animo mortem neque optanti neque metuenti, ex Dei gloria & hominum usu æstimandum reliquit. Καὶ φεύγει ὁ Χριστιανός, inquit adversus Celsum Origenes, & διὰ δειλίαν φεύγει, ἀλλὰ τῶν ἐντολῶν τῆς διδασκαλίας, καὶ ἐαυτὸν φυλάττει καὶ θάρσυνον, ἐτέρων ὠφεληθῆσομένων σωτηρίᾳ [Etiam si fugiat Christianus non præ formidine fugit, sed servans Magistri præceptum, & seipsum servans purum ad salutem aliorum quibus utilis esse poterit]. Neque contemnenda quæ hac de re idem Origenes ad Ioannem, & post eum Athanasius libro ejus argumenti, & Augustinus in Epistola ad Honoratum scripsere.

& μὴ τελέσητε τὰς πόλεις τῆς Ἰσραὴλ, ἕως ἂν ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. non consummabitis civitates Israel, donec veniat filius hominis] τελέσητε τὰς πόλεις [consummabitis civitates], id est, τελέσητε διδάσκειν τὰς πόλεις [consummabitis docere civitates], qualem infinitivi ἐλλείψιν [defectum] supra quoque annotavimus & annotabimus alibi. Et ἕως ἂν [donec] positum est vice τῆς πρὶν [priusquam], ut diximus etiam supra v, 18. Quis autem hic adventus intelligendus sit discrepant Interpretes. Mihi constat adventum Christi in hisce libris multis modis dici, & sæpe eo non corporis præsentiam sed virtutis documenta intelligi, in quo genere excellit missio illa copiosissimæ gratiæ Spiritus sancti, nec in Apostolos tantum, sed in credentes alios, quo certissimo indicio constitit Regnum illud diu expectatum jam advenisse, & Christum ejus Regem cum plenissima potestate à Patre constitutum. Fundum do huic sententiæ meæ Iohannem Apostolum, apud quem Christus jam clariùs aliquantò explicans quod hic obscurius dixerat, adversus omnem vim ingruentium periculorum discipulos suos eo solatur quòd missurum se dicat ipsis Spiritum illum veracem, statimque addit, Non relinquam vos velut pupillos parente orbos: venturus sum ad vos, XIV, 18. ubi apertissimum puto Christi adventu missionem Spiritus significari. Adde illa Petri verba Actorum 11, 33. Dextrâ Dei in sublime evehctus, & à Patre nactus Spiritum illum diu promissum, effudit hoc quod ipsi adspicitis atque auditis. Est ergo verborum Christi hæc paraphrasis, Dixi quæ mala vobis imminerent; dixi nihilo minus vestrum esse instare cæpto: sed nolite animum despondere: præforibus est mea magna & Regia potestas, quæ apparitura est brevi, imò antequam finem feceritis docendis Iudæis intra fines Palæstinæ. His verbis ostendit Christus gratiam Spiritus anticipaturam ipsorum longinquas profectioes. Nam & postea, jam jamque ab Apostolis discessurus, mandatum ipsis dedit omnes gentes instituendi, sed ita tamen ut ab Hierosolymis exordium facerent, ibique subsisterent donec promissus ille Spiritus ipsis supervenisset, Lucæ XXIV, 47, 48, 49.

Actorum

Actorum 1, 4, 5, 8. Optimè ergo coherent quæ sequuntur. Nam si Christus ad istam gloriam pervenire nisi per gravissimas calamitates non potuit, non debent Christi sectatores eandem sortem defugere.

24. Οὐκ ἔστι μαθητὴς ὑπὲρ τοῦ διδάσκαλου, *Non est discipulus super magistrum*] Videtur pugnare hoc adagium Hebræis receptissimum isti adagio Græco,

Πολλοὶ μαθηταὶ κρείσσοι διδασκάλων.

[*Vincunt magistros sæpe discipuli suos.*]

Sed Græcus versus agit de iis qui discipuli fuere; Hebræa sententia de iis qui discipuli manent, sicut Christi discipuli nunquam debent desinere ejus esse discipuli. Hoc autem proverbium, ut & alterum non dissimile, quo servus negatur esse domino major, Christus non eodem semper sensu usurpat, ut videre est Lucæ vi, 40. Iohan. xii, 16. xv, 20. quod & in aliis proverbiiis occurrit. Hic par eventus significatur ob doctrinæ ejusdem ingenium.

25. Ἀρκτεὶν τῷ μαθητῇ ἵνα γένηται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ, *Sufficit discipulo ut sit sicut magister ejus*] Midrasch in Psalmo x.

Βεελζεβούλ, *Beelzebub*] Ita Syrus, ita Latini veteres, ita Hebræus sermo. Quod alii scribunt Βεελζεβούλ [*Beelzebub*] aut scriptoris aut pronuntiationis est corruptio, quæ in postremas literas sæpe incidit. Ita Ἀβανύμ [*Abacum*] pro Ἀβανύκ [*Abacuc*] legitur in versione Lxx. Et Σεννηχαρείμ [*Sennecharim*] pro Σενναχηρείμ [*Sennacherib*]. Sic pro Μαναν [*Manan*] Actorum xii, 1. Syrus habet מנא [*Manael*], & pro בלעל [*Belial*] passim legimus Βελιάρ [*Beliar*]. Cum verò hoc fuerit nomen ejus qui inter deos Gentium excellere crederetur, vix credibile est ab ipsis Accaronitis eorumque vicinis dictum fuisse *Beelzebub*, id est, *Muscarum dominum*. Nam Μύαγος [*Musciceps*], Σμινθεύς [*Murifugus*] & similia minorum numinum sunt vocabula. Mihi valde placet quod à viris optimè de Sacra historia meritis est annotatum, Solitos Gentium deos ab Hebræis appellari nominibus in contumeliam mutatis, sicut & *Bethalem*, hoc est, *Domum Dei*, *Bethaven*, id est, *Vanitatis domum* dixere. Sic illud numen quod Accaronitæ, ut Phœnices alii, vocabant Βεελσαμὴν [*Beelsamen*], hoc est, Δία ἑρᾶνιον [*Iovem celestem*], aut Δία Ολύμπιον [*Iovem Olympium*], ut Dius scribebat in Phœnicum historia, Iudæi vocarunt Βεελζεβούλ [*Beelzebub*], hoc est, *Iovem muscarum*. Beelsamen autem vocatum fuisse Deum istarum nationum, præter Philonem Byblium Augustinus nos docet ad Iudicum cap. 11. Sed quæri adhuc potest, Vnde origo contumeliosi nominis. Dicam quod videtur. Narrant magno consensu Iudæi veteres inter alia privilegia quæ Deus templo Hierosolymitano concesserat, hoc etiam fuisse, quod cum tantus quotidie victimarum numerus caderetur, nulla tamen unquam in Templo musca conspecta sit; quod cum præstare non posset ille celeberrimus inter profanas gentes Ζεὺς ἑρᾶνιος [*Iuppiter Celestis*], sed perpetuò templum ipsius muscarum gregibus scateret, ideo à Iudæis *muscarum Iuppiter* appellatus est. Coluerunt autem Phœnices & eorum coloni Carthaginenses *Deum celestem*, qui est שמי בלעל, &

Deum celestem, quæ est שמי בלעל, Esaiæ השמים מלכת [*Regina cæli*], Iuno Maroni. Sed dubitandum non est quin illo vocabulo Solem, isto Lunam indicaverint, antiquissima omnium propè gentium numina. In veteri Epistolâ Nabuchodonosoris, quam descripsit Abydenus Assyriorum historiographus, בלעל est Βῆλ, בלעל est Βῆλ. Cæterum Iudæi ex Prophetis edocti deos Gentium dæmonia esse, hoc est, oracula quæ ab ejusmodi deorum statuis edebantur non vi istorum siderum edi, quod putabant gentes, sed operâ impurorum spirituum, ad quos proinde revera omnis cultus illius honos redundaret, malorum dæmonum principem eo appellarunt nomine quo creditorum falsò deorum princeps appellabatur. Vide infra xii, 24. Iam verò cum plebi persuasum vellent Pharisei quæ à Christo ederentur miracula edi virtute illius principis dæmonum, ideo ipsum quoque Christum per summum scelus, tanquam dæmonis istius procuratorem ac vicarium, *Beelzebub* appellarunt.

πόσω μάλλον τὸς αἰκιστὸς αὐτοῦ; *quantò magis domesticos ejus*] Dictis respondet eventus. Apostolos γύντας [*maleficos*] vocat Celsus; Vlpianus Iurisconsultus Christianos qui exorcizabant impostores appellat; Tacitus eos dicit *convictos in odio humani generis*: Passim Christiani & ἄθροισ [*Dei expertes*] pari loco ponebantur. Hanc gratiam à mundo ineunt incorrupti veritatis doctores.

26. ἔδεν γὰρ ἐν κεκαλυμμένῳ ὃ ἐν ἀποκαλυφθήσεται· *nihil enim est opertum quod non revelabitur*] Sophocles,

Ἀπανθ' ὁ μακρὸς κἀναριθμητὸς χρόνος·
Φύει τ' ἄδηλα.

[*Humana longis cuncta curriculis dies
Inmutat: occulta aperit & aperta occulit.*]

Idem alibi,

Πρὸς ταῦτα κρύπτει μηδέν· ὡς ὁ πάνθ' ὄρων
Καὶ πάντ' ἀκάντων πάντ' ἀναπύσσει χρόνος.

[*Studeas nihil celare: quæ videt omnia
Et omnia audit, omnia evoluit dies.*]

Euripides,

Χρόνος ὃ δείξει, τῷ τεκμηρίῳ μαθὼν
Ἡ χρόνος ὅντα γνώσομαι σε ἢ κακόν.

[*Tempus docebit, cujus indicia intuens
Discam bonusne sis vir, an contra malus.*]

Menander,

Ἀγχι ὃ πρὸς Φῶς τὴν ἀλήθειαν χρόνος·
[*In lucis oras protrahit verum dies.*]

Neque aliter accidit. Nam & Iudæorum calumnias de magicis artibus & imposturis Christi atque Apostolorum, & paganorum improbißima mendacia de incestis congressibus & sanguinis humani potatione dies revicit. Adde Deuteronomii xxxii, 35.

27. καὶ ὃ εἰς τὸ ἔς ἀκούετε κηρύξατε ἐπὶ τοῖς δώμασιν· *quod in aure auditis, predicate super tecta*] Non ea tantum quæ ego nunc ad populum loquor, sed & quæ posthac vobis solis familiariter edisseram, & postea per Spiritum clariùs explicabo, ut de promiscua Gentium vocatione & expiratione Iudæorum rituum, palàm omnibus enuntiate. Δώματα autem propriè quidem sunt, ut ab aliis annotatum est, *solaria*, sed apparet ad eorum similitudinem ita vocari cœpisse podia illa projecta de quibus præcones,

præcones, aut etiam ipsi Magistratus, populum solebant alloqui. Vtrumque autem proverbiale est, & in aurem dicere, & de projecto promulgare. Latinis quoque proverbium est, *acta in aurem legere*, quo notantur qui res omnibus notas pro arcanis venditant.

28. μή φοβηθῆτε ἀπὸ τῶ ἀποκλεινόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν μὴ δυνάμενων ἀποκτείνειν· nolite timere eos qui occidunt corpus, animam autem non possunt occidere] Sententia haud dubiè celebris inter Iudæos ab Esdræ temporibus. Scriptor libri περὶ αὐτοκράτορος λογισμῶν [De rationis imperio] qui Iosepho adscribitur, ita loquentem facit unum ex Eleazari filiis, Μὴ φοβηθῶμεν τὸ δοκῆναι ἀποκτείνειν τὸ σῶμα· μέγας γὰρ τῆς ψυχῆς κίνδυνος ἐν αἰωνίῳ βασανισμῷ κείμενοι τοῖς παραδαινῶσι τὴν ἐντολὴν τῆς Θεᾶς [Ne timeamus eum qui videtur corpus posse occidere: magnum enim aeterni tormenti periculum animis proponitur iis qui Dei præcepta violant]. Scriptor Sapientiae xvi, 13. Σὺ γὰρ ζωὴς καὶ θανάτου ἐξουσίαν ἔχεις, καὶ καλὰ γένοιτο πύλας ἁδὲ καὶ ἀνάγεις· ἄνθρωπος δὲ ἀποκτείνῃ μὲν τὴν κακίαν αὐτοῦ· ἐξελθὼν δὲ πνεῦμα ἔκ ἀνατρέφει, ἔδδ' ἀναλύει ψυχὴν παραληθῆσαν· τὴν δὲ σὴν χεῖρα φυγεῖν ἀδύνατόν ἐστιν. In quo loco reposui ἀνατρέφει pro ἀνατρέφει, quod alii vertunt revertetur, alii reducet, nullo sensu commodo: At una litera demta idem erit sensus qui in his Christi verbis, Tu, o Deus, vitæ necisque summam habes potestatem: tu ad inferos ducis ac reducis. Homo quidem malitiâ suâ actus interficit, sed corpus tantum: nam egressam è corpore animam evertere non potest, neque dissolvere spiritum à te susceptum. Tuam autem vim nec anima nec corpus possunt effugere. Sciendum autem est primæ hujus sententiæ verba deprompta esse ex libro Samuelis i, cap. 11, 6. Simili argumento probat Hierocles parentibus non esse obtemperandum si quid injusti præcipiant, quia sævitia illorum ultra corpus extendi non potest. Verba ipsius luculenta sanè apponam, Εἰ γὰρ προτείνειαν θάνατον μὴ περὶ θομένους ἢ βίαν ἀλλοτρίωσιν, ἔδδ' ἐκφοβεῖσθαι δεῖ τοῖς τοιούτοις, ἀλλ' εὖ εἰδέναι τί τὸ ταῦτα περὶ μένεν, καὶ ὅτι ὅς ἐγγέννησαν ἀπειλᾶσι μόνον· τὸ δὲ ἀπαθεῖς τέτων ἐλεύθερον προσήκει τηρεῖν καὶ μόνον Θεῷ εὐπειθέος [Nam si non obedientibus minantur mortem aut exheredationem, non sunt ista pertimescenda; sed sciendum quid sit illud cui ista erunt patienda: Ei quod genuerunt minantur. At illam partem quæ extra tales est perpeffiones liberam servare oportet & Deo soli obnoxiam]. Arrianus Epicteti libro i, cap. 9. Οἱ τύραννοι δοκῶντες ἔχειν τινὰ ἐφ' ἡμῶν ἐξουσίαν διὰ τὸ σωματίον [Tyranni qui videntur aliquam in nos habere potestatem ob corpusculum]. Confer Esaiæ li, 7. Iustinus ad Diognetum, Τότε τῆς ἀπάτης τῆ κόσμου καὶ τῆς πλάνης καὶ ἀγνώσεσθαι ὅταν τὸ ἀληθὲς ἐν ἐρανῶ ζῇ ἐπιγνώσεσθαι, ὅταν τῆ δοκῶν ἐνθάδε θάνατος καταφρονήσεσθαι, ὅταν τὸν ὄντως θάνατον φοβηθῆσθαι, ὅς φυλάσσεται τοῖς καὶ ἀκριβοῦσιν εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον, ὃ τὰς παραδοθέντας αὐτῷ μέχρι τέλους κολάσεσθαι [Tunc imposturam mundi & errorem damnabis quum vere in caelo vivere didiceris, quum ejus quod hic mors esse censetur contemtor esse & mortem quæ revera est mors formidare cæperis, quæ servatur eis qui ad ignem æternum damnabuntur, qui sibi traditos afficiet supplicio ad finem usque].

τὸν δυνάμενον καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα ἀπολέσαι ἐν γενέσει.

[qui potest & animam & corpus perdere in Gehennam] Suprà capite v. egit Christus de corporis supplicio in Gehenna: nunc addit Deum esse qui & animam possit perdere, animæ nomine non vitam intelligens totius hominis, quam nemo non homini potest eripere, sed substantiam illam nobiliorem quæ simul cum corpore hominem constituit: quæ aliis in locis πνεῦμα [spiritus] appellatur. Sic Rabbi Israel De Anima cap. viii. ait Israelitarum qui in corpore peccarint & corpus & animum comburi. Quomodo autem pereat anima ita Hierocles explicat, ὡς οἰόντε ἀθανάτω εἶναι θανάτου μοίρας μετὰ λαχεῖν, καὶ τῇ εἰς τὸ μὴ εἶναι ἐκβάσθαι, ἀλλὰ τῇ τῆ εὖ εἶναι ἀποπλῶσθαι [quo potest modo immortalis substantia mortem perpeti, non eo exitu ut non sit, sed amissione boni status]. Videtur autem Christus de industria non repetisse hic verbum occidendi, quod erat in membro priore, sed posuisse verbum perdendi, quod cruciatûs habet significationem, ut in Tiberii Epistola ad Senatum, Quid scribam Vobis, Patres Conscripti, aut quid omnino non scribam hoc tempore, di me deæque omnes pejûs perdant quàm perire quotidie sentio, si scio. Ad quæ verba ita Tacitus ex Platone, Adeo facinora atque flagitia sua ipsi quoque in supplicium verterant. Neque frustra præstantissimus sapientiæ firmare solitus est, si recludantur tyrannorum mentes posse adspici laniatus & ictus; quando ut corpora verberibus, ita sævitia, libidine, malis consultis animus dilaceretur: quippe Tiberium non fortuna, non solitudines protegebant, quin tormenta pectoris suasque ipse pœnas fateretur. quæ eò libentiùs adscribo, quia non obscuram mihi videntur præferre imaginem tristissimi supplicii quod impiorum animis imminet, quo tempore omnibus arcanis evolutis sua in quemque conscientia furialibus quasi facibus armabitur. De impiorum autem animis non idem sensisse Hebræorum Magistros suprà quoque attigi. David Kimchi ad primum Psalmum & ad Psalmum civ, 30. ex receptiore Thalmudistarum sententia tradit eos exstingui unâ cum corpore, sicut Seneca dixit,

Mors individua est noxia corpori,
Nec parcens animæ.

Eademque est sententia Rabbi Bechai quod ἀλλοφύλων [Gentiles] attinet: nam resurrectionem propriam vult esse Israelitarum. At Israelitas qui à Legge defecerunt arbitrantur resurrecturos & æterna sententia supplicia animorum & corporum; eos verò, qui non defecerunt, neque tamen vixerunt ex Legis regula, post præfiniti temporis cruciatum in nihilum abituros. At Rabbi Higgaon, Rabbi Saadia, & Abenezra omnes Israelitas qui non resurrecturi sunt ad vitam æternam mansuros ajunt in statu ignominia finem non habituræ. Eandem fuisse alibi Eliezeri sententiam tradere videtur ille Kimchi ad i Samuelis xxv, 29. Tacitus Iudæis ait eandem fuisse de inferis persuasionem quæ esset Ægyptiis. Crediderunt autem Ægyptii quorundam sceleratissimorum gravia & æterna supplicia, aliorum temporaria. Hinc suam νεκυσίαν [narrationem de mortuis] hausit Homerus, quem in Ægypto fuisse constat,

apud quem Tantalus & Tityus perpetuò cruciantur, sicut apud Virgilium

— *sedet aeternumque sedebit*

Infelix Theseus.

Quos secutus Plato in libro De anima de summè facinorosis ait, τέττις ἡ προσήκουσα μοῖρα ῥίπτει εἰς τὸ τάρταρον ὅθεν ἔποτε ἐκβαίνεσι [*hos æqua lex fati abjicit in Tartarum, unde nunquam exibunt*]. Minus autem sceleratos ad tempus torqueri existimat. Non possum omittere quin hic addam egregium Hieroclis locum adversus eum qui persuasione interituræ animæ sceleribus suis blanditur, quem ait μόνην ἴασιν εὐρίσκειν τὴν εἰς τὸ μὴ εἶναι κατὰφυγὴν, ὅθεν αὐτῷ παρῖσταται κακῷ τὸ κακὸν ἰᾶσθαι, φθορὰ τῆς ψυχῆς τὴν κακίαν παραμυθεμένῳ, καὶ τὴν μετὰ θανάτου ἐδένειαν αὐτῷ καταψιφίζεσθαι, φυγὴν δὲ τῆς κρίσεως πόνων· καὶ βέλεται γὰρ ὁ κακὸς ἀθάνατον εἶναι τὴν αὐτῷ ψυχὴν, ἵνα μὴ ὑπομείνῃ τιμωρμένῳ, καὶ φθάνῃ τὸ ἐκεῖ δικασθῆναι, θανάτον αὐτῷ καταψιφίζομεν, ὡς πρέπον τὴν πονηρὰν ψυχὴν μηδὲ εἶναι· ἀλλ' ἔτι μὲν ὡς ἀβελία πρὸς κακίαν ὑπενεχθεὶς εἰκότως ἀμετρία τὴν καθ' αὐτῷ ψῆφον ἐκφέρει· οἱ δὲ ἐν αἵδε δικασαί, ἅτε πρὸς τὴν ἀληθείαν κανόνα τὴν κρίσιν ποιεῖμενοι, καὶ κρίνεσι μὴ εἶναι δεῖν τὴν ψυχὴν [*unum habere remedium confugere ad non esse, sic illi id restat ut malum malo medeatur, id est malitiam suam soletur animæ interitu, sibi que pœnam irroget post mortem in nihil redigi, ad fugienda Iudicii mala*]. Non vult enim homo malus immortalem esse suam animam, ut non ferat pœnas. Præcurrit ergo Iudicem se interitu damnans, tanquam mala anima ne esse quidem deberet. At ille quidem qui per insipientiam in vitio insit meritò imperitè de se fert sententiam. At qui apud inferos sunt Iudices, ad veri regulam iudicium exercentes, nolunt animam non esse. Similis sententia est apud Iustinum Apologiam secundam, ἀποβλέφατέ γὰρ πρὸς τὸ τέλος ἐκάστου τῶν γενομένων βασιλέων, ὅτι τὸ κοινὸν πάνσι θάνατον ἀπέθανον· ὅπερ εἰ εἰς ἀνακιδνησίαν ἐχώρη, ἔρμαιον αὖν ἦν τοῖς ἀδίκοις πᾶσι [*Respicite ad exitum uniuscuiusque Regum qui fuere, Pari cum cæteris morte functi sunt. Quod si id duceret ad insensibilitatem, lucrum id ipsis esset*]. Sapienter Philo libro De præmiis & pœnis, ἄνθρωποι μὲν γὰρ πέρας τιμωριῶν εἶναι νομίζουσι θάνατον· ἐν δὲ τῷ θείῳ δικαστηρίῳ μόγις εἰσὶν ἔτι ἀρχή· ἐπὶ τοῦτον καινὸν τὸ ἔργον, ἔδδ' καὶ τὴν ἐπ' αὐτῷ τιμωρίαν καινὴν εὐρεθῆναι· τίς δὲν εἰς αὐτὴν; ζῆν ἀποδύσκοντα αἰεὶ, καὶ τρόπον τινὰ θάνατον ὑπομένειν ἀτελεύτητον· θανάτου γὰρ διττὸν εἶδος, τὸ μὲν κατὰ τὸ τεθνάναι, ὅπερ ἀγαθὸν εἰς ἡ ἀδιάφορον, τὸ δὲ κατὰ τὸ ἀποθνήσκειν, ὃ δὲ κακὸν πάντως, καὶ ὅσω χρονιώτερον βαρύτερον [*Homines finem pœnarum esse putant mortem; at in Divino Iudicio id vix initium est. Cum ergo novum fuisset hoc facinus, oportuit & novum supplicium inveniri: Quod illud? Ut vivat semper moriens, & aliquo modo mortem sustineat interminabilem. Mortis enim duo sunt genera, alterum in mortuum esse, quod aut bonum est, aut in rebus mediis; alterum in mori, quod penitus malum, & quò durabilius, eò gravius*]. Quem sensum breviter expressit Tatianus, ἀνίσταται δὲ εἰς ὕψερρον (ἡ ψυχὴ) ἐπὶ συντελείᾳ τῆς κόσμου σὺν τῷ σώματι θάνατον διὰ τιμωρίας ἐν ἀθανασίᾳ λαμβάνουσα [*Sistitur autem postea in consummatione seculi anima una cum corpore, mortem habitura in pœna immortalis*]. Sed de animorum immortalitate differendi posthac se dabit benignior occasio.

29. *σπαθία, passeris, vel aviculas*] Moschopulus ait ita vocari πάντα τὰ μικρὰ τῶν ὀρνίθων [*omnes aves minutas*].

ἀσσαρίς, asse] *רַשְׁמִי* vel *רַשְׁמִי* nummus est valens dimidium τῆς λεπτῆς [*quadrantis*].

ἀνευ τῆς πατρὸς, sine patre] Hoc est, ut Cyprianus interpretatur, non sciente aut non permittente Deo. Oppianus non dissimiliter dixit,

— *τί γὰρ μερόπεσσιν ἀνυσὼν*

Νόσφι θεῶν, καὶ ὅσον ὑπ' ἐκ ποδὸς ἵχνος αἰεταί, ὅσον ἀμπελάσαι βλεφάρων περιφάεα κύκλα.

[————— *Quid enim mortalia secla*

Absque Diis possint, nec vel vestigia sola

Figere, vel patulos expandere luminis orbes.]

Epicurus Providentiam omnino negat; Aristoteles eam cælo includit; Arabes nonnulli circa universalia eam volunt occupari, non circa singularia: quam sententiam in Græcis etiam Philosophis notat & ut impiam reprehendit Iustinus initio Colloquii cum Tryphone; Hebræorum aliqui circa homines, non circa bestias: quod & didicisse ab Hebræis & Græcos docuisse videri potest Pythagoras. Ita enim Hierocles, Μὴ παρατίττω δὲ ἡμᾶς τὸ καὶ ἐπὶ τῶν ζώων ἀλίσγων καὶ φυτῶν καὶ αὐτῶν τῶν αἰψύχων τὴν αὐτὴν ἀνωμαλίαν ἐπιφαίνεσθαι ἢ καὶ ἐπ' ἀνθρώπων· καὶ γὰρ διὰ τῆς ταύτης καὶ ἡμᾶς ἀπρονόητα, εἴγε ἐκείνοις ταῦτα ὡς εὐτυχέ συμπερίνευ [*Neque turbet nos quòd circa muta animantia & plantas & inanima eadem quæ circa homines apparet inæqualitas: non enim quia illis talia fortuitò eveniunt etiam nobis accidunt citra Dei providentiam*].

A qua sententia non abhorre videtur Hieronymus Expositione ad Abacucum, nisi verba ejus benignius libeat interpretari. Cæterum quod Christus hic docet idem monstrat recta ratio, quod explicabo Athenagoræ verbis, Δεῖ τὴν ποιητὴν τὴν Θεὸν τεθεῖν τῶν πάντων παραδεξαμένους τῇ τέττι σοφίᾳ καὶ δικαιοσύνῃ τὴν τῶν γενομένων ἀπάντων ἀναλίσθεναι φυλακὴν τε καὶ πρόνοιαν, εἴγε ταῖς ἰδίαις ἀρχαῖς παραμένειν ἐθέλοιεν· ταῦτα δὲ περὶ τέτων φρονένας, μηδὲν ἠγείσθαι μήτε τῶν κατὰ γῆν μήτε τῶν κατὰ ἕραν ἀνεπιτρόπευτον μηδὲ ἀπρονόητον, ἀλλ' ἐπὶ πᾶν ἀφανὲς ὁμοίως καὶ φαίνόμενον, μικρόν τε καὶ μέζον, διήκυσαν γινώσκων τὴν παρὰ τῇ ποιήσαντι ἐπιμέλειαν [*Par est ut qui Deum universi opificens agnoscunt ejus sapientiæ ac justitiæ omnium quæ fiunt custodiam gubernationemque attribuant, si modo suis principis velint insistere. Hæc qui intelligunt credere debent nihil aut cælestium aut terrestrium à tutela providentiæque abdicari; sed Dei curam pertingere ad res inconspicuas & conspicuas, parvas magnasque*].

Verum quidem est non circa omnia uno modo se habere Providentiam, sed hoc ipsum, ut rectè dixit Chrysostomus, προνοίας μέγιστον εἶδος ἐστὶ [*providentiæ maxima pars est*]. Nam cum Dei infinita sit & scientia & potentia, constetque eum in multis agere præter naturæ ordinem rebus insitum, modò apertius, modò verò occultius, sequitur, ut quæ naturali ordini permittit, eadem certo ac sapiente consilio permittat, quippe impediturus si aliter ipsi visum esset. Hominem curat, ut animal Deo proximum & propriæ felicitatis fruendæ causâ conditum, bestias verò ut in usum hominum ordinatas. Itaque genera ipsa bestiarum conservari videmus, quod sine singularium sustentatione fieri non potest, cum in

singulis

singulis rebus consistat generis cuiusque universitas. Egregiè Plato, De legibus decimo, Medici & Nautæ exemplo demonstrat totius partem non consistere sine partium etiam minimarum cura: unde infert minimè dignum esse creditu, ὅτι Θεὸν ὄντα σοφώτατον, βεβηκένον τε ἐπιμελεῖσθαι καὶ δυνάμενον, ὧν μὲν ῥᾶν ἦν ἐπιμελεσθῆναι, σμικρῶν ὄντων, μηδαμῇ ἐπιμελεῖσθαι, καθάπερ ἄργον ἢ δειλὸν τινα διὰ πένεος ῥαθυμῶντα, ὅτι ἡμετέρων [Deum qui sit sapientissimus, velitque cuncta curare & possit, curam magnis impendere, non etiam parvis curatu persacilibus, quasi aut otium amaret aut laborum metu abstergeretur]. Quare quæ efata negare videntur Dei curam circa bestias, comparatè sunt intelligenda: quod vel ex Paulo apparet quærente an Deus boum gerat curam, 1 Corinthiorum ix, 9. Nam ipse legem Moysis citaverat quæ bovi trituranti os vetat obligari. Negari non potest quin qui eam legem iussit, gesserit & boum curam; sed non præcipuè, neque tam boum quàm hominum causâ, ut sequentia apud Apostolum explanant. Plutarchus ex Homero probat antiquorum sapientum fuisse sententiam curari Divino numine, & μόνον βίας (hæc enim illius verba sunt) ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ ἄλλα ζῶα, ὡς τῆς φύσεως ζωτικῆς μετέχοντα [non boves tantum sed & animantia omnia, ut quæ de natura vitali participant]. Sed & circa homines ipsos sunt certi Providentiæ gradus: Novit viam iustorum, inquit de Deo Psaltes, id est, peculiariter eam curat ac fovet. Vide Iachiaden ad Danielelem vii, 3. Salvianus lib. ii. Licet gubernator omnium Deus sit, illis tamen peculiariter regimen præstari à Deo dicitur qui regi peculiariter à Divinitate mereantur. Sic aliter Reges ac Regna respicit Dei providentia, aliter privatos, ut Platonis iterum verbis utar, τῷ τῆ παντός ἐπιμελεσμένῳ πρὸς τὴν σωτηρίαν καὶ ἀρετὴν τῆ ὅλης πάντ' ἐστὶ συντεταγμένα. ὧν καὶ τὸ μέγιστον εἰς δύναντα ἕκαστον τὸ προσήκον παρέχει καὶ ποιεῖ [ab eo qui cuncta curat, omnia constituta sunt ad Universi salutem & ad virtutem; singula autem quæ eò tendunt, & agunt & patiuntur pro sua pollentia]. Quare ubi dicit Sapiens Hebræus de Deo vi, 8. ὁμοίως προνοεῖται περὶ πάντων [æqualiter ipsi cura est de omnibus], illud ὁμοίως intelligendum ἀπὸ προσωπολήπια [citra personæ acceptionem]: præcessit enim, ἐκ ἐντραπήσεως μέγεθος [non verebitur magnitudinem].

30. Τῶν ἡ καὶ αἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς πᾶσαι ἡριθμημέναι εἰσὶ. vestri autem capilli capitis omnes numerati sunt] Vestrum, inquit, qui non tantum estis homines, verum etiam nuntii Divinæ veritatis, quos proinde Deus, ut ministros suos, in tutelam specialem suscipit. Est autem dictum παροιμιώδες [proverbiale]: numerare enim solemus ea quæ habemus in pretio, sicut ea quæ contemnimus dicimur nullo loco numerare, vel extra numerum habere. Deinde pilus significat rem minimam, etiam Græcis & Latinis. Hinc Hebræa locutio, Ne pilus quidem ejus peribit, id est, ne minimum quidem damnum sentiet, 1 Samuelis xiv, 45. Lucæ xxi, 18. Actorum xxvii, 34. Seneca epistolâ xxix. Et legem barbæ & canorum nondum natus infans habet. Sensus ergo est, Vt cunque in vos sæviant homines, certi estote nihil damni vobis eventurum nisi quod futurum sit in vestram aliorumque utilitatem: alioquin

minimè id Deum permitturum, qui vos amat, qui que plus omnibus potest polletque.

31. διαφέρετε, meliores estis] Optimè puto verti pluris estis; quia paulò antè dixerat Christus duas aviculas unius assis æstimari.

32. ὁμολογήσεν ἐμοί, confitebitur in me] ἡ ἡ. Nam ἡ particulam in hac constructione passim Hellenistæ per ἐν [in] vertunt, quomodo & Syrus hic posuit כִּי אֲנִי.

33. ἀρνήσομαι αὐτὸν καὶ γὰρ, negabo & ego eum] Non cordis tantum fidem, sed & oris confessionem Christus exigit, Rom. x, 10. Sicut autem antecedens promissio perseverantiæ includit conditionem: ita hæc comminatio intelligenda est tacitam in se habere conditionem, Nisi subsecuta sit seria pœnitentia, ut Petro evenit, sed ante acceptum fortitudinis spiritum.

34. Μὴ νομίζετε ὅτι ἦλθον βαλεῖν εἰρήνην ἐπὶ γῆν· nolite arbitrari quia pacem veni mittere in terram] Vt multum existimabant ex Esaiæ cap. xi. malè intellecto.

Μάχαιραν. gladium] Μαχαιρας voce hic non bellum (neque enim bellum est ubi alter cædit, alter vapulat tantum, quemadmodum factum est puris illis Christianæ innocentiae temporibus) sed Diffidium debet intelligi, quod ex Luca apertissimum est, qui pro eodem posuit διαμερισμὸν [separationem] xii, 51. quo tamen ipso loco quædam exemplaria olim habuerunt μάχαιραν [gladium], idemque hic sequentia declarant. Tralatio inde sumta quia μαχαιρας [gladii] proprium quasi officium est μερίζειν [dividere], quò alludit etiam Scriptor ad Hebræos iv, 12. Quod autem hic manifestissimum est, verbis ἦλθον βαλεῖν μάχαιραν, ἦλθον διχάσαι [veni mittere gladium, veni separare] non propositum, saltem τὸ προηγμένον [antecedaneum], Christi, cujus omnia consilia & vota ad pacem atque concordiam spectabant, sed eventum potius intelligi; ejus meminisse ad aliorum quoque locorum explicationem debemus. Similia apud omnes Scriptores occurrunt; ut in veteri Epigrammate,

Hæc peperit flammis, cætera, dixit, aquis. Nisi quòd hic præter eventum præcognitio eventus & eà non obstante seminandæ veritatis firmum consilium intelligi debet. Sensem talem ἐκβαλὼν [eventuale] vocant Græci, etiam Christiani. Tale illud, Απολῶ τὴν σοφίαν τῶν σοφῶν [Perdam sapientiam sapientium], 1 Corinthior. i, 19.

35. κατὰ τὴν πατὸς αὐτοῦ, adversus patrem suum] Ostendit ventura tempora non minus periculosa quàm ea fuerant quæ deplanxerat Michæas vii, 6. ideo verba ejus repetit. Ait Tertullianus in Scorpiaco, multis sui temporis Christianis patres & fratres fuisse traditores.

37. Ο Φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμὲ ἐκ ἐστὶ μὲν ἀξιῶ· qui amat patrem aut matrem plus quàm me, non est me dignus] Id est, non convenit meæ disciplinæ. Ita enim Lucas interpretatur xiv, 26. Ideo Paulus jubens nos pacem colere cum omnibus, providè adjecit, quoad fieri potest, & quantum in vobis. Semper enim amior esse debet veritas & salutaris sapientiæ studium. Vide exemplum Abrahami Genesios xi. Vocandus hic iterum mihi Hierocles, Εἰ δὲ ἐστὶν ὅτε τῶν θεῶν νόμων ἀνήκοός ἐστιν ἢ τῶν γονέων προαίρεσις, τί δὲ ποιεῖν εἰς ἀντινομίαν ἐμπροσθέντος τοιαύτης,

ἢ τὸ τοῦ οὐκ ἐπὶ πολλῶν καθηκόντων ἐκ περιστάσεως εἰς ἑναν-
τίωσιν ἐλθόντων προσήκη φυλάττειν; μείζονων ἢ ἐλαττό-
νων προκειμένων καλῶν, τὰ μείζονα πρὸ τῶν ἐλαττόνων
ποιεῖσθαι δεῖ, ὅταν μὴ ἀμφοτέρω ἐξῇ διασώζειν. οἷον κα-
λὸν μὲν τῷ Θεῷ πείθεσθαι, καλὸν ἢ τοῖς γονεῦσιν· εἰ δὲ
πρὸς ταῦτα ἡ ἀμφοτέρων ἄγοι πειθῶ, ἑρμαιοὶ ἀν' εἴη καὶ
ἁμαχον· εἰ ὅμως πρὸς ἄλλο μὲν ὁ Θεὸς νόμος, πρὸς ἄλλο
ὅ οἱ γονεῖς φέροιεν, μαχομένης τ' αἰρέσεως, τοῖς ἀμείνοσιν
ἐπεσθαι δεῖ, πρὸς ταῦτα μόνον ἀπειθῆντας γονεῦσι, πρὸς
αὐτὸν καὶ αὐτοὶ τοῖς Θεοῖς νόμοις ἐπειθόνται· τὸ δὲ φυλάττειν
βυλόμενον τὰς τ' ἀρετῆς κανόνας, ἔχ' οἷον τε τοῖς τέτρε
παρεβαίνουσι συμφωνεῖν. [Quod si eveniat ut parentum
voluntas Divinis legibus sit inobsequens, quid facere
oportet eos qui in talem legum pugnam inciderunt: Quid
aliud quam quod semper facere oportet ubi plures officio-
rum regulæ ex casu emergente inter se colliduntur? Certè
ubi majora & minora bona se nobis offerunt, majora mi-
noribus antehabenda sunt, si non utraque servare liceat;
exempli causâ, Honestum est Deo obedire: sed & paren-
tibus obedire honestum. si ergo ab utraque parte idem
nobis suadetur, lucrum in eo est & res controversiâ ca-
rens. At si aliò lex Divina, aliò parentes trahant, cum
utrum eligas id pugnet alteri, meliora sequenda sunt: &
in iis solis non obsequendum parentibus, in quibus ipsi Di-
vinis legibus non obsequuntur. Qui enim virtutis regulas
velit observare, is eas violentibus consentire non potest].
Et ad illa carmina,

Μηδ' ἔχθαιρε φίλον σὸν ἁμαρτάνειν· εἵνεκα μικρῆς
Ὀφρα δύνῃ· δύναμις γὰρ ἀνάγκης ἔχ' ὑβὶ ναίει.

[Ne veterem abjicito propter leve crimen amicum,
Si potes: hæc etenim propè sunt, posse atque necesse.]

Idem ille optimus Interpres, Εἰς πάντα ἐν τῆς φίλης
ἀνεξόμεθα, ὡς ὑπὸ μεγίστης ἀνάγκης τ' φιλικῆς διαθέσεως
πιεζόμενοι, πλὴν ἑνὸς· ἔχ' δὲ καὶ πρὸς τὸ χεῖρον ὑποφερο-
μένοις αὐτοῖς ἐξίκομεν, ἔδὲ μελαγχολομένοις ἐκ τ' πρὸς φι-
λοσοφίαν σπαθῆς εἰς ἐτέραν τινὰ τῆ βίβης πρόθεσιν ἐπακολου-
θήσομεν καὶ αὐτοὶ συνεκφερόμενοι τοῖς ἀποπίπτουσιν ἀπὸ τῆ
πρὸς τὴν ἀρετὴν σκοπῆς [Per omnia ergo amicos tolerabi-
mus, velut coacti à necessitate maxima, amico animo,
extra unum: Non enim si ad pejora trahantur eis cede-
mus, neque si à studio sapientiæ ad aliud vitæ genus trans-
eant eos sequemur, & trahi nos patiemur ab eis qui à
virtutis proposito excidère].

38. τὸν σταυρὸν αὐτῆς, crucem suam] Reperitur hoc
loquendi genus etiam apud Rabbinos: ut in Arama
in Genesin in Isaaci historia. Crux atrocissimum
& plenissimum ignominiae supplicium Romanis usi-
tatissimum, apud quos ea vox transferri ad omnia
incommodorum genera cœpit: ut, *I in malam cru-*
cem; Summum jus, summa crux; Cruciare. Ad Iu-
dæos igitur quibus non erat avitum id supplicii ge-
nus (nam Iudaica suspensio alterius erat modi) lo-
cutio ista venit aut à Romanis, quorum imperium
jam per aliquot annos pertulerant, aut etiam à Per-
sis: nam hos quoque usos crucis supplicio, etsi for-
tè à Romana cruce aliquatenus diversæ, ut viri docti
monent, tum ex Iosepho tum aliis multis auctoribus
constat. Quò inter cætera pertinet locus ille in de-
creto Darii Estdræ v. 1, 11. ubi est *הָרִי* vox Chaldæa,
quam hic etiam posuit Syrus. Cæterum Christus
ita vocem generalem usurpavit ut tamen ad pro-
priam quoque notionem digitum intenderet, signi-
ficans ne illud quidem infame & atrox supplicium

defugiendum esse veritatis profitendæ causâ. Hæc
autem Christi adhortatio præter generalem sui usum
in Christianis omnibus, etiam peculiarem eventum
habuit in Petro aliisque Apostolis & martyribus qui
illam ipsam pœnam crucis, Christi exemplo dedi-
catam, fortissimè pertulerunt. Quæ cum cogito, vi-
detur mihi non sine Divinæ providentiæ instinctu
olim Plato dixisse De republica 11, de vero justitiae
cultore, πάντα κακὰ παθὼν ἀναγκινδιλευθήσεται
[postquam omnia mala pertulerit crucifigetur]. Nam
ἀναγκινδιλεύειν per ἀνασκοποῖζειν [palo seu cruci af-
figere] exponunt Græci interpretes. Quod autem
hic dicitur λαμβάνειν τὸν σταυρὸν [accipere crucem],
infra xvi, 24. & Marci vii, 34. & x, 21. & Lu-
cæ ix, 23. dicitur αἶρειν τὸν σταυρὸν [tollere crucem],
Lucæ autem xiv, 27. βασάζειν τὸν σταυρὸν [bajulare cru-
cem]: quæ loca si conferas cum historia passionis
Christi, in qua itidem est vox αἶρειν [tollere] infra
xxvii, 32. & Marci xv, 21. & βασάζειν [bajulare]
Iohan. xix, 17. apertissimè constabit hæc loquendi
genera morem illum respicere quo τῷ σώματι τὸ κο-
λαζόμενων ἕκαστος ἐξέφερε τὸ ἑαυτοῦ σταυρὸν [quisque da-
mnatorum corpore suo crucem ferebat], ut Plutarchus
loquitur. Itaque λαμβάνειν hic verterim suscipit. Nam
eodem sensu suscipere onus, pericula, labores, dolorem
dixit Cicero. Hebræi onus in humeros tollere נָשָׂא
dicunt; quod Hellenistæ modò vertunt φέρειν [fer-
re], ut Esaiæ liii, 4. modò ἀναλαμβάνειν [su-
scipere], ut eundem Esaiæ locum suprà vertit Mat-
thæi interpres vii, 17. modò λαμβάνειν [accipere],
ut Levitici xvi, 16. & alibi.

ἀκολουθεῖ ὀπίσω μου, sequitur post me] Purus putus He-
braismus. Nam Hebræi verbis sequendi subjungunt
καὶ ἀπλεονασμὸν [per sermonis abundantiam] particu-
lam וְאַחֲרָיו [post], ut Iud. iv, 16. Psalmo cxlii, 3.
& alibi. Idem hic interpres infra eundem sensum lo-
cutione Græcanica extulit ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτῆς, καὶ ἀκο-
λουθεῖτω μοι [tollat crucem suam, & sequatur me], xvi,
24. quomodo etiam loquitur Marcus & Lucas uno
loco: nam altero dixit ἔρχεται ὀπίσω μου [venit post
me], quæ itidem est Hebraica περίφρασις τῆς ἀκολουθεῖν
[circumlocutio verbi, sequi]: ita ut subtiliorem inter-
pretationem comminisci sit supervacuum. Sectatur
autem Christum qui vitam suam quatenus fieri pot-
est ad dicta ipsius ac facta componit.

39. Ὁ εὐρὼν, qui invenit] Εὐρίσκειν [invenire]
hic est σώζειν [salvum facere], qua voce idem hic
Scriptor utitur infra xvi, 25. Marcus vii, 35. &
Lucas ix, 24. in eodem hoc sensu. Neque aliud
vox ista significat Lucæ xv, 24, 32. Simile est Pro-
verb. xix, 10. וְיִשְׁכַּח נַפְשׁוֹ, ἐκζητήσασιν ψυχὴν αὐτῆς,
quaerent vitam ejus, id est, servare studebunt.

ψυχὴν αὐτῆς, animam suam] Id est, semetipsum,
genere loquendi Hebræis & Syris familiari. Ita ex-
ponere malo quàm vitam, ob locum Iohannis xi, 25.
Quin & ipse Lucas ita interpretatur. Nam
quod apud Matthæum est xvi, 26. ψυχὴν ἑαυτοῦ [ani-
mam suam] ille dixit ἑαυτόν [seipsum]. Dicuntur au-
tem semet lucrari ex sua ipsorum opinione qui ab-
negatione veri periculum effugiunt.

ἀπολέσῃ αὐτήν· perdet illam] ζημιωθήσεται αὐτήν
[detrimentum patietur], ut infra xvi, 26. sui ipsius
dammum faciet.

40. ὁ δεχόμενος, *qui recepit*] Solatur iterum discipulos Christus, ostendens inter tot infesta non defore ipsis solatia à piis hominibus, quos Deus in id ipsum excitet magnâ propositâ mercede: ita Abrahamo olim dictum fuit, *benefaciam tibi benefacientibus*, Geneseos xii, 3.

41. προφήτην, *prophetam*] Si quis rectè advertat videbit tres poni discipulorum Christi gradus. Primus est infimorum, qui hic μικροί [*parvi*] vocantur, ut & infra xvi, 6. Marci ix, 42. Lucæ xvi, 2. aut ἐλάχιστοι [*minimi*], ut infra xxv, 40, 45. & νήπιοι [*parvuli*] in Christo, i Corinth. i, 11, 1. τέκνια & παῖδια [*filioli, infantes*], i Iohannis ii, 12, 13. qui in primis adhuc Christianismi rudimentis versantur, ac proinde facilius offendi solent. Secundus gradus est mediocrium, qui hic & infra xiii, 17. vocantur δίκαιοι [*justi*], alibi νεανίσκοι [*adolescentes*], i Iohann. ii, 13. Tertius eorum qui jam maxima Spiritus dona acceperunt, qui & hic & dicto loco xiii, 17. προφήται [*prophetae*], ἄνδρες τέλειοι [*viri perfecti*] Ephesiorum iv, 13. πατέρες [*patres*] i Iohann. i, 13, 14. Sic & Clemens Alexandrinus tres ponit Christianorum gradus: In primo illi est ὁ ἐξ ἐθνῶν ἐπιστρέφων [*qui ex Gentibus convertitur*], in secundo ὁ εἰς γνῶσιν ἀναβαίνων [*qui ad scientiam adscendit*], in tertio ὁ κορυφαῖον γνωσκὼς [*summum obtinens scientiæ gradum*]. Alibi dixit κλητὸς, ἐκλεκτὸς, τελείος [*vocatus, electos, perfectos*]. Origenes, τὸς ἀπλῆστους, τὸς ἐπὶ πόσον ἀναβεβηκότας, τὸς τελείους [*simpliciores, aliquosque proventus, perfectos*].

εἰς ὄνομα προφήτη, *in nomen prophetæ*] Hoc est quod barbarè vulgò dicitur, *in qualitate prophetæ*.

42. ποτήριον ψυχῆς μόνον, *calicem aquæ frigidae*] Proverbiale loquendi genus, quo hodieque in multis linguis utimur quoties minimum aliquod beneficium significatum volumus. Docemur hic facta ex animo, non animum ex factis apud Deum aestimari.

CAP V T XI.

1. **E**ν ταῖς πόλεσιν αὐτῶν. *in civitatibus eorum*] Id est, Iudæorum. Ita solent, Hebræi & nostri Scriptores eos secuti, relativos ponere, etiam cum nomen nullum antecessit, dum tale sit quod facile possit subintelligi. Occurret infra in Luca aliquoties; ita in Psalmo xcix, 8. Sic infra xi, 9. ἦλθεν εἰς τὴν συναγωγὴν αὐτῶν [*venit in synagogam eorum*]. Similiter Lucæ iv, 15. positum est ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν [*in synagogis eorum*]. Vide & Lucæ v, 17.

2. τὰ ἔργα τῆς Χριστοῦ, *opera Christi*] Facta nimirum cum veteribus de Christo oraculis apertissimè congruentia, quorum testes oculatos volebat esse discipulos suos, ut etiam vincetus, quatenus poterat, defungeretur mandato sibi Indicis munere.

3. ὁ ἐρχόμενος, *qui venturus*] Ille de quo verbum illud *veniendi* usurpavit Iacobus, Genes. xlix, 10. & Esaias xxxv, 4.

4. ἀπαγγέilate Ἰωάννη, *renuntiate Ioanni*] Vt ipse, cui vos fidem adhibetis, dicat vobis, quid de eo qui ista sit facturus Prophetæ dixerint. Ita propositio erit certissima nixa Divina auctoritate; assumptio quoque indubitata, quippe constans oculata fide: unde consecutionis necessitate sequetur illatio quæ-

5. νεκροὶ ἐγείρονται, *mortui resurgunt*] Verum est quod Iudæi proverbio celebrant, *Deum promissa beneficia præstare non contentum, aliquid ad cumulum addere*. De cæcis, surdis, claudis sanandis, vaticinatus erat Esaias, & Psalmographus Psalmo cxlv, 8. Addidit Deus, quod amplius est, mortuorum resurrectionem.

πτωχοὶ εὐαγγελίζονται, *pauperes euangelizantur*] 10. **Π**τωχοὶ εὐαγγελίζονται, quod ejusdem est originis cum 11. **Π**τωχοὶ, non semper animo mitem sed sæpe forte humilem atque abjectum significat; præsertim apud Esaiam. Nam & cap. xi, 4. **Π**τωχοὶ εὐαγγελίζονται sunt iidem quos 12. **Π**τωχοὶ vocat, id est, *pauperes*. Non malè igitur Septuaginta illud Esaiæ lx, 1. **Π**τωχοὶ εὐαγγελίζονται verterunt εὐαγγελισθῶσι πτωχοῖς [*Euangelizari pauperibus*], quos hic sequitur Matthæi interpretes & Lucas iv, 18. Ex eisdem Esaiæ verbis certum est εὐαγγελίζονται [*euangelizantur*] hic sumendum passivè; ut solent Græci passiva formare etiam ab activis dativum regentibus, cum εὐαγγελίζω [*euangelizo*] etiam cum accusativo reperiatur. Sic infra ponitur vox διακονῆσθαι [*ministrari*], xx, 28. Sed præcipuè videtur Christus hoc vaticinio uti ut ostendat quantum sua docendi ratio distet à moribus Doctorum sui seculi. Nam Legisperiti vix quemquam nisi magno pretio docebant, contemnebant plebem, quam vocabant *populum terræ*; imò proverbium repererant & stultum & superbum, *Spiritum non requiescere nisi super divitem*. Olim Prophetæ ad Reges potissimum mittebantur, Christus piscatoribus se primum patefecit.

6. μὴ σκανδαλισθῇ ἐν ἐμοί. *non fuerit scandalizatus in me*] Non offensus fuerit statu meo humili ac paupere & imminentibus mihi vexationibus. Vide infra xxvi, 31. i Corinthior. i, 23.

7. κάλαμον ὑπὸ ἀνέμου σαλευόμενον; *arundinem vento agitatam*] Sensus est, Habuistis puto causam aliquam ob quam tanto studio in loca illa deserta cucurristis. Neque enim credibile est vos coivisse ut arundines vento agitatas videretis. Hoc ideo, quia 40. extra Iohannem nihil ferme aliud istis in locis erat spectare.

8. μαλακοῖς ἱματίοις, *mollibus vestibus*] Sericis: nam serica *molles lanas* etiam Virgilius dixit. Sericorum autem tanta erat caritas ut auro contrâ pensarentur.

ἐν τοῖς οἴκοις τῶν βασιλέων εἰσίν. *in domibus Regum sunt*] Non in locis desertis: quare ne ista quidem concursus vestri causa esse potuit.

9. προφήτην; *Prophetam*] Etiam Gorionides Iohannem hunc *Prophetam* vocat.

10. ἄγγελόν μου, *Angelum sive nuntium meum*] 60. **Α**γγελόν μου sive ἄγγελοι dicebantur non quivis Prophetæ, sed qui de re magna à Deo ad populum erant legati, ut Moses, Num. xx, 16. Aggæus i, 33. & ille unde hoc vaticinium sumtum est, Malachias, cuius nomen ipsum ἄγγελον significat; unde factum est ut Christiani veteres sæpe eum Græce ἄγγελον [*Angelum*] quasi proprio nomine appellent. Dictus est eodem vocabulo in Ecclesia Christiana ὁ τῆς πρεσβυτερίας προεστώς [*princeps presbyterii ecclesiastici*], ut qui Dei nomine verba ad populum facere soleret; quod scilicet eundem locum in Ecclesia obtineret quem in Templo Magnus Sacerdos, qui & ipse **Α**γγελός, id est, ἄγγελος

[*nuntius* sive *Angelus*], dicitur Malachiæ 11,7. Diodorus Siculus de Iudæis citatus Photio, ἀρχιερεῖα τῶν προσαγορευέσθαι, καὶ νομίζουσιν αὐτοῖς Ἀγγέλων γενέσθαι τῶν τῷ Θεῷ προσαγυμάτων [*Vocant hunc Summum Sacerdotem, & existimant eum sibi nuntium esse Dei iussuum*].

πρὸ προσώπου σου, ante faciam tuam] Apparet hinc etiam verba Prophetarum non citari à Christo κατὰ λέξιν [*verbatim*], sed ita ut voces interdum mutantur manente sententia; quomodo & apud Græcos sæpiissime citantur Homeri versus mutatâ personâ aut modo verbi. Nam apud Prophetam dictio ad populum dirigitur, hic ad ipsum Messiam; & quod hic est ἐμπροσθέν σου [*ante te*], apud Prophetam ἐμπροσθέν μου [*ante me*].

ὃς κατασκευάσκει τὴν ὁδὸν σου, qui præparabit viam tuam] Describitur officium metatoris: quam vocem Romanam ita exponit Suidas, μετὰ τὴν ὁδὸν, ὃ προαποσελόμενος πρὸ τῆς ἀρχῆς [*qui mittitur ante Principem*]. Confer quæ suprâ 111, 3. ex Esaia.

11. ἐγήγερται, surrexit] Notanda sermonis proprietas. Nam Prophetæ propriè dicuntur ἐγείρεσθαι [*surgere*], Lucæ VII, 16. Iohannis VII, 52.

ἐν γεννητοῖς γυναικῶν, inter natos mulierum] Sensus est, Major Iohanne nullus ante ipsum Propheta humano generi apparuit. Ita apud Lucam dicto loco, Προφήτης μέγας ἐγήγερται ἐν ἡμῖν [*Propheta magnus surrexit in nobis*], id est, apparuit in medio nostri. Neque aliud est apud Lucam in hac ipsa narratione εἶναι ἐν γεννητοῖς γυναικῶν [*esse inter natos mulierum*] quàm in rebus humanis esse, aut ab hominibus conspici. Sic Iobo XIV, 1. xv, 14. xxv, 4. homo dicitur γεννητὸς γυναικὸς [*natus de muliere*], apud Sirachiden x, 17. γέννημα γυναικῶν [*natio mulierum*].

ὃ ἡ μικρότερος ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν ἑβραίων, qui autem minimus est in Regno cælorum] Id est, in prædicatione Regni cælestis; quod antehac adumbratum non apertè annuntiatum à Prophetis fuerat. Comparatio tota est in ipso dono Prophetiæ, quod Lucas apertius expressit. Quantò ergo Iohannes præstitit omnibus ante se Prophetis, tantò Prophetæ Novi Federis, etiam infimi, antestabunt Iohanni, nimirum amplitudine notitiæ de liberatione humani generis: Namque id ante Iohannem mysterium fuit, Iohannis tempore cæpit illucescere, post Christi passionem & resurrectionem, & missum Spiritum sanctum, meridiana luce clariùs patuit. Sic infra XII, 17. ait Christus multos Prophetas optasse ea posse videre quæ videnda dabantur Discipulis suis. Μικρότερος [*minor*] hic est ἐλάχιςτος [*minimus*], ut & apud Luc. ix, 48. Nulla igitur necessitas nos cogit ad duos hanc comparisonem restringere, ut inde porro colligamus Christum de se ipso hic agere. Nam quod affirmat vir harum rerum peritissimus, μείζων [*major*] & μικρότερος [*minor*] nisi adsit expressum nomen pluralis numeri semper de duobus dici, in eo ipsum falli docemur verbis infra positis xv 11, 1. ubi sine plurali est τις ἄρα μείζων ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν ἑβραίων; [*Quis, putas, maior est in Regno cælorum?*] neque tamen ibi inter duos comparisonem sisti, apertius est quàm ut probationis indigeat.

12. βιάζεται, vim patitur] Magno concursu hominum invaditur. Olim populus vetitus βιάζεσθαι

[*involare*] ad montem Sinæ scandendum: est enim ea vox in versione Græca Exodi XIX, 24. Nunc id licet in montem illum μυσικώτατον [*maximè mysticum*].

βιάσαι, violenti] Ostendit Christus magno opus esse animo his qui possessionem velint adipisci Regni illius cælestis, quod à Prophetis obscuriùs prædictum à Iohanne propiùs indicatum, ab ipso Christo apertissimè erat revelatum. Sic Iosua Deus ad invadendam Cananæam, Regni cælestis imaginem, forti & intrepido esse animo jubet, Iosua 1, 6, 7, 9.

13. ἕως Ἰωάννου, usque ad Ioannem] Non hoc vult, cum adventu Iohannis emortuam Legem; debebat enim illa durare usque ad solennem illam missionem Spiritus sancti: neque, nulla vaticinia ultra Iohannem extendi; sunt enim quæ ad postremum urbis Hierosolymorum excidium pertinent: sed Messiam illum novi Regni Principem, quem Legis ceremoniæ adumbraverant, Prophetæ prædixerant, & doctrinam perfectiorem simul cum Iohanne & per Iohannem cæpisse cognosci. Vide quæ ad Lucam.

14. εἰ θέλετε δεῖξασθαι, si vultis recipere] Si patimini verum vobis dici.

Ἠλίας, Elias] Elias corruptissimis temporibus nullo periculo absteritus est quominus Regi omnique populo peccata ipsorum ob oculos poneret. Idem spiritus ac virtus, id est, fortitudo eadem, in Iohanne apparuit. Ob hanc ζήλῃς [*zeli*] eminentiam Iudæi animam Phineæ in Eliam venisse fabulabantur. Sed à vetustioribus dictum puto fuisse, Eliam venisse in spiritu Phineæ, quomodo Iohannem venturum in spiritu Eliæ dicit Angelus Lucæ I, 17.

ὁ μέλλων ἔρχεσθαι, venturus] Ἐρχόμενος, ut modò de Messia commate 3. aut μέλλων ἔρχεσθαι, ut hoc loco, significat officium certo Dei decreto præfinitum.

15. ὁ ἔχων ὦτα ἀκείν, ἀκέτω, qui habet aures audiendi, audiat] Ἐπιφώνημα, quo [*acclamatio*, qua] Christus & eum secutus in Apocalypsi Iohannes sæpiissime claudunt pronuntiata sua de rebus magni momenti. Lucas alibi ita explicat, θέθε εἰς τὰ ὦτα ὑμῶν τὰς λέξεις τῶν ἁγίων [*ponite in aure vestra sermones istos*]. Talia apud Poëtas,

Audire est operæ pretium; Et

— Audite atque animis advertite vestris.

Aures autem hic aliisque locis per translationem positæ sunt ad significandam intellectivam facultatem, quomodo & mentis oculos dicimus. Hierocles agens de malis affectionibus, τέτων ἡ λύσις μία ἡ πρὸς Θεὸν ἐπιστροφή, ἣν ἐξευρίσκουσιν οἱ τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς καὶ τὸ ὅς πρὸς τὴν ἁγαθῶν ἀνάληψιν ἐπεγείροντες [*Ab his una libertatis via, ad Deum conversio, quam inveniunt qui animæ oculum & aurem ad rerum bonarum perceptionem excitant*]. Erat autem res de qua agit Christus maximè notanda, vel ideo quòd tota Prophetia in illis ipsis verbis desierat, & quando post longi temporis intermissionem instauranda esset indicium fecerat. Iudæi autem sicut Prophetiæ privilegio maximè gloriabantur, ita ejus jacturam graviter ferebant.

16. Τινὶ ὁμοιώσω, Cui autem similem æstimabo] Exordium familiare Iudæis parabolam inceptantibus, ut apparet tum ex Thalmudicis libris, tum Marci IV, 30. Lucæ XII, 18, 20.

γενεάν, *generationem*] Hominum genus certo tempore ac loco circumscriptum. Ita *ferream prolem* in Arateis dixit Cicero. Propriè autem de Pharisæis & Legisperitis agi docemur Lucæ vii, 30.

ὁμοία ἐστὶ παιδίοις, *similis est pueris*] Semel notandum est quia sæpe occurrit, vim istius dativi non esse ut denotet ipsum comparationis terminum, qui plerumque non illa proxima voce sed tota insequenti narratione continetur. Neque enim Iudæos Christus comparat illud puerile carmen in foro cantantibus, sed potius carmen illud in ipsos ait quadrare. Sic infra xiii, 24. dicitur *Regnum cælorum simile esse satori*, cum tamen non satorem Regno compareret Christus, sed rem Regni cœlestis ita se habere dicat quasi aliquis ferat, & deinde quæ sequuntur eveniant. Sic & alibi idem Regnum dicitur *Regi esse simile*.

17. ὡρχήσαοθε *saltastis*] Sapienter præfatur Æmilius Probus ad Vitas virorum illustrium, leve multis visum iri quòd in Epaminondæ virtutibus commemoretur saltasse eum commodè. Sed respondet hoc se ab iis demum exspectare qui expertes Græcarum literarum nihil rectum nisi quod moribus ipsorum conveniat putent. Addit talia non omnibus honesta esse atque turpia, sed ex majorum institutis judicari. Iudæorum hac in parte mores Græcis quàm Romanis propiores fuere. Neque enim turpe illis visum fuit publica aut privata gaudia tam saltatione quàm cantu testari: quò refero τὰς συνήθεις ἐν τοῖς ἐπινικίοις παιδίας [lusiones in victoriis usitatas], quarum mentio apud Iosephum Originum xii, 12. Quin hodieque Iudæi tum in conventibus sacris tum in nuptiis usurpant motus quosdam satis inconditos, abolitâ pridem apud ipsos veteris harmoniæ memoriâ. Quanquam autem Christianos maximè deceat gravis persona, ac proinde non dubitem etiam in rebus ejusmodi Romanos mores præ Iudaicis ac Græcis ipsis antiquitus placuisse, tamen non indignum notatu est quæ in Synodis antiquis ea de re constituta sunt, non tam ad mera tripudia quàm ad molles mimicasque gesticationes pertinere.

ἐθρήνησαμεν ὑμῖν, καὶ ἐκ ἐκύψατε. *lamentavimus, & non planxistis*] Θρηνεῖν est *lessum* facere aut *nænam* canere, ut solebant apud Romanos præficæ, ad quarum κέλευσμα [sonum prævium] plangebatur. Scriptor de Mundo, καθάπερ ἐν χορῶν κορυφαῖς κατάρξαντο συνεπηχεῖ πᾶς ὁ χορὸς [sicut in choro præeunte præcentore grex succinit]. Appianus Civilium secundo, post relatum Antonii lessum super morte Cæsaris, ἐφ' οἷς ὁ δῆμος, δια χορὸς, αὐτῶν πενθικώτατα συνωδύετο [ad quæ populus, in chori modum, tristissime ei adlamentabatur]. Ita apud Euripidem & Senecam lessu præit Hecuba, sequuntur Troades, quarum planctum his versibus Seneca describit,

Tibi nostra ferit dextra lacertos,

Humerosque ferit tibi sanguineos:

Tibi nostra caput dextera pulsat.

Planè morem apud Iudæos similem obtinuisse tum ex hoc loco discimus, tum ex Iosepho, qui Belli Iudaici tertio, mercede conductos ait αὐλητὰς οἱ θρηνῶν ἐξήγον [tibicines qui lessu præirent]. Eustathius ad Iliados ultimum, βαρβαρικὸν δὲ τὸ θρηνῶν

ἐξαρχοὶ αἰοῖδοι [Barbaricus mos est ut cantores lessu præeant]. Est autem dictum huic nostro simile quod ex R. Papa in Gemara refertur, *Ploravi tibi, sed animum non advertisti; risi tibi, sed non curasti: vae tibi, qui bonum malumque non internoscis.*

19. φάγοι, vorax] *Comessator, cœnipeta.*

δινωπότης, potator vini] *Bibaculus.* Nam Hebræis שותה שותה aut יין שתה dicitur non quivis vinum bibens, sed qui vino indulget, ut Psalmo lxi, 13. 10 Amos vi, 6. Proverbiorum xxxi, 4.

καὶ ἐδικαιώθη ἡ σοφία ἀπὸ τῶν τέκνων αὐτῆς, & *justificata est sapientia à filiis suis*] Verum est quod monet vir de plurimis locis optimè meritis, καὶ [et] hic sumi pro ἀλλὰ [sed], nimirum Hebræorum exemplo apud quos, sæpissime ita ponitur. Sed & ὁ ἀττικώτατος [Atticissimus] Theophrastus καὶ [et] aliquoties eo sensu dixit. Puto autem quod sequitur proverbium esse Iudaicum, sed præsentī instituto accommodatum: ἡ σοφία [sapientia] hic nihil aliud 20 est quàm quod apud Lucam vii, 30. βελὴ τῆς Θεῆς [consilium Dei], sapientissimum nimirum Dei consilium Iudæos & Iohannis severitate & Christi comitate ad pœnitentiam revocantis, ne quid inexpertum relinqueret, atque etiam ne quid illi causari possent. Placebant sibi multi vitæ austeritate; hac ipsa in re multum illos Iohannes antecessit. Alii popularitatem requirebant; Christo nemo unquam fuit popularior. Rursum Iohannes, ut pœnitentiæ præco, ad severitatem compositus, Lucæ i, 15. Matthæi iii, 4. Christus comis, ut veniæ largitor. Illum rara neque imitabilis vivendi ratio, hunc miraculorum vis maxima commendabat. Δικαιῶν [justificare] hic, ut in Psalmo li, 6. & Romanorum iii, 4. & apud Lucam vii, 29. est *approbare* aut etiam *laudare*. ἀπὸ pro ὑπὸ etiam apud Græcos Scriptores non caret exemplo. Thucydides ita dixit, ἀπὸ πολέμου ἐφθάρησαν [bello everfi sunt]. Neque aliter hic reddidit Syrus, qui & τέκνων αὐτῆς [filiis suis] 30 vertit עבדיו, id est, cultores ejus, non incommode. Filii autem sive cultores sapientiæ non sunt intelligendi qui jam tum sapiebant, ut quidam putant, sed illi potius qui pia quadam Divinæ sapientiæ reverentia tenebantur, quales Iohannis & Christi tempore erant publicani & de plebe aliqui Lucæ vii, 29, 30. Simili modo ὁ υἱὸς εἰρήνης [filium pacis] dixit Lucas x, 6. Hoc autem ideo Christus addidit, ut intelligeretur non omnino sterilem hæcenus fuisse operam tum Iohannis tum suam.

20. ὀνειδίζεν τὰς πόλεις, exprobrare civitatibus] Ita Plato, ὀνειδίζων ἕνα ἕκαστον [increpans singulos].

21. εἰ ἐν Τύρῳ καὶ Σιδῶνι ἐγένοντο αἱ δυνάμεις, si in Tyro & Sidone factæ essent virtutes] Miraculorum haud dubiè magna vis est ad incutiendam hominibus Divini numinis reverentiam, & ad obfignandas promissiones ac minas. Quod nisi miracula conjuncta cum iis adminiculis quæ miracula comitari solent ad corrigendos animos valerent, non diceret Christus peculiarem atque insignem culpam talium beneficiorum contemtu contrahi. Vide Iohan. xv, 24. Nec obstant huic sententiæ verba Abrahami ad epulonem in parabola dicentis, Si Moysi & Prophetis non auscultant nec si quis mortuorum resurrexerit persuadebuntur, Lucæ xvi, 31. De iis enim loquitur

loquitur qui cum non ignorarent Legem Moſis magnis miraculis eſſe comprobata, tamen vitam inſtituerent quam ſcirent Legi Moſis directè adverſari. Tales enim homines hoc ipſo oſtendebant ita ſe vitiis ſuis delectari ut nullà miraculorum reverentiã ea vellent exuere. Longè autem alia eſt ratio tum eorum ad quos Lex Moſis non pertinebat, tum eorum quibus alia annuntiabantur quàm quæ ſatis certò ſcirent Moſis Lege comprehendere. De utroque hoc hominum genere hic agit Chriſtus. Adde quæ ad Lucam dicemus.

πάλαι ἂν ἐν σάκκῳ καὶ σποδῷ μετενόησαν. *olim in cilicio ſive ſacco & cinere pœnitentiam egiffent*] Πάλαι [*olim*] illud ad vetuſta tempora refero, ut initio ad Hebræos. Puto autem designari ea tempora quibus vixit Ezechiel, qui Tyrios & Sidonios de peccatis ipſorum & imminente Divina ultione graviter admonuit. Dicit igitur Chriſtus, ſi eo tempore ad illas Ezechielis conciones miracula talia ac tanta acceſſiffent qualia Chriſtus in Galilæis urbibus ediderat, facturos illos fuiſſe quod olim Ninevitæ, pœnitentiam nimirum acturos delictorum etiam cum maxima luctus teſtatione. Hinc colligit quanta ſit illorum culpa qui ſuam Divinam ac ſalutarem doctrinam tantis ſignis admoniti non recepiffent. Coniunguntur hæc, σάκκος [*saccus*] & σποδός [*cinis*], etiam apud Eſaiam LVIII, 5. Ieremiæ VI, 26. Danielis IX, 3. & in Iudithæ hiſtoria IV, II. Neque verum eſt, Hebræis *saccum* idem ſignificare quod Latinis, quanquam eſſe aliquid ſimile in utroque ſignificatu non nego. Nam Latinis *receptaculum* ſignificat aut *pecuniæ* aut *frumenti* aut alterius rei; Hebræis autem *cilicium*, ut rectè tranſtulit aliquot in locis vetus Latinus interpres. Aliud autem eſſe *cilicia*, aliud *saccos*, etiam ex tertia Verrina apparet, ubi legimus *imperata civitatibus cilicia & ſaccos*. Sed Helleniſtæ Hebræam vocem ſenſu Hebraico uſuparunt etiam in Græco ſermone, quos & Iosephus ſequitur, ut Originum XX, cap. 5. μελενδυſάμενοι σάκκους, σποδὸς τὰς κεφαλὰς ἀναπλήσαντες [*induti ſaccos, capita pulvere adſperſi*] qui ipſe alibi, ubi in Hebræo eſt *רש*, poſuit nunc *χῆμα ταπεινὸν* [*vilem habitum*], nunc *πενθικὴν ἐσθῆτα* [*lugubrem veſtitum*]. Imò & Græci Scriptores alii: Plutarchus De ſuperſtitione, ἐξω κάθηται ſακκίον ἔχων ἐν πηλῷ καλινδύμενος [*foris ſedet ſaccum habens volutans in cæno*]. Menander de Syris dixerat,

——— εἶτα ſακκίον ἔλαβον, εἰς θ' ὁδὸν
ἐκάθισαν αὐτοὶ ἐπὶ κοπρῇ.

[——— *tum ſaccum induti, in via Proſternunt ſeſe proſtrati in ſtercore.*]

Idem & Chriſtiani facere cœperunt, nec in Græco tantum, ſed & in Latino. Ita in Tertulliano legimus *preces in ſacco & cinere factas* ob anni ſiccitatem. Cineris autem nomine Hebræi ſordes omnes intelligunt. Itaque Iobi II, 8. ubi in Hebræo eſt *in cinere*, Græci poſuerunt ἐπὶ τῆς κοπρίας [*in ſterquilinio*], & Latinus *in ſterquilinio*. Quanquam autem non ea fuerit Tyriorum & Sidoniorum durities Ezechielis tempore quæ fuit magnæ partis Galilæorum ætate Chriſti, id tamen Tyrios à culpa non liberat. Satis enim damnabat ipſos lex inſcripta mentibus, æquitatem in commerciis exigens,

& miſericordiam adverſus eos quorum res erant afflictæ; cum illi contrà vim dolumque miſcerent mercimoniis, & ſolâ ſpe derivandi ad ſe quæſtūs Iudæis, amicis veteribus ac federatis ſuis, à Chaldæo victis jam atque proſtratis crudeliter inſultarent: quæ omnia atque alia inſuper videre eſt apud Prophetam. Sed & Homerus adverſus eos teſtimonium dixit,

Δὴ τότε Φοῖνιξ ἦλθεν ἀνὴρ ἀπατήλια εἰδώς,
Τρώκτης, ὃς δὴ πολλὰ καὶ ἀνθρώποις ἐώργη.

[*Inde venit gnarus fraudum, vir origine Phœnix,*

Qui multum nocuit multis ſermone doſo.]

Τρώκτης, id eſt, κερδαλέος [*vulpinans*], ait Euthius. Huc ſpectat illud in Philoſtrati dialogo ad Phœnicem, τὰς ἐμπορίας διαβέβηθε ὡς φιλοχρημάτων τε καὶ τρώκται [*circa commercia malè auditis ut avari & fraudatores*]. His accedebat quod tanta Iudæorum propinquitas, communis lingua, quotidiana commercia, non patiebantur eos ignorare certiffima argumenta cultūs uni Deo debiti; præſertim cum ab eodem Deo miſſi Prophetæ ipſos nominatim aut voce aut literis ſæpius compellarent. Hæc igitur atque alia Phœnicas aut emendare ſi vellent, aut ſi nollent contumaciæ convincere poterant, etiamſi miracula illa tot ac tanta quæ ſapientiſſimo Dei conſilio Meſſiæ temporibus aſſervabantur ipſis non contingerent. Noſtrum eſt grata manu accipere dona quæ Deus largitur, non quæ ac quanta dare debeat ipſi præſcribere. Quod autem hic Chriſtus conqueritur, idem & olim conqueſtus eſt Deus, ſi eam quam Iudæis impendebat operam impendiffet iis populis quos Iudæi ut feros ac barbaros contemnebant, aliquantò plùs ſe proſecturum fuiſſe, Ezechiel. II, 6. oſtendens ſimul incommeritam ſuam bonitatem erga Iudæos, bonorum parentum malam progeniem, viamque ſternens demonſtrandæ juſtitiae ſuæ in uberrima illa quæ per Chriſtum ventura erat gentium profanarum vocatione, cujus gratiæ ipſi illi adeò deſpecti Iudæis Tyrii & Sidonii participes fuere, nec ſine fructu, ut apparet Actorum XXI & XXVII. Quanquam verò non dubium mihi eſt, fuiſſe in Chriſto certam cognitionem de rebus multis quæ poſitâ aliquâ conditione eventuræ erant aut fuerant, tamen cum hi quos alloquebatur eo tempore tantum Chriſto non tribuerint, ſatius arbitror hæc, ut alia Chriſti dicta, exponere populariter, ut dixerit quod humano iudicio rebus bene expenſis admodum erat probabile. Quò reſpiciens, ut videtur, Latinus interpres, quod mox ſequitur *εἰμὲν ἂν* vertit fortè *manſiſſent*.

22. Πλὴν λέγω, *Verumtamen dico*] Latine dicas, *Hoc amplius*. Alibi valet *ceterum*, aut *verumtamen*, ut ſolent particulæ illæ varias habere ſignificationes.

ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, *in die Iudicii*] Cur non diem ἐπιſκέψεως [*viſitationis*] ſpecialis, ſed commune generis humani Iudicium hic intelligendum putemus, cauſas reddidimus ad caput proximè antecedens.

23. ἢ ἕως τῆς ἐρανὸς ὑψωθεῖσα, ἕως ἧς καταβιβασθῇ *quæ ad cælum uſque exaltabitur, uſque in infernum deſcendet*] Hoc non dubito quin ad res huius vitæ

vitæ pertineat, ut in his quæ sequuntur commate proximo assurgat oratio. Florebat Capharnaum piscatu, mercatu, & quæ alia esse solent commoda ad mare sitarum urbium. Neque enim frustra παραθαλασσία [maritima] dicitur suprâ IV, 13. neque sine causa Christus huc habitationem suam transtulit. Iam Christus ei urbi perseveranti in incredulitate gravissimas clades denuntiat, quas putamus evenisse bello Vespasiani & motibus qui tum in Galilæa acciderunt. Proverbialis autem est locutio, etiam 10 Græcis & Latinis, *ad astra tolli aut sublimi vertice sidera ferire*, pro eo quod est *rebus florentibus & illustri loco esse*. Huic contrarium est εἰς ἄδης, hoc est, ad infima loca, demergi: quo fortunarum everfio significatur. Esaiæ XIV, 15. de Babylone **לִשְׁמֹרֶת** εἰς ἄδης καὶ ἀβύσσου [ad infernum descendes], & LVII, 9. **לִשְׁמֹרֶת עַד שְׁמֹרֶת**, Græcè ἐταπεινώθης ἕως ἄδης [humiliata es usque ad inferos]. Et hæc simplicissima est sententia verborum Annæ in Cantico, *Deus facit descendere ad inferos, & ascendere*, I Sam. II, 6. 20 quod in Tobia ita explicatur, ὅτι αὐτὸς μασιγοῖ, καὶ ἐλεεῖ καὶ ἀγάγῃ εἰς ἄδην, καὶ ἀνάγῃ [quoniam tu flagellas, & salvas; deducis ad inferos, & reducis]. Interim sciendum est Divinâ providentiâ dirigente factum ut talia loquendi genera in Prophetis scriptis exstarent quæ figuratè significarent liberationem à cladibus, ipsâ tamen vocum proprietate latens Resurrectionis mysterium adumbrarent, quomodo illo Samuelis loco uti Scriptorem libri Sapientiae paulò antè ostendimus. Idemque in Psalmorum, Danielis & 30 Ezechielis aliquot locis observare est.

25. ὅτι ἀπέκρυψας ταῦτα, quia abscondisti hæc] Est Hebraismus qualem suprâ observavimus VII, 9. Neque enim pro occultatione sed pro revelatione propriè gratias agit Christus. Vistata locutio esset, ὅτι ἀποκρύψας ταῦτα ἀπὸ σοφῶν καὶ συνετῶν, ἀπεκάλυψας αὐτὰ νηπίοις [quod cum abscondideris ista sapientes & prudentes, parvulis eadem revelasti]. Sapientes illi, tota domus Hillelis & Sameæ.

ἀπεκάλυψας αὐτὰ νηπίοις. revelasti ea parvulis] 40 Νηπίος [parvulus] hic apparet opponi συνετοῖς [prudentibus], id est, iis qui sibi multum sapere videbantur, κρίνοντες τὸ εἶδέναι πολλὰ [judicantes se scire multa], ut cum Paulo loquar I Corinth. II, 2. Sunt ergo νηπίοι [parvuli] hi qui de se humiliter sentiunt. Erat autem hæc quoque γνώμη [sententia] antiquitus celebrata inter Iudæos: Sirachides III, 19, 20. Πολλοὶ εἰσιν ὑψηλοὶ καὶ ἐπίδοξοι, ἀλλὰ πρᾶξις ἀποκαλύπτεται μυστήρια· ὅτι μεγάλη ἡ δυναστεία τοῦ Κυρίου, καὶ ὑπὸ τῶν ταπεινῶν δοξάζεται [Multi sunt sublimes & illustres, at mansuetis aperiuntur mysteria; quia magna est potentia Domini, & ab humilibus honoratur]. Vbi junctim ponuntur πραεῖς καὶ ταπεινοὶ [mansueti & humiles], ut & hoc capite infrâ commate 29. Psalter dixerat, *Mysterium Domini timentibus ipsum*, xxv, 14. Et Hebræi omnes notant Mose neminem fuisse ταπεινοφρονέστερον [modestiores], nemini plus à Deo revelatum. His addendum quod infrâ dicit Christus, ὅτι δέδοται γινώσκειν τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ τοῖς υἱοῖς, ἐκείνοις δὲ ἃ δέδοται [Vobis datum est nosse mysteria Regni cælorum, illis autem non est datum], 60 xIII, 11. Etiam Pythagorici ab Hebræis ut multa alia ita hoc quoque edocti dicebant Deum se non

omnibus patefacere, quod commoda distinctione ita explicat Hierocles, Οὐκ ἄρα αὐτὸς αἰτίῳ τὸ μὴ πᾶσι δειξάμεναι, ἀλλ' οἱ τὰ ἀγαθὰ πέλονται ὅντων ἕτε ἐσορῶντες, ἕτε κλύοντες. καὶ διὰ τῆς αὐθαίρετα πῆμα ἔχειν λέγομεν. αἰτία ἔν τῷ ἐλομένῳ, Θεὸς δὲ κακῶν ἀναίτιος, προλάμπων μὲν αἰεὶ τὰ ἀγαθὰ πᾶσιν ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ, καὶ δεικνύς δὲ πᾶσιν αἰεὶ, τῷ τὸ θεῶν ὅμμα τῶν προτεινομένων ἀγαθῶν ἐν τοῖς πλείστοις μεμυκέναι καὶ κάτω νέειν ἀρχολίαν τῇ πρὸς τὰ χείρονα [Non igitur ille in causa est quod non omnibus se ostendat, sed qui bona propè posita nec vident nec audiunt: & ideo sponte quæsitis eos malis laborare dicimus. Culpa igitur penes eligentem; Deus extra culpam, præluens quidem omnibus bona quantum in se est, non tamen ea ostendens omnibus, ideo quod oculus quo spectanda sunt proposito bono in multis connivet & deorsum vergit districtus circa deteriora]. Huic ordini Divinæ patefactionis intus peragendæ accommodata fuit etiam dispensatio exterior. Nam Regno cælorum præmittitur poenitentiae κήρυγμα [predicatio], Christo Baptista: Tum verò & Baptista & Christus ipse nullo fulgebant rerum exteriorum apparatu, ac ne eloquentiæ quidem aut sapientiæ humanæ præsidiiis, quò magis appareret nullam in rebus ejusmodi ponendam esse fiduciam, sed humilem obedientiam præstandam humili magisterio. Huc spectant & superiora, ut cum de se dixit Christus, *Beatus qui in me non offendetur*, & de Baptista loquens, *Si vultis accipere*. Sed notandum est, sicut decimo capite de prima Apostolorum legatione ita egit Christus ut multa attexeret ad posteriores legationes pertinentia, ita hoc etiam loco de iis quæ contigerant hæcenus ita agere Christum ut occultè etiam ventura præmonstret. Nam sicut vaticinia de mittendo Messia non intellexerunt homines scientiâ inflati, ob statum ipsius despicabilem, quod principium erat τῆς αὐτοῦ κενώσεως [exinanitionis ipsius], ita postea crux Christi & auctus inde ignominiae metus iisdem obstitit quominus in Christum jam apertius revelatum crederent; ita semper dispensationes suas Domino temperante ut idem iter admitteret humiles, & excluderet superbos.

26. εὐδοκία, placitum] Vox Hellenistica, ut ad caput III. diximus, quæ alibi propensum affectum, hic verò & aliis in locis decretum Divinum significat. Ita & Paulus, Εὐδόκησεν ὁ Θεὸς διὰ τῆς μωρίας τῆς κηρύγματι σωσαι τὸς πιστεύοντας [Placuit Deo per stultitiam predicationis salvos facere credentes], I Corinth. I, 21. Simile est II Maccabæorum XIV, 35. Σὺ Κύριε τῶν ὅλων ἀπροσδεὴς ὑπάρχων εὐδόκησας ναὸν τῆς σκηνώσεως ἐν ἡμῖν γενέσθαι [Tu Domine universorum, qui nullius indiges, voluisti Templum habitationis tuæ fieri in nobis]. Neque eâ voce ostenditur causas nullas fuisse cur ita visum fuerit; sed non omnibus patentes. Nam laudat Christus in hoc decreto Dei & æquitatem & sapientiam. Et sic etiam in humanis negotiis eam vocem usurpavit Paulus Romanorum xv, 26.

28. Πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ πατρὸς μου· Omnia mihi tradita sunt à Patre] Pergit Christus agere de decretis Divinæ dispensationis, ex quibus consequens esse, ut nec ad cognitionem mysteriorum veniatur nisi per fidem sibi habitam, neque ad fidem nisi per sensum miseriæ & poenitentiam. Monstrat 60 orationis

orationis series agi de mysteriis ad salutem humanam pertinentibus, quorum revelatio Filio est credita.

ἐδὲ ἐπιγινώσκει τὸ υἱὸν εἰ μὴ ὁ πατήρ· nemo novit Filium nisi Pater] Quid Filius factururus passurusque sit, quæ ipsum maneat gloria, solus novit qui præfinivit ab æterno Pater.

ἐδὲ τὸ πατέρα τις ἐπιγινώσκει εἰ μὴ ὁ υἱός, neque Patrem quis novit nisi Filius] Quomodo Pater dispensari velit vocationem Iudæorum primum, deinde & Gentium, conscius ipsi solus est Filius. Nam ne Prophetæ quidem ea quæ super istis rebus prædixerunt videbant, nisi per transfennam, quod dicitur. Vide I Petri I, 10.

καὶ ὃς ἐάν βῇ λέγεται ὁ υἱός ἀποκαλύψαι. & cui voluerit Filius revelare] Hoc ad utrumque referendum, tum ad id quod de Patre tum ad id quod de Filio noscitur. Filii enim sapientiæ permissum erat & quibus & quantum & quando vellet aperire. Neque ille aperuit mysteria omnibus, sed partem aliquam jam in se credentibus, partem Apostolis solis. Vide infra XIII, 11. Marci IV, 11. Lucæ VIII, 10. Romanorum XVI, 25. I Corinth. II, 7. Ephes. III, 5. Coloss. I, 26. Clemens Alexandrinus Stromateon VI, Πλέον δὲ ἐστὶ τῷ πιστεῦσαι τὸ γινῶναι [Plus est scire quam credere]: sed & γνωσικῶν [scientium] facit gradus: quosdam enim vocat γνωσικὸς τελείος [scientes perfectos], Strom. VI, 1. & alibi. Similia videas apud Origenem adversus Celsum tertio.

28. Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, Venite ad me omnes qui laboratis & onerati estis] Revelationem mysteriorum dixerat non omnibus dari: Ad fidem verò in se omnes vocat, excluso nemine, sed ita ut præire velit poenitentiae præparationem. Non enim omnium est fides. Sunt igitur οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι [laborantes & onerati], qui peccati onere suspirant & ad libertatem adspirant: quos non malè describit Baruch, aut quisquis est libri illius auctor, II, 18. Ἡ ψυχὴ ἡ λυπημένη ἐπὶ τὸ μέγεθος, ὃ βαδίζει κύρην καὶ ἀσθενῶν, καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ οἱ ἐκλείποντες, καὶ ἡ ψυχὴ ἡ πεινῶσα, δώσῃ σοι δόξαν καὶ δικαιοσύνην, Κύριε [Anima quæ tristis est super magnitudine mali & incedit curva & infirma, & oculi deficientes & anima esuriens dat tibi gloriam & iustitiam, Domine]. Confer locum Iohan. VII, 37. Εἰάν τις διψᾷ, ἐρχέσθω πρὸς με καὶ πινέτω [Siquis sitit, veniat ad me & bibat]. Sequitur autem ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ [qui credit in me] &c. ut appareat venire esse credere, ut & Iohan. VI, 44.

ἀναπαύσω ὑμᾶς. reficiam vos] Liberos vos præstabo à dominio peccati in posterum, tandem etiam à morte & miseriis.

29. τὸν ζυγὸν, iugum] Iugum mandata significat. Ita vox ista sumitur Actorum XV, 10. & Iohannes hunc locum explicans pro iugo ἐντολῶν [mandata] dixit I Epistolâ cap. v, 3.

μαθήτε ἀπ' ἐμοῦ, discite à me] Puto absolutè poni, sine relatione, quomodo μαθητᾶν [discere] & alibi usurpatur, Iohan. VI, 45. I Corinth. XIV, 31. I Timoth. II, 11. ut sensus sit, Date vos in meam disciplinam.

ὅτι πραῖός εἰμι καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ. quia mitis sum & humilis corde] Non est quòd me formidetis ob peccatorum conscientiam. Non sum, quales illi

superbi atque inclementes magistri. Humilis humiles amo, clemens poenitentiam ductis ignosco. Suprà diximus jungi solere πραῖον καὶ ταπεινόν [mansuetum & humilem]. Neque id immeritò: morosum enim & inhumanum quiddam est superbia. Respicitur locus Zachariæ IX, 9.

καὶ εὐρήσετε ἀνάπαυσιν ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν. & invenietis requiem animabus vestris] Amat Christus loqui Prophetarum verbis. Exstant hæc apud Ieremiam VI, 16.

30. Ὁ γὰρ ζυγός μου χρηστός, καὶ τὸ φορτίον μου ἐλαφρόν ἐστι. Iugum enim meum suave est, & onus meum leve] Nimirum ob Spiritus auxilium, & magnitudinem ac certitudinem propositi præmii, explicante Iohanne I Epistolâ V, 4. qua de re egimus suprà ad caput VII. Adde his, quòd præcepta Christi etiam per se talia sunt ut naturæ humanæ conveniant, quippe in diligendo Deo & hominibus sita; ita ut si par ponatur consuetudo, unius hominis ad rectè vivendum, alterius ad flagitia, non dubiè multò dulcior sit futura vita quæ secundum virtutem est. Gravissima enim tributa pendunt qui ambitioni, qui avaritiæ, qui libidini serviunt. Ideo Sapiens Hebræus peccatis servientes ait διαδεύειν ἐρήμους ἀβάτας [ambulare vias difficiles]. Philo, Ἡ ἀρετὴ φαντασία μὲν κατὰ τὴν πρόχειρον ἐντεῦθεν ἀργαλέον εἶναι δοκεῖ· μελέτη δὲ ἡδισον καὶ ἐξ ἐπιλογισμῶν συμφέρον [Virtus primo quidem intuitu durum quid esse videtur; at exercenti suave & bene examinanti utile]. Quo sensu & illud Chrysostomi verum est, Δυσκολώτερον ἢ κακία & ἀρετῆς [Vitium virtute difficilius]. Salvianus, Quid namque à nobis exigit, quid præstari sibi à nobis jubet, nisi solam tantummodo fidem, castitatem, humilitatem, sobrietatem, misericordiam, sanctitatem, quæ utique omnia non onerant nos sed ornant?

C A P V T X I I.

1. Τοῖς σάββασι, Sabbato] Suprà diximus voces Hebræas ad Græcam nominum figuram flecti additione aut imminutione. Ita ex Hebræo שַׁבָּת addendo facta est vox Græca σάββατον, diminuendo autem σάββα σαββαλόν, unde dativus pluralis σάββασι. Sed posterior vox in singulari numero usurpari desit; ideoque iis cœpit accenseri quæ plurali sono singularem habent significationem, ut hic apparet, & infra XXVIII, 1. Actorum XIII, 14 & alibi. Ita apud Horatium, sunt hodie tricesima sabbata.

τίλλειν σάχνας, vellere spicas] Τίλλειν [vellere] hoc Lucas interpretatur φῶχειν fricare, quo sensu vox τίλλειν est & apud Diodorum Siculum, & in Glossis τιλμός ὀσπρίων [vulsio leguminum]. Vellere spicas in agro alieno licebat per legem Deuteronomii XXIII, 25. quæ non impunitatem sed jus ad factum concedit. Sed an Sabbato vellere ac fricare liceret alia erat quæstio. Lex Moysis interdicit Sabbato facere ἔργον, quod Hebræi rectè interpretantur opus servile. In Iure Pontificio Romano, cujus pars magna ab Ethruscis erat, Ethrusci autem ab Hebræis per Tyrios acceperant, quo loco de festis diebus agebatur, erat idem loquendi genus, Ne famula opera patranto: nam inde accepit Cicero De

De legibus II. *Feris iurgia amovendo, easque in famulis operibus patratis habento.* Sed apud Romanos usus indulgentior multas exceptiones famulorum operum invenerat. Itaque apud Virgilium hæc sunt ex Iure Pontificio petita, ut nos Macrobius docet,

*Quippe etiam festis quædam exercere diebus
Fas & jura sinunt: rivos deducere nulla
Religio vetuit, segeti prætere sepe,
Insidias avibus moliri, incendere vepres,
Balantumque gregem fluvio mersare salubri.*

Servius eo loco utitur ut probet necessitati parere religionem. Hebræi tales exceptiones non admittebant, quippe gnari decreto Dei lapidatum hominem quod lignatum ivisset in Sabbato. Ac nominatim in Pandectis ipsorum spicas confricare numeratur inter famula opera. Neque negat Christus opus esse famulum, sed ex circumstantiis ostendit factum hoc Discipulorum Legis sententiâ non comprehendi. Est ergo quæstio τῆς ῥητῆς καὶ τῆς διανοίας, *status scripti & voluntatis*, ut hac de ipsa re agens Tertulianus loquitur.

2. ὁ δὲ ἐκ ἐξέσεως ποιεῖν ἐν σαββάτῳ. *quod non licet facere Sabbato*] Vulsionem spicarum intelligunt, non deambulationem. Nam ambulat & Christus: at Pharisei solos discipulos notant. Iter majus Hebræi famulis operibus accensebant; minus non item, ut quod ad reficiendum animum magis quam ad laboris speciem pertinebat. Discrimen autem inter Iter & Ambulationem naturâ indefinitum, ut certi aliquid esset in Iudiciis, lege humana definitum erat spatio bis mille cubitorum. Hac igitur in parte nihil habebant Pharisei quod calumniarentur.

3. Οὐκ ἀνέγνωτε τί ἐποίησε Δαβὶδ, *Non legistis quid fecerit David*] Scire leges, inquit Iurisconsulti, non est verba earum tenere, sed vim ac potestatem; quia prior atque potentior est quam vox mens dicentis. Ideo quoties certis indiciis comprehendi potest mens ejus qui legem scripserit, præferri debet διάνοια τῷ ῥητῷ [*mens dicto*]. Verum enim est quod apud Ciceronem libro De Inventionem secundo legimus, *Nullam rem neque legibus neque scripturâ ullâ, denique ne in sermone quidem quotidiano, atque imperiis domesticis, recte posse administrari, si unusquisque velit verba spectare, & non ad voluntatem ejus qui verba habuerit accedere.* In legibus autem prohibitoriis plerumque verba latius patent quam mens ipsa legis. Nam, ut eodem loco apud Ciceronem est, *non omnia scriptis, sed quædam, quæ perspicua sunt, tacitis exceptionibus caventur.* Hinc æquitatis, quam ἐπιείκεια vocat, proprium esse dicit Aristoteles ἐπανορθῆναι τὸ νόμον ἢ ἐκείνην διὰ τὸ καθόλου [*corrigere legem ea parte qua deficit ob locutionem universalem*]. Ea nisi adhibeatur, jus illud summum, τὸ ἀκριβοδικαίον, fit summa crux summæque injuria. Neque verò ea quæ diximus in humanis tantum legibus locum habent, sed & in Divinis, ejus nempe generis quod non naturâ justum est, sed constitutione. Deus enim cum hominibus loquens humano more ita vult intelligi quomodo idem dicens homo intelligeretur. Inter omnes autem exceptiones, quæ tacite insunt legibus, nulla est aut receptior aut justior quam ea quæ fluit ex necessitate. Bene Seneca, *Necessitas magnum humanæ imbecillitatis*

patrocinium, quicquid cogit excusat. Neque verò necessitas ea demum intelligenda est quæ in extrema, ut ita dicam, linea consistit; sed habet & illa suum πλάτος [*latitudinem suam*], modò majus, modò minus, pro necessitate aut utilitate legis ipsius. In omni autem legum genere minimæ necessitatis utilitatisque sunt leges sacrorum rituum & institutorum Civilium, quas certum est non ob id ipsum quod in lege est, sed aut ἐνταξίας [*recti ordinis*] aut significationis alicujus gratiâ repertas. In harum igitur legum interpretatione necessitas sumitur paulò laxius. Poterat hic Christus multa afferre ex Iudaico Iure huc pertinentia. Nam Maccabaicis temporibus decretum est ut pugnare in hostem Sabbatis liceret. Sed & ex sententia receptiore cursores publici & mercatores statim temporibus proficiscentes ἐν συνοδίᾳ, quam nunc Carvanam vocant, lege Sabbati eximebantur. Sed quia hæc solâ consuetudinis nitebantur auctoritate, nec deerant qui dissentirent, 10 cujus rei magnum est argumentum quod post Maccabaica tempora bis Hierosolyma Sabbato sunt expugnata, Christus ex ipsis literis Sacris validissimum à pari causa sumit argumentum, quod tale est, In pari causa jus idem esse oportet; Lex Sabbati & lex de Propositis panibus non edendis nisi à Sacerdotibus, ambæ sunt rituales: David ejusque comites, pari necessitate pressi qua nunc premuntur discipuli mei, fecerunt contra τὸ ῥητὸν [*verba*] legis de Panibus, neque tamen censentur fecisse contra τὴν 20 διάνοιαν [*mentem*]: Sequitur ergo nec discipulos meos hoc facto quicquam adversus Legis sententiam committere.

καὶ οἱ μετ' αὐτῶν; & qui cum eo erant] Nimis aperta sunt hæc verba quam ut negari possit Davidem ejus fugæ comites aliquos habuisse. Et ut hæc verba aliqua ratione possent eludi, illa certè apud Marcum non possunt, καὶ ἔδωκε καὶ τοῖς συν' αὐτῷ ἔσθαι [*& dedit eis qui cum eo erant*]. Quare quod Pontifex in Samuelis historia miratur Davidem esse solum, ita intelligi debet, comites alibi substituisse.

4. εἰς τὸ οἶκον τῆς Θεᾶς, *in domum Dei*] Id est, locum in quo erat ἡ σκηνή [*Tabernaculum*]. Nam Templum adhuc nullum exstabat.

τὰς ἄρτους τῆς προθέσεως, *Panes propositionis*] Lxx modò ἐνώπιον [*coram positos*], modò προσώπια [*faciei*], modò προκειμένους [*præjacentes*] dicunt; sæpiissime verò, ut hic, ἄρτους προθέσεως, quod & Philo sequitur.

ὅς ἐκ ἐξόν ἦν αὐτῷ φαγεῖν, *quos non licebat ei edere*] Quibus vesci ipsum fas non erat κατὰ τὸ ῥητὸν rigide sumtum [*secundum verba rigide sumpta*]; fas autem erat κατὰ διάνοιαν [*secundum sententiam*]: quod inde apparet, quia neque David reprehenditur eo nomine, neque Achimelec Sacerdos religiosissimus concessurus fuerat quod sciret cum Lege pugnare.

5. Ἡ δὲ ἀνέγνωτε ἐν τῷ νόμῳ, *Aut non legistis in Lege*] Alterum Christi argumentum à minori ad majus; Lex Sabbati eam recipit interpretationem ut non obstat operibus Templi: Ergo nec Prophetis operibus obstat debet. Antecedens probatur ex lege Num. xxvi 11, 9. & notissima consuetudine: unde regula erat Iuris Iudaici, *In Templo non esse Sabbatum.* Consequentiam probat Christus commate sequenti.

βεβηλῶσι, *violant*] βεβηλῶν τὴν ἡμέραν ἢ σαββά-
των [*violare aut polluere diem Sabbati*] dixit etiam
Scriptor historiæ Maccabaicæ libro 1, cap. 11, 34.
Sed hic subintelligi debet καὶ τὸ ῥητόν [*si verba spe-*
ctemus]. Ideo sequitur καὶ ἀνάτιοι εἰσι [*& sine cri-*
mine sunt], quia scilicet contra Legis διάνοιαν [*sen-*
tentiam] nihil admittunt. Atque adeò hoc ipso lo-
quendi genere utuntur Hebræi veteres in Pandectæ
Thalmudico, & ex illis David Kimchi, cùm dicunt
rectè interdum violari Sabbatum; idque probant
exemplo operarum sacerdotalium. Addunt & hi-
storiam, qua & Iustinus adversus Tryphonem uti-
tur, Arcæ circum Hierichuntem portatæ Sabbato
non minùs quàm diebus cæteris. Sic ex Iure Ponti-
ficio veterum Romanorum *Vmbro negabat eum pollui*
qui opus ad Deos pertinens sacrorumve causâ fecisset:
Macrobius 1 Saturnalium 16.

6. τῷ ἱερῷ μείζον ἐστὶν ὧδε. *Templo major est hic*]
Plus Templo erat omnis Propheta; unde Prophe-
tis extra Templum sacrificare licuit, ut Eliæ. Iesus
autem plusquam Propheta, ut infra dicet comma-
te 41. Sed dicat aliquis Templi ritus observari non
poterant nisi labor aliquis die Sabbati infumeretur;
quæ autem talis connexio est inter Propheticum
Christi ejusque Apostolorum munus & inter spica-
rum vulsionem? Nimirum ista, quòd Christus ejus-
que Apostoli ita occupati fuerant in obeundo suo
munere ut non vacaret ipsis cibum sibi parare quo
Sabbati die vescerentur. Aut ergo intermittere de-
buerant munus Propheticum, aut facere contra
τὸ ῥητόν [*verba*] legis Sabbati. Sacerdotale autem
munus non intermittebatur ob legem Sabbati; igitur
nec Propheticum, quod majus erat, intermittere
eo nomine debebat.

7. Εἰ ὃ ἐγνώκετε τί ἐστίν· *Si autem sciretis quid est*]
Tertium Christi argumentum petiit ex loco de
contrariis legibus. Estque idem προσυλλογισμὸς [*syl-*
logismus antecedaneus] qui suprà capite ix. Quo-
ties leges ex circumstantia colliduntur, ita ut simul
utraque servari nequeat, servanda est lex potior; Po-
tior autem est lex quæ beneficentiam præcipit quàm
quæ ad ritus pertinet: Præferenda igitur. Proposi-
tio notissimi est juris: assumptio probatur, ut suprà
quoque, Osee verbis. Restat complexionis gene-
ralis ad hanc speciem applicatio. Lex quæ beneficos
nos esse jubet, haud dubiè ante omnia à nobis exi-
git ut quantum in nobis est æternæ aliorum salutis
consulamur, & quidem quàm celerrimè, cùm ne-
mo sibi possit crastinum polliceri. Legem de Sabba-
to esse ritualement res ipsa docet, & extra controver-
siam est. Simul non poterant Christus docendis,
Apostoli ad ejus doctrinam præparandis hominibus
incumbere, & ea parare quæ ad rigidam Sabbati ob-
servationem pertinebant, ut antè etiam diximus.
Debebat ergo ex eo quod antè conclusum erat lex
Sabbati cedere præcepto sanctæ institutionis. Quod
autem hic ex Osea probatur, Leges omnes rituum
multò minoris esse pretii apud Deum quàm leges
morum, præsertim verò religionis ac beneficentiæ,
conspicissimæ est veritatis, quæ multos etiam ex
profanis gentibus non effugit. Ex multis pauca
adferam. Plato Alcibiade 11. Καὶ ὅτι ἂν δεινὸν εἴη,
εἰ πρὸς τὰ δῶρα καὶ τὰς θυσίας ἀποβλέψαι ἡμῶν οἱ θεοί,

ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν ψυχὴν, ἂν τις ὅσι καὶ δίκαιος ὦν
τυγχάνῃ [*iniquum enim sit, si ad dona nostra & victi-*
mas respiciant Dii, non ad animum, nempe an quis ju-
stus sanctusque sit]. In quam sententiam & in De
republica libris multa præclare sunt dicta. Versus
quos jam adducam alii Menandro adscribunt, alii
Philemoni, neutro indignos. Referam autem ita
ut emendandos censeo.

Εἰ θυσίαν τις προσφέρειν, ὦ Πάμφιλε,
Ταύρων τε πλῆθος ἢ ἐρίφων, ἢ νῆ Δία
Ετέρων τοιούτων, ἢ καλᾶσκευάσματα
Χρυσᾶς ποιήσας χλαμύδας ἢ τοὶ πορφύρας,
Ἡ δὲ ἐλέφαντος ἢ σμαράγδων ζώδια,
Εὖνεν νομίζει τὸ θεὸν καθιστάναι,
Πλανᾷτ' ἐκείνους καὶ φρένας καφὰς ἐχέει·
Δεῖ γὰρ τὸ ἄνδρα χρησίμους πεφυκέναι,
Μὴ παρθένους φθείροντα καὶ μοιχώμενον,
Κλέπτοντα καὶ σφαττόντα χρημάτων χάριν.
Μηδὲ βελόνης ἐναμμι' ἐπιθυμῆς, Πάμφιλε·
Ὅ γὰρ θεὸς βλέπει σε πλησίον παρών.

[*Adducat si quis victimas, o Pamphile,*
Sive ex caprigeno pecore, sive ex buccero,
Sive adeò pecudes alias, aut dona ferat
Paludamentum ex auro sive ex purpura,
Aut ex ebore aut smaragdo sigillaria,
Atque his propitium speret adipisci Deum,
Decipitur vanitate mentis credula;
Sed oportet ipsum hominem esse puris moribus,
Non selem virginalem, non adulterum,
Non furem, non qui occidit quæsti gratiâ.
Nec acis filium, Pamphile, concupiveris:
Quando ipse præsens Deus inspectat omnia.]

Ejusdem auctoris est & hoc,

Θεῷ γὰρ θύε δια τέλους δίκαιος ὦν,
Μὴ λαμπρὸς ὦν ταῖς χλαμύσιν ὡς τῇ καρδίᾳ.
[*Deo sacrificas semper ingenio probo:*
Nec tu albas vestes magis quàm mores induas.]

Accedat his Persius,

Quin damus id superis de magna quod dare lance
Non possit magni Messalæ lippa propago,
Compositum jus fasque animi, sanctosque recessus
Mentis, & incoctum generoso pectus honesto.
Hoc cedo ut admoveam templis & farre litabo.

Hierocles in eundem sensum, Οἶδε τιμᾶν θεὸν ὁ προση-
γυμένως ἱερεῖον ἐαυτὸν προσάγων, καὶ ἀγαλμα θεῶν τεκταί-
νων τὴν ἐαυτοῦ ψυχὴν, καὶ ναὸν εἰς ὑποδοχὴν τῷ θεῷ φω-
τὸς τὸ ἐαυτοῦ παρασκευάζων νέον [*Novit is Deum hono-*
rare qui semetipsum præcipuè victimam offert, simula-
crumque Deo statuit animum suum, templumque rece-
ptandæ Divinæ luci parat mentem suam]. Nam Deus,
ut ille ibidem ait, τὸ ἐντελέστατον προκρίνει τῷ πολυτελείας
ὅταν θεοσεβείας γνώμῃ κοσμεῖται· μετ' αὐτῆς γὰρ πάντα
θεοφιλεῖ, καὶ ἄνευ ταύτης ἔδεν θεῷ φίλον ἂν ποτε γένοιτο
[*Parabilia præfert sumtuosis ubi illa animo commendan-*
tur pio; cum eo enim omnia Deo grata, sine eo nihil
Deo placet].

8. Κύριος γὰρ ἐστὶ καὶ τῷ σαββάτῳ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου.
Dominus enim est filius hominis etiam Sabbati] Errant
qui ὡς τῷ ἀνθρώπῳ [*filium hominis*] hoc loco Chri-
stum peculiariter intelligunt. Christus enim in ter-
ris agens Legi se subditum professus est, neque ei
aut derogavit aut obrogavit, sed ex Patris sententia
eam est interpretatus, suamque interpretationem

& Legis auctoritate & ductis ex æquo bonoque argumentis confirmavit. Est ergo hic ὁὗς ἀνθρώπου [filius hominis] homo quivis; quod ita apertum facit Marcus ut contradici nequeat. Ita enim apud illum loquitur Christus, *Sabbatum est hominis causâ, non homo Sabbati causâ: quare filius hominis etiam Sabbati est Dominus.* Hæc enim verba non cohererent, si filium hominis interpreteris Messiam missum cum potestate Legis antiquandæ. Adde jam quod Iesus eo tempore se esse Christum populo aut Phariseis nec prædicaverit nec prædicari voluerit. Vide inf. xvi, 21. Marci vii, 30. Sed, ut dixi, notissimum est Hebræis כִּנְיָן [filius hominis] hominem quemvis significare, quanquam interdum, ut diximus, ad minus illustres restringitur. Neque aliter dicitur infra 32. ὅς ἐάν εἴπῃ λόγον κατὰ τῆς ἡσυχίας τοῦ ἀνθρώπου [quicumque dixerit verbum contra filium hominis], ut inibi dicemus. Sensus igitur Christi verborum, quæ plenius aliquantò sunt à Marco expressa, hic est, Quod alterius rei causâ comparatum est, id cedere debet ei cuius causâ comparatum est; At Sabbatum comparatum est hominis causâ: Debet ergo homini cedere, nimirum ubi de hominis salute agitur. κύριος εἶναι [dominus esse] Græcè, ut Hebræicè בעל, dicitur qui aliqua re utendi jus habet: sicut homo in tali casu jus habet vertendi in usum suum etiam Sabbati diem. Planè idem est quod dixit Rabbi Ionathan, *Sabbatum traditum esse in manum hominum, & non homines in manum Sabbati.* Nam tradi in manum idem est quod esse in dominio. Ergo hic etiam notam inter Iudæos regulam Christus usurpavit.

II. τίς ἐστί ἐξ ὑμῶν, quis erit ex vobis] Modus loquendi quo Iudæi formabant τοὺς ὑποθέσεις [facti species], ut ad caput vii, 1. observavimus. Dissentiebant in explicatione legis Sabbati Esseni à cæteris, vix ullam recipientes excusationem: At communior interpretatio exceptiones admittebat. Iure Iudæorum novissimo, quod Christi ætate aliquot seculis est posterius, constituitur ut pecus in fossam prolapsus in Sabbato alatur, & si opus sit stramine subiecto fulciatur, ut duret in diem sequentem. Quod si talis sit fossa quæ demersura sit pecudem non continuò educatur, quid nunc facturi sint Iudæi omitto, certè Christi ætate receptior erat sententia, non ob stare Sabbati religionem quominus vitæ pecudis consulatur. Hoc enim est quod in veteri Babylonico Hebræorum Iure legitur, *Periculo animæ pelli Sabbatum;* quod ipsi dicunt, כִּנְיָן נפֿשׁוֹת שַׁבָּת *Verba in Misnajat sunt, Omne opus prohibetur in Sabbato nisi sit pro anima.* Atque adeò recepta erat apud Iudæos ista exceptio, ut in multis codicibus Legi vice interpretamenti adscribi cœperit; quod ex Tertulliano colligo. Ita enim is ait iv adversus Marcionem, *Sicut & rursus in Lege: Non facies omne opus in eo, nisi quod fiet omni animæ.* Et contra Iudæos ita legem citat, *Omne opus servile non facietis in eo, præterquam quod ad animam pertinet.* Sed & Hieronymus ad xxviii Esaiæ, *Lege præceptum est ne in Sabbato opus servile faciamus, ne accendamus ignem, ut in uno sedeamus loco, ut illa tantum faciamus quæ ad animæ salutem pertinent.* Animæ autem nomine antiqui interpretes pecudis vitam comprehendebant. Quare nova illa interpretatio rigidior odio Christianorum

est excogitata, sicut & Dositheus ille, cuius Origenes & Epiphanius meminerunt, statim post Christi ætatem exasperavit interpretando legem Sabbati. Ex hac ergo Iuris regula Christus fulcit argumentum illud quod supra tertio loco propositum duximus. Non est ab hoc loco alienum quod ex Romanorum Iure Pontificio Scævola notaverat, *Si bos in specum decidisset, eumque paterfamilias adhibitis operis liberasset, non esse visum ferias polluisse.* Meminit Macrobius Saturnal. I, cap. 16.

12. Πόσω ἔν διαφέρει ἀνθρώπου προβάτου; *Quanto magis melior est homo ovis]* Ne objicerent Pharisei in suo Iure agi de vita, hic de membri integritate, occurrit Christus, ostendens tantò hominem pecude esse potiorum ut meritò hominis sanitas pecudis vitæ præponderet.

καλῶς ποιεῖν. *benefacere]* Hoc est, ἀγαθοποιῆσαι, ut uno verbo dixerunt Marcus & Lucas. ἀγαθοποιεῖν autem apud Lucam vi, 9. Actorum xiv, 17. ut & ἀγαθοεργεῖν apud Paulum i Timoth. vi, 18. idem est quod εὐεργετεῖν. Quæ Christi sit sententia plenius intelligitur ex Marco & Luca, ubi Christus interrogat *Liceatne in Sabbato ἀγαθοποιῆσαι [benefacere], an verò κακοποιῆσαι,* ubi κακοποιῆσαι est nocere, sed eo sensu quo necare dicitur qui alimentum negat. Nam sic nocet qui miserum non juvat quem potest juvare, sive Divina ope sive etiam arte humana. Lepida est apud Synesium narratio de Nauta sabbatario, qui die septimo adventante omittebat gubernaculum, ac diu neque vi neque minis cogi poterat ut munere suo fungeretur, donec ingravescente tempestate & manifesto jam periculo ultro surrexit, dictitans rem in eum casum perductam quo & Sabbato opus facere liceret. Sic apud Iosephum Ionathas Iudæ Maccabæi frater suos Sabbato in prælium animat, dicens περὶ τῶ ψυχῶν αὐτοῖς εἶναι τὸ κίνδυνον [vitam in periculo esse]. Vbi ergo ægrotus aliquis aut debilis auxilium quod in tua sit facultate implorat, restat aut opem ei benignè feras, aut crudeliter deneges. Vtrum verò, inquit Christus, vobis videtur diei festo ac sacro melius convenire? Repetendum memoriâ est quod supra diximus, ut locum habeat æquitatis exceptio, Non requiri ultimam necessitatem, sed talem quam facillè admittat Legis natura.

13. λέγει τῷ ἀνθρώπῳ *ait homini]* Vera doctrina de Sabbato exposita jam omnem calumniæ ansam præcidit. Nam sine contactu sola voce hominem sanat, quod ne speciem quidem violati Sabbati habere poterat.

καὶ ἐξέτεινε, καὶ ἀποκαταστάθη ὡς ἡ ἄλλη. *& extendit, & restituta est sanitati sicut altera]* Hic quoque conjunctio cum verbo vim participii habet. Sensus enim est ἐξέτεινε ἀποκαταστάσασθαι ὡς ἡ ἄλλη [extendit eam ita restitutam sanitati ut esset qualis altera]. Neque enim extendere manum potuisset nisi Divina virtute restitutam.

14. συμβέλιον ἔλαβον, *consilium capiebant]* Συμβέλιον λαμβάνειν, aut, ut Marcus loquitur, ποιεῖν, non est concilium vocare, sed consilium capere, sive id fiat in legitimo confesso sive aliter. Itaque infra capite xxviii. post convocationem cætus sequitur, συμβέλιον λαβόντες [consilium iniierunt]. Phariseorum

autem seorsim nullus erat cœtus legitimus. Est ergo συμβεβηκός [consilium] idem quod Platoni συμβεβηκός, qui & συμβεβηκός ποιεῖν [consilium inire] dixit, ut Marcus συμβεβηκός ποιεῖν, & hoc loco quidam codices ex interpretamento habent συμβεβηκός ἐποίησαν. In Hebræo fuerit נַחֲמֵם, quod Lxx modò ἐβλεψάντο modò συνέβλεψάντο vertere solent.

ἐξεληθόντες, exeuntes] Ex Synagoga scilicet, in qua hæc erant gesta, ut apparet suprà commate 9.

15. ἀνεχώρησεν, recessit] Vtitur hoc quoque loco Athanasius, ut probet licitam esse fugam. Quae de re diximus suprà.

πάντας, omnes] Nempe qui sanari ab ipso cuperent: quomodo sæpe interpretandæ sunt particulæ universales.

16. ἵνα μὴ φανερόν αὐτὸν ποιήσωσι. ne manifestum eum facerent] Ante tempus resurrectionis scilicet. Non videtur mihi hoc loco notam censoriam meruisse qui injuncti silentii causam eandem esse putat quæ secessus fuerat. Nam & quod ex Propheta sequitur eum videtur sensum postulare. Gregorius Nazianzenus non malè inter causas justæ fugæ adfert τὴν φοβὴν τῶν διωκόντων [animum parcendi ipsis persecutoribus]: quod Origenes Aristotelis quoque exemplo illustrat, qui Athenis discedens dixerit id se facere, ne occasionem daret Atheniensibus alterum scelus admittendi post cædem Socratis, καὶ δεύτερα εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἀσεβεῖν [iterumque impiè agendi contra Philosophiam]. Videbatur adhuc excusabile aliquo modo si non omnium saltem magnæ partis Phariseorum studium pro avitis traditionibus. Itaque additis aliis super alia miraculis opperiri illorum pœnitentiam Christus voluit, interim eos arcens ab atrocitate facinoris, donec suam ipsi conscientiam oppugnant, ut mox quosdam ipsorum fecisse videbimus, magis magisque meruissent innoxio sanguine inquinari, eoque scelere gravissimas in se pœnas accersere, quod fieri non oportebat nisi consummata jam Christi doctrinâ, ut Tertullianus, nimis alioqui fugæ accusator, non malè observat. Origenes Celso hoc ipsum objicienti, præter id quod diximus, hunc in modum respondet, Οὐκ ἐστὶ ἡ ἀγεννὴς, τὸ μὲν οἰκονομίας περιστάμενον τὰς κινδύνους, μὴ ὁμοσε αὐτοῖς χωρεῖν· ἔτι δὲ φόβον θανάτου, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς χρησίμους αὐτὸν τῷ βίῳ ἐπιδημούντα ἐτέρους ὠφελεῖν, ἕως ἐπιστῇ ὁ ἐπιτήδειος καιρὸς τῷ τὸν ἀνεληφότα τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἀνθρώπου θάνατον ἀποθανεῖν ἔχοντά τι χρησίμον τοῖς ἀνθρώποις [Non est degeneris animi ob causam vitare pericula, neque se eis offerre; idque non mortis metu, sed ut qui in vita hac utiliter versatur profit aliis donec advenerit aptum tempus, ut qui naturam humanam accepit, mortem obeat hominibus profuturam].

18. ἰδὲ ὁ παῖς μου, Ecce puer meus] Septuaginta multis in locis de suo quædam addiderunt ad explicandam Hebraicorum verborum sententiam: ut hoc loco ante ὁ παῖς μου [puer meus] posuerunt Ἰακώβ [Jacob], & ante ὁ ἐκλεκτός μου [electus], Ἰσραὴλ [Israel]. atque ita bis citat cum Tryphone Iudæo disputans Iustinus. Quod enim ait Eusebius nono Evangelicæ demonstrationis, παρὰ τοῖς ἐβραϊσμοῖς ὡς ἐλέγχετο τὸ τῷ Ἰακώβ ἢ τὸ τῷ Ἰσραὴλ ὄνομα [in libris Septuaginta verum notatur vox Jacob & Israel], ita accipiendum est,

à Criticis ea verba obelo notata tanquam quæ adjecta sint, cum in Hebræo sermone non existerent. Nam eum fuisse obeli usum in editionibus versionis Græcæ veteris Testamenti docent nos Epiphanius, Hieronymus, Augustinus. Errat igitur vir summæ eruditionis qui ideo negat hæc verba à Septuaginta interpretibus scripta esse. Neque dubito quin ab iisdem interpretibus hic Prophetæ locus ita intellectus sit quasi de Hebræo populo ageret, idque propter ea quæ præcedunt capite xli, 8. & quæ sequuntur xlii, 1. cum tamen ex aliis Esaiæ locis, præsertim verò ex iis quæ sunt apud Prophetam capite xlii, 6. observare debuissent agi hic de eo qui lucem allaturus sit tum Iudæis tum Gentibus: quod rectè vidit Chaldæus paraphrastes qui, sublimiorem sensum sequens, *Messia* nomen hic addidit. Cæterum Iustinus, ut Septuaginta interpretum auctoritatem in suas partes perduceret, *Iacobi & Israelis* nomine Christum vult indicatum, quod mihi hic quidem verisimile non videtur.

ἡρέτισα, elegi] Eruditè atque efficaciter expressit Matthæi Græcus interpret vocem ἡρέτισα, neque minùs rectè Hieronymus cum vertit *quem suscepi*. Nam ἡρέτισα Græcis dicuntur *qui stant ab alicujus partibus*, qui si potentiores sint vocantur Latine *susceptores*. Hinc rubrica in Codice Iustiniano, *Ut nemo ad suum patrocinium suscipiat rusticanos*. hinc *suscepti* apud Salvianum, Symmachum atque alios. Idem valet ἀντιλαμβάνεσθαι, quod hic posuerunt Septuaginta, quæ vox eodem significatu reperitur Lucæ i, 54. ubi Latinus interpret itidem reddidit *suscepit*; quo verbo hic quoque utendum fuit ad exprimendam Græcæ vocis proprietatem, quæ Hebrææ optimè respondet.

ἀγαπητός, dilectus] Apparet hinc quoque eandem esse vim vocis ἀγαπητός [dilecti] & ἐκλεκτός [electi], quod suprà diximus. Verbum verbo reddiderunt Lxx. noster interpret rem ipsam expressit: sicut contra quod sequitur ἡρέτισα noster magis propriè, & ut alibi solent Lxx, expressit per εὐδόκησε [in quo bene complacuit mihi], cum ipsi Lxx hoc loco posuerint προσδέχεται [suscipiet]. Sed de vocis εὐδοκεῖν significatione egimus ad caput iiii. quæ eadem quoque est, etsi minùs efficax, in verbo προσδέχεται.

πνεῦμά μου, spiritum meum] Spiritum propriè mansuetudinis & humilitatis, designatum visibili Columbæ signo: quem sensum exigunt tum quæ sequuntur apud Prophetam, tum occasio quæ Matthæum ad citandum Prophetam adduxit. Vide quæ diximus ad caput iv.

κρίσιν τοῖς ἔθνεσιν ἀπαγγελεῖ, iudicium gentibus nuntiabit] Originem vocis καὶ τὸ λεπτότατον [exactissimè] secuti Lxx posuerant ἐξοίσῃ [efferet]. Cæterum propriè ἐξαγγελεῖν [publicare] ea voce significari apparet, Deuteronomii xxi, 19. aliisque multis in locis: unde etiam collectu facile est quæ significatio vocis πολυσύμῃ ὡς, quam κρίσιν passim vertunt Hellenistæ, hic maximè quadret, ea nempe quæ legem sive normam vivendi indicat. Legis enim maximè proprium est publicari. Verum hoc esse ostendit quod mox in Hebræo sequitur, *Ad legem ejus longinquæ gentes expectabunt*.

19. Οὐκ ἐρίσῃ, ἔδὲ κραυγᾷ, *Non contendet, neque clamabit*]. Cum in Hebræo duæ sint voces ejusdem significationis *clamorem* denotantes, rectè noster interpres alterius loco substituit ἐρίζειν [*contendere*], ut ostenderet de eo clamore hic agi qui signum esse solet excaescentis animi. Hinc Paulus cum nominasset πικρίαν, θυμὸν καὶ ὀργὴν [*amartudinem, iram & indignationem*] addidit κραυγὴν [*clamorem*], & Quintilianus *clamosum altercatorem* dixit. Iustinus ad Zenam & Serenum, τῶν δὲ κεκραγόντων ἕδεις σὺ φωνῶν ἐστὶ [*clamantium nemo modestus est*]. In Septuaginta virum versione est καὶ κεκραγέται, ἔδὲ ἀνήσει [*non clamabit, neque attollet*] scilicet φωνὴν [*vocem*]. Attamen Iustinus altero loco citat καὶ ἐρίσει, ὅτε κράξει [*non contendet, neque clamabit*], altero καὶ κεκραγέται [*non clamabit*] tantum. Symmacho, qui **נש** transulit ἀπατηθήσεται [*decipietur*] errandi causam præbuit exemplar in quo apex τῷ perperam fuit notatus, quanquam sic quoque ἀπατήσεται [*decipiet*] potius quàm ἀπατηθήσεται transferre debuit.

ἔδὲ ἀκούσει τις ἐν ταῖς πλατείαις τὴν φωνὴν αὐτῆς. *neque audiet aliquis in platea vocem ejus*] Idem valet quod habent Lxx, ἔδὲ ἀκούσεται ἔξω ἢ φωνὴ αὐτῆς [*neque foris audietur vox ejus*], quomodo & Iustinus citat altero loco; altero verò, ὅτε ἀκούσεται τις ἐν ταῖς πλατείαις τὴν φωνὴν αὐτῆς [*neque audiet quisquam in plateis vocem ejus*], credo quia nunc ex tempore citarat Prophetam ita ferme ut hic legitur, nunc inspecto codice Lxx interpretum. **ינה** ad verbum est ἔξω [*extra*]. quia verò platea est extra ædificia, ideo eo nomine frequentissimè appellatur. Marcus alibi utrumque conjunxit, dicens ἔξω ἐπὶ τῷ ἀμφοδῷ [*foris in bivio*], xi, 4. Iracundiæ signum est extra fores clamitare. Menander,

Τὸ δ' ἐπιδιώκειν εἰς τε τὴν ὁδὸν τρέχειν

Εἰσι λοιδορούμεν, κυνὲς ἐς ἔργον πόδη.

[*At insequi ultro & excursare in publicum,*

Rhode, & differre pipulo, id verò est canum.]

Plautus dixit pipulo ante ades differre. Haud dubiè ostendit proverbialis hæc locutio, Christum eā fuisset bonitate ut palam fieri nollet eorum vitia de quibus aliquid superesset bonæ spei. Hoc est quod dicto ad Zenam libro Iustinus his verbis expressit, καὶ θεητέον τὸ ἀμαρτάνοντα μὴ κατὰ κοινόν, ἐκτός ἐστι μὴ χρῆζει διὰ τὸ ὑπεροπτικόν [*Is qui peccat monendus est non in publico, nisi ita opus sit ob ejus contumaciam*].

20. Κάλαμον συντετριμμένον καὶ κατεάξει, *arundinem quassatam non confringet*] Ita Iustinus uno loco; altero, ut habent Lxx, κάλαμον συντεθραυσμένον καὶ συντρίψει [*arundinem fractam non conteret*]. Syrus συντετριμμένον **רעיע** [*quassatam*] dixit, κατεάξει **נבר** [*franget*]. Sicut autem Hebræa **נבר** & **שבר** non multum differunt significatu, ita nec **רעיע** quod & Hebræis est *frangere*, & **נבר** Syriacè pro **שבר** positum; neque apud Græcos eximium aliquod discrimen est inter συντρίβειν, συνθᾶν, κατὰγνυθαι. Nam & quod hic in priori parte positum est ab Interprete, à Lxx viris positum est in posteriori, & mox apud Prophetam **ינה** dicitur pro **שבר**. quare sensus est arundinem aliquatenus jam fractam non ultra franget; id verò est, Non præcipitabit in ruinam imbecillitate aliquā lapsos, quales

ad istum diem videri poterant Phariseorum plerique, imò contrā τὸ συντετριμμένον κατὰδῆσθαι [*quod confractum erit alligabit*], ut est apud Ezechielem xxxiv, 16.

τυφόμενον, *fumigans*] Ita habent & quædam exemplaria Lxx interpretum, neque aliter citat Iustinus, quanquam in aliis est καπνίζόμενον sensu eodem. Verbum Hebræum significat *id quod propè est ut exstinguatur*, qualia sunt ellychnia in quibus fumus aliquod flammæ vestigium refert, quæ proinde facilius flammam ad se rapiunt quàm si planè refrixissent: τὸ ἀληγορεύμενον [*id quod occultè innuitur*] apparet idem esse quod in membro superiore. Philo De Coloniais, σπινθήρ γὰρ καὶ ὁ βραχυτάτος ἐνλυφόμενος, ὅταν καταπνευθεῖς ζωπυρηθῇ μεγάλην ἐξάπλει πυράν [*scintilla enim quantumvis minima ubi flando excitata est, magnum accendit ignem*].

ἕως ἂν ἐκβάλῃ εἰς νίκην τὴν κρίσιν. *donec ejiciat ad victoriam judicium*] Non assentior Hieronymo suspicanti omisum hic aliquid exscribentium vitio. Sed verba ποιητικῶς πλεονάζοντα [*Poëtico more exuberantia*] omisit Matthæus. Nam quod in Hebræo interjicitur **ינה** לא יכרה לא [*non caligabit, nec frangetur*] nihil aliud significat quàm, Non exstinguetur, scilicet ipsius operā, ellychnium amplius quàm extinctum est; neque frangetur, scilicet arundo amplius quàm fracta est. Sunt enim voces repetitæ ex priori commate; unde apparet verum esse quod diximus voces ibi positas non ἀντιδιαβεῖσθαι [*opponi*] suapte vi, sed ex eo quod sensus exigit. Nam quæ ibi voces usurpatæ sunt de imperfecta fractione atque extinctione, hic de perfecta usurpantur. At Lxx interpretes quasi non de arundine atque ellychnio sed de ipso Dei servo ageretur transulerunt ἀναλάμψῃ καὶ ὁ θραυσθήσεται [*splendebit & non frangetur*], putantes *non caligabit* dictum esse κατὰ λιτότητα [*per extenuationem*] pro *splendebit*: unde emendanda est scriptura Iustini Martyris, apud quem bis positum est ἀναλήψῃ pro ἀναλάμψῃ, etiam distinctione vitiosa. Sed & quod bis dixerat Esaias, *ad veritatem judicium educet, & donec ponat in terra judicium*, rectè contraxit Matthæus, & *donec* retinuit ex posteriori membro, ex priori autem id posuit quod Græcus interpres transulit εἰς νίκην [*ad victoriam*], sensum plenissimè exprimens; quod malo quàm ambiguitate vocabuli Syriaci lapsus dicere Interpretem. Quod Septuaginta verterant εἰς ἀλήθειαν ἐξοίσθαι κρίσιν (ita ex Iustino emendanda versio Lxx, in qua malè legitur εἰς ἀληθῆ) [*in veritatem efferet judicium*] interpres noster eadem planè sententiā dixit, ἕως ἂν ἐκβάλῃ εἰς νίκην τὴν κρίσιν [*donec ejiciat ad victoriam judicium*]. imò & Iustinus citat altero loco ἕως καὶ νίκην ἐξοίσθαι [*donec victoriam reportet*], itidem sensum exprimens, non verba annumerans. **שפשו** sive κρίσιν [*judicium*] hoc loco aliter quàm supra interpretor, pro *causā quæ in disceputationem vocatur*, receptissima significatione. Ergo κρίσιν ἐκβάλῃεν aut ἐκφέρειν (hæc enim nihil differunt) [*causam proferre*] εἰς ἀλήθειαν [*ad veritatem*], sive εἰς νίκην [*ad victoriam*], sive εἰς τέλος [*in finem*], ut Iobi xxi, 7, aut etiam ἐκφέρειν νίκην [*reportare victoriam*] is dicitur, qui iusta sua ita manifesta facit ut quovis iudice victoriam referre possit. Vide Psalm.

Psal. LI, 6. Hoc autem fecit Christus, cum summa illa lenitate ac patientia malos Iudæorum mores pertulit, nihilque operæ pepercit eis ad meliorem frugem revocandis. Ita apud eundem Prophetam Deus referens quanta beneficia vineæ suæ præstitisset, quantaque cum patientia probas uvas expectasset, ad iudicium provocat cap. v, commate 3, qui locus mirè huic explicando facit.

21. Καὶ ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἐβλήθη ἐλπιδισί. *Et in nomine ejus Gentes sperabunt*] Optimè cum præcedentibus cohæret. meritò enim fiduciam Gentes collocant in ejus bonitate qui Iudæos immorigeros tanta lenitate pertulit. **יֵשׁוּעַ**, quod in Hebræo est, non semper *insulas*, sed sæpe *regiones* qualvis significat, ut Genes. x, 5. Rectè igitur & Lxx & noster interpretes sensum reddiderunt voce ἐβλήθη [*Gentium*]. Idem **יֵשׁוּעַ** ἐλπιδισί [*sperabunt* sive *expectabunt*] optimè: nam ita & alibi exponunt tum Lxx tum Hebræi. Quod autem pro **לְתוֹרָתוֹ** [*in lege ejus*] apud Lxx viros habemus ἐπὶ τῷ ὀνόματι, nullum est exscriptorum vitium: nam & Iustinus bis ita citat: & noster hic, qui toto hoc loco Lxx non est secutus, itidem reddit ἐν τῷ ὀνόματι aut τῷ ὀνόματι [*in nomine*], ut quidam habent codices. Nimirum **תורה** Hebræis frequenter significat id quod ipsi alias **דָּרַךְ**, Græci elegantiores dicunt **ἀρεσκίαν** [*sectam*], Hellenistæ autem idem vocant **ὄνομα**, quia moris est sectatores ab instituti sui auctore nominari. Ita Paulus negat se quenquam *in suo nomine baptizasse*, indicans nullius se novi instituti esse auctorem. Putarunt igitur Lxx, qui locum hunc de populo Israelitico interpretabantur, hoc velle Prophetam, Exteras gentes fiduciam collocaturas in professione Iudaismi; cum sensus, certè ὁ μυσηκώτερος, sit, ut Matthæus & res ipsa nos docet, id ipsum facturas Gentes in professione Christianismi, qui in se Iudaismi perfectionem continet.

23. Μήτις ὅτις ἐστὶν ὁ υἱὸς Δαβὶδ; *Numquid hic est filius David*] Ob miracula cum quibus venturum Messiam populus expectabat. Quid enim justius quam eum qui Princeps futurus erat Prophetarum, etiam miraculorum magnitudine anteire Prophetas cæteros? ut mira sit Iudæorum cæcitas qui nunc contra veteres auctores omnes Messiam negant miracula facturum.

24. εἰ μὴ ἐν τῷ Βεελζεβὺβ ἀρχόντι τῷ δαίμονιων. *nisi in Beelzebub principe dæmoniorum*] Inter impuros spiritus unum esse qui præsideat, & Iudæorum & Apostolorum scripta nos docent. Is est ἀρχὼν κόσμου [*princeps mundi*], Iohan. xi, 31. xiv, 30. xvi, 11. ἀρχὼν τῶν αἰώνων [*princeps hujus sæculi*], i Corinthiorum ii, 6, 8. ἀρχὼν ἐξουσίας τῆς ἀέρος [*princeps potestatis aeris*], Ephes. ii, 2. Hic cur Beelzebub à Iudæis diceretur suprà attigimus. Solebant autem incantatores ubi omnia tentando nihil proficerent, postremò adversus dæmones uti vi ac potestate illius dæmonum principis, cujus etiam arcanum nomen enunciaturus se minabantur. Apud Lucanum Erichtho,

An ille

Compellendus erit quo nunquam terra vocato
Non excussa tremit, qui Gorgona cernit apertam,
Verberibusque suis trepidam castigat Erinny,

Indespecta tenet vobis qui Tartara, cuius
Vos estis superi, Stygias qui perjerat undas?

Tiresias apud Papinium,

Spernite ne, moneo, & nobis scire potestas:
Scimus enim & quicquid dici noscique timetis,
Et turbare Hecaten, ni te, Thymbræe, vererer,
Et triplicis mundi summum quem scire nefastum est
Illum. sed taceo.

Porphyrus hunc principem dæmonum, τὴν προσεῳσαν (ut ipse loquitur) τῶν κακοδαιμόνων δυνάμιν [*potestatem malis dæmonibus præidentem*], vult dici Serapin; cuius hæc sunt verba, Τὴς ἡ πονηρῆς δαίμονος ἐκ εἰκῆς ὑπὸ τῷ Σάραπον ὑποπαιζόμεν [*Malos dæmonas non frustra sub Sarapide positos suspicamur*]. & alibi, Μήποτε ἔτοί εἰσιν ὧν ἀρχεὶ ὁ Σάραπις ἢ τέττων σύμβολον ὁ τρικάρην κύων, τὴν ἐστὶν ὁ ἐν τοῖς τρισὶ στοιχείοις, ὕδατι, γῆ, ἀέρι, πονηρῆς δαίμων [*An non hi sunt quibus præest Sarapis, & quorum signum triceps canis, hoc est, malus dæmon in tribus elementis aqua, terra, aere*]. qui locus Statiana illa de triplici mundo, ni fallor, illustrat. Idem Porphyrius alio loco, quem citat Theodoretus sermone de Angelis, Βέλονται γὰρ εἶναι θεοὶ, καὶ ἡ προσεῳσα αὐτῶν δυνάμις δοκεῖ θεὸς εἶναι μέγιστος [*Volunt enim dii esse, & quæ præsidet eis potestas vultus credi Deus maximus*]. Ad eundem pertinent versus illi apud eum quem dixi Porphyrium,

Δαίμον αἰλιτρονῶν ψυχῶν διάδημα λελογχῶς
Ἡερῶν ὑπένερθε μυχῶν, χθονίων δ' ἐφύπερθε.
[*Tu, qui sceptras tenes scelerata in pectora dæmon,*
Terrenos super, aërios subterque recessus].

& minarum formulæ apud Iamblichum libro vi, cap. 5 & 6 & 7. Hi sunt secretarum artium ritus, quibus affantur nescio quas potestates, ut ait Arnobius.

25. Πᾶσα βασιλεία, *omne regnum*] Gnome notissima inter Hebræos; qualis illa Salustiana, *Concordiâ res parvæ crescunt, discordiâ maximæ dilabuntur*. Cicero ferme ipsa verba posuit. Ita enim ait De amicitia, *Quæ domus tam stabilis, quæ tam firma civitas est, quæ non odiis atque dissidiis funditus possit everti?* Nec longè abscedit illud Sophocleum,

Ἀναρχίας γὰρ μείζον ἐκ ἐστὶν κακόν
Αὕτη πόλεις τ' ὀχλοῖσιν, ἥδ' ἀναστάτες
Οἴκας τίθησιν.

[*Nam nulla major pestis imparentiâ est:*
Hæc & domos evertit & totas simul
Pessundat urbes.]

Est autem hoc argumentum Christi validissimum ad id conficiendum quod vult, nempe ad evertendam ὑπόθεσιν [*suppositionem*] illam quam à Magis Pharisæi mutuabantur, dæmones scilicet vi aliorum dæmonum coactos aliqua facere: quod & Porphyrius probabat hoc oraculo Hecates,

Ἠλυθὼν εἰσαίεσα τῆς πολυφράδμονος ἐυχῆς,
Ἦν θνητῶν φύσις εὖρε θεῶν ὑπαθήμοσύνῃσι.
[*Advenio precibus sapientibus indigetata,*
Quas genus humanum monitu reperere deorum.]

Et isto,

Τίπτε μ' αἰεὶ βεῖοντ' ὑπ' αἰθέρος ὧδε χατίζων
Θειοδαίμοις Εκάτην με θεῶν ἐπώδησας ἀνάγκη.
[*Cujus egens Hecaten me summo ex æthere tractam*

Carminis vinxisti, superos cui cogere fas est.]

Clemens

Clemens Alexandrinus, Μαῖγοι ἡ ἤδη ἀσεβείας τῶ σφῶν αὐτῶν ὑπηρετάς δαίμονας ἀνχῶσιν, οἰκέτας αὐτὰς ἐαυτοῖς καὶ ἀναγράφαντες, τὰς κατηναγκασμένους δέλως ταῖς ἐπαδαῖς πεποιηκότες [Magi verò jactant suæ impietatis ministros esse dæmonas, eos sibi famulos adscribentes, nempe quod incantamentis suis eos sibi servire coegerint]. Hoc ita convellit Christus: Sapere dæmonas constat; at qui sapiunt hoc agunt ut res suas stabiliant, quod nisi concordia fieri non potest; Non dissident igitur dæmones, quod tamen necesse esset si alter alterum cogeret, ut vos populo persuasum vultis. Quare notanda ἐμφασίς [efficax locutio] in voce ἐκβάλλει [ejicit].

ἡ σταθήσεται. non stabit] **οὐκ ἔσται** [non durabit].

26. ἐφ' ἐαυτὸν ἐμερίσθη, adversus se divisus est] Nimirum ὁ σατανᾶς, id est, universitas Satânica. Vide Marcum.

27. οἱ υἱοὶ ὑμῶν, filii vestri] Non Apostoli, qui à Pharisæis unà cum Christo accusabantur, sed populares Pharisæorum atque discipuli: neque inter eos illi qui herbis, suffragibus & vinculis adversus dæmonas utebantur (quod non erat institutum origine Iudaicum atque à Solomone deductum, quod vult Iosephus, sed à Gentibus desumptum, ut rectè docet Tryphonem Iustinus), sed ii qui dæmonas ejiciebant non quidem ipsius Iesu nomine, quod tum nemo faciebat præter eos qui Iesum sectabantur, sed invocantes Deum Abrahami, Deum Isaaci, Deum Iacobi. Nam has fuisse solennes carminis formulas, quas à Solomone manasse non negaverim, diserte prodiderunt non Iudæi tantum sed & Christiani Scriptores, quorum testimonia ad lucem huic loco afferendam producere erit operæ pretium. Iustinus adversus Tryphonem disputans, Εὐὰν ἡ καὶ ἅπαντες ὀνόματα τῶ πατρὸς ὑμῶν γεγενημένων ἢ βασιλέων ἢ δικαίων, ἢ προφητῶν, ἢ πατριαρχῶν ἐξορκίζετε ὑμεῖς, ἢ ὑποταγῆσθαι εἰδὲν τῶ δαίμονι ἢ αἰεὶ εἰ ἄρα ἐξορκίζοις ὑμῶν καὶ τῶ Θεῷ Ἀβραάμ ἢ Θεῷ Ἰσαὰκ ἢ Θεῷ Ἰακώβ, ἴσως ὑποταγῆσθαι [Si exorcizetis per nomen cuiusvis Regis aut viri iusti aut Prophetæ, eorum qui apud vos fuere, nullus dæmonum ei obediens; at si quis exorcizet per Deum Abraham & Deum Isaac & Deum Iacob, credo, obediens]. Irenæus lib. 11, cap. v. Altissimi & Omnipotentis appellationi omnia subjecta sunt: & huius invocatione etiam ante adventum Domini nostri salvabantur homines & à spiritibus nequissimis & à dæmoniis universis. Mox, Et propter hoc Iudæi usque nunc hac ipsa advocazione dæmonas effugant, quando omnia timent invocationem ejus qui fecit ea. Tertullianus historiam quæ nunc est præ manibus ex Lucæ Evangelio tractans adversus Marcionem. Si ego, inquit, in Beelzebule ejicio dæmonia, filii vestri in quo ejiciunt? Hac voce quid magis portendit quàm in eo ejicere se in quo & filii eorum? In virtute scilicet Creatoris. Nam si putas sic accipiendum, Si ego in Beelzebule ejicio dæmonia, filii vestri in quo? quasi ille sugillaret in Beelzebule ejicientes, resistet tibi prior sensus, Non posse Satanam dividi adversus seipsum. Adeo nec illi in Beelzebule ejiciebant, sed, ut diximus, in virtute Creatoris. Theophilus adversus Nationes, Καὶ μέχρι τῆ δευτέρου ἐξορκίζονται καὶ τῶ ὀνόματι τῶ ὄντος Θεοῦ, ἢ ὁμολογεῖ αὐτὰ τὰ πλάνα πνεύματα εἶναι δαίμονες [Et ad hunc usque diem exorcizantur per nomen Dei qui est, & fatentur impuri spiritus se esse dæmones].

Vbi quod dicit τῶ ὄντος [ejus qui est] haud dubiè est nomen τετραγράμματος [quadriliterum], quod & Philo & alii eo modo interpretantur. Origenes autem ostendit recitatione eorum quæ dixi nominum suo ævo non Iudæos tantum sed & Ægyptios in exorcismis usos. Primo adversus Celsum, τῶ δὲ Ἀβραάμ τὸ ὄνομα ἡ Μαυσοῦς ἀναγράφει μόνον οἰκειῶν αὐτὸν Θεῷ, ἀλλὰ γὰρ καὶ πολλοὶ τῶ ἐπαδόντων δαίμονας χρωῶνται ἐν τοῖς λόγοις αὐτῶν τῶ, Ὁ Θεὸς Ἀβραάμ, 10 ποιεῖντες μὲν διὰ τὸ ὄνομα ἢ τὴν πρὸς τὸ δίκαιον τῶ Θεοῦ οἰκειότητά, διὸ παραλαμβάνουσι τὴν, Θεὸς Ἀβραάμ, λέξιν, ἢ ἐπιστάμενοι ἡ τίς ἐστὶν ὁ Ἀβραάμ· τὰ δὲ αὐτὰ λεκτέον ἢ περὶ τῶ Ἰσαὰκ καὶ περὶ τῶ Ἰακώβ καὶ περὶ τῶ Ἰσραὴλ, ἅτινα ὁμολογεῖσθαι Ἐβραῖα ὄντα ὀνόματα, πολλὰ καὶ τοῖς Αἰγυπτίοις ἐπαγελλομένοις ἐνεργεῖαν τινὰ ἐνέσπαρται μαθήμασι [Non solus Moses nomen Abrahami scripsit ut Deo amici, sed & multi qui dæmonas incantant in verbis suis utuntur illo, Deus Abrahami, efficiens quidem per hoc nomen & Dei cum illo viro 20 iusto amicitiam idipsum propter quod istam dictionem, Deus Abraham, usurpant, at ignorantes ipsi quis sit Abraham. Idem dicendum de Isaaco & Iacobo & de Israhæle, quæ cum extra controversiam Hebraica sint nomina, sæpe inserta reperiuntur Ægyptiorum disciplinis efficaciam quandam promittentibus]. Libro 11. σαφὲς δὲ ὅτι γενεαλογεῖται Ἰσραὴλ ἀπὸ τῶ τριῶν πατέρων, τῶ Ἀβραάμ ἢ τῶ Ἰσαὰκ ἢ τῶ Ἰακώβ, ὧν τὸ σῶτον δύνανται τὰ ὀνόματα συναπλέμενα τῇ τῶ Θεοῦ προσηγορίᾳ, ὡς ἡ μόνον 30 τῶ ἀπὸ τῶ ἔθνους χρῆσθαι ἐν ταῖς πρὸς Θεὸν εὐχαῖς ἢ ἐν τῶ καλεῖσθαι δαίμονας, ἀλλὰ καὶ χρεὼν ἢ πάντας τῶς τὰ τῶ ἐπαδῶν ἢ μαγικῶν πραγματευομένους· εὐρίσκεται καὶ ἐν τοῖς μαγικῶς συγγραμμάσι πολλὰ καὶ ἡ τοιαύτη τῶ Θεοῦ ἐπίκλησις [Constat originem suam recensere Iudæos ad Abrahamum, Isaacum & Iacobum, quorum nomina addita ad nomen Dei tantum valent ut non tantum ab Iudæis usurpentur in precibus ad Deum & in dæmonum adjurationibus, sed etiam ab aliis ferme omnibus qui incantamenta & res magicas exercent. Reperitur enim in magicis libris multis in locis illa Dei cognominatio]. 40 Ejus quod Origenes hic dicit vestigium me deprehendere memini in Lucratio Papinii interprete. Idem Origenes libro 11. non ista tantum nomina Dei Abraham, Isaac & Iacob, sed & Zebaoth & Adonai usurpata ait ad fugandos dæmonas. Assyrionum nominum meminit & Iamblichus libro VII, cap. 4. De mysteriis. Per Assyria autem intelligit Hebraica: quomodo & Themistius illud, Cor Regis in manu Dei, dicit esse ex libris Assyriis. Photius ex Isidoro, ὡς δὲ ἢ ἐπειθετο τὸ δαίμονιον τῶ γυναικὸς ἐξελεῖν λόγοις 50 ἡμερωτέροις, ὅρκῳ αὐτὸ ἐπηνάγκαζεν ὁ Θεοσεβὴς, καὶ τοι εἰδὲ μαγεύειν εἰδὼς εἰδὲ θεουργίας μελετήσας· ὥρμιζε τὰς τῶ ἡλὸς ἀκτῖνας ἢ τῶ Ἐβραίων Θεόν [cum autem non obediret verbis lenioribus dæmonium ut exiret à muliere, Theosebius adjurando id extorsit, quanquam nec magicas nec theurgicas exercuerat artes. Adjurabat autem per Solis radios ac Deum Hebræorum]. A dæmonibus ad morbos quoque mos transiit. Marcellus Empiricus in Corci dolore, In nomine Dei Iacob, in nomine Dei Sabaoth. Alexander Trallianus contra Podagram, Ὀρκίζω σε τὸ ὄνομα τὸ μέγα Ἰακώβ (lege Ἰαώ) Σαβαώθ 60 [Adjuro te per nomen magnum Iao Sabaoth]. Vide & Nicephorum in Synesii librum De somniis. Ejusmodi ergo exorcismi eventum sæpe suum habuerunt;

non quòd vis ulla in syllabarum pronuntiatione esset sita, sed quòd verus Deus illis potissimum nominibus nosci appellarique vellet, atque ideo vim suam tum demum exfereret cum apertissima locutione constaret ipsum, non aliquem Gentilium deorum, esse invocatum. Est autem secundum hoc Christi argumentum tale, In pari causa par iudicium fieri oportet; Creditis vos discipulos vestros dæmonia ejicere vi Divina; Cur de me idem non creditis. Si illi gloriam operis ad Deum vestrum referunt, idem ego facio.

ὁ μὲν ἐσανταί κριταί. *vestri erunt iudices*] Hoc est, ipsorum factum sufficiet vobis convincendis atque condemnandis; ut infra 42. & 43.

28. ἐν πνεύματι Θεῷ, *in spiritu Dei*] Passim Sacra Scriptura Spiritui tribuit τὸ ἐνεργητικόν [*vim activam*]. Hinc idem Spiritus vocatur δύνάμεις ὑψίστης [*virtus Altissimi*], & hoc loco apud Lucam, Mosis exemplo, *digitus Dei*.

ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. *Regnum Dei*] Danielis 11, 44. 20 VII, 14. Ita vocatur tempus Messiae. Quomodo autem sequitur, si ista dæmonum ejectio fiebat Divina virtute, tempus illud advenisse? Quia Iesus expressè ista faciebat ac se facere prædicabat ut se à Deo vero missum probaret; quod providentia Divina nunquam permisisset nisi res ipsa vera fuisset cui testandæ miracula adhibebantur, ut ex eo apparet quod legimus Deuteronomii XVII. signa facienti non esse credendum si populum perducere conetur ad cultum falforum deorum, quia scilicet 30 Deus post tot tamque eximia signa in conspectu populi patrata, tam certum atque exploratum fecerat omnibus se esse verum atque unicum Deum ut nullis prodigiis inducti ab ea fide deberent discedere: ex qua exceptione rectè Iudæi regulam colligunt, Ei qui miracula faciat credendum si non sit auctor cultus idolorum. Nam nisi in Lege sua certam aliquam normam judicandi de miraculis Deus statuisset, inania fuissent omnia illa ostenta quibus Prophetæ missionem suam confirmabant. Sicut autem 40 multa ac magna miracula à Mose edita per Dei digitum, signum erant instantis liberationis ex Ægypto, ita Iesu miracula plura ac maiora significabant eam liberationem instare quæ prioris illius beneficii memoriam esset obumbratura. Vide Psalmum CXLVI, 7, 8.

29. ὡς δύναται, *Aut quomodo potest*] Tertium Christi argumentum quod non ut priora certis duntaxat hominibus refellendis inservit, sed rem ipsam planè conficit, Qui summum rebus alterius dispendium affert, is ostendit se cum eo non colludere, sed hostem esse ejus atque adeò victorem; Hoc autem ego facio: doctrina enim mea homines à vitiis, in quibus sita est diaboli potentia, ad veram vitæ sanctimoniam perducit.

τὸ ἰσχυρὸν, *fortis*] Esaiæ XLIX, 24. Vid Iohann. XVI, 11.

30. ὁ μὴ ὦν μετ' ἐμὲ κατ' ἐμὲ ἐστίν. *qui non est mecum, contra me est*] Proverbium Iudaicum in utramque partem usurpatum: nam & dici solebat, *Qui non est contra vos pro vobis est*, Lucæ IX, 50. Sic Pythagorici modò dicebant, Λεωφόρῳ βαδίζειν [*Incede viâ publicâ*], modò, Λεωφόρῳ μὴ βαδίζειν [*Ne incedas viâ*

publicâ]: & in Gnomis Solomonis, *Respondeas stulto*, & *Ne respondeas stulto*, quæ omnia veritatem suam habent pro materia cui aptantur. Videtur autem mihi proverbium istud hoc loco à minori ad majus hoc modo procedere, Si in bello internecino, quale est inter Dei servos & dæmonas, nemini licet neutrarum esse partium, sed mediis pro hostibus habentur, quantò magis ego hostis censendus sum diaboli, qui non modò illi non prosum, sed obsum quàm maximè? Neque contra hanc interpretationem movere quenquam debet quòd de se loqui videtur Christus. id enim non est necessarium, cum in sententiis ejusmodi modò primæ, modò secundæ, modò tertiæ personæ pronomina usurpentur ἀορίσως, pro quovis homine: quod ad multorum locorum interpretationem memoriâ tenendum est. Tale est quod infra notabimus XXVI, 31. Nec dissimile illud apud Virgilium,

Neve tibi ad Solem pergant vineta cadentem.

Nec mihi tum molles sub divo carpere somnos,

Neu dorso nemoris libeat jacuisse per herbas.

Non enim (ut Quintilianus explicat) *nescio cui alii prius, nec postea sibi uni, sed omnibus præcipit.*

καὶ ὁ μὴ συνάγων μετ' ἐμὲ σκορπίζει. & *qui non congregat mecum spargit*] Non dissimile est illud apud Quintilianum VIII, 6. *Obstat quicquid non adjuvat.*

31. διὰ τὸτο, *ideo*] Referendum est hoc ad totam orationem quæ præcessit, hoc modo, Cum tam manifestis rationibus constet quæ facio non dæmonum sed Dei virtute fieri, videte quàm gravem in vos pœnam accersatis cum dicitis ista vi dæmonum effici. Hanc connexionem docet nos Marcus III, 30. Neque tamen solis argumentis suis confusus hoc Christus dicebat, sed simul, ut modò dixerat Matthæus, εἰδὼς τὰς ἐνθυμήσεις αὐτῶν [*sciens cogitationes eorum*]. Videbat nimirum mentium Inspector agnoscere ipsos virtutem verè Divinam, sed quidvis potius comminisci quàm ut plebem paterentur à suo magisterio ad Christum transire.

πάντα ἁμαρτία καὶ βλασφημία ἀφεθήσεται τοῖς ἀνθρώποις. *omne peccatum & blasphemia remittetur hominibus*] Cum apertissimum sit non hoc dicere Christum, Omnia alia peccata condonatum iri (quàm multa enim sunt quæ non condonantur!) notandus omnino hic est Hebraismus qualem observavimus suprâ ad caput v. in illis verbis Lucæ, ὁ ἔρᾶνός καὶ ἡ γῆ παρελεύσεται, οἱ δὲ λόγοι μου ἔμειναν. [*Cælum & Terra transibunt, verba autem mea non transibunt*]. quod alibi idem Lucas ita extulit, Εὐκοπώτερον δὲ ἐστὶ τὸ ἔρᾶνόν καὶ τὴν γῆν παρελθεῖν ἢ τὸ νόμον μίαν κεφαλαίαν πεσεῖν [*Facilius autem est cælum & terram perire quàm de Lege unum apicem cadere*]. Et ita sæpissime Hebræi dicunt, *Hoc fiet & istud non fiet*, non quòd prius membrum affirmant, sed quòd ostendere velint quod posterius ponitur multò esse difficilius: quomodo Latini dicunt,

Antè pererratis amborum finibus exsul

Aut Ararim Parthus bibet, aut Germania Tigrin.

60 Sensus ergo est, Facilius est quicquid criminum unquam patrari poterit, atque adeò calumnias etiam omnes, quæ in criminibus primum facilè locum obtinent, remitti quàm ut remittatur ea calumnia quæ

quæ adversus Spiritum Dei committitur. Vide similem comparisonem 1 Samuelis 11, 25.

32. καὶ τὸ ὅτι τὸ ἀνθρώπου, *contra filium hominis*] Quod suprà ad comma 8. observavimus, idem hîc observandum puto per τὸν ἀνθρώπου [filium hominis], quàmvis addito articulo, non hîc Christum solum intelligi, sed hominem quemvis, ne Christo quidem excepto. Est enim sæpe articulus signum generalitatis, ut ὁ ἐθνικός [Ethnicus] infra xviii, 17. τῷ ἱερεὶ [Sacerdoti], Marci 1, 44. Qua de re dicemus & ad Apocalypsin xiii, 15. Sensus est, Scitis grave esse crimen innocentem hominem calumniari; nam Lege Moysi in id crimen tanquam gravissimum capitis pœna est constituta: Cogitate ergo quantò gravius sit Dei ipsius opera calumniis oppugnare, peccare **בְּיַד רָמוּהָ** manu elata: quod exponitur *Deum probris afficere*, Numeror. xiv, 29. ut Core cum suis. Illustrat hunc locum illud in Actis Apostolicis v, 4, ubi quàm gravis sit culpa Ananiæ simili oppositione à Petro ostenditur, ἐκ ἐψεύσω ἀνθρώποις ἀλλὰ τῷ Θεῷ [non es mentitus hominibus, sed Deo]. antè autem dixerat Petrus propositum fuisse Ananiæ ψεύσασθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον [mentiri Spiritui sancto]. Sicut ergo ille κυριολάτως [valde propriè] dicitur Deo mentiri qui præsentem Spiritum Dei non reveretur, ita ille jam non hominem sed Deum calumniatur, qui cum intra se Dei opera agnoscat tamen persistat in calumnia. Quantum autem hoc sit crimen quantòque aliis omnibus antistat, tribus comparisonibus intelligi potest: Primum isto Ananiæ exemplo, qui avaritiâ tentatus, ut diximus, præsentem in Apostolis Dei Spiritum non reverebatur; Deinde exemplo Simonis Magi, qui cum donum Spiritus sancti nundinationis proposito dehonestasset, audit à Petro, *Pecunia tua tibi in perniciem sit, quia donum Dei existimasti pecuniâ posse comparari.* & postea, *Pœnitentiam age hujus malitiæ, & Deum precare, si forte condonetur tibi cogitatio cordis tui.* Ecce tanti pendit hanc culpam Petrus ut de venia penè desperet. Tertium exemplum esto Pharaonis, quod hîc respici à Christo ex Luca, qui ipsa, ut diximus, Moysi verba usurpat, manifestum est. *Quàmvis*, inquit Moyses, *magi dicerent Pharaoni, Digitum Dei ibi esse, tamen Pharaonis cor semet obstinavit.* post quod tempus Deus ita mentem ademit Pharaoni ut nullis ostentis monitus resipisceret, sed præceps ferretur in ruinam. Ita οἱ ἐνυβρίζοντες τὸ Πνεῦμα τῆς χάριτος [qui contumeliam faciunt Spiritui gratiæ], ut loquitur divinus ad Hebræos Scriptor, verba Moysi imitans Numerorum xv, 30. *incidunt in manus Dei viventis:* qui & alibi ita argumentatur, Si contumacia adversus præcepta per Angelos data tantis suppliciis compensata est, quid æquum est eos exspectare qui hanc salutem neglexerint quæ à Deo per tot signa atque ostenta testimonium accepit? At nulla ὑβρις [contumelia] esse potest gravior quàm quæ contemptui calumniam adjungit, qualis erat hæc Phariseorum.

ἀφεθήσεται αὐτῷ, remittetur ei] Facilius, ut jam diximus.

ἔτε ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, ἔτε ἐν τῷ μέλλοντι. *neque in hoc seculo, neque in futuro*] Simplex est Chrysostomi expositio καὶ ἀλιτότηθα [per extenuationem], *puniatur gravi-*

ter & in hoc & in futuro seculo: cui firmandæ facit quòd sic loqui solebant Iudæi. Nam in Misnaoth legimus נפרעין מן האדם בעולם הזה ואין לה חלק לעולם הבא [Ultio de tali fiet in hoc seculo, & non fiet ei remissio in seculo futuro]. Et Eleazarus in Epitome Iasonis Cyrenæi, Si, inquit, *transeam eis ἀποφυλισμὸν [ad sacra Gentium], Omnipotentis manus non effugiam, neque vivus neque mortuus,* 11 Maccabæorum vi, 26. Nec aliter Maimonides in Regulis Pœnitentiæ capite vi. *Quosdam*, ait, *peccatores esse de quibus pœna exigatur & in hoc seculo & in futuro.* Videtur tamen Christus de industria utrumque seculum nominasse, ut Iudæis auferret eam qua sibi blandiebantur adversus gravissima delicta persuasionem. Existimabant enim peccata commissa ab his qui in Iudaismi professione perseverarent remitti aut per meram pœnitentiam, ut quæ admitterentur contra præcepta jubentia; aut in die solenni Reconciliationis, ut quæ admitterentur contra pleraque præcepta vetantia; aut per hujus vitæ castigationes, ut quæ mortis aut excidii pœnam adjunctam habent; aut saltem post mortem, sive statim sive post temporis alicujus moras, ut quæ cum contemptu facta essent Divini numinis. Hinc illa precatio morientium, *Sit mors mea remissio peccatorum meorum omnium.* Hinc illa precandi formula pro mortuo quam **שְׁמִי קָ** [sanctificationem] vocant; hinc Thalmudicum illud enuntiatum, *Omnis Israelita partem habet seculi futuri.* Contra ergo Christus docet, ea peccata quæ gravem Dei contemptum continent & hic & in posterum sine fine modoque plectenda. In Clementis Constitutionibus libro vi, cap. 18. οἱ βλασφημήσαντες τὸ Πνεῦμα τῆς χάριτος, καὶ ἀποπλύναντες τὴν παρ' αὐτῶν δωρεὰν μετὰ τὴν χάριν, οἷς ἐκ ἀφεθήσεται ἔτε ἐν τῷ αἰῶνι τῷ νῦν ἔτε ἐν τῷ μέλλοντι [Qui blasphemaverunt Spiritum gratiæ, & post acceptam gratiam donum ejus despuunt, his non continget remissio neque in hoc seculo neque in futuro]. Confer loca Apocalypseos xiv, 10, 11. & xx, 10. Tertullianus libro De Pudicitia blasphemiam vocat *crimen & in hoc & in futuro seculo irremissibile.* Quod jam indicavimus creditum à Iudæis plerisque eos qui gravibus morbis aut aliis incommodis in hac vita premerentur liberari à pœnis vitæ alterius, ejus opinionis multa exstant in Hebræorum scriptis & proverbiiis hodieque manentibus vestigia. Origenes citans locum 111 Regum 11. de Ioabo, sed in quo perperam legit καταξείς [deduces] pro ἐκατάξείς [non deduces], adfert hoc ab Hebræo homine temere dictum, quod ipse nimia facilitate arripuit, **Δήλον ἔστι, ὡς καὶ ὁ Εβραῖος ἡμῖν ἀπήγγειλε, τὸ διὰ τῆς κολασθῆναι αὐτὸν ἐν εἰρήνῃ κοιμηθήσεσθαι, ἐκ ἔτι ὀφειλομένης αὐτῷ κολάσεως ἢ βασάνε, διὰ τὸ ἐντεῦθεν ἤδη ἀπληφέναι αὐτὸν, μετὰ τὴν ἐντεῦθεν ἀπαλλαγὴν** [Apparet autem, ut & Hebræus quidam nobis significavit, illum quia punitus est ideo in pace dormiisse, nullâ amplius pœnâ aut tormento ei debito postquam hinc excessit, quòd jam pœnam pertulisset]. Antiquiorem autem Christi temporibus esse persuasionem de peccatis quibusdam post mortem remittendis apertissimum est ex eo quem dixi Iasone Cyrenæo, qui oblata narrat sacrificia περὶ ἀμαρτίας τῶν προπεπρωκότων [pro peccatis eorum qui antè lapsi erant]. De Ecclesiæ Christianæ judicio hîc agi plane persuadere mihi non possum:

ita enim locutum credo Dominum nostrum quomodo loquentem se sciebat optimè à Iudæis intelligi.

33. Ἡ ποιήσατε, *Aut facite*] Ita & Latini dicunt *fac*, pro quo Græci dicerent τίθει [pone]. Verissima autem est Christi sententia, ex actibus aut perpetuis aut frequentioribus ac diuturnis de animi qualitate iudicium fieri debere: quæ de re egimus ad cap. VII. Opera Christi omnia plena erant beneficiæ, doctrina omnis ad pietatem spectabat; quæ igitur causa sequi de ipso aliquid suspicandi?

σαπρὸν, *malum: putre*] שׁוֹשׁ Hebræis, שׁוֹשׁ Syris. Ita illi quicquid malum est vocant; quæ locutio & infra XII, 48.

34. πῶς δύνασθε, *quomodo potestis*] A vobis, inquit Christus; documentum sumite quàm vera sit illa sententia. Nam cum intus mali sitis, videmus etiam mala esse quæ profamini. neque aliter fieri potest: Nam quantumvis dissimulatum ingenium facillimè profilit. Non agit hic Christus de communi hominum imbecillitate, sed de gravissimis vitiis Odii, Invidiæ atque Arrogantiæ, quæ Pharisei sua sponte contraxerant. Et pro subjectæ materiæ ratione τὸ δύνασθαι [posse] intelligendum non κατὰ τὴν φυσικὴν ἀκρίβειαν [secundum rigorem naturalem] sed κατὰ τὴν ἠθικὴν πλατύτητα [secundum moralem latitudinem], & ἀγαθὰ λαλεῖν [bona loqui] non de uno aut altero actu, sed de eo quod ἐπιπολύ [plerumque] accidit, quod etiam subjecta ratio apertissimè ostendit. Sic Ierem. XII, 23. I Corinth. I, 14. Ioh. VII, 43. & XII, 39. Vide quæ ad Marcum VI, 5.

ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας τὸ στόμα λαλεῖ. *ex abundantia enim cordis os loquitur*] Sicut ventriculus quod in se abundat evomit, ita & cor. περισσεύμα καρδίας [abundantiam cordis] & postea θησαυρὸν [thesaurum] vocat ἔξιν [affectionem inolitam] ipsam: & quod de operibus in universum dixerat hic ad sermones aptat. Idem dicit Menander,

Ἀνδρὸς χαρακτήρ ἐκ λόγου γνωρίζεται.

[*Ingenium cuique quale sit, sermo indicat.*]

Et Aristides, Οἷός ἐστιν ὁ τρόπος, τοῖός τε καὶ ὁ λόγος. [Quale ingenium, talis sermo]. Quintilianus lib. XI, 1. Profert enim mores plerumque oratio, & animi secreta detegit. Nec sine causa Græci prodiderunt, Vt vivam quemque etiam dicere.

36. ῥῆμα ἄργον, *verbum otiosum*] Κενὸν λόγον, ut Paulus loquitur Ephes. V, 6. Latine sermonem vanum dixerim. Puto autem non eum sermonem hic notari qui quoquo modo sit inutilis, sed eum qui veri soliditate careat; quomodo שׁוֹשׁ Hebræum usurpari supra diximus. Inest autem tacita à majori argumentatio, Si quodvis mendacium in Iudicium deducetur, quantum magis calumnia?

ἀποδώσῃ περὶ αὐτῶν λόγον, *reddent rationem*] Locutio hæc, qua & Paulus utitur Romanor. XIV, 12. translata est à dispensatoribus qui ad calculum vocantur. Significat autem hoc loco examen subire; sicut vicissim in Iure Civili ἀνεξέταστοι vocantur quibus remissum est onus reddendarum rationum.

37. Ἐκ τῶν λόγων σου δικαιώθησιν, *Ex verbis enim tuis justificaberis*] Proverbium hoc in iudiciis humanis frequentatum, ad Divinum iudicium, quod sub humani iudicii forma describi nobis solet, Christus refert, quasi dicat, Etiam si facta alia non exstarent, ex solis

sermonibus facile constabit probi an improbi sitis. Itaque & [ἐ] quod sequitur vim habet disjunctivam, ut Exodi XXI, 15, 17. Numeror. xxx, 4, 5, 6.

38. Τότε ἀπεκρίθησαν τινες, *Tunc responderunt ei quidam*] Αποκρίνεσθαι hic ut sæpe est alloqui tantum. Ideo autem addidit τινες [quidam], ne putarentur eidem esse qui Christum magicæ artis accusaverant. Nam hi non accusantium sed dubitantium speciem præferebant. Ideo Lucas expressit, ἑτέροι δὲ πειράζοντες [et alii tentantes].

σημεῖον, *signum*] Solent interdum apud Hellenistas promiscuè usurpari σημεῖον, τέρας, δύναμις [signum, prodigium, virtus] sed sæpe inter se distincta invenias σημεῖον & δύναμιν [signum & virtutem], sæpe etiam tria ista δύναμιν, τέρας, σημεῖον [virtutem, prodigium, signum], nempe voce σημεῖον modò laxius modò angustius usurpatà. Hic σημεῖον [signum] opponitur δυνάμει [virtuti]. Nam vis quæ in sanandis hominibus expellendisque daemonibus ostenditur, propriè & strictè vocatur δύναμις [virtus]. Hujus generis prodigia cum satis multa essent à Christo edita, iis tamen satisfieri sibi Pharisei isti & Legisperiti non patiebantur, sed, quasi ista res non Divini sed sui esset arbitratùs, exigebant non δύναμιν [virtutem] sed σημεῖον [signum], nec qualecunque σημεῖον sed, ut Lucas & alio loco Matthæus exponit, σημεῖον ἀπὸ οὐρανόθεν [signum de cælo], importune atque inverecundè, cum ipsa sanandi ratio quæ Christus utebatur, aut nudo contactu aut voce sola, itemque doctrina daemonum votis contraria Divinam virtutem apertè ostenderent. Sed Deus, qui in negotio pietatis ita cum hominibus agit ut malitiam revincat plenissimè, non ut immoderatis hominum cupiditatibus inserviat, sciebat ea quæ erant præstita abundè sufficere, nisi ipsi honorum aut commodorum aucupes undique incredulitati suæ mantellum quæsiissent. Adde quòd Legis severitati convenerant signa terribilia, Servatoris personæ signa benefica.

39. μοιχαλὶς, *adultera*] Ad verbum adultera, sed magis est ut adulterina soboles hic significetur, quasi dicas supposititia, quæ falsò parentes jactat Abrahamum, Isaacum, Iacobum. Ita intellexit Syrus, qui ponit מוֹחָלִים. Atque ut ita accipiam facit illud apud Iohan. VII, 41. ubi cum Christus negasset Iudæos istos Abrahami esse sobolem, respondent, Ἡμεῖς ἐκ πορνείας καὶ γεγεννημέθα [nos ex fornicatione non sumus nati]. Erant quidem ex Abrahamo κατὰ σάρκα [carnis ortu], sed spiritu non minùs ab illo alieni quàm quos mater ex adulterio concipit.

σημεῖον δὲ δοθήσεται αὐτῇ, *signum non dabitur ei*] Σημεῖον [signum], ut dixi, opponitur δυνάμει [virtuti], quasi majus aliquod atque excellentius. Sensus ergo est, quasi dicat Christus, Nullum ostentum illis dabitur majus atque excellentius quàm id quod dabitur non ex cælo, ut ipsi fastidiosè postulant, sed contrà ex ipsis terræ visceribus, non tam illis convertendis qui post tot δυνάμεις [virtutes] converti noluerunt, quàm testandæ innocentiae meæ simulque ipsorum immanitati, ut qui in me innocentem odia sua ad mortem usque extenderint. Vide Iohan. II, 18. & XVI, 10. & Lucam XI, 29, 30. Quia autem signum hoc ratione majoris partis Phariseo-

Pharisæorum & Legis prudentium ἐλεγκτικὸν [convincens] magis erat quàm νυθετικὸν [edocens], ideo nulli eorum Christus post mortem redivivus apparuit. Satis enim datum erat illorum contumaciæ.

40. ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς γῆς, in corde terræ] Alludit Christus ad verba Ionæ qui se projectum dicit כלבב ימי eis καρδίας θαλάσσης [in cor maris], ut transferunt Lxx. Sicut autem Ionas non fuit in meditullio maris præcisè, ita nec Christus in meditullio terræ: sufficit enim ad hujus locutionis veritatem quòd Christus intra terram in specu abditus fuerit. Ionas animæ humanæ imago, Rabbini.

τρεῖς ἡμέρας ἢ τρεῖς νύκτας tribus diebus & tribus noctibus] Hebræi quia voces componendi libertatem sua ipsis lingua non indulget, coguntur uti circumlocutionibus, quas sequuntur Hellenistæ. Ita quod Moses dixit יהי ערב ויהי בקר יום אחד [factum est vespere & mane dies unus] Genes. 1, 5. Græci dicerent ἡ γέγενετο τὸ νυχθήμερον πρῶτον [transit primum dienoctium]. Daniel viii, 14. sine conjunctione dixit ער ערב בקר אלפים ושלש מאות [ad vespere mane mille & trecenta], id est, ἕως νυχθημέρων διχίλιων ἢ τριακοσίων [usque ad dienoctia mille trecenta]. Sic Paulus cum dixit se fuisse in profundo νυχθημέρον [nocte & die], 11 Corinth. xi, 25. Græcè expresseit Hebræum ערב בקר. Ita hîc nihil aliud significatur quàm futurum Christum in sepulchro τρεῖς νυχθημέροις [per tria dienoctia], cui sensui implendo sufficit eum sepultum fuisse tempore eo cuius partes ad τρεῖς νυχθημέρας [tria dienoctia] pertingerent. Nam in temporis designatione Græci discrimen quarti & tertii casus non rigidè observant. Videtur autem mihi Latinus interpret vetus non imprudenter sextum casum elegerit. Neque omitendum hîc, ubi Lex Moysi dierum numerum exprimit, ut in circumcisione, receptum apud Interpretes etiam semihoram unius νυχθημέρου [dienoctii] diem facere; quia dies legalis, ajunt, non computatur de tempore ad tempus. Vide Abeneshdram ad Levitici xi, 3. Porphyrius in Quæstionibus Homericis, καὶ γὰρ ὁ ληγῆσης ἡμέρας ἐποικίσεας καὶ τῆς τρίτης ἑωθεν ἐξιών, τῇ τρίτῃ ἀποδημεῖν λέγεσθαι [nam & qui vespere domum venit, mane autem diei tertiæ exiit, dicitur tertiâ die iisse peregrè]. Cui similis est illa Romani Iuris locutio, de qua Paulus Iurisconsultus in L. Mores, D. de Feriis, Quicquid in his viginti quatuor horis actum est, perinde est quasi quavis hora lucis actum esset.

41. ἀναστήσονται, surgent] Rursus iudicium Divinum ad humani iudicii formam describitur, in quo testes cum testimonium sunt dicturi surgere solent ex subelliis, quod ut apud Romanos ita & apud Iudæos moris fuisse ostendit Marcus xiv, 57. Adde Actorum vi, 13. Præstant autem vicem testium Ninevitæ, quia ostendunt suffecisse ad convertendos animos multò minora beneficia. Nam & barbari erant, & nulla Ionæ miracula conspexerant, & pauca duntaxat verba audierant, cum se ad pœnitentiam composuerunt.

μετὰ τῆς γενεᾶς ταύτης, cum generatione ista] Nam & rei stabant.

κατακρινῶσιν αὐτήν. condemnabunt eam] Id est, efficient ut condemnetur; quomodo & suprâ dixit,

judices vestri erunt. Ita Cicero à se Verrem, Tacitus à Domitio accusatore condemnatam ait Claudiam.

μετενόησαν, pœnitentiam egerunt] Non expectato fine dierum quadraginta fecerunt quod isti neque nunc faciunt, neque facient expectati per annos quadraginta.

πλεῖον, plus] יותר. Plus vobis præstitum est quàm illis in Iona. Non enim persona tantum personæ, sed beneficia per eos præstita inter se comparantur.

42. ἐκ τῶν περάτων τῆς γῆς, venit à finibus terræ] ὑπερβολικὸν [dictum per superjectionem] pro eo quod est à longinqua regione. Habet autem hoc vim in comparatione, quia Christus ipse ad Iudæos venit, ita ut nullum iter ipsius causâ necesse esset suscipi, quod illa fecerat Regno relicto.

ἀκῆσαι τὴν σοφίαν Σολομῶντος. audire sapientiam Solomonis] Διαπρόβλημα [per quæsitum], qui Regum inter se mos antiquissimus. Hæc autem σοφία [sapientia] partim in historia naturali consistebat, cuius argumenti multos libros à Solomone scriptos legimus, partim in doctrina de officiis, de qua libri ejus aut potius aliorum librorum ἐκλογαὶ [excerpta] etiam nunc exstant.

πλεῖον, plus] Plenitudo Divinæ sapientiæ ad æternam hominum salutem ultro se offerens.

43. Ὅταν ᾗ τὸ ἀκάθαρτον, Cum autem immundus spiritus] Mihi videtur hæc non esse παραβολή [comparatio], sed commune enuntiatum pictum multis translationum luminibus, quod deinde peculiariter Iudæis applicatur. Vniversalis autem hujus enuntiatum hunc sensum esse arbitror, Eos qui cum inquinamenta mundi semel effugerint, iisdem rursus implicantur, gravius quàm antè ruere, contemptum gratiæ suæ Deo ulciscente. Cujus interpretationis fundum do Petrum, qui & ipsa Christi verba, sic novissima eorum conditio pejor priore, in hunc sensum usurpat Epistolâ 11, cap. 11, commate 20. Illud interest, quòd Petrus sui temporis habens rationem agit de his qui Christianismum sunt professi, cum Christi enuntiatum ad omnia se tempora extendat. Nec aliò tendit illud à Christo dictum paralytico, Sanatus es: vide ne pecces, ne quid pejus tibi eveniat, Iohan. v, 14. Dicit autem passim à spiritu maligno possideri eos qui mundo huic serviunt, adeò obvium est ut probationis non egeat. Sensus est huic persimilis apud Dionem Prusæensem Oratione v. τῶν πολλῶν μὲν εἶπε τις ἐπεχείρησε καθάραι τὴν αὐτῆς ψυχὴν, ὥσπερ ἄβατον ἢ μεσὸν τινα θηρίων χαλεπῶν τόπον, ἐξελὼν δὲ ἢ ἀπολέσας τὸ τῶν ἐπιθυμιῶν γένος, εἴτ' ἐλπίσας ἀπηλλάχθαι ἢ διαπεφυγέσθαι, ἐκ ἰσχυρῶς ἀποδράσας, ὀλίγον ὕστερον ὑπὸ τῷ λειπομένῳ ἐπιθυμιῶν ἀπολέσθαι καὶ διαφθάρῃναι [Multis evenit, ut ubi cæpere purgare animum suum, velut locum invium & feris animalibus plenum, jamque exemerunt & interfecerunt cupiditatum partem, postquam sperarunt se liberatos & extra periculum positos, cum tamen non strenuè satis fugerint, paulò post à cupiditatum reliquiis evertantur ac pereant].

ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ab homine] Ex homine quovis: quod pari ratione etiam ad populum applicatur, qui per multas quàmvis ætates continuata successione

unius hominis vice censetur. Vide Flori Breviarium & Iuris Romani auctores.

ἀνδρῶν τόπων, *per loca arida*] Id est, loca in quibus nemo libenter habitet, quales sunt

Libyæ squallentis arenæ

Poëtarum versibus in hunc sensum celebratæ. Talia autem sunt dæmoni loca omnia extra hominem, ut qui solus vitii sit capax. Applicat ad sensum moralem Christus quod apud Hebræos receptum erat, Dæmonas locis desertis gaudere, & ob id dici שׂוֹמְרוֹן [solitarios]. Id verò ideo dictum quod illi spiritus inimici sunt humanorum cœtuum ac civitatum, ἀφρητορες, ἀδέμιοι, ἀνέσιοι [insociabiles, sine jure ac lure].

ἀνάπαυσιν. *requiem*] Id est, habitandi locum: ita enim Hebræi usurpant מנוח.

44. χολάζοντα, σεσαρωμένον, ἢ κεκοσμημένον. vacantein, scoris mundatam & ornatam] Id est, possessionem non vacuum tantum sed & paratam. Quia homo *domus* hic dicitur, ideo à domo sumitur reliquum translationis. Tales diabolo sunt homines qui ad vias suas non attendunt. Tales Hebræi sub Regibus post reditum è Babylone. Verbum σαρῶν minus puris accenset Phrynichus.

45. ἐπὶ ἄτετρα πνεύματα, septem alios spiritus] Sicut ἐπὶ ἄ πνεύματα [septem spiritus] in Divinis ministeriis dixit Iohannes Apocalypseos 1, 4. Vocatur ἑβδομάς τελεσφόρος [numerus septem perfectioris], ut notat Philo. Ideo quicquid in suo genere ad plenam mensuram pervenit, eo numero significatur: ut 1 Samuelis 11, 5. Esaiæ 14, 1.

καὶ τῇ γενεᾷ ταύτῃ τῇ πονηρᾷ. sic & generationi huic pessimæ] Videtur mihi Christus populum Hebræum intueri ab eo tempore quo in Babyloniam adductus est ad Titi excidium. Ante deportationem gravia erant populi flagitia, quæ videre est apud Prophetas; in ipso exilio cœperunt se emendare plerique, atque ita Deo occasiones disponente in patriam redierunt: Sed Asmonæorum temporibus rursus in vitia vel Barbaris pudenda prolapsi, adjecerunt his omnibus contemptum Messiae tantis cum miraculis tantæque cum clementia missi: Quo facto, à Deo derelicti, evaserunt homines omnium sceleratissimi, quales eos Iosephus in ultimorum temporum historia describit.

46. ζητῶντες αὐτῷ λαλῆσαι. quærentes loqui ei] Latine, *conventum ipsum volentes*: nimirum quia intellectis Phariseorum adversus ipsum conspirationibus eum quovis modo periculo studebant subtrahere. Hoc enim series historię & ea quæ apud Marcum sunt indicare mihi videntur.

48. Τίς ἐστὶν ἡ μήτηρ μου, Quæ est mater mea] Ostendens se in mandato sibi officio neque affectus neque consilia carnis sequi. Coniunge Lucæ 11, 49. Iohan. 11, 4. Ita Petro de vita Domini sollicito respondet, ὃ φρονεῖς τὰ τῷ Θεῷ, ἀλλὰ τὰ τῷ ἀνθρώπῳ [non sapis ea quæ Dei sunt, sed quæ hominum], infra xv 1, 23.

49. ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ, extendens manum] Hoc est, δακτυλοδεικνῶν [digito monstrans], ut Græci loquuntur.

Ἰδὲ ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί μου. ecce mater mea & fratres mei] Ita Andromache Hecitori apud Homerum,

— σὶ μοι ἐσσι πατὴρ καὶ πότνια μήτηρ,
Ἡδὲ κασίγνητοι.

[— tu namque pater mihi, tu bona mater,
Tu fratres.]

Quicum confer illud Cantici viii, 1. Significat Christus, Quò quis Deo est obsequentior, ita & sibi esse propiorem: qui mysticus est sensus Cantici Canticorum. Neque ullo modo trahenda hæc verba sunt ad sanctissimæ matris injuriam.

C A P V T XIII.

1. Ἀπὸ τῆς οἰκίας, de domo] Quæ angustior erat quam ut auditores capere posset, ut apparet suprâ xi 1, 46.

ἐκάθητο, sedebat] Docentium more, ut suprâ v, 1.

2. εἰς τὸ πλοῖον, in naviculam] Quod vice suggesti, ut sæpe colliculus.

3. ἐν παραβολαῖς, in parabolis] Παραβολή, cui respondet חשבוני Hebræum, latiore significatu (nam arctius definiunt Rhetores) est rerum differentium inter se comparatio, quæ adhiberi solet ἢ ἀνέξσεως ἢ ἐνεργείας ἢ καὶ σαφηνείας χάριν [rei augendæ aut efficacius exprimendæ aut perspicuitatis gratiâ], ut apud loquendi Magistros legimus: Cicero *collationem* dixit. Hujus duæ sunt partes, παράθεσις καὶ ἀναπόδοσις [positio & repositio]: παράθεσις [positio] aut à rebus veris aut à fictis petitur. Ad fictam παράθεσιν [positionem] pertinent fabellæ quas Græci αἶνες vocant: qualis est illa apud Hesiodum de Accipitre & Luscinia, multoque antiquior in Iudicum historia 1x, 7. & altera 11 Samuelis xii. itemque alia in 11 Paralipomenon xxv, 18. Talis & illa fabella qua Menenius plebem Romanam Senatui reconciliavit, & qua Demosthenes evasit ne Alexandro dederetur, & qua Themistocles magistratuum mutationem dissuasit. Posterior ætas hos ἀπολόγους vocare cœpit, in quo genere maximum nomen consecutus est Phryx ille fabulator. Sæpe autem subticetur ἀναπόδοσις [repositio]: cujus moris hanc causam adfert Phædrus in fabellis,

— Servitus obnoxia

Quia quod volebat non audebat dicere,
Affectus proprios in fabellas transtulit,
Calumniamque fictis elusit jocis.

Sed credibile est etiam majestati orationis consultum à sapientibus, & simul excitatam auditorum diligentiam: αἶνος autem concisus [fabula concisa] vocatur παροιμία [proverbium], quale illud quod habuimus, *Margaritas porcis non obijciendas*; ideo fabellam breviorē Quintilianus vocat. Sed Hebræi & παραβολήν [comparationem] & αἶνον [fabulam] חשבוני dixere; & latius, ut fieri solet, porrecto significatu, eadem voce appellarunt πάντα λόγον ἐχρηματισμένον [omnem sermonem figuratum], ut videre est tum alibi tum apud Ezechiel. xx, 49. Porro autem quia γνώμαι [sententiæ] solebant efferri tali sermone, ideo omnes γνώμαι etiam quæ figuram non continebant idem nomen acceperunt, ut videre est 1 Samuelis xxiv, 14. & in titulo libri Solomonis qui multas continet γνώμης ἀχρηματισίας [sententias non figuratas]. Sic & Latini quasvis sententias proverbia dixere.

dixere. Iudæi Hellenistæ, qui ut vim Hebraicarum vocum quam proximè effingant ad Græci sermonis proprietatem minus solent attendere, ὥς modò παροιμίαν [proverbium] modò παραβολήν [parabolam] vertunt. Atque ita hos Christi αἰνῆς [fabulas] (nam paucae sunt plenae παραβολαί [comparationes]) cæteri Scriptores παραβολάς, Iohannes παροιμίας [proverbia] dixit: sicut vicissim γνώμη [sententia] vocatur παραβολή [parabola], infra xv, 15. Familiare esse Syris & maximè Palæstinis uti parabolis docet nos qui in illis locis vixit Hieronymus infra ad cap. xvi 11. Seneca epistolâ LIX. Illi qui simpliciter & demonstrandæ rei causâ eloquebantur, parabolis referti sunt; quas existimo necessarias, non ex eadem causa qua Poëtis, sed ut imbecillitatis nostræ adminicula sint, & ut discitem & audientem in rem præsentem adducant.

ὁ σπείρων, qui seminat] Sator. Nam Hebræos linguæ penuria coegit pro verbalibus participia ponere. Deum autem satori comparare frequens Hebræis. Philo De legum Allegoria, σποράν ἣν ὁ ποιητὴς ἐν ἀρετῶσιν χωρὶς κατέσπειρε λογικῇ ψυχῇ [semen quod Opifex sevit in fecundo solo, anima ratione utente]. Idem libro De Coloniis, τίκτομεν γὰρ καὶ πρὶν εἰσελθεῖν τινὰς ἐπινοίας ἀνθρώπων πρὸς ἡμᾶς, ἀνευ τῆς ἐξ ἑαυτοῦ συνεργῶντων, σπείροντες καὶ γεννῶντες Θεὸς τὰ ἀγαθὰ γεννήματα [parimus sæpe etiam antequam humani conceptus ad nos perveniant; Deo pulchram subolem gignente ac ferente etiam sine eis quæ cooperari solent]. Et alibi sæpe.

5. διὰ τὸ μὴ ἔχειν βάθος γῆς. quia non habebant altitudinem terræ] Quia deorsum penetrare non potest, vim sursum erigit; & quia à terræ superficie non longè abest statim se ostentat. Huic loco, nec minus ei qui infra est 21. intelligendo non inutilis hic Quintiliani, Nam ut terra altius effossa generandis alendisque seminibus fecundior est, sic profectus non à summo petitus studiorum fructus effundit uberius, & fidelius continet. Nam sine hac quidem conscientia illa ipsa ex tempore dicendi facultas inanem modò loquacitatem dabit, & verba in labris nascentia. Illic radices, illic fundamenta sunt; illic opes velut sanctiore ærario reconditæ, unde ad subitos quoque casus, cum res exiget, proferantur. Nec illud omittendum ex declamatione Pasticadaveribus, quæ sub eodem Quintiliani exstat nomine, Aut adstricta citra conatum sata sub ipsis tabuere sulcis, aut levi rore evocata radix in pulverem incurrit, aut perustis torrido Sole herbis moribunda seges palluit. Panegyristes Flavienſis in honorem Constantini, Radices enim vitium quarum jam nescimus ætatem, milites replicando congestæ, altitudinem debitam scrobibus excludunt, & ipsam propaginem non debitâ sede obtectam (malè editur, non debitam, sed obtectam] perdunt imbris eluendam & solibus perurendam.

6. ἀνατείλαντες, orto] Fulgente Sole, ut 117 Hebræum interdum accipitur.

ἐκαυμάσθη ἀστράχοντες] Torrefacta sunt, ut Columella loquitur. Quæ talia sunt ἡλιόμενα vocat Aristoteles. Ovidius,

Et minus est in te quam summa pondus arista,

Quæ levius assiduus solibus usta riget.

Æstus hic imago gravis vexationis, ut infra exponitur.

διὰ τὸ μὴ ἔχειν ῥίζαν ἐξηρανθή. quia non habebant

radicem aruerunt] Ἀνάλογον αἱ ῥίζαι τοῖς φύτοις καὶ τὸ καλλέμενον εἶμα τοῖς ζώοις, δι' ἃ τὴν τροφήν, τὰ μὲν ἐκ τῆς γῆς λαμβάνει, τὰ δὲ δι' αὐτῶν [respondent inter se radices in plantis, & ora animantium: per hæc enim nutriuntur illa ex terra, hæc snapte operâ] inquit Aristoteles. Hæc ergo semina, quia deorsum vergere non potuerunt, defecta sunt radice, ac propterea etiam humore qui ex terra per radicem bibitur. Humoris autem penuria, accedente calore externo, efficit ut exarescant. Aratus de Sirio,

— Οὐκ ἔτι κείνον αἶμα' ἡελίῳ ἀνιόντα
Φυταλῖα ψεύδοντα, ἀναλδέα φυλλίσωσα
Ρεῖα γὰρ ἔν' ἐκρίνε διὰ σίχας ὀξὺς αἵξας,
Καὶ τὰ μὲν ἔρρωσεν, τὴν δὲ φλόον ὤλεσε πάντα.

Quæ Marcus Tullius ita παραφράζει [uberius explicat],
Hic ubi se pariter cum Sole in lumina cæli
Extulit, haud patitur foliorum tegmine frustra
Suspendos animos arbuta ornata tenere.
Nam quorum stirpes tellus amplexa prehendit,
Hæc augens animâ vitali flamine mulcet:
At quorum nequeunt radices findere terras,
Denudat foliis ramos & cortice truncos.

Seneca epistolâ LXXXVI. Et ob hoc nascentes radices prodire patitur & solum apprehendere, quas necesse est teneras adhuc & precario hærentes levis quoque revelat agitatio.

7. ἀνέβησαν αἱ ἀκανθαί, creverunt spinæ] Virgilius,
Carduus & spinis surgit paliurus acutis.

ἀπέπνιξαν αὐτά. suffocaverunt ea] Calpurnius,

— præfocata malignum

Messis habet lolium.

8. τὴν καλὴν, bonam] Cultam, aratam, sartam. ὁ μὲν, aliud] O cum accentu: ita enim optimi codices. Perseverat oratio in neutro genere; neque masculinum aliquod nomen hic subintelligendum est.

ἐκατὸν, centesimum] Quod de Sybaritano agro à Varrone proditum, De re rustica; à Plinio de Byzacio & Babylonia.

9. ὁ ἔχων ὦτα ἀκούει ἀκρότω. qui habet aures audit] Vide quæ diximus ad cap. xi.

10. αὐτοῖς; eis] Hoc est, ut Marcus explicat 1 v, 34. nos quidem seorsim multa perspicuè doces, apud turbam autem loqueris δι' αἰνῶν [per fabulas], qui, quia ἐπιμύθιον [adfabulatio] non accedit, habent aliquid ἀνιγμῶδες [perplexum]. Et hoc est quod Iosephus Albo imprimis Legi Christianæ objicit, quod tradita sit δι' αἰνῶν [per fabulas], cum lex debeat esse perspicua. Sed quod sibi sumit longè à vero recedit. Nam ipsa credendi, sperandi, vivendique præcepta jam antè Christus tradiderat apertissimis verbis, ut apparet cap. v, vi, vii. huius libri & apud cæteros Novi Federis Scriptores. At illa sunt quæ propriè Legis habent rationem. Quæ verò δι' αἰνῶν per fabulas] explicat sunt alterius generis, quæ Christus ipse appellat μυστήρια τῆς βασιλείας [mysteria Regni]. In quibus partim explicatur dispensatio Divina admirabilis, partim quis futurus sit Evangelicæ institutionis eventus tum in Iudæis tum in Gentibus prædicitur. Solere autem vaticinia proponi verbis obscurioribus fatentur Iudæi. Finis enim præcipuus est, ut postea cum res evenit Divinæ præscientiæ certitudo appareat. Hinc προφητεία [Prophetia] sæpe vocatur liber signatus.

11. ὑμῖν δέδοται, vobis datum est] Τοῖς νηπίοις, τοῖς ταπεινοῖς [parvulis, humilibus] ut supra cap. xi. explicatum est; vobis qui praecepta illa apertissimis verbis proposita humili ac docili accepistis animo. Δέδοται [datum] autem, à Patre scilicet ad quem sua omnia Christus solet referre. Διδόναι γινῶναι [dare scire] est pro una voce Hebræa נָתַן.

ἐκείνοις ᾧ δέδοται. illis autem non est datum] Qui sibi videntur σοφοὶ καὶ συνετοὶ [sapientes & prudentes], atque adeò praecepta illa ad humilitatem & mansuetudinem ducentia, quæ omnis pietatis elementa sunt, fastidiosè respuunt. Cùm autem tales multi essent in turba, sufficiebat hæc ratio cur ea quæ utilia magis erant quàm ad salutem necessaria obscuriùs proponerentur. Si qui erant discendi cupidi, poterant extra turbam Christum privatim accedere, & explicationem petere eorum quæ per se non satis assequebantur: quod & Prophetarum temporibus factitatum alibi diximus. Iustinus, Οσα εἶπον καὶ ἐποίησαν οἱ προφῆται παρὰ βολαῖς καὶ τύποις ἀπεκάλυψαν, ὡς μὴ ῥαδίως τὰ πλεῖστα ὑπὸ πάντων νοηθῆναι, κρύπτοντες τὴν ἐν αὐτοῖς ἀλήθειαν, ὡς καὶ πονέσαι τὰς ζητῶντας εὐρεῖν καὶ μαθεῖν [Quæ dixere & fecere Prophetæ comparationibus & figuris occultarunt, ita ut non facile à quibusvis intelligerentur: ideo verò abdiderunt veritatem, ut eam quærentes invenire & laborarent & discerent]. Simile est illud Iamblichi de Pythagora, συνεπικρύπτεσθαι αὐτὸν πολὺ τῶν λεγομένων, ὅπως οἱ μὲν καθάρως παιδεύομενοι σαφῶς αὐτῶν μεταλαμβάνωσιν· οἱ δὲ, ὥσπερ Ομηρὸς φησὶ τὸ Τάνταλον, λυπῶνται παρόντων αὐτῶν ἐν μέσῳ τῶν ἀκροσμάτων, μηδὲν ἀπολαύοντες [solitum eum multa occultè dicere, ut ii quidem qui ad puritatem erant instituti clarè ea intelligerent, cæteri verò, ut de Tantalo Homerus refert, dolerent ex eo quòd coràm positis doctrinis frui nequirent].

12. Ος ἔχει, δοθήσεται αὐτῷ, Qui enim habet, dabitur ei] Æquitatem Divini consilii, cuius ipse præs-scriptum sequatur, ex tritissima inter ipsos sententia probat, qua & alibi in rem paulò diversam utitur, ut ἐν γνώμας [in sententiis] fieri solet. Frequens autem est ut in sententiis ejusmodi vox eadem modò hoc modò alio sensu usurpetur; ut paulò post, βλέποντες καὶ βλέπασιν, καὶ ἀκούοντες καὶ ἀκούσιν [videntes non vident, audientes non audiunt]. Et Marci x, 14, 15. Sic hoc loco ἔχειν modò est uti modò simpliciter accepisse. Augustinus De doctrina Christiana 1. Ille enim ait, Qui habet, dabitur ei. Dabit ergo habentibus, id est, cum benignitate utentibus eo quòd acceperunt, adimplebit atque cumulabit quòd dedit. Tale est illud Mimi,

Tam deest avaro quòd habet quàm quòd non habet. Deest quia non utitur. Sic non habuisse talentum infra dicitur, qui sub terram defoderat; Habuisse, qui in fœnore nummos posuerat. Et Aristoteli Nicomacheorum vi 1, 5. dicitur is cui perturbatus animus notitiam recti ἔχειν πως καὶ μὴ ἔχειν [aliquatenus habere, aliquatenus non habere]. Aristonymus, ὁμοίως γὰρ σπανιεῖ τροφῆς καὶ ἔχων ταύτην καὶ μὴ ἔχων. τί ἐν ὀφέλει τὸ ἔχειν; [pari modo egebit victu sive habeat, sive non habeat; quid ergo prodest sic habere?] Columella ex Xenophonte, Paupertatem certissimam esse cùm alicujus indigeas, uti eo non posse. Dabitur autem, inquit Tertullianus, adauclio fidei vel intellectus vel salus ipsa.

καὶ περισσευθήσεται & abundabit] Ditescet datis. Opponuntur apud Paulum περισσεύειν καὶ ὑστερεῖσθαι [abundare & penuriam pati]. Simile est illud Mimi,

Beneficia plura recipit qui scit reddere.

Philo, Τοῖς ἀγαθοῖς ἀγαθὰς ὑπὸ χειρὸς ἐοικε γνώμας ὁ Θεὸς δι' ὧν ὠφελεῖντες ὠφεληθήσονται [Bonis bonas cogitationes Deus subijcere solet, per quas aliis utiles se præstando, plura accipient].

10. ὃ ἔχει, quòd habet] Quòd jam accepit, atque eatenus habere dicitur: quanquam alio sensu apud Lucam dicitur videri potius habere. Habere, inquit Vlpianus, dupliciter accipitur; nam & eum habere dicimus qui rei dominus est; & eum qui dominus quidem non est, sed tenet; denique habere rem apud nos depositam solemus dicere. Itaque si cui aliquid datum est sub conditione, is habet, quia tenet; non habet sed habere videtur, quatenus non habet jus plenum. Cajus Iurisconsultus, Non videtur perfecte cujusque id esse quòd ex casu auferri potest.

20. ἀρῆσεται ἀπ' αὐτοῦ. auferetur ab eo] A majori argumentum. Ingratis, aut qui non utuntur datis, quòd datum est si justè auferri potest, aut ex Lege communi, aut ex pacto, auferri solet; tantum abest ut plura accipiant: Æquum igitur non est ut istis, quamdiu pridem data & ad salutem necessaria fastidiosè respuunt, alia ingeram. Quin tacitè innuitur fore ut tandem etiam humana prudentia, qua superbiebant Iudæi, ipsis auferretur: quòd & contigit.

30. 13. ὅτι βλέποντες καὶ βλέπασιν, quia videntes non vident] Atqui Marcus Christum dicit hanc attulisse causam cur arcana Regni obscuriùs illis proponeret, ἵνα βλέποντες βλέπωσιν, καὶ μὴ ἴδωσιν, καὶ ἀκούοντες ἀκούωσιν καὶ μὴ συνιῶσιν [ut videntes videant & non videant, & audientes audiant & non intelligant]. quòd & apud Lucam est. Sed optimè alterum alteri cohæret. Ideo, inquit Christus, obscuriùs ad illos loquor, ne posteriora intelligant, qui priora clarè proposita in animum admittere noluerunt. In Clementis Constitutionibus, διὸ ἤρθη ἀπ' αὐτῶν ἡ γνώσις, ὅτι ἰδόντες παρέειδον [ob id ablata est illis scientia quòd quæ videbant prætervidebant]. Fuisse autem adagium etiam apud Græcos receptum, ὁρῶντας μὴ ὁρᾶν, καὶ ἀκούοντας μὴ ἀκείν [videntes non videre, audientes non audire], docet nos Demosthenes contra Aristogitonem.

ἀκούοντες καὶ ἀκούσιν, audientes non audiunt] Heraclitus, ἀξύνετοι ἀκέσαντες κωφοῖς ἐόικασιν· φάτις αὐτοῖσι μαρτυρεῖ παρόντας ἀπεινᾶν [imprudentes etiam cùm audiunt surdis sunt similes: sermo adversus ipsos testatur, eos quamvis præsentes sint abesse]. Quem sensum & veteres illi versus exprimunt,

Ὅταν δ' ὁ νῦν ἢ μὴ καθεστηκώς τι,

οὐκ ἔσ' ἀκείν· ἔδεν αὐτῷ, ἔδ' ὁρᾶν.

[Mens cujus est emota tranquillo è statu

Audire nihil is, contueri nil potest.]

Aristides, ὥσπερ ἐν μύθῳ τις ἀπόρρητος λόγος τοῖς μὲν ἀκείν δυνατοῖς ἐιρηται, σοὶ δὲ ἔδεν μάλλον [sermo hic, ut ea quæ per fabulas occultantur, iis dictus sit qui audiendis talibus apti sunt, tibi verò nequaquam]. Sed Christus propriè hic agit de intellectu assentiente.

14. ἀνακλησῆται ἀπ' αὐτοῖς, adimpletur in eis] Dictum

Dictum quidem apud Esaiam de hominibus sui temporis, ut & locus ostendit, & Paulus explicat Actorum xxvi 11, 25, 26. sed ita ut illi horum gererent imaginem atque in his multò etiam plenius quàm in illis eadem verba implerentur. Vide quæ de voce *αληθεύειν* dicta sunt alibi. Videtur autem Christus de industria dixisse *ἀναπληρῆται* [adimpletur], non *ἀναπεπληρωται* [adimpleta est], quia istius dicti completio in Iudæis tractum temporis habuit, ab adventu Christi usque excidium Templi, magis magisque crescente & apertius erumpente Iudæorum malitiâ. Vide quem dixi in Actis locum.

Ἀκοῇ ἀκούετε, Auditū audietis] Quia & Matthæi, quisquis fuit, sanctissimus inrerpres, & Paulus, aut certè Lucas in Actis hoc in loco, quod alibi non semper faciunt, sequuntur Lxx interpretes, ideo non dubito quin judicarint ab iisdem Lxx sensum Hebraicum optimè expressum, quod & mihi videtur. Sicut autem jam vidimus in antecedenti oratione Christi, quæ hoc vaticinio confirmatur, à Matthæo culpam Iudæorum exprimi ut causam impellentem, à Marco autem finem ipsum, cur Christus apud turbam obscurius loqueretur, pœnam scilicet: ita utrumque horum in Esaiæ verbis arbitror apparere, sed pœnam prius, deinde causam pœnæ, *αἰτιολογικῶς* [per subjectam rationem]. In membro priore Esaias utitur verbis imperativis, Lxx autem partim indicativo, partim subiunctivo; sed si quis animum advertat eodem res recidit: ea enim pars quæ Græcè indicativum futurum habet, concessionem significat; quæ subiunctivum, comminationem. Vtrumque autem solet etiam imperandi modo significari. Sed Interpretes Lxx vitarunt τὸ ἀμφίβολον [ambiguum sermonem]: ut si dicam, *Audite auribus quantum lubet, nihil intelligetis; & intendite oculorum aciem, nihil conspicietis tamen*, idem valebit ac si dicam, *Audietis quidem, sed ita ut nihil intelligatis; intendetis aciem oculorum, sed ita ut conspiciatis nihil*.

15. *Ἐπαχύνθη γὰρ, Incrassatum est enim*] Sequitur causa quæ Deum movit cur eos ita compellari vellet tum Esaiæ tum Christi temporibus, quia nimirum quæ videre poterant & debebant videre noluerant. Obstat huic interpretationi apud multos, quòd Deus apud Prophetam verbis videtur uti imperativis, perinde quasi præcipiat Prophetæ ut ipse cor oblimet & oculos hebetet & aures aggravet, quomodo exposuit etiam apud Iudæos Abrahamus Rabbini. Quod quanquam accipere sensum quendam figuratum eumque non incommodum potest, nempe ut jubeatur Prophetæ facere id quod futurum prædicat, ut apud eundem Ieremiam 1, 10. tamen cum Hebraicæ voces non minùs ad infinitivum modum quàm ad imperativum referri possint, Iosepho Kimchi & plerisque aliis Hebræorum Magistris assentiri malo ad infinitivum referentibus, ita scilicet ut subaudiatur particula *ὅτι* vel *ὅτι* [ob] vel aliqua similis, quasi dicas *διὰ τὸ παχύναι τὴν καρδίαν τῶ λαῷ τῷ τῷ* [propter incrassescere cor populi huius]. notum enim est in ejusmodi usu verba transitiva & passiva promiscuè usurpari; ut mox *ἐπιστρέψωσι* [convertant]. Ita erit idem sensus qui est in Græco Lxx Interpretum, quique tum Christi tum Pauli in Actis Apostolicis proposito multò melius convenit quàm

alterum illud quod dixi. Nam quod apud Iohannem est, *Τετύφλωκεν αὐτῶν τὰς ὀφθαλμούς, καὶ πεπώρωκεν αὐτῶν τὴν καρδίαν* [Excæcavit oculos eorum, & induravit cor eorum] & apud Paulum ad Romanos, *Ἐδωκεν αὐτοῖς ὁ Θεὸς πνεῦμα κατανύξεως, ὀφθαλμοὺς τῷ μὴ βλέπειν, καὶ ὦτα τῷ μὴ ἀκούειν* [Dedit illis Deus spiritum compunctionis, oculos ut non videant, & aures ut non audiant usque in hodiernum diem], puto propriè circumlocutionem esse non hujus commatis sed ejus quod præcessit *ἀκοῇ ἀκούετε* [audiendo audietis]: quanquam Iohannes, ut & Marcus, partem istam priorem cum hujus commatis posteriori membro contexuit, quippe reddito magis universò sensu quàm verbis singulis, cum Matthæo Pauloque in actis propositum fuerit, ut palàm videre est, ipsa verborum vestigia legere. Illud autem *παχύνειν τὴν καρδίαν* [incrassari cor] non quamvis *ἀπεροσεξίαν* [incuriam] significat, sed eam quæ ex rebus secundis nascitur, ut videre est Deuteronomii xxxii, 15. Sic Græci dicunt

Παχῆα γαστήρ λεπτὸν ἐτίκτει νόον.

[Nec ventre sensus tenuis à crasso venit]

Erant quidem Iudæi sub Romano Imperio, sed ita ut moderatè ac clementer satis regerentur, multa retinentes vestigia *αὐτονομίας* [libertatis], demtā tantum rebellandi licentiā. Cor voluptatibus obstupefactum dicit Trebellius.

Τοῖς ὡς βαρέως ἤκουσαν, auribus graviter audierunt]

Crassis auribus, ait Apulejus. *Τοσῶτω κηρῷ ἐβυσαν τὰ ὦτα* [tantā ceræ copiā aures tibi obturare], Lucianus.

ἐκάμυσαν, oculos suos clauserunt] Oculos sibi occlusere aut sugillare, conniverunt: nam id præteritum in Latino sermone probat Priscianus. Totius biennii prædicatione nihilo facti erant meliores. Etiam Philo dixit *τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα καμμεῖν* [animi oculis connivere].

μήποτε ἴδωσι, ne quando videant oculis] Cohæret apud Prophetam & ejus interpretes cum posteriori sensu, qui non comminatur, sed comminationis causam reddit; quasi dicas, Hoc egerunt ne quid intelligerent: neque malè Marcus & Iohannes eadem ad pœnam referunt: quia & Deus apud Prophetam & Christus hoc loco ostendunt pœnam fore culpæ similem. Ita apud Mosem legimus, *induravit Pharaon cor suum, & induravit Deus cor Pharaonis*.

ἰάσομαι αὐτούς. & sanem eos] In Hebræo ad verbum, *& medicetur ei*, aut, *& sanitas ei obveniat*, à me scilicet: nam Deus loquitur. Ideo rectè vertunt Lxx *ἰάσομαι* [sanabo]. Hæc autem medicina, ut & David Kimchi exponit, est peccatorum venia. Ideo Marcus pro eodem posuit *καὶ ἀφεθῇ αὐτοῖς τὰ ἁμαρτήματα* [& dimittantur eis peccata]. Quòd autem Marcus id ipsum, ut & quod præcessit, ad pœnam refert, potest, ut Chrysostomo visum est, aut maximam difficultatem significare impetrandæ veniæ, aut etiam severitatem Divinam ad tempus aliquod duraturam. Nam & apud Esaiam comminatio non ultra Babylonicum exilium extenditur: & eorum de quibus agit Christus nonnullos post Christum crudeliter trucidatum cum acerrimo cordis morsu ad pœnitentiam verfos credibile est. Ita enim humanum est ingenium, bona obvia spernere, negata ardentius concupiscere:

— Virtutem incolumem odimus,

Sublatam ex oculis quærimus invidi.

Sed & de sui temporis Iudæis agens Paulus, cum dixisset eos πωρωθῆναι [occæcatos] & cæcutiente spiritu teneri, addidit ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας [usque in hodiernum diem]. Neque malè à veteribus annotatum est, sæpe ipsorum hominum interesse ut differantur remedia, quò magis quicquid intus impuri est se promat. Facile enim recrudescunt citò obducta vulnera. Non malè in hanc sententiam Origenes περὶ ἀρχῶν [de principiis] 111. Ενίοτε τάχιον θεραπευθῆναι ἢ πρὸς καλὴ γίνεται τοῖς θεραπευομένοις· εἴπερ αὐτὰς χαλεποῖς περιπεσόντες εὐχερῶς ἀπαλλαγοῦν τῶν οἷς περιπεπλώκασιν· καταφρονεῖν γὰρ ὡς εὐίαται τῶ κακῷ δεύτερον ἢ φυλαττόμενοι περιπεσεῖν αὐτῷ, ἐν αὐτῷ ἔσονταί. Διόπερ ἐπὶ τῶ τοιούτων ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος, ὁ τῆς κρύπτων γνώσης, ὁ εἰδὼς τὰ πάντα πρὶν γενέσεως αὐτῶν, κατὰ τὴν χρηστότητα αὐτῆς ὑπερίθεται τὴν ταχύτεραν πρὸς αὐτὰς βοήθειαν, ἢ, ἢν ἔτιωσ εἶπω, βοηθῶν αὐτοῖς ἢ βοηθεῖ [Sæpe citò curari non è re est eorum qui curantur. Sic enim facile exsoluerunt iis quibus se implicuerunt malis: ac sic contemnentes morbum ut levem, nec satis caventes sibi in posterum, eòdem reciderent. Quapropter circa tales Deus æternus, qui occulta novit & omnia videt priusquam fiant, pro sua bonitate celeri auxilio abstinet, & ut sic loquar, non opitulando eis opitulatur].

16. οἱ ὀφθαλμοί, ὅτι βλέπουσιν· καὶ τὰ ὦτα ὑμῶν, ὅτι ἀκούουσιν. oculi vestri, quia vident; & aures vestrae, quia audiunt] De oculis auribusque mentis hic agi non dubito. Nam de iisdem actum erat præcedenti commate. Itaque aliis verbis idem hic dicitur quod dictum erat suprâ commate 11. Quod & connexio commatis 18. apertum facit.

17. Ἀμὲν γὰρ λέγω ὑμῖν ὅτι πολλοὶ προφῆται, Amen quippe dico vobis quia multi Prophetæ] Causam reddit cur Apostoli beatos se eo nomine, hoc est, peculiari à Deo gratiâ affectos, æstimare deberent, quia multis Prophetis aliisque viris sanctis is honos non contigisset, nempe discendi tam multa arcana Divinæ dispensationis, quæ in Messiae tempora Deus servaverat, ut alibi à nobis dictum est. Ita ad submissionem animi Apostolos revocat, facile alioqui cogituros, quando ista patefactio Iudæis aliis ob crimina denegaretur, sibi eam virtutum merito tribui. Huic errori Christus occurrens, Imò, inquit, meliores non estis Abrahamo, Isaaco, Iacobo, Esaia, Ieremia aliisque Prophetis, quibus ea felicitas donata non est. Vide Esaïam LXIV, 4. Ergo quòd Iudæis aliis negatur, iustitiæ est; quòd vobis tribuitur, Divinæ dispensationis & gratiæ.

καὶ οὐκ εἶδον· & non viderunt] Non ista omnia, neque tam clarè, intellexerunt, ut docet Scriptor ad Hebræos XI, 13. & Petrus I. cap. 1, 10, 11. imò ne Angeli quidem, ut à Petro ibidem significari videtur.

19. τὸν λόγον, verbum] Optimè λόγος semini comparatur. Nam & Latine sermo à serendo dici creditur; & Græci dixerunt ψεύδης καταβολήν [mendacii sationem]. Aristoteles Nicomachiorum decimo, Δεῖ προδιεργάζεσθαι τοῖς ἡθέσι τὴν τῆς ἀκροατῆς ψυχὴν πρὸς τὸ καλῶ χαίρειν, καὶ μισεῖν, ὥσπερ τὴν γῆν θρέψασαν τὸ σπέρμα [Oportet prius excoli moribus animam auditoris ut quæ oportet amet oderitque,

velut terram ad fovendum semen] Cicero Tusculanarum II. Philosophia præparat animos ad satius accipiendos eaque mandat his, & ut ita dicam, serit, quæ adulta fructus uberrimos ferant. Etiam Plutarchus τὸν λόγον [orationem] vocat semen.

μὴ συνιέναι, & non intelligit] Id est, μὴ προσέχοναι [animum non advertit], ut exponitur apud Homerum σιγῇ νῦν ξυνίει [nunc attende silens]. Ita in Psalmo XLI, 1. ὁ συνίων ἐπὶ πλώχιν [qui intelligit super egenum]. Non temere olim in sacris acclamatum, Hoc age.

ἔρχεται ὁ πονηρὸς καὶ ἀρπάσσει, venit malus & rapit] Hominum negligentia, ut suprâ vidimus, potestatem diabolo in ipsos facit. Quod ergo homines cum audiunt contemnunt expendere, id ille etiam è memoria delet; ita fit, quemadmodum Lucas docet, ut non credant: unde discimus incredulitatis causam frequentissimam esse τὴν ἀπροσεξίαν [incuriam]. Quòd autem Avibus in parabola respondet in explicatione malus Dæmon, apud Iudæos novum non erat, qui soliti dæmonas aves appellare. Patet in libro Zoar & De morte Moïsis. Pertinet ad hunc sensum Philonis illud libro De Gigantibus, Ἀλλὰ γὰρ καὶ τοῖς ἑξαγίστοις ἐπιπολεῖται πολλάκις αἰφνιδίως ἡ τῆς καλῆς φαντασίας, συλλαβεῖν δὲ αὐτὴν καὶ φυλάξαι παρ' ἐαυτοῖς ἀδυνατῶσιν [Etiam profanis advolat interdum subita quædam honesti species, at concipere eam & apud se custodire non queunt].

ἔτος ἐστὶν ὁ παρὰ τὴν ὁδὸν σπαρεῖς. hic est qui secus viam seminatus est] Id est, Qui talis est μεταφορικῶς [translatè] dici potest juxta viam confitus. In his comparationibus totum complexum quod vocant complexo respondet, non minimæ particulæ particulis. Ideo Lucas homines semini comparat συνεκδοχικῶς [per comprehensionem] ex parte complexum donotans.

20. Ὁ ὃς ἐπὶ τὰ πετρώδη σπαρεῖς, Qui autem super petrosa seminatus est] Id est, qui μεταφορικῶς dici potest super saxosa confitus.

εὐθύς μετὰ χαρᾶς λαμβάνων αὐτόν· & continuo cum gaudio accipit illud] Μετὰ χαρᾶς est libenter, ut Hebræorum x, 34. λαμβάνειν seu δέχεσθαι acceptare. Cum verò hic opponatur τῷ μὴ συνιέντι [ei qui non intelligit], & infrâ positum sit συνίων [intelligens] pro eo quod hic est μετὰ χαρᾶς λαμβάνων [cum gaudio accipiens], videmus hinc fieri vix posse ut qui ad verbum Dei animum diligenter advertat eidem non adhibeat assensum. Tertullianus Apologetico, Qui audierit, inveniet Deum: qui etiam studuerit intelligere, cogetur & credere.

21. Οὐκ ἔχει ὃ ριζαν ἐν ἑαυτῷ, Non habet autem in se radicem] Optimè cohæret cum eo quod dixerat εὐθύς [continuo]. Ita de præcoci ingenio dixit Quintilianus quod de præcoci & malè cocto affectu Christus hic dicit, Non multum præstat, sed citò; non subest vera vis, nec penitus immixtis radicibus immititur. Similis est illa Callidori comparatio in Pseudologo Plantiua,

Quasi solstitialis herba paulisper fuit:

Repente exortus sum, repentino occidii.

60 Radix igitur hic est bene meditatum rebus omnibus expensis propositum summi boni adipiscendi, spreto rebus aliis. Hoc ipsum τὸ στερέωμα τῆς πίστεως [firmamentum fidei] Paulus vocare videtur Coloss. 1, 5. & qui

& qui id consecuti sunt ἐρριζωμένους ἐν ἀγάπῃ [radicatos in caritate], Ephesiorum 111, 18. Eadem similitudine usus Cicero virtutem dixit altissimis defixam radicibus.

πρόσκαιρος ἐστὶ ἐστὶ temporalis] Sicut Paulus πρόσκαιρα [temporalia] opponit αἰώνις [æternis] 11 Corinth. 1v, 18. ita hic πρόσκαιρος [temporalis] opponitur stabili καὶ ἐρριζωμένῳ [et radicato] id est, ei qui vim solidam atque durabilem in se continet. Constat is sibi dum res sunt satis prosperæ, ut ad Lucam exponit Syrus. Seneca epistolâ 1x. Non quid dicat, sed quid sentiat refert; nec quid uno die sentiat, sed quid assidue. Λόγος ἐφήμερος γένεσις [Rationis ortus diarius] Maximo Tyrio.

Θλίψις ἢ διωγμός, tribulatione & persecutione] Sumitur & vox διώκειν [persequi] generaliter, ut alibi diximus, & θλίψις [tribulatio] pro eo quod frequentius διωγμὸν [persecutionem] dicimus, ut Actorum xi, 19. Alioqui hoc in loco θλίψιν pro privata, διωγμὸν pro publica vexatione accipiendum arbitror. Sic Paulus distinxit διωγμούς [persecutiones] & παθήματα [passiones], 11 Timoth. 111, 11.

ἐν θυῷ σκανδαλίζεται. continuo scandalizatur] ὅριον repente, ut repente verbum admiserat. Est autem hic μεταλήψις [Transumptio] quæ ex antecedenti consequens significat. Nam ἐκ τῆ σκανδαλίζεσθαι, vult intelligi τὸ ἀφίστασθαι, quod Lucas expressit, sicut qui viæ salebris offenditur aliam sibi viam eligit. Causa defectionis ad instabilitatem animi refertur, quæ ex securitate nascitur, securitas ferme ex nimia sui fiducia. Hinc Christus toties suos monet ut in tempore, & antequam periculum ingruat, vigilant ac precentur.

22. εἰς τὰς ἀκάνθας σπαρεῖς, qui autem seminatus est in spinis] Etiam Poëtæ curas spinis comparant.

ἑστὸς ἐστὶν ὁ τὸ λόγον αἰκνών· hic est qui verbum audit] Repete ἐκ κοινῆς, καὶ μετὰ χαρᾶς λαμβάνων [ex ante communiter dicto, & cum gaudio accipit], aut, ut supra infrâque dicitur συνιών [qui intelligit]. Quod autem sequitur καὶ [et] Hebræo more positum est vice relativi. Sensus enim est, Hic est qui audit & cum gaudio recipit, sed in quo curæ ac sollicitudines huius ævi verbum suffocant.

ἡ μέριμνα τῆ αἰῶνος τέστι καὶ ἡ ἀπάτη τῆ πλῆτς, sollicitudo seculi huius et fallacia divitiarum] Μέριμνα τῆ αἰῶνος τέστι dici hic videtur id quod Iohanni est ἀλαζονεία τῆ βίης [superbia vitæ] in Epistolâ 1, cap. 11, commate 16. studium scilicet earum rerum quæ in hac vita splendidissima videntur, in quo genere excellit honorum & gloriæ cupiditas, quæ sapientibus etiam novissimè exuitur. Pro divitiis autem sapienter hic posuit Matthæus ἀπάτην τῆ πλῆτς [fallaciam divitiarum], ostendens esse quidem divitias in rerum mediarum numero, sed plerumque inescari earum dulcedine homines: quæ de re insignia veterum dicta citavimus. Maximè huc pertinet Menandri illud,

ὁ δὲ πλῆτος τυφλόν·

τυφλὸς δ' ἐς αὐτὸν ἐμβλέποντας δεικνύει.

[cæca res pecunia est;

Quique aciem in se defigunt hos cæcos facit.]

Quod imitatus Cicero dixit, Non solum ipsa fortuna

cæca est, sed eos etiam plerumque efficit cæcos quos ipsa complexa est. Mimus autem,

Fortuna nimium quos fovet stultos facit.

Est & ejusdem Menandri alterum,

Υπερήφανόν περ γίνεθ' ἢ λίαν τρυφή·

Ὅτε πλῆτος ἐξώκειλε τὸν κεκτημένον

Εἰς ἕτερον ἢ θῶ, ἕκ ἐν ᾧ τὸ πρόσθεν ἦν.

[Deliciæ nimie pariunt insolentiam,

Pecuniæque dominum trajiciunt suum

In mores alios quàm quos induerat prius.]

10 Hæc est Iohanni ἐπιθυμία τῆ ὀφθαλμῶν [concupiscentia oculorum]. Cæterum cur tertiam causam quæ itidem suffocare solet pietatis studium, voluptates scilicet corporis, quas Iohannes dixit ἐπιθυμίαν σαρκὸς [concupiscentiam carnis], Marcus hoc loco τὰς περὶ τὰ λοιπὰ ἐπιθυμίας [circa reliqua concupiscentias], Lucas ἡδονὰς τῆ βίης [voluptates vitæ], Matthæus omiserit, causam hanc fuisse suspicor, quod divitiis nominatis eas satis putaret intelligi, quia ferme propter voluptates corporis divitiæ expetuntur.

20 συμπίπτει τὸ λόγον, καὶ ἀκαρπὸς γίνεταί. suffocat verbum, & sine fructu efficitur] Cum per gradus procedat comparatio, videtur hic de iis agi qui majores quàm secundi illi profectus in pietate fecerant, atque adeo actis radicibus cœperant fructum non ilaudabilem proferre, sed variis cupiditatibus, quas purgare neglexerant, obruti vim illam frugiferam perdunt; hoc enim est ἀκαρπὸς γίνεταί [sine fructu efficitur], pro quo Lucas dixit & τελεσφορεῖσι, hoc est ad messem usque frugem non perferunt. Hujus generis exemplum habemus in Dema, de quo Paulus, Δημᾶς με ἐγκατέλιπεν, ἀγαπήσας τὸ νῦν αἰῶνα [Demas me reliquit, diligens hoc seculum], 11 Timoth. 1v, 10. Strangulari ex copia dixit & Seneca; & ἀγχεσθαι Plutarchus.

23. ἐπὶ τῇ γῇ καλῇ, in terram bonam] Planè simili modo Philo libro De præmiis ἀρετῶσαν χώραν [bonam terram] vocat τὴν λογικὴν ψυχὴν [animam rationalem], quæ à Deo sit confita. Sed & libro De Allegoriis verba Iacobi ad Rachelem mysticè ita interpretatur, Οὐ γὰρ ἀντὶ Θεοῦ ἐγὼ εἰμι τῆ μόνῃς δυναμένης τὰς ψυχῶν μήτρας (malè editur τὰ ψυχῶν μέτρα) ἀνοιγνύου καὶ σπείρειν ἐν αὐταῖς ἀρετὰς καὶ ποιεῖν ἐγκύμονας καὶ τιχέσας τὰ καλὰ [Non enim ego sum Dei vice qui solus potest animarum uteros aperire ac virtutibus conferere, & sic efficere prægnantes & pulchri partus puerperas]. Rursus libro De Caino, ἀρεταῖς δὲ πολλὰ καὶ τέλεια τιχέσας θέμις ἕκ ἐστιν ἀνδρὸς ἐπιλαχεῖν θνητῆ. μὴ δεξάμενα ἢ παρὰ τινος ἑτέρου ἐπιγονὴν ἐξ ἐαυτῶν μὲν μόνων ἐδέποτε κυήσασι τίς ἐστὶ σπείρων ἐπ' αὐταῖς τὰ καλὰ, πλὴν ὁ τὸ ὅλων πατήρ, ὁ ἀγέννητος Θεὸς καὶ τὰ σύμπαντα γεννῶν; σπείρει μὲν ἐν ἐτῷ, τὸ δὲ γέννημα τὸ ἴδιον ὃ ἐσπείρε δωρεῖται· γεννᾷ γὰρ ὁ Θεὸς ἐδὲν αὐτῷ, χρεῖται ἄτε ἀν' ἐδενός, πάντα δὲ τῷ λαβεῖν δεδομένῳ [Virtutibus quæ & multa & perfecta pariunt nefas est dare maritum mortalem. At si ab alio genituram non acceperint ex se ipsis solis nunquam fient prægnantes. Quis ergo est qui pulchrè in ipsis inserit, nisi Univerſi Pater, Deus non genitus & gignens omnia.

60 Serit ergo hic; donat autem fructum suum quem sevit: nihil enim Deus sibi serit, ut qui nullius rei indigeat, sed omnia ei qui precatur ut accipiat.]

ὃς δὲ καρποφορεῖ, & fructum adfert] Id est,

τελεσφορεῖ [perfert], ut oppositionis ratio monstrat. Hoc est quod Lucas hic dicit καρποφορεῖσιν ἐν ὑπομονῇ [fructum adferunt in patientia]. Notum est in Apostolicis scriptis ὑπομονῆς voce plerumque significari perseverantiam, nec quamlibet, sed eam quæ ad finem usque perdurat, juxta illud Christi, ὁ ὑπομείνας εἰς τέλος ἔτι σωθήσεται [qui perseveraverit usque in finem hic salvus erit]. Ex quorum locorum collatione discimus hic fructuum nomine non præmia operum sed opera designari.

ὁ μὲν ἑκατὸν, ὁ δὲ ἑξήκοντα, ὁ δὲ τριάκοντα. aliud quidem centesimum, aliud autem sexagesimum, aliud verò trigesimum] Potest simpliciter intelligi significata fructuum diversitas pro vario soli ingenio & culturæ industria. Neque tamen ineptè fructum triplicem referas ad triplices, ut alibi diximus, Christianos, παῖδας, νέες, πατέρας [Pueros, Adolescentes, Patres]. Centuplus autem fructus pro summa ubertatis mensura ponitur Genes. xxvi, 12. Sed & apud Poetas. Meminit & Plinius centesimæ frugis.

24. Ἄλλην παραβολὴν παρέθηκεν αὐτοῖς, Aliam parabolam proposuit illis] ἡσκησεν [parabolizare parabolam], ut loquitur Ezechiel xii, 23.

ἡ βασιλεία τῶν ὁράων ἀνθρώπων σπείροντι, Regnum celorum homini qui seminavit] Tota narratio toti significato comparatur. Vtrumque autem, ut diximus, συνεκδοχικῶς [per comprehensionem] indicatur particulis quibusdam sæpe non directè respondentibus; quasi dicas, Ita se habet res Evangelii ac si quis eat satum &c. quod clariùs exprimit Marcus: ἀνθρώπων [homini] enim hic est alicui, more Hebræo.

25. Ἐν τῷ καθεύδειν τὰς ἀνθρώπους, Cum autem dormirent homines] Ἀνθρώπους [homines] hic indefinitum est, non universale; quasi dicas, Cum dormiretur. Hoc autem nihil est aliud quàm descriptio opportunitatis.

ἐσπείρε ζιζάνια ἀνὰ μέσον τῆς σίτης, Superseminavit zizania in medio tritici] Lolium in alienam segetem injecit, ut loquitur Celsus Iurisconsultus.

26. ὁ χόρτος, herba] Quàm latè hæc vox apud Hellenistas pateat, vide quæ suprâ dicta sunt ad caput vi.

καὶ καρπὸν ἐποίησε, & fructum fecisset] Descriptio non messis, sed ejus temporis quo apparere fata incipiunt. Marcus, ὅταν δὲ παραδῶ ὁ χόρτος [cum exseruerit se fructus], id est, ὡς Cantici ii, 13.

27. Προσελθόντες δὲ οἱ δῆλοι, accedentes autem servi] Hæc allocutio non habet in Christi explanatione ullam specialem ἀνταπόδοσιν [redditionem]. Et multa sunt talia in istis aliisque apologis, quæ non sunt ad vivum refecanda: adhibentur enim ad contextum narrationis. Servius ad illud Æneidos i.

Exercet Diana choros;

Hoc non ad descriptionem pertinet, sed est Poeticæ descriptionis evagatio. Postea, Multi vituperant Comparationem hanc, nescientes exempla, vel parabolas, vel comparationes non semper usquequaque congruere, sed interdum omni parte, interdum aliquâ convenire.

ἐχὼ καλὸν σπέρμα ἐσπείρας ἐν τῷ σῷ ἀγρῷ; nōne bonum semen seminasti in agro tuo] Hebraismus, pro quo Latini dicerent, Certè tu probum semen in agro severas.

28. ἀπελθόντες, imus] Παρέλκει [abundat], ut πορευόμενοι [euntes] apud Lucam vii, 14. Et quod hic modò præcessit, καὶ ἀπῆλθεν [et abiit], quod semel dictum non est cur sæpe repetatur.

29. ἐκριζώσθε ἅμα καὶ τὸ σῖτον· eradicetis simul cum eis & triticum] Est enim lolii genus quod à tritico visu discerni vix potest.

30. Ἀφετε συναυξάνεσθαι, Sinite utraque crescere] Similis locus in Bereschit Rabba.

31. Ἄλλην παραβολὴν, Aliam parabolam] Duabus sequentibus comparationibus indicari puto exiguum numerum Iudæorum qui in Christum erant credituri, & incredibilem multitudinem quæ istorum operâ ex Gentibus ad veram religionem esset perducenda. Quàm latè enim quàmque brevi tempore sparsum sit verbum salutare, quantosque sine ullis humanis præsidiiis profectus fecerit, discimus ex Actis Apostolicis & Epistolis Pauli; quibus addi possunt illustria Scriptorum sequentis ævi loca. Tertullianus iis nationibus quarum nomina in scriptis Apostolicis exstant annumerat, ut jam sua ætate Christo subditas, Getulorum varietates, Maurorum multos fines, Hispaniarum omnes terminos, Galliarum diversas nationes, & Britannorum inaccessa Romanis loca, & Sarmatarum & Dacorum & Germanorum & Scytharum & abditarum multarum gentium & provinciarum & insularum multarum Romanis ignotarum. Scribebat autem Tertullianus circa annum à Dominico natali ducentessimum. Eo etiam vetustior Irenæus lib. i, cap. 3. Ecclesias nominat Germaniarum, Galliarum, Hispaniarum, Orientis, Ægypti, Libyæ, Meridiei. Adde Origenem Homiliâ iv. in Ezechielem, Arnobium lib. ii. Athanasium epistolâ Synodicâ, quæ apud Theodoretum historiarum iv, 3. Hieronymum epistolâ ad Euagrium, Chrysostomum sermone de Pentecoste, Theodoretum Therapeutico.

32. ὁ μικρότερον μὲν ἐστὶ πάντων, quod minimum quidem est omnibus] Vide quæ ad capitis xi. comma ii. dicta sunt. Fit autem comparatio ad eas herbas quæ in Iudæa erant notiores. Ita infrâ xv i, 20. κόκκος σινάπεως [granum sinapis] pro re minima dicitur.

γίνεται δένδρον, fit arbor] In arboris magnitudinem excrescit.

κατασκηῶν, habitent] Id est, ut quasi habitent in ramis ejus, Psalmo civ, 13. Neque enim de nidis tantum agitur. Respiciunt hæc verba Nabuchodonosoris somnium apud Danielelem iv, 9. ubi est ἰרון [habitabant]. Vide & quod suprâ dictum est ad caput vii i. Christi Regnum inter cætera Nabuchodonosoris Regno comparat etiam Tertullianus dicto loco.

33. σάτα τρία, satis tribus] Tantum enim simul misceri solebat; ut apparet Gen. xvi i, 6. Iud. vi, 19. i Samuelis i, 24.

34. ἐλάλησεν ἐν παραβολαῖς, locutus est in parabolis] Major Solomone. Suprà xi i, 42.

35. Ὅπως πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν διὰ τῆς προφητείας, ut impleatur quod dictum erat per Prophetam] Ὅπως [ut] non significat propositum Asaphi (qui hic προφήτης [Propheta] generaliori notione dicitur) sed eventum talem cui verba illa excellentius, imò etiam magis propriè, congruerent. Nam Asaphus ἡσκησεν [parabolam] & ἡσκησεν [propositiones] dixit pro narratione

narratione sententiosa καταχρηστικῶς [per abusum], quæ tamen ipsa narratio latentes rerum Messiae figuras continebat. Hic verò eo nomine indicantur αἱνοὶ [scripi], qui propriè sunt הַיְרֹת, & si addatur ἀπόδοσις [redditio] מְשֻׁלִּים [parabolæ. Asapho מְנִי קָרָם est ab antiquo tempore, cum propriè significet, ut & Lxx transtulerunt, ἀπ' ἀρχῆς [ab initio], quod hic non tam explicando quàm applicando dicitur ἀπὸ καταβολῆς κόσμου [à constitutione Mundi]. Ita Paulus hoc ipsum de quo hic agit Christus vocat μυστήριον χρόνοις αἰώνιους σεσιγημένον [mysterium temporibus æternis tacitum], Rom. xvi, 25. & alibi μυστήριον ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων [mysterium quod absconditum fuit à seculis], Coloss. i, 26. alibi σοφίαν ἐν μυστηρίῳ ἀποκεκρυμμένην [sapientiam in mysterio absconditam], i Corinth. ii, 7. Participium autem κεκρυμμένα [abscondita] positum hic est vice nominis αἰνίγματα [scrupos], aut, ut Lxx habent, προβλήματα [propositiones], quia quod sequitur ἀπὸ καταβολῆς κόσμου [à constitutione Mundi] cum participio rectius cohæret. Sæpe autem ubi de Evangelii doctrina Dei-que circa eam dispensatione agitur, mentio fit creationis mundi, ut ostendatur jam tum hoc in Dei consilio fuisse agitatum, atque eò directa omnia. Vide dictum locum i Corinth. ii, 7. καταβολήν [constitutionem, foundationem] autem κόσμου [mundi] pro mundi creatione, translatus ab ædificiis loquendi genus, passim Evangeliorum Scriptores, sed & Paulus ad Ephesios, Petrus quoque, & Scriptor ad Hebræos usurpant, & in Apocalypsi Iohannes, ut appareat receptissimam eorum temporum φράσιν [locutionem] fuisse.

ἐρεῦξομαι, eruclabo] Ita Hebræum עָרַבָה expouunt Hebræi & Lxx quoque aliis locis, ut Psalmo xix, 3. quanquam hic posuerunt φθέγγομαι [effabor]. Significat hæc vox orationem largè erumpentem.

38. ὁ ὃ ἀγρός ἐστὶν ὁ κόσμος. ager autem est mundus] Ne putarent Discipuli in sola Iudæa, ut hætenus, spargendum id semen.

τὸ ὃ καλὸν σπέρμα, ἔτσι εἰσὶν οἱ υἱοὶ τῆς βασιλείας. bonum vero semen hi sunt filii Regni] Vsu hic venit quod suprà ex Luca observavimus in prima parabola. Nam ut ibi ille dixerat τὸ εἰς τὰς ἀκάνθας πεσὼν ἔτσι εἰσὶν οἱ ἀκούσαντες [quod autem in spinas cecidit, hi sunt qui audierunt], pro eo quod propriè magis Matthæus dixerat ὁ εἰς ἀκάνθας σπαρείς ἔτσι εἰσὶν ὁ λόγον ἀκούων [qui seminatus est in spinis hic est qui verbum audit] ita hic τὸ καλὸν σπέρμα [bonum semen] pro toto complexo ponitur, cum alioqui dicendum fuisset οἱ τῷ καλῷ σπέρματι σπαρέντες [qui bono semine sunt confiti]. Crassè igitur Manichæi ex his & sequentibus verbis colligebant naturas ipsas bonas malasque à Deo & diabolo feri.

οἱ υἱοὶ τῆς πονηρίας. filii illius nequam] Non qualescunque mali homines per Lolium denotantur, sed hi qui Christianismum profitentur. Hoc est quod dictum erat lolium feri inter triticum & infra ἐκ τῆς βασιλείας αὐτοῦ [de Regno suo]. Et mox in similis sensus comparisonē τὰ καλὰ & τὰ σαπρὰ [bona & mala] sunt in eodem everriculo. Sicut autem filii Dei dicuntur qui Divinam imitantur bonitatem, ut suprà v, 9. & 45. ita filii diaboli qui diaboli imitantur malitiam, Iohannis vii, 44.

39. σπείρας αὐτὰ, qui seminavit ea] Magna vitiorum seges enascitur hominum somnolentiâ, diaboli astu, Dei sapiente ac iusta permissione.

συντέλεια τῶν αἰώνων, consummatio seculi] Scriptori ad Hebræos συντέλεια τῶν αἰώνων est tempus destinatum Messiae adventui, Matthæo tempus iudicii universalis. Ita Hebræis seculum futurum modò est tempus Messiae, modò Resurrectionis. Et Regnum Dei sive Regnum cælestē modò hoc, modò illud significat.

41. πάντα τὰ σκάνδαλα, & τὸς ποιεῖντας τὴν ἀνομίαν. omnia scandala & eos qui faciunt iniquitatem] In hoc tota vis est comparationis. Initio Christiana Ecclesia erat admirandæ puritatis, ex hominibus constans plenis Spiritu sancto, aut certè Spiritum illum jam jam expectantibus. Sed ubi prima illa dilectio refrixerat, jam ipsis Apostolorum temporibus, multoque magis postea, immiscere se Christianis cœperunt duo hominum vitiorum genera, alii prava docentes, alii puram professionem vita turpi dehonestantes. Prioris generis homines σκάνδαλα [scandala] hic vocantur. Neque enim ea vox factis tantum sed & hominibus tribuitur, ut infra xvi, 23. Sicut autem Paulus alibi conjunxit διχομασίας & τὰ σκάνδαλα παρὰ τὴν διδασχὴν [dissensiones & offencula præter doctrinam], Romanorum xvi, 17. ita hic σκάνδαλα [scandala] sunt οἱ διχοματῆντες, seorsim abeuntes à veræ pietatis doctrina. Nam & quod Christus dixerat ἀνάγκη ἐστὶν εἶναι τὰ σκάνδαλα [necesse est ut veniant scandala], Paulus ita extulit, δεῖ αἰετός ἐν ὑμῖν εἶναι [oportet hæreses in vobis esse], i Corinth. xi, 19. Atque ita hanc vocem usurpare frequenter solebant Christiani veteres. Origenes quinto adversus Celsum, ἀληθῶς ὃ τὸ τῶν σκανδάλων ὄνομα πολὺ ἐν τοῖς γράμμασι τέτοις ἐστὶν, ὅπερ εἰώθαμεν λέγειν περὶ τῶν διασπρόντων ἀπὸ τῆς ὑγιᾶς διδασκαλίας τὸς ἀπλῆστέρους & εὐεξαπατήτους [Certè scandali nomen frequens est in istis scriptis, quod usurpare solemus de iis qui simplices & falli faciles à sana doctrina avertunt].

40. Tales præcipuè fuerant Nicolaitæ & Gnostici ac Carpocratitæ, specialiter notati in Epistolis Petri & Iudæ, qui sub specie libertatis Christianæ docebant ἀδιάφορα [in mediocritate] esse ea quæ naturali honestati repugnant. Alterum genus hominum sunt qui nihil quidem pravi docent, sed non ex regula Christiana vitam instituunt, ἀδελφοὶ ἀτάκτως περιπατῆντες [fratres ambulantes inordinate], ut loquitur Paulus ii ad Thessalonicenses i, 6, 11. Cum utroque hoc hominum genere Apostolis eorumque successoribus multum fuit negotii. Neque dubium est quin si tales quales erant cum Christus hæc loqueretur mansissent, Apostoli optaturi sæpius fuerint ut ignis de cælo tales homines consumeret; quod illos æquissimum arbitratos in Samariæ vicinis Christum non recipientibus Lucas nos docet ix, 54. Adversus hanc vehementiam, non qua oportet lenitate temperatam, munit eos Christus, ostendens hoc suum consilium, Pati in Christianismo probos improbis, prava docentes recta docentibus permixtos vivere, usque dum maturuisset universalis iudicii tempus. Tertullianus, Qui semel æternum iudicium destinavit post seculi finem, non præcipitat discretionem, quæ est conditio iudicii, ante finem. Cur autem

sibi ita videatur, causas Christus hic non exponit, nisi quod obscure innuisse eas videri potest cum dixit, Cavendum ne cum lolio simul evellatur triticum. Sed ex aliis Sacrarum literarum locis eas colligere non usquequaque difficile est. Nam primum quod ad pœnas generales attinet, quales sunt diluvia, incendia, aliæque id genus pestes, cum non possint ita infligi ut solos improbos contingant, proborum etiam paucorum causâ Deus aut iis abstinet, aut certè eas temperat. Vide Genes. xviii, 32. & id quod infra est xxi v, 22. Deinde inter prava docentes aut extra regulam viventes sunt alii aliis sanabiliore, quorum pœnitentiam Deus patienter operitur. Ob hanc causam dicit Petrus ultimum iudicii diem differri, quia Deus *patienter cum hominibus agat, nolens quenquam perire, sed omnes potius volens pervenire ad pœnitentiam*, II Epistolâ, capite III, commate 9. Præterea verò pravi doctores, & qui vitæ sunt inemendatæ bonis ac probis materiam præbent in qua constantiam suam & lenitatem exercent; constantiam dum malis exemplis non patiuntur se abripi; lenitatem dum eos quovis modo student ad meliorem viam retrahere. Hoc est quod Paulus dicit, *ἵνα οἱ δοκιμοὶ φανεροὶ γένωνται ἐν ὑμῖν* [*ut qui probati sunt manifesti fiant in vobis*], I Corinth. xi, 19. quod non incommode explicat Scriptor Responsionum ad Orthodoxos quæstione xxii. Quanquam verò certissimum est, hoc Christi dicto neque Magistratibus publica judicia adimi quæ malos formidine pœnæ coerceant, neque Ecclesiæ jus segregandi à suis cœtibus eos qui aut doctrinam adulterant, aut vitæ turpitudine maculant nomen Christianum, tamen quin lenitas ac patientia Divina aliquâ saltem ratione, hominibus omnibus atque inter cæteros etiam Magistratibus & Ecclesiæ præpositis imitanda proponatur, minimè est dubitandum. Nam etiam in lenitate adversus malos Patris nostri bonitatem jubemur exprimere supra v, 45. Et de clementia quidem in publicis judiciis adhibenda supra aliquid diximus; Quæ sanè tum præcipuè locum habere debet cum aut apparet ingenium esse, sanabile aut propter multitudinem peccantium exerceri pœna aliter nequit nisi ut fontibus insontes involvat: quod præcipuè locum habet quoties delicti causâ bella suscipiuntur. Sed & Ecclesiæ judicia magno cum temperamento ac lenitate exercenda esse passim docemur. Sunt enim & in dogmatibus errores ejusmodi in quibus locum habere debeat, *τὸν ἀσθενῆντα τῇ πίστι προσλαμβάνετε, μὴ εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν* [*Infirmum in fide assumite, non in disceptationibus cogitationum*]. Et abstineri quidem à familiari nimium convictu *τῶν ἀτάκτων* [*inordinatorum*] vult Paulus, ita tamen ut non habeantur pro deploratis, sed fraternè admoneantur. Iam verò quoties magnus erat peccantium numerus, atque inter eos, ut fit, multi excusabiliter prolapsi, remissum aliquid de rigore disciplinæ multis exemplis probari potest, & notæ sunt Augustini in eam rem sententiæ. Scriptor Quæstionum ad Orthodoxos, itemque Chrysostomus & Hieronymus hanc Christi parabolam de hæreticis interpretantur; non malè, cum ex collatione aliorum locorum, ut jam diximus, appareat *σκανδάλων* [*scandalorum*] vocem

huc potissimum pertinere. Augustinus eandem sectus interpretationem diu ejus fuit sententiæ ut existimaret nullas omnino pœnas usurpandas in eos qui vocantur hæretici. Sed post multa cum Donatistis, hominibus satis pertinacibus, certamina hætenus sententiam mutavit, ut eas pœnas non improbare quæ pœnitentiæ tempus relinquerent: capitalibus autem suppliciis intercessit sæpissime. Si vetustioris Christianismi exquiramus sententiam, inveniemus sanè argumenta quæ ipsi ut validissima torquent adversus paganos, id comprehendere quod adversus hæreticorum supplicia non minus rectè possit usurpari. Neque enim contenti veritatem fidei suæ defendere, probant, Etiam si graviter errarent, tamen ejus causâ pœnas in se non esse exercendas. Constantinus Imperator cum primis edictis liberum debere esse omnibus ex animi sui sententia Dei cultum professus esset, postea, seu quod imperio ita conducere arbitraretur, seu quod Episcopi laborem quotidianæ disputationis subterfugerent, pœnas constituit in eos qui se à communione *τῆ μεγάλης ἐκκλησίας* [*magnæ Ecclesiæ*] separaverant, sed maximè pecuniarias. Inter segreges istos erant & Novatiani, homines, ut apparet, minimè mali (non de sectæ institutoribus sed de eorum posteris loquor) & in dogmatibus satis consentientes cum cæteris, cupidi tantum rigidioris cujusdam disciplinæ. Secuti Imperatores, ut expedire rebus suis judicabant, ita aut coercuerunt aut dissimularunt conventus segreges, qui indies novi novique succrescebant, ita ut Christianarum sectarum inire numerum res sit difficillima. At pœnæ capitales adeò omnibus invisæ erant, credo ob memoriam paganæ sævitiae, ut in Gallia Episcopi qui auctores Potestatibus fuerant ut in Priscillianistas, pravissimorum dogmatum auctores & vitæ inquinatæ homines, gladio animadverteretur, eam ob causam ab Ecclesiarum amoti sint communione, & in Oriente damnata Synodus quæ in Bogomili exustionem consenserat. Certè Ario, Macedonio, Nestorio, Eutycheti, novarum sectarum principibus nihil durius relegatione evenit. Videntur Ariani Imperatores & ejusdem sectæ in Africa Reges primi graviora supplicia instituisse, deinde etiam imbuisse manus dissidentium sanguine. Quæ postea secuta sint tempora, nihil opus est referre. Non quævis mors visâ sufficere: sed in exquirendis suppliciis ingenium suum sævitia exercuit. Anathemata non in homines sed in populos pronuntiata; &, ne bruta hæc essent fulmina, accensi Reges ut ferro flammæque provincias excinderent, nullo ætatis, nullo sexus discrimine. Ita ubi solitudinem fecerant, pacem appellabant. Et his omnibus obtendi solet studium Divini nominis, sed plerumque obtendi tantum. Nam Deus dedignatur coacta servitia, nec placere illi potest quod vi humana exprimitur. Reipsa solent qui id faciunt, non nomini Divino, sed suis honoribus, suis commodis & tranquillitati consulere, quod scit ille qui mentes introspectit. Atque ita fit ut lolium evellatur cum tritico, innocentes cum nocentibus; imò ut triticum sæpe sumatur pro lolio. Non enim tam bene agitur cum rebus humanis ut semper meliora pluribus aut validioribus placeant. Sed ut in grege

grege taurus, ita inter homines qui viribus est editior, imbecilliolem cædit; & iidem sæpe quæ pati se querebantur mox in alios audent. At ita passim agere si fas est, non video cur nobis dicere non liceat, *militiæ nostræ arma carnalia esse*, quod negat Paulus; non video quæ futura sit Christianæ patientiæ exploratio, aut cur non inverti in partem alteram possit quod dictum est, *ὁ κατὰ σάρκα γεννηθεὶς ἐδίωκε τὸν κατὰ πνεῦμα* [*Qui secundum carnem natus fuerat persequabatur eum qui secundum spiritum*], Galat. iv. 29. Sunt qui sævissima quæque defendunt Iudaicæ Legis exemplo. Vt jam nihil dicam de Legis Veteris Novæque diverso spiritu, quos tandem ferit illa lex? nimirum eos qui malignissimo proposito hoc agebant ut homines ab uno vero Deo abducerent, ab eo, inquam, Deo quem & Natura docebat & tot miracula apertissimè testabantur. At Christianæ religionis pleraque non naturâ nobis nota sunt, sed cœlesti patefactione; & miracula quibus olim ea religio obfignata est ad summam doctrinæ pertinerebant, non ad singula capita quæ in controversiam veniunt. Imò fatentur veteres etiam apud eos quos vocabant hæreticos aut schismaticos (sæpe laxato nimium nomine, ut apud Epiphanium imprimis videre est) fieri miracula, Deo scilicet id curante, non in erroris confirmationem, sed in testimonium ejus doctrinæ quæ diversis cœtibus erat communis. Hæc autem non eo dico animo quod iudicio eximere velim Gaulonitas & Theudas, qui mentito religionis nomine bella excitant, aut imperii statum concutiunt, aut circumcelliones in Africa latrocinio grassantes, aut si quid est horum simile. Scelera enim manent scelera quocunque nomine commenduntur, imò eò sunt execrabiliora quò speciosiore sibi titulum induunt. Sed facta velim discerni ab opinationibus, ut quæ non æquè sint ἐφ' ἡμῖν [*in nostra potestate*]. Opinationum autem ambitu simul ea comprehendo quæ opinationes quasi necessariò sequuntur. Sed & opinationum observari discrimen, tum ex ipsarum natura prout à vera pietate plus minusve abducunt, tum ex causa quæ homines in errorem pellexit. In dubiis autem rebus semper eligi id quod est mitius leniusque, ne ille quem Dominum nostrum profiteamur necesse habeat nobis dicere, *Nescitis quo spiritu ducamini.*

ποιῶντας τὴν ἀνομίαν. eos qui faciunt iniquitatem] Intelligendum ut suprâ vii, 23.

42. εἰς τὴν κάμινον τῆς πυρρῆς [*in caminum ignis*] *נורא אהרן* [*in fornacem ignis ardentis*], ut est in Daniele iii, 6. quod hic secutus est Syrus. Loliū atque alia id genus in ignem conjici solere patet ex iis quæ suprâ iii, 12. vi, 30 & alibi. Plutarchus ab Ædilibus quibusdam ait cautionem interpositam ne balnearum conductores ad ignem loliū uterentur. Simul autem alluditur ad supplicium vivicomburii, quod in Oriente erat usitatum.

ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμός, ibi erit fletus] Vide suprâ viii, 12.

43. Τότε οἱ δίκαιοι ἐκλάμψουσιν, *Tunc justī fulgebunt*] Optimè Danielelem interpretatur Christus. Nam *משכילים* Hebræis dicuntur qui sapienter vitam instituunt. Vera autem pietas, vera est sapientia. Rursum bene dixit Christus τότε [*tunc*], quasi

dicat, Tunc cū Ecclesia ab omni malorum hominum contagio erit purgata. Scriptor Sapientiæ iii, 6. loquens de justis, *ὡς χρυσὸν ἐν χωνευτηρίῳ ἐδοκίμασεν αὐτοὺς* [*tanquam aurum in fornace probavit illos*]; deinde, *καὶ ἐν καιρῷ ἐπισκοπῆς αὐτῶν ἐκλάμψουσιν* [*& in tempore respectus eorum fulgebunt*].

ὡς ὁ ἥλιος, sicut Sol] Hinc videmus fulgorem cæli apud Danielelem esse Solis περιφρασιν [*circumlocutionem*], ut sæpe jubar apud Latinos. Sed & Paulus gloriam eorum qui inter justos maximè excellent Soli comparare videtur i Corinth. xv, 41 & sequentibus.

Ὁ ἔχων ὦτα ἀκούει ἀκούτω. *Qui habet aures audiendi audiat*] Puto clausulam hanc ad præcedentia potius quàm ad sequentia referri. Nam similem usum ejusdem ἐπιφωνήματος [*acclamationis*] habuimus hoc capite. Hoc ergo dicit Christus, Advertite animum ad exitum cui pii atque impii destinantur: id vobis adversus præsentis ævi molestias & impiorum prospera erit solatium.

44. Πάλιν ὁμοία ἐστίν, *Rursum simile est*] Hæ fabellæ sive Apostolis solis sive coram turba propositæ ex prioribus explicationem accipiunt. Itaque duas harum priores, quanquam ἐπιμύθιον [*adfabulationem*] non habent, ut satis intellectas, peculiari-ter sibi explicari non desiderant Apostoli, ut apparet infrâ 51.

κεκρυμμένῳ, abscondito] Suprà verba Euangelii dicta erant *κεκρυμμένα* [*abscondita*] commate 35. Est ergo *thesaurus* ὁ λόγος.

πάντα ὅσα ἔχει πωλεῖ, vendit universa quæ habet] Significat nimium studium gloriæ, divitiarum & voluptatis abjiciendum, & si pressura ingruat, omnia, etiam vitam ipsam abdicandam, ut verbum salutare sit non usu tantum temporario sed jure mancipii nostrum, hoc est, ut in ejus verbi obedientia ad finem perseveretur. Petenda ergo explicatio ex iis quæ dicta sunt commate 20, 21, 22. Videtur Iure Hebræo thesauri proprietas agri dominum secuta.

ἀγοράζῃ τὸ ἄγρον ἐκεῖνον. emit agrum illum] Id est, omnimodo nititur fidem suam firmam ac stabilem reddere, ut sit non ἔξις [*facilitas agendi*] tantum, sed, ut Clemens Alexandrinus loquitur, ἔξις πεφυστωμένη, *in naturam versa*. Ita enim ille eo verbo aliquoties utitur.

45. ζητῶντι καλὰς μαργαρίτας, *querenti bonas margaritas*] Doctrina Evangelica quibusdam affulset neque de Deo neque de vita emendanda neque de spe vitæ alterius quicquam cogitantibus, quales erant plerique in gentibus externis quibus illud vaticinium Paulus aptat, *Inventus sum non querentibus me*. Erant & sapientiæ studiosi inter Iudæos atque alibi, qui veritatis cognoscendæ desiderio quodam tangebantur, quive Prophetam aliquem aut ipsum etiam Messiam avidis animis expectabant. Priores respicit Thesauri comparatio; posteriores ista de Vnione.

46. πολύτιμον μαργαρίτην, *pretiosā margaritā*] Notum Iudæis mercimonium Maris Rubri vicinitate. *Principium*, inquit Plinius, *culmenque omnium rerum pretii margaritæ tenent*. Sicut ergo thesaurum invenisse

invenisse dicitur qui ingens bonum est adeptus, ita res pretii maximi *Vnioni* optimè comparatur. Respexit autem Christus notam inter Iudæos γνώμη [sententiam], quæ docet Sapientiam præferendam & auro & margaritis, quæ exstat in Gnomologico Solomonis VIII, 10, 11. cui similia invenies & in Psalmis.

47. σαγήνη, *sagenæ*] *Everriculo*. Vlpianus Iurisconsultus, Si quis me prohibet in mari piscari vel everriculum, quod Græcè σαγήνη dicitur, ducere. Et ita appellavit Varro De re rustica. Est autem everriculi ea natura, quemadmodum vox ipsa ostendit, ut quicquid obvium est secum trahat. Hinc Cicero de dolo malo iudicium everriculum vocat malitiarum, quia nullum genus malitiæ ejus iudicii formulam potest effugere. Homerus hoc ipsum retis genus πανάγαν vocavit, ut à Plutarcho annotatum est libro quo de solertia terrestrium & marinorum animalium disputat. Hinc videmus cur hoc potissimum retis genus hic Christus nominaverit.

ἐκ παντός γένους, ex omni genere] Quanquam solent & alia venire in everriculum, puto tamen rectè hic à Latino interprete pisces intelligi: Solemus enim quiddam commune sed definitum animo complecti cum omne genus dicimus. Ergo σαπρά sunt nugamenta & quisquilie piscium, quod genus ut servatu indignum videmus à piscatoribus abjici. Arrianus ῥίπον ἔξω, ἀδόκιμον ἐστὶ, σαπρόν [abjice, rejectaneum est & nullius pretii].

48. ἀναβιβάζσαντες, *educentes*] Hoc est quod Romani Iurisprudentes vocant *retia è mari subducere*.

49. Οὕτως ἔσαι, *Sic erit*] Idem ἐπιμύθιον [interpretamentum fabulæ] quod in comparatione Lolii & Frumenti. Sunt ergo hic οἱ πονηροὶ [mali], ut suprâ οἱ υἱοὶ τοῦ πονηροῦ [filii illius nequam], illi qui in prædicatione Evangelica pertracti ad Christianismi professionem delectus tempore mali comperiuntur. Vltrâ enim extendi comparatio non debet, neque similitum natura patitur ut minima quæque eodem modo se habeant. Sententiam hac fabella indicatam ita exprimit Tertullianus Apologetico verbis quæ jam antè adduximus, Qui semel æternum iudicium destinavit post seculi finem, non præcipitat discretionem, quæ est conditio iudicii, ante seculi finem.

52. πᾶς γραμματεὺς, *omnis Scriba*] γραμματεῖς [Scribæ] propriè dicebantur adessores Magistratum, ut ad secundum caput vidimus; sed quia iidem erant Legisperiti (ut & apud Romanos Iurisconsultorum erat adsidere Magistratibus) ideo γραμματεῖς dicuntur qui alias νομοδιδάσκαλοι [Legis doctores] aut νομικοὶ [Legisperiti]. Ita Esdras vocatur סֵפֶר [Scriba] ab Artaxerxe. Mos autem est Christo, ut & Prophetis, nominibus apud Iudæos receptis significare tum dona tum munia quæ futura erant in Ecclesia Christiana. Vide Ioel. II, 28. Act. II, 17. Esaiæ LXVI, 21. Propriè autem τοῖς γραμματεῦσιν [Scribis] respondent ii qui in Ecclesia Christiana dicti sunt διδάσκαλοι [doctores], quod nomen in Actis & in Epistolis Pauli aliquoties legitur.

μαθητευθεὶς, *doctus*] מַלְמֵד Psalmo LVIII, 6. & Proverbiorum xxx, 24.

εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ ἔθρων, *ad Regnum cælorum*]

Doctus, inquit, bene paratus atque eruditus ad tradenda præcepta Regni cælestis. Sic Lucas dixit εὐδοτεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ [aptum Regno Dei]. Quare non videtur hoc quidem loco εἰς pro ἐν positum.

θησαυροῦ, *thesauro*] ἀποθήκης [reconditorio], ut diximus ad caput III, 12. Bene autem ab aliis explicatum mihi videtur quod sequitur *vetera & nova*, ut significet omne genus edulia, tam quæ servari solent quàm quæ servando servari non possunt. Hac autem similitudine monentur Apostoli ut ad exemplum à Christo datum studeant pietatis dogmata condire quadam tradendi varietate. Nam

Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci.

Ennius virum sapientem Catum Ælium Sextum describens dixerat,

— multa tenens antiqua, sepulta, vetusta,

Quæ faciunt mores veteresque novosque tenentem.

53. μετήβην, *transiit*] שָׁאֵר גַּלְיָו [sustulit pedes suos], ut Geneseos XXIX, 1.

54. πατρίδα, *in patriam*] Nazaretham intelligi ne dubium quidem est. Patria autem rectè vocatur ex longo parentum incolatu. Credibile enim est ex quo vilescere, imò & suspecta esse imperantibus Davidis posteritas cœperat, Mariæ eisdemque Iosephi majores domicilium fixisse in loco obscuriore. Hinc Christus dicitur ἀπὸ Ναζαρέτ [à Nazaret], Iohannis I, 46. Act. x, 38. Et discimus ex sequentibus cognatos eorum ibidem habitasse.

ἐν τῇ συναγωγῇ, *in synagoga*] Id rectius puto quàm quod Syrus & Latinus posuerunt *in synagogis*. Nam Nazaret urbs haud ampla facillè contenta fuit unâ synagoga.

55. ὁ τοῦ τέκτονος υἱός, *fabri filius*] Fabrum fuisse lignarium Iosephum cum Scriptor vetustissimus Iustinus tradat, ego non dubitem quin vox τέκτονος ita hic sit accipienda. Neque aliter sensisse Christianos veteres apparet ex dicto illius qui contumeliosè à pagano interrogatus, quid faceret ὁ τοῦ τέκτονος υἱός [fabri filius], respondit *eum feretrum Iuliano fabricare*. Quin cum ipse etiam Christus à plebe Nazaretana, in cuius conspectu adoleverat, τέκτων [faber] vocetur apud Marcum, non audeam eis refragari qui Christum Iosepho adfuisse in fabrilis opere tradunt & ut Iustinus ait, aratra fecisse & juga. Neque id indignum eo statu quem assumerat ἑαυτὸν κενῶν [semet exinanienti]. Nam præterquam quòd ἔργον οὐκ ἔστιν ἐνδοξόν [non est turpe labor], ut ab Hesiodo dictum est, mos sanè laudabilis inter Hebræos fuit ut etiam quibus res esset lautior adversus omnes fortunæ casus opificium aliquod addiscerent; atque illi etiam qui sapientiæ studiis operam dabant, quorum alios sutores, alios pistores, alios pelliones fuisse legimus. Aut memoria fefellit Origenem, aut Marci exemplaria eo tempore aliam habuerunt scripturam: disertè enim dicit, ἔδαμῃ τὴν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις φερομένων εὐαγγελίων τέκτων αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ἀναγγέλλει [nusquam in Evangelis quæ recipiunt Ecclesiae ipse Iesus faber scribitur].

ἐχὲν ἢ μήτηρ αὐτῆς λέγεται Μαριάμ, *nōnne mater ejus dicitur Maria*] Etiam in matre offendeabantur, quam χερνήτιδα fuisse, id est, aut netricem, aut alio

alio manuum labore victum parantem Christianis Celsus objicit. Tertullianus libro De Spectaculis de Christo loquens, *Hic est ille fabri aut quæstuarie filius*, id est, *χρηνήτιδος*. Sic impletur quod dixit Esaias XLIX, 7.

καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτῶν Ἰακώβος καὶ Ἰωσήφ καὶ Σίμων καὶ Ἰούδας; & fratres ejus Iacobus & Ioseph & Simon & Iudas] Pro certo ponit Epiphanius, quem Græci sequuntur, fuisse hos omnes filios Iosephi ex priori matrimonio. Sed docet nos Origenes famam hanc initium sumsisse ex libris qui falsò Petri & Iacobi nomen præferebant. Quare rectius Hieronymo accedemus arbitranti hos omnes Domini nostri fuisse consobrinos. Negari enim videtur non posse quin eadem quæ infrà Matthæo & similiter Marco dicitur *Maria mater Iacobi & Iose*, Iohanni dicatur *Maria soror matris Domini*, ut quæ cum Domini matre & cum Magdalena cruci Christi adstiterit. Quòd si ea est mater Iacobi & Iose, erit sanè & Simonis & Iudæ. Hic ergo est Iacobus quem *Iesu fratrem*, id est, consobrinum, loquendi genere etiam Græcis & Romanis noto, vocat non Paulus tantum sed & Iosephus in Iudaicis Annalibus: de quo quæ fabulatus est Hegesippus neque recitare neque refutare est operæ pretium. Lapidatum à populo fuisse Anano Pontifice idem Iosephus nos docet. Quod autem Iohannes in Euangelio narrat *ne ipsos quidem fratres Iesu in ipsum credidisse*, VII, 5. de remotioribus consanguineis, non de consobrinis istis, certè non de omnibus, intelligendum puto. Eos autem quos modò cum matre ad Iesum venisse legimus hos ipsos fuisse consobrinos vero persimile est, ut qui Iosepho jam mortuo (neque enim in Passionis historia ulla illius est mentio, & nisi mortuus is fuisset non transfuisset Iohannes Domini matrem in domicilium suum) Mariæ rerum curam gerebant. *Ioses* autem nomen, ut alii annotarunt, idem est cum nomine *Ioseph*, sed abjectà, ut fieri solet etiam ab Hebræis ipsis, literà ultimà, deinde apposità terminatione Græcanicà. Itaque tum de isto tum de Barnaba, cui idem fuit nominis, Syrus & Latinus modò *Iose* modò *Ioseph* nomen usurpant. Imò & hic quidam codices habent *Ἰωσήφ* [*Ioseph*] ex vetere haud dubiè interpretamento.

56. *καὶ αἱ ἀδελφαὶ αὐτῶν ἔχουσιν πᾶσαι πρὸς ἡμᾶς εἰσι; & sorores ejus nonne omnes apud nos sunt?*] Has sorores Epiphanius & eum secutus Theophylactus *Mariam & Salomen* vocant. Consentit & in hoc cum Epiphanio Theophylactus quòd Clopam facit Iosephi fratrem. sed addit Theophylactus *Clopæ* mortui uxorem nuplisse Iosepho, atque inde natam *Mariam*, dictam *Clopæ* ex lege, & *Salomen*. Sed, ut dixi, puto hæc omnia esse ἐκ βιβλίων ψευδεπιγραφῶν [*ex falsò inscriptis libris*], & ex non satis intellecta significatione vocis *fratrum & sororum*. Cæterum & has sorores, id est, consobrinas aut alioqui cognatas proximas pauperculas fuisse apparet. Nam id quoque offendebat Nazarenos.

πόθεν ἔν τῷ τῶν ταῦτα πάντα; unde ergo huic omnia ista?] Cum neque antehac Nazaretà abfuerit, neque domi à suis potuerit ista discere, ut quorum nemo sit literis supra plebem imbutus.

57. *καὶ ἐσκανδαλίζοντο ἐν αὐτῷ. & scandalizabantur in eo*] Non puto eos tantæ fuisse malitiæ ut hæc Christi opera diabolo ascriberent. neque enim tale quid illis exprobrat Christus. Sed quominus admiratio in reverentiam transiret obstabat natalium fors illis cognita. Vide suprà XI, 6. Erat autem hoc signum neque satis æqui neque de potentia Divina satis magnificè sentientis animi. Atqui erant in ore ipsis sententiæ quæ dicunt, *Expulvere à Deo suscitari quos in procerum folio collocet, & Felicem eum esse qui de homine contemptæ sortis æquè judicet.*

οὐκ ἔστι προφήτης ἄτιμος εἰ μὴ ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ. non est Propheta sine honore nisi in patria sua] Adagium celebre inter Iudæos, quod, ut de aliis sententiis diximus, cum comparatione intelligendum est, quasi dicas, Nusquam magis quàm inter populares suos contemni viros eximios, quales imprimis sunt Prophetæ. Nimirum

Quicquid quæritur, optimum videtur.

20 Et vitium est magnis parvisque civitatibus commune super ignorantiam recti invidia. Sententia est huic persimilis apud Aristiden, *Πᾶσι τοῖς φιλοσόφοις ἔδοξε χαλεπὸς ἐν τῇ πατρίδι ὁ βίος* [*Omnibus Philosophis dura visa est vita in patria*] Nec abit illud quod Scopelianum Sophistam dixisse Philostratus memorat cum rogaretur ut in patria declamaret, *τὴν ἀνδρῶν ἐν οἰκίᾳ μὴ ἄδειν* [*lusciniam in cavea non canere*]. Plinius de Protogene, *Sordebat ille suis, ut plerumque domestica*. Sic David à sua domo contemtus, I Samuelis XVI, II. XVII, 28.

30 58. *διὰ τὴν ἀπίστιαν αὐτῶν. propter incredulitatem illorum*] Atqui de linguarum dono dixit Paulus datum esse ut signum sit & τοῖς πιστεύουσιν, ἀλλὰ τοῖς ἀπίστοις [*non fidelibus, sed infidelibus*]. Notandum igitur non dici hic *nulla fecisse Christum miracula Nazaretæ*, sed *fecisse non multa*, quod & Marcus dicit. Fecit passim Christus miracula, ut hi quibus de ipso nihil constabat in ipsum crederent. Credere incipientibus alia addidit, quibus in fide jam inchoata confirmarentur. Prima spernentibus plura non ingessit, ne vilesceret Divina liberalitas. Ita solet Deus alternis beneficia præstare & officia exigere.

C A P V T XIV.

1. *Ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ, In illo tempore*] Quì tam ferò Herodi Iesus innotuit? Nimirum rarò tyrannis dicuntur quæ audire eos non juvat. Sed credo pleraque Christi miracula contigisse dum Herodes in Romano est itinere. Mox Arabici belli negotia illud distinuere.

ὁ τετραρχῆς, Tetrarcha] Distinguuntur interdum Reges à Tetrarchis, ut Horatio,

— — — — — *modò Reges atque Tetrarchas,*

Omnia magna loquens.

60 modò Tetrarchæ ipsi, ut Dejotarus Ciceroni, Reges appellantur. Sic & Marci VI, 14. Origo nominis ex Galatia, cujus tres partes singulæ quatuor habebant Principes. Inde ad alios gentis alicujus parti imperantes nomen transiit.

τὴν ἀκοήν, *famam*] Ita Hellenistæ transferunt Hebræum שמע, quod *famam* significat, ut apparet Exodi xxiii, 1. Neque tantum audienti sed & famam vulganti ea vox aptatur, ut Esaiæ liii, 1. Simili ferme modo *auditionem* pro *fama* dixit Tacitus.

2. τοῖς παισὶν αὐτῶν. *pueris suis*] Aulæ mancipiis hæc dixit liberiùs, neque asseverans, sed dubitans an quod quidam dicebant Iohannem revixisse verum esset. Non temere dictum illud à Virgilio,

Omnibus umbra locis adero : dabis, improbe, penas.

Et apud Euripidem Orestes exclamat,

ὦ μήτηρ, ἱκετεύω σε, μὴ πῖσέ μοι
τὰς αἵματωπὲς ἢ δρακοντῶδεις κόρας.
[*Ab parce mater, nec mihi precor incute
Illas cruentas ore vipereo deas.*]

Dubitari non debet quin sanctissimi & innocentissimi viri per scelus trucidati imago noctu diùque Herodis animo oberraverit. Conscientiæ stimulis accessit comes indivulsus tyrannorum metus. *Eo quoque tempore*, inquit Seneca, *quo non captantur peti se judicant, nullumque momentum immune à metu habent.* Vtrumque conjungit Sapiens Hebræus xvii, 11. Δειλὸν γὰρ ἰδίῳ πονηρίᾳ μάρτυρι καταδικαζομένη· αἰεὶ ᾗ προσείληφε τὰ χαλεπὰ συνεχόμενῃ τῇ συνειδήσει [Timida res est nequitia, interno damnata teste; semperque sæva præsumit, conscientia vexante].

ὁ Βαπτιστῆς. *Baptista*] Ita & Iosephus Ἰωάννης τῷ ἐπι-καλεσμένῳ Βαπτιστῇ [Ioannis ejus qui dicebatur Baptista] נטל Hebræis: nam quin ibi Niphal sit positum pro Piel, ut à Rabbiniis sæpe, dubitari non debet: ita apud Zachariam ix, 9. נטל Lxx vertunt σῶζων [Salvator]. Vocant eundem Iohannem Hebræorum Magistri כהן הגדול [Sacerdotem Magnum], unde arbitrari liceat Zachariam fuisse familiæ suæ principem: sed cum nunquam id dicat Sacra historia, imò contrarium potius indicet, cum fortitò Zachariæ λειτουργίαν [ministerium] dicit obtigisse, inducor ut credam Iohannem כהן, id est, Sacerdotem dictum καταχρηστικῶς [per abusum], ut intelligeretur excellens Dei minister, quomodo & Moses in Psalmo כהן vocatur. Nam & Chaldæus Paraphrastes haud dubiè ex Iudæorum consuetudine Eliam & Ieremiam vocat *Sacerdotes Magnos*: Eliam quidem in paraphrasi Cantici Solomonis, Ieremiam autem in titulo Threnorum.

αὐτὸς ἠγέρθη ἀπὸ τῶν νεκρῶν, *ipse surrexit à mortuis*] Inter varias Hebræorum de anima sententias credo antiquitus fuisse (nam nunc à multis Cabalistis id defendi non dubium est) qui transitionem in alia corpora docerent, atque inde haustum Pythagoricum δόγμα παλιγγενεσίας [placitum renaſcentiæ]. Nam quod quidam Iohannem satis sibi notum (erat enim è gente Sacerdotali) cum adhuc viveret esse putarunt Eliam, alii Ieremiam, non potest me iudice ad ἀνάστασιν [Resurrectionem], aut etiam ad spiritus similitudinem referri, sed ostendit creditam animarum μετενσωμάτωσιν [transincorporationem].

Quin & Hebræorum nonnulli tradiderunt Phineæ & Eliæ eandem fuisse animam; alii eandem Adami, Davidis, & Messiae. atque eam quam Græci vocant μετενσωμάτωσιν ipsi appellant נפש גלגול [volutationem animarum]. Iosephi tamen locum eò trahendum non arbitror: agit enim non de quibusvis ex plebe Iudaica, sed de Phariseis, qui, ut & scriptis Apostolicis alibi docemur, crediderunt non παλιγγενεσίαν [renascentiam] sed ἀνάστασιν [Resurrectionem]. Ipse Iosephus alibi ita eorum dogma exprimit: Ἀθάνατόν τε ἰσχύει ταῖς ψυχαῖς πίστις αὐτοῖς εἶναι, ἢ ὑπὸ χθονὸς δικαιοσύνης τε ἢ τιμᾶς οἷς ἀρετῆς ἢ κακίας ἐπιτηδεύουσιν ἐν τῷ βίῳ γέγονε· ἢ τοῖς μὲν εἰς γμὸν αἰδίων προστίθεσθαι, τοῖς δὲ ῥαψάνην τῇ ἀναβίῃ [credunt animis vim esse æternam, & pro studio virtutis aut vitii in hac vita sub terra præmia & pœnam; his quidem carcerem perennem, illis verò facultatem rursus vivendi]. Videtur igitur Iosephus ita accepisse mentem Phariseorum, Non eadem corpora animis reddi, sed alio eas corpore à Deo vestiri, non ut hîc vivant, sed in locis nostram notitiam fugientibus. Et hoc esse quod dicit, ψυχὴν δὲ πᾶσαν μὲν ἀφθαρτον, μεταβαίνειν δὲ εἰς ἕτερον σῶμα τὴν τῶν ἀγαθῶν μὲνην [omnem animam immortalem; sed solas bonorum animas in alia transire corpora]: quod etiam manifestius facit Belli Iudaici libro iii. ubi περὶ τῆς αὐτοχειρίας [de sui interfectione] disputans ita populares suos alloquitur: Ἄρα ἔκ' ἴσε' ὅτι τῶν μὲν ἐξιόντων τῇ Θεῷ χρεῖ· ἐκτινόντων, ὅταν ὁ δὲς κομίσασθαι θέλῃ, κλέβῃ μὲν αἰώνιον, οἴκοι δὲ ἢ γενεαὶ βέβαιοι, καθαρὰ δὲ ἐπήκοοι μένουσιν αἱ ψυχὰι χάρον ἔραν· λαχῶσαι δὲ ἀγιάτατον, ἐνθεν ἐκ περιτροπῆς αἰώνων ἀγνοοῖς πάλιν ἀντενοικίζοντα σώμασιν [An nescitis morientium qui Deo debitum exsolvunt repetenti quod dederat, laudem esse æternam, domum subolemque firmam: animæ autem puræ ac felices manent in sanctissima cæli parte, unde per seculorum lapsus rursus mittuntur ad habitanda corpora]. Et libro altero adversus Appionem, ὅτι τοῖς τῆς νόμους διαφυλάξασιν, καὶ ἂν εἰ δέοι θνήσκουσιν ὑπὲρ αὐτῶν, προθύμως ἀποθανέσιν, ἔδωκεν ὁ Θεὸς γενέσθαι τε πάλιν, ἢ βίον ἀμείνω λαβεῖν ἐκ περιτροπῆς [iis qui leges servarunt & pro iis, si ita res ferat, mortem oppetierunt dat Deus nasci iterum, & ex temporum intervallo vitam adipisci meliorem]. Sic ex sua & aliorum quorundam sententia David Kimchi ad iv. Malachiæ Eliam ait venturum in novo corpore, vetere pridem resoluto. Cæterum illa Herodis atque etiam aliorum è vulgo opinio (nam ab aliis ortam docet nos Lucas) ad παλιγγενεσίαν [renascentiam] pertinere non potest, quia ex illa sententia animæ non jam adultis sed nascentibus insinuantur. Sequitur igitur ut crediderint Iohannis animam aut novum assumpsisse corpus, aut etiam rediisse in corpus illud quod à discipulis erat sepultum. Neque id novum adeò videri debet, cum resuscitatorum ab Elia & Elisæo corporum veteres historiæ exstarent. Suspicionem hanc auxit quòd audiretur idem esse κήρυγμα Iesu quod [prædicatio eadem Iesu quæ] Iohannis fuerat, de pœnitentia & Regno cœlesti.

διὰ τῆτο, *ideo*] Scilicet quia Deus eo modo testatam velit Iohannis innocentiam & Herodis sceleratum facinus.

αἱ δυνάμεις, *virtutes*] Ita vocantur hîc non ipsa

ipsa miracula, ut sæpe, sed dona miraculorum effectricia.

ἐνεργῶσιν, operantur] *Vim suam exerunt.* Ita enim ἀμεταβαλίκως [intransitive] hæc vox usurpatur Galatarum 11, 8. Ephesiorum 11, 2.

3. Ο' γὰρ Ηρώδης, Herodes enim] Est παρεμβολή [sermo interiectus] ex occasione narrans quod ante erat gestum, ὅτερον πρότερον Ομηρικῶς [dictum non suo ordine, more Homérico], ut inquit Cicero; quam figuram Rhetores etiam una voce προδύσερον [Præposterum] vocant. Neque dubium est quin multa passim sint talia in Veteris & Novi Federis scriptura, etsi non ubique tam conspicua; Vt non immerito dixerint Iudæi in Sacris literis non esse τὸ πρότερον καὶ τὸ ὅτερον [prius & posterius]. hoc est, ordinem illum temporum non exactè observari, sed multa narrari ut se tulit occasio. Minus autem obscuritatis inesset figuris talibus, si haberent Hebræi discrimina transacti temporis, ut habent Græci & Latini imperfectum, perfectum & plusquamperfectum. Nunc illa omnia apud ipsos eundem habent sonum. Hic etiam noster Interpres vice plusquamperfecti posuit ἀόριστον [tempus indefinitum]. Sic Geneseos xii, 1. אֲמַרְתִּי vertendum dixerat, apparet ex eo quod præcesserat xi, 31. & ex loco Actorum vii, 3. Sic & Psalmo xxxi i i, 7. Iobi xxxv i i, 8.

διὰ Ηρωδιάδα, propter Herodiadem] In ejus gratiam. Quamquam Iosephus alteram causam refert, Quod metuerit Herodes defectionem populi, non arbitror quòd Iohannem hominem seditiosum crederet, cuius tota vita ad pietatem erat composita, sed quia oderunt & metuunt mali Principes quicquid vitii inimicum est. Boni, inquit ille, quàm mali suspectiores sunt, semperque aliena virtus formidolosa est. Ita videmus à pessimis quibusque Imperatorum pulsos urbe Iudæos, Christianos, etiamque sapientiæ professores, ne quid usquam honestum oculis occurreret. Nam ut viri boni quàm maximè taceant, quod tamen non semper fas est, tamen ipsa illorum vita tyrannis sua flagitia exprobrat. Cui rei non aliud inveniunt remedium quàm ut magna odia magno metu compescant.

Φίλιππος, Philippi] Cum nomen hoc exstet in Marci exemplaribus omnibus, in antiquissimis etiam Matthæi & Lucæ, atque omnibus istis locis apud Syrum & Interpretem, & in Latino Marci, sollicitanda lectio non est. Neque errare hic potuisse eos Scriptores facile, ut arbitror, vel à non Christiano evicerim. Primum enim consentiunt tres Scriptores qui illis ipsis temporibus, aut certè propius ea tempora quàm quisquam alius, rem istam non obscuram neque ignobilem sed, ut res sunt Regum, omnibus notissimam memoriæ mandarunt. Adde quòd Iudæorum non unus hujus feminæ maritum Philippum nominet. Iosephi autem summa fides & diligentia & quæ passim in eo apparet intima cognitio rerum familiæ istius meretur, ne quid temere contra eum pronuntiemus. Quare verissimum credo inter Herodis Magni filios, qui novem fuere, duos appellatos fuisse Philippos; sed horum alterum, qui natus erat ex Simonis Pontificis filia, dictum fuisse Philippum Herodem, quomodo & iste de quo hæc narratur historia Antipater aut Antipas

Herodes dicebatur; atque isto additamento Philip-pum hunc minorem distinctum ab altero majore, qui Trachonitidis fuit Tetrarcha. Neque duos in tot liberum numero dictos fuisse Philippos magis mirum videri debet quàm duos itidem eodem in numero dictos Antipatros: nam Antipatri & Antipæ idem est nomen. Neque dubito quin inter Herodis Magni progenitores Philippus aliquis fuerit, unde id nomen in multos ejus gentis propagatum est.

10 4. Οὐκ ἐξέσῃ σοι, Non licet tibi] Nefas est tibi, utpote circumciso ac proinde obligato ad observationem Legis per Mosem datæ. Ius Romanum Principem legibus solutum pronuntiat; at Mosi Lex Regi non magis quàm privato sui gratiam facit: quanquam illud Herodis flagitium, tunc certè cum patrari cœpit, non Mosi tantum sed & naturæ legibus adversabatur, quæ omnes utique gentes & gentium Reges tenent. Bene Euripides

Οὐ τὸς κρατύντας χρὴ κρατεῖν ἀ μὴ χρεῶν.

20 [Non fas potentes posse quod facere est nefas.]

ἔχειν αὐτήν. habere eam] ἔχειν significat hic habere in matrimonio, quod expressit Syrus, non ut ἔχῃν Λαίδα [habere Laidem], & Quis heri Chrysidem habuit? Nam Herodes

Conjugium vocat: hoc prætexit nomine culpam.

id enim & apertè Iosephus & Marcus significant. Scriptor τῶν μετὰ τὰς κατηγορίας [Eorum quæ post Prædicamenta] inter opera Aristotelis, λέγεται καὶ ὁ ἀνὴρ γυναῖκα ἔχειν, καὶ ἡ γυνὴ ἄνδρα· εἴποιε δ' ἀποτριώται· ὁ νῦν ῥηθεὶς τρέπεται· εἰδὲν γὰρ ἄλλο τῷ ἔχειν σημαίνομεν ἢ ὅτι συνοικεῖν [Dicitur & vir uxorem habere, & uxor virum; sed minime proprium est hoc loquendi genus: nihil enim aliud habere hic significat quàm cohabitare]. Atqui minor est abusio cum vir dicitur mulierem habere quàm cum mulier virum. Nam plerarumque gentium legibus atque institutis uxor in manu est mariti, certè Hebræorum jure qui propterea maritum לֵוְיָ vocant, ut κύριον [dominium] Attici. Causam cur nefas Herodi fuerit Marcus explicat, cum ita Iohannem loquentem facit, Οὐκ ἐξέσῃ σοι ἔχειν τὴν γυναῖκα τοῦ ἀδελφοῦ σου [Non licet tibi habere uxorem fratris tui]. Quibus verbis cum digitum intendere videatur Baptista in legem eam quæ exstat Levitici capite xvi i i, commate 16. quam Lxx hunc in modum verterunt, ἀσχημοσύνην γυναῖκος ἀδελφοῦ ἐκ ἀποκαλύψεις [turpitudinem uxoris fratris tui non revelabis], facile adducor ut credam maritum Herodiadis cum ista Iohannes diceret defunctum fuisse. Videmus enim etiam in Lege γυναῖκα [uxorem] dici eam quæ non amplius sit ὑπὸ ἀνδρὸς [sub viri potestate], relatione facta ad id quod fuerat. In abdu-cenda Herodiade duplex fuit Herodis Tetrarchæ παρανομία [transgressio legis]. Nam viventi marito uxorem, non ab ipso dimissam, abducere raptus atque adulterium erat, hoc insigniore injuriâ quòd in fratrem committebatur. Accedebat adulterio crimen incesti ex lege Mosi quam diximus. Nam ea lex unam duntaxat habebat exceptionem, Si maritus mortuus esset illiberis. Herodiadis autem maritus & vivebat eo tempore, & filiam ex ipsa habebat Salomen, cuius hic fit mentio. Breviter utrumque delictum perstrinxit Iosephus cum dixit, μεθ' ἧς (Σαλώμης) τὰς γυναῖκας Ηρωδιάς ἐπὶ συγχύσει φρονήσασα

τῶ πατρὶων (legem Levitici indicat) Ἡρώδης γαμεῖται τῶ ἀνδρὶ τῷ ὁμοπατρὶῳ ἀδελφῷ διαστᾶσα ζῶντι [*post cuius (Salomes) natiuitatem illa spretis patriæ legibus Herodi nubit fratri viri sui prioris, à quo viro discesserat, fratri inquam ex patre eodem*]. Apparet hoc ex loco falli Tertullianum & qui eum sunt secuti, cum existimant Herodiadem Tetrarchæ Herodi nupfisse post mortem demum mariti prioris. Videntur præterea illa verba διαστᾶσα ζῶντι [*à quo viro discesserat*] hoc innuere, maritum priorem non diu supervixisse isti divortio. Et sanè Iohannes non initium accusat, sed ipsum τὸ ἔχειν [*habere*]. David contra legem uxorem Vriæ usurpaverat; at mortuo Vria uxorem eam habuit optimo jure: quia soluto matrimonio priore nulla lex erat alia quæ nuptias impediret: At hic etiam mortuo marito priore, aut etiam dum viveret testato se eam uxorem sibi esse nolle, obstabat lex alia, ea nempe quæ vetat ἔχειν τὴν γυναῖκα τῷ ἀδελφῷ [*habere uxorem quæ fratris fuerit*]. Adversus hanc legem facere erat συγχύειν τὰ πατρία [*infringere patriæ leges*], quod nec Regi licebat, ut jam diximus. Notat idem crimen in Archelao Iosephus qui fratris Alexandri mortui uxorem duxit Glaphyram liberos habentem ἀπώμοτον ὃν Ἰσδαίοις γαμετὰς ἀδελφῶν ἄγεσθαι [*cum apud Iudæos res detestanda sit fratris habere uxorem*]. Addit Lucas reprehensum fuisse Tetrarcham à Baptista non hujus tantum delicti nomine sed περὶ πάντων ὧν ἐποίησε πονηρῶν [*de omnibus malis quæ fecit*].

5. Θέλων αὐτὸν ἀποκτεῖναι, volens illum occidere] Non definita voluntate, sed ambiguus animi. Odebat liberum castigatorem; nam, ut verissimè dixit Iosephus, βαρὺ τοῖς ἀδικεῖν ἐθέλεις τὸ συνεχῶς νεθετεῖν [*Grave malè agere volentibus reprehensor assiduus*]. Præterea famæ ipsius invidebat. Sed nondum pervenerat ad ultimam improbitatis lineam quæ voluptatem pōnit in magnitudine infamiæ. Reverebatur populi de se judicia si talem virum occideret; reverebatur suam quoque conscientiam, solitus olim ipsius monitis auscultare, antequam illicitus amor mentem transversam ageret. Ita in dubio fluctuantem animum leve momentum in partem pejorem impulit.

ὡς προφῆτην αὐτὸν εἶχον. sicut Prophetam eum habebant] *Vt hominem à Deo missum*. Ita enim hæc vox infra explicatur *xxi, 25, 26*.

6. γενεσίῳ ἢ ἀγομένῳ τῇ Ἡρώδης, die autem natalis Herodis] More Regum Orientis. Herodotus, τῷτο ἢ δειπνον παρασκευάζεται ἀπαξ τῇ ἐνιαυτῇ ἡμέρῃ τῇ ἐγένετο βασιλεὺς [*Tale epulum semel anno instruitur qua die natus fuit Rex*]. Antiquissimum exemplum ejus moris in Ægypto habemus, Geneseos *xl, 20*. Iosephus de Rege Agrippa, Ἡμέραν δὲ εὐορτάζων αὐτῷ γενέθλιον ὅτε πᾶσιν ὧν ἦρχεν εὐφροσύναις καθίσαντο θάλειαι [*Cum diem celebraret natalem quo omnibus qui sub ejus erant imperio leta convivia agitabantur*]. Videtur Scriptor secundi Maccabæorum dicere ab Antiocho actum natalem non quotannis, ut mos erat aliis, sed quot mensibus.

ὠρχήσατο, saltavit] *Motibus Ionicis*, ut inquit Horatius; non rudi illo atque incompósito saltandi genere quod in publicis gaudiis matronis virginibusque Iudæis antiquitus usurpatum diximus.

A finitimis Regnis mos iste in aulam Iudaicam pervaserat. Sic in Ægyptii Regis convivium introductam ὠρχήσασα εὐωρεπῇ [*pulchram saltatricem*] narrat Iosephus Originum *xii*. Dion de Rege Edeffæ Trajani temporibus, καὶ εἰσέλασεν αὐτὸν ἐν τῇ δειπνῇ παῖδα ἑαυτῷ ὠρχησάμενον βαρβαρικῶς πως παρήγαγεν [*& convivio eum excepit: & dum cœnatur filium suum introduxit barbarico ritu saltantem*].

ἐν μέσῳ in medio] *Inspectantibus convivis*, ut rectè interpretatur Syrus.

καὶ ἤρεσε, & placuit] Sic in veteri Inscriptione, Saltavit, & placuit.

7. μεθ' ὅρκου ὠμολόγησεν, cum juramento pollicitus est] *Iurato promisit*. Vide quò tandem jurandi facilitas evaserit, non jam apud profanas dico gentes, sed apud eos ipsos qui Moysis legibus teneri se profitebantur. Philo libro Περὶ τῶν ἐν εἰδει νόμων [*De legibus specialibus*], Εἰσὶ γὰρ οἱ ὁμνύουσιν ἐὰν τύχη κλοπᾶς ἢ ἱεροσυλίας, ἢ μοιχείας ἢ φθοράς, ἢ τραύματα ἢ σφαγὰς, ἢ τι τῶν ὁμοιοτρόπων κακῶν ἐργάσασθαι, καὶ ἀνυπερθέτως αὐτὰ δρῶσι, ποιεῖμενοι πρόφασιν τῷ εὐορκεῖν [*Sunt qui jurant, si ita res tulerit, furta & sacrilegia, aut adulteria & virginum corruptelas, aut vulnera aut cædes aut alia ejusmodi mala se facturos; & statim exsequuntur hoc prætextu, ut iusjurandum servant*]. Vbi etiam exemplum addit divitis adolescentis, qui juraverat se de facultatibus suis nemini quicquam benefacturum. Tales & illi erant Actorum *xxi, 11, 12*. qui diris se obstrinxerant ni Paulum interficerent.

ὃ ἐὰν αἰτήσῃται. quodcunque postulasset] Sic apud Ovidium,

— Elige, ait, nullam patiēre repulsam, Metamorph. *iii*. Sic Philippus Macedo Satyro histroni διεβεβαίωσατο πᾶν ὅτι αὐν αἰτήσῃ χαρίσασθαι [*promisit se ei præstiturum quicquid petisset*] apud Diodorum Siculum libro *xvi*. Sic Syrus quidam Rex Musonio, ἀντὶ τῶτων, ἔφη, αἰτήσων ὃ τι βέλει με [*pro hac re, inquit, pete me quicquid volueris*]. Paria verba hic Marcus exprimit, ὃ ἐὰν με αἰτήσῃς δώσω σοι, ἕως ἡμέρας τῆ βασιλείας μου [*quidquid petieris dabo tibi, licet dimidium Regni mei*]. Quod loquendi genus sciendum est esse proverbiale Regibus usitatum, ubi liberrimam optandi facultatem cuiquam faciunt. Vide Estheris historiam *v, 3*. ubi Lxx eadem habent verba ἕως ἡμέρας τῆ βασιλείας μου [*usque ad dimidium Regni mei*].

9. ἐλυπήθη, contristatus est] Exemplum ἀκρασίας [*incontinentiæ*]. Dictat ratio non occidendum innocentem. Ab altera parte memoria liberæ castigationis iram instigat; Accedit amor hoc fervidior quòd vetitus: illa inimicum ulcisci, hic uxori morem gerere imperat. Rei inhonestæ speciem aliquam honesti addit indefinita pollicitatio & pudor ne metuere plebem videretur. Ita animus dudum assuetus sequi pejora, ejecto rationis fræno permisit se raptandum concitatis affectibus. Notarunt Christiani veteres admodum diligenter in Poëtis horum motuum descriptiones. Celebre præ cæteris illud Medææ,

Καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾶν μέλλω κακά.

Θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βλεμμαίων.

[*Nec me latet nunc quàm cruenta cogitem; Sed vincit ira sanitatem pectoris.*]

Quod ita expressit Ovidius,

— Video meliora proboque,
Deteriora sequor.

Ejusdem est,

Odi, nec possum cupiens non esse quod odi:
Heu quàm quod studeas ponere ferre grave est!
Nam defunt vires ad me mihi, jusque regendi:
Auferor ut rapidâ concita puppis aquâ.

Senecæ autem ex Phædræ persona,

— quæ memoras scio,
Vera esse nutrix: sed furor cogit sequi
Pejora: vadit animus in præceps sciens,
Remeatque, frustra sana consilia appetens.
Sic cum gravatam navita adversâ ratem
Propellit undâ, cedit in vanum labor
Et victa prono puppis aufertur vado.

Solent ad excusanda facinora ejusmodi multa homi-
nes prætexere, modò Deum, ut ille,

Αἰ αἰ τὸ δὲ ἦδη θεῖον ἀνθρώποις κακὸν,
Ὅταν τις ἴδῃ τ' ἀγαθὸν, δράσῃ ἢ μὴ.
[Eheu malum illud advenit Divinitus,
Cum quis videt meliora nec sequitur tamen.]

modò naturam, ut alter,

Λέληθεν ἔδεν τ' ἢ μ' ὦν σὺ νεφετεύς·
Γνώμην δὲ ἔχοντα μ' ἢ φύσις βιάζεται.
[Quæ memones honesta nil me horum fugit;
Sed sentientem me ista, natura abripit.]

Sed causam non aliam vult agnosci Clemens Ale-
xandrinus quàm quòd ipsi nos prodimus ἐκδότες
σφᾶς αὐτὰς ἐπιδόντες θυμῷ τε καὶ ἐπιθυμίᾳ [dedentes
nosmet ipsos iræ & cupidini]. Cæterum quomodo
alternis ratio & affectus huc atque illuc hominem
trahant optimè mihi in ejus quam dixi Medæ per-
sona descripsisse videtur Tragicus Neophron,

Εἶεν, τί δράσῃς, θυμέ; βέλευσαι καλῶς
Πρὶν ἢ ἔαμαρτεῖν, καὶ τὰ προσφιλέστατα
Ἐχθίστα θεόθεν· ποῖ ποῖ ἐξῆσαι τάλας;
Κάτιχ' ἡμᾶ καὶ θέν' θεοσυγές.
Καὶ πρὸς τι ταῦτ' ὀδύρομαι, ψυχὴν ἐμὴν
Οἷῳ ἔρημον καὶ παρημελημένην
Πρὸς ὧν ἐχρῆν ἦλιστα; μαλθακοὶ ἢ δὴ
Τοιαῦτα γιγνώμεσθαι πάχοντες κακά.
Οὐ μὴ προδώσης, θυμέ, σαυτὸν ἐν κακοῖς.
Οἴμοι, δέδοκται· παῖδες ἐκτὸς ὀμμάτων
Ἀπέλθ'· ἦδη γὰρ με Φοινία μέγαν
Δέδουκε λίσσα θυμὸν ὦ χέρες, χέρες,
Πρὸς οἷον ἔργον ἐξοπλιζόμεσθαι; Φεῦ
Τάλαινα τόλμης, ἢ πολὺν πόνον βραχέϊ
Διαφθερῆσαι τ' ἐμὸν ἔρχομαι χρώνῳ.
[Quid adeò properas anime? consulta antequam
Tam fæda peragis, capitâque hæc carissima
Tibi sumis hostes. Misera quò tendas vide;
Sævi furoris reprime conatum impium.
Sed, heu! quid ista pectori mæsto queror,
Deserta & his contempta præsidium mihi
Quos decuit esse? Cordis ignavi est nimis
Flagitia tanta posse inulta perpeti.
Sed anime ne tu te quoque his prode in malis.
Proh constitutum est! fugite conspectus meos,
Iam fugite, pueri: pectus implevit mihi
Cruenta rabies. O manus, ambæ manus,
In quale facinus noster armatur furor?
Audacia ô miseranda, quàm longos meos
Perdo labores ipsa momento brevi!]

Confer cum iis quæ sunt apud Senecam Medæ actu
quinto: ut rectè intelligas quale sit hoc λυπεῖσθαι
[contristari] quo de hic agitur. Est autem sæpe etiam
in hominibus non tam rationis cum affectibus quàm
affectuum inter se pugna, qualem in Herode Ma-
gno circa Mariamnem prudenter notat Iosephus.

διὰ τὴν τῶν ὀρκῶν, propter juramentum autem] Erant,
ut dixi, causæ veteres: sed hæc quoque species ar-
repta est, infirmissima alioqui per se. Nam quid fa-
cilius dictu quàm juramenti verba generaliter enun-
10 tiata ita esse interpretanda ut illiciti nihil compre-
hendant. Neque dubito quin ita votum suum inter-
pretatus sit Iephthes, eoque filiam non mactaverit
ut quidam volunt, sed ut rem sacram Deoque di-
ctam ab hominum commercio seposuerit. Deinde
verò quid si διαρρήδην [diserte] pollicitus esset He-
rodes infantis cædem? nōne cogitare debuit id
quod per se illicitum est interposito jurejurando lici-
tum fieri non posse? Prætermittere non possum
20 quin hic apponam disertissimi Scriptoris Philonis
locum insignem de id genus juramenti, ἰσὼς ἢ πᾶς
ἐνωμότως ἀδικα δρῶν, ὅτι εὐορκήσῃ μὲν ἔ, τ' ἢ πολλῆς
φυλακῆς καὶ ἐπιμελείας ἀξίον ὄρκον ἀνατρέψῃ, ὃ τὰ κα-
λὰ καὶ δίκαια ἐπισφραγίζεται· προσίεται γὰρ ὑπαίτια
ὑπαίτιοις ἐν ἔ δέοντι γινόμενοις ὄρκοις, οἷς πολὺ βέλιον
ἢν ἡσυχάζεσθαι πράξεις παρὰ νόμους· ἀπεχόμενοι δὲ τῷ
ἀδικοπραγεῖν ποτνιαύσω τ' θεόν, ἵνα μεταδῶ τ' ἴλεω δυνά-
μεως αὐτῷ συγγενῆς ἐφ' οἷς ἀεχλὶα χρησάμενοι ὥμοσε·
διπλάσια γὰρ αἰρεῖσθαι κακά, δυνάμενον τὴν ἡμίσησαν αὐ-
30 τῶν ἀποφορτίσασθαι, μανία καὶ φρενοβλάβεια δυσίαται·
[Norit quisquis juratus mala patrat, non se observantem
esse jurisjurandi, sed à se jusjurandum rem magnâ diligen-
tique curâ dignam, & ad obsequenda justa & honesta re-
pertam everti: Addit ergò culpam culpæ ad juramen-
tum illicitum, quo abstinere oportuit actus injustos. Po-
tius cavens sibi ab actione mala Deum precetur ut mise-
ricordiam, sibi naturalem, ipsi impertiat de juramento
improvidè factò. Nam culpa sumere mala, cum dimidio
desungi liceat, dementis est & insania immedicabilis].

40 Neque hoc ignoratum viro sapientissimo Iosue in
mentem mihi potest venire, quanquam video Au-
gustinum atque alios quosdam ita existimare, per-
motum jurisjurandi religione fecisse eum contra le-
gem Divinam quæ Chananææ possessores interne-
cioni devovebat: Plane enim verissimum puto, quòd
dixi ad caput v. legem illam collatione legis alte-
rius quæ in Deuteronomio est ita temperandam
ut in eos demum valeret qui bello ritè denuntiato
dedere se Hebræis in servitutem recusassent.

50 καὶ τῶν συνανακειμένων, & eos qui pariter recum-
bebant] Qui, ut mos est aulæ, captantes Herodia-
dis gratiam, labantem Herodis animum impelle-
bant. Similis historia apud Herodotum, ubi Ame-
stris Xerxis uxor in convivio petit à marito Masistis
uxorem. Addit Scriptor invitum annuisse Regem,
ὅτι αὐτοχρίσας τ' χρῆζοντα ἔ σφι δυνάτῃν ἐστὶ βασιλῆα
δείπνῃσιν προκειμένῃσιν [quòd preces à se in mensa regali non
debuerint repudiari].

10. πέμψας ἀπεκεφάλισε, misitque & decollavit]
60 Misit per quem decollaret. Ita enim Hebraismi vim
rectè exprimi puto: ita suprâ 11, 16. ἀποσείλας
ἀνέλε, misit per quos occideret: infrâ xxv 11, 19. ἀπέ-
στλε λέγῃσιν, misit per quem diceret. Theophanes

in Vita Iustini Imperatoris, πέμψας ἀπεκεφάλισεν αὐ-
τόν [*cum misisset decollavit eum*]. Sed in Hebræo haud
dubiè fuit *misit & decollavit*, *misit & occidit*, *misit*
& dixit. Nam ita Hebræi loquuntur, sequentibus
etiam Lxx, ut Psalmo LVII, 4. ἐξάπεσθεν ἐξ ἔρα-
νός κ' ἔσωσέ με, id est, *misit e caelo qui me liberaret*.
Psalmo CV, 20. ἀπέσθεν βασιλεὺς κ' ἔλυσεν αὐτόν,
misit per quem eum eximeret vinculis. Arrianus
Epicteto IV, 10. ἡ πέμψης, κ' ἄλλην καινὴν ἀγοράζεις
[*non mittis ut aliam novam emas*].

ἐν τῇ φυλακῇ. in carcere] Apparet Machærunte ce-
lebratum hoc convivium. Trucidatur vir sanctus ne
judiciorum quidem ordine servato. Nam fontes po-
pulo omni inspectante plecti lex Moysis jubet. Ro-
mæ Flaminius accusatus est imminuti magistratus
crimine, quod hominem haud dubiè nocentem
non more majorum sed in convivio jussisset inter-
fici.

13. ἀκούσας ὁ Ἰησοῦς, *cum audisset Iesus*] Ex diver-
ticulo redit unde abierat. Audivit, inquit, Iesus
qui de se sermones in aula haberentur.

ἐκεῖθεν, inde] Ex locis Galilææ frequentioribus
in solitudinem secedit, ut sine ullo dispendio man-
dati muneris imminentem sibi Herodem evitaret.
Vide quæ suprâ dicta sunt ad caput XII.

14. ἐσπλαγχνίσθη, *misertus est*] Amant uti Hel-
lenistæ hac voce, ut exponant Hebræum verbum
סרח, cujus origo est à nomine סרח quod σπλάγχνα
[*viscera*] significat, quanquam plerumque pro utero
ponitur. Lucas I, 78. σπλάγχνα ἐλέος [*viscera mi-
sericordiæ*] dixit, Esaiam secutus apud quem רגמ
[*viscera tua*], id est, ad verbum טא ספלאגחנא סח
[*miserationes*], significat οἰκτιρμὴς, ut vertunt Lxx.
Estque idem usus vocis σπλάγχμων [*viscerum*] apud
Euripidem & in fabulis Æsopæis: ἐσπλαγχνίσθη
[*misertus est*] autem ideo hic est additum quia Chri-
stus quietem refovendo corpori quæsitam illorum
causâ neglexit.

15. Ὁψίας ᾗ γενομένης, *Vespere autem facto*] Cum
infra post cibum sumtum & secessum Christi iterum
legamus ὁψίας ᾗ γενομένης [*vespere autem facto*],
negari non potest duas fuisse ὁψίας Hebræis, hoc
est, ערב, inter quas duas ὁψίας [*vesperas*] edi-
debuit Pascha, ut in Exodo & Levitico legimus.
Cæterum non debere duas istas ὁψίας crepusculi spa-
tio definiri ex hoc loco mihi videtur apertissimum.
Nam quæ narrantur hic facta post priorem & ante
posteriorem ὁψίαν [*vesperam*] aliquot horarum spa-
tium exigunt. Quare certissimum puto ὁψίαν prio-
rem incipere simul atque Sol à meridie ad occasum
cœpit vergere majore diei parte exactâ; posteriorem
autem à Sole occaso: ita illud כִּין הָעֶרְבִים [*inter vesp-
eras*] interpretantur Rabbini Sadajas, Simeon filius
Iohai & Salomo. Quin & in Mechilta legimus hanc
esse παράδοσιν [*traditionem*] antiquissimam à qua re-
cedendum non puto. Precandi igitur tempus vesp-
erinum medium ferme fuit inter initium prioris ve-
speræ & vesperam posteriorem.

ἡ ὥρα ἥδη παρήλθεν *hora jam præterit*] Prandii
tempus scilicet.

19. ἀνακλιθῆναι] Collocari, nempe à discipulis,
Marci VI, 39. Lucæ IX, 14. Iohannis VI, 10.

ἐπὶ τὰς χόρτας, *super fenum*] Per herbam, ut sæpe

Poëtæ. Nam id quoque χόρτης voce significatur, ut
alibi annotatum est: & Marcus explicat dicens χλω-
ρόν χόρτον [*super viride fenum*].

εὐλόγησε *benedixit*] Εὐχαρίστησε [*gratias egit*]
inquit Iohannes. Probat Christus ut alios ritus Iu-
daicos à Sapientibus introductos ita & hunc bene-
dicendi cibus. Vide quæ dicenda sunt infra ad ca-
put XXV.

20. ἐφαγόν πάντες, *manducaverunt omnes*] Vt
ostenderetur signo conspicuo adesse jam tempus
quo impleretur illud Esaiæ LV, 1.

τὸ περισσεῦον, *reliquias*] הותר *II Regum IV, 43*.
Plus hoc est quàm aut Moses in manna impetrave-
rat, aut in farina Elias.

δώδεκα κοφίνους, *duodecim cophinos*] Singuli Apo-
stoli, ut videtur, cophinum attulerant, more Iu-
dæis usitato, quoties longius ab oppidis iter face-
rent. Ita cum cophino ibant Iudæi Româ ad pros-
euchas quæ erant in nemore Aricino ad decimum
lapidem, & quidem cum fœno quod esset lecti vi-
ce. Vide Iuvenalis satyram tertiam, & ibi Scholia-
sten. In his cophinis aut etiam sportulis ferre secum
panem solebant, ut apparet infra XVI, 7. Mar-
ci VII, 14. Lxx Interpretes חתה Hebræum, quod
alibi κάλαθον vertunt, in Psalmo LXXXI, 7. verte-
runt κόφινον [*cophinum*]. Est hæc vox & apud
Pollucem.

22. ἠνάγκασεν, *compulit*] Quod alibi dixit ἐκέ-
λευσεν ἀπελθεῖν [*jussit ire*], VIII, 18. Noluit Chri-
stus discipulos suos in partem venire ejus molitionis
qua plebs Regnum ipsi destinabat.

24. μέσον τῆ θαλάσσης ἦν βασανιζόμενον, *in medio ma-
ri jactabatur*] In alto jactabatur, ut ad lacum trans-
feramus quod dici de mari solet.

25. Τετάρτη ᾗ φυλακῇ τῆ νυκτός, *Quartâ autem vi-
giliâ noctis*] Iudæi veteres dum penes ipsos jus ar-
morum fuit noctem in ternas vigiliis diviserunt,
quod à Davide Kimchi aliisque rectè est notatum;
Romani in quaternas: cui mori jam à Pompeji tem-
poribus Iudæi assueverant, Græcorum vetustiore
exemplo: nam τετράμοιρον νυκτὸς φεραν [*quater-
nam noctis vigiliam*] Euripides dixit. Quare quod
hic dicitur ex Romano non ex Iudaico more in-
terpretandum.

περιπατῶν ἐπὶ τῇ θαλάσσης. *ambulans super mare*]
Gravitatem corporis inhibente vi Divinâ, an soli-
dato aquæ summo, an naturâ quadam inconspicuâ
inter corpus aquamque interpositâ, etiam veteres
ostendunt sibi non constare. Videturque mihi rerum
ejusmodi libera esse conjectura, definitio autem te-
meraria. Cæterum hoc quoque facto insigniter
Christus Divinam suam potentiam ostendit. Nam
de Deo dictum est apud Iobum IX, 8. ὁ περιπατῶν, ὡς
ἐπὶ ἐδάφους, ἐπὶ θαλάσσης [*qui graditur super mare,
velut super pavimentum*]. Et sanè pleraque de Deo
dicta in libris Prophetarum Christus visibiliter im-
plevit.

26. φάντασμα ἐστίν *phantasma est*] Εἶδωλον [*spe-
ctrum*], ut alii appellabant. Vide Ciceronis episto-
lam ad Cassium libro V. Opinio hæc ex Phariseo-
rum disciplina, qui spiritus ut existere per se puta-
bant, ita & indutos humanâ figurâ hominibus ap-
parere. Quia autem mali spiritus noctu potius quàm
interdiu

interdium ostentare se creduntur, inde sibi metuebant Apostoli. Hebræis spectrum nocturnum לילית dicitur: de quo non minus portentosa fabulantur quàm de Strige Latini veteres.

30. καταποντίζεσθαι, *mergi*] Sic Græci vertunt Exodi xv, 4.

31. Ολιγόπιστε, εἰς τί ἐδίστασας; *Modicæ fidei quare dubitasti?*] Opponitur hic δισάζειν τῷ πιστεύειν [*dubitare ei quod est credere*], quomodo apud Iacobum 1, 6. & infra xx1, 21, 22. πίσις [*fides*] opponitur τῷ διακρίνεσθαι [*ei quod est hæsitare*]. Id ipsum quod Rabbini dicunt הרהור post Chaldæum Paraphrasten Numerorum xvi, 39. Clemens in epistola, Οἱ δίψυχοι καὶ δισάζοντες περὶ τοῦ Θεοῦ δυνάμεως εἰς κρίμα καὶ εἰς σημείωσιν πάσαις ταῖς γενεαῖς γίνονται [*Alternantes & hæsitantes de potentia Divina in iudicium & signum omnibus seculis fiunt*]. Sic & Philo libro de herede rerum Divinarum, τὸ μὲν γὰρ ἀπορεῖν ἐνδοιάζοντες, τὸ δὲ μηκέτι ζητεῖν πεπιστευκότες ἔργον εἶναι [*Dubitare hæsitantis, nihil ultra quærere credentis est*]. Idem περὶ φυτεύσεως [*De plantatione*] sic ait, τὰ δὲ δόγματα ἐκ ἐπαμφοτερίζοντων ταῦτ' εἰναι ἀλλὰ τὴν βεβαίαν πίσιν κατερχομένων [*Hæc sunt dogmata non alternantium, sed firmâ prædicatorum fide*]. Et alibi, Πῶς γὰρ ἐκ ἐμελλεν, εἰ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα θεασάμενοι, πρὸς μὲν τὰς πιθανὰς καὶ εὐλόγους φαντασίας ἀδύνατα πρᾶξαι, τελειωθέντα δὲ εὐμαρῶς ἐπιφροσύναις θείαις, ἐκ ἐνδοιάξεως μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπιστίας, οἱ δυσμαθέστατοι πάντων [*Quid ni? cum ii qui tot ac talia conspexerant, quæ secundum probabiles opinioniones habebantur factu impossibilia, attamen facile effecta erant Divinis consiliis, illi non hæsitabant tantum, sed & manebant increduli, omnium hebetissimi*]. Idem ergo δισάζειν, διακρίνεσθαι, ἐπαμφοτερίζειν, ἐνδοιάζειν [*dubitare, discernere, alternare, hæsitare*]. Vnde intelligimus credere nihil hic esse aliud quàm potentia Dei in Christo confidere: quod cur Christus plerumque ante beneficia sua exegerit, cœptum est dici ad caput viii. Insigne fiducia suæ argumentum Petrus dederat cum ostendit credere se solo Christi verbo fieri posse quod per naturam fieri non poterat; sed quod de se nesciebat promptus ille semper & calens animus, non parum adhuc sibi deesse ad plenum fidei robur, id Christus ipsum experimento discere voluit: ut quod deerat, supplici prece ac nisu impetrare contenderet. Hanc ολιγοπισίαν [*tenuitatem fidei*] multis in locis discipulis suis Christus objicit, quæ comparata ad solidam fidem ἀπιστία [*incredulitas*] etiam nominatur, ut ab illo qui dicebat Πιστεύω, Κύριε, βοήθει μου τῇ ἀπιστίᾳ [*Credo, Domine, adiuva incredulitatem meam*], Marci ix, 24. In libro qui Ecclesiasticus dicitur & Hebræorum veterum sententias Græcè expressas continet ita legimus 1, 28. Μὴ ἀπὸ φόβου Κυρίου ἐνδεὴς ᾖς, καὶ μὴ προσέλθῃς αὐτῷ ἐν καρδίᾳ δισση [*Ne sis incredibilis timori Domini, si quo egeas, & ne accesseris ad eum duplici corde*]: ubi καρδία δισση [*cor duplex*] est καρδία δισάζουσα inter fidem ad diffidentiam fluctuans. In Clementis Constitutionibus libro vii, cap. 12. Μὴ γίνῃς δίψυχος ἐν προσευχῇ σου, εἴ ἔσαι, εἴ ᾗ [*Ne sis alternans in prece tua, an res sit futura, an non*].

32. ἐκόπασε, *cessavit*] Aut שכך, ut alii notarunt,

aut etiam שָׁקַט. Nam ita quod in Numeris est xi, 2. שָׁקַט יְקָרְשָׁתָּהּ versum est à Lxx ἐκόπασε τὸ πῦρ [*cessavit ignis*]. Verbum hoc de lacu usurpat Scriptor Problematum quæ exstant sub Aristotelis nomine xxiii, 34.

33. Οἱ δὲ ἐν τῷ πλοίῳ, *Qui autem in navicula erant*] Nautæ ipsi.

Θεὸς υἱὸς εἶ. *Filius Dei es*] Apparet hoc cognomen vulgò Messia datum. Nam Nathanael Iohan. 1, 50. Rabbi, inquit, tu es Filius Dei, tu es Rex ille Israel. Nimirum ex Psalmo secundo, quem Hebræi veteres κατὰ τὸ μυσικώτερον [*secundum abstrusorem sensum*] de Messia interpretabantur. Itaque infra ubi apud Matthæum Iesus à Petro dicitur esse *Christus Filius Dei viventis*, Marcus & Lucas contenti fuerunt *Christi* vocabulo. Adde quæ infra xxvi, 63. & Hebræorum v, 4, 5.

34. Γεννησαρέτ. *Gennesaret*] Origenes ad hunc locum, *Pervenerunt ad terram Gennesaret, cuius interpretationem si cognosceremus, & hinc nonnihil iuvaremur ad huius interpretationem loci: ad invenientas scilicet ἀλληγορίας* [*locutiones aliud innuentes*], quarum supra modum fœcundus est. Hoc ipsum puto voluisse Hieronymum cum dixit, *Si sciremus quid in nostra lingua sonaret Gennesareth, intelligeremus quomodo Iesus per typum Apostolorum & navis, Ecclesiam de persecutionum naufragio liberatam transducatur in littus*. Hoc est, Si notum esset τὸ ἔτυμον [*originatio*] ita ut id Latine possimus interpretari. Fatetur igitur ignorare se vocis istius originem. Neque id mirum, non est enim Hebræum vocabulum, sed pravâ pronuntiatione corruptum ex Hebræo כנרת [*Cinnereth*], quod nomen multi inditum lacui putant ex eo quod *citharæ* imaginem referret, quasi ex lacu terra deinde nomen acceperit, contra sentiente Iosepho qui ita ait, Ἡ δὲ λίμνη Γεννησαρὺ μὲν ἀπὸ τοῦ προσεχῆς χωρὸς καλεῖται [*Lacus autem Gennesar ab adjacentē terra nominatur*]. Sed maximè probabile est tum lacui tum regioni nomen factum ab antiquissima urbe quæ in Iosua libro modò plurali numero כנרות [*Ceneroth*] vocatur, ut cap. xi, 2. modò כנרת [*Cenereth*] cap. xix, 35. Lacus vocabulum postera ætas emolliens *Ginosar* maluit dicere, quod apud Chaldæum Interpretem Veteris Instrumenti aliquoties occurrit pro Hebræo כנרת. Γεννησαρ [*Gennesar*] scribit auctor primi Maccabaici.

36. τὴν κρασπέδον, *fimbriam*] Vide supra ix, 20. ὅσοι ἤψαντο, *quicunque tetigerunt*] Cum fiducia recipiendæ sanitatis. Ita enim ex circumstantiis restringendæ sunt particulæ universales.

C A P V T XV.

1. Οἱ ἀπὸ Ἱεροσολύμων γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι, *Ab Hierosolymis Scribæ & Pharisei*] Non missi à Synedrio; sicut nec discipuli illi Phariseorum & Herodianorum quorum infra fit mentio xxii, 16. à Synedrio erant missi. Nusquam enim legimus in Synedrio fuisse Herodianos; & ut fuerint, constat maiorem fuisse Sadducæorum quàm illorum auctoritatem. Atqui à Sadducæis nemo mittitur. Fuit igitur privata exploratio, sed ab illis instituta qui Scholarum habebant principatum. Nam doctissimi

doctissimi quique, ut diximus, γραμματεῖς [Scribæ] vocabantur. Horum autem auctoritatem sequebatur Phariseorum familia hoc tantum distincta à cæteris, quod super communia præcepta peculiares sibi ἑτεροθρησκείας [cultus sponte susceptos] injunxerat. Ideo autem ab Hierosolymis venerunt, quia in primaria urbe habitabant nobilissimi Magistrorum & partium istarum duces.

2. τὴν παράδοσιν, traditionem] Παράδοσις [traditio] nihil aliud est quam quod Græci Philosophi vocant δόγμα [dogma]. Christus ipse infra xvi, 12. διδάχην [doctrinam] nam παραδιδόναι [tradere] est διδάσκειν [docere], ut & Latinis tradere: velut cum Cæsar ait Druides multa de deorum vi ac potestate iuventuti tradere: unde & traditionis vocem effinxit Gellius ad exemplum Græci vocabuli παραδόσεως. Ita Paulus & verbum παραδιδόναι [tradendi] & nomen παραδόσεως [traditionis] usurpat agens de dogmatis Christianismi, 1 Corinth. xi, 2, 13. xv, 3. quod alibi explicat dicens παραδόσεις ἃς ἐδιδάχθητε [traditiones quas didicistis], 11 Thess. ii, 15. παρεδόθητε [traditam accepistis] dixit Roman. vi, 17. Sic Iudæα παραδοθεῖσα πίστις [tradita fides]. Et ἀντιστοφον [reciprocum] huic est ἡλῆψις [acceptio] pro dogmate quatenus admittitur. Sic Ovidius,

— pro magno teste vetustas

Creditur: acceptam parce movere fidem.

Δόγματα [dogmata] cum dico non ita strictè accipio vocem quomodo sumi solet cum opponitur ταῖς παρααινέσεσιν [præceptionibus], sed ita ut eas quoque comprehendat. Tam enim quæ agenda quam quæ credenda præscribuntur eo nomine veniunt, ut apparet dictis locis, addito eo qui est 11 Thess. iii, 6. Commenta ergo merè humana vox ista per se non significat, sed eò quoque vocis istius, ut & δογματῶν [dogmatum], latitudo se extendit. Ideo addi plerumque aliquid solet, ut cum dicuntur παραδόσεις ἀνθρώπων [traditiones hominum], Coloss. ii, 8. aut τῶν πρεσβυτέρων [seniorum], ut hic atque alibi. At Hebræi posteriores קבלה [acceptiōem] dixerunt non quamvis παράδοσιν [traditionem], sed ἄγραφον [extra scriptum]. Nunc autem ne omnis quidem ἄγραφος παράδοσις [traditio non scripta] sed ea demum quæ est μυστικώτερος [magis mystica] hoc vocabulo appellatur. Alioquin origo vocis latius patet: est enim à קבל, id est, παραλαμβάνω [accipio traditum], quod ἀντιστρέφεται τῷ παραδιδόναι [reciprocum est voci tradere], ut apparet 1 Corinth. xi, 23. xv, 1, 3. Galat. i, 9, 12. Philipens. iv, 2. Coloss. ii, 6. 11 Thess. ii, 13. iv, 1. 11 Thess. iii, 6. Sed & veteres Christiani laxiùs usurpant; ut Cyprianus, Unde est ista traditio, utrūne de Dominica & Evangelica auctoritate descendens, an de Apostolorum mandatis atque Epistolis veniens? Ea enim facienda esse quæ scripta sunt Deus testatur. Mox, Si ergo aut in Evangelio præcipitur, aut in Apostolorum Epistolis aut Actibus continetur, observetur etiam & hæc sancta traditio.

τῶν πρεσβυτέρων; seniorum] Πρεσβύτερος [seniores] cur hic non arbitrer dici Senatores magni Synedrii hæc causa est, quod Synedrii erat iudiciis præsidere, non docere populum aut leges planè novas constituere. Leges enim, quo tempore regnabantur Hebræi, constitui solebant à Regibus, ut apparet

1 Samuelis xxx, 25. Liberâ autem Republicâ παρὰ τῆς ἐκκλησίας, à populi conventu, quomodo instituta sunt τὰ ἐγκαινία [Encania] 1 Maccabæor. iv, 59. & alter dies festus mense Adar vii, 49. Neque dubium est quin eodem modo instituta fuerint jejunia illa tempore Exsili, quorum Zacharias meminit. Nam & in exsilio Iudæi, quatenus illis ἀυτονομίαν [libertatem regiminis] aliquam Reges externi concesserant, eodem jure usi sunt. Nam dies Purim, quem Hellenistæ vocarant Amaniam, institutus est communi gentis consensu, ut apparet Estheræ ix, 20, &c. Quamquam non negem συναγωγὴν μεγάλην [Synagoga magnam], de qua egimus aliàs, quasi compendium populi, locum implese Conventus, præsertim subsecutâ populi totius approbatione. Docere autem populum non erat aut Synedrii totius, aut cujuslibet è Senatu, sed eorum qui eximium eruditionis nomen apud populum erant consecuti, sive Senatores essent sive privati. Nam sicut Romæ olim de jure respondere non pro beneficio impetrabatur, sed licebat eis qui fiduciam sui habebant eam artem profiteri: ita & apud Iudæos. Hi dicebantur חכמים [eruditi]. Sed & πρεσβύτεροι [Seniores] non malè vocantur, seu quia id nomen omnibus aut dignitate aut etiam solâ auctoritate eminentibus dari solebat, quomodo & nomen πατέρων [patrum], sive quia antiquitus sapientes, præsertim aliquo post mortem tempore, apud Hebræos vocabantur קדמונים [antiqui], inde illud 1 Samuelis xxiv, 14. כאשר יאמר משהל קדמוני [sicut & proverbio ab antiquo dicitur], quod propriè idem est cum eo quod Theocritus itidem de proverbio aliquo agens dixit, ὡς σοφὸς εἶπεν [ut sapiens dixit]. Estque nunc etiam liber Hebræus continens veterum institutorum recitationem, cui libro titulus est משל קדמוני [Sententiæ antiquorum]. Sic & Plato γνώμην [sententiam] vocat παλαιὸν λόγον [veterem sermonem], Plautus & Terentius verbum vetus. Horum igitur πρεσβυτέρων δόγματα [seniorum dogmata] sive παραδόσεις [traditiones] ut diversi erant generis, ita non omnes uno ordine nobis sunt habendæ. Quædam enim interpretationem continebant eorum quæ in Lege ambigua videbantur, ut quod diximus περὶ δυῶν ὀψιών [de duabus vespere]. Philo principio libri 1. De vita Mosis, τὰ γὰρ λεγόμενα τοῖς ἀναγιγνωσκομένοις ἀεὶ συνύφαινον [quæ enim ore erant tradita cum iis quæ leguntur conjungebant], seniores nimirum de quibus ibi agit. Alia definiebant id quod lex Divina viri boni arbitrio permiserat, quale illud erat de itinere quod Sabbato facere fas esset. Alia erant quæ ipsi vocabant sepimenta Legis, id est, cautiones quibus muniti homines à Lege violanda longiùs arcerentur, quomodo canones Ecclesiasticos Iustinianus dixit παραφυλακὰς τῆς θεῆς νόμου [propugnacula legis Divinæ]. Exempli causâ, cum quadragenas plagas infligi fontibus neque plures lex permetteret, illi unam detraxere, ut inflingerentur duntaxat triginta novem: ita & Azymorum & Sabbati tempus antevertere docuerunt. Hæc ita obstringebant populum si doctorum sententiæ à Synedrio essent approbatæ, ut diximus ad Deut. xvi, 1, 8 & sequentibus. Cætera pro consiliis primùm habita, postquam ad auctoritatem usûs aliquis dies accesserat cœperunt à nonnullis in præ

in præcepta verti; neque in talia tantum præcepta quibus externa societas contineretur, sed quæ etiam nemine inspectante animum obstringerent. Iosephus de Phariseis, ὡς τε ὁ λόγος κρίνας παρέδωκεν ἀγαθῶν ἔπονται τῇ ἡγεμονίᾳ, περιμάχοντες ἡγούμενοι τὴν φυλακὴν ἣν προαγορεύειν ἠθέλησε, τιμῆς γε τῆς ἡλικίας προήκοντες (hi sunt οἱ πρεσβύτεροι **ἱσδρῆ**) παραχωρήσιν, ἔδεν ἐπ' ἀντιλέξει τῇ εἰσηγηθέντων ταῦτα θράσος ἐπαιρόμενοι [Quæ ratio iudicavit bona ac tradidit, eorum regulam sequuntur; tuenda omni modo censes quod illa præscripsit: honorem autem tribuunt maioribus natu, nec iis quæ illi docent audent contradicere]. Contra idem Scriptor Sadducæis notat in laude positum dubitare de majorum institutis: φυλακῆς δ' ἑδαμῶν τινῶν μελαποίησης αὐτοῖς ἢ τῶ νόμων, πρὸς γὰρ τὰς διδασκαλίας (ita exprimit Hebræum **מִשְׁכַּח**) σοφίας ἢ μετίαν ἀμφιλογεῖν ἀρετὴν ἀριθμῶσι [Observare præter leges nihil curant, ac virtutis putant contradicere magistris ejus quam sectantur sapientiæ]. Idem Scriptor XIII. Originum, νόμιμα πολλὰ τινα παρέδοσαν τῷ δήμῳ οἱ Φαρισαῖοι ἐκ πατέρων διαδοχῆς, id est, **מִכְּרַבְּלָתָא** [multa præcepta populo tradiderunt Pharisei accepta à Patribus]. Sadducæos autem ait ἐκείνα δὲν ἡγεῖσθαι νόμιμα τὰ γεγραμμένα (in Lege Mosis nempe), τὰ δ' ἐκ παραδόσεως πατέρων μὴ τηρεῖν [observanda putant præcepta quæ scripta sunt; ceterum non observanda ea quæ ex traditione sunt]. Ex nimia illa Magistrorum reverentia veniunt illæ sententiæ; Si dixerint Scribæ (id est, Doctores) dexteram esse sinistram, & sinistram esse dexteram, audi eos. Habet hanc Rabbi Bachai. Item: Quicquid sapientes vetant palam fieri, id etiam in penetralibus vetitum est. Nec æquare contenti sunt sua commenta Divinis legibus, tandem etiam præponere cœperunt. Ita enim ajunt: Plus est in verbis Scribarum quàm in verbis Legis. Habet hoc in titulis Thalmudicis Baba Metzia, Berachoth, Chagiga & de Synedrio; & R. Iacob in Caphthor. Adultæ superstitioni color ex mendacio quæsitus. Persuasum enim credulæ plebi, ista instituta non esse quidem perscripta in Lege, attamen à Deo Mosis data, deinde à Mose Iosue ejusque assessoribus, à quibus porro ad Prophetas manarint, à Prophetis autem tradita sint Esdræ & qui cum eo erant, deinceps verò parentum commemoratione transierint ad posteros, unde hanc præceptorum congeriem **הַתּוֹרָה שֶׁבַע פָּה** hoc est τὸ ἐν στόματι νόμον [legem in ore positam] appellant. Neque dubitant Iudæi quin ea ipsa præcepta nunc in Thalmudicis libris contineantur, scripturæ scilicet mandata, ne oblivione atteri possent. Docet autem nos Epiphanius in Dissertatione adversus Ptolemais, Hebræorum traditiones alias à Mosis venisse ævo (quod de melioribus quibusdam negandum non est, ut de Lege ter in hebdomade legenda in Synagogis, de precibus ante cibi sumptionem, & siqua sunt similia), alias à Rabbi Akiba, alias ab Adda qui & Iudas, alias ab Asmonæis: quo ex loco emendandi codices ejusdem Scriptoris titulo περὶ γραμματέων [De Scribis], ubi ἀνδρῶν scriptum est pro Ἀδδᾶν [Addan], & adversus Marcionem, ubi corruptè scribitur τῶ μὲν Δαδῖδ pro τῶ μὲν Ἀδδᾶ [Addæ]. ex quo loco etiam discimus Akibam illum fuisse antiquiorem exilio Babylonico, Addan autem post tempora postliminii existisse.

νίπνονται, lavant] Propriè: nam, ut Pollux docet, νίπνεται [lavare] est ante cibum, ἀπονίπνεται [abluere] post cibum. Hæc autem lotio Iudaica, quam Marcus accuratè describit, non erat rusticitati opposita, cujus non exigua pars est ἡ ἀλκασία [illuvies], sed fiebat definitis gestibus καὶ ὁσίως χάριν [dicis causâ]. Causa hæc erat, quod arbitrentur Hebræorum Magistri (cæci nimirum cæcorum duces, ut nos mox docebit Christus) si quis ἀλλόφυλος [extraneus] aut alioqui juxta Legem impurus aut cibum ipsum potumve attigisset, aut quicquam quod cibum potumve contingeret, puta ipsorum manus quibus cibum sumturi erant, quæ pars corporis maximè ad contactum patet, aut vasa in quibus obsonium coqueretur, aut pocula è quibus erant poturi, eum cibum potumve talis inquinamenti contagium ad corpus primum suum, deinde ad animum immittere: quapropter καθαρισμόν [purificationem] (ut Iohannes vocat) repererant, accurata lotionem, nimirum inanis metus inane remedium, ut lepidè dixit Menander, cujus versus non possum non apponere paulò quàm legi solent emendatiores,

— Εἰ μὲν τι κακὸν ἀληθὲς ἔχεις, Φειδία,
Ζητεῖν ἀληθὲς φάρμακον τῷ σ' ἔδει,
Νὺν δ' ἐκ ἔχεις. ἔρηκα κενὸν τὸ φάρμακον
Πρὸς τὸ κενόν. οἷήθητι δ' ὠφελεῖν τί σε.
Περιμάχασθ' ἄν σ' αἱ γυναῖκες ἐν κύκλῳ,
Καὶ περιδέτωσαν ἀπὸ τριῶν κρενῶν ὕδωρ.
Τῷ τῷ περιβρᾶναι, ἐμβαλὼν ἄλας, φακός.
Πᾶς ἀγνός ἐσθ' ὁ μὴδὲν οἱ συνιδὼν κακόν.
[— O Phidia vero si laborares malo,
Nimirum vero opus esset & medicamine:
Nunc id cum non sit, inane medicamen dabo
Ad morbum inanem: tu tibi crede id profore.
Ergo te abstergant undequaque mulieres,
Aquamque asportent, sed tribus de fontibus,
Qua perfundaris sale permixtâ & lentibus.
Sat ille purus nullius sceleris sibi
Qui conscit.]

Hujus Pharisaicæ opinionis non leve vestigium est in Apostolis, cum Christi dictum de fermento ita interpretantur quasi nefas esset vel à Phariseis vel à Sadducæis cibum comparare. Et notant Hebræorum Magistri Iudæos Samaritis, Samaritas Iudæis obviis proclamasse, *Noli attingere*. Iosephus de Essenis notat, provectiores à minus provectis contactos abluere se solere quasi à contactu ἀλλοφύλων [alienigenarum]. Velarunt haud dubiè hanc suam sententiam Divinæ legis auctoritate, quæ quorundam corporum contactu corpora impurari voluit, ita ut etiamsi id postea rescisceretur, purgamentum aliquod esset adhibendum; quomodo & Esseni Iosepho teste crediderunt pollui se levatâ alvo, καίπερ φυσικῆς ὕλης τῆς ἐκκρίσεως [quanquam naturalis est ista excretio], sed aquâ sumtâ purgari. At ne illis quidem rebus quas lex Dei impuras vocat culpam contrahebat animus, nisi post neglectum Divinæ iussionis. Neque ista Deus προηγερμένως [præcipuo loco] præceperat, sed ut populum nimis amantem ceremoniarum istis ritibus distineret, quibus res etiam meliores signabantur. Dogma autem illud quod hic Apostolis Christi objiciunt Legis peritorum & Pharisaicæ sectæ legati, planè falsâ nitebatur persuasione.

persuasione. Existimabant enim primum aliquos contactus immundos esse sui naturâ, de quibus lex Dei nulla exstabat; deinde etiam ignorantis animum affici eâ impuritate; postremo autem elui posse maculam animo inultam ritu quem Deus non imperaverat sed ipsi erant commenti. Ex simili stultitia ortum habuit ἡμεροβαπτισμῶν [quotidie baptizantium] superstitio, quam Mahumetes, ut multa alia undique corrasa, in legem suam transtulit.

3. Διὰ τί ὑμεῖς παραβαίνετε, Quare & vos transgredimini] Christus antequam de illa quam obiciebant traditione disputet, convellit fundamentum ipsum cui tota illorum ratiocinatio innitebatur. Pro certo enim ponebant, standum sine ulla exceptione receptis Sapientum sententiis, ut quorum consensus esset ἀναμάτη [falli nescia] quod falsum esse Christus ostendit exemplo evidentissimo recepti dogmatis quod cum lege Divina ἀσπόνδως [sine medio conciliandi] pugnabat.

4. Τίμα, Honora] Vox Hebræa est כבד, qua comprehenditur etiam officium honestè alendi parentes. In quem sensum vox τιμῆς [honoris] etiam à Paulo usurpatur & verbum τιμᾶν [honorare] 1 Timoth. v, 3, 17. Itaque id quod hic sequitur καὶ ἐμὴ τιμήσῃ τὸ πατέρα [& non honorificabit patrem], Marcus exponit ἐκ ἐτι ἀφίετε αὐτὸν ἐδὲν ποιῆσαι τῷ πατρί [non dimittitis eum quicquam facere patri], ubi ποιεῖν [facere] est ἀγαθοποιεῖν [benefacere]. Neque aliter exponunt Hebræorum eruditissimi Numerorum xxiv, 11. & qui eorum hoc ipsum præceptum explicant ajunt, cibi, potus & vestimenti præbitionem eo contineri. Itaque non erat quod in eo probando Christus laboraret: Quin Græcorum quoque & Romanorum leges idem præcipiunt. Et verbum τιμᾶν [honorare] ita explicat etiam Hierocles, Εἰς τὴν τὰ ἄλλα πάντα γονέας τιμῶμεν ὑπερβαλλόντως, σώματι ὑπερεσίου καὶ χρημάτων χορηγίαν αὐτοῖς ὑπέχοντες ὅτι μάλιστα προθυμοῦσιν [in cæteris rebus eximio in honore habebimus parentes, exhibentes eis animo quàm promptissimo corporis ministerium & facultatum auxilia].

ὁ κακολογῶν, qui maledixerit] Verbum Hebræum קלל, quod in Exodo & Levitico reperitur directè opponitur verbo כבד. Nam ut כבד sua origine est pondus addere, ita קלל est pondus detrabere. At Lxx Interpretes, quos noster hic verbo tenus sequitur, notissimo exemplo rem declarantes dixerunt ὁ κακολογῶν [qui maledixerit], in quem sensum certum est vocem Hebræam, quanquam latius patentem, sæpissime accipi. Non frustra autem & hoc Christus adjecit. Constat enim inter Dei præcepta ea esse maximi ducenda quæ capitali pœna sanciantur. Ostendit ergo Christus non quodlibet præceptum Legisperitorum auctoritate violari, sed tale quod inter præcipua habendum Deus ipse testaretur.

5. Ὁς ἀνείπη, Quicumque dixerit] Non puto esse hic ἀποσιώπησιν [reticentiam], ut multi arbitrantur sed potius redundare Hebræo more καὶ [&], ut infra xxviii, 9. Marci xiii, 34. Lucæ ii, 15. & 21 & 27, 28. Item Lucæ v, 35. ix, 51. xiii, 25. xiv, 1. quod semel dico; ne testimonia repetere cogar. Itaque sic interpreter, Vos autem docetis, Qui dixerit patri suo aut matri suæ, Δῶρον ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ

ῶφελῇ [Donum sit quod ex me habiturus esses], ne alat patrem aut matrem suam. Et apud Marcum, Vos autem docetis hunc in modum, Si quis patri matrive dixerit, Κορβαῖν, ὃ ἐξ ἐμοῦ ῶφελῇ [Corban, quod ex me habiturus esses], non permittitis eum quicquam ultra patri matrive præstare. Δέγν' utrobique est docere. Ita enim in Scholis Hebraicis usurpari solet אמר, hoc est, ἐφ' [dixit sive præcepit].

Δῶρον, Munus] Vocem ipsam posuit Marcus Κορβαῖν [Corban], & Syrus hic קרבני. unde discimus non quodvis δῶρον [munus] hic significari, sed id quod Deo sacratum, quomodo vocem δῶρον usurpari vidimus & quinto capite. Atque hinc est quod veterum quidam hunc locum citantes non δῶρον [munus] nudè ponunt, sed δῶρον τῷ Θεῷ [munus Deo]. Formula hæc ex Hebræis Magistris citatur in hunc modum, קרבן שאתה נהנה לי [Corban quicquid à me utilitatis habiturus esses], & sic etiam קרבן כל מה דתהנה מני. unde non longè abit Syrus qui hoc loco ita posuit, קרבני מרם דתהנה מני. Videamus quid sit ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ῶφελῇ, deinde quid hic velit Κορβαῖν ὃ ἐξ ἐμοῦ ῶφελῇ. Interpretes ejus quam dixi formulæ totidem propè verbis exprimunt מה שאתה נהנה ממני & nomen הנאה [utilitatis] ajunt tam latè patere ut & alimenta & omne id quo homo ab homine juvari potest comprehendat. Ea vis melius exprimi non potuit quàm Græco verbo ὠφελῆσαι [utilitatem capere]. Est autem illud ὠφελῇ hic δυνατὸν [modi potentialis]. quare Latine ita licet exprimere, quicquid est quo à me juvari possis. In codice Nedardin invenitur, קונם שאני עושה על פי אבא וכו' אינם יכול להפר, שכל מה שאני עושה לא יאכל ממנו אבהאמה ר"ל שלא הנה בו. Quod quicquid paravero, ex illo non comedet pater meus quicquam, id est, quod utilitatem inde non percipiet. Ad alteram vocem קרבן [Corban] quod attinet, solet ea apud Hebræos, ut & חרם [anathema] quoties sola ponitur includere vim verbi substantivi: quare Κορβαῖν valet Κορβαῖν ἐστίν, id est, Deo dicatum esto. Quod autem ita Deo dicatum erat, id credebatur omnino esse extra hominum potestatem atque commercium. Hinc illud קרבן in hac formula non malè Hebræi interpretes exponunt אסור עליך, id est, prohibitum sive præclusum esto tibi. Liber Caph Nacal ita explicat hoc genus voti, הקדש יהא כל מה שאני עושה מלכו על פי אבא, Sacrum erit quicquid paravero in futurum ad os patris. Rabbi Nissim hoc modo, כל שאני עושה לפי אבא יקונם אינו יכול להפר, Quicquid paravero patri meo, sacratum esto. Qui sic vovit non potest irritum facere votum. Et quia in nomine Κορβαῖν [Corban] Dei mentio erat inclusa (nam קרבן est, ut diximus, res Deo sacra, unde Iosephus de iis qui se Deo devovent, οἱ Κορβαῖν αὐτὲς ὀνομάζοντες [qui semet Corban vocant]) ideo hoc votum non esse nudum sed jurisjurandi religionem & translationem complecti credebatur. Hinc Tyrii cum veteres τὰς ξενικὰς ὀρκας [externa juramenta], speciatim nominarunt τὸ ὄρκον καλλόμενον Κορβαῖν [juramentum quod dicitur Corban], auctore Theophrasto libro De legibus, cujus juramenti mentionem & Matthæus infra facit xxiii, 18. Planè frequens fuisse Judæis ut non voto tantum sed & jurejurando se obstringerent ne huic aut illi beneficerent, tum

ex Hebræorum Magistris discimus, tum ex Philone, |
cujus hæc verba sunt notatu ad hanc rem digna, |
Εἰσὶ δ' οἱ τὴν φύσιν ἀμικτοὶ ἢ ἀκοινώνητοι δι' ὑπερ-
βολὴν μισανθρωπίας γεγονότες, ἢ ἢ ὑπὸ ἀργῆς οἷα χαλε-
πῆς δεσποίνης ἐκβιασθέντες, ὅρκω τὴν ἀγριότητα πισυν-
ται τῇ ἡδυν, οἱ τινες δ' φασιν ὁμοτράπεζον ἢ ὁμορόφιον
ἔχειν τὸ δεῖνα, ἢ πάλιν τῷ ΔΕΙΝΙΜΗΡΕΞΕΙΝ
ΩΦΕΛΕΙΑΝ ΤΙΝΑ, ἢ παρ' ἐκείνους τινὰ λήψομαι, ἢ
μέχρι τελευτῆς [Sunt quidam qui ex immensa feritate
ingenium habentes durum atque infociabile aut coacti
ab ira, molesta sanè hera, morum suorum asperitatem
jurejurando firmant, dicendo, se hunc aut illum nun-
quam habituros consortes tecti aut mensæ, aut rursum
EISENIHILFACTVROS BONI, vel nihil ab
eo se accepturos, vel ad mortem usque]. ubi aperte de-
scribit illud votum quod Hebræi הַנָּהֵר, hoc est,
εὐχὴν τῷ ὠφελείας [votum utilitatis] vocant. Hoc
autem votum quò firmiter sanctiusque esset, solebat,
ut ex Matthæo Marcoque discimus, adjici consecra-
tio rei in eum casum si quando τῷ δέινῃ [illi homini]
quicquam daretur. Quòd si is qui votum tale nuncu-
passet, postea immutata voluntate largiri aliquid vel-
let τῷ δέινῃ [illi homini], Sacerdotes, quorum pars ma-
gna erant Pharisei, rem ex voti lege sacro ærario vin-
dicabant. Ejus autem ærarii obventiones, partim in
opera Templi, partim in usus pauperum, partim in
ipso Sacerdotes ac Levitas erogabantur. Quò ma-
gis credibile est Phariseos, qui erant φιλάργυροι
[avarī], ut Lucas nos docet xvi, 14. contumaci-
ter adfuisse utilitatibus ærarii contra quorumvis ho-
minum iusta. Nam vota etiam jure Romano homi-
nes ita obligabant ut votum implere cogerentur.
Cæterum quod Origenes hic narrat ab Hebræo se
didicisse etiam creditores sæpe nomina transcripsisse
gazophylacio, ut debitoribus suis duriorē adver-
sarium obtruderent, ut verum credo, ita huc pro-
priè non pertinet.

6. ἡκυρώσατε τὴν ἐντολὴν τῆς Θεᾶς, irritum fecistis
mandatum Dei] Irritum fecistis Dei præceptum, quan-
tum in vobis est. Merito accusat hoc Legis peritorum
dogma legis Divinæ optimus Vindex. Nitebantur
illi hoc argumento, in quo latius quàm par est ex-
tendendo & alibi eos lapsos vidimus, Quòd præce-
pta Deum spectantia iis essent anteferenda quæ ad
hominum utilitatem pertinerent: In illo autem ge-
nere ponebant vota ac juramenta, in hoc autem
omnia beneficentiæ munia. Sed non animadverte-
bant homines misera superstitione fascinati vota &
juramenta modos esse quibus obligemur: omnem
autem obligationem ex jure eo quod nobis compe-
tat debere proficisci: quare materiam obligationis
esse non posse id quod ante ademtum sit nostræ li-
bertati, ut est Parentes non alere. Nam & natura-
lis æquitas & lex per Moysen edita efficiebant ne id
liceret. Lex autem quæ vota ac juramenta servari
vult intelligenda haud dubiè est de votis ac jura-
mentis legitimis, hoc est, quibus id vovetur aut ju-
ratur quod honestum est, quodque est in voventis
aut jurantis potestate. Quare hoc casu lex illa objici
non potest: debet ergo valere lex altera quæ pieta-
tem in parentes præcipit. Pertinet huc Gangrensis
Synodi canon xvi. Εἰ τινὰ τέκνα γονέων, μάλιστα πιστῶν,
ἀναχωροῖν προφασί Θεοσεβείας, ἢ μὴ τὴν καθήκον

τιμὴν τοῖς γονεῦσιν ἀπονέμοι, προσημαμένης δηλονότι παρ'
αὐτοῖς τῇ Θεοσεβείας, ἀνάθεμα ἔστω [Si qui liberi paren-
tes, & maxime fideles, deserant prætextu pietatis, &
debitum honorem parentibus non deferant, tanquam
pietatis prælatione, anathema sunt]. Imò, ut rectè
contra populares quosdam suos Philo pronuntiat,
nec si adversus alterum quemvis, qui neque parens
sit, neque sanguine proximus, conceptum sit tale
votum & jurejurando consecratum valere debet,
cùm hominem alterum alteri opem ferre, præcipuè
verò quæ potest egestatem ejus sublevare, Deus &
natura imperent.

7. προεφίτευσεν, prophetavit] Verba quidem Esaiæ
primò spectare videntur ea tempora quæ Babylo-
nicam obsidionem antecesserunt, sed ita ut non mi-
nus, imò etiam magis, quadrent Christi tempori-
bus; quod manifestò constabit si inspicatur tota
περικοπὴ [pars capituli]. Dicit enim Deus effecturum
se ut Iudæi, præsertim verò Hierosolymitæ sacra
Prophetarum effata legentes non intelligant; idque
in pœnam corruptæ religionis, quam à vera pieta-
te ac dilectione ad inanes & commentitios ritus tra-
duxissent. Itaque futurum, ut ipsi Magistri qui
omnium sapientissimi habebantur, in sædos erro-
res incidant. Ecquid potuit in istos homines aptius
dici? Sciendum est, quod sæpe notatum est, posse
unum idemque vaticinium plus semel impleri, ita ut
& huic & illi tempori conveniat, non solo eventu
sed Divinâ etiam verborum directione.

8. Ἐγγίζε μοι, Accedit mihi] Amicum se mihi præ-
bet: Iacobi iv, 8.

9. Μάτην δὲ, Sine causa autem] Ita & Lxx,
quos apparet pro הַתָּה, quod nunc legimus legisse
הַתָּה, & accepisse הַתָּה pro eo quod plerumque di-
citur הַתָּה, id enim est μάτην aut εἰς μάταιον [fru-
stra], ut iidem Lxx transferunt Esaiæ xlix, 4.
Apparet autem non hoc tantum sed multis aliis ex
locis in veteri scriptura Hebraica Vau & Iod literas
vix potuisse discerni. sed & hoc, non omnes discre-
pantes lectiones à Masoritis fuisse annotatas: quod
apertissimum facit codex Samaritano characterē
descriptus collatus cum exemplaribus quibus Iu-
dæi utuntur: item Psalmi duo alphabetici xxxvii.
& cxlv. in quorum priore initium versûs incipien-
tis ab y, in altero initium versûs à j deest, quo
loco vulgata Latina versio ostendit pleniores codi-
ces ibi quidem habuisse הַתָּה & aliquas voces alias,
hic verò & Græca & Latina ostendit fuisse הַתָּה &
aliquid præterea, quanquam tacente hic Masorita-
rum diligentia. Verum utro modo hic legas nihil
refert. Necessè est enim frustra Deum colant quo-
rum cultus Deo displicet.

σέβονται με, colunt me] Hebraicè הַתָּה הַתָּה
hoc est ad verbum, τὸ σέβας αὐτῶν πρὸς με ἔστι [cultus
eorum ad me est]. Nam הַתָּה quoties ad Deum
refertur est ipse cultus Divinus. Itaque optimè hoc
versum est.

διδάσκοντες διδασκαλίας ἐντάλματα ἀνθρώπων. docen-
tes doctrinas mandata hominum] Verbum διδάσκοντες
[docentes] adjecerunt Lxx ut commodior esset
constructio: & quod hic est προσθετικῶς [per Appo-
sitionem], διδασκαλίας ἐντάλματα ἀνθρώπων [doctri-
nas mandata hominum], ibi est συνδετικῶς [cum copula],

ἐντάλματα καὶ διδασκαλίας [præcepta & doctrinas]. In Hebræo est **מִצְוֹת וְדִבְרֵי חַיִּים**, ad verbum ἐντολὰν παρ' ἀνθρώπων δεδιδαγμένην [præceptum quod homines docent]. hoc autem est, dogmata quæ in faciendo consistunt. *Humana autem dogmata* dicuntur Esaiæ & Christo, neque sola quæ pugnant directè cum lege Divina (neque enim hoc oraculo Christus utitur tantum ad confirmationem ejus quod jam dixerat, sed etiam ut viam sternat ad sequentia, quibus Apostolos ostendit non rectè accusatos), neque omnia quæ homines docent facienda, puta probabili interpretatione ejus quod ambiguum est, aut definitione æqua ejus quod arbitrio relictum est, aut fideli consilio circa ea quæ ad pietatem aut charitatem pertinent; sed ea quæ fundamentum habent in persuasionem non Divinitus traditâ sed humanâ ac futili: qualia sunt illa de quibus nunc agebatur, ut mox explicatius ostenditur.

10. τὸν ὄχλον, convocatis turbis] De plebe homines, quos Legisperiti ut indoctos, Pharisei ut parum religiosos, præ se fastidiebant.

Ἀκούετε καὶ συνίετε. Audite & intelligite] Attentionem desiderat Christus, quia plerumque homines nolunt

Quæ juvenes didicere, senes perdenda fateri.

11. Οὐ τὸ εἰσερχόμενον εἰς τὸ σῶμα κοινὸν τῷ ἀνθρώπῳ. Non quod intrat in os coinquinat hominem] Κοινὸν [commune reddere] κοινῶν [ei quod est sanctificare], & meritò: nam quæ sancta sunt Deo quasi separantur. Cætera sunt velut extra Dei peculium. Hæc cum ad animum referuntur, ut hoc loco τὸ ἀγιάζον [sanctificare] culpæ immunitatem, τὸ κοινὸν [commune reddere vel coinquinare] culpam contractam significat: μολύνειν [polluere] pro κοινῶν dixit Porphyrius, hunc locum aut certè hoc Christianorum dogma respiciens. Sic enim ait De abstinentia ab animalibus primo: Οὐ γὰρ ἡμεῖς μολύνει, φασι, τὰ βρώματα [Neque enim, ajunt, alimenta nos polluunt]. Addit eundem Christianorum sensum exsequens, Εὰν εὐλαβηθῶμεν βρωσὶν ἐδεσλώθημεν τῷ τῷ φέβῃ φρονήματι δεῖ ἡμῖν ὑποτελέσθαι [Si vitemus edere, jam servi facti sumus affectus timoris: oportet autem cuncta nobis subjici]. Putabant, ut diximus, Pharisei ita immunda esse quædam naturâ suâ ut per se, non instituto, animum polluerent. Docet hoc præter cæteros Iudæus Scriptor libri περὶ αυτοκράτορος λογισμῶν [De imperio rationis], qui Iosepho ascribitur, ubi hæc sunt verba, Οἱ τῷ νόμῳ κλίσσης τὰ μὲν οἰκωθῆσθαι ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς ἐπέτρεψεν ἐοθίην, τὰ δὲ ἐναντιωσόμενα ἐκώλυσε σαρκωφαγεῖν [Scriptor Legis quæ profutura erant animis nostris ea edere permisit, quæ verò carni erant nocitura, vetuit edere]. Id Christus hic negat. τὸ εἰσερχόμενον εἰς τὸ σῶμα [quod intrat in os] igitur hic ex subjecta materia intelligi debet, quod ita ingreditur ut nihil vitii accedat ab humana voluntate. Ideo Marcus dixit ἔξωθεν τῷ ἀνθρώπῳ εἰσπορευόμενον εἰς αὐτόν [extra hominem introiens in eum]. Nihil igitur hic Christus docet contra legem ciborum discriminatricem; neque enim tempus advenerat: quanquam obliquè, dum ostendit nihil esse naturâ immundum, contra quàm Pharisei existimabant, simul significat legem illam non esse immutabilem. Nam & Paulus eodem

argumento utitur, ὅτι πᾶν κτίσμα Θεοῦ καλόν [quia omnis creatura Dei bona est] 1 Timoth. 1v, 4. Ita æqua interpretatio legis de ciborum discrimine, ut & antè de Sabbato, earundem legum antiquationi viam molliter præstruxit. Valde enim eò pertinebat intelligi materiam istarum legum per se esse ἀδιάφορον [in rebus mediis], & quod præceptum erat non esse præceptum προσηγμένως [principaliter], sed datâ occasione, aut alterius rei causâ.

10. ἀλλὰ τὸ ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ σώματος, sed quod procedit ex ore] Generaliùs apud Marcum τὰ ἐκπορευόμενα ἐκ τοῦ ἀνθρώπου [sed quæ de homine procedunt], hoc est, ea quæ ex voluntate procedunt. Sed quia eorum multa solent aut ore peragi, ut διαλογισμοὶ πονηροὶ, ψευδομαρτυρίαι, βλασφημίαι [cogitationes malæ, falsa testimonia, blasphemiae], aut certè non sine oris adminiculo, quemadmodum ex rixis φόνοι [cædes], ex impudicis colloquiis & lenociniis nascuntur μοιχεῖαι, πορνείαι [adulteria, fornicationes], & 20 κλοπαὶ [furta] plerumque conjunctum habent mendacium, ideo hoc exempli causâ Christus addidit, quò evidentior esset ἀντίθεσις [oppositio]. Simillima est oppositio eorum quæ per os intrant atque exeunt apud Platonem in Timæo, fortè ex barbara Philosophia, unde multa in eo sunt libro, τὴν δὲ δὴ τῷ σώματι ἡμῶν δύναμιν ὁδεῖ καὶ γλώττῃ καὶ χεῖλεσιν ἐνεκα τῶν ἀναγκαίων καὶ τῶν ἀρίστων διεκδύσμεσαν οἱ διακοσμήντες, ἡ νῦν διατέτακται τὴν μὲν ἐσοδὸν τῶν ἀναγκαίων μηχανώμενοι χάριν, τὴν δὲ ἐξοδὸν τῶν ἀρίστων. ἀναγκαῖον μὲν 30 γὰρ πᾶν ὅσον εἰσέρχεται τροφὴν διδόν τῷ σώματι. τὸ δὲ λόγων νῆμα ἔξω καὶ ὑψηλὸν φρονήσας καλῶς καὶ ἀρίστον πάντων ναμάτων [Qui corporis humani fuere fabricatores, oris nostri formam, qualis apparet, fecere instructam dentibus & linguâ & labiis, ad usus partim optimos, partim necessarios; introitum enim repperunt ad res necessarias, exitum ad optimas. necessaria enim sunt ea unde corpus alitur, ut sermonum fluentia quæ exeunt optima sunt fluentorum & pulcherrima prudentiæ ministeria]. Quem locum ita παραφραζέει [fusiùs explicat] 40 Plato Iudæus, Philo scilicet, Στόματι; δι' ὃ γίνεται θνητῶν μὲν, ὡς ἐφ' ἡ Πλάτων, εἰσοδῶν, ἐξοδῶν δὲ ἀφθάρετων. ἐπεισέρχεται μὲν γὰρ αὐτῷ σιτία καὶ ποτὰ, φθαρτὰ σώματι φθαρτὰ τροφαί. Λόγοι δὲ ἐξίσσιν ἀθανάτους ψυχῆς ἀθανάτοι νόμοι, δι' ὧν ὁ λογικὸς βίβηται κυβερνᾶται [Quid os dicam? per quod fit, ut dixit Plato, introitus rerum caducarum, exitus verò rerum immortalium. Intrant enim per os cibi & potus, caduci corporis caduca alimenta; At exeunt sermones, vitæ immortalis leges immortales, per quas rationalis vita gubernatur]

50 12. ἐσκανδαλίσθησαν; scandalizati sunt] Quia Pharisei maximi faciebant traditiones Sapientum, & in observatione tum earum traditionum tum rituum quorundam quos sibi ipsi imperaverant maximam Divini cultus partem constituebant. Nam ad promiscuos ciborum omnium usus tracta ab ipsis Christi verba credibile non est; cum omnia undique crimina conquirentes nunquam hoc illi objecerint.

60 13. Πᾶσα φυτεία, Omnis plantatio] Ostendit Christus ita vitanda esse offendicula (de quo monuerat antehac sæpius) ut tamen non eò minùs liberè docerentur quæ ad solidam pietatem facerent, etiam cum refutatione dogmatum quæ pietatis profectui obstant. Dogmata enim vocantur φυτεῖα [plantatio] eadem

eâdem ratione qua appellantur semen. A Deo autem non sunt dogmata quæ fundamentum non habent in revelatione Divina rectæque rationis usu. Ignatius quod de dogmatis Christus dixerat ad dogmatum auctores transfert sensu salvo epistolâ ad Trallenses, Οἱτοὶ ἐκ εἰσὶ φυτεία πατρὸς, ἀλλ' ἐγγονα κατηραμμένα· πᾶσα ᾧ, φησὶν ὁ Κύριος, φυτεία ἦν ἐκ ἐφύτευσεν ὁ πατήρ μου ὁ ἐπεράνις, ἐκρίζωθήτω. εἰ γὰρ ἦσαν τῆ πατρὸς κλάδοι, ἐκ αὐτῆς ἦσαν ἐχθροὶ τῆ σαυρῆ τῆ Χριστοῦ [Hi non sunt Patris plantatio, sed devota soboles. Omnis autem plantatio, inquit Dominus, quam non plantavit Pater meus cœlestis evellatur. nam si essent Patris surculi, non essent inimici crucis Christi].

ἐκρίζωθήσεται. eradicabitur] Id est, oportet eam evelli. Nempe ducendo homines ad veri cognitionem, ut ex sequentibus apparet.

14. Αφετε αὐτούς. Sinite illos] Quomodo dicimus, ——— jubeas miserum esse lubenter.

Significat Christus eorum offensas tanti non esse ut propterea deferenda sit causa facientis ad salutem veritatis.

ὁδηγοὶ εἰσι τυφλοὶ τυφλῶν. Cæci sunt duces cæcorum] Videtur mihi hic esse sensus atque connexio, Si illi consuli sibi nolunt, at plebi consulamus, quæ alioqui tam cæcis ductoribus usâ ipsa quoque cæca in exitium ruet. Similis comparatio est apud Sextum Empiricum 11. adversus Mathematicos, ὁμοίον γὰρ ὡς εἰ τις λέγοι, τὸ βλέποντα ὑπὸ τῆ πεπηρωμένης ὁδηγεῖσθαι [perinde id est ac si quis dicat, eum qui videat cæco uti duce]. Horatius dixit, ——— ut si

Cæcus iter monstrare velit.

Erat autem vetus traditio apud Hebræos quæ exstat in Midras Thillim Psalmo cxlvi. Doctores cæcos fore quo tempore Deus inter ipsos habiturus esset tabernaculum. Vide Esaiam xlii. 7. & infra xxi. 11, 24.

εἰς βόθυνον ἐμπεσέντα. in foveam cadunt] Respicitur locus Esaiæ l. 11, 6, 8.

15. τὴν παραβολὴν ταύτην. parabolam istam] Id est, γνώμην [sententiam], illam scilicet de eo quod in os intrat, quodque ex ore proficiscitur. Nihil enim necesse est aliter hic accipere παραβολῆς vocem, cum sæpissime apud Hebræos ita sumi ἔστιν supra ostensum sit.

16. Ακμὴν καὶ ὑμεῖς, Adhucne & vos] Vos qui jamdudum à me discere debuistis quæ sint illa in quibus vera pietas consistit.

17. εἰς τὴν κοιλίαν χωρεῖ, καὶ εἰς ἀφεδρῶνα ἐκβάλλεται; in ventrem vadit, & in secessum emittitur] Nullam esse in cibo naturalem immunditiam quæ ad animum possit penetrare dilucidè Christus explicat. ὑποτίθεται [supponit] autem id quod constabat inter Iudæos, Cor sedem esse animi, ejus præsertim partis qua volumus, ex qua culpa nascitur. Vnde sequitur, si à cibo immunditia ad cor non pertingit, ne ad animum quidem pertingere. At cibus dum adhuc permixtus est suis fæcibus, non ad cor deferatur sed εἰς κοιλίαν, in partem ventris depressiorem in qua est ventriculus. Deinde purgatur cibus, & quicquid naturâ suâ immundum est, ac proinde homini alendo non idoneum, id per alvum dejicitur. Apparet ergo nec ante purgationem nec post purgationem quod in cibo est naturaliter immundum ad cor pervenire, multoque minùs ad animum. Hunc

sensum nos Marcus docet cum dicit, καθαρὶζόν πάντα τὰ βρώματα [purgans omnes escas]. Ergo quod hic dicitur, πᾶν τὸ εἰσπορευόμενον εἰς τὸ σῶμα εἰς ἀφεδρῶνα ἐκβάλλεται [omne quod in os intrat; in secessum emittitur], intelligendum est pro ratione subjectæ materiæ nempe quatenus in eo dici posset aliquid esse immundi. Ita commodissime solvitur id quod Christo hac in parte objectum narrant Hieronymus & Zacharias.

19. διαλογισμοὶ πονηροὶ, cogitationes malæ] Pravæ cogitationes quas effectum non secuto Iudæi ne apud Deum quidem in crimine poni putabant, ut alibi observatum est. Dixit autem διαλογισμὸς πονηρὸς etiam Dionysius Halicarnassensis sensu simili.

πορνείαι, fornicationes] Obiter hic Christus ostendit non μοιχείαν [adulterium] tantum, ut crassiores Iudæi existimabant, sed & πορνείαν [fornicationem] lege Divinâ eâque perpetuâ interdici; cum alioqui nusquam hoc ex professo demonstret, quia scilicet Magistri Hebræorum meliores eâ in re non hallucinabantur. Hæsenorum ἐγκράτειαν [temperantiam] à Iosepho laudatam exponit Abraham Zachuth, Custodiebant seipsos à scortatione. Imò congressum cum scorto ita impurum habent ut proverbii loco usurpent, veluti cum dicunt, Πανὴν ἐδὲν ἰλλοῖς μαῖνις περὶνδε ἐστὶ καὶ κυβᾶν μετὰ σκῶτον. Ad quam sententiam fortè hic Christus allusit, ut quæ illi comparabant ea multum inter se differre ostenderet. Quomodo autem hæc dicantur ex ore proficisci, supra diximus.

20. ἀνίπτοις χερσὶ φαγεῖν καὶ κοινοῖ, τὸ ἀνθρώπων. non lotis autem manibus manducare, non coinquinat hominem] Ex consequenti antecedens vult intelligi. Ideo enim ad puritatem animi nihil referebat manus lavarent necne, quia id quod illi lavando putabant emundari tale non erat ut animum bene sibi conscium posset inquinare.

21. εἰς τὰ μέρη Τύρου καὶ Σιδῶνος. in partes Tyri & Sidonis] Eis hic est versus, ut transtulit Syrus. Nam εἰς τὰ μέθορια [in fines] inquit Marcus, id est, ad confinia Tyri & Sidonis. Neque enim videtur exiisse Christus terræ Hebræorum fines.

22. Χαναναία, Chananæa] Quin idem sit quod apud Marcum Συροφονίσσα [Syrophœnissa] ne dubitari quidem debet. Nam Χαναναῖοι [Chananæi] Hebræis dicti strictè ac peculiariter hi qui Sidonem & Tyrum & quod adjacet oræ maritimæ habitabant. Chananæus habitans ad mare, inquit Moses Numerorum xlii. 30. Et disertè Tyri cives Chananæos vocat Esaias xlii. 8. Rursum Sidonii accensentur Chananæis Iud. i. 31. & Procopius ad Genesin Chananæos explicat Sidonios, & Stephanus, Χανᾶ, ἕως ἡ Φοινίκη καλεῖται [Chna, sic dicitur Phœnice], ubi Χανᾶ est ὡς omisâ literâ ν, quam παραγωγικὴν [adjectivam] Hebræi fatentur. Sic & Philo Byblius ex Sanchoniathone apud Eusebium libro 1 Præpar. cap. 10. ἀδελφὸς Χανᾶ τῆ πρώτης μετονομασθέντος Φοινίκος [frater ejus Chna qui primus transnominatus fuit Phœnix]. Hi autem sunt Φοίνικες [Phœnices] itidem propriè dicti Straboni, Plinio, aliis. Et ut Φοίνικες Homero omnibusque eum secutis celebrantur ex navigatu & mercatu, ita Solomoni, Esaiæ, Oseæ, Zachariæ Chananæi. Quare sicut Lxx, quod est in Hebræo

Iosuaë v, 1. מלכי הכנעני verterunt βασιλεῖς τῆς Φοινίκης [Reges Phœnices], & Iobi xl, 25. Chananæos Φοινίκων ἔθνη [Phœnicum gentes], & quod Geneleos xlvi, 10. ἐστὶν υἱὸς τῆς Χανανίτιδος [filius Chananitidis] id est τῆς Φοινίκης [Phœniſſæ] Exodi vi, 15. parique modo nomina Φοινίκης & Φοινίκων posita habes Exodi xvi, 35. Ios. v, 12. Proverb. xxxi. 24. ubi in Hebræo Chanaan & Chananæi: ita hoc loco quod Matthæi Interpres dixerat Χαναναίαν [Chananæam], Marcus posuit Συροφοίνισσαν [Syrophœniſſam], qua in voce Syri adjectio, ut sæpe apud Poetas, nihil aliud quàm Phœnicas Asiæ αὐτόχθονας [indigenas] à colonis ipsorum Africanis Phœnicibus distinguit, ut pridem rectè est observatum. Hinc Syrus Interpres dicto Marci loco διακριτικῶς [per distinctionem] dixit *Punicam Syriæ*. Nec aliter interpretandum Horatii illud,

— — — & uterque Pœnus

Serviat uni:

Syrophœnices scilicet & Libyphœnices. Ipsi quoque in Africa Phœnices Chananæos se vocabant. Nam Augustinus libro Expositionum epistolæ ad Romanos ait, Rusticos Afros Hipponæ vicinos si interrogarentur qui essent, Punicè respondisse, *Chanaani*. Vocis autem Phœnicis originem frustra viri eruditi ex Syriaco quærunt. Neque enim à seipsis ita vocabantur sed Chananæi. Phœnicas autem Græci dixerunt, ut Aristoteles refert De mirandis narrationibus, quòd latrocinantes ut in quamque oram apulerant homines occiderent. Nam veteribus Græcis αἱμάζειν [sanguinem fundere] dicebatur Φοινίζειν quod & Aristophanis interpres ad Acharnenses notavit. Eadèmq; de causâ etiam Cares dicti Φοινίκης [homicidæ] Bacchylidæ & Corinnæ. Quod autem Ἑλληνίς [Græca] hæc mulier Marco dicitur, significat nec Hebræam fuisse gente, nec Ἰσραηλίσσαν [Iudaicæ religionis]. Neque tamen sequitur fuisse idolorum cultricem. Nam & in Iudæa & in vicinis regionibus & alibi erant viri feminæque εὐσεβεῖς σεβόμενοι τὸ Θεόν [religiosi colentes Deum], extra professionem Iudaismi, qualis Cornelius, Lydia, atque alii, de quibus videre est Actorum x, 2. xvii, 4, 17. Atque hoc sensu Ἑλλήνα [Græcum] sæpe dixit Paulus, omne humanum genus in Græcos & Iudæos dispertiens. Hæc autem femina ex Sidoniis aut Tyriis finibus ad Christi famam processit; Deo eventus ita disponente ut quomodo antecedens disputatio antiquationem Legis ritualis, ita hæc adoptionem Gentium adumbraret.

23. ἐκ ἀπεκρίθη αὐτῇ λόγον, non respondit ei verbum] Ita Lucilius,

— — — non audet dicere muttum.

Nam *muttum* est verbum, ut rectè ad Persium Scholiastes, qui mos loquendi manet in lingua Romanensi Francorum.

Ἀπόλυσον αὐτήν, *Dimitte eam*] Verterim, *Absolve hanc*; quomodo Terentius aliiq; hanc vocem usurpant.

24. Οὐκ ἀπεσάλην, non sum missus] Hoc mandatum, inquit, à Patre accepi, tanquam ab eo missus ut Iudæis proponam verba salutaris doctrinæ & miraculis consignem. Nam semen illud numerosum ex Gentibus, Christo promissum erat demum

post mortem cum jam non amplius futurus esset Legatus, sed Rex affidens dextræ Patris. Neque tamen hoc obstabat quominus intra Iudææ fines ἀλλοφύλῳ [extraneo] uni atque alteri beneficeret. Sed Christus veri partem enuntians, partem reticens, perseverantem feminæ fiduciam testatam facere voluit in opprobrium Iudaicæ gentis.

τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα, *oves quæ periere*] Vide supra ix, 36.

26. Οὐκ ἔστι καλόν, *Non est bonum*] Id est, & πρέπει [non decet]. Syrus שׁוּפֵיט. Alibi pro συμφέρει [expedit], ut infra xvi, 8, 9. Marci xiv, 21. I Corinthiorum vii, 1.

τοῖς κυναρίοις. *canibus seu caniculis*] Verum est Canes Hebræis & Græcis veteribus dici solere eos quos contemnimus. Sed vox κυνάρης ei significationi non convenit. Ita enim appellari vulgò solebant canes qui in deliciis erant, quales Melitenſes. Tantum ergo indicatum voluit Christus discrimen quod ad id tempus erat inter τὰ τέκνα τῆς ἐπαγγελίας [filios promissionis], & extraneos.

27. Ναί, Κύριε. *Etiam, Domine*] Quanquam non valde refragor viro doctissimo qui putat ναὶ esse obsecrantis particulam, tamen simplicissimus mihi sensus esse videtur si interpretemur pro nota assensûs, hoc modo, *Verum dicis, Domine, Canes filiorum catellis non objici: contenti enim catelli esse debent micis de mensa cadentibus*; quasi dicat, Et ego nec multa nec magna nimium beneficia postulo, sed unum, quod obiter & sine aliorum detrimento concedi mihi potest. Nam hoc supplere facillimum est ex similitudine à Domino proposita, quam persequitur. Reliquias canibus dari receptum ubique. Euripides Cressis,

— — — νόμος ὃ λέειν ἐκβάλλει κυσίν.

[— — — reliquias mos habet canibus dari.]

Phædrus,

— — — de mensa sua

Dat ossa Dominus.

40 Apulejus, *reliquiis cenæ canes inescatos*. Narrat Plutarchus Perlarum Regibus in more fuisse etiam canibus quod ederent in sua mensa ponere. Apud Quintilianum est, *Etiam canem pascit*. Philostratus Vita Apollonii, πλεῖστον τοῖς κυσὶ πράττειν τοῖς σιτημένοις τὰ ἐκπίπτοντα τῆς δαιτὸς [facere eos itidem ut canes qui pascuntur iis quæ de mensa cadunt]. Aristoteles secundo De Generatione animantium, capite vi. Ἐν ᾧ ταῖς οἰκονομίαις τὸ γενομένης τροφῆς ἢ μὲν βελτίστη τέτακται τοῖς ἐλευθέροις ἢ ᾧ χείρων ἢ τὸ περιττώμα ταύτης ὁμοίαν αἰκείται· τὰ ᾧ χείρως ἢ τοῖς συντροφόμενοις διδόναι ζώοις [In re familiari de alimentis optima dantur ingenuis, quod pejus de his superest famulis, pejima dantur domesticis animalibus]

28. μεγάλη σε ἡ πίστις. *magna est fides tua*] Fides verè Israelitica in extranea muliere. Nam Iacobo cum ei Israelis nomen inderetur dictum est כִּי שָׂרִית עִם אֱלֹהִים וְעַם אַנְשֵׁי וְתוֹכַל [fuisti princeps cum Deo & cum hominibus & prævaluisti] Geneleos xxxi, 28. quod optimo jure huic feminæ dici poterat. Insigne præſagium τῆς τῶν ἔθνων κλήσεως [vocationis Gentium].

30. κυλλός, *mutilos*] Cum vox hæc Græcis, & quidem usitatissimè, *mutilum* significet, atque ita extra

extra controversiam sumatur infra & apud Marcum, neque alio significato in his libris appareat, & Syrus eum in modum interpretetur, non video quid obftet quominus & talia corporis vitia à Christo sanata credamus, quanquam alibi nihil tale legitur: ita ὕγιεις [sanos] infra sumendum erit pro ἀγρίαις [integros].

31. Ωσε τὰς ὄχλους θαυμάσας, βλέποντας τὰς κωφὰς λαλῶντας, Ita ut turbæ mirarentur, videntes mutos loquentes] Videntes impleri vaticinium Esaiæ xxxv, 5.

35. ἀναπέσειν, ut discumberent] Suprà ἀνακλίνεσθαι. Planè nihil differt ἀναπίπτειν, ἀνακλίνεσθαι & ἀνακείσθαι, ubi de conviviis agitur; neque refert humine an in lectis discumbatur: ut ab aliis notatum est. Canon Synodi Ancyranæ quintus de iis agens qui in idoleo cœnauerant, ὅσοι ἡ ἀνῆλθον μετὰ ἐοδῆ-
τῶ πενθικῆς ἢ ἀναπεσόντες ἐφαγον, id est, ἀνακείμενοι [qui autem iuere in veste lugubri & cum discubuisse-
sent, ederunt] sequitur enim μεταξὺ οἷ ὅλης τῆ ἀνακλίσεως δακρύνοντες [toto discubitus tempore flentes].

36. εὐχαρισήσας, gratias agens] Idem est quod εὐλογήσας [benedictione factâ], ut suprà vidimus.

37. σπυρίδας, sportas] Distinguitur infra sporta à cophinis. Fortè ad iter quod diuturnius fore putabant sportas potius quàm cophinos assumerant.

39. Μαγαδάν. Magadan] Ita olim habuit Græca lectio, ut ex Hieronymo & Augustino apparet, atque etiam nunc optimæ notæ codices; ita & Latinus vetus. Quare cum etiam nunc exemplaria quædam Μαγαδάν habeant, ea scriptura pluribus testimoniis niti videtur. Adde quòd in Marco προ-
Δαλμανυθα [Dalmanutha] quidam codices habent Μαδεγαδα [Madegada], & olim haud paucos codices ibidem habuisse Μαγαδα [Magada] commemorat Augustinus: Quod mihi quidem non sufficit ut lectionem quæ apud Marcum est sollicitem: nam ex tabula Iudææ quam Iudæi dederunt discimus eundem esse tractum in quo vici Magadan & Dalmanutha, ita ut ab utrovis denominari is tractus potuerit, sicut idem est tractus Gadaræ & Gergesæ, ut suprà dictum est: Sed cum id quod in quibusdam est Marci codicibus interpretamentum esse arbitrer ex hoc Matthæi loco desumptum, videtur mihi hoc quoque ad cætera testimonia ejus quam dixi lectionis Μαγαδάν accedere. Neque tamèn nego fuisse locum qui Μαγδαλὰ [Magdala] appellaretur, unde Magdalenæ nomen fuerit: imò ex ejus nominis vicinitate errorem natum arbitror. Suadeo & hic & ubicunque lectiones discrepant, vetustissimos codices consulant si quibus nanciscendi est copia.

CAP V T XVI.

1. Πειράζοντες, tentantes] Quærentes calumniæ occasionem: ita vox eadem infra sumitur xix, 3. xxii, 18. & alibi.

2. Εὐδία. Serenum] Auster serenus, ex Africa.

3. πυρράζει συγνάζων, rutilat triste] Subnigrum rubet.

Υποκριταί, Hypocritæ] Phariseos sæpe hoc nomine compellat. Cur & Sadducæos, qui negando vitam alteram vim religionis apertè satis evertabant? Nimirum videri volebant φιλοπάτριδες

[amatores patriæ], & legum publicarum acerrimi custodes. Iosephus de Sadducæis, εἰσὶ περὶ τὰς κρίσεις ὥμοι παρὰ πάντας τὰς Ἰουδαίους [sunt circa Iudicia asperi supra omnes Iudæos]. atque hac ratione summos honores adipiscebantur, ut alibi notat.

διακρίνειν, dijudicare] Id est, ita discernere ut inde prædicatis quæ immineat tempestas, atque ad ea præfagia, sive, ut Græci vocant, διοσημεῖα, componatis res vestras. Sic astrà à Deo in suas significationes discreta dicit Aratus,

Αὐτὸς γὰρ τάγε σήμα' ἐν ἔρανῳ ἐσήριξε
Ἀστρά διακρίνας.

[Ipse etiam in magno distinxit sidera mundo
Signa futurorum.]

τὰ ἡ σημεῖα τῶ καιρῶν ἔδυναθε; signa autem temporum non potestis scire] Rectè σημεῖα [signa] nam prognostica, quæ causas ex qualitate cœli trahunt, ad signorum genus referri notavit & Quintilianus libro v, 10. Τῶν καιρῶν, hujus temporis, ut vertit Syrus, & Lucas singulariter dixit τὸν καιρὸν [tempus]. Sensus hic est, Si Divina providentia tam benigna fuit in homines ut sereni, venti, pulviæ signa quædam præmitteret, quomodo idem ille Aratus dicit ἐν διοσημείois [in Prognosticis],

Ἐκ Διὸς ἤδη πάντα πεφασμένα πάντοθι κέται,

[Omnia, dante Deo, totum patuere per orbem,]

quantò æquius credi est ab eadem providentia data esse signa imminentis adventus Messiae, cum ea res sit infinitò majoris momenti, non ad susceptionem dilationemve itineris alicujus, sed ad vitam omnem instituendam pertinens? sed vos ad illa signa consideranda fatis estis diligentes; de adventu autem Messiae signa poscitis, quasi nulla sint data, cum data sint & multa & certissima, sed ad quæ vobis aut non vacat aut non lubet attendere. Nam si Prophetarum oracula tam sollicitè inspiceretis quàm aliquò profecturi cœli faciem intuemini, agnosceretis haud dubiè instare finem hebdomadam Danielis, ablatum Syriæ & Ægypto Regni decus, populi mores depravatissimos, ipsos ductores populi, qui vos estis, aut extinguere pietatis ignem adempta spe vitæ melioris, aut omnem religionem in frigidas ceremonias convertere; contrà à me proponi doctrinam conspicuæ puritatis: accedere signa, non quæ animi gratiâ fiant, sed quibus homines juventur, cæcis reddi visum, claudis gressum, ægrotis sanitatem: quæ omnia certissima sunt signa Regni Messiae. Quod autem dicit Christus ἔδυναθε; [non potestis?] Sensus est, Quis fit ut videre nequeatis, nisi

quia videre non vultis? ὅτι ἔδοκιμάζετε τὸν καιρὸν [quòd tempus hoc non probetis], ut est apud Lucam. Est autem Comparatio non omnino dissimilis apud Plutarchum, Ατοπον γὰρ ἐστὶ κοράκων μὲν λαρυγγισμοῖς ἢ κνωσμοῖς ἀλεκτορίδων ἢ συστὴν ἐπὶ φορυτῶ μαργαίνεσθαι, ὥς ἐφη Δημόκριτος, ἐπιμελῶς προσέχειν σημεῖα ποιημένων πνευμάτων ἢ ὄμβρων, τὰ ἡ τῶ σώματος κινήματα ἢ σάλος ἢ προπαθείας μὴ προλαμβάνειν μηδὲ προφυλάττειν, μηδὲ ἔχειν σημεῖα χειμῶν ἐν ἑαυτῷ γενησομένων ἢ μέλλοντων [Est enim perabsurdum crociturum corvorum & gallorum clamores & suum festinationem ad lutum, ut agebat Democritus, diligenter observare, ut inde signa sumantur ventorum & imbrum, corporis autem motus & agitationes & impetus non antever-

antevertere & cavere, neque signa habere tempestatis in nobis nascentis, aut futuri]. Cætera quæ huc pertinent explicata sunt supra ad caput xii. Notemus interim res easdem plùs semel à Christo dictas factasque: quod cum sæpe ex unius Scriptoris narratione appareat, eò minùs laborandum est nobis sicubi Scriptores diversi interdum rebus eisdem diversa loca aut tempora aut circumstantias assignant.

5. ἐλθόντες οἱ μαθηταὶ αὐτῷ εἰς τὸ πέραν, *cum venissent discipuli ejus trans fretum*] Id est, *cum in ulteriorem ripam profiscerentur*. Sæpe enim ἐρχεσθαι in his libris est non venire sed ire, ut bis iterum hoc capite 13 & 24. apertissimè verò Lucæ xv, 20. Sed & Lucæ ii, 44. Hieronymo enim assentior qui ex Marco colligit hos sermones in ipso itinere atque adeò in navi habitos. Nam quæ apud Lucam est historia capite xii. ab hac diversam esse arbitror. Hic de fermento & Phariseorum & Sadduceorum agitur, ibi de fermento Phariseorum duntaxat; hic discipulos solos Christus alloquitur, ibi totam populi multitudinem: ut jam taceam ibi potius de malis exemplis agi, quæ ζύμην [fermentum] etiam Paulus vocat i Corinth. v, 6. hic de ipsis dogmatibus. Natura fermenti est vim suam latè spargere: ideo supra vera doctrina fermento comparata est. Hic & apud Paulum ad Galatas falsa dogmata fermento comparantur eandem ob causam, sed & præterea ob saporis amaritiam, & quia fermentatio corruptio quædam est. Alibi, ut dixi, mala exempla, quæ & ipsa nocent transiitione; præsertim verò ea quæ sunt hominibus inflandis. Plutarchus Quæstionibus Romanis, Ἡ ζύμη γέγονεν ἐκ φθορᾶς αὐτῇ, καὶ φθείρει τὸ φύραμα μὴ γινέσθαι γὰρ ἄτονον, καὶ ὅλως ἔοικε σῆψις ἢ ζύμωσις εἶναι [Fermentum ex corruptione nascitur & rursus massam corrumpit: fit enim ea inde flaccidior: planèque videtur fermentatio esse quædam putrefactio]. Rabbini malos appetitus fermentum vocant.

6. Σαδδουκαίων. Sadduceorum] Atqui Marcus Sadduceis præteritis nominat ζύμην Ἡρώδης [fermentum Herodis]: credo quòd Sadduceorum nonnulli simul erant Herodiani, hoc est, Herodem Magnum esse dicebant Siloh à Iacobo promissum. Quod rectè à Tertulliano de Herodianis esse proditum docere nos potest etiam Persius & vetus ad eum annotator; ut planè immeritò id negarit Hieronymus ad caput hujus Scriptoris xxii. qui tamen ipse contra Luciferianos scribens idem affirmaverat. Idem de Herodianis tradit Epiphanius, nisi quòd ad Herodem Baptistæ interfectorem trahit id quod ad Herodem Magnum pertinebat. Non erat autem talis opinio aliena ab illis qui in hujus vitæ felicitate & florenti reipublicæ statu spes omnes collocabant. Nam Regni gloria intermissa ab excidii Babylonici temporibus in Herode demum Iudæis erat restituta, qui ita comiter observabat Romanam majestatem ut interim plena haberet regni jura. Quare mirum non est si vivente & regnante Herode Sadducei ad dignitates maximas pervenerunt, quod Iosephus notat. Duo igitur dogmatum genera sollicitè vitanda Christus docet, ea quæ præcipuam pietatem ponunt in externa rituum, præsertim ab hominibus

reptorum, observatione, & ea quæ religionem transformant in regnum hujus mundi.

7. ἐν αὐτοῖς, intra se] Non tacitos tantum cogitasse, sed inter se collocutos, non est verisimile tantum sed certissimum ex Marci verbis viii, 16.

10. ὅτι ἄρτους ἐκ ἐλάβομεν. quia panes non accepimus] Subaudi ideo scilicet hoc dixit: qualis ἐλλείψις [defectus] est & in sequenti commate, & apertissima infra xxv, 9. Existimabant Iesum cum sciret deesse illis panes, monere eos in tempore ne panem sibi ab hominibus Pharisaicæ aut Sadducaicæ sectæ compararent, planè quasi is panis ipsos esset inquituraturus. Tam citò illis Christi præcepta exciderant, quibus docuerat nullam esse vim in rebus istiusmodi ad animum inquinandum. Simul autem ne panis penuriâ laborarent anxie metuere cœperunt, præsertim circumscriptâ, ut existimabant, & in magnas angustias redactâ emendi libertate.

8. ὅτι ἄρτους ἐκ ἐλάβετε; quia panes non accepistis] Id est, Quid existimatis hoc à me ea de causâ dictum quòd panum copiam non habeatis, quasi scilicet necesse sit vobis aut fame perire, aut ab hominibus panes accipere, sed cavendum omnino ne à Pharisaïs aut Sadduceïs eos accipiat? An non ego vos possum pascere etiam si à nemine homine panem comparetis? Itaque non erat quod vobis eo nomine tam sollicitè Sadduceorum & Phariseorum commercia interdicerem.

11. εἶπον ὑμῖν προσέχειν, dixi vobis ut caveretis] Iterum ἐλλείψις [defectus] pro εἶπον ὑμῖν, ὅτε εἶπον προσέχειν [dixi vobis, cum dixi ut caveretis]. Quam constructionem qui non intellexerunt addiderunt προσέχετε δέ [cavete autem].

13. ἐλθὼν δὲ Ἰησοῦς, venit autem Iesus] Ελθὼν hic iterum est *cum profisceretur* non *cum venisset*; Habiti enim sunt hi sermones ἐν ὁδῷ [in via], ut ait Marcus: quo non significatur habitos in via publica (nam contrà ex Luca discimus habitos in secessu quodam ubi Christus precabatur) sed antequam ad itinæris finem perventum esset.

Καίσαρείας τῆ Φιλίππας, Cæsarea Philippi] Id additum ne intelligeretur Cæsarea quæ ἀπλῶς [simpliciter] sic dici in Actis solet, ab Herode condita, cui nomen vetus Stratonis Turris.

τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου; Filium hominis] Id est, me, inquam, qui omni paratu exteriori nihil præter de plebe hominem præfero.

14. Ἰωάννην τὸν Βαπτιστῆν. Ioannem Baptistam] Cur hoc ad παλιγγενεσίας [renascentiæ] opinionem referri nequeat supra diximus. Multi Hebræorum putabant eos demum resurgere qui ob Legem Divinam mortem oppetissent, ut ex Tacito alibi notavimus: quò & illud pertinere videtur ii Macchæorum vi, 9. ὁ δὲ τῶν κόσμων βασιλεὺς ἀποθανόντας ἡμᾶς ὑπὲρ τῶν αὐτῶν νόμων εἰς αἰώνιον ἀναβίωσιν ζωῆς ἡμᾶς ἀναστήσεται [Rex Mundi defunctos nos pro suis legibus in æternæ vitæ resurrectione suscitabit]. Certè de his firmior quàm de cæteris fuit persuasio. Quare quibusdam etiam in hoc seculo repræsentari Resurrectionis tempus crediderunt.

Ἠλίαν. Eliam] Hoc neque ad παλιγγενεσίαν [renascentiam] neque ad ἀνάστασιν [Resurrectionem] propriè referendum, Nam quia Elias corpore sursum raptus

raptus legitur, ideo is ipse rediturus putabatur, & quidem ante Messiae tempora; Quam receptam fuisse Magistrorum sententiam, nimirum ex malè intellecto Malachiae vaticinio, infra docemur xvi 1, 10. Exstant ejus sententiae vestigia in Hebraeorum libris; quorum tamen nonnulli venturum eum volunt in alio corpore, ut David Kimchi notavit ad Malachiam.

Ιερεμίαν, *Ieremiam*] Hoc potest ad παλιγγενεσίαν [renascentiam] referri. Nam Hebraei exspectabant reditum Ieremiae, ut ex Gorionide apparet. Imò quidam animam Ieremiae renatam in Zacharia existimabant, quomodo animam Phineae in Elia. Sed potest & de Resurrectione accipi, ut quod sequitur.

ἢν ἓνα τῶν προφητῶν. aut unum ex Prophetis] Qui scilicet nunc resurrexerit, Lucæ ix, 8. Hæc autem qui opinabantur eos apparet nihil audivisse de natalibus Iesu, primamque de eo famam ex miraculis, & quidem nuper admodum, accepisse. Possis etiam interpretari ἓνα τῶν προφητῶν [aliquem Prophetarum] Prophetam novum sed veteribus parem, cujus opinionis Marcus meminit vi, 15.

16. Σίμων Πέτρος, *Simon Petrus*] Quem os Apostolorum non malè vocant Chrysostomus & Augustinus. Vide Iohan. vi, 68. Videtur autem arripuisse sermonem magis διὰ τὸ πρόθυμον [propter animi promptitudinem], quod in eo ubique elucet, quàm jure προσασίας [præsidentiae], ob ea quæ narrantur infra xviii, 1. atque aliis in locis. Quare quod in recensu Apostolorum additur illi nomen primi, hoc est, προεστῶτος [Præsidis], credibile est esse πρόληψιν [anticipatè dictum], quia cum ista scriberentur eum honorem obtinebat, olim à Christo ipsi destinatum, apertè verò datum post Christi resurrectionem: quod ex loco Actuum i, 15. aliisque ita manifestum puto ut extra controversiam poni debeat.

τῷ ζῶντι. viventi] ἢ cognomen Dei antiquissimum, ut discimus Geneseos xvi, 14. quo Iudæos frequenter usos apparet infra xxvi, 63. Romanorum ix, 26. II Corinth. iii, 3. vi, 16. I Thess. i, 9. I Timoth. iii, 15. iv, 10. Hebr. iii, 12. ix, 14. x, 31. xii, 22. Videtur autem eo nomine Deus verus discerni à diis Gentium, qui revera non vivebant sed hominum erant commenta. Vide Actuum xiv, 15.

17. Σίμων Βαριωνᾶ, *Simon Barjona*] Sicut Σίμων haud dubiè est Συμεὼν [Symeon], quomodo etiamnum id nomen scribitur in Petri quæ dicitur secunda, ita Βαριωνᾶ [Barjona], ut ex collatione aliorum locorum rectè ab aliis est demonstratum, valet Βαριωνανᾶ [Barjoanna, id est, filius Iohannis], detrita more ejus seculi litera gutturi, ibi y, hic n. Ita Lucæ iii, 30. Ἰωνᾶν [Ionan] videtur esse Ἰουχάν [Iuchanan]. Nomen autem Barjonæ non alia de causa hîc adjectum reor quàm quòd ita vulgò appellari soleret antequam se in Christi disciplinam daret. moris enim erat apud Hebræos ut nomini paulò communiori discriminis gratiâ adderetur πατρωνυμικόν [paternum], ut videre est in Veteri Federe multis locis & in his libris alicubi, ut suprâ x, 3. infra xxi, 35. Marci ii, 14. Iohannis vi, 42.

Quoties autem nomen alicui mutatum legimus ibi videmus & prioris & postea dati nominis fieri mentionem, ut discrimen appareat, ut Genes. xvi 1, 5. & xxxi 1, 28. Ad id exemplum Christus cum primum novum nomen Petro inderet meminit veteris, ut apud Iohannem est i, 43. Σὺ εἶ Σίμων ὁ υἱὸς Ἰωνᾶ, σὺ κληθήσῃ Κηφᾶς [Tu es Simon filius Iona, tu vocaberis Cephass]. Id Christus hîc repetit, quippe rationem redditurus mutati nominis.

ὅτι σὰρξ καὶ αἷμα ἔκ ἀπεκάλυψέ σοι, quia caro & sanguis non revelavit tibi] Caro & sanguis quoties Deo opponuntur Hominem significant in Hebraismo: Ita Paulus Galat. i, 16. post revelationem sibi à Deo factam negat se contulisse consilia cum carne & sanguine, id est, cum homine quoquam. Ostendit Christus hac oppositione cætera quæ Apostoli dixerant vulgò de Christo jactari, esse commenta hominum; illud verò quod Apostoli per Petrum profitebantur esse ipsissimam veritatem nunc à Deo Patre velut in antecessum revelatam, brevi per Spiritum revelandam.

18. Καγὼ δέ, Et ego] Ego vicissim pro illa tua libera confessione hoc tibi repono. Similis locutio Lucæ xxi 1, 28, 29.

ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ, & super hanc Petram] Christus cum hoc diceret non semetipsum sed Petrum digito aut nutu designavit: id enim conveniebat proposito reddendæ rationis impositi nominis. Ita de Abrahamo dictum, Nomen tuum erit Abraham; quia Patrem multarum gentium te constitui. Iacobo, Israel erit nomen tuum: nam ut Principem te geris apud angelos & homines. Ita Christus, Petrus à me nominatus es, quia eris quasi petra. Vide Philonem De Nominum mutatione. Bene autem Matthæi Interpres vocis Hebrææ genus mutavit, quia neque vir πέτρα [Petra] dici salvâ Græci sermonis regulâ poterat, neque πέτρος [Petrus] id usitatè significabat quod Christus volebat indicatum: nempe saxum tale super quo aliquid ædificari soleat.

οἰκοδομήσω καὶ τὴν ἐκκλησίαν. ædificabo ecclesiam meam] Ἐκκλησίας [Ecclesiæ] vox adeò nobilis in Christianismo hoc primum loco occurrit, quam Syrus optimè vertit כְּנֶסֶת, quod significat, ut nos docent Hebræorum Magistri, cætum & τὸ τυχόντα [non qualemcunque] sed eum qui ex certo constet hominum genere, cum כְּנֶסֶת cætum qualemcunque denotet. Sed solent istæ voces in usu permisceri, neque Lxx distinxerunt. Proverb. v, 14. ubi est כְּנֶסֶת קהל וְכָל חֵן, Lxx habent ἐν μέσῳ ἐκκλησίας καὶ συναγωγῆς [in media ecclesiâ & synagoga]. At in Psal. xxv 1, 5. כְּנֶסֶת מַרְעִים vertunt ἐκκλησίαν τῶν πονηρῶν [ecclesiam malignantium]: ut & i Paralip. xii 1, 2. כָּל קַהֲלִי יִשְׂרָאֵל interpretantur τῇ πάσῃ ἐκκλησίᾳ Ἰσραὴλ [omni Ecclesiâ Israel]. Rursus Levitici iv, 13, 14. ubi in Hebræo est primum כְּנֶסֶת deinde קַהֲלִי Lxx utroque loco posuerunt συναγωγὴν [synagoga]. Et Scrip- tor libri qui Ecclesiasticus vocatur collectionem promiscuam turbæ vocat ἐκκλησίαν ὅχλον [ecclesiam sive collectionem populi]. Sed plerumque ἐκκλησία [ecclesia] nihil aliud est quàm populus Israel, quomodo כְּנֶסֶת sumitur dicto Levitici loco. ita vocem ἐκκλησίας [ecclesiæ] usurpat Stephanus Actuum cap. vii, 38. Ita Caleb dicitur ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ [in

[in ecclesia] accepisse hereditatem, 1 Maccabæor. 11, 56. Et apud Ecclesiastici Scriptorem pro eodem ponitur λαός & ἐκκλησία [populus & ecclesia] xxiv, 1. & xlv, 15. ita πᾶσαν ἐκκλησίαν Ἰσραὴλ [omnem ecclesiam Israel] dixit idem Scriptor L, 15, & 22. itemque Scriptor Maccabææ historiæ libro 1, capite 14, 59. & capite 111, 13. & tabulæ federis dicuntur recitata ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας [in conspectu ecclesiæ] xiv, 19. ubi mox ἐκκλησία [ecclesia] explicatur voce δῆμος [populi] 21, 25. Neque dubitandum est quin hæc significatio huic loco optime conveniat. Nam populus ille Israeliticus una in regione habitans multitudinis Christianæ per totum orbem dispersæ gessit imaginem. Ideo multitudo Christiana passim λαός [populi] nomine appellatur, ut videre est Actorum xv, 14. Romanorum ix, 25. 11 Corinth. vi, 16. Tit. 11, 14. Idem autem est, ut diximus, λαός [populus] & ἐκκλησία [ecclesia]. Eximiè autem hunc Christi locum illustrat Paulus 11 Corinth. vi, 16. ὑμεῖς γὰρ ναὸς Θεοῦ ἐστε ζῶντες καθὼς εἶπεν ὁ Θεός, Ὅτι ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς, καὶ ἐμπεριπατήσω καὶ ἔσονται αὐτῶν Θεός καὶ αὐτοὶ ἔσονται μοι λαός [vos enim templum estis Dei vivi, sicut dicit Deus, Quoniam inhabitabo in illis & inambulabo inter eos, & ipsi erunt mihi populus]. Nam quod de Israelitico populo dictum fuerat aptat Christianorum multitudini, simulque templum Dei eos nominando explicat quid hic sit οἰκοδομεῖν [ædificare]. Nec dubito quin hæc ipsa Christi verba respexerit ille quem hic Christus alloquitur Petrus, cum dicit 1 Epist. capite 11, 5. Καὶ αὐτοὶ ὡς λίθοι ζῶντες οἰκοδομεῖσθε οἶκον πνευμαλικῶς [Et ipsi tanquam lapides vivi superædificamini domus spiritualis], eosdem mox vocans λαόν εἰς περιποίησιν [populum acquisitionis]. Sic credentes Θεοῦ οἰκοδομήν [Dei ædificationem] vocat Paulus 1 Corinth. 111, 9. quomodo autem super Petro ædificantur credentes obscurum non est cum Paulo iidem dicantur ἐποικοδομηθέντες ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶ ἀποστόλων καὶ τῶ προφητῶν [superædificati super fundamentum Apostolorum & Prophetarum] Ephes. 11, 20. Et in Apocalypsi Dei civitas dicatur habere duodecim fundamenta in quibus inscripta sint nomina duodecim Apostolorum. Neque enim obstat quod alibi Deus petra dicitur, & Christus unicum fundamentum, cum novum non sit easdem similitudines ad diversas res diverso modo significandas solere adhiberi. Nam & alibi Paulus se architectum vocat, quod officium Christus hic sibi vindicat. Neque verò aliter petrae aut fundamenti nomen tribuitur Apostolis quàm τὸ σώζειν [salvos facere] Romanorum xi, 14. Cum autem dicit Christus οἰκοδομήσω [ædificabo], tempus illud respicit quo Petrus fidem nactus solidissimam missi Spiritus auxilio, primus omnium (quod rectè observat Tertullianus libro De Pudicitia cap. 21. & Basilus contra Eunomium 11.) Iudæis, Actorum 11, 14. deinde & alienigenis, Actorum x, & xv, 7, erat annuntiaturus id ipsum quod hic profitebatur, nempe Iesum esse Christum & unigenam Dei Filium, postquam nimirum Deus hoc ipsum apertissimè declarasset hunc ipsum Iesum in vitam resuscitando: quo invictissimo argumento Petrus huius suæ professionis veritatem probat dictis Actorum locis. Ideo Christus paulò post hæc dicta ex omni Apostolorum numero

Petrum cum duobus alteris, qui unà cum Petro columna Ecclesiæ vocantur Galat. 11, 9. tellem esse voluit ut antehac excitatæ Iairi filiae in suæ resurrectionis quasi arrhabonem, ita tunc suæ μεταμορφώσεως [transformationis] quæ futuræ gloriæ erat præsagium; & post resurrectionem Discipulis universis & nominatim Petro imperavit ut in Galilæam irent ibi ipsum conspecturi. Et Paulus specialiter etiam extra cætum Apostolorum Christum dicit Petro apparuisse, 1 Corinth. xv, 5. Resurrectionem igitur Iesu, cui consequens est eum esse Christum & Dei Filium, crediderunt & Iudæi & Gentes tum communi Apostolorum tum peculiari etiam Petri testimonio, qui hoc ipsum suum testimonium sparsum per omnem Iudæam perque omnem Iudæorum διασποράν [dispersionem] confirmavit vitæ sanctimonia, miraculis, postremò etiam tolerata morte & quidem in Vrbe mundi principe. Per hunc modum Petrus factus est petra sive fundamentum populi Christiani, στερεὰ τῆ πίστεως πέτρα [firma fidei rupes], ut Chrysostomus loquitur. Ac simul apparet quomodo quæ sequuntur cum his cohæreant.

πύλαι ἁδῆς οὐ κατιχύουσιν αὐτῆς portæ inferi non prævalebunt adversus eam] De diaboli aut etiam de improborum molitionibus tanto consensu hunc locum exponi valde miror. Nusquam enim reperio ἁδῆς [inferni] vocem neque apud Hellenistas neque apud Novi Federis Scriptores in alia significatione quàm aut mortis, aut statû post mortem, quæ sunt inter se affinia. Ab Interpretibus quos hac in parte sequuntur Apostoli ἡνὶ ἁδῆν à multis demonstratum est. Mortem ἁδῆς significat Sapientiae 1, 14. Eccles. ix, 17. & in historia Maccabæorum aliquoties, ubi & προπέμπειν εἰς τὴν ἁδῆν [præmittere ad infernum] invenias, quod Græcis Poetis familiare est: quomodo & Scriptor Baruchi dixit καλεῖσθαι εἰς ἁδῆς [descendere ad infernum], quod itidem apud Græcos usitatissimum est. Statum potius mortuorum quàm mortem ipsam designat eadem vox Eccles. xli, 7. Reperias sæpe & θάνατον [mortem] & ἁδῆν [infernum] inter se conjuncta tum in priorē illo tum in posteriore significato, ut Esaiæ xxv 11, 15. Ecclesiastici xlv 11, 5. & li, 8. Sapientiae 11, 1. nec minùs in Apostolicis libris, ut 1 Corinth. xv, 55. Apocalyp. 1, 18. xx, 13, 14. In eadem autem Apocalypsi vi, 8. dicitur ἁδῆς [infernus] sequi θάνατον, ubi θάνατος ipsum moriendi actum aut ejus causam significat, ἁδῆς statum sequentem, qui & ipse aliàs sæpillime vocatur θάνατος [mors]. Actorum 11, 27 & 31. vocem ἁδῆς [inferni] respondere Hebraicæ ἡνὶ ἁδῆν notissimum est. Suprà autem xi, 23. & Lucæ x, 15. ostendimus figuratam esse locutionem, quæ mortis aut sepulcri nomine maximas misérias denotat, sicut & pericula gravia ἁδῆς voce appellantur. Restat unicus locus Lucæ xv 1, 23. ubi is qui est ἐν βασάνοις [in tormentis] dicitur esse ἐν τῷ ἁδῆ [in inferno]. Sed ne ibi quidem ἁδῆς [infernus] per se τὸ βασανιστήριον [locum tormentorum] significat, ut ostendemus cum eò ventum erit. Vocem autem ἁδῆς [inferni] de Angelorum defectorum sede aut statu, aut de improbis mortalem hanc vitam agentibus usurpatam neminem esse puto qui legerit. Nec quid hic significant πύλαι ἁδῆς [portæ inferni] difficilis est

est conjectura, cum eadem locutio reperitur in carmine Regis Ezechiae quod apud Esaïam est xxxviii, 10. ubi in Hebræo est **לכה בשערי שאול**, in Græco *πορεύσομαι ἐν πύλαις ᾧδης* [vadam ad portas inferi]. Opponitur autem ibidem *τῷ ᾧδῇ ἢ γῇ ζώντων* [inferno, terra viventium]. Sic & Psalmo ix, 14. & cvii, 18. & Sapientiae xvi, 13. Non sunt aliud *πύλαι ᾧδης* [portæ inferni] quàm quod *βασιλεῖον ᾧδης* [inferorum regnum] dixit Scriptor libri Sapientiae, *κράτος θανάτου* [mortis imperium] Hebræor. ii, 14. Græci ut *πέμπειν εἰς ᾧδης* [mittere ad inferos], *καταβαίνειν εἰς ᾧδης* [descendere ad inferos], ita & *πύλαι ᾧδης* [portas Orci vel inferni] dixere à Syris edocti, quorum locutiones passim ab Homero exprimi à viris doctissimis rectè est annotatum. Notissimo Homeri loco adjungi potest iste veteris Comici,

Χρυσὸς δ' ἀνοίγῃ πάντα, καὶ αἶδης πύλας,
[Aurum cuncta aperit etiam portas inferas.]

& ille incerti auctoris,

Φύντα δ' ὅπως ᾧκισα πύλας αἶδαι περῆσαι.
[Aut januam genitum demitti protinus Orco.]

Reperias *ᾧδης πύλας* [portas inferum] & in Euripidis Alceſtide, & in Agamemnone Æschyli. Themistius Theodosium laudans quod eos qui in eum deliquerant à morte liberasset, *ἐπαναγαγεῖν*, ait, *εἰς τὴν ἡλίον ἐκ τῶν πυλῶν τῆς Ἀχέρωντος* [reduxisse ait ad Solem ex portis Acherontis] & postea, *εἶδομεν ἀνθρώπους ἐκ τῶν τῆς ᾧδης προθύρων εἰς τὸ ζῆν ἐπανιόντας* [vidimus homines ex Orci vestibulo reduces ad vitam]. Etiam Pythagoras, recitante Laertio, fabas, eò quod nihil de se gignant, *similes* dicebat *ᾧδης πύλαις* [portis inferum]. Apud Plutarchum De superstitione, *ᾧδης τινες ἀνοίγονται πύλαι βαθεῖαι* [aperiuntur profunda quædam inferorum portæ] Lucianus Menippo magos ait *ἀνοίγειν τὰς ᾧδης πύλας* [aperire portas inferorum]. Sicut ergo de Christo capite dictum est à Paulo *θανάτος αὐτῷ ἐκέτι κυριεύει* [mors illi ultra non dominatur] Romanorum vi, 9. & à Petro *ἐκ τῆς δυνάμεως κρατεῖσθαι αὐτὸν ὑπὸ τῆς θανάτου* [fieri non poterat ut teneretur à morte], Actuum ii, 24. ita hic Christi corpori, id est, populo credentium, promittitur fore ut mors ipsa, cujus maximum & insatiabile est regnum, non eas vires habeat ut eos detinere possit sub suo jure ac potestate. Nam *qui credit transiit de morte in vitam*, Iohan. v, 24. xi, 25, 26. nunc quidem spe ac fiducia, eventu autem olim cum ultimus hostis triumphabitur, cum dicere licebit, *Πᾶς ὁ θῶς, ᾧδης, τὸ νῦν* [Vbi est, Inferne, victoria tua?] I Corinth. xv, 55. cum Christus eandem hanc *ἐκκλησίαν* [Ecclesiam] de qua hic agitur *παράσχησεν αὐτῷ ἐνδοξον* [sistit sibi gloriosam], Ephes. v, 25. Nisi fortè de Ecclesia hic agitur universim, non partitim, & ejus perpetua duratio promittitur, juxta dictum Hebræorum, *כל כנסיה שהיא לטובה שמים* [Omnia ecclesia quæ fit propter Deum firma permanebit]. Confer Actuum v, 39. Hunc in sensum Chrysostomus *ᾧδης πύλας* [portas inferni] interpretatur *pericula exitio proxima*, oratione *ὅτι Θεὸς ὁ Χριστός* [Christum esse Deum]. Sic *πρὸς πύλας ᾧδης καθεστῶτας* [ad portas inferni positos] Maccabæorum iii. Sic *sepulchri januam & fores interitus* dixit Ovidius Tristium iii, 2.

19. *τὰς κλῆς, claves* [Non illas Propheticas, quas

sibi creditas Hebræorum Magistri abdididerant, & quantum in ipsis erat aditum hominibus præcluserant ad Regnum cœleste, id est, ad gloriam illam æternam (vide Lucæ xi, 52.) sed Apostolicas, quarum pars magna consistit in illo quod diximus testimonio de Christi resurrectione; qua nota Apostolicum munus describit ipse Petrus Actuum i, 22.

καὶ ὁ εἰς δέσους ἐπὶ τῇ γῆς, & quodcunque ligaveris super terram [Δεῖν [ligare] est *κρατεῖν* [retinere], *λύειν* [solvere] est *ἀφίεναι* [dimittere], ut apparet Iohan. xx, 23. Vtrumque propriè tribuitur Deo Patri & Christo, ut videre est Ephes. iv, 32. Coloss. iii, 13. Matth. ix, 6. Marci ii, 10. Lucæ v, 24. Apostolis ita ut *σώζεν* [salvum facere], nimirum ob eam qua funguntur legationem quæ est *διακονία τῆς καὶ ἀποκατάστασης* [ministerium reconciliationis] ii Corinth. v, 18, 19, 20, 21. Remisit hoc modo Petrus peccata *τοῖς πιστεύουσιν* [credentibus], retinuit *τοῖς ἀποσπένουσιν τὸν λόγον* [his qui offendunt verbum], ut ipse nos docet Epistola prior, cap. ii, 7. 8. Vide & Actuum ii, 38. & x, 43. Hæc legatio in terris peragitur, id est, per homines mortalem vitam viventes (quomodo eadem locutio usurpatur civitatis modò Matthæi, Marci & Lucæ locis) rata autem est in cælo, id est, apud Deum. Hebræi similiter Legis interpretibus tribuunt *דָּבַר* [ligare] & *רָחַץ* vel *רָחַץ* [solvere] sed illi tam malè erant functi hoc officio ut multos ab illis ligatos solvere debuerint Apostoli, & solutos ligare: quia religionem veram in superstitionis commenta verterant.

20. *ἵνα μηδενὶ ἐπώσιν, ὅτι αὐτὸς ἐστὶν ὁ Χριστός. ut nemini dicerent quia ipse esset Christus* [Ita omnino legendum, quomodo habet Syrus, vetustissimæque tum Græca tum Latina exemplaria. Et apparet non aliter legisse aut olim Origenem aut postea Ambrosium aut seriùs Theophylactum. *Iesus* nomen est proprium, quo apud omnes noscebatur; *Christus* nomen est dignitatis: quare quod nonnulli codices hic habent *Ἰησὺς* [Iesus] haud dubiè interpretamentum fuit. Apparet ex hoc loco Apostolos in legatione cujus antehac facta est mentio notam omnibus fecisse Iesu sanctimoniam & miracula, agendam pœnitentiam, & non longè esse Regnum cœlorum; Iesum autem esse Christum, hoc est, Regni illius Regem id non esse ab ipsis publicatum, sed ejus rei enuntiationem reservatam ipsi Domino pro ratione locorum & temporum dispensandam. Vide Iohan. v, 18. viii, 58. x, 30. xi, 27. Marci xiv, 61. Multò enim majore cum fructu promiscuè ad omnes perferri ea fama potuit postquam Christus possessionem Regni sui erat adeptus, idque ipsum testatus erat resurrectione, adscensu in cælum & missione Spiritus Sancti, non ultra obnoxius humanis infirmitatibus, quarum respectus à recta veneratione ipsius avellere homines poterat. Eodem facit quod infra est xvii, 9.

21. *ὅτι δεῖ αὐτὸν, quia oporteret eum* [Puto optimè interpretari Syrum *quod futurum esset*. Neque enim hic aut de præfinito Dei consilio aut de utilitate rei agitur, ut alibi, sed res futura nudè prædicitur. Atque ideo Petrus Christo conatur persuadere ut hoc ipsum evitet, quod vix credibile est facturum fuisse si eo ipso momento intellexisset hoc esse præfinitum

Dei consilium. Qui diligenter attenderit ad multa loca Novi Federis, inveniet δὲ [oportet] ita non raro poni ut nihil aliud quam rem futuram significet, ut infra xxiv, 6. Marcii xiii, 7. Apoc. i, i. iv, i. xxi, 6. Actorum iv, 12. ita infra xvi, 10. δὲ εἰσελθεῖν [oportet venire] de Elia, quod supra xi, 14. erat μέλλει εἰσελθεῖν [venturus est].

πρεσβυτέρων, Senioribus] Πρεσβύτεροι hic sunt Senatores, Hebræis שְׂנַיִם: unde συνέδριον [Synedrium sive Senatus] ipsum non raro πρεσβυτέριον vocatur, Actorum xxi, 5. Lucæ xxi, 66. ut & alibi γερασία significatu eodem. Ita epistola Spartiatarum inscribitur τοῖς πρεσβυτέροις καὶ τοῖς ἱερεῦσι καὶ τῷ λοιπῷ δήμῳ [Senioribus & Sacerdotibus & universo populo] i Maccabæorum xiv, 20. Et Jonathan dicitur convocasse τὰς πρεσβυτέρας τῆς λαῆς [Seniores populi] i Maccabæorum xii, 35. Alibi diximus hos plerumque vocari τὰς πρεσβυτέρας τῆς λαῆς ad discrimen eorum qui erant πρεσβύτεροι τῶν πόλεων [Seniores oppidorum], Iudices scilicet minorum causarum, quales erant non in aliis tantum oppidis sed & in urbe Hierosolymorum. Quanquam autem in eodem Senatu plerumque erant & Sacerdotum Principes, tamen solent hi peculiariter nominari ob eminentem auctoritatem. Γραμματεῖς [Scribæ] autem tanquam adseffores aderant Senatui. Tria hæc hominum genera videmus ordine promiscuo in his libris nominari quoties Synedrii coacti sit mentio.

Καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἐγερθεῖναι. & tertia die resurgere] Nimirum ut sic etiam κατὰ πόδας [verbotenus] impleteretur quod μελαφορικῶς [figuratè] dictum erat ab Osea vi, 2. & præsignificatum in Isaaco, qui die tertio quasi in vitam fuit restitutus Genes. xxi, i.

22. προσλαβόμενος, & assumens] Cum προσλαβόμενος Græcè inter cætera complecti significet, videtur mihi ea significatio huic loco melius convenire quam altera seorsim abducendi, quæ multis placet. Hoc enim gestu summum suum amorem in Christum testari Petrus voluit. Neque aliunde ducta videtur translatio quæ Romanorum xv, 7. aliisque

Γλεώς σοι, Κύριε· ὃ μὴ ἔσαι σοι τῶτο. Absit à te Domine: non erit tibi hoc] Subaudiri vocem Θεός [Deus] neque aliter intellectum hunc locum à Syro, tam perspicuis testimoniis ab aliis demonstratum ut nullus sit dubitandi locus. Ita Lxx Genes. xliii, 23. Ιλεως υμῖν μὴ φοβεῖσθε [Propitius vobis: ne timete] nam quod sequitur ὁ Θεός υμῶν [Deus vester] ad sequentem sensum pertinet, secus quam habet vulgata distinctio. i Samuelis xiv, 45. Ιλεως ζῇ Κύριος [Propitius vivat Dominus], & quæ sequuntur. ii Samuelis xx, 20. Ιλεως μοι, Ιλεως μοι, εἰ καταποντιῶ καὶ διαφθαρέω [Propitius mihi, propitius mihi, quam ut submergam & perdam]. ubi εἰ positum est pro quam ut. Scriptor Maccabæorum primi, cap. ii, 21. ἰλεως ἡμῖν καταλιπεῖν νόμον καὶ δικαιώματα [propitius nobis relinquere Legem & iustitias], ubi præter Θεός [Deus] subauditur ὥστε μὴ [quam ut]. Quod autem sequitur ὃ μὴ ἔσαι σοι τῶτο [non erit hoc tibi] est hujus locutionis ἐξηγητικὸν [explicatio]. Futurum enim more Hebræo positum est pro optativo. Tantundem ergo hoc est quasi dicas μὴ γένοιτο [ne fiat], quomodo Lxx sæpe vertunt הללך, quod locis

jam citatis è Samuele & alibi verterunt ἰλεως [propitius], ut i Samuelis xxvi, ii. Iosue xxi, 19. Pro eodem ponitur μηδαμῶς ἐμοί [nequaquam mihi] i Samuelis xiv, 7. Et ubi illi habent ἰλεως [propitius] aliorum versiones Græcæ habent μὴ γένοιτο [ne fiat]. Ita Latine tantundem valent Avertat Deus, & absit, quod hic non inerudite posuit Latinus Interpres. Iosephus pro eodem dicit ἀπὴν ἢ πείρα τῆς λόγῃς [absit dicti experimentum].

23. σραφεῖς, conversus] Videtur hic σραφεῖς denotare vultum ad maiorem severitatem compositum. Ita Lucæ ix, 55. σραφεῖς ὃ ἐπέλιμυσεν αὐτούς [conversus increpavit illos]. Nam ibi quoque nulli alii erant quos alloqueretur quam Discipuli; ut & hic: neque verò Petrum solum sed discipulos omnes intuitus est Christus cum hæc diceret, ut ex Marco discimus. Ita & apud Iohannem xx, 16. σραφεῖσα [conversa] animi aut vultus immutationem indicat. Vide & supra vii, 6. Solet easdem significationes habere Hebræum הָנַח quod hic posuit Syrus.

Ἔπαγε ὀπίσω μου, Vade post me] Vide supra iv, 10. ὀπίσω μου, id est, extra conspectum meum.

σατανᾶ, satana] Apparet jam Christi seculo enuntiatam hanc vocem Συρισί [Syriaco more]. Nam Hebræum est שָׂטָן. quod Lxx modò ἐπίβρολον [insidiatorem], ut ii Samuelis xix, 22. iii Regum v, 4. modò διάβολον [calumniatorem] reddiderunt, ut Psalmo cix, 6. Hebræam vocem retinuerunt eodem quo hic ponitur significatu iii Regum xi, 14. Καὶ ἐξήγειρε Κύριος σαταν τῷ Σολομῶνι τὸν ἄδερ τὸν ἰδουμαῖον [Et suscitavit Deus Satan Solomoni Ader Idumæum], quem locum ex Græco citans Tertullianus adversus Marcionem iii. Suscitavit enim illi Satan, inquit, id est, hostem. Quare mirum non est à Matthæi Interprete retentam vocem Hebræam, cum esset ea & Hellenistis in usu. Ostendit Christus Petrum, amoris specie, revera sibi esse adversatorem, causamque reddit, ὅτι ὁ φρονεῖς τὰ τῶ Θεοῦ, ἀλλὰ τὰ τῶ ἀνθρώπων [quia non sapis ea quæ Dei sunt, sed ea quæ hominum]. Nam τὸ φρονεῖν τῶ σαρκὸς ἐχθρὰ εἰς Θεόν [sapientia carnis inimica est Deo], Romanorum viii, 7.

σκάνδαλον μου εἰ, scandalum es mihi] Quantum in te est horrorem mihi ignominiae, cruciatuum & mortis injicis: quem horrorem in Christi carne modò maiorem modò minorem fuisse apparet. Vide infra xxvi, 38. Hebræorum ii, 18. iv, 15. Est autem hoc σκάνδαλον μου εἰ [scandalum es mihi] explicatio vocis σατανᾶ [satana]. Nam & sic qui Iudæos à Legis observatione abducebant dicuntur facti εἰς διάβολον τῷ Ἰσραὴλ [in diabolum Israeli] i Maccabæorum i, 36. quod ibidem exponitur εἰς παγίδα, εἰς ἐνεδρον [in laqueum, ad insidias], & v, 4. εἰς παγίδα καὶ εἰς σκάνδαλον [in laqueum & in scandalum].

ὅτι ὁ φρονεῖς τὰ τῶ Θεοῦ, ἀλλὰ τὰ τῶ ἀνθρώπων. quia non sapis ea quæ Dei sunt, sed ea quæ hominum] Quem jam modò beatum prædicaverat, ei nunc quam sit adhuc infirmus demonstrat, ut morbum agnoscens à Deo remedium expeteret. φρονεῖν autem & hoc & aliis in locis non arrogantiam sed animi studium significat. Ita Græcè dicimus φρονῶ σοι φίλα, φρονῶ

Φρονῶ σοι κακὰ, Φρονεῖν τὰ δέοντα [*volo tibi bene, volo tibi malè, curare quæ oportet*]. neque aliter Hellenistæ. Ita Φρονεῖν τὰ ἡμῶν [*sentire nobiscum*] dixit Scriptor Maccabæorum primi, cap. x, 20. Iosephus Φρονεῖν τὰ Ῥωμαίων [*studere Romanis*] xiv Originum, x. Φρονεῖν τὰ τῶν ἀνθρώπων [*sapere quæ sunt hominum*] est quod Paulus dixit Φρονεῖν τὰ τῆ σαρκὸς [*sapere quæ sunt carnis*], ea curare magnique facere quæ ad vitæ hujus commoda pertinent, posthabitis Dei negotiis, quæ nobis omnibus commodis esse debent potiora, ut sequentibus verbis Christus explicat.

24. ὀπίσω με εἰλεῖν, *post me venire*] Id est, πορεύεσθαι [*ire*]. Nam ὀπίσω πορεύεσθαι [*post aliquem ire*] dicunt Hellenistæ pro ἀκολουθεῖν [*sequi*], ut Ieremiæ 11, 25. & alibi passim. Vide suprâ x, 38. Quare in hoc commate duabus locutionibus, alterâ Hellenisticâ, alterâ Græcâ, res eadem exprimitur. Sensus enim est, Qui me sequi vult, se abdicet, crucemque in humeros suos tollat, ut verè sequi me possit.

ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν, *abneget semetipsum*] Translatio sumpta ab iis qui partes alicujus deferunt, idque palam profitentur. Ita ἀρνεῖσθαι [*abnegare*] de tali desertione quæ non verbis quidem sed re ipsa fit figuratè usurpatur, 11 Timoth. 11, 12. & 111, 5. Tit. 1, 16. Hebræorum xi, 24. 11 Petri 11, 1. Iudæ 4. Est ergo hic ἀπαρνεῖσθαι ἑαυτὸν [*abnegare semetipsum*] ὄντω, quod apud Lucam μισεῖν τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν [*odisse animam suam*], xiv, 26. Loquitur autem Christus ex vulgi opinione, quam deinde refellit. Nam is vulgò desertor sui sui que prodigus dicitur qui vitæ commoda vitamque ipsam non omnistudio conservat: φιλαύτης καλῶσιν, inquit Aristoteles De moribus ix, capite 8. τὸς ἑαυτοῖς ἀπονέμοντας τὸ πλεῖον ἐν χρήμασι καὶ τιμαῖς καὶ ἡδοναῖς ταῖς σωματικαῖς· τῶν γὰρ οἱ πολλοὶ ὀρέγονται [*sui amantes vocant, qui sibimetipsis plus tribuunt in pecuniis & honoribus & corporis voluptatibus: talia enim plerique appetunt*]. At ipse contrâ disputat hominem dici debere τὸ κυριώτατον quod in homine præcipuum est, καὶ τὸν τῷτο ἀγαπῶντα καὶ τῷτο χαριζόμενον μάλιστα φιλαυτον εἶναι, καὶ ἂν δὲ ὑπεραποθνήσκῃ [*& qui hoc amat plurimique facit eum verissime sui esse amantem, etiam si mori ob eam rem sit necesse*]. Quæ sententia an rectè defendi possit à Philosopho nulla agnoscente præmia pœnasve post hanc vitam, non immeritò dubitatur. Augustinus certè sublatis illis præmiis pœnisque verum staturum ait à partibus Epicuri. Ipse Apostolus, post tot accepta à Deo dona, Si in hac vita tantum, inquit, in Christo spem nostram habemus repositam, omnibus hominibus inferiores sumus. Laudant multi dictum illud Antigoni, unde ortus dicitur Saducaismus: neque nego potuisse illum rectius sentire quàm qui hoc dicto abusi sunt. At misericors Deus, sicut mancipiorum esse ait solâ pœnæ præsentis formidine malis absterreri, & ingeniorum satis vilium spe rerum caducarum officium facere, ita veram illam cœlestem atque æternam mercedem perpetuò nobis ob oculos ponit. Imò divinus ad Hebræos Scriptor religionis ipsam velut substantiam in eo locat ut agnoscamus ὅτι Θεὸς ἐστὶ, καὶ ὅτι τοῖς ἐκζητήσιν αὐτὸν μισθαποδότης γίνεται [*credere quia Deus*

est & inquirentibus se remunerator sit]. Christus quoque hoc loco nos ad faciendam rerum mortalium vitæque ipsius, si opus sit, jacturam hoc argumento invitat, quod in ea jactura maximum situm sit lucrum.

ἀράτω τὴν σταυρὸν αὐτοῦ, *tollat crucem suam*] *Suscipiat crucem suam*: quo sensu suprâ dictum est λαμβάνειν σταυρὸν [*accipere crucem*], x, 38. alibi βασάζειν [*portare*]: hoc est, ne detrectet mala quæ ipsi inferuntur ob causam pietatis. Nam de hoc malorum genere propriè hic agitur.

25. ψυχὴν, *animam*] Qua notione ψυχὴν hic putemus accipiendam diximus ad sententiam similem x, 38.

26. τὴν ὃν ψυχὴν αὐτοῦ ζημιωθῇ; *animæ verò suæ detrimentum patiatur*] Cum de judiciis agitur dicunt Græci ζημιῶν θανάτῳ [*mulctare morte*], non autem ζημιῶν τῷ βίῳ [*mulctare vitam*]. Nihil mihi videtur certius quàm ζημίαν [*detrimentum*] hic simpliciter opponi τῷ κέρδει [*lucro*], ut apud Aristotelem De moribus v, capite 7. idem valet נחם apud Syrum. Bene ergo vertit vetus Interpres.

ἢ τί δώσῃ ἀνθρώπῳ ἀντάλλαγμα τῇ ψυχῇ αὐτοῦ; *aut quam dabit homo commutationem pro anima sua?*] In Hebræo fuerit מחיר, aut etiam כפר, pro quo Lxx solent ponere ἐξίλασμα [*propitiationem*] aut λύτρον [*redemptionem*]. Nam sicut Lxx pro pretio redemptionis dicunt interdum ἐξίλασμα [*propitiationem*], ita vicissim Scriptor Ecclesiastici xliiv, 17. ἀντάλλαγμα [*commutationem*] dixit ubi propriè dicendum erat ἐξίλασμα [*propitiatio*]. Sunt enim hæc vicinæ significationis. Proverbium est haud dubiè tritum eo seculo, & ut puto, sumtum ex illo Iobi, וכל אשר לאיש יתן בעד נפשו, ubi Lxx, καὶ πάντα ὅσα ὑπάρχει ἀνθρώπῳ ὑπὲρ τῆ ψυχῆς αὐτοῦ ἐκτίσῃ [*cuncta quæ habet homo rependet pro anima sua*]. ubi verbo ἐκτίσῃ [*rependet*] rectè expresseferunt vim τῆ ἀντάλλαγματος [*commutationis*]. Notandus & Hebraismus in illo τί δώσῃ; [*quid dabit?*] nam & futurum est loco δυναμικῇ [*potentialis modi*], ut in illo Iobi loco; & τί [*quid*] est ἐρωτήμα ἀνζηλικόν [*interrogatio augens*], ut cum dicitur Psalm. vii i, 2. מה אריר שמך, ubi Lxx, ὡς θαυμαστόν τὸ ὄνομά σου [*quàm valde mirandum est nomen tuum*]. alii, τί μέγα τὸ ὄνομά σου; [*quàm magnum nomen tuum!*] Ergo τί δώσῃ; [*quid dabit?*] est πόσα ἀνδύσῃ; [*quanta daret?*] Quàm multa ac magna libenter daret homo in mortis periculo constitutus sui conservandi gratiâ? Optimè autem Christus proverbium hoc suo instituto aptat, argumentatur enim à vita hac temporaria ad vitam illam æternam. Nam si omnia quæ possidemus arbitramur rectè impendi ut nosmetipsos in hac vita servemus, certè multò magis eadem omnia, ipsaque hæc mortalis vita, impendenda sunt, ut ad vitam immortalem perveniamus, quæ infinitò ampliùs hanc vitam superat quàm vita hæc omnia quæ possidemus. Dubitandum non puto quin hæc sit verissima hujus loci interpretatio quæ optimè monstrat sequentium cohærentiam. Huic Hebræorum γνώμη [*sententiæ*] exstant similes apud Græcos; ut,

Ψυχῆς γὰρ ἑδὲν ἐστὶ τιμιώτερον,

[*Vitâ profectò nulla res pretiosior.*]

& illud Sophoclis,

Τὸ ζῆν γὰρ, ὡ παῖ, παντὸς ἡδίστον γέρας.

[O nate, vitâ mihius est suavisimum.]

& Quinti Smyrnæi,

Οὐ γάρ τι ψυχῆς πέλει ἀνδράσι φίλτερον ἄλλο.

[Nec generi est hominum vitâ res carior ulla.]

27. ἐν τῇ δόξῃ τῆς πατρὸς αὐτῆς, in gloria Patris sui] Eadem gloria vocatur & Christi gloria, Matthæi xxv, 31. & Patris gloria, quia est à Patre, Iohan. xvii, 5. Atque ita fortè interpretandum illud Iohan. i, 14. δόξαν ὡς μονογενὲς παρὰ πατρὸς [gloriam quasi unigeniti à Patre], ut subaudiatur δοθεῖσαν [datam], Vidimus gloriam ejus talem qualem parentes dare solent filiis unicis. Vide quæ ibi.

μετὰ τῶν ἀγγέλων αὐτῆς cum Angelis suis] Solebant Hebræi Deum de rebus magnis agentem describere ad exemplum Regis confidentis in cœtu procerum, ut i Regum xx. & apud Chaldæum paraphrasten ad primum Iobi caput videre est. Et sic quidam ἀνθρωποπαθῶς [quæ hominis sunt Deo affingentes] explicant illud, Faciamus hominem. Vide & Deuteronomii xxxiii, 2. & Danielis vii, 10.

κατὰ τὴν πράξιν αὐτῆς, secundum opera ejus] יהושעככ Psalmo lxi, 13. κατὰ τὰ ἔργα Romanorum ii, 6. κατὰ τὸ ἴδιον κόπον [secundum suum laborem], i Corinthior. iiii, 8. πρὸς ἃ ἐπράξεν, εἴτε ἀγαθόν, εἴτε κακόν [prout gessit sive bonum sive malum], ii Corinth. v, 10. qui loci præsertim verò ille i Corinthior. iiii, 8. non tantum differentem exitum bonorum malorumque videntur ostendere, sed & gradus non minus præmiorum quàm pœnarum. De pœnarum gradibus illustres sunt loci suprâ xi, 22, 24. De præmiorum gradibus intelligi solet quod est apud Paulum i Corinth. xv, 41. Clemens Alexandrinus Strom. iv. εἰσὶ γὰρ παρὰ Κυρίῳ καὶ μισθοὶ καὶ μοναὶ πλείονες κατὰ ἀναλογίαν βίων [sunt apud Dominum & mercedes & habitationes multæ pro vitarum gradibus]. Nec dubium est quin ea constans fuerit omnium veterum Christianorum sententia: πράξιν [actionem] autem hic intelligere debemus omnem hominis actum in quo bonitas aut malitia locum habeat, internum præcipuè, externum quatenus interno congruit.

28. καὶ μὴ γεύσονται θανάτου, non gustabunt mortem] Idem esse γεύεσθαι θανάτου [gustare mortem] & θάνατον θεωρεῖν [mortem videre] apparet Iohannis vii, 51, 52. Nimirum quia οὖν [gustare] Hebræis est experiri, Psalmo xxxiv, 9. Proverbiorum xxx, 17. Adde Hebræorum ii, 9.

ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτῆς in Regno suo] Marcus exponit ἕως ἃν ἴδωσι τὴν βασιλείαν τῆς Θεῆς ἐληλυθυῖαν ἐν δυνάμει [donec videant Regnum Dei veniens in virtute]. quæ verba satis clarè, ni fallor, indicant agi hic de resurrectione, adscensu in cælum, missione Spiritus Sancti & propagatione Evangelii per signa & miracula; quibus certissimis testimoniis cognoscebatur Christum jam regnare. Messiaæ autem Regnum & Hebræorum Magistris regnum Dei dicitur, & nostris Scriptoribus passim. Vide Lucam xxi, 18. Atque adeò quæ de Regno Messiaæ dicuntur in Psalmo cx. ad ea quæ dixi tempora refert Petrus Acto- rum ii, 33, 34, 35, 36. Neque id superioribus malè cohæret. Vt enim credant quod dixerat, se Iudicem humani generis fore, dicit propediem adfutura

signa conspicua Regni sui; tunc scilicet præcipuè cum sceptrum ipsius, Lex Novi Federis, ex Sione esset exitura. Quanquam enim quorundam populorum institutis distingui solent, ipsâ tamen rerum naturâ inter se cohærent βασιλεία, νομοθεσία, κρίσις [Regnum, Legis datio, & Iudicium]. Vide Iacobi ii, 8. iv, 12. Meritò igitur jubentur Iudicem credere quem visuri sunt Legis conditorem.

C A P V T XVII.

1. Μεθ' ἡμέρας ἕξ, post dies sex] Matthæus designatum tempus posuit: Lucas satis habuit παχυμερῶς [crassius] loqui, ut solemus cum à mensura aliqua celebriore non longè absimus; ut si dicam mensis est, rectè dixisse intelligar etiamsi absint dies aliquot. Quod enim Lucas dicit, ὥσπερ ἡμέρας ὀκτώ [ferè dies octo], tale est quale cum vulgò dicimus post septimanam circiter. Nam Iudæos octo dies appellasse id quod ab uno Sabbato est ad alterum, apparet Iohan. xx, 26. Iosephus Ant. vii. cap. 9. cum dixisset ἐπὶ ἡμέρας ὀκτώ [per dies octo] statim explicat ἀπὸ σαββάτου ἐπὶ σαββάτου [à Sabbato ad Sabbatum].

τὸν Πέτρον καὶ Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην, Petrum & Iacobum & Iohannem] Non dubito quin de duodecim Apostolis hi tres plurimos Christo discipulos collegerint: unde Petro vocabulum illud de quo antè egimus datum est, & cæteris duobus Tonantium nomen. Hos ergo Christus assumpsit, ut non duorum tantum, sed abundanter, trium scilicet testimonio res tanta constaret. Et sicut futura Christi gloria tres habere testes debebat de cælo & de terra totidem, Iohan. i, cap. v, 7, 8. ita & hoc ejus gloriæ rudimentum tres quasi de cælo testes habuit, Deum Patrem, Moysen, Eliam; tres itidem de terra, Petrum, Iohannem & Iacobum; Petrum Apostolici cœtus προεστώτα. Iacobum qui primus Apostolorum sanguine testimonium erat obsignaturus; Iohannem qui post omnes Apostolos superstes testimonium hoc ad sequentem ætatem viva voce erat transmissurus. Cum autem appareat Iacobum hunc Zebedæi fuisse filium, errant qui Syrorum Epistolis Iacobi, Petri & Iohannis hunc præfigunt titulum, Tres Epistolæ trium Apostolorum ante quorum oculos Dominus noster se transfiguravit: nisi illam fortè Epistolam Iacobi Zebedaidæ crediderunt, contrâ quàm veteres omnes sentiunt, qui Iacobo Alphæi aut etiam Iacobo Episcopo Hierosolymorum (quem à Iacobo Alphæi diversum faciunt) eam assignant, haud dubiè temporum rationi congruentius. Similis est Augustini memoria, qui ad hunc Iacobum, testem τῆς μεταμορφώσεως [transformationis], trahit id quod est ad Galatas; & Ambrosii, qui huic eidem tribuit cathedram Hierosolymorum.

ἀναφέρει, sursum ducit] ἦλγ ἀνάγειν & ἀναφέρειν vertunt Græci.

εἰς ὄρεον ὑψηλόν, in montem excelsum] Itabyrium haud dubiè, ut & vetus traditio habet, & ab aliis demonstratum est. Neque ob stare huic sententiæ Marci locum ix, 30. apertum fiet cum eo erit ventum.

2. μετεμορφώθη, transfiguratus est] Μορφή [forma] sæpe

sæpe Græcis est ὄψις, ὄψμα, *facies rei exterior*, quam εἶδος vocavit Lucas. Ita Cicero, *Formam quasi ipsam & tanquam faciem honesti vides*. Et alibi *formam & figuram*, quanquam distinguunt Grammatici, promiscuè usurpat.

ἐλαμψε τὸ πρόσωπον αὐτῆς ὡς ὁ ἥλιος· *resplenduit facies ejus sicut Sol*] Tanquam fulgur dixerat Daniel x, 2. *Splendor ejus ut lux*, Abacuc 111, 4.

λευκά ὡς τὸ φῶς. *alba sicut lux*] Id est, ut lux Solis, non in Sole sed alio corpore excepta, sicut vestes Christi ex ipso Christi corpore lucem accipiebant: Talis autem lux solet candida apparere. Sic & Angeli passim nobis describuntur vestibus & candidis & coruscantibus. Confer quod infra xxviii, 3. Marci xvi, 5. & Iohan. xx, 12. cum Luca xxiv, 4. Hoc est quod Herodes Agrippa imitari voluit veste illa argentea de qua Iosephus, ἐνθα ταῖς πρώταις ἡλιακῶν ἀκλίνων ἐπιβολαῖς ὁ ἀργυρεὺς καταυγαθεὶς θαυμασιῶς ἀπέσιλβε, μαρμαίρων τι φοβερὸν καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν ἀτενίζουσι φρικῶδες [*deinde illapsu Solis radiorum illustratum argentum miro modo refulsit, rutilans sic ut horrorem incuteret oculos in id defigentibus*] quo conspecto populus illum Deum vocavit, id est, Angelum, κρείττονα θνητῆς φύσεως [*superiorem naturâ humanâ*], ut Iosephus explicat. Similis apud Græcos Salinonei dementia,

— qui nimbos & non imitabile fulmen

Ære & cornipedum cursu simulabat equorum.

Propius etiam accedit factum Clearchi Heracleensium Tyranni, de quo Memnon Historicus hæc prodidit, τὸ πρόσωπον μὴ ἀνέχεσθαι ταῖς ἐκ φύσεως χρωματίζεσθαι βαφαῖς, ἀλλ' αἷς ἢ καὶ αἷμας ἰδέαις ποικιλλόμενον ἐπὶ τὸ σιλπνόν τε καὶ ἐρευθεὶς τοῖς ὀρώσιν ἐπιφαίνεσθαι· ἐξαλλάττειν ἢ καὶ τὰς χιτῶνας ἐπὶ τὸ φοβερόν τε καὶ ἀρότερον [*non fuisse eum faciem suam nativis tingi coloribus, sed aliis atque aliis variatam formis in splendorem ac ruborem immutasse; variasse & vestes ut & magnificentior & terribior appareret*].

3. Μωσῆς καὶ Ηλίας, *Moses & Elias*] Alter Legis promulgator, alter Prophetarum nobilissimus, quos etiam in xl dierum jejunio Christus expresserat, in hoc adsunt ut ostendant, quod Lucas indicat, perpersiones Christi, tum Legis ritibus figuratas, tum Prophetarum oraculis prædictas. Vero autem ac suo corpore, in fidem Resurrectionis & Christi & nostræ, eos apparuisse eò credibilius est quia hæc corpora videri possunt à Deo in hunc usum asservata. Nam Eliæ corpus in superna raptum est, Mosis autem corpus non inventum, & custoditum Angelico ministerio ne perveniret in potestatem Diaboli τῷ ἔχοντι τὸ κράτος τῷ θανάτῳ [*habentis mortis imperium*], ut Scriptor ad Hebræos loquitur 11, 14. quem *Angelum mortis* Hebræi vocant, & cuius imperio ajunt corpus in pulverem dissolvi; quod ut rectè intellectum à vero non abit, ita ab illis magno fabularum cumulo involvitur. Sed quod dixi à putredine asservatum Mosis corpus, id indicare videtur in Epistola Iudas. Iosephus autem de Mose agens eum ait ἀφανισθῆναι [*ablatum conspectui*], quomodo & de Enocho & de Elia loquitur. Ita ergo de perpersionibus Christi egerunt, ut simul resurrectionem ei suam in ipsorum corporibus præfiguratam ob oculos ponerent. Apparuerunt autem horum quoque

corpora ἐν δόξῃ [*cum claritate*], sed minore haud dubiè quàm illa erat Christi, quantum scilicet sidera Soli cedunt 1 Corinth. xv, 41. Atque hæc tum gloria illis quasi pro mutuo data est, proprium solidumque jus adepturis postea. Nondum enim eo tempore acceperant τὴν τελείωσιν τῆς ἐπαγγελίας [*promissorum consummationem*].

4. καλὸν ἐστὶν ἡμᾶς ὥδε εἶναι· *bonum est nos hic esse*] Quid de cœna cœlesti existimandum est, cujus promulsis adeò Petro allubescibat? Hæc omnia eò pertinebant ut adversus futuras calamitates spe meliorum animi munirentur: Nam falli arbitror qui alio-vorsum trahunt Petri verba.

5. νεφέλη φωτεινὴ, *nubes lucida*] Nubes signum Divinæ præsentiae, ut Exodi xl, 34. lucida, ad discrimen legis veteris quæ data in nube densa ac caliginosa, quo diversa temporum οἰκονομία [*dispensatio*] datur intelligi.

Οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, *Hic est Filius meus dilectus*] Filius, non servus, ut Moses Hebræorum 111, 5, 6. & Prophetæ cæteri, Hebræor. 1, 2. Vide & quæ supra 111, 17. Discit hic Moses plusquam prædixerat Deuteronomii xvi, 18.

αὐτῆς ἀκούετε. *ipsum audite*] Εμφατικῶς [*significanter admodum*]. Hunc audite supra Mosen, supra Prophetas, ut complementum Mosis & Prophetarum. Sunt autem ipsa Mosis verba ἡγοῦμαι ἡμεῖς Deuteronomii xvi, 15, 15. quæ ita de Iesu filio Nun, fortè etiam de Prophetis eum secutis, dicta sunt ut Divina directione multò magis atque excellentius in hunc Iesum, Dominum ac Principem Prophetarum, quadrent; quemadmodum Petrus, optimus Dei verborum interpres, nos docet Actor. 111, 22. Et notanda sunt quæ sequuntur apud Mosen; quasi dicatur, Postulastis ipsi ne Deus vobiscum signis illis ad terrorem facientibus ageret: Præstat Deus quod voluistis, *Verbum caro factum est: Inanivit se & servi formam induit*. En illum qui cum vehementiâ τῷ ζήλῳ [*zeli*] in domum Dei Eliam vincat, simul mansuetudine Mosen superat. Non illi tonitrua, non caligo, non ignis de cœlo testimonium præbent, sed blanda lux & comitas vocis paternæ.

6. ἐπεσον ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν, καὶ ἐφοβήθησαν σφοδρῶς. *cecidērunt in faciem suam & timuerunt valde*] Non tam horror hic erat quàm stupor ob magnitudinem miraculi. Ideo Marcus in re simili dixit ἐξεθαμβήθησαν [*obstupuerunt*] xvi, 5. ubi Lucas ἐμφοβῶν ἢ γενομένων [*cum timerent*]. Quod autem præcedit, ἐπεσον ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν [*cecidērunt in faciem suam*], ad hunc ipsum stuporem potiùs quàm ad venerationem referendum est. Perculsi enim Apostoli & de statu mentis dejecti, ut alii Scriptores nos docent, nihil aut loquebantur aut faciebant animi iudicio. Sicut autem lux subita efficit ut oculos in terram dejiciamus, cuius rei exemplum est Lucæ xxiv, 5. ita mirum non est si major consternatio corpora ipsa in terram dejiciat. Ita de se Daniel vi, 17. inquit, פני על הפלה [*corruvi in faciem meam*], ubi Lxx eadem locutione πίπτω ἐπὶ πρόσωπόν μου. Præcesserat autem ἐθαμβήθη [*pavens*] qui locus hunc manifestè explicat. Neque videntur mihi quæ hic sequuntur aliam interpretationem pati. Confer locum Numerorum xvi, 22.

9. τὸ ὄραμα, *visionem*] Vertere liceat *spectaculum*, quia *visum* magis est φάντασμα, ut nos Cicero atque alii docent: quod tamen & ipsum ὄραμα sæpe sacris Scriptoribus Interpretibusque. Lucas quod hic est ὄραμα aliquoties dixit ὁπλίσαν· utraque vox exprimit Hebræum *הראה*, quod est apud Prophetas & Danielelem.

10. Τί ἔν οι γραμματεῖς λέγουσιν ὅτι Ηλίαν δεῖ εἰλθεῖν πρῶτον; *Quid ergo Scribæ dicunt quod Eliam oporteat primum venire*] Adde ex sequenti commate καὶ ἀποκαθιστάναι πάντα [*& restituere omnia*]. Nam utrumque tradebant Magistri Hebræorum, & venturum Eliam, & omnia curva correcturum. Imò & Eliam fore dicebant qui Messiam esset uncturus in Regem eumque populo notum facturum; quod pro certo affirmat Tryphon in disputatione contra Iustinum. Quin hodieque Iudæi ad omnes quæstionum nodos solent dicere quod de Messia Samaritis, ὅταν ἔλθῃ Ηλίας ἀναγγελεῖ ἡμῖν πάντα [*ubi venerit Elias explicabit nobis omnia*]. Occasio hujus dicti Apostolorum non aliunde petenda est quàm quòd Eliam vidissent quidem, sed ita ut iterum abiisset è conspectu. Atqui, inquiunt, ex recepta eruditionum sententia venire debebat non abiturus sed omnia emendaturus, docturus populum, monstraturus Messiam: πρῶτον [*primum*] autem hic est ante manifestationem Messiae. Tryphon dicto loco de Messia ita loquitur: εἰδὲ ἔχῃ δυνάμιν τινα μέχρῃς ἀνελθὼν Ηλίας χρίσῃ αὐτόν [*neque ullam habet facultatem priusquam Elias eum unxerit*].

11. ἔρχεται πρῶτον, καὶ ἀποκαταστήσῃ πάντα· *venturus est primum, & restituet omnia*] Liquidum mihi videtur verba hæc eodem spectare quòd ea quæ sequuntur, ad Iohannem Baptistam scilicet. Nam finita omni hac oratione subjicitur τότε συνῆκαν οἱ μαθηταὶ ὅτι περὶ Ἰωάννη τῷ Βαπτιστῇ εἶπεν αὐτοῖς [*tunc intellexerunt Discipuli quia de Ioanne Baptista dixisset eis*]. Quod autem futuro tempore dicitur ἀποκαταστήσῃ [*restituet*] (quomodo & ἔρχεται [*venturus est*] rectè explices per ἐλεύσεται) eò factum est quia ostenditur veram fuisse veterem illam παράδοσιν [*traditionem*] rectè acceptam de venturo Elia; non quòd venturus ad huc esset cùm Christus loqueretur. Planè simile est quod capite xi. dixit Christus de eodem Baptista, αὐτὸς ἐστὶν Ηλίας ὁ μέλλων ἔρχεσθαι [*Ipsè est Elias qui venturus est*]. non enim tum erat venturus: imò cursum suum ferme absolverat morti vicinus. Sed ὁ μέλλων ἔρχεσθαι [*qui est venturus*] est ὃς ἔμελλεν ἔρχεσθαι [*qui erat venturus*]: ita hic ἔρχεται καὶ ἀποκαταστήσῃ [*venit & restituet*], aut, ut Marcus loquitur, ἐλθὼν ἀποκαθιστῇ [*veniens restituet*], nihil est aliud quàm ἔμελλεν ἔρχεσθαι καὶ ἀποκαθιστάναι [*erat venturus & restitutus*], quomodo & suprâ 11, 4. πῶ γενᾷται [*ubi nascitur*], id est, μέλλει γενᾶσθαι [*ubi nascetur*], & xi, 3. ὁ ἐρχόμενος [*veniens*] est ὃς ἔμελλεν ἔρχεσθαι [*qui venturus erat*], Luc. xxiv, 44. ὅτι δεῖ πληρωθῆναι [*necessè est impleri*] pro ἔδει πληρωθῆναι [*necessè erat impleri*]. Verissimum hoc esse apparebit si considerare libeat unde sumta sit vox ista ἀποκαθιστάναι [*restituere*]. Mihi pro certo est sumtam ex Malachia, cujus postremum comma ita verterunt Lxx, ὃς ἀποκαταστήσει καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱόν, καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ [*qui restituet cor patris ad filium, & cor hominis ad proximum ejus*]: ubi

apparet *השיב* Hebræum versum esse per ἀποκαταστήσῃ καρδίαν, non malè: nam ἀποκαθιστάναι inter cætera est *reponere in verum & naturæ congruentem statum*. Ita membrum ἀποκαθιστάται cùm sanatur, suprâ xi, 13. & mores cùm emendantur. At hunc ipsum Malachiae locum Angelus ita interpretatur ut eum ostendat in Iohanne Baptista impletum iri, αὐτὸς, inquit, προελεύσεται ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν πνεύματι καὶ δυνάμει Ηλίας, ἐπιστρέψαι καρδίας πατέρων ἐπὶ τέκνα [*ipse præcedet ante eum in spiritu & virtute Eliae, ut convertat corda patrum in filios*]: nimirum τὸ ἀποκαθιστάναι [*restituere*] exponens per verbum ἐπιστρέψαι [*convertere*], & quod hic est πάντα [*omnia*] fusiùs ex Propheta explicans. Hæc ergo ἀποκατάστασις [*restitutio*] consummata est cùm doctrinam pœnitentiæ publicavit Iohannes & baptismo obsignavit, κατευθύνων τὰς πόδας εἰς ὁδὸν εἰρήνης [*dirigens pedes in viam pacis*], ut pater ipsius in carmine sacro loquitur. Nam in verbis hujusmodi sæpe non tam fructus operæ quàm opera ipsa respicitur, quànquam & opera Iohannis fructu magno non caret. Angelo igitur contradicunt qui negant ista Malachiae verba Baptistæ posse aptari. Fateor ac do libenter, non solos Magistros Hebræorum qui Christi vivebant tempore, sed & eos qui aliquot antè fuerunt seculis verba ista κατὰ τὸ ῥητόν [*secundum id quod sonant verba*] accepisse. Nam & Lxx ad vocem Ηλίαν [*Eliam*] addiderunt Θεσβίτην [*Thesbitem*], & Ecclesiastici Scriptor verba illa Malachiae ἐπιστρέψαι καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱόν [*convertere cor patris ad filium*] ad eundem Thesbitem refert. Sed pleraque vaticinia ita sunt concepta ut ante eventum intelligi vix queant. Neque dimovere nos ab hac verborum Malachiae cœlesti interpretatione debet mentio ibidem facta diei magnæ & terribilis quam ante venturus sit Elias, & quòd subjungitur, ne percutiens feriam terram anathemate. Hæc enim non ad commune de mundo iudicium, ut multi putant, sed ad eas pœnas referenda sunt quæ Iudæos non emendatos manebant, quas Titi manu Deus exegit. Vide suprâ 111, 10. & Actorum 11, 17. Scio objici veterem παράδοσιν [*traditionem*] de reditu Elia ante mundi exitum. Sed non quicquid Tertullianus credidit & aliis persuasit utique Apostolica traditio habenda est. Irenæus à discipulis Apostolorum manasse ait hanc traditionem, Enochum & Eliam in paradysum esse translatos. Ibi eos manere usque ad consummationem, coaspicantes incorruptelam, id est, ut in Græco fuisse suspicor, προκαταρχομένους τῷ αἰφθαρσίου· quomodo & alibi de Enocho dixit, conservari eum testem iusti iudicii Dei. De reditu aut Enoch aut Eliae nihil ne ibi quidem ubi tractat indicia adventus Antichristi. Si posteriores Scriptores consulere volumus, quorum in æstimandis traditionibus non potest par esse auctoritas, dissentit Procopius, dissentit Primasius, dubitat Nazianzenus; quod satis est ut liqueat nunquam hoc ita creditum quasi dissentire nefas esset. Ego verò arbitror persuasionem istam ab Hebræis ortam, in quorum libris reperimus Eliam post tempora Messiae occultatum iri, iterumque se patefacturum in diebus Gog & Magog. Nam quia Apocalypsis quoque meminit τῶ Γωγ καὶ Μαγωγ [*Gogi & Magogi*], ideo quicquid

aut in Prophetis dictum est de Gog & Magog, aut quicquid ad Prophetas adjecit Hebræa credulitas, solent Christiani Scriptores ad Antichristi tempora referre; quod multis exemplis probari posset, nisi ea tractatio rectius alii loco reservaretur. Neque tamen nego esse & in ipsa Apocalypsi quod huic opinioni favere videatur; ubi nempe de duobus illis testibus agitur, quos alii Enochum & Eliam, Hilarius, ut mihi videtur, probabilius Mosem & Eliam vult intelligi; quia sicut illud, *Ignis exibat de ore eorum* ad Eliam videtur pertinere, ita altero illo, *Potestatem habent super aquas convertendi eas in sanguinem*, Moses videtur significari. Sed etiam si ipsa Mo- sis & Eliæ nomina ibi exstarent, ut apud Malachiam exstat nomen Eliæ, possemus, duobus maximis auctoribus, Christo & Angelo Dei, vaticinium illud interpretari de veri Doctoribus venturis in spiritu Mo- sis & spiritu Eliæ. Sed de hac re accuratius agemus ad ipsam Apocalypsin.

12. ὅσα ἐθέλησαν. *quæcunque voluerunt*] *Quicquid ipsis collibitum est*, Deo non impellente, sed sapienter permittente. Deest autem nominativus, qui diversis modis suppleri potest. Mihi intelligendum videtur *Iudæi*, quæ vox tam Herodem & Galilæos proceres, quàm pontifices, Senatores & Legis- peritos, illos Baptistæ, hos Christi interfectores comprehendit.

14. γονυπετῶν αὐτῷ, *genibus provolutus*] Ita γονυ- πετῆς Euripidi *qui in genua procumbit*, Arato δὲ γό- νασι, Latinis *nixus*. Lxx de Solomone Paralipo- menon 11, cap. vi, 13. ἐπεσεν ἐπὶ τὰ γόνατα αὐτοῦ [*in genua sua procidit*]. Γονυπετεῖν modò est *genibus advolvi*, quod dicitur προσπίπτειν τοῖς γόνασι, ut Lucæ v, 8. qua de re diximus suprâ ad initium capitis octavi; modò *in genua procidere*: qui gestus diversi sunt. De advolutione ad genua passim multa apud Homerum, Euripidem, Latinosque tum Poetas tum historiarum Scriptores. *Hominis genibus*, inquit Plinius, *religio quædam inest observatione gentium: hæc supplices attingunt*. Ad flexionem genuum per- tinet illud ejusdem Scriptoris, *Regem adorant, genua submittunt*. Et Ovidii istud,

Et genibus pronis supplex similisque roganti.

Dicunt autem Hellenistæ γονυπετεῖν τινι [*in genua accidere alicui*], ut hic, & γονυπετεῖν τινα [*in genua ad aliquem accidere*], ut Marci i, 40. x, 17. pro eo quod est γονυπετεῖν ἔμπροσθεν τινος [*genu ante ali- quem flectere*], ut infrâ xxvii, 29. Lucas quoque pro γονυπετεῖν [*genibus provolvi*] aliquoties dixit τιθέναι γόνατα [*ponere genua*]. Marcus τιθέντες τὰ γόνατα προσεκύνην αὐτῷ [*positis genibus adorant eum*], & Paulus γόνατα κάμπτειν [*flectere genua*]. Hoc qui- dem loco τὸ γονυπετεῖν posteriore significatu Syrus & Latinus Interpretes accipiunt.

15. σεληνιαῖος, *lunaticus est*] Vide quæ suprâ ad caput iv. Causam hujus morbi fuisse dæmonium apparet infrâ commate 18. Solent autem dæmo- nes, qua pollent scientia, etiam naturales causas ad suam vim adjungere. Ita hic dæmon ea tempo- ra occupare solebat quibus cerebrum est infirmius, quod Lunaribus intervallis contingere solet. Vide Avicennam libro 111 De morbis melancholicis. Eadem Pselli sententia.

17. εἶπεν, ὃ γένεα ἄπιστα καὶ διεσραμμένη, ait, *O generatio incredula & perversa*] Non in Aposto- los hæc dicta sunt, quorum tamen ὀλιγοπισία [*fidei tenuitas*] infrâ reprehenditur, sed in patrem ægroti ejusque amicos, ut ex Marco liquet, ita tamen ut ex eorum exemplo commune Iudaicæ Gentis vitium accusaretur. Sunt autem sumta hæc verba ex Deu- teronomio xxxi, 20. ubi Lxx, ὅτι γένεα ἐξεσραμ- μένη ἐστὶ, ὧς οἷς ἐκ ἐστὶ πίσις ἐν αὐτοῖς [*Generatio enim perversa est & infideles filii*]. Γενεὰν διεσραμμένην [*generationem perversam*] dixit Paulus Philipp. ii, 15. Discimus ex his verbis & quæ sequuntur, Deum, ut miracula benefica hominibus præstet, ἐπιτοπολὺ [*plerumque*] duo requirere, fiduciam in eo qui si- gnum sit editurus, & fiduciam in eo cui signum sit profuturum; ita tamen ut magna atque excellens fiducia horum alterius supplere possit quod alteri deest. Neque id mirum, cum omnia hæc eò ten- derent ut commendaretur vis veræ in Deum fidu- ciæ, per quam beneficia æterna creduntur & creden- do impetrantur, ut alibi explicatum est.

ὥς ποτε ἔσομαι μεθ' ὑμῶν; ὥς ποτε ἀνέξομαι ὑμῶν; *quousque ero vobiscum? usquequo patiar vos*] Osten- dit Christus ultima Divinæ erga Iudæos patientiæ tempora nunc agi, tacite respiciens quod in Deute- ronomio sequitur de Gentium surrogatione.

20. ἀπισίαν, *incredulitatem*] Ἀπισίαν vocat τὴν ὀλιγοπισίαν [*fidei tenuitatem*], comparatè scilicet ad eam quam pro ratione diuturnæ institutionis & impositi muneris habere debebant fiduciam. No- tandum autem voces πίσος [*fidelis*] & ἄπιστος [*infi- delis*] aliter sumi apud Græcos Scriptores, aliter apud Iudæos Hellenistas. Græcis πίσος est *qui stat promissis*, ac proinde *dignus cui fidem habeas*; ἄπιστος, *perfidus*: quibus significationibus eas voces & in his libris reperire est. At illud Hellenistarum proprium πίσον dicere *eum qui credat alicui atque confidat*, ἄπισον qui aliter sit animatus. Ἀπισίαν [*incredulitatem*] con- venienter huic loco definit Clemens Alexandrinus ὑπόληψιν τῆ ἀντικειμένη ἀποφαικὴν [*suspicio- nem contrarii imbecilliter negativam*].

ὥς κόκκον σινάπεως, *sicut granum sinapis*] Prover- bium inter Hebræos celebre exigit ut ad quantita- tem hoc non ad qualitatem referatur, quomodo & suprâ grani sinapis tanquam rei minimæ facta est mentio. Latine diceremus δεικνύμεως [*ostensivè*], *si vel tantillum haberetis fiduciæ*: quod cum dicit Chri- stus, non negat esse aliquam Apostolis fiduciam, sed, ut dixi, habitâ temporis & muneris ratione, dicit eam fiduciam esse minimâ minorem, hoc est, perquam exiguam.

ἐρεῖτε τῷ ὄρει τῷ τῷ, Μετὰ ἑξῆς ἐντεῦθεν ἐκεῖ; *dicetis monti huic, Transi hinc illuc*] Et hoc proverbiale est, ut apparet ex Paulo i Corinth. xi, 11, 2. Sensus ergo est, Res difficillimas præstaretis. Neque pugnant verba Christi qui *montes transferre* exiguæ fidei attri- buit, & Pauli, qui ad maximam fidem hoc ipsum videtur referre. Nam illa exigua fides quam Chri- stus exigit ejus est mensuræ quæ miraculis quibus- vis sufficiat; supra quam si quid accedat id miracu- lorum efficientiam ad plenitudinem perductam au- gere non potest. Porro non agere hic Christum περὶ τῆ χάριτος καὶ τῶν σημείων [*de dono signorum*],

inde evincitur, quòd eo carere *ἐκ τῆς ψευδότητος* [non est inter culpanda], sed habere potius raræ est felicitatis. Itaque fides hæc potius conditio est requisita ad usum domi. Hæc autem ipsa fides aptata beneficiis æternis ea est quæ dilectione accedente ad salutem proficit, ut dicto loco Paulus demonstrat. Nam nisi dilectio accedat erit quidem illa fides, sed non viva, non efficax. Fit autem viva atque efficax ubi diligenter expendimus non tantum quid Deus possit ac polliceatur, verum etiam quid à nobis exigit. Neque verò negarim etiam *κατὰ τὴν κυριολεξίαν* [secundum proprietatem locutionis] interdum impletum quod hic dicitur, cum Nonnisi precibus ingentis molis saxum ad Soracte translatus Martyrologia prodant; & idem ab Episcopo Armenio præstitum instante Calipha Babylonio, anno millesimo ducentesimo quinto & vicesimo haud spernendi auctores sint. At sensus allegoricus est, Nihil fore tam excelsum quod non ad eorum preces evanescat.

ἔδεν ἀδυνατήσθαι ὑμῖν. nihil impossibile erit vobis] Græcis *ἀδυνατεῖν* sumitur activè, ut apud Epicharmum, *ἀδυνατεῖ δὲ ἔδεν Θεός*.

[At Deus nil non potest;]

at nostris Scriptoribus etiam passivè, ut & Lucæ 1, 37. *Θὺ κ' ἀδυνατήσθαι παρὰ τῷ Θεῷ πᾶν ῥῆμα* [Non erit impossibile apud Deum omne verbum]. At quod hic Apostolis dicitur, restringendum est ad subjectam materiam; Nihil non poteritis, eorum scilicet quæ ad testimonium doctrinæ & conciliandam muneri vestro auctoritatem pertinebunt.

21. *Τὸτο ὃ τὸ γένος*, Hoc autem genus] Hoc genus malorum spirituum quod in pœnam facinorum & quidem graviorum immittitur. Hanc enim veram esse huius loci interpretationem existimo. Nec obstat quod apud Marcum est, Vexatum hunc fuisse à malo spiritu *παιδιδέθεν*. Neque enim certum est verti debere ab infantia, cum *παιδιά* [pueri] Græcis dicantur etiam qui ad ætatem vitiorum capacem pervenerunt. Syro igitur assentior qui isto loco eam posuit vocem quam adolescentiæ potius quàm infantiae convenire collatio loci alterius, qui est xv 11, 4. declarat.

ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ. per orationem & jejunium] Suprà dixerat Christus fiduciâ opus esse ad hæc præsertim notæ majoris miracula. Nunc ostendit quomodo ea parari possit, precibus nimirum fervidis. Jejunium ideo adjungit, quia ad preces imprimis requiritur animus demissus, cui rei inservit jejunium. Vnde plerumque conjungi videmus *νηστείαν* [jejunium] & *δέησιν* [orationem] sive *προσευχὴν* [preces], Lucæ 11, 37. Actorum x, 30. xiv, 23. 1 Corinthior. vii, 5. Vide si libet Iachiaden ad Danielis x, 3. Vtinam verò nunc quoque inter Christianos neque vilescant jejunia, neque eis τὸ θεατρικὸν καὶ παρατραγῶδες [theatrale & quasi tragicum] degenerent. Certè diabolus vitiorum gerere imaginem passim apparet. Quare sententia quam Christus hac occasione in perpetuum valituram est elocutus, hoc significat, esse quædam tam gravia aut tam adulta vitia quæ nisi magno nisu humilis precationis nequeant expugnari.

22. *Ἀναστροφόμενων, conversantibus*] *Versantibus*: nam revertentibus hic locum habere non potest, cum quæ hæcenus narrata sunt appareat gesta esse in

descensu à monte Itabyrio qui est in Galilæa. Gesta hæc igitur in itinere à partibus Nazaretæ vicinis lacum versus. Vide quæ ad Marcum.

παράδοσθαι, tradendus est] Varius in hac re usus est huius vocabuli. Nam & Pater dicitur Filium tradidisse, quia eum malorum hominum potestati permisit; & Filius sese, quia volens mortem subiit; & Iudas eum tradidisse Pontificibus & Legisperitis, & Pontifices ac Legisperiti Pilato, & Pilatus militibus. Ego, cum hic simpliciter dicatur *εἰς χεῖρας ἀνθρώπων* [in manus hominum], putem de Patre hæc intelligenda, qui Filium ita hominibus tradiderit ut ei fecerint quod ipsis est collibitum, ut suprà Christus loquebatur commate 12. Neque absurdum fortè sit si eodem modo interpretemur id quod suprà est 1v, 12. *ὅτι Ἰωάννης παρεδόθη* [quod Ioannes traditus esset]. Nam Dei nomen in verbis subintelligi satis usitatum est.

24. *οἱ τὰ διδραχμα λαμβάνοντες, qui didrachma accipiebant*] Non publicani Romanorum; nusquam enim inter Romana tributa Didrachmum invenies; sed missi à Sacerdotibus quos *ὑπηῖς* [missos] Hebræis, Hellenistis *ἀποσώτες* aut *ἀποδοχῆες* [receptores] vocari alibi diximus. Nam *διδραχμον* [didrachmum] hoc à Iudæis pensitatum est in usum Templi ad ipsa Vespasiani tempora; de quo miror dubitari, cum clara sint Iosephi verba de Vespasiano, *φόρον ὃ τοῖς ὀπιδήπολ' ἔσιν Ἰουδαίοις ἐπέβηκε, ΔΥΟ ΔΡΑΧΜΑΣ ἕκαστον κελεύσας ἀνὰ πᾶν ἔτος εἰς τὸ Καπετώλιον φέρειν, ὥσπερ πρότερον εἰς τὸν ἐν Ἱερουσολύμοις νεὼν συνετέλεον* [tributum autem viventibus ubicunque Iudæis imposuit DRACHMAS DVAS, quas quotannis Capitolio penderent, quantum ante Templo Hierosolymitano inferre solebant]. Notavit idem Maimonides libro cui *Manus* nomen, lectione 111. titulo septimo, qui est de Siclo; Suetonius quoque Domitiano & Dion Coccejus. Appianus Syriacis *φόρον σωμάτων* [tributum corporum] vocat. Ita quod ultro pendebant Iudaicæ religionis homines, in necessitatem ususque longè alios versum est: quomodo Theodosius quoque & Valentinianus aurum coronarium, quod dare Iudæi Patriarchis suis solebant, compulsu exigi & suis largitionibus inferri iusserunt. Neque dubium quin de Didrachmo hoc Vespasiano agat Martialis cum *τὴν τῶν Ἰουδαίων περιτομὴν* [Iudæorum circumcisionem] obsceniùs eloquens *damnata* ait tributo. Et hæc est, ni fallor, *calumnia fisci Iudaici sublata* postea, ut nummi veteres testantur. Nullum enim aliud onus impositum peculiariter *τοῖς Ἰουδαίοις* [Iudaizantibus] legimus. Ortum habuit τὸ διδραχμον [Didrachmum] ex ipsa Mosis lege. Nam Deus per Moysen iusserat in usum Tabernaculi capitatim pendi *σίκλην τὸ ἥμισυ* [dimidium sicli], inquit Iosephus: addens, *ὅτι ἡ σίκλη νόμισμα Ἑβραίων ὣν δέχεται δραχμας τέσσαρας* [Siclus autem nummus Iudæorum continet drachmas quatuor], nempe Atticas, quod ipse alibi adjicit. Quod apud Lxx est, *δώσουσι τὸ ἥμισυ τῆ διδράχμης κατὰ τὸ διδραχμον τὸ ἅγιον* [Dabunt dimidium Didrachmi juxta sacrum didrachmum], verbis differt, re idem est; nam Lxx ubique Drachmis utuntur duplaribus, id est, Alexandrinis: Iosephus autem ut & hic Matthæus de Drachma Attica agunt. Quanquam verò plerique Hebræo-

Hebræorum putant legem illam Mosis fuisse perpetuam, mihi tamen magis placet eorum sententia qui temporariam fuisse existimant, sed temporibus ita exigentibus repetitam. Nam quoties decimæ cæteræque obventiones Leviticæ, accedente etiam Regum liberalitate, ut videre est I Paralipomenon xxvi, 26, 27. ad Templi necessitates sufficiebant, quid opus erat tributo Didrachmi? At post defectionem Decem Tribuum multum imminutis redditibus Levitarum, cæpit iterum ad exemplum legis antiquæ Didrachmum imperari, II Paralipomenon xxiv, 6. 9. Nehemias verò rationem, ut credibile est, habens præsentis paupertatis, & onerum quibus populus premebatur, pro semisse Sicli imperavit trientem, quod Græci Interpretes vocant τρίτον τῆ διδράχμης [tertiā partem didrachmi], nempe Alexandrini. Sed postea ad Didrachmum commune reditum ex Iosepho vidimus; atque id pensitatum non modò ab his qui sub Synedrii qualicumque potestate vivebant, sed etiam in Galilæa, imò & per totum terrarum orbem, sed ab his sponte ac religione privata. Et Hierosolymis quidem colligebatur Didrachmum in ipso Templo xxv die mensis Adar à mensariis ei negotio præpositis. In aliis partibus idem factum per alios. Locus est insignis & ad horum verborum interpretationem perutilis apud Iosephum Originum xviii, 12. ubi de Iudæis agens qui erant τῆς βαβυλωνικῆς διασπορᾶς [in Babylonica dispersione], & de urbe Nisibi, Ἰσδαῖοι, inquit, τῇ φύσιν τῶ χωρίου πεπιστευότες τὸ διδραχμὸν τῷ Θεῷ καταβάλλειν ἐκάστοις πάτριον ταύτης κατετίθεντο [Iudæi freti locorum ingenio didrachmum quod à singulis Iudæis pendi mos habet, ibi deposuerant]. Maimonides in urbe Nehardea idem factum memorat. Quare aut ad διδραχμὸν [Didrachmum] propriè pertinet, aut certè διδραχμὸν etiam comprehendit, quod Cicero pro Flacco ait *autum Iudæorum nomine quotannis ex Italia & ex omnibus Romanis provinciis exportari solitum*; & quod Tacitus ait *tributa & stipēs Hierosolyma congeri solita*; & Philonis locus II De Monarchia, *ἡ δὲ πόλις πᾶσαν πλὴν ταμῆον τῶν ἱερῶν χρημάτων ἔστιν, εἰς ἃ παραγενομένοις ἔθ' ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων ὠρισμένοις ἱεροπομποὶ τῶν χρημάτων εἰσὶν ἀριστίνδην ἐπικριθέντες* [ferme in quavis urbe arca est sacrarum pecuniarum, in quam mos est accedentes singulos aliquid inferre: deinde sacri legati certis temporibus veniunt, delecti ex optimis]. Item edicta illa tum Augusti, tum Præsidentum Romanorum, quorum apud Philonem & Iosephum frequens mentio, quæ Iudæis permittunt colligere pecunias & Hierosolyma deferre.

ἢ τελεῖ τὰ διδράχμα; non solvit didrachma?] Non pro imperio agunt, ut aut Romanorum aut Regis Herodis publicani, sed quærunt an solvere soleat. Credibile est multos, quia non cogeantur, id onus detrectasse. Norbanus in edicto ad Sardonios ex Augusti imperio permittit Iudæis ea colligere quæ tribuebantur ἐκ τῆς ἰδίας προαιρέσεως, εὐσεβείας ἕνεκα τῆς πρὸς τὸ Θεῖον [sponte sua ex pietate in Deum]. In his erat τὸ διδραχμὸν [Didrachmum], ut jam diximus.

25. οἱ βασιλεῖς τῆ γῆς ἀπὸ τίνων λαμβάνουσι τέλη; Reges terræ à quibus accipiunt tributum? Similitudinem à Regibus terræ ad cœli Regem deducit hoc

modo, Videmus passim à Regibus immunes tributum haberi, si non & alios, certè filios suos; Philo plus dicit, τοῖς βασιλέων ἐταίροις ἄξιον μὴ μόνον ἐλευθερίαν, ἀλλὰ καὶ ἀρχὴν συννομολογεῖν [Regum amicis æquum non libertatem tantum sed & imperium ali-quod tribui]. At hoc διδραχμὸν [didrachmum] nomine Dei exigitur: Quis igitur dubitet quin Deus me Filium suum unicum, qui נַגִּיד, id est, Princeps, Danieli ix, 25, 26. velit hoc onere sublevatum?

Imò Filius major est Templo, supra xi, 6. non solet autem major minori tributum pendere. Ex mente igitur ipsius Dei, cujus negotium se agere Sacerdotes dicebant, liberum se Christus probat. Plurali numero utitur non quòd ad alios eam extendat libertatem, sed quòd comparatio id exigebat sumpta non ab unius sed ab omnium Regum more ac consuetudine. Dei nomine exactum hoc tributum ex Iosepho vidimus, qui dicit τὸ διδραχμὸν τῷ Θεῷ καταβάλλειν [Didrachmum Deo persolvere]. Tum illud huc potissimum pertinet quod Titus apud Iosephum obsessis commemorat, δασμολογεῖν ὑμῖν ἐπὶ τῷ Θεῷ ἐπιτρέψαμεν [sub Dei nomine tributa vobis colligere permisi]. quod ipsum evidenter ostendit mansisse hunc morem ad excidii tempora. Tributum ab Augusto indictum, quod non Iudæorum erat proprium onus sed commune omnium provinciarum, ut jam dicere cœpimus, non est huius loci; multoque minus id quod Agrippa remisit non Iudæis sed Hierosolymitis, id enim non personarum sed domuum erat onus.

κῆνσον; censum] Vox apud Hebræos posteriores frequens, cœpta apud ipsos usurpari à Pompejanis temporibus. Ita autem vocantur onera quævis aut personarum aut prædiorum, ut ex titulo Digestorum De censibus apparet.

26. ἀλλοτρίων. ab alienis] Ἀλλότριοι [alieni] hinc opponuntur filiis familiarum. Ita in Iure Romano sumitur vox extranei heredis.

27. σκανδαλίσωμεν, scandalizemus] Ne dicant à me Templum contemni. Docet nos Christus exemplo suo etiam cum dispendio aliquo, si ita opus sit, redimere sinistras suspiciones.

εὐρήσεις στατήρα inveniens staterem] Videntur verba magis id innuere, notum Christo in eo pisce esse staterem quàm factum ut stater in pisce existeret. Cum autem stater valeret τετραδραχμὸν [drachmas quatuor], arrepta à Christo est hæc occasio Petrum simul sublevandi. Credibile omnino est exactum διδραχμὸν [Didrachmum] eo loci ubi quisque larem habebat. Christum Capharnaumi habitasse extra controversiam est. Vide supra iv, 16. Petrus olim Bethsaidæ habitaverat; sed ex quo rebus relictis Christo assiduus comes hæserat, in ipsius familia censebatur.

ἀντὶ ἐμοῦ καὶ σοῦ. pro me & te] Id est, meam tuamque vicem. Nam hoc est Græcis ἀντὶ, & Syris ܐܢܬܝ.

CAPUT XVIII.

1. EN ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ, In illa hora] Etiam aliàs, ut ex collatione Scriptorum videtur colligi, hac de re egerunt, sed tunc præcipuè, auditâ toties resurrectionis mentione; qua peracta, velut hostibus devictis, Christi Regnum non merè spirituale,

verum etiam adspectabile, quale Iudæi omnes spectabant, inchoatum iri arbitrabantur. Vide Actuum 1, 6.

Τίς ἄρα μείζων ἐστὶν ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν ὁράων; *Quis, putas, major est in Regno celorum*] Quis ipsorum scilicet, ut Lucas indicat: & μείζων est *maximus*, ut alibi notatum est: ἐν βασιλείᾳ τῶν ὁράων [*in Regno celorum*] idem est quod ἐν τῇ βασιλείᾳ [*in Regno*] aut ἐν τῇ δόξῃ τοῦ Χριστοῦ [*in gloria Christi*] infra xx, 21. Marci x, 37. Non dubitabant quin præcipua regni munia ad ipsos ut domesticos Regis essent perventura; sed inter ipsos quis principem, quis deinceps locum esset obtenturus æmulantes inter se disputabant. Nam quod paulò post exigit Zebedæi uxor ut sui liberi à dextra sinistraque Christo affideant, nihil est aliud quàm ut duo prima regni munia ipsis dentur, qualia erant in Synedrio munia ejus qui נשיא [*princeps Senatus*] & ejus qui אב בית דין [*Pater curiæ*] vocabantur.

2. προσκαλεσάμενος παῖδιον, *advocans Iesus parvulum*] Illud προσκαλεσάμενος [*advocans*] ostendit fuisse majusculum, ut qui ambulare posset. מליא est apud Syrum. Hac autem adhibita conspicua imagine sententiam quæ sequitur altius imprimit animis ac memoriæ.

3. εἰ μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παῖδια, *nisi conversi fueritis & efficiamini sicut parvuli*] Destrictè satis Christus Apostolis imperat istud eminendi studium ex animo evellere. Aristoteles virtutibus annumerat τὴν μεγαλοψυχίαν [*magnanimitatem*], qua qui sit præditus τιμῆς [*honore*], ut ipse loquitur, ἑαυτὸν μάλιστα ἀξιοῖ [*semet maximè dignum ducit*]. Addit τὰς δυναστείας διὰ τὴν τιμὴν εἶναι αἰρετά [*imperia expeti honoris causâ*]. Negat etiam eum talis qui sit libenter iturum ἔργω πρῶτον ἄλλοι [*ubi alii priores obtinent partes*]. At contra μικροψυχίαν [*pusillitatem animi*] in vitio ponit, ut per quam bono quo quis dignus sit ipse se privet. Et ex hoc præscripto vixisse apparet Græcos Romanosque penè omnes, etiam qui maximè laudantur. Melius Plato De republica primo, imperium ait esse procurationem rei alienæ; neminem autem esse qui alienis negotiis immiscere se studeat nisi propter mercedem: mercedem autem aut in pecuniâ aut in honore consistere: Cum verò vir bonus ac sapiens neque φιλάργυρος [*pecuniæ appetens*] sit, neque φιλότιμος [*honorum appetens*], sequi ut publicos honores ne cupiat quidem, nisi fortè mali alicujus gravioris evitandi causâ, utpote si alioqui videret in malorum hominum potestatem perventuram rempublicam. Εἰ τις ἐπισκοπῆς ἀξίετα, inquit Paulus, καλὸν ἔργον ἐπιθυμεῖ [*Siquis Episcopatum desiderat, bonum opus desiderat*], sed iis temporibus, cum Præfectura Ecclesiastica onus esset gravissimum, mille periculis expositum, & frequentissimum habens exitum mortis violentæ. Quod si tum nemo se studuisset ei muneri reddere idoneum, secutura erat vastities Ecclesiarum cum magno dispendio veritatis. At qui rebus secundis ac placidis munera Civilia aut Ecclesiastica studiosè affectant, vix est ut absint ab hoc φιλαρχίᾳ [*ambitibus*] vitio, quod quàm saluti sit contrarium discimus ex Christi verbis. Imò sæpe ad φιλαρχίαν [*ambitum*] etiam φιλαργυρίᾳ [*habendi cupido*] accedit

& cupido vitæ paulò molliùs transigendæ. Id verò jam non cum Christi tantum regulis sed cum naturali etiam æquitate pugnat, tutelam alienæ rei sibi deposcere non hoc maximè voto ut alteri prosis, sed ut tibi; quod, ut alia omnis absit injuria, ipsum per se satis injustum est. Puero autem similes vult fieri Christus sectatores suos, quòd ea ætas longissimè absit ab isto studio, quod ne ad juventam quidem sed ad virilem & robustam ætatem referri solet. nam, ut Horatius ait,

Conversis studiis ætas animusque virilis

Quærit opes & amicitias, inservit honori.

ὃ μὴ εἰσέλθῃτε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν ὁράων. *non intrabitis in Regnum celorum*] Tantum abest ut primas sedes habituri sitis, ne partem quidem habebitis in Regno cœlesti. Discipuli voce *Regni cœlestis* intelligebant cum Hebræis cæteris regnum aspectabile, sed de cœlo datum. Christus veram Regni sui naturam explicandam aliis temporibus reservans, agit de gloria post Resurrectionem, quæ & ipsa *Regnum cœlestis* & quidem excellentissimè dici solebat. Ita sæpe à pane hujus vitæ ad panem vitæ alterius nos revocat.

4. ὡς τὸ παῖδιον τέτο, *sicut parvulus iste*] Ἐλλειψις [*defectus*]. Subauditur enim παπεινὸν ἐστὶ [*ambitibus expers est*]. In Psalmo cxxxix. quòd manifestum est Christum respicere eadem est Ἐλλειψις [*idem defectus*]. Lxx sic habent, εἰ μὴ ἐταπεινοφρονῶν ὡς ἀπογεγαλακτισμένον ἐπὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ [*si non humiliter sentiebam sicut ablatus à matre sua*]. Neque enim ταπεινοφρονεῖ τὸ βρέφος [*infans humiliter sentit*] sed ταπεινὸν ἐστὶ [*ambitibus est expers*]. Quales igitur pueri naturâ sunt, ab ambitu scilicet alieni, tales nos esse jubemur τῇ προαιρέσει [*animi proposito*]. Simile est quod Paulus nos vult τῇ κακίᾳ νηπιάζειν [*malitiâ esse parvulos*] 1 Corinth. xiv, 20. id est, ἀκάκως εἶναι [*innocentes esse*], quales sunt pueri. Clemens Alexandrinus Pædagogi 1, capite 5. cujus hic est titulus, Ὅτι πάντες οἱ περὶ τὴν ἀλήθειαν καὶ ἀγαθὸν ἐκτρέφονται, παῖδες παρὰ τῷ Θεῷ [*Omnes qui veritati student, pueros esse apud Deum*] multa habet in hanc rem; istud inter cætera, Παῖδες ἐν ἐκείτῳ οἱ Θεὸν μόνον ἐγνωκότες πατέρας, ἀφελείς καὶ νήπιοι καὶ ἀκέραιοι [*Bene itaque pueri dicuntur qui Deum solum patrem novere, candidi, innocentes, sinceri*]. Notum illud Euripidis,

Νέα γὰρ φροντίς ἐκ ἀλγεῖν φιλεῖ.

[*Cura non amans ætas nova est.*]

& Menandri istud,

Ἀγωνία, δόξα, φιλοτιμία, νόμοι,

Ἀπανία ταῦτ' ἐπίθετα τῇ φύσει κακὰ.

[*Leges, honores, ambitus, certatio,*

Mala hæc adscita nobis sunt, non adscita.]

Et Plato de juvenibus dixit ἐκ ἑαυτοῖς παραδείγματα ὁμοιοπαθεῖν τοῖς πονηροῖς [*non habere eos in se notas impressas animi quales habent homines depravati*]. Docebat Pythagoras, teste Iamblichō, τὸ τῷ ἐπιθυμιῶν τῷ ἰσχυρῶν, ὡσαύτως ἢ καὶ αὐτὸ τὸ τῷ φιλοτιμιῶν γένεσθαι, ὁμοίως ἢ καὶ τὰς λοιπὰς ὁρμὰς τε καὶ διαθέσεις, ὅσαι τυγχάνουσιν εἶναι τῷ χαλεπῷ τε καὶ θορυβώδεος γένους, ἐκ τῶν ἀνδρῶν ἡλικίας εἰς τὴν τῷ νεανίσκων ἀφικνεῖσθαι [*appetitionum illarum vehementiorum ut & ambitionis genera, cæteros præterea impetus morbosque animi qui*

qui difficilem reldunt turbidamque vitam, à virili ætate ad juvenilem manare]. Chalcidius ad Timæum, *avaritia, libido, crudelitas cæteræque hujusmodi pestes nihil in pueritia grande designant, sed sunt confirmatâ jam ætate noxia.* Apud Senecam epistola xxii. *Natura sic loquens inducitur, Quid hoc est? sine cupiditatibus vos genui, sine timoribus, sine superstitione, sine perfidia cæterisque pestibus: quales intraſtis exite.* Musonius ait gaudere nos & dolere præter rectam rationem, *διὰ τὴν ἀπὸ παιδῶν εὐθύς γεγονῆαν ἡμῶν διαφορὰν, καὶ τὴν ὑπὸ τῆς διαφορᾶς συνήθειαν πονηράν* [*per mala exempla quæ à prima ætate nos depravant, & ei consecranteam malam consuetudinem*].

5. *δέξεται, suscepit*] Vox *δέχεσθαι* [*suscipere*], quæ propriè hospitalitatem notat, hic pro omni beneficiorum genere accipitur, ut Actor. xxi, 17. quod apparebit si Marci locum ix, 41. cum isto conferas.

παιδίον τοῦτον, unum parvulum talem] Ex similitudine fit translatio, ut sæpe. Ergo *παιδίον τοῦτον parvulum talem*] est *ὅτως ταπεινὸς φρονῶν* [*qui sic sit expers ambitus*]. *qui sit sicut puer iste*, ut vertit hic Syrus. Ostendit Christus quanti hanc virtutem faciat, cum non his tantum qui eâ sunt præditi primas sed des pollicetur in Regno cælesti, sed & beneficia in ipsos collata sibi patitur imputari.

6. *ὅς δ' ἂν σκανδαλίσῃ, Qui autem scandalizaverit*] Evenire plerumque solet ut qui demisse se gerunt contemnantur ab aliis. Is autem contemptus fieri non potest quin sæpe optimum quemque à studio pietatis absterreat. Hoc Christus fieri non negat; sed gravia minatur contemtoribus. Ita sumta vox *σκανδαλίζειν* [*scandalizare*] simul & beneficiis de quibus actum est opponitur, & sensum tamen à sequentibus diversum non habet.

ἐνα τῶν μικρῶν τούτων τῶν πιστευόντων εἰς ἐμὲ, unum de pusillis istis qui in me credunt] Id est, *καὶ τῶν μικρῶν* [*quavis pusillis*]. Non tantum si Prophetam aliquem aut alium magni profectus Christianum contemserit, sed si vel eum spreverit qui in minimo est verè credentium censu. Ita vox *μικρῶν*] *parvorum*] & *ἐλαχίστων* [*minimorum*] accipi solet. Vide quæ suprà v, 19. & x, 42. & infrà xxv, 40. Solent etiam qui ad summum gradum pervenerunt interdum commoveri nonnihil improborum injuriis; quod non rectè hic negare videtur Origenes; sed illi maxime qui in tyrociniis sunt pietatis.

συμφέρει αὐτῷ, expedit ei] Pro *συμφέρει αὐτῷ* [*expediret ei*]. Et deest *ἀνταπόδοσις* [*redditio*], quæ ex collatione idem narrantium ita supplenda est, *potius quàm tale quid committeret.*

μύλος ὄνικος, mola asinaria] Quanquam catillus Græcis *ἄσινος* [*asinus*] dicitur, pars scilicet molæ non inferior, ut quibusdam placet, sed superior, ὁ ἀλέθων Polluci, τὸ ἄνω τῆς μύλης Hesychio, Hebræis *גגג*, tamen ut id ipsum dicatur *μύλος ὄνικος* [*mola asinaria*] sine exemplo est, neque id patitur *ἀναλογία* [*congruentia formandarum dictionum*]. Omnino ergo verum est adjectum *ὄνικος ἐπίθετον* [*asinariæ vocem appositam*] ut molam indicet majorem ac graviorem, qualis est quæ non manu sed asinorum operâ versari solet; quomodo & Syrus & Latinus Interpres intellexerunt, Ita *jumentarias* molas

manuariis opponunt Labeo, Cascellius, Trebati: *μύλος* [*mola*] autem nomine *συνεκδοχικῶς* [*per comprehensionem*] hic intelligitur *saxum molare*; quo sensu & in Apocalypsi Iohannes dixit *μύλον μέγαν* [*molam magnam sive lapidem molarem magnum*] xviii, 21. Docet id Marcus hoc loco qui *μύλον* [*molam*] exponit *λίθον μυλικόν* [*lapidem molarem*], inferiorem scilicet eundemque majorem, quam *metam* vocat Paulus Iurisconsultus, *τράπεζαν* Græci, Hebræorum Magistri *שכב*. Nam *שכב* putant nomen esse utrique saxo commune. Morem hunc *καταποντισμῶς* [*demersionis*] saxo ad collum appenso usitatum Iudæis fuisse vix crediderim, cum nulla ejus in Lege exstet mentio: imò sola quatuor supplicia apud eos nota fuisse ex omni historia & Interpretum consensu appareat, Ignem, Lapidationem, Gladium, Strangulationem. Quare à vicinis Syris tractum hoc loquendi genus. Nam & in Eusebii historia inveniemus exempla *βυθισμῶς* [*merfionis*] in Syria. Mos idem in Græcia. Scholiastes ad Equites Aristophanis, *ὅταν γὰρ καταπόνθῃεν τινὰς, βαρὺ ἀπὸ τῶν τραχήλων ἐκρέμων* [*ubi mergebant aliquem, de collo ponderosum aliquid appendebant*].

7. *Οὐὰ τῷ κόσμῳ, Væ Mundo*] *Κόσμος* [*mundi*] nomine ut sæpe humanum genus hic intelligitur, in quo sunt & *οἱ σκανδαλίζοντες* [*scandalizantes*], & *οἱ σκανδαλιζόμενοι* [*scandalizati*], qui scilicet offensi aliorum improbitate aut à pietate deficiunt aut alioqui graviter delinquant. De his agit Christus commate 8, 9. de illis autem commate 10. Vtriusque generis infelicitatem Christus deplorat. Nam *ὡς* [*væ*] Hebræum & sumtum inde *ὡς* Hellenistarum plerumque dolentis vox est: pro quo *οἶμοι* interdum ponunt Lxx, ut Psalmo cxx, 5.

ἀνάγκη, necesse] Multi hoc dictum putant ad indicandam necessitatem quam vocant *consequentia*, posita scilicet illâ *pravitate in qua situm mundum* Iohannes prædicat i Epist. v, 19. Ego, sicut hanc à Christo poni atque subterni non nego (quo sensu M. Antoninus Imperator dixit, *ἐδύνανται ἐν τῷ κόσμῳ ἀναίχοντο μὴ εἶναι* [*fieri non potest ut in mundo non sint inverecundi*]), ita vocem *ἀνάγκης* [*necessitatis*] aliò referendam puto, ad finem nimirum ob quem Deus, in cujus potestate sunt homines humanæque actiones, offendicula non impedit vi majore sed permittit. Aristoteles fine i i *ἀκροαματικῶν* [*librorum interioris auditionis*], & capite primo libri primi De partibus animantium, ait *ἀνάγκην* [*necessitatem*] sæpe non ex materia sed ex fine dici, quando scilicet *εἰ ἐκείνο ἐστὶ τὸ ἔνεκα, ταῦτα ἀνάγκη εἶναι ἔχειν* [*si hoc est cuius causa est illud, illud oportet sic se habere*], quam necessitatem ait præteritam à Physicis qui ante Democritum, cum tamen sit potissima. Ita ferram ait ferream esse ut dentes habeat, dentes habere ut quod durum est paulatim secare possit: & hoc modo necessarium esse ferram esse ex ferro: quod magno cum judicio aptat ad partes animantium. Hæc autem necessitas ex fine manans in Physicis paulò pressius, at in moribus ac gubernationibus pro rei subjectæ natura laxius sumenda est, ut magnam rei utilitatem sive cum fine proposito convenientiam indicet. Quare quod hic Christus in genere de offendiculis loquens dixit *ἀνάγκη εἶναι*

[*necessè est*], idem Paulus agens de ea specie quæ maximè excellit, atque in falsorum dogmatum propagatione consistit, per *δεῖ εἶναι* [*oportet esse*] extulit, ipsum etiam finem clarè designans, nimirum ut eo modo explorentur hominum animi. Neque rarum est apud Græcos Scriptores ut *ἀνάγκη* aut *ἀναγκαῖον* [*necessarium*] id significet quod fieri aliquâ de causâ oportet. Ita *ἀνάγκην* sumi apparet Lucæ xiv, 18. Hebræorum ix, 23. Iudæ 3. & *ἀναγκαῖον* i Corin. ix, 5. Philipp. ii, 25. Lucas hoc loco dixit, *ἀνένδεκτόν ἐστι μὴ ἔλθεῖν τὰ σκάνδαλα* [*impossibile est ut non veniant scandala*]. quomodo alibi dixit *ἐκ ἐνδέχεται προφήτην ἀπολέσθαι ἔξω Ἱερουσαλήμ* [*non capit Prophetam perire extra Ierusalem*], id est, non convenit. Sic & *ἀδύνατον* [*impossibile*] sæpe sumunt Græci. Nam quod Plato Timæo dixerat, *ἀδύνατον ἔν θεῶν παισὶν ἀπιστεῖν* [*impossibile est deorum filiis fidem non habere*], Cicero vertit, *Difficilimum factu est à diis ortis fidem non habere*: & in eodem libro *ἀδύνατον λέγειν* [*impossibile est dicere*] interpretatur, *nefas in vulgus indicare*. Sensus igitur est, Maxima offencicula evenient; neque mirum videri debet ea à Deo non inhiberi, cum æquum rectumque sit ea permitti ut integri à fictis, constantes à levibus discriminentur.

πλὴν, veruntamen] Adversativa hæc ostendit sapiente Dei permissione culpam peccantium non levare: unde sequitur de tali hic agi necessitate quæ libertatem non tollat. Sic & infra xxv i, 24.

δι' ἧς, per quem] Propriè igitur *σκάνδαλα* [*scandala*] eveniunt *διὰ τῶν ἀνθρώπων* [*per homines*], non *διὰ τῆς Θεᾶς* [*per Deum*], quanquam nec *ἀνευ τῆς Θεᾶς* [*sine Deo*]. Vide quæ supra x, 29. Tertullianus in Præscriptione, *Nec tamen ideo bonum hæreses quia esse oportebat; quasi non & malum oportuerit esse: Nam & Dominum tradi oportebat, sed vā traditori.*

8. *σκανδαλίζει σε, scandalizat te*] Vide quæ diximus capite v, 29. Est à majori sumtum argumentum. Vel carissima corporis membra præcidenda essent ut evitaretur æternum exitium, cum mortis in hoc seculo vitandæ causâ id ipsum fieri soleat: Quantomagis abjiciendæ sunt à nobis cogitationes minùs rectæ, quas aliorum improbitas suggerit.

εἰσελθεῖν εἰς τὴν ζωὴν χωλὸν ἢ κυλῶν, ad vitam ingredi debilem vel claudum] Id est, *qui fueris claudus aut mancus*. Vide quæ infra xxv i, 6.

10. *οἱ ἄγγελοι αὐτῶν, Angeli eorum*] Cum Christus ita solitus sit loqui quomodo se loquentem à Iudæis optimè sciebat intelligi, Iudæi autem veteres novique crediderint singulis, saltem piorum, additum à Deo custodem Angelum, quæ opinio ad Christianos etiam manavit, ut apparet ex loco Actorum xii, 15. & multis vetustis Scriptoribus, probabile admodum est eam sententiam hic à Christo approbatam. Constat sanè Angelos ministros esse Divinæ providentiæ; unde credibile est pro gradibus providentiæ munia Angelorum distingui. Præter universalem providentiam est aliqua communis qua Deus civiles hominum societates, quas *respublicas* dicimus, conservat ac dirigit. His autem singulis suos attributos esse Angelos ex Daniele magno consensu & Iudæi & Christiani veteres colligebant, idque velut extra omnem controversiam

ponit Clemens Alexandrinus. Sicut autem res regnorum ad statum universi, ita res singulorum ad statum regnorum plerumque Deus ordinat. Sed eximuntur communi huic sorti hi qui vera fide Deo se consecrant, ac proinde ipsius peculium censentur. Hos Deus sicut peculiari providentia fovet, ita singulos donare videtur custode Angelo, qui scilicet ipsorum gressus conatusque adjuvet, aut perpetuò aut certè donec ad plenissimam ipsius Divini spiritus possessionem devenerint. Ita enim veteres Christianos credidisse video. Vide Origenem homiliâ viii in Genesin, & Tertullianum De baptismo. Neque dubitat Clemens, à barbara, hoc est, Hebræa sapientia profectum asseverare quod apud Platonem est, *ἐκάστῳ ἐν εἰλετο δαίμονα τῶτον φύλακα συμπέμπεσθαι τῷ βίῳ καὶ ἀποπληρωτὴν τῶν ἀρετῶν* [*unicuique quem elegit Genium cura ipsi dari, ut vitæ custodem & eorum quæ elegerit exsecutorem*]. An autem unicuique hominum datus sit Angelus in ambiguo relinquit Clemens. Origenes unicuique & bonum & malum Angelum attribui probare conatur ex libris Pastoris & Barnabæ: quanquam Barnabæ quem citat locus ne hoc quidem dicit, sed viæ lucis præesse Angelos Dei, viæ tenebrarum Satanæ. Origenis sententiam hac in re ut in multis aliis sequitur Gregorius Nyssenus De vita Mosis. At viris eximiis multos videmus dari Angelos custodes; ut Iacobo, Genesios xxxii, 1, 2. Elisæo, ii Regum vi, 17. Cæterum cum tota hujus mundi administratio tandem bono cessura sit eorum qui futuræ gloriæ erunt participes, rectè à Scriptore ad Hebræos omnes omnino Angeli dicuntur *mitti* sive *ordinari in eorum gratiam qui salutis heredes sunt futuri*.

διὰ πάντος βλέπει τὸ πρόσωπον τῆς πατρὸς καὶ τῆς ἐν ἑρανοῖς. semper vident faciem Patris mei qui in cælis est] Hoc eò pertinet ut non quivis sed insigniores Angeli intelligantur piorum custodiæ assignati. A Regum enim more sumta est similitudo, quos adspicere quotidie non cuivis ministrorum licet, sed solis regni proceribus, i Regum x, 8. quod ipsum significari putant Hebræi voce *מַלְאָכֵי הַמֶּלֶךְ*, unde fluxit nomen *Satraparum*. *Ἐξ ἀραβικῆν* propius ad Persicum idioma dixit Theopompus loco qui est apud Photium. Idem est *videre faciem Regis & stare coram Rege*. Itaque ii Regum xiv, 11. ubi illud in Hebræo est & Græco, hoc posuit Latinus. Talis Angelus est Gabriel ὁ παρῆσθαι ἐνώπιον τῆς Θεᾶς [*adstans ante Deum*], Lucæ i, 19. & apud Esaiam *מַלְאָךְ פָּנַי* [*Angelus faciei ejus*] lxiii, 9. fortè & *שֵׁרָפִים עֹמְדִים* [*Seraphim stantes*] apud eundem Prophetam vi, 2. sed & Daniel Bestiarum quatuor somnium expositum sibi dicit ab uno *τῶν ἐσηκόντων*, [*stantium*], vii, 16. cum antea *adstantes* ab aliis *ministrantibus* descrivisset. Quomodo intelligi potest quod apud Zachariam Angelus Iosue pollicetur, fore ut si vias Dei insistat degat aliquando *μετὰ τῶν ἐσηκόντων* *בְּיָמֵי עֹמְדִים* [*cum his qui adstant*] iii, 7. Sic & apud Reges & Principes qui intimæ sunt admisionis dicuntur *παρῆσθαι* [*adstare, id est, ministrare*], Deuteronomii i, 16. i Samuelis xxii, 6. & xxv, 27. Denique discrimen hoc Angelorum celebre fuisse apud Iudæos, multa ipsorum scripta evincunt. Inter hos primores

primores Angelos septem eminere credebantur; quod ipsum quoque credo profectum ex aula Persica: quam imitatae aulae minores. Vide Ierem. LI I, 25. Est eorum septem mentio apud Chaldaëum Paraphrasten Gen. xi, 7. apud Iachiaden ad Daniel. x, 13. apud Tobiae Scriptorem, cui Raphael dicitur unus τῶν ἐπὶ αἰγγέλων οἱ προσαναφέρουσι τὰς προσευχὰς τῶν ἁγίων, καὶ ἐκπορεύονται ἐνώπιον τοῦ δόξης τῶν ἁγίων [septem Angelorum qui offerunt preces sanctorum, & egrediuntur à gloria Sancti]. Danieli sunt **הַשְׂרִים הָרִאשִׁימִים** [Principes primi] x, 13. Hebræorum Rabbini hos oculos Dei vocant, ut videre est in libro cui titulus *Principium sapientiae breve*. Clemens Strom. vi. ἐπὶ αὐτὴν τὴν μέγιστην δύναμιν ἔχοντας πρωτογόνους ἀγγέλους [septem Angelos primitivos summa potestate præditos]. quorum mentio & in libro qui vocatur *Θεολογούμενα τῆς ἀριθμητικῆς* [Arithmetica doctrina divinior]. Non voluit autem Christus nos pascere inutilibus speculationibus, ut illi quos Paulus dicit *ἀ μὴ ἐώρακασιν ἐμβατεύειν* [quæ non viderunt perambulare], sed quanto pretio pii homines sint apud Deum significantissime ostendit, cum dixit Angelorum primores illis datos custodes & internuntios, qui velut inter Deum atque ipsos committunt, quod *adscendere & descendere* vocant Sacrae literæ Genes. xxviii, 12. unde intelligi potest quantum sit facinus eorum innocentiae ac simplicitati insultare.

11. *Ἦλθε γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου σῶσαι τὸ ἀπολλόμενον*. venit enim Filius hominis salvare quod perierat] Collato commate 6. apparet argumentum esse ductum à majori: Deus Filium suum misit ut averfos adhuc à se homines ad pietatem pertraheret; quanto magis jam pertractos non vult aliorum injuriis ab instituto pietatis averti. Vide similem Pauli argumentationem ad Rom. v. Adde quod est Romanorum xv. & I Corinth. viii, 11.

12. *ἐὰν γένηται τινὶ ἀνθρώπῳ, si fuerint alicui]* Hanc comparisonem alibi quoque sine aliquantum diverso Christus usurpat: quod & in aliis comparisonibus observare est. Sensus est, magnopere gaudere Deum conversione hominis peccatoris. Cætera accessio sunt comparisonis, quæ sigillatim applicari ad ἀναποδοσιν [Redditionem] nihil necesse est. Vide quæ supra xi, 27.

καὶ πλανηθῇ ἐν ἐξ αὐτῶν & erraverit una ex eis] Vt oves illæ Ieremiæ L, 6.

ἐπὶ τὰ ἔρη, in montibus] Assentior Syro hæc retrahenti ad ea quæ præcedunt. nam ita & Lucas, *καταλείπει τὰ ἐννεήκοντα ἐννέα ἐν τῇ ἐρήμῳ;* [nonne dimittit nonaginta novem in deserto?] Plerumque montana loca sunt cæteris desertiora. Hinc Christus in montes secedit solitudinem captans. Et τὰ ὄρη *αἰ* [loca montana] in quibus concionabatur Iohannes vocantur *ἐρημ* [desertum].

14. *ἐὰν ἐστὶ θέλημα ἐμὸν προοθεν, non est voluntas ante Patrem vestrum]* **וְהָיָה לְפָנַי** ut Exodi xxviii, 38. ubi δεκτὸν ἔναντι Κυρίου [gratum coram Domino] verterunt Lxx, quomodo & **שָׂנֵאת** ἔναντι τοῦ δεκτὸν [animum acceptum] vertit eosdem Lxx secutus Lucas iv, 19. At alibi ex Psalmo xl. **וְהָיָה** θέλημα [voluntatem] vertit cum iisdem Lxx Scriptor ad Hebræos. Sed plerumque verti solet εὐδοκία [beneplacitum]. Est autem λιτότης [minús dictum] non

est gratum Deo, pro eo quod propriè diceretur, Deo quam maxime displicet. Faciunt ergo qui pios offendunt contra veram ac seriam Dei voluntatem.

ἵνα ἀπολήται εἰς τῶν μικρῶν τέτων. ut pereat unus de pusillis isrlis] **ἀπολεῖσθαι** [perire] hic est à Deo averti, cui opponitur **σώζεσθαι** [salvari], ut apparet locis ad Romanos & Corinthios modò citatis.

15. *Εὰν ᾖ ἁμαρτήσῃ εἰς σὲ ὁ ἀδελφός σου, Si autem peccaverit in te frater tuus]* Christus, ut alibi diximus, sicut quicquid erat in Iudaicis traditionibus **τὸ πονηρὸν καὶ μαται** [malæ moneta] liberè reprehendit, ita quæcunque ad pietatem ac probitatem faciebant ad verbum propè in sua dogmata transtulit; cujus generis est id quod sequitur, ut ex collatione receptarum apud Hebræos sententiarum quas alii citarunt manifestè apparet. Dixerat suprà Christus eum qui offenditur fortiter obniti debere ne eo dimoveatur de statu pii propositi: nunc addit aliquid amplius, Vertendum si quid tale acciderit in occasionem beneficii. Nimirum, ut Mimis dixit,

Amici vitia si feras, facias tua.

Cicero, *Molesta veritas, siquidem ex ea nascitur odium: sed obsequium multò molestius, quod peccatis indulgens præcipitem amicum ferri finit.* Et quod apud Plautum est,

Amicum castigare ob meritam noxam

Immune est facinus, verum in ætate utile

Et conducibile.

Videmusque hoc officii genus disertè præcipi etiam Mosis lege Levitici xix, 17. *Ne odio habeas proximum tuum: arguendo arguas eum.* Sed observandum hic diligenter ne eâ castigatione nostra potius comoda aut victoriam sectemur quàm amici salutem. Nam, ut Hierocles inquit, ad amicitias tuendas restituendasque **πλεῖστα συμβάλλεται τὸ ἡμέτερον ἀνεξήκακον καὶ περὶ μηδενὸς πρὸς τὰς φίλους μικρολογέμενον, μηδὲ ἐξετασικὸν πρὸς ἀκρίβειαν, ἀλλ' ὅσον οἶόν τε ὑπομενητικόν** [multum confert nostra lenitas in nulla re quæ ad amicum pertineat scrupulosa nimis, aut ad rigorem quæque examinans, sed patiens quantum fieri potest]. Oportet ergo, ut idem ait, τὰ ἔξω τῆς ψυχῆς πάντα μικρὰ τίθεσθαι, καὶ ἀπαγορεύειν μὴ φεῖδοι τέτων τῶν φίλων ἐχθρὸν ποιεῖν· ἀδιαφορία ᾗ μάλλον τῇ περὶ τὰ τοιαῦτα καὶ τὸ ἀποπεσόντα φίλον ἀνακαλεῖσθαι [ea quæ extra animum sunt parvi habere, sibi que interdiceret ne ob ista ex amico inimicum faciat: sed id potius agere ut neglectu talium amicus qui avulsus est revocetur]. In hanc legem peccant multi quos graphicè depingit ad Zenam Iustinus, οἱ ζῆλον ἔχειν ἐπαγγελλόμενοι, καὶ τὸ παρρησιασικὸν ἐπιτηδεύοντες, διὰ τὸ βέλεσθαι νικᾶν πᾶν εἶδος ἐλευθερίας προσποιήτες περιτιθέασιν ἑαυτοῖς, οἱ φιλένκοι, τῷ ζῆλω τὴν καταπεπωκότες [qui zelum habere se profitentur & jus loquendi sibi vindicant, ii sunt qui cum semper velint vincere, speciem induunt libertatis, vitilicigatores, qui zelotam deglutierunt]. Præterea verò ita danda opera est amico corrigendo ut simul quantum fieri potest famæ & pudoris ejus habeatur ratio, juxta illud dictum Hebræorum, *Melius est homini ut conjiciatur in caminum ignis quàm ut palam proximum suum ignominia afficiat.* quod quomodo fieri debeat Christus hic per gradus quosdam explicat. Scopus autem is est quem Iustinus dicto libro præscribit, *ναθετητέον ᾧ τὸ ἁμαρτάνοντα μὴ κατὰ κοινὸν ἐκτός*

ἐκτός ἐι μὴ χρεῖς διὰ τὸ ὑπεροπλῆν [*castigandus est qui peccavit non in publico, nisi contumacia ejus id exigat*]. Vox ἀδελφῆ [*fratris*] hoc quidem loco significat eum qui eandem pietatis normam sequi se profiteatur, ἢ ὁμολῶν [*eiusdem instituti participem*], ut loquitur Philo, quod sequentia declarant. Agitur autem propriè de delictis quæ imbecillitati humanæ ex ira, invidia, habendi cupidine solent obrepere, quæque ad alterius injuriam pertinent. Hoc enim significat εἰς σέ [*in te*]. Hinc Syrus ἀμαρτήσῃ [*peccaverit*] vertit לַכּוֹן eo verbo quod Lxx itidem ἀμαρτάνειν sæpe vertunt, interdum magis propriè ἀφρόνως πράττειν [*imprudenter agere*], ut Geneseos xxxi, 28. Hunc sensum Lucas nobis apertissimum facit qui simul cum castigatione *condonandi* facit mentionem xvii, 3. unde discimus quod infra Petrus interrogat commate 21. ad hanc ipsam facti speciem pertinere. Condonare autem neque solemus neque possumus nisi nobis sit injuria. Ita & in Hebræis sententiis, *Si te injuriâ socius tuus affecerit*. Atque ita hunc locum rectè interpretantur Ambrosius, Hieronymus, Chrysostomus, Augustinus. Sed simul meminisse debemus morem esse Divinæ legis in facti specie nobilissima indicare quid in rebus aliis, servatâ tamen proportionis æquitate, sequendum sit.

ἐλεγχον, *corripe*] Ita Hebræum הוּכָה in Levitico transferunt Lxx; quos sequuntur alii Hellenistæ, ut Eccles. xx, 15. Hoc est quod *castigare* dixerat Plautus.

μεταξύ σε καὶ αὐτῶ μόνου inter te & ipsum solum] ἰδίᾳ λαβὼν [*seorsim abductum*], ut ait Plato in Socratis Apologia; idque primùm verbis mollibus: deinde, si opus sit, paulò acrioribus, ut rectè præcipiunt Hebræi. Cicero, *Habenda ratio & diligentia est primùm ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumeliâ careat*.

εἰάν σε ἀκέσῃ, *si te audierit*] Si monitis pareat, hoc est, εἰάν μελάνοσῃ, ut Lucas explicat.

ἐκέρδησας ἢ ἀδελφόν σου. *lucratus es fratrem tuum*] Non ait Christus, *tibi bene consuluiſti*, sed *fratri*: id enim præcipuè propositum nobis læsis esse debet. Nam nostra tantum aut res aut existimatio agitur temporaria, illius salus æterna. κερδαίνειν [*lucrari*] est ad bonam frugem revocare, ac proinde in salutis viam reducere. Ita vox hæc sumitur i Corinthior. ix, 19, 20, 21, 22. i Petri iii, 1. Explicat hoc Iacobus, ὁ ἐπιστρέψας ἀμαρτωλὸν ἐκ πλάνης ὁδὸς αὐτῆς σώσει ψυχὴν ἐκ θανάτου, ἢ καλύψει πολλῶν ἀμαρτιῶν [*qui converti fecerit peccatorem ab errore viæ suæ, salvabit animam ejus à morte & operiet multitudinem peccatorum*], v, 20. Loquendi genus non dissimile Genes. xii, 5. וְאֵת הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר עָשָׂה כְּחָרָן *Animam quam fecerant sive acquisiverant in Charan*. id est, Chaldæo Interprete *animas quas subjecerant Legi*.

ἑνὰ ἢ δύο. *unum vel duos*] Vt eo modo, si fieri potest, pudor illi exprimatur, quod addunt Hebræi. Ideo tales assumi debent quorum aliquid apud ipsum auctoritas valeat.

ἵνα ἐπὶ σώματι δύο μαρτύρων ἢ τριῶν σταθῇ πᾶν ῥῆμα. *ut in ore duorum vel trium testium stet omne verbum*] Sunt ipsa verba Legis ex Deuter. xix, 15.

ex versione Lxx. ἵνα flare hic est vim atque effectum habere: vide ἀντίθεσιν [*oppositum*] in Psalmo xxxiii, 9. Sapienter lex Divina exigit testes in quaque causa binos aut ternos, primum rejiciens singularia testimonia, deinde ostendens eam posse esse viri alicujus in iudicium adducti famam ut facile non uni tantum sed & duobus testibus sit ἰσοτάλαντος [*contrà pendens*]. Tunc igitur tertius exigetur testis: Nam probationum pondera angustis finibus circumscribi non possunt, sed pro personarum rerumque circumstantia boni viri arbitrio æstimanda veniunt. Cæterum lex ista Moſis propriè, ut diximus, ad facti controversias pertinens in proverbium transiit, ita ut & de rebus aliis usurpetur, quemadmodum videre est Iohan. viii, 17. ii Corinthior. xiii, 1. Sensus hic est, ut is qui peccavit, si te unum non est reveritus, illos saltem duos aut tres adhibitos revereatur, & illorum consensu motus iniquitatem facti sui agnoscat.

17. παρακῆσθ αὐτῶν, *non audierit eos*] Id est, εἰάν μελάνοσῃ [*si penitentiâ ductus non fuerit*]. Vox frequens Græcis Scriptoribus, sed & Lxx Interpretibus usitata.

τῇ ἐκκλησίᾳ. *ecclesiæ*] Coram multis, inquit liber Musar; κατὰ κοινὸν [*in commune*] Iustinus. Nempe ut ei eveniat ἐπισημία ὑπὸ πλειόνων [*objurgatio à pluribus*], ut loquitur Paulus ii Corinth. ii, 6. ἐλεγχῆς ἐνώπιον πάντων [*convictio coram multis*], ut idem ait i Timoth. v, 20. Agitur quidem istis in locis de peccatis gravioribus: Sed etiam quæ sui initio leviora sunt, pertinaci monitorum contemptu gravibus æquantur. Causam addit liber Musar, *ut detegantur hypocritæ*. Sed hæc secundaria est. primaria autem est ut vel sic ad rectam viam reducatur, motus tot piorum factum suum improbantium consensione. Iam diximus nihil à Christo novum præcipi, sed morem rectè introductum probari. Iudæi, quamvis omnes in unum Templum coirent, & Templi ceremoniis inter se sociarentur, habebant tamen varia corpora disciplinæ causâ instituta. Ita Pharisei à Sadducæis, utrique ab Essenis, institutis & cætibus propriis distinguebantur. Rursum inter eos qui Legisperitorum auctoritatem sequebantur Scholæ erant diversæ. Philo vocat ὁμίλους, κοινὰς συνάγας, κοινὰς συνόδους [*cætus, communes conventus, greges*]. Pythagoristæ ὁμαίον [*commune auditorium*] vocabant cætum suum, ἱερὸν σύλλογον [*sacrum cætum*] interpretatur Hierocles. Quod Pythagoristis est ὁμοακοεῖον [*commune auditorium*] id Christianis esse ἐκκλησίαν [*ecclesiam*] ait Clemens Alexandrinus. In his cætibus tractari solebant quæ ad concordiam atque εὐταξίαν [*rectum ordinem*] cujusque cætus pertinebant. Talem cætum, manente etiam Lege, neque factâ à Iudæis cæteris secessione, Christus jam colligere cœperat; quem ipse more Hebræorum vocabat ἵνα, Discipuli Græcè scribentes ἐκκλησίαν [*ecclesiam*], interdum & συναγωγὴν [*synagoga*], ut solebant olim eæ voces promiscuè usurpari, de quo supra diximus. Notatur in libro פְּרָקִי אֲבוֹת [*Fragmenta Patrum*] decem homines facere ἵνα, id est, ἐκκλησίαν [*ecclesiam*]. Idem est in Gemara Melilah capite iii. Errant qui de Iudicibus publicis agi hic existimant.

Non

Non enim hoc docet Christus, quomodo damnum nostrum commodissime sarciamus, quod ille ut βιωτικόν [temporale], ex prudentiæ & æquitatis regulis unicuique æstimandum relinquit, sed quomodo errantem reducamus in rectam viam. Sed neque πρεσβυτέριον ἢ συναγωγῆς [presbyterium synagogæ] solum hic indicari ex his quæ jam adduximus satis puto apparere. Mos enim fuit Hebræis rem ultimo loco ad multitudinem τῶν ὁμοζήλων, id est, eorum qui eadem instituta sectarentur, perducere, cujus tamen multitudinis judicia Seniores tanquam præfides moderabantur: quod, ut multa alia, servatum à Christianis tum alii Scriptores tum Tertullianus nos docet, Coimus, inquit, in cætum & congregationem (hoc est, ἐκκλησίαν) ut ad Deum quasi manu factâ precationibus orantes: deinde, ibidem etiam exhortationes, castigationes & censura divina: mox, Præsident probati quique seniores. Similia videmus apud Cyprianum atque alios.

ἔσω σοι ὡσπερ ὁ ἔθνικὸς καὶ ὁ τελώνης. sit tibi sicut 20 Ethnicus & publicanus] Esto tibi socius vilis, inquit Hebræi. Sensus est, Tunc demum jus fasque tibi erit propius amicitiae vinculum resolvere & familiarem illius convictum defugere, ut posthac ab illo illaceffitus vivas: satisfacisti jam officio. Quando omnia monita contempsit, libero te illius curâ; habe eum quo loco habes ἔθνικόν [Gentilem], hoc est, à religione planè alienum, aut Iudæum quidem, sed ἀμαρτωλόν, hoc est, talem qui vitæ sit flagitiosæ: quales haberi solebant τελῶναι καὶ πόρνοι [publicani & meretrices]. Nam his exemplis declarari vocem ἀμαρτωλῶν [peccatorum] diximus ad caput v. Talibus autem non definebant deberi communia humanitatis officia, ut malè sentiebant Iudæorum plerique, sed ea tantum quæ ad propiorem amicitiam pertinent. Neque erat quòd in illis monendis multum operæ poneretur, nisi nova spes pœnitentiæ se ostenderet. Demosthenes, Μετρία γὰρ δίκη παρὰ τῷ φίλῳ ἐστὶν ἂν τι δοκῶσι πεποιηκέναι δεινὸν μηκέτι τῷ λοιπῆς φιλίας κοινωνεῖν [Sufficiens enim pœna ab amicis est si qui gravius quid admisierint, ut in posterum amicitiae exsortes sint]. Cicero, Cuius aures veritati clausæ sunt ut ab amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est. Aristoteles, διαλυτέον ἢ πᾶσιν, ἀλλὰ τοῖς ἀνιάτοις διὰ τὴν μοχθηρίαν [divortium faciendum non ab omnibus sed ab iis quorum insanabilis est malitia]. Chrysippus, προσήκει τὰ μὲν ὅλως παραπέμπεσθαι, τὰ δὲ μικρὰς ἐπιστροφῆς τυγχάνειν, τὰ δὲ ἐπὶ μείζον, τὰ δὲ ὅλως διαλύσεως ἀξιοῦσθαι [oportet nos quædam omnino dissimulare, quædam modicè culpæ, alia acrius, quædam æstimare divortio]. Permittentis igitur, non imperantis esse hæc Christi verba sentio; neque agi hic de excommunicatione, de cuius antiquitate & necessitate alibi erit dicendi locus: quanquam ad eam ex hoc etiam loco non absurdè argumentum duci posse non negaverim. Alioqui non est idem, habere aliquem pro socio vili, & ἀποσυνάγωγον ποιεῖν [extra synagogam facere]. Hoc totius est cætus; illud singulorum, maximè verò ejus qui injuriam accepit: quem in sensum hunc locum rectè ni fallor acceperunt plerique veterum, quod & sequentia ostendent.

18. ὅσα ἐὰν δήσητε ἐπὶ τῇ γῆς, quæcunque alligaveritis

[super terram] Cùm qui præcessit sermo ad eum dirigatur qui injuriam accepit, omnino & hæc continuo sermone enuntiata eò pertinent: quod ostendit & ea quæ mox sequetur Petri interrogatio, Quoties condonandæ sint injuriæ. Rectè igitur Origenes videri ait hæc omnibus dicta qui peccantes ter arguerint. Augustinus De verbo Domini, homiliâ xv. Si fratrem habes pro Ethnico & publicano, ligasti illum in terra: si correxeris fratrem, solvisti illum in terra. Et Theophylactus, Si tu, inquit, offensus habes eum qui te injuriâ affecit sicut publicanum & Gentilem, erit ille & in cælo talis. Si autem solveris eum, hoc est, ignoveris, erit ei & in cælo condonatum. Non enim solum quæ solvunt Sacerdotes sunt soluta, sed quæcunque & nos injuriâ affecti vel ligamus vel solvimus & ipsa erunt ligata vel soluta. Hæc ille. Neque mirum nobis videri debet solvere hoc & ligare Christianis singulis tribui. Nam si hæc eadem & Christo tribuuntur & Pastoribus, servatâ proportionis ratione, quidni extendi possent ad singulos eadem ratione servatâ? Nam & σώζειν [salvum facere] quod modò Christo modò Pastoribus tribuitur, videmus & singulis tribui eodem de quo hic agitur sensu Iacobi v, 20. Ligat igitur qui alterum culpæ convincit, solvit, qui eum rectis monitis ad pœnitentiam perducit, atque etiam pro ipso Deum precatur, ut sequentia declarant.

ἐν τῷ ἔρανῳ. in cælo] Pro ἐν τοῖς ἔρανοῖς [in cælis]. Interdum enim confundi hæc alibi diximus: vide quæ suprâ xvi, 19.

19. ἐὰν δύο ὑμῶν, si duo ex vobis] Manifesta mihi videtur cum superioribus connexio. Dixit quod hic solverimus in cælo solutum fore. Id universali propositione confirmat, Quia Deus præstat quicquid duo concorditer petunt; sicut in ea de qua egit specie & is qui fratrem admonuit & frater admonitus, aut etiam alii si qui fuerunt adhibiti, Deum precantur ut culpam condonet. Hoc est quod Iacobus dicit, fatemini peccata alter alteri: orate alter pro altero, ut sanemini. Multum enim valet efficax justî hominis deprecatio, v, 16. Sæpe quidem Deus etiam uni precanti concedit quod rogat, sed pluribus inter se concordibus largitur & libentiùs & plura & citius. Si duo autem, intellige, Si vel duo tantum, more Hebræo.

συμφωνήσωσιν, consenserint [Concordes fuerint. Nam 1777 Hebræum sic vertunt Græci.

περὶ πάντος πράγματι, de omni re] Universalis vox ex rei natura restringenda est, Si boni petant bona bene ad bonum. Prima restrictio docetur Iohann. ix, 31. & in Epistola i, cap. i i i, 21, 22. Secunda suprâ vii, commate i. Tertia Lucæ xvi i i, i. Iacobi i, 5, 6, 7. Quarta Iacobi iv. 3.

20. συνηγμένοι, congregati] Sicut modò συμφωνεῖν [concinere] ab ore ad animum transferebatur, ita hic συνάγεσθαι [coire] per tralationem est ὁμονοεῖν [consentire], quomodo Latine etiam dicimus convenire. Ita sumi vocem συνάγεσθαι manifestum est Actorum iv, 27.

60 εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα, in nomine meo] Syrus ܡܫܝܚܐ, quomodo ܡܫܝܚܐ [in nomine] sumitur Psalmo xx, 6, & 8. & i Samuelis xvii, 45. ad significandam fiduciam quam in aliquo ponimus. Ita

Iohannis XIV, 13, 14. εἰάν τι αἰτήσητε ἐν τῷ ὀνόματί μου, *mei fiducia.*

ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν. *ibi sum in medio eorum*] Rursum translatio est qualis suprà in voce συναγεσθαι [*congregari*]. Sic Latine *adesse alicui* dicitur qui ei favet auxiliumque præbet. Est autem hoc Christi dictum simillimum tritæ inter Hebræos sententiæ, שנים שושנים ויש בניהם רבתי תורה שכניהם בניהם. *Vbi duo confident sermonem habentes de Lege, Schecinah est inter ipsos.*

21. ποσάκις ἀμαρτήσῃ εἰς ἐμὲ ὁ ἀδελφός μου, καὶ ἀφήσω αὐτῷ; *quoties peccabit in me frater meus & dimittam ei?*] Hebraismus, pro quo Græci dicerent, ποσάκις ἀμαρτήσαντι ἀφήσω, [*quoties peccanti condonabo?*] ut suprà XVI, 20. ἐρεῖτε καὶ μεταβήσεται [*dicitis & transibit*], pro κελευόντων ὑμῶν μεταβήσεται [*jubentibus vobis transibit*]. Cum autem condonatio duplex esse possit, altera qua vindictam injuriamque neque exigimus per nos, neque à Deo hominè deposcimus, altera qua retinemus aliquem aut restituimus in pristinum amicitiae gradum; priore adversus omnes uti debemus, posteriore adversus verè resipiscentes, quam ἐκ μεταμελείας ἀνάκλησιν [*revocationem ex penitentia*] vocat Hierocles. De posteriore agere hic Petrus videtur. Dixerat enim Christus teste Luca, εἰάν ἐπιστρέψῃ ἐπὶ σε λέγων, μετανοῶ, ἀφήσεις αὐτῷ [*si conversus fuerit ad te, dicens, Penitet me, dimitte illi*].

22. ἔ λέγω σοι, *non dico tibi*] Non hoc solum dico. ἕως ἐπτάκις, *usque septies*] Ex traditione, ut credo, Iudæorum, qui non ultra extendebant condonandi necessitatem, in peccatis etiam levioribus. Nam Christi quæ apud Lucam sunt verba occasionem errandi Petro dedisse non arbitror; neque enim ibi est ἐπτάκις [*septies*] simpliciter, sed ἐπτάκις ἢ ἡμέρας [*septies in die*], quod Hebræorum more significat *quàm sæpius*, ut Proverbior. XXI, 16. Psalmi CXIX, 165.

ἕως ἑβδομηκοντάκις ἐπτά. *usque septuagies septies*] Non est hoc *septuagies & septies*, sed *ad numerum usque septuagies septenum*. Neque aliud voluit Syrus cum dixit, עשרת שבועות ושבועות, id est, *ad tempora usque septuagies septena*; non ut aliis visum est interpretari, *quatuordecim vicibus septuagies*. Nam שבוע שבוע non significat *quatuordecim*, sed *septena*, ut Genesios VII, 2. quomodo δύο δύο pro *binos* dixit Marcus VI, 7. Opponit Christus hunc numerum ut multò maiorem numero septenario ex more Hebræorum. Nam eadem oppositio invenitur Genesios IV, 24. ubi quod est שבעים ושבועות interpretandum est *septuagies & id ipsum septies*. Apud Lxx itidem ut hic ἑβδομηκοντάκις ἐπτά, *quantum aliter accepit Iosephus*. Cæterum quod hic de donandis offensionibus à Christo dicitur temere ad Ecclesiastica judicia de gravioribus delictis nolim extendi. Aliud enim est de suo largiri, aliud de publico: multumque interest privatim recipias amicum, an vigorem laxes communis disciplinæ, in qua & honos & sanitas Ecclesiæ magna ex parte consistit. Quare vetustissimi Christianorum in idolatriam, homicidium aut adulterium lapsos Dei quidem misericordiæ commendabant, non tamen ut ad communionem admitterent; aliis criminibus

foedatos non ad solam penitentiae professionem, sed post longi temporis experimenta ad communionem recipiebant: iterum aut sæpius relapsos non item. Chrysostomi igitur illud χιλιάκις μετανοήσας ἔσελθε [*millies si penitentiam egeris, intra*] dictum in calore certaminis adversus Novatianos benigna interpretatione molliendum est. Locus autem hic Evangelii in Hebræo codice, qualis à Nazarenis servabatur, sic habebat, *Si peccaverit frater tuus in verbo, & satis tibi fecerit, septies in die suscipe eum.* Dixit ei Simon discipulus ejus, *Septies in die?* Respondit Dominus & dixit ei, *Etiam ego dico tibi, Vsque ad septuagies septies.* Etenim in Prophetis quoque, postquam uncti sunt Spiritu Sancto, inventus est sermo peccati. Non alienum ab hoc loco Plinii illud VIII, epistola 10. *Ego optimum & emendatissimum existimo qui cæteris ita ignoscit, tanquam ipse quotidie peccet; ita peccatis abstinet, tanquam nemini ignoscatur.*

23. Διὰ τὸτο, *Ideo*] Ἐλεειψίς [*Omissio verborum*], pro Διὰ τὸτο λέγω ὑμῖν ὅτι ὁμοιωθή [*ideo dico vobis quod assimilatum est*].

ἡ βασιλεία τῶν ὁρατῶν, *Regnum cælorum*] Res rei comparatur. Ita, inquit, *se res habebit in Regno meo ut si Rex sit aliquis, & quæ sequuntur.* Regnum cæleste est tempus post adventum Messiae. Comparatio non dissimilis aquæ Libanium de seditione Antiochena, ὅστις οὖν εὐοικέναι βέλεται θεοῖς, ἀφίεις τιμωρίας χαιρέτω μακρόν ἢ λαμβάνων [*Quisquis igitur similis diis esse velit, latetur potius condonando pœnas quàm exigendo*]. ἀνθρώπῳ βασιλεῖ, *homini Regi*] Id est, βασιλεῖ τινι [*Regi alicui*], ut infra XX, 1. quomodo שׂוֹלֵט sumi Hebræis.

συνᾶραι λόγον, *rationem ponere*] Rationes dispungere, ut Iurisconsulti & Seneca loquuntur.

μετὰ τῶν δούλων αὐτοῦ. *cum servis suis*] Vbi de Regibus agitur servi dicuntur omnes subditi, sed præcipuè qui in aulico sunt ministerio, ut I Regum IX, 22. ubi vox עַבְדָּא in eodem commate significatu duplici & quidem opposito invenitur. Vt autem ministros hic malim intelligi facit tota narrationis series, quam mancipiis non satis rectè aptaveris; præsertim ea quæ sunt commate 28 & 29.

25. πρᾶθῆναι, *venundari*] Liberi homines cum uxoribus & prole ubi solvendo non essent servi fiebant creditorum, moribus Hebræis, quod docemur I Regum IV, 1. Sed & Iosephus morum patriæ peritissimus Mosis legem de fure interpretatur, Βόσκημα ἢ ὁ κλέψας τετραπλὴν τὴν ζημίαν ἀποτινύτω, πλὴν βοῦς· πενταπλὴν ἢ ὑπὲρ τέττα καταβαλέτω. ὁ ἢ τὸ ἐπιτίμιον ἀπορῶ διαλύσασθαι, δὲ λῶ ἔσαι τοῖς καταδεδικασμένοις [*Qui pecudem furatus fuerit quadruplo luat, excepto bove, de quo solvendum quintuplum; qui verò non erit solvendo, servus esto eis quibus damnabitur*]. Idem Originum XVI, cap. 1. notat vendi Iudæos nisi Iudæis non potuisse, neque verò durasse eam servitutem nisi in sexennium, Herodem παρανομίας [*violata legis*] arguens qui directarios quosdam vendiderat ἐπ' ἐξαγωγή [*ut extra regni terminos educerentur*]. At servi, ne iis quidem exceptis quos parentes in servitutem vendiderant, vendi à dominis poterant, extra id quod de filia vendita cavetur Exodi XXI, 8. Minatur igitur Rex venditionem jure creditoris.

καὶ τὴν γυναῖκα αὐτῆς, καὶ τὰ τέκνα, & uxorem ejus & filios] Nam & istis manus injici poterat, ut ex dictis jam locis apparet.

26. μακροθύμησον, *patientiam habē*] Μακροθύμων [*longanimem*] vocant Hellenistæ quem Hebræi אֱלֹהִים [*longum ad iram*], ut videre est Psal. LXXXV. 1. 15. Quo sensu & nomen istud & verbum μακροθυμεῖν [*longanimem esse*] aliquoties in his libris invenire est: idque hic sequitur Syrus. Est tamen ubi sine iræ significatione *patientem expectationem* significat, ut 10 Hebræorum VI, 15. & Iacobi V, 7. quomodo hic vertit Latinus, ad sensum, ni fallor, aptius.

27. τὸ δάνειον, *debitum*] Id est, ὀφειλὴν, ut infra dicitur. Nam sicut res credita propriè Latinis est *mutuum*, inde ad alia transferri cœpit, ita δάνειον Græcis. Vetus est sententia,

Τὰ δάνεια δέλεος τὸς ἐλευθέρους ποιεῖ.

quam ita vertit Publius,

Alienum as homini ingenuo acerba servitus.

28. ἐπιγρε, *suffocabat*] *Faucibus apprehendit*, ἀγχεῖν 20 hoc dicunt Basilii & Chrysostomus.

ἀπόδο, *redde*] Vocem hanc esse auditu durissimam ait Plutarchus libro De vitando ære alieno.

ἐτι ὀφείλεις. *quod debes*] Non ausim movere hanc veterum codicum lectionem. Nam solet & sæpe non conditionem sed generalitatem significare.

34. τοῖς βασανισαῖς, *tortoribus*] Βάσανος [*torturamentum*] in his libris non *questionem* solum sed omnem omnino *cruciatum* atque *molestiam* significat; ut 30 videre est supra VIII, 29. XIV, 24. Marci V, 7. VI, 48. Lucæ VII, 28. II Petri II, 8. Apocalypseos XVII, 7. & eodem libro sæpius. Quare βασανισαῖς [*tortores*] hic puto dici δεσμοφύλακας [*commentarienses*]. Ita optimè conveniet quod sequitur ἕως ἀποδοῦ πᾶν τὸ ὀφειλόμενον αὐτῷ [*quoadusque redderet universum debitum*], ut sensus sit idem qui supra V, 25, 26. & Lucæ XII, 58, 59. Nam & ipse carcer vocatur *corporis cruciatus* L. ultimâ C. Qui bon. ced. poss. Verbum βάλλω, unde nomen quo 40 transfert τὸς βασανισαῖς deduxit Syrus, Chaldæis est *trahere*, ut Ioseph Kimchi notat. Utitur autem hic Rex ille non solo creditoris jure, sed & Iudicis.

35. Οὕτως, *Sic*] Hæc plena est comparatio: habet enim ἀνταπόδοσιν [*redemptionem*], cujus sensus idem est qui in illis Iacobi verbis, Ἡ κρίσις ἀνίλεως τῷ μὴ ποιῶσanti ἔλεος [*Iudicium sine misericordia illi qui non fecit misericordiam*]. & supra VI, 15. nisi quod hic additur, iam accepta beneficia Divinæ indulgentiæ nihil profutura immisericordibus. Vnde 50 disputari solet, An peccata semel remissa iterum imputentur. Veteres manifestè inter se dissentiunt. Alii enim existimant nihil in eo esse absurdi si dicamus remissionem quæ in hac vita fit habere in se conditionem novæ obedientiæ, cujus magna pars est lenitas in homines alios; quod autem sub conditione datum est eâ non impletâ evanescere: aut certe sicut donationes etiam purè collatæ revocari solent ob eximias injurias legibus proditas, ita & beneficium hoc condonationis revocari, aut potius 60 in modum pœnæ auferri, quomodo damnatis bona etiam pleno jure quæ sita auferri solent. Nec ob stare arbitrantur quòd *dona Dei* dicantur esse ἀμεταμέλητα

[*sine pœnitentia*]. nam id rectè dici posse etiam de liberalitate qua Terram Chanaanis Deus donavit Hebræo populo, quia per Deum non stetit quominus ille populus persistens in federe promissio potiretur, Nehem. IX, 32, 33. Aliis magis placet extinctam semel obligationem non reviviscere, sed propter postrema crimina (ut Prosper loquitur) affici hominem eâ morte quæ ei propter ea quæ remissa erant debebatur. Sunt & qui utrosque conciliant 10 mediæ sententiæ temperamento. His placet remissa semel peccata non per se puniri, sed indirectè & per consequentiam quandam, quatenus eorum condonatio auget culpam sequentem & pertinaciæ & ingrati animi crimine: quod & Iurisconsulti statuunt adversus eos qui veniam à Principe consecuti, aut in eadem crimina recidunt, aut in ipsum Principem delinquant.

τὰ παραπτώματα αὐτῶν. *peccata eorum*] Vetustis codicibus, qui hæc verba habent adjecta, cum Chrysostomo & Theophylacto adstipulatur Syrus 20 Interpres. Sæpe autem offensæ debitis pecuniariis comparantur, non quòd non multum intersit, sed quia sicut ex debito nascitur jus exigendi, ita ex offensa jus quoddam nasci videtur rescindendæ amicitiae, quo jure qui non utitur benignitatem suam ostendit, eatenus similis ei qui debitorem per accipilationem liberat. Ideo & verbum χαρίζεσθαι [*condonare*] & ἀφίεναι [*dimittere*] & similia communiter de utroque usurpantur. Vide quæ supra VI, 12. & nostra de Iure Belli ac Pacis libro II, cap. XX, § 2. in textu & Annotatis.

CAP V T XIX.

1. Ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τὰς λόγους τὰς τούτους, *cum consummasset Iesus sermones istos*] Dogmata sibi à Patre mandata Christus in Galilææ finibus primum publicavit. Quæ sequuntur omnia aut ad eorum explicationem aut ad oblationem pertinent.

μετέβην, *migravit*] Sic vertitur γοῶν Psalmo LXXIX, 9.

πέραν τῆς Ἰορδάνης. *trans Iordanem*] Nimirum apud Ænon & Salim, Ioannis X, 40. Vide quæ ad Marcum X, 1.

3. πειράζοντες, *tentantes*] Vt ex Iuris controversi definitione inimicitias ipsi conciliarent, & obtrectandi invenirent materiam tum apud eruditos, tum apud plebem aut hujus aut illius sexus, quo consilio sæpius eum adierunt, ut infra XXI, 16 & 36.

Εἰ, *Si*] Id est, *An*: locutione non Græcorum, sed Hebræorum, qui sic usurpant Εἰ.

ἔξεστιν, *licet*] *Fasne est*, ut supra XI, 2, 10. XIV, 4. ἀνθρώπῳ, *homini*] Est τινὶ [*alicui*], ut modò diximus.

κατὰ πᾶσαν αἰτίαν; *quacunque ex causa*] Vt affirmabat Hillelis Schola, simili errore ac si dicam, In Iudicis arbitrio est positum aut condemnare aut absolvere; ergo utrumvis faciat non peccabit. Vide quæ ad caput quintum diximus. Iosephus dixit, κατ' ἀσθηποτέν αἰτίας [*ex quavis causa*], idem hoc 60 argumentum tractans.

4. Οὐκ ἀνέγνωτε, ὅτι ὁ ποιήσας ἄνθρωπον ἀπ' ἀρχῆς, *Non legistis quia qui fecit hominem ab initio*] ἀπ' ἀρχῆς

ברשית [ab initio], ut Genes. 1. aut מראש, ut Ecclesiastæ 111, 11. ubi in Græco ὁ ἐποίησεν ὁ Θεὸς ἐξ ἀρχῆς [quod operatus est Deus ab initio]. Cicero pro eo dicit à primo. Non urget voculam ער [feditatem], ut faciebat Sameas, quia revera Moses non agebat περὶ τὸ πορνείας [de stupro], ut quæ morte erat punienda, ac ne de suspitione quidem probabili ejus criminis, quia, ut suprâ diximus, illud si gratiosa non sit apud eum, latius patet. Sed à Lege Civili, quæ solet se nonnihil aptare populi moribus, nos retrahit πρὸς τὸ θέλημα Θεοῦ τὸ προηγούμενον [ad Dei voluntatem antecedentem], ad id nimirum quod primò ac per se Deo placet, & quò omnis de officiis disputatio referenda est. Vis autem argumenti tota posita est non in verbis ἄρσεν καὶ θήλυ [mas & femina], neque in eo quod dictum est δύο [duo], sed in voce προσκολληθήσεται [adhærebit] & in eo quod sequitur εἰς σάρκα μίαν [in carnem unam], quod ostendit sequens illatum ὥστε ἔτι εἰσὶ δύο, ἀλλὰ σὰρξ μία [Itaque jam non sunt duo, sed una caro]. Cætera verò addita sunt ad contexendam orationem. Est autem ἐμφατικὸν [significanter dictum] quod hic dicitur ἀπ' ἀρχῆς [ab initio], id est, cum Deus ad ipsam æqui bonique naturam, non ad depravata hominum ingenia, instituta sua accommodaret, cum locum nondum haberet illud,

Mores leges perduxerunt in potestatem suam.

ἄρσεν καὶ θήλυ ἐποίησεν αὐτούς; masculum & feminam fecit eos] Nempe primò Adamum, deinde ex ipso Adami corpore Evam; quod ut satis notum reticet Christus. Huc enim spectat quod sequitur ἐνεκεν τούτου [propter hoc].

5. καὶ εἶπεν, Et dixit] Deus ipse per Prophetam suum Mosem: ei enim potius adscribenda sunt hæc verba quàm Adamo. Testimonium autem hoc transtulit Matthæi Interpres ex Lxx.

προσκολληθήσεται, adhærebit] Agglutinabitur, individuo scilicet vitæ consortio; quod ostendunt præcedentia καταλείπει ὁ πατήρ καὶ τὴν μητέρα [dimittet patrem & matrem]. Quibus cum convenit Antipatri Philosophi illud, αὐτῶν τὴν γονέων παραχωρήντων ἐκαστὸς τὰ πρῶτα τὴν εὐνοίαν ἀπονέμειν τὴν μὲν τῷ ἀνδρὶ, τὸν δὲ τῇ γυναικί [ipsis parentibus libenter id concedentibus ut præcipuum amorem exhibeant femina marito, ut vir uxori]. Magna est conjunctio inter parentes & liberos, cum liberi quasi pars sint parentum: Attamen major ex instituto Divino inter conjuges, non sine mystica significatione, ut nos Paulus docet Ephes. v, 32. Ita Pharaonis filia dicitur Obliviscere populi tui & domus patris tui, Psalm. xlv, 11. Aristoteles, Κοινωνία γὰρ φύσιν τῷ θήλει καὶ τῷ ἄρρενι μάλιστα ἐστίν [Per naturam maxima societas est inter marem & feminam]. Menander,

Οἰκεῖον ἔστω ἑδὲν ἐστίν, ὦ Λάχης,

Εάν σκοπῇ τις, ὡς ἀνὴρ τε καὶ γυνή.

[Nil adeo, si rem spectes ut oportet, Laches,

Conjunctum est quàm sunt vir & materfamilias.]

Hierocles libro de Nuptiis, πρώτη καὶ σοιχειώδης αὐτῇ τὴν κοινωνίαν ἢ κατὰ τὸ γάμον [prima & exordialis societas est quæ fit per nuptias].

καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν. & erunt duo in carne una] Cum בשר [caro] Hebræis sæpissime hominem significet, & vox σαρκὸς eodem sensu usur-

petur ab Hellenistis, ut infrâ xxiv, 22. Lucæ 111, 6. Actorum 11, 17. Romanorum 111, 20. 1 Corinth. 1, 29. videtur mihi simplicissima esse ea interpretatio quam ab Hebræis, ut creditur, acceptam expressit Plato, ὥστε δύο ὄντας ἓνα γεγονέναι [ita ut duo cum sint unum fiant]. & vetus proverbium ait esse Aristoteles de amicis, μία ψυχὴ [una anima]. Nam illud εἰς [in] more Hebræo hic πλεονάζει [abundat], ut apparet 1 Corinthiorum vi, 16. Ephesior. v, 28, 29, 30, 31. Simile loquendi genus Deuteronomii xxviii, 13, 44. Psalmo lxiix, 12. lxxii, 19. xciv, 22. 11 Samuelis vii, 14. qui locus citatur Hebræorum 1, 5. Nulla autem arctior amicitia quàm mariti & uxoris, quæ communionem requirit affectuum, corporis, proles, vitæ denique totius: quam rem esse verè sacram, id est, non humanitus sed Divinitus repertam, magno consensu gentes crediderunt. Eadem locutio usurpatur à Paulo ubi de scorto agit: sed nimirum qui scorto se miscet eâ utitur pro uxore. In eum quem jam diximus sensum explicatur hic ipse locus in Constitutionibus quæ dicuntur Clementis lib. vii, cap. 3. Εσονται γὰρ, Φησιν, οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν· ἐν γὰρ εἰσὶν ἀνὴρ καὶ γυνή τῇ φύσιν, τῇ συμποσίᾳ, τῇ ἐνώσει, τῇ διαθήσει, τῷ βίῳ, τῷ τρόπῳ· κεχωρισμένοι δὲ εἰσὶ τῷ χημαί καὶ τῷ ἀριθμῷ [Erunt enim, inquit, duo in carnem unam; unum sunt vir & uxor naturâ, consensu, concordia, proposito, vitâ, moribus: distincti figurâ & numero].

6. ὥστε ἔτι εἰσὶ δύο, ἀλλὰ σὰρξ μία. Itaque jam non sunt duo, sed una caro] Videtur hic duo non pluribus opponi, sed uni. Ante fedus matrimonii duo erant; postea pro uno censentur legis interpretatione.

ὁ δὲ Θεὸς συνέζευξε, quod ergo Deus conjunxit] Errant qui hoc ad causas & occasiones conjugiorum contrahendorum referunt. Non enim de istis agitur, sed de ipsa matrimonii natura, cui Deus auctor inesse voluit jus amicitiae arctissimum. Si igitur sine gravi culpa κατὰ πᾶσαν αἰτίαν [ex quavis causâ] amicitiae cæteræ diffui non possunt, quantò minus ista quæ tot pignorum vinculo continetur, unde pendet honesta tum propagatio tum educatio nobilissimi animantis creati ad Divinam imaginem?

ἀνδρὶ μὴ χωρίζετω. homo non separet] Quod facit qui aut innocentem uxorem extrudit, aut etiam tolerare recusat ea quæ sunt tolerabilia. Vide 1 Petri 111, 7.

7. ἐντείλατο, mandavit] Non malè ex lege formam negotio præscribente permissionem inferunt. Qui repudianti uxorem præcipit ut libellum det divortii, divortium aliquatenus permittit. Sed non quicquid permittitur, legibus præsertim Civilibus, fas piumque est, ut Christus ostendet.

ἀπολύσαι, dimittere] De hujus vocis significatu diximus ad caput v.

8. Ὅτι Μωσὴς, Quoniam Moses] Deo auctore, ut suprâ diximus. Sed Mosem nominat ut Legis non communis primævæ atque perpetuæ, sed Iudaicæ pro ratione temporum datæ promulgatorem.

πρὸς τὴν σκληροκαρδίαν, ad duritiam cordis] Id est, ἀπίθειαν [incredulitatem]. Ita alibi junguntur ἀπιστία καὶ σκληροκαρδία [incredulitas & cordis duritia], Marci xvi, 14. Quia ergo obduruerant adver-

adversus æquitatem à natura Deoque præscriptam, ideo Deus jura scripsit non tanquam optimæ reipublicæ sed tanquam sæci Israelis. Est autem hæc velut propria nota illius populi, Exodi xxxi i i, 3. xxxiv, 9. Deuter. ix, 6. xxxi, 27. Esaia xlvi i i, 4. Ezech. i i, 4. i i i, 7. Actor. vii, 51. πρὸς hic respondet Hebræo **לך**, quod valet propter.

ἐπέτρεψεν ὑμῖν, permisit vobis] Επιτρέπειν sæpe apud Græcos Scriptores est rem arbitrio alicujus committere : quæ vera est hujus loci sententia, ut alibi ostensum est. Latine quoque permittendi vox ita usurpatur : estque hæc significatio inter permissio- nem juris nudique facti media.

ὅς γέγονεν ὅτως. non fuit sic] Puto rectè verti non ita factitatum est, ut ad auctoritatem Dominicæ institutionis, de qua actum est antea, accedat ævi melioris consuetudo. Nemo enim laudatorum vi- rorum uxorem suam dimisisse legitur, ne tum qui- dem cum probabiles esse viderentur divortii causæ : quam in rem Abrahami exemplum illustre est.

9. μὴ ἐπὶ πορνείᾳ, nisi ob fornicationem] Ita vetus editio Complutensis. Atque ita legit Syrus, id est, cum non sit adultera. Quod favet Origeni dicenti πορνείας [fornicationis] mentionem non fieri in vim strictæ exceptionis, sed exempli gratiâ, nimirum ut graviores mores à levioribus discernantur. Seneca dixit condonanda esse vitia, non portenta.

καὶ γὰρ ἡμεῖς ἄλλην, μοιχᾷται· ὅς aliam duxerit, mæchatur] Id est, ποιεῖ μοιχᾷσαι [facit mæchari] illam priorem à se dimissam. Ita hæc verba exponi debere apparet ex collatione loci qui supra est v, 32. Facere rectè dicitur qui facto causam præbet. Et mos est Hellenistarum verba formæ Hiphil per activa ex- primere, ut Romanorum vii i i, 26. Galat iv, 6.

10. αἰτία, causa] Conditio, כְּרִיבָה. Planè enim assentior viro doctissimo ex Iure Romano hanc vo- cem interpretanti. Theophilo dicitur actor plus petere τῇ αἰτίᾳ [causâ] qui κακίονα μὲν ἑαυτῷ, χεί- ρονα δὲ τὴν αἰρεσιν ποιεῖ τὴν ἐναγομένην [potiorem suam, deteriorem autem facit causam reo]. Plurimum interest, inquit Pomponius, utrum quis de alterius causa ac fa- cto nesciret an de jure suo ignoraret. Sic non corpus tan- tum sed ὅς causam rei restituendam ajunt Iurisconsulti, L. Præerea. D. De Rei vind. & L. Cum fundus, De Reb. Cred. si cert. pet. id est, omnem ejus qualita- tem. Martialis,

Quid Nomentani causam mihi perdis agelli,
Propter vicinum qui pretiosus erat?

Scriptores plerosque Christianos veteres, atque in- ter eos Matthæi Interpretem, Marcum & Lucam, Iuris locutionum fuisse non ignaros plurimis indiciis patet. Si, inquit Apostoli, ea est mariti conditio, scilicet ut uxorem pro animi sui arbitrio dimittere ei fas non sit, satius esset abstinere à nuptiis quàm se induere in malum inextricabile. Incommoda mu- lierum ingenia multos à matrimonio deterrent. Sa- piens Hebræus Eccl. xxv, 23. Συνοικῆσαι λέοντι ἢ δρά- κονι, εὐδοκῶ ἢ συνοικῆσαι μετὰ γυναῖκος πονηρᾶς [Commor- rari leoni ὅς draconi malim quàm malæ mulieri]. Alexis,

Ἐπὶ γὰρ τῇ γήμῃ, ὅδ' ἑαυτῷ κύριον
Ἐξέειν εἶναι· τὰς γὰρ εὐθύναις μόνον
Ἐφημερινὰς τῷ βίῳ κεκτῆμεθα.

[At postquam uxorem duxis, domino nec tui

Tibi licebit esse, sed quotidie

Tibi exigenda vita in suppliciis erit.]

Huic malo remedium optimum videbatur repudii libertas:

Ὡς τὴν κακὴν μὲν ἐξέβαλε δωμάτων,
τὴν δ' ἔσαν ἐσθλὴν ἡδέως ἐσώζετο,

[Vt si mala esset, limine exigeret suo;

Bonam libenter usque retineret sibi,]

ut Euripides inquit. Et Antiphon inter ea quibus 10 matrimonium dissuadet affert & hoc, Εἰ γὰρ τύχοι μὴ ἐπιτηδεῖα γενομένη, χαλεπαὶ ἐμπομπαὶ χαλεπὸν δὲ κεκτῆσθαι κτῆμα τοῖσδε [Nam si appareat non satis con- veniens, difficilia repudia; difficile non minus habere secum id mali].

11. Οὐ πάντες χωρεῖσι τὸ λόγον τῶτον, Non omnes ca- 20 piunt verbum illud] Non omnes sufficiunt huic rei, ut rectè interpretatur Syrus. Sic & Origenes, Ἀλλὰ καὶ ἀγνοοῦναι γυναῖκα ἐπέτρεψεν ἡμῖν ὁ Θεός, ὡς ὅς πάντων χωρεῖν τὸ διαφέρειν τῶν πάντων κατὰ τὸν [Sed ὅς ducere uxorem permisit nobis Deus, nempe quia non omnes apti sunt ad id quod eximium est, id est, summe purum]. Ita χωρεῖν [capere] usurpavit Poeta non inelegans, quem vulgò Phocyliden non rectè vocant,

Οὐ χωρεῖ μεγάλην διδασκαλίαν ἀδιδάκτου ἀκέρει

Οὐ γὰρ δὴ νοέουσ' οἱ μηδέ ποτ' ἐσθλὰ μαθόντες.

[Qui rudis est, non quit documenta capeffere magna: Qui bona non didicit res non intelligit istas.]

Et Plutarchus Vitâ Catonis Uticensis sic orantes fa- cit Romanos qui circa ipsum erant, Εἰ Κάτωνες ἦν 30 εἰσιν ὅδ' ἐτὶ τὸ Κάτωνος φρόνημα χωρεῖσιν, οἰκτεῖρεν τὴν ἀδένεια αὐτῶν [Si ipsi Catones non essent, nec Catonis haberent spiritus, dandam suæ imbecillitati ex commi- seratione veniam]. Sensus est, Multos esse imbecil- liores quàm ut pares sint sublimi proposito. Cy- prianus de Virginibus quibusdam, Si perseverare, inquit, nolunt vel non possunt. Lactantius hæc Chri- sti verba ita explicat, Si quis hoc, inquit, facere po- tuerit, habebit eximiam incomparabilemque mercedem. Quod continentie genus, quasi fastigium est omnium- 40 que consummatio virtutum.

ἀλλ' οἷς δέδοται sed quibus datum est] Dari à Deo hoc dicit Christus; attamen non sine hominum ni- su ac contentione, ut ex sequentibus apparet. Cle- mens Romanus in epistola ad Corinthios, ὁ ἀγνὸς τῇ σαρκί, μὴ ἀλαζονευέσθω, γινώσκων ὅτι ἑτέρος ἐσὶν ὁ ἐπιχορηγῶν αὐτῷ τὴν ἐγκράτειαν [Qui purus est carne ne se jactet, sciens alium esse qui ei suppeditet vim conti- nentie]. Quod, ut alia quædam, transcripsisse mihi videtur Tertullianus libro De virginibus ve- 50 landis, Et si à Deo confertur continentie virtus, quid gloriaris quasi non acceperis? Clemens Alexandrinus, Εὐνυχίαν μὲν καὶ οἷς τῶτο δέδωκεται ὑπὸ Θεοῦ μακαρί- ζομεν [Felicem prædicamus castimoniam quasi spadonum, ὅς eos quibus id datum est].

12. Εἰσὶ γὰρ εὐνῆχοι, Sunt enim eunuchi] Hæc adduntur implendæ comparationis gratiâ. Sicut au- tem Græcis nomen εὐνῆχων ita Latinis spadonum generalis appellatio est teste Vlpiano : quanquam est & ubi spadones castratis opponuntur.

οἵτινες εὐνυχίσθησαν ὑπὸ τῷ ἀνθρώπῳ· eunuchi qui facti sunt ab hominibus] Talis qui est כְּרִיבָה di- citur in Aruch, εὐνῆχος ἐξ ἐπιηρείας [eunuchus per in- juriam] in Canonibus.

εὐνῆχισαν ἑαυτὰς, qui seipsos castraverunt] Animi destinatione, μὴ ζητῶντες γυναῖκα [non quærentes uxorem], ut Paulus loquitur 1 Corinth. vii, 27. Sed ad propositum accedere debet custodia sui sollicita, preces, jejunia, & quicquid præterea est quo potest τὸ σῶμα δαλαγωγῆσθαι [corpus subjugari]. Nam & ἡμετέρας σπουδῆς δέῃ τὸ κατόρθωμα [nostra operæ virtus ista eget], ut hac de re agens ad caput vii prioris ad Corinthios loquitur Chrysostomus: quod idem latius exsequitur De Virginitate capite xxvii. Ostendit hæc comparatio ea sola à Deo coronari quæ liberè fiunt.

διὰ τὴν βασιλείαν τῶν ὁρατῶν. propter Regnum cælorum] Δι' ἀγάπην πρὸς τὸ Θεόν [propter amorem in Deum], ut Clemens interpretatur Strom. i. id est, ut melius possint μεριμνᾶν τὰ τῆ Κυρίᾳ, ἵνα ὡσιν ἅγιοι καὶ σώματι καὶ πνεύματι [curare quæ sunt Domini, ut sint sancti corpore & spiritu], ut Paulus loquitur 1 Corinth. vii, 34. ad implenda rectius, liberius atque constantius præcepta Christianismi: non quòd in iis sit cœlibatus, sed quòd ad ea magno sit adjumento. Idem ergo est διὰ τὴν βασιλείαν τῆς Θεᾶς [propter Regnum cælorum] quod ἐνεκεν εὐαγγελίᾳ propter Evangelium] Marci x, 29. Quod Origenes primo ad Celsum dixit, διὰ τὸ καθαρώτερον θρησκεύειν τὸ θεῖον μὴδὲ τῶν συγκεχωρημένων ὑπὸ τῆ νόμου ἀπλοῦσαι ἀφροδισίων [ideo etiam ab ea Venere abstinere quam lex permittit ut sic purius liceat Deo servire]. Neque enim ii tantum qui ad verbi ministerium erant segregati, sed præter eos alii complures utriusque sexus & omnis ordinis homines ab initio Christianismi amplexi sunt ταύτην τὴν ὑψηλοτέραν πολιτείαν [hoc sublimius vivendi genus]. Iustinus Martyr, καὶ πολλοὶ τινες καὶ πολλὰ, ἐξηκοντῆται καὶ ἑξομοικοντῆται, οἱ ἐκ παιδῶν ἐμαρτυρέθησαν τῷ Χριστῷ, ἀφθοροὶ διαμένοντες καὶ εὐχομαι κατὰ πᾶν γένος ἀνθρώπων τοιούτους δεῖξαι [Multi ac multæ qui à prima ætate in Christi disciplinam se dedere, ad ætatem sexaginta & septuaginta annorum pueros à Venere se servant, & polliceor me in omni gente multos tales ostensurum]. Idem alibi, Ἡ τὴν ἀρχὴν ἐκ ἐγαμῆμεν εἰ μὴ ἐπὶ παιδῶν ἀνατροφῇ, ἢ παραϊτέμενοι τὸ γήμασθαι τέλει ἐγκρατεῦμεθα [Nos aut ad nuptias non venimus nisi in spem prolis bene educandæ, aut evitato matrimonio in perpetua continentia vivimus]. Tatianus contra Græcos, Τὰς παρ' ἡμῶν παρθένας λοιδόροῦσθε [Virgines quæ apud nos sunt irridetis]. Minutius Felix de Christianis, Plerique inviolati corporis virginitate fruuntur potius quam gloriantur. Tertullianus notat suæ ætate virgines Ecclesiarum in quibusdam locis recludi solitas, cum rursus aliis in locis non recluderentur. Idem De Resurrectione Christi, Quot spadones voluntarii, quot virgines Christo maritata? Vide Cyprianum atque alios. Lactantius, plurimi beatam atque incorruptam corporis virginitatem retinere. Merito autem causam hanc pietatis adjecit Christus. Nam alioqui idem faciebant αἱ σεμναὶ [Venerandæ] apud Indos, Vestales Romanorum, & Athletæ non pauci, quos Clemens nominat δι' ἀσκήσιν σωματικὴν ἐγκρατεῦμεν καὶ ἀφροδισίων ἀπέχοντας [exercitationis corporalis causa servantes eam continentiam ut ab omni abstineant Venere]. Eusebius addit apud Christianos observatam παρθενίαν καὶ ἐκείσιν γνώμην, & δι' ἀνάγκην ὡς παρ' Ἑλλήνων [virginitatem ex voluntario proposito,

non ex necessitate ut apud Græcos]. Chrysostomus in vii ad Romanos, διὰ τὸ ἐπὶ μὲν τῶν παλαιῶν, εἴτε τις ἐφάνη παρθενίαν ἀσκήσας, σφύδρα ἐκωλύκτον ἦν· νῦν δὲ πανταχῶς οἰκισμένης τὸ πρᾶγμα ἐσπάζεται [ob id olim si quis conspiceretur à nuptiis abstinere, res erat miranda; nunc ubique locorum ea laus sparsa est].

Ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρεῖτω. Qui potest capere capiat] Id est, cui tantum animi est, macte ista virtute esto, pergat Deo favente. Usurpat hoc dictum & Ignatius, sed de fide in Christum agens, ὁ χωρῶν χωρεῖτω· ὁ ἀκούων ἀκούτω [qui capit capiat, qui audit audiat] in Epistola ad Smyrneneses.

13. παῖδια, parvuli] Iam aliquoties diximus vocem hanc etiam de paulò provectiore ætate accipi. Imò & βρέφους vox, quam Lucas usurpat, eandem significationem recipit, ut liquet II ad Timotheum iii, 15.

τὰς χεῖρας ἐπιθῆναι αὐτοῖς, καὶ προσεύχεται ut manus eis imponeret, & oraret] Manuum impositio apud Iudæos indicabat invocationem Divinæ potentiae, ut alibi diximus. Vnde factum est ut & munia publica eo ritu conferrentur, etiam Civilia, ut Senatorum. Sed & in Archisynagogis & Senioribus synagogæ idem observatum; unde mos τῆς χειροθεσίας [manuum impositionis] ad Christianos transiit: de quo alibi erit agendi locus. Pro pueris etiam eo ritu preces concipi solitas manifestum est ex Geneleos cap. xlviii, 14, 15. Exinde Hebræis semper observatum ut ad eos qui sanctimoniā præstare cæteris crederentur pueros deferrent, ipsorum precibus Deo commendandos διὰ τῶν χειρῶν ἐπιθέσεως [per manuum impositionem] qui mos hodiè apud ipsos manet. Hunc autem morem Christus probans ostendit isti etiam ætati prodesse aliorum fidem ac preces.

μὴ κωλύετε αὐτὰ ἐλθεῖν πρὸς με, nolite eos prohibere ad me venire] Apostoli rem minùs dignam Christo putabant contingendis pueris occupari. At Christus istam quoque ætatem à suis beneficiis non rejicit. Imò ostendit gratum sibi esse si pueri, quasi designati sanctitatis ac per hoc etiam salutis, quomodo Tertullianus loquitur, à primis vitæ initiis addicantur Christianæ educationi. Nam certè

— — A teneris assuescere multum est.

& Quo semel est imbuta recens servabit odorem Testa diu.

Irenæus de Christo, Ideo per omnem venit ætatem, & infantibus infans factus sanctificans infantes, in parvulis parvulus sanctificans hanc ipsam habentes ætatem, simul & exemplum illis pietatis effectus & iustitiæ & subiectionis. Huic Christi dicto inter cætera innititur mos pueros etiam infantes baptismo tingendi: Quem Augustini temporibus per omnes ecclesias fuisse receptum hoc ipso satis constat, quòd Pelagiani, cum eo argumento ab Augustino atque aliis premerentur, negare id ipsum nunquam ausi fuerint. Et ut de Origene nihil dicam, cui quæ adscribuntur quædam sunt incerti auctoris, quædam interpolata, epistola Cypriani ad Fidum, qua & Augustinus & Hieronymus utuntur, apertum facit, an rectè baptizarentur infantes ne dubitatum quidem, sed an possint baptizari etiam ante octavum diem quosdam hæsitasse: re autem in Concilio expensâ visum ne recens quidem natis si offerrentur negandum baptismum.

Baptismum. In libro antiquo cui titulus Constitutiones Clementis legimus, βαπτίζετε ὃ ὑμῶν καὶ τὰ νήπια, καὶ ἐκτρέφετε αὐτὰ ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ Θεοῦ [Baptizate etiam parvulos vestros, & eos educate in bona disciplina & præceptis Dei]. Quin etiam εὐχαριστίαν [Eucharistiam] præbitam infantibus antiquissimis testimoniis apparet. Cæterum illa sententia, Infantes non baptizatos certò suppliciiis æternis, quanquam levioribus, addici, tam rigide defensa ab Augustino, ne ipsi quidem Augustino placuerat 10 antequam cum Pelagio collideretur. Videtur autem mihi antiquitus Baptismus infantium multò magis in Africa quàm in Asia aliisve mundi partibus fuisse frequentatus & cum majori quadam necessitatis opinione. Nam in Conciliis vetustiore ejus moris mentionem non invenias Concilio Carthaginiensi. Tertullianus de ætate qua baptizandi essent qui Christianæ disciplinæ à parentibus consecrabantur, nihil definitum fuisse suis temporibus hoc ipso docet 20 quòd dilationem Baptismi tam multis rationibus suadet. Itaque, inquit, pro cujusque personæ conditione ac dispositione, etiam ætate, cunctatio Baptismi utilior est: præcipuè tamen circa parvulos. Quid enim necesse est (quod hic in quibusdam codicibus repetitur, si non tam necesse, non video quem commodum sensum accipiat) sponsores etiam periculo ingeri, qui & ipsi per mortalitatem destituere promissiones suas possunt, & proventu malæ indolis falli? Ait quidem Dominus, Nolite illos prohibere ad me venire. Veniant ergo dum adolescunt, veniant dum discunt, dum quò 30 veniant doceantur (legendum puto dumque veniunt doceantur). Fiant Christiani quum Christum nosse potuerint. quid festinat innocens ætas ad remissionem peccatorum? Sensus est, Veniant ad Christum ut instituantur, non ut baptizentur, nisi postquam vim Baptismi intellexerint. Nazianzenus agens de iis qui sine Baptismo decedunt, exemplum ponit in iis quibus Baptismus non contingit διὰ νηπιότητά [ob infantiam]. Atque is ipse Nazianzenus, Episcopi cum esset filius, patris sub cura diutissimè educatus, 40 baptizatus non fuit nisi cum ex ephebis exiisset, ut ipse in Vita sua nos docet. Iohannes Antiochenus, dictus postea Chrysostomus, parentibus natus Christianis, ut verior habet sententia, à Meletio Episcopo institutus, baptizatus est post annum primum & viceesimum. Sed imprimis notatu dignus est canon Synodi Neocæsariensis habitæ anno cccxv, qui sic habet, περὶ νουφορέσης ὅτι δὲ φωτίζεσθαι ὁπότε βέλε- 50 ται· ἔδεν γὰρ ἐν τῷ κοινῶνι ἡ τίκτησα τῷ τικτομένῳ, διὰ τὸ ἐκάστῃ ἰδίαν τὴν προαίρεσιν τὴν ἐπὶ τῇ ὁμολογίᾳ δείκνυσθαι [de muliere prægnante ut baptizetur ubi vollet: nihil enim puerpera hac in re partui communicat. Nam & hujus & illius quæ sit voluntas ostendit professio]. Vtunque enim aliovorsum trahant Interpretes, apparet, ideo de Baptismo prægnantium motam quæstionem, quòd videretur cum matre simul proles baptizari, quæ tamen baptizari non so- 60 leret nisi super propria voluntate ac professione. Et sic in Compendio canonum titulo iv explicat Balsamo, Οὐ δύναται φωτίζεσθαι διὰ τὸ μηκέτι εἰς φῶς εἰσελθεῖν, μηδὲ προαίρεσιν ἔχειν τὴν ὁμολογίαν τῆς θείας βαπτίσματος [Non potest baptizari quia nondum in lucem venit, neque habere voluntatem potest professionis faciendæ quæ

in sancto Baptismate requiritur]. & Zonaras, τὸ ἐμῶν χειρὶ βαπτίσματος ὅτε προαίρεσθαι δυνήσεται [Fætus tunc opus habebit Baptismate cum eligere poterit agendo]. Definit autem Synodus Baptismum ideo rectè procedere quia ad matrem solam quæ de se professionem ederet, non etiam ad uterum pertineret. Et Græcorum plerique ab omni ævo ad hunc diem morem servant differendi parvulorum Baptismum donec ipsi fidei suæ confessionem possint 10 edere. Walafredus Strabo De rebus Ecclesiasticis cap. xxxvi. Notandum deinde primis temporibus illis solummodo Baptismi gratiam dari solitam qui & corporis & mentis integritate jam ad hoc pervenerant ut scire & intelligere possent, quid emolumenti in Baptismo consequendum, quid confitendum atque credendum, quid postremò renatis in Christo esset servandum. Cæterum ista sicut libertatem, vetustatem, & consuetudinis differentiam indicant, ita nihil 20 afferunt cur repudiandus sit Baptismus infantium, quos parentes aut sponsores alii Deo per sanctorum preces consecrandos offerunt, cum voto piæ educationis: quod præter cætera Baptismo non incommodè significatur. Neque ob stare debet quòd non omnia quæ itidem per Baptismum significari solent in istam ætatem propriè congruant. Nam & pœnitentia, quam scimus Baptismo designari, majorem 30 certè in iis qui, cum vitam diu impuram egissent, vitæ totius mutandæ propositum testabantur quàm in aliis locum habebat, in Christo verò, quem Iohannes baptizavit, nullum, qui, ut Tertullianus loquitur, nullius pœnitentiæ debitor tinctus est. Scriptor Quæstionum & Responsionum ad Orthodoxos περὶ βρεφῶν [de infantibus] loquens, Ἀξιῶνται ὅτι διὰ τῆς βαπτίσματος ἀγαθῶν τῇ πίστι & προσφύοντων αὐτὰ τῷ βαπτίσματι [Per Baptisma bonis dignantur per fidem offerentium eos Baptismati]. 40 τῶν γὰρ τοιούτων, talium enim] Eò minùs, inquit Christus, ætas ista quasi profana spernenda est, quia & adulti qui se in meam dedunt disciplinam debent quasi repuerascere, exutis scilicet vitiis quæ major 50 ætas supervexit. Suprà voluit Christus sectatores suos pueris similes fieri, vacuitate τῆς φιλαρχίας [ambitiús]. Hic verò magis respici videtur obediens puerorum docilitas. Ita enim ait Lucas, ὅς ἐάν μὴ δέξηται τὴν βασιλείαν τῆς Θεοῦ ὡς παιδίον, & μὴ εἰσελθῇ εἰς αὐτὴν [Quicumque non acceperit Regnum Dei sicut puer, non intrabit in illud]. Solent comparari puerilia ingenia tabulæ rasæ, cui faciliè quidvis inscribas.

15. ἐπιθεῖς αὐτοῖς τὰς χεῖρας, cum imposuisset eis manus] Ita ut simul more Hebræo preces pro iis conciperet. Hoc enim est εὐλογεῖν [benedicere] Marci x, 16. Habebat quidem Christus potestatem dona conferendi etiam sine precibus, sed exemplum nobis præbens plerumque preces interponebat.

16. εἰς προσελθὼν, unus accedens] Non νομικὸς [Legisperitus] ille Lucæ memoratus x, 25. sed ἀρχὼν [princeps], id est, unus oppidi sui Senatorum, Lucæ xvi, 18. cæterum ætate juvenis, infra 20. De hoc ἀρχόντων [principum] genere accipiendum puto Iohannis illud xii, 42. Οἷως μὲντοι καὶ τὸ ἀρχόντων πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν [Veruntamen & ex principibus multi crediderunt in eum]. Venisse autem

autem hunc non calumniandi animo, ut νομικὸν [*Legisperitum*] illum, sed discendi cupidum, ex Marco & Luca apparet.

ζωὴν αἰώνιον; *vitam æternam*] Quam Iudæis tenuiter cognitam apertè à Christo prædicari audiebat. Vide quæ ad Lucam x, 25. dicuntur.

17. τί με ἑρωτᾷς περὶ τῆς ἀγαθῆς; εἰς ἐστὶν ὁ ἀγαθός, *Quid me interrogas de bono; unus est bonus*] Cùm & vetustiora & emendatiora exemplaria hanc lectionem præferant, quam secutus est non vetus tantum quo nunc utimur Latinus Interpres, sed & illi codices quibus usi sunt Augustinus, Hieronymus, atque alii, multò est credibilius lectionem alteram ex Marco & Luca huc traductam, quod sæpe accidit, quàm istam aliunde irrepissse. Antiquitas tamen diversæ lectionis vel inde apparet, quòd apud Origenem (nisi tamen & ibi aliquid assutum suspicari libet) utriusque fit mentio; & Syrus ita hinc habet ut in Marco & Luca est. Sensus eodem recidit. Iuvenis iste, quamvis in Iesu majus homine nihil agnosceret, sperabat tamen eo monstrante se perventurum ad possessionem ejus boni quo vita æterna paratur, quasi ad eam rem monstratore tantum egeret, cætera per se confecturus: sicut Philosophi de quibus epistolâ LII agit Augustinus, qui beatam vitam ipsi sibi fabricare voluerunt, potiusque patranda quàm impetranda putaverunt, cùm ejus dator non sit nisi Deus. Hoc animo & Iesum *bonum magistrum* vocabat, id est, boni monstratorem, & de bono ab ipso volebat edoceri. At Iesus occurrens huic errori, simulque modestiæ nobis præbens exemplum, ait non esse multos bonifontes, sed unicum, Deum scilicet; hoc ipso indicans, non satis esse bonum nobis monstrari, nisi Deus mentem illustrans vires nobis suggerat: quò pertinet quòd infra sequitur, *παρὰ τῷ Θεῷ πάντα δυνάμει ἐστὶ* [*apud Deum omnia possibilia sunt*]. Viderunt hoc etiam in Gentibus nonnulli, sed ad quos, ut arbitror, aliqua Barbaricæ Philosophiæ scintilla pervaserat. Plato Menone, Εἰ τὴν νῦν ἡμεῖς παντὶ τῷ λόγῳ τέττω καλῶς ἐζητήσαμέν τε καὶ ἐλέγομεν, ἀρετὴν αὖν εἴη ἔτε φύσις, ἔτε διδασκτὸν, ἀλλὰ θεῖα μοῖρα παραγιγνομένη [*Quod si nos in omni hoc sermone rectè rem exquisivimus & explicavimus, virtus neque naturæ erit neque disciplinæ, sed Divinitus adveniet*]. Quæ ita esse intelligenda ut non excludatur opera Magistrorum, neque naturalis ingenii facultas, sed ut Deus & per hæc & præter hæc operari in nobis credatur virtutem, facundè ostendit Maximus Tyrius in diatriba Εἰ γένοιτό τις θεῖα μοῖρα ἀγαθός [*An quis fiat bonus Dei dono*], ubi in eandem sententiam Homeri utitur testimonio,

— εἰ γὰρ οἶω

Οὐ σε θεῶν ἀέκητι γενέσθαι τε τραφέν τε.

[— neque enim te credere possim

Absque Deum fato genitum vitæque potiri.]

Argumento autem hoc utitur, Αὐταρκες τὸν (τὸ θεῖον) καὶ τέλειον καὶ ἰσχυρόν, κατὰ μὲν τὴν τελειότητα τὰ ἀγαθὰ βέλεται, κατὰ δὲ τὴν αὐτάρκειαν ἔχει, κατὰ δὲ τὴν ἰσχύϊν δύναται βελομένῳ τὸ δὴ καὶ ἔχων καὶ δυναμένῳ κατὰ τίμη δῶ; ὁ μὲν γὰρ ἔχων καὶ δίδως, καὶ βέλεται ὁ δὲ βελομένῳ καὶ ἔχων, καὶ δύναται, ὁ δὲ ἔχων καὶ βελομένῳ πῶς καὶ δύναται; [*Cum Deus sit & sibi sufficiens & perfectus & summe potens, ut perfectus vult bona, ut sufficiens sibi, habet*

bona; ut potens efficere potest. Cum igitur velit & habeat & possit, cur non det? Nam qui habet & non dat, is non vult: qui vult & non habet, non potest: qui habet & vult, quomodo non possit;] Atque huc refert etiam adversa ac pericula quæ Deus hominibus objiciat, ut in iis se exercendo boni evadant. Hierocles in Pythagorica Schola eadem didicit, Εἰ γὰρ καὶ ἐφ' ἡμῶν αἰρέσεις τὴν καλῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ἐφ' ἡμῶν θεόθεν ἔχοντες τῆς παρ' ἐκείνης συνεργείας καὶ τελειώσεως τὴν αἰσθητῶν πάντως πρὸς χρῆζομεν εἴκοι γὰρ τὸ μὲν παρ' ἡμῶν σπαραζόμενον ἐκτεινομένη χειρὶ πρὸς λήψιν τὴν καλῶν τὸ δὲ παρὰ Θεῶν συντελεσμένον χορηγία εἶναι καὶ πηγὴ τῆς δόσεως τῶν ἀγαθῶν [*Etiam si in nobis est bonorum optio, sed & hanc ipsam volendi libertatem à Deo habemus, ipsius auxilio ut maxime ad perfectionem naturæ sensu præditæ egemus. Videtur enim noster labor similis manui extensæ ad bona acceptanda; at id quod à Deo efficitur esse exhibitio & fons bonorum datorum*]. Mox, Οὐτε γὰρ μόνον προθυμείσθαι δεῖ τὰ καλὰ ὡς ἐφ' ἑαυτοῖς ὄντα κατορθῶσαι καὶ χωρὶς τοῦ Θεῶν. ἐπιμερίας χρῆζομεν πρὸς ἀποφυγὴν μὲν τῶν κακῶν, ἀνάγκησιν δὲ τῶν ἀγαθῶν [*Neque enim tantum studendum est rebus bonis, tantum in nobis esset rectè agere etiam sine Deo. Auxilio egemus ad fugam malorum, nec minus ad bonorum acquisitionem*]. Seneca: *Nulla sine Deo mens bona est*. Porphyrius quoque scripsit non posse homines τελειῶσθαι [*perfici*] nisi διὰ τὴν νῦν τὴν πατρικὴν [*per Mentem paternam*]. Iudæos saniores idem sensisse vel Philo nos doceat, Δεῖ τὴν ὑπὲρ ἀρετῆς πόνον μὴ ἑαυτῇ προσάγειν τὴν ψυχὴν, ἀλλ' ἀφελεῖν ἀφ' ἑαυτῆς, καὶ Θεῷ ἀνενεγκεῖν, ὁμολογῶσαν ὅτι ἐχ' ἡ ἰσχύς αὐτῆς καὶ ἡ δύναμις περιεποίησε τὸ καλόν, ἀλλὰ καὶ ὁ τὸ ἔρῳτα χαρισάμενος [*Debet animi laborem ad bonum non sibi addicere, sed à semet abdicare & Deo offerre, agnoscendo quòd non sua vis ac facultas bonum ei peperit, sed is maxime qui ejus amorem indidit*]. Idem alibi Deum ex Mosis persona ita alloquitur, Διὸ δέομαι καὶ πόσινωμαι προσέσθαι τὴν ἱκεσίαν ἀνδρὸς ἱκέτης καὶ φιλοθέης καὶ μένον θεραπεύειν ἀξιοῦντος. ὡς γὰρ τὸ πῶς ὑφ' ἐτέρας καὶ μὴ γνωριζόμενον αὐτὸ ἑαυτῷ γνώρισμά ἐστιν, ἔτω καὶ σὺ σεαυτὸν μόνον ἀν' φῆμαι δύναιο [*Propterea oro ac precor accipias preces hominis supplices Deum amantis ei-que soli servire volentis. Sicut enim lux sine alterius indicio index est sui, ita & tu solus es qui temet possis ostendere*]. Et Allegoriarum secundo, Καὶ γὰρ δίκαιον τὸ τῆς ψυχῆς κινήματων ὅσα πρῶτα ἡ τάξις ἡ δύναμις Θεῷ ὁμολογεῖν [*Rectum enim est animi motuum eos qui primi sunt ordine aut potestate Deo adscribi*]. Quò magis miror esse qui Scriptores Christianos primæ illius atque sanctissimæ vetustatis passim traducunt, quasi ab illis τὸ αὐτεξέσιον [*libertas voluntatis humanæ*] extollatur in Divinæ gratiæ injuriam. Longè aliter animatos fuisse viros sanctissimos, quorum partim doctrinā partim & sanguine stabilita est res Christiana, quanquam à viris doctissimis nuper abundè demonstratum est, non possum non hic etiam appositis testimoniis, ut mihi quidem videntur, aper-
tissimis conspicuum lectoribus facere. Iustinus Martyr, Οἶδατε ἂν ἡμᾶς ποτε, ὧ ἀνδρες, νενοηκέναι δυνηθῆναι ἐν ταῖς γραφαῖς ταῦτα, εἰ μὴ θελήματι τοῦ θελήσαντος αὐτὰ ἐλάβομεν χάριν τῆς νοῆσαι; [*Putatisne vos, ὦ viri, potuisse nos hæc in Scripturis intelligere nisi donum intelligendi accepissemus ex voluntate ejus qui sic voluit?*] Clemens

Alexan-

Alexandrinus Strom. v. Οὐ χάρις ἄνευ τῆς ἐξαιρέτης
 περιεργασίας τε καὶ ἀνίσταται καὶ ἄνω τῇ ὑπερκειμένην αἵρεται
 ἢ ψυχῇ, πᾶν τὸ βριθὸν ἀποτιθέμενη καὶ ἀποδιδέσσει τῷ
 συγγενεῖ [Non sine gratia eximia fit volucris & excita-
 tur & super subjacentia attollitur anima, omne id quod
 ponderosum est deponens & reddens tali naturæ] ubi
 & locum ex Platone adducit quem citavimus. Ori-
 genes adversus Celsum libro vi. Φησὶ δὲ ὁ Θεὸς
 λόγος ἐκ αὐταρκείας εἶναι τὸ λεγόμενον (κ' ἂν τὸ καθ'
 αὐτὸ ἀληθὲς καὶ πεισικώτατον ᾖ) πρὸς τὸ καθικέσθαι ἀν-
 θρωπίνης ψυχῆς, εἰ μὴ καὶ δυνάμεις τις Θεὸς δούῃ
 τῷ λέγοντι, καὶ χάρις ἐπανθήσῃ τοῖς λεγομένοις, καὶ αὕτη
 ἐκ ἀθέει ἐγγινομένη [Dicit autem sermo Divinus non
 sufficere id quod dicitur (etiamsi per se verum sit & fide
 dignissimum) ut in animum humanum penetret, nisi
 & dicenti vis quædam detur Divinitus, & dictis super-
 florescat gratia quædam, quæ & ipsa non sine Deo con-
 tingat]. Rursum alibi requirit πρὸς τὸ λογικὸν ἀγαθὸν
 τὴν συμπνέουσαν θεϊαν δυνάμιν [præter bonum rationale
 etiam adspirantem Dei vim]. Chrysostomus Homil.
 XLIV. ad Iohannem Christum sic loquentem facit,
 Οὐ τὸ τυχερὸν πρᾶγμα ἐστὶ τὸ πεισεῦσαι εἰς ἐμὲ, ἀλλὰ τὸ
 ἀνωθεν ἀποκαλύψεως δεῖ, καὶ ψυχῆς ἐγνωμένως δεχο-
 μένης τὴν ἀποκάλυψιν [non vulgaris est res in me cre-
 dere, sed & revelatione supernâ opus & animâ libenter
 revelationem suscipiente]. Et Homilia XLV. Εἰ γὰρ
 τις ἔρχεται πρὸς αὐτόν, φησὶ, τί δεῖ τῆς ἐλπίδος; ὁ καὶ
 αὐτὸς τὸ ἐφ' ἡμῖν ἀναίρει, ἀλλὰ μάλλον ἐμφαίνει ἡμᾶς
 βοηθείας δεομένους [Siquis ad illum venit, dicat ali-
 quis, quid opus tractione? Quod & ipsum libertatem
 in nobis non tollit, sed magis opus nos indigos esse demon-
 strat]. Cum ergo hic dicit Christus *Vnum tantum*
esse bonum, nempe Deum, eo indicat Deum esse
 τὸ αὐτοάγαθον [Ipsium bonum], fontem veri boni,
 ἀφ' οὗ πᾶσα δόσις ἀγαθῆ [unde omne datum bonum],
 ut loquitur Iacobus: nimirum ut juvenis non
 alienus à virtutis studio sed viribus suis plus æquo
 confidens eo ipso intelligeret bonum illud non
 interrogando tantum disci, sed & precibus posci
 debere. Cæterum εἰς ἐστὶν ὁ ἀγαθός [Vnus est bo-
 nus], ut antiqui codices habent, rectè Syrus in-
 terpretatur addito Dei nomine. Nam ut alii nota-
 runt, *Vnus*, etiam sine alio adjectamento, Deus
 dici solebat Hebræis; imò & Assyriis. Macrobius,
Deo enim quem summum maximumque venerantur
Adad nomen dederunt: cuius nominis interpretatio si-
gnificat Vnus. Philo Byblius, Ἀδωδ βασιλεὺς θεῶν
 [Adodus Rex deorum]. Nimirum Assyrii dicebant
 𐤀𐤃𐤁𐤃, pro quo Hebræi 𐤅𐤃𐤁. Ita illud apud Io-
 bum XIV, 4. 𐤅𐤃𐤁𐤃 [nisi unus] Chaldæus inter-
 pretatur nisi Deus. Tertullianus Testimonio Ani-
 mæ recitat ut vulgi dictum, *Deus bonus*, sed *homo*
malus.

εἰσελθεῖν εἰς τὴν ζωὴν, ad vitam ingredi] Nimirum
 τὴν αἰώνιον [æternam], de qua juvenis interrogave-
 rat; quod infra est εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ
 [intrare in Regnum Dei]. Cæterum sicut supra dixi-
 mus ἐρχεσθαι [venire] sumi pro πορεύεσθαι [vadere],
 ita & εἰσερχεσθαι [ingredi] hic non ipsam vitæ æter-
 næ consecutionem sed iter eò directum significat;
 quomodo & εἰσερχεσθαι διὰ πύλης [intrare per por-
 tam] supra dicitur, VII, 13. Et infra dicuntur
 Legisperiti ἐκ εἰσερχεσθαι εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ

[non intrare in Regnum cælorum], id est, viam ve-
 ram ad Regnum non insilire, neque alios ut id fa-
 ciant pati.

τήρησον τὰς ἐντολάς. serva mandata] Proverbio-
 rum VII, 1, 2. ἐντολάς [præcepta] vocavit more
 Hebræorum præcepta Moïsis, Legem factorum sci-
 licet, non Legem spiritus. Vide Lucæ I, 6. &
 apud Paulum aliquoties. In his autem ponit Chri-
 stus non viam totam sed initium viæ. Hæc enim,
 ut alibi diximus, erat iustitia Legisperitorum & Pha-
 risæorum: aliam maiorem exigī ad Regnum adipi-
 scendum Christus docuerat. Sed, ut Paulus dicit
 de Lege factorum agens, ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν
 γέγονεν εἰς Χριστόν [Lex pædagogus noster fuit ad Chri-
 stum], ita Christus ab eo quod minus est incipit.
 Ita & Baptista pœnitentiæ præco perfectiori magi-
 sterio viam straverat.

18. Ποίας; Quæ? Ita apud Platonem aliquoties
 πᾶσα pro τίνα. Nec aliter infra XXI, 23. XXI, 36.
 XXIV, 42, 43. Iohannis x, 32. Actorum IV, 7. &
 alibi passim. Apud Lxx etiam aliquoties, ut I Re-
 gum IX, 18. Videtur autem ideo hoc quærere juve-
 nis, quia, cum in Lege Moïsis plurima sint man-
 data, in quorum unum aliquod facile sit impingere,
 scire expetit ad quæ potissimum attendere debeat.
 Christus autem ad interrogatum respondens ea po-
 tissima esse dicit mandata quæ in officiis mutuis non
 quæ in ritibus consisterent.

19. Ἀγαπήσεις τὸ πλησίον σου ὡς σεαυτόν. Diliges pro-
 ximum tuum sicut teipsum] Cum mandatum hoc du-
 plicem habeat sensum, alterum generalem, qui
 monstrat acceptissimam esse Deo veram atque sin-
 ceram hominum inter se dilectionem, quo respectu
 præceptum hoc Paulo dicitur *Legis plenitudo*, &
 Christo *præceptum maximum* ab eo quod est de Deo
 colendo; alterum verò strictiorem, quatenus præ-
 ceptum illud partem efficiebat Legis factorum, id
 est, ut alibi exposuimus, Legis Hebræicæ Civilis; po-
 sterior sensus huic loco magis convenire videtur,
 quia de factis interrogaverat juvenis, τί ἀγαθὸν ποιήσω;
 [quid boni faciam?] Quod apertum, ni fallor, facit
 Marcus, qui istis verbis omissis ponit Μὴ ἀποσερῇς
 [Ne fraudem feceris], quo verbo omnia alia ἀδική-
 ματα [injuste facta] complectitur quæ propriè non
 veniunt nomine μοιχείας, φόνος, κλοπῆς, ψευδομαρτυ-
 ρίας [Adulterii, Homicidii, Furti, Falsi testimonii].
 Ita ἀδικεῖν καὶ ἀποσερεῖν [injuriam facere & fraudem fa-
 cere] junxit Paulus I Corinth. VI, 8. & apud Ari-
 stophanem Pluto post interrogationem Μὴν ἐκέλευ-
 φας; [Non furatus es?] sequitur altera, ἀλλ' ἔδδ' ἐμὴν
 γ' ἀπεσερῆκας γ' ἔδδ' ἐνα; [nec ullam fraudem fecisti al-
 teri?] Bene autem Marcus una voce expressit
 quod in Levitico XIX. multis vocibus legitur, Οὐ
 συκοφαντήσῃ ἐκάς & πλησίον, καὶ ἀδικήσεις τὸ πλησίον,
 καὶ ἐκ ἀρπάσεως ἔ' πορεύῃ δόλω ἐν τῷ ἔθνει σου [Non
 facies calumniam proximo tuo, nec facies injuriam pro-
 ximo, non rapies: non ambulabis dolose in gente tua].
 Ita Romani delicta omnia quæ proprium non ha-
 bent nomen *stellionatus* aut *doli mali* nomine com-
 plectebantur. Æquè latè patet Hebræum רַבָּי,
 quod Levitici VI, 2. & alibi per ἀποσερεῖν [fraudare]
 vertunt Græci, optimè illam vocis Hebrææ gene-
 ralitatem explicante Davide Kimchi libro Radicum
 ad

ad locum Levitici XIX, 13. Eodem sensu כְּכִי ponitur Levitici XXV, 14, 17. quod θλίβειν [tribulare] vertunt Græci. Spectat igitur hoc loco Christus hanc legem quatenus imperat τὸ καθήκον [officia mediocria], non quatenus monstrat τὸ κατόρθωμα [officia in summo gradu].

20. Πάντα ταῦτα ἐφυλάξαμέν, *Omnia hæc custodivi* Non falsò hoc eum dixisse quod ad exteriorē & Civilem justitiam attinet ex Marco discimus, apud quem Christus narratur post hanc professionem utpote veram favore quodam peculiari juvenem profectus. Nimirum est aliquid vivere socialiter. Quod sequitur, ἐκ νεότητός μου [à juventute mea] (id est, ex quo cœpit in me usus rationis), nunc quidem hic & apud Syrum legitur, sed antiqui libri Latini non habebant: unde suspicari licet ex Marco aut Luca adjectum.

τί ἐτι ὑστερῶ; *quid adhuc mihi deest?* *Quid mihi deest* ad insistendum iter vitæ æternæ? Nam ὑστερῶ τίς nihil aliud est Græcis quàm *hoc mihi deest*. Credidit igitur juvenis iste plus aliquid requiri, sed quid id esset ignorabat.

21. Εἰ θέλεις τέλει εἶναι, *Si vis perfectus esse* Ostendimus suprâ ad finem cap. V. τέλειον [perfectum] dici quemvis verè Christianum. Nimirum vox ista ut aliæ multæ pro diversitate comparationis, diversas habent significationes. Ita quicquid in hac vita est, rectè dicitur ἀτελές [imperfectum] si comparatur ad id quod in vita altera exspectamus. Et inter ipsos Christianos qui plurimùm profecerunt τέλειοι [perfecti] dicuntur respectu τῶν ἐλαττόν προεβήκωτων [eorum qui non eousque profecerunt]. Aristoteles Metaphysicis τέλειον [perfectum] esse dicit rem quamque ὅταν κατὰ τὸ εἶδος τῆ οἰκείας ἀρετῆς μηδὲν ἐκλείπῃ [ubi ad virtutis quæ ei propria est formam nihil deest]. Ita videmus optimè hoc consequi ad id quod juvenis interrogaverat quid sibi deesset. Apud Marcum Christus respondet, Ἐν σοι ὑστερεῖ [Unum tibi deest], id est, *Est adhuc quod tibi desit*: & deinde id dixisse quod hic sequitur. Lucas ἐτι ἐν σοι λείπῃ [adhuc unum tibi deest]. Vnde liquidò apparet τέλειον hic dici eum cui nihil desit quod ad insistendum vitæ æternæ iter sit necessarium: idque ipsum insequens Christi ad Apostolos sermo demonstrat.

Πώλησον σα τὰ ὑπάρχοντα, καὶ δὸς πτωχοῖς· καὶ ἔξεις θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ· καὶ δεῦρο ἀκολούθη μοι. *Vende quæ habes, & da pauperibus; & habebis thesaurum in cælo: & veni, sequere me* De perfectione qua Christiani inter se comparantur hic non agi ostendimus. Neque verò ea perfectio in bonorum dilargitione propriè consistit. Imò fieri potest ut quis bona sua dilargiatur & tamen eam quæ Christiano necessaria est dilectionem non habeat, Paulo teste I Corinthior. XIII, 3. quod hic Origenes Thebani cujusdam exemplo demonstrat. Sed notandum est, morem hunc Christo fuisse, ut viam salutis intelligere cupientibus non omnia simul per aversionem proponeret, sed optimo consilio ab ipsis exigeret ut se sectarentur, id est, ut se in disciplinam suam traderent, paulatim profecturi in cognitione pietatis. Vide suprâ VIII, 22. IX, 9. Hoc ergo est quod & ab isto juvene exigitur verbis illis ἀκολούθη μοι [sequere me], quibus addunt Marci codices quidam

ἄρα καὶ σταυρὸν [suscipe crucem], ut intelligeret juvenis istam sectationem non carituram suis incommodis, quæ tamen forti animo essent devoranda. Sumendam hoc modo vocem ἀκολουθεῖν [sequendi] apparet ex verbis Petri infra eam vocem repetentis, 27. Christiani omnes parati esse debent sua amittere, ubi Deus id exigit, ut in temporibus vexatæ Ecclesiæ. Ideo sicut alios rebus enatis, ita hunc verbis explorat Dominus, an in id paratus sit. Sciebat curam servandæ augendæque rei familiaris huic juveni obstituram quominus animo ac corpore se in Christi disciplinam traderet, ideo eum tentat an hoc à se impedimentum remove-re possit, divenditis elargitisque rebus quæ ipsum à veræ sapientiæ studio avocabant, id est, aut omnibus quæ possidebat, aut certè iis quæ usibus ipsius supererant, quomodo vox ὑπάρχοντα [quæ possidetis] sumi videtur & infra Lucæ XII, 33. Narratur Anacreon talenta quinque à Polycrate sibi donata reddidisse, εἰπὼν, ἔτι μᾶλλον αὐτὰ ἢ ἐπ' αὐτοῖς φρονιδέω [dicens, non tanti sibi esse ut eorum curam suscipere vellet]. Narrantur alii in mare pecuniam projecisse, cum dicto, *Pereas, ne me perdas*. Tanti illis videbatur amovere rectè sapiendi moras. Et huic quidem fini suffecerit quovis modo se exonerare sarcinis. Sed Christus, ut quod bonum est quàm optimè fiat, suadet simul dari bona pauperibus; quia eâ ratione non tantum se paraturus esset disciplinæ, sed opus editurus Deo gratum atque acceptum, quod θησαυρὸς [thesauri] nomine appellari vidimus ad caput VI. In Evangelio κατὰ Ἑβραῖος [secundum Hebræos] ut alia quædam ita hæc quoque περικοπή [sectio] erat interpolata in hunc modum, *Dixit ad eum alter divitum, Magister, quid bonum faciens vivam? Dixit ei, Homo, Leges & Prophetas fac. Respondit ad eum, feci. Dixit ei, Vade, vende omnia quæ possides, & divide pauperibus, & veni, sequere me. Cœpit autem dives scalpere caput suum; & non placuit ei. Et dixit ad eum Dominus, Quomodo dicis Legem feci & Prophetas? quum scriptum sit in Lege, Diliges proximum tuum sicut teipsum; & ecce multi fratres tui filii Abraham amicti sunt stercore, morientes præ fame, & domus tua plena est bonis multis, & non egreditur omnino aliquid ex ea ad eos. Et conversus dixit Simoni discipulo suo sedenti apud se, Simon fili Ioannæ, Facilius est camelum intrare per foramen acus quàm divitem in Regnum cælorum. Nimirum hæc ideo mutavit Ebion, quia Christum nec Dei Filium nec νομοθέτην [legis conditorem], sed nudum interpretem Legis per Mosē datæ agnoscebat. Sicut contra Marcion apud Lucam X, 25. delevit vocem αἰώνιον [æternam], ne ullam Iudæis vitæ æternæ cognitionem ante Christi tempora fuisse fateri cogeretur. ita,*

Dum vitant stulti vitia in contraria currunt.

Quæ inter quomodo medium veritas teneat videre est ad caput quintum. Quod si juvenis iste Christi secutus consilium ipsi se formandum tradidisset, didicisset illo Magistro quid esset τὸ τέλειον τῆ νόμου [perfectio Legis], didicisset simul non à factis suis sed à Dei misericordia pendere. Hieronymus de hoc juvene: *Qui omnia se fecisse dicebat in primo certamine, divitias vincere non potuit.*

22. ἦν γὰρ ἔχων κτήματα πολλά. erat enim habens multas possessiones] Nimirum

Crescentem sequitur cura pecuniam.

23. δυσκόλως, difficile] Quod hic dixit δύσκολον [difficile] infra vocatur αδύνατον [impossibile], 26. Solent nimirum ista promiscuè usurpari in rebus istius generis. Sic & Plato: Αγαθὸν ὂντα διαφερόντως καὶ πλεόνειον εἶναι διαφερόντως αδύνατον [Impossibile est ut quis sit eximie dives & eximie bonus]. Eandem autem sententiam diversis subinde verbis repetens Christus, ut hic & magis etiam apud Marcum apparet, vult id quod dicit nobis esse certissimum, scilicet opes plerumque esse malorum irritamenta, aut certè bonorum impedimenta. Causa est, quia plerumque hi qui divites sunt solent divitiis suis confidere & quasi in illis ponere summam boni, ut Marcus indicat. Adde Psalmum XLIX, 7, & LII, 9. Ideo monentur opulenti à Paulo μὴ ἠλπικέναι ἐπὶ πλάτῃ ἀδηλότητι, ἀλλ' ἐν τῷ Θεῷ τῷ ζῶντι [non sperare in incerto divitiarum, sed in Deo vivo], 1 ad Timotheum VI, 17. id est, μὴ πορεύεσθαι ὀπίσω χρυσίου [non sectari aurum], ut loquitur Scriptor Ecclesiastici xxxi, 8. Nam ista πλεονεξία [habendi cupiditas] optimo jure εἰδωλολατρεία [idololatria] dicitur Coloss. III, 5. quam veterem Hebræorum γνώμην [sententiam] à Paulo usurpatam ita extulit idem ille Ecclesiastici Scriptor, Χρυσίον ξύλον προσκόμματος ἐστὶ τοῖς θυσιάζουσιν αὐτῷ [Lignum offensionis est aurum sacrificantibus ipsi] ubi ξύλον προσκόμματος [lignum offensionis] est εἰδωλον [idolum]. Hujus εἰδωλολατρείας [idololatriæ] vivam effigiem videre est apud Poetas. Petronius,

—— clausum possidet arca Iovem.

Menander,

Ο μὲν Επίχαρμος τὰς θεὰς εἶναι λέγει
Ἡέλιον, ἀνέμους, γῆν, ὕδωρ, πῦρ, ἀστέρους

Εγὼ δὲ ὑπέλαβον χρησίμους εἶναι θεὰς

Τ' ἀργύριον ἡμῖν καὶ τὸ χρυσίον μόνον

Ἰδρυσάμεν τὰς τέρας γὰρ εἰς τὴν οἰκίαν,

Εὖξαι τί βέλει πάντα σοι γενήσεται.

[Epicharmus istos prædicat nobis deos,

Aquam, Ignem, Solem, Spiritum, Stellas, Humum;

Ego verò deos opiferos atque præstites

Aurum atque argentum nobis esse intelligo:

His dedicassis ritè si tuam domum,

Optato quodvis præmium optatum feres.]

Vide quæ diximus περὶ πλάτῃς ἀπάτης [de divitiarum deceptione] ad caput XIIII. & quæ ad caput V. & VI. Et adde Lactantii illud libro VII. Eò fit ut pauperes & humiles Deo credant facilius qui sunt expediti, quàm divites qui sunt impedimentis plurimis implicati, imò verò catenati & compediti serviunt ad nutum dominæ cupiditatis, quæ illos inextricabilibus vinculis irretivit: nec possunt in cælum adspicere, quoniam mens eorum in humum prona terræque defixa est. Virtutis autem via non capit magna onera portantes. Tractat eandem sententiam Rabbi Israel libro de Anima cap. xxxiii.

εὐκοπώτερόν ἐστι κάμηλον διὰ τρυπήματος ῥαφίδος διελθεῖν, facilius est camelum per foramen acus transire] Græci quidam, ut & Theophylactus notat, ad funem nauticum hæc traxerunt, sed perperam, ignorantia adagii inter Hebræos & Arabas usitati, non

minus de elephante quàm de camelo. Simile est illud Latini veteris,

Citius locusta pepererit Lucam bovem.

In talibus autem adagiis nihil necesse est exactam inter partes collatas comparisonem institui, cum soleant ornari ὑπερβολαῖς [superjectionibus]. Tale est & illud Ieremiæ xlii, 23. Imò totum hoc proverbium, mutatâ cameli voce in elephantem, est apud R. Iacobum in Caphthor.

25. Τίς ἄρα δύναται σωθῆναι; Quis ergo poterit salvus esse? Movit Apostolos quòd viderent etiam eos qui divites non essent tangi tamen divitiarum cupiditate; fortè & ex rationis similitudine crediderant alia quoque esse si non divitiis paria, saltem proxima ad obstruendam viam quæ in cælum duceret.

26. Παρά ἀνθρώποις τὸτο αδύνατόν ἐστι, Apud homines hoc impossibile est] Non est humanæ opis tam tenacia vincula abrumperere.

20 παρά τῷ Θεῷ πάντα δυνατὰ ἐστὶ. apud Deum autem omniaabilia sunt] Trita inter Hebræos sententia ex loco Geneseos xvi, 14. & Ieremiæ xxxi, 17. & Iobi xlii, 1. Verba Lxx Interpretum in Genesi expressit Lucas, καὶ αδυνατήσῃ παρά τῷ Θεῷ πᾶν ῥῆμα [non erit impossibile apud Deum omne verbum], I, 37. Similia invenire est & apud Græcos. Linus,

Ῥάδια πάντα Θεῷ πέλεται, καὶ ἀνήνυτον ἔδεν.

[Quidvis nempe Deo facile est, superabit eum nil.]

30 Apud Homerum aliquoties,

—— θεοὶ δὲ τε πάντα δύνανται.

[—— possunt omnia Divi.]

Epicharmus,

Οὐδὲν ἐκφεύγει τὸ θεῖον τὸτο γινώσκεις σε δεῖ.

Αὐτὸς ἐστὶ ἀμῶν ἐπόπτης· αδυνατεῖ δὲ ἔδεν Θεῷ.

[Res nulla est Deum quæ lateat: scire quod te convenit.

Iste est noster introspector: tum Deus nil non potest.]

40 Callimachus,

—— εἰ Θεὸν οἶσθα,

ἴσθ' ὅτι καὶ ῥέξαι δαίμονι πᾶν δυνατόν.

[—— si Deus est tibi notus,

Hoc etiam noris omnia posse Deum.]

Sophocles,

Γένοιτο μὲν τ' ἂν πᾶν Θεὸς τεχνωμένον.

[Operanti nihil est quod nequit fieri Deo.]

Pythagoræ dictum est apud Iamblichum, καὶ εἶναι τὰ μὲν δυνατὰ τῷ Θεῷ, τὰ δὲ αδύνατα, ὥσπερ οἶσθαι τὰς σοφισζομένους, ἀλλὰ πάντα δυνατὰ [non esse Deo aliaabilia, aliaabilia, ut cavillatores quidam ajunt, sedabilia omnia]. De eodem Pythagora Chalcidius ad Timæum, Solius Dei hanc esse virtutem ac potentiam asserere ut quod natura efficere nequeat, Deus facile possit, ut qui sit omni virtute potentior atque præstantior, & à quo natura ipsa vires mutuatur. Ovidii est,

—— Facile est omnia posse Deo.

Hoc autem effatum sicut alibi generaliter aptatur ad omnia ea quæ ullo modo possunt habere τὸ εἶναι [esse], hoc est, aut in semetipsis aut in Dei natura non habent τὸ ἀντιφατικόν [repugnantiam], ita hic propriè ad ea refertur quæ aut pars sunt aut

adminicula pietatis, quomodo & Paulus dixit, πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμῶνί με Χριστῷ [omnia possum in eo qui me confortat, Christo scilicet]. Ita potest Deus humiliter invocatus gratiæ suæ afflatu præstare divites immunes à divitiarum contagio, ut sint ἔχοντες ὡς μὴ ἔχοντες, καὶ χρώμενοι ὡς μὴ καὶ ἀχρώμενοι [habentes tanquam non habentes, utentes tanquam non penitus utentes], 1 Corinth. VII, 29, 30, 31. Quod non tantum his contingit qui semel universim bona sua dilargiuntur egentibus, sed & his qui particulatim id faciunt, dimenso suo frugaliter contenti.

27. ἀφῆκαμεν πάντα, καὶ ἠκολούθησάμεν σοι reliquimus omnia, & secuti sumus te] Duo quæ Christus à juvene exegerat, Petrus à se sociisque suis ait præstita; verè, quanquam, ut quidam putant, jactantiùs paulò. Tertium non addit, de bonis venditis donatisque pauperibus, quia neque hoc ab illis exegerat Christus, neque conveniebat eorum tenuitati. Quid enim venderent? casamne? at ea uxores, liberos, fortè & parentes ac fratres receptabat. Navicula qua piscari solebant illorum propria an communis cum aliis fuerit perincertum est. Prædia & reliquum vitæ χορηγίον [choragium] non habebant. Quare cum & curam rerum suarum & artem, cujus fructu se ac familiam sustentare solebant, reliquissent ut Christum sectarentur fecerant non minus quàm facturus erat juvenis si bona non necessaria vendidisset. Hac fiducia interrogat Petrus ecquid præmii sit futurum. Poterat eum Christus retundere dicendo, Quod fecistis vobis fecistis, non mihi, ut verba à me acciperetis vitæ æternæ: non est quod mihi aut Patri imputetis. Sed pro sua bonitate spem illorum fovet, aitque non carituram peculiari honoris præmio istam qualiscunque jacturæ tolerantiam.

28. ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ, in regeneratione] Rectius ad sequens comma referuntur hæc voces. Παλιγγενεσίας [regenerationis] autem, id est, ἡ καινὴ αἰὼν [sive novi seculi], ut Syrus loquitur, voce indicari hic puto ipsum Messiae Regnum inchoandum post resurrectionem Christi, de quo agens Paulus, inquit, ἰδὲ γέγονε καινὰ τὰ πάντα [ecce facta sunt omnia nova], 11 Corinth. v, 17. Et alibi diximus Iudæis quoque id tempus seculum futurum appellari. Nam & quod sequitur, ὅταν καθίσῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ θρόνῳ δόξης αὐτοῦ [cum sederit Filius hominis in sede maiestatis suæ], plerumque & propriè eò refertur, ut collatis locis manifestum est. Appellationem autem genituræ hoc sensu receptam fuisse apud Iudæos etiam Iosephus nos docet, qui secundo adversus Appionem ita loquitur, ὅτι τοῖς τοῖς νόμοις διαφυλάξασιν, καὶ ἐὰν εἰ δέοι θνήσκουσιν ὑπὲρ αὐτῶν προθύμως ἀποθανῶσιν, ἔδωκεν ὁ Θεὸς γενέσθαι τε πάλιν καὶ βίον ἀμείνω λαβεῖν ἐκ περιτροπῆς [Iis qui Dei servaverint leges, & pro eis si opus sit mori libenter mortem susceperint, dat Deus iterum nasci & vitam accipere meliorem ex intervallo]. Philo in hunc sensum ipsam etiam vocem usurpat libro de Caino, Πόθεν ἦλθεν ἡ ψυχὴ, καὶ ὅσον χρόνον ἦμιν ὁμοδιαίτηται; τίς δὲ ἐστὶ τὴν ἐστίαν ἔχωμεν εἰπεῖν, πότε καὶ ἐκτεσάμεθα αὐτήν; πρὸ γενέσεως; ἀλλ' ἔχ' ὑπάρχοντες μετὰ τοῦ θανάτου; ἀλλ' ἔκ' ἐσόμεθα οἱ μετὰ σώμάτων σῶν; ἢ οἱ ποῖοι; ἀλλ' εἰς παλιγγενεσίαν ὁρμήσομεν, οἱ μετὰ σώμάτων ἀσύγκριτοι

[Vnde venit anima? quò ibit? quamdiu nobis adhærebit? Possumusne dicere qualis sit substantia, quando eam acceperimus? an priusquam oriremur? at non eramus: an post mortem? at non erimus quales sumus ex corporibus compositi, sed incompositi cum incorporeis ad novam nativitatem prodibimus]. ita enim locum illum legendum censeo qui corruptè legitur. Ecclesiæ Galliæ in epistola ad Asiaticas Ecclesias cum narrassent martyrum cineres in Rhodanum coniectas, addunt, καὶ ταῦτ' ἐπραττον ὡς δυνάμενοι νικῆσαι τὸ Θεόν, καὶ ἀφέλθαι αὐτῶν τὴν παλιγγενεσίαν, ἵνα, ὡς ἔλεγον ἐκεῖνοι, μηδὲ ἐλπίδα ἔχωσιν ἀναστάσεως [Et hæc fecerunt tanquam Deum vincere possent, & auferre à mortuis nativitatem novam, ut ne spem quidem, sicut illi loquebantur, haberent Resurrectionis]. Secundam generationem pro resurrectione dixit & Irenæus.

καὶ οἰσεσθε καὶ ὑμεῖς ἐπὶ δώδεκα θρόνους, κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραὴλ. sedebitis & vos super sedes duodecim, judicantes duodecim Tribus Israel] Proximum mihi Regi honorem occupabitis: κρίνειν [judicare] hic tantum valet quantum præesse, μεταληπτικῶς [per transumptionem], quia plerumque Præsides juri dicundo vacant. Vnde הַמַּלְאכָה Hebræis præfectura dicta est. Sumta est tralatio à veteri statu Regni Israelitici, in quo οἱ φυλάρχαι [Tribuum principes] proximè ad Regiam maiestatem accedebant, & in publicis cœtibus juxta ejus solium sedebant in sellis curulibus. Alibi quoque Christus eadem tralatione utitur Lucæ XXI, 29. ubi & alterum additur, affessuros ipsos mensæ Regiæ, quod esse solebat maximorum procerum. Quanquam autem ob duplam Iosephi liberum portionem factæ erant Tribus tredecim, solent tamen plerumque nominari Duodecim, Actorum XXV, 7. Iacobi I, 1. quia Levitica nullas habebat sedes seorsim, ac proinde nec proprium μεριδάρχην [regionis Præsidentem]. Quòd autem θρόνων nomine hic vocantur sellæ, ut dixi, curules juxta Regis solium positæ, idem & in Apocalypsi invenire est.

29. ἡ γυναῖκα, aut uxorem] Non de divortio hic agitur, sed de posthabenda pietatis negotio uxore non minus quàm cæteris affectibus, quod & μισεῖν [odisse] dicitur apud Luc. XIV, 26.

ἐκατοντάπλασίονα λήψεται, centuplum accipiet] כִּמְעָפָהּ, ut 11 Samuelis XXIV, 3. 1 Paralipomenon XXI, 3. In hoc ipso seculo, ut sequentis membri oppositio evincit, & clarè exprimit Marcus. Salvianus, Quanto magis religiosi & sancti viri miseri non putandi sunt qui & præsentis fidei oblectamenta capiunt & beatitudinis futuræ præmia consequuntur? Marcus insuper rerum vocabulis repetitis futurum ait ut recipiant domos, agros, parentes, liberos, fratres, sorores, attamen cum ærumnis. Quod Origenes, Scriptor Responsionum ad Orthodoxos ad quæstionem cx, Theophylactus hoc loco, rectè, me iudice, interpretantur, dicentes futurum ut Christianis talium jacturam passis alii Christiani sint vice istarum necessitudinum, utque ex aliorum prædiis tantum percipiant quantum ipsorum moderatis desideriiis sufficiat, multoque maiorem voluptatem hauriant ex ista fraterna caritate quàm dolorem ex contractis offensis aut tolerato rerum dispendio. Cujus rei luculentum habemus exemplum in Paulo Apostolo,

Apostolo, cujus ignominia honore, contemptus nobilitate, dolor gaudio, paupertas rerum abundantia miris vicibus pensabantur; ut videre est 11 Corinth. vi, 8, 9, 10. Servient illustrando huic loco Philonea illa libro de Sacrificantibus: Αἱ ἐκ προγόνων ἀφ' αἱματός αὐταὶ λεγόμεναι συγγενεῖαι, καὶ αἱ κατ' ἐπιγαμίας ἢ τινὰς ἄλλας ὁμοιοτρόπως αἰτίας οἰκειότητες, ἀπορρίπτεσθαι, εἰ μὴ πρὸς τὸ αὐτὸ τέλος ἐπειγόνται, τὴν τῷ Θεῷ τιμὴν, ἢ πάσης ἐνωτικῆς εὐνοίας αὐτοῦ δεσμός ἐστιν. ἀντιλήφονται γὰρ οἱ τοῖστοι σεμνότητες καὶ ἱεροπρεπετέρας συγγενείας [Cognationes istae quae per communem à progenitoribus sanguinem nobis necluntur, & affinitates & ex aliis causis ortae necessitudines, abjiciantur si non ad idem nos ducunt quo tendimus, id est, ad Dei honorem, quod vinculum est indissolubile arctissimae benevolentiae. Accipient autem qui tales sunt pro amissis alias cognationes honestiores & sanctiores]. Similem sensum habet idem Philo libro De vita Contemplativa, & libro de Præmiis. Falli autem Irenæum (is enim est quem nomine suppresso reprehendit Hieronymus) cum hoc quoque testimonio probare nititur terrenam felicitatem anticipatae Resurrectionis, ex Marci verbis apertum mihi videtur. Is enim ait, ἐν τῷ καιρῷ τῷ τῷ [in tempore hoc], quod continuum neque interruptum vitae huius cursum significat. De ipsis autem Mille annis alibi dicendum erit.

καὶ ζωὴν αἰώνιον κληρονομήσει. & vitam æternam possidebit] Quod olim in Levitis erat adumbratum, de quibus pulchrè Philo, Οὗτοι καταλελοίπασιν τέκνα, γονεῖς, ἀδελφοί, τὰ οἰκειότατα καὶ φίλτατα, ἢ ἀντίθνηται τὸν ἀθάνατον κληρὸν εὐρωνται [Hi deseruere liberos, parentes, fratres, res & proximas & carissimas, ut pro mortali possessione immortalem adipiscerentur].

30. πρῶτοι ἐρχατοί, καὶ ἐρχατοί πρῶτοι. primi novissimi, & novissimi primi] Transgressio est ad sequentem tractationem, qua Christus futurum indicat ut Gentiles Iudæis federis secum initi antiquitate superbientibus, atque inter Iudæos hi qui ob prioris vitae peccata erant contemptissimi, aliis pœnitentiæ remedium contemnentibus, æquissimo Dei iudicio præferantur. Solet autem Christus eventus tales obscuriùs indicare, ut alibi notavimus. Ideo quæ sequitur fabella non habet claram ἀνταπόδοσιν [Redditionem], sed ejus loco γνώμην [sententiam] tritam usu communi, quæ & inchoat & claudit narrationem. Eadem γνώμη [sententia] huic quem dico sensui aptata invenitur Lucæ xii, 28, 29, 30. cum quo loco conferendum quod supra est vii, 11, 12. & infra xxi, 31, 32. tum verò Lucæ vii, 29, 30.

CAPUT XX.

1. **H** βασιλεία τῶν ἐξουῶν ἀνθρώπων, Regnum celorum homini] Id est, Similiter se habet æquitas Divina dispensationis circa Regnum cœleste, ac si quis paterfamilias exiret, & quæ sequuntur.

εἰς τὴν ἀμπελῶνα αὐτοῦ. in vineam suam] Eis [in] est pro ἵ [signo Dativi casus] Hebræo. Syrus כרמל, id est, in usum vineæ suæ.

2. ἐκ δηνάρια τὴν ἡμέραν, ex denario diurno] Denarius diurnum stipendium Tacito.

3. ἐν τῇ ἀγορᾷ, in foro] In foro plerumque

versabantur homines otio dediti, quos ἀγοραῖς vocat Lucas Actorum xvii, 5. forenses, Cicero sæpe; Festus, ordinarios; Plautus atque alii, surras; Romani etiam, subrostranos. Ammonius, Ἀγοραῖς ἐὰν προπαροξυτόνως, σημαίνει τὸν πονηρὸν, τὸν ἐν ἀγορᾷ τεθραμμένον [Agoraios si scribatur cum accentu in antepenultima significat hominem malum, in foro educatum].

4. ὁ ἐὰν ᾖ δίκαιον, quod justum fuerit] Quod æquum erit, ut rectè transfert Syrus: quæ verba & infra commate 7. repetunt nunc libri Græci, quos Syrus sequitur: at olim subintelligebantur, ut ex prisca Latinis exemplaribus apparet. Δίκαιον, ut sæpe Πισ, æquum hic significat, ut & Philipp. i, 7. Coloss. iv, 1. 11 Petri i, 13. Solemus duobus modis operam aliquorum conducere, aut præstituta mercede, aut indefinita promissione ejus quod æquum erat, unde non locati & conducti, sed præscriptis verbis actionem nasci ajunt Iurisperiti. Quamquam autem nihil necesse est singulas fabellæ partes referri ad ἀνταπόδοσιν [Redditionem], tamen non frustra videtur duplicis conductionis fieri mentio: quia sub dispensatione Federis Sinaitici obedientiae merces proposita erat certa, definita ac sensibus obvia, beata scilicet terræ Cananææ possessio, vita longæva, & quæ alia Lex proponit; at sub dispensatione Novi Federis Sionæi spes obedientium posita est non in rebus conspicuis, sed in bonitate Divina, à qua confidimus nos impetraturos ea quæ nec oculus vidit nec auris audivit.

6. Περὶ ἧς τὴν ἐνδεκάτην ὥραν, Circa undecimam verò horam] Serò admodum. Deiotaro in multa senectute urbem condenti dictum est, ὦ βασιλεῦ, δωδεκάτης ὥρας οἰκοδομεῖν ἀρχή [O Rex, hora duodecimæ ædificare incipis]. Narrat Plutarchus Craffi Vitæ, & Appianus Parthico.

8. ἐπιτρέπω αὐτῷ procuratori suo] Vox hæc סופרמא etiam ad Hebræos pervenerat. Idem οἰκονόμος alibi, Latine dispensator.

ἀπὸ τῶν ἐρχατῶν ἕως τῶν πρῶτων. à novissimis usque ad primos] Id est, nulla ordinis inter ipsos habita ratione, sed ita ut nemo prætermittatur. Alioqui dicendum fuerat, ἀπὸ τῶν πρῶτων ἕως τῶν ἐρχατῶν [à primis ad ultimos], quomodo apud Iohannem est vii, 9. ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων ἕως τῶν ἐρχατῶν [à Senioribus ad ultimos]. sed cum æqualitas denotatur solet inverti locutio, ut ἀπὸ μικρῆς ἕως μεγάλης [à minimo usque ad maximum] Actorum vii, 10.

9. ἑλᾶσον ἀνά, singulos denarios] Sic vocem hanc sensu distributivo usurpant Medici. Hebræi שניא dicunt.

11. ἐγόγγυζον, murmurabant] Ita vocem גל verunt Lxx, ut Exodi xvii, 3. Numeror. xiv, 2, 27. & alibi. Latine obloqui non malè verteris.

12. ἐποίησαν, fecerunt] Ex Hebraismo non ex Latinitate interpretandus locus. Optimè Syrus עברו id est, opus fecerant, quomodo Terentius loquitur. Nam Hebræi ita & עשו & עשו usurpant. Vide Exodi v, 9. collato loco Levitici xxi, 7. Sic & Exodi xx, 9, 10. Imò, ut pridem notatum est, exstat similis αἰνός [scripus] apud Hebræos, & in eo idem loquendi genus.

13. Εταίρε, Amice] Est & apud Hippocratem & alios hæc compellatio leviter notis accommodata:

eadem infra XXI 1, 12. Hebræis **וְיָ** sic ponitur. Latini dicerent *bone vir*, aut *mi homo*.

14. **Θέλω δέ, volo autem**] In omni hac narratione admiranda est ὑποτύπωσις [Subiectio sub adspectum]. Nam hoc modo rejicere solemus importunos responsatores, *Ita volo, Ita mihi videtur*. vide & infra 15.

ὡς καὶ σοι. *sicut & tibi*] Malè cohærere hoc videtur cum eo quod sequitur infra 16, & quidem connectente particulâ **ὥτως** [sic]. Hic enim æqualitas videtur designari, ibi inæqualitas; tantòque magis si observemus idem illud quod infra est ἐπιφώνημα [Epiphonema] apud Lucam referri ad Iudæos exclusos à Regno, alienigenas autem admissos. Video multis modis hunc nodum solvi. Mihi nihil occurrit probabilius quàm **δηνάρια** [denarii] similitudinem referre ad qualemcunque ἀνταπόδοσιν [retributionem] bene aut malè, σαρκικῶς [carnaliter] sive πνευματικῶς [spiritualiter] navatæ operæ. Nam & **μισθοποδοσίαν** [mercedis retributionem] simili modo usurpat ad Hebræos Scriptor 11, 2. Adde Apocalyp. XXI 1, 12. Et in hoc quidem æquitas Divina, in eo autem summa & benignitas & libertas apparent, quòd Deus ad ignorantiae tempora connivens pridem edoctos seriùs edoctis adæquat. Neque aliter hunc locum interpretatus est Basiliius. Vide & quæ diximus suprâ ad vocem **δικαίον** [justum].

15. **Ἡ ἐκ ἐξέσι μοι ποιῆσαι ὃ θέλω ἐν τοῖς ἐμοῖς; Aut non licet mihi quod volo facere de rebus meis?**] Iam dixi ita rejici solere importunos. Neque ideo cogitandum est nihil aliud dici posse pro Divina dispensatione quàm illud *Sic volo, sic jubeo*, cum hujus ipsius dispensationis causæ alibi sæpius reddantur tales quæ Divinam sapientiam maximè deceant. Sed is mos est Deo: Humiliter se venerantibus exactas sæpe reddit consiliorum suorum rationes, ut Genesios XVI 11. contumacibus jure imperii silentium indicit; quasi Rex crassis hominibus de lege æquissima querentibus diceret, Vobisne ego consiliorum meorum rationem reddam?

εἰ ὁ ὀφθαλμός σου πονηρός ἐστιν, *an oculus tuus nequam est*] Ei non est hic causale sed percunctativum, quomodo Syrus & Latinus reddiderunt, ut suprâ XI 1, 10. **Οφθαλμός πονηρός** [oculus nequam sive malignus] Hebræis propriè est **χαρακτήρ** [notatio] invidi; quomodo & **βίασανον ὀφθαλμόν** [oculum invidum] dicunt Græci; unde Latinorum *fascinus*, cujus vis esse in oculis credita. Hinc ad avarum traduci cæpit, ut Proverbiorum XXI 11, 6. quia avarus & sibi & aliis rei suæ usum invidet. Itaque avari oculus ut **πονηρός** [malignus] ita & **φθονερός** [invidus] dicitur sensu eodem Tobiae IV, 7 & 16. **Μὴ φθονήσῃς τὸν ὀφθαλμὸν σου ἐν τῷ ποιεῖν ἐλεημοσύνην** [Ne invidet oculus tuus cum facis eleemosynam]. Ecclesiastici XIV, 10. **Οφθαλμός πονηρός φθονερός ἐπ' ἄρτων** [Oculus malignus invidet de pane]. Videntur & quæ ibidem antecedunt. Latini quoque cum invidum depingunt *dolere ei oculos* dicunt *ex alienis commodis*. Apud Libanium est, **φθόνος χαλεπός ὀφθαλμός** [invidiae malus oculus].

16. **Οὕτως, Sic**] Quandoquidem non respiciet Deus ad majorum virtutes & exteriorē justitiā, cui Iudæi solent confidere, sed ad obedientiam

fidei quæ non infructuosa, quantumvis sera, si seria.

πολλοὶ γὰρ εἰσι κλητοὶ, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί. *multi enim sunt vocati, pauci verò electi*] Sicut verba **καλεῖν** [vocare] & **ἐκλέγειν** [eligere] varios accipiunt significatus, ita & nomina hæc verbalia ad participiorum passivorum naturam proximè accedentia, nisi quòd manentem qualitatem potius quàm actum transeuntem notant. Sicut ὁ κεχρισμένος [perunctus] est is qui quoquomodo unctus est, **Χριστός** [Christus Unctitius] autem qui ex unctione jus retinet. Sed id discrimen non semper observatur. Nam infra XXI 1. iidem dicuntur promiscuè **κεκλημένοι** & **κλητοὶ** [vocati], qui scilicet ad nuptias erant invitati, tam qui venerant quàm qui non venerant. Quia verò verba quoque ipsa interdum ita usurpantur ut actioni propositum effectum includant, ideo multis in locis **κλητός** [vocatus] honoris est nomen, ut Romanorum I, 6. I Corinth. I, 1, 2, 24. Iudæi sicut & Hebræis **קראמו** [vocati] aut, ut Lxx vertunt, **οἱ συγκαλητοὶ τῆ βασιλῆς** [conscripti curiæ]. Atque hoc sensu cum de Christianis sermo est pro eodem interdum usurpantur. Cæterum hic apparet **κλητῶν** [vocatorum] quàm **ἐκλεκτῶν** [electorum] vocem latius patere, ut infra quoque XXI 1. ubi hæc **γνώμη** [sententia] totidem verbis repetitur. **ἐκλεκτὸν** [electum] etiam Græci Scriptores exponunt τὸ ἐκκριτον, τὸ ἐξαίρετον [eminens, præcipuum], quod in re quaque eximium est, sive propria qualitate, sive etiam aliorum æstimatione. Hellenistæ, quos passim sequuntur Scriptores Novi Federis, ita solent interpretari Hebræum **בְּחִיר** sive **בְּחִיר**: interdum & voces alias, ut ecce Psalm. cxli, 4. **בְּמַנְעֵמֵיהֶם** [cum deliciis eorum], Lxx vertunt **μετὰ τῶν ἐκλεκτῶν αὐτῶν** [cum electis eorum]. & Esaiæ xxviii, 16. **בְּחִיר אֶבֶן** [lapidem multi pretii, electum], Petrus autem **λίθον ἐκλεκτόν, ἐν ἱμῶν** [lapidem electum, pretiosum] I, cap. II, 4, 6. Rursum Lxx, ubi est in Hebræo **בְּחִיר** [electus] de Saule I Samuelis ix, 2. transfulerunt **ἐν μεγέθει** [magnus]. Sic & Salvianus dixit afferre se *testimonia Paganorum electorum atque sapientum*. Et hæc quidem propriam potissimum rei qualitatem notant. Ad æstimationem illud pertinet quod Esaiæ xlii, 1. ubi in Hebræo **בְּחִירִי**, apud Lxx **ἐκλεκτός μου** [electus meus], nostri Scriptores, ut antè vidimus, posuerunt **ἀγαπητός** [dilectus]. Quomodo & Iustinus in epistola ad Diognetum refutans Iudæos, qui putent τὴν μείωσιν τῆς σαρκὸς μαρτύριον ἐκλογῆς [mutilationem carnis signum electionis], vocem eam interpretatur ὡς διὰ τὸ ἐξαίρετως ἡγαπημένους [tanquam ob id eximie dilectos]. Sicut autem Divina dilectio suos habet gradus, ita & **ἐκλεκτῶν** [electorum] titulus modò laxiùs modò strictiùs sumitur. Nam modò **ἐκλεκτοὶ** [electi] vocantur universè omnes Israelitæ, ut populus Dei peculiaris, ὡς **ἱακώβ ἐκλεκτοὶ αὐτοῦ** [filii Iacobi electi ejus], Psalmo cv, 6. Ita vox hæc sumitur Psalmo cvi, 5. & Lxxxii, 13. & libro Ecclesiastici xlvii, 2. Alibi ita vocantur non quivis de populo, sed aut qui robore præstabant, Ii Samuelis vi, 1. aut sanctitate ac munere, ut Moses, Psalmo cvi, 23. Saul, Ii Samuelis xxi, 6. David, Psalmo lxxxix, 3. Ecclesiastici xlvii, 25. Neemias apud

apud eundem Scriptorem XLIX, 15. Et Scriptor Maccabaici secundi I, 25. de Deo loquens, ὁ ποιήσας [qui fecisti], inquit, τὰς πατέρας ἐκλεκτὰς [patres electos], quod explicat ἀγιάσας αὐτοὺς [qui sanctificavit eos]. Sæpe etiam ἐκλεκτοὶ [electi] vocantur homines verè pii, sicut apud Esaïam LXV, 9 & 22. Deus ἐκλεκτὰς [electos] vocat eosdem quos & δούλους [servos] & σπέρμα εὐλογημένον [semen benedictum], quomodo & Ecclesiastici Scriptor eam vocem usurpare videtur xvi, 7. Nam & Sapiens Hebræus ἐκλεκτὰς [electos] eosdem vocat quos ὁσίοις [sanctos] III, 9. Et hæc significatio receptissima est in libris Novi Federis, ut Romanorum xvi, 13. Coloss. III, 12. ubi est ἐκλεκτοὶ Θεοῦ ἀγαπῶντες καὶ ἡγαπημένοι [electi Dei, sancti & dilecti]. & I Petri II, 9. & alibi sæpe, ut suis locis videbimus. Suidas ex veteri aliquo Scriptore non malè, τὸ φιλοθεῶν, ὃς ἡ γραφὴ ἐκλεκτὰς ἀνθρώπων [Deum amantium, quos scriptura electos vocat]. Atque hoc sensu vocem hanc veteribus Christianis fuisse usitatam ex Iustino etiam & Clemente apparet; quæ significatio huic etiam loco convenit. Nam ut ostendit collatio loci qui infra est cap. XXI, κλητοὶ [vocati] vocantur omnes quos Deus dignatur Evangelica vocatione; ἐκλεκτοὶ [electi] autem qui vocati veniunt & vocatione condignè se gerunt, atque adeò quorum obedientia Deo grata est. Vide quæ de hac voce dicemus ad Lucæ XXI, 35. & jam dictis adde. Apparet autem hanc γνώμην [sententiam] tritam fuisse Hebræorum sermonibus, quam Theodoretus libro περὶ πρακτικῆς ἀρετῆς [De activa virtute] explicat hoc Græcorum adagio,

Πολλοὶ μὲν ναρθηκοφόροι, παῦροι δὲ τε βάνχοι.

[Multi thyrsiferi, pauci quos Eniæ afflat.]

Alii Christiani itidem in eandem sententiam citant Platonis illud, Οὐ, φησὶ, δυνατόν εἶναι ἀνθρώποις μακαρίοις τε καὶ εὐδαίμοσι γενέσθαι πλὴν ὀλίγων [Dico fieri non posse ut homines felices ac beati evadant nisi pauci]. Sinai Magister Hebræus, ut in Thalmudicis legitur, dixit, Introierunt in Terram Chanaan duo tantum ē sexcenties mille: Ita se res habebit temporibus Messiae. In epistola Barnabæ illa qua utitur & Clementes & Origenes, habemus hæc, ὅταν videritis tanta signa & monstra in populo Iudæorum (& sic illos derelinquit Dominus) attendamus ergo, ne forte (sicut scriptum est) multi vocati, pauci electi inveniamur. Cohæret autem hoc modo, ni fallor, cum superioribus: Nihil in eo iniqui est quod multi Iudæorum qui sibi valde placent postponuntur alienigenis, aut etiam publicanis & meretricibus. Nam & illi non minus quàm isti seriò ad pœnitentiam & fidem sunt invitati, per quam pariter juxta istos impetraturi fuerant præmia in commune proposita, si vocanti paruissent. Quanquam non nego & aliter exponi posse, ut solent proverbiales sententiæ variis modis aptari. Possunt enim vocati intelligi cum effectu omnes qui laboris mercedem accipient; electi autem inter eos qui ob anteaactæ vitæ culpam singulari quadam misericordia opus habuerunt, quales fuerunt plerique ex Gentibus conversi.

17. καὶ ἰδίαν ἐν τῇ ὁδῷ, seorsim in via] Seorsim à cætera sequentium turba, cui hæc non indicavit, ne prædicendo irritasse in se Iudæorum odia videretur. Apostolis autem sæpius eadem dixit &

indies expressius, ut in posterum testes essent præscientiæ ipsius.

18. παραδοθήσεται, tradetur] Nondum dicit id sibi eventurum ab uno Apostolorum, ne rixas inter ipsos concitaret.

τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ γραμματεῦσι, principibus Sacerdotum & Scribis] Hos præcipuè nominat, quamquam & alii erant in Synedrio, quia & Sacerdotes sanctimoniâ & Legisperiti eruditione aliis præluere debuerant.

κατακρίνουσιν αὐτὸν θανάτῳ, condemnabunt eum morte] Non sententiam Iudiciali potestate pronuntians, sed præiudicio auctoritatis suæ. Marcus XIV, 64. de Synedrio, Οἱ δὲ πάντες κατέκριναν αὐτὸν εἶναι ἔνοχον θανάτῳ [Qui omnes condemnaverunt eum reum esse mortis]. Et hic Scriptor infra XXVI, 3. Ἰδὼν δὲ Ἰσδάς ὅτι κατέκρίθη [Videns Iudas quod condemnatus esset].

19. τοῖς ἔθνεσιν, Gentibus] Id est, τοῖς ἐθνικοῖς [Gentilibus], more Hebræorum, qui עַמִּים vocant non tantum nationes integras, sed & singulos ἀλλοφύλους [alienigenas], quomodo & Paulus sæpè usurpat. Aperum autem est Pilatum intelligi cum omni consilio ac satellitio suo, Actorum IV, 27. Ostendit autem Christus indignitatem facinoris, quod Iudæi ad se perdendum illorum usuri essent operâ quorum etiam contactum defugiebant: Occidisti eum gladio Ammonitarum II Samuelis XI, 9.

εἰς τὸ, ad] Bene exponit Syrus ἐκβαλτικῶς [eventualiter], quomodo sæpe εἰς τὸ, ἵνα, ὅπως [ad, ut] sumuntur. Quanquam enim supplicium crucis erat ex destinatione Iudæorum, at flagellatio extrinsecus advēnit. Sed meritò omnia mala illis imputabantur qui suo scelere occasionem malis præbuerunt.

20. αἰτέσθαι τι παρ' αὐτοῦ. petens aliquid ab eo] Videtur Salome hanc fiduciam concepisse ex eo quod nulla aliorum Apostolorum mater Christum ita perpetuò sectaretur, eique tam sedulo inserviret. Fovit spem materni ambitus, quod filios aliquoties intellexisset seorsim à Christo abductos sine aliorum Apostolorum comitatu, ita ut Petrus solus contendere cum ipsis posse videretur. Illud τι [aliquid] ipsam, ni fallor, petitionis præfationem indicat. Solent enim qui aliquid sunt postulaturi præfari, non multa à se sed unam rem peti, ne inverecundi videantur. Vide historiam I Regum II, 14, 20. Hæc est Salome cuius colloquia quædam cum Christo apud Ægyptios ferebantur. Inter alia narrabant ei dictum à Christo Ἠλθὼν καταλύσαι τὰ ἔργα τῆς θηλείας [Veni dissolutum opera mulieris]. Tum illam quæsiisse, Μέχρι τίνας οἱ ἄνθρωποι ἀποθάνονται [Quamdiu morientur homines?] respondisse Dominum, Μέχρις ἂν τικλῶσιν αἱ γυναῖκες [Quamdiu parient mulieres]. Rursum cum illa de rebus aliis percunctata &, ut videtur, rejecta, instans quæsiisset πότε γνωσθήσεται τὰ περὶ ὧν ἤρετο [quando apparitura sint ea de quibus interrogaverat], responsum à Christo, Ὅταν τὸ τῆς αἰχλῆς ἐνδυμα πατήσητε, καὶ ὅτ' ἂν γένηται τὰ δύο ἐν καὶ τὸ ἄρρεν μετὰ τῆς θηλείας ἕτε ἄρρεν ἕτε θῆλυ [Cum indumentum pudoris calcabitis, & cum fient duo unum, & mas cum femina nec mas nec femina]. Quæ omnia si quid habent veri (de quo meritò antiqui etiam dubitarunt: neque enim videntur ista sapere simplicem illam majestatem

majestatem quæ in verbis Christi ubique elucet) non opus habent subtiliter excogitatis ἀλληγοριῶν [sensibus abditis] involucris, quæ istis interpretandis veteres adhibuerunt, cum mihi apertum videatur nihil aliud in illis verbis significari quam quod apud Lucam dicit Christus, ὅτι οἱ καταξιώθεντες τὸ ἀναστῆσεως ἔτε γαμήσιν ἔτε ἐκγαμίσκονται ἰσάγγελοι γὰρ εἰσι [qui digni habebuntur resurrectione neque nubent, neque ducunt uxores; æquales enim Angelis sunt]. Quod autem dicitur, mortem mansuram donec paritura essent mulieres, convenit Hebræorum Philosophorum interpretationi ad locum Proverbiorum xxx, 16. ubi insatiabilia esse dicuntur ἄδης [infernus] & os uteri, quod illi exponunt φθορὰν καὶ γένεσιν [interitum & ortum], quæ perpetuò mutuis se vicibus excipiunt ad finem usque seculi hujus: quomodo φῶς & ἄδην [lucem & Orcum] conjunxit Hippocrates cum dixit, Νομίζεται ἡ παρὰ τῶν ἀνθρώπων τὸ μὲν ἐξ ἄδης εἰς φῶς αὐξήθην γενέσθαι, τὸ δὲ ἐκ τῆς φάεος εἰς ἄδην μειωθὲν ἀπολέσθαι [putatur hominibus nasci quod ex Orco in lucem proficit, perire quod ex luce in Orcum deficit]. quo loco Hippocrates principia animalium facit Ignem & Aquam, quorum duorum etiam Solomon dicto loco meminit, ut videri hoc possit ex barbara Philosophia in Græciam tralatum.

21. εἰς ἐκ δεξιῶν σε, καὶ εἰς ἐξ εὐωνύμων ἐν τῇ βασιλείᾳ σε. unus ad dextram tuam, & unus ad sinistram in Regno tuo] Audierat ex filiis mater, Apostolis communiter promissam dignitatem quasi φυλάρχων [principum in Tribubus], ut suprâ diximus; sed sciebat etiam inter eos qui paris essent gradus aliquem esse ordinem: quemadmodum in veteri Regno Israelitico duo primi loci erant τῶν φυλάρχων [principum in Tribubus] Tribuum Iudæ & Iosephi. Hos igitur honores filiis suis deposcit. Dextræ Regis assidere significat locum à Rege principem. Ita Solomo sedens in folio Regio matris sedem collocari iussit proximè se ad dexterum latus, 1 Regum 11, 19. Alibi Regina dicitur sedere ad dexteram Regis, ut Psalmo xlv, 10. Tiridatem, ut apud Suetonium est, Nero juxta se latere dextro collocavit. Ita Christus ipse, quanquam in Regno suo Rex, cum tamen Deo Patri suo comparatur, dicitur sedere ad ipsius dextram, sive ad dextram solii, ut loquitur divinus ad Hebræos Scriptor xii, 3. Quò & illud pertinet quòd apud Daniele folia posita duo interpretatur Rabbi Akiba alterum Deo Patri, alterum Messiae. Eodem planè sensu de Minerva dictum est Pindaro, δεξιὰν κατὰ χεῖρα τῆς πατρὸς καθεζομένην [Patris ad dextram sedentem] citante Aristide: quod Horatius ita expressit,

Proximos illi tamen occupavit

Pallas honores.

Tertius autem in Regno locus consequenter describitur sessione ad sinistram Regis latus. Nam quò quisque in Regno major, ita Regi in publicis conventibus propior sedebat.

22. Οὐκ οἶδατε τί αἰτεῖσθε. Nescitis quid petatis] Id est, cum primas partes in Regno meo interpositâ matris personâ postulatis, existimatis vos rem postulare multis humanis commodis plenam. At ongè aliter se res habet. Quod Hieronymus dixit de Episcopatu, rectè potest etiam ad istam

concupitam inter Apostolos ὑπεροχὴν [eminentiam] aptari, Si quis Episcopatum desiderat, bonum opus desiderat; opus, non dignitatem; laborem, non delicias; opus per quod humilitate decreascit, non intumescat fastigio. Ita illi, qui columnæ videbantur esse Ecclesiæ, periculis ac laboribus, non externo rerum apparatu ac commodis, quæ plerumque expecti solent, cæteros antecesserunt. Conjunge quæ mox sequentur commate 25 & sequentibus.

10 δύνασθε πίνειν τὸ ποτήριον, potestis bibere calicem] Potestisne, inquit Christus, id præstare quod non modò ad excellentiam illam inter Regni mei præfectos, verum ad ipsam illam præfecturam necessariò pertinet, ut incidentia adversa quævis, etiam mortem, si ita res ferat, forti animo toleretis? Rectè autem à viris doctis annotatum est per κύπελλον [calicem] Hebræum, cui respondet Hellenistarum ποτήριον, significari sortem prosperam aut improspæram, quæ Deo inspectante ac moderante cuique obtingit. Vnde & vocem μεῖρος [portionis sive partis] ei interdum adjunctam legimus, ut Psalm. xi, 6. xvi, 5. Hierocles ad illud Aurei carminis ὡς ἂν μοῖραν ἔχῃς [Vt tibi pars cecidit] ita ait: ἔγὰρ ὡς ἔτυχεν τὰ ἀλγεῖνά τοῖς ἀνθρώποις διανέμεται, ἵππερ θεὸς ἡ δίκης ὅροι προεσέγκασιν ἡμῶν [neque enim casu tristitia hominibus obveniant, si Deus & Iustitiæ fines præsumt talibus rebus]. Sed & ante Pythagoram hæc παραδόσις [traditio] ex barbara Sapientia in Græciam migraverat, ut apud Homerum videre est illo loco,

Δοιοὶ γὰρ τε πίδαοι κατακείται ἐν Διὶς ἔδῃ

[Dolia namque Iovis duo sunt in limine sancto.]

ubi eadem est tralatio. Pro adversa autem sorte ut in Psalmis, Esaia & Ieremia aliquoties, ita in his libris non hoc tantum loco sed & infrâ xxvi, 39, 42. Marci xiv, 36. Lucæ xxi, 42. Iohann. xviii, 11. & in Apocalypsi locis aliquot sumitur.

40 μέλω πίνειν, bibiturus sum] Quod hic in quibusdam exemplaribus sequitur, καὶ τὸ βαπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι βαπτισθῆναι [et baptismum quem ego baptizor baptizari], & commate sequenti, τὸ βαπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι βαπτισθήσεσθε [baptismum quem ego baptizor baptizabimini], quando & Hilarius, Ambrosius & Hieronymus hæc non agnoscunt, videri possunt interpretamenti causâ ex Marco adjecta. Et sanè codices Græci discrepant. Veterem tamen esse & hanc & huic similes alias adjectiones apparet ex Syro & Origene.

23. Τὸ μὲν ποτήριον μὲν πίομε, Calicem quidem meum bibetis] Ποτήριον [calicis] voce non strictè mortem, sed laxius paulò perpeffiones, præsertim graviores, notari eò mihi videtur probabilius quò magis eventui respondet; Nam Iacobum quidem gladio percussum res certa est; Iohanni ejus fratri idem accidisse non semel asseverat Chrysostomus, sequente, ut solet, Theophylacto, sed ætate posterior quàm ut ejus rei idoneus auctor haberi debeat, præsertim cum apud Iustinum, Irenæum, Clementem nihil sit tale, & Origenes hoc loco, ut & Tertullianus, tantò propiores, talem illi exitum apertè abdicant. Neque obstat huic interpretationi quòd dicit Christus ὃ ἐγὼ μέλω πίνειν [quod ego bibiturus sum]. Nam id satis rectè ad genus ipsum perpeffionum veri causâ sustinendarum referri potest. Ita

Roma-

Romanorum VIII. 17. συγκληρονόμοι ἡ Χριστοῦ, εἰπερ
 συμπαρομεν [coheredes autem Christi, si tamen com-
 patimur]. II Corinth. I, 7. ὡς περ κοινωνοὶ ἐστέ τῶ πα-
 θημάτων, ἔτω καὶ τῆ παρακλήσεως [sicut socii passionum
 estis, sic eritis et consolationis].

ἐκ ἐστὶν ἐμὸν δῶναι, ἀλλ' οἷς ἡτοίμασαι ὑπὸ τοῦ πατρὸς
 μου. non est meum dare vobis, sed quibus paratum est à
 Patre meo] Nulla hic est ἐκείνη [verbi reticentia].
 Rem acu tetigerunt qui ostenderunt ἀλλ' [sed] hic
 esse εἰ μὴ [nisi]. Nam & quod εἰ μὴ [nisi] dixit
 Matthæi Interpres supra xvi, 8. Marcus per ἀλλὰ
 [sed] extulit ix, 8. Sic ἀλλὰ [sed] habes & II Co-
 rinth. II, 5. Non negat Christus se distribu-
 rum munia Regni sui: Nam Paulus quod Deo
 Patri tribuit I Corinth. xii, 28. idem tribuit Chri-
 sto Ephes. iv, 8, 11. dicens ab ipso, postquam in
 sublime adscenderat, constitutos alios Apostolos, alios
 Prophetas, alios Evangelistas, alios Pastores atque Do-
 ctiores. Ac proinde etiam inter Apostolos hos illis
 præferre donorum & fructuum ubertate, ipsius fuit.
 sed hunc honorem ait à se non aliis datum iri quam
 quibus à Patre is esset destinatus, gloriam scilicet to-
 tius dispensationis ad Patrem referens, ut sæpe ob-
 servavimus. Confer quæ apud Iohannem xvi, 6.
 Vox ἐτοιμάζειν [parare] Divinam destinationem si-
 gnificat, ut infra xxv, 34. II Corinth. II, 9. He-
 bræorum xi, 16. Neque aliter usurparunt veteres
 Hellenistæ: Tob. vi, 22. ὅτι σοι αὕτη ἡτοίμασμένη ἦν
 ἀπὸ τοῦ αἰῶνος [quoniam hæc tibi parata erat à seculo].
 Ideo autem Divinæ destinationis injicitur mentio
 ne putaretur hæc res esse humano ambitu impetra-
 bilis. Nam & inter Sacerdotales familias ordinem
 David non suo arbitratu sed sorte, velut Divino ju-
 dicio, constituit, ut notat Kimchi ad I Paralipo-
 menon xxiv. Quod si quis dixerit sessionem hanc
 ad dexteram & sinistram inexplicabili Divinæ sa-
 pientię consilio Petro & Paulo tributam, me iudice
 à vero non aberrabit.

25. ὅτι οἱ ἄρχοντες τῶ ἐθνῶν κατακυριεύουσιν αὐτῶν,
 quia Principes Gentium dominantur eorum] Quan-
 quam verissimum esse sentio quod dixit Synesius,
 ὅτι συνάπλιν τὴν βασιλείαν τῇ ἱερωσίῃ συγκλῶθαι ἐστὶ
 τὰ ἀσύγκλωστα [connectere Regnum cum Sacerdotio est
 sociare dissociabilia], tamen ut hanc non putem pro-
 priam esse hujus loci sententiam multis adigor.
 Nam Christus ad suum exemplum Apostolos revo-
 cat, cui illud non convenit: Ipse enim omnem ac-
 cepit potestatem in cælo & in terra, Rex factus re-
 gum & Dominus dominantium. Præterea hoc illi
 propositum videtur ut cæteros discipulos infensos
 Zebedæi filiis placet; ad quam rem nihil potuit afferri
 efficacius quam explicatio ejus quod modò dixerat,
 nescire ipsos quod peterent. Hoc ergo mihi videtur di-
 cere, Nolite illis irasci quod τὰ πρωτῆα [primas par-
 tes] in Regno meo ambiunt; nam ea secum neque
 externum splendorem, neque divitias, neque vo-
 luptatem ferent, propter quæ ab hominibus prin-
 cipatus appeti solet; sed contra qui in Regno meo
 locum appetit sublimissimum, pericula, incom-
 moda, servitutem appetit: quare si rem suis pon-
 deribus æstimetis, id quod ambiunt videbitis mini-
 mè esse invidendum. Sic in Babylonico exilio exsu-
 lum Principi dici solenniter solebat, Ne se efferret;

officium ipsi non potestatem injungi, & ab eo die inci-
 piendum ipsi servire omnibus. Notatum id in libro He-
 bræo cui nomen Tribus Iuda. Ἀρχοντας [Principes]
 vocat quos βασιλεῖς [Reges] Lucas, non Reges tan-
 tum sed & Præsides, quibus se æquandos sperabant
 Discipuli: nam & hos laxius sumta voce βασιλεῖς
 [Reges] dici supra vidimus x, 18. ἐθνῶν [Gentium],
 dixisse videtur ideo quod Hebræo Regi aliud lex Di-
 vina præscriberet, nimirum ne magnam sibi mulie-
 rum, equitii, aurique & argenti copiam pararet,
 sed æquabili jure cum civibus viveret. Quanquam
 profectò pauci etiam in populo Dei Reges fuerunt
 ad eam normam, si tamen vel unus fuit. Adeò ve-
 rum est quod ille dixit, Omnes bonos Principes uni
 annulo facillimè inscribi posse. κυριεύειν aut κατακυ-
 ρεύειν [dominari] est imperare δεσποτικῶς [heriliter].
 Genes. I, 28. Psalm. cx, 3. Aristoteles sæ-
 pe dicit δεσποτείαν [herile imperium] esse πρὸς τὸ τῷ
 δεσπότη συμφέρειν [ad utilitatem heri]. Quanquam
 verò lex ipsa naturæ docet procurationem reipubli-
 cæ, ut Cicero loquitur, velut tutelam, ad utilitatem
 eorum qui commissi sunt, non eorum quibus com-
 missi sunt esse gerendam, & celebre est illud Anti-
 goni, Regnum splendidam esse servitutem; tamen vix
 usquam verius est adagium illud,

Nemo non hæc vera dicit, nemo non contrà facit.

Adeò non verbis quidem sed rebus ipsis abusque
 Nini temporibus itum est in eam sententiam quam
 apud Platonem tuetur Thrasymachus, Δίκαιον εἶναι
 τῷ κρείττονι συμφέρειν [Iustum esse quod potentiori expe-
 dit] atque, ut dixit Varro,

Qui pote plus urget: pisces ut sæpe minutos

Magnus comest, ut aves enecat accipiter.

Regum exempla gnaviter imitantur Reguli & Præ-
 sides, exquirentes subinde novos sinus & varia præ-
 dandi vocabula, quasi ad auream messem missi. Pe-
 trus I, cap. v, 2, 3. bene conjungit αἰχροκερδῶς
 ποιμαίνειν [turpis lucri causâ pascere] cum ista voce κα-
 τακυριεύειν [dominari]. Et Paulus dixit κυριεύειν
 [dominari] pro eo quod est imperiosè agere II Co-
 rinth. I, 24. Et infra videmus hoc ipsum exprimi
 voce διακονηθῆναι [ministrari].

Καὶ οἱ μεγάλοι κατεξουσιάζουσιν αὐτῶν. & qui majores
 sunt potestatem exercent in eos] Αὐτῶν [eos] non incom-
 modè referas ad ἄρχοντας [Principes] non ad ἐθνη [Gen-
 tes], ut & quod apud Marcum est οἱ μεγάλοι αὐτῶν
 [magni eorum], nimirum τῶ δοκούντων ἄρχειν [eorum qui
 videntur principari] ut sensus sit, Quomodo populi
 tractantur à Regibus, ita Reges ipsi ab his qui inter
 ipsos plurimum viribus pollent; exempli causâ Ro-
 manorum Imperatores qui habebant instrumenta
 servitutis & Reges. Nimirum ut Papinius dixit,

Vice cuncta reguntur

Alternisque premunt: propriis sub Regibus omnis

Terra: premit felix Regum diademata Roma:

Hanc Ducibus frænare datum.

Agrippa Rex apud Philonem, Καγὼ τίς εἰμι τῶ εἰδόν-
 των μὲν ὅτι δεσπότην ἔχω καὶ κύριον [Et ego aliquis sum
 scientium quod herum & dominum habeo]. ἐξουσιάζειν
 [potestatem exercere] idem est quod κυριεύειν [domi-
 nari], pro lubitu non ex usu parentium imperare;
 quomodo ἐξουσιάζοντες [imperiosè agentes in populum]
 sumitur & in Græco Nehemiæ, v, 15. Apud Lucam
 est,

est, οἱ ἐξουσιάζοντες αὐτῶν (nempe βασιλέων) ἐνεργεῖται καλεῖνται id est, qui Regibus pro arbitratu imperant à Regibus ἐνεργεῖται [benefactores] salutantur, servili adulatione scilicet; quomodo Prusias libertum se Populi Romani profitebatur. Nec dubium est quin Herodes Cæsarem vocarit ἐνεργετήν [benefactorem]. Nam & apud Philonem & Iosephum Imperatores sæpe eo nomine appellantur. Et Agrippa apud Philonem de Flacco Cæsaream Domum vocat οἶκον ἐνεργετήν [Domum benefactricem]. Sed imprimis ad hunc locum facit quod legimus apud eundem Philonem de Cajo Caligula, Εὐθύς γὰρ ἐκ εἰς μακρὰν ὁ σωτήρ ἢ ἐνεργέτης εἶναι νομιθεῖς, καὶ τινὰς ἀγαθῶν πηγὰς νέας ἐπομβρήσειν Ἀσίᾳ τε ἢ Εὐρώπῃ πρὸς εὐδαιμονίαν ἀκαθάριετον, ἰδίᾳ τε ἐκάστῳ ἢ πᾶσι κοινῇ, τὸ λεγόμενον δὴ τὸτο ἀφ' ἐσίας ἤρξατο, μετὰ βαλὼν πρὸς τὸ αἰτίθασσον, μᾶλλον δ' ἢν συνεσκίασεν ἀγριότητα τῷ πλάσματι τῆς ὑποκρίσεως ἀναφήνας [Statim igitur is qui sospitator & beneficus fore sperabatur, & bonorum novis fontibus irrigaturus Asiam & Europam ad felicitatem perpetuam & singulis & in commune universis, à lare suo, quod dici solet, exorsus in ferum ingenium transiit, aut potius quam feritatem simulationis velo obtexerat, eam detexit], & quæ sequuntur. Cæterum si αὐτῶν [in eas] ad ἐθνῶν [gentes] referas, sensus erit ferme idem qui in membro superiore. Sanè ex Alexandri Successoribus multi ἐνεργετῶν [Beneficorum] nomine se jactabant: quin & Iudæorum Ethnarchis id nomen datum apparet. βασιλεῖς ἐνεργέτας [Reges beneficos] est & apud Plutarchum De sui laudatione. Talia igitur imperia ambiri mirum non est, ut quæ ad imperantium utilitates, factum ac voluptates converti soleant.

26. Οὐχ ὅτως ὃ ἔσται ἐν ὑμῖν Non ita erit inter vos] Non tantum quid ipsorum sit officii docet, sed fortem ostendit contrariam Regum & Principum terrenorum forti; quod maxime ad tollendam æmulationem pertinebat. In Regno Christi illi censendi sunt principatum obtinere qui & maxima dona acceperunt, & quorum operâ plurimi ad fidem convertuntur. Id autem iis duntaxat eventurum erat, Christi & Patris dispositione, qui se totos ardentissimo studio non suis sed alienis utilitatibus mancipassent. Quare Christus, Qui vestrum, inquit, in Regno meo excellendi desiderio tenetur, is sciat sibi majus quam cæteris onus ministerii ac servitutis imponi. Διάκονον εἶναι [ministerium esse] & δούλον εἶναι [servum esse] directè opponitur τῷ καὶ κυριεύειν [ei quod est dominari] & κατεξουσιάζεσθαι [potestatem imperiosè exercere]. Hæc oppositio ostendit cur apud Prophetas Imperia mundi Bestiarum, Regnum Christi Hominis imagine depingatur. Egregiè Paulus II Corinth. XII, 14. Οὐ ζητῶ τὰ ὑμῶν, ἀλλ' ὑμᾶς· ἐγὼ δ' ἡδιστα δαπανήσω ἢ ἐκδαπανηθήσομαι ὑπὲρ τῆς ψυχῶν ὑμῶν [Non enim quaero quæ vestra sunt, sed vos. Ego autem libentissime impendam & superimpendar ipse pro animabus vestris]. Sicut autem hic est ἔσται [erit], ita & in sequentibus verbis ἔσται rectius legitur quam ἔστω [esto], multis libris adstipulantibus.

28. Ὡς περ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ ἡλθε διακονηθῆναι ἀλλὰ διακονῆσαι, Sicut Filius hominis non venit ministrari, sed ministrare] Qualis Rex tales esse debent Regni Præsides. Ego exemplum vobis dedi, inquit,

Christus: neque enim quicquam feci ex meæ utilitatis rationibus, neque splendore, aut deliciis egi Regem; sed omnia incommoda sustinui meorum causâ, & porro majora sustinebo, ipsam mortem scilicet, contrâ quàm in cæteris regnis fieri solet. Ibi enim populi moriuntur pro Regum gloria ac magnitudine.

καὶ δῆναι τὴν ψυχὴν αὐτῆς λύτρον ἀντὶ πολλῶν. & dare animam suam redemptionem pro multis] Quamquam πολλοὶ [multi] interdum omnes significat, puto tamen hic verbum δῆναι [dare] & præpositionem ἀντὶ [pro] cum effectu intelligendam, ideoque agi de credituris in Christum, qui ideo vocentur πολλοὶ hoc loco ut intelligantur ad eum numerum non Iudæi tantum sed & alienigenæ pertinere. Puto enim respici vaticinium Esaïæ LI II, 10. ubi dicitur si Christus vitam suam dedisset ΔΩΝ [pro peccato], quod hic rectè λύτρον [redemptionem] vertitur, fore ut sui cognitione multos justificaret: & postea, ipse peccatum multorum tulit. Idem sensus est apud Iohannem, cum dicit oportuisse Christum mori, non pro Iudæis tantum, sed etiam ut dispersos Dei filios in unum congregaret, XI, 52, 53. Et infra dicitur sanguis Christi fundendus περὶ πολλῶν εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν [pro multis in remissionem peccatorum]: quomodo & ad Hebræos Scriptor oblatum ait Christum εἰς τὸ πολλῶν ἀνενεγκεῖν ἁμαρτίας [ad multorum exhaurienda peccata], IX, 28. Sacrificium autem piaculare, quod Hebræi vocant ΔΩΝ, Hellenistæ περὶ ἁμαρτίας [pro peccato], aut ἱλαστικόν [expiatorium], rectè λύτρον [redemptio] dicitur. Nam & vox דָּבַר, quæ λύτρον [redemptionem] significat, eo sensu usurpatur, ut Levitici X, 17. unde & à Lxx vertitur περιβάλημα [piaculum]: & sanè victimæ piaculares Hebræorum ex Divina institutione luebant pœnas peccatorum. Mors victimæ succedebat in locum mortis ejus qui peccaverat, ut Hebræi ajunt ad Numer. V. & Eusebius in Demonstratione. Latine quoque victimæ tales lustrales dicebantur. Nam λύτρον est lustrum: quomodo & Ennius quod Græcè est Εκτορεῖς λύτρα Latine Hectoris lustra inscripsit. Et in his libris passim videmus se mutuo explicantia poni καθαρισμὸν, ἱλασμὸν, λύτρον [purificationem, propitiationem, redemptionem]. Hebræi veteres Messiam vocabant דָּבַר שֵׁן ἀνδρὰ λύτρε [virum redemptionis]. Fatetur Iosephus Albo in disputatione adversus Christianos proditum ab Hebræis, solere sapientes in semetipsis tolerare supplicia multitudini peccatorum debita; atque ita jussum Ezechielem recumbere in latus suum & sustinere supplicium, in se transferendo iniquitatem Domus Israel. Et Philoni ὁ σωδαῖος τῆς φαύλης λύτρον [vir bonus mali hominis redemptio]. Sic Ioseph Iacchiades ad Danielis XI, 35. ait Doctores Israelitarum durissima quæque passuros, & fore eos altare expiationis pro peccatis populi. Idem dicit ad Esaïæ caput LI II, 5. Gentes alias expiatis, Deumque eis placatum, per pœnas Israelitis impositas. Sic populus Israeliticus dicere solebat Sacerdoti Maximo, Nos tibi piamento sumus; id est, in nos cadat siquid malè tibi esset eventurum. Eleazar in sermone de Septem fratribus qui Iosepho adscribitur, Deum pro populo sic deprecatur, καθαρίσιον αὐτὸν ποιῆσαι τὸ ἡμῶν αἷμα, ἢ ἀντὶ ψυχῶν αὐτῶν λάβε τὴν ἐμὴν ψυχὴν [fac

[*fac sanguinem meum pro illis piacularem & animam meam pro illorum anima accipe*]. Dicit & Abarbaniel Iosiam poenam tulisse peccatorum populi, non suorum. De Mose & Aarone Moses Alschech dicit similia, & de iustis generatim. Idem de Daniele Chaldaeus Cantici VII, 8. Et Ialcud *suscipere in se peccata*, quod dicto loco LIII. cap. Esaiae est, per expiare exponit. Et Chaldaeus propter eum de quo Esaias agit ait Deum reatum remissurum, propter ipsum fore peccatorum remissionem. Messiam poenas toleraturum pro Israele ad eundem locum ait Moses Alschech. Nec alienum hinc illud Philonis, Ο ἀληθὴς θεραπευτὴς τε καὶ ἱκέτης καὶ ἄν τις ὢν ἀνὴρ ἀριθμῶ τυγχάνῃ, δυνάμει, καθάπερ αὐτὸς αἰρεῖται, σύμπας ἐστὶν ὁ λαὸς, ἰσότητι δὲ ὅλα ἔθνη γεγονώς [*Qui verè Dei cultor & supplex est, quamvis vir unus sit numero, tamen ex suo voto est totus populus, quia tanti aestimatur quanti gens tota*]. Est vox ἀντί [*pro*] recepta in Sacris piacularibus: utitur sic Porphyrius Περὶ ἀποχῆς [*De abstinentia ab animantibus*]. & Festus in voce Piscatores ait pisciculos dari Deo pro animis humanis. Vox ergo λύτρε [*redemptionis*] addita hinc est ἐξηγητικῶς [*explicando*], ut obiter explicaretur causa præcipua mortis Christi: id autem quod imitandum proponitur est δέναι τὴν ψυχὴν [*dare animam*]. Excellentia igitur eorum qui in Christi Regno præfecturas obtinent non ex fumosis titulis, non ex obventionum magnitudine, sed ex donis spiritualibus, ex indefessa diligentia, ex periculis, ex morte ipsa denique aestimanda est. Ad hanc excellentiam certatim contendentes Episcopos vidit prima illa ac sincerior ætas; sed paulatim irrepserunt vitia, & curam gregis in mundani Imperii speciem mutarunt: quod jam suis temporibus cœpisse fieri his verbis conqueritur Origenes, *Et hæc docet nos sermo Divinus. Nos autem siue non intelligentes voluntatem Divinam positam in Scripturis, siue contemnentes talem commendationem Christi, tales sumus ut etiam malorum Principum mundi excedere superbiam videamur: & non solum quærimus sicut Reges acies præcedentes, & terribiles nos & accessu difficiles maxime pauperibus exhibemus, & tales sumus adversus eos qui nos interpellant ut propter aliquid deprecemur sicut nec tyranni, & crudeliores Principibus mundalibus ad subiectos. Et est videre in quibusdam ecclesiis, præcipue civitatum maximarum, principes populi Christiani nullam affabilitatem habentes vel habere ad se permittentes. Cui loco illustrando mirè inserviunt ea quæ sunt apud Ammianum Marcellinum hominem, ut videtur, paganum. Is enim cum narrasset cruentam seditionem ortam Romæ ex certamine Damasi & Vrsicini, hæc subjicit: Neque ego abnuo, ostentationem rerum considerans urbanarum, huius rei cupidos ad impetrandum quod appetunt omni contentione laterum iurgari debere: cum id adepti, futuri sint ita securi ut ditentur oblationibus matronarum, procedantque vehiculis insidentes, circumspicte vestiti, epulas curantes profusas, adeo ut eorum convivium regales superent mensas. Qui esse poterant beati revera, si magnitudine urbis despecta, quam vitiis opponunt, ad imitationem Antistitum quorundam provincialium viverent: quos tenuitas edendi potandique parcissime, vilitas etiam indumentorum & supercilia humum*

*spectantia perpetuò Numini verisque ejus cultoribus ut puros commendant & verecundos. His convenit quod dicit Socrates Romanum & Alexandrinum Episcopos prolapsos ἐπὶ δυναστείαν [*in dominatum*]. & quæ apud Nazianzenum sunt oratione post redditum, ubi improbat τυραννικὴν προνομίαν [*tyrannicam prælationem*].*

30. δύο τυφλοί, *duo cæci*] Sed alter altero nobilior; ideo unius meminerunt Marcus & Lucas, ad quem haud dubiè præcipuæ circumstantiæ hujus narrationis pertinent, quam συνηπικῶς [*comprehensivè*] Matthæus enuntiat. Contigit autem res hæc Iesu exeunte ex oppido. Nec obstat quod Lucas dicit, ἐν τῷ ἐγγίζειν αὐτὸν εἰς Ἱεριχὼ [*cum appropinquaret Iericho*]. Nam ἐγγίζειν [*appropinquare*] non semper motum ad locum, sed sæpe distantiam tantum significat. Quare sensus est, Cum non procul ab oppido esset. Tale est & illud Luc. XIX, 29. ὡς ἤγγισεν εἰς Βηθφαγὴ καὶ Βηθανίαν [*cum appropinquasset ad Bethphage & Bethaniam*]. Nam Bethaniam jam transierat.

32. τί θέλετε ποιήσω ὑμῖν; *Quid vultis ut faciam vobis?*] Vt fides poscentium manifesta fieret. Poterant enim alioqui credi stipem tantum rogasse: quomodo illos intellexisse videntur qui, ut importunis, silentium imperabant.

33. ἀνοιχθῶσιν, *ut aperiantur*] Vt supra IX, 30. ubi & contactus sit mentio. Dei est opus aperire oculos, Genes. XXI, 19. II Regum VI, 17.

30. 34. ἀνέβλεψαν. *viderunt*] Vt supra XI, 5. καὶ ἠκολούθησαν αὐτῷ, *& secuti sunt eum*] Quia in Galilææ finibus miracula ferme omnia contigerant, ideo hos duos secum testes Christus Hierosolyma adduxit.

CAP V T XXI.

I. **H**αθον εἰς Βηθφαγὴν, *venissent ad Bethphage*] Id est, ἐπορεύοντο [*irent*], ut alibi diximus. Neque enim pervenerant, sed non longè aberant, ut docent Marcus & Lucas: planèque verisimile est Βηθφαγὴ [*Bethphage*] esse κώμην [*vicum*] quo mittuntur discipuli; ita ut Christus locutus hæc sit in valle quæ ab uno latere habebat Bethaniam, ab altero Bethphage, sed Bethphage Urbis propiorem. Syrus ad Marcum dixit, Per declive Bethphage & Bethaniæ. Vide tabulam Iudææ à Iudæis editam.

2. ἀπέναντι, *contra*] In conspectu, ut infra XXV II, 24. Actorum III, 16. Idem est κατέναντι apud Marcum & Lucam, quam vocem Marcus & alibi eo sensu usurpat XII, 41. XIII, 3. Lxx etiam ἐναντίον ita usurpant, ut Genesios xxxi, 32. II Samuelis XII, 11. Pro eodem κώμην ἀντικρὺ κειμένην [*vicum è regione aut in conspectu situm*] dixit Heliodorus.

καὶ πῶλον μετ' αὐτῆς, *& pullum cum ea*] Cui nemo adhuc infederat, sed ejus tamen magnitudinis qui sessorem commodè ferret. Nam id genus asellos juniores πῶλος [*pullos*] vocant etiam Lxx, Iud. X, 4. XII, 14.

5. πτωχός, *mansuetus*] Ita Lxx hoc loco; quam ex alia, ut puto, versione additur πτωχός [*pauper*]. 17 & 17y Hebræis promiscuè usurpantur. Nam & 17y, ut dictum est ad caput XI. pauperem sæpe

significat, & מנחם *mansuetum* notat, non his tantum sed & aliis in locis. Sed & Jonathan eodem modo hunc Zachariæ locum interpretatur, quem & Kimchi sequitur. Asino insidere apud Hebræos veteres non erat paupertatis signum: nam proceres asino vectabantur, ut dictis ludicum locis & alibi videre est. Sed cum Solomonis temporibus Ægypti commercio equorum copia apud Iudæos crevisset, ex eo eviluere asini. Sed & ipsa asini statura & comitatus Urbem ineuntis facile ostendunt Regnum quod sibi Iesus vindicabat diversissimum esse à regnis mundi. Locum autem hunc Zachariæ ad Messiam pertinere agnoscunt Scriptor Bereschith Rabba & Midras Koheleth.

ὄνον, *asinum*] Cum ὄνον Græcè sit ἐπίκοινον, quomodo & Hebræum מור, ut videre est 11 Samuelis xx, 26. ubi & Lxx τὴν ὄνον dixerant, rectè hic Interpres Latinus *asinum* posuit. Nam pullo mater optimè adjungitur.

ὑποζυγία. *subjugalis*] Vox Hebræa pluralis est sono, significatu autem singularis propter ἑκαψιν. Nam בן אתנור [filium asinarum] rectè vertitur *filium unius asinarum*. Sic & commate infra 7. ἐκάθισεν ἐπάνω αὐτῶν [sedit super eos] rectè transtulit Syrus *super eum*, id est, super alterum ex jumentis, pullum videlicet; quomodo accepit & Latinus Interpres. Similia sunt, *Sepultus est in urbibus Galaad, Descendit in latera navis*, & id genus alia. Vide & supra ix, 8. In codicibus Lxx in Zachariæ loco est πῶλον νέον [pullum novum], sed rescribendum ex Iustino πῶλος ὄνος [pullum asinæ].

8. Ὁ ὃ πλείους ὄχλος, *Plurima autem turba*] Convenit hic illud Horatii,

Interdum vulgus rectum videt.

ut in Davide 1 Samuelis xvi, 6.

ἔσρωσαν αὐτῶν τὰ ἱμάτια, *straverunt vestimenta sua*] De hoc more vide præter eos locos quos alii adduxerunt eum qui est in Agamemnone Æschylis,

Δμῳαί, τί μέλει, ὦν ἐπέσεται τέλει

Πέδον κελεύθῃ σρωννύναι πελάσματος;

[*Famulæ, quid expectatis, hæc fors queis data*

Solum viarum stragulis insternere?]

& quæ ibidem sequuntur multa eodem pertinentia. Plutarchus Catone Vticensi, προεπέμψθη δάκρυσι καὶ περιβολαῖς ἀπλήστοις ὑποβιέντων τὰ ἱμάτια τοῖς ποσὶν ἢ βαδίῳ [deductus fuit cum lacrymis & indefessis amplexibus, multis etiam vestimenta substernentibus quæ pedibus erat incessurus]. Vide 11 Regum ix, 13.

9. Ωσανά τῷ υἱῷ Δαβὶδ. *Hosanna filio David*] Vox Ωσανά ex verbo & particula Hebræa constans pro ipso hymno usurpatur, ut ἰη καιάν [Iò pæan] Græcis. Nam ea interpretatio hic & infra comm. 15. convenientior quàm ut βαία [ramos palmarum] significet. Sensus est, Hymnum hunc bene ominentem canimus Regi Messiae. Quæri potest, cum ritus ferendi τὰ βαία sive θύρσος ἐκ φοινίκων καὶ κιστρίων [thyrsos ex palmis & citris], ut Iosephus loquitur, & acclamandi Hosana pertineat ad τὰ ὄχοφορία (ἐξ ὄχοφορία [Ramiferia] idem Iosephus vocat) quæ incidebant in mensem Septembrem, ut apparet Levitici xxiii, 39, 40. quomodo nunc longè alio anni tempore sint usurpata. Sciendum igitur

constanter fuisse Iudæis creditum, festos dies non tantum memoriam continere Ægyptiaci exitus, sed & præsagium temporum Messiae. Itaque etiam hodie Iudæi ἐν τοῖς ὄχοφορίαις [die Ramiferii] dicunt optare se ut eum in modum lætos dies agere possint regnante Messia, devictisque hostibus. Plebis igitur illa pars quæ miraculis Iesu adducta certò sibi persuaserat hunc verum esse Messiam, velut impleto præsagio, ritus & verba τῆς ὄχοφορίας [gestationis Ramorum] rectè usurpat. Sicut & in nova dedicatione Templi sub Hasmonæis eadem lætitiæ publicæ signa usurpata legimus 11 Maccabæor. x, 7. & 1 Maccabæorum xiii, 51. & Apocalypseos vii, 9. Videtur autem ritus ramos gestandi ut multa alia à Iudæis ad Græcos pervenisse. Nam Clemens notat ex Orpheo ramos adorantibus dari solitos. Et Athenis inter festos dies erant τὰ ὄχοφορία [Ramiferium]. Adde quæ diximus 11 Maccab. 1, 9, 18. x, 6.

εὐλογημένῳ ὁ ἐρχόμενῳ, *benedictus qui venit*] Ex Psalmo cxviii, 26. *Felix sit, aut Vivat*, ut Latini acclamabant.

ἐν ὀνόματι Κυρίου in nomine Domini] Divino mandatu ac potestate.

Ωσανά ἐν τοῖς ὑψίστοις. *Hosanna in altissimis*] In Evangelio Hebraico legebatur ברוך, ut nos docet Hieronymus ad Damasum. Hoc autem non puto ad designationem Dei pertinere, sed idem valere quod Summe; ut si Latine dicas *terque quaterque*. Ita Hebræum ברוכים & Græcæ voces ἐν ὑψίστοις [in altissimis] Interpretibus Lxx inveniuntur Psalmo cxlviii, 1. & alibi. Eodemque sensu ברוך & Græcè ἐν ὑψίστοις usurpatur Psalmo xciii, 4.

10. ἐσείσθη πᾶσα ἡ πόλις, *commota est universa civitas*] תהי רע Ruth. i, 19.

11. ὁ προφήτης, *Propheta*] Quem hætenus ut Prophetam agnovimus, nunc ut verum Regem veneramur.

12. εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Θεοῦ, *in Templum Dei*] Regni sui in hominum animos specimen aliquod Christus dederat asinorum accitu: majus nunc & maximè admirabile edit in purganda æde paterna, nullà vi externâ, solâ Divinâ virtute venerabilis. Hinc quoque Regni sui ingenium dat intelligi, quod Regnum velut auspiciatus non arcem sed Templum ingreditur.

τὸς πωλῆντας καὶ ἀγοράζοντας ἐν τῷ ἱερῷ, *vendentes & ementes in Templo*] Rectè quidem à Legisperitis erat constitutum ut qui victimas aut dona ex lege aut voto deberent, præsertim si procul Hierosolymis habitarent, possent pecuniam domo adferre, proque ea Hierosolymis victimam aut quod donandum esset sibi comparare, nimirum lege eâ quæ est de decimis Deuteron. xiv, 24, 25, 26. ad alias factorum similium species non iniquâ interpretatione productâ: sed id in Templo fieri minimè oportuit, eo præsertim tempore quo is Templi locus (facta enim hæc in parte extrema quæ Gentium dicebatur) vacare debebat Gentibus ad veram religionem se conversuris, ut prædixerat Esaias. Ideo significanter apud Marcum est in hac historia, ὅτι ὁ οἶκος μου οἶκος προσευχῆς κληθήσεται πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν [Quia domus mea domus orationis vocabitur omnibus Gentibus]. Notandum enim est, pleraque vaticinia

ejus

eius generis duplicem habere sensum, priorem platum & ἀρχηματίον [non figuratum], qui tacitam habebat conditionem, Si Iudæi sub adventum Messiae, ut debebant, gentibus cæteris pietate præluxissent; alterum ἀληγορικόν [tecte aliud innuentem], qui impletus est rejectis Iudæis & surrogatis Gentibus.

τῶν κολλυβιστῶν, nummulariorum] Κόλλυβος est quod vulgò cambium vocant, ἀλλὰ γὰρ ἀργυρίῳ [permutatio pecuniæ] Polluci. Cicero in Verrina ait deductionem factam pro collybo, & in epistola, detrimenti satis esse in collybo. Eosdem hos mensarios etiam κερματιστάς Iohannes vocat. Quia in Templo erant quæ ex lege aut moribus Sicilis sacris pendi debebant, ideo argentarii mensas in Templo positas habebant, lucellum ex permutandi officio aucupantes.

τὰς περιστεράς. columbas] Vt quibus defungebantur pauperes vice majorum victimarum, ut passim in Mose videre est, & Lucæ 11, 24. Has autem solebat accepto pretio dare offerentibus Præfectus oblationum, ut notat Maimonides De Instrumentis sanctis cap. 7. cui consentit liber Schekalim capite 5, sectione 1.

13. ληστῶν. latronum] Ex versione Lxx apud Ieremiam. Simili tralatione ληστὰς τῶν πραγμάτων [raptores rerum] dixit Æschines. Itaque vox ista hoc loco non tam latronem quàm prædonem sonat: quo sensu & apud Xenophontem reperitur Græcæ historiæ secundo. Sed & Chaldæi vocem Græcam eo significato usurpant. Sic Ismaelitæ **מסדל** populus prædator Ionathani Genes. 21, 13. Dubium non est quin pro usu Templi partem quæstus stipulati fuerint Sacerdotes. οἶκον ἐμπορίας [domum negotiationis] est in simili historia apud Iohannem 11, 16.

16. κατηρτίσω, perfecisti] Tralatitiam significationem verbi **רס** [fundare] interdum voce minus figurata exprimunt Lxx, ut hic καταρτίζειν [perficere], Esther. 1, 8. ἐπιτάττειν [statuere].

αἶνον; laudem?] Sic & **ἡ**, quod itidem tralativè usurpatur, Lxx variis nominibus vertunt, prout fert subjecta materia; ut hic αἶνον, in Psalmo cxxxii, 8. ἀγίασμα [sanctimoniam]. De sensu Psalmi diximus ad Psalmum ipsum. Citatur autem hic proverbialiter non propter illud νηπίων, quo vocabulo non infantes tantum intelligi possunt sed & pueri qui fari incepere, quales quidam fuere in hac clamantium turba.

17. ἐξῆλθεν ἔξω τῆς πόλεως, abiit foras extra civitatem] Vt omnem affectati regni terrestris suspicionem quàm longissimè à se amoveret; quam fovere poterat urbs per se populosa, concursus aliunde ad festos dies, & nocturnum tempus ejusmodi conatibus opportunum. Confer quod est Iohan. vi, 15. & infra xxv, 1, 55.

ἡλίσθη, mansit] Vtuntur hac voce Græci sæpe ut vertant **ἡ**, quod est pernoctare. Sed potest hic propriè sumi hæc vox, ut significet sub dio agere: id enim significare videtur Lucas, cum dicit Christum singulis noctibus ἡλίσθηναι [moratum esse] in Monte Oliveti 21, 37. Et alioqui sollemne hoc ipsi erat quoties extra ordinem precibus vacabat.

19. Καὶ ἰδὼν συκὴν, Et videns fici arborem] Quod generaliter dictum est à Dionysio Thrace Grammatico vetere de antiquis, Εσήμεαινόν γ' ἐν εἰς διὰ λέξεως μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ συμβόλων ἐνίοι τὰς πράξεις [Quidam eorum res significabant non verbis solis, sed & visibilibus signis] & de Ægyptiis à Plutarcho Iside, ἀνιγματοῦ δὲ σοφίαν τῆς θεολογίας αὐτῶν ἐχέσσης [doctrina ipsorum de divinis rebus sapientiam habebat enigmaticam], id de Hebræis eorumque vicinis verissimum est. Sic Prophetarum alii contundi sibi capita fecerunt, alii cornua sumserunt ferrea, alii sibi circumdedere compedes. Clementissimus Dominus, cum innumeris miraculis sua in nos æterna beneficia figurasset, severitatem iudicii, quod infrugiferos homines manet, uno duntaxat signo, idque non in homine, sed in non sensura arbore, adumbravit; ut certi essemus bonorum operum sterilitatem gratiæ fecundantis ademtione puniri. Vide ea quæ ad Hebræos vi, 8. quæ huius loci interpretationem continent. Philo spadones qui in sacrum concilium à Mose admitti vetantur ἀληγορικῶς [sensu tectiore] non malè interpretatur τὰς ἀρετὰς ἀγόνους, καὶ πρὶν ἐκτετμημένους [eos qui virtutis sunt steriles, & circa fidem castrati].

21. καὶ μὴ διακρίθητε, & non hæsitaveritis] διακρίνεσθαι [hæsitare] esse idem quod δισάζειν [dubitare], cui opponitur τὸ πιστεύειν [credere], annotavimus ad caput xiv, 31.

ὄρει τῷ, monti huic] Vide suprà xvii, 20.

22. πάντα, omnia] Vide suprà xviii, 19.

23. διδάσκοντι, docentem] Docebat enim publicè in Templo eadem quæ in Galilæa docuerat, continentia quid credendum faciendumque esset, proponens itidem præmia obedientiæ remissionem peccatorum, Spiritum Sanctum & vitam æternam. Hæc sunt quæ hac una voce Matthæus, Lucas autem duabus διδάσκειν [docere] & εὐαγγελίζεσθαι [euangelizare] complectitur.

οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι τῆς λαῆς, principes Sacerdotum & Seniores populi] Καὶ οἱ γραμματεῖς [et Scribæ], quod addit Marcus. His tribus hominum generibus, Pontificibus quidem & Senioribus, ut parte Senatus, Legisperitis autem, ut eorum Assessoriis & Consiliariis describitur Synedrium magnum, ut alibi diximus; cuius officio incumbere veros falsosque Prophetas discernere. Sic & ad Barchochabam à Sapientibus Israelis missos legatos narrant Iudæi. Adierunt autem isti Iesum capto antè consilio quomodo ei perniciem possent accersere, irritati ob traductam suam in Templo nundinationem, ut notat Marcus xi, 18. Huc igitur tota ista tendebat oratio.

Εν ποίᾳ ἐξουσίᾳ, In qua potestate] Vnde tibi jus istud? Nam Synedrii erat jus docendi in Templo concedere: ab iis autem nullum jus Christus acceperat. Supererat igitur ut Dei mandato se tueretur, cuius in Templum jus summum erat.

ταῦτα ποιεῖς; hæc facis] Nempe quòd publicè doces. Huc enim potissimum pertinere hanc quæstionem Lucas satis apertè ostendit. Imitantur Iudæi Samaritarum quæstionem ad Esdram v, 3.

24. Ερωτήσω ὑμᾶς καὶ γὰρ λόγον, Interrogabo vos & ego unum sermonem] Ἀντερώτησις [contra-interrogatio], qualis

qualis à Grammaticis notatur ad Eclogam Virgilio tertiam, & in Socraticorum libris non raro apparet. Latini veteres *Tuscanum iurgium* appellabant. *Litem lite resolvere* dixit Horatius. Hanc autem quaestionem ita Christus instituit ut manifestissimum inde fiat iustas ipsum causas habuisse ad ipsorum interrogationem non respondendi. Quomodo enim credidissent alleganti mandatum Divinum qui Iohanni non crediderant, quem tamen à Deo missum aperte diffiteri non audebant?

25. ἐξ ὀρανῶν, *ex caelo*] Hebræi inter Dei nomina recitant *שמים* [*caelum*]; sed verius est figuratè pro Rege regiam nominari. Sic *exercitus caelorum* Danielis IV.

ἐκ ἐπιστεύσατε αὐτῷ; *non credidistis illi*] Tum in cæteris, tum in testimonio quod de me perhibuit.

26. ἔχουσι, *habebant*] Firma quadam persuasione, ut Lucas exprimit.

ὡς προφήτην, *sicut Prophetam*] Id est, ut hominem Divinitus excitatum; quemadmodum superiora evincunt.

27. Οὐκ οἶδαμεν. *Nescimus*] Ignorantiæ professionem ab illis Christus exprimit, qui jactare solebant penes se esse iudicium ἀναμάρτητον [*fallere nescium*], ad discernendos veros ac falsos Prophetas.

29. εἶπεν, Οὐ θέλω *ait, Nolo*] Imago publicanorum & meretricum, qui diu ita vixerant quasi *jura negarent sibi nata*, τὴν εὐσέβειαν ἠρνημένοι [*pietatem abnegantes*], — *morbum vultu incessuque fatentes*,

ut ille ait.

30. Εγὼ, κύριε. *Ego, domine*] Recta lectio Syro etiam agnoscente, interque Græcos Theophylacto & Euthymio. Ita Genes. xxii, 1 & ii. xxvii, 1. xxxvii, 13. & i Samuelis iii. aliquoties *לך* Lxx Interpretibus *ידך* ἐγὼ [*Ecce ego*] idem valet quod Latine *Præsto adsum*. sic & Esaiæ vi, 7. Lectiones alias ex interpretamento natas non dubito. Filius hic imago est principum Iudæorum, qui oratione ac vultu pietatem profitebantur, revera homines superbi, invidi, crudeles.

31. προάγουσιν ὑμᾶς εἰς τὴν βασιλείαν, *præcedunt vos in Regnum*] Duces vobis monstratoresque sunt itineris ad Regnum caelorum, poenitentiae scilicet. Ita προάγειν & προάγεσθαι [*præcedere*] sæpe usurpant Græci. Atque hunc esse sensum, non autem de extremo iudicio hic agi, apparet ex eo quod sequitur, ὑμεῖς δὲ ἰδόντες & μετεμελήθητε [*vos autem videntes poenitentiam non habuistis*]. Non secuti estis illos rectè ducentes quorum vos duces esse oportuit.

32. ἐν ὁδῷ δικαιοσύνης, *in via iustitiæ*] Continuari videtur translatio cæpta in voce προάγουσιν [*præcedunt*]. Nam ὁδὸν δικαιοσύνης [*viam iustitiæ*] appellat, ni fallor, ipsum dogma Iohannis, quod ex signo addito vocatur τὸ βάπτισμα τῆς μετανοίας [*Baptisma poenitentiae*]. Id enim ad veram illam iustitiam quam Christus docet iter est.

ἐκ ἐπιστεύσατε αὐτῷ *non credidistis ei*] Præceptionibus ipsius non obtemperastis. Nam πιστεύειν [*credere*] sæpe est re ipsa ostendere fidem se alicujus dictis habere, τὸ πείθεσθαι [*obedire*].

33. ἀμπελῶνα, *vineam*] Vineæ similitudinem veteribus Prophetis usitatam in sensum paulò alium

inflexit, ut commodius redderet ἀνταπόδοσιν [*id quod in comparatione respondet*]. Nam apud illos vinea populo Hebræo respondet: hic autem notitiæ Legis & donis Spiritus Sancti, quæ mox vocantur *Regnum caelorum*.

Φραγμὸν αὐτῷ περιέθηκε, *sepem circumdedit ei*] Sepem, Turrim, Torcular nihil necesse est sigillatim explicare, cum in universum iis omnia significantur quæ aut ad tutelam aut ad ornatum pertinent: omnia denique beneficia quibus ad bonam frugem à Deo provocamur.

ληνόν, *torcular*] Marcus ὑποληνίον [*lacum*], Lxx apud Esaiam προληνίον & certè verbum ὀρύσσειν [*fodiendi*] satis ostendit lacum significari, qui συνοχικῶς [*per complexionem*] torcular dicitur, cum alioqui torcular sit tota machina constans ex prælo & lacu. Homerus in vineæ descriptione Iliados 18.

Ἀμφὶ ἧ κυανέην κάπετον.

[*At circumposita est scrobs cœrulea.*]

20 Vbi Scholiastes κοιλὸν ὄρυγμα, τάφρον [*cavam fossam*]. Eustathius ληνόν [*torcular*].

ἐξέδοτο αὐτὸν, *locavit eam*] Certà fructuum pactione, quod genus colonos Romani *partiaros* vocant. Sequitur enim, ἀπέσειλε λαβεῖν τὰς καρπὰς αὐτῆ [*misit ut acciperent fructus ejus*].

35. ἐδείραν, *cecidērunt*] Ponitur δέω pro δαίω [*cado*]. Apud Marcum expresse legitur δέροντες, & apud Lucam δείραντες, ut & in Actis aliquoties, ubi & δέρων xxii, 19. est *cadens*, & εἰς πρόσωπον δέρειν [*in faciem cadere*] ii Corinth. xi, 20. Quare lectio hæc mutanda non est. Videntur autem hoc verbo præcipuè indicari contumeliæ quas Ieremias pertulit; sicut *occidere* ad Esaiam, *lapidare* ad Zachariam Iojadæ filium non malè referas. Vide Actor. vii, 52. Hebræorum xi, 37. ii Regum xxi, 10, 16. Ieremiæ xlii, 4, 5, 6. ii Paralipom. xxxvi, 16. Nehemiæ ix, 26.

37. Εντραπήσουσιν αὐτὸν ὁ ὄν μὲν. *Verebuntur filium meum*] Ostendunt hæc verba non quid futurum esset, sed quid jure ac meritò exspectaretur. Ideo Lucas ἰσως [*forte*] addidit: quæ locutio est ubi in Sacris literis & Deo tribuatur, sed intelligenda θεοπρεπῶς [*ita ut Deo convenit*], non ut præscientiam excludat, sed ut notet eventus in causis suis spectati τὸ ἐνδεχόμενον [*contingentiam*]. quod & veteres notarunt.

38. ἀποκτείνωμεν αὐτὸν, *occidamus eum*] Ipsa verba fratrum de Iosepho Genes. xxxvii, 20.

κατέλαβον τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ. *habemus hereditatem ejus*] His verbis ostenditur Sacerdotes ac principes Iudaici populi hoc egisse summo studio ut Divinam legem cogerent ambitioni suæ & quaestui inservire: quod idem est ac si colonus domino possessionem intervertat. Nam κληρονομίας [*hereditatis*] voce jus plenum dominii indicari alibi diximus.

39. ἐξέβαλον ἔξω τῆς ἀμπελῶνῃς, *ejecerunt extra vineam*] Id est, ἀπεδοκίμασαν [*reprobaverunt*], ut dicitur infra. Fecerunt ἀποσυναγωγήον [*extra Synagogam*], & ut hominem ἀνομόν [*Legis expertem*] curarunt eum à profanis hominibus occidi: atque adeò ipsi magis eum occiderunt quàm Romanus Præses, qui aliquandiu reluctans tandem manus dedit illorum improbitati.

41. Κακὸς κακῶς ἀπολέσθ', *Malos malè perdet*] Locutio petita ex purissimo sermone Græco, cujus se non imperitum aliquoties ostendit hic Interpres. Loquitur sic & Iosephus. Ex collatione aliorum Scriptorum apparet primum hoc simpliciter dixisse Senatores, ignaros quò sensus dicti evaderet; cum verò Christus apertius significasset ad ipsos hæc pertinere, avertisse à se omen.

ἀποδώσει, *reddent*] *Persolvent*. Sed & arbor dicitur καρπὸν ἀποδιδόναι [fructum reddere] Apocalypf. xxii, 2. ut Latinis ager, frugem reddere aut persolvere.

τὰς καρπὰς ἐν τοῖς καιροῖς, *fructum temporibus suis*] פרי בעתו Psalmo i, 3.

42. Οὐδέποτε ἀνέγνωτε, *Nunquam legistis*] Quod minimè in se quadrare posse arbitrabantur, id ad ipsos potissimum, ad plebem autem consequenter pertinere Iesus ostendit Psalmsi testimonio, quem ipsi quoque κατὰ τὸ μυστικώτερον [secundum sensum magis mysticum] de rebus Messiae interpretabantur. Neque aliter eum locum accepit Rabbi Salomon.

οἱ οἰκοδομῶντες, *ædificantes*] Id est, οἱ ἀρχιτέκτονες [architecti], more Hebræo participium pro nomine. Ita vocantur Senatores magni Synedrii quibus mandata erat non minus religionis quàm reipublicæ tutela. Docet hoc Petrus, qui eosdem alloquens ὑφ' ὑμῶν, inquit, & οἰκοδομῶντων [à vobis ædificantibus], Actorum iv, ii. Sic & Plato & Aristoteles τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην [scientiam Civilem] vocant ἀρχιτεκτονικὴν [architectalem] & Cicero architectos reipublicæ ædificandæ dixit.

εἰς κεφαλὴν γωνίας, *in caput anguli*] Omnia hæc ex versione Lxx. γωνίας [anguli] significatio potest quidem non incommodè ad commissuram referri & ἐκλογῆς & Ἰσρααίων [electionis Iudæorum] & Gentium populi; sed cum hic simpliciter rejectionis Iudæorum & surrogationis Gentium fiat mentio, & Petrus ante inchoatam Gentium vocationem hoc vaticinium dicat impletum, Actorum iv, ii. satius erit anguli voce indicari eam vim quæ esse in angulis solet sustinendi ædificii: unde factum est ut & primores populi passim Hebræis γωνία appellentur, Hellenistis autem γωνία [anguli], ut Samuelis i, cap. xiv, 38. Ἀκρογωνιαῖον λίθον [summum angularem lapidem] eodem, ni fallor, sensu dixerunt Petrus & Paulus in Epistolis.

αὕτη, *istud*] Quod Hebræi neutrum muliebriter enuntiant etiam apud Hellenistas occurrit, ut Psalmo cvii, 4. Nec tamen quicquam obstat quominus & in Hebræo & in Græco & in Syriaco possit ad γωνίαν [angulum] referri, quomodo & Theophylactus hic interpretatur. Capitis voci quominus aptetur, repugnat Hebræa constructio. Res tamen eodem recidit.

ἡμῶν; *nostris*] Piorum scilicet, ut quæ in Psalmo sequuntur intelligi hoc postulant.

43. Διὰ τῆτο, *Ideo*] Propterea quia hunc lapidem rejecistis ampliusque rejecturi estis, ista vobis evenient.

ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, *Regnum Dei*] Origeni & Hieronymo assentior Regnum Dei notitiam Divinæ legis interpretantibus, ut & antè dixi. Vide & quæ suprà notata sunt ad caput iii. Inter pœnas Iudaicæ

gentis nulla est nobilior quàm quòd post Christum repudiatum non modò Prophetiæ dono omnino sunt privati, ita ut illud ipsum lumen olim & fidus peculiare gentis Hebraicæ ex eo ad Christianos transierit, sed quòd & omnis illa scientia Legis quæ humanis præfidiis comparari poterat versa est in putidissimas fabulas, quibus scatet Thalmudicus liber, tales certè, ut qui eis fidem adhibeat judicandus sit non modò Divino Spiritu sed magna etiam parte sensus communis esse destitutus.

ποιῶν τὰς καρπὰς αὐτῆς, *facienti fructus ejus*] Non tantum καρπὰς μετανοίας [fructus pœnitentiæ], ut Baptista jubebat Lucæ iii, 8. sed quòd plus est, καρπὰς τῆ βασιλείας [fructus Regni] sive τῆ πνεύματος [spiritus], de quibus agit Paulus Roman. vi, 22. Ephes. v, 9. & Galat. v, 22. ποιῶν [facienti] autem positum pro ποιήσων [facturæ]. Non enim causa impellens sed movens per modum finis hic indicatur, ut & Ephes. ii, 10.

44. ὁ πεσὼν ἐπὶ τὴν λίθον τῆτον συνθλασθήσεται, *qui ceciderit super lapidem istum confringetur*] Lapidis factam mentionem ab ædificii similitudine ad alteram Christus producit, & eum imitans Petrus i epist. ii, 7. Sensus hujus particulæ est, Qui in ipsum adhuc in terris agentem impinget, sentiet imbecillitatem suam damno suo, ut testa saxo illisa. Seneca: *In ea quæ firma & insuperabilia sunt, quicquid incurrit malo suo vim suam exercet*. Hebræum γῆν Græci modò vertunt πατάσθην aut παλῆν [ferire], ut Deuteronomii xxxii, 39. Iobi v, 18. modo θλάην aut συνθλάην [frangere], ut ii Samuelis xxi, 39. Psalmo cx, 6.

ἐφ' ὃν δὲ ἂν πέσῃ λιμνήσῃ αὐτόν, *super quem verò ceciderit conteret eum*] At qui perstiterit in eo oppugnando postquam jam erit evectus in cœlestem regiam, tam funditus peribit quàm testa in quam saxum ingens ex sublimi loco devolvitur. Sic ηῖν, quod propriè λιμᾶν [ventilare] significat, sumitur in sensu conterendi Zachar. i, 19. Hoc ipsum alibi dicitur συντρίβειν [conterere], Esaiæ xxx, 14. & Jeremiæ xix, ii. Alibi λεπύνην [comminuere], ut in Psalm. xvi, 43. Videtur respici locus Danielis de lapide è monte devoluto ii, 44. Hoc autem contigit Iudæis excidio Titi: multoque magis continget τοῖς προσκλύουσιν τῷ λόγῳ [qui offendunt in sermonem] in extremi judicii die.

45. οἱ Φαρισαῖοι, *Pharisæi*] Cujus instituti aliquamulti erant Senatorum.

CAPUT XXII.

2. Γάμος, *nuptias*] γάμοι hic sunt non ipsum matrimonium, sed convivium, ut vertit Syrus; quòd mox dicitur prandium, alibi cœna: ut & cœnam nuptialem Plautus dixit: quomodo & nuptiarum vox Terentio atque aliis usurpatur. Sicut autem Regnum cœleste, ut sæpe jam vidimus, modò statum Regni Messiae in hoc seculo significat, modò statum futuri seculi, quia ille hujus quoddam est πρὸ γένεσιν [gustus], ita & nuptiali convivio alibi felicitas illa quæ Resurrectionem generalem sequetur, hic verò dona piorum cœtui destinata significantur. Dubitandum autem non est quin Christus easdem compa-

comparationes diversis temporibus recitaverit. Ita hanc alibi quoque usurpatam nunc ita repetit ut hominum quos compellabat rationem habens, peculiararia quædam ipsos præcipue tangentia cumuli vice adjungat.

3. καλέσαι τὰς κεκλημένους, *vocare invitatos*] Nam bis vocare moris erat, ut ad Lucam notabimus. Hi autem κεκλημένοι [*vocati*] sunt Iudæi, federatus Deo populus, quibus adventus Regni Messiae multo antè per Prophetas, postremò per Iohannem, Christumque ipsum & ejus Apostolos est annuntiatus, ut se per poenitentiam ei Regno præpararent.

4. Πάλιν ἀπέστειλεν ἄλλους, *iterum misit alios*] Invitatio apertior facta per Apostolos tum veteres, tum alios illis additos eorumque adjutores, postquam Christo resuscitato, in cælum evecto, & Spiritu desuper misso, nihil ultra Divinæ liberalitatis non dicam requiri sed nec optari poterat.

τὰ σιλίσια, *altilia*] In quo genere erant vituli, μόχοι σιτευτοί [*vituli saginati*] non Athenæo tantum, sed & Lucæ xv, 23. & in Græco Ierem. xlvī, 21. & cortis aves. His *altilium*, illis *saginatorum* vox ex usu Latino rectius convenit.

τεθυμένα, *occisa sunt*] Θύειν & σφάττειν distinguunt Grammatici, ut σφάττειν [*occidere*] sit quavis de causa, θύειν autem ἐπὶ τιμῇ Θεῷ [*occidere in honorem Dei*]. Sed ut alias voces ita & hanc usus extra originis suæ naturam produxit. Manifestum id est Iohannis x, 10. Sic & Latinum *maclare* in sacris natum ad alia extendi cœpit.

5. ἀπῆλθον, ὃ μὲν εἰς τὸ ἴδιον ἀγρόν, *abierunt alius in villam suam*] Caducarum rerum studio beneficia æterna posthabuerunt.

6. ὕβρισαν, *contumeliis affectos*] Vt Petrum & Iohannem, Paulum quoque non semel.

ἀπέκτεψαν, *occiderunt*] Vt Stephanum & Iacobos duos.

7. τὰ στρατεύματα αὐτῶν, *exercitibus suis*] Τα στρατεύματα, Angelos, ut I Reg. xxii, 19. II Paral. xvi, 11, 18. Lucæ i, 13. Angelorum autem ministerio Deus & Regna & naturam inferiorem gubernat; ac proinde per eos immittit bella, famem & pestilentiam: quæ omnia uno velut impetu in Hierosolymorum urbem detonuerunt.

8. ἐκ ἧσαν ἀξιοί, *non fuerunt digni*] Διτότης [*minus dictum*], pro eo quod dicendum alioqui erat μάλα ἧσαν ἀνάξιοι [*valde erant indigni*]. Sic Actorum xiii, 46. ubi consummati hujus vaticinii habemus exemplum, ἐκ ἀξίως κρίνεσθε ἑαυτοὺς τὸ αἰώνιον ζῶντος [*non judicatis vosmetipsos dignos vitæ æternæ*], id est, vos ipsos vitæ æternæ indignos reipsa ostenditis, sermonem vivificum contumaciter repudiando. Pares locutiones Proverbiorum x, 2. xii, 3. xvii, 21. I Corinth. xvi, 22. & alibi.

9. Πορεύεσθε ἐν ἐπὶ τὰς διεξόδους τῶν ὁδῶν, *Ite ergo ad exitus viarum*] Admirabilis Dei sapientia suæ in Gentes profanas bonitatis ostendendæ occasionem arripuit ex Iudæorum malitia. Etiam si Iudæi fecissent officium, nullam tamen habebant causam de Deo querendi, si benignitatis suæ etiam Gentes fecisset participes, quod filiorum duorum, alterius frugi, alterius ἀσώτῃ [*prodigi*] fabella docet, & suprâ etiam ex vinitorum comparatione intelli-

potuit. Sed ut omnem περίφασιν [*prætextum*] Iudæicæ invidentiæ Deus adimeret, ipsos primùm, nec perfunctoriè, sed crebrò invitari ad dogma Evangelicum voluit; ipsis autem beneficium recusantibus; transiri ad Gentes: idem esse volens & bonitatis suæ erga omne humanum genus certissimum testimonium, & pertinaciæ Hebraicæ poenam. Ita Paulus jam dicto loco, *Quando vobis non libet*, inquit, *audire*, *ad Gentes vertimur*: qui & in epistola ad Romanos Divinum hoc consilium magnificè explicat, dicens *Iudæorum crimen factum esse mundi opulentiam*. Διέξοδοι sunt *הַיַּעַר הַחוּצוֹת* *via extra urbem ducentes*. Nam ita Hebræum illud vertunt Aquila, Symmachus, Theodotion Ezech. xlviii, 30. Hæ διεξοδοι [*hi exitus viarum*] significant hoc loco varias Philosophorum opiniones, & diversos superstitionum ritus, in quos nationes, relictis viis ab Adamo & Noa traditis, deflexerant. *Præcedentibus* enim *seculis permiserat Deus gentes suis quamque viis qua luberet insistere*, Actorum xiv, 16. non missis scilicet ad eos Prophetis, ut ad gentem Iudæorum facere solebat, cum alioqui naturalibus illos testimoniis quotidie conveniret, nec clausus illis esset aditus majoris profectus, præsertim ex quo Iudæorum multiplex διασπορά [*dispersio*] orbem impleverat, & Divina Lex Græco sermone legebatur.

ὅσους ἂν εὕρητε, *quoscumque inveneritis*] A generali beneficio Deus neminem voluit ullo præjudicio exclusum.

10. πονηροὺς τε καὶ ἀγαθοὺς *malos & bonos*] Erat quidem inter Gentiles ante invitationem Evangelicam discrimen aliquod: nam alii laxatis habenis vagabantur, alii paulò propius sequebantur ductum rationis. Sed cum omnes ad falsorum deorum cultus, adde & inanis gloriæ studium, deflexissent, noluit Deus ejus discriminis haberi rationem, sed omnes, ut graviter fontes, unâ veniæ formulâ complexus est: quò magis appareret merè gratuiti favoris esse hoc donum, ἐκ ἐξ ἔργων, ἀλλ' ἐκ τῆς καλέν-
τῃς [*non ex operibus, sed ex vocante*]. Bene notat Theophylactus ἀγαθοὺς [*bonos*] intelligendos comparatè. Nam quod minus malum est *bonum* vocari solet populariter.

ὁ γάμος, *nuptiæ*] Ita plerique codices: nec aliter legerunt Origenes & Theophylactus: unde quod alii habent νυμφῶν [*locus nuptialis*] ex interpretamento credendum est venisse, quod tamen sequitur Syrus, sive quòd ita legit, sive quòd sensum reddere voluit apertiore.

11. ἐνδύμα γάμου *veste nuptiali*] Γαμικὴν χλα-
νίδα [*amiculum nuptiale*] dixit Aristophanes Avibus. Vestis hæc est *ambulatio digna vocatione*, Ephesior. iv, 1. opera quæ *ratam efficiunt vocationem*, I I Petri i, 10. Nam & in Apocalypsi vestis byssina nuptialis, explicatur τὰ δικαιώματα τῶν ἁγίων [*justificationes sanctorum*], ubi δικαιώματα sunt ipsa opera obedientiam nostram testantia, ut Lucæ i, 6. Romanorum ii, 26. Eadem ἱμάτια λευκά [*vestimenta alba*] dicuntur in eadem Apocal. iii, 18. Atque ita veteres magno consensu ad hunc locum. Simili tralatione verbum *indui* de virtutibus usurpatum legimus Coloss. iii, 12. & alibi.

12. Εταῖρε, *Amice*] De hac compellatione egimus supra ad xx, 13.

ἑφ' ὧν. *obmutuit*] Ostenditur τὸ ἀναπολογητὸν [*excusationis defectus*]: sicut mox *ligatio manuum & pedum* notat τὸ ἀμαχόν κ' τὸ ἀφευκτόν [*inexpugnabilitatem & inevitabilitatem*] irrogati Divinitus supplicii.

13. εἰς τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον. *in tenebras exteriores*] Christus compendio quodam id quod est ultimum ἀνταποδόσεως [*redditionis*] cum ipsa comparatione continuat, quia inde facile est intellectu quomodo supplenda sint cætera. De his tenebris actum supra viii, 12.

14. Πολλοὶ γὰρ εἰσι κλητοὶ, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί. *Multi enim sunt vocati, pauci verò electi*] Habuimus hanc γνώμην [*sententiam*] supra obscurius positam, quæ hic apertissimum habet sensum: Iudæi (de his enim agitur) vocati sunt omnes, qui sunt numero multi; sed alii ad caduca versi monita sprevere, alii insuper malè tractarunt monitores, nonnulli fidem professi non ostenderunt piis operibus fidei sinceritatem & vigorem. Igitur parvum duntaxat κατ' ἀλειψμα [*reliquium*] Deo probatum per docilitatis, fidei & dilectionis testimonia, accepit dona Spiritus Sancti & in posterum accipiet rem ipsam, cujus arrha est Spiritus.

15. οἱ Φαρισαῖοι συμβέβηκον ἐλαβόν, *Pharisæi consilium inierunt*] Cum publica auctoritas nihil proficisset, secta Pharisaïca privatas molitiones adhibet, ut supra xi, 14. ubi quæ diximus vide.

ὅπως αὐτὸν παγιδεύσωσιν ἐν λόγῳ. *ut caperent eum in sermone*] Id est, ut aliquid ab ipso elicerent cujus obtentu accusari posset rerum novatarum apud Romanum Præsidem: nam alioqui nulla spes erat illum interficiendi. ita interpretandum ex Luca.

16. τὰς μαθητὰς αὐτῶν, *discipulos suos*] Phariseorum quidam Iudam Gauloniten secuti sentiebant nefas esse agnoscere potestatem à Lege Divina extraneam. Ita enim interpretandum puto quod de illis dicit Iosephus, μόνον ἡγεμόνα κ' δεσπότην τὸ Θεὸν ἐπειλάσκει [*solum Ducem & Dominum Deum agnoscunt*], nempe quòd illud, *Vni Deo servies*, ita intelligi voluerint, non quasi cum quovis imperio summo, puta Saulis, Davidis, Solomonis pugnaret, sed quasi adversaretur hoc ipsum imperiis profanarum Potestatum; sicut in Deuter. xvi, 15. scriptum est, *Non præficies tibi virum extraneum, sed qui de fratribus tuis sit*. Neque nova erat hæc sententia, sed, ni fallor, ab Asidæis Maccabaïcorum temporum profecta; imo antiquior: nam idem sensisse videntur qui in Chaldaïco obsidio deditionem tam præfractè recusabant, cum quorum pertinacia certandum habuit Ieremias. Et sicut illis temporibus illa opinio causâ fuit magnorum malorum, ut Ieremias docuit: ita rectè de sua ætate Iosephus notat nullum posse malum excogitari cui istud dogma causam non dederit. Longè autem est aliud sponte in se externum jugum accersere, aliud vitæ servandæ causâ subire servitutem, aut jam impositam pati, ut Daniel fecit sociique ipsius, quam scilicet nunquam illi populo Deus immissurus fuerat nisi in pœnam gravium peccatorum. Græcorum & Romanorum nonnulli existimarunt servitutem vel certâ morte redimendam. At aliud per Ieremiam nos docet ipsa Veritas: nam vitæ mora, quæ spatium dat

pœnitentiæ, inter bona corporis primum haberi debet, & fundamentum aliorum bonorum ad corpus pertinentium. servitus autem illa externa ad corpus non ad animum pertinet. Bionis est, οἱ ἀγαθοὶ οἰκέται, ἐλεύθεροι οἱ δὲ πονηροὶ ἐλεύθεροι, δέλοι ἐπισυμίων [*Boni servi sunt liberi; at liberi homines mali, servi sunt cupiditatum*]. & Euripidis istud,

Δέλον γὰρ ἐσθλὸν τένορ' ἢ διαφθερεῖ.

Πολλοὶ δὲ ἀμείνους εἰσὶ τῷ ἐλευθέρῳ.

[*Obstare servo nomen haud æquum est, probo:*

Est quando virtus famula superat liberos.]

Ejusdem & hoc,

Πολλοῖσι δέλοισι τένορ' αἰσχρόν' ἢ δὲ φρήν

τῶν ἐχθρῶν ἐστὶν ἐλευθερωτέρα.

[*Infame servis nomen est, mens interim*

Cum liberis sit sæpe liberalior.]

Quòd si illa etiam domestica servitus animi virtutem non impedit, quantò minùs publica illa, quæ sæpe ne servitus quidem est? Seneca Brutum eo nomine culpat quòd existimaverit sub unius imperio libertatem esse non posse. Quæ omnia locum habere poterant etiam si stante Republica Iudæi in gravi periculo constituti consultandum habuissent libertas an pax placeret, &, ut Cicero hanc quæstionem ponit, εἰ πάντῃ τρόπῳ τυραννίδος κατ' ἀλυσιν πραγματουτέον, κ' ἂν μέλλῃ διὰ τῆτο περὶ τῶν ὅλων ἢ πόλις κινδυνεύσειν [*an omni modo laborandum ut dissolvatur dominatio, etiamsi ob eam rem periclitatura sit civitas tota*]. At verò semel facta deditio, quæ superebat consultatio? Nam quæ belli necessitate adducti promittimus fidem obstringunt: nisi enim id esset periret tota federum sanctitas. Accesserat deinde longi temporis possessio, quam movere velle semper iniquum est in publicis rebus. Bene adversus istos ζηλωτὰς [*zelotas*] disputans Agrippa apud Iosephum ita loquitur, Ἀλλὰ μὴν τόγε νῦν ἐλευθερίας ἐπιθυμεῖν ἄωρον, δέον ὑπὲρ τῆς μηδὲ ἀποβαλεῖν αὐτὴν ἀγωνίζεσθαι πρότερον ἢ γὰρ πείρα τῆς δευτέρας χαλεπὴ, κ' περὶ τῆς μηδὲ ἀρξασθαι ταύτης ὁ ἀγὼν δίκαιος. ὁ δὲ ἀπαξ χειρωθεὶς, ἐπειτα ἀφιστάμενος, αὐθαδὲς δέλος ἐστίν, & φιλελεύθερος [*Intempestivum est nunc libertatem appetere, cum oportuerit de eo, ne ea amitteretur, certasse olim: dura enim servitutis experientia, & justum certamen ne ejus initium fiat. At semel victus si deficit, non libertatis est amans, sed servus petulans*]. Quem secutus Iosephus ipse obsessos Hierosolymitas hunc in modum est affatus, Εἰ γὰρ δὴ καὶ πολέμειν ὑπὲρ ἐλευθερίας καλὸν, χρῆναι τὸ πρῶτον, τὸ δὲ ἀπαξ ὑποπέσοντας κ' μακροῖς εἰς ἀνάσσειν χρόνοις ἑπτα ἀποσείεσθαι τὸ ζυγόν, δυσθανατόντων, & φιλελευθέρων εἶναι [*Quòd si & pulchrum pro libertate bellare, id olim factum oportuit. At cum semel succubitus est, multisque temporibus concessum alteri imperium, velle deinde excutere jugum, mortem quærentium est, non libertatem amantium*]. Cum diversa sint regiminum genera, omnia vitiis suis, quanquam alia plùs alia minùs, obnoxia, bonus ille & vir est & civis, ut Augustus dicebat, qui rempublicam præsentem mutari non vult: qui scilicet, ut cum Tacito loquar, *bonum ac legitimum imperium voto expetit, qualecunque tolerat, quomodo sterilitatem aut nimios imbres & naturæ mala. Ferenda potentum ingenia, neque usui crebræ mutationes*. Sophocles,

Ἀρχόντες εἰσιν ὡς ὑπείκτεον τί μή;
καὶ τὰ δεινὰ, καὶ τὰ καρτερώτατα
τιμαῖς ὑπέκδ.

[*Nam Principes sunt; obsequendum: quippe?*
Cum valida rerum quæque & invictissima
Cedant honori.]

& quæ sequuntur. Atque hanc legem videmus sibi præscripsisse Christianos veteres, ut cuivis imperium nacto fidem atque obedientiam præstarent, neque ulli sub speciosis nominibus res novanti accederent. Vide Tertullianum Apologetico.

μετὰ τῶν Ἡρωδιανῶν, *cum Herodianis*] Herodianos partem fuisse Sadducæorum, quomodo Gaulonitici zelotæ pars erant Phariseorum, sed peculiaribus opinionibus distinctos à cætero sui nominis grege, ex iis quæ dicta sunt ad caput xvi, 6. patuit: & res est manifestior quàm ut de ea ambigi debeat. Illud magis videndum, an hi quoque, ut Gaulonitici, fenserint recusanda Cæsaris imperia, an contrà. Mihi planè videntur ad Christum allegati qui maxime populares erant & aptissimi ad eliciendum à Christo responsum pro libertate. Diximus Herodianorum dogma natum temporibus Herodis Magni, qui ortu quamvis Idumæus, tamen cum Idumæa facta esset Iudææ accessio, & ipse Iudaïsmum profiteretur, extraneus haberi non poterat. Itaque Herodiani Herodi, quem & Messiam dicebant, libenter paruerunt ut Iudæo, & quod Iosephi historia docet, magno Legis vindici, qui etiam si quid faceret in Romanorum gratiam sollicitè se Iudæis excusabat, *ὡς μὴ κατ' αὐτὸν ἀλλ' ἐξ ἐντολῆς καὶ προσαγμάτων ποιεῖν* [*tanquam id faceret non sua sponte, sed ex jussu atque imperio*]. At Hierosolymis & parte potiore Iudææ in provinciæ formulam redactâ, parère non jam circumciso Regi, sed alienis à Lege Potestatibus Herodianorum dogmati non satis consentiebat. Quin & Sadducæi, quorum pars erant Herodiani, magni faciebant Reipublicæ libertatem. Nam hoc inter cætera argumento conabantur evincere, nulla esse post hanc vitam præmia credita à majoribus, quia alioqui nunquam pro libertate toties arma sumturi fuerant. Neque incredibile est Herodis liberos, quanquam palàm Cæsari serviliter adulabantur, per occultas artes tamén fomenta subdidisse isti dogmati, non sine spe fore ut aliquando populi studiis in amissam Regni partem restituerentur.

ἀληθὴς εἶ, *verax es*] Ἀληθὴς [*verax*] hic est παρρησιασικὸς [*in dicendo liber*], ut in illo Terentii,

Obsequium amicos, veritas odium parit.

τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ, *viam Dei*] Legem Divinam, præcepta vitæ Deo placentis.

καὶ μέλει σοι περὶ ἑδενός. *& non est tibi cura de aliquo*] Nempe quominus ea præcepta fideliter tradas.

καὶ γὰρ ὁλέπεις εἰς πρόσωπον ἀνθρώπων. *Non enim respicis personam hominum*] Non captas gratiam aut Cæsaris aut Pontii Pilati, neque eorum potentiam formidas. Nam πρόσωπον [*personam sive faciem*] Hellenistæ Hebræos secuti vocant qualitatem hominis quæ in aliis affectus ciere, atque ita eos à veri justique respectu solet abducere. Hinc προσωπολήπτης [*personarum acceptor*] & προσωποληπτεῖν [*personam accipere*].

17. ἐξεστὶ, *licet*] *Fas est*, ut aliquoties interpretati sumus. Quæstionem enim Divini non humani juris movent.

κῆνσον, *censum*] φόρον [*tributum*], ut Lucas loquitur: μετωνομία [*Transnominatio*]. nam ex censu tributum pendebatur. *Census* nomen, ut alibi diximus, & ad prædiorum & ad capitum onera refertur, ut videre est in Pandectæ Iustiniano, titulo De Censibus, ubi Cæsareensibus narratur remissum à Vespasiano tributum capitis. Ad utrumque censum necessaria erat ἀπογραφὴ [*descriptio*]. Panegyricus in laudibus Constantini, *Septem millia capitum remisisti, quartam amplius partem nostrorum censuum*. Ammianus de Iuliano Cæsare, *Partes eas (Galliarum) ingressus pro capitibus singulis tributum nomine vicenos quinos aureos reperit flagitari, discedens verò septenos tantum*. Tertullianus, *Agri tributo onusti viliores: hominum capita stipendio censa ignobiliora*. Vnde discimus provincias Romani Imperii non agrorum tantum pendisse tributa, sed & humanorum capitum, extra colonias, municipia & civitates Italici juris. Iudæam, ex quo provinciis accensa est, melioris fuisse juris quàm Gallias vix credibile est. Quare κῆνσον [*censum*] sive φόρον [*tributum*], quanquam potest & prædii onus significare, quominus hic tributum in capita non agrorum sed hominum cum Syro interpretemur, quid obstat non video. Facit pro hac interpretatione Ulpiani illud quod exstat lege 111. D. De censibus: *In Syriis à quatuordecim annis masculi, à duodecim feminae usque ad sexagesimum quintum annum tributo capitis obligantur*. Longè aliud ab hoc Romano tributo esse τὸ δίδραχμον [*Didrachmum*] suprâ ostendimus.

18. τί με πειράζετε ὑποκριταί; *Quid me tentatis hypocritæ?*] Πειράζειν [*tentare*], ut antè admonuimus, est calumniam alicui struere: ὑποκριτὰς [*hypocritas sive simulatores*] autem vocat quia consilium crudele non minùs quàm vafum obtegebant verbis pietatem præferentibus. Bene Cicero, *Totius injustitiæ nulla capitalior est quàm eorum qui tum cum maxime fallunt, id agunt ut viri boni esse videantur*.

19. τὸ νόμισμα τῶν κῆνσων *numisma census*] Date mihi nummum aliquem ejus monetæ in qua tributum exigi solet. In eo autem nummorum genere usitatissimus erat Denarius. Itaque meritò à viris doctissimis reprehensus est eorum error qui Denarium tributum modum esse existimabant.

20. τίνος ἢ εἰκὼν αὐτῆς καὶ ἡ ἐπιγραφὴ; *Cujus est imago hæc & superscriptio?*] Simile apud Arrianum, τίνα ἐξ ἧς χαρακτηρῆσα τῆτο τὸ τετρασάριον; *Τραϊανῶν* [*Cujus figuram habet hic quatuor assium nummus? Trajani*]. Sicut legem figere signum est summi imperii, ita & nummum cudere: nam νόμισμα [*numisma*], ut docet Aristoteles, & nomen suum & vim ipsam habet ἀπὸ τοῦ νόμου [*à lege*]. Hinc majestatis criminibus accensetur nummos corrumpere. Nummos autem imperantium vultu ac nomine signari Persicum creditur esse institutum: unde *Daricorum* nomen. Huc illud pertinet,

Concisum argentum in titulos faciesque minutas. & Philostratus in Vita Tyanæi commemorat, δραχμὴν ἀργυρεῶν νενομισμένην εἰς τιστέριον [*drachmam argenteam cufam imagine Tiberii*]. Aureos nummos effigatos

effigiatos in vultum novi Principis dixit Ammianus Marcellinus. Ipse igitur nummus pretium habens ex edicto Cæsaris, Cæsarisque nomen & vultum præferens, testabatur Cæsarem summum in Iudæam imperium reipsa obtinere, idque à Iudæis nummo illo utentibus agnosci. Objici poterat, ipso quidem facto Romanos Iudæis, & Cæsarem Romanis imperasse, at nullo jure. Sed Christus ostendit hoc ad propositam quæstionem nihil pertinere. Nam cum *nec quies gentium sine armis, nec arma sine stipendiis, nec stipendia sine tributis haberi possint*, ut loquitur Tacitus, sequitur, ei qui imperat tantisper dum imperat pendenda tributa, ut pretium communis tutelæ quam præstat nobis quisquis est publici imperii possessor. Propterea, inquit Paulus, *etiam tributa penditis, nec solâ pænâ formidine sed juris & æqui respectu*, quia Potestatum præsidio tuti estis à vi atque injuria. Certum autem est ab omnibus Potestatibus hoc ipsum, etsi non ea qua oportet æquitate ac diligentia, sæpe etiam ita ut ipsæ à vi atque injuriis non abstineant, aliquatenus tamen præstari, ita ut sub illis quàm sine illis vivere multò sit tutius: quod satis est ut tributa præstari & possint & debeant.

21. Απόδοτε, Reddite] Tanquam debitum, ut Paulus explicat: nam cum de tributis egisset, subjicit, *ἀπόδοτε ἐν πάσι τὰς ὀφειλάς* [reddite ergo omnibus debita].

καὶ τὰ τῷ Θεῷ Θεῷ. & quæ sunt Dei, Deo] Tributi pensatio nihil in se habet quod Divinæ Legi repugnet. Cæterum si quid Cæsar aut alia Potestas præcipiat adversum Legi Divinæ, Deo potius quàm hominibus parendum est. Ita Christus sapientissimo responso & seditionis motæ & violatæ religionis calumniam in quæstione insidiosissima effugit; ac simul tacitè ipsos notat qui de rebus ad hoc sæculum pertinentibus pietatis specie solliciti, veræ solidæque pietatis officia contemnerent atque etiam violarent. Polycarpi est sententia, *Δεδιδάγμεθα ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ἀπὸ Θεοῦ τεταγμέναις τιμὴν κατὰ τὸ προσήκον τὴν μὴ βλάβησαν ἡμᾶς ἀπονέμειν* [Didicimus imperiis ac Potestatibus à Deo ordinatis ita ut oportet honorem exhibere, qui nos non lædat].

23. Σαδδουκαῖοι, οἱ λέγοντες μὴ εἶναι ἀνάστασιν. Sadducaei, qui dicunt non esse Resurrectionem] Fundamentum opinionis Sadducaicæ fuit, Nullam substantiam esse extra Deum, præter res sensiles. Clarè id nos docet Lucas Actorum XXI II, 8. *Σαδδουκαῖοι μὲν γὰρ λέγουσι μὴ εἶναι ἀνάστασιν, μηδὲ ἄγγελον, μήτε πνεῦμα* [Sadducaei enim dicunt non esse Resurrectionem, neque Angelum, neque Spiritum] ubi voce πνεύματι [Spiritus] intelligendus Divinus ille afflatus quo Prophetas à Deo impulsos rectè credebant Pharisei. Sadducaei, qui Prophetica scripta non recipiebant (nisi fortè tanquam humanæ sapientiæ opera) nullam, ut videtur, admiserunt ἀποκάλυψιν [revelationem] Divinam, nisi per vocem, quomodo Lex erat tradita; cui soli obedientiam præstitisse Sadducaeos apparet, ni fallor, tum aliis argumentis, tum ex oppositione Phariseorum & Sadducaeorum quæ est apud Iosephum XI II Originum, XVII II. ubi ait *ἀφ' ὧν ἡμεῖς ὁμιλοῦμεν ὅτι ἀναγέγραπται ἐν τοῖς Μωυσέως νόμοις* [quæ non scripta sunt in legibus Moysi].

quare & quod de Sadducaeis sequitur, *ἐκεῖνα δὲν ἠγείσθαι νόμιμα τὰ γεγραμμένα* [illas servandas leges quæ perscriptæ sunt], intelligendum de iis quæ in Moysi Lege sunt perscripta. Magis mirum quomodo Angelos esse inficiati fuerint, cum Moysi scripta, in quibus toties Angelorum fit mentio, admitterent. Respondendum mihi videtur, sensisse illos, quod Iudæorum nonnullos sua quoque ætate sensisse Iustinus affirmat, Angelos fuisse ἀτμήτους καὶ ἀχώριστους Θεῷ δυνάμεις, ἃς ὁ Θεὸς, ὅταν βέλῃται, προπηδᾷ ποιεῖ, καὶ πάλιν ἀναστέλλει εἰς ἑαυτὸν [individuas & inseparabiles Dei virtutes, quas Deus ubi vult à se facit exsilire, rursusque in se retrahit]. cui sententiæ idem ille Martyr hanc veram opponit, *εἶναι ἁγέλλας αἰετὸν μένοντας καὶ μὴ ἀναλυομένους* [esse Angelos qui semper maneant & non dissolvantur]. Qui ita de Angelis sentiebant, eos non mirum est similiter sensisse de animis hominum, non esse scilicet res tales quæ per se possent subsistere, sed quæ in nihilum redirent corporibus destitutæ. Σαδδουκαῖοι τὰς ψυχὰς ὁ λόγος συναφανίζει τοῖς σώμασι [Sadducaeorum doctrina animas non minùs quàm corpora exstinguit], inquit Iosephus. Et alibi de eisdem: *Ψυχῆς ἢ τὴν διαμονὴν καὶ τὰς καθ' αἷμα τιμωρίας καὶ τιμὰς ἀναιρῶσι* [Permanfionem animarum & apud inferos pœnas & honores tollunt]. Hieronymus de iisdem, *Animam putabant interire cum corporibus*; quod & Abrahamo Salmanticensi notatum. Hinc porro sequebatur, *ἐκ εἶναι ἀνάστασιν* [non esse Resurrectionem]. Nam ἀνάστασις [Resurrectio] requirit permanfionem animarum. Consequens item est, ut spem omnem pietatis repositam habuerint in vita præsentē. Certum enim habeo errare eos qui ex Iosephi verbis malè intellectis Sadducaeos Epicureis æquant, quasi Deo res humanas curæ esse negaverint. Nam qui Legem Moysi recipiebant, in qua præclarus est locus *περὶ ἀθλῶν καὶ ἐπιτιμῶν* [de præmiis & pœnis], istius insipientis sapientiæ consulti esse non poterant. Et rectè Hebræi veteres, & inter novos Iosephus Albo, notant Sadducaeis agnita præmia Legem servantibus, sed hujus duntaxat vitæ. Ipse Iosephus adversus Appionem de Iudæis omnibus pronuntiat, *Εἰς ἣν λέγουσιν ὅμοι σύμφωνον περὶ Θεοῦ, πάντα λέγων ἐκεῖνον ἐφορᾷν* [De Deo omnes in eo consentiunt, cuncta ab eo inspicere]. Sed hoc est quod dicit Iosephus, Sadducaeos ita in hominis potestate statuisset boni mali que electionem ut nullam ea quidem in re censerent intervenire Dei actionem, ferme quomodo Cælestius & Pelagius inter Christianos. Sed mendum est in Iosepho: ita enim legitur de Sadducaeis, *Σαδδουκαῖοι ἢ, τὸ δεύτερον τάγμα, τὴν μὲν εἰμαρμένην παντάπασιν ἀναιρῶσι, καὶ τὸν Θεὸν ἔξω τῆ δρᾶν τι κακὸν ἢ ἐφορᾷν τίθενται* [Sadducaei, qui alter est ordo, fatum omnino tollunt, Deumque ponunt extra mali patratiōem aut inspectionem]. Deum negare inspectorem humanorum criminum nemo potest nisi qui quæ de diluvio, de Sodomis, de Pharaone, cæteraque à Mose conscripta mendacii velit arguere. Omnino legendum *ἔξω τῆ δρᾶν τι κακὸν ἢ μὴ δρᾷν* [extra mali effectum aut abstinentiam], hoc est, negant ulla in eo esse Dei partes ut homines peccata aut perpetrent aut iisdem abstineant. Et hoc ipsum est quod ait *tolli ab ipsis fatum*: Fatum enim vocat providentiam non

circa ea quæ patimur, sed circa ea quæ agimus. Verum esse quod dico sequentia evincunt, *Φασι δὲ ἔσθ' ἀνθρώπων ἐκλογὴ τὸ τε καλὸν καὶ τὸ κακὸν προκρίσθαι, καὶ τὸ κατὰ γνώμην ἐκάστω τέτων ἐκατέρω προσιέναι* [*ajunt in hominum electione positum bonum & malum, & cuique prout velit hoc vel illud adesse*]. Quod modò dixerat *τὸ κακὸν δρᾶν ἢ μὴ δρᾶν* [*mali effectum aut abstinentiam*], hîc dixit *καλὸν καὶ τὸ κακὸν* [*bonum & malum*], quorum utrumque Sadducæi æqualiter ponebant in mera hominis potestate. Idem intelligere est ex opposita Phariseorum sententia, quam ita exprimit Scriptor diligentissimus, *Εἰμαρμένη τε καὶ Θεῶ προσάπλῃσι πάντα, καὶ τὸ μὲν πράττειν τὰ δίκαια καὶ μὴ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τοῖς ἀνθρώποις κείσθαι, βοηθεῖν ᾧ εἰς ἑκάστον τὴν εἰμαρμένην* [*Fato & Deo aptant omnia, & honestè agere aut non agere magna ex parte in hominibus situm, cooperari autem in singulis fatum*]. Ait ex Phariseorum sententia non omnia simpliciter fieri ex fato, sed fato connexa esse & colligata: quod Chaldaizantes Hebræi sic exprimunt, *כלא במזלויא פאט* [*omnia ex fato pendent*]. Ita ut rectè aut secus agere sit quidem maxima ex parte penes homines, sed in utrumque tamen concurrat vis illa providentiæ. Compara his alterum Iosephi locum *xi i i*. Originum, ubi sententiam Phariseorum ita explicat, *Τινὰ καὶ ἔ πάντα τὴν εἰμαρμένην εἶναι ἔργον τινὰ δὲ ἐφ' ἑαυτοῖς ὑπάρχειν, συμβαίνειν τε καὶ εἰ γίνεσθαι* [*Aliqua, non omnia, fato fieri; quædam & in nobis posita, quæ possint & non fieri*]. Sadducæi autem, ut ibidem loquitur, *τὴν εἰμαρμένην ἀναιρεῖσιν ἔδεν εἶναι ταύτην ἀξιοῦντες, ἕτε καὶ αὐτὴν τὰ ἀνθρώπινα τέλῃ λαμβάνειν ἅπαντα ᾧ ἐφ' ἡμῶν αὐτοῖς τίθενται, ὡς καὶ τὴν ἀγαθὴν αἰτίας ἡμᾶς αὐτοὺς γινομένους, καὶ τὰ χεῖρω παρὰ ἡμετέραν ἀδελφίαν λαμβάνοντας* [*fatum tollunt, nihil id esse existimantes, neque secundum id res humanas exitum consequi; sed omnia in nobis ponunt, ita ut nos nobis ipsis causa simus bonorum, mala quoque per nostram temeritatem incurramus*]. Quem in modum dicitur etiam Chrysippus sententiam temperasse Stoicorum, quorum sectam Pharisaicæ sectæ affinem fuisse Iosephus in Vita sua profitetur. Neque id mirum, cùm in Cypro, unde fuerat Zeno, multi semper Iudæi fuerint. Eandem mixturam Fati & Liberæ voluntatis alijs quoque in locis Iosephus adscribit sententiæ Phariseorum, ut certissimum esse debeat lapsum Epiphanium in istius sententiæ explicatione, quod rectè antehac à viro undequaque doctissimo annotatum est.

24. *μὴ ἔχων τέκνα, non habens pueros* Sine liberis. Cajus Iurisconsultus, *Non est sine liberis cui vel unus filius unâve filia est*. Cùm filia deficientibus liberis maribus ad hereditatem vocaretur Iure Hebræo, sequitur Ius *τῆς ἐπιγαμβεύσεως* [*leviratus*] tum demum locum habuisse si nulla proles esset relicta. Neque obstat quod in Hebræo est *בן* [*filius*]. Omnium enim linguarum commune est ut masculina appellatione femininus sexus comprehendatur. Ideo prudenter Interpres hîc posuit *τέκνα* [*liberos*], & statim *μὴ ἔχων σπέρμα* [*non habens semen*], quomodo *גר* [*semen*] ponitur Genes. xxxv i i, 8. quod ad utrumque sexum pertinet. Vt & Lucas, *καὶ ἔσθ' ἀτεκνὸν ἀποθάνη* [*is sine liberis obierit*]. Tale autem nomen linguæ Orientis non habent.

Ideo & Syrus hîc posuit *בנים* [*filios*]. Nec obstat huic interpretationi quod de nominis propagatione in Legge dicitur: nam poterat & ex filia nepos in avi familiam inferi. At certè qui filiam relinquit, non video quomodo *ἀτεκνὸν* [*illiberis*] rectè dicatur.

ἐπιγαμβρεύσθαι, levirabit Vox hæc significat *affinem fieri*, i Samuelis xvi i i, 21, 22. & i Macchæorum x, 54, 56. ubi tum genero tum socero tribuitur. Sed hîc usurpata est ad exprimendam vim Hebrææ vocis *בן*, quæ significat *jure affinitatis aliquam ducere*: quomodo & Lxx τὸ ἐπιγαμβρεύειν usurpant, non quidem in Deuteronomio, sed in historia Iudæ & Onani Genes. xxxv i i, 8. Est enim hoc jus inter ea quæ primùm moribus recepta, mox legis Divinæ auctoritatem acceperunt: qualia multa esse in Mose non est dubitandum.

ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, frater ejus Nempe *ὁμοπάτριον* [*ex eodem patre*], ut ratio legis postulat, & rectè interpretatur Abenesdra. Cœpit quidem ex rationis similitudine etiam remotioribus affinibus imponi necessitas ducendi viduam illiberem, nisi jus proximitatis in bona defuncti à se abdicare vellet, eo ritu calcei exeundi quem lex Deuteronomii præscribit: Sed hoc natum non tam ex ipsa legis vi, quam urgent Sadducæi, quàm ex processu consuetudinis, apertè satis indicare videtur Ruth i v, 7. ubi moribus, non legi jus istud acceptum fertur. Et notant Hebræi Iurisconsulti id jus non designari verbo *בן* [*levirare*], sed verbo *לנא* [*proximare*], quod *ἀγχισέναι* vertunt Lxx.

ἀναστήσῃ σπέρμα τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ, & suscitet semen fratri suo Hoc est quod in Ruthæ historia dicitur *ἀναστήσῃ τὸ ὄνομα τῷ τεθνηκότι* [*suscitabit nomen mortui*]: quia nimirum lex illum postnatum Filium defuncti nuncupabat. Ergo τῷ ἀδελφῷ [*fratri*] est in memoriam atque honorem fratris.

25. *ἀφῆκε, reliquit* Quomodo hereditas relinqui dicitur: Nam apud Hebræos pari jure deferuntur hereditas & matrimonium, sicut apud Romanos hereditas & tutela. Hinc *κληρονομεῖν* [*hereditare*] aliquam dicitur qui eam ἐπιδικάζεται, hoc est, proximitatis jure ducit, ut diximus alibi.

28. *τίνος ἔσθ' ἐπὶ ἑπτὰ γυνή; cuius erit de septem uxoris?* Pharisei Resurrectionem ex traditione magis & conjectura quàm certis argumentis sperabant. Hinc tanta opinionum diversitas, de qua egimus alibi. Et quemadmodum nunc quoque Thalmudistæ epulas sibi fingunt in quibus Behemoth & Leviathanem sint esitaturi, ita tunc quoque vitam felicem quidem, sed huic nostræ similem, animo præceperant: Vnde Iosephus Pharisaicam sententiam comparat iis quæ apud Græcos de Fortunatis Insulis canebantur. Nam bonis dari ait τὴν ὑπὲρ ὠκεανὸν διαίταν καὶ χῶρον ἕτε ὁμοῖοις ἕτε νιφετοῖς ἕτε καύμασι βαρυνόμενον, ἀλλ' ὃν ἐξ ὠκεανῶν πρᾶνς αἰεὶ ζέφυρος ἐπιπνέων ἀναψύχῃ [*vitam ultra Oceanum & loca nec imbris nec nivibus nec aestibus obnoxia, sed quæ lenis ex Oceano Zephyrus afflans mulceat*], verbis propè iisdem utens quibus olim Homerus,

Ἀλλὰ σ' ἐς Ἡλύσιον πεδίον καὶ πεύραϊα γαίης
ἀθάνατοι πέμψουσιν, ὅθι ξανθὸς Ραδάμανθυς
τῇ περ ῥήσι βιοτὴν πέλει ἀνθρώποισιν.

Οὐ νιφετὸς, ἔτ' ἀρ' χειμῶν πολὺς, ἕτε ποτ' ὁμοῖον.

Αλλ' αἰεὶ ζεφύροιο λιγυπνεΐον! αἴτας
Ὠκεανὸς ἀνίστην, ἀναψύχειν ἀνθρώπους.

[Sed superfluum jussu telluris in ultima campos
Mitteris Elysios, quos rex habitat Rhadamanthys:
Mollia securæ currunt ibi tempora vitæ:

Non ibi nix, non tristis hyems, non sordibus
imber,

Sed mites animas Zephyri genitabilis afflat
Oceanus, populos prædulci frigore mulcens.]

Quem secutus Horatius dixit,

Nos manet Oceanus circumvagus: arva beata
Petamus arva, divites & insulas.

Et mox,

Pluraque felices mirabimur, ut neque largis
Aquosus Eurys arva radat imbribus,
Pinguia nec siccis urantur semina glebis.

Et quæ sequuntur. Quare mirum non est si mansu-
rum ibi quoque conjugii usum sibi persuaserint,
quod Mahumetes, ut multa alia, in Alcoranum suum
ex Iudæorum traditione retulit. Sadducæi autem,
quibus cum Pharisæis hæcenus certamen fuerat,
à Christo putabant Resurrectionem doceri κατὰ τὰς
αὐτὰς ὑποθέσεις [iisdem suppositis] quibus uteban-
tur Pharisæi: sed sperantes fragili dentem illidere,
solido impeerunt.

29. μὴ εἰδότες τὰς γραφάς, nescientes Scripturas]
Quia nimirum nihil accipiebant nisi quod ἐν ταῖς
γραφαῖς Μωσέως [in scripturis Moysi] scriptum erat
αὐταῖς ταῖς λέξεσι, cum illarum γραφῶν [scriptu-
rarum] ea esset natura ut sub figuris, aut certè sub
verbis inquisitionis egentibus, majora dogmata oc-
cultarent. Qua de re egimus alibi.

μηδὲ τὴν δύναμιν τῆς Θεᾶς. neque virtutem Dei]
Non tam quòd crederent dissolutas corporis partes
à Deo non posse recomponi, quàm quòd putarent
non posse sustentari animas sine corpore; ut ex su-
perioribus apparuit. Atqui cum hoc nullam in se
contineat ἀντίφασιν [repugnantiam], nulla erat ju-
sta ratio cur id tanquam omni modo, etiam Dei
respectu, ἀδύνατον [impossibile] repudiaretur. Po-
terant afferri rationes Physicæ ex operationibus ani-
mi desumptæ quibus probaretur τὴν ψυχὴν ἔχειν ἀπὸ
γενέσεως ἀμετάβλητον τὴν διαμονὴν [animam habere ab
ortu deinceps immutabilem permansionem], ut loquitur
Christianus Philosophus Athenagoras; sed quia ista
argumenta rudiorum hominum, qui tamen à pie-
tatis studio excludendi non sunt, captum excedunt,
nihil est tutius quàm Divinæ potentiae inniti. Nam
si Resurrectio non est ἀδύνατος [impossibilis], certè
non est cur dicatur ἀβέλητος [non placita] Deo
τὸ γὰρ ἀβέλητον [nam quod non placet], ut idem ille
Athenagoras sapienter dicit, ἢ ὡς ἀδικον αὐτῷ εἶναι
ἀβέλητον, ἢ ὡς ἀνάξιον [aut tanquam iniquum, aut
tanquam indignum non placet]. Cum verò neutrum
de sustentatione animorum extra corpus dici possit,
sequitur ut res sit non incredibilis, imò credenda,
ubi auctoritas ἀξιόπιστος [fide digna] accedit. Quod
dixi non ad naturales rationes sed ad Dei potentiam
& voluntatem nos remitti cum de sustentandis ex-
tra corpus animis agitur, id videre est Lucæ XXI II,
46. Actorum VII, 59.

30. ἔτε γαμήσιν, ἔτε ἐγγαμίζοντα, neque ducunt,
neque nuptum dantur] Christus antequam dogmatis

istius, quod veræ pietatis solidissimum fundamen-
tum est, probationem afferat, tollit falsam ὑπόθεσιν
[suppositionem] qua Sadducæorum objectio niteba-
tur. Εγγαμίζουσαι hic latius dicitur pro eo quod Latini
dicerent nubere, ut & infra XXIV, 38. Lucæ XVII,
27. Alioqui proprium est filiarum familias, ut appa-
ret I Corinth. VII, 38. Celebre est illud Electræ
apud Euripidem:

Νυμφευμάτων μὲν τ' ἐμῶν πατὴρ ἐμὸς

Μέριμναν ἔχει, καὶ ἐκ ἐμὸν κρίνειν τὰδε.

[Meis quod est de nuptiis, spectat patrem

Ea cura: non est id meum decernere.]

Ovidius, aut is qui scripsit Hermiones epistolam,

Me tibi Tyndareus vitæ gravis auctor & annis

Tradidit: arbitrium neptis habebat avus.

Solet hic tractari quæstio De jure parentum in elo-
candis liberis. Æquissimum sanè est honorem & re-
verentiam exhiberi parentibus, nullâque in re ma-
gis quàm quæ ad generis propagationem spectat, ut
alicubi rectè ab Aristotele notatum est. Sed incidunt
circumstantiæ quæ exceptiones porrigant. Quid
enim si parentes odio, avaritiâ, aliisve affectibus
detenti cessent officium facere? æquumne erat li-
bertatem naturalem liberis auferri? Certè Iure Ro-
mano filia quæ post annum vicesimum quintum
cessantibus parentibus nuptias fecerit, innocens
habetur. Et scimus quantopere Paulus Apostolus
abhorreat τὸ πρῆξθαι [uri]. Præterea verò argu-
mentum illud quod multi invictum putant, meo
judicio non satis procedit, Istud non rectè fit, Ergo
irritum est. Quàm multa enim sunt quæ non rectè,
id est, non ex officio fiunt, & tamen si facta sint pro
non factis nequaquam habentur? Certè si manea-
mus intra limites Naturalis Iuris, actus irritus dici
non potest eò quòd vitiosus est, nisi accedat pote-
statis defectus, aut actus turpitudine permanens; quæ
hic locum habere dictu quidem est facile, at ex cer-
tis principiis demonstratu difficile. Nam ex Iure
Naturæ auctoritas magis parentum nasci videtur
quàm potestas, id est, ἐξουσία, ut quam videmus
pro populorum institutis & moribus mutari. Ita
Romani patriam quam dicunt potestatem pro-
priam esse dicunt civium Romanorum; neque eo
Iure ad nuptias, patris consensus requiritur si liberi
sint emancipati, cum tamen emancipatio jura na-
turæ nequeat dissolvere: matris autem consensus si
desit, nunquam ob id Romano Iure irritæ sunt nu-
ptiæ. Non video quid afferri possit, quominus
quod de Votis & Iuramentis Numerorum xxx, 14.
statuitur, ad Sponsalia ac nuptias possit produci.
Alibi jus parentum non ultra definitam ætatem libe-
rùm porrigitur: & ante istam quoque ætatem si ini-
quiores sint parentes, Magistratus, ut communes
omnium parentes, partes suas interponunt. Mihi
hæc omnia moderanda videntur æquis legibus, nec
debere quod huic aut illi placet aliis pro Divini Iuris
regula obtrudi.

ἀλλ' ὡς ἄγγελοι τῆς Θεᾶς ἐν ἑρανῶ εἰσι. sed erunt sic-
ut Angeli Dei in cælo] Sensum explicat Lucas, ὁ γὰρ

ἀποθανεῖν ἐτι δύνανται [neque enim ultra mori poterunt]

Habent enim οἱ υἱοὶ τῆς ἀναστάσεως [filii resurrectionis]
in se ipsis πνεῦμα ζωοποιῶν [spiritum vivifican-
tem], id est, vim internam quæ perpetuò corpus

conservet ἐν δυνάμει καὶ ἀφθαρσίᾳ [in vigore & incorruptibilitate], unde corpus tale non jam ψυχικόν [animale] sed πνευματικόν [spirituale] dicitur 1 Corinth. xv. Cum igitur corpora ista morti obnoxia amplius non sint, non magis quam Angeli, sequitur ut nec indigeant sexuum commercio, cuius ope singulis pereuntibus universitas conservatur. Nam γένεσις [ortus], ut non ita pridem diximus, τῇ φθορᾷ [interitui] cohæret. Neque ego video quàm certis nitatur rationibus quod quidam volunt etiam in illo seculo manifestum fore discrimen sexuum. Videri enim potest id discrimen pars esse τῆς ἀσθενείας [infirmittatis] quæ tunc erit cessatura. Imò species omnis ac figura τῆς φθορᾶς [ejus quod fuit corruptibile] obvelanda videtur ἐνδύματι τῆς ἀφθαρσίας [indumento incorruptibilitatis]. Atqui τῆς φθορᾶς [corruptibilitatis] apertum indicium τὸ γεννητικόν [vis genitiva]. Veterum sanè non pauci arbitrati sunt non futurum tum ἄρρεν ἔτε θῆλυ [ma-rem & feminam], ut Hilarius. Theodoretus quoque hujus loci qui nunc est præ manibus auctoritatem sequens demonstrat in Angelis non esse sexuum discrimina, ταύτης γὰρ δὴ τῆς διαίρεσεως ἐνδεής τ' ὑπὸ τῷ θανάτῳ τελευτῶν ἢ φύσις· ἐπεὶ γὰρ ἐξανδραποδίζει αὐτὴν ὁ θάνατος, ὁ γὰρ διὰ τῆς παιδοποιίας ἀντιστάγει τὸ δαπανώμενον· οἷον γὰρ τινὰ ἐπισκευαστὴν ἀθανάσιον ὁ ποιητὴς τῷ θνητῷ ζῶν τὴν παιδοποιίαν ἐμυχανίστατο. ταύτῃ τοι ἀναγκαία τοῖς θνητοῖς ἐχρυστοῦ φύσιν ἢ τῆς θῆλης χρεία. Τοῖς δὲ γε ἀθανάτοις γεγεννημέναις τὸ θῆλυ γένος παντάπασιν περιττόν [Tali discrimine eget natura morti obnoxia: quia enim mors eam sibi mancipat, matrimonium, liberos serendo, resarcit id quod absimitur. Opifex enim liberum sationem commentus est, quasi factitiam immortalitatem generi mortali. Ad eum finem mortalem naturam habentibus opus est femina. At iis qui immortales sunt creati supervacuum is sexus]. quæ ad homines ἰσαγγέλως [Angelis pares] videntur eadem ratione posse aptari. Sicut autem matrimonium ab immortalis vita diffidet, ita cibus quoque & potus, quippe inducta ad supplendas particulas quotidie pereuntes. Quod mirum est non videre Iudæos (paucos excipio, in quibus est Iosephus Albo), cum & Homerus viderit,

Οὐ γὰρ σίτον ἔδουσ', ἐπίνυσ' αἰδοπα οἶνον·
Τένεκ' ἀναιμόνες εἰσι καὶ ἀθανάτοι καλέονται.

[Nam nec edunt panem, nec vina rubentia potant:]

Sanguine quippe carent, immortalesque vocantur.]

Quo loco utens Plutarchus probat μὴ μόνον τῆς ζῆν ἀλλὰ καὶ τῆς ἀποθνήσκειν τὴν τροφήν εἶναι ἐφόδιον [cibum non tantum vitæ sed & mortis esse viaticum]. Idem Plutarchus alibi, τῆς γὰρ θεῖς δέδια μὴ δέξῃ τῷ ἀφθάρτῳ μάχεσθαι τὸ γεννῶν ἔχῃ ἢ τὸ γεννώμενον· μεταβολὴ γὰρ τις καὶ αὐτὴ καὶ πάθος [videndum an non divino immortalis repugnet non tantum gigni, sed & gignere: nam & hæc mutatio quedam est cum perpeffione conjuncta]. Aristoteles Metaphysicorum 11, cap. 1v. de diis Poetarum, πῶς αὖν εἶεν αἰδίοι δέομενοι τροφῆς; [quomodo æterni esse possunt si alimentis opus habent?] Hæc cogitatio excitare nos debet ut in hac etiam fragili vita quàm minimùm fieri potest indulgeamus corporeis voluptatibus, μελετῶντες τ' ἐκεί βίον

[meditantes vitam quæ illic futura est]. Est autem hic ἑκείνῃς [defectus] articuli, ἄγγελοι τῆς Θεᾶς ἐν ἑρανῶ [Angeli Dei in cælo], id est, οἱ ἐν ἑρανῶ [qui in cælo sunt], qui in cælo vitam cœlitum degunt, non vitam αἰώνῳ τῆς τῆς [huius ævi]. Ita infra xxiv, 36. οἱ ἄγγελοι τῶν ἑρανῶν [Angeli cœlorum] & Marci x 111, 32. οἱ ἄγγελοι οἱ ἐν τῷ ἑρανῶ [Angeli qui in cælo]. Deinde præsens pro futuro positum est. Quanquam verò Angelos subsistere negabant Sadducæi, ut diximus, rectè tamen hoc loco eorum mentionem Christus facit; quia solvit argumentum, non argumentatur. Qui respondet, uti potest suppositionibus ab adversario negatis.

31. Περὶ ἧς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν, De resurrectione autem mortuorum] Id est, quod rem ipsam attinet. Nam hætenus objectioni tantum respondit.

32. ἔκ ἐστιν ὁ Θεός, Θεὸς νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων. non est Deus, Deus mortuorum, sed viventium] Argumentum hoc, quod multis obscurius visum est, perspicuum fiet si interpretem adhibeamus θεόπνευστον [Divinitus inspiratum] Scriptorem ad Hebræos x 1, 16. Primò ponendum, vocem Dei ubi possessivum casum post se habet, significare εὐεργέτην [benefactorem] optimum atque potentissimum; quod negare Sadducæi non poterant, cum ita haberet formula federis, Ero Deus vester, & vos eritis mihi populus. Deinde addendum est, cum Abrahamus Isaac & Iacobus peculiariter nominantur, eo significari Deum peculiariter atque eximie esse ipsorum Deum sive εὐεργέτην [benefactorem], ob singularem scilicet ipsorum fidem atque obedientiam. Tertiò notandum, in hac vita Abrahamo, Isaaco, Iacobo commoda quidem aliqua sed multis incommodis permixta accidisse. Nam neque terras ulla proprias habuerunt, sed cum familia ac gregibus huc illuc sunt vagati, non rarò etiam conflictati cum hominum fortunæque injuriis. Vnde & Iacobus ξένον [hospitem] sive παρεπίδημον [peregrinum] se vocabat, Pharaonem alloquens, quod meritò urget divinus ille Scriptor. Hinc sequitur, nihil illos in hac vita supra cæteros homines eximium adeò recepiße, propter quod Deus tam peculiariter ipsorum Deus dici debeat. Imò multi improbi aut minus probi in Ægypto, Chananæa atque alibi vitam terrenam hand paulò felicius egere. Restat ergo ut Deus ipsorum Deus fuerit, non modò cum in terris agerent, sed etiam cum ad Moysen Deus ista loqueretur. Nam, ut dixi, in hoc ævo nihil illis contigerat quod tanti nominis magnificentiam impleteret. Deinde verò propter quem bene facimus aliis, ei multò magis benefacimus si possimus. Deo potestas non deest, ut jam uno verbo ostendit Christus: & dicit se benefacturum posteritati propter Abrahamum, Isaacum, Iacobum: multò ergo magis ipsis benefaciet. Beneficii autem capaces non sunt qui mortui sunt, si perpetuò in mortis statu sunt mansuri. Sequitur ergo restituendos eos esse in vitam, ut peculiariter atque eximie Deus ipsorum Deus, hoc est, εὐεργέτης [benefactor] esse possit; quomodo etiam Iudæus Abenescra explicat illa Legis, Ego ero Deus vester. Philo etiam, τὸ δὴ Θεὸς αἰώνιος, ἴσον ἐστὶ τῷ, ὁ χαρίζομενος & ποτὲ μὲν, ποτὲ ἧς, αἰεὶ ἧς συνεχῶς [Illud ergo Deus æternus idem valet quod bene faciens,

faciens, non interdum, interdum verò non, sed semper atque perpetuò]. Lucas illud, Θεὸς ὃς ἐκ ἐστὶ νεκρῶν, αἰκὰ ζώντων [Deus non est mortuorum, sed viventium], ita explicat, πάντες γὰρ αὐτῷ ζῶσιν [omnes enim vivunt ei], id est, & potest & vult eos Deus vitæ reddere: ac proinde cùm Dei promissâ non minorem certitudinem habeant quàm res præsentes, jam nunc vivere censendi sunt. Philo De Monarchia, λέλεκται ὅτι οἱ προσκείμενοι τῷ ὄντι Θεῷ ζῶσι πάντες [dicuntur autem vivere omnes qui vero Deo adherent]. Sic & Scrip-
 10 ptor περὶ αὐτοκρατορίας λογισμῶν [De rationis imperio], de Abrahamo, Isaac, Iacobo ait, Θεῷ ζῶσι [Deo vivunt]. Ita vitæ hominum διαμονήν [permanfionem] tribuit Athenagoras, morte tamen, velut somno, intercifam. Quomodo Christus de Iairi filia dixerat, ἐκ ἀπέθανεν, αἰκὰ καθεύδει [non est mortua, sed dormit]. & de Lazaro, Dormit: vado ut excitem eum. Quanquam verò ad tollendam ὑπόθεσιν [suppositionem] Sadducæorum sufficere poterat probare permanfionem animorum, tamen & verbis &
 20 proposito Christi, quod est probare τὴν ἀνάστασιν [Resurrectionem], rectius convenit, Abrahamum accipere non animum, quæ pars tantum est Abrahami, sed personam constantem ex animo ac corpore, cui propriè mors & vita tribuitur. Inter omnia argumenta quæ ad probandam animi immortalitatem adhiberi solent, nullum mihi videtur aptius movendis hominum animis quàm illud quod à Petro Apostolo acceptum recitare solebat Clemens
 30 Romæ Episcopus, Si Deus est justus, animus est immortalis. Cui parem sententiam reperire est apud Paulum I Corinth. xv, 19. Nam certè, si ullum ponimus bene secusque factorum discrimen, si Divinam providentiam & justitiam agnoscimus, quam nec Sadducæi negare audebant, videmus autem bonis multis pejùs hîc esse quàm malis, sequitur aliud superesse iudicium, ac proinde id etiam quod præmium pœnamve recipere possit. quod argumentum mirâ facundiæ ubertate non semel explicavit Chrysostomus. Sed & Pa-
 40 ganorum quibusdam lux illa emicuit. Nam Balaa- mus sive ratione ductus sive Spiritu Divino agitatus exclamat apud Mosem, Sit mors mea cum morte iustorum; quibus verbis ostendi putant Hebræorum Magistri, piis Hebræis præmia aliqua post hanc vitam esse reposita. Quin & Plato, Cicero, Plutarchus isto telo pugnant, & Hierocles, cuius hæc sunt verba, Εἰ γὰρ μὴ εἴη τι ὑπομένον ἡμῶν μετὰ θάνατον, καὶ τὸτο φύσιν ἔχον ἀληθείας καὶ ἀρετῆς κοσμεῖσθαι, οἷον δὴ φαμεν εἶναι τὴν λογικὴν ψυχὴν, ἐκ αὐτῆς ἐφείσιν ἡμῖν κα-
 50 θάρρα γένοιτο τὴν καλῶν προαναίρεται γὰρ ἡ ὑποψία τὴν φθορᾶς τὴν περὶ ταῦτα σπεδὴν, καὶ πρὸς ἀπολαύσεις ἀγέτωμαλικάς, ὁποῖα ποτε αὐτοῖς αὐταῖς, καὶ πῶς αὐτοῖς πορί- ζεσθαι δύνανται. Πῶς γὰρ αὐτοῖς δόξῃ ἐμφρονεῖν εἶναι κατ' αὐ- τὰς, ἢ μετρίως καθεστῆσθαι, μὴ πάντα χαρίζεσθαι τῷ σώματι, δι' ὃ καὶ τὴν ψυχὴν ὑπὸ βίας σῶζεται, καὶ ἔσσης μὲν κατ' αὐτὴν, ἐπιγιγνομένης ὅττι ποῖα διαπλάσσει τὸ σῶμα-
 60 λον; πῶς ὅττι προσησόμεθα δι' ἀρετὴν τὸ σῶμα, μέλλοντες καὶ τὴν ψυχὴν αὐτὴν ἀμα τῷ σώματι διαφθεῖναι, ὥστε μὴ δα- μῆναι εἶναι τὴν ἀρετὴν ἥς ἐφέσει τὸν θάνατον ὑπερμεῖναι; [Nam si nihil nostri post mortem superesset, & quidem tale quod veritate & virtute ornari posset, quale esse di-
 cimus animam ratione utentem, non esset pura in nobis

appetitio rerum honestarum: Expectatio enim omni-
 modi interitus exstinguit studium circa honesta & ad
 voluptates agit corporeas, qualescunque illæ sint & un-
 decunque habendæ. Quomodo enim ex illorum senten-
 tia sapientis sit, imò mente sani, non omnia facere cor-
 poris causâ, propter quod ipsa animæ sustentatur natura,
 ut quæ non sit per se, sed sequatur hanc vel illam corporis
 conformationem? Quomodo autem virtutis causâ corpus
 10 abdicabimus, si eâ ratione unâ cum corpore interimimus animam, ita ut nulla jam sit illa virtus cuius
 causâ mortem sustinuerimus? Neque verò ad im-
 mortalitatem animorum duntaxat id valet, sed, ut
 dicere cœpi, ad corporum quoque restitutionem,
 sive naturam spectes, sive rei æquitatem. Naturalis
 amor corporis, quem in animo omnes deprehendi-
 mus, ostendit animum humanum esse ἐστὶν ἀτελὴ
 [substantiam imperfectam] quæ corpus perficiendo
 simul ipsa perficiatur finis sui adeptione: quæ ratio
 multos Philosophos adegit ad comminiscendas με-
 20 τενσωμαλώσεις [transcorporationes]. Æquitas non pa-
 titur ut corpus quod animi imperio multa molesta
 sustinet non etiam partem ferat præmii. Adde quod
 humanæ naturæ à Deo conditæ necesse sit finem
 aliquem esse propositum, qui ne fingi quidem po-
 test alius quàm beata vita totius hominis. Nam finis
 partis alterius non est finis totius; at totum homi-
 nem Deus condidit. Quæ omnia, aliaque insuper
 lectu digna uberiùs tractata invenire est apud eum
 quem modò dixi Athenagoram: ad quem te, ne
 30 longior sim, remitto. quod sicui eò recurrere non
 vacat, hanc saltem hîc legat nervosam & his Christi
 verbis convenientissimam ratiocinationem, Εἰ ὅτι καλὰ
 75 συναμφοτέρως φέρει τὸ ἐπὶ τοῖς εἰργασμένοις δικὴν ἢ δικαίαν
 κρίσιν, καὶ μὴ τὴν ψυχὴν μόνην δεῖ κομίσασθαι τὰ ἐπι-
 χρία τὴν μετὰ τὸ σῶμα εἰργασμένων (ἀπροσπαθῆς γὰρ
 αὐτὴ κατ' ἐαυτὴν τὴν περὶ τὰς σωμαλικὰς, ἢ τροφὰς καὶ
 θεραπείας γινόμενων πλημμελημάτων), μὴ τὸ σῶμα
 μόνον (ἀκριτον γὰρ τὸτο κατ' ἐαυτὸ νόμος καὶ δίκης), ὃ ὅτι
 40 τῶν αὐτῶν ἀνθρώπων τὴν ἐφ' ἐκάστῳ εἰργασμένων αὐτῷ δε-
 χεται κρίσιν. τὸτο ὅτι κατὰ τὴνδε ζωὴν εὐρίσκει συμβαῖ-
 νον ὁ λόγος (εἰ γὰρ σῶζεται τὸ κατ' ἀξίαν ἐν τῷ παρόντι
 βίῳ διὰ τὸ πολλὰς μὲν ἀθέτας καὶ πᾶσαν ἀνομίαν καὶ κακίαν
 ἐπιτηδεύοντας, μέχρι τελευτῆς διαλελεῖν κακῶν ἀπφράγτες,
 καὶ τὴν ἀντίον τὰς κατὰ πᾶσαν ἀρετὴν ἐζητασμένον τὴν ἐαυτῶν
 βίον ἐπιδέξασθαι, ἐν ὁδύναις ζῆν, ἐν ἐπιτηδείαις, ἐν συκοφαν-
 τίαις, αἰκίαις τε καὶ παντοδαύτοις κακοπαθείαις), ὅτι κατὰ
 50 θάνατον (ὅδε γὰρ ἐστὶν ἐπὶ τὸ συναμφοτέρον, χωρίζομένης
 μὲν τὴν ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος, σκεδαννυμένης ὅτι καὶ αὐτὴ
 τὸ σῶμα εἰς ἐκεῖνα πάλιν ἐξ ὧν συνεφυρῆθη, καὶ μηδὲν
 80 ἐπὶ σῶσις τὴν προτέρας φύσιν ἢ μορφῆς, ἢ πᾶν γὰρ τὴν μνήμην
 τὴν πεπραγμένων), εὐδελον παντὶ τὸ λεπτόμενον, ὅτι δεῖ
 κατὰ τὸ ἀπόστολον τὸ φθαρτὸν τὸτο καὶ διασκεδασθὲν ἐνδύσα-
 σθαι ἀφθαρσίαν, ἵνα ζωοποιηθῇ ἐξ ἀναστάσεως τὴν νε-
 κρωθέντων, καὶ πάλιν ἐνωθέντων τὴν κεχωρισμένων ἢ καὶ πάν-
 τη διαλελυμένων, ἐκαστὸν κομίσῃαι δικαίως, ἀλλὰ διὰ τὸ
 σῶματ' ἐπραξεν, εἴτε ἀγαθὰ, εἴτε κακὰ [Quod si
 60 iusta judicatio exigit ut parti utrique reddatur quod
 factis ejus congruit, neque animam oportet solam ferre
 mercedem eorum quæ cum corpore acta sunt. (ipsa enim
 per se non tangitur illis culpis quæ circa corporis volu-
 ptates, aut alimenta cultumve admiuntur), neque
 solum corpus (quod per se legis & justitiæ expers), sed qui
 ex utroque constat, homo, is est qui judicandus secundum

ea quæ egit pars utraque. Id autem ostendit ratio neque in hac fieri vita (non enim exhibetur quod cuique convenit in hac vita, quia multi impii qui scelera quævis & crimina commiserunt, ad finem usque permanent malorum immunes; & contra qui vitam suam ostenderunt exactam ad virtutis regulas, vivunt in doloribus, obnoxii injuriis, calumniis, contumeliis & omnifariis malis), neque post hanc vitam (non enim jam ultro est illud compositum ex utroque, postquam anima discessit à corpore, corpus verò ipsum rursus discessit in illa unde constabat; ita ut nihil retineat naturæ aut formæ prioris, neque anteaactorum memoriam), apparet cuius quid sit id quod restat, nempe debere juxta Apostolum hoc corruptibile & dissolubile indui immortalitate, ut ita iterum vivificatis per resurrectionem mortuis, & rursus in unum redditis qui aut discreti aut penitus dissoluti fuerant, quisque ex æquo referat quæ per corpus sive bona sive mala egit]. Dignum notatu & hoc, quod ab Hebræis est observatum, Deum non vocari in Sacris literis Deum cujusquam dum is vitam adhuc mortalem agit.

34. συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτό. convenerunt in unum] Respondet Hebræo יתקבצו יחד, quod est Iosue 1x, 2. & alibi.

35. εἷς ἐξ αὐτῶν νομικὸς, unus ex eis Legis doctor] Νομικὸς [Legis doctor] idem est quod γραμματεὺς [Scriba] id nomen officii; erat autem Phariseus τὴν αἵρεσιν [secta].

πειράζων, tentans] Non est hic sumendum verbum hoc in calumniæ significationem, sed quomodo Regina Sabæ dicitur venisse πειράσαι [explorasse] Solomonem 1 Regum x, 1.

36. μεγάλη, magnum præceptum] Μεγίστη [maxima præceptio], id est, dignissima quæ memoriæ commendetur, πρώτη τῶν ἐντολῶν [prima præceptionum], ut infra 38. & apud Marcum. Dubium non est quin agitata fuerit hæc quæstio; & alii præcipuas ἐντολάς [præceptiones] esse putaverint eas quæ de Sacrificiis erant, ut colligi videtur dicto Marci loco; alii, ut credibile est, legem Circumcisionis, ut ad Izaten dicebat Eleazar Galilæus, narrante Iosepho, aut etiam Sabbati: quorum errores passim refellunt Prophetæ.

37. ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου, ex toto corde tuo, & ex tota anima tua] Hebraïsmus. Nam quod Latine dicimus facere aliquid toto corde, Græci, ut Lxx hoc loco, ἐξ ὅλης τῆς καρδίας [ex toto corde], Hebræi dicunt in toto corde.

καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου, & in tota mente tua] וכל מאכל, Quod Lxx satis propriè reddiderunt, ἐξ ὅλης δυνάμεώς σου [ex omni potentia tua]. Marcus & Lucas, ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου [ex totis viribus tuis] qui tamen ἐξηγητικῶς [explicando] addunt etiam διανοίας [mentis] vocabulum: cujus hic est sensus qui apud Thucydidem, διάνοιαν ἔχω πρὸς τὸ καλὸν τῆς πράξεως [mentem habeo ad honestatem actus], id est, in id intentus sum. Idem autem valet sive dicas pro viribus, sive omni studio atque contentione. Nam quod Hebræi quidam Interpretes וכל hoc loco pro opibus accipiunt, alienum est; sicut & illorum supervacua diligentia, qui καρδίαν, ψυχὴν, διάνοιαν [cor, animam, mentem] nimium subtiliter hic distinguunt, cum vocum multarum cumulatio nihil aliud quam

intensius studium designet: sicut & Latini dicunt, corde, animo, atque viribus, ut ab aliis est annotatum: Catullus, pectore, animo, mente. Itaque eodem sensu quæ hic habemus, terna modò, modò singula, modò bina reperias. Singula; ut cum 1 Regum xiv, 8. Deus de Davide dicit, ἐπορεύθη ὀπίσω μου ἐν πάσῃ τῇ καρδίᾳ αὐτῆς [secutus est me in toto corde suo] & cum Samuel populum ita alloquitur 1 Samuel. vii, 3. εἰ ἐν ὅλῃ καρδίᾳ ὑμῶν ὑμεῖς ἐπιστρέφετε πρὸς Κύριον [si in toto corde vestro revertimini ad Dominum] & cum de Iehu narratur 11 Regum x, 31. ἐκ ἐφύλαξε πορεύεσθαι ἐν νόμῳ Κυρίου Θεοῦ Ἰσραὴλ ἐν ὅλῃ καρδίᾳ αὐτῆς [non custodivit ut ambularet in Lege Domini Dei Israel in toto corde suo] & in Psalmo cxix. 2. de piis, ἐν ὅλῃ καρδίᾳ ἐκζητήσασιν αὐτόν [in toto corde exquirunt eum]. Quibus addi potest illud in Ecclesiastico dictum de Davide xlvii. 10. ἐν πάσῃ καρδίᾳ αὐτῆς ὕμνησε, καὶ ἠγάπησε τὸ ποιήσαντα αὐτόν [de omni corde suo laudavit Dominum & dilexit Deum, qui fecit illum]. Bina; ut Deuteronom. iv. 29. ad populum, ὅταν ἐκζητήσετε αὐτόν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου [cum quaesieritis eum ex toto corde tuo & ex tota anima tua] 11 Paralipom. xv, 12. de populo toto, διήλθον ζητῆσαι Κύριον Θεὸν τῶν πατέρων αὐτῶν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς αὐτῶν [ut quaerent Dominum Deum patrum suorum in toto corde & in tota anima sua] & 11 Reg. xxi, 3. de Iosia, διέθετο τῷ πορεύεσθαι ὀπίσω Κυρίου, τῷ φυλάσσειν τὰς ἐντολάς αὐτῆς, καὶ τὰ μαρτύρια αὐτῆς, καὶ τὰ δικαιώματα αὐτῆς ἐν πάσῃ καρδίᾳ καὶ ἐν πάσῃ ψυχῇ [ut ambularent post Dominum, & custodirent præcepta ejus, & testimonia, & ceremonias in omni corde & in tota anima]. Nec dissimile illud M. Antonini lib. xii. ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς τὰ δίκαια ποιεῖν, καὶ τ' ἀληθῆ λέγειν [ex tota anima facere quæ iusta sunt, & dicere quæ vera]. Errant autem graviter Iudæi qui præceptum hoc, ut & illud de non concupiscendo, satis impleri putant si factis externis à Lege non abeat. Apertius enim est quam ut negari possit istis verbis actus etiam internos præcipi, conjunctim tamen cum externis: notandumque est exstare particulam hanc non in formula Sinaitici federis, quod est in Exodo, sed ἐν τῇ ἐπινομίᾳ [in peroratione legum], quomodo Platónico more Philo eum librum vocat quem vulgò Deuteronomium appellamus. In eo autem libro plurima sunt quæ ad normam federis quod per Christum plenè revelatum est populum vocant, & rudimenta quædam continent Evangelicæ pietatis. Rursus Augustinus & eum secuti alii putant eam perfectionem istis verbis significari quam in hac vita nemo habuerit aut habere potuerit, quasi præscriberetur non tam quàm currendum, quàm quò currendum esset. Quæ sententia suum habere potest usum, ut homines infirmitatis suæ admonitos intra humilitatis terminos contineat, & desiderium in iis excitet vitæ alterius; sed propriam non esse hanc verborum interpretationem patet collatis quæ attulimus locis: nam David, Iosias atque alii id quod lex ista postulat fecisse memorantur. Nam Deum ἐκζητῆσαι [quaerere] & ἀγαπᾶν [diligere] in Hebraïsmo idem valere manifestum arbitror. Sic & implere post Deum quidam dicuntur, quod Chaldaeus Paraphrastes expo-

exponit *perfectè Dei timorem sequi*, ut videre est Num. xiv, 24. xxxii, 12. Deuter. i, 36. Præterea vult Lex amorem istum præstari *pro viribus*, κατὰ δύναμιν, id est, quantum homo potest. Possè autem hominem quantum potest, nemo sanus negabit. Media igitur & vera sententia hæc est, exigì à Deo, non ne quid unquam præter se cogitemus aut amemus, quod hujus vitæ status non patitur, sed ut potissimum animi nostri studium Deo impendamus, hoc omni conatu agentes ut non aliqua sed omnia Dei mandata exsequamur. Nam illud ἐξ ὅλης [ex toto] vel πάσης καρδίας [ex omni corde] idem est quod alibi dicitur כל לבב שלם ἐν καθαρᾷ καρδίας [de corde puro], ut Paulus vertit i Timoth. i, 5. id est, corde integro atque sincero; sicut & Latine dicimus, *Totus in hoc sum*. Possè autem homo intelligendus est, non id duntaxat quod potest viribus naturæ peccandi consuetudine prostratis, sed quod potest adjutus Divino Spiritu, quem Deus etiam priscis illis temporibus paucis quibusdam selectis, non ex communi lege sed ex peculiari gratia dedit, in Novo autem Federe omnibus federatis suis, hoc est, in Filium suum credentibus, liberaliter admodum pollicetur. Πάντα ἰσχύω, inquit Paulus, ἐν τῷ ἐνδυναμούντί με Χριστῷ [Omnia possum in Christo, qui me confortat]. Quò autem major nunc aut datur aut offertur Spiritus copia, eò præceptum quoque istud uberius præstandum est.

39. ὁμοία αὐτῇ. *simile est huic*] Ita tamen ut priori dignitate concedat, unde δευτέρα [secundum præceptum] dicitur apud Marcum. Similis autem dicitur, quia actus itidem non externos tantum sed & internos præcipit, & vim suam quàm latissime extendit: adde & quòd priori necessario nexu cohæret, ut docet Iohann. i epist. iv, 20. unde quod dicturus est Christus de duobus illis præceptis, à Paulo dicitur de posteriore, propter illam quam dixi cohærentiam. Nam qui Deum diligit Dei præceptis obsequitur, inter quæ est dilectio hominis alterius; & qui hominem alterum ita ut oportet diligit, sequitur ut eum propter Deum, ac proinde Deum maximè, diligat. Nimirum ut dicunt Græci Philosophi, ἀνταπολαμβάνει αἱ ἀρεταὶ [virtutes mutuò se consequuntur]. Philo de Abrahamo, τῆς αὐτῆς φύσεως ἐσιν ἐνσεβῆ τε εἶναι καὶ φιλόανθρωπον, καὶ περὶ τῷ αὐτὸν ἑκάτερον, ὁσιότης μὲν πρὸς Θεόν, δικαιοσύνη δὲ πρὸς ἀνθρώπου θεωρεῖται [Eiusdem est indolis pium esse & hominum amantem, & in eodem utrinque reperitur, sanctitas erga Deum & justitia erga homines]. Idem ad Decalogum, Ἀμύχανον ἐνσεβῆσθαι τὸ ἀόρατον ὑπὸ τῷ εἰς τοὺς ἐμφανεῖς καὶ ἐγγύς ἀσεβούντων [Fieri non potest ut pius sit erga eum qui non conspicitur, is qui impius est in eos quos de proximo videt].

τὸν πλησίον & proximum tuum] Id est, ex primæva Naturæ lege, ad quam Christus nos revocat, hominem quemvis. Ita & Hierocles ex Pythagoricorum præcepto monet φιλίαν τηρεῖν πρὸς πάντας ἀνθρώπους [amicitiam servandam in homines quosvis], cum hoc tamen temperamento μετὰ τῷ πρὸς τὸ ἀξίαν ἀπονεμύσεως [cum ea distributione quæ respicit id quo quisque dignus est]. Ante Legem γὰρ [proximus] dicebatur homo quivis, Genes. xi, 3. 7. Exodi ii, 13. xi, 2. id autem Lege Moſis sublatum non est. Nempe

γὰρ Hebræum & Chaldæum כָּרֵךְ, quo Paraphraſtes Chaldæus utitur, socium quidem significat, sed ita ut ea comi appellatione hominem quemvis designare possit; quomodo & Græci usurpant vocem τὸν πλησίον, qua uti solent Lxx, & Scriptores nostri, aut etiam τὸν πῆλιν. Quare quod hic est τὸ πλησίον [proximum], Paulus dixit etiam τὸ ἕτερον [alterum] Roman. xiii, 8.

ὡς ἑαυτὸν. sicut teipsum] ὡς [sicut], ut & Hebræum יוֹכֵן, sæpe comparat res similes, sed inæquales, ut Iohann. xvii, 21. Actor. iii, 22. Est ergo ὡς ἑαυτὸν [sicut teipsum] sincere diligere, quomodo nosmet ipsos diligere solemus. Ita amicus dicitur alter ipse. Vide quæ supra vii, 12. In hac autem amicitiae sinceritate comprehensum est ut modò minùs illis quàm nobis ipsis, modò plus etiam præstemus. Hinc etiam nascitur bonorum communio ex nostræ copię & aliorum inopiæ modo temperata, κοινὰ δὲ φίλων πάντα [omnia enim quæ amicorum sunt, sunt communia].

40. ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται κρέμονται. [Lex pendet & Prophetæ] Assentio existimantibus Latinam esse locutionem, quales in his libris satis multæ sunt. Nam quod Esaïæ xxi, 23. vox pendere aliquid simile significat, est ex continuatione translationis de paxillo. Sensus hic est, In his duobus sita est Lex & Prophetarum monita: de his enim hic agitur: quomodo & supra de præcepto diligendi proximi dixerat, Οὗτός ἐστιν ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται [Hæc est enim Lex & Prophetæ], & Paulus in eodem præcepto omnem ἐντολὴν ἀνακεφαλαιῶσαι [præceptionem in summam contrahi], id est, contineri, ut vertit Syrus. Rectè: nam ἀνακεφαλαιῶν Scriptori libri De Mundo, κεφαλαιῶν non Aristoteli tantum, ut antehac à viro doctissimo est annotatum, sed & Platoni est in summam contrahere. Hebræi Magistri istud ipsum dilectionis præceptum vocant τὸ καθ' ὅλην [universale] Legis. Ex universalibus autem fluunt particularia, duplici modo, aut per illationem, quomodo omnia præcepta naturalia atque perpetua ex illis duobus necessitate consequentiæ emanant, de qua emanatione agit Paulus; aut per constitutionem speciei, quomodo præcepta Rituum & Iudiciorum, & siqua sunt alia in Lege Moſis Iuris θετικῶς [constituti], ex iisdem illis duobus nascuntur, intercedente actu Divinæ voluntatis. Et his quidem modis præceptis istis generaliter atque communiter sumtis alia omnia continentur; quæ vera est hujus loci sententia. Quod si præcepta ista sumas strictius, quatenus ab omnibus aliis præceptis distinguuntur & peculiare actus, internos præcipuè, imperant, etiam sic dici poterunt præcepta alia ab istis pendere, & in istis contineri sicut media ad finem continentur in suo fine; quod explicat Paulus i Timoth. i, 5. Non alienum est ab hoc loco quod tradunt Hebræorum Doctores præcepta Legis, quæ sexcenta sunt & ultra, à viris sanctis in summam quandam redacta, ut Psalmo xv. Esaïæ xxxiii, 15. brevius à Michæa vi, 8. Ecquid Deus requisivit abs te nisi ut exerceas ius & ames benignitatem, & modestè ambules cum Deo tuo? & ab Esaïa lvi, 1. Observate ius, & exercete justitiam: brevissimè verò ab Abacuco ii, 4. Iustus ex fide sua vivet:

vivet: ubi si intelligas fidem δι' ἀγάπης ἐνεργουμένην [quæ per fidem operatur], reipsa idem dicitur quod hic à Christo, ut qui ἀγάπην [dilectionem] requirat ἐκ πίστεως [quæ sit ex fide]. Ideo & apud Marcum præmittitur duobus istis præceptis hoc anteloquium: *Audi Israel, Deus noster Deus unus est.*

42. περὶ τοῦ Χριστοῦ, de Christo] Noluit Christus apertè indicare ea quæ post resurrectionem demum erant omnibus revelanda. Verùm interim hoc velut supremo oraculo inferere hominum mentibus voluit, Messiae Regnum generis excellentioris fore quàm Davidicum, ac proinde Divinum.

τῷ Δαβὶδ. Davidis] Ex vaticinio Esaïæ ix, 7. quo tanquam apertissimo utitur Gabriel ad Mariam. Et res est nunc quoque inter Iudæos confessa.

43. Δαβὶδ, David] Scriptorem Psal. cx. Davidem nominat, nunquam id sibi sumpturus nisi id tum fuisset extra controversiam. Et sanè ἐπιγραφή [inscriptio] ipsis Hebræorum codicibus est מִזְמֹר לְדָוִד [Hymnus Davidis]. quod vel solum sufficere debeat ne Eliezer aut aliquis Ezechiae temporum Scriptor ejus hymni crederetur. Vt enim demus titulos ab ipsis Scriptoribus non additos, tamen antiquissimos esse constat, quorum nunc fidem convellere non argumentis ullis sed animi lubricine, hominum est contentionis studio insanientium. Illud לְדָוִד Septuaginta interpretari solent τῷ Δαβὶδ [Davidi] sed aliter cæteri Paraphrastæ Hebræique ipsi, qui ὅτι tum in Psalmorum inscriptionibus tum aliis multis in locis ea significatione accipiunt quam nos casu secundo exprimimus. Et sanè si aliter interpretemur, nullus erit Psalmus qui sit Davidis, aut certè quem Davidis esse constet, cum tamen Psalmos plurimos & quidem eandem habentes ἐπιγραφήν [inscriptionem] à Davide scriptos ipsi quoque fateantur.

ἐν πνεύματι, in spiritu] Erat enim David προφήτης [Propheta] Actor. 11, 30. & per ipsum loquebatur Spiritus Sanctus, 11 Samuel. 23, 2. Actor. 1, 16. Nec obstat quòd Iudæi distinguunt inter προφητείαν καὶ ἅγιον πνεῦμα [Prophetiam & Spiritum Sanctum]. neque enim novum est vocabula generalia restringi ut species discernantur. Alioqui Prophetis passim tribuitur Spiritus Sanctus; & qui vel in somnio Divinitus monebantur Prophetæ παχυτέρον [laxiore sensu] vocabantur, ut videre est Maimonidæ Ducis dubitantium lib. 11, cap. 45.

Κύριον αὐτὸν καλεῖ; vocat eum Dominum] Falluntur Hebræi qui aliter à nobis hoc legi putant quàm ipsi legunt, Adoni. Neque hinc ἀμέσως [proximè] argumentum petitur Θεότητος [de Deitate] Christi: sed hoc probatur, Messiam à Davide Rege tanto, non modò tanquam majorem ipso, sed & ut ipsius Dominum suspici ac coli. At quomodo Messias è Davide natus Dominus Davidis, nisi ipse Messias jus atque imperium erat habiturus in ipsum Davidem, & Messiae beneficia ad Davidem erant perventura? Ad Messiam pertinere hunc Psalmum agnoverunt Hebræi veteres; quos sequitur Isaac Benarama ad Genes. XLVII. Qui post ortum Christianismum fuerunt negare idipsum cœperunt solo odio Christianismi; cum tamen ipse David Kimchi & cum eo alii, ut & apud Iustinum Tryphon Psalmum 11 de Messia interpretentur, ubi de sceptro ex Sione exi-

turo idem dicitur quod hoc Psalmo. Quod autem unum objicit Kimchi, nulla praelia ab Iesu pugnata, facile solvitur; cum ipsi negare non possint multa esse, in Prophetis præsertim, dicta figuratè. Nam ut de Membris Dei nihil dicam, Montem Domini elevatum iri supra montes alios, & Feras cum pecudibus stabulaturas aliter quàm verba sonant intelligunt qui inter ipsos naris sunt paulò emunctioris: quomodo & Convivia in Regno cœlesti interpretatur

10 Albo.

44. ὁ Κύριος, Dominus] Ita solent non Lxx tantum sed & Hellenistæ cæteri, atque inter eos nostri Scriptores, loqui ubi in Hebræo est τὸ τετραγράμματον [vox quadrilitera]. Nec aliter Chaldæus Paraphrastes. Alii Interpretes Græci ipsas ponebant literas Hebræas יהוה, unde ab imperitis librariis factum est ΠΙΠΙ. Cæterum hoc argumento irrefragabili apparet id nomen Hebræum temporibus Ptolemaicis lectitari solitum ut nunc legitur Adonai.

20 Quod viro pererudito placet ideo dici ἀνεκφώνητον [inenuntiabile] quòd tot vocalium concursus sermo Græcus non pateretur, mihi non probatur. Idem enim usu venit in multis nominibus aliis, quæ tamen ut possunt, sæpe etiam literis aliquot ommissis exprimunt Lxx. Deinde quid ea ratio tangit Iudæos Hebræo utentes sermone? Quare aliam causam fuisse oportet cur Iudæi nomen illud pronuntiare desierint. Nam olim pronuntiarunt non ipsi tantum sed & alienigenæ quoties de Hebræorum Deo

30 loquebantur, ut Rex Hiromus 1 Reg. v, 7. Causa maximè probabilis est, quòd alia nomina generalem quandam Dei, aut rei quæ pro Deo haberetur, notionem declararent: illud autem nomen esset διακριτικόν [discriminativum], quo Deus Hebræorum à diis cæteris discernebatur: nomen in quo non est participatio inter Creatorem & aliquid aliud, ut Maimonides loquitur. Itaque primum Dei reverentiæ cœptum est rarò usurpari, atque ita minus minusque, ut tandem usurpari desierit nisi in

40 publica Sacerdotum benedictione, & in sacro piaculari: quod præter Thalmudistas Philo nos docet, cum hoc nomen tantum fas ait fuisse λέγειν καὶ ἀκείν ἐν ἁγίοις [enuntiare & audire in sacris rebus]. Neque alia de causa Iosephus hoc nomen vocat τὰ ἱερὰ γράμματα [sacras literas]. ταῦτα δὲ εἰσιν, inquit, τὰ φωνήεντα τέτταρα [quæ sunt vocales quatuor], ubi de Pontificis agit corona. Et alibi, προσηγορίαν, inquit, περὶ ἧς ἐμοὶ θεοὺς εἶπεν [vocabulum de quo mihi loqui nefas]. Eusebius hoc nomen vocat ἀλεκτον τοῖς πολλοῖς [plerisque non prolatum]. Attamen illis quo-

50 que temporibus erant qui per impatientiam aut contumeliam id nomen pronuntiarent. Prioris exemplum exhibet libro belli Iudaici quinto Iosephus, τὸ Φρικτὸν, inquit, ἐπικαλούμενον ὄνομα τοῦ Θεοῦ [pronuntiantem horribile illud Dei nomen]. Posterioris Philo, narrans quid sibi aliisque legatis dictum esset à Cajo Caligula, γράμεις, εἶπεν, ἐσὲ οἱ θεομισεῖς, οἱ θεὸν μὴ νομίζοντες εἶναι μετ' ἡδὴ παρὰ πάντας τοὺς ἄλλους ἀνωμολογημένον, ἀλλὰ τὸ ἀκατονόμαστον ὑμῖν καὶ ἀνατείνας τὰς χεῖρας εἰς τὸ ἕρανὸν ἐπεφύμισε πρόσρησιν ἣν εἰδὲ ἀκείνθ' ἐμετὶν, ἐχ' ὅτι διερμηνεύειν αὐτολεξεί [Vos estis, inquit, inimici Deo, qui me pro Deo non agnoscitis, qualis ab omnibus aliis habeor, sed illum vobis

inno-

innominatum. Et simul manus in cælum protendens extulit vocabulum quod etiam audire nefas est, nedum verbotenus interpretari]. Atque in eum sensum Iosephus non improbabilius interpretatur id quod est in historia de gigante Goliatho יקלל הפלשתי ארת דוד & maledixit Philisthæus Davidi in Deo ejus, cum vulgò intelligi soleat in Diis suis. Verba Iosephi sunt, ἄρας αὐτῷ τίβεται ἐκ τῆ προσηγορίας τῆ Θεῆς [diras illi imprecatur ex Dei vocabulo sive cognomine]. Nam nomen illud προσηγορίαν [cognomen] Iosephus, ut vidimus, etiam alibi vocat. Planè idem est quod de Goliatho narrat Iosephus, & de Caligula Philo. Non ergo pronuntiandi difficultas, ut quibusdam placet, sed religio pronuntiationi obstitit. Simili religione Iudæi Iosephi tempore à recitandis Decalogi verbis abstinebant. Ita enim ille ait, Λόγων ἔς Μωυσῆς ἐν ταῖς δύο πλάξιν γεγραμμένους κατέλιπεν, ἔς ἑ θεμιτόν ἐστιν ἡμῖν λέγειν φανερώς πρὸς λέξιν, τὰς δυνάμεις αὐτῶν δηλώσομεν [Verborum quæ Moses in duabus tabulis scripta reliquit, quæ nobis verbotenus recitare nefas, vim exprimemus]. Extulerunt autem Samaritæ יהוה, quod Græcè est ἰαῶ [Iave], quomodo Theodoretus scribit & Epiphanius: neque mutandæ lectionis iusta causa est. Nam in nominibus propriis vocales non uno modo lectionis, sed pro dialectorum varietate mutatas, vel solus codex Græcus & Novi Testamenti cum Masoritica editione collatus abunde evincat: ut jam omittam כורש כורש דריוש quæ Græcis sunt Ναβουχοδονόσορ, Κύρ, Δάριος [Nabuchodonosorus, Cyrus, Darius]. Quare ne illud quidem mirandum Tyrios aliter legisse id nomen, nempe יהוה, quod Philo Byblius scribebat ἰεωά [Ievo]: alios autem יהוה [Iao], ut Orphea, per quem in Græciam id nomen manavit, cujusque scripturam sequitur Diodorus Siculus, & oraculum Apollinis Clarii, ac postea Gnostici. Neque dubito quin quod apud Origenem est τὸν ἰαωῖα παρ' Ἑβραίοις ὀνομαζόμενον, legendum sit ἰάω, ἢ ἰα [Iao, vel Ia dictum ab Hebræis], ut duo sint nomina יהוה & יה. Neque aliter quàm IAO nomen hoc legendum Hieronymus arbitratur. Clemens Alexandrinus ἰαῶ [Iaui], nisi in scriptura mendum est. At Tyrheni, qui è Tyro in Italiam cum cæteris sacris nomen hoc attulerunt, ita legisse videntur ut nunc scribitur cùm puncta habet τῆ Adonai, nimirum יהוה [Iehova], aut ut cùm puncta habet Elohim יהוה [Iehovi]. Nam inde Latinum Iovis esse probabile est. Sed & Afri, ni fallor, ab iisdem Tyriis Carthaginis conditoribus nomen idem eodem sono acceperunt. Nam apud illos quoque Deus vocabatur ἰῶας, quod Latinis corruptè Iuba scribitur, à quo nomine & Reges Afrorum sunt appellati. Quod autem in carmine Græco legitur de nomine septem Vocalium sine causa ad hoc nomen trahi existimo. Nam Græci, Ægyptiorum, ut videtur, exemplo, Septem siderum orbibus singulas vocales inscripserant; quarum concentu aiebant Deum celebrari. Secuti sunt hoc institutum, ut multa alia, Gnostici, de quibus Irenæus, Ο μὲν πρῶτον ἑρανὸς φέγγεται τὸ Α, ὃ ᾗ μετὰ τῆτον τὸ Ε, ὃ ᾗ τρίτον Η, τέταρτον ᾗ καὶ μέσθον ᾗ ἐπὶ τὴν τῆ Ι δυνάμιν ἐκφανεῖ, ὃ ᾗ πέμπτον τὸ Ο, ἑκτὸν ᾗ τὸ Υ, ἑβδομὸν ᾗ καὶ τέταρτον

ἀπὸ μέσος τὸ Ω σοιχεῖον ἐκδοᾷ [Primum cælum canit
A, secundum E, tertium E longum; quartum, idem-
que medium, I sonum exprimit; quintum O, sextum
Y; septimum, quod à medio quartum, O longum ex-
clamat].

Καθ' ἑκ δεξιῶν μὲν, *Sede à dextris meis*] Id est, A
me secundus esto, ut alibi explicavimus. Errant
qui multa huc congerunt ut probent dextrum latus
minus esse honoratum. Nam, ut diximus, à Regi-
bus sumta est tralatio, quibus heres proximus, aut
alioqui à Rege princeps, dexter adsidebat; is qui
deinde sequebatur sinister. Sic & *heredis* nomen
Christo tribuitur: Et Paulus pro eo quod est *sedere
ad dexteram* dixit βασιλεύειν [*regnare*] 1 Corinthio-
rum xv, 25.

20 ^{ἕως ἂν θῶ}, *donec ponam*] Potest ^{ἕως} [*donec*]
etiam communiter accipi, si *sedere ad dexteram* ac-
cipiamus pro eo quod est exercere potestatem illam
quam Pater ipsi super cœlestia ac terrestria bono
Ecclesiæ dedit: cujus potestatis administratio ces-
satura est post Resurrectionem, gloriâ Regni in
æternum manente, ut apud Paulum videre est di-
cto loco.

τὰς ἐχθράς σου, *inimicos tuos*] Omnem vim Eccle-
siae adversam, ac postremo Mortem ipsam.

ὑποπόδιον τῶ ποδῶν σου. *scabellum pedum tuorum*] Servitutis & quidem abjectæ circumscriptio, ut ali-
bi diximus.

45. Εἰ ὅν Δαβὶδ καλεῖ αὐτὸν Κύριον, πῶς ὅς αὐτῷ
30 ἔστι; *Si ergo David vocat eum Dominum, quomodo
filius ejus est?*] Inversa locutio, cujus generis multas
observarunt antehac viri eruditi. Nam directa locu-
tio fuerat, Εἰ ὅς αὐτῷ ἔστι, πῶς αὐτὸν Κύριον καλεῖ;
[*Si filius ejus est, quomodo eum Dominum vocat?*] Sed
utro modo pronunties vis argumenti eodem recidit.
Sic & Marcus dixit II, 23. ἤρξαντο ὁδὸν ποιεῖν τήλαν-
τες τὰς σάχχους [*cæperunt iter facere vellentes spicas*],
pro ἤρξαντο ὁδὸν ποιοῦντες τὰς σάχχους τήλαιν [*cæperunt
iter facientes vellere spicas*]. Apud eundem & πῶς
40 [*quomodo*] invenitur simili modo quo hic posi-
tum IX, 12.

46. ἡδὲ ἐτόλμησέ τις, *neque ausus fuit quisquam*] Sadducæorum, Pharisæorum aut Legisperitorum, quibus omnibus os obstruxerat.

ἐπερωτῆσαι, *interrogare*] Nempe πειράζων [*tentandi causâ*], quod ex superioribus repetendum est. Nemo amplius illum tentare quæstiunculis audebat.

CAPVT XXIII

2. **E**ΠΙ τῆς Μωσέως καθέδρας ἐκάθισαν οἱ γραμμα-
τεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι. *Super cathedram Moysi*
federunt Scribae & Pharisei] Non agi de Pontifici-
bus & Sacerdotibus manifestum est: nam hi im-
primis nominarentur. Sed neque de toto Synedrio
intelligi potest: nam in eo Sadducæi erant non mi-
nùs quàm Pharisei. Agitur ergo, ut ex commate 8.
apparet, de iis qui *Magistri* sive *Doctores* vocabantur:
qui ferme omnes erant Pharisaici instituti, & multi
etiam Adfessorum fungentes munere: quia eorun-
dem est, ut suprà diximus, de Iure respondere &
Magistratibus esse à consilio. מושב משרה *kathédra*

Μωσέως [cathedra Moſis] eſt cathedra in qua ſeden-
tes Magiſtri Legem aut populo publicè aut diſcipuli
privatim interpretabantur: quomodo *cathedra* vox
Græcis quoque & Latinis uſurpatur, unde Philoſo-
phos *cathedrarios* dixit Seneca. Errant enim, meo
iudicio, qui pro certo aſſeverant Iudæos ſtantes
Legem interpretatos. Certè ſi quibus ex plebe pote-
ſtas loquendi fiebat, hi ſtantes proloqui ſolebant,
ut rectiùs ab omni cœtu exaudirentur: quò ſpectat
id quod habemus Actorum xiii, 16. At Archiſy-
nagogi aut alii publico Magiſtri munere fungentes,
non minùs quàm Epifcopi Chriſtianorum, in ca-
thedra ſedentes Legem interpretabantur. In Conſti-
tutionibus Clementis lib. ii, cap. xi. Epifcopo
dicitur, ἵſτως ἐν ἐκκληſίᾳ καθέζεσθαι λόγον ποιέμεν
[ſic in eccleſia ſede ſermonem habens]. Optatus Mile-
vitanus libro v. *Electi eſtis qui ſedentes populum doceat-
is*. Stantes tamen legebant ipſa Legis verba, deinde
cætera ſedentes loquebantur; quod diſcrimen non
rectè animadverſum quosdam ſefellit. Ita ſtetiſſe
Eſdram legimus in loco excelſo, ſed dum apertus ef-
ſet liber. Hoc enim vult Nehemiæ vii, 8.
ἡνίκα ἤνοιξε τὸ βιβλίον [cùm aperiret librum] juxta
Lxx. Cum quo loco conferendus iſ qui eſt Lucæ
iv, 17 & ſequentibus, ubi Chriſtus in Synagoga
dicitur traditum ſibi librum ἀναπλῆξαι, hoc eſt, ἡνοῖ-
ξαι [aperuiſſe], ut loquuntur Lxx: legit deinde
περικοπὴν [ſectionem], qua lecta πλῆξας τὸ βιβλίον,
ἀποδὲς τῷ ὑπηρέτῃ, ἐκάθισε [cùm plicuiſſet librum
reddidit miniſtro, & ſedit]. Stetit ergo dum liber erat
apertus, clauſo deinde libro ſedens ad populum
verba fecit. Iosephus quoque ſtetiſſe ait Pontificem
Maximum ſeptimo quoque anno ἐπὶ βήματι ὑψηλῷ
[in alto ſuggeſtu], ſed nimirum ad prælegenda po-
pulo Legis verba, quod adjicit.

3. Πάντα ὅσα ἂν εἴπωσιν ὑμῖν τηρεῖν, τηρεῖτε καὶ
ποιεῖτε. *Omnia ergo quæ dixerint vobis ſervate & facite*
Sæpe jam diximus univerſales voces reſtringi debere
ex natura ſubjectæ materiæ, & ex ipſa rei æquitate.
In Lege Moſis ſicut multa erant præcepta, ita in
illis præceptis multa erant de quorum ſenſu ambigi
poterat. In iis explicandis operam non malam nava-
bant οἱ νομικοὶ [Legisperiti], gnari linguæ & hiſto-
riæ veteris, ſine quarum cognitione Legis pleraque
rectè intelligi nequibant. In his ergo eos Chriſtus
vult audiri à plebe, & eorum interpretationes, quan-
quam fortè in duriorẽ partem nimium inclinantes,
recipi: quod extendi etiam poteſt ad rigidiores de-
terminationes rerum in Lege generaliter præcepta-
rum, quæ ſine determinatione aliqua expediri non
poterant. Nam in his talibus debebat aliquid eſſe
certi juris, quod obtineri non poterat niſi Interpre-
tum auctoritate. Cæterum id non eò pertinet, ut ſi
quid docerent manifeſtis præceptis ipſique pietati
contrarium, ut De Corbona parentibus præferen-
da, ſequendi eſſent duces cæci. Sed neque obligare
cujusquam conſcientiam Chriſtus voluit iis præce-
ptis quæ planè extra interpretandi officium extraque
Legem ipſam οἱ νομικοὶ [Legisperiti] comminiſce-
bantur, præſertim ſi ea præcepta ſuperſtructa eſſent
falſæ atque inani perſuaſioni, quale erat præceptum
de manibus abluendis eo fine ne manus contactu in-
quinatæ animum inquinarent: qua de re actum eſt

ſuprà. illud ergo ὅσα ἂν εἴπωσιν ὑμῖν τηρεῖν [quæcum-
que dixerint vobis ſervare] intelligendum ex conne-
xu ſuperiorum, Quicquid jure cathedræ, ſive ut
Legis interpretes, vobis faciendum dictaverint: quæ
interpretatio, ni fallor, reiſſa non diſcrepat ab iis
quæ in hunc locum tractant Hieronymus, Hilarius,
& Theophylaſtus.

λέγουσι γὰρ, καὶ ἔποιεσι. *dicunt enim, & non fa-
ciunt* Quibus dici poterat illud Euripideum,

Μισῶ σοφιστὴν ὅστις ἔχει αὐτῷ σοφός.

[Odi magiſtrum nempe qui ſibi non ſapit.]

& Latini veteris,

Odi hominem ignavâ operâ, philoſophâ ſenten-
tiâ.

Similes enim ſunt Medicis illis apud Philemonem,

Τὸς ἰατροὺς οἷδ' ἐγὼ

Ὑπὲρ ἐγκρατείας τοῖς νοσῶσιν εὖ σφάδρα

Πάντας λαλῶντας, εἴτ' ἐπ' ἀν' ὤμους τι

Αὐτοὺς ποιεῖντας πᾶνθ' ὅσ' ἐκ εἰῶν τότε.

[A medicis argumentum eſt in promptu ſitum,

Præcepta videas quos dare invalentibus

Victus ſeveri; at ipſi ſi in morbo cubent

Eadem illa facere quæ aliis interdixerant.]

4. Δεσμεύουσι γὰρ φορτία βαρὴα καὶ δυſβάστακτα, καὶ

ἐπιτιθέουσι ἐπὶ τὰς ὤμους τῶν ἀνθρώπων. *Alligant enim one-
ra gravia & importabilia, & imponunt in humeros ho-*

minum] Interpretes dicuntur homines onerare cùm
docent hoc aut illud faciendum. Hebræorum Ma-
giſtri id dicunt כָּבַד, id eſt, aggravare. Ita ἐπιθεῖ-
ναι ζυγὸν [jugum imponere] uſurpatur Act. xv, 10.

ἐπιτιθεσθαι βάρος [onus imponere] ibidem 28. ut
cùm eò ventum erit fuſius explicabitur. Dionyſius

Corinthiorum Epifcopus ſub Aurelio Vero ad
Cnoſſiorum ſcribens Epifcopum, monebat eum,

μὴ βαρὺ φορτίον ἐπ' ἀναγκῆς τὰ περὶ ἀγνείας τοῖς ἀδελ-
φοῖς ἐπιτιθέναι [ne præter neceſſitatem grave caſtita-
tis onus fratribus imponeret]. Lex ipſa per ſe erat onus

ſatis δυſβάστακτον [portatu grave], quod nec nos, in-
quit Petrus, nec majores noſtri perferre potuimus, ni-

mirum ob ingentem numerum præceptorum & hu-
manæ memoriæ atque attentionis imbecillitatem.

Cùm autem munus ſit boni Iuriſconſulti quicquid
onerofum eſt ſublevare benignâ interpretatione,

contrà Hebræorum Conſulti, & maximè Pharifæi,
τὰ θετικά [ea quæ conſtituti ſunt juris], quæ Deus

non imperaverat προηγεμένως [primario] ſed ob res
alias, urgebant rigidè, & quàm latiffimè extende-
bant, neque admittebant probabiles exceptiones.

Exemplo ſit lex de decimis quæ Deuteron. xiv, 22.
ſic habet, עשר תעשר את כל תבואת זרעך היצא

השנה שנה שנה, quam vertunt Lxx, Δεκατὴν ἀπο-
δεκατώσεις παντὸς γεννήματός σου σπέρματος σου, τὸ γέν-
νημα τὸ ἀγρὸς σου ἐνιαυτὸν καὶ ἐνιαυτὸν [Decimam par-
tem decimabis de omni eo quod naſcitur ex ſemine tuo,

quod naſcitur in agro tuo, in annos ſingulos]. Hic
benignior Interpres primùm ſe verteret ad τὴν δια-
νοίαν [ſententiam ſcripti], ac diceret, Dei Optimi

Maximi hanc fuiſſe voluntatem, ut Levitis ſatis
proſpectum eſſet de rebus neceſſariis, non autem

ut hominum animos anxiam nimium religione ob-
ſtringeret; proinde credibile ſibi non videri olerum

minutias iſta lege comprehendere, quarum decimæ
Levitis non multum adferre poterant emolumentum.

&

& si pendendæ essent magno Israelitas afficerent incommodo ob æstimationis incertum, & quia pauperes maximè ea res tangebant. Adferret etiam firmandæ interpretationi suæ argumentum ex Levitico xxv 11, 30. ubi decima danda dicitur *מִן הַפְּרִי הָאָרֶץ*, quod Lxx transferunt, ἀπὸ τῆς σπέρματος & γῆς καὶ ἀπὸ τῆς καρπὸς τῆς ξυλίνης [de semine terræ & de fructu ligni]. & ex eo quod in Deuteronomio sequitur, dandam scilicet decimam frumenti, vini, olei. Nam ut maximè exempla regulam non restringerent, ostendi tamen per illa de quo proventuum genere legis auctor sensisset. His adjungeret à pari argumentum: nam & in animalium genere non omnia ἀποδεκατῶσαι [decimari], sed ea demum quæ pastoralis peditu regerentur. Quod si verborum apices urgeret adversarius, etiam illos talis Interpretes diceret sibi non adversari. Nam olera vix dici posse *תְּבִיאָה* [proventum]; quomodo Romani Iurisconsulti olera tradiderunt in usu magis esse quàm in fructu: deinde *קִרְיָה* plerumque agrum esse, non hortum. At νομικοὶ [Legisperiti] & eorum sectatores Pharisei Levitarum utilitatibus contumaciter aderant, quasi in illis tota res pietatis versaretur. Contendebant igitur nihil excipiendum ubi Lex nihil apertè exciperet; posse & proventuum & agri vocem latius accipi, & optimam esse rationem quæ pro religione faceret. Neque ad Divinam gloriam, neque ad dignitatem Levitici Ordinis, neque ad veram pietatem multum referebat utra interpretatio prævaleret. Christus admirabili temperamento in his atque hujuscemodi quæstionibus ita Interpretum rigorem notat, ut tamen nemini sit auctor à receptis sententiis discedendi, ubi paci atque ordini sine gravi jactura consuli potest. Sed illud minimè erat ferendum, tantos verborum aucupes, quoties ipsorum res agebatur, tam facillè sibi met ignoscere fiduciâ ingenii atque eruditionis facillè suggerentis exceptiones quibus se contrà τὸ ῥητὸν [verba legis] defenderent.

τῷ ᾧ δακτύλῳ αὐτῶν ἐθέλουσιν κινήσαι αὐτὰ. digito autem suo nolunt ea movere] Proverbialis locutio, quæ utentes Romani etiam dicunt extremo digito attingere.

5. Πάντα ᾧ τὰ ἔργα αὐτῶν ποιεῖσι πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις. Omnia verò opera sua faciunt ut videantur ab hominibus] Si quid ad Legis præscriptum faciunt, id dant auræ populari: vide quæ dicta sunt ad caput vi.

πλάτυνσι ᾧ τὰ φυλακτήρια αὐτῶν, καὶ μεγαλύνουσι τὰ κράσπεδα τῶν ἱματίων αὐτῶν. dilatant enim phylacteria sua, & magnificant fimbrias vestium suarum] Quàm studeant populo pietatem suam probare ex eo manifestum est, inquit Christus, quod in observandis ritibus qui non magni sunt ad pietatem momenti, sed externa specie valent, eximium sibi aliquid vindicant; quod exemplo duorum rituum probat, quorum alter usu receptus, alter Lege erat institutus. Nam *קִרְיָה* quidem, id est, τὰ κράσπεδα [fimbriæ], Lege erant præcepta, quæ κόκκινα βάμματα [coccinea fila] vocat Iustinus, & de quibus aliquid attigimus suprâ, ut non tantum corporis notâ, sed & conspicuo habitu Israelitæ ab alienigenis discernentur; At *תְּבִיאָה* (quam vocem &

hic ponit Syrus), quæ φυλακτήρια [phylacteria sive memorialia] vocant Hellenistæ, usum habebant auctorem. Sunt qui Exodi xiii 9 & 16. & Deuteronomii vi 8. ea putant imperari; neque nova ea est opinio: Nam & Iosephus ita sensit, & Iustinus in Colloquio cum Tryphone. Mihi tamen id nondum persuadent; & consentientem habeo Hieronymum. Nam istis locis nihil aliud jubentur Israelitæ quàm beneficia liberationis ex Ægypto & præcepta Divinitus data animo infigere, non minùs quàm quæ memoriæ causâ in manibus gerere aut ob oculos nobis ponere solemus. Nam παροιμιῶδες [proverbiale] esse loquendi genus apparet ex loco Esaiæ xlii 16. & quod dicto Deuteronomii loco dicitur *זִכָּרוֹן* [memoriale] id quod in Exodo *חֹטֶט*. Confer & Canticorum viii 6. Proverbiorum vi 21. & iii 3. Nec quod in Mose est *תְּבִיאָה* Lxx Interpretes verterunt φυλακτήρια [phylacteria] sed αἰσάλευτα [fixa]: quanquam non nescio *תְּבִיאָה* ibi poni à Chaldæis. Vox autem φυλακτήριον [phylacteriorum] ideo membranis istis Iudaicis aptari cœpit, quia similes erant τοῖς περιάπτοις [amuletis] quæ Græci adversus morbos valere credita inde φυλακτήρια nuncupabant: quorum mentio est in canone xxxvi Synodi Laodicensæ. Iustinus dicto loco φυλακτήριον Iudaicum ait fuisse ἐν ὑμέσι λεπτοτάτοις γεγραμμένων χαράκτερον [ex literis scriptis in membranis tenuissimis]: quale nunc etiam illis in usu est. Illi autem de quibus hic Christus loquitur & κράσπεδα [fimbrias] & φυλακτήρια [phylacteria] sibi circumdebant majora vulgaribus. Μακρὰ κράσπεδα [longas fimbrias] Laconum habes in Vespis Aristophanis.

6. Φιλοῦσι ᾧ τὴν πρωτοκλισίαν, Amant autem primos accubitus] *Votis expetunt primos accubitus*, tanquam ingens bonum, atque etiam data occasione velut jure suo sibi vindicant, quod ἐκλέγεσθαι τὰς πρωτοκλισίας [eligere primos accubitus] dixit Lucas xiv 7. προκατακλίσεις [prima in accubitu loca] dixit Iosephus eodem significatu; & de Herode qui Hyrcanum decepit, προκατακλίνων [dans ei primum in accubitu locum], ait, ἐξηπάτα [decepit]. cui opposita vox apud eundem τὸ ὑποκατακλίνεσθαι [infra accumbere].

καὶ τὰς πρωτοκαθέδρας ἐν ταῖς συναγωγαῖς, & primas cathedras in Synagogis] Vetustissimo Iudæorum more, qui nullo in Synagoga munere fungebantur sedebant ætatis ordine distincti; quod servabant Esseni (minùs corrupta Iudæorum portio), quorum Synagogas describens Philo, κατ' ἡλικίας [secundum ætates], inquit, ἐν τάξεσιν ὑπὸ πρεσβυτέρους νέοι καθεζονται μετὰ κόσμῳ τῶν προσήκοντων ἔχοντες ἀκροατικῶς [ordine sedent sub senibus juniores, observantes decorum & avidi audiendi]. Eundem morem non in Synagogis tantum Iudæorum sed & in primis Christianorum Ecclesiis viguisse notat is cujus commentarii in Paulinas epistolas sub Ambrosii nomine leguntur. Sed multis in locis irrepsit consuetudo ut eruditionis famam aliquam consecuti honoratiùs sederent; quod pertinet hic locus. Et exstant in Hebræorum libris decreta de hac re, quo loco Legisperiti, quo Pharisei sedere debeant. Atque inde natum proverbium ut *plebs rudis*, quam *populum terræ* vocabant, diceretur *scabellum pedum* Phari-

Pharisæorum. Quod ipsum ut erat aliquatenus tolerabile (neque enim sedendi ordinem, sed τὸ φιλότιμον [ambitum] reprehendit Christus) ita illud indignum, quod tandem non virtuti neque eruditioni sed divitiis is honor deferri cœpit, etiam in Christianorum Ecclesiis; quod Iacobus qua decebat severitate reprehendit. Quod hic dicitur πρωτοκαθεδρίας pro eo ἑδρας τὰς πρώτας [primas sedes] dixit Plutarchus.

7. Καὶ τὰς ἀσπασμὸς ἐν ταῖς ἀγοραῖς, καὶ καλεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ῥαββί, ῥαββί. Et salutationes in foro, & vocari ab hominibus Rabbi, Rabbi] Expetunt saluari isto nomine Rabbi: quomodo, Poeta salutor, dixit Horatius. Plus autem erat Rabbi quàm Rab: neque indigitabantur isto cognomento nisi qui à Synedrio per manuum impositionem testimonium eruditionis accepissent: quod testimonium ἐν ταῖς διασποραῖς [in dispersionibus] dabatur à Præfectis scholarum quas vocant ריבנות, ut nunc quoque mos habet Christianorum. Solebat autem in salutationibus vox Rabbi bis exprimi, ut apparet Marci xiv, 45.

8. Ὑμεῖς ὃ μὴ κληθῆτε ῥαββί. εἰς γὰρ ἐστὶν ὑμῶν ὁ διδάσκαλος ὁ Χριστός. Vos autem nolite vocari Rabbi: unus est enim Magister vester Christus] Omnino διδάσκαλος legendum quomodo & Syrus legit. Nam vocem Rabbi & Rabboni Scriptores nostri ubique reddunt διδάσκαλος [magister], nusquam καθηγητής [dux]. Deinde καθηγητής [ducis] titulum à titulo Rabbi Christus manifestè distinguit commate 10. Præter communem rationem τῆ ταπεινωφροσύνης [modestiae], aliam peculiarem addit Christus cur sui sectatores istas appellationes expetere non deberent, eo præfertim sensu quo à Iudæis expetebantur. Nam qui eruditi erant inter Iudæos cum nomine Doctoris etiam auctoritatem sibi vindicabant quod visum esset docendi, & credi sibi volebant. At Christi sectatores non debebant populum ea docere tanquam necessaria quæ ipsis talia videbantur, sed ea tantum quæ Christus ipse necessaria pronuntiasset. Iudæorum alii alios sectabantur magistros, & ab eorum pendebant auctoritate; at inter Christianos eo modo dici, Ego sum Cephæ, Ego Pauli, Ego Apollo, nefas est. Neque enim debent sibi ἐπισωρεύειν διδασκαλίας [coacervare magistros], ut loquitur Paulus 11 Timoth. iv, 3. omnes enim per Baptismum, id est, professionem Christianismi uni familiæ inferuntur. Illud autem διδάσκαλος ὁ Χριστός [Magister ille Vnctus] ad caput x. diximus ita esse interpretandum, Doctor eximius à Deo constitutus; quomodo ἱερεὺς ὁ Χριστός [Sacerdos Vnctus], & βασιλεὺς ὁ Χριστός [Rex Vnctus] dicitur. Sunt sanè & in Christiana Ecclesia qui dicuntur διδάσκαλοι [Doctores], tum communiter, ut Paulus se διδάσκαλον ἐθνῶν [Doctorem Gentium] vocat 1 Timoth. ii, 7. 11 Timoth. i, 11. tum peculiariter quidem ab Apostolis, Prophetis, Pastoribusque distincti Actorum xiii, 1. 1 Corinthiorum xii, 28, 29. Ephes. iv, 11. sed alio sensu quàm illi Iudæi, non ut dogmatum auctores, sed ut unius communis dogmatis nuntii. Atque hoc ipsum munus quanti sit periculi quàmque non modò non ambiendum sed neque suscipiendum nisi bene exploratis viribus, Iacobus nos docet 111, 1.

ἀδελφοί ἐστε. fratres estis] Vnius illius Doctoris discipuli, inter vos συμφοιτηταί [condiscipuli].

9. πατέρα μὴ καλέσητε ὑμῶν ἐπὶ τῇ γῆς. patrem nolite vobis vocare super terram] Qui sapientem aliquem tanquam Scholæ principem sectabantur & velut in nomen ejus juraverant, ejus sapientis filii vocabantur, ipsi illum vocabant ἄβι [patrem] vel, ut hic habet etiam Syrus, אבא. Interpretatio petenda ex superioribus. Sed quia אבא [patris] major erat titulus quam רבי [magistri], ideo Christus hunc sibi, illum Patri vindicat.

εἰς γὰρ ἐστὶν ὁ πατήρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. unus est enim Pater vester qui in cælis est] Vnus est vestræ familiæ Princeps ac dogmatum auctor Deus, qui per Filium vobis ipse omnia scitu necessaria revelavit. Estis διδακτοὶ τῆ Θεῶ [docibiles Dei] Iohann. vi, 45. Θεοδιδακτοὶ [à Deo edocti] 1 Theff. iv, 9. Itaque illo sensu quo Iudæi sapientes patres suos vocabant, Christiani patrem neminem debent agnoscere. Sed alio sensu patres rectè vocantur qui nos in Christo per Euangelium genuerunt, 1 Corinth. iv, 15.

10. καθηγηται. duces] Id est, ὀδηγοί, quomodo suprâ Phariseos vocavit Christus xv, 14. & infrâ 16. Atque ita hoc loco Syrus interpretatur. Sic & Paulus inter titulos sapientum Hebræorum ista ponit, ὀδηγὸν τυφλῶν, φῶς ἐν σκοτει, παιδευτὴν ἀφρόνων, διδάσκαλον νηπίων [ducem cæcorum, lumen eorum qui in tenebris sunt, eruditorem insipientium, magistrum infantium] Romanorum ii, 19, 20.

11. Ὁ ὃ μείζων ὑμῶν, ἔσαι ὑμῶν διάκονος. Qui major est vestrum, erit minister vester] Quò quis inter vos majorem in Ecclesia dignitatem obtinebit, eò sciat sibi non plus imperii concessum sed plus oneris injectum: unde sequitur non esse cur vos delectent tituli majoris servitutis indices. Vide quæ suprâ ad caput xx, 26.

12. Ὅστις ὃ ὑψώσῃ ἑαυτὸν, ἀποθνήσκει. Qui autem se exaltaverit, humiliabitur] Sententia Christo sæpius usurpata, celebris haud dubiè apud Hebræos: Thalmudistæ hoc modo, כל אדם שיש בו גסות רוח לסוף מתכפר. Solomon ita extulit Proverbiorum xv, 18. Ante confractionem superbia, ante ruinam spiritus altus: & xxix, 23. superbia hominem deprimet. Apud Græcos multa sunt similia; ut illud quod alii Euripidi, alii Menandro tribuunt,

Ὅταν δὲ ἴδῃς πρὸς ὑψὺ ἡρμένον τινα,
λαμπρῶς τε πλάττω καὶ γένοι γαυρῶμενον,
ὀφρὺν τε μέγιστον τῆ τύχης ἐπηρεκόντα,
τὶ τέταρτον χεῖραν νέμεσιν ἐνδύς προσδόντα.
Επαίρεται γὰρ μείζον ἵνα μείζον πέσῃ.
[Si quem vides in sublimi positum loco
Qui genere tumidus & opibus superbiat,
Supercilia fortunâ celsius gerens,
Eum cadentem subito conspicias brevi:]

Nam tollitur in altum quò sic gravius ruat.]

καὶ ὅστις ταπεινώσῃ ἑαυτὸν, ὑψωθήσεται. qui humiliaverit seipsum, extolletur] Quod Solomo dixit, ante gloriam humilitas, Proverbiorum xv, 33. & humilis spiritu gloriam assequetur, xxix, 23. Sententiæ autem istæ Christo usurpatæ habent quidem suum quoque usum in rebus humanis, at cælestis Doctor id quod cæleste est potissimum respicit: explicat Petrus i, cap. v, 6. Ταπεινώθητε ἐν ὑπὸ τὴν κραταιάν χεῖρα τοῦ Θεοῦ,

Θεός, ἵνα ὑμεῖς ὑψώσῃ ἐν καιρῷ [Humiliamini igitur sub potenti manu Dei, ut vos exaltet in tempore visitationis]. Æsopus interrogatus quid Deus faceret, respondit eum τὰ μὲν ὑψηλὰ ταπεινῶν, τὰ δὲ ταπεινὰ ὑψῶν [excelsa deprimere, attollere humilia]. Philonis illud huc pertinet libro De Sacrificantibus, Θεὸς μὴ ἀποσφραγίζεντος τὰς ἑτάρας ἐξήμεας [Deo neutiquam eos spernente qui eo sensu orbi sunt]. Explicant id quæ ibi sequuntur.

13. κλείετε τὴν βασιλείαν τοῦ ἐξ ἁνῶν, clauditis Regnum cælorum] Clavibus sublatis, ut Lucas loquitur, id est, suppressa vera interpretatione & quotidiana inculcatione locorum in quibus agitur de Messia ejusque doctrina, id est, de pœnitentia, fide & dilectione non ficta: quibus ommissis omnem operam impenditis ritibus urgendis & ampliandis.

ἔδὲ τὰς εἰσέρχομένους, nec introeuntes] Præfens pro futuro: eos qui alioqui intraturi erant si viam rectè panderetis. At nunc non modò non panditis sed obstruitis etiam rituum septis, quibus occupati animi ad meliora nequeunt penetrare. Quod hic in multis exemplaribus jampridem legitur comma, Οὐαὶ ὑμῖν γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταί, ὅτι κατεστέλετε τὰς οἰκίας τοῦ Χριστοῦ, καὶ προβάλλετε μακρὰ προσευχόμενοι διὰ τοῦτο ἀνέφεθε περισσότερον κῆρυμα [Vae vobis Scribæ & Pharisei hypocritæ, quia comeditis domos viduarum, orationes longas orantes; propter hoc amplius accipietis judicium], judico παρεμβεβλημένον [interjectum ab exscriptoribus]: cujus rei mihi magnum indicium est, quòd qui habent codices alii præponunt isti sententiæ de clavibus, alii subtexunt. Ferme enim videas quæ situ variant aliunde adjecta, ut hic ex Marco & Luca, additis mutatisque verbis ad implendam cohærentiam. Græcus Evangeliorum indiculus, quem Canonem vocant, ad quem provocare solet Hieronymus, quique factus est ex optimis codicibus, in Matthæo hoc comma non habet. Origenes tam diligens librorum scrutator non agnoscit. Habent quidem libri Syriaci, at Latini antiquissimi non habent. Proinde hæc pars major videtur. Adde quòd detrahendi nulla fuit causa, addendi aliqua: Interpretabimur ad Marcum.

15. περιάγετε τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηρὰν, circuitis mare & aridam] Proverbialis locutio sollicitum inquirendi laborem significans. Ita πολεμεῖν διὰ τῆς θαλάσσης καὶ διὰ τῆς ξηρᾶς [pugnare terrâ marique] est in Maccabaïca historia 1, cap. viii, 32. Ξηρὰν pro terra usurpat & Aristoteles Histor. Animal. v, 10. Est autem & hic Hebræica locutio qualem alibi notavimus. Sensus enim est, Cum terram & mare obeatis ut faciatis profelytum, mox eum depravatis.

προσήλυτον profelytum] Προσήλυτος hic & in Actis est is qui ortu Gentilis per Circumcisionem se Legi Moïsi obstrinxit, quem Philo etiam ἐπηλύτην [adscitum] vocat: qui in plerisque rebus jura habebat τῶν αὐτοχθόνων [indigenarum]. Hi dici solent קרית גרית hospites justitiæ. Aloqui גר Hebræis, γειώρας aut γηγῆρας Hellenistis etiam is dici solet qui relicto idolorum cultu uni Deo & communibus humani generis legibus se addixerat: quo fortè sensu γηγῆραν καὶ τὰς προσηλύτας [georan & profelytos] distinctè

posuit Iustinus Colloquio cum Tryphone; & Eusebius, προσηλύτας τὰς τε καλεμένους γειώρας [profelytos & qui vocabantur geioræ].

ὑὸν γεέννης, filium gehennæ] Gehennæ debitum, ut מות בן 1 Samuelis xx, 31. 11 Samuelis xii, 5. Græcè υἱὸς θανάτου [filius mortis] morti debitus, Deut. xxv, 2. מכה בן [filius plagarum] Græcè ἀξίος πληγῶν [dignus plagis].

διπλότερον ὑμῶν. duplò quàm vos] Multò magis quàm vos ipsi: quia non consistunt exempla ubi incipiunt, sed magno cum fenore corrumpunt homines,

———— magnis

Cum subeunt animos auctoribus:

præsertim si quod est vitium quod fallit

———— specie virtutis & umbrâ,

Cum sit triste habitu, vultuque & veste severum.

Qualis est Ambitio & Avaritia induta sanctimoniarum personam. Adeò

———— dociles imitandis

Turpibus ac pravis omnes sumus.

Vnde & illud,

Ætas parentum pejor avis, tulit

Nos nequiores, mox daturos

Progeniem vitiosorem.

Dictum hoc Christi comprobavit sequentium temporum experientia. Iustinus de Iudæorum profelytis sua ætate, οἱ δὲ προσήλυτοι ἔμὸνον καὶ πιστεύουσιν, ἀλλὰ διπλότερον ὑμῶν (Iudæos alloquitur) βλασφημοῦσιν εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ [profelyti non modò non credunt sed & duplum super vos nomen ejus blasphemant], Christi scilicet.

16. ὅς ἂν ὀμώσῃ ἐν τῷ ναῷ, ἢ ἐν ἐστὶ quicumque juraverit per Templum, nihil est] Iuramenta Hebræorum Magistri alia magna, alia parva censebant. Magna per Deum ipsum, cui æquabant Iuramentum κορβᾶν [corban], quod δῶρον Θεῷ [donum Deo] supra verti vidimus, sicut & Iosephus contra Apionem vertit δῶρον Θεῷ [donum Dei]. Id autem erat duplex, ut diximus ad caput v. aut donum quod altari superponebatur, cujus in Levitico sæpe est mentio, ubi itidem δῶρον [munus] vertunt Lxx; aut pecunia missa in gazophylacium, quod κορβανᾶ infra vocat Matthæus. Per utrumvis horum si quis jurasset, per Deum ipsum jurasse censebatur, quia illa dona Dei erant propria. Hæc erat ἀπὸ φασίς [hic prætextus] Magistrorum: revera ad quæstum pertinebat dona illa haberi quàm sanctissima, etiam supra Templum & Altare, quasi Deus scilicet illis præcipuè gauderet. Iuramenta autem per Templum & Altare minoribus juramentis accensebantur, cum tamen etiam qui per ea jurat, juret (ut Vlpianum loqui alibi observavimus) respectu Divini numinis. Istorum igitur Iuramentorum gratiam faciebant Iudæi Doctores si quis se inconsulto calore jurasse diceret; at Iuramenti κορβᾶν [corban] non item. Haud dissimile est quod Romani Imperatores, si quis per ipsorum salutem aut genium pejerasset gravissimis eum pœnis subiciebant; si quis per Deum pejerasset, ejus injuriæ ultionem Deo relinquebant.

ἔδὲν ἐστὶν nihil est] Id est, non tenetur; ut ostendit opposi-

oppositum membrum ὀφείλει [debet], כּוּחַ, quod nihil hic est aliud quam *tenetur, obstrictus est*. De implenda promissione, non de pœna hic agi censeo.

17. ὁ ναὸς ὁ ἀγιάζων ἢ χρυσόν; *Templum quod sanctificat aurum* Nam pecunia gazophylacii præcipuè Templi usibus serviebat, ideoque sacri erat juris; ut & apud Romanos *donaria*, apud Græcos ἀνάθηματα [sacrata]. Scriptor ad Hebræos, τὸ ἐλαττον ὑπὸ τῆς κρείττονος ἐυλογεῖται [quod minus est à meliore benedicatur], VII, 7.

19. τὸ θυσιαστήριον τὸ ἀγιάζον τὸ δῶρον. *altare quod sanctificat donum* Ex sententia legis כּל הַנִּגְחַץ בּוֹ יִקְרָא חֵטְא, id est, πᾶν τὸ ἀπὸ μέρους τοῦ θυσιαστηρίου ἀγιάσεται [quicquid tangit altare, sanctificabitur], non πᾶς ὁ ἀπὸ μέρους, ut nunc legitur apud Lxx.

20. ἐν αὐτῷ ἢ ἐν πᾶσι τοῖς ἐπάνω αὐτῆς. *in eo & in omnibus quæ super illud sunt* Quia accessiones sequuntur rem principalem. Oblationes autem istæ accessiones erant altaris; itaque nominato altari simul nominatæ censerī debebant.

21. καὶ ἐν τῷ κατοικῆντι αὐτόν. & *in eo qui habitat in ipso* Hic ostendit Christus omnia ista quæ illi vocabant minora juramenta maximis esse æquiparanda. Nemo enim tam stultus censerī debet ut rem inanimem testem advocet suæ cogitationis & perfidiæ vindicem. Quare in istis juramentis censerī debet inesse μετωνομία [Transnominatio], & per Templum intelligi is cuius est Templum.

22. ἐν τῷ ἑρανῷ, *in cælo* Illustrat Christus quod dixerat exemplo simili. Nam, inquit, & qui per cælum jurant censendi sunt testem illum invocare cui cælum pro solio est; quod quomodo sit intelligendum diximus ad caput v. Addam hic locum Scriptoris Responsionum ad Græcos in Iustini operibus, Οἶκον ἢ καὶ θρόνον λέγομεν τῆς Θεᾶς τῆς ἑρανῶς, ἔχῃ ὡς τῆς Θεᾶς τέτρας πρὸς οἰκιστὴν ἢ πρὸς καθέδραν χεῖρ ἔχοντα, ἀπεριγράπτῃ καὶ ἀνευδεῖς παντελῶς ὑπάρχοντος, αἰδ' ἵνα μὴ πρὸς τὸ μέγεθος αὐτῆς ὑποσάσεως, καὶ τὸ ἀφθαρτον τῆς εἰσίας αὐτῆς ἀφορῶντες, Θεὸν τῆτον ἢ ἰσότιμον Θεῷ ὑπολάβωμεν. διὰ τῆτο ὀνομάζομεν αὐτὸν οἶκον καὶ θρόνον τῆς Θεᾶς, ταύταις ταῖς ὀνομασίαις πάσης τῆς πρὸς τὴν Θεὸν κατ' εἰσίαν καὶ κατὰ τὰς τῆς εἰσίας προσηγορίας κοινωνίας αὐτὸν χωρίζοντες. ὥσπερ γὰρ ὁ οἶκος καὶ ὁ θρόνος ὑψερός ἐστὶ τῆς πεποιηκότος αὐτόν, ὅτως καὶ ὁ ἑρανὸς ὑψερός ἐστὶ τῆς Θεᾶς, ὡς γεννητὸς τῆς ἀγεννήτης [Domicilium autem & solium Dei, Cælum appellamus; non quod eo Deus ad habitandum aut sedendum indigeat, qui sit nec loco circumscriptus, nec ullius rei indigens: sed ne respicientes ad formæ cæli magnitudinem & ad substantiam ejus incorruptam, id ipsum aut Deum esse aut par Deo credamus. Hinc ergo est quod Cælum appellamus Dei domicilium ac solium, tali cognomine id segregantes ab omni participatione sive substantiæ Dei sive nominum ad substantiam ejus pertinentium. Sicut enim domus & solium posteriora sunt eo qui ista fabricat, ita & cælum Deo est posterius, ut non genito id quod est genitum].

23. ἀποδεκατῆτε, *decimatis* Ita δεκάτην ἀποδεκατῆν [decimam decimare] pro eo quod est decimam solvere dixerunt Lxx Genes. xxviii, 22. Deuteronomii xiv, 22. &, quod propius ad hanc φράσιν [locutionem] accedit, ἀποδεκατῶσαι τὸ ἐπιδέκατον

τῶν γεννημάτων τῆς γῆς [decimare decimam fructuum terræ] Deuteronomii xxvi, 12. Atque ita usurpant Hebræi כּוּחַ in Pihel & כּוּחַה in Hiphil.

τὸ ἡδύσμιον καὶ τὸ ἀνηθον καὶ τὸ κύμινον, *mentham & anethum & cuminum* Lucas omisso anetho & cumino exemplum menthæ & rutæ posuit, adjiciens deinde nomen generale καὶ πᾶν λάχανον [et omne olus]. Atque id vel maximè me movet, ne putem hic tractari quæstionem illam Thalmudicam de quibusdam rebus bis decimandis in semine & in herba, quando ea quæstio ad omnia olera pertinere non potest. Quæstio ergo fuit de oleribus, an lege decimarum comprehenderentur: Christus ut τὸ ἀκριβές [rigidam subtilitatem] Phariseorum in rebus istiusmodi ostenderet, minutiora olera speciatim nominavit. In Thalmudico libro de Decimis exstat & hyssopum & origanum & viciam quoque decimandam: & viciam quidem, quia famis tempore pro cibo usurpatur.

ἀφῆκατε τὰ βαρύτερα τῶ νόμου, *reliquistis quæ graviora sunt Legis* Pridem abjecistis curam eorum Legis præceptorum quæ multò majoris sunt ponderis. Præponderant autem, ut alibi diximus, naturalia constitutis, & ea quorum causâ cætera sunt cæteris.

τὴν κρίσιν, *judicium* Errant qui ad solum Iudicis officium hoc trahunt. Nam Hebræi דִּישְׁמוֹ, Hellenistæ κρίσιν [judicium] sumebant latius. In Maccabaica historia i, cap. viii, 32. ubi mentio est epistolæ Senatus Romani ad Demetrium pro Iudæis, εἰάν ἐν ἐτι ἐντύχωσι κατὰ σὲ ποιήσομεν αὐτοῖς τὴν κρίσιν [si ergo iterum adierint nos adversum te, faciemus illis judicium], id est, faciemus ut jus suum obtineant. Et paulò antè vii, 18. de Alcimo & qui cum eo erant, ἐκ ἑστὶν ἐν αὐτοῖς ἀλήθεια καὶ κρίσις· παρέβησαν γὰρ τὴν σάσιν καὶ τὸ δίκον ὃν ὤμοσαν [non est veritas & judicium in eis: transgressi sunt enim constitutum & iurandum quod iuraverunt], ubi κρίσις [judicium] est iustitia. Ezechielis xx, 11. quod in Hebræo est דִּישְׁמוֹ [judicia] Græci vertunt δικαιώματα [justificationes]. Sumitur autem דִּישְׁמוֹ sive κρίσις [judicium], ut δικαιοσύνη [iustitia] Græcis, modò latius, ut omnia hominum inter se officia comprehendat; quomodo Maimonides voce דִּישְׁמוֹ ea præcepta ait significari quæ ritualia non sunt: modò strictius, ut ea denotet quæ jure exigī possunt, opposita misericordiæ sive beneficentiæ; quomodo & idem Maimonides alibi opponit דִּישְׁמוֹ [judicium] & רַחֲמִים [benignitatem]. Ego hæc Christi verba planè arbitror desumpta ex Michæa vi, 7. ubi cum dictum esset, Deo haud magnopere placere sacrificia & oblationes, subiungitur, hæc esse quæ Deus, scilicet tanquam τὰ βαρύτερα τῶ νόμου [graviora Legis], præcipuè requirat, ποιεῖν κρίμα, καὶ ἀγαπᾶν ἔλεον [facere judicium & diligere misericordiam], & humiliter cum Deo ambulare. Tertium hoc quod præcipuum est, Lucas, qui κρίσεως [judicii] nomine etiam ἔλεον [misericordiam] comprehendit, vocavit ἀγάπην τῆς Θεᾶς [dilectionem Dei]. Quare ut Matthæi sensus & cum Propheta & cum Luca rectius cohæreat, arbitror πίσιν [fidem] hic non esse eam quæ inter homines spectatur fidem, sed spem ac fiduciam collocatam in misericordia Divina, quæ humilem

humilem dilectionem & studium obedientiæ in nobis excitat.

ταῦτα ἔδει ποιῆσαι, *hæc oportuit facere*] Non definit Christus juris controversiam; sed hoc dicit, Quando ita vobis lubet Legem interpretari, præstandum quidem illud fuerat, sed ita ut majora ac potiora non omitterentur.

24. διυλίζοντες τὸ κώνωπα, *excolantes culicem*] Διυλίζειν [*excolare*] est ῥη Amos vi, 6. sicut καλαπίνην [*glutire*] est ὕλη. Proverbialis locutio in eos competens qui ἀκριβοδίκαιοι [*rigidi juris sectatores*] videri volunt in rebus minutis, cum præcipua officiorum securè negligant. Atqui, ut Philemon dicebat, justus est,

Οὐχ ὅς τὰ μικρὰ λαμβάνειν ἀπέχετο,
ἀλλ' ὅς τὰ μεγάλα καρτερεῖ μὴ λαμβάνων,
ἔχειν δυνάμεν & ἡ κρατεῖν ἀζημίως.
[*Non qui recusat parva, sed qui maximis
Tentatus animi robur invictum gerit.*]

25. καθαρίζετε τὸ ἔξωθεν τῆ ποτηρίας, *mundatis quod de foris est calicis*] Lavabant quidem Pharisei etiam pocula, ut docet nos Marcus vii, 4. & supra attigimus: Sed hic omnino sensus est comparativus: Hoc enim vult Christus, Cum corpus lavatis animo non purgato, tantundem agitis ac si diligenter lavaretis patinas & pocula, cum interim cibus & vinum plena essent impuræ sæcis. Nam sicut hoc ad sanitatem non prodesset, ita nec illud ad salutem. Frequens est aut Christo aut res Christi describentibus ut breviloquentiæ causâ ἀνταπέδοσιν [*redditionem*] rei comparatæ permisceant. Itaque sæpe unum membrum est ἀνταπέδοτον [*sine redditione*], alterum nihil nisi ἀνταπέδοσις [*redditio*], quia nimirum alterum ex altero facile potest intelligi. Vide Paulum Romanorum ix, 33. Petrum i epist. ii, 6. Epistolam ad Hebræos vi, 7, 8. xi, 26. xii, 25. & Daniele m, 13. Tale & hic occurrit: nam plena oratio fuerat, ἔσωθεν ἡ γέμει τὰ ποτήρια καὶ οἱ πίνακες ἀκαθαρσίας· ἔτι καὶ ὑμεῖς τὸ μὲν ἔξωθεν καθαρίζετε, ἔσωθεν ἡ γέμετε ἐξ ἀρπαγῆς καὶ ἀκαθαρσίας [*intus autem pleni sunt calices & paropsides immunditiæ: sic & vos mundatis id quod extra est, intus autem pleni estis rapinâ & immunditiâ*]. Lucas similiter partes comparisonis permiscet, sed apertio-rem facit ἀνταπέδοσιν [*redditionem*], cum dicit, τὸ ἡ ἔσωθεν ὑμῶν γέμει ἀπαργῆς καὶ πονηρίας [*quod autem intus est vestrum, plenum est rapinâ & iniquitate*]. Ita Philo de improba muliere, καθαρσίῳς καὶ λυτροῖς τὰ ἐκτὸς φαιδρυνομένη, τὰ ἡ ἐντὸς ῥυπῶσα [*purificationibus & lavacris quod extra est renidens, intus verò impura*]. Hæc causâ Latinum Interpretem movit ut pro γεμῶσι [*plena sunt*] redderet pleni estis. Non dissimilis mixtura partium comparisonis & apud Græcos invenitur, ut Sophoclis Iphigeniâ,

Νόει πρὸς ἀνδρὶ, σῶμα πελύνει ὑμῶς,
Πέτρας τραπέδοι γνησίῳ φρονήματι.
[*Est ille polypo similis, & prout est lapis
Ad quem applicatur vertere ingenium solet.*]

nam illud γνησίῳ φρονήματι viro convenit, non polypo. Similem in Homero morem Porphyrius notavit, ἐκ ἀνταπέδωκεν, ὡς τὸ ὁμοιώσεως ἅμα καὶ μεταφορᾶς προεχσῶν τὴν ἀνταπέδοσιν [*non reddidit quod respondet in comparatione, quia similitudo simul*

cum translatione continebant in se id quod reddendum erat]. item, τὰς οἰκείως τιθεμένας φωνὰς ἐπὶ τῶν πραγμάτων ποικίλεις εἰς τὰς παραβολὰς μετατίθησι, καὶ τὰς ἐπὶ τῶν παραβολῶν εἰς τὰ πράγματα [*voces propriè dictas de rebus sæpe in comparationes transfert, & comparisonum voces in res ipsas*].

ἐξ ἀρπαγῆς, *ex rapina*] Πλεονάζει τὸ ἐξ [*abundat illud, ex*], quomodo & ἐν in voce ἐκπλήττει [*implebitur ex eo*] Exodi xv, 9. Videtur respici id quod est Ezechiel. xxviii, 16. ὁ μέσος τοῦ θυμῶν σου ἐπλήσθη ἐκ τῆς ἀδικίας σου, quod quidam exponunt, *repletum est medium tui iniquitate*, quod idem est cum illo Lucæ, τὸ ἔσωθεν ὑμῶν γέμει ἀρπαγῆς [*quod intus est vestrum, plenum est rapinâ*]. ὁ μέσος Lxx solent vertere ἀδικίαν, ἀνομίαν, παρανομίαν [*injustitiam, improbitatem, transgressionem legis*]: atque ea est haud dubiè significatio. Cæterum ipsa origine est ἀρπαγή [*rapina*]: in Targum ἡ ῥαῖ, quod directè respondet voci ἀρπαγῆς, atque hic etiam positum est à Syro. Si quis allatam modò à nobis interpretationem non probat, & ipsa pocula putat dici plena rapinæ quòd improbè parta essent, is interpretationem suam stabilire poterit non dissimili Xenophonis loco circa finem Institutionis Cyri, καὶ μὴν ἐκπλήττει εἰ μὲν ὡς πλεῖστα ἔχουσι τότε καλλωπίζονται ἢ ἐξ ἀδίκῃ φανερώς ἢ μεμηχανημένα, ἔδεν τότε αἰχρύνονται [*in eo se venditant quòd plurima habeant pocula; quòd autem ea iniquè comparata sunt, de eo non erubescunt*].

καὶ πάσης ἀκαθαρσίας. & omni immunditiâ] Hanc lectionem quam Latinus sequitur, si veterum codicum accedat auctoritas, cæteris præferam. Inde enim natæ videntur lectiones aliæ propinquitate vocis; ut ἀκρασίας [*intemperantiâ*], quod quanquam Origeni lectum videtur repudio, quia nusquam Pharisei, quod sciam, ejus vitii arguuntur; & ἀδικίας [*injustitiâ*], ex interpretamento quod Syrus sequitur. ἀκαθαρσία [*immunditia sive impuritas*] Paulo sæpe omne genus vitiorum complectitur: nec minus latè patet πονηρία [*malitia*], quod hujus vice Lucas usurpat. Respondet Hebræo תהוה.

26. ἵνα γένηται ἡ τὸ ἐκτὸς αὐτῶν καθαρὸν. *ut fiat & id quod de foris est mundum*] Simile est illud Epicharmi, Καθαρὸν εἶναι τὸ νῦν ἔχης, ἅπαν τὸ σῶμα καθαρὸν εἶ.

[—*Pura si mens fuerit, omne corpus est purum tibi.*]

Paulus ad Titum i, 15. πάντα καθαρά τοῖς καθάρσιῳς [*omnia munda mundis*]. Hoc autem dicit Christus, non quòd legem de immunditiis legalibus hoc tempore aboleret, sed quòd ostensum vellet animum bene sibi conscium nulla re inquinari, adversus falsam Phariseorum persuasionem de qua egimus supra. Adde locum Arriani Epicteto iv, 1. ψυχῆς ὡς σώματος ἀκαθαρσίαν ἐκ αὐτῆς· ὡς ψυχῆς ἡ τί αὐτῇ εὐχῆς, ἢ τὸ παρέχον αὐτὴν ῥυπαρὰν πρὸς τὰ ἔργα αὐτῆς; [*in anima immunditiam qualis est in corporibus non reperies: quam verò aliam reperias anima propriam quam id per quod ea quod ad actus suos obsordescit?*]

27. κεκονιαμένοις, *dealbatis*] Comparationem albarii operis fuisse usitatam Iudæis ad notandos mores personatos, & quodcunque palàm non sumus, apparet ex Pauli verbis Actorum xxiii, 3. Confer Psalm. v, 9.

28. φαίνεται τοῖς ἀνθρώποις δίκαιοι, ἔσωθεν ἡ μεσοί

ἐσε ὑποκρίσεως καὶ ἀνομίας. *a foris paretis hominibus iusti, intus autem pleni estis hypocrisis & iniquitate*] Estis

Introrsum turpes, speciosi pelle decorâ.

Diogenis est dictum, τῆς ἀλαζονείας καθάπερ τῶν κεχρυσωμένων ὀπλῶν ἔχ' ὁμοιά ἐσι τὰ ἐντὸς τοῖς ἐκτὸς [*Ostentatorum planè ut poculorum quæ auro sunt illita non similia sunt quæ intus sunt & quæ extra.*]

29. ὅτι οἰκοδομεῖτε, *quoniam ædificatis*] Hæc περι-κοπὴ [*sectio*] uno spiritu legenda est usque ad finem commatis 32. & comma 31 nihil est aliud quàm παρένθεσις [*interpositus sermo*]. Vt locus hic rectius intelligatur, sciendum est Deum sæpe hominum opera ac dicta interpretari, non quomodo illi ea accipi volunt, sed in aliam longè sententiam quæ iustissimè in ipsos quadret. Non dissimilis est illa Christi allusio ad Samaritida, quæ dixerat, Οὐκ ἔχω ἀνδρα [*Virum non habeo*], Iohann. iv, 17. idem hoc loco est animadvertere. Nam quod illi fatebantur à patribus suis occisos Prophetas, Christus accipit non in eum sensum quem ipsi volebant: nam ipsi eos *patres suos* vocabant naturæ intuitu, Christus autem etiam animorum similitudine, quam & declarassent hætenus, & apertius essent declaraturi. Paraphrasis hæc esto, Malè vobis erit, Pharisei & Legisperiti: Nam vultis quidem videri magni facere Prophetas aliosque Dei servos, quorum monumenta non sine ostentatione reficitis, atque etiam verbis profitemini, si illis vixissetis temporibus non futuros vos fuisse sævitiae in illos participes (qua in re illud certè verum est plus quàm vultis, vos esse prolem τῶν προφητοκτόνων [*propheticidarum*]), atque interim nihilo meliores estis quàm illi erant. Iam enim animo geritis quod brevi prodituri estis reipsa: Idem meditamini quod illi faciebant. Mortuos honoratis, quia vobis ob stare non possunt. Superstites eadem quæ illi, & perfectius, docentes odio non nisi per cædem satiando prosequimini. Imò si quid ad ipsorum improbitatem deest, id vos explebitis. Apud Lucam non verba tantum, quibus se τῶν προφητοκτόνων [*propheticidarum*] posteros profitebantur, sed ipsum illud monumenta reficiendi studium Christus in ipsos torquet. Libenter enim eorum sepulchra exstruimus quos nollemus superstites. Cui non dissimilis ille Demosthenis locus de falso testimonio in Stephanum, καὶ ἐκ ἧς ἀνέτο ὅτι ἔτ' ἡ τὰ φε μνημεῖον ἔσαι τὸ οἰκοδόμημα τοῦτον ὃν, ἀλλὰ τῆς ἀδικίας ἡ τ' ἀνδρα ἠδίκησεν ἐκείνη διὰ τῶτον [*nec intelligebat non fore id quod sic structum erat monumentum sepulturae, sed injuriæ qua ipsa propter hunc illum affecit*]. Nec longè abit Dionis illud de Caracalla, πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσιν ἀχθόμενον, τιμᾶν τινὰς αὐτῶν ἀποθανόντας ἐπλάττετο [*infestus bonis omnibus simulabat se eis jam mortuis honorem habere*]. Herodes Aristobulo, quem interfecerat, funus fecit magnificum. Οἰκοδομεῖν τὰ φε [*ædificare sepulchra*] dictum ut apud Virgilium,

—— equum divinâ Palladis arte

Ædificant:

apud Ciceronem, *ædificare classem.*

30. ἐν τῷ αἵματι, *in sanguine*] Sicut Græci φόνον [*cædem*] dicunt ἀντὶ αἵματός [*pro sanguine*], ita Hellenistæ αἷμα ἀντὶ φόνου [*sanguinem pro cæde*].

32. πληρώσατε, *implete*] Quando vultis hoc agite. Ita modum imperativum non rarò usurpant Hebræi, ut & gentes aliæ, 1 Regum xxi, 22. Iohannis xiii, 27.

τὸ μέτρον, *mensuram*] Græcum est adagium,

Οὐδὲ θεῶν ἀλέεσι μύλοι, ἀλέεσι δὲ λεπία.

[*Sera licet, subtile molit mola magna deorum.*]

Qua de re egregius exstat Plutarchi libellus περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ βραδέως τιμωρῶμενων [*De iis qui serò à Deo puniuntur*]. Ita nimirum se res habet; Magna est Dei patientia, sed læsa furor fit, ut Sacrae literæ ἀνθρώποπαθῶς [*tribuendo Deo humanos affectus*] loquuntur, & tarditatem supplicii gravitate compensat: quod ut in hominum singulorum rebus interdum conspiciere est, ita maxime apparet in Divina circa totos populos providentia. Nam populorum delicta diu dissimulata tandem ubi omnem patientiæ modum vicerunt tam severè punit Deus, ut cùm nullam ejus ætatis hominibus faciat injuriam, neque iis supra proprium meritum mala infligat, ea tamen pœna tanta appareat, ut videatur sufficere posse omnium etiam antecedentium ætatum sceleribus luendis. Hic delictorum modus à Deo expectatus *mensura* aut *complementum iniquitatis* dicitur Genes. xv, 16. quò sunt qui pertinere putant quod est Esaiæ xxv, 11, 8. & Iobi xx, 22. Causam Divinæ in puniendo tarditatis alteram quoque non improbandam affert Theodectes his versibus,

Οἷς δὲ θνητῶν μέμφεται τὰ θεῶν ὅτι
Οὐκ ἐνθὺς ἀλλὰ τῷ χρόνῳ μετέρχεται
Τῆς μὴ δικαίης, πρίφασιν ἐξακκοσάτω·
Εἰ γὰρ παραυλὶν' ἦσαν αἱ τιμωρίαι,
Πολλοὶ διὰ φόβον καὶ ἐδὲ εὐσεβῆ τρόπον
Θεὸν σέβοιεν· ἄν' νῦν δὲ τῆς τιμωρίας
Ἀπώθεν ἔσης, τῇ φύσει χρώνται βροτοί·
Ὅταν δὲ φωραθῶσιν, ἐφθέντες κακοί,
Τίνεσι ποινὰς ὑπέροισιν ἐν χρόνοις.

[*Calumniari qui deos audes, homo,
Quod prava facta protinus non vindicant,
Sed punienda differunt, causam accipe:
Si pœna supera non daret culpæ diem,
Pietate nulla sed metu solo deos
Pars magna coleret; pœna nunc longè sita
Omnes suo permittit ingenio frui;
Sed deprehensi postea in piaculis,
Vt cunque serò, quod sat est pœnas luunt.*]

33. πῶς φύγητε, *quomodo fugietis*] Tales cùm sitis, qui fieri potest ut gravissimum non hujus tantum sed & alterius seculi supplicium evitetis?

τῆς κρίσεως τῆς γεέννης; *à judicio Gehennæ?*] רינהו in libro Pirke Eleazar.

34. Διὰ τῶν, *Ideo*] Scilicet ut mensura Divinæ patientiæ plenissimè in vobis impleatur, etiam me occiso. Christus hic se missurum dicit, apud Lucam ait dixisse, id est, constituisse τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ [*Dei sapientiam*] se missuram, ut nimirum intelligeremus in hac legatione ad Iudæos destinata magnificè apparere Divinam sapientiam. Quanquam & hic ad verbum ἀποσέλω [*mitto*] intelligi potest, εἶπε Θεός [*dixit Deus*], ut interdum apud Prophetas.

προφῆτας καὶ σοφούς καὶ γραμματεῖς. Prophetas & Sapientes & Scribas] Lucas, προφῆτας καὶ ἀποστόλους [*Prophetas & Apostolos*], vocem ἀποστόλων [*Apostolorum*]

non

non strictè usurpans, ut quidam putant, pro functione propria Novi Federis, sed quomodo tunc vox ista **שליח** intelligebatur, ut *legatos* quosvis significaret. Nam ita infra quoque 37. & apud Lucam altero loco junguntur **προφήται** [*Prophetae*] & **ἀπεσταλμένοι** [*missi*]. Hoc dicit Christus, Legatos qui ad ipsos venturi essent nihilo minores fore iis quos vocabant Prophetas, aut humanâ sapientiâ pollentes, quos appellabant **γραμματεῖς ספרים** [*Scribas*], & eorum principes **σοφῆς החכמים** [*eruditos*]. Hoc autem eò pertinet ut si eos non audiant sint **ἀναπολογητοί** [*excusationis expertes*], & ex eo iudicio quod ipsi in parentes suos ferebant **ἀυτοκαλάκριτοι** [*proprio iudicio condemnati*]. Diximus supra xi 11, 52. munia & dona quantumvis nova solere describi veteri magisque noto nomine.

ἀποκτενεῖτε, occiditis] Vt Iacobos duos & Stephanum.

σταυρώσετε, crucifigētis] Se quoque, ut videtur, Christus Legatis annumerat, quomodo eum ad Hebræos Scriptor **ἀπόστολον** [*Apostolum*] vocat. Neque terrere nos debet quod præcessit **ἀποστέλλω ἐγώ** [*mitto ego*]. Est enim figura quam **σύλληψιν** [*conceptionem*] vocant, quæ nomina multa uni conjungit verbo, quod tamen nominibus omnibus propriè non convenit. Notant hoc Grammatici ad illud Virgilii,

Inclusos utero Danaos & pinea furtim

Laxat claustra Sinon.

& ad Lucretii illud,

Quàm sepire plagis saltum canibusque ciere.

Sed & Cleopæ filius Simon, Iudæorum operâ crucifixus narratur.

μαστιγώσετε ἐν ταῖς συναγωγαῖς ὑμῶν, flagellabitis in synagogis vestris] Vt Iohannem & Petrum. Vide quæ supra x, 17.

διώξετε, persequemini] Vt Paulum & Barnabam sæpe.

35. **Ὅπως ἔλθῃ ἐφ' ὑμᾶς πᾶν αἷμα, Vt veniat super vos omnis sanguis**] **Αἷμα** [*sanguis*], quod Hebræi pluraliter dicunt **דמים**, sicut cædem, ita ipsam quoque cædis pœnam significat, ut Psalmo ix, 12. I Regum 11, 32. Vnde porro ad aliorum quoque criminum pœnam, atque adeo pœnæ obligationem cœpit transferri, ut videre est Levitici xx, 9, 13. deinde etiam ad causam qualiscunque exitii, ut 11 Samuelis 1, 16. Ezechielis 111, 18.

ἐκχυνόμενον ἐπὶ τῆς γῆς, qui effusus est super terram] **Ἀπὸ κατὰβολῆς κόσμου** [*à constitutione mundi*], ut Lucas loquitur. **ἐκχυνόμενον** hic & apud Lucam præsens pro præterito; ut alibi pro futuro, infra xxvi, 28. Sensus est, Tam horribiles fore Iudæorum pœnas in excidio Hierosolymitano, ut sufficere posse videantur luendis homicidiis omnibus quæ usquam erant perpetrata, cum tamen eæ pœnæ illorum merita, præsertim ea quæ Deo magis quàm hominibus erant cognita, non æquarent, nedum excederent. Quæ consideratio, ni fallor, multos hujus generis nodos solvit. Confer Apocalypseos locum xvi 11, 24. Non malè autem ab aliis annotatum est Abelis & Zachariæ speciatim mentionem fieri, quòd de Abele legamus *sanguinem ejus ad Deum clamasse* Genes. 1v, 10. de Zacharia autem dictum ab eo moriente, *Videat Deus & judicet* 11 Paralipomenon xxiv, 22.

Ζαχαρίας υἱὸς Βαραχίας, ὃν ἐφονεύσατε μεταξύ τῆς ναῦ καὶ τῆς θυσιαστηρίου. Zacharia, filii Barachia, quem occidistis inter Templum & altare] Historiam hîc tangi eam quæ dicto Paralipomenon loco traditur, præterquam quòd nullius alterius Zachariæ occisi Sacrae literæ meminerunt, vel ipse cædis locus evincat. Facta enim est in subdiali quod **צֶהְרָה** vocant Hebræi, **αὐλήν** Græci, Iosephus **ὑπαίθρον**, in quo erat altare holocaustorum, ita ut subdialis pars aliqua inter altare & ædem Templi, quæ hîc **ναὸς** [*Templum*] strictè dicitur, Hebræis **לִיכָה**, intercederet: quem locum etiam in historia **περὶ αἰλώσεως** [*De captivitate*] libro quinto Iosephus eodem modo nominat **μέχρι τῆς βωμῆ καὶ τῆς νεώ** [*inter altare & Templum*]. Idem in descriptione **τρίτης περιβολῆς** [*tertii ambitus*] ita loquitur, **ὁ ναὸς ἐν τέτρω καὶ πρὸ τέτρω βωμὸς ἦν, ἐφ' ᾧ τὰς θυσίας ὀλοκαυτεῖμεν τῷ Θεῷ** [*in hoc est Templum & ante id altare, in quo victimas holocaustorum Deo offerimus*]. Et in descriptione templi Solomonici, **τὸ δὲ θυσιαστήριον τὸ χάλκεον ἵστησι πρὸ τῆς ναῦ ἀντικρὺ τῆς θύρας, ὡς ἀνοιχθείσης αὐτὸ καὶ ἀπρὸς ὡπὸν εἶναι καὶ βλέπεσθαι τὰς ἱερουργίας** [*Altare verò æneum ante Templum est proximè ostium, ita ut eo aperto in conspectu sit & adspectentur sacrificia*]. Hecataeus Abderita, **ἐνταῦθα δὲ ἐστὶ καὶ μέσον μάλιστα τῆς πόλεως περιβολῆς λίθινος, μήκη δὲ ὡς πεντάπλεθρον, εὐρεῖ πηχῶν ἑκατὸν, ἔχων διπλᾶς πύλας ἐν ᾧ βωμὸς ἐστὶ τετράγωνος** [*Hic in media admodum urbe ambitus est lapideus, longus quinque jugera, latus centum cubitos, habens duplices portas: intra hunc quadratum est altare*]. Philo De vita Mosis, **ὁ μὲν ἐν βωμῶς ἱδρυτο ἐν ὑπαίθρῳ τῶν εἰσόδων τῆς σκηνῆς ἀντικρὺ, ἀφ' ἧς τοσῆτον ὅσον ἱκανὸν ἦν λειτουργοῖς εἶναι διάστημα πρὸς τὰς καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐπιτελεσμένας θυσίας** [*Altare positum erat sub dio apud introitum Tabernaculi, tantillum distans quantum sufficiebat sacrorum ministris ad facienda sacra quotidiana*]. In Thalmude Babylonico de Mensuris Templi capite v. dicitur inter porticum & hoc altare spatium fuisse **xxi cubitorum**. De Iohannis Baptistæ patre **ἀδέσποτον** [*carentem auctore*] & multis de causis minimè verisimilem fabulam rectè refutavit Hieronymus. Obstat explicationi quam jam attulimus, patris nomen; & mendii suspensionem auget, quòd ut iste Zacharias patrem Iojadam, ita Propheta patrem habuit Barachiam: ita ut videri possint exscriptores peccasse memoriæ fiduciâ, quia Propheta Zachariæ patrem noverant, nec de altero Zacharia succurrebat: quibus accedit quòd codex Hebræus Nazaræorum, quem non frustra toties & hoc etiam loco consuluit Hieronymus, eadem hæc habebat, sed pro *Barachia* nomine nomen *Iojadæ*: nec quicquam erat causæ cur hac in re aut Nazaræorum, aut Ebionitarum fides argueretur. Vetustatem tamen lectionis nostræ, quam magno consensu tuentur Græci, Latini, Syri codices, una res potest defendere, quòd apud Hebræos propria nomina sæpe mutarentur in alia ejusdem aut vicini significatus; quomodo Rex Solomo dicebatur *Iedidias*, Ozias vero *Azarias*. Maxime autem id usurpari cœptum erat in nominibus in quibus aliquot literæ nominis **טֵרַא γράμμα** [*quadriliteri*] exstarent, quale est nomen **יְהוֹיָדָה** [*Iojadæ*]. Sic pro *Iuda* quidam malebant *Thaddæum* dicere,

quia *Iudæ* nomen à literis τὸ τετραγράμματον [nominis quadrilateri] incipit. Sic Rex *Iojakim* idem dictus & *Eliakim* II Regum XXI, 34. II Paralipomenon xxxvi, 4. & in *Iudithæ* historia idem est Sacerdos *Iojakim* xv, 9. & *Eliakim* iv, 5, 11. Sicut autem *Thaddæus* idem valet quod *Iudas*, *Eliakim* idem quod *Iojakim*: ita eadem est significatio & in nomine *Iojadæ*, & in nomine *Barachiaë*. Simili de causa *Chaldæus* *Paraphrastes* *Threnorum* *Zachariam* eum qui in Templo est occisus vocat filium non *Iojadæ* sed 17γ [Hiddo], quod nomen fuit avo vatis *Zachariæ*. Sed & hunc ipsum *Zachariam* (nisi in codice vitium est) Lxx *Azariam* vocant. Εφονεύσατε [occidistis] autem dicit, quia populus idem est per multa secula. Simile loquendi genus *Marci* x, 3. *Iohann.* vi, 32. vii, 19 & 22. *Actorum* vii, 38. & apud *Scriptores* alios. Addam hoc quoque, videri ita hic *Christum* alludere ad veterem historiam ut simul insit ejus verbis futuri præfagium. Nam virorum bonorum atque insignium ultimus ab *Hierosolymitis* trucidatus, & quidem in ipso Templo, dictus itidem est *Zacharias*, & quidem filius *Baruchi*, quod cum *Barachiaë* nomine idem haberi potest: cujus cædem statim secuta est obsidio, ut apud *Iosephum* videre est.

37. *Ιερουσαλήμ, Ierusalem* Id est, *Ιεροσολυμίται* [Hierosolymitæ]: ideo mox subdit plurali numero ἐκ ἡβέλῃσατε [nolulistis], κατὰ σύνθεσιν [per Coagmentationem] quam vocant.

ἡ ἀποκλίνουσα τὰς προφῆτας, quæ occidis Prophetas] 30 Vt *Esaïam*. Sed & alios quorum non exstant nomina. Vide *Nehem.* ix, 26.

τὰς ἀπεσταλμένους, qui ad te missi sunt] Ita vocat eos qui Prophetæ ordinarii non erant, sed ad tempus Divino Spiritu induebantur, qualis ille *Zacharias*.

πρὸς αὐτήν, ad ipsam] Locutio Orientalium populorum qui primæ & secundæ personæ post pronomen relativum aut participium subjungunt verba aut pronomina personæ tertiæ: quod multis in locis *Hebræorum*, *Syrorum*, *Arabum* observare est.

ποσάκις ἡβέλῃσα συναγαγεῖν τὰ τέκνα σου, quoties volui congregare filios tuos] Filii *Hierosolymorum* vocantur *Iudæi* omnes, quorum μητρόπολις [urbs matrix] erat *Hierosolyma*, quò conveniebant omnes sacrorum judiciorumque causâ, quò & belli tempore receptum habebant. Sic & *Lucæ* xix, 44. Hos *Christus* jam toto triennio multis miraculis, multis adhortationibus ac comminationibus ad veram pœnitentiam & fidem perducere studuerat, ut eos hac ratione ab imminente ira Divina liberaret. Nam hoc est sub alas congregare: quod ἐν σκέπῃ τῇ πτερύγων σκεπάζειν [sub umbra alarum protegere] vertunt Lxx *Psalmo* xvii, 8. Est autem κυριολεξία [propria locutio] in voce συναγεῖν [congregare]. Collecta enim pullities maternis alis tegitur. Hinc יבנה [alabatur] *Isaïæ* xxx, 20. *Hebræorum* Magistri exponunt יבנהו [congregatur], & iisdem כנופיה [alatio] est populi collectio, σὺνάξις. Eadem similitudine *Græci* curam ac tutelam singularem depingunt. *Megara* *Hercule* furente,

Οἱ δ' Ἡράκλειοι παῖδες δὲ ὑποπλέγεις
Σώζω, νεοσσὸς ὄρνις ὡς ὑφειμένη.
[Magnique natos *Herculis* quos sospite

Meis sub alis, ut suos pullos avis.]

Seneca sequitur,

Qualis accipitris minas
Fugit, & sparsos metu
Colligit fœtus avis.

καὶ ἐκ ἡβέλῃσατε; & nolulistis] Paternum loquendi genus *Filius*, imago *Patris*, exprimit. Ita enim *Deus* *Ezechielis* xxiv, 13. Mundavi te, & te non mundasti: & *Proverbiorum* i, 24. Vocavi & renuistis. Apud *Esaïam* lxxv, 12. Vocavi, & non respondistis; locutus sum, & non audistis: & similiter apud *Ieremiam* vii, 13. Confer & *Deuter.* xxxii, 29, 30. Isti autem quos *Christus* alloquitur non modò τὴν βελὴν τῆ Θεῆ ἡθέτησαν εἰς ἑαυτὰς [consilium Dei spreverunt in semetipsos], ut dicitur *Lucæ* vii, 30. sed alios quoque *Iudæos* fidei suæ creditos impediabant ne cœlestia monita reciperent, ut suprâ dictum est commate 13. partim potestate *Synedrii*, partim *Doctorum* auctoritate.

38. ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν ἔρημος. relinquetur vobis domus vestra deserta] Locus iste in quo vos, ὁ Hierosolymita, habitatis in solitudinem vertetur. Urbem enim malim intelligi quàm Templum solum. Est enim his οἶκος [domus] quod in *Hebræo* בית [habitation] *Psalmo* lxxix, 26. pro quo ἐπαυλιν verterunt Lxx, quos in *Actis* sequitur *Lucas*; *Hieronymus* commemorationem: nisi quis malit *Ieremiæ* verba respici, apud quem *Deus* ita loquitur xii, 7. ביתי ארץ נטשתי ארץ נחלתי ἐγκαταλέλοιπα τὸν οἶκόν μου· ἀφῆκα τὴν κληρονομίαν μου [reliqui domum meam, dimisi hereditatem meam] aut illa ejusdem Prophetæ xxi, 5. ביתי יהיה הוה eis ἐρήμωσιν ἔσαι ὁ οἶκος ἔρημος [in solitudinem erit domus hæc]. ὑμῖν [vobis] hic manifestè παρέλκει [abundat], quomodo *Latini* veteres suum sibi dicebant. Ita apud *Syrum* capite sequenti, commate 33. רמטת לר [propè est ei], & alibi sæpe.

39. ἕως ἃν ἐπῆτε donec dicatis] Id est, donec libenter admodum dicturi sitis. Nuper pueros fausta *Iesu* acclamantes compresserant. Ait *Iesus* venturum tempus cum libenter ipsi eâ usuri sint acclamatione, si ea ratione ipsius gratiam possent eblandiri, tum scilicet cum ipsum videbunt à Patre mundi Iudicem constitutum. Vide *Philipp.* ii, 10. qui locus eodem pertinet. Nam ad conversionem *Iudæorum* hæc trahere durum mihi videtur; cum tota oratio sit comminatoria, & ad ejus ætatis homines pertineat, quod vox γενεᾶς [generationis] indicat.

C A P V T XXIV.

1. **A**πὸ τῆς ἱερῆ· de Templo] Versus montem *Olivetum*, ut *Marcus* adscribit, unde optimus in Templum despectus, quod subjecta ei monti pars murorum Templi esset depresso partibus cæteris.

ἐπιδείξαι αὐτῷ τὰς οἰκοδομὰς τῆς ἱερῆ. ut ostenderent ei ædificationes Templi] Vt solent qui operis alicuius magnitudinem ac firmitatem admirantur. Immensæ opulentia templum, dixit *Tacitus*: & mox, Templum in modum arcis, propriique muri, labore & opere ante alios: ipsæ porticus quis templum ambiebatur, egregium propugnaculum. Deinde, Struxere muros in pace, tanquam

tanquam ad bellum. Iosephus vocat ἔργον πάντων ὧν ὁ φησὶ καὶ αἰκοῇ παρελήφαμεν θαυμασιώτατον κατασκευῆς τε ἕνεκα καὶ μεγέθους, ἔτι τῆς κατ' ἑκάστον πολυτελείας [opus omnium quæ aut visu aut auditu acceperimus admirandum maxime, tum formam fabricæ, tum ob magnitudinem, tum verò & ob partium singularum magnificentiam]. Adde Philonem De Monarchia 11. & De legatione ad Cajum. Quanquam autem Herodes Magnus Templum ut augetet à fundamentis novaverat, tamen cum & materiâ usus sit veteri, & non totum simul Templum diruerit, sed per partes quantum quoque tempore innovandum erat, rectè Templum hoc idem fuisse dicitur quod structum erat à Zorobabele. Atque ita Iosephus bis dicit Templum dirutum, semel à Chaldæis, iterum à Tito: & Iudæorum Magistri excidium Titi vocant *excidium Templi secundi*; & tempora quæ id excidium antecedunt, *tempora secundi Templi*. Hoc Templo stante exspectandus erat Messias ex vaticinio non Danielis tantum, sed & Aggæi 11, 8. addito quod est apud Malachiam 111, 1.

2. ἡ μὴ ἀφεθῇ ὧδε λίθος ἐπὶ λίθον, ὅς ἐ μὴ καταλυθῇσεται. non relinquetur hic lapis super lapidem qui non destruat. Erat id quidem verum & de Vrbe, quæ & ipsa, ut Iosephus loquitur, πύργος ἐκ βάθρων ἀνῆλθαι [stirpis à fundamentis eruta est], & ut alibi idem ait, ἡ φάνισαι ἕως ἐξομαλιθεῖσα ὥς μηδέπο' οἰκηθῆναι πῖνιν ἀν' ἐτι παραρχεῖν τοῖς προσελθούσι [ita solo æquata interiit ut qui accedunt spem nullam habeant restitui eam posse], paucis turribus exceptis in monumentum victoriæ, & muri parte quæ valli vice esset Romano militi: sed propriè de Templo agit Christus, cuius, ut diximus, & magnificentiam & firmitatem Discipuli admirabantur. Id autem planè dirutum est, nulla ejus parte servata. Sicut in structione Templi dictus est lapis poni super lapidem, Aggæi 11, 16. ita in destructione non relinqui lapis super lapidem.

3. οἱ μαθηταί, Discipuli] Articulus hic vim habet pronominis indefiniti. Sensus enim est, *τινὲς τῶν μαθητῶν* [Discipulorum quidam], quos Marcus quatuor nominat.

πότε ταῦτα ἔσονται, καὶ τί τὸ σημεῖον τῆς σῆς παρουσίας, καὶ τῆς συντελείας τῆς αἰῶνος; quando hæc erunt, & quod signum adventus tui, & consummationis sæculi? Occasione ejus quod Christus de excidio Templi dixerat, Discipuli de ejus excidii tempore Christum interrogantes, duo præterea quærun, quæ ab aliis non itidem expressa Matthæus distinctè posuit; nempe quæ futuræ essent ποταμοὶ [notæ] tum adventus Christi, tum finis sæculorum: non quòd has tres quæstiones in unum idemque recidere existimarent, sed quòd rerum imminentium præcipuas unâ operâ sibi prædici cuperent: ac præterea existimarent inter hæc omnia non multum temporis intercessurum. Dogmata Christi jam satis imbibisse se putabant; nunc vaticinia ab ipso audire desiderant, freti ea pollicitatione qua Christus dixerat multa se arcana seorsim à plebe cætera ipsis revelaturum. Παρουσίαν [adventum] Christi à consummatione sæculorum multi non distinguunt, vocis, ni fallor, ambiguo decepti: nam multiplici significatu usurpari παρουσίαν [adventum] certissimum est. At

Matthæus distinguit hanc quæstionem non minnùs à tertia quàm hanc & tertiam à prima: Et Christus, si quid video, distinctis quæstionibus distinctè respondet, primæ ad comma usque 23. secundæ inde ad comma 30. postremæ in sequentibus. Quare παρουσίαν [adventum] hic interpretor, non Iudicium, sed Regnum Messiae, quod illustre fore splendore externo Discipuli putabant. Argumentum sententiæ meæ est, quod verba illa, *Si dixerint, Hic aut illic est; ne exite*, quæ hic Christus usurpat ad solvendam quæstionem περὶ τῆς παρουσίας [de adventu], ut videre est infra 23, 26, 27. apud Lucam quoque inveniuntur xv 11, 22, 23. ubi itidem Fulminis apparet comparatio. Eodem autem loco clarissimè ostendit Christus agere se de Regno suo, quod Regnum Dei, loquendi more Iudæis usitato, appellat; id ipsum Regnum venturum significans ἡ μετὰ παρατηρήσεως [non cum observatione]. Conferat diligens lector loca; videbit ita se rem habere ut dico. Fateor quidem παρουσίας [adventus] voce sæpe illum Iudicii adventum significari; sed id perpetuum non est. Nam Petrus παρουσίας [adventus] voce efficaciam Christi designans conjungit δυνάμειν καὶ παρουσίαν [virtutem & adventum] 11 epist. capite 1, 16. Et alia quoque sunt in Apostolicis scriptis loca quæ eam recipiunt interpretationem. Veteres quoque Christiani ab Apostolis eum loquendi morem acceperunt; ut Iustinus de crescente in ipsis suppliciis Christianorum numero agens, Οὐχ ὅρας ὅσω πλείονες κολάζοντες, τοσούτω πλεονάζοντας ἄλλους; ταῦτα ἀνθρώπων ἡ δοκῇ τὰ ἔργα, ταῦτα δυνάμεις ἐστὶ τῆς Θεῆς ταῦτα τῆς παρουσίας αὐτῆς δειγµατα [Non videns quòd plures sunt qui eos ad pœnas vocant tanto magis crescere eorum numerum? Hæc videri nequeunt hominis opera; hæc est Dei virtus: hæc testimonia adventus ipsius]. Chrysostomus εὐαγγέλιον [Euangelium] definit τῆς Θεῆς λόγος Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ παρουσίαν [Sermonis Dei, id est, Domini Iesu Christi adventum].

4. Βλέπετε μὴ τις ὑμᾶς πλανήσῃ. Videte ne quis vos seducat] Incipit Christus explicare ea quæ excidium Templi sunt antecessura.

5. ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, in nomine meo] Nomen, ut alibi diximus, multa significat; sæpe autem officium aut dignitatem alicujus. Dicuntur ergo hic exstituri quī sibi adscribant dignitatem eam quæ Iesu est propria, id est, ut sequitur, *qui se dicuntur sint Christos*. Alias nomen est mandatum; quo sensu iidem illi dicuntur *venturi in suo nomine*, Iohannis v, 43. hoc est, nullo instructi mandato, sed ausu proprio.

Εγώ εἰμι ὁ Χριστός. Ego sum Christus] Quanquam & ψευδοχριστοὶ [pseudochristi] sunt ψευδοπροφῆται [pseudopropheta] generaliori nomine, distingui tamen solent, ut & infra videre est 24. Christi nomine populus Iudaicus intelligebat vindicem libertatis. Nam illud, ἡμεῖς δὲ ἠλπίζομεν ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ μέλλων λυτῆσαι τὸ Ἰσραὴλ [nos autem speravimus quia ipse esset redempturus Israel], Lucæ xxiv, 21. descriptio est nominis Christi. Quare quicumque se missos Divinitus liberatores populi Iudaici dicebant, eo ipso Christos se profitebantur, & erant ψευδοχριστοὶ [pseudochristi]. Talis fuit Theudas, non ille Gamalieli nominatus, sed alter ejusdem nominis

γῆς [impostor], qui Cuspio Fado Iudæam regente magnam plebis multitudinem ad se vocavit, pollicitus verbi sui imperio discessuras Iordanis aquas, ut via pateret transeuntibus; sed cum magna sectatorum strage captus à Fado capite pœnas luit. Tales & illi πλανοί, γῆτες καὶ ἀπατεῶνες [seductores, impostores & fallacis pleni], ut eos nominat Iosephus, qui Felice Procuratore πρεσβυτέρῳ θείας μῆς [specie divini afflatus] imponebant hominibus, persuadentes iis ut se in solitudinem sequerentur, maxima signa ac miracula conspecturi; quod itidem multis exitio fuit: & iisdem temporibus ex Ægypto impostor, cujus & apud Iosephum & in Actis Apostolicis est mentio, qui contractâ manu triginta millium in montem Oliveti, casura jussu suo Hierosolymorum mœnia promiserat; sed à Felice oppugnatus, cæsis captisque sectatoribus, in fugam se dedit. Iterumque sub Porcio Festo γῆς [impostor] alius, σωτηρίαν ἀπαγγελλόμενος καὶ παύσαν κακῶν [salutem pollicens & malorum cessationem], eâque spe multos in solitudinem pelliciens, ubi cum suis oppressus est. His addi possunt Simon Magus, qui se δυνάμιν Θεῆς [virtutem Dei] prædicabat; & Dositheus ille qui sibi Christi titulum vindicabat, de quo vide Origenem adversus Celsum lib. 11. & in Matthæum tractatu 27.

καὶ πολλὰς πλανήσασιν. & multos seducant] Multos spe falsâ illectos in exitium abripient, ut ex antè dictis historiis apparet.

6. πολέμους καὶ ἀκοὰς πολέμων. prælia & opiniones præliorum] Πολέμους [bella] hic intelligo cædes in Iudæos editas Cajo imperante, tum Alexandriæ tum circa Babylonem, quarum meminit Iosephus ἀρχαιολογίας [Originum] xviii. Alexandrinam accuratè describit Philo adversus Flaccum. ἀκοὰς πολέμων [rumores de bellis], metum belli à Cajo cum imaginem suam Templo inferre pararet. Tacitus Historiarum v. Iussi à Cajo Cæsare effigiem ejus in templo locare, arma potius sumere: quem motum Cæsaris mors diremit. Et Annalium xii. de eodem agens tempore, Præbuerant Iudæi speciem motus ortâ seditione. Quanta tum fuerit Iudæorum consternatio tum Alexandriæ, tum in Iudæa, apud eos quos dixi Scriptores Iudæos legere est operæ pretium.

ὁρᾶτε μὴ θροεῖσθε· videte ne turbemini] Considerate ista diligenter; sed ne ita movemini istis quasi extrema essent malorum quæ Iudæos manent ob contempta tot ad pœnitentiam hortamenta.

δεῖ γὰρ πάντα, oportet enim cuncta] Latinus Interpres pro πάντα legit ταῦτα [hæc]. Syrus autem conjunctim πάντα ταῦτα [cuncta hæc], quod, cum & codicum quorundam fide muniatur, præferendum puto. Sensus est, Plura talia accidere debent antequam malorum terminus adsit. Δεῖ [oportet] istud, ut ad caput xvi. in re simili diximus, Dei consilium spectat sapienter permittentis ea mala ad quæ Iudæi sua sponte ferebantur, quò magis justitia ipsius patesceret.

ἔτι οὐκ ἐστὶ τὸ τέλος. nondum est finis] Id est, nondum ad summum pervenit pœna Iudæorum; ut ostendit collatio commatis 14. Daniel dixit 7. 7. 35.

7. Ἐγερθήσεται γὰρ ἐν ᾧ ἐπὶ ἐν ᾧ, καὶ βασιλεία

ἐπὶ βασιλείαν· consurget enim gens in gentem, & regnum in regnum] Sunt propè ipsa verba Azariæ Prophetæ ad Asiam Regem Paralipom. 11, cap. xv, 6. Indicat Christus majores quàm sub Cajo evenerant cædes imminere ultimis temporibus Claudianis, & Neronis principatu. Illud ἐν ᾧ ἐπὶ ἐν ᾧ ἐγερθήσεται [gens in gentem], significat Iudæos & qui aliarum erant gentium iisdem in civitatibus morantes mutuis inter se cædibus collidendos: quod contigit Cæsareæ primum, deinde Scythopoli, Ptolemaide, Tyri, Gadaris, rursus Alexandriæ, deinde & Damasci. Illud autem βασιλεία ἐπὶ βασιλείαν [regnum in regnum] significat Tetrarcharum aut provinciarum aperta inter se bella. Nam sicut βασιλεὺς [Rex] interdum etiam Præfectum significat, ex more Hebraïci sermonis, ut alibi observavimus, ita & βασιλεία [regnum] præfecturam quamvis; ut Nomos Ægypti Esaïæ xix, 2. Huc referri debet Iudæorum in Peræa habitantium bellum adversus Philadelphenos ob finium controversiam, Cuspio Fado Procuratore; Iudæorum & Galilæorum bellum adversus Samaritas, Procuratore Cumano; postremo bellum primum à sicariis quos vocabant, deinde ab universa Iudæorum Gente sumtum adversus Romanos & Agrippam aliosque Romani imperii socios, quod initium habuit Gessio Floro Procuratore. Vide & quæ dicemus ad Apocalypsin vi, 4.

καὶ ἔσονται λιμοί, & erunt fames] Qualis ille λιμὸς μέγας ab Agabo prædictus qui [illa fames magna ab Agabo prædicta quæ] Claudii tempore Iudææ incubuit, Actorum xi, 28. Nam Palæstinam vocare τὴν οἰκωμένην [universum orbem terrarum sive terram habitatam] Iudæis familiare est: unde illud natum quòd urbs Hierosolyma sita dicitur in meditullio τῆς οἰκωμένης [orbis]; quod si de orbe terrarum accipias, ridiculè est fabulosum; si de Iudæa, verissimum. Est enim, ut Iosephus loquitur, ὁμφαλὸς τῆς χώρας [umbilicus regionis]. Iosephus de eadem hac fame ita loquitur, ubi ad Tiberium Alexandrum Procuratorem pervenit, ἐπὶ τούτοις γὰρ καὶ τῇ μέγαν λιμὸν κατὰ τὴν Ἰουδαίαν συνέβη γενέσθαι [circa hæc tempora magna fames per Iudæam evenit], narrans etiam subsidium ei penuriæ aliquod allatum ab Izate Adiabenorum Rege & matre ejus Helena. Et hanc præcipuam esse causam arbitror ob quam fratrum in Palæstina necessitatem aliarum gentium Ecclesiis Paulus tam sollicitè commendat. Neque errare puto qui huc referunt quod in Apocalypsi est de eo qui atro equo insidens libellam habebat in manu. Dicemus ea de re ad ipsam Apocalypsin.

καὶ λοιμοί, & pestilentia] Conjungi sæpe solent λιμὸς & λοιμός [fames & pestilentia], ut sono Græcarum vocum ita & naturali quodam nexu inter se copulata: ut apud Hesiodum,

Τοῖσιν δὲ ἔθανόνθεν μέγ' ἐπήγαγε πῆμα Κρονίων,
Λιμὸν ὁμῆ καὶ λοιμὸν· ἀποφθινύθῃσι δὲ λαοί.

[Iuppiter hæc ultor cælo mala misit ab alto,

Cum multo populū exitio, pestemque famemque.]

60 Hanc autem pestilentiam ad tempora famem jam dictam proximè sequentia refero; juxta vetus verbum, μετὰ λιμὸν λοιμός [Post famem pestilentia]. quomodo & in Apocalypsi post atrum equum χλωρὸς [pallidus],

[*pallidus*], cui infidet θάνατος [*Mors*] & ei comes αἰδης [*Infernus*]: ubi quod sequitur καὶ ἐδόθη αὐτοῖς ἐξουσία ἀποκτείνειν ἐπὶ τὸ τέταρτον τῆς γῆς ἐν ῥομφαίᾳ καὶ λιμῷ καὶ ἐν θανάτῳ καὶ ὑπὸ τῶν θηρίων τῆς γῆς [*Et data est illis potestas super quatuor partes terræ interficere gladio, fame & morte & bestiis terræ*], referri debet ad secundi, tertii & quarti equi inesseores, & voce θανάτου [*mortis*] intelligendus est λοιμός [*pestilentia intelligenda*] ex Hebraismo: Nam ita מות [*mors*] sumitur apud Ieremiam ix, 21. & xvi 11, 21. Sic apud Sirachiden legimus xxxix, 29. λιμός καὶ θάνατος [*fames & mors*] ubi itidem θάνατος [*mors*] haud dubiè pestilentiam significat. Syrus quoque tum hinc tum apud Lucam λοιμός [*pestilentias*] vertit מותנא, id est, θανάτους [*mortes*]: & Lxx Hebræorum דבר, id est, *pestem*, vertunt θάνατον [*mortem*], ut & Chaldæus & Latinus Levit. xxv 1, 25. Horum exemplo Severus Sulpitius historiarum primo mortem pro pestilentia posuit.

καὶ σεισμοὶ κατὰ τόπους & *terræmotus per loca*] Id est, *terræmotus erunt multis in locis*, ut rectè exposuit Syrus. Terræmotus autem, præterquam quòd signa sunt iræ Divinæ eos aut procurantis aut impedire nolentis, graves etiam clades sæpe urbibus adferunt, ut ex iis est cognoscere quæ de Asiæ terræmotu Annal. 11. Tacitus refert. Plinius, *Non simplex malum, aut in ipso motu tantum periculum est, sed par aut majus ostentum. Nunquam urbs Romana tremuit, ut non futuri eventus alicujus id prænuntium esset.* Hi autem terræmotus à Christo prædicti partim in Claudii partim in Neronis tempora inciderunt. Gravis terræmotus qui in Creta accidit Claudio imperante meminit Philostratus in Vita Apollonii; Item terræmotuum Smyrnæ, Mileti, Chii, Sami, paulò ante tempora excisæ urbis Hierosolymorum: Alterius in Asia, Tacitus, Nerone & Cornelio Cossio Consulibus, *Laodicea*, inquit, *tremore terræ prolapsa*. Addit Eusebius Hierapolim & Colossas. Rursus posterioris cujusdam terræmotus Seneca meminit Naturalium sexto. Pertinebat autem hæc res ad Iudæos, quòd dictis jam locis multi Iudæi habitarent. In Apocalypsi post mentionem martyrum sequitur σεισμός μέγας [*terræmotus magnus*]. quod eodem spectare arbitror.

8. ἀρχὴ ὠδίνων. *initia dolorum*] Sæpissime Psalmorum Scriptores & Prophetæ maximos dolores doloribus parturiginis comparant; ubi & vocem ὠδίνων apud Lxx passim reperire est, ut Psalmo xlviii 1, 7. Esaïæ xlii 1, 8. lxvi, 7. ubi Chaldæum vide. Ieremiæ xxx, 6, 7. & alibi. Sed plus hic dicit Christus; ea nempe quæ jam memoravit mala adeò suprema non fore ut primis demum doloribus parituræ mulieris conferri debeant, post quos dolor multò gravior in partu ipso sequitur; ut in Comœdia,

Dolores, mea tu, occipiunt primulum.

9. τότε, *Tunc*] Id est, *circa ista tempora*: ita enim solet τότε laxiùs accipi. Vide suprà 11, 7. 111, 13. 1v, 11. xv, 12. xvii, 19. xix, 13, 27. infrà hic 14, 30. Soph. 111, 9. Nam quæ sequuntur partim ante jam narratas Iudæorum calamitates (quod Lucas hoc loco aperte significat) partim inter eas acciderunt. Nam Christus res ipsas distinguens à communibus Iudæorum malis ad peculiariora in se credentium incommoda facit μέλας αὐτοῖς [*transitum*].

Sed & illud notandum, ea ipsa de quibus jam egit Christus mala, terræmotus, famem, pestilentiam, imputata Christianis, quasi ob ipsorum impietatem mala ista humano generi evenirent; idque raptum in sævitiae occasionem: quòd passim nos docent Apologetici Christianorum libri.

παράδωσιν ὑμᾶς εἰς θλίψιν, *tradent vos in tribulationem*] Iudæi, inquit, vos Christianos rapient ad Synedria & Convventus majores, ut Petro & Iohanni accidit; partim etiam ad Reges, ut ad Herodem pertracti sunt Iacobus & Petrus, ad Neronem Paulus; partim ad Præsides, ut idem Paulus ad Gallionem, Felicem, Festum. θλίψις [*tribulatio*] sunt flagra, carcer, aliæque id genus vexationes.

καὶ ἀποκτενεῖσιν ὑμᾶς & *occident vos*] Efficient ut quidam vestrum, ἐξ ὑμῶν [*ex vobis*], ut Lucas inquit, etiam interficiantur, sive populari tumultu, ut Stephanus, sive iudicii specie, ut Iacobi duo, alter ab Herode gladio percussus, alter à Synedrio damnatus ut lapidaretur.

ὑπὸ πάντων ἐθνῶν, *omnibus gentibus*] Non in Iudæorum tantum venietis odium, sed & aliarum per orbem gentium. Quod cœpit maximè sub Nerone, qui incensæ à se urbis rumori Christianos, ut Tacitus narrat, reos subdidit & quæsitissimis pœnis affecit. Tertullianus Apologetico adversus Gentes, *Consulite commentarios vestros: Illic reperietis primum Neronem in hanc sectam, tum maximè Romæ orientem, Cæsariano gladio ferocisse: sed tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest non nisi grande aliquod bonum à Nerone damnatum.*

διὰ τὸ ὄνομα μου. *propter nomen meum*] Ob nudam Christianismi professionem, 1 Petri iv, 16. quod bene Tertullianus probat dicto Apologetico, *Credunt de nobis quæ non probantur: & nolunt inquiri, ne probentur non esse quæ malunt credidisse, ut nomen illius æmulationis inimicum præsumtis non probatis criminibus de sua sola confessione damnetur. Ideo torque-mur confitentes, & punimur perseverantes, & absolvimur negantes, quia nominis prælium est.* Nam quod de diis non rectè sentire crederentur, eam non fuisse veram sævitiae causam, ex eo probat Origenes quòd Epicureis aliisque Philosophis omnem omnino Divinam providentiam tollentibus parcebatur. Vnde manifestum est, ex malorum spirituum, qui per idola colebantur, instigatione ortam hanc crudelitatem. Sentiebant enim hanc unam doctrinam esse qua vis omnis errorum plenissimè debellaretur. Ideo cum Iudæi non minùs quàm Christiani falsos deos oppugnarent, Iudæi impunè id ferebant, Christiani rapiebantur ad pœnas.

10. σκανδαλίζονται πολλοί *scandalizabuntur multi*] Conspecto isto omnium gentium adversus Christianos odio, multi à Christianismi professione deficient. Ita suprà ad caput xi 11. ostendimus, quod Matthæus dicit σκανδαλίζεσθαι [*scandalizari*], Lucæ dici ἀφίστασθαι [*recedere*]. Id est Danieli xi, 30. עזב ברית [*derelinquere testamentum sive fœdus*]. Evēnit hoc Phygello, Hermogeni, Demæ, & haud dubiè plurimis aliis quorum nomina non exstant.

καὶ ἀπ' ἑαυτῶν παραδώσουσι, καὶ μισήσουσιν ἀλλήλους. & *invicem*

nisi qui ad finem usque perseveraverit. Et Cypriani, Et fides ipsa, ut nativitas, non accepta, sed custodita vivificat. Et Hieronymi, Non quærentur in Christianis initia, sed finis.

14. ἐν ὅλῃ τῇ οἰκῳμένη, in universo orbe] Marcus dixit εἰς πάντα τὰ ἔθνη [in omnes gentes], ut & hic sequitur πᾶσι τοῖς ἔθνεσι [omnibus gentibus]. Hoc autem impletum est ante excidium Hierosolymorum. Ideo Marcus adjecit πρῶτον [primum]. Nam quod de cœlestibus orbibus dixerat Psalmographus, ad Euangelium (quod per cælum designari solet) aptat Paulus, & ita quidem ut mihi videatur aperte sua tempora designare, Romanorum x, 18. Nam & ad Colossenses scribens non minùs γενικῶς [generaliter] loquitur, dicens verbum illud Euangelii παρεῖναι ἐν παντὶ τῷ κόσμῳ [esse in universo mundo] & κηρυχθῆναι ἐν πάσῃ τῇ κτίσει τῇ ὑπὸ τοῦ οὐρανοῦ [predicatum esse in universa creatura quæ sub cælo est]. Quin & fidem Romanorum Paulus ait prædicatam ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ [in universo mundo] Romanorum i, 8. Bene autem colligit Chrysostomus, si unus Paulus ab Hierosolymis ad Illyricum usque Christi doctrinam pertulit, & ut quidam existimant etiam in Hispaniam, quid de omnibus aliis Apostolis & tot eorum adjutoribus sit existimandum. Certè Clemens Romanus etiam ad terras trans Oceanum Euangelium ait pervenisse. Nimirum exemplo gentium etiam barbararum Deus Iudæos invitare voluit ad obedientiam Euangelii, & non obedientes contumacis incredulitatis apud omnes populos convincere, antequam in eos iræ suæ thesauros effunderet. Hoc est εἰς νῆκας ἐκβάλλειν τὴν κρίσιν [ad victoriam ejicere judicium]. Hanc sententiam Marcus nos docet cum dicit, εἰς πάντα τὰ ἔθνη δεῖ πρῶτον κηρυχθῆναι τὸ εὐαγγέλιον [in omnes gentes primum oportet prædicari Euangelium]. Adde Ezechielis III, 6, 7.

εἰς μαρτύριον, in testimonium omnibus gentibus] Potest eum sensum accipere de quo egimus ad caput x. Sed expeditius est ut dicamus quemadmodum explicare jam cœpimus, Deum velut antestatum gentes omnes, ut nota illis esset Iudæorum pertinacia antequam pœnas exposceret.

καὶ τότε ἔξῃ τὸ τέλος & tunc veniet consummatio] Iudiciorum Dei adversus Gentem Iudæorum, ut supra diximus. καὶ γὰρ [finis venit] Ezechiel. vii, 2.

15. Ὅταν ἴδῃτε τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως, Cùm ergo videritis abominationem desolationis] Post signa remota Christus signum excidii proximum indicat. Apud Lucam est, Ὅταν ἴδῃτε κυκλαμένην ὑπὸ στρατοπέδων τὴν Ἱερουσαλήμ, τότε γινώτε ὅτι ἤγγικεν ἡ ἐρήμωσις αὐτῆς [Cùm autem videritis circumdari ab exercitu Ierusalem, tunc scitote quia appropinquavit desolatio ejus.] Alibi apud Lucam Christus rem eandem ita exponit, περιβαλῶσιν οἱ ἐχθροὶ σε χάρακά σοι, καὶ περικυκλώσουσί σε, καὶ συνέξουσὶ σε πάντοθεν [circumdabunt te inimici tui vallo, & ambibunt te & coangustabunt te undique]. Signum hoc & proprium erat rei signatæ, & certitudinem habebat, non ex naturali consequentia, sed ex Divino decreto. Proprium fuisse inde apparet quòd ex quo Christus hæc dixerat semel duntaxat contigit urbem Hierosolyma castris (id enim est χάραξ) cingi. Nam Cestius Gallus ex

Vrbis parte partem alteram oppugnavit, Urbem autem castris non ambiit; adde quòd nec erat ductor iusti exercitus, qui indicatur voce στρατοπέδων. Iustum exercitum ad Urbem duxit, castra Vrbi circumdedit Titus Vespasianus, στρατόπεδον περιέβαλεν, ut Αλώσεως [Captivitatis] quinto Iosephus loquitur, ducens sexaginta millia militum præter lixas & calones. Hoc conspecto Christus jubens certum excidium expectari, non modò spem omnem Iudæis eripit Urbis Divinitus liberandæ, ut quondam Ezechiae temporibus contigerat, sed & eam quam concepturi erant fiduciam partim in suorum numero (qui colligi inde potest quòd obsidio absumentas dicit Iosephus μυριάδας ἑκατὸν καὶ δέκα [mille & centum millia]), partim in animorum feritate magis quàm audacia, partim in firmitate operum, de qua quid ipse senserit victor operæ pretium est ex Iosepho adscribere, Παρελθὼν ὁ Τίτος εἶπεν, τὰ τ' ἄλλα τὸ ὀχυρότητά τὴν πόλιν καὶ τὸ πύργων ἀπεθαύμασεν, ὅς οἱ τύραννοι κατὰ φρενοβλάβειαν ἀπέλιπον· κατιδὼν γὰρ τότε νασὸν αὐτῶν ὕψος, καὶ τὸ μέγεθος ἐκάσθη πέτρας, τὴν τε ἀκρίθειαν τῆς ἀρμονίας, καὶ ὅσοι μὲν εὗρον, ἡλίκοι ἦσαν τὴν ἀνάτασιν, Σὺν Θεῷ γ' ἐπολεμήσαμεν, ἔφη, καὶ Θεὸς ἦν ὁ τῶνδε ἐρυμάτων τὰς Ἰουδαίας καθελὼν, ἐπεὶ χεῖρες τε ἀνθρώπων ἢ μηχαναὶ τί πρὸς τέρας πύργους δύνανται; [Vbi intrasset Titus, miratus inter alia urbem ob firma opera & turres, quas per vecordiam tyranni dereliquerant: deinde considerans immensam earum altitudinem & singulorum lapidum magnitudinem, & exactissimam coagmentationem, tum qua latitudine essent, qua longitudine, Deo, inquit, favente bellavimus, Deus est qui Iudæos ex istis munimentis detraxit: nam humanæ manus & machinæ quid contra tales turres valeant?] Non aliud signum à Matthæo & Marco quàm à Luca verbis modò citatis indicari, antecedentium & consequentium ταυτότης [convenientia in idem] manifestè, ni fallor, indicat. Adde quòd Lucas utens voce ἐρημώσεως [desolationis] manifestè eundem respicit Danielis locum cuius verbis hic utitur Christus. Vt ergo intelligamus quid sit quod Christus dicat βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως [abominationem desolationis] recurrendum est nobis ad Danielelem. Apud eum capite ix, 27. est οὐρανὸς οὐρανῶν, βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως [abominatio desolationum] Græcis; capite xi, 31. οὐρανὸς γῆς, quod Græci transferunt βδελύγματα ἡφανισμένων [abominatio- nes desolatorum]. capite autem xi, 11. est οὐρανὸς γῆς, Græcis τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως [abominatio desolationis]. Lxx Interpretes hic non nomino, quia Theodotionis in hac parte est versio qua utimur, non Lxx, ut nos docet ad Danielelem Hieronymus, & voces nonnullæ testantur. Sed Danielis ad loca ut redeam, posterioribus duobus agi de Antiocho concedimus Iudæis, atque adeò γῆς [abominationem] ibi esse εἰδωλον Διὸς Οὐλυμπίου [simulacrum Iovis Olympii], quod Antiochus in Templo collocaverat, quodque Maccabaici primi Scriptor, loca Danielis jam dicta respiciens, vocat τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως [abominationem desolationis]. At verba capitis ix. ad Antiochum frustra trahunt Hebræi, cùm Hebdomades ibi nominatæ dierum non possint intelligi; ita enim multum citra Antiochi

tempora confisteretur; & annorum septimanæ multum ultra Antiochum procurrant, à quocunque tandem instaurandæ Urbis aut Templi edicto numerandi exordium sumseris. Alias autem hebdomadas Hebraïcus usus non agnoscit. Et sanè Iudæi veteres ad Romana tempora hunc locum nobiscum retulerunt. Δανιήλ [Daniel], inquit Iosephus, καὶ περὶ τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας ἀνέγραψε, καὶ ὅτι ὑπὸ αὐτῶν ἐρημώθησεται [etiam de Romanorum scripsit Imperio, & fore ut ab eo desoletur], nimirum τὸ ἔθνος [gens Iudaïca], quod præcefferat; & cùm in Excidii historia sæpe repetit impletam vaticiniorum fidem, hunc præcipuè locum respicit: quod & Chrysostomo observatum altero adversus Iudæos libro. Hoc posito verba Prophetæ videamus: ועל כנף שקוצים משמש עד כלרה ונחרצה תתך על שומם כנף. Primum כנף quid sit dubitatur. Græci, qui eam vocem legerunt non sono regiminis, ut nos cum Masoritis, sed sono primitivo, per *alam* intellexerunt *Cherubim*, per *Cherubim* autem συνεκδοχικῶς [per complexionem] Templum ipsum: itaque vertunt ἐπὶ τὸ ἱερόν [in Templum], quod intelligi potest vel *in Templum* vel *contra Templum*. Qui cum Masoritis legunt, ac proinde vocem hanc cum nominibus sequentibus construunt, alii interpretantur *exercitum*, sine exemplo, ni fallor; alii *expansionem*, sicut Malachiæ iv, 2. *expansio lucis* eodem nomine appellatur: Quare id potius sequendum puto. שמש Hebræi nonnulli, & quidam alii eos secuti, ad *obscuræ* significationem trahunt. Sed alii rectius causam esse negant cur à maximè propria nec minùs frequenti notione ἐρημώσεως [desolationis] hic discedatur. Nam שמש in Kal, ut vocant, est ἐρημῶσαι [desolari], in Pihel autem ἐρημῶν [desolare], quod & ἀφανίζειν [destruere] dici potest. Verba igitur Hebræa ita reddi possunt καὶ ὡδὸς [verbotenus], Et per expansionem abominationum desolantem, & quidem donec consummatio & excidium (supple adsit) effundet se (aut Christus, aut tempus illud septimanæ reliquum: nam utròque referri potest) super eum qui desolatur. Iam certum est vocem קרש plerumque pro *idolo* accipi, ut videre est i Regum xi, 4 & 7. ii Regum xxi, 24. Ezechielis vii, 2. viii, 10. xx, 7. Ieremiæ xxxi, 34. & alibi; quibus locis Græci vertunt βδέλυγμα [abominationem], quæ vox sensu eodem exstat Sapientię xiv, 11. Bene Chrysostomus ii adversus Iudæos, ἅπαν ἰδῶλον ἢ πᾶν τύπωμα ἀνθρώπου παρὰ τοῖς Ἰσραηλῖταις βδέλυγμα ἐκαλεῖτο [omne simulacrum & omnis humana effigies apud Iudæos abominatio dicebatur]. Nec aliter sumi ubi de Antiocho agitur ex ipsa historia apertissimum est. Quod cùm animadverterent Christiani veteres, hic quoque similem τῷ βδελύγματι [abominationis] significationem non malè quæsierunt; sed alii ad factum Pilati id referunt, quod sanè nimium abest ab Excidii temporibus: imò jam evenerat cùm Christus hæc loqueretur de eo quod eventurum erat circa finem Urbis, ut ipsa verborum series ostendit. Alii confugerunt ad Adriani tempora: Sed ut demus ab Adriano partem Urbis dirutam esse (quod propter magnam Scriptorum consensionem, Appiani, qui vixit Adriano ævo, deinde Eusebii & Hieronymi, negare non

audeo), certè Templum, de quo hic vel præcipuè agitur, non ille evertit, sed Titus, quod nos docet oculatus testis Iosephus. Quare alii βδέλυγμα [abominationem] interpretantur statuam Titi in Templo collocatam: Sed ea narratio nullum habet auctorem: adde quòd ne potuit quidem id fieri nisi post Titi victoriam. At hic de notis victoriam præcedentibus agitur. Quam ob causam nec intermissio τῆς ἐνδελεχισμῶς [sacri quotidiani] hic intelligi potest significata. Nam ea parvo momento excidium antecessit, cùm nulla superesset fuga. Ego re considerata non dubito quin βδέλυγμα [abominatio] vocentur signa Romanorum militaria, de quibus ita Tertullianus, *Religio Romanorum tota castrensis signa veneratur, signa jurat, signa omnibus diis præponit, omnes illi imaginum suggestus insignes monilia crucium sunt*. Signa ipsa crucis habuisse figuram abunde à multis demonstratum est. Affixi autem iis signis erant clupei multi alter super alterum, unde suggestus dixit Tertullianus, ut suggestum comæ Papius: in iis clupeis erant imagines, id est, προτομαὶ [effigies umbilico tenus], ut Iosephus loquitur, Cæsarium, eorum scilicet qui in divos erant relati. Talia signa cum clupeis videre est in nummis. Habet autem illud Tertullianus ex Iustino qui ita dixerat, τῶν παρ' ὑμῖν ἀποθησκόντων αυτοκρατόρων εἰκόνας ἐπὶ τῷ τῷ χήματι ἀνατίθετε [mortuorum apud vos Imperatorum effigies cum tali forma dedicatis]. Arrianus, τὰ σημεῖα τῆς ἐπιλέκτε στρατιᾶς αἰετοί, εἰκόνες βασιλῆαι [signa exercitus aquilæ, & imagines Imperatorum]. Apud Tacitum passim istarum in signis imaginum mentio. Propter eas imagines adorata signa, ut jam dicentem Tertullianum audivimus. Suetonius, *Artabanus transgressus Euphratem aquilas & signa Romana, Cæsariumque imagines adoravit*. Ideo Tacito numina legionum & bellorum dii vocantur. Ejusdem est illud, *signa & aquilam amplexus religione sese tutabatur*. Talia signa Titus conspicua in castris suis posuit quasi Templum Templo Hierosolymitano contrarium. Nam & Tacitus alibi ita loquitur, *fulgentibus aquilis signisque & simulacris deum, in modum templi*. Et ipse Iosephus Αλώσεως [Captivitatis] ii, cap. 8. quas σημαίας [signa] dixerat, mox τὰ ἱερά [sacra] vocat. Vt & Herodianus lib. iv. Ad talia signa περὶ τὴν πόλιν [circa Urbem] posita, ut ad Templum, confugere Iosepho Herodis procuratori suadet Alexandra, narrante historiæ Scriptore Iosepho lib. xv. Ant. Hæc ipsa signa mox victor Titus intulit Templi ruinis, ubi milites etiam θύσαν ταῖς σημαίαις [signis sacra fecere], ut ipse Iosephus loquitur. Βδελύγματα [abominations] igitur ἐρημώσεως [desolationis] aut ἐρημωτικά [desolatoria], ut habet Hebræa locutio, cur vocentur obscurum non est; quia scilicet ἐρημίαν [vastitiem] (qua voce in τῇς Αλώσεως [Captivitatis] historia sæpissime Iosephus utitur) minabantur non tantum cultui Iudaïco (quod fecerat & illud ἰδῶλον [idolum] ab Antiocho allatum) sed & Templo Urbique. *Expansio* autem βδελύγματι [abominationis] dicitur, quia in loco aperto maximèque conspicuo signa constitui solebant. Tacitus de Tito, *Castris ante mœnia Hierosolymorum positus instructas legiones ostentavit*.

Δανιήλ τῷ προφῆτῃ, à Daniele Propheta] Hoc nomine Daniele[m] sæpe etiam Iosephus Annalium Scriptor nuncupat, neque eum dubitat maximis Prophetis æquare, ut & Iosephus Iacchiades Danielis I, 17.

ἐς ὧς ἐν τόπῳ ἁγίῳ stantem in loco sancto] Ὅπως δὲ [ubi non debet], Marcus; hoc est, non in ipso Templo, id enim nota venturæ cladis non erat, sed ipsa clades præsentissima, verum in Templi conspectu, in solo circum Urbem; quod solum Deo uni, non Gentium diis, sacrum esse oportebat. Ita סביבות ירושלים [circuitus Ierusalem] tanquam locus eximie sacer etiam in Psalmo LXXIX, 3. nominatur. At Alexander Antiochi filius immunitatem & sanctimoniam Hierosolymorum extendi vult ἕως τῶν ὁρίων αὐτῆς [ad fines usque ejus] apud Iosephum. Sicut Demetrius in indulto quod exstat Maccabæicæ historiæ lib. I, cap. X, 31. Ἱερουσαλήμ ἦτω ἁγία καὶ ἀφῆμένη καὶ τὰ ὅρια αὐτῆς [Hierusalem esto sancta & libera & fines ejus]. Iosephus à Demetrio concessum ait jus confugii in Templum καὶ εἰς τὰ ὑπ' αὐτῷ χρηματίζοντα [et in loca ad Templum pertinentia]. Simile illud apud Tacitum Annal. III. Memorabantur Imperatorum nomina qui non modo templo (Hierocæsariensi) sed duobus millibus passuum eandem sanctitatem tribuerent. Hac de causa cum Vitellius copias adversus Aretam ducere per Iudæam pararet, Iudæi, ut Iosephus ait, παρετήντο τὴν διὰ τῆς χώρας ὁδόν· ὥστε αὐτοῖς εἶναι πᾶντριον περιορᾶν εἰκόνας εἰς αὐτὴν φερόμενας, πολλὰς δὲ εἶναι σημαίας ἐπικειμένους [deprecabantur iter per ipsorum regionem: neque enim sui moris esse pati simulacra per eam ferri. Multa autem esse simulacra in signis]. Ecce negabant fas esse signa in solo Iudææ conspici, quia in signis multæ essent imagines. Cui monito Vitellius paruit: quod non ita multò post evenit quàm Christus hæc dixerat. Aliquantò verò antequam hæc diceret, seditio Hierosolymis orta erat ideo quòd Pilatus clam signa Hierosolymis intulisset. Prælagium ergo imminentis excidii hoc vult accipi, cum cogentur Iudæi non audire signa clam illata, sed palam in loco illustri posita conspiciere, nec in quovis Iudææ angulo, sed sub ipsa Hierosolymorum mœnia, solo apprimè sancto, & in quo vel Templi reverentiâ minimè id fieri deceret; neque verò fieret, nisi Deus Templum illud omnemque cultum Iudaicæ gentis, ut multis modis impuratum, abominaretur. Sæpe annotat Iosephus Θεὸν ἀπεσπράφθαι τὰ ἅγια [Deum alienum fuisse à Templo]. Fuisse enim οἶκον ἁγέῃ καὶ ἀγαγέμενον [domum plenam scelerum].

ὁ ἀναγινώσκων νοεῖτω. qui legit, intelligat] Assentior hæc parenthesi includentibus. Cohærent enim sequentia prioribus, ut ex Marco etiam & Luca apparet. Est autem hoc etiam à Daniele ותרע ותשכל [Scito ergo & animadvertite], ubi Græci καὶ γνώση καὶ συνήσεις, IX, 25. Notandum est, vaticinia alia obscurius alia clariùs edita certo Dei consilio. Sunt enim quædam mala quæ à piis vitari vult Deus, ut quæ scelerum maximorum supplicia sunt. In his malis erat excidium Titi. Ideo additæ sunt notæ apertissimæ, quibus etiam pii admoniti, ut Epiphanius, Eusebius atque alii notant, in tempore Hierosolymis exierunt. Sunt mala alia quæ Deus explorandæ

hominum constantiæ vult inservire, qualis erat vexatio Antiochi. Ea prædicit quidem, ita ut cum eveniunt à Deo provisâ appareat, sed non semper præmittit notas, certè non præcisi temporis, quibus animadversis caveri possint: quia id si fieret non appareret piorum constantia. Itaque mala sub Antiocho quamdiu duratura essent significavit, sed quando inceptura subticuit. Vide Iacchiaden ad Daniel. XII, 10. Ideo de illorum malorum vaticinio ait Daniel אכל אלהי ולי שמעו, id est, ut vertunt Græci, καὶ ἐγὼ ἤκουσα, καὶ ἐσυνῆκα [et ego audiui, et non intellexi]. cui Deus respondet illas res occlusas & obsignatas esse debere ad tempus aliquod. At illa de excidio Titi prædictio & apud Daniele[m] habebat definiti temporis notam, & si quid videri poterat obscurius, patefactum erat, Christo dicente hæc evenitura cum primùm exercitus profanus cum signis ad Urbem adventaret.

16. Τότε οἱ ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ φευγέτωσαν ἐπὶ τὰ ὄρη· Tunc qui in Iudæa sunt fugient ad montes] Τότε [tunc], id est, si non antè fugeritis tunc saltem fugite cum primùm adventare expansis signis exercitum conspicietis, cum poni primùm castra incipient; nam ad id usque tempus patebat fuga, nondum occlusis egressibus; quod factum mense ex quo exercitus Vrbi admotus erat tertio, cum murus circum Urbem ductus est ambitu xxxi stadiorum, additis castellis. Itaque Iosephus eo ipso tempore multos profugisse narrat. Sic & à Sossio obsessa Vrbs diu exitus habuit. Ἰουδαία [Iudæa] hîc, ut alibi, sæpe strictè sumitur pro tractu Hierosolymitano. Illud autem ἐπὶ τὰ ὄρη. [ad montes], sicut alludere ad Loti historiam non negaverim, ita reipsa quoque impletum puto; multosque Christianos versus Libanum montem concessisse. Sic ante obsidium Hierosolymorum Hierichuntinos fugisse εἰς τὴν ὄρεινὴν [in regionem montanam] narrat Iosephus. Sed & Christiani Scriptores prodiderunt multis perfugium fuisse non Pellam tantum, sed in alia loca Regni Agrippæ & Syriæ. Cur autem fugam tam destititè suis imperet Christus, causam Lucas adjicit, ὅτι ἡμέραι ἐκδικήσεως αὐταῖς εἰσι, τὰ πληρωθῆναι πάντα τὰ γεγραμμένα [dies ultionis hæc sunt, ut impleantur omnia quæ scripta sunt]. Nimirum sunt in consilio Divino tempora ἐπισκοπῆς [visitationis], ut Lucas de hac ipsa urbe Hierosolymorum agens loquitur XIX, 44. sunt & tempora ἐκδικήσεως [ultionis]. Temporibus ἐπισκοπῆς [visitationis] adhibentur quidem comminationes, sed quæ non sunt peremptoriæ, ut videre est Ieremiæ XVII, 8. Ionæ III, 4. Temporibus ἐκδικήσεως [ultionis] decreta Dei, quod universitatem attinet, sunt definita: quemadmodum definitum erat ut Hierosolyma venirent in potestatem Nabuchodonosori, quod nulla ratione evadi poterat, ut sæpe dicebat Ieremias. Et à Prophetis dictum ait Iosephus IX Ant. ὅτι τὸ μὲν Θεῖον καὶ αὐτῶν ψῆφον ἦνεγκεν, ἣν ὁ Χρὶς ἐκείναις ἀντὶς ἀκυρὸν ποιήσεν, ἀπολέσαι τὴν λαὸν καὶ τὴν χώραν ἐκβαλεῖν [à Deo pronuntiatam adversus eos sententiam, de perdendo & ejiciendo ex terra populo, quam sententiam nullis quis supplicationibus possit avertere]. Et alibi sæpe Deus negat ullam se admittere deprecationem. Tale erat decretum Dei temporibus Titi de perdendo Templo & Vrbe: quod

quod εἰμαρμένην & τὸ χρεὼν [*fatum*] vocat Iosephus, notans sæpe occæcatas Hierosolymitarum mentes, ut & omnia ad pacem hortamenta præfractè repudiarent, & post multa desperatæ audaciæ exempla postremis iisdemque firmissimis munimentis vecordes cederent, multaque alia quæ legere est operæ pretium. *Deus nimirum, Deus*, ut ille ait, *hæc ita versabat*, κατακρίνας ὡς μεμιασμένης τῆς πόλεως ἀπώλειαν [*decreto Urbis ut impurata interitu*]. Itaque πεπλήρωντο ὑπὸ τῶ χρεὼν ὃ τῇ τε πόλει καὶ αὐτοῖς ἤδη παρῆν [*occæcati sunt à fato quod Urbi & ipsis imminabat*]. Titus ipse apud Philostratum in Vita Apollonii agebat post victoriam, μὴ αὐτὸς ταῦτα εἰργάζεσθαι, Θεῷ δ' ὀργὴν φέροντι ἐπιδεδωκέναι τὰς ἑαυτῶ χεῖρας [*non se hæc patrasse, sed Deo iram suam patefacere volenti manus suas commodasse*].

17. Οἱ ἐπὶ δώματι μὴ καταβαίνειτω ἄρα τι ἐκ τῆς οἰκίας αὐτῶ. *Qui in tecto non descendat tollere aliquid de domo sua*] Videtur de solario alià quàm per domum descendi potuisse, per scalas nimirum in publicum projectas, quales describit in Phœnissis Euripides. Sic & Aristoteles Oeconomicôn II. ait fuisse ut ὑπερῶα [*contignationes*] ita & ἀναβαθμὰς ὑπερέχοντας εἰς τὰς δημοσίας ὁδούς [*scalas quæ in publicum prominerent*]. Et in Milite Glorioso servus cum dixisset nullum esse ex ædibus quas habitabat in vicinas commeatum, causam reddit, quod nec solarium esset nec hortus. Hæc autem, & quæ sequuntur ad celerrimæ fugæ ὑποτύπωσιν [*vivam descriptionem*] pertinent. Ita Loto dictum est, Erue te 7777, id est, *cum vita tua tantum, & ne respice*.

18. τὰ ἱμάτια, *vestem*] Singulari numero vertunt Syrus & Latinus. Penulam intelligi non dubito. Neque tamen mutem Græcam lectionem. Est enim hæc vox earum in numero quæ plurali sono significationem habent interdum singularem, ut videre est Iohannis XIII, 4. & XIX, 23.

19. Οὐαὶ δὲ ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχέουσας καὶ ταῖς θηλάζουσας, *Væ autem prægnantibus & nutrientibus*] Idem est sensus qui istorum verborum Christi euntis ad crucem, *Venient dies in quibus dicetur, Beatæ steriles, & uteri qui non pepererunt, & ubera quæ non lactarunt*, Lucæ XXIII, 29. Nimirum parvi liberi magna fugæ sunt impedimenta. Antiochiæ infantem repertum legimus qui matris mortuæ suggeret ubera. Bello Gotthico per Italiam matris morte aut captivitate desertum infantem capra aluit. Est apud Iosephum libro XIV. miserabilis descriptio matrum cum infantibus fugientium.

20. μὴδὲ ἐν σαββάτῳ, *vel Sabbato*] Cum Sabbato iter esset prohibitum Exodi XVI, 29. quod Iosephus libro XIII Antiquitatum sic exprimit, ἐκ ἐστὶν ἡμῖν ὅτε ἐν τοῖς σαββάσιν ὅτε ἐν τῇ ἑορτῇ ὁδέουεν [*non licet nobis iter facere aut Sabbatis aut festis diebus aliis*] & tamen satis constaret non omnem ambulationem esse vetitam, (nam ad Sanctuarium eo die ex castris iri solebat, Levitici XXI, 3.) omnino temperanda ea res fuit æqua definitione: in quo rerum genere aliqua esse debet sapientum auctoritas. Sapientes autem Hebræi bis mille cubitis id spatium definierunt, quod alii quinque, alii septem stadiis metiuntur. Optandum igitur dicit Christus ne in

Sabbatum incidat fugæ necessitas, ostendens longè ultra bis mille cubitos fugiendum. Nec obstat quod apud Iudæorum Magistros legimus, *Vitæ periculo cessare legem Sabbati*: Ea enim exceptio non omnibus erat probata. Nam primum Dositheus ne statu quidem decedendum Sabbato arbitrabatur: Esseni nec alvum levandam. Et quanquam Maccabaicis temporibus decretum erat vitam ab hoste impetitam armis etiam Sabbato defendere, tamen multis id fas esse non satis erat persuasum. Qua occasione usi & Ptolemæus primum Lagi filius, deinde verò & Pompejus & Sossius Urbem Sabbato irrupere. De Ptolemæo narrat id Agatharchides Cnidius, verbis quæ Iosephus producit primo contra Appionem; cætera Iosephus ipse. Deinde etiam qui isti decreto stabant, tamen strictissimè interpretabantur, si nempe hostis mœnia oppugnaret. Nam extra eam necessitatem pugnare nefas esse non uno loco sentire se ostendit Iosephus, eamque suis temporibus ait receptam fuisse sententiam; adeò quidem ut nec obsidentium opera Sabbato turbare auderent; quod cum Iosepho & Rabbini prodiderunt. Hujus qui erant sententiæ (erant autem plurimi, quos inter nauta ille Synesio memoratus) religione impediebantur periculum imminens fugâ antevertere; quo Christus respicit. Erat quidem cessatura ante excidium Hierosolymitanum stricta illa obligatio Sabbati; at in plerisque Iudæis etiam Christianam religionem amplexis non erat cessatura obligationis veluti manentis persuasio, ut videre est Romanorum XIV, 5. Quin ad tempora usque Adriani Christianis Palæstinæ (qui *Nazaræi* vocabantur) observata Legis præcepta alibi ostendimus. Certè ante excidium Templi paucissimi fuere qui libertatem suam intelligerent. Quamdiu autem ea manebat persuasio, contra quicquam facere grave fuisset delictum; ut aliquoties docet Paulus. Quæ verò de fuga hîc dicuntur, ad tempus inchoati obsidii non ad extrema cladis pertinent, tunc enim fugæ non erat locus.

21. Εἰσαὶ γὰρ τότε θλίψις μεγάλη οἷα ἐγένονεν ἀπ' ἀρχῆς κόσμου ἕως τῆ νῦν, ἐδὲ ἔτι μὴ γένηται. *Erit enim tunc tribulatio magna, qualis non fuit ab initio mundi usque modo, neque fiet*] Cohærent hæc cum superioribus hoc modo, Hortatus sum vos ad fugam; & optare vos iussî ut eam habere possitis expeditissimam: Ne credite frustra id à me dici. Nam post elapsam fugæ occasionem, mala imminebunt omnibus malis humanis graviora, intus latrocinia, fames, pestis, extrâ ferrum & flamma. Verissimè à Iosepho dictum est μὴτε πόλιν ἄλλην τοιαῦτα πεπονθέναι, μὴτε γενεάν ἐξ αἰῶντος γεγονέναι κακίας γονιμωτέραν [*neque ullam urbem passam talia, neque ab omni ævo fuisse hominum genus malitiæ fecundius*].

22. Καὶ εἰ μὴ ἐκολοβώθησαν αἱ ἡμέραι ἐκεῖναι, ἐκ ἀνέσωθη πᾶσα σὰρξ. *Et nisi breviati fuissent dies illi, non fieret salva omnis caro*] Εκολοβώθησαν [*breviati*] hîc quod συνετμήθησαν apud Græcos Danielis IX, 24. Lux huic loco ab historia. Antequam Urbs obsideretur, primum sicarii clam quos lubebat trucidabant, deinde Zelotæ bellum in Romanos sumentes omnes à bello aversos obtruncabant, postremò Duces Zelotarum tam in Galilæa quàm in Iudæa de principatu

principatu inter se armis certantes populum in partes mutuasque cædes rapiebant; quæ omnia apud Iosephum videre est: itaque nisi accelerata esset obsidio Urbis, in quam confluit non ex Iudæa tantum sed & ex Galilæa & Idumæa quicquid erat pessimorum hominum, *θύματα ἢ κατάρματα τῆς χώρας ὅλης* [totius regionis pimenta ac retrimenta], ut Iosephus loquitur, ac sic bellum omne conclusum intra semestris tempus, haud dubiè quotquot in Iudæa erant concidissent aut latrocinio aut mutuis cædibus. *τί τηλικῶτον*, inquit idem Iosephus, *ὡς τλημονες αἱ πόλεις, πέπονθας ὑπὸ Ῥωμαίων, οἱ σὺν τὰ ἐμφύλια μύση περικαθαρίζοντες εἰσῆλθον*; [quod tale, ὅ Vrbs misera, passa es à Romanis, qui intrarunt ut intestina tua scelera auferrent?]. Simile est quod ajunt Hebræorum Magistri, exilium Israëlitarum Babylonicum collatum in annum à Lege lata ΙϞϞϞϞ, si venisset biennio post, futuram fuisse *πανωλεθρίαν* [extinctionem gentis totius].

διὰ τὸ τὰς ἐκλεκτὰς, sed propter electos Id est, Christianorum causâ, qui sparsi per Iudæam & Galilæam pecudum ritu cæsi fuissent à sicariis, Zelotis & tyrannis, utpote averfi à belli consiliis. Nam isti sceleratissimi homines *μόνον ὡμονόουν τὸ φονεῦν τὰς σωτηρίας ἀξίας* [in eo tantum consentiebant quod vitam dignos occiderent], ut Iosephus loquitur. & antè, *ἦν δὲ τὸ ἐρώντων τὸ πολέμῳ πρὸς τὰς ἐπιθυμῶντας εἰρήνης ἕρις χαλεπή* [Erat bellum cupientibus acre odium in pacis amatores]. *Εκλεκτὰς* [Electos] quasi proprio nomine dici Christianos, utpote charissima Dei pignora, annotavimus suprâ. Celebre erat primis Christianorum temporibus Matthiæ Apostoli dictum, *Εὰν ἐκλέκται γείτων ἀμαρτήσῃ, ἡμαρτεν ὁ ἐκλεκτός* [Si Electi vicinus peccavit, peccavit ipse Electus]. quo significabatur officium Christianorum in admonendis hominibus ulla necessitudine conjunctis. Sic Clemens Alexandrinus, *κ' ἂν μισῶσι τὸ ἐκλεκτὸν τινες* (id est Christianum) *οἶδεν ὅτι τὴν ἀγνοίαν αὐτῶν* [etiam si qui Electum odio habent, novit is illorum ignorantiam]. Etiam Arrianus Epicteto eum qui baptisatus est vocat *ἐκλεκτόν* [Electum]. & Cæcilius Natalis apud Minutium Felicem Christianos vocat *electos*. Marcus dixit *ἐκλεκτὰς ὧς ἐξελέξατο* [electos quos elegit], id est, *ἀγαπητὰς ὧς ἠγάπησε* [dilectos quos dilexit] loquendi ubertate Hebræis familiari. Tale est illud, *τιμὴν τῆς τιμημένης ὃν ἐτιμήσαντο* [pretium appretiatum quem appretiauerunt] infra xxvii, 9. *παράδοσός ἢ παρέδωκατε* [traditione quam traditam accepistis] Marci vii, 13. *ἐν τῇ ἀναστάσει ὅταν ἀναστῶσι* [in resurrectione cum surrexerint] Marci xii, 23. *κτίσεως ἢς ἐκτίσεν ὁ Θεός* [creaturæ quam creavit Deus] Marci xiii, 19. Sed & Euripides dixit *βέλησιν ἣν ἐβέλετο* [voluntatem suam quam voluit]. Hi ἐκλεκτοὶ sunt servi illi Dei ex Tribubus xii, quos in Apocalypsi Angelus narratur obsignasse antequam adventaret dies ille iræ Divinæ. Nam obsignare solemus ea quæ rectè custodita volumus.

κολοῦσθαι ὅσονταί αἱ ἡμέραι ἐκεῖναι. breviabuntur dies illi Consilio Dei, cui hoc disertè adscribit Marcus: cujus consilii sapientem dispensationem in historia conspiciere est. Vespasianus senectâ tardus, & operiendum censens dum mutuis vulneribus Iudæi conciderent, à multis monebatur *ἀμύναι τῇ*

πόλει, ἢ τὰ τῆς δῆμῳ περισῶσαι λείψανα *διὰ γὰρ τὴν πρὸς Ῥωμαίους εὐνοίαν ἀνηρεῖσθαι τε πολλὰς ἢ κινδυνεύειν τὰς περιόντας* [subvenire Vrbi, & servare populi quod erat reliquum; nam ob fidem in Romanos interfectos esse multos, & in periculo summo esse qui restarent]. His impulsus omnia ad obsidium parat: mox ipse versus ad capeffendum firmandumque imperium Tito tradit copias, *quem manere apud exercitus ad omnes Principatus novi eventus casusque utile videbatur*, scribente Tacito. At Tito, utpote juveni, Roma (ut idem Tacitus notat) *& opes voluptatesque ante oculos, ac ni statim Hierosolyma conciderent morari videbantur*. His modis præcipitatum obsidium, cum interim qui in Vrbe erant latrocinis, rapinis, libidinibusque indulgerent, *ὀνειδίζοντες τὸ Θεῷ εἰς βραδυτῆτα τὸ ἐπ' αὐτοῖς κολάσεως* [exprobrantes Deo quod tam diu differret penas de ipsis sumere], ut apud Iosephum legimus. Sed & cæpta obsidio spe omni celerius finem habuit, dum ipsi obsessi ambustis frumentis famem accelerant, & munitissima præsidiorum fatali vecordia deferunt. Ita factum est ut inter Christi, veri Paschatis, immolationem & amisam possessionem Terræ Promissæ totidem anni intercederent quot inter Ægyptiacum Pascha & ejusdem terræ adeptionem anni intercesserant: itaque pro diebus quadraginta, qui dati erant ad poenitentiam Ninevitis, ipsis concessi sint anni totidem.

23. *Τότε, Tunc* Christus ad quæstionem secundam solvendam progrediens, tacitam facit transitionem posteriora prioribus connectens. Quæstio erat de Regno Messiae: quia autem multi *ψευδοχριστοὶ* [pseudochristi] apparituri erant etiam post excidium Hierosolymorum (nam de his qui excidium præventuri erant jam egerat) ideo Christianos admonet ne Regnum expectent cum externo apparatu, *μετὰ παρατηρήσεως*. Si quis igitur hic aut illic Christum adspectabili modo adesse nuntiet, nolite fidem adhibere.

24. *Εγερθήσονται γὰρ ψευδοχριστοὶ, Surgent enim pseudochristi* *ψευδοχριστοὶ* [pseudochristi] iidem qui *ἀντίχριστοι* [antichristi]. Et sic *ἀντιχριστῶν* [antichristorum] vocem in Epistola Iohannis explicat Syrus. Statim post excidium Ionathas *πονηρότατος ἄνθρωπος* [homo pessimus], ut Iosephus loquitur, multos in Cyrenaicam solitudinem perduxit, *σημεῖα καὶ φάσματα δειξάν ὡς ἰσχυρόμενος* [pollicens se signa & portenta editurum] quem conatum Catullius provinciæ Præses armis disjecit. Adriani temporibus Barchochebas, ita dictus à Chochaba nobili Galilææ vico (cujus Epiphanius meminit), palam omnibus dixit *ἐγὼ εἰμι ὁ Χριστὸς* Ego sum Messias. Hunc Adrianus in urbe Bether obsedit. Ipse impostor urbe capta à milite trucidatus est: ex quo tempore à Iudæis non *כוכב בר* [Barchocheba, id est, filius Chochaba sive stellæ] sed *כוכב כזב*, id est, *filius mendacii* dici cæpit. Nam qui antè ita appellatum censent multum falluntur. Hic est *Βαρχοχέβας* ὁ τῶν Ἰουδαίων ἀποστάσεως ἀρχηγέτης [Barchochebas auctor Iudæorum defectionis] cujus in Apologetico Iustinus meminit. Quod autem quidam putant duos fuisse Barchochebas aut Barchozbas, errant decepti à Iudæis, pessimis historiæ magistris. Nam ex quo patriâ expulsi sunt omnis apud illos historia crassis erroribus & fabulis

est inquinata; quibus proinde nihil credendum est nisi alii testes accedant. Itaque videre est ipsos quoque inter se discordes. Nam alii Aquibam Barchochebæ prioris, alii posterioris fautorem statuunt: & priorem à Tito, posteriorem ab Adriano obsessum sunt qui credant. Sed profectò error est vicini nominis: nam ille à Tito obsessus non Barchochebas fuit, sed Bargioras, quomodo eum Iosephus & Tacitus nominat. Sed & alii Iudæi Barchochebam cum eo quem dixi Ionatha confundunt. Ajunt enim ab ipso excitatum bellum in Cyrene. Sed Iudæi omnes *ψευδοχρίστους* [*pseudochristos*] Barchochebas vocant; quomodo Græci quicquid usquam fortiter gestum est adscribunt Herculi. Postea in Ægypto, Cipro, Creta atque alibi multi alii exstiterunt impostores pro Christo se venditantes. Quibus adjungi potest Menander Samaritanus.

καὶ ψευδοπροφήται, & pseudoprophetae [*pseudoprophetas*] ex connexu orationis intelligo *παράστατας* & *ψευδοχρίστων* [*pseudochristorum adfites*], qui sacrarum litterarum testimoniis abutebantur, aut etiam suas jactabant revelationes, ut populo persuaderent hunc aut illum impostorem esse promissum Messiam. Qualis Adriani temporibus fuit Aquibas Balaami de stella vaticinium (quia vicus, unde *Barchochebæ* nomen, *stellæ* habet significationem) Aggæique & aliorum Prophetarum vaticinia ad illum trahens. Nec Aquibas tantum, sed si ipsis Iudæis & qui inter Iudæos minimè nugatur Maimonidæ credimus, plerique ejus ætatis sapientes. Nec dubitandum est quin simili modo alii quoque *ψευδοχρίσται* suos habuerint *ψευδοπροφήτας*.

καὶ δώσουσι σημεῖα μεγάλα καὶ τέρατα, & dabunt signa magna & prodigia] Flammas evomere putatum Barchochebam narrat Hieronymus: cui simile est quod de Bestia secunda narrat Apocalypsis *xiii, 13*. Deus cum Pharaonem editis per Mosem miraculis ad æqui obedientiam invitasset, providè permisit & à magis Ægyptiis edi mira quædam, ita tamen ut Mosis signa magnitudine & multitudine longè illis antecellerent; quo facto Pharaoni simulanti magorum se miraculis fidem adhibere & id velum obtendenti suæ sævitiae, occursum est. Nulla enim probabilis afferri poterat ratio cur magorum miraculis habuisset fidem, qui Mosis miraculis fidem habere nollet. Israëlitis prædixit Moses futurum ut falsorum deorum ministri ipsos à veri Dei cultu conarentur abducere non sine signorum pompa; idque permissurum Deum ut ipsorum in se fidem exploraret; justissimè nimirum, post tot à se edita miracula, quæ nullis aliis miraculis æquari, nedum superari possent, ut si talibus signis adducti Iudæi ad falsos Deos deficerent, id levitatis ipsorum & perfidiæ insigne esset monumentum. Simili modo Deus post Filii sui auctoritatem tot illustribus miraculis probatam permittere voluit, ut alii qui Christos sese aut Prophetas venditarent aliqua exhiberent signa: ut Iudæi, si illos sequerentur velut signis permoti, ipsa signorum comparatione convincerentur. Hac scilicet ratione toti humano generi constitit, Iudæis quominus Christo parerent nullam rem aliam quam doctrinæ ipsius sanctimoniam & puritatem obtulisse. In tales igitur qui τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας

ἐκ ἐδέξαντο [*caritatem veritatis non receperunt*] vim habere solet ἡ ἐνέργεια τῆς Σατανᾶ ἐν πάσῃ δυνάμει καὶ σημεῖοις καὶ τέρασι ψεύδους καὶ ἐν πάσῃ ἀπάτῃ τῆς ἀδικίας [*operatio Satanæ in omni virtute, & signis & prodigiis mendacibus, & in omni seductione iniquitatis*], *11 Thessalon. 11, 9, 10*. Hæc est ἐνέργεια πλάνης ἵνα κριθῶσι πάντες οἱ μὴ πισεύσαντες τῇ ἀληθείᾳ [*operatio erroris ut judicentur omnes qui non crediderunt veritati*]. Confer dictum caput Apocalypseos.

ὥς ἐπλανῆσαι, εἰ δυνατόν, καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς. ita ut in errorem inducantur, si fieri potest, etiam electi] Quod hic per ὥς [*ita ut*] dicitur, Marcus ita explicat, *πρὸς τὸ ἀποπλανᾶν, εἰ δυνατόν, καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς* [*ad seducendos, si fieri potest, etiam electos*]. Simile loquendi genus est in loco libri veteris, sed extra Canonem, quem citat Clemens Alexandrinus, *τινὰ γὰρ ῥήματα ἀγαθὰ λαλεῖ* [*quædam enim dicit verba bona*] (nimirum ὁ *ψευδοπροφήτης* [*pseudopropheta*], de quo sermo est): ὁ γὰρ διάβολος αὐτὸν πληροῖ τῷ ἐαυτοῦ πνεύματι, εἰ τινα δυνήσεται ῥῆξαι τὴν δικαίαν [*Diabolus enim suo spiritu eum replet, si quem posset abrumperere justorum*]. Sensus est, Illos γνήσιος [*impostores*] omnem operam daturus, ut non tantum Iudæos incredulos, sed & eos qui Christo nomen seriò dederant (quos ἐκλεκτοὺς [*Electos*] passim vocari res certissima est) in suas pertrahant partes. Illud εἰ δυνατόν [*si fieri potest*] rei denotat difficultatem; Actorum *xx, 16*. Roman. *xvi, 18*. Vix enim decipi potest, imò si verborum proprietatem sequimur, etiam cum decipi videtur non decipitur, sed ipse se decipit qui monitus non cavet. Ideo addit Christus, *ἰδοὺ, προεῖρηκα ὑμῖν* [*Ecce, prædixi vobis*], ut ostendat Christianis ne tales sequantur impostores satis esse prospectum. Nam qui Iesum esse Christum veracem Doctorem credit, sciens prædictum à Christo Regnum suum non venturum μετὰ παρατηρήσεως [*cum observatione*], armatus satis est adversus id genus præstigias. Vide si vacat Originem hic & Theophylactum. In Clementis Constitutionibus libro *vi*, cap. *xviii*, hunc in modum explicatur hic locus: *καὶ ἐλεύσονται ψευδοχρίσται καὶ ψευδοπροφῆται, καὶ δώσουσι σημεῖα ἐν ἔρανοι, ὥς, εἰ δυνατόν, καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς ἀπατήσονται ὧν τὸ ἀπάτης ῥύσεται ἡμᾶς ὁ Θεὸς διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς ἐλπίδος ἡμῶν* [*Et venient pseudochristi & pseudoprophetae, & dabunt signa in celo, ut, si fieri potest, etiam electos decipiant: à qua deceptione servabit nos Deus per Iesum Christum qui est spes nostra*]. Neque miror si illis temporibus propè ἀδύνατοι [*impossibilibus*] accenseri potuit ut qui Christi dogmata cum cura imbibissent ab iis abducerentur, cum etiam apud Galenum proverbiale sit, *Θᾶττον τις τοὺς ἀπὸ χρεῖσιν μεταδιδάξει* [*Citius quis dedocet eos qui Christo se dederunt*]. Et Augustinus oraculum Apollinis refert, qui scilicetanti quomodo uxorem à Christianismo posset avellere, respondit, Facilius eum aut flumini rapido inscripturum literas, aut in aëre volaturum. Cæterum, quanquam difficulter hoc fieret, factum tamen interdum rectè affirmat Tertullianus adversus Marcionem *iii*. *Siquidem edicens multos venturos, signa facturos, & virtutes magnas edituros, aversionem etiam electorum, nec ideo tamen admittendos*. Eusebius dixit, ὥς, εἰ δυνατόν, σκανδαλίσαι καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς [*ut, si fieri potest, scandalizent etiam electos*].

26. Ἰδὲ, ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐστὶ· *Ecce, in deserto est*] Messias scilicet, quod Marcus addit. Solebant id genus impostores abducere homines in solitudinem, ut tutò ibi manum colligerent, quod apud Iosephum passim videre est.

μὴ ἐξέλθῃτε. *nolite exire*] Ne ite ut illorum ductum sequamini.

ἐν τοῖς ταμείοις· *in penetralibus*] *In conclavi domus*, ut suprà vi. 6. Nam quidam haud satis fidentes viribus clam colligebant sectatores. Sensus idem est qui suprà, *Εάν τις εἴπῃ, Ἰδὲ ὧδε Χριστός, ἢ ὧδε* [*Si quis vobis dixerit, Hic est Christus aut illic*]. quod ostendit oppositio membri sequentis.

27. Ὡς περ γὰρ ἡ ἀστραπὴ ἐξέρχεται, *Sicut enim fulgur exit*] Fulminis proprium est brevissimo tempore plurima loca pervadere. Hinc de Alexandro Lucanus,

— *Fulmenque quod omnes*

Percuteret pariter populos.

& de eodem Plutarchus, *τίνι ἂν τις εἰκάσειεν ἢ πυρὶ κεραυνῷ βαλέντι;* [*cui eum comparemus nisi igni fulminis erumpenti?*] Alibi, ὥς περ ἀστὴρ φερομένη καὶ διάτλοντο ἐπὶ δυσμαὶς ἐξ ἀνατολῶν [*cum tanquam stella ferretur & discurreret ab Occidente in Orientem*]. Ait ergo Christus non esse cur hoc aut illo loco peculiariter quærat Regnum suum, cum uno velut ictu pervasurum sit per omnes terrarum oras ab uno cœli cardine ad alterum, secundum ea quæ in Psalmis & Prophetis de Messiae Regno erant prodita. Ioel dixit i. 2. *כִּשְׁחַר פֶּרֶשׁ עַל הַרְרִים* ὡς ὅρῃ· *quasi mane expandetur super montes*].

ἡ παρουσία, *adventus*] De hac voce egimus suprà.

28. Ὅπῃ γὰρ εἰάν ᾧ τὸ πῶμα ἐκεῖ συναχθῇσονται οἱ αἰετοί. *Ubiunque enim fuerit corpus illic congregabuntur & aquilæ*] Proverbium Hebraicum desumptum ex Aquilæ natura, quam Iobi liber celebrat. Idem est vulturis ingenium; unde & Latina adagia; quale illud,

Cujus vulturis hoc erit cadaver?

De Erichtho venefica Lucanus,

Et quacunque jacet nudum tellure cadaver

Ante feras volucresque sedet.

Pertinet autem Hebraicum proverbium ad ea quæ non unius loci propria, sed ubivis locorum eodem modo se habent; quale est illud Philemonis,

Ἀπαντες οἱ λέοντες εἰσιν ἀλκιμοί·

Δειλοὶ πάλιν οἱ ἐξ ἡς ἅπαντες οἱ λαγοί·

Οὐκ ἐστὶν ἀλώπηξ ἢ μὲν ἔρων τῇ φύσει,

ἢ οἱ ἀνδράσδε· ἀλλ' εἰάν τρισμυρίας

ἀλώπεκάς τις συναγάγοι, μίαν φύσιν

Ἀπαξάπασιν ὀφεται, τρέπον δ' ἐνα.

[*Immane cunctis robur est leonibus;*

Ingenium pavidum lepores nusquam non habent;

Nec inter vulpes alia vaftris moribus,

Simplicibus alia est: quin tricena vulpium

Si fortè millia in unum contraxeris locum,

Erit per omnes unus ingenii tenor.]

Tale & illud proverbium, *Πᾶσι κορυδαλοῖς λόφος* [*Omnibus cassitis cassis est*]. Et Hunnus Sandil apud

Procopium cum de luporum & ovium ingenio locutus esset, *καὶ ταῦτα ἐν γῇ τῇ πάσῃ γίνεσθαι οἰμαι· τεθέσθαι γὰρ τῇ πάντων ὕδρις ἔτε πείμνη κύνας ἐπιβυλεύσαντας,*

ἔτε λύκας ἀμυνομένους αὐτοῖς πῶποτε [*Et hæc ubique terrarum fieri existimo; neque enim quisquam vidit aut canes insidiantes pecori, aut lupos pecus protegentes*]. Sensus autem hoc loco est idem quem apertius enuntiat Petrus Actorum x. 34. *ὅτι οὐκ ἐστὶ προσωπολήπτης ὁ Θεός· ἀλλ' ἐν παντί ἐστὶν ὁ φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην δεκτὸς αὐτῷ ἐστὶ* [*quia non est personarum acceptor Deus: sed in omni gente qui timet eum & operatur iustitiam acceptus est illi*]. Si quis particulas subtilius velit ἀκροαθῆναι [*ad obsecros significatus trahere*] (quanquam id in proverbiiis minimè est necesse) poterit per *cadaver* intelligere τὰς τὰς πράξεις τῶ σώματι θανατύντας [*qui facta carnis mortificaverunt*], per *aquilas* sublimia dona Spiritus Sancti, quæ signa sunt Regni Messiae, ut *aquilæ* illæ adeò Iudæis formidata signa erant Romani Imperii. Cur hæc ad Iudiciale adventum trahi non oporteat partim antè dixi, partim ipsa orationis series ostendet. Multa enim intercedent antequam ad Iudicii descriptionem veniatur. Venerandum Christi corpus, postquam missum est in plenissimam vitæ Divinæ possessionem, vocari πτώμα [*cadaver*] minor veteribus venire in mentem potuisse. Sed & apud Lucam hoc proverbium non universali iudicio, sed illi hominum discretioni quæ per Euangelium facienda erat, applicatur, ut inibi videbimus.

29. *Εὐθέως ᾧ μετὰ τῆ θλίψεως τῆς ἡμερῶν ἐκείνων ὁ ἥλιος σκοτιθήσεται, Statim autem post tribulationem dierum illorum Sol obscurabitur*] Quominus hæc ad Iudiciale adventum trahantur multa apud me obstant. Primum illud *εὐθέως* [*statim*] tempus significat ab excidio Hierosolymitano & secutis impostorum fraudibus non nimis longè remotum, quod Marcus dixit ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις μετὰ τῆ θλίψεως ἐκείνης [*in illis diebus post tribulationem illam*]. Deinde consummatio seculi aliis modis describitur, nimirum Incendio, ut videre est apud Petrum epist. ii, cap. iii, 12. nusquam vero caligine Solis aut Lunæ, aut stellarum lapsu. Tum verò locutiones istæ de caligine Solis & Lunæ multis in locis reperiuntur, nusquam autem sensu planè physico, sed sensu nonnihil figurato, ut videre est Esaiæ xiii, 10. xxiv, 23. lx, 20. Ezechiel. xxxii, 7. Ioel ii, 10, 31. iii, 15. quibus locis & Sol & Luna nominantur: deinde etiam Iob xxx, 28. Ierem. xv, 9. Amos viii, 9. ubi Solis est mentio; in eundem ferme sensum quo Atticus ad Ciceronem scribens calamitoso tempore, *Sol*, inquit, *mibi e mundo excidisse videtur*. Plato dixerat, ὥς περ γὰρ εἴ τις ἐκ τῆ καθεστηκυῖας κόσμου τῆ φῶς ἐξέλκοι, δυσχερὲς καὶ χαλεπὸς ἅπας ὁ λειπόμενος βίος γένοιτο· ἂν· ἢ ὡς ἰσχυρὸς τῶ ἀνδρῶν ἀναιρεθέντων ἐν σκοτίᾳ καὶ πολλῇ δυσκλείᾳ πᾶς ὁ πρὸς τῆ ζῆλτος τῆ ἐκείνων γέγονε [*ut enim si quis ex hoc Universo lucem tolleret, difficilis ac molesta futura esset in posterum vita: ita illis viris sublati in tenebris & ignobilitate id quod antè in Graecis vividum & acre fuerat*]. Eustathius ad Homerum Odysseæ γ. καὶ μὲν τινες τὸ, Ἡέλιος ἔρῃς ἐξαπολάλιν, οὐκ ἐνόησαν ἐπὶ τῇ ἐκλιπεῖν, ἀλλ' ὅτι τοῖς μνηστῆρσιν ὁ ἥλιος ἦδη ἐπιλέλοιπεν ὡς τεθνηξομένοις, [*quidam illud, Ablatus ab æthere Sol est, accipiunt non de Solis defectu, sed quia procis tanquam morituris Sol iam finem accepisset*]. Chrysostomus prima oratione de Statuis everfis, αὐτὸς τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ὁ κύκλος

συγναΐζειν μοι δοκεῖ νῦν καὶ αἰμαυρότερον φαίνεσθαι, ὡς τῶν σοιχείων τὴν φύσιν μεταβάλλειν, ὥς ὡς τῆς ἡμέρας ἀφανιζομένης, ἀλλὰ τῶν ἡμετέρων ὀφθαλμῶν τῷ τεθολῶσθαι τῆς ἀθυρίας τῷ νέφει μὴ δυναμένων καθάρως, μηδὲ μετὰ τὴν αὐτῆς διαθέσεως τὸ παρὰ τῶν ἀκτίων δέχεσθαι φῶς [*Ipse radiorum solarium circulus lugere mihi nunc videtur & obscurius se ostendere, non quod elementa naturam mutaverint, nec quod dies defecerit, sed quod oculi nostri obsiti mæstitiæ nube non possint purè, nec sic ut antè recipere radiorum jubar*]. Præterea quæ hîc dicuntur non fore αἰέτως [re nulla intercedente] conjuncta cum Iudicii die, vel inde apparet quòd apud Lucam Christus, cùm ista incipient, jubet nos arrectos exspectare nostram ἀπολύτρωσιν [redemptionem]. Rei autem præsentis nulla est exspectatio. Quibus argumentis adducor ut credam Christo propositum significare Discipulis, sicut excidium Hierosolymitanum habuit suas prævias calamitates, ita habiturum & universalis iudicii diem, cujus figura & quasi pignus fuit excidium Hierosolymitanum. Sed hæc mala magnis de causis non planè ab eo enuntiata sed propheticè. Firmat hanc sententiam, quòd Apocalypsis, quæ tota scripta est sermone Prophetico, hæc signa non tantum singula sed & conjuncta nobis proponit. Nam post terræ motum illum, de quo diximus suprâ, hæc sequuntur VI, 12. ὁ ἥλιος ἐγένετο μέλας ὡς σάκκος τρίχινος, καὶ ἡ σελήνη ἐγένετο ὡς αἷμα. Καὶ οἱ ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ ἐπεσον εἰς τὴν γῆν ὡς συκὴ βάλλει τὰς ὀλύνθους αὐτῆς ὑπὸ μεγάλῃ ἀνέμῳ σειομένη. Καὶ ὁ οὐρανὸς ἀπεχωρίσθη ὡς βιβλίον ἐλισσόμενον [*Sol factus est niger tanquam saccus cilicinus, & Luna facta est sicut sanguis: Et stellæ de cælo ceciderunt super terram, sicut ficus emittit grossos suos cùm à vento magno movetur: Et cælum recessit sicut liber involutus*], & quæ sequuntur. Fateor eo loco designari ea mala quæ in Iudæa conspecta sunt ante excidium Hierosolymorum: nam de hac iræ die ibi agi omnino mihi persuadeo, & aliis, ut puto, persuadebo nostris ad Apocalypsim Annotatis. Sed, ut dixi, vult Christus similia sed in sensu sublimiore eventura in orbe Romano iis quæ in Iudæa evenerant, ac proinde parem finem exspectandum. Quanquam verò videri potest apud Prophetas Solis & Lunæ caligo significare gloriæ & felicitatis ademptionem, sicut contra lux Solis & Lunæ aucta gloriæ augmentum significat, ac simili modo cæli concussio mutationem duntaxat ingentem indicare, sicut Arabibus dici cælum cadere super terram aliquam notavit Maimonides, quomodo cælum novum & terra nova novum rerum statum significant Esaiæ LXV, 17. LXVI, 22. Apocal. XXI, 1. mihi tamen probabilius est singula membra singulas habere significationes. Vt ergo sigillatim Christi oraculum explicemus, primum hoc dicitur, Post excidium Hierosolymorum & Barchochebæ eique similium exitiosas fraudes, futurum ut paulatim obscuretur Divinæ Legis cognitio, partim scilicet falsis interpretationibus, partim commentitiis traditionibus, quæ post mortem Apostolorum eorumque ultimi Iohannis spargi hîc illic cœpta, procedentibus seculis majus majusque augmentum acceperunt.

καὶ ἡ σελήνη καὶ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς, & Luna

[non dabit lumen suum] Sicut apud Ioelem Actorum II, 20. & Apocal. VI, 12. per Lunam significatur Iudaica Respublica intestinis discordiis cruenta, ita hîc per Lunam significari videtur Imperium Romanum; quod velut juvenescens sub Traiano (ut Florus loquitur) movit lacertos, sub Adriano cœpit decrescere: deinde verò partim monstris Imperii potitis, quales erant Commodus & Heliogabalus, partim multis undique de imperio certantibus pretio & armis, vetus illa Romani Imperii majestas multum detrita est, tandemque præda esse cœpit externis gentibus, Gotthis, Vandalis, Francis, aliisque.

καὶ οἱ ἀστέρες πεσόνται ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, & stellæ cadent de cælo] Οὐρανὸς [cælum] est ἡ ἄνω Ἱερουσαλὴμ [Ierusalem superna] Galat. IV, 26. Ἱερουσαλὴμ ἐπεράνιου Ierusalem celestis], Hebræorum XII, 22. id est, Ecclesia Christiana, quam etiam cæli nomine non uno loco designat Apocalypsis. Stellæ sunt omnes qui Doctorum officio funguntur: οἱ ἐπὶ τοὺς ἀστέρες [septem stellæ] inquit Christus Iohanni, ἄγγελοι τῶν ἐπὶ τοὺς ἐκκλησιῶν εἰσὶ [angeli sunt septem ecclesiarum]. Stellæ cadentes sunt Doctores à veritate deficientes, quos alia similitudine ἀστέρας πλανήτας [sidera errantia] vocat Iudas. Augustinus hunc locum explicans in epistola LXXX. Tunc stellæ cadent de cælo, & virtutes cælorum commovebuntur, quoniam multi qui gratiâ fulgere videbantur, persequentibus cedent & cadent, & quidam fideles firmissimi tantabuntur. Talis cadens stella fuit Marcio, Vetus Testamentum à Deo Patre Iesu Christi profectum negans, & passionem Christi destruens supposito imaginario corpore. Talis Manes duo statuens æterna principia, & tollens studium pietatis per fictam ἀποκλήρωσιν [disfortitionem]. Quorum commenta cum Ebionis aliorumque erroribus commiscens Mahumetes novum dogma procudit, quod nihil est aliud quàm ingens depravatio Christianismi. Talium stellarum cadentium sæpe in Apocalypsi est mentio pro temporum diversitate repetita, ut VIIII, 10, 11, 12. IX, 1. XII, 4. sicut & capite VI, 13. eadem imagine denotata fuerat multitudo ψευδοπροφητῶν [pseudoprophetarum] qui in Iudæa ante Excidii tempora exstiterant. Sed & olim Daniel hac ipsa nota descripserat eximios in populo Dei viros qui temporibus Antiochi à Lege erant defecturi: ubi stellarum vocem eodem modo interpretatur Iacchiades.

καὶ αἱ δυνάμεις τοῦ οὐρανοῦ σαλευθήσονται, & virtutes cælorum commovebuntur] Solet hac locutione indicari, ut dixi, magna rerum mutatio, ut Esaiæ XIII, 13. xxxiv, 4. Joel. III, 16. Hebræorum XII, 27. Hîc omnino arbitror mutationem quidem indicari maximam, sed in pejus, idque in ipsa Ecclesia, quam cæli voce designari diximus. Δυνάμεις [virtutes] hîc respondere Hebræο נְבוֹנִים verum est. Nam in Psalmo xxxi 11, 6. ita habent LXX, τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐξερεώθησαν, καὶ τῷ πνεύματι τοῦ σώματος αὐτῶν πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν [Verbo Domini cæli firmati sunt, & Spiritu oris ejus omnis virtus eorum], ubi in Hebræο est נְבוֹנִים כָּל, quomodo & alibi in Psalmis נְבוֹנִים כָּל transfertur πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὐτῶν [omnes virtutes ejus]. Et in Esaiâ xxxiv, 4. καὶ τακήσονται πᾶσαι αἱ δυνάμεις τοῦ οὐρανοῦ [Et tabescet omnis militia

militia caelorum], ubi in Hebræo est כָּל צְבָא הַשָּׁמַיִם: ex quo loco desumpta sunt verba quæ modò adduximus ex Apocalypsi vi, 12. Est & ubi צְבָא à Lxx vertitur στρατία exercitus], alibi כְּבוֹד [ornatus]. Angelos ea voce significari solere docet nos quod est 1 Regum xxi, 19. Ad Deuteronomii iv, 19. eadem vox Hebræa notat aliquid in cælo adspectabile distinctum à Sole, Luna & Stellis; ubi stellarum nomen ad Planetas referri videtur, צְבָא ad stellas minores: atque ita hîc sumitur, sed προφητικῶς [Propheticò more]. Nam sicut Daniel viii, 10. Iudæos vocat צְבָא הַשָּׁמַיִם δυνάμειν τῶν ἑβραϊστικῶν [fortitudinem cæli], ita hîc δυνάμεις τῶν ἑβραϊστικῶν [virtutes caelorum] est plebs Christianorum, quæ post Apostolorum tempora mirè concuti cœpit tyrannide τῶν καὶ κυριεύοντων τῶν κληρῶν [eorum qui dominantur in cleris], temerariis excommunicationibus & quotidiano σχισμάτων [schismatum] proventu. Tyrannidis & temerariæ excommunicationis exempla videre qui vult legat Iohannis Presbyteri Epistolam de Diotrephe, & pia monita Irenæi ad Victorem. Schismatum exempla habemus in aliis non paucis, quibus Optatus Milevitanus prudenter tres adscribit causas, Iracundiam Ambitum, Avaritiam.

30. καὶ τότε φανήσεται τὸ σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ ἑβραϊστικῶν. Et tunc parebit signum Filii hominis] Cum post aliquot verba interjecta sequatur Iudicialis adventus, in illis verbis καὶ ὁφονται τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν τῶν ἑβραϊστικῶν μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς [& videbunt Filium hominis venientem in nubibus cæli cum virtute multa & maiestate], signum de quo hîc agitur esse illam ipsam δόξαν [majestatem], atque ita bis idem verbis quibusdam interpositis dici, vix est ut credam. Quare Propheticum sermonem continuari hîc arbitror. Propriè autem illud signum, sive Divinæ Christi potentiae evidens argumentum, Ecclesiæ (quæ cælum dicitur) bono editum notari hîc arbitror quod Apocal. xix & xx. describitur, destructionem idololatriæ Romanæ & longam immunitatem Ecclesiæ à persecutionibus.

καὶ τότε κόψονται πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς, & tunc plangent omnes tribus terræ] Videri posset referendum ad planctum in die Iudicii, ob locum in Evangelio Iohann. xix, 37. Sed novum non est eadem verba, præsertim ex Prophetis petita, diversis rebus aptari. Sunt autem hæc verba posita ex Zacharia xii, 12. ubi primo sensu de Antiochi temporibus agitur. Hoc verò loco videtur ordo exigere ut ad planctum hæc referantur existurum ob iudicia illa quæ in gentes designata Gogi & Magogi nomine, exercebuntur à Christo. Is eventus respondet isti parti historiæ Iudaicæ quæ excidium Hierosolymorum proximè præcedit, ut hæc orbis excidium, καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς, καὶ οἱ μεγιστᾶνες, καὶ οἱ πλάσιοι, καὶ οἱ χιλιάρχοι, οἱ δυνατοί, καὶ πᾶς δούλος, καὶ πᾶς ἐλεύθερος, ἐκρύψαν ἑαυτοὺς εἰς τὰ σπήλαια καὶ εἰς τὰς πέτρας τῶν ὄρεων [& Reges terræ, & Principes, & Tribuni, & divites, & fortes, & omnis servus, & liber, absconderunt se in speluncis & in petris montium]. quæ pertinent ad maximam Iudæorum consternationem latrociniiis undique grassantibus. Similes igitur pœnas Christus exposcet per omnes terrarum regiones ab iis omnibus qui honoris aut

commodi sui causâ sinceram doctrinam & verum ejus usum per sophismatum præstigias & grata peccantibus dogmata corruerunt, aut vi aperta oppugnarunt. καὶ τότε ἔξει τὸ τέλος [Et tunc veniet finis], ut sequentia ostendunt. Et hæctenus Christus obscurè ac Propheticè ea elocutus quæ tunc sciri nihil attinebat, sed eventu ipso demonstratura erant prædictionis certitudinem; nunc illud quod omnes scire plurimum referebat, Iudicium scilicet universale, ἀπολύτρωσιν [liberationem] nostram continens, explanatè differit.

καὶ ὁφονται τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν, & videbunt Filium hominis venientem in nubibus] Quominus assentiar Augustino hæc ἀλληγορικῶς [tectiore sensu] trahenti ad Christi adventum aut per verbum aut per Spiritum, tum quæ sequuntur me movent, tum præcipuè id quod habemus Actuum i, 9, 11. ubi simili modo reditus dicitur quomodo à Discipulis recesserat; id est, per nubem adspectabilem; addito loco qui est 1 Thess. iv, 17. Alioqui etiam extra Iudicii tempus Christus nubes velut vehiculi loco adscribitur; ut apud Daniele v, 11, 13. & in Apocalypsi multis locis videre est, in testimonium scilicet Divinæ ipsius potentiae, juxta id quod legimus Psalmo civ, 3.

μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς. cum virtute multa & maiestate] Δυνάμεις [virtutes] hîc intelligere possumus Angelorum militiam, explicante Paulo 1 Thess. iv, 16. 11 Thessal. i, 7. (adde quod infra est xxv, 31); δόξαν [majestatem] autem fulgorem adspectabilem, ut sæpe ea vox sumitur.

31. καὶ ἀποσείλει τὰς ἀγγέλους αὐτοῦ μετὰ σάλπιγγος φωνῆς μεγάλης. Et mittet Angelos suos cum tuba vocis magnæ] Id est, cum tuba canora, quod Paulus dixit ἐν φωνῇ καὶ ἐν σάλπιγγι [in voce & in tuba], nimirum ἐν διὰ δυοῖν [unum exprimendo per duo], sicut & hîc quædam exemplaria habent σάλπιγγος καὶ φωνῆς [tubæ & vocis]. Alterum hoc Divinæ Christi potentiae argumentum est tuba ista quæ Deo tribuitur Exodi xx, 18. & Psalmo xlvii, 6. Dicitur autem eadem tuba, aut vox quæ per tubam significatur, modò Christi, ut Iohann. v, 25. nempe ut Regis cujus edicta per tubam publicantur; modò Angelorum, ut hîc, tanquam accensorum Christi aut præconum. Quidam ἀρχαγγέλους [Archangeli] voce apud Paulum 1 Thess. iv, 16. Christum ipsum intelligunt: sed series orationis id non satis patitur: dicitur enim αὐτὸς ὁ Κύριος [ipse Christus], id est, Christus venturus ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλους [in voce Archangeli]. Quare rectius est apud Paulum ἀρχαγγέλον [Archangelum], qui est ἡγεμὴν [Princeps primus] Danieli, intelligere non ipsum Regem Angelorum Christum, sed sub Rege militiæ Angelicæ Ducem. Ferme enim videmus quoties Deus per Angelos aliquid exsequitur, unum aliquem eminentioris loci velut Imperatorem aut ἐργοδιώκτην cæteris dari; ut Danielis iv, 13, 17. Zach. ii, 3. Apocalypseos v, 11, 2. Hæc autem tuba Paulo ultima vocatur, quia etiam peculiaribus Dei iudiciis sua adscribitur tuba, ut in Apocalypsi est videre.

καὶ ἐπισυναχθῶσι, & congregabunt] Allusio ad morem Iudæorum, apud quos ἡ ἐπισυναχθῆναι fieri solebat sono tubæ, Numer. x. Confer Ezech. xxxv, 1, 2. & quæ

& quæ suprà vi, 2. Sed & Græcis & Romanis mos fuit populum convocare classico.

τὰς ἐκλεκτὰς αὐτῆς, *electos ejus*] Id est, Christianos, veros scilicet atque constantes. Vide quæ suprà.

ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, *à quatuor ventis*] Allusio ad id quod est apud Esaiam xlii, 5, 6. Vide & suprà vii, 11. Simile loquendi genus Apocalypseos vii, 1. & Zach. ii, 6. Contrarium hujus apud Ieremiam xlix, 36.

ἀπ' ἀκρῶν ἑρᾶν ἕως ἀκρῶν αὐτῶν, *à summis caelorum usque ad terminos eorum*] Explicatio ejus quod præcesserat. ἄκρᾳ *[extimum]* solent reddere Lxx. Idem autem est siue dicas ἀπ' ἀκρῶν τῆς ἑρᾶς ἕως ἀκρῶν *[à summo caeli ad summum ejus]*, ut Psalmo xix, 7. & Deuteronomii iv, 32. siue ἀπ' ἀκρῶν τῆς γῆς ἕως ἀκρῶν αὐτῆς *[à summitate terræ usque ad summitatem ejus]*, ut Deuteron. xxviii, 64. Nam per *fines caeli & fines terræ* idem intelligimus. Ideo non veritus est Marcus utrumque loquendi genus miscere. Dixit enim ἀπ' ἀκρῶν γῆς ἕως ἀκρῶν ἑρᾶς *[à summo terræ usque ad summum caeli]*. Cui simile est apud Philonem istud libro De Caino, ἀπ' ἑρᾶς περάτων μέχρι γῆς ἐρχάτων *[à caeli terminis ad caeli extima]*.

32. καὶ τὰ φύλλα ἐκφύη, *& folia nata*] Εκφύειν idem esse puto quod apud Lucam παραβάλλειν *[exserere se]*. atque ideo activè interpretantibus accedere malo quàm Syro vertenti significatu passivo. Confer Cantici ii, 13. τὰ φύλλα, id est, folia sua.

33. πάντα ταῦτα, *omnia hæc*] Hæ voces & huic proximo commate positæ non satis rectè intellectæ magnas tenebras Interpretibus offuderunt. Notandum ergo apud Græcos ταῦτα *[hæc]* & ἐκεῖνα *[illa]* opponi solere. Quare cum mox nominet ἐκείνην τὴν ὥραν *[illam horam]*, hoc ταῦτα *[hæc]* oppositè accipiendum est. Diximus jam ea quæ populo Iudaico erant eventura figuram & pignus quasi quoddam habere eorum quæ manebant orbem universum. Dicit ergo Christus, cum hæc videritis quæ Iudæos propriè tangunt, credite & cætera quæ dixi seculura.

ὅτι ἐγγύς ἐστιν ἐπὶ θύραις. *scite quia propè est in januis*] Nimirum ὁ υἱὸς τῆς ἀνθρώπου *[Filius hominis]*, repetita voce ex commate 30. quomodo & Syrum intellexisse arbitror. Hoc verò non necessario ita accipiendum fuit quasi statim post res Iudaicas immineat Iudicium universale. Obstant enim tum alia tum id quod infrà sequitur 48. χρονίζει ὁ κύριός μὲς ἔλθῃν *[Moram facit dominus meus venire]*. Certitudo ergo eventus non propinquitas temporis indicatur. Sic תאמנה תפלה *præ foribus peccatum est*, Genes. iv, 7. certam pœnam culpæ comitem significat. Neque aliter Iacobus dixit κριτὴς πρὸ τῶν θυρῶν ἕστηκεν *[Iudex ante januam assistit]*, v, 9. Atque eodem modo etiam ἐγγύς sumi solet, ut Philipp. iv, 5, ὁ κύριος ἐγγύς *[Dominus propè est]*.

34. ἡ γενεὰ αὕτη, *generatio hæc*] Qui totum illud tempus à Christo ad ultimum diem γενεᾶς *[generationis]* voce intelligunt, vim verborum enervant. Vult enim Christus ex iis quæ jamjam conspicienda sunt Futura colligi; quò pertinet Ficus comparatio. Significat ergo γενεὰ, Hebræo דור respondens, hic

uti suprà xxi, 36. *ejus ætatis homines*. Simile est quod suprà dixerat, *quosdam adstantium non morituros antequam Regnum Messiae inchoaretur*, xvi, 28. Certè multi eorum qui tum vivebant, imò qui ad virilem ætatem jam pervenerant, potuerunt non excidium tantum Hierosolymorum, sed & multa eo excidio posteriora conspiciere: quod vel unius Iohannis exemplo manifestum est.

πάντα ταῦτα, *omnia hæc*] Hoc dixit Templum ostendens.

35. παρελεύσονται *transibunt*] Hebræi non habent modum δυνατὸν *[potentialem]* siue υποθετικὸν *[subjunctivum]*. ideo pro eo usurpant futurum modi indicativi; quod sæpe sequuntur Hellenistæ. Est ergo hic παρελεύσονται *[transibunt]* positum pro παρέλθωσιν αὐν *[transirent]*. Comparatione enim rei quæ videatur maximè ἀδύνατον *[impossibilis]* utitur Christus, ut ostendat multò esse ἀδυνατώτερον *[impossibilius]* sua oracula non impleri. Vide quæ diximus suprà v, 18. Hujus explicationis, quam Euthymius sequitur, auctor nobis est Lucas xvi, 17.

οἱ δὲ λόγοι μὲς μὴ παρέλθωσι. *verba autem mea non præteribunt*] Id est, πρὶν ἢ παρελθεῖν τὰς ἐμὰς λόγους *[priusquam verba mea irrita fiant]*, ut citato jam loco explicavimus: idem planè loquendi genus Esaiæ liv, 9.

36. Περὶ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, *De die autem illa*] Nimirum τῆς συντελείας τῆς αἰῶνος *[consummationis seculi]*. de qua die tertio loco erat quaesitum, & de qua jam egerat Christus commate 30, 31. Hæc dies eximiè vocatur ἡ ἡμέρα κυρίου *[dies Domini]*, i Petri iii, 10.

καὶ τῆς ὥρας, *& hora*] Ὥραν *[horam]* hic non diei particulam sed latius sumti temporis ambitum intelligo, ut i Iohann. ii, 18. Apocalypseos iii, 10. xiv, 7, 15. & alibi passim. Hoc ipsum est quod καιρὸν *[momentum]* vocat Paulus i Thess. v, 1. Quæ significatio frequens est etiam in Hebræa voce קצו, quam hic Syrus usurpat.

ἐδὲ οἱ ἄγγελοι τῶν ἑρᾶν, *neque Angeli caelorum*] Non multum referat an hic legatur id quod addunt quidam ἐδὲ ὁ υἱὸς *[nec filius]*, nec ne; cum apud Marcum nemo debeat. Mihi verò probabilius est quibusdam codicibus additum ex Marco quàm deletum in Matthæo. Nulla enim delendi erat causa cum in Marco relinqueretur: addita autem sæpe videmus aliqua ex Scriptorum inter se collatione. Neque me movet quòd Marcus Matthæi historiam contraxit: non enim ita se Matthæo adstrinxit ut non alicubi mutaret verba, adderet etiam aliquid, Petro, ut credi par est, si quid supra cæteros meminerat, suggerente. Interpretes, qui Filii hic faciunt mentionem, ad Marcum respexere: quod ex Origene apparet, qui de Filio hic agit, cum tamen edita ab Origene exemplaria istas voces hoc loco non haberent, ut testatur Hieronymus. Ab hac lectione stant Syrus & Latinus, & codicum pars multò major.

εἰ μὴ ὁ πατὴρ μόνος. *nisi solus Pater*] Potest εἰ μὴ *[nisi]* hic propriè sumi, si illa ἐδὲ οἱ ἄγγελοι τῶν ἑρᾶν *[neque Angeli caelorum]* legamus velut parenthesis inclusa: quod & apud Marcum faciendum arbitror.

arbitror. Optimè enim cohærent ἕδεις [*nemo*] & εἰ μή [*nisi*]. quasi dicas, Nemo novit (Angelos ipsos non excipio) præter Patrem. Est autem dictum vetus Hebræorum, *Tempus quo mundus finiet nemini patefactum*. Vide Iachiadem ad Danielis VII, 26.

37. Ὡς περ ἡ αἰὶς ἡμέραι τῆς Νῶε, ὅτως ἔσται καὶ ἡ παρουσία τῆς ὑψ. τῆς ἀνθρώπων. Sicut enim in diebus Noe, ita erit & adventus Filii hominis] Cum παρουσίαν [*adventum*] suprâ dixerim, & , ni fallor, ostenderim hic esse adventum Christi in orbem totum per verbi & Spiritus sui efficaciam, quæ præcipuè se exseruit annis primis quadraginta, ut ad Lucam quoque dicemus, omnino ea quæ sequuntur ad res ejus temporis referenda præcipuè arbitror. Et, ni fallor, alio illa tempore quàm quo priora dixit Christus, occasione à Pharisæis datâ, ut Lucas narrat: sed Matthæus ideo hic addidit, quia ad illustranda ea quæ de rebus Iudaicis & Evangelii profectu suprâ dicta erant, multum pertinebant. Sicut & Marcus alium locum qui suprâ apud Matthæum est x, 17. ob rerum cohærentiam hic inseruit. Neque verò quod de Fure sequitur evincit de universali Iudicio hic agi, cum etiam peculiaris in populos aut homines judicium Dei (quæ tamen ipsa universalis judicii præfagium continent) furi nocturno comparari soleant, ut videre est Apocalypseo I, 3. xvi, 15. Firmat hanc interpretationem quod Noam servatum in diluvio Christianis per Baptismum à communi perniciæ servatis Petrus comparat.

38. τρώγοντες καὶ πίνοντες, comedentes & bibentes] Non securi tantum, sed omne studium ponentes in rebus caducis, & voluptatibus suis mancipati, non minus quàm ille qui sepulchro inscripsit,

Τόσος ἔχω ὅσος ἐπιον καὶ ἐδήδοκα.

Hæc habeo quæcumque bibi, quæcumque comedi]

Huic vitæ opponitur illa apud Lucam monitio, Προσέχετε ἑαυτοῖς, μήποτε βαρυνῶσιν ὑμῶν αἱ καρδίαι κραυγαί, καὶ μέθη καὶ μερίμναις βιωτικαῖς [*Attendite vobis ne forte graventur corda vestra in crapula & ebrietate, & curis hujus vitæ*]. Confer quod infrâ est commate 49.

γαμῶντες καὶ ἐγαμίζοντες, nubentes & nuptui tradentes] Nominis generisque propagandi desiderio flagrant, quasi in eo sita esset tota spes immortalitatis. Vide Genes. iv, 7, 19. Sed & qui piis editi erant parentibus impiorum connubiis se inquinabant potentiæ & gloriæ studio, ut in Genesi videre est. Ita passim omnibus curvæ erant in terras animæ: immemores conditas se ad Dei imaginem, quod ipsa etiam corporis positura testatur: ideo enim Deus

Os homini sublime dedit, cælumque videre

Iussit, & erectos ad sidera tollere vultus.

Quod ex Phœnicum Theologia veteres Philosophi hauserunt, ex illis Poætæ: Phœnices ab Hebræis hauserant. Ad hujus conditionis nostræ memoriam nos jubemur ἀνακύψαι καὶ ἐπάρασαι τὰς κεφαλὰς ἡμῶν [*respicere & levare capita nostra*], ut apud Lucam est hoc loco. Hæc ἀποκαταδοκία [*attenta expectatio*] (ut eam Paulus appellat) opponitur illis μερίμναις βιωτικαῖς [*curis hujus vitæ*] hominum τῆς ἀρχαίας κόσμου [*mundi veteris*]. M. Antonius Imperator

libro iv. ostendens homines semper eadem agitare, sic ait, Ἐπινόησον, λόγος χάριν, τὰς ἐπὶ Οὐεσπασιάνῃ καίρες, ὅψα ταυτὰ πάντα γαμῶντας, παιδοτροφῶντας [*Considera, exempli causa, Vespasiani tempora, videbis hæc eadem; homines nuptias facientes, occupatos in liberis educandis*].

εἰς τὴν κιβωτόν. in arcam] Ita Lxx transferunt Hebræum הַבַּיִת, quos & Petrus sequitur: Sed & Philo. Iosephus λαβνᾶκα dixit, secutus Nicolaum Damascenum illum Augusti amicitia celebratum, cujus hæc erant verba, καὶ τινὰ ἐπὶ λαβνᾶκα ὁχλῶμενον ἐπὶ τὴν ἀκρωτήριαν ὀκείλαι [*& quendam Arcam vedum ad summa juga appulisse*]. Etiam Apollodorus in Bibliotheca ubi diluvii meminit nominat λαβνᾶκα, & Lucianus de Dea Syria itidem in diluvii historia: & Alexander Polyhistor, cujus verba apud Cyrillum exstant. Abydenus in historia Assyriaca πλοῖον [*navim*] vocavit. Et apud Damascenum, quem dixi, locus in quo consedit Arca vocatur Βάρης [*Baris*]: ita autem navis quoddam genus Ægyptiis dici notavit Herodotus. Credo autem הַבַּיִת aut λαβνᾶκα [*Arcam*] dici hanc navem ideo quod constrata esset ad cistæ modum: nam eodem nomine & cistella appellatur, in qua expositus est Moses: sicut & Græci Poætæ id in quo expositus fuit Perseus λαβνᾶκα [*arcam*] vocant.

39. οὐκ ἔγνωσαν, non cognoverunt] γινῶσκειν [*scire vel cognoscere*] Hebræis sæpe est προσέχειν [*animam advertere*], ut Ecclesiastæ iv, 17. Esaïæ i, 3. ita sumitur hic γινῶσκειν [*cognoscere*] aliisque multis in locis, ut Lucæ xix, 44. Hebræor. i, 10. Quod referendum fortè & illud quod est Roman. vii, 7. & Actorum xxi, 5. Huic supinitati oppositum est illud apud Lucam Προσέχετε [*Attendite autem vobis*].

καὶ ἤρεν ἅπαντας· ὅς τὸν tulit omnes] ἤρεν est ἤρην [*delevit*] Genes. vii, 23. ἅπαντας [*omnes*], omne humanum genus, τὸ ἀρχαῖον κόσμον [*mundum originalem*], ut Petrus loquitur, octo duntaxat hominibus exceptis, in quibus erat Noe. Planè enim illis assentiri non possum qui generalitatem hanc ad aliquam humani generis portionem restringunt. Neque enim fert orbicularis terræ figura ut summa montium juga, quod dicit Moses, inundati fuerint terris aliis non obrutis. Deinde ad omne humanum genus hoc diluvium pertigisse magnum argumentum habemus omnium gentium memoriam quæ in id tempus definit. Diligentissimus omnis antiquitatis indagator Varro omne ævum in tria tempora dividebat, ἀδελον, μυθικόν καὶ ἱστορικόν [*Incognitum, Fabulosum, Historicum*]. ἀδελον [*Incognitum*] vocans quicquid prius erat magno Cataclysmo; Fabulosum quod proximè sequitur; Historicum à Trojæ excidio. Citat Iosephus Berosum rerum Chaldaicarum Scriptorem, Hieronymum Phœnicicarum, Mnaseam quoque, & quem dixi Damascenum, qui omnes meminerint καὶ τὸ κατακλυσμὸς τὰς καὶ τῆς λαβνᾶκα [*& diluvii hujus & Arcæ*]. Abydenus Noam Σεισίθρον [*Sisithrum*] vocat, eum qui ei imminentem cladem prædixerit Κρόνον [*Saturnum*], nimirum quia Græci ita transferre solebant vocem Orientalem Κρόνον. Nam & Philo Byblius, ὁ Ἰλῶς τὸν Κρόνον [*Ilus est Saturnus*]. Phœnices enim, Assyrii, Armenii

Armenii antiquitus eam stellam quam Græci Κρόνον [Saturnum] vocant maximè sunt venerati, quòd altissimo orbe & præcipuà potentià feratur; quod notat Tacitus. A Iudæis eundem coli multis persuasit otium diei quem τῷ Κρόνῳ [Saturno] Gentes dicaverant. Idem Abydenus emissarum quoque avium meminit; quam narrationem Græci ad Deucalionem suum transtulerunt, ut ex Plutarcho discimus. Sed & in Eupolemi & Artabani scriptis exstabat memoria universalis diluvii. Nec aliò referendum quod Plinius de Ioppe urbe dixit, diluvio esse antiquiorem; quod & à Iosepho proditum est. Sed & in Novo qui dicitur Orbe recepta sunt hujus famæ πατὴραπαράδοτος [à patribus tradita] vestigia. Nec spernendum ejus rei argumentum affert Tertullianus conchas in remotissimis à mari montibus. Quod autem quidam quærent, Si universale diluvium fuit, unde in novum illum Orbem & remotas insulas populi pervenerint, vanum est. Quid enim credibilius quàm auctos nimia fecunditate Septentrionis populos in vacua se longiùs ac longiùs etiam trans mare effudisse? nam & mores habitusque corporum & sermo cum populis illis congruunt. De insulis verò haud contemnenda peritorum observatio, Nullam ferme esse adeò remotam ad quam non ex aliquo littore prospectus pateat, & linguam ipsis quæ proximis terrarum. Et hæc quidem obiter dicta sunt: nam fusiùs hac de re speciali Dissertatione egimus.

40. ἐν τῷ ἀγρῷ in agro] In quo rudes sunt homines, quos per contemptum *populum terræ* vocabant Legisperiti, & de quo dicebant, ὁ ἔχλϙ εἶτϙ ὁ μὴ γινώσκων τὸ νόμον ἐπικαλέσονται εἰς αὐτὸν [Turba hæc quæ non novit Legem, maledicti sunt]. At Christus ostendit neque rude ingenium neque despectam conditionem cuiquam obstare quò minùs ad cæli gloriam aditus ei pateat.

ὁ εἰς παραλαμβάνεται, unus assumetur] Id est, velut apprehensâ manu educetur è communi periculo. Allusio enim est ad Loti historiam, quam brevitatìs causâ omisit Matthæus, Lucas autem expressit. Vide Genes. xix, 16. Adde Lucæ xxi, 36. Hæc autem pertinent ad discretionem illam hominum quæ facta est per Evangelii sermonem, præsertim primis illis annis xl. Cujus adspectabile etiam signum fuit conservatio Christianorum à malis obsidi Hierosolymorum.

41. Δύο ἀλήθεσαι ἐν τῷ μύλῳ. Duæ molentes in mola] Erat hoc ancillarum, ut docemur Exodi xi, 5. & Esaïæ xlvii, 2. Hic rursus à Christo discrimen ostenditur Regni sui à Regnis terrenis. Nam in Regnis mundi feminæ ab omnibus officiis civilibus vel publicis remotæ sunt; servi verò multò magis, ut qui ne personam quidem habere dicantur. At Christus mulieres etiam servas recipit: ἐκ ἐνὶ δούλῳ, καὶ ἐκ ἐλεύθερῳ. ἐκ ἐνὶ ἄρσεν καὶ θήλῳ [non est servus, neque liber; non est masculus, neque femina], Galatar. iii, 28. Omnes communi exitio eximentur in quos illud quadrabit, ὅτι σὲ εἶδον δίκαιον ἐναντίον μου ἐν τῇ γενεᾷ ταύτῃ [te enim vidi justum coram me in generatione hac], Geneseos vii, 1. quod egregiè παραφράζει [fusiore sermone exsequitur] Philo fine libri ii περὶ βίης Μωσέως [De vita Mosis].

42. Γρηγορεῖτε ἔν, Vigilate ergo] Hæc omnibus Christianis dicuntur. Illud autem quod sequitur commate 45. generalem admonitionem peculiari-ter Apostolis aliisque Ecclesiæ Pastoribus accommo-dat, quod nos docet Lucæ xii, 41.

43. ἐγρηγόρησεν ἄν, vigilaret utique] Facile est, inquit Christus, præcavere periculum unius ac præfiniti temporis. Sed quia pericula multa tempus habent incertum, ideo semper metuenda semperque cavenda sunt, ne ingens damnum accipiat *diὰ τὸ ἀπροσδόκητον* [propter casum non expectatum].

διορυγῆναι, perfodi] Perfossio tribuitur turi, Exodi xxi, 2. & Ieremiæ ii, 34.

44. ἔρχεται. venit] Id est, venire potest inexpectatus nisi eum semper expectetis. ἔρχεται [venit] pro ἔρχοιτο ἄν [venire possit].

45. Τίς ἄρα ἐστίν, Quis putas est] Non est hic τίς [quis] interrogativum, sed ὑποθετικόν [ponens facti speciem] ut diximus alibi.

ἐπὶ τῇ θραπέειας αὐτῆς, super familiam suam] Describit munus οἰκονόμου, id est, dispensatoris, cui munus Pastorum in Ecclesia respondet. Vide i Corinthiorum iv, 1.

47. ἐπὶ πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσιν αὐτῇ καὶ αἰσῆσιν αὐτῶν. super omnia bona sua constituet eum] Ex dispensatore procuratorem faciet; qui major honos. Hunc processum videre est in Iosephi historia Genes. xxxix. Nam dominus primùm κατέστησεν αὐτὸν ἐπὶ τῇ οἰκῇ αὐτῆς [præposuit eum super domum suam], 4. deinde ἐπέτρεψε πᾶν τὰ ὅσα ἦν αὐτῷ εἰς χεῖρας Ἰωσήφ [dedit omnia quæ habebat in manus Iosephi], 6. Cæterum hac similitudine significatur honos summus qui illi habebitur. Compara Apocal. ii, 26.

48. Εἰάν τις εἴπῃ ὁ κακὸς δούλῳ ἐκεῖνῳ ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς. Si autem dixerit malus servus ille in corde suo]. Retinuit Græcus Interpres Hebraïsmum אמר בלבו [dixit in corde suo], ut & Lxx Psalmo xiv. & alibi, cum id nihil aliud significet quàm cogitare.

Χρονίζῃ, Moram facit] ἡ ἡμέρα Abac. ii, 3. Columella, Servi longâ dominorum distantia corrumpuntur.

49. τύπῃεν τὰς συνδούλους, percutere conservos suos] Lucianus, τὰς συνδούλους μασιγοῖ [conservos flagris caedit]. Indicat Christus non defuturos in Ecclesia Pastores qui, aut ipsi accepto Gladii jure, aut eos quorum est Gladius sibi nacti obnoxios, alios Pastores aut de plebe Christianos, ob liberam vitiorum reprehensionem, aut ob diversas de dogmatibus quibusdam minùs necessariis minùsque exploratis sententias, crudeliter divexent. Id autem facturos eos præcipuè, qui, cum videri velint omnia facere Christi causâ, revera non Christo serviant sed ventri suo, τὰ ἐπίγεια φρονέοντες [terrena sapientes], Romanorum xvi, 18. Philipp. iii, 19. Et sanè naturaliter evenit, ut qui pietatem commodorum suorum causâ profitentur implacabiliter oderint atque adeò omnibus modis infestent eos quos commodis suis adversari vident; ut &, cum de zizaniis actum est, annotavimus. Hæc autem agendi ratio quantopere Christo displiceat, & quàm non sic impunè abitura, ostendunt quæ sequuntur commate 51.

ἐσθίῃ καὶ πίνῃ, manducet autem & bibat] ita multi codices.

codices, ita Syrus, ita Latinus, & Græci Interpretes nonnulli. Quare pars hæc major videtur.

§ 1. διχοτομήσῃ αὐτόν, *dividet eum*] Brevis locutio, pro eo quod diceretur διχοτομῶν τὴν οἰκίαν ἀφορίσῃ αὐτόν [*dividens familiam segregabit eum*]. Nam διχοτομεῖν [*dividere sive bipartire*] propriè respondet Hebræo חָצַק, quod ἡμίσεε voce simili huic nostræ vertit Aquila Gen. xxxiii, 1. Explicatio petenda ex iis quæ infra xxv, 32.

τὸ μέρος αὐτῆς, *partem ejus*] Tale est illud, Πῦρ καὶ θεῖον καὶ πνεῦμα καταιγίδος ἡ μερὶς τῆς ποτηρίας αὐτῶν [*Ignis & sulphur & spiritus procellarum pars calicis eorum*], Ps. xi, 6. item αὕτη ἡ μερὶς ἀνθρώπου ἀσεβῆς παρὰ Κυρίου [*hæc est pars hominis impii à Deo*] Iob xx, 29. Passim enim Hebræis מֶנֶח [pars] & קֶלֶח [porcio] ἀνταπόδοσιν [*retributionem*] significant.

μετὰ τῶν ὑποκριτῶν, *cum hypocritis*] Μετὰ τῶν ἀπίστων [*cum infidelibus*] inquit Lucas. Credibile est utrumque Christum dixisse, ut significaret eadem supplicia manere eos qui Euangelium contempsissent & eos qui fidem professi factis eam abnegassent. ἀπίστος malo incredulos quàm infidos interpretari, quia quod sequitur ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων [*illic erit fletus & stridor dentium*] probat tacitam esse transitionem ad ἀνταπόδοσιν [*id quod in Comparatione respondet*], qualem & suprâ habuimus xiii, 42. & xxi, 13. & infra habebimus xxv, 30. quibus omnibus in locis idem est ἐπιφώνημα [*acclamatio eadem*].

CAP V T XXV.

1. Δ' Ἐκα παρθένοις, *decem virginibus*] Hæc sunt בתולות רעות [*virgines sodales*] in Psalmo xlv, 15. Συνομάλικες [*aquales*] in Epithalamio Theocriti, παρθένοι ἐταῖραι [*virgines amicæ*] Pindaro tertiâ odè Pythiorum.

ἐξῆλθον, *exierunt*] Πρόληψις [*anticipatio*]. nam quando in occursum iverint infra dicitur 6, 7, 11.

εἰς ἀπάνησιν τῆς νυμφῆς. *obviam sponso*] Non de nihilo est quod & Latinus & Syrus addunt καὶ νυμφῆς [*& sponsæ*]. atque ita legisse Origenem credet si quis ejus lectioni diligenter attenderit. Suspiciari licet omissum ab his qui non videbant quomodo *virgines*, id est, fideles, dicerentur *sponsæ occurrere*, cum ipsi sint Ecclesia, id est, sponsa: quod plerosque Latinos Interpretes torsit. Sed id neminem movere debuit. Nam in his Comparationibus non sunt premendæ partes singulæ, sed intuendus scopus comparationis, cætera habenda accessionum vice; ut jam aliquoties diximus suprâ. Scopus est quem Christus ipse indicat verbis Γρηγορεῖτε ἔν [*Vigilate itaque*], Debere nos scilicet semper sollicitos esse de vita rectè instituenda, &, ut Lucas loquitur, προσέχειν ἑαυτοῖς [*attendere sibi*]. Vt autem sciatur illud καὶ νυμφῆς [*& sponsæ*] non pugnare cum natura narrationis, ut quidam existimant, notandum est inter laudatos mores, quos à patribus Iudæi acceperunt, etiam hunc fuisse, ut matrimonium non privatim sed in piorum conventu celebrarent μετ' εὐλογίας [*cum benedictione*], cujus formulæ exstant in ipsorum Ritualibus: quod, ut multa alia Iudæorum instituta, imitati sunt Christiani veteres. Ignatius ad Polycarpum, πρέπ' δὲ τοῖς γαμῶσι καὶ ταῖς γαμέσαις μετὰ γνώμης τῶ ἐ-

πισκόπου τὴν ἐνώσιν ποιεῖσθαι, ἵνα ὁ γάμος ᾖ κατὰ Κύριον καὶ μὴ κατ' ἐπιθυμίαν [*convenit, ut qui uxorem ducit & quæ nubet assentiente Episcopo jungatur, ut nuptiæ fiant secundum Dominum, & non ex concupiscentia*]. Tertullianus libro De pudicitia, Ideo apud nos occulta quoque conjunctiones, id est, non prius apud Ecclesiam professæ, juxta mæchiam & fornicationem judicari periclitantur. Idem alibi, Unde sufficiam ad enarrandam felicitatem ejus matrimonii quod Ecclesiæ conciliat & confirmat oblatio? Euaristus ad Africanos Episcopos, Aliter legitimum non sit conjugium, nisi ab his qui super ipsam feminam dominationem habere videntur, & à quibus custoditur, uxor petatur, & à parentibus, & à propinquioribus sponsetur, & legibus dotetur, & suo tempore sacerdotaliter, ut mos est, cum precibus & oblationibus à Sacerdote benedicatur. Ante hanc εὐλογίαν [*benedictionem*] sponsam sponso conjugis jure attingere nefas & Iudæis & Christianis habitum. Ad hanc εὐλογίαν [*benedictionem*] deducebatur sponso à viris grandævis, sponsa à matronis. Redeuntibus ἀπὸ τῆς εὐλογίας [*à benedictione*] obviam procedebant juvenes & puellæ, οἱ υἱοὶ καὶ αἱ θυγατέρες τῆς νυμφῶν [*fili & filia domus nuptialis*], de quibus diximus ad caput nonum. Deinde celebrabatur convivium nuptiale. Alludit hæc parabola ad Ps. xlv. & Canticum Canticorum.

3. λαμπάδας, *lampadibus*] Lampades istæ oleariæ eundem usum in Iudæa præstitisse videntur quem Romæ pineæ aut spineæ faces.

4. ἐν τοῖς ἀγγείοις, *in vasis sive instrumentis*] Latissime patet hæc vox, ut altera σκεῦος, per quam redditur Hebræum כֵּל [*vas*].

5. ἐνύαξαν πάσαι καὶ ἐκάθευδον, *dormitaverunt omnes & dormierunt*] Etiam αἱ φρόνιμοι *prudentes*. quod non frustra est additum: πολλὰ γὰρ πλάιοιμεν ἅπαντες [*in multis enim offendimus omnes*], Iac. iiii, 2. præsertim in fidei initiis. Paulus ad Rom. xiii, 11. ὥρα ἡμᾶς ἡδὴ ἐξ ὑπνῶ ἐγερθῆναι· νῦν γὰρ ἐγγύτερον ἡμῶν ἡ σωτηρία ἢ ὅτε ἐπισεύσαμεν [*hora est jam nos de somno surgere; nunc enim propior est nostra salus quàm cum credidimus*], id est, quàm cum primum credere cœpimus & Christo nomen dedimus; qui locus hunc explicat.

6. Μέσης τῆς νυκτός, *Mediâ autem nocte*] Serius quàm pro more: ideo præcessit χροίζοντες τῆς νυμφῆς [*motam autem faciente sponso*]. Alioqui ut nocte ducetur sponsa à novo marito moris fuisse antiquissimi, atque ex eo mansisse in nuptiis faces, notatum Servio ad Eclog. vii, 11.

καυγὴ γέγονεν, *clamor factus est*] Clamor nocte latius auditur, ut Exodi xxi, 30.

7. ἐκόσμησαν, *ornaverunt*] עֲשִׂיתִי Exodi xxx, 8. ubi de lychnis ut hic agitur. Græci ibi ἐπισκευάζειν [*parare*] vertunt, & i Samuel. iiii, 3. alibi κοσμεῖν [*ornare*].

8. αἱ λαμπάδες ἡμῶν σβέννυνται. *lampades nostræ extinguuntur*] Quod in lucernis Templi nefas, Exodi xxviii, 20. Sensus mysticus apud Paulum, τὸ πνεῦμα μὴ σβέννυτε [*Spiritum nolite extinguere*], i Thesalon. v, 19. Spiritus enim oleum, Hebr. i, 9. i Ioann. i, 20, 27. Vide & Iobum xvi, 11, 6. xxi, 17.

9. Μήποτε, *Ne forte*] Recta lectio, & haud dubia ἑλεψις [*reticentia*] recusationis cujus ratio redditur. Tale est istud Gen. xx, 11. Εἶπα γὰρ, Μήποτε ἐκ ἐστὶ θεοσέβεια ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ [*Dixi enim, Ne forte non sit*

timior Dei in loco isto] deest enim, *disimulabo* Samaritanam esse uxorem meam. Sic & ὅτι [quia] poni solere cum subterfugia ejus cujus ratio redditur, observatum est supra.

12. ἐκ οὐδ' αὖ ὑμᾶς. *nescio vos, sive non novi vos*] Vide supra vii, 23.

13. εἰδὲ τὴν ὥραν, *neque horam*] Interpretamentum est quod hic Græci codices non omnes adjiciunt, ἐν ᾗ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται [in qua Filius hominis venturus est], ignoratum Syro, Latino, Arabi.

14. Ὡς περ γὰρ, *Sicut enim*] Ἀναλ' ἀπόδοτον [Comparatio incompleta], quale in Homero observant Grammatici illo loco,

Ἀλλ' εἰ μὲν δώσωσι γέρας μεγάθυμοι Ἀχαιοί.

[At si magnanimi dent nobis munus Achivi.]

Cujus generis in Paulo sunt multa, ut notavit Hieronymus. Simillimum huic est apud Marcum xiii, 34. Cæterum & narrandi tempus atque occasio, & circumstantiæ narrationis multum differentes persuadent mihi hanc non esse eandem historiam quæ apud Lucam Zacchæi convivio subtextitur. Et quid vetat, quominus Christus sæpe res multum similes comparationibus similibus magis quàm iisdem illustraverit? Cum verò dona quæ per Christum accipimus alia sint communia, ut doctrina Evangelii & quæ eam consequuntur, alia verò pecuniaria, qualia sunt τὰ χαρίσματα τῶν ἐνεργημάτων [dona ministeriorum & operationum], quæ post adscensum in cælestem regiam Christus quibus voluit distribuit, videtur mihi Christus cursum adhuc suum peragens illa, morti verò jam propior hæc spectasse. Ideo apud Lucam res creditæ sunt æquales, hic inæquales. Vide Paulum Romanorum xii, 6. i Corinthior. xii, 7. ii, 29. Ephesiorum iv, ii.

τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν. *bona sua*] ἡτοιχ' sic vertitur Proverbiorum vi, 31. xi, 4.

15. κατὰ τὴν ἰδίαν δύναμιν. *secundum propriam virtutem*] Hoc ad apologi complementum pertinet; neque propriam in similitudine applicationem desiderat. Quanquam enim negare nolim in vocatione ad functiones Deum interdum spectare id quod ante eam vocationem inest humano ingenio, id tamen non esse perpetuum vel unus Ieremias evincat.

16. ἐργάσατο ἐν αὐτοῖς, *operatus est in eis*] Græci dicerent ἐργάζεσθαι αὐτοῖς [lucrari per ea] aut ἀπ' αὐτῶν [ex iis], ut ἀφ' ὥρας ἐργάζεσθαι *quæstum corpore facere*. ἐργάζεσθαι, ergo hic satis Græcum est. Sed illud ἐν [in] Hellenisticum, frequens admodum in ea significatione, quam Latini casu sexto exprimunt.

ἐποίησεν, *fecit sive lucratus est*] Latinismus est; nam pecuniam conficere plerique dicunt: Sallustius etiam, *facere*. Rem facere usitatissimum est. Apud Græcos veteres nescio an id loquendi genus sit reperire. Ideo à quibusdam substitutum est interpretamentum ἐκέρδησεν [lucratus est].

18. ὥρυξεν ἐν τῇ γῇ, *fodit in terram*] Ita Latinis defosso auro incubare dicitur qui inutilem pecuniam detinet. Et apud sapientem Hebræum comparantur σοφία κεκρυμμένη ἢ θησαυρὸς ἀφανής [sapientia absconsa & thesaurus invisus] Sirach. xx, 31.

20. ἐκέρδησα ἐπ' αὐτοῖς] Supra sortem: quare Latinus optimè hic *superlucratus sum*.

21. Εὖ, *Euge*] Laudantis, ut & εὖ γε, quod quia Latini quoque eodem sensu usurpant, prudenter hic posuit Latinus Interpres. Alioqui *Maeste*, aut *Bonum factum*, aut *Bene habet* potuerat vertere.

ἐπ' ὀλίγα ἡς πίστεως, *super pauca fuisti fidelis*] Quantilla enim sunt obsequia etiam Apostolorum & Martyrum, si cum tanto præmio comparentur?

ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω. *super multa te constituam*] De Cyro juniore sic narrat Xenophon, εἰ δέ τινα ὀρῶν δεινὸν ἔντα οἰκονόμον ἐκ τῆς δικαίης, καὶ κατασκευάζοντ' αὐτῆς ἄρχοι χώρας, καὶ προσόδους ποιεῖντα, εἰδέναι ἂν πώποτε ἀφείλατο, ἀλλὰ καὶ πλεῖον προσεδίδε [quod si quem reperisset qui justè rem faceret, & ornaret eam cui præerat provinciam, redditusque ibi augeret, nunquam ei quicquam auferebat, sed addebat & plura]. Idem Oeconomico, de Rege Persarum, καὶ εἰς μὲν αἰσθάνηται τῶν ἀρχόντων συνοικησέμεν γε τὴν χώραν παρεχομένης καὶ ἐνεργὸν ἔσσαν τὴν γῆν καὶ πλήρη δένδρων τε ὧν ἐκάστη φέρει καὶ καρπῶν, τέτοις μὲν χώραν τὴν ἄλλην προσίδησε [quos conpererat Præsidum provinciam suam reddere habitatiorem, & terram excultam magis, plenamque arboribus ac fructibus quibus apta erat, his aliam provinciam adjiciebat].

εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου. *in gaudium domini tui*] Id est, *particeps esto herilis gaudii*, κοινωνὸς τῆς παρακλήσεως [socius consolationum] ii Corinth. i, 7. συμβασιλεύων [conregnans], ii Timoth. ii, 12. Tacita connexio ἐπιμυθίας [affabulationis] cum apologo, ut & in opposita parte infra 30. εἰσερχεσθαι [intrare] in Hebraismo est μετέχειν [participem esse], ut εἰ εἰσελεύσονται εἰς τὴν καλὰ παυσίν μου [si introibunt in requiem meam] Psalmo xcvi, ii. Hebræor. lxxv, ii. χαρὰ [gaudium] ὁμιλ' ἐν φροσύνῃ αἰώνιᾳ [lætitia sempiterna] Esaiæ lxi, 7.

22. ἀλλὰ δύο, *alia duo*] Non opera ipsa ponderat Christus ad quæ facienda non omnibus par vis, non temporis tantundem, non æqua occasio, sed fidele studium. Itaque sæpe,

In tenui labor, at tenuis non gloria.

Iustinus Apologetico ii. unumquemque ait πρὸς ἀναλογίαν ὧν ἔλαβε δυνάμεων παρὰ Θεοῦ τὸ λόγον αἰτηθῆσθαι [exactum iri rationem pro modo facultatum quas à Deo accepit].

24. ὁ τὸ ἐν τάλαντον, *qui unum talentum*] In eo cui minimum erat concreditum negligentiae exemplum posuit Christus, ne quis speraret excusatum se iri ab omni labore ideo quòd non eximia dona accepisset. Plus videlicet exigitur ab eo cui plus datum est, ut ait Lucas: Non igitur nihil fructuum debet qui minus accepit, sed minus debet.

σκληρὸς, *durus*] Homo durus et asper, ut ille de procuratore. *Asperos & omnibus iniquos* dixit Cicero. Et sequentia ostendunt indicari eum qui non modò sit ἀκριβοδίκαιος [summo jure utens] sed & πλεονέκτης [habendi cupidus].

Θερίζων ὅπου οὐκ ἐσπείρας, *metis ubi non seminasti*] Proverbium est etiam apud Latinos, *Vt sementem facies, ita metes*. Cicero De Oratore ii. Vide & Iohannis iv, 37. & quæ ibi notata.

25. ἔχε τὸ σὸν. *habe quod tuum est*] Ita supra

ἀρον τὸ σὸν [tolle quod tuum est] xx, 14. Formula nihil ultra debere se profitentis.

26. ὀκνηρὲς, piger] Ita solent transferre Lxx Hebræorum לָץ, ut in Proverbiis aliquoties. Latine vertere liceat *cessator*: ita enim Romani vocabant servos officium non facientes.

ἤδεις, sciebas] Figura quam συγχώρησιν [Concessionem] vocant: Esto ut dicis; noras me asperum & plus æquo petentem; tantò magis curandum tibi fuit, ne me rei mei fructu fraudares.

27. τοῖς τραπεζίταις. nummulariis] Ne dicas invenire te non potuisse quibus pecunia esset opus. Argentarii ab omnibus pecunias sumunt fœnore: Plautus,

— Subducam ratiunculam,

Quantillum argenti mihi apud trapezitam fiet.

Ἀργύριον τραπεζίτῃ παρακατατίθεναι [pecuniam collocare apud trapezitam], dixit in Cratete Diogenes Laertius.

ἐγὼ ἐκομισάμην ἂν τὸ ἐμὸν σὺν τόκῳ. ego recepissem utique quod meum est cum usura] Ἐκομισάμην [recepissem] hic est ἡλθὼν κομιζέσθαι [iussim receptum], id est, exegissem, ut Lucas ἐπραξα [exegissem], & Syrus hoc loco. Sensus est, Non est etiam quod in collocanda pecunia periculum obtendas: mea erat: ego eam exegissem non tuo sed meo periculo. Tuti enim sunt qui res alienas administrant quoties eis credunt quorum fidei publicè creditur. Sic & Dominus noster τὸ οἰκονόμον τὸ ἐαυτῶν καὶ ἀδικασίᾳ, εἰ γνωρίζοι αὐτὸν διὰ τὸ ἐπίστασθαι ὅτι δυνατὸς ἐστὶν ὁ κύριος αὐτῶν, καὶ ἐλθὼν ἀπαιτῆσαι τὰ ἴδια, ἐπὶ πᾶσαν τραπεζάν διδόντα, ἀλλ' ὃ δ' αἰτίαν οἰανδήποτε ἐν κατορῶσαντα [non damnabit dispensatorem si norit eum in omni mensa collocasse pecuniam, ideo quòd sciret dominum satis potentem ut reversus suum exigat; sed ita si norit eum qualicunque prætectu pecuniam defodisse]. Verba sunt Iustini ad Tryphonem.

28. δότε τῷ ἔχοντι τὰ δέκα τάλαντα. date ei qui habet decem talenta] Hoc ita sumendum quomodo illud quod in Apocalypsi est, κράτῃς ἔχεις, ἵνα μηδεὶς λάβῃ τὸ σέφalon σου [tene quod habes, ut nemo accipiat coronam tuam]. Similitudines enim ejusmodi accipienda sunt παχύτερον [crassius].

29. τῷ γὰρ ἔχοντι, Omni enim habenti] Vide quæ diximus suprâ xi 11, 12. Eadem enim est sententia, quāquam non de iisdem donis ibi agitur. Ἐχειν [habere] hic est rectè habere, id est, bene uti, non pati χάριν κενὴν γενέσθαι, ἀλλὰ κοπιᾶζειν [gratiam Dei vacuum esse, sed laborare], ut Paulus 1 Cor. xv, 10. quod qui facit à Divina liberalitate plura impetrat. Notandum autem non servari in hoc apologo eum ordinem quem habet res significata. Nam augmenta gratiæ de quibus hic agitur sunt ante gaudium illud de quo actum est suprâ commate 23. Sed cum utrumque dicere voluerit Christus, iis qui gratos se præbent & majora hic dona & postea maximum præmium tribui, nihil referebat quo ista ordine in comparatione ponerentur.

καὶ ὃ ἔχει, & quod habet] ὃ ἔχει [quod habet] facto, ὃ δοκεῖ ἔχειν [quod videtur habere] (ut Lucas loquitur, quod & hic habent quidam codices, sed ex Luca, ni fallor) quoad jus plenum domini quod non habet. Vide quæ suprâ.

30. ἀχρεῖον δῶλον, inutilem servum] Bene vertit

Syrus אכרע: Idem enim valet quod ὀκνηρὸς, id est, ut modò diximus, *cessator*. Ita enim hac voce utebantur Hellenistæ. Tob. iv, 14. ἐν τῇ ἀχρεότητι ἐλάττωσις καὶ ἐνδεῖα μεγάλη· ἡ γὰρ ἀχρεότης μήτηρ ἐστὶ τῆς λιμῆς [in desidia damnum & inopia magna: desidia enim famis mater]. Neque aliter interpreto Lucæ xvi 1, 10. Sic ἡχρεώθησαν [inutiles sive desides facti sunt] vertunt Græci in Psal. xiv, 3. & lxi 1, 4.

31. καὶ πάντες οἱ ἅγιοι ἄγγελοι μετ' αὐτῶν, & omnes Angeli cum eo] Divinæ potentiae descriptio. Alluditur enim ad Zachariæ verba xi v, 5.

ἐπὶ θρόνον δόξης αὐτῶν super sedem majestatis suæ] Similitudo à Regibus sumpta, qui cum res maximas tractant insident magnifico ac sublimi solio. Vide suprâ xix, 28. & Dan. v, 20. Vide & Thalmudem titulo Aboda Zara.

32. πάντα τὰ ἔθνη omnes gentes] Potest intelligi de omnibus viventibus & mortuis totius οἰκουμένης [terrarum orbis], ut Act. x, 42. xvi 1, 31. Probabilis tamen est eorum sententia qui propriè hic existimant agi de iis qui in omnibus populis Christi nomen erunt professi: quia illi, in hoc Mundo permixti boni malis, tum demum segregabuntur, ut suprâ docuit Retis & Agri comparatio. Accedit quòd ista exacta vitæ disquisitio videatur peculiariter spectare eos qui in censu sunt Christiani nominis, ut suprâ videre est vii 1, 21. Nam sicut Iuda dicunt in confesos nullas esse partes nisi condemnandi, ita qui Evangelium contemserunt jam velut damnati sunt propria confessione: ὁ μὴ πιστεύων ἤδη κέκριται qui non credit jam judicatus est], Iohann. iii 18. Lactantius vii 1. Institutione, cap. xx. Nec tamen universi tunc à Deo judicabuntur, sed ii tantum qui sunt in Dei religione versati. Nam qui Deum non agnoverunt, quoniam sententia de his in absolutionem ferri non potest, jam judicati damnatique sunt; sanctis libris contestantibus non resurrecturos impios in iudicium. Iudicabuntur ergo qui Deum scierunt & factora eorum, id est, mala opera cum bonis collata ponderabuntur. Hieronymus Dialogo i adversus Pelagium, Non resurgent impii in iudicio. Iam enim in perditionem sunt præjudicati. Idem tradit ex Græcis Theophylactus ad 11 caput Iohannis. Nec dissentit Cyprianus Testimoniorum libro iii 1, num. 31. Discrimen Ovium & Hircorum respicere videtur Ezechielis locum xxxiv, 17.

33. ἐκ δεξιῶν, à dextris] Dextra virtutes, Sinistra vitia notat, Eccles. x, 2. Ionæ iv, 11. Rursum dextra τὴν εὐλογίαν [benedictionem], sinistra τὴν ἄραν [maledictionem]. Ideo εὐλογίαι [benedictiones] Legis pronuntiatæ sunt obverso vultu ad Montem Garizim, qui, ut Hebræi docent, situs erat ad Meridiem; Meridiem autem יָמִין, id est, dextram, Hebræi vocant: ἀραὶ [maledictiones] verò prolatae sunt ore obverso ad Montem Hebal qui ad Aquilonem, id est, ad sinistram erat positus.

τὰ δὲ ἐπιφια ἐξ εὐωνύμων. hædos autem à sinistris] Hi dicuntur pars Samaelis, id est, diaboli, apud Iosephum lacchai ad vii 1 Danielis. Dextræ & sinistrae in iudicio post hanc vitam etiam apud Platonem mentio, ubi de Ere Armenio agit. Ac sicut ipsi mali dæmones דִּמְרִיט, id est, hirci, Hebræis dicuntur, sic eorum discipuli, hædi. Est enim id animal & libidinosum & olidum.

34. οἱ εὐλογημένοι, *benedicti*] Ad quos ex federe spectat summa illa & nullis malis interrupta felicitas, quam Legis εὐλογία [*benedictiones*] rerum temporalium specie adumbrabant. His opponuntur infra κατηραμένοι [*maledicti*]. Vide Deuteronomii xxviii.

κληρονομήσατε, *possidete*] *Mancipii jure possidete*, ut vocem κληρονομεῖν alibi sumus interpretati. Petrus i, cap. iii, 9. Εἰς τὸ ἐκλήθητε ἵνα τὴν εὐλογίαν κληρονομήσητε [*in hoc vocati estis ut benedictionem hereditate possideatis*].

τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν, *paratum vobis*] Id est, assignatam vobis Divinitus, ut supra xx, 23. i Corinth. ii, 9. Hebræorum xi, 16. Ita enim solebant usurpare Hellenistæ, ut Tob. vi, 22, de Sara Tobiae conjuge, ὅτι σοι αὕτη ἡτοιμασμένη ἦν ἀπὸ τῶ αἰῶνος [quia illa tibi parata fuit à seculo]. qui locus illum Genesios respicit xxi, 44. αὕτη ἡ γυνὴ ἣν ἡτοίμασε Κύριος τῷ ἰσραὴλ Ἰσαὰκ [ipsa est mulier quam præparavit Dominus suo famulo Isaac], כִּי הָיָה כֵן. Sic matrimonium à conditu mundi designatum memorat Rabbi Israël expositione ad Psalmum li.

ἀπὸ καταβολῆς κόσμου à constitutione mundi] Vide supra xiii, 35. Lucæ xi, 50. Hebræor. iv, 3. ix, 26. Apocalypseos xii, 8. xvii, 8. Sed alibi ἀπὸ καταβολῆς [à constitutione] tempus designat post orbem conditum, hic verò tantum valet quantum πρὸ καταβολῆς [ante constitutionem], quod est Ephesiorum i, 4. & i Petri i, 20.

35. Εἰπίνασα γὰρ, *Esurivi enim*] Inter veras virtutes eminet Misericordia: ideo hanc pro omnibus ponens Christus exemplis depingit maximè notis atque conspicuis. opera autem ipsa potius nominat quàm animi affectum, ut humani judicii figura magis exprimeretur.

συνηγάγετέ με· *collegistis me*] Dicit quidem Athenæus Græcis συνάγειν [colligere] esse τὸ μετ' ἀλλήλων πίνειν una bibere], Menandrum citans: sed hic haud dubiè Hebraismus est. Nam Hellenistis συναγεσθαι [colligi] dicitur etiam unus qui hospitio recipitur i i Samuelis xi, 27. de Bethsabea, καὶ συνήγαγεν αὐτὴν εἰς τὸ οἶκον αὐτῆς [collegit, id est, introduxit eam in domum suam]. מִן בֵּיתָא.

37. λέγοντες, Κύριε, *dicentes, Domine*] Vel hinc apparet multa huic descriptioni inferi παραβολικά [*parabolica*]. Sensus est, Pios admiraturos bonitatem Christi ipsorum facta exigua tam benignè interpretantis.

40. ἐφ' ὅσον, *in quantum*] Eò quòd, ut Rom. xi, 13. Pari sensu κατ' ὅσον Hebræorum vii, 20.

τῶν ἐλαχίστων, *ex minimis*] Id est, καὶ ἐλαχίστων [*vel ex minimis*], ut jam diximus aliquoties. Tanta est connexio Christi & Christianorum, tamque arcta necessitudo, ut Christus se pro beneficiis in illos collatis expromissorem & illatarum injuriarum vindicem constituat. Vide supra x, 42.

ἐμοὶ ἐποίησατε. *mibi fecistis*] Id est, perinde id habeo ac si mihi fecissetis; quomodo uxori facta injuria marito facta censetur.

41. τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ. *in ignem æternum qui paratus est diabolo*] De principe malorum Angelorum, qui Satan & διάβολος eximè dicitur, actum est supra. Cæterum notant hic

veteres non dici supplicium illud æternum quod hic ignis nomine designatur paratum aut assignatum esse κατὰ καταβολῆς κόσμου [à constitutione mundi], ut de Regno dictum fuit, sed nec dici paratum fuisse hominibus, verum Diabolo & Angelis ejus; ut intelligatur summa Dei φιλανθρωπία [*in homines benevolentia*], qui bonorum omnium cumulum hominibus nondum creatis paravit & certis legibus destinavit, motus sua bonitate; at cruciatum nullum destinavit προηγεμένως [*præcedenter*], sed extorquente malitia, primum quidem Angelorum rebellium, deinde eorum hominum qui alienam culpam imitantes, ad pœnitentiam insuper invitati, quod Angelis non contigerat, alienum supplicium in se traxerunt: ita

— Facinus quos inquinat æquat.

quod Imperatores Romani ex Lucano desumptum in leges suas transtulerunt. Latina vetustior vulgari interpretatio solebat hic habere, quem præparavit Pater Diabolo, sensu magis expresso quàm annumeratis verbis.

46. εἰς κόλασιν αἰώνιον· *in supplicium æternum*] Respicitur Danielis locus xii, 2. ubi similis est repetitio vocis αἰώνιον· ἐξεγερθήσονται ἔτι εἰς ζωὴν αἰώνιον, καὶ ἔτι εἰς ἀναιδισμὸν καὶ εἰς αἰσχύνην αἰώνιον [*surgent alii ad vitam æternam, alii ad opprobrium & dedecus æternum*]. ad quem locum videndus Paraphrastes Iacchaïdes huic loco convenientia docens. Clemens Epistolâ ii. εἰ μὴ γὰρ ἔδεν ὑμᾶς ῥύσεται ἐκ τῆς αἰώνιας κολάσεως [si non nihil vos liberabit à supplicio æterno]. Vrgent hæc Christi verba veteres contra Origenem, qui vicissitudines quasdam præmiorum & pœnarum à Platonicis hausas in Christianismum invexerat. Quid Origenes senserit, ex ipsius scriptis difficile est dictu; adeò omnia à Rufino sunt interpolata. Hoc quidem loco qui Origenem leget, nihil in ejus verbis inveniet quod à communi Christianorum sententia recedat. Alibi obscure loquitur, nec videtur sibi constare. Epiphanius, qui multus est in reprehendendo Origene, hanc tamen partem propriè non attingit, nisi quòd dicit doceri ab eo animas προῦπάρχειν [ante existere] & pœnæ causâ immitti corporibus. At Augustinus Origenis errorem hunc in modum describit, *Sunt & alia hujus Origenis dogmata quæ Catholica Ecclesia omnino non recepit, in quibus nec ipsum falsò arguit, nec potest ab ejus defensoribus excusari; maxime de purgatione & liberatione, ac rursus post longum tempus ad eadem mala revolutione rationalis universæ creaturæ. Quis enim Catholicus Christianus, vel doctus vel indoctus, non vehementer exhorreat eam quàm dicit purgationem malorum? id est, etiam eos qui hanc vitam in flagitiis & facinoribus & sacrilegiis atque impietatibus, quamlibet maximis, finierunt, ipsum etiam postremò Diabolum atque Angelos ejus, quamvis post longissima tempora, purgatos atque liberatos Regno Dei lucique restitui, & rursus post longissima tempora omnes qui liberati sunt, ad hæc mala denuo relabi & reverti: & has vices alternantes beatitudinum & miseriarum rationalis creaturæ semper fuisse, semper fore?* Quæ opinio ita descripta, si est Origenis, haud dubiè inter Christianos propria est ipsius, & valde paucorum quos ejus traxit auctoritas, & à Platoni,

Platonicis hausta ; quam in libris de civitate Dei accurate refutat Augustinus. Cæterum aliquando desitura quorundam supplicia , saltem sensibilia , videtur non primus existimasse. Nam Iustinus Colloquio cum Tryphone ita disputat , Ἀλλὰ μὴν εἰδὲ ἀποθνήσκουσιν φησὶ πάσας τὰς ψυχὰς ἐγὼ ἔρμαιον γὰρ ἦν ὡς ἀληθῶς τοῖς κακοῖς· ἀλλὰ τί ; τὰς μὲν τῷ εὐσεβῶν ἐν κρείττονι ποιῶν χώρῳ μένειν , τὰς δὲ ἀδίκους καὶ πονηρὰς ἐν χεῖρονι τῷ κρίσεως ἐκδεχομένας χρόνον τότε· ὅτως αἱ μὲν ἀξίαι τῷ Θεῷ φανείσθαι , καὶ ἀποθνήσκουσιν ἔτι· αἱ δὲ κολάζονται ἔς' ἃν αὐτὰς καὶ εἶναι καὶ κολάζεσθαι ὁ Θεὸς θέλῃ [*At verò nec ego dico omnes animas interire ; lucrum enim id esset malis. At quid ? Bonorum quidem animas in meliore manere loco : malas autem & improbas in re, ibi expectantes Iudicii tempus. Ita quæ dignas se Deo ostenderunt posthac non interibunt : illæ autem punientur quamdiu eas Deus & esse & puniri voluerit*]. Quò ducentia quædam & apud Theophilum & apud Tatianum legere est ; & apud Irenæum libro 11, 64. Quos secutus Arnobius libro secundo animas ait Christo docente esse mediæ qualitatis , interire quæ possint , & ab exitio liberari : interitum illum esse mortem veram nihil residuum facientem : *Animæ*, addit, *nescientes Deum perlongissimi temporis cruciatu consumuntur ignifero*. At Tertullianus, *Enimvero nos qui sub Deo omnium speculatore dispungimur, quique æternam ab eo pœnam providemus meritò soli innocentia occurrimus, & pro scientiæ plenitudine cruciatus non diuturni, verum sempiterni*. Minutius pœnam dicit sempiternam. Idem, *nec tormentis aut modus ullus aut terminus*. Item, *Pœnale illud incendium non damnis ardentium pascitur sed in exesa corporum laceratione nutritur*. & Lactantius, *Si autem corpus vicerit animam illamque subjecerit, sit in tenebris sempiternis & morte : Cujus non ea vis est ut injustas animas exstinguat omnino, sed ut puniat in æternum*. Alibi, *Idem divinus ignis, unâ eademque vi atque potentia & cremabit impios, & recreabit ; & quantum è corporibus absument, tantum reponet, ac sibi ipse æternum pabulum subministrabit : quod Poëtæ in vulturem Tityi transtulerunt*. Quod de Poëtis dicit, optimè explicabitur istis Ovidii in lbim,

*Nec mortis pœnas mors altera finiet hujus,
Horaque erit tantis ultima nulla malis.*

Huic sententiæ, præsertim circa eos qui Deum sibi notum contumelia afficiunt , omnino favet Apocalypsis xiv, 11. xx, 10. Quod si quis veterum hac de re non definitiones sed dubitationes velit noscere , adeat Hieronymum sine Commentariorum ad Esaiam , & Augustinum De Civitate Dei libro xxi.

CAPUT XXVI.

1. Πάντας τὰς λόγους τέτρες , *sermões hos omnes*] Munere Doctoris & Vatis impleto , Christus Sacerdotale munus aggreditur.

2. μετὰ δύο ἡμέρας τὸ πάχα γίνεται, *post biduum Paschafiet*] Pascha hic vocatur ipsa dies ἐν ᾗ ἔθυσον τὸ πάχα [*in qua mactabatur Pascha*], id est, decima quarta Nisan : cujus fine id sacrum ex Lege peragebatur. Neque enim dubito quin errent qui Legis verba ita

interpretantur quasi fine diei decimæ tertiæ id fieri præciperetur. Nam & ratio & usus docet à priori ac potiori parte faciendam denominationem. Quare cum præcipiatur Pascha mactari *die decimo quarto inter duas vespèras*, prior autem sit vespera Solis declinantis quàm occidentis multoque majorem tractum habeat , sequitur de tempore pomeridiano diei decimæ quartæ , non autem de ejus νυχθημέρῃ [*dienocitii*] initio in Lege agi : quod confirmat mos Iudæorum antiquissimus , optimus Legis interpres. Accedit quòd statim post sacrificatum Pascha subsecuta est abitio Hebræorum ex Ægypto ; ea autem incidit in diem xv , ut Moses narrat : idem, ni fallor, nos docet Iosephus Ἀλώσεως [*Captivitatis*] vi. Ἐνθάδε ἑορτῆς, πάχα καλεῖται καὶ ἦν θύεσσι μὲν ἀπὸ ἐνάτης ὥρας μέχρι ἑνδεκάτης [*Cum instaret dies festus, Pascha is dicitur : quo sacrificium fit à nona hora ad undecimam*] Eandem diem paulò antè vocarat ἡμέραν τεσσαρεσκαίδεκάτην [*diem decimam & quartam*] quomodo & Philo, περὶ τεσσαρεσκαίδεκάτην ἡμέραν μέλλοντι τῷ σεληνιακῷ κύκλῳ γίνεσθαι πλησιφαῆς ἄγεται τὰ διαβατήρια , δημοφανὴς ἑορτῇ, τὸ Χαλδαίσι λεγόμενον Πάσχα [*die decimo quarto cum jam Luna fit plena, agitur festus dies de transitu, Chaldaicè is dicitur Pascha*]. Mactabatur ergo πάχα [*Pascha sive agnus Paschalis*] à nona ad undecimam diei decimæ quartæ. Nam prior vespera, id est, Solis declinantis, pars est haud dubiè diei antecedentis : ideo Augustus in edicto vetat Iudæos vadari diebus παρασκευῆς ἀπὸ τῆς ἐνάτης [*Parasceves sive præparationis à nona*]. Dies autem decima quarta isto anno haud dubiè fuit ea quam nos Veneris dicimus. Nam is dies , cujus fine Iudæi tunc manducaturi erant Pascha , erat παρασκευὴ [*Parasceve*], Iohannis xviii, 28. xix, 14. παρασκευὴ autem ἡγ [*vespera*] est dies qui diem ἀπρακτον [*feriatum*] antecedit. Dies ἀπρακτὸν [*feriatus*] eam sequens erat Sabbatum Magnum, Iohann. xix, 31. ac proinde illa παρασκευὴ [*Parasceve*] erat προσάββατον [*Prosabbatum*], Marci xv, 42. Dies autem ante Sabbatum Dies est Veneris. Præcisum tempus quando Christus hæc locutus sit assignare difficile est, quia in illo loquendi genere, post biduum, termini modò includuntur, modò excluduntur. Fine diei Martis hæc dicta probabile est.

καὶ ὁ υἱὸς τῆς ἀνθρώπου παραδίδοται εἰς τὸ σταυρωθῆναι. & Filius hominis tradetur ut crucifigatur] Id est, Quanquam tempus hoc admodum breve est, tamen interea capiar & damnabor, ita ut crucifigat ipso die Paschatis ; ut etiam hac in parte evidens sit τελείωσις τῆς νόμου [*consummatio Legis*] Iohannis xix, 36. i Corinth. v, 7. Nam & παράδοσις [*traditio*] erat apud Iudæos, quæ nunc quoque in Cabalistarum libris apparet, Eadem die redimendum populum in diebus Messiae quo redemptus fuerat olim ; juxta illud , *In diebus exitus tui ex Ægypto ostendam mirabilia*. Quanquam autem profectio ex Ægypto incidit in diem xv, tamen ad iter se accinxerat populus die xiv. itaque in procinctu stantes Pascha ederant. Hinc est quòd diei xiv libertatem acceptam ferebant. Iosephus, Ἡμέρας τεσσαρεσκαίδεκάτης Ἐανθικῆς μηνὸς, ἐν ᾗ δοκῶσιν οἱ Ἰουδαῖοι τὸ πρῶτον ἀπαλλαγῆναι καὶ τὸν Αἰγυπτίων [*Die decima quarta mensis Xanthici, qua primum creduntur Iudæi ab Ægyptiis liberati*].

H h

Proptes

Propter celeritatem actionis Scriptor præfens tempus usurpans dixit παραδίδοται [traditur] intelligendum autem hoc arbitror de primoribus Iudæorum qui Christum dicuntur tradidisse Pilato, infra xxvii, 2. Iohann. xvi, 35.

3. Τότε, Tunc] Circa hoc tempus: puto enim eundem esse conventum quem Iohannes describit xi, 47. Sæpe enim apud Matthæum invenire est τότε [tunc] sumtum laxo significatu.

οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, principes Sacerdotum & Scribæ & Seniores populi] Synedrii descriptio, quo nomine hunc cœtum appellat Iohannes xi, 47. Ejus Synedrii munus erat de Pseudoprophetis cognoscere. Vocem γραμματεῖς [Scribæ] non legit Latinus, at Syrus & Arabs legunt.

εἰς τὴν αὐλὴν, in atrium] Αὐλὴ propriè subdiale, ut & infra aliquoties, sed συνεκδοχικῶς [per completionem] palatium. Athenæus, νῦν δὲ τὰ βασιλεια λέγουσιν αὐλὰς [nunc autem regias vocant aulæ] quod & Eustathio annotatum ad Odyssææ Δ. ita Marcus aulam vocat Pilati prætorium. Talia autem palatia aliquot erant Hierosolymis; ut domus Asamonæorum, cuius meminit Iosephus.

τῷ ἀρχιερεῶς, Principis Sacerdotum] Hic κατ' ἐξοχὴν [per excellentiam] vox ἀρχιερεῶς [Principis Sacerdotum] sumitur pro eo qui dicebatur ἡ γὰρ [Sacerdos Magnus], cum antè eodem commate quivis principes familiarum sacerdotalium ita sint appellati. Eo enim anno Maximum Pontificatum Caphas gerebat Iohann. xi, 51. Et meritò addidit Iohannes τῷ ἐνιαυτῷ ἐκείνῳ [anni illius], quia vix unquam magis ambulatoria fuit Pontificatus dignitas, ut ex Iosepho discimus. Instituerat hunc Valerius Gratus, destituit Vitellius. Olim penes Reges Hebræos potestas fuerat deligendi Pontificem Maximum ex familia ei muneri destinata, ut apparet i Regum ii, 27. i Paralipomenon xxix, 22. Liberâ Republicâ idem jus fuisse penes Synedrium notat Maimonides. Postea qui Iudææ imperarunt Syromacedones, deinde Romani eodem jure usi sunt licentiùs.

4. συνεβλήσαντο, consilium fecerunt] Vt præsignificatum Psalmo ii, 2. xli, 8.

καὶ ἀποκτείνωσιν. & occiderent] Per Romanum Præsidem: id enim tutissimum ipsis videbatur. Necare autem dicitur qui causam mortis præbet. Vide supra xxi, 38. Petrus ad Iudæos, τὸν ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς ἀπεκτείνετε [auctorem vitæ interfecistis], Actuum iii, 15.

5. Μὴ ἐν τῇ ἑορτῇ, ἵνα μὴ θόρυβος γένηται ἐν τῷ λαῷ. non in die festo, ne fortè tumultus fieret in populo] Ἑορτὴ [festum tempus] hîc vocatur totum illud tempus à mactatione agni ad finem Azymorum. Iosephus Antiq. ii. Ὅτε εἰς μνήμην τῆς τότε ἐνδείας ἑορτὴν ἀγομεν ἐφ' ἡμέρας ὀκτώ [cum in memoriam illius penuriæ festum tempus agimus per dies octo]. Libro iii. πέμπτῃ δὲ καὶ δεκάτῃ διαδέχεται τὴν τῷ πάχα ἢ τῷ ἀζύμων ἑορτῇ, ἐπὶ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἔσται [die autem decima-quinta excipit Paschatis diem festum tempus Azymorum dierum septem]. Omne hoc tempus seditionibus opportunum ob maximum populi concursum. Idem Iosephus libro xx. τῆς πάχα προσαγορευομένης

ἑορτῆς ἐνστάσης, καθ' ἣν ἔθ' ἐσὶν ἡμῖν ἀζύμα προσφέρεσθαι, πολλὰ καὶ πανταχόθεν πλῆθος συναχθέντι ἐπὶ τὴν ἑορτὴν δέσας δὲ Κέμανθ' μὴ νεώτερόν τι παρὰ τῶν προσπέσῃ, κελεύει τῶν στρατιωτῶν μίαν τάξιν ἀναλαβεῖσαν τὰ ὄπλα ἐπὶ τῷ τῷ ἱερῷ σταῖν ἐσάναι, κατασελέντας τῷ νεωτερισμῶν εἰ ἄρα τις γένοιτο τῷ τῷ καὶ οἱ πρὸ αὐτῶν τῷ ἱεραὶ ἐπιτροπεύσαντες ἐν ταῖς ἑορταῖς ἐπραττον τῷ τῷ ἡμέρᾳ τῷ ἑορτῆς [cum instaret festum tempus Paschale, quo nobis mos est Azyma offerre, & magna vis hominum undique ad hanc celebritatem convenisset, metuens Cumanus ne quid ab eis novaretur, iussit militum cohortem unam sumtis armis stare supra Templi porticus, ad reprimendum tumultum si quis exoriretur. Idem autem facere soliti fuerant tali tempore & alii Iudææ Præsides. Quarta verò ejus temporis die], & quæ sequuntur. Neque aliter ἑορτῆς [festi] vocem de Scenopegia agens usurpat Iohannes vii, 14. Adde quæ dicuntur infra xxvii, 15. Omnino igitur iis accedo qui visum ajunt Synedrio ob plebis metum nonnihil recedere à recepto more. Solebant enim, ut & Thalmudici notant, fontium insigniores plecti ἐν αὐταῖς ταῖς ἑορταῖς [in festo tempore] quò ad plures exemplum perveniret. Ita Herodes destinarat Petrum ad pœnam producere statim post Pascha, Actorum xi, 4. id est, intra illos octo dies. Nam præter primum & ultimum diem & Sabbatum, si quod interveniret, cæteri dies ita erant festi ut nihilominus essent ἐργάσιμοι [permissi laboribus]. Sed supplicium quod Iesu destinabant præter morem differendum censebant extra tempus τῷ ἑορτῆς [festum]. Magis enim metuebant Galilæos, tanquam ipsius Iesu populares, quàm Hierosolymitas. Pertinet autem hoc ad ostendendam singularem Dei in hoc facto providentiam, qui oblata per Iudam occasione effecit ut ab hoc consilio discederetur, quò factum ut & plures testes haberet mors Filii sui, & in ipsum Paschale tempus incideret. Quod quidam existimant propositum Synedrio rem præcipitare, ne supplicium incideret in Sabbati diem, idque populum offenderet, mihi multas ob causas non placet; quarum hæc una est, Quod credibile non est Pilatum unquam Sabbatis jus dixisse. Nam cum Iudæis etiam extra Iudæam agentibus concessum ab Augusto fuerit Sabbato non vadari (id enim est ἐγγυὰς ἐμολογεῖν in edicto apud Iosephum), multò magis censeretur debet Iudææ Præsilibus injunctum ne Sabbatis jus dicerent. Hoc autem non mutatum à Tiberio, primum docet perpetuus ejus mos cuncta Augusti instituta tanquam oracula venerantis; deinde Agrippæ ad Cajum verba, τί ἐρίῳ ἔδεν ἐθέλει τῷ ἡμετέρων καταλύεσθαι [Tiberius nihil nostrarum rerum mutari voluit], apud Philonem. Adde his quod Titus de Imperatoribus Romanis in universum pronuntiat Iudæos alloquens, ἔπειτα τὰς παλίας νόμους ἐτηρήσαμεν, καὶ ζῆν ὅ μόνον καθ' ἑαυτοὺς, ἀλλὰ καὶ τὰς ἄλλας ἐπετρέψαμεν ὡς ἐβέλεσθε [præterea salvas vobis præstitimus vestras leges, nec vos tantum permisimus vivere ut velletis, sed & alios]. Nam quod quidam putant etiam antiquitus Sabbatis ex Lege agi potuisse, ejusque rei argumentum petunt ex historia Numerorum xv, 33, 34. in eo repugnantem sibi habent certissimam consuetudinem ab Hebræorum Magistris & Iosepho sæpe testatam. Neque

verò historia Numerorum dicit eodem die supplicium fuisse exactum quo homo ille erat in facinore deprehensus. Quare & apud M. Agrippam querebantur Ioniæ Iudæi quòd non permitterentur uti νόμοις οἰκείοις, δικὰς ἀναγκαζόμενοι διδόναι κατ' ἐπὶ κρίσιν τῶν εὐθυνόντων ἐν ἱερῶν ἡμέραις [proprie legibus, coacti stare iudicio diebus festis per Rectorum injuriam].

Θόρυβος, tumultus] Νεωτερισμός, ut modò loquentem Iosephum audivimus.

6. ἐν Βηθανίᾳ, ἐν οἴκῳ Σίμωνος, in Bethania in domo Simonis] Nihil est certius quàm à Scriptoribus Evangeliorum multa referri non temporis ordine, sed ex rerum ductu. Itaque alia dicuntur κατὰ πρόληψιν [per anticipationem], alia multum retro gesta redduntur ubi bella est occasio: ipsæ occasiones narrandi non eadem omnibus. Hanc historiam videntur Matthæus & Marcus hoc loco posuisse ut notarent quid Iudam ad facinus impulisset. Nam ἀμεύως [nulla re alia intercedente] subsequitur id quod ad Iudam pertinet. Lucas idem hoc narrare occupavit cum sermones quosdam recitasset ad pœnitentiæ commendationem pertinentes. Voluit enim simul illustri exemplo confirmare quanta benignitate Christus persecutus fuerit mulierem multis olim peccatis inquinatam, sed ductam animi pœnitudine. Iohannes autem historiam hanc suo tempore reddidit, tum ad confirmandum quod de Lazaro dixerat (nam Lazarus huic convivio interfuit), tum ad connectenda quæ sequebantur. id autem tempus fuit vespera, exacto jam Sabbati die; ita ut unctionem nulla jam religio impediret. Non tantum unum eandemque fuisse mulierem, sed & factum idem cur negetur non video: neque enim temere multiplicandæ sunt historiæ. Matthæo & Marco omnia conveniunt. Matthæo, Marco & Lucæ convenit quòd hæc gesta in convivio, in domo Simonis, quòd mulier adventat habens ἀλάβαστρον μύρον [alabastrum unguenti] quo Iesum perfundit: Matthæo, Marco & Iohanni quòd hæc gesta in Bethania, in convivio, quòd unguentum à muliere allatum maximi erat pretii, quòd reprehensa est hoc nomine mulier ab uno Discipulorum (nam ita pluralis accipi solet, Iudam autem Iohannes nominat) velut prodiga, hoc obtentu quòd rectius is sumtus factus esset in pauperes; quòd Christus mulierem defendit, interpretatione benigna ad pollincturam suam hunc honorem pertinere. Hæ circumstantiæ sunt ἀκριβεστέρας [exactiores] quàm ut diversis temporibus congruant. Rursus Lucæ cum Iohanne convenit quòd hæc mulier pedes Christo perfudit & capillitio siccavit: quæ itidem expressiora sunt quàm ut temere credenda sint sæpius evenisse. Adde quòd Iohannes Mariam Lazari sororem hac velut peculiari nota describit quòd ea sit quæ Christi pedes perfudit & deterxit. Non poterat autem certa satis nota sumi ex eo quod sæpius acciderat. Quòd autem per πρόληψιν [anticipationem] id dicitur à Iohanne, non magis novum est quàm quòd Iudas, ubi prima Apostolorum fit mentio, proditoris cognomento insignitur. Quid igitur est quod nos cogat diversa facta fingere? An quòd apud Matthæum & Marcum capitis, apud Lucam & Iohannem pedum est mentio? Atqui nihil vetat credi prius pedes perfusos, deinde

& caput. An quòd apud Lucam est γυνὴ ἁμαρτωλὸς [mulier peccatrix], Mariæ autem sororis Lazari pietas prædicatur? At distinguenda sunt tempora. Vixerat olim dissolutius ideo ἁμαρτωλὸς [peccatrix] dicta; mox delicta vitæ prioris seria pietate pensavit. Quare nec offendere nos debet quòd in domum ejus Iesus divertit, quippe cum jam de emendata vita omnibus constaret. Hanc autem esse Magdalenam non æquè facile probatur. Nam soror Lazari nusquam eo nomine appellatur. Et nata ea opinio videtur ex verbis Christi de pollinctura: quia Magdalena Christum ivit pollinctum. At verba Christi non futurum sed præsens officium respiciunt, ut collatio Evangelistarum ostendit. Deinde Magdalena videtur fuisse Galilæa, infra xxvii, 56. Marci xv, 40. Lazarus autem cum sororibus Iudæus Bethaniensis, Ioh. xi, 1. De Magdalena narratur liberata à Christo cum obsessa esset dæmoniis septem; de Lazari sorore nihil tale. Et quod maximè notandum, Lucas statim post narrationem de femina unctrice, subjicit mentionem mulierum quæ Iesum sectabantur, & inter eas Magdalenæ, addens ei notam ab ejectis dæmoniis, & non ab actu paulò antè narrato. In Constitutionibus etiam quæ Clementis dicuntur, distinguitur Maria Magdalena à Maria sorore Lazari: Locus est lib. iiii, cap. vi. His quæ apud Massilienses narrantur aliquid haberem fidei, si de ejus famæ antiquitate constaret. At non constare & valida in contrarium esse argumenta ostendit libro ea de re edito Launojus.

τῷ λεπρῷ, leprosi] Id est, τῷ πρὶν λεπρῷ [qui leprosus fuerat]. Nam alioqui interdictum ei fuisset hominum commercio. Tale est illud ἐκ τῆς οὐρῆς [ex illa Vriæ]. Simile loquendi genus supra xi, 5. xxi, 31. & alibi sæpe. Fuit autem hic homo Pharisaïci quidem instituti, sed à Christi sermonibus non abhorrens; & consanguineus, ut videtur, Lazari.

7. ἀλάβαστρον μύρον, alabastrum unguenti] Cum vas hoc fractum à muliere narret Marcus, nimirum ut largius unguentum flueret, omnino Epiphanio assentior exponenti βικίον ὑέλιον [urnulam è vitro], eoque magis quia & Etymologici auctor ἀλάβαστρον [alabastrum] interpretatur σκεῦός τι ἐξ ὑέλης [vas quoddam è vitro], ut à summæ eruditionis viro Isaaco Casaubono observatum est; qui hinc conjecturam facit evenisse huic voci quod multis aliis, ut primum usurpata de specie, paulatim ad generis significationem se porrigeret. At mihi multò probabilius videtur vocem ἀλάβαστρον [alabastrum], aut, ut alii scribunt, ἀλάβασρον [alabastrum] primitiva notione significare τὸ μυκηρὸν [vas unguentarium], ut sæpe Pollux interpretatur; unde & χρύσεια ἀλάβαστρα [aurea alabastra] legimus: & Lxx Interpretes ii Reg. xxi, quod in Hebræo est תהליך vertunt ἀλάβαστρον [alabastrum], alii πυξίδιον [pyxidem]. At quia lapis Onyx plerumque ei rei usurpari solet, inde cœptum dici eum lapidem non alabastrum, sed alabastriten: eundem enim esse cum Onyche docent Plinius & Dioscorides. Arabs Interpres hoc loco posuit تارة quod multum favet iis qui vitreum vas fuisse existimant. Nam eadem voce Arabibus dici solet vitreum vasculum in quo ægroti lotium à Medicis

spectandum asservant. Vetus epigramma Græcum,

Νάρδον ὑπὸ γλαυκῆς κλειομένην ὑέλκ.

[*Nardum cœruleo quæ bene clausa vitro.*]

quo loco *nardi* voce nardinum unguentum intelligi in Plinianis Exercitationibus, immensæ frugis opere, monuit Salmasius. ἀλάβαστρον [*alabastrum*] autem μύρον [*unguenti*] hic dicitur ut apud Horatium, *Nardi plenus onyx*. Nam & hic quod μύρον [*unguentum*] in genere vocant Matthæus & Lucas, Marcus & Iohannes nardum docent fuisse: cuius odor maximè commendatur Cant. 1, 12. Memoratur & Ciceroni *alabastrum plenus unguenti*. apud Ælianum est ἔδωκε ἀλάβαστρον αὐτῷ, καὶ εἶχεν αὐτῇ μύρον [*dedit ei alabastrum, ea autem unguentum continebat*].

κατέχευεν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῆς, effudit super caput ipsius] Ita Plato De Republica 111. μύρον κατὰ τὴν κεφαλὴν καταχέαντες [*unguentum super caput effundentes*]. Apparet autem factum id non delectandi gratiā, sed in honoris maximi testimonium. Nam præcedit apud Platonem προσκυνοῦμεν αὐν αὐτὸν ὡς ἱερὸν καὶ θαυμαστὸν [*veneraremur eum tanquam sanctum & admirabilem*]. & Proclus ad eum locum, μύρον κατὰ χεῖρας ὡς τὸ ἐν τοῖς ἀγίοις ἀγαλμασιν ἱεροῖς ἀγαλμάτων θέμις [*unguentum superfundens sicut simulacris fieri solet in maximæ sanctimonie ritibus*]. Vide & Gen. xxviii, 18. Neque aliud huic mulieri propositum, quæ etiam pedibus advoluta est supplicum ritu.

8. οἱ μαθηταί, Discipuli] Aut Enallage, ut diximus, aut quod unus improbè cœperat alii imprudenter sequebantur.

Εἰς τί ἡ ἀπώλεια αὕτη; Vt quid perditio hæc? Id est, ἀσωλία [*profusio*]. nam ita, ut notatum est à viro doctissimo, πλῆθ' usurpant Hebræi. Tale est illud Latinum, *Perdere sciunt, donare nesciunt*. Bene autem dictum ab Epicteto *res plerasque binas habere ansas*; ut hic. Tanti pretii unguentum inutiliter perit; odori supervacuo impenditur quo pasci pauperes poterant: sinistra hæc ansa est. Hæc verò dextra ansa; Mulier prioris vitæ pertæsa omni honoris genere eum prosequitur per quem emendata est; neque ulli sumtui aut operæ parcit ut id omnibus testatum faciat. Laudanda poenitentia; laudanda animi demissio; laudanda sedulitas. Tales ansas arripiens Dilectio omnia quæ fieri potest interpretatur in partem benigniorem, neque virtutes tantum amat sed & simulacra virtutum; & si quid in modo agendi est vitii, condonat agentis affectui.

10. κόπας παρέχετε, molesti estis] Idem loquendi genus non tantum hic Marcus, sed & alibi Lucas usurpat xi, 7. xviii, 5.

ἔργον γὰρ καλὸν εἰργάσατο εἰς ἐμέ. opus enim bonum operata est in me] Actiones Lege non vetitas finis præcipuè discriminat. finis autem hic optimus, Christum honore afficere.

11. Πάντοτε γὰρ τὰς πτωχὰς ἔχετε μεθ' ἐαυτῶν. Nam semper pauperes habetis vobiscum] Πτωχὸς [*pauper*] in his libris non est qui mendicando victum quærit; ut multis aliis in locis, tum præcipuè 11 Cor. viii, 9. videre est; sed qui de suo vix habet unde vivat: egen-tem rectius quàm pauperem verteris. Neque enim est paupertas nihil habere, ut Martialis dixit. Ideo pejorem esse egestatem paupertate ad primum Æneidos docet Servius. Sic Hebræis נֶחֱמָה dejectius quàm יָדָה.

[Non pugnat autem quod in Deuteronomio dicitur, quod hic respicit Christus, *Non deerit inter vos qui egeat*, xv, 11. cum eo quod eodem capite dictum erat commate 4. *Non erit in te qui egeat*, nam hoc præcipientis est, illud prædicentis. *Non erit*, id est, *Ne sit*. Erunt igitur qui egeant, in tanto quippe populo; sed cæteri pati non debent ut in egestate permaneant. quem sensum apertè satis indicat comma septimum. Vidit hoc rectè Tertullianus iv adversus Marcionem, *Sed non sit*, inquit, *indigens in te, id est, Cura ultro ne sit: quo magis petenti præiudicat dandum, etiam in sequentibus, Si fuerit indigens è fratribus tuis, non avertes cor tuum nec constringes manum tuam à fratre indigente.* & hunc in modum illa loca conciliat Rabbini Solomo Benaderet.

ἐμὲ δ' ὅς πάντοτε ἔχετε. me autem non semper habebitis] Mortem imminentem sibi significat. Quoties quid de pluribus rebus potius faciendum sit ambigitur, non debent ipsa per se facta nudè æstimari, sed temporum quoque & aliarum circumstantiarum habenda est ratio; ita quoties leges inrer se comparantur, videndum, ait Cicero De inventione 11. *utrum statim necesse sit; utrum habeat aliquam moram & sustentationem: nam id quod statim faciendum sit, perfici prius oportet.* Talis erat & hic factorum contentio. Egentibus quovis tempore succurri poterat; Christo præsentem ut honos haberetur, properandum erat. Hunc sensum apertissimè exprimit Marcus, Πάντοτε γὰρ τὰς πτωχὰς ἔχετε μεθ' ἐαυτῶν, καὶ ὅταν θέλετε δύνασθαι αὐτὰς εὖ ποιῆσαι ἐμὲ δ' ὅς πάντοτε ἔχετε [*Semper enim pauperes habetis vobiscum, & cum volueritis potestis illis benefacere; me autem non semper habetis*].

12. πρὸς τὸ ἐνταφιασάί με ἐποίησεν. ad sepeliendum me fecit] Marcus, πρὸς τὸ ἐνταφιασάί με ἐποίησεν [*prævenit ungere corpus meum in sepulturam*]. Iohannes, εἰς τὴν ἡμέραν τῆς ἐνταφιασμῆς με τετήρηκεν αὐτὸ [*in diem sepulture meæ servavit illud*]. Sensus mihi esse videtur, Putatis sumtum esse nepotinum quod hæc mulier me pretioso unguento perfudit: atqui si is sumtus impensus esset in corpus mortuum nemo improbaret: est enim id non tantum receptum moribus, sed & laudabile habetur: circa Reges maximè, qualem illa me credit. Qui honos in mortuo futurus erat laudabilis, cur in vivente est invidiosus? Ad mortem parum mihi restat; quod & vobis & aliis sæpe dixi, itaque hæc mulier cum mortem meam instare intellexerit (nam & aliæ mulieres hoc intellexerant Luc. xxiv, 6, 7.) habet me jam quasi pro mortuo, atque officium illud solemne modico tantum tempore antevertit. Hunc sensum apertissimè significat Marcus voce προέλαβε [*prævenit*]. Hic τὸ ἐνταφιασάί [*pollincire*] interpretandum est per ἐλκεῖν [*defectum*] voculæ ὡς ἐν tanquam], fecit quasi ad me pollinciendum. Quam voculam prudenter hic, ut & in hac apud Marcum historia, addidit Syrus Interpres. Et Iohanni ἡμέρα ἐνταφιασμῆς est dies quasi pollincturæ. Nec rarum est Hebræis ut quis dicatur facere aliquid ad hunc aut illum finem, qui tamen ab ipso non intenditur, sed actum ejus aliunde consequitur, ut Proverb. viii, 36. xvii, 19. i Reg. xvii, 18. & alibi sæpe. Sic & apud Homerum ὡς [*tanquam*] comparativum sæpe subaudiri notant Interpretes; ut cum dicit Poëta δέμας πυρὸς [*corpus igneum*], id est, quasi

quasi igneum. ἐνταφιάζειν pro pollincire dixerant Lxx capite ultimo Geneseos: ex quo loco patet antiquitas moris, cujus & Ennius meminit,

Tarquinius corpus bona femina lavit & unxit.

Nimirum Tyrriorum proles Tyrreni hunc inter cæteros ritum Italiæ intulerant. Morem autem hunc ungendorum corporum, ut pleraque instituta laudabilia Iudæorum, observarunt & Christiani veteres in testimonium creditæ Resurrectionis. Tertullianus Apologetico, *Si Arabia queruntur, sciant Sabæi pluris & carioris merces suas Christianis sepeliendis profligari quàm diis fumigandis.* Plinius dixerat lib. xii, cap. xviii. *acervatim congesta honori cadaverum quæ diis per singulas micas dantur.*

13. μνημόσυνον, *memoriam*] Ita vertere solent Lxx Hebræum מִנְחָה quod sæpe non tam monumentum quàm memoriam significat, ut Exodi xvi, 14. καὶ ἀγγράψον τὸ τοῦ εἰς μνημόσυνον ἐν βιβλίῳ [*Scribe hoc in libro ad memoriam*], & Numerorum v, 18. θυσίαν τῆς μνημοσύνης [*sacrificium memorie*]

14. Τότε, *Tunc*] Post interjectam narrationem ad res contexendas pertinentem redit Matthæus ad temporis ordinem. Factum enim hoc videtur paulò post ipsam consultationem Synedrii cujus supra meminerat. Hæc enim Iudæ se offerentis occasio consilii mutandi causam præbuit.

15. ἐστησαν *Constituerunt*,] Vt optimè hic vertit vetus Latinus: id enim in Iure est *promittere*. Respondet Hebræo יָחִי. Confer Marci xiv, 11. Lucæ xxi, 5.

τριάκοντα ἀργύρια, *triginta argenteos*] Cum Iudas Sacerdotum arbitrio permisisset quanti Iesum æstimarent, illi æstimarunt quanti minimi homo ullus æstimari poterat. Nam τριάκοντα ἀργύρια [*triginta argentea numismata*] sive sicli argentei sunt totidem τετράδραχμα [*quadridrachma*], quæ Lxx, quia duplaribus utuntur drachmis, διδραχμα [*bidrachma*] vocant: itaque Exodi xxi, 32. caput servi æstimatur triginta siclis, ubi in Græco est τριάκοντα διδραχμα [*triginta bidrachma*], apud Iosephum totidem τετράδραχμα [*quadridrachma*]. At in Zachariæ vaticinio, quod infra examinabitur, iudem Lxx τριάκοντα ἀργυρῆς [*triginta argenteos*] vertunt, ubi subintelligendum est σίκλος [*siclos*], ut hic νομισματά [*numismata*]. Nam Iudæis σίκλος [*siclus*] est νόμισμα καὶ ἐξοχήν [*numisma per excellentiam*]. Qui ipse Zachariæ locus ostendit eam summam vilis pretii habere significationem. Et notant Hebræi hominem marem plerumque æstimatum quinquaginta siclis, ancillam triginta. Samuelis quoque secundo libro, xviii, 11. ἡδὲ Græcè vertitur σίκλοι ἀργυροῖς [*sicli argentei*]. Quare neque de libris neque de talentis hic cogitandum est. Facit hoc ad notandum Iudæ animum ita avaritiæ mancipatum ut quovis pretio impelli ad scelus potuerit.

16. εὐκαιρίαν, *opportunitatem*] יָמָא.

17. Τῇ δὲ πρώτῃ τῶν ἁζύμων, *Primâ autem die Azymorum*] Addit Marcus ὅτε τὸ πάσχα ἔθυσον [*quando Pascha immolabant*], Iudæi scilicet, quod exprimit Syrus; id est, quo die moris erat Pascha mactari. Lucas, ἐν ᾗ ἔδει θύεσθαι τὸ πάσχα [*in qua necesse erat occidi Pascha*]: quibus locis inter se collatis evinco eo die à Iudæis mactatum πάσχα [*Pascha*] quo oport-

tebat, si δὲ pro eo quod oportet sumi debere contenditur. Azymorum dies modò septem numerantur, quibus integris nefas erat fermentato vesci: modò octo, annumerato die paschali, quia parte ejus postrema incipiebat Azymorum observatio. Citavimus modò locum ex Iosepho in quo Azymis dies attribuit octo, cum alibi septem dies Azymis assignet. Ita *prima Azymorum* sæpe dicitur prima septem dierum quibus integris non nisi Azyma edebantur. Hic dies prima qua edi incipiebant Azyma, id est, dies Paschalis: Is enim peculiaris est character decimæ quartæ Nisan, ut supra diximus. Non dicunt autem hi Scriptores jam adventasse horam mactationis, sed ipsum diem adventasse. Quod non ita intelligo quasi jam occidisset Sol; mox enim sequitur ὁ ψίλας ὃ γενομένης [*vespere autem facto*]: sed puto describi tempus quo Sol erat prope occasum: quod Lucas dicit ἦλθε δὲ ἡ ἡμέρα [*venit autem dies*], id est, τὸ νυχθημέρον [*dienoctium*]. Nam & popularis sermo *venisse diem* dicit qui de proximo imminet. Et Lucas alibi dixit γενομένης ἡμέρας [*facta die*], ubi Marcus πρὶν ἔννυχον λίαν [*diluculo valde*]. Sic infra commate 71. ἐξεληθόντα [*exseuntem*] significat *exire parantem*: nondum enim tum exiisse Petrum sequentia ostendunt. Facta ergo hæc sub occasum diei xiiii. quo tempore incipiebat apud Iudæos dies decima quarta. Hæc multum faciunt ad illustrationem controversiæ inter viros eruditos in omnem partem diu versatæ, cui lucis ut spero nonnihil adferemus.

Πᾶς θέλει εἰτοιμάσῃ σοι φαγεῖν τὸ πάσχα; *Vbi vñ paremus tibi comedere Pascha?*] Dominus noster, observantissimus legis Paternæ, solitus erat comedere Pascha ex præscripto quo tempore Iudæi omnes, sine decimæ quartæ Nisan. Incipiebant autem Iudæi locum in quo comesturi erant Pascha parare ab ea nocte quæ antecedit Solem decimum quartum, & pars est τῆς νυχθημέρας [*dienoctii*] decimi quarti, quod nunc etiam faciunt. Ejus præparationis magna est pars anxia ἐκκαθάρισις τῆς ζύμης [*expurgatio fermenti*], ad quam alludit Paulus 1 Corinth. v, 7. Sollicite enim ea nocte & antemeridiano tempore sequenti inquirunt ecquid usquam fermentatum super sit, etiam micas colligentes. Deinde sternuntur lecti, instruitur cœnaculum, coquantur cibi. Hæc omnia sunt opera illius diei, qui propterea παρασκευὴ [*præparatio*] vocatur à parte majore, ut πάσχα [*Pascha*] à parte digniore. Cum ergo nox hæc inciperet, interrogant Discipuli quem locum Christus velit sibi parari edendo Paschati, existimantes nempe edendum de more sine ejus νυχθημέρας [*dienoctii*] quod cum cœperat. Planè enim assentiri illis nequeo qui putant eo anno à Iudæis Pascha celebratum alio quàm oportuit tempore. Nam etiamsi aliqua translatio diei festi in eum annum incidisset, quod probatu difficile est, & qui probare conantur valde inter se dissentiant, ea tamen causa propter quam à Iudæis dies festus transferri solebat adeò mihi iusta videtur ut Legis interpretatio potius quàm mutatio sit censenda. Nam si continuaretur dies festus Azymorum, qui Paschale sacrificium sequi necessario debebat, cum Sabbato, non erat quidem secuturum id quod quidam putant incommodum ex dilata-

coctione (nam coquere Sabbato quidem non licebat, ac licebat die festo, Exodi xii, 16.) sed post multiplicem διασποράν [dispersionem] Iudæorum, quorum multi habitabant in locis calidissimis, periculum erat ne asservata cadavera putiscent. Iam verò credibile non erat legem ritualement à Deo præscriptam cum tali necessitate quæ nulli periculo, nullis incommodis cederet, cum alibi sæpe demonstratum sit in his potissimum legibus valere debere τὸ ἐπιεικὲς [æquitatem]. Æqua igitur erat ac proinde observanda diei festi tralatio in diem Sabbati: neque id magis cum Lege pugnare censendum erat quàm quod Ezechiae tempore Pascha tralatum est à xiv Nisan in decimam quartam mensis sequentis. In his enim rituum rebus Synedrii auctoritatem populus tutò sequebatur, & sequi debebat ex lege Deuteronomii xvi, 8. & deinceps. Qua de re vide quæ prudenter notavit Maimonides Duce dubitantium iii, 41. & Moses de Cotzi Præcepto jubente xlv. Adde jam quòd Christus, cum dixit *Scitis intrabiduum Pascha instare*, egit de re omnibus nota. Ac proinde diem Paschatis non alium agnovit quàm eum qui publicè de more observabatur. Quibus addenda quæ paulò antè ex Marco & Luca in hanc rem attulimus.

18. πρὸς τὸ δεῖνα, ad quendam] פלני Syrus. Hebraicè פלני aut פלני אלמני, ut Ruth iv, 1. ubi Græci quidam verterunt χεύφιε [incognite]. At Matthæi interpretes hoc loco Græcè admodum vertit τὸ δεῖνα [certum aliquem quem nominare nihil attinet]. Ita enim Græci loquuntur cum non quemvis hominem sed unum aliquem designatum volunt, quem nominari nihil attinet. Hunc autem Christus non nominarat, sed notis quibusdam descriperat, ut apud Marcum videre est. Interferuit autem verbis Christi Matthæus illud פלני de suo: cujusmodi narrandi modum invenire est ii Samuelis xv, 2. Arabes dicunt eadem voce فلان unde Hispanis mansit Fullano.

Ὁ καιρὸς μὲ ἐγγύς ἐστι· πρὸς σε ποιῶ τὸ πάχα μετὰ τῶν μαθητῶν μὲ, tempus meum propè est; apud te facio Pascha cum Discipulis meis] Discere hinc jubemur, quod non observatum multos sefellit, & anticipatum Pascha à Christo, & causam cur anticipaverit. Nam illud ποιῶ [facio] est jamjam facio, hac ipsa nocte, non pomeridiano tempore quod erat legitimum. Causa est, non quòd Iudæi alio quàm oportebat tempore constituissent Pascha mactare & edere, sed quia mortis tempus Christo imminabat, ita ut ad legitimum usque Paschatis tempus non esset provicturus. Nam alium sensum habere meo iudicio non potest illud ὁ καιρὸς μὲ ἐγγύς [tempus meum propè est] Et apud Lucam πρὸ τῆς με παθεῖν [antequam patiar]. Divinā autem providentiā factum est ut nullā morā esset opus. Iam enim paratum erat cœnaculum & omnia in promptu quæ ad Pascha comedendum desiderabantur; ita ut statim post hæc dicta in domum iverit Christus & discubuerit. Neque id mirum in urbe plena advenis quibus passim hospitia & cœnæ parabantur. Objiciunt Græci, Si anteverit Christus Pascha, violatam ab eo Legem. Quem nodum alii aliter solvunt: mihi

res videtur expedita adhibita distinctione Paschatis. Pascha enim est aliud θύσιμον [victimale], solemne, plenum; aliud μνημονευτικόν [memoriale]. Θύσιμον [victimale] (quod πάχα θυσίαν [Pascha victimam] vocat Iosephus) celebrari non poterat nisi uno in loco, quò populus omnis conveniret, qui locus à Davidis temporibus fuit Hierosolyma. Lex est Deuteronomii xvi, 2, 5. Exemplum videre est ii Paralipomenon xxx & xxxv. Lucæ ii, 41. apud Iosephum multis in locis. Tryphon in Colloquio cum Iustino, γνωρίζομεν ὅτι ἔτε πρόθετον τῆς πάχα αἰχάχισε θύειν δυνατὸν [Scimus enim Pascha victimam alibi occidi non posse]. Hoc θύσιμον [victimale] voco, quia in eo agnus mactabatur, non privatim à patribusfamilias, ut multi existimant, sed à Sacerdotibus, post constitutum sacerdotium: nam antè patresfamilias erant velut Sacerdotes. Scio Philoni dictum θύειν [sacrificare] die Paschali ἐκαστον τῶν ἱερέων ἐκ ἀναμεινονίας ἱερωσύνης τῆ νόμου χαρισμένη τῷ ἔθνει παντὶ μίαν ἡμέραν ἐξαίρετον ἀνὰ πᾶν ἔθνος αὐτεργίαν θυσίων [unumquemque non expectatis Sacerdotibus, hac una die eximia Lege dante sacerdotium genti toti ad faciendum sacrum anniversarium]. Sed in moribus Hebræis ipse Alexandrinus non satis certus est auctor. In Paralipomenis, ubi Iosiae describitur historia, apertè narratur Sacerdotes, adiuvantibus Levitis, amovisse quæ amovenda erant, idque in Templo, & deinde pecudes Paschales reddidisse familiis. ubi Iosephus, ἐκαστος τῶν ἱερέων ἐξηγούμενος τοῖς ὄχλοις [unoquoque Sacerdotum præeunte populo] Atque hinc factum ut Sacerdotes, Cestio quaerenti quis numerus esset Iudæorum Hierosolyma convenientium, exactè dixerint quot fuissent in Paschate agni aut hœdi sacrificati. Ajunt enim fuisse θυμάτων ἑκοσι πέντε μυριάδας, πρὸς τὴν πεντακισχίλια ἑξακόσια [victimarum quinquaginta millia, præterea quinque millia & sexcentas] quod profectò exactè dicere non potuissent nisi ipsi intervenissent mactationi. Hoc θύσιμον [victimale] Pascha sicut locum habebat præfinitum extra quem celebrari non poterat, ita & tempus designatum, nempe inter duas ὥρας [vesperas] decimæ quartæ diei exeuntis & inchoantis decimæ quintæ. Tale Pascha hoc anno non celebravit Christus. Sacrificare enim extra tempus concessum non licuit: adde quòd & Sacerdotum, ut dixi, interveniebat opera, qui nunquam eam navassent nisi statò tempore. Sed quia belli temporibus convenire populus non poterat, multoque magis post Babylonicum exilium aliasque διασποράς [dissectiones] longius sparsis plebisque Iudæorum quàm ut possent venire Hierosolyma, in locum Paschatis θύσιμον [victimale] surrogatum est Pascha μνημονευτικόν [memoriale], voluntarium magis quàm Lege præceptum. Nam ne excideret liberationis Ægyptiacæ memoria, instituerunt Iudæi, etiam cum sacrificare Pascha non possent (posse autem extra Chananææ fines, non immeritò ipsi negant) memoriā tamen Paschatis quandam ob oculos ponere. Sicut ergo in Paschate quod θύσιμον [victimale] vocamus ante cœnam iustam antecedeat cœna ritualis, qua agnum aut hœdum cum azymis & herbis amaris ex Legis præscripto comedebant; dicis, inquam, causā, non ad

ad saturitatem; neque enim agnus sufficere poterat ad cœnam justam hominibus nunquam paucioribus decem, sæpe etiam viginti; nam eousque excrevisse τὰς Φρατρίας [sodalitates] Iosephus memorat; intra quem numerum stetit & Lacedæmoniorum Phiditia ex Porphyrio discimus: sequebatur deinde cœna justa: ita & in Paschate commemorativo cœna quædam ὁσίας χάριν [dicis causa] cœnæ præmittebatur, sed sine sacrificio. Itaque in eo edebatur tantum aliquid Azymorum cum herbis amaris. De cæteris cibis appositis nihil gustabatur ante cœnam secundam, quæ erat ordinaria. quod nunc quoque Iudæi observant. Hæc autem cœna commemorativa Paschatis, quanquam ἄθυστον [sine victima], ut dixi, vocatur πάσχα ὁμωνύμως [Pascha vocabulo ambiguo]. Nam ita habet carmen istius cœnæ, quod venire à Babylonicis temporibus non est dubium,

כל דצריך ויפסח

id est, *Omnis indigens Pascha faciat*. Atque in hunc sensum accipio quod dicit Chrysostomus suo etiam tempore Iudæos Antiochiæ Pascha fecisse; & quod Procopius in Arcana historia ait eos γεύσασθαι ποσειδωνίων κρεῶν [gustare de carnibus ovillis]: nam sacrificasse eos non est credibile. Atque ideo Tryphon dicto loco non Pascha celebrare alibi ait vetitum, sed τὸ πρόβατον τῆ πάσχα θύειν [pecudem Paschalem sacrificare]. Vnde lucem accipit illud Augustini in primo Retractationum, *Iudæi nunc non sacrificant nisi forte quod per Paschata immolent ovem, hoc in sacrificia deputatur*. Hoc πάσχα μνημονευτικὸν [Pascha memoriale], utpote voluntaria devotione susceptum, sicut loco non adstringebatur, ita nec tempore. Christus igitur cum πάσχα θύσιμον [Pascha victimale] morte præveniendus usurpare non posset, voluit tamen cum Discipulis suis memoriam Paschatis, quæ poterat, celebrare: quod fecit eodem modo quo solebant ii qui Hierosolyma venire non poterant, & quo proximo poterat tempore, id est, horis xviii, aut circiter ante ipsum sacrificii tempus. Non sacrificavit igitur Pascha Christus: neque enim potuit, ipse verum Pascha vero Paschatis die sacrificandus: sed manducavit Pascha quod dixi μνημονευτικὸν [memoriale] quod hic rectè Iudaïco more Pascha appellatur. Itaque ἔθυσεν πάσχα [sacrificavit Pascha] nusquam legimus: imò non sacrificasse Christum vel hinc appareat, quod statim ut in domum venit discumbit: Sed ἔφαγε τὸ πάσχα [manducavit Pascha]. Nec aliud hic est πάσχα ποιῆν [Pascha facere] quàm פסחא verbum in rituali carmine, quasi dicas πασχατίζειν [paschatizare]. Hinc apparet nihil à Christo factum contra Legem; imò contrà, adeò observantem Legis Christum fuisse ut cum sacrificium implere non posset, memoriam tamen sacrificii ritu recepto coluerit. Quod de Paschate dixi, idem videre est & in aliis diebus festis, quorum memoriam etiam extra Iudæam Iudæi sine sacrificiis celebrabant. Ita Philo adversus Flaccum narrat à Iudæis Alexandriæ habitantibus celebratam τὴν ἐν σκηναῖς ἑορτήν [festum temporis Tabernaculorum]. Nequis verò novam hanc nostram sententiam suspicetur, sciat esse antiquissimam. Meminit Photius Scriptoris anonymi adversus Thesares cædecatitas, qui dixerit τῇ ἀγίᾳ πέμπτῃ μὴ τὸ νομικὸν φαγεῖν πάσχα τὸ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν,

μηδὲ γὰρ εἶναι τότε τὸ καρὸν, ἀλλὰ τῇ ἐπιστῇ, καὶ ὅτι ἔδεν νομικῶς τελῶν ἔφαγεν [die quinta quam sanctam dicimus, Christum Dominum nostrum non manducasse Pascha legale, neque enim tunc tempus fuisse; sed neque eum id edisse secundum ritus Lege præscriptos]. Idem ait defensum ab alio Scriptore valde erudito, qui de Paschate libros ediderat.

μετὰ τῶν μαθητῶν μὲν. cum Discipulis meis] Erat enim hæc justa Φρατρία [sodalitas] inter decem & viginti; similis Phiditiis apud Lacedæmonios, quæ & ipsa, ut modò diximus, constabant quindecim aut paulò pluribus paucioribusve convivis; & Pythagoræorum συσσιτίοις [conviviis] quæ decem hominibus constabant: Arabum Nabatæorum tredecim.

19. ἡτοίμασαν τὸ πάσχα. paraverunt Pascha] Locus erat paratus, ut ex Marco discimus. Restabat ut apponerentur quæ ad cœnam illam μνημονευτικὴν [memorialem] pertinebant, ἄζυμα καὶ πικρὶδες [azyma & herbe amarae].

20. Ὁψίας δὲ γενομένης, Vespere autem facto] Cum jam Sol occidisset: quod non intelligendum ἐν στιγμή [in puncto]. Nam quicquid est temporis post Solis occasum solet interdum eo nomine appellari, ut Num. ix, 15. ubi opposita sunt כיום [de die] & בערב [de vespere] Ierem. v, 6. ואכ ערבות [lupus vespertinus] lupus nocturnus, ut Kimchi interpretatur ex Psalmo civ, 20. loca alia omittam. Ita sumi ὁψίας [vesperi] manifestum est Iohann. xx, 19. & Marci ii, 32. Indicatur ergo jam nocte celebrata cœna, quod consultò factum à Christo, ne se periculo ingessisse videretur. Neque in eo quicquam erat novi. Nam nunc quoque Iudæi πάσχα μνημονευτικὸν [Pascha memoriale] multà nocte celebrant. Imò & πάσχα θύσιμον [victimale Pascha] mactari quidem inter duas ὁψίας [vesperas], at edi non nisi noctu solebat. Ita enim usus interpretatus erat legem quæ exstat Exodi xii, 8. inque eam interpretationem Iudæi omnes consentiunt.

ἀνέκειτο, discumbebat] Stationem in agno edendo non in perpetuum præceptam, sed pro illo exitus tempore multi sentiunt. An tamen accubitus, signum securæ libertatis, ut Iudæi interpretantur, usurpatus sit ab ævo Iosue dubitari potest. Nam sicut in herba jacentes cibum sumsisse primos hominum satis constat, quò pertinere videtur id quod est in Genesi xvi, 4. וישעו [requiescite], ita sedendi morem aut non minùs antiquum, aut primo mori proximum fuisse docet eadem Genesi xli, 33. cui loco addi potest alter i Sam. xx, 25. Tacitus de Germanis, *Lauti cibum capiunt: separata singulis sedes, & sua cuique mensa*. Tantundem de Hispanis & Gallis veteribus traditum Straboni. Quod autem de eo tempore dicit Philo, μήπω τῶν ἀνθρώπων ἐν ταῖς συμποτικαῖς συνεσῖαις καὶ ἀκλίστῃ χρωμένων [cum nondum homines in conviviiis accubitu uterentur], de accubitu in lectis accipiendum omnino est, qui haud dubiè seriùs cœpit, Assyriorum, ut credibile est, exemplo: cuius moris primam apud Iudæos mentionem doctissimus Casaubonus apud Amosum ii, 8. observavit: nisi vetustior ejus mentio Cant. i, 11. ubi κατακλισνον [accubitus] vertunt Græci. Quin Græcorum ac postremò Romanorum exemplo mos accumbendi increbuerit, non est dubitandum.

Hodie

Hodie Iudæi sessionem in cœna illa commemorativa, sed solito molliorem atque honoratiorem, usurpant; & cum reclinacione corporis, quæ ab accubitu non longè abscedit.

21. Καὶ ἐδιδόντων αὐτῶν, *Edentibus illis*] Id est, *cum jam seriò cœnarent*. Nam prior cœna, ut dixi, dicis causa erat: neque in ea habebantur ulli sermones præter formulas. Ἐτ τρυβλίον illud [*paropsis*, vel *catinus ille*] de quo sequitur, habebat in se jusculum, ut ostendit ψωμίς [*panis intincti*] mentio apud Iohannem. Quare probare non possum eorum sententiam qui hæc ad herbas amaras aceto tinctas referunt, quibus locus erat in cœna priore.

23. Ὁ ἐμβάψας μεῖ ἐμῷ ἐν τῷ τρυβλίῳ ἢ χεῖρ, *qui intingit mecum manum in paropside*] Omnino videtur propius quiddam indicari quàm quod suprà dixerat Christus, *Vnus ex vobis duodecim*. Quare persuasum mihi est Iudam prope Christum accubuisse, ita ut cum plures essent in cœna catini, ille ex eodem catino ederet ex quo edebat Christus. Ita enim facilius fieri potuit ut Christus illi interroganti an ipse esset de quo loqueretur, submisit & plerisque non audientibus responderet, Σὺ εἶπας [*Tu dixisti*], utque eo non audito Iohannes à Petro monitus, quærens quis ille esset qui tantum scelus esset ausurus, certum à Christo signum acciperet, eum hunc esse cui ipse Christus daturus esset de catino tinctam jure offulam. Quæ omnia, ni fallor, indicia eò nos ducunt ut credamus quod dixi. Atque ita hîc quoque accidit quod in multis aliis vaticiniis, ut verba Davidis Psal. xli, 10. in Christo non tantum secundum proverbialem loquendi modum, sed etiam secundum exactissimam verborum significationem implerentur. Accedit huc quòd Marcus cum prius dixisset ὁ ἐσθίων μεῖ ἐμῷ [*qui manducat mecum*], postea subiecit Εἷς ἐκ τῶν δώδεκα, ὁ ἐμβαπτόμενος μεῖ ἐμῷ εἰς τὸ τρυβλίον [*Vnus ex Duodecim, qui intingit mecum manum in catino*]. Quare cum bis idem dictum censer non debeat, sequitur in posteriori restrictiorem esse demonstrationem. Atque ita Christus præscientiæ suæ documenta per gradus edidit, primum duodenario numero includens futurum proditorem, deinde numero minore proximè accumbentium, postremò ipsum hominem notis certis designans.

24. ὑπάγει, καθὼς γέγραπται περὶ αὐτοῦ: *vadit, sicut scriptum est de illo*] Πορεύεται Lucas, id est, moritur: ita enim Hebræi הָלַךְ [*vadere*] usurpant, ut Gen. xv, 2. ubi לֶךְ אֲנִי הוֹלֵךְ [*ego vado*] vertunt ἐγὼ ὃ ἀπολύομαι [*ego dimittor*]. Sic & Latini mortuum abiisse dicebant. Alibi ὑπάγειν [*vadere*] de Christo positum αἰνάλησιν [*assumptionem*] ejus in cælum significat.

καὶ ὃ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ, *va autem homini illi*] Sapientissimum Divinæ permissionis decretum eique juncta præscientia, cum nullam imponat sceleris necessitatem, neque culpam neque poenæ meritum minuit.

καλὸν ἦν αὐτῷ εἰ ἐκ ἐγγενήθῃ ὁ ἀνθρώπος ἐκεῖνος. *bonum erat ei si natus non fuisset homo ille*] Non quòd esse bene ei possit qui non sit, sed quòd homines ita possunt esse miseri ut meritò optent non esse: quod à quibusdam nimium subtiliter philosophantibus negari miror, à quorum inopinata sententia ad sensum communem & hoc Christi effatum provoco.

Nam quod viris piis Iobo & Ieremiæ impatientia ut dicerent expressit, id hîc verè ac seriò de Iuda Christus affirmat. Οὐ βέλεται [*Non vult*], inquit Hierocles, ὁ κακὸς ἀθάνατον εἶναι ἢ αὐτὸ ψυχὴν ἵνα μὴ ὑπομείνῃ τιμωρήμενος [*is qui malus est immortalem esse animam, ne in pœnis maneat*]. Interire autem est perinde ac *natum non esse*; juxta illud Senecæ,

Quæris quo jaceas post obitum loco?

Quo non nata jacent.

10 De impiis igitur verè dici potest quod olim dixisse Silenum ferunt, & Theognis istis verbis expressit,

Ἀρχὴν μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον,
Μηδ' ἐσιδεῖν ἀνγὰς ὀξέας ἡελίος.

[*Optima sors homini natum non esse, nec unquam Adspexisse diem flammiferumque jubar.*]

Hieronymus, *Simpliciter dictum est, Multo melius esse non subsistere quàm malè subsistere*. Rabbi Israel De Anima ait ei qui in hoc mundo Divinæ contemplationi non vacat, melius futurum esse nunquam existisse. Idem in Zoar de ignorantibus Legem.

25. Σὺ εἶπας. *Tu dixisti*] *Rem dixisti*. Est enim non in medio relinquentis sed concedentis quæsitum ista oratio; ut collatis locis, infrà hoc capite 64. & Marc. xiv, 62. liquidò apparet. Non dissimile est illud Euripidis,

— Σὺ δ' ἄγερας ταῦτ', ἐκ ἐγώ.

[*— Dicis hæc tu, non ego.*]

Sed hoc ita Iudæ dictum est ut cæteri non exaudirent.

30 26. Ἐσθίωντων δ' αὐτῶν, *Cenantibus autem eis*] Ita & Marcus; id est, *adhuc illis cenantibus*. Nam vinum quidem ex more Iudæorum, qui nunc quoque in die Paschatis aliisque diebus festis id observant, & in cœna & post cœnam cum gratiarum actione bibebatur: at panis frangebatur & distribuebatur cœnâ adhuc durante, sed ferme peractâ. Hinc de poculo speciatim dicunt & Lucas & Paulus sumtum à Christo μετὰ τὸ δειπνῆσαι quod in Missa Latina exponitur *postquam cœnatum est*. Lucas autem & in cœna & post cœnam propinatum memorat; sed post cœnam cum mansuri ritus institutione. Etiam apud Græcos postremum poculum, idque pro sacro habitum, bibebatur eo ipso tempore quo tollebantur mensæ. Nicostratus,

Ἀλλ' ἐγχεάσα θάττον ἀγαθὸν δαίμονα.

Ἀπενεγάτω μοι τὴν τράπεζαν ἐκ ποδῶν.

[*Sed infundentes poculum Genii boni*

Mihi de pedibus protinus mensam auferant.]

50 Xenophon, ὡς δ' ἀφηρεθήσαν αἱ τράπεζαι καὶ ἐσπέισαντο καὶ ἐπαίανισαν [*at postquam sublatis mensis libarunt & præana cecinerunt*]. Scholiastes Aristophanis ad Vespas, ἔσθος ἦν ὁπότε μέλλοι ἡ τράπεζα αἰρεῖσθαι ἀγαθὸν δαίμονα ἐπιρροφῆν [*moris erat cum tollenda esset mensa poculum sorbere boni Genii*]. Seneca Thyeste,

— Hoc, hoc mensa claudetur scypho.

60 Meminerunt & Scholiastæ ad tertium & quintum Odyssææ. Primi quoque Christiani inter cœnandum celebrarunt hoc mysterium: Κλῶνές τε καὶ οἶκον ἄρτον μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαπῇ, ἀσεί καὶ ἀφελότητι καρδίας [*Frangentes domatim panem, sumebant cibum cum exultatione & simplicitate cordis*] inquit Lucas Actor. 11, 46. Vide & confer quod dicitur Actor. xx, 7, & 11. Hoc est quod Plinius ait, *Coisse Chri-*

Christianos ad capiendum cibum, sed promiscuum & innoxium. Idque ipsum est quod δειπνον κυριακόν [cœnam Dominicam] Paulus ad Corinthios vocat; Ignatius in epistola ad Smyrnenfes δοχὴν [convivium], ut & Scriptor vetustissimus Constitutionum quæ Clementis nomen præferunt, qui & δοχὴν [convivium] interpretatur ἀγάπην [dilectionem]. Nomen Agapæ, quod in Iudæ Epistola est, in hoc sensu venisse putat Tertullianus inde quod inopes isto refrigerio juvarentur. Sed videndum an non συνεκδοχικῶς [per complexionem] ex poculo mystico id datum sit nomen toti convivio, quomodo εὐχαριστία [Eucharistia] dicta est ἐκ τῆς ἁγίας τῆς εὐχαριστίας [à pane super quo actæ gratiæ] Nam poculum illud, certissimum quippe testimonium amoris quo nos Christus dilexit, quemque nobis imitandum proposuit, ἀγάπη [dilectio] dicebatur. Ignatius, πόμα δέλω τὸ αἷμα αὐτοῦ, ὃ ἐστὶν ἀγάπη, ἀφθαρτὸν καὶ ἀέννατον [potum volo sanguinem ejus, qui est dilectio, incorruptibilis & æterna vita]. unde intelligendus alter ejusdem locus ad Ephesios, ἀναζωπυρῆσαντες ἐν αἱματι Χριστοῦ [excitantantes per sanguinem Christi]. vult enim μεταληπτικῶς [per transnominatorem] significare dilectionem mutuam. Mos ille in convivio celebrandi hoc sacramentum primâ illâ ætate nihil habebat vitii plerisque in locis, Edebatur, ut ait Tertullianus, quantum esurientes capiebant, bibebatur quantum pudicis esset utile: quod & de Iudæorum conviviiis quæ σύνδειπνα vocantur prædicant Iosephus & Philo. Sed quorundam irreverentia effecit ne diu retineretur. Nam Corinthiorum inæquales epulas, contra naturam τῆς ἀγάπης [dilectionis], castigat Paulus; & Socrates Historicus Ægyptiorum notat ἀκρασίαν [intemperantiam], quod παντοίων ἐδεσμάτων ἐμφορῆθέντες [omnifariis dapibus impleti] participarent mysteria. Hinc constitutum ne mysteria sumerentur nisi à jejunis; quod ab initio ita non esse factitatum rectè observat Chrysostomus. Iustinus nobis τὴν τῆς εὐχαριστίας μετοχὴν [Eucharistiæ participationem] extra convivii formam describit: & Clemens istis quæ suo tempore celebrabantur conviviiis de nomine ἀγάπης [Agapæ sive dilectionis] controversiam movet, nimirum cum jam ab iis conviviiis mysteria essent segregata. At Tertullianus indicare videtur jam suo tempore celebrata mysteria antelucanis maximè cœtibus: mansit tamen antiquissimi moris testimonium in eo quod fiebat ipso die Cœnæ Dominicæ anniversario. Canon Concilii Carthaginensis tertii huc spectat ut sacramenta altaris non nisi à jejunis hominibus celebrentur, excepto uno die anniversario quo Cœna Domini celebratur: quicum convenit epistola Augustini ad Ianuarium. Sed & segregatis jam mysteriis fidelium convivio (ut Pauli tempore) in ipsis Ecclesiarum aedibus celebrabantur ad tempora Synodi Laodicenæ, in Africa etiam serius.

τὸν ἄρτον, panem] Azymum, contra quam sentiunt Græci: quanquam enim anticipato tempore omnia tamen παχαλίζοντων, [paschatizantium] servavit Christus quæ quidem servari poterant.

εὐλογήσας, benedixit] Moris semper Iudæis fuit, ut ex Thalmudicis Scriptoribus & Philone apparet, cibum nullum aut vinum sumere nisi prius Deo tanquam conditori donatorique laudes & grates

egissent, addita precatore: quod γεναίρεσθαι Θεὸν ὡς χορηγὸν τῆς τροφῆς [honore Deum utimenti datorem] dixit Iosephus: ipsam precatorem שִׁיר id est, ἁγιασμόν [sanctificationem] vocant, aut בִּרְכָה, id est, εὐλογίαν [benedictionem]. Diotogenes ex Pythagoræ Schola, Καλῶς ἢ καὶ τὸν Θεὸν ἐν ἀρχῇ τῆς δειπνῶ καὶ τῷ αἵματι ἐπικαλεῖσθαι, ἕχ ὡς δεόμενον τινος τῶν τοιούτων, ἀλλ' εἰς τὸ μνασθέντα καλᾶκοσμηθῆναι τὰν ψυχάν [rectum est in principio prandii ac cœnæ Deum invocare, non ut opus habentem tali re, sed ut per ejus memoriam ornatior fiat anima]. Antequam id fieret, cibus pro profano habebatur; hoc facto ἅγιος [sanctus], id est, quo vesci fas esset. Quem morem ut pium approbans Paulus, Πᾶν κλισμα Θεὸς καλόν, inquit, καὶ ὃ ἐν ἀπόβλητον μετὰ εὐχαριστίας λαμβανόμενον. ἁγιαζεται γὰρ διὰ λόγου Θεοῦ καὶ ἐντεύξεως [Omnia creatura Dei bona est, & nihil rejiciendum quod cum gratiarum actione percipitur; sanctificatur enim per verbum Dei & orationem] quo sensu ἁγιαζέσθαι [sanctificari], quanquam in re alia, usurpavit & 1 Corinth. VII, 14. Bene autem Paulus dicto loco εὐχαριστίαν [gratiarum actionem] explicat voce ἐντεύξεως [precatore] erant enim ista conjuncta. Iosephus, δικαίως ἔσσης φύσει τῆς εὐχαριστίας, καὶ γενομένης ἐπ' αἰμοῖν μὲν τῇ ἡδὴ γεγονότων, ἐπὶ τῇ προτροπῇ τῶν ἐσομένων [cum naturaliter justa sit gratiarum actio, quæ fit ut agnoscantur percepta, & percipiantur futura]. Hinc est quod passim pro eodem ponuntur in hoc negotio εὐλογεῖν καὶ εὐχαρισεῖν [benedicere & gratias agere]. Quod Matthæus XIV, 19. Marcus VI, 41. Lucas IX, 16. dixere in historia panum multiplicatorum ἀναβλέψας εἰς τὸν ἔραν ἐνλόγησε [adspiciens in cælum benedixit], Iohannes εὐχαρισήσας δέδωκε [cum gratias egisset, distribuit] VI, 11. Marcus dixit εὐχαρισήσας ἐκλάσσε [gratias agens fregit] VII, 6. quomodo & hic noster Matthæi Interpres XV, 36. in quibus locis Marci & Iohannis Syrus εὐχαρισήσας [cum gratias egisset] vertit בִּרְכָה [et benedixit]: hoc autem loco apud Matthæum pro εὐλογήσας [benedixit] dixit בִּרְכָה וַיְבָרֶךְ, id est, εὐχαρισήσας καὶ εὐλογήσας [gratias egit & benedixit]. Sic & Paulus 1 Corinth. XIV, 15, 16, 17. pro eodem ponit προσεύχεσθαι, εὐλογεῖν, εὐχαρισεῖν [orare, benedicere, gratias agere], eodemque loco Latinus Interpres εὐχαριστίαν [gratiarum actionem] vertit benedictionem. Sic ubi mox est de poculo εὐχαριστήσας [gratias egit], Cyprianus epistolâ ad Cæciliū citat benedixit: & Paulus hinc calicem vocat ποτήριον εὐλογίας [calicem benedictionis]. Non mirum igitur si in recitandis his verbis de sacro pane Lucas & Paulus dixerunt εὐχαριστήσας [gratias egit] quod Matthæi Interpres & Marcus εὐλογήσας [benedixit]. Imò & hoc ipso loco quidam Græci codices habuerunt εὐχαριστήσας [gratias agens], atque ita citant veteres, inter alios Basilus Regulis moralibus, ex interpretamento scilicet. Plena autem & propria locutio est εὐχαρισεῖν τῷ Θεῷ [Deo gratias agere], quod passim invenimus, & quidem in mentione frangendi panis Act. XXV, 11, 35. cui tantundem valet εὐλογεῖν Θεόν [Deum benedicere], Lucæ I, 64. & II, 28. XXIV, 53. Iac. I, 11, 9. Sed Hebræi, & hos secuti Hellenistæ, amant dictionum compendia: itaque εὐλογεῖν τινὰ vel τι [benedicere aliquem vel aliquid] dicunt pro εὐλογεῖν Θεὸν ὑπὲρ τινος [benedicere Deum

Deum super re aliqua] quod loquendi genus apud Lxx & hos nostros passim reperire est, ut Marci x, 16. Lucæ 11, 34. ix, 16. xxiv, 30, 31. Sic ἱλάσκεισθαι τὰς ἁμαρτίας [*propitiare peccata*] dixit Scriptor ad Hebræos pro ἱλάσκεισθαι Θεὸν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν [*propitiare Deum de peccatis*]. Pari modo בְּרַךְ הוֹבִיחַ [benedicere sacrificium] 1 Sam. ix, 13. est εὐλογεῖν τὸ Θεὸν ὑπὲρ τοῦ θυσίας [*benedicere Deum de sacrificio*]. Sic εὐλογεῖν τὸ ποτήριον [*benedicere poculum*] in hoc argumento dixit Paulus 1 Corinth. x, 16. & hīc εὐλογήσας [*benedixit*] rectē constituitur cum eo quod præcessit τὸν ἄρτον [*panem*]. Similique modo, quod mox sequitur, εὐχαριστήσας [*eucharistizavit*] cum eo quod præcessit τὸ ποτήριον [*poculum*]. Nam & εὐχαρισεῖν ἄρτον aut ποτήριον [*eucharistizare panem aut poculum*] non min⁹ rectē dicitur quā́m εὐλογεῖν [*benedicere*]. atque ita loqui solitos Apostolorum exemplo Christianos veteres Iustinus nos docet, qui dixit εὐχαριστήσαντα ἄρτον καὶ οἶνον [*eucharistizatum panem & vinum*], deinde εὐχαριστήσαν τροφήν [*alimentum eucharistizatum*]. Formula communis τῆς εὐλογίας [*benedictionis*] sive τῆς εὐχαριστίας [*gratiarum actionis*] apud Hebræos hæc erat, בְּרַךְ אֱתָהּ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם הַמוֹצֵא לֶחֶם מִן הָאָרֶץ, Εὐλογητός ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ Κύριος τῆς γῆς, ὁ ἐκτίσας τὸν κόσμον, ὁ ἔδωκεν ἄρτον ἐκ τῆς γῆς [*Benedictus Deus noster Dominus Mundi, qui invenit panem de terra*]. Similiter de vino dicebant בְּרַךְ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם הַמוֹצֵא פֵּי הַגֶּפֶן, Εὐλογητός ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ Κύριος τῆς γῆς, ὁ ἐκτίσας τὸ γέννημα τῆς ἀμπέλης [*Benedictus Deus noster Dominus Mundi qui creavit fructum vitis*]. Sed diebus festis accedebat mentio beneficii cuius tum memoria celebrabatur; ut Paschate liberationis ex Ægypto. Sic & Christus panes multiplicaturus haud dubiè ad communes preces addidit proprias rei quæ tum agebatur. Et hoc loco non pro veteri tantum creatione sed & pro nova, cuius ergo in hunc orbem venerat, preces fudit gratiasque Deo egit pro redemptione humani generis quasi jam peracta, utpote cui implendæ non multum temporis restaret: quæ causa est cur & præsentis temporis verba hīc usurpent sacri Scriptores, τὸ δίδόμενον [*quod datur*], τὸ ἐκχυνόμενον [*qui effunditur*]. Secuti hac in re Christum sunt veteres Christiani, conjungentes in hac gratiarum actione beneficia vetera cum novis. Testis Iustinus, τὸν ἄρτον τῆς εὐχαριστίας εἰς ἀνάμνησιν τῆς πάθης ἧς ἐπαθεν ὑπὲρ τῶν καθαιρομένων τὰς ψυχὰς ἀπὸ πάσης πονηρίας ἀνθρώπων, Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Κύριος ἡμῶν παρέδωκε ποιεῖν, ἵνα ἁμαρτε εὐχαριστῶμεν τῷ Θεῷ ὑπὲρ τῆς τὸν κόσμον ἐκτίκεναι σὺν πάνσι τοῖς ἐν αὐτῷ διὰ τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὑπὲρ τῆς ἀπὸ τῆς κακίας ἐν ᾗ γεγόναμεν ἢ λευθερωκέναι ἡμᾶς, καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας καταλελυκέναι τελείαν καὶ ἀλύσειν διὰ τῆς παθητῆς γενομένης κατὰ τὴν βουλὴν αὐτοῦ [*Panem Eucharistiæ in memoriam passionis quam suscepit pro omnibus hominibus qui animas à vitiis emundantur, Iesus Christus Dominus noster nos facere præcepit, ut simul gratias agamus Deo & quod Mundum condiderit cum omnibus quæ in eo sunt hominis causa, & quod à malitia in qua fueramus nos liberaverit, & perfectâ destructione destruxerit imperia & potestates per illum qui secundum ipsius voluntatem factus est patibilis*]. Exstat & in Clementis quæ dicuntur Constitutionibus libro vii, cap. xxvii. gratiarum

actio, in qua dicitur τὰ πρὸς μετ' ἄλληλων προεπρεπίσας ἀνθρώποις [*qui hominibus paravit quo vescerentur*]. Sequitur mox, ὁ ἐπισείας ἐπὶ γῆς Ἰησοῦν τὸν Χριστόν [*qui misit in terras Iesum Christum*], & alia quæ eò pertinent. Irenæus libro v, cap. 11. Et quoniam membra ejus sumus, & per creaturam nutrimur, creaturam autem ipse nobis præstat, Solem suum oriri faciens & pluens quemadmodum vult, eum calicem qui est creatura, suum sanguinem, qui effusus est, ex quo auget nostrum sanguinem, & eum panem qui est creatura, suum corpus confirmavit, ex quo nostra auget corpora. Quando ergo & mixtus calix & fractus panis percipit verbum Dei, fit Eucharistia sanguinis & corporis Christi, ex quibus augetur & consistit carnis nostræ substantia. Origenes viii adversus Celsum, Ἀλλὰ τὸ ἀχάριστοι εἶναι πρὸς τὸν Θεὸν περιιστάμεθα, & τὸν εὐεργεσιῶν πλήρεις ἐσμεν, διμικρογνήματα ὄντες αὐτοῦ, καὶ περιουοῦμενοι ὑπὸ αὐτοῦ κριθέντες ὅπως ποτὲ εἶναι καὶ ἔξω τῆς βίης, τὰς παρ' αὐτοῦ ἐλπίδας ἐκδεχόμενοι· ἐστὶ δὲ καὶ σύμβολον ἡμῖν τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐχαριστίας ἄρτου· εὐχαριστία καλεῖται [*Cavemus ingrati esse adversus Deum, cujus beneficiis pleni sumus; quippe qui & opificium ejus sumus, & digni ab ipso facti ut etiam extra hanc vitam simus aliquando, cum implebitur spes quam ab ipso accepimus. Est autem & symbolum gratiarum quas Deo agimus, panis dictus Eucharistia*]. Oratio vetus exstans in Missa Latina, Deus qui humanæ substantiæ dignitatem mirabiliter condidisti, & mirabilius reformasti: ibidem, Per Christum Dominum nostrum, per quem hæc omnia, Domine, semper bona creas, sanctificas, vivificas, benedicis & præstas nobis: deinde, Quod ore sumimus, Domine, pia mente capiamus, & de munere temporali fiat nobis remedium sempiternum.

ἐκλασε, fregit] Hæc fractio tum perpeffiones Christi, in cruce præsertim, significat, (unde Paulus adjecit de corpore τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον [*quod pro vobis frangitur*], & Liturgiæ non paucæ hanc significationem exprimunt, præsertim Syriaca) tum simul etiam liberalitatem Christi nos invitantis ad communionem omnium bonorum quæ per crucem erant parienda. Nam quia panes Hebræorum erant κλαστοὶ [*tales ut frangi facile possent*], ideo receptum apud illos erat ut frangere panem dicerent pro ejus participes alios facere, ut Esaiæ lvi, 7. Thren. iv, 4. Marci vii, 19. ὅτε τὴν πέντε ἄρτους ἐκλασε εἰς τὰς πεντακισχίλους [*quando quinque panes fregi in quinque millia*]: erant enim panes Hebræorum ita magni ut omnibus convivis sufficerent. Diogenes Laërtius Pythagorâ, ἐπὶ ἑνὰ ἄρτον οἱ πάλοι τῶν φίλων ἐφοίτων· καθάπερ καὶ νῦν οἱ βάρβαροι [*olim amici ad unum panem conveniebant, ut etiam nunc barbari*]. Xenophon Expeditionis vii. de Zeuthe Rege Thracum, ἀνελόμενοι τὰς παρακειμένους αὐτῷ ἄρτους διέκλα κατὰ μικρόν, καὶ διερίπιδ' οἷς αὐτῷ ἐδόκει [*tollens appositos sibi panes fregit in partes, & dedit quibus voluit*]. Iamblichus, τὸ ἀρχαῖον βαρβαρικῶς πάντες ἐπὶ ἑνὰ ἄρτον συνήσαν οἱ φίλοι [*olim more barbarico omnes amici ad unum panem conveniebant*]: ideo cum de communione agunt veteres, nominant partes, fragmenta, κλάσματα. Vide Augustinum Sermone i De verbis Apostoli.

Φάγετε· comedite] Inter varia sacrificiorum genera illustre erat apud Hebræos id quod vocabant פסח [*paschicum*]; Philo σωτήριον [*salutare*] vertit, Iosephus

χαριστήριον [*de beneficio*], alii εὐχαριστικὸν [*gratiarum actionis*]. sed εὐχαριστικὸν [*sacrificium gratiarum*] propriè est תודה [*Laudis*] species τῆς ζωτικής [*sacrificii salutaris*]. Nam ζωτήρια [*salutaria*] sacra non tantum pro obtinendis sed & pro obtentis beneficiis fiebant. Notum autem est Hebræis שלום [*pacem*] dici omne bonorum genus : sed sicut εὐχαριστέω [*gratias agere*] latè sumtum est ab Hellenistis, ita non mirum si & εὐχαριστικὴν θυσίαν [*sacrificium gratiarum actionis*] largiore significato dixere. In his igitur sacris illud erat quasi peculiare, quòd victimæ pars Deo ejusque Sacerdotibus, pars verò offerentibus cedebat : id Deus bonitatis suæ erga ipsos testimonium esse volebat, quasi scilicet amicorum more communes cum ipsis epulas sumeret : Nam οἱ ἐσθιόντες τὰς θυσίας [*qui edunt hostias*], ut inquit Paulus, κοινωνοὶ τῆς θυσιαστικής εἰσὶ [*participes sunt altaris*], 1 Corinth. x, 18. Atque itidem apud Græcos aliasque gentes usurpabatur ut qui victimas offerrent de earum carne epularentur, ut passim apud Poëtas videre est : sive id ab Hebræorum exemplo originem traxit, seu, quod est probabilius, à communium parentum institutis. Ita & Catilinarium, narrante Plutarcho, καταθύσαντες ἀνθρώπων ἐγεύσαντο τὴν σαρκεῶν [*maculato homine de carne ejus ederunt*]. Christus ergo sacrificium peracturus in se credentes vult participes facere ejus sacrificii quod oblatum erat ab eo qui ipsorum naturam susceperat, μετέχευε γὰρ σαρκὸς καὶ αἱματός [*participavit carni & sanguini*] Heb. 11, 14. Hanc sacrificii sui efficaciam, ita ut clarè posset intelligi, ipsis explicabat cum diceret ad Patrem, ἐγὼ ἀγιάζω ἑμαυτὸν, ἵνα καὶ αὐτοὶ ὡσιν ἡγιασμένοι ἐν τῇ ἀληθείᾳ [*ego sanctifico meipsum, ut sint & ipsi sanctificati in veritate*], Ioh. xvii, 19. & mox, θέλω ἵνα ὅπως εἰμὶ ἐγὼ καὶ οἱ μετ' ἐμοῦ [*volo ut ubi sum ego & illi sint mecum*], 24. Vtrumque scilicet, tum veri cognitionem atque obsignationem, ut verum pactum animorum, tum gloriosa gaudia quæ post hanc vitam expectantur, etiam vulgò sciebant Iudæi manducandi verbo significari. Prioris testis est Philo cum ita ait libro De Allegoriis, τὸ φαγεῖν ζύμβολόν ἐστι τροφῆς ψυχικῆς· τρέφεται ἡ ψυχὴ ἀναλήψῃ τὰ καλῶν καὶ παράξει τὴν κατορθωμάτων [*edere symbolum est pastus animorum, pascitur autem anima perceptione honestorum dogmatum & effectione rerum honestarum*]. & libro De Sacrificiis Abel & Cain, Ἰσχοῦσιν οἱ κεκοινωνηκότες ἡδὴ, καὶ οἷς ἡ φύσις ἰλεως, πάλιν γινώσκονται, κληθέντες εἰς μετεσσίαν θοίνης, ἐκ ἐξ ἧς αἱ γαστὲρ ἡδοναὶ πικραλμένης τὸ σῶμα πιάινουσιν, ἀλλ' ἀφ' ἧς διάνοια ἐντρέφομένη καὶ ἐκχορεύουσα ἀρετῆς γήθει τε καὶ εὐφραίνεται [*Norunt qui participarunt, & si natura ipsis propitia esset scient & in posterum vocati ad communicandas epulas, non ex quibus voluptates ventris impleti corpus saginant, sed quibus mens enutrita & in virtutum choro agens gaudet & latatur*]. Sic & Moses Maimonides in Hebræorum ὑπονοίας [*latenti locutione*] comedere dicit id valere quod intellectu apprehendere : Locus est in Ductore dubitantium lib. 1, cap. 29. quod verum esse ostendunt & Prophetarum loca Ierem. xv, 16. Ezech. 111, 3. Prov. 1x, 5. Apoc. x, 9. & Ecclesiasticus xv, 3. xxiv, 29. Scriptor de cæna Domini, quod esca est carni, hoc animæ fides. Servius ad illud in 111 Æneidos,

— vittasque resolvit,

In ratione sacrorum par est & animæ & corporis causa. Nam plerunque quæ non possunt circa animam fieri, sunt circa corpus. & alibi libro iv, In sacris quæ exhiberi non poterant, simulabantur, & erant pro veris. Tertullianus De Baptismo, Ea forma qua semper carnalia in figuram spiritualium antecedunt. Alterius indicia passim in libris Rabbiorum, ubi edere & bibere in mundo futuro sæpe occurrit : itaque receptum hunc loquendi modum sequens Phariseus dicebat, Μακάριος ὁς φάγεται ἄρτον ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ [*Beatus qui manducabit panem in Regno Dei*] Luc. xiv, 15. Et Christus, cujus sermo ubique erat conspicuus ac popularis, futura gaudia eadem imagine adumbrabat, non tantum apud Apostolos ut Luc. xxii, 30. sed & apud plebem, Matth. viii, 11. Sicut autem Christus apud Iohannem vocem ἀγιάζειν [*sanctificandi*] à sacrificiis desumptam usurpaverat, ita eadem utitur Scriptor ad Hebræos cum dicit, ὁ τε γὰρ ἀγιάζων καὶ οἱ ἀγιαζόμενοι ἐξ ἑνὸς πάντες [*qui sanctificat & qui sanctificantur ex uno omnes*]. Et Paulus sicut dixerat κοινωνοὺς εἶναι θυσιαστικής τῆς ἐσθιόντας τὰς θυσίας, [*participes esse altaris eos qui hostias edunt*], ita τὸν ἄρτον [*panem*] vocat κοινωνίαν τῆς σώματος [*participationem corporis*]. Ac passim docent Christiani veteres institutum hoc sacramentum ut perpeffionibus ipsius qui propter nos factus est παθητὸς [*patibilis*], os ex ossibus nostris, caro ex carne nostra, & rursus gloriæ communicaremus, coalescentes velut εἰς σάρκα μίαν [*in unam carnem*] ad complementum ejus quod olim per matrimonii institutionem fuerat adumbratum, 1 Corinth. vi, 17. Loca afferre longum esset. Bene autem Panis species adhibita ad corporis significationem, quia ad ejus naturam proximè accedit. Ἀπαντὰ τρέφεται τοῖς αὐτοῖς ἐξ ὧν ἐρῶν ἐσιν [*Omnia nutriuntur ex iis unde constant*], inquit Aristoteles. Et σιτίον ὕλη σαρκὸς [*frumentum materia carnis*] apud Galenum. Atque adeò non Arabibus tantum vox לחם, quæ panis propriè est Hebræis, carnem significat, sed & Hebræis vox eadem illo significato reperitur, ut Sophoniæ i, 17. Levit. 11, 7. xxi, 6. xxi, 7. Ier. ix, 4. caro victimarum vocatur לחם [*panis*], pro quo Chaldæi ponunt ܠܚܝܩ προσφοράν [*oblationem*]. Nec aliter nonnulli interpretantur illud Iobi vi, 7. ut sensus sit, languores carnis meæ.

27. τὸ ποτήριον, calicem] Sæpius calix circumferebatur in cæna : sed hic de postrema potatione agitur, quæ cæteris sollemnior etiam apud Gentes, ut jam antè ostendimus. Fuisse autem in eo calice vinum aquâ temperatum docet nos liber Misnajoth De benedictione vii. Et videtur hoc postulasse cæli ejus ingenium, ut vina, præsertim paulò largiùs solito, nisi aquâ temperata non biberentur : vide Prov. ix, 2, 5. Apoc. xvi, 11, 6. & Scriptorem de quæstionibus Hebræicis, qui inter opera Hieronymi legitur. Hic quoque mos ad Christianos veteres transiit. Iustinus, ποτήριον ὕδατος καὶ κραμάτος [*calix aquæ & vini*] Hinc mixtum calicem dixit Irenæus. Clemens, κίρνεται ὁ οἶνος τῷ ὕδατι [*miscetur aquæ vinum*]. Cyprianus Dominicam traditionem vocat ut calix qui in commemorationem Domini offertur mixtus vino offeratur. Adde Canonem xl inter Africanos, & Liturgias veteres Syriacas, Græcas, Arabicas, Latinas. εὐχαρισήσας, gratias egit] Idem valet quod εὐλογήσας

[*benedixit*], ut suprà diximus. Ipsum nomen receptum poculi expressit Paulus cum dixit ποτήριον εὐλογίας [*calix benedictionis*]. Nam Hebræi vocabant כוס הלל: solent autem הלל [*laudare*] & ברכ [*benedicere*] sumi συνωνύμως [*eodem significatu*], ut apparet Plal. x, 3. ubi altera vox alteram explicat. Et Esaiæ LXIV, 11. הללו ab Interpretibus Lxx vertitur εὐλόγησαν [*benedixerunt*].

Πίετε ἐξ αὐτῆ πάντες. Bibite ex hoc omnes] In sacris (ac proinde & in federibus quæ interposito sacro peragebantur, Pl. L, 5.) sanguis quidem in pateras fundi solebat, ut quarto Thebaïdos Papinianæ & aliis in locis legimus: sed quia bibere sanguinem inhumanum erat (quanquam id quoque in federibus nonnullis factum legimus: sic enim Plutarchus Publicolà juvenes patricos ait inter se federatos ἀνθρώπων σφαγῆν ἐπισπείσαντες αἷμα [*libantes sanguinem hominis occisi*]. & fedus cruore sacratum dixit Tacitus Annalium xii. & Diodorus in fragmentis à Valesio editis firmatam ab Apollodoro conjurationem esu humanæ carnis & sanguinis humani potu: & morem eundem Magellanus apud Americanos reperit: & Tigrani in Armenia id factitatum narrat Valerius Max. lib. ix, cap. 11. unde mos ille venit ad Comanos, mansitque ad tempora usque Ludovici Sancti Francorum Regis, ut testatur Ioinvillius: Scythis idem factum memorat Solinus & Mela, Saracenis Nicetas Choniates, Danis Saxo Sialandicus), institutum est apud populos mansuetiores ut vinum sanguinis loco biberetur, unde עבירה ויהי [*vinum cultus extranei*] Hebræis est *vinum profanorum sacrificiorum*: quò alludit Ezechiel xxxix, 19, 20. & vinum sanguis נואא dicitur, & ipso colore (nam rubebant ferè vina, Plal. Lxxv, 9.) sanguinem referebat. Hoc vinum qui potabant ipso victimæ sanguine imbuti censebantur. Philo ἀπὸ τῆς γέ τοι φασὶ τὸ μεθύειν ὠνομάσθαι ὅτι μετὰ τὸ θύειν ἔθθη τῶν τοῖς προτέροις οἰνῶσαι [*inde dictum putant μεθύειν quòd veteres post sacrum potarent*]. Federa quoque, ut dixi, admoto calice firmari solita ostendit Aristophanes Lysistratà, qui & alibi ad eum morem alludens σπονδὰς ἐπιόμαι [*federa ebibo*] dixit: & Diodorus Siculus à vini libatione natum dicit nomen σπονδῶν [*federum*]. Hinc Homero σπονδαὶ ἄκρητοι [*vinosa federa*]. Originem ostendit Plutarchus libro de Iside de Ægyptiis loquens, ἐκ ἐπινον οἶνον ἔδῃ ἐσπενδον ὡς φίλιον θεοῖς, ἀλλ' ὡς αἷμα τὸ πολεμησάντων ποτὲ τοῖς θεοῖς [*non bibebant neque libabant vinum ut diis gratum, sed ut sanguinem eorum qui in deos bellassent*]. Coniunge quæ mox sequentur de sanguinis usu in federe. Certè non in hoc tantum sed & in Baptismi sacramento videtur omnino Christus se non Hebræorum tantum sed & Gentium in idem fedus cooptandarum captui accommodasse.

28. τὸ αἷμά μου τὸ καὶνῆς διαθήκης, sanguis meus novi Testamenti] Rectè sentiunt, me iudice, Grammatici veteres, qui sanctionem dictam ajunt à sanguine. Nam in legibus sanctio dicebatur ea pars quæ vitam hominis Legi obligabat; in federibus ipsa effusio sanguinis victimalis, cui inerat comminatio similis excidii adversus eum qui federi non stetit, Exodi xxiv, 8. Sic apud Homerum ἐν ταῖς σπονδαῖς [*in federibus*] hæc legitur imprecatio in eos qui pactis non stetissent,

ᾧ δὲ σφ' ἐγκέφαλον χαμάδις ῥέει ὡς ὅδε οἶνον.

[*Vt fluit hoc vinum, cerebrum sic effluit illi.*]

Eustathius ad Iliados, τὸ θυθισμένον ἐπὶ ὄρκις ἀρσένων τρίχας ἐκ κεφαλῆς τέμνων ὁ βασιλεὺς ἐνειμε τοῖς Τρώων καὶ Ἀχαιῶν ἀρίστοις διὰ τῶν κηρύκων, ἵνα πάντες δοκῶσι συνεφάπτεσθαι τῆ θυσίας σύμβολον ᾧ ἦν τὸ τοῦ εἰς κεφαλὴν τραπήσεσθαι τὰ κακὰ τοῖς ἐπιόρκησιν [*agnorunt super quos jurabatur pilos de capite absecans Rex distribuebat primoribus Trojanorum & Græcorum per præcones, ut omnes viderentur victimas tetigisse: symbolum autem hoc erat, mala ventura in caput ejus qui juratis non stetisset*]. Hinc illa vetus formula, Si prior defecit, tu illum, Iupiter, sic ferito ut ego hunc porcum hodie feriam, tantòque magis quantò magis potes pollesque. Nec aliò respicit severa illa comminatio in Epistola ad Hebræos adversum τὰς κοινὸν ἡγησάμενους τὸ αἷμα τῆς διαθήκης [*eos qui sanguinem federis pro profano habent*]. quo in loco, ut & hic, & Exodi xxiv, 8. & Zach. ix, 11. αἷμα τῆς διαθήκης [*sanguis testamenti, live federis*] est sanguis quo fedus solemniter sancitur, quod ἐγκαινίζεσθαι [*dedicari*] dixit dictæ Epistolæ divinus Scriptor. Sacrificiis conspirationem sancire dixit Tacitus Agricolæ Vitā: atque inde rectè suppleas quod apud Lucam & Paulum est, ἡ καὶνὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου vel ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι [*novum Testamentum in sanguine meo*] scilicet ἐγκαινιθεῖσα [*dedicatum*]. Dicitur autem calix διαθήκη [*Testamentum*] live fedus] ut panis κοινωνία [*participatio*]. Ab hac antiqua federum natura non abludit historia 1 Sam. xi. ubi pecudes discinduntur cum comminatione pœnæ in desertores, sed quæ in res ipsorum non in personas dirigitur. Zenobius, οἱ Μόλοισι ἐν τοῖς ὀρκωμοσίοις καὶ ἀκρόπτοντες εἰς μικρὰ τὰς βῆς τὰς συνθήκας ἐποιεῖντο [*Molossi jurabant federa bobus in minutas partes dissectis*]. In Appollodori Bibliotheca legimus de Peleo, qui Acasti uxorem dissecuerat, καὶ διελὼν μέλη διήγαγε δι' αὐτῆς τὸ σπράττον [*& membra in duas partes ponens inter ea traduxit exercitum*]. Sic & Abrahamus cum Deo fedus facit dissectis pecudibus, Gen. xv, 10. atque eum morem Chaldæis fuisse sancienti fidem tradit Cyrillus adversus Iulianum ultimo. Livius lib. xxxix. Caput mediæ canis præcisa & prior pars ad dextram cum extis, posterior ad lævam viâ ponitur: inter hanc divisam hostiam copiæ armata traducuntur. Plutarchus Quæstionibus Romanis, Βοιωτῶν δημοσία καθαρμός ἐστι, κυνὸς διχοτομηθέν] & τῶν μερῶν διεξελθεῖν [*Bæotis publica purificatio est, cane in duas partes secto inter eas partes transire*]. Adde ad loci hujus intellectum locum Lucæ xxi, 31.

τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. qui pro multis effunditur in remissionem peccatorum] Πολλὰς [*multos*] hic intelligo eos tum ex Iudæis tum ex Gentibus qui federis condiciones amplectuntur. Vide quæ Rom. v, 15. Sic & in Barnabæ quæ dicitur epistola, καὶ αὐτὸς ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας ἁμαρτιῶν ἡμεῶν σκεῦε τὸ πνεῦμα] & προσφέρειν θυσίαν [*& ipse pro peccatis nostris hostiam offerre debuit vas illud spiritus*]. Simul autem transit Christus à comparatione federum ad comparationem sacrificiorum piacularium, in quibus anima pecudis offerebatur velut succidanea animæ hominis qui mortem meruisset; unde victima ferre peccata dicebatur in Lege. Hinc mori victimam pro homine, enim aut redimi hominem

victi-

viſimis, etiam Græci & Latini dixerē. Vide quæ ſuprà xx, 28. Animam autem non viſibilem viſibiliter ſanguis repræſentabat: *Anima carnis in ſanguine*, inquit Lex, *ego verò deſtinavi eum vobis in altari ad expiationem faciendam pro animis veſtris. Nam ſanguis eſt qui pro anima expiationem facit. Neque aliud gentes per ſanguinem in ſacris ejusmodi ſignificabant. Hinc Virgilius illud,*

Sanguine quærendi reditus, exponit, animæque litandum.

Et paſſim pacem ſanguine expoſci, Numen ſanguine placari, ſanguinem dari pro ſanguine, apud Poëtas alioſque legimus: quem morem Iudæis aliſque populis communem reſpiciens Scriptor ad Hebræos ait, *Χωρίς αἱματεκχυσίας ὃ γίνεσθαι ἀφαισιν* [ſine ſanguinis effuſione non fieri remiſſionem]. Sicut autem per corporis nomen veteres intellexerunt communicationem perpeſſionum & gloriæ Chriſti, ita per ſanguinem communicationem mortis & immortalitatis, quia Sanguis, ut diximus, Vitam ſignificat. Hinc Ignatius *αἷμα Χριſτοῦ* [ſanguinem Chriſti] vocat *ἀφθαρτον ἢ ἀέναν ζωὴν* [vitam perpetuam & incorruptam]. Clemens τὸ ἐσιπιεῖν τὸ αἷμα τῆς Ἰηſοῦ, τῆς κυριακῆς μεταλαβεῖν ἀφθαρσίας [hoc eſt bibere ſanguinem Ieſu, participem fieri Dominicæ immortalitatis]. Oratio in Miſſa Latina, *Sanguis Domini noſtri Ieſu Chriſti cuſtodiat animam meam in vitam æternam.* Auctor libri De cœna Domini, *Panis eſt eſca, ſanguis vita: deinde, Bibimus autem de ſanguine Chriſti ipſo jubente, vitæ æternæ cum ipſo & per ipſum participes.* Quod optimè cohæret cum Remiſſione peccatorum; quia cùm mors ſit ex peccato, tunc remiſſionis peccatorum fructus perfectè percipietur cùm mors abolebitur. *Εκχυνόμενον* [qui effunditur] ſignificat *jamjam effundetur*: præſens pro proximè futuro: ita ſuprà *ἐκκρίπεται* [exciditur] valet *jamjam excidetur*: & ὁ ὀπίσω με ἐρχόμενος [qui poſt me venit] qui *jamjam me eſt ſecuturus*: & v, 23. εἰάν ᾗν προσφέρῃς [Si ergo offers], Si *jamjamque ſis oblaturus*: vi, 6. ὅταν προσεύχη [cùm oras], *jamjam oraturus*: & xx, 22, βαπτίζομαι [baptizor], id eſt, *tingar*. Marci ix, 31. παραδίδεται [traditur], id eſt, *tradetur*; ut apparet Matth. xvii, 22. xx, 18. Lucæ xvii, 12. εἰσερχομένῃ αὐτῷ εἰς τινὰ κώμην [intrante eo in vicum quendam], id eſt, *cùm jamjam intraturus eſſet*: & xxiii, 54. Σάββατον ἐπέφωσκε [Sabbatum illuceſcebat], id eſt, *in eo erat ut brevi illuceſceret*: xxiv, 48. ὑμεῖς δὲ ἐστέ μάρτυρες [vos autem eſtis teſtes], id eſt, *eritis*, ut idem ipſe Lucas interpretatur Actorum i. 8. Lucæ xxiv, 49. ἀποστέλλω [mitto], id eſt, *mittam*. ἔρχεται pro *eleuſεται* [venit pro *veniet*] Iohann. iv, 21. νίπεις pro *lavabis*] Iohann. xiii, 6. καθάρσει pro *purgetur* pro *purgabit*] Iohann. xv, 2. Itaque vetus Interpres Latinus, & cum eo Canon Miſſæ qui dicitur, hoc ipſo loco *ἐκχυνόμενον* [qui effunditur] vertit *qui effundetur*: ac ſimiliter Marci xiv, 24. & quod de corpore Chriſti in hoc eodem argumento dicitur i Corinth. xi, 24. τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλάμενον [quod pro vobis frangitur], idem Interpres vertit *quod pro vobis tradetur*.

29. Λέγω ᾗ ὑμῖν, Dico autem vobis] Ex Luca apparet dicta hæc in ipſa cœna, & proinde ante

panis & vini conſecrationem. Sed quia vini mentio hic præceſſerat, ideo viſum eſt Matthæo id dictum hic ſubtexere. Lucas etiam *eſus* meminit. Solebat autem apud Iudæos felicitas vitæ alterius per verba *edendi & bibendi* populariter deſcribi: quo ſenſu & ἀνακλινέσθαι [recumbere] habuimus ſuprà vii, 11.

τῷ γεννῆματι τῆς ἀμπέλως, de hoc genimine vitis] Ita loqui Chriſtus maluit quàm nudè *vinum* appellare, quia in cœna Paſchali atque adeò in ipſa formula τῆς εὐλογίας [benedictionis] aliter nominari non ſolebat quàm *γεννῆμα* [genimen vitis]. Alluſit & Philo περὶ μέθης [De ebrietate] libro, τῷ γεννῶντι οἶνον ἀμπέλως [vitis, quæ planta vinum gignit].

καὶ νῦν, novum] Id eſt, τὸ οἶνον νοητὸν [vinum quod mente percipitur], lætitiā immortalem, quæ per Vinum adumbrata intelligebatur. Nam ſic in Onirocritico Rabbi Hai vita æterna ſignificatur vocibus *vini ſervati à creatione Mundi*: cujus vini mentio etiam apud Ionathanem Paraphraſten & alios. Vide eos ad Pſalm. xxxv, 9. & ad Cant. vii, 2. & librum Berachot & Zoar titulo *Toldot*. Simile eſt *Ιερουσαλὴμ καὶ νῦν* [Jeruſalem novam] in Apocalypſi: nam ſolent τὰ ἀλληγοῦμενα [quæ ad aliud ſignificandum dicuntur] aliquo additamento emolliri. Sic τὴν ἀνω Ιερουσαλὴμ [Jeruſalem quæ ſuſum eſt] dixit Paulus Galat. iv, 26. Tale eſt οἶκος πνευμαλικός [domus ſpiritualis] & ἀνελέγκαι πνευμαλικὰς θυſίας [offerre ſpirituales hoſtias] i Petri ii, 5. Sic Apocalypſis urbem Hieroſolymorum vocari ait *πνευματικῶς Σόδομα ἢ Αἴγυπτον* [ſpiritualiter Sodoma & Ægyptum]. Ex ſimili Lucæ loco ubi de Paſchali cœna agitur exponere liceat, τὸ οἶνον τὸ πληρούμενον [vinum quod impletur]. Sunt enim τὰ νοητὰ πληρώματα τῶν αἰσθητῶν [intelligibilia implementa ſenſibilium]. quæ de re ad Lucam plenius. Neque novum eſt ut idem nomen, quemadmodum hic *γεννῆμα τῆς ἀμπέλως* [genimen vitis], duobus ſenſibus ſerviat. Ita aqua Iohann. iv, 13, 14. dicitur & illa vulgaris & alia ſpiritualis. Ita Marci x, 15. βασιλεία τῆς Θεοῦ [Regnum Dei] & doctrinam cœleſtem ſignificat & gloriā vitæ alterius: nam δέξεται τὴν βασιλείαν [recipere Regnum] ad priorem ſenſum pertinet, & μὴ εἰσελθῇ εἰς αὐτὴν [non intrabit in illud] ad ſecundum, ut docet collatiō locorum quos citavimus ſuprà v, 20. Bene hunc locum explicat Nazianzenus ſecundo ſermone de Paſchate.

30. ὑμνήσαντες, hymno dicto] Censent viri eruditi cantatos à Chriſto hymnos qui Paſchate cani ſolent, quales ſunt Pſalm. cxiv, & ſequentes. Sed ſicut ad veterem gratiarum actionem Chriſtus novam addidit ſuo inſtituto congruentem, ita & de hymno feciſſe credibile eſt. Ac fortè ea ipſa hymni in modum dixit Chriſtus quæ apud Iohannem xvi, 1. legimus. Nam ſolebant pro re nata ex tempore hymnos, quos *זמירות* vocant, effundere Hebræi, nullis numeris adſtrictos: qualia ſunt carmina Deborah, Annæ, Zachariæ, Mariæ, Iudæorum i i Maccabæor. x, 38. & hymnus ille Chriſtianorum qui exſtat Actorum iv, 24. Philo De vita Contemplativa, ὥς ὃ θεωρεῖ μόνον, ἀλλὰ καὶ ποιεῖν ᾄσματα καὶ ὕμνους εἰς τὸν Θεὸν διὰ παντοίων μέτρων καὶ μελῶν, ἀρhythμοῖς ſεμνοτέροις ἀναγκαίως χαράττῃσι [neque contemplantur modo, ſed & faciunt carmina & hymnos in

Deum variis mensuris ac sonis, quos non nisi severis numeris figurant]. Nec dubito quin & hoc canendi genus vel præcipuè commendet Paulus Ephes. v, 19. Coloss. iii, 16. Mansit diu is mos in Ecclesia veteri. Tertullianus, *Post aquam manualet & lumina, ut quisque de Scripturis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium Deo canere.* Meminit & Plinius carminum quæ Christo dicebantur; & Synodus Toletana iv, canone 12. & Scriptor contra Artemonem memoratus Eusebio.

ἐς τὸ ὄρεον, in montem] Id est, versus montem: nam Gethsemane erat inter torrentem Cedron & montem ipsum.

31. τότε, Tunc] Circa hoc tempus: nam hæc ante exitum è domo dicta ex Luca & Iohanne videtur colligi.

σκανδαλισθήσεσθε ἐν ἐμοί, scandalum patiemini in me] Simile loquendi genus habuimus supra xi, 6. Est autem latè patens significatio, sed ex locorum circumstantiis restringenda: σκανδαλισθεσθαι [scandalum pati] hic est ab officio discipuli atque amici deficere, minúsque dignè de Magistro sentire: ἐν ἐμοί [in me], occasione eorum quæ mihi evenient.

γέγραπται γὰρ, Πατάξω τὸ ποιμένα, & διασκορπισθήσεται τὰ πρόβατα τῆς ποιμένης. scriptum est enim, Percutiam pastorem, & dispergentur oves gregis] Videtur hoc dicto proverbii in modum uti Christus: ut sensus sit, Fiet quod dici solet, quodque alicubi scriptum meministis, Pastore percussò oves disperguntur. Atque ideo Christus imperativum modum in indicativum mutavit, quia proverbiali locutioni magis id congruebat. Neque illud πατάξω [percutiam] certam personam designat, sed prima persona pro quavis ponitur: nec aliud est πατάξω τὸ ποιμένα [percutiam pastorem] quàm πατάσσεται ὁ ποιμήν [percutitur pastor]. Neque ab hac interpretatione abducere nos debet Zachariæ locus. Nam quæ in historiis posita νοήματα [cogitationes] sunt, extra historias posita γνώμαι [sententiæ] fiunt: neque tum respicitur qua occasione sint primitus dicta, sed quàm latè se vis γνώμης [sententiæ] porrigat. Simile est illud Virgilii de apibus,

Rege incolumi, mens omnibus una;

Amisso rupere fidem.

& Livii, Sicut acies funditur Duce occiso, ita dilapsi passim alii alio. Homerus circa Sarpedonis mortem dixerat,

ἀλλ' ἐφ' ὅθ' ἔθεν

Πάντες, ἐπεὶ βασιλῆα ἶδον βεβλαμμένον ἦτορ
Κείμενον ἐν νεκρῶν αἰγύρεϊ.

[— — — timere sed omnes

Postquam adspexerunt perfossam pectore Regem
In medio cædis cumulo.]

32. προάξω ὑμᾶς, præcedam vos] Translationem Christus continuat; Rursum pastoris more vos præibo in Galilæam. Iohann. x, 4. de pastore, Καὶ ὅταν τὰ ἴδια πρόβατα ἐκβάλῃ ἐμπροσθεν αὐτῶν πορεύεται [& cum proprias oves emisserit, ante eas vadit]. Hæc ipsa Christi verba in memoriam reducit Discipulis Angelus infra xxviii, 7. ἰδὲ προάγει ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν [ecce præcedit vos in Galilæam].

34. πρὶν ἀλέκτορα φωνῆσαι, antequam gallus canet] Nimirum τὸ ὄρθριον [matutinum], ut Aristo-

phanes loquitur: quod ἐξ ἐυνᾶς [e lecto] dixit Theocritus. Nam alioqui, ut rectè à Theophylacto ad Marcum atque aliis notatum est, bis canit gallus, primum medinoctio; deinde sub adventum lucis, quartà vigilià, ut ait Plinius libro v. Histor. Nat. cap. xxi. & Casii montis è vertice conspici Solem quartà vigilià Solinus dixit, secundis galliciniis Ammianus: quæ vox secundorum galliciniorum etiam apud Melam est. ὅτε τὸ δεύτερον ἀλεκτρυόν ἐφ' ἡμέρας [postquam secundum gallus ediderat sonum] apud Aristophanem. Posterior cantus, ut nobilior atque alacrior, propriè vocatur ἀλεκτορυφωνία Marci xii, 35. gallicinium, Gellio, Macrobio, Apulejo, Censorino. Videtur Marcus ipsa Christi verba expressisse à Petro accepta πρὶν ἢ δις ἀλέκτορα φωνῆσαι, id est, antequam gallus iterum canat; quod ad cantum galli secundi dixit Iuvenalis: Synesius δευτέρων ὀρνίθων ὠδὴν [secundum gallorum cantum] vocat. Matthæus, Lucas, Iohannes cantum galli simpliciter nominare contenti fuerunt, gnari ubi nihil additur matutinum intelligi.

τρεῖς ἀπαρνήσῃ με. ter me negabis] Mirè emphatica sunt hæc Christi verba. Negaverat Petrus se ab officio discessurum: Christus ostendit discessurum non leviter, sed graviter, id est, non solum fugâ sed magistri abdicatione: id enim est ἀπαρνεῖσθαι, negare se Iesum qui esset nosse, ut Lucas παραφράζει [latius exponit]. Dixerat Petrus, ἐδέεποτε [nunquam]. Christus docet facturum eum quod facturum se negabat eâ ipsâ nocte antequam dies oriretur, & facturum non semel sed ter: quod signum erat non qualiscunque πάθος [motus animi] sed expectoratae constantiæ. Gallus Deum opificem suum laudat, Petrus Servatorem negat. Post galli cantum Christus munus suum Sacerdotale auspicatur, ut Pontifex Maximus Hebræorum facere solebat. Scriptum id in Iona.

35. εἰ μὴ σε ἀπαρνήσομαι. non te negabo] Dicit hoc Petrus bona fide boni propositi sibi conscius, sed neque virium suarum imbecillitatem neque periculi ingruentis magnitudinem satis ponderans. Ita nimirum fieri solet. Voluntas aliqua honesti cognitione imbuta facilè eò fertur quamdiu nihil est quod sensus & per sensus τὸ τῆς ψυχῆς ἄλογον [partem animæ irrationalem] moveat: At ubi res ipsæ excitare cœperunt τὰ πάθη [affectus], sæpe illa pulchrè cogitata excidunt, quia malè verum examinat blanditiis aut metu corruptus iudex animus. Hinc Philemon,

Ἐτέρων τὸ τε ἀλγεῖν & θεωρεῖν ἐς ἴσως.

[Credo, unâ nolunt dolor esse & curatio.]

Adversus hanc imbecillitatem implorandus nobis est Spiritus ille fortitudinis, quem ne Apostolis quidem suis initio disciplinæ dedit Deus, ut infirmitatem humanam lapsu suo discantes tantò magis aliorum infirmitatibus condolerent; juxta illud,

Non ignara mali miseris succurrere disco.

36. χωρίον, in villam] Ita Græci vocant vicum extra urbem, quem posterior Latinitas villam cœpit appellare, quo sensu hic sumenda ea vox apud Latinum Interpretem. Arabs vertit قرية quod in veteri Glossario interpretatum legitur Villa, Vicus

Vicus. In hoc vico erat is hortus in quem ivit Christus.

Γεθσημανῆ. *Gethsemani*] גֶּתְשֶׁמָנִי vocatur Esaiæ xxv i i, 1. pars agri Israëliti quæ ad pedes est Libani Montis. Similem ob causam, aut fortè ad id exemplum, vicus iste sub Montem Olivarum situs idem nominis habuit. Fieri potest ut vulgò dictus sit hic locus גֶּתְשֶׁמָנִי, id est, *Vallis cum oleitate*. Notat Aben Esdra junicem illam piacularem cujus mentio Num. xix. in Monte Olivarum solitam comburi. Eò credibile est Christum respexisse cum huc locorum concessit inchoandæ perpersioni.

Καθίσαιτε αὐτῷ, *Sedete hic*] Verba Abrahami cum filium iret oblatum, Genes. xxi i, 5.

37. Πέτρον καὶ τοὺς δύο υἱοὺς Ζεβεδαίου, *Petro & duobus filiis Zebedæi*] Tanquam ἐκλεκτῶν ἐκλεκτοτέρων, [*electorum selectiores*], ut alibi loquitur Clemens Alexandrinus. Testes tres, nequid excipi possit. Vide Deut. xvi i, 6.

ἤρξατο λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν. *cœpit contristari & mœstus esse*] Voce ἀδημονεῖν utitur Plutarchus in Antonio, & in præceptis ad Sanitatem.

38. Περιλυπὸς ἐστὶν ἡ ψυχὴ μου ἕως θανάτου. *Tristis est anima mea usque ad mortem*] אֲנִי כְּפֶלֶס מְאֹדָה עַד מוֹת [*Circumdederunt me dolores mortis*]: Verba sunt Davidis, Christi plerumque typum gerentis, Psal. cxvi, 3. Græcè περιέχον με ὡδίνες θανάτου ita vocantur dolores maximi & quales circa mortem esse solent, quibus non immeritò comparatur horror ipse mortis & quidem tam cruentæ tam ignominiosæ ob oculos versantis: Ovidius,

Morsque minus pænæ quàm mora mortis habet.

Errant qui ἕως [*usque*] hic pro temporis limite accipiunt. Confer & Psal. xli i, & xli i i.

39. ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ, *procidit in faciem suam*] Mos cum summa demissione precantium, Genes. xvi i, 17. i Macc. iv, 40. Eccl. i, 19.

προσευχόμενος, *orans*] Μετὰ κραυγῆς ἰσχυρᾶς καὶ δακρύων [*cum clamore valido & lachrymis*], ut ait Scriptor ad Hebræos: quod quanquam ad alias etiam Christi preces referri potest, ad has tamen peculiariter pertinet.

Πάτερ μου, εἰ δυνατόν ἐστι, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τῆτο. *Pater mi, si possibile est transeat à me calix iste*] Quod hic & apud Lucam est ποτήριον [*calix*] Marco & ποτήριον [*calix*] & ὥρα [*hora*] dicitur. Dubitari poterat, de imminente morte ageret Christus, an de isto horrore quem tum animus sentiebat. Sed præ horroris sensu ob mortem concepto hæc ipsa de morte eum esse locutum ut credam facit affine isti quod apud Marcum loquendi genus in Iohannis historia, ubi Christus ita loquitur, Νῦν ἡ ψυχὴ μου τεταράσσεται καὶ τί εἶπω; Πάτερ, σῶσόν με ἐκ τῆς ὥρας ταύτης· ἀλλὰ διὰ τῆτο ἦλθον εἰς τὴν ὥραν ταύτην [*Nunc anima mea turbata est: & quid dicam? Pater, salvifica me ex hac hora. Sed propterea veni in horam hanc*]. ubi ὥρα [*hora*] omnino mortis tempus denotat. Cum autem verba hæc Christi & quæ sequuntur uno nexu cohæreant, non est putandum quicquam illi velut impræmeditatum excidisse, & quod prius dixerat verè ac propriè per id quod posterius est emendari; cum multò rectiùs dicatur uno eodemque tempore Christum exprimere voluisse tum quid vellet, tum quid velit. Sæpe enim accidit ut quis aliquid faciat

ἐκὼν ἀεὶ ἀκοντὶ γὰρ θυμῷ.

[*pariter nolensque volensque*],

imò in omnibus molestiis subeundis talem μικτὴν πρᾶξιν [*mixtam actionem*], ut Aristoteles nominat, est animadvertere; cujus exemplum ipse ponit in eo qui cum vellet merces habere salvas, vult tamen majoris mali vitandi causa jactum facere; εἰδὲς γὰρ ἀνέλοιτο καὶ αὐτὸ τῷ τοιᾶντι εἶδέν [*nemo enim tale aliquid eligat propter id ipsum*]. Si ergo mors sola conjuncta tanta cum ignominia ac cruciatu spectetur, haud dubiè vellet Christus eam declinare; quippe cum natura omnis præcipuèque animantium salutis suæ studeat, vitetque nocitura: at Patris voluntatem respiciens, mortem talem non invitatus subit, καὶ γίνεται ὑπακούσας μέχρι θανάτου, θανάτου ἢ σταυροῦ [*& fit obediens usque ad mortem, mortem autem crucis*], Philip. ii, 8. Hoc modo ipse καίπερ υἱὸς ὢν ἐμαθεν ἀφ' ὧν ἔπαθε τὴν ὑπακοήν [*cum esset filius didicit ex iis quæ passus est obedientiam*], experiendo scilicet quàm sit arduum ac difficile, tali præsertim tempore, omnes obedientiæ partes explorare. Quomodo autem cohæret conditio illa εἰ δυνατόν ἐστι [*si possibile est*], quam cum Matthæo etiam Marcus ponit, cum eo quod apud Marcum sequitur πάντα δυνατόν σοι [*omnia tibiabilia sunt*]; Nimirum recurrendum hic est ad illam tritam in Scholis distinctionem, ejus quod ἀδύνατον [*impossibile*] sit per se, & ejus quod ἀδύνατον [*impossibile*] sit hoc vel illo posito. Nam per se nihil est Deo ἀδύνατον [*impossibile*] ut vidimus supra xix, 26. extra ea quæ sunt in semetipsis ἀσύστατα [*repugnantia*], aut quæ Divinæ naturæ repugnant. At sensus est, Si tua decreta ferunt ut alio modo tuæ gloriæ & hominum salutis æquè consulatur.

πλὴν ὅς ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς σύ. *Veruntamen non ut ego volo, sed sicut tu*] Scilicet γενέσθω [*fiat*], quod addit Lucas. Hic more Hebræorum, qui neque potentialem neque optativum modum habent, θέλω [*volo*] est pro θέλωμι [*vellem*], vel, ut Græci loquuntur, ἐθέλον. Sic Rom. ix, 3. ἠυχόμεν [*optabam*] est optarem. Sic infra καὶ παραστήσει [*exhibebit mihi*] est dictum pro παραστήσει αὐν [*exhiberet*] nisi scilicet decretum illud definitum obstaret. Sic supra xii, 34. πῶς δύνασθε ἀγαθὰ λαλεῖν πονηροῖς ὄντες; [*quomodo poteritis bene loqui cum sitis mali?*] id est, *quomodo poteritis?* & xviii, 6. συμφέρει αὐτῷ [*expedit ei*], id est, *præstaret illi*: λυσιτελεῖ [*utile est illi*] sensu eodem Luc. xvii, 2. & Luc. xviii, 9. ὅτι εἰσὶ δίκαιοι [*quod sunt justi*] quasi essent justi: & xvi, 26. οἱ θέλοντες [*qui volunt*] si qui vellet. Sensus ergo hoc loco est, *Vellem quidem quàm maxime declinare hoc malum si velles, Pater: veruntamen volo fiat non quod alioqui ego vellem, sed quod tu vis*. Illud quod Christus alioqui se voliturum naturaliter dicit, Lucæ vocatur θέλημα [*voluntas*], nimirum κατὰ τι [*secundum quid*]: nam ἀπλῶς [*simpliciter*] & simul assumtis omnibus rei circumstantiis idem Christus volebat quod Pater volebat: atque hæc præcipua pars erat obedientiæ, quod voluntatem suam contra naturale desiderium Patris voluntati subjecit. Simili sensu Petro dicitur Ioh. xxi, 18. οἷός ἐστις καὶ θέλεις [*duces te quò tu non vis*], cum tamen ipsi non minus quàm aliis Dei testibus conveniat illud Apocal. xi i, 11. καὶ ἡγάπησαν τὴν ψυχὴν αὐτῶν ἄχρι θανάτου [*non dilexerunt animas*]

animas suas usque ad mortem], & quod Paulus de se dicit Actor. XXI, 13. ἐτοίμως ἔχω ἀποθανεῖν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίου [paratus sum mori propter nomen Domini]. Bene ergo Origenes septimo adversus Celsum, μετὰ τὸ πρὸς τὸ Θεὸν εὐσεβείας καὶ ἡ εὐχὴ εἰρηται παντὸς ἔτινος ἐν τῷ περισσῶν καὶ προηγμένον εἶναι νομίζοντες, ἀλλ' ὑπομένοντες τὸ μὴ προηγμένως εἶναι συμβαῖνον, ὅταν καιρὸς καλῇ· ἀλλὰ καὶ ἐκ ἐνδεδωκῆται ἡν, εὐαρεσμένους τῷ τοῖς συμβαίνουσι, καὶ προτιμῶντες τὰ ἀπὸ προνοίας περισσῶν, ἡ λέγεται φωνή, Πλὴν καὶ τί ἐγὼ δέλω, ἀλλὰ τί σὺ [cum pietate in Deum conjuncta est hæc precatio: cum nemo sit qui adversa putet esse principalia, sed feruntur quæ non principaliter & ob se ipsa eveniunt, ubi poscit tempus. Caterum erat non succumbentis, sed contenti qualibuscunque eventibus, & præponentis suæ voluntati illa adversa quæ ex Divina providentia accidebant, vox ista, Veruntamen non ut ego volo, sed ut tu].

40. τῷ Πέτρῳ Petro] Ei præcipuè, & per eum cæteris. Nam & nimium de se pollicendo Petrus aliis præiverat, suprà commate 35.

Οὕτως ἐκ ἰσχύσατε, Sic non potuistis] Non assentior iis qui ἔτως [sic] à sequentibus interstinguunt. Solet enim ἔτως, usqueadeo, sicine, adeone, connecti cum oratione interrogativa, aut admirativa potius. Sic apud Marcum optimè legi arbitror, ἔτω πως ἐκ ἔχετε πίσιν; [itane nondum habetis fidem]

41. Γρηγορεῖτε, Vigilate] Voce una duo significat: neque enim hoc tantum vult tempus esse somno temperandi, sed & quàm maximè se parandi ad prælium intentis meditationibus. Nam γρηγορεῖν [vigilare] est προσέχειν [attendere], ut suprà xxiv, & xxv. aliquoties. Act. xx, 31. 1 Corinth. xvi, 13. Apocal. III, 2, & alibi passim.

προσεύχεσθε ἵνα μὴ εἰσέλθῃτε εἰς πειρασμόν. orate ut non intretis in tentationem] Non possum iis subscribere qui præcipi putant Apostolis ut orent Deum ne ullus ipsis πειρασμός [tentatio] adveniat, quod, posito decreto de iis quæ Christo erant eventura, videtur esse τὰ ἀδυνάτων [inter ea quæ fieri non possunt]. itaque rectius est, ut & suprà ad caput vi. diximus, εἰσερχεσθαι [intrare] hic esse quod 1 Tim. vi, 9. ἐμπίπῃν immergi scilicet & succumbere. Est autem μετωνυμία [transnominatio] nam effectus pro causa ponitur. Monentur enim à Christo Discipuli orare, ut detur ipsis auxilium quoddam majus solito, quo fulci possent id consequi ne oppugnati succumberent. Atque hinc liquet non ita restrictè subtractum ipsis spiritus etiam robustioris auxilium ut non potuerit attentione & precibus impetrari. Sed cum hoc quoque neglectum ab ipsis esset, permitti sunt alii plus alii minus labi, quò magis, ut suprà diximus, discerent μετριοπαθεῖν τοῖς ἀγνοοῦσι καὶ πλανωμένοις [condolere iis qui ignorant & errant]. quæ non exigua pars erat muneris ipsis crediti.

τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής. spiritus quidem promptus est, caro autem infirma] Causa redditur cur implorandum sit solito majus auxilium, nimirum quòd ita adhuc essent constituti ut τὸ φρόνημα τὸ σαρκὸς [affectus carnis] non satis audiret habernas mentis. Hebræi animæ facultatem vitalem ac sensitivam vocant נַפְשׁ [animam], illam verò quæ ratione utitur, τὸ ἡγεμονικόν [principale animæ],

appellant πνεῦμα [spiritum]: ita πνεῦμα [spiritus] vocem usurpat Paulus Rom. viii, 16. 1 Cor. ii, 11. vi, 20. & Scriptor ad Hebræos iv, 12. πνεῦμα νοῦς [spiritus mentis] dicitur Eph. iv, 23. Dicitur Paulo alibi tum νῦν [mens] tum ὁ ἐσω ἀνδρῶν [Homo interior] quæ pro eodem poni liquet Rom. vii, 22, 23. Eph. iii, 16. Alibi verò πνεῦμα [spiritus] totum animum significat comprehensis etiam affectibus, ut suprà diximus v, 3. sic Act. xix, 21. Animus igitur, utpote doctrinā Christi, adde & mysteriorum participatione imbutus, habebat in se πρόθυμον [promptitudinem] sed nondum profecerat ad τὸ ἐμμενενικόν [constantiam], nempe ut instante periculo facile posset edomare affectus illos quos anima vitæ tutatrix & incommodorum inimica fuggerbat; quæ hic & alibi σὰρξ [caro] dicitur, quia corpori consulit. Hoc sensu hi qui prima ponunt Christianæ pietatis rudimenta, οἱ νήπιοι ἐν Χριστῷ [parvuli in Christo] etiam σαρκικὸι [carnales] vocantur 1 Corinth. iii, 1, 3. quia τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς [affectus carnis] nondum satis est ab ipsis edomitum. Sed notandum est id quod in Apostolis eo tempore adhuc menti rebellabat, non fuisse de crassiore illa sæce affectuum circa opes & sensuum voluptates & siqua sunt similia, sed desideria maximè naturalia, ut puta Vitæ curam, Dolorum fugam. Non igitur erant in illorum genere quos Aristoteles ait ἡττῶσθαι καὶ ὧν οἱ πολλοὶ κρείττους [vinci ab iis quæ à multis vincuntur], aut ἐλλείπειν πρὸς αὐτοὺς καὶ ἀντὶλένυσθαι καὶ δύνανται [deficere in iis in quibus multi & contra nituntur & pernituntur], sed in eorum ordine quos ait ἰσχυρῶν καὶ ὑπερβαλυσῶν λυπῶν ἡττῶσθαι καὶ ἀντὶλένοντας [à magnis & eximiis doloribus vinci quanquam contra nitentes], quod maximè ait esse συγγνωμονικόν [veniā dignum]. Σάρκα [carnem] autem ἀσθενή [infirmam] vocat Christus, non quòd vires non haberet, sed quòd non haberet veram sanitatem, ut solent qui morbo insaniunt. Nam sanitas animæ est, mentis imperium ἀκείν καὶ ἐπαρκεῖν [audire & ei se non opponere].

40 Egrege Papinius,

— Odi artus, fragilemque hunc corporis usum
Desertorem animi.

42. εἰ δὲ δύναται, si non potest] Si positum pro quandoquidem: neque enim ignotum erat Christo decretum Patris.

τὸ τοῦ ποτήριον, hic calix] Vide suprà xx, 22.

παρελθεῖν ἀπ' ἐμῆ ἐάν μὴ αὐτὸ πῶς, transire, nisi bibam illum] Id est, quando ita tibi visum est ut me non serves à morte nisi per mortem. παρελθεῖν [transire] hic & Marci xiv, 35. est abire, quomodo רָצַח [facere transire] est amovere 11 Regum xxiv, 10. Zach. iii, 4. Psalm. cxix, 39.

γενήσῃ τὸ θέλημά σου. Fiat voluntas tua] Voces sunt non ferentis tantum quod vitari nequeat, sed toto animo acquiescentis, ut Actor. xxi, 14.

43. οἱ ὀφθαλμοὶ βεβαρημένοι. Oculi gravati] Præmæstia, ut Lucas docet, unde torpor ille somnolentus oritur quem καταφορὰν Græci vocant.

44. ἐκ τρίτης, tertio] Solemnis numerus iterandarum precum quoties quid majus inciderat, Paulus 11 Cor. xii, 8. τρίς τὸ Κύριον παρεκάλῃσα [ter Dominum rogaui]. Frequens hic numerus in Sacris literis, ut Numeror. xxi, 28. xxiv, 10. 1 Sam. iii, 8.

xx, 41.

xx, 41. I Regum xviii, 34. Proverb. xxi, 20. Ieremias vii, 4. xxi, 29. Ezechiel. xxi, 14. Iohann. xxi, 14, & sequentibus.

45. Καθευδετε τὸ λοιπὸν, καὶ ἀναπαύεσθε. Dormite jam, & requiescite] Suprà dixerat, ἐκ ἰσχύσατε μίαν ὥραν γενυροσῆσαι μετ' ἐμῶν; non potuistis unā horā vigilare mecum?] Iam ostendit nulli amplius usui sibi esse posse ipsorum pervigilium, cum jamjam ab ipsis avellendus esset. Sensus ergo est, Per me jam vobis licet dormire & requiescere quantum lubet. Neque aliter ut interpretemur cogit nos quod apud Marcum sequitur ἀπέχει [sufficit] omnino enim ἀπέχει & Marco & Anacreonti significat idem quod Latine Virgilius, Terentius, Seneca dicunt habet, cui voci interpretamenti loco Seneca addidit peractum est. Atque ita apud Marcum vertunt Arabs & Syrus, adest finis: quo datur intelligi præterisse tempus quo Apostoli Christo poterant esse solatio.

ἤγγικεν ἡ ὥρα, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδεται, appropinquavit hora, & Filius hominis traditur] Hebraico more conjunctio copulativa vim habet relativi: sensus enim est, Propè esse tempus quo tradendus sit Christus.

ἀμαρτωλῶν. peccatorum] Militum Romanorum. Nam ἀλλοφύλων [alienigenas] gentiliter viventes Iudæi propriè vocabant ἀμαρτωλῶν [peccatores], Galat. ii, 15. id est, ἄνόμους [homines sine Lege], ut Actorum ii, 23. I Corinthior ix, 21. Solebant Romani Præsides diebus festis, quia tum magnus erat populi conventus, ad Templi custodiam, ne quid ibi contra mores Iudæorum tentaretur, cohortem mittere, quam σπεῖραν vocat Iohannes xviii, 3. τάξιν Iosephus: cujus verba suprà quoque allata à nobis hic repetenda sunt ex libro Ἀρχαιολογίας [Antiquæ historiæ] xx, cap. iv. Τῆς πάχους προσπαγορευομένης ἑορτῆς ἑνστάσης, καθ' ἣν ἔδοξε ἐστὶν ἡμῖν ἄζυμα προσφέρειν, πολλὰ καὶ πανταχόθεν πληθὺς συναχθέντων ἐπὶ τὴν ἑορτήν, δέσας ὁ Κέμαντος μὴ νεώτερόν τι παρὰ τῶν προσπέσσι, κελύς τῶν στρατιωτῶν μίαν τάξιν ἀναλαβῶσαν τὰ ὅπλα ἐπὶ τῷ ἱερῷ σὺν ἱσάναι, κατασελῶντας τὴν νεωτερισμὸν εἰ ἄρα τις γένοιτο τῷτο ἢ καὶ οἱ παρὰ αὐτῶν τῷ Ἰουδαίῳ ἐπιτροπέουσιντες ἐν ταῖς ἑορταῖς ἐπράττον [Cum instaret festum tempus Paschale, quo nobis mos est azyma offerre, & magna vis hominum undique ad hanc celebritatem convenisset, metuens Cumanus, ne quid ab eis moveretur, iussit militum cohortem unam sumtis armis stare super Templi porticus, ad reprimendum tumultum, si quis exoriretur. Idem autem facere soliti fuerunt tali tempore & alii Iudææ Præsides]. unde apertum est hoc præsidium festis diebus translatum ex Antonia, quæ erat in potestate Romanorum, in porticus Templi. Idem Iosephus Ἀλώσεως [Captivitatis] v, cap. xv. agens de Antonia, κατὰ τὴν συνήθη ταῖς τῷ ἱερῷ σταῖς εἰς ἀμφοτέρας εἶχε καταβάσεις, δι' ὧν κατιόντες οἱ φερόντες (καθ' ἣν γὰρ αἰεὶ ἐπὶ αὐτῆς τάγμα Ῥωμαίων) καὶ διαμένοντες περὶ τὰς σταῖς μετὰ τῶν ὀπλῶν, ἐν ταῖς ἑορταῖς τὴν δὴ μόνον, ὡς μήτι νεωτεριθεῖν, παρεφύλαττον. Φέρριον γὰρ ἐπέκειτο τῇ πόλει μὲν τὸ ἱερὸν, τῷ ἱερῷ ἢ ἡ Ἀντωνία. κατὰ τὴν ταύτην οἱ τῶν τριῶν φύλακες ἦσαν [quæ autem connectebatur porticibus Templi in utramque partem descensus habebat, per quos descendentes vigiles (semper enim in

Antonia erat Romana legio) & variis locis ad porticus stantes cum armis, festis diebus populum, ne quid moveret, continebant. Custodia enim Urbis erat Templum, Templi Antonia: ibi verò erant trium illorum locorum custodes]. Extra festos dies Sacerdotes per suos vigiles Iudæos Templum asservabant, qui ὑπηρέται [ministri] vocantur Actorum v, 22, 26. Marci xiv, 65. Iohann. vii, 32, 45. xviii, 3, 12, 22. xiv, 6. Sacerdotes autem uni ex suorum numero imperium tum in vigiles quotidianos tum in additos milites mandabant: is στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ [Magistratus sive Prætor Templi] vocabatur: non dissimilis Magistratus ei quem Præfectum vigilum Romani vocabant. Iosephus eum Summo Pontifici dignitate proximum fuisse ostendit Ἀρχαιολογίας [Antiquæ historiæ] viii, v. τὸς δὲ περὶ Ἀνανίαν τὸν ἀρχιερεῖα καὶ τὸν στρατηγὸν Ἀνανον [iis qui apud Ananiam erant Pontificem Maximum & Ananiam Templi Prætorem]. & cap. viii. συλλαμβάνοντες ζῶντας τὸν γραμματέα τῷ στρατηγῷ Ἐλεάζαρον. παῖς δὲ ἦν τοῦ Ἀνανῆ τῷ ἀρχιερεῖος [vivum prebendunt Scribam Eleazari qui Templi erat Prætor, filius autem Anani Pontificis Maximi]. Ejus Magistratus mentio est apud eundem Iosephum aliquot in locis, & apud Lucam Actorum iv, i. v, 24, 26. unde simul discimus ejusdem officio commissum fuisse, ut ex Synedrii jussu in Legem delinquentes vel in Templo vel etiam extra Templum prenderet. Nam prehensionis jus & coercionis citra mortem Iudæis Romani permiserant. At in hac historia Lucas plurali numero στρατηγῶν [Prætores] nominat qui & consiliis interfuerant, xxi, 4. & per quos facta est prehensio, xxi, 52. nimirum Præfecto vigilum connumerans adjutores ipsius officio additos, qualis ille quem γραμματέα [Scribam] vocari à Iosepho vidimus, id est, ὁ γρ, quod generale nomen est omnium eorum qui majores Potestates consilio aut operâ juvant. Sic & γαζοφύλακι [ararii sacri Præfecto] suum fuisse γραμματέα [Scribam] ex eodem Iosepho discimus. Isti ergo στρατηγοὶ [Prætores] metuentes sibi à Christi sectatoribus, præter quotidianos Templi vigiles Iudæos etiam Romanam cohortem assumserant ut Iesum prehenderent. Hi sunt quos hic Christus ἀμαρτωλῶν [peccatores] vocat, utpote exleges, quos nulla Dei reverentia tenebat. Latine cohors ista Templo custodiendo ad id tempus destinata dicebatur custodia; quo nomine hic noster Scriptor utitur. Atque in eam custodiam imperium pro eo tempore permissum fuisse Sacerdotibus, illud quoque Pilati docet, Ἔχετε κησώδιαν [Habetis custodiam]. de quo plura infra cum eò ventum erit.

47. ἀπὸ τῶν ἀρχιερέων καὶ πρεσβυτέρων, à principibus Sacerdotum & Senioribus] Περιφρασις [circumlocutio] Synedrii, cujus decreto fiebat prehensio.

πρεσβυτέρων τῷ λαῷ. Senioribus populi] Alibi diximus ita dici Magni Synedrii Senatores ad discrimen τῶν πρεσβυτέρων τῶν πόλεων [Seniorum in oppidis]. Idem in Levitico iv, 15. dicuntur οἱ πρεσβύτεροι τῶν συναγωγῶν καὶ ὧν Ἰσραὴλ [Seniores congregationis filiorum Israël].

48. αὐτοῖς, illis] Nempe τῷ ὄχλῳ de quo [turbæ isti de qua] dixerat; id est, præcipuè militibus Romanis, qui Iesum non noverant. Videntur

Pontifices certo consilio maluisse Iesum prehendi manibus Romanorum quàm suorum vigilum. Vide Iohann. xviii, 12.

49. κατεφίλησεν αὐτόν. *osculatus est eum*] Hebræi non tantum post longam absentiam aut valedicentes, ut quidam existimant, sed alias etiam in signum dilectionis osculum adhibebant, quod præcipue docemur Lucæ vii, 44, 45. A Iudæis hunc morem accipere Christiani, ut Tertullianus tum alibi tum apertissimè Ad uxorem secundo nos docet. Hoc est φιλημα ἀγάπης [*osculum charitatis*] & φιλημα ἁγίου [*osculum sanctum*], cuius toties apud Paulum mentio. Iustinus Apologetico, ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῷ εὐχῶν [*consummatis precibus alii alios osculamur*]. *Osculum pacis* vocat idem Tertullianus libro de Oratione: quod nunc etiam usurpant Orientis Ecclesiæ. Huc pertinet illud quod ex veteri traditione citat Athenagoras, εἰάν τις διὰ τὸ τοῦ ἐκ δευτέρου καὶ φιλήσῃ ὅτι ἤρεσεν αὐτῷ [*si quis iterum osculatus fuerit quia id ei placuit*], supple. *ut illi*: item, ὅπως ἐν ἀκριβοῦσιν αὐτῶν τὸ φιλημα, μακρόν ᾗ τὸ προσκύνημα δεῖ, ὡς εἶπε μικρόν τῇ διανοίᾳ παραδολωθεῖν, ἕξω ἡμᾶς τῇ αἰωνίᾳ τίθηται ζωῆς [*tam exacta cura esse debet osculi, aut potius adorationis, ut si vel minimum nos mente inquinet, expertes nos faciat vitæ æternæ*].

50. ἐφ' ᾧ πάρε; [*ad quid venisti?*] Id est, Quo animo me osculatum venis? Nonne eo quo olim Ioab Amasam? Ita ex Luca interpretamur. Paucis verbis & conscientiam perfidi hominis verberat & se καρδιογνώστην [*cordium introspectorem*] ostendit. Rectè autem observatum est ὡς hic pro τίνι poni: quod & alibi apud Christianos veteres reperire est. Nam Iustinus Ad Græcos dixit δι' ἣν αἰτίαν interrogando, [*quam ob causam?*] pro διὰ τίνα αἰτίαν;

51. τὸ ὠτίον. *auriculam*] ὠτίον Græcis, *auricula* Latinis, est pars auris infima: unde adagium, *Auriculâ mollior*. Ictum in caput destinatum Deus ita direxit, ut quàm minimo damno abiret: idque ipsum damnum refarsit Christus repositâ auriculâ. Nam ἰάσθαι [*sanare*] hoc loco apud Lucam est pro ἀρτίζειν [*restituere*], ita & suprâ xv, 31. dicuntur οἱ κούροι [*mutili*] redditi ὑγίαις [*sani*], id est, ἀρτιοί [*integri*]: quod propter quosdam dico qui eo verbo moti negant auriculam fuisse abscissam.

52. εἰς τὸ τόπον αὐτῆς. *in locum suum*] נְדָנָהּ, εἰς τὸ κολεόν αὐτῆς [*in vaginam suam*], i Paralipomenon xxi, 27. εἰς τὴν θήκην αὐτῆς, ut hic Iohannes. Genus pro specie. Causam cur gladio uti Petrum prohibeat Christus adfert Decretum Patris, qui velit se vincula & mortem pati καὶ πίνειν τὸ ποτήριον [*& bibere calicem*], Iohann. xviii, 11. cuius decreti olim per Prophetas obscurius, jam verò per Christum sæpius clarè enuntiati ignorantia Petrum excusare non poterat. Neque verò ad Petrum tantum admonitio ista pertinet, sed & ad Christianos omnes qui à publicis Potestatibus ad pœnam expetuntur ob pietatis professionem. Vult enim Deus, cum talis necessitas imminet, patientiam nostram omnibus testatam esse & nos παρατίθεσθαι τὰς ψυχὰς τῷ κτίστῃ [*Deo commendare animas nostras*]: quid enim æquius quàm ut vitam impendamus ejus honori à quo vitam accepimus? Hoc nos Petrus Magistri voce edoctus edocuit Epistolâ i, cap. iv, 16, 19. Solet contra

hoc adferri Ius naturalis defensionis. Sed multum interest id jus usurpetur adversus latrones & si quid est simile; contra quos si quis pugnat (quanquam pios multos etiam hoc jure non usos certissimum est) pugnat auctoritate legum & eorum quibus reipublicæ cura mandata est, ut videre est tum alibi tum imprimis titulo Codicis, *Quando liceat unicuique sine Iudice se vindicare vel publicam devotionem*: an verò contra Summarum Potestatum imperia vis paretur. Non frustra dicitur Prætor *jus reddere* etiam cum iniquè decernit: *jus* enim dicitur etiam id quod quamvis injustum est, ferendum tamen est, ita ut vi opposita depelli non debeat. Neque id ratione caret. Nam τὰ ἠθικά [*moralia*], in quibus est & reipublicæ administrandæ ratio, habent regulas suas, ad quarum rectitudinem satis est ut ἐπὶ τὸ πολὺ, [*plerumque*] sint utiles: neque tamen vim suam amittunt, si quo casu ea utilitas peculiariter deficiat. Manet enim utilitas illa generalis exempli. Atqui cum nemo sibi non faveat, si id semel admittatur posse privatos à Magistratu injuriâ affectos vim vi repellere, omnia erunt tumultuum plena; nulla legum, nulla judiciorum auctoritas. Quare ipsa nos ratio eò ducit ut concedamus aliquam esse vim quæ sit toleranda, ne effræni licentiæ detur locus. Certè in Religionis negotio talem vim quæ infertur παρὰ τὸ ὑπερέχουσιν ἐξουσίας [*à sublimiori Potestate*] patienter ferendam docent nos primæ Christianitatis exempla. Multum enim errant qui ante Constantini tempora à vi abstinuisse Christianos credant imbecillitatis suæ æstimatione. Audiamus vel illud Tertulliani, *Sed absit ut aut igni humano vindicetur Divina secta, aut doleat pati in quo probatur. Si enim & hostes exsertos non tantum vindices occultos agere vellemus, deesset nobis vis numerorum & copiarum? Plures nimirum Mauri & Marcomanni, ipsique Parthi, vel quantacunque unius tamen loci & suorum finium gentes, quàm totius orbis? Externi sumus & vestra omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, Tribus, Decurias, Palatium, Senatum, Forum: Sola vobis relinquimus templa, Cui bello non idonei, non prompti fuissimus, etiam impares copiis, qui tam libenter trucidamur, si non apud istam disciplinam magis occidi liceret quàm occidere? Cyprianus ad Demetrianum: Inde est quod nemo nostrum quando apprehenditur, reluctatur, nec se adversus injuriam violentam vestram, quamvis nimis & copiosus sit noster populus, ulciscitur. Patientes facit de secutura ultione securitas. Innocentes nocentibus cedunt.*

50. πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαιραν, ἐν μαχαίρᾳ ἀπολύνται. *omnes enim qui acceperunt gladium, gladio peribunt*] Solet hoc vulgò exponi quasi ad Petrum hæc comminatio pertineat. Atqui sententia ista non ferit eos qui innocentiam alterius ab injuria defendunt, etsi fortè in eo modum excedant, quod hic faciebat Petrus. Nam culpa Petri erat impatientia, non autem libido effundendi sanguinis, quò propriè spectat istud enuntiatum. Sensus igitur mihi hic videtur esse, Noli, Petre, consideratione ejus quæ mihi infertur injuriæ concitator Deo præripere ultionem. Levia enim sunt vulnera quæ à te pati possunt. Stat enim rata sententia, Crudeles istos & sanguinarios, etiam te quiescente, gravissimas Deo daturus

daturos pœnas suo sanguine. Idem sensisse mihi videntur Origenes, Titus, Theophylactus, Euthymius. Hoc autem argumentum maximè patientiam nobis debet commendare, quòd scimus Deum se verè exsecuturum illatas piis injurias. Hanc interpretationem valde confirmat Divina Apocalypsis, Εἴ τις ἐν μαχαίρᾳ ἀποκτενεῖ, δεῖ αὐτὸν ἐν μαχαίρᾳ ἀποκτανθῆναι. ὡδὲ ἐστὶν ἡ ὑπομονὴ καὶ ἡ πίστις τῶν ἁγίων [Qui in gladio occidet, oportet eum gladio occidi: hic est patientia & fides sanctorum]. Paulus Rom. xii, 19. Μὴ ἐαυτοὺς ἐκδικῶντες ἀγαπητοί· ἀλλὰ δότε τόπον τῇ ὀργῇ· γέγραπται γάρ, Εμοὶ ἐκδίκησις· ἐγὼ ἀνταποδώσω, λέγει Κύριος [Non vosmetipsos defendentes, carissimi; sed date locum iræ: scriptum est enim, Mihi vindicta; ego retribuam, dicit Dominus]. Tertullianus, Adeo satis idoneus patientiæ sequester Deus. Si injuriam deposueris penes eum, ultor est; si damnum, restitutor est; si dolorem, medicus est; si mortem, resuscitator est. Quantum patientiæ licet, ut Deum habeat debitorem? Minus obscurum fuit Christi dictum, quia sententia hæc proverbio trita erat inter Iudæos & de Divino iudicio solebat intelligi. Neque verò unquam manifestior ejus veritas fuit quàm cum Romanus ensis Iudaicæ crudelitatis pœnas exegit.

53. καὶ παραστήσῃ, & exhibebit] Id est, παραστήσει [exhiberet], nisi scilicet decretum illud obstaret cui nos reniti nefas est.

δώδεκα λεγεῶνας ἀγγέλων; duodecim legiones Angelorum] Satis fuerat duodecim Angelos duodecim Discipulis comparare; sed Christus, ut apertius Patris potentiam ostenderet, totidem legiones nominavit. Vide Dan. vii, 10. & i Reg. vi, 17.

54. Πῶς ἐν, Quomodo ergo] Si prehensio hæc, & quæ eam secutura sunt, impediatur quocunque modo.

αἱ γραφαὶ, ὅτι ἔγωγε δεῖ γενέσθαι; implebuntur Scripturæ, quia sic oportet fieri?] Esaias lii, 8. שְׁשׁוּמִי צָרָה קָרָל [de angustia & de iudicio sublatus est], ubi שְׁ, sæpe, causam efficientem denotat; ut sensus sit, Christum è vivis ereptum per captivitatem & iudicium.

55. τοῖς ὄχλοις· turbis] Sed præcipuè ducibus τῶν ὄχλων [turbarum], nimirum στρατηγοῖς [Prætoribus], quibus & alii aderant è Sacerdotum primariorum & è Senatorum numero, quò res tota majori specie ageretur. Lucam vide. Ad Iudæos pertinet illud πρὸς ὑμᾶς [apud vos].

μετὰ ξύλων, cum lignis] ῥοπαλίων [clavis sive fustibus], quæ ῥֹמֶס Hebræis, ut Prov. xxv, 18.

καὶ ἐκ ἐκρατήσατέ με. & non me tenuistis] Divina scilicet providentiâ, cum hoc & faciliè & sine strepitu fieri posse videretur, inhibente, quod nunc eadem sapientissimò consilio permittit. Ita Lucas.

56. ἵνα πληρωθῶσιν αἱ γραφαὶ τῶν προφητῶν. ut adimplerentur Scripturæ Prophetarum] Μετωνομία [transnominatio]· sensus est, Vt exitum habeat decretum Patris pridem enuntiatus per Esaiam, Daniele, atque alios.

Τότε οἱ μαθηταὶ πάντες ἀφέντες αὐτὸν ἔφυγον. Tunc Discipuli omnes relicto eo fugerunt] Alii citius, alii seriùs paulò. Videtur enim post Petrum & Matthæum aliquamdiu substituisse cum aliquot aliis Iohannes, atque eo tempore accidisse ea quæ ille peculiariter narrat xviii, 4. & deinceps. Nam certè vulnerati Malchi historia à Iohanne per retrocessum posita est.

57. πρὸς Καϊάφαν τὸν ἀρχιερέα, ad Cajapham Principem Sacerdotum] Qui proinde intelligendus quoties nomen ἀρχιερέως [Principis Sacerdotum] apud Iohannem nudè ponitur. Nam perductionem Christi ad Annam omittunt cæteri, quia nihil ibi insigne gestum: tantum detentus ibi Christus videtur dum apud Cajapham concilium cogitur. Quod autem Iohannes commate 24. narrat, per retrocessum itidem, ut alterum illud de quo jam diximus, interpretandum est. Sed hac de re ad ipsum plenius.

ὅπῃ οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, ubi Scribæ & Seniores] Ob eruditionem præponuntur οἱ γραμματεῖς [Scribæ], cum alioqui πρεσβυτέρων [Seniorum] major esset dignitas. Et reticetur ordo τῶν ἀρχιερέων [Præcipuorum Sacerdotum], quia is ex Cajaphæ persona satis dabatur intelligi. At mox eos nominat commate 59. & nomen confessus proprium exprimit συνέδριον [Synedrium]. Illis temporibus nullus fuit נַשִּׁי [princeps Senatus] alius à Pontifice Maximo. Itaque quod dictum erat περὶ τοῦ Νασι [de principe Senatus], Paulus Pontifici Maximo aptat Act. xxi, 5. Nam נַשִּׁי Græci vertunt ἀρχοντα [principem], ut videre est Levit. iv, 22. Exodi xxi, 28. Itaque Pontifex Maximus, ut hic Cajaphas, solebat καλεῖσθαι συνέδριον [convocare Senatum sive Synedrium], quod de Anano narrat Iosephus. Alioqui si alius fuisset ἀρχων [princeps Senatus] à Pontifice Maximo, ut olim, ipsius fuisset concilium cogere. Sed de hac re egimus alibi plenius. Confederunt autem Senatores in porticu aliqua, in quam prospectus dabatur ἐν τῇ αὐλῇ, id est, sub dio consistentibus. Quo respectu Petrus, qui sub dio erat, dicitur constitisse κάτω [infra] Marci xiv, 66.

59. ἐζήτην ψευδομαρτυρίαν, quærebant falsum testimonium] Non quòd illis confidentibus conquirere testes vacaret, sed quòd inquisitionem, quam ἀνάκρισιν Græci vocant, ita instituerent ut omnino à testibus conarentur aliquid elicere quod ad damnum Iesum valeret. Nam id genus inquisitiones, cum in officio ac religione Iudicis consistent, magnam præbent occasionem improbis hominibus adversum innocentes. Testes enim auctoritate & gratiâ permoti plerunque dicta sua eò flectunt quò trahi se vident à quæsitore. Et hoc illi fecere quibus Lex talis criminis ultionem se verè imperaverat, Deut. xix, 19. Vide Psal. xxvii, 12. & xxxv. totum.

60. οὐκ εὑρον. non invenerunt] Vtcunque cupidè adversus Iesum testabantur, nihil tamen tale adferebant quod capital posset videri. Repetendum enim ἀπὸ τοῦ κοινοῦ [ex eo quod communiter dictum] illud ὅπως αὐτὸν θανατώσῃ [ut eum morti traderent], per Præsidem Romanum scilicet, cui persuadendo tota hæc scena struebatur.

δύο, duo] Nam singulare testimonium in re criminum non admittebat Lex Hebræa, Deut. xix, 15.

ψευδομαρτυρεῖς, falsi testes] Merito ita appellantur ob depravata Christi verba. Neque enim dixerat Christus, δύναμαι καταλῦσαι τὸ ναὸν [possum destruere Templum], sed, λύσατε τὸ ναὸν τῶτον [destruite templum hoc]. In quo multum est discriminis. Controversum erat apud Iudæos an cuiquam liceret sæva vaticinia contra Templum proferre. Nam in Ieremia id capital iudicabant Sacerdotes & Prophetæ,

contra censentibus Proceribus : Et in Stephani accusatione primum est, & πᾶνεται ῥήματα βλάσφημα λαλῶν κατὰ τὴν τόπῃς ἁγίῃς [non cessat loqui verba contumeliosa adversus locum sanctum].

61. διὰ τριῶν ἡμερῶν, post triduum] Brevis locutio Hellenistarum pro διαγενομένων τριῶν ἡμερῶν [intercedente triduo]. Ita δὲ ἐπὶ ἑτῶν [anno septimo], Deut. xv, 1. Lucas Act. xxiv, 17. δι' ἐτῶν ὅτι πλείονων [post annos plures]. Vide quæ infra xxvii, 63. Sic διὰ πολλῆς χρόνου [multo post tempore] Pluto Aristophanis.

62. Οὐδὲν ἀποκρίνη; Nihil respondes?] Videbat Cajaphas ne illud quidem factum quod maximè ad invidiam Christi pertinebat sufficere ad damnationem : quod Marcus dixit, ἴσαι αἱ μαρτυρίαι ἐκ ἡσάν [convenientia testimonia non erant]. Nihil enim mali Templo ominabatur etiam qui demolitum se dicit, & restitutum se addat : neque pollicitatio, utcunque vana, capite erat luenda. Itaque testimoniis aliorum diffusus quærit ex ipsius ore aliquid elicere quod ipsum oneret. Sperabat enim in proluxa defensione facile aliquid repertum iri εὐδιάβλητον [quod in calumniam patèret].

63. ἐσιώπα. tacebat] Dixit alicubi Tacitus, Non intererat occidentium quid diceret. Et Christus sciebat ad defensionem se prolici tantum ut ex defensione crimen eliceretur ; quæ verò à testibus objecta erant esse ejusmodi ut refellere ea opus non esset. Bene ergo Origenes adversus Celsum, Ἡ παρὰ ταῖς μάστιξι καὶ ταῖς πολλαῖς αἰκίαις αὐτῶν (Ἰησοῦ) σιωπῇ παντὸς τῶ ἐν Ἑλληνισμῷ ἐν περιστάσει τυγχάνοντι φθιγγαμένους μάλλον ἐνέδειξε κατερίαν καὶ ὑπομονήν [Silentium Iesu inter flagra & contumelias plurimas multò majorem ostendit constantiam & patientiam quam omnes voces Græcorum in rebus adversis]. Maximus Tyrius in Dissertatione, Εἰ καλῶς ἐποίησε Σωκράτης μὴ ἀπολογησάμεναι [An rectè fecerit Socrates quòd pro se nihil dixit], multa habet quæ ad nostram hanc causam justius accommodes. Τίνος δ' ἂν καὶ ἐνεκα ἀπελογήσαστο ἐπ' ἐκείνων, ὡς ἐπὶ δικαστῶν ; ἀλλὰ ἀδικοὶ ὡς ἐπὶ φρονίμων ; ἀλλὰ μοχθηροὶ ὡς ἐπὶ εὐμενῶν ; ἀλλὰ οἱ ὠργίζοντο ὡς ἐπὶ ὁμοίων ; ἀλλὰ ἀνομοῖστοι [Cur apud illos causam suam egisset? an ut apud Iudices? at injusti erant : an ut apud prudentes? at scelerati erant : an ut apud bene sibi volentes? at erant infestissimi : an ut apud similes? at dissimillimi]. Item, Τὰς μὲν γὰρ ἄλλας ἀπολογίας μαρτυρῶν ἀποφαίνεσσι, καὶ πίσις, καὶ ἔλεγχος, καὶ τεκμήρια, καὶ βάσανοι, καὶ ἄλλα τοιαῦτα, ἵνα τὸ ἀφανὲς τέως ἐπὶ δικαστηρίῳ φωραῖ. ἀρετῆς ὅτι καλοκαγαθίας ὁ ἔλεγχος εἰς ἡ πρὸς ταῦτα αἰδώς ἥς ἐξεληλαμένης τότε, τί ἔδει λόγος ; [Alias defensiones approbant testes & eorum fides & probationes, signa, tormenta & siqua sunt ejusmodi, ut quod antè latuit apud tribunal pateat ; virtutis verò & probitatis exploratrix est earum reverentia : quæ cum tunc exularet, quorsum verba?] sed & hoc, Ἡ τίς ἠνέχετο ἐς ὅτα ἐν δικαστηρίῳ ταπεινὸν καὶ ἐπὶ ἡρώτα καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς ζῆν ἐραυρίζομενον παρ' ἁλλῶν ; τῆτο γὰρ πρὸς τῆς ἀπολογίας τὸ χῆμα ἦν. ἡ λέγειν ἐχρῆν ταπεινὸν μὲν εἶδεν, ὅτε ἐπὶ ἡρώτος, ὅτε ὑφαιμένον, ἀλλ' ἐλευθερόν τι καὶ ἄξιον φιλοσοφίας ; ἐκ ἀπολογίαν μοι λέγεις, ἀλλ' ὁργῆς ζωπύρωσιν καὶ φλεγμονήν [Quis ferre potuisset stantem illum coram tribunali humilem & trepidum & spem vivendi ab aliis emendicantem? Talis enim esse debuit pro se dicentis figura. An verò dicere aliquid oportuit neque humile, neque trepidum, neque

submissum, sed plenum libertatis & Philosophiæ? Iam non purgationem mihi monstras, sed iræ incitamen & fomitem]. Huc & Euripidis illud pertinet, Σιωπῇ ταῖς σοφοῖς ἀπὸ κρισεῖς [Sipientibus tacere responsi vice est]. Philo De legatione, ἐστὶ γὰρ πῶς καὶ δι' ἡσυχίας ἀπολογεῖσθαι [interdum & tacendo nos ipsos defendimus]. Vide Esaiam liii, 7. & Act. viii, 32.

Ἐξορκίζω σε, Adjuro te] Ἐξορκίζειν [adjurare] aut ὀρκίζειν Hebraicè עֲשֵׂה מִשְׁפָּט modò est jurejurando adigere, ut Gen. xxiv, 3. L, 6, 25. Exod. xiii, 19. Iosue ii, 20. Esdr. x, 5. in qua historia & Iosephus hoc verbo utitur : interdum verò gravi obtestatione per nomen Divinum religionem alicujus animo injicere, quod Latini veteres dicebant obsecrare, ut Num. v, 19. Ios. vii, 19. i Samuel xiv, 27, 28. i Reg. ii, 43. Cant. v, 9. qui sensus huic loco est proprius, ut & apud Marc. v, 7. Solebant Iudices talem ὀρκισμόν [adjurationem] adhibere, ut aut testibus testimonium aut reis confessionem exprimerent. De testibus lex exstat Levit v, 1. ubi culpæ obnoxius pronuntiatur testis qui verum subticet postquam audierit φωνὴν ὀρκισμῶν [vocem adjurationis] קול ה' אלה. Ea enim vera est legis illius à multis perperam intellectæ sententia. Erant autem formulæ quædam solemnes talium ὀρκισμῶν [adjurationum] in judiciis usitatae, ut אֲנִי מְשַׁבְּעְךָ אֲשֶׁר לֹא תִבְרָא לִי וְקִמַּמְתָּ בְּשֵׁם יְהוָה, i Reg. xxi, 16. i Paralip. xvi, 15. Græcè, ἐγὼ ὀρκίζω σε ὅπως λαλήσεις πρὸς ἐμὲ ἀλήθειαν ἐν ὀνόματι Κυρίου [ego te adjuro ut loquaris mihi verum in nomine Domini]. Vel sic, כִּנּוּי יְהוָה נִשְׁמָע Ios. vii, 19, ubi Græcè est δὲς δόξαν τῷ Θεῷ [da gloriam Deo], quæ ipsa formula exstat apud Iohannem ix, 24.

εἰ σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. si tu es Christus Filius Dei] Suprà xiv, 33. notavimus etiam apud Iudæos expectatum illum Messiam vocari solitum Dei Filium ex Psalmo ii. itaque & hic apud Lucam pro eodem ponitur primum, Εἰ σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ; [Si tu es Christus?] deinde, Σὺ ἐν εἰ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ ; [Tu es Filius Dei?]

64. Σὺ ἔπας. Tu dixisti] Cum prius dixisset non rectè eos interrogare qui neque affirmanti sibi essent credituri, neque responsuri ad argumenta quæ esset allaturus (id enim est ἐρωτᾶν [interrogare] apud Lucam) urgente Pontifice tandem jam edidit professionem. Omnino enim persuadent mihi circumstantiæ plurimæ eundem esse Convantum de quo hic agitur cum eo, quem Lucas describit post historiam de Petro absolutam, quia eam ab initio ad finem pertexere quàm interruptam tradere malebat. Illud autem ὡς ἐγένετο ἡμέρα [cum dissceret] apud Lucam est cum dies adventaret, & συνήχθη τὸ πρεσβυτέριον [congregatum erat Presbyterium] Senatus habebatur : nam ad diem usque protractus est cætus nulla facta discessione.

πλὴν λέγω, veruntamen dico] Id est, Quanquam mihi Christum me affirmanti non creditis.

καθήμενον ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως, sedentem à dextris virtutis] Inter nomina Dei recensent Hebræi הַגְּבוּרָה, quod est δύναμις [virtus]. Lucas hic dixit δύναμει τοῦ Θεοῦ [virtutis Dei]. Ex Tobia quod affertur huc pertinere non arbitror : nam receptor & melior lectio habet τῇ Βααλ τῇ δαμάλει [Baaljuvenca]. Neque solebant Hebræi Gentium deos Dei

Dei veri indigetamentis decorare. Quod autem hic Christus dicit fore ut Iudæi se videant sedentem ad Dei dexteram referendum arbitrator ad diem missionis Spiritus Sancti, quod certissimum erat indicium sessionis ad dexteram, ut nos docet Petrus Actorum 11, 33. quanquam si quis adjungat admirabilem profectum Evangelicæ prædicationis, non refragabor. Favere interpretationi videtur illud ἀπ' αἰῶνι [à modò], quod Lucæ est ἀπὸ τῆ νῦν [ex hoc], quæ rem jamjam futuram videntur notare.

καὶ ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν τῆ δόξης. & *venientem in nubibus cali*] Suprà diximus posse hoc etiam de virtute Christi per Evangelium intelligi, juxta id quod in Daniele est & alibi; aut etiam de pœnis quas Christus infligi curavit populo Iudaico, quia *descensus in nube* iram ac vindictam solet significare, ut Maimonides annotavit. Attamen cum visibili etiam modo in nube descensurus sit Christus ad Iudicium, sicut in nube adscendit, nihil prohibet ad eum adventum hæc referre, quo cogentur eum agnoscere qui ex signo missi Spiritus agnoscere ejus majestatem noluerunt.

65. διέρρηξε τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, *scidit vestimenta sua*] Quod facere Iudæi solebant quoties verba audirent in Deum contumeliosa, præsertim prolata ab homine Hebræo: unde Rabsacen fuisse Iudæum qui ad ἀλλοφυλισμὸν [Gentilium sacra] defecerat colligunt Iudæorum Magistri, quia verbis ejus auditis Hierosolymitæ vestem lacerant, 11 Regum 19, 1. Errant qui putant Pontifici Maximo non licuisse ullo casu vestem lacerare. Nam interdictum quod in Levitico bis exstat ad causam funebrem pertinet, ut antecedentia & consequentia ostendunt. Alioqui in luctu publico etiam Pontifex Maximus disscindebat vestimenta. Clarum id 1 Maccabæorum 11, 71. ubi Jonathan Pontifex Maximus post cladem acceptam in Cades Galilææ narratur διαρρήξαι τὰ ἱμάτια αὐτοῦ [scidisse vestimenta sua]. Iosephus quoque ἀλώσεως [Captivitatis] 11. οἱ δύναντοι σὺν τοῖς ἀρχιερεῦσι τὰς ἐοδήτας περιερρήξαντο [Primores cum Summis Sacerdotibus vestes suas lacerabant]. Et postea, τὰς δὲ ἀρχιερεῖς αὐτοὺς ἦν ἰδεῖν καλαμωμένους μὲν τῆς κεφαλῆς κόνιν, γυμνοὺς δὲ τὰ στήνα τῶν ἐοδήτων περιερρήγυμένων [videre erat Sacerdotes etiam Summos cinerem capiti inspergere, nudatis verò conspici pectoribus ideo quod vestes lacerassent]. Etiam Rex Persarum in luctu vestem scindit apud Æschylum Persis. Sed notant Hebræorum Magistri Maximo Pontifici id fuisse proprium quod vestem ab inferna parte laceraret, cum à superna alii solerent.

λέγων, "Ὅτι ἐβλασφήμησε" *dicens, Blasphemavit*] βλασφημίαν [blasphemiam] vocat quod Iesus se Christum profiteretur. Et sanè erat, ni Christus fuisset. Nam qui sibi eam potestatem falso arrogat, in Deum est contumeliosus. At hoc quæsitum oportuit, an non in ipsum vaticinia congruerent, an non apertissimis miraculis probasset se eum esse. His illi præteritis pro manifesto sumunt Iesum CHRISTVM esse non posse, futilibus nixi argumentis; ut, Quod Nazaretæ natus crederetur, Iohann. 1, 46. v11, 52. Quod originem ejus paternam maternamque notam omnino arbitrarentur, v11, 27. Præcipuè verò quod fabrilem artem exercuisset, nihilque

externi apparatus secum ferret, suprà XIII, 55. Marci v1, 3.

66. τί ὑμῖν δοκεῖ; *Quid vobis videtur?*] Vt Princeps Senatûs sententias exquirat.

οἱ δὲ ἀποκριθέντες εἶπον, *At illi respondentes dixerunt*] Ordo fecisse dicitur quod fecit pars major: imò & omnes id fecisse dicuntur, ut hic apud Marcum. Id enim ut in Senatus consultis, ita & in judiciis usurpatur. Nam Nicodemum dissensisse non dubium est; si tamen adfuit: De Iosepho Arimatheenfi alibi videbimus.

Εὐνοχὸς θανάτου ἐστὶ. *Reus est mortis*] בן מוֹת [filius mortis], ut 11 Samuelis 11, 5. Ita pronuntiare solebant Iudices Hebræi, dum capitalia judicia penes ipsos erant. Ablatis capitalibus judiciis, quod post confiscatam ab Augusto Iudæam factum est (nam antea Herodis beneficio manserat aliqua Iudiciorum species) quanquam cum effectu sententiam proferre non poterant, veterem tamen formulam retinebant: cujus ea vis erat, ut de quo ita pronuntiatum esset, is apud Iudæos omnes morte dignus, id est, sacer atque intestabilis haberetur, in eum denique nihil esset illicitum. Quo præjudicio populus concitatus sæpe per vim ac tumultum pœnas expevit, quanquam Romanis legibus id facere vetabatur. Pertinebat autem hoc πρόκριμα [præjudicatum] in Iesum eò, ut scilicet Senatores Iudæi possent salva religione Iesum accusare apud profanum Iudicem, ejusque supplicium flagitare, velut qui nullâ amplius necessitudine ipsos attingeret, & omnia hominis Iudæi προνόμια [privilegia] amisisset.

67. τότε, *Tunc*] Post istam pronuntiationem scilicet; qua audita Iudæi ὑπηρέται [ministri] Iesum ut hominem devotum omni ludibriorum atque contumeliarum genere vexare cœperunt.

ἐνέπυσαν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, *exspuerunt in faciem ejus*] Contemtûs signum frequens apud Hebræos, Numer 11, 14. Quod de se dicit Esaias, fortè figurato loquendi genere, L, 6. id in Christo impletum est κατὰ τὴν τῆ βητῆ ἀκρίθειαν [juxta exactam verborum proprietatem].

ἐκολάφισαν, *colaphis eum ceciderunt*] Κολαφίζειν [colaphis cedere], ut Græci Scholiastæ interpretantur, est παλεῖν ἐπὶ κούρης [tempora ferire], contracto pugno scilicet: neque aliter hic Origenes & Theophylactus. Terentius, *Colaphis tuber est totum caput*. Quam contumeliosum id verberandi genus habitum sit, ex Demosthenis adversus Midiam oratione intelligi datur, cujus verba citant Romani Iurisconsulti in Pandectis, titulo De pœnis.

ἐρράπισαν. *palmas in faciem ejus dederunt*] Per ραπίσματα alapas intelligi dubitandum non puto. Nam ita & suprà id verbum usurpat hic Interpret v, 39. Quibus adde quæ ex Glossario, Iurisconsultis Græcis, & Sedulio vir eruditissimus ad hujus vocis intellectum annotavit. Adde Syrum Marci 14, 65. Nec aliud est apud Marcum ραπίσμασι ἐβάλον [alapis ceciderunt]. Nam βάλλειν est ferire, incessere. Ignatius ad Trallianos hanc de Christo historiam referens, ἐπὶ κούρης ἐρράπισθη [genam alapis cæsus est] inquit: quomodo & Nazianzenus loquitur: ubi κούρη genam significat, non, ut alias, tempora. Confer cum hujus loci historia &

iis quæ Lucas habet **xxii. 64.** vaticinium Esaiæ **L. 6.** & **LIII. 3, 4, 5, 6, 7.**

68. Προφήτευσον, *Prophetiza*] Hoc ideo quia oculos obvelaverant, ut Marcus addit. Prophetarum autem erat non tantum futura prædicere (quod propriè vox indicat) sed & alia quæ naturali cognitione sciri nequibant. Sic & vox *μαντεύεσθαι* [*vaticinandi*] Græcis ponitur. Aristoteles **II Rhet. xvii.** de Epimenide Crete, *περί τῶ ἐσομένων ἐκ ἐμαντεύετο, ἀλλὰ περὶ τῶ γεγονότων μὲν, ἀδήλων δέ* [*de futuris non vaticinabatur, sed de iis quæ jam erant, sed incognita*].

69. ἐκάθητο, *sedebat*] Modò sedens, modò, ut fieri solet, assurgens, ut collatio docet.

ἐν τῇ αὐλῇ. *in atrio sive subdiali*] Quæ pars domus inferior porticu: unde *κάτω* [*infra*] dixit Marcus. In ejus meditullio prunæ erant in batillo, ut credibile est, posita; ut ex Luca & Iohanne discimus.

μία παιδίσκη, *una ancilla*] *Ancilla*: ita vox hæc sumitur tum alibi tum Galat. **iv, 22.** Erat autem hæc ancilla ἡ θυρωρὶς *janitrix*, ut est apud Iohannem. Vide & Actorum **xii, 13.**

ἦθα μετὰ, *eras cum*] Id est, *fuisi partium ipsius.* Hebraismus: **II Regum vi, 16. ix, 32.** Romanorum **viii, 31.** Non pugnat autem quod hic affirmatè dicitur cum eo quod Iohannes exprimit interrogandi sono. Nam Hebræis interrogatio cum negatione vehementissimè affirmat.

τῆ Γαλιλαίας. *Galilæo*] Discriminis causâ. *Iesu* enim nomen eo tempore erat inter communissima, ut ex Iosepho quoque apparet. Eodem modo *infra* Ἰησοῦ τῆ Ναζωραίας [*Iesu Nazareno*]. Aut mira est Iudæorum ἀνιστορησία [*imperitia circa historias*], aut ante Dominum nostrum alter fuit Iesus itidem à Nazarethâ, quem Hyrcano Simonis filio coævum faciunt Thalmudistæ.

70. Οὐκ οἶδα τί λέγεις. *Nescio quid dicis*] *Neque ipsum novi, neque satis intelligo quid velis*: ita enim hoc quod apud Matthæum cum eo quod Lucas & Iohannes habent connectit Marcus, haud dubiè Petro suggerente.

71. Εξελθόντα, *exeuntem autem illum*] *Egredi parantem.* Neque enim exiit, ut sequentia ostendunt *πυλῶνα, januam*] Προαύλιον [*anteatrium sive vestibulum*] Marco. *Subdiale minus extra fores*: ita & Syrus hic accipit.

ἄλλη, *alia*] *Παιδίσκη* [*ancilla*] Marco, ubi articulus non certam sed incertam personam designat, quod & in his & in aliis Scriptoribus sæpe occurrit. Apud Lucam est ἕτερος [*alius*]. Sed commune est omnium linguarum ut masculinum usurpetur ἀντὶ τῶ ἐπικρίναι [*pro promiscuo*], quando sexum scire non multum refert: itaque ἕτερος [*alius*] est *alius quidam* è *servorum grege*, seu mas seu femina. Sic Plutarchus dixit χαλεπαίνοντο Ἀπέλλωνι [*iratus Appollini*] cum de Thetide sermo esset. Euripides Troadibus.

Δύσγαμον αἰχῶ ἐλὼν,

[*Nactus probrosas nuptias,*]

de Helena. Sopater in Declamatione τὸν μηδὲν ἀδικήσαντα [*nullius injuriæ compertum*], loquens de femina captiva: & Laërtius masculino genere exprimit personam incertam in Vita Socratis, quam mulierem fuisse ostendit Plato Critone, & Cicero De Divinatione **i.**

καὶ λέγει αὐτοῖς, & dicit illis] Ita codices antiqui & Syrus. quare illud τοῖς ἐκεῖ [*iis qui illic erant*] putem interpretamentum esse prælatum ab iis qui non meminerant αὐτοῖς Hellenistis more Hebræo dici etiam ubi nomen non antecessit. Vide quæ suprâ **xi, i.**

73. Μετὰ μικρὸν ᾗ, *Post pusillum*] *Post horæ intervallum: aut eo amplius* (nam ὡσεὶ [*quasi*] addidit Lucas) quantum scilicet inter primum & secundum galli cantum intercedit: ita enim Marcus.

οἱ ἐστῶτες, *qui stabant*] Malchi cognato præeunte, adstipulantibus cæteris qui unâ ad ignem adstant; ut docent nos Marcus, Lucas, Iohannes.

Ἀληθῶς, *Verè*] *Certè*: ita verti solere Hebræum *מן* alibi dictum.

ἡ λαλία ζ, *loquela tua*] Ad Samaritanum & Syriacum idioma propius accedens quàm sermo Hierosolymitarum: quali nota olim Ephraimitas à suis popularibus dignoscebant Galaaditæ, Iud. **xii.** Pronuntiatio Petrum Galilæum docebat: porrò Galilæi suspecti tanquam Iesu discipuli aut fautores. Accedebat & aliud indicium ab eo qui Petrum à se in horto visum meminisse sibi videbatur.

74. καταναθεματίζειν, *detestari*] Non possum iis assentiri qui καταναθεματίζειν hic idem esse volunt quod Actorum **xxvi, ii.** & Iustino in Apologetico est βλασφημεῖν [*blasphemare sive maledicere*], apud Plinium *maledicere Christo*. Vt enim extenuandum non est delictum quod Petrus tanto cum dolore deflevit, ita non video cur causas conquirere debeamus onerandæ ipsius culpæ. imò καταναθεματίζειν [*devovere*] hic, ut ἀναθεματίζειν Actorum **xxiii, 14.**

Hebræis *קרינה*, est *sibimet malè precari*. Formula quæ sæpe in veteris Federis historia occurrit τῷ ἀναθεματισμῷ [*devovendi se*] hæc est, *Hæc mihi Deus faciat & hæc addat si hoc ita se habet*. Eo tum modo Petrus diris se obligavit si Christum nosset, super iurandum quod & secundæ negationi accesserat: ut solemus ex malis in pejora prolabi, nisi matura pœnitentia succurrat. In manuscripto vetustissimo qui

ex Græcia in Angliam venit est hic καταθεματίζειν, sicut & in Apocalypsi **xxi, 3.** κατάθεμα, quæ vox eodem sensu est apud Iustinum.

ἐκ οἶδα τὸν ἄνθρωπον. *non novi hominem*] Magnam apparet consternationem fuisse quæ Petrum adegit ad tam incredibile mendacium. Vix enim quisquam erat Iudæus qui Iesum de vultu non nosset, tot miraculis celebrem. Neque causam adferre Petrus ullam poterat quorsum eò venisset, si eum non noverat.

75. Καὶ ἐμνήθη ὁ Πέτρος, *Et recordatus est Petrus*] Simul excitatur & galli cantu, ut somnolenti solent, & Domini adspectu qui de superiore loco aciem oculorum in ipsum dirigebat, ut apud Lucam est.

ἐκλαυσε πικρῶς. *flevit amarè*] Sic Esaiæ **xxii, 4.** *כנני ארר אמר* Græci vertunt πικρῶς κλαύσομαι [*amare flebo*].

C A P V T XXVII.

1. ΣΤΡΕΛΙΟΝ ἔλαβον, *consilium inierunt*] Tantillo temporis spatio discessisse tot Senatores, iterumque ex tot Urbis regionibus convenisse, neque

neque credibile est, & sine causa fingitur. Sensus est, post auditum Iesum seorsim Senatores inter se deliberasse quid esset faciendum. Ita Συμβόλιον ελαβον & alibi sumitur ut *captum consilium* significet, supra xii, 14. xxi, 15. Sed de hac re ad Lucam plenius.

ὥς ἐθανάτωσαι αὐτόν. *ut eum morti darent*] Non per insidias, quod infame; nec per tumultum, quod periculosum: sed publico iudicio, quod fieri non poterat nisi per Romanum Præsidentem. Quare tota deliberatio in eo vertebatur, quomodo Præsidi id persuaderetur.

2. δέσαντες, *cum vinxissent*] Id est, δεδεμένον [*vinctum*]. Ita solent ἀόριστοι [*indefinita*] significare etiam id quod antè contigerat. Nam vinctus erat Christus statim post prehensionem, ut ex Iohanne discimus. Vide quæ ad Marci xvi, 1.

παρέδωκαν, *tradiderunt*] Vt moris illis erat si quem prehensissent capitaliter noxium. Ita solebant in Provinciis Irenarchæ quos apprehenderant interrogare, deinde cum interrogationibus ad Præsidentem mittere, L. Divus Hadrianus, Digestis De custodia & exhibitione reorum. Hieronymus de Iudæis, *Habebant hunc morem. ut quem adjudicassent morti, ligatum Iudici traderent.*

τῷ ἡγεμένῳ. *Præsidi*] Sic & Iosephus: Πιλάτος ὁ τῆς Ἰουδαίας ἡγεμὼν [*Pilatus verò Iudææ Præses*]. Bene vertit Latinus Interpres *Præsidi*, quanquam Procuratorem fuisse Pontium satis constat vel ex Tacito & Philone, qui ἐπίτροπον vocat. Nam *Præsidis* nomen, quod ἡγεμὼνα plerunque Græci vertunt, ut ait Macer citatus Lege primâ Pandect. : De officio *Præsidis*, generale est, quo omnes Provincias regentes appellantur. Quanquam verò Procuratorum officium propriè erat τὰ αὐτοκρατορικὰ χρήματα διοικεῖν [*Imperatoris pecunias administrare*], ut Dio loquitur, usurpatum tamen in minoribus Provinciis ut etiam extra fisci causas jus dicerent, atque etiam gladio animadverterent. Tales Procuratores dicuntur *vice Præsidis fungi*, Lege ii C. De pœnis, & L. iv C. Ad Legem Fabiam De plagiaris; & apud Vlpianum lib. ix De officio Proconsulis, ut citatur in veteri collatione legum Mosâicarum cum Romanis: *partibus Præsidis fungi* L. Ex consensu, § *Cum Procurator*, D. De Appellationibus. Ideo Iosephus de talibus agens Procuratoribus addit τῇ ἐπὶ πᾶσιν ἐξουσίᾳ [*cum potestate rerum omnium*], aut μέχρι τῆς κλείνειν λαβὼν ἐξουσίαν [*etiam vitæ ac necis accepto iure*].

3. ὅτι κατεκρίθη, *quod damnatus esset*] Omnino referendum hoc ad Synedrii prædamnationem de qua supra xxvi, 66. quam Iudas accipiebat ut secururæ mortis indicium. Rarò enim elabi solebant tali præiudicio confossi.

μεταμεληθεὶς, *penitentiâ ductus*] Non video observari discrimen quod à multis traditur μεταμελείας & μετανοίας. Nam & οἱ ἕξω [*Scriptores profani*] ista permutant, & nostri itidem Scriptores, ut ecce Hebr. xii, 17. μετανοία est id quod μεταμέλειαν dici volunt, *contractus initi penitentia*, ut Iurisperiti etiam loquuntur; contra μεταμεληθεὶς supra xxi, 29. is dicitur qui mentem meliorem recepit. Et Clemens Alexandrinus duplicem esse ait τρόπον μετανοῶν, τὸν μὲν κοινότερον, φόβον ἐπὶ τοῖς

πραχθεῖσιν, & ὃ ἰδιαιτέρον τὴν δυσωπίαν τὴν πρὸς ἑαυτὴν τῇ ψυχῇ ἐκ συνειδήσεως [*penitendi modum, alterum vulgarem, qui metus est ob res actas; alterum rariorem, qui est animæ apud seipsam ex conscientia pudor*]. Neque tamen vocabuli ambiguitas iis favere censenda est qui de Iuda misericordius quàm par est pronuntiant. Aliud enim suadet & Petri oratio in Actis, & descripta Christi verba ὁ ἀπωλείας [*filium perditionis*] appellantis, addentisque *melius ei futurum fuisse si natus omnino non esset.*

Ex circumstantiis igitur historiæ magis quàm ex sola vocis proprietate eum mœrorem hic intelligere debemus cui non adfuit vera animi emendatio, idque tum ipsius culpâ, tum Dei obdurantis iudicio. Neque interim improbo quod adversus Celsum secundo notat Origenes, Tantam vim fuisse documentorum Christi ut etiam deploratæ malitiæ homini pudorem quendam peccandi & ex peccato cruciatum gravem incusserint.

4. αἷμα ἀθῶν. *sanguinem justum*] Αἷμα [*sanguis*] Hellenistis mortem quamvis violentam significat, ut & infra commate 6. Hic μετωνομικῶς [*per transnominationem*] ipsum eum qui morti destinatur.

σὺ ὄψει. *tu videris*] Sic infra commate 24. ὑμεῖς ὄψεσθε [*vos videritis*]. Est autem loquendi genus ex Latino sermone desumptum. Nam Romani curam rei alicujus à se in alium rejicientes ajunt, *Tu videris*: quod Græci dicerent, Σοὶ μελέτω [*tibi id curæ sit*]. Quare mirum non est haud satis rectè acceptam à Syro vim hujus locutionis. Ad modum Caini loquuntur vera progenies Caini.

5. ἐν τῷ ναῷ, *in Templo*] In ea parte Templi in qua confidebat Synedrium, qui locus vocabatur *לשכת הגזית* [*Exedra cæsi lapidis*].

ἀπὸ πνέματος. *suffocatus est*] Est quidem Græcis ἀπάγξασθαι *suspendio sibi vitam adimere*, ut

— ἀπάγξασθαι με ποιήσεις,

[— *facies me pensilis ut sim,*]

apud Theocritum. Sed difficulter id conciliatur cum Petri narratione Actorum i. ubi aliud mortis genus Iudæ tribuitur, effusis scilicet intestinis, cum pronus in faciem corruisset. Notum satis est quæ sint excogitata ut ista inter se conciliarentur. Neque satis se expediunt qui laqueo fracto corruisse Iudam volunt. Videtur enim Petrus omnino casui inopinato, quem Divina providentia direxerit, non Iudæ ipsius facto exitii causam adscribere. Nisi illis malumus accedere qui Iudam putant se jecisse præcipitem; ut ἐλάκησε sit *disiluit*, quod evenire solet ex tali jactu. Videamus igitur an hoc loco Matthæus non agat de morte Iudæ, ut quæ seriùs contigerit & fortè post resurrectionem, ut multorum fert conjectura; sed de gravissimo exulceratæ conscientiae tormento. Nam compressionem spiritûs è mœrore summo hac voce indicari vel unus Tobiae liber nos doceat, ubi de Sara dicitur iii, 12. ἐλυπήθη σφόδρα ὥς ἐπὶ ἀπάγξασθαι [*tristata est valde ut suffocaretur*]. Et de Achitophele, in quem quæ dicta sunt à Davide in Iudam apprimè congruunt, & de quo similiter legimus ἀπὸ πνέματος [*suffocatus est*], ubi in Hebræo est *רגני*, quod verbum & Syrus & Arabs hic usurpant, sentiunt Hebræorum non ineruditi non laqueo sed mœstitiâ eum periisse. Sic Πολιάγξαι ἀπὸ πνέματος [*Polia-*

[*Poliagrus in amore se confecit*], apud Ælium: τῷ συνε-
δοῖ ἀπαγχνοῦσθαι [*conscientiā strangulari*] apud Chry-
sostomum Homiliā xxii. ad Antiochenos. Videri
potest suspendii mortem Iudæ adscribere Ignatius
in Epistola ad Philipenses, ubi de Diabolo dicitur,
μελάμελον ἐμβάλλει τῷ παραδότῃ ὁ βρόχος αὐτῷ δέκνυσσι,
ἀγχίνην δίδασκει [*pœnitentiam proditori eam injicit
quæ laqueum ei ostendit, suspendium docet*]. Sed qui
eam epistolam cum iudicio leget facile deprehendet
dictionem & χαρακτῆρα τῆς λέγης [*dicendi ductum*]
floridiorem quàm est Ignatii. Nimirum scripserat
ad Philipenses Ignatius, ut Polycarpus meminit.
Sed cum ea epistola non exstaret, alia supposita est:
quare nec Theodoretus nec Hieronymus nec Rufi-
nus hanc agnoscunt.

6. τὸν κορβονᾶν in Corbonam] Iosephus Αλώσεως
[*Captivitatis*] 11, τὸν ἱερόν θησαυρόν· καλεῖται ὁ Κορβο-
νᾶς [*sacrum thesaurum; is autem Corbonas dicitur*].
Alibi γαζοφυλάκιον [*gazophylacium*] idem Iosephus
& Lucas appellant. Iosephus etiam ἱερὰ χρήματα
[*sacras pecunias*] & Θεῷ θησαυρόν [*Dei Thesaurum*],
aitque in eo fuisse aliquando duo millia talentorum.

ἐπεὶ τιμὴ αἱματος ἐστίν. quia pretium sanguinis est] Argumentum à ratione legis desumptum. Vetat Lex
stupri pretium sacris inferri. At apud Hebræos, cul-
tus idolorum, stuprum, cædes velut paria censentur.
Damnant hic se impuri Pontifices cum in venditore
id facinus execrantur cuius ipsi emtores erant. At
certè cui prodest scelus is fecit.

7. τὸν ἀγρόν τῆς κεραμείας, agrum figuli] Exigui pretii
locum fuisse oportet qui triginta siclis argenteis non
pluris licuerit. Quare ἀγρόν κεραμείας hic intelligo
eum cuius uber omne ad figlina opera exhaustum
fuerit, ita ut nullus inde fructus sperari posset.

ἐν ἱερῇ τῶν ξένων. in sepulturam peregrinorum] Non
ἀλλοφύλοις [*alienigenis*], quorum cura minimè tange-
bat Sacerdotes, sed Iudæis qui ex longinquis regio-
nibus Hierosolyma adventabant religionis ergo, ac
morte occupati non habebant ubi sepelirentur, qui
οἱ ἐπιδημῶντες [*advenæ*] Act. 11, 10. Credibile est
& antè prospectum fuisse eorum sepulturæ. Sed in-
gens confluentium & subinde morientium multitu-
do plus loci desiderabat.

8. ἀγρός αἱματός, ager sanguinis] Dialecto Hiero-
solymitana **חמרה קלה** Haceldama] Act. 1, 19. Id
nomen huic agro datum Deus voluit quò celebrior
esset rei memoria. In Petri oratione Iudas hunc
agrum acquisivisse dicitur, non tanquam rem suam,
sed tanquam æternum infamiæ monumentum. Dice-
bat enim populus præteriens, hic est ager ille emtus
ex pecunia pro qua Iudas Magistrum suum vendidit.

9. διὰ Ιερემίαν, per Ieremiam] Pro certo haberi debet
multa apud Iudæos Vatum veterum oracula conser-
vata fuisse non scripto sed memoriā, quanquam post-
ea qui à parentibus acceperant ea privatim annota-
runt: unde factum est ut ea oracula in libris ab Esdra
digestis non extarent. Ἐκπύρωσεως incendii] univer-
salis exspectatio, etiam Græcis celebrata, non potuit
non ab aliquo vaticinio ortum habuisse: quod qui-
dem vaticinium ipsi Adamo adscribere non veretur
Iosephus. Tale est & Enochii illud, ἰδὲ ἤλθε Κύριος
ἐν μυριάσιν ἁγίαις αὐτῶν [*Ecce venit Dominus in sanctis
millibus suis*], & quæ sequuntur apud Iudam 14, 15.

Tale istud, Ἄ ὀφθαλμὸς ἐκ εἶδε, καὶ ὅς ἐκ ἤκουσε,
καὶ ἐπὶ καρδίᾳ ἀνθρώπων ἐκ ἀνέστη, ἃ ἠτοίμασεν ὁ
Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν [*Quod oculus non vidit, nec
auris audivit, nec in cor hominis adscendit, quæ præpara-
vit Deus iis qui diligunt illum*], quod inter Eliæ dicta
antiquitus celebrabatur. Talis & ille παλαιὸς λόγος
ἀνδρῶν [*vetus hominum sermo*] Iosepho memoratus,
Ἐνθα τότε τὴν πόλιν ἀλώσεσθαι καὶ καταφλεγῆσεσθαι τὰ
ἁγία νόμῳ πολέμου, εἰς οὗτο κατὰ σκήλη, καὶ χεῖρες οἰκείας
προμεινῶσι τὸ τῷ Θεῷ τέμενος [*Tunc fore ut Vrbs capia-
tur & Templum belli lege incendatur, ubi seditio invase-
rit, & indigenarum manus polluerit sacratum Deo lo-
cum*]. Et illud λόγιον [*oraculum*] apud eundem,
ἀλώσεσθαι τὴν πόλιν καὶ τὰ ναὸν ἐπεὶ δὴν τὸ ἱερόν γένηται τε-
τράγωνον [*Tunc fore ut capiatur Vrbs & Templum, ubi
Templum quadratam formam acceperit*]. Iam verò &
illud sciendum est, veterum Prophetarum verbis
uti solitos Prophetas posteriores. Ita Ezechiel mul-
ta habet verbotenus ex Ieremia desumpta, ut apparet
collatis locis Ierem. xxxi, 29, 30. Ezech. xvi, 11, 2, 3,
& alibi. Sic & in Apocalypsi Iohannis multas περι-
κοπὰς [*sectiones*] invenire est ex Ezechiele & Da-
niele. Et illud quod ex antiqua traditione, cuius
Origenes meminit & post eum Hieronymus, ut
Eliæ citavimus, ab Elia mutuatus est Esaias Lxiv, 4.
Imprimis autem Zacharias amat imitari locutiones
Ieremiæ. Quis enim non videt quod apud eum est
1, 4. sumtum ex Ierem. xviii, 11. & xxxv, 15.
quod est apud eum 1, 6. ex Thren. Ierem. 11, 17.
quod est 111, 8. ex Ieremiæ xxi, 11, 5. atque alia
ejusmodi. Quapropter dicere etiam solent Iudæi
spiritum Ieremiæ fuisse in Zacharia, atque adeò Iere-
miam eundem esse & Zachariam. Quare non vi-
deo quid obstat quominus & dictum hoc de trigin-
ta siclis ab Ieremia primitus usurpatum, hominum-
que memoriā conservatum, per Zachariam repeti
Deus voluerit; quod tamen hic à Christo citetur
primi auctoris nomine, quanquam in libris ab eo
scriptis non exstat. At Hieronymus ostensum sibi
ait à Nazarenæ sectæ homine librum in quo id ex-
staret sub Ieremiæ nomine, qui liber privatam con-
tinuit annotationem famæ antiquitus traditæ per
ora Hebræorum. Tales autem annotationes, quia
publica auctoritate factæ non sunt, meritò vo-
cantur ἀκανόνιστοι [*extra regulam positæ*]. neque ta-
men id obstat quò minus in eis multa contineantur
& vera & vetera. Sic idem Zacharias illud, *Increpet
te Deus, ὁ Satan!* sumsit ex antiqua traditione, quæ
deinde perscripta est in libro ἀποκρύφῳ [*abscondito*]
cui titulus Ἀνάληψις Μωσέως [*Assumptio Moysis*]. Quin
& illud apud Ephesios, Ἐγείραι ὁ καθεύδων καὶ ἀνά-
σαι ἐκ τῶν νεκρῶν, καὶ ἐπιφάνσει Ἰοὴ ὁ Χριστός [*Surge qui
dormis, & exsurge à mortuis, & illuminabit te Chri-
stus*], Græci notant desumptum ἐκ τῆς Ιερემίας λεγο-
μένων ἀποκρύφων [*ex Ieremiæ iis quæ Abscondita dicun-
tur*]. Sicut & illud, Οὐτε περιτομὴ τί ἐστιν, ἔτε ἀκροβυ-
στία, ἀλλὰ καινὴ κτίσις [*neque circumcisio valet aliquid,
neque præputium, sed nova creatura*], antiquitus sub
Moysis nomine celebrabatur. Quod autem quidam
existimant ab audace librario adjectum nomen Iere-
miæ, cum Matthæus Prophetam nominasset, probare non possum, quia video jam ab Origenis
temporibus laboratum ut hic nodus solveretur; qui labor

labor supervacuus fuerat siqua exemplaria caruissent nomine *Ieremiae*. Multò credibilis est à Syro id nomen omisum, quia constabat in Scriptis *Ieremiae* istud non reperiri. At agnoscit Arabs & Latinus & quicquid est veterum. Dictum autem hoc *Ieremiae*, repetitum à Zacharia, in eorum est genere quæ primitus res illorum temporum significarent, ita tamen ut in Christi tempora etiam magis congruerent; quod Deus manifestum fecit singulari eventuum directione. Nam apud Zachariam sensus hic est primò intentus, qualem & apud *Ieremiam* fuisse credibile est; Deus ut sua beneficia in populum Hebræum collata ingratè nimis accepta doceat, ait operæ in illos impensæ mercedem à se postulata: Assignatum autem sibi à populo vile pretium, quo minima æstimari solent mancipia, triginta siclos; Se verò illud pretium iussisse projici in agrum aliquem in quem fragmenta fictilium projici solebant: Quo facto demonstratum voluit omnem pompam ceremoniarum, quâ impletâ egregiam beneficiis Divinis gratiam referre Hebræi existimabant, cum abesset pius animus, indignam esse quæ à se acceptaretur. Hoc verò omne sicut ad *Ieremiae* & Zachariæ tempora pertinebat, ita multò magis congruebat Christi temporibus. Atque ideo factum est Divinæ providentiæ gubernatione, ut, quod ἀπληροῦς [sermone aliud innuente] tunc erat dictum, Christi ætate, manente sensu illo κατ' ἀπληροῦς [ad aliud respiciente] etiam secundum proprietatem verborum impleretur. Quod genus impletionis vaticiniorum in hac mortis Christi historia sæpe occurret. Deus enim in Christo æstimatus est à Pontificibus siclis triginta, cum tanti emptus est in Christum proditor: atque ea pecunia verè in agrum figlinum non tam impensa quàm contemptim projecta est, facto quidem Pontificum, consilio autem Divino: unde quod illi fecerunt, rectè Deo dirigenti adscribitur.

καὶ ἔλαβον, Et acceperunt] ἔλαβον [acceperunt] & quod sequitur ἔδωκαν [dederunt] sumenda hic sunt indefinitè sine ulla personæ aut numeri consideratione. Factum enim notatur, non quis faciat. Apud Zachariam ipsi Zachariæ ut id faciat, atque eo modo ingratum populi animum testatum reddat, imperatur; Hic verò Deus curavit id ipsum per Pontifices fieri: quod ostendit sequens clausula. καθὼς συνέταξέ μοι Κύριος [sicut constituit mihi Dominus]. Sed per quemcunque fiat, eadem manet significatio. Quare nihil peccavit Syrus qui hic primæ personæ verbis usus est: quem si sequi volumus erit illud ἔδωκαν [dederunt] mutandum in ἔδωκα [dedi].

τὰ τριάκοντα ἀργύρια, triginta argenteos] Supple νομίσματα [nummos], ut diximus suprâ. Lxx, Symmachus, Aquila, τριάκοντα ἀργυρῆς. supple σίκλος [siclos]. Vide quæ diximus suprâ.

τὴν τιμὴν τῆς τετιμημένης, pretium appretiati] ארר היקר apud Zachariam. ארר est τιμή, non tamen quæ pretium sed quæ honorem significat; sed hæc solent inter se commutari. Legisse autem videtur Matthæi Interpres הִקְרָה nam הִקְרָה est adjectivum, significatque ἡ τιμημένη, aut, ut hic effertur, ἡ τετιμημένη [honoratum] cum הִקְרָה sit substantivum significans gloriam aut reverentiam. Lxx vertunt σκέψαι ei

δοκιμὸν εἶναι [Vide an probum sit], nimirum per illud σκέψαι [vide] ostendentes dicti ἐργωνείαν [illusionem]. Aquila satis ad verbum, ὑπερμεγέθης ἡ τιμή, egregium verò pretium.

ὃν ἐτιμήσαντο ἀπὸ υἱῶν Ἰσραὴλ. quem appretiaverunt à filiis Israel] Matthæi Interpres quod sequitur ארר retulit ad ἡ τετιμημένη [honoratum], quomodo acceptum ab eo הִקְרָה jam diximus: Aquila ad τὴν τιμὴν [pretium]. ideo ὃν ἐτιμήθην ὑπὲρ αὐτῶν [quo æstimatus sum ab illis] transtulit. Lxx pro quomodo sumunt, ὃν τρόπον ἐδοκιμάσθην ὑπὲρ αὐτῶν [quomodo honoratus sum ab illis]. Nam δοκιμάζειν omnino illi pro τιμᾶν [honorare] posuerunt: ut Plato, cum dicit πρὸς ἀνθρώπων δοκιμάζεσθαι [ab hominibus honorari]. Ετιμήσαντο [appretiaverunt] hic positum est pro eo quod apud Prophetam ἐτιμήθην [appretiatus sum] rectè: quia ibi Deus loquitur, hic res narratur. Απὸ υἱῶν rectè exponitur ἐξ υἱῶν [ex filiis]. nam istæ præpositiones sunt ἰσοδύναμοι [idem pollescentes]. ita infra commate 21 dicitur τίνα ἀπὸ τῶν δύο [utrum ex duobus]. Sed hic est ἑκείνους [defectus] vocis τινὲς [aliqui]. Similem notare est supra xxiii, 34. Marci vi, 43. Luc. xi, 44. xxi, 16. Act. xxi, 16. Sic & Abydenus in historia de Sifithro, quo nomine Noam appellat, μετίει τῶν ὀρνίθων [misit avium] id est, τινὰς τῶν ὀρνίθων [aliquas avium] Iohannis xvi, 17. εἶπον ἕν ἐκ τῶν μαθητῶν [dixerunt igitur ex Discipulis], id est, τινὲς ἐκ τῶν μαθητῶν [quidam ex Discipulis]. Tale est & illud suprâ αἶρει ἀπὸ τοῦ ἱματίου tollit à vestimento], id est, τὸ ἀπὸ τοῦ ἱματίου [aliquid à vestimento], ix, 16.

10. εἰς ἀγρὸν τῆς κεραμείας, in agrum figuli] ארר לנא, ad figulum. Videtur ignobilis fuisse locus ita vulgò appellatus, simili figura ut cum dicitur,

Iam proximus ardet

Vcalegon.

Neque longè à Templo hunc agrum, cuius Zacharias meminit, fuisse indicio est id quod additur בית יהוה [in domum Domini], quod an & in *Ieremiae* dicto fuerit dubitari potest. Fortè ex eo agro sumi solebat humus ad fictilia Templi: ut idem sit locus qui שַׁעַר הַחֲרֹסִית [Porta fictilium] Ierem. xi, 2. nimirum posito pro שַׁעַר, quod non caret exemplo. Nam quod ארר Kimchi interpretatur τὸ γαζοφύλακα [Præfectum ærario] sine exemplo est: ubicunque enim reperitur figulum significat, & proinde κεραμεία vertunt Lxx Eſaiæ xli, 25. Thren. iv, 2. Aquila hoc loco ῥίψον αὐτὰ πρὸς τὴν πλάσιν [projice illa ad fictorem]. Apud Lxx videtur χωνευτήριον [conflatorium] dictum κατὰ χερσὶν [per abusionem] pro eo quod dicendum erat κεραμείον [figlinam]. cuiusmodi abusiones passim apud eos reperire est.

καθὼς συνέταξέ μοι Κύριος. sicut constituit mihi Dominus] Hoc ex superioribus Prophetæ verbis non frustra hic additum, ut intelligantur hæc omnia Divini consilii dispensatione accidisse. Cum autem hoc dictum *Ieremiae* per Zachariam repetitum hic recitat Matthæus, simul ostendit tacite eas pœnas imminere Iudæis quas eidem Prophetæ olim sui temporis hominibus prædixerant; Fore enim ut populus ille à Deo fastiditus, & extra ejus tutelam positus, intestinis discordiis agigaretur.

11. Σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰσραηλίων; Tu es Rex Iudæorum?] Nam

Nam cum hoc elogio Pontifices Iesum Pilato traderant, quia hoc crimen affectati Regni maxime putabant valiturum ut Pilatus Iesum morti addiceret; semet interim capitis damnantes, ut qui Messiani Regem Regni adspectabilis, & everforem Romanæ dominationis, avidissime exspectarent.

Σὺ λέγεις. *Tu dicis*] Hæc est præclara illa confessio cuius meminit Paulus I Tim. vi, 13. Cum verò Iesus hic Regem se fateatur, negari mihi videtur non posse Regnum ejus aliquo modo inchoatum esse cum veritatem cœpit docere: nam ita ipse apud Iohannem Regnum interpretatur. Neque obstat quod passim Regni ejus initium duci videtur ab electione in cœlum: id enim de plena Regni possessione intelligendum est. Et sanè videri potest David etiam hac in re imaginem Iesu gessisse. Nam & is primum in Regem unctus est, postid, Regni portione aliquâ acceptâ, mox jus Regni in solidum accepit, IISam. ii, & v. Certè potestas remittendi peccata, quam Iesus vitam mortalem agens exercuit, ad Regnum pertinebat, ut & liberrima illa miraculorum pro arbitrio dispensandorum potestas.

12. Καὶ ἐν τῷ κατηγορεῖσθαι αὐτὸν, *Et cum accusaretur*] Hæc erat secunda & interior accusatio, cum vidissent Pontifices Pilatum priori criminatione non multum moveri, ut ex Luca discimus. Hæc reo coram facta, more Romano, Actor. xxv, 16.

ἔδεν ἀπεκρίνατο. *nihil respondit*] Causa silentii, præter deliberatam mortis patientiam, hæc erat, quod apud religiosum Iudicem accusatio ista suâ sponte evanesceret. Nam in criminibus Majestatis, ut Modestinus inquit, *persona spectanda est an potuerit facere*: Iesum autem, plebejæ sortis hominem, nullas habentem armatorum copias, præsidia nulla, res ipsa satis ab hac suspitione liberabat. Quod si Pilatus, ut factum est, vellet suam religionem Iudæis gratificari, supervacua erat omnis defensio. Vide quæ dicta sunt suprâ xxv, 63. Et confer illud Esaiaë פִּי יִפְתָּח וְלֹא [& non aperuit os suum] LI, 7.

13. πόσα σε καὶ μαρτυροῦσι; *quanta adversum te dicunt testimonia?*] Multa quidem adferebant, sed partim ea quorum fidem implere non poterant, ut de non solvendis tributis; partim nihil pertinentia ad Majestatem, ut de doctrina sparsa per omnem Iudæam. Neutra refutationis egebant.

14. ὥστε θαυμάζειν τὴν γέμειν λίαν. *ita ut miraretur Præses vehementer*] Confer Esaïam xlix, 7. Cogitabat fortè Terentianum illud,

An quisquam iudex est qui possit noscere

Tua iusta, ubi tute verbum non respondeas?

At profectò in criminum causis non modò tacentes, nisi convicti certissimis testimoniis, damnari non possunt, sed ne confessio quidem perire voluntium admittenda est.

15. κατὰ τὴν ἑορτήν, *festo autem tempore*] Τὸ πάχα [*Paschate*], ut ait Iohannes. Nam ea eminenter ἑορτὴ dicebatur, ut suprâ xxv, 1, 2, 5. & Iohann. iv, 45. collato loco ejusdem libri ii, 13. Iosephus, τὸ πάχα προσαγορευομένης ἑορτῆς [*festi temporis quod Pascha dicitur*]. alibi, ἀζύμων ἑορτὴ Φάσκα [*Azymorum festum tempus Phasca*]. rursus alibi, ἑορτὴ καλεσμένη Φάσκα [*festum tempus vocatum Phasca*]. quomodo

& Lucas ἐν τῷ πάχα ἐν τῇ ἑορτῇ [*in Paschate in tempore festo*]. quibus in locis Pascha συνεκδοχικῶς [*per complexionem*] vocatur totum tempus Azymorum. Veterem hunc morem fuisse non credo. Nam Lex Mosis erat χωρίς οἰκτιρμῶν [*sine ulla miseratione*], ut ait Scriptor ad Hebræos x, 28. ὁ νόμος τὸ ἀσύνγνωστον ἔχει [*Lex ignoscere nescit*], inquit Scriptor Responsionum ad Orthodoxos. Nec cuiquam homini data ignoscendi potestas, non Regi, non Synedrio, non populo universo. Nam Ionathan, cuius pœnam populus deprecabatur, aut contra æquum ad pœnam poscebatur à patre, aut certè non ex Lege Mosis, sed ex novo edicto Regio: nam in Legem nihil peccaverat. David Absalom veniam dare ausus non est, donec fortè propositum paterno affectui, Ioabo annitente, succubuit. Ioabo quoque homicidii pœna dilata, non donata est. Ipsi Synedrio Sameas exitium vaticinatus est quod Herodem accusatum non condemnasset. Quare credibile est à Romanis hoc esse. Nam in Livii historia invenimus lectisternii indicti diebus victis demta vincula; religioni deinde fuisse quibus eam opem dii tulissent vinciri. Ad hoc exemplum putem ab Augusto hanc gratiam concessam populo Iudaico; Idque mandatis Procuratorum fuisse comprehensum. Nam aliqui Præsides Romani nullam habebant ignoscendi libertatem, ut Leges nos docent. Sic Christiani Imperatores Valentinianus, Theodosius & Arcadius, generali lege Iudicibus mandarunt ut primo die Paschali omnium in carcere clausorum, nisi ob certa crimina quæ Lex enumerat, vincula dissolverentur.

16. ἔχον, *Habebant*] Impersonaliter dictum; quod genus loquendi sæpe jam annotavimus. *Habebant vincitum quendam*, id est, *quidam vincit habebatur*.

ἐπίσημον, *insignem*] *Famosum*; ut qui inter capita fuisset seditionis ad cædem usque progressæ. Quare ληστής apud Iohannem significat φονέα [*homicidam*] quo nomine hunc Barrabam Petrus appellat Actorum iii, 14. Sed & Iosephus seditionum principes ληστὰς appellat, ut & σικαρίης [*sicarios*], quia scilicet arma habebant publico injussu. Lege Cornelia de Sicariis teneri eum qui auctor seditionis fuerit ait Marcianus L. *Ejusdem*, D. Ad Legem Corneliā. Sic σικαρίων vox sumitur & Actorum xxi, 38.

17. Συνηγμένων ἐν αὐτῶν, *Congregatis ergo illis*] Synedrio scilicet coacto, adstante populo. ita colligimus ex Luca xxi, 13. & ex eo quod infra sequitur 20. Solitum id fieri ex Iosepho apparet, apud quem ad Flori tribunal accedunt οἱ τε ἀρχιερεῖς καὶ δυνατοὶ, τὸ τε γνωριμώτατον τὸ πόλεως πᾶν [*primi Sacerdotum & Magistratus, & quicquid in urbe conspicium erat*].

λεγόμενον Χριστὸν; *qui dicitur Christus?*] Χριστὸν hic non ponitur vice cognominis: nondum enim ita increbuerat id vocabulum ut Iesus eo velut proprio vocaretur. Sed λεγόμενον Χριστὸν significat eum qui à multis credebatur esse promissus Messias. Vide Iohann. ix, 22. Marcus hic pro eodem dixit ὃν λέγετε βασιλέα τῆς Ἰουδαίας [*quem dicitis Regem Iudæorum*].

18. Ἦδει γὰρ, *Sciebat enim*] Tum ex antegressa fama, tum ex ipsius Iesu modestia, & quòd nulla in eum crimina adferrentur.

ὅτι διὰ φθόνον παρέδωκαν αὐτόν. *quòd per invidiam tradidissent eum*] Vt olim fratres Iosephum.

19. ἐπὶ τῷ βήματι, *pro tribunali*] Factum hoc mihi videtur non in ultima cognitione qua Christus cruci damnatus, est, sed in alia priore. Nam aliquoties in tribunal processit Pilatus ex eo scilicet loco in quo habebat Consilium suum: nam de Consilii sententia Præsides pronuntiare solebant. Is locus à tribunali velo interposito discernebatur: unde illud *velo levato* in Iure, id est, nullà adhibità consultatione; cui contrarium est *παραπετάσματι*; id est, *velo interposito* in Constitutionibus quæ dicuntur Clementis lib. 11, cap. 52. Hunc locum τὸ ἀπόρρητον δικαστήριον [*secretum iudicii locum*] vocat Philostratus Vitâ Appollonii lib. 1v. cap. xv. τὰ σήκηλα τῶν δικαστηρίων, *secreta Iudiciorum* Synodus Africana. *Secretarium* sæpe est in Martyrologiis, ut apud Adonem Pridie Eidus Augusti de Euplo, *Cum esset extra velum secretarii, intronissus est jubente Calvisiano Consulari in auditorium*. Existat eadem vox in Collatione Carthaginensi; & L. 3 C. *Vbi Senatores*; & L. *In causis*, C. De accusat. & alibi. Priorem hanc cognitionem secuta est interlocutio de Christo flagris cædendo, nimirum quæstionis in eum habendæ ergo: quod *μάστιγι ἀνελάζεσθαι* [*flagris inquiri*] dixit Lucas Actorum 22, 24. Tacitus de Herennio Gallo, *Scissâ veste, verberato corpore, quo pretio, quibus consciis prodidisset exercitum dicere jubent*. Cicero Verrinâ de suppliciis, *virgam*, ait, *magis in tormento esse quàm in supplicio*. Gordianus Imperator L. *Nullam*, C. Ex quibus causis infamia irrogatur, *Nullam existimationis infamiam avunculus tuus pertimescat ictibus fustium subjectus ob crimen quæstione habita*. Est hujus moris viva descriptio in Chrysostomi oratione 1111. De statu. Sperabat quidem Pilatus aliud quoque ex hac flagellatione, populi scilicet misericordiam; verùm interim oportebat speciem aliquam juris adhiberi injuriæ. Quod quidam volunt cæsum flagris Christum in partem pœnæ ex more Romano, consistere non potest. Nam Iohannes apertè docet, post Christum flagris cæsum aliquantum temporis intercessisse antequam cruci Christus addiceretur. At in his qui supplicii causâ cædebantur una erat sententia, cuius hæc erant verba legitima, *Summove, licetor, despolia, verbera, lege age, animadverte*. Quare quod infra est commate 26. *φραγελλώσας* [*flagellatum*], dictum est per retrogressionem; id est, cum eum jam antè flagris cecidisset. Iosephus de Iudæis quibusdam à Floro comprehensis, *ὅς μάλιστα προαιμισάμενος ἀνελάζεσθαι* [*quos flagris cum cecidisset, mox adfixit cruci*]. Ita nihil necesse est tantillo tempore bis flagris cæsum Christum comminisci, quod quidam sine causa ac probabilitate faciunt.

ἡ γυνὴ αὐτοῦ, *uxor ejus*] Invaluerat Tiberii tempore contra morem veterem, ut in Provincias missos uxores suæ comitarentur. Notat Tacitus Annalium 111. Addit ibi Cæcina *ab his negotia suscipi, transigi; duorum egressus coli; duo esse prætoria*.

τῷ δικαίῳ, *justo*] Id est, *innocenti*; ut & infra 24.

A Deo enim patefacta ipsi per insomnium Iesu innocentia, fortè & mala quæ Pilatum ex injusta damnatione manebant. & fieri potuit ut fuerit mulier *θεοσεβής* [*Dei timens*], quales interdum & aliorum Præsidium Romanorum uxores fuisse apparet.

23. τί γὰρ κακὸν ἐποίησεν; *Quid enim mali fecit?*] Subintelligitur recusatio postulationis: *Non faciam, Quid enim mali patravit?* Nam Scriptores nostri non ipsa verba Pilati exprimunt, sed sensum: atque ideo etiam cum ille loquens inducitur observare est Hebraïsmos, ut infra 24. Hebræis autem mos est reticere id cuius ratio redditur. Exempla alibi allata sunt.

περισσῶς ἐκράζον, λέγοντες, Σταυρωθήτω. *magis clamabant, dicentes, Crucifigatur*] Tales sunt illi clamores populi apud Tertullianum, *Christianos ad leonem; Christianos ad bestias*. Apud Lampridium, *Delatores ad leonem*. Sic in Actis clamant Iudæi, *Αἰεὶ αὐτόν* [*Tolle eum*], & *Αἰεὶ ἀπὸ τῆ γῆς* [*Tolle de terra*], 22, 26. Similia sunt, *Tiberium in Tiberim*, apud Suetonium; *Ardeat Valens*, apud Ammianum. Tales vanas populi voces quanquam non audiendas esse Imperatores pronuntiarunt, ut L. *Decurionum*, C. De Pœnis, multi tamen Magistratus iis supra æquum movebantur. Crucem autem Christo optant, quia id ignominiosissimum erat supplicium. *Summo supplicio*, id est, cruce, inquit Paulus in Sententiis: Apulejus *extremam pœnam* dixit. Vide & Ciceronem Verrinâ ultimâ.

24. θόρυβος γίνεται, *tumultus fieret*] Cum narret Iohannes dictum à Iudæis, *Nos legem habemus secundum quam debet mori, quia Filium Dei se fecit*, & magnis clamoribus rem agitatam omnes Scriptores sacræ hujus historiæ tradant vero simile est metum injectum Pilato ne populus per tumultum Iesum ad mortem raperet, & si ipse obsisteret, defectionem moliretur, tanquam Mosis Lege contempta. Nam & antè fuerant qui Christum lapidibus obruere tentarent; & postea in Stephano idem accidit. Qui metus quanquam indignus viro constante, ac ne Romanis quidem nedum Divinis legibus Pilatum liberaturus à crimine condemnatæ innocentiae, multum tamen culpam ejus in comparatione Iudaicæ sævitiae elevat: quod Christus significare videtur Iohann. 19, 11. Atque ita interpretor quod apud Marcum est *βεβλόμενος τῷ ὄχλῳ τὸ ἰκανὸν ποιῆσαι* [*volens populo satisfacere*], non quòd popularem auram Pilatus captaverit (ἦν γὰρ τὴν φύσιν ἀκαμπῆς καὶ μετὰ τῆ αὐθάδε ἀμείλιχτος [*erat enim ingenio inflexibilis & cum arrogantia implacabilis*], ut de eo scribit Philo; à quo non diffident quæ tradit Iosephus), sed quòd cum signa inferret Hierosolymis & cum gazophylacium vellet attingere, expertus esset quàm facilè ad vim parandam impelli populus ille posset obtentu patriæ legis. Hoc igitur periculum innocentis supplicio redemptum voluit; eorum more qui jus & æquum violant reipublicæ, ut ajunt, causâ, cum interim eo facto rempublicam ex imis sedibus convellant.

ἀπενίψατο τὰς χεῖρας, *lavit manus*] Iis assentio qui manuum lotionem ad testandam innocentiam putant non Iudæorum fuisse propriam, quam ad

rem viri eruditi pridem locum Deuteronom. xxi, 6. Psalmo xxvi, 6. & alium Aristæ attulerunt (quibus addi potest & Iosephi locus Originum xii, capite ii.), sed notam aliis quoque gentibus, quia puritatem Aquæ elemento designare admodum naturale est. Certè qui diis Gentium sacrificare volebant afferre debebant ὁσίας χεῖρας [puras manus], idque ipsum testari solemni manuum lotione: unde qui scelere aliquo erant contaminati solebant, ut Demosthenes loquitur, χερνίβων εἰργεσθαι [pollubro arceri]. Sophocles,

— μήτε θύμασι

Κοινὸν ποιέσθαι, μήτε χερνίβων νέμειν.

[——— nec de victimis

Tribuere partem, lavare nec pariter manus.]

meminit ejus moris & Scholiastes Aristophanis plus uno loco. Vide quæ supra notavimus ad caput iiii. Sed & moris antiqui fuit ut Iudices & legibus aliquem damnaturi manibus ad Solem elevatis testarentur ἀθωοῦν παρέχειν τῷ αἵματι τῷ ἀνθρώπου [infantes se esse circa sanguinem hominis illius], ut videre est in libro satis antiquo cui titulus est *Constitutionum Apostolicarum Clementis* lib. ii. l.ii. Philoni, tertio De vita Mosis, λητὴρ σύμβολον ἀνυπαίτις ζωῆς [lavacrum symbolum vitæ infantis], Iudæis mos vetus nunc etiam manet à funere venientibus manus lavandi, quo testantur se causam morti non præbuisse, & omnia ministrasse necessaria.

ὑμῖς ὁφείδε. vos videritis] Vide supra 4.

25. τὸ αἷμα αὐτῷ ἐφ' ἡμᾶς, sanguis ejus super nos] Id est, Nos tenebimur. Ita Lxx Levit. xx, 9. & ii. כְּמִיּוֹן [sanguis ejus super eum] & כְּמִיּוֹן [sanguis eorum super eos] bene vertunt ἐνοχῶ ἐσαι [sons erit] & ἐνοχοί εἰσιν [fontes erunt]. At ii Samuelis i. 16. servarunt Hebraïsmum, τὸ αἷμά μου ἐπὶ τὴν κεφαλὴν μου [sanguis tuus super caput tuum] quomodo & Romani dicebant, Sit capiti tuo. Testes solebant dicere, Sit sanguis istius super nos. Vide Præceptorum jubentium cv.

καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ἡμῶν. & super filios nostros] Mos vetus non se modò sed & liberos devotandi. In federe Smyrnæorum cum Magnetibus est, ἐπιόρκησιν γὰρ ἐξώλεια, καὶ αὐτῶν καὶ γένει τῶν ἐξ αὐτῶν [jurata violentem exitium sequatur, atque etiam posteros ejus]. Seneca Rufum ait optasse ut quod malè erat ominatus id in se & filios suos recideret. Certè magnis sceleribus etiam posteritatem obstringi, non Hebræorum tantum sed & omnium propè gentium fuit opinio. Docent passim historiæ. Thucydides libro i. ubi de Cylonio piaculo agit, καὶ ἀπὸ τῆς ἐναγείας καὶ ἀλιτήρειοι τὸ θεῶν ἐκείνοι τε ἐκαλέοντο καὶ τὸ γένος τὸ ἀπ' ἐκείνων [ex eo contacti piaculo deæque exosi habiti & ipsi & eorum posteritas]. Adde quod narratur ii Samuel. xxi. & locum ex Hebraïco libro Præceptorum adductum à Iohanne Drusio, viro optimè de his literis merito. Multa hac de re habet Plutarchus libro περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρευμένων [De iis qui à Deo serò puniuntur] Quæ eò minus iniqua nobis videbuntur, si addamus, potuisse posteros seriâ ac sollemni detestatione paternorum scelerum piaculo solvi. Certè Hebræis præcipitur ut non sua tantum singuli sed & parentum delicta suppliciter agnoscant; quod & populi nomine facit Daniel ix. & Nehemias ix.

26. φραγελλώσας, flagellatum] Vide quæ supra diximus ad comma 19. Est autem hæc vox è Latina translata in usum Græci sermonis, ut κησώδεια [custodia] & quæ apud Ignatium leguntur, δεσέρτωρ, δεπόσιτα, ἀκκεπία, ἐξεμωλάριον [desertor, deposita, accepta, exemplar].

παρέδωκεν ἵνα σταυρωθῇ. tradidit eis ut crucifigetur] Dubitant quidam permiserit duntaxat Iudæis Christum Pilatus, an Iudicis more damnaverit. Ambiguè loquitur Tertullianus, *Ad doctrinam verò ejus, qua revincebantur magistri primoresque Iudæorum, ita exasperabantur, maxime quòd ad eum ingens multitudo defleceret, ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ex parte Romana procuranti, violentiâ suffragiorum in crucem Iesum dedi sibi extorserint.* Lactantius autem prolatam à Pilato sententiam disertè negat lib. iv Institutionum, cap. viii. quomodo & Chrysostomus sensit Oratione secunda de Eleemosyna. Sed contrarium multa evincunt; primum locus tribunalis in quem processit Pilatus; deinde quòd per solos milites Romanos exactum supplicium; ipsa pœna propria Romani juris: nam crux Iudæis legibus ignota: titulus à Pilato dictatus: corpus ab eo postulatum, aliæque circumstantiæ. His adde, quòd jam antè, cum Pilatus dixisset, Vos de eo ex lege vestra iudicate, Iudæi responderant, Sibi capitalium iudiciorum potestatem ablatam: quare & omnes insecuti clamores non aliò tendebant quàm ut Pilatus sua voce Iesum damnet. atque hoc est in quo populo furenti contra jus & æquum & mentis suæ sententiam obsequium commodavit. Sed & provocatio Catholicorum & τεσσαρεσκαίδεκατιῶν [Quatuordecimanorum] ad Acta Pilati ostendit rem iudicii specie gestam. Adde Tacitum, *Auctor nominis ejus Christus, qui Tiberio imperitante per Procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat.* Ipse Christus supra xx, 19, dixit de se, παραδώσασιν αὐτὸν τοῖς ἔθνεσιν εἰς τὸ σταυρῶσαι [tradent eum Gentibus ad crucifigendum]. Neque aliter senserunt veteres Christiani. Ignatius de Christo, ἀπέφασιν ἐδέξατο παρὰ τοῦ Πιλάτου [sententiam accepit à Pilato]. Cyprianus adversus Demetrianum, *Hunc magistri eorum atque primores, hoc est, quos & doctrinâ ille & sapientiâ revincebat, accensi irâ, & indignatione provocati, Pontio Pilato, qui tunc ex parte Romana Syriam procurabat, tradiderunt, crucem ejus & mortem suffragiis violentis ac pertinacibus flagitantes.* Crucem autem irrogatam Christo, tanquam seditionis auctori, verissimè ab aliis notatum est: eam enim pœnam ei crimini statuunt Romanæ leges, ut notat Paulus v Sent. Tit. xxi. pro qua nunc furcam in Pandectis legimus, quippe crucis usu in suppliciis per Constantinum sublato. Exempla crucifixorum seditionis crimine in ipsa Iudæa & à Varo & à Floro habes apud Iosephum.

27. εἰς τὸ πραιτώριον, in prætorium] Non erat tribunal Pilati intra prætorium, sed in stadio quod erat non longè à prætorio. Iosephus, ὁ Πιλάτος καθίσας ἐπὶ τῷ ἐμάτῳ ἐν τῷ μεγάλῳ σταδίῳ [Pilatus tribunali insidens in magno stadio]. Pars hujus areæ lapidibus erat constrata, ut ex Iohanne discimus: ibi erat & consistorii locus & tribunal.

ὅλην τὴν σπείραν. universam cohortem] Aliam cohortem

cohortem ab ea quæ Templo & Sacerdotibus erat assignata, & quæ custodia vocabatur. Σπεῖρα δὲ εἰς τὸ καλῶμεν νῦν νῦμερον [*Cohors id quod nunc numerum vocant*], Oecumenius.

28. περιέθηκαν αὐτῷ χλαμύδα κοκκίνην. *chlamydem coccineam circumdederunt ei*] Πορφύραν [*purpuram*] Marcus & Iohannes, id est, *eius coloris qui purpuram mentiretur*. Atque eodem modò hic coccina dicitur *chlamys*, quòd coccinam referret: nam ejus & purpuræ vicinus color. Vide L. Si cui lana, D. De Legatis III, Par. versicoloribus. Sic Horatius Satyrarum II, 6. vestem eandem vocat *cocco tinctam* & *purpuream*. Hebræi צלמה vocant id quod nos vulgò *Cramosinum*, quod Græci Interpretes vertunt κοκκινον. Pertinebant hæc ad exprobrationem velut stultè affectati Regni. Simile est quòd Alexandrini ut Agrippam, qui se Regem diceret tanquam ejus nominis majestate indignum, irriderent, Carabam quendam, hominem mentis parum compositum, per ludibrium ornarunt quibusdam quasi regni insignibus: quæ narratio apud Philonem in Flaccum meretur cum hac comparari. Nam quod hic est χλαμύς κοκκίνη [*chlamys coccinea*], ibi est χαμαισρώτω ἢ τὸ ἄλλο σῶμα περιβάλλουσιν ἀντὶ χλαμύδος [*stragulo quale in terra sternitur corpus ejus ceterum pro chlamyde obvelant*].

29. στέφανον ἐξ ἀκανθῶν, *coronam de spinis*] In dicta Philonis narratione, βύβλον μὲν εὐρύναντες ἀντὶ διαδήματός ἐπιθέουσιν αὐτῷ τῇ κεφαλῇ [*papyrum extensam vice diadematis capiti ejus imponunt*]. Maledictio in spinis cœpit, Gen. III, 18. in spinis desit. *Lilium in medio spinarum*, Cant. II, 2.

καὶ κάλαμον ἐπὶ τὴν δεξιὰν αὐτοῦ, & *arundinem in dextram ejus*] Philo, ἀντὶ ἧς σκήπτρου βραχὺ τι παπύρου τμήμα τὸ ἐγχαρὶς καὶ ὁδὸν ἐρριμμένον ἰδὼν τις ἀναδίδωσιν [*pro sceptro fragmentum papyri indigenæ humi porrectum quis videns ei tradit*]. Deinde addit quod & huic loco quadrat, ἐπεὶ ἡ ὥς ἐν θεατρικοῖς μίμοις τὰ παράσημα τῆ βασιλείας ἀνειλήφει ἢ διακεκόσμητοίς βασιλεία [*postquam verò tanquam in theatricis mimis insignia Regni accepit & in Regem ornatus est*].

λέγοντες, Χαῖρε ὁ βασιλεὺς τῆ Ἰουδαίων, *dicentes, Ave Rex Iudæorum*] Philo, εἴβ' ἑτέροι προσήσαν οἱ μὲν ὡς ἀσπασόμενοι [*accessere postea alii quidam ut salutaturi*]. deinde, εἴτ' ἐκ περιεσώτων ἐν κύβλῳ πλήθους ἐξήχησεν βοή τις ἀποκαλόντων. ὥτως δὲ φασιν τὸ κύριον ὀνομάζεσθαι παρὰ Σύροις [*post hæc ex circumstante multitudine vox sonuit ridicula, Marin vocantium: Sic ajunt à Syris dominum appellari*]. Rectè. Ἰνν enim Syrum est. Sic Livius narrat Philippum Megalopolitanum à Philippo Rege ad ludibrium Regem consalutari jussum. Mos autem salutandi etiam Principes addito *ave*: sic *Cæsar ave* apud Martialem Apophoretis, & Macrobius II Saturnalia IV.

31. ἀπήγαγον αὐτὸν εἰς τὸ σταυρῶσαι· *duxerunt eum ut crucifigerent*] Per milites supplicium exactum à Romanis Magistratibus etiam extra castra notatum est à viris doctissimis. Hinc tribunus exactor mortis Tacito; Suetonio miles decollandi artifex, qui spiculator Marco, Iurisconsultis Romanis, Iulio Firmico. Tertullianus ubi Christiano militiam dissuadet, *Et vincula & crucem & supplicia administrabit, nec suarum ultor injuriarum?*

32. ἐξερχόμενοι δ', *exeuntes autem*] *Extra Urbem*, ut narrat Iohannes, & observat Scriptor ad Hebræos XIII, 12. Congruebat id Hebræo mori: Nam fontes Mosis tempore extra castra morte afficiebantur, Numer. xv, 35. constitutâ Republicâ extra urbes, I Regum XXI, 13. sed & Romano: De castris docet Seneca, *Damnatus extra vallum ad supplicium deductus fuerat*. Vegetius, *Decumanâ deducebantur olim extra vallum ut capite plecterentur*. Scriptor belli Africani Cæsar, *Sic extra vallum deducti sunt & cruciabiliter interfecti*. De urbibus Aggenus, *Sunt in suburbanis loca noxiorum pœnis destinata*. Cicero Verrina V. *Cum Mamertini more atque instituto suo crucem fixissent post urbem in via Pompeja*. Plautus,

— Credo ego istuc exemplo tibi

Esse eundum actutum extra urbem dissepis manibus Patibulum cum habebis.

Prolata in rem eandem ab aliis testimonia ex Lampridio & Theodoretis.

Κυρηναῖον, *Cyrenæum*] Ex Libyæ Pentapoli Cyrenaica oriundum quæ plena Iudæis, ut apertissimè docet Iosephus Αλωσεως [*captivitatis*] VII, capite XXXVIII. & Lucas Actorum II, 10. & VI, 9. Nec dubium falli qui de alia Cyrene hæc accipiunt. Origenes rectè interpretatur

ἵνα ἄρῃ τὴ σταυρὸν αὐτοῦ. *ut tolleret crucem ejus*] Cum jam antè Christus ipse patibulum tulisset per urbem, ut Plautus loquitur, Iohann. XIX, 17. more haud dubiè Romano, juxta quem ὁ μέλων προσήλασθαι πρότερον σταυρὸν ἐβόασαζε [*qui cruci affigendus erat prius crucem portabat*], ut jam omnibus notum. Videntur autem milites hunc Simonem arripuisse qui in onus Christo succederet, Iudæorum instigatu, qui eum sciebant Christo favere; quod Marcus confirmat, filios quoque ejus, Christi nimirum discipulos, nominans. Ita conspicuo signo expressum est quod Christus omnibus discipulis suis præceperat, sublata in humeros cruce ipsum sequi. Nam & hoc exprimit Lucas in hac historia, ἐπέθηκαν αὐτῷ τὴ σταυρὸν φέρειν ὁπίωθεν τῆ Ἰησοῦ [*imposuerunt illi crucem portare post Iesum*].

33. Γολγοθᾶ, *Golgotha*] Elisionem literæ non carere exemplo apertè à viro doctissimo demonstratum est: in Zohar, ut & hic in Syriaco & Arabico plenè legitur. Quare non aliud significat quàm quod Græcè exprimitur à Matthæi Interprete Κρανίον τόπος [*calvariae locus*]. Nec causam nominis aliunde quærendam arbitror quàm quod ibi decollari homines solerent, qualia loca Romæ erant Sestertium & Gemoniæ. Mansisse eo loco diu post mortem nuda capitum ossa vix credo; nam neque Iudaico neque Romano mori id satis congruit; & Hebræi גלגל quodvis caput appellant; quorum imitatione Κρανίον ab Interprete factum puto: quod tamen ipsi quoque Græci interdum de viventium capite usurpant, ut *calvam* Latini. Videtur autem mihi expressio hujus nominis non ad historiam tantum sed & ad vaticinii implementum pertinere, quod ibi scilicet avolutum à nobis sit opproprium nostrum, quomodo loquebatur Iesus nostri Iesu imago, qui exinde locum quendam גלגל [*Gilgal*] nominavit, quod cum additamento Syriaco est גלגלתא [*Golgotha*], ut ex רמת

[*Ramath*] factum est רמחא [*Ramatha*]: id nomen גלגל [*Gilgal*] Iosephus ἐλευθερίον [*Liberatorium*] interpretatur. Sic & *Nazaræi* vox patriam significans, alio sensu abstrusorem habebat significationem.

34. ὃξϙ μετὰ χολῆς μεμιγμένον [*vinum cum felle mixtum*] Ita pleraque exemplaria & Syrus. Nec aliter legit Origenes diligens exemplarium inquisitor. Neque tamen Latinum Interpretem culpo qui *vinum* vertit, ut nec eos qui Græco margini ad vocem ὃξϙ [*acetum*] adjecere οἶνον [*vinum*], interpretamenti gratiâ, quod postea in contextum quorundam librorum irrepfit. Nam ὃξϙ Græci vocant vinum factitii saporis; quale ὃξϙ ἐψητόν [*coctum acetum*] ex palmulis Xenophonti atque aliis memoratum: idem autem & *vinum* non minus rectè dicitur, sicut cervisiam οἶνον κριθίνον [*vinum hordeaceum*] appellat Athenæus. Tale erat & hoc vinum, sive thure, ut Hebræorum Magistri tradunt, sive myrrhâ, ut Marcus ait, conditum, quod recepto more ad supplicium euntibus dari solebat. Sed & שׁוּר Hebræum, quod in Psalmo est, *id quod infestum est* significat; ut observatum est à summæ diligentiae viro; cui & in hoc accedo quod χολήν laxius sumit pro *omni amaritie*: quippe cū eâ voce *absinthium* significant Græci Interpretes Proverb. v, 4. Thren. iiii, 15. Nam & Hebræum שׁוּר [*fel*] latè patet, & voce πικρὸν [*amarum*] vertitur Ier. xlii, 15. atque adeò ad herbas etiam venenatas amari gustus porrigitur; ut liquet collato loco Deuter. xix, 18. cum Hebr. xii, 15. Atque ita vocem χολῆς hîc sumit Syrus vertens מרר, quod *amarorem* significat, & propterèa Absinthio non minus quàm Felli aptatur. Neque aliter ad Marcum Theophylactus; & Augustinus lib. iiii De consensu Evangelistarum: *Fel quippe pro Amaritudine posuit*. Non dimovet me ab hac sententia quòd myrrhatum vinum quasi pro beneficio fontibus dabatur. Nam hoc ipsum crudelitatem Iudæorum abunde notat, quòd Christum curassent eò malorum perducì ut quasi pro solatio offerendus ei esset potus qui mentem exsternaret: quo factò verba Davidis κατὰ λέξιν [*secundum verba*] simul κατὰ διάνοιαν [*secundum mentem*] in Christo impleta sunt. Etiam de virginibus Maxima & Donatilla in persecutione Valeriani ante supplicium aceto & felle potatis in Martyrologio legimus.

γευσάμενϙ, cū gustasset] Cū leviter degustasset, implendo tantum vaticinio; non ut imbiberet, quod est λαμβάνειν [*accipere*] Marco: sicut λαμβάνειν τὸ ψωμίον est *panem jussulo tinctum devorare*. Noluit autem imbibere Christus, quia, ut diximus, menti exsternandæ adhibebatur. in cruce autem pendens postea, quia sitiebat, ἔλαβε τὸ ὃξϙ [*accepit acetum*], id est, *imbibit*, Ioh. xix, 30.

35. διμερίσαντο τὰ ἱμάτια αὐτῶ, βαλόντες κλῆρον [*diviserunt vestimenta eius sortem mittentes*] Id est, partim diviserunt, partim aleâ addixerunt victori, ut nos docet Iohannes; Deo scilicet rem ita dirigente, ut quod David de se dixerat figuratè, in Christo secundum exactissimam proprietatem impleretur. Veniebat autem hoc ex more Romano. Milites enim supplicii exactores fontium spolia sibi

vindicabant, quod Adrianus Imperator vetuit fieri nisi Præsidum iussu, *Pannicularia*, inquit, *sunt ea quæ in custodiam receptus secum attulit; Spolia quibus indutus est cū quis ad supplicium ducitur, ut & ipsa appellatio ostendit: ista neque speculatores ultra sibi vindicent, neque Optiones ea desiderent quibus spoliatur quo momento quis punitus est*. Quod in quibusdam libris hîc sequitur ἵνα πληρωθῇ [*ut impleretur*] ex Iohanne adjectum non dubito; quia Græca optima exemplaria, multa etiam Latina non habent, nec agnoscit Syrus Arabe haud dubiè antiquior. Etiam Origenes non legit.

36. Καὶ καθήμενοι ἐτήρουν αὐτὸν ἐκεῖ. Et sedentes servabant eum] Et hoc ex more Romano. Petronius Arbitrator Satyrico, *miles qui cruces asservabat*.

37. τὴν αἰτίαν, causam] Γράμματα τὴν αἰτίαν τῆς θανάτῳσεως δηλῶντα [*litteras causam mortis indicantes*] dixit Dio Cassius; *Titulum*, ut Iohannes, Suetonius duobus locis, & Tertullianus Apologetico; πίνακα [*tabellam*] Eusebius, ubi de Attalo agit. Brevis verbis causa supplicii indicari solebat scripto, aut præconis voce: Scripto, ut apud Suetonium, IMPERATOR LOCUTUS PARMULARIUS: apud Eusebium dicto loco, Οὗτός ἐστιν Ἀττάλας ὁ Χριστιανός [*Hic est Attalus Christianus*] Voce præconis, quod *superindictum* Iurisconsulti vocant, ut, Πρεπέως μὴ ὀμνῆς [*Temere ne jura*], L. Si duo, D. De jurejurando. Εὐνοκοφάντησας [*Calumniatus es*], L. Fustibus, Ex quibus causis infamia. Ὅτι τὴν πόλιν ἐπέσειεν ἐλέος αὐτῶν πόλεμον [*Quia civitati auctor fuit belli sumendi*], apud Diodorum Siculum. LEGATUM POPULI ROMANI HOMO PLEBEIUS TEMERE AMPECTI NOLI, apud Spartianum. QUOD TIBI NON VIS, ALTERI NE FECERIS, apud Lampridium. FUMO PUNITUR QUI VENDIDIT FUMUM, apud eundem. Πολύκαρπος ὁ ὠμολόγησεν ἑαυτὸν Χριστιανὸν εἶναι [*Polycarpus confessus est se esse Christianum*] apud Eusebium. AGNEM SACRILEGAM VIRGINEM, DIIS BLASPHEMIAM INFERENTEM SCORTUM LUPANARIIS DATAM, apud Ambrosium. Latino sermone scripta hæc αἰτία [*causa*] ob majestatem Imperii; Hebræo, ob locum in quo supplicium sumebatur; Græco, ob maximam turbam Hellenistarum quæ ad Pascha convenerat, quam alioqui Græco sermoni à Macedonicis temporibus & in Palæstina Iudæi vicinæque gentes assueverant. Itaque apud Iosephum C. Cæsar Dictator Sidoniis, atque M. Antonius Triumvir Tyriis imperant, ut edicta quædam sua in publicas tabulas referantur tum Latino tum Græco etiam sermone. Et edictum quo vetabantur alienigenæ procedere intra τὸν δριφάκτον [*loricam*] Templi, proscriptum erat tam Græcis quàm Latinis literis. In sepulchro etiam Gordiani Imperatoris legimus fuisse & harum trium linguarum litteras, & Persicas præterea atque Egyptiacas. Iustinianus uti se ait Græco sermone διὰ τὸ τῷ πλῑθῳ κατὰ πληθὸν [*ob id quod plebi usitatus est*], Latino διὰ τὸ ἄρχοντα τὴν πολιτείαν [*ob Imperii majestatem*]. Ne hoc quidem indignum notatu, Deo res dirigente, factum ut more Imperatorum Christi crux præferret titulos gentium nondum quidem subactarum sed brevi subigendarum. Ille enim

erat cui cedere debebat religio Iudaica, eruditio Græca, robur Latinum. Neque novum est quod Pilatus per ludibrium, sed, ni fallor, Iudæis magis quàm Iesu illud cupiens, eum in titulo vocavit *Regem Iudæorum*, cum apud Livium quoque præco jussu Fulvii in supplicio Taureæ Subellii pronuntiasse dicitur, *Lictor, viro forti adde virgas*. Inscriptionem Latinam fuisse arbitror IESUS NAZARENUS REX IUDÆORUM, quomodo eam ponit Iohannes. A Matthæo & Luca additum ὅτι ἐστὶν [*hic est*] ex Hebræo in quo fuerit יֵשׁוּעַ הַנַּזְרֵת [*hic Iesus*].

38. σαυρῆνται σὺν αὐτῷ δύο λησάι. *crucifixi sunt cum eo duo latrones*] Nam crux pœna latronum. Petronius, *Cum interim Imperator provinciæ latrones jussit crucibus affigi*. Seneca, *Latrocinium fecit aliquis? Quid ergo meruit? Ut suspendatur*. Firmicus, *Homicidam & latronem efficiet: istis facinoribus comprehensus patibulo suffixus in crucem crudeliter erigitur*. Vocabantur autem λησάιν [*latronum*] & sicariorum nomine etiam qui injussu publico arma cepissent, ut modò ad comma 16. notavimus. Hi autem duo affervati erant ad tempus adventantium Azymorum, ut quàm maximo populi conventu punirentur: id enim in Iudæa receptum erat, meritòque à Romanis retentum cum ab eorum institutis non diffideret. Nam & Romæ olim in comitio, postea quoque ad clasticum exigi pœnæ solebant. Quintilianus quoque *in suppliciis curatum ait ut plurimi intueri, plurimi commoveri metu possint*; causa addita, *Omnis enim pœna non tam ad delictum pertinet quàm ad exemplum*.

39. κινῆντες τὰς κεφαλὰς αὐτῶν, *moventes capita sua*] Signum insultationis: quo sensu κινεῖν κεφαλὴν [*caput movere*] reperies Psalm. xxi, 8. 11 Reg. xix, 21. Esai. xxxvii, 22. Thren. ii, 51. σαλεύειν κεφαλὴν [*concussare caput*], Psalm. cix, 25. Secutus est hunc Hebraïsmum Scriptor Ecclesiastici xiii, 8. τὴν κεφαλὴν αὐτῆς κινήσῃ ἐπὶ σοὶ [*caput suum movebit super te*]. Notandum hic quàm facillè diversa Iesu fortuna omnia ejus beneficia vulgi animis excusserit. Bene Sophocles,

φεῦ φεῦ θανόντος ὡς ταχέϊα τοῖς βροτοῖς

χάρις διαρρεῖ καὶ προδῶσ' αἰλίσσεται.

[*O quàm celeriter antè partæ gratiæ*

Præcipite cassos luce destituunt fuga.]

40. εἰ υἱὸς εἶ τῷ Θεῷ, *si filius Dei es*] Non ad natiuitatem hoc pertinet, de qua plebs nihil inaudiverat, sed ad specialem Dei amorem, qualis est quo patres filios suos prosequuntur. Sic quod infra 43. est Θεὸς υἱὸς [*filius Dei*] Lucas dixit Θεὸς ἐκλεκτός [*Dei electus*], id est, *Deo eximie dilectus*. Scriptor Sapientiæ impios viro pio sic obtrectantes inducit, *Επαγγέλλεται γνώσιν ἔχειν Θεόν, καὶ παῖδα Κυρίου ἑαυτὸν ὀνομάζει* [*promittit se scientiam Dei habere, & filium Dei se nominat*], ii, 13. & mox, *ἀλαζονεύεται πατέρα Θεόν*. ἴδωμεν εἰ οἱ λόγοι αὐτῆς ἀληθεῖς, καὶ πειράσωμεν τὰ ἐν ἐκδόσῃ αὐτῆς. εἰ γὰρ ἐστὶν ὁ δίκαιος, υἱὸς Θεῷ, ἀντιλήφεται αὐτῆς, καὶ ῥύσεται αὐτὸν ἐκ χειρὸς ἀνδραγαγόντων [*Gloriatur patrem se habere Deum: Videamus ergo si sermones illius veri sint, & tentemus quæ ventura sunt illi, & sciemus quæ erunt novissima illius. Si enim est verus filius Dei, suscipiet eum, & liberabit eum de manibus contrariorum*].

42. εἰ βασιλεὺς Ἰσραὴλ ἐστὶ; *Si Rex Israël est*] Apparet hinc à Messia expectata miracula, quod quidam Iudæorum contentionis studio negare cœperunt, aliis fatentibus.

καταβάτω νῦν ἀπὸ τῆς σταυρῆς, *descendat nunc de cruce*] Satanæ filius ita loquitur, ut Satanæ supra iv, 3.

πιστεύομεν αὐτῷ. *credemus ei*] Hanc lectionem veriorē arbitror. Non enim hoc volunt, Si id præstat fiduciam se in eo collocaturos (quod dici solet πιστεύειν ἐπ' αὐτὸν vel ἐπ' αὐτῷ) [*credere in eum, sive ei confidere*], sed fidem habituros asseverationi ejus de Divinâ in se benevolentia; ut modò citabamus ex libro Sapientiæ, ἴδωμεν εἰ οἱ λόγοι αὐτῆς ἀληθεῖς [*videamus si sermones illius veri sunt*]. is autem credendi sensus in his libris dativo exprimi solet.

43. Πέποιθεν ἐπὶ τῷ Θεῷ. *confidit in Deo*] Divinâ dispensatione factum est ut eadem verba scelerati Senatores & Pontifices de Christo usurparent quibus olim se in cessu David miserabiliter querebatur Psalm. xxi, quem ipsum Psalmum vaticinium de Messia continere agnoscit Scriptor Midras Thehilim: ibi enim verba impiorum μιμητικῶς [*per imitationem*] ita exprimuntur, הָיָה לִּי אֱלֹהִים, ubi [*volue*] quidam putant esse imperativum, insultantis significatu; sed Kimchi atque alii nomen participiale, quasi dicas πίσυνος [*confidens*] supple ἐστὶ [*est*], quod secuti videntur Lxx, ἡλπισεν ἐπὶ Κυρίῳ [*speravit in Dominum*].

ῥυσάτω νῦν αὐτὸν, εἰ θέλει αὐτὸν, *liberet nunc, si vult eum*] Nullo modo sollicitanda est hæc lectio. Nam Hellenistæ θέλειν [*velle*] cum quarto casu construunt in *amandi* notione. Nam quod in Psalmo sequitur בּוֹרַחַתְּ כִּי חָפַצְתָּ לְיָדוֹ, ita verterunt Lxx, ῥυσάτω αὐτὸν, σωσάτω αὐτὸν, ὅτι θέλει αὐτόν [*eripiat eum, salvum faciat eum, quoniam vult eum*]. Sic Psalm. xvi, 20. ἠθέλησέ με [*voluit me*]. Psalm. xli, 12. τεθέληκάς με [*voluisti me*]. At i Sam. xvi, 22. iidem Interpretes dixerunt θέλει ἐν σοὶ ὁ βασιλεὺς [*vult in te Rex, sive places Regi*]. Est & ubi Hebræum hoc loquendi genus exprimunt per ἐγκρίσθαι [*adherere*], ut Genes. xxxiv, 9, & per αἰρεῖσθαι [*diligere*], i Sam. xix, 1. & per εὐδοκεῖν [*beneplacere super aliquem*], Psal. cxlvi, 11.

εἶπε γὰρ, Ὁ Θεὸς εἰμὶ υἱός. *dixit enim, Quia filius Dei sum*] Hoc quoque ex eo quem diximus Psalmo: sed εἶπε γὰρ [*dixit enim*] est supplementum ἐκείφως [*reticentiæ*] Hebraicæ. Ὁ Θεὸς εἰμὶ υἱός [*Quia Dei filius sum*] simplicior enuntiatio ejus quod poeticè ibi dicitur, כִּי אָתָּה הוּא יְהוָה מִבְטֶן, ὅτι σὺ εἶ ὁ ἐκσπασάς με ἐκ γαστρὸς [*quia tu es qui extraxisti me de ventre*].

44. λησάι, *latrones*] Pluralem numerum usurpanti ubi unum è multis sed indefinitè indicatur, veteres novique Interpretes monuerunt. Ita Scriptor ad Hebræos de justis loquens Veteris Federis, *Clauferunt, inquit, ora leonum, & ferrâ dissecti sunt*; quorum illud ad unum Daniele, hoc ad unum Esaiam pertinet. Sed quia nominari eos eo loco nihil attinebat, satis erat πληθυντικῶς [*plurali sono*] rem efferri. Sic in hac ipsa historia Lucas *ἐνέπαισον αὐτῷ καὶ οἱ στρατιῶται, προσερχόμενοι καὶ ὄξος προσφέροντες αὐτῷ* [*Illudebant autem ei & milites, accedentes & acetum offerentes ei*] & Iohannes similiter, *πλήσαντες σπόγγον*

σπόγγον ὄξος περιένεγκαν [*spongiam plenam aceto, hyssopo circumponentes, obtulerunt ei*] atqui ab uno militum id factum disertè mox dicet Matthæus. Hæc à multis indicata eò libentiùs congeffi, nequis cum antiquis aliquot ad eam interpretationem confugiat quæ parum probabiliter statuit latronem qui in Christum credidit subito à convitiis ad eam pietatem conversum: quo commento sublato manet nihilominus beneficium in ipsum multis modis insigne & non temere trahendi in consequentias exempli.

45. Ἀπὸ ἥκτης ὥρας, *A sexta autem hora*] Tertiâ horâ diei judicia apud Romanos exerceri incipiebant:

Exercet raucos tertia caufidicos.

In id tempus incidit & Pilati cognitio. Bene Ignatius ad Smyrnenfes, τῇ δὲ παρασκευῇ, τρίτῃ ὥρᾳ, ἀπέφασιν ἐδέξατο παρὰ τῆς Πιλάτης [*in Parasceve, tertiâ horâ, sententiam accepit à Pilato*] ita ut ante sextam Christus sit crucifixus; post sextam cœperint tenebræ, mortuus autem Christus paulò post nonam. Idem Ignatius, ἥκτη ὥρᾳ ἐσαυρώθη, ἐννάτῃ ἀνέπνευσε [*sextâ horâ crucifixus, nonâ exspiravit*] qui sensus legitur & in libro satis antiquo cui nomen est *Constitutiones Clementis*, lib. v, cap. xiv. & viii, capite xxxiv. quæ movere nos debent nequid in Scriptura Marci aut Iohannis immutemus contra vetustissimorum codicum & μεταφρασῶν [*eorum qui transulerunt*] auctoritatem. Neque verò illi inter se pugnant. Nam mos loquendi natus ex Templi consuetudine, ubi sacrificia & preces fieri solebant horâ Tertiâ, Sextâ, Nonâ; ut præter Hebræos Hieronymus notat ad Daniele m vii. quæ ipsa tempora festis maximè diebus tubæ sono significabantur, ut docemur Numerorum x, 10. quo factum ut hæ horæ tanquam notiores vulgò celebrarentur. Neque alia nomina horarum reperies ubi statarum precationum fit mentio. Vide Actorum i, 11, 1. x, 3, 9. & Tertullianum De jejuniis, ubi has horas insigniores ait in rebus humanis, quæ diem distribuunt, quæ negotia distinguunt, quæ publicè resonant. Quicum congruunt quæ scribunt Cyprianus De oratione Dominica, & Hieronymus tum ad Lætiam tum ad Demetriadem. Atque eò pertinet quod est supra xx, 3, 5. ubi inter Tertiam, Sextam, & Nonam nulla hora nominatur, cum post Nonam Undecimæ fiat mentio. Factum autem tertiâ aut sextâ horâ dicitur quicquid inter illa stata precandi tempora evenerat, ut solent quæ in medio sunt posita nunc ad hunc nunc ad illum terminum referri. Perinde enim hoc est ac si diceretur factum aliquid ἐν τῇ δευτέρᾳ τριώρῳ [*in secundo trihorio*], ut loquuntur Genethliaci. Tubæ sono partes dici etiam apud Græcos quosdam significatas docet nos Hesychius, quo loco ἀσάπιγκτον ὥραν [*horam tubæ silentis*] Sophocli vocari ait conticinium noctis.

σκότος ἐγένετο ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν, *tenebræ factæ sunt super universam terram*] Sole scilicet obscurato, ut Lucas nos docet, non interpositâ Lunâ, ut quæ tum plena esset, neque nube obductâ, sed modo quodam hominibus ignoto. ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν [*super universam terram*] hic, quod Marcus dixit ἐφ' ὅλην τὴν γῆν [*per totam terram*], sicut pro toto telluris

globo sumi non potest (multis enim in partibus dies non erat), ita de sola Iudæa nolim accipi; cum veteres Astrologi & Chronographi hanc caliginem annotaverint, nullo addito loci nomine: unde latè eam patuisse datur intelligi. Phlegon xiii Olympiadum, τῷ Δ' ἔτει τῆς ΣΒ' ὀλυμπιάδος ἐγένετο ἔκλειψις ἡλίου μεγίστη ἢ ἐγνωρισμένων πρότερον, καὶ νύξ ὥρα 5' τῆς ἡμέρας ἐγένετο ὥστε καὶ ἀσέρας ἐν ἔρανῳ φανῆναι· σεισμός τε μέγας κατὰ Βιθυνίαν γενόμενος τὰ πολλὰ Νικαίας κατεσρέψατο [*Quarto anno Olympiadis ccii. factum est deliquium Solis omnibus cognitis majus, & nox facta est horâ diei sextâ, ita ut & stellæ in caelo conspicerentur: præterea terræmotus per Bithyniam magnam partem Nicææ urbis evertit*] Terræmotus locum nominat, tenebrarum non nominat; & cum majores antè visis memorat, ita ut mero meridie velut nox esset, satis demonstrat non fuisse proprium Iudææ hoc spectaculum. Eusebius Græcum alium citat quem non nominat, ita scribentem de hac ipsa re, Ὁ ἥλιος ἐξέλιπεν Βιθυνία ἐσειᾷ Νικαίας τὰ πολλὰ ἔπεσεν [*Sol defecit: Bithyniæ terra movit: Nicææ pars magna cecidit*] Is Scriptor Eusebio non nominatus haud dubiè est Thallus, cujus ita meminit Africanus, Τῷ τοῦ σκότους ἔκλειψιν ἡλίου Θάλλος ἀποκαλεῖ ἐν τρίτῃ ἢ ἰσοριῶν, ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, ἀλόγως. Ἑβραῖοι γὰρ ἄγνοι τὸ πάχος κατὰ σελήνης ΙΔ, πρὸ ἥ μιᾶς τῆς πάχους τὰ περὶ τῆς Σωτῆρος συμβαίνει. ἔκλειψις δὲ ἡλίου σελήνης ὑπελθέσης τῆς ἡλίου γίνεται ἀδύνατον ἢ ἐν ἄλλῳ χρόνῳ πλὴν ἐν τῷ μεταξὺ μιᾶς καὶ τῆς πρὸ αὐτῆς κατὰ τὴν σύνοδον αὐτῶν ἀποσῆναι· πῶς ἐν ἔκλειψιν νομιθεῖ κατὰ διάμετρον σχεδὸν ὑπαρχέσης τῆς σελήνης ἡλίου; [*Has tenebras Solis deliquium Thallus vocat Historiarum i, 11, ut mihi videtur non rectè. Hebræi enim Pascha celebrant ad Lunam decimamquartam. & ante primam Paschatis evenere ea quæ de Servatore nostro narrantur. At deliquium Solis fit tunc cum Luna Solem subit: quod tunc fieri non potuit nisi inter primam Paschatis & præcedentem diem coiissent ista sidera. At quomodo deliquium credi potest cum tunc Luna ferme tota dimetiente à Sole distaret?*] Quo loco Africanus Thalli illud Ὁ ἥλιος ἐξέλιπε [*Sol defecit*] strictè interpretatur, quasi Thallus voluerit naturalem fuisse ἔκλειψιν [*defectum Solis*], cum alioqui ἐκλείπειν [*deficere*] Sol dici possit cum quovis modo deficit. Sic & in Lucæ quibusdam exemplaribus Origenes conqueritur mendosè scriptum fuisse ἡλίου ἐκλείποντος [*Sole deficiente*], quod ille itidem ut Africanus pertinere arbitratur ad sensus injuriam. Tertullianus in Apologetico, Tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit, prævento carnificis officio. Eodem momento dies, medium orbem signante Sole, subducta est. Deliquium utique putaverunt, qui id quoque super Christo prædicatum non scierunt. Et tamen cum mundi casum relatum in archivis vestris habetis. Vbi non video cur archiva alia quàm Acta publica Romana accipiamus: ad quæ, ni fallor, & Lucianus martyr provocat apud Eusebium. Et cum mundi casum vocat, satis cavit ne Iudææ peculiaris crederetur. Quare πᾶσαν τὴν γῆν [*terram universam*] hic ita sumendum arbitror ut apud Lucam i, 1, 1, πᾶσαν τὴν οἰκουμένην [*universum orbem*] de orbe Romano, aut certè de potissima ejus parte. Quid Deus

his tenebris significatum voluerit multi disputant. Ego omnino arbitror non ad Iudæos tantum pertinuisse hoc ostentum, quorum Prophetæ tristissima tempora Solis caligine depingunt, sed ad alias etiam gentes. Nam hoc quoque inter ea fuit quibus Centurio in stuporem est datus. Quare ea significatio sumenda est quæ quàm latissimè possit intelligi. Apud omnes autem populos receptum erat ut crederent talibus ostentis scelus aliquod insigne patratum indicari. Nota est cœna Thyesteæ, ubi Seneca,

*Onos durâ sorte creatos,
Seu perdidimus Solem miseri,
Sive expulimus.*

De qua re sic Euripides Iphigeniâ,

Δ' ἐξέδρασ' ἱερὸν ὄμμ' ἀνγᾶς ἥλιου.
[————— fugit

Sol averso lumine terras.]

Eodem pertinet illud Medeâ,

*————— Spectat hæc nostri sator
Sol generis & spectatur, & curru insidens
Per solita patri spatia decurrit poli?*

Et Phædrâ,

*————— tuque sidereum caput,
Radiare Titan, tu nefas stirpis tuæ
Speculare?*

Virgilius de Sole,

*Cum caput obscurâ nitidum ferrugine tinxit,
Impiaque æternam timuerunt secula noctem.*

Marcus Antonius Triumvir in epistola ad Hyrcanum Pontificem Maximum, διὸ καὶ ἡλίου ἀπεστράφηται δοκῶμεν, ὅς καὶ αὐτὸς ἀνδρῶς ἐπέειδε τὸ ἐπὶ Καίσαρα μῖσος [unde & avertisse se Solem putamus quod non sine mærore conspiceret scelus in Cæsarem patratum]

Lucanus,

*Ipse caput medio Titan cum ferret Olympo
Condidit ardentes atrâ caligine currus,
Involvitque orbem tenebris, gentesque coegit
Desperare diem, qualem fugiente per ortus
Sole Thyesteæ noctem duxere Mycenæ.*

Cæterum Iudæis peculiariter ostentum hoc in memoriam revocare potuit Amosi verba, qui dixerat futurum ut sol meridie occideret, addens luctum fore velut super unigenito, VIII, 9, 10. Nam & quæ olim impleta erant in sensu μεταφορικῶ [translato], ea nunc implebantur etiam in sensu proprio, ut sæpe diximus. Quanquam verò quæ hic describitur caligo, ut in summo Iudæorum & Romanorum scelere, summa fuit, non negandum tamen arbitror aliis quoque temporibus, si non pares, at similes iræ Divinæ adversus graviora peccata significationes existisse. Certè veteribus Christianis constanter id creditum. Vnum adferam Tertul. locum: is est ad Scapulam, *Omnia hæc signa sunt imminantis iræ Dei, quam necesse est quoquo modo possumus, ut & annuntiemus, & prædicemus, & deprecemur, interim localem esse. Univerſalem enim & supremam suo tempore sentient qui exempla ejus aliter interpretantur. Nam & Sol ille in conventu Vticensi extincto penè lumine adeò portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate & domicilio: Habetis Astrologos.*

ὥς ὦρας ἐννάτης. usque ad horam nonam] Id est, ad

tempus usque oblationis vespertinæ. Nam sic Hebræi diem partiebantur. Vide quæ suprâ hoc capite 42.

46. *הלל, הלל, לארמא סאבאχθאני;* *Eli, Eli, lamma sabachthani?*] Et hinc & aliunde colligitur Christum neque veteri usum Hebræorum sermone, neque Syriaco, sed mixta dialecto quæ tum in Iudæa vigeat. Ea lingua quædam retinebat avitæ pronuntiationis, ut *הלל*, *לל* [*Eli*], pro quo Syri dicere solent *להל* [*Elohi*]; quædam cum Syris habebat communia, ut *סבאכ* [*Sabac*] pro *אזב* [*Azab*]. *Eli* à Christo pronuntiatum ipse sonus ad Eliam proximè accedens evincit. Quare mihi persuadeo in Syriaca versione tum hic tum apud Marcum transpositas literas, & quod *לל* [*Eli*] scriptum fuerat mutatum in *להל* [*Eil*], inde nato errore quod *להל* [*Eli*] Syris esset incognitum, quidam autem Syrorum Deum *להל* [*El* vel *Il*] appellarent. *להל* [*Illum*] scribebat Philo Byblius ex Sanchuniathone. Sic apud Ezechielem, qui interdum *חלדאיזאי* [*Chaldaizat*], xxxi, ii. ubi nunc *להל* [*El*] legimus, libri Orientales Iudæorum habebant *להל* [*Il*], & ubi nunc est *להל* [*Eli*] Ezechielis xxxi, 21. iidem codices habebant *להל* [*Ili*]. Enimvero, ut dixi, à Syro non *להל* [*Il*] scriptum, sed aut *להל* [*Eli*], aut certè *להל* [*Ili*], indicio est ipsius interpretatio quam subjungit apud Marcum, quæ est *להל* [*Elohi*] cum affixo primæ personæ. Marcum quoque non *להל* [*Elohi*] scripsisse sed *הלל* [*Eli*] cur arbitremur dicemus ubi eò ventum erit. Quod autem Latina quædam exemplaria hoc loco pro *lamma sabachthani* habuerunt *lamma azabtani*, si quid rectè judico, ab Hieronymi est manu, qui ipsa Psalmi verba hic ponenda existimavit.

ווא תי, ut quid] Vox est deprecantis. Ita Moses Exodi xxxi, ii. *ווא תי, Κύριε, θυμοῦ ὀργῇ εἰς τὸ λαόν σου; [Cur, Domine, irascitur furor tuus contra populum tuum?]* Psalmo x, i. (in Græco est pars noni) *ווא תי, Κύριε, ἀφ᾽ ἐσηκας μακρόθεν; [ut quid, Domine, recessisti longè]*

ἐγκατέλιπες; dereliquisti?] *ווא* *ἐγκαταλείπειν* est *auxilio destituere*, ut *Esaia* xli, 14. & alibi.

47. *Τινες ὃ τ' ἐκεῖ ἐσώτων, Quidam autem illic stantes]* Hos puto fuisse non Romanos milites, quibus de Elia nihil erat cognitum, neque Iudæos Palæstinos, sed Hellenistas, qui cum Hebræa verba non intelligerent, Eliæ nomen sibi notum audire se existimabant. De redituro autem Elia vetus fama ex vaticiniis malè intellectis hausta non Palæstinos tantum Iudæos sed & Hellenistas pervaserat, ut ex Ecclesiastici libro manifestissimum est. Ejus tempus jam instare putabatur, Matth. xvi, 10.

48. *πλήσας τε ὄξος, implevit aceto]* Quia sitire se dixerat Iesus, ut Iohannes docet. Adstabat autem vas ὄξος (id est, vini factitii, ut suprâ exposuimus) plenum, non accelerandæ morti, ut quidam putant, sed adversus animi deliquium. Hinc Christo potandum aliquis dedit, quasi in spem adventantis cœlitus auxilii vitam ei sustentans.

περιθεῖς καλάμω, circum posuit arundini] *ῥοσώπω περιθέντες [hyssopo circumponentes]*, inquit Iohannes. Verbum idem ostendit *κάλαμον [arundinem]* idem fuisse quod *ῥοσώπον [hyssopum]*, id est,

bacillum ex hyssopo; quam in aliquam magnitudinem arbori convenientem excrescere in Iudæa, non minùs quàm Sinapi, cur negemus satis causæ non video. Vnum est quod contra affertur argumentum ex historia Solomonis, 1 Regum iv, 33. Atqui non ibi de quavis hyssopo agitur, sed de una ejus minima specie quæ vocatur **יִקְרִי נָצִי**, quasi Latine *parietariam* dicas. Huic opponitur *cedrus*, non quævis, sed *Libani*, quæ cæteris celsior. Et sanè **לִבְנָן** Hebræis latius patet quàm **ὑσσωπός** [*hyssopus*] Græcis; adeò ut septem ejus genera dicat esse Kimchi, qui & *origanum* exponit. Simile quid apud Plinium de Malva lib. xix. *Tradunt auctores in Arabia malvas arborescere, baculorumque usum præbere*. Vide eundem de Origano.

49. Οἱ ὃ λοιποὶ, *cæteri verò*] Simul cum ipso qui **ὄξος** [*acetum* sive *vinum factitium*] porrigebat, ut ex Marco docemur. Itaque λοιποὶ [*cæteri*] non oppositè dicitur, sed ut plures uno id dixisse intelligantur.

Ἄφες, *Sine*] Vox est **πλεονάζουσα** [*abundans*], ut ἄφετε [*smite*] apud Marcum; non prohibentis, sed subjunctivo sequenti inserviens: quasi dicas, *Age videamus*. Et sic nunc etiam populi nonnulli loquuntur. In Actis urbis Constantinopolitanæ, quibus describitur seditio, cui Νίκα [*Vince*] nomen, Ἄφες κολαζώμεθα [*Sine puniamur*] nihil aliud est quàm *Puniamur*. Dixerunt pro eodem & ἔες [*quæso*] Græci sub Iustino, ut ἔες ἀνέλθε [*quæso adscendas*], ἔες πείσον [*quæso persuade*] in acclamationibus Synodi sub Menna. Apud Lxx & simili sensu, ut Iobi xix, 5.

50. κράζας φωνῇ μεγάλῃ ἀφῆκε τὸ πνεῦμα. *clamans voce magna emisit spiritum*] Simul cum ipso clamore, ut Tertullianum dicentem audivimus, *Spiritum cum verbo sponte dimisit*. Clamor is fuit **τετέλεσται** [*Consummatus est*] apud Iohannem, & Πάτερ, εἰς χεῖρας & παρὰ λήθεμαι τὸ πνεῦμά μου [*Pater, in manus tuas commendo spiritum meum*]. Hoc autem ipsum pro miraculo accepit Centurio ὅτι ὅτως κράζας ἐξέπνευσεν [*quia sic clamans expirasset*]. nam verbis ejus res ipsa statim respondens ostendebat verè animam ejus à Deo suscipi. Accelerata quippe mors erat Divino consilio antequam vires ejus naturales defecissent. Alioqui nondum mors expectari poterat: Marcus xv, 44. ideo latrones crurifragio peremti. Videtur Origenes ad acceleratam hanc à morte liberationem referre illud ad Hebræos v, 7. Ὅς ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτῆς δεήσεις τε καὶ ἱκετηρίας πρὸς τὸν δυνάμενον ζῶσειν αὐτὸν ἐκ θανάτου μετὰ κραυγῆς ἰχυρᾶς καὶ δακρύων προσενέγκας, καὶ εἰσακκοθεὶς ἀπὸ τοῦ εὐλαβείας, καὶ περὶ ὧν ἡμεῖς, ἔμαθεν ἀφ' ὧν ἔπαθε τὴν ὑπακοήν [*Qui in diebus carnis suæ preces supplicationesque ad eum qui possit illum salvum facere à morte, cum clamore valido & lacrymis offerens, exauditus est pro sua reverentia: Et quidem cum esset Filius Dei, didicit ex iis quæ passus est obedientiam*]. Cyprianus adversus Demetrianum, *Crucifixus, prævento carnificis officio, spiritum sponte dimisit*. Illa autem ἀφῆκε τὸ πνεῦμα [*emisit spiritum*] exprimunt unam vocem Hebræam **נָפַח**, pro qua ἐξέπνευσε [*expiravit*] posuere Marcus & Lucas. Sensus autem est apud Esaiam liii, 12.

51. τὸ καταπέτασμα τῆς ναοῦ ἐσχίσθη εἰς δύο, *velum*

Templi scissum est in duas partes] Et veteres & novi Interpretes parum constare arbitrantur agaturne hic de velo interiore, quod oppansum erat penetranti, an de velo exteriori, quod erat oppansum foribus templi sacerdotalis. Mosis temporibus tria erant aulæa, extimum τῆς αὐλῆς [*atrii sive subdialis*], Exodi xxvi, 16. medium τῆς αὐλῆς [*loci sancti*], Exodi xxvi, 36. intimum τῆς αὐλῆς καὶ τῆς αὐλῆς [*Sancti sanctorum*], Exodi xxvi, 31. id est, adyti sive penetrantis. In templo Solomonis & quod ei surrogatum vice extimi aulæi fuit porta, ut ex Iosepho discimus: **προπύλαιον** vocat Philo. Manserant ergo duo aulæa, quæ τὰ ἐνδότερα καταπέτασμα [*vela interiora*] vocat Iosephus ἀρχαιολογίας [*Antiquæ historiæ*] viii, 11. Et hinc aulæum adyto oppansum δεύτερον καταπέτασμα [*velamentum secundum*] vocat divinus ad Hebræos Scriptor ix, 3. Cæterum ubi nudè dicitur καταπέτασμα [*velum*], omnino intelligendum est illud quod adyto erat oppansum: id enim propriè ac peculiaris discriminis causa id nomen occupaverat. Philo De vita Mosis, **ἐκ τῆς αὐτῶν** (id est, ex hyacintho, coccino, purpura, bysso) τὸ τε καταπέτασμα καὶ τὸ λεγόμενον κάλυμμα κατεσκευάζετο· τὸ μὲν εἰς ὧν κατὰ τὰς τέσσαρας κίονας, ἵν' ἐπικρύπτεται τὸ ἄδυτον, τὸ δ' ἐξ ὧν κατὰ τὰς πέντε, ὡς μηδεὶς ἐξ ἀπόπλης δύναιτο τῶν ἱερῶν κατὰθεάσασθαι τὰ ἅγια. [*Ex iisdem autem materiis constabant velum & id quod dicebatur operimentum; illud quidem inter quatuor columnas velando adyto; hoc verò inter quinque, ne quis extra Sacerdotalem Ordinem posset ex improvviso conspiciere Locum sanctum*]. Et post, **ἐν τῷ μεθωρίῳ τῶν τετράρων καὶ πέντε κίωνων**, ὅπερ ἐστὶ κυρίως εἰπεῖν πρίναον εἰργόμενον δυσὶν ὑφάσμασι, τὸ μὲν ἐνδον ὃν καλεῖται καταπέτασμα, τὸ δ' ἐκτὸς προσαγορεύεται κάλυμμα [*Inter verò quatuor illas & has quinque columnas, quod est, ut accurate loquamur, pro templum duobus conclusum aulæis, eorum quod erat interius dicebatur Velum, quod exterius Operimentum*]. Distinctè aulæum adyto oppansum vocat καταπέτασμα [*Velum*], alterum oppansum templo sacerdotali appellat κάλυμμα [*Operimentum*]. Nam & Mosis distinctè illud inferius vocatur **פָּרֹכֶת** Exodi xxvi, 33. istud exterius **מִסָּכָה**. Vocem **פָּרֹכֶת** etiam Lxx vertunt καταπέτασμα [*velum*], Exodi xxvi, 33. xxxvi, 35. at vocem **מִסָּכָה**, quam Philo transfert κάλυμμα, ἐπίσπασρον [*operimentum*] Exodi xxvi, 36. xxxvi, 37. Quare non dubito quin τὸ καταπέτασμα [*Velum*] intelligi debeat aulæum quo penetrabile defendebatur. Sed neque magis inter veteres convenit quæ propria fuerit significatio hujus scissuræ. Mihi verò ne dubitandum quidem videtur eam fuisse quam Iudæi non pertinaces ex re ipsa facillimè conjectare poterant. Cum dicit nunquam satis laudatus ad Hebræos Scriptor τὰ ἅγια [*Sancta*], id est, τὰ ἅγια καὶ τὰ ἁγία [*Sancta sanctorum*] (nam post discrimen positum initio capitis noni semper brevitati studens adytum vocat ἅγια [*Sancta*]) esse ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν [*verorum figuram*] summi illius cæli scilicet, nihil novi dixit, sed id sumsit quod erat apud Iudæos omnes confessum: quod perspicuis testimoniis ostendam. Iosephus ἀρχαιολογίας [*Antiquæ historiæ*] iii, v. τὸ μὲν γὰρ τρίτον αὐλῆς μέρος τὸ ἐκτὸς τῶν τεσσάρων κίωνων, ὃ τοῖς ἱερεῦσιν ἦν ἄβυσσος, ὡς ἱερὸς

αὐν εἴη τῷ Θεῷ [*tertia pars aedificii quæ intra columnas quatuor, quò nec Sacerdotibus fas accedere, erat velut cælum illud Deo sepositum*]. & capite VIII. τὴν ᾗ τρίτην μοῖραν μόνῳ περιέγραψε τῷ Θεῷ, διὰ καὶ τὴν ἑρμηνεύσαν ἐν αὐτῇ ἀνθρώποις [*tertiam autem partem soli Deo seposuit, quia id cælum inaccessum hominibus*]. Philo De vita Mosis, τὰ ἄδυτα τῆς σκηνῆς, ἅπερ ἐστὶ συμβολικῶς νοητά [*adyta Tabernaculi, quæ symbolicè sunt ea quæ intelliguntur tantum*]. Quare de hac parte præcipua Templi præcipuè accipi debet quod in libro est Sapientiæ, Templum fuisse μίμημα σκηνῆς ἀγίας ἣν ὁ Θεὸς προητοίμασεν ἀπ' ἀρχῆς [*imitamentum sacri Tabernaculi quod Deus præparavit ab initio*], ejus scilicet de qua agitur Psalmo xv. quod & Psalmo LXXVI, 69. innuitur. Quæ enim extra adytum erant, non obscure adumbrabant Mundum hunc adspectabilem. Nam in Aulæo coccinum Ignem, byssus Tellurem, hyacinthus Aëra, purpura Mare, septem Lychni totidem Planetas, panes duodecim totidem Zodiaci signa & Menses notabant: quanquam potuerunt horum quædam aliam Israëlitis propriam habere significationem. Obscurum igitur non erat, adytum κόσμος τῆς νοητῆς εἰς σύμβολον [*symbolum esse Mundi intelligibilis*], ut Clemens loquitur Stromateon quinto: in quo adyto antiquitus fuerant Χερουβὶμ δόξης καλασκιάζοντα τὸ ἱλαστήριον [*Cherubim gloriæ obumbrantia propitiatorium*], quorum interpretationem in aliud tempus differt Scriptor ad Hebræos. At Philo haud dubiè ex veteri disciplina ἱλαστήριον [*propitiatorium*] quidem ait fuisse σύμβολον τῆς ἰλεως τῆς Θεῆς δυνάμεως [*symbolum Divinæ misericordiæ*]. Per Cherubim verò arbitratur designari τὰς τῆς Ὀντοῦ δυνάμεις, τὴν τε ποιητικὴν καὶ βασιλικὴν [*facultates ejus qui Est creatricem & regalem*]. Iosephus Cherubim vocat τὸ ἄρμα τῆς Θεῆς [*currium Dei*]: tanquam sit per μετάθεσιν [*literarum trajectionem*] ex verbo כרכר [*quod est currus*]. Confer Psalm. xvi, 11. & I Samuel. xxi, 11. Puto his intellectis non esse obscurum quid significet Aulæi scissura. Significat enim aditum per Christi mortem apertum Christo primum, deinde ejus beneficio sanctis Prisci Novique Federis ad cælum illud inadspectabile quod ἑρμηνεύσαν τὴν ἑρμηνεύσαν [*cælum cælorum*] vocant sacri Scriptores, quæ Majestatis Divinæ velut propria est sedes. Paulus Romanorum iii, 25. de Christo, ὃν παρέθετο ὁ Θεὸς ἱλαστήριον διὰ τῆς πίστεως ἐν τῷ αὐτῷ αἵματι [*quem proposuit Deus propitiationem per fidem in sanguine ipsius*]. Scriptor ad Hebræos ix, 8. τὸ τοιοῦτον δὲ τῆς Πνεύματος ἁγίου, μήπω πεφανερῶσθαι τὴν τῆς αἰγίων ὁδόν [*hoc significante Spiritu Sancto, nondum propalatum esse sanctorum viam*]: mox 24. Οὐ γὰρ εἰς χειροποίητα ἅγια εἰσῆλθεν ὁ Χριστὸς, ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν ἀλλ' εἰς αὐτὸν τὴν ἑρμηνεύσαν [*Non enim in manufacta Sancta introivit Christus, exemplaria verorum, sed in ipsum cælum*], utique ἐκ ἐν αἵματι ἀλλοτρίῳ [*non in sanguine alieno*] sed per suum ipsius sanguinem. Quanquam enim possessionem non statim est adeptus, sed post quadraginta & quod excedit dies, jus tamen ipsi & per ipsum aliis quæsitum est eo tempore quo se dedit θυσίαν περὶ ἁμαρτίας [*victimam pro peccato*], ut vaticinatus erat Esaias: scisso scilicet velo peccatorum quod inter hunc Mundum

adspectabilem & τὴν ἰλεων τῆς Θεῆς δυνάμιν [*Dei misericordiam*] interjiciebatur, Esaiæ Lix, 1. Quod autem per velum peccatum intelligam minimè repugnat Scriptori ad Hebræos, qui ipsam Christi carnem Divinitati ipsius oppansam vocat καλαπέτασμα [*velum*]. Nam ea ipsa caro non tantum erat ἐν ὁμοιωμάτι σαρκὸς ἁμαρτίας [*in similitudine carnis peccati*], sed partim, etiam apud Apostolos, figuram gerit peccati ipsius; ut apparet iis ex locis quæ de peccati crucifixione, morte, sepultura agunt. Atque ita veterum nonnulli explicant illud Romanorum vi, 10. Ὁ γὰρ ἀπέθανε τῇ ἁμαρτίᾳ ἀπέθανεν ἑφάπαξ [*quod enim mortuus est, peccato mortuus est semel*], id est, corpore mortali. Quomodo fortè intelligi posset & illud ad Hebræos v, 3. διὰ ταύτην ὁφείλει, καθὼς περὶ τῆς λαῆς, ἕτως καὶ περὶ ἑαυτοῦ προσφέρειν ὑπὲρ ἁμαρτιῶν [*& propterea debet, quemadmodum pro populo, ita etiam & pro semetipso offerre pro peccato*], quatenus scilicet universalis ista locutio etiam Christum complectitur, ubi ἁμαρτίαν [*peccatum*] vocat quod paulò ante ἀσθενείαν [*infirmi-tatem*]: & apertius eadem epistolā cap. vii, 27. Ὁς ἐκ ἐχθρῶν καὶ ἡμέραν ἀνάγκην, ὥσπερ οἱ ἀρχιερεῖς, πρότερον ὑπὲρ τῶν ἰδίων ἁμαρτιῶν θυσίας ἀναφέρειν, ἔπειτα τῆς λαῆς. τὸτο γὰρ ἐποίησεν ἑφάπαξ ἑαυτὸν ἀνεγκας [*Qui non habet necessitatem quotidie, quemadmodum Sacerdotes, prius pro suis delictis hostias offerre, deinde pro populi: hoc enim fecit semel, semet offerendo*]. ut ἰδία ἁμαρτία [*propria delicta*] sint qualitates inseparabiles mortalis corporis, quæ ut in nobis sunt effecta, partim etiam causæ peccati, ita in Christo erant figura peccati; quomodo contactus cadaveris, & alia quæ inficiis aut invitis accidunt, in Lege peccata dicebantur. Nam & pro illis obtulisse dici potest Christus quatenus ex decreto paterno liberari ab illis non potuit, nisi per mortem, nobis in exemplum. Apud Romanos autem & aliorum gentium homines idem hoc miraculum non obscure indicabat commissi in Christum facinoris atrocitatem. Philippides in Comœdia de Demetrio, quòd se diis æquari passus esset, verba faciens, ita inquit,

Δὶ ὃν ἀσεβῆνθ' ὁ πέπλος ἐρράγη μέσθ'.

[*Ob cuius impietatem disruptum est peplum.*]

Plutarchus eandem historiam tangens, ἐπεσήμεινε ἃ τοῖς πλείοσι τὸ θεῖον· ὁ μὲν γὰρ πέπλος ὥσπερ ἐψηφίσαντο μετὰ τῆς Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς προσενυφναμένων Δημήτριον καὶ Αντίγονον, πεμπόμενθ' διὰ τῆς Κεραμεικῆς μέσθ' ἐρράγη θυνέλης ἐμπεσέσης [*iram suam ostendit vis Divina: nam cum in peplo juxta Iovem & Minervam ex novo decreto intexuissent Demetrium & Antigonom, id peplum, cum per Ceramicum transduceretur, incidente procellâ, disruptum est in partes duas*]. Quod autem narrant Thalmudistæ xl. ante Excidium annis Templi fores sponte patuisse, valde dubito an huc referri debeat. Vereor enim ne, ut sunt ἀνιστόρητοι [*historiæ ignari*], confuderint signa illa quæ in Christi passionem inciderunt cum illis quæ Excidium proximè antecesserunt, quod & aliis accidit in narratione vocis auditæ in Templo μελαβαίνωμεν ἐντεῦθεν [*Exeamus hinc*]. Aut valde fallor, aut id quod dicere volunt Thalmudistæ idem est quod breviter dixit Tacitus, *Expasæ repente delubri fores;*

latius autem Iosephus, ita ut de aulaeo adyti nullo modo possit intelligi: Verba apponam, Ἡ δὲ ἀνατολικὴ πύλη τῆς ἐνδοτέρης [porta Orientalis partis interioris] (melius fortè legitur τῆς ἐξωτερῆς [exterioris]. nam portæ interiores erant auratæ, exterior ex ære Corinthio), χαλκῇ μὲν ἔσα καὶ σιδερωτάτη, κλειομένη δὲ περὶ δέλτης μόλις ὑπὸ ἀνδρῶν ἑκοσι, καὶ μοχλοῖς μὲν ἐπερειδομένη, σιδηροδέτοις καὶ καλαπῆγαις δὲ ἔχουσα βαθυλάτεις εἰς τὸ ἔδον ὄντα διηνεκῶς λίθας καθιεμένους, ὥφθη κατὰ νυκτὸς ὄραν ἔκτῃν αὐτομάτως ἠνεωγμένην δραμόντες δὲ οἱ τῶν ἱερῶν φύλακες ἠγγείλαν τῷ στρατηγῷ κακεῖν αὐναβὰς, μόλις αὐτὴν ἴχυσεν κλεῖσαι [cum ex ære esset firmissima, ægre clausa vesperi per homines viginti, ferro munitis vestibibus sustentata, tum verò liminibus inferis altè in solum planè lapideum descendens, visa est nocte circa horam sextam sponte aperta: quod Templi custodes currentes ad Templi Prætorem ei indicarunt: ille verò adscendens ægre eam claudere potuit].

καὶ ἡ γῆ ἐσεισθη. Et terra mota est] Aliquot in locis, non in Iudæa tantum. Voluit enim Deus ostenti hujus memoriam exstare. Vide quæ ex Phlegonte & Thallo citavimus. Verissimum est apud Prophetas Terræmotu alibi rerum mutationem, alibi Dei majestatem significari: sed hic apertior est ea significatio quæ pariter à Iudæis & gentibus aliis poterat intelligi, iræ scilicet Divinæ ob hominum scelera, Psalm. xvi, 11, 8. Joel. iii, 16. Ita Virgilius Solis caligini addidit terræmotum, nec aliter Lucanus & Seneca. Sanè Centurio & qui cum eo erant ita interpretati sunt hoc prodigium. Inde enim colligebant Iesum iniquè damnatum, Lucæ xxi, 11, 47.

καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν. Et petrae scissæ sunt] Puto consequens esse terræmotus. Sæpe enim cum terra movet ἐπιπολάζει πλῆθος λίθων [emergunt multi lapides], ut ait Aristoteles ii Meteoron. vii, 11. Seneca Troadibus,

Cum subito cæco terra mugitu fremens
Concussa, cæcos traxit ex imo sonos,
Movere silvæ capita, & excelsum nemus
Fragore vasto tonuit, & lucus sacer;
Idæa ruptis saxa ceciderunt jugis.

Sed & hoc apud Hebræos iræ Divinæ habebat significationem, Nahum. i, 6. i Regum xix, 11. Terræmotum & saxa rupta conjungit & Psalmus cxiv, 7, 8.

§ 2. Καὶ τὰ μνημεῖα ἀνεώχθησαν. Et monumenta aperta sunt] In ipso mortis Christi articulo aperta sunt monumenta, quò clariùs appareret ipsum διὰ τῆς θανάτου καὶ ἀργῆσαι τὸ κράτος ἔχοντα θάνατον [per mortem destruxisse eum qui habebat mortis imperium], Hebræorum ii, 14. Aristides in descriptione terræmotus quo Rhodus everfa est, μνήματα ἀνερρήγνυντο [monumenta dirupta sunt] & mox, ἔξω μὲν τὰ μνήματα ἀνερρίπηε τὰς κειμένους [monumenta foras eiciebant mortuos].

καὶ πολλὰ σώματα τῶν κοιμημένων ἁγίων ἠγέρθη. Et multa corpora sanctorum qui dormierant surrexerunt] Quidam statim putant mortuo Christo hos mortuos resurrexisse: quod aliquos movit ut in eo quod sequitur legerent non μετὰ τὴν ἔγερσιν αὐτῶν [post resurrectionem ejus] sed αὐτῶν [eorum], inter quos est Arabs Interpretes & inter Græcos Glycas. Sed vero est similis in morte vim mortis Christi apertione

monumentorum demonstratam; neque tamen ad vitam pervenisse hos mortuos nisi postquam Christus revixerat, ut sic appareret ipsum esse πρωτότοκον ἐκ τῶν νεκρῶν [primogenitum ex mortuis]. Nemo enim mortuorum antea ad vitam immortalem surrexit; quod de his credi par est, in qua sententia est Scriptor Responsionum ad Orthodoxos ad quæstionem lxxxv. Confer Danielis xi, 2.

§ 3. εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν, in sanctam civitatem] Sepulti enim in suburbanis locis fuerant. ἁγίαν πόλιν [sanctam civitatem] dixit ex populari more loquendi, ut suprà iv, 5.

ἐνεφανίσθησαν πολλοῖς. apparuerunt multis] * Credentibus in Christum, ut & Christus ipse ἐπαντὶ τῷ λαῷ [non omni populo], ut Petrus loquitur Actorum x, 41.

§ 4. ἐκατόνταρχος, Centurio] Centurio supplicio præpositus, ut Seneca loquitur libro i De ira, capite vii.

τηρῶντες, custodientes] Vide quæ suprà ad comma 31. Et nota etiam post mortem mansisse milites, nequis scilicet, ut Petronius loquitur, ad sepulturam corpora detraheret: adde, nisi publico permissu.

Καὶ τὰ γενόμενα, Et his quæ fiebant] Caliginem Solis, & quod non frustra Marcus addit, expirationem statim post clamorem.

ἐφοβήθησαν σφόδρα, timuerunt valde] In se, ut sævitiae ministros, iram Dei metuentes.

§ 5. Ἀληθῶς Θεὸς υἱὸς ἦν ἔτε. Verè filius Dei erat iste] Cum Romani fuerint qui hoc dicebant, puto eos de Iesu ita existimasse quomodo de Hercule, Baccho, Castoribus, Æsculapio, Quirino existimabant: Et maximè ad celebrem de Quirino fabulam respexisse eos credibile est, circa cujus mortem & tenebræ & fragor contigisse dicebantur. Tertullianus de Christo, In cælum est receptus multò veriùs quàm apud vos asseverare de Romulo Proculi solent. Lucas, ut diximus, dictum ab ipsis ait Iesum esse innocentem. Credibile est id initio ab illis dictum; sed aliis ostentis ad alia accedentibus auctam admirationem, ita ut jam non hominem tantum innocentem, sed & homine majorem crederent.

§ 5. ἀπὸ μακρόθεν, à longe] Παρὰ τῷ σταυρῷ [juxta crucem] quidem, ut ait Iohannes, sed non ut crucem attingerent, quæ militum turbâ cingebatur.

διακονῆσαι αὐτῷ. ministrantes ei] Nimirum ἀπὸ τῶν ὑπαρχόντων αὐταῖς [de facultatibus suis], Lucæ viii, 3.

§ 6. Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ, Maria Magdalene] Galilæa femina, ut ex Luca discimus.

Μαρία ἡ τῆς Ἰακώβου καὶ Ἰωσὴ μήτηρ, Maria Iacobi & Iose mater] Cleopæ Iohanni. Nam eandem esse indicio est quòd præter matrem Domini non fuerant plures duabus Mariæ nomine quæ Iesum sectarentur, infrà 61. Inter multas sententias expeditissima est quæ Cleopam ejus patrem, Alphæum maritum statuit. Pro Iose veteres quidam codices & Græci & Latini habebant Ioseph. Sed idem est nomen pronuntiatione diversa; qua de re alibi.

ἡ μήτηρ τῶν Ζεβεδαίου, mater filiorum Zebedæi] Salome, de qua suprà.

§ 7. Οψίας

57. Οψίας ὃ γενομένης, *Cum autem serò factum esset*] Statim post nonam. Festinata res, ut posset Iosephus, Christo tumulato, ex more ante duodecimam Pascha macltare.

πλάσιος, *dives*] Εὐχήμεων, inquit Marcus, id est, *vir honesti loci*, quippe βελευτής [*Decurio*], ut ipse addit & Lucas exprimit. Quæritur an in Synedrio Magno Iosephus hic fuerit. Fuisse multi credunt, quia Lucas eum dicit non consensisse consilio & actibus aliorum: sed id non satis certum est argumentum. Improbant enim multi multa etiam qui jus suffragii non habent. Deinde non est quod verba illa præcisè sumantur de illa consultatione postremæ diei, cum antea quoque deliberatum aliquoties de re Iesu fuerit, ut cum constitutum est ut ἀποσυναγωγή [*extra Synagogam*] haberentur qui Iesum esse Messiam dicerent; in qua historia Iohannes non Synedrii meminit, sed dicit συνέθεντο οἱ Ἰουδαῖοι [*conspiraverant Iudæi*], ut credibile sit eam rem actam in Conventu maiore, quam συναγωγὴν μεγάλην [*Synagogam magnam*] vocari diximus, & in quam præter Synedrii Iudices alii etiam magistratum gerentes vocabantur: sicut & Gorionides narrat convenisse super rebus gravioribus Senatū & minorem & maiorem, id est, urbanum & communem populi. Iosephum igitur hunc oriundum quidem ab Arimathæa, cæterum domicilium & sedem fortunarum suarum habentem Hierosolymis (quod commigrare opulentiores solebant) credo fuisse Senatorem Senatus urbis Hierosolymitanæ. Ideo non vocatur ἀρχων [*Princeps*], quod nomen erat τῶν συνέδρων*, ut Nicodemus Iohann. 111, 1. sed βελευτής, quæ duo etiam Iosephus in Belli Iudaici historia distinguit lib. 11, cap. xxix. βελευτής à Latino Interprete non malè vertitur *Decurio*. Sic & in Glossario veteri non uno, *Decurio*, βελευτής. Putat Pomponius in coloniis Romanis primum natam eam vocem, quod initio cum coloniæ deducerentur decima pars eorum qui ducerentur consilii publici gratiâ conscribi solita esset. Postea certè ad alias quoque urbes transferri cœpit, ut nos Leges docent & ἀμοιβαῖοι [*mutuæ*] literæ Plinii & Trajani, ubi corpus ipsum *Bule*, ejus participes in Bithyniæ urbibus *Decuriones* vocantur. Ipsa vox Græca *Bulentæ*, ut à Syro Marci Interprete, ita apud eum quem dixi Plinium & Spartianum in Latino sermone legitur. Quod verò putat vir doctus Iosephum hunc ex Pilati consilio fuisse, id planè Romanis moribus repugnat. Nam Romanorum civium consilio Præsides utebantur: imò etiam qui jus nacti erant Romanæ civitatis, in ea provincia ex qua orti erant adsidere vetabantur. Accuratè autem hujus viri dignitas describitur, ut videamus statim à morte quædam gloriæ Christo destinatæ apparuisse initia. Honos enim ei mortuo habetur qualis Iacobo gentis principi, cujus nomen in Prophetis sæpe fert Christus. Huic discipulus, qui item filius rectè dicitur, illi filius, ambo Iosephi, ambo in dignitate positi, pollinctores.

ἀπὸ Ἀριμαθαίας, *ab Arimathæa*] Quæ fortè ארומה [*Aruma* sive *Ruma*] Iud. xi, 41. Plures sunt voces ad hoc nomen accedentes, ut רמתים [*Ramathaim*] Ephraimitarum, 1 Sam. 1, 1. רמת [*Ramath*], quæ & רמות [*Ramoth*] & ירמות [*Iaramoth*] in Isacharis par-

te, Iosu. xix, 21. xxi, 29. alia רמת [*Ramath*] discriminis causa מצפה [*Maspha*] dicta intra Gaditarum terminos, Ios. xiii, 26. Rursum רמה [*Rama* vel *Horma*] in portione Aseritarum, Ios. xix, 29. Neque mirum id videri debet, cum vox ipsa nihil aliud quàm *locum eminentiorem* significet; unde quod in Hebræo Deut. 111, 27. est פסגה [*Phasga*] Chaldæus vertit רמתה [*Ramatha*]. Sed cum Lucas disertè hanc vocet πόλιν Ἰουδαίων [*civitatem Iudææ*], ubi non dubito quin Ἰουδαῖοι [*Iudæi*] strictè dicantur ii qui circa Hierosolyma habitabant, adducor ut credam designari hîc oppidum Benjaminis רמה [*Rama*], memoratum Iosue xviii, 25. Eadem putatur esse רומה [*Ruma*] 11 Reg. xxi, 11, 36. Hanc suis temporibus *Remtin* appellatam Hieronymus & Eusebius tradunt. Syrorum est pro רמה [*Rama*] dicere ארמתה [*Armatha*]: quomodo Iosephus illam Ephraimiticam Samuelis sedem vocat Αρμαθα [*Armatha*]. Sic Cana Syro est קנחא [*Canatha*]: & pro Hebræo קריה [*Kirja*], quod *urbem* significat, Syri dicunt קרתא [*Cartha*], unde *Tigranocerta*, & alia ad eam formam. Simile est בהמתה [*Behamtha*] apud Chaldæum pro Hebræo בהם [*Beham*] Genes. xiv, 5. & pro הרקל [*Hiddeckel*], quod Hebræum nomen est Tigridi flumini, omiſſa primâ gutturali רכלתא *Diglito* apud Plinium.

ἐμαθήτευσεν τῷ Ἰησοῦ. *discipulus erat Iesu*] Vir quippe probæ vitæ, ἀγαθὸς καὶ δίκαιος [*bonus & justus*] Samuelis in Iudiciali munere imitator, & Regnum Divinum per Prophetas promissum avidè expectans, ut Marcus & Lucas docent; ac proinde veram agnoscens Christi doctrinam, sed, quod Iohannes addit, profiteri eam non audens hætenus, metu prohibente. Ita videmus quomodo fidei semina, humanis vitiis oppressa aliquandiu, subito interdum erumpant, Deo ita disponente occasiones.

58. ἤτησατο τὸ σῶμα, *petiit corpus*] Eorum, inquit Vlpianus*, in quos animadvertitur corpora non aliter sepeliuntur quàm si fuerit petatum & permissum. Faciles autem in hanc rem Romani Magistratus. Vlpianus dicto loco, *Corpora eorum qui capitis damnantur cognatis eorum neganda non sunt*. Diocletianus & Maximianus, *Obnoxios criminum digno supplicio affectos sepulturæ tradi non vetamus*. Verri inter alia objicitur à Cicerone quod *securi percussorum corpora feris objecisset, aut pretio vendidisset sepeliendi potestatem*. Excipit Vlpianus dicto loco *Majestatis damnatos*: unde colligi potest Pilatum Christo non tam majestatis (quippe nequaquam credibile) quàm seditionis crimen adscriptum voluisse. Quanquam & perduellionis damnatis indulta interdum sepultura, ut his qui cum Catilina conjuraverant. Nam, ut bene Fabius declamatione vi. tractans hoc argumentum de sepeliendis facinorosis, *etiamsi qua sunt jura quæ obſtent, si tamen angustus saltem detur accessus per quem intrare humanitas possit, vera clementia occasione contenta est*. Corpora tamen crucifixorum, etiam latronum, solebant aliquandiu in cruce servari ostentui, ut ex Petronio discimus. Sed quia cum Iudæorum institutis pugnabat corpora peremtorum ultra vesperam ostentari, Deut. xxi, 23. credibile est Præsides Romanos ea in re, ut in multis rebus aliis, secutos morem regionis. Iosephus, τοσαύτην Ἰουδαίων

* [eorum qui in Synedrio]

*L. 1, ff. De cadav. punit.

περὶ τὰς ταφὰς πρόνοιαν ποιημένων ὥστε καὶ τὰς ἐκ καταδίκης ἀνασταυρωμένους πρὸ δύντῃ ἡλὶς ἀνελεῖν τε καὶ θάψαι [Tanta Iudæis erat cura sepulturae ut etiam post damnationem suspensos ante Solem occasum tollerent & humarent]. Quare non hoc propriè rogatum à Iudæis, Ioh. XIX, 31. ut ante noctem corpora demerentur, sed ut paulò maturius, ne milites in eo opere occupatos initium Sabbati deprehenderet. Nam maioris cautionis ergo horà ferme unà ante Solem occasum Iudæi otium suum auspicabantur; ac tunc quidem eò religiosius, quia qui imminabat dies festus erat, etiam absque Sabbato fuisset.

59. σινδόνι καθαρά. in sindone munda] Hebræa vox סינדרון, quo significatur non *sericum*, quod nos nunc simili voce appellamus (nam cum serico sepeliri ne quidem Senatûs Princeps poterat), sed operimentum ex lino pretii haud magni, ut à Gamaliele seniore institutum notant Hebræi: quod & ex ea historia colligere est quæ exstat apud Marcum XIV, 52. Sindonem è lino fuisse testis inter Græcos Pollux, inter Hebræos David Kimchi. Quædam sindones ex bysso, Herodotus Ægyptiorum pollincturam describens, λέσαντες τὸν νεκρὸν κατελίσσασσι πᾶν αὐτῷ τὸ σῶμα σινδόνι βυσσίνῃ [corpus mortui lotum totum involvunt in sindone byssina]. Quanquam autem unum nominat Matthæus, præcipuum videlicet, quo corpus involvitur, plura tamen fuisse certum est: quare ὁθόνια [lintea] rectè dixit Iohannes XIX, 40. & XX, 6. inter quæ erat & Sudarium velando capiti, quod à reliquis operimentis distinguit Iohannes XX, 7. Idem in Lazari historia ostendit præter Sudarium fuisse & κερίας [infittas], de quibus suo loco agemus XI, 44. ὀθόνας [amicula] apud Homerum interpretes exponunt ὑφάσματα λινά [è lino texta]. In Glossario est, ὀθὼν, lintheamen: & alibi, Σινδὼν [sindon], tunica lintea. Nonnus de Lazaro,

Καὶ λινέω πεπύκασο καλύμματι κυκλάδα κόρην.

[Lineus illi orbem capitis velabat amictus.]

60. ὃ ἐλατόμησεν ἐν τῇ πέτρᾳ. quod exciderat in petra] Is enim mos erat Iudæorum è rupe specum excavare condendis corporibus, ut observavit vir summæ eruditionis ac diligentiae. Λαξευτὸν μνημα [monumentum excisum] Lucas dicit: Hebræis מַעֲבֵד. Nam λατομεῖν excavare est Lxx Interpretibus Deuter. VI, 11. ubi de cisterna: & Esaïæ XXI, 16. ubi de sepulchro: & Straboni, qui Hierosolyma describens ait τάφρον λατομητὸν ἔχων [fossam habens excisam]. Idem in Ægypti descriptione, ὑπὲρ ἧ τῆς Μεννονείας βήκα καὶ βασιλέων ἐν σπηλαίοις [ultra Memnoneum in specubus Regum loculi]. Hæc autem omnia tam exactè notata sunt ab Evangeliorum Scriptoribus, quia valde pertinent ad stabiliendam fidem de Christi morte & resurrectione; in quibus duobus capitibus velut fundamentum totius Christianismi continetur. Vide Paulum I Cor. XV, 3, 4, 5. & orationes Apostolorum passim in Actis.

προσκυλίσας λίθον μέγαν, advolvit saxum magnum] 61. Thalmudistis. Polybius, ἔ μὲν αἱ ἀλάκομισαντες αὐτὸν εἰς τὸ καλέμενον θησαυρὸν ὀκνημα κατὰ γειον, ἔτε πνεῦμα λαμβάνον ἔτε φῶς ἔξωθεν, ἔτε θύρας ἔχον, αἱ ἀλά μεγάλῳ λίθῳ περιεχομένῳ καλακλειόμενον, ἐνταῦθα κατέθεντο [verum portantem eum in locum subterraneum, cui Thesauri nomen, qui locus nec ventos nec lucem

accipiebat, nec januas habebat, sed magno saxo quod verti posset claudabatur: ibi deposuere].

62. μετὰ τὴν παρασκευὴν, quæ est post Parasceven] Intelligit primam septem ἀζύμων [Azymorum], cujus παρασκευὴ erat is dies quo agnus edebatur. Quia enim dies edendi agni erat celeberrimus, ideo non malè consequens dies ab eo nomen accepit; ut & Exodi XII, 14, 15. Alioqui Sabbatum ordinarium non conveniebat notari ex profabbato.

10 οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, principes Sacerdotum & Pharisei] Non potuit eo die Synedrium haberi: ideo nec πρεσβυτέρων [Seniorum] nec γραμματέων [Scribarum] hic fit mentio. Sed privato consilio Sacerdotum principes quidam & Senatores aliqui Pharisaicæ factionis Pilatum convenerunt, tanquam acturi de negotio ad summam rempublicam pertinente: nec difficulter ab eo impetrarunt rem in qua ille nihil situm existimabat. Videmus autem credidisse tunc Iudæos, quod & nunc credunt eorum doctissimi, otii Sabbatici lege alienigenas non teneri, cum ipsi auctores sint Romanis ut ea faciant quæ ab Iudæis salvâ Sabbati religione expediri nequibant.

63. ὁ πλάνος, seductor ille] 64. πῦρον. Hoc cognomen referre solent veræ ac solidæ pietatis magistri ab hominibus lucifugis. Ita Iudæos quosdam de Christo dixisse ait Iohannes, πλανάς τ' ὄχλον [seducit turbas], VII, 12. Apud Lucam legati Synedrii accusant Iesum ut διασρέφοντα τὸ ἔθνος [subvertentem gentem] XXI, 2. id est, לְהַרְגָא אֶת יִשְׂרָאֵל [subvertentem Israël], ut de Elia dicebat Achab. Nam & ibi Lxx habent, ὁ διασρέφων τὴν Ἰσραήλ. Iustinus adversus Tryphonem narrat ab Iudæis Palæstinis missos legatos ad Synagogas post Iesu mortem, κηρύσσοντας ὅτι αἱρεσίς τις ἄθεος καὶ ἀνομιος ἐγήγετα ἀπὸ Ἰησοῦ τοῦ Γαλιλαίου πλάνος [vulgantes sectam quandam excitam, iniquam & legi adversam, ab Iesu Galilæo impostore]. Paulus I Cor. VI, 8. ait se aliosque Apostolos habitos ut πλάνους [seductores]. idem à Philosophis vocatur σπερμολόγος, ξένων δαιμονίων καταγγελεὺς [circumforaneus, novorum numinum annuntiator], Actor. XVI, 18. Similibus vocabulis Christum ejusque Apostolos Celsus vocabat ut ex Origene apparet. Vlpianus, qui de pœnis Christianorum libros aliquot scripsit, cum dicit, si, ut vulgari verbo impostorum utar, exorcizaverit, Christianos haud dubiè notat; fortè & Iudæos.

ἔτι ζῶν, dixit adhuc vivens] Nunquam id Christus apertè ipse dixerat. Sed quæ de Ionæ signo & de Templo obscurius dixerat, animus malè sibi conscius in eam quam timebat partem interpretabatur: nisi fortè etiam de familiari sermone Iudas aliquid prodidit.

Μετὰ τρεῖς ἡμέρας, Post tres dies] Id est, Intra tres dies: מֵתִים שְׁלֹשָׁה יָמִים Genes. XL, 13. ubi Lxx ἔτι τρεῖς ἡμέρας [adhuc tres dies], cum tamen quod ibi dicitur impletum sit ipso die tertio, ut apparet ibidem comate 20. Ita Christus ipse apud Marcum VIII, 31. dicit oportere se μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἀναστῆναι [post tres dies resurgere]. Ita מֵתִים שְׁלֹשָׁה יָמִים Deut. XV, 1. Lxx vertunt δι' ἐπτά ἔτων [per septem annos] (quomodo & Iosephus loquitur; & suprâ XXV, 61. & Marci XIV, 28. scriptum est διὰ τριῶν ἡμερῶν [per triduum]).

at eadem verba Hebræa, ubi de eadem re agitur Ierem. xxxiv, 14. Græcè non tam κατὰ λέξιν [ad verbum] quàm κατὰ διάνοιαν [ad sensum] vertuntur ὅταν πληρωθῇ ἕξ ἔτη [cum completi fuerint sex anni], quomodo & Rabbiorum eruditissimi exponunt Abraham & Kimchi. At Deuteronomii xxxi, 10. Hebraïsmo retento verterunt μετὰ ἑπτὰ ἔτη [post septem annos]. Simile est Ioh. xx, 26. μεθ' ἡμέρας ὀκτώ [post dies octo], ubi Syrus ut & hoc loco illud μετὰ [post] reddidit verbum verbo בְּתוֹךְ [inter], cum apud Marcum explicet per ἡ, quod respondet voci ἐν [in].

64. καὶ ἔσαι ἡ ἐχάτη πλάνη χεῖρων τῆ πρώτης. ὧς erit novissimus error peior priore] Locutio proverbialis, ut suprâ xi i, 45. Lucæ xi, 26. ii Petri ii, 20.

65. Ἔχετε κησωδίαν. Habetis custodiam] Habetis: ita rectè Latinus & Syrus; non, Habete. Sensus omnino est, Habetis cohortem quæ hoc tempore ad omnes tumultus arcendos vestro imperio commissa est: eâ utimini pro arbitrio. Nam quanquam propriè ea cohors Templo serviebat, tamen etiam alibi ejus usum fuisse docet ipsa prehensio Christi. Custodia vocantur hic qui Iosepho φύλακες [custodes], ut ex loco ante citato apparet. Ita Tibullus, Custodia victa est, id est, custos. Et Tertullianus de hac ipsa historia agens, Custodia pavore disiecta. Atque ita rectè hic accepit Arabs: cum alioqui custodia Latine & locum & eum qui custoditur significet. Vox hæc Græca facta ex Latina apud Historicos & Lexicographos invenitur. Verum est quod vir raræ diligentiae & doctrinæ Nicolaus Fullerus nuper observavit, cum Syrus hic pro custodia posuit κησωδία, non voluisse eum vocem custodiæ, sed alteram recentioris Latinitatis exprimere, Questionarii scilicet; quomodo posteriori ævo vocati sunt οἱ βασάνων ὑπηρέται [tormentorum administri]: quo sensu ea vox tum alibi exstat tum apud Iuvenalis Scholiasten Sat. vi. & apud Hieronymum ad Psalm. cv i i. & in edicto Valentiniani, Theodosii & Arcadii, quod edidit vir Reverendus Iacobus Sirmondus. Vnde etiam apparet non tam antiquum esse hunc Interpretem quàm Syri credunt. sed sententiam non satis expressit. Nam & qui Christi supplicii exactores adfuerant non erant peculiariter ei ministerio addicti, sed delecti ad hoc milites sub Centurionis imperio. Theophylactō Κησωδία ἐξήκοντά ἐσι στρατιωτῶν [Custodia est militum sexaginta] ut Σπέρτα διακοσίων [Cohors ducentorum]. At verò de his non agit Pilatus qui jam expletum id officium renuntiaverant, sed de illis qui Iudæorum primoribus eo tempore attributi erant adversus omnes νεωτερίζοντας [qui res novas moliri possent].

ὡς οἶδατε. sicut scitis] Vt fieri oporteat pro sollertia vestra judicabit.

66. σφραγίσαντες τὸν λίθον, signantes lapidem] Ita in Danielis historia vi, 17. καὶ ἤνεγκαν λίθον ἓνα, καὶ ἐπέθηκεν ἐπὶ τὸ στόμα τῆ λακκῆ καὶ ἐσφραγίσατο ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ δακτυλίῳ αὐτοῦ [Allatusque est lapis unus & positus est super os laci: quem obsignavit Rex annulo suo]. Iosephus in eadem historia ait illos σφραγίσαι τὸ ἐπὶ τῷ στόματι κεῖμενον ἀντὶ θύρας λίθον [signasse eum lapidem qui pro ostio erat in ore specus]. Hoc autem Danielis loco adducor ut credam Pilati annulo & hunc lapidem signatum, hoc Deo agente

ut res antea factæ res Christi undique adumbrarent. Quemadmodum publicæ sigilli fide constitit Danielem nullâ ope humanâ periculo exemptum, ita simili fide constitit Christi corpus nullâ humanâ manu exemptum sepulchro. Adde Apocal. xx, 3.

μετὰ τῶν κησωδίας. cum custodibus] Construendum est cum verbo ἡσφαλίσαντο [munierunt] eo sensu quem Tertullianus exprimit, Sepulchro conditum magnâ militari manu custodiæ diligentia circumfuderunt. Quare istud σφραγίσαντες τὸν λίθον [cum lapidem signassent] accipiendum est per modum παρεμβολῆς sive μελαζυλογίας [interpositionis].

CAP V T XXVIII.

1. Ὅψε ἡ σαββάτων, Fine septimanæ] Cum Marcus ita Matthæi legat vestigia ut sæpe ei præstet interpretis vicem, sensum in his vocibus eundem esse non dubito qui est in illis Marci verbis διαγενομένης σαββάτου [cum transisset Sabbatum]. Neque me dimovet quod apud Marcum est ἡγόρασαν ἀρώματα [emerant aromata], unde nonnulli putarunt hic agi de re gesta statim post occasum Solis Sabbati. Nam cum apud Lucam apertissimè liqueat aromata ab his mulieribus non Sabbato sed die τῆ παρασκευῆς [Parasceves] comparata, ἡγόρασαν illud apud Marcum interpretandum est, habebant emta aromata. Nam quando exiissent mulieres dici multum attinebant; habuisse eas secum aromata itidem, quia id causam exitionis indicat; quando autem eâ aromata comparassent nihil referebat sciri: quare id ἀόριστος [tempore indefinito] expressum est. Sic Matthæi xiv, 3. ἔδησεν αὐτόν [vinxerat eum] significat non vinxit sed vinxerat. Adde quæ suprâ xxv i i, 2. Nulla igitur peculiaris itio ad sepulchrum apud Marcum querenda est. Apud Matthæum verò hoc loco agi de aliqua itione vespertina qua nihil relatu dignum acciderit, matutinam ad quam sequentia omnia pertinent silentio omitti, nihil habet probabilitatis. Poterat dici ὁψίαν [vesperam] Hellenistis dici interdum noctem, ut Hebræis לַיְלָה, quod suprâ annotavimus; atque ita ὁψε hic esse noctem, quomodo cepisse hunc locum videntur Syrus & Arabs, & Græcorum nonnulli; quod & illud aptari potest quod totam noctem quæ est post Sabbatum Hebræi vocant מוצאי שַׁבָּת exitus Sabbati: Sed duo obstant, primum quod ὁψε [serò aut fine] cum casu secundo planè Græca est constructio; deinde quod ut שַׁבָּתוֹת [Sabbata] Hebræis, ita σαββάτων Hellenistis multitudinis numero plerumque dicuntur non ipsi dies otio dati, sed tota dierum hebdomas ab unius Sabbati initio ad initium alterius: quarum dierum prima eam ob rem vocatur μία σαββάτων [una sive prima Sabbatorum] (ex Hebraïsmo quem & Lxx Interpretes sequuntur) tum hic tum apud Marcum, Iohannem, Lucam in Evangelio & in Actibus, & apud Paulum. Imprimis autem novum videri poterat hoc loco quatuor duntaxat oculis interpositis idem nomen σαββάτων [Sabbatorum] sine ulla causa significato diverso usurpari. Quare nulla est simplicior interpretatio quàm ὁψε σαββάτων hic esse, exactâ dierum hebdomade. Nam ὁψε cum casu secundo Græcis non modò

modò significat *id quod serò fit* (quod multis testimoniis probatum huc propriè non pertinet) sed & *quicquid temporis ordine est posterius*. Philostratus de Pythiis ludis, τὴν Πυθὴ τὰς εἰς αὐτὴν ἔκοντας αὐλῶ τε παραπέμπειν καὶ ᾠδαῖς καὶ ψάλλειν, κωμωδίας τε καὶ τραγωδίας ἀξιοῦν· εἶτα τὴν ἀγωνίαν παρέχειν τὴν γυμνὴν ὁφείτων [Pytho, sive Delphorum urbem, eos qui ad se veniunt tibiā excipere & cantu & fidibus, quin & comædiis & tragædiis oblectare: post hæc armis exhibere nudorum certamen], id est, *his omnibus peractis*: & alibi ὁφείτω Τρωϊκῶν post res Trojanas, ὁφείτω βασιλέως χρόνων [post huius Regis tempora]. Similiter Plutarchus Vitā Numæ, Πυθαγόραν ὁφείτω γενέσθαι τῇ Νυμῶ χρόνων [Pythagoram fuisse post Numæ tempora].

τῇ ἐπιφωσκῇ εἰς μίαν σαββάτων, *cum luce-
ret in primam sabbatorum sive septimanæ*] Post temporis latius patentis indicium altera pressior notatio requirebatur. Neque dubium est quin in huius temporis designatione optimè conveniat horum librorum Scriptoribus. Nam quid est quod maiore diligentia ab illis inquiri debuit aut fidelius tradi quàm certum tempus ejus rei in qua fidei nostræ cardo vertitur? Quare & hic & aliis multis in locis si quid est obscurum aut ἐναντιοφανές [*speciem habens repugnantiae*] id proficiscitur non ex scribentium sed ex legentium vitio. ἐπιφώσκειν aut ἐπιφαίνειν (sunt enim hæc significatus ejusdem) de quavis luce dicitur cūm primum se ostentare incipit, sive illa Solis sit sive siderum: μήτε ἡλίου, μήτε ἀστρῶν ἐπιφαίνοντων [*neque Sole neque sideribus apparentibus*] inquit Lucas Act. xxvii, 20. Apud eundem Lucam in Evangelica historia xxi, 11, 54. σάββατον ἐπέφωσκε [*Sabbatum illucescebat*] dicitur aut Lunæ aut siderum ratione. Maximè autem propriè de Solis luce dicitur; quomodo dictum à Polybio τῇ ἡμέρᾳ ἐπιφαίνεσθαι [*die apparente*] ostendit is cui non Polybius tantum sed & quantum est literarum plurimum debet. Hinc illa translatio in carmine Zachariæ Luc. i. 78, 79. ἐπεσκέψατο ἡμᾶς ἀνατολή ἐξ ὕψους, ἐπιφάναι τοῖς ἐν σκότει [visitavit nos splendor ex alto, apparens iis qui in tenebris]. Sic & ex Ignatio ἐπιφωσκέσης κυριακῆς [*cum illucesceret dies Dominica*] & ex Epiphanio ἐπιφωσκέση τῇ τετράδι [*cum quarta dies illucesceret*] idem vir doctissimus annotavit. Sed & Herodoto dictum ἡμέρᾳ διαφωσκέση [*die apparente*]. Neque aliter hic sumendum τῇ ἐπιφωσκέση [*cum luce-
ret*]. deest enim ἡμέρᾳ [*dies*], ut cūm Græci dicunt τῇ ἐπίσης [*posterā*]. Noster hic Scriptor suprà τὴν αὐρίον [*crastinum*] vi, 34. ut & Lucas Act. iv, 3, 5. & Iacob. iv, 14. Iohan. verò i, 35, & xii, 12. Lucas Act. xx, 7. τῇ ἐπαύριον [*crastinā*]. Est autem notandus Hebraïsmus in eo quod dicitur εἰς μίαν σαββάτων [*in primam sabbatorum sive septimanæ*]: sensus enim est, *cum ea dies illucesceret quæ erat futura prima hebdomadis*. Designatur igitur hic diluculum; ut & apud Lucam xxiv, 22. γενόμεναι ὁρῆσαι ἐπὶ τὸ μνημεῖον [*quæ ante lucem fuerunt ad monumentum*]. Diluculi primam partem Iohannes describit, dicens πρῶτι, σκοτίας ἐτι εἰς [*manè, cūm adhuc tenebræ essent*] xx, 1. cūm adhuc noctis aliquid restaret; quomodo πρῶτι [*manè*] etiam Marcus usurpat, addens ἔτι πολλὸν ἰαν [*cum adhuc multum de nocte restaret*] i, 35. Sic Philemon, περὶ ταύτην πρῶτιαν ἀφ'

ἧς ἡ δέλη ἀρχεται [*eo mane unde diluculum incipit*] notatum id Eustathio ad sextum Iliados: & Lucas pro eodem hic dicit εὐθεὺς βαθεῖ [*valde diluculo*]. finem ipsum, quod est *mane primum* Latinis, notat hic Marcus cūm dicit λίαν πρῶτι [*bene manè*], ἀνατείλαντι [*orto*] aut, ut alia exemplaria habent, ἀνατέλλοντι [*orientē*] vel, quod eodem recidit, ἐτι ἀνατείλαντι τῇ ἡλίου [*adhuc orientē Sole*]. Ego quid in his narrationibus tantum sit difficultatis non video. Nimirum primo diluculo surrexerant mulieres: dum alia aliam opperiantur, dum parant aromata, dum progrediuntur per Urbem & extra Urbem ad sepulchrum, facile tantum temporis transiit ut cūm ad sepulchrum ventum esset aliquid jam Solis apparet. Habent autem singulæ circumstantiæ suum pondus. Quod primo diluculo surgunt mulieres ostendit metuisse eas ne Sabbato jam transacto corpus aliò transferretur, quasi illic duntaxat depositum pro tempore propter imminens Sabbatum. Quòd jam illuxerat nonnihil cūm ad sepulchrum ventum est, eò facit ut certā oculorum fide comperita constet quæ mulieres renuntiaverunt. Qua die de septem creatio inchoata est, eadem & nova creatio. Ibi μία [*una*] in Græco Gen. i, 5. hic μία [*una*].

Μαρία Μαγδαληνή, *Maria Magdalene*] Quam ut ducem agminis Iohannes nominat: & credo ab ea factos præcipuè sumtus. Sanè cæteris nobilior fuisse videtur, quia nomen ejus aliis præponi solet, suprà xxvii, 56, & 61. hoc loco, & apud Marcum xv, 40. xvi, 1. Luc. viii, 2, 3. xxiv, 10.

καὶ ἡ ἄλλη Μαρία, & altera *Maria*] Cleopæ filia, mater Iosæ & Iacobi, ut suprà diximus. Omittit Matthæus Salomen, quam Marcus nominat, & Iohannam, uxorem scilicet Chuzæ, qui Herodis erat Procurator, Lucæ memoratam. Fuerunt ergo mulieres quatuor nominatæ, præter ἀνώνυμους [*non nominatas*] quas Lucas indicat.

θεωρῆσαι τὸ τάφον [*videre sepulchrum*] "ἵνα ἀλείψωσιν [*ut ungerent*] addit Marcus, quod & Lucas non obscure indicat. Venerunt igitur ut viderent an sepulchrum ad unctionem pateret. Hic est ἐνταφιασμός de quo [hæc est pollinctura de qua] diximus suprà. Solebat id fieri antequam corpora sepulchro mandarentur: sed sepeliendi festinatio id officium anteverterat.

2. σεισμός ἐγένετο μέγας. *terramotus factus est magnus*] Motus hic signum fuit secuturæ ὀπσίας [*visionis*] satis notum Iudaïco populo, Psal. lxxiii, 8, 9. xcix, 1. cxiv, 1. 7. Ostendit hoc quod sequitur, Ἄγγελος γὰρ [*Angelus enim*] & cætera. Quare nulla alia quærenda est ratio. Putem autem hoc, ut & lapidis devolutionem, sed & fugam custodum, evenisse dum mulieres in itinere essent; neque id ex mulierum testimonio notum, sed ex aliorum militum relatu qui acceptā pecuniā redemptum silentium non præstiterunt: ut fieri solet. Argumento est quod Marcus de mulieribus narrat, καὶ ἀναβλέψασαι θεωρεῖσιν ὅτι ἀποκεκλίσαι ὁ λίθος [*& respicientes viderunt revolutum lapidem*]. Devolutum igitur viderunt cūm id minimè sperarent; devolvi non viderunt: neque ausæ fuissent accedere si monumentum obseptum vidissent militari custodia.

καταβὰς ἐξ οὐρανό, *descendens de celo*] Habet Deus

Deus Angelos quotidianæ providentiæ ministros: Habet & velut Satrapas, quorum operâ ad res maximi momenti utitur, ut alibi annotavimus. Hi peculiariter dicuntur ἐξ ἑρῶν καὶ αἰθέρων [ex cælo descendere], hoc est, tanquam à latere mitti. Itaque ubicunque καὶ αἰθέρος ἐξ ἑρῶν [descensus ex cælo] est mentio, ut Apoc. x. i. xviii, i. xx, i. magnum quiddam atque eximium agi intelligas.

ἀπεκύλισε τὸ λίθον ἀπὸ τοῦ θύρας, *devolvit lapidem ab ostio*] An ut janitoris officio non necessario quidem sed honorifico fungeretur? Certè veterum quosdam ita existimasse negari non potest, & torquent eorum verba qui id præfractè negant. Alii aliter: quos inter ille quisquis est Scriptor antiquus (non unum esse libri istius pro certo habeo, sed ex multorum non unius ævi scriptis factam collectionem) in Responsionibus ad Orthodoxos, Οὐ γὰρ διὰ τὴν αὐτῆς ἐγερσιν τῆς λίθου ἐκ τῆς μνήμας ἐγένετο ἡ ἀφαίρεσις, ἀλλὰ διὰ τὸ δηλωθῆναι τοῖς ἑρῶσι τὴν ἀνάστασιν [non enim ut ille resurgeret lapis de monumento ablatus est, sed ut videntibus constaret eum resurrexisse]. Prior sententia, ut certa non sit, qui refelli possit non video Præfiguratum videri hoc potest in Iacobo Genes. xxix, 8. Verba eadem.

καὶ ἐκάθηντο ἐπάνω αὐτῆς. *& sedebat super eum*] Vnum nominat Matthæus, ut & Marcus; Lucas duos, ut & Iohannes: nam apud Iohannem eadem quæ hic historia narratur xx, 13. nihil enim video cur aliam putemus cum tot circumstantiæ congruant. Iohanni Maria Magdalena hanc ὁπτασίαν [visionem] videt; aliis eadem cum cæteris: nam initio Iohannes Magdalenam pro reliquis nominaverat. Cui simile est quod Iohanni duo Angeli, Lucæ δύο ἄνδρες [duo viri], id est, Angeli virili specie, nominantur, Matthæo unus Angelus, ut & Marco unus νεανίσκος [juvenis]: nimirum quia unus ille & propior & pro duobus verba fecit: quod solemne notant Hebræi ex loco Gen. xviii, 1, & 3. Itaque quod Lucas Angelos dixisse perhibet, Non est hic, sed surrexit, id ab Angelo dictum narrant Matthæus & Marcus. Sic quod Matthæo est Μὴ φοβεῖσθε [Ne timete], Marco, Μὴ ἐκθαμβεῖσθε [Ne expavescite], Iohanni, Τί κλαίεις; [Quid ploras?] Vestes candidas Iohannes memorat, item ut tres alii: sessionis meminit ut Matthæus & Marcus. Cur diversæ narrationes credantur planè nihil est, nisi quod Iohannes suam & Petri itionem prius narrat, deinde ea quæ Magdalena viderat, cum alium fuisse temporis ordinem tum ex Lucæ historia hoc loco appareat, tum apertissimè ex iis quæ Cleopas dicit in itinere Emauntem versùs, Lucæ xxiv, 22, 23, 24. At me id non movet, qui sciam ut alios Annalium conditores ita & hosce nostros non semper se adstringere ad eas angustias, ut quod prius gestum est prius etiam narrent, cum multa ubique sit reperire πρῶτιστα [præposita], multas προλήψεις [anticipationes], multas ἐπανόδους [retrogressiones]. Neque Iohanni cur naturalem hic ordinem inverteret iusta causa defuit. Sciebat quàm imbecille futurum esset apud multos testimonium muliebre ob eam quæ sexui isti tribui vulgò solet iudicii imbecillitatem. Nam & Celsus contra Christianos id testimonium eludens Magdalenam γυναῖκα πάροιστον [feminam fanaticam] vocavit.

Quare Iohannes acturus de re ut verissima ita creditu difficili, suum & Petri testimonium narrationi præstruxit; Petri, ut qui id ipsum morte sua jam obsignasset; Suum, ut qui tunc etiam cum scriberet paratus esset omnia perpeti propter ejus testimonii veritatem. Hoc posito fundamento, quod apud æquos iudices valere plurimum debebat, tutò deinde addit sexus sequioris testimonium. Neque tamen omnino abiecit temporis ordinem: sed cum de itione Magdalenæ dicere cœpisset, xx, 1. adjicit deinde ea quæ ipse cum Petro compererat, mox ad Magdalenam rediens ea pertexit quæ prius quidem gesta, sed posterius tamen accurate & cum suis circumstantiis per Magdalenam Apostolis erant renuntiata. Quare illud Μαρία ἡ εἰσηκή, xx, 11. intelligendum est Steterat autem Maria, & ita deinceps cætera, reditu facto ad id quod post comma primum Iohannes intermiserat. Hæc ideo hoc loco dicendum arbitratus ut probato, unam esse eandemque historiam apud Scriptores quatuor, ea quæ ab aliis sunt prodita aliorum interpretationi serviant. Videamus quid restet difficultatis. Sedere, ut dixi, Angelos dicit Iohannes, cum Matthæo & Marco; at Lucas eos stetisse videtur dicere: sed videtur tantum: nam ἐφιστάναι est supervenire: ut cum Hippocrates dicit, ὥσπερ γὰρ δμῶες καὶ δμῶιδες ἐν τοῖς οἴκοις θορυβέοντες καὶ στασιάζοντες οὐκ ἔτιν ἐξαπινάτως ἡ δέσποινα ἐπιστᾷ πλοῦθέντες ἐφισυχάζεσι [Sicut enim servi & ancillæ si domi tumultuosi dissideant, subito apparente herâ præ metu silent]. & Herodianus, ἐλπιδὸν θᾶττον τοῖς Βριταννοῖς ἐπέστη [citiùs expectato Britannis se ostendit]. Ac Lucæ peculiariter ea vox de cælestibus visis usurpatur Euangelio ejus ii, 9. Act. xii, 7. & xxiii, 11. Sic cum Demosthenes in ea quæ est De corona dixisset, ἀφ' ἧς ἡμέρας ἐπὶ ταῦτα ἐπέστην ἐγὼ [ex quo tempore ego super hac apparui] notat Vlpianus, ὥσπερ τινὸς δαίμονος ἐπιστάσαν λέγει τῆς αὐτῆς κηδεμὸνος τὴν παρῆσαν [cura sua presentiam eloquitur tanquam numinis alicujus superventum]. De loco ubi sederint Angeli itidem dubitatur. Nam extra specum sedisse Angelum illum cujus Matthæus meminit inde colligitur quod lapidi super sedisse dicitur; is autem lapis major ore specus haud dubiè extrorsum, non introrsum erat devolutus. At contrarium dicere putantur tum Marcus, tum Iohannes: unde sunt qui dixerunt Angelum sedisse non super lapidem ab ore devolutum, sed super lapidem alium qui Christi loculo impositus fuerit. At quid est Matthæo contradicere si hoc non est? is enim apertissimè ait, ἀπεκύλισε τὸ λίθον ἀπὸ τοῦ θύρας, καὶ ἐκάθηντο ἐπάνω αὐτῆς [devolvit lapidem ab ostio, & sedit super eum]. Mihi res videtur expedita, si Marci verba commodè interpretemur: Is ait εἰσελθόντες εἰς τὸ μνημεῖον εἶδον νεανίσκον [introeuntes in monumentum viderunt juvenem]. Atqui in specum nondum intraverant: nam postea dicit eis Angelus δεῦτε ἴδετε τὸ πον ὅπου ἔκειτο [venite & videte locum ubi positus erat]. Vocat ergo Marcus μνημεῖον [monumentum] partem horti quæ ab horto reliquo, sepimento aliquo sive loricâ, separabatur. Nam μνημεῖον [monumentum] laxiùs sumti partes erant duæ, ὑπαιθρον [subdiale] & πρυμνοσπήλαιον [spelunca]. In oratione Demosthenis adversus Macartatum, τὸ μνημεῖον

Βεσελιδῶν πολὺς τόπος περιβεβλημένος, ὥσπερ οἱ ἀρχαῖοι ἐνόμιζον [monumento Beseidarum multum loci circumiectum est, ex veteri ritu]. & illud ὑπαίθρον [subdiale] Iure Pontificio Romano forum vocabatur. Strabo ubi Augusti & cognatorum monumentum describit, ἐν μέσῳ ᾧ τῷ πεδίῳ ὃ τῆ καύσρας αὐτῆς περιέβητο (id est, forum) κύκλῳ περιεκείμενον ἔχων σιδηρὴν περίφραγμα [in medio autem campo forum busti ipsius habens circum ferreum septum]. Sic & apud Romanos in pedes aliquam multos monumentum patebat, ut nos docent Inscriptiones. Omnino autem errare eos arbitror qui totum hunc hortum putant fuisse vice ὑπαίθρου [fori]. Nam quod monumenti pars erat, exemptum erat humanis usibus. At hortus ille colebatur & suum habebat κηπεῖον [hortulanum], Iohann. xx, 15. Erat ergo hortus extra loricam terra pura, qualis illa quam Romani tutelam monumenti vocabant, ut in veteri inscriptione, *Huic monumento tutelae nomine cedunt agri puri jugera decem*: & apud Frontinum, *Habent enim & Mausolæa* (ita enim legendum) *iuris sui hortorum modos circumjacentes*. Loricam illam, quæ Hebræis סֵפֶת [septum] Deuteron. xxi, 8. rectè Græcè γείσων dici arbitror. Neque enim projecta tantum ita appellari satis Iosephus nos docet, apud quem in Templi descriptione γείσων vocatur *sepimentum* ὅσον πηχυαῖον ὕψος [altitudine cubiti] quod populum à Sacerdotibus arcebat. Sic & alterum *sepimentum* quo ἀλλόφυλοι [alienigenæ] arcebantur vocat δρύφακτον λίθινον [loricam è lapide]. Idem alibi itidem Templum describens quod Græci vocant θριγκὼν [septum], id ait γείσων vocari κατὰ ἐπιχώριον γλῶσσαν [linguâ patriæ], cum tamen ea vox Hebræa non sit origine, sed, ut multæ aliæ, ex Græco sermone in Hebræum translata: Rursum alibi περιέβητον, alibi ἐρκίον appellat: Philo, τοῖχον θωρακίᾳ τρόπον [parietem ad lorice modum]. Vocem θριγκὼν de monumento etiam Pausanias usurpat, ἐν ταῦτά ἐστι μὲν Οφέλτης τάφος· περὶ ᾧ αὐτὸν θριγκὼς λίθων, καὶ ἐντὸς τῆς περιέβητος βωμός [est hic Opheltæ monumentum: circumpositum è lapidibus septum, & in eo ambitu ara]· ubi περιέβητον [ambitus] est ὑπαίθρου [subdiale]. Latini quam loricam diximus etiam munimentum vocant, ut videre est in L. Funeris, Dig. De Religiosis: Homerus Θεμελίᾳ illo versu,

Τορνώσαντο δὲ σῆμα Θεμελίᾳ τε προβάλλοντο.

[Tornato septum circumposuere sepulchro.]

Tale δρύφακτον, θριγκὼν sive γείσων, id est, loricam haud dubiè Cyrillus σκέπην vocat, qua vallata ait fuisse Iudæorum monumenta. Sed & Augustinus, ex vetere haud dubiè fama, ingressas ait mulieres in spatium maceriâ communitum. In hanc ergo partem horti intra loricam cum venissent mulieres, in isto ὑπαίθρῳ [subdiali] super lapidem sedentem Angelum conspexere ad dextram speluncæ partem, quam versùs caput mortui positum fuisse credo. Nam etiam in mortuo caput pars potissima est, ut Paulus Iurisconsultus respondet. Quare idem esse puto Iohanni πρὸς τῇ κεφαλῇ [ad caput], & Marco ἐν τοῖς δεξιῶις [in dextris]. Itaque alter Angelus, Matthæο & Marco dissimulatus, sedit ad sinistram speluncæ partem quam versùs pedes positi fuerant. Si vera est Bedæ descriptio, dextra pars versùs Aquilonem fuerit, sinistra versùs Austrum; os ipsum specus Orientem spectaverit.

3. ιδέα, adspectus] Puto non aliud esse quàm πρόσωπον [faciem]. Vide suprâ xvii, 2. Quamquam alioqui latius patet; ut cum Plutarchus dicit ἰδέαν τῆ σώματος ἀμεμπτον [formam corporis in qua culpam nihil posset]. At hic manifestè distinguitur à parte corporis vestita. Adde quòd non obscurè Danielis locus respicitur x, 6. ופניו כמראה ברק, ubi Græcè τὸ πρόσωπον αὐτῆς ὡς ἡ θρασὺς ἀστραπῆς [facies ejus velut species fulguris].

10 τὸ ἔνδυμα, vestimentum] Vestimentum id ad talos erat demissum; στολὴν [stolam] enim vocat Marcus; qualis erat ποδήρης [vestis talaris] Pontificis Maximi Iudæorum: quæ στολή [stola] sæpe Iosepho. Sic Christus Iohanni apparet ἐνδεδυμένῳ ποδήρη [vestitus podere] Apocalypf. i, 13. Angelus Danieli lineis indutus xii, 6.

λευκὸν ὡσεὶ χιῶν. album sicut nix] Vide Actorum i, 10. Summus candor Nivi comparatur, ut apud Græcos & Latinos, ita & apud Hebræos, Numer. xii, 10. Psalm. li, 9. Thren. iv, 7. Candor haud dubiè signum puritatis ac sanctimoniae, Daniel. vii, 9. Apocalypf. iiii, 4, 5, 18. iv, 4. vi, 11. vii, 9, 13. Ideo apud omnes gentes receptum λευχεῖσθαι [albis indui] cum rem Divinam facerent: quò illud alludit comœdiæ Græcæ,

Θεῷ δὲ θεῷ διὰ τέλης δίκαιον ὦν,

Μὴ λαμπρὸς ὦν ταῖς χλαμύσιν ὡς τῇ καρδίᾳ.

[Deo sacrificia semper ingenio probo,

Nec tu albas vestes magis quàm mores induas.]

30 Sed huic candori in veste Angelorum splendor suus aderat, quemadmodum & Christo ἐν τῇ μεταμορφώσῃ [in transformatione], suprâ xvii, 2. ideo Lucas, ἐν ἐσθήσεσιν ἀστραπῆσιν [in vestibus fulgentibus], quod signum honoris est cœlestis. Hoc est quod imitari voluit Herodes Agrippa, de quo Iosephus, ἐνθα ταῖς πρώταις τῆ ἡλιακῶν ἀκτίνων ἐπιβολαῖς ὁ ἀργυρεῖται καταυγαθεὶς θαυμασίως ἀπέσιλβε, μαρμαίρων τε φοβερὸν καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν ἀτενίζουσιν φρικῶδες [deinde illapsu Solis radiorum illustratum argentum miro modo refulsit, rutilans sic ut horrorem incuteret oculos in id defigentibus]. quo conspecto populus eum vocavit κρείττονα τῇ θνητῆς φύσεως [superiorem naturâ humanâ]. Lucas Actorum xii, 22. ait ei acclamatum Θεὸς φωνή καὶ ἄνθρωπος [Vox Dei & non hominis], quod eodem redit. Nam per Angelos Deus loquitur.

5. Μὴ φοβεῖσθε ὑμᾶς. Nolite timere vos] Nam & illas timor pervaserat, non ex improba conscientia, ut milites, sed ex naturæ humanæ imbecillitate: 50 quomodo plerumque pios timuisse legimus in Veteri Novoque Federe quoties viderunt ἐπιφάνειαν [visam], præsertim augustiores, ut Ezechiel. i, 28. Iobi iv, 13. Addit Lucas vultus mulierum in terram dejectos fuisse: quod itidem stuporis indicium est. Vide quæ suprâ xvii, 6. Magdalena verò etiam flevit: quod lugentibus accidit. Solent autem Angeli pios percussos hunc in modum consolari, Iudicum vi, 23. Lucæ i, 13, 30. Daniel. x, 12. sic & Christus Iohannem erigit, Apocalypf. i, 17.

60 ζητεῖτε. queritis] Percussæ oculos immittebant intra specum, videntes an Christi corpus in eo specus cavo conspicerent ubi positum viderant ἐν τῇ παρασκευῇ [tempore Parasceves]. Nam cavum illud, testante

testante Beda, quā patebat obversum erat ori specūs, ita ut pars aliqua corporis in cavum immissi (is enim mos erat Hebræorum) ex ore specūs conspicui posset. Nam & die παρασκευῆς Magdalena aliæque mulieres non intrant in specum, sed erant καθήμεναι ἀπέναντι τῷ τάφῳ [sedentes contra sepulchrum], suprà xxvii, 61. id est, ἐν τῷ ὑπαίθρῳ [in subdiali] ad os specūs. Inde videbant ὡς καὶ πῶς ἐτέθη τὸ σῶμα [ubi & quomodo positum esset corpus], Marci xv, 47. Lucæ xxiii, 55. Sic & hic Magdalena stans πρὸς τὸ μνημεῖον [juxta monumentum], id est, ad specum, qui strictè μνημεῖον dicitur Iohann. xx, 1. atque ita ut in ore esset specūs (quamobrem Lucas hic dixit εἰσελθεῖσαι [ingressæ], κατὰ συνεκδοχὴν [per complexionem] plurale pro singulari usurpans), oculos in specum injicit, sed corpus non videt. Lucas συνεκδοχὴν [complexionem] persequens, ἔχ' εὖρον, inquit, τὸ σῶμα τῷ Κυρίῳ Ἰησοῦ [non invenerunt corpus Domini Iesu]. Hic stanti dicit Angelus videre se Iesum ab iis queri, Matthæus hic, Marcus xvi, 6. Lucas xxiv, 5. quod ipsa fatetur dicens Angelo, ἤσαν τὸ Κύριόν μου, καὶ ἐκ οἷδα πῶς ἐθήκαν αὐτὸν [tulerunt Dominum meum & nescio ubi posuerunt eum], Iohann. xx, 13. Postea demum ab Angelo monetur ut intret specum & propius omnia consideret, infṛa 6. Marci xvi, 6. Sic & Iohannes postea non intrans in specum, sed capite inserto introspectans (quod est παρακύπτων) videt fascias funerales, xx, 5. nempe projectas ante ipsum cavum, aut in cavo.

6. Οὐκ ἔστιν ὧδε· ἠγέρθη γάρ, Non est hic: surrexit enim] Addit Lucas quod ad eandem sententiam pertinet, τί ζητεῖτε τὸ ζῶντα μετὰ τῶν νεκρῶν; [Quid queritis viventem inter mortuos?]

ἴδετε, videte] Oculis credite, quæ certissima ad veri perceptionem via: Marci xvi, 14. Iohann. i epist. cap. i, 1.

τὸν τόπον, locum] Cavum illud in specu. Loculum vocat Beda, Θήκην Iosephus aliquoties. Atque hinc intelligimus non vanum esse quod produnt descriptores Palæstinæ de spelunca duplici: nam cavum hoc in latere speluncæ, qui proprius corporis locus, vocant interiorem speluncam.

ὅπου ἔκειτο, ubi positus erat] Propriè, ubi situs fuit. Frequens Græcorum epitaphiis, ἐνθάδε κεῖται, ut in Latinis, Hic situs est.

ὁ Κύριος, Dominus] Absolutè: quasi dicat Angelus, Non vester tantum, sed noster quoque Dominus. Nam resurrectione inchoabatur Regnum illud Christi sub quo sunt & Angeli.

7. ταχύ, citò] Ut nutantes confirmantur, flentes & lugentes fruuntur solatio. Vide Marcum hic commate 10.

προάγει ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν· præcedit sive præcedet vos in Galilaam] Vbi plures discipulos Christus habebat, quibus, tanquam μάρτυσι προκεχειροτονημένοις [testibus præordinatis], ut loquitur Petrus Actorum x, 41. resurrectionem suam testatam esse voluit: nam quingenti fuerunt quibus videndum se dedit, ut ex Paulo discimus. Plus præstitit Christus quàm promisit. Promiserat enim in Galilæa se ipsis apparitum; at cunctantibus eò ire Hierosolymis primum apparuit, deinde in Galilæa sæpius. De voce προάγειν [præcedere sive ante vadere]

vide suprà xxvi, 32. & confer verba Michææ ii, 13.

ἰδὲ, εἶπον ὑμῖν. ecce, prædixi vobis] Et ille prædixit & ego nunc iterum prædico. Hæc omnia pertinebant ad excutiendum τὴν ὀλιγοπιστίαν [tenuitatis in fide] veterum; quod ne sic quidem excusum est.

8. μετὰ φόβου καὶ χαρᾶς μεγάλης, cum timore & gaudio magno] Quæ timoris atque etiam stuporis (nam τρόμον καὶ ἐκστάσιν [tremorem & pavorem] ponit Marcus) causa fuerit vidimus suprà ad caput v. Gavissæ autem erant non tam quòd Christi resurrectionem crederent (quam ne animo quidem comprehendere satis poterant), quàm quòd dignatæ essent viso cœlesti. Vide Lucæ xxiv, 22. Simili modo timor ille per quem salus efficitur, Philipp. ii, 12. non est abjunctus à gaudio, i Petri i, 8. iv, 13. i Thess. i, 6.

9. ὡς ὃ ἐπορεύοντο ἀπαγγεῖλαι, Cum verò irent nuntiatum Discipulis] Ibant quidem ut Apostolis visa referrent; at nemini obvio rem aperire audebant præ metu Iudæorum: ita interpretamur illud apud Marcum εἰδέναι εἰδέναι εἶπον· ἐφοβήθη γὰρ [nemini quicquam dixerunt: timebant enim]. Verba autem hæc cum sint in plerisque codicibus, & Syrus Græcique Interpretes agnoscant, delere non ausim. Nam quod vocula καὶ [Et] παρέρχεται [abundat] notissimus est Hebraismus, ut suprà i, 10.

ἀπῆντησεν αὐταῖς, occurrit illis] Συνεκδοχή [complexio] sive numeri ἐναλλαγή [mutatio]· nisi dicere malumus, quod credibile est, ancillam Magdalene adfuisse. Magdalena autem nescio quo mota ex itinere recurrerat ad monumentum: ita enim rectè exponi puto quod Iohannes dicit ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω [conversa est retrorsum]. Eadem est ἐπιφάνεια [apparitio] quam Marcus commemorat xvi, 9. nulla enim causa est cur diversas comminiscamur: ἀναστὰς enim apud Marcum est non simul ac resurrexerat Christus, sed ipse qui resurrexerat. Hoc enim vult indicare, Ipsum Christi corpus ipsis apparuisse; quod fieri non poterat nisi revera resurrexisset. πρῶτῃ σαββάτῳ [manè primo sabbatorum] ideo addidit idem Marcus ut ostenderet jam clarum mane fuisse cum id accidit. Nam priora acciderant λίαν πρῶτῃ [valde manè] primo mane; hoc πρῶτῃ [manè], id est, mane claro.

Χαίrete. Ave] Etiam Mariam nomine compellans, ut salutantes solent. Ita Iohannes.

ἐκράτησαν αὐτὲς τὰς πόδας, tenuerunt pedes ejus] Mariam pedes suos amplexantem abstinere Christus iussit. Hæc enim erat causa cur diceret Μὴ μου ἀπλῆ [Noli me tangere] apud Iohannem, id est, Parce me amplexari. Futurum ut illius præsentia jam plenè frueretur sperabat Maria; quod significabat familiaris amplexatio; at Christus docet istas ἐπιφανείας [apparitiones] fuisse tantum οἰκονομικάς [dispensatorias] firmandæ fidei: frui autem ipsius præsentia datum ipsis iri in Regno demum cœlesti, quò præibat hospitium suis paraturus: quò cum ipsæ olim pervenissent tum amplexaturæ essent Christum, eo scilicet modo quo Christus se in Regno Patris & Pascha esurum & vinum bibiturum pronuntiaverat, ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν εἰς τὰ νοητὰ ἀνάγων [a sensibilibus

libilibus ad intelligibilia attollens. Videtur Magdalena, quia ab amplexu Christi rejecta erat, hinc collegisse id quod Christi viderat non fuisse corpus illud quod sepulchro conditum fuerat: ideo cum rem omnem Apostolis renuntiaret, narravit quidem ὁπλισίαν [*visum*] Angelorum, sed corpus dixit non repertum, Lucæ xxiv, 22. suspicata etiam tunc sublatum fuisse ex monumento, Iohann. xx, 2. Certè Apostolorum quoque nonnullis tale aliquid animo infederat, quod ut avellat Christus ait Πνεῦμα σὰρκα καὶ ὀστέα ἐκ ἐχῆ [Spiritus carnem & ossa non habet], Lucæ xxiv, 39. & Thomas conspici non contentus tactu etiam explorare corpus voluit. Quibus argumentis per-motus Origenes contra Celsum i. i. existimat creditum Iudæis ὅτι δύναται ὁφθαλμοῖς αἰσθητοῖς φανῆναι ψυχῆς σῶμα αὐγοειδές [*posse oculis exterioribus videri lucidum illud animæ corpus*], Pythagoreos secutus: atque eò refert Homeri illud,

Πάντα δ' εἰοικίης μέγεθός τε καὶ ὄμμαϊα καλὰ.

[*Cuncta illi similis molemque oculosque micantes.*]

Est illustris περὶ τῆς αὐγοειδὲς σώματ' [*de lucido illo corpore*] (nam eadem voce utitur) locus apud Hieroclem ad illud Aurei carminis

Ἡνίοχον γνώμην σήσας καθύπερθεν ἀρίστην.

[*Aurigam faciens mentem, verum optima quæ sit.*]

ubi ille ex Pythagoricorum sententia ait animos humanos, perinde ut astra, μήτε σῶμα εἶναι μήτε ἀνευ σώματ' [*neque corpus esse neque sine corpore*], sed habere συμφυὲς ἀθάνατον σῶμα [*cognatum corpus immortale*]: atque hoc esse Platoni ὑπέπλερον ζεῦγ' [*volucres vehiculum*], cuius auriga sit animus. Ipse etiam ψυχικὸν σῶμα [*corpus animæ proprium*] vocat, quod τῷ θνητῷ σώματι [*corpori mortali*] opponit; idemque ait ἐν χρησμοῖς [*in oraculis*] vocari

Ψυχῆς λεπτὸν ὄχημα.

[*Tenue vehens animam.*]

Vehiculum animæ dixit Augustinus hac de re disputans epistolâ ccxv i. i. Porphyrius, τὸ αἷμα νομὴ καὶ τροφή ἐστὶ τῆς πνεύματος: τὸ δὲ πνεῦμα ἐστὶν αὐτὴ ἡ ψυχὴ ἢ ὄχημα τῆς ψυχῆς [*sanguis est pabulum & alimentum spiritus; spiritus verò aut anima aut animæ vehiculum*]. Chaldæi hoc vocant מלכנש הפנימי, & Arabs Meir Aldati exponit spiritum medium inter animam & corpus: εἰδωλον [*simulacrum*] apud Homerum dici notant Græci: nec aliter appellatur in iis carminibus quæ adscribuntur Zoroastri. Cæterum an hæc opinio de Corpore animi, quod tale sit ut humanis oculis conspici possit, veterum Hebræorum fuerit, an ut multa à Chaldæis & Græcis ad posteriores Hebræos venerit dubitari potest. Iosephus Pharisæica scita describens ait ψυχὰς μεταβάλλειν εἰς ἕτερον σῶμα [*animas transire in aliud corpus*], quod longè est aliud. Quare credibilis est existimasse Magdalenam Angelum sibi apparuisse; idque eò magis quia nec tangere eum licuerit, neque ipse Iesum se esse liquidò pronuntiaverit: atque inde factum reor ut hæc quoque ἐπιφάνεια [*apparitio*] comprehendatur sub nomine ὁπλισίας ἀγγελῶν [*visionis Angelorum*], Lucæ xxiv, 23.

καὶ προσεκύνησαν αὐτῷ. & adoraverunt eum] Ita & infra commate 17. de Discipulis, προσεκύνησαν αὐτῷ. Solebat quidem Christus, ut & Prophetæ olim, ab his qui aliquid oraturi accedebant προσκυνῆσθαι [*gestu flexi corporis honorari*], at non itidem

ab iis qui familiarius ipsi aderant. Quare hinc intelligimus has feminas quanquam de resurrectione sepulci corporis nondum satis persuasas, majus tamen quiddam animo concepisse de Christo quàm unquam antea.

10. τοῖς ἀδελφοῖς µε, *fratribus meis*] Non consanguineis, ut quidam volunt, sed *Discipulis*: unde & lectio altera μαθηταῖς µε [*Discipulis meis*] ex veteri interpretamento in textum quorundam codicum penetravit. Hac voce Christus alludens ad locum Psalmi xxi i, 22. significare voluit quod olim innuerat, suprâ xi i, 48. se per mortem & resurrectionem factum esse Principem novæ cujusdam ἀδελφότητ' [*societatis fraternæ*], quippe cum jam apertissimè declaratus esset Dei Filius. Iohannis xx, 17. πορεύεσθαι πρὸς τοὺς ἀδελφούς µε, καὶ εἰπὲς αὐτοῖς, Ἀναβαίνω πρὸς τὸν πατέρα µε καὶ πατέρα ὑµῶν, Θεὸν µε καὶ Θεὸν ὑµῶν [*vade ad fratres meos, & dic eis, Ascendo ad patrem meum & patrem vestrum, Deum meum & Deum vestrum*]. Scriptor ad Hebræos ii, 11. Ὁ ὅτι γὰρ ἁγιάζων καὶ οἱ ἁγιαζόμενοι ἐκ ἑνὸς πάντες: ὁ ἦν αἰτίαν ἐκ ἐπαρχύνεται ἀδελφούς αὐτῆς καλεῖν [*Qui enim sanctificat & qui sanctificantur ex uno omnes: propter quam causam non confunditur fratres eos vocare*]. ubi & dictum Psalmi locum citat. Romanorum viii, 29. ὅς προέγνω καὶ προώρισε συµµόρφους τῷ εἰκόνι τῆς υἱοῦ αὐτοῦ, εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν πρωτότοκον ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς [*quos præcivit & prædestinavit conformes fieri imaginis Filii sui, ut sit ipse primogenitus in multis fratribus*].

11. Πορευομένων δὲ αὐτῶν, *Quæ cum abirent*] Præsens pro præterito, id est, *Cum jam abiissent*. Neque enim vult hoc factum dum in itinere erant, sed postquam à sepulchro discesserant.

ἰδὲ τινες τῶν κηρυξάντων, *ecce quidam de custodibus*] Præcipui cæterorum nomine.

τοῖς ἀρχιερεῦσιν, *principibus Sacerdotum*] Quorum imperiis ita parebant ut tamen ultimam actuum suorum rationem deberent Præsidi, ut diximus.

40 ἀπαντὰ τὰ γεγνηµένα. *omnia quæ facta fuerant*] Terræmotum, visum cœleste, devolutum lapidem, corpus non repertum.

12. μετὰ τῶν πρεσβυτέρων, *cum Senioribus*] Synedrii descriptio: jam enim convenire poterat Sabbato exacto. Impletur hic vaticinium Osæ xii, 1.

13. ἡµῶν κοιµωµένων. *nobis dormientibus*] Videmus hic τὸ αὐτοκαλάριον [*judicium propriæ condemnationis*]. Veritate audita ex non suspectis testibus mendacium pecuniâ redimunt. Nimirum vitia in præceps ducunt. Ambitio & Invidia crudelitatem attraxit, ea expulit quod supererat conscientiae. Bene autem notant hic veteres improbarum mentium cæcitatem. Si quis enim placido animo res consideret,

Σφόδρ' εὐάλωτόν ἐστιν ἡ πονηρία.

[*Res non difficilis deprehensa est malitia.*]

Quomodo enim constare poterat fides testibus de eo quod se dormientibus dicerent evenisse? Deinde qua fiducia ausi hoc fuissent homines & inermes & piscatores? si impostorem Christum ipsi jam intra mentem animi sentiebant, cur pro ipso subirent periculum? si à Deo missum crederent, quæ religio illos impellebat ad furtum & mendacium? ut pro

pro concepta opinione mortem quis subeat fieri potest; quanquam & hoc rarum est; at ut quis idem faciat pro testimonio rei quam falsam esse novit, & unde nihil aut ipsi aut aliis boni possit sperari, omnibus sani iudicii hominibus incredibile videri debet.

14. εὐὰν ἀκούσῃ τὸτο, *si hoc auditum fuerit*] Nimirum malè curatas excubias & desertam stationem, quæ graviter puniebantur apud Romanos acres militaris disciplinæ vindices. Vide Digestorum titulum De re militari.

ἐπὶ τῷ ἡγεμόνῳ, *à Præside*] Bene Syrus הנגיד קרם [*coram Præside*]. Propriè enim de Iudicum consistorio ita loquuntur Græci. Festus ad Paulum Actorum xxv, 9. Θέλεις εἰς Ἱερουσόλυμα ἀναβῆαι ἐκεῖ περὶ τούτων κρίνεσθαι ἐπ' ἐμῶν [*Vis Hierosolyma descendere & ibi de his judicari apud me?*]

πείσομεν αὐτὸν, *suadebimus*] Id est, *placidum redemus*: πείσομεν τὰς καρδίας ἡμῶν [*corda nostra tranquillabimus*] dixit Iohannes I epist. cap. III, 19. Neque aliunde puto accersendam originem Syriaci verbi שֵׁפֶט, quo idem illud significatur: nam sic παρήσια [*fiducia*] quoque & aliæ voces Græcæ significatum quendam peculiarem apud Syros & Iudæos accepere.

ἀμερίμους ποιήσομεν. *securos vos faciemus*] Vox Iuris. Ita enim Græci dicunt, quod Latini *indemnem præstare*.

15. καὶ διεφημίθη ὁ λόγος ἔτος παρὰ Ἰουδαίοις μέχρι τῆς ἡμέρας. *& divulgatum est verbum istud apud Iudæos usque in hodiernum diem*] Veteres omnes magno consensu intelligunt famam illam mendacem de corpore Christi à Discipulis subtracto. Quod si recipimus, non malè hoc referemus ad eam legationem quam à Synedrio ad totius orbis Iudæos missam Iustinus duobus locis memorat. Ejus enim legationis hanc docet summam fuisse, "Ὅτι αἰρεσίς τις αἵθερ καὶ ἀνομή ἐγήγερεται ἀπὸ Ἰησοῦ τινος Γαλιλαίου πλάγος ὃν σαυρωσάντων ἡμῶν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ κλέψαντες αὐτὸν ἀπὸ τῆς μνήματος νυκτὸς ὁπόθεν κατετέθη ἀφελώθεις ἀπὸ τῆς σαυρῆς, πλανῶσι τὰς ἀνθρώπους, λέγοντες ἐγήγερεται αὐτὸν ἐκ νεκρῶν καὶ εἰς ἑβρανὸν ἐληλυθέναι [*Scilicet quædam impia & Legi contraria excitata est ab Iesu Galilæo impostore: quem cum à nobis crucifixus fuisset, discipuli ejus nocte eum furati de monumento in quo positus fuerat postquam à cruce erat refixus, decipiunt homines dicendo eum surrexisse à mortuis & in cælum pervenisse*]. Tertullianus, *Nihilominus tamen primores, quorum intererat & scelus divulgare & populum vœdigalem & famularem sibi à fide revocare, surreptum à Discipulis jactitaverunt*. Et certè sparsum ab eis omni studio hunc rumorem eò est credibilis, quia sine tali aliquo figmento apertissimè sceleris convincebantur. Neque enim fieri poterat ut qui Deum rebus humanis præsidere, simulque Iesum ad vitam resuscitatum crederent, de ejus innocentia dubitarent. Quare meritò in omnibus disputationum congressibus hic gradum figunt Apostoli. Malunt tamen alii diligentes atque eruditi harum literarum Interpretes ita hæc Matthæi verba accipere, quasi dicatur, Non potuisse ita celari sceleratam istam inter Sacerdotes & milites mendacii nundinationem, ut non aliquam rimam inveniret veritas per

quam in publicum emanaret. Quod ipsum quoque verissimum credo, & hoc initium quoddam fuisse multorum ad Christum conversionis. Nam ad Pilatum quoque pervenisse videtur hujus doli notitia; quando Tertullianus his quæ ex illo citavimus ista subjicit, *Ea omnia super Christo Pilatus, & ipse jam pro sua conscientia Christianus, Cæsari tum Tiberio nuntiavit*. His ita expensis, ut neutram improbo, ita priorem interpretationem posteriori præfero. Locutio autem ista μέχρι τῆς ἡμέρας [*usque in hodiernum diem*], quæ in Veteris Federis Scriptoribus sæpe occurrit, & in hoc libro supra quoque invenitur xxv, 1, 8. argumentum præbet, aliquantò post scripsisse Matthæum quàm res istæ acciderant. Quando autem scripserit non est quòd quisquam speret se certius aliquid posse adipisci quàm à priscis auctoribus proditum est, quos inter vetustissimus Irenæus ita hac de re tanquam nota confessaque loquitur, Ὁ μὲν δὲ Ματθαῖος ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν καὶ γραφὴν ἐξήνεγκεν Εὐαγγέλιον, τὸ Πέτρος καὶ τὸ Παῦλος ἐν Ρώμῃ εὐαγγελιζομένων καὶ θεμελιόντων τὴν ἐκκλησίαν [*Matthæus inter Hebræos vivens scripturam Evangelii propriâ ipsorum linguâ edidit, quo tempore Petrus & Paulus Romæ Evangelium prædicabant & Ecclesiam fundabant*]. Vetus fama octavum ab assumptione Christi annum huic libro assignat.

16. ἑνδεκα, *undecim*] Iuda se à sacro consortio abstinente ob sceleris conscientiam.

εἰς τὸ ὄρος ἔταξάτο αὐτοῖς Ἰησοῦς. *in montem ubi constituerat illis Iesus*] Multas ἐπιφανείας [*apparitiones*] Christi factas Petro, Apostolis sine Thoma & cum Thoma præterit Matthæus, quippe unâ illustrissimâ, quæ plurimos testes habebat cum hoc scriberet superstitibus, contentus. Obiter tamen & in transcursu has ἐπιφανείας [*apparitiones*] indicat, cum dicit à Christo nominatum ipsis montem in quem convenirent, ipsi scilicet & qui ejusdem erant instituti. Nam cum nihil antè de eo monte dixerit Christus, datur intelligi mandata ab ipso data Apostolis cum adhuc Hierosolymis agerent. Montem hunc fuisse Itabyrium in quo Christus olim tribus Discipulis majestatis suæ gustum dederat, probabiliter dicitur & veteris famæ habet auctoritatem.

17. προσεκύνησαν αὐτῷ. *eum adoraverunt*] Ipsi cum collecta credentium manu ad quingentos, ut ex Paulo discimus. Nam cur has ἐπιφανείας [*apparitiones*] distinguamus non video. Et, ut dixi, credibile est ideo cæteras à Matthæo dissimulari quia hæc erat omnium celeberrima. Si Ignatius ita scripsit, ut vult Hieronymus & secutus eum Sophronius, καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐν σαρκὶ αὐτὸν εἶδον [*& post resurrectionem in carne eum vidi*], credendum esset Ignatium à parentibus aut eis quorum curæ tenera ipsius ætas erat mandata in hunc montem fuisse perductum: ut solemus ad res novas visendas pueros adducere, ut habeant quod olim senes aliis oculatâ non auritâ fide narrent. Sed profectò, si quis locum Ignatii cum cura inspicat videbit rectam esse lectionem οἶδα [*scio*], neque de Visûs sensu ibi agi, sed de Fide, quam non suo sed aliorum testimonio confirmat. Adde quòd Ignatius Iohanne rebus humanis exempto superfluit. Nusquam enim Iohannis meminit, ne in ea quidem quæ est ad Ephesos. At tanta fuit Iohannis

longævitas ut vix credibile sit quenquam ei supervixisse qui visum à se Iesum posset meminisse.

οἱ ὃ ἐδίστασαν. *quidam autem dubitaverunt*] Indefinitum tempus pro circumstantia loci varias significationes admittit. Quare non video qui minùs hîc vertere liceat, *quidam verò addubitaverant*, nempe ante id tempus: quod maximè ob Thomam dictum videri potest qui cæteris jam credentibus dubitare perseveraverat. Habet autem & hæc pars historiæ suum momentum. Nam æquè rem æstimantibus omnem dubitationem de facti veritate adimit certa fides illis etiam facta qui ad credendum tam difficiles fuerant.

18. Καὶ προσελθὼν ὁ Ἰησοῦς, *Et accedens Iesus*] Vno compendio Matthæus complectitur præcipua capita sermonum quos Christus cum Apostolis non in monte tantùm, sed & Hierosolymis antea & post, in cælum jamjam adscensurus, Bethaniæ habuit. Vide quæ ad Lucam hoc loco.

Εδόθη μοι πᾶσα ἐξουσία, *Data est mihi omnis potestas*] Dan. VII, 14. Habuerat & antè vitam mortalem agens ἐξουσίαν [*potestatem*], ut suprâ VII, 29. IX, 6. Marci I, 27. quam ipsam Regnum etiam laxiùs appellari notavimus suprâ in verbis Christi ad Pilatum. At morte acquirit Regnum infinitum, πᾶσαν ἐξουσίαν [*omnem potestatem*]. ut Paulus dicit Phil. II, 8. Εταπείνωσεν ἑαυτὸν γενόμενος ὑπὸ ἡμέρῃ θανάτου, θανάτου ὃ σαυτοῦ διὸ καὶ ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερέψωκε, καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα [*Humiliavit semetipsum factus obediens usque ad mortem, mortem autem crucis: propter quod & Deus exaltavit illum, & donavit illi nomen quod est super omne nomen*]. In hac tertia dignitate rectè Matthæus librum finit, cum, ut annotavimus, primum de Prophetico, deinde de Sacerdotali ejus officio egisset.

ἐν ἔρανω, *in cælo*] In hac cœlesti potestate comprehensa est ἡ ἐπαγγελία τῷ Πνεύματι [*promissio Spiritus*] quam Christus à Patre accepisse dicitur Act. II, 33. & imperium in Angelos, Phil. II, 10. Hebr. I, 4. Eph. I, 10. Col. I, 16.

καὶ ἐπὶ γῆς. & *in terra*] Ius congregandi populum ex omnibus terræ finibus; ut clarè prædixerant David, Esaias, Daniel. In hoc jure comprehensa est Remissio peccatorum: Marcus hîc XVI, 16. Ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται [*Qui crediderit & baptizatus fuerit salvus erit*]: quod Joel prædixerat, *Quisquis invocabit nomen Domini salvus erit*. Deinde Libertas à Lege per Mosem data, quam Christus hîc rectè innuit. Nam ut alienigenæ adsciscerentur in populum Dei subeundo jugum Moysis nihil erat novi: at Christus ostendit ab his quos in populum suum adscisci cupit nihil requiri aliud quàm *observationem eorum quæ ipse præcepit*, infrâ 20. unde & professionis notam ponit, non Circumcisionem, sed Baptismum. Sed quia hoc minùs intelligere poterant Apostoli assueti istis ritibus, ideo quod hîc dictum erat involutiùs, Spiritus magisterio postea apertissimè revelatum est.

19. Πορευθέντες ἔν, *Euntes ergo*] Optimè cohæret cum superioribus. Quando id jus mihi datum est, vos estote ejus juris administri atque legati.

μαθητεύσατε, *discipulos facite*] Vox μαθητεύειν facta adinstar Hebraicæ מלך. Vtitur hac voce & Ignatius epistolâ ad Romanos, αὐ μαθητεύοντες ἐν τέλει εἶ [quæ

vos docete facientes discipulos]. Sensum explicat Scriptor Constitutionum quæ Clementi adscribuntur, Δεῖ ὑμᾶς πρότερον πᾶσαν αἰσέθειαν ἐξελεῖντας, ἵνα τὴν εὐσέθειαν αὐτοῖς ἐγκαταβάλλετε, καὶ τῷ βαπτισμῷ ἀξιῶσαι [*Oportet vos exentâ prius impietate omni, deinde pietatem ipsis inferere, & sic eos Baptismo dignari*]. Hæc est fides prima credulitatis, canone XLII Eliberino.

πάντα τὰ ἔθνη, *omnes gentes*] Non ut hactenus solos Iudæos, x, 5.

10 βαπτίζοντες αὐτοὺς, *baptizantes eos*] Populo congregando ex omnibus gentibus competeat professionis nota quæ perspicuam apud omnes haberet significationem. Suprà ostendimus apud Iudæos moris fuisse ut baptizarentur qui se à falsorum deorum cultu ad cultum unius Dei convertebant. Sed apud gentes etiam profanas usurpatum antiquitus fuit, ut qui initiari vellent, prius toto corpore abluerentur, haud dubiè eo ipso testantes propositum innocentiae. Nam ejus propositi sponsonem ab iis mystagogi exigebant, ut Libanius docet & Lampridius. Iulianus in Apologetico, Τέλειον ὃ καὶ λαμβάνει ἀπὸ πάντων πρὶν εἰσεῖν ἐπὶ τὰ ἱερὰ ἐνθα ἵδρυνται ἐνεργῶσι [*Postremo curant & ut abluantur priusquam ad templi locum veniant*]. Clemens Strom. VI. ἐπεὶ καὶ πρὸ τῆς ἑμυστηρίων παραδόσεως καθαρμὸς τινὰς προσάγει τοῖς μυήσασιν μέλησιν ἀξιῶσιν ὡς δέον τὸ ἄθεον ἀποδεμένους δόξαν ἐπὶ τῇ ἀληθείᾳ τρέπεσθαι παραδόσιν [*nam & priusquam mysteria tradant purificationes, quasdam adhibent initiandis: hoc volentes, opinionibus impiis depositis ita*

20 demum ad rectam traditionem eundum]. Idem alibi imaginem quandam Baptismi apud Homerum observat. Rursus alibi, τῶν μυστηρίων τὴν παρ' Ἑλλήνων ἀρχὴν μὲν τὰ καθάρσια, καθάρπερ καὶ τοῖς βαρβάροις τὸ λουτρὸν [*mysteriis apud Græcos præmittuntur februa, ut apud Barbaros lavacra*]. Tertullianus De Baptismo, *Sed enim nationes extraneæ ab omni intellectu spiritualium potestatum eadem efficaciam idolis suis subministrant, sed viduis aquis sibi mentiuntur. Nam & sacris quibusdam per lavacrum initiantur, Isis alicujus aut*

30 Mithræ. adjicit mox, *Certè ludis Apollinaribus & Pelusiis tinguntur, idque se in regenerationem & impunitatem perjuriorum suorum agere præsumunt. Et De præscriptionibus, Tingit & ipse (diabolus) quosdam, utique credentes & fideles suos: expositionem delictorum de lavacro repromittit. Augustinus de Baptismo contra Donatistas, In multis idolorum sacrilegis sacris baptizari homines perhibentur. Nec aliunde Athenis Baptistarum nomen Eupolidis comœdiæ celebratum. Eubulus,*

40 Ἡ νῦν τετάρτην ἡμέραν βαπτίζεται
Νῆστιν πονηρῶς κερσεὺς τρίτων βίον.
[Quæ nunc aquis se mersat quartus it dies
Iejunam ducens vitam miseri mugilis.]

Idem,
Επεὶ δὲ σηκῶν περιβόλῃς ἡμεῖς φάμεν
Τὸ δὲ ποταμῷ σῶμα διεπεράσαμεν.
[At postquam templi septa transgressi sumus
Corpusque aquas per amnicas trajecimus.]

& Scholiastes ad primam Epistolam Horatii, *Ter puer: ut ter mergunt qui se expiant*. Habet quidem Baptismus alias plures significationes, quas passim Apostoli nos docent; sed hæc maximè erat obvia, & vel nullo docente omnium se animis ingerebat.

60 εἰς τὸ ὄνομα, *in nomine*] Cum locutio hæc varias habeat

habeat ex Hebraïsmo significationes, eam his præferendam arbitror quæ Baptismo maximè propria est. Est autem baptizari in aliquem vel in ejus nomen, se ei auctorare atque devovere & de ejus nomine appellari velle. Paulus 1 Corinth. x, 2. πάντες εἰς τὸ Μωσὴν ἐβαπτίσαντο [omnes in Moysen baptizati sunt]; respiciens illud Exodi xiv, 31. Crediderunt in Deum & Moysen servum ejus, id est, Moysi tanquam Dei ministerio cum bona fiducia regendos se commiserere. Sic Paulus negat quenquam baptizatum in suum nomen, 1 Corinth. i, 13, 15. hoc est, sibi velut novi dogmatis auctori mancipatum. Maimonides de bello capta מטבילה בשם גיורא, Baptizet eam in nomen proselytarum, id est, in eam religionem quam profitentur proselytæ. Christiani igitur tres sui dogmatis auctores agnoscere jubebantur, Patrem, Filium & Spiritum Sanctum, nihilque ut necessarium admittere quod non ab iis esset profectum, id est, quod non à Patre ortum, à Filio proditum, à Spiritu verò esset partim explicatum apertius, partim obsignatum. Administrabatur enim Baptismus, ut loquitur Hilarius, in confessione & Auctoris & Unigeniti & Doni. In canone Apostolico xxxi i i. legimus, Δοξαθήσεται ὁ Θεὸς διὰ Κυρίου ἐν ἁγίῳ Πνεύματι [Honorabitur autem Deus per Dominum in Spiritu Sancto] ubi quæ sequuntur à manu posteriore perperam adjecta apparet. In Clementis Constitutionibus lib. i i i, cap. xvii. Τὸ Πατὴρ ἡ μνήμη ὡς αἰτίς, καὶ ὡς ἀποστολῆς, τὸ Πνεῦμα ἡ συμπαραλήψις ὡς μαρτυρῶν [mentio Patris ut primi auctoris, Filii ut ab eo missi, Spiritus verò ut testis assumitur]. Libro vi, cap. xiv. Δηξομεν ὑμῖν Θεὸν παντοκράτορα ἓνα μόνον ὑπαρχόν, παρ' οὗ ἅλα καὶ ἐστὶ, καὶ αὐτὸν μόνον σέβειν καὶ προσκυνεῖν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, ἐν τῷ παναγίῳ Πνεύματι [Apertum vobis facimus Deum omnipotentem unum tantum esse, præter quem non est alius: eum solum colendum & adorandum per Iesum Christum Dominum nostrum, idque in Sancto Spiritu]. Et libro vii, cap. xxi i i. dicitur Baptismus dari in nomen τοῦ ἀποστείλαντος Πατρός, τοῦ ἐλθόντος Χριστοῦ, τοῦ μαρτυρήσαντος Παράκλητος [Patris qui misit, Filii qui venit, Paracleti qui testimonium perhibuit]. Quæ autem ea esset doctrina breviter ante Baptismum docebantur. Hæc est βαπτισμῶν διδασχὴ [Baptismorum doctrina] Hebr. vi, 2. quæ institutio & κατήχησις qualis fuerit ex Iustino discimus, Ὅσοι αὖν πεισθῶσι καὶ πιστεύωσιν ἀληθῆ ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν διδασκόμενα καὶ λεγόμενα εἶναι (egerat autem paulò antè Iustinus de Patre, Filio & Spiritu Sancto, & de Iudicio universali) καὶ βίβην ἔτως δύνασθαι ὑπαρχόντων, εὐχεσθῆαι τε καὶ αἰτεῖν νηστεύοντες παρὰ τοῦ Θεοῦ τῷ προημαρτημένων ἄφεσιν διδάσκοντα, ἡμῶν συνευχομένων καὶ συννηστεύοντων αὐτοῖς· ἐπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἐνθα ὕδωρ ἐστὶ, καὶ τρόπον ἀναγεννήσεως ὃν καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἀναγεννήθημεν ἀναγεννώμενοι [Quicumque persuasi fuerint & crediderint vera esse quæ à nobis docentur ac prædicantur, & sic vitam pollicentur se instituere posse, hi docentur cum jejuniis orare ac poscere Deum indulgentiam eorum quæ antè peccarunt, nobis unà & precantibus & jejunantibus: deinde à nobis eò ducantur ubi aqua est, & regenerantur ad eum modum quo & nos regenerati sumus]. In Martyrologio Adonis ad i i i eid. Majas, Quem beatus Callistus indicto jejuniis catechizavit, & allatâ aquâ baptizavit. Quibus confer

illud Tertulliani, Ingressuros Baptismum orationibus crebris, jejuniis & geniculationibus & pervigiliis orare oportet, & cum confessione omnium retro delictorum: & illud Theodoti, διὰ τοῦτο νηστεῖαι, δεῖσθαι, εὐχαριστῶν, γονυκλισίαι, ἐλπίς ψυχῆ ἐκ κόσμου καὶ ἐκ σώματος λεόντων ἀνασώζεται [ob id fiunt jejunia, preces sublatiis manibus, genibus flexis, quia anima ex mundo & ex ore leonis eripitur]. Obiter notari potest etiam profanas gentes suis lotionibus adhibuisse jejunium; ut ex Eubuli dictis modò versibus apparet. Ante Baptismum, ut videmus, duo exigebantur à candidatis, Fides & Propositum vitæ emendationis: utrumque per interrogationes & responsiones expediri solebat. De Fide hoc modo, Credis? Credo. Εἰ πιστεύεις ἐξ ὅλης καρδίας, ἔξῃς [Si credis ex toto corde, licet] dicebat Philippus Æthiopi: Ille respondebat, Πιστεύω τὸ ὅτι τὸ Θεὸς εἶναι καὶ Ἰησοῦν Χριστὸν [Credo Iesum Christum esse Filium Dei]. Neque verò in hac fidei interrogatione Pater, Filius, Spiritus Sanctus nominabantur tantum, sed certis notis describebantur. Pater apud Iustinum describitur, ὁ πατὴρ τῶν ὅλων καὶ δεσπότης [Pater ac Dominus omnium]: in Constitutionibus Clementis, ὁ ἐπὶ πάντων Θεός [Deus super omnia], Apud Irenæum, qui itidem exponit τὴν κανόνα τῆς ἀληθείας ἀκλινῆ καὶ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰλημμένον [regulam veritatis immutabilem quæ in Baptismo accipitur], Pater hoc modo notatur, εἰς Θεὸς πατὴρ παντοκράτωρ, ὁ πεποιηκώς τὸ ἔρανον καὶ τὴν γῆν καὶ τὰς θαλάσσας καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς [unus Deus Pater omnipotens, qui fecit cælum & terram & maria & omnia quæ in eis sunt]. Apud Tertullianum, ubi similiter tradit eam quam vocat Fidei regulam, Unus Deus, nec alius præter mundi Conditor, qui universa de nihilo produxerit per Verbum suum primò omnium emissum. Novatianus itidem describens Regulam veritatis, ut primò omnium credamus in Deum Patrem & Dominum omnipotentem, id est, rerum omnium perfectissimum Conditor. Filium breviter Iustinus describit, Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν σαυρωθέντα ἐπὶ Ποντίῳ Πιλάτῳ [Iesum Christum crucifixum sub Pontio Pilato]. In dictis Clementis Constitutionibus, Χριστὸς ὁ μονογενὴς Θεός, ὁ ἀγαπητὸς υἱός, ὁ τῆς δόξης Κύριος [Christus unigenitus Deus, Filius dilectus, Dominus gloriæ]. Latior descriptio est apud Irenæum, qui eum dicit τὸν ὅτι τὸ Θεὸς τὸν σαρκωθέντα ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας [Filius Dei qui carnem accepit pro nostra salute]. memorans simul τὴν ἐκ πατρὸς γέννησιν, καὶ τὸ πάθος, καὶ τὴν ἐκ νεκρῶν καὶ τὴν ἐνσαρκον εἰς τὰς ἐρανὲς ἀνάληψιν, καὶ τὴν ἐκ ἐρανῶν ἐν τῇ δόξῃ τοῦ πατρὸς παρεσίαν αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ἀνακεφαλαίωσθαι τὰ πάντα καὶ ἀναστῆσαι πᾶσαν σάρκα πάσης ἀνθρωπότητος, ἵνα Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν καὶ Θεῷ καὶ Σωτῆρι καὶ βασιλεὶ κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ πατρὸς τοῦ ἀοράτου πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπερανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καλαχθονίων, καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσῃται αὐτῷ, καὶ κρίσιν δικαίαν ἐν τοῖς πᾶσι ποιήσῃται, τὰ μὲν πνευματικὰ τῆς πονηρίας, καὶ ἀγγέλους Ἰδὲ παραβεβηκότας καὶ ἐν ἀποστασία γεγονότας, καὶ τὰς ἀσεβεῖς καὶ ἀδίκους καὶ ἀνόμους καὶ βλασφήμες τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸ αἰώνιον πῦρ πέμψῃ, τοῖς δὲ δικαίοις καὶ ὁσίοις καὶ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ τηρηκόσι, καὶ ἐν τῇ ἀγάπῃ αὐτοῦ διαμεμενηκόσι, τοῖς μὲν ἀπ' ἀρχῆς, τοῖς δὲ ἐκ μετανοίας, ζῶν χαρισάμεν ἀφθαρσίαν δωρήσῃται καὶ δόξαν αἰώνιον περιποίησιν [nativitatem ex Virgine, & passionem, & resurrectionem ex mortuis, & corporalem in cælum assumptionem, & futurum

futurum ejus ex caelis in gloria Patris adventum, ut re-
paret omnia, & omnem hominum carnem suscitet, ut
Christo Iesu Domino nostro & Deo & Servatori & Re-
gi secundam voluntatem Patris invisibilis flectatur ge-
nu caelestium & terrenorum & subterraneorum, &
omnis lingua ipsi laudes reddat, ipse vero de omnibus
justum faciat judicium; & spiritualia nequitiae, Ange-
los transgressores & delictores, hominum quoque impios
& injustos, & exleges, & blasphemos mittat in ignem
aeternum; justis vero & sanctis & qui praecepta ejus ser-
varunt & in dilectione ejus permanserunt, partim ab
initio, partim post poenitentiam, vitam det, immortalita-
tem largiatur, aeternam claritatem conferat]. Tertul-
lianus de Filio in dictae regulae recitatione ita loqui-
tur, Id Verbum Filium ejus appellatum in nomine Dei
varie visum Patriarchis, in Prophetis semper auditum, po-
stremo delatum ex Spiritu Dei Patris & virtute in vir-
ginem Mariam, carnem factum in utero ejus, & ex ea
natum hominem, & esse Iesum Christum; exinde prae-
dicasse novam legem & novam promissionem Regni celo-
rum, virtutes fecisse; fixum cruci, tertia die resurre-
xisse; in caelos ereptum sedere ad dexteram Patris; misisse
vicariam vim Spiritus Sancti, qui credentes agat;
venturum cum claritate ad assumendos sanctos in vitae
aeternae & promissorum caelestium fructum, ad prophe-
tas judicandos igni perpetuo, facta utriusque partis re-
surrectione cum carnis resurrectione. Quibus locis
comparandus est Ignatii ad Magnesios, qui Chri-
stum dicit πρὸ πάντων μὲν αἰώνων γεννηθέντα παρὰ τὸν πα-
τέρα, γεννώμενον ἢ ὑπερόν ἐκ Μαρίας τῆς παρθένου διχα-
σμένης ἀνδρός. καὶ πολιτευσάμενον ὁσίως, καὶ πᾶσαν νόσον
καὶ μαλακίαν θεραπεύσαντα ἐν τῷ λαῷ, σημεῖα καὶ τέρα-
τα ποιήσαντα ἐπ' εὐεργεσίᾳ ἀνθρώπων, καὶ τοῖς ἐξοκέλα-
σιν εἰς πολυθείαν τὸ ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καταγγέ-
λαντα τὸ αὐτὸν πατέρα καὶ τὸ πάθος ὑποσάντα, καὶ πρὸς τὸν
Χριστοκτόνων Ἰουδαίων ἐπὶ Ποντίᾳ Πιλάτῃ ἡγεμένῳ καὶ
Ἡρώδῃ βασιλέως καὶ σαυρὸν ὑπομέναντα καὶ ἀποθανόν-
τα, καὶ ἀναστάντα, καὶ ἀνελθόντα εἰς τὰς ἐβάνες πρὸς τὸ
ἀποσελῶντα, καὶ καθιζόντα ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ. καὶ ἐρχό-
μενον ἐπὶ συντελείᾳ τῶν αἰώνων μετὰ δόξης πατρικῆς, καὶ ναὶ
ζῶντας καὶ νεκροὺς, καὶ ἀποδόναι ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ
[ante omnia secula genitum a Patre, rursum vero ge-
nitum ex Maria virgine sine opera virili; qui vixit san-
ctus, omnemque morbum & infirmitatem in populo abs-
tulit, signa & ostenta fecit bono hominum, & eis qui ad
multos deos deflexerant unum ac verum Deum annun-
tiavit, Patrem scilicet suum; qui & pati sustinuit, &
a Christicidis Iudaeis tempore Pontii Pilati Praefidis
& Regis Herodis crucem pertulit, mortuus est, resurre-
xit, & rediit in caelum ad eum a quo missus fuerat, se-
detque ad ejus dexteram: veniet autem in fine seculo-
rum cum claritate Patris, ut judicet vivos & mortuos,
& det singulis secundum opera ipsorum]. Spiritum
Sanctum notat Iustinus, Πνεῦμα ἅγιον τὸ διὰ τῶν προφη-
τῶν προεκήρυξε τὰ κατὰ τὸν Ἰησοῦν πάντα [Spiritum Sanctum
qui per Prophetas omnia ad Iesum pertinentia praedixit].
Irenaeus vero hunc in modum, Πνεῦμα ἅγιον τὸ διὰ τῶν
προφητῶν κεκηρυγμένον τὰς οἰκονομίας καὶ τὰς ἐλευσίδας καὶ τὴν
ἐκ παρθένου γέννησιν [Spiritum Sanctum qui per Prophe-
tas praenuntiavit dispensationes Dei, & adventus Christi
& ejus ex virgine nativitatem], & caetera quae jam
annotavimus; nam Spiritus mentionem rebus Filii
interjungit: quemadmodum & Tertullianus ejus non

meminit nisi in Filii conceptione. Ejus quod de Spi-
ritu Sancto Iustinus & Irenaeus in Regula recitant
vestigium est in Nicena formula, καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ
ἅγιον τὸ λαλήσαν διὰ τῶν προφητῶν [& in Spiritum San-
ctum qui locutus est per Prophetas]. In Clementis Con-
stitutionibus est Πνεῦμα ἅγιον ὁ παρακλήτης, τὸ ὑπὸ
Χριστοῦ πεμπόμενον, καὶ ἐκείνον κηρύττον [Spiritus Sanctus,
paracletus, qui a Christo mittitur & eum praedicat]. Ho-
rum locorum collatio docere nos potest, cum veteres
10 Regulam Fidei aut Baptismi immutabilem dicunt,
non ad certam & receptam ubique verborum for-
mulam eos respicere, sed ad vim atque sententiam
interrogationum: quam breviter, ut solet, Lucas ita
complectitur Actorum octavo, comm. 12. Οτε ἐπίστευ-
σαν τῷ Φιλίππῳ εὐαγγελιζομένῳ τὰ περὶ τῆς βασιλείας
τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐβαπτίσθησαν [Cum ve-
rò credidissent Philippo euangelizanti de Regno Dei, in no-
mine Iesu Christi baptizabantur]. Et antiquissima qui-
dem τῆς βαπτισμῆς διδασχὴ [Baptismi doctrina] intra eum
20 quem dixi finem stetisse videtur: quam ita compen-
dio recitat Tertullianus De Virginibus velandis, Regu-
la quidem fidei una omnino est, sola immobilis & irrefor-
mabilis, credendi scilicet in unicum Deum omnipotentem
mundi conditorem, & Filium ejus Iesum Christum, na-
tum ex virgine Maria, crucifixum sub Pontio Pilato, ter-
tia die resuscitatum a mortuis, receptum in caelis, seden-
tem nunc ad dexteram Patris, venturum judicare vivos
& mortuos per carnis etiam resurrectionem. Hac lege fi-
dei manente, caetera jam disciplinae & conversationis ad-
mittunt novitatem correctionis, operante scilicet & pro-
30 ficiente usque in finem gratia Dei. Basilii in Disputa-
tione adversus Eunomium agnoscit hanc formulam
veterem, Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν πατέρα παντοκράτορα,
ἐξ ὃς τὰ πάντα, καὶ εἰς ἕνα μονογενῆ υἱὸν τοῦ Θεοῦ, Θεὸν λόγον τὸν
Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, δι' ὃς τὰ πάντα, καὶ εἰς ἓν Πνεῦ-
μα ἅγιον τὸν παρακλήτην [Credimus in unum Deum Pa-
trem omnipotentem, ex quo omnia, & in unum Filium
ejus unigenitum, Dei Verbum, Dominum nostrum Iesum
Christum, per quem omnia, & in unum Spiritum Sanctum
40 paracletum]. Hinc & Nicena formula, insertis qui-
busdam de Filio verbis contra Arium, in nomine
Spiritus Sancti desinit. Gliscente secessionum licen-
tia unitati consultum est addita interrogatione de
Ecclesia Catholica. Tertullianus libro De Baptismo
cum dixisset ablutionem delictorum obsignatam in Pa-
tre, Filio, & Spiritu Sancto, quos arbitros fidei &
sponsores salutis vocat, Sufficit, inquit, ad fiduciam
spei nostrae etiam numerus nominum Divinorum. Quam
autem sub tribus & testatio fidei & sponso salutis pigne-
50 rentur, necessario adjicitur Ecclesiae mentio, quoniam
ubi tres, id est, Pater & Filius & Spiritus Sanctus, ibi
Ecclesia quae trium corpus est. Eodem tempore viden-
tur de Remissione peccatorum aut Baptismate in
remissionem, item de Carnis resurrectione & Vita
aeterna speciales factae interrogationes; cum alioqui
in descriptione Filii ea ipsa satis aperte contineren-
tur. Tertullianus rationem reddens cur Christus
ipse non tinxerit, in quem, inquit, tingeret? in pe-
nitentiam? quò ergo illi praecursorem? in peccatorum
60 remissionem, quam verbo dabat? in semet ipsum, quem
humilitate celabat? in Spiritum Sanctum, qui nondum
a Patre descenderat? In Ecclesiam, quam nondum Apo-
stoli struxerant? Cyprianus ad Episcopos Numidas,
Sed

Sed ipsa interrogatio quæ fit in Baptismo testis est veritatis. Nam cum dicimus, *Credis in vitam æternam & remissionem peccatorum per sanctam Ecclesiam?* intelligimus remissionem peccatorum non nisi in Ecclesia dari. Quæ ipsa Cypriani verba ostendere mihi videntur Symbolum sive Regulam fidei ipsius ætate nondum adstrictam fuisse illis verbis quibus postea scripta invenitur, cum tamen eandem semper fuisse Regulæ sententiam minimè sit dubitandum. Quin seriùs etiam apud Scriptores ordo discrepat. Nam apud Hieronymum & Rufinum est, *Credis sanctam Ecclesiam?* *Credis Remissionem peccatorum?* Apud Cyrillum verò, *Credo in unum Baptisma, in Remissionem peccatorum & in unam sanctam Ecclesiam Catholicam.* Nec indignum notatu multis in partibus adversus Manichæos adjectam Symbolo & Liberi arbitrii mentionem; quod ex Origenis exordio *περί ἀρχῶν* [De Principiis] datur colligere; itemque ex eo Symbolo quod in Hieronymi exstat operibus, quod quanquam à Pelagio subsignatum est, ut fidem suam Romano Episcopo probaret, non tamen sequitur magis hoc esse Pelagii quàm illud quod ex Basilio citavimus Eunomii fuit opus, qui illâ formulâ antiquâ utebatur. Certè Carolus Magnus & tota Synodus Francofurtensis illud ipsum Symbolum, quod, ut diximus, in Hieronymi exstat operibus, laudat sub Hieronymi nomine & omni ex parte approbat. Et tales quidem fuere fidei interrogationes aut primis temporibus aut proximè prima: quarum respectu *βάπτισμα* [Baptisma] Basilio & aliis dicitur *σφραγὶς τῆ πίστεως* fidei obsignatio Tertulliano libro De Pœnitentia. Alterum interrogandi genus ad vitam pertinebat, quod plerisque in locis præcedebat ipsam fidei professionem. Promittere enim baptizandi debebant vitam se exacturos ad normam à Christo traditam, ut ex Iustino audivimus: quod omnino illud pertinet quod Petrus Baptisma vocat *συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα* [conscientiæ bonæ stipulationem]. Hoc dicebatur *seculo renuntiare*. Neque dubito quin earum vocum antiquissimus fuerit usus in hoc ritu. Cyprianus, *Seculo renuntiaveramus cum baptizati sumus.* quod fortè respiciens Paulus monet baptizatos *μὴ συγχυμάλιζεσθαι τῷ αἰῶνι τῷ τῷ* [non conformari huic seculo], Romanorum xi, 2. Solebat simul *renuntiari diabolo & cultui, pompæ & angelis ejus; aut diabolo, pompis, spectaculis & operibus ejus*: quæ formula apud Tertullianum atque alios sæpe occurrit; sed id propriè additum videtur propter eos qui ex idolorum cultu Christo nomen dabant. Responsionem tum de Fide tum de Vita emendanda breviter completitur Lucas Actorum ii, 41. *Οἱ μὲν ἔν ἀσμένως ἀποδεξάμενοι τὸν λόγον αὐτοῦ* [Qui libenter receperunt sermonem ejus] (nam in oratione utrumque comprehendebatur) *ἐβαπτίσθησαν* [baptizati]. Græca formula erat, *Απολάσσομαι σοι, Σατανᾶ, καὶ συνάσσομαι σοι, Χριστέ* [Renuntio tibi Satana, & adhæreo tibi Christe]. Et plenior, *Απολάσσομαι τῷ Σατανᾶ καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ ταῖς πομπαῖς αὐτοῦ καὶ πάσῃ τῇ λατρίᾳ αὐτοῦ* [Abrenuntio Satanae & omnibus operibus ejus & pompis ejus & omni cultui ejus]. Post has ergo stipulationes atque responsiones, quas verba sacramenti Tertullianus vocat ad militiæ morem alludens, sequebatur Baptismus, cui accedebant preces in quibus nomi-

nabantur Pater, Filius & Spiritus Sanctus. Orationem hanc propriè ad Patrem directam indicare videtur Iustinus, *Επονομάζεται τῷ ἐλομένῳ ἀναγεννηθῆναι καὶ μελαινόσῃ ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις τὸ τῶ πατρὸς τῶν ὅλων καὶ δεσπότης Θεὸς ὄνομα, αὐτὸ τῷ τῷ μόνον ἐπιλέγοντες* [nominatur super eo qui velit renasci & pœnitentiam egerit de peccatis nomen solum Dei Patris omnium ac Domini]. Deinde, *καὶ ἐπὶ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἐπὶ ὀνόματι τοῦ Πνεύματος ἁγίου ὁ φωτισθὲν λέγεται* [Et in nomine Iesu Christi & in nomine Spiritus Sancti illuminatus abluitur]. Solemne ejus invocationis verbum erat *Abba Pater*, ut notat Chrysostomus viii ad Romanos ii, 15. His si addas id quod Actorum xxi, 16. refertur ab Anania dictum Paulo *βάπτισαί ἐπικαλεσάμεν* τὸ ὄνομα τῷ Κυρίῳ [baptizator invocato nomine Domini], videbis tum eum qui baptizabatur tum eos qui Baptismo aderant (neque enim in toto cœtu exercebatur primis temporibus; quod ostendunt illa apud Iustinum, *ἀγονται ὑφ' ἡμῶν ἐνθα ὕδωρ ἐστὶ* [ducuntur à nobis ubi aqua est] & quod postea sequitur, *Ἡμεῖς δὲ μετὰ τὸ ἔτιωσ ἔσται τὸν πεπετισμένον καὶ συγκαταθεμένον, ἐπὶ τὰς λεγομένους ἀδελφὰς ἀγομένον* [Nos verò postquam sic abluimus eum qui ita persuasus est ut nobis consentiat, eundem ducimus ad eos qui fratres vocantur] quin & Constantini temporibus fontes in usum Baptismi exstructi non in Ecclesiarum ædibus sed ἐν τοῖς περιετολοῖς [in locis circumjacentibus] solitos orare Deum Patrem ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ [in nomine Christi], quomodo ipse orare nos docet Iohann. xiv, 13. 14. ut fidem ejus qui baptizabatur & liberam illam Christianismi professionem muneraret Spiritu suo Sancto per gradus quosdam, quorum initium erat ὁ φωτισμός [illuminatio]. Cyprianus, *Vndæ genitalis auxilio superioris æολὸς labe deterfa, in expiatum pectus ac purum desuper se lumen infundit*: unde ipsum Baptisma κατὰ μετὰληψιν [per transnominatorem] id nomen accepit. Iustinus, *Καλεῖται δὲ τῷ τῷ λατρὸν φωτισμός, ὡς φωτισθόντων τὴν διάνοιαν τῷ ταῦτα μαθησάντων* [Vocatur autem hoc lavacrum Illuminatio, quod qui ista discunt mentem illuminantur]. Respexisse videri potest locum Pauli Ephes. i, 17. quanquam ibi non de initio sed de augmento hujus doni in baptizatis mentio est, *ἵνα ὁ Θεὸς τῷ Κυρίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ ὁ πατὴρ τῆ δόξης δῶῃ ὑμῖν πνεῦμα σοφίας καὶ ἀποκαλύψεως ἐν ἐπίγνωσιν αὐτοῦ, πεφωτισμένους τὰς ὀφθαλμικοὺς τῆ διανοίας ὑμῶν εἰς τὸ εἰδέναι ὑμᾶς τίς ἐστὶν ἡ ἐλπίς καὶ κλήσεως αὐτοῦ* [ut Deus Domini nostri Iesu Christi, Pater gloriæ, det vobis spiritum sapientiæ & revelationis in agnitione ejus, illuminatos oculos cordis vestri, ut sciatis quæ sit spes vocationis ejus], & quæ sequuntur. Hinc Syrus non malè quod est Hebræorum vi, 4. & x, 32. *φωτισθέντες* [illuminati] interpretatur baptizatos. Patris, Filii & Spiritus Sancti mentio in eam quam dixi sententiam ut dicto Pauli loco, ita & in Petri ad Iudæos allocutione apparet, ubi propriè de Baptismo agitur, Actorum ii, 38. *Μετανοήσατε, καὶ βαπτισθήτω ἕκαστος ὑμῶν ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, καὶ λήψετε τὴν δωρεάν τῆς ἁγίας Πνεύματος* [Pœnitentiam agite, & baptizetur unusquisque vestrum in no-

in nomine Iesu Christi in remissionem peccatorum vestrorum, & accipietis donum Spiritus Sancti. Vobis enim est promissio & filiis vestris & omnibus qui longe sunt, quoscunque advocaverit Dominus Deus noster]. Paulus quoque ad Titum 111, 5. conjungit λουτρον παλιγενεσι̃ας καὶ ἀνακαίνωσιν Πνεύματος ἁγίου [lavacrum regenerationis & renovationem Spiritus Sancti]. Tertullianus De Baptismo, Carni nostræ emergenti de lavacro post vetera delicta columba Sancti Spiritus advolat, pacem Dei adferens. Verum quidem est primis illis temporibus etiam adspectabilia quædam Spiritus dona baptizatis contigisse; quorum & Marcus hoc loco meminit: sed ea nihil aliud erant quàm accessio & ornamenta doni illius interni atque ad omnia tempora pertinentis, quod præcipue Prophetæ spectaverant, vaticinati omnes fore Θεοδιδάκτους [à Deo edoctos]. Hanc autem vetustissimam baptizandi formam eò libentius hîc cum suis testimoniis posuimus, ut liqueat quoties in Actis aut alibi cum de Baptismo agitur Christi fit mentio non item Patris, aut Christi & Spiritus sine Patris nomine, ex parte rem totam, quippe satis omnibus notam, describi. Optimè Irenæus libro 111, cap. 20. In CHRISTI nomine subauditur qui unxit, & ipse qui unctus est, & ipsa unctio in qua unctus est. Quod autem nonnulli ad infirmandum hoc Christi præceptum obijciunt Apostolos non esse hoc baptizatos Baptismate, caret pondere. Nam ipsis qui ex Christi ore cœleste dogma acceperant, non præcepit Christus baptizari, sed alios baptizare, quod fecerunt. Tertullianus libro De Baptismo, Illis vel primæ adlectionis & exinde individuae familiaritatis prærogativa compendium Baptismi conferre potuit. Sed & ipsos baptizatos non isto sed Iohannis Baptismo, ut de quibusdam certum est, ita de cæteris cur negetur non video, præsertim cum etiam publicani ad id lavacrum venisse legantur.

20. Διδάσκοντες αὐτοὺς ποιεῖν πάντα ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν. Docentes eos servare omnia quacunque mandavi vobis] Doceri non aliud Christus jubet quàm quæ ipse præceperat. Quare certum esse debet in illis totam religionis substantiam consistere, nihilque traditum ab Apostolis ad salutem necessarium (nam consiliorum & eorum quæ pro locorum & temporum ratione ad ἐνταξίαν [conservationem ordinis] ordinantur alia est ratio) extra præcepta Christi. Cum duplex sit docendi ratio, alia per modum εἰσαγωγῆς & σοιχεισμένων [introductionis eorum qui prima elementa accipiunt], alia per modum διδασκαλίας [plenioris institutionis], prior suprà videtur indicari verbo μαθητεῦν id enim est velut in disciplinam initiare, & Baptismo præponitur: posterior verbo διδάσκειν [docendi], quod hîc post Baptismum locatur. Sic Lucas ad Theophilum scribens de Vita, Morte ac Resurrectione Christi, ἵνα ἐπιγνῶς, inquit, περὶ ὧν κατηχήθης λόγων τὴν ἀσφάλειαν [ut cognoscas eorum de quibus catechizatus es certitudinem]. ubi itidem κατήχησης est prima institutio, quam sequitur ἐπίγνωσις τῆς ἀσφαλείας [cognitio certitudinis]. Sic Apollos eidem Lucæ in Actibus dicitur κατηχημένον τὴν ὁδὸν τῆς Κυρίας [catechizatus viam Domini]. Ab Hebræis

discrimen hoc, ut pleraque veteris Christianismi, apud quos **Κατήχησις** est ἡ κατήχησης [Catechesis sive initialis institutio], quam postea sequebatur **ἐπίγνωσις** fusior explicatio, & **ἐπίγνωσις** ἡ δι' ὑπονοίων [ea quæ fit per sensus latentes]. Clemens Alexandrinus Stromateōn VI. γνῶσιν [scientiam] esse ait τῆς πίστεως τελείωσιν ἐπέκεινα τῆς κατηχέσεως [fidei perfectionem ultra Catechesin]. Alibi εἰδὼς διδασκαλικὸν [genus docendi] facit duplex, τὸ μὲν τῆς παιδαγωγίας, τὸ δὲ ἐποπτικὸν [aliud pædagogicum, aliud epopticum, id est, mysteria intus spectantium], quod & ἱερὸν [subtile] & πνευματικὸν [spirituale] vocat. Pythagorici, ut idem Clemens notat, discipulos communioris notæ ἀκροματικὰς [Audientes] vocabant, alios autem τὰς γνησίως ἀναπλομένους τῇ φιλοσοφίᾳ [qui serio Philosophiæ se dabant] appellabant μαθηματικὰς [Disciplinatos]. Sunt autem explicante Malcho in Vita Pythagoræ μαθηματικοὶ οἱ τὸν περιττότερον καὶ πρὸς ἀκρίβειαν διαπεπονημένον τῆς ἐπισήμης λόγον ἐκμεμαθηκότας ἀκροματικοὶ δὲ οἱ μόνους τὰς κεφαλαιώδεις ὑποθήκας τῆς γραμμάτων, ἀνευ ἀκριβοῦς διηγήσεως, ἀκηκόοντες [Disciplinati, qui ulteriorem & exactè elaboratum scientiæ modum edidicere; Audientes verò qui generalia tantum literarum præcepta sine exquisitiore explicatione hausserunt]. Origenes commune omnibus sapientum sectis ait fuisse ut alios haberent λόγους ἐξωτερικούς [sermōnes externos], alios ἐσωτερικούς [internos]. Vide initium capitis VI ad Hebræos.

καὶ ἰδὼς ἐγὼ μετ' ὑμῶν εἰμι, & ecce ego vobiscum sum] Videtur adscensus Christi in cælum adeò notus fuisse omnibus Christianis in Palæstina ut de eo nihil Matthæo opus fuerit dicere. Nam cum quingentis illis apparuit Christus, haud dubiè futurum adscensum ipsis significavit. Obiter tamen hîc indicatur. Est enim ἀνθυποφορὰ [Occupatio contra objectionem tacitam]. Abiturus quidem sum in cælum, nec adero vobis adspectabili modo; sed adero Divinâ efficacîâ. Notandum enim est cum aliquo esse peculiariter de Deo dici, Iudic. VI, 12, 13. Ierem. I, 8. Act. VI, 9. Marcus autem & Lucas cum extra Iudæam viventibus scriberent meritò Adscensus historiam adjece-
runt. Iohanni id facere opus non fuit, ut qui παραλιπόμενα [prætermissa] scriberet, omittens aliis dicta nisi si quid contextus historiæ desiderabat.

πάσας τὰς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τῆς αἰῶνος. omnes dies usque ad consummationem seculi] Quid sit συντέλεια τῆς αἰῶνος [consummatio seculi] satis apparet suprà XIIII, 39, 40, 49. XXIV, 3. Post id tempus, cum Christus Regnum traditurus est Patri, aderit nobis, sed non eo modo de quo hic agitur, ad imbecillitatis nostræ subsidium. Quare potest τὸ ἕως [illud Usque ad] hîc propriè accipi. Hinc autem manifestissimè apparet voluisse Christum ut Apostoli aliis, illi rursum aliis πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἱκανοὺς ἐτέρους διδάξαι [viris fidelibus & ad docendum alios aptis] munus illud magisterii commendarent, ut videre est II Timoth. II, 2. Nam cum promissio hæc ad consummationem seculi se extendat, Apostoli autem tamdiu victuri non essent, omnino hîc Christus in Apostolorum persona censendus est etiam successores ejus muneris compellasse.

ANNOTATIONES

I N E V A N G E L I V M

K A T A M A P K O N.

KΑΤΑ ΜΑΡΚΟΝ, *Secundum Marcum*] Iudæum fuisse & ἑβραϊζόντα [Hebraicis locutionibus utentem] magis quam ἐλληνίζοντα [Græcis], quanquam sermonis utriusque mediocriter gnarum, locutio evincit. Neque verò Romanorum quisquam noscitari quisset ex communi tam multis prænومine. At Iudæi quoties in partes Asiæ interiores aut in Europam venirent solebant sibi ad Iudaicum nomen alterum adsciscere Græcum aut Romanum, quo apud exteræ gentis homines noscerentur. Ita Barfabas dictus *Iustus*, *Siméon*, *Niger*; Iohannes quoque ille Mariæ filius Barnabæ consanguineus, qui cum Paulo frigusculum intercessit, sed facile sanatum, ut inter bonos fieri solet, *Marcus* vocabatur: quem multi hunc nostrum Scriptorem putant. Quibus quò minùs assentiar moveor veterum auctoritate, qui hunc Scriptorem *Iohannem* nunquam, *Marcum* semper vocant, & ita Petro addunt comitem ac discipulum, ut non tantùm de Barnaba, sed & de Paulo, quem Iohannes *Marcus* post illud frigusculum sectatus est, Colof. iv, 10. 11. Timoth. iv, 11. Philemon. 24. nihil meminerint. Adde quòd Iohannes *Marcus* inter primos Christianos, *Marcus* hic, ut videtur, Petri operâ conversus, 1 Petri v, 13. nam tales peculiariter *filios suos* Apostoli vocabant, 1 Corinth. iv, 15. Galat. iv, 19. Philem. 10. Fieri potest ut hic Scriptor Hebræum nomen habuerit ab illo Latino non abludens, sicut Iesus Oniæ frater *Iasonem* se dici voluit, Saulus se *Paulum* vocavit. Nam & hodie quibus *Mardocheo* nomen est *Marci* appellantur. Vivente Petro scriptum à Marco hunc librum Clemens ὑποτυπώσεων [Præformationum] sexto prodidit: cum quo pugnare videtur Irenæus, qui cùm de Petro & Paulo locutus esset, subjicit, Μετὰ δὲ τὴν τέτων ἔξοδον Μάρκου ὁ μαθητὴς καὶ ἑρμηνευτὴς Πέτρος καὶ αὐτὸς τὰ ὑπὸ Πέτρος κηρυσσόμενα ἐγγράφωσιν ἡμῖν παρέδωκε [Post horum autem abitum *Marcus* discipulus & interpret Petri ipse quoque ea quæ à Petro erant prædicata perscripta nobis tradidit]. Sed ἔξοδος [abitus] potest ibi exponi non excessus Apostolorum, quomodo plerumque eam vocem sumi fateor, sed eorundem discessio ab urbe Roma. Præcesserat enim τὸ Πέτρος καὶ τὸ Παῦλος ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελιζόμενων [cùm Petrus & Paulus Romæ evangelizarent]: ut tempus scriptionis notet Irenæus, postquam Petrus à Roma in Babyloniam partes reversus, Paulus autem in Hispaniam digressus sit, unde aliquot post annos Romanam redierint. Sed verius erit veterem sequi codicem, in quo pro τέτων ἔξοδον [horum abitum] est τέτῃ ἐκδοσιν [huius editionem], id est, post editionem Evangelii à Matthæo conscripti. Docet nos

Tertullianus à multis Marci Evangelium vocatum esse Petri; Licet & *Marcus* quod edidit, inquit, *Petri* affirmetur, cuius interpret *Marcus*. Idem alibi, *Constituimus imprimis Evangelicum instrumentum Apostolos auctores habere, quibus hoc munus Evangelii promulgandi ab ipso Domino sit impositum; & Apostolicos, non tamen solos, sed cum Apostolis & post Apostolos; quoniam prædicatio discipulorum suspecta fieri posset de gloriæ studio, si non adsistat illi auctoritas magistrorum.* Iustinus autem Evangelicæ historiæ libros sæpiuscule appellans ἀπομνημονεύματα ἀποστόλων [commentarios Apostolorum], hunc etiam & Lucæ librum eo nomine comprehendit. Putet fortè aliquis hoc Evangelium vocari ex Petri nomine ab eodem Iustino cùm dicit, καὶ τὸ εἰπεῖν μετὰ τὸ μαρτυρεῖν αὐτὸν Πέτρον ἕνα τῶν ἀποστόλων, καὶ γεγράφθαι ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασιν αὐτῶν γεγενημένον καὶ τῷτο [quod dictum est Petrum unum Apostolorum nomen ab eo illud novum accepisse, & res hac scripto narrata etiam in ejus commentariis]: sed ambiguum, illud αὐτῶν [ejus] ad Petrum, an ad Iesum, de quo scripti sint illi commentarii, referatur. Circumferebantur primis seculis & alia Petri dicta, quibus postea collectis nomen quidam fecerant Κήρυγμα Πέτρος [Prædicationem Petri]. Sed *Marcus* ea scribere satis habuit quæ ad Vitæ, Mortis & Resurrectionis Christi historiam pertinebant, omittis ferme dogmatis, ut quæ à Petro sæpe inculcata satis Romani memoriâ tenebant. Vide Papiæ verba hac de re apud Eusebium fine libri III. Iohannem illum Marcum unum fuisse ex Septuaginta Christi discipulis negare nolim. De hoc Marco cur id minùs credam jam satis dictum arbitror. Neque verò, si id creditum fuisset antiquitus, prætermisum esset ab Irenæo, cùm ἡ αὐτοψία [cognitio rerum oculis percepta] Scriptoris ad tuendam contra sectarios libri auctoritatem maximum habitura fuerit momentum. At Papias etiam aperte prodidit à Marco Dominum non auditum, sed scripta ab ipso quæ à Petro audita memoria suggererat. Græcè autem scripsit *Marcus*, quanquam in gratiam præcipuè Romanorum, sicut & Paulus ad Romanos epistolam Græcâ scripsit linguâ, quia Iudæi qui Romæ agebant plerique Latini sermonis ignari longâ per Asiâ & Græciâ habitatione Græcam linguam didicerant, & Romanorum vix quisquam erat non Græcè intelligens. Latinam verò Marci versionem veterem esse, & ejusdem à quo versos habemus cæteros Evangelii libros, ipsa versionis similitudo facit probabile: ad quam versionem quædam Græca exemplaria mutata esse multis locis apparebit.

C A P V T P R I M V M.

I. **A**ΡΧὴ τῆς Ευαγγελίας Ἰησοῦ Χριστοῦ, *Initium Evangelii Iesu Christi*] Ευαγγέλιον Ἰησοῦ Χριστοῦ [*Euangelium Iesu Christi*] esse ipsum κήρυγμα à Christo pronuntiatum [ipsam *prædicationem* à Christo pronuntiatam] diximus ad Matthæum. Hujus initium Marcus esse dicit τὸ κήρυγμα [*præconium*] Iohannis, quippe prævium τῷ Ἰησοῦ κήρυγματι [*prædicationi ipsius Iesu*]. Vox enim ἀρχῆς [*principii*] ambigua, ut notat Aristoteles, Ἀρχῶν αἱ μὲν ἐνυπάρχουσάι εἰσιν, αἱ δὲ ἔκτος [*Principiorum alia in re sunt, alia extra rem*]. Hic posteriore significatu ἀρχῇ [*initium*] sumitur. Nam Iohannis Baptisma manuductio ad Christi disciplinam fuit.

ὥς τῆς Θεῆς· *Filii Dei*] Hoc in ipso exordio præfatur Marcus, tanti cognominis veritatem sequentium rerum magnitudine probaturus. Vsum esse Marcum Matthæi Euangelio apertum facit collatio: Quò magis mirum videri potest ea quæ ad nativitatem Christi pertinent, cum à Matthæo essent tradita, præterita esse à Marco. Mihi hoc succurrit, habitam à Marco & hominum & temporum rationem. Romani certè, quorum rogatu scripsisse creditur, recentes à Paganismo, facile tale quid erant imaginaturi quale apud ipsos de Alcmena, Leda, Danae, Ilia narrabatur. Similibus de causis Apostoli tum in orationibus tum in epistolis vix ejus rei meminerunt. Quòd si Petrus ea de re silentium sibi judicavit, ea vel una causa Marco satis iusta fuit non attingendi hanc historiæ partem, cujus passim prædicandæ necessitas tunc maximè cœpit cum exstiterunt qui Christum ψιλὸν ἄνθρωπον [*nudum hominem*] dictarent.

2. Ὡς γέγραπται ἐν Ἠσαΐα τῷ προφήτῃ, *sicut scriptum est in Esaia Propheta*] De hujus scripturæ veritate dubitari miror, cum, præter codicum auctoritatem & Irenæum ita citantem, manifesta sit veterum Interpretum, Syri, Latini, Arabis consensus. Neque verò Porphyrius adduxisset hunc locum contra Christianos, nisi ea constans fuisset codicum lectio; neque Christiani in solvenda Porphyrii objectione laborassent. Adde quòd hujus lectionis mutandæ causa apparet, alterius mutandæ nulla esse potuit. Nimirum Esaïam citarat Matthæus, quem sequitur Marcus; sed ut certius appareret quis ille esset de quo agit Esaïas, interpretem addit majori Vati minorem, Esaïæ Malachiam: quem nominare insuper habuit, quòd Esaïæ auctoritas esset illustrior, nec quicquam esset in verbis Malachiæ cujus non sententia & apud Esaïam exstaret. Videtur autem mihi istud ὥς γέγραπται [*sicut scriptum est*] ad antecedentia trahendum, ut dicat Marcus Christi κήρυγμα [*prædicationem*] eam habuisse προπαρασκευὴν [*præparationem*] quam vaticinia prædixerant.

4. Ἐγένετο Ἰωάννης βαπτίζων, *Fuit Iohannes baptizans*] Hoc loquendi genus actum continuatum designat. Ita infra 39. de Iesu, Καὶ ἦν κηρύσσων [*Et erat prædicans*] & de discipulis Iohannis & Phariseorum, ἦσαν νηστεύοντες [*erant jejunantes*] infra 11, 18.

κηρύσσων βάπτισμα μετάνοιās εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. [*prædicans baptismum penitentiae in remissionem peccatorum*] Secutus hæc Marci verba est Lucas 111. de quorum interpretatione, ut novos omittam, varia veteres tradidere. Tertullianus, *Actum*, ait, *baptismum penitentiae, quasi candidatum remissionis & sanctificationis in Christo subsequaturæ*. Nam quod prædicabat baptismum penitentiae in remissionem delictorum, in futuram, inquit, remissionem enuntiatum est. Siquidem penitentia antecedit, remissio subsequitur, & hoc est viam præparare: qui autem præparat, non idem ipse perficit, sed alii perficiendum procurat. Et alibi ostendit penitentiae se voce non vitæ emendationem sed actus quosdam externos intelligere: quod non videtur planè vero congruere. Non nego μετάνοιās [*penitentiam*] vocem strictius solere accipi; sed cur hîc ita præcisè accipiendam non putem, multis moveor argumentis. Primum Moses & Prophetæ multis in locis remissionem peccatorum sperari jubent sub sola μετάνοιās [*penitentiae*] conditione. Plerumque autem addere solent cordis mentionem, ut internam conversionem simul cum externa à se intelligi doceant, Deuteronomii 10, 29. 1 Regum 111, 47. 11 Paralipom. 31, 14. Nehem. 1, 9. 19, 28. Esaïæ 1, 16, 17, 18. Jerem. 31, 13, 14. Ezechiel. 36, 30. 37, 31, 32. Non est autem credibile Iohannem majorem Prophetarum, & plus lucis afferentem, minorem exegisse penitentiam quàm antecessi Prophetæ exegerant. Deinde Christus summam doctrinæ suæ eadem voce proposuit, Μετανοεῖτε [*Penitentiam agite*] Matth. 3, 2. Et Petrus Christi legatus, Μετανοήσατε, καὶ βαπτισθήτω ἕκαστος ὑμῶν εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν [*Penitentiam agite, & baptizetur unusquisque vestrum in remissionem peccatorum*], Actorum 2, 38. Quare verius videtur Iohannem μετάνοιās [*Penitentiae*] nomine intellexisse omnes officii nostri partes, & veram Remissionem peccatorum, præsignificatam in Iubilæo, in cujus mentione Lxx Interpretes vocem ἀφέσεως [*remissionis*] usurpant: neutrum tamen ab ipso plenè atque enucleatè expositum: sed τὴν μετάνοιαν [*Penitentiam*] delineatam in suis rudimentis καὶ ὡς ἐν τύπῳ [*crassiusculè*], tum malorum operum fugâ, tum quadam bonorum inchoatione, Lucæ 111, 11. remissionem quoque peccatorum descriptam immunitate ab ira Divina, Matth. 11, 7. Sed voluisse eum consummatam utriusque cognitionem à Christo peti, ad cujus magisterium suos relegabat, accepturos ejus beneficio non tantum doctrinam omnibus suis partibus perfectissimam, sed & Spiritum illuminationis, fortitudinis atque constantiæ.

7. κύψας, *procumbens*] Cernuus. Gestum expressit famuli calceum Domino exuentis.

10. ἀναβαίνων ἀπὸ τοῦ ὕδατος, *adscendens de aqua*] Potest per ἐπέκειν [*reticentiam nominis*] ad Iohannem referri. Vide quæ ad Matthæum. Nam tam Iohannes quàm Christus ex aqua adscenderant.

ἄστρου, *scissos*] Ἀνεώχθησαν αὐτῷ οἱ οὐρανοὶ [*aperti sunt ei caeli*] dixerat Matthæus; unde & glossema natum

natum hoc loco ἡνοιγμένους [apertos]. Sed Marcus modum quo visum est aperiri cœlum expressit, non sensim, sed uno impetu, ut ea quæ scinduntur. Quod signum videtur fuisse perrupturi subito obstantia Regni cœlestis.

11. ἐν σοὶ εὐδόκησα. in te complacui] Ita Syrus & Latinus & codices Græci aliquot: quod alii habent ἐν ᾧ [in quo] ex Matthæo est.

12. Καὶ εὐθὺς, Et statim] Non multo post: Nam dies unus aut alter intercessit, Ioh. I, 29. Neque inusitatum est ut εὐθὺς [statim] ita usurpetur, ut Ioh. XI II, 32. Cur tempus hoc tam diligenter notetur, alii alias adferunt conjecturas. Mihi non displicet quod quidam tradiderunt, fortè in Christi persona nobis ostendi quid Christianis postquam baptizati sunt, id est, postquam seculo renuntiaverunt, immineat, novum scilicet certamen adversus malignos spiritus: qua de re ad Matthæum aliquid diximus.

ἐκβάλλει, expulit] Hæc vox pro ἄγειν [ducere] ponitur Ioh. x, 4. Sed simplicior expositio est jubet discedere, quomodo eadem vox usurpatur Matth. ix, 25. & infra hoc ipso capite 43.

13. μετὰ τῶν θηρίων cum bestiis] Non sine causa hoc adjecit Marcus, ut significaret non quamvis, sed fertilissimam fuisse hanc solitudinem. Simul allusum videri potest ad locum Iobi v, 21.

διηκόνουν αὐτῷ. ministrabant ei] Post absolutum πειρασμὸν [tentationem absolutam], ut Matthæus nos docet. Marcus hanc historiam, ut multas alias, compendio tradit, ad majora properans.

15. πεπλήρωται ὁ καιρὸς, impletum est tempus] Tempus uberrimæ Dei gratiæ destinatum, prædictum à Prophetis: τὸ πλήρωμα τῆς χάριτος [plenitudo temporis], Gal. IV, 4. τὸ πλήρωμα τῶν καιρῶν [plenitudo temporum], Ephes. I, 10. פִּיּוּץ פֶּרָאס [finis], Ezech. VII, 6.

πιστεύετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ. credite Evangelio] Verum est Hellenistas ἐν [in cum ablativo] & εἰς [in cum accusativo] post πιστεύειν [verbum credere] eodem sensu usurpare. At quod אָמֵן [credere] cum בְּ [in] Septuaginta & Apostoli sine præpositione per dativum interdum transferunt, quali sit אָמֵן cum לְ, id non tam est ex vocum proprietate quàm quia interdum res ipsa efficit ut in idem recidat utraque locutio, quippe ubi de promissore aut promissione agitur. Alioqui, ut rectè notant Hebræi, אָמֵן [credere] cum לְ [dativo] est fidem habere alicui personæ aut dicto, אָמֵן [credere] cum בְּ [in] est in aliquo fiduciam ponere. Ita πιστεύειν εὐαγγελίῳ [credere Evangelio] esset credere vera esse quæ dicebantur, quomodo לאֲהַאֲמַנְתִּי לְרַבִּי [non credebam narrantibus] dicitur I Reg. x, 7. At πιστεύειν εἰς τὸ εὐαγγέλιον [credere in Evangelium] sive ἐν τῷ εὐαγγελίῳ [in Evangelio] est in ea annuntiatione spem suam locare, quomodo Psalm. cxix, 66. dicitur בְּמִצְוֹתַי אָמֵן [in præceptis tuis credidi] ubi tamen Lxx ponunt ταῖς ἐντολαῖς σου ἐπίστευσα [præceptis tuis credidi], nimirum quia, ut dixi, res eodem recidit. Quare & vetus Latinus Interpres hoc loco delictum neglexit, alibi observatum.

20. μετὰ τῶν μισθωτῶν, cum mercenariis] Habet ἔμφασιν [vim latentem] quod patrem reliquerunt,

cui quæstiosa erat ipsorum opera, quando & conductis ministeriis utebatur.

21. τοῖς σάββασι, Sabbatis] Id est, Sabbato, ut Syrus & Latinus. Vide quæ ad Matth. XI I, 1. Adjecit & hoc Marcus non sine causa, ut contemti Sabbati calumniam à Christo arceret. Hoc verè erat Sabbatum colere, adire pios cœtus & in meditanda Lege occupari. Ita enim id quod est Levit. XXI I, 3. usus antiquissimus interpretabatur, ut nos docet illud Iacobi Act. xv. 21. Μωσῆς γὰρ ἐκ γενεῶν ἀρχαίων κατὰ πόλιν τῆς κηρύσσοντος αὐτὸν ἔχει ἐν ταῖς συναγωγαῖς κατὰ πᾶν σάββατον ἀναγινωσκόμενος [Moses enim à temporibus antiquis habet in singulis civitatibus qui eum prædicent in Synagogis, ubi per omne Sabbatum legitur]. Et Paulus, τὰς φωνὰς τῶν προφητῶν [Voces Prophetarum] ait solitas κατὰ πᾶν σάββατον ἀναγινώσκειν [per omne Sabbatum legi], Act. XXI I, 27. Idem testatur Iosephus contra Appionem, ἐκείνης ἐξομᾶν τῶν ἔργων ἀφεμένους ἐπὶ τὴν ἀκρόασιν τῶν νόμων ἐκέλευσε συλλέγεσθαι καὶ τῶτον ἀκριβῶς ἐκμανθάνειν, ὃ δὴ πάντες οἱ νομοθέται ἐδίκασιν παραλιπεῖν [jussit eos die septima omis- sis operibus convenire ad audiendam Legem & eam bene ediscendam, quod omnes legum auctores videntur omis- sisse]. Et Philo, τὸ ἡθικὸν εὖ μάλα διαπονέσιν, ἀλείψως χρώμενοι τοῖς πατρίοις νόμοις, ἕως ἀμύχανον ἀνθρωπίνην ἐπινόησαι ψυχὴν ἀνευ κατακωχῆς ἐνδείξ. τῶν ἀνα- διδάσκοντες μὲν καὶ παρὰ τὸ ἄκρον χρόνον, ἐν δὲ ταῖς ἐξο- δόμασι μάλιστα διαφερόντως· ἱερὰ γὰρ ἡ ἐξοδὸς νενόμισται, καθ' ἣν τὸ ἄκρον ἀπέχοντες ἔργων εἰς ἱερὰς ἀφικνήμενοι τόπας, οἱ καλεῖνται συναγωγὰς, καθ' ἡλικίας ἐν τάξεσιν ὑπὸ πρεσβυτέρους νέοι καθέζονται, μετὰ κόσμῳ τῶν προσήκοντων ἔχοντες ἀκροατικῶς. εἰθ' ὁ μὲν τὰς βίβλους ἀναγινώσκει· τὰ γὰρ πλεῖστα διὰ συμβόλων ἀρχαιοτρό- πῳ ζηλώσει παρ' αὐτοῖς φιλοσοφεῖται· παιδεύονται δ' εὐ- σέβειαν, ὁσιότητα, δικαιοσύνην, οἰκονομίαν, πολιτείαν, ἐπισήμην τὴν πρὸς ἀλήθειαν ἀγαθῶν καὶ κακῶν καὶ ἀδια- φόρων, αἰρέσεις ὧν χρεὶ, καὶ φυγὰς τῶν ἐναντίων, ὅροις καὶ κανόσι τριτοῖς χρώμενοι, τῷ τε φιλοθέῳ καὶ φιλαρέτῳ καὶ φι- λανθρώπῳ [Moralem partem diligenter excolunt, inde- sinenter versantes in patriis legibus, quæ tales sunt, ut eas humana mens sine Divino instinctu nequirit comminisci. Has edocent etiam aliis temporibus, sed maxime die septima; ea enim sacra habetur: ac tum ab aliis ab- stinentes operibus conveniunt in loca sacra, quæ dicun- tur Synagogæ, & secundum ætatis ordinem juniores qui sunt subter seniores sedent, cum magna audientia & gestu decoro. Tunc is cuius eæ sunt partes libros legit. Multa enim apud ipsos, antiquorum exemplo, per symbola tractantur. Discunt autem auditores pie- tatem, sanctitatem, justitiam, administrationem rei familiaris ac publicæ, cognitionem rerum verè bona- rum & malarum & mediarum, electionem eligenda- rum rerum, contrariarum fugam, idque per tres regu- las, amoris in Deum, in virtutem, in homines]. Adde Luc. IV, 16, 31. XIII, 10. Act. XXI I, 14, 44. XVII, 2. XVIII, 4.

24. ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ, homo in spi- ritu immundo] Ita & infra v, 2. id est, cum spiritu immundo. Nam ita בְּ [in] usurpant Hebræi, ut Exodi xv, 19. Historiam autem hanc Matthæo aut præteritam aut verbis generalibus comprehensam primus posuit Marcus, & post eum Lucas, secutus propè ipsa Marci verba; quod & alibi facit.

24. Εα] Non assentior putantibus aut verbum esse aut interjectionem ex verbo. Est enim omnino Hebræum **אֵן** & **אֵין**, unde Græci fecerunt **εα**. Apud Æschylum Prometheo est **ἄ ἄ εα εα**. Latini pro eodem *ab* solent dicere.

τί ἡμῖν καὶ σοὶ, quid nobis & tibi] Vide Matth. VIII, 29.

Ἰησοῦ Ναζαρενέ; Iesu Nazarenus] Populari eum nomine appellat. Idem est **Ναζωραῖος** [Nazareus] & **Ναζαρενός** [Nazarenus]. Nam eas terminationes Orientis nationibus promiscuè usurpari rectè observavit Stephanus libro De urbibus. Ita **Εσσαῖοι** & **Εσσηνοί**. [Essæi & Esseni].

ἦλθες ἀπολέσαι ἡμᾶς; venisti perdere nos?] Percunctativè legendum puto, ut apud Matthæum, **ἦλθες ὥδε πρὸ καιρῶ βασιλεῖσαι ἡμᾶς;** [venisti huc ante tempus torquere nos?] Neque verò aliud hic ἀπολλύνειν [perdere] quàm βασιλεῖσαι [torquere], ut in Comædiis *Di te perduint*. Pro tormento est impuro spiritui quoties malefaciendi potestas ipsi adimitur. Hoc est mittere εἰς ἄβυσσον [in abyssum], Lucæ VIII, 31. Contrà cum dæmoni ad vexandos homines fræna laxantur, dicitur aperiri ἄβυσσος [abyssus], ut in Apocalypsi. Ad hoc ingenium accedunt homines quidam, in quos illud quadrat,

Et si non aliquā nocuisses mortuus esses.

οἶδά σε τίς εἶ, scio qui sis] Multis jam argumentis colligere incipiebant mali spiritus Iesum esse promissum illum Messiam; ut patet hoc capite 34. & Lucæ IV, 41. Vult autem malus dæmon Iesum blanditiis demulcere, cui se certando imparem erat expertus.

ὁ ἅγιος τῆς Θεᾶς. Sanctus Dei] Messias Danieli dictus **קדש קדוש** [Sanctus sanctorum], interprete etiam Abeneshdra. Idem est quod **υἱὸς Θεᾶς** [Filius Dei] in exclamatione alterius dæmonis, Matth. VIII, 29. Apud Lucam IV, 41. dæmones exclamant **ὅτι σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τῆς Θεᾶς** [quia tu es Christus Filius Dei].

25. **Καὶ ἐπετίμησεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, Et comminatus est ei Iesus**] Vide & Lucam dicto loco. Causam optimè reddit Tertullianus contra Marcionem IV. *Increpuit illum Iesus: planè, ut invidiosum & in ipsa confessione petulantem, & malè adulantem. Mox, Illius erat præconium immundi spiritus respuere cui sancti abundabant.*

Φιμώθητι, Obmutesce], Tale illud infra IV, 39. **πεφίμωσο**. Sic **καταρίθητι** [mundator] infra 41. **διανοίχθητι** [aperitor] VII, 34. **ἐγειρεται** [excitator] Luc. V, 24. Vim magnam habent id genus verba: non enim actum voluntarium exigunt, sed ostendunt loquentis vim effectivam, tam circa naturas ratione utentes quàm circa alias. qua de re diximus & alibi.

26. **σπαράξαν, discerpens**] **Σπαράγμων** inter alia Græci usurpant pro convulsione, quæ **σπασμός** [spasmus] alioqui frequentius dicitur: neque aliud hic puto intelligi. Solent enim dæmoniaci nervorum convulsiones perpeti: quas sequitur oris despumatio, Lucæ IX, 39. & hic noster infra IX, 20, ubi verbum idem est. Atque eò magis hoc loco hæc interpretatio admittenda est, quia vexatio ista sicut iracundiam dæmonis ostendit, ita transiit sine corporis noxa, ut Lucas docet IV, 35.

κράξαν φωνῇ μεγάλῃ, exclamans voce magnâ] **Ἀνάγε-**

θρω φωνῇ [voce non articulata], quam exprimebat doloris impatientia, cum **ἐναρθερον** [articulatam] Christus vi sua inhibuisset.

27. **κατ' ἐξουσίαν καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκαθάρτοις ἐπιτάσσας, in potestate etiam spiritibus immundis imperat**] Solebant quidem Iudæi exorcistæ invocatione quadem Divini nominis fugare dæmones: Sed nemo ante hoc tempus id fecerat pro imperio, ut Christus. Vide infra IX, 25. Rectè igitur colligunt oportere novum magnumque dogma esse quod novâ neque visâ hætenus potestate armatur.

28. **εἰς ὅλην τὴν περιχώρον τῆς Γαλιλαίας, in omnem regionem Galilææ**] Non multum refert fama hæc extra Galilææ fines an duntaxat extra Capernaûm per Galilæam sparsa credatur. Sensum posteriorem amplectuntur hic Syrus & Latinus. Et sanè ἡ περιχώρος passim in his libris est idem quod χώρα [regio], ut Lucæ VIII, 37. Et sic **ἡ γῆ** vertunt Græci Nehem. III, 9, & sequentibus. Ita infra VI, 55. & Matth. XIV, 35. dicitur ἡ περιχώρος ἐκείνη [universa regio illa] sine additamento; imò & apud Lucam in hac ipsa historia IV, 37. ut & apud Græcos Interpretes Deut. IIII. non semel. Veruntamen alteri interpretationi favet quod apud Matthæum est circa hæc tempora, **καὶ ἀπῆλθεν ἡ ἀκοὴ αὐτῆς εἰς ὅλην τὴν Συρίαν** [& abiit fama ejus in totam Syriam].

30. **λέγουσιν αὐτῷ περὶ αὐτῆς, dicunt ei de illa**] Hoc magis solliciti quòd periculosior esset febris in senili corpore:

Μικρὰ γεραία σώματ' εὐνάει ῥοπή.

[Senile corpus motus exstinguit levis].

Hujus quoque historiæ circumstantias ex Petro propius didicit expressitque Marcus.

32. **Οψίας ᾗ γενομένης, ὅτε ἔδυν ὁ ἥλιος, Vespere autem facto cum occidisset Sol**] Hæc est secunda ὁψία [vespera], ut alibi annotatum est ad hanc vocem. Potius autem quod apud Lucam est **δύνωντος** [occidente] exponendum est per præteritum, ut ibi fecit vetus Latinus Interpres, quam **ἔδυν** [occidebat] hoc loco per præsens. Nam labores Sabbato vetitos non attingebant Iudæi ante Solem planè occasum. **Δύνειν** [occidere] Græcis rectè dicitur quicquid visibus se subtrahit. Lxx in Ioële II, 10. **ἄστρα δύσασιν τὸ φέγγος αὐτῶν** [stellæ retraxerunt splendorem suum] ubi in Hebræo est **יָסְדוּן**. De Solis occasu reperitur & in Græco Iudic. XIX, 14. Mergi autem sidera cum ad spectui nostro se subtrahunt ideo dixerunt Poëtæ, etiam Aratus, quia ut solebant **τὰ τεχνικά** [res artium] eloqui populariter, **τὸ ὁρίζοντα** [finitorem circulum] Oceani nomine appellabant, ut à Strabone, Theone, atque aliis rectè observatum est.

34. **Καὶ ἐθεράπευσε πολλοὺς, Et curavit multos**] Non multos ex iis qui offerebantur, sed quia qui offerebantur multi erant.

ἐκ ἡφιε, non sinebat] Vox sanè **μονήρης** [inustitata], quam nemo observavit extra Marcum, qui infra iterum sic loquitur. Sed neque **ἀνάλογον** [paris formæ] flexionem facillè reperies; nisi quòd quidam harum rerum eruditi putant esse ab ἀφίεω, ut ἡλίτε ab ἀλιτέω. Sed & hoc poëticum est. Si qui codices haberent **ἡφίδ** dubitandum non esset quin ea lectio esset præferenda.

ὅτι ᾗδισαν αὐτόν, quoniam sciebant eum] **Quòd ἡψίμα**

ipsum nossent, id est, ipsius κλήσιν *vocationem*. Illi enim verè aliquem norunt qui attributa ejus norunt. Quod cum videretur obscurius, adjecit aliquis ex Luca interpretamenti causâ Χριστὸν εἶναι [*Christum esse*]. quod non esse genuinum vetusti codices & antiqui Interpretes evincunt. Quæ causa Christum moverit, suprà vide. Errant qui ὅτι [*quod*] hic putant esse αἰτιολογικὸν [*causæ redditivum*].

35. Καὶ πρῶτ' ἐννυχον λῖαν, *Et in nocte valde manè*] Noctu, sed cum dies instaret, quod Lucas dicit γενομένης ἡμέρας [*dum fit dies*]. Nam vox ista γενομένης modò jam exactum, modò præsens, modò imminens tempus significat.

37. πάντες, *omnes*] Capernaûmitæ.

38. κωμοπόλεις, *vicos oppidorum instar*] Tacitus cum dicit Historiarum v. *subversa longæ pacis opera haud procul castris in modum municipii exstructa*, κωμόπολιν [*vicum instar oppidi*] describit. Talis κωμόπολις fuerat Bethsaïda nuper oppidi speciem nacta. πόλεις [*oppida aut civitates*] hic dixit Lucas καταχρηστικώτερον [*magis improprie*], ut & v, 12. Hebræorum Magistri quidam תוצרפוט putant esse κωμοπόλεις [*vicos ad oppidorum speciem*]. Sunt qui dissentiant. Neque verò ita vertunt Lxx. Ex Iosepho constat in Iudæa fuisse κώμας πόλεως μέγεθος ἐκ ἀποδεύσας [*vicos nihilo minores oppidis*]. Hinc toties Scriptores nostri πέλις & κώμην promiscuè usurpant. Sic & Poëtis Græcis πόλεις [*oppida*] dici quæ sunt κώμαι [*vici*] notant Pollux & Harpocratio, & exemplum adferunt in Eubœa de qua dixerit Euripides,

Εὐβοὶ Ἀθῆναις ἐστὶ τις γείτων πόλις.

[*Eubœa Athenis proximè positum oppidum est.*]

εἰς τὸτο γὰρ ἐξελέλυθα. *ad hoc enim veni*] Patris missu, ut Lucas explicat. Sic & Ioh. xv, 28. Mandatum acceperat omnibus in Palæstina Iudæis dogma suum promulgandi, nullo urbes aut agros habitantium discrimine.

39. αὐτῶν, *earum*] τῶν κωμοπόλεων [*quasi-urbium*]. Nam & in majoribus vicis quæ ad oppidorum accedebant magnitudinem synagogæ erant, ut alibi annotavimus.

40. γονυπετῶν, *geni flexo*] Vide Matthæum viii, 2.

41. σπλαγχνισθεὶς, *misertus*] Non temere & hoc addidit Marcus, ut doceret beneficia Christi ex intimo cordis affectu proficisci.

43. ἐμειρησάμενος, *comminatus*] Vide Matth. ix, 30.

44. τῷ ἱερεῖ, *Sacerdoti*] Vide ad Matthæum hoc loco.

περὶ τῆ καθαρισμῶς, *pro emundatione sua*] ἡ καθαρισμὸν [*emundationem*] in hoc negotio τῆ λέπρας [*lepræ sive vitiliginis*] vertunt & Lxx.

45. αὐτὸν, *ipsum*] Iesum: quod bene hic exprimit Syrus.

Δύνασθαι, *non posse*] Vox ista & hic & aliis in locis non τὸ ἀπλῶς αἰδύνατον [*id quod simpliciter fieri nequit*] significat, sed id quod secundum naturæ ordinem multum incommodi habet ac difficultatis. Nam turbæ affluxu in locis angustioribus Christus premebatur. Hunc enim sensum nobis exhibent ea quæ sequuntur capite proximo, commate 2.

ἐν ἐρήμοις τόποις *in desertis locis*] In locis littora-

libus ubi explicare se turba poterat, ut colligi videtur ex sequenti capite, commate 13.

CAPUT II.

1. Δ' ἡμερῶν. *post dies*] Quid διὰ hic valeat diximus ad Matth. xxv, 61. Deest autem hic more Hebræo τινῶν [*aliquot*], ut apud Lxx Genes. iv, 3. Καὶ ἐγένετο μετ' ἡμέρας [*Et factum est post dies*].

2. μὴδὲ τὰ πρὸς τὴν θύραν, *nec ea quæ ad januam*] Id est, τὸ πρὸθυρον [*vestibulum*]. πρὸθυρα Græcè dicuntur, inquit Vitruvius, quæ sunt ante januam vestibula. τὸν λόγον. *verbum sive sermonem*] Ita Matthæi xi, 20. infra vii, 32. xvi, 20. Lucæ i, 2. & alibi passim vocatur, qui plenius Lucæ vii, 11, 21. xi, 28. Actor. xviii, 11. & alibi ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ [*verbum Dei*]. Invenies & sine articulo λόγον [*verbum*] eodem sensu, ut Actor. xvi, 11.

3. φέροντες] Id est, *adducentes*. Nam adducebant eum plures, cum bajularent eum viri quatuor, ut sequitur.

4. χαλῶσι, *submiserunt sive demiserunt*] κατεχάλασεν usurpatur Iosue i, 15.

κράββατον, *grabatum*] Κλινίδιον Lucas. Neque ille malè qui σκιμπόδιον est interpretatus. Nam ut Phrynichus docet id Atticis erat quod communiter κράββατον.

7. τίς δύναται ἀφίεναι ἁμαρτίας εἰ μὴ εἰς ὁ Θεός; *quis potest dimittere peccata nisi solus Deus*] Vberius explicat Marcus quod Matthæus dictum à Legisperitis dixerat, ἅτος βλασφημεῖ [*hic blasphemat*]. Non dixerat quidem Christus se paralytico peccata remittere: at illi tamen id ita accipiebant, nimirum quia is mos est odii omnia eò trahere quæ patet calumniæ locus. Deum esse qui condonet peccata passim testantur Psalmi, Prophetæ, ipse Moses. At potestatem hanc homini cuiquam communicatam nusquam legebatur. Dicitur quidem Sacerdos in minoribus delictis *expiare hominem*; sed hoc *expiare* est ad remissionem præparare. Sequitur enim & remittetur ei. Remittere autem Sacerdos non dicitur. Imò apud Esaiam Deus μάλα ἐμφατικῶς [*valde significanter*] populum sic alloquitur, xlii, 25. Ego is sum qui deleo iniquitates tuas propter me. Et in Exodo xxxiv, 7. inter Dei indigitamenta ponitur ἡ ἀφαιρέσις τῆς ἀνομίας [*auferens iniquitatem*]. Sed propriè spectatum hic puto Iobi locum xiv, 4. Nam eum & Chaldaeus Paraphrastes ita exponit, *Quis potest mundum efficere eum qui inquinatus est peccatis, nisi Deus, qui solus potest remittere?* Annuntiavit Nathan Davidi ablatum ab eo crimen; at ipsa condonatio Deo uni tribuitur, in nullam ejus partem veniente Propheta. Hinc colligebant hunc actum esse ἀκοινωνήτον [*incommunicabilem*]. Christus qui verbis iis erat usus quæ possent & aliter accipi, cum tamen ita ut res ipsa erat accipi videret, usus inimicorum malitiâ, apertè sibi vindicavit jus sibi, ut homini, à Deo Patre concessum, insigne edens miraculum directè in ejus juris testimonium. Imò & ante miraculum sanationis aliud edidit multò insignius, cum intimas adstantium cogitationes apertissime sibi cognitatas ostendit, quod Sacrae literæ non minùs proprium Dei statuunt quàm peccata remittere, ut videre est i Sam.

xvi, 7, i Paralip. xxviii, 9. ii Paralip. vi, 30. Psalm. vii, 10. Jerem. xvii, 10. Neque verò valebat Legisperitorum argumentatio, Nunquam cuiquam id jus Deus concessit antehac, Ergo concedere non potest: Non habuerunt Prophetæ, Ergo nec habebit Messias.

8. τῷ πνεύματι αὐτῷ, spiritu suo] Non, ut Prophetæ, per afflatum, sed suo spiritu, id est, τῇ ἀκρᾷ μετοχῇ τῆς αὐτολόγου [summa participatione Verbi substantialis]; ut Origenes adversus Celsum loquitur. Nam quod veteres Christiani, etiam Iustinus, vocant θεϊαν φύσιν [Divinam naturam], is quem dixi Origenes θεϊας φύσεως ἀπαύγασμα καὶ χαρακτήρα [Divinæ naturæ effulgentiam & expressam formam] & τὸ ἐν τῷ νοσμένῳ ἀνθρώπῳ Ἰησοῦ θεῖον, ὅπερ ἦν ὁ μονογενὴς τῷ Θεῷ [quod in homine illo Iesu quem intelligimus erat Divinum, id ipsum erat unigenitus Dei Filius]. idem solet & Spiritus dici, ut i Petr. iii, 18. Tertullianus Apologetico, Et nos etiam sermoni atque rationi itemque virtuti, per quæ omnia molitum Deum ediximus, propriam substantiam Spiritum inscribimus, cui & sermo insit pronuntianti, & ratio adsit disponenti, & virtus præsit perficienti. Hunc ex Deo prolatum didicimus & prolatione generatum, idcirco Filium Dei & Deum dictum ex unitate substantiæ: nam & Deus Spiritus. Etiam cum radius ex Sole porrigitur, portio ex summa, sed Sol erit in radio, quia Solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur. Ita de Spiritu Spiritus & de Deo Deus; ut lumen de lumine accensum: manet integra & indefecta materiæ matrix, etsi plures inde traduces qualitatis mutueris: ita & quod de Deo profectum est Deus est & Dei Filius, & unus ambo. Ita de Spiritu Spiritus & de Deo Deus, modulo alternum numerum, gradu non statu fecit, & à matrice non recessit sed excessit. Idem De oratione, Dei spiritus & Dei sermo & Dei ratio, sermo rationis & ratio sermonis, & Spiritus utrumque Iesus Christus Dominus noster. Adversus Marcionem i. Iesus de cælo manare dignatus est Spiritus salutaris: & iii. Spiritus personæ ejus (Dei creatoris) Christus Dominus. Et mox, Ipse (Christus) tunc fuerat in Mose qui talia audierat, Spiritus scilicet Creatoris. Libro v. In quo Christo consistere haberet tota substantia Spiritus, non quasi postea obventura illi qui semper Spiritus Dei fuerit, ante carnem quoque. Et adversus Praxeam, Hic Spiritus Dei idem erit sermo: sicut enim dicente Iohanne, Sermo caro factus est, Spiritum quoque intelligimus in mentione sermonis, ita & hic Sermonem quoque agnoscimus in nomine Spiritus. Ibidem, Christus Paternæ personæ Spiritus: Libro de carne Christi, Verbum Dei & cum Verbo Dei Spiritus, & in Spiritu Dei virtus & quicquid Dei est Christus. Ibidem, Christus quæ Spiritus Dei & virtus Altissimi non potest infra Angelos haberi. Cyprianus de Idolorum vanitate, Carnem Spiritus Sanctus induitur. Ita enim habent manuscripti. Lactantius lib. iv. De sapientia, capite vi. Incorruptibilem & irreprehensibilem Spiritum genuit quem Filium nuncupavit. Et capite vii. In primis enim testificamur illum bis esse natum, primum in Spiritu, postea in carne. Deinde, Nam sermo est spiritus cum voce aliquid significante prolatus. Mox, Ipse verò cum sit & ipse Spiritus, tamen cum voce ac sono ex Dei ore processit sicut verbum. Et capite xi. Descendens itaque de cælo Sanctus ille Spiritus sanctam virginem cujus utero se insinuaret

elegit. In carmine ad Christum quod Claudiano adscribitur, tu Spiritus insons. Prudentius de Christo,

— qui Spiritus olim

Ore superfusus patrio, volitabat in undis
Nondum discretis, nec certo littore clausis.

Idem Apotheosi,

Ex quo mortalem præstrinxit Spiritus alvum,
Spiritus ille Dei, Deus & se corpore matris
Induit, atque hominem de virginitate creavit.

10 Et quod Moses dixerat, Spiritum aquis incubantem, id Λόγον Θεῷ [Verbum Dei] vertit Scriptor antiquus, sed Christianus, Poemandri. Vocatur ergo ἡ θεία ἐν Χριστῷ φύσις [Divina in Christo natura] Spiritus, non tantum διὰ τὸ ἀσώματον [ob incorporeitatem], quomodo Patri id nomen convenit, sed etiam quia quod ad distinctionem Verbi & Spiritus Sancti vocatur generare, Græcis interdum & ἀπαυγάζειν [lucem de se edere], id laxiori vocabulo etiam spirare appellabant, qualemcunque emanationem, aut, ut Tertullianus
20 loquitur, προέβλην [protenfionem] eo nomine indicantes. Nam & procedere Filium non minus quam derivari Tertullianus Adversus Praxeam dixit. Quomodo defendi possunt & Lactantius & alii quos cum Lactantio hac in parte ut Scripturarum imperitos accusat Hieronymus. Nam certè quin Trinitatem apertissimè agnoverit Tertullianus dubitari non potest. Et quia plerique existimant Latinorum fuisse hoc proprium, ostendam etiam antiquissimos Christianorum qui Græcè scripserunt eundem ad modum locutos. Clemens epistolâ ii. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Κύριος, ὁ σώσας ἡμᾶς, ὃν μὲν τὸ πρῶτον πνεῦμα, ἐγένετο σὰρξ [Iesus Christus Dominus, qui nos salvavit, cum esset primum Spiritus, factus est caro]. Hermas, qualiscunque auctoritatis, certè vetustatis primæ, ut ex Irenæo & Clemente ejus verbis utentibus apparet, Pastoris Libro, ut nunc divisio instituta est, tertio, Illum Spiritum Sanctum qui infusus est omnium primum in corpore in quo habitaret Deus. Iustinus Apologetico
30 ii. τὸ πνεῦμα ἐν καὶ τὴν δύναμιν τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ ἔδεν ἄλλο νοῆσαι θεμῆς ἢ τὸ λόγον [Spiritum igitur & virtutem à Deo non aliud intelligere debemus quàm Verbum]. Tatianus, Λόγος ὁ ἐπὶ πάντων πνεῦμα γεγονὸς ἀπὸ τοῦ πατρὸς [Verbum cæleste Spiritus natus de Patre]. Theophilus, ἔχει ἐν ὁ Θεὸς τὸ ἑαυτοῦ λόγον [habet igitur Deus suum Verbum]. & deinde, οὗτος ἐν ὃν πνεῦμα Θεὸς καὶ ἀρετὴ καὶ σοφία [Hic igitur cum sit Dei Spiritus & principatus & sapientia], Irenæus v, i. εἰ δὲ μὴ ὃν ἀνθρώπου ἐφαινετο ἀνθρώπου, ἔτε ὃν ἐκ ἀληθείας ἐμεινε πνεῦμα Θεοῦ [quod si cum non esset homo visus est homo, ne illud quidem verè mansit quod erat Dei Spiritus]. ibidem, Verbum Patris & Spiritus Dei adunitus antiquæ substantiæ plasmationis Adæ. Et iv, 36. adest enim ei semper Verbum & Sapientia Filius, & Spiritus à Sapientia, quæ est Spiritus, erat apud Deum ante omnem constitutionem Mundi. Sed quod maxime notandum, etiam post ortam cum Arianis controversiam & multis Synodis excussam ita locuti sunt hi qui adversus Arianos scribebant; ut Phœbadius, Quis cognovit sensum Domini, aut quis consiliarius
60 ejus fuit? Nemo utique, sed extra Spiritum suum nemo: quem Spiritum Prophetam sapientem Architectum & admirabilem Consiliarium dicit: nec immeritò. Nam idem Spiritus Sermo & Sapientia Dei est: ex cujus persona Salomon,

Salomon, *Quum pararet, inquit, celos, ego aderam illi: & postea, Apparet ergo unum eundemque venisse nunc in nomine Spiritus, nunc in vocabulo Sermonis, nunc in appellatione Sapientiae.* Quin etiam post natum cum Macedonio certamen mansit hoc loquendi genus. Scriptor Dialogi eruditi adversus Apollinaristam, *Χριστὸς πνεῦμα ζωοποιεῖν ἐστὶ τῷ τῷ θεότητι λόγῳ* [*Christus Spiritus est vivificans ratione Deitatis*]. Epiphanius tertio Adversus hæreses, *Οὐκ ἐν δια τὸ πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῆς ἐδίδαξεν ἡμᾶς, πῶς ἡ ὑπόστασις τῆς ἡμῶν οὐσίας ἐστὶ τῇ ὑποστάσει τῆς πατρὸς πνεῦμα ἃ ἐν πατρὶ* [*Ergo in Epistola ad Philipenses nos docuit quomodo substantia Filii similis sit substantiæ Patris: Spiritus enim ex Patre*]. Chaldæus quoque Paraphrastes quod apud Iobum est *iv, 9. à flatu Dei vertit à sermone Dei.*

12. *ὥς ἐξίστασθαι πάντας, ita ut mirarentur omnes* *Ἐθαύμασαν* [*miratae sunt*] dixit Matthæus. Sed Marcus significantius quæsitivum vocabulum quo magnus stupor exprimeretur. Lucas quoque Marcum secutus *ἐκστασιν* [*stuporem*] dixit; neque hoc contentus adjecit *καὶ ἐπλήσθησαν φόβῳ* [*repleti sunt timore*]. quomodo ἐφοβήθησαν legimus apud *Lxx i Reg. i i, 28. & Actor. i i, 43. ἐγένετο ἡ πόσις ψυχῆς φόβῳ* [*fiebat autem omni animæ timor*].

ἔτις, sic] Vide Matth. *ix, 33.*

14. *καὶ παρὰ γὰρ, Et cum præteriret*] Cum ad partes maritimas iret exeundum illi fuit per portam Caphernaûmi maritimam, apud quam haud dubiè fuit vectigalarium, cum domus publicani esset in media urbe. De *Levi* nomine ad Matthæum diximus.

15. *Ἦσαν γὰρ πολλοὶ, καὶ ἠκολούθησαν αὐτῷ*] Bene Hebraismi vim reddidisse mihi videtur Latinus Interpres vetus, *Erant enim multi qui sequebantur eum.* *Eum*, multi hic Christum intelligunt. Mihi videtur potius ipse *Levi* intelligendus, quem αὐτῷ [*ipsius*] nomine hoc ipso commate designavit Marcus; ut sensus sit, Tunc cum à Christo vocaretur multos adfuisse ipsi, ut ἀρχιτελώνη [*Mancipi*] minores publicanos & id genus homines quos Iudæi vocabant ἀμαρτωλοὶ [*peccatores*]. Eos autem *Levi* de more sectatos simul etiam ad mensam accubuisse: neque absterritum Christum.

16. *ἰδόντες αὐτὸν ἐδίωλον, videntes eum manducare*] Cum intelligerent Iesum cum publicanis cibum sumere; neque enim aderant.

τί, Quid] *Quid hoc rei est?*

17. *ἐκ ἡλθον καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἀμαρτωλοὺς, non veni vocare justos, sed peccatores*] Subauditur *eis μετάνοιαν* [*ad penitentiam*]: quod adjectum est in codicibus Græcis non omnibus, & in Epistola Barnabæ, ubi eadem ponitur quæ hic est sententia; cum olim abfuisse Syrus & Latinus Interpretes testentur, & antiquissimus ille qui in Anglia est Manuscriptus. Sensus autem eâ adiectione haud dubiè antiquâ rectè explicatur. Nam quæ præcedunt verba satis ostendunt ἀμαρτωλοὺς [*peccatores*] hic non dici communi illa notione quæ omnes homines complectitur, sed eos qui vitam vixerant hætenus ex legem. Quare & δικαιοὶ [*justi*] his oppositi intelligendi sunt non in quibus nihil est humanæ infirmitatis, sed tales qualis ille Nathanael, *verus Israelita, in*

quo nihil erat doli, aut quales Zacharias & Elisabet, vitam viventes inculpatam secundum Divina præcepta. Hi tali vocatione ad vitæ totius emendationem, quali priores illi, non indigent. Quo sensu Scriptor non inelegans precationis ex persona Manassis, *Tu, inquit, Domine Deus justorum, non imposuisti penitentiam justis, Abrahamo, Isaaco & Iacobo, iis qui non peccaverant contra te; sed imposuisti penitentiam mihi, qui sum peccator.* Non agit hic Christus de toto munere sibi imposito, sed de ea parte muneris quæ & Baptista erat functus & ipse tunc maxime fungebatur, *κλήσεως εἰς μετάνοιαν* [*vocationis ad penitentiam*], quæ erat præparatio ad Regnum cæleste: Hanc, ait, obire certè non possum circa homines emendatæ vitæ: opus igitur est eos conveniam qui maxime istius remedii indigent. Non malè adversus Celsum Origenes, *Ἐπέμψθη Θεὸς λόγῳ καθὼ μὲν ἰατρός τοῖς ἀμαρτωλοῖς, καθὼ δὲ διδάσκαλῳ τῷ μυσηρίων τοῖς ἡδὴ καθαροῖς* [*Missum est Verbum quod est Deus, qui Medicus est peccatoribus, qui Magister rerum arcana-rum jam purgatis*]. Iustinus Apologetico *ii, 8* τὰς δικαίους, ἐδὲ τὰς σώφρονας εἰς μετάνοιαν ἐκάλεσεν ὁ Χριστός, ἀλλὰ τὰς ἀσεβεῖς καὶ ἀκολάστους [*non enim justos & temperantes Christus ad penitentiam vocavit, sed impios & intemperantes*]. Phariseis sanctimoniam quam sibi vindicabant hoc quidem loco nec concedit Christus nec detrahit.

18. *καὶ ἦσαν μαθηταὶ Ἰωάννης καὶ οἱ τῷ Φαρισαίων νηστεύοντες* *Et erant discipuli Ioannis & Phariseorum jejunantes*] De hoc loquendi genere diximus ad caput *i.* Certum habeo non agi hic de aliquo definito tempore, sed de eo quod fiebat sæpius. Apud Matthæum ipsi de se dicunt *νηστεύομεν πολλά* [*jejunamus frequenter*]: apud Lucam οἱ μαθηταὶ Ἰωάννης νηστεύσκει συχνά [*discipuli Ioannis jejunant frequenter*]. Quod non monerem nisi viderem esse qui aliter interpretarentur.

καὶ ἔρχονται καὶ λέγουσιν αὐτῷ, & veniunt & dicunt illi] Tum Iohannis discipuli quos Matthæus nominat, tum Pharisei quos Lucas: quanquam nihil necesse est dicamus id uno tempore accidisse.

19. *ὅσον χρόνον μετ' ἐαυτῶν ἔχουσιν τὸ νυμφίον & δύναται νηστεύειν, quanto tempore habent secum sponsum non possunt jejunare*] Hoc addidit Marcus ut significaret interrogationem vim habere negandi. Quare & Syrus hic præter nudam negationem nihil posuit. *δύναται* [*possunt*] hic non quid fieri omnino possit, sed quid conveniat, significat: quod & alibi occurrit.

21. *εἰ ἢ μὴ, alioquin*] Ita & apud Lucam, *εἰ ἢ μή γε.* Deest verbum, ut Apocalypsi *ii, 5.* & alibi: quod ex sensu supplendum. Hic sensus est, *Ni cavet eum errorem.*

23. *καὶ ἐγένετο παραπορεύεσθαι αὐτὸν, Et accidit ut ambularet*] Hanc lectionem & Syrus sequitur. Quare quod alii minus vetusti codices habent *ἐγένετο πάλιν* [*factum est iterum*], puto venisse ex Latina versione, in qua iterum positum est μετὰ βραβηκῶς [*ad connektendum sermonem*], ni fallor. Solet enim iste Interpres nonnunquam adjicere aliquid, ut infra quoque commate 24.

25. *ὅτε χρεῖαν ἔχει, quando necessitatem habuit*] Ad-didit hoc consultò Marcus, ut speciale exemplum

ad generalem referret regulam, quæ hæc est, *Leges rituales vim obligandi amittere ubi satis gravis urget necessitas*, quæ *χρεία* [necessitas] hic dicitur: quomodo & Græci Scriptores dicere solent ἐν *χρείᾳ* [in necessitate, sive ubi opus est]. De re ipsa ad Matthæum egimus.

26. ἐπὶ Ἀβιάθαρ τῷ ἀρχιερέως, *sub Abjathar Principe Sacerdotum*] Achimeleco nomen fuisse Abjathari, & Abjathari ejus filio vicissim nomen Achimeleco, nondum video probatum. Nam Achimelec, qui nominatur 11 Sam. vii, 17. & 1 Paralip. xxiv, 3. non vocatur Pontifex Maximus sed Sacerdos, emens scilicet inter alios, ut Pontificis filius, sed Sadoco tamen minor, quia Sadocus erat Abjathare Pontifice Maximo Pontifex à Maximo secundus & Maximi vicarius, sed est כהן הגדול aut משנה כהן הגדול. Hunc rectè sequitur filius Pontificis Maximi. At Pontificem Maximum post Vicarium suum nominare contra rationem ac consuetudinem fuerat. Cur ergo Marcus dixit *sub Abjathare Pontifice* factum id quod factum est sub Achimeleco Pontifice Maximo? Nihil probabilius reperio quàm quod Abjatharis nomen erat notius ob Ephod allatum ad Davidem 1 Sam. xxii, 6. & ob diu gestum sub Davide Pontificatum Maximum. Sed & ipse cum hoc fieret erat Pontifex, Patris scilicet vicarius, ut cui in Pontificatum Maximum successit, ut solebant Vicarii: & adfuerat rei quæ hic narratur, atque ipse tum patris tum Davidis factum probarat. Simili de causa Lucas in designatione temporis, Cajaphæ Pontifici Maximo Annam addidit, ut celeberrimæ famæ virum.

καὶ ἔδωκε ἡ τοῖς σὺν αὐτῷ ἔσι; & dedit eis qui cum eo erant? Prudenter hoc addidit Marcus, quamquam rectè etiam Matthæus significarat cum diceret οἷς ἐκ ἐξόν ἦν αὐτῷ φαγεῖν, ἔδωκε τοῖς μετ' αὐτῶν [quos non licebat ei edere, neque his qui cum eo erant]. Et verum esse loquitur historia 1 Sam. xxi, 4, 5. Hoc enim addito, exceptio quæ ex Davidis dignitate quæri poterat excluditur.

27. Τὸ σάββατον διὰ τὸ ἀνθρώπου ἐγένετο, *Sabbatum propter hominem factum est*] Sabbatum vocat hic legem otii die septimo. Sunt quædam ita per se honesta ut nunquam sine flagitio contra ea fieri possit. Sunt alia quæ ex Iure constituto veniunt, quod non ex fontibus honesti necessitate quadam fluit, sed utilitatis alicujus causâ reperiri solet. Ita lex illa otii ob duplicem maximè utilitatem reperta est; primùm ne ullius operis obtentu negligenterentur conventus pietatis causâ instituti; qua de re egimus suprâ. deinde, ut aliquod esset à laboribus spiramentum, quod alioqui dominorum durities familiæ vix erat concessura, Exod. xxxi, 12. His accessionis vice addita est Ægyptiacæ libertatis memoria, & rerum majorum significatio. Nam ab initio non institutum fuisse à Deo Sabbatum cum otiandi necessitate alibi probabimus. Quæ verò hujus sunt generis facile cedunt ubi in contrarium urget evidens ratio. Nam æquitas ipsa dictat, quod & Iure Romano proditum est, quæ utilitatis causâ sunt reperta ea non debere duriori interpretatione in odium retorqueri.

28. ὥς ἐκ κύριος ἐστὶν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ σαββάτου. *Itaque dominus est filius hominis etiam Sabbati*] ὥς

τῶν ἀνθρώπων [filios hominum] homines quosvis Marcus etiam infrâ dixit 111, 28. Neque obstat hic articulus: nam ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου [filius hominis] rectè dicitur cum de generis humani universitate agitur. Sæpe enim articulus notat τὸ καθόλου [totum genus]. Ephraïm Antiochenus δηλώντες διὰ τὸ τοσαύτης προσηγορίας τὸ ἀνθρώπου & τὸ τινὰ ἀνθρώπου ἀλλὰ τὸ ὅλον [significantes per talem articuli præpositionem non hominem hunc aut illum, sed totum genus]. Vide infrâ 111, 26.

C A P V T I I I.

3. Ἐγείραι εἰς τὸ μέσον. *Surge in medium*] Vt vel ipse adspectus hominis dura corda emolliret. Cætera hujus historiæ ad Matthæum sunt explicata.

4. ψυχὴν σῶσαι, *animam salvam facere*] Quamvis; etiam pecudis. Nam ita vox animæ sumitur in Misnajoth, ubi Sabbati quæstiones pertractantur. Quod si pecudem ab interitu servare convenientius est Sabbato quàm pati ut pereat, sanè & læto die dignius hominem sanitati reddere quàm in miseria relinquere.

ἀπολέσαι; perdere? Apparet ita legisse Syrum & Latinum; quare cum nunc quoque sint codices qui hanc lectionem præferant, ita potius scribendum videtur.

5. μετ' ὀργῆς, συλλυπέμεν, *cum ira, contristatus*] Docet exemplo suo Christus ita irascendum peccatis ut simul peccantium nos misereat.

ἐπὶ τῇ πωρώσῃ τῇ καρδίᾳ αὐτῶν, *ob callum cordis eorum*] Πώρωσις καρδίας, quamquam & alia vitia adultera significat, hic propriè esse videtur idem quod alibi σκληροκαρδία, inimitis animus, & ab omni æquitate aversus: inde enim ista calumniandi libido.

καὶ ἀποκατεστάθη ἡ χεὶρ αὐτοῦ, *restituta est manus ejus*] Ita Latinus & Syrus & Arabs. Quare assentior existimantibus ὡς ἡ ἄλλη [sana sicuti altera] interpretamenti loco adjectum ex Matthæo. Nam & alibi Marcus ἀποκατεστάθη [restituta est] sine adjectamento usurpat, vii, 25. ita & Dioscorides ἐχιδνῆος ἀποκαθίστησι [à vipera morsos restituit], id est, ἰάται [sanat].

6. μετὰ τῶν Ἡρωδιανῶν, *cum Herodianis*] De his diximus ad Matth. xxi, 16. Si verum esset quod Thalmudistæ produnt, Herodianos eosdem esse & Dositheanos, non mirum esset hos quoque Iesu fuisse infensos, quia Sabbatum multò cæteris rigidius servabant. Est enim inter dogmata Dosithei, teste Origine περὶ ἀρχῶν [De Principiis] 11. ἐπὶ τῷ χρόνῳ & ἀνὰ κατὰληφθῇ τις ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ σαββάτου μένειν μέχρις ἑσπέρας [Quo quis in statu corporis deprehensus fuerit die Sabbati, in eo manere ad finem diei]. Quominus verò iidem credantur Herodiani & Dositheani, obstat idem Origenes adversus Celsum primo & sexto, ubi ait Dositheum posteriorem fuisse Iesu, & persuasisse Samaritis semet esse Christum & Filium Dei: quod sequitur Theophylactus ad Matth. xxiv. Eulogius quoque apud Photium Dositheum eodem ponit tempore quo Simonem Magum. Dositheanos autem quamquam Origenes suo tempore extinctos ferme dicebat, Epiphanius tamen sua ætate aliquas habuisse reliquias testatur. Mihi credibilis videtur diversas fuisse sectas, sed confusas à Thalmudistis ob quo-

quorundam dogmatum, ac fortè istius de Sabbato, communitatem. Nam & Herodiani in plerisque Sadducæis consentiebant, ut alibi diximus; & Dositheum Sadducæis consensisse tradit Tertullianus, quanquam temporum ratione confusa.

8. καὶ ἀπὸ τῆς Ἰδουμαίας, & ab Idumæa] Quæ iis temporibus cum Iudæis religionis societate iungebatur, ut ex Iosepho apparet.

καὶ οἱ περὶ Τύρον καὶ Σιδῶνα, & qui circa Tyrum & Sidonem] Tyrios & Sidonios intelligit Syrus & Græcorum quidam. Mihi potius videntur indicari Iudæi habitantes oram maritimam in confinio Tyri & Sidonis, quæ παραλίῳ Τύρου καὶ Σιδῶνος [maritima Tyri & Sidonis] dici videtur Luc. vi, 17. μερὲς Τύρου καὶ Σιδῶνος [partes Tyri & Sidonis] Matth. xv, 21. μεθέξια Τύρου καὶ Σιδῶνος [fines Tyri & Sidonis] infra vii, 24.

9. προσκαρτερεῖ αὐτῷ, sibi deserviret] Admodum propriè hac voce utitur Marcus, & eodem sensu quo Lucas dixit Actor. viii, 13. ἦν προσκαρτερῶν Φιλίππῳ [adhærebat Philippo], à Philippo non discedebat. Respondet Hebræo שָׁרָה.

10. μάστιγας, plagas] Sic bis infra Marcus, & Lucas vii, 21. distinguit νόσους καὶ μάστιγας [morbos & plagas], ut μάστιξ [plaga] plus aliquid esse videatur; quomodo & מַגָּל [plaga] Hebræis, quod Lxx interdum μάστιγα transferunt, mala graviora significat. Itaque περὶ τῆς λέπρας [de lepra] dici solet, ut μάστιξ [plaga] infra de Sanguinis fluxu. Par significatio in voce ῥαβδῶν [flagellum] Iob. ix, 23. Prov. xxvi, 3. Nahum. i, 2.

11. προσέπιπεν αὐτῷ, procidebant ei] Dicuntur hic fecisse spiritus id quod eorum impulsu faciebant οἱ ἐνεργούμενοι [possesti à spiritibus], ut apparet infra vii, 25. quam ἐναλλαγὴν [mutationem] hic vitare studuit Syrus.

13. ἀναβαίνει εἰς τὸ ὄρος, ascendens in montem] Ut solebat quoties precari Patrem attentius instituerat. Vide hoc loco Luc. vi, 12. Ita exemplum suis dedit ut χειροτονίας [ordinationes] semper à precibus auspicarentur; quod videmus sequi Apostolos Act. i, 24. Sed & Actor. xiv, 23. de Paulo & Barnaba legimus, χειροτονήσαντες ὁ αὐτοῖς πρεσβυτέρους καὶ ἐκκλησίαν προσευξάμενοι μετὰ νηστειῶν [cum constituisent illis per singulas ecclesias Presbyteros & orassent cum jejunationibus].

προσκαλεῖται ὃς ἠθέλην αὐτός· vocavit ad se quos voluit ipse] Ex omni se sectantium numero perpetuos sibi comites duodecim adsciscit, non qui volebant, sed quos volebat ipse. Ita Paulus Ephes. i, 1. dicit se Apostolum διὰ θελήματι Θεοῦ [per voluntatem Dei]. Et Christus ipse ad eos, Non vos me elegistis, sed ego vos elegi, Ioh. xv, 16. Excluditur non tantum ambitus, sed omnis etiam causa electionis quæ humano studio posset indagari.

14. Καὶ ἐποίησε δώδεκα, Et fecit duodecim] Bene vertit Syrus elegit. Græci dicerent κατέστη [constituit]. atque ita שָׁמַע sumi tum alibi tum i Sam. xii, 6. rectè observatum est: at Lxx etiam ibi, ὁ ποιήσας Μωσὴν καὶ Ααρὼν [qui fecit Moysen & Aaron], id est, ὁ κατέστησας [qui constituit]. Potes etiam sumere δώδεκα [Duodecim] non pro numero sed pro officio, ut ἐποίησε δώδεκα [fecit Duodecim] sit ἐποίησεν ἀποστόλους [fecit Apostolos], quomodo Latine diceremus, fecit Duodecim viros. Nam passim Apostoli vocantur οἱ δώδεκα [Duodecim]. etiam cum numero essent undecim, ut i Cor. xv, 5. Quod enim nonnulli codi-

ces hic adjiciunt ὃς καὶ ἀποστόλους ὠνόμασεν [quos & nominavit Apostolos], cum prisca Interpretes non agnoscant, haud dubito quin natum sit ex interpretamento.

ἵνα ἀποσέλῃ, ut mitteret] Ut eos mitteret cum commodum videretur. Id enim post aliquantò accidit.

15. Κηρύσσειν καὶ ἔχειν, Prædicare & facere] Id est, κηρύσσειν ἔχοντας, ut docerent, habentes simul miracula faciendi potestatem ad obsignationem eorum quæ docebant.

17. Βοανεργές, Boanerges] Priorem huius vocabuli partem esse בְּנֵי [filii], sed laxiùs pronuntiata syllabâ primâ, eo sono qui inter o & a est medius, certum pono: multis enim exemplis liquet Scheva à Syris modò per hanc modò per illam literam exprimi. Alteram partem Hieronymus & quidam eum secuti putant esse רעם [tonitru]; sed neque lectio suspecta argui potest, quæ in omnibus existat exemplaribus; neque mihi videtur μ detricto, σ additum, cum id fieri non soleat nisi in vocibus quæ Græcam accipiunt flexionem: quam vox illa non accipit nec accipere potest. Sed & Syrus שׁ hic ponit ut radicale. Sed neque שׁ mihi placet: nam nomen שׁ רעם nihil aliud quàm cætum significat, quod à tonitrus significatione longè abest. Non dubito quin sit nomen רעם: nam y per r transferri abunde demonstratum est. Significat autem nomen רעם maximam commotionem, σεισμὸν [motum] vertunt Lxx Ezech. i, 14. Jerem. x, 22. Iob. xli, 20. alibi συσσεισμὸν [commotionem], ut i Reg. xix, 12. Diodorus Siculus libro xix. in Media Præfecturam quandam ait fuisse quæ Παγάς diceretur; nomen autem hoc ei datum ex frequentibus eo loco terræ motibus. Hoc autem non malè redditur voce βροντῆς [tonitrus]. Nam & Tonitru est maximus συσσεισμός [commotio maxima], & omnis συσσεισμός [commotio sive concussio] per κατὰ χροσιν [abussionem] tonitru dici solet. Arabs vocem Boanerges rectè explicat אֲכַנְא אֲלֶרְעַר Est autem רעם propriè tremor. Omnino videtur mihi Christus in huius nominis impositione respexisse ad Aggæi vaticinium ii, 7. ubi verbum illud comparet unde nomen hoc derivatum est, עוֹר צַחַת מַעַט חֵיָא וְאֲנִי מַרְעִישׁ אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ וְאֶת הַיָּם וְאֶת הַחֲרָבָה

Ἐγὼ ἅπαξ ἐγὼ εἰσάω τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηρὰν [Adhuc unum modicum est & ego commovebo cælum & terram, & mare & aridam]. quod de Evangelii prædicatione exponit Scriptor ad Hebræos xii, 26. Ad hanc ergo maximam rerum mutationem significat Christus Zebedæi filios eximios sibi ministros fore. Et certè destinatam illis excellentiam quandam inter ipsos Apostolos vel hoc ostendit quod cum Petro seorsim à cæteris multarum rerum testes sunt assumpti. Adde jam quod Iacobus primus Apostolorum omnium sanguine suo Christi doctrinam obsignavit, & quod Iohannes omnibus Apostolis superstes diutissimè testimonium perhibuit veritati.

18. Θαδδαῖον] Λεββαῖον [Lebbæum] habent quædam exemplaria, pro quo alios scripsisse Λεβὶν [Levin] ex Origene conjicio. Locus est Ad Celsum primo, quem citavimus ad Matthæum. Credibile est eam lectionem nonnullis placuisse, ideo quod

Iacobus Alphæi præcessisset, & iste etiam *Levi*, ὁ τελωνῆς [*publicanus*], Alphæi fuerit filius. Certè & Theodoretus videtur ita legisse. Citat enim, Θαδδαῖος ὁ καὶ Λεβὶ [*Thaddæus, qui & Levi*], Quæst. xvi ad Numeros.

20. Καὶ ἔρχονται εἰς οἶκον. *Et veniunt ad domum* Planè nihil causæ video cur hoc avellamus ab iis quæ sequuntur, quibuscum & constructione & sensu cohæret. Vult enim narrare Marcus, maximam concursionem factam cum Christus jam domum intrasset cœnaturus.

ὥστε μὴ δύνασθαι αὐτοὺς, *ita ut non possent illi* Ita ut Christus & qui cum eo erant, sive Apostoli omnes sive illorum aliqui, non possent cibum capere, turbâ undique obstante.

21. ἀκούσαντες οἱ παρ' αὐτοῦ, *cum audissent sui* Cognati, ut Syrus interpretatur, aut, ut Latinus, *sui*. Cum autem hæc gesta sint Capharnaûmi, videtur & ibi Christus propinquos habuisse. Imò credibile est matrem, Iosepho jam mortuo (neque enim usquam illius post inchoatum Christi κήρυγμα [*prædicationem inchoatam*] fit mentio) Nazarethâ eò migrasse, ob ea quæ dicuntur infra commate trigésimo secundo, & cap. sexto, comm. 3.

ἐξῆλθον κρατῆσαι αὐτόν *exierunt tenere eum* Contere eum. Nimirum ut eum ex ea domo in qua premebatur aliò abducerent. Κρατῆν [*tenere*] enim sæpe est ἀπτεσθαι [*tangere*] cum accusativo, ut hic & Matth. xxviii, 9. & infra ix, 27. & Act. i, 11. aut cum genitivo, ut supra i, 31. & Matthæi ix, 25. neque aliter hic interpretantur Syrus & Arabs.

ἔλεγον γὰρ, *dicebant enim* Impersonaliter, more Hebræo, id est, *rumor exierat*.

Ὅτι ἐξέστη. *Eum à se exisse* Diximus ita nos arbitrari, non Arabem tantum, quod notavit vir eruditissimus, sed & Syrum ἐξέστη hoc loco accipere ut significet aut συγκοπὴν [*animæ defectum*] aut λειποθυμίαν [*animi defectum*], quorum utrumque Græci ἐκλύσιν [*dissolutionem*] vocant. Quo sensu ἐκλύεσθαι [*deficere*] legimus & Matth. xv, 32. & infra vii, 3. Idem est Hebræis כָּוַח לִפְנֵי [*defecit cor ejus*] Genesios xlv, 26. ubi in Græco ἐξέστη. Solet autem id sequi tum ex inedia, ut dictis etiam locis apparet, tum ex circumstantiis aëris tepore, quem facit nimius turbæ concursus. Vtraque autem causa tunc & de Christo credibilem hunc rumorem faciebat. Hoc ferme sensu καρδίας ἐξίσταμαι pro *cor refugit* dixit Sophocles. Cicero, *Quid mirum si magnitudine timoris, ut plerumque fit, à constantia atque mente atque à se ipse discessit*. Hic à se ipse discessit est ἐξέστη, id est, non quidem in furorem actus est, sed ἐλειποθύμησεν [*animo defecit*], aut ἐλειποψύχησε [*animâ defecit*]. Et multi hodie populi simili locutione animi deliquium exprimunt. Pertinent autem hæc omnia ad ostendendum quàm celebris Iesu fama fuerit. Vide Act. xxvi, 26.

22. Ὅτι Βεελζεβὺς ἔχει, *Quoniam Beelzebub habet* Bene explicat Syrus *Beelzebub in eo est*, id est, per eum operatur. Vide Matth. ix, 34. xii, 24, 27. Hinc & ipsum Christum *Beelzebub* vocabant Matth. x, 25. id est, Beelzebubi ὄργανον [*instrumentum*] & ministrum. Similis locutio Matth. xi, 18. Δαιμόνιον ἔχει

[*Dæmonium habet*], id est, familiariter eo utitur. συγγινεσθαι δαιμονίῳ [*cum dæmonio versari*] dicunt Platonici, nisi quod illi δαιμόνιον [*dæmonium*] in partem meliorem interpretantur. Alio sensu illi apud Iohannem dicebant Δαιμόνιον ἔχει [*Dæmonium habet*], significare volentes eum esse ἐνεργούμενον [*possessionem à diabolo*].

26. Καὶ εἰ ὁ Σατανᾶς ἀνέστη ἐφ' ἑαυτόν, *Et si Satanas consurrexerit in semet ipsum* Ὁ σατανᾶς [*Satanas*] videtur mihi hoc loco dici & Lucæ xi, 18. *tota universitas malorum spirituum*, quomodo ὁ ἄνθρωπος [*Homo*] pro genere humano aut natura humana. Non enim solus Princeps spirituum, sed omnes impuri spiritus eo nomine censentur, ut hoc ipso loco commate 23. & Matth. xii, 26. apparet. Proclus ad secundum Platonis De republica, ἡ γὰρ ἀρετὴ πρῶτης ἢ τὸ κατὰ φύσιν δυνάμει μόνον, ὡς ὅταν λέγομεν, Ὁ ποιητὴς εἶπεν, τῷ ἀκροτάτῳ τῷ ἐξαιρετῶν ἀπονέμεντες ἢ τὸ ὅλον πλῆθος, ὡς ὅταν λέγομεν, Ὁ ἄνθρωπος λογικὸς, ἀντὶ τῆς παντὸς τοῦ ἀρθρον προσάπτοντες [*Articulus antepositus aut id unum indicat quod excellit, ut cum dicimus, Poëta dixit, honorem hunc habentes inter Poëtas eximio; aut totam multitudinem, ut cum dicimus, Homo est rationalis, per articulum ponentes in sensu Omnis*]. ἀνέστη [*consurrexit*] cum ἐπὶ [*in*] locutio est Hellenistarum ex Hebraïsmo, quo hostilis conatus indicatur γὰρ ut Psalm. i, 1, 2. & alibi passim.

27. τότε τὴν οἰκίαν αὐτοῦ διαρπάσσει, *tunc domum ejus diripiet* Διαρπάσσει [*diripiet*] est & apud Matthæum: nec aliter legit Syrus: & magis Hebraïsmum sapit. Sensus quippe est, *Tunc enim demum domum prædari poterit*.

29. ἐκ ἔχει ἀφεσιν εἰς τὸ αἰῶνα, *non habebit remissionem in æternum* Id est, *numquam*. Nam quædam crimina Iudæi putabant tempore finiri.

ἀλλ' ἐνοχὸς ἐστὶν αἰῶνις ἀμαρτίας. *sed reus erit æterni delicti* Κρίσιν pro *condemnatione* aut *supplicio* passim in his libris reperimus. Sed cum præter veterem Latinum Interpretem codices antiqui habeant ἀμαρτίας [*delicti*], probabilius est ita scriptum à Marco; κρίσιν [*vocem judicii*] autem fuisse interpretamentum Hebraïsmi, quo peccatum sumitur pro pœna peccati. Sensus est, Non tantum hic punitur induratione, sæpe & pœnis adspectabilibus, quod Iudæis contigit, sed & post hanc vitam suppliciis æternis. Plus dixit; quod minus erat tacuit. Matthæus utrumque expresserat; ad quem quæ dicta sunt vide.

30. Ὅτι ἔλεγον, Πνεῦμα ἀκάθαρτον ἔχει. *Quoniam dicebant, Spiritum immundum habet* Hac comminatione usus est Christus quia videbat illos agnoscere intra se vim Divinam, sed invidiâ & odio comminisci calumnias ut plebem averterent; atque ita quod Dei erat diabolo adscribere.

31. ἀδελφοί, *fratres* Cognati, ut Genes. xiv, 14. xxii, 37. xxxi, 32. ii Paralip. xxxvi, 10.

32. ἔξω ζητῶσίν σε. *foris quærunt te* Assentior putantibus continuari historiam cœptam commate 2. sed interruptam ob sermones quos sub id tempus Christus habuit cum iis qui Hierosolymis venerant. Nam Lucas ait cum accessissent, introire in domum non potuisse ob turbam obstantem: quod cum illis prioribus certè cohæret.

34. τὰς περὶ αὐτὸν καθήμενας, qui in circuitu ejus sedebant] Credibile est proximos aliquot sedisse, stetisse cæteros aut sedisse in fenestris, ut Actorum xx, 9.

CAP V T IV.

2. **K**αὶ ἔλεγεν αὐτοῖς ἐν τῇ διδασκίᾳ αὐτῆς, Et dicebat illis in doctrina sua] Idem genus loquendi est infra xii, 38. neque extra Marcum occurrit. Sensus mihi esse videtur, Cum alia multa differeret, tum hoc quoque dixit inter cætera. Præcipuum quod Christus docebat erant ipsa præcepta, quæ & propriè διδασκίᾳ [doctrinæ] nomine appellantur. Hæc omni occasione populo inculcabat: addebat deinde auctarii causâ τὸ παραβολικὸν [sermones parabolicos] & liberas reprehensiones.

7. καὶ συνέπνιξαν αὐτὸ καὶ καρπὸν ἐκ ἔδωκε. & suffocaverunt illud, & fructum non dedit] Καρπὸν ἐκ ἔδωκε [fructum non dedit] de prioribus seminibus nihil necesse erat dici. Nam quomodo fructum ederent aut ab avibus absumpta, aut æstu Solis arefacta? sed de hoc semine non sine causa id dicitur, quia primi actus spem faciebant bonæ frugis.

8. ἐδίδοκ καρπὸν ἀναβαίνοντα καὶ αὐξάνοντα· dabat fructum adscendentem & crescentem] Providè Marcus seminis quarti eventum à trium priorum eventu separavit. Nam primum ἐκ ἀνέβαινε [non adscendit] ab avibus absumptum; alterum ἀνέβαινε μὲν, ἀλλ' ἐκ ἠύξανέτο [adscendit, at non crevit] æstu exhaustum; tertium καὶ ἀνέβαινε καὶ ἠύξανέτο, καρπὸν δὲ ἐκ ἔδωκεν [et adscendit et crevit, sed fructum non dedit] oppressum ab ea quæ simul excreverat sentium segete.

ἐν τριάκοντα, καὶ ἐν ἑξήκοντα, καὶ ἐν ἑκατόν. unum triginta, unum sexaginta, & unum centum] Ἐν [unum] distributivum apud Hebræos posuit, ubi Matthæi Interpres magis Græcè ὁ μὲν [hoc quidem] & ὁ δὲ [illud vero] atque ita apparet legisse veteres Interpretes. Quare ita potius legendum quàm ἐν [in]. Vide quæ infra ad comma 20.

10. καταμύονας, Cum esset singularis] Seorsim à turba. Vtitur & Lucas ix, 18. & Alexis comœdia Parasito.

οἱ περὶ αὐτὸν σὺν τοῖς δώδεκα, hi qui cum eo erant cum illis duodecim] Ambiguum videri poterat quod Matthæus scripserat, Christum seorsim Discipulis hæc explicasse. Nam discipuli interdum dicuntur Duodecim soli, interdum & alii, non ita quidem familiariter, sed satis assidue tamen Christum sectantes, quales illi septuaginta. Marcus ambiguitatem solvit, cum dicit hæc explicasse Christum non solis Duodecim sed & aliis περὶ αὐτὸν [circa ipsum]. Hoc autem περὶ αὐτὸν veteres explicarunt μαθηταὶ αὐτῆς [discipuli ejus], laxiore notione, quod deinde in textum quorundam codicum penetravit. Vocular σὺν τοῖς [cum illis], quas omisit Latinus Interpres, retinendas cenfeo; nam & Græci agnoscunt & Syrus, & optimi codices.

11. ἐκείνοις δὲ τοῖς ἔξω, illis verò qui foris sunt] Quod Matthæus dixerat illis, pulchrè explicat Marcus τοῖς ἔξω [qui foris sunt]. Christiani veteres τὰς ἔξω [Extraneos sive foris positos] vocabant omnes qui à

Christi disciplina erant extranei, i Corinth. v, 12. 13. Coloss. iv, 5. i Thess. iv, 12. & passim Clemens atque alii. Bene ergo Marcus eo nomine designavit eos qui audiebant quidem Christum, sed non discendæ pietatis animo; similes Atheniensibus illis οἱ ἄλλοι ἑτέρον εὐκαίρην ἢ λέγειν τι καὶ ἀκρίβειαν καὶνότερον [ad nihil aliud vacabant nisi aut dicere aut audire aliquid novi], Actorum xvi, 21.

ἐν παραβολαῖς τὰ πάντα γίνεται in parabolis omnia fiunt] Omnia scilicet, non quæ ad pœnitentiam, sed quæ aut ad arcana Divinæ dispensationis aut ad eventuum prædictionem pertinent. Præcessit enim mentio τῶν μυστηρίων [mysterii sive arcani]. Et ἐν παραβολαῖς [in parabolis] intelligendum ἐν μόναις παραβολαῖς [in solis parabolis] sine earum apertiori explicatione. Γίνεται [fiunt], quod generale est, ex sensus ratione hic idem valet quod proponuntur.

12. ἵνα βλέποντες βλέπωσι, ut videntes videant] Non verba ipsa Prophetarum sed sensum comminationis expressit Marcus, Futurum scilicet ut qui videntes videre, audientes audire & intelligere noluerant, postea nec videre nec audire nec intelligere possent ea quæ ad ipsorum conversionem pertinebant. Vide quæ ad Matthæum diximus.

14. ὁ σπείρων, ὃ λόγον σπείρει. Qui seminat, verbum seminat] Is sator de quo dixeram in fabella significat Doctorem salutaris verbi.

15. ὅπου, ubi] Vbi pro in quibus. Sic unde pro à quo Latini sæpe usurpant, ut Cicero, Illo extincto fore unde discerem neminem.

18. ἔσονται οἱ τὸν λόγον ἀκούοντες. hi sunt qui verbum audiunt] Repetitio vocum ἔσονται [hi sunt] non est aliena ab Hebraïsmo: quod ejus insolitis mutandi causam dedit, idque non uno modo: quod hujus lectionis veritatem ostendit.

19. καὶ αἱ περὶ τὰ λοιπὰ ἐπιθυμίαι, & circa reliqua concupiscentiæ] Id est, Voluptates corporis, quas Matthæus non expresserat, quia Divitias comitari solent. Videtur autem σεμνῶς [verecundè] dictum τὰ λοιπὰ [reliqua], ut cum dicimus quæ honestè nominari nequeunt.

εἰσπορευόμεναι, introeuntes] Id est, supercrescentes.

20. παραδέχονται, suscipiunt] Ἰσραήλ. Apparet idem esse in hac comparatione λαμβάνειν, παραδέχεσθαι, συνιέναι, κατέχευν [capere, suscipere, intelligere, detinere], eaque omnia plus esse quàm ἀκρίβειαν [audire], minus quàm τελεσφορεῖν [perferre].

ἐν τριάκοντα, καὶ ἐν ἑξήκοντα, καὶ ἐν ἑκατόν. unum triginta, unum sexaginta, & unum centum] Hic Syrus ἐν [in] legisse apparet. Neque dubium quin multi exscriptores id prætulerint, ut vitarent τὸ σολοικοφανές [id quod speciem habet solæcismi]. Credibilius tamen est ita scriptum fuisse ut suprâ commate 8. Nam & in Matthæo est similis repetitio. Neque movet me transitio in aliud genus. Nam in explicatione harum παραβολῶν [parabolarum] sæpe ἐν ἀποδόσει [in redditione] redditur per figuram ad id quod in comparatione erat positum. Sed & de Terra coëptus sermo sæpe in Semen definit; quia scilicet in hoc docendi genere res tota inspicitur, non particulæ singulæ.

21. Καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς, Μήτις ὁ λύχνος, Et dicebat illis,

illis, Nunquid lucerna] Possent videri quæ sequuntur ἀποφάσεις [sententiæ] non tam coherentes cum superioribus, atque etiam inter se, quam in unum locum à Marco congestæ, ne sæpius seriem historiæ ejusmodi dictorum recitatione interromperet. Sed cum hæc interferantur duabus comparationibus, quæ & apud Matthæum coherent, & postrema illa sententia, *Habenti dabitur*, etiam apud Matthæum recitetur circa hujus temporis narrationem, omnino arbitror ista cum superioribus coherere. Neque obstat quod de Lychno, & de Remensione alibi apud Matthæum alio sensu fit mentio. Nam proverbia ista usu vulgi trita solent pro re nata sensibus diversis, qui tamen sub eandem dicti generalitatem veniant, aptari: quod tum apud Græcos Latinosque, tum & in hac nostra historia sæpe est reperire. Quin & Lucas hanc ipsam de lychno sententiam bis posuit; hæc Marcum sequitur, paucis omissis.

ἐρχεται, venit] Non dubito quin vera hæc sit lectio, vel eo argumento quo sæpe utor, quod diversa ejus interpretamenta in textum irrepserunt. Alii enim codices habent καίεται, alii ἀπλεται [accenditur]: quorum alterum legit Arabs *قري*. At Syrus eo antiquior legit ἐρχεται [venit], ut & Latinus. Est autem ἐρχομαι [venire] inferri in conclave: quod cum obscurius videretur, mutandi occasionem præbuit.

ἢ ὑπὸ τὴν κλίνην; aut sub lecto?] Hoc & Lucas posuit v. 11, 16. Magna ubique relucet in Christi dictis popularitas. Quia Modius & Lectus cavitatem habent, sub qua condi Lucerna posset, ideo ista nominavit.

ἐχ' ἵνα ἐπὶ τὴν λυχνίαν ἐπιτεθῇ; nōne ut super candelabrum ponatur?] Connexio hæc mihi esse videtur, quod alia similitudine idem quod superiore ostenditur, Non in hoc dari nobis salutarem doctrinam ut sterilis torpeat, sed ut luceat in nobis per facta pietati consentanea. Quod suprà Semen, hic est Lychnus; quod suprà fructum ferre, hic super candelabrum ponere. Vide Matthæi v, 16. I Petri 1, 12.

22. Οὐ γὰρ ἐστὶ τι κρυπτόν ὃ ἐὰν μὴ φανερωθῇ. Non est enim aliquid absconditum quod non manifestetur] Universalis locutio ex sensu communi restringenda est ad res probas & honestas. Πᾶς γὰρ ὁ φαῦλα πράσσων μισεῖ τὸ φῶς, καὶ ἐκ ἐρχεται πρὸς τὸ φῶς, ἵνα μὴ ἐλεγχθῇ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ὁ ὅποιον τὴν ἀλήθειαν ἐρχεῖται πρὸς τὸ φῶς ἵνα φανερωθῇ αὐτοῦ τὰ ἔργα [Omnis enim qui malè agit odit lucem, & non venit ad lucem, ut non arguantur opera ejus. Qui autem facit veritatem, venit ad lucem, ut manifestentur opera ejus], Iohann. 1, 11, 20, 21. Hoc loco ea sententia significat, Non doceri etiam clam aut privatim ea quæ bona sunt nisi ut bonorum operum fructum proferant, atque ita se palam ostendant. Est ergo φανερωθῇ [manifestetur] positum pro δεῖν φανερωθῆναι [debeat manifestari], quod in sequenti membro per ἵνα [ut] evidentissimè explicatur.

ἐδὲ ἐγένετο ἀπόκρυφον, nec factum est occultum] Supple τι [aliquid] ex membro superiore. Et ἐγένετο [factum est] hic est quod ibi ἐστὶ [est]. Mos Hebræorum est eandem ἀπόφασιν [sententiam] verbis

mutatis repetere, quod in Gnomologico Solomonis sæpiissime occurrit. Vide similem dicendi copiam infra commate 30.

ἀλλ' ἵνα, sed ut] Nisi ut. Ita Matth. xx, 23. & infra x, 40. ἐκ ἐστὶν ἐμὸν δῶναι, ἀλλ' οἷς ἡτοίμασαι [non est meum dare vobis, sed (id est nisi) quibus paratum est]. Paulus 11 Corinth. 11, 5. ἐκ ἐμὲ λελύπηκεν ἀλλ' ἀπὸ μέγας [non me contristavit, sed (id est nisi) ex parte]. Noster hic 1x, 8. ἐδὲνα εἶδον ἀλλὰ τὸ Ἰησοῦν μόνον [neminem amplius viderunt nisi Iesum solum].

23. Εἰ τις ἐχ' ὠτα ἀκούειν ἀκούτω. Si quis habet aures audiendi audiat] Vide Matth. xi, 15. Intellectus nobis à Deo potissimum datus est ut eum intendamus documentis ad pietatem pertinentibus.

24. Καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς, Et dicebat illis] Nova admonitio, sed cujus ex superioribus occasio manavit. Dixerat Christus se arcana Regni non aperire his qui poenitentiae hortamenta negligerent. Hoc factum suum nunc ad regulam quandam generalem revocat. Hunc esse sequentium sensum ostendit sententia illa, *Habenti dabitur*, apud Matthæum xi 11, 12.

Βλέπετε τί ἀκούετε. Videte quid audiat] Etiam atque etiam considerate quid & quale sit quod auditis, ut pro rei magnitudine intendatis animum. Πῶς ἀκούετε [quomodo audiat] dixit Lucas.

ἐν ᾧ μέτρω μετρεῖτε μετρηθήσεται ὑμῖν, καὶ προστεθήσεται ὑμῖν τοῖς ἀκούουσιν in qua mensura mensi fueritis remetietur vobis, & adjicietur vobis] Lectionis hujus veritatem defendunt antiqui codices & veteres Metaphrastæ, à quorum consensu, ut sæpe monui, non est temere recedendum. Generalis autem proverbii quis hic sit usus verba illa postrema ostendunt, nimirum idem qui sequentis sententiæ, *Habenti dabitur*. Prout homines prima & maximè necessaria pietatis monita grato & fideli animo accipiunt, ita se in eos magis magisque effundit Divina largitas. Audientibus enim quomodo audire oportet beneficia ulteriora contingunt. Cyprianus epistola ad Donatum, Non enim, qui beneficiorum terrestrium mos, in capeffendo munere cælesti mensura ulla vel modus est: profluens largiter spiritus nullis finibus premitur, nec coercitibus claustris intra certa metarum spatia frænatur: manat jugiter, exuberat affluenter. nostrum tantum sitiat pectus & pateat: quantum illuc fidei capacis afferimus, tantum gratiæ inundantis haurimus.

26. ὥς ἐὰν ἄνθρωπος βάλη τὸ σπέρμα ἐπὶ τῆς γῆς quemadmodum si homo jaciat sementem in terram] Hæc παραβολή [parabola] aliis omissa, cum suam hic explicationem non habeat, explicari debet ex simili comparatione quæ est apud Matth. xi 11, 24. Quare Sator non est hic quivis præco veritatis, sed ipse primus ejus sator Christus, Matth. xiii, 37. Nam & hic qui sevit dicitur missurus in agrum messores, infra 29. Is autem haud dubiè est Christus, Matth. xiii, 39, 40, 41.

27. Καὶ καθεύδῃ καὶ ἐγείρεται νύκτα καὶ ἡμέραν, Et dormiat, & exsurgat nocte & die] Loquendi genus securitatem agricolæ indicans. Non sunt autem particulæ similitudinis premendæ ultra id quod intenditur. Sensus mihi videtur perspicuus; Christum à facta semente ad messis tempus agro adspectabiliter non adfuturum.

28. Ἀυτομάτη γὰρ ἡ γῆ *Vltro enim terra*] Sponte sua: nam ita Latini etiam de terra solent loqui. Putat Theophylactus obiter hic indicari τὸ ἐφ' ἡμῶν [*libertatem in volendo*].

καρποφορεῖ πρῶτον χόρτον, *fructificat primum herbam*] Κατάχρησις [*abusio*]. nam propriè καρποφορεῖν est quod jam dicet, *frugem proferre*. Quod primum enascitur *herbam etiam* vocant Latini: unde proverbium natum est, *In herbis esse; & Messis in herba est*.

29. ἀποστέλλει τὸ δρέπανον, *mittit falcem*] Immittere falcem dicunt Latini.

30. Τίνι ὁμοιωσώμεν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ; ἢ ἐν τίνι παραβολῇ παραβάλλομεν αὐτήν; *Cui assimilabimus Regnum Dei, aut cui parabolæ comparabimus illud?*] imitatio verborum Esaiæ xl, 18.

33. καθὼς ἠδύναντο ἀκέειν. *prout poterant audire*] Id est, *Vt digni erant audire*. Vide supra commate 11. Tale est ferme illud Demosthenis δυνάμεν ἀντιλοιδορῆσθαι [*cum posset contra convitiis impeti*], id est, ἀξιῶν [*dignus esset*]. Sic & alibi τὸ πρέπον [*id quod æquum est*] per verbum δύνασθαι [*posse*] explicatur, ut Matth. ix, 15. & hic supra 11, 19. Μὴ δύνανται οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος πένθεῖν; [*Nunquid possunt filii nuptiarum jejuna?*] Par usus ejus verbi Genes. xxix, 8. xlv, 22. Actorum iv, 20. xxv, 11. 1 Cor. i, 11, 1. De sensu vide quæ apud Matthæum, & simul considera quæ hic sequuntur.

34. ἐκ ἐλάλει αὐτοῖς. *non loquebatur eis*] Nempe arcana Regni. Ita enim ex sententia vocum latitudo restringenda est, ut aliquoties monuimus,

ἐπέλυε, *solvebat*] Simile loquendi genus,

— *qui legum ænigmata solvit*.

Chaldaicè שרשן קשרא לון συνδεσμεῖς [*solvens nodos*] Danielis v, 12.

35. ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, *in illa die*] Non ostendit hæc eo die gesta quo præcedentia Christus docuerat: sed ἐκείνῃ ἡμέρᾳ simpliciter est *quadam die*, ut & Matth. xiii, 1. xxii, 23. Lucas pro eo dicit ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν [*in una dierum*] v, 17. ita Hebræi ביום ההוא [*in tempore illo*].

36. παραλαμβάνουσιν, *assumunt*] Id est, *avehunt*] ut supra 1v, 5.

ὡς ἦν ἐν τῷ πλοίῳ· *ita ut erat in navi*] Elegans locutio: ita Latini,

— *ut erat disjecta capillos*.

Nihil autem aliud hoc genus loquendi significat quàm continuationem ejus quod prius erat Ita Christus erat in navi ut doceret velut è suggestu, mansit in navi ut in altum aveheretur extra conspectum turbæ stantis in littore. De positura corporis non videtur hic agi.

μετ' αὐτῶν. *cum illo*] Proximè navigantem sequebantur. Nam qui in istis navibus erant dixerunt quod infra memoratur commate 41.

37. λαίλαψ ἀνέμῃ, *procella magna venti*] Sicut *Urbs Patavii, Flumen Rheni*. Nam λαίλαψ est ἀνέμῃ συσροφὴ μετὰ ὑετῶν [*venti vortex cum imbre*], ut ait Hesychius, consentientibus Homeri interpretibus.

γεμίζεσθαι. *ut impleretur*] Ita interpretes veteres ut agnoscas συθίζεσθαι [*mergeretur*] esse interpretamentum.

38. ἐπὶ τῇ πρύμνῃ, *in puppi*] Gubernatoris locus in puppi. Viator Ionas in transtris dormiebat, Ionæ i, 5. Ionas excitatur ut oret, Christus ut fospitet.

39. πεφίμωσο. *compressus esto*] Præteriti temporis imperatio summam exigit celeritatem.

καὶ ἐγένετο γαλήνη μεγάλη. & *facta est tranquillitas magna*] Subitò, cùm alioqui diu soleat mare agitari postquam venti siluerunt.

40. Τί δειλοί ἐστε; ἔγω πῶς ἐκ ἔχετε πίσιν; *Quid timidi estis? necdum habetis fidem?*] Hanc veram puto lectionem, *Quid timidi estis? Adeone caretis fiducia?* Tale est, οὕτως ἐκίχυσάτε μίαν ὥραν γρηγορεῖν μετ' ἐμῶν; [*Sic non potuistis unâ horâ vigilare mecum?*] Adde quod infra vi, 18. & 1 Corinth. vi, 5. Vocula autem πῶς in istiusmodi locutionibus nihil per se significat, sed vim addit orationi. Causam timoris Christus exprimit ἐλιγοπισίαν [*fidei tenuitatem*].

41. Εφοβήθησαν φόβον μέγαν, καὶ ἔλεγον πρὸς ἀλλήλους, *Et timuerunt timore magno, & dicebant ad alterutrum*]: Verbum impersonaliter positum: Subauditur, non Discipuli, sed οἱ ἄνθρωποι [*homines illi*], quod expressit Matthæus. Agitur de illis qui in proximo navigabant, quique non æquè assueti erant Christi miraculis.

Τίς ἄρα, *Quis putas*] Admirantis; ut notat Servius ad illud Virgilii, *Quis globus?*

C A P V T V.

1. Γαδαρενῶν. *Gadarenorum*] Discimus è tabulis Iudææ quas Iudæi edidere גרסא & גרסא, id est, *Girgasa & Gadara* ad eandem partem stagni vicino esse positu, ita ut adsita regio non minus *Gadarenorum* Marco quàm Matthæo *Gergesenorum* dici rectè potuerit.

2. ἄνθρωπος, *homo*] De duobus insigniorem memorat.

ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ. *in spiritu immundo*] Ἐν pro cum. πνεῦμα ἀκάθαρτον [*spiritus immundus*] ex Zacharia xiii, 2.

4. διεσπᾶσθαι ὑπὸ αὐτῶν τὰς αἰλύσεις, *diruptas ab eo catenas*] Bene ad hunc locum Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, ἡ θεία γραφὴ τῷ δαιμονιῶντι προσήψε τὸ δαίμονα τὰ ἔργα [*Sacra Scriptura à dæmone correpto tribuit dæmonis opera*]. Ita contrā supra 11, 11. δαίμονι adscribitur id quod erat τῷ δαιμονιῶντι [*à dæmone correpti*].

7. τὸ ὑψίστῃ, *Altissimi*] Ἰλγ. Philo Byblius ex Sanchuniathone in historia Phœnicum, Ελισὲν καλεῖμεν ὑψίστῃ [*Eliun id est Altissimus*]. Pœni, id est, Phœnices Africani, pronuntiabant *Alon*, ut ex Sisenna & Plauti Pœnulo vir maximus observavit. Neque verò dubitandum quin id nomen Dei apud Chananæos veteres, qui & Phœnices, antiquissimum fuerit. Nam & Melchisedec Rex Salem Sacerdos dicebatur ילון אל עליון, Genes. xiv, 18. ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ ὑψίστου [*Sacerdos Dei Altissimi*], Hebræor. vii, 1. Philo Iudæus duobus locis narrat Augustum Cæsarem sacra pro se ferri jussisse Hierosolymis τῷ ὑψίστῳ Θεῷ [*Deo Altissimo*]. Et apud Iosephum exstat Augusti edictum pro Iudæis, ubi eos vult uti patriis legibus, ita ut antè temporibus Hyrcani ἀρχιερέως Θεοῦ ὑψίστου *Sacerdotis Dei Altissimi*].

ὀρκίζω σε τὸν Θεόν, *adjuro te per Deum*] Id est, *Nō τὸν Θεόν* ut ὀρκίζω ὑμᾶς τὸν Κύριον [*Adjuro vos per Dominum*] 1 Theff. v, 27. ὀρκίζομεν τὸν Ἰησοῦν [*adjuramus vos per Iesum*] Actuum xix, 13. Errant autem qui hic iurandum exigi putant. Est quidem alicubi ea vocis ὀρκίζεν significatio. At multis aliis in locis, ut ostendimus ad Matth. xxv. nihil aliud significat quàm Religionem injicere, quod est in lingua vetere Romana *obsecrare*. Lucas dixit δέομαι σε [*obsecro te*]. & solebat precibus adjungi obsecratio: ut Horatius, *Per omnes te Deos oro*. Virgilius, *Per te sacra precor*: quibus similia passim reperire est.

10. ἔξω τῆς χώρας. *extra regionem*] Cur ea in regione manere amabant dæmones? Haud dubiè quia ibi multi erant Iudæi מומרים, id est, ἀποστάται [*defectores*]. Nam is tractus plenus erat Ἑλληνιστῶν [*Græco more viventium*], ut ex Iosepho discimus. In tales autem Iudæos, utpote, exsortes Divini federis, diaboli Divinæ concessione dominium usurpabant. Sic & in Iudæos incircumcisos Angelo cuidam jus fuisse concessum tradunt Hebræi ad 1v Exodi, & ex Hebræis Origenes. Sic & Christiani deficientes à regula Fidei aut Vitæ mancipia Diaboli fiebant, 1 Corinth. v, 5. 1 Timoth. i, 20. Atque ejus judicii Divini manifesta signa etiam post Apostolorum ætatem mansere. Tertullianus, *Exemplum accidit ejus mulieris quæ theatrum adiit, & inde cum daemonio rediit*. Itaque in exorcismo, cum oneretur immundus spiritus quod ausus esset fidelem aggredi, constanter & justissime quidem, inquit, feci: in meo enim inveni. Cyprianus, *Quam multi quotidie penitentiam non agentes, nec delicti sui conscientiam confitentes, immundis spiritibus adimplentur?* Nimirum ut idem alibi dixerat, *recedente disciplinā recessit & gratia*.

11. πρὸς τῷ ὄρει, *circa montem*] Ita Syrus legit. Lucas, ἐν τῷ ὄρει [*in monte*]. Intelligi potest grex ille tum fuisse in parte montis inferiore.

13. ὡς διχίλιοι, *ad duo millia*] Bis mille admodum. Ita loquimur cum exacte ad numerum adstringi nolumus.

15. σωφρονῶντα, *sanæ mentis*] ὁλῶ. Hoc ideo additum quia plerunque οἱ ἐνεργούμενοι [*a dæmone possessi*] simul furore corripiebantur. Iohann. x, 20. Δαιμόνιον ἔχει καὶ μαίνεται [*Dæmonium habet & insanit*].

τὸν ἐρχηκότα τὸν λεγεῶνα· *qui habuerat legionem*] Cum & Syrus & Arabs agnoscant, retinendum cenfeo; eoque magis quia credibilius est deletum ab iis qui supervacuum putabant quàm ab aliis additum. Vide locutionem similem Iohannis ix, 35. & xx, 8.

18. ἵνα ᾗ μετ' αὐτοῦ. *ut esset cum illo*] Veritus ne digressio Iesu ipse in dæmonum potestatem recideret. At Christus ostendere voluit se etiam absentem præsidio esse eis qui sibi confiderent, ut rectè observat Theophylactus.

19. ἀναγγεῖλον αὐτοῖς, *annuntia illis*] Voluit Christus etiam ad Gentes aliquam sui famam manare, vocationis secururæ præfagium.

καὶ ἡλέησέ σε. & *misertus sit tui*] Ita optimi codices, quos Latinus sequitur. Neque video cur

malè cohæreat. Nam Græcè cur non dicatur ὅσα ἡλέησέ σε [*quanta tui misertus sit*], cum ἡλέησέ σε hic tantum valeat quantum ἐχαρίσατό σοι; [*gratificatus est tibi?*] Apparet offensos constructionis novitate qui ὅτι [*quod*] addiderunt. Nam Syrus cur id adderet causam habuit suam, quòd illud Græcum loquendi genus sua lingua non admitteret. Vtitur hic Christus eā modestiā quæ τῇ περὶ αὐτολογίᾳ [*sermoni de semetipso*] invidiam demit, ut sapienter Plutarchus monet, cum rectè à nobis facta ad Deum referimus auctorem. Posses etiam exponere ὅσα σοι ὁ Κύριος ἐποίησε ἐλεήσας σε [*quanta Deus tibi fecerit misertus tui*], quomodo sæpe copulativam conjunctam cum verbo participii vicem explere vidimus.

23. ἐσχάτως ἔχει *in extremis est*] Hebraicè הָיָה לְיָמָיו [*inferno appropinquavit*], ut Psalmo lxxxvi. 4.

ἵνα ἐλθὼν ἐπιθῇ, *ut veniens imponas*] Subauditur παρακαλέω σε [*oro te*] ex eo quod præcesserat. Hoc autem nihil est aliud quàm circumscriptio modi precativi: ἐπιθῇ [*imponere*] dixit Matthæi Interpres. Qui hic deesse aliquid putarunt, adjece- runt ἐλθὲ [*veni*], quod non legit Syrus; neque enim repetit *veniendi* verbum; sensum autem rectè expressit per modum, ut diximus, precativum. Simile est illud Aristophanis Nubibus,

Ὅπως δὲ τὸτο μὴ διδάξῃς μηδὲνα.

[*Sed hoc ut alium doceas hominem neminem.*]

nam & hic subauditur παρακαλέω [*precor*] aut aliquid simile.

καὶ ζήσεται. & *vivet*] Videtur mihi qui ζήσῃ [*vivat*] annotavit explicasse Hebraïsmum. Nam Hebræis futurum est vice subjunctivi: atque ita intellexisse mihi hunc locum videntur Syrus & Latinus Interpres. Neque est ταυτολογία [*idem bis dictum*]. Sensus enim est, *ut sanitatem recipiat, atque ita mortem imminentem effugiat*.

25. ἔσα ἐν ῥύσει αἱματός, *quæ erat in profluvio sanguinis*] Αἱμορροῖσα [*quæ sanguinis fluxum patiebatur*] Matthæus. Non dubito quin Hebraïsmus sit Marco familiaris qualis bis suprâ, ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ [*in spiritu immundo*].

26. ὑπὸ πολλῶν ἰατρῶν, *à compluribus Medicis*] Vetus inscriptio, *Turba Medicorum me perdidit*.

καὶ μηδὲν ὠφεληθεῖσα, *nec quicquam profecerat*] Nimirum,

Non est in Medico semper relevetur ut ager:

Interdum doctâ plus valet arte malum.

Quod præcipuè locum habet in morbis qui ipsa vultate in naturam vertunt.

εἰς τὸ χεῖρον ἐλθεῖσα. *sed magis deterius habebat*] Nec mirum: vix enim est ut non noceant medicamenta quæ non prosunt, præsertim in languidis corporibus, qualia esse necesse est quorum sanguis in succum non vertitur.

29. ἡ πηγὴ, *fons*] Ρύσις [*fluxus*] Lucæ. Omnem scatebram Hebræi fontem appellant. Levit. xi. 7. de naturali mulierum profluvio, מִיָּדָהּ מִמַּקְדָּהּ הַמַּיִם, Græcis καὶ καθαρὴ αὐτὴν ἀπὸ τῆς πηγῆς τοῦ αἱματος αὐτῆς [*mundabit eam à fonte sive profluvio sanguinis sui*].

ἐγνώ τὸ σῶμα, *sensit corpore*] Magna est ἐμφασις [*efficacia*] in his vocibus. Nam naturaliter nemo

ex veteri morbo subito revalescit, sed longa manent cedentis mali vestigia. Id apud Lucam significatur in verbis *ἰάθη παραχρῆμα* [confestim sanata est].

30. *δύναμιν ἐξελθῶσαν*, virtutem quæ exierat de illo] Populare loquendi genus, sed magnæ efficacæ. Significatur enim apertissimè vis quædam non adventitia, qualis ad Prophetarum preces à Deo exerceri solebat, sed quæ esset in ipso *ὑφισταμένη* [subsistens], atque inde effectus produceret, quod hic est *ἐξέρχεται* [exire].

33. *πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν*. omnem veritatem] Ita veteres Interpretes: nec dubito quin quod præterea habent codices alii adjectum sit ex Lucæ historia.

34. *ὑπάγε εἰς εἰρήνην*, vade in pacem, id est, in pace] Ita & Lucas. Malè mutarunt quidam in *ἐν εἰρήνῃ*. Est enim in utraque locutione sensus idem: neque rarò Hellenistæ *εἰς* [in cum accusativo] pro *ἐν* [in cum ablativo] & *ἐν* [in cum ablativo] pro *εἰς* [in cum accusativo] usurpant. Sed & apud Lxx exstat *Πορεύε εἰς εἰρήνην* [Vade in pacem, id est, in pace], 1 Samuelis 1, 17.

35. *ἀπὸ τοῦ ἀρχισυναγώγου*, ab Archisynagogo] Vim locutionis apud Latinos usitatissimæ bene expressit Syrus. Sic apud Virgilium,

proximus ardet

Valegon.

σκύλας, vexas] *ללא* Esaiæ VII, 13.

36. *τὸν λόγον λαλέμενον*, audito verbo] Illud quod dictum erat, *Noli Magistro molestus esse*; quod pertinebat ad omnes fiduciæ reliquias ex Archisynagogi animo proturbandas; quod Christus pro sua bonitate antevertit.

μόνον πίστευε. tantummodo crede] Ad beneficia adspectabilia impetranda nihil præter fiduciam Christus exigit, ut ostendat etiam interna beneficia in se confidentibus contingere: qua de re alibi dictum.

38. *ἀλαλάζοντες*, ejulantes] Hellenistæ, qui non tam Græci sermonis *ἀκριβολογίαν* [proprietatem] sequuntur quàm id curant ut quàm proximè fieri potest exprimant vim linguæ Hebrææ, ut redderent *לילי*, quod Hebræis *clamorem*, præsertim verò *lugubrem*, significat, voces Græcas quæ siverunt sono affines. Sunt autem duæ, *ὀλολύζειν* & *ἀλαλάζειν*, quarum illam in sacris, istam in bello maximè Græci usurpabant: quo sensu *ἀλαλαγμὸν* etiam apud Iosephum reperio. Sed Hellenistæ, ut dixi, istā proprietate neglectā abusionis libertatem sibi indulgere. Et *ὀλολύζειν* quidem eo sensu passim occurrit, ut Esaiæ XII, 6. xv, 2. LII, 5. Ierem. XLVIII, 20, 31. Zachar. XI, 2. Osee VII, 14. & Iacob. V, 1. *ἀλαλάζειν* verò Ieremiæ xxv, 34. *לילי* *ἀλαλάξατε* *ποιμένες* [ululate pastores]. XLVII, 2. *καὶ ἀλαλάξουσιν ἅπαντες οἱ κατοικοῦντες τὴν γῆν* [ululabunt omnes habitatores terræ]. Eiusdem verò Prophetæ loco altero qui est IV, 8. alii codices Græci habent *ὀλολύξατε*, alii *ἀλαλάξατε*. Syrus ipsam vocem expressit quæ per Græcam exprimitur *לילי* [lugubre clamantes]. Quare de lectionis veritate in tanto codicum consensu non est dubitandum.

40. *ἐκβαλὼν ἅπαντας*, eiecit omnes] Tot testes assumebat quot rei probandæ sufficiebant: plures admittere speciem habere poterat ostentationis.

τὸς μετ' αὐτῶν, qui secum erant] Id est, Discipulos tres quos in domum intrans secum retinuerat. Optimè igitur Latinus Interpres *qui secum erant*, quomodo accipi potest & quod apud Syrum & Arabem est.

ἀνακείμενον. jacens sive decumbens] In eo ipso lecto in quo ægrotaverat. Si Græcorum subtilitas sequenda esset, ne is quidem qui ad mensam accumbit dici posset *ἀνακείσθαι* imò rideri ab elegantibus solebant qui ita loquebantur, quia *ἀνακείσθαι* propriè dicebantur ea quæ erecta erant, ut statuae. Sed vocum arbiter usus istis angustis se adstringi non patitur.

41. *αὐτῇ, ἰψῇ*] Rectè; neque mutandi causa. Est enim *σύνταξις κατὰ τὸ σημαίνον* [constructio ad significationem].

Ταλιθα, Talitha] Exstat hæc vox in Chaldæo Interprete Prov. IX.

σοὶ λέγω, tibi dico] Vis vocativi additis vocibus exprimitur; quod & Lxx fecisse alicubi à nobis observatum est. Imperium autem directum in corpus rationis expers vim Divinam imperantis significat.

43. *ἵνα μηδεὶς γνῶ τῆτο* ut nemo id sciret] Imperium suum in mortem ipsam nolebat hoc tempore evulgari, ut quod post resurrectionem demum ipsius omni mundo esset publicandum. Interim aliqua ejus potentiae signa nonnullis cognita esse voluit, quæ mox ipsi etiam resurrectioni fidem adstruerent.

εἶπε, dixit] Id est, *ἐκέλευσε* [præcepit] *ῥα*, ut & infra VIII, 7.

40. *Φαγεῖν*. manducare] Vt appareret non vivam tantum esse sed & rectè valentem: nam graviter ægroti vix solent cibum sumere.

C A P V T VI.

2. *Ἐπελήσσαντο*, admirabantur] Quod quidam codices habent *ἐπὶ τῇ διδασκῇ αὐτῶν* [super doctrina ejus] puto additum ex Latino Interprete, qui ad sensum explendum quædam interdum verba addit. Causa admirationis, ut collatio Lucæ & Iohannis nos docet, hæc erat, quod Iesus nullo humano magisterio institutus summa cum perspicuitate Prophetarum verba explicaret.

ἡ δοθεῖσα αὐτῷ, ὅτι καὶ δυνάμεις τοιαῦται διὰ τῶν χειρῶν αὐτῶν γίνονται; quæ data est illi, quoniam & virtutes tales per manus ejus fiunt? Sapiëntiam ipsius esse datam Divinitus, præterquam quod notissimum erat Iesum nullis usum magistris, altero argumento probant ex miraculis quæ Capharnaûmi atque alibi ediderat. Ideo rectius est *ὅτι γίνονται* [quoniam fiunt] quàm quod alii habent *ἵνα γίνονται* [ut fiant].

3. *ὁ τέκτων*, faber] Vide quæ ad Matthæum.

Ἰωσήφ, Iosetis] Videtur mihi hæc vera esse lectio, ad Græcam flexionem perducto nomine. Nam & infra xv, 40. ita habent optimi codices, quod qui non intellexerunt reposuerunt vocem *ἀκλίτον* [indeclinabilem].

αἱ ἀδελφαὶ αὐτῶν ὡς καὶ πρὸς ἡμᾶς; & sorores ejus hic nobiscum sunt? Cum Nazarethani hic specialiter meminerint cognatarum Iesu apud se habitantium, adducor ut credam, quod & suprâ dixi, matrem Iesu & cognatorum aliquos hoc tempore Capharnaûmi habitasse.

5. ἐκ ἰδύναντο, *non poterat*] De variis significatio-
nibus vocis δύνασθαι [*posse*] jam diximus supra. Hic
puto significari affectum in Christo qui obliterit
illi quominus miracula multa Nazarethæ faceret.
Nam ita & Latine dicimus, *Impetrare hoc à me non
possum*. Soletque tam de malis quàm de bonis affe-
ctibus ea locutio usurpari. Ita Genes. xxxv 11, 4. de
fratribus Iosephi dicitur וְלֹא יָכִיל וְרַבְרָבִי לְשׁוֹן הַיָּדָיִם
וְהָיָה לָאֵלֶּיךָ לְשׁוֹן הַיָּדָיִם [nec poterant ei
quicquam pacifice loqui], obstante odio scilicet. Ioh.
vii, 7. & δύναται ὁ κόσμος μισεῖν ὑμᾶς [*non potest
Mundus odisse vos*], nimirum ob morum similitudi-
nem. Actor. iv, 20. & δυνάμεθα ἡμεῖς ἃ εἶδομεν ἢ
ἡκούσαμεν μὴ λαλεῖν [*non possumus quæ vidimus & au-
divimus non loqui*]. Apocal. ii, 2. & δύνῃ βαλεῖσαι
κακὰς [*non potes sustinere malos*]. Sic & ii Corinth.
xiii, 8. Simile Matth. xii, 34. Iohannis viii, 43.
xii, 39. i Iohan. iii, 9. Apoc. ii, 2. Rectè Chry-
sostomus, Οὕτως οἶδε πολλὰ χεῖ δύναμιν τὴν προαίρεσιν
λέγειν· τὸτο ᾧ ἐν τῇ κοινῇ συνηθείᾳ φυλαττόμενον ἴδοι-
τις ἄν· ὡς ὅταν λέγῃ τις, Οὐ δύναμαι ἀγαπᾶσαι τὸ δέον,
τὸ σφοδρὸν τὸ βελήσεως δύναμιν λέγων [*Ita solet sæpe id
quod voluntas est appellare potentiam: idem & in vul-
gari consuetudine videmus usu venire, ut ubi quis dicit,
Non possum illum amare, potentiae nomen tribuens vehe-
menti affectui*]. Christus plenam habens miracula
faciendi potestatem, quò minùs eam hoc loco exer-
ceret impediabatur odio non hominum sed pertina-
cissimæ incredulitatis. Nam cùm illi doctrinam &
docendi genus faterentur esse eximia ac Divina, fa-
mā etiam rerum Caphernaūmi gestarum commove-
rentur nonnihil, iterum tamen respectu natalium at-
que educationis avocabantur quominus magnifi-
cum aliquid de ipso sentirent.

6. διὰ τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν. *propter incredulitatem eo-
rum*] Ita visum est Marco exprimere quod Hebræi
dicerent per ἐν [*in*]: sicut & nostri Scriptores inter-
dum loquuntur, ut Luc. i, 21. ii Thessal. i, 10.
alias per ἐπὶ [*super*] solet idem exprimi, ut Luc. iv,
22. xx, 26. Actor. iii, 12.

Περιῆγε τὰς κώμας κύκλῳ διδάσκων. *Circuibat castella
in circuitu docens*] Patriam ingratam deferens audito-
res quærebat quorum animi non æquè essent pravis
affectibus occupati.

7. τὰς δώδεκα, *duodecim*] Ita loqui solet Marcus.
quare quod alii addunt μαθητὰς αὐτοῦ [*discipulos ejus*]
haud dubiè ex Matthæo adjectum est.

δύο δύο· *binos*] Ad plenam testimonii fidem. Sic
& Iohannes sui gregis discipulos ad Christum lega-
rat, Matth. xi, 2.

8. μηδὲν ἀίρωσιν εἰς ὁδόν, *nequid tollerent in via*] Id
est, *ne quid viæ causâ secum ferrent*, extra ea quæ usûs
erant quotidiani.

εἰ μὴ ῥάβδον μόνον, *nisi virgam tantum*] Eam virgam
cum qua tunc fortè ambulabant, non aliam inter sar-
cinas usui futuram si fortè prior defecisset. Voluit
enim Dominus in prima legatione manifestum ipsis
dare documentum Divinæ providentiæ. Finis ho-
rum præceptorum perpetuus est, præcepta ipsa tem-
poraria, ut ad Matthæum monuimus.

μὴ πῆραν, μὴ ἄρτον, μὴ εἰς τὴν ζώνην χαλκόν. *non pe-
ram, non panem, neque in zona æs*] Nimirum εἰς ὁδόν
[*ad viam*], id est, *viæ causâ*. Noluit enim Christus

illos susceptæ legationis ergo vel tantillo sollicitiores
esse quàm antè erant.

9. Ἀλλὰ ὑποδεδεμένους σανδάλια· *Sed calceatos sanda-
liis*] Ἐλατῆς [*defectus*]. Deest enim πορεύεσθαι [*ire*].
Ire jubet ita ut erant, soleatos scilicet. Quanquam
Christiani veteres multum inceserunt nudis pedi-
bus (ἀνδρὶ εὖ μάλα ἀρμόδιον ἢ ἀνυποδησία [*viro maxi-
mè convenit nudis ire pedibus*]), inquit Clemens. Ter-
tullianus, *Pedes nudi viriles magis quàm in calceis*)
videntur tamen id mihi fecisse Platoniorum magis
exemplo, quorum celebris est ἀνυποδησία [*pedum
nuditas*], nè scilicet Philosophis (quos & in Pallio
imitabantur) in ulla aut frugalitatis aut fortitudinis
parte cederent, quàm ex primævo instituto aut
exemplo. Nam Iudæos plerumque sua habuisse
ὑποδήματα [*calceamenta*] passim nos docet Mosis hi-
storia, ut Exodi iii, 5. xii, 11. Deuter. xxv, 10.
Ruth iv, 7. & Luc. xv, 22. Neque discessisse Chri-
stum ab eo more satis manifestum est ex verbis
Baptistæ, Matth. iii, 11. & supra i, 7. Apostolos
itidem fuisse ὑποδεδεμένους [*calceatos*] tum hic locus
evincit, tum alter de Petro Act. xii, 8. Iudæi verò
sandaliis maximè usi. Itaque Esaias jubetur exuere
τὰ σανδάλια [*sandalia*] in versione Lxx, xx, 2. &
Petrus induere σανδάλια [*sandalia*] dicto Actorum
loco, & hic Apostoli viam capere ὑποδεδεμένοι σαν-
δάλια [*calceati sandaliis*]. Quin & Metaphrastes
Hierosolymitanus pro ὑγῖ [*calceamentum*] ubique
posuit ὑγῖς [*sandalium*]. Et ideo in funere jubentur
deponere sandalia lege veteri quæ in Thalmudi-
cis exstat. Et Iosephus, in expositione legis de vidua
fraterna, σανδάλια [*sandalia*] dixit quæ alii ὑποδήμα-
τα [*calceamenta*]. Quanquam autem iisdem ex locis
appareat σανδάλια [*sandalia*] Iudaica fuisse ὑποδή-
ματα [*calceamenta*] satis usitata, certum tamen est
Iudæis fuisse & alia ὑποδήματα [*calceamenta*] exqui-
sitiora. Σανδάλια [*sandalia*] propriè respondisse
videntur isti ὑποδημάτων [*calceamentorum*] generi
quod κονίποδας [*pulverulenta*] vocabant Attici. Sui-
das certè κονίποδα exponit σενὸν σανδάλιον & διὰ τὴν σε-
νότητά οὗ πᾶς ἐκονιορτέτο [*breve sandalium ob cuius bre-
vitatem pes pulvere adspersgebatur*]. Polluci est λεπτόν
ὑπόδημα [*parvum calceamentum*]. Clemens Pædago-
go ii, cap. xi. εἰ ᾧ μὴ ὀδένομεν, ἀλλὰ μὴδὲ φέρομεν τὴν
ἀνυποδησίαν, βλαύταις ἢ φαίκασις χρῆσθον· κονίπο-
δας αὐτὰ ἐκάλεον οἱ Ἀττικοὶ διὰ τὸ πελάζειν, μοι δοκεῖν,
τῇ κόνει τὴν πόδε [*quòd si non peregrinemur, nec feramus
pedum nuditatem, utendum soleis aut phæcasiis: Attici
conipodas vocabant, ideo, ut arbitror, quòd pedem à
pulvere non defenderent*]. Ideo in Actis Latinus
vertit caligas; Dio verò caligas Græcè vertit στραϊω-
τικά ὑποδήματα. Narrant Iudæi morem fuisse ma-
joribus suis ut diebus festis in Templo apparerent
cum sandaliis è melium pellibus. Soleatos igitur, ut
ita dicam, non calceatos vult Christus Apostolos
suos iter arripere, non minùs adversus itinerum in-
commoda quàm adversus difficultates alias illis con-
sulturus. Syrus σανδάλια [*sandalia*] vocat talaria,
credo quòd ad talos alligarentur. Sic & in Pedonis
Elegia, ubi est sandalia, alii libri habent talaria ex
glossæmatis expositione, ni fallor. Sed de hoc loco
moneo lectorem videat quæ incomparabilis doctri-
næ vir Cl. Salmasius ad Tertulliani Pallium notavit.

καὶ μὴ ἐνδύσθητε δύο χιτῶνας. *Et ne induamini duabus tunicis*] Id est, ne modò hanc, modò illam tunicam induite; ut solent qui iter faciunt aliis in itinere vestibus uti, aliis ubi in urbem aliquam advenerunt. Vide quæ ad Matthæum hoc loco. Hæc omnia, ut dixi, eò pertinent ut Apostoli intelligant nullo majore paratu sibi ad iter opus fore quàm si domi essent mansuri.

10. ἐκεῖθεν. *inde*] *Ex ea urbe*, ut & sequenti commate.

11. εἰς μαρτύριον αὐτοῖς. *in testimonium illis*] In testimonium contemti ab ipsis Euangelii: nam in ejus contemptus detestationem pulvis excutiebatur. Vide ad Matthæum.

12. ἵνα μετανοήσωσι. *ut pœnitentiam agerent*] Legationis Apostolicæ summa eadem quæ κηρύγματ^{ος} [prædicationis] Baptistæ, unde & Christus initium fecit. Admonebantur homines ut verè ac seriò pœnitentiam agerent, id est, vias suas de malis bonas facerent. Causa addebatur, quia jam adventasset tempus illud diu expectatum Regni cœlestis. Ut enim hujus Regni beneficia, Remissionem peccatorum & Spiritum Sanctum, intra se quisque reciperet, per pœnitentiam animi erant præparandi. Hoc illi dicebant breviter, ut qui studio pœnitentiæ tenebantur omnia præcepta eò pertinentia ab ipso Christo auditum venirent.

13. ἔλαιον ἐλάω, *ungebant oleo*] Ex more antiquo Hebræorum, qui ut Manuum impositionem precibus pro aliquo susceptis adjungere solebant, ita & Vnctionem per oleum circa ægrotos pro quibus preces suscipiebantur, in spem impetrandi à Deo leniminis & gaudii, quod per Oleum significatur. Quem morem primà Christianorum Ecclesia libenter usurpavit, non ita tamen ut nunquam ἰάματα [sanationes] sine oleo exercerentur. Notus Iacobi locus de oleo, & historiæ sanationum in Actis sine oleo. Diximus alibi Christianos veteres quicquid ἀληγορίζωσ^{αν} [ad aliud innuendum] dictum in Sacris literis reperiebatur id expressisse visibilibus signis. Hinc factum ut & Baptismo & Manuum impositioni juxta Baptismum oleum adhiberetur, interdum & aliæ unctiones. Dixerat Paulus, ὁ θεὸς ἡμᾶς ἐβεβαίωσεν καὶ χρίσας ἡμᾶς [qui confirmat & unxit nos Deus], 11 Corinth. 1, 21. & Iohannes 1 Epistolâ 11, 20, 27. ὑμεῖς τὸ χρίσμα ἔχετε· τὸ χρίσμα ὃ ἐλάβετε ἀπ' αὐτοῦ διδάσκει ὑμᾶς περὶ πάντων [vos unctionem habetis: unctio quam accepistis ab eo docet vos de omnibus]. quæ loca de Spiritu plerique accipiunt, Veteres de ipsa fide quæ per Spiritum obsignatur, modico discrimine; ut apparet ex Clemente Alexandrino, qui Christum ita loquentem nobis introducit, Χρίσω ὑμᾶς τῷ πνεύματι ἀλείμματι, διὲ τὴν φθορὰν ἀποβάλλετε, καὶ γυμνὸν δικαιοσύνης ἐπιδείξω τὸ χῆμα, διὲ πρὸς τὸ θεὸν ἀναβαίνετε [Vngam vos fidei unguento, per quod corruptelam abjiciatis, & nudum apparere in vobis faciam justitiæ habitum, per quem ad Deum adscendatis]. Hanc fidem, quæ per unctionem designabatur, gratiam Christi vocat Cyprianus epistolâ ad Ianuarium. Tertullianus dixerat, Sic & in nobis carnaliter currit unctio, sed spiritualiter proficit, eam unctionem significari ostendens per quam Christus nos constituit sacerdotes. Docet nos Scriptor Responsionum ad Ortho-

doxos inungi solitos etiam eos qui ab errore conversi sine novo Baptismo ad Ecclesiam admittebantur; τὸ σφάλμα, inquit, διορθῆται τὸ μὲν κακοδοξίας τῇ μεταθέσει τῆ φρονήματ^{ος}, τῇ δὲ βαπτίσματ^{ος} τῇ ἐπιχρίσει τῆ ἀγίας μύρου [Vitium corrigitur malæ opinionis mutatione sententiæ, Baptismatis verò per unctionem qui fit unguento sancto]. Sed & Philo apud Mosem antiqua traditione oleum interpretabatur ἀγωγὴν φῶς τηλαυγέσατον ἀπασράπισσαν τοῖς μὴ ἀψιμύρως κραταιῶς ἢ καὶ παγίως ἐξ ἀδιασάτ^{ος} καὶ συνεχῆς ἐπιμονῆς ἐκλαβομένοις ὧν ἐρῶσιν [eam institutionem quæ lucem clarissimam alluceat iis qui non persunctoriè sed fortiter ac firmiter constanti perpetuoque studio iis adhærent quæ amant]. locus est in libro cui titulus περὶ τῆ τοῦ χειρὸν τῷ κρείττονι φιλεῖν ἐπιτίθεσθαι [Pejorem insidiari meliori].

14. Καὶ ἤκουσεν ὁ βασιλεὺς Ἡρώδης (Φανερόν γδ ἐγένετο) τὸ ὄνομα αὐτοῦ, *Et audivit Rex Herodes (manifestum enim factum est) nomen ejus*] Ita legendum censeo, ut ὄνομα [nomen] sit quarti casus, pro quo interpretamenti vice quidam substituerunt ἀκοὴν αὐτοῦ [famam ejus]. Cùm enim satis constet veteres libros caruisse distinctionum notis, liberum cuique ea in re judicium permittendum arbitror. Syrus, quia hanc constructionem sua lingua vix patiebatur, duas voces addidit, *de Iesu*. Herodem Tetrarcham Regem vocat, quia sic à suis vocabatur.

καὶ ἔλεγεν, *& dicebat*] Ipse Herodes, ut & Matthæus narrat; cæterum injectâ ab aliis suspicione, ut ex Luca discimus. Videndum num qui codices habeant ἔλεγον [dicebant], sicut olim Latini legabant. Nam Marcum ferme sequitur Lucas.

ὁ βαπτίζων, *baptizans*, id est, *Baptista*] Et ex hoc loco, & ex eo quod suprâ habuimus δύο δύο [duo, duo, id est, bina], & infra συμπόσια συμπόσια [symposia, symposia, id est, per convivium], & multis aliis apparet verum esse quod diximus Marcum plus cæteris ἐβραΐζειν [Hebræicis uti locutionibus]. Nam alii dicunt ὁ βαπτιστής [Baptista], ut & Iosephus.

15. Ὅτι Ηλίας ἐστίν. *Quia Elias est*] Matth. XVI, 14. Ὅτι προφήτης ἐστίν ὡς εἰς τὸ προφητῶν. *Quia Propheta est quasi unus ex Prophetis*] Miror dubitari de hac lectione quam codices plurimi præferunt, & præterea Syrus, Arabs, & Latinus Interpretes. Adde quòd interpositum ἢ [aut] sensum nullum commodum reddit; cùm hujus lectionis aperta sit sententia. Nam hæc istorum hominum de Christo opinatio fuit, Esse eum non Messiam, non Eliam, non Iohannem, sed Prophetam à Deo suscitatum parem veteribus Prophetis. Diversum sentiebant illi apud Lucam, ὅτι προφήτης εἰς τὸ ἀρχαίων ἀνέστη [quia Propheta unus de antiquis surrexit].

17. ἀποσείλας, *misit, ac*] Id est, *per missos à se satellites*. Idem loquendi genus Matth. 11, 16. & XIV, 10.

18. τὴν γυναῖκα τῆ ἀδελφῆς σου, *uxorem fratris tui*] Id est, τὴν πρὶν γυναῖκα τῆ ἀδελφῆς σου [eam quæ antè uxor fratris tui fuit], ut & 1 Cor. v, 1. Videtur enim maritus tum fuisse mortuus, ut ad Matthæum diximus.

19. ἐνέιχεν αὐτῷ, *insidiabatur illi*] Exitio ejus imminabat: quomodo & apud Lucam XI, 53. Hebræicè *יְהַרְמֵס*, ut Genes. XLIX, 23. Aliud est *ἐχειν*

καὶ ἅ τιν' [habere contra aliquem] subauditur enim μομφήν [querelam].

20. ἐφοβήτο, metuebat] Δείσας τὸ ἐπὶ τοσόνδε πιθανὸν αὐτῷ τοῖς ἀνθρώποις [metuens tantam ipsius apud homines auctoritatem], ut Iosephus hac de re loquitur. Auctoritas Iohannis apud populum Herodi erat formidolosa. Idem significat Matthæus cū dicit ἐφοβήθη τὸ ὄχλον [timuit populum]. Nimirum sub ejusmodi Regibus aut Regulis majus periculum est ex magna fama quàm ex mala, & ob virtutes certissimum exitium.

δικαίον ἢ ἁγίον, justum & sanctum] Ἀγαθὸν ἄνδρα [virum bonum] dixit Iosephus, & monitorem δικαιοσύνης ἢ εὐσεβείας [justitiæ & pietatis].

καὶ συνετήρῃ αὐτόν & observabat eum, id est, observaverat] Hæc explicanda mihi videntur per tempus plusquamperfectum, ut solent ista in Hebraïsmo & ab Hellenistis confundi. Observaverat, inquit, ipse Herodes Iohannem diu, multaue fecerat ejus consilio, & libenter eum audire erat solitus. Hæc enim referenda sunt ad tempus quod præcesserat liberam objurgationem; ita tamen ut postea quoque earum rerum memoria & ex eo major infamiæ metus sæpe animo Herodis oberraverit: etiam tum cū, ut Matthæus ait, interficere illum cuperet uxori obnoxius. Ita se volutabat animus inter exiguas reliquias bonæ mentis rationesque honesti, utilis ac jucundi, publicas ac domesticas. Adeo verum est non esse pacem impiis.

ἀκούσας αὐτῆς πολλὰ ἐποίει, audito eo multa faciebat] Quod de Herode hic dicit Marcus, idem de Iudæis in universum Iosephus prædicat, πάντα ᾧ ἐώκεσαν τῇ συμβουλῇ αὐτῆς πράξαντες [videbantur enim omnia de consilio ejus facere] & Christus ipse, ἠθέλησατε ἀγαθὰ ἔσθηναι πρὸς ὧσαν ἐν τῷ φωτὶ αὐτῆς [voluistis ad horam exsultare in luce ejus]. Dubitandum non est quin vir sanctissimus, pars patriæ suæ non minima, etiam in rebus publicam salutem spectantibus se digna consilia dederit,

Βαθεῖαν ἄλοκα διὰ φρέν' καρπόμεν',
'Αφ' ἧς τὰ κεδνὰ βλάσανεν βελέμμαϊα.
[Sulcos profundos corde demersos gerens,
Vnde illa sese pulchra consilia exserunt.]

21. Καὶ γενομένης ἡμέρας ευκαίρης, Et cū dies opportuna accidisset] Opportuna insidiatrici, quæ vino, amore, & adulatorum conspiratione facile sperabat impelli posse nutantem mariti animum.

μεγισταῖσι, Megistanibus, id est, principibus] Usurpat hanc vocem celebrem in Oriente etiam Iohannes in divina Apocalypsi vi, 15. & in Latino sermone tum Tacitus, tum Suetonius: Græcè usurparunt olim Menander & Antiochus Sophistæ. Exstat & in Græco 11 Paralip. xxxvi, 18. Prov. viii, 16. Esa. xxxiv, 12. Jerem. xiv, 3. xxiv, 8. xxv, 19. xxxiv, 10. xlix, 38. l, 35. Ezech. xxx, 13. Dan. iv, 36. v, 1, 2, 9. vi, 17. Ion. iii, 7. Nahum. ii, 5. iii, 10. Zach. xi, 2. Vocabantur ita Græco vocabulo qui Chaldaïco מְרַבְּנֵי ut Danieli v, 1, 3, 9. & aliis locis, Persicè ساتراپ, id est, Satrapæ, aut potius ἄρχοντες σατραπῶν [principes Satraparum], ut est in Græca versione Estheris ix, 3. Aulæ minores majorum vocabula imitabantur,

Magnus ut exiguum bos ranam ruperat olim.
χιλιάρχους, Tribunis] Nam exercitum sub id tempus paratum habebat Herodes adversus Aretam: δυνάμειος συλλεγείσης [exercitu collecto] inquit Iosephus.

τοῖς πρώτοις τῆς Γαλιλαίας primis Galilææ] Magistratibus oppidorum: τὰς πρώτας τῆς πόλεως in Novella cxxiii. vetus interpretes transtulit primates civitatis. Vocabantur pro numero δεκαπρωτοί, πεντεπρωτοί, & Latine Quinqueprimi, Decemprimi.

23. ἕως ἡμίσεος τῆς βασιλείας μου licet dimidium Regni mei] Vide quæ ad Matthæum xiv, 7.

25. Θέλω, Volo] Peto, aut Vellem, ut Matth. xxvi, 39. Ita aliquoties in his libris. Inter alia Ioh. vi, 21. & infra x, 35. Et hoc sensu sæpe reperies Hebræum רָצוּ.

ἐξ αὐτῆς, ab ipsa, id est, protinus] Præter Paulum Lucas hac voce utitur aliquoties Act. x, 33. xi, 11. xxi, 30. Solent Syri in sermone suppressere interdum ὥρα [hora], quod imitantur nostri Scriptores. At hic atque aliis in locis Syrus quod Græco sermone deerat expressit.

26. ἀθετῆσαι, aspernari] Ἀθετεῖν etiam Græcorum Grammatici interpretantur ἀτιμάζειν, καὶ ἀφρονεῖν [parvi ducere, contemnere]. Atque ita usurpatur etiam Lucæ vii, 30. x, 16. & Ioh. xii, 48. Respondet Hebræo דָּנָה.

27. σπεκνλάτωρα, speculatore] Adrianus Imperator in epistola ad Aquilium Brudam, neque speculatores ultro sibi vindicent, neque Optiones ea desiderent quibus spoliatur quo momento quis punitus est. Valentinianus, Theodosius & Arcadius, Ordinariorum Iudicium apparitores qui vel speculatores vel ordinariorum attigerint gradum. Seneca, Centurio supplicio præpositus condere gladium speculatorem jubet. Quibus addenda loca Taciti & Firmici citata ab aliis, qui & Hebræorum usu tritam hanc vocem manifestis testimoniis probarunt.

29. τὸ πῶμα, corpus, sive cadaver] הָוָה.

30. πάντα, ἢ ὅσα ἐποίησαν, ἢ ὅσα ἐδίδαξαν. omnia, quæ egerant, & docuerant] Πάντα [omnia], id est, diversa illa hominum de Christo judicia, de quibus egerat suprâ 14, 15. Nam dum legationem suam obeunt Apostoli ista intellexerant. Præterea verò renuntiarent tum quæ docuerant, tum quæ fecerant; quod ad miracula pertinet. Similis locutio apud Lucam Actor. i. περὶ πάντων ὧν ἤρξατο ὁ ἰησοῦς ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν [de omnibus quæ cepit Iesus facere ac docere]. Legatorum est de singulis mandati partibus quid actum sit renuntiare. Mandaverat autem Christus Apostolis κηρύσσειν μελάνοιαν [prædicare penitentiam], & in fidem dictorum ejicere dæmonia & morbos sanare.

31. Δεῦτε ὑμεῖς, ὑπάγωμεν αὐτοὶ κατ' ἰδίαν, Venite vos, eamus ipsi seorsum] Hunc in modum legisse mihi videtur Syrus, cū in aliis codicibus desit ὑπάγωμεν [eamus], in aliis ὑμεῖς [vos] & αὐτοὶ [ipsi]. Mihi ista lectio non displicet ut sit αὐτοὶ [ipsi] positum pro ἡμεῖς [nos].

32. Καὶ ἀπῆλθον εἰς ἔρημον τόπον, & abierunt in desertum locum] Etiam quæ hoc loco in codices quosdam irrepsit lectio, ἀναβάντες εἰς τὸ πλοῖον [adscendentes in navem], ostendit ab aliquo interpolatum esse Græcum textum ad modum Latinæ versionis.

33. καὶ προσῆλθον αὐτῆς, & prævenerunt eos] Quod hic nostri codices post ista verba habent, καὶ συνῆλθον πρὸς αὐτῆς [& convenerunt ad eos] supervacuum est, neque agnoscitur aut à Syro aut à Latino. Quare

Quare cum alii codices habeant ἤλθον [venerunt] & αὐτῶ [eò] suspicari liceat initio scriptum fuisse à librariis καὶ ἤλθον πρὸ αὐτῶ [et venerunt ante eum], quod interpretamentum erat eorum quæ posuimus Marci verborum: Sed postea cum in textum irrepsisset mutatum, ne bis idem diceretur.

35. ὥρας πολλῆς γενομένης, cum jam hora multa fieret] ὥραν [horam] vocat non diem totum, sed partem diei, ut infra XI, 11. ὥσπερ ἡδὴ ἔσσης τῆς ὥρας [cum jam vespera esset hora]. πολλὴν ergo dicere videtur eam partem quæ majoris numeri nomine exprimitur.

36. κύκλῳ, in circuitu] Vide suprâ hoc loquendi genus III, 34. Ita κύκλῳ τῆς Ἱερουσαλὴμ [in circuitu Jerusalem] Lxx, Jerem. xxxiii, 13.

τί γὰρ φάγωσιν, quod enim edant] Pro ὃ φάγωσιν. Ita apud Matthæum xv, 32. οὐκ ἔχουσιν τί φάγωσιν [non habent quod manducant].

37. ἀπελθόντες ἀγορεύσωμεν, Euntēs emanus] Cum Christum constet γλωσσόκομον [marsupium] habuisse, & in eo ex amicorum collatione pecuniæ aliquid, tum in suos & duodecim comitum tum in pauperum usus: non video cur aliqui adeò abhorreant credere fuisse illi hoc tempore, cum ab oppidis in agros velut ibi mansurus aliquandiu secessisset, denarios ducentos. Neque enim de nihilo est quòd hanc pecuniæ summam Apostoli nominant, quæ tamen, ut ex Iohanne discimus, ipsorum iudicio sufficere non poterat tam immensæ multitudini satiandæ. Sensus ergo esse videtur quem nonnulli indicarunt, Sanè ne quid à nobis desiderari possit, parati sumus quantum apud nos est pecuniæ impendere his hominibus, non satiandis quidem, sed contra inedia paumper refovendis.

39. ἀνακλινάμενοι πάντας, accumbere facere omnes] Sic ἀνακλινάμενος αὐτὸν [cum se ad accumbendum posuisset] est apud Lucianum.

συμπόσια συμπόσια, per convivia] Per distinctos conviviarum ordines. Numerus centenorum aut etiam quinquagenorum major est quàm ut contubernii nomen ei satis respondeat, cui nomini suus usus est in agno Paschali, qui κατὰ φρατρίδας [per sodalitia] denum aut vicensimum edebatur.

40. πρᾶσαι πρᾶσαι, areolæ, areolæ, id est, areolatim] Nominativus vice ἀκλίτης [indeclinabilis], ut sæpe apud Hebræos: vide Psal. lxxiii, 28. Esth. vi, 7. Syrum Luc. xxi, 41. Tale est Ioh. Eu. i, 14. πλήρης [plenus] pro πλήρης [pleni]. Tale ἀπὸ τοῦ ὄντος [Ab illo Ens] Apoc. i, 4. & i, 5. ἀπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ μάρτυς ὁ πιστός [ab Iesu Christo testis fidelis]. Nec absimilis apud Iosephum constructio, πάντων τῶν ἀνθρώπων δημιουργημάτων ὧν τῶ Θεῷ [omnibus hominibus opificium Dei existentibus]. Sic & apud Euripidem Phœnissis,

Μέλων δὲ πέμπειν μ' Οἰδίῳ κλεινὸς γένε

Μαντεῖα σεμνὰ, Λοξίη τ' ἐπ' ἐχάρας,

Εν τῷ δ' ἐπεσφάτευσαν Ἀργεῖοι πόλιν.

[Me mittere autem natus Oedipodis volens

Pythias ad aras, clara Phœbi oracula,

Hanc interim urbem clausit Argivum phalanx.]

quo in loco μέλων [volens] apertè positum est pro μέλωνι [volente] ut & illo Herodoti αἰλῆς γενομένη πᾶσα ἡ Ἑλλάς, χεῖρ μεγάλη συνάγε

ται [omnis Græcia coiens, magnus conscribitur exercitus]. Sic ἀστράπλων [fulgurans] pro ἀστράπλοντα [fulgurantem] positum in secundo Iliados notavit Eustathius, & νῆσος [insula] pro νήσω [insula in dativo] primo Odyssæ. Sic & apud Proclum aliquoties μετὰ τῶ ἐν, χωρὶς τῶ ἐν [unà cum Vnum, absque Vnum].

ἀνὰ ἑκατὸν καὶ ἀνὰ πενήκοντα. per centenos & quinquagenos] Id est, nec plures centenis nec pauciores quinquagenis. Potuerunt igitur simul accumbere sexageni, septuageni, octuageni.

43. καὶ ἀπὸ τῶν ἰχθύων. & de piscibus] Id est, καὶ τῶν ἰχθύων τι [et aliquid de piscibus]. Addidit hoc Marcus, neque tamen quantum fuerit putavit exprimendum. Ita Matth. xxvii, 9. ἀπὸ τῶν ἱσραήλ [à filiis Israel] positum pro τινὲς τῶν ἱσραήλ [quidam filiorum Israel].

46. Καὶ ἀποταξάμενοι αὐτοῖς, Cum dimisisset eos] Nimirum τῷ ὄχλῳ [populum] constructio πρὸς τὸ σημαίνον [ad id quod significatur], ut infra viii, 1. παμπόλη ὄχλος ὄντος, καὶ μὴ ἐχόντων [cum turba multa esset, nec haberent]. ἀπολύσας τὸν ὄχλον [dimissâ turbâ] est apud Matthæum. Prius Christus Apostolos ablegavit, tum valedixit multitudini, deinde in montem se oratum contulit. Hic ordo est apud Matthæum, nec dubium quin idem aliis verbis dixerit Marcus.

48. ἐν τῷ ἐλαύνειν in remigando] ἐλαύνειν de navi, propriè est κωπηλατεῖν, remigare. Xenophon, εἰ δὲ ἐλαύνειν δέοι κατὰ μέτρον τὰς ναύτας ἀνέπαυε [si remigandum esset per vices nautis quietem dabat]. Causæ nihil video cur ab hac interpretatione, quam sequuntur Syrus & Latinus, recedendum sit. Molestia navigationis eo describitur quòd contra ventum remis obniti necesse esset.

Ἦθελε παρελθεῖν αὐτοῖς. volebat præterire eos] Non intraturus navem, nisi Apostoli hoc precibus ab illo expressissent. Hoc est quod Iohannes dicit Ἦθελον εἶναι λαβεῖν αὐτὸν εἰς τὸ πλοῖον [volebant ergo accipere eum in navim], id est, orabant; quomodo τὸ θέλειν [velle] sumi suprâ diximus.

51. ἐκόπασεν, cessavit] ἤ, ut Gen. viii, 1. λίαν ἐκ περισσῆς, plus magis] Hoc est quod apud Paulum aliquoties dicitur περισσοτέρως, plus quàm vehementer.

ἐξίσαντο, καὶ ἐθαύμαζον. stupebant & mirabantur] Id est, θαυμάζοντες ἐξίσαντο [mirantes stupebant], ut & Syrus accepit.

52. Οὐ γὰρ συνῆκαν ἐπὶ τοῖς ἄρτοις. Non enim intellexerunt de panibus] Non attenderant satis ad miraculi prioris magnitudinem: quod si fecissent, non erat cur ista super mare ambulatio & sedatio tempestatis adeò illis præter opinionem eveniret. Ita συνιέναι [intelligere] sumi aliquoties apud Matthæum observavimus. Nec aliter usus est Lucas ii, 50. Confer & quod infra viii, 17.

πεπωρωμένη. occalluerat] Ita & infra viii, 17. ἔγωγε νοεῖτε, εἰδὲ συνιετε; ἐτι πεπωρωμένην ἔχετε τὴν καρδίαν ὑμῶν; [nondum cognoscitis, nec intelligitis? adhuc callosum habetis cor vestrum?] Diximus hac voce significari qualecunque vitium vetustate inolitum; quale erat in Apostolis ἀπροσεξία [negligentia], præsertim circa ea quæ ad Divinam Christi potentiam pertinebant.

54. ἐπιγινόντες αὐτόν, *cognoverunt eum*] Ἐκεῖς. Subintelligitur quod expressit Matthæus οἱ ἄνδρες τῶν τόπων [virī loci illius], quod & hic à Syro est additum, & ex interpretamento in quosdam Græcos codices se insinuavit, cum non agnoscat Latinus.

55. ὅπου ἤκουον ὅτι ἐκεῖ ἐστίν. *ubi audiebant eum esse*] *Vbicunque esse eum intellexerant.* ὅπου [ubi] cum ἐκεῖ [ibi] est ut אֵשֶׁר [cui illi]: ita enim rectè acceperunt Syrus & Latinus. Sic & ἡς θυγάτριον αὐτῆς [cujus filiola ejus] infra VII, 25.

56. ἐν ταῖς ἀγοραῖς, *in foris*] In locis frequentioribus בְּחוּצוֹת.

ἤπλυνον αὐτὸν, *tangebant eum*] Τὸ Ἰησοῦ [Iesum], non τὴν κρασπέδον [fimbriam]. Apud Matthæum simpliciter est ἤψαντο [tangebant]. Credibile autem est à multis non fimbriam tactam, sed aliam aut corporis aut vestis partem. In iis autem qui Christum tangebant comprehenduntur & hi qui tetigerunt fimbriam.

C A P V T V I I.

2. **E**μέμψαντο. *vituperaverunt, sive crimen intulerunt*] Αὐτοῖς [eis] scilicet, ut Hebræorum VII, 8. Primùm succensuerunt, deinde etiam accusationem instituerunt commate 5.

3. καὶ πάντες οἱ Ἰουδαῖοι, *et omnes Iudæi*] Ostendit Marcus non fuisse hoc peculiare institutum Pharisaismi, sed ritum communiter observatum, ab illis scilicet omnibus qui Magistrorum receptas sententias sequebantur; quæ Iudæorum erat pars maxima. Nam alioqui Sadducæi & alii quidam ejusmodi institutis se non addicebant. Origo moris à contactu cadaveris, translatione facta ad alienigenas ut non minùs quàm cadavera impuros.

πυγμῇ, *pugno*] Ita vertunt Lxx בְּאֶרֶץ Exod. XXI, 18. *facto pugno*, ut Cicero loquitur. Nam manum in pugnum compositam manu altera lavabant, ut ex Mose Gerundenſi atque aliis ostensum est. Tradit idem Iacobus Baalturim Magister Hebræus in Semita vitæ. Quod autem Theophylactus dicit ἀχρὶ τῆς ἀγκῶνος [cubito tenus] in eo verum dixit, sed quod ad vocis hujus significationem aptari vix potest.

νίψονται, *laverint*] ἡνὶ Levitici xv, 11.

4. ἀπὸ ἀγορᾶς, *à foro*] Supple γένόμενοι [venientes]. Qui deesse aliquid putarunt addiderunt ὅταν ἔλθωσι [ubi venerint], quod à Syro non agnoscitur, neque necessarium est. In foro aliisque locis publicis multi erant ἀλλόφυλοι [alienigenæ], à quibus contaminari se etiam incios posse verebantur. Simili de causa in Parasceue metuebant Prætorium accedere, quòd plenum esset hominibus Romanis.

βαπτίζονται, *baptizentur*] Majori cura se purgabant à fori contactu, quippe non manus tantùm lavando, sed & corpus mersando. Cùm verò hic mos apud omnes ferme Iudæos receptus fuerit ob consentientem Magistrorum auctoritatem, satis hinc intelligitur eos qui peculiari sectæ suæ nomine ἡμεροβαπτισταί [Baptizatores quotidiani] vocabantur plus fecisse quàm cæteros, mersione usos scilicet etiam cùm domo non exiissent; aut manè, ut notatum Clementi Alexandrino; aut etiam sæpius, ut Batus ille apud Iosephum ψυχρῷ ὕδατι, τὴν ἡμέραν καὶ τὴν

νύκτα πολλάκις λαβόμενον πρὸς ἀγνείαν [frigidâ aquâ de die & de nocte sæpius se lavans purificationis causâ].

In Clementis Constitutionibus de iisdem legitur, Καὶ ἡμεροβαπτισταὶ εἰάν μὴ βαπτίζωνται ἐκ ἐοθίσις ἀλλὰ καὶ τὰς κλῖνας καὶ τὰς πίνακας καὶ τὰς κρατῆρας καὶ ποτήρια καὶ καθίσματα εἰάν μὴ καθάρωσιν ὕδατι, ἔδεν χερῶνται [Quotidiani baptizatores nisi baptizentur non edunt: sed nec utuntur lectis, discis, crateribus, poculis, sedibus nisi aquâ purgatis]. Quare apud Iustinum ubi 10 sectarum Iudaicarum nomina recensentur, legendum putem Φαρισαίων καὶ βαπτιστῶν [Phariseorum & Baptistarum] non Φαρισαίων βαπτιστῶν [Phariseorum baptistarum].

ἐκ ἐοθίσις non comedunt] Ne per cibum pollutum nova pollutio accedat. Lavabant religionis causâ ante cibum & post cibum, ut docent scripta Thalmudica.

παρέλαβον, *tradita accipere*] קבלו. Relata sunt παραλαμβάνειν & παραδίδοναι [traditum accipere & 20 tradere], ut ad Matthæum annotavimus.

ξέστων, *urceorum*] *Aquales* intelligit. Nam & Cicero aquæ sextarium dicit. Sicut autem vox ista ex Romano sermone per omnem orbem derivata apud Græcos passa est literarum μετάθεσιν [trajectionem], ita & in Oriente: Nam Arabes dicunt كست [kest], Syri כסת [kasta] pro כסתס [sesta]. Nominat ξέστας [xestas] pro mensura tunc Iudæis notissima Iosephus in Vita sua & in Originum libris: ξέστην [xestam] dixit & Adrianus Epicteto. 30

καὶ χαλκίων, *et æramentorum*] Cautè hoc dictum: ærea enim abluebantur, testacea frangebantur si polluta crederentur.

5. ὅς περὶ πατέρι κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν πρεσβυτέρων, *non ambulant juxta traditionem Seniorum*] Ita Actorum XXI, 21. μηδὲ τοῖς ἔθουσι περὶπατεῖν [neque secundum consuetudines ambulare], הלך. Hebræi certam vivendi rationem ac consuetudinem vocant הליכה [ambulationem]. 40

κοιναῖς, *communibus*] Ἀνίπτοις [illotis], quod quidam habent codices, interpretamentum est ex commate 2. suprâ. Latinus quoque legit κοιναῖς [communibus]: nec aliter Syrus: nam & suprâ is pro κοιναῖς, τὸ ἐν ἀνίπτοις [communibus, id est, illotis] interpretatus est *Illotis manibus*.

8. ἀφέντες, *Relinquentes*] Primùm dicit Christus negligi, id est, minùs curari solere præcepta Dilectionis, dum homines toti operosis istis ritibus distinentur, quod ipsum satis est mali. At deinde gradu facto, Christus insuper demonstrat esse quasdam παραδόσεις [traditiones] quæ non tantùm avertant ab internæ pietatis studio, verùm etiam directè repugnent præceptis à Deo traditis, ut solet superstitio in pejus procedere. Minus est ἀφίεναι [relinquere] quàm ἀθετεῖν [irritum facere], & propriè oppositum τῷ κρατεῖν [ei quod est retinere].

καὶ ἄλλα παρόμοια τοιαῦτα, *et alia similia his*] Et alia id genus istis similia, id est, ceremonias non minùs frigidas; quarum pleni sunt Iudæorum libri. Lectio- nem hanc tuentur constanter codices Græci & Latinus Interpres, & infra locutio eadem occurrit.

9. Καλῶς, *Bene*] Græcè admodum. Scholiastes ad

ad Aristophanem, ἀποσπρόμεν & καὶ παραιτέ-
μεν λέγει τὸ Καλῶς [aversans & rejiciens dicit,
Bene].

12. Καὶ ἐκ ἐτι ἀφίετε, Et ultra non dimittitis] Est transitio ab oratione recta in obliquam. Nam recta oratio hæc fuerat, Dicitis, Si quis dixerit patri aut matri, Deo sacrum esto quo à me juvari posses, is non opus habet patri aut matri beneficium ullum præstare. Sed quia qui hoc dicit, re ipsa non permittit, id est, impedit, beneficium, ideo sensu eodem manente mutatum est sermonis genus. Sic infra xi, 32. cum Sacerdotes induxisset loquentes, ἀλλ' ἐὰν εἰπώμεν, Εξ ἀνθρώπων [at si dixerimus, Ex hominibus], statim sensu non impleto indirecta oratione intulit, ἐφοβήντο τὸ λαόν [timebant populum] quod huic loco simillimum est. Contra idem Marcus supra v, 19. cum oratione indirecta dixisset ὑποδεδεμένους [calceatos], statim directam orationem intulit, καὶ μὴ ἐνδύσηθε δύο χιτῶνας [et ne induamini duabus tunicis]. Tale est & illud Clementis Romani in libro cui titulus Περίοδοι Πέτρῃ [Circuitus Petri], ubi sic ait, καὶ ὁμολογῶντες ἀπεκρίνατο μηδὲν τῶν ἀληθέσεων εἶναι ὧν εἶπας [et cum jurejurando respondit nihil verius esse his quæ dixisti]. Et Lucas cum obliqua oratione dixisset, ὅτι ἄξιός ἐστιν ὃ παρέχει τῷτο [dignum esse cui hoc Iesus præstaret] cui hoc præstaret Iesus (nam ut secundæ sit personæ præter morem est horum Scriptorum), subjecit oratione directâ, ἀγαπᾷ γὰρ τὸ γένος ἡμῶν [diliget enim gentem nostram]. Sic & Matthæus ubi Christum inducit loquentem quædam tamen de suo interserit, ix, 6. xxvi, 18. Bene autem dictum est, non finitis, quia dogmata illorum à tali officio homines avocabant. De re ipsa vide quæ apud Matthæum.

15. ἔξωθεν τῶ ἀνθρώπου, extra hominem] Citra hominis conscientiam. Vide infra 19.

κοινῶσαι coinquinare] Profanum, id est, Deo invisum, reddere.

19. καρδίαν] Animum, ex quo solo delictum nascitur.

καθαρίζον, purgans] Si quid est in cibo naturalis immunditiæ, id alvo ejectum purgat relictum in corpore cibum.

22. πλεονεξία, avaritiæ] Studium habendi, quod ipsum, ut injustæ rei faciendæ rationes absint (quod fieri vix solet), per se vitiosum est, imò ut Paulus ait εἰδωλολατρεία [idololatria] quædam. Id propriè hæc vox designat, ut ipsa origo indicat, quanquam usus ad res consequentes significationem produxit. Xenophon dixit τὸν τῇ πλεονεκτεῖν ἔρωτα [studium plus habendi]. Nec aliter usurpari à nostris Scriptoribus indicio est Lucæ illud, Οἱ ἄνθρωποι καὶ φυλάσσετε ἀπὸ τῆς πλεονεξίας ὅτι ἐκ ἐν τῷ περισσεύειν τινὶ ἡ ζωὴ αὐτῶν ἐστιν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶν [Cavete ab omni avaritia: quia non in abundantia cujusquam vita ejus est ex his quæ possidet]. Plurali autem numero πλεονεξίας [avaritias] dixit & Petrus epistolâ secundâ cap. 11, 14.

πονηρία, nequitia] Πονηρία est ubi latius sumatur pro omni vitiositate, quam κακία Græci vocant. At hic certa est species tantum, ni fallor, à dolo, qui sequitur, distans quantum κλοπή [furtum] superat πλεονεξίαν [avaritiam]. Idem hujus vocis usus est Romanor. 1, 29. ubi vetus Interpres malitiam vertit, meo judicio optimè. Cicero Tusculanarum 1v.

Malitia certi cujusdam vitii nomen est, vitiositas omnium. Huic affinis est κακοήθεια [malignitas].

δολος, dolus] Dolus malus: quem in censu vitiorum Paulus etiam ponit dicto ad Romanos loco. Eum definiebat Aquilius, Cum aliud simulatum est aliud actum. Ulpianus, Machinationem quandam alterius decipiendi causâ cum aliud simulatur & aliud agitur.

ἀσέλγεια, impuditiæ] Reperitur hæc vox plerumque juncta cum voce ἀκαθαρσίας [impuritat] apud Paulum, ut 11 Corinth. xii, 21. Galat. v, 19. Ephes. iv, 19. & hic Syrus fetorem transtulit: unde apparet intelligi obscœnitatem in dictis factisque: ut pars ejus sit αἰσχρολογία [obscœniloquentia], quam cæteris vitiis annumerat Paulus Coloss. 111, 8. Pluralem autem numerum codices boni præferunt; atque ita legit Latinus.

ὀφθαλμὸς πονηρὸς, oculus malus] Φθίνω [invidia] dicto ad Romanos loco. Eo enim sensu plerumque Hebræi usurpant עין רע [oculum malum], ut Deuteronom. xv, 9.

βλασφημία, blasphemia] Exprimitur & hoc vitium, maledicentia scilicet, dicto ad Colossenses loco. Et ad Romanos duo genera notantur hominum eo vitio ægrotantium, ψιθυριστὰ καὶ κατάλαλοι [surrrones & detractores].

ὑπερηφάνια, superbia] Ὑπερηφάνους [superbos] nominat & Paulus dicto ad Romanos loco. Est autem ὑπερηφάνια [superbia], Theophrasto definiente, καταφρόνησις τις πλὴν αὐτῆς τῶν ἄλλων [contemptus aliorum extra se]. Seneca, Ex fastidio venit omnis superbia.

ἀφροσύνη, stultitia] Puto ἀφροσύνην [stultitiam] hic esse incogitantiam atque incuriam rerum bonarum, quæ maxima delictorum scaturigo est. Ita Paulus Ephes. v, 17. διὰ τῷτο μὴ γίνεσθε ἀφρονες, ἀλλὰ συνιέντες τί τὸ θέλημα τῆς Κυρίας [propterea nolite fieri imprudentes, sed intelligentes quæ sit voluntas Dei].

23. ἔσωθεν ἐκπορεύονται, abintus procedunt] Factis se produnt. Vide quæ ad Matthæum.

24. εἰδέναι ἡθέλε γινῶναι, neminem voluit scire] Ne de industria profanarum gentium homines ad se allicere videretur, posthabitis Iudæis.

27. Ἄφες πρῶτον χορτασθῆναι τὰ τέκνα. Sine prius saturari filios] Sine prius Iudæos impleri beneficiis, ut nihil habeant quod querantur. Tum tempus veniet spargendi cœlestia beneficia in gentes alias, cum Iudæos eorum fastidium ceperit.

29. Διὰ τῷτον τὸν λόγον, propter hunc sermonem] Μετωνυμία [transnominatio] effecti pro causâ. Per orationem enim significatur fides oratione expressa, ut apud Matthæum videre est.

ὑπαγε, vade] Per παρένθεσιν [insertionem] accipiendum est, ut præcedentia sequentibus cohæreant.

30. Ἐβλημένην ἐπὶ τῇ κλίνῃ. jacentem super lectum] In lecto molliter cubantem sine ulla jactatione.

32. μογιλάλον, hominem impeditæ linguæ] Omnino Syro assentior atque aliis qui hunc non mutum sed impeditæ linguæ fuisse arbitrantur. Nam sequitur ἐλάλει ὀρθῶς [loquebatur recte]. Neque obstat quod

quod infra dicitur ἀλάλως λαλεῖν [elingues loqui]. Nam α [e] particula Græcis sæpe Difficultatem significat. Sed & Lxx Hebræum מְלִיכָה modò vertunt *impeditæ linguæ hominem*, ut Esaiæ xxxv, 6. modò ἀλάλως [elinguem], ut Psalm. xxxviii, 14.

ἵνα ἐπιθῇ αὐτῷ τὴν χεῖρα. ut imponat illi manum] Vide Matth. ix, 18. & suprà v, 23.

33. τὰς δακτύλους αὐτῆς εἰς τὰ ὦτα, *digitos suos in aurículas ejus*] Sæpe Christus externo aliquo signo inadspectabilem efficaciam velut spectandam exhibebat. Ita digitis in aures immisissis irrigatâque linguâ testatum fecit se eum esse cujus vi clausi meatus quasi perterebrarentur, & lingua palato adhærescens motum recuperaret.

καὶ πλῖσας, ὅς ἐξβύειν] Vide infra viii, 23. & Iohann. ix, 6. ubi cæci similiter per salivam sanantur. Nec aliò hoc referendum mihi videtur quàm quò superiora, ut hoc quoque indicio ostenderetur ab ipso Iesu prodiisse hanc salutiferam virtutem, cum nihil admotum esset affecto corpori præter ea quæ ipsius Iesu erant propria.

34. ἀναβλέψας εἰς τὸ ἔρινον, *suspiciens in cælum*] Matth. xiv, 19. suprà vi, 41. Luc. ix, 16. Hoc signo referebat ad Patrem, operis gloriam, Iohannis xi, 41. xvii, 1.

ἐσέναξε, *ingemuit*] Miserans, ut credibile est humani generis labores.

Εφφαθά, ὃ ἐστὶ, Διανοίχθητι. Ephphatha, quod est, *Aperire*] Omnia sensuum impedimenta velut vincula quædam sunt: unde etiam פקח [aperiri] & פתח עיני [patescere oculis] dicitur qui oculis rectè utitur, Exod. iv, 11. Num. xxiv, 4. & ἀνοίγεσθαι [aperiri] de oculis dixit Matth. ix, 30. xx, 33. & Iohann. ix, 14, 17, 21, 26, 30, 32. x, 21. xi, 37. Quare & hoc loco potest non minùs ad linguam quàm ad aures referri; quanquam propriè, ut jam sequitur, διανοίγεσθαι [adaperiri] Auribus convenit, λύεσθαι [solvi] Linguæ. Sed solent ista per abusum misceri, Luc. i, 64. de Zacharia, Ἀνεώχθη τὸ στόμα αὐτῆς [Apertum est os ejus]. De ore quidem sæpe id loquendi genus reperias, Psalm. xxxviii, 14. ὡς εἰ ἀλάλῳ ἐκ ἀνοίγων τὸ στόμα [sicut mutus non aperiens os suum]. xxxix, 10. Ἐκωφήθην, καὶ ἐκ ἡνοίξα τὸ στόμα [Obmutui & non aperui os meum]. Prov. xxxi, 8. Ἀνοίγε σὸν στόμα ἀλάλῳ [Aperi os tuum muto] juxta Aquilam & Symmachum. Hæc autem vox Ephphatha simul cum Saliva, & Tactu aurium ac linguæ, ex hoc Christi factò ad Baptismi ritus postea translata sunt, ut significaretur non minùs interna mentis impedimenta tolli per Spiritum Christi quàm in isto homine sublata fuerant sensuum impedimenta. Nam & Cor dicitur διανοίγεσθαι [aperiri] Actor. xvi, 14. Imò & cordi aures tribuuntur, ut alibi vidimus.

35. δεσμός τῆς γλώσσης αὐτῆς, *vinculum linguæ ejus*] Ita & morbus δεσμός [vinculum] dicitur Lucæ xiii, 16.

36. ὅσον, *quantò*] Cur à Syri & Latini interpretatione hîc recedendum sit causæ nihil video. Nam ἀπὸδοσιν [id quod respondet] in hoc genere loquendi silentio omitti frequentissimum est, etiam apud Latinos auctores; & potest ea satis intelligi ex sequente comparativo; ὅσον autem dicitur suppressâ

voculâ, quæ sæpe supprimi solet, κατὰ. Nam καθ' ὅσον ita usurpat Scriptor ad Hebræos i, 11, 3. καθ' ὅσον πλείονα τιμὴν ἔχει, [quantò majorem honorem habet]. Ostendit hic locus veritatem proverbii, *Gloria fugientem sequitur*.

μαῖλον περισσότερον, *magis plus*] Tale est μαῖλον διαφέρετε [magis præstatis] Matth. vi, 26. μαῖλον εἰς τὸ χεῖρον [magis in pejus] Marc v, 26. περισσotέρος μαῖλον [abundantiùs magis] ii Cor. vii, 13.

ἐκήρυσσον. *prædicabant*] Sic impletum Esaiæ vaticinium xxxv, 6. לִשְׁמֹן לִשְׁמֹן, [præconium faciet lingua muti].

37. ὑπερπερισσῶς, *superamplius*] Ita ὑπερπερισσεύειν [superabundare] dixit Paulus.

ἐξεπλήσσοντο, *admirabantur*] Rursus dictum impersonaliter. Subintelligendum οἱ ἄνθρωποι [homines] qui ista audiebant. Ita & infra cap. viii, commate 22. φέρουσι [adducunt].

Καλῶς πάντα πεποίηκε. *Bene omnia fecit*] Scriptor Ecclesiastici, τὰ ἔργα τῆ Κυρίας πάντα καλὰ σφόδρα [opera Domini universa bona valde], xxxix, 21.

C A P V T V I I I.

2. Ὅτι ἔχουσι τί φάγωσι. *nec habent quod manducant*] Vt olim cum manna datum est, Exodi xvi.

3. ἐκλυθήσονται, *deficient*] Respondet hæc vox Hebrææ פָּרַץ, ut apparet Thren. ii, ii, 19.

ἦκασιν. *venerunt*] Hanc lectionem tuetur veterum Interpretum auctoritas.

4. Πόθεν, *Vnde*] Πόθεν ἄρτων [unde panibus] supple ληφθέντων [acceptis]. Vnde acceptis panibus alere eos possumus? Vide Matthæum.

7. εἶπε παραθεῖναι, *dixit apponere*] Εἶπε [dixit], id est, ἐκέλευσε [jussit], ut antè diximus. Atque ita rectè hîc vertit Latinus Interpres.

10. Δαλμανυθά. *Dalmanutha*] Ita Syrus, Arabs, Latinus & præstantissimi codices, & Græci Scriptores ad hunc locum: quare quod alii libri pridem habuerunt Μαγεδάν [Magedan] aut Μαδεγαδά [Magedada] interpretamentem est ex Matthæo. Christus hîc per sortem Rubenis venit in sortem Manassis; inde per sortem Gadis in sortem Danis, infra 27. ne quam partem terræ inter Iacobi posteros olim divisæ omittat.

11. συζητεῖν αὐτῷ, *conquirere cum eo*] Mos antiquissimus disputandi erat per interrogationes. Hinc πλείω ἐρωτήματα [pluria interrogata] in Sophismatum numero ponit Aristoteles. Vide & Lucæ ii, 46. Hinc factum ut συζητεῖν [conquirere] dicatur disputare.

12. ἀνασενάξας τῷ πνεύματι αὐτῆς, *ingemiscens spiritu suo*] *Suspiria duxit ab imo pectore*, ut loquuntur Latini Poætæ. Nam πνεῦμα [spiritus] hoc loco est *animus humanus*. Vide quæ ad Matth. v, 3.

εἰ δοθήσεται, *si dabitur*] Vt Psalmo cxxxi, 2. εἰ μὴ ἐταπεινωθῶν [si non humiliter sentiebam]. cxxxi, 3. εἰ ἐσελεύσομαι [si introiero] ubi malè nunc in Græcis codicibus εἰ omittitur, quod apparet ex membro sequenti καὶ εἰ ἀναβήσομαι [et si adscendero]. Subticetur quæ plenam orationem faceret ἀρά [imprecatio], idque melioris ominis causâ. Quod & Deus

Deus ἀνθρωποπαθῶς [more humano] imitatur Psalmo LXXXIX, 36. xcvi, 11.

τῇ γενεᾷ ταύτῃ σημεῖον. generationi isti signum] Repetendum ἀπὸ τῆ κοινῆ [ex dicto in commune] quod præcessit ἀπὸ τῆ ἑρανῆ [de celo].

14. βλέπετε, videte] Ita & Paulus dixit βλέπετε [videte] pro cavete Philippens. 111, 2. & noster hic infra xii, 38.

Ἡρώδης. Herodis. Ita prisca Interpretes. Quare quod alii habent Ἡρωδιανῶν [Herodianorum] ex annotatione natum est. Vocatur autem Herodianorum dogma Herodis, quia Herodi honorem deferbat qui Messiae debebatur: quos partem fuisse Sadducæorum alibi diximus.

17. πεπωρωμένῃν, callo obductum] Vide supra vi, 52.

18. ὀφθαλμοὺς ἔχοντες & βλέπετε; ἢ ὦτα ἔχοντες & ἀκούετε; Oculos habentes non videtis? & aures habentes non auditis? Alibi perversitas notatur obstans docilitati; hic verò ἀπροσεξία [negligentia]. Cum verba mea vestris auribus insonent, miracula præstringant oculos, neutra in animum admittitis.

19. ἔκλασα, fregi] Distribui, ex Hebraismo factis noto.

23. τῆς κώμης vicin] Ita vocat ex antiquo more, quanquam nuper jus oppidi acceperat; unde oppidum Iohannes appellat. Iosephus de Philippo, Κώμην ἣ Βηθσαϊδάν, πρὸς λίμνην ἣ τῇ Γεννησαρίτιδι, πόλεως παραχρῶν ἀξίωμα πλήρῃ τε οἰκητόρων ἢ τῇ ἀλλῇ δυνάμει. Ἰσλὰ θυγατρί τῇ Καίσαρ ὁμώνυμον ἐκάλεσε [Vicini autem Bethsaidam, lacui Gennesaritico adsitum, cum ad dignitatem oppidi perduxisset multisque habitatoribus & cetera opulentia instruxisset, nomen ei dedit ab Iulia Cæsaris filia]. Indignos Christus Bethsaidenses iudicat qui testes essent miraculi, & mox ne narrari quidem ipsis miraculum permittit, ob eam scilicet contumaciam de qua alibi conqueritur.

24. ἀναβλέψας, aspiciens] Assentio interpretanti Oculos tollens, quo sensu ἀναβλέψας habuimus ter supra.

25. ἢ ἐποίησεν αὐτὸν ἀναβλέψαι? & fecit eum videre] Cum hoc non habeat Syrus, & aliter legerit Latinus, unde nata est altera lectio καὶ ἤρξατο ἀναβλέψαι [et cepit videre], fieri potest ut adiectum sit ab eo qui vim impolitarum secundò manuum voluit exprimere.

ἀποκατεστάθη, restitutus est] Vide supra 111, 5.

ἐνέβλεψε, introspexit, id est, vidit] Ita de se Paulus Actor. xxi, 11. ὡς ἢ ἐκ ἐνέβλεπον [cum non viderem].

ἀπαντὰ. omnia] Cum & codices quidam ita habeant, atque ita legerint Syrus & Latinus, præferenda hæc lectio videtur.

26. εἰς τὸ οἶκον αὐτοῦ, in domum suam] Videtur in agro habitasse.

τινὶ ἐν τῇ κώμῃ alicui in vico] Locum qui multis obscurus est visus perspicuum facit intellecta ἐλαψίς [subauditio vocis]. Sensus enim est μηδὲ εἰπῆς τινὶ ἢ ἐν τῇ κώμῃ [neque dixeris alicui eorum qui in vico], scilicet οἰκόντων [habitant]. Non modò vetat eum ire in oppidum, sed & si quis oppidanorum alibi ei fiat obvius rem narrare prohibet. De articuli reticentia ante præpositiones diximus ad Matthæi xxi, 30.

30. περὶ αὐτοῦ, de ipso] Illud, Christum se esse.

Nam veri Doctorem & Prophetam se dici ab Apostolis volebat; Messiam verò se esse paucis dixit, nolens id ipsum publicè vulgari ante triumphatam mortem. Videtur autem Petrus in huius historiae recitatione magnificam illam promissionem à Christo sibi factam modesto silentio præterisse, cum quicquid erat in quo culpari ipse posset apertissimè narraverit: quam formam narrandi bona fide secutus est Marcus.

31. ἀποδοκιμασθῆναι, reprobari] Allusio ad locum Psalms cxviii, 22. cuius sæpe meminerunt Christus ejusque Apostoli. Ibi in Hebræo est דָּמָה, quod Hellenistæ modò vertunt ἀποδοκιμάζειν [reprobare], modò ἐξήνεῖν [nibili pendere]. Habuit ἐξεδένησις [abjectio] suos gradus; ad summum autem pervenit eo tempore cum Christus à Synedrio, tanquam indignus Iudæi nomine, traditus est Romanæ potestati.

μετὰ τρεῖς ἡμέρας, post tres dies] Vide quæ ad Matth. xxvi, 63. Hoc addam, non malè ab Hebræis dici solere Deum beneficia sua cumulatiùs implere quàm verba ferunt. Intra triduum præstare quod exacto triduo facturum te promiseris, bonitatis est laudandæ, non accusandæ vanitatis. Nam in promissis tempus adjicitur ne seriùs fiant, non ne citiùs dicto. Atque ita ajunt Iudæi liberationem ex Ægyptiaca servitutē promissam post annos quadringentos, præstitam post ducentos & quod excurrit.

32. παρήσια, palam] פָּלַם Syrus rectè; sine involucris, παροιμίαν ἐδεμίαν λέγων [proverbium nullum dicens], ut Iohannes hanc vocem explicat, id est, λόγῳ ἀχρημάτιστῳ [sermone non figurato], simplici ac nuda oratione, non per figuras, ut antè Iohann. 11, 19. 111, 14. vi, 51. προθυμίαν [promptè] eodem sensu est apud Dionem.

35. σώσει, salvam faciet] Εὕρησθ [inveniet], Matth. x, 39. ubi quæ notata vide.

38. ἐπαισχυνθῇ, confusus fuerit] Dicunt quidem Latini erubescere aliquem, sed sensu longè alio, pro eo quod est revereri. Atque eo modo αἰσχύνομαι cum casu quarto Græci usurpant. Hic autem est ἐπαισχύνεσθαι, agnoscere aliquem nolle quod abjectæ ejus sortis nos pudeat: quomodo & Paulus usurpat Rom. 1, 16. Est autem in hac Christi oratione insigne ἀντίθετον [contrapositum]. nam ex adverso respondent homo quilibet, & Christus; non agnoscere, & non agnosci; status Christi humilis, & status gloriosus; mundus hic perversus, & sancti Angeli.

μοιχαλίδι, adultera] Matth. xii, 39. Ita meritò vocatur mundus, id est, major pars humani generis, ob defectionem ab uno vero Deo & ejus cultu, Iohann. xvi, 25.

C A P V T IX.

1. **K**Αὶ ἔλεγεν αὐτοῖς, Et dicebat illis] Miror hoc comma in quibusdam codicibus inchoare novam sectionem, cum rectiùs adhæreat præcedentibus; quomodo divisionem instituisse videntur & veteres Græci.

ἐν δυνάμει, in virtute] Per vim Spiritus Sancti.

3. σιλοῦσα, splendentia] Εξαστράπτουσα Lucas, fulgurrantia: οἱ ἀστρολόγοι τὰς ἐν κινήσει ὄντας ἀστέρας σιλοῦσας

καλῶσιν [Astrologi stellas quæ in motu sunt splendente vocant], inquit Apollonii interpres.

οἷα γναφεὺς ἐπὶ τῆς γῆς ὅ δύνανται λευκῶσαι. *qualia fullo non potest super terram candida facere* Quam candida nullus in terris fullo fecerit. Non dissimile loquendi genus apud Horatium,

— anima quales neque candidiores
Terra tulit.

6. ἐκφοβοί. *exterriti*] Eadem vox Hebr. xii, 21.

10. τί ἐστὶ τὸ ἐκ νεκρῶν ἀναστῆναι. *quid esset ex mortuis resurgere*] Generalem Resurrectionem, ut Martha Ioh. xi, 24. tum ex traditione majorum tum ex apertissima Christi doctrina sperabant, qualis tamen ea futura esset non satis intelligentes: At in hoc ævo aliquem verè mortuum in vitam reverti posse, in mentem ipsis venire non poterat. Quare sequitur ut qui à Prophetis & Christo resuscitati erant hæcenus eorum animas non putaverint planè fuisse ἐν ᾗδῃ [apud inferos], hoc est, à corpore separatas, aut id quoque, ut alia multa ante ubertatem Spiritus Sancti, per incogitantiam ipsis in oblivionem verterit. Vide infra 33.

11. Ὅτι λέγουσιν, *Quid ergo dicunt*] Sic Hebræi כִּי suum pro *cur usurpant*, Esa. xxi, 16. Sic infra ix, 28. Hoc Hebraïsmis Marci annumerandum.

12. Ἡλίας μὲν ἐλθὼν πρῶτον ἀποκαθιστᾷ πάντα. *Elias veniens primum restituet omnia*] Μιμητικῶς [imitando] recitat dictum frequens in ore Legisperitorum; quod certo sensu verum esse concedit.

καὶ πῶς γέγραπται ἐπὶ τῷ υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἵνα πολλὰ πάθη καὶ ἐξεδενώθῃ. *Et quomodo scriptum est in Filium hominis, ut multa patiatur & contemnatur*] υἱὸς ἀνθρώπου [Filius hominis] est Messias; ut alibi diximus. ἐξεδενώθαι [nibili fieri], ut modò diximus, Hellenisticis idem est quod ἀποδοκιμαζέσθαι [reprobari], & convenit cum illo Esaïæ כְּנֶפֶשׁ נִכְזָּה [contemptibilis anima] XLIX, 7. Si verum est *Eliam omnia restitutum*, id est, quemadmodum Legisperiti interpretantur, effecturum ut à populo omni Iudaïco Messias gratis animis accipiat, quomodo igitur constabit fides aliis vaticiniis quæ ostendunt fore ut Messias multa patiat, (quod apertissimè dixit Esaïas), & rejiciatur à primoribus populi (quod David διὰ τύπου [per typum] significavit), imò cur Messias dicitur *Filius hominis*, quod nomen sortem abjectam indicat? Simili modo πῶς [quomodo] sumitur Matthæo xxii, 45.

13. Ἀλλὰ λέγω ὑμῖν, *Sed dico vobis*] Imò, inquit, tantum abest ut Eliæ opera omnes Iudæi sint ad obedientiam Messiae debitam perducendi, ut ipse qui Elias dicitur debuerit à Iudæis atrocissima perpeti.

καὶ οὕτως γέγραπται ἐπ' αὐτόν. *sicut scriptum est de eo*] Cum Baptistam Eliam vocet Propheta, hoc ipso intelligi datur non defuturos ipsi Achabos & Iezebeles.

16. πρὸς αὐτούς; *ad ipsos*] Ita Syrus legit, Discipulos intelligens, quod omnino exigere videtur comma 14 supra.

18. ῥήσσει αὐτὸν καὶ ἀφρίξει, *allidit illum: & spumat*] ῥήσσειν & συσπαράσσειν [elidere & dissipare], pro quo Marcus supra capite i, 26. & hoc loco bis dixit σπασάσσειν [discerpere], distinguit Lucas ix, 42. Et Syrus hic pro ἀφρίξει [spumat] legisse videtur σπασάσσειν

[discerpit], cum tamen μετὰ ἀφρῶ [cum spuma] sit etiam apud Lucam. Puto ῥήσσειν esse solo allidit, quomodo accepit Syrus & vetus Interpres Latinus. Et Tertullianus illud Matth. vii, 6. μήποτε ῥήξωσιν ὑμᾶς vertit, *ne vos evertant*, Ad uxorem ii. Sic ῥήξω Græci alibi vertunt ῥηγνύναι [allidere], alibi κατὰλιναι [dejicere]. & שטט alibi ῥηγνύναι [allidere] alibi ῥάσσειν [projicere] vel ἑδαφίζειν [solo illidere]. Est autem ἑλαψίς [defectus locutionis] in illo καὶ ἀφρίξει [et spumat]. subauditur enim αὐτός [ille].

10 ἀφρίξει [et spumat].

τριζεί, *fridet*] רקק.

καὶ ξηραίνεται & arefcit] *Tabescit* יבש, ut Zach. xi, 17.

20. καὶ ἰδὼν αὐτὸν ἐνθέως τὸ πνεῦμα, & videns eum statim spiritus] Omnino ἰδὼν [videns] construendum est cum πνεῦμα [spiritus], nimirum κατὰ τὸ σημαίνον [secundum vocis significationem]. Perinde enim est quasi diceretur δαίμων [daemon] atque ita apparet Syrum accepisse. Similis constructio Ioh. xvi, 13.

ἐσπάραξεν αὐτόν: *discerpfit illum*] Syrus legisse videtur ἑρρηξεν [allisit], Latinus ἐτάραξεν [conturbavit]. Vtrumque ab interpretamento natum videtur.

ἀφρίζων. *spumans*] Videtur Syrus non intellexisse vocem ἀφρίζειν [spumare] hoc loco, & ἀφρῶ [spuma] apud Lucam, nisi fortè hic πρίζων [ferratim secans] & supra πρίζει [ferratim secat] legerit. Nostram lectionem defendit Lucas; & rei convenit: est enim conjunctum id insanæ. Vide historiam quæ est i Sam. xxi. & ibi Iosephum; item Scriptorem libri περὶ ἱερῆς νόσου [De sacro morbo] qui est inter Hippocratea.

21. Παιδιόθεν. *Ab infantia*] Marcus παιδίον vocat etiam puellam duodecennem, ut apparet supra v. 39, 42. Neque aliter hic Syrus accepit, ut notavimus ad Matthæum. 77 παιδάριον [puerulum] plerumque vertunt Lxx. At illud, quod indidem venit, 77 Gen. vii, 21. ἐκ νεότητος [à juventute].

22. εἴ τι δύνασαι, βούθησον ἡμῖν, *si potes, adjuva nos*] In paucis verbis & fidei aliquid elucet, & id sanè exiguum: quod tamen Christus non aspernat.

23. Τὸ, εἰ δύνασαι πιστεῦσαι, *Si potes credere*] Ἐλλειπτικὸς λόγος [defectivus sermo], quem optimè supplebis addito βουθήσει σοι [juvabit te]. *Confidere, si modò id potes, erit tibi saluti.* Ita infra ἡ πίστις σου σέσωκέ σε [fides tua te salvum fecit]: nisi malimus τὸ hic παρέρκειν [abundare], quomodo ferme apud Lucam xxii, 2.

πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι. *omnia possibilia sunt credenti*] Omnia effici possunt (à Deo scilicet) in usum confidentium.

24. βοήθει μου τῇ ἀπιστίᾳ. *adjuva incredulitatem meam*] Quod fiduciæ meæ deest, bonitate tua supple. Nam ut augmentum fiduciæ ab Iesu speraverit, & quidem subito, vix credibile est.

25. ἐπισυντρέχει, *concurrentem*] Particulā ἐπὶ puto motum ad locum significari, ut sensus sit, concurrere ad ipsum; quomodo sumit Syrus.

καὶ μηκέτι εἰσελθῆς, & amplius ne introeas] Id ideo, quia incurfus iste dæmonis, ad exemplum lunatici morbi, sua habebat intervalla.

28. Οἱ, *Quare*] Pro τί ὅτι aut διὰ τί, ut & supra commate ii. Confer cum utroque Matthæi loca.

30. *παρεπορεύοντο, prætergrediebantur*] id est, *παρὰ τὴν ὁδὸν ἐπορεύοντο* [extra viam ibant], *diverticulo ibant, non viâ regiâ*. Solus enim esse cum Discipulis Christus volebat. Est quidem *παρεπορεύεσθαι* interdum *præterire*, aut etiam cum dativo *ad latus alterius ire*: sed ut qui in eodem sint itinere dicantur *παρεπορεύεσθαι*, id est, *unâ iter facere*, non videtur *ἀναλογία* [Ratio vocum similium] pati. Eodem quo hîc interpretor sensu Marcus *παρεπορεύεσθαι* [extra viam ire] & suprâ usurpavit 11, 23. Nam & ibi Christus per agros privatos non per viam publicam iter faciebat. Et sic *ἔγρετο* [transire vel prætergredi] Græci vertunt *παρεπορεύεσθαι* Deuter. 11, 18. quanquam alibi ea voce laxius usi.

31. *παράδοται εἰς χεῖρας ἀνθρώπων, traditur in manus hominum*] Puto rectè referri posse ad permissionem Dei Patris, quia dicitur ἀνθρώπων [hominum].

32. *τὸ ῥῆμα, verbum*] Non de morte (nam ob eam tristitiâ afficiebantur, Matth. xv 11, 23.) sed de modo mortis, violento scilicet, Luc. 1x, 45. & simul de resurrectione; ut suprâ commate 11. Non intelligebant quomodo hæc cum vaticiniis de Regno Messiae cohærent.

34. *τίς μείζων, quis major*] Scilicet inter ipsos: id enim tacitâ primûm cogitatione, deinde & verbis inter se agitaverant. At à Christo invitati ut dicerent quid esset de quo disceptassent, id quidem tacent, sed generalius & honestius proponunt quæstionem, Quis in Regno Messiae maximus esset futurus, nulla sui facta mentione.

35. *ἔσται, erit*] Hæc erit Regni mei conditio, ut qui maximas obituri sunt functiones non majora percepturi sint commoda, sed plus toleraturi laboris in aliorum utilitatem. Vide Matth. xx, 26.

36. *ἐναγκαλισάμενος αὐτὸν, quem cum complexus esset*] Vide infrâ x, 16. Hebræum *קנח* Lxx vertunt *ἐναγκαλιζέσθαι* [complexi ulnis] Proverb. v 1, 10. alibi vertunt *περιλαμβάνειν* [circumdare], ut 11 Reg. 1v, 16. & Ecclef. 111, 5. Genes. xxix, 13. alibi *συνέχεσθαι ἀγκάλαις* [continere ulnis] Prov. v, 20. Non malè igitur vertitur *amplectens*. Neque enim erat tam parvus infans ut ulnis gestandus esset, quippe qui vocatus à Christo accurrerit, ut ex Matthæo discimus. Imò Christus puerum *juxta se constituit*, ut Lucas narrat 1x, 47. Amplexu Christus amorem testatus est quo simplicem ætatem & homines ad eam simplicitatem se componentes prosequitur.

37. *τῶν τοιούτων παιδίων, ex hujusmodi pueris*] Metaphora ex comparatione: *Pueros* enim vocat qui puerorum instar ab ambitione & similibus vitiis vacant. Vide ad Matthæum.

καὶ ὅς ἐάν ἐμὲ δεῖξηται, & quicumque me susceperit] Matth. x, 40.

ἐὰν ἐμὲ δέχεται, non me suscipit] *Μόνον* [solum] ex interpretamento adjectum, sed frequenter solet in hujusmodi bimembri oratione subaudiri: Gen. xxxii, 28. Ioh. xii, 44. Alibi similis *ἐπιεικὴς* [defectus] per tam & quàm rectius exprimitur; ut infrâ xiii, 11. Ioh. vii, 16.

38. *ἐν τῷ ὀνόματί σου, in nomine tuo*] *Te nominato*. Formula enim erat exorcismi, *In nomine Iesu Nazareni egredere*; ut & in sanationibus, Actor. 111, 6.

Hæc autem formula, sicut in fidelibus omnibus efficacax erat ex Christi promissione (qua de re agemus alibi), ita interdum vim suam habebat etiam per minùs bonos pronuntiata, idque ad honorem Iesu, ut ex Origene alibi ostendimus. Videtur autem iste de quo agit Iohannes neque tam pravus fuisse quàm erant Scævæ filii, neque tamen ita ad dictus Iesu ut se in ejus disciplinam traderet; sed medio affectu, non malè de Iesu sentiens; id enim significare videntur Christi verba.

ὅς ἐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν, qui non sequitur nos] Non se adjungit nostro comitatu, neque proficitur se tui gregis.

ἐκωλύσαμεν αὐτὸν, prohibuimus eum] Non invidiâ, sed improvido in Magistrum studio, similes Iosue Num. xi, 28. nondum intelligentes illud quod dixit Paulus, *παντὶ τρόπῳ, εἴτε προφάσιν, εἴτε ἀληθείᾳ, Χριστὸς καὶ ἀγγέλλεται* καὶ ἐν τούτῳ χαίρω, ἀλλὰ καὶ χαρήσομαι [Dum omni modo sive per occasionem, sive per veritatem Christus annuntietur: & in hoc gaudeo, sed & gaudebo], Philipp. 1, 18.

39. *καὶ δυνήσεται τάχῃ, & possit citò*] Hoc δυνήσεται [possit] moraliter intelligendum. Vix enim reperietur homo tam vanus qui sub idem tempus sit obtrektaturus ei cujus nominis vi adversum dæmonas utitur.

40. *καθ' ὑμῶν, ὑπὲρ ὑμῶν, adversum vos, pro vobis*] Ita optimi codices, ita Syrus, ita Arabs, ita Latinus: quare mutari non debuit. Proverbium erat usu communi tritum; quod primâ an secundâ an tertiâ personâ efferatur nihil refert: nam indefinita oratio est ad quosvis pertinens. Locum habet hoc adagium quoties res aliqua assumtis undecunque subsidiis promovenda est. Celebris est Caji Cæsaris vox, qui *medios* dicebat *sibi suorum numero futuros*. Quomodo non pugnet cum eo quod dicitur Matthæi xii, 30. vide in inibi annotatis.

41. *Ὅς ᾧ ἀν ποτίσῃ ὑμᾶς, Quisquis enim potum dederit vobis*] Vocula γάρ [enim] videtur aliquam cum superioribus cohærentiam requirere: nec obstat quòd alio tempore Matthæus ista recitat. Nam, ut aliis sapientibus, ita Christo sententiæ quædam erant adeò familiares ut eas sæpe repeteret. Dixerat Christus omnibus modis, id est, ut dicitur, velis remisque promovendum Evangelii negotium. Addit jam, ut id confirmet, etiam minima beneficia à quovis homine, etiam non rectæ fidei, ei negotio impensa suam mercedem habitura, & contra non impunè laturum qui vel minimum ei negotio impedimentum attulerit.

ἐν τῷ ὀνόματί μου, ὅτι Χριστὸς ἔστε, in nomine meo, quia Christi estis] *Meâ causâ*, atque ideo quòd mei estis discipuli & ministri.

42. *καλὸν ἐστὶν αὐτῷ μᾶλλον, bonum est ei magis*] *Συμφέρι αὐτῷ* [expedit ei] Matthæus, *λυσitteλὲς αὐτῷ* [utile est illi] Lucas; quibus locis *μᾶλλον* [magis], quod hîc expressum est, subauditur. Neque dubito quin hîc *καλὸν μᾶλλον* [bonum magis] sit *ἀμεινον* [melius], quomodo accipit & Syrus. Hebræi enim quia comparativis carent eos hoc modo circumloquuntur. Solet autem Marcus *ἐβραϊζειν* [Hebraicas locutiones imitari]. Sed & Græci *ἀμεινον μᾶλλον* [magis melius] dicunt, & *καλὸν* [bonum] suppresso

μᾶλλον [magis] eodem sensu, ut hic quoque commatibus sequentibus. Simile est, Μακάριον ἐστὶ δίδοναι μᾶλλον ἢ λαμβάνειν [Beatum est accipere magis quam dare] id est, μακαριώτερον [beatius], Actorum xx, 35.

43. εἰς τὴν ζωὴν, in vitam] Quam mox interpretatur βασιλείαν τῆς Θεῆς [Regnum Dei].

τὸ ἀσβεστον [inextinguibilem] αἰώνιον [aeternum] Matthæus; qui & ἀσβεστον [inextinguibilem] dixit alibi, 111, 12. Vide locum Esaïæ 1, 31.

44. ὁ σκώληξ αὐτῶν & τελευτᾷ, ἢ τὸ πῦρ & σβέννυται. vermis eorum non moritur, & ignis non exstinguitur] Ipsa verba Lxx Interpretum, ὁ γὰρ σκώληξ αὐτῶν & τελευτᾷ, ἢ τὸ πῦρ αὐτῶν & σβεσθήσεται [vermis eorum non morietur, & ignis eorum non exstinguetur], Esaï. LXVI, 24. Videtur Propheta primo quidem ad spectu significare toto isto vaticinio, quod alibi sæpe, Fore ut etiam Gentes Deo serviant; Iudæorum contumaces miserrimè perituros: Quod duabus comparationibus illustratur, Ignis quidem qui Dei iram flagrantissimam & non parcentem significat, Καὶ γὰρ ὁ Θεὸς ἡμῶν πῦρ καὶ ἀναλίσκον [Deus noster ignis consumens] Hebr. xxi, 29. Deut. iv, 24. eodemque modo idem Esaïas alibi de severo Dei iudicio agens dixerat, Noctū diuque non exstinguetur, in perpetuum adscendet fumus ejus: ab ætate in ætatem erit desolatio, & quæ sequuntur xxxiv, 10. cum quibus verbis operæ pretium est conferre ea quæ in Epistola sunt Iudæ 7. deinde & Vermis, qui hæere cadaveribus solet donec planè sint absumta. Sicut autem vetera illa iudicia prætulerunt generalis Iudicii imaginem, ita Christus optimo jure quod de illo tempore dictum est aptat in perpetua supplicia, quibus describendis ipsa verborum proprietas, quod sæpe in vaticiniis τύπον continentibus observatum jam est, mirè inservit. Nam illud & τελευτᾷ [non moritur] & σβέννυται [non exstinguitur] in cladibus illis de quibus agit Esaïas, habet suum sensum pro ratione materiæ restrictum ac limitatum, in pœnis autem vitæ alterius alium κατὰ τὸ κυριολογούμενον [secundum proprietatem verborum]. Αὐτῶν [eorum] hic interpretor ex superioribus, ὅτι τὰ σκάνδαλα ἐκ ἀποκοπόντων [scandala non abscindentium], id est, eorum qui vitiis suis indulgent. Scriptor Ecclesiastici vii, 19. ἐκδίκησις ἀσεβῶς πῦρ ἢ σκώληξ [vindicta impii ignis & vermis]. & Scriptor Iudithæ xvi, 21. δέσσει πῦρ ἢ σκώληκας εἰς σάρκας αὐτῶν [dabit ignem & vermes in carnes eorum]. Vnde apparet tritam fuisse inter Iudæos sententiam.

47. γεένναν τῆς πυρὸς. gehennam ignis] Matth. xvi, 11, 9.

49. πᾶς γὰρ πυρὶ ἀλισθῆσεται· καὶ πᾶσα θυσία ἀλίσθεται. Omnis enim igne salietur; & omnis victima sale salietur] Locus hic, qui multorum eruditorum torfit ingenia, multis de mendo suspectus est. Memini virum incomparabilem Iosephum Scaligerum mihi dicere mutandam lectionem, & scribendum πᾶσα γὰρ πυρὶά [omnis enim ignitio]. Volebat autem πυρὶάν [ignitionem] vocem esse novam à Marco confictam ad exprimendam vim vocis Hebrææ **הטא**. Sed ea vox πυρὶά [ignitio] neque apud Græcum neque apud Hellenistam ullum legitur. Quod autem Hebræis est **הטא** id ferme κάρπωμα [decertationem sive oblationem] solent vertere Hellenistæ. Præterea ne quid mutare audeam absterret tanta codicum consensio: neque verò necesse est, cum

non desit ita conceptis verbis sensus satis commodus & huic loco, ni fallor, optimè conveniens. Primum igitur πᾶς hic est quiuis; ut Aristophani σίγα πᾶς, δεῦρο πᾶς, πᾶς ἔπει [tace quiuis, huc quiuis, sequere quiuis]. Sophocles,

Σὺν γὰρ Θεῷ πᾶς καὶ γελᾷ καὶ κ' ὠδύρεται.

[Ita quisque ridet, aut flet, ut voluit Deus.]

Lucæ xvi, 16. πᾶς εἰς αὐτὴν βιάζεται [omnis in illud vim facit]. Deinde verò subintelligendum hic αὐτῶν [illorum], ut significetur quilibet eorum de quibus egit hactenus, qui scilicet pravis affectibus indulgentiam præstant. Simile est illud Lucæ vi, 40. κατηρτισμένῳ ὃ πᾶς ἔσται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ [perfectus autem omnis erit si sit sicut magister ejus]. nam & ibi ex præcedentibus subintelligitur ὁ μαθητῶν [discipulorum]. Sic Euripides Hercule Furente,

πᾶς τ' ἀνίστησιν πόδα,

[— movet quiuis pedem,]

nempe ὁ παῖδων [puerorum], de quibus erat supra: & apud Aristophanem Avibus, cum dicit,

Χωρεῖ ὃ πᾶς τις ὄνυχας ἡγκυλωμένῳ,

[It quisque curvis unguibus sese inferens,

subauditur ex his quæ præcedunt ὁ ἱεράκων [accipitrum]. & in Pace, πᾶς [quiuis] scilicet ὁ γεωργῶν [agricolarum], de quibus sermo. Iam verò ἀλίσθεται [saliri] est consumi; quod non de salitis tantum, ut fert vocabuli origo, sed & de aliis rebus dicitur. Respondet enim Hebræo **נמלח** Esaï. li, 6. כִּי שְׂמִים כַּעַשׁ נִמְלָחוּ, Symmachus, ὅτι οἱ ἔρανοι ὡς καπνὸς ἀλιώσονται [quia cæli sicut fumus salientur, id est, tabescent]. Aquila, ὁ ἔρανος ὡς καπνὸς μειωθήσεται [cælum ut fumus minuetur]. Hierosolymitanus vertit יִרְדּוּ transibunt. Hinc trita vestimenta dicuntur **מלח** Ieremiæ xxxviii, 11. ad verbum ἀλιωθέντα aut ἀλιωθέντα [salita]. Et Chaldæis & Arabibus **מלח** est consumere: Homero quoque ἀλιῶσαι, irritum reddere.

Est autem consumendi modus duplex; aut enim res tota perit, ut in his quæ igne consumuntur: ignis enim nulli parti solet parcere, sed πάντα ἐξα-ναλίσκει [omnia absumit], ut loquitur Philo libro De vita Moïsis; aut parte aliqua consumta servatur quod reliquum est, ut accidit in his quæ sale condiuntur. Idem Philo περὶ κοσμοποιίας [De mundi creatione] ait τὰς ἄλας τοῖς κρέασι παρὰσπαρῆναι ἵνα μὴ ῥαδίως φθεί-ροιντο [sales carnibus adspersi ne faciliè corrumpantur]. in libro autem περὶ τῆς εὐσεβείας [De iis quæ ad Sacrificia pertinent] sic ait, εἰς αἶν περισπαρῶσιν (οἱ ἄλλες) διατηρεῖσι [quibus adspersi fuerint sales ea conservant]. & libro περὶ θυόντων [De sacrificantibus] iterum, φυλακτῆριον οἱ ἄλλες σωματῶν [sales corporum custodia]. Notum illud quod ex Cleanthe Varro dixit, animam suillo pecori pro sale datam ne putiscescit. Et hujus rei causâ salem in sacris Hebræorum usitatum notavit doctissimus Abarbaniel. Mos hic, ut & alii, ad Gentes quoque manavit. Servius ad viii Eclogam, Far pium est mola casta, salsa: utrumque enim idem significat. Duplicem consumendi modum illustrat Christus noto exemplo duplicium προσφορῶν, id est, **קרבני** [oblationum]. Nam

harum aliæ constantes ex pecudum carne totæ quantæ erant in testimonium Divinæ gloriæ igne absumebantur, ita ut superesset nihil; quæ vocabantur **עֹלֹת** [holocausta sive holocausta, ustra]

usta solida] de quibus agitur Levit. 1. aliæ verò è similia sale condiebantur, de quibus vide Præceptorum Iubentium LXI 1. eæque peculiariter vocantur θυσίαι [sacrificia]. ita enim habet lex Levitici 11, 13. apud Lxx, quos Marcus sequitur, καὶ πᾶν δῶρον θυσίας ὑμῶν ἀλισθήσεται [Omne donum sacrificii sale salietur]. Nam vocem מנא [Manaa] Lxx non hîc tantum sed & alibi vertunt θυσίαν [sacrificium], ut Genes. 14, 3. & Levit. 7, 9. Suidas, μάννα (rectè monuit doctissimus Drusus legendum μαννά) θυσία. Neque verò hoc tantum Suidæ in loco is error ex vocum vicinitate reperitur, sed & Ieremiæ xvi 1, 26. μάννα scribitur, cum ex Hebræo appareat legendum μαννά [manaa]. quod & Hieronymus monuit. Sic Baruchi 1, 10. scribitur μάννα, pro quo μαννά rectè legit Theodoretus. Idem error Ieremiæ xlviii 1. secundum Græcam editionem: at rectè scriptum legitur Ezech. xlv. in fine: rectè etiam scribit eam Chrysostomus in secundo ad Theodorum ex Daniele 11, 46. Impios igitur comparat Christus τοῖς ὁλοκαυτώμασι [holocaustis]. nam & suprâ dixerat eos conjici εἰς πῦρ ἄσβεστον [in ignem inexstinguibilem]. Iam verò & τὸ πῦρ τῶν ὁλοκαυτωμάτων [ignis holocaustorum] erat πῦρ ἄσβεστον [ignis inexstinguibilis]. Philo περὶ θυσιασθῆν [De sacrificanti- bus], Πῦρ ἐπὶ τῇ θυσιασθῆν [ignis in altari] (agit de altari τῶν ὁλοκαυτωμάτων [holocaustorum]) καυθήσεται διὰ παντός ἄσβεστον [ardebit perpetuò inexstinctus]. Ignis ille solebat tota ὁλοκαυτώματα ἀναλίσκειν [pecora usta consumere], quo verbo non Philo tantum utitur, sed & Theophrastus describens Iudæorum ὁλοκαυτώματα [holocausta], citante Porphyrio: Sic & Dei ira adversus impios est, ut diximus, πῦρ ἀναλίσκον [ignis consumens], Deut. 14, 24. Hebr. xii, 29. Impenduntur ὁλοκαυτώματα [holocausta] tantum ut appareat jus summum Dei, nullo hominum bono: sic & impiorum non alius erit usus quam ut materia sint in quam se Divina iustitia exercent. Atque hinc est quod passim apud Prophetas impii Divinæ iræ destinati victimæ vocantur, Esai. xxxiv, 6. Ierem. xii, 3. xlv, 10. Ezech. xxi, 9, 10. xxxix, 17. Adde Dan. vii, 11. At quibus pietas cordi est meritò comparantur τῇ θυσίᾳ [oblationi] ita specialiter dictæ. Hi sunt quos Paulus admonet παραστήσαι τὰ σώματα θυσίαν ζῶσαν, ἐν ᾗ ἡσέων [exhibere corpora sua sacrificium vivens, Deo placens], Rom. xii, 1. Et Petrus constitutos dicit ἀνενέγκαι πνευματικὰς θυσίας εὐπροσδέκτας τῷ Θεῷ [offerre spiritualia sacrificia accepta Deo], Epist. 1, cap. 11, 5. Atque eodem pertinent ea quæ apud Esaiam leguntur, paulò ante verba à Christo jamjam citata, Lxvi, 20. ubi est in Hebræo vox מנא, in Græco θυσίας [sacrificii]. Quò & illud Ignatii mihi videtur alludere, Ἀφετέ με θηρίων εἶναι βρώμα, δι' ὧν ἐστὶ Θεὸς ἐπιτυχεῖν σίτος εἰμι τῷ Θεῷ, καὶ δι' ὁδόντων θηρίων ἀλθῶμαι, ἵνα καθαρὸς ἔσθω Θεῷ εὐρεθῶ [Sinite me esse ferarum escam, per quas dabitur Deo frui: Dei sum frumentum, & per dentes ferarum molor, ut purus panis Deo reperiatur]. Nam מנא, id est, θυσία [sacrificium] specialiter dictum erat ἐκ σίτου ἀλεσθέντος [ex frumento commolito], id est, ex simila, ut diximus: & placentæ quæ inde fiebant מנא Hebræis, ἄρτοι [panes] vocantur Græcè tum à Lxx, tum ab

Iosepho Originum 111, cap. x. Non dissimile quod τὰς ἐλοχύτας, τὰ πόπανα, τὰ πλακέντια [molas salsas, liba, placentas] vocari προθύματα [præfecta] notant ad Homerum & Aristophanem Scholiastæ. Talis autem θυσία [sacrificium tale] ita demum Deo placet, si quicquid est putredinis, hoc est, malorum affectuum (quos σκάνδαλα [scandala] dixit Christus) exedatur diligenti cura ac meditatione; quomodo Sal exedere solet putredinem. Sic sermonem nostrum Paulus Coloss. 14, 6. vult esse ἀλατι ἡρητισμένον [sale conditum], id est, in quo nihil sit σαπρὸν [putre], Ephes. 14, 29. Et per Salem significari Dei legem notant Hebræi ad Levitici 1. Hanc animi saliturationem sequitur animi ἀφθαρσία [in- corruptio], ut Paulus loquitur Ephes. vi, 24. Tit. 11, 7. quæ animi ἀφθαρσία etiam corpori paritura est ἀφθαρσίαν [in corruptionem], Rom. 11, 7. 1 Corinth. xv, 42, 50, 53, 54. 11 Timoth. 1, 10. Ita totus homo consumtis pravis affectibus in æternum conservatur, cum cæteros totos absumat non desitutum incendium. Idem ergo hîc dicit Christus quod suprâ, Partis jacturâ redimendum esse totum hominem. Omnino aliqua consumptio homini debetur, aut per modum salituræ, aut per modum incendii: Hæc impiorum est, illa piorum.

50. Καλὸν τὸ ἄλας. Bonum est sal] Salis factâ mentione aliam obiter Christi sententiam Marcus adjicit; sed in qua sal non ipsum actum, ut suprâ, designat, sed eum hominem in quo actus iste peragitur, Christianum scilicet, qui non à se tantum sed & ab aliis arcere debet τὸ σαπρὸν [quicquid putre est]. Vide Matth. v, 13.

ἀναλον γίνεται, quod si sal insulsum fuerit] Μωρανθή [evanuerit], Matthæus & Lucas.

ἐν τίνι αὐτὸ ἀρετύσετε; in quo illud condietis?] Nullum aliud dogma est quod reparare eos possit qui à Christi salutaris disciplina deficiunt. Vide quæ ad Matthæum.

ἔχετε ἐν ἑαυτοῖς ἄλας, habete in vobis sal] Hîc redit ad priorem Salis significationem. Est autem τὸ ἄλας [sal], ut diximus, attenta meditatio ad purgandos affectus, quos inter violentissimi sunt Ambitio & Invidia: quorum occasione in hunc sermonem Christus devenerat.

καὶ εἰρηνεύετε ἐν ἀλλήλοις. & pacem habete inter vos] 11 Corinth. xiii, 11. 1 Thess. v, 13. Pacis studium magna pars est ejus de qua hîc agitur purificationis.

CAPUT X.

50. 1. Διὰ τὴν πέραν τῆς Ἰορδάνης per ulteriora Iordane] τῇ hîc sumo ἑτερόως [Neutro genere]. Nam ita τὸ πέραν [ultra situm] & alibi reperias, Matthæi viii, 18, 28. xiv, 22. xvi, 5. Marci suprâ 14, 35. v, 1, 21. vi, 45. viii, 13. Lucæ viii, 22. Per loca quæ vocabantur uls aut propter Iordanem ibat in eam usque Iudææ partem in qua est Ænon. Vide Iohann. 111, 22. x, 40.

συμπορεύοντα πάλιν ὄχλοι, conveniunt iterum turbæ] Vndique convenientes; quod Matthæus dixit ἠκολούθησαν [sequebantur], Iohannes ἦλθον πρὸς αὐτὸν [venerunt ad eum].

ἐδίδασκεν αὐτούς. docebat illos] Locum Iohannis Baptismo

Baptismo nobilem & doctrinā & miraculis faciebat nobiliorem, ipsā rerum comparatione homines ad sui admirationem excitans. Vide dicta loca Matthæi & Iohannis.

2. ἀπολύσαι *dimittere*] Scilicet *quavis de causa*, quod Matthæus expressit. Nam aliqua de causa quin posset non dubitabant.

3. ὁ ὃ ἀποκριθεὶς, *Ille respondens*] Cū Mosis auctoritatem adferrent pro divortiorum promiscuo jure, Christus urget ut ipsa Mosis verba recitent.

4. ἐπέτρεψε, *præscripsit*] Permisit repudiare dato libello, aut, quod eodem recidit & apud Matthæum est, repudiare volenti præcepit libellum dare.

5. τὴν ἐντολὴν ταύτην, *præceptum istud*] Ἐντολὴ generalis significatu leges quascunque, etiam permittentes, significat. Nam & permissio obligat, primum alios omnes ne tale quid impediāt; deinde, si forma actui permissio addatur, obligat eum qui acturus est ne aliter agat.

6. ἀπὸ ὃ ἀρχῆς κτίσεως, *Ab initio autem creaturæ*] Κτίσις [*creatio*] non *actum condendi* sed *res conditas* significat, quomodo accepit Latinus. Sic & infra XIII, 19. & XVI, 15. & II Petri III, 4. Atque ita toti sex dies sunt ἀρχὴ κτίσεως [*initium creationis*], id est, ἡ κτισμάτων [*rerum creatarum*], cū primus dies propriè sit ἀρχὴ ἡ κοσμοποιίας [*initium fabricationis mundi*].

7. Ἐνεκεν τούτου, *Propter hoc*] Subintellige λέγων [*dicens*].

8. εἰς σάρκα μίαν, *in carne una*] Ita Lxx, quod non aliud significat quàm quod apud Matthæum est & hic sequitur σὰρξ μία [*caro una*]. Nam apud Hebræos vox substantiva amat talem constructionem.

ὥς ἐκέτι εἰσὶ δύο, ἀλλὰ μίᾳ σάρξ· *itaque jam non sunt duo, sed una caro*] Id est, Ex isto Dei facto & verbis apparet æquum esse & Deo gratissimum ut conjugum individua sit copula, quasi in unum hominem coaluissent. Vide quæ ad Matthæum.

11. καὶ γαμήσῃ ἄλλην, ὅ *et aliam duxerit*], Quo facto ostendit alienum se à reconciliatione.

μοιχᾷται ἐπ' αὐτήν. *adulterium committit super eam*] Matthæus ποιεῖ αὐτὴν μοιχᾷσθαι [*facit eam mæchari*]. Facere delictum dicitur qui causam dat delinquendi suā culpā: illi enim delictum meritò imputatur. Ita apud Deum adulterii tenetur qui expulsæ præbet impudiciæ occasionem, ut alibi explicavimus. ἐπ' αὐτήν [*super eam*], id est, isto facto quod in ipsam committit.

12. Καὶ εἰ γυνὴ ἀπολύσῃ ἢ ἄνδρα αὐτῆς, ἢ γαμήσῃ ἄλλω, μοιχᾷται. *Et si uxor dimiserit virum suum, & alii nupsierit, mæchatur*] Id prætereunt alii Scriptores, quia de eo minus dubitabatur. Erant tamen quæ hoc auderent contra Mosis Legem. Sic Michol olim Davidem deseruit patre auctore, I Samuelis xxv, 44. Fuit & quæ libellum divortii marito mitteret. Iosephus, χρόνος ὃ διελθόντων, ἐπεὶ συνέβη τὴν Σαλώμην παρὰ τὸν Κορβόβαρον, πέμπει μὲν εὐθὺς αὐτῇ γραμματεῖον ἀπολυομένην ἢ γάμον, ἢ καλὰ τὰς Ἰσθαίρας νόμους· ἄνδρὶ μὲν γὰρ ἔξεσι παρ' ἡμῖν τὸ ποιεῖν· γυναικὶ ὃ εἰδὲ διαχωρισθεῖσιν καθ' αὐτὴν γαμήσθηναι, μὴ τὸ πρότερον ἄνδρὸς ἀφίεντον. [*Post tempus*

aliquid, cū Salome adversus Costobarum discordaret, illico libellum ei mittit ad dissuendum matrimonium, non sanè secundum leges Iudæorum: nam apud nos id ius marito est: uxori autem etiamsi sponte discesserit, alteri nubere non licet nisi mariti permissu]. Salomes exemplum secuta erat Herodias. Mulier ergo, cū domina sui non esset, si marito relicto ad aliud matrimonium se conferret, omnino adulterium committebat, non interpretatione aliqua aut per consequentiam, sed directè: ideo non debuit hic addi ἐπ' αὐτὸν [*super eum*].

15. ὅς ἐάν μὴ δέξηται, *quisquis non receperit*] Pueri tabulæ rasæ conferuntur: tales esse oportet qui de dogmatis veritate sunt iudicaturi. Propriè autem dixit Christus δέξηται [*receperit*], quia suscipere in se Regnum cæli dicebantur Hebræis qui Legi se subiciebant: unde & Latini quidam veteres pro Regnum Dei hoc loco legebant interpretantes verbum Dei. Diximus aliquid de hoc Marci loco ad Matthæi xxvi, 29.

16. ἐναγκαλισάμενος, *complexans*] ἡβ.

17. γονυπετήσας αὐτὸν, *genu flexo eum honorans*] Non movenda lectio: nam & supra i, 40. est γονυπετῶν αὐτὸν, *flexu genu eum honorans*. Sic & προσκυνέω [*adoro*] modò tertium regit casum, ut Matth. II, 2, 8, 11. & alibi sæpe; modò quartum, Matth. IV, 10. Lucæ IV, 8. xxiv, 52. Iohann. IV, 22.

19. Μὴ ἀποσερήσῃς· *Ne fraudem feceris*] Vide quæ ad Matthæum.

21. ἠγάπησεν αὐτὸν, *dilexit eum*] Amat Christus non virtutes tantum, sed & semina virtutum, suo tamen gradu; illas ut remuneret, hæc ut foveat atque excitet, ni homines sibi ipsis obstant. Sic externa Achabi pœnitentia in aliquid valuit, I Regum xxi, 28. Potest & ἠγάπησε sumi pro laudavit, aut benigne affatus est, more Græcorum Interpretum, Cantic. I, 1, 4. II Paralipom. xvi, 11, 2.

ἄρας ἢ σταυρόν. *crucem subiens*] Certus ex professione hujus disciplinæ multa tibi incommoda evenitura. Vide Matth. x, 38.

22. συγνάσας, *vultum contrahens*] Cū sequatur λυπέμενος [*tristatus*], videtur mihi συγνάσας ad vultum magis quàm ad animum pertinere, quasi dicas fronte nubila. Nam & εὐρανόσιν συγνάζων [*cælum turbidum*] est apud Matth. xvi, 3.

23. περιεβλεψάμενος, *circumspiciens*] Gestu aliquid eximium aut dicturi, ut hic, aut facturi, ut Luc. vi, 10.

24. τὰς πεποιθότας ἐπὶ τοῖς χεῖμασι, *confidentes in pecuniis*] Causam reddit cur vix recipiant salutaria dogmata divites, quia spem ac fiduciam suam in divitiis ponunt, eoque defigunt animum in res hujus ævi. Hoc est quod Paulus dicit ἐλπίζεσθαι ἐπὶ πλεῖστον αἰδηλότητι [*sperare in incerto divitiarum*], I Timoth. vi, 17. ὕβριν τε τίττει πλεῖστον [*opibus adhæret fastus*], inquit Euripides. Consummatur hic doctrina inchoata in Psalm. xlix.

26. Καὶ τίς, *Et quis*] Τίς ἄρα [*Quis ergo*], Matthæus: sed Marcus, ut diximus, gaudet Hebraïstis. Hebræis autem copula inter alias significationes istam quoque complectitur. Similis ejus usus Genes. II, 3. collato loco Exodi xx, 11. Psalm. cxvi, 2. Lucæ I, 42. collato loco Lucæ xi, 27.

27. ἀδύνατον, *impossibile est*] Τὸτο [*hoc*] addit Mat-

Matthæus: sed ipsa res loquitur de ea re Christum agere de qua proximè erat locutus, de divitum perductione ad Regnum cœleste.

ἀλλ' ἔπαρά τῷ Θεῷ *sed non apud Deum*] Quod difficillimum est spectato communi rerum cursu, id facillè efficit Deus, cùm ipsi libet insolitâ efficacitate uti.

29. ἡ γυναῖκα, *aut uxorem*] Agnoscit Syrus & codices: neque inducendi causam video. Nam quòd in sequenti commate Vxorum mentio non repetitur, haud adeò mirum est, cùm ex cæteris quæ memorantur κατ' ἀναλογίαν [*per proportionem*] hoc quoque posset intelligi. Fortè & ideo omisit Marcus, quod restitutio Vxorum posset calumniosam interpretationem admittere magis quàm cætera. Nam & Iulianus hoc irrisit, ut monet Theophylactus. Ergo cùm cæteri affectus memorantur, Vxor non memoratur; hinc discimus Vxoris jacturam expletum iri restitutione omnium officiorum quæ ab uxore præstantur, excepto eo quod nisi ab uxore præstari non potest.

30. μετὰ διωγμῶν, *cum persecutionibus*] Bene hoc addidit Marcus, ne felicitatem temporariam nobis promissam imaginemur. Solatia promittuntur, non deliciae. Et vel hoc unum evincit malè adduci hæc Christi verba ad probandam illam plenissimam & incorruptam Mille annorum in terris felicitatem.

32. ἦν προάγων αὐτούς, *præcedebat illos*] More intrepidi Ducis.

ἐθαμβούντο, *stupebant*] Magnam illam animi fortitudinem certæ morti se offerentis admirabantur.

ἐφοβούντο, *timebant*] Pro se solliciti. Cur enim suspecta nobis hæc lectio esse debeat nihil causæ video.

ἤρξατο αὐτοῖς λέγειν, *cæpit illis dicere*] Id est, ἔλεγε [*dixit*]. nam dixerat & antè; sed nunc iterum monet. Ita verbum ἀρχεσθαι [*incipere*] abundat Lucæ vii, 38. & alibi sæpe.

33. ἰδὲ ἀναβαίνομεν εἰς Ἱερουσόλυμα, *ecce adscendimus Hierosolyima*] Postremum hoc iter instituiamus, illud de quo sæpe jam dixi vobis. Hoc vult ἰδὲ [*ecce*].

34. Καὶ ἐμπαίξουσιν αὐτῷ, *Et illudent ei*] Nempe οἱ ἄνθρωποι [*homines*]. id est, impersonaliter, *illudetur ei*.

35. λέγοντες, *dicentes*] Per matrem. Simile loquendi genus observavimus Matth. vii, 5.

θέλομεν, *volumus, sive vellemus*] Vide suprâ vi, 25.

42. οἱ δοκῶντες ἀρχειν, *qui honorem habent imperandi*] Δοκεῖν hic est, *in honore esse*, ut Galat. ii, 2. & 6. & Euripidi Hecubâ, illi ἐκ τ' ἀνδοξάντων [*ex ignobili*] opponitur κ' ἐκ τ' δοκάντων [*ex nobili*].

Constructio autem similis illi in Susannæ historia commate 5. ἐκ πρεσβυτέρων κριτῶν οἱ ἐδόκουν κυβερνᾶν τὸ λαόν, [*ex Senioribus iudicibus quibus honor evenerat populum gubernandi*].

οἱ μεγάλοι αὐτῶν, *magni eorum*] Id est, qui inter ipsos Principes eminent, ut ad Matth. diximus.

45. Καὶ γὰρ ὁ υἱὸς τῆς ἀνθρώπου, *Nam & Filius hominis*] Rex istius Regni quem imitari debetis.

46. ἔρχονται εἰς Ἱεριχώ, *veniunt in Iericho*] Omnes diras Christus solvit; etiam illas Iosue vi, 26.

ὁ υἱὸς Τιμαίου Βαρτιμαίου, *filius Timæi Bartimæus*]

Timæi satis noti hominis filius; unde vulgò πατρωνυμικῶς [*à patre*] appellabatur *ברטימי* [*Bartimai*]. Sic Petrus vocabatur *בריונה* [*Barjona*]; Alius *ברתלמי* [*Bartholmai*]: Magus ille in Actis xiii, 6. *ברישוע* [*Barjesu*]. Quod alicubi legisse se dicit Hieronymus *Barfemia*, puto non alterius significatus sed corruptæ esse pronuntiationis.

47. ὅτι Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ἐστίν, *quia Iesus Nazare-nus est*] Nempe ὁ παραγών [*qui præteribat*]. quod is qui præteribat esset Iesus Nazareus. Hic iterum impletur vaticinium Esaiæ de quo suprâ vii, 35.

50. ἀναστὰς, *surgens*] Ita & Syrus. Quare non dubito quin alterum ἀναπηδήσας [*exfiliens*] substitutum sit in codicibus Græcis mutatis ad Latinum exemplar; quod aliquot locis factum observavimus.

51. *Ραββονί*, *Rabboni*] Ita pronuntiabant, pro quo alibi *ρίββονί* [*Ribboni*]. Simile est *ρακά* [*raca*] pro *ρίκα* [*rica*]. Vocabantur hoc nomine eximii Doctores, ut Iudæi tradunt, & apparet Iohannis xx, 16.

ἵνα ἀναβλέψω. *ut videam*] Videtur mihi hic ἀναβλέπειν esse βλέπειν. nam & his convenit qui nunquam antè visum habuerunt, Matth. xi, 5. xx, 34. Lucæ vii, 22. Iohann. ix, 18.

52. *Ἰπάγε*. *Vade*] Annuentis vox hoc loco, ut Matth. viii, 13. ubi de hac re egimus.

ἡ πίστις σὺ σεσωκέν σε. *fides tua te salvum fecit*] Familiare Christo enuntiatum, Matth. ix, 22. suprâ v, 34. Lucæ vii, 50. viii, 48. xvii, 19. xviii, 42.

ἐν τῇ ὁδῷ. *in via*] Palàm demonstrans oculis se uti, cùm per se ambularet, solitus alieno ductu regi.

CAPVT XI.

I. *Εἰς Βηθφαγὴν καὶ Βηθανίαν*, *ad Bethphage & Bethaniam*] Vtriusque loci meminit Syrus, ut & Thalmudici. Quod aliqui libri habent Βηθσφαγὴν puto esse ex corrupta pronuntiatione: nam ἡ Hebræum declinat ad sonum τῆς.

2. ἐφ' ᾧ ἐν εἰς ἀνθρώπων κεκάθικε, *super quem nemo adhuc hominum sedit*] Bene monet vir doctissimus ad sacros usus solitas adhiberi animantes nondum humanis usibus mancipatas: *Injuges* Latini vocabant, ut apud Festum & Macrobius est. Vide historiam i Samuelis vi, 7. Ovidius,

Bos tibi, Phæbus ait, solis occurreret in arvis

50. *Nullum passa jugum, curvique immunis aratri.* Seneca,

Iussus erranti

Comes ire vaccæ, quam non flexerat

Vomer, aut tardi juga curva plaustris.

Μόχλ' ἀδάμασον πέσημα [*vitulus indomitus cadens*] est in Phœnissis Euripidis.

5. τί ποιεῖτε λύοντες τὸ πῶλον; *Quid facitis solventes pullum*] Id est, *Quorsum eum solvitis?* Idem loquendi genus Actorum xxi, 13.

60. 8. *σοῖβάδας*] *Struem* significat apud Hellenistas. Hinc *σοῖβάσσει* *ξύλα ἐπὶ τὸ πῦρ*, καὶ *σοῖβάσσει* οἱ υἱοὶ *λαρῶν οἱ ἱερεῖς τὰ διχοτομήματα* [*struem lignorum imponent igni, & filii Aaronis Sacerdotis struem facient* de

de membris scissis], & quæ sequuntur, Levitici I, 7, 8.

10. βασιλεία τοῦ πατρὸς ἡμῶν Δαβὶδ. *Regnum patris nostri David*] Quod hic ex superiore commate quidam codices repetunt ἐν ὀνόματι Κυρίου [*in nomine Domini*] vetus non est, ut præter Syrum Latinus docet. Sed habet Arabs, cujus seriore esse versionem multis indiciis apparet.

11. ὥσπερ ἡδὴ ἔσται τὸ ὥρα, *cum jam sera esset hora*] Ὁσίον [*serum*] adjectivè dici auctor est Phrynichus: atque ita hic acceperim. Sic supra ὥρας πολλὰς γενομένης [*cum jam hora multa fieret*].

12. τῇ ἐπαύριον, *postera die*] Ita & Polybius loquitur.

ἐπεινάσε. *esuriit*] Salutem populi Iudaici in Ficu figurati. Tempus enim non erat anni quo ficus fructum ferret. Non ergo arborem spectavit in hoc facto, quæ si infrugifera est, non minus culpâ caret verno aut æstivo quàm hyberno tempore.

15. ἤρξατο ἐκβάλλειν, *cæpit ejicere*] Id est, ἐξέβαλε [*ejecit*], quomodo verbum illud πλεονάζειν [*abundare*] supra annotavimus x, 32. Videntur enim viri eruditi rectè colligere, antea quoque rem similem à Christo factam, quæ à Iohanne narretur, præterita ab aliis ob facti similitudinem.

16. διενέγκη σκεῦος, *transferret vas*] Κατὰ τὸ ὑποκείμενον [*ex subjecta materia*] intelligi debet σκεῦος [*vas*] ad quæstum faciendum pertinens.

18. ἐφοβήθη γὰρ αὐτὸν, *timebant enim eum*] Refero ad verbum ἐζητήεν [*quærebant*], quod sollicitudinem significat. Sollicitos igitur dicit fuisse quia ipsum metuebant, id est, multitudinem eorum qui ipsum magni faciebant. ἐφοβήθησαν τὰς ὄχλους, inquit Matthæus, ἐπεὶ ὡς προφήτην αὐτὸν εἶχον [*timebant turbas, quoniam sicut Prophetam eum habebant*]. Idem planè dicit Lucas xix, 47, 48. qui consiliorum ἀπορίαν [*perplexitatem*] accuratiùs describens addit, ἔχοντες εὗρισκον τὸ τί ποιήσωσι [*non inveniebant quid facerent illi*].

19. ἐξεπορεύετο ἔξω τῆ πόλεως. *egrediebatur de civitate*] Ne quam noctu in urbe inquieta rerum novarum occasionem præsentia suâ daret aut dare videretur.

20. παραπορευόμενοι, *transirent*] Cum ficum præterirent, ut & Matth. xxvii, 39. οἱ ἡ παραπορευόμενοι [*prætereuntes autem*]. Adambulandi vox non videtur mihi rectè usurpari ubi non de amne aut simili re extensa, sed de arbore agitur.

22. πίστεν Θεῷ. *fidem Deo*] Id est, εἰς τὸ Θεόν [*in Deum*] simile est

— generis fiducia vestri, & fiducia artis nostræ apud Tullium. Sic Act. iiii, 16. ἐπὶ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ [*in fide nominis eius*]. & Galat. ii, 20. ἐν πίστει τῇ τῷ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ [*in fide Filii Dei*].

23. ὅς ἂν εἴπῃ τῷ ὄρει τούτῳ, *quicumque dixerit huic monti*] Montes in Prophetis sæpe sunt magna Imperia. Sensus hoc loco est, Si fidem Deo haberet populus Iudaicus, Romanum jugum ab eo auferretur.

25. στήκετε προσευχόμενοι, *cum stabitis ad orandum*] Vide Matth. vi, 5, 6.

εἰ τι ἔχετε κατὰ τινος. *si quid habetis adversus aliquem*] Ius conquerendi de aliquo. Vide quæ ad Matth. v, 23.

26. Εἰ δὲ, *Quod si*] Cur hoc quidem loco δὲ magis causaliter quàm oppositè accipi debeat sanè non video. Itaque rectè vertisse mihi videntur Syrus & Latinus.

27. καὶ πρεσβύτεροι & Seniores] Quod additur in libris quibusdam λαῶν ex veteri interpretamento est, nam nec Syrus nec Latinus agnoscunt. Cæterum qui sint πρεσβύτεροι τῶν λαῶν [*Seniores populi*] alibi diximus.

32. ἐφοβήθη τὸ λαόν. *timebant populum*] Vide supra vii, 12.

εἶχον Ἰωάννην ὅτι ὄντως προφήτης ἦν. *habebant Ioannem quia verè Prophetam esset*] Consuetam constructionem fuerat, ut apud Matthæum, ἔχοντες τὸν Ἰωάννην ὡς προφήτην [*habent Ioannem pro Prophetam*], aut ἐδόκουν περὶ Ἰωάννης ὅτι ὄντως προφήτης ἦν [*de Ioanne sic existimabant, eum verè Prophetam esse*]. Nunc duo loquendi genera miscuit, atque ita constructionem fecit κατὰ τὸ σημαίνόμενον [*ad id quod significatur*].

C A P V T X I I

1. **E**N παραβολαῖς, *in parabolis*] ὁμοίωμα [*parabola*] inter ea est quæ plurali sono singularem sæpe habent significationem, ut Ezechielis xiv, 8.

2. τῷ καιρῷ, *in tempore*] Τῶν καρπῶν [*fructuum*], ut addit Matthæus.

4. ἐκεφαλαιώσαν, *in capite vulnerarunt*] Apud Aristophanem γαστρίζειν simili modo formatum est; qua de re bene monuit vir doctissimus: Scholiastæ exponunt ἐν γαστρὶ τύπτειν [*ventrem verberare*].

ἡτιμωμένον. *contumeliis affectum*] Quod Græci dicunt ἀτιμάζειν, ἀτιμᾶν & ἀτιμῶν, Latini posteriores dixerunt inhonorare & exhonorare: utraque vox apud Salvianum est, minimè sordidum Scriptorem.

6. ἀγαπητὸν αὐτοῦ, *dilectum suum*] Notant Græci ab Hesiodo aliisque ἀγαπητὸν [*dilectum*] dici τὸν μονογενῆ [*unigenam*]. Sic γινῆ, quod est μονογενής [*unigena*], Lxx vertunt ἀγαπητὸν [*dilectum*] Ieremiæ vi, 26. Genes. xxi, 2. ubi Aquila posuit μονογενῆ [*unigenam*]. In Cantico Esaiæ v. de Vineæ, γινῆ [*unigena*] vertitur ἡγαπημένον [*dilectus*] & ἀγαπητός [*carus*].

8. καὶ ἐξέβαλον ἔξω τῆ ἀμπελῶν. & *ejecerunt extra vineam*] Posset hoc intelligi de corpore mortuo in fabula, & in significatione fabulæ de contumeliis quibus Iudæi nomen Christi post mortem affecerunt: sed cum apud Matthæum alius sit ordo, satius est more Hebræo καὶ ἐξέβαλον [*& ejecerunt*] interpretemur ἐκκληθέντα [*ejectum*].

14. δῶμεν, ἢ μὴ δῶμεν; *demus, an non demus?*] ἐλλειπτικῶς [*defectivè*] Auctor es nobis demus, an non? neque hoc idem omnino est cum superiore quæstione; sed si Iesus licere dixisset, supererat altera quæstio, An expediret.

15. ὑποκρισιν, *versutiam*] Sensit enim simulatâ mente locutos. Discere cupientium præferebant speciem, cum animus calumniam strueret.

19. τέκνα, *liberos*] Bene verti puto liberos. Vide ad Matthæum.

20. ἑπτὰ ἀδελφοὶ ἦσαν. *Septem fratres erant*] Ita plurimè

plurimi codices & Syrus: quare εν [ergo] ex Latino videtur adjectum: neque necessarium est. Species enim facti novam sententiam inchoat.

23. Εν τῇ εν ἀνάστασι, ὅταν ἀναστῶσι, In resurrectione ergo cum resurrexerint] Gaudet hujusmodi παρωνύμων [nonnimum cognatorum] iteratione Marcus ut exemplis aliquot ostendimus ad Matth. xxiv, 22.

24. Οὐ διὰ τὸ το πλανᾶσθε, μὴ εἰδότες, Nonne ideo erratis, non scientes] Interrogationem ex more Hebræorum pro vehementi affirmatione positam ex Matthæo aut certè ejus Interprete liquet; qui habet πλανᾶσθε [erratis]. Est autem hic rursus σύνταξις κατὰ τὸ σημαίνονμενον [constructio ad id quod significatur]: nam διὰ τὸ [ideo] dixit quasi illaturus esset ὅτι μὴ οἴδατε [quia nescitis], cum nunc dixerit μὴ εἰδότες [nescientes].

29. Ἀκούε, Ἰσραὴλ, Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν Κύριος εἷς εἷς. Audi, Israël, Dominus Deus tuus Dominus unus est] Ipsa verba Lxx Interpretum Deuter. vi, 4. Bene hoc addidit Marcus, quia ad sequentis præcepti illustrationem pertinet. Ad religionis enim substantiam non satis est quodvis numen colere, sed certum Numen animo proponendum est, cujus nota est unitas, qua distinguitur à deis Gentium, qui multi esse credebantur, item ab Angelis.

30. ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου, ex tota mente tua] Addidit hoc Marcus ac interpretationem ejus quod præcessit τῆς ψυχῆς [ex anima], uti & infra additum est ἐξ ὅλης τῆς συνέσεως [ex toto intellectu] simili sensu.

31. ὁμοία αὐτῇ, simile est illi] Ita congruenter Matthæo legerunt Syrus & Latinus, à quibus cur discedendum sit non video.

32. εἶπεν αὐτῷ ὁ γραμματεὺς, ait illi Scriba] Exploraturus sapientiam Christi venerat, auditæ testimonium præbet.

33. πλεόν, majus est] Prius ac potius Deoque gratus. Vide quæ de ordine præceptorum diximus Matth. vii, 13.

τῶν ὁλοκαυτωμάτων καὶ τῶν θυσιῶν. holocaustomatibus & sacrificiis] חֲבִיתִי, ut 11 Reg. v, 17. 11 Paralip. vii, 1. Nam Lxx modò pro חֲבִיתִי [Masa], ut suprà diximus, modò pro חֲבִיתִי [victimam] ponunt θυσίαν. Sed & חֲבִיתִי modò laxiùs ponitur ut omnia sacrificia significet præter ὁλοκαυτωμάτια [holocaustomata], modò strictiùs pro iis quæ χαριστήρια [ob beneficium] dicuntur, ut Psalm. xl, 7. quem citat Scriptor ad Hebræos x, 5.

34. Οὐ μακρὰν εἶ ἀπὸ τοῦ βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Non es longè à Regno Dei] Eorum qui spiritum Regni nondum acceperunt multi sunt gradus, quos inter non longè à Regno remotus est ille in quo sunt homines qui intelligunt summam pietatis & eam approbant. Hinc assiduis precibus ad Regnum transitus datur. Vide Rom. vii.

35. Πῶς λέγουσιν οἱ γραμματεῖς, Quomodo dicunt Scribæ] Id est, Quomodo consistere potest quod dicunt Legisperiti? Proponebatur hæc quæstio Phariseis, qui in explicatione Prophetarum multum credebant Legisperitis. Itaque Christus eos sic alloquitur, quasi quos sciret ab auctoritate Legisperitorum non discessuros.

37. πῶθεν, unde] Πῶς [quomodo] Matthæus. Sic & Hebræis מֵאֵן est quomodo, & Jerem. v, 7. Sic πῶθεν μοι τὸ [unde mihi hoc] Luc. i, 43. Sensus est,

Qui fieri potest ut idem sit Dominus & Filius? Vide quæ ad Matthæum.

ὁ πολὺς ὄχλος, multa turba] Plebis pars magna.

38. βλέπετε, Cavete] Ut suprà vii, 15.

ἐν σολαῖς περιπατεῖν, in stolis ambulare] Ita & Lucas xx, 46. Στολή apud Hellenistas vestem etiam virilem significat. Ita infra xvi, 5. Lucæ xv, 22. & in Apocalypsi aliquoties. Est autem σολή [vestis], ut suprà dicere meminimus, ποδήρης [ad talos demissa], gravitatis index; quam Legisperiti sollicitè ostentant.

40. Οἱ καταδίσκοντες, Qui devorant] Videtur mihi nova esse periodus, neque de omnibus Legisperitis sed de quibusdam eximiè improbis hic agi, ut εἶτος [bi] additum sit perspicuitatis causâ. Nam Lucas, qui Marcum in his quæ Marco sunt peculiariora ita sequitur ut sæpe interpretis sit loco, hanc sententiam in hunc exprimit modum, Οἱ καταδίσκοντες τὰς οἰκίας τῶν χηρῶν, καὶ προφάσιν μακρὰν προσεύχοντα. ἔτοι ἀψύχοντα περισσότερον κρίμα [Qui devorant domos viduarum, simulantes longam orationem: Hi accipient damnationem majorem], id est, Qui verò Legisperitorum insuper viduarum substantiam devorant orationis obtentu, his propria & gravior quàm cæteris imminet pœna.

τὰς οἰκίας τῶν χηρῶν, domos viduarum] Quales & illi quos ad Timotheum Paulus describit, ἐνδύνοντες εἰς τὰς οἰκίας καὶ αἰχμαλωτεύοντες τὰ γυναικάρια σεσωρευμένα ἀμαρτίαις [qui penetrant domos & captivas ducunt mulierculas oneratas peccatis]. Sexus muliebris ut ad superstitionem pronior ita magis patet ad eas fraudes. Viduas autem dixit Christus, quia culpam ipsorum hoc onerat quòd eas expilabant quas tutandas lex Divina præcipuè illis commendat.

προφάσιν μακρὰν προσευχόμενοι sub obtentu prolixa orationis] Sic Paulus dixit se non versatum ἐν προφάσιν πλεονεξίας [in obtentu avaritiæ], 1 Thessal. ii, 5. Solent enim isti homines honestas quasdam causas prætereendere sub quibus quæstum faciant; ut quòd pro aliis apud Deum indefessis precibus instent, pro qua opera non injuriâ muneribus donentur: cum interim eos pro quibus precari se dicunt non doceant veram pietatis viam, & munera non dari sibi patiantur sed captent ultro, sæpe & majora quàm pro facultatibus donantis. Est ergo hic προφάσιν dictum pro εἰς πρόφασιν πλεονεξίας [ad pretextum avaritiæ]. Ostendit hoc Lucæ collatio.

41. κατέναντι, contra] Id est, in conspectu gazophylacii: ita κατέναντι [contra] sumitur suprà xi, 2. & infra xiii, 3.

τὸ γαζοφυλάκιον, gazophylacii] Γαζοφυλάκιον [gazophylacium] hic, ut & Lucas, vocat arcam in quam dona mittebantur; κιβωτὸν [arcam] Lxx, 11 Reg. xii, 10. 11 Paralip. xxiv, 8. alii γλωσσόκομον [loculum] 11 Paralip. xxiv, 8. Iosephus ξύλινον θησαυρὸν [lignum thesaurum]. Alioqui solebat γαζοφυλάκιον [gazophylacium] dici pars illa Templi quæ ponè Ædem sacram in latius utrumque versum Occasum porrigebatur, in qua & arca illa erat, & alia Templi κειμήλια [pretiosa], tum verò purpura, coccus, aromata & quicquid præterea in usus Templi asservabatur; de quibus Iosephus ἀλώσεως [Captivitatis] vi, 41. item vinum, oleum, frumentum & reliqua Sacerdotum alimenta, ut videre est

Neh. x, 37. ubi quod in Hebræo est **שכח** vertitur **γασφυλάκιον** [gazophylacium], ut & Nehem. xii, 1, 5. pro quo i Paralip. xxv, 11, 12. legimus **πασφορία** [pastophoria], ut & Ierem. xxxv, 4. cum eodem Ieremiæ capite commate 2. vox eadem **שכח** red-dita sit voce **אולן** [aularum]. Sic & Ezech. xl, 17. eandem vocem **שכח** Lxx vertunt **πασφορία** [pastophoria] Aquila **γασφυλάκια** [gazophylacia], Symmachus **ἐξεδρας** [exedras]. Hoc modo **γασφυλάκιον** [gazophylacium] usurpat Iohannes vi, 11, 20. Huic **γασφυλακίῳ** [gazophylacio] præpositus erat unus ex Sacerdotum ordine, qui vocabatur **γασφύλαξ** [gaza Custos]. Meminit Iosephus aliquoties, qui & catenam auream ab Agrippa in memoriam vinculorum suorum suspensam ait intra Templum ὑπὲρ τὸ γασφυλάκιον [super gazophylacium]. & alibi ἐν τῷ γασφυλακίῳ [in gazophylacio] fuisse ait ad duo millia talentorum.

χαλκόν, æs] Ob id quod sequitur arbitror **χαλκόν** hic pro quavis etiam aurea & argentea pecunia sumi, ut æs Latinis. Nec aliter Matth. x, 9.

43. **προσκαλεσάμεν** τὰς μαθητάς, convocans Discipulos suos] Seorsim hoc illis dixit, quia nihil attinebat aut viduam hoc audire aut cæteros. Sed Discipulos docere voluit quæ vera esset liberalitatis æstimatio apud Deum & Dei imitatores:

In qua censendum nil nisi dantis amor.

πλεῖον, plus] Quia ἀπὸ ἐλαττόνων [ex paucioribus], ut Aristoteles loquitur. In rebus omnibus præcipue spectandus animus, non nudè facta externa. Est autem affectus liberalioris de minimo paulum dare quàm multum de magno acervo. Xenophon Exped. vii. Οὐ γὰρ ἀριθμὸς ὀρίζων ἐστὶ τὸ πολὺ καὶ ὀλίγον, ἀλλ' ἡ δύναμις τῆς τε ἀποδιδόντος καὶ τῆς λαμβάνοντος [Non enim numerorum numerus distinguit id quod multum & id quod parum, sed facultates & dantis & accipientis]. Andronicus Rhodius, Οὐ γὰρ πρὸς τὸ μέγεθος ἡ τὸ πλεῖον τῆς διδομένης ἡ ἐλευθεριότης κρίνεται, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἣν ἔχουσιν τὰ διδόμενα πρὸς τὴν εἰσίστα τῆς διδόντος] Non enim liberalitas dijudicatur ex magnitudine aut multitudine rerum quæ dantur, sed ex proportionem quam habent quæ dantur ad facultates dantis]. Valerius Maximus iv, 8. de Fabio Verrucoso, eò quidem maiore commendatione, quò prout studii certius indicium est supra vires niti, quàm viribus ex facili uti. Mox hanc liberalitatem liberalitati feminae ditissimæ præfert. Bene Salvianus, Non animus dantis datis, sed animo commendantur data: nec pecunia fidem insinuat, sed pecuniam fides. Chrysostomus homilia xix in Iohannem, μόνον σὺ μὴ κατοκνήσῃς· καὶ ἂν ὁβελος δύο κατὰ βάλῃς, ἐκ ἀποσρέφεται, ἀλλ' ὡς πολλὴν δέχεται πλεονέκτην. ἐπεὶ γὰρ ἀνενδεής ἐστι καὶ εἰς χρείαν ἐνεκεν ταῦτα λαμβάνει, εἰκότως ἐκ ἐν τῷ μέτρῳ τῶν διδομένων ἀλλ' ἐν τῇ προαιρέσει τῆς παρέχοντος τὸ πᾶν ὀρίζεται [tu modo ne pigrescas: etiamsi duos tantum des obolos, non eos ille averfatur, sed ut magnas divitias acceptat. Cum enim ipse nullius rei sit indigens, neque ideo ea accipiat quòd opus habeat, meritò res ea æstimatur non à mensura datorum, sed ex dantis animo]. Idem in nonum caput i ad Corinthios ix, 7. τὸ γὰρ πολὺ καὶ τὸ ὀλίγον ἐν τῷ μέτρῳ τῆς διδομένης ὁ Θεὸς ὀρίζει, ἀλλὰ κατὰ τὴν δύναμιν τῆς εἰσίστας τῆς διδόντος] [multum enim & parum Deus æstimat non ex mensura eorum quæ donantur, sed ex facultatibus ejus qui dat].

44. ἐκ τῆς περισσεύοντος, ex eo quod abundabat] Non πᾶν τὸ περισσεύον [omne quod abundabat], quod tamen minus futurum fuerat quàm quod dabat pauperula, sed de magna copia aliquantum. Ita τὸ περισσεύειν [abundare] Lucas dixit de eo quod necessitatibus nostris superest xi, 1, 15.

ἐκ τῆς ὑστερήσεως, ex penuria] Sic **περίσσευμα** & **ὑστέρημα** [abundantiam & inopiam] inter se opposita inveniuntur apud Paulum i Corinth. vii, 11, 14. qui & alibi vocem **ὑστερήματα** [ejus quod deest] usurpat in significatione **ἐνδείας** [indigentia], **ῥοπή**. In Græca Veteris Federis versione promiscuè ponuntur **ἐνδεία** [indigentia] & **ὑστέρημα** [id quod deest].

τὸν βίον, victum suum] **βίος** est id quo vita sustentatur. Hinc

βίος βίῃ δεόμενος ἐκ ἐστὶν βίος.

[Non est vitalis vita quæ victu indiget.]

Laxius etiam **βίος** [vita] vocantur omnia quæ in usus nostros possidemus, ut Luc. vii, 43. xv, 12, 30. Sic & Hebræi usurpant **חַיִּית**. Bene autem hoc loco arbitror à viro raræ eruditionis Aria Montano **βίον** [vitam] accipi tantum quantum quoque die homini alendo sufficit; nam pauperrimorum hominum diurnus victus quadrante admodum parabatur.

C A P V T XIII.

1. **Ποταποὶ λίθοι, quales lapides**] Admirantis vox, ut Matth. viii, 27. De his lapidibus ita Iosephus, ἀκοδομήθη τὸ ὄναος ἐκ λίθων μὲν λευκῶν τε καὶ κρατερῶν τὸ μέγεθος ἐκάστων περὶ ἑκατὸν καὶ πενήκοντα ἐπὶ μέτρον, ἡ δὲ ὑψὺς, εὖς τὸ περὶ ἑξήκοντα [ædificatum erat Templum ex lapidibus candidis & firmis, qui in longum habebant ad cubitos inter quinque & octo, in altitudinem octo, in latitudinem duodecim].

4. **πάντα ταῦτα συντελεῖσθαι, omnia hæc consummari**] Id est, τὸ το πᾶν, hoc universum. Vide Iohann. i, 3. Nam alteram esse quæstionem diversam ab excidio Hierosolymorum ostendit Matthæus, ubi hic idem sensus istis exprimitur verbis, τί τὸ σημεῖον τῆς συντελείας τῆς αἰῶνος; [quod signum consummationis seculi?] 40

6. **ἐγὼ εἰμι· quia ego sum**] **אני הו'א** Ego sum ille quem expectatis.

8. **ταραχαί, & perturbationes**] **Μετωνομίαι** [transnominatio]. Indicat enim prodigia quæ φόβητρα [terrificamenta] Lucas vocat. Vide quæ inibi dicuntur.

9. **βλέπετε ὃ ὑμεῖς ἑαυτοὺς· videte autem vosmetipsos**] Alius est usus verbi **βλέπειν** [videre] ab eo quem supra annotavimus. Sic i Ioh. 8. **βλέπετε ἑαυτοὺς** [Videte vosmetipsos], id est, Προσέχετε ἑαυτοῖς [Attendite vobismetipsis], Vobis attendite, in Matthæo est **Προσέχετε ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων** [Cavete ab hominibus], x, 17. Nam inde ob cohærentiam rerum pars ista huc transumpta est, ut conferenti apparebit.

καὶ εἰς τὰς συναγωγὰς δαρήσεσθε, in synagogis vapulabitis] Quin vera hæc sit lectio quam præferunt antiqui codices non dubito. Ea ab ignavis ejus dicendi generis variè est interpolata. Nam alii καὶ [et] post vocem **συναγωγὰς** [synagogis] addiderunt, alii pro εἰς τὰς συναγωγὰς [in synagogas] reposuerunt ἐν ταῖς συναγωγαῖς [in synagogis]. Sic supra dixit, **ἐβαπτίσθη εἰς Ἰορδάνην, baptizatus est in Iordanem**, id est, in Iordane], & εἰς οἶκόν ἐστι [in domum est, id est, in domo],

domo], & infra ὁ εἰς τὸ ἀγρὸν ὢν [qui est in agrum, id est in agro]. Latini quoque dicunt esse in potestatem, & similia.

11. ἀγάγωσιν, duxerint] Κυριολογία [propria locutio]. Nam ἄγειν [ducere] propriè dicitur is qui alium in jus rapit: unde Agere & Actio Latinis.

μηδὲ μελετᾶτε nolite præcogitare] Luc. xii, 11.

14. τῆς ἐρημώσεως, desolationis] Quod hic in quibusdam codicibus additur τὸ ρηθὲν ὑπὸ Δανιὴλ τῷ προφήτῃ [prædictum à Daniele Propheta] puto ex Matthæo adjectum: nam Latini non agnoscunt.

ὅπου δὲ δέι' ubi non debet] Οὐ δέι' [non debet] est כן לא [non rectè] ut διδάσκοντες ἅ μὴ δέι' [docentes quæ non oportet] Tit. i, 11. Significari τὰ κύκλῳ Ἱερουσαλήμ [ea quæ sunt circa Ierusalem] diximus ad Matthæum.

19. κτίσεως, creaturæ] Id est, κόσμος [mundi], ut habet Matthæus. Diximus suprâ x, 6.

27. ἐπισυναΐξει, congregabit] Ipse facere dicitur quod Angelos facere jubet. Ita enim Matthæus.

32. εἰ δὲ ὁ υἱὸς, nec Filius] Videtur mihi, ni meliora docear, hic locus non impiè posse exponi hunc in modum, ut dicamus Divinam sapientiam menti humanæ Christi effectus suos impressisse pro temporum ratione. Nam quid aliud est, si verba non torquemus, προέκοπτε σοφίᾳ [proficiebat sapientiâ], Luc. 11, 52? Sicut igitur post resurrectionem accepit omnem potestatem, ita & omnem scientiam. Ac nequis hanc sententiam ab antiquitate damnatam putet, satis admonere nos potest illud Ambrosii, Secundum carnem utique sapientiâ Dei implebatur & gratiâ. Pro tempore autem ἀποστολῆς [missionis] suæ Iesu opus non erat scire diem universalis iudicii, quem Deus Pater latere voluit. Nec aliter sensitse Christianorum vetustissimos indicio est Irenæus, qui lib. 11, cap. XLVIII & XLIX. Scientiam, inquit, diei illius Filius non erubuit referre ad Patrem, & dixit quod verum est. Item, Et secundum agnitionem itaque præpositus esse Pater annuntiatus est à Domino. Leontius De Sectis, Ἰστέον, ὅτι οἱ πολλοὶ τῶ πατέρων, χεδὸν δὲ πάντες, φαίνονται λέγοντες αὐτὸν ἀγνοεῖν· εἰ γὰρ καὶ ἅπαντα λέγεται ἡμῖν ὁμαξίως, ἀγνοεῖμεν δὲ καὶ ἡμεῖς, δηλονότι καὶ αὐτὸς ἠγνόει· καὶ ἡ γραφὴ δὲ λέγει περὶ αὐτοῦ, ὅτι προέκοπτεν ἡλικίᾳ καὶ σοφίᾳ [Sciendum est quod multi Patrum, inò fere omnes, videntur dicere eum ignorasse: nam si per omnia dicitur nobis consubstantialis, nos autem ignoramus aliqua, & ipse aliqua ignoravit. Et Scriptura de eo dicit, Proficiebat ætate & sapientiâ].

34. ἐξουσίαν, potestatem] Ita Syrus. Procuratorem rerum domesticarum patet intelligi.

τὸ ἔργον αὐτοῦ, opus suum] Ministerium. Ita vox hæc sumitur Ioh. iv, 34. vi, 29. i Cor. xvi, 10.

καὶ τῷ θυρωρῷ, & janitori] Καὶ [et] hic παρέλκει [abundat] more Hebraico: quod alibi quoque observatum.

CAPUT XIV.

1. ἮΝ δὲ τὸ πάσχα καὶ τὰ ἄζυμα, Erat autem Pascha & Azyma] Id est, Pascha, qui dies initium est Azymorum. Nam octo Azymorum dies numerant nostri Scriptores, quorum primus est

cujus fine agnus mactabatur. Vide quæ ad Matth. xxvi, 17.

3. νάρδα πισικῆς, nardi pisticæ] Ita & Iohannes. Πισικὴν [pisticæ vocem] hic derivare παρὰ τὸ πιεῖν [à bibendo] probari mihi non potest, quia cum de potu hic non agatur, non video cur nardus hic potulenta dicatur: πισικὸν dici quod fidei est explorata, verum est, sed non nisi apud Scriptores aliquot seculis superiores. Quare cum Marcus & Iohannes usurpent hanc vocem, qui plùs cæteris sequuntur Hebræum sermonem, omnino eò ducor ut credam vocem Latinam spicata, quam & Græci dicunt σπικατήν & σπεκάτην, corruptius apud Iudæos pronuntiatam, nimirum κρυσιφ pro κρυσιφ, planè simili transpositione qualem suprâ in voce Sexti aut Sextarii observavimus. Similis est in voce σαρκίφαγος, quod Græci posuere pro Saxifraga, & in Arabica voce زرنیخ [Zarnich] quomodo Arsenicum vocant; in Iudaica lingua אספניה [asponia] pro ὁψώνια, multaque id genus: Syrus pro Golgotha habet Gogoltha. Quod autem apud Syrum est רישא non capitatum, ni fallor, sed eximium significat, quale fuisse spicatum constat. Videtur & Nonnus ita accepisse vocem πισικῆς, quia & producit mediam contra naturam Græcæ vocis, & quod addit φαρίζομένης [appellata] propriè convenit nardo spicata. Nam Latinus Interpres quin ita acceperit ne dubitandum quidem arbitror. Arabs apud Iohannem posuit زرنیخ id est, purum, quod nardi epitheton est & apud Latinos Poëtas. Plinius sincerum dixit pro eodem, cui opponitur pseudonardum, cuius multas species facit idem Plinius.

συντρίψασα, frangens] Non comminuens, sed efficiens ut latè hiaret; quomodo συντετριμμένη [cisterna dissipata] Ierem. 11, 13. Sic & alibi συντρίβειν est vulnerare, Ezech. xxxiv, 4. i Reg. xx, 37. Aperuit positum hic à Syro.

13. κεράμιον ὕδατος βασιλῶν lagenam aquæ bajulans] Hac nota illum Christus descripsit nomine non expresse: unde τὸ δέινα [certum aliquem, sed non nominatum] dixit Matthæus. Dubitandum non est quin multi Hierosolymitæ cœnacula instructa sub id tempus advenis elocaverint; cuius fortis & hic fuisse videtur, ut qui hydriam ferret ad paratum cœnaculi. Et, ni fallor, id ipsum indicat vox καλάνωμα [refectio sive diversorium].

15. ἐστρωμένον, stratum] In quibusdam libris ἐτοιμον [paratum] ex Matthæo additum; neque enim agnoscit Latinus: quanquam habet Syrus, ut & alia nonnulla quæ ex Matthæo sunt addita.

18. ὁ ἐσθίων μετ' ἐμοῦ. qui manducat mecum] Hoc addidit Marcus à Petro acceptum. Id significat mensæ ejusdem participem, quod magnum amicitiae vinculum veteres existimabant. Τράπεζα καὶ ἄλλες σύμβελα γνησίᾳ φιλίας ἀνθρώποις [Mensa & Sal sincere amicitiae symbola hominibus], inquit Philo. Quod verò sequitur ὁ ἐμβαπτόμενος [qui intingit], propior est designatio, ut ad Matthæum diximus.

19. εἰς καθ' εἰς, singulativ] Ita & Ioh. viii, 9. Non est καθ' εἰς pro καὶ ἕτα εἰς [et deinde unus], sed καθ' εἰς, ut clarè apparet Rom. xii, 5. ὁ δὲ καθ' εἰς

ἀλλήλων μέλη [singuli alter alterius membra]. Nimirum ut supra diximus v 1, 40. sueti Hebraico sermoni non raro nominativum sumunt ἀκλίτως [indeclinabiliter]. Itaque καθ' εἰς hic idem valet quod καθ' ἑνα 1 Corinth. xiv, 31. Eodem modo καθ' εἰς reperitur apud Lucianum Solœcistâ, & Christianos Scriptores aliquot.

Μή τι ἐγώ; Nunquid ego? Rectè monet vir diligentissimus, quod in quibusdam codicibus adjicitur, καὶ ἄλλοι, Μή τι ἐγώ; [et alius, Nunquid ego?] ex interpretamento natum videri. Nam nec Syrus nec Latinus nec Arabs agnoscunt. Neque cohæret cum illo καθ' εἰς [singulativum].

22. Λάβετε, Sumite] Φάγετε [comedite] quod hic aliqui codices additum habent, ex Matthæo venit: nam veteres Metaphrastæ non agnoscunt: & deest in codicibus quibusdam. Sic & infra commate 34. quidam libri additum habent μετ' ἐμῶν [mecum].

31. ἐκ περισσοῦ μάλλον, multo magis] Ita supra v 11, 36. μάλλον περισσώτερον ἐκήρυσσον [magis plus prædicabant]. Quare non est quærenda alia constructio.

35. ἡ ὥρα hora] Vide quæ ad Matthæum hoc loco.

36. Ἀββᾶ ὁ πατήρ, Abba, pater] Ita & Paulus Romanorum viii, 15. & Galat. iv, 6. Videntur Hebræi Græco utentes sermone retinuisse hanc vocem, quia naturaliter pueri eo sono patres salutant. Græci dicunt παπία, παπίδιον [mi patercule]. nec aliunde πάππος [avus]. Sic quod אבא Hebræis, Græcis est μάμη [mater]. Sed & Latini ab eo sono dixerunt pappare & mammas. Duplex autem vox posita est affectus testandi causâ. Simile illud ναὶ, ἀμήν [Etiam, Amen] Apocal. i, 7.

εἰ τί ἐγὼ θέλω, ἀλλὰ τί σὺ. non quod ego volo, sed quod tu] Supple fiat. Hebræi Græcè scribentes particulas τί [quid] & ὅ [quod] promiscuè usurpant.

41. ἀπέχει, sufficit] Habet: ut ad Matthæum diximus ad ejusdem argumenti locum.

44. σύσημον, signum sive tessera] Vox hæc & vox σημεῖον apud Græcos Sacrarum literarum Interpretes planè idem valent, Esaïæ v, 26. xlix, 22. lxii, 10. Iudic. xx, 38, 40. Vfus voce συσήμῃ etiam Menander ex Macedonico, ut creditur, sermone.

κραλῆσατε αὐτόν, καὶ ἀπαγάγετε ἀσφαλῶς. tenete eum, & ducite cautè sive certò] Tenete, & ducite cum cura. Ita ἀσφαλῶς τηρεῖν est exactè custodire, quod Latine per vocem tutò minùs rectè verteris. Bene autem Syrus ἀσφαλῶς [certò] refert tam ad κραλῆσατε [tenete] quàm ad ἀπάγετε [ducite].

45. Ραββί, Ραββί. Rabbi, Rabbi] Ita optimi codices & Syrus: quare lectio altera ex Matthæo profluxit.

49. ἀλλ' ἵνα, sed ut] Supple τὸ ὅλον γέγονε [totum hoc factum est] ex Matthæo.

51. Καὶ εἰς τις νεανίσκος, Adolescens autem quidam] Non de Apostolorum grege, quod miror veteribus in mentem venire potuisse, nec è domo in quam Christus in Vrbe diverterat, sed ex villa aliqua horto proxima, strepitu militum excitatus, & subito accurrens ut conspiceret quid ageretur.

σινδὼνα, sindone] Solebant enim cubare ἐν λινῷ ἐσθήματι [in veste linea], ut ex Dionysii Alexandrini epistola vir summæ eruditionis Isaacus Casaubonus monstravit. Atque ita hic juvenis lecto ex-filierat.

οἱ νεανίσκοι juvenes] Id est, milites Romani, quos & Græci νεανίσκος & Latini sæpe juventutem vocant. Hi autem adolescentem istum apprehenderunt, unum Discipulorum Iesu esse existimantes: quod ideo addidit Marcus, ut significaret constitutum fuisse non Iesum tantum prehendere, sed & Discipulos ejus.

52. καὶ ἀλιπὼν τὴν σινδὼνα, rejecta sindone] Qua tenebatur.

54. πρὸς τὸ φῶς. ad lucem, id est, ignem] Ad focum lucentem, qui ἦν Hebræis.

56. ἴσαι, convenientia] Sensus non est, testimonia inter se discrepasse (neque enim video quomodo id dici possit de testimonio sequente, quò recitato idem repetitur), sed non tam gravia fuisse ut æquarent votum Pontificum, quærentium μαρτυρίαν [testationem] non quamvis sed quæ ad mortem valerent, εἰς τὸ θανάτῳσαι [ut eum morti traderent], ut antè dixit. Est ergo ἴση heic, quod Hebræi de testimoniis dicunt וְשָׁרָה, ad probationem ejus quod quæritur sufficiens. Nam quod vir apprimè doctus diffidium testium in eo collocat quòd alter testatus sit dictum δύναμαι καὶ ἀλῦσαι [dissolvere possum], alter καὶ ἀλύσω [dissolvam], mihi non probatur. Idem enim hæc significare arbitror, aut certè alterum altero includi. Nam Marcus qui hæc ex Petri ore accepit, utriusque testimonium recitat per verbum καὶ ἀλύσω [dissolvam] sive destruiam].

58. οἰκοδομήσω. ædificabo] Εγερῶ [excitabo], Iohann. ii, 19.

65. ῥαπίσμασιν ἔβαλον. alapis feriebant] Alapis incessabant, ut ad Matthæum diximus.

69. ἡ παιδίσκη, ancilla] Id est, παιδίσκη τις, quomodo articulum interdum sumi certum est. Nam aliam fuisse à priore Matthæus docet.

πάλιν ἤρξατο, rursus cepit] Omnino assentior iis qui πάλιν cum ἤρξατο conjungunt, ut significetur, iterum idem dictum Petro, quomodo & Latinus Interpres videtur accepisse. Neque terrere quenquam debet hac in parte codicum auctoritas: nam cum veteres libros sine distinctionibus scribi solitos satis constet, sequitur postea ex describentium iudicio additas: quare & nunc de illis iudicium liberum esse debet.

ἐξ αὐτῶν ἐστὶ. ex illis est] Est illius secta.

72. Καὶ ἐπιβαλὼν ἑκλαίε. Et addens flevit] Non tantum recordatus est in animo eorum quæ Christus dixerat, sed præterea etiam fletu testatus est mœrorem. Sic Hebræi dicunt הָרַח אֲנִי addito verbo. Lucas eodem modo, προσθεὶς εἶπε παραβολὴν [adjiciens dixit parabolam] xix, 11. id est, præterea dixit comparisonem; & alia constructione προσέθετο πᾶμψαι [addidit mittere], Lucæ xx, 11. Inter alias autem significationes ἐπιβάλλειν est etiam προσθέσαι [addere]. Sic Basilii in libro De Baptismo vitam Christianam depingens duo hæc verba ponit significatu eodem, ἀγγαρεύμεν, προσθήκῃ τυπόμεν, ἐπιβάλλει [angariatus, adde; vapulans, adjice].

CAPVT XV.

1. **Σ**υμβέλιον ποιήσαντες, *consilium facientes*] Id est, λαβόντες [*capientes*], ut Matthæi Interpreter loquitur. Nam sic & Marcus suprâ 111, 6. locutus est, συμβέλιον ἐποίησαν, id est, *consilium ceperunt*, non, ut quidam interpretantur, *Senatum convocarunt*.

καὶ ὅλον τὸ συνέδριον, & *universum concilium*] *Pleno Senatu*, cujus partes jam nominavit.

3. πολλὰ. *in multis*] Quod hic addunt codices quidam, αὐτὸς ὃ ἐδὲν ἀπεκρίνατο [*ipse autem nihil respondit*], ex Matthæo adjectum est: nam nec Latinus nec Syrus nec Arabs agnoscunt.

7. ἐπεποιήκεισαν. *fecerant*] Hanc lectionem præferendam censeo, quam secuti sunt & Syrus & Latinus.

8. Καὶ ἀναβοήσας, *Et clamans*] Apparet ita legisse Syrum & Græcos: quare quod Vaticanus codex habet ἀναβάς [*adscendens*], accedit ad ea argumenta quibus moveor ut credam quædam Marci exemplaria Græca ad Latinam versionem mutata.

11. ἀνέσεισαν τὸ ὄχλον, *concitaverunt*] Non puto aliter legisse Syrum, nec eum qui Syrum sæpe sequitur Arabem, apud quem est **ܠܚܝܬܐ** *commoverunt*.

15. τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι, *satisfacere*] Ex Romano fermone genus hoc loquendi in Græciam traductum, ut multa alia postquam Græcia & Oriens facta erant Romani juris. Sic in Actis Lucas dixit λαμβάνειν ἱκανὸν, quod in jure Romano est *satis accipere*. Theophilus in Institutionibus, titulo De Rerum divisione, Ei ὃ πωλήσας τραπεζεύσῃ, ἔχ' ἐτέρως ἐπὶ τῇ ἀγορασῇ ἢ δεσπότεια μέτεισιν ἐὰν μὴ ὁ ἀγοραστὴς τῷ πρῶτῳ τὸ τίμημα καὶ ἀβάλλῃ τῷ πρῶτῳ, ἢ τὸ ἱκανὸν αὐτῷ ποιῇσῃ ἐπὶ τιμῇματι [*Quod si qui vendidit insuper tradiderit, non aliter dominium in emtorem transit quam si emtor venditori pretium numeraverit, aut de pretio ipsi satisfecerit*]. ubi Tribonianus sic habet, *Venditæ verò res & traditæ non aliter emtori acquiruntur quam si is venditori pretium solverit, vel alio modo ei satisfecerit*. Est autem *satisfacere* hic apud Marcum, ut apud Latinos Scriptores sæpe, Efficere ne alter habeat quod queratur.

φραγελλώσας, *flagellis cæsum*] Cum jam antè eum flagris cecidisset: ut ad Matthæum exposuimus.

16. ἐσω τῆς αὐλῆς, *intra aulam*] Αὐλὴν [*aulam*] hic sumo non pro *subdiali*, ut aliàs sæpe, sed pro ipso *prætorio*, ut exponit Marcus. Sic & Matthæus Pontificis domum αὐλὴν [*aulam*] vocat xxvi, 3. Sed & Latinæ historiæ Scriptores *prætorium* solent vertere αὐλὴν [*aulam*]. A tribunali ergo quod erat in stadio, ut ad Matthæum diximus, in partem domus interiorem abductus est Iesus.

21. Ἀλεξάνδρος & Ρέφης, *Alexandri & Rufi*] Qui vivebant cum hæc scriberet Marcus, &, ni fallor, Romæ, ubi ista scribebat; ita ut meritò provocet ad eorum testimonium, qui rem à patre acceptam narrare aliis poterant. Nam inter eos qui Romæ Christum profitebantur Rufum salutat Paulus. Dicitur huic Alexandro & Rufo frater tertius fuisse

Lucius nomine, qui in Germania verbi semen sparserit. Patri Hebræo filii Græci Latinique nominis, initia vocationis Gentium.

23. ἐσμυρνισμένον, *myrrhatum*] Vide quæ ad Matthæum.

ἐκ ἑλαβῆ. *non accepit*] *Non imbibit*, ut ad Matthæum diximus.

25. Ἦν ὥρα τρίτη, *erat autem hora tertia*] Id est, Iam audita erat tuba horæ tertiæ, quod dici solebat donec caneret tuba horæ sextæ. Vide quæ ad Matthæum. Lectionis enim mutandæ causam non video, tanto Syri, Arabis, Latini consensu.

28. Καὶ μετὰ ἀνόμων ἐλογίσθη. *Et cum iniquis reputatus est*] Ἐν τοῖς ἀνόμοις ἐλογίσθη [*in sceleratis numeratus*] habent Lxx apud Esaiam. Implendum autem hoc vaticinium in se Christus prædixerat Lucæ xxi, 37. Vertere liceat, *Facinorosis annumeratus est*. **פושעים** [*facinorosos*] Hebræi Grammatici eos dici volunt qui & deliberatò & cum insigni quadam perfidia delinquant. ἀνόμοι [*exleges*] alibi dicuntur οἱ ἀλλόφυλοι [*alienigenæ*], hic verò ii qui nullâ juris aut legum Divinarum humanarumve reverentiâ tenentur, δίκην ἐν χερσὶν ἔχοντες [*quibus est in vi positum jus*]. Totum autem illud Esaiæ vaticinium sicut in Actis Philippus, ita & vetus Chaldæus Paraphrastes de Messia exponit.

29. Οὐαὶ, *Vah*] Latina interjectio *vah* à Marco hoc loco usurpata est. Habet autem detestandi potius quàm, quod Hieronymus censuit, insultandi significationem. Plautus, *Vah quid illâ potest pejus quicquam muliere memorarier?* &, *Vah homo impudens*. Respondet Hebræum **וואי**, sed quod plerunque est admirantis, ὁαῖ Æschylo in Persis; unde *ouare*.

32. καὶ πιστεύσωμεν. & *credamus*] Vt fidem habeamus ipsi se Messiam affirmanti.

34. Ελωὶ, *Elohi*] Vetera exemplaria non omnia ita habuere. Nam Ηλεὶ [*Elei*] (quod idem est cum eo quod apud Matthæum Ηλ [*Eli*]) citat Eusebius. Et apud Syrum hoc loco est **ܐܝܠ ܐܝܠ** [*Il, Il*], sed haud dubiè transpositis à librario literis, cum scribendum fuerit **ܐܠܝ ܐܠܝ** [*Eli, Eli*], ut ad Matthæum monuimus. Quod autem in tam multa exemplaria illud Ελωὶ [*Elohi*] hoc loco penetraverit, factum inde arbitror quòd sicut Lucæ Euangelium initio maximè celebratum est per Ecclesias à Paulo fundatas, ita Marci per omnem Babylonicam διασπορὰν [*dispersionem*], cui Petrus præfuerat; ac proinde scriptum ab hominibus Syrum sermonem callentibus, quibus notius erat **ܐܠܝ** [*Elohi*] quàm **ܐܠܝ** [*Eli*].

36. λέγων, Ἀφετε, *dicens, Sinite*] Vide quæ ad Matthæum. At Syrus legit hoc loco ἔλεγον [*dixerunt*], quod exemplaria Græca quædam habere dicuntur; quod si recipimus, subaudiendum erit *adstantes*: & fieri potest ut omissus nominativus mutandæ lectioni occasionem dederit.

40. Ἰακώβος τῷ μικρῷ, *Iacobi Minoris*] Puto ita dictum inter Apostolos ad discrimen Iacobi Zebedæi. Nam quod quidam putant ita dictum ut à patruo distingueretur, non video quid certi habeat. Et quòd Iacobum illum Majorem volunt non Iudæ tantum sed & Iosetis fuisse genitorem, in eo falluntur haud dubiè, præsertim cum Iacobum eundem

filium statuant Alphæi. Nam is Iacobus cum Iofete unam habuit matrem, ut hoc loco apparet.

Σαλώμη. Salome] שִׁלְמִי nomen frequens apud Iosephum.

42. ἐπεὶ ἦν παρασκευῇ, ὃ ἐστὶ προάββατον, erat Parasceve, quod est antefabbatum] Duplici ratione dies iste παρασκευῇ [Parasceve sive preparatio] dici poterat, tum quia erat שַׁבָּת עֶרֶב [vespera Sabbati] quod hic προάββατον dicitur, tum quia erat שַׁבָּת יוֹם עֶרֶב, id est, ut Philo loquitur, προεόρτιον [antefestum]. Hoc enim vult Marcus, iustam fuisse festinandi causam quia ἡμέρα ἐργασίμου [dies permissa laboribus] in eo erat ut jamjam finiretur.

43. ἦλθεν, Venit] Ita legisse videntur Syrus & Latinus: & sanè omnes ferme codices ita habent. Neque ἀσύνδετον [inconnexum] illud ἦλθε [venit], & mox τολμήσας εἰσῆλθε [audacter introiit] alienum est ab Hebraismo.

προσδεχόμενον τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, exspectans Regnum Dei] Ita Lucæ 11, 25. προσδεχόμενον τὴν παρακλήσιν τοῦ Ἰσραὴλ [exspectans consolationem Israël]. Quare dubitandum non est quin & hic & in eadem historia apud Lucam προσδέχεσθαι sit exspectare, non autem amplecti.

τολμήσας, audacter] Magno animo. Ita enim rectè verti arbitror.

44. ἐθαύμασεν εἰ ἤδη τέθνηκε· mirabatur si jam obisset] Ob causam quam attulimus ad Matthæum xxvii, 50.

46. Καὶ ἀγοράσας, mercatus] Ἐκείνους [defectus] nominativi, qui non ex primo sed longius est repetendus: quod & alibi occurrit. De Iosepho enim agi certum est. Hinc factum ut in quibusdam codicibus Iosephi nomen ex interpretamento repeteretur.

47. ἡ Ἰωσή, Iose] Mater subauditur, ut & capite sequente Μαρία ἡ τοῦ Ἰακώβου [Maria Iacobi]. Sic Hectoris Andromache, supple uxor. Iose pro Ioseph ex pronuntiatione illorum temporum. Id autem modò ἀκλίτως [indeclinabiliter] ponitur, ut hic, modò declinatur ut faciat Ἰώσηπ [Iosetis]. Idem enim esse hoc nomen cum Iosephi nomine inter veteres Origenes rectè censuit.

C A P V T XVI.

Missam à Marco Resurrectionis historiam, quæ Evangelii vel potissima pars est, indignum sit creditu. Scriptam ab ipso, sed perditam, & ab alio partem hanc suppletam, æquè mihi videtur incredibile. Vnde enim ista labes advenire potuit libro qui statim ut est editus haud dubiè plurimis exemplis descriptus, & longè latèque distractus est? Tum verò qui supplevit, cur non ipsa secutus esset Matthæi verba? Adde jam quòd Latinus, Syrus, Arabs agnoscunt, & cuius magna in hac re debet esse auctoritas, Irenæus. Quare quod in quibusdam Græcis exemplaribus hæc pars aut tota, aut ab illis verbis ἀναστὰς [surgens] (nam in verbis ἐφοῦντο γὰρ [timebant enim] desuisse quosdam libros & Gregorius Nyssenus docet & manuscripti quidam ostendunt) omissa fuit, exscriptoribus tribuendum est; qui in hac parte esse putaverunt cum Matthæi

verbis ἀσπονδον πόλεμον [pugnam irreconciliabilem], quam omissionis causam & Hieronymus reddit; cum res longè aliter se habeat, ut ab aliis demonstratum est, & nos ad Matthæum breviter attigimus.

1. διαγενομένων τῷ Σαββάτῳ, cum transisset Sabbatum] Cum intercessisset Sabbatum. Ita Plato, διακοσίων ἐτῶν διαγεγονότων [cum intercessissent anni ducenti]. Lucas Actor. xxv, 13. Ἡμερῶν δὲ διαγενομένων τινῶν [Cum dies intercessissent aliquot]. & xxvii, 9. ἰκανῶς δὲ χρόνος διαγενομένων [cum autem multum intercessisset temporis].

ἠγέρσαν, emerant] Iam emta habebant, ut ad Matthæum diximus.

2. ἀνατείλαντι τῷ ἡλίῳ. orto jam Sole] Aoristus hic non exactum tempus significat, sed adhuc durans. Vide Matth. xvi, 17. Quare duæ illæ lectiones εἰ ἀνατείλαντι [adhuc orto], cuius Nyssenus meminit, & ἀνατέλλοντι [orientem], quam exemplaria nonnulla præferunt, natæ sunt ex interpretamento.

3. ἐλέγεν πρὸς ἐαυτούς, dicebant ad invicem] Nam custodiam appositam ignorabant, quia id factum erat dum ipsæ Sabbato distinebantur.

4. ἦν γὰρ μέγας σφόδρα. erat quippe magnus valde] Ἐκείνους [defectus]. Sensus enim est, quod commodè ipsis evenit; quia magnum erat saxum.

5. εἰς τὸ μνημεῖον, in monumentum] non in specum, sed intra septum, ut ad Matthæum diximus.

ἐν τοῖς δεξιῶν, in dextris] Super avoluto saxo.

στολήν, Stolan] Id est, ποδήρη [talarem], ut ad Matthæum notavimus.

7. καὶ τῷ Πέτρῳ, & Petro] Strabo libro octavo χῆμα [figuratum loquendi genus] esse ait non infrequens συγκαταλέγειν τὸ μέρος τῷ ὅλῳ [post totam partem eloqui], adducens tum alia, tum illud Alcmanis,

Κύπρον ἡμερτὰν λιπῶσα καὶ Πάφον περιβρύτταν

[Splendidam Cyprium relinquens & mari sparsam Paphum.]

& Æschyli,

Κύπρην Πάφον τ' ἐχκοσά πάντα κλήρον.

[Cypri Paphique jura summa habentem.]

Sic apud Homerum, Φοινίκην καὶ Σιδονίης Τρώας καὶ Ἐκτορά· Ἰδὴν καὶ Γάργαρον Χαλκίδα τ' Εἰρετρίην τε [Phenicien & Sidonios; Troas & Hectora; Iden & Gargaron; Chalcidæque Iretriamque]. quæ notata Eustathio ad Odysseæ A. Donatus ad Prologum Andriæ, Quod est summæ auctoritatis, Ennium ultimum dixit. Servius ad 1 Æneid.

———— Danaum atque immitis Achilli:

Bene secundum Homerum segregavit Ducem à populo. Idem observat in illo 111 Æneid.

Delectos populi ad proceres ipsumque parentem.

Et ad x. Post generalitatem. intulit speciem. Tale & illud in viii.

———— ventis & Iapyge ferri.

Ferre autem ubi generi species subjungitur (speciem hic Iurisconsultorum more usurpo) in specie aliquid est eximii, ut Psalm. xvi, 1. 11 Sam. 11, 30. 1 Regum xi, 1. Actor. 1, 14. Petrus autem peculiariter hic nominatur, ut dux Apostolici cætus, ac proinde exemplum insigne propositum omnibus infirmitatis humanæ, seriæ

pœnitentiæ & instauratæ fidei. Apparet hic illud de quo Christus dixit, Angelorum gaudium super converso peccatore.

8. ἔδεν· ἔδεν· ἔπον· *nemini quicquam dixerunt*] Obvio scilicet; idque præ metu Iudæorum. At Apostolis renuntiaverunt non repertum sibi corpus, sed Angelos vivos qui Iesum dicerent vivere. Lucæ xxiv, 22, 23.

9. ἀναστὰς ὃ, *Postquam resurrexerat*], Narraverat Angeli testimonium; nunc ad ipsius Iesu ἐπιφάνειας [apparitiones] transit: Quarum prima contigit Mariæ Magdalenæ. Itaque ἀναστὰς est ille ipse qui resurrexerat, non autem simulatque resurrexerat. Sic infra αὐτὸν ἐγρηγεμένον [ipsum excitatum] personam notat, non tempus. Hoc qui non intellexerunt, expunxerunt hoc comma, simili temeritate qua totam hanc lectionem à quibusdam omissemus.

πρῶτ', *manè*] *Mane jam claro*, cum illud quod prius narravit accidisset λίαν πρῶτ' [valde manè], ut ad Matthæum observatum est.

10. τοῖς μετ' αὐτῶ γενόμενοις, *his qui cum eo fuerant*] τοῖς ἀδελφοῖς [fratribus] Matthæus; Petro nimirum & Iohanni, & qui cum ipsis erant.

πένθουσι καὶ κλαίουσιν. *lugentibus & flentibus*] Lugentibus amissum Magistrum.

11. ἀκούσαντες ὅτι ζῇ, *audientes quia viveret*] Id est, ἀκούσαντες ὅτι ὁ ἄγγελος εἶπεν αὐτὸν ζῆν [audientes ab Angelo dictum, vivere ipsum]. Hoc enim ad primam illam historiam refero: quod sequitur ad secundam. Confer locum quem dixi Lucæ xxiv, 23.

καὶ εἶδεάθη ἀπ' αὐτῆς, ὅτι ὡς ἔστιν ἐκεῖ· *A Magdalena. Iohannes, exheretatur Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ ἀπαγγέλλουσα τοῖς μαθηταῖς ὅτι εἶδεν αὐτὴν· καὶ Κύριον [venit Maria Magdalena annuntians Discipulis, quod Dominum videret].*

ἡπίστησαν, *non crediderunt*] Rei magnitudine fidem superante. Lucas, εἰδήσαντες ἐνώπιον αὐτῶν ὡς εἶπεν αὐτῶν, καὶ ἡπίστησαν αὐταῖς [Ei visa sunt ante illos sicut deliramentum verba ista: & non crediderunt illis].

12. δυσὶν ἐξ αὐτῶν, *duobus ex his*] Τῶν μετὰ Ἰησοῦ γενομένων [eorum qui cum Iesu fuerant], ut supra dixit. Nam hoc nomine etiam alii extra xii censentur, præcipuè qui de numero erant illorum Septuaginta. Quare immeritò Euthymius hic aliam putat historiam indicari quàm eam quæ à Luca copiosè describitur.

ἐν ἑτέρῃ μορφῇ, *in alia effigie*] *Habitu alio quàm quo uti solebat*. Ideo παρόικον [habitantem in proximo] putabant. Ex vultu quò minus ipsum agnoscerent, oculi Divinitus impediabantur. Ita optimè puto conciliari Marcum cum Luca. Et simile contigit circa Magdalenam: nam habitum habebat olitoris, vultum suum, sed qui non repente agnosceretur. Sic & supra μετεμορφώθη [transformatus est] ad habitum refertur ix, 2, 3.

πορεύομενοις εἰς ἀγρὸν. *euntibus in vicum*] In pagum qui erat extra Urbem, Emmauntem scilicet. Solent enim Hebræis opponi עיר & כפר, Hellenistic πόλις & ἀγρός [urbs & rus], ut Deut. xxviii, 3.

13. ἔδεν· ἔδεν· ἔπον· *nec illis crediderunt*] Plerique eorum scilicet. Nec obstat quod Lucas ait, antequam illi duo adventarent, Simoni visum fuisse Iesum, idque ipsum cœtui renuntiatum. Nam & hoc in animum non satis admittebant. Imò & cum Iesus jam supervenisset, adjicit Lucas ἔτι ἀπιστούντων

αὐτῶν [adhuc illis non credentibus]. Hæc omnia eò pertinent ut nos firmitus credamus his qui ipsi tam tardè crediderunt.

14. ὕστερον, *Postea*] ὕστερον non est *Postremo*, sed *deinde*. Thucydides μικρὸν ὕστερον [paulò post] dicit Plutarchus ὀλίγον ὕστερον [exiguo post tempore], cum quid volunt paulò post factum significare. Ego totus assentior referentibus hæc Marci verba ad eandem historiam quæ est apud Lucam xxiv, 36. Quare ὕστερον [postea] hic parvi temporis intervallum significat, ut Matth. iv, 2. aut idem est quod αὐθις [rursus], ut interdum sumi solet.

ἀνακειμένοις αὐτοῖς, *recumbentibus illis*] In fine cænæ: neque enim repugnat intervalli & temporis ratio, ut ad Lucam patefcet. Videntur autem Apostoli ad convivia sua usi eodem illo cœnaculo quo Christus postremo usus fuerat.

σκληροκαρδίαν· *incredulitatem*] Σκληροκαρδία [durities cordis] hic dicitur quomodo supra vi, 52.

20 ἦν γὰρ καρδία αὐτῶν πεπωρομένη [occalluerat enim eorum]. Alibi & hæc & illa vox gravius malum significat; ut ad dictum locum annotavimus.

15. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς, *Et dixit eis*] Toto scilicet xl dierum tempore tum in Iudæa tum in Galilæa his de rebus illos est allocutus. Ideo mox commate 19. subjicit μετὰ τὸ λαλῆσαι αὐτοῖς [cum locutus esset eis].

εἰς τὸν κόσμον ἅπαντα, *in mundum universum*] Benignè hoc intelligendum, ut gens nulla excludatur, & excitentur Apostoli ad spargendum quàm latissimè possent Euangelii semen. Sic & infra dicitur πανταχῶς [ubique].

πάση κτίσει· *omni creaturæ*] Hebræi Hominem καλ' ἐξοχήν [per excellentiam] vocant בריאה [creaturam], ut excellentissimum Dei opus.

16. Ο πισεύσας καὶ βαπτισθεὶς, *Qui crediderit & baptizatus fuerit*] Id est, qui non crediderit tantum contemplativè, sed actu quoque fidem istam professus fuerit. Nam corde creditur ad iustitiam, ore fit professio ad salutem, Rom. x, 10. Hæc autem professio à solemnī ejus exordio Baptismus vocari solet.

σωθήσεται· *salvus erit*] Accipiet remissionem peccatorum, Spiritum Sanctum, & vitam æternam. Hæc enim omnia vox ista complecti solet.

ὁ δὲ ἄπιστός τις, *qui verò non crediderit*] *Qui non crediderit Evangelio*, ita ut oportet scilicet, id est, cum sanctæ vitæ professione. Ita ὁ ἀπιστός τις [qui non crediderit] opponitur & Credenti & Baptizato.

κατακριθήσεται· *condemnabitur*]. Retentione peccatorum, obduratione & suppliciis æternis majoribus quàm quæ eos manent quibus hic sermo non est annuntiatus.

17. τοῖς πισεύσασιν, *iis qui crediderint*] Non omnibus omnia. Sunt enim διαιρέσεις χαρισμάτων [distributiones gratiarum], i Corinth. xii, 4. Ita tamen ut cuilibet ut oportet credenti aliqua tunc data sit admirabilis facultas, quæ se non semper quidem sed data occasione explicaret. Hoc enim significat Ioelis vaticinium cum ait, ἐπὶ πᾶσαν σάρκα [super omnem carnem], nempe τὰ δέλω τῷ Θεῷ [servorum Dei]. Chrysostomus in vii, ad Romanos, διάφορα πᾶσι τοῖς τότε βαπτιζομένοις ἐδίδε χαρίσματα ὁ Θεός, ἃ δὴ καὶ πνεύματα ἐκαλεῖτο [varia tunc dedit Deus dona omnibus baptizatis, qui & spiritus vocabantur].

δαιμόνια ἐκβαλεῖν *dæmonia ejicient*] Primo loco hoc donum ponit Marcus, quia communiter dabatur omnibus credentibus: quod verum esse etiam secutorum temporum historia evincit. Iustinus Martyr Colloquio cum Tryphone, Καὶ νῦν ἡμεῖς οἱ πιστεύοντες ἐπὶ τῷ σταυρωθέντι ἐπὶ Ποντίῳ Πιλάτῃ Ἰησοῦν Κύριον ἡμῶν τὰ δαιμόνια πάντα καὶ πνεύματα πονηρὰ ἐξορκίζοντες ὑποτασσόμενα ἡμῖν ἔχομεν [Et nunc nos qui credimus in eum qui crucifixus est sub Pontio Pilato, Iesum Dominum nostrum, *dæmonia omnia & malos spiritus exorcizamus & subiectos nobis habemus*]. Et alibi, ὃ καὶ τὴν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ καὶ τὰ δαιμόνια τρέμει καὶ σήμερον ἐξορκιζόμενα κατὰ τὸ ὄνομα Ἰησοῦ Χριστοῦ τῷ σταυρωθέντι ἐπὶ Ποντίῳ Πιλάτῃ τῷ γενομένῳ ἐπιτρέποντες τῆς Ἰουδαίας ὑποτάσσεται [vim nominis eius etiam *dæmonia perhorrescunt: & nunc quoque adjurata per nomen Iesu Christi, qui crucifixus fuit sub Pontio Pilato Iudææ Procuratore, obediunt*]. Ex quibus locis etiam formulam in exorcismis antiquitus usurpatam est discere. Irenæus libro 11. Οἱ μὲν γὰρ δαίμονας ἐλαύνοντες βεβαίως καὶ ἀληθῶς, ὥστε πολλαῖς καὶ πιστεύειν αὐτοὺς ἐκείνους καθαρῶς ἀπὸ τῶν πονηρῶν πνευμάτων καὶ εἶναι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ [Nam & *dæmonas ejiciunt re ipsa & cum fiducia, ita ut sæpe qui sic à malis spiritibus purgantur credant & ipsi, Ecclesiæque accedant*]. Origenes ad Celsum ait, Τὸ ὄνομα τῷ Ἰησοῦ κατὰ τὸ δαιμόνων ὀνομαζόμενον ἀνύειν μάλιστα ἔστιν οἱ λέγοντες ἀπὸ διαθέσεως ὑγιᾶς καὶ πεπιστευκῆς γνησίως αὐτὸ λέγωσι [Nomen Iesu contra *dæmonas pronuntiatum vim habere, maxime verò ubi qui id pronuntiant id faciunt sano & sicut oportet credente animo*]. Tertullianus Apologetico, Edatur hic aliquis sub tribunalibus vestris quem *dæmone* agi constet. Iussus à quolibet CHRISTIANO loqui spiritus ille tam se *dæmonem* confitebitur de vero, quàm alibi Deum de falso. Rursum, At quin omnis hæc nostra in illis (*dæmonibus*) dominatio & potestas de nominatione Christi valet, & de commemoratione eorum quæ sibi à Deo per arbitrium Christum imminetia expectant. Christum timentes in Deo & Deum in Christo subjiciuntur servis Dei & Christi. Ita de contactu deque afflatu nostro contemplatione & representatione ignis illius correpti, etiam de corporibus nostro imperio excedunt invitati & dolentes, & vobis presentibus erubescetes. Et mox, Quis autem vos ab illis occultis & usquequaque vastantibus mentes & valetudines vestras hostibus raperet? à *dæmoniorum* incurfibus dico, quæ de vobis sine præmio, sine mercede depellimus. Minutius Felix, Hæc omnia sciunt plerique vestrum ipsos *dæmonas* de semetipsis confiteri, quoties à nobis & tormentis verborum & orationis incendiis de corporibus exiguntur. Mox, Exsiliunt statim vel evanescent gradatim prout fides patientes adjuvat, aut gratia curantis adspirat. Origenes adversus Celsum septimo, Τὸ τῷ δαιμόνων γένει ἐκ ὀλίγοι τῷ Χριστιανῶν ἀπελαύνοντες τῷ παρόντων, σὺν ἔδρῳ περιεργῶ καὶ μαγικῶ ἢ φαρμακευτικῶ πράγματι, αἰτῶν μόνῃ εὐχῇ καὶ ὀρκώσεσιν ἀπλῶς, καὶ ὅσα αὐτὸ δύναται προσάγειν ἀπλῶς ἀνθρώποις ὥς ἐπίπαν γὰρ ἰδιῶται τὸ τοιοῦτον πράττειν, παρὶς αἰσῆς τῆς ἐν τῷ λόγῳ Χριστοῦ χάριτος τὸ τῷ δαιμόνων εὐτελὲς καὶ ἀσθενὲς, ὃ πάντως δεόμενον πρὸς τὸ ἡγήσθαι καὶ εἶναι ὑπεξελεῖν ἀπὸ ψυχῆς ἀνθρώπου καὶ σώματος, σοφῶς καὶ δυνατῶς ἐν ταῖς λογικαῖς περι-

τῆς πίστεως ἀποδείξουσιν [*Dæmonum genus multi Christiani expellunt à possessis non ullâ re curiosâ aut magicâ aut veneficâ, sed solâ prece & nudis adjurationibus, quas adhibere possit homo simplicissimus; plerunque enim faciunt idiotæ, & quæ in verbo Christi est gratiâ exhibente dæmonas contemtibiles & invalidos, ut ad quos vincendos & cogendos exire de anima & corpore hominis opus non sit aliquo viro sapiente & potente ad fidem rationum argumentis munendam*]. Lactantius, Iustos autem, id est, cultores Dei metuent (*dæmones*), cuius nomine adjurati de corporibus excedunt; quorum verbis tanquam flagris verberati non modò *dæmones* se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt illa quæ in templis adorantur, & quod plerunque coram cultoribus suis faciunt, non utique in opprobrium religionis, sed honoris sui: quia nec Deo per quem adjurantur, nec iustis quorum voce torquentur mentiri possunt. Cum verò multò etiam seniora secula plena sint testimoniis ejus rei, nescio qua ratione moti quidam id donum ad prima tantum tempora restringant; quibus ut uberiores fuisse miraculorum copiam, ad jacienda tanti ædificii fundamenta contra vim mundi, facile concedo, ita cum illis exspirasse hanc Christi promissionem cur credamus non video. Quare si quis nunc etiam gentibus Christi ignaris (illis enim propriè miracula inserviunt, 1 Corinth. xiv, 22.) Christum, ita ut ipse annuntiari voluit, annuntiet, promissionis vim duraturam arbitror. Sunt enim ἀμεταμέλητα τῷ Θεῷ δῶρα [*sine penitentia dona Dei*]. Sed nos cuius rei culpa est in nostra ignavia aut diffidentia id solemus in Deum rejicere.

γλώσσαις λαλήσουσι καινὰς *linguis loquentur novis*] Hoc quoque donum latissimè patuit: non enim Apostolis tantum & Evangelistis sed aliis etiam multis credentibus fuit concessum, ut videre est Actorum x, 46. xix, 6. & ex Epistola ad Corinthios. Καὶ νῦν [*novas*] autem γλώσσας [*linguas*] dixit quibus quisque loqui non soleret.

18. Οφεις ἀρῶσι *Serpentes tollent*] Nimirum καὶ ὃ μὴ αὐτοὺς βλάψουσι [*& eis non nocebunt*], quod ex sequentibus huc quoque referendum est. ἀρῶσι est *manibus tollent*: ita vipera illa innoxia pendebat à Pauli manu. Notandum autem est omnia hæc σημεῖα [*signa*] non per se tantum esse benefica, sed & expressas in se continere imagines eorum beneficiorum quæ animis per Evangelium contingunt.

καὶ ἂν θανάσιμον τι πίνουσιν, & si mortiferum quid biberint] Quod quidam de Iohanne Apostolo referunt, de Barsaba Eusebius ex Papia, de Victore milite Cilice martyrologium Adonis ad Pridie Eidus Maji, de Sabino Canusino Episcopo Gregorius Turonensis, de aliis alii. Sed & Thalmudistæ cognatum quandam Iosue filii Levi cum venenum bibisset pronuntiato Iesu nomine convaluisse narrant.

ἐπὶ ἀρρώστους χεῖρας ἐπιθήσουσι, *super ægros manus imponent*] Δῶρον ἰαμάτων [*donum Sanationum*] videtur communiter ferme concessum omnibus qui regimen Ecclesiæ acceperant, Iacobi v, 14. Nam manuum impositio visibile signum est precationis cuius Iacobus meminit. Conjunxit signum rei signatæ Lucas, προσευξάμενοι, ἐπὶ τοῖς ταῖς χεῖρας αὐτῶν ἰάσατο

ἰάσατο αὐτὸν [cū orasset & imposuisset ei manus, *saluavit eum*], Actorum xxviii, 8. Irenæus ii, 57. Οὐκ ἔστιν ἀριθμὸν εἰπεῖν τῶν χαρισμάτων ὧν καὶ πᾶν τὸ κόσμος ἢ ἐκκλησία παρὰ Θεοῦ λαβῆσα ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου ἐκείνης ἡμέρας ἐπ' ἐνεργεσίᾳ τῶν ἐθνῶν ἐπιτελεῖ [Numerus referri non potest donorum, quibus Ecclesia per totum orbem à Deo acceptis, in nomine Iesu Christi crucifixi sub Pontio Pilato, quotidie utitur bono etiam Gentium].

19. μετὰ τὸ λαλήσαι αὐτοῖς, *postquam locutus est eis*] Cum omnia hæc præcepta & promissa illis dedisset, nec quicquam jam restaret, nisi ut eadem per Spiritum Sanctum obsignarentur.

ἀνελήφθη, *assumptus est*] Vocem hanc de Christi in cælum Adscensione libenter Apostoli usurpant, Lucas ix, 51. Actorum i, 2. ii, 22. Paulus i Timoth. iii, 16. Apud Lxx Elias dicit Eliæo ii Regum ii, 10. εἰάν τις με ἀναλαμβάνοντα ἀπὸ σέ [si videris me assumi sive tolli à te] πρῆ. Proptereaue iidem Interpretes paulò post ὑπ' ἀνέστη vertunt ἀνελήφθη [assumptus est], ad sensum magis quam ad vocem respicientes. Et erat inter Iudæos liber veteres narrationes de Mosis corpore continens, cui nomen ἀνάληψις Μωσέως [Assumptio Moysis]. Nec omittendum de Elia dici ἀνελήφθη ἕως εἰς τὸν οὐρανὸν [assumptus est usque in cælum] i Maccabæorum ii, 58. de Christo verò non tantum εἰς οὐρανὸν [in cælum], ut hoc loco &

alibi, sed & εἰς οὐρανὸν [in cælos] Actorum ii, 34. Ephes. vi, 9. Colossens. iii, 1. i Thessal. i, 10. Hebræorum viii, 1. de quo discrimine egimus ad Matth. iii.

ἐκάθισεν ἐκ δεξιῶν, *sedet à dextris*] Quid hæc locutio significet alibi diximus. Est autem ἐκάθισεν, *evissum*.

20. ἐξελθόντες, *profecti*] Ex Hierosolymis, unde exire debebat sceptrum Messiae. Vide Act. i, 4.

ἐκήρυξαν, *prædicaverunt*] Dogmata Christi, Vitam ejus, Mortem, Resurrectionem & in cælum Adscensionem.

τῷ Κυρίῳ, *Domini*] Ita Iesum in cælestem gloriam evectum vocare cœperunt Apostoli etiam sine ullo nominis adjectamento.

συνεργῶν, *cooperante*] Θεὸς γὰρ ἑσμεν συνεργοί [Dei enim sumus adiutores], inquit Paulus i Cor. iii, 9.

Idem, περισσότερον πάντων ἐκοτίσθη ἐκ ἐγὼ, ἀλλ' ἢ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σὺν ἐμοὶ [abundantiùs illis omnibus laboravi; non ego autem, sed gratia Dei mecum].

Idem alibi nuntiis verbi tribuit plantare & rigare, Deo autem dare auctum. Nimirum fideles Evangelii præcones, ut veterum quidam non malè dixit, & ministri sunt Dei per effectum, & socii per voluntarium consensum.

διὰ τῶν ἐπακολουθήσων, *sequentibus*] Sicut modò dixerat σημεῖα ταῦτα παρακολουθήσει [signa hæc sequentur].

Finis Annotationum in Marcum.

ANNOTATIONES

IN EVANGELIUM

KATA ΛΟΥΚΑΝ.

KΑΤΑ ΛΟΥΚΑΝ, *Secundum Lucam*] Docet nos Origenes in Annotationibus Epistolæ ad Romanos fuisse qui crederent Lucium eum qui in eadem epistola nominatur XVI, 21. esse hunc ipsum Lucam, & *Lucium* dici flexione Romanâ, *Lucam* Græcâ. Ego Lucium illum cuius ibi meminit Paulus puto non alium esse à Cyrenensi quem noster hic nominat Actorum XIII, 1. Nostro autem nomen quidem Romanum fuisse arbitror, sed aliquantò longius. Nam quæ in ας terminantur nomina solent partem nominis postremam ἀποκόπτειν [abscindere]. Ita Δημᾶς [Demas] est Δημήτριος [Demetrius], Μηνᾶς [Menas] est Μηνόδωρος [Menodorus], Ἀπελλᾶς [Apellas] est Ἀπολλόδωρος [Apollodorus], Θεοδᾶς [Theudas] est Θεόδωρος [Theodorus], Ἐπαφρᾶς [Epaphras] est Ἐπαφρόδιτος [Epaphroditus], Ἀρποκράς [Harpocras] est Ἀρποκράτης [Harpocrates], Ἀλεξᾶς [Alexas] est Ἀλέξανδρος [Alexander], Κλεοπᾶς [Cleopas] est Κλεόπατρος [Cleopater]. Ex Artemidoro fit Artemas, ut apud Varonem est libro VII De lingua Latina. Herodes pater in minore fortuna Antipas, in maiore Antipater Iosepho. Sic Posides ex Posidonio diminuen- do factus. Et, ut ad Latina veniam, Ρουφᾶς [Rufphas] Rufinus. Quare & Lucas, si quid video, contractum est ex Romano nomine, quod suspicor fuisse Lucillum. Nam ea gens tum Romæ florebat, ex qua erat & ille ad quem exstant Senecæ epistolæ. Erat noster hic Syrus, ut veteres consentiunt; & medicinam fecit. Cur enim alium esse putemus de quo Paulus scribit Colossensibus, Λευκᾶς ὁ ἰατρός [Lucas medicus], causæ nihil video: accedit famæ vetustas. Syria autem multos Romanis servos exhibebat: & Medicina, ut ex Plinio atque aliis discimus, munus erat servile. Manumissi autem nomen patroni induebant, ut Comædiarum Scriptor, Afer cum esset, dictus est à patrono Terentio Terentius; Alexander Polyhistor à patrono Cornelio Lentulo Cornelius, Suida referente. Ita hic à Lucillio Lucillus & contractè Λευκᾶς [Lucas]. Credibile est, cum Romæ medicinam factitasset aliquandiu, accepta libertate rediisse in patriam. Iudaicam religionem domi an Romæ imbiberit incertum. Romæ sanè multi libertinæ conditionis quotidie ad Iudaïsmum transibant; qualis Cæcilius ille quicum Cicero de Verre accusando certavit. Vide Plutarchum Cicerone. Philo libro De legatione ad Cajum, πῶς ἐν ἀπεδέχετο τὴν πόλιν τῆς Τιβέρεως πόλιν μεγάλην τῆς Ρώμης ἀποτομὴν, ἣν ἐκ ἡγνότητος κατεχομένην καὶ δι- κριμένην πρὸς Ἰουδαίους, Ῥωμαῖοι ἢ ἦσαν οἱ πλείους ἀπελευθε- ρωθέντες [quomodo ergo passus est magnam illam Romæ partem quæ trans Tiberim est habitari & teneri, se scien-

te, ab Iudæis, qui magna pars Romanâ erant ex servitu- te manumissi]. Sed & Antiochiæ magna erat Iudæo- rum universitas & ingens προσηλύτων [profelytorum] numerus: quod & Iosephus nos docet & leges Ro- manæ. Hellenistarum sermonem cum religione hau- sit, Græcanicam literaturam dum Medicinæ studet. Vtriusque manifesta sunt in scriptis ejus vestigia. Sed & ad Syriacum ἰδιῶμα [loquendi genus] sæpe incli- nans ejus dictio patriam prodit; & Romæ versatum ex Romanis quibusdam locutionibus agnoscas. Christianum dogma puto ab ipso susceptum Antio- chiæ, postquam eò Româ rediisset, Paulo docen- te, cui ab eo tempore comes hæsit, ut ex Actuum libro apparet, nisi si quando à Paulo ad Ecclesias legabatur, fovendæ sementi quam fecerat Paulus; quod sæpiusculum factum arbitror. Neque mihi displicet quod plerique Veterum sentiunt, Pauli illud II Corinth. VIII, 18. τὸν ἀδελφὸν ὃς ὁ ἐπαινᾷ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ διὰ πᾶσων τῶν ἐκκλησιῶν [fratrem cuius laus est in Evangelio per omnes Ecclesias] de Luca ac- cipi, præsertim cum Ignatius in epistola ad Ephe- sios (quæ quin sit γνήσιος [genuina] non dubito) ea ipsa verba ad Lucam trahat, ὡς μαρτυρεῖ, inquit Λευκᾶς, ὃς ὁ ἐπαινᾷ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ διὰ πᾶσων τῶν ἐκ- κλησιῶν [ut testatur Lucas, cuius laus in Evangelio per omnes Ecclesias]. Neque tamen εὐαγγελίς [Evan- gelii] voce librum hunc indicari sentio, sed munus εὐαγγελιστῆς [Evangelistæ]. Librum autem & hunc & qui est de Actibus Apostolicis scriptum arbitror non multò post quàm Paulus Româ abiit in Hispaniam. Nam in id tempus desinit Actuum liber, qui si seriùs scriptus esset, in ulteriora etiam tempora narrationem protenderet. Puto autem Româ iisse Lucam in Achajam, atque ibi ab eo conscriptos quos habemus libros; quod & Hieronymus prodit. Sunt qui decimo-quinto post Christi Adscen- sum anno, sunt qui secundo & vicesimo id factum narrant.

1. πολλοί, multi] Apparet cum Lucas scriberet aliquam multos exstitisse libros de rebus Christi: ni- mirum ipsa rerum magnitudo multos in eam curam pertraxerat. Sed alii, dum rumores colligunt, non mirum est si vera falsis miscuerint: quos inter nume- ro Evangelii Ægyptiaci vetustissimum Scriptorem. Nam quæ alia circumferuntur Evangelia putidissi- ma sunt figmenta ævi multò posterioris. Alii verò, Matthæus & Marcus scilicet, qui aut visa aut ex certis auctoribus audita perscripserant, sicut extra omnem erant negligentiae culpam, ita addere ali- quid ad ipsorum laborem cupienti in materia tam ubere viam non præcluserant. Adde quod credibile est ad id tempus Matthæi librum non nisi Hebræo sermone

sermone exstitisse; Marcus autem Græcè compendium magis historiæ quàm historiam scripserat. Quod verò quidam existimant Matthæo & Marco priorem in scribendo Lucam fuisse, planè ut credam induci non possum. Refragatur vetustissimus librorum ordo apud omnes nationes; refragatur traditio vetus, Irenæo & Tertulliano testibus suffulta; refragatur ipse Lucas, qui ita Matthæi & Marci historiam auxit additis narrationibus, ut ubi res easdem narrat eadem quoque verba non rarò usurpet.

ἐπεχείρησαν, *aggressi*] Bene notavit vir eruditissimus vocem esse mediam; neque ex ea colligi posse non præstitum ab illis Scriptoribus quod aggressi erant. Nam & Plato, Isocrates, aliique ἐπιχειρεῖν [*aggredi*] sæpe de studio etiam felice usurpant.

πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων, *quæ in nobis completa sunt, rerum*] De rebus quæ satis atque abunde nobis probatae sunt. Probatio factorum in testibus maximè consistit, in quibus spectatur an verum dicere velint, & an verum norint. Velle censendi sunt qui sunt vitæ integræ, & ex testimonio nihil sperandum habent commodi. Tales autem erant οἱ προκεχειρότονημένοι μάρτυρες [*præordinati testes*] rerum à Christo gestarum, vitæ sanctissimæ homines, & qui à spe commodorum tam longè aberant ut contrà ejus testimonii causâ omne incommodorum genus tollerarent.

2. Καθὼς παρέδωκαν ἡμῖν, *Sicut tradiderunt nobis*] Aut voce, ut cæteri; aut etiam scripto, ut Matthæus. Nam vox παραδόσεως [*traditionis*] ad utrumque pertinet.

αὐτόπαι, *qui ipsi viderunt*] Hoc jam eò spectat ut appareat testatos illos de re sibi nota, ita ut eorum veracitati ignorantia obstare non potuerit. Vetus est versus,

Pluris est oculus testis unus quàm auriti decem.

Apud Xenophontem historiæ Græcæ v. αὐτόπαι μὲν εἰδένος ἡκηκεί [*ex nemine audiit qui ipse id viderit*]. Philo, περὶ συγχύσεως διαλέκτων [*De confusis linguis*], Deum dicit ad res visendas descendisse dici, ἵνα μηδεὶς ἀνθρώπων οἷς ὁ πάρεστιν ἀρεβασίῳ χρώμενος εἰκασίᾳ μακρὰν ἀφ' ἑσῶς προπιτεύῃ, ἀλλ' ἄχρι τῶν πραγμάτων ἐλθὼν, καὶ διακύψας εἰς ἑκάστην, καὶ ἐπιμελῶς αὐτὰ ἀνυγασάμενος εἴπῃ ὃ ἀπλανῆ πρὸ ἀκοῆς ἀπατεῶν ἄξιον μάρτυρα τίθεσθαι, ὃ χάριν καὶ παρὰ τοῖς ἀρίστοις πολιτευομένοις ἀναγέγραπται νόμος, Ακοῇ μὴ μαρτυρεῖν [*nequis hominum de rebus à se longè remotis incerta opinione festinet credere, sed ita demum ubi ad res ipsas venerit, perspexeritque singulas & oculis diligentibus lustraverit. Æquum enim est visum qui non fallitur fallaci auditui in testimonii fide præponere: qua de causa apud eos qui bene reguntur lex scripta est, Ne ex auditu testimonium dicatur*]. Et in libro περὶ δικασῆ [*De Iudice*] ita ait, ὀφθαλμοὶ μὲν αὐτοῖς ἐντυγχάνουσι τοῖς γινομένοις, ἐφαπτόμενοι τρόπον τινὰ τῶν πραγμάτων, καὶ ὅλα δὲ ὅλα καταλαμβάνοντες, φωτὸς συνεργῶντες, ὃ πάντα αὐγάζεται τε καὶ διελύχεται ὥτα δ', ὡς ἐφη τις ἐκ ἀποσκοπῆς πρὸ τέρων, ὀφθαλμῶν ἀπιστότερα, πράγμασι μὲν ἐκ ἐντυγχάνοντα, ἐρμηνεύσι δὲ πραγμάτων λόγοις ἐκ αἰεὶ πεφυκόσιν ἀληθεύειν περιελκόμενοι διὸ καὶ πρὸς Ἐλληνιστῶν νομοθετῶν μεταγράψαντες ἐκ τῶν ἱερωτάτων Μωσέως σηλῶν ἐν διαλάξεσθαι δοκῶσι, μὴ μαρτυρεῖν ἀκοῇ, ὡς δέον, ἃ μὲν εἰδὲ τις πρὸς κρίνειν, ἃ δὲ ἤκαστε μὴ πάντως βέβαια [*Oculi in ipsa qua gerun-*

tur intrant, tanguntque ea quodam modo, & tota in totum comprehendunt, cooperante luce, per quam omnia illustrantur & explorantur: Aures verò, ut non malè veterum dixit aliquis, minùs fidæ oculis, ut quæ ad res ipsas non perveniant, sed interpretibus rerum verbis non semper veram dicentibus circumagi soleant. Quare & inter Græcos legum conditores quidam ex Mosis titulis depromptum hoc bene constituerunt, ne ex auditu testimonium dicatur; nempe quòd ea quis fidæ habere debeat quæ vidit ipse, quæ verò audiuit, non item]. Iosephus, Πάντα τὰ δι' ἀκοῆς εἰς γνῶσιν ἐρχόμενα μετὰ ἀπιστίας παρέχινεται [*Omnia quæ per auditum ad cognitionem perveniunt incertam secum adferunt fidem*]. Ctesias in historia sua recitante Photio ajebat, αὐτὸν τῶν πλείων ἃ ἰσορεῖ αὐτόπην γενόμενον, ἢ παρ' αὐτῶν Περσῶν, ἐνθά τὸ ὁρᾶν μὴ ἐνεχώρη, αὐτὴν κοὺν καλασάντα, ἔτω τὴν ἰσορίαν συγγραψάμενος [*semet maximæ partis eorum quæ narraret conspectorem fuisse, aut quæ videre non licuerat, à Persis suis auribus audisse, & inde scripsisse historiam*]. Iosephus primo contra Appionem, Δεῖ τ' ἄλλοις παρέδοσιν πράξεων ἀληθινῶν ὑπάρχοντα, αὐτὸν ἐπιστάσθαι ταύτας πρότερον ἀκριβῶς, ἢ παρεκλογηκότα τοῖς γεγονόσιν, ἢ παρὰ τῶν εἰδόντων πυνθανόμενον [*Oportet eum qui se polliceatur rerum veritatem aliis traditurum, ipsum exactè eas nosse, aut quòd adfuerit cùm gererentur, aut quòd ex gnaris eas didicerit*].

καὶ ὑπηρεταί, & ministri] Apostoli non tantùm viderant pleraque eorum quæ narrabantur, sed pars quoque eorum aliqua fuerant χειρίσαι [*tractatores*], ut Polybius loquitur. Multa enim narrantur ab ipsis aut per ipsos gesta, ut Dæmonum ejectio, Panum distributio, Ambulatio super mare, atque alia. Idem de Domini matre dicendum.

τὸ λόγος sermonis] Μετωνομία ἑβραϊζῶσα [*transnominatio Hebraizans*] Significat enim res ipsas quæ narratione continentur. Sic mox, περὶ ὧν κατήχηθης λόγων [*verborum de quibus eruditus es*]. Simile est infra II, 15. τὸ ῥῆμα τὸ τοῦ γεγονότος [*verbum quod factum est*]. Nam Christum λόγον [*Verbum*] vocare Iohannis est proprium. Neque mihi videtur de solis documentis hîc agi.

3. Εδοξε καὶ μοι, *Visum est & mihi*] Sponte propria: non ergo Pauli jussu, ut quidam putarunt. Dubitandum autem non est quin piam diligentiam Deus direxerit.

παρακολοθηκότι ἀνωθεν πᾶσιν ἀκριβῶς, *assecutus omnia à principio diligenter*] Παρακολοθεῖν est notitiam consequi. Galenus, παρακολοθεῖν βιβλίοις παλαιαῖς [*versari in libris antiquis*]. Iosephus μετὰ πάσης ἀκριβείας παρακολοθεῖν τοῖς ἡμετέροις γράμμασι [*in literis nostris cum omni diligentia versari*] dixit. Paulus I ad Tim. IV, 6. τὴν καλῆς διδασκαλίας ἢ παρακολοθηκῆς [*bonæ doctrinæ quam assecutus es*]. Quod autem hîc dicit Lucas ἀνωθεν πᾶσιν ἀκριβῶς παρακολοθεῖν [*à principio omnia diligenter assequi*], tantundem valet quantum id quod apud Plautum est Trinummo,

Quod si exquiratur usque ab stirpe auctoritas.

Sic Thucydides historiam scripsit, ut ipse profiteatur, παρὰ τ' ἄλλων ὅσον δυνατόν ἀκριβῶς περὶ ἑκάστη ἐπεξελέων [*ab aliis singula assecutus summa cum diligentia*]. Significat Lucas se non antè quiescere quàm rerum quas diversi Scriptores prodiderant testimonia radicatus inquisivisset, ut ita explorata ab incertis

discernens nihil ipse non bene compertum literis consignaret, cui rei bellam occasionem ei praeberunt Pauli itinera in Iudaeam. Sed & cum Ecclesiarum pecuniis à Paulo in Iudaeam missum Lucam aliquoties credo. Ibi ergo cum esset, potuit omnia ex primis auctoribus discere. Hoc autem non dubie ad ea pertinet quae scripta erant non à Matthæo neque ab *αὐτοπλῶν* [oculato teste] aliquo, sed ab aliis.

καθεξῆς, sigillatim] Falluntur qui hinc colligunt propositum Lucae temporum ordinem pressius sequi quam alii ante ipsum fecissent. Nam contra apparet illum non semel ob rerum cohaerentiam connexuisse quae temporibus erant discreta; quod suis locis patefiet. Sed *καθεξῆς* Lucae nihil aliud est quam *sigillatim*, ut videre est Act. XI, 4. XVII, 23. Talis narratio opponitur τῇ κατηχήσει [primae institutioni], quae generaliter καὶ παχυμερῶς [et crassiore modo], & ut Philosophi loquuntur, ὡς ἐν τύπῳ [summatim] tradebat Iesum venisse, fecisse miracula multa, damnatum à Pontio Pilato, mortuum, resuscitatum: ut ex iis apparet quae de Baptismo ad Matthæum diximus.

κράτιστε Θεόφιλε Optime Theophile] Theophilum hunc alicujus fuisse dignitatis non malè viri docti ex hac compellatione colligunt. Ego in aliqua Achajæ urbium magistratu functum arbitror, & à Luca baptizatum. Ita Festus, ita Felix in Actibus hoc vocabulo appellantur. Plutarchus Fundanum vocat *κράτιστον* [Optimum sive Egregium]. Iosephus similiter librum De vita sua Epaphrodito, Trajani, ni fallor, liberto ac procuratori, dedicans, *κράτιστε ἀνδρῶν Επαφρόδιτε* [Virorum praestantissime Epaphrodite], inquit. Et Iustinus brevem Christianismi institutionem perscribens ad Diognetum ita praefatur, *Επειδὴ ὁρῶ, κράτιστε Διόγνητε, ὑπερσπῆδακότα σε τὴν Θεοσέβειαν καὶ Χριστιανῶν μαθεῖν* [Cum videam, Praestantissime Diognete, summo te studio teneri cognoscendae religionis Christianae]. Latinus Interpres non malè hinc vertit optime. Ita Octavius optimus Horatio.

4. *Ἰνα ἐπιγνῶς περὶ ὧν κατηχήθης λόγων τὴν ἀσφάλειαν. Vt cognoscas eorum verborum de quibus eruditus es, veritatem*] Vt quae ante Baptismum generali quadam institutione acceperas, nunc sigillatim ac proinde certius cognoscas. Nam, ut rectè Philosophus, εἰδὲν κωλύει ὁ μανθάνει τις εἶναι ὡς ἐπίστασθαι, εἴη δὲ ὡς ἀγνοεῖν. καὶ ἀτοπον γάρ, εἰ οἷός τις ὁ μανθάνει, ἀλλ' εἰ ὡδὶ, οἷον ἢ μανθάνει καὶ ὡς [nihil vetat quominus quis ea quae discit aliquo sensu norit, aliquo ignoret: nihil enim absurdi est scire aliquem aliquatenus quod discit, sed ita demum si dicatur discere quatenus novit et quomodo novit]. Vide quae ad Matthæum capite ultimo.

CAPUT I.

5. *Ἐγένετο ἐν ταῖς ἡμέραις Ἡρώδης τοῦ βασιλέως, Ἐγενήθη* [Evenit in diebus Herodis Regis] Mos Hebraeus, ordiendi, ut in libro Ruth, *יהי בימי שפוט השפט* [Evenit in diebus cum iudicarent sive regerent Iudices]. Quod quidam spectatum hinc à Luca putant Iacobi vaticinium, probare non possum. Nam ut praeterea quae à viris doctissimis accuratè super hac re sunt disputata, simplicissimus oraculi illius sensus est, Adfore Messiam ante τῆς Ἰουδαίας πολιτείας ἐξημεασιν

[Iudaicae Republicae vastationem] quod nihil ad Herodem pertinet. Caeterum qui olim res Prophetarum scripserant, exorsi erant à tempore ἀναδείξεως αὐτῶν [ostensionis ipsorum], ut de Elia, Elisæo atque aliis factum videmus. Ita & Marcus initium historiae Christi fecerat ipsius & Praecursoris φανέρωσιν [patefactionem]. At Lucas, cum videret curiosum lectorem scire desideraturum qui & hujus & illius natales fuissent, simulque prospiceret progressu temporum multa posse tradi fabulosa, inde auspicandum sibi existimavit.

ἱερεὺς τις, Sacerdos quidam] Satis cavit Lucas addito *τις* [quidam], ne Pontifex Maximus fuisse Zacharias intelligeretur, quod à veterum multis falso creditum vel ἐφημερία [tempus vicis ipsius] satis evincit. Sed nec principem familiae suae fuisse credibile est: quae de re ad Matthæum diximus XIV, 2. Pertinet autem haec narratio ad indicandam Iohannis nobilitatem. Iosephus, *Ὡς περὶ δὴ παρ' ἐκατοσὶς ἄλλῃ τις ἐστὶν ἐν γενεῇ ὑπὲρ τῆς, ὅτις παρ' ἡμῶν ἡ τῆς ἱερωσύνης μετεσθία τεκμήριον ἐστὶ γένους λαμπρότητος* [Sicut apud alios alia est nobilitatis probatio, ita apud nos participatio honoris Sacerdotalis splendidi generis argumentum est]. Imò Philo ausus est dicere, *ὅσω Θεὸς ἀνθρώπων διαφέρει κατὰ τὸ κρεῖττον, τοσόντω καὶ βασιλείας ἀρχιερωσύνην*. τὴν μὲν γὰρ εἶναι Θεὸς θεράπειαν, τὴν δὲ ἐπιμέλειαν ἀνθρώπων [quantò Deus hominibus praestat tantò et regno sacerdotium; hoc enim esse Dei cultum, illud pro hominibus curam]. Quod ut calidiùs dictum benigna interpretatione mitigandum est. Scimus aliqui Reges à Pontificibus etiam Maximis dominos salutatos, & Deo placuisse ut Messiae anteambulo ex Sacerdotali, ipse autem Messias ex Regio genere nasceretur.

ἐξ ἐφημερίας Ἀβιά. de vice Abia] Est & hic μετωνομία [transnominatio]. Nam per ἐφημερίαν [vicem] intelligitur ἡ πατρία [familia], quae certo dierum spatio (ἐβδομαίῳ [septem] scilicet, ut rectè notat Theophylactus, diligens rerum Iudaicarum inquisitor) λειτουργίαν suam [ministerium suum] implebat ex Davidis & veterum Prophetarum instituto, postquam Gens Aaronidarum in eum numerum excreverat, ut eodem tempore occupari Templi negotiis non posset. Proprie autem respondet vox Hellenistica ἐφημερίας [vicis sive ordinis], aut, ut Iosephus loquitur, ἐφημερίδου vocis Hebraeae משרת. Interpretes Nehemiae (quos multis argumentis suspicor posteriores esse τῷ ὁ [Interpretibus Septuaginta]) Nehem. XII, 30. *ἔστησαν ἐφημερίας* [constitui ordines] ubi in Hebraeo est משרתים וועמיהם. & II Paralip. xxxi, 16. (quorum librorum interpres videtur esse Theodotion) *εἰς λειτουργίαν ἐφημερίας διατάξεως αὐτῶν* [ad ministerium vicis ordinationis ipsorum], לעבודתם במשרותם כמחלקותיהם: & sequenti versu iterum במשרותיהם ἐν ταῖς ἐφημεריאס αὐτῶν [in vicibus eorum]. Lxx autem Interpretes vocem משרת, quae λειτουργίαν [ministerium] significat, sed nondum in orbem temporum distributam, φυλακὴν [custodiam] solent vertere, ut Num. III, 7, 25, 28, 31. atque alibi videre est. מחלקת est ipsa διάταξις aut μερισμός [distributio]. quanquam interdum ob affinitatem significationis vertitur ἐφημερία [vicis ordo]. פקדה autem

autem est ἡ ἐπισκοπὴ aut ἐπίσκεψις [visitatio], id est, eorum cura qui cæteris præerant, ut clarè docemur I Paral. xxi i i, 24. Videntur autem Hebræi exemplo hoc inducti ut cæterarum Tribuum semisses attribuerent Sacerdotalibus familiis, ad quas qui pertinebant, non quidem Templi ministerio, sed orationibus & jejuniis indicto sibi tempore vacabant. Ejus rei memoria passim exstat in libro Musar atque aliis. Vt autem vetus institutum credam facit locus insignis I Paral. xxi i i, 6. πᾶς ὁ λαὸς φυλασσέτω φυλακὰς Κυρίου [omnis populus observet custodias Domini]. Quod postquam receptum est, communem illam omnium Tribuum λειτουργίαν [ministerium] dixerunt λειτουργίαν φυλακὴν [custodiam], illam autem Sacerdotum propriam, discriminis causâ, stationem τρυφήν. Quod quidam putant successionem hanc perpetui ministerii turbatam, in eo quàm fallantur cum à viro & doctrinæ & diligentiae admirabilis Iosepho Scaligero demonstratum sit antehac, idem ostendere amplius velle sit actum agere. Pauca scilicet nomina Zorobabelis temporum quæ cum Davidicis habent fortuitam συνέμπτωσιν [concurfionem], cum tantò plura discrepent, hanc hallucinationem pepererunt. At falli certè in istis rebus Iosephus, & Sacerdos & diligentissimus patriæ historiæ inquisitor, non potuit, qui Davidis historiam enarrans disertè ait, διέμενεν ἕτι ὁ μερισμὸς ἄχρι τῆς ἡμέρας [manet hæc distributio ad nostrâ usque tempora]. Intervenerunt quidem tempora Regum impiorum, deinde exilii Babylonici, postremò triennium Antiochi: Sed illis quoque temporibus pii Sacerdotes, quod in Templo non poterant, ubi poterant, & quâ poterant, præstabant, non quidem pecudum mactatione, quod extra Templum nefas erat, sed solemnii recitatione earum precum quæ sacrificiis accedere solebant. Quarum & Philo & Iosephus aliquot locis meminerunt. Non aliò pertinet quod apud Ezechielem laudet Deus Sacerdotes οἵτινες ἐφυλάξαντο τὰς φυλακὰς τῶν ἁγίων [qui observarunt custodias Sanctuarii], quatenus poterant scilicet: quod ipsum sufficiebat ad retinendam memoriam τῆς ἐφημεριῶν, quas tanquam ex prima institutione continuatas in Templum reduxerunt Ezechias, Iosias, & postremò Iudas Maccabæus.

καὶ ἡ γυνὴ αὐτῆς ἐκ τῆς θυγατέρων Ααρὼν, & uxor illius de filiabus Aaron] Lex exstat Levit. xxi, 14. ubi Pontifex Maximus jubetur uxorem ducere ἡγουμένην ἐκ τοῦ λαοῦ αὐτῆς [de populo suo], ut vertunt Lxx, alii ἐκ τοῦ γένους αὐτῆς [de genere suo], quod duplici occasionem præbuit interpretationi. Philo vetita putat Summo Pontifici matrimonia extra genus Aaronicum. Verba ejus apponam ἐκ τῆς περὶ Μοναρχίας λόγου β. Πρὸς τὴν τέττω καὶ τὸ γένος ἡκρίβωσε τῶν μελλουσῶν γαμεῖσθαι, προσελάσας τῶν μὲν ἀρχιερεῶν μνασθῆναι μὴ μόνον γυναῖκα παρθένον, ἀλλὰ καὶ ἱερεῖαν ἐξ ἱερέων, ἵνα ἐκ μιᾶς οἰκίας καὶ τρέπον τινὰ τῶν αὐτῶν αἱματὶ ὧσιν νυμφίῳ τε καὶ νύμφῃ, πρὸς ἀρμονίαν ἐπιδεικνύμενοι παρ' ὅλον τὸ βίον κρείσσιν ἢ τῶν βεβαιωτάτην ἐπελράπη τῶν τοῖς ἄλλοις καὶ μὴ ἱερέων γαμεῖν θυγατέρας, τῇ μὲν ὅτι μικρὰ τέττων καθάρσια, τῇ δὲ ὅτι τὸ ἔθνος ἐκ ἡβελήθη γενεᾶς εἰς ἅπαν ἱερατικῆς ἀμοιβῆσαι καὶ παντελῶς ἀποζεῦσθαι· δι' ἣν αἰτίαν ἐκ ἐκώλυσε τὰς ἄλλας ἱερέας ἐπιγαμίας ποιεῖσθαι πρὸς τὰς ἀπὸ τοῦ ἔθνους [ex libro 2. De Monarchia. Diligenter etiam

inquisivit in genus nubentium, præcepit enim Summo Pontifici ducere non tantum virginem sed & ex Sacerdotali gente, ut ex una domo & aliquo modo ex eodem sanguine essent maritus & nupta, per istam convenientiam monstraturi in omni vita stabilem morum constitutionem. Aliis verò Sacerdotibus permissum est etiam non Sacerdotum filias ducere, partim quòd minor in eis puritas requiratur, partim quòd tota gens nollet expers esse Sacerdotalis affinitatis & sic à Sacerdotibus velut abscindi. Hac ergo de causa non vetuit cæteros Sacerdotes nuptiis jungi cum aliis Iudæis]. Apertè sentit legem hanc ita peculiariter ad Pontificem Maximum pertinere ut Sacerdotes cæteros non complectatur. At Iosephus in moribus Iudæicis multò exercitator οὐκ interpretatur non φυλὴν [tribum] sed, quæ frequentior est significatio, ἔθνος [gentem], & cum Hebræis aliis ea quæ dicuntur Levitici xxi, 13, & sequentibus, connectit cum ejusdem capitis initio; quæ de Pontifice Maximo dicta erant commatibus 10 & 11. velut parenthesi includens: unde sequebatur, ut Sacerdotum cuivis ducere non liceret nisi Hebræis parentibus natam, cum de plebe homines peregrinam Ἰουδαῖζσαν [Iudæicè viventem] ducere non vetarentur, exceptis quibusdam nationum cum quibus jus connubii non erat. Causam legis adfert Iosephus curam impermixti sanguinis in Sacerdotibus. Locus est insignis contra Appionem 1. Οὐ γὰρ μόνον ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ τέττων τὰς ἀρίστους καὶ τῇ θεραπείᾳ τῶ Θεοῦ προσεδρεύοντες κατέστησαν, ἀλλ' ὅπως τὸ γένος τῶν ἱερέων ἀμικτον καὶ καθαρόν διαμένῃ πρεσβύησαν· δεῖ γὰρ τὸν μετέχοντα τῆς ἱερωσύνης ἐξ ὁμοειδῆς γυναικὸς παιδοποιεῖσθαι, καὶ μὴ πρὸς χρήματα μηδὲ τὰς ἄλλας ἀποβλεπεῖν τιμὰς, ἀλλὰ τὸ γένος ἐξετάζειν ἐκ τῶν ἀρχαίων λαμβάνοντα τὴν διαδοχὴν, καὶ πολλὰς παραχόμενον μάρτυρας· καὶ ταῦτα πράττομεν καὶ μόνον ἐπ' αὐτῆς Ἰουδαίας, ἀλλ' ὅπως ποτὲ σύστημα τῆς γενεᾶς ἐστὶν ἡμῶν, καὶ καὶ τὸ ἀκριβὲς ἀποσώζεται τοῖς ἱερεῦσι περὶ τὰς γάμους· λέγω ὅτι τὰς ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Βαβυλῶνι καὶ εἰς τὴν ἄλλης οἰκισμένης τῆς γενεᾶς τῶν ἱερέων εἰσὶ τινες διεσπαρμένοι· πέμπτησι γὰρ εἰς Ἱερουσόλυμα συγγράψαντες πατέρες τὸ νόμα τῶν γενναίων καὶ τῶν ἐπάνω προγόνων, καὶ τινες οἱ μαρτυροῦντες πόλεμῳ δὲ καὶ κατάλοιποι, καθάπερ ἦδη γέγονεν πολλάκις, Ἀντίοχος τε τῶν ἐπιφανῶν εἰς τὴν χώραν ἐμβαλόντων, καὶ Πομπηίου Μάγνης, καὶ Κυντίλιδος Οὐάρου, μάστιγα ὅτι καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, οἱ περιλειπόμενοι τῶν ἱερέων καινὰ πάλιν ἐκ τῶν ἀρχαίων γραμμάτων συνίστανται· καὶ δοκιμάζουσι τὰς ὑπολειφθείσας γυναῖκας· καὶ γὰρ ἐτι τὰς αἰχμαλώτους γενομένας προσίενται, πολλὰκις γενομένην τὴν πρὸς ἀλόφουλον κοινωνίαν ὑφορώμενοι· ἱερμῆριον ὅτι μέγιστον τῆς ἀκριβείας· οἱ γὰρ ἀρχιερεῖς παρ' ἡμῖν ἀπὸ δισχιλίων ἐτῶν ὀνομαστοὶ παῖδες ἐκ πατρὸς εἰσὶν ἐν ταῖς ἀναγραφαῖς· τοῖς δὲ τῶν ἱερέων ὅτι ἐν γένειτο εἰς παραβάσιν ἀπηγόρευται μήτε βωμοῖς παρίσθαι, μήτε μετέχειν τῆς ἄλλης ἀγιστείας [Non enim tantum ab initio his rebus viros optimos & in Dei cultu assiduos præfecere, sed & curam habuere ut genus Sacerdotale purum semper impermixtumque permaneret. Debet enim quisquis Sacerdotio fungitur ex populari sua conjuge liberos quærere; neque ad pecunias aut honores respicere alios, sed genus exquirere secundum antiquam successionem multis probatam testimoniis. Et hæc observamus non in Iudæa tantum, sed ubicumque pars aliqua est de nostra gente ibi observatur sollicitè nuptiarum Sacerdotalium regula:

puta in Ægypto, in Babylone, & sicubi terrarum præterea sparsi sunt nostri Sacerdotes. Mittunt enim Hierosolyma descripta nomina parentum & majorum, additis testium nominibus. Quod si bellum enascatur, ut sæpe factum est, sicut cum Antiochus Illusiris terram invasit, & cum Pompejus Magnus, & cum Quintilius Varus, maxime verò nostris temporibus, tum qui supersunt Sacerdotum novas ex veteribus tabulas conficiunt, & inquirunt in feminas superstites: nam nec eas quæ bello captæ fuerunt recipiunt, suspectantes eam quæ sæpe talibus accidit cum alienigenis consuetudinem. Est autem argumentum diligentiae circa ista, quod Summi Sacerdotes apud nos in commentariis descripti sunt ab annis bis mille cum suis parentumque nominibus. Si quis adversus hæc deliquerit, ei non licet altari adstare aut caterarum ceremoniarum esse participem]. Quem locum transcripsi libentius quod inde appareat quæ de Iohannis paterno maternoque genere Lucas prodidit, eorum fidem ex Actis publicis peti potuisse. Iosephi autem explicatio quin verior sit quàm Philonea non dubito. Neque enim Barzillajus tantum, minorum gentium Sacerdos, ex Galaadis profapia uxorem duxit, Esdr. I, 61. sed & Iojada conjugem habuit Regis Iorami filiam, Achaziae sororem, ex posteritate Iudæ, I Reg. XI, 2. quorum utrumque sine ulla reprehensionis significatione narratur. Quare quod Zacharias Aaronida mulierem duxit, non obsequium Legi præstitum significat, ut quidam volunt, sed nobilitatem Iohannis ex utroque sanguine commendat. Quominus autem Maria ex stirpe Iudæ profata Elisabetam Aaronida sanguine contingeret, lex nulla obstabat. Nam lex quæ intra Tribum virgines nubere jubet ad solas ἐπικληρας [virgines quæ heredes sunt] pertinet, ut dictum est alibi, idque ob prædiorum jura, quæ ad Levitidas non pertinebant. Potuit igitur aliquis majorum Mariæ uxorem ducere iisdem cum Elisabeta parentibus profatam, Davidis nepos Aaronis neptem. Nam quod Theophylactus hanc cognationem ab Aaronis temporibus repetit, nimis longè petatum est.

καὶ τὸ ὄνομα αὐτῇ Ἐλισάβετ. & nomen ejus Elisabet] Hebræum nomen est אֱלִישֶׁבַע [Elisabab] Exodi VI, 23. Sed Arabes & Syri sæpe y in fine sic mutant, & id secuti Lxx.

6. Ἦσαν δὲ δίκαιοι ἀμφοτέροι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, Erant autem iusti ambo ante Deum] Id est, sincero corde studebant pietati. Nam quia καρδιογνώστης [cordium cognitor] est Deus, ideo qui prava cogitant, eorum cor dicitur non esse rectum ἐνώπιον Θεοῦ [coram Deo] ut Actor. VIII, 21. Contrà qui non fingunt pietatem sed ex animo ei sunt dediti, dicuntur Deo servire ἐν δικαιοσύνῃ ἐνώπιον αὐτοῦ [in iustitia coram ipso] ut infra 75. Neque ideo putandum est, de quibus id dicitur, eos communi naturæ humanæ aut etiam temporum illorum imbecillitati fuisse exemptos. Nam & David dicitur fecisse quod rectum erat in conspectu Dei, neque à præceptis ejus recessisse unquam, extra id quod commisit adversus Uriam, cum tamen præter illud atrox facinus multa ejus πλεμμελήματα [errata] sit animadvertere in Sacra historia, sed quibus non interrompebatur studium

illud pietatis quod Deus præcipuè respicit, & quo manente minora illa dissimulat. Quod Lex etiam ipsa non obscure significabat, ut ad hunc locum sapienter notat Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, ad quæstionem cxli. Ὁ γὰρ ἁμαρτάνων, inquit, παρὰ τὸ νόμον συγγνώσῃν ἁμαρτίαν τῇ προσαγωγῇ τῶν θυσιῶν καὶ τῇ ἐξαγορεύσει τῶν πταίσματων λαβὼν τὴν ἄφεσιν γίνεται καθαρὸς καὶ ἀμειψτός κατὰ τὸ ἐκ νόμου δικαιοσύνην [Nam qui aliquid ignoscibile in Legem delinquit, offerendo victimas & enuntiando peccata remissionem consequens fit purus & irreprehensibilis secundum illam ex Lege iustitiam].

πορευόμενοι ἐν πάσαις ταῖς ἐντολαῖς καὶ δικαιομασί τῷ Κυρίῳ ἀμειψτοί. incedentes in omnibus mandatis & justificationibus Domini sine querela] Veterum multi hoc quoque ad Dei æstimationem referunt. Mihi videtur hic illud potius indicari, non conscientiam tantum puram illis fuisse, sed & famam integram; quod ad Iohannem commendandum non parum pertinebat: προνοούμενοι καλὰ καὶ μόνον ἐνώπιον Κυρίου, ἀλλὰ καὶ ἐνώπιον ἀνθρώπων [providentes bona non solum coram Deo, sed etiam coram hominibus], inquit Paulus I I Corinth. VII, 21. Quare cum de priorī parte jam egerit Lucas, puto hæc ad posteriorem pertinere, præsertim cum & Paulus vocem ἀμειψτός [irreprehensibilis] ad hominum existimationem referat, cum se vixisse ait ἀμειψτόν κατὰ δικαιοσύνην τὴν ἐν νόμῳ [irreprehensibilem secundum iustitiam quæ in Legge est], quæ quidem δικαιοσύνη [iustitia] hic in ἐντολαῖς [præcepta] & δικαιοματά [justificationes] distribuitur. Deuteronomii IV, 40. ubi in Hebræo est מְשֻׁמְתֵי מִצְוֹתָיו וּמִקְוֵי תּוֹרָתוֹ Lxx habent καὶ φυλάξῃ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ καὶ τὰ δικαιώματα αὐτοῦ [& custodies præcepta ejus & justificationes ejus]. Assentior autem Hebræis existimantibus voce מִצְוָה quam δικαιώματα [justificationes] vertunt Hellenistæ, indicari ea quæ generaliter Lex præscribit, qualia sunt quæ æquitatem in se naturalem continent. Nam ita & Paulus loquitur, Εὰν ἐν ἡ ἀκροβυστία τὰ δικαιώματα τοῦ νόμου φυλάσῃ [Si igitur præputium iustitias Legis custodiat], Rom. II, 26. & Iohannes in Apocalypsi Christianorum opera vocat δικαιώματα [justificationes]. Iosephus quoque ea quæ naturā honesta sunt vocat τὴ φύσεως δικαιώματα [naturæ justificationes]. Proinde קִקְיָה, id est, ἐντολὰς [præcepta], aut, ut alibi vertunt Lxx, νόμιμα, cum eisdem Hebræis rectè interpretabimur speciales illas determinationes quæ Ius positivum vocari solent; quippe cum & Paulus idem Ius vocet νόμον ἐντολῶν [Legem præceptorum] Ephes. II, 15. Scio non observari perpetuò hoc discrimen; nam & ἐντολὰς [præcepta] vocari præcepta morum & δικαιώματα [justificationes] quædam quæ ad ritus pertinent. Sed ea quam dixi maxime propria & recepta est vocum significatio. Interdum & קִקְיָה, id est, αἱ ἐντολαί [præcepta], distinguuntur in eam partem quæ generis nomine contenta Ius rituale significat, & מִשְׁפָּטִים [Iudicia], quæ vox tum propriè notat Ius illud Civile quo mutua civium societas continetur: quæ pars Iuris cum non ad Iudices tantum, sed ad cives omnino omnes pertineat, hic ampliori significatu τῶν ἐντολῶν [præceptorum] comprehensa censeri debet.

7. Καὶ ἔκ ἦν αὐτοῖς τέκνον, Et non erat illis Filius] Inter-

Inter ea quæ in hac vita expeti solent est etiam proles: nam per eam, ut ait Philosophus, ἡ φύσις ἀναπαληροῖ τὸ αἰεῖ εἶναι, ἐπεὶ κατ' ἀρίθμὸν ἔδύναται ἀλλὰ γὰρ κατὰ τὸ εἶδος. [Natura efficit ut idem finis non numero, quod fieri non potest, sed specie]. Præcipuè autem ejus desiderio tenentur quibus amplè est unde se sustentent. Nam, ut Menander ait,

Ὀδυνηρόν ἐστιν εὐτυχῆντα τῷ βίῳ

ἔχειν ἔρημον διαδόχον τὴν οἰκίαν.

[Instructa inopia miseræque est felicitas,

Divitiæ heredem cum non inveniunt suum].

Quare Lex Divina per Moysen promulgata sicut aliarum rerum felicitatem ita progeniem quoque cultoribus suis pollicetur, Exod. xxiii, 26. Levit. xxvi, 9. Deuter. vii, 14. xxviii, 11. Neque id tamen impediit quominus Deus, Legis suæ dispensator & arbiter, interdum piorum patientiam ut aliis adversitatibus, ita & infecunditate experiretur, majora interim illis bona præstans intra animum quàm externa erant quæ negabantur. Nam qui majorem à Deo spiritum quàm captus temporum ferebat acceperant, non mirum est si in rebus caducis minùs indulgenter habebantur, jam tum Divinâ providentiâ in paucis id præmonstrante quod quasi commune piis futurum erat sub Novo atque augustiori Federe. Sic Moyses, supra omne exemplum pius ac mitis, bonorum à se promissorum partem vix ullam attigit, continuis ingrati populi seditio-nibus vexatus. Ita, ut steriliūm seminarum ante Legem exempla præteream, Manœ uxor & Anna uxor Elcanæ, piæ cum essent, tentatæ sunt longâ uteri infecunditate. Quod eò gravius & illis olim & Zachariæ atque Elisabetæ accidit, quod populus ex rebus externis cuncta dijudicans, cum in vita ipsorum nihil haberet quod reprehenderet, tamen culpam aliquam in illis hære ex negata sobole suspicabatur. Hinc sterilitas opprobrium dici solet.

προβέβηκότες ἐν ταῖς ἡμέραις, processissent in diebus suis] Duplicavit miraculum ad vetus vitium accedens impedimentum ætatis. Vertunt autem hoc modo Græci Hebræum בִּנְיָמִין [provectæ ætatis] Genes. xviii, 11. xxiv, 1. Iosue xiii, 1. i Reg. i, 1.

8. ἱερατεῖαν, cum sacerdotio fungeretur] Hoc est quod Hebræi canones dicunt כֹּהֵן, operari sacris, λειτουργεῖν.

ἐν τῇ τάξει τῆς ἐφημερίας αὐτοῦ, in ordine vicis suæ] Id est, cum ad familiam Abiæ ordo rediisset: quod fiebat post intervallum clxviii dierum, ut vir maximus annotavit. τάξις [ordo] est quod Hebræis מִן. Etiam Ægyptiis sacerdotibus τάξεις adscribit Prophyrius.

ἐναντὶ τῷ Θεῷ, ante Deum] Id est, לפני יהוה, ut loquitur Moyses Exodi xxvi, 21. & xxx, 8. ubi Lxx habent ἐναντὶ Κυρίῳ. Solet id genus loquendi usurpari de toto illo ministerio Sacerdotali tam quod in Templo quàm quod sub dio peragebatur, De Templi ritibus apparet dictis locis. De altari τῷ ὁλοκαυτομάτων [holocaustorum] idem loquendi genus usurpatur in Levitico aliquoties.

9. Κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἱερατείας ἔλαχε τὸ θυμιάσαι, Secundum consuetudinem sacerdotii, Sorte exiit ut incensum poneret] Puto hæc rectè eum in modum conjungi. Nam ἱερατεία [sacerdotium] est ἡ ἱερατικὴ λειτουργία [ministerium Sacerdotale] quæ cum partes

haberet plures, ut videre est i Paral. xxi, 27. & deinceps, non lege sed consuetudine introductum erat ut qui ejusdem familiæ & ἐφημερίας [vicis] essent, inter se sortirentur quæ pars ministerii cuique obtingeret. Itaque sorte obtigit Zachariæ τὸ θυμιάσαι [sumigare].

εἰσελθὼν εἰς τὴν ναὸν τῷ Κυρίῳ, ingressus in Templum Domini] Dubitari non debet quin ναὸς voce hic intelligatur ædes sacerdotalis in qua erat altare τὸ θυμιαμάτων [suffituum sive incensi]. Hebræi eam ædem propriè הֵיכָל vocant: Philo etiam adytum, quæ tamen vox τῷ ἁγίῳ τῷ ἁγίῳ [Sancto sanctorum], quod Hebræis הַרְבֵּי [oraculum], magis videtur convenire; sed addita Sacerdotum & veli prioris mentione ambiguitatem sustulit, ita agens de altari illo, ὁ ἵερὸς μὲν κατεσκευάσθη, ἵδρυται δὲ ἐν αὐτῷ εἶσω τῶν προτέρων καταπετάσματος, ὃς ἐδενὶ τῶν ἁγίων ἐστὶν ὁρατός ὅτι μὴ τοῖς ἀγνεύσει τῶν ἱερέων, καὶ γέγονε πρὸς χρείαν τῶν θυμιαμάτων [Factum id ex auro, positum verò in adyto intra prius velum; quod nulli alii datur conspici præter Sacerdotes in casto agentes. Factum autem erat ad suffitum usum]. Sacerdotes ἀγνεύοντας vocat eos quorum erat ἐφημερία [vicis tempus] nam illi eo tempore in casto erant.

10. πᾶν τὸ πλῆθος, omnis multitudo] Qui Israëlitarum Hierosolymis erant ad eam φυλακὴν [custodiam sive apparitionem in Templo] pertinentes, & si qui sponte accesserant suis precibus preces Sacerdotis adjuturi, ut mos habebat.

30 ἔξω, foris] In ea parte quæ Israëlitarum dicebatur. τῇ ὥρᾳ τῆς θυμιάματι, hora incensi] Manè; Exodi xxx, 7.

11. ἐκ δεξιῶν, à dextris] Quod boni ominis signum: hinc apud Poëtas, Dexter ades; &

— Dexter ad i pede sacra secundo.

12. φόβος ἐπέπεσεν ἐπ' αὐτόν, timor irruit super eum] Vide Iudic. xiii, 22. Daniel. x, 8.

13. Μὴ φοβῆ, Ne timeas] Vide quæ ad Matthæum xxvi, 10.

40 εἰσηκόθη ἡ δέησις σου, exaudita est deprecatio tua] Probare se mihi eorum opinio non potest, qui de precibus ob impetrandam prolem agi hic putant. Nam qui credibile sit ea senectute sperasse Zachariam quod promittenti Angelo tam ægrè credidit, cum pater ipse credentium Abrahamus rem tantam non potuerit animo concipere, ut videre est Genes. xvi, 17. Ad temporis olim exacti preces hæc referre circumstantiæ loci non patiuntur. Solebat enim Sacerdos simul cum suffitu preces offerre: δίκαιον γάρ, ut Hierocles ait, τὸ συμβολικῶν νεθετήσεων καὶ τὸ προ-

50 φερόμενον φυλάττειν καὶ τὸ εἶσω νοούμενον [oportet enim in symbolicis præceptis & id observare quod extra patet, & id quod intus intelligitur] cui par sententia est apud Philonem περὶ ἀποικίας [De colonia]. Significat autem τὸ θυμιαμα [suffitus], ut Philo libro περὶ θυόντων [De sacrificantibus] non malè dixit, τὸ πνεῦμα λογικόν [spiritum rationalem], aut, ut expressius loquitur Divina Apocalypsis v, 8. τὰς προσευχὰς τῶν ἁγίων [orationes sanctorum]. Simul ergo cum suffitu, ut dixi, preces Deo offerebat Sacerdos; nec Sacerdos tantum, sed & Israëlita foris stantes, ut jam audivimus. Eæ preces concipiebantur pro Dei populo, imò, si Iosepho & Philoni credimus, pro mundi totius

totius salute. Has preces Angelus dicit exauditas: jam enim præ foribus esse adventum Messiae, cujus antea ambulo destinatus sit is qui Zachariae nasciturus erat filius. Sequentia si quis rectè expendat videbit non alium sensum quæri debere. Adde quod ex Hebræorum scriptis apparet solitas Sacerdotibus ἐπιφανείας [apparitiones divinas] contingere eo maxime tempore cum adolebant. Docuit hoc ex Rabinorum scriptis optimus Drusius. Sed addendus est Iosephi locus xii i i Originum, xvi i i, ubi Hyrcano θυμιάωντι [suffitum facienti] Deus oraculum reddit.

τὸ ὄνομα αὐτῆς Ἰωάννην. nomen ejus Ioannem] ἰσχυρὸν ἐστὶ Θεὸς ἠλέησεν [Deus misertus est] aut ἐχαρίτωσεν [gratiam sive beneficium præstitit]. Solet autem utrumque verbum hoc apud Hellenistas, ut & Hebræum illud, sæpe significare insignis gaudii exhibitionem: quare non dubito quin in verbis sequentibus, Καὶ ἔσαι χαρὰ σοὶ καὶ ἀγαλλίασις, καὶ πολλοὶ ἐπὶ τῇ γεννήσῃ αὐτῆς χαρήσονται [Et erit gaudium tibi & exsultatio, & multi in nativitate ejus gaudebunt], nominis hujus sit explicatio. Nam χάριν [gratiam] Hellenistæ dicunt ἀντὶ χαρᾶς [pro gaudio], & nominis Divinitus inditi ratio modò antecedentibus, modò etiam subsequenter verbis solet indicari, ut apparet Matth. i, 21. & xvi, 18. quo loco καὶ [et] similiter ut hic est αἰτιολογικόν [rationis redditivum].

14. ἔσαι χαρὰ σοὶ καὶ ἀγαλλίασις, erit gaudium tibi & exsultatio] ἰσχυρὸν ἐστὶ [gratia, gratia] Zach. iv, 7. Merito: nam

Si quicquam cupidoque optantique obtigit unquam & Insperanti, hoc est gratum animo proprie.

Quare quid Zachariae dulcius esse poterat quàm prolem adipisci diu optatam, jam verò desperatam? Non possum non adjicere suavissimos Euripidis versus,

Γύναι· φίλον μὲν φέγγει ἡλὶς τόδε,
Καλὸν δὲ πόντος χεῦμ' ἰδεῖν εὐήμερον,
Γῆ τ' ἡρὶν δὲ θάλασσαν, πλάσιόν δ' ὕδωρ,
Πολλῶν τ' ἐπαύων ἐσὶ μοι λέξαι καλῶν·
Ἀλλ' ἔδεν ἔτω λαμπρὸν, ἐσθ' ἰδεῖν καλόν,
Ὡς τοῖς ἀπαισι καὶ πόθῳ δεδηγμένοις
Παίδων νεογνῶν ἐν δόμοις ἰδεῖν φάει.

[Mulier: amicum Solis hoc magni jubar,
Dulce est tueri maria cum venti silent,
Dulce est & amnis largus, & vernans humus:
Sunt alia pulchra multa quæ possem addere.
Sed, crede, nullum gratius spectaculum est
Quàm post querelas orbitatis tetricæ
Conspicere florem liberum orientem domi.]

Super has communes gaudendi causas accedebat alia eximia filii dignitas, quam prædicit Angelus.

πολλοὶ ἐπὶ τῇ γεννήσῃ αὐτῆς χαρήσονται multi in nativitate ejus gaudebunt] ἀγαλλιωμένοι ἐν τῇ φωτὶ αὐτῆς [exsultantes in luce ejus], Iohan. v, 35.

15. Ἐσαι γὰρ μέγας ἐνώπιον τῷ Θεῷ. Erit enim magnus coram Domino] ἐνώπιον τῷ Θεῷ hic est apud Deum, ut de Mose Actor. vi i i, 46. εὗρε χάριν ἐνώπιον τῷ Θεῷ [invenit gratiam ante Deum]. Huic opponitur esse βδέλυγμα ἐνώπιον τῷ Θεῷ [abominationem coram Deo] infra xvi, 15.

σίκερα, siceram] Qui Naziræatum voverat de eo scriptum erat in Lege, Ἀπὸ οἴνου καὶ σίκερα ἀγνισθήσεται [A vino & siceram sive omni quod inebriare potest, abstinabit], Num. vi, 3. Ita enim & ibi vox נָשָׂא exprimitur à Lxx. Sed & Sacerdotibus idem imperaba-

tur tempore λειτουργίας [ministerii], Levit. x, 9. ubi eadem vox σίκερα [sicera] in Græco. Omnino illis Hebræorum Magistris assentio, qui siceram dici putant quicquid inebriat, sive illud Vinum est, sive aliud; ut, Zythum Ægyptiorum, ἐκ κριθῶν μέθυ [temetum hordei] Æschylo, Supplicibus, & Babyloniorum potus è Palma. Philo ita accepit legem Naziræatus, hoc modo describens, μηδ' ὅσα ἐκ σαφυλῆς κατεργάζεται μηδ' ἄλλο τι μέθυσμα πίνειν [nec bibere quod ex uva exprimitur aut aliud quid quod inebriare possit]. Sic & i Sam. i, 15. נָשָׂא vertitur μέθυσμα [res inebrians]. Verbum originale, unde & nomen venit, etiam Arabes retinent. Nam & illis נָשָׂא est μεθύειν [inebriare]. Sicut ergo hi qui ad tempus Deo consecrabantur, abstinere ad tempus debebant vino & siceram, quæ signa erant rerum omnium quibus ratio perturbatur; ut rectè à Philone annotatum est: ita Samson olim parentibus non sine miraculo & Angeli annuntiatione concessus, & nunc Baptista simili modo datus Zachariae, ut in perpetuum Deo sepositi, & in hoc nati, perpetuò etiam jubentur abstemiam vitam vivere. Vide Iud. xii i i, 14. ubi itidem Lxx habent οἶνον καὶ σίκερα μὴ πιέτω [vinum & siceram non bibat]. De Samuele itidem per miraculum obtento simile votum mater voverat i Sam. i, 11. Iosephus in Samsonis historia, δῆλον ἦν προφητεύσαν ὑπὸ τῷ περὶ τὴν διαίταν σωφροσύνης [ex victu adeò temperato apparebat fore eum Prophetam]. Similia habet de Samuele. Plutarchus Quæstionibus Romanis, Οὐ θεμιτὸν τῷ ἱερεὶ μεθύσκεσθαι· τὸ γὰρ μεθύσκοντων ὑπὲρ κεφαλῆς ὁ οἶνός ἐστι, καὶ πιεζέονται καὶ ταπεινούνται, δέον ὑπερτέρους εἶναι καὶ κρατεῖν αἰεὶ τῇ ἡδονῇ ταύτης, ἀλλὰ μὴ κρατεῖσθαι [Nefas est inebriari sacerdotem; ebriis enim super caput vinum est, opprimuntur & dejiciuntur, cum deceat eos superiores esse & victores talis voluptatis, non autem ab ea vinci]. Idem de Ægyptiis, οἶνον δὲ οἱ μὲν ἐν Ἠλίῃ πόλει θεραπέοντες τὸ θεὸν ἐκ εἰσφύρουσι τοπαράπαν εἰς τὸ ἱερόν [qui sunt Heliopoli & ibi deum colunt; vini nihil inferunt in templum]. deinde, πολλὰς δὲ αἰῶνας ἀγνείας ἔχουσιν [multas habent castimonias abstemias].

Πνεύματι ἁγίῳ πληθήσεται, Spiritu Sancto replebitur] Amat Spiritus Sanctus sicca corda. Neque hic tantum vino Spiritus Sanctus opponitur, sed & Actor. ii, 15, 17. & Eph. v, 18.

ἔτι ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτῆς adhuc ex utero matris suæ] Et aut παρέλκει [abundat], ut sæpe apud Græcos Scriptores; aut idem valet quod Latina vox, quæ ex Græca derivari videtur, etiam. Nam & sic hanc vocem Lucas infra usurpat xiv, 26. & Scriptor ad Hebræos xi, 36. ἐκ κοιλίας [ex utero] autem positum est pro ἀπὸ κοιλίας [ab utero], id est, ab eo tempore quo erit in utero; quomodo hic verterunt Syrus & Arabs: ita Paulus Gal. i, 15. ὁ ἀφορίσας με ἐκ κοιλίας μητρὸς μου [qui me segregavit ex utero matris meæ], respiciens illud quod ad Ieremiam dictum erat à Deo, i, 5. Πρὸ τῆς σε ἐξελθεῖν ἐκ μήτρας ἡγίακά σε [Antequam exires de vulva sanctificavi te]. Eodem sensu Actor. ii, 2. Χωλὸς ἐκ κοιλίας μητρὸς [claudus ex utero matris suæ]. Sic ἀπὸ γαστρὸς [de ventre], Ps. cxi, 10. ἀπὸ μήτρας [à vulva], Ps. lvi, 3. Quod

Quod autem hic dicit Angelus, Iohannem impletum iri Spiritu Sancto jam ab eo tempore quo erat in utero, non ausim cum Augustino ad solam destinationem Divinam referre: plus enim aliquid verba exigunt. Sed notandum est foetus qui in utero est non haberi pro homine existente, sed ut partem matris censeret: ita Stoicis ὡς περ τὰς καρπὰς μέρη τῶν φυλῶν, ὥτε καὶ τὸ ἐμ-
βρυον [sicut fructus pendentes pars arborum, ita & foetus in matre]. & Empedocli τὰ ἐμβρυα τὰ ἐν τῇ γαστρὶ καὶ μήτρας μέρη [fetus qui in ventre sunt, partes sunt matris]. Partus antequam edatur mulieris portio est vel viscerum ait Vlpianus L. i, §. i. ff. De ventre inspic. Græci dicunt τὸ κυοφορούμενον μέρος τῆς ἐγκύου [quod in utero est, pars est mulieris prægnantis]. Philo secundo De legibus specialibus, Καὶ τοὶ τὰ μὲν ἐν τῇ γαστρὶ παρεχόμενα τῇ μήτρᾳ καὶ κυσίων εἶναι μέρη λέγεται παρὰ τε φυσικοῖς ἀνδράσιν οἷς ὁ θεωρητικὸς διαπονέται βίῃ, καὶ παρ' ἰατρῶν τοῖς δοκιμώτατοις [Certè & quæ adhuc utero adherent ea pars prægnantium esse dicuntur & Physicis, qui contemplativam partem exercent, & Medi-
corum nobilissimis]. Impletum est ergo hoc Angeli dictum tunc cum Elisabet, in cujus visceribus Iohannes latebat, ἐπλήσθη πνεύματι ἁγίῳ [repleta est Spiritu Sancto], ut infra ipsa Angeli verba repetens Lucas loquitur 41. Bene autem à viro doctissimo observatum est, plenos Spiritus Sancti eos dici solere, non in quibus sit Spiritus Sanctus, sed in quorum sermonibus factisque ejus efficacia exundet: quod & Elisabetæ contigit, quæ Spiritu Sancto mota vaticinari cæpit, & per ipsam quodammodo Iohannes, quem Deus hoc miraculo commendatum volebat. Hic autem afflatus matris indicium fuit ejus destinationis de qua agit Augustinus, & præfagium spiritus plus quam Prophetici, quem Deus Baptistæ collaturus erat τῇ ἡμέρᾳ ἀναδείξεως αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἰσραήλ [die ostensionis ejus ad Israël].

17. ἐνώπιον αὐτοῦ, ante illum] Vide quæ ad Matthæi 111, 3.

καὶ δυνάμει, & virtute] Quoties δυνάμει [virtus] nominatur spiritu nominato, vis quædam spiritus solita major indicatur, ut infra 35. Actor. x, 38. 1 Cor. 11, 4. 1 Thess 1, 5.

Ἠλίας, Elia] Vide Matth. xi, 14. & xvii, 12.

ἐπιστρέψαι καρδίας πατέρων ἐπὶ τέκνα, ut convertat corda patrum in filios] Baptistæ temporibus Iudæi in tres præcipuas pluresque minores sectas & ritibus & opinionibus discrepantes erant divisi. Sadducæi autem & Pharisei etiam acerbis odiis inter se agitantur. Accedebant diversæ Legisperitorum Scholæ, & nova inde certamina. Hinc disiectas oves Christus eos vocavit. Solet autem accidere ut ejusmodi dissidia in ipsas etiam familias penetrent. Dicit ergo Angelus in hoc missum iri Baptistam ut à tot magistris homines ad unum Magistrum, Christum scilicet, alleget, atque ita dissidentes recomponat. In Thalmudico titulo de Rege locus hic sic exponitur, Mitto vobis Eliam, is pacem faciet in mundo. Hunc sensum in Malachia Lxx (ut solent locos obscuriores παραφράζειν [fusiùs explicare]) additis vocibus aliquot perspicuum fecerunt. Ita enim vertunt, ὁ ἀποκαταστήσας καρδίαν πατρός πρὸς υἱόν, καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸ πλησίον αὐτοῦ [qui convertet cor patris ad filium, & cor hominis ad proximum ejus].

Satis enim ea adjectione significant patrum & filiorum nomen exempli illustrioris causâ positum: sensum autem esse, huc spectaturam legationem ut Iudæi in eandem doctrinæ formam conveniant, & sint καρδιά καὶ ψυχὴ μία [cor unum & anima una]. quod tamen consilium Dei non in omnibus Iudæis impletum iri ipse Angelus significavit, cum dixit πολλοὶ τῶν υἱῶν Ἰσραήλ [multos filiorum Israël]. Nam alii illud Dei consilium ἠθέτησαν [irritum fecerunt].

καὶ ἀπειθεῖς ἐν φρονήσει δικαίων, & incredulos ad prudentiam justorum] Απειθεῖς [increduli sive inobedientes] sunt Deo nec audientes, מורים Hebræis: nam hanc vocem per ἀπειθεῖς reddunt Græci; quales erant quos γεννήματα ἐχιδνῶν [progeniem viperarum] Iohannes vocabat: ἐν [in cum dativo] autem hic pro eis [in cum accusativo] positum, quod non unus monet, pridem etiam non à Latino tantum Interprete sed & à Syro observatum est. Vertit enim ἀντιληπτική [ad cognitionem]. φρόνησις δικαίων [prudentia justorum] est ea sapientia quæ homines ad veram justitiam adducit.

λαὸν καλῶσκέυασμένον. plebem concinnatam] Id est, populum qui paratus sit ad accipiendum Regnum cælorum. Itaque præterita vox sumenda hic ἀόριστος [indefinitè] more Hebræo, ut & infra 19. παρεστηκώς [adstans]. Neque offendere nos debet quod bis idem dici videtur, quia ἐτοιμάζειν [parare] & καλῶσκέυαζεν [concinnare] sensu vix differunt, cum ejusmodi πλεονασμοῖς [ubertatibus loquendi] abundet sermo Hebræus & Hellenisticus.

18. Κατὰ τί γινώσκωμαι, Unde sciam] Verba ipsa sunt quæ Lxx in Abrahami similiter loquentis historia usurpant Gen. xv, 8. Nuda verba si spectentur, non videntur eam mereri pœnam quam Deus mox infligit. Sed Deus cor ipsum spectavit, in quo diffidentia cernebatur: quam & sequentia verba aliquatenus indicant, ubi ætatem provecam & suam & uxoris Divinæ per Angelum pollicitationi opponit, cum animum à naturalibus causis ad primæ causæ potentiam debuisset avertere, ut Abrahamus, ὁς κατενόησε τὸ ἑαυτοῦ σῶμα ἤδη νεκρωμένον, καὶ τὴν νεκρωσιν τῆς μήτρας Σάρρας [qui non consideravit corpus suum emortuum, & emortuam vulvam Saræ], Rom. 1 v, 18. Videtur quidem & Abrahamus initio aliquid hæsitasse, cum diceret, Itane mihi centenario nascetur proles, & Sara nonagenaria pariet? Genes. xvii, 17. Sed hæc repentina cogitatio per fiduciam superata ignoscibilior in eo erat, quia nulla ante se habebat rei similis exempla, quàm in Zacharia, qui & Abrahami & Manoæ historiam non poterat ignorare; sed magnitudine rei perculsus parum meminerat: qui mos est humani ingenii: quo fit ut in alienis negotiis quàm in nostris sapiamus magis. Quod quidam putant unicam dubitandi causam Zachariæ fuisse quod nesciret an is qui sibi apparebat Angelus bonus esset, probare non possum. Nam in tali dubitatione quid culpæ sit, præsertim ita castigandæ, non video. Neque tamen nego in eo quod Zachariæ accidit imaginem fuisse Iudaici populi, qui cum per donum Prophetiæ loqui desuisset, & solis ceremoniarum nutibus futura adumbraret, effœta ætate protulit Christum: sed ea significatio non tollit meritum pœnæ in Zacharia, quod Angelus disertè exprimit

cum dicit *ἀνὴρ ὢν ἐκ ἐπίστευσας* [pro eo quod non credidisti]. Atque adeo hic inter cæteros locus docere nos potest, non simulatque Deus iram suam homini remittit, ea etiam tolli omnia quæ pænæ temporalis aut medicinæ potius habent rationem: quod pænæ genus *καθεσίαν* non *τιμωρίαν* Philosophi vocant.

19. Γαβριήλ, Gabriel] Angeli, cum inter se nominibus non indigeant, nomina accipiunt quibus ministeria ipsorum indicentur. *גבריאל* est *Δύναμις Θεῆς* [Dei virtus]. Ita ergo hic Angelus dicitur quia eo ministro Deus utitur ad summam potentiam suam explicandam. Summa autem *δύναμις Θεῆς* [virtus Dei] est Euangelium Christi, Rom. I, 16. I Cor. I, 24. Ideo idem hic Gabriel res non quasvis sed quæ ad Christum aut directè aut antecederent pertinerent, iussus est nuntiare Danieli olim, jam Zachariæ, mox & Mariæ. Hujus igitur nominis recitatione Zacharias ad Danielis librum revocatur, quasi dicat Angelus, Mirari noli si quid nunc eximium & naturæ ordinem superans Deus efficit. Instant enim illa tempora Danieli indicata quibus potentiam suam Deus amplissimè est exserturus. Hebræorum Magistri ajunt severitatis ministrum esse Michaellem, Gabrielem misericordiæ: ideo illum unâ alâ volare, hunc duabus. Similique de causa Michaellem vocant *Ignem*, Gabrielem verò *Aquam*.

ὁ παρεστηκώς ἐνώπιον τῆς Θεῆς. qui adsto ante Deum] Locutio ex aulis Orientalibus sumpta: tantundem enim est quasi dicat, non quemvis ministrum sed Satrapam se esse Regni cœlestis. Vide quæ dicta ad Matth. xviii, 10.

20. ἔσῃ σιωπῶν, καὶ μὴ δυνάμενος λαλῆσαι, eris tacens & non poteris loqui] Tanta est inter se *ἁρμονία* [convenientia] Oris & Aurium, ut non mirum sit verba horum alteri convenientia ad alterum transferri. Quare non improbabilis est sententia Theophylacti, Titi, Euthymii, qui, ne bis hic idem aut pene idem dicatur, existimant *σιωπῶν* [silere] hic esse *surdum* fieri, præsertim cum *שָׁרָה* & *שָׁרָה* Hebræis & *silere* & *obsurdescere* significet, quod per *παρὰσιωπῶν* [silere] vertunt Lxx etiam quibus locis propria esse videtur *obsurdescendi* significatio: unde & adjectivum *שָׁרָה* *surdus* Levit. xix, 14. & alibi. Certè Zachariæ etiam audiendi facultatem esse ademptam satis ex eo apparet quod infra amici dicuntur ipsum nutibus allocuti: quod tamen in Angeli verbis subicebitur nisi vocis *σιωπῶν* [silendi] eam quam dico admittamus *κατάχρησιν* [abusionem]. Favet huic interpretationi quod paulò post tanquam de re jam semel indicata dicitur καὶ διέμεινε κωφός [et mansit surdus]. quanquam enim ea vox Græcè ambigua est, tamen & apud Lxx & his libris sæpius *surdum* quàm *mutum* significat.

γένηται ταῦτα· hæc fiant] Ad impositionem usque nominis, de qua egerat suprâ 13.

ἀνὴρ ὢν ἐκ, pro eo quod non] Ita solent Hellenistæ dicere quod Hebræi *יָי*, ut Levit. xxvi, 42. ἀνὴρ ὢν τὰ κρίματά μου ὑπερέδον [eò quod abjecerint judicia mea]. Ezech. v, 11. ἀνὴρ ὢν τὰ ἁγία μου ἐμίανας [eò quod sancta mea violasti]. Eodem Meriti sensu hanc vocem usurpat Lucas infra xix, 44. & Actor. xii, 23. Sed & Paulus I I Thess. I, 10. Invenias eodem planè sensu illud ἀνὴρ ὢν [eò quod] apud Sophoclem. Est & ubi illativè ponitur, ut infra xii, 3.

εἰς τὸ καιρὸν αὐτῶν. in tempore suo] Sic & Geneseos xvi, 10. καιρὸς [tempus] vocatur justum partitionis tempus.

21. ἐν τῷ χρονίζεν αὐτὸν ἐν τῷ ναῷ· quod tardaret ipse in Templo] Ultra horam τῆς θυμιάσεως [suffitus], qua peracta solebant Sacerdotes ad populum progredi. Quare aut diutius traxit Angelus sermonem, cujus hic summa refertur, aut stupor Zachariam detinuit.

22. ἐπέγνωσαν ὅτι ὁπλίσαν ἐώρακεν, cognoverunt quod visionem vidisset] Non ex conjectura, quod fieri vix poterat, sed ex nutuum significatione. Itaque καὶ [et] quod sequitur hic, pro γὰρ [enim] positum arbitror; ut Genes. iv, 1. xx, 5. Exodi ii, 10. Psalm. I, 2. in Græco; Psalm. lx, 13. cviii, 13. Esaiæ xlv. in fine. Sic infra 42. xv, 16. Iohann. ii, 13. v, 39. I Iohann. iii, 4. Et ὁπλίσαν [visio] est ἐπιφάνεια [apparitio], ut infra xxiv, 23. Actor. xxvi, 19. I I Cor. xii, 1.

23. ὡς ἐπλήθησαν αἱ ἡμέραι τῆς λειτουργίας αὐτῆς, ne impleti sunt dies officii ejus] Perseveravit ergo ἐν τῇ ἱερατείᾳ [in functione Sacerdotali] per tempus legitimum, ad matutinum usque suffitum Sabbati sequentis.

24. περιέκρυβεν, occultabat] Rumores declinans: cæterum Deo ita disponente, ne quid de Iohanne dispalesceret antequam certis testimoniis constaret de ejus conceptione propter quem Iohannes nascebatur.

λέγουσα, dicens] Sibi gaudens, solo marito conscio.

25. ἐπέδεν ἀφελῆν, respexit auferre] Nulla est ἔκλειψις [vocis reticentia]. Sed ἐπέδεν ἀφελῆν vertendum est curavit auferre ex locutione Hebræica.

τὸ ὀνειδῶ, opprobrium] Αφείλεν Θεὸς μὲν τὸ ὀνειδῶ [abstulit Deus opprobrium meum] est apud Lxx in verbis Rachelis Genes. xxx, 23. Vide quæ diximus suprâ de sterilitate.

27. παρθένον, virginem] Maria Ecclesiæ fert imaginem, quæ παρθένα ἀγνή [virgo casta] I I Cor. xi, 2. quæ parit ἐκ ἐκ θελήματι ἀνδρός, ἀλλ' ἐκ Θεοῦ [non ex voluntate viri, sed ex Deo], Iohann. i, 13. Pertinet huc illud Philonis, Ἀνθρώπων μὲν γὰρ (malè in editis libris ἀνθρώπων) ἡ ἐπὶ γενέσει τέκνων σύνοδος τὰς παρθένας γυναῖκας ἀποφαίνει· ὅταν ᾗ ὁμιλεῖν ἀρχῇται ψυχῇ Θεοῦ, πρότερον δὲσαν γυναῖκα, παρθένον αὐτὴς ἀποδείκνυσιν [Apud homines quæ sobolis quaerendæ causâ fit congressio eas quæ virgines fuerant mulieres facit: At Deus ubi cum anima sociare se cepit eam quæ mulier erat, rursus virginem facit].

28. ἐξ οἴκου Δαβὶδ. de domo David] Directè hoc de Iosepho dicitur; ut apparet infra ii, 4. Per consequentiam ad Mariam quoque pertinet.

28. εἰσελθὼν, ingressus] In eam domum in qua sub proximorum cura custodiebatur, nondum traducta in domum Iosephi; ut ad Matthæum diximus.

καταλείπει χάριτά μου· gratiâ plena] *חַנּוּן*. Nam *חַנּוּן* Hebræum propriè est *χαριτὴν* [afficere beneficio], ut Ephes. i, 6. unde in Hophal *חַנּוּן* *χαριτωσέαι* [beneficio afficietur], pro quo *ἡλεηθήσεται* [misericordiam consequetur] verterunt Lxx Prov. xxi, 10. Sic & *ἡλεήθη* [misericordiam consecuta est], Aquila & Theodotio Esa. xxvi, 10. Nam Hellenistis *ἡλεῶ* [misericordia] dicitur

dicitur quodvis *beneficium* aut ipsa *beneficentia*. Haud dubie idem est quod infra dicitur *εὗρες χάριν παρὰ τῷ Θεῷ* [*invenisti gratiam apud Deum*]. Subauditur autem hic *σύ* [*tu*] ex sequentibus.

ὁ Κύριος μετὰ σοῦ. *Dominus tecum*] Potest ἐξηγήσις [*explicatio*] esse ejus quod dixit *κεχαριτωμένη* [*gratiā plena*], ut subaudiatur verbum modi indicativi, aut ejus quod dixit *Χαίρε* [*Ave*], ut sit modi precativi, quod magis credo, quia mos erat Hebræus salutandi, Ruth. 11, 4. etiam olim Angelis usurpatus, ut Iud. 61, 12. Κύριος μετὰ σοῦ δυνατός τῃ ἰσχύϊ [*Dominus tecum, Virorum fortissime*].

εὐλογημένη σὺ ἐν γυναῖξιν. *benedicta tu in mulieribus*] Hoc quoque summo non indicativā sed potius apprecativā significatione. Sumtum enim est ex Iudicum libro cap. v, 24. ubi legimus *יְבָרַךְ מְנַשֶּׁם יִשְׂרָאֵל*, Græcè *Εὐλογηθεὶς ἐκ γυναικῶν Ἰαήλ* [*Benedicatur inter mulieres Iabel*]. Sic & Ruth. 111, 10. *Εὐλογημένη σὺ τῷ Κυρίῳ Θεῷ* [*Benedicta tu à Domino Deo*]. Et 1 Samuel. xxv, 33. *εὐλογημένη σὺ* [*benedicta tu*] est bene precantis. Sic infra *Εὐλογημένη σὺ ἐν γυναῖξιν, καὶ εὐλογημένη ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου* [*Benedicta tu inter mulieres, & benedictus fructus ventris tui*]. Et Matth. xxi, 9. & infra xii, 35. & Iohann. xi, 13. *εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου* [*benedictus qui venit in nomine Domini*]. Simile est loquendi genus *Εὐλογητὸς ὁ Θεός* [*Benedictus Deus*], infra 68. 11 Cor. 1, 3. Ephes. 1, 3. 1 Petri 1, 3. Tam autem quod præcessit *κεχαριτωμένη* [*gratiā plena*] quāam istud *εὐλογημένη σὺ ἐν γυναῖξιν* [*benedicta tu in mulieribus*], eò libentiùs ita interpretor quòd tota hæc oratio salutantis tantum sit, nondum autem exponentis legationem: ideo *ἀσπασμός* [*Salutatio*] dicitur.

29. Ἡ δὲ ἰδῶσα, *Illa autem videns*] Ita legit & Syrus. Neque rectè ad mutandum quosdam movit quod sequitur *διελαράχθη ἐπὶ τῷ λόγῳ* [*turbata est in sermone*]. Nihil enim vetat attonitam fuisse & adspectu & auditu.

ποῖα πὸς, *qualis*] Admirantis: Matth. vii, 27. Marci xii, 1. Præcipue obstupuit non intelligens quæ illa esset supra omne genus muliebri celebritas quam ipsi Angelus ominabatur.

30. *εὗρες γὰρ χάριν παρὰ τῷ Θεῷ. invenisti enim gratiam apud Deum*] Non est argutandum in proprietate Græcæ vocis *εὗρισκειν* [*invenire*]. Est enim nota locutio Hebraica *יָבִין לַחַן*, quod Lxx vertunt ad verbum *εὗρε χάριν* [*invenit gratiam*], ut Genes. vi, 8. xvi, 11, 3. xxxix, 4. Esther. 11, 15. atque alibi. Loquitur sic & Stephanus Actor. vi, 46. & Scriptor ad Hebræos iv, 16. Est autem *יָבִין* [*invenire*] tum istis tum aliis in locis simpliciter *consequi*, sive studio, sive citra studium.

31. ἰδὲ, *ecce concipies in utero, & paries filium, & vocabis nomen ejus*] Apertè satis Angelus digitum intendit ad illa Esaiæ citata à Matthæo 1, 23. quæ apud Lxx ita se habent, ἰδὲ, *παρθένος ἐν γαστρὶ λήψεται, καὶ τέξεται υἱόν, καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτῆς Ἐμμανὴλ* [*Ecce virgo concipiet, & pariet filium, & vocabis nomen ejus Emmanuel*].

Ἰησοῦν. *Iesum*] Pro eo quod Esaias dixerat *EMMANUEL*, Angelus *IESVM* dixit, interpretis

fungens vice: unde apparet eandem in utroque esse significationem. Sive enim dicas, *Hic est per quem Deus nobis est propitius* (quod significat vox *Emmanuel*), sive *hic est Sospiator noster*, idem est sensus. Quare & Matthæus impositione nominis Iesu vaticinium illud ait impletum. Vide quæ ad Matthæum.

32. Οὗτος ἔσται μέγας, *Hic erit magnus*] Spectat Angelus ejusdem Esaiæ verba ix, 6. ubi *μεγάλῃς βουλῇ Ἀγγελος* [*Magni consilii Angelus*] & *θαυμάσιος* [*Admirabilis*] dicitur.

καὶ υἱὸς ὑψίστου, & *Filius Altissimi*] Ita interpretatur quod Esaias dixerat *vocatum eum iri* *יְהוָה אֱלֹהֵי יִצְחָק* [*Deum fortem*]. Adde quæ ad Marcum v, 7.

δώσει αὐτῷ Κύριος ὁ Θεὸς τὸ θρόνον Δαβὶδ τῷ πατρὶ αὐτοῦ. *dabit illi Dominus Deus sedem David patris ejus*] *Θρόνον Δαβὶδ* [*sedem David*] eodem loco Esaias nominat. Davidis autem nepotem fore Messiam, & dandum ei à Deo hoc solium *τυπικῶς* [*per typum*] significabat Psalm. cxxxii, 11. Adde Esaiam ix, 6, 7. Amos ix, 11. Dicitur autem Messiae imperium *Davidis solium*, quòd Davidis solio adumbrabatur. Et sic locum 11 Samuelis vii, 13. explicat Isaac Ben Arama.

33. *Βασιλεύσει ἐπὶ τὸν οἶκον Ἰακώβ, regnabit in Domino Jacob*] Primò enim destinatus erat ad quærendas oves populi Israelitici, ex quo populo quicunque eum recipere voluerunt eos in Regnum suum adscripsit. Sed & e Gentibus conversi meritò eodem veniunt nomine quasi per occasionem. Sicut enim David, cum etiam Idumæis atque aliis populis imperaret, Rex tamen *Israelis* duntaxat dicebatur, quia illi per victorias Davidis in populum Israelis erant velut incorporati: ita & quicunque per Messiae arma, id est, verbum Evangelii, eò adducti sunt ut Deum Israelis colerent, facti sunt Israelitæ. Esaias xiv, 1. *Adjunget se eis extraneus, & adhærebit Domui Jacob*. xlii, 5. *itidem de extraneo, In nomine Israel cognominabitur*. Et meritò nomen *Iacobi* in hanc rem usurpatur. Est enim, ut Philo annotat, *Iacob*, ὁ ἀπηνεικιστὴς [*Supplantator*], id est, ὁ τὴν ἀρετὴν ἐκ ἀκονιτῆς κτῶμενος [*is qui virtutem non sine labore acquisivit*].

εἰς τὰς αἰῶνας, *in secula*] *עַד-עַד* dicto Psalm. cxxxii, 12. *עַד-עַד*, ut loquitur Michæas iv, 7. & Esaias ix, 7. Sic *עַד-עַד* [*potestas seculi*] Danieli vii, 14. Sed quia Sadducæi *עַד-עַד* [*in seculum*] ubique volebant accipi pro *longo* non pro *infinito tempore*, ideo à sapientibus erat institutum ut discriminis causā infinita duratio pluraliter enuntiaretur *עַד-עַד* [*in secula*], quam locutionem & interpretationem Angelus hic comprobatur.

καὶ τῆς βασιλείας αὐτῆς ἐκ ἔσται τέλος. & *Regni ejus non erit finis*] Esaias, *μεγάλη ἡ ἀρχὴ αὐτῆς, καὶ τῆς εἰρήνης ἐκ ἔσται τέλος* [*multiplicabitur ejus imperium, & pacis non erit finis*], ix, 7. Daniel, ἡ βασιλεία αὐτῆς οὐ διαφθαρήσεται [*Regnum ejus non corrumpetur*], vii, 14. Non frustra autem hoc adjicitur: explicat enim quid sit *εἰς τὰς αἰῶνας* [*in secula*], non *in longum tempus*; sed *sine fine*. Atque ita imperium hoc ab humanis imperiis distinguitur, quæ omnia caduca esse & temporaria tum historiæ docent, tum nobilissimorum Regnorum exem-

plis Danieli ostensum est. Plato cum eam quam optimam mente complecti poterat descripsisset rempublicam, addit, *ἔσθ' ἡ τοιαύτη ξύστασις τὸν ἀπαντα μενεῖ χρόνον, ἀλλὰ λυθήσεται* [at ne hæc quidem forma in omne tempus manebit, sed aliquando dissolvetur].

34. Πῶς ἔσαι τέτο, ἐπεὶ ἄνδρα εἰ γινώσκω; *Quomodo fiet istud, quoniam virum non cognosco?* Non dubitantis esse arbitror, sed admirantis. Videntur ita Angelus verba à Virgine accepta quasi res jamjam futura indicaretur. Et εἰ γινώσκω [non cognosco] est *hactenus viro sum intacta*. Merito igitur admiratur quomodo conceptura sit sine virili opera, cum ejus rei nullum exstaret exemplum. *Virum cognovit* etiam apud Ovidium est. Si verum est quod Epiphanius ex veteri auditione narrat, senem admodum fuisse Iosephum cum Maria ipsi desponderetur, tantò erit probabilius quod veteres plerique existimant, his verbis etiam propositum quoddam perpetuæ virginitatis indicari à Maria, ut quæ agnato seni nuptum iret non prolis spe, sed ut haberet cujus sub tutela delitesceret sexus injuriis obnoxia. Propositum autem virginitatis non tam incognitum Iudæis fuit quàm quidam existimant: quod quia ab aliis minùs solidè probatum video, adducam insignem Philonis locum, *Συνεσιῶνται δὲ καὶ γυναῖκες, ὧν πλεῖσαι γηραιαὶ παρθένοι τ' ἀγνέαι, ἐκ ἀνάγκης, καθάπερ ἔναι τ' παρ' Ἑλλήσιν ἱερεῶν, διαφυλάσσας μᾶλλον ἢ καθ' ἑκάστων γνώμην, διὰ τὸ ζῆλον καὶ πόθον σοφίας ἢ συμμιᾶν σπαρδάσασθαι τ' περὶ σῶμα ἡδονῶν ἠλόγησαν, εἰ θνητῶν ἐκγόνων ἀλλ' ἀθανάτων ἐρεχθεῖσαι, αὐτὸ μόνη τίθειν ἀφ' ἑαυτῆς οἷά τε εἶναι ἢ Θεοφιλῆς ψυχῇ, σπείραντες εἰς αὐτὴν ἀκτίνας νοητῆς τῆς πατρὸς οἷς δυνήσεται θεωρεῖν τὰ σοφίας δόγματα* [Interfunt convivio & mulieres, quarum pleraque virgines sunt senectæ, non ex necessitate id servant magis quàm sua sponte, ut nonnullæ apud Græcos Flaminiæ, sed studio & amore sapientiæ, cum qua vivere cupientes corporis voluptates spreverunt, immortalis non verò mortalis prolis desiderio, qualem edere sola de se potest anima pia serente in eam radios intelligibiles Patre, per quos intueri possint sapientiæ dogmata]. Hebræi tales votrices virginitatis vocabant פְּרִישׁוֹר [Phariseas], qualis fuit & Iephthæ filia.

35. Πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σε, *Spiritus Sanctus superveniet in te* Sic Actorum 1, 8. *Λήφετε δυνάμιν ἐπελθόντος τοῦ ἁγίου πνεύματος* [Accipietis virtutem supervenientis Spiritus Sancti]. quod alibi dixerat hic noster Euangel. xxiv, 49. *ἕως εἰ ἐνδύσηθε δυνάμιν ἐξ ὕψους* [quousque induamini virtute ex alto].

καὶ δυνάμεις ὑψίστης, & virtus Altissimi] Vide quæ suprà diximus ad comma 17.

ἐπισκιάσει σοι obumbrabit tibi] Solent quidem Lxx כִּסָּה vertere ἐπισκιάζειν [obumbrare], ut Psalmo xc1, 4. cxL, 8, & alibi. Magis tamen mihi placet sententia putantium tralationem sumtam ab avibus pullos excludentibus; à qua non longè abit Theophylactus: ut ita ostendat Angelus eâ virtute oriturum hunc fœtum qua mundus ipse exordium sumsit. Nam in Mosis historia est וְרוּחַ אֱלֹהִים מְרַחֵף עַל-פָּנֵי מֹשֶׁה [Spiritus Domini supervolabat super aquas], quod verbum מְרַחֵף de tali incu-

bitu exponunt Hebræorum doctissimi. Et aperte is est ejusdem verbi usus Deut. xxxi1, 11, ubi Lxx κτεπᾶσαι [obtegere] pari significatu.

διὸ καὶ τὸ γεννώμενον ἐκ σοῦ ἅγιον κληθήσεται υἱὸς Θεοῦ. ideoque & quod nascetur ex te sanctum: vocabitur Filius Dei] Illud ἐκ σοῦ [ex te] omnino retinendum censeo. Nam præter Syrum Arabs quoque agnoscit, & veteres Scriptores, Irenæus libro 111, capite xxv1. Tertullianus adversus Praxean, Novatianus De Trinitate, & post hos Epiphanius contra Ebionæos. Credibile est inductum ab Eutychetis secta postea diu præpotente, cujus sententiæ validè hic locus adversabatur. Puto autem præsens pro futuro positum, *quod nascitur*, id est, *quod nascetur*, ut Matthæi 11, 4. Nam si de conceptione ageretur, potius dictum esset ἐν σοὶ [in te], ut apud Matthæum 1, 20. τὸ ἐν αὐτῇ γεννηθὲν [quod in ea natum est]. At γεννᾶν [gignere] de partu etiam suprà commate 13. usurpavit Lucas, & infra xx111, 29. & Actorum vi11, 20. Sed & Paulus Galat. iv, 4. Christum dicit γενόμενον ἐκ γυναικὸς [factum ex muliere], ubi γίνεσθαι [fieri] idem est quod γεννᾶσθαι [nasci], ut Platoni cum dicit *ἐκαστος ἡμῶν ἐχ' αὐτῷ μόνον γέγονε*, quisque nostrum non sibi soli natus est, ut vertit Cicero. ἅγιον [sanctum] autem dicitur id quod ex Maria erat nasciturum, quia exemptum communi legi humanæ originis. Id ipsum, inquit Angelus, *Filius Dei vocabitur*; nimirum ut secundus Adam. Nam & primus Adam *Dei filius* dicitur Lucæ 111, 38. quia Deus in illo præstitit quod in aliis præstant patres. Iustinus Colloquio cum Tryphone, *ὅτι ἀνωθεν καὶ διὰ γαστρὸς ἀνθρωπείας ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τ' ὅλων γεννᾶσθαι αὐτὸν ἐμελλε* [quia geniturus eum erat Deus & Pater omnium de supernis idque per humanum uterum]. Illud autem καὶ [&] connexio est inferiorum cum superioribus. Nam quod in hunc locum Novatianus adfert, argutius est quàm ut verborum simplicitati conveniat. Neque desunt meliora argumenta quibus id ipsum probetur quod ille intendit.

36. Καὶ ἰδὲ, Et ecce] Quasi dicat, Ne dubites ad magnam hanc rerum renovationem uti Deum novis agendi rationibus, en domesticum tibi exemplum. Quantò autem minus est miraculum in partu anùs sterilis quàm in partu virginis, tantò tuus partus illo erit major.

ἐκ τῆς ἐσθῆτος, sextus est] Quo tempore certa solent se prodere indicia prægnantis uteri. ita confirmandæ virginis fiduciæ signum datur adspectabile, ut Ezechiae olim.

τῇ καλεσμένῃ στείρᾳ. quæ vocatur sterilis] Καλεῖσθαι [vocari] in Hebræa locutione cum re significat famam rei. Vide quæ ad Matth. caput 1.

37. Ὅτι, Quia] Αἰτιολογικὸν τῆς σιωπῶμενης [rationis redditio ad id quod subticetur], quod & alibi observavimus. Nam quæ præcedunt eò spectant ut firmius credat Maria: quod cur fieri debeat causa hinc redditur.

ἐκ ἀδυνατήσεως παρὰ τῷ Θεῷ πᾶν ῥῆμα. non erit impossibile apud Deum omne verbum] Puto non ad promissa tantum pertinere hanc sententiam, sed infinitam Dei omnipotentiam indicari; quomodo & Syrus accepit. Est enim proverbium tritum usu

usu Hebræorum **לֹא יִפְּלֹא מִךְ כָּל־דְּבָר** [Non abscondetur à te omne verbum], quod Lxx vertunt **ἐκ μὴ ἀποκρυβῇ ἀπὸ σὺ ἐδὲν** [nihil à te abscondi queat], Jeremiæ xxxi 1, 27. Idem ita extulit Matthæi Interpres, **παρὰ τὸ Θεῷ πάντα δυνατὰ ἐστί** [Apud Deum omnia possibilia sunt], xix, 36. quem sequitur Marcus x, 27. & xiv, 36. Citavimus alibi Lini, Epicharmi & Callimachi versus in eandem sententiam. Neque absterre nos ab hac interpretatione debet quod Deus dicitur fidem datam violare non posse, & similia. Nam res ipsa docet universales locutiones extendi non debere ad ea quæ nōmine Dei intellecto exclusa intelligi debent. Bene Origenes adversus Celsum, **Δυναταὶ καὶ ἡμεῖς πάντα ὁ Θεὸς ἅπερ δυνάμεν** & τὸ Θεὸς εἶναι καὶ τὸ ἀγαθὸς εἶναι καὶ σοφὸς εἶναι ἐκ ἐξίσταται· ὁ δὲ Κέλσος φησὶν (ὡς μὴ νοήσας πῶς λέγεται ὁ Θεὸς πάντα δύνασθαι, ὅτι ἐκ ἐθελήσῃ ἐδὲν ἀδικον διδῆναι) ὅτι δυνατὰ μὲν καὶ τὸ ἀδικον, & θέλει δὲ ἡμεῖς τὸ φάμεν ὅτι ὥσπερ & δύναται τὸ πεφυκὸς γλυκαίνειν τῷ γλυκῷ τυγχάνειν πικρᾶζειν παρὰ τὴν αὐτῆς μόνῃ αἰτίαν, ἐδὲ τὸ πεφυκὸς φωτίζειν τῷ εἶναι φῶς σκοτίζειν, ἕτως ἐδὲ ὁ Θεὸς δύναται ἀδικεῖν· ἐναντίον γὰρ ἐστὶν αὐτῇ τῇ θεότητι καὶ τῇ κατ' αὐτὴν πάσῃ δυνάμει ἢ τῇ ἀδικεῖν δυνάμει [Ex nostra sententia Deus potest omnia, quæ agendo Deus esse & bonus & sapiens non desinat. Celsus verò (agnoscens non velle Deum injusti quicquam, sed non videns quomodo ex nostra sententia Deus dici possit. Posse omnia) ait, posse quidem Deum & injusta, at non item velle. Nos autem dicimus, sicut non potest id quod natum est dulcia facere alia, hac sua dulcedine alia reddere amara, idque ideo quia interna natura obstat, nec quod natum est illuminare lucendo tenebras obducere: ita nec Deum posse agere injuste. Pugnat enim injuste agendi facultas cum ipsius Deitate & omni ea vi quæ Deitati coheret]. Idem Scriptor in eadem disputatione libro iv ait illud, **Πᾶν δυνατόν τῷ Θεῷ** [Omnia Deo possibilia] intelligendum esse ἐκ ἐπὶ τῶ ἀνυπαρέκτων, & ἐπὶ τῶ ἀδιανοήτων· φάμεν δὲ, adjicit, καὶ ὅτι & δύναται αἰσχρὰ ὁ Θεός, ἐπεὶ ἔσται ὁ Θεὸς δυνάμενος μὴ εἶναι Θεός [non de iis quæ nec exsistere nec intelligi possunt; addimus verò nec turpia Deum posse, alioqui posset non esse Deus], alludens ad notum Euripidis versum,

Εἰ θεοὶ τι δρῶσιν αἰσχρὸν, ἐκείσιν θεοί.

[Si di patrant quid turpe, jam non sunt dii.]

Isidorus Pelusiota ad quæstionem, **εἰ Θεῷ πάντα δυνατὰ** [An Deo omnia possibilia], breviter respondit, **πάντα τὰ πρέποντα αὐτῷ** [Omnia quæ eum decent].

38. **Ἰδὲ ἡ δέλη Κυρίου·** Ecce ancilla Domini] Locutio Hebræa obedientiæ propositum notans. Ita Samuel ad Heli i Samuelis iii, 6, & 8. **Ἰδὲ ἐγώ** [Ecce ego]. Et mox ad Deum, **λάλει, Κύριε, ὅτι ἀκούει ὁ δέσλος σου** [Loquere, Domine, nam audit servus tuus].

γενοιτό μοι, fiat mihi] Non consentit tantum Virgo, sed & desiderat, eximio fiduciæ exemplo. Nec dubium quin simul cum consensu & desiderio impleri promissio cœperit, ut hac quoque in parte personam Christianorum Maria gereret. Quare & post hoc dictum discedit Angelus, ut peracta legatione; quemadmodum à veteribus non malè notatum est.

39. **Ἀναστᾶσα, Exsurgens**] Vox **παρέλκυσσα** [abundans], ut & infra iv, 29. Nec aliter i Macchæorum xii, 40. xiii, 24.

μετὰ σπευδῆς, cum festinatione] Ne negligeret signum quod augendæ ipsius fiduciæ Deus assignaverat.

εἰς πόλιν Ἰδδα, in civitatem Iuda] Accedo eorum sententiæ qui Hebronem significari judicant. Nam **πόλις** [civitas], ut Hebræum **יְרֵיכָה**, ita solet poni ut significet **μητρόπολιν** [metropolim]. Et erat quidem Hierosolyma caput Regni: At peculiariter portionis Iudæ urbs præcipua Hebron, ut colligitur i Samuelis ii.

41. **ἐσκήρτησε, exsultavit**] Solent quidem Medici hoc verbo notare motum naturalem infantis in utero, quod **ἀσκαρίζειν** [subfilire] est aliis. Mihi autem certum videtur motum hunc non naturalem, sed Divinitus fuisse procuratum; perinde ut collisionem illam infantum in Rebeckæ utero: nam & hoc & illud **μυστικὴν** [mysticam] habuit **ὑπόνοιαν** [significationem].

42. **Εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξί, Benedicta tu in mulieribus**] Ipsa verba Angeli usurpat, ut ab eodem Deo motam appareat.

καὶ εὐλογημένη ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου, & benedictus fructus ventris tui] Sunt verba Deuteronomii xxvi 1, 4. **בְּרֹךְ פְּרִי־בֶטֶן**. Ostendit ergo Elisabet Legis promissiones nunc excellenter & supra communem sensum impleri.

43. **πόθεν μοι τῆτο, ἵνα ἔλθῃ ἡ μήτηρ τῆς Κυρίου μετὰ πρός μέ;** unde hoc mihi ut veniat mater Domini mei ad me? Modestæ filii præludens qui olim Christo erat dicturus, **σὺ ἐρχῃ πρός με;** [tu venis ad me?] Matthæi iii, 14. **Κύριον** [Dominum] vocat Messiam exemplo Davidis Psalm. cx, 1.

44. **ὡς ἐγένετο ἡ φωνὴ τῆς ἀσπασμῶς σου εἰς τὰ ὦτά μου, ut facta est vox salutationis tuæ in auribus meis**] Vertere simpliciter licet, **ut pervenit ad aures**. Nam **γενέσθαι** pro **venire** sæpe usurpant nostri & alii Scriptores. Syrus **ἔβη** accedit auribus.

ἐν ἀγαλλιάσει, in gaudio] Solet ad animum transferri: propriè tamen gesticationem significat qualis esse lætantium solet. Atque hoc videtur indicare Elisabet, Sicut infantes in utero calore delectati naturaliter subsultant, ita citra causam naturalem & modo non naturali infantem suum subsultasse. Quod autem quidam hinc colligunt rationis usum in Iohanne anticipatum, nec Augustino, neque verò mihi satis rectum videtur.

45. **μακαρία ἡ πισεύσασα· ὅτι ἔσται τελείωσις τοῖς λελαλημένοις αὐτῇ παρὰ Κυρίου, beata quæ credidit; quod perficientur ea quæ dicta sunt ipsi à Domino**] Puto generalem esse sententiam, sed à muliere ad mulierem elatam feminino genere; **Beata quæ credit exitum habitura ea quæ Divinitus ipsi sunt nuntiata; quomodo accipit Syrus**. Sicut Christus dixit, **Μακάριοι οἱ ἀκούοντες τὸ λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ φυλάσσοντες αὐτὸν** [beati qui audiunt verbum Dei, & qui custodiunt illud], infra xi, 28. & **μακάριοι οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πισεύσαντες** [beati qui non viderunt & crediderunt], Ioh. xx, 29. Solet autem res credita per **ὅτι** [quod] exprimi, ut Matth. ix, 28. Marci xi, 24. Simillima autem huius loci locutioni est illa apud Marcum xi, 23. **πιστεύσῃ ὅτι ἃ λέγῃ γίνεται** [crediderit quod quæ dixit fient.] Illud **παρὰ Κυρίου** [à Domino] bene interpretatur Syrus **מִן לִפְתֵּי מְרִיָּה** [ex parte Domini].

46. Καὶ εἶπε Μαριάμ, *Et ait Maria*] Si rectè Origenem intelligo, hic dicit in quibusdam codicibus omissum *Mariæ* nomen, ac proinde à quibusdam creditum hoc carmen esse Elisabetæ: quos refellit & librorum & Interpretum & veterum qui verbis hinc depromtis utuntur auctoritas. Solebant Hebræi, ut & gentes aliæ, ad movendos affectus aut lætos aut lugubres uti carminibus, ut passim in Veteris Fœderis historia videre est. Bene Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, Κατὰ τὰ ἐν ταῖς ᾠδαῖς ἐμφερόμενα διηγήματα ἀρμόδιως οἱ ῥυθμοὶ τῶν μελῶν ἐγίνοντο, ἄγοντες τὰς ψυχὰς εἰς τὴν πρέπουσαν τοῖς ἀδομένοισι αἰρεσιν [*Numeri carminum fiebant accommodatè ad res carminibus comprehensas, ut sic animi moverentur ad eos affectus qui convenirent iis quæ canebantur*]. Erant autem ῥυθμοὶ sive numeri Hebræorum non ἑμμετροὶ [*certis mensuris adstricti*] sed lege soluti; cuiusmodi etiam erant & nunc quoque sunt ipsorum saltationes. Respicit hoc carmen non obscure ad tempora exitus ex Ægypto, quibus tempora Messiae figurabantur non sine admirabili Dei disposito congruentibus circumstantiis. Est ibi Maria προφήτις [*Prophetissa*] dux feminei agminis; & hic Maria obumbrata Sancto Spiritu, supra omnes feminas celebranda. Secundas ibi tenet Elisabet Aaronis uxor; hic alia Elisabet nupta Sacerdoti ex Aaronis genere.

Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸ Κύριον. *Magnificat anima mea Dominum*] Ita Psalmo xxxiv, 4. גִּדְּלוּ יְהוָה אֱתָם, Græcè, Μεγαλύνετε τὸ Κύριον σὺν ἐμοί [*Magnificate Dominum mecum*]. Solent in carminibus res eædem πολυνόμως [*multis nominibus*] exprimi, atque hic prius *animam* dixit, deinde *spiritum*. Neque tamen contemnenda videtur Origenis observatio, qui μεγαλύνειν [*magnificare*] ad Intellectum, ἀγαλλιάζειν [*exsultare*] ad Affectum subsequentem retulit.

47. Καὶ ἡγαλλίασε τὸ πνεῦμά μου ἐπὶ τῷ Θεῷ τῷ σωτηρίῳ μου. *Et exsultavit spiritus meus in Deo salutari meo*] Contractum ex Psalmo xxxv, 9. ubi Lxx, Ἡ ὃ ψυχὴ μου ἀγαλλιάσεται ἐπὶ τῷ Κυρίῳ, τερφθήσεται ἐπὶ τῷ σωτηρίῳ αὐτοῦ [*Anima autem mea exsultabit in Domino, & delectabitur super salutari suo*]. Sed & in Annæ cantico, ἐφράνθην ἐν σωτηρίῳ σου [*latata sum in salutari tuo*]. Præteritum aut futurum pro præfenti ponere mos est Hebræorum.

48. ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν τῆς δούλης αὐτοῦ. *respexit humilitatem ancillæ suæ*] Bene notavit vir doctissimus ταπείνωσιν esse ἰγ, id est, *miseriam*, aut certè *conditionem abjectam*, ut Philipp. iiii, 21. videre est. In Veteri Instrumento præter locum Geneseos xxix, 32. sunt illustres alii ubi Lxx ita vertunt, & quidem ubi itidem *respicendi* fit mentio, ut i Regum xiv, 26. εἶδε Κύριος τὴν ταπείνωσιν Ἰσραὴλ [*vidit Dominus afflictionem Israël*]. Psalmo xxv, 18. Ἰδε τὴν ταπείνωσίν μου [*Vide humilitatem meam*]. Sed maximè huc faciunt Annæ verba quæ non dubito quin respiciantur à Maria, cum & in cæteris ejus verba imitetur. Ea sic habent Græcè, Εὰν ἐπιβλέπων ἐπιβλέψῃς ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν τῆς δούλης σου [*Si respiciens videris afflictionem famulæ tuæ*], i Samuelis i, 11. unde intelligendum & quæ ibidem sequuntur ad Christum mysticè referri debere, δώσω σοι αὐτὸν ἐνώπιόν σου ὡς δότην ἕως ἡμέρας θανάτου αὐτοῦ [*dabo*

eum coram te datum ad diem usque mortis ejus]. Non multò aliter Valerius Maximus de se loquens ad Tiberium Cæsarem, *Mea*, inquit, *parvitas*.

μακαριῶσί με πᾶσαι αἱ γενεαί· *beatam me dicent omnes generationes*] Alludit, sed cum augmento, ad id quod Lea dixerat, μακαριῶσί με αἱ γυναῖκες [*beatam me dicent mulieres*], Geneseos xxx, 13.

49. ἐποίησέ μοι μεγαλεῖα, *fecit mihi magna*] Lxx Hebræum גִּדְּלוּ ad verbum transferunt μεγαλεῖα [*magna vel magnalia*], ut videre est Deuter. xi, 2. Psalmo lxxi, 19. עָשִׂיתָ לִּי גִדְּלוֹת ἐποίησάς μοι μεγαλεῖα [*fecisti mihi magnalia*]: ubi μοι [*mibi*] additum à Lxx. quem locum hic respici puto. Similis locutio Deuteronom. x, 21. עָשָׂה אֲתָךְ אֱתָם גִּדְּלוֹת, ubi Lxx ἐποίησέ σοι τὰ μεγάλα [*qui fecit tibi magna*]. Vtitur voce μεγαλείων [*magnalium*] Lucas iterum Actorum ii, 11. Sensus est, Res magnas & miras mihi præstitit. Confer & Psalm. cxv, 2.

ὁ δυνατός, *qui potens est*] Id est, גִּבּוֹר. Id enim Dei attributum: ita vertunt Lxx Psalm. xxi, 8.

καὶ ἅγιον τὸ ὄνομα αὐτοῦ. *& sanctum nomen ejus*] Id est, ὃ τὸ ὄνομα ἅγιον [*cujus nomen sanctum*], contractum ex Psalmo cxi, 9. קָדוֹשׁ וְנֹרָא שְׁמוֹ ἅγιον καὶ φοβερόν τὸ ὄνομα αὐτοῦ [*sanctum & terribile nomen ejus*]. Est autem hæc Dei περίφρασις [*circumlocutio*] religiosa. Philemon aut Menander,

Θεὸς ὁ πάντων δεσπότης,

Οὗ τ' ὄνομα φοβερόν ἐδ' ἂν ὀνομάσαιμι ἐγώ.

[————— *Omnium rector Deus,*

Cujus tremendum nomen, nec fandum mihi.]

50. εἰς γενεὰς γενεῶν, ἢ progenie in progeniem] Id est, αἰῶνας αἰώνων [*secula seculorum*]. Sunt enim ipsa verba Psalmi ciii, 17. quæ Lxx ita vertunt, Τὸ ὃ ἐλεῶ Κυρίῳ ἀπὸ τῶ αἰῶνος καὶ ἕως τῶ αἰῶνος ἐπὶ τὰς φοβεράς αὐτὸν [*misericordia enim Dei ab æterno & usque in æternum super timentes eum*]. Solet autem γενεά [*progenies sive generatio*] sumi hoc significatu, ut Ephes. iiii, 21. Coloss. i, 26. Sensus est: Deum perpetuò ac sine fine benefacere iis qui religiose se verentur.

51. Εποίησε κράτος ἐν brachio αὐτοῦ. *Fecit potentiam in brachio suo*] Rursum cum augmento extulit quod est in Psalmo, δεξιά Κυρίου ἐποίησε δύναμιν [*dextera Domini fecit virtutem*], Psalm. cxviii, 15 & 16. Efficacia Dei magna per *Digitum* indicatur, per *Manum* major, per *Brachium* maxima: confer locum Exodi xv, 16. Vide Psalmo lxxvii, 16. lxxxix, 14. xcvi, 1. Esaiæ xl, 10. lxii, 8. Iobi xl, 4, 9. Κράτος [*potentia*] aut δύναμις [*virtus*] dicitur opus potentissimum, qualis erat virginalis conceptio.

διασκορπίσεν ὑπερηφάνους διανοίᾳ καρδίας αὐτῶν *dispersit superbos mente cordis sui*] Pars est ex Psalmo lxxxix, 11. אֶתְּהָ רִכְבָּא כַּחֲלָל רַחֵם כּוֹרֵעַ עוֹץ פּוֹרַת אֵיבִיךָ, ubi רַחֵם vulgò *Ægyptum* exponunt, cum Lxx sumferint pro objectivo: ita enim vertunt, Σὺ ἐταπείνωσας ὡς τραυμασίαν ὑπερήφανον, ἐν τῷ brachio τῷ δυνάμεώς σου διασκορπίσας τὰς ἐχθρὰς σου [*Tu humiliasti, sicut vulneratum, superbum: in brachio virtutis tuæ dispersisti inimicos tuos*]. Est autem in verbo διασκορπίζειν [*dispergere*] eadem ferme vis quæ in verbo διασκεδάζειν [*dissipare*], ut apparet infra xv, 13. xvi, 1. Actorum v, 37. Adde Matth. xxv, 24, 26.

xxvi, 31. Marci xiv, 27. Iohann. xi, 52. διασκεδάζειν [dissipare] autem ponere solent Lxx ubi de dissipandis consiliis, quas hic Lucas διανοίας [mentem] dixit, agitur: 11 Samuelis xv, 34. καὶ διασκεδάσεις μοι τὴν βελὴν Ἀχιτοφὲλ [dissipabis consilium Achitophel]. Et Psalm, xxxiii, 10. qui locus hic simul cum illo præcedente videtur respici, διασκεδάσει βελὰς ἐθνῶν [dissipat consilia Gentium]. Sensus ergo hic est, Dissipavit superbos quod consilia cordis ipsorum attinet. Vetus est proverbium Hebræorum, quod, ut multa alia ejus generis, servatum est nobis in Eclogis Iesu Sirachidæ, quem librum Ecclesiasticum vocamus. Locus ita habet x, 15. ὅτι ἀρχὴ ἀμαρτίας ὑπερηφανία, καὶ ὁ κρατῶν αὐτῆς ἐξυβρίσει βδέλυγμα, καὶ καταστραφήσεται εἰς τέλος· διὰ τὸ τοῦτο παρεδόξασε Κύριος τὰς ἐπαγωγὰς, καὶ κατέσρεψεν εἰς τέλος αὐτὸς [Initium omnis peccati est superbia, qui tenuerit illam adimplebitur maledictis, & subvertet eum in finem. Propterea mira mala Deus ei intulit, & subvertet eum in finem]. Hæc ipsa sententia est quam in Epinicio latè prosequitur Moses. Impleta autem est cum Deus Messiam nasci voluit non ex iis qui aut sceptro aut Legis scientiâ superbiebant, sed ex virgine contemptæ sortis. Atque idem quotidie impletur in vocatione Christianorum, cujus imago fuit hæc conceptio. Vide Romanorum x, 3. Matth. xxi, 12. Eodem pertinet illa γνώμη [sententia] itidem usu trita, ut ex duorum Apostolorum scriptis apparet, ὁ Θεὸς ὑπερηφάνους ἀντιτάσσειται, ταπεινούς δὲ δίδωσι χάριν [Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam], Iacobi iv, 6. 1 Petri v, 5. Sed & Seneca dixit,

Sequitur superbos ultor à tergo Deus.

52. Καθεῖλε δυνάσας ἀπὸ θρόνων, καὶ ὕψωσε ταπεινούς. Deposuit potentes de sede & exaltavit humiles] Sententia eadem est quæ Psalm. cxlvi, 7, 8. & 1 Sam. ii, 8. ubi נִרְיָבִים Lxx vertunt δυναστῶν [principibus]. At verba propius accedunt ad alterum proverbium Hebraicum quod dictâ jam rubrica nobis exhibet Sirachides, Θρόνος ἀρχόντων καθεῖλεν ὁ Κύριος, καὶ ἐκάθισεν προεῖς ἀντὶ αὐτῶν ἐνδοθεν [sedes imperantium destruxit Dominus, & sedere fecit mites pro eis intus]. unde etiam discimus quid hic sit ὕψωσε [exaltavit], nempe ἐπὶ τῆς θρόνος [in sedes]. Nam ταπεινός [humiles] & προεῖς [mites] ab Hellenistis promiscuè dici solere alibi annotavimus. Idque ipsum monere nos debet ταπεινός [humiles] hoc quidem loco intelligendos eos qui non sortis tantum sint humilis, sed animo quoque ταπεινόφρονες [modesti], quomodo ea vox usurpatur Matth. xi, 29. & dictis Iacobi & Petri locis, sed & alibi passim. Contrà δυνασταί [potentes sive principes] intelligendi sunt οἱ ὑπερήφανοι [superbi], quales plerunque sunt οἱ δυνασταί [potentes] sive ἄρχοντες [Principes]. Est hujus sententiæ nobile exemplum in Saule & Davide. Quò pertinet id quod scriptum est 11 Sam. vi, 22. qui locus hunc illustrat. Vide si libet & Iosephum Iacchai ad Dan. ii, 20. & iv, 14.

53. Πεινῶντας ἐνέπλησεν ἀγαθῶν, καὶ πλεῖντας ἐξάπείσειλε κενός. Esurientes implevit bonis, & divites dimisit inanes] γνώμη [sententia] similis superioribus. Sensus idem qui in Annæ carmine 1 Sam. ii, 5. ubi itidem dictum generale pertinet ad partus be-

neficiū. Αποσέλειται κενοὶ [dimitti inanes] dicuntur quicunque rei alicujus obtinendæ causâ aliquem compellant neque eam obtinent, ut videre est infra xx, 10 & 11. Lxx in Iob xxii, 9, χήρας δὲ ἐξάπείσειλας κενάς [viduas dimisisti vacuas]. Sic & Iudithæ x, 11, ἀπέστρεψαν τὰς ἀγγέλους αὐτῆς κενός [et remiserunt nuntios ejus vacuos].

54. Ἀντελάβετο Ἰσραὴλ παῖδός αὐτῆς, Suscepit Israel puerum suum] Est quidem ubi ἀντελάβετο [suscipere] respondet Hebræo נָחַם, quod & αἰρεῖν [eligere] transferri notavimus, nonnunquam & aliis vocibus. Sed hic, ni fallor, respondet verbo נָחַם, quod est sustentare, atque interdum etiam manu ducere. Nam in loco Esaiæ xli, 9. unde hoc desumptum est, cum dixisset Deus יִשְׂרָאֵל יְבָרַךְ Ἰσραὴλ παῖς μου [tu Israel serve meus], sequitur נָחַם הַנְּחֻמָּה, quod vertunt Lxx & ἀντελάβομαι [quem apprehendi]: additur autem ἀπ' ἀκρῶν τῆ γῆς [ab extremis terræ]. Idem verbum sæpe iidem Interpretes vertunt κρατεῖν τῆ χειρὸς [tenere manu], interdum & ἐπιλάβετο τῆ χειρὸς [apprehendere manum], ut Ierem. xxxi, 32. à qua versione non discedit Scriptor ad Hebræos vii, 9. quibus locis sequitur ἐξαγαγεῖν αὐτὸς ἐκ γῆς Αἰγύπτου [ut educerem eos de terra Egypti]. ἐπιλάβετο τῆ χειρὸς [apprehendere manum] dixit & hic noster Act. xxi, 19. Sensus Spiritus Sancti hoc in loco est, Sicut olim Deus populum Israeliticum eduxit quasi manu sua ex Egypto, ita nunc rursus eum educet ex ignorantia tenebris & peccati servitute. In carmine Moysis est ὠδήγησας τὴν δικαιοσύνην σου τὸ λαόν σου ὃν ἐλυτρώσω [Duxisti in justitia populum tuum quem redemeris], Exod. xv, 13. ubi δικαιοσύνη [justitia] misericordiam significat: nam in Hebræo est כַּחֲסֵד [in misericordia tua].

μνησθῆναι ἐλέος, recordari misericordiæ] Vt memorem se misericordiæ suæ ostenderet. Intenditur digitus ad Psalmum xcvi, 3. ubi in Hebræo est יִשְׂרָאֵל לִבִּית וַאֲמוֹנָתוֹ זָכַר הַסֵּדֶר, in Græco, Εμνήθη τῆς ἐλέος αὐτῆς τῷ Ἰακώβ, καὶ τῇ ἀληθείᾳ αὐτῆς τῷ ὄκῳ Ἰσραὴλ [Recordatus est misericordiæ suæ, & veritatis suæ Domini Israel]. Confer ultima Michææ verba, ubi similiter misericordiæ mentio & Iacobi & Abrahami. Dicitur autem Deus populi sui meminisse quoties eum longis malis oppressum insigni beneficio sublevat. Vide 11 Par. vi, 42. & hic infra 72.

55. εἰς τὸ αἰῶνα. in secula] Sunt qui positum putant pro Hebræo סֵלָה [Selah], quod in hunc sensum interpretantur Aquila & Hieronymus. Sed videtur ea significatio non omnibus locis congruere: multique Hebræi ut & Lxx Interpretes aliter id exponunt: mihi post alios hoc εἰς τὸ αἰῶνα [in seculum] referendum videtur ad ἐλάλησε [locutus est], ut sensus sit, Quemadmodum Abrahamo & Isaac in perpetuum promisit. Omnino id respicitur, quod fedus cum Isaac initum dicitur בְּרִית עוֹלָם לְיִצְחָק אַחֲרָיו [fedus sempiternum semini ejus post eum] Genes. xvi, 19. quod ita explicant Lxx, διαθήκην αἰώνιον, εἶναι αὐτῷ Θεὸς καὶ τῷ σπέρματι αὐτῆς μετ' αὐτὸν [testamentum perpetuum, fore se ipsi Deum & semini ejus post eum]. Sicut autem ibi rectè suppleant Lxx εἶναι αὐτῷ Θεὸς [fore se ipsi Deum] ex superioribus verbis ejusdem capitis commate 7. ubi cum ipso Abrahamo

hamo fedus feritur, ita & hic idem subintelligendum est: hoc enim est illud quod Deus ἐλάλησε τῷ Ἀβραάμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ [locutus est Abrahamo & semini ejus]. Atque eadem perpetuitatis clausula sicut in federis renovatione cum Iacobo facta ex pacti originalis natura inesse censi debet, ita Davidi aperte repetita est, ut videre est Psalm. cxxxii, 14. ubi Lxx habent εἰς αἰῶνα αἰῶν [in seculum seculi]. Et ad hanc federis naturam respiciens Paulus ait ἀμεταμέλητα εἶναι τὴν Θεοῦ χάρισμα καὶ κλήσιν [sine penitentia esse dona & vocationem Dei], Rom. xi, 29. nimirum quia fixum ratumque sit apud Deum Israelitas semper eximia quadam misericordia prosequi: quod tunc præcipue ostendit cum Messiam ex ipsis nasci atque inter ipsos versari voluit, & illis ante cæteras nationes verbum salutare cum magnis miraculorum testimoniis annuntiari.

56. ὡσεὶ μῆνας τρεῖς quasi mensibus tribus] Turbam ut videtur vitans discessit sub tempus partitudinis. Nam si partui interfuisset, quod volunt quidam, mansisset etiam per tempora λοχείας [cubationis à partu] curatura puerperam; quod excurrisset extra mensem tertium.

58. ἐμεγάλυνε Κύριος τὸ ἔλεος αὐτοῦ, magnificavit Dominus misericordiam suam] Eodem sensu μεγαλύνειν δικαιοσύνην [magnificare justitiam] verterunt Lxx, pro magnis beneficiis afficere, יְהַלֵּל [magnificavit misericordiam suam] Genes. xix, 19.

59. ἐν τῇ ὄγδοῃ ἡμέρᾳ, in die octavo] In quem Deus circumcisionem differri voluerat, ne recens nimium partus non sufficeret ferendo dolori. Infantium autem circumcisio ostendebat fedus esse gentilitium.

ἦλθον περιτεμεῖν, venerunt circumcidere] Amici ad eam rem advocati in domum Zachariæ venerunt. Nullus enim locus certus circumcisioni ex Lege præscribitur, ut nec certus circumcisor, sed solet ad eam rem adhiberi qui maximè est in ea arte exercitus. Vide I Macc. i, 63. Domi autem celebratam hanc circumcisionem ostendit puerperæ præsentia. Neque hodie Iudæi in Synagoga pueros circumcidunt tanquam id necessarium esset, sed quò pluribus testibus res constet.

ἐκάλεσαν αὐτὸ ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, & vocarunt eum nomine patris sui] Statim post circumcisionem peractam nomen infanti imponebatur, Genes. xxi, 3, 4. Sic & apud Romanos dies infantium lustricus dicebatur, & nominalis ab eodem more; & apud Athenienses decimo die sacra fiebant & imponebatur nomen infanti, ut nos docent Aves Aristophanis & ad eum Scholiastes, & in voce Ἀμφιδρόμια Suidas. Nec aliud ea in re spectatum arbitror quàm quòd cum multi ad circumcissionem aut lustrationem advocarentur, iidem meminisse possent impositi nominis, siqua olim controversia oriretur. Parentum autem aut avorum nomina posteris imponebantur ut ipsa nominis recordatione ad imitandas eorum virtutes accenderentur. Sic & apud Græcos à Pyrrho plures Pyrrhi, à Philippo Philippi, à Ptolemæo Ptolemæi. Et apud Pœnos Annibal avi nomen ferebat. Aristophanes Avibus Ἰππωνίης Καλλίας, καὶ Ἰππωνίης Καλλίας [Hipponicus Calliæ, rursum Hipponici Callias]. VI-

pianus ad orationem Demosthenis de malè obita legatione, εἰκὸς γὰρ ἦν τὸν Πρόξενον τῷ Ἀριμοδίου ὀνόματι χρησθῆναι ἐπὶ τινὶ ὕμῳ [æquum enim erat Proxenum alicui filiorum suorum nomen imponere Harmodii]. is enim Proxenus ab Harmodio genus ducebat. Demosthenes in Bæotum, Ἀξίῳ δὲ αὐτὸς, ὡς δὴ πρεσβύτερος ὢν, τὸν ὀνόματι ἔχειν τὸ τῷ πατρὶ παππῶ [Par enim erat illum, ut natu maximum, nomen habere avi paterni]. Vide & Plutarchum Cimone, ubi Thucydidem ait fuisse πατρὸς Ολόρου εἰς τὴν πρόγονον ἀναφέροντος τὴν ὁμωνυμίαν [patre Oloro qui nomen referebat ad proavum].

60. ἡ μήτηρ, mater] Plena scilicet Spiritu Sancto ob filium, ut suprà dictum est, quo Spiritu id cognovit quod ab Angelo didicerat Zacharias.

63. Ἰωάννης ἐστὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ, Iohannes est nomen ejus] Quasi dicat nullam superesse consultationem in re quam Deus jam definiisset. Itaque ἐστὶ [est] inquit, non ἔσται [erit]. De nomine Iohannis diximus suprà.

64. καὶ ἡ γλῶσσα αὐτοῦ & lingua ejus] Quomodo τὸ ἀνοίγεσθαι [aperiri] ad linguam referatur diximus ad Marcum vii, 34. quod qui non intellexerunt addendum putarunt διηρθρώθη [formata est ad vocem reddendam]. Sed veteres Paraphrastæ id non agnoscunt.

65. φόβος, timor], Id est, reverentia Dei, ut Actor. ii, 43.

66. ἔθεντο πάντες οἱ ἀκούσαντες ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν, posuerunt omnes qui audierunt in corde suo] Sic & infra loquitur Lucas ix, 44. Alibi dixit διατηρεῖν ἐν τῇ καρδίᾳ [conservare in corde], ii, 51. Lxx solent dicere τάττειν ἐν τῇ καρδίᾳ [constituere in corde], ut Ezech. xl, 4. Aggæi ii, 18. θυμῷ βάλλειν [animo immittere] dixit Æschylus Prometheo.

Τί ἄρα τὸ παιδίον τῶτο ἔσται; Quis, putas, puer iste erit?] Quò evadet puer iste? Est enim genus idem loquendi quod Actor. xii, 18.

καὶ χεὶρ Κυρίου ἦν μετ' αὐτοῦ. Et manus Domini erat cum illo] Quoties afflatus Prophetiæ describitur dici solet χεὶρ Κυρίου ἦν ἐπ' αὐτόν [facta est super eum manus Domini], non μετ' αὐτὸν [cum ipso], ut Ezech. i, 3. iii, 22. xxxvii, i. xl, i. Quare hoc quod hic habemus loquendi genere non προφητεία [Prophetia] sed singulare Dei auxilium indicatur. Sic ii Sam. xiv, 19. Μὴ ἡ χεὶρ Ἰואβ ἐν παντὶ τέτω μετὰ σοῦ; [Nunquid manus Iob tecum est in omnibus istis?] τῇ [tecum], non ἐπ' [super te], id est, An tibi adiutor fuit?

68. Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ, Benedictus Dominus Deus Israël] Id est, εὐλογεῖν [benedicatur], ut suprà diximus. Dixerat de Semo Noachus Genes. ix, 26. בָּרוּךְ יְהוָה אֱלֹהֵינוּ, Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Σήμ [Benedictus Dominus Deus Sem]. ita enim Lxx. Nam qui omnium est Dominus, peculiariter Deus piorum dicitur. Περὶ τὸ ὄν, inquit Philo, αἱ πρῶται καὶ μέγισται δυνάμεις εἰσιν, ἥτε εὐεργέτης, Θεός, ἐπειδὴ κατὰ ταύτην ἔθηκε καὶ διεκόσμησε τὸ πᾶν, καὶ ἑτέρα, Κύριος, καὶ ἦν ἀνήπται ὅλων τὸ κράτος [Apud eum qui Est duæ sunt maximæ facultates, Benefica, quæ Deus dicitur, quia per hanc hoc Universum & condidit & ornavit; altera verò quæ dicitur Dominus, à qua pendet imperium in res omnes]. quod & alibi sæpe

sæpe repetit. Postquam verò gentes pleræque ad falsorum deorum cultus erant dilapsæ, cœpit nomen illud ad unum Israël populum restringi. Psalmo xli, 14. Ευλογητός Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ [Benedictus Deus Dominus Israël]. Sic & Psalmo lxxi, 18. & cvi, 48.

ὅτι ἐπεσκέψατο, quia visitavit] Nimirum τὸ λαὸν [populum], quod hic repetendum ex membro sequente; cui similia loquendi genera reperias Prov. xxxi, 30. Gen. xxi, 1. l, 24. & alibi. Sensus est, animadvertit ad populum. Chaldaeus פקד [visitavit] cum in bonam partem sumitur vertit רכר [recordari]. Accede putantibus Exodi loca respici iiii, 16. & iv, 31. ubi in Græco vox est eadem.

καὶ ἐποίησε λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτῆς, & fecit redemptionem plebi suæ] Ex eodem Psalmo est ex quo partem Maria recitavit, cx, 9. scilicet; ubi de beneficio exitus ex Ægypto (quo imago, ut diximus, Messiae temporum) פדות שלח לעמו, quod vertunt Lxx, λύτρωσιν ἀπέσπελε τῷ λαῷ αὐτῆς [misit redemptionem populo suo]. Vnde apparet rectè liberationem hinc verti, neque tam de solo Christi sacrificio hinc agi quàm de toto Dei consilio in liberandis Israelitis, quod eo tempore cœptum est in rem conferri. Lxx quoties pretii mentionem res exigit ἀπολύτρωσιν potius quàm λύτρωσιν dicunt.

69. Καὶ ἤγειρε κέρασ σωτηρίας ἡμῖν ἐν τῷ οἴκῳ Δαβὶδ τῷ παιδὸς αὐτῆς. Et erexit cornu salutis nobis in Domo David pueri sui] Quia non unius bestiae vis in cornibus consistit, ideo potentia omnis cornu Hebraeis dicitur, ut colligere est ex loco Deut. xxxiii, 17. præcipuè verò potentia Regalis, ut videre est Zach. i, 18. & Dan. vii, 24. & viii, 21. Atque ideo vocem קרן [cornu] i Sam. ii, 10. Jerem. xlviii, 25. & alibi veteres Paraphrastæ vertunt מלכות, מלכותא [Regnum] & מרנותא [dominationem]. Vocem autem ἐγείρειν [erigere] non tam respondere arbitror Hebraeæ הרים quàm voci הצמיח. Duo enim loci conjunctim respiciuntur, alter Ps. cxxxii, 17. צמיח קרן לדוד, ubi Lxx ἐξανατελῶ κέρασ τῷ Δαβὶδ [pro-ducam cornu David]. alter verò Ezechiel. xxi, 21. ביום ההוא צמיח קרן לבית ישראל, ubi illi ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀνατελεῖ [in die illo eriget] (fortè ἀνατελῶ [erigam], ut loco superiori) κέρασ παντὶ τῷ οἴκῳ Ἰσραὴλ [cornu omni Domui Israël]. Dicitur autem Deus Psalmo xvi, 3. קרן ישעי κέρασ σωτηρίας μου [cornu salutis meæ]. Regnum salutarum ex Domo Davidis surrecturum Zacharias vaticinatur.

70. Καθὼς ἐλάλησε διὰ στόματῳ τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνῳ προφητῶν αὐτῆς. Sicut locutus est per os sanctorum qui à seculo sunt Prophetarum ejus] Eadem verba Petrus usurpat Actor. i, 21. ὡς ἐλάλησεν ὁ Θεὸς διὰ στόματῳ ἁγίων αὐτῆς προφητῶν ἀπ' αἰῶνῳ [quæ locutus est Deus per os sanctorum suorum Prophetarum à seculo] ubi manifestum, Mosen & eum secutos Prophetas intelligi. Ita & hic ἀπ' αἰῶνῳ [à seculo] non est ab orbe condito, sed ab antiquis temporibus; quod satis est ad ostendendam singularem Dei dispensationem. Rectè notarunt viri eruditi simile loquendi genus exstare Gen. vi, 4. ubi Græcè est οἱ γίγαντες οἱ ἀπ' αἰῶνῳ [gigantes à seculo], id est, οἱ ἀρχαῖοι [antiqui], & Psalmo xxv, 6. sed & alibi. Neque dubito quin hoc quidem loco Zacharias eos

Prophetas significet ex quorum vaticiniis desumpta sunt quæ sequuntur. Nam ἐλάλησε [locutus est] illud ad sequentia referentibus assentio, ut sit ἐλάλησε σωτηρίαν [locutus est salutem], & ἐλάλησε ποιῆσαι ἐλεῶ [locutus est facere misericordiam], & ἐλάλησεν ὄρκον [locutus est iurandum].

71. Σωτηρίαν ἐξ ἐχθρῶν ἡμῶν, καὶ ἐκ χειρὸς πάντων τῶν μισέντων ἡμᾶς. Salutem ex inimicis nostris, & de manu omnium qui oderunt nos] Liberationem scilicet à Corpore peccati, à Mundo, à Morte, & Diabolo; quæ liberatio figurata est primùm in liberatione ex Ægypto; de qua ita canit Psaltes cvi, 10. Εσωσεν αὐτῆς ἐκ χειρὸς μισέντων, καὶ ἐλυτρώσατο αὐτῆς ἐκ χειρὸς ἐχθρῶν [Salvavit eos de manu odientium, & redemit eos de manu inimicorum]. deinde in liberatione Davidis à vi Saulis, de qua David Psalm. xviii, 18. ῥύσεται με ἐξ ἐχθρῶν μου δυνατῶν, καὶ ἐκ τῶν μισέντων με [eripuit me de inimicis meis fortissimis, & ab his qui oderunt me]. Adde locum Osee xiii, 14. & ejus interpretem Paulum i Corinth. xv, 55. Solent autem apud Hebræos sæpe ἐξηγητικῶς [explicativè] conjungi οἱ ἐχθροὶ [inimici] & οἱ μισέντες [odio habentes], ut Psalm. xviii, 18. & 41.

72. Ποιῆσαι ἐλεῶ μετὰ τῶν πατέρων ἡμῶν, Ad faciendum misericordiam cum patribus nostris] Verba sunt ipsa Decalogi explicata μυσικώτερον [magis mysticè] exstant Exodi xx, 6. & Deut. v, 10. ubi Deus dicit se esse ποιῆσαι ἐλεῶ [facientem misericordiam] in multam progeniem iis qui se diligant; quales fuerant Hebrææ gentis primi satores. Quamquam autem verum est quod Origenes atque alii hinc monent, ad illos ipsos progenitores fructum beneficiorum Christi manasse, si quis tamen ad verba Legis attendat reperiet sensum esse, Iplis genitoribus conferri ea beneficia quæ propter ipsos contingunt posteris; quod & Theophylactus notavit ad hunc locum. Aristoteles libro De Moribus i, cap. xi. τὰς ὅς τ' ἀπογόνων τύχας καὶ τ' φίλων ἀπάντων τ' μὲν μηδολίεν συμβάλλεσθαι, λίαν ἀφίλον φαίνειαι καὶ ταῖς δόξαις ἐναντίον [Nihil ad nos pertinere posterum & amicorum omnium fortunas, videtur abhorrere ab amicitia & receptis opinionibus contrarium]. deinde, Συμβάλλεσθαι μὲν ἐν τι φαίνονται τοῖς κεκηνηκόσιν αἱ εὐπραξίαι τ' φίλων [Quare aliquid conferre mortuis videntur amicorum res prosperæ]. Ita Christus ostendit æquum esse à se eam sublevare quæ sit filia Abrahami, infra xiii, 16. Et alibi missum se præcipuè ait ad servandas oves Domus Israël, Matth. x, 6. xv, 24. Sic & Petrus Actor. i, 25. ὑμεῖς ἐστέ υἱοὶ τῶν προφητῶν [vos estis filii Prophetarum] ubi sequitur, ut & hic, mentio τῆς διαθήκης [testamenti]. Paulus Rom. xi, 28. ἀγαπητοὶ διὰ τὰς πατέρας [carissimi propter Patres].

καὶ μνησθῆναι διαθήκης ἀγίας αὐτῆς & memorari testamenti sui sancti] Sumtum ex Levitico xxvi, 42. ubi cum de Pœnitentia Deus egisset, subjicit, Καὶ μνησθήσομαι τῆς διαθήκης Ἰακώβ, καὶ τῆς διαθήκης Ἰσαὰκ, καὶ τῆς διαθήκης Ἀβραάμ μνησθήσομαι [Et recordabor federis mei quod pepigi cum Iacob & Isaac & Abraham]. Vide quæ supra diximus ad illa μνησθῆναι ἐλεῶς [recordari misericordiæ] in carmine Mariæ.

73. Ὁρκον ἐν ᾧ μοσε πρὸς Ἀβραάμ τὸν πατέρα ἡμῶν, Iusjurandum quod juravit ad Abrahamum patrem nostrum]

Puto & hoc non minùs quàm infinitivos præcedentes optimè referri ad id quod præcessit, καὶ ὡς ἐλάλησε [sicut locutus est]. Nam gradatim adscendit oratio à federe ad iusjurandum, sicut Deus primò fedus fecit cum Abrahamo, Gen. xvi, 7. deinde & iuravit, xxii, 16, 17. fiduciam nimirum Abrahami in oblatione filii ostensam novâ fiduciæ confirmatione remunerans, ut non malè observat Philo. Verba legi digna adscribam, Θεὸς τὸ πρὸς αὐτὸν πίστεως ἀγάμεν & ἄνδρα πῖσιν ἀνιδιδῶσιν αὐτῷ τὴν δι' ὅρκου βεβαίωσιν ὧν ὑπέχετο δωρεῶν, ἐκ ἑτι μένον ὡς ἀνθρώπῳ Θεός, ἀλλὰ καὶ ὡς φίλῳ γνωρίμῳ διαλεγόμενῳ [Deus hominem admirans ob fidem in se, fidem ipse ei reddit, nempe eorum donorum quæ erat pollicitus confirmationem juratam; non ei jam tantum loquens ut homini Deus, sed ut amicus familiari]. Idem Scriptor alibi Dei iusjurandum ait esse τὸ ἡμετέρας ἀδελφείας ἐπικερσίαν [nostræ imbecillitatis subsidium], rationem egregiam addens, & ὅδυνάμεθα διηνεκῶς τὸ ἀξιὸν τῆς αἰτίας κεφάλαιον ἐν ψυχῇ ταμιεύσασθαι τῇ ἑαυτῶν, τὸ ἔχ ὡς ἀνθρώπῳ ὁ Θεός, ἵνα ἀπαντᾷ τὰ ἀνθρωπολογήμενα ὑπεκλύψωμεν [non enim possumus semper in animo servare sententiam dignam primâ causâ, Non esse Deum qualis homo, ut sic attollamur super omnia quæ humanum in modum dicuntur]. Neque verò quibusvis promissionibus, sed eis duntaxat quæ se in omne tempus extendunt, iusjurandum Deus adjicere solet: quo notari τὸ ἀμετάθετον & βελῆς [immobilitatem consilii sui] ait Scriptor ad Hebræos vi, 17. Talem autem esse pollicitationem de singulari favore Dei erga Israelitas supra gentes cæteras ostendit Paulus in epistola ad Romanos; quæ tamen non impedivit quominus quidam insigniter contumaces ejus favoris fructu exciderent, ut ibidem docemur. Dignum autem notatu est paucis hisce verbis vim nominum quæ & filio & parentibus non sine Divina dispositione contigerant indicari. Nam ποιῆσαι ἐλεῶ [facere misericordiam] explicat Iohannis nomen, μνησθῆναι [memorari] nomen Zachariæ, ὅρκῳ [iusjurandum] nomen Elisabethæ.

73, 74. τὸ δῆναί ἡμῖν, ἀφ' ὧς, ἐκ χειρὸς τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν ῥυθέντας, λατρεύειν αὐτῷ, daturum se nobis, ut sine timore, de manu inimicorum nostrorum liberati, serviamus illi] Παραφράζ [circumloquitur] Spiritus Sanctus verba iusjurandi, Semen tuum hereditario jure possidebit portam hostium suorum. ὅρκον τὸ δῆναί [iusjurandum dandi] rectè dixit iusjurandum quo Deus aliquid se daturum promittit. Docet autem nos hic per Zachariam Spiritus Sanctus, quod sæpe per Apostolos, τὰ σαρκικά [carnalia] habuisse in se umbram τῶν πνευματικῶν [spiritualium]. Explicatio autem hæc non obscurè indicat excellentiam Novi & jam promulgandi Federis supra Antiquum.

ἀφ' ὧς, sine timore] Conjungendum cum λατρεύειν [serviamus]. Veteris Federis erat πνεῦμα δαλείας εἰς φόβον [spiritus servitutis ad timorem], Roman. viii, 15. Erant enim qui ad illud fedus pertinebant ἐνοχοὶ δαλείας φόβῳ θανάτου [obnoxii servituti timore mortis], Heb. ii, 15. At novo populo passim tribuitur Spiritus libertatis & fiduciæ. Bene autem notatum est ἀφ' ὧς [sine timore] hic valere quod נבטל [confidenter]. Vide Levitici xxv, 18. & Ieremiæ xxi, 6. Lxx utroque loco vertunt πεποιθότες [confisi]. Sed propriè videtur hic respici Deu-

teronomii locus xii, 10. ubi ut itidem istud נבטל additur mentioni liberationis ab hostibus, ut hic. Lxx ibi habent καὶ καταπαύσθ' ὑμᾶς ἀπὸ πάντων τῶν ἐχθρῶν ὑμῶν & κύκλῳ, καὶ κατοικήσετε μετ' ἀσφαλείας [daturus est vobis ut requiescatis à cunctis hostibus per circuitum, & habitabitis cum securitate].

ἐκ χειρὸς & ἐχθρῶν ἡμῶν ῥυθέντας λατρεύειν αὐτῷ de manu inimicorum nostrorum liberati serviamus illi] Manifesta allusio ad verba Dei Exodi iii, 12. Qui hostes sint intelligendi suprâ dictum est. Ab his ideo liberamur ut Deo serviamus, Rom. vi, 18, 22.

75. ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ ἐνώπιον αὐτοῦ, In sanctitate & iustitia coram ipso] Id est, in ea iustitia & sanctitate quæ non in operosis ritibus consistit, sed in sinceritate cordis, cujus inspector est Deus. Hoc est quod Paulus dicit ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ὁσιότητι & ἀληθείᾳ [in iustitia & sanctitate veritatis], Ephesior. iv, 24. Christus, ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ [in spiritu & veritate], Iohan. iv, 23.

πᾶσας τὰς ἡμέρας τὸ ζῶν ἡμῶν. omnibus diebus vitæ nostræ] Non interrupto obedientiæ cursu: quod præstat Spiritus ille in Novo Federe promissus. Vide Ieremiæ xxxii, 39, 40.

76. Προφῆτης ὑφίστα κληθήσεται. Propheta Altissimi vocaberis] Προφῆτης [Propheta] ex vocis origine qui futura prædicit: sed latius ita vocatur, ut Philonis utar verbis, ἐρμηνεύς ἐνδόθεν ὑπηχῶν [τὰ λεκτέα τῆς Θεῶ] [interpretes Dei intus dicenda suppeditantis].

προπορεύσθαι ὅδον προσώπου Κυρίου, præibis enim ante faciem Domini] Verba Angeli suprâ 17. Munitoris officium describitur.

ἐτοιμάσαι ὁδὸς αὐτοῦ, parare vias ejus] Ex Esaia xl, 3.

77. τὸ δῆναί γνῶσιν σωτηρίας, Dare scientiam salutis] Id est, διὰ τὸ δῆναί [dando]. Iam enim explicat qua in re illa præparatio consistat; nimirum in subministratione doctrinæ salutaris de Resipiscencia, summatim commendanda per Iohannem, sed ita ut plenior cognitio à Christo esset petenda, Iohanne hoc ipsum indicante.

ἐν ἀφέσει ἁμαρτιῶν αὐτῶν in remissionem peccatorum eorum] Omnino hic, ut aliis multis in locis, ἐν [in cum ablativo] est pro εἰς [in cum accusativo] positum. Nam γνῶσις [scientia] illa σωτηρίας [salutis] est ipsum βάπτισμα μετάνοιās εἰς ἀφεσιν ἁμαρτιῶν [baptisma penitentiae in remissionem peccatorum], Marcus i, 4. Lucas infra iii, 3.

78. Διὰ σπλάγχχνα ἐλέος Θεῶ ἡμῶν, per viscera misericordiae Dei nostri] In Hebræis libris invenies hæc disjunctè posita, ut Esaia lxi, 15. נחמך ורחמיך [viscerum tuorum & miserationum tuarum]. Item Ieremiæ xvi, 5. נחמך ורחמיך. Sic & Paulo Philipp. ii, 1. σπλάγχχνα καὶ οἰκτιρμοί [misericordia & miserationes]. At simillimum huic loquendi genus est apud eundem Paulum Coloss. iii, 12. σπλάγχχνα οἰκτιρῶν [viscera misericordiae], quo haud dubiè intima misratio significatur. Vide quæ ad Matth. ix, 36. Putant multi hoc διὰ σπλάγχχνα ἐλέος Θεῶ ἡμῶν [per viscera misericordiae Dei nostri] referendum ad ἀφεσιν [remissionem] cujus mentio præcessit, ut indicetur ea venia ex Dei misericordia proficisci; quod certissimum est. At mihi hæc verba ad totum id quod præcessit referenda videntur, nimi-

nimirum ad ipsam missionem Iohannis atque Messiae, & vocationem ad poenitentiam illorum utrique mandatam ex misericordissimo Dei consilio; quod & sequentia omnino videntur exigere. Sæpe autem Apostoli hanc extraordinariam vocationem referunt ad summam Dei misericordiam, eamque misericordiam humanis operibus opponunt.

ἐν οἷς ἐπεσκέψατο ἡμᾶς ἀνατολή ἐξ ὕψους in quibus visitavit nos oriens ab alto] Per quam misericordiam, inquit, affulsit nobis illa lux cælestis. ἀνατολή [ortus] quidem à Lxx aliquot locis ponitur pro πῦρ, quod alii vertunt βλάστημα [germen]. nam & Græcis φυὰ dicuntur ἀνατέλλειν. Sed profectò quæ sequuntur ostendunt hic non ita accipiendum; sed ἀνατολήν esse id ipsum quod ἡλὺς [lucem] dixit Esaias ix, 2. qui locus hic apertè respicitur, & ad Christum ejusque doctrinam refertur etiam à Matthæo. Vox autem ἡλὺς quanquam pro omni luce accipi solet, propriè tamen & peculiariter lucem matutinam sive orientem significat: ita Nehem. viii, 3. ἡλὺς [à luce] Lxx vertunt ἀπὸ ὧρας τῆς διαφωτῖσαι τὸ ἥλιον [à tempore quo Sol lucere incipit]. Et verbum παρῶνυμον [ejusdem originis] sumitur pro ἀνατέλλειν [oriri, illucescere], ut Genes. xlii, 3. ἡλὺς ἡλὺς τὸ πρῶτον διέφαινε [mane illuxit]. Philo ἀνατολήν ψυχῆς [ortum animæ] definit ὅταν ἡλιακῶν ἀκτῶν τρόπον ἀνάσσει τὸ ἀρετῶν φέγγος [cum in modum radiorum Solis attollit se virtutum lux].

79. ἐπιφάναι τοῖς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου καθημένοις, Illuminare his qui in tenebris & in umbra mortis sedent] 30 Vide Matth. iv, 16. Sensus est, Populo Hebræo affulsisse hanc lucem tunc cum in summis ignorantie tenebris versaretur.

τῆ κατευθῦναι τὰς πόδας ἡμῶν εἰς ὁδὸν εἰρήνης. ad dirigendos pedes nostros in viam pacis] Continuatur translatio. Nam lux dirigit nos ut securè ambulemus, Iohann. xii, 35. Ephes. v, 8. i Iohann. i, 7. Apocal. xxi, 24. Sic & Psalmo cxix, 105. Verbum Dei lumen semitæ dicitur. εἰρήνην [pacem] hic securitatem interpretamur, sicut Iosephus Σόλυμα [Solyma] exponit ἀσφάλειαν [securitatem].

80. ἐκραταιεῖτο πνεύματι· confortabatur spiritu] Id est, sapientiâ; ut infra de ipso Domino, ii, 52. προέκοπτε σοφία [proficiebat sapientiâ].

ἐν ταῖς ἐρήμοις, in desertis] Errant qui hic pater nam Iohannis domum intelligi putant. Ea enim erat in Vrbe, ut jam vidimus. Sicut ergo ad victum severiorem se composuit poenitentiae præco, ita & locum ei severitati convenientem elegit, Eliam sic quoque exprimens. Quod dico, verum esse apparebit non supinè legenti ipsa Christi verba Matthæi xi, 7.

ἀναδείξας αὐτὲ πρὸς τὸ Ἰσραήλ. ostensionis suæ ad Israël] Cum Deus vocationem ipsius innotescere voluit. Sic de Iesu Iohann. i, 31. ἵνα φανερωθῇ τὸ Ἰσραήλ [ut manifestetur Israël].

CAPUT II.

I. Ἐξῆλθε δόγμα παρὰ Καίσαρος· Αὐγύστου, exiit 60 Edictum à Cæsare Augusto] Non ita intelligo quasi uno eodemque tempore factus esset census per

totum orbem quâ Romanus erat: sed cum Augustus omnem vim Imperii Romani pernoctare vellet, per omnia Regna & Provincias constituit censum agi, modò hic scilicet, modò illic, ut commodum erat. Hoc est quod Dion inquit, ἐπεμψεν ἄλλους ἄλλῃ τὰ τε τῶν ἰδιωτῶν καὶ τὰ τῶν πόλεων ἀπογραφόμενους [misit alios aliò qui facultates tum privatorum tum civitatum describerent]. De censu per Galliam actò Augusti iussu meminerunt Claudius in oratione quæ Ancyrae servatur, brevior Livii & Dio. Vox ἐξῆλθε [exiit] publicationem significat, Danielis ii, 13. ix, 25. Esther. i, 29.

ἀπογραφῆσθαι πᾶσαν τὴν οἰκωμένην. ut describeretur universus orbis] Id est, ut jam dixi, censum agi per orbem Romanum; quomodo Syrus hic rectè interpretatur. Nam quod apud Livii breviatorem est census actus, Dio dixit ἀπογραφὰς ἐποίησατο [describi fecit]. Errant autem qui putant hoc censu à Romanis capitationem Iudæis indictam. Id enim factum non est ante confiscationem rerum Archelai. Antea populus Iudæus Herodi tributa pendebat: Herodes autem Imperio Romano, ut alii Reges socii, dabat, ut Appianus loquitur, φόρος τεταγμένους [tributa condita]. Quare census hic eò pertinebat ut notum esset quid Regna quæque & Provinciae hominum copiâ, quid pecuniis valerent. Nam ea vis censûs, Floro docente, ut omnia patrimonii, dignitatis, ætatis, artium officiorumque discrimina in tabulas referantur. Cicero De legibus iii. Censores populi ævitates, suboles, familias pecuniasque censento. Et Claudius in dicta oratione censu à se actò nihil ultra exquisitum ait quàm ut publicè notæ essent facultates.

2. πρώτη ἐγένετο, prima facta est] Id est, hic in Iudæa primus à Romanis census actus est. Iustinus Adversus Tryphonem, ἀπογραφῆς ἔσσης ἐν Ἰουδαίᾳ τότε πρώτης ἐπὶ Κυρήνῃς ἀνεληλύθη ἀπὸ Ναζαρετ, ἐνθα ὤκει, εἰς Βηθλέεμ, ὅθεν ἦν ἀπογραφῆσθαι [cum tum primum in Iudæa descriptio fieret sub Quirinio, venit à Nazareta, ubi habitabat, Bethlehemum, ubi facienda erat professio]. nam antè ullum actum non invenimus. Hic autem census commonebat Iudæos impleti vaticinii de destruendis Regnis Syriæ & Ægypti, post quorum everisionem expectandus erat Messias.

ἡγεμονεύοντος τῆ Συρίας Κυρήνῃς· Syriam regente Quirinio] Præfecto Syriæ Quirinio; ita enim eum Tacitus vocat: unde emendandi Fasti in quibus Quirinus legitur. Κυρήνιον id nomen cum Luca scribunt tum Iosephus tum Iustinus Martyr. Præfectus autem fuit huic negotio censûs, cum Præses Syriæ esset Sentius Saturninus, qui adjunctus haud dubiè Quirinio. Sicut autem Lucas Quirinum dicit ἡγεμονεύσαι τῆ Συρίας [rexisse Syriam], ita eum ἐν Ἰουδαίᾳ γενέσθαι ἐπίτροπον [in Iudæa Curatorem rerum fuisse] dicit Iustinus. Nimirum vox & ἡγεμονίας [regiminis] & ἐπίτροπῆς [curæ], ut rectè ab eruditis viris demonstratum est, imperia quævis etiam extra ordinem mandata significat. Nam ἐπίτροπον [curatorem] Procuratorem Iudææ interpretari non possumus, cum nullus Procurator Romanus in Iudæa fuerit aut esse potuerit regnante Herode: ac præterea Procuratores ex Equestri Ordine legebantur: Quirinius, quanquam Patricius non erat, rebus

in Cilicia bene gestis Consulatum meruerat, ut Tacitus docet, atque ita in Senatum pervenerat. Iosephus, Κυρήνιος ὃς εἰς τὴν βελὴν συναγομένων ἀνδρῶν τὰς τε ἀλλὰς ἀρχὰς ἐπιτετελεώς, καὶ διὰ πασῶν ὁδεύσας, ὑπάλκιον γένεσθαι [Quirinus unus Patrum Conscriptorum per multos honorum gradus ad Consulatum pervenerat]. Et alibi de eodem, ἀνὴρ ὑπατικός [vir Consularis]. Sic & Eusebius dixerat, Κυρήνιος ἀπὸ συγκλήτης βελῆς ἐπέμφθη, id est, Quirinius Senatorum unus missus est, non ex consilio Senatūs, ut vertit Hieronymus. Ejus autem ordinis homines Censui præfici solebant. Ita à Druso & Germanico actos census legimus, sed & ab aliis Senatoribus. Tacit. lib. xiv. Censui per Gallias à Qu. Volusio & Sex. Africano Trebellioque Maximo acti sunt, æmulis inter se per nobilitatem Volusio atque Africano. Sentium Saturninum hoc tempore Syriæ fuisse Præsidem ex Tertulliano certum est, cujus verba sunt, Sed ὁ census constat actos sub Augusto nunc in Iudæam per Sentium Saturninum. Non potuit autem falli ea in re Tertullianus, cum solent census in tabulas referri, eæque tabulæ primū publicè proponi, deinde servari in Archivis ubi inspectandi erat copia. Itaque Iustinus ad ipsas tabulas provocat, Μαθεῖν δύνασθε, inquit, ἐκ τῶ ἀπογραφῶν τῶ γενομένων ἐπὶ Κυρήνις [Discere potestis ex tabulis professionis factis tempore Cyrenii] ubi ἀπογραφὰς vocat Tabulas censuales, quomodo in Codice appellantur. Sic & Dio de Caligula, ἤτησε τὰς τῶ Γαλατῶν ἀπογραφὰς [poposcit Gallorum Tabulas censuales]. Ipse Tertullianus Tabularum hujus census sæpe meminit. Nam dicto loco adjicit, apud quos genus ejus inquirere potuissent. Alibi, De censu denique Augusti, quem testem fidelissimum Dominicæ nativitatis Romana archiva custodiunt. Rursum alibi, Vt nemo facile ignorare de genere potuisset, vel de recentibus Augustianis censibus tunc adhuc fortè pendentibus. Vbi illud pendentibus ad morem Romanum refer Acta publicè proponendi, quomodo leges pendere fixas clavīs ferreis dixit Plautus. Alio iterum loco, Sicut apud Romanos in censu descripta est Maria ex qua nascitur Christus. Nec mirum existisse has Tabulas Tertulliani ævo, cum suo etiam existisse testetur Chrysostomus: Verba ejus sunt, Ὅθεν δῆλον, ὅτι καὶ τὴν πρώτην ἀπογραφὴν ἐτέχθη· καὶ τοῖς ἀρχαίοις τοῖς δημοσίαις κειμένοις κώδιξιν ἐπὶ τῇ Ρώμῃς ἔξεσιν ἐντυχύνει καὶ τῇ καιρὸν τῆς γραφῆς μαθόντες ἀκριβῶς εἶδέναι τὸ βεβλόμενον [Vnde apparet natum in prima descriptione. Et qui consulere volet Tabulas Romæ in Archivis positas exactè eam rem poterit cognoscere]. Videtur autem Quirinium Augustus huic Censui per Syriam agendo præfecisse, quòd cum bellum in Cilicia Syriæ vicina gereret exacte didicisset res Orientis. Eademque de causa C. Cæsari missus ad res Orientis hic ipse Quirinius Rector est datus; & aliquot post annis Iudæa jam in Provinciæ formulam redacta missus qui & Syriæ præesset & simul Iudæis Romana tributa indiceret, quod ante id tempus factum non erat. Iosephus de censu hoc quem Lucas hic attingit memorare insuper habuit, quia cum tributorum indictio non accederet, nihil in eo evenerat memorabile: at indicationis tributorum per Quirinium meritò meminit, quia tum primū orta est duce Iuda Gaulonita seditio eorum qui negabant ἀλλοφύλοις [alienigenis],

quales erant Romani, tributum posse salva religione persolvi. Qui Iosephum tam diligentem rerum Iudaicarum inquisitorem, & cui Romana quoque archiva patuerunt, deceptum putant in re tam obvia, eos ipsos valde decipi arbitror.

3. ἀπογραφείσθαι, ut profiterentur] Optimè vertit Latinus Interpretes profiteri. Est enim ea vox censualis, ut ab aliis ostensum est.

10 ἕκαστος εἰς τὴν ἰδίαν πόλιν. singuli in suam civitatem] Romani in singulis Provinciis ac Regnis morem censendi antiquitus ibi usurpatum retinebant. Iudæorum autem mos hic erat, ut census fieret per tribus, gentes & familias, ut docet nos inquisitio per Iosua facta, sortitio qua Saul Rex creatus est, & postremò census à Davide institutus. Hoc autem post multas Iudæorum dissectiones fieri non poterat nisi singuli se ad ea loca conferrent quæ olim genti ac familiæ suæ obvenerant.

20 4. ἐξ οἴκου καὶ πατρὶος, de Domo & familia] Videtur hic πατριά [familia] pars esse οἴκου [Domus]: ut in Tribu Iudæ οἶκος [Domus] sit posterorum Ram, πατριά [familia] eorum qui ex Davide; ut Romæ gens Cornelia, familia Scipionum. Sic in Iosuae historia שבט, id est, Tribus, distinguitur in תחתיות, quas δῆμους [gentes] vocant Lxx. תחתיות rursus in בתי [familias]. Bethlehemitica autem regio non Davidis erat propria, sed gentis ejus ex qua erat David, ut Ruthæ historia nos docet. At Iosephus non tantum ex gente illa erat sed ex ipsa etiam Davidis familia.

30 5. σὺν Μαριάμ, cum Maria] Apertè satis ostendit Lucas etiam Mariam ex genere Davidis fuisse: nam alioqui ipsa in familiæ suæ urbe profiteri debuerat. neque sine causa prægnantem eò duxit Iosephus. Admiranda autem in hoc negotio est Dei providentia, qui & natalem locum & genus Filii sui multis vaticiniis prædictum voluit testatum esse publicis tabulis. Nam & infantum capita censebantur: & Iesu nomen adscriptum Tabulis affirmant Iustinus, Tertullianus, Chrysostomus. Vlpianus in Digesta relatus l. iiii. De censibus, Ætatem in censendo significare necesse est: quia quibusdam ætas tribuit ne tributo onerentur: veluti in Syriis à quatuordecim annis masculi, à duodecim feminae usque ad sexagesimum quintum annum tributo capitis obligantur. Ætas autem spectatur censendi tempore.

40 τῇ μεμνησθεμένη αὐτῷ γυναίκι, desponsata sibi uxore] Non sponsa tantum erat sed & nupta: at sponsam maluit Lucas dicere, quia Iosephus Mariam habebat ut sponsam. Nam sponsæ interdictæ viris (inquiunt Hebræi) perinde ut αἱ ἐν ἐμμηνοῖς [quæ in profluvio mensium]. Offendit quosdam malè illud γυναίκι [uxori], quod agnoscit Latinus & vetera exemplaria.

6. ἐν τῷ εἶναι αὐτὸς ἐκεῖ, cum essent ibi] Nimirum professio temporis aliquid desiderabat ob hominum multitudinem.

7. πρωτότοκον, primogenitum] Vide ad Matthæum i, 25.

50 ἐν τῇ φάτῃ in præsepio] Fuisse hoc præsepe sive stabulum ἐν σπηλαίῳ [in specu], magno consensu produnt veteres, Iustinus, Origenes, Eusebius, Athanasius, Gregorius Nyssenus, Hieronymus, Epiphanius, Theodoretus & eos secuti alii. Nec

mirum

mirum cum ager ille omnis ὑπόπετρος [intus lapideus] fuerit, ut ex Strabone vir doctus observat. Mos autem præsepia ponendi in speluncis etiam apud Græcos fuit. Euripides Bacchis,

Καθεῖρξαι αὐτὸν ἰππικαῖς πέλας

Φάτναισιν, ὡς γ' ἄν σκώτιον εἰσορᾷ κνέφας.

[— equorum vinxit ad præsepia

Tenebricosam videat ut caliginem.]

διότι ἐκ τῆς αὐτοῖς τόπος ἐν τῷ καλαλύματι. quia non erat eis locus in diversorio] Τὸ καλάλυμα [diversorium] dicit eam domum in quam venerant hospitii quaerendi causâ. In hac domo nullus erat locus vacuus ob turbam hospitem: itaque in specum coacti sunt se abdere ideo quod partus solitudinem desideraret. Domum hanc non in ipsa urbe sed proximè urbem fuisse vetus auctor Iustinus prodidit; cui hoc magis credendum est quod non procul Iudæa natus & educatus fuit, quippe Samarites; & ejus temporibus satis recens erat rei memoria: ἐν σπηλαίῳ, inquit, τινὲς σύνεργος τῷ κώμῃ κατέλυσε [in specu quodam non procul à vico divertit]. Nam Bethlehem κώμην [vicum] vocat, utpote exiguum oppidum, ut & Iohann. VII, 42. Quam famam secutus Scriptor vetus homiliæ quæ inter Chrysostomi opera edi solebat, Rem novam! inquit, ingrediuntur in diversorium, non ingrediuntur in civitatem. Possunt videri idem sensisse descriptores Palæstinæ qui specum istam fuisse ajunt juxta muros Bethlehemi. Et sanè multis in regionibus diversoria sunt extra portas, quæ quovis tempore adventantes recipiant. Et quanquam pacis temporibus exitum atque aditum patuisse in urbes Iudææ non est negandum, cum Christus sæpe nocte multa exierit Hierosolymis, facilius tamen & minùs observati potuerunt pastores in diversorium extra urbis mœnia constitutum venire quàm in urbem penetrare. Nihil sanè video quod obstet, nisi quod infra natus dicitur ἐν πόλει Δαβὶδ [in oppido David], & quod templum in ejus specus honorem ab Helena structum dicitur in Bethlehem. Sed apud omnes populos usitatum est, ut continentia ædificia, qualia adhærere etiam parvis oppidis sæpe videmus, oppidorum veniant nomine, jure scilicet accessionis. Sic Christus dicitur moriturus in Ierusalem Lucæ IX, 31. & XII, 33. quem constat extra mœnia crucifixum. Sic Iosue dicitur fuisse Hierichunte, V, 13. & Gabaone, X, 10. cum eas urbes obsideret. Et Lucæ V, 12. Iesus dicitur in una urbium obviam factus leproso, cum constet leprosos extra mœnia mansisse. Et ipse Herodes ostendit factò, se Michææ vaticinium in hunc modum intellexisse.

8. Καὶ ποιμένες, Et pastores] Est enim valde pascuus circa Bethlehemum ager, I Samuelis XV, 11, 15.

ἀγροῦντες, ruri agentes] Agentes sub dio: nam in hac voce nulla est noctis significatio, quam sequentia exprimunt. Cum autem vix usquam hyeme soleant in agro agere pastores, noctibus præsertim, mirum videri potest natalem Domini ab Ecclesia Romana, cui censuum tabulas inspicere promptum fuit, collocatum in diem XXV Decembris, quod institutum Antiochena Ecclesia sive Constantino-politana (utrubi enim habita sit oratio quæ id testatur dubitant eruditi) sequi cœpit temporibus

idem Chrysostomi: totus autem Oriens non ante Iustini Imperatoris tempora, ut Nicephoro observatum. Diligentissimus temporum indagator putat natam hanc opinionem ex altera falsa de Pontificatu Maximo Zachariæ; nam à die Expiationum, quo Pontifex Maximus ingredi penetrabile solebat, putata conceptus Elisabethæ tempora, ac sex mensibus posterius Mariæ: cum ipse inita numeratione ἀπὸ τῆς ἐφημερίδας [à vice] Abia natalem Domini in Septembrem putet congruere, quo tempore sub dio agunt pastores. Antiquitus certè variasse traditionem constat. Nam qui proximè ad ætatem Christi accedens ejus rei meminit est Clemens Alexandrinus, cujus hæc sunt verba, Εἰσὶ δ' οἱ περιεργότερον τῇ γενέσει τῆ σωτηρίας ἡμῶν ἔμμενον τὸ ἔτος ἀλλὰ καὶ τὴν ἡμέραν προσκρίντες, ἣν φασὶν ἔχει καὶ Αὐγύστης ἐν πέμπτῃ Παχῶν καὶ εἰκάδι· οἱ δ' ἀπὸ Βασιλείδου καὶ τῆ βασιλείας αὐτῆς τὴν ἡμέραν ἑορτάζουσι, προδιανυκτερεύοντες ἀναγνώσει· φασι δ' εἶναι τὸ πεντεκαίδεκάτον ἔτος Τιβερίου Καίσαρος, τὴν πεντεκαίδεκάτην τῆς Τυβί μηνός [Sunt qui curiosius natiuitati Salvatoris nostri non annum modò sed & diem adscribunt, nempe anni XXV I I Augusti Caesaris diem Pachon mensis quintam & vicesimam. Qui verò in Basilidæ sunt secta etiam diem Baptismatis ejus celebrant, noctem præcedentem in lectione agentes. Eum autem diem fuisse ajunt quintum & decimum Tubi mensis anno principatus Tiberii Caesaris quinto & decimo]. Prior harum sententiarum in Majum ferme Domini natalem conferebat; quo tempore non dubium est pastores in Iudæa solitos ἀγροῦντες [in agro permanere]. Est enim Παχῶν [Pachon] septimus mensium Ægyptiorum, quorum primus Toth cum mense Septembri ferme συνεπιπίπτει [congruit]. At altera sententia Basilidis sectatorum referebat hunc diem in mensem Ægyptiorum quintum, quod ferme cum traditione Romana congruit. Eadem sententia unum esse diem statuebat quo natus esset Christus & quo baptizatus; quod veterum multi crediderunt, ob id quod infra legitur I I, 23. Atque id secutas Ægypti Ecclesias etiam ex Cassiano discimus, Collatione X, cap. I I. Ab hac sententia diversus abit Epiphanius, ita tamen ut de die natali non multum dissentiat. Natum enim Christum vult octavo Eidus Ianuarias, quæ esset undecima Ægyptii mensis Tubi, baptizatum autem sexto Eidus Novembris, quæ esset duodecima Ægyptii mensis Atyr. Atque hunc diem Ianuarii ut natalem Christi olim celebrabant Asiæ & Ægypti Ecclesiæ, & multò post Armenii. Nyssenus & Ambrosius suis locis testantur hoc tantum, celebratum Domini natalem cum crescere dies incipiunt. Finiam cum Hieronymo sermone De Christi nativitate, Sive hodie Christus natus est, sive baptizatus est, diversa quidem fertur opinio in mundo, & pro traditionum varietate sententia est diversa.

Φυλάσσοντες φυλακὰς τῆς νυκτός, custodientes vigiliis noctis] Id est, per dispartita temporum intervalla alii aliis succedentes in curam gregis.

9. ἄγγελος, Angelus] Ille nominatus non multò antè, I, 26.

ἑστῆν, stetit] Apparuit. De hac voce diximus ad Matth. XXV I I, 2.

δόξα Κυρίου, claritas Dei] Ita vocat lucem eximiam

more Hebræo: ita infra 1x, 31. de Mose & Elia, εφθέντες ἐν δόξῃ [visi in maiestate]. Paulus de Mose, διὰ τὴν δόξαν τῆς προσώπῃ αὐτῆς [propter gloriam vultus ejus], 11 Corinth. 111, 7. idem 1 Corinth. xv, 41. Ἄλλη δόξα ἡλίου, καὶ ἄλλη δόξα σελήνης, ἄλλη δόξα ἀστέρων [Alia claritas Solis, alia claritas Lunæ, & alia claritas stellarum]. Sic Hebræis mos usurpare כבוד. Actor. vii, 2. Ὁ Θεὸς τῆς δόξης ὡφθῇ τῷ πατρὶ ἡμῶν Αβραάμ [Deus gloriæ apparuit patri nostro Abraham].

10. εὐαγγελίζομαι ὑμῖν, euangelizo vobis] Vt Piscatores postea ita nunc Pastores Christo testimonium præbere eliguntur, innocens imprimis hominum genus.

11. ἐτέχθη ὑμῖν, natus est vobis] Vobis Iudæis, sed publico mundi bono. Zohar Angelos vocat *superiorem Dei familiam*, homines *inferiorem*. Gaudet superior familia de inferioris bono.

σωτήρ, Salvator] Quem Zacharias 1x, 9. משיח vocavit, ubi Lxx σώζοντα [salvantem] dixerunt.

Χριστὸς Κύριος, Christus Dominus] Non quilibet unctus, sed ille unctus supra omnes, omnium Dominus, & Davidi eo nomine nuncupatus.

ἐν πόλει Δαβὶδ. in civitate David] Vt prædixit Michæas; & ut publico testimonio appareat hunc esse ex Davidis sanguine.

12. τὸ σημεῖον signum] Nota qua hunc infantem ab aliis sit dignoscere. Sic & Rhetores hanc vocem usurpant.

ἐν τῇ φάτνῃ. in præsepio] Angelus & domum & specum descripsit. Sed Lucas, cum loci antè meminisset, satis habuit cum articulo dicere τῇ φάτνῃ [illo præsepio], id præsepe significans de quo egerat antè. Ita sæpe Scriptores sua verba aliorum directis orationibus permiscunt, ut alibi quoque observavimus. Simillimum est illud apud Matth. xxvi, 18. & Apoc. 11, 24. Tale est & apud Virgilium,

Et nunquam satis concessa moveri
Apparet Camarina procul.

Poëtæ enim verba Ænææ verbis inseruntur.

13. στρατὸς ἐρανὶς, militiæ cælestis] Ita ordinata multitudo Angelorum vocatur, ut alibi Dæmonum legio. Alibi & stellas minores eo nomine vocari diximus. Sed & illud hîc notandum, itidem alibi observatum, Vbi multi Angeli apparent, ibi unum cæteris velut Imperatorem præfici.

14. Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ, καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία. Gloria in altissimis Deo, & in terra pax, in hominibus bona voluntas] Puto ἔσω [sit] rectius quàm ἐστὶ [est] subaudiri, sed ita ut significetur læta approbatio ejus quod erat, non desiderium ejus quod aberat: quale est illud Virgilio,

Talia secla suis dixerunt currite fusis
Concordes stabili fatorum numine Parcæ.

Illud ἐν ὑψίστοις [in altissimis], ut alibi diximus, interdum idem est quod excellentissime. Sed hîc cum modo locus quoque exprimi videtur, ut opposita sint ἐν ὑψίστοις [in altissimis] & ἐπὶ γῆς [in terra], quemadmodum in oratione Dominica ἐν ἐρανώ καὶ ἐπὶ τῇ γῆς [in cælo & in terra]. Impletur hîc illud Esaiæ xlii, 23. & xlii, 13. Ouate cæli. εἰρήνην [pacem] hîc intelligo more Hebræo שלום, id est, felicitatem. εὐδοκία [bona voluntas] non εὐδοκίας [bonæ voluntatis] aut εὐδοκίᾳ [bonæ voluntati] habet consensus Græco-

rum codicum: & apparet Chrysostomum atque alios Græcos Scriptores constanter eum in modum legisse. Nam quod ex Origenis homilia in hunc locum affertur nullius est ponderis, cum Græca Origenis non habeamus, & mirum non sit si Latinam Lucæ versionem secutus sit Latinus Origenis interpret. Offendit, ut puto, Latinum Lucæ interpretem insolens appositio εἰρήνη εὐδοκία [pax, bona voluntas]. unde posterius membrum, per genitivum extulit, quod sensum habere cum Græco eundem potest. At Syrus & Arabs retento nominativo copulam interjecerunt, quasi aliter hiaret oratio. Sed quod illos offendit offendere nos non debet, cum ejusmodi constructionibus abundant & sacri & profani codices. Sic infra σωτήριον [salutis instrumentum] dicitur φῶς [lux], 30, 32. Ita autem interpretor, Super terram felicitas veniat, non terrena tamen sed cælestis, Dei scilicet favor erga genus humanum, quem abunde testatur missione Filii & per eundem Filium magis magisque testaturus est. Nam εὐδοκία [bona voluntas] sive beneplacitum] interdum decretum & consilium Dei, interdum affectum ejus benevolum significat; quo sensu, ut hîc, cum ἐν [in] construi solet; ut, ἐν ᾧ εὐδόκησα [in quo complacui], Matth. 111, 17. & xvi, 5. ἐν σοὶ εὐδόκησα [in te complacui mihi], infra 111, 22. Sic εὐδοκεῖ Κύριος ἐν τῷ λαῷ αὐτῆς [beneplacitum est Domino in populo suo], Psalm. cxlix, 4. Similiter Paulus ait εὐδοκίαν suam [voluntatem cordis sui] esse ὑπὲρ τῆς Ἰσραήλ [pro Israël], id est, se ex intimo animo bene illis velle. Itaque non malè, εὐδοκίαν [bonam voluntatem] hoc loco Chrysostomus καταλλαγὴν [reconciliationem], Theophylactus ἐπαπάσιν [oblectationem], interpretantur. Sic Psalmo v. in fine ἐπὶ τῇ εὐδοκίᾳ ἐσεφάνωσας ἡμᾶς [scuto bonæ voluntatis tuæ coronasti nos], ubi in Hebræo רצון.

15. οἱ ἄνθρωποι οἱ ποιμένες, viri pastores] Bene omiserunt Syrus & Latinus interpretes οἱ ἄνθρωποι [viri]: est enim πλεονασμὸς [abundantia] ex Hebraismo, ut Matth. vii, 9. xi, 19. xiii, 45, 52. xvi, 23, & alibi passim. ἄνθρωποι ποιμένες אנשים רועים [viri pastores ovium] Genes. xli, 32.

Διέλθωμεν, Transeamus] Syrus transtulit נרדמ descendamus, quod dici solet cum loca australiora petimus. Quod si rectè dictum est, & simul verum est quod dicunt descriptores Palæstinæ, ad Ortum ab oppido sitam fuisse speluncam istam, restat dicamus fuisse medio situ inter Septentrionem & Ortum.

δὴ] Δὴ si vertendum sit (nullo enim sensus damno omittitur à Syro & Latino) malim verterè agendum quàm sanè. Nam illud excitantis, hoc concedentis est.

ἕως Βηθλεὲμ, usque Bethlehem] Potest hæc vox non minùs de continentibus ædificiis quàm de oppido intelligi. Nam ἕως id quod sequitur modò includit, modò excludit.

τὸ ῥῆμα τὸ γεγονός, hoc verbum quod factum est] דבר דבר הנהמה [verbum] vertunt & Lxx Iudic. vii, 1.

16. τὴν τε Μαριάμ καὶ τὸν Ἰωσήφ, Mariam & Ioseph] Qui proculdubio pietate pastorum conspecta narra- runt eis suas ὁπλίσιας [Visiones].

17. διεγνώρισαν περὶ τῆς ῥήματι, cognoverunt de verbo sive cognoscere fecerunt] Διεγνώρισαν activum poni,

ponitur neutraliter, quasi dicat, *Famam sparserunt de hac re*, id est, rem divulgavit. **החליל** habet Syrus rectius quam Latinus. Est quidem **διαγνωρίζειν** ambiguum, sed quæ sequuntur hunc potius sensum postulant.

19. **συνετήρει, conservabat**] **הנח**, ut Iobi **xxi 11, 12**. **συμβάλλω, conferens**] **συμβάλλειν** [conferere] dicit Lucas satis Græcè, quod alii **διαλογίζεσθαι** [differere], ut apparet Actor. **iv, 15. xvi 1, 18. xviii 27**. Sicut autem **διαλογίζεσθαι** propriè dicitur de pluribus inter se colloquentibus, impropriè de eo qui secum ipse differtat, ita & **συμβάλλειν** [conferere]. Vocis **διαλογίζεσθαι** [differere sive disceptare] ea quam dixi **κατάχρησις** [abuso] apparet Matth. **xvi 7, 8. xxi 25. Marci 11, 6, 8. infra v, 22. xii 17. Iohann. xi, 50**. Facit hic Maria quod olim mater Samsonis, Iudicum **xiii**.

20. **οἷς ἤκουσαν καὶ εἶδον, καθὼς ἐλαλήθη πρὸς αὐτούς, quæ audierant & viderant, sicut dictum est ad illos**] Non tantum signa illa visibilia, sed multo magis quæ audierant ex Iosepho & Maria congruebant cum dictis Angeli.

21. **καὶ ὅτε ἐπλήθησαν ἡμέραι ὀκτώ, & postquam consummati sunt dies octo**] **συνεκδοχικῶς** [per complexionem] dictum, ut significaretur impletum id tempus quod ex Lege circumcisioni erat præstitutum; cuius temporis dies ultimus erat à natali octavus. Itaque non dies ipse ultimus sed illa dierum **περίοδος** [ambitus ille] sic indicatur. Cui simile est quod annotavimus ad Matthæi **xvi 1, 1**. Confer Græcam interpretationem, Genes. **i, 3**.

καὶ ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦς, & vocatum est nomen eius Iesus] Non est mutanda lectio. Nam in connexionibus historiæ copula apud Hebræos **παρέλκει** [superfluit], quos imitantur Hellenistæ. ita supra commate **15. & infra v, 17**. Nomen autem Lucas tunc dicit impositum, solemniter scilicet, præsentibus multis ex Davidis familia qui ad profitendum eodem venerant.

22. **αἱ ἡμέραι τῆς καθαρῆς αὐτῶν κατὰ τὸν νόμον Μωσέως, dies purgationis ejus, secundum legem Moysi**] Cum plerique codices, etiam ille vetustate conspicuus qui in Anglia est, habeant **αὐτῶν** [eorum], Origenes diligens exemplarium collator ita legerit, nec aliter Syrus, erat omnino lectio hæc retinenda. Nam Arabs Syro recentior est, & non raro Latinum sequitur. Offendit Latinum Interpretem quod **καθαρῆς** [purgatio sive purificatio] impuritatem aliquam supponat, quæ lesu tribui non possit. Sed sciendum est impuritatem hanc nihil esse aliud quam vinculum à Lege injectum, quo & mater & infans certo tempore primum ab hominum contactu, deinde à publicis cœtibus arcebantur: A contactu quidem infans ad diem usque octavum; mater itidem si marem peperisset, sin feminam ad diem decimum quartum: A publicis autem cœtibus mater ad diem à partu quadragesimum si marem peperisset; si feminam, ad septuagesimum quartum: infans verò si à matre sepositus esset, ad mensem exactum; sin cum matre esset, ad idem tempus cum matre, quia tunc particeps censebatur maternæ impuritatis, ut rectè ex collatione legum quæ in Levitico & Numeris exstant à quibusdam observatum

est. Putant quidam hanc impuritatem legalem testimonium fuisse vitiositatis ejus quæ hominibus agnoscitur, quam **רע הרע** [germen malum] Hebræi vocant; ad quam & illud Philonis pertinere videtur cum ait, **ὅτι παντὶ γενητῶ, καὶ ἀνὴρ σαρδαῖον ἢ παρ' ὅσον ἤλθεν εἰς γένεσιν συμφυὲς τὸ ἀμαρτάνειν ἐστίν** [omni homini genito, ut maxime virtute sit præditus, ideo quia genitus est cognatum est delinquere]. cui simile illud apud Sopatrem Philosophum, **Σύμφυτον τὸ ἀμαρτάνειν ἀνθρώποις** [Agnatum hominibus delinquere]. & apud Hieroclem, **Τί ἐν πρὸς τὴν λυγρὰν ταύτην συνοπάδον ἅμα καὶ σύμφυτον ἐστὶν λεγομένην ἐξευρήσομεν τὴν ἐκ τῆς ἐν ἡμῖν παρὰ φύσιν διατεθέντος ἐγχειρομένην, καὶ διὰ τῆς οὐκ οἰκείου κακὸν λεληθότως βλάβειν ἐοικῶσαν;** [Quid igitur reperiemus adversus molestanti hanc comitem, agnatam, inquam, discordiam, quæ ex eo quod in nobis præter naturam se habet excitari solet, & ut malum domesticum eò fallit occultius?] Celsus, **Πέφυκε τὸ ἀνθρώπινον φύλον ἀμαρτάνειν** [Ita nata est gens humana ut facile delinquat]. Pythagorici, ut apud Iamblichum videre est, principium hoc vocant **τὸ παρὰ φύσιν ἡμῖν ἀπὸ τῆς γενέσεως ἀλλότριον ζῶον** [animal extraneum nobis ab initio adhaerens], & **πολυκέφαλον θηρίον** [multipitem feram], & **θνητὸν τι ζῶος εἶδος** [mortale quoddam vivendi genus]. Aristoteli vocatur **τὸ πεφυκὸς ἀντιβαῖνον τῷ λόγῳ** [aliquid ita natum ut rationi repugnet]. Arnobius dixit **vitium infirmitatis ingenitæ**. Sed eam causam si Lex respiceret, non erat cur in feminini sexus partu tempora duplicarentur: cuius nulla afferri ratio probabilis potest, nisi quod quæ feminas pariunt diutius solent profluvio laborare: cuius contactus quia erat noxius, ideo publicis cœtibus mulier arcebatur. Obstare huic sententiæ putabit aliquis, quod puerpera cum lustratur offerre jubetur duas pecudes aut aves, alteram in holocaustum, alteram **לחם** [pro peccato], ut habent Lxx. Nam & Origenes eam vocem urget septimo Adversus Celsum, **οἱ δὲ προφῆται αἰνιτίζοντοί τι περὶ τῆς γενέσεως πραγμάτων σοφόν, θυσίαν περὶ ἀμαρτίας λέγουσιν ἀναφέρεισθαι καὶ περὶ τῆς ἀρετῆς γεγεννημένων, ὡς καὶ καθαρῶν ἀπὸ ἀμαρτίας** [Propheta clam significantes aliquid de rerum ortu sapientiâ plenum, sacrificium pro peccato offerri dicunt etiam pro modo natis, tanquam non puris à peccato]. Sed receptum est apud Hebræos ut **לחם** [peccatum] vocent etiam obligationem illam quæ ex lege sine ulla hominis culpa contrahitur. Sic Nazaræus quem inscium contigerit mortui corpus, itidem jubetur offerre in holocaustum & **לחם** [pro peccato], additâ causâ **וְהָיָה לְחֶם** [quia peccavit super mortuo], circa illud cadaver, Num. **vi, 11**. id est, **reus est tacti cadaveris**, quemadmodum Latini dicunt **votivum**. Sic & aqua lustralis quæ hominem reddebat cœtibus, vocatur **אֶמְטָה**, id est, **peccati**, Num. **xix**. Et quod offerebatur à scabiosis, ab his qui erant **גִּזְרֵי מַיִם** [seminiflui], à femina quæ mensium profluvium erat passa, dicitur **לחם** [pro peccato], Levit. **xiv, 19. xv, 15, 30**. Quomodo exponi potest id quod quibusdam videtur dicere Scriptor ad Hebræos Dominum nostrum obtulisse etiam **לחם** [pro suis delictis], ut **לחם** nomine intelligatur neque vitium neque vitiositas ulla, ut quæ ab ipso longissimè abfuerint, sed conditio mortalis corporis, quæ à cœlo ipsum arce-

arcebat, sicut immunditia legalis aliquem arcebat à Templo. Confer locum ejusdem epistolæ v, 3, 7. Hoc est quod Paulus dicit ὁμοίωμα τῆ σαρκὸς ἁμαρτίας [similitudinem carnis peccati], Roman. vii, 3. Atque hunc in modum Hilarius, Oecumenius & alii interpretantur & illud Pauli Roman. vi, 10. ὁ γὰρ ἀπέθανε, τῇ ἁμαρτίᾳ ἀπέθανεν ἐφ' ἅπαρ [Quod enim mortuus est, peccato mortuus est semel], id est, corpore illo mortali quale est corpus peccato obnoxium; ut diximus ad Matth. xxi, 1. Quod autem quidam disputant legem quæ de purificatione est apud Moysen prodita ad Mariam non pertinuisse, quia lex de eis tantum agat quæ ex virili satù concipiunt, pugnat, ni fallor, cum Lucæ verbis, neque probari potest è Mose. Nam זרע, quod Lxx vertunt σπέρματις [semen ediderit], non est passivum, sed activum, & quasi dicas, cum prolem genuerit: quod dictum generale deinde in duas species ἀρρενοτοκίας καὶ θηλυτοκίας [partus masculi & partus feminei] distribuitur, ut apud Hebræos fieri solet. Eadem vox est Gen. i, 11. זרע זרע, ubi Lxx σπέρμα [herbam ferentem semen], Aquila σπέρματιζον. ἀνήγαγον αὐτὸν εἰς Ἱερουσόλυμα, tulerunt illum in Ierusalem] Simul duabus legibus defuncturi, unâ quæ erat de Purificatione puerperæ, altera quæ erat de Redemptione primogeniti, quæ intra mensem fieri non poterat, post mensem poterat. Existimo autem hæc quæ sequuntur in parte aliqua Templi gesta paucis consciis, iisque fidis: ac ob id horum famam ad Herodem non pervenisse.

23. διανοίγον μήτραν, *adaperiens vulvam*] Ita loquuntur Lxx Num. vii, 16. & Philo De sacrificio Caini & Abelis, & libro De honoribus Sacerdotum. In lege Exodi unde hæc verba deprompta sunt non κατὰ πόδας [verbo tenus] sed κατὰ διάνοιαν [sensu], ita habent Græci, Ἀγιάσον μοι πᾶν πρωτότοκον πρωτογενὲς καὶ ἀνοίγον πᾶσαν μήτραν ἐν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ, ἀπὸ ἀνθρώπου ἕως κτήνους, ὅτι ἐμοὶ ἐσιν [Sanctifica mihi omne primogenitum quod aperit vulvam in filiis Israël, tam de hominibus quam de jumentis; mea sunt enim omnia]. Sicut autem clausus uterus dicitur Hebræis qui sterilis est, ita aperiri qui experimentum dat suæ fecunditatis. Ad primogenitos olim spectabat cura sacrorum: eorum in locum surrogati sunt Levitæ. Mansit tamen veteris juris vestigium in eo quod sisti in Templo mares primogeniti debuerint & quinque siclis redimi. De pecunia hac qua redimebatur infans nihil dixit Lucas, quia nihil in eo erat insigne, cum & divitibus & pauperibus tantundem esset imperatum. Επειδὴ γὰρ, inquit Philo, ἡ παίδων γένεσις ἐν ἴσῳ καὶ τοῖς λαμπροτάτοις καὶ τοῖς ἀφανεστάτοις ἔιωθε συμβαίνειν, ἴσῳ ἐδικαίωσε καὶ τὴν εἰσφορὰν νομοθετῆσαι [Cum enim liberum ortus pari modo contingat nobilibus & ignobilibus, parem judicavit collationem indicendam omnibus]. Simile est quod pari sumtu corpora divitum & pauperum sepeliebantur. Ita docebant Hebræi & nascendo & moriendo nos admoneri ejus quam Natura inter homines constituit paritatis. Legem de consecratione marium primogenitorum Philo ἀλληγορῶν [in arcanum sensum trahens] ad præstantissimas animi nostri actiones Deo dicandas refert, dictis jam locis, item libro De herede rerum Divinarum.

24. θυσίαν, *hostiam*] Θυσίας [hostiæ] vox hic generaliter sumitur. Includit enim & ἑλοκαύτωμα [holocaustum] & τὸ περὶ ἁμαρτίας [pro peccato]. Hanc θυσίαν [hostiam] putavit Origenes dicto jam loco, & post eum alii, propriè oblatam pro infante; quem fefellerunt verba legis malè accepta, Levit. xii, 6. Καὶ ὅταν ἀνακληθῶσιν αἱ ἡμέραι καθάρσεως αὐτῆς ἐφ' ἣν ἡ ἐπὶ θυγατρὶ, προσέσει αἰμὸν ἐνιαύσιον [Cumque expleti fuerint dies purificationis suæ de filio aut de filia, deferet agnum anniculum] & cætera. Putavit enim illud ἐφ' ἣν ἡ ἐπὶ θυγατρὶ [de filio aut de filia] referri ad προσέσει [deferet sive offeret], cum referatur ad καθάρσεως [purificationis] ut sensus sit, Cum purificanda est mater à partu maris aut feminae. Infantis purificationi erant quidem dies præstituti, sed nullum sacrificium: ejus enim impuritas à inatre veniebat.

ζεύγος τρυγόνων, ἢ δύο νεοσσὸς περισσεῶν. *par turturum, aut duos pullos columbarum*] Manifestum indicium paupertatis. Nam lex erat ut agnus cum avicula offerretur: sed quorum res id non ferret, iis permisum defungi duabus aviculis. Vnde intelligi potest auri non multum à Magis datum, quippe honoris habendi causâ, non exercendæ liberalitatis: quomodo mos illis erat Reges suos accedere.

25. εὐλαβής, *timoratus*] Vox Lucæ peculiaris; qui bis præterea usurpat. Actor. ii, 5. & viii, 2. Hebræorum imitatione, quibus *religiosis* dicitur ירא [timens], sed plerunque addito Dei nomine, ut Esaïæ l, 10. Atque ita Christiani veteres Episcopos quasi peculiari titulo vocabant εὐλαβεστάτης [timentissimos, id est, religiosissimos]. Cum dixit δίκαιον & εὐλαβῆ [justum & timentem] omnes officiorum partes complexus est. Ita supra i, 75. ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ [in sanctitate & justitia].

προσδεχόμενος παράκλησιν τῆ Ἰσραὴλ. *expectans consolationem Israël*] Ita de Iosepho Arimathensi Marcus dixit προσδεχόμενος τὴν βασιλείαν τῆ Θεοῦ [expectans Regnum Dei]. unde intelligimus his præcipuè verbis indicari beneficia illa Messiaë πνευματικά [spiritualia]. quanquam & Reipublicæ restitutionem ab illis speratam credibile est. Sic & infra 38. προσδεχομένοις λύτρωσιν ἐν Ἱερουσαλὴμ [qui expectabant redemptionem in Ierusalem].

Πνεῦμα ἅγιον ἦν ἐπ' αὐτόν. *Spiritus Sanctus erat super ipsum*] De hoc loquendi genere vide quæ dicta supra i, 35, & 66. Si proprietatem sectamur, videtur hic Simeon non quidem clara habuisse visa (cessabat enim pridem προφητεία [Prophetia]) sed afflatus Divinos: id enim distinctè πνεῦμα ἅγιον [Spiritus Sanctus] Hebræis dicitur.

26. ὑπὸ τῷ Πνεύματι καὶ τῷ λόγῳ, *à Spiritu Sancto*] Non per Angelum, neque per vocem quam ἡ φωνή [filiam vocis] vocant, sed δι' ἐπιπνοίας [per afflatum]. μὴ ἰδεῖν θάνατον, *non visurum se mortem*] Sicut γεύεσθαι θάνατον [gustare mortem] dicitur ut Matth. xvi, 28. sic & ἰδεῖν θάνατον [videre mortem], ut Psal. lxxxix, 49. Nomina enim notissimorum sensuum ad cujusvis experimenti significationem aptantur.

27. ἐν τῷ Πνεύματι, *in Spiritu*] Instigante Spiritu. Sic & infra iv, 1. Vide quæ ad Matth. iv, 1.

τὰς γονεῖς, *parentes*] Non mirum est Iosephum hoc nomine appellari, cum etiam socrum & novercam Iuris-

Iurisconsulti tradant esse Matrum loco: & apud Plautum est *mater* quæ mammam dedit: & Genesios xxxvii, 35. *filiarum* nomine apparet Nurus comprehendi.

καὶ τὸ εἰσισμένον, secundum consuetudinem] Nempe παραστήσαι τῷ Κυρίῳ [sistere Domino], ut supra dixit, & offerre τὴν λύτρωσιν [redemptionem].

29. Νῦν ἀπολύεις τὸ δέλόν σου, δέσποτα, καὶ τὸ ῥῆμά σου ἐν εἰρήνῃ. Nunc dimittis servum tuum, Domine, secundum verbum tuum in pace] ἀπολύεις ἐν εἰρήνῃ [dimittis in pace], id est, feliciter me dimittis: Præfens pro futuro. ἀπολύεσθαι [dimitti] Hellenistis dicuntur pii cum moriuntur, ut Tobiae iii, 6. ita Lxx Num. xx. in fine ὅτι ἀπελύθη Ααρὼν [quia dimissus est Aaron]. & Genes. xv, 2. Abraham ait ἐγὼ ἀπολύομαι ἀτεκνῶ [ego dimittor liberis carens] ubi Targum אבדל מן העולם abeo ex hoc mundo: quomodo & Festus ait Romanis antiquis mortem dictam abitionem. Marcus Antoninus mori vocat ἀπολεισθῆναι [abire à ministerio]. Ejusdem est illud, Αβὶ ἐν ἡλεως καὶ γὰρ ὁ ἀπολύων ἡλεως [Abi ergo pacatus; nam & is qui te dimittit pacatus est]. quomodo & Plutarchum & Themistium loqui alibi notavimus. Est autem in hoc loquendi genere manifesta professio speratae vitæ alterius; cum corpus habeatur pro animi vinculo, unde dictum δέμας volunt Græci. Illud autem ἐν εἰρήνῃ [in pace] de felici morte passim usurpatur, ut Genes. xv, 15. ii Reg. xxi, 20. Psalm. iv, 9. Solent autem ita de se loqui qui rei optatae conspectum sunt adepti, quasi jam nihil possit illis ad felicitatem vitæ accedere. Ita Iacobus ad Iosephum filium Genes. xlv, 30. ἀποθανῆμαι ἀπὸ τῆς ὄψεως σου, ἐπεὶ ἑώρακα τὸ πρόσωπόν σου [Iam letus moriar, quia vidi faciem tuam]. Quod imitatus Scriptor Tobiae, Tobiam senem ita loqui facit xi, 8. Εἰδὼν σε, πατρίδόν μου ἀπὸ τῆς ὄψεως σου ἀποθανῆμαι [Vidi te, fili; abhinc moriar.] Apud Papinium senex altor sic Antigonem alloquitur,

Donec te thalamis habilem integramque resignem,

Hoc satis: & fessum vitâ dimittite Parca.

30. τὸ σωτήριόν σου, Salutare tuum] Σωτήριον [salutare] solent interdum ponere Lxx ubi in Hebræo est נַחֲשִׁית, ut Psalm. xcvi, 3. εἶδον πάντες τὰ ἔσχατα τῆς γῆς τὸ σωτήριόν σου Θεὸς ἡμῶν [viderunt omnes termini terræ salutare Dei nostri]. & i Sam. ii, 1. Alibi vertunt σωτηρίαν [salutem], ut Genes. xlix, 18. Esaie l, 10. ubi eadem illa quæ in dicto Psalmo sententia est: ut & Lucas supra dixit κέρας σωτηρίας [cornu salutis]. Est ergo hic abstractum pro concreto positum, σωτήριον [Salutare] sive σωτηρίαν ἀντὶ τῆς σωτῆρος [salus, pro Salvatore], sicut & Latine dicimus, Tu mea es salus. Apud Esaïam xlv, 13. Deus loquens de Messia similiter ait נַחֲשִׁית salus mea, id est, à me; & apud eundem xlix, 6. נַחֲשִׁית [salus mea] sensu eodem.

31. Ὁ ἡτοίμασας, Quod parasti] Parasti, ut ostenderes scilicet: ita σωτηρίαν ἐτοίμην ἀποκαλυφθῆναι [salutem paratam revelari] dixit Petrus i Epist. i, 5.

καὶ ἀπὸ προσώπου, ante faciem] In conspectu.

32. Φῶς εἰς ἀποκάλυψιν ἐθνῶν, Lumen ad revelationem Gentium] Ex duobus vaticiniis, quorum alterum est dicto Esaïæ loco xlix, 6. δέδωκά σε εἰς Φῶς ἐθνῶν [dedi te in lucem Gentium]. Qui locus ostendit

Messiae beneficia non ad Israëlitas tantum sed & ad gentes alias perventura. Alterum dicto Psalmo xcvi, 3. ἐναντίον τῶν ἐθνῶν ἀπεκάλυψε τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ [in conspectu Gentium revelavit justitiam suam]. Videtur autem collatis his locis hæc esse constructio Lucæ verborum, per trajectionem quæ Lucæ est usitatissima, Φῶς ἐθνῶν εἰς ἀποκάλυψιν [lumen Gentium ad revelationem] scilicet τῆς δικαιοσύνης Θεοῦ [justitiæ Dei]. Nam, ut [Paulus ait, δικαιοσύνη Θεοῦ ἐν Χριστῷ ἀποκαλύπτεται ἐκ πίστεως εἰς πίστιν] [justitia Dei in Christo revelatur ex fide in fidem], Rom. i, 17. Quanquam non nego ἀποκάλυψιν [revelationem] posse intelligi ipsam videndi potestatem quæ Gentibus datur per hoc lumen. Nam ita ἡ Hebraicè, Græcè ἀποκάλυψιν [revela], usurpatum invenire est Psalmo cxix, 18. Et Irenæus sic accipit hunc locum κατ' ἐκλείψιν [per defectum] ad revelationem oculorum Gentium.

καὶ δόξαν λαῶ σου Ἰσραὴλ. & gloriam plebis tuæ Ἰσραὴλ] Ex Esaïa dicto loco xlv, 13. יְהִי שֵׁם ה' מְבָרָךְ תָּמִיד τῷ Ἰσραὴλ δόξα [Israëli gloriam]. Paulus Rom. ix, 4. Ἰσραηλῖται, ὧν ἡ υἱοθεσία καὶ ἡ δόξα [Israëlitæ, quorum adoptio est filiorum & gloria]. Messias gloria Ἰσραὴλ, quia ex Israëlitis natus, inter ipsos vixit & Gentes vocavit ad religionem Israëlitis.

33. θαυμάζοντες ἐπὶ τοῖς λαλῆμένοις περὶ αὐτοῦ. mirantes super his quæ dicebantur de illo] λαλῆμένοις [dicebantur, aut dicta erant] sumendum sine temporis definitione, ut intelligantur tam quæ ab Angelo erant dicta quàm quæ ab Elisabeta, Zacharia, Simeone.

34. εὐλόγησεν αὐτοὺς, & benedixit illis] Iosephum & Mariam, quorum præcessit mentio, bonis omnibus profectus est.

πρὸς Μαριάμ, ad Mariam] Spiritus instinctu edoctus eam esse matrem sine patre, cum alioqui priores esse patris partes debuissent.

καὶ ταῦτα, positus est] Accedo iis qui putant non nudum eventum sed & consilium Dei significari. Nam καὶ ταῦτα [positus est] est τίθεται [ordinatur], cujus verbi activum Paulus & Petrus usurpant locis citandis ad verba sequentia. Sed ut varia sunt Dei decreta, ita vocis hujus καὶ ταῦτα [positus] usus est distinguendus: Paulus de vocatione ad promulgationem Evangelii usurpat, Philipp. i, 17. de vocatione Christianorum ad patientiam malorum, i Thessal. i, 3. de præcipua Dei intentione in ferenda Legge carnali per Moysen, i Timoth. i, 9. At cum supra dixerit Simeon, omnibus populis, ac proinde hominibus omnibus, qui in omnibus populis continentur, salutem hanc esse propositam Divino consilio, omnino res ipsa eò nos ducit ut diligenter distinguamus Divina decreta. Nam alia vult Deus προηγμένως [præcedant], alia verò ἐπομένως [consequentant], sive, ut vetustissimi Christianorum loquuntur, ἐκ παρακολούθησεως [ex consequentia] sive ἐκ περιστάσεως [ex circumstantia] quod & δευτέρως [secundariò] dicunt quidam. Nudè si homines inspiciantur, haud dubiè omnium salutem Deus seriò desiderat. At simul assumtis circumstantiis, ut quod alii ignorantia veri & communi quadam imbecillitate labuntur, alii verò contemptu quodam rerum Divinarum, quas aut nullo habent loco, aut certè

honoribus, divitiis atque id genus commodis ponunt, cum interim pietatis ostentatores sint maximi; vult Deus & horum & illorum intima studia detegi, quod sanè effecit per Evangelii sermonem.

εις πῶσιν, in ruinam] Hoc est quod de Messia dixerat Esaias interprete Paulo Rom. ix, 33. & Petro I epist. cap. ii, 8. fore eum utrique Domui Israël, tam Palæstinis quam τοῖς ἐν διασπορᾷ [iis qui in dispersione], præcipuè verò Hierosolymitis לצור מכשול [lapidem offensionis], non omnibus quidem, sed, ut Petrus loquitur, τοῖς προσκλῶσι τῷ λόγῳ [his qui offendunt verbo], I Petri ii, 8. Idem est quod apud Iohannem dicit Dominus, venisse se ut videntes cæci fierent, ix, 39. id est, ut qui pridem multum lucis acceperant, sed amaverant opera tenebrarum, re ipsa ostenderent se esse lucifugas & tenebriones, quod antè non æquè constabat. Nam patet facta doctrinā cœlesti sine involucris, tanta cum efficacia miraculorum, sed ita ut secum traheret multa incommoda, detracta est illis hominibus sanctimonie persona. Nihil enim causari poterant cur Christi doctrinam non reciperent nisi τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς [studium carnis]. Sic igitur Evangelium est τοῖς ἀπολλυμένοις [pereuntibus], id est, his qui verè dici possunt exitium quærere; ὁσμὴ θανάτου εἰς θάνατον [odor mortis ad mortem] I I Cor. ii, 16. Dicuntur autem illi cadere, quia antè stabant, id est, pii iudicabantur. Similis oppositio apud Paulum, ὁ δοκῶν ἐς ἄναυ βλέπω μὴ πέσῃ [qui se existimat stare, videat ne cadat], I Cor. x, 12.

καὶ ἀνάσσειν, & resurrectionem sive surrectionem] τῶν σωζομένων [eorum qui salvi fiunt], ut dicto ad Corinthios loco Paulus loquitur. Christus apud Iohannem, ut qui non vident videant, id est, ut quibus ignorantia rerum bonarum animum impedierat, eo impedimento remoto verum cum molestia conjunctum libenter amplecterentur. Hi surgere dicuntur quia velut jacebant in ignorantie luto.

εις σημεῖον, in signum] Variè exponitur hæc vox. Ego arbitror respici Esaiæ locum vii, 8. ubi is se & liberos suos dicit constitutos לְאוֹתוֹת וּלְמוֹפְתִים σημεῖα καὶ τέρατα [in signa & in portenta], ut habent Lxx, quod Scriptor ad Hebræos ostendit ad Christum & Christi discipulos διὰ τύπῃς [per typum] referri debere, I I, 13. Simile est quod Ezechiel dicit se futurum לְמוֹפְתִים εἰς τέρας [in portentum]. Sensus verborum Simeonis est, Christum & vitæ sanctimonia admirabili & prodigiosis operibus toti mundo conspicuum fore.

ἀντιλεγόμενον cui contradicetur] Mirè Simeon gratiæ ubertatem cum eventu comparat. Dixerat fore Iesum σωτήριον ἐνώπιον πάντων τῶν λαῶν [salutare ante faciem omnium populorum], sed addidit fore εἰς πῶσιν ποσῶν [in ruinam multorum]. Sic dicit eum fore σημεῖον [signum], sed ἀντιλεγόμενον [cui contradicetur], id est, quamvis perspicuæ veritati multos adversaturos. ἀντιλογία respondens כִּי Hebræo, quod & ἀντιλογία [contradictio] & μάχη [pugna] vertitur, propriè quidem calumnias significat, sed ita ut & facta calumniam comitantia sæpe includat. Scriptor ad Hebræos de Christo xii, 3. ἀναλογισάσθε ὅτι τῇ τοιαύτην ὑπομεμενηκότα ὑπὸ τῶν ἁμαρτολῶν εἰς αὐτὸν ἀντιλογίαν [recogitate enim eum qui talem sustinuit a

peccatoribus adversum semetipsum contradictionem]. Sic Psalm. xvi, 44. מריבי [contentionem] ἀντιλογίαν [contradictionem] vertunt Lxx. Simile est quod βλασφημία [blasphemia] non de dictis tantum sed & de factis usurpatur, ut videre est I Macc. ii, 6.

35. καὶ σὺ ἡ αὐτῆς τὴν ψυχὴν διελεύσεται ῥομφαία [Et tuam ipsius animam pertransibit gladius] Cum copula dixit more Hebræo, quod alioqui diceremus adeò ut tuum quoque animum gladius sit transiturus: nam quæ sequuntur manifestè iterum cohærent cum his quæ præcesserant. Gladii vocem sæpe usurpant Hebræi ubi de calumnia agitur: Psalm. lv, 22. ubi in Græco καὶ αὐτοῖς (οἱ λόγοι) εἰσι βολίδες [et ipsi (sermones) sunt jacula]. Psalm. autem lvi, 5. καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῶν μάχαιρα ὀξεῖα [lingua eorum gladius acutus]. Græcus Poëta vetus,

εἰφῶ τιτρώσκει σῶμα, τὸν δὲ νῦν λόγῳ.

[Transadigit ensis corpus, mentem oratio.]

Neque dubito quin proverbium hoc apud Hebræos fuerit usitatum de gladio animum transeunte, quoties de atroci calumnia agebatur. Nam in Psalmo cv, ubi de Iosepho agitur, cum vinculorum ejus facta esset mentio, adjicit Psalmographus כְּרֹחַ בַּאֲזַח נִשְׁכָּה [ferrum intravit animam ejus], cujus loci sensus, quanquam aliter exponentibus Græcis, omnino esse videtur, Calumniam (falsam nempe adulterii accusationem) ad omnes corporis vexationes gravissimum dolorem animo ipsius accessisse, non aliter quàm si ille acutissimo ferro transadigeretur. Quod autem de Iosepho dictum ad ipsum Christum διὰ τύπῃς [per typum] pertinebat, rectè Simeon ad matrem transtulit, ut quæ ex atrocissimis in filium calumniis non minus doloris erat perceptura quàm filius ipse. Rhomphæa Thracum, ut Germanorum framea, est hastæ brevioris genus, habilis ad usum quem gladius præbet. Itaque Hebræas voces tam quæ hastam quàm quæ gladium significant illa voce Græca exprimunt Lxx & alii Interpretes.

ὅπως ἂν ἀποκαλυφθῶσιν ἐκ ποσῶν καρδιῶν οἱ διαλογισμοί. ut reveleantur ex multis cordibus cogitationes] Sic φανερώσαι τὰς βεβηλὰς τῶν καρδιῶν [manifestare consilia cordium] dixit Paulus I Cor. iv, 5. Sed ibi de iudicio post hanc vitam agi videtur, hic de illis iudiciis quæ per Evangelium Deus exercet in hoc etiam seculo. Sic ad Hebræos Scriptor Evangelium vocat λόγον κριτικὸν ἐνθυμήσεων καὶ ἐννοιῶν καρδίας [sermonem discretorem cogitationum & intentionum cordis]. Hæc Evangelii vis sæpe ita exferitur ut etiam hominibus paulò attentius rem introspectantibus appareat.

36. προφήτις, Prophetissa] Ita laxius sumto vocabulo dicuntur feminae quæ interdum à Spiritu Sancto invisebantur. Aliæ olim fuerant προφήτιδες [Prophetissæ] munere ordinario, ut Debora; quod genus Prophetarum in utroque sexu tum cessabat.

θυγάτηρ Φανυὴλ, filia Phaniel] Non frustra hoc additur. Tempus enim venerat ut impleretur mysterium quod sub hoc nomine latebat Gen. xxxi, 30. Sic in ANNÆ vocabulo gratiæ, in ASER beatitudinis est significatio.

ἀπὸ τῆς παρθενίας αὐτῆς. à virginitate sua] Magna laus mulieris apud nationes penè omnes, non repetere nuptias. Tacitus de Germanorum feminis, Sic,

Sic unum accipiunt maritum quomodo unum corpus unamque vitam: ne ulla cogitatio ultra, ne longior cupiditas, ne tanquam maritum sed tanquam matrimonium ament: legendum ne tanquam non maritum sed matrimonium ament. Ideo abstinent, inquit, secundis nuptiis, ne videantur nuptias amasse, non eum cui nupserant. Tertullianus duobus hac de re libris recitat privilegia Univirarum apud Romanos & alias gentes. Sed & legibus Romanis multa constituta sunt ad earum nuptiarum licentiam refræ-
 10 nandam. Veteres Christiani cum non possent ullo Christi edicto prohibitam matrimonii repetitionem ostendere, omnibus tamen modis eam dissuadebant, ita ut nec repetitarum nuptiarum celebritati interesse vellent Presbyteri, ne præsentia suâ probare viderentur rem permissam quidem sed minus laudabilem. Exstat ea de re canon Synodi Neocæsariensis. Sententiam hac de re Christianismi veteris non malè exprimit Clemens Alexandrinus Stromateon IV. καὶ εἶτινι ὁ ἀπίστολος δι' ἀκρασίαν καὶ πύ-
 20 ρωσιν καὶ ἀσυνγνώμην δευτέρῃ μετὰ δίδωσι γάμους, ἐπεὶ καὶ εἴτε ἔχ' ἀμαρτανήν μὲν καὶ ἀδιαθήκην· ἔτι καὶ κεκώλυται πρὸς τὸ νόμος· ἔτι πληροὶ δὲ τῆς καὶ τοῦ εὐαγγελίου πολιτείας τὴν κατ' ἐπίτασιν τελειότητα· δόξαν δ' αὐτῷ ἑρμάνιον περι-
 30 ποιεῖ μέναις ἐφ' ἑαυτῇ καὶ τὴν διαλυθεῖσαν θανάτῳ συζυγίαν ἀκράντων φυλάσσων [Quod sicuti Apostolus ob incontinentiam & unctionem per indulgentiam alteras concedit nuptias, talis aliquis in fedus quidem non peccat; neque enim lex illa id vetat: at non implet vitæ secundum Evangelium extremam perfectionem. At qui secum manet & dissolutum morte conjugium integrum custodit, gloriam sibi parit cælestem]. Idem Strom. II. Ἡμεῖς εὐνεχίαν μὲν καὶ οἷς τὸ τοῦτο δεδώρηται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ μακαρί-
 40 ζομεν· μονογαμίαν δ' καὶ τὴν περὶ τῆς ἑνῆς γάμον σεμνότη-
 50 τα θαυμάζομεν· συμπάσχειν δ' εἰς τὸ λέγοντες καὶ ἀπλήλων τὰ βάρη βασάζειν [Nos spadonum vitam agentes & quibus id à Deo datum est, beatos prædicamus; unas etiam nuptias & non repetiti matrimonii castitatem admiramur: ita tamen ut dicamus debere nos alios aliis compati & mutuò ferre onera aliena]. Tertullianus libro ad Vxorem de matrimonio cum Gentilibus, Quan-
 60 τὸ grandis est continentia carnis quæ viduitatem mini-
 70 strat, tantò, si non sustineatur, ignoscibilis videri potest. Difficilium enim facilis est venia. Prudentius in Lau-
 80 rentium hymno,

Cernis sacratas virgines,
 Miraris intactas anus,
 Primique post damnum tori
 Ignis secundi nescias:
 Hoc est monile Ecclesiæ,
 His illa gemmis comitur.

unde longè abit illud Pauli & Eustochii, Duplex is inter ecclesiastica ornamenta monachorum & virgi-
 90 num chorus.

37. νηστειαὶ καὶ δεήσεις, jejuniis & obsecrationibus] Coniungi hæc solere diximus ad Matthæum xvii, 21. Suprà retulisse nos meminimus, partem Israëlitarum solitam convenire ad Templum, distribu-
 100 tis in id temporibus, ut precibus vacarent. Id dicebatur ΝΩΣ [stationem servare], à re militari deducto vocabulo, quod λειτουργεῖν [ministrare] alicubi vertunt Lxx. Alibi non tam vocem expri-
 110 munt quàm morem voce denotatum. Nam femi-

nas λειτουργήσας ΝΩΝΑΝ [ministrantes] vocant τὰς παρεστηκίας παρὰ τὰς θύρας τῆς σκηνῆς τῆς μαρτυρίας [eas quæ observabant ad ostium Tabernaculi testimonii], I Sam. II, 22. At Exodi xxxviii, 8. τὰς νηστειά-
 120 σας, αἱ ἐνήστεισαν παρὰ τὰς θύρας τῆς σκηνῆς τῆς μαρτυρίας [jejunantes, quæ jejunabant ad ostium Tabernaculi testi-
 130 monii]. quo in loco neque Græci codicis vitium est, quod suspicatur vir diligentissimus, neque in Hebræo aliter legerunt Lxx, sed, ut solent, usi sunt
 140 liberiore interpretatione rem ipsam explicantes. In jejuniis enim & precibus consistebat ista λειτουργία [statio ministerii] aut ejus pars potissima. Sed tum in Exodo tum in Samuele, ut Jonathan & Abenes-
 150 dra existimant, de matronis agitur, quæ, ut diximus, non perpetuò, quod non ferebat rei domesticæ ratio, sed certis temporibus Templum celebrabant. Nimirum, ut Paulus dixit, ἡ γαμήσασα [quæ nupta est] ut maximè pietati se dedat, simul tamen μερι-
 160 μνᾷ τὰ τῆς κόσμου, πῶς ἀρέσῃ τῷ ἀνδρὶ [cogitet quæ sunt mundi, quomodo placeat viro]. At viduæ eâ curâ li-
 170 beratæ continuare poterant eam λειτουργίαν [stationem], atque adeò non abscedere à Templo, id est, vix unquam alibi esse, vacantes precibus & jejuniis diu no-
 180 ctuque. Christiana Ecclesia ut quicquid apud Iudæos erat laudabile ita hoc quoque retinuit. Nam Paulus de vidua agens eadem propè verba usurpat quæ hic de Anna Lucas, προσμένῃ ταῖς δεήσεσι καὶ ταῖς προσευ-
 190 χαῖς νυκτὸς καὶ ἡμέρας [instat obsecrationibus & orationi-
 200 bus nocte ac die]. Ex hoc viduarum ordine legi sole-
 210 bant & πρεσβύτιδες [seniores feminae], quæ & προκαθή-
 220 μεναι [feminae præsidentes] dicebantur, aliarum mul-
 230 lierum σωφρονίστρια [formatrices] & morum magistræ. Harum meminit Paulus Tit. ii, 3. Has sollemniter ordinari solitas docet nos Tertullianus libro quem dixi priore, qui Exhortatio ad castitatem inscribitur; & agnoscunt Balsamo & Zonaras. Antiquavit eam ordinationem Laodicensis Synodus, sicut διακονιστῶν χειροθεσίαν [impositionem manuum per quam creaban-
 240 tur Diaconissæ] Synodus Nicæna.

λατρεύουσα νύκτα καὶ ἡμέραν· serviens nocte ac die] Supple Θεῷ [Deo]· similis ἐκλειψις [defectus] Actor. xxvi, 7.

38. ἀνθωμολογέτω τῷ Κυρίῳ, confitebatur Domino], Id est, Deo laudes gratesque agebat. Neque ulla hic vis est præpositionis ἀντί. Nam ἀνθωμολογέσθαι pro ἐξαμολογέσθαι [confiteri], usurpant Lxx, ut Psalmo lxxix. circa finem, ἀνθωμολογησόμεθα σοι ὁ Θεὸς εἰς τὸ αἰῶνα [confitebimur tibi in seculum]. Nec aliter Esdr. iii, 11. Sirachides xvii, 21 & 22.
 250 xx, 2.

τοῖς προσδεχομένοις ἀπολύτρωσιν ἐν Ἱερουσαλὴμ. qui expectabant redemptionem in Ierusalem] Puto constructionem esse τοῖς ἐν Ἱερουσαλὴμ προσδεχομένοις τὴν ἀπολύτρωσιν [iis qui in Ierusalem erant expectantes re-
 260 demptionem]. Nam creber est in trajectionibus Lucas. Lectionem autem hanc esse veram, præter Græcorum codicum consensum, Syrus docet, & Irenæus qui ita legit.

40. τὸ δὲ παιδίον ἤνυσεν, καὶ ἐκραταιώτο Πνεύ-
 270 ματι, Puer autem crescebat & confortabatur Spiritu] Eadem sunt verba quæ de Iohanne suprà usurpa-
 280 verat, diversè tamen κατ' ἀναλογίαν [secundum proportionem] interpretanda; quod qui non obser-
 290 varunt,

varunt, ausi hîc sunt delere vocem Πνεύματι [Spiritu].

πληρῶμενον σοφίας. & implebatur sapientiâ] Et hoc actum, insolitum quidem, sed tamen successivum, ut loquuntur, significat. Tale est & infra προέκοπε σοφίᾳ [proficiebat sapientiâ]. Vide quæ dicta ad Marc. xiii, 32.

καὶ χάρις Θεοῦ ἦν ἐπ' αὐτό. & gratia Dei erat in illo] Ut de Iohanne, καὶ χεὶρ Κυρίου ἦν μετ' αὐτῶ [et manus Domini erat cum illo]. Est ergo χάρις hîc singularis Dei protectio & donorum collatio.

41. καὶ ἔτι εἰς Ἱερουσαλὴμ τῇ ἑορτῇ τῆς πάσχα. anni tempore redeunte in Ierusalem, nempe in festo Paschatis] Lex quæ est Exodi xxi, 17. xxxiv, 23. Deut. xvi, 16. ita videtur intelligenda, ut quoque tempore de tribus illis maximis festis pars tertia ex oppidis, vicis & agris iret Hierosolyma; qui vellent, etiam sæpius. Feminæ verò, quanquam de iis lex non exstabat, propria religione semel anno sacros cœtus invisebant. Sic de Anna & Phenana Elcanæ uxoribus legimus quotannis eas ivisse ad ædem Dominicam, i Sam. i, 7. Quod omnino credibile est factum tempore Azymorum, quod συνεκδοχικῶς [per complexionem] hic vocatur πάσχα [Pascha], ut & apud Iosephum aliquoties.

42. Καὶ ὅτε ἐγένετο ἐτῶν δώδεκα, Et cum factus esset annorum duodecim] Lex quæ in Exodo & Deuteronomio exstat in mares omnes concepta est. Sed cum ipsa ratio & æquitas doceret id ad teneram admodum ætatem non pertinere, locus fuit æquæ interpretationi. Nihil enim referebat ad festos dies deduci eos qui rerum istarum nullum habebant intellectum. Exstat lex altera Exodi xii, 27. qua iubentur parentes liberis suis exponere historiam rerum in Ægypto gestarum, simul atque ceremoniæ istius causas inciperent inquirere, id est, simul atque ad rationis usum aliquem pervenissent: quod tempus cum Lege definitum non esset, videtur relictum arbitrio Sapientum, atque ab iis definitum ætate annorum duodecim, qua & feminas Romani viripotentes judicant & pueros pubertati proximos. Discrimen hoc ætatis indicant & voces Hebrææ: nam intra annum duodecimum dicebantur קטנים [infantes sive parvuli], eo impleto נערים [adolescentes]. At ubi de pœnis irrogandis agitur, is qui annum implevit xii legibus tenebatur, & vocabatur בר מצוה filius præcepti. Vide Abenefdrum Genes. xvi, 14. At pii non eousque exspectabant, juxta receptam sententiam, שׂויון מקרימים למצוה, Expediti anteveriunt præceptum.

43. τελειωσάντων τὰς ἡμέρας, consummatisque diebus] Legitimos Azymorum dies.

44. ἐν τῇ συνουσίᾳ εἶναι, esse in comitatu] Magna erat turba simul iter facientium & Galilæâ in Iudæam & contrâ. De die his atque illis, prout ferebat occasio, se aggregabant colloquii causâ; vesperi ad suos se referebant, capiendæ quietis causâ. Itaque mirum non est vesperi primum desideratum esse puerum: συνουσία [comitatus] est id quod Persæ Caravanam vocant, Hebræi אררה, Arabes قافله Genesios xxxvii, 25. Æthiopes נגרה. Sic qui cum Nehemia iter susceperant συνουσία [comitatus] dicuntur Nehemiæ vii, 64.

ἦλθον ἡμέρας ὁδόν. venere iter diei] Hic ἦλθον [venere] est pro ivere. sic & infra xv, 20.

ἐν τοῖς συγγενέσι καὶ τοῖς γνωστοῖς. inter cognatos & notos] Inter cognatos & amicos qui erant ἐν τῇ συνουσίᾳ [in comitatu] apud quos eum hæsisse suspicabantur.

46. μετ' ἡμέρας τρεῖς, post triduum], Id est, die tertio, ut Matth. xxvii, 63. Marc. viii, 31. Diem unum iter fecerant, altero remensi erant idem iter, tertio demum quæsitum inveniunt.

ἐν τῷ ἱερῷ, in Templo] In porticu subdialis Israelitarum, ut ex Barucho & Thalmudicis datur colligi.

ἐν μέσῳ τῶν διδασκάλων, in medio Doctorum], Id est, in turba Magistrorum. Alioqui non permixti sedebant, sed distincti senes à junioribus. Ita Paulus institutum se dicit ad pedes Gamalielis Actor. xxi, 3. Philo de Essenis, καθ' ἡλικίαν ἐξῆς καθέζονται [secundum ætatis ordinem sedent]. & alibi, καθ' ἡλικίας ἐν τάξεσιν ὑπὸ πρεσβυτέρους νέοι καθέζονται [secundum ætates ordinatim sub senioribus sedent juniores]. Annotat hunc morem is cuius in Pauli Epistolas expositiones sub Ambrosii titulo leguntur ad i Cor. xiv, 31.

καὶ ἐπερωτῶντα αὐτὸς. interrogantem eos] Proponentem quæstiones ex Lege & Prophetis.

47. καὶ ταῖς ἀποκρίσεσιν αὐτῶ. & responsis ejus] Nam explorandi profectus causâ à Magistris pueri vicissim interrogabantur, ut ex libro Musar apparet. Vide Iosephum Vitâ suâ.

48. ὀδυρόμενοι, dolentes] Præ affectus teneritudine non satis attendentes ad ea quæ de hoc puero alioqui ignorare non poterant. Nam quæ Origenes hic adfert parum habent probabilitatis.

49. ὅτι ἐν τοῖς πατρός μου δεῖ με εἶναι. in his quæ Patris mei sunt oportet me esse] Syrus, in domo Patris mei, id est, in Templo; quomodo & Chrysostomum loqui ἐν τοῖς τῆς δεσπότης, in locis herilibus annotavit nuper vir exquisitæ diligentiae Nicolaus Fullerus, etiam illud Iohannis adferens xix, 27. ἔλαβεν εἰς τὰ ἴδια in domum suam recepit. Cui addi potest quod vox בית, quæ domum significat, τὰ ἴδια [propria] vertitur Esther. v, 10. vi, 12. Neque verò nova est hæc interpretatio. Nam Origenes non aliter accepit, Græcè eruditissimus, at nec Euthymius magni iudicii Interpres: accedit horum numero Theophylactus. Optimè autem cohæret cum superioribus. Neque enim alibi quærendus erat potius quàm ubi esse eum maximè decebat: id autem erat in æde Paterna. Exstat egregia Musonii diatriba, qua docet esse quædam parentum imperiis excepta: Neque enim filium Medicum curaturum ægrotos ut pater volet, sed ex artis præcepto. Ibidem hæc exstat sententia, ὁ πατήρ ὁ σὸς καλύψῃ σε φιλοσοφῆν. ὁ δὲ γε κοινὸς ἀνθρώπων τε καὶ Θεῶν Ζεὺς κελεύῃ σε καὶ προτρέπῃ [Pater tuus vetabit te philosophari; at communis deum & hominum pater Iupiter & jubet & hortatur]. Hierocles, ὁ ὅς τῆς ἀπ' ἐκείνων (τῶν γονέων) διαδοχῆς ἐκ ἡρτηται, τῷτο ἐλεύθερον τῆς ἀπ' ἐκείνων δεσποτείας ἀφίεσθαι ὁ νόμος, καὶ τὸ ὄντως πατέρα (id est, Deum) ζητεῖν παρακελεύεσθαι, καὶ ἐκεῖνος ἔχεισθαι, καὶ τῆς πρὸς ἐκεῖνον ὁμοιώσεως πλείστην ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι [quod verò ab eorum successione non pendet, hoc ab ipsorum imperiis liberum lex relinquit, & jubet nos eum qui verè pater

est querere, ei adhaerere, summamque curam ponere ut ei fiamus quam simillimi]. Sic & alibi Dominus in miracula à se edenda jus esse matri negat.

50. & συνῆκαν, non intellexerunt] Συνίεσθαι & hic & alibi puto non tam esse intelligere quam attentè satis considerare, ut alio loco monuimus. Intenderat Christus digitum ad Malachiae vaticinium, Veniet in Templum suum Dominus quem vos optatis, nuntius ille federis quem desideratis. Hæc planè postea demum intellecta sunt cum idem Iesus in Templo publicè docuit, & Templum à nundinantium sordibus repurgavit: quibus factis jam tum puer præludebat.

51. καὶ ἦν ὑποτασσόμενος αὐτοῖς. & erat subditus illis] Rectè hoc adjecit Lucas ut ostenderet ita Divinis rebus vacasse Iesum, ut parentibus interim debita officia non subtraheret. Οὕτως, inquit Hierocles, ἀμφότερα δύνασθαι συμβαίνει, τὰ τε θεῖα ἀγαθὰ τηρεῖν καὶ τὰ ἀνθρώπινα, καὶ ἔτε δι' οἷσιν ἀρετῆς γονέων θεραπείας ὀλιγωρήσομεν [Ita fiet ut utrumque præstemus, ut & divina bona servemus & humana, nec virtutis opinione inflati curam parentum negligamus].

διετήρει πάντα τὰ ῥήματα, conservabat omnia verba] Ita suprà 19. Quod ideo videtur à Luca expressum quia ipsam habebat harum narrationum auctorem.

52. ἡλικία] Staturâ, ut Matth. vi, 27. Infrà xix. 3.

καὶ χάριτι παρὰ Θεῷ καὶ ἀνθρώποις. & gratiâ apud Deum & homines] Χάρις [gratia] hic paulò aliter sumitur quàm suprà commate 40. Significat enim summopere placuisse Iesum & Deo & hominibus. Ita de Samuele puero (quem Christi gessisse imaginem observavimus) dictum est, נָשׁוּב גַם עִם יְהוָה וְגַם עִם אֲנָשִׁים, id est, Gratosus erat apud Deum & homines: ex quo loco desumpta videntur hæc verba. Eadem ferme de Mose dixit Iosephus.

C A P V T III.

1. **E**N ἔτει ᾧ πεντεκαίδεκάτω, Anno autem quintodecimo] Sicut Prophetæ post Regni Israëliti factam divisionem tempora solent notare tum Regum Iudæ tum Regum Samariæ, qui tum Terram Promissam inter se partiebantur, ita & Lucas narraturus τὴν ἀνάδειξιν πρὸς τὴν Ἰσραὴλ [ostensionem ad Israël] duorum Prophetarum, Iohannis & Messiae ipsius, temporis accuratam descriptionem adhibet, nominatis omnibus qui tum ullam Terræ Promissæ partem suo aut alieno nomine obtinebant.

τῆς ἡγεμονίας, imperii] Romanam imperii vocem expressit, quo tum nomine, ad declinandam invidiam potestas verè Regia occultabatur. Vide Aprianum.

ἡγεμονεύοντες, Præsides] Id est, ἐπιτροπεύοντες [Procuratorem agente], quod interpretamentum in codicibus quibusdam contextum occupavit. Hic ἡγεμονεύειν [imperare] non ex Romano sed ex communi usu sumitur, quomodo Petrus ἡγεμόνας [duces] vocat omnes τὰς διὰ βασιλείως πεμπομένους [à Rege missos]. Diximus respondere in hoc significato vocabulo Præsidis, quod generale est, & eos etiam comprehendit Procuratores qui Gladii acceperant potestatem.

τῆς Ἰταλίας καὶ Τραχωνίτιδος χώρας, Ituræ & Trachonitidis regionis] Solet & Trachonitis Ituræ nomine appellari. Sed hic Ituræ peculiariter dici videtur Batanæa & Auranitis. Nam illis partibus unâ cum Trachonitide Philippus præfuit.

καὶ Λυσανίας τῆς Ἀβιληνῆς τετραρχίας, & Lysania Abilenæ Tetrarcha] Lysaniam hunc, ut exiguæ portionis Dynastam, in Iosephi historia disertè memoratum non invenias. Sed cum idem dicat partem aliquam οἴκῃ Ζηνοδώρου [possessionis Zenodori], id est, Abilenæ, quam & ideo à possessore vocat Ζηνοδώρου τετραρχίαν [Zenodori Tetrarchiam], Philippo attributam, eo ipso indicat partem ejus potiore penes alium fuisse: Is autem fuit Lysanias cujus hic Lucas meminit, ex posteritate nimirum Lysaniæ illius qui eandem regionem, Abilenam dictam ab urbe Abila, Chalcidenem aliis ab urbe Chalcide tractus ejusdem, Antonio per Orientem imperante, obtinuit, post patrem Ptolemæum Mennæi filium: à quo Lysania regio ista passim Λυσανίας οἶκος [Lysaniæ Possessio], aut τετραρχία [Tetrarchia], aut etiam βασιλεία [Regnum], aut Ἀβίλα Λυσανίας [Abila Lysaniæ] dici cœperat. At sicut post hujus prioris Lysaniæ mortem regio hæc dicta est Zenodori Tetrarchia, ita post Zenodori mortem, aut conductione ejus finita (nam locatam obtinuerat) cum alter hic Lysanias, priori cognominis, & quod non dubito ab eo ortus (solebant enim Romani majorum memoriam in posteris honorare) eandem regionem tenuit, dici iterum cœpit Tetrarchia Lysania.

2. Ἀννα καὶ Καϊάφα, Anna & Cajapha] Cajapham tunc functum Pontificatu Maximo ex Iosepho apparet. Sed Annas sive Ananus, qui secundus ab illo Pontifex erat, id est, ἄν, prior nominatur, quod Cajaphæ esset focer, ac proinde summæ eo tempore auctoritatis, patre genitus Pontifice Maximo, & ante Cajapham functus Maximo Pontificatu: imò, ut credibile est, foceri gratiâ hunc honorem gener impetraverat. Sed & Iosephus semel functos Pontificatu solet ἀρχιερέας [summos Pontifices] appellare. Quod autem hic nomen ponitur Annas idem est quod Pœnis effertur Hanno: nam Syrorum est a longum ut o efferre.

ἐγένετο ῥῆμα Θεοῦ ἐπὶ Ἰωάννην, factum est verbum Domini super Iohannem] Suprà diximus de afflatu Prophetico dici solere, ἐγένετο χεὶρ Κυρίου ἐπὶ τὸ δεῖνα [facta est manus Domini super illum]: at de mandato dici solet, ἐγένετο λόγος Κυρίου πρὸς τὸ δεῖνα [factus est sermo Domini ad illum] ut ex Esaiæ & Ieremiæ libris non uno loco videre est. Lucas, quia utraque locutio rem eandem notat, loquendi genera permiscuit, & ῥῆμα [verbum] dixit ubi alii λόγον [sermonem], ut & Paulus aliquoties, & Scriptor ad Hebræos. Idem, quod hic apparet, loquendi genus est in Græco initio Ieremiæ.

ἐν τῇ ἐρήμῳ. in deserto] In quo versabatur, muneris se præparans. Imitatus est Batus ille apud Iosephum κατὰ τὴν ἐρημίαν διατρέγων [in deserto agens].

3. εἰς πᾶσαν τὴν περιχώρον τῆς Ἰορδάνης, in omnem regionem Iordanis] Diversis in locis ad Iordanem sitis Baptismum exercebat, ut modò in Bethabara, Ioh. i, 28. modò in Ænon apud Salim, Ioh. iii, 23. Vbi autem ille erat, eò confluebat ἡ περιχώρος τῆς Ἰορ-

τῆ Ἰορδάνης [regio Iordanis], ut Matthæus nos docet.

5. Πᾶσα φάραγξ πληρωθήσεται, καὶ πᾶν ὄρεος καὶ βουνὸς ταπεινωθήσεται. καὶ ἔσται τὰ σκολιὰ εἰς εὐθείαν, καὶ αἱ τραχεῖαι εἰς ὁδοὺς λείας. *Omnis vallis implebitur, & omnis mons & collis humiliabitur: & erunt prava in directa, & aspera in vias planas*]. Paulò ulterius quàm cæteri verba Esaiæ prosequitur Lucas, quia illis satis fuerat locum indicare, hic omnia quæ ad rem faciebant verba apponere maluit. Sequitur autem Lucas verbotenus Lxx Interpretes, ut sæpe. Nimiùm est anxia eorum περιεργία [curiositas] qui in dictis ἀλλήγορημένοις [aliud innuentibus] singulas partes minutatim excutiant, & quærunt quid cui respondeat, cùm satis sit in re tota comparisonem intelligi. Ita hîc multa Origenes atque alii arguantur, ut explacent qui sint montes, qui vallis; cùm illud sufficere debeat, quod alibi dixi, munitoris officium describi; ἐν τύπῳ [in typo] quidem apud Esaiam, ut significetur omnia jam parata esse ad populum è Babylonia in Iudæam postliminio reducendum; διὰ τύπος [per typum] verò, ad annuntiandam liberationem à servitute peccati & mortis, quæ reditu illo figurabantur. Notum autem est, quoties magni Reges, cum exercitu præsertim, iter faciunt, præmitti qui hiantia solident, exstantia complanent, per devia compendium faciant, nequid itineri obstat aut moram faciat. Plenæ sunt historiæ. Iosephus cùm Titī adventum ad Hierosolyma describit, ἀνεπλήσθη, inquit, τὰ κοῖλα καὶ χαράδρῳδῃ τῇ τόπῃ. τὰς δὲ πετρῶδεις ἐξοχὰς σιδήρῳ κατεργαζόμενοι χθαμαλὸν ἐποίησαν πάντα τὰ χῶρον [impleta sunt quæ cava erant aut hiantia; tum verò saxorum exstantia auferentes totum solum æquabant]. Plutarchus Gracchis, Πιμπλαμένων δὲ τῶν κοίλων καὶ ζευγνυμένων γεφύραις ὅσα χεῖμαρροι διέκοπλον ἢ φάραγγες, ὕψους δὲ ἑκατέρωθεν ἴσον καὶ παραπλήλῳ λαμβανόντων, ὁμαλὴν καὶ καλὴν ὅψιν εἶχε διόλῳ τὸ ἔργον [Tum verò cavitatibus impletis & junctis per pontes locis quos torrentes aut convalles interrumpabant, ita ut ab utraque parte par esset & æqualis altitudo; pulchram sanè speciem opus hoc habebat]. Xenophon ad hoc ministerium delectos ὁδοποιεῖς [viarum structores] vocat. Rectè autem arbitror quæ apud Prophetam & Lucam futuro tempore enuntiantur, per imperativum exponi; ἀναλογικῶς [proportionē servata] tamen, ut nempe imperium illud de reditu ex Babylonia acceptum Dei potentiam significet, in Baptistæ autem ministerio simul exigat humanum obsequium. Neque enim novum est habere aliquid dissimile figuram, & id quod per figuram innuitur. Sic & conversio hominis modò creationi, modò resurrectioni ex morte comparatur; cùm in conversione suas habeat partes humanæ voluntatis τὸ ἐκέσσιον [voluntarium], in illis actionibus nullas.

6. Καὶ ὁφεται πᾶσα σὰρξ τὸ σωτήριον τῆ Θεῶ. *Et videbit omnis caro salutare Dei*]. Paucis verbis omiſſis prosequitur Lucas Prophetæ verba. Sed apud Prophetam est, *Et videbit caro omnis pariter id quod ore Domini est pronuntiatum*. Lxx autem pronomen addito nomine explicant satis commodè, καὶ ὁφεται πᾶσα σὰρξ τὸ σωτήριον τῆ Θεῶ, ὅτι Κύριος ἐλάλησε [Et videbit omnis caro salutare Dei, quod Dominus locutus est]. unde hoc desumſit Lucas. Diximus σωτήριον

[salutare] & σωτήριον [salutem] promiscuè poni apud Lxx. Sensus est, Beneficium hoc salutare omnibus hominibus conspicuum fore, ut fuerat liberatio ex Babylonica captivitate. Επεφάνη γὰρ ἡ χάρις τῆ Θεῶ ἢ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις [Apparuit enim gratia Dei salutaris omnibus hominibus], Tit. 11, 11. Sic Simeon, σωτήριον ὃ ἠτοίμασας κατὰ πρόσωπον πάντων λαῶν [salutare quod parasti ante faciem omnium populorum].

10 8. καὶ μὴ ἀρξήσθε λέγειν ἐν ἑαυτοῖς, & ne cœperitis dicere] Id est, μὴ λέγετε [ne dixeritis]. Similis πλεονασμὸς [exuberantia] Matth. 11, 7, 20. 111, 1. XVI, 22. XXIV, 49. Marc. 1, 45. VI, 7. x, 28. 1111, 5. & apud hunc nostrum sæpiusculè, ut IV, 21. V, 21. VII, 24, 38. XI, 45. XIV, 18, 30. XIX, 45. Actor. 1, 1.

10. τί ἐν ποιήσομεν; *Quid ergo faciemus?*] Primus ad pœnitentiam motus se prodit in petendo emendandæ vitæ consilio. Ita Actor. 11, 37. Iudæi postquam κατενέγησαν τῇ καρδίᾳ [compuncti sunt corde], quærunt ex Apostolis, τί ποιήσομεν, ἄνδρες ἀδελφοί; [Quid faciemus viri fratres?] Et commentariensis timore subito percussus Paulum & Silam similiter affatur, τί με δεῖ ποιεῖν ἵνα σωθῶ; [Quid me oportet facere ut salvus fiam?] Hominibus longâ peccandi consuetudine corruptis non satis est generaliter præcipi ut dignos pœnitentiæ fructus faciant, sed veniendum est ad præcepta quædam particularia.

11. ὁ ἔχων δύο χιτῶνας μεταδίδωτω τῷ μὴ ἔχοντι, καὶ ὁ ἔχων βρώματα ὁμοίως ποιείτω. *Qui habet duas tunicas det non habenti, & qui habet escas similiter faciat*] Ne putarent ablutionum & victimarum ceremoniis aliisque id genus ritibus se posse evadere iram Divinam, ostendit Baptista requiri veras animi virtutes, quarum præcipua Dilectio, quæ dicitur καλίπτειν πλῆθος ἁμαρτιῶν [operire multitudinem peccatorum] I Petri 1V, 8. Sic Nabuchodonosoro Daniel dat consilium τὰς ἁμαρτίας ἐν ἐλεημοσίαις λυτρεῖν, καὶ τὰς ἀδικίας αὐτῆ ἐν οἰκτιρμοῖς πενήτων [peccata tua elemosynis redime, & iniquitates tuas misericordiis pauperum], ut eum locum vertunt Lxx. Et ipse Iesus infra XI, 41. Πλὴν τὰ ἐνόντα δότε ἐλεημοσύνην, καὶ ἰδοὺ πάντα καθαρὰ ὑμῖν ἔσιν [Quantum potestis date elemosynam, & ecce omnia munda sunt vobis]. Vbi hac de re plenius agemus. Populariter autem dilectionem sive beneficentiam ab operibus maximè conspicuis descripsit, jubens ut aliorum egestatem ex eo quod ipsis supererat, supplerent, ἐκ τῆς ὑπερσυχῆς τὴν ἐνδεῖαν [ex superfluo quod deest], ut loquitur Aristoteles, ἐκ τῆς περισσεύματός τοῦ ὑπέρημα [ex abundantia inopiam], ut loquitur Paulus I I Corinth. VIII, 14. quæ optima beneficentiæ regula est, neque naturalem nostri curam nobis detrahens, neque nos patiens per delicias abuti quorum penuriâ alii miserales vivant. Exprimit autem hoc ipsum Iohannes exemplo tum Vestium tum Ciborum, quia ea maximè usus humanus desiderat, & in iis supra modum congerendis & per luxum prodigendis maximè peccatur. Vide quod infra est XVI, 1. ubi homo dives describitur. splendido vestitu victuque, cùm pauper interim popularis extremâ fame consumeretur. Non longè hinc abit Martialis illud,

Ex opibus tantis veteri fidoque sodali

Das nihil, & dicis, Candide, Κοινὰ φίλων

[Res amicorum communes].

Quare quod hic dicitur δύο χιτῶνας [duas tunicas], satis apparet non ita accipiendum quasi plus una veste habere vetemur, (nam neque Petrus neque Paulus ita superstitione hæc sunt interpretati, ut ex ipsorum exemplo apparet Actor. xii, 8. i Tim. iv, 13.), sed ut significetur damnari earum rerum affluentiam quarum inopia alios graviter premi videamus. Sic & βρώμαλα [escæ] intelligenda sunt τὰ περισσεύοντα [quæ superfluent]. Bene autem voce μετὰδιδόναι [communicare] hic utitur Lucas, quam & Aristoteles usurpat simili sensu. Sic & apud Paulum ὁ μετὰδιδως [communicans] est is qui beneficentiam in alios exercet Rom. xii, 8.

12. τελῶναι, publicani] Iudæi scilicet Romanorum focii aut redemptores.

13. Μηδὲν πλέον παρὰ τὸ διατεταγμένον ὑμῖν πράσσετε. Nihil amplius quam quod constitutum est vobis exigatis] Præter illa vivendi præcepta quæ communiter ad omnes pertinent, hominum ordines hominesque singuli diligenter docendi sunt agnoscere ea flagitia quibus præter cæteros laborant. Solebant autem publicani ab hominibus mercatoribus, aut iter facientibus, & quibus incommodum erat adversus ipsos iudicium exposcere, multò plus exigere quam publicitus erat constitutum. Zenonis comici versus est,

Πάντες τελῶναι πάντες εἰσὶν ἄρπαγες.

[Quot publicani sunt tot raptores puta].

Διὰ τὴν πλεονεξίαν τῶν δημοσίων [propter publicanorum avaritiam], apud Strabonem. Adde Philonem De specialibus legibus ultimo. Apud Suidam veteri Scriptori publicanorum vita sic describitur, Πεπαρρησιασμένη βία, ἀνεπιτήμητος ἄρπαγῇ, ἀναίχυντος πλεονεξία, πραγματεία λόγον μὴ ἔχουσα, ἀναίδης ἐμπορία [vis soluta, rapina non reprehensa, inverecunda avaritia, negotium ratione carens, impudens mercatus].

Theocritus vir sapiens interrogatus quæ essent ferarum sævissimæ, in montibus quidem, inquit, urfi & leones, in urbibus publicani & calumniatores. Apud Tacit. xiii Ann. Et quæ alia exactionibus illicitis nomina publicani invenerant. Scholiastes ad Equites Aristophanis, Διεβέβητο τὸ τῶν τελῶν ὄνομα, ὥς κ' τῶν Κλέωνων ὄντων τελῶν κ' ὑπὲρ τὸ τέλος τελωνέων [Malè audiebat nomen publicanorum, quia & Cleon erat publicanus & plus exigebat quam erat in lege publici].

Quantæ audaciæ, quantæ temeritatis, inquit Vlpianus, sint publicanorum factiones nemo est qui nesciat: iccirco Prætor ad compescendam eorum audaciam hoc edictum proposuit. Paulus Iurisconsultus, Quod illicitè publice privatimque exactum est, cum altero tanto passis injuriam exsolvitur; per vim verò extortum penâ tripli restituitur: amplius extra ordinem plectuntur: alterum enim

utilitas privatorum, alterum vigor publicæ disciplinæ postulat. Cicero ad Q. Fratrem iii. Causa publicanorum quantam acerbiter afferat sociis, intelleximus ex civibus qui nuper in portoriis Italiæ tollendis, non tam de portorio quam de nonnullis injuriis portitorum querebantur]. Expectabant nimirum publicani an Iohannes ipsis interdicturus esset publicorum redemptione; quippe cum multi Iudæorum nefas ducerent

vestigal pendi populo extraneo, & vel ob id solum publicanos, ut sacros atque intestabiles, abominarentur. Sed optimus hæc quoque in parte Christi anteambulo vitæ crimina ab ipso vivendi genere discrevit, demonstrans sua monita non obflare tranquillitati publicæ, quæ in tanta hominum malitia sine tributis & vestigalibus defendi non potest: neque verò ad pietatem referre quorum sub imperio vivatur. Quod verò hic Iohannes publicanis dixit, dubium non est quin idem Herodi dixerit, dicturus & aliis Regibus si eos compellendi fuisset occasio. Nam quod publicanos facere vetat lex etiam Civilis, idem Regibus esse nefas dictat ratio & Lex ipsa Naturæ. Ut publica potestas, ita & tributa, non in usum huius aut illius, sed ad bonum commune sunt constituta. Quare illorum est muneris publica onera cum publicis necessitatibus æquare: ita quidem ut liceat his qui reipublicæ præsident ex publicis obventionibus semet pro dignitatis ratione sustentare, non item modum exigendi petere à suo & aulicorum mancipiorum luxu ac libidine, quæ modum non habent. Hoc qui faciunt verè πράσσει παρὰ τὸ διατεταγμένον [exigunt supra quàm constitutum est], plus scilicet exigentes quam lex ejus permittit cujus in Reges omnes summum est imperium.

14. στρατεύομενοι, milites] Aut Herodi, aut Philippo, aut etiam Romanis militantes Iudæi. Nam Romani Iudæam partim suo, partim Sebasteno, partim Cæsareensi milite custodiebant, ut nos docet Iosephus sine xix Originum. Cæsareenses autem Iudæi erant. Sicut autem militiam in præsidiis non defugiebant Iudæi, ita expeditiones sequi salva religione vix poterant; quia Sabbato ferre arma & magna itinera facere per legem vetabantur; adde quod permixti externis vix poterant observare traditam victus rationem: quas duas causas à Iudæis obtendi solitas ad impetrandam ἀσφάλειαν [immunitatem à militia] liquet ex Dolabellæ literis ad Ephesios quæ apud Iosephum exstant: qui & à L. Lentulo Iudæos religionis causâ missionem impetrasse narrat. Alia causâ quæ interdum Iudæos à militia arcebat hæc erat, Si adversus populares essent pugnaturi. Nam καὶ τὸ ὁμοφύλων ὄπλα λαβεῖν ἀθέμιτον [contra populares arma sumere, nefas], inquit idem Iosephus. Cum Iudæi urbe Roma sub hæc ipsa tempora jussi essent excedere, narrat Iosephus quatuor millia eorum militiæ adscripta & missa in Sardiniam, punitos alios μὴ θέλοντας στρατεύεσθαι διὰ φυλακὴν τῶν πατρίων νόμων [quod militare nollent reverentiâ legum avitarum]. At Alexandro Macedoni multos Iudæorum militasse narrat idem Iosephus, sed prius pactos nequid adversum religioni suæ facere cogerentur. Hoc enim est quod ait ἐμμένονας τοῖς παλῶσι ἔθεσι, κ' κατὰ ταῦτα ζῶντας [manentes in moribus avitis, & secundum eos viventes]. Et in Disputatione adversus Appionem testem ejus rei laudat Hecatæum, cujus hæc sunt verba, Συνηκολύβη τις μετὰ τῶν ἄλλων τῶν παραπεμπόντων ἡμῖν ἱππέων Ἰουδαίων, ὄνομα Μοσολλάμου [Comitabatur autem nos inter alios equites Iudæos qui nos deducebant, quidam nomine Mosollamus], id est, מושלם, quod nomen exstat i Paral. iii, 19. Sed & ut Xerxi militasse Iudæos probet adfert Iosephus hos Chærii versus de expeditione Xerxis,

τῷ δὲ ἐπιθεν διέβαινε γένῳ θαυμαστὸν ἰδέσθαι,
Γλῶσσαν μὲν φοίνισσαν ἀπὸ σωματίων ἀφ' ἑντες,
Ὡκέτ' ἐν Σολύμοις ὄρεσι, πλατὴν ἐνὶ λίμνῃ,
Αυχμᾶλεοι κορυφᾶς, τροχοκέραιδες, αὐτὰρ ὑπερθεῖν
Ἰππῶν δαρτὰ πρόσωπ' ἐφόρῳ ἐσκληκότα καπνῷ.

[Inde sequebatur genus admirabile visu,
Hi verò ore suo Phœnicia verba sonabant:

Et montes Solymos juxta vada lata colebant,
Squallent ora, comis tonsura rotunda, superque
Horrida equum fumo capita indurata ferebant].

Quibus verbis Iudæos equites describi Iosephus probat nomine *Solymorum*, & mentione *lacus*, quem ait esse Asphaltiten. At contra hanc Iosephi interpretationem duo objicit magni judicii vir. Prius est, *Solymos* montes antiquis Lycios intelligi. Sed id me non movet: cum haud dubiè Romani à Græcis acceperint ut Iudæos, quorum caput est Hierosolyma, truncato nomine *Solymos* appellarent: ex quo loquendi more nota est opinio Tacito memorata eorum qui Iudæos ex Lyciis ortos putarent. Et sanè Lycios linguâ usos Phœnissâ, id est, Syriacâ aut ad eam accedente, quis credat? Alterum validius est, quòd equites isti vocantur *τροχοκέραιδες* [in orbem tonfi], cum Iudæis in orbem tonderi interdicat lex Moïsi Levit. xix, 27. Hoc cum negari non possit, neque verò credibile sit Iudæos ita communiter à legis præcepto recessisse, probabile est à Chæcilo Arabas quosdam Iudæorum vicinos describi, sed confusis populorum finibus, quemadmodum & *Idumen* pro *Iudæa* ponunt Poëtæ: Nam *Saracenos in orbem tonderi solitos* narrant vetera scholia ad dictum Levitici locum. Sed de Iudæis qui Alexandro militaverunt illustris est ejus quem dixi Hecatæi locus alter, quo narrat, Ἀλεξάνδρῳ ποτὲ ἐν Βαβυλῶνι γενομένῃ, καὶ προσελομένῃ τὸ τῆς Βήλης πεπρωκὸς ἱερὸν ἀνακαθῆναι, καὶ παῖσιν αὐτοῖς τοῖς στρατιώταις ὁμοίως φέρειν τὸ χεῖρ προστάξαντι, μόνους τῆς Ἰουδαίας ἐπὶ προσχεῖν, ἀλλὰ καὶ πολλὰς ὑπομείναι πληγὰς καὶ ζημίας ἀποτίσαι μεγάλας, ἕως αὐτοῖς συγγινόντα τὸ βασιλεῖα δέναι τὴν αἰδαίαν [Cum aliquando Babylone esset Alexander & vellet is Belii templum quod conciderat reponere, & omnibus militibus præcepisset humum aggere, solos Iudæos non opitulatos, imò & verbera & multas graves pertulisse, donec Rex eis ignoscens laboris talis gratiam fecit]. Omnino enim verba illa τοῖς στρατιώταις [militibus] exigere videntur ut hæc de Iudæis Alexandro militantibus, non de his qui à Nabuchodonosori tempore Babylone habitabant, intelligantur. Etiam in Pompeji castris fuisse Iudæos testis est Appianus Civilium bellorum libro secundo. Lib. xvi in Ælii Galli exercitu quingentos fuisse Iudæos Strabo narrat. Militasse eos & Antiocho & Demetrio & Ptolemæis docent Iosephus, Macchabæicorum Scriptores & Eusebius; missos ab Herode qui Antonio contra Cæsarem militarent, Plutarchus. Quod vir eruditus putat eam cohortem quæ à Pontio Pilato Pontificibus concedi solebat è Iudæis fuisse, cur probari nobis non possit, ad historiam Dominicæ passionis in Matthæo lector inveniet. Christianos partim consilio magis quàm præcepto abstinuisse à militia alibi ostendimus; nisi siquando militia conjuncta erat cum necessitate impij cultus, aut cum piorum vexatione, quibus temporibus omnino militare nefas ducebant. Non

omnes sanè Christianos primis illis temporibus abstinuisse à militia, præter id quod de Marco Imperatore & de Thebæa legione narratur, exstant veterum testimonia. Clemens Alexandrinus, ubi convenientem Christiano habitum præscribit, feminas quidem vult esse calceatas, at viros non item nisi in militia: ἀνδρὶ δὲ εὖ μάλα ἀρμυρίδιον, inquit, ἀνυποδησία, πλὴν εἰ μὴ στρατεύοιτο [viro maxime convenit nudis incedere pedibus, nisi fortè militet]. Tertullianus 10 Apologetico, *Navigamus & nos vobiscum, militamus & rusticamur & mercamur*. mox eodem libro *castra dicit impleta à Christianis*. Et libro De Corona narrat ab uno multorum Christianorum militum coronam capiti non impositam, quem laudans ait, *O militem in Deo gloriosum*. Item, *Solus scilicet fortis inter tot fratres commilitones, solus Christianus*. At libro De Idololatria disputat an fidelis ad militiam converti possit, & an militia ad fidem admitti, etiam caligata vel inferior quæque, cui non sit necessitas immolationum, vel capitalium judiciorum; & ad hæc Iohannis verba & Centurionis laudatam fidem respondet, *omnem postea militem in Petro exarmando discendum*. Paulò suspensius tractat quæstionem eandem dicto De Corona libro, quærendum putans an in totum Christianis militia conveniat. Sed quæ adfert ne licere videatur, pleraque, ut & illa quæ de Iudæis 20 suprà afferebamus, illorum temporum erant propria; ut quòd pro templis excubare sæpe, & cœnare in templo cogerentur, quòd corpora mortuorum cremarentur, non sepelirentur. Ac tandem distinguit, ut *alia sit eorum conditio quos militia præventos fides posterior invenit*, quales erant quos Iohannes ad lavacrum admittebat; *susceptâ certè fide aut deferendam militiam, aut omni modo cavendum nequid adversus Deum committatur*: ubi & hoc adjicit, *Apud hunc, Christum, tam miles est paganus fidelis, quam paganus est miles infidelis. non admittit status fidei allegationem necessitatis*. Narrat Eusebius Diocletiani temporibus Christianos milites militasse desiisse ἵνα μὴ 30 ἐξαρνοῖ γένωνται [ne cogerentur Christum abnegare]. At Lactantius, qui jam sub Christiano vixit Imperatore, quo tempore militiae pericula si non omnia pleraque tamen cessabant, cum negat fieri posse ut qui verè justus sit belligeret, verè justum non quemvis sed magni profectus Christianum videtur intelligere: nam & navigaturum eum negat. Eundem sensum habet Origenis illud, Οὐκ ἔτι γὰρ λαμβάνομεν ἐπ' ἐθνῶν μάχαιραν, ἐδὲ μανθάνομεν ἔτι πολεμεῖν, γενόμενοι διὰ τὸ Ἰησοῦν ἡμεῖς τὸ εἰρήνης, ὅς ἐστιν ἡμῶν ἀρχηγός [Non ultra gladium sumimus in gentem ullam, neque ultra bellare discimus, facti per Iesum, qui Dux noster est, pacis filii]. Item Origenes Celso detractionem militiae Christianis objicienti hunc in modum respondet, Εἴτα δὲ καὶ ταῦτ' 40 εἰποιμεν ἂν πρὸς τὰς ἀλλοτρίους τὴν πίστεως καὶ ἀξιοῦντας ἡμᾶς στρατεύεσθαι ὑπὲρ τῆς κοινῆς, καὶ ἀνθρώπων ἀναίρεσιν, ὅτι καὶ οὐ καθ' ἡμᾶς ἱερεῖς ἀγαλμάτων τινῶν καὶ νεωκόροι ὧν νομίζετε θεῶν, τηρεῖσιν ἑαυτῶν ἀμίαντον τὴν δεξιάν διὰ τὰς θυσίας, ἵν' ἀναιμάκτοις χερσὶ καὶ καθαγαῖς ἀπὸ φόνων προσάγωσιν τὰς νενομισμένας θυσίας οἷς φατέ θεοῖς· καὶ εἰ δὴ πᾶς πολέμῳ καταλαβόντῃ καὶ τὰς ἱερεῖς στρατεύετε εἰδὼν τὸ εὐλόγως γίνεσθαι, πῶς μᾶλλον ἄλλων στρατευομένων καὶ εἰσι στρατεύονταί, ὡς ἱερεῖς τῆς Θεᾶς καὶ θεραπεύουσι, καθαγὰς μὲν ἡγεῖν τὰς δεξιάς, ἀγωνιζόμενοι δὲ διὰ τὸ πρὸς Θεὸν εὐχῶν ὑπὲρ τῆς δικαίως

δικαίως στρατεύομένων ἢ ὑπὲρ τῆς δικαίως βασιλεύοντος; [His qui à fide alieni pro Republica militare nos jubent & homines occidere, ita respondebimus, Hi qui simulacrorum vestrorum sunt sacerdotes, & deorum, quos putatis, flamines, dexteris puras servant sacrificiorum ergo, ut ea incruentis & nulla cæde maculatis manibus offerant iis qui creduntur dii; neque, si quod exoritur bellum, sacerdotes adscribuntur numeris. Quod si id ratione non caret, quanto magis, cæteris militibus, illi quoque suo modo censendi sunt militare, tanquam Dei sacerdotes atque cultores, qui manus quidem servant puras, sed precibus apud Deum certant pro his qui iuste militant, & pro eo qui iuste regnat?] De Canone Niceno, aliaque ad hanc rem pertinentia ad caput Matthæi v. tractavimus.

Μηδὲν διασεῖσθε, Neminem concutiat] Vsurpant quidem hanc vocem Græcorum Scholiastæ, sed postquam Græcia facta erat Romani juris. Omnino arbitror expressam ex Latina voce concutere, unde in Pandectis titulus De Concussione, in Basilicis περὶ διασεισμών. Est autem concutere terrore injecto pecuniam aut simile quid alicui exprimere: quod militibus nimium quàm familiare. Omnia, inquit Tacitus, tanquam urbes hostium urere, vastare, rapere: quos bene Curtius vocat populatores terræ quam à populationibus vindicare debebant. Iuvenalis aut quisquis est Scriptor Satyræ de commodis militiæ,

Commoda tractemus, primum communia, quorum
Non minimum illud erit, ne te pulsare togatus
Audeat; imò & si pulsetur dissimulet, nec
Audeat excussos Prætori ostendere dentes,
Et nigram in facie tumidis livoribus offam,
Atque oculum medico nil promittente relictum.

& mox,

— dignum erit ergo

Declamatoris mulino corde Vagelli,

Cum duo crura habeas, offendere tot caligatos.

Adversus hanc militum insolentiam existat edictum illud apud Cassiodorum, Vivant cum provincialibus iure Civili, nec insole scat animus qui se sentit armatum, quia clypeus ille exercitus tui quietem debet præstare paganis. Hellenistæ, quod hic Lucas dixit διασεῖν [concutere], solent exprimere verbo ἀποβιάζειν [facere violentiam], ut Lxx Proverbior. xxii, 22. Aquila & Theodotio Proverb. xxviii, 24. Idem est ἐκπνέζειν [conterere] i Samuelis xii, 3, & 4.

μηδὲ συκοφαντήσῃθε neque fraudetis] Vox Hebræa פָּשַׁע, quam per συκοφαντεῖν [calumniari] sæpe exprimunt Lxx, modò generalis est, & tam latè patet quàm ἀδικεῖν [injustè agere], ut Ieremiæ xxi, 3. ubi Lxx vertunt διαρπάζειν [rapere], & apud hunc Scriptorem infra xix, 8. modò specialis, ut significet propius ad usum Græciæ, dolo, aut certè occultè, non vi aperta, aliquid surripere; quam propriam vocis פָּשַׁע esse significationem iudicat Rabinus Salomo. Solent autem milites interdum (neque enim semper id lubet) injuriis causas aliquas, quantumvis falsas atque absurdas, prætexere. Quem morem sub Lupi fabula Æsopus non illepidè descripsit, cuius sententiam Latinis versibus ita exprimit Phædrus,

Ad rivum eundem Lupus & Agnus venerant

Siti compulsi: superior stabat lupus,

Longèque inferior agnus: tunc facie improba

Latro incitatus jurgii causam intulit:

Cur, inquit, turbulentam mihi fecisti aquam

Istam bibenti? Laniger contrà timens,

Qui possum, quæso, facere, quod quereris, lupe?

A te decurrit ad meos haustus liquor.

Repulsus ille veritatis viribus,

Ante hos sex menses malè, ait, dixisti mihi:

Respondit agnus, Equidem natus non eram.

At pater hercle tuus, inquit, maledixit mihi.

Atque ita correptum lacerat injusta nece.

Hæc propter illos scripta est homines fabula,

Qui fictis causis innocentes opprimunt.

Scriptor ejus quam dixi Satyræ,

— citius falsum producere testem

Contra paganum possis quàm vera loquentem

Contra fortunam armati, contraque pudorem.

20 Quod autem hic dicitur διασεῖν [concutere] & συκοφαντεῖν [fraudare] respicit locum i Samuelis xii, 3. וְלֹא רָצוּנוּ וְלֹא רָצוּנוּ.

καὶ ἀρκέϊθε τοῖς ὀψωνίοις ὑμῶν. & contenti estote stipendiis vestris] ὀψώνια [stipendia] Græci vocant non sola stipendia, sed omnia, ut Marcianus loquitur, militiæ merita, in quibus est & annonæ præbitio & alia commoda quæ sub Imperio Romano erant non invidenda, si laborum militarium iusta habeatur ratio. & sic Iudæi usurpant vocem מְנוּחָה

30 [obsonia] ex Græca ista deductam. Sicut ergo publicanis præscripserat Iohannes ne plus exigent quàm ferret lex publici, ita hic jubet milites publicitus constitutis præmiis contentos esse. Solent enim invenire mille prædandi vocabula: atque adeò tritum est in multorum ore proverbium, Satius esse de alieno vivere quàm unde vivas non habere. Vivere autem est illis non naturæ desideriis satisfacere, sed popinis & lupanaribus indulgere. Videtur hoc Baptistæ præceptum in animo habuisse Iosephus cum militibus suæ curæ traditis præcepit, μὴ ἀρπαγῇ λαμβάνειν τὰς χώρας, ἀλλὰ σκηνῇν καὶ τὸ πεδίον, ἀρκυμένους τοῖς ἑαυτῶν ἐφοδίοις [non vi invadere regiones, sed in agris tentoria figere, & contentos esse suis stipendiis]. Nam Iosephum Iohannis placita sectatum aliquatenus fuisse alibi monuimus. Simile illud Aureliani apud Vopiscum de milite, Annonâ suâ contentus sit: de præda hostis, non de lacrymis provincialium vivat. Et Valentiniani ac Valentis, Cænicorum nomine milites & super his stantes nihil penitus à provincialibus accipere audeant. Sciant enim milites quod oportet eos commoda sua, quæ in annonarum perceptione adipiscuntur, accipientes, extrinsecus detrimentis provinciales non afficere. Mirum in modum mihi placet quod hunc in locum annotat vir Græcè doctissimus & raræ pietatis, dixisse hæc Baptistam legitimis militibus, qui in præsidiis agebant maximam vitæ partem, nec nisi magnis de causis (quæ erat Romanorum gravitas) in hostem ducebantur. Quod si ad eum venissent quales nunc plerique sunt militum, non uni imperio addicti, sed per omnem orbem terrarum bella aucupantes,

Venalesque manus, ibi fas, ubi plurima merces, qui majore ex diverso mercede jus fasque exuunt,

Zz

neque

neque vident cur sed quanti aut alios jugulent, aut ipsi jugulentur, profecto non aliud illis dixisset Baptista quam si salvi esse vellent relinquendum vitæ genus, non jam dicam ab omni pietate sed ab omni humanitate abhorrens & verè belluinum.

15. Προσδεκῶντ' δὲ τὸ λαόν, *Exspectante autem populo*] Oratio ἐλλειπτική [*defectiva*]. Sensus est, *Exspectante populo* quò evasurus esset Iohannes, quid de illo constituturus esset Deus.

16. Απεκρίνατο Ἰωάννης, ἀπασὶ λέγων, *Respondit Iohannes, dicens omnibus*] Postquam scilicet diversis populi sermonibus permoti Senatores Iudæorum legatos ad ipsum miserant, ut Apostolus Iohannes narrat. Contigit quidem hoc post Christum baptizatum; sed opportunè à Luca connectitur narrationi rumorum qui de Iohanne spargebantur, ut non minùs sciretur quem ipse se professus esset quàm quis esset ab aliis habitus. Certè & infra Lucas temporum ordinem posthabuit, cùm de Iohanne in vincula coniecto quàm de Christo baptizato priùs meminit. Sed voluit primùm Iohannis historiam percurrere, ut deinde res Christi continua serie pertexeret: quod facere solent etiam optimi Annalium conditores, ut alibi diximus. Non obstat huic interpretationi quòd Iohannes dicit μέσθ' ὑμῶν ἔσηκεν [*medius vestrum stetit*], tres autem alii ἐρχεται [*venit*] aut ἐρχόμενθ' [*venturus*]. Sensus enim est eum qui Spiritu copiosissimo discipulos suos esset perfusus jam tum quidem vivere inter Iudæos, sed tempus instare quo magis magisque omnibus innotesceret.

17. εἰς τὴν ἀποθήκην αὐτοῦ, *in horreum suum*] Non minùs hoc αὐτοῦ [*suum*] ad Christum referri debet quàm quod præcessit ἀλωνα αὐτοῦ [*aream suam*]: neque aliter acceperunt veteres Interpretes.

18. εὐαγγελίζετο τῷ λαόν. *euangelizabat populo*] Id est, *bono dogmate populum imbuebat*. Constructio Hellenistica; qualis & illa in Actis viii, 25. πολὺς τε κῶμας τῶν Σαμαρειτῶν εὐαγγελίσαντο [*multas regiones Samaritarum euangelizabant*]. & viii, 40. εὐαγγελίζετο τὰς πόλεις πάσας [*euangelizabat civitates omnes*]. & xiv, 20. εὐαγγελισάμενοι τε τὴν πόλιν ἐκείνην [*cum euangelizassent civitatem istam*]. Hinc & passivè dicitur πτωχοὶ εὐαγγελίζονται [*pauperes euangelizantur*].

19. ὧν ἐποίησε πονηρῶν ὁ Ηρώδης. *de omnibus malis quæ fecit Herodes*] Repetitum nomen vice pronominis, more Hebræo. Sic i Corinth. i, 8. i Theff. iii, 12. ii Theff. iii, 7, 8. Adde, si placet, Genes. xix, 24. Numerorum x, 29. Psalmi lxxxii, i.

20. Προέθηκε καὶ τῷτο ἐπὶ πᾶσι, *Adjecit & hoc super omnia*] Vt solent scelera in scelera ducere. Vide quæ ad Matthæum diximus.

21. καὶ προσευχομένῃ, & orante] Ostendit Christus suo exemplo cum Baptismo jungendas preces: quod observatum ab his qui ex Christi disciplina baptizabantur ex Iustino annotavimus.

23. Καὶ αὐτὸς ἦν ὁ Ἰησοῦς ὥσεί ἐτῶν τριάκοντα ἀρχόμενθ' ὦν, *Et ipse Iesus erat quasi incipiens esse circiter annorum triginta*] Omnino rectior videtur constructio si ὦν [*esse*] superioribus jungamus. Neque enim rectè dicitur ἀρχομαι ἐτῶν τριάκοντα [*incipio*

annos triginta], sed potius ἀρχομαι ἔτι τριάκοντα [*incipio annum tricesimum*], quod est annum ago tricesimum. At ἀρχομαι ὦν ἐτῶν τριάκοντα [*incipio esse annorum triginta*] est incipio jam esse tricenarius, quod non dicitur nisi post impletum annum tricesimum: sicut *anniculus* quis dicitur Iuris Romani auctoribus non statim ut natus est, sed trecentesimo sexagesimo quinto die. Quod ut rectè observavit vir in omni literarum genere summus, ita eidem assentiri non possum cùm ὥσεί [*quasi*] hoc Lucæ loco putat esse positum vice Caph Veritatis, ut Hebræi vocant. Nam id Caph Græci per ὡς expriment, ut cùm dicitur δόξαν ὡς μονογενὲς [*gloriam tanquam unigeniti*]: quod ipsum locum non habet nisi cùm res altera alterius nota est, ut majestas illa docebat Iesum esse Dei Filium unicum. At hic non est ὡς [*tanquam*] sed ὥσεί [*circiter*], quod numero aut mensuræ additum significat id quod dicimus *circiter* aut *admodum*, ut Matth. xiv, 21. Marci vi, 44. Infra ix, 14. xxii, 41. xxiii, 44. Iohann. iv, 6. vi, 10. xix, 14. Neque illa rei alterius per alteram notatio hic locum habet. Veterum multi, cùm hoc satis perspicerent, putarunt per ὥσεί [*circiter*] significari aliquid ad annum tricesimum Christo defuisse; quorum sunt Irenæus & Epiphanius, qui Novembri Christum vult baptizatum, cùm natalis ejus Ianuario immineret. At hoc si Lucas voluisset quid opus fuerit addere illud ἀρχόμενθ'; [*incipiens?*] Deinde omnino hæc tam accurata descriptio tempus aliquod legitimum respicit. Lex quæ exstat Numer. xv, 3, & 47. additâ historiâ i Paralipomen. xxiii, 2, 3. disertè docet Levitas justam functionem demum aggressos cùm essent בני שלשים [*filii triginta annorum*], id est, *tricenarii*, quanquam, ut alia lex docet Numer. viii, 24. anno vicesimo quinto exacto jaciebant ministerii sui rudimenta; quomodo & apud Achæos aliasque gentes tricesimus annus legitimus ad gerendos magistratus. Ad hoc exemplum voluit Deus & Baptistam (qui sex mensibus natu major Christo, tantò etiam antè munus suum est auspiciatus) & ipsum Christum anno demum tricesimo peracto exordiri functionem ipsis mandatam. Neque tamen nulla vis est particulæ ὥσεί [*circiter*]. Solet enim *circiter* tempus aliquod factum aliquid dici, non minùs ubi aliquid excedit quàm ubi deest ad præcisam notationem, ut videre est & infra xxii, 59. & apertissimè xxiii, 44. collato Marci loco xv, 33. Significat ergo Lucas Christum non ipso natali die, sed aliquot post diebus venisse ad Baptismum, quod ipsi auspiciandi muneris initium fuit. Ac ne hæc interpretatio omnium veterum auctoritate destituta credatur, sciendum est ita sensisse Chrysostomum, qui Christum ait venisse ad Baptismum post annos triginta. Adde quod de Iosepho Iacobi filio, qui non dubiam Christi gessit imaginem, quo tempore Ægypto præponitur annotat Moses fuisse eum בני שלשים [*filium triginta annorum*], id est, ut Lxx transferunt ἐτῶν τριάκοντα [*annorum triginta*]. Ad exemplum legis Hebrææ & Domini ipsius, Iustinianus constituit eum qui eligeretur Episcopus excedere debere trigessimam ætatis annum, Novellâ cxxxvi i.

Olim

Olim ne Presbyter quidem ante eam ætatem legebatur, ut videre est Synodi Neocæsariensis canone xi.

ὁὗς Ἰωσήφ, τῷ Ἠλὶ, *filii Iosephi, qui fuit Eli*] In conciliando stemmate quod est apud Matthæum & isto quod Lucas posuit magnopere sudarunt veterum & recentiorum Scriptorum ingenia: neque id mirum, cum ab hostibus Christianismi tantus in ipso limine dissensus objici his libris quotidie solet. Sed qui gnari sunt morum Populi Iudæi, sciunt multas esse posse γενεαλογίας [*generis recensiones*] quæ pugnare videantur, nec tamen pugnent; idque non uno modo accidere solere; ut ex iis libris quos Iudæi nobiscum agnoscunt facile est probatu. Quum verò multæ sint conciliandi rationes, quæ sit optima, post tot secula, amissis pridem tabulis omnique memoria, difficile dictu est: verèque hic illud vetus locum habet,

Qui bene coniecit, vatem perhibebo optimum.

Facillimè se hinc expediunt qui ubi τῷ Ἠλὶ [*qui fuit Eli*] dicitur, *filium* interpretantur *generum*; aut etiam non ad Iosephum hoc sed ad Iesum referunt, ut ipse sit τῷ Ἠλὶ [*ipsius Eli*], nepos scilicet. Sed ut non est negandum generos *filios* posse dici, ita in generis recensione, nullo addito discriminis signo, quod erat facillimum, rem adeò diversam communi voce indicari, vix sit credibile. Nec magis patitur ordo ille perpetuus illud τῷ Ἠλὶ [*qui fuit Eli*] referri ad id quod erat remotius, præsertim cum si id ageretur verbum ἐνομίζετο [*putabatur*] verbum aliud oppositum, puta ἦν δὲ [*fuit autem*], aut simile, postularet. Multinomines fuisse Hebræos qui dicunt, dicunt quod verum est & multis veteris Scripturæ locis probari potest. Sed ut inter Davidem & Salathielem nullum nomen congruat, neque item inter Zorobabelem & finem stemmatis, præsertim cum ab Abrahamo ad Davidem nomina omnia congruant, ex sola πολλωνωνίας [*appellationis multorum nominum uni datæ*] causa accidisse non facile concedet qui iudicio valebit. Quare multò rectius iudicasse putandi sunt qui causam diversitatis hanc adferunt, Quod Sanguinis & Iuris successio modò conveniat, modò discrepet: Illius arbitra est natura, huius lex Civilis. Et liberi quidem etiam heredes; sed non & qui heredes liberi, cum sæpe agnati à satis remoto gradu ad cernendam hereditatem vocentur, quoties propior gradus deficit. Sed qui hoc rectè viderunt, plerique existimarunt ne dubitandum quidem quin Matthæus Naturæ ordinem sequatur, Lucas Iuris: quippe verba ajunt esse aperta, in Matthæo quidem ἐγέννησε [*genuit*], in Luca autem ἐνομίζετο [*putabatur*], quorum illud sit naturale, hoc legitimum. Habet hoc speciem veri, & fulcitur auctoritate antiqui Scriptoris Africani. Sed & eum Scriptorem in multis rebus non tam diligentiam quàm iudicio & linguarum cognitione destitutum labi probatu proclive est: Et quod vim vocum attinet, primum illud ἐνομίζετο [*putabatur*] non ad totum stemmatis contextum pertinet, sed ad Iesum solum, qui Iosephi filius non erat, sed vulgò putabatur. In cæteris autem ἐνομίζετο [*putabatur*] locum non habet; nisi dicere lubeat & Davidem νομινοῦσθαι [*putatum*] *filium Iesse*, & Iesse *filium Obed*, atque ita deinceps cæteros ad Adamum usque. Ego

verò non conjecturis, sed liquidis, ni fallor, rationibus adductus certissimum arbitror à Matthæo spectari Iuris successionem. Nam eos qui Regnum obtinuerunt, quod erat τῶν πρωτογόνων [*primogenitorum*], privato nemine admixto, recenset. Deinde, Ἰεχονίας, inquit, ἐγέννησε τὸν Σαλαθιήλ [*Iechonias genuit Salathiel*]. Atqui eundem Iechoniam ob sua merita sine liberis hac vita exiturum non obscure Dei imperio prædixerat Ieremias xx i i, 30. ubi est Hebræa vox ירר, quæ ἀτεκνον [*prole carentem*] significat Genes. xv, 2. Levit. xx, 20, 21. nec aliter ab Hebræorum doctissimis intelligitur. Quare cum eidem Salathieli (nam cur diversos putemus non video) Neri parentem adscribit Lucas privatum hominem, Matthæus autem Iechoniam, apertissimum est à Luca jus Sanguinis, à Matthæo jus Successionis, & præcipuè jus ad Regiam dignitatem spectatum; quod jus, sine liberis mortuo Iechonia & si qui alii erant è Solomonis posteris, ad Salathielem caput familiæ Nathanis legitimo ordine devolutum est. Nam inter Davidis filios Solomonem Nathan sequebatur. Quod enim quidam in Achazia defecisse Solomonis posteritatem putant, non uni Sacræ historiæ loco repugnat. Sed condonandus ille error est non tam hominibus quàm seculo miserè decepto ab Annianis Pseudophilonibus. Quod autem diximus, verum esse ostendit Scriptor Paralipomenon, qui cum rem notissimam de Iechonia sine liberis mortuo ignorare non posset, Iechoniæ filium facit Affir, Affiris aut ipsius Iechoniæ (ambigua enim constructio est) Salathielem, lib. i, cap. i i i, 17. Malo enim cum Hebræis & Lxx אֲשִׁיר [*Afir*] pro nomine proprio quàm pro appellativo accipere, cum & ipsa, ni fallor, constructio id magis exigit. *Filium* ergo dicit Iuris successorem: nam eum in modum solet γενεαλογεῖν [*genus recensere*]. Neque id ipse ignorare nos patitur: nam paulò antè eodem loco filium Iechoniæ fecerat Sedeciam, quem ejusdem Iechoniæ patrum fuisse negari non potest, cum manifestum habeamus testimonium i i Reg. xxiv, 17. Quo loco cum Hebræa lectio nihil habeat ambiguitatis, Græci codices quidam habent rectè πατράδελφον [*patruium*], quomodo & Iosephus in hac historia; alii ex loco Paralipomenon υἱόν [*filium*]. Sicut ergo *filius* Paralipomenon Scriptori dicitur qui Iuris est successor, etiam patruus: ita Matthæo γεννᾶν [*gignere*] dicitur qui heredem aliquem relinquit, Iuris scilicet fictione. Sicut & adoptivos parentes Latini per similem καλῶς ἑστῶς [*abusionem*] *genitores* vocant. Et Hebræi, quod plus est, genitum ex fratre mortui vocant *ipsius mortui semen*. Simili modo τεκνοποιεῖσθαι [*gignere prolem*] Xenophonti in Laconica Republica is dicitur qui alium virum ad uxorem admittit, ut ipse secundum Laconica instituta partus pater dicatur. Similiter Augustum *natum Cæsaris* vocat Ovidius initio Metamorphoseon, Germanicus autem Augustum *genitorem* suum in carmine Arateo. Sic & Levitici xv i i i, i i. מולדת quidam Hebræi sumebant de filio adoptato: & Num. i i i, i, filii Aaron dicuntur תולדות *generationes* Moysi, quia ab eo erant instituti. His accedit insuper quod vox Hebræa ילד, quæ per γεννᾶν [*gignere*] exprimitur, extra originis fines usum suum latè porrigit, ita ut res gestæ alicujus vocentur תולדות, Hellenistis, qui

Hebraismos amant sequi, γενέσεις [generations], ut Genes. VI, 9. Numer. III, 1. & alibi: & in Psalmo secundo Deus dicatur genuisse Davidem, cum eum ad Regnum evexit. Quum ergo in Salathielis persona apertissimum sit jus Successionis à Matthæo respici, à Luca verò jus Sanguinis, si qui alibi Matthæum ad jus Sanguinis, Lucam ad jus Successionis more desultorio transgredi dicant, non video quas adferre possint probabiles ejus inconstantiæ causas. Africanus, ut dixi, sedulus magis quam exacti per omnia judicii, dum vocibus illis ἐγέννησε [genuit] & ἐνομίζετο [putabatur] plus æquo innititur, & deceptus ipse est & sequentium multos traxit in erroris sui assensum. Nam Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, Eusebius, Nazianzenus, atque alii velut agmine facto ipsum sequuntur, & Eli à Luca nominatum volunt patrem esse Iosephi jure legitimo, Iacobum autem Matthæo nuncupatum patrem ejusdem jure naturali; cum rationes à nobis superius allatæ contrarium potius persuadeant. Adde his, quòd Lucas ad Adamum naturalem omnium satorem genus perducit; Matthæus autem ab Abrahamo incipit, à quo incipiunt αἱ ἐπαγγελίαι [promissiones], unde jus potissimum oritur. His & illud accedit, quòd Lucæ numerus multò est plenior quàm est Matthæi: nam Lucas inter Salathielem & Iosephum novendecim, ut vulgatæ habent editiones, ut nos censemus, septendecim personas numerat, cum decem tantum recitet Matthæus: quod manifestum est indicium aliquot personas à Matthæo omissas. Quis enim credat ex duabus familiis ab eodem tempore ad idem tempus hanc alterum tantum habuisse γενεῶν [personarum generatarum] quàm illa haberet? Omnino est hoc incredibile. Sed ipse Matthæus non numerari à se personas, sed generis summam breviter indicari in τεσσαρεσκαίδεκάδας [classes nominum quatuordecim] tres memoriæ causâ digestam, satis apertè profitetur. Nam & inter Ioramum Regem & Oziam, qui idem Azarias, Achaziam, Ioam, Amaziam silentio transmittit, nempe ut ordini ad memoriæ facilitatem instituto consulat: quod in Iuris successione demonstranda parum refert. Nam, ut dici solet, heres heredis mei heres meus est. At qui naturalem seriem sequi velit, quod facit Lucas (eam enim ob causam à Davide ad Salathielem usque privatæ fortunæ homines memorat, ne ab eo ordine discedat), eum decet de gradu ad gradum, quæ sanguis ducit, progredi, quod quin fecerit non dubitamus. Ac si quis tempora rectè putet à Zorababele ad Christum, videbit, secundum id quod plerumque accidit, totum id tempus personis ab illo recitatis rectè expleri; à Matthæo non item. Quare hinc quoque discimus à Matthæo τὸ νομικὸν [id quod legale est], à Luca τὸ φυσικὸν [id quod naturale est] spectari. Sicut autem hætenus ab Africano compellor discedere, ita non omnino spernendum arbitror quod ab illo traditum, & quo nihil habemus antiquius. Laudabat ille ejus narrationis auctores consanguineos Domini nostri, quos ob id Δεσποσύνας [Dominicos] vocabant. Sed intervallum temporis quod inter Christum & Africanum intercedit facile patitur aliquam famæ adulterationem: magis tamen

credo ipsius Africani interpretatione corruptum quod rectè acceperat, dum servire studet illi ὑποθέσει [suppositioni] quam sibi præfixerat, spectatum à Matthæo Naturæ ordinem, Legis à Luca. Cui conjecturæ meæ fidem haberi nolo nisi ipse dictis suis fidem sibi destruit. Mathan, inquit, à Solomone ducens genus uxorem Esbham duxerat, & ex ea filium genuerat Iacobum. Eadem Esbha, mortuo Mathane, nupsit alteri viro Melchi è posteritate Nathanis, & ex eo Eli genuit. Eli sine liberis functo Iacobus frater ejus, non quidem consanguineus sed uterinus, id est, ὁμομήτρις ex lege viduam duxit, ex qua natus Iosephus natura fuerit filius Iacobi, lege τῆς Ἡλὶ [ipsius Eli]. Hic multa errari quis non videt? Nam lex τῆς ἐπιγαμίας [leviratus] ad conservanda familiarum jura pertinebat: Familiæ autem ex agnatione censentur: quare Iacobo sine liberis functo prolem ei gignere debuit non uterinus, qui agnatus non erat, sed proximus ejusdem familiæ ac nominis. Neque si uterinus sponte id officium præstitisset, propterea filius ex demortui nomine censeretur & in stemma referri ullo jure potuisset. Quare ut verum sit Melchin & Mathanem eadem uxore, id ad concilianda hæc stemmata valere non potest. Est & alia traditio vetus, Epiphanio memorata, Iosephum hunc nostrum filium fuisse τῆς Ιακώβ, ἐπὶ κληνῇ τῇ Πάνθηρ καλεμένῃ [Iacobi, qui cognominatus fuerit Panther] quod omnino spernendum non puto: nam & ipse Iosephus appellatus eodem cognomento. Quippe & Celsus Mariam ait concepisse ἀπὸ τινὸς Πανθήρα τῷ ὀνόματι [ab aliquo cui Panthera nomen], quod à Iudæis haud dubiè acceperat: nam iidem Iesum Dominum nostrum filium Panther appellat, ut in libro מדרש קהלת [Expositiones Ecclesiastæ] & in libro עבודה זרה [De idololatria]. Manavit ad posteritatem & alia fama Græcis Scriptoribus memorata, Mariæ patrem dictum Iehojakimum, ei patrem Pantherem, Pantheri patrem Barpantherem, Barpantheri Levin Melchi filium: quod non est temerè improbandum. Nam cum res ipsa loquatur, ut alibi ostendimus, Mariam fuisse ἐπὶ κληρῶν [heredem], ac proinde κληρῶν εἰς τὸ ἀναγκασάντων [jure successionis ita exigente], ut rectè loquitur Epiphanius, nupsisse proximo agnato, sequitur propinquo gradu junctos inter se fuisse Iosephum & Mariam: quamobrem & ex Iosephi stemmate genus Mariæ discendum nobis proponitur. Id autem apparebit verissimum si dicamus, ut illa significat narratio, eundem Levin patrum fuisse Iosepho, Mariæ verò abavum. Quod autem Panther & Barpanther appellantur Mariæ avus & proavus, eò factum arbitror quòd cognomen gentilitium positum sit vice nominis per immemoriā obliterati, ut fieri solet. Omnino enim Panther videtur commune fuisse vocabulum eorum qui à Melchi descenderant, fortè & longiori parentum serie à Maccabaicis usque temporibus deductum ex rei alicujus memorabilis eventu. Cœperant enim illis temporibus cognomina quædam gentilitia usurpari, sive ex nomine progenitoris, ut cognomen Hasmonæorum, sive ex casu aliquo. Iam quod, collectis in unum traditionibus, atque ita acceptis ut nec cum Matthæo nec cum Luca dissentiant, verò simillimum mihi videtur, sub-

subjiciam legentium iudicio, testatus, quod jam dixi, arbitraria hæc esse, non explorata. Verum puto quod οἱ Δεσποῦνοι [Dominici] Africano dixerunt Estham primum Matthani, deinde Melchi conjugem fuisse; itaque esse eos ὁμοχρόνους [ejusdem temporis] in Matthane autem extinctam stirpem naturalem Abiudis, quæ prima erat stirpium profatarum ex Zorobabele. Quare ex lege, viduæ matrimonium ad sobolem in nomen mortui excitandam debitum ei qui princeps esset familiæ secundæ per Resam ab eodem Zorobabele venientis: Atque eum fuisse Melchim, qui Iacobum genuerit, patris naturalis cognomine dictum vulgò *Pantherem*, legis autem æstimatione filium Matthanis mortui, & juris omnis successorem. Hujus Iacobi sine liberis functi jus devolutum ad Iosephum: atque ita Iosephum dici *Iacobi filium*, non ex lege ἐπιγαμβεύσεως [leviratus], sed quod hereditas ejus ad ipsum pervenisset: quomodo Sedecias est *filius*, ut diximus, *Iechoniae*. Erat autem Iosephus, si rectè rationem puto, filius fratris Iacobi, ac proinde Iacobus Iosephi patruus. Mariam autem, cum ab altero Melchis filio veniret, & esset ἐπίκληρος [heres unica], nuptam Iosepho, quia nemo exstabat propior ad cuius tutelam confugerent. His nodis expeditis, una videtur restare difficultas, quomodo & Matthæo & Lucæ Zorobabel dicatur *Salathielis filius*, cum Paralipomenon Scriptor eum dicat *Pedajæ filium*, qui frater videtur fuisse Salathielis. Mihi planum videtur non agi ibi de Ethnarcha Zorobabele, quem Salathielis esse προτότοκον [primogenitum] omnibus erat notissimum, sed de alio gentis ejusdem, qui inter cæteros Regiæ stirpis nominatur. Nam & liberi ejus Zorobabelis alia habent nomina quàm quæ aut apud Matthæum aut Lucam exstant: ita ut ad solutionem naturalis & legitimæ successionis confugere hic non liceat. Et apud Esdræ, Nehemiam, Aggæum, Zorobabel Ethnarcha nusquam *Pedajæ*, semper, ut hic tam Matthæo quàm Lucæ, *Salathielis filius* dicitur: atque ita eum sæpe appellat Iosephus diligens harum rerum inquisitor. Huic autem Zorobabeli amplissimæ à Deo factæ erant promissiones de Regno in ejus posteritate firmando; unde in ejus personam non minùs quàm in Davidis & Abrahami concurrunt Matthæus & Lucas. In his autem quæ antè diximus ita rem exposuimus quasi duo illa nomina *Matthat* & *Levi* inter Elin & Melchin in contextu Lucæ non extarent: cujus nostræ existimationis, ut & omissi Cainanis, causæ mox suo loco reddentur. Sed cum magis veritas oculata fide quàm per aures animis hominum infigatur (ut Iurisconsulti loquuntur cum de gradibus agunt cognationis) utramque tam Matthæi quàm Lucæ lineam spectandam exhibebo, Matthæi dextro, Lucæ sinistro latere, in medium spatium reiectis nominibus quæ uterque memorant. Quas autem personas Matthæus omisit, ut τεσσαρεσκαίδεκάδας [nominum quatuordecim classes] suas rotundaret, eas alio literarum genere subjiciam: eodemque subtexam Mariæ stemma:

ADAM.
SETH.
ENOS.
CAINAN.
MALELEEL.
IARED.
ENOCH.
MATHVSALA.
LAMECH.
NOE.
SEM.
ARPHAXAD.
SALA.
HEBER.
PHALEC.
RAGV.
SARVCH.
NACHOR.
THARE.

ABRAHAM.
ISAAC.
IACOB.
IVDA.
PHARES.
ESROM.
ARAM aut RAM.
AMINADAB.
NAASSON.
SALMON.
BOOZ.
OBED.
IESSE.

DAVID.

SOLOMO.	NATHAN.
ROBOAM.	MATTATHA.
ABIA.	MAINAN.
ASA.	MELBA.
IOSAPHAT.	ELIAKIM.
IORAM.	IONAN.
Achazia.	IOSEPH.
Ioas.	IVDA.
Amasia.	SIMBON.
OZIAS, qui & AZARIAS.	LEVI.
IOATHAM.	MATTHAT.
ACHAZ.	IORIM.
EZECHIA.	ELIEZER.
MANASSE.	IOSE.
AMON.	ER.
IOSIAS.	ELMODAN.
IECHONIAS, id est, Ichojakim.	COSAM.
IECHONIAS alter, sine liberis mortuus.	ADDI.

SEDECIA, patruus & heres Iechoniae posterioris.

Affir, post Sedeciam Iechoniae heres.

SALATHIEL, Neri filius, heres Affiris & Iechoniae.
ZOROBABEL, Salathielis filius & heres.

ABIVD.	RESA.
ELIAKIM.	IOHANNA.
AZOR.	IVDA.
SADOC.	IOSEPH.
ACHIM.	SEMEI.
ELIVD.	MATTATHIAS.
ELBAZAR.	MAATH.
Ανάννης.	NAGGA.
Ανάννης.	ESLI.
Ανάννης.	NAV.M.
Ανάννης.	AMOS.
Ανάννης.	MATTATHIAS.
Ανάννης.	IOSEPH.
Ανάννης.	IANNA.
MATTHAN, prior maritus Esthae sine liberis mortuus.	MELCHI, posterior maritus Esthae, pater naturalis Iacobi.

IACOB, qui & Panther, Matthanis filius legalis ex Estha, frater Elis & Levis naturæ.

ELI-Levi.

IOSEPH, filius Eli naturæ, Iacobi heres, Mariæ agnatus proximus.

Barpanther.

Panther.

Ichojakim, qui & Eliakim.

Maria, Iosepho nupta.

Aliquot personas quarum non exstant nomina inter Zorobabelis & Christi tempora interposui, quia sine illis expleri tempora satis commodè non possunt: neque id novum in Matthæo, cum, ut dixi, tres Reges continuos omittat. Quot hîc omissi fuerint difficile dictu est, cum sæpe eodem temporis spatio familiæ inter se comparatæ γενεαὶς [personas generatas] habeant unâ aut alterâ plures & pauciores; quod in omnibus stemmatibus videre est. Quia verò Mariæ abavus *Levi* vocabatur, inde natus est error veterum existimantium Christo ex natalibus etiam acquisitum Ius Levitici Sacerdotii: in quo multa sunt reprehendenda. Nam nomina quod attinet, ea communia erant Tribubus omnibus, ita ut & Levita *Iudas*, & ex Iuda genitus *Levi* diceretur; quod nemo mediocriter in istis literis versatus ignorat. Deinde verò Ius Levitici Sacerdotii non potuit nisi per mares ex maribus, ut Romani loquuntur, deferri. Quantò fuerat satius credere divino Scriptori ad Hebræos, disertè neganti Tribum Iudæ, ex qua ortus est Iesus, ullum habere jus succedendi in Sacerdotium; & propterea Christi Pontificium non esse Leviticum sed ἀπαράβατον [non transiens per successionem] Regale, quale Melchisedeci fuerat. Illud addam, omnino me arbitrari Lucæ stemma peti- tum ex tabulis publicis: nam in iis generatim accuratè admodum describi ac custodiri ad excidium usque solita Iosephus testatur.

24. τῆ Ἠλὶ, τῆ Μελχι, *Qui fuit Eli, qui fuit Melchi*] Sic in antiquis exemplaribus fuisse, persuasor argumentis quæ à viro veri amante eoque & aliis nominibus mihi amicissimo Iohanne Cordesio duabus dissertationibus allata sunt. Nam Irenæus disertè docet suo tempore tantum LXXII existisse γενεαὶς [personas] in Luca, cumque numerum eis signis exprimit ut de lectionis veritate dubitari non possit. Ad eum verò numerum reduci res non potest, nisi & *Matthat* & *Levi* hoc loco omittantur & infra *Cainan*. Africanus verò non minùs apertè citat Lucæ verba his duobus nominibus hoc loco omissis, & clarè significat ipsi Eli patrem ἀμεσον [nullâ personâ interpositâ] fuisse Melchim; quem & Eusebius sequitur, & in hexametro carmine de Genealogia Nazianzenus, & ad Matthæum Hieronymus, & alicubi Augustinus. Putem causam additi nominis *Matthat* fuisse, quòd id alterum esset nomen Melchis: nam id à Damasceno aliisque quibusdam ex fama aut libris amissis proditum est. *Levis* autem nomen itidem perperam insertum putem ab iis qui audissent ipsi Melchi filium fuisse *Levin*, quòd nomen fortè pro *Eli* substituendum putarunt; cum tamen is Levi non ad Iosephum, cuius hîc genus traditur, sed ad Mariam pertineret, ad quam stemma non perducitur. Nec indignum notatu, nomina ferè omnia Nathanis posterum spem in se ferre Regni quòd Davidis posteritati promissum fuerat.

33 τῆ Ἀράμ. *Aram*] Ita Lxx fine libri Ruth, & I Paralipomenon 11, 9. ubi Hebræi habent ארם [Ram]; at Syrus hic ארם [Aram]. Est igitur ex Syriasmò additum Aleph fronti dictionis. Nam & Syri ipsi Hebræis & Arabibus ארם [Ram] vocabantur, ut Iobi xxxi 1, 2. & 11 Paral. xxi 1, 6.

cum ipsi se vocarent ארם [Aram], quòd nomen apud alias quoque gentes usu invaluit; unde Ἀριμοί [Arimi] Græcis veteribus. Simile est quòd ארמא urbs dicta est ארמא Αριμαθαία, ut suprâ diximus.

36. τῆ Σαλα, τῆ Ἀρφαξάδ, *Qui fuit Sale, qui fuit Arphaxad*] Sic habent manuscripti Græci aliquot quorum meminit Beza, & quòd potissimum est, antiquissimâ literâ scriptus unus qui Lugdunensis Ecclesiæ fuit, Cantabrigiam postea delatus; & alter in Angliam è Græcia nuper missus. Irenæi quoque numerus ostendit *Cainani* nomen non lectum eo tempore: nec certè ejus quæ nunc apparet lectionis indicia reperias ante quartum seculum. Omnino Cordesio assentior existimanti *Cainani* nomen hoc loco nec in primitivis Lucæ, nec in Septuaginta Interpretum libris existisse. De Luca, præter ea quæ diximus, rem credibilem facit Africanus, qui id nomen non agnoscit; De Interpretibus Septuaginta, quòd Proprius Gazæus notat eum qui est in Genesi de Cainano locum ὠβελισθαι [obelò notatum] tanquam supposititium; quòd Theophilus Antiochenus in temporum supputatione Septuaginta illos sequens in nominum recensione omisso Cainane Arphaxadum Salæ patrem facit; itemque Eusebius, ut Græcè à Scaligero est editus, idque in ea genealogia quam ipse ait esse secundum Septuaginta; quòdque alii secundum eosdem Interpretes tempora à se putari profitentes, ita putant ut constare ratio non possit nisi omittatur hîc Cainan: quos inter sunt Epiphanius hæresi Lv. & Orosius. His adde quòd Septuaginta nomen hoc ex traditione aliqua hausisse dici non possint, cum Samaritana scriptio & Chaldæa versio, & quæ eam secutæ sunt aliæ extra Græcum, codici Hebræo consentiant, nec quisquam Hebræorum Magistrorum tale quid tradiderit. Adde quòd Abrahamum à Diluvio esse decimum, qui Cainano interjecto esset undecimus, non Hebræi tantum, quos inter Iosephus, affirmant, sed & ex Chaldæis Berosus ab ipso Iosepho productus, & ex Græcis Eupolemus, cuius locum servavit Eusebius. Quæ conjecturæ me inducunt ut credam à scriptore aliquo libri, unde multa exemplaria fluxerunt, ex penultimo hujus commatis capite nomen *Cainanis* hoc loco errore quodam repositum; quales repetitiones vitiosas ex perperam inspectis archetypis, aut dictantis hallucinatione, multis in libris occurrunt. Deinde cum latè spargi ea lectio per Lucæ exemplaria cœpisset, Græcos Christianos etiam in versione Geneseos secundum Septuaginta inter Arphaxadum & Salam interposuisse nomen *Cainanis*; annis etiam additis, quò magis Lucæ, quem sic scripsisse arbitrabantur, sua auctoritas constaret. Sed horum temeritatem tum alia quæ diximus refellunt, tum quòd Paralipomenon liber Græcus, cujuscunque tandem is sit interpretis, in antiquioribus libris *Cainanis* hujus novi nullam faciat mentionem.

38. τῆ Ἀδὰμ, τῆ Θεῶ. *qui fuit Adam, qui fuit Dei*] Syrus & Arabs, cum ubique filii nomen expresserint, hic mutarunt loquendi genus; neque dixerunt, *Adam, qui filius Dei*, sed *qui ex Deo est*; ne scilicet ex substantia Divina genitus crederetur. Ego illis potius assentio

assentio qui *filium Dei* dici putant Adamum creationis jure, atque eo gradu attolli animos ad credendam Christi genituram. Nam qui ex terra sine patre hominem primum potuit producere, idem efficere potuit ut Christus ex virgine sine patre nasceretur, imaginem illam Divinam ad quam Adamus erat conditus, non purgaturus tantum à peccati maculis, sed & in multò meliorem sortem reformaturus. Certè & Paulus illud Arateum laudat,

τὸ γὰρ καὶ γένεσθαι ἐσμέν.

[*Nos genus illius.*]

Et Deus ipse hoc sensu *patrem* se vocat Deut. xxxii, 6. Addam Philonis locum, ubi & Deum *patrem Adami* nominat, & causas nominis facundè explicat, περὶ τῆς πρώτης καὶ γηγενῆς [*de illo primo & Terrigena*] hunc in modum loquens, ὅς ἐνεκα εὐγενείας ἔδεν θνητῷ σύγκριτον, χερσὶ μὲν θεαῖς εἰς ἀνδριάντα τὸ σωματοειδὴ τυπωθεὶς ἀκρότητι τέχνης πλαστικῆς· ψυχῆς δὲ ἀξιώθεὶς ἀπ' ἑδενὸς ἔτι τῆς εἰς γέννησιν ἡκόντων, ἐμπνεύσαντο· Θεὸς τὸ θεῖας δυνάμεως ὅσον ἡδύνατο δέξασθαι θνητῇ φύσει. ἦν ἄρ' ἔχ' ὑπερβολὴν τὴν εὐγενείας, μηδεμίας τῆς ἄλλων αἰδὴ ὠνομάσθησαν εἰς σύγκρισιν ἐλθεῖν δυνάμενης; τὸ μὲν γὰρ τὸ κλέειν ἐκ προγόνων εὐγενείας· ἀνθρώποι δὲ οἱ πρόγονοι, ζωὰ ἐπικηρα καὶ φθαρτὰ, καὶ αἱ τῶν αἰθέρα καὶ ἐφ' ἡμέρας τὰ πολλὰ εὐπραγία· τὸ δὲ πατὴρ μὲν θνητὸς ἔδει, ἔδδ' αἰτιῶν, ἀλλ' ἡ Θεός· ἔτρεπον τινὰ γενόμενον· εἰκὼν κατὰ τὴν ἡγεμόνα νέον ἐν ψυχῇ, δέον ἀκηλιδωτὸν τὴν εἰκόνα φυλάσσει καθ' ὅσον οἶόν τε ἦν ἐπακολυθήσαντα ταῖς τῆς γεννήσαντος ἀρεταῖς, προτεθέντων εἰς αἰρέσεις καὶ φυγὰς τῶν ἐναντίων, ἀγαθῶν καὶ κακῶν, καὶ καλῶν καὶ αἰσχρῶν, καὶ ἀληθῶν καὶ ψευδῶν, τὰ μὲν ψευδῶν καὶ αἰσχρῶν καὶ κακῶν προθύμως εἴλετο, τὸ δὲ ἀγαθῶν καὶ καλῶν καὶ ἀληθῶν ἠλόγησεν [*qui quod ad nobilitatem attinet neminem habet qui secum comparetur, manibus Divinis in simulacrum corporeum formatus summa arte figulari; animam autem donatus non ab ullo qui genitus esset, sed Deo inspirante ei tantum divinæ facultatis quantum ferre poterat natura mortalis. Nonne hæc ergo fuit eminentissima nobilitas, cum qua nulla alia posset contendere? Aliis enim gloria ex majorum nobilitate; at majores illi homines fuere, animal temporarium & corruptibile; fortunæ eorum incertæ ac diariæ: illius verò nullus mortalis aut pater aut causa, sed Deus ipse. Cujus ille cum aliquo modo factus esset imago, nempe per mentem quæ dux animæ est, cum debuisset illam effigiem servare quam maxime fieri poterat immaculatam, imitando virtutes ejus qui eum genuerat, cum ei ad eligendum & fugiendum proposita essent contraria inter se, hinc bonum, inde malum; hinc pulchrum, inde turpe; hinc verum, inde falsum; & falsa & turpia & mala sponte prætulit, bona autem & pulchra & vera contempsit*]. Iosephus quoque de primis hominibus agens, ὡς αὐτῶν τῶν Θεῶν γενόμενοι [*ab ipso Deo geniti*]. Neque verò displicet mihi veterum observatio, qui Matthæum Iudæis scribentem eò rem perduxisse volunt, ut ostenderet Iesum esse heredem Abrahami & Davidis, ac proinde ipsorum Messiam; Lucam autem, ut qui Græcis scriberet, ad ipsam generis humani originem, stemma pertexuisse, ut significaret hunc illum esse qui communi bono generis humani natus in se credentibus collaturus esset jus filiorum Dei, quod Adamus & eum secuti homines amiserant, & quidem tantò excellentiùs quanto ipse genitus erat modo excellentiore.

CAPUT IV.

ΕΝ τῷ Πνεύματι, à Spiritu] Infra 14. ἐν τῇ δυνάμει τῶν Πνεύματων [*in virtute Spiritus*]. Vide suprà cap. 11, 27. & quæ ad Matthæum hoc loco.

2. Ημέρας, Dies] Dies civiles, id est, νυχθημέρας [*diemodia*] intelligit, quod alii Hebræico more dixerunt ἡμέρας τεσσαράκοντα καὶ νύκτας τεσσαράκοντα [*dies quadraginta & noctes quadraginta*]. Neque id impedit quò minus revera Christus intra ejus temporis terminos Hierosolymis ἐν τῷ πτερυγίῳ [*in lorica Templi*] fuerit. Nam cum statim relatus fuerit in solitudinem summâ celeritate, exiguum tempus pro nullo reputatur.

πειραζόμενον, tentabatur] Multis modis; quorum præcipui hic referuntur.

3. τῷ λίθῳ τῷ τῷ, lapidi huic] Cuius horum lapidum: quod pluraliter exprimit Matthæus, ut alibi sæpe.

5. ἀναγαγὼν, sursum ducens] πρὸς.

ἐν στιγμῇ χρόνου in momento temporis] Ἐν αὐτῷ [*in tempore individuo*], ut Græcorum quidam loquuntur. Bene nuper versum in puncto temporis, quomodo loquuntur Cicero & Cæsar. Nam momenti significatio longius porrigitur. Hebræum est עַל עֵשָׂא xxix, 5.

6. τὴν ἐξουσίαν ταύτην, potestatem hanc] Id est, omne hoc Imperium. Syrus rectè מְלִיכָה. Nam & Lxx מְלִיכָה vertunt ἐξουσιάζειν [*potestate uti*]. Hinc passim videre est conjungi ἀρχὴν [*imperium*] & ἐξουσίαν [*potestatem*], & à sensu abstracto ad concretum, quem vocant, transferri.

καὶ τὴν δόξαν αὐτῶν & gloriam illorum] Ita & Latinus legit. At Syrus αὐτῆς [*ejus*], ut referatur ad ἐξουσίαν [*potestatem*]. Sed rectum puto αὐτῶν [*illorum*], ut ad res ipsas demonstratas referatur; quomodo mox εἰς αὐτοὺς πάντα [*erunt tua omnia*].

αὐτήν. illam] Τὴν δόξαν [*gloriam*], quomodo & Syrus legit. Diabolus hoc loco & alibi, ut Sophistæ solent, verum falso permiscet. Neque enim tam impudens erat ut Deo jus in Imperia abnegaret: ideo dicit παραδέδοται [*tradita sunt*]. Sed jactat vim suam in rebus humanis agendis ferendisque, ob quam ἀρχὼν τῷ κόσμῳ [*Princeps hujus mundi*] ipsi quoque Christo dicitur. Falsum præcipue est in illo ὡς εἰς ἐλῶ [*cui volo*]: id enim libertatem significat alieno arbitrio non subjectam, quæ Deo illis ipsis verbis ut propria tribuitur Danieli 1v, 22. Tantundem ergo dicit Diabolus quasi diceret Deum ab humanarum rerum respectu curam suam avertisse: quæ opinio fons est ἀθεότητος [*impietatis*].

7. ἐνώπιόν μου, coram me] In mei honorem: quod μοι [*mihi*] dixit Matthæi Interpres. Nam quod sæpe per dativum dicitur id alibi exprimitur per ὑπέρ [*super*] aut ἐναντίον [*ad faciem*], Græcè ἐναντίον aut ἐνώπιόν τινος [*coram aliquo*]. Dativus est Hebræicè & Græcè 111 Reg. xix, 18. & Græcè Rom. xi, 4. ubi Latine coram: quod Ierem. xxix. in dativo, id 11 Paral. xxv, 14. est per ἐναντίον [*ad faciem*], Græcè ἐναντίον αὐτῶν [*coram ipsis*].

8. εἶπεν ὁ Ἰησοῦς, Γέγραπται, προσκυνήσεις, dixit Iesus, Scriptum est, adorabis]

Hæc haud dubiè vetus

vetustior est lectio, quam & Latinus & Syrus agnoscit, & Origenes & Ambrosius. Post quos omnes addi in Græcis codicibus atque etiam Arabicis cœpit, Ὑπαγε ὀπίσω με [Vade post me], aut etiam Ὑπαγε ὀπίσω με, Σατανᾶ [Vade post me, Satana] & post Γέγραπται [Scriptum] additum γάρ [enim], nimirum ex aliorum locorum collatione. Nec quisquam est Græcorum Theophylacto antiquior qui ista verba hoc loco agnoscat. Sic & alii exscriptores commata quædam in hac historia transposuerunt, ut ordinem τῶν πειρασμῶν [tentationum] eum restituerunt qui est apud Matthæum. Sed nulla fuit causa cur Lucas in rebus ejusmodi ordinem tam anxie sequeretur.

9. Εἰ ὁ υἱὸς εἶ τῷ Θεῷ, Si filius Dei es] Suprà dixit Εἰ υἱὸς εἶ τῷ Θεῷ quomodo & hic legendum non vanis conjecturis monet eruditus Interpres. Nec refrager, si codicum aliquot auctoritas accedat. Nam ne Arabs quidem articulum addidit.

10. τῷ διαφυλάξαι σε. ut conservent te] Quod est in Psalmo שמר לך ita verterunt Lxx. Sic & alibi in his scriptis reperies τῷ positum pro Hebræo ל.

13. ἄχρι καιρῶ. usque ad tempus] Vi aggressurus postea quem illecebris corrumpere non potuerat, Ioh. xiv, 30. ut nihil esset malorum in quo vincendo Dux noster nobis non prævississet, πεπειρασμένον κατὰ πάντα καθ' ὁμοιότητα [tentatus per omnia similiter] Hebr. iv, 15.

14. Καὶ ὑπέστρεψεν ὁ Ἰησοῦς ἐν τῇ δυνάμει τῷ Πνεύματι εἰς τὴν Γαλιλαίαν. Et regressus est Iesus in virtute Spiritus in Galilaam] Id est, Spiritu ducente eò se contulit. Hæc enim interpretatio præ cæteris arridet ob id quod suprà habuimus commate 1. Δύναμις Πνεύματος [virtus Spiritus] est τὸ Πνεῦμα [Spiritus], Actorum i, 8.

16. κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτῷ, secundum consuetudinem suam] מנהגו: ita ut Capharnaümi facere solebat. ἀνέστη ἀναγνῶναι. surrexit legere] Solebat in Synagoga esse ἀναγνώστης [Lector], ut dicemus infra ad vocem ὑπηρέτης [minister]. Postquam is legerat attributam diei περιόχην [sectionem] fiebat disse-
rendi copia, Actor. xiii, 15. Philo, Ὁ μὲν τὰς βιβλικὰς ἀναγινώσκει λέγων ἕτερον ἢ τὴν ἐμπειροτάτων, ὅσα μὴ γνώριμα παρελθόντων ἀναδιδάσκει (ita legendum ex Eusebio, ubi Philonis codices malè repetunt vocem ἀναγινώσκει). τὰ γὰρ πλεῖστα διὰ συμβόλων ἀρχαιοτέροιω ζηλώσει παρ' αὐτοῖς φιλοσοφεῖται [Ille quidem ore in libro scripta recitat; alius verò ex doctissimis, quæ minùs nota sunt edocet: multa enim apud illos trahuntur per symbola, Veterum exemplo]. Sed honoris causà, si quis vir gravis advenisset, dabatur ei liber cum potestate legendi, & si parem se judicaret, etiam explicandi.

17. ἐπέδοθη αὐτῷ βιβλίον, traditus est illi liber] Cum & ex Lege & ex Prophetis quoque Sabbato περιόχαι [sectiones] legerentur, datus est ei liber qui expositu difficilior credebatur, idque jussu Archisynagogi per eum qui infra vocatur ὑπηρέτης [minister].

ἀναπτύξας, ut revolvit] ἀναπτύσσειν βιβλίον est evolvere, πτύσσειν convolvere. Nam Hebræorum, ut & Latinorum, libri erant volumina: hinc evolvere librum apud Ciceronem atque alios. Idem est revolvere Livio & Martiali, qua voce & hic usus est

rectè Latinus Interpres. Ejusmodi libros etiam nunc in Synagogis videre est.

τὸν τόπον, locum] Sic Plutarchus atque alii loqui solent. Alii etiam χωρίον dicunt. Cicero locum libri aliquoties dixit: & Terentius, eum Plautus locum reliquit integrum. Noster hic Actor. viii, 32. περιόχην [circuitum] dixit. Περικοπήν [abscisum] dixerunt Græcorum exemplo Iustinus Martyr & Hieronymus: & falluntur qui apud Philoponum & Basilium eam vocem aliter exponunt.

18. Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμὲ, Spiritus Domini super me] Sicut liberatio ex captivitate Babylonica & imago & pignus fuit liberationis animorum quam facturum esset Messias: ita & quæ Esaias de se dixerat, ita directæ sunt à Deo ut Domino Iesu excellentius convenirent. Etiam Kimchi ad Messiam hæc aptat.

ὅτι ἐνεκεν ἐχρίσέ με· propter quod unxit me] Videtur ὅτι ἐνεκεν aliquid consequens designare, cum contrà ex usu Hellenistarum antecedens significet: respondet enim Hebræo יָי, quæ vox significat non propterea, sed eò quòd: ut Geneseos xxi, 16. Ὅτι ἐνεκεν ἐποίησας τὸ ῥῆμα τούτο, καὶ ἐκέφεισω τῷ υἱῷ σου τῷ ἀγαπητῷ δι' ἐμὲ, ἢ μὴν ἐυλογῶν ἐυλογήσω σε [Quia fecisti hanc rem, & non pepercisti filio tuo unigenito propter me, benedicens benedicam tibi]. ubi itidem ut hic in Hebræo est יָי, quam vocem alibi Lxx vertunt per ἀνθ' ὧν [eò quòd], ut diximus suprà cap. i, 20. ἐχρίσε [unxit] hic non donationem Spiritus significat (idem enim sui ipsius causa redderetur) sed junctum munus, ut & quod sequitur ἀπέσταλκε [misit]. Genus loquendi inde sumtum quòd & Reges & Sacerdotes unctione inaugurari solebant. Quia munus illud annuntiationis Esaiæ olim, jam verò multò augustius Christo erat impositum, ideo uterque instructus est donis muneri convenientibus.

πτωχοῖς, pauperibus] Inter diversitates lectionum quæ in Hebræis codicibus occurrunt nulla est frequentior eà quæ nata est ex literarum γ & ρ inter se commutatione. Quare hæc ipsa vox quæ hic apud Prophetam exstat in Psal. xxxiv, 3. ix, 13, & 19. & Prov. xvi, 19. ab aliis עניים [pauperes] ab aliis ענוּי [humiles sive modesti] scribitur, agnoscantibus Masoritis, quorum auctoritatem Iudæi sequuntur. Sed & alibi ubi non nisi ענוּי legitur, quomodo hoc Prophetæ loco scriptum habemus, Lxx vertunt πένητες [pauperes]. ut in loco Psalmi apud Hebræos x, 17. xxi, 27. Sanè origo vocis ostendit propriè miseriam hac voce significari; postea verò translata ad modestiæ & submissi animi denotationem: quod & de voce ταπεινῶν [quæ humiles designat] diximus. Et huic loco multo aptior est illa miseri status quàm animi modesti significatio.

κηρύξαι, prædicare] Quod ante hanc vocem habent codices quidam ἰάσασθαι τὰς συντετριμμένας τὴν καρδίαν [sanare contritos corde] non fuisse in libris Græcis veteribus ex Origene apparet. Sed nec in antiquissimis Latinorum codicibus apparuisse ex Ambrosii ad hunc locum explicatione facile est collectu. Quare cum & nunc antiqui codices supersint qui hanc particulam non habeant, probabilius multò est additam ex Esaiâ & Interpretibus Lxx quàm ab aliis exscriptoribus omissam. Nam eodem modo Latina editio ex Esaiâ additum habet

commate sequenti & diem retributionis, quod neque in Græcis neque in Syriacis exstat. Sæpe autem nostri Scriptores Prophetarum locis utuntur ea libertate ut verba quædam in medio omittant; quod hic eò minore sensus damno fieri potuit, quia Propheta variato sæpe loquendi genere rem eandem exprimit.

καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, & cæcis visum] Reipsa constat idem dici quod superioribus. Verborum proprietas in controversia est. Mihi videntur Lxx, quos sequitur Lucas, Hebræa satis consideratè interpretati. פקח, si quis expendere velit loca in quibus ea vox apparet, non significat quamvis aperturam, ut פתח, sed eam duntaxat quæ ad Oculos pertinet, nisi quod & ad Aures transfertur, quomodo & פצה Oris est proprium. Iam verò quod sequitur קוק esse carcerem, ut multi volunt, nullo testimonio probatur. Quare non video cur improbemus quod doctissimi Hebræorum sentiunt unam esse vocem פקחוק, sed in qua literæ ד' & מ' [vocis primitivæ] posteriores ἀυξητικῶς [per augmenti modum] repetantur: Cujusmodi sunt ארמך [rufus] & ירקרק [viridis] & סחרחר [circuivit] & הפכפך [tortuosus]. Disputant Hebræorum Grammatici, talis literarum repetitio sitne ὑποκοριστική [diminutiva] an ἀυξητική [augmentiva]. Sed ut de ארמך [voce rufi] & ירקרק [voce viridis] res sit dubia, duæ reliquæ quas dixi voces omnino auctivam significationem postulant, ut videre est Psalm. xxxv 11, 11. & Prov. xxi, 8. Optimè ergo videntur sentire qui hoc Prophetæ loco פקחוק referunt ad plenissimam libertatem oculos huc atque illuc quæ lubet circumferendi. Interpretes autem Lxx, ut continuarent translationem, quod præcedit אסורים [captivis] verterunt τυφλοῖς [cæcis], nimirum quia, ut diximus, פקח ad Oculos pertinet, ad Carcerem non pertinet. Atque ideo plerumque de cæcis dicitur, ut Psalm. cxlvi, 8. Esaïæ xlii, 7. At Hebræi amant & propria figuratis & alias figuras aliis connectere. Cæci autem dici solent qui in tenebris vivunt, quod præcipuè convenit his quos carcer claudit. Itaque apud eundem Esaïam xlix, 9. eodem significato ponuntur οἱ ἐν δεσμοῖς [qui vincti sunt] & οἱ ἐν σκοτὶ [in tenebris]. & xlii, 7. οἱ τυφλοί [cæci] & οἱ δεδεμένοι [vincti]. Captivi igitur cæci, ut Latinis cæci oculis capti. Vtraque similitudo summam miseriam significat, qualis erat Iudæorum in exilio Babylonico, multoque magis hominum omnium in illo crassæ ignorantiae statu ante tempora Messiae. Confer eundem Esaïam xlii, 8. ubi itidem Iudæi in exilio illo cæci dicuntur, quantumvis oculos habeant: quia scilicet summa miseria oculis videndi libertatem ademerat.

ἀποσείλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει. dimittere confractos in remissionem] Nihil aliud est quàm popularis explicatio ejus quod obscurius verbis ἀμέσως [illico] antecedentibus dictum videri poterat. Nam locutionem hanc fuisse vulgò usitatam apparet ex altero Esaïæ loco lvi, 1, 6. ubi Lxx eadem habent verba quæ hic Lucas posuit. Atque ideo credo, quia hoc explicandi causâ adjecturus erat Lucas, omisit suprà ἰσοδύναμον [idem valens] illud, ἰάσασθαι τὰς συντετριμμένους τὴν καρδίαν [sanare contritos corde]. Quantillum enim differunt συντετριμμένοι [contriti] & τεθραυσμένοι [confracti]? Intelligendi autem hoc loco

fracti animo, non qui poenitudine peccatorum tanguntur, sed versantes in summis rerum angustiiis: ut & Psalm. cxlvi, 3. Nam de prima illa vocatione, ni fallor, agitur, quæ homines plerosque nihil boni cogitantes deprehendit. Non enim de ipso liberationis beneficio sermo est, sed de annuntiatione ejus liberationis jam paratæ: quod & sequentia ostendunt.

19. Κηρύξαι, Prædicare] καλέσαι [vocare sive proclamare]. Similitudo sumpta ab anno jubilæo, qui per præconem buccinæ sono indici solebat.

ἐνιαυτὸν Κυρίου δεκτὸν. annum Domini acceptum] δεκτὸν [acceptum] est τὸ ἀρεστὸν [quod placet], id quod gratum acceptumque est, ut videre est infra commate 24. Act. x, 35. Philip. iv, 18. Sic & Ecclesiastici ii, 5. Ἐν πυρὶ δοκιμάζεται χρυσὸς, καὶ ἄνθρωποι δεκτοὶ ἐν καμίνῳ ταπεινώσεως [In igne probatur aurum, homines verò receptibiles in camino humiliationis]. Alibi Hellenistis dicitur καιρὸς εὐδοκίας [tempus beneplaciti]. Tempori autem tribuitur figuratè, ut significetur id tempus quo Deus se benevolentem ostendit. Atque ita hoc loco Lxx vertunt שנת רצון [annum voluntatis] ἐνιαυτὸν δεκτὸν [annum acceptum], ut & Esaïæ xlix, 8. בעת רצון [in tempore voluntatis] καιρὸν δεκτῶν [tempore accepto]. At Psalm. lxi, 14. עת רצון [tempus voluntatis] illis non minùs rectè vertitur καιρὸς εὐδοκίας [tempus beneplaciti], Symmacho καιρὸς διαλλαγῆς [tempus conciliationis]. Falluntur veteres, tum Clemens & Valentiniani, qui hinc colligebant uno anno peractum Christi κήρυγμα [predicationem peractam], tum Epiphanius atque alii, qui ex contrario inferunt, Si unus fuit annus δεκτὸς [acceptus], unum itidem fuisse ἀντιλεγόμενον [in contradictione positum]. Per quot annos Christus Doctoris functus sit munere, ostendunt οἱ χρονολογῆσαι [temporum numeratores]. At hic certè annus ex similitudine jubilæi dicitur tempus illud omne quo se largissimè Divina bonitas effundebat. Itaque Paulus ii Corinth. vi, 2. tempus illud quo ipse scribebat ad Corinthios vocat καιρὸν δεκτὸν [tempus acceptum] & ἡμέραν σωτηρίας [diem salutis]. Tempus istud, sicut in Iudaïco populo circumscriptum fuit annis post Christi mortem quadraginta, aut circiter, ita in hominibus singulis suum habet ambitum, nobis ignotum, notum Divinæ providentiæ, qui plerumque ad mortem usque protenditur, nisi ob gravem contumaciam prius etiam præcidatur. Ideo monemur non obdurare cor nostrum dum vocatur σήμερον [hodie], Hebr. iii, 7, & sequentibus.

20. τῷ ὑπηρέτῃ, ministro] Post Archisynagogum & Presbyteros erant in Synagoga ὑπηρέται [ministri], qui minora munia ex illorum decreto obibant: quomodo Iohannes Marcus dicitur ὑπηρέτης [minister] fuisse Pauli & Barnabæ Actor. xii, 5. Hebræis ὑπηρέται vocantur חזנים, ut videre est tum alibi tum Thalmudico titulo De Sabbato cap. i. Horum munus inter cætera erat Legis librum custodire, atque etiam, si opus esset, ex eo legere: quod in Ecclesia Christiana faciebant ἀναγνώσται [Lectores], quæ erat species διακόνων [Diaconorum]. Nam olim cum exigua esset multitudo, eidem διακονοί [Diaconi] omnia ea obibant quæ Presbyteris obire non vacabat: Postea distributi sunt labores & facti sunt alii διάκονοι [Diaconi], alii ἀρχidiaκονοί

[Archidiaconi], alii ὑποδιάκονοι [Hypodiaconi], alii Ianitores, alii ἀκόλθοι [comites] Episcoporum, alii ἀναγνώσαι [Lectores], alii ψαλμῳδοί [Psalmodi]. Etiam Hieronymus *lectitare in Ecclesia* dicit esse Diaconorum. In Massechah Succa legimus **וְהָיוּ לְכָל הָעָם לְעֹמֵד לִפְנֵי הָאֵלֹהִים**, id est, *Et minister, sive ὑπηρέτης, stat ut recitet de Lege*. Vide quæ diximus suprâ ad verbum ἀναγνώσαι [legere]. Epiphanius titulo De Ebionæis, de Iosepho Iudæorum Apostolo agens, quæ erat dignitas proxima à prima τῆς πατριάρχης [Patriarchæ], ait ab eo multos in Synagogis loco suo motos, ubi Synagogæ munera ita enumerat, Πολλὰς τὴν κακῶν καὶ αἰσθητῶν ἀρχισυναγωγῶν καὶ ἱερέων καὶ πρεσβυτέρων καὶ ἀζανιτῶν τῶν παρ' αὐτοῖς, διακόνων ἑρμηνευομένων ἢ ὑπηρέτων, καθάριων τε καὶ μελακινῶν τῶν ἀξιωματικῶν, ὑπὸ πολλῶν ἐνεκοτῆτο [Cum multos homines malos factos Archisynagogos, aut Sacerdotes, aut Presbyteros, aut Azanitas quos vocant, nos Diaconos aut ministros interpretari possumus, loco suo movisset, multorum ob id odia incurrit]. Apertè ait eos qui Hebræis dicebantur **אֲזַנִּיטָא** [Azanite] Græcè dictos aut διακόνους [Diaconos] aut ὑπηρέτας [ministros], nam hæ voces idem valent. In Clementis Constitutionibus lib. II, cap. XXVIII. διὰ τὴν ὑπηρέτων ἀβέλωνται σημαίνεσθαι, τῶν δὲ διὰ τὴν διακόνων [per ministros quæ volunt significant, id est, per Diaconos]. Ignatius in epistola ad Trallianos, Δεῖ γὰρ τῶν διακόνων ὄντας μυστηρίων Χριστοῦ Ἰησοῦ καὶ πάντῃ τρόπῳ ἀρέσκειν καὶ ὁ βρωτῶν καὶ ποτῶν εἰσι διάκονοι, ἀλλ' ἐκκλησίας Θεοῦ ὑπηρέται [Oportet autem & iis qui Diaconi sunt mysteriorum Christi omni modo placere; non enim ciborum & potuum sunt ministri sed Ecclesiæ Dei]. Quare & Plinius τὰς διακόνους τῶν Χριστιανῶν ἐκκλησίας [Diaconissas Ecclesiæ Christianorum] vocat ministras. Cyprianus, Diaconos autem post adscensum Domini Apostoli sibi constituerunt Episcopatus sui & Ecclesiæ ministros. Et Optatus Milevitanus non uno loco Ministros ponit inter Laicos & Diaconos, eos intelligens qui ὑποδιάκονοι [Hypodiaconi] vocabantur. Canon Synodi Nicæensis XVI. Εὐμενέτωσαν οἱ διάκονοι τοῖς ἰδίοις μέτροις, εἰδότες ὅτι τῶν μὲν ἐπισκόπων ὑπηρέται εἰσὶ [Maneant Diaconi intra suos fines, scientes se Episcoporum esse ministros]. Sicut autem ad Presbyterium vix legi solebant nisi qui jam provectæ essent & ætatis & sapientiæ, ita ὑπηρέσια [ordo ministri] sive διακονία [diaconia] ferme juvenibus mandabatur. Philo, Ὑπηρέται τὰς διακονικὰς χρεῖας οἱ νέοι τῶν ἐν τῷ συσῆματι μετὰ πάσης ἐπιμελείας ἀριστὴν δὴν ἐπικρίβντες [Ministeriales operas exhibent juvenes, in ipso conventu magna cum cura ex optimis electi].

ἐκάθισεν· sedit] Munus Doctoris suo sibi jure vindicans. Nam alii de plebe, etiam si quid de sacris dissertabant, id faciebant stantes. Patet Act. XII, 16. I Corinth. XIV, 30. Vide quæ notavimus ad Matth. XXI, 2. ubi & illud annotavimus, ipsos quoque Doctores stetisse dum verba Legis aut ab ipsis aut ab aliis legebantur.

οἱ ὀφθαλμοὶ ἦσαν ἀτενίζοντες αὐτῷ. oculi erant intendentes in eum] Hoc est quod Virgilius ait,

Intentique ora tenebant.

21. σήμερον πεπλήρωται ἡ γραφή αὕτη ἐν τοῖς ὠσὶν ὑμῶν. hodie impleta est hæc scriptura in auribus vestris] Hoc exordio usus Iesus explicavit Prophetæ locum,

& explicando implevit, annuntians scilicet liberationem illam quæ præ foribus erat. Nam Messiam & liberatorem sese hæctenus non profitebatur; quod fecit postea; sed agebat εὐαγγελιστὴν [Euangelistam] & nuntium paratæ liberationis, hoc est, hoc præ se ferebat quod per Esaiam erat gestum in figura, non quod per Cyrum. Videtur autem Lucas omisissis rebus multis quas alii memorant, ab hac dissertatione Nazarethana exorsus acta Domini Iesu: quia actis præmittendum putavit officium ipsius, quod melius exprimere non potuit quàm Prophetæ ipsiusque Iesu verbis. Omnino verum est, contrā quàm alii sentiunt, in omni hac historia Lucam ad rerum magis quàm ad temporum ordinem attendere.

22. ἐμαρτύρουν αὐτῷ, testimonium illi dabant] Id est, fateri cogeabantur de eo; ut ea vox accipitur Matth. XXI, 31. & Roman. X, 2. Quid autem fatebantur? Nempe id ipsum quod sequitur, attonitos se ob singularem illam docendi rationem.

λόγοις τῆς χάριτος, in verbis gratiæ] Nimirum verè de illo dici poterat,

Περὶ τὸς ἐπεκάθισεν ἐπὶ τοῖς χεῖλεσιν·

Οὕτως ἐκήλη· καὶ μὲν τὸ ῥητόρων

τὸ κέντρον ἐγκατέλιπε τοῖς ἀκροωμένοις.

[Suada infidebat quædam labiis illius:

Ita delinibat homines, unusque omnium

Linquebat stimulos in animo audientium.]

Non illa humanæ sapientiæ περιώ [Suada], sed efficacιæ Divinæ, ut Paulus ait I Corinth. I, 4, 7. Respicitur illud Psalmi XLV, 3. **דִּפְּסָה בְּשִׁפְתַּי** [diffusa est gratia in labiis tuis].

καὶ ἔλεγον, Οὐχ' ἔστις ἐστὶν ὁ υἱὸς Ἰωσήφ; & dicebant, Nōne hic est filius Ioseph? Admirantes hoc dicebant, sed vi veritatis perculsi magis quàm sincero pietatis studio. Ideo inter doctrinæ auctoritatem & vilem atque ignobilem Iesu statum fluctuantes, animos facili in pejorem partem præcipites dedere: ἐκ ὠφέλησεν ὁ λόγος τῆς ἀκοῆς ἐκείνοις μὴ συγκεκραμένῳ τῇ πίστι τοῖς ἀκούσασιν [non profuit illis sermo auditus, non admixtus fide in audientibus], Hebr. IV, 2.

23. τὴν παραβολὴν ταύτην, hanc similitudinem] Id est, παροιμίαν [adagium] ut vicissim Iohannes παροιμίαν [adagium] vocat quod propriè παραβολή [similitudo] est; quæ nominum communicatio nata ex Hebræo **לשם**, quo & hoc & illud comprehendere solet. Est autem hoc proverbium, Medice, cura te ipsum, usu Hebræorum, Syrorum & Arabum tritissimum. Et primum quidem ad eos pertinuit.

Qui cum sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam. Quomodo & Græci dicunt,

Ἀλλων ἰατρὸς αὐτὸς ἔλκεσι βρύων.

[Aliorum medicus ipse ulceribus obstitus.]

& Æschylus,

Κακὸς δ' ἰατρὸς ὥς τις, εἰς νόσον

Πεσὼν ἀνυμῆς, καὶ σεαυτὸν ἐκ ἔχεις

Εὐρεῖν ὁποῖοις φαρμάκοις ἰάσιμῳ.

[Malusque medicus, ipse cum in morbo cubas

Amitte animum, nec remedium ullum in manu est

Quod sanitatem pristinam reddat tibi.]

60 Postea etiam longius produci cœpit ad eos qui in alienos magis quàm in conjunctos sunt benefici. Tale est illud Virgilii, Hanc primum tutare domum. Atque ita hic usurpatur.

πατρίδι,

πατρίδι, in patria] Vide Matth. xiii, 57.

24. δεκτός ἐστιν, acceptus est] Τιμὴν ἔχῃ [honorem habet], Iohann. iv, 44. Iuxta illud dictum, Ingrata patria: cuius de rei causa ad Matthæum egimus.

25. ἐκλείσθη ὁ οὐρανός, clausum est cælum] Sic & Moses Genes. viii, 2. clausos dicit cæli catarractas cum pluiere desit.

ἐπὶ ἑτὴ τρία καὶ μῆνας ἔξ, annis tribus & mensibus sex]. Ex traditione quam & Iacobus sequitur v, 17. Quare quod est i Regum xviii, 1. nō fallor, ita interpretari licet, Dies aliquamulti (id est, sex menses) præterierant ex quo Deus allocutus erat Eliam anno tertio, id est, fine anni tertii postquam pluiere desierat: ut mandatum acceperit Elias fine tertii anni, sed quod exsequendum fuit post semestris tempus. Videtur autem consulto Deus hanc calamitatem definivisse annis tribus & semestri tempore. Nam & ἐρημωσις [desolatio] quæ per Antiochum contigit pari temporis spatio definita est. At Christo in terris agente apertum fuit cælum pari temporis spatio.

ὡς ἐγένετο, cum fuit] Quo tempore fuit fames maxima. Ita plerumque in his libris sumi video illud ὡς ἐγένετο, nec unquam quod sciam ἐπισταλικῶς [pro quod].

26. Σαρεπτα τῆς Σιδωνός, in Sarepta Sidonis] Meminit Plinius. Hebræis est סרפת. Cæterum non tacendum duxi vetustissimum codicem hic pro Σιδωνός [Sidonis] habere Σιδωνίας [Sidoniæ], ut apertius regionis sit vocabulum; quanquam scio urbis & regionis nomina sæpe permisceri. Admirabilis est Hebræorum stupor, qui apud Obadiam סרפת interpretantur Regnum Francorum, atque ejus interpretationis nullā ratione suffultæ fiduciā res magnas sibi pollicentur. Sed accidit illis quod & aliis, ut quod unus dixerit credant omnes, dijudicet nemo.

πρὸς γυναῖκα χήραν, ad mulierem viduam] Ostendit hoc exemplo & sequente Christus miracula non dispensari pro privatis affectibus, sed & liberrimo & sapientissimo Dei arbitrato, qui norit ubi edita optimam frugem sint paritura. Nam qua ratione Nazarethani æquum putabant se à Christo præferri cæteris in isto beneficiorum genere, ea si quid valeret valere etiam debuisset Eliæ tempore, ut nempe mulieres Israëlidas Sareptanæ anteponeret: quod non fecit.

27. ἐπαλαρίσθη, mandatus est] Vox propria vitilugini. In historia Neemanis נמנה Lxx καὶ ἐπαλαρίσθη, & in Levitico sæpe.

εἰ μὴ Νεεμᾶν ὁ Σύρος, nisi Neeman Syrus] Solent Lxx γ sæpe per ε transferre. Ita ex נעמן factum est Νεεμᾶν neque dubium quin illis temporibus ita legi solitum sit. De hoc Syro, qui & hic tacite videtur ob quandam animi probitatem, quam Deus misericorditer respexerit, commendari, disquiri ab eruditis solet, quid sit quod à Propheta discedens condonari sibi postulat. Qui putant veniam ab eo posci actūs εἰδωλολατρικῆς [idololatrici], non video quomodo id probent. Adde quod directè hoc pugnare videtur cum verbis antecedentibus, quibus professus erat non sacrificaturum se posthac ulli deo præterquam Deo illi quem colebat Elisæus; ubi Sacrificio, tanquam nobilissima specie, genus omne cultus externi comprehendi videtur. Deinde si tam

læva illi mens fuisset, quis putat Elisæum sine ulla castigatione id transmissurum fuisse? Nam quod ajunt nonnulli apertè errasse Syrum etiam in re alia, cum humum Israëlitam secum defert, super qua sacrificet, quippe quia extra Hierosolyma sacrificare non liceret, malè sibi sumunt etiam ἀλλοφύλοις [extraneis] licitum non fuisse sacra facere extra Hierosolyma, cum ea de re lex Hebræo tantum Populo data exteros non constringeret. Terram autem quod secum deferebat non erat superstitiosum; sed eo signo volebat testatum illum ipsum à se Deum coli qui in Terra Israëlita coleretur. Quare quod de corporis procubitu in templo Remmanis dicit, intelligendum ita mihi videtur, ut sit non peccati necdum perpetrati deprecatio (quam nemo sapiens admiserit) sed potius interpretatio facti ambigui. Nam cum corporis ista dejectio apud Syros tam θρησκείας [cultus Deo exhibiti] esset signum quàm ejus venerationis quæ Regibus exhibebatur, testatum volebat Neeman se, quoties Regem in templum comitatus ibidem esset procubiturus, facturum id in honorem non Remmanis sed Regiæ majestatis, paratus scilicet id ipsum coram Rege atque aliis palam profiteri. Quare non tam ut hoc condonaret quàm ut æqui consuleret Deus precabatur. Nam סלח, quod ἱλάσκεσθαι [propitiari] vertunt Lxx, hunc sensum non respuit, ut videre est Num. xxx, 6. & סלח, Græcè καθαριεῖ, valet innocentem habebit. Sic συγγνώμην ἔχει habemus Sirach iiii, 13. Vide & i Paralip. xxx, 18. & Num. xxx, 9, 13. Scilicet facta & dicta dubiæ significationis tali testatione purgari solent. Ita ex Eusebio discimus Christianum quendam, cum more Persarum Regem adorasset, abstinuisset ab adoratione postquam ad Christum abnegandum erat provocatus; & ex Tertulliano, Christianos veteres Imperatoribus tribuisse Domini appellationem, quando non cgebantur ut Dominum Dei vice (id est, quasi Deum) dicerent.

28. ἀκούοντες ταῦτα, hæc audientes] Quia indigni miraculis tacitâ comparatione arguebantur.

29. ἀναστάντες, surrexerunt] Hæc vox hic abundat, ut & infra 39. supra i, 39. i Macc. xiv, 32.

τῆς ὀφρύος, supercilium] Non Latini tantum eminentias vocant supercilia, ut notum est, sed & Græci. Homerus,

ἐπ' ὀφρύσι Καλλιπολῶνως.

[— ad pulchri umbracula collis.]

Apollonius,

ἐπ' ὀφρύσιν αἰγιαλοῖο.

[— quæ littora pendent.]

Plutarchus Numá, ὀφρὺς γεώδης παρατείνυσσα πόρρω [è terra supercilium longè se extendens]. Herodotus, ἔν τῇ ὀφρὺ κατωκημέναν [eorum qui in supercilio habitant].

εἰς τὸ κατὰ κρημνίσαι αὐτόν, ut præcipitarent eum] Non judicii more, sed motu concitatæ plebis; sicut & alio tempore Iudæi eum lapidare voluerunt.

30. διὰ μέσων αὐτῶν, per medium illorum] Nihil læsus à turba undique obstante. Idem loquendi genus reperitur Iohann. vii, 59. ubi clarè significatur Christum Divina virtute factum inimicis inconspicuum: quare eodem modo hic quoque elapsus credibile est.

31. Καὶ κατήλθεν εἰς Καπερναὺμ πόλιν τῆς Γαλιλαίας. *Et descendit in Capernaïm civitatem Galilææ*] Mira fuit Marcionis audacia, qui omiſſis omnibus iis quæ apud Lucam ad hunc usque locum legimus, hinc librum auspicabatur, talibus verbis, ut Tertullianus nos docet, *Anno quintodecimo principatus Tiberiani Deus descendit in civitatem Galilææ Capharnaïm*: subtexens deinde illud quod Nazarethæ factum supra habuimus, cæteris quæ præcesserant inductis. Idem indicat Epiphanius. Qui videre volet quot locis Marcio aut qui ei præiverant tum Lucæ tum Pauli libros interpolaverint, consulant utrumque Scriptorem quem dixi. Ad revincenda id genus παραχαραγµαῖα [*Scripturæ corruptelas revincendas*] merito Tertullianus provocat ad eas ecclesias quas Paulus Luca etiam adiutore, fundaverat, quæ omnes maximo consensu eam quam nos habemus ἔκδοσιν [*editionem*] sequebantur.

32. ἐν ἐξουσίᾳ ἦν λόγος αὐτοῦ. *in potestate erat sermo ipsius*] Palam se ferebat Doctorem Divinitus missum, atque id factis admirandis confirmabat. Vide de hoc significato ἐξουσίας [*potestatis*] quæ ad Matth. vii, 29.

34. Εα, Αβ] Vide ad Marcum i, 24. Nam hæc omnino ex Marco Lucas descripsit paucis vocibus mutatis.

36. Τίς ὁ λόγος ἐστίν, *Quod est hoc verbum*] Posuit hoc Lucas pro eo quod Marcus dixerat τί ἐστὶ τῆτο; [*Quid est hoc?*] quare verior est interpretatio illa, *Quid hoc est rei?* Nam & Lxx cūm רברב rem significat λόγον [*sermonem*] aut ῥῆμα [*verbum*] sæpe vertunt: & supra λόγον [*sermonem*] & ῥῆμα [*verbum*] eo sensu à Luca usurpatum vidimus. Hierosolymitanus Paraphrastes solet vertere פשוט [*causam*].

ἐξουσία καὶ δυνάμει, *in potestate & virtute*] Δύναμιν malim potentiam vertere. Nam potestas, cūm accurate & distinctè loquendum est, magis respondet voci ἐξουσία, atque ita verti solet à Iurisconsultis. Εξουσία est ius sive facultas moralis: Δύναμις vis activa, sive facultas naturalis, aut naturali similis.

38. συνεχομένη, *tenebatur*] Ita hanc vocem usurpat & Matthæi Interpres iv, 24.

ἠρώτησαν, *rogaverunt illum*] Videtur esse Latinitas: quia Latini rogare dicunt pro orare. Simili modo loquitur Matthæi Interpres xv, 23. Iohannes xiv, 16. Noster hic infra vii, 3. & Act. xxi, 20. Paulus i i Theſſ. i i, 1. Sed & Hellenistæ vocem ἐρωτᾶν in sensu postulationis aut precationis usurpant, ut videre est Psalm. cxxi, 6.

39. ἐπιστὰς ἐπάνω αὐτῆς, *supervenienti super illam*] De voce ἐφιστάναι [*supervenire*] diximus ad Matth. xxv, 11. Videtur autem addito ἐπάνω [*super*] nihil aliud quàm accessus de proximo significari. Ita i i Sam. i, 9. וְיָעַן מִן מִן עָלַי [*Stas, quæso, super me*] vertunt Lxx ἐπιστῆθι ἐπάνω μου, id est, propius ad me accede.

40. Δύνωντο ὁ ἥλιος] Sole occaso. Nam præſens usurpatur hic pro præterito. Vide Marcum. Vetus Interpres rectè, *Cūm Sol occidisset*.

42. Γενομένης τῆς ἡμέρας, *Facto autem die*] Cūm dies immineret. Ita enim ἐγένετο [*fiebat*] usurpari interdum solet, ut magis significet τὸ ἐν γίνεσθαι [*id quod est in fieri*] quàm τὸ ἐν εἶναι [*quod est in esse*]. Vide quæ ad Marcum.

κατέχον αὐτόν, *detinebant illum*] Nempe eorum commodorum causâ quæ ex miraculis percipiebant: id enim præcipuè spectabant. At Christus verbis sequentibus docet præcipuum esse τὸ εὐαγγελισμὸν τῆς βασιλείας [*prædicationem Regni*], cuius sigillum sint miraculi.

43. πόλεις, *civitibus*] Vicos oppidorum instar πόλεις [*oppida*] vocat Lucas, quas Marcus κωμπούλεις [*vicoppida*]. Sic & infra v, 12. ἐν μιᾷ τῶν πόλεων [*in una civitatum*], id est, κωμπούλεων, [*vicoppidorum sive castellorum*].

CAPUT V.

1. **Ε**ΠΙΘΕΙΝ Αὐτῷ. *Cūm ad eum coiret.*] Syrus sanè & Matthæus & Marcus in facto simili usurpant vocem συνάγειν, Matth. xii, 2. Marc. iv, 1. Sed videtur hæc vox non quemvis concursum, sed cum pressura significare: unde irruere non malè vertit Latinus Interpres. Vide Actor. xxv, 20. & Græca Iob. xix, 3. xxi, 27.

2. οἱ δὲ ἁλιεῖς ἀποβάντες ἀπ' αὐτῶν ἀπέπλυνον τὰ δίχτυα. *piscatores autem ex iis descenderant, & lavabant retia*] Cūm quod infra sequitur comm. 19. ostendere videatur de eadem re hic agi quam Matthæus quoque & Marcus narrant, intelligendum videtur navibus subductis piscatores alios aliis ministris fuisse distentos, ut fieri solet; fuisse qui purgarent retia, fuisse qui refarcirent; quosdam & ex littore expertos nunquid capere possent: itaque partem eorum in navibus fuisse, partem in littore.

3. Εμῶς δὲ εἰς ἓν τῶν πλοίων, *Adscendens autem in unam navim*] Omiserant huius miraculi historiam Matthæus & Marcus, fortè quia quantumvis ipsis constaret nihil hic gestum nisi singulari Dei dispositione, tamen videretur ab aliis res ista ad casum posse referri; ac proinde non esse cur in tanta miraculorum multitudine huic rei immorarentur. Lucas hanc narrationem ab illis præteritam suo loco reddidit, id est, inter repertos ad littus piscatores, & inter illam vocationem qua audita Petrus, Andreas, Ioannes, Iacobus rebus relictis Christum familiariter sunt secuti.

ἐπαναγαγεῖν, *à terra reducere*] Vox nautica: significat in altum provehi. i i Maccab. xii, 4. ἐπαναχθέντας αὐτὸς ἐβύθισαν [*cūm in altum processissent submerserunt*]. Reducere, quod hic Latinus Interpres usurpat, non adeò spernendum est: nam à littore reducere est amovere, ut

Virtus est medium vitiorum utrinque reductum.

4. χαλάσατε, *demittite*] Χαλᾶν inter cætera esse demittere apertissimum est vel ex uno Actuum loco ix, 25. Latini τὸ χαλᾶν per laxare vertunt cūm de velo agitur; quod hic per abusionem sequitur Vetus Interpres.

5. Επιστάτα, *Præceptor*] Vocem hanc nemo horum Scriptorum præter Lucam usurpat. Apparet ei visum hanc vocem Græcam optimè respondere Hebraicæ רַבִּי [*Rabbi*]. Nam id manifestum facit collatio ejus quod est apud Marcum ix, 5. & infra apud hunc ix, 33. Matthæi interpres pro eadem voce ponere solet Κύριε [*Domine*], Marcus etiam Διδάσκαλε [*Doctor*], ut videre est collatis locis Matth. viii, 25. Marci iv, 38. & Lucæ viii, 24. item Matth.

Matth. xvii, 4. dicto loco Marci ix, 5. & Lucæ ix, 33. item Marci ix, 38. & Lucæ ix, 49. Nimirum existimavit Lucas in voce רַבִּי [Rabbi] minus aliquid esse quàm in voce Κυρίε, id est, דֹּנִי [Domini], plus autem quàm in voce Διδασκάλε [Doctore] sicut Ammonius διδάσκαλον [doctorem] ait esse λόγων [verborum], at ἐπιστήν, ἔργων [præceptorem, operum]. itaque mediam vocem Græcam quæsit, cui satis propriè respondet Latina *Magister*, quæ ad omnem eminentem dignitatem referri solet; unde *Magistri equitum* nomen & vox *Magistratus*. Lxx in Esaia xix, 20. רַבִּי verterunt κείνων [regens], in Estheris historia i, 8. οἰκονόμος [dispensatores]. Iidem Hebræas voces מַגִּישׁ מַגִּישׁ נָגִיד שֶׁרֶרֶה & similes vertunt voce ἐπιστήν [magistri], ut alii notare ante verterunt. Quid autem propriè vox ἐπιστήν designet optimè nos docet Callicratides Pythagoreus, cuius hæc sunt verba, *Ἐπὶ τὰς πρακτικὰς καὶ κατὰ λογισμὸν ἀρχάς, αἱ μὲν ἐστὶ δεσποτικά, αἱ δὲ ἐπιστατικά· καὶ δεσποτικά μὲν ἐντὶ αὐτῷ ἰδίῳ συμφέροντι ἀρχοῖσα, αἱ δὲ ἐπὶ ἀρχομένων ταύταν γὰρ ἀρχεῖται ἀρχὰν ὁ μὲν δεσπότης δέλων, ὁ δὲ τύραννος δὲ ὑποτεταγμένων ἐπιστατικά δὲ ἐνεκα δὲ ἀρχομένων, αἱ δὲ ἔχουσιν αὐτὰς ταύταν δὲ ἀρχεῖται τὰν ἀρχὰν τοὶ μὲν ἀλείπτει δὲ ἀθλητῶν, καὶ τοὶ ἰατροὶ δὲ νοσούντων, καὶ τοὶ διδάσκοντες δὲ διδασκόμενων· ὅ γὰρ αὐτοῖς τὸ συμφέρον, ἀλλὰ τοῖς ἀρχομένοις ποτιποιεῖν· τοῖς μὲν καμνόνεσι τοὶ ἰατροὶ, τοῖς δὲ σωμασκειῦσι τοὶ ἀλείπτει, τοῖς δὲ ἀνεπιστάμοσιν οἱ ἐπιστάμονες* [Imperiorum circa agenda cum ratione alia sunt Herilia, alia Magistralia. Herile est, cum quis in imperio suum commodum respicit, non ejus qui paret: tali imperio imperat dominus servis, tyrannus subditis. Magistrale, cum quis non sui sed eorum qui parent causâ imperat: tali imperio utuntur aliptes in athletas, medicus in ægrotos, doctores in discipulos: spectant enim non quod sibi sed quod illis utile est quibus præsumunt, nempe malè habentibus medici, corpus exercentibus aliptæ, imperitis periti].

ἐπὶ τῷ ῥήματί σου, in verbo autem tuo] Non hoc tantum vult, te jubente, sed, fretus solo imperio tuo, cum res cæteræ omnes spei nostræ adversentur. Itaque ἐπὶ [in] propriè hic sumitur; sed est ἑκείνῃς [defectus] vocis πεποιθώς [confisus], quæ talem constructionem amat; ut videre est Marci x, 24. infra xviii, 9. ii Corinth. i, 9. Hebr. ii, 13.

7. Καὶ κατένευσαν, Et annuerunt] Signo eos ad se vocarunt, quia longius aberant quàm ut vox eò pervenire posset. Nam quod Theophylactus ait, præ stupore loqui nequisse, verisimile non est, neque id ferunt quæ sequuntur.

τοῖς μετόχοις, sociis] Solent enim plurium navium piscatores societatem inter se coire.

Συλλαβεῖσθαι αὐτοὺς· adjuvarent eos] Eadem locutio est apud Plutarchum, & Philipp. iv, 3.

ὥς ἐβυθίζεσθαι αὐτά, ita ut pene mergerentur] Quod hic additur παρά τι [pene] videtur mihi adjectum ab his qui genus hoc loquendi emolliendum putabant, quos & Syrus ambiguitatis evitandæ causâ est secutus. Latinorum codicum vetustissimi videntur hoc non habuisse. Sanè ὥς Græcis interdum non quod est sed quod propè est significat. Potest & ἐβυθίζεσθαι intelligi non submergi, sed præ onere profundius fidere. Nam & in Marco iv, 37. pro γεμίζεσθαι [impleri] ab antiquis explicatoribus positum erat ἐβυθίζεσθαι [mergi].

8. Εξελθε ἀπ' ἐμῶ, ὅτι ἀνὴρ ἁμαρτωλὸς εἰμι, Exi à me, quia homo peccator sum] Sicut Angelos videre metuebant pii homines, communis imbecillitatis conscientia; ita etiam verebantur eorum præsentiam quos à Deo singulariter missos agnoscebant; ut Sareptana mulier metuit ne Eliæ hospitium sibi nocuisset. Quò minus mirandum est Petrum sibi metuuisse ab ejus conspectu cui omnem rerum naturam cedere videbat, restituto ei dominio quod Adam magna ex parte amiserat. Vide Psalm. viii, 9. ubi & pisces nominantur. Solet vox ἁμαρτωλὸς [peccator] plerunque usurpari de iis qui projecto metu Divini Numinis ex animi lubricine vivunt; qualis nunquam fuit Petrus, cuius εὐλάβειαν [pietatem] vel hæc una historia satis testatur. Nam probi animi vel maximum est indicium severissimam in se censuram exercere. Ita Paulus se primum vocat ἁμαρτωλὸν [peccatorem]. quò facit & quod ex Barnaba citasse meminimus.

9. Θάμβησεν γὰρ περιέχεν αὐτὸν, Stupor enim circumdederat eum] Περιέχεν simili significato reperies apud Lxx Psalm. xvi, 5. cxvi, 3. Item ii Samuel. xxi, 5. Simile est apud Latinos circumstetis horror. Non dissimilis significatio in voce Hebræa נָחַס [possedit].

τῇ ἄγρᾳ δὲ ἰχθύων ἢ συνέλαβον· in captura piscium quam ceperant] Simile est ἀγέλη χοίρων μεγάλη βοσκομένη [grex porcorum magnus pascentium], Marc. v, ii. ubi Lucas habet βοσκομένων [pascentium]. Nam & ἄγρᾳ ut Latinè *captura*, non actum semper, sed sæpe universitatem rerum simul captarum significat.

10. Μὴ φοβῆ· Noli timere] Quo magis sibi displicebat hoc magis Domino placet.

ἀπὸ τῶν νῦν ἀνθρώπων ἔσθ' ἡ ζωγρεῖν· ex hoc jam homines eris capiens] De industria videtur Lucas dixisse non ἀγρεύειν [capere] sed ζωγρεῖν [vivus capere]. Solet enim hæc vox in partem meliorem usurpari, & talem capturam significare qua redimatur mortis periculum, sicut & Latini servos à servando dixere. Ita ille apud Homerum precatur,

Ζώγρει, Ἀτρεΐδ' ἦ

[Captivum, Atride, me fac tibi],

id est, inquiunt Scholiastæ ζῶντά με φύλαττε [vivum me serva]. Similem κυριολογίαν [loquendi proprietatem] observare est apud Paulum i i Timoth. ii, 26. ἐξωγημένοι ὑπὸ αὐτῶν εἰς τὸ ἐκείνθ' ἐβλήθη· [à quo captivi tenentur ad ipsius voluntatem]. Deus nos sibi inimicos ita capit, & sibi mancipat, ut à morte incolumes servet. Hæc autem Christi verba nos docent in suprâ memorato miraculo non beneficium tantum fuisse, sed & ὑπόνοιαν [sensum latentem]. quod genus interpretandi sicut non est operosè sectandum ubi nulla se præbet occasio: ita contemnendum non est ubi ipse Dei Spiritus aliquod ejus indicium præbet. Libenter igitur hic veteres sequor qui præcedentis historiæ hoc putant esse τὸ ἀληγορεύμενον [id quod innuitur], Apostolos non suapte industria sed Christi imperio ac virtute expansis Evangelii retibus tantam facturos capturam, ut opus habituri sint subsidiariâ multorum εὐαγγελιστῶν [Evangelistarum] operâ; atque ita impletum iri non unam navem, Iudæorum scilicet, sed & alteram

Gentium, sed quarum navium futura sit arcta atque indivulsa societas.

12. περὶ ἐπὶ πρόσωπον, *prociens in faciem*] Descriptio τῆς προσκυνήσεως [*adorationis*], ut collato Matthæi loco apparet.

17. εἰς τὸ ἰάσθαι αὐτούς· *ad sanandum eos*] Αὐτοὶ [*ipsos*] hic intelligo *loci illius homines*: neque enim commodè referri potest ad *Legisperitos* aut *Pharisæos*, quos sanatos non legimus: neque de virtute quæ effectum non habuerit hic agitur. Simile loquendi genus, ubi vox αὐτῶν [*ipsorum*] non ad proximè nominatos, sed ad eos qui intelliguntur magis quàm nominantur referri debet, apparet Matthæi xi, 1. Καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς διατάσσειν τοῖς δώδεκα μαθηταῖς αὐτοῦ, μετέβη ἐκεῖθεν τῇ διδάσκειν καὶ κηρύσσειν ἐν ταῖς πόλεσιν αὐτῶν [*Et factum est cum consummasset Iesus præcipiens duodecim discipulis suis, transiit inde ut doceret & prædicaret in civitatibus eorum*], ad quem locum similia alia attulimus. Nam quòd *Pharisæorum* & *Legisperitorum* hic facta est mentio, eò pertinet ut ostendantur & spectatores & calumniatores huius facti fuisse. Vide Marcum.

25. κατέκειτο, *jacebat*] ככב.

26. ἐκστασις, ἔλαβεν ἅπαντας, *stupor apprehendit omnes*] Id est, ἐθαύμασαν [*mirabantur*], ut dixit Matthæi Interpres. Non est ergo idem cum eo quod sequitur ἐπλήσθησαν φόβου [*repleti sunt timore*], id est, *impleti sunt reverentiâ Divini Numinis*, ut accipi vocem φόβου [*timoris*] solere ostendimus. Hæc ideo dico nequis accedat aliquid hic delendum suspicantibus.

παράδοξα] מופלאות [*mirabilia*]. Παράδοξα *admirabilia* vertit Cicero: atque hinc Olympionicæ & alii certaminum victores dicti παραδόξοι [*admirandi*]. Rem autem admirandam optimo jure populus iudicabat, non tam quòd ægroto sanitas esset reddita (quod jam contigerat sæpius) quàm quòd eo miraculo Iesus probasset sibi inter homines viventi datum jus condonandi peccata: Nam in ejus rei fidem hominem sanaverat. Vide Matthæum in hac historia.

28. καταλιπὼν ἅπαντα, *relictis omnibus*] Quæstuosum illud vivendi genus, & quod ex rationibus ipsi debebatur.

29. δοχὴν, *convivium magnum*] Hebræum מלחמה rectè δοχὴν interpretantur Lxx. significat enim מלחמה *convivium instructius*, quale in publica aut privata lætitia adhibebatur: quemadmodum in suis locis videre est.

30. Καὶ ἐγγύζον οἱ γραμματεῖς αὐτῶν καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *Et murmurabant Pharisei & Scribæ eorum*] Frustra hic se torquent viri eruditi: & qui vertunt *obmurmurabant illis*, nullo exemplo probant γογγύζειν αὐτῶν dici. Dicendum erat γογγύζειν κατὰ αὐτῶν [*murmurare contra illos*]: quanquam ne id quidem hic locum habet, cum omnis hic γογγυσμός [*murmuratio hæc*] non in publicanos directus fuerit, quos illi vix hominum in numero ponebant, sed in Christi Discipulos, qui paulò post disertè nominantur. Sunt ergo οἱ γραμματεῖς αὐτῶν [*Scribæ ipsorum*] *Legisperiti ejus loci*, ac proinde Magistri Capharnaümitarum communiter. Nam ita vocem αὐτῶν [*ipsorum*] accipi sine præcedente nomine suprâ demonstravimus.

32. εἰς μετάνοιαν. *ad pœnitentiam*] Vide ad Marcum.

34. Μὴ δύνασθε, *Nunquid potestis*] Secunda persona pro quavis. Vide Matth. i, 23.

36. Καὶ τῷ παλαιῷ ἔσυμφωνεῖ ἐπίβλημα τὸ ἀπὸ τοῦ καινῆ. & veteri non convenit commissura à nouo] Deest ἐπίβλημα [*commissura*] in antiquissimo manuscripto qui in Anglia.

39. Καὶ εἰς πίων παλαιὸν εὐθέως θέλει νέον· λέγει γάρ, Ὁ παλαιὸς χρηστότερός ἐστιν. *Et nemo bibens vetus, statim vult novum; dicit enim, Vetus melius est*] Hoc χρηστότερος optimè vertit Syrus *suavius est*. Propriè enim habet ea vox *lenitatis* significationem, ut Matth. xi, 30. infra vi, 35. Rom. ii, 4. Ephes. iv, 32. Vetera vina solent esse saporis lenioris, nova contrâ austeriora. Scriptor Ecclesiastici ix, 13. Οἶνον νέον, φίλον νέον· εἰάν παλαιωθῇ, μετ' εὐφροσύνης πίεται αὐτόν [*Vinum novum, amicus novus; veterascet, & cum suavitate bibes illud*]: ubi cave cum viro erudito πίεται legas & veritas comprehende: non est enim à πῖεσιν [*comprehendere*], sed futurum à πίνω [*bibo*], eadem formâ quâ φάγεσθαι [*edes*]. Alexis de vino ubi despumavit & ætatem nactum est ait,

Καὶ καταστῆναι πάλιν
Ἡδὺν θ' ἅπασιν τ' ἐπίλοιπον διατελεῖν.
[——— Tempus est considerare,
Vt præbeat sese omnibus potabile].

Quia ergo lenius est vinum vetus, ideo qui ei sunt assueti non possunt subito adduci ut ament novum. Significavit hoc proverbio Christus homines non subito ad austeriorem vitam pertrahendos, sed per gradus quosdam assuefaciendos esse: quod accommodatissimum erat ei rei de qua agebatur: sicut quod hic afferri à multis solet de discrimine Legis & Evangelii, ab instituto alienum est.

C A P V T VI.

1. ΕΝ ΣΑΒΒΑΤῳ δευτεροπρώτῳ, *in Sabbato secundoprmo*] Facetè de hoc loco consulentem se Hieronymum elusit Gregorius Nazianzenus, promittens dicturum se ea de re, sed in Ecclesia, ubi Hieronymus, toto populo acclamante, cogeretur icire quod nesciret, aut si solus tacuisset, futurum ut ab omnibus stultitiæ condemnaretur. Quam rem narrans Hieronymus hoc ἐπιφώνημα [*acclamationem hanc*] subjicit, *nihil tam facile quàm vilem plebeculam & indoctam concionem linguæ volubilitate decipere, quæ quicquid non intelligit plus miratur*. Quam multi sunt hodie quibus pro eruditione est audax asseveratio, præsertim quoties de loco superiore loquuntur, ubi contradictorem non habent? Cæterum de vocis δευτεροπρώτης [*secundoprmi*] interpretatione dici ferme potest, *Quot capita tot sententiæ*. Syrus & Arabs, tantò quàm nos sumus illi & seculo & loco propiores, satis manifestè ostendunt se quid hæc vox velit ignorasse: quò æquius est aliis ignosci quibus præter conjecturas nihil est relictum, quas refellere est promptius quàm certi aliquid adferre. Falli eos qui non diem quem Saturni dicimus sed festum aliquem diem hic volunt intelligi, ex eo apertum est quòd tota quæ hinc orta est disputatio non

non ad festos dies pertinet, quibus non tam rigide otium servabatur, sed ad diem illum qui proprie ac peculiariter *Sabbatum* appellatur, quem οἱ ἔξω [*extra Ecclesiam positi*] Saturni vocant. Sed neque eorum sententia recipi potest qui δευτερόπρωτον [*secundoprimum*] ita exponunt ut nomen sit multis diebus conveniens, cum Lucas hoc nomine usus sit ut certus anni dies intelligeretur: quibus recte animadversis pleræque veterum ariolationes concidunt, ut à recentioribus quibusdam prudenter notatum est. Traxit multos in assensum viri magni auctoritas, qui δευτερόπρωτον [*secundoprimum*] exponit πρῶτον ἀπὸ τῆς δευτέρας τῆς πάσχα [*primum à secunda Paschatis*]. Sed ei quominus subscribam apud me hæc obstant: primum quod nullum viderim talis formationis exemplum, qualis esset si δευτερόπρωτον [*secundoprimum*] deduceretur à voce δευτέρας [*secundæ*] & voce πρῶτος [*primi*]: deinde quod lex quæ exstat in Levitico non hoc dicit, Sabbata denominari à postridie Paschatis, ut hoc Sabbatum dicatur *primum*, illud *secundum*, atque ita deinceps, sed dies illos quinquaginta ימים העומר [*Dies Manipulorum*] τὰς ἡμέρας τῆς πεντηκοστῆς [*Dies Pentecostes, sive temporis dierum quinquaginta*] numerari ab eodem illo die; ita ut postridie Paschatis sit dies illorum quinquaginta primus, qui hunc sequitur secundus, atque ita usque ad quinquagesimum: quem numerandi modum Iudæi nunc quoque anxie observant: neque tamen in nominandis diebus repetunt nomen illud δευτέρας [*secundæ*], sed quæque nox ut advenit, solent dicere, *Hic est dies primus Omer, Hic est dies secundus*, atque ita porro. Sententia igitur ista quæ magnis argumentis à suo auctore defensa est, cum mihi se non probet ob eas quas dixi causas, indulgebo mihi quoque post tot alios censendi libertatem. Iudæi Diem Sabbati qui Pascha proximè antecedit hodieque vocant שבת הגדול [*Sabbatum magnum*]. Sed & si Paschatis dies in ipsum Sabbatum inciderit, appellabitur is dies eodem nomine, ut apparet Iohan. xix, 31. ἦν γὰρ μεγάλη ἡ ἡμέρα ἐκείνη τῆς σαββάτης [*erat enim magnus dies ille Sabbati*]. Est & σαββάτης μεγάλη [*Sabbati magni*] mentio in historia de martyrio Polycarpi apud Eusebium. Alii pro הגדול [*magno*] dixerunt הראשון [*primum*], id est, τὸ πρῶτον σαββάτον [*Primum Sabbatum*]. Nam ἐν τῷ Πέτρῳ κηρύγματι [*in Prædicatione Petri*] erat, σαββάτον ἐκ ἄρχῃ τὸ λεγόμενον πρῶτον [*non agunt Sabbatum quod dicitur Primum*]. Cum verò præter Pascha duæ sint præterea celeberrimæ Iudæorum ἑορταὶ [*festæ dies*], nempe τὸ πλήρωμα τῆς πεντηκοστῆς [*Completio pentecostes sive quinquagesimæ*] & σκηνοπηγία [*Tabernaculorum erectio*], etiam quæ eas ἑορτὰς [*festas dies*] proximè contingebant Sabbata μέγала ἡ καὶ πρῶτα [*magna sive prima*] vocata simili ratione. Nam & Sabbatum quod incidebat eis τὴν σκηνοπηγίαν [*in Tabernaculorum erectionem*] Iosephus vocat μάλιστα θρησκευόμενον σαββάτον [*Sabbatum maxime honoratum*], Belli Iudaici libro ii, cap. xxxvii. Atque ita cum tria essent Sabbata πρῶτα [*prima*], id est, *maxima*, distinctionis causâ repertum ut Sabbatum Paschale, quod ordine antegreditur, diceretur πρῶτόπρωτον, *primorum primum*; Sabbatum Pentecostes δευτερόπρωτον, *primorum secundum*; Sab-

batum σκηνοπηγίας [*Erectionis tabernaculorum*] τρίτόπρωτον, *primorum tertium*. Sic in municipiis ubi erant δεκάπρωτοι [*Decem-primi*], primus ordinis dici poterat πρῶτόπρωτος [*Primoprimum*], alter δευτερόπρωτος [*Secundoprimum*], atque ita deinceps. Notandum autem est messem, ut Hebræi docent, incidisse ferme in mensem Elul, qui partim Iunio partim Iulio respondet: itaque Exodi xxi, 16. Pentecostes solemne vocatur *Solemne messis*; Tabernaculorum autem solemne, quod in finem Augusti aut initium Septembris incidebat, *festum Collectarum in horrea frugum*. Nam quod postridie Paschatis δράγμα σαχύνων [*manipulus spicarum*] ad altare adferebatur, fiebat id dicis causâ & spicis virentibus quæ igne torrebantur, ut Iosephus nos docet ex loco Levit. ii, 14. unde & mensi Nisan nomen alterum אביב, quod *spicam virentem* significat: & hæ ipse ἀπαρχαὶ [*primitiæ*] sumebantur ex hordeo, fruge temporius se prodente. Vide Iosephum. Et hæc δευτεροπρῶτος [*secundoprimum*] formatio ab ἀναλογίας [*similis formationis*] regula non excedit. Adde quod apud Hellenistas, quorum haud dubiè sermonem hic Lucas exprimit, exstabat vox similis formæ. Nam decimas illas quas Levitæ pendebant Sacerdotibus vocabant δευτεροδεκάτας [*secundodecimas*], id est, *secundas decimas*, ut notat Hieronymus in caput xl Ezechielis. Eadem vocantur δεύτεραι δεκάται [*secundæ decimæ*] Tobiae i, 6. Sunt ergo idem δεύτερα δεκάτη [*secunda decima*] & δευτεροδεκάτη [*secundodecima*], item Sabbatum δεύτερον πρῶτον [*secundum primorum*] aut δευτερόπρωτον [*secundum inter prima*].

ψάλλοντες, *confricantes*] *Friantes*.

5. καὶ τῆς σαββάτης. *etiam Sabbati*] Quod hic habent insertum nonnulli codices, de eo qui Sabbato opus famulum faciebat, cui dictum sit à Christo, *Beatum esse ipsum si nosset quid ageret; sin minus, legis violatorem*, spurium esse non dubito: nam neque Metaphrastæ veteres nec qui ad hunc locum scribunt ejus meminerunt historiæ. Quin pugnat cum perpetuo Christi instituto, qui Doctorem hic agens, nemini legis Hebrææ gratiam fecit. Erat enim ea potestas cœlesti Regno ipsius reservata. Puto igitur ab aliquo Marcionita adjectum.

6. ἄνθρωπος, καὶ ἡ χεὶρ αὐτοῦ δεξιὰ ἦν ξηρά. *homo, & manus ejus dextra erat arida*] Hebraïsmus, pro ἄνθρωπος καὶ ἡ χεὶρ ἦν ξηρά [*homo, cujus manus erat arida*].

7. κατηγορίαν αὐτοῦ. *accusationem ejus*] Satis Græcè: nec de lectione dubitandum: κατηγορία μου [*accusatio mei*] simili sensu est apud Demosthenem. Solent genitivi sæpe objectum significare. Ita infra ἐν τῇ προσευχῇ τῆς Θεοῦ [*in oratione Dei*]. Est autem ἵνα εὐρίσκωσι κατηγορίαν [*ut inveniant accusationem*] idem quod in Daniele vi, 4. להשכח עלי [invenire pretextum].

9. Επερωτήσω ὑμᾶς τι, *Interrogabo vos aliquid*] Ita legit & Syrus, sed ut ad sequentia referret interrogandi sensu; τί [*Quid*] pro πότερον [*utrum*], sicut & apud Matthæum legimus xxi, 31. τίς ἐκ τῶν δύο [*Quis ex duobus*] pro ποτέρον [*uter*]. Quod si ad priora referre malis, sensus erit, *Est quod vos interrogent*. Atque id præfero: quia & alibi simili præfatione

tione Christus interrogationem exorditur, Matth. xxi, 24. Luc. xx, 3. ubi ἓνα λόγον [unum verbum] est quod hic τι [aliquid].

ἀπολέσαι; an perdere? Id est, ἀποκτείνειν [interimere], ut Marcus loquitur. Vide quæ ad Matthæum.

10. Καὶ ἐποίησεν ὥτως. Et fecit sic] Fecit ut erat iussus; id est, extendit manum, quod explicatè posuit Syrus, ut & Latinus: ut solent liberiùs interdum verba interpretari.

ἀποκατεστάθη ἡ χεὶρ αὐτῆς, restituta est manus eius] Quod apud Marcum dixi hic repeto, verba illa ὑγιής ὡς ἡ ἄλλη [sana sicut altera] videri ex Matthæo adscripta; nam multi codices non habent; nec agnoscit Latinus. Syrus agnoscit illud ὡς ἡ ἄλλη [sicut altera], non illud ὑγιής [sana].

11. ἀνοίας· insipientiâ] יגזל, id est, ira. Bene Philemon,

Μαινόμεθα πάντες ὅποτεν ὀργιζώμεθα.

[Furiamur omnes ira nos quoties rapit.]

τί ἂν ποιήσαιαν τῷ Ἰησοῦ. quidnam facerent Iesu] Nempe ut eum è medio tollerent; quemadmodum ex Marco liquet.

12. εἰς τὸ ὄρη, in illum montem] Notum montem in ora maritima, ut ex Marco discimus III, 7, & 13.

17. καταβὰς μετ' αὐτῶν ἐσηεπὶ τόπῳ πεδινῷ. & descendens cum illis stetit in loco campestri] Id est, de sublimiore secessu contulit se in planitiem montis capacem majoris turbæ: ita sermo qui sequitur habitus est ἐπὶ τόπῳ πεδινῷ [in loco campestri] in planitie, אגודת, ut hic apud Syrum, & nihilominus in monte, quod omnino exigere videtur Matthæi narratio. Sunt qui putant diversi temporis esse narrationes apud Matthæum & Lucam: & sanè sicut facti narrationes circumstantiis congruentes non temere ad res diversas referendæ sunt, ita sermones nihil vetat sæpius habitos eosdem aut similes, præsertim continentes vitæ totius præcepta, quæ non potuerunt nimium sæpe repeti. Sed me ne diversas esse narrationes putem movent non tantum exordium idem, eademque peroratio, sed multò magis quòd uterque Scriptor hoc sermone habito Christum ait rediisse Capharnaûm atque ibi sanasse Centurionis servum. Stetisse autem potuit Christus in hac planitie dum ægrotos valetudini restituit, quod dicit Lucas, deinde sedisse Doctoris in morem cum præcepta exordiretur, ut Matthæus indicat.

ὄχλος μαθητῶν αὐτῆς, & turba discipulorum eius] Noli solos Apostolos intelligere: nam μαθηταίς [discipulos] modò dixit eos ex quibus delecti sunt Apostoli. Distinguuntur tamen à cætero populo, qui non tam assidue Christum sectabatur atque illi μαθηταί [discipuli]. In hoc numero μαθητῶν [discipulorum] ponendæ sunt etiam feminæ quædam Galilææ, & illi apud Lucam Lxx, pluresque alii.

τῆς παραλίου, & maritima] Syrus vertit פור ים id est, portum maris, quomodo Hebræi vocant oram maritimam: nam Deuteronomii I, 7. ארץ חנאני est παραλίον γῆς Χανααν [juxta littus maris Terra Chananeorum]. Sic & Iosue ix, I. Vocatur autem tota illa ora maritima in qua sunt Tyrus & Sidon Regio Tyri & Sidonis, ut Matth. xv, 21. Marci III, 8. VII, 24.

18. οἱ ὀχλούμενοι] Non improbo illud Veteris Interpretis, qui vexabantur. Nam vexandi verbum multo esse vehementius quàm vulgus putant, docent Grammatici ad illud Maronis,

Dulichias vexasse rates.

19. παρ' αὐτῆς ἐξήρχετο, de illo exibat] Significatur non adventitia fuisse efficacia, sed Christo intrinseca ἐκ τῆς θείας φύσεως [ex Divina natura]. Vide infra VII, 46. Matth. ix, 5.

21. οἱ πεινῶντες νῦν· qui nunc esuritis] Id est, qui hic famem sitimque tolerant, non quavis de causa, sed quia summo tenentur desiderio Divinæ justitiæ in se atque aliis propagandæ. Ita optimè convenit Lucæ & Matthæo. Atque ita interpretatus est Clemens Alexandrinus, τὰς πεινῶντας καὶ διψῶντας, inquit, διὰ τὴν δικαιοσύνην [qui esuriunt & sitiunt propter justitiam]. Vide exemplum in Paulo I Corinth. IV, II. & II Corinth. XI, 27.

Μακάριοι οἱ κλαίοντες νῦν· ὅτι γελάσετε. Beati qui nunc fletis, quia ridebitis] Populariter luctum lacrymis, gaudium risu describit. Nam apud Matthæum est πένθειν [lugere] & παρακαλεῖσθαι [consolari]. Ita mox σκιεῖν [exsultare] pro gaudere ponitur; alibi ἀγαλλιᾶσθαι.

22. ὅταν ἀφορίζωσιν ὑμᾶς, cum separaverint vos] Αφορίζειν [separare] propriè respondet Hebræo הרה. Nam quod apud Hebræorum Magistros est הרה idem est τὸ ἀφορίζειν in canonibus Christianis. Iohannes dixit ἀποσυναγωγὸν ποιεῖν [extra synagogen facere], Iosephus ἐκβάλλειν τὸ τάγματ' [ejicere ex conventu]. Mos hic ex Legis verbis ortum non habuit: nam ex ejus præscripto minora delicta Sacrificiis expiabantur, majoribus Multa aut etiam Verbera indicebantur, maximorum criminum pœna Mors erat: Exsilii nulla mentio. Sed cum multa essent delicta in Lege non disertè nominata, sapientum interpretatio inter verbera & victimalem expiationem constituit τὸ ἀφορισμὸν [Separationem], præcipuè in eos qui moniti vitam non emendabant. Nam הרה [Separationem] in usu fuisse stante Solomonis Templo tradunt Hebræi. Major hujus instituti necessitas nata est ex quo populus in Babyloniam abductus cum libertate amisit jus publicorum judiciorum. Ipsa enim naturalis ratio coegit ad eas coerciones recurrere quæ sine usurpatione publicæ potestatis expediri poterant. Namque hoc & in Galia Druides fecisse legimus, ut qui decretis non starent, eos sacrificiis interdicerent. Quibus ita interdictum erat (inquit Cæsar) si numero impiorum ac sceleratorum habentur. Iis omnes decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiantur. His non dissimiles erant Romæ olim qui sacri & intestabiles dicebantur, & quibus ut vitâ indignis aquâ atque igni interdicebatur. Et in Græcia οἱ ἀγορᾶς καὶ λιμένων εἰσγόμενοι [qui foro & portibus arcebantur] & οἱ ἐκκλητυρόμενοι [qui voce præconis publicè expellebantur]. Est descriptio hujus ritus luculenta apud Sophoclem Oedipo Tyranno,

Τὸν ἄνδρ' ἀπαυδῶ τέτον ὅστις ἐστὶ γῆς

τῆς δ' ἧς ἐγὼ κράτη τε καὶ θρόνος νέμω,

Μήτ' εἰσδέχεσθαι, μήτε προσφωνεῖν τινα,

Μήτ' ἐν θεῶν εὐχαῖσι μήτε θυμασίῳ

Κοινὸν ποιεῖσθαι, μήτε χερνίβας νέμειν.

[Veto

[Veto ne quis ista sola colens quorum mihi
Sedes datae sceptrumque, quem signo virum
Domo recipiat hospitem, aut parerit alloqui.
Aut in deorum sinat honore aut victimis
Habere partem, sumere aut latices simul].

Xenophon Hierone, *πεποίηται πολλοὶ νόμον τῷ μισαι-
φόνῳ μὴ ἢ συνόντα καθαρύνειν* [fecerunt multi legem
ne purus esset qui cum homicida conviveret]. In epi-
stola Philippi ad Athenienses, *εἰς τὸ ἐλθόντες ὁ δὴ-
μιον ὥστε μυστηρίων εἶργειν αὐτὸς* [Eò venit populus ut
illos à mysteriis arcerent]. Scholiastes Aristophanis,
*κατὰ τὸ ἐβῶ οἱ ἀνδροφῶναι μὴ μετὰ λαμβάνουσι τῶν θυ-
σιῶν* [mos est ne homicidæ de victimis participant].
Nicolaus Damascenus de Cercetis Indiæ populo,
τὰς ἀδικήσαντας ὅτι τῶν ἱερῶν ἀπέργουσι [Eos qui
quovis modo injuriam fecere arcant à sacris]. Ad na-
turalem rationem accesserunt exempla quædam &
argumenta per ratiocinationem ex Lege derivata.
Nam Caino Deus cùm mortis pœnam parricidio
commeritam indulgisset, latam quandam fugam
infixerat, sed ita ut ipsum simul omnibus detesta-
bilem haberi vellet. Cui simile quid vetus Græcia
in homicidis observabat. Præterea cùm turpi scabie
laborans ex Lege arceretur ab omni hominum com-
mercio, ne scilicet morbus transitione aliis nocer-
et, non iniqua erat collectio, si nihil posset gra-
vius, hoc certè in homines facinorosos constituen-
dum, qui & exempli contagio læderent alios, &
populum omnem communis probri labe adspere-
rent, unde liberari populus non poterat nisi mani-
festa quadam sceleris detestatione. Quanquam au-
tem singulorum quoque officium erat eos quos gra-
vioris culpæ affines nossent defugere ac declinare,
quo pudorem eis injicerent, in famosis tamen cri-
minibus res ipsa exigebat communem aliquam no-
tionem. Ea temporibus Babylonici exilii fuit non
penes Sacerdotes, neque penes Legis interpretes,
sed penes *ἀρχιματωτάρχην* [principem captivorum]
& ei additos Seniores, quos, quanquam summo
imperio exutos, Iudæi omnes Magistratum vice
revereabantur, eorumque decretis parebant. Quo-
ties verò Iudæis *αὐτονομία* [usus suarum legum] &
jus publicæ animadversionis citra necis potestatem
fuit concessum, accesserunt ad *ἀφορισμὸν* [Separatio-
nem] pœnæ aliæ: quo ipso liquet *ἀφορισμὸς* [Sepa-
randi] jus fuisse partem imperii. Itaque Esdræ tem-
poribus cœtu indicto Hierosolyma qui se non sti-
tisset huic pœnæ obstringitur *הקדש יבדל והיה
הקדש*, id est, *καὶ αὐτὸς ἀφορίζεται ἀπὸ τῆς συναγω-
γῆς ὡς ἀποικίας* [ipse abijciatur de cœtu transmigratio-
nis]. Lxx ita vertunt, *καὶ αὐτὸς διασπείσεται ἀπὸ
τῆς ἐκκλησίας τῆς ἀποικίας*. Iosephus, *ἀπαλλοτριωθήσεται
τὸ πλῆθος* [alienus erit à populo]. unde intelli-
gimus *συναγωγὴν* [synagogam], unde *ἀποσυνάγωγοι*
[apodynamogoi] dicuntur, non significare τὸ διδασκα-
λεῖον [locum in quo Lex docebatur] sed omnem populi
conventum. Nam *הקדש* modò *συναγωγὴν* [synago-
gam] modò *ἐκκλησίαν* [ecclesiam, id est, conven-
tum] verti alibi diximus. Fecerat hoc decretum
Esdras, quippe Ethnarcha à Rege constitutus,
de consilio *συναγωγῆς μεγάλης* [Synagoga magnæ si-
ve Conventus magni], id est, Synedrii & aliorum
populi principum: ita enim legimus in decreto:

הקדש והקדש, Lxx *ὡς ἀνὴρ βελὴ ὡς ἀρχόν-
των ἢ ὡς πρεσβυτέρων* [juxta consilium principum & Se-
niorum]. Hebræi Magistri dicunt factum hoc de-
cretum à collegio Iudicum superiore & inferiore,
id est, Senatu populi & urbano. Ibidem relega-
tio à cœtu conjunctam habet *ἀφίερωσιν τῆς ἐσίας*,
ut Iosephus loquitur, *ἀναθηματισμὸν ὡς ὑπάρξεως*,
ut Lxx, id est, *honorum consecrationem*. Simile est
quod Nehemias dicit Sanballatæ generum à se ex-
pulsam, nimirum eadem potestate qua alios deli-
ctorum compertos maledicto, depilatione, verbe-
ribus castigarat. Redacta à Romanis in provinciæ
modum Iudææ, status ferme idem fuit qui Esdræ &
Nehemiæ temporibus. Nam ademtâ aut accisâ in-
terficiendi potestate, cætera publicorum judiciorum
Iudæis relinquebantur. Quare quod ait Iohann. ix,
22. *συνέθεντο οἱ Ἰουδαῖοι ἵνα ἐάν τις αὐτὸν ὁμολογήσῃ Χρί-
στον, ἀποσυνάγωγος γένηται* [constituerant Iudæi ut si quis
eum Christum esse confiteretur, extra Synagogam fieret],
omnino intelligendum de decreto aut Synedrii aut
etiam *συναγωγῆς μεγάλης* [Synagoga magnæ]: de quo
cœtu alibi diximus. Neque aliò pertinet quod apud
eundem est Iohannem, *διὰ τὰς Φαρισαίους ἐχὼν ὁμολό-
γῃν, ἵνα μὴ ἀποσυνάγωγοι γένωνται* [propter Phariseos non
confitebantur ut de Synagoga non ejicerentur], xii, 42.
Quanquam enim Sadducæi sæpe ad summos hono-
res perveniebant Romanorum gratiâ, utpote mi-
nus suspecti rerum novarum, dubitandum tamen
non est quin pars major Synedrii ex Phariseis fuerit.
Nam & Iohannes vii, 45. Synedrium circumlo-
quitur nomine *ἀρχιερέων καὶ Φαρισαίων* [Pontificum &
Phariseorum]. Ita Nicodemus & Gamaliel erant
Φαρισαῖοι [Pharisei] & *σύνεδροι* [Senatores Synedrii].
Quin & plerique *γραμματεῖς* [Scribæ] ejus erant se-
ctæ, Act. xxi, 9. Sed & sectæ aliæ quæ se reipubli-
cæ non miscebant, quales præcipuè erant Esseni, è
quibus collecta est magna multitudo Christianorum
(unde eosdem esse Naziræos & Essenos dixerunt
Hebræi quidam), ad tuenda instituta sua necessario
ἀφορισμὸν [Separationem] usurpabant. Erant quidem
inter ipsos in usu pœnæ etiam aliæ, ut longæ *ξηροφα-
γία* [victus aridus longo tempore], jejunia, atque alia
id genus, quæ nunc etiam Iudæi inter se exercent:
sed cùm neque cœtus ipsorum neque ejus cœtus
Præsides haberent τὸ ἀναγκαστικὸν [vim coactivam],
extremum quò deveniri poterat adversus contuma-
ces erat à cœtu relegatio, ut Iosephus nos docet. Se-
cuti sunt morem eundem Pythagorei: nam qui non
servabat ejus instituti regulas cœtu arcebatur, eum-
que omnes pro mortuo habebant, ita ut & *κενοτά-
φιον* [imaginarium sepulchrum] ei struerent. Cæte-
rùm notandum est *ἀφορισμὸς* [Separationis] plures
fuisse species: Prima species est nudus *ἀφορισμὸς*
[Separatio nuda], generis obtinens nomen *יהי*. Quæ
hac nota inusti erant stante Templo accedebant
ad Templum, ut ex Hebræis vir doctus notavit:
sed haud dubiè consistebant extra τὸ περιβόλον [septim
quod] qui distinguebat *ἐθνικὸς* [incircumcisus] ab
Israelitis. Nam οἱ *ἀφορισμένοι* [separati] interim
ἐθνικῶν [incircumcisorum] loco habebantur. Chri-
stiani veteres (qui ut sæpe notavimus omnia proba
Iudæorum instituta libenter sequebantur) hos voca-
bant τὰς ἐν *πρωκλάυσῃ* [eos qui erant in primo fletu],

qui non cum cæteris orabant, sed fidelibus legationes deprecationis injungebant, ut Tertullianus loquitur, squallidi interim & mœrentes: quod & nunc Iudæi observant. Eosdem vocabant χειμαζόμενοι [tempestate infestatos], quod velut extra Ecclesiæ portum in Mundi alto jactarentur. Sed post decursum tempus aliquod tam mœsti reatus, propius admittebantur: cujus admissionis Christiani alii pauciores, alii plures gradus fecere: de quibus aliàs erit agendi locus. Altera ἀφορισμὸς [separationis] species erat 10 [exsecratio] ἀνάθεμα Græcis, qua is qui deliquerat diris quibusdam, ut Deo ultori sacer devovebatur. Videntur hoc maximè usurpassè Iudæi adversus eos qui à tota Legis professione deficiebant, quos ipsi vocant מומרים, nos ἀποστάτας [desertores]: quibus pares censent eos qui post admonitionem Deum contumeliosè nominant. Horum non modò familiare commercium vitabant, sed nec dignos arbitrabantur quos leviter salutarent. Describit hoc Iohannes in Epistola, μὴ λαμβάνετε εἰς οἰκίαν, καὶ χαίρειν αὐτῷ μὴ λέγετε· ὁ γὰρ λέγων αὐτῷ χαίρειν κοινωνεῖ τοῖς ἔργοις αὐτοῦ τοῖς πονηροῖς [nolite recipere eum in domum, nec Ave ei dixeritis: qui enim dicit illi Ave communicat operibus ejus malignis]. Sed ipsa ἀνάθεμα 20 [anathematis] formula à Paulo adversus Alexandrum doctrinæ adulteratorem, pronuntiatur: ἀποδώτω αὐτῷ ὁ Κύριος καὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ [reddat illi Dominus secundum opera ejus], 11 Timoth. IV, 14. Hoc loco Iudæis erant Samaritæ quos multò pejore loco quàm ἔθνικος [gentiles sive incircumcisos] habebant. 30 Nam pro Gentibus, si id postularent, sacrificia fiebant in Templo, ut nos docent Iosephus & Philo, & satis colligitur ex verbis Solomonis 1 Reg. VII, 41. at pro defectore non item. Sic & in Ecclesia Christianorum pro lapsis pœnitentiam agentibus fideles preces suas interponebant, non item pro desertoribus Christianismi, quibus per prima illa secula æquabantur hi qui aut peccandi consuetudinem traxerant, aut in tam gravibus delictis deprehensi erant quæ credibile non erat cadere potuisse in animum pietatis aliquid retinentem, qualia erant ex 40 deliberato idololatria, homicidium, adulterium. Clemens Alexandrinus Strom. VII. ἀλλ' ἔκ ἐπὶ τῇ τῶν ἀνθρώπων βλάβῃ τῇ τοιαύτῃ συγχρησέον ἐν χῆρ' ὥστε· πλὴν εἰ μὴ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς δικαιοσύνης τεχνάζομεν τοῖς δ' ἀπηλγνέουσιν ὁ γνωστικός οἰκονομοῖ τὴν αἵτησιν [tali prece non utendum in damnum cujusquam, nisi si quando vir sapiens extra ordinem eam adhibeat ut eos qui dedoluerunt ad justitiam revocet]. Vide ut adversus desertores & alios factis pietatem abnegantes severa Dei 50 iudicia invocaverint, si fortè ea ratione ad resipiscentiam perducerentur. Ideo addit Paulus ἵνα παιδευσῶσι [ut discant] de Hymenæo & Alexandro loquens 1 Timoth. I, 20. Simile est illud in Psalmo, Imple vultum eorum ignominia, ut quærant nomen tuum Domine LXXXII, 17. Tales erant quos Apostoli Satanæ tradebant ad temporalem vexationem. Quod si qui in tale exitium lapsi multos eodem traherent, in eos exercebatur non illud commune ἀνάθεμα [anathema] sed gravius atque atrocius. Id Hebræi 60 vocant אלהים Deus venit: nam אלהים, id est, nomen pro Deo dicunt. Paulus dicit ἀνάθεμα Μαθανάβα אלהים מר [anathema Maranatha sive Dominus ve-

nit] eodem significatu. Nam מר est Dominus. Ea voce oratur Deus ut quàm primùm talem maleficum & seductorem coerceat, vel alio modo, vel etiam eum tollendo ex hominum numero. Apparet ex his quæ diximus in disciplinæ custodia secutos Christianos exemplum Iudæorum, sed Essenorū præsertim, ut qui essent merè privati, sine ullo imperio, quemadmodum & Christiani. Inter vetera Essenorum instituta & hoc erat, si qui nondum impleto indictæ pœnitentiæ spatio ad mortis periculum ægrotarent eos ad communionem reciperent: quod ἐν ταῖς ἐσχάταις ἀναπνοαῖς ἀναλαμβάνειν [in ultimo spiritu recipere] vocat Iosephus. Faciebant autem hoc αὐτὸν ἐπὶ τοῖς ἀμαρτήμασιν αὐτῶν τὴν μέχρι θανάτου βάσανον ἡγέμενοι [sufficere arbitrati toleratos ad mortem usque dolores]. Idem à Christianis antiquitus observatum constat idoneis testibus, Patribus Synodi Nicæensis quos veterum Ecclesiæ morum nihil latere poterat, περὶ ᾧ ἔξοδόντων, inquit, ὁ παλαιὸς καὶ κανονικὸς νόμος φυλαχθήσεται καὶ νῦν, ὥστε εἴ τις ἐξοδεύοι τὰς τελευταίας καὶ ἀναγκαιοτάτας ἐφ' ὧς μὴ ἀποσφραῖσθαι [de iis verò qui in fine sunt vitæ vetus canonum lex etiam nunc observatur, ut ubi quis moriturus est non fraudetur ultimo ac maximè necessario viatico]. Rursus, sicut apud Essenos iudicium tantæ rei non erat penes paucos, sed penes cœtum in quem convenirent homines non minùs centum, ut Iosephus docet, ita & apud Christianos veteres præsidente quidem Episcopo & Senioribus, sed conscientia ac consentiente fratrum multitudine morum iudicia exercebantur, 1 Corinth. V, 4. συναχθέντων ἡμῶν [congregatis nobis]. 11 Corinth. II, 6. ἐπίμιμια ἢ ὑπὸ πλειόνων [objurgatio quæ fit à pluribus]. Sic Eusebius memorat antiquitus ἐξέτασιν [inquisitionem in mores] fieri solitam πλείους παρόντων [præsente multitudine]. Tertullianus Apologetico cùm de cœtu & congregatione locutus esset subjungit, Ibidem etiam exhortationes, castigationes, & censura divina: nam 40 & judicatur magno cum pondere, ut apud certos de Dei conspectu: summumque futuri iudicii præiudicium est, si quis ita deliquerit ut à communicatione orationis & conventus & omnis sancti commercii relegetur. Præsident probati quique seniores. Non poterat illustrior adferri descriptio τῆς ἀφορισμὸς [separationis]. Adde illud in libro Ad uxorem: Fideles Gentilium matrimonia subeuntes stupri reos esse constat, & arcendos ab omni communicatione fraternitatis, ex literis Apostoli dicentis, Cum ejusmodi nec cibum sumendum. Libro de Monogamia dixit à communicatione depellere: libro de Pudicitia, Libidinum furias impias & in corpora & in 50 sexus ultra jura naturæ, non modò limine verum omni Ecclesiæ tecto submovemus. At ἀφορισμὸς ἐπ' ἀνάθεμα, [separatio cum anathemate], quam & ἀποκλήξιν τελείαν [plenam ejectionem] Græci vocant, idem Scriptor vocat in perpetuum discidium relegare; quod usurpatum ait adversus semel atque iterum ejectos. Locus est libro Adversus hæreticos. Origenes ἀπελάνειν τὴν κοινὴν [à cœtu ejicere], & ἀποκαλάνειν ἢ κείν ἐπὶ τῇ κοινῇ σύνογον [vetare ad communem conventum accedere]. Cyprianus ἀφορίζειν modò dicit abstinere, modò aliis vocibus circumloquitur, ut à Communicatione arcere, cohibere, prohibere; de Ecclesia ejicere, excludere, depellere. Cujus quidem

dem viri sanctissimi epistolas si quis legat, facile cognoscet totum ferme Christianae disciplinae vigorem in istis judiciis constituisse: neque verò eos tantum qui contumaciter monita respuebant in perpetuum, id est, sine praefinitione temporis, à commercio piorum relegatos, sed ad tempus etiam eos qui spem praerberent poenitentiae. Quem morem qui ex Ecclesia sublatum volunt gravissimum infligunt vulnus disciplinae, quam corruptis adeò Christianorum moribus ad veterem severitatem reduci maximum sit operae pretium: tantum abest ut ulla ejus pars reliqua luxari debeat. Neque ad eam rem peculiare praeeptum desideratur; cum Ecclesiae cœtu à Christo semel constituto omnia illa imperata censerì debeant sine quibus ejus cœtus puritas retineri non potest. Sunt alii qui abstentionem probent, ἀνάθεμα [anathema] non probent. Atqui discrimen esse debet audientium monita & refractariorum. Iam verò diximus nihil aliud esse ἀνάθεμα [anathema] quam sine praefinitione temporis ejectionem, quae tamen poenitentia ductis reditum non semper praeccludit. Certè quamquam vetus Ecclesia, cum vigerent διακρίσεις πνευμάτων [spirituum discretionēs], certius de animis hominum judicare potuit, sunt tamen quaedam delicta tam atrocia, ut, si contumacia accedat, nemo non videat esse ἀμαρτίας εἰς θάνατον [peccata ad mortem] pro talibus, dum tales manent, Ecclesia non intercedit precum suffragio; quod solis poenitentibus patet; generaliter tamen his, ut & infidelibus, mentem optat meliorem. Chrysostomus ubi ἀνάθεμα [anathema] pronuntiandum ait adversus facta, non adversus homines, intelligit destructum illud ἀνάθεμα quo Deus rogatur ut aliquem coerceat, vel aliter vel etiam tollendo eum è medio. Hujus sanè rarior est usus; non tamen nullus. Nam in Iulianum, cum defectioni adderet machinationes evertendi Christianismi, usa est Ecclesia isto extremæ necessitatis telo, & à Deo est exaudita. Reperti sunt & qui judicia ista Ecclesiae putarent inhibenda, quoties Christianas Potestates Deus concederet seculo: quam in rem utuntur exemplo Iudaeorum, apud quos Synedrium habebat jus illud pronuntiandi ἀποσυναγωγῆς [alienos à synagoga, id est, cœtu]. Quibus ego illud facile largiar, piorum Regum nonnullam esse etiam ad res istas auctoritatem. Nam & Iohannes Romæ Episcopus Iustinianum Imperatorem rogat pro Nestorianis atque aliis, ut si proprio deposito errore & prava intentione depulsa ad unitatem Ecclesiae reverti voluerint, in suam eos communionem recipiat; & apud Ivonem Carnutensem legitur capitulum vetus, ex quo constat ad communionem Ecclesiae admitti solitos quos post delictum aliquod Rex mensæ suæ adhibuisset. Sed hæc non eò valent ut libertas judicandi tollatur Ecclesiae: neque procedit petium à Iudæis argumentum. Nam apud eos lex tota ex qua judicabatur erat accommodata populo carnali, ita ut cives omnes æqualiter obstringeret: ac proinde idem erant respublica & ἐκκλησία. At Christi leges multò plus exigunt quam in commune civibus imperii alicujus praescribi solet, aut etiam potest: semper enim magna pars

hominum φρονεῖ τὰ ἐσθλὰ [sapit ea quæ sunt carnis]. Quare Civiles quidem leges suo funguntur officio si graviora & societati maximè nocentia delicta coerceant: At quæ contra dilectionis, contra mansuetudinis, contra patientiæ leges peccantur extra communes leges sunt posita; non etiam extra eas leges quas se sectantibus Christus praescribit, & secundum quas judicare debet ille selectus ex mundo cœtus. Quare rectè Constantinus & eum secuti Imperatores reliquerunt Ecclesiae sua judicia, atque ea insuper suis legibus munierunt; ut videre est in Actis Synodorum & legibus in Codicem relatis. Et hos quidem qui iniquiores sunt adversus Ecclesiae disciplinam monitos hætenus volui. Superest ut qui eandem exercent meminerint quantum sit ipsis onus impositum. Scitum est veterum Iudaeorum cujus Maimonides meminit, Si quis innocentem à Communione arcuerit, ipsum excidere jure Communionis. Sicut & in Clementis Constitutionibus legimus, Ἡ κατὰ τὰ ἐπιστρέψαι εἰς κεφαλὴν τῆς ἀδικίας αὐτὴν ἐκπέμψαντες [Diræ recident in caput injuste eas emittentium]. quam æquitatem secutus Cyprianus ex more illorum sanctissimorum temporum de Felicissimo ita pronuntiat, Accipiat sententiam quam prior dixit. Solent autem injusta atque immitia judicia exerceri non tam in morum examine (nam hic nimium plerunque indulget censura, tantum abest ut æquo sit rigidior) quam circa quæstiones dogmatum rituumque. Quod Apostolis accidit & terrere temerarios debet, & pios solari. Prædixit illis Christus fore ut ἀποσυναγωγοὶ pronuntiarentur [à synagoga sive cœtu alieni haberentur] Iohann. xvi, 2. quod hic dixit ἀφορίσθαι ὑμᾶς [separabunt vos]. Neque intra primum ἀφορισμὸς [Separationis] gradum stetit impotens odium, ut cum ἀποσυναγωγοὶ [à cœtu alieni] judicati sunt qui Iesum esse Messiam faterentur, Iohann. ix, 22. xii, 42. sed cum post Iesu resurrectionem ejus dogma magnis auctibus invalesceret, & libertas rituum paulatim clariùs doceretur, accessit ἀνάθεμα [anathema] cuius meminit Iustinus Adversus Thryphonem: ait enim quosdam Iudæos solitos ἐν ταῖς συναγωγαῖς κατὰ τὰ ἀνάθεμα λέγειν τὰς ἐπὶ τὸν Χριστὸν πιστεύοντας [in synagogis anathema dicere iis qui in Christum crederent]. Et alio quodam loco ait τὰς ἀρχισυναγωγὰς μετὰ τὴν προσευχὴν [Archisynagogos post peractas preces] solitos Christum ἐπισκωπεῖν [contuitis insequi]. rursus alibi Iudæos ita alloquitur, Καὶ νῦν τὰς ἐλπίζοντας ἐπ' αὐτὸν (τὸν Χριστὸν) καὶ τὸν πέμψαντα αὐτὸν παντοκράτορα καὶ ποιητὴν τῶν ὅλων Θεὸν ἀθετεῖτε καὶ ὅσον ἐφ' ὑμῖν ἀτιμάζετε, καταργούμενοι ἐν ταῖς συναγωγαῖς ὑμῶν τὰς πιστευόντας ἐπὶ τὸν Χριστὸν [Et nunc eos qui in ipsum (Christum) sperant, simulque in eum qui Christum misit omnipotentem & omnium opificem Deum, rejicitis & quantà maximè potestis ignominiam afficitis, etiam diris devotentes in synagogis vestris eos qui in Christum credunt]. Hæc vera esse norunt etiam qui nunc Thalmudicos libros aut etiam Ritualia Iudaeorum perlegunt. Passim enim diris ibi devotentur Christiani. Ipse apud Iustinum Tryphon Iudæis praeeptum ait à Doctoribus μηδὲν τῶν Χριστιανῶν ὁμιλεῖν μηδὲ κοινωνῆσαι τῶν λόγων [ne cum Christianorum ullo conversarentur,

aut sermonem sociarent]. Epiphanius idem de sua ætate testatur: Verba sunt, *Ανιστάμενοι ἑσώθεν (οἱ Ἰουδαῖοι) καὶ μέσης ἡμέρας καὶ περὶ τὴν ἑσπέραν ἐν ταῖς αὐτῶν συναγωγαῖς, ἐπαρῶνται αὐτοῖς καὶ ἀναθεματίζουσιν, φάσκοντες, ὅτι ἐπικαταράσασα ὁ Θεὸς τὰς Ναζωραῖους*. [Intra Synagogas exsurgentes Iudæi tam medio die quam circa vesperam diras illis imprecantur & anathemati eos devotent dicentes: O Deus diris desige Nazaræos] quod ille tanquam de una Christianorum secta dictum interpretatur, cum revera ad omnes Christianos pertineret, quos Iudæi appellabant atque etiam nunc appellant Ναζωραῖους. [Nazaræos].

καὶ ἐκβάλωσι τὸ ὄνομα αὐτῶν ὡς πονηρὸν, [et ejecerint nomen vestrum tanquam malum] ἐκβάλλειν [ejicere] non est hic ex albo aut diptychis expungere; id enim verbo ἀφορίζεσθαι [separare] satis erat comprehensum; sed sicut ὀνειδίζειν [probris afficere] est præsentis convitiis proscindere, ita ἐκβάλλειν τὸ ὄνομα ὡς πονηρὸν [ejicere nomen tanquam malum], absentium nomen, ut improborum hominum, differre rumoribus. Est enim Hebraïsmus *עַל שֵׁם הַרְצִיָּה* Deut. xxi, 13. ἐξέβαλε, [ejecit], aut, ut Lxx vertunt, ἐξένεγκεν ὄνομα πονηρὸν [eduxit nomen malum]. Contigit hoc Apostolis tunc præcipuè cum à Synedrio legatio ad omnes per orbem Iudæos missa est ad infamandum dogma Christianum: quam rem ex Iustino alibi memoravimus.

23. σκιρτήσατε exultate] *וְיִלְל*.

24. τοῖς πλοῦστοις divitibus] Qui divites estis & communi divitum more vivitis.

ἀπέχετε τὴν παρακλήσιν ὑμῶν. habetis consolationem vestram] Sic infra xvi, 25. Τέκνον, μνησθήσῃ ὅτι ἀπέλαβες σὺ τὰ ἀγαθὰ σὺ ἐν τῇ ζωῇ σου. [Fili recordare quia recepisti bona in vita tua.]

25. οἱ ἐμπεπλησμένοι qui saturati estis] Qualis ille qui sepulchro inscribi curaverat,

Τόσος ἔχω ὅσος ἐπίον καὶ ἐδήτυα.

πεινάσετε. quia esurietis] Vide narratiunculam de epulone dicto capite xvi. Esaias lxv, 13. Ecce servi mei comedent, & vos esurietis; servi mei bibent, & vos sitietis. Sicut felicitas vitæ alterius convivio depingitur, ita status oppositus fame & siti.

οἱ γελῶντες νῦν qui ridetis nunc] Id est, qui omnes gaudendi occasiones in hac vita captatis.

26. ὅταν καλῶς ὑμᾶς εἰπωσιν πάντες οἱ ἄνθρωποι qui bene dixerint vobis homines] Phocion cum in dicendo multitudini placuisset, ecquid peccasset amicos interrogabat. Nimirum,

Obsequium amicos, veritas odium parit.

τοῖς ψευδοπροφήταις, pseudoprophetis] Quippe qui dogmata sua & vaticinia accommodant procerum & populi cupiditatibus.

27. τοῖς ἀκούσι qui auditis] Qui obedienti proposito me auditis.

30. καὶ ἀπὸ τῆς αἰγῶν] τὰ σα, μὴ ἀπαίτῃ. Et qui aufert quæ tua sunt ne repetas] αἰγεῖν est hic non vi extorquere, sed pro suo uti. Sic & infra xix, 21. αἰρεῖς αὐτὸ ἐκ ἐθνης [tollis, quod non posuisti]. Sensus est: Si quis quod tuum est aut tibi debetur pro suo usurpet, noli rigide adversus eum jus tuum cum detrimento mutuae dilectionis urgere.

32. ποῖα ὑμῖν χάρις ἐστὶ; Quæ vobis est gratia?] Ita

Plautus, est gratia, id est, gratia tibi debetur. Omnino enim dativus hic videtur exigere ut χάριν [gratiam] intelligamus non beneficium, sed beneficii repensationem. Quam, inquit, ex tali facto à Deo potestis gratiam exspectare? Sic χάριν ἔχειν est gratias agere, infra xvi, 9. Aliter hic gloria cælestis χάρις [gratia] dicitur, aliter apud Paulum aliquot locis. Apud Paulum quia liberaliter promissa, cum ex jure Dominus nihil nobis deberet, imò nos ipsi multis nominibus essemus debitores: hic verò quia respectum habet ad benè facta: quomodo & merces dicitur hoc loco apud Matthæum: sed gratia ob benevolum dantis affectum: merces ob promissionem.

34. παρ' ὧν ἐλπίζετε ἀπολαβεῖν, à quibus speratis recipere] Omnino hoc pertinet ad illud beneficii genus quòd ἐρανισμόν [Collationem] Græci vocant, de quo præclara annotavit doctissimus Casaubonus ad Theophrastum. Si quis naufragio, incendio, aut alio casu tristiore multum rei amisisset, solebant amici pecunias ei contribuere, non ad certum diem solvendas, sed ubi commodum esset. Id verò præstare vix solebant nisi his quos spes esset ex adversa fortuna in meliorem emerfuros: ita ut aliquando possent non pecuniam tantum, sed & beneficii vicem rependere, quod vocabatur ἀντερανίζειν. Lucas ἐρανίζειν [Symbolam conferre] communiori vocabulo δανείζειν [mutuo dare] vocat: & ἀπολαμβάνειν, recipere beneficium: ut mox ἀπολαμβάνειν τὰ ἴσα: sicut Latini dicunt paria facere, par pari referre.

35. μηδὲν ἀπελπίζοντες nihil inde sperantes] Legit omnino Syrus μηδὲν ἀπελπίζοντες [neminem spe frustrantes], & ἀπελπίζειν [desperare] sumit activè ut ἀποσοματίζειν [jubere memoriter respondere]. Atque alia quæ ad formam Hiphil fingunt Hellenistæ: Sed & Græci interdum ἀπελπίζειν [desperare] ita usurpant. Sensum igitur esse existimavit: omnibus petentibus date mutuum neminem frustrantes spe ea, quam de vestra beneficentia concepit. At Græci scriptores & Latinus interpret vetus legunt μηδὲν [non] & ἀπελπίζειν interpretantur ἀπὸ τῆς πράγματός τι ἐλπίζειν. [ex eâ re aliquid sperare]. qui sensus optimè huic loco congruit: vult enim contrarium fieri ejus quod supra dixerat. Homines non Christiani solent δανείζειν ἐλπίζοντες ἀπολαβεῖν. [mutuum dare his, à quibus sperant recipere]. Suis præcipit Christus δανείζειν μηδὲν ἀπελπίζοντας, id est, μηδὲν ἐλπίζοντας ἀπολαβεῖν, nullam exspectantes vicem beneficii. Non longè hinc abit Plutarchi illud, τοῖς ἀπέρους & δανείζουσιν, ἀλλὰ βελομένοις ἀπορίαν τινα ἑαυτοῖς κλῆσθαι καὶ μάρτυρα δίδωσι καὶ βεβαιωτὴν ἄξιον, ὅτι ἔχει πιστεύεσθαι, δέον ἔχοντα μὴ δανείζεσθαι. [Egeno pecuniam nemo credit, sed iis qui sibi copiam aliquam parare volunt; testemque & sponsorem habent, esse se quibus tutò mutuum committatur, cum debuerit cui res est, mutuum nihil sumere.] At verò, ut ait Lactantius, id justè, id piè, id humanè fit quod sine spe recipiendi feceris. Non arbitrò proprie huc pertinere quæstionem scænebre, quæ tamen in hunc locum à plerisque veterum tractari solet. Quâ de causâ, & quia per consequentiam cenferi hic debet vetita avaritia scænebrarum, non alienum erit pauca eâ de re differere. Potest autem

autem quadruplex esse quaestio, de jure naturali, de lege Moſis, de Lege Chriſti, de moribus veterum Chriſtianorum quod jus Canonicum dici ſolet. Sed hac de re acturus illud primū præfabor, probare me eorum pietatem qui totum hoc lucrandi genus ſublatum vellent è rebus humanis, quando multa inde mala naſci maniſeſtiſſimum eſt, quæ facundè enarrat in iſtius argumenti libro Plutarchus. Sed rurſum video fieri plerumque ut nimius rigor occaſionem det effræni licentiæ. Nam cū vident homines non ſatis firmis rationibus probari id quod nimium tenditur, in contrarium lapſi ſine fine modoque ſibi indulgent. Quare nihil eſt tutius quam præcepta adſtringere aut rectæ rationis aut divinorum oraculorum finibus. Ita fiet ut nec vetita condonentur, & quæ vetita non ſunt, ſi opus eſt, diſſuadeantur potius quam vetentur. Vt à jure naturæ incipiam: multi ut probent illicitum eſſe omnem quaſtum ex uſu pecuniæ aut rei ſimilis alteri conceſſo, dicunt pecuniam naturā ſuā eſſe ſterilem. Sed in hoc argumento maniſeſtus eſt παραλογισμός [paralogiſmus]. Dicitur enim pecunia ſterilis naturā, non quod jus naturæ id præcipiat, ſed quod hominum induſtria non ipſa natura tali fructui originem dederit: quomodo & domus naturā eſt ſterilis, cujus tamen penſiones iniquè à domino percipi nemo dixerit. Alii illud urgent, mutuo transferri dominium: fructum autem rei penes dominum eſſe debere. Sed iſta quoque ſubtilitas vocum ad æquitatem naturalem nihil facit. Nam in rebus quæ genere recipiunt functionem, ut pecunia, frumentum, vinum, jus illud ad recipiendum idem genere eſt vice domini. Fatentur autem omnes plus eum recipere qui ſtatim aliquid recipit, quàm qui multò poſt tempore, ob utilitates eas quas ſecum fert ἡ φυσικὴ κατοχή [naturalis poſſeſſio], quod non minùs in mutuo quam in re commodata procedit, ſi rei momenta non verborum apices ſectamur. Hoc ipſum autem quod in temporis morā ſitum eſt, haud dubiè æſtimari ac proinde in ſtipulationem deduci poteſt. Nam ſi cui dem mutua centum, & pacifcar ut alio tempore mihi det itidem centum mutua, quæ eſt vera ἀνταλλαγή [permutatio], quomodo iniqua probabitur magis eſſe hæc pactio quàm ſi bovem vicino ad opus ruris commodem, eā lege ut idem aliquanto poſt mihi tantundem præſtet? Iam verò illa iterum mutuum dandi obligatio, ut res omnes, communi menſurā, id eſt, pecuniā æſtimari poteſt. Dictat natura non teneri quenquam prodeſſe alteri cum detrimento ſuo. At is qui pecuniā ad tempus caret in gratiam alterius, poterat eam in agros aut domos impendere ac medii temporis percipere fructus; quos ſi quis dicat incertos, illud ipſum tamen incertum, ut omnis alea, ſuum habet pretium, ita ut vendi quoque ſoleat. Rurſum ſi locupletior cenſetur cui ſine proprietate legatus eſt pecuniæ uſufructus, apparet hunc ipſum uſum aliquid eſſe quod æſtimationem recipiat: atque idem proinde de annuo uſu dicendum eſt. Video à plerisque eorum qui uſurarum ſtipulationes damnant, uſuras ex mora non improbari; ac proinde concedi, ut, ni præſinito die mutuum reddatur, uſuram ſtipuler. Licebit ergo, ſi ea ſententia recipitur, ita pacifci,

ni intra triduum reddas, ſolves tantum pro mora: quod ſi tridui illius omiſſa ſit mentio pactio erit illicita. Hæc ſubtilitas in Scholis habet verborum eſſugia quibus ſe tueatur, negotiis aptari ægrè poteſt. Quare ita habendum videtur, poſſe non repugnantem naturam eum qui pecuniæ uſu in gratiam alterius careat, viciffim aliquid eo nomine pacifci. Vt autem ſciatur quantum recipi æquitas permittat, non eſt ſpectandum, ut quidam cenſent, quantum lucrifaciat qui pecuniam ſumſit, ſed quantum ei abſit qui alteri pecuniam numeravit: ſicut in emtione quoque & in aliis contractibus nunquam æſtimatione faciendaeſt ex eo quod interſit accipientis, ſed ex eo quod abſit danti. Abſt autem tantum quantum quisque pro vitæ ſuæ genere ex pecunia compendifacere poteſt ac ſolet; puta ex agris, ex domibus, ex mercatura, detracta æſtimatione periculi, quod in aliis rebus majus in aliis minus eſt, ita ut fieri inter mercatores ſolet in contractu averſi periculi quem *aſſecurationis* vocant. Venio ad jus illud quod Deus Hebræo populo dedit. Lex Deut. ita concepta eſt xxiii, 19. *Non ſenerabis fratri tuo in uſuram pecuniæ, in uſuram cibi, in uſuram rei ullius ſenerabilis. Alienigenæ ſenerabis: fratri autem tuo non ſenerabis.* Hic qui omnem uſuram Iuri naturali contrariam putant, quod de extraneo ſenerando dicitur permiſſionem eſſe volunt facti, non juris: quod neque verba admittunt, neque unquam ita intellectum eſt ab eo populo cui lex ferebatur. Teſtes adducam Iosephum & Philonem, quibus conſentiunt Rabbini omnes. Iosephi hæc ſunt verba Originum iv. Δανείζειν ὃ Ἑβραίων ἐπὶ τόκοις ἐξέσω μηδὲν, μηδὲ βρωτὸν, μήτε ποτὶν· ἡ γὰρ δίκαιον προσοδεύεσθαι τὰς ὁμοφύλους τὰς τύχας, ἀλλὰ βοηθῆσαντα ταῖς χρεῖαις αὐτῶν, κέρδιον εἶναι νομίζειν τὴν τ' ἐκείνων εὐχαιρίαν καὶ τὴν ἀμοιβὴν τὴν παρὰ τῷ Θεῷ γεννησομένην ἐπὶ χρηστότητι, [Ne liceat ſenori dare Hebræo alicui, ne eſculenta quidem aut potulenta; neque enim æquum eſt lucrari ex mala popularium fortuna: ſed ipſius neceſſitatibus ſuccurrendo pro lucro habere & ipſorum gratiam, & repenſationem pro bono facto à Deo venturam.] Philo libro περὶ Φιλανθρωπίας [de humanitate] ita hanc legem explicat, Απαγορεύει τοίνυν ἀδελφῷ δανείζειν, ἀδελφὸν ὀνομάζων ἡ μόνον τὸ ἐκ τῶν αὐτῶν φύντα γονέων, ἀλλὰ καὶ ὅς ἂν ἀσὸς ἡ ὁμόφυλος ἢ [vetat igitur fratri dare ſenori, fratrem vocans non eum tantum qui ex iſdem ſit parentibus, ſed omnem civem ac popularem]. Et mox, Εἰ δὲ καὶ μὴ ἐέλκοιτο δωρεῖσθαι, κυχράναι γὰρ ἐτοιμώτατα καὶ προθυμώτατα, μηδὲν ἐξω τῶν ἀρχαίων ἀποληφόμενος· ἔτω γὰρ εἴθ' οἱ πένητες ἐμεῶν ἀπορώτατοι γίνεσθαι, πλεοναὶ ὧν ἔλαβον εἰσφέρειν ἀναγκαζόμενοι, εἴθ' οἱ συμβαλόντες ἀδικεῖσθαι, χρηστότητα, μεγαλόνοιαν, εὐφημίαν, εὐκλείαν, ὧν κτήσις ἐφάμιλλον. [Quod ſi nolit dare, mutuum det igitur prompto benevoloque animo nihil ſuprà ſortem recepturus: ita futurum eſt ut nec qui in tenui ſunt re, plane ad inopiam detrudantur, coacti plus reddere quam acceperunt: nec qui proſuere aliis ea amittant, quorum poſſeſſio æſtimari nequit, bonitatem, magnanimitatem, bonum nomen ac gloriam]. Quem Philonis locum ita in ſuos uſus tranſtulit ut ſimul interpretetur Clemens Alexandrinus Stromateōn ii, ubi ita loquitur,

quitur, Ο νόμος ἀπαγορεύει ἀδελφῷ δανείζειν, ἀδελφὸν ὀνομάζων ἢ μόνον τὸ ἐκ τῶν αὐτῶν φύστα γονέων, ἀλλὰ καὶ ὅς ἀνὴρ ὁμόφυλος ἢ ὁμογνώμων τε καὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ κεκοινωνηκώς· ἢ δικαίων ἐκλέγειν τόκους ἐπὶ χερίμασιν, ἀλλ' ἀνειμέναις χερσὶ καὶ γνώμας χαρίζεσθαι τοῖς δεομένοις. Θεὸς γὰρ ὁ κτίστης τοιαῦτα χαρίζει. ἤδη ὃ μεταδοτικὸς καὶ τόκους ἀξιολόγους ἀπολαμβάνει τὰ τιμιώτατα τὰ ἐν ἀνθρώποις ἡμερότητα, χρηστότητα, μεγαλόνοian, εὐφημίαν, εὐκλειαν [Lex vetat fratri dare fœnori, fratrem vocans non eum tantum qui ex iisdem natus sit parentibus, sed & qui popularis sit, qui paria sentiat, ejusdemque verbi sit particeps: non æquum judicans ut ex pecunia lucrum fiat, sed ut laxa manu & animo bene fiat opus habentibus: Deus enim talis beneficentiæ auctor. Adde quod qui liberalis est eo magnas recipit & dignas factis suis usuris, suavitatem, bonitatem, bonum nomen, gloriam, quæ sunt inter homines pretii maximi]. Satis hinc, ni fallor, apparet legem illam Deuteronomii intellectam de officio civium erga cives: quod & Levitici verba indicant: nam & ibi fœnus vetatur hac addita ratione, *ut tecum vivat frater tuus*, xxv, 36. Quare & cùm in Psalmis & apud Ezechielem laudatur qui ab exercendo fœnore abstinit, id intelligendum est ex Legis præscripto. Ambrosius & quidam eum secuti, alienigenas intelligendos putant septem illos populos in quos Hebræis justum bellum erat; nec mirum putat si fœnerare eis licuerit quos licuerit occidere. Sed ne hæc quidem interpretatio verbis legis congruit: nam cùm *fratribus*, id est, civibus, opponuntur *extranei*, certum est non hos aut illos sed omnes intelligi. Adde quod Legis gravitati neutiquam conveniebat permittere in eos fœnus quos planè interfici oportebat. Causa igitur discriminis hæc fuit, quod Deus Hebræis inter se non ea tantum præcepta vellet quæ sunt hominibus omnibus inter se communia, & quæ strictâ juris ratione debentur, sed multa etiam propioris cujusdam necessitudinis ac caritatis officia; ut in lege de Servis, Pignoribus, de Spicilegio, aliisque multis videre est. Accedit quod potissimus Hebræi populi quæstus in agricultura & re pecuaria situs erat. Iosephus primo contra Appionem, *Ἡμεῖς τοίνυν ὅτε χώραν οἰκῶμεν παράλιον, ὅτ' ἐμπορίαις χαίρομεν, ὅδε ταῖς πρὸς ἄλλους διὰ τῶν ἐπιμιξίαις· ἀλλ' εἰσὶ μὲν ἡμῶν αἱ πόλεις μακρὰν ἀπὸ θαλάσσης ἀνωκισμέναι, χώραν δ' ἀγαθὴν νεμόμενοι ταύτην ἐκπονεῖμεν* [Nos verò neque terram habitamus maritimam, neque commerciis & ob ea externorum consuetudine delectamur; sed sunt nostræ urbes à mari remotæ: terram autem habemus uberem, eamque diligenter excolimus]. Quare cùm finitimi plerique Iudæorum ex mercatura magnum quæstum facerent, ut Sidonii, Tyrii, accolæ Maris Rubri, & Ægyptii, fœnus in illos permitti, in Hebræos agricolas & pastores non permitti, summam habebat rationem. Nam & aliorum populorum legibus odiosissimum est fœnus quod in agricolas exercetur. Sed lex ista Mosis cùm illius populi statum peculiariter spectet, unique populo sit data, cæteros non obstringit, nisi quatenus indicium aliquod præbet naturali æquitati. Quid nos Christus facere velit, cùm peculiare de hac re

præceptum non esset, ex præceptis generalibus hauriendum est. Cùm vetatur omne *πλεονέκτημα* [ex alieno lucrum], dubium non est quin exigatur à nobis ἡ ἐν τοῖς συναλλάγμασιν ἰσότης [æqualitas in contractibus]. Quare sicut ex hac lege ne vendere quidem rem suam licet nisi æquo pretio, ita nec pro pecuniæ usu plus pacisci quàm quo detrimentum nostrum farciatur. At Caritatis regula plus exigit. Nam si egenti danda est pecunia mutua, nullâ spe compensationis, sanè danda etiam est sine usura, cùm alioqui non beneficium sit futurum sed veneficium potius. Non malè enim veteres fœnus *venenum patrimonii* vocabant. Hunc sensum Lactantius lib. vi. sic exprimit, *Pecuniæ, si quam crediderit, non accipiat usuram; ut & beneficium sit incolume quod succurrat necessitati, & abstineat se prorsus alieno. In hoc enim officii genere debet suâ esse contentus, quem oporteat aliàs ne propriæ quidem parcere ut bonum faciat: plus autem accipere quàm dederit injustum est*. Sic & Tertullianus legem Hebræam ostendit fuisse rudimentum quoddam ad ea quæ à Christianis præstanda sunt; libro iv Adversus Marcionem, *Præsertim ergo fuit ut fructum fœnoris eradicaret, quod facilius assuefaceret hominem ipsi quoque fœnori, si fortè, perdendo, cujus fructum didicisset amittere. Hanc etenim dicimus operam Legis fuisse procurantis Evangelio. Quorundam tunc fidem paulatim ad perfectum disciplinæ Christianæ nitorem, primis quibusque præceptis balbutientis adhuc benignitatis informabat*. Sed hæc cautio ad eos qui quæstus majoris faciendi causâ pecuniâ alienâ utuntur non pertinet. In antiquis Canonibus nullum invenio qui fœnus exercentes omnes promiscuè à Communione submoveat, quod factum est posterioribus seculis. Solis his qui in Ecclesia munere aliquo conspicui erant, quos dicunt *τὰς ἐν κἀνόνι* [in matricula], is quæstus interdicitur canone Apostolico, ut vocant, xlii, Laodicensi iv, Nicæno xvi, Africano v, & xvi. Causa fuisse videtur, quod hi qui in sacro erant ordine non tantum crimine omni, sed & suspitione avaritiæ vacare deberent. Ita enim loquuntur Afri Patres dicto canone v. *Τὸ ἐν λαϊκοῖς ἐπιλήψιμον, πολλῷ μάλλον ἐν κληρικοῖς ὀφείλει καταδικάζεσθαι* [Quod in Laicis reprehensibile est, multò magis in Clericis damnari debet]. ubi ἐπιλήψιμον est id quod reprehendi solet, τὸ ἐπιμεμπτον. Quin dicto canone xvi. simul cum fœnore prohibetur Episcopis, Presbyteris, Diaconis, procurationem rerum alienarum suscipere, aut aliorum causis patrocinium præstare, addita ratione, *Quod non deceat eos qui sacræ militiæ nomen dederint seculi rebus implicari. Neque sanè aliam causam affert Harmenopolus: Nam cùm dixisset τὸ ἱερῶν τόκους ἢ συγχωρεῖσθαι λαμβάνειν* [Sacerdotibus non permitti usuras accipere], & dictos canones citasset, addit, *πῶς γὰρ ὅς ὅδε πράγματα ἔχειν συγχωρεῖται ἢ βιωτικοῖς καὶ ἐκκλησιαστικοῖς* (malè in vulgatis codicibus negatio hæc omittitur) *ἐναρξολεῖσθαι; [quomodo enim hoc ei liceret cui nec negotiis secularibus & non ecclesiasticis vacare permittitur?]* Primus Imperatorum Leo, ut idem Harmenopolus notat, existimans omne fœnus Christiano interdictum, lege id ipsum communi sanxit; cùm antè ipsæ Ecclesiæ solerent pecunias sumere sub trientalibus usuris. Priscos illos canones si quis

quis instaurandos putet non refragabor. Par enim est ad exactiorem normam eos vivere à quibus cæteri vivendi exemplum petunt. Cæteros quod attinet, primum cavere debent ne usurarum nomine plus æquo exigant, quod quia non positum est ἐν σιγῇ [in puncto individuo], sed πλάττω [latitudinem aliquam] aliquod habet pro regionum ac populorum diversitate, legibus Civilibus definiendum est; ita tamen ut pii meminerint, sæpe citra id quod leges permittunt consistendum. Ad multa enim leges connivent, quia corrupti mores remedium non ferunt. Deinde etiam intra hanc æqualitatis mensuram non exercendum scænus in egentes, aut eos quos credibile sit scænore in egestatem prolapsos. Nam talibus aut pecunia neganda est si eâ opus non habent, aut donanda si id possumus: certè id cavendum ne aliorum aut miseriâ aut imprudentiâ in quæstum abutamur.

καὶ ἔσται ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς, & erit merces vestra multa] Confer Iosephi & Philonis quæ citavimus. Abrahamus cum beneficentiam suam in Regem & cives Sodomorum liberaliter esset testatus à Deo audivit, Ego sum merces tua magna valde, Genes. xv, 1.

36. καθὼς καὶ ὁ πατὴρ ὑμῶν οἰκτιρῶν ἐστίν. sicut & Pater vester misericors est] Thalmudistæ, Chaldæi & Arabes Deum quasi proprio nomine vocant רַחֵם, id est, οἰκτιρῶν [misericordem]. Et hanc ipsam sententiam usu populi tritam fuisse (ut multas alias quibus utitur Christus tanquam indubitatis) apparet ex Pandecte Thalmudico. Sciendum autem est voces misericordiam significantes apud Hebræos & Hellenistas ad omne beneficentiæ genus extendi; ut Genes. xx, 13. & alibi. Vide quæ ad Matthæum.

37. καὶ ἀπολύετε, καὶ ἀπολυθήσεσθε. dimittite, & dimittimini] Sicut καταδικάζειν [condemnare] est dubia aliorum facta in partem pejorem rapere, ita ἀπολύειν [dimittere] hic esse arbitror omnia quatenus fieri potest æqui bonique consulere & interpretari benignius; quod Latini etiam cum de privatis agitur, dicunt absolvere. Sic Iosephus dixit ἀπολύειν τὰς διαβολὰς, diluere calumnias, xvi Originum, c. xii.

38. σεσαλευμένον, coagitatam] Ἀγέῃα σαττόμενα [vasa constipata] Aristoteli Probl. sect. xxi.

δώσω, dabunt] Impersonaliter interpretandum, id est, mensura iusta, coacta, succussata, superfluent vobis dabitur.

τῷ γὰρ αὐτῷ μέτρῳ ᾧ μετρεῖτε ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν. eadem quippe mensura qua mensi fueritis remetietur vobis] Id est, ut Hesiodus loquitur, αὐτῷ τῷ μέτρῳ καὶ λώιον [Par dando, meliusque] ut eadem sit mensura in genere, sed exuberans. Sensus est, Deum eos qui sunt benigni & clementes benignè & clementer habiturum.

39. Εἶπε ὁ παραβολὴν αὐτοῖς, dicebat autem illis & similitudinem] Frustra laborari puto in quærenda huius loci cum prioribus aut sequentibus connexionem. Lucas enim cum multas Christi sententias recitasset, has etiam, quanquam alio fortè tempore & occasione pronuntiatas, huc referendas putavit. Est ergo hoc εἶπε ὁ παραβολὴν αὐτοῖς [dicebat autem illis & similitudinem] tale quale illud, Καὶ τὶδε φωνοῦσιν [Hoc quoque Phocylidæ]. Respondet autem

εἶπε [dicebat, vel dixit] Hebræo רַחֵם, quod de nobilibus Magistris usurpant Hebræi, cum significare volunt sententiam aliquam aut ab illo auctore manasse, aut certè in ore ejus frequentem fuisse.

40. κατηρτισμένον ὃ πᾶς ἔσται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ [perfectus autem omnis erit sicut magister ejus] Non est horum verborum sensus alius quam illorum apud Matthæum, ἀρκετὸν τῷ μαθητῇ ἵνα γένηται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ, [sufficit discipulo ut sit sicut magister ejus], x, 25. Subauditur hic post πᾶς [omnis, sive quisvis] genitivus μαθητῶν [discipulorum]. de quo loquendi genere aliquid diximus ad Marcum ix, 49. Videtur autem mihi apertissima esse constructio, quam & Syrus sequitur, Quisquis discipulorum erit נַכְנִי, verus, rectus, quod hic ad originem vertitur κατηρτισμένον [perfectus], is erit ut magister, id est, sciet ea sibi agenda & ferenda quæ magister egerit tuleritque: nam huc ea sententia refertur non apud Matthæum tantum sed & apud Iohannem duobus locis. Itaque ὑπὲρ τοῦ διδάσκαλου [super magistrum], quod dicunt Matthæus & Lucas, aut μείζων τῷ κυρίῳ [major domino], ut loquitur Iohannes, non est illud quod in Græco versu κρείττονες διδασκάλων [quos magistris præferas]. Ibi enim de comparatione eruditionis agitur: hic indicatur non esse meliori sorte ac conditione sectatores alicujus eo quem sectantur. Nec aliter hunc locum intellexit Irenæus, ut videre est libro quinto, cap. xxxi.

42. πῶς δύνασαι λέγειν; quomodo potes dicere?] Quomodo audes dicere?

43. Οὐ γὰρ ἐστὶ δένδρον καλόν, non est enim arbor bona] Quanquam γὰρ [enim] illud Syrus & Arabs non habeant, tamen cum Græci codices præferant, habeat Latinus, agnoscat & interpretetur Theophylactus, delere non ausim; neque satis causæ est. Alibi notavimus sæpe apud Hebræos & Hellenistas causas reddi ejus quod subticetur, sed ex argumento rei de qua agitur satis intelligi potest. Ita hic γὰρ [enim] est αἰτιολογία τῆς ζωπρωμέννης. [redditivum causæ de eo quod subticetur]. Cum enim de simulato-ribus actum sit, causam reddit Christus cur diu prod-esse non possit illa persona sanctimonix, quia fieri non potest ut semper dissimuletur ingenium. Itaque si quis advertat, plerunque solent suo indicio proditorices. Diximus alibi hæc ἀποφθεγματικά [sententiose dicta] intelligenda ἠθικῶς [moraliter], & ad eorum veritatem satis esse si eventus sæpe & frequenter respondeat. Similis est huius sententiæ usus Matth. xii, 33. Nam & ibi Christus ostendit inanem esse simulandi conatum. Lucas eum locum cum altero Matthæi qui est vii capite, ob argumenti similitudinem in unum contraxit. Quare inde petenda quæ ad huius περικοπῆς [sectionis] interpretationem pertinent.

46. ἃ λέγω; quæ dico?] Quæ præcipio ex Patris voluntate. Vide Matthæum.

47. καὶ ποιοῦν αὐτοὺς, & facit eos] Ποιεῖν [facere] hic non unicam operationem, sed vitæ totius diligentem conformationem significat, sine qua veræ doctrinæ professio nihil prodest, imò ne potest quidem rebus adversis explorata subsistere.

48. ὃς ἐσκαψέ καὶ ἐβάθυνε, qui fodit & profunda-uit] Hebraismus. Nam Hebræi quod per verbum & ad-

& adverbium diceretur duobus verbis amant circumloqui. Ita ἔσκαψε καὶ ἐβάθυνε est ἔσκαψε βάθως [fodit in altum], quomodo vertit Latinus Interpres. Designat hæc comparatio studium pietatis, non in superficie fluitans, sed alto penitus corde reconditum.

C A P V T VII.

I. ΠΑΝΤΑ τὰ ῥήματα αὐτοῦ, omnia verba sua] Dogmata sua quorum summam superior sermo exprefferat.

εἰς τὰς ἀκοὰς τῆ λαῶ, in aures plebis] Erant enim hi λόγοι ἐξωτερικοὶ [sermones extranei], non ἀκροαματικοὶ [interioris auditionis], ad omnes qui salvi esse vellent pertinentes, non ad Apostolos solos & eorum in docendi munere successores.

2. ἡμεῖς τελευτᾶν, erat moriturus] Iam jamque moriturus videbatur, קרוב למוט [propinquus erat morti]. Eandem hanc esse historiam quæ à Matthæo narratur cap. vii, certum arbitror ob eas causas quas ad Matthæum attulimus.

ὃς ἦν αὐτῷ ἐν ἱμῳ. qui erat apud eum plurimi] Quem plurimi dominus faciebat. Ita enim Græcis usurpatur ἐν ἱμῳ ποιεῖν. Non puto igitur rectè verti pretiosum. Non enim vendi potuisse magno hunc servum Lucas significatum voluit, sed potius bonitatem commendavit Centurionis, qui servulum tam propenso affectu prosequeretur, memor hominem esse, ut Seneca Romanos sæpe monet, & Philemon olim Græcos facietis versibus,

Κἂν δὲ λῶ ἦν τις, ἔδεν ἦτον, δέσποτα,
Ἀνδρῶν ὅς ἐστιν, ἐὰν ἄνδρῶν ᾖ.

[Here, quisquis est homo natus, quamvis serviat
Is servitutem, tamen esse homo non desinit.]

Sapiens Hebræus dixit, Οἰκέτην συνετὸν ἀγαπάτω καὶ ἡ ψυχὴ [Servum prudentem amet anima tua], Eccles. vii, 23. Item Εἰ ἔσι σοι οἰκέτης, ἄγε αὐτὸν ὡς ἀδελφόν [Si servum habeas, ut fratre utere]. quæ Pauli super hac re præceptis congruunt.

3. πρεσβυτέρους τῆς Ἰσραὴλ, Seniores Iudæorum] Ut Magistratus oppidi, aut Præpositos Synagogæ. Nam & hi & illi eo nomine dicebantur.

4. παρέξει, præstaret] Vide ad Marcum capite septimo, commate undecimo & duodecimo.

5. Ἀγαπᾷ γὰρ τὸ ἔθνος ἡμῶν, Diligit enim Gentem nostram] Nempe ob cultum unius Dei, quem tot inter populos soli ferme Iudæi profitebantur: ex aliis gentibus perpauci, qualis alter ille in Actibus Apostolicis Centurio, & Petronius Syriæ Præses, quem à pietate & iustitia Philo commendat, Αἰὶ εἶχε, inquit, καὶ αὐτὸς, ὡς εἴποιεν, ἑναυσμά τι τῆς Ἰσραὴλ καὶ φιλοσοφίας αἶμα καὶ εὐσεβείας, εἴτε καὶ πάσαις προμαθῶν ἕνεκα τῆς περὶ παιδείαν σπαρδῆς, εἴτε καὶ ἀφ' ἑτῶν χωρῶν ἐπετρέψεν, ἐν οἷς Ἰσραῖοι καθ' ἐκάστην πόλιν εἰσι παμπληθεῖς Ἀσίας τε καὶ Συρίας, εἴτε καὶ τὴν ψυχὴν ἔτω διατεθεῖς, αὐτηκόω καὶ αὐτοκελεύω καὶ αὐτομαθεῖ τι πρὸς τὰ σπαρδῆς ἄξια φύσει τοῖς ᾧ ἀγαθοῖς ἀγαθὰς ὑπηχεῖν εἰκε γνῶμας ὁ Θεὸς δι' ὧν ὠφελῆντες ὠφεληθήσονται [Habeat ille, quantum judicari poterat, scintillam quandam Iudaicæ & Philosophiæ & pietatis, sive jam olim talia perceperat, utpote literarum studiosus, sive ex quo Asia Syriæque præfuerat, in quantum

regionum urbibus singulis Iudæi sunt plurimi, sive animo tali præditus qui sponte sua facile audiret, & præciperet & disceret ea quæ suapte natura digna sunt in quibus cura ponatur. Solet enim Deus viris bonis bonos suggerere sensus, per quos dum aliis profunt prosint & sibi].

καὶ τὴν συναγωγὴν αὐτοῦ ὠκοδόμησεν ἡμῖν. & synagogam ipse ædificavit nobis] Suis impensis, fortè & militum eam in rem usus operâ. Solebant enim Romani ad theatra etiam aliasque substructiones uti manu militari, ne otium in lasciviam verteret. Nec mirum si Synagogæ ædificandæ curam ac sumtum impendit homo Romanus, cum ipse Augustus (cujus instituta Tiberius sectabatur) vetuerit ne ubi Iudæi prohiberentur εἰς τὰ συναγώγια συνέρχεσθαι μὴ γὰρ εἶναι ταῦτα συνόδους ἐκ μέθης καὶ παροινίας ἐπὶ συστάσει ὡς λυμαινέσθαι τὰ τῆ εἰρήνης, ἀλλὰ διδασκαλεία σωφροσύνης καὶ δικαιοσύνης, ἀνδρῶν ἐπιτηδεύοντων τὴν ἀρετὴν [ad synagogas convenire; non enim eos conventus per temulentiam & lasciviam ferri in seditiones ad exitium publicæ pacis, sed scholas esse castitatis & iustitiæ, constantes ex viris virtutem exercentibus].

6. μὴ σκῶδᾷ, noli vexari] Ne tibimet molestus esto; aut ne te fatiga, ut Syrus.

II. ἐν τῇ ἐξῆς, postridie] Ita & Syrus Legit.

πόλιν καλεσμένην Νάϊν civitatem dictam Nain] Galilææ hoc oppidum adscribit Hieronymus, & post eum alii. Non dubito quin idem sit locus quem Iosephus Originum xx, cap. v. nominat, κώμης, inquit, τῆς Νάϊς λεγομένης [vici, cui nomen Nais]. Nam & Κεφαρνώμην, id est, Capharnaïm alibi κώμην [vicum] vocat, & nostris Scriptoribus Bethsaida modò est πόλις, modò κώμη. [oppidum]. Obstat videtur quòd eam κώμην Iosephus adscribere videatur non Galilææ sed Samaritarum regioni. Verùm si quid rectè judico locus Iosephi non est integer. Videntur enim ad explendam historiam aliqua deesse.

μαθηταί, discipuli] Non Apostolos, sed quosvis affduos sectatores significat.

12. τῇ πύλῃ τῆς πόλεως, portæ civitatis] Nam sepulchra Iudæis extra urbem; ut vidimus Matthæi xxvii, 60. sed & aliis populis: unde efferendi vox. Et certè ita postulat ratio publicæ sanitatis, quæ multum lædi solet aurâ sepulchrorum. Quò magis mirum Christianis ferme omnibus placuisse ut conventus sacri eisdem in locis haberentur in quibus ista sunt cadavera: quod in memoriam martyrum olim inductum, nescio an satis sapienter retineatur.

μονογενῆς, unicus] Hoc ad luctus magnitudinem significandam pertinet. Nam in proverbium transit apud Hebræos תַּיִן הָיָה פְּלִיטָה planctus super unigena, Zach. xii, 10. Ieremiæ vi, 26.

Καὶ αὐτὴ χίρρα, καὶ ὄχλος τῆς πόλεως ἰκανὸς σὺν αὐτῇ. Et ipsa vidua, & turba civitatis multa cum illa] Hæc frequentior lectio, à qua stant Syrus & Latinus. Nec video quid obstat. Nam ut ἦν [erat] subaudiatur etiam ubi non præcessit, omnibus ferme linguis commune est, Hebræis autem usitatissimum. Apparet autem funus non fuisse ignobile cum exsequias populus frequens iret.

13. ἐσπλαγχνίσθη ἐπ' αὐτῇ, misericordiâ motus super eam] Notant veteres in tribus miraculis quæ post sermonem in monte habitum Christus edidit,

tria beneficiorum Dei genera nobis ostendi: primum eorum quæ conferuntur ipsis orantibus, ut illi vitiliginoso cuius meminit Matthæus; alterum eorum quæ per aliorum preces alii obtinent, quorum exemplum est in servo Centurionis; tertium eorum quæ nullis precibus quæsitæ ex mera suapte misericordia Deus largitur: cuius rei in hac historia est specimen. Ad talem autem misericordiam optimo jure referri solet ab Apostolis gentium profanarum vocatio ad cognitionem veri.

Μη κλαῖτε. *noli flere*] Non tantum repræsentata, ut hic, sed & expectata Resurrectio minuere nobis debet luctum ob mortuos. Nam profanas gentes quæ ejus rei aut nullam aut admodum incertam spem habent, in luctum immodicè effundi minus est mirum, ut nos docet Paulus I Thessalonic. IV, 13.

14. ἤψατο τῆς σοφῆς, *tetigit loculum*] Σοφὸν hic Syrus rectè, ni fallor, ex more inter opulentiores tunc recepto, *lectulum* interpretatur *in quo mortui efferebantur*. Notum illud Martialis,

Invidiosa tibi quàm sit lectica requiris?

Non debes ferri mortuus hexaphoro.

Sed & Iudæos ita elatos ex Iosepho discimus. Attingit autem Christus ut sisteret ferentes: quod indicant sequentia. An mortuum etiam tetigerit incertum est: quod etsi fecisset, nihil sanè in eo fecisset contra Legem. Nam ipsa ἐπιείκεια [*aquitas*] dicat eum qui mortuum tangendo in vitam revocet, tactu mortui non pollui, cum causam ipsam pollutionis auferat. Quare nec Elias nec Elisæus cum id fecerunt censendi sunt contra Legem fecisse. Hæc melior solutio quàm illa allata ad quæstionem Orthodoxorum xxviii apud Iustinum, ubi responsurus auctor defendere nititur Christum ex quo baptizatus & munus suum auspicatus est Legi non fuisse subditum: quod tamèn commoda interpretatione leniri posse non nego: cum sit alioqui παρακεκινδυνευμένον [*periculose dictum*].

σοὶ λέγω, *tibi dico*] Divinâ illâ potestate qua rebus etiam inanimis imperabat: qua de re diximus alibi. Dei est καλεῖν τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα [*vocare ea quæ non sunt, tanquam ea quæ sunt*], Rom. IV, 17. Vide Ezech. xxxvii, 4.

15. ἀνέκαθισεν, *resedit*] Erecto corpore sedit.

ἔδωκεν αὐτὸν τῇ μητρὶ αὐτῆς *dedit illum matri suæ*] Ius parentum facto suo confirmans. Manuscriptus autem ille in Anglia vetus apertius id exprimit verbo ἀπέδωκεν [*reddidit*]. Mirum videri potest historiam hanc tam illustrem à Matthæo & Marco omissam. Sed videtur mihi horum uterque contentus fuisse uno exemplo redditæ vitæ in lairi filia, ex quo similia alia possent intelligi. Quod eò magis necessarium est quia apud Matthæum Christus legatis à Iohanne missis ait, νεκροὶ ἐγείρονται [*mortui resurgunt*].

16. φόβος, *timor*] Vide supra I, 65.

προφήτης μέγας ἐγήγερται, *propheta magnus surrexit*] Προφῆται [*prophetae*] vocabuntur omnes Divinitus missi. Magnam autem dicunt, quia non precibus, non corporis superstratione, sed nudo imperio, citra omne exemplum, mortuum vitæ reddiderat.

ἐπεσκέψατο ὁ Θεὸς τὴν λαὸν αὐτῶν. *visitavit Deus plebem suam*] Vide supra I, 68.

21. ἐχαρίσατο, *donavit*] *Misericorditer largitus est*; quod Hebræi dicunt יָחַן. LXX ἐλεῖν [*misereri*] solent vertere: Genes. xxxiii, 5, 11. II Sam. xii, 22. Psalm. xxxvii, 26.

24. Τί ἐξεληλύθατε εἰς τὴν ἔρημον θεάσασθαι; *quid existis in desertum videre?*] Eadem distinctio est apud Matthæum; quam & retinendam censeo. Quærit enim Christus cuius rei visendæ causâ molestum illud iter in loca deserta suscepissent. Vide quæ ad Matthæum.

25. ὑπάρχοντες, *qui sunt*] Cum ita legerint Latinus & Syrus, alteram lectionem διαγόντες [*qui versantur*], apparet interpretamentum esse.

26. προφήτην; *prophetam?*] De hoc loco vide quæ ad Matthæum.

29. Καὶ πᾶς ὁ λαὸς, *Et omnis populus*] Non potest hoc accipi tanquam à Luca dictum, cum Iohannes jam conjectus esset in carcerem ac proinde baptizare desisset cum Christus sermonem præcedentem habuit; ita ut eo quidem sermone commotus nemo ad Baptisma Iohannis venerit. Sed narrat Christus quis eventus fuerit laboris à Iohanne suscepti: ac planè continua est oratio ad comma usque 35. Πᾶς ὁ λαὸς [*omnis populus*], id est, *populus terræ*, ut loquebantur Iudæi, homines illiterati: Hi opponuntur τοῖς νομικοῖς, *in Lege exercitatis*: Sicut τελῶναι [*Publicani*] vitæ impurioris crediti, opponuntur Φαρισαίοις [*Pharisæis*] singularem quandam atque eminentem sanctimoniam pollicentibus.

ἐδικαίωσαν τὸ Θεόν, *justificaverunt Deum*] Δικαῖον [*approbare*] ῥιζική sæpissime est *approbare*. Τὸν Θεόν, id est, *ut sequitur τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ* [*consilium Dei*]. Publicani & de rudi plebe homines summis laudibus ac gratis prosequabantur eximiam hanc Dei bonitatem qui pœnitentiâ contentus constituisset prioris vitæ flagitia omnia clementer condonare, ejusque rei fidem certam facere tum per Iohannem tum per eum qui à Iohanne monstrabatur.

Βαπτισθέντες τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννου. *baptizati baptismo Iohannis*] Ostendit quomodo probaverint Dei consilium, obediendo scilicet. nam Baptisma indicium resipiscentiæ.

30. τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ ἡβήτησαν εἰς ἑαυτοὺς, *consilium Dei sprevērunt in semetipsos*] Βουλὴ Græcis ut & *consilium* Latinis significare potest, aut *id quod secum quis constituit facere*, aut *quod faciendum alteri censet*. Potest utravis significatio hic locum habere. Sed prior illa à Syro agnoscitur qui vertit כְּנִיכָא &, ni fallor, perpetua est nostris scriptoribus, sive cum de hominibus agitur, ut infra xxi, 51. Act. v, 38. xxvii, 12, 42. I Corinth. iv, 5. Sive cum de Deo, ut Actor. ii, 23. iv, 28. xiii, 36. Eph. i, 11. Hebr. vi, 17. Quare tum hic, tum Actor. xx, 27. hæc significatio potius sumenda videtur, ut significetur ipsum Dei propositum: & hoc quidem loco illud propositum Dei, quo clementer decrevit Iudæos per Iohannem ad resipiscentiam excitare, certâ fide factâ, priores culpas se condonaturum: ut jam dicere occæpimus. εἰς ἑαυτοὺς [*erga se*] omnino construendum arbitror cum illo τὴν βουλὴν [*consilium*], ex more Lucæ voces sæpe trajicientis, ut sit

τὴν τῷ Θεῷ εἰς ἑαυτὸς βελὴν ἤθετησαν [*Consilium Dei erga se rejecerunt*]. Nam εἰς pro ὃ Hebræorum particulā poni solet, ut ἀποκαταλλάξαι εἰς αὐτὸν [*reconciliare in se*] Coloss. 1, 20. Et infra 1x, 13. βρώμαλα εἰς τὸν λαὸν [*escas in turbam*], id est, τῷ λαῷ [*turbæ*]. Quod enim nonnullis placet εἰς ἑαυτὸς hīc idem esse quod suo malo, non video quo exemplo probetur. εἰς [IN cum accusativo] pro ἐν [IN cum ablativo] poni, quod alii hīc præferunt, & apud Græcos usitatum est, & apud nostros occurrit; sed plerumque in loci descriptione, ut ἐβαπτίσθη εἰς Ἰορδάνην, [*baptizatus est in Iordane*], εἰς οἶκόν ἐστι [*domi est*]. Quare ista quoque interpretatio, quanquam Syro placuit, non videtur simile exemplum habere: ut taceam non de eo agi quod apud se cogitaverint Pharisei & Legisperiti, sed de eo quod palam testatum fecerint: sequitur enim μὴ βαπτισθέντες ὑπ' αὐτοῦ [*non baptizati ab eo*]: quod cum illo sensu tacitæ cogitationis non coheret. Ἀθετεῖν rectè ni fallor vertitur *rejicere*, ut infra x, 16. Iohann. xii, 48. Id enim optimè opponitur verbo δικαίῃν quod est *approbare atque laudare*. Sapiens & misericors Dei consilium in mittendo tam eximio pœnitentiæ hortatore, cum tantis promissis, admirati sunt gratisque animis exceperunt rudes & vitæ minùs probatæ homines: contra id ipsum aspernati sunt hi qui cæteris & doctiores & sanctiores videbantur freti ritibus & factis quibusdam speciosis. Docet nos apertè hic locus non uniusmodi esse Dei consilia. Sunt enim quædam ejus βελήματα ὧν οὐδεὶς ἀνέστηκε [*voluntatis cui nemo restitit*], Rom. ix, 19. Esai. xlvī, 10. Hebr. vi, 17. Quanquam & horum quædam πρόγνωσιν [*præscientiam*] quandam includunt, ut illa βελὴ ὠρισμένη [*definitum consilium*] de Christo in mortem tradendo, cujus mentio est Act. 11, 23. 1v, 28. Hanc βελὴν ὠρισμένην [*definitum consilium*] Iustinus Martyr in Apologetico vocat εἰμαρμένην ἀπαράβατον [*fatum inevitabile*], cujus exemplum ponit in decreto de remunerandis his qui honesta delegerint, puniendis qui contraria. Sunt rursus aliæ Dei βελαι [*consilia*] quæ relinquunt nobis τὸ ἐφ' ἡμῖν [*liberum arbitrium*], sive, ut Iustinus dicto loco Christianam contra Stoicos sententiam explicans loquitur, τὴν προαίρεσιν [*liberum propositum*]. Hæ & possunt & nimium sæpe solent ab hominibus ἀθετεῖσθαι [*rejici*], ut illud misericors Dei consilium, quod ad Phariseos non minùs quàm ad alios Iudæos pertinebat: unde βελὴν εἰς ἑαυτὸς dixit hoc loco Christus *consilium ad ipsos ipsorumque salutem pertinens*. Neque id mutabilem facit Deum: nam exitus consilii non suspenditur, nisi ab ea ipsa conditione quam consilio suo inesse Deus voluit; idque optimā ratione. Nam, ut Iustinus inquit, ἐκ ἧν ἄξιον αἰμοσύνης ἢ ἐπαίνου ἐκ αὐτοῦ ἐλόμενον τὸ ἀγαθόν [*laude aut remuneratione dignus non esset, nisi sua ipse voluntate eligeret bona*] provocatus jam scilicet Divino beneficio. Alibi dixit: ἔγὼ ἦν ἐπαίνετον εἶδέν αὐτῶν εἰ ἐκ ἧν ἐπ' ἀμφοτέρω τρέπεσθαι [*neque enim quicquam horum esset laudabile, si non esset homini liberum in quam vellet partem sese inclinare*]: cui similem sententiam habet doctissimus Athenagoras. Hinc & illud Platonicum Iustinus approbat, αἰτία ἐλομένης [*culpa eligentis*]; idque eo loco ubi non

suam peculiarem sed communem ac consentientem Christianorum omnium ejus seculi doctrinam proponit atque propugnat. Vtrumque hoc genus consiliorum Divinorum pulchrè unā sententiā completitur Prosper, *Qui voluntatem Dei spreverunt invitantem, voluntatem Dei sentient vindicantem*. Spernere dixit quod hic est ἀθετεῖν [*rejicere*], Clementi Alexandrino ὑπερφανεῖν [*superbè contemnere*]; ita enim ait, ὁ Θεὸς ἐκ δούλων ὑμῶν ἡμᾶς γενέσθαι βέλεται (habet hic βελὴν [*consilium*]), οἱ δὲ καὶ υἱοὶ γενέσθαι ὑπερφανήκασιν [*vult Deus nos ex servis fieri filios: isti verò, filii Dei fieri, propter arrogantiam noluerunt*]. Multis verbis idem hoc ἀθετεῖν [*rejicere*] Arnobius exprimit adversus nationes disputans, *Si tibi fastidium tantum est, ut oblatis respuas beneficium muneris, quinimo si tantum sapientiā prævales, ut ea quæ offeruntur à Christo ludum atque ineptias nomines, quid invitans peccat? & mox, an, inquit, tibi aspernanti fugientique infundenda in gremium est Divinæ benevolentiae gratia? Vis sumere quod offertur, atque in tuos usus convertere? consulueris tibi. aspernaris, contemnis & despicias? tu te muneris commoditatē privaveris. Nulli Deus infert necessitatem, imperiosa formidine nullum terret. Neque enim necessaria nostra illi salus est.*

31. Τίνι ἐν ὁμοιώσω, cui ergo similes dicam] Cohærent cum præcedentibus. Qui putarunt Lucam interlocutum verbis Christi, infarserunt hic εἶπε ὃ ὁ Κύριος [*ait autem Dominus*], ut significarent rediri ad sermonem Christi. Sed hoc assumentum multi veteres codices Græci Latinique non habent. Neque Ambrosius legit, neque Theophylactus, neque Euthymius; sed nec Syrus, nec Arabs: quare non dubito pronuntiare esse παρεμβεβλημένον [*spurium*].

32. ἐκλαύσατε, plorastis] ἐκόψασθε [*planxistis*] Matthæus. Solebant conjungi fletus & planctus, ut ex Tragædiis liquet.

35. Εδικαιώθη ἡ σοφία ἀπὸ τῶν τέκνων αὐτῆς πάντων. *justificata est sapientia ab omnibus filiis suis*] σοφίαν [*sapientiam*] vocat sapientissimum Dei consilium, primum in mittendo Iohanne Præcone pœnitentiæ victu multò severiore quàm esset Phariseorum qui vitæ austeritate sibi eximiè placebant: deinde in mittendo Iesu facili ac comi. Δικαίῃν ut supra, hic quoque est *approbare & laudare*. τέκνα σοφίας [*filiū sapientiæ*] ex Hebraismo dicuntur hi qui idonei sunt agnoscere Divinam sapientiam: tales autem sunt qui se insipientes & peccatis oneratos agnoscunt: Nam sanitatis initium est morbum fateri. Tales qui erant, baptizati sunt à Iohanne, plenius edocti ab Iesu. Vide quæ ad Matthæum diximus.

36. Ηρώτα δὲ τις αὐτὸν τῶν Φαρισαίων, *Rogabat autem illum quidam de Phariseis*] Simon nomine, ut mox dicitur, qui olim λεπρὸς [*leprosus*], & ut credibile est, à Christo sanatus Marc. xiv, 3. Nam cur eandem à quatuor Scriptoribus historiam tradi existimemus causæ ad Matthæum allatæ sunt. Neque Lucas quicquam dixit cur id continuo post narratos jam Christi sermones accidisse credendum sit. Quare rectè censent qui rerum ordinem hīc ab eo spectatum putant. Est enim is ordo valde conspicuus. Nam verbis Christi exemplum illustre subjungitur. Dixerat Christus homines antea minùs laudatæ vitæ peccata

peccata sua agnoscentes magis esse idoneos ad acceptanda Dei beneficia, quàm eos qui sibi plus æquò placent. Eodem facit hæc historia, ut explicatio ostendet.

37. ἐν τῇ πόλει, *in civitate*] Id est, κώμη [*vico*]; nam solent ista promiscuè poni. Bethania indicatur, ubi nobilis erat hæc femina Lazari soror, Maria nomine.

ἥτις ἦν ἁμαρτωλὸς, *quæ erat peccatrix*] Non publicæ libidinis victima, sed alioqui vitæ parùm pudicæ, 10 *ἡ πόλις* [*femina vitæ parùm pudicæ*], non *ἡ πόλις* [*prostitutum publicum*] ut distinguunt Hebræi. Tales feminas Hebræi propriè & insigniter peccatrices vocabant. Et quid mirum tales ad Christum confugisse, cum & ad Iohannis baptismum venerint? Matth. xxi, 32. Bene autem monent Interpretes aut ἦν [*erat*] vertendum *fuerat*, aut certè ἁμαρτωλὸν [*peccatricem*], ut Syrus accepit, impropriè dici, non ex præsentī tempore, sed ex vita antea acta, ut & Galat. ii, 15. Quomodo & vox ἁσέβης [*impius*] su- 20 mitur Rom. iv, 5.

38. θριξὶ τῆ κεφαλῆς, *capillis capitis*] Bene notant veteres fecisse hanc mulierem quod omnes conversos facere vult Paulus cum ita loquitur, ὡς περ παραστήσατε τὰ μέλη ὑμῶν δέλα τῇ ἀκαθαρσίᾳ καὶ τῇ ἀνομίᾳ εἰς τὴν ἀνομίαν, ἵνα ὡν παραστήσατε τὰ μέλη ὑμῶν δέλα τῇ δικαιοσύνῃ εἰς ἁγιασμόν [*sicut exhibuistis membra vestra servire immunditiæ & iniquitati ad iniquitatem, ita nunc exhibete membra vestra servire iustitiæ in sanctificationem*]. Rom. vi, 19. Nam feminæ minùs custoditi 30 pudoris maximam comæ curam impendunt,

Quod primum formæ decus est, cecidere capilli.

itaque Clemens περιπλοκὰς τῶν τριχῶν [*cincinnos capillorum*] vocat ἐταιρικὰς [*meretricios*] Pædagog. iii, cap. xi.

ἤλειφε τῷ μύρῳ. *ungebat unguento*] Non caput tantum, quod fieri honoratis hominibus solebat, sed ipsos etiam pedes, ne quid ad summam animi demissionem testandam deesset. Pedum unctionem etiam apud Antiphanem & Cephisidorum Comicos Græcos reperias. Curtius de Indis, *Dentis soleis, odoribus illinunt pedes*. Aristophanes Vespis tria quæ hic sunt posuit, ablutionem, pedum unctionem & osculationem, & quidem in muliebribus obsequiis,

— Καὶ πρῶτα μὲν ἡ θυγάτηρ με
ἀπονίζῃ καὶ τῷ πόδι αἰλείφῃ καὶ προσκύνῃ αὐτὰς φιλήσῃ.

[— *Atque imprimis filia grandis*

Lotum permulcet aquis, ungitque pedes, fertque 50 oscula prona].

ubi Scholiastes: παλαιὰ ἡ διὰ τῶν γυναικῶν τημελία, καὶ ἕτως ἐτημέλειαν τὰς πατέρας καὶ γέροντας, ὥστε μετὰ τὸ νύμφαι αἰλείφειν τὰς πόδας. Εὐφρόνιος ὅτι καὶ τὰς παρ' Ομηρῶ λιπαρὰς πόδας ἕτως ἀποδιδόναι τινὰς φησι [*Hæc officia feminis mandata erant antiquitus: præcipuè verò parentes senes filia sic curabant, ut lotos pedes ungerent. Atque ita pedes unctos, quod est apud Homerum, à nonnullis explicari refert Euphronius*].

39. εἰ ἦν Προφήτης, *si esset Propheta*] Leves animi 60 faciliè inveniunt quò offendantur. Nam nec Prophetæ omnia sciverant, sed ea duntaxat quæ Deo visum erat ipsis aperire.

πολλὰ πῶς, *qualis*] Cujus vitæ: nam sequitur ὅτι ἁμαρτωλὸς ἐστὶ [*quia peccatrix est*].

ἥτις ἀπὸ τῆς αὐτῆς, *quæ tangit eum*] Nam Phariseorum hoc erat scitum, contactu hominum flagitiosorum alios inquinari: quod falsum erat. Et cautio de vitando talium hominum accessu non debebat ad jam emendatos porrigi.

40. ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς, *Respondens Iesus*] Ostensus notum sibi tum quæ femina tum quis Simon esset, non extra tantum, sed & in recessu intimo pectoris.

ἔχω σοὶ τι εἰπεῖν. *habeo tibi aliquid dicere*] Comiter à convivatore suo postulat loquendi veniam.

41. δανείσῃ τινι, *cuidam feneratori*] *ἡ δανεία*, id est, *Domino debiti*, Latine *creditori*. Nam & Latina ista vox, cum propriè ad mutuuum pertineat, cœpit ad omnem debendi causam transferri. Sic & Matthæi Interpres quod δάνειον [*mutuum*] dixerat, interpretatus est τὸ ὀφειλόμενον [*debitum*]. Extat autem vox utraque & δανείσῃ [*creditoris*] & χρεωφειλέτῃ [*debitoris*] in Græco Proverb. xxi, 13.

42. ἐχαρίσατο, *donavit*] Bene Latinus *donavit*, id est, *donationis causâ remisit*, ut loquuntur Imperatores in L. Si donationis. C. de donationibus. Sic & cepisse videtur qui liberatur obligatione, ut habet Iuris regula.

Τίς ἐν αὐτῶν εἶπε, πλεῖον αὐτὸν ἀγαπήσῃ; *Quis ergo eum plus diligit?* Quid probabile sit Christus quærit, non quid necessarium. Nam homines de hominibus judicare solent secundum id quod probabile est.

43. ὑπολαμβάνω, *Æstimo*] Rectius verti puto *existimo* quàm quod aliis placet *respondeo*. Nam quid sibi probabile videatur respondet Phariseus.

44. βλέπεις ταύτην τὴν γυναῖκα; *vides hanc mulierem?* *Vides quid hæc faciat?*

Ἐδωκεν ἐπὶ τοὺς πόδας μου καὶ ἔδωκε αὐτῇ. *aquam pedibus meis non dedisti*] Comparat Christus Simonem feminæ: ille etiam communia officia neglexerat; hæc eximia, nec unquam visa documenta reverentiæ suæ in Christum dederat. Causa discriminis hæc, quod mulier peccatorum magnorum sibi esset conscia: Simon sibi sat placens, quasi minùs opus Christo haberet, proinde quoque minùs eum reverebatur. Solebat aqua dari peregre adventantibus, ut aliquot testimoniis alii probârunt: quibus adde loca i Reg. xxv, 41. i Timoth. v, 10. Venerat autem Christus Hierosolymis Bethaniam: nam dies Hierosolymis docendò transigebat, vespers ferme Bethaniam concedebat, ut alibi vidimus.

45. φίλημά μοι ἐκ ἔδωκε αὐτῇ. *osculum mihi non dedisti*] Etiam hic mos ad peregre adventantes pertinet. Vide quæ ad Matth. xxvi, 49.

εἰσῆλθεν, *intravit*] Cum hanc lectionem Græci codices nonnulli adhuc præferant & præter Syrum Arabs eam agnoscat, præferendam alteri censeo: quanquam ad sensum non multum refert.

46. ἐλαίῳ, *oleo*] Quanquam solent Hebræi unguenta quævis κατὰ χηρῶς [*per tropum duriores*] olei nomine appellare, ut & Græci, quemadmodum notant Interpretes ad illud Homeri εὐώδες ἐλαίον [*suaveolens oleum*], dubitandum tamen non est quin hoc loco oleum commune intelligi debeat. Est enim perpetua ἀντισημία [*oppositio*]. Mulier illa

lachrimas impendit pedibus Christi proluendis: Simon ne aquam quidem. Illa assidua est in pedibus Christi osculandis: Simon ne uno quidem oris osculo Christum exceperit. Illa pretioso unguento non caput tantum sed & pedes perfundit: ille ne caput quidem mero oleo: quod perfunctoriae amicitiae fuerat. Convivis oleum affundi solitum videas & Psalm. xxi i i, 5. Eodemque respicit locus Psalm. xlv, 8.

47. Οὐ χάριν λέγω σοι, ἀφέωνται αἱ ἁμαρτίαι αὐτῆς αἱ πολλαί, ὅτι ἠγάπησε πολὺ. *Propter quod dico tibi: remittuntur ei peccata multa, quoniam dilexit multum*]. Variæ sunt admodum hujus loci interpretationes. Quidam putant de ea dilectione hic agere Christum quæ remissionem antecedit. Et sane fides illa quæ remissionem impetrat sine dilectione non est. Sed ea dilectio solet magis aut pœnitentiæ aut fidei etiam nomine comprehendere, cum ἀγάπη [dilectio] peculiariter dici soleat ἔξις [habitus] illa solidior quæ fidem & remissionem consequi solet, pars scilicet præcipua ejus sanctimoniam ad quam remissionis beneficio invitamur. Solent & Platonici dicere amorem esse duplicem, alterum tenerum ante cognitionem plenam, alterum robustiorem post eandem plenam cognitionem. Illi autem robustiori amoris nomen ἀγάπης [dilectionis] magis convenit, ut videre est Rom. xiii, 10. I Corinth. xiii, 13. Galat. v, 6. & I Petr. i, 22. Vbi purificatio dicitur facta ad dilectionem. Adde quod hæc femina non, ut illi existimant, nunc primum veniam delictorum consecuta est. Accidit enim hæc res paulò ante mortem Christi: atque adeò illæ lacrimæ ex audita mortis prædictione natæ videntur: ideoque accipiuntur à Christo, non ut signum pœnitentiæ, sed ut signum dilectionis. Multò autem ante Maria hæc Lazari soror à Christo beata erat dicta quod ipsius institutioni tam diligenter immineret, quamquam id Lucas narrat καὶ πρῶτον [per præpositam rerum & verborum positionem] x, 42. Ibi nomen ejus ponens ubi sola laus ejus prædicatur: hic subticens, ubi prioris vitæ fit mentio; quomodo & Matthæi nomen reticent Marcus & Lucas ubi de Publicano vocato agitur. Erat igitur Maria pridem jam Christi discipula, pridem Christo cara, ut & ex Lazari resuscitati historia liquet. Iam verò & illud durum est quod dicunt illius interpretationis Patroni inverti à Christo ratiocinationem, & cum prius dilectionem statuisset consequens condonationis, nunc vicissim condonationem ponere ut consequens dilectionis. Nam certè si hoc inferre voluisset Christus quod ipsis videtur, non satis appositè videretur interrogationem proposuisse & confessionem expressisse Simoni. Veteres quoque video hujus loci auctoritate uti, ut probent dilectionem nasci ex beneficio remissionis, non contra: Irenæus lib. i i i, cap. xxi i, *Munus incorruptelæ consecutus ab eo ut plus diligeret eum. Cui enim plus dimittitur, plus diligit*. Cyprianus in excerptis ad Quirinum: *Plus ab eo diligi Deum cui in baptismo plura peccata dimittuntur*. In Evangelio καὶ [secundum] Lucam: *Cui plus dimittitur, plus diligit: & cui minus dimittitur, modicum diligit*. Alii putant ex dilectione tanquam signo probari remissionem quæ contigerit. At Christus non hoc simpliciter dicit jam remissa esse

illi peccata: sed εὐφασιν [significationis efficaciam] ponit in voce αἱ πολλαί [multa], quod & exigebat antecedens interrogatio. Et si de signo ageretur dicendum potius in sequente membro fuerat, ὅς ᾧ ὀλίγον ἀγάπῃ, ὀλίγον αὐτῷ ἀφιέται [qui verò parum diligit, parum illi remittitur]. Sed longior in refutandis aliorum opinionibus non ero: dicam quod maxime mihi probatur, judicet æquus Lector. Putaverat Pharisæus rejiciendam hanc mulierem à Christi contactu ob vitæ impuritatem: Christus contra ostendere voluit digniorem hanc esse suo contactu quam illi ipsi qui factum hoc reprehenderent. Contactu enim dignissimus ille est qui maxime diligit. Hoc autem de illa credi primum communis ratio exigebat, docens magis nos ab iis diligi quibus plus fecerimus boni: deinde congruebant & facta, quæ Simonis factum, nudam scilicet vocationem ad cœnam, multis partibus superabant. His ergo duobus argumentis, communi præsumptione & factorum indicio cum dilectionem sui Christus probasset, abstinuit illationem ponere, ut quæ sponte pateret, dignissimam scilicet hanc feminam esse suo contactu. Quod ipsum validius probat addito enthymemate, in quo iterum & illatio & pars argumenti de more subticentur. Plena argumentatio hæc esset; *Cujus facti gratiâ ac spe Deus multa peccata remittit, id factum minime prohibendum est: Hujus autem facti gratiâ ac spe, Deus multa peccata mulieri isti remisit: non est igitur id prohibendum*. Propositio conspicuæ est veritatis. Assumptio hoc modo probatur. Solet Deus remittere magna peccata, ut & consequatur opera magnæ dilectionis. Hoc autem opus tale est. Hujus ergo operis consequendi causâ Deus multa peccata remisit. Hujus argumenti assumptio jam probata erat collatione facti Simonis & facti mulieris. Nam Simon quin in cœnula Christo danda exhibuisset factum dilectionis non dubitabat. Illa autem multò plus fecerat. Propositio consentanea est Bonitati & Sapientiæ Divinæ. Illustratur autem ex opposito: nam quia quibus minus remissum est minus diligunt, ideo Divinæ Sapientiæ convenit magna etiam & multa peccata remittere, ut exstare possint eximiae dilectionis opera. Apud Valerium Maximum est: *non esse credibile ut quem tantopere amaret, ab eo invicem non diligeretur*. Videtur mihi hæc expositio nihil habere violenti. Nam ὁ χάριν [propter quod] plerumque Græcis finem propositum significat. Et λέγω σοι [dico tibi] sæpe καὶ παρενέσειν [per interpositionem] interponi solet, ut videre est apud hunc Scriptorem xi i, 5. & apertius xi i i, 24. & xxi, 10. In remittendis autem peccatis à Deo ut finem spectari opera dilectionis multis locis docemur, quorum nonnulla adduximus ad illa Zachariæ, ἀφ' ὧς ἐκ χειρὸς τῷ ἐχθρῶν ἡμῶν ῥυθέντας λατρεύειν αὐτῷ [ut sine timore, de manu inimicorum nostrorum liberati serviamus illi]. Irenæus quoque illud ὁ χάριν ἀφέωνται [propter quod remittuntur] eodem modo accepisse videtur loco jam citato: ἠγάπησεν [dilexit] accipio ἀορίσως [indefinitè], sine certi temporis nota, ita ut per præsens reddi non incommodè possit. Et ἐτι [quoniam] est αἰτιολογικὸν [reditio causæ] illius ὁ χάριν [propter quod]. Nam ideo hoc & huic similia facta magni à Deo aestimantur, ita

ita ut eorum spe peccata remittat, quia facta hæc magnæ sunt dilectionis. Est ergo hæc verborum Christi παραφρασις [interpretatio prolixior], Huius, inquam, facti ergo, ut hoc nimirum fieret, Deus dignatus est illi gratiam facere peccatorum, quæ, ut dicis, & magna & multa sunt. neque id immerito. nam quod ex hoc facto apparet, & me & in me Deum ardentissimè illa diligit. quod si minus illi condonatum esset, (ut tu minus tibi condonatum putas), minus quoque diligeret, ut tu minus diligis. Vides ergo consilii Divini æquissimam rationem.

48. ΑΦΕΩΝΤΑΙ ΣΕ ΑΙ ΑΜΑΡΤΙΑΙ. Remittuntur tibi peccata] Pridem remissa sunt per me, qui cum ea potestate in mundum veni. Nam hæc aut addidit Christus, aut vultu gestuque significavit, ut sequentia ostendunt.

49. Τίς ἔστίς ἐστιν ὃς καὶ ἀμαρτίας ἀφίησιν; [Quis est hic, qui etiam peccata remittit]? Non puto esse Phariseorum calumniantium, sed potius aliorum qui in eodem convivio erant admirantium: quod significare videtur vocula καὶ [etiam]: ut sensus sit, Quis aut quantus hic est qui etiam dandæ veniæ jus habet? Simile loquendi genus est infra VII I, 25. Matth. VII I, 27. Marci IV, 41. quibus locis manifesta est admirandi significatio.

50. Η ΠΙΣΤΙΣ ΣΕ ΣΕΩΩΚΕ ΣΕ. Fides tua te salvam fecit] Noli superciliosos istos censores metuere: noli te indignam meo contactu existimare. Fides tua pœnitentiam operata pridem te à vitæ prioris criminibus absolvit. Tertullianus adversus Marcionem ita in hunc locum commentatur: Sed & si pœnitentiæ stimulus ex fide acciderat, per pœnitentiam ex fide justificatam ab eo audit: fides tua salvam te fecit, qui per Abacuc pronuntiarat, justus ex fide sua vivet. Cui fortè lucis aliquid à Clemente Alexandrino, qui Strom. II. ita loquitur: Πίστεως ἐν ἧ ἡ μετάνοια κατόρθωμα. ἐὰν γὰρ μὴ πίσεύσῃ ἀμάρτημα εἶναι ὧ προκαλεῖχεται, ἔδὲ μεταθήσεται· κ' ἂν μὴ πίσεύσῃ, κόλασιν μὲν ἐπηρτηθεῖται ὧ πλεμμελῶντι, σωτηρίαν δὲ τῷ κατὰ τὰς ἐντολάς βιῶντι, ἔδ' ἔτιως μεταβαλεῖται· ἥδη δὲ καὶ ἡ ἐλπίς ἐκ πίστεως συνέστηκεν [Est ergo & pœnitentia ex fide. Nisi enim crediderit quis peccatum esse id, cui antea mancipatus fuerit, non mutabitur. Quod si non & hoc insuper credat, pœnam ei, qui peccet, imminere, salutisque æternæ competentem fore eum qui juxta præcepta vixerit, ne sic quidem mutabitur. Iam verò & spes ex fide est].

πορεύεαι εἰς εἰρήνην. vade in pace] Abi felix, & felicitatis tuæ conscia & certa.

CAP V T VIII.

I. **K**ΑΤΑ ΠΟΛΙΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΚΩΜΗΝ, per civitates & castella] Ne quis Iudæus præteritum se queri posset, non urbes tantum obit Christus, in quas ex agris conveniri Sabbatis solebat, sed domi suæ omnes invisit.

καὶ οἱ δώδεκα σὺν αὐτῷ. & duodecim cum illo] Vt ab ipso acciperent docendi formam: non quod docerent præsentem Magistro. Id enim cum veteri more pugnabat.

2. δαιμόνια ἑπτὰ, septem demonia] Non opus est figuram quærere: nec in voce δαιμόνια [demonia], cum præcedat πνευμάτων πονηρῶν [spiritibus malignis]

nec in numero septenario: cum etiam plures demones unum hominem obsederint, ut qui se legionem vocabant.

3. ἐπιτροπῆς, Procuratoris] Syrus vertit רב ביתא דיכונומון [dispensatorem]: rectius Latinus Procuratorem, Nam quem Latini Cæsaris Procuratorem, Græci ἐπίτροπον vocant: ad quod exemplum hic Λογοθέτης [Herodi à rationibus] Herodis eodem vocabulo dictus est. Quod autem quidam hinc argumentum petunt, licere uxoribus viros à fide alienos deferere, non video quid certi habeat. Credibilis aut uxorem dici quæ vidua fuerit, aut maritum non alienum fuisse à pietate: ut solet Deus rimulis quibusdam in aulas alioqui nimium sibi præclusas penetrare. Nam & in Neronis aula non defuere qui Christianismo faverent, Philipp. IV, 22.

Σασάννα, Susanna] A lilio. Nam σῶσα σουσάννα [lilia] Phœnicibus, ut rectè inquit scriptor Etymologici. Sed & Persis ut notat Athenæus: unde urbs Susa, & unguentum σέσσινον τὸ κρίνινον [ex liliis confectum].

αἵτινες διηκόνουν αὐτοῖς ἀπὸ τῶν ὑπαρχόντων αὐταῖς. [Quæ ministrabant eis de facultatibus suis] More Iudaico, ut rectè notat Hieronymus, mulieres viduæ præsertim, solebant Magistris necessaria suppeditare: quod secuti sunt Apostoli inter Iudæos, Paulus inter gentes omisit, ne sinisterioris sermonis ansam præberet. Maluit autem Christus admittere hoc beneficium, quam cum Apostolorum comitatu gravis esse ignotis ad quos adventabat. αὐτοῖς [eis] habent Græci codices optimi, Syrus & Latini exemplaria quædam.

4. ἢ κατὰ πόλιν ἐπιπορευομένων πρὸς αὐτὸν, de civitatibus properarent ad eum] Nam ex urbibus omnibus, ut in quamque advenerat, everriculi more multos auditores secum trahebat admirabilis doctrinæ efficaciam.

5. ὁ μὲν, aliud] ἑτετέρως [neutraliter] ut ex sequentibus apparet: Id est, ὁ μὲν μέγας τῆς σπέρης [hæc quidem seminis portio].

Κατεπατήθη, conculcatum est] Hæc conculcatio (ut quidam rectè monent) significat consuetudinem mundi ad pietatis præcepta callum obducentis.

6. Φυὲν, natum] Non caruit omni vivida vita: nam enasci cœpit, ἐξανέτειλε [exortum est] inquit Matthæus.

μὴ ἔχειν ἱκμάδα non habebat humorem] Humor hauritur radice: radix profundam terram postulat. Ideo in unum hæc recidunt, ἔκ ἔχειν ἱκμάδα [non habere humorem] quod dicit Lucas, quæ est causa proxima τῆς ξηραίνεσθαι [aresactionis] & ἔκ ἔχειν ῥίζαν [non habere radicem] quod Marcus, ἔκ ἔχειν βάθος γῆς [non habere altitudinem terræ] quod Matthæus. Sic de vitiis dixit Poëta,

Et mala radices altius arbor agit.

Loca arida sunt infructuosa Ierem. XV I I, 6.

7. συμφυεῖσθαι, simul exorta] Bene notat Lucas enatum hoc semen, sed simul enatas spinas, ut duplicem in homine uno frugem significaret, quarum quæ mala est ni statim evellatur bonam opprimat. Quærenti cuidam cur spinæ & lolia uberiorius quàm frumentum nasceretur, responsum est quia terra spinarum mater est, frumenti noverca,

id est, spinas suapte sponte proferret, frumentum non nisi humanæ industriæ conatû provocata. Idem de humano ingenio non ineptè dixeris: nam ea quæ carnis sunt, ob naturale commercium corporis, sponte & sine labore profert; ad meliorem frugem, consitione, cultura & labore opus habet.

10. τοῖς ἡ λοιποῖς ἐν παραβολαῖς, *ceteris autem in parabolis*] supple πάντα γίνεται [*omnia fiunt*], quod addidit Marcus.

11. ὁ σπόρος ἐστὶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. *Semen est verbum Dei*] Quem propterea λόγον ἐμφυτον [*verbum insitum*] Iacobus vocat 1, 21.

14. πορευόμενοι, *euntes*] παρέλκει [*abundat*] hæc vox, ut sæpe apud Matthæum πορευθέντες [*euntes*], 1x, 13. xxv, 16. & alibi: quare & Syrus omisit. Si quid significat, significat processum temporis nec quicquam ultra.

ὅς τελεσφορεῖσι. *non referunt fructum*] τελεσφόρα Græcis dicuntur quæ fructum ad plenam maturitatem & messis tempus perferunt. Itaque Lucas ipse τελεσφορεῖν [*referre fructum*] jam interpretabitur non καρποφορεῖν [*fructum ferre*] simpliciter, sed καρποφορεῖν ἐν ὑπομονῇ [*fructum ferre in patientia*]. Hinc translationem duxit Sophocles de Præfagiis:

Εἰ μὲν πέφηνεν ἐὸ δά, δὲς τελεσφόρα.

[*Maturum præbe si quid apparet boni*].

Iosephus quoque τελεσφορεῖσθαι [*fructum perferre*] de mulieribus dixit non abortientibus. Apertè significat Lucas hos non fuisse planè steriles, sed sterilem habuisse exitum: ἀκαρπος γίνεται [*fructum non dedit*] inquit Marcus.

15. καρδίᾳ καλῇ καὶ ἀγαθῇ, *in corde bono & optimo*] Videtur non sine delectu voce hac vulgò quidem trita, sed à Philosophis subtilius explicata uti Lucas. Nam cum de iis differuisset qui metu incommodorum, aut externorum bonorum nimia cupiditate à virtute distrahuntur, his rectè opponit τὸ καλὸν καὶ ἀγαθόν [*honestum ac bonum*]. Nam si Aristoteli, aut quisquis est scriptor τῶν ἠθικῶν μεγάλων [*magnorum moralium*] credimus, ἐστὶν ὁ κακῶς λεγόμενον ἐπὶ τῇ τελείῳ σπινδαίῳ ἢ καλοκαγαθία. καλὸς καὶ ἀγαθὸς γάρ, φησιν, ὅταν τελείῳ σπινδαίῳ. ἐπὶ γάρ τῃ ἀρετῇ, τὸ καλὸν καὶ ἀγαθὸν λέγουν. οἷον τὸ δίκαιον καλὸν καὶ ἀγαθὸν φασί, τὸ ἀνδρῶν, τὸ σώφρονα, ὅπως ἐπὶ τῇ ἀρετῇ. ἐπεὶ δὲ ἐν εἰς δύο διαιρέμεν, καὶ τὰ μὲν φάμεν εἶναι καλὰ, τὰ δὲ καὶ ἀγαθὰ. καὶ τὰ ἀγαθῶν τὰ μὲν ἀπλῶς ἀγαθὰ, τὰ δὲ ἔ. καὶ καλὰ μὲν, οἷον τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς ἀπὸ ἀρετῆς πράξεις. ἀγαθὰ δὲ, ἀρετὴν, πλεον, δόξαν, τιμὴν, τὰ τοιαῦτα. ἐστὶν ἔν ὁ καλὸς καὶ ἀγαθός, ὃ τὰ ἀπλῶς ἀγαθὰ ἐστὶν ἀγαθὰ καὶ τὰ ἀπλῶς καλὰ καλὰ ἐστὶν. ὁ τοιούτος γὰρ καλὸς καὶ ἀγαθός. ὃ δὲ τὰ ἀπλῶς ἀγαθὰ μὴ ἐστὶν ἀγαθὰ, ἔκ ἐστὶ καλὸς καὶ ἀγαθός. ὥσπερ εἰς ὑγιάνειν αὐν δόξειεν, ὃ τὰ ἀπλῶς ὑγιανὰ μὴ ὑγιανὰ ἐστὶν. εἰ γὰρ ὁ πλεον καὶ ἡ ἀρετὴ παραγινόμενα τινὰ βλάπτουσι, ἔκ αὐν αἰρετὰ εἶναι, ἀλλὰ τὰ τοιαῦτα ὅσα αὐν αὐτὸν μὴ βλάψῃ βελήσεια αὐν εἶναι. [*Καλοκαγαθία (integritas) de eo qui perfectè probus sit non malè dicitur. Integer enim est is qui perfectè & consummatè probus est. Integritatem enim de virtute ferè dicimus. Ita integrum atque honestum, bonum denique virum appellant eum qui iustus sit, eum item qui fortis, quive temperans: denique in universum ad omnem virtutem hæc vocabula accommo-*

*sta, alia insuper bona dicamus: bonorum autem alia simpliciter bona, alia non simpliciter quidem, verum ita tamen ut bona nihilominus appellanda sint: honesta porro ac pulchra istiusmodi, virtutes putà & quæcunque ab iis actio proficiscitur: bona verò, imperia putà, honores, divitias, gloriam & huiusmodi plurima. Quum inquam hæc omnia ita secunda sint: καλὸς καὶ ἀγαθὸς is demum appellandus est, cui ea bona sunt quæ simpliciter sunt bona; ea honesta, quæ simpliciter sunt honesta. Is enim verè & honestus est & bonus. Hæc autem honesti & boni appellatio ei convenire non potest cui ea quæ simpliciter sunt bona, bona non sunt. Ut ne sanus quidem videri potest is, cui id quod simpliciter salubre est, non sit salubre. Quod si quem divitiæ atque imperia, quum ea nactus sit, lædant, certè optanda ei non sunt: sed ea eliget à quibus lædi non possit.] Et mox: ὃ τὰ ἀγαθὰ πάντα ὄντα ἀγαθὰ ἐστὶ, καὶ ὑπὸ τῶν μὴ διαφθείρεται, οἷον ὑπὸ πλεον καὶ ἀρετῆς, ὁ τοιούτος καλὸς καὶ ἀγαθός. [*Cui omnia ea utilia ac bona sint quæ verè sunt bona, quique ab iis, verbi gratiā ab imperio aut opibus, non fiat deterior, is verè honestus ac bonus est*].*

ἐν ὑπομονῇ, *in patientia*] Hæc vox Hellenistis frequens constantiam illam denotat, quæ inter adversa durat spe meliorum.

16. σκεύει, *vase*] Generis nomen pro specie posuit. Nam μόδιον [*modium*] significat, quod expriment Matthæus & Marcus. de sensu ad Marcum vide.

17. γενήσεται. *fiet*] Futurum ponitur in significatione ejus quod oporteat fieri, ut sæpe. Itaque mox idem explicat modo potentiali, εἰς φανερόν ἐλθῇ [*in palam veniat*].

18. ὃ δοκεῖ ἔχειν, *quod putat habere*] Explicavimus ad Matthæum.

20. λεγόντων. *dicentibus*] Deest personarum notatio: quia facilis est intellectus ex eo quod præcessit διὰ τὸ ὄχλον [*præ turba*]. Constructio est πρὸς τὸ σημαίνονμενον [*ad id quod significatur*].

23. συνεπληρέυντο, *complebantur*] Simillimum loquendi genus isti Virgiliano:

— Iam proximus ardet

Vcalegon. —

24. ἐπετίμησε, *increpavit*] Ita Græci vertunt ἔγρι, Psalm. cv 1, 9. ibi de mari, hic de vento.

27. ἐκ τῆς πόλεως, *ex urbe*] Hanc partem Latino omittam agnoscunt Syrus & Arabs. Intelligendus autem est homo ille non ex urbe venisse id temporis, sed in urbe natus atque educatus fuisse. Quod fortè minus advertit Latinus interpres, ideoque partem hanc ut historiæ malè coherentem expunxit.

ἱμάτιον ἐκ ἐνεδιδύσκετο, *vestimento non induebatur*] Feri animalis in morem. Itaque mox cum ad se rediisset describitur ἱματισμένῳ [*vestitus*].

28. δέομαι, *obsecro te*] Cum gravissima obtestatione, μεθ' ὀρκισμῶν [*cum adjurationibus*] ut ex Marco discimus.

29. πολλοῖς γὰρ χρόνοις, *multis enim temporibus*] malim exponere per πολλὰκις [*sæpe*] quod apud Marcum est: quanquam aliter accepit Syrus.

εἰς τὰς ἐρήμους, *in desertis*] Modò in montana, modò in sepulcreta, ut docet Marcus. Montana ἐρήμους [*deserta*] dici alibi annotavimus.

31. ἄβυσσον, *abyssum*] Quod Hebræi אַבְיִס di-

cunt,

cunt, Lxx vertunt ἄβυσσον [abyssum] & plerunque de mari ea vox usurpatur. Solet tamen & ad alia transferri. Nam & Divina judicia ἄβυσσος [abyssus] vocantur: quia sunt impervestigabilia. Hoc sensu Paulus id quod apud Mosem est, τίς καταβήσεται εἰς τὴν ἄβυσσον [quis descendet in abyssum] interpretatur Christum à mortuis reducere: quia & ἄδης, id est, mortuorum sedes nobis est impervia. Cæterum hic ἄβυσσος [abyssi] nomine non est intelligendus ἄδης [infernus] sed Tartarus; quæ duo non rectè confunduntur. Nam ἄδης [infernus], ut alibi dixisse meminimus, & infra repetendum erit, non pertinet ad dæmonia, sed tantum ad homines mortuos bonos malosque & quidem medio duntaxat tempore inter mortem & resurrectionem. Tartara autem Græcorum exemplo Petrus dixit eam regionem in qua impuri spiritus ad tempus judicii velut captivi asservantur. Neque dubium est quin idem hic sit ἄβυσσος [abyssus]. Nam & in Apocalypsi Iohannis ἄβυσσον hoc significatum manifestissimum arbitror: præsertim capite xx, 3. ubi itidem vinculorum est mentio ut apud Petrum: sed & Græci ταρτάρου ἄβυσσος χάσματα [tartari fundo carentes hiatus] dixere. Nec illis assentio qui aërem esse volunt Tartarum. Nam si quis Apocalypsis loca cum aliis quæ diximus locis attentè conferat, inveniet dæmonas modò in illum suum carcerem recludi (quod ne sibi accidat hic precantur) modò verò permitti ut nostras regiones invisant. Quo tempore nisi humana aut bestiarum corpora obsideant, in aëre ferme vagari solent, unde δαίμονας ἡεροφοίτας [dæmonas in aëre oberrantes] Græci etiam dixere, & Paulus hanc dæmonibus à Deo concessam potestatem vocat ἐξουσίαν τῆς αἰρῆς [potestatem in aëre], & alibi τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπικρανίοις [spiritualia nequitiae in caelestibus], idque ex vetustissima Hebræorum sententia, quam & in libro Aboth expressam est invenire. Vbi locorum sit Tartarus aut ἄβυσσος [abyssus] cujus hic fit mentio, nihil valde opus est indagare. Si quis tamen modestæ conjecturæ est locus, malim extra hunc mundum adspectabilem eum ponere, ut & regionem beatorum spirituum, quam cum quibusdam in centro terræ, quod ferme perinde est quasi nuspiam dicas. Ipsa certè vox ἄβυσσος [abyssi] vastitatem quandam præ se fert. Et videri potest τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον [tenebræ exteriores] ideo dici, quod extra hunc orbem sit qui in usus nostros est conditus. Nec malè fortè huc referas quod apud Iohannem est xii, 31. Νῦν ὁ ἀρχὼν τῆς κόσμου τὸν ἐκκληθήσεται ἔξω [nunc Princeps huius mundi eicietur foras].

38. Εδέετο δὲ, rogabat autem] Ita legit & Syrus. multoque id præstat lectioni alteri.

39. καθ' ὅλην τὴν πόλιν, per universam civitatem] Illam unde erat oriundus: sed & per urbes circumlitas, ut Marcus docet.

40. ἀπεδέξατο αὐτὸν ὁ ὄχλος, excepit illum turba] Gratanter excepit: ea enim vis est vocis, ut Actor. xv, 4. & xviii, 27.

42. ὡς ἐτῶν δώδεκα, fere annorum duodecim] Quæ ætas periculosissimis maximè morbis obnoxia διὰ τὴν τῆς ἡλικίας τροπὴν [ob transitum à pueritiâ ad pubertatem].

ἀπέθνησκεν, moriebatur] Id est, ἐμελλεν ἀποθνήσκειν [animam agebat]. Nondum enim mortuam fuisse, cum Pater exiret, tota historia loquitur, præcipuè id quod est infra commate 49. Mori Philosophis consistit ἐν στιγμῇ [in puncto]. At populariter loquendo mori dicitur qui morti vicinus videtur.

συνέπνιγον, suffocabant] etiam hoc dictum ὑπερβολικῶς [supra fidem]. Sensus est συνέβρισαν [premebant] ut apud Marcum est.

43. τὸν βίον, substantiam] Lucas & hic & alibi βίον vocat quod Marcus dixit τὰ παρ' ἑαυτῆς [opes suas] κτήσιν [possessionem], ut vertit Syrus, substantiam rectè Latinus. Nam victus nomen angustius est quàm ut hanc significationem impleat. Vide infra xv, 30.

47. ἐκέλαθε, non latuit] לא נשתה.

51. εἰσελθὼν, cum venisset] ἄοριστος [indefinitum tempus] hic per futurum verti debet, ut sit idem quod intraturus. Liqueat id ex Marco.

20 καὶ Ἰακώβον καὶ Ἰωάννην, & Iacobum & Iohannem] Hunc ordinem nominum ponunt Syrus & Latinus: quod sequendum puto cum & Græci codices accedant.

52. ἐκόπτοντο αὐτήν, plangebant illam] Eadem locutio infra xxi, 1, 27. Breviter dictum pro ἐπ' αὐτήν [super illam] ut loquitur Apocalypsis i, 7. & xvi, 1, 9. Hebræi quoque plenè dicunt עליון ספר [planxit super illam], brevius ון ספר [planxit illam], quod Lxx vertunt κόπτεν αὐτὸν [plangere illum], ut i Reg. xiv, 13. ἦλθεν Ἀβραὰμ κόνιζαθαι Σαρράν [venit Abraham planctum Saram] Gen. xxi, 1, 2. & alibi.

54. ἐκβαλὼν ἔξω πάντας, eiecit foras omnibus] Intellige ex superioribus τῶς κλαίοντας καὶ κόνιζοντας [flentibus & plangentibus]. Partem autem hanc cum Syro Arabs agnoscit quoque. Credibile est omissam à Latino quod non videret quomodo hoc conciliari posset cum eo quod narratur parentes puellæ miraculo adfuisse, quod alios etiam postea torsit: cum nulla esset difficultas repetitis quas dixi vocibus.

55. καὶ ἐπέστρεψε τὸ πνεῦμα αὐτῆς, & reversus est spiritus ejus] Providè hoc adjecit Lucas, ut obiter doceret animum humanum non esse κραιῶσιν [temperamentum] corporis, nec aliquid quod cum corpore intereat, sed αὐθυπείσασθαι τι [quoddam per se subsistens] quod post exitum vitæ mortalis alibi est quam ubi corpus. Id enim docet vox ἐπέστρεψε [reversus est]. Vbi sit non refert scire. Satis est esse in manu Dei, cui morientes pii spiritum suum commendant recipiendum corpori in hora resurrectionis, cujus imaginem & pignus ista miracula præbebant.

CAPUT IX.

1. Τὰς δώδεκα αὐτῆς, duodecim suis] Differens codicum lectio; cum alii adjiciant μαθητὰς [Discipulos], alii ἀποστόλους [Apostolos], indicio mihi est utrunque natum ex interpretamento. Solet autem Lucas Apostolos nominare τὰς δώδεκα [duodecim] sine adjectamento, ut viii, 1. infra commate 12. & xviii, 31. xxi, 3. xxi, 47. Actor. vi, 2. ut & Paulus i Corinth. xv, 5. Quare ita hic legendum.

dum non dubito, accedente testimonio Syri & Theophylacti, ut ab aliis est notatum. Arabs addidit **אֲפֹסְלָאס** [Apostolos] sive quia ita legit, sive explicandi nominis causâ.

3. μήτε ἀνὰ δύο χιτῶνας ἔχειν. neque duas tunicas habeatis] Pendet, ni fallor, ex illo quod præcessit αἴρετε [ferte], ut sensus sit; neque tantum vobiscum sumite ut singuli bina vestimenta habeatis. Vestimenta autem intelligit quæ homini bene vestiendo satis sunt. De re ipsa ad Matthæum vide.

4. καὶ ἐκεῖθεν ἐξέρχεσθε. & inde exeatis] Indidem exite cum migrandum erit. Apparet ita legisse Græcos & Syrum: quare retinenda hæc lectio. Sensus est, manete ibi dum urbe exeundum sit.

7. διηπόρει, hæsitabat] Vox hæc Lucæ attonitam quandam admirationem significat infra xxiv, 4. Actor. ii, 12. v, 24. x, 17. Quare non malè hic, ut & alibi, vertit Syrus **ܕܝܗܡܪܝܬܐ**. Latinus consternatum esse, dicto loco xxiv, 4. Alibi stupere. Fama miraculorum & judiciorum de Iesu diversitas ita illum percellebant, ut quid crederet nesciret.

8. εἰς τῶν ἀρχαίων, unus de antiquis] Puto ἀρχαίους [antiquos] dici Prophetas qui antea vixissent, & id opponi eorum sententiæ, qui Iesum Prophetam quidem, sed novum neque antehac visum existimabant. Posses alioqui intelligere εἶνα τῶν ἀρχαίων [unum ex antiquis] unum ex iis qui ante Eliam fuissent, putà Samuelem. Nam & Hebræi Prophetas distinguunt in antiquiores & recentiores.

9. τίς δὲ ἐστίν ὁ; Quis est autem iste] Eadem quidem docens, sed non baptizans ut Iohannes: miracula autem edens, quod non fecit Iohannes.

ἐζήτησεν ἰδεῖν αὐτόν, quærebat videre eum] ut ex vultu aliisque indiciis dignosceret an Iohannes esset.

10. εἰς τόπον ἔρημον πόλεως καλῆς Βηθσαϊδά. in locum desertum qui est Bethsaïdæ] In locum qui in dominio erat municipum Bethsaïdensium.

13. εἰ μή τι, nisi forte] Exceptio πρὸς τὸ σιωπῶμενον [ad id quod subintelligitur]: De quo loquendi genere alibi actum est. Subauditur, nulla spes est eos pascendi.

15. ἀνέκλιναν ἅπαντας. discumbere fecerunt omnes] Expositio ejus quod præcessit ἐποίησαν [fecerunt]. Nam ἀνακλίνειν [discumbere facere vel discumbere] ut modò κατακλίνειν [discumbere facere vel discumbere] sumitur μεταβατικῶς [transitive]. Nec aliter legit Syrus. Imo & Latina multa exemplaria habent discumbere fecerunt.

16. εὐλόγησεν αὐτούς. benedixit illis] Id est, ἐπ' αὐτούς [super illos], ut ad Matthæum satis dictum est.

18. καταμόνας, cum solus esset] in secessu. Vide quæ ad Marcum hoc loco, qui ipse alibi simili planè modo vocem hanc καταμόνας [seorsim] usurpat, ut turbam, non ut discipulos excludat, iv, 10.

23. καθ' ἡμέραν, quotidie] Retinendum omnino. Nam agnoscunt Syrus, Arabs, Latinus.

25. ἐαυτὸν δ', se autem ipsum] Popularis expositio ejus quod dixit ψυχὴν αὐτῆς [animam suam], neque enim corpus excluditur. Et hic Syrus habet **ܢܦܫܐ** [animam ejus].

26. ἐπαισχυνθῇ με, erubuerit me] Diximus ad Marcum aliud esse quàm quod Latini dicunt erubescere ora, preces, fidem. nam ibi erubescere

est revereri. Hic contra significat aversari ob sortem abjectam. Quare circumlocutione opus est.

28. ὥσπερ ἡμέραι ὀκτώ, fere dies octo] Explicavimus ad Matthæum.

31. ἐν δόξῃ, in Majestate] Ille ut Legislator, alter ut Legis Interpretum Princeps, uterque interim Christo ministerium exhibentes, cui serviunt Lex & Prophetæ.

τὴν ἐξοδὸν, excessum] Vsitatum fuisse genus hoc loquendi Hellenistis ab aliis abunde ostensum est. Sed & apud Latinos exitus & excessus pro morte passim occurrunt. Potest hæc locutio iis annumerari quæ vetustissimam de animorum immortalitate traditionem consignat, cujus generis aliquot observatæ sunt à Tertulliano. Neque tamen displicet eorum conjectura qui allusum putant ad Israelitarum ἐξοδὸν [exitum] ex Ægypto. Nam sicut illis exitus ex Ægypto initium fuit libertatis, unde Ioseph dicitur μνημονεύσαι τῆς ἐξόδου τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ [mentionem fecisse exitus filiorum Israël], ita & mors Christo via ad gloriam, & Christi exemplo nobis; unde Christiani veteres amarunt mortem ἐξοδὸν [excessum] dicere ii Petri i, 15. quod videre est apud Irenæum, Clementem atque alios.

πληρῆν, completurus erat] Sic Act. xiv, 26. ἐργον ὃ ἐπλήρωσαν [opus quod compleverunt].

32. βεβαρημένοι ὕπνῳ, gravati somno]. Sic & Homerus: βεβαρηκότες ὕπνῳ. [sopore gravati].

33. καὶ ποιήσωμεν, & faciamus] Id est, ἵνα ποιήσωμεν, [ut faciamus].

μὴ εἰδὼς ὃ λέγει, nesciens quid diceret] Præ stupore, ut Marcus notat.

38. ἐπίβλεψον ἐπὶ τὸ υἱόν μου, ὅτι μονογενὴς ἐστὶ μοι. Respice in Filium meum, quia unigenitus est mihi] Ita legisse Latinum apparet. At Syrus & Arabs hunc in modum ἐπίβλεψον ἐπὶ με. υἱὸς μονογενὴς ἐστὶ μοι. [respice in me, filius unigenitus est mihi] ut initium hoc sit sequentis narrationis. Consulant vetustos codices Græcos si quibus copia est.

39. κράζει, clamat] Post hoc verbum Latinus legit καὶ ῥήσσει [et elidit], quod interpretamentum esse videtur ex Marco additum, aut ex eo quod infra est commate 42. Syrus id ipsum habuisse videtur ante illud καὶ μέγισ [et vix].

μετὰ ἀφρῶ cum spuma] Vt ad Marcum dixi, videtur Syrus vocem ἀφρῶ [spuma] & verbum inde derivatum ἀφρίζειν [spumare] non intellexisse. Nam apud Marcum bis aliud verbum reddidit: nec minus hoc loco, nisi valde discrepaverint codices.

Spumare furentium est. Euripides de Agave,

Ἡδ' ἀφρὸν ἐξείσα καὶ διασφύρας

Κόρας ἐλίσσας, —

[Spumante rictu ast æstuans illa & agitando Oculos retrorsum. —]

Idem de Oreste in Iphigenia Taurica,

σάζων ἀφρῶ γένειον —

[Spumosa ei barba fuit —]

Philostr. Icone Herculis Furentis, πολὺ μὲν τῆ ἀφρῶ διαπύων [multum spumæ exspuens], Lucan. de Phœbade,

Spumea tum primum rabies vesana per ora

Effluit —

συντρίβον αὐτόν. dilanians eum] Non temerè rejicienda est lectio altera συντρίβοντ[ε] [dilaniantes].

Sub-

Subaudiendum enim τῷ πνεύματι [spiritu]. Solet quippe interdum genitivus eo modo, id est, absolute, ut loquuntur, usurpari, etiam ubi nominativo uti licebat.

42. ἀπέδωκεν αὐτὸν τῷ πατρὶ αὐτῷ. reddidit illum Patri ejus] Vide supra VII, 15.

44. εἰς τὰ ὦτα, in aures] Agnoscit hanc lectionem Syrus: sed & Arabs.

46. διαλογισμὸς ἐν αὐτοῖς, cogitatio in eos] Disceptatio, ut hæc vox sumitur Philip. II, 14. 1 Timoth. II, 8. Ideo mox cogitationes indicaturus discriminis causâ dixit διαλογισμὸν τῆ καρδίας [cogitationem cordis].

τὸ τίς ἄν εἴη, quis esset] Tò hic valet nimirum, aut videlicet, ut infra XXI, 2. Xenophon ἐρωτώμενος τὸ ποῦ ἀπὸς εἴη [interrogatus autem nimirum cujus esset]. Sic & τὸ πῶς [quomodo] posuit noster infra XXI, 4. & Actor. IV, 21.

48. τῆτο, istum] Id est, τοῖστο [talem] ut apud Matthæum, quomodo & hic Syrus interpretatur. Tale est,

— Amor omnibus idem.

μικρότερος, minor] Id est, ταπεινοφρονέστερος [submissior] ut ex Matthæo apparet.

ἔσαι, erit] Retinendam puto hanc lectionem, quam agnoscit & Syrus. Nam de futuro præmio Christus loquitur, & regnum intelligit gloriam regni post resurrectionem. Vide quæ ad Matthæum.

49. ἐκ ἀκολουθεῖ μεθ' ἡμῶν. non sequitur nobiscum] Supple σοὶ [te] quod rectè expressit Syrus; non una nobiscum te sectatur. Marcus ἐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν, id est, non est in nostro comitatu.

50. κατ' ἡμῶν, adversum nos] Quod ad Marcum monui repetendum hic est, ὑμῶν [vos] legisse non Syrum tantum sed Arabem quoque & Latinum. Vide quæ ibi diximus.

51. ἐν τῷ συμπληρῶσθαι τὰς ἡμέρας τῆ ἀναλήψεως αὐτῆς, dum complerentur dies assumptionis ejus] De voce ἀναλήψεως [assumptionis] diximus ad Marcum XVI, 19. haud dubiè ex usu Hellenistarum nihil aliud significat quàm ad Deum recipi. Itaque & de Moysè & de Elia usurpatur, quanquam illi neutiquam eo modo sunt recepti quomodo Christus. πληρῶσαι [impleri] & συμπληρῶσθαι [compleri] Hellenisticis, ut πληρῶσαι Hebræis, interdum terminum, interdum tempus à termino non nimis remotum significat, quomodo hic sumi necesse est. Sic & Genes. XXV, 24. καὶ ἐπληρώθησαν αἱ ἡμέραι τῆ τεκεῖν αὐτῇ, καὶ τῇδε ἦν διδυμα ἐν τῇ κοιλίᾳ αὐτῆς [jam tempus parienti advenerat, & ecce gemini in utero ejus reperti sunt]. Neque tamen tam longè hæc profectio à morte Christi (quod initium ἀναλήψεως [assumptionis]) abesse potuit, ut post eam redierit in Galilæam, iterumque novum iter Hierosolyma suscepit, quod quidam existimant. Nam si non hoc tempore Christus ad mortem subeundam profectus est, quæ erit ἐμφασίς [significationis efficacia] in eo quod sequitur τὸ πρόσωπον αὐτῆς ἐστήριξε [faciem suam firmavit]; Movit multos quod Lucas in sequentibus non pauca narrat multo ante iter hoc ultimum gesta. Sed jam sæpe vidimus ex occasione multa ab eo narrari, posthabita temporis serie. Idem hic contigit, nec causam conjectare difficile est. Nam cum duo in-

signia Christi monita Lucas narrasset, quorum prius ad vitandam ambitionem, alterum ad vitandam invidiam Apostolos hortabatur, commodum esse locum credidit adjiciendæ monitionis tertiæ adversus ultionem; quæ quò intelligeretur rectius, adjecit facti circumstantias, unde in eum sermonem devotum fuerat. Sic & quæ sequuntur historiæ de tribus hominibus à Christo vocatis, non putandæ sunt ad unum idemque tempus pertinere, sed in unum locum conjectæ sunt ob argumenti similitudinem, ut quæ intercedere soleant vocationi impedimenta compendio intelligeretur. Quibus pertractatis reddit Lucas ad filum historiæ, & vocationi Apostolorum, unde hoc caput inchoaverat, subjicit vocationem aliorum LXX.

τὸ πρόσωπον αὐτῆς ἐστήριξε, faciem suam firmavit] Usurpant hanc locutionem LXX in Ezechiele & Ieremia, ut alii notarunt. Alibi dicunt ἐφιστάναι τὸ πρόσωπον [obfirmare faciem] ut Levit. XVII, 10. ἐφιστάσθαι πρόσωπον [obfirmare vultum] Proverb. XXI, 29. ἐτοιμάζειν τὸ πρόσωπον [obfirmare faciem]. Ezech. IV, 3. Symmachus ἐτόλμησε πρόσωπον [audacem fecit vultum] Prov. VII, 13. Sunt autem voces mediæ, quæ plerisque locis obstinatam inverecundiam, hic verò, & apud Rabbinos non rarò, firmam animi constantiam denotant.

52. ἀγγέλους, nuntios] Fortè Iohannem & Iacobum qui mox nominantur.

κώμην, civitatem] Ita legit Theophylactus & Tertullianus qui viculum vertit adversus Marcionem IV, Syrus quoque & Arabs. Nam κωμή illis magis est κώμη [vicus] quàm πόλις [civitas]. Et infra est ἐτέραν κώμην [aliud castellam]. Nec movere quendam debet quod quidam interrogat quomodo ex vico potuerit Christus excludi. Neque enim vi hospitium occupare Christus volebat: & satis excludit qui hospitium negat.

Σαμαρείτων, Samaritanorum] Vide infra XVII, 11. ἐτοιμάσαι, ut pararent] Similis locutio apud Marcum XIV, 15.

53. ὅτι τὸ πρόσωπον αὐτῆς ἦν πορευόμενον εἰς Ἱερουσαλήμ. quia facies ejus erat euntis in Ierusalem] Id est, ἐτέθη τὸ πρόσωπον αὐτῆς εἰς Ἱερουσαλήμ [posita erat facies ejus in Ierusalem], ut hic vertit Syrus, aut ἐδόθη [data erat] ut est in Græca versione Ieremiæ XLII, 15. εἰάν ὑμεῖς δώτε τὸ πρόσωπον ὑμῶν εἰς Αἴγυπτον [si vos dederitis faciem vestram in Ægyptum] aut ἐτάχθη [disposita erat] ut est II Reg. XII, 17. Nam hæc omnia itineris apparatus significant. Sensus est manifestus: erat vadens Hierosolyma versus. Nam πρόσωπον [facies] omne id quod exterius spectatur aut indicium præbet Hebræi vocant. Sic II Chronicor. XXXII, 2. τὸ πρόσωπον αὐτῆς τῆ πολεμῆσαι ἐπὶ Ἱερουσαλήμ [totum impetum ejus verti contra Ierusalem]. Et simili sensu II Samuel. XVII, 11. τὸ πρόσωπον σου πορευόμενον ἐν μέσῳ αὐτῶν [tu eris in medio eorum], nempe ad prælium. Videtur ex hoc loco posse colligi Samaritas humanius cum Iudæis egisse quàm Iudæos cum Samaritis. Nam de Iudæis dicit Iohannes simpliciter & indiscriminatè, συγχρῶνται Ἰουδαῖοι Σαμαρείταις [non coituntur Iudæi Samaritanis]. At Samaritæ hic hospitium negant Christo ejusque sectatoribus, non quia Iudæi erant, quod certè ex

sermone eorum qui missi erant aut etiam ex habitu poterant colligere, ut apparet Iohann. iv, 9. sed quia Hierosolyma ibant religionis causâ, eo ipso profitentes eum locum esse adorationi peculiariter dictum: quod erat præcipuum controversiæ caput inter Iudæos & Samaritas. Quare non mirum est si in rebus ad eam controversiam pertinentibus noluerunt Samaritæ Iudæis quicquam commodare. Nam extra hanc controversiam videntur, ut dixi, Samaritæ Iudæis non negasse ea quæ humanitatis ratio postulabat. Ideo Samaritis mulier aquam Christo petenti non negat; magis eam à se posci miratur. Et in fabula hominis vulnerati ponit Christus Samaritam Iudæo, non Iudæum Samaritæ subvenientem. De ipsa Iudæorum & Samaritarum controversia oportunior erit dicendi ad Iohannem locus.

54. πῦρ καὶ αἰθέρ ἀπὸ τοῦ ἑξάνθ, ut ignis descendat de caelo] Ita Lxx, 11 Regum 1, 10. καὶ αἰθέρ ἀπὸ τοῦ ἑξάνθ πῦρ [descendat ignis de caelo], in Eliæ historia, & quidem in vicinis Samariæ locis.

ὡς καὶ Ἡλίας ἐποίησε; sicut & Elias fecit? Præter Syrum Arabs agnoscit. Et Tertullianum apparet suo tempore ita legisse. Urgebat enim Marcio hunc locum, cui argumento ille respondet. Quare credibile est in Latinis ab aliquo expunctum qui verebatur ne locus hic Marcioni faveret: quæ causâ alios movit, ut & sequentia delerent. Illud mirandum cur Tertullianus & post eum Ambrosius evenisse dicant Pseudoprophetæ, quod Divina historia narrat evenisse duobus πεντηκοντάρχαις, [quingenta militum Præfectis]; nisi vetus traditio fuerit duos illos agminis duces fuisse Pseudoprophetas: quod non est incredibile.

55. καὶ οὐδατέ οὐκ πνεύματος ἐστὶ ὑμεῖς, nescitis cuius spiritus estis] Sunt qui interpretantur: nescitis quis vos spiritus deceat. Sed planius simpliciusque est ita interpretari: nescitis quis vos spiritus habeat atque agat. Sciunt qui in Hebræis literis versati sunt quàm latè pateat spiritus nomen. Origine sua ventum significat; ob cuius subtilitatem quæ visum fugit, ad alia transfertur: primum ad substantias. Nam Deus, Angeli boni malique, deinde ipse hominis animus eo vocabulo nuncupantur. Deinde ad accidentia. Nam fames & pestis πνεύματα [spiritus] vocantur Eccles. xxxix, 33, 34. Ita & Paulus Iurisconsultus dixit statua uno spiritu continetur. L. in rem. Digestis De in rem vindicatione, quod Conon Mathematicus dixerat ὑπὸ μιᾷς ἑξέως [sub uno habitu]. Sed maximè usitatum est, ut pro affectibus animi ea vox ponatur, quomodo πνεύμα καὶ ἀνύξεως [spiritum compunctionis] dixit post Esaiam Paulus Apostolus Rom. xi, 8. Ita usurpatur רוּחַ [spiritus] Proverb. xxix, 11. Ezech. xlii, 3. & alibi Scriptor libri Sapientiæ σοφίαν [sapientiam] ait esse φιλόανθρωπον πνεῦμα [spiritum hominis amantem]. Sic Clemens libro de Prophetia πνεύματα [spiritus] vocat τὰς ποιότητας τῆς ψυχῆς [qualitates animæ]. Sensus ergo est: Putatis vos agi spiritu tali quali olim Elias, adde etiam Phinees, Samson, Samuel, Elisæus qui forti animo Dei iudicia exercuerunt. Sed erratis. Habetis quidem ζῆλον [zelum], sed καὶ ἐπίγνωσιν [non secundum agnitionem] & qui proinde humani est affectus, non Divinæ motionis, quod probat ra-

tio sequens. Hoc comma cum sequenti deest in manuscripto qui in Anglia est, fortè quod exscriptori hæc asperius dicta viderentur.

56. Οὐδὲ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ ἡλθε ψυχὰς ἀπολέσαι, ἀλλὰ σῶσαι. Filius enim hominis non venit animas perdere, sed salvare] Ita legit Syrus & Latinus, ut ab aliis est annotatum. Quare quod post ψυχὰς [animas] à nonnullis est positum ἀνθρώπων [hominum], interpretamentum videtur, antiquum tamen, quando & Arabs ita legit. Sed ut alii notarunt, & nos alibi diximus נַפְשֵׁי [animæ] sunt ipsi homines, non sola pars potior. Atque id exigit hoc loco verborum connexus. Videtur autem hæc αἰτιολογία [redditio causæ] ita cohærere superioribus: spiritus qui verè est Divinus optimè discernit momenta temporum: vester quo nunc agimini id non facit: non est igitur Divinus. Probatur assumptio, quia ratio temporum exigit lenitatem multò maiorem, quàm quæ communiter exhibita esset Prophetarum temporibus: quippe cum ipse Messias missus esset non ad exercenda severa iudicia, sed ad homines quamvis peccatores servandos, adeò nulli eam in rem parsurus operæ, ut semet ipse ei negotio esset impensurus. Spiritus Legis, spiritus timoris dicitur, accommodatus illorum temporum rationi: spiritus Christi, quem sequi debebant Apostoli, spiritus mansuetudinis & lenitatis. Quanquam si quis res ipsas, etiam sepositâ temporum ratione, examinet, multum intererat inter id quod fecit Elias & id quod faciendum censebant Apostoli. Illo tempore aulæ mancipia, quibus satis constabat Eliam esse Prophetam Dei, ut obsequium suum Regi ad profanos cultus delapso probarent, Prophetam ad Regem vinctum pertrahere studebant in veræ religionis ludibrium. Nunc illi qui per secula aliquot à Majoribus illud acceperant colendum esse Deum in Templo Garizitano, quotidianis insuper Iudæorum in se contumeliis irritati ea officia Christo incognito negabant, quæ pugnabant cum avita ipsorum superstitione. miserandus magis erat hic error quàm acerbè ulciscendus. Habet quidem & Euangelium sua ultimæ necessitatis tela, quæ in Ananiam Petrus, in Elymam Paulus exercuit: sed usi iis sunt Apostoli ubi nulla esse suspicio poterat iracundiæ semet sub Dei obtentu vindicantis: qui color nimium plerisque imponit: usi sunt in præfractæ malitiæ homines, quibus nulla species ignorantiae patrocinebatur.

57. πορευομένων αὐτῶν ἐν τῇ ὁδῷ, ambulantes illis in via] Quodam tempore quod propius describi nihil attinebat. Visum enim Lucæ connectere τὰ ὁμογενέα [cognata].

61. ἀποτάξασθαι τοῖς εἰς τὸ οἶκόν μου, renuntiare iis qui domi sunt] Dubitant quidam de personis, an de rebus hic sit intelligendum. Mihi manifestissimum videtur intelligi debere de personis. Nam ἀποτάξασθαι [renuntiare] de rebus usurpatum, est pro derelictis habere: quod nullam temporis moram requirit cum solo animo possit expleri. At de personis, est valedicere, quomodo Lucas non uno loco usurpat. Atque ita interpretati sunt Syrus & Arabs. Nec aliter Latini veteres hunc locum intellexerunt. Tertullianus adversus Marcionem iv. Quam verò & ter-

Et tertium illam prius suis valedicere parantem prohibet retro spectare, sectam Creatoris exsequitur. Accedit quod omnino hæc historia ad veterem Elisæi historiam videtur alludere. Nam is ad Propheticum munus ab Elia injectu togæ vocatus spatium salutandi Parentes oravit, in qua historia etiam Iosephus posuit ἀπολαξάμεντο αὐτοῖς [cum iis valedixisset]. Voluit igitur Christus ostendere Euangelicum ministerium, quanto majus Prophetico esset, tanto etiam avidius arripiendum nulla interposita cunctatione. Locutio εἰς τὸ οἶκον [in domum] pro ἐν οἴκῳ [in domo] tam sæpe occurrit, ut monere supervacuum sit. Non alienum ab hoc loco est quod de Indis narrat apud Porphyrium Bardeſanes, qui Samanæis (Sapientum id nomen) accenſeri volebant ἔτε πρὸς γυναῖκα, ἔτε πρὸς τέκνα, εἰ τύχοι κερτημένῳ, ἐπιστροφὴν ἢ τινὰ λόγον ἔτι πεποικέναι [neque ad uxorem, neque ad liberos, si forte haberet, conversum fuisse, aut ullam eorum amplius habuisse rationem].

62. Οὐδεὶς ἐπιβαλὼν τὴν χεῖρα αὐτῷ ἐπ' ἄροτρον καὶ βλέπων εἰς τὰ ὀπίσω εὐθεὶς ἐστὶν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Nemo mittens manum suam ad aratrum & respiciens retrò aptus est regno Dei] Manum aratro admove pro eo quod est opus aliquod aggredi, etiam Græci dicunt. Cæterum hoc loco propria quædam huius similitudinis vis est. Nam arantes oculos prorsum intentos in sulcum habere debent, ne, quæ vox est ei rei propria, delirent. Liram enim antiqui sulcum vocabant. Quare hic ut alibi sæpe miscetur ἀπόδοσις [responsio propositionis] comparationi. Nam simplex proverbium fuerat: eum qui in arando respiciat, non esse bonum aratorem. Nunc cum proverbio significatur cui rei aptetur proverbium. Quæritur Regnum Dei ἐν τῇ ἀποδόσει [in responsione propositionis] sit ministerium annuntiandi Euangelii, an latius pateat? Mihi videtur Christus ex facto particulari occasionem sumsisse generalis sententiæ. Nam ut illi ad ministerium Euangelii vocato omnis mora erat rejicienda ita & aliis vocatis ad veram virtutem, ut adipisci possint regnum celorum, id est, pacem conscientiæ & possessionem Sancti Spiritus. Moveor illis verbis βλέπων εἰς τὰ ὀπίσω [respiciens retrò]. Sumta enim sunt ex historia excidii Sodomorum ubi Angeli Lothum ita alloquuntur: **לֹא יָרִיד אִתְּךָ, מִן הַבְּלִשְׁתִּים** [ne respicias retrò], ad quæ verba & pœnam quæ nec obedientem Lothi uxorem secuta est Christus infra quoque nos revocat xvii, 32. Nimirum sicut Sodomā à Deo posita est ὑπόδειγμα μελλόντων ἀσεβῶν [exemplum eorum qui impiè acturi sunt], ut ait Petrus i Epist. ii, 6. ita qui effugere volunt imminens impiis supplicium, debent omnes, ut cum Paulo ad eandem historiam respiciente loquar, τὰ μὲν ὀπίσω ἐπιλανθάνεσθαι, τοῖς δὲ ἔμπροσθεν ἐπεκλίνεισθαι, καὶ σκοπὸν διώκοντες ἐπὶ τὸ βραβεῖον τοῦ ἁνὼ κλήσεως [quæ quidem retrò sunt oblivisci, ad ea verò quæ sunt priora se extendere, ad destinatum persequentibus ad bravium supernæ vocationis]. Philipp. iiii, 14. Si enim, ut Seneca dicit, ambitio non respicit, majora semper consequendi studio flagrans, quanto id æquius est eos facere quibus immortalis gloria proposita est? Hic sanè si usquam alibi, locum habere debet illud Iuris Romani, nihil actum videri quamdiu superest quod agatur. Neque verò Iudæis

ignotum erat quid illa historia significaret. Erat enim antiqua traditione satis celebrata ἡ ὑπόνοια [figurata sententia] quam à Majoribus acceptam facundè nobis explicat Philo, τὴν γὰρ ὡς γυναῖκα καὶ ἐπιστραφεῖσαν εἰς τὰ πίσω φασὶν οἱ χρηστοὶ γενέσθαι σὴλην αἰῶν. εἰκότως δὲ καὶ προσηκόντως· εἰ γὰρ τις μὴ τὰ πρόσω θεῶς καὶ ἀκοῆς ἀξία διορᾷ· τὰῦτα δὲ εἶσιν ἀρεταὶ καὶ τὰ καλὰ τὰς ἀρετὰς ἔργα· περιβλέπεται δὲ τὰ ὀπίσω καὶ τὰ νῦν, κωφὴν δόξαν, καὶ τυφλὸν πλῆτον, καὶ ἀναίδητόν εὐσαρκίαν, καὶ νῦν κενὴν εὐμορφίαν, καὶ ὅσα συγγενῇ τῆς μελαδιώκων, ἀψυχῶ ἀνακείσεται σὴλη περὶ αὐτὴν καταρρέουσα· οἷον ἄλλες δὲ ἐβέλαιον [Uxorem enim Loth, quia ad id quod à tergo erat respexerit, in statuam salis esse conversam Divina perhibent Oracula: quod quidem merito & convenienter factum est; etenim si quis quæ coram sunt visu & auditu digna non attendit, virtutes nimirum & opera ad virtutum normam conformata, sed retrò & ad ea quæ post tergum sunt, respicit, surdam gloriam, cæcas opes, stupidam corpulentiam, inanemque mentis formositatem, & id genus alia consecratur, ab inanima statua non differet, diffluetque undiquaque, uti nec sal solidum est]. Nec multò secus Græcorum quidam fabulam de Orpheo post tergum respiciente ἐπιμυθεύοντα [affabulantur]. Et in Pythagoricorum præceptis erat, εἰς τὸ ἱερόν ἐπερχόμενοι μὴ ἐπιστρέφειν [qui ad templum veneris ne gressum converte]; quod Simplicius ad Epictetum sic interpretatur, ὅτι τὸ εἰς Θεὸν ὁρμηθέντα, & χρηρὴ δὲ γινώσκον τι ἔχειν καὶ τὸ ἀνθρωπίνων ἀντεχόμενον, [quia qui sese ad Deum contulerit, eum in dubio hære, aut humana curare non decet]. Apud Malchum exstat simile Pythagoræ dictum, ἀποδημῆναι μὴ ἐπιστρέφειν [ne respiciat qui peregrè proficiscitur]. Quid autem duobus his factum sit quorum excusationem Christus non admisit quæri potest. Mihi probabile videtur non nisi certo consilio à Christo vocatos εἰς τὸ ἐπαγγέλλειν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ [ad annuntiandum regnum Dei] ac proinde cum excusatio rejiceretur, paritum vocanti; Atque adeò & hos impleſse numerum illum τὸ ἐβδομήκοντα [Septuaginta] de quibus consequenter agit Lucas. Illud εὐθεὶς ἐστὶ [aptus est] respondet **חִלְשִׁי** quod χρησίμουν ἔσαι [utile erit] vertunt Lxx Ezech. xv, 4.

CAPUT X.

1. **Ἀνεδείξεν, designavit.** propriè & significanter. Nam in constitutione ad munera eam vocem Græci usurpant, ut & χειροτονεῖν [creare]. Sic & Act. i, 24. ἀνάδειξον ἐκ τῶν τῶν δύο ἑνα [ostende ex duobus his unum].

ἐβδομήκοντα, Septuaginta] De lectionis huius veritate ob consensum Græcorum codicum & Syri, dubitandum non arbitror. Quod Latinus posuit LXXII, non aliunde est quàm ex antiqua traditione. Nam tot fuisse à Christo creatos Antiquitas credidit, etiam Græci, qui hoc loco legerunt ἐβδομήκοντα [Septuaginta] ut Origenes & Epiphanius. Neque verò temerè. nam moris erat Hebræis Lxx nominare numero rotundo, etiam ubi constabat esse LXXII. Ita Iosephus ipse, ut alios idem narrantes præteream, cum missos ad Ptolomæum ad vertendos Legis libros dixisset πρεσβυτέρους ἄνδρας ἑξ ἀπὸ φυλῆς ἐκάστος [senos per tribus Presbyteros]; Subjicit, ἐμοὶ δὲ

ἐκ ἀναγκαῖον ἔδοξεν εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν ἐδομηκότων πρεσ-
βυτέρων, οἱ δὲ νόμον ἐκδομίζον ὑπὸ Ελεαζάρου περιφθέν-
τες, δηλῶν [*supervacaneum autem visum est apponere*
Lxx seniorum nomina qui cum Lege ab Eleazaro missi
sunt]. Sed & Synedrium quod à Mose constitutum
est, ad cuius exemplum hos Christus elegit, quo-
modo Apostolos ad exemplum Phylarcharum, fuisse
capitum LXXII Iudæi nonnulli prodiderunt,
quos inter Scriptor Phesictha. Nec desunt argu-
menta. Nam & hos initio lectos è tribubus singulis
pari numero fama habebat, quanquam postea con-
stat continuatam successionem nulla tribuum ha-
bita ratione. Iam verò sunt qui Eldadum & Meda-
dum extra castra Spiritu Divino afflatos putant fuisse
supra numerum Lxx. Alii Mosen & ejus suc-
cessores Synedrii Principes dicunt extra numerum
esse Lxx: quod si dicamus & de Principis Vicario
qui dicebatur אב בית דין [*Antistes curiæ*], habe-
bimus LXXII. Videtur autem Hebræis etiam in
Ægypto constitutis, ut alibi notavimus, venera-
bilis fuisse numerus Lxx ob totidem capita fami-
liæ Iacobi cum in Ægyptum veniret: Cujus rei
memoriam ipsis Deus renovavit ostensis in Elim
septuaginta fontibus, sicut duodecim palmæ toti-
dem tribus Hebræas adumbrabant. Ferme autem
in omnibus majoribus collegiis erigendis eum nu-
merum sequebantur, ut in minoribus numerum
xii. Apparet id ex Interpretum numero. Narrat
& Iosephus Vari jussu ex Iudæis Cæsariensibus mis-
sos Legatos xii. ad Iudæos Ecbatenses: à Iudæis
autem Ecbatensibus missos sui purgandi causâ ho-
mines Lxx, quos Varus trucidaverit. Atque ipse
Iosephus missus ad ordinandas res Galilææ ex Gali-
læis Lxx sibi legit Adseffores. Et in obsidio Hiero-
solymitano Lxx è plebe lecti εἰς χῆμα δικασῶν [*in*
speciem Iudicium]. Solent veteres instituta à Christo
munera cum muneribus post Christi adscensum in
Ecclesia usurpatis comparare. Et Episcopos quidem
comparant Apostolis propter eximium jus τῆς χει-
ροθεσίας [*impositionis manuum*]. His autem Lxx alii
comparant Diaconos, ut Ignatius, alii Presby-
teros, ut Hieronymus, alii Chorepiscopos, ut
Synodus Neocæsariensis: videntur autem mihi
Chorepiscopi, quos & περιουτάς [*Emissarios*]
vocant optimè illis respondere. Nam hi ab Episco-
pis in partem sui laboris assumti cum docendi pote-
state per agros mittebantur. Sed & Presbyteros &
Diaconos, non omnes quidem, sed eos quibus
docendi populum potestas ab Episcopo facta esset,
fateor his Lxx non malè comparari. Tales Presby-
teri non omnes, sed οἱ κοπιῶντες ἐν τῷ λόγῳ [*la-*
borantes in verbo]. Tales antiquitus Presbyteri
Alexandriæ καὶ ἰδίαν ταῖς ἐκκλησίαις ἐπιτεταγμένοι
[*sua quivis Ecclesiæ præfecti*], ut Epiphanius loqui-
tur, ἐκκλησίας ἰδίᾳ κατέχοντες καὶ τὴν λαὸν συναγόντες
[*suas separatim habentes Ecclesias & populum cogen-*
tes], ut Sozomenus. Eusebius vocat πρεσβυτέρους
πεπιστευμένους τὴν ἐξηγήσιν τῶν θεῶν λόγων [*Presbyteros*
quibus explicatio verbi Divini concredita est]. Huc
refer Ignatii illud ad Smyrneneses, ἐκεῖνη βεβαία
εὐχαριστία ἡ γείστω, ἢ ὑπὸ τῷ ἐπίσκοπον ἴσα ἢ ὧν αὐ-
τὸς ἐπιτρέψῃ. [*illa demum vera ac sincera existimanda*
est Eucharistia, quæ aut sub Episcopo fit, aut sub eo cui is

eam potestatem commiserit]. Diversos autem fuisse
gradus hos Lxx ab Apostolis, vel inde apparet
quod Matthias ex hac classe εἰς τὴν ἀποστολικὴν ἐπισκο-
πὴν [*in Apostolicum Episcopatum*] provectus est. Ad
hoc exemplum Romanis Episcopis jam olim Lxx
Episcopi Adseffores *Libra* dicti, quod libra Romana
tot solidos contineret.

ἀνὰ δύο, binos] Quod & in Apostolis Dominus
observaverat, non tantum ad opem mutuam, sed
& in majoris testimonii fidem. Ita Moses & Aaron
ad Pharaonem mittuntur. Etiam Baptista ad Chri-
stum duos mittit: Ecclesia Barnabam cum Paulo.

πρὸ προσώπου, ante faciem] Simili functuros offi-
cio quo Baptista functus fuerat.

4. βαλάντιον, sacculum] Zonam. Vide Matthæum
x, 9. צרר [*sacculus*] Iob. xiv, 17.

μηδένα κατὰ τὴν ὁδὸν ἀσπάσθητε. neminem per
viam salutaveritis] Festinationis signum, ut su-
prà ix, 61. Salutationes istæ apud Orientis popu-
los non fiebant levi gestu verbove, sed multis
percuntationibus, bonisque ominibus trahebantur,
non sine multis corporis flexionibus, osculis, am-
plexibus.

6. ὁ υἱὸς εἰρήνης, filius pacis] Id est, εἰρήνης ἄξιος
[*pace dignus*] ex Matthæo: animo ad verum au-
diendum composito.

7. ἐσθιόντες & πίνοντες τὰ παρ' αὐτῶν. edentes & bi-
bentes quæ apud illos sunt] liberè & velut vestro jure:
Quod sequentia indicant. τὰ παρ' αὐτῶν, quæ ipso-
rum sunt, simili loquendi genere quale Marci
iii, 21. Et apud Græcos ipsos interdum. Ita hic
intelligunt Latinus, Syrus, Arabs.

8. ἐσθίετε τὰ παραβιθέμενα ὑμῖν. manducate quæ ap-
ponuntur vobis] Contenti esse quamvis frugali apparatu:
ut ita differat hæc monitio à superiore.

11. καὶ τὸ κονιορτόν, etiam pulverem] Quasi dicat:
tantum abest ut ulla ex vobis commoda sectati simus, missi
vestræ salutis, non nostræ utilitatis causâ. Vide quæ ad
Matthæum.

40 εἰς τὰς πόδας ἡμῶν, pedibus nostris] Præter Syrum
Arabs quoque hanc particulam, & vetus ille in An-
glia manuscriptus agnoscit.

πλὴν, veruntamen] Vide de hac particula quæ
ad Matthæum xi, 22.

16. ὁ ἀθετῶν ὑμᾶς ἐμὲ ἀθετεῖ, qui vos spernit me sper-
nit] Αθετεῖν [*spernere*] est ἐξεθενεῖν [*nihili facere*].
Alluditur ad historiam i Sam. viii, 7. ubi Deus
ita loquitur, ὅτι ἐγὼ ἐξεθενήκασιν (יִדְנָה), ἀλλ' ἢ
ἐμὲ ἐξεθενήκασι [Non enim te abjecerunt, sed me
50 abjecerunt].

17. μετὰ χαρᾶς, cum gaudio] Non videtur hoc
poni cum reprehensionis nota. Nam quod sequi-
tur πλὴν ἐν τῷ μὴ χαίσετε [*veruntamen in hoc no-*
lite gaudere] comparativè intelligendum est: ideo
subjungitur, χαίσετε ἢ μᾶλλον [*gaudete autem ma-*
gis]. Majorem enim gaudii causam minori Christus
comparat.

καὶ τὰ δαιμόνια, etiam demonia] Non tantum
morbi.

60 ἐν τῷ ὀνόματί σου. in nomine tuo] Hoc intererat
inter Christi miracula & Discipulorum: quod
Christus ea faciebat vi propria, Discipuli vi Ma-
gistri, cuius nomen etiam nuncupabant, ut ex
Actis

Actis imo & ex Iudæorum libris videre est. Sicut hactenus ad nomen Dei Israël cesserant dæmones, ita nunc ad nomen Iesu Nazareni.

18. ἐθεώρουν, videbam] Fuit cum viderem. Sumendum enim αἰόλιως [indefinite], ut sæpe εἶδον [vidi], in Apocalypsi, Nolite mirari, inquit, dæmonia vobis cedere: Nam mihi certò constat ipsum dæmoniorum principem subito de regno, quod in genus humanum obtinet, casurum. Vide Iohann. xii, 31.

ὡς ἀστραπὴν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. sicut fulgur de cælo] Tam subito, inquit, quam fulgur solet e cælo micare. Similis comparatio infra xvii, 24. & Matthæi xxiv, 27. ubi vide. Referenda hæc prædictio ad incredibilem celeritatem propagati per terras Evangelii ad destruendas religiones falsas & omnia opera diaboli. Adumbratum id in casu regni Babylonici Esaïæ xiv, 12.

19. δίδωμι, do] Quasi dicat, non pro hac tantum legatione dedi, sed do nunc etiam in posterum, quandounque usus ita exiget.

ἐπάνω ὀφείων καὶ σκορπίων, supra serpentes & scorpiones] Manifesta allusio ad Psalm. xci, 13. ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλισκόν ἐπιθήσῃ [Super Aspidem & Basiliscum ambulabis]; quanquam ibi de tutela Divinæ providentiæ, hic de mirifica virtute agitur. Dictis eventus respondit. Tertullianus Scorpiace: Nobis fides præsidium, si non & ipsa percutitur diffidentia signandi statim & adiurandi ac urgendi bestię calcem. Hoc denique modo etiam ethnicis sæpe subvenimus donati à Deo eā potestate quam Apostolus dedicavit. Et mox: At tu, Si fides vigilat, ibidem Scorpio pro solea anathema inlidito. Vide quæ ad Marcum circa finem. Sed & ad Esaïæ locum xi, 8. respexisse potuit Christus, eoque magis quia & mox Discipuli vocantur νήπιοι [infantes]. Locus in Græco Esaïæ sic habet, καὶ παιδίον νήπιον ἐπὶ τρωγλῶν ἀσπίδων καὶ ἐπὶ κοίτην ἐγγόνων ἀσπίδων τὴν χεῖρα ἐπιβαλεῖ [et puer infans in foramina aspidum & in cavernam fectuum aspidum manum immittet].

ἔδεν ὑμᾶς καὶ μὴ ἀδικήσῃ, nihil vobis nocebit] Ita Iohannes Apocalypsi ii, 11. Οὐκ ἔδεν καὶ μὴ ἀδικήσῃ ἐκ τοῦ θανάτου τὸ δευτέρου [qui vicerit non ledetur à morte secunda], vi, 6. Τὸ ἔλαιον καὶ τὸ οἶνον μὴ ἀδικήσῃς [vinum & oleum ne laceris], vii, 3. Μὴ ἀδικήσῃτε τὴν γῆν [nolite nocere terræ], ix, 4. Ἴνα μὴ ἀδικήσωσι τὸ χόρτον [ne laderent fenum]. Ex specie genus.

20. ὅτι τὰ πνεύματα ὑμῶν ὑποτάσσεται, quia spiritus vobis subijciuntur] Τὰ ἀκάθαρτα [immundi] scilicet. Nam modò dixerant τὰ δαιμόνια ὑποτάσσεται ὑμῶν [dæmonia subijciuntur nobis].

χαίrete ὅτι μακάριον γαudeat autem] Iustior gaudii causa, suæ salutis habere fiduciam, quam alienæ saluti inservire. nam hoc via est, illud meta. Lætius id habere quod sanctis est proprium, quam quod & aliis communicatur. Ista lætitia periculo superbiæ subiacet: illa demissum gratumque animum Deo subijcit.

ὅτι τὰ ὀνόματα ὑμῶν ἐγγράφη ἐν τοῖς οὐρανοῖς, quod nomina vestra scripta sunt in cælis] Sicut Latini id quod durable non est dicunt in vento & aqua scribi, ita Hebræi pari sensu dicunt scribi in terra, id est, in pulvere. Ieremiæ xvi, 13. יְסוּרֵי כְתוּבָתְךָ בְּאָרֶץ יִסְרָאֵל אֲפֻשְׁקוֹתֶיךָ עַל הָאָדָמָה [recedentes à te, in terra scribentur]: Huic contrarium est scribi

in cælo, id est, vitæ æternæ adscribi atque destinari. Meminit quidem & Moses libri viventium. Sed ut explicat doctissimus Gerundensis, loquitur ibi pro temporum illorum ratione populariter de censu eorum qui vitam in his terris felicem agunt. Nam ספר vocari Hebræis κατάλογον [catalogum] notissimum est. Neque aliter interpretandum, quod in Psalmo est, deleantur e libro aut censu viventium Lxix, 28. Sic & Psalm. cxxxix, 16. ספר כלם dici videtur liber quasi censualis omnium quæ in hoc mundo nascuntur. At Christus omnia quæ olim in figuris dicta sunt ad vitam æternam retulit, quam apertè mundo revelaturus venerat. Quare qui per fidem ipsi insiti jus æternæ hæreditatis consequuntur, eorum nomina dicuntur jam nunc in cælo scribi, ut hic, aut in libro vitæ. Hic est liber ille κατ' ἐξοχήν [per excellentiam] apud Danielem xii, 4. ubi videndus Iacchiades. Philipp. iv, 3. Iohanni in Apocalypsi liber vitæ, iii, 5. xx, 12, 15. xxi, 27. xxi, 19, liber Agni xii, 8. idem liber scriptus dicitur ab initio mundi Apoc. xii, 1, 8. & xvii, 8. quia scilicet omnes qui unquam sancti fuerunt per Christum ἐτελειώθησαν [consummati sunt], Heb. xi, 40. Scribi ergo in cælo, aut in libro Agni, aut vitæ æternæ, est per fidei obedientiam censerī Dei Filium, ac proinde & hæredem, Heb. xii, 23. Chrysostomus in ii adversus Iudæos illud apud Danielem, ὁ εὐσεβὴς γεγραμμένος ἐν τῷ βιβλίῳ, τετέστιν αἱ σωτηρίας ὄντες ἄξιοι [scriptus in libro: hoc est, qui sunt salute digni]. Nam ad statum præsentem, & quidem sub æqua conditione, non ad æterna eaque pura & peremptoria Dei decreta hæc locutio referenda est. Nam cum in Apostolorum numero unus fuerit ὁ ἀπαλείας, [filius perditionis] quis omnes Lxxi eum ad quem vocati erant finem affecutos nobis affirmet? Certè propositum Christo fuisse, ut ejus rei illos omnes certos faceret, nemo prudens sibi persuaserit. De Paulo ad Philipenses scribente multò minùs id par est credi, ut qui nullam habuerit talis eventus certam notitiam. In Constitutionibus quæ dicuntur Clementis lib. viii, cap. i. hic ipse locus quem præ manibus habemus sic explicatur, Καθὼς αὐτοὶ παιδεύον ἡμᾶς ὁ Κύριος δείκνυσιν, λέγων, Μὴ χαίρετε ὅτι τὰ πνεύματα ὑμῶν ὑπακούουσιν, ἀλλὰ χαίρετε ὅτι τὰ ὀνόματα ὑμῶν γεγραπταὶ ἐν τῷ βιβλίῳ. ἐπειδὴ τὸ μὲν αὐτῶν δυνάμει γίνεται, τὸ δὲ ἡμετέρας εὐνοίας, καὶ σπουδῆς δῆλον ὅτι βοηθούμενοι ὑπὸ αὐτῶν. [sic ipse nos alicubi instituens Dominus ostendit, dicens: ne gaudete quod spiritus vobis obediunt, sed gaudete quod nomina vestra scripta sunt in cælo: quia illud ipsius virtute fit, hoc verò nostra bona voluntate ac studio, ab ipso scilicet adjunctis]. Philo de Abrahamo: γεφῆς καὶ μνήμης ἁξίος ὁ εὐελπίς, καὶ ἐν χαρτιδίῳ τοῖς ὑπὸ σήψεων διαφθαρησομένοις, ἀλλὰ τὸ ἐν ἀθανάτῳ τῇ φύσει παρ' ἧς τὰς σπασδαίας πράξεις ἀναγράφεται εἶναι συμβέβηκεν [hic bene sperans celebratione memoriæque dignus est, non in chartulis corrumpendis à tineis, sed in immortalī naturā, penes quam sunt commentarii virtutum omnium]. Simile est quod eorum qui impios convertunt nomina ab Angelis in cælo prædicari tradunt Iudæi, ut videre est in libro cui nomen Poema aurea.

21. *Εν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ, in ipsa hora*] *Eâ tempestate.*
Neque enim certum momentum indicatur. Sic &
Matthæus ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ [*in illo tempore*] xi, 25.
Venit autem in hanc cogitationem Christus revol-
vens consilia paternæ dispositionis circa hominum
salutem, & munia Doctoris, Sacerdotis, Regis si-
bi mandata: ut ad Matthæum explicavimus. Nam
eò hæc referenda etiam is qui sequitur comma-
te 23, & 24. sermo palàm ostendit. Nam & ille
non ad quævis pietatis monita, sed ad Regni my-
steria pertinet, ut alterius in Matthæo loci collatio
ostendit. Neque uno eodemque tempore hæc
dicta sunt: sed quæ rerum argumento cohærebant
Lucas more suo uno filo contexuit.

τῷ πνεύματι, *spiritu*], Id est, *animo*, ut sæpe. Nam ἁγίῳ [*santo*] quod addunt Syrus & Latinus, non agnoscit Arabs, neque Græcorum codicum pars antiquior. Adjectum ab iis videri potest qui cum Didymo existimarunt quoties πνεύματι [*spiritui*] additur articulus, Spiritum sanctum intelligi.

καὶ γραφεὶς πρὸς τὰς μαθητὰς κατ' ἰδίαν, εἶπε πάντα, & conversus ad discipulos seorsim dixit omnia.] Cum habeant hanc particulam Syrus & Arabs, credibilis est ab aliis ideo omiffam, quia sequenti com-
mate idem loquendi genus repetitur.

22. τίς ἐστὶν ὁ υἱός, *quis sit Filius*] Quorsum & qua
cum potestate missus.

τις ἐστὶν ὁ πατήρ, *quis sit Pater*] Qua bonitate, qua
justitiâ, quâ sapientiâ; quæ ejus consilia in dan-
da hominibus salute, aut certè excusatione adi-
menda.

ἀποκαλύψαι. *revelare*] Idque pro temporum ratione, nunc paucillum, plus post resurrectionem, plurimum post missionem Spiritus.

25. Νομικός τις, *Legisperitus quidam*] Exercita-
tus in Legis quæstionibus.

ἐκπειράζων αὐτὸν, *tentans illum*] An quid Legi
contrarium doceret?

τί ποιήσας ζῶν αἰώνιον κληρονομήσω; *quid faciendo vitam æternam possidebo?* Illud αἰώνιον [*æternam*] de-
bat Marcio, *ut videretur*, quomodo Tertullianus lo-
quitur, *agi de ea vita quæ in Lege promittitur à Crea-
tore longæva*. Sed rectè id refutat idem Tertullia-
nus, *Sciebat utique Legis Doctor quo pacto vitam lega-
lem consequi posset, ut non de ea interrogasset, cujus
regulas etiam docebat*. Quærit omnino de vita æter-
na, *cujus fidem Legisperiti & Pharisei ex veteri
traditione conceperant, ut alibi diximus*. Hanc
vitam æternam in ipso Legis fœdere non expressam
cùm audiret à Christo apertissimè doceri & pro-
mitti, sciscitari voluit, an iter ad eam vitam idem
monstraret quod Lege monstrabatur. Ideo quærit
τί ποιήσας; [*quid faciendo*]? Nam *faciendo*, id est,
opera illa externa à Lege præscripta præstando, pu-
tabant Legisperiti & Pharisei se non vitam tan-
tùm temporariam felicem, sed & immortalitatem
consecuturos. De præceptis tum rituum, tum ad
civilem societatem Hebræorum pertinentibus quæ
vocantur חקות [*statuta*] & משפטים [*ritus*] ita
pronuntiatur in Levitico xviij, 5. אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אָדָם
הָאָדָם הַזֶּה הָאֵלֶּם הַזֶּה הָאֵלֶּם הַזֶּה הָאֵלֶּם הַזֶּה הָאֵלֶּם הַזֶּה
αὐτοῖς [*homo faciens hæc vivet in eis*]: *Vitam
longævam* scilicet, ut ibidem rectè interpretatur

Paraphrastes Chaldaeus. Extat eadem sententia de
præceptis iisdem apud Ezechielem xx, 11. eodem-
que respicit Nehemias ix, 29. Atque eadem sen-
tentiâ bis utitur Paulus Apostolus *facta*, externa
scilicet, de quibus conceptum erat fedus Legis, &
quibus fidebant Iudæi, opponens *fidei*, quæ in ani-
mo potissimum consistit Rom. x, 5. Gal. iii, 24.
Perniciosus planè erat error Legisperitorum existi-
mantium eadem ratione vitam æternam parari, qua
immunitas à morte violenta & vitæ caducæ felici-
tas obtinebatur, quam falsi arguens Christus alibi
negat ad regnum cœleste perventuros, qui intra
illam justitiam, factorum scilicet, quâ Legisperiti
& Pharisei contenti erant, constitisset, Matth. v, 20,
ubi quæ dicta sunt vide. Interim illud ipsum quod
in federe illo populari conceptum erat, sapienti-
bus occultiores præbebat significationem majoris
scilicet præmii expectandi pro maiore obedientia.
Bene Tertullianus, *pro differentia mercedum, opera-
rum quoque credenda distantia est*. Vidit hoc & Philo,
qui verba Legis *μυσικώτερον* [*sensu mystico*], inter-
pretans ita loquitur, ὁ νόμος φησὶ τὰς προσκειμένους
τῷ Θεῷ ζῆν, δόγμα τιθεὶς ἀναγκαῖον καὶ φιλόσοφον
ὄντως γὰρ οἱ μὲν ἄθλιοι τὰς ψυχὰς τεθναῖσιν· οἱ δὲ τὴν
παρὰ τῷ ὄντι Θεῷ τεταγμένοι τάξιν, ἀθάνατον βίον ζῶ-
σιν. [*ait Lex eos, qui Deo adhærent vivere admodum phi-
losophicè, neque sanè aliter fieri potest. Cui enim anima
malè habet eum mortuum dicas licet; qui autem ad ve-
rum Deum quàm proximè potest accedit, is verò æternum
vivit*].

26. ἐν τῷ νόμῳ, in lege] Christus ostensurus suis institutis Legem non oppugnari, sed perfici, Legisperitum ad verba Moſis rejcit, non illa quidem conſcripta in Exodi libro ubi ſedus pangitur & Lex Hebræorum propria recitatur, ſed in Deuteronomio, ubi Moſes, ut fidelis populi Doctor, monſtrat quem ſcopum ſibi Lex proponat, quò homines adductos velit, nempe ad obſervationem Legis illius quæ non Moſis demum tempore, ſed à mundi initio data eſt, non uni populo propria, ſed communis toti humano generi, cui nec obrogari nec derogari poteſt, quæque in amando Deo primum, deinde & hominibus alteris, ut naturali nobiſcum ſocietate conjunctis ſita eſt. Vide quæ hac de re dicta ſunt ad Matth. xx. 1, 36.

πῶς ἀναγινώσκεις; quomodo legis] ? Ignorare non potes quod ipse aliis prælegis atque interpretaris. Simul, ut videtur, locum Deuteronomii Christus ei monstravit.

50 28. οὕτως ἀπεκρίθης, rectè respondisti] Bene pronuntiasti verba Moſis. Reſtat ut reipſa impleas.

τὸ ποιεῖν, καὶ ζῆσθαι, *hoc fac & vive*] Quia Legis-
peritus interrogaverat τί ποιήσας; [*quid faciendo*]?
Christus idem quoque verbum sed laxius sumtum
illi regerit. Strictè ποιεῖν [*facere*] dicitur de factis
externis; latè porrigitur etiam ad internos animi
motus. Omnino simile est illud apud Iohannem,
ubi Iudæis interrogantibus, τί ποιῶμεν ἵνα ἐργαζώμεθα
τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ; [*quid faciemus ut operemur opera Dei*]?
60 Christus voculam ἐργῶν [*operum*] sed mutato pau-
lūm significatu arripiens respondet, τὸ ἐστὶν τὸ ἔργον τοῦ
Θεοῦ ἵνα πιστεύσητε εἰς ὃν ἀπέστειλεν ἐκεῖνον. [*hoc est opus*
Dei ut credatis in eum quem emisit ipse], cum alioqui

vox ἔργων strictius sumpta, pro operibus externis undè & citra internam animi qualitatem considerata, fidei, ut intus in animo sita, multis in locis opponatur.

29. ὁ ὃ δὲ λέγων δικαῖον ἑαυτὸν εἶπε πρὸς τὸν Ἰησοῦν, καὶ τίς ἐστὶ μὲν πλησίον; Ille autem volens iustificare seipsum dixit ad Iesum, & quis est meus proximus? Voluerat Christus Legisperitum adducere ad impotentiae suae confessionem, ut viso quid Deus potissimum exigeret, conscius sibi quàm longè à tam seria ac perpetua dilectione abesset, supplex Divini Spiritus auxilium, sine quo dilectio talis in animum admitti non potest, impetraret. At ille in ferocia Iudaica perseverans volebat se iustum & probum aliis venditare: id enim hic est δικαῖον [iustificare]. Et Deum quidem dubium non est quin satis amatum à se credi vellet ob exactam ceremoniarum omnium observationem. De proximo, quia ambigi poterat quàm latè ea vox spectaret, interpretationem Christi postulat. Si enim respondisset Christus ex recepta eorum temporum sententia proximum esse quemvis Israëlitam, nec alium praeterea quenquam, arbitratur nihil esse quod etiam hac in parte à se desideraretur. Vide quae dicta ad Matth. v, 43.

30. ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ εἰς Ἱερὶχὼν, ab Ierusalem in Iericho] Qui locus latrocinii infamis, ut notat Hieronymus. An tamen inde nomen habeat Ἱερὶχὼν [ascensus Adymnium] dubitari potest. Nam is locus ita vocatur in Iosuae libro xvi 11, 17. sed sciendum, ut in Mosis, ita & in Iosuae & Samuelis historia, non pauca inveniri quae multò post Mosem, Iosua & Samuelem à Prophetis & Sapientibus explicandi causa adiecta appareat: quod multis argumentis probari posset si id ageretur. Assentior autem existimantibus hoc loco rem gestam potius quàm fabulam narrari.

31. κατὰ συγκυρίαν, accidit] Quod αὐτόματον [fortuitum] vocat Aristoteles & describit Phys. 11. εἶον ἤλθεν ἡ τέταρτος ἐνεκα, ἀλλὰ συνέβη ἕλθειν καὶ ποιῆσαι τὸτο [quale est hoc, non venerat quidem quo id faceret, sed ita evenit ut id quum venisset fecerit]. David Kimchi putat eandem vim esse in Hebræo פתע [subito] quod interpretatur בלא כונה ἀνευ προαίρεσεως [absque proposito].

32. ἀντιπαρῆλθε. pertransit] Præterit contrariò itinere, ab Hierichunte scilicet Hierosolyma properans. Quanquam Christo præcipuè propositum erat docere latiùs extendi proximi vocabulum, quàm Iudæi putarent, obiter tamen ostendere voluit, sæpe ipsos ne iis quidem, quos proximos vocarent, præstare id quod est proximorum, id est amicorum. Nam qui factis magis quàm animo attendunt, faciliè excusationem reperiunt etiam ne facta præstent; aut iter urget ut morari non liceat, aut suum quoque periculum metuunt: quale aliquid causatos & hos, Sacerdotem & Levitam, credibile est. At si animus fuisset plenus dilectionis, plenus misericordiae, & manus & pedes ad sublevandam seminecis hominis miseriam ultro festinassent. Nunc leviter fortè moti, & dicto, Deus misereatur, ad ἐφῆμερίας suae [muneris ecclesiastici sui] functionem gradum accelerabant, parum

memores Divinae sententiae à Christo toties inculcatae: misericordiam malo, quàm sacrificium.

33. Σαμαρείτης, Samaritanus] Samaritam potius quàm ἀλλόφυλον [alienigenam] alium Christus nominavit, quod Samaritas Iudæi, ut ἀποστάτας [apostas] capitaliore quàm ullos alios odio prosequerentur, ac proinde à proximi nomine atque aestimatione longiùs submoverent, idque nomen Christo pro summo probro imposerent.

10 ἤλθε κατ' αὐτόν, venit secus eum] Propius ad eum accessit.

ἐσπλάγχθη. misericordia motus est] Animi motus sincerus præcedit, quem sequuntur facta animo congruentia.

34. καὶ οἶνον, & vinum] Vinum vulneribus adhiberi solere docet Athenæus illo Mnesithæi versu,

Καὶ τοῖσιν ἐλκωθεῖσιν ὠφέλημ' ἔχει.

[Opemque fert vulneribus præsentissimam.]

20 ἐπιβιάσας, duxit] הכניח [vehendum imposuit]. εἰς τὸ πανδοχεῖον, in stabulum] Bene Latinus Interpretes stabulum. Nam & in iure Romano stabulum πανδοχεῖον vertunt Græci, cauponam autem καπηλεῖον. Caupona est ubi bibitur, Stabulum ubi recipiuntur viatores. Hoc Hebræis מלון.

35. ἐπὶ τὴν αὔριον, altera die] Hellenistica locutio pro τῇ ἐπείσῃ [posterà]. Diximus alibi.

36. πλησίον γεγονέναι, proximus fuisse] Id est, implese officium proximi. Nam sæpe esse dicitur quod facto ostenditur.

30 37. ὁ ποιῶν τὸ ἑλεῖν μετ' αὐτῶν. qui fecit misericordiam in illum] Similis locutio supra 1, 72, ποιῶν ἑλεῖν μετὰ τῶν πατέρων ἡμῶν [ad faciendam misericordiam cum Patribus nostris]. Admirabili prudentiâ usus est Christus, ut verum invito extorqueret. Si de Samarita vulnerato Christus narrationem proposuisset, fortè dixisset Legisperitus negligendum fuisse hominem impurum & à sacris alienum. At beneficium collatum in Hierosolymitam tam gravi casu afflictum non potuit non laudare. At hoc ambitu cogitur fateri quod directè videbatur negaturus. Nam proximus, amicus, cognatus sunt τὸ πρὸς τι [relata]. Quare si Samarites ille rectè fecit, cum opem tulit Iudæo, certè & Iudæus rectè faciet, si in casu simili opem ferat Samaritæ. Nam par utrinque est naturæ vinculum, quo uno Samarites, & quidem, iudice Legisperito, laudabiliter movebatur. Mutuæ sunt istiusmodi obligationes, non claudicant. Meritò igitur Christus pro collecto habet, si jus perpetuum, naturale, omnibus hominibus commune respiciatur, quod lege civili Hebræorum minimè est antiquatum, imò quò Lex ipsa Hebræa quasi manuducit, neminem hominum à nobis alienum esse censendum, qui aliquid à nobis opis sentire possit.

60 πορεύς καὶ σὺ ποιεῖ ὁμοίως. vade & tu fac similiter]. πορεύς [vade] hic hortantis est, ut πορευθέντες [euntes] Matth. 1x, 13. Imitare, inquit Christus, non Sacerdotem & Levitam sed illum Samariten, & quod illum voluisti præstare Iudæo, præsta Iudæus extraneo, imò, si res ita ferat, etiam Samaritæ. Immutabilia enim sunt naturæ jura. De Deo dictu facile eum à te amari, sed ni hominem alterum, Dei effigiem iuves, manifesti mendacii deprehenderis. Nam qui commen-

commendantem amat, amat & commendatos, Iohann. 1 Epist. iv, 20.

38. κώμην τινά· *castellum quoddam*] Bethaniam. γυνὴ δέ τις ὀνόματι Μάρθα, *mulier quædam Martha nomine*] Videtur hæc mulier fuisse vidua, quicum frater & soror vixerint.

39. ἡ καὶ, *quæ etiam*] Puto καὶ [etiam] nihil aliud hic esse quam additamentum vocis relativæ. Neque aliter intellexit Syrus.

παρὰ καθίσασα παρὰ τῆς πόδας τῆς Κυρίας, *sedens secus pedes Domini*] Vt Discipuli solebant. supra viii, 35. Actor. xxi, 3. Hoc Hebræi dicunt התאכזר בעפר הרגלי הסודרים *sordidare se pulvere pedum Doctorum.*

40. περισπᾶτο περὶ πολλὴν διακονίαν, *satagebat circa frequens ministerium*] Verbum διακονεῖν [ministrare] Scriptores nostri usurpant sæpe de iis ministeriis quæ ad vitæ hujus necessitates pertinent, ut videre est Matth. viii, 15. xxv, 44. xxvii, 55. Marc. i, 31. xv, 41. Supra iv, 39. viii, 3. Iohann. xii, 2. Actor. vi, 2. Hebr. vi, 10.

ἵνα μοι συναντήσῃται, *ut me adjuvet*] Vt me suble-
vet, ut Rom. viii, 26. Et in Græcis Exodi xviii, 22. Psalm. lxxxix, 21. Quod à nonnullis additur vicissim, non video quomodo locum habere hic possit.

41. Μάρθα, Μάρθα, *Martha, Martha*] Amica compellatio, ut Matth. vii, 21. Marc. xiv, 45. item Marci xiv, 36. Rom. viii, 15. Galat. iv, 6.

τυρβάλλῃ, *turbaris*] τυρβάλλειν [turbare] inquiunt Græci Grammatici propriè τὴν πλὴν ταραχάσαι [cœnum commovere], unde porro ad cætera transfertur. Suidas exponit φροντίζειν [curare]. Distraberis Latini dicerent.

42. ἓν δὲ ἐστὶ χρεῖα, *unum est necessarium*] Non puto de uno ferculo Christum hic agere quod tamen quibusdam valde placere video: satiùs est intelligamus Christum ex occasione ejus quod gerebatur generalem proposuisse sententiam: varias esse ac multiplices hujus vitæ curas; sed unam esse rem quæ, si salvi esse velimus, omnino nobis sit necessaria, curam scilicet pietatis, Matth. xvi, 26.

τὴν ἀγαθὴν μερίδα ἐξελέξατο, ἥτις ἐκ ἀφαιρεθήσεται ἀπ' αὐτῆς, *optimam partem elegit, quæ non auferetur ab ea*] Maria, inquit, ex multis curis eam elegit & huic uni impensè vacat, cujus fructus in æternum mansurus est. Cætera quæ curantur, caduca sunt ἢ ἐφήμερα [& breve tempus durantia]. Hominum piorum duo sunt genera: alii enim ita pietatem colunt, ut simul familiam, aut rempublicam, aut si quid simile est procurent: alii omni illâ curâ in alios rejectâ totos se precibus & sacris studiis devovent. Sicut illorum sollicitudo non est damnabilis, ita horum multò beatior est tranquillitas, qui in terris incipiunt vitam agere cœlestem. Atque hoc nomine cœlibem vitam nuptæ vitæ præfert Paulus, ἡ ἀγαμύνη μεριμνᾷ τὰ τῆς Κυρίας [cœlebs curam gerit eorum quæ sunt Domini] nempe unicè atque indefesso studio: ἡ γὰρ μερίσασσα μεριμνᾷ τὰ τῆς κόσμου [nupta verò curat munda-
na], juxta ea scilicet quæ sunt Domini. Ad illam classem Maria pertinebat, ad hanc Martha. Quare errare mihi non videntur veteres qui in duabus his sororibus exemplum ponunt βίῃ θεωρητικῇ καὶ πρακτικῇ [vitæ contemplativæ & activæ], ut & Hebræi in

Rachele & Lea, τὴν ψυχὴν ἡμῶν διμερῶς ὑπαρχέσσης, καὶ τὸ μὲν λογικὸν, τὸ δὲ ἄλογον ἐχέσσης, ἀρετὴν ἐκατέρᾳ ὑπάρχειν συμβέβηκε, Λείαν μὲν τῆς λογικῆς, τῇ δὲ ἀλόγῃ Ραχήλ [nam cum anima nostra bipartita sit, partim bruta, partim rationalis, utrisque sua virtus est, Lea rationali parti, Rachel irrationali], inquit Philo libro περὶ τῆς εἰς τὰ προπαιδεύματα συνόδου [De congressu eruditionis quaerendæ gratiâ], quem magno consensu sequuntur Christiani Scriptores.

CAPUT XI.

1. Δίδαξον ἡμᾶς προσεύχεσθαι, *doce nos orare*] Doce nos compendium rerum orandarum. Neque enim eo tempore syllabis adstringebantur. Sic & à Iohanne credibile est propositam summam precum ad pœnitentiam pertinentium. quomodo hæc Christi oratio continet regnum cœlestē: hinc breviarium totius Evangelii Tertulliano dicitur, Cypriano cœlestis doctrinæ compendium. Omnino autem credibile est in Græcis codicibus adjecta ex Matthæo quæ Lucas omiserat, cum non existent in Latinis antiquis: illud qui es in cælis. Item: fiat voluntas tua ut in cælo, ita in terra, (quod & Græci codices quidam omittunt) item, sed libera nos à malo: quæ ipsa etiam, non expressa, vi insunt verbis cæteris.

3. τὸν ἐπίσκιον δίδεξ ἡμῖν τὸ καὶ ἡμέραν, *quotidianum da nobis hodie*] Vide quæ de his verbis ad Matthæum.

ἀμαρτίας, *peccata*] Expositio ejus quod apud Matthæum est, ὀφειλήματα [debita].

4. καὶ γὰρ αὐτοὶ ἀφίεμεν παντὶ ὀφείλοντι ἡμῖν, *siquidem & ipsi dimittimus omni debenti nobis*] Nam & nos ex tuo præcepto injurias aliis condonamus, ob promissionem veniæ sub hac conditione nobis factam.

5. χρῆσθόν μοι, *commoda mihi*] Non fuit reprehendendus qui vertit *mutua mihi*. Nam apud Plautum est,

Si quis quid mutuaverit, sit pro proprio perditum. Quod autem commodare pro mutuare hic posuit vetus Interpres, facit idem Salvianus juris vocum alioqui peritissimus: Nemo sibi solvi vult, inquit, quæ non commodat.

7. τὰ παῖδια μετ' ἐμῶς εἰς τὴν κοίτην εἰσὶ. *puerī mei mecum sunt in cubili*] Significat neminem domi esse qui sine incommodo panes dare petenti possit: cum omnes jam cubitum iissent. Rectè autem παῖδια [liberos] vertit Syrus: ita enim summi id nomen solet, ut Hebr. ii, 13, 14.

8. διὰ γε τὴν ἀναίδειαν αὐτῆς, *propter improbitatem tamen ejus*] Non malè Latinus verterat *improbitatem*. Nam quanquam longius porrigi cœpit, *probitas* propriè est αἰδώς [verecundia]; itaque opponitur *probus* *inverecundo*. Sallustius hoc sensu Pompejum dixerat, oris probi, animo inverecundo, pro quo malè apud Suetonium legitur, Oris improbi. Quod autem paulò ante in Latinis est additum, & ille perseveravit pulsans, explicandi causa positum puto, non quòd in Græcis exstaret. Sed vox illa ἀναίδειας, pervicacem istam flagitationem satis significat.

ὅσων χρῆξῃ, *quotquot habet necessarios*] Etiam plus tribuas si opus est.

9. Καὶ γὰρ ὑμῖν λέγω, *Et ego dico vobis*] Comparatio est non à simili, sed à maiore; *Si impudens flagitator tantum obtinet ab homine, quid non à Deo obtinebit supplex & assiduus precator?*

11. Τίνα ᾗ ὑμῶν, *quis autem ex vobis*] Optimè cohærent verba, si τίνα interpreteris *si quem*, secundum ea quæ alibi diximus. Sensus enim est, *Si quem vestrum, qui Parens sit, filius suus panem pascit, an is filio lapidem dabit?*

13. ὁ ἐξ ἑρῶν, *de cælo*] Id est, ἑρῶν [cælestis], ὁ Κύριος ὁ ἐξ ἑρῶν [Dominus de cælo] 1 Cor. xv, 47. τὸ οἰκητήριον ἡμῶν τὸ ἐξ ἑρῶν [habitatio nostra quæ de cælo est] 11 Cor. v, 2.

Ἅγιον, *Sanctum*] Ita legerunt Syrus & Arabs. Ad hunc ergo Spiritum impetrandum præcipuè directæ est illa precandi formula.

17. οἶκος ἐπὶ οἶκον, *domus supra domum*] Supple διαμεριθεῖς [divisa] quod rectè expressit Syrus. Est autem οἶκος ἐπὶ οἶκον [domus supra domum] Hebræico more dictum pro οἶκος ἐφ' ἑαυτὸν [domus contra se], antecedente voce repetitâ vice relativi.

20. ἐν τῷ δακτύλῳ Θεοῦ, *in digito Dei*] Alludit ad Exodi historiam viii, 19. Sicut tunc digitus Dei in Mose operans signum erat populi liberandi ex Ægypto, ita nunc digitus Dei per Christum efficax signum liberationis nostræ à peccato, quod est Regnum Dei.

ἐφάσεν ἐφ' ὑμᾶς ἡ βασιλεία τῷ Θεῷ. *pervenit in vos regnum Dei*] Dan. vii, 22. ubi in Græco vox eadem ἐφάσε [pervenit].

21. αὐλὴν, *atrium*] τὸ βασιλεῖον [Palatium regium]. Vide ad locum Matth. xxvi, 69.

ἐν εἰρήνῃ ἐστὶ, *in pace sunt*] In tuto sunt.

22. τὴν πανοπλίαν, *universa arma*] Puto hîc de armis propriè agi: quia præcessit καθωπλισμένῳ [armatus]. Opponitur huic armaturæ diaboli Dei armatura descripta ad Eph. vi.

τὰ σκῦλα αὐτοῦ, *spolia ejus*] Etiam hoc sumendum in bellica significatione. οἰκίαν διαρπάζειν [domum diripere] dixit Matthæus. Erat autem proverbium inter Hebræos מקחל מלך, id est, *non tollitur à forti præda*? Esaiæ xlix, 24. ad quod hîc alluditur.

27. Μακάριοι ἡ κοιλία ἡ βασάσασά σε, *Beatus venter qui te portavit*] Mos loquendi Græcis quoque non ignotus. Scriptor libri de Ero & Leandro, qui Musæus dici solet,

Ὁλβιος ὅς σ' ἐφύτευσε, καὶ ὀλβία ἡ τέκε μήτηρ·
Γαστήρ, ἥ σ' ἐλόχευσε μακαρίατή.

[*Et Pater, & felix tibi quæ dedit ubera Mater,
Ter felix venter, qui protulit.*]

Vterum & ubera in circumlocutione fœminarum habes & infra xxi, 29. In Thalmudicis libris est בְּרַחֲמֶיךָ, ὀλβία ἡ σε ἐτικτε [beata quæ te peperit] apud Græcos.

28. Μενύγγε, *Quinimo*] Επανόρθωσις [correctio], non negans quod erat dictum, *Nomine tanti partus felicem esse matrem*, quod Angelus quoque & Elisabetha Sancto Spiritu plena dixerat: sed majus aliquid addens, *Beatitudinem scilicet æternam ac solidam neque in hoc esse sitam, neque Mariæ esse propriam.*

οἱ ἀκούοντες τὸ λόγον τῷ Θεῷ, καὶ φυλάσσοντες αὐτόν. *qui audiunt verbum Dei, & custodiunt illud*] *Audire verbum*, est Christum concipere: *observare* est parere. Qui abortiunt pejore loco sunt quam si non concepissent Matth. vii, 24. Rom. ii, 13. Iac. i, 22. φυλάσσειν [custodire] enim hoc loco, ut & Matth. xix, 20. Marc. x, 20. Luc. infra xvi, 21. Actor. vii, 53. Rom. ii, 26. Gal. vi, 13. idem est quod aliis jam dictis locis ποιῆν [facere].

29. τῶν ὁχλῶν ἐπαθροισμένων, *Turbis autem concurrentibus*] Cum aliæ super alias turbæ ad ipsum coirent.

30. ἐγένετο Ἰωνᾶς σημεῖον, *fuit Ionas signum*] Vide supra i, 34. & quæ inibi dicta.

33. Οὐδεὶς λύχνον ἀψας, *nemo lucernam accendens*] Sententiam hanc Christus, ut Sapientes solebant, occasione data sæpius inculcabat; itaque apud Lucam bis reperitur, quod & de aliis sententiis par est intelligi. Videtur autem hoc tempore dictum ad explicationem ejus quod præcesserat, Μακάριοι οἱ ἀκούοντες τὸ λόγον καὶ φυλάσσοντες αὐτόν [Beati qui audiunt verbum & custodiunt illud]. Nam φυλάσσειν [custodire] est efficere ut lux verbi animis insiti per opera appareat. Vide quæ ad Matthæum.

εἰς κρυπτόν, *in abscondito*] Ita Syrus & Latinus: atque id malo quàm quod alii codices præferunt κρυπτήν [testudinem subterraneam]. Nam idem hîc est εἰς κρυπτόν [in abscondito] quod supra ὑπὸ κλίνην [sub lecto] viii, 16.

34. Ὁ λύχνος τοῦ σώματος, *Lucerna corporis*] Est & hæc sententia inter sæpe repetitas. Applicatur autem nunc ad perversas hominum de Christo iudicationes nascentes ex affectuum nubilo.

35. Σκόπη ἐν μὴ τὸ φῶς τὸ ἐν σοί, σκότος ἐστίν. *Vide ergo ne lumen quod in te est, tenebræ sint*] Laudo eos qui vertunt *Considera an non lux tua tenebræ sint*. Nam ea vis est voculæ μὴ [ne] post verbum σκοπεῖν [considerare]. Xenophon, σκοπῶ μὴ ἐπαγωγὸν ἢ ἀποδίδοσθαι [considero, an non illecebrosum sit, reddere].

36. ἔσαι φωτεινὸν ὅλον, ὡς ὅταν ὁ λύχνος τῇ ἀστραπῇ φωτίῃ σε. *Erit lucidum totum, & sicut lucerna fulgoris illuminabit te*] ἔσαι [erit] supple σοί [tibi]; illud φωτεινὸν ὅλον [lucidum totum] intellige τὸ σῶμα [corpus]: id est, *Eum tibi usum præbebit corpus totum lucidum, quem præberet late coruscans lucerna: adeò nihil erit quod te offendat*. En τῷ φωτὶ μένει, καὶ σκάνδαλον ἐν αὐτῷ οὐκ ἐστίν [in lumine manet, & scandalum in eo non est], inquit Iohannes i Epist. ii, 10. Corpus ergo Christus hîc vocat perpetuum vitæ tenorem, quod Iohannes dicto loco ἐν φωτὶ μένειν [in luce manere], & eadem Epistolâ i, 7. ἐν φωτὶ περιπατεῖν [in luce ambulare] appellat.

38. ἔβαπτισθη, *baptizatus esset*] id est, ἐνίψατο τὰς χεῖρας [ablisset manus]. Sed ἔβαπτισθη [baptizatus esset] dicere maluit, quia manus tota & brachii pars cubito tenuis non leviter perfundebatur, sed quasi mersabatur ne quid sordis adhæreret. Vide quæ ad Matth. xv. Marc. vii.

πρὸ τοῦ ἀγίστου, *ante prandium*] Nam illotis ex Iudaïco dogmate omnis cibus erat immundus.

39. Νῦν ὑμῖν, *Nunc vos*] Posset videri esse adver-

fativa oratio πρὸς τὸ σιωπώμενον [ad id quod subintelligitur] quasi diceret Christus, *Animum præcipue curari oportuit: at nunc in externis occupamini.* Sed eo sensu νῦν [nunc] solet habere ἢ [verò] adjunctum; ut infra XIX, 42. Quare rectius sic exponeamus, *Vt nunc res sunt, nihil aliud curatis quam quod ad exteriorē munditiā attinet:* ut sui potissimum seculi mores respiciat Christus; ut supra cum dixit γενεὰ αὕτη [generatio hæc]. Potuit autem hoc eo iustius facere quia traditio illa non erat admodum antiqua.

τὸ ἔξωθεν τῆς ποτηρίας καὶ τῆς πίνακος καθαρίζετε· quod deforis est calicis & catini mundatis] *Tantundem facitis, ac si quod extra est poculi & patinarum purgetis diligenter.* Est enim comparatio, ut ad Matthæum diximus.

τὸ ἢ ἔσωθεν ὑμῶν γέμει ἀρπαγῆς καὶ πονηρίας· quod autem intus est vestrum plenum est rapina & iniquitate] Breviloqua oratio quæ partem comparationis subti- cet. Sensus enim est, ut ad Matthæum diximus: Sed quasi illa planè exteriorius purgata pocula & patinæ intus scaterent fordibus, ita cum vos extra bene estis loti, animus vester impurus est flagitiorum conscientia.

40. ἔχ ὁ ποιήσας τὸ ἔξωθεν, καὶ τὸ ἔσωθεν ἐποίησε; nonne qui fecit quod deforis est, etiam id quod deintus est fecit? Primum infert quod minus est, Saltem juxta corpus animum curari debuisse ab eodem Deo conditum: illaturus deinde quod majus est, Nihil esse corpori immundum quod ad salutem attinet ani- mo sibi bene conscio.

41. Πλὴν τὰ ἐνόντα δότε ἐλεημοσύνην· καὶ ἰδὲ πάν- τα καθαρά ὑμῖν ἐσιν. Veruntamen quod superest date eleemosynam, & ecce omnia munda sunt vobis] Variè hic locus exponitur. At nemo Græcorum δότε [da- te] accepit indicativè, neque id consuetudo pati- tur, ut rectè à viro doctissimo est annotatum. Quare omnino accipiendum imperativè, quomodo acce- perunt Latinus, Syrus, Arabs. Neque placet hoc dictum εἰρωνικῶς [ironicè] exponi: tum quia non potest ea interpretatio hoc loco non coacta videri, tum quia probabile est eundem esse sensum qui in Matthæi verbis, ubi est ἵνα γένηται καὶ τὸ ἐκτὸς καθα- ρὸν [ut fiat quod deforis est mundum], nisi quod ibi continuatur figura à poculis & patinis sumta, hic res ea- dem planius dicitur. Nam & cætera omnia eadem sunt. Quare & in istis verbis, τὰ ἐνόντα δότε ἐλεημο- σύνην [quod superest date eleemosynam], idem sensus quærendus est qui est in Matthæi illis καθαρίσον τὸ ἐκτὸς [munda quod deforis est]. Sunt qui putant τὰ ἐνόντα idem esse quod τὸ λοιπὸν [quod reliquum est], orationis scilicet connexionem: sed ejus locutionis exemplum desidero. Adde quod nec locum hic ha- bere potest τὸ λοιπὸν [quod reliquum est], cum id quod faciebant Pharisei ad veram munditiem nihil planè conduceret. Quare multò rectius est ut intelligamus τὰ ἐνόντα [quod superest] esse καὶ τὰ ἐνόντα [pro facultatibus], quomodo ἢ ἐνόντα τρόπον dicunt Græ- ci, pro eo quod est, *quàm maxime fieri potest.* Itaque δότε ἐλεημοσύνην τὰ ἐνόντα, est, *exercete misericordiam quantum potestis maxime.* ita respondet τὰ ἐνόντα voci Hebrææ דממ Deuter. xv 1, 10. Tertullianus hunc sensum secutus vertit aut ab alio versum citat, *Date*

quæ habetis. Nam διδόναι ἐλεημοσύνην [dare eleemosy- nam] etiam infra dixit Lucas xii, 33. pro quo alii Scriptores dicunt ποιεῖν ἐλεημοσύνην [facere eleemosy- nam]. Dubium non est quin hoc quoque monitum tritum fuerit in ore Hebræorum, quod Scriptor To- biæ ita extulit, Ἐκ τῶν ὑπαρχόντων σοι ποιεῖ ἐλεημοσύνην, [ex facultatibus tuis fac eleemosynam]: & sic, ὥς σοι ὑπάρχει καὶ τὸ πλεονέκτημα ποίησον ἐξ αὐτῶν ἐλεημοσύνην [si multum tibi fuerit, fac ex illis eleemosynam], iv, 7, 8.

10 Superest videre quo sensu dicantur omnia munda futura facientibus opera misericordiæ: sintne hæc opera consequentiā munditiā an antecedentiā. Ego quod ad rem attinet, verum utrumque esse non dubito. Nam & opera quædam misericordiæ mun- dationem illam antecedere & multò plura ac ube- riora eam consequi solent. Sed loci hujus circum- stantiæ priorem, ni fallor, significationem postulant. Dat enim Christus hic mundandi animi consilium. mundatur animus per pœnitentiam. Pœnitentia

20 duas habet partes: à malo desistere, in quo est & restitutio rerum malè partarum (nam & detentio alieni peccatum est) deinde inchoare aliqua opera frugis melioris, quos καρπὸς ἀξίος μετάνοιας [fructus dignos pœnitentia] vocat Baptista. in his autem ope- ribus eminent maximè opera misericordiæ: itaque ex his συνεχδοχικῶς [comprehensivè] tota pœnitentia solet describi. Sic Salomo in Gnomis xv 1, 6. דתתן נוע כפר יממ in veritate & misericordia expiatur ini- quitas. Daniel Nabuchodonosori idem dat consi- lium; quod hic Christus Phariseis, τὰς ἀμαρτίας σου ἐν ἐλεημοσύναις λύτρωσαι [peccata tua eleemosynis redi- me], ut habet Græca versio iv, 24. Quem locum respiciens Salvianus multum eos accusat, qui quæ ad- miserunt, donis saltem ac misericordiis redimere non dignantur, ἐλεημοσύνη ἐκ θανάτου ρύεται, καὶ ἐκ ἐα- εἰσελθεῖν εἰς τὸ σκότος [Eleemosyna à morte liberat, & non patietur animam ire in tenebras], est apud Tobiam

30 iv, 10. ἐλεημοσύνη ἐκ θανάτου ρύεται, καὶ αὕτη ἀποκα- θαίρει πᾶσαν ἀμαρτίαν [Eleemosyna à morte liberat, & ipsa est quæ purgat peccata], eodem libro xii, 9. Scri- ptor Ecclesiastici iiii, 33. Πῦρ φλογίζομενον ἀποσβέ- σσει ὕδωρ, καὶ ἐλεημοσύνη ἐξιλάσεται ἀμαρτίας [ignem ardentem exstinguit aqua, & eleemosyna resistit pecca- tis]. & xxix, 15. σύγκλεισον ἐλεημοσύνην ἐν τοῖς τα- μείοις σου, καὶ αὕτη ἐξελεῖται σε ἐκ πάσης κακώσεως [conclu- de eleemosynam in corde pauperis, & hæc pro te exorabit ab omni malo], in quem sensum accipi potest & Petri illud, ἡ ἀγάπη καλύπτει πλεονέκτημα ἀμαρτιῶν [charitas ope- rit multitudinem peccatorum]. Epistolâ priore iv, 8.

50 adde Esaiam i, 17. In Clementis quoque Constitu- tionibus libro vii, cap. xiii. legimus, Εἰν ἔχεις διὰ τῶν χειρῶν σου, δός, ἵνα ἐργάσῃ εἰς λύτρωσιν ἀμαρτιῶν σου· ἐλεημοσύναις γὰρ καὶ πίσεσιν ἀποκαθαίρονται ἀμαρτίαι [si quid habes præ manibus, da, quò peccata tua redimas; eleemosynis enim & fide abluuntur peccata]. Lactan- tius libr. vi. Magna est misericordiæ merces, cui Deus pollicetur peccata se omnia remissurum. Magis verò etiam ad præsentem locum pertinent, quæ mox se- quuntur, Nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes: abolentur enim, si Deo largiari quia peccaveris, nam si fiduciâ largiendi pecces, non abolentur. Deus enim purgari homines à peccato maxime cupit; ideoque agere pœnitentiam jubet. Agere autem

autem pœnitentiam nihil aliud est, quam profiteri & affirmare se non ulterius peccaturum. Adde Chrysostomum oratione Cur sinatur esse Diabolus, Tomo VI, ubi inter ὁδὸς μελάνοις [vias pœnitentiæ] & hanc nobis commendat. Ejusdem est secunda oratione De Pœnitentia, μελάνοια χωρὶς ἐλεημοσύνης νεκρά ἐστὶ καὶ ἄπλετο [pœnitentia sine eleemosyna mortua est & alis caret]. Quod autem sequitur, καὶ ἰδὲ πάντα καθαρά ὑμῶν ἐσιν [et ecce omnia munda vobis sunt], simile est ei quod dicit Paulus, quanquam, pro temporum diversitate, laxiore sensu, πάντα καθαρά τοῖς καθαροῖς [omnia munda mundis], Tit. 1, 15. Hoc nimirum vult Christus: Corpus quidem sine animo emendare inutile est; at contra animo per pœnitentiam mundato, res omnes à Deo non vetitæ ad usum patent, ita ut nihil inde labis possit contrahi.

42. ὅτι ἀποδεκατῆτε, quia decimatis] Cur quis hic malit ὅς [qui], quam ὅτι [quia], sanè nihil probabilis causæ video. Nam ὅτι [quia] simili modo post καὶ [væ] ponitur apud Matthæum aliquoties XI, 21. XXI, 11, 13, 14, 23, 25, 27, 29.

τὴν κρίσιν, judicium] Æquitatis naturalis officia. Vide quæ ad Matthæum.

44. μνημεῖα τὰ ἀόρατα, monumenta quæ non apparent] Penitus sub terram defossa, qualia multa erant in regione Palestina, ut quæ esset ὑπόπετρος [petrosa]. Apud Matthæum est alia comparatio à monumentis sumpta idem significans. Fieri potest ut modò hanc, modò illam Christus usurpaverit.

45. ταῦτα λέγων καὶ ἡμᾶς ὑβρίζεις. hæc dicens etiam contumeliam nobis facis] Per consequentiam. Nam Pharisei exactissimè observabant Legisperitorum decreta. Legisperiti vicissim illorum sanctimoniam magnis laudibus prædicabant. Ita scabunt mutuum muli. Datur hinc colligi quod in commate superiore habent Græci libri, & ex illis Syrus & Arabs, Γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταὶ [Scribæ & Pharisei hypocritæ], aliunde adjectum: nam & Latinus Interpretes id non legit.

46. δυσβάστακτα, quæ portare non possunt] Sic Græci vertunt τὰ Proverb. xxvii, 3.

47. οἱ πατέρες ὑμῶν ἀπέκλειον αὐτούς. Patres verò vestri occiderunt eos] Hebraïca locutio pro quo Latine dicendum esset quos vestri Majores interfecerunt: quod hoc loco Syrum & Arabem non latuit.

48. μαρτυρεῖτε καὶ συνενδοκεῖτε, testificamini quod consentitis] Ita legerunt Syrus & Arabs. Testimonium perhibetis de factis Parentum atque ea imitamini. Confer hunc ipsum in Matthæo locum.

καὶ πατέρων ὑμῶν. Patrum vestrorum] Non naturæ tantum sed & morum filii: ita ut non possit non à vobis expectari quod ab ipsis patratum est. Vide expositionem loci ad Matthæum.

49. ἡ σοφία τῆς Θεᾶς εἶπεν, sapientia Dei dixit] Deus in consilio suo ita apud se cogitavit, אִמְרַ בְּלִבּוֹ [dixit in corde suo], ut Hebræi dicunt. De his quoque ad Matthæum vide.

51. τὸ οἶκος domus] Sicut ναὸς [templum] interdum est tota structura Templi, interdum pars illa in qua erant Sacerdotes הֵיכָל, ita οἶκος [domus] alibi pro toto, hic pro eadem illa parte sumitur. Vide quæ ad Matth. xxi, 12, 13. diximus.

ἐκζητηθῆσεται, requiretur] Vox ipsa est quæ moriens

Zacharias usus יֵרָא יְהוָה וְיִרְרָשׁ [videat Dominus & requirat].

52. ὅτι ἤρατε καὶ κλεῖδα τῆς γνώσεως quia tulistis clavem scientiæ] Ambigua est significatio. Syrus vertit surripuistis, Arabs arripuistis, aut in vos suscepistis: neque Græcus sermo repugnat. Nam αἰρεῖσθαι ἀχθῆ [tollere molestiam] aut φορτίον [onus] simili ferme significatu dicitur. Cum utrumque de Legisperitis rectè dicatur, prius præfero, quia puto respondere ei quod apud Matthæum est clauditis regnum cælorum. Ille enim claudere rectè dicitur qui clavem in sera non relinquit. Vetus quidam annotator ἤρατε [tulistis] exposuerat ἐκρύψατε [occultastis] non malè, quod & in textum alicubi penetravit. Clavim autem Tertullianus rectè exponit interpretationem Scripturarum. Et mos erat apud Hebræos, eum cui potestas dabatur Legem & Prophetas interpretandi, clave data quasi in possessionem muneris mittere.

53. δεινῶς ἐνέχειν, graviter insistere] συνέχειν, [constringere] quod quidam codices habent, legisse videtur Arabs: vertit enim quasi dicas; indagine clausum tenere. At receptior ista est lectio quam & Syrus agnoscit, & indignandi ac succensendi verbis exprimit. Sanè & Hesychio ἐνέχειν [urgere] est μνησικακεῖν [memorem esse injuriæ]. Ita nonnihil differret ab eo quod sequitur ἐνεδρεύειν [insidiari].

ἀποσοματίζειν, ut opprimere] Non videtur discedendum ab hac lectione quam tot codices stabiliunt. Et hæc una est vocum in quibus intimam peritiam Græci sermonis Lucas ostendit. Nam ἀποσοματίζειν planè vox est de Scholâ sumpta. Solebant Magistri Scholarum provectiores discipulos junioribus præficere, ut illi hos interrogarent. Id dicebatur ἀποσοματίζειν & μαρθάνειν, in quo consistit fallacia illa qua Clinias decipitur ab Euthydemo apud Platonem. Nam cum μαρθάνειν aliàs sit λαμβάνειν τὴν ἐπισήμην [accipere scientiam], in isto aliud significat, nimirum, ut Socrates explicat, ξυνιέναι, id est, attendere dicenti, sive etiam quod addit, ἐπισκοπεῖν τὸ

πραττόμενον ἢ λεγόμενον [observare id quod fit aut dicitur]: Sicut & apud Aristophanem Scholiastæ μαρθάνειν explicant per σκοπεῖν [observare]. Hoc qui tenuerit facilè intelliget Euthydemī Sophismata, πότεροι ἐμάρθανον τῶν παιδῶν τὰ ἀποσοματίζόμενα οἱ σοφοὶ ἢ οἱ ἀμαθεῖς; [quinam pueri intelligebant quæ grammaticus præbat, qui sciebant an qui ignorabant]? bene enim ad illum peculiarem significatum responderet Clinias, οἱ σοφοὶ [qui sciebant]. Aristoteles ex hoc Platonis loco sumit τὴν παρ' ὁμωνυμίαν ἐλέγχου [fallaciam equivocationis].

Ita enim ait, οἷον, ὅτι μαρθάνουσιν οἱ ἐπιστάμενοι τὰ κατὰ ἀποσοματίζόμενα μαρθάνουσιν οἱ γραμματικοὶ τὸ κατὰ μαρθάνειν ὁμωνυμίαν, τότε ξυνιέναι χρώμενον τῇ ἐπισήμῃ, καὶ τὸ λαμβάνειν τὴν ἐπισήμην. [veluti, eos qui sciunt, μαρθάνειν, quoniam ea quæ memoriter recitantur Grammatici μαρθάνουσι. nam verbum μαρθάνειν est homonymum, quod significat & intelligere utendo scientiā, & acquirere scientiam]. Sed ἀποσοματίζειν ambiguum est. Nam & de eo qui recitat dicitur, ut apud Athenæum atque etiam apud Platonem dicta disputatione: & de eo qui alteri interrogando præit eique recitanti attendit. Testes sunt tres Grammatici nobiles. Nam Hesychius ἀποσοματίζειν, aut quod

idem est ἀποσομίζειν, exponit ἀπὸ μνήμης ἀξιῶν λέγειν, hoc est *exigere ut alter quippiam memoriter dicat*: ita enim interpretandum illud ἀξιῶν, aliter quàm accepit vir doctissimus. Suidas pro ἀξιῶν [*exigere*] dixit κελεύειν [*jubere*]. Nam illi ἀποσομαλίζεν est κελεύειν ἢ παῖδα λέγειν ἅτλα ἀπὸ στόματος. [*jubere puerum quadam memoriter proferre*]. Pollux ἀποσομαλίζεσθαι exponit ἐρωτᾶσθαι τὰ μαθήματα [*interrogari de iis quæ didiceris*]. Doctè igitur hōc verbo usus est Lucas, ut indicaret Phariseos omni modo hoc conatos, ut multa ex ore Christi elicerent. Atque ita hunc locum pridem rectè exposuit Euthymius. Sensem rectè expressit Syrus *auscupandi* vocabulo, & Arabs eo verbo quod significat *facere ut quis disferat*. Id quo consilio fecerint ostendit comma sequens, ζητῶντες θηρεύσαι τι ἐκ τῶ στόματος αὐτοῦ, ἵνα κατηγορήσωσιν αὐτῷ [*quærentes aliquid capere de ore ejus ut accusarent eum*].

CAP V T XII.

1. **T**ῶν μυριάδων τῶ ὄχλου, *multis turbis*] Ita Hebræi dicunt מְרִיבָדִים [*myriades*], Hellenistæ μυριάδας [*myriades*] sine alio additamento, ad significandam innumeram multitudinem Deuter. xxxiii, 2. Psalm. lli, 6. Dan. xi, 12. Multum ad rem pertinet à tot hominibus visum auditumque Iesum: & γὰρ ἐστὶν ἐν γωνίᾳ πεπραγμένον τὸτο [*neque enim in angulo quicquam horum gestum est*], inquit Paulus Actor. xxvi, 26.

Πρῶτον προσέχετε ἑαυτοῖς ἀπὸ τοῦ ζύμης τῶ Φαρισαίων, *attendite primum à fermento Phariseorum*] Παράδοξον [*paradoxum*] magnum. Nam Phariseos imprimis populus admirabatur ut apud Iosephum videre est. Sicut autem alibi suos à commentis Phariseorum ut sibi caveant monet, ita hic ne personatos illorum mores imitari velint. Vtrumque rectè fermentum dicitur, & sinceræ doctrinæ incrustatio, ut Gal. v, 9. & mores exemplo noxii i Corinth. v, 6. Vide quæ ad Matthæum xvi. Sed maximè ad fermenti naturam accedebat Pharisaica illa arrogantia, cui simulatio inferviebat. Etiam Philo non uno loco fermentum in Lege interpretatur τὰς τῶ ψυχῆς ἀραιάς ἢ χάνους ἐπάσεις ἢ τὸ ὑπ' ἀλαζονείας φύσημα [*levem & spongiosam animæ insolentiam & ostentatoriam inflationem*]. Etiam hæc Lucas addidit quod materia cum superiore sermone cohæreret, non quod temporum series id exigeret.

2. Οὐδὲν ὃ συγκαλυμμένον ἐστὶν, *nihil autem operatum est*] Et hoc quod sequitur dictum proverbiale est, sæpe Christo, nec semper eodem sensu, usurpatum, ut in adagiis fieri solet. Dixerat Christus cavendam simulationem: rationem addit, Quia non contingat latere volentibus ut semper lateant. Prodit illos dies humana sæpe, si non, utique Divina.

3. Ἀνθ' ὧν, *Quoniam*] Loquendi genus Hellenistis admodum familiare, plerumque usurpatur in reddenda causa ut diximus suprā i, 20. At hic illis accedo qui illativum putant, quale & illud Ephes. v, 3 i. ἀντὶ τούτου καὶ ἀλείψῃ ἄνθρωπος τὸ πατέρα [*Propter hoc relinquet homo Patrem*], id est, ἐνεκεν τούτου [*huius rei gratiā*] ut habent Lxx. כִּי-לָע [*idcirco*].

ὅσα ἐν τῇ σκοτίᾳ εἶπατε, ἐν τῷ φωτὶ ἀκροθήσεται, *quæ in tenebris dixistis, in lumine dicentur*] Persona secunda sumenda ἀόριστος [*indefinitè*] ut sæpe monuimus. Videtur apud Græcos similis γνώμη [*sententia*] in usu fuisse. Nam in libello qui Musæi dicitur legimus,

— ἐν τῇ σιωπῇ

Εργον ὅπερ τελέει τις, ἐν τριόδοισιν ἀκέρει.

[— tenebris

Vt quæ tecta putes, spargat per compita rumor].

4. Λέγω ὑμῖν, *dico autem vobis*] Multa diversi temporis dicta in unum congeffit Lucas: quorum cohærentiam texere nihil necesse est. Sunt enim velut ἀφορισμοί [*sententiæ brevissimæ*].

τοῖς φίλοις μου, *amicis meis*] Iohann. xv, 15. ὑμᾶς ὃ εἶρηκα φίλους, ὅτι πάντα ἃ ἤκουσα παρὰ τοῦ πατρὸς μου ἐγνώρισά ὑμῖν [*vos autem dixi amicos, quia omnia quæcunque audiui à Patre meo, nota feci vobis*].

ἢ μετὰ ταῦτα μὴ ἔχοντων περισσώτερον τι ποιῆσαι. ὃ post hæc non habent amplius quid faciant] Hæc Christi sententia directè opponitur illi Aristotelicæ, φοβεράτατον ὁ θάνατος, πέρας τοῦ, ἢ ἔδεν ἔτι τῷ τεθνεῶτι δοκεῖ ἔτε ἀγαθὸν ἔτε κακὸν εἶναι [*Omnium rerum nihil horribilius est morte. nam omnium rerum extremum est; nihilque reliquum esse mortuo videtur, neque bonum, neque malum*]. Locus exstat i i i ad Nicom. c. ix.

5. μετὰ τὸ ἀποκτεῖναι, *postquam occiderit*] Non vita tantum altera sed & hæc in Dei est potestate, qui etiam citra hominum ministerium adimere eam potest quum lubet.

Ἐξουσίαν ἔχοντα, *potestatem habet*] Δυναμένον [*potis est*] inquit Matthæus: sed nimirum jus & vis efficiendi hic concurrunt.

6. ἢ ἐστὶν ἐπιλελησμένον, *non est in oblivione*] מְשֻׁכַּח, id est, *non est extra curam*. Ita Psalm. ix, 18. Græcè est ἢ εἰς τέλος ἐπιληθήσεται ὁ πτωχός [*non in finem oblivio erit pauperis*]. Quomodo autem multa animantia sub cura sunt Dei, tractatum est ad Matthæum.

8. ἔμπροσθεν τῶν ἀγγέλων τῷ Θεῷ. *coram Angelis Dei*] Matthæus ἔμπροσθεν τοῦ πατρὸς [*coram Patre*], sed & Angelorum mentio in simili sententia apud Marcum viii, 38.

11. ὅταν ᾗ προσφέρωσιν, *cum autem inducent*] Impersonaliter sumendum, quasi dicat *cum sistimini*. Nam quod in Actibus aliquoties dicitur ἵστασθαι [*sisti*], Matthæo παραδίδοσθαι [*tradi*] & ἀγεσθαι [*duci*], hic dicitur προσφέρεσθαι [*induci*].

συναγωγὰς, *synagogas*] Hoc ad conventus Iudæorum pertinet. Vide quæ ad Matthæum.

ἀρχάς, *Magistratus*] Id est, ἡγεμόνας [*Præsides*]. τὰς ἐξουσίας, *potestates*] ὑπερεχούσας [*supereminentes*] scilicet ut Paulus loquitur, βασιλεῖς [*Reges*] apud Matthæum.

ὡς ἢ τί ἀπολογήσῃτε, *qualiter aut quid respondeatis*] Quid dicturi sitis pro vobis ipsis ne nocentes putemini, & qua cautione prolaturi, ne ipsa defensio obsit.

ἢ τί εἴπητε, *aut quid dicatis*] Quomodo propugnaturi sitis doctrinam quam profitemini.

13. διδάσκαλε, *Magister*] Credibile est Iudæos solitos ad fugienda litium sufflamina Arbitros sumere eos quorum sapientia & æquitas erat perspecta, ac præ-

ac præsertim discipulos libenter stetit arbitrio Magistrorum.

μερίσασθαι μετ' ἐμῇ τὴν κληρονομίαν. *ut dividat mecum hereditatem*] Ne plus justa parte detineat, & ut divisionem admittat æquis conditionibus.

14. τίς με κατέστησε δικαστὴν; *quis me constituit iudicem*]? Respicitur Mosis historia: nam is cum rixantibus Hebræis medium se interponeret & ad fraternum amorem eos revocaret, audivit τίς σε κατέστησεν ἄρχοντα καὶ δικαστὴν ἐφ' ἡμῶν; [*quis te constituit Principem & Iudicem super nos*]? Ita enim Græca versio habet verbis iisdem quæ hic sunt posita Exod. 11, 14. Tantundem ergo hoc valet quasi dicat Christus, *Non committam ut ulla specie objicere mihi possitis, ingrati homines, quod Mosi olim objecistis. Contentus dare præcepta generalia, quæ ad res quasvis accommodari à volentibus facillimè possint, singulorum negotiis me non immiscebo.*

ἢ μεριστὴν; *aut divisorem*]? Non tantum negat se Iudicem esse, sed nec Arbitrari esse cupit. Arbitrum Græci διαιτητὴν vocant: sed μεριστὴς [*divisor*] rectè dicitur *qui familiæ heriscundæ, aut communi dividendo, aut finibus regundis Arbitrari sumitur.* Et quidem Iesum nullo jure obligatum fuisse, ut onus tale susciperet, satis est manifestum. Neque enim aut à Deo, aut ab hominibus erat in id constitutus. Cur sponte non receperit hic non dicit, sed intellectu facile est. Nam præter id, quod jam diximus de vitanda calumnia, exiguum illi restabat vitæ tempus, quod sanè impendendum erat rebus melioribus, & toti humano generi profuturis. Qui vocatis Discipulis non permisit se pelire patrem, aut domesticis valedicere, quomodo ipse expendendis privatorum controversiis infumisset docendi tempora? Quod multis occasionem dedit quærendi, rectène fecerint Christianorum Episcopi quod onus à Christo recusatum in se susceperint: quod se fecisse magna cum molestia, sed tanquam præceptis Pauli Apostoli obtemperantem memorat Augustinus, & de ipso testatur Possidonius. Atque ante eum eodem se labore functum narrat Ambrosius. Idemque de Gregorio Neocæsariensi proditum invenire est. Ad rem bene dijudicandam refert intelligere rei originem. Iudæi per Babylonicum imperium dispersi, cum probrosum nomini suo existimarent, ortas inter se controversias ad Iudices profanos & à religione unius Dei extraneos deferre, instituerunt suorum Seniorum arbitriis quasi rebus judicatis stare. Quod si quis contra fecisset, is indignus Iudæorum consortio judicabatur. *Qui adducit negotia Israëlita ad extraneos polluit nomen Dei,* inquit Hebræorum Magistri. Idem posteris temporibus observarunt qui extra Iudæam (nam in Iudæa suos habebant publicos Iudices suæ religionis) sub imperio Romano vitam egerunt, duravitque is mos ad usque Christiana tempora. Apparet id ex Lege Arcadii & Honorii quæ sic habet: *Si qui verò ex his (Iudæis) communi pactione ad similitudinem Arbitrorum apud Iudæos in civili duntaxat negotio, putaverint litigandum, sortiti eorum iudicium jure publico ne vetentur. Eorum enim sententias Iudices exsequantur tanquam ex sententia cognitoris Arbitri dati fuerunt.* Et ex altera Hono-

rii & Theodosii, *Si qua inter Christianos & Iudæos sit contentio, non à Senioribus Iudæorum, sed ab ordinariis Iudicibus dirimantur.* Vnde discimus solitas tractari id genus controversias coram Presbyteris Synagogæ, Præsidentibus nimirum Archisynagogis, qui cæteris præibant peritiâ Legis. Hunc morem Hebræorum, ut minimè improbandum sequens Apostolus Paulus, cum reprehendisset Corinthios Christianos quod apud profana tribunalia litigarent, sapientissimos cætus totius vult constitui componendis id genus controversiis. Sapientissimi autem erant haud dubiè qui *Presbyteri* dicebantur. nam an manentem secum Episcopum eo tempore habuerit Corinthi Ecclesia veteres non immeritò dubitant. Penes Presbyterium igitur fuit hæc notio, non minus quàm morum censura, & si ibi componi controversia non posset, supererat totius fraternæ multitudinis auctoritas ad permovendum eum qui esset pertinacior. Dicitur tamen eadem *Episcopi audientia*, quod Episcopus præsideret. Hunc morem Constantinus & secuti Imperatores lege firmarunt, unde illud est ex Arcadii & Honorii constitutione, *Si qui ex consensu, inquit, apud sacræ Legis Antistitem litigare voluerint, non vetabuntur, sed experientur illius, in civili duntaxat negotio, vice Arbitri sponte residentis iudicium.* Quantum oneris sequentia tempora Episcopis adjecerint supervacuum est commemorare, cum illud ipsum antiquum & penè necessarium, optimo cuique Episcoporum grave visum fuerit. Nemo autem non videt, neutiquam tantam esse hujus consuetudinis rationem, ubi Christiani imperium & judicia publica obtinent, ac fuit cum religionis extranei tribunalia obtinerent. Neque tamen negandum est in Christianorum imperiis dilectioni plerumque rectius consuli per amicas disceptationes, quàm per litium moras, odii nutrices. Adde quod & minus sæpe damni est de suo cedere in tempore, quàm litem pertinaciter prosequi, quantumvis certa victoriæ spe. At si quis simul expendat quantum sit negotii sermonem Divinum rectè dispensare, quod ut rectè facere possent ipsi Apostoli, tanto instructi Spiritu, curam pauperum aliis delegavere, facile intelliget quosvis alios potius adhibendos componendis privatorum controversiis, quàm eos quos docendi munus occupat. Est quidem horum quoque, imo horum præcipuè discordias præcidere: sed si id brevi admonitione fieri possit, quomodo Onesimum Philemoni reconciliat Paulus, non si causæ ambages discutiendæ, & magno temporis dispendio constabit res paucorum.

15. ἀπὸ τῆς πλεονεξίας *ab avaritia*] Πλεονεξίαν [*avaritiam*], hic, ut & alibi, apparet dici non τὴν ἀδικίαν [*injustitiam*], ut quibusdam placet, sed ipsum illud habendi studium, cujus species est φιλαργυρία [*cupiditas pecuniæ*]. Nam sicut occasiones tutandæ familiæ negligi non vult Christus, ita hoc impense agi ut habeamus quàm plurimum, etiam si absit injuria, planè improbat. Præbuisse materiam huic sermoni videtur ille de quo actum est paulò ante, qui cum à Christo petere debuisset vitæ æternæ præcepta, maluit auxilium ejus invocare ad ea obtinenda quæ ipsi fortè debebantur: at interim ne ad

caducam quidem hanc vitam erant ipsi necessaria. quod certum erat indicium plus æquo talia curantis animi.

ὅτι ἐκ ἐν τῷ περισσεύειν τινὶ ἢ ζωὴ αὐτῶ ἐστὶν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶ. *quia non in abundantia cuiusquam vita ejus est ex his quæ possidet*] Hæc est receptior lectio, à qua mihi non videntur recedere vetusti Interpretes. περισσεύειν [abundantia] omnino hic sumitur ἀμεταβάτως [neutraliter] ut apud Græcos sæpe. ita Marcus xii, 44. ἐκ τῆς περισσεύοντος αὐτοῦ [ex eo quod abundabat illis]. Noster suprà cap. ix, 17. τὸ περισσεύσαν αὐτοῖς [quod superfuit illis], & xxi, 4. ἐκ τῆς περισσεύοντος αὐτοῖς [ex abundanti sibi] Infinitivus autem more Græco ponitur vice nominis aut participii. Et ἐκ τῶν ὑπαρχόντων [ex his quæ possidet] tunc construitur cum isto περισσεύειν [abundantia] trajiciendi more Lucæ perquam familiari. Sensus est admodum popularis, *Vitam non juvare ex eo quod quis plus in bonis habeat, quam satis sit ad naturæ desideria*: quem sensum ita exprimit Horatius:

*Millia frumenti tua triverit area centum,
Non tuus hinc capiet venter plus, quam meus, ut si
Reticulum panis venales inter onusto
Fortè vehas humero, nibilo plus accipias, quam
Qui nil portarit. vel dic, quid referat intra
Naturæ fines viventi, jugera centum, an
Mille aret. At suave est ex magno tollere acervo.
Dum ex parvo nobis tantundem haurire relinquo,
Cur tua plus laudes cumeris granaria nostris?
Vt, tibi si sit opus liquidi non amplius urna,
Vel cyatho: & dicas, magno de flumine mallem,
Quam ex hoc fonticulo tantundem sumere.*

Aristoteles Nicom. x, 9. εἴ γὰρ ἐν τῇ ὑπερβολῇ τὸ αὐταρχεῖν ὅδ' ἢ κρείσσει ὅδ' ἢ πρᾶξις [quippe non est in excessu positum id quod satis est, ut nec judicium, nec actio].

16. εὐφρόνησεν ἡ χώρα· *uberes fructus ager attulit*] Rectè notat vir doctissimus idem esse Hellenistis ἀγρὸν [agrum] & χώραν [fundum]: liquet id collatis Matthæi & Lucæ locis. Nam ubi ille dixit ἐν τῷ ἀγρῷ [in agro], xxiv, 18. hic dicit οἱ ἐν ταῖς χώραις [qui in regionibus sunt], xxi, 21. Ita & Iohannes iv, 35. θεάσαθε τὰς χώρας [videte regiones], & Iac. v, 4. ᾧ ἀμυσάντων τὰς χώρας ὑμῶν [qui messuerunt regiones vestras]. Hinc & χωρεπισκόπων, [Vicariorum Episcopi] nomen.

17. τί ποιήσω; *quid faciam?*] Ecce ut

Crescentem sequitur cura pecuniam.

πῶς συνάξω τὰς καρπὰς μου; *quo congregem fructus meos?*] quasi nusquam essent quibus pascendis posset impendi.

18. καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας & μείζονας οἰκοδομήσω· *destruam horrea mea & majora faciam*]

Diruit, ædificat, mutat quadrata rotundis.

Ipsa proventuum ubertas majores secum impensas trahit. Non horreis tantum majoribus, sed & famulis pluribus opus est qui ista servant. Basilii in sermone περὶ πλεονεξίας [de avaritia], cum multa singulari facundia dicat in hoc vitium, tum illud eximiè ad hunc locum respiciens, Καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας καὶ μείζονας οἰκοδομήσω· εἴαν ᾧ καὶ ταύτας ἐμ-
πλήσεις, τί τότε ἄρα διανοηθήσῃ; ἢ πάλιν καθαιρήσεις, καὶ πάλιν οἰκοδομήσεις; καὶ τί τῶν ἀνοητότερον, ἀπέραντα μοχθεῖν, οἰκοδομεῖν μέλας πωδῆς καὶ μέλας πωδῆς καθαιρεῖν;

[Diruam horrea mea & majora construam. Ea verò si impleveris, quid fiet? rursumne demolieris & ædificabis rursum? Quid est ergo hoc infinito labore studioque modò ædificandi mox destruendi dementius? Adeò illud Solonis verum,

πλεῖστα δὲ ἔδεν τέρμα πεφασμένον ἀνθρώποις καίται.
[Meta studere opibus non est mortalibus ulla].

τὰ γεννήματα μου, *quæ nata sunt mihi*] Γεννήματα est καρπὸς [fructus] inquit Phrynicus. Solent ita Lxx vertere Hebræum הַנְּבוֹת ut Exodi xxi i i, 10, & alibi. Verius dixisset τὰ γεννήματα τῆς γῆς [fructus terræ], communis hominum nutricis.

καὶ τὰ ἀγαθὰ μου, & *bona mea*] Non sine causâ hoc additum. Nam id hominum genus divitias bona, appellat, non tantum populari loquendi modo, sed quòd nihil melius istis existimat. Vetus est controversia inter Stoicos & Peripateticos, an omnino res istæ bonorum nomine sint nuncupandæ. Cicero Stoicos in paradoxis sequens ait se

20 requirere Majorum prudentiam, qui ista imbecilla & commutabilia pecuniæ membra bona appellassent: à qua sententia non abeunt veteres Christiani. Nam quanquam & Sacris literis res istæ bona interdum appellantur, id tamen censent fieri non propriè, ut sensisse videntur Peripatetici, sed propter similitudinem quandam cum veris bonis. Quare sicut aliis in partibus à Stoicis longè abeunt, ita hic eorum orationem probant. Tatianus in Aristotele reprehendit ὅτι τὴν εὐδαιμονίαν ἐν οἷς ἡρέσκετο περι-
γραφεῖ λίαν ἀπαιδεύτως [quod felicitatem iis quibus delectabatur circumscipit ineruditissime]. Idem videre est apud Clementem Alexandrinum non uno loco: ut Strom. i i. τίνα ᾧ τὰ φοβερά ὁ νόμος κατα-
αγγέλλει, θεασώμεθα· εἰ μὲν τὰ μεταξὺ ἀρετῆς καὶ κακίας, οἷον πένιαν, καὶ νόσον, καὶ ἀδοξίαν, καὶ δυσγένειαν καὶ ὅσα παραπλήσια, ταῦτα μὲν καὶ οἱ κατὰ πῶλον νόμον προτείνοντες ἐπαινῶνται, καὶ τοῖς ἐκ περιπά-
του τρεῖς γένη τῶν ἀγαθῶν εἰσηγούμενοι καὶ τὰ τέτων ἐναν-
τία λογιζόμενοι εἶναι κακὰ ἀρμυδιῶ· ἢ δὲ ἡ δόξα· ἡμῶν δὲ ὁ δοθεὶς νόμος τὰ τῶν ὄντων κακὰ ἀποφεύγειν προστάττει·
μοιχείαν, ἀσέλγειαν, παιδερασίαν, ἄγνοιαν, ἀδικίαν, νόσον ψυχῆς, (ita distingui locus hic debet malè conceptus in editis libris) θάνατον, & τὸ διαλύοντα ψυχὴν ἀπὸ σώματος, ἀλλὰ τὸ διαλύοντα ψυχὴν ἀπὸ ἀλη-
θείας. [Videamus porro quæ sint ea quæ Lex metuenda esse dicit. Nam si ea quæ inter virtutem ac vitium in-
termedia sunt, metui vult, paupertatem putat, mor-
bum, ignominiam, obscuritatem generis, & quæcun-
que his similia sunt: laudantur omnium penè civita-
tum leges quum hæc pro malis habeant: deinde hæc opinio cum Peripateticorum sententiâ coincidit, qui tria genera bonorum statuunt, quæque his contraria sunt mala existimant. Quæ verò nobis data est Lex, ea ef-
fugere jubet quæ verè sunt mala, adulteria, lasciviam, masculam venerem, ignorantiam, injustitiam, ani-
mi morbum omnem, mortem, non quæ à corpore, sed quæ à veritate animam separet]. Alibi dicit ὅσα τριττὰ εἶναι ἀγαθὰ οἱ περιπατητικοὶ θέλousi [trium generum esse bona Peripatetici volunt]. Ipse Sacrarum
literarum ductum sequens bona vocat, non simpli-
citer, sed cum additamento, bona terræ. Ita enim ait Pædag. i i i, ἣν δὲ εἰσακήσθητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε, ὁ παιδαγωγὸς πάλιν λέγει· γῆς ἀγαθὰ, τὰ
ἀνθρώπεια

30

40

50

60

ἀνθρώπεια ὀνομάζων καλὰ, τὸ καλὸν, ἡ πλεον, τὴν
 ὑγίειαν, τὴν ἰσχύον, τὴν τροφήν· ἀγαθὰ μὲν γὰρ ὄντως,
 αὐτὲ δὲ ἡκιστεν, ἥτε ἐπὶ καρδίαν ἀνέβη ποτὲ, περὶ τὴν
 ὄντως ὄντα βασιλέα, τὰ ὄντως ὄντα, ἀγαθὰ ὄντα, καὶ
 ἀναμένοντα ἡμᾶς. [Quod si me audieritis, vescemini
 bonis terræ, ait rursus Pædagogus: terræ bona ea
 vocat quæ in hac vitâ præclara existimantur, formam,
 opes, bonam valetudinem, vires corporis, victum.
 Verè enim bona sunt ea quæ neque auris audivit unquam,
 quæque nemini unquam in mentem venire: quæ circa
 verum illum Regem sunt: quæ & verè sunt, & sunt
 bona, & nos manent. Origenes adversus Celsum
 libro quarto ait: τὴν κακίαν εἶναι τὸ κακόν, καὶ τὰς
 κατ' αὐτὴν πράξεις, καὶ ἄλλα ἔδεν ὡς πρὸς ἀκριβοῦς
 λόγον [vitium actionesque quæ exinde resultant esse
 malum, & præterea nihil, accuratè loquendo]. Li-
 bro autem sexto paupertatem, morbos & id genus
 alia ait, καλαχρηστικῶς ὀνομάζεσθαι κακά [per tropum
 duriores vocari mala]. Idem eruditè & subtiliter
 de boni malique nominibus disputat ad Psalm. IV,
 post longam Peripateticorum refutationem ita scri-
 bens: ἀλλ' ἐπεὶ περ ἐστὶν ἐν τῷ φράζειν ὅτε μὲν κυριο-
 λεκτεῖν, ὅτε δὲ πρὸς καταχρησθῆναι, ἡ θαυμαστὸν ἔποτε
 εὐρήσομεν τὴν τῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν προσηγορίαν κειμένην
 ἐπὶ τῶν σωματικῶν. [Verum cum quandoque proprie lo-
 quamur, quandoque verbis etiam nonnunquam duriuscu-
 le abuti soleamus: non mirum, si quando bonorum &
 malorum appellationem ad corporea accommodari videa-
 mus]. Sæpe ψευδώνυμα ἀγαθὰ, [falsò dicta bona]
 hæc bona vocant Græci Scriptores. Salvianus ea quæ
 falsò dicuntur bona. His opposita vocat κακά τὰ πα-
 ρὰ πολλῶν νομιζόμενα [quæ multi mala putant] Theo-
 doretus. Chrysostomus in caput V. ad Ephesios, τί
 ἡ νόσος; τί ἡ πάρεσις; ἔδεν ἐστὶ ταῦτα, ἀνθρώπε. ἐν
 μόνον ἐστὶ κακόν, τὸ ἀμαρτάνειν, [quid autem morbus
 est? quid excæcatio? nihil hæc sunt, ὁ homo; unum
 tantum est malum, peccatum scilicet].

19. ἐγὼ τῇ ψυχῇ μου, dicam animæ meæ] Tunc, in-
 quit, fruar partis, cum horrea auxero: at id facere jam
 licebat. Vetus est dictum,

Cras serum est vivere, vive hodie.

Pyrrhum, cum Siciliam, Africam atque alia spe
 suâ devoraret, interrogavit Cyneas quid si ea pro-
 cessissent facturus esset: postea vivemus, inquit: At
 hoc jam licet respondit Cyneas.

eis ἐτη πολλὰ. in annos plurimos] At nemo tam
 foelix,

Craftinum ut possit sibi polliceri.

Vide Iac. IV, 14.

ἀναπαύσ. requiesce] Sentit ex ipso sollicitudinum
 cruciatu quàm dulcis sit quies quam præstare sibi
 non potest.

ἐυφραίνε. epulare] Hæc vox hoc quidem loco ad
 alias omnes voluptates referenda videtur quæ sunt
 extra esum potumque. Respondet Hebræo נמנע
 [latari] ut videre est in Ecclesiaste XI, 9.

20. Εἶπε ὁ Θεός, dixit autem illi Deus] Non
 revelando, sed discernendo. Decretum autem κατ'
 ἀποστροφὴν [per aversionem] significanter admodum
 enuntiatur, ut Prov. I, 26.

Ἀφρον, stulte] Similis illi qui Nabal nomine &
 re. I Sam. XXV.

ἀπαίτεσι, repetunt]. Frustra quæerunt ve-

teres de quibus hoc dicatur. Est enim per-
 sonale pro impersonali, ut activum pro passivo,
 reposcetur anima tua: Bene autem dixit reposcetur,
 quia,

Vita data est utenda, data est sine fœnore nobis
 Mutua.

αὐτὴ ἡτοιμάσας, τίνι ἔσαι; quæ autem parasti cuius
 erunt? Non tibi certè, qui ista moriturus non auferes, sed
 alii usum sui præstabunt. Non poterat efficacius deri-
 10 deri stoliditas avara, quæ conjunctam habet inviden-
 tiam, quàm cum ostenditur eventurum quod ma-
 lorum ipsi maximum videtur, ut rebus ejus fruatur
 alius. Bene mimus,

Avarus, nisi cum moritur, nil rectè facit.

Suis nimirum instar, cujus nulla pars ullum sui usum
 præbet nisi post mortem. Scriptor Ecclesiastici XI,
 18, 19. Ἐστὶ πλετῶν ἀπὸ προσοχῆς καὶ σφιγγίαις αὐτῶν, καὶ
 αὐτῇ ἡ μερίς αὐτῶν ἀπὸ τῆς μισθῆς ἐν τῷ εἰπεῖν αὐτὸν, εὐ-
 ρον ἀνάπαυσιν, καὶ νῦν φάγωμαι ἀπὸ τῶν ἀγαθῶν καὶ ἀδια-
 20 λείπῳ, καὶ ἔκ οὗδε τις καιρὸς παρελεύσεται αὐτὸν, καὶ
 καταλείψει αὐτὰ ἐτέροις. [est qui locupletatur parce agen-
 do, & hæc est pars mercedis illius, in eo quod dicit:
 inveni requiem & nunc manducabo de bonis meis solus:
 & nescit quod tempus præteriet, & relinquet omnia aliis].
 Sunt & lepida in hanc rem Græcorum epigrammata,

Πλετεῖν φασὶ σε πάντες, ἐγὼ δὲ σε φημί πένεσθαι,

Χρηστὶς γὰρ πλετῶν μάρτυς Απολλόφανες.

Αν μετέχης αὐτῶν σὺ, σὰ γίγνεται. ἀντὶ φυλάττης

Κληρονόμοις, ἀπὸ νῦν γίγνεται ἀλλότρια.

30 Πλετῶν μὲν πλετῶντ' ἔχεις, ψυχὴν δὲ πένητ'.

Ὡς τοῖς κληρονόμοις πλετῶν, σοὶ δὲ πένης.

[Sis aliis dives; certè mihi pauper habetis:

Divitias usus monstrat, Apollonphanes.

Vteris ipse bonis? tua sunt. Heredibus autem

Quæ servas, jam nunc hæc aliena puto.

Divitiis locuples, animo sed paupere vivis,

Heredi dives, pauper at ipse tibi.]

Accedat tertium non minùs elegans,

Εἰ μὲν ζῆς ἐλάφῳ ταναῶν χρόνον ἢ κορώνῃς,

40 Συγγνώμη πλεῖστον πλετῶν ἀγειρομένῳ.

Εἰ δὲ τις ἐσσι βροτῶν ἔς αὐτίκα γῆρας ἰάπλει,

Μὴ σε γ' ἀπειρεσίῳ αἵματι ἐλὴ κτεάνων,

Μὴ σὺ μὲν ἀτλήτοις ἐν ἀλγεσὶ θυμὸν ὀλέσσης,

Χερσὼνται δ' ἄλλοι σοῖς ἀγαθοῖς ἀνέδην.

[Tantas unius opes? sed possem ignoscere, corvi

Cornicisve dies si tibi fata darent.

At si hominum è numero es, quibus est festina senectus

Distendi immensis parce cupidinibus.

Ne tua carnifices consumant corda dolores,

Deque tibi partis vivere des aliis].

Phædrus,

Tibi dico, avaræ, gaudium heredis tui.

Martialis,

Rape, congere, aufer, posside: relinquendum est.

21. ἔτως ἔσαι, sic est] Talem habet stultitia
 exitum.

καὶ μὴ εἰς Θεὸν πλετῶν, & non est in Deum dives]

Omnino arbitror πλετῶν [qui est dives], idem esse

quod θησαυρίζων [thesauros colligens], ac proinde εἰς

60 Θεὸν [in Deum] idem quod παρὰ Θεῷ [apud Deum].

Sic illis evenit qui sibi opes accumulunt ac non

laborant ut apud Deum opes repositas habeant,

opera scilicet misericordiæ, quos θησαυρὸς ἐν ἑρανῶ

[thesauros

[*thesauros in caelo*] alibi vocat Christus, Matth. VI, 20. atque etiam hic infra 33. *πλετεῖν ἐν ἔργοις κακοῖς* [*divites fieri in bonis operibus*] dixit Apostolus ad Timoth. VI, 18.

24. *τὰς κόρβας, corvos*] Cum volucres in genere nominaverit Matthæus, non frustra est quod Lucas *corvos* specialiter expressit. Nam circa *corvorum pullos* specialem Dei curam Iobus & Psalmographus prædicant. Quod quomodo exponant Hebræorum Magistri ab aliis notatum est. Certè Aristoteles non uno loco notat *pullos corvorum à suis parentibus nido expelli*.

ταμῖον, cellarium] *Cellam penariam* dixit Cicero.

26. *Εἰ ἂν ἔτε ἐλάχιον δύνασθε, si ergo neque quod minimum est potestis*] Id est, τὸ ἐλασσον [*id quod minus est*]. Minus est staturæ aliquid adjicere quàm vitam conservare: si illud non est in vestra potestate, certè nec hoc quidem est. Quare ne putate vitam vestram ideo esse tutiorem, quod tantam rerum congeratis copiam. Vita vestra in Dei est manu, qui æterna curantibus non patietur deesse temporalia, dum mortale hoc ævum agitis. Videmus & divites mori, & pauperes multos supervivere. Vide ad Matthæum.

περὶ τῶν λοιπῶν, de cæteris] *De reliquis quæ æquæ sunt in manu Dei posita.* ita & Syrus accepit.

29. *μὴ μετεωρίζεσθε. nolite in sublime tolli*] *Ne pendete animi, ne distrabimini cogitationibus*, ut vertit Syrus: Nec malè Theophylactus *μετεωρισμὸν* interpretabatur τὸ περισπασμὸν καὶ τὴν τῆς λόγου ἁσάτον περιφορὰν [*anxiam curam & vagum mentis errorem*], non elationem animi, ut quibusdam placet, sed anxietatem inter spem metumque miserè fluctuantem. Sic *μετεωρισμοὶ ὀφθαλμῶν* Syr. xxvi, 12. *oculorum vibratio*.

32. *τὸ μικρὸν πρόβατον, pusillus grex*] Omnes eos affatur qui disciplinæ suæ seriò se tradiderant, aut tradituri essent: quos *gregem* vocat, ut Deum non communi tantum modò, sed peculiari suum esse pastorem meminerint Psalm. xxi, 1. *Parvum autem gregem*, id est, *contemptum, pauperem, ignobilem, minime munitum iis præsidii quibus cæteri confidunt*. Ita optimè hæc consolatio cum sermone priori coheret.

εὐδόκησεν ὁ πατήρ, complacuit Patri] Benevolentiae significatio ex rei natura, non ex vi vocis hic locum habet. Nam *εὐδόκησε* cum infinitivo jungitur nihil aliud est quàm *visum est illi*, ut alibi notavimus.

δῶναι ὑμῖν τὴν βασιλείαν. dare vobis regnum] Æternum illud regnum quod cibi & potus nomine describi solet, quantò magis ergo dabit ævi hujus brevis viaticum! id est,

Quæis humana sibi doleat natura negatis.

33. *Πωλήσατε τὰ ὑπάρχοντα ὑμῶν, καὶ δότε ἐλεημοσύνην. Vendite quæ possidetis, & date eleemosynam*] Hebræus mos loquendi. Sensus est, *Potius quàm immisericordes sitis in egenos, ipsa rerum corpora vendite, tantum abest ut quicquid de fructibus redundat, illis inuideatis, quemadmodum fecit dives ille paulò ante memoratus*. Simile loquendi genus reperies infra xxi, 36.

βαλάντια, sacculos] Ita Lucas vocat quas ζώνας [*zonas*]

Matthæus, ut vidimus supra cap. x. Quod ad rem attinet idem significant *βαλάντια* [*sacculi*] quod *θησαυροὶ* [*thesauri*]; Nisi quod *θησαυροὶ* [*thesauri*] sint majoris quantitatis aut pretii, *βαλάντια* [*sacculi*] minoris.

35. *αἱ ὀσφύες περιεζωσμέναι, καὶ οἱ λύχνοι καίόμενοι* [*Lumbi vestri præcincti, & lucernæ ardentes*] Omnino puto hæc verba pertinere ad eam similitudinem quæ in sequenti commate explicatur. Nam qui dominum expectant, & ad ministerium obeundum altè cincti esse debent, & si nox est, lumina habere parata, ne quid in mora sit, cum dominus advenerit. Non tantum militum & iter facientium, sed & ministrantium est *περιεζῶσαι τὰς ὀσφύας* [*præcingi lumbos*], ut commate 37 apparet, & Iohann. xiii, 4. hinc *altè cinctos atrienses* dixit Homerus *Odyssææ* ξ.

ὡς εἰπὼν, ζωῆρι θοῶς συνέεργε χιτῶνα.

[*Sic fatus, tunicam zonâ circum illico strinxit*].

20 ubi Eustathius *σπῆδης δηλωτικόν* [*signum festinationis*]. Servius ad vii, 1 Æneid. *præcinctos strenuos dicimus*. Horatius, *altius ac nos præcinctis unum*. Eidem, *puer altè cinctus*. Petronio, *statores & altius cincti*. unde & Græcè *εὐζων* appellatur non qui bonam zonam habet sed strenuus. Philo libro de Abele & Caino, *τὰς ὀσφύς περιεζωσμένους* [*præcinctos lumbis*] interpretatur *ετοίμως πρὸς ὑπηρεσίαν ἔχοντας* [*expeditos ad ministrandum*]. quo loco Paschalem cærimoniam commemorat, ad quam hic quoque allusum videri potest.

37. *περιζώσεται, καὶ ἀνακλινεῖ αὐτὰς, præcinget se, & faciet illos discumbere*] Vt Saturnalibus Romæ fiebat. Sensus est, *honorem illis habebit novum æque insolitum*. neque ultra premendæ partes comparisonis.

παρελθὼν, transiens] *Accedens propius*, ut infra xvi, 7. & idem Actor. xxiv, 7.

38. *καὶ ἔστω, & ita invenerit*] Repeti debet *γρηγορεῖντας, ita vigilantes*, ut sive intempestâ nocte, sive conticinio veniat paterfamilias, promptos eos paratosque sit inventurus, infra xxi, 36. *ἀγρυπνεῖτε ἐν παντὶ καιρῷ* [*vigilate omni tempore*].

ἔστω, invenerit] Id est, *ἔστω ἂν, inventurus sit*.

41. *πρὸς ἡμᾶς τὴν παραβολὴν ταύτην λέγεις, ἢ πρὸς πάντας; ad nos dicis hanc parabolam, an & ad omnes*] Rectè hinc colligi puto, cum prior fabula ad omnes pertinuisset, unde & apud Marcum ei subicitur, *καὶ ὑμῖν λέγω, πᾶσι λέγω, γρηγορεῖτε* [*quod vobis dico, omnibus dico, Vigilate*]. alteram à Christo adjectam, quæ

50 Pastores Ecclesiarum propriè tangeret.

42. *Τίς ἄρα ἐστίν; quis, putas, est*] ὑποθετικόν [*hypotheticum*], ut aliquoties diximus.

καταστήσει, constituet] Futurum vice ἀορίστου [*indefiniti temporis*], κατέστησε [*constituit*] Matthæus quasi dicat, *si quis servus constituitur dispensator familiæ, felix erit si munus suum rectè obeat*.

σιτομέτριον; tritici mensuram] Sic *σιτομετρεῖν* [*tritici mensurare*] dixere Lxx Gen. xlvii, 12.

46. *διχοτομήσει αὐτόν, dividet eum*] *διχοτομεῖν* hoc loco segregare vertit Tertullianus, ad sensum non malè. Vide quæ ad Matthæum.

47. *Εκεῖνός ἐστι ὁ δὲ ἄλλος ὁ γνῶς τὸ θέλημα, Ille autem servus qui cognovit voluntatem*] Cum duplicem fabellam

bellam Christus proposuisset, alteram quæ ad Christianos omnes, alteram quæ ad Ecclesiarum Præpositos pertineret, ostendit jam in quo convenient ista aut disconvenient. Convenient in eo quod tam ἰδιώται [plebei] quàm προεσώτες [Præpositi] plectentur, nisi officium suum fecerint: disconveniunt in eo quod οἱ προεσώτες [Præpositi] plectentur gravius, ut quibus communiter major atque exactior data sit scientia omnium eorum quæ ἐμμέσως [mediate] aut ἀμέσως [immediate] ad salutem pertinent. Quanquam autem hac occasione hanc sententiam Christus protulerit, vis tamen ejus latius patet, ut ex subjecta ratione intelligi potest. Ratio enim quæ subjungitur hæc est, *Quod æquum sit multum ab eo reddi qui multum acceperit.* Quare non omnino malè quidam hæc extendunt ad comparandos inter se eos qui Evangelii verbum acceperunt, & eos ad quorum aures id ipsum non pervenit. Nam de iis qui audito Evangelio non obediunt dixit Petrus 11 Epist. 11, 21. κρεῖττον ἦν αὐτοῖς μὴ ἐπεγνωκέναι τὴν ὁδὸν δικαιοσύνης [melius erat illis non cognoscere viam justitiæ]. Salvianus libro 11. de Providentia, *Ac per hoc intelligimus culpabiliores nos multò esse qui Legem Dei habemus & spernimus, quàm illos qui nec habent omnino nec norunt.* Vbi & alia præclare dicta in hanc rem. Non possunt quidem ullæ gentes ignorare ea quæ Natura quodammodo ipsa hominibus dictat, sed non norunt certa revelatione, quæ præmia virtuti, quæ pænæ vitiis sint constitutæ: quanquam conjecturâ fortè, & veteri traditione aliquid etiam hujus assequuntur, sed quod cum ea notitia quæ nobis Christi munere concessa est, minimè sit conferendum. Tertullianus libro de Pœnitentiâ, *Cum etiam ignorantes Dominum nulla exceptio tueatur à pœna (quia Deum in aperto constitutum & vel ex ipsis celestibus bonis comprehensibilem ignorare non licet) quanto cognitum despici periculosum est?* Pro modo scientiæ culpam augeri aut minui etiam Philosophi notant. Extat quoque Philonis dictum ea de re contra Flaccum, τῷ μὲν γὰρ ἀγνοίᾳ τῆς κρείττονος διαμαρτάνοντι, συγγνώμῃ δίδοται ὁ δὲ ἐξ ἐπισήμης ἀδικῶν ἀπολογίαν ἐκ ἑχθρῆς, προεαλωκὸς ἐν τῷ τῆς συνειδότος δικαστηρίου [Nam qui per ignorantiam peccat, meretur veniam: qui verò prudens sciensque facit injuriam, excusationem non habet, prædamnatus judicio conscientie]. Iacobus Apostolus 14, 17. εἰδότες τὸ καλὸν ποιεῖν & μὴ ποιεῖντι ἀμαρτία αὐτῶ ἐστίν [scienti bonum facere & non facienti peccatum est illi]. Salvianus: *Minoris criminis reatus est Legem nescire quàm spernere.* Et alibi: *Ignosci aliquatenus ignorantie potest: contentus veniam non habet.*

μὴ ἐτοιμάσας, non præparavit] Supple πρὸς τὸ ποιεῖν [ad agendum]. Bene autem hoc additur. nam qui ad faciendum se comparat, etiamsi faciendi tempus aut occasio desit, extra pœnam est. Hieronymus ad XII. Matthæi, *In Lege opera requiruntur quæ qui fecerit, vivet in eis. In Evangelio voluntas quæritur: quæ etiamsi effectum non habuerit, tamen præmium non amittit.*

δαγήσεται πολλὰς: vapulabit multis] Sic Aristophanes Nubibus loquitur τυπόμενος πολλὰς [multis verberatus], & Xenophon v. Exped. ἀνέκραγον πάντες ὡς ἐλίγας παύσεις [exclamaverunt omnes, ut paucis eum

plagis caderet]. Et Demosthenes De falsa legatione, ξαίνει καὶ τὰ νῶτα πολλὰς [multis ei plagis cedit tergum]. Secutus Procopius Vandalicorum primo: ξαίνοντες καὶ τὰ νῶτα πολλὰς [terga cadentes multis plagis]. Vt puræ Græciæ locutionem hic non minus quàm alibi in Luca agnoscas. Alluditur autem ad Legem Deut. xxv, 2.

48. μὴ γνῆς, qui non cognovit] Tarditate ingenii, aut Doctorum negligentia, aut alia gravi de causa, modo ne studio quæsitâ sit ignorantia, quæ de culpa nihil deterit.

ἐδόθη, datum est] In suos usus.

ὃ παρέθεντο πολὺ, περισσώτερον αἰτήσασιν αὐτόν. cui commendaverunt multum, plus petent ab eo] Rursum personale pro impersonali. Sensus est, *Cui commendatum est multum, in usus scilicet alienos, plus ab eo reposcetur quàm ab eo qui minus commendatum accepit.* Huc pertinet quod apud Petrum est 1 Epistola 14, 10.

49. Πῦρ ἦλθον βαλεῖν εἰς τὴν γῆν, ignem veni mittere in terram] Cum quæ sequuntur omnia ad persecutiones Verbi causâ orituras pertineant, Tertulliano assentior locum hunc sic exponenti: *Ipse melius interpretabitur ignis illius qualitatem, adjiciens, Putatis me venisse pacem mittere in terram? Non, dico vobis, sed separationem.* Et mox, *Quale prælium, tale & incendium, qualis machæra, talis & flamma.* Bene autem igni comparatur quicquid adversum animos explorat Petr. 1 Epist. 1, 7. ἵνα τὸ δοκίμιον ὑμῶν τῆς πίστεως πολὺ τιμιώτερον χρυσίῳ τῇ ἀποθνήσκοντι, διὰ πυρὸς ἢ δοκιμαζομένῃ, εὐρεθῇ εἰς ἑπαινον ἢ τιμὴν ἢ δόξαν [ut probatio vestræ fidei multò pretiosior auro quod per ignem probatur, inveniatur in laudem & gloriam & honorem] Menander:

Χρυσὸς μὲν οἶδεν ἐξελεγχέσθαι πυρὶ,
Ἡ πρὸς φίλους δὲ εὐνοία καὶ ῥῶ κρινέται.
[Aurum spectatur ignis testimonio,
At amicus certus in re incerta cernitur.]

Ovidius:

Scilicet ut fulvum spectatur in ignibus aurum,
Tempore sic duro est experienda fides.

Sed & extra hanc comparisonem res adversæ non minus igni quàm diluvio comparantur, Psalm. Lxvi, 12. Eſaiæ xlii, 2. Dicit autem Christus ideo se venisse, non quod hoc primariò Deus velit, sed quod conspectis hominum malorum ingeniis & secutura inde sævitia, non tamen propterea destiterit verum spargere, usus scilicet etiam malorum operâ ad nominis sui gloriam & Ecclesiæ purificationem. Πάντες, inquit Paulus 11 Timoth. 111, 12. οἱ θελόντες εὐσεβῶς ζῆν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ διωχθήσονται [qui pie volunt vivere in Christo Iesu persecutionem patientur].

καὶ τί θέλω; & quid volo] Interrogationis notam apponendam censeo. Nam his in rebus nulla nos codicum auctoritas obstringit, cum veteres libri fuerint ἀδιάκριτοι [sine notis distinctionum]. Sensus est, *Quid autem est quod opto?* Nam interrogatio subjecta responsione vehementius affirmat. Nec aliter videtur legisse & accepisse Theophylactus.

εἰ ἤδη ἀνήθθη; nisi ut accendatur] Ita habent omnes antiqui codices à quibus nulla est causa recedendi.

Locus autem est haecenus minùs rectè intellectus quia non est animadversum *ei etiam* addito indicativo apud Hellenistas idem valere quod *utinam*. Lucas infrà XIX, 42. *εἰ ἔγνωσ καὶ σὺ, utinam tu quoque novisses.* & XXII, 42. *εἰ βέλει παρενεγκεῖν [utinam auferre velles].* Septuaginta Num. XXII, 29. *εἰ εἶχον μάχαιραν ἐν τῇ χειρὶ μου, Utinam machæra mihi esset in manu.* Ios. VII, 7. *εἰ κατεμείναμεν καὶ κατοικήσαμεν παρὰ τὴν Ἰορδάνην, [utinam remansissemus & habitavissemus trans Iordanem].* Iob. XVI, 4. *εἰ τ' ἐναλάρμω ὑμῶν ῥήματα [utinam consolarer vos sermonibus].* Esaiæ XLVIII, 18. *εἰ ἤκυσας τὰ ἐντολῶν μου, Utinam attendisses præceptis meis.* Syrus, quanquam sunt qui aliter accipiunt, mecum facit. Nam *ἵνα* pro *utinam* poni Syris solet, ut apparet dicto loco Luc. XIX, 42. Respondet enim Hebræo *יֵן* vel *אֵן* [*utinam*]. Vertenda igitur hæc verba, *Utinam jam jam accendatur*, ignis scilicet ille exploraturus & purgaturus Christi gregem. Quod Latinus vertit, *Quid volo, nisi ut accendatur?* in eo sensum rectè expressit, verba non annumeravit: quomodo & Syrus interrogationem præsentem resolvit in nudam affirmationem, pari libertate quâ commate sequenti *πῶς* reddidit *multum*. Versiones Latinæ hâc vulgata vetustiores habebant *quàm volo ut ardeat!* aut *quàm volo ut accendatur!* Ad sensum rectè. Sed verbis ne hoc quidem exactè respondet. Nam ut *τί* [*quid*] pro *πόσον* [*quantum*] ponatur exemplum desidero. Certè ex illis versionibus aliter lectum olim in Græcis codicibus quàm nunc legitur non satis validè evincas, cum passim Interpretes jus sibi indulgeant sensu incolumi ab apicibus recedendi.

50. Βάπτισμα, *baptisma*] Vide Matth. XX, 22. Marc. X, 38.

ἔχω βαπτισθῆναι, habeo baptizari] Primum in me ipso, deinde in sectatoribus meis. Nam quod illis fit sibi fieri Christus dicit Act. IX, 4.

πῶς συνέχομαι ἕως ἂν τελεσθῇ, quomodo coarctor usquedum perficiatur] Veteres Scriptores sæpe utuntur testimoniis ex Scripturâ, sed ita ut appareat codicem ab illis non inspectum, cum tamen sententiam satis rectè ex memoria reddant. Tale est quod hunc locum ita citat Irenæus, *ἄλλο βάπτισμα ἔχω βαπτισθῆναι, καὶ πᾶν ἐπείγομαι εἰς αὐτό [alio me baptisate oportet baptizari, & quò id fiat quantum possum propero]*. Sic & Epiphanius adversus Arianos locum hunc longè aliter citat quàm habet, additâ & poculi mentione ex historia Zebedæi: quod illi in aliis quoque locis citandis contingit, ut cum citat ea quæ sunt infrà XXIII, 41, & 44. Quare non est quòd eo nomine suspecta nobis sit recepta lectio. Videtur autem in verbo *συνέχεσθαι* [*coarctari*] tacita quædam esse similitudo sumta à prægnante muliere quæ ita partitudinem horret, ut tamen velit quàm primum fasce suo levâri.

51. *ἀλλ' ἢ διαμερισμὸν. sed separationem*] Videntur exemplaria quibus usus est Tertullianus ex Matthæo habuisse *μάχαιραν* [*gladium*]. Nam ipse suspicatur *διαμερισμὸν* [*separationem*] ejus vice substitutum à Marcione, quod non fit verisimile. Nam *διαμερισμὸν* [*separationem*] hîc constanter agnoscunt Interpretes.

54. *Ὅταν ἴδῃτε τὴν νεφέλην ἀνατέλλουσαν ἀπὸ δυσμῶν,*

εὐθέως λέγετε, Ὁμβρὸς ἔρχεται. Cum videritis nubem orientem ab occasu, statim dicitis, Nimbis venit].

Aratus Diosemeis,

Καὶ δὴ δυομένῃς τετραμμένῃς ἡελίοιο.

Ἦν μὲν ὑποσκιάσει μελαινομένη εἰκῆα

Ἡέλιον νεφέλῃ, ταὶ δ' ἀμφὶ μιν ἐνθα καὶ ἐνθα

Ἀκτῖνες μεσσηγὺς ἐλίσσόμενοι διχῶνται

Ἡ τ' ἂν ἐτ' εἰς ἡὼ σκέπαται κεχρημένῃς εἰς.

— Et solem moneo spectare cadentem.

Nam si nigræ obiens condatur carcere nubis

Phæbus, & exiguo radii fulgore micantes

Immensum nebulis circumfundantur in orbem,

Non erit alterius melior fortuna diei.

Causas naturales vide apud Theonem.

55. Καὶ ὅταν νότον πνεύσῃ, λέγετε, Ὅτι καύσων ἔσαι & cum austrum flantem, dicitis, Quia æstus erit] Quia Iudææ ad meridiem calidissimæ regiones objacent Ægyptus & porrò Æthiopia, unde delati venti æstus adferunt. Sic contra venti Septentrionales frigus dicuntur adferre Iob. XXXVI, 9.

56. τὴ γῆς, *terræ*] Nihil attulit de terræ signis, sed faciliè suppleri potest ex Ioh. IV, 35. & Matth. XXIV, 32.

καὶρὸν τῆτον, *tempus hoc*] *Adventum Messia* qui certa habebat signa à Vatribus pronuntiata. Vide quæ ad Matthæum.

57. τί ἡμεῖς ἀφ' ἑαυτῶν κρίνομεν τὸ δίκαιον; *quid autem & à vobis ipsis non judicatis quod justum est?* Non opus est à cælo aut terra peti argumenta. A vobis ipsis exemplum sumite. Neque enim tam stulti estis, ut in Iudicio contendere velitis cum eo qui certam habeat actionem nulla exceptione elidendam. Quod si talem creditorem in tempore placandum vobis censetis, quid cessatis cum ipso Deo transigere, dum licet, dum æquas condiciones ipse ultro offert? Vsurpat quidem eandem similitudinem Matthæus, sed, ut fieri sæpe diximus, sensu non planè eodem. ibi enim de mutuis hominum offensis agitur. δίκαιον autem hic non propriè est quod *justum* dicitur, sed quod fieri convenit, quodque rationi est consentaneum, ut Philipp. I, 7, & alibi. Id ipsum *verum* interdum Latini vocant & hic Syrus.

58. ἐπὶ ἄρχοντα, *ad Principem*] *Επὶ κριτὴν [ad Iudicem]*, ut apud Matthæum est & hîc infrà, nisi Romano more intelligere mavis Magistratum qui dandi Iudicis jus habet.

δὸς ἐργασίαν, *da operam*] Latinismum hunc rectè accipit Theophylactus, cum priorem adfert interpretationem hanc: *Omni modo hoc age ut libereris.* Quæ ipsa est Origenis. Nam posterior Theophylacti interpretatio non minùs coacta est quàm quod Syrus hîc posuit Latini sermonis ignorantia, è quo tum multa loquendi genera in Græcum profluxerant.

ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ἀπ' αὐτοῦ, *liberari ab illo*] Sic ἀπαλλάττεσθαι τὸ χρέος [*liberari à debito*] dixit Aristoteles. Putem rectè hîc verti, *ut ab eo te expedias.*

τῷ πράκτορι, *exactori*] Hebræum *שׂוֹמֵר* *praktoras* [*exactores*] vertunt Lxx, ut Esaiæ III, 12. Diximus ad Matthæum eum intelligi qui Latine *Viator* dicitur. Demosthenes, ὧν ἕδεις παραδέδωκε τοῖς πράκτοσι τὰ ὀνόματα [*quorum nomina nemo exactoribus tradidit*].

CAPVT XIII.

I. **A**παγγέλλοντες, nuntiantes] Vt rem novam quæ tum fortè acciderat.

περὶ τῶν Γαλιλαίων, ὧν τὸ αἷμα Πιλάτος ἐμίξε μετὰ τῶν θυσιῶν αὐτῶν. *de Galilæis quorum sanguinem Pilatus miscuit cum sacrificiis eorum*] Non in Galilæa: nullum enim ibi jus Pilato: non in Tyrathaba Samaritarum vico, ut quidam existimant: nulla enim societas Sacrorum Galilæis cum Samaritis. Adde, quod ne isti quidem Samaritæ inter sacra occisi: nondum enim ad montem sacris dicatum pervenerant. Ergo Hierosolymis hæc acta. Quo Galilæi sacrificandi causâ veniebant, Paschate præsertim. Dubium autem non est quin Iudæ Gaulonitæ factio, sicut ortum in Galilæa habuerat, ita & multos ibi habuerit defensores, qui Hierosolyma adventantes populum imbuebant opinionibus quæ Imperio Romano adversabantur: inter quas & hæc erat, *non esse sacra facienda pro Romanis*, cuius controversiæ Iosephus meminit. Omnino ergo credibile est, ut & Græcorum Interpretum plerique sentiunt, hujus Sectæ fuisse quos Pilatus sacris intentos (agno putà Paschali) in ipsa rerum novarum molitione oppresserit: sicut postea ab Alexandro Procuratore oppressi sunt Iudæ illius filii. Historiam hanc à Iosepho præteritam non magis mirum est quàm infanticidium Bethlehemiticum. Fuerit hoc fortè inter illa quorum Iudæi Pilatum apud Cæsarem accusarunt. Ingenium Pilato fuisse ἀμείλικτον, [*crudele*] dicit Philo. Quod satis evincunt & Corbanæ invasio, & investio clypæorum, quæ mera erant populi irritamenta. Sub hoc Præside si nemini impune fuit θέσις [*propositionem*] illam defendere, ὅτι ἐκ ἔξουσι κῆνσον δδναὶ Καίσαρι [*non licere dare censum Cæsari*], nemo mirabitur.

2. παρὰ πάντας τὰς Γαλιλαίας, *præ omnibus Galilæis*] Solent quidem magnæ calamitates pœnæ esse peccatorum, quanquam nec id quidem esse perpetuum Christus cæci exemplo nos docuit: sed vulgaris plerunque ulterius judicandi sibi sumit audaciam, ut illos cæteris flagitiosiores putet quibus cum pejus agitur, quam crudelem temeritatem multis castigat Iobus & Psalmorum Scriptor. Merito quidem: nam sæpe viros extra communem aleam bonos Deus gravibus incommodis exercet. Neque id tantum sub Novo Federe (cujus hæc velut propria dispensatio est) sed olim quoque, ut illius quem dicere cœperam Iobi, tum verò & Iacobi, Mosis, Davidis exemplo manifestissimum est, ut jam taceam Esaïam atque eos qui sub Antiocho mortem pro veri tuitione oppetiverunt. Sæpe etiam misericors Deus ex magna malorum turba paucos seligit, quos cæteris esse velit ostentui, in illis monstrans quid omnes meruerint, ut in legionum decumatione fieri solet. Cyprianus: *Plectuntur interim quidam, quo cæteri corrigantur. Exemplum sunt omnium tormenta paucorum.* Salvianus: *Pius scilicet Deus partem percussit sententiæ suæ gladio, ut partem corrigeret exemplo, probaretque omnibus simul & coercendo censuram & indulgendo pietatem.* Vbi & sententiam hanc aliquot veteris historiæ exemplis illustrat. Atque hujus sunt generis Divina illa Iudicia de quibus hoc loco agitur.

ὅτι τοιαῦτα πεπόνθασιν; *quia talia passi sunt*] Neque enim dubium erat apud auditores, & animos Potestatum & causas naturales Divino consilio ita gubernari, ut nihil evenire posset quod non Deus aut facere aut sapienter permittere decrevisset.

3. εἰάν μὴ μετανῶντε, πάντες ὁσάντως ἀπολείδε. *nisi pœnitentiam habueritis, omnes similiter peribitis*] Tota sermonis cohærentia, & quod de ficu sequitur, certò mihi persuadent de communi, & quidem aspectabili pœna Iudæorum populo imminente hic agi: quanquam illa ipsa pœnæ æternæ imaginem & omen gessit. *Similiter*, inquit, *peribitis*. Vide quàm omnia congruerint. Paschatis enim die occisi sunt, magna pars in ipso templo pecudum ritu, ob eandem causam seditionis, quam falso pietatis obtentu homines planè impii velabant.

4. ὁ πύργος ἐν τῷ Σιλωάμ, *turris in Siloë*] Ita & apud Iohannem bis scribitur cap. ix. Sed & apud Iosephum invenio ὑπὲρ τὴν Σιλωάμ ἐπιστρέφων πηγὴν. [*supra Siloam avertens fontem*]. Nec aliter Lxx Esaïæ vii, 6. Apparet ejus sæculi morem fuisse, ut literas interdum fini dictionum adjicerent. Cum masculino nomine ὁ Σιλωάμ [*Siloam*] dicitur, videtur χείμαρρος [*torrens*] subaudiri. Iugem certè aquam fuisse negat Hieronymus. Lenem ejus fuisse fluxum produnt Iudæi & dicto Esaïæ loco probatur. γλυκεῖαν ἢ πικρὴν πηγὴν [*dulcem & uberem fontem*] vocat Iosephus, qui & munimenta urbis eousque percurrisse nos docet, inter quæ munimenta fuit turris illa, de qua hic sermo est.

ὁφειλέται, *debitores*] Syrismus. Vide supra xi, 4. 5. εἰάν μὴ μετανῶντε, πάντες ὁσάντως ἀπολείδε. *Si pœnitentiam non egeritis, omnes similiter peribitis*] Peribitis simili modo, id est, inter ruinas urbis totius, cujus turris ista imaginem gerit.

6. Συκὴν, *arborem ficu*] Eadem significatio quæ vineæ Matth. xxi, 33. Nec aliud indicatum Christus voluit cum ficum sterilem devoveret Matth. xxi, 19. Vinetum hic est genus humanum omne, in quo ficus populus Iudaicus læta fronde spem de se egregiam præbens. Est comparatio non dissimilis à ficu sumta in Epicteto Arriani i, 15. Συκὴς μὲν καρπὸς ἄφρων ἢ μιᾷ ὥρᾳ ἔτελειται· γνώμης δὲ ἀνθρώπου καρπὸν θέλεις ἔτῳ δι' ὀλίγου καὶ εὐκόλως κτήσασθαι; [*Ficus fructus cum subito unaque hora non perficiatur, animi humani fructum te tam brevi tamque facile comparatum putas*]?

7. τρεῖς ἔτη, *anni tres*] Qui hæc ad tres annos quibus Christus docuerit referunt, parum attendere videntur quod sequitur de anno uno expectando. Neque enim Deus post Christi triennium pœnas Iudæorum à piis oratus in unum, sed in quadraginta annos distulit. Quare tres annos satius est dictos intelligi, quod ficus quæ frugiferæ sunt fructum longius non differant. Quibus tribus annis respondet omne tempus ante Baptistam & Christum, quo Deus patientissimè expectavit Iudæorum emendationem. Vide Esaïæ v.

καταργεῖ; *occupat*] Syrus ipsum verbum posuit quod hic Græco exprimere Lucas voluit ἰσχυρῶς [*impediens est eam*]. Nam מנע Syris & Magistris Hebræorum est *impedire*. Ficus multum succi è terra haurit, quod vitibus prodesse poterat

rat, quin & ipsa ficus umbra hominibus nocet. Iudæi eximii à Deo beneficiis affecti pietate umbratica adeò cæteris gentibus utiles non erant, ut contra eorum vita homines cæteros à vera religione alieniores redderet. τὸ γὰρ ὄνομα τῷ Θεῷ δι' ὑμᾶς βλασφημεῖται ἐν τοῖς ἔθνεσι [nomen enim Dei per vos blasphematur inter gentes], inquit Paulus Roman. 11, 24.

8. σκάψω περὶ αὐτὴν, fodiam circa illam] Ablaqueatio ideo admovetur, ut summæ radices & solem & imbrem accipiant. Huic videri possunt respondere χαρίσματα [dona] illa quæ Apostoli & eorum adjutores Iudæis convertendis exercuerunt.

βάλλω κοπρίαν mittam stercora] Stercorantur arbores ut calefiant, ficus præsertim, ut quæ cæteris sint frigidiore. Huic operæ non malè respondent magna illa incommoda famis, seditionum, atque alia quibus Deus Caji, Claudii Neronisque temporibus, veterum Iudæis excutere conatus est. Vide quæ ad Matth. xxiv.

9. Καὶν μὲν ποιήσῃ καρπὸν. & siquidem fecerit fructum] Subaudi ex superiori commate ἄφες, relinque, aut, bene est.

εἰς τὸ μέλλον, in futurum] Probo hanc lectionem quam veteres codices tuentur, etiam Paulus hoc loquendi genere utitur 1 Tim. vi, 19. Syrus hic legit εἰς τί μέλλει ζῆν; ἐκκόψει αὐτήν [cui bono vivet etiamnum? excindes eam].

11. πνεῦμα ἔχουσα ἀθενείας, quæ habebat spiritum infirmitatis] Posset quidem πνεῦμα [spiritus] Hebræorum more pro ipso morbo accipi secundum ea quæ alibi diximus: sed cum infra apertè dicatur à Satana immissum hoc malum, præstat ita intelligi quomodo πνεῦμα ἄλαλον [spiritum mutum] dixit Marcus ix, 17. demonium quod loquendi facultatem impediret. Extra causas naturales morbos multos hominibus immitti per dæmonia vetus fuit Iudæorum opinio, ut ex Iosepho etiam videre est, & Hebræorum Magistris ad Psalm. xc i, 6. Confirmat id ipsum Iobi & Saulis historia & in Evangelio multæ narrationes.

συγκύπτει, inclinata] Erat cernua. non ergo ὀπισθοτονική, ut vult vir eruditus, sed ἐμπροσθοτονική, non in scapulas rigens, sed in pectus, ut Plinius ista exprimit. Nazianzenus συγκύπτειν [inclinare] non malè exponit κάτω νεύειν [deorsum vergere]. Hoc sensu συγκύπτει προσώπῳ [inclinans faciem] est in Græco Iobi ix, 27. At ὀπισθότονον [in posteriora reflexum] Lxx usurpant Deut. xxxii, 24, ubi tamen in Hebræo est **נָפַח** quod pestem plerique interpretantur. ὀπισθοτονικοί sunt Latine, ni fallor, obstipi.

ἀνακύψαι, sursum respicere] caput attollere. Ita ἀνακύπτειν πρὸς τὸ ἥλιον [susplicere ad solem] dixit Aristoteles. Ipse Lucas infra xxi, 28. ἀνακύψαι [susplicere] exponit ἐπάγει τὰς κεφαλὰς [attollere capita]. Sed & Iohannes hoc sensu usurpat. Bene veteres in hac femina imaginem quandam observant hominum qui cum vultus sui argumento in cælum erigere deberent, curvas in terram animas gerunt.

εἰς τὸ πάντελές. omnino] Idem loquendi genus ad Hebræos vii, 25.

12. προσεφώνησε, vocavit] Ultro nec rogatus beneficium ingerens: quod ipsum pertinet ad eam quam dixi ὑπόνοιαν [latentem intellectum].

ἀπολέλυσαι, dimissas] Præteritum pro præsentī, ut Matth. ix, 2. Marc. ii, 9. Simul enim Christus hæc dixisse simulque manus imposuisse intelligendus est.

14. ὁ ἀρχισυνάγωγος, Archisynagogus] ὁ πρῶτος τῆς συναγωγῆς [qui præerat Synagogæ]. Interdum laxius ea vox sumitur, ut Presbyteros quoque comprehendat quemadmodum diximus ad Matthæum. Sic cum unus esset στρατηγὸς τῆς ἱερῆς [Præfectus templi] interdum ejus adjutoribus id nomen communicatur.

ἀγανακτῶν ὅτι τῷ σαββάτῳ ἐθεράπευσεν ὁ Ἰησοῦς, indignans quia Sabbato curasset Iesus] Nimirum quia summam sanctimoniam in ritibus collocabat: unde meritò audit ὑποκριτής [hypocrita]. Nam illam fabulam optimè agunt quibus in animo ne mica quidem est veræ dilectionis.

τῷ ὄχλῳ, turbæ] Per illorum latus Iesum accusans quem palàm aggredi non audebat. Etiam hoc ὑποκριτικῶς [hypocritice] & veteratorie.

ἐργάζεσθαι, operari] Atqui cibum sumere Sabbato licebat: cur non ergo & manum imponere. Malè ergo captatur vocola ἔργον [operaberis] rectèque defendi poterat ne verba quidem Legis ad hanc facti speciem pertinere. Sed Christus omīssis subtilitatibus evidentissimā comparatione calumniæ iniquitatem detegit.

15. Ὑποκριτὰ, Hypocrita] singulariter legit Syrus. neque rarum est, ut uni dicantur quæ ad ipsum aliosque pertineant.

ἐκαστὸς ὑμῶν, unusquisque vestrum] Vestri gregis tum Legisperitorum, tum Phariseorum. Nam erant sectæ minores quæ aliter sentirent, ut alibi diximus.

ὁ λύει τὸ βῆν αὐτοῦ ἢ τὸ ὄνον; non solvit bovem suum aut asinum] Quia periculum animæ impellit, ut ajunt, Sabbatum. Id periculum autem non sumebant in puncto, ut ita dicam. Neque enim certum erat pecudes non ductas aquatum continuo interituras.

16. θυγατέρα Ἀβραάμ, filiam Abraham] Non contentus hominem pecudi opponere, quod satis fuerat, adjicit filiam Abrahami, quod nomen apud illos in maximo erat pretio. Vide Matth. iiii, 9. Luc. iiii, 8. Iohann. viii, 33. Actor. xiii, 26. Hæc interpretatio simplicior & rectior quàm eorum qui fidem feminae spectatam volunt.

ὁ Σατανᾶς, Satanas] Dei & humani generis hostis. Singula verba habent ἐμφασιν [altiore intellectum].

δέκα καὶ ὀκτὼ ἔτη, decem & octo annis] Non ad horas aliquot, ut boves & asini ligantur.

λυθῆναι, solvi] Multò minore opera, verbo & manuum impositione.

17. ἐπὶ πάνσι τοῖς ἐνδόξοις, in universis quæ gloriose fiebant] Ita vocat quæ alibi μεγαλεῖα [magnalia].

23. εἰ ὀλίγοι οἱ σωζόμενοι; si pauci sunt qui salvantur] Solet Christus curiosas quæstiones sine responso rejicere, ut hic & Actor. i, 7. Nostra refert scire quales servantur, non quot servandi sint, quan-

quamquam ex altero alterum conjectare aliquatenus licet. Nam paucis libet viam ingredi arduam atque difficilem.

24. *Ἀγωνίζεσθε, contendite*] Apertè ostendit Christus numerum servandorum non esse definitum decreto excludente omnem actum humanæ voluntatis, quando omnes ad capeffendam viam invitat: sed simul ostendit rem esse magni animi & constantiæ; id enim verbum hoc indicat, ut & Coloss. 1, 29.

ζητήσουσιν εἰσελθεῖν, quærent intrare] Supple 10 *eo quò iri nisi per portam non potest*, in regnum scilicet cœleste. Nemo est qui non immortalitatis cupiditate teneatur: sed non omnibus ea tanti est, ut propterea carere velint hujus ævi commodis.

25. *ἐγεγῆθῃ, experrectus fuerit*] Ita Syrus & Arabs. Latinum apparet legisse *εἰσελθῇ* [intraverit]. Sed illud præferendum. Nam *ἐγειρεσθαι* [expergefieri] motum significat de sede sua aut lectulo procedentis ad claudendum ostium.

ἀρξήσθε ἕξω ἐστάναι, incipietis foris stare] Manifestus 20 *πλεονασµὸς* [abundantia sermonis] qui Lucæ frequens, supra 111, 8. 1V, 21. V, 21. VII, 15, 38. Sic & infra XIV, 9. & Actor. 1, 1.

Οὐκ οἶδα ὑμᾶς πόθεν ἐστέ. nescio vos unde sitis] Id est, pro ignotis vos habeo.

26. *Εφαγόµεν ἐνώπιόν σου καὶ ἐπίοµεν, manducavimus coram te & bibimus*] Id est, admodum familiariter tecum viximus. Nam *φαγεῖν ἐνώπιόν τινος* [manducare coram aliquo] dicuntur qui unà cum eo cibum sumunt, ut infra XXIV, 43. quod sicut Iudæos qui cum Christo vixerunt non sublevavit, ita nec Christianis non Christianè viventibus quicquam proderit mensæ Dominicæ fuisse participes: imò aggravabit hoc ipsum eorum damnationem, ut Paulus docet ad 1 Cor. XI, 29.

ἐν ταῖς πλατείαις ἡµῶν ἐδίδασκας. in plateis nostris docuisti] Multi sunt qui auditu verbi se justos existimant, cum longè aliter se res habeat. Rom. 11, 13. Iac. 1, 22, 23.

27. *ἐργάται, operarii*] Quia Hebræi participia pro verbalibus usurpant, ideo Lucas quod in Psalmo & apud Matthæum est *ἐργαζόµενοι* [operantes] rectè interpretatur *ἐργάται* [operarii]. Nam non actus quivis sed vitæ studium indicatur.

28. *Ἀβραάμ καὶ Ἰσαάκ καὶ Ἰακώβ καὶ πάντας τὰς προφῆτας, Abraham & Isaac & Jacob & omnes Prophetas*] quibus sanguinis auctoribus aut consanguineis gloriamini.

30. *εἰσὶν ἐχθροί, sunt novissimi*] Qui nunc alienissimi à Dei beneficiis videntur οἱ ἀλλόφυλοι [alienigenæ], quos vos tantopere contemnitis.

31. *προσῆλθόν τινες Φαρισαῖοι, accefferunt quidam Phariseorum*] Qui in Galilæa aut Peræa vivebant. Nam eò pertinet quod dicunt *ἐντεῦθεν* [hinc]. Neque enim extra eas regiones jus ullum erat Herodi. Phariseos autem non in Iudæa tantum, sed & in Galilæa atque alibi plurimos fuisse docet nos hic noster, supra V, 17.

ὅτι Ἡρώδης θέλει σε ἀποκτεῖναι. quia Herodes vult te occidere] Ex responso Christi datur, ni fallor, intelligi, non sponte venisse hos Phariseos, neque proprio consilio, sed instinctu Herodis. Ideo He-

rodi responsum nuntiari jubet Christus. Videtur autem pro vafritie sua hoc fecisse Herodes, ut quem interimere metuebat, ne populum denuo offenderet, eundem tamen injecto metu arceret finibus suis. Volebat enim eum quàm longissimè abesse qui passim testimonium perhibebat innocentiae Iohannis: idque magna cum auctoritate, ob vim mirificam quæ ipsi aderat.

32. *τῇ ἀλώπεκι, vulpi*] Solent à Prophetis Reges describi bestiarum nominibus, ut hirci, arietis, pardi, urfi: neque immerito; quia si historias spectemus, pars longè maxima humanitatem exuit & in belluinos mores migrat. Ita & Neronem sub leonis nomine describit Paulus. Herodi nullum nomen magis conveniebat quam vulpis: erat enim 10 *πανουργότατος* [vaferrimus], & memor ejus quod Lyfander dicere solebat, *ὅπῃ ἡ λεοντῇ μὴ ἐφικνέται, χρὴ τὴν ἀλώπεκην προσεῖπαι* [ubi leoninā pelle res peragi non potest, vulpina assuenda], compositus ad 20 Romani tunc Imperatoris exemplum qui nullam, ut rebatur, ex virtutibus suis magis quàm dissimulationem diligebat. Itaque videas eum magnā arte & populo se commendasse, quasi Iudaicæ religionis perquàm studiosum, & Romano Imperatori adulatum serviliter, quasi ei devotissimum, cum interim omni modo ipse res suas ageret. Sic Herodianos partem Sadducæorum clam fovens, interim & Phariseorum operā utebatur. Neque verò, cum hoc cognomento Tetrarcham indigitavit Christus, quicquam censendus est fecisse contra Legem paternam, quæ exstat Exod. XXI 1, 28. Nam cum Prophetarum munus esset Reges ipsos magna cum libertate reprehendere, ut qui majores Regibus essent in muneris sui obitu, Ierem. 1, 10. sequitur hinc illam Exodi legem ad ipsos non spectasse, nam mandati Divini exceptio omnibus Dei positivis legibus inest. Idque exemplis Esaiæ, Ieremiæ, atque aliorum manifestissimum est. Prophetæ autem munus hoc ipso loco Christus apertè 40 sibi vendicat. Est apud Gregoram oraculum in quo Imperator quidam Græcus hoc ipso vulpis nomine designatur.

ἐκβάλλω δαιμόνια, καὶ ἰασεὶς ἐπιτελῶ, ejicio demonia, & sanitates perficio] Nihil ago quod in crimen vocari debeat: uoceo nemini: regionem ipsius morbis & demoniis purgo: quid ergo est quod mortem mihi minatur? Similiter Iudæos alloquitur Christus apud Iohann. x, 32.

σήμερον καὶ αὔριον, καὶ τῇ τρίτῃ τελειῶμαι, hodie & cras, & tertia die consummor] Tempus significat indefinitum, sed sibi cognitum. Sic Osee VI, 2. *ὕγιασεν ἡµᾶς μετὰ δύο ἡμέρας· ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ ἀναστήσεται* [vivificabit nos post duos dies; in die tertia suscitabit nos]. Quod si quis tamen arcanum inesse his verbis vaticinium putet, ut dicta hæc sint triennio ante mortem, atque ita dies, ut apud Ezechielem, annos designent, non repugnabo. Nam quod quidam putant hæc omnino sub exitum à Christo dicta, fragili moventur argumento. Ponunt enim 50 à Luca pressius quàm à cæteris observari temporum ordinem, quod non ita esse multis exemplis apertum fecimus. Neque verò ea est vis vocis *ἐξῆς* [deinceps] in libri anteloquio: *τελειῶμαι* [consummor

summor] autem est ἐναλλαγή [enallage]. Nam consummari dicitur cuius cursus consummatur: ὁ τελεῖται ὁ δὲ ἔτι [non consummatur cursus] ut noster hic loquitur Actor. xx, 24. Neque aliter accipiendum videtur Philip. 111, 12. ubi Paulus à cursoribus sumta similitudine subjungit, ἔχῃ ἡδὲ ἔλαβον, ἡ ἡδὲ τετελείωμαι [non quod jam acceperim, aut jam perfectus sim].

33. καὶ τῇ ἐχομένῃ, & sequenti] Nempe etiam tertio illo die cuius fine demum cursum meum perficiam: sive

πορεύεσθαι. ambulare] Ambulare hic est, operari, Iohann. x11, 35. & alibi. Sensus idem qui apud Iohann. 1x, 4. Εμὲ δεῖ ἐργάζεσθαι τὰ ἔργα τῆ πεμψάντος μεῖως ἡμέρα ἐστίν [me oportet operari opera eius qui misit me donec dies est]. Quasi dicat: Non est quod mihi hoc tempore & loco mortem quisquam minetur. Divina Providentia nunquam id ius Herodi in me permittet, quod ille sibi vindicat: moriturus sum, sed ubi & quando Pater voluerit atque ego voluero. Interim non desistam à miraculis, quæ quo sunt maiora, hoc magis illum excruciant.

ὅτι ἐκ ἐνδέχεται, quia non capit] Causa redditur cur nondum sit moriturus, id est, cur aut ipse nondum velit mori, aut etiam Pater nondum decreverit permittere ut occidatur: quia non convenit Prophetam alibi occidi quàm Hierosolymis, quæ urbs ius illud occidendi Prophetas quasi usu ceperat. Erant quidem & Prophetæ quidam occisi extra Hierosolyma, sed pauci præ iis qui Hierosolymis erant trucidati. Factum igitur est Divina dispensatione, ut illa civitas neglectis omnibus ad pœnitentiam invitantibus, antea facta scelera etiam hoc summo scelere cumlaret mox omnium pariter scelerum pœnas litura.

34. Ἱερουσαλήμ, Ἱερουσαλήμ, Ierusalem, Ierusalem] Puto ob argumenti affinitatem à Luca hoc loco hæc adjecta, non quod sæpius à Christo pronuntiata fuerunt. Videtur enim transcriptus locus ex Matthæo, ad quem videri possunt quæ notavimus.

35. ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν, relinquetur vobis domus vestra] Ερημῷ [deserta] hic in quibusdam libris ex Matthæo adscriptum est, cum optimi codices non habeant, & Græci Scriptores sed & Latini quidam non agnoscant.

C A P V T XIV.

1. **E**is οἶκόν τινος τῶν ἀρχόντων, in domum cuiusdam Principum] Puto Hierosolymis hæc gesta. Nam ἀρχοντας [Principes] plerumque appellari video eos qui Synedrium participant, ut infra xxiv, 20. Iohann. 111, 1. Actor. 111, 17.

τῶν Φαρισαίων, Phariseorum] Id est, qui erant ex Phariseorum numero. Ita enim malo accipere quàm, ut quidam interpretabantur, Phariseorum Principes, id est, primarios qui potius πρῶτοι Φαρισαίων [primores Phariseorum] dicerentur quàm ἀρχοντες [Principes]. Græcos autem genitivos ita accipi solere nemo nescit. Iohannes eundem sensum ita expressit, ἀνθρώπος ἐκ τῶν Φαρισαίων ἀρχὸν τῶν Ἰουδαίων, [homo ex Phariseis Princeps Iudæorum]. 111, 1.

καὶ, &] Est hoc Hebræo more pro ut positum, & sequens indicativus Latine per subiectivum reddendus.

αὐτοὶ, ipsi] Subauditur nomen Φαρισαῖοι καὶ Νομικοὶ [Pharisei & Legisperiti] qui eidem convivio intererant.

παρατηρέμενοι, observabant] Ita hæc vox sumitur & Marci 111, 2. & supra vi, 7. observabant numquid facturus esset alienum à ritibus ad Sabbatum pertinentibus, quos Magistrorum auctoritas & usus introduxerat.

2. ἐμπαροθεν αὐτῷ, ante illum] Qui spe recuperandæ sanitatis, ut credibile est, advenerat.

3. Εἰ ἐξεστὶ τῷ σαββάτῳ θεραπεύειν; si licet Sabbato curare? Vt inter ipsos fieri consueverat, juris controversi quæstionem proponit.

4. Οἱ ὃ ἡσύχασαν. At illi tacuerunt] Erant enim dissentientes auctores. Sed receptior sententia habebat non licere Sabbato facere medicinam, nisi mortis periculum ex dilatione immineret. Atqui ipsa æquitas Legum optima interpret suadebat plus aliquanto dandum homini quam bestię: in tali autem periculo etiam bestię Sabbati die consulebatur. Diximus de hac re alibi. ἡσυχάζειν [quiescere] autem pro tacere frequens est apud Hellenistas, 1 Macc. 1, 3. Esaiæ vii, 4.

ἐπιλαβόμενος, apprehendens] Attrectans eum: quo facto ostendebat à se proficisci vim sanandi, eademque opera quæstionem motam definiebat.

5. τίνος, cuius] Idem loquendi genus quod supra xi, 11.

εἰς Φρέαρ, in puteum] Hellenistæ per abusionem vocem Φρέαρ [putens] de quavis voragine usurpant ad exemplum Hebræi בֹּאֵר [putens]. In Psalmo lv, 23. est תוֹרֵם לְבָאֵר שְׁחָת, Græcis καταΐξεις αὐτὸς εἰς Φρέαρ διαφθορᾶς [deduces eos in puteum interitūs]. Quo sensu Φρέαρ τῆς ἀβύσσου [putens abyssi] dicitur aliquoties in Apocalypsi. Φρέαρ [putens] ergo dixit Lucas quod Matthæi Interpres βόθυνον [foveam] xi, 11. Appositè autem Christus hydropicum submergendæ pecudi, ut τὴν συγκύπτεισαν [inclinatam] pecudi vincitæ comparavit.

ἀνασπάσει, extrahet] מסיק [educens]. Vide Daniel vi, 23.

7. παραβολήν, parabolam] Ita appellat sequentem admonitionem quia exemplo rei convivalis ostendit quid in omni vitâ, neque coram hominibus tantum, sed & coram Deo, nobis sit faciendum: unde & generale infertur pronuntiatum commate 11, quod repetitum infra est xviii, 14. minùs ergo hic dicitur, plus significatur: quod est παραβολῆς [parabolæ], ut eam vocem Hellenistæ usurpant. Oportunè autem Christus sanato corporis hydrope sanare etiam aggreditur duplicem animi hydropem, superbiæ tumorem & pecuniæ sitim.

πῶς τὰς πρωτοκλισίας ἐξελέγοντο, quomodo primos acubitus eligerent] Puto non tam ad facta quàm ad animum convivarum referri hoc debere.

10. ἵνα, ut] Εὐδαίμων [eventum notans], ut supra μήποτε [ne forte] quanquam in ἐπιμυθίᾳ [affabulatione] potest etiam τελικῶς [finaliter] intelligi.

προσανάβηθι ἀνώτερον. ascende superius] Ex Solomone

mone. xxv, 7. ubi Græcè sic est, Κρεῖσσον γὰρ σοι τὸ ῥηθῆναι, Ἀναβῆναι, ἢ ταπεινωσαί σε ἐν προσώπῳ δυνά-
58. [melius est enim ut dicatur tibi: ascende huc, quam ut humilieris coram Principe]. Exstat parabola ejusdem sensûs in libro Iudaïco cui titulus Electuarium Gemmarum.

12. Ελεγε ὃ καὶ τῷ κεκληκότε αὐτὸν, dicebat autem & ei qui se invitaverat] Convivatori suo benignè gratiam rependens, πνευματικὰ ἀντὶ σαρκικῶν [spiritualia pro carnalibus].

πλοῦσις, divites] Referenda hæc vox ad omnia ea quæ præcesserunt, φίλος [amicos], ἀδελφός [fratres], συγγενής [cognatos], γείτονας [vicinos]. Neque tamen prohibet Christus mutua inter divites amicitiae testimonia. Sed opera misericordiae multò præfert, ut quæ sine spe humanæ vicis Dei causâ præstantur. Intelligendus enim hic locus, ut alii multi, per comparisonem. Cicero de Officiis primo: In collocando beneficio hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat ita ei potissimum opitulari. Quod contra fit à plerisque: à quo enim plurimum sperant, etiamsi ille his non eget, tamen ei potissimum inserviunt. Plinius lib. ix, epist. 30. Volo eum qui sit verè liberalis tribuere amicis, sed amicis dico pauperibus: non ut isti qui iis potissimum donant, qui donare maxime possunt.

μήποτε, ne fortè] Id est, Ne, si hoc facere contenti sitis, merces vestra hic vobis sit persoluta. Vide supra vi, 32. ubi χάριν [gratiam] dicit quod hic ἀνταπόδομα [retributionem].

ἀνικαλέσωσι, reinvitant] Revocent. Ea enim vox hoc significatu mutuae ad cœnam vocationis Latinissima est, ut ex Lactantio & Nonio alii observarunt. Sensus ferme idem qui apud Dionem Prusæensem oratione vii: ὡς ἔβας δὴ ὄντι ἔτῳς ἀκριβῶς καὶ ἀνελευθέρως πράττειν τὰ περὶ τὰς ξένους τὰς πένητας· μόνους ὃ τὰς πλοῦσις ὑποδέχεσθαι φιλοφρόνως ξενίοις καὶ δώροις· παρ' ὧν δηλονότι καὶ αὐτοὶ προσεδέκωντο ἴσων ἐντυχεῖν [Quod videlicet jam in consuetudinem venisset ita attentè & illiberaliter agere cum pauperibus hospitibus: solos autem divites suscipere benignè donis muneribusque hospitalibus, à quibus nempe & ipsi sperabant se paria percepturos]

13. καλεῖ πτωχούς, voca pauperes] Hoc etiam πτωχούς [pauperes] ad sequentia omnia referendum est, sive illi mutili, sive claudi, sive cæci, à quibus ut mali ominis hominibus multi abhorrent. πτωχός Hellenistis dici nec pauperes propriè, nec mendicos semper, sed quos Latini egenos vocant, alibi notatum est. Ex hoc Christi monito natæ ἀγάπαι [convivia Christianorum] quibus divites Christiani Christianos pauperes fraternè excipiebant, quem morem corruptum, cum seorsim divites epularentur, castigat ad Corinthios Paulus.

14. ἐν τῇ ἀνάστασει τῶν δικαίων, in resurrectione justorum] Non tempus tantum, sed & modus retributionis significatur: ἀνάστασις δικαίων [resurrectio justorum] est ἀνάστασις ζωῆς [resurrectio vitæ] Ioh. v, 29. cui opponitur ἀνάστασις κρίσεως [resurrectio iudicii]. Plerumque autem ἀνάστασις [resurrectio] in partem illam meliorem sumitur. Videtur hic Christus allusisse ad illud Psalmi primi, καὶ ἀναστήσονται ἐν βελῇ δικαίων [non resurgent in concilio justorum], ubi

Symmachus ἐν συνελεύσει δικαίων [in conventu justorum], alii ἐν συλλόγῳ [in collegio] aut συναγωγῇ [in congregatione]. Si magnum hic ducitur conspici in cœtu Procerum, quantò majus in cœtu Procerum eorum quos Deus cœlesti curiæ adscripserit.

15. Μακάριος ὁσὶς φάγεται ἄρτον ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. Beatus qui manducabit panem in Regno Dei] Sententia crebra apud Rabbinos ab Esdræ, ut credibile est, temporibus veniens. Nam τὰ ἀόρατα [invisible] imagine τῶν ὁρατῶν [visibilia] depingebant.

17. τὸ δέσλον, servum] Vocatorem. Apparet morem fuisse, qui nunc etiam multis in locis viget, ut vocati sub ipsam cœnæ horam iterum appellarentur: quod ipsum observare est apud Iosephum in Estheris historia.

ἑτοιμά ἐστι πάντα. parata sunt omnia] Vide ad Matthæum.

18. ἀπὸ μιᾶς, simul] Locutio μονήρης [unica] in qua interpretanda non est mirum si eruditi hodie dissentiant, cum jam olim Arabs totam præterierit, ut solet non intellecta: φωνῆς [vocis], quod quidam volunt, suppleri non potest, cum singuli suas excusationes attulerint. Vir raræ in his rebus diligentiae multis nuper demonstrare conatus est subaudiri ὥρας [horæ] ex Syrorum more qui dicunt ἡμέρα. Sed ut quod mihi videtur sine cujusquam fraude pronuntiem, non possum perspicere quomodo is sensus huic loco congruat. Nam sive ἀπὸ μιᾶς ὥρας [ab una hora] interpreteris eo ipso tempore, quam vim ἐμφατικὴν [emphaticam] id habere hic potest, cum non alio tempore excusare se potuerint, quàm quo compellabantur? Sin potius interpretari libet confestim, ne id quidem quadrat, nec enim mirum, si excusare se vellent, confestim se excusasse, qui sub ipsum cœnæ tempus compellati non habebant deliberandi spatium. Vidit hoc ipse Syrus qui non ἡμέρα hic transtulit, facturus si commodam ejus vocis significationem reperire hoc loco potuisset, sed ἡμέρα, in quo idem ille vir eruditissimus recte suspicatur ἡ [cor] subaudiri. Quare cum vel hinc liqueat ita solitos loqui Syros, quid mirum si Lucas Syrus Syriacum loquendi genus est imitatus? ita tamen ut femininum genus usurpaverit: quia καρδιά [cor] ut & ψυχὴ [anima] (nam perinde est utrum subterici intelligas) apud Græcos feminini est generis. μίαν καρδίαν καὶ ψυχὴν [unum cor & animam] dixit Lucas noster Act. iv, 32. ψυχὴν μίαν [unam animam] etiam Paulus Philipp. i, 27. Sensus est animum omnibus fuisse similem. Omnes compacto rem agunt quasi in velabro olearii, inquit facetissimus Comœdiarum Scriptor, ubi parem omnibus, etiam qui inter se non convenerant, animum vult describere. Significat autem hæc pars fabulæ non obscurè Iudæorum Magistratus & Legis Interpretes, qui olim per Prophetas, postea per Iohannem & Christum ad resipiscentiam vocati, quidvis causare maluerunt quam salutaris consilio parere.

ἔχω ἀνάγκην ἐξελθεῖν καὶ ἰδεῖν αὐτόν· ἐρωτῶ σε, ἔχε με παρητημένον. necesse habeo exire & videre illum: Rogo te habe me excusatum]. Multi simul Latinismi.

ἔχω ἀνάγκην, opus habeo. ἐρωτῶ σε, rogo te. ἔχε με παρητημένον, habe me excusatum. ἀνάγκην ἔχειν [necesse habere]. Reperias etiam infra xxiii, 17. i Cor. vii, 37. Hebr. vii, 27. Iudæ 3.

19. Ζεύγη βοῶν, juga bovm] Satis Græcè. Ita & supra maluit dicere ζεύγη τρυγόνων [par turturum] quàm δύο τρυγόνες [duos turtures], ut dixerant Lxx.

20. & δύναμαι εἰσεῖν. non possum venire] Idem dicit quod alii sed rusticius. Ita eorum qui sermonem salutis respuunt, alii videri volunt aliis commiores.

21. εἰς τὰς πλατείας & ῥύμας & πόλεως, in plateas & vicos civitatis] Nam in his sedere solebant qui vitio corporis semet sustentare non poterant.

τὰς πλωχὰς, pauperes] Piscatores, publicanos, imo & feminas vitæ antea impurioris. Intelligendum autem ἐπὶ τῷ πολὺ [plerumque], non quod omnes Iudæorum qui in Christum crediderunt tales fuerint, sed plerique, aut ob rude ingenium aut ob vitam priorem despecti.

22. ἔτι τόπος ἐστὶ. adhuc locus est] Magnum regnum Christo promiserat Deus. Itaque potius quàm paucos ille subditos habeat, laxat intima misericordiae suæ penetralia, nunquam visâ, nunquam auditâ ratione.

23. εἰς τὰς ὁδούς καὶ φραγμὲς, in vias & sepes] Extra urbem, id est, extra fedus, & ubi miseras gentes videre erat in multiplici Labyrintho,

Errare atque viam palantes quærere vitæ.

ἐπὶ τὰς διεξόδους [ad exitus viarum] dixit Matthæus. Vide quæ ibi notata. De consulto autem φραγμὲς [sepes] nominasse videtur Christus, quod sepes quasi quædam interpositæ populos extraneos à veri cognitione secluderent: quo sensu vocem φραγμὲς [sepis] usurpat Paulus Ephes. i i, 14.

ἀνάγκασον εἰσελθεῖν, compelle intrare] Facit hic locus me memorem eximii inter veteres Doctoris, qui cum antea multis in libris asseverasset neminem esse ad fidei professionem cogendum (qua in re nihil certè dixerat quod non ante eum dixerant Iustinus, Athenagoras, Tertullianus, Arnobius, Minutius, Lactantius, & quotquot alicujus nominis ante vixerant) mutatae mox nonnihil sententiæ obtendit hujus loci auctoritatem, quasi cogi debeant qui sepes constituunt, hoc est ut ipse interpretatur, qui divisiones in Ecclesia quærunt. Nimirum vel hoc exemplo apparet quantò aliter judicemus cum res ipsas sine affectu introspicimus, aliter cum facti quæstio incidit, quo fit ut non semper sint σωφώτεροι αἱ δεύτεροι φρονήσεις [posteriores cogitationes sapientiores]. Expressit hoc illi Donatistarum pertinetia, quos ut undique urgeret, etiam hoc telum arripuit: Cum tamen hic locus manifestò pertineat ad gentes adhuc fidem non professas, quas ille ne tunc quidem cogi voluit eum Christianos ad unitatem professionis cogendos arbitraretur. Atque quam multa sunt ἐν ταῖς παραβολαῖς [in comparationibus] quæ in re significante sensum habent proprium, in re significata non nisi valde figuratum? Quid quod ne in ipsa quidem fabula ἀναγκάζειν [compellere] de pœnis corporalibus aut minis pœnarum potest intelligi, non enim eo modo convivæ cogi so-

lent, sed importuna flagitatione. Dicitur Iesus coegisse discipulos ut navem intrarent, Matth. xiv, 22. Marci vi, 45. quod certè nec trudendo nec trabendo fecit, sed magisterii sui auctoritate. Rursum duo illi qui Emauntem ibant Iesum παραβιάσαντο [coegerunt], ut secum maneret, instanter rogando scilicet. Dicitur Petrus gentes coegisse ad Iudaismum, Gal. ii, 14. non vi ullâ scilicet, sed exemplo. Sic igitur gentes ad fidem quasi coactæ, dum

10 Apostoli eorumque adjutores illis instant ευκαιρως, [opportune], ἀκαιρως [intempestive] i i Tim. iv, 2. per Christum obtestantur, addunt dictis miraculorum auctoritatem, & innocentissimæ vitæ exemplum, i Thessal. ii, 10. Certè & apud Hermann Angelus ita loquens introducit, Cogam eos credere. & Tertullianus dixit, Qui studuerit intelligere cogetur & credere. Et vetus formula Ecclesiasticæ precationis habet, Ad te nostras etiam rebelles compelle propitius voluntates. Cyprianus libello de Mortalitate,

20 Gentiles coguntur ut credant, metu mortis scilicet. Ad hoc cogendi genus sunt qui referant signum illud πνοῆς βιαίας [spiritus vehementis] in cœnaculo Apostolorum die Pentecostes, id est, ut Origenes ad Celsum interpretatur, πνοῆς βιαζομένης ἐξαφανίσαι τὴν ἐν ἀνθρώποις κακίαν, καὶ τὰ ἀπ' αὐτῆς [flatūs, qui homines ab improbitate avelleret & quæ ab eâ mala oriri solent, deferere cogeret]. Certè illi præcipuè primorum temporum Christiani, ob vim illam subitam atque eximiam Spiritus dici possunt quasi vi per-

30 tracti, quod & de quibusdam sui ævi affirmat idem Origenes, ita loquens, Οὕτως λελέξεταί ὅτι πολλοὶ ὡσπερ εἰ ἀκόντες προσεληλύθασι Χριστιανισμῷ, πνεύματος τινος τρέψαντος αὐτῶν τὸ ἡγεμονικὸν αἰφνίδιον ἀπὸ τῆ μισεῖν τὸ λόγον ἐπὶ τὸ ὑπεραποθάνειν αὐτῆς, καὶ φαντασιώσαντος αὐτῆς ὑπάρῃ ὁναρ. [Dicam tamen multos velut invitos Christianos factos, mutante eorum mentem spiritu quodam, atque ab odio doctrinæ nostræ, eò, ut pro ea mortem oppeterent, adducente, visis somniis &c]. Similia dicit ad Lucam Homilia vii. Exempla, præter illud

40 Pauli nobile, dari possunt ex martyrologio nonnulla, ut de mimis duobus qui cum Christiana mysteria per ludibrium imitarentur, sub Diocletiano alter, alter verò sub Iuliano, subito mutati ac Christianos se professi sunt. Similis est apud Senecam locutio: Cogenda est mens ut incipiat.

24. Λέγω γὰρ ὑμῖν, dico autem vobis] Puto continuari fabulam & verba esse Domini servos alloquentis, & testantis nunquam se posthac illos recusatores ad cœnam suam admissurum.

50 25. ὄχλοι πολλοὶ τὴν τὴν πολλὰ] Mali bonis permixti, ut in grandi turba fieri solet, quod occasionem sequenti sermoni præbuit.

26. ἔρχεται πρὸς με, veniat ad me] Discendi causa. Iudæi proselytis proponebant incommoda quæ Legem comitantur: Christus se sectantibus multo majora.

καὶ ἐμισέ, & non odit] Certum est vocem hanc improprie sumi. Nam parentes odisse impium est, semetipsum ἢ ἀδυνάτων [impossibile]. Ephes. v, 29. Simplicissima interpretatio est quæ μισέειν [odisse] exponit minus amare. Nam in Matthæo est ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμέ [qui amat patrem aut matrem plus quàm me] neque aliter sumitur

mitur Hebræum נִשְׁחָט & Græcum μισέειν Genes. xxix, 31, 33. Hebræis omnibus consentientibus, neque enim tam crudelis fuisse putandus est Iacob ut Leam odio habuerit. Sic & Deut. xxi, 15, 17. & Matth. vi, 24. & μισέειν τὴν ψυχὴν [odisse animam]. Ioh. xii, 25. quomodo multis placet & illud intelligi quod est in Malachia i, 3. ex collatione loci Genesios xxv, 23. qua de re viderimus alias. Quod autem Christus hic monet nullas necessitudines apud nos tantum valere debere ut nos ab officio pietatis seducant, explicavimus alibi adductis Philosophorum testimoniis. Illis autem non assentior qui hæc ad solos Ecclesiarum præfectos referunt. Eadem enim hæc apud Matthæum & Marcum dicuntur omnibus Christum sectari volentibus. neque hic quicquam est causæ cur generale dictum sumatur angustius. Nam quod illos maxime movet infra positum ἀπολάσσειται τοῖς ὑπάρχουσιν [renuntiat iis quæ possidet], non eum quem ipsi putant sensum habet, sed qui ad omnes Christianos extenditur.

27. καὶ ἔρχεται ὀπίσω μου, & venit post me] Hic ista locutio non *discipulatum quemvis*, sed *seriam imitationem* significat.

28. Τίς γὰρ ἐξ ὑμῶν θέλων πύργον οἰκοδομήσαι, Quis enim ex vobis volens turrim ædificare] In hac & sequenti comparatione, ut in multis aliis, non sunt refecandæ partes singulæ quæ ad comparationis ὑποτύπωσιν [subjectionem sub aspectum] pertinent: sed id spectandum quò tendat comparatio. Id autem est hoc loco, Aggredienti professionem Christianismi bene expendenda incommoda & pericula quæ talem professionem comitari solent, offensas propinquorum, bonorum jacturam, vitæ discrimina, ne magis feriant improvisa tela, atque ita quod quis aggressus est temerè, magno suo malo deferat, factus ῥίψας τις ἢ λειπολάκτης [desertor abjecto clypeo]. Bene monet Hebræus Sapiens, Τέκνον, εἰ προσέρχῃ δαλεύειν τῷ Κυρίῳ, ἐτοίμασον τὴν ψυχὴν σου εἰς πειρασμόν [Fili, si accesseris ad serviendum Domino, præpara animam tuam ad tentationem]. quod optimum est harum fabularum ἐπιμύθιον [affabulatio]. Non magis hic quàm in bello dicere licet, non putaram: sed ita comparati esse debemus ut dicere nobis liceat,

Omnia præcepi atque animo mecum ante peregi.
καθίσας, sedens] Ad mensam sive abacum.

31. βεβηυεται, cogitat] Sallustius: Priusquam incipias consulto & postquam consulueris mature facto opus est. Thucydides appositè ad hanc materiam: τὰ πολλὰ ἐκ τῶν παρὰ λόγον ὅσον ἐστὶ πρὶν ἐν αὐτῷ γενέσθαι προδιὰ γνῶναι [quam multa in bello eveniant præter spem, antequàm eo implicere, considera]. Livius: Cum tuas vires, tum vim fortunæ Martemque belli communem propone animo. Quintilianus: Prius est parare bellum quàm exercere. Publius Mimus:

Diu apparandum est bellum ut vincas celerius.

33. ὅς ἐκ ἀπολάσσειται πάνσι τοῖς ἑαυτοῦ ὑπάρχουσιν, qui non renuntiat omnibus quæ possidet] Ταῦτα ὑπάρχοντα sunt ea quæ possidemus, ut Matth. xix, 21. xxiv, 47. xxv, 14. Lucæ supra viii, 3. xi, 21. xii, 15, 33. Infra xvi, 1. xix, 8. Actor. iv, 32. Sed ex specie generis intelligendum est. Nam sicut supra sub amicorum & vitæ, ita hic sub bonorum exemplo omnia intelligenda sunt quæ in hac vita diliguntur. Ne-

que ἀπολάσσειται [renuntiat] aliter hic sumendum quàm ἀπαρνέσθαι [abnegare] apud Matth. xvi, 24. Marci viii, 34. & Lucæ ix, 23. Neque enim actus designatur, sed affectus animi isthæc omnia infra Christum ducentis, & parati ea amittere si salvâ pietate retineri nequeant. Hoc est quod Paulus dicit I ad Corinthios vii, 29, 30. esse debere τὰς ἐχούσας ὡς μὴ ἐχούσας, τὰς ἀγοράζουσας ὡς μὴ κατέχουσας [eos qui habent quasi non habentes, & qui emunt tanquam non possidentes]. Epictetus in Enchiridio similes nos esse vult vectoribus ad littus ambulanti- bus, quibus interim liceat conchas legere, sed ita ut parati esse debeant, simul è nave signum redeundi datum sit, easdem à se projicere, ne quid navem morentur. Philo: κλήσθ' μὲν τὰ πάντα Θεῷ, χρήσθ' ὅμως μόνον γενέσθαι ἑστί· βεβαίως γὰρ ἔδεν ἔδενι ἐπὶ πρᾶσι τῷ ἐν γενέσθ' ὡς ἀν ἐνὸς ὄντος & κυρίως βεβαία ἢ τῶ ὅλων κλήσις [pleno verò jure omnia possidet Deus: neque est creaturæ ulla in re præter usum quicquam. Nulli enim quicquam creaturæ in perpetuum venditum, mancipiove traditum est. Vnus siquidem ita tenet omnia ut avelli non possint]. quò pertinuisse ait legem de anno Iubilæo Ne quis quicquam suum pleno jure arbitraretur.

ἔδυναται μου εἶναι μαθητής. non potest meus esse discipulus] Non potest implere officium Christiani.

34. Καλὸν τὸ ἄλλας, bonum est sal] Adagium hoc sæpiusculè Christus usurpavit, ut & alia ejus sæculi. Cohærentia autem cum superioribus hæc est: Quo quæque res bona si sit, est melior, eo eadem mala est pejor. Sal dum salis naturam retinet optimum est, idem si naturam suam exuat, pejor glebâ & fimo. Ita Christianismi professione nihil excellentius si vita respondeat; nihil pejor, nihil nocentius, si nomini vis absit, quod accidere necesse est aliud agentibus.

ἐν τίνι ἀρτυθήσεται; in quo condietur]? Ipsum sal scilicet, ut ex Marco liquet; ne quis impersonaliter accipiat: ita cor & si quæ sunt similes partes in quibus corporis sanitas sita est, sanitatem suam amissam non habent unde recuperent.

35. Οὐτε εἰς γῆν, ἔτε εἰς κοπρίαν, Neque in terram, neque in sterquilinum] Id est, neque per se fructus profert, neque alteri ad fructum prodest. Nam sale conspersa sterilescunt, unde loca devota & humanis adempta usibus sale conspergi solebant. Tales sunt omnes mendosæ vitæ Christiani & sibi & aliis inutiles.

Ὁ ἔχων ὅτα ἀκέειν, ἀκέτω. Qui habet aures audiendi, audiat] Vide Matth. xi, 15.

CAP V T XV.

1. Ἦσαν δ' ἐγγιζόντες, erant autem appropinquantes] Actum continuum & quotidianum genus hoc loquendi significat, ut supra i, 31. & alibi monuimus.

2. Οἱ δ' ἐτὶ ἁμαρτωλοὺς προσδέχεται, & συνεσθίει αὐτοῖς, quia hic peccatores recipit, & manducat cum illis] De iniquitate hujus querelæ diximus ad Matthæum ix,

12. Iudæi omnes Dei proprietates, omnes affectus, omnia consilia ex solo fœdere Sinaitico metiebantur. Quare cum id fœdus non nisi minoribus delictis expiationem concederet, ipsi quoque

omnibus contra Legem delinquentibus, extra culpas illas minores, implacabiliter irascebantur: neque ullum dabant poenitentiae locum, qui error alios secum traxit. nam cum de Davide atque aliis gravia quaedam delicta in sacris libris narrentur, illi eadem quaesitis coloribus elevare maluerunt quam cum magnitudine facinoris magnitudinem veniae agnoscere. Ita Davidis concubitus cum Bersabea negant adulterium fuisse, quia scilicet in militiam secedentes uxoribus relinquere solebant divertendi libertatem: nec quod in Vriam patravit homicidium, quia Regibus jus sit utendi civibus adversum hostem quantovis vitae ipsorum periculo. Dubium non est quin istis commentis assueti, suis ipsi peccatis facile obducerent tectorium. At quanto fuerat satius, fateri quod verum est, multa extra foedus illud & in animis nostris & in Vatum scriptis testimonia exstare Divinae bonitatis neutiquam circumscriptae eo foedere, quod pro temporum atque hominum ratione conceptum fuerat? Quod si Deus eo est animo, ut quamvis gravium criminum reos seria poenitentia ductos libenter recipiat in gratiam, satis apertum est nostri etiam esse officii Divinam hac in parte clementiam imitari, ac proinde non adversari eos qui post gravia flagitia spem faciunt emendationis, quales erant publicani illi atque alii vitae minus probatae homines, qui nisi desiderio tenerentur virtutis, neutiquam ad omnis virtutis Magistrum tanto studio convenirent, eum vocarent ad se, ejus verbis praestarent audientiam. Christus Dei hac in re misericordem affectum non ex veterum literis, quod poterat, sed, quod erat popularius, argumentis ex quotidiana hominum experientia petitis confirmat, suumque factum defendit ejus exemplo quem imitari summa perfectio est. Quae autem tunc fuit Iudaeorum duritas adversus populares suos qui a Legis orbita recesserant, eadem fuit post Christum exemptum rebus mortalibus eorundem inhumanitas adversus populos externos, ut qui ad falsorum Deorum cultus aliaque scelera prolapsi, ipsorum judicio nullam deberent Dei indulgentiam sentire. Itaque sicut hic queruntur, *Οτι εἶπεν ὁ μαρτυρῶν προσδέχεται, καὶ συνομιλεῖ αὐτοῖς* [quia hic peccatores recipit, & manducat cum illis]. Ita Actorum xi, 3. Petro dicam hanc scribunt, *Οτι πρὸς ἀνδρας ἀκροβυστίας ἔχοντας εἰσῆλθες, καὶ συνέφαγες αὐτοῖς* [quare introisti ad viros praeputium habentes, & manducasti cum illis]. Res planè similis. Nam ipsi ἐθνικὲς [gentiles] nominare solebant simul cum publicanis & Iudaeis ἀμαρτωλοῖς [peccatoribus], ut multis horum Scriptorum locis videre est. Christus illud videns, & hoc praevidens, praesenti calumniae ita respondet ut simul futuram diluat. Quare non videntur mihi errasse veteres qui in sequentibus tribus comparationibus explicandis utramque interpretationem conjungunt.

4. *Τὸς ἀνθρώπος ἐξ ὑμῶν ἔχων ἑκατὸν πρόβατα, Quis ex vobis homo, qui habet centum oves* Est eadem fabella Matth. xvi, 11, sed sine paulò diverso proposita. Ibi ne in cursu ad pietatem offendamus eos quos Deus tantoperè vult servatos, hic ne eos crudeliter aversemur quorum Deus miseretur. Sub-

audiri autem debet post ἀνθρώπου [homo] verbum ἐστὶ [est], ut & infra post illud γυνή [mulier] commate 8. Nam quod hic est ὁ [non], ibi est ὁ [est], quod vertendum est per *nonne*. τίς ἐστι [quis est], id est, εἰ τίς ἐστι [ecquis est], ut aliquoties diximus.

7. *ἢ ἐπὶ ἐννεήκων ἀενεά δικαίοις, quam super nonaginta novem justis* Particula μᾶλλον [magis] quae more Graeco hic in comparationis explicatione subticetur, in ipsa comparatione exprimitur à Matthæo. Dicitur autem majus gaudium fore, ἀνθρώπου παθῶς [more humano], quia insperata aut prope desperata magis nos afficiunt. Euripides,

Εκ τῶ ἀέλπιων ἢ χάρεις μείζων βροτοῖς

Φανεῖσα μᾶλλον ἢ τὸ προσδοκώμενον.

[Plerumque nec sperata delectant magis

Quam quae sibi antecepit expectatio].

Accedit, quod, ut Hebraeorum Magistri non malè notant, virtus quò difficilior hòc pulchrior,

Latius est quoties magno sibi constat honestum.

20 At multò difficilior est abrumpere vitiorum consuetudinem, quam probabili vitae generi insistere non offenso gradu. Multis enim pro virtute est vitiorum ignorantia. Sed & illud addi potest quod supra didicimus cap. ix. *plerumque fieri ut flagrantiores sint in recti studio, quos antea vitae dolor stimulat.* πάνυ γὰρ ἡ μελαμύλεια, ut Plutarchus docet, σάτειρα δαίμων [est enim planè servatrix dea poenitentia]. Estque dictum huic simile in Gemara de Synedrio cap. xvi. *Quo loco consistent poenitentiam agentes ibi justi non poterunt stare. Pacem pacem remoto & propinquo, ait Dominus, ut sanem eum. praepositum remotum. Quis remotus? qui longè absuit à Deo.* Ad quem locum Interpres, *Magna est virtus eorum qui poenitentiam agunt, ita ut nulla creatura in septo illorum consistere queat.* Sicut autem hic gaudium caeleste praedicatur super converso peccatore, ita contra ob peccatum Hebraei flentes Angelos inducunt Hebraeorum Magistri.

40 *ὅτι οἱ οὐκ ἔχουσιν μελαμύλεια, qui non indigent poenitentia* Id est, quibus non est opus de toto vitae genere migrare, ut exposuimus Matthæi ix, 12. Opponit autem Christus nonaginta justos uni peccatori, non quòd ita se res habeat: paucissimi enim ad normam vivunt, sed quòd etiamsi ita se res haberet, vel unius illius causà labor magnus fuerit suscipiendus. quanto magis cum corruptissimo saeculo tantus esset peccatorum numerus, tanta justorum paucitas.

50 10. *ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων, coram angelis* Sic ἐμπροσθεν τῶν ἀγγέλων [coram angelis], supra xii, 8. descriptio aulae caelestis.

12. *ὁ νεώτερος αὐτῶν, adolescentior ex illis* Appositè in juniore ponitur exemplum depravati ingenii: nimirum ut Theognis cecinit,

Ἡβὴ καὶ νεότης ἐπικυφίζει νόον ἀνδρὸς,

Πολλῶν δ' ἐξαίρεθ' θυμὸν ἐς αἰμπλακίην.

[Aetas prima ferox subducit pondera menti,

Multorumque animos crimina multa docet].

60 Sed & Homerus dixerat:

Αἰεὶ δ' ὀπλοτέρων ἀνδρῶν φρένες ἡρεθόνται.

[Quippe levis semper juvenili in pectore mens est].

Non abit hinc Philonis illud: *Θεὸς τὸ μελαμύλιν ἀδελ-*

φὸν νεώτερον τῆς μηδὲως ἀμαρτάνειν ἀποδέχεται [penitentiam velut juniorem immaculatæ innocentiae sororem amplectitur Deus].

δὲς μοι τὸ ἐπιβάλλον μέρος τῆς εὐχίας. da mihi portionem substantiæ quæ me contingit] Ita Demosthenes dixit, τὸ ἐπιβάλλον ἐφ' ἡμᾶς μέρος [pars quæ nos contingit]: Et Aristoteles, καθ' ὅσον ἐπιβάλλει μέρος [quantum res postulat]. Aristides de concordia ad Rhodios, τὸ ἐπιβάλλον ἐφ' ὑμᾶς μέρος [pars quæ vos contingit]. Cicero, quod me contingit. Iurisconsulti, Ratam meam partem. Vsurpari solet in iis locis in quibus vigent mercimonia & artes quæstuosæ, ut filiis cum venerint ad plenam pubertatem, si id deposcant, parentes assignent aliquam patrimonii sui partem, ex qua filii quæstum faciant, quæ pars post parentum mortem in hæreditatem imputatur. Similem morem si non apud Iudæos, certe apud Iudæorum vicinos Syrophœnicas viguisse Christi temporibus credibile est, cum soleat à rebus usitatis exempla & comparationes ducere. Respondere autem in re significata puto huic parti de patrimonio, non solum τὸ αὐτεξέσιον [libertatem voluntatis humanæ], ut veterum plerique ἐπιμυθεύοντα [explicant], sed omnia Dei bona, tum communia, ut cælum, sidera, terram, mare, & quæ in his gignuntur, tum populorum aut hominum peculiaria, valetudinem bonam, pulchritudinem, robur, ingenii præstantiam, nobilitatem, divitias, & si quid his est simile; quibus omnibus pars hominum major flagitiosè abutitur.

διείλεν αὐτοῖς τὸ βίον. & divisit illis substantiam] Ratione inita partitionem fecit patrimonii. Nam aliqui major filius partem suam non separans mansit in familia paterna de paterno vivens, ut infra commate 31 videre est.

13. ἀπεδήμησεν εἰς χώραν μακράν. peregrè profectus est in regionem longinquam] Aptè ad rem significatam: nam μακρύνειν ἀπὸ τῆς Θεᾶς εἰσαυτὸς [longè à Deo summovere seipsos] dicuntur qui reverentiam Dei exuunt. Psalm. LXXIII, 27.

διεσκέρπισε, dissipavit] Dilapidavit. Ita enim Latini loquuntur. Terentius,

Præquam dilapidet nostras viginti minas.

Cicero, dilapidabat publicam pecuniam. Respondet Hebræo פזר [disperdit].

ζῶν ἀσώτως. vivendo luxuriosè] וול Vivens nequiter. Nam ἀσωτον Gellius Latinè nequam interpretatur, satis propriè, ni fallor. Quippe & Cicero Tusculanarum tertio nequitiam dixit contrarium vitium frugalitati, ortamque putat inde vocem, quòd qui tales sint in iis nequicquam sit, unde & nihili homines dicuntur: & interdictum Prætoris ita erat conceptum, Quando tu bona tua patria avitæque nequitia tuâ disperdis. Sed & perditè vivere Latinis eundem sensum habere videtur, neque malè respondere Græco ἀσώτως [luxuriosè].

14. Δαπανήσαντες ὃ αὐτὰ τὰ πάντα, & postquam omnia consumâssent] Sic δαπανᾶν τὴν εὐσίαν [dilapidare sua bona] etiam Demosthenes dixit.

λιμὸς ἰσχυρὸς, fames valida] Quæ hic dicuntur de fame, de domino, porcis, filiquis, omnia ni fallor eò pertinent ut nobis describant miseriam eorum qui vitiis serviunt. Seneca: Multò diffici-

lius est facere ista quæ facitis. Quid enim quiete otiosus est animi, quid irâ laboriosus? quid clementia remissius? quid crudelitate negotiosus? vacat pudicitia, libido occupatissima est: omnium denique virtutum tutela facilior est, vitia magno coluntur. Præclarum illud Musonii, abire voluptatem, manere turpitudinem, cum in rectè factis abeat labor, maneat honestas.

15. ἐκολληθῆ ἐν τῷ πολιτῶν, adhæsit uni civium] Ad civem quendam se applicuit. Ita enim Cicero, Livius, atque alii loquuntur.

16. ἀπὸ τῆς κεραλίων, de filiquis] סרוס Syrus & Arabs. unde apparet utrique intellectum locum non de leguminum teguminibus, sed de fructu earum arborum quæ propriæ filiquiferæ dicuntur, quia earum fructus in filiqua est. Eum enim fructum Orientis populi סרוס vocant, unde Actuarius fecit קררסא [Carrusa]. Neque aliter nunc Galli, Hispani & Itali appellant, nec aliter hic cepit Theophylactus: & Plinio notatum filiquam in Syria plurimam nasci, quod de silvatica accipi video. Idem Plinius de castaneis agit: Cetera suum pabulo gignuntur, scrupulosâ corticis intra nucleos quoque ruminatione. Haud procul abesse videantur & prædulces filiquæ, nisi quod in iis cortex ipsa manditur.

17. Εἰς ἑαυτὸν ᾗ ἐλθὼν, In se autem reversus] Ad se redire etiam Latinis dicitur qui ad bonam mentem redit.

18. ἐγὼ αὐτῷ, Πάτερ, ἡμάρτον, dicam ei, Pater, peccavi] Non in ætatem, non in malos consultores culpam rejicit, sed nudam parat sine excusatione confessionem. Salvianus bene, Quicumque sibi se excusat, accusat Deo. Nam qui se exislmat esse aliquid cum nihil sit, se ipsum seducit. Nemini itaque facilis sua causa sit. nullus difficilius evadit quàm qui se evasurum esse præsumserit. Tertullianus, In quantum non pepercero tibi, in tantum tibi Deus, crede, parcat. Ambrosius, Allevat penitus errores qui ipse se onerat. Seneca, Accusatoris primum partibus fungere, deinde iudicis, novissimè deprecatoris.

εἰς τὸν ἔρανόν, in cælum] Notant hic eruditi cælum pro Deo dici. quod verum puto, non ἀντωνομασικῶς [per antonomasiam], sed συνεκδοχικῶς [per synecdochen], ut cælum significet eam potestatem quæ in cælo maximè relucet שמיא שליטן [Potestatem celestem], ut Daniel loquitur IV, 23. I Macc. III, 18. & ἐστὶ διαφορὰ ἐναντίον τῆς ἔρανῶς σώζειν ἐν πολλοῖς ἢ ἐν ὀλίγοις [non est differentia in conspectu Dei liberare in multis vel in paucis]. Hic ἐναντίον τῆς ἔρανῶς est לפני יהוה [in conspectu Domini]. sine capitis, ὡς δ' ἂν ἡ φέλημα ἐν ἔρανῷ, ὅτω ποιήσῃ [sicut autem fuerit voluntas in cælo sic fiat]. Matth. XXI, 25. Τὸ βαπτισμα Ἰωάννης πόθεν ἦν; ἐξ ἔρανῶς, ἢ ἐξ ἀνθρώπων; [Baptismus Iohannis unde erat? ē cælo, an ex hominibus?]

19. & ἐτι εἰμι ἀξιὸς κληθῆναι υἱὸς σου. jam non sum dignus vocari filius tuus] Homines omnes ortu Dei sunt filii ut hæc fabula declarat, sed eo jure excidunt semet à Deo alienando.

ποιήσόν με ὡς, fac me sicut] Ποιεῖν [facere] non tantum cum dativo sed & cum accusativo significat tractare, Matth. V, 44. Καλῶς ποιεῖτε τοὺς μισήντας [benefacite his qui oderunt vos]. Matth. XXVI, 22. τί ἔν

ποιήσω Ἰησοῦν τὸ λεγόμενον Χριστόν; [*quid igitur faciam de Iesu, qui dicitur Christus*] ? Rom. 1x, 20. τί με ἐποίησας ὅτως; [*quid me fecisti sic*] ?

20. κατεφίλησεν αὐτόν. *osculatus est eum*] Inter omnes Christi parabolas hæc sanè eximia est, plena affectuum, & pulcherrimis picta coloribus. Videtur autem præter similitudinem rei totius, etiam partibus quibusdam inesse τὸ ἀλληγορούμενον [*allegoria*]. Nam osculum haud dubiè signum reconciliationis. Itaque hic declaratur summa Dei bonitas qui seriâ pœnitentia ductis peccata remittit ex intimo motu misericordiæ suæ.

21. Πάτερ, ἡμαρτον, *Pater, peccavi*] Etiam post annuntiatam homini remissionem expedit illi culpam suam agnoscere. Quam in rem memoratu non indignum est illud Basilii: μὴ γίνῃς κριτὴς ἑαυτοῦ, μηδὲ πρὸς χάριν ἐξέταζε, εἰ μὲν τι δοκεῖς ἔχειν καλόν, τὸτο ἐν ψήφῳ τίθεις, τῶν δὲ πλαιοσμάτων ἐκὼν ἐπιλανθανόμενος. μηδὲ ἐφ' οἷς μὲν σήμερον κατορθοῖς μεγαλυνόμενος, μηδὲ ἐφ' οἷς ἡ πρῶτη καὶ πάλαι κακῶς εἰργάσω συγχώρησιν ἑαυτῷ δίδως: ἀλλ' ὅταν σε τὸ παρὸν ἐπάγῃ, τὸ παλαιὸν εἰς ἀνάμνησιν ἄγε, καὶ παύσῃ τῆς ἀναμνήσεως φλεγμονῆς. [*Ne inæqualis esto Iudex tui, neque in te ita inquire, ut gratiæ aliquid largiari; ac si quid boni habere videare, hoc numeres, si quid deliquisti, ejus verò sciens volensque obliviscere. neque sic age, ut cum te de eo quod hodie rectè egeris efferas, quæ & nuper & dudum commisisti mala, condones tibi ac pro nihilo putes. Imo verò, si te effert id quod præsens est boni, fac præterita in memoriam revoces; quò resideat stolidi ista arrogantiæ*]. Exemplum hujus modestiæ insigne præbet Paulus 1 Cor. xv, 9. 1 Tim. 1, 15. Salvianus: Non est nunquam omnino fecisse facere cessasse.

22. τὴν στολὴν, *stolam*] Sicut non conquiendæ sunt anxie αἱ ἀλληγορίαι [*allegoriæ*] in partibus comparisonum, ita hic non negligendæ videntur cum eas aliorum locorum comparatio suggerat. Videtur ergo στολή [*stola*] significare continuam vitæ innocentiam quam Deo dante parit animus gratus ob acceptum tantæ indulgentiæ beneficium. Præit ad hanc explicationem Apoc. vi, 11. vii, 13, 14. addito ejusdem libri loco xix, 8. & Esaïæ lii, 1.

τὴν πρῶτην, *primam*] Assentior ad excellentiam, non ad tempus hanc vocem trahentibus, quomodo & Syrus accepit. Sic Rom. 111, 2. & x, 19. & 1 Tim. 1, 15. Item Matth. xxi, 38. Diximus aliquid & supra vi, 1.

δακτύλιον, *annulum*] Apud Romanos ingenuitatis, apud Orientis populos dignitatis eximiae signum Genes. xli, 42. aut etiam opulentiæ Iac. 11, 2. Cum autem annuli usus inter alia sit signare, non malè veteres respondere annulo putant donum Spiritus Sancti qui nos obsignat, ut loquitur Paulus 11 Cor. 1, 22.

καὶ ὑποδήματα εἰς πόδας. & *calceamenta in pedes*] Explicari potest ex Ephes. vi, 15. ὑποδησάμενοι τὰς πόδας ἐν ἐτοιμασίᾳ τῆς ἐπαγγελίας τοῦ εἰρήνης [*calceati pedes in præparatione Euangelii pacis*]. Nimirum pœnitentibus in gratiam receptis etiam hoc Deus concedit, ut apti sint aliis aut voce aut certè exemplo docendis. David in Psalmo lii cum orasset veniam & restitutionem Spiritus, pollicetur operam suam in docendis convertendisque aliis peccatoribus.

23. ἐυφρανθῶμεν. *epulemur*] Supra diximus xii, 19. τροφὴν [*cibum*] & ἐυφροσύνην [*letitiam*] distingui videmus Actor. xiv, 17.

24. νεκρὸς ἦν, *mortuus erat*] Vide ad Matth. viii, 22. Vita corporis animus, vita animi Deus. Philo ἀλληγοριῶν [*allegoriarum*] primo, mortem animi definit ἀρετῆς φθορὰν, κακίας ἀνάληψιν [*virtutis amissionem assumptionemque vitiorum*], id est, ut ipse explicat, ὅταν ἡ ψυχὴ τὴν ἀρετῆς βίον θνήσκῃ, καὶ ἡ κακίας ζῇ [*cum virtuti moritur anima, vitio vivit*]. Alibi dicit τὰς φάουλὰς ἀκρι γήρως ὑσάτα παρατένοντας νεκρὸς εἶναι τὸν μετ' ἀρετῆς βίον ἀφαιρεμένους. [*malos etiam qui vitam in extremam senectutem protrahunt, mortuos censendos, quum eâ vitâ quæ est cum virtute conjuncta, careant*]. Item τὸ μὲν ἀγαθὸν καὶ ἡ ἀρετὴ, ἐστὶν ἡ ζωὴ τὸ δὲ κακὸν καὶ ἡ κακία, θάνατος. [*bonum & virtus vita est. malum verò & vitium mors est*]. Adde Apocalyps. 111, 1. Ephes. v, 14.

25. ἤκουσε συμφωνίας καὶ χορῶν. *audivit symphoniam & chorum*] Syrus putavit esse ἐν δια δύοσιν [*rem unam duobus vocabulis expressam*], quia chori sunt qui concinunt. χορὸς [*Chorus*] enim σύστημα παιδῶν ἀδόντων [*cætus canentium puerorum*] Ammonio. Aliàs χορείαν [*tripudium*] significat, quomodo sumit Arabs. Erat autem apud Orientis populos non inhonesta saltatio, ut alibi notatum.

29. παρῆλθον, *præterivi*] περιέρχεσθαι [*præterire*] dixit quòd frequentius dicitur παραβαίνειν [*transgredi*], ut in aureo carmine πῇ παρέβην; [*quò transgressus sum*] ?

30. ὁ καταφαγὼν σὰρτὸν βίον, *qui devoravit substantiam tuam*] Σὰ [*tuam*], à Latino prætermisum, rectè agnoscunt Syrus & Arabs. auget enim orationis invidiam, quòd ille bona non à se quæsitæ sed à Patre accepta abligurierat.

31. σὺ πάντοτε μετ' ἐμοῦ εἶ, καὶ πάντα τὰ ἐμὰ σὰ εἰσιν, *Tu semper mecum es, & omnia mea tua sunt*] Paulus Iurisconsultus: In suis hæredibus evidentiùs apparet continuationem dominii eò rem perducere, ut nulla videatur hæreditas fuisse, quasi olim hi domini essent qui etiam vivo patre quodammodo domini existimantur, unde etiam filius familias appellatur sicut pater familias. Hinc illud in comœdiis, herus minor. Non significat autem hæc comparatio, His qui pii semper fuerunt dolutum quòd pœnitentes recipiantur in gratiam: sed illud potius, Nullam hinc dari justè quærendi materiam. Præterea est συγχώρησις [*concessio*]. Neque enim Pharisei & Legisperiti vixerant ad præscriptum Divinæ Legis, sed cum tales videri vellent, Christus hoc velut illis largiens, ostendit ne sic quidem esse cur veniam invideant pœnitentibus, cum per eam nihil ipsis discedat. Confer quod est Matth. xx, 12, & sequentibus. Tertullianus de Pudicitia postquam hujus loci meminerat: Posuit ergo illos (Iudæos) in parabola, etsi non quales erant, sed quales esse debuerant.

C A P V T XVI.

1. Οἰκονόμον, *villicum*] Quod pro dispensatore Latinus Interpres villicum dicit, more fecit seculi sui. Pridem enim vox illa extra nativum sensum

sensum proferri cœperat: quin & Præfectum urbi villicum dixit Iuvenalis.

2. ἀπὸδῶτε λόγον σκ. *redde rationem tuam*] Tempus illi præstituit reddendis rationibus, quibus expunctis ab actu discederet. Huic interpellationi respondent in re significata morbi, & si quid aliud nos mortalitatis admonet.

3. ἀφαιρεῖται τὴν οἰκονομίαν ἀπ' ἐμῆς; *aufert à me villicationem*] Vt Sibnæ. Esaias xxii, 19.

σκάπλειν ἐκ ἰσχύω, *fodere non valeo*] Sic apud Aristophanem avibus, quidam de laturis victum queritansita se defendit: τί γὰρ πάθω; σκάπλειν γὰρ ἐκ ἐπίσταμαι [quid enim faciam? fodere nescio]. Nec multum dissimile illud ejusdem, εἰ δ' ὑφέλετο, σύγνωθι· κισθαρίζειν γὰρ ἐκ ἐπίσταται [quod si suffuratus est, ignosce, musicam enim non novit].

ἐπαίτειν, *mendicare*] Προσπαίτειν pro eodem dixit hic noster xviii, 35. Marc. x, 46. Iohann. ix, 8. αἰτεῖν ἐλεημοσύνην [petere eleemosynam] noster Actor. iii, 2. Tysitæus dixit:

Πτωχύνειν πάντων ἐς ἀνθρώπων.

[Mendicitas res omnium est miserrima].

4. δέξονται με, *recipiant me*] Id est, sint qui me recipiant. Nomen enim subauditur.

6. βάτης, *cados*] Vide Iosephum antiquæ historiæ viii, 2.

τὸ γράμμα, *cautionem*] Optimè Latinus Interpres cautionem vertit. Ita enim Iurisconsulti vocant quod Græci syngrapham aut chirographam. Eandem cautionis vocem hōc sensu usurpat Tertullianus & Salvianus. Sed & literas idem Interpres, nisi quod nulla erat variandi causa, non malè. Testatur juris Romani titulus De literarum obligationibus. Tabularum vox, quam præferunt alii, non syngraphas sed codicem accepti expensique significat: unde novæ tabulæ, id est, rationum abolitio. Notandum est autem fingi penes hunc dispensatorem fuisse syngraphas, cujus moris exempla etiam in jure Romano conspiciere est.

8. τὸ οἰκονόμον τῆς ἀδικίας, *villicum iniquitatis*] Id est, τὸ ἀδικόν [iniquum], ut rectè interpretatur Syrus ex Hebraïsmo. Sicut & ubi infra dicitur ὁ κριτὴς τῆς ἀδικίας [iudex iniquitatis], ne quis putet τῆς ἀδικίας [iniquitatis] cohærere cum illo ἐπὶ ἤνεσεν [laudavit]. Quamvis in facto iniquo, non potuit dominus non probare solertiam dispensatoris, atque in hac solertia sita est vis similitudinis, non in facti improbitate. Sed à minori argumentum ducitur. Si laudatur solers improbitas, quantò magis prudentia cum virtute conjuncta. Sic infra dicto capite xviii. Si homo improbus assiduis flagitationibus movetur, quantò magis bonus ille Deus constanti prece. Simile est quod habuimus suprâ xi, 13.

ὅτι οἱ υἱοί, *quia filii*] Verba sunt Christi pergentis ad explicationem fabellæ: ideo interpretamenti causâ adjectum à nonnullis διὸ λέγω ὑμῖν [quapropter dico vobis], quod subaudiri satis est.

τῶ αἰῶνι τῶ τῶ, *hujus sæculi*] Qui nihil aliud curant quam vitæ hujus commoda Hebræis בני עמל [filii hujus sæculi].

ὕπὲρ τῶς ὑμῶν τῶ φωτός, *filiis lucis*] Ita vocat omnes eos qui luce aliqua, id est, vitæ melioris cognitione illustrati sunt, quorum tamen magna pars negligit

viam inire quæ ducit ad monstratum bonum. Ita olim Iudæi comparati nationibus rectè dici poterant filii lucis, & nunc Christiani omnes, i Theofal. v, 5.

εἰς τὴν γενεάν τὴν ἑαυτῶν, *in generatione sua*] Hebraïsmus est בתולדות, id est, in rebus suis agendis. nam actiones etiam Hebræi תולדות, id est, γενεάς [generationes] vocant, ut apparet Genes. vi, 9. & xxxvi, 2, quo loco causa descensionis in Ægyptum vocatur γενεά [generatio] Iacobi.

9. Καγὰ ὑμῖν λέγω, ἔγω γοῖς *ego vobis dico*] Hac connexionē Christus significat, bonorum quæ possidentur non tam proprietarios nos esse quam dispensatores. Philo: Πρῶτον μὲν ἴδιον, φησὶν, ἔδεν ἔχεις ἀγαθόν, ἀλλ' ὅ, τι ἀννομήσης ἔχειν, ἕτερος παρέχῃ. ἐξ ἧς συνάγεται, ὅτι Θεὸς τῷ δίδόνῃ κτήματα πάντα, ἀλλ' ἔ τῆς μετ' αὐτὸν καὶ τὰς χεῖρας εἰς τὸ λαβεῖν προσηνέσης γενέσεως· δεύτερον δ', καὶν λάβης, λάβε μὴ σεαυτῷ. δάνειον δ' ἢ παρακαταθήκην νομίσας τὸ δοθὲν, τῷ παρακαταθεμένῳ καὶ σύμβολόν τι ἀποδόν, πρεσβυτέραν χάριν χάριτι νεωτέρᾳ προκαταέρχουσαν ἀντεκλινέσθαι δικαίως καὶ προσηκόντως ἀμειψάμεν. πολλοὶ γὰρ ἐκ παρακαταθηκῶν πονηροὶ ἐγένοντο, τοῖς ἀποτροίοις ὡς ἰδίοις ὑπὸ ἀμέτρῃ τῆς πλεονεξίας καταχρησάμενοι [Primum, proprii, inquit, quidem habes nihil; quod si quid habere videre, alius dedit. Ex quo efficitur, dantis Dei esse omnia, non creaturarum, quæ ut post eum sunt, ita manus ei, quò ab eo accipiant, porrigunt. Deinde nec tibi, si quid accipis, accipe: imo verò quasi mutuum acceperis, depositumve susceperis, ita ei, qui tibi credidit, symbolum insuper aliquod redde, vetustioreque gratiam posteriore, antecedentem subsequente & rependente, justè atque ordine remunerare. Corrupti enim multos habita eis fides depositumque susceptum, dum alienis ut suis ob immoderatam avaritiam abutuntur]. Seneca: Quid tanquam tuo parcis? procurator es.

ἐκ τῶ μαμωνᾶ τῆς ἀδικίας, *de mammona iniquitatis*] Ex illis bonis quæ maximè inveniuntur apud injustos & ab injustis maximi fiunt, eoque probantur non esse vera bona. Vide infra ii. Chaldæus etiam Iobi Interpres dixit מַמְוֹנָה שֶׁהָיָה [mammona falsum], μαμωνᾶ ἀδικίας [mammona iniquitatis].

ἵνα ὅταν ἐκλείπητε, *ut cum defeceritis*] Plato ἐκλείποντας [deficientes] dixit mortuos, ut Lxx interdum. Irenæi Interpres ita citat hunc locum, quando fugati fueritis. Et sanè solet ἐκλείπειν [deficere] etiam hunc habere sensum. Sed malim subaudiri ex præcedentibus τῶ μαμωνᾶ [mammona], ut plena locutio sit ὅταν ἐκλείπητε τῶ μαμωνᾶ, cum divitiis illis destituemini, nec aliter accepit Syrus. Vertit enim מַמְוֹנָה שֶׁהָיָה, id est, cum defecerit, nempe τὸ μαμωνᾶ [mammona]. Bene autem hoc ad comparisonem facit, nam cum moriendum est, relinquunt nos divitiæ, ac proinde finem quoque accipit credita dispensatio. Martialis:

Rape, congere, aufer, posside, relinquendum est.

δέξονται ὑμᾶς, *recipiant vos*] Id est, efficiant ut recipiamini, id autem efficiunt egeni à nobis adiuti, eo ferme modo quo parentes culti atque observati dicuntur vitam bonis producere Exod. xx, 12. Cæterum meminisse & hic debemus quod dictum est suprâ ad illum locum, πλὴν τὰ ἐνόντα δότε ἐλεημοσύνην, καὶ ἰδὲ πάντα κατὰ ὑμῖν ἐσιν [quod reliquum

est, date eleemosynam, & ecce omnia vobis munda sunt], operibus misericordiae non solis atque nudis, sed ut comitibus verae poenitentiae tales effectus tribui. Multa sunt in libro primo Salviani contra avaritiam quae lucem adferunt his Christi verbis. Inter ea & hoc: Offerat ergo vel moriens ad liberandam de perennibus poenis animam suam, quia aliud jam non potest, saltem substantiam suam: sed offerat tamen cum compunctione, cum lachrymis: offerat cum dolore, cum luctu: Aliter quippe oblata non prosunt, quia non pretio sed affectu placent: nec enim animus dantis datis, sed animo commendantur data: nec pecunia fidem insinuat (id est commendat) sed pecuniam fides. Ac per hoc qui prodesse sibi vult, quae Deo offert hoc modo offerat: nec enim homo Deo praestat beneficium in his quae dederit, sed Deus in his homini quae acceperit, quia etiam quod homo habet Dei ac Domini sui munus est: ac per hoc in his quae offeruntur ab homine, homo non suum reddit, Dominus suum recipit. Itaque cum offert Deo quispiam facultates suas, non offerat quasi praesumptione donantis, sed quasi humilitate solventis: nec absolvere se peccata sua credat sed adlevare: nec offerat cum redemptionis fiducia, sed cum supplicationis officio: nec quasi totum debitum reddens, sed quasi vel parvum de magno reddere cupiens, quia etiam si tradat quod habet pro modo rerum, non reddit quod debet pro magnitudine peccatorum: & ideo licet offerat, oret Deum ut lenta sua placeat oblatio, plangens id ipsum quod tarde offert; plangens ac poenitens quod non prius. Tobiae Scriptor olim dixerat, Ως σοι ὑπάρχει κατὰ τὸ πλεον, ποίησον ἐξ αὐτῶν ἐλεημοσύνην· ἐὰν ὀλίγον σοι ὑπάρχει κατὰ τὸ ὀλίγον μὴ φοβῆσαι ποιεῖν ἐλεημοσύνην· θέμα γὰρ ἀγαθὸν θησαυρίζεις σεαυτῷ εἰς ἡμέραν ἀνάγκης· διότι ἐλεημοσύνη ἐκ θανάτου ῥύεται καὶ ἐκ ἐμῆ εἰσελθεῖν εἰς τὸ σκότος· δῶρον γὰρ ἀγαθὸν ἐστὶν ἐλεημοσύνη πᾶσι τοῖς ποιῶσιν αὐτὴν ἐνώπιον τοῦ ὑψίστου. [Si multum tibi fuerit abundanter tribue: si exiguum tibi fuerit, etiam exiguum libenter impertiri stude. Præmium enim bonum tibi thesaurizas in die necessitatis. Quoniam eleemosyna à morte liberat & non patietur animam ire in tenebras. Fiducia enim magna erit coram summo Deo eleemosyna omnibus facientibus eam]. Adde quae diximus ad caput Matthaei VI, 20.

εἰς τὰς αἰωνίους σκηνάς. in aeterna tabernacula] Σκηνάς [tabernacula] hic nihil aliud esse puto quam habitacula: οἰκίαν ἀχρεοποίητον αἰώνιον ἐν τοῖς ἑράνοις [domum non manufactam aeternam in caelis] dixit Paulus I I Corinth. v, 1, ubi etiam σκηνάς [tabernaculi] vocem usurpat. neque enim ad templi σκηνὴν [tabernaculum] hic alluditur ut in Epistola ad Hebraeos.

10. Ο πιστὸς ἐν ἐλαχίστῳ, καὶ ἐν πολλῷ πιστὸς ἐστὶ· Qui fidelis est in minimo & in majori fidelis est] Solent heri famulorum suorum fidem in re non magni pretii explorare, atque inde de majoribus conjecturam facere. Vide Matth. xxv, 21, 23. Sanè & in proverbio vir justus dicitur μηδὲ βελόνης ἐπιθυμεῖν [ne acuum quidem concupiscere]. Satis autem est, si in sententiis aliquid sit probabilitatis: neque enim requiritur ut semper locum habeant. Τὸ πολὺ [multum] hic est id quod magni est pretii, ut μισθὸς πολλός [merces multa] Genes. xv, 1.

καὶ ὁ ἐν ἐλαχίστῳ ἀδικῶν, καὶ ἐν πολλῷ ἀδικὸς ἐστίν.

& qui in modico iniquus est, & in majori iniquus est] Euripides:

Ὅστις γὰρ ἐπὶ τὸ πλεον ἔχον πέφυκεν ἀνὴρ,
οὐδὲν φρονεῖ δίκαιον, ἐδὲ βέλεται.
[Habere quisquis parte plus quaerit sua,
Nil ille justi cogitat, nil expetit].

11. ἐν τῷ ἀδικῷ μαμωνᾷ. in iniquo mammona] Vide de quae supra 9.

τὸ ἀληθινὸν τίς ὑμῶν πιστεύσει; quod verum est, quis credet vobis]? Lucas μαμωνᾷ [mammona] declinat ἑτερόως [neutraliter] & τὸ ἀληθινὸν μαμωνᾷ [verum mammona] intelligit τὴν δωρεάν τῆς Θεοῦ quae [donum Dei quod] & δωρεὰ τῆς ἁγίας πνεύματος [donum Spiritus Sancti] dicitur. Hoc donum ordinariè Deus non concedit nisi eis qui aliquamdiu per opera poenitentiae Deo se probaverunt, qua in re multum distat à divitiis illis quae per illicita quaeri solent. Habet autem vox ἀληθινός [veri] saepe excellentiae significationem. Vide Euang. Iohann. 1, 9.

12. ἐν τῷ ἀλλοτρίῳ, in alieno] Ἀλλοτρία [aliena] etiam supra Philoni vidimus dici quae nobis à Deo sub onere dispensationis sunt credita. His opponit Christus τὸ ὑμέτερον [vestrum], id quod hominibus erit ἀναφαίρετον, ἀνεκλόγητον, proprium atque perpetuum, vitae scilicet aeternae possessionem. Neque enim idem hic puto dici quod in sententia superiore. ibi bona inter se comparantur majora minoribus, sed talia tamen ad quorum usum requiratur humana fides & industria: hic de fidei atque industriæ præmio agitur. Solet enim dispensatoribus rerum dominicarum pro dispensatione aliquid assignari, quod ipsorum fiat proprium.

13. Οὐδεὶς οἰκέτης, Nemo servus] Vide de hac sententia ad Matthaeum. Optimè autem hic superioribus connectitur. Nam serviunt mammonae quibus praecipuum circa divitias est studium: huic autem studio cohærere solet illiberalitas & immiser cordia.

14. καὶ οἱ Φαρισαῖοι, & Pharisei] Vt qui se turbæ audientium jungere solerent, captaturi calumniae occasionem. supra xi, 54.

ἐξεμυκτηρίζον, deridebant] Irriserunt tanquam docentem aliena à Lege, quae magnas divitias hominibus promittit. Satis autem intelligebant neminem posse magnas divitias aut acquirere aut retinere, si tantà liberalitate succurendum esset egen- tibus quantam Christi verba exigebant. Non poterat avaris non ingrata aut etiam non ridicula esse tam severa liberalitatis praescriptio. Hoc est quod Paulus ait, ψυχικὸς ὁ ἀνθρώπος καὶ δέχεται τὰ τῆς πνεύματος τῆς Θεοῦ· μωρία γὰρ αὐτῷ ἐστὶ [Animalis autem homo non percipit ea quae sunt spiritus Dei: stultitia enim est illi]. I Corinth. 11, 14. Quod Lactantius ita explicat: Amara sunt vitiosis & malè viventibus praecepta justitiae. Chrysostomus tales non malè comparat vertiginosis, quibus nihil stare videtur; aut palato corruptis, quibus nihil rectè sapit. Εμυκτηρίζειν [deridere] habebimus & infra xxi 11, 35. Voce μυκτηρίζειν [ridere] utitur & Paulus. Graeci in Proverbiis hac voce reddunt Hebraeum 11 [despicere].

15. οἱ δικαιοῦντες ἑαυτοὺς, qui justificatis vos ipsos] Id est,

Id est, qui vos pro justis venditis, ut eam vocem accipi vidimus x, 29. Faciebant autem hoc Pharisæi magno molimine cæremoniarum, quas admirabatur populus.

ὁ ὃ Θεὸς γινώσκει τὰς καρδίας ὑμῶν, Deus autem novit corda vestra] Deus scit in cordibus vestris nihil esse veræ sanctimonie. Supra xi, 39. Dei esse proprium corda inspicere docent sæpe nos Sacræ Literæ. Nazarius in Panegyrico, Spectat nos ex alto rerum arbiter Deus, & quavis humanæ mentes profundos gerant cogitationum recessus, insinuat tamen se totam scrutatura Divinitas.

ὅτι τὸ ἐν ἀνθρώποις ὑψηλόν, βδελυγμὸν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἐστίν. quia quod hominibus altum est, abominatio est ante Deum] Non puto hic propriè superbiam damnari. Sensus enim est, ut & alii notarunt, Multa quæ hominibus videantur eximia atque in excelsis posita (quale erat vitæ Pharisæicæ institutum magnam præferens sanctimonie speciem) Deo maxime displicere, quia absit vera animi probitas. Non dubitò quin respexerit Christus ad historiam i Sam. xvi, 7. ubi Deus Samueli edicit ne in Rege designando respiciat sublimitatem staturæ (quod Æthiopus factitare solitos legimus) neque enim suam æstimationem congruere cum hominum æstimatione: ab hominibus respici externa: à se cor ipsum. Quod ibi de statura dicitur, Christus ad actiones ipsas transulit. Ibi est גבה [altitudo] quod hic τὸ ὑψηλόν. [altum].

16. Ο νόμος καὶ οἱ προφῆται ἕως Ἰωάννου, Lex & Prophetæ usque ad Ioannem] Quasi diceret, Ne miramini si majora dilectionis opera nunc quàm olim apertè exigantur. Id enim postulat temporum ratio. Nunquam tanta in vos Deus beneficia contulit quanta nunc confert. Quid mirum est si qui plus contulit de collato plus exigit? Moses & Prophetarum libri accommodati anteaetis temporibus sancti sunt velut puerorum magisterio: ideo multa dissimularunt & externum illum cultum, cuius vos custodia à gentium superstitionibus arcebat, sollicitè inculcaverunt. A Iohanne incipit ætas melior, ætas illa Regni, quæ proinde mores etiam meliores postulat. Iohannem ideo nominat, quia is adventasse Regnum illud apertè nunciavit.

καὶ πᾶς εἰς αὐτὴν βιάζεται. & omnis in illud vim facit]. Regnum illud non solis sapientibus, non solis Pharisæismi tot propriis ritibus circumsepti observatoribus, ut vos existimatis, sed omnibus patet: non tamen adeundum nisi improbo labore. Πᾶς [omnis], id est, πᾶς τις [quilibet], ut diximus ad Marcum capite nono, comm. 49. εἰς αὐτὴν βιάζεται [in illud vim facit], id est, βιάζομεν & ἀρπάζει [vi rapit], ut ex Matthæo liquet. Magna res agitur, magno nisu opus est, ut spiritum illum non Legis, non servitutis, sed Evangelii, sed adoptionis consequamini.

17. Εύκοπώτερον δέ ἐστι, Facilius autem est] Dictum de hac sententia ad Matthæum. Cæterum optimè cohæret præcedentibus. Nam Christus ne, quæ dixit, ideo dixisse putaretur quò Legis Hebrææ reverentiam animis hominum eximeret, contra ostendit nihil Legis periturum; suis enim præceptis non aboleri Legem sed consummari. Huc enim Lex velut manuduxerat; Lex hoc volebat: sed cùm

quod volebat ob hominum ingenia consequi non posset, extorquebat saltem & eliciebat quod suppliciorum metu extorqueri, & spe temporariæ mercedis elici poterat, ne planè perruptis obicibus improbitas regnaret.

Est aliqua prodire tenus si non datur ultra.

πεσεῖν, cadere] Hebræis cadere verbum dicitur quod suo eventu caret. Iosua xxiii, 14. i Sam. iii, 19. Rom. ix, 6.

18. Πᾶς ὁ ἀπολύων, Omnis qui dimittit] Quod dixerat Christus insigni exemplo collustrat: Optabat Moses omnia non necessaria divortia tolli, sed hoc obtinere non poterat sine majoris mali periculo. Christi Lex majoribus auxiliis populum meliorem colligens palàm & apertè vetat quod Moses improbens tolerabat. Hunc autem locum ex Matthæo non malè interpretatur Theophylactus, ut intelligatur ὁ ἀπολύων [qui dimittit], nimirum ut vos Pharisæi facitis, non satis gravibus de causis. Nam qui eorum temporum mos fuerit vel ex Iosepho intelligas, qui cùm ubique se observantissimum Legis patriæ profiteatur, ita de se prædicat: τὴν γυναῖκα μὴ ἀρεσκόμεν & αὐτῆς τοῖς ἡθεσιν ἀπεπεμφάμεν, τριῶν παίδων γενομένην μητέρα [cùm uxoris mores displicerent, dimisi eam, trium jam liberorum matrem]. Cætera hujus argumenti vide ad Matthæum.

19. Ἀνθρώπου δέ τις ἦν πλάσιος, Homo quidam erat dives] Hic Christus ad argumentum, unde sermonem inceperat, regreditur, de usu divitiarum: ostenditque à multis Pharisæismi sectatoribus hac in parte ipsam Moysis Legem disertis verbis prolatam violari, quasi dicat: Non opus est ut lex illa novi Regni vos condemnet, quibus damnandis Lex sola Moysis sufficit. Lex Regni vult ultro conquiri eos qui beneficentiâ nostrâ possint sublevari: eorum causâ decidere nos aliquid de nostris commodis, neque exspectare dum illi ad extremam miseriæ lineam, id est, ad mendicitatem, deveniant: neque verò popularibus tantum, sed alienigenis quoque, etiam non optimis, vel ob hoc unum quod homines sint. At inter Pharisæos multi erant non mediocriter divites & qui opulentiam suam vestibis atque epulis palàm ostentarent. Quàm faciliè his erat sine ullo suo incommodo virum probum & popularem quotidie sibi ob oculos versantem, qualis eo tempore erat Lazarus, si non alere liberaliter, certè à mendicitate arcere. quod certè non charitas tantum & natura, sed ipsa illa Lex civilis Hebræorum per Moysen data exsertè præcipit Deuteronom. xv, 7, 8. Prædicat igitur Christus futurum, ut non evadant eas pœnas quas post hanc vitam Legis contemptoribus constitutas ipsi fateantur. Certant veteres novique Interpretes id quod hic sequitur historiæ sit an fabula. Mihi videtur Scriptor responsionum ad Orthodoxos non malè solvere hunc nodum: ait enim nec fabulam esse propriè nec historiam, sed ὑποτύπωσιν [hypotyposin] potiùs. Ita solent autem eloquentiæ magistri appellare narrationem qua res vera coloribus verisimilibus depingitur. Talis ὑποτύπωσις [hypotyposis] aut potiùs διατύπωσις [descriptio] (nam hanc esse volunt delineationem accuratiorem) est illa de Eleazaro, ejus uxore ac septem filiis tum apud Iasonem Cyrenæum, tum apud Iosephum vi-

rum sanè disertum quisquis ille fuit: Historiarum enim Scriptorem hunc esse non puto. Narrant autem illi non tantum quæ facta sunt, sed & quæ dici aut fieri potuisse probabiliter creditur. Sed illud hic addendum est, Quæ de statu post hanc vitam dicuntur, ea omnia depingi figuris expressis ad exemplum vitæ mortalis. His intellectis expeditæ sunt difficultates, quæ multos Interpretes implicitos habuerunt.

πορφύρεαν, *purpuram*] Errant qui Herodem designari putant purpuræ argumento. Serius enim usitatum est ut soli Imperatores & Reges purpurâ uterentur, cum antea & alii lautioris fortunæ eo cultu procederent. Nam & Regum amici passim *purpurati* in historiis vocantur. Et Iudæis maiorem purpuræ copiam fecit Tyri vicinitas. Dubitari tamen potest an vox πορφύρας [*purpuræ*] hic propriè usurpetur. Nam πορφύρεαν [*purpuram*] Lxx, Iosephus & Philo ubique ponunt ubi in Hebræo est ארגמן. At qui ארגמן non erat *purpura* Tyria. Nam ipsi Tyrii peregrè illud accipiebant, ut clarè nos docet Ezechiel xxvi 1, 7. Hebræorum magistri ארגמן esse volunt, quod *carmesinum* vulgò dicitur. Ne illud quidem omiserim, Syrum retinuisse byssi vocem כוש, Arabem verò vocem ipsam *purpuræ* אלכרפיר cum interim ארגון quod Hebræo ארגמן respondet, ille pro *purpura*, hic pro *byssu* usurpet. Syrum illud כוש idem est ex Hebræo כוש quod Paral. Interpretes *byssum* vertunt: idque ipsum Paraphrastes Hierosolymitanus posuit Exodi xxviii, 42, pro Hebræo כר [*linthea*] in feminalium descriptione: cum Lxx, Iosephus & Philo βύσσον [*byssum*] ponere soleant ubi in Hebræo est שש.

ἐυφραϊνόμενον καὶ ἡμέραν λαμπρῶς. *epulatus quotidie splendide*] Non accusatur hic dives rapinæ, nec quòd inutili auro incubaret, ut Hesperidum serpens, sed quòd deliciis afflueret cum alios consumeret egestas, & accusatur ut veteris, non ut novæ ejusque perfectioris Legis violator. Quomodo igitur pœnam huic divitiū inflictam evadet pars magna Christianorum?

20. ὀνόματι Λαζάρου, *nomine Lazari*] Id est, *qualem nunc videtis Lazarum*. Tale est illud *Pone Tigellinum*. Diviti nomen apponere odiosum fuerat, ideo satis fuit dicere ἀνθρώπου τις [*homo quidam*]. Quòd autem Tertullianus, Prudentius, atque alii eundem hunc mendicum *Eleazarum* vocant, non de nihilo est. Nam qui olim dici solebat אלעזר [*Eleazarus*] Christi temporibus contractâ pronuntiatione dicebatur אלעזר [*Lazarus*]. Itaque idem est *Eleazari* & *Lazari* nomen.

πρὸς τὴν πυλῶνα αὐτοῦ, *ad januam ejus*] In ipso divitis aspectu, ut ignorantiam causari nullo modo posset. ἡλκωμένον. *ulceribus plenus*] Vt solent ejus fortunæ homines sordibus atque illuvie ulcera contrahere.

21. ἐπιθυμῶν χορτασθῆναι ἀπὸ τῶν ψυχίων, *cupiens saturari de micis*] Duo hic significantur, & divitis inhumanitas, qui de penu tam locuplete, de mensa tot ferculis exstructa nihil illi miserit & ingens ipsius patientia, cui summa votorum fuerit tantum accipere, quantum canibus concedi solet. Vide Matthæum xv, 27.

ἀλλὰ καὶ οἱ κύνες, *sed & canes*] Quasi diceret Christus, *Tantum aberat ut dives illum suis impensis curandum daret, quòd Samaritam fecisse narratum meminisset, ut contra canes illum pro cadavere lamberent*. Nam cadaverum sanguinem à canibus fugi solitum passim narrat Sacra Historia.

22. ἀπενεχθῆναι αὐτόν, *ut portaretur*] Ita passim Græci quoque & Latini Poætæ, animos corporibus solutos *hominum* nominibus appellant. Videat, si cui lubet, Νεκυσίαν [*Tractatum de Manibus*] Homeri & sextam Æneidem. Iosephus quoque id quòd Sauli apparuit Samuelem vocat. Porphyrius illud Homeri explicans,

Ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχῇ Θεβαΐς Τειρεσίαο
Χρύσεον σκήπτρον ἔχων. —

[*Ecce supervenit Thebani vatis imago
Tiresiæ sceptrum gestans*. —]

Επίτηδες, inquit, ἀπὸ τῆς ψυχῆς ὀνόματι εἰς τὸ ἀρρενικὸν μετέβαλεν, *ina deiecit uti hanc ψυχὴν ὅτι Τειρεσίας*. [*Data operâ, cum de anima sermo esset, masculino tamen nomine usus est, quò animam istam ostendat Tiresiam esse*]. Et ad initium Iliadis Eustathius notat vocem αὐτὸς [*ipsos*] modò animam tantum significare, modò corpus tantum, modò totum hominem.

ὑπὸ τῶν ἀγγέλων, *ab Angelis*] En subita mutatio: qui modò non hominum modò, sed & canum ludibrium fuerat, repente Angelorum ministerio honoratur. Erat autem vetus Iudæorum traditio, Piorum animas ab Angelis deduci εἰς παράδεισον [*in Paradisum*]: meminit Paraphrastes Chaldaeus ad Canticum iv, 12.

εἰς τὸ κόλπον τῆς Αβραάμ· *in sinum Abrahamæ*] Putant veteres plerique *sinum Abrahamæ* dici regionem piis animis adscriptam, quam Hebræi קבר id est, *paradisum* [*Paradisum*], Græci *Elysios campos* dixerunt, & *sinum* dici quomodo maris aut terræ sinum dicimus. At multò illi rectius, qui non regionem illam, sed in regione illa locum honoratissimum significari putant. Dubium non est, quin inter pios omnes Iudæi Abrahamo τῷ ἐθνοπατορι [*gentis primo parenti*] principem attribuerint locum. Hinc Christus alibi multos ex gentibus dixit *accubituros cum Abrahamo, Isaaco & Iacobo*, gaudia post hanc vitam, more tunc recepto, sub convivii specie describens. In conviviiis autem solebant dilectissimi in sinu ejus recumbere qui convivii princeps esset. Ita Iohannes ὃν ἡγάπα ὁ Ἰησοῦς ἦν ἀνακείμενον ἐν τῷ κόλπῳ αὐτοῦ [*quem diligebat Iesus, erat recumbens in sinu ejus*] xii 23. Sic Filius Dei esse dicitur εἰς τὸν κόλπον τῆς πατρὸς [*in sinu Patris*]. Ioh. i, 18. Indicatur ergo hic summus Lazari honos, ut qui in illa beata sede proximus hæreret Abrahamo, cujus eximiam fidem & in malis perferendis constantiam esset imitatus. Sic Hebræi Eliæzerem servum quondam Abrahami ajunt in sinu Abrahami requiescere. Bonis suæ virtutes manent. Sic Abrahamo sua hospitalitas.

ἀπέθανε ὁ καὶ ὁ πλάσιος, *mortuus autem est & dives*] Εμφατικὸν [*significanter dictum*] est illud καὶ [*&*], quasi dicat, *Nihil illi divitiæ adversus mortem profuerunt*. Menander,

Δθανασίας

Αθανάσιος δ' ἐκ ἑστίν, ἐστ' ἂν συναγάγῃς
τὰ Ταντάλη τάλαντ' ἐκείνα λεγόμενα·
Ἀλλ' ἀποθανῇ, καὶ ταῦτα καταλείψῃς τινί.
[At certe veniunt non datur immortalitas,
Nec si talenta Tantalii possederis:

Sed occubandum est, illa linquenda alteri].

Nec illud à veteribus malè observatum, bonitatem Dei in eo significari quòd Lazarus prius, Dives posteriùs mortem obierit: illum enim maturè exemptum hujus ævi incommodis, huic ævum ad pœnitentiam prorogatum.

καὶ ἐτάφη. & sepultus est] Ne hoc quidem frustra additum. Significatur enim de tantis divitiis hunc illi honorem postremum contigisse.

23. Καὶ ἐν τῷ ᾠδῇ, & in inferno] Hic unicus, ni fallor, in Sacris Literis locus est quo moti plerique τὸ τόπον τῆ βασιάνης [locum tormenti] propriè ᾠδην [infernum] dici putarunt. At verissimum est, quod alibi diximus, ᾠδην [infernum] esse locum visibus nostris subtractum, & de corpore quidem cum accipitur, sepulchrum in quo est corpus sine animo; de animo verò, totam illam regionem sive statum in quo est animus sine corpore. Itaque fuit dives quidem ἐν ᾠδῇ [apud inferos], sed fuit ἐν ᾠδῇ [apud inferos] etiam Lazarus, determinatis ᾠδῇ [inferni] regionibus. Nam & Paradisus & Gehenna, sive, ut loquebantur Græci, Elysii & Tartara sunt ἐν ᾠδῇ [in inferno]. Græcos ita locutos res certissima est, quos Virgilius sequitur sexta Æneide. Diphilus,

Καὶ γὰρ καθ' ᾠδην δύο τρίβους νομίζομεν,
Μίαν δικαίων, χαίτεράν ἀσεβῶν ὁδόν.
[Ideo silentium credimus calles duos,
Quorum ille iniquos teneat, iste autem pios].

Notus & Sophoclis locus,

— ὦ τρισύλαιοι
Κεῖνοι βροτῶν, οἱ ταῦτα διερχθέντες τέλη
Μολῶσ' ἐς ᾠδῇ τοῖςδε γὰρ μόνοις ἐκεῖ
Ζῆν' ἐστὶ τοῖσδ' ἄλλοισι πάντ' ἐκεῖ κακά.
[— felices nimis
Initia quotquot ista cum conspexerint
Eunt ad orcum, namque eos solos manet
Ibi vita, reliquos, miseras præter, nihil].

Sic & Diodorus Siculus, τὴν ἐν ᾠδῇ μυθοποιίαν [fabulosam de inferno narrationem] explicat per ἀσεβῶν τιμωρίας [impiorum pœnas] & εὐσεβῶν λειμῶνας [piorum loca amœna]. Plato, τὰς τὰς τελετὰς παραδεδοκῶσας εἰρηκέναι φασίν, ἐπὶ ὧς ἀμύητον καὶ ἀτέλεστον εἰς ᾠδῇ ἀφίκεται ἐν βορβόρῳ κείσεται· ὃ δὲ κεκαθαυμένον ἐκείσε ἀφικόμενον μετὰ Θεῶν οἰκήσῃ [Qui mysteria tradiderunt, eos dixisse ajunt, eum, qui iis initiatus non sit itaque ad inferos descendit, in cœno ibi demersum jaciturum, qui verò eò initiatus venerit, eum cum diis habitaturum]. qui sensus & apud Iamblichum exstat. Plutarchus quoque Lucullo, γέρας ἐν ᾠδῇ [præmium apud inferos] dixit. & idem ille Iamblichus, τῆ δικαιοσύνης, ὡς φασίν οἱ σοφοὶ τῶ ποιητῶν, ἐν ᾠδῇ κομισέμεθα τὰς δωρεάς [justitiæ, ut sapientissimi quique Poëtæ dicunt, præmium apud inferos feremus]. De Iudæis ne quis dubitet, vadem do Iosephum, qui Samuel ait evocatum ἐξ ᾠδῇ [ab inferis]. Idem de Saddyucæis loquens ita ait, τὰς καθ' ᾠδῇ τιμωρίας καὶ τιμὰς ἀναίρεσι [pœnas honoresque apud inferos tollunt].

Idem ubi Phariseorum describit sententiam, Ἀθανάτον τε ἰσχυρὸν ταῖς ψυχαῖς πῖσις αὐτοῖς εἶναι, καὶ ὑπὸ χθονὸς δικαιοσύνης τε καὶ τιμῆς εἰς ἀρετῆς ἢ κακίας ἐπιτήδευσις ἐν τῷ βίῳ γέγονε, καὶ ταῖς μὲν εἰργμὸν αἰδίων προσέθεσθα, ταῖς δὲ πασιῶν τῆ ἀνάθεσιν [Animas credunt esse immortales, suppliciaque & honores infra terram, ut virtuti quisque operam dederit, vitiove obnoxius vixerit. horum ergo animas æterno claudi carcere, illas faciliè ad vitam redire]. Apertè & supplicia & præmia animis constituit ἐν ᾠδῇ [in inferno], idemque vocat ὑπὸ χθονὸς [sub terra], quia quæ ἐν ᾠδῇ [in inferno] sunt vocari solent ὑποχθόνια [subterranea] Græcis. Sicut & Zonaras sententiam explicans Phariseorum dixit δικαιοσύνης ὑποχθόνιας [actus juridicos subterraneos], sive quòd verè sub terra esse ᾠδῇ [inferni] putaretur, sive potius quòd non minùs extra visum sit quàm ea quæ intimò recessu terra celat. Quam ob causam τὰ ἐντὸς γῆς χάριν καὶ ᾠδην ὀνομάζεσθαι [interiores terræ partes hiatum & infernum appellari] dixit Plutarchus. τὰ ὑπὸ γῆν δικαστήρια [judicia subterranea] dixit Iamblichus. Sic & Pindarus de myste- riis Eleusiniis loquens,

Ολβιῶν ὅστις ἰδὼν ἐκείνα
Κοινὰ εἰς ὑπὸ χθονὸς
Οἶδε μὲν βίῃς τελευτάν,
Οἶδεν δὲ δίοδοτον ἀρχάν.
[Felix ille qui sacra hæcce
Postquam vidit inferos adit.
Novit enim hujus exitum, atque
Vitæ initium alterius].

Plutarchus ad illud Homeri,

Ψυχὴ δ' ἐκ μέθων ὠλαμένη αἰδῶν δὲ βεβήκει.

[Ast anima evolitans membris, petit infera regna]. εἰς τὸν αἰδῶν, inquit, καὶ ἄσφατον, εἴτε αἰερα θείη τις εἴτε ὑπόγειον τόπον [in locum obscurum, atque invisibilem, sive eum sub terra loces, seu aërem putes]. Locum non definit sed duplicem opinionem proponit, tum quæ sub terra tum quæ in spatiosis aëris campis τὸ ᾠδην locat. Idem Plutarchus de primo frigido, ὃ αἰεδὲς τῆ αἰερα ᾠδῇ ἐπὶ κλησιν ἔχεν [quod invisibile est aëris infernum vocant]. Sic & Hippocrates libro De diæta opponit φῶς [lucem] & ᾠδην [infernum]. Iosephus ipse alio loco Essæorum placita describens ita ait, Καὶ ταῖς μὲν ἀγαθαῖς (ψυχαῖς) ὁμοδοξῶντες παισὶν Ἑλλήνων ἀποφαίνονται τὴν ὑπὲρ ὠκεανὸν διαίταν ἀποκεῖσθαι, καὶ χῶρον ἐδὲ ὁμῆροις ἐδὲ νιφετοῖς εἴτε καύμασι βαρυνόμενον, ἀλλ' ὃν ἐξ ὠκεανὸς παρὰ αἰεὶ ζέφυρον ἐπιπνέων ἀναψύχῃ· ταῖς δὲ φαύλαις ζοφῶδῃ καὶ χειμῆριον ἀφορίζονται μυχὸν γέμοντα τιμωριῶν ἀδιαλείπτων [De animabus quidem cum Græcis sentiunt, pias enim vitam ultra Oceanum manere dicunt locumque nec nive nec imbris nec æstu gravem, sed quem placidus semper à mari temperet Zephyrus: impias sub terram in obscurum gelidumque antrum relegant, æternorum cruciatuum plenum]. Ecce hic trans Oceanum locat τὸ ᾠδην [infernum]. Rursum alio loco idem Iosephus ex eadem sententia sedem pias ascribit χῶρον ἑρᾶν καὶ ἀγιώτατον [regionem cœli sanctissimam]. Sed profectò illa loquendi genera, sub terra, in aëre, trans Oceanum, & quod apud Tertullianum est trans igneam Zonam, nihil aliud quàm τὸ ἀόρατον [invisibile nobisque inaccessum] designant. Idem Tertullianus libro de Anima penes inferos ponit tormen-

tum & refrigerium: Ibidem, *puniri & ferveri animam* interim in inferis sub expectatione utriusque iudicii, in quadam usurpatione & candida ejus. Similia habet adversus Marcionem IV. Addamus his Ambrosii locum libro de bono mortis cap. x. *Satis fuerat dixisse illis (Philosophis) quod liberatæ animæ corporibus aīdēn petere, id est locum qui non videtur, quem locum Latine infernum dicimus. Denique & Scriptura habitacula illa animarum promptuaria nominavit.*

ἐπάρων τὰς ὀφθαλμούς αὐτῶν, elevans oculos suos] Sicut Deo solent ascribi actus corporei, ita & animis à corpore solutis simili figurā. Quare non satis certum est argumentum quod Irenæus & Tertullianus hinc petunt, ut probent post mortem in animo manere lineamenta quædam corporis & simulacra membrorum: quod non longè ab his quæ *περὶ τῆς ἀνυποειδῆς σώματος* [de transparente corpore] dicta sunt alibi.

ὑπάρχων ἐν βασάνοις, cum esset in tormentis] Sicut qui in carcere sunt ante damnationem torqueri solent, ita animi à corpore soluti etiam ante publicum iudicium non possunt non esse in cruciatu grayissimo, futuram ipsis sententiam prædictante conscientia. Quò alludens Martialis,

Et cum fateri Furia jusserit verum

Cogente clamet conscientia, Scripsi.

Nazianzenus secundo adversus Iulianum describit pœnas improborum, inter quas ab eo ponuntur *αἱ ἐν αὐτοῖς τοῖς δεινοῖς ἐξαγορεύσεις* [culpæ in mediis malis confessio].

ὅρα τὸν Ἀβραάμ, vidit Abraham] Conspicere eum dicit quod eum cogitaturum erat probabile, & dicere quod, si dicere posset, dicturus videbatur.

24. *Πάτερ Ἀβραάμ, Pater Abraham*] Illum potissimum affatur ut beatorum Principem: deinde ut eum quo generis auctore gloriari solebant. At quantò ille alius, qui ignotos quosvis tam amicè exceperat?

καὶ τίμιον Λάζαρον, & mitte Lazarum] Hoc ideo quia credibile est impiorum cogitationibus semper illos obversari quos ab se malè tractatos meminerunt. Statius,

— Pallidumque visa

Matris lampade respicit Neronem.

Plato cruciatus impiorum animorum describens: *Βοῶσι, inquit, καὶ καλεῶσιν, οἱ μὲν ὅς τις ἀπέκλειαν, οἱ δὲ ὅς τις ὕβρισαν, καλέσαντες δὲ ἱκετεύουσι τὸς ἡδικοημένους δέναι σφίσι συγγνώμη*. [Clamant, appellantque alii occisos à se, alii malè contumeliosève habitos, appellatosque veniam injuriarum & scelerum petunt].

ἵνα βάψῃ τὸ ἄκρον τῆς δακτύλου αὐτῆς ὕδατος, καὶ καταψύξῃ τὴν γλῶσσαν μου, ὅτι ὀδυνῶμαι ἐν τῇ φλογὶ ταύτῃ. ut intingat extremum digiti sui in aquam ut refrigeret linguam meam, quia crucior in hac flamma. Cruciatum conscientiae comparat flammæ urenti: sic & Latine *uri* dicimus eos qui animi anguntur: ut apud Terentium, *uro hominem*. Hinc jam cætera finguntur consequenter. nam hi qui uruntur maxime sitim in lingua sentiunt: sitis solet levare aquis; minimum aquæ est quantum digito adhærescit. Sensus est, Divitem qui olim Lazarum contemserat

nunc libenter illi supplicaturum, si aliquod vel minimum tantorum cruciatuum levamentum possit indipisci. Simile est quod adnotavimus ad Matthæum XXI 11, 39. Adde non dissimiles *διατυπώσεις* [descriptiones] Matth. VI 1, 22, & XXV, 37.

25. *ἀπέλαβες, recepisti*] *Ἀπολαμβάνειν* hic non est recipere, sed plenè accipere, quo sensu *ἀπέχειν* [habere] etiam sumitur Matth. VI 2, 5, 16. Lucas supra VI 24.

10 *τὰ ἀγαθὰ σου, bona tua*] Et hoc ἐμφατικῶς [significanter admodum]. Illa, inquit, bona quæ tu vera, imò summa bona duxisti, quibus usus es non ut tibi creditis sub certa lege ac modo, sed ut planè propriis, in quibus denique fiduciam tuam posuisti. Simile est illud Euripidis,

Ἀνάγκη πάχων δρῶν γὰρ ἔχαιρες.

[Perfer: gavisus dum faceres].

νῦν δὲ ὅδε παρακαλεῖται, nunc autem hic consolatur]

20 Illud *νῦν δὲ* [nunc autem] ostendit miram vicissitudinem. Plerumque sanè ita evenit, ut quibus hic optimè est iis in altera vita sit pessimè.

Quam vellent nunquam sceptris fulsisse superbis.

Contra, quos hic omne malorum genus exercuit, ibi sorte optimā fruuntur: ita ut in hunc quoque sensum usurpari possit illud Heracliti, *ζῶμεν τὸ ἐκείνων θάνατον. τεθνήκαμεν δὲ τὸ ἐκείνων βίον* [Quæ illorum mors est nostra vita est: quæ vita illorum fuit, mors erat nostra]. Pertinet huc illud Christi, *Μακάριοι οἱ πένθοντες, ὅτι αὐτοὶ παρακληθήσονται* [Beati qui lugent, quoniam ipsi consolabuntur]. Lactantius libro VI, *Hæ sunt viæ quas Deus humanæ vitæ assignavit, in quibus singulis & bona ostendit & mala, sed ordine præpostero atque converso. in una enim monstravit temporalia prius mala cum æternis bonis, qui est ordo melior: in altera, temporalia prius bona cum æternis malis, qui est ordo deterior; ut quicumque præsentia mala cum iustitia delegerit, maiora & certiora consequatur bona quam fuerunt illa quæ sprevit: quisquis autem præsentia bona præposuerit iustitiæ in maiora & longiora incidat mala quam fuerunt illa quæ fugit.*

40 Solatium dicitur hic, non plena retributio, quæ redditus demum corporibus fiet, sed ejusdem certa expectatio, magnis interim gaudiis sustentata: id *refrigerium* vocant veteres Latini. Tertullianus regionem in qua est Abraham ait *refrigerium præbere animabus iustorum, donec consummatio rerum resurrectionem omnium plenitudine mercedis expungat, tunc apparitura cælesti promissione: eandemque regionem nominat temporale animarum fidelium receptaculum, in quo delineetur futuri imago, ac candida quædam utriusque iudicii prospiciatur*. Sicut autem post Christi mortem piis animis multum boni accessisse & piè & rectè creditur, ita utriusque sortis gradus, momenta, loca describere vereor ne curiosæ nimis sit audaciæ. Placet hic mihi illud Sophocleum:

Ἄλ' εἴ γὰρ ἂν τὰ θεῖα κρύπτοντο θεῶν

Μάθοις ἂν, εἰ δ' εἰ πάντ' ἐπεξέλθοις σκοπῶν.

[Divina nunquam discere est, si dii velint

60 *Celare, non si cuncta scrutando eruas.*

quò alludere videtur illud Chrysostomi & post eum Isidori Pelusiotæ: *Ὅταν ἅπασαν τὴν θεοῦ ἡμῶν ἐκ ἡθέλησεν εἰδέναι, ταῦτα βιάζομεθα μανθάνειν, ὅτε εἰσόμεθα* (πῶς

πῶς γὰρ Θεὸς μὴ βελομένης;) καὶ τὸ κινδυνεύειν ἡμῖν ἐκ τῆς ζητεῖν περιεῖσι μόνον [cum quæ nescire nos voluit Deus, conamur discere, nec sciemus: qui enim vetante Deo? Nec periculo carebit examen]. Melius est, inquit Augustinus, sapienter & modestè tractans hoc argumentum, dubitare de occultis, quàm litigare de incertis.

26. χάσμα μέγα ἐσθίεται, chaos magnum firmatum est] Chaos magnum Latinus Interpres, quem nolum hic reprehendi. Intellexit enim vastum quoddam intervallum hic significari, quo sensu & χάσμα & χάσος Græci usurpant. Sic montis fissi hiatus χάσος in Græco Zachar. xiv, 4. Frequentissimus autem vocis utriusque usus, ubi περὶ ᾧδης [de inferno] agitur. Euripides, ut alibi meminimus, dixit ἄβυσσος χάσμαλα [hiatus fundo carentes]. Seneca autem Chaos dixit Medea, Noctis alternæ chaos. Thyeste, Ad chaos inane. Quam vocem hoc sensu Ovidius quoque, Silius & alii usurpant. Idem Silius ita describit,

In medio vastum latè se tendit inane.

Seneca sic,

Hinc ampla vacuis spatia laxantur locis.

Aristoteles Acroamatum iv, χάσος [chaos] apud Hesiodum locum interpretatur, nimirum non à χᾶεν [vacuum esse], ut alii, sed à χαίνειν [debescere], unde & χάσμα [hiatus], eam vocem derivans: quam Aristotelis interpretationem & Philo recitat περὶ ἀφθαρσίας κόσμου [de æternitate mundi]. & probat vetus Scriptor Christianus adversus Aristotelis dogmata, qui sub Iustini nomine legitur. Sicut igitur quod ante mundum hunc aspectabilem erat, Chaos dixere, ita & quod nunc extra eundem mundum est. Ἐκτὸς τῆς κόσμου κενὸν εἶναι ἄπειρον [extra mundum vacuum esse infinitum] multi Philosophorum scisciebant. atqui τὸ κενὸν [vacuum] etiam vocabant χώραν [regionem] & διάστημα [spatium]. Lucretius,

— Locus ac spatium quod inane vocamus.

Ibycus, ποταῖται δ' ἐν ἀλλοτρίῳ χᾶδι [volat in alienâ voragine]. Sed & Hebræum תהו [res informis] apud Mosem in historia mundi conditi Aquila vertit κενώμα [rem inanem], Theodotio κενόν [vacuum]. Ex qua voce Hebræa per metathesin non infrequentem videri potest derivatum הוהו [hiatus] quod hic habet Syrus, pro quo Arabs habet הוהו [chaos] cui affinis est altera vox Arabica הוהו quæ & χάσος [chaos] & ᾧδης [infernus] verti solet. Tertullianus χάσμα profundum hoc loco vertit, & mox circumloquens vocat immensam distantiam sublimitatis ac profunditatis. Etiam Plutarchus libro De sera Numinis vindicta in descriptione inferorum ponit χάσμα μέγα καὶ κάτω διήκον [vastum & profundum hiatus]. Præter hæc vide locum Platonis de Ere Armenio.

οἱ θέλοντες, qui volunt] Id est, καὶ θέλωσι [si velint]. Simile est illud Pythagoræ de animabus, ἀγεσθαι τὰς μὲν καθαρὰς ἐπὶ τὸ ὕψιστον, τὰς δ' ἀκαθάρτους μὴτε ἐπειναις πελάζειν [puras in sublime ferri, impuras nec prope eas posse accedere].

27. ἵνα πέμψῃς αὐτὸν, ut mittas eum] Nempè

ipsum corpori suo redditum, ne quis hic de animorum apparitionibus agi suspicetur. Verum hoc esse ostendit quod infra sequitur, εἰάν τις ἐκ νεκρῶν ἀναστῇ [si quis ex mortuis resurrexerit].

28. πάντε ἀδελφῆς, quinque fratres] Mediocris numerus ad implendam διατύπωσιν [descriptionem]. Sic & Esaïæ xix, 18.

ὅπως διαμαρτύρηται αὐτοῖς, ut testetur illis] Vt testimonium ferat eorum quæ hic geruntur.

10 εἰς τὸ τόπον τῆτον τὸ βασάν. in hunc locum tormentorum] Quem locum εἰργμὸν [carcerem] apud Iosephum vocari vidimus. Plato eundem dixit δεσμωτήριον [carcerem]. Sic diabolis Petrus σειρὰς ζόφου [catenas tenebrarum]. Iudas δεσμά ἀίδια [æterna vincula] affcribit.

29. ἔχουσιν Μωσέα, habent Moysen] Cujus diserta exstant verba præcipientia egenis popularibus succurri.

20 καὶ τὰς προφῆτας, & Prophetas] Vt Esaïam qui jejunia sua jactantibus Iudæis optimum jejunium esse ait, esurientes pascere, extorribus præbere hospitium, nudum vestire. LVIII, 7.

ἀκροάτωσαν αὐτῶν. audiant illos] Illorum monitis pareant. Id enim est cum fructu audire.

30. Οὐχί, non] Id est, ἐκ ἀκρόασις αὐτῶν [non audient illos]. De se illorum ingenium noverat.

31. Εἰ Μωσέως καὶ τῶν προφητῶν ἐκ ἀκρόασις, εἰδὲ εἰάν τις ἐκ νεκρῶν ἀναστῇ πεποιθήσονται. Si Moysen & Prophetas non audiunt, neque si quis ex mortuis resurrexerit, credent]. Atqui de Tyriis & Sidoniis dicitur pœnitentiam eos acturos fuisse, si miracula vidissent quæ facta erant à Christo in Galilææ oppidis. Respondendum: primò dici hæc omnia non ἀποδεικνύως [demonstrative], sed κατὰ τὸ πιθανόν [probabiliter]; deinde latum esse discrimen. Tyrii & Sidonii magnâ ac vetere ignorantia tenebantur. Veterem Noaidarum traditionem vetustas, naturales notitias longa consuetudo oblitteraverat. Tales solent miraculis excitari. At Iudæi, præter ea quæ

40 humano generi erant communia, habebant Legem quam ipsi fatebantur à Deo traditam & multis atque insignibus miraculis confirmatam, quorum famam continua successione à majoribus traditam acceperant: & tamen contra aperuissima Legis verba vitam agebant. Non poterant ergo aut ignorantiam, aut etiam probabilem aliquam de Legis interpretatione auctoritatem, culpæ suæ obtendere. Nihil illis obstabat nisi perversus animus, nolens ea ut vera aut certè ut necessaria amplecti, quæ falsi arguere non poterant. In tali hominum multitudine, ut fortè sint aliqui quos velut ex alto somno miracula excitent, ita pars longè major insanabiliter ægrotat. Ostendit hoc res ipsa. Lazarum huic Lazaro cognominem, (nec verò dissimile est huic Christum respexisse cum ista diceret) vitæ reddidit Christus. An eò magis Pharisei monitis Christi obtemperarunt? Imò potius quam id facerent operam dederunt, ut & Christum & Lazarum trucidarent. Christus ipse à morte rediit: testes erant hujus rei viri non pauci, vitæ innocentis, nullo mentienti præmio. Hoc quoque adeò illos ad resipiscientiam non permovit, ut omni vi famam ejus rei extinctam cuperent. Bene Lactantius, Qui

avaritiâ & opum inexplebili quadam siti flagrant, quia non possunt venditis aut dilargitis quæ amant tenui cultu vitam degere, sine dubio malunt id esse falsum quo desideris suis renuntiare cogantur. Idem: Qui libidinum stimulis incitati (ut ait Poëta) in furias ignemque ruunt, utique incredibilia nos adferre dicunt, quia vulnerant aures eorum præcepta continentia, quæ illos à voluptatibus suis prohibent, quibus animam suam cum corpore adjudicaverunt. Qui verò ambitione inflati, aut amore potentia inflammati omne studium ad honores acquirendos contulerunt, nec si solem quidem ipsum gestemus in manibus, fidem commodabunt ei doctrinæ quæ illos jubet omni potentia & honore contempto, humiles vivere, atque ita humiles, ut & accipere injuriam possint & referre nolint si acceperint. Ii sunt homines qui contra veritatem clausis oculis quoquo modo latrant. Salvianus: Totum durum est quicquid imperatur invitis: Penè omnis sermo divinus habet æmulos suos, quot genera præceptorum sunt, tot adversariorum: si largitatem esse in hominibus jubet Dominus, avarus irascitur: si parcimoniam exigit, prodigus execratur: sermones sacros improbi hostes suos dicunt: horrent raptores quicquid de justitia scribitur: horrent superbi quicquid de humilitate mandatur: avergantur ebrii ubi sobrietas indicitur: detestantur impudici ubi castitas imperatur. Mox: Mavult quilibet improbus execrari Legem, quam emendare mentem; mavult præcepta odisse quam vitia. Deinde, Do tamen consilium omnibus quibus gravis & onerosa est Lex Dei, si accipere non recusant, quemadmodum placere eis possint quæ Deus præcipit: Cuncti etenim qui oderunt mandatum sacrum causam odii in se ipsis habent: omne fastidium non in præceptis Legis, sed in moribus suis. Lex quippe bona est, sed mores mali, ac per hoc mutant homines propositum & affectum suum: si enim mores suos probabiles esse fecerint, nihil eis quod Lex bona præcipit, displicebit: quando enim bonus quis esse cœperit, non potest non diligere Legem Dei, quia hoc intra se habet Lex Dei sancta, quod homines sancti in moribus.

CAP V T XVII.

1. **A**νένδεκτόν ἐστι, Impossibile est] Id est, non venit, ut supra ἐκ ἐνδέχεται [non capit] XII I, 33. Non expedit ut vi potentia Divinæ impediatur homines adulterare doctrinam, scindere unitatem, & plura facere quæ in pietatis cursu alios remorentur. Vide ad Matthæum.

2. Λυσίτελες, Vtilius est] Indicativus pro potentiali, ut & in eo quod sequitur περιχέεται [imponatur].

3. Προσέχετε ἑαυτοῖς. Attendite vobis] Cavete ne cui occasionem detis pereundi, non jam dico factis, sed etiam negligentia officii, ne illis quidem à quibus læsi estis. Maximum hoc est ei à quo læsus sis adeò non irasci, ut etiam salutem ejus consulas & quidem cum summâ æquitate ac placiditate. Hoc qui rectè præstare norit, neque alios ipse offendet, neque in officio suo circa alios à quibus non est injuriâ provocatus, negligens erit.

ἐὰν μετανοήσῃ, ἄφες αὐτῷ, si pœnitentiam egerit, dimitte illi] Non modò ut ultionem non expetas, quod facere ne quidem adversus contumacem de-

bes, sed ut verè resipiscentem in veteris amicitia ac familiaritatis jus admittas. Vide ad Matthæum.

αὐτῷ, illi] Iis gradibus qui apud Matthæum exponuntur.

4. ἐπτάκις ἡμέρας, septies in die] Sapissimè. Ita enim loquuntur Hebræi Psalm. cxix, 164.

ἐπιστρέψῃ ἐπὶ σε, conversus fuerit ad te] ἐπιστρέφεται ἐπὶ τινά aut πρὸς τινά [converti ad aliquem] Hebraicè **שוב** [reverti] addito **אל** [ad] est ut aliquem tibi reconcilies operam dare, ut Deut. iv, 30. Lucas supra i, 17. Actor. ix, 35. xi, 21. & alibi.

5. πρόσθετος ἡμῖν πίστεως, adauge nobis fidem] In his narrationibus quæ velut per saturam sunt congestæ, non videtur ulla requiri cohærentia. Credibile est Apostolos sæpe ob ἀλιγοπισίαν [incredulitatem] reprehensos postulasse à Christo ut fiduciam in ipsis adaugeret, quâ certè postulatione apertissimè Divinam in ipso potentiam agnoscunt. Simul refellit hic locus eam sententiam in qua olim fuit Augustinus cum diceret, Quod credimus nostrum est, quod autem bonum operamur illius est qui credentibus dat Spiritum Sanctum, existimans nimirum ut ipse errorem suum postea est interpretatus, fidem non esse donum Dei, sed per fidem Dei dona impetrari. Rectè igitur id correxit in hunc modum, Vtrumque (& credere & operari) ipsius est, quia ipse præparat voluntatem & utrumque nostrum quia non fit nisi volentibus nobis. At ne quis Græcos αὐτεξέσιον [liberum arbitrium] sæpe prædicantes aliter putet sensisse, videat quæ alibi ex Iustino aliisque in hanc rem adduximus.

6. ὡς κόκκον σινάπεως, sicut granum sinapis] Vide ad Matthæum.

τῇ συκαμίνῳ, arbori moro] Non venit hæc vox à ficu, ut quidam putant: sed est merè Syriaca **סמך** [morus], Hebræis **שקמים** [sycamori]. Oportet moro admodum similem esse arborem, quando non Latinus tantum sed & Syrus & Arabs morum vertunt. Celsus de re medica lib. iiii, cap. xviii. Cum Græci morum sycaminum appellant. Quin & Dioscorides conjungit **μορεάν** [morum] & **συκαμινεάν** [sycaminum]. Quod autem de Sycamino hic dicitur est proverbiale, quo significatur ὅτι παρ' ἀνθρώποις ἀδύνατον [id quod hominibus impossibile est]. Tale illud Claudiani,

Iam frugibus aptum

Æquor.

Per miracula autem, ut ita loquar, φυσικά [naturalia] significantur simul συμβολικῶς [allegoricè] miracula ἠθικά [moralia], stupenda scilicet opera dilectionis, quorum uberem segetem proferre solet fiducia in Deum, ubi ad justam sui mensuram pervenit. Ad hæc autem opera Discipulos Christus invitat eo sermone qui istis verbis connectitur.

7. Τίς ἐξ ὑμῶν, Quis autem vestrum] Hanc comparisonem veterum multi, quos inter Cyprianus, & ad hunc locum Theophylactus, ad præstantissima etiam Christianorum facta extendunt, docentes ne in illis quidem esse quò nos efferamus, aut quod Deo imputemus. Veram enim lectionem apud Cyprianum esse arbitror in epistola ad lapfos: qui in Ecclesia semper gloriose & granditer operati

operati sunt & opus suum Domino nunquam imputaverunt, ut veteres editiones habent, non ut recentiores, quæ negationem omittunt. Nam *imputare* in Latino sermone cum ad benefacta refertur, non est *acceptum* sed *expensum* ferre: ita *superbos & imputatores* dixit Seneca, qui magni aestimant sua beneficia, & alios eo nomine habere volunt sibi obligatos. Facilius enim, ut Chrysostomus dixit, *sine operibus humilis animus hominem ad salutem perducatur, quam cum operibus conjuncta superbia*. Multaque sunt quæ prohibere nos debent ne Deum vocemus ad calculos. Primum enim cum ipse nos de nihilo ut essemus fecerit, quis dubitet quin quicquid in nostra est potestate exigere à nobis possit, etiam nullo proposito præmio? Dixit Aristoteles, *ἐκ εἶναι ἀδικίαν πρὸς τὰ αὐτῆς ἀπλῶς* [simpliciter nos id quod nostrum est, injuriâ afficere non posse]. unde etiam negat inter dominum & servum jus propriè strictèque dictum locum habere. Et sanè si servus totus esset domini, sicut nos Deus sumus, verum diceret. *Ne te jactes si bene servisti, obsequitur sol: obtemperat Luna*. Deinde verò cum ratio nobis data sit, idque habeamus eximium supra animantes cæteras, nonne tam naturale nobis censerì debet secundum rationem vivere, quam bestiis secundum τὰς φύσεως ὁρμὰς [naturæ impulsus]? At bestiis eo nomine nullum debetur præmium. Tertiò in mentem venire debet neminem esse cui non multa peccata sint condonata, quod, ut suprà diximus, vel unum satis est, ut humiles nos Deo subternat. Nemo tantum præstare potest quin plus pro indulgentiæ beneficio debeat. Accedit quod etiam quæ post emendationem remanent in nobis culpæ vestigia quotidie opus habent Divinâ miseratione. Quartum est quod satori fructus omni jure debentur. Deus autem in nobis sevit omne vitæ melioris studium, idque non communi quadam sed verè insolitâ atque inauditâ benignitate, cum genus humanum jacens in vitiis, admirabili illâ per Christum vocatione erigere dignatus est, quo præcipuè respectu vitam æternam, ut quæ poenitentiam consequitur, *donum & gratiam* vocant Apostoli. Addendum quod nunc etiam Dei Spiritus nos excitat ut bene agere velimus, bene agentes adjuvat. Huc illud pertinet Cypriani toties ab Augustino repetitum, *In nullo gloriandum, quando nostrum nihil est*: & illud affine, *Dei est, Dei omne quod possumus*. Salvianus: *Totum ergo, inquit, quamvis peccator aliquis oblaturus est? imo nihil, si non cum fide: imo nihil, si non cum ambitu* (id est supplici devotione) *imo nihil, si non cum prece: imo nihil, si non hoc animo ut hoc ipsum inter præcipua Dei beneficia reputet, quod animum offerendi dedit*. Gregorius Nazianzenus: *ἐπειδὴν ᾧ εἰσὶ τινες τοσούτον μεγαλοφρονῆντες ἐπὶ τοῖς καθορθώμασιν, ὥστε τὸ πᾶν ἑαυτοῖς δίδοναι ἢ μηδὲν τῷ ποιήσαντι ἢ σοφίσαντι ἢ χορηγῶν τῷ καλῶν, διδάσκῃ τέττας ἢ λόγον ὅτι ἢ τὸ βέλτερον καλῶς δέχεται τῷ παρὰ Θεοῦ βοηθείας*. [Quoniam etenim quidam sunt bonis suis operibus ita valde elati, ut omnia sibi ipsis, & nihil Operatori, Doctori, bonorumque Suppeditatori tribuant, hos docet Verbum Dei, quod ipsum velle bonum Divino indigeat auxilio]. Quin-

tum est quod Deus ἀνάρκης [sibi sufficiens], ἀνευδής [nullius indigus], non potest operâ nostrâ beator fieri, neque ad eum fructus nostrorum operum redundat, ut dici eo nomine debitor possit. Huc illud Iobi pertinet xxxv, 7. *Si justè egeris, quid eo illi donabis, aut quid inde è manu tuâ accipiet?* & illud Pauli Rom. xi, 35. *Τίς προέδωκεν αὐτῷ, ἢ ἀνταποδοθήσεται αὐτῷ; [quis prior dedit illi, & retribuetur ei?]* Quibus consonat illud Hieroclis: *ὅστις τιμᾷ τὸ Θεὸν ὡς προσδεόμενον, ἔτι λελήθεν οἰόμενον ἑαυτὸν τῷ Θεῷ εἶναι κρείττονα* [Qui Deum veneratur tanquam altero indigentem, verè opinatur, quanquam id se opinari non putat, se Deo esse meliorem]. Postremò, quod de perpersionibus, idem de factis etiam præstantissimis verissimè dici potest, *ἐκ ἀξία εἶναι πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς* [non esse digna, quæ comparentur cum futura gloria in nobis revelanda], ut Apostolus loquitur Rom. viii, 18. Quem locum explicans Salvianus, *indignum esse ad futuræ gloriæ comparisonem omne opus dicit humanum*; meritò sanè, quæ enim esse potest æqualitas inter momentaneum & æternum, ut jam de illis infirmitatibus taceam quæ humanis actionibus intercurrent? Hæc autem omnia sicut non tollunt piorum modestam *παρρησίαν ἢ πεποιθήσιν ἢ τὸ ἐν Θεῷ καύχημα* [libertatem, fiduciam & in Deo gloriationem], ita directè adversantur imputatrici superbiæ, neque patiuntur Deum nobis debitorem censerì nisi ex misericordii promissione. Veruntamen an hæc hujus loci sint propria, salvâ rerum veritate ac luce, quæ nullis disputationum nebulis obvolvi debuerat, dubitare fas est. Me ne id putem movent multa. Primum quod hic Christus de servis agit qui accubaturi sunt postquam dominus cœnaverit, alibi autem de servis quos ipse dominus, statim ut advenit, jubet accumbere, atque ipse illis comiter ministerium exhibet: suprà xi, 37. Quæ sicut in fabula multum differunt, ita videntur & in ἐπιμυθίῳ [fabulæ explicatione] diversam requirere ἀνταπόδοσιν [redditionem]. Quin ipse Christus alibi videtur exprimere ἀνταπόδοσεως [redditionis] partem alteram, per figuram ex eadem hac comparatione desumptam, cum Apostolos dicit suæ, hoc est, herili mensæ accubituros, infra xxi, 30. Alterum est, quod Christus negat istis, de quibus hic agitur servis gratiam habitum iri, quod ipsum alibi dixit de his qui benefacientibus benefaciunt & diligentes se vicissim diligunt, suprà vi, 32, 33. aliud nos jubens sentire de iis qui inimicos diligunt, & nullâ spe mutuæ vicis beneficentiam ac misericordiam exercent, non ad hominum sed ad cœlestis Patris exemplum, ibidem 34, 35, 36. Tertium est quod ποιεῖν [facere] ut suprà ad caput x Lucæ annotavimus ex recepto loquendi more intelligebatur de factis nudè consideratis, quocunque tandem animo fiant. Quæ inter se conjuncta impellunt ut credam non de quibusvis servis hic agi, sed de iis qui serviunt serviliter, non (ut Terentius loquitur) liberaliter. Quam interpretationem non destitutam bonis auctoribus sequentia explicabunt. Videat si cui integrum est Hermam libro i, c. 5. scriptorem quod constat antiquum, & ut Apostolis minimè æquandum, ita apud Irenæum, Cle-

mentem atque alios magnæ auctoritatis. Proponit ibi fabulam domini qui servo imperarat, ut palos circa vitem figeret, ille verò & fossam circumdederat, & herbas inutiles undique abstulerat. Itaque dominus plus quàm promiserat præstans illum filio suo scribit cohæredem. Quare videtur illis temporibus admodum trita fuisse hæc comparatio, quæ tamen in eo qui nunc exstat Hermæ libro alioversum trahitur.

ἀροτριῶντα ἢ ποιμαίνοντα, arantem aut pascentem] Participia more Hebræo posita pro verbalibus. Idem enim est, quasi dixisset δῆλον ἀρότην ἢ ποιμένα [servum aratorem aut pastorem]. Quid magni facit ad arandum positus si arat, ad pascendum si pascit? Nec multum interest δῆλ' [servi] voce ministrum conductum intelligamus (ut sæpe ea vox in his & Fœderis Antiqui libris usurpatur) an vero eum qui in manu sit domini, dummodo talem servitutem non ex barbarorum hominum consuetudine, sed ex æquo & bono atque adeò ex Lege Hebræa æstitemus. Chrysippus rectè dixit mercenarium ministrum servum esse ad tempus: servum verò perpetuum quasi mercenarium cui pro pecunia victus detur.

εὐθέως παρελθὼν ἀνάπεσαι; statim transi, recumbe]? Cum patrefamilias accumbere filiorum est, non servorum, solent autem servi in servitute manere quam diu serviliter serviunt: mensæ servos adhibere manumissionis erat species, ut videre est apud Vlpianum in Institutionibus.

8. περιζωσάμεν, præcinge] Qui mos ministrantium in regionibus in quibus demissiores vestes gerebantur. Suprà xi i, 37. Vide Iohann. xi i i, 4.

μετὰ ταῦτα, posthæc] Vt mos erat servorum aut etiam eorum quorum conducta erat opera.

9. Μὴ χάριν ἔχει, numquid gratiam habet] Mercedis vox strictè sumitur, ut significet id quod secundum communem æstimationem operæ respondet. quo sensu dicere videtur Paulus τῷ ἐργαζομένῳ ἢ μισθὸν ἢ λογιζέσθαι κατὰ χάριν [ei qui operatur merces non reputatur secundum gratiam], Rom. iv, 4. Hoc sensu, ut alibi attigisse meminimus, distat merces à gratia, quod merces factum respicit præcipuè, gratia ipsum animum. Itaque merces hoc modo dicta debetur, etiam si servus aut homo conductus quod faciendum est non lubens fecerit. At gratiam provocant qui libenter faciunt, & qui vellent facere si id quod vellent efficere nequeant. Sed alibi vox mercedis laxiore significatu quamvis ἀνταπόδοσιν [retributionem] significat, etiam liberalem, quæ non est facti pretium, sed mutua benigni affectus significatio, ut apud Matthæum, sæpe etiam iis in locis ubi Lucas ἡ κυριολογία [proprietas vocum] memor χάριν [gratiam] maluit dicere, ut videre est Matthæi v, 46. vi, 1. & Lucæ vi, 32, 33, 34. Lucas igitur hoc loco χάριν [gratiam] suo more opponit μισθῷ [mercedi].

ὅτι ἐποίησε τὰ διαταχθέντα αὐτῷ; quia fecit quæ ei imperaverat]? Agit de iis rebus quæ peculiari præscripto peraguntur, ut quod arator arat, quod pastor pascit, quæ prætermitti sine flagitio non possunt. Hæc qui facit mercedem habet, primò quod flagra non patitur, deinde quod dimensum accipit. Gratia autem nulla ei ob talem operam

habetur. Hic status erat Iudæorum Legis externa opera mediocriter implentium animò non emundato.

ἢ δοκῶ. non puto] Ex contrario intelligendum, aliter se rem habituram si servus ille non ἐν ὀφθαλμοδουλείᾳ [in servitiis ad oculum], sed ἐν ἀπλότητι καρδίας [in simplicitate cordis], ut Paulus loquitur Coloss. i i i, 22. etiam extra peculiaria præscripta omnibus modis honori & commodis heri sese impenderit. Tales enim servi gratiam hanc solent reportare ut libertatem consequantur, imò & ut filiorum loco adoptentur. Quærit Seneca an Medico possit ultra mercedem gratia deberi? Rectè respondit posse, si non perfunctoriè & ut cæteros sed ut amicum te curaverit, si ex animo malis tuis indoluerit. Idem docet & à servo beneficium accipi posse, & quod affectu amici sit desinere esse ministerium. Pertinet huc & Hebræorum proverbium cuius Maimonides meminit Ducis dubitantium lib. i i i, cap. 17. Ei datur præmium qui quid injussus facit. Chrysostomus viii Rom. veteres Hebræos Christianis comparans: καὶ ἀκείνοι ἢ φόβῳ τιμωρίας πάντα ἐπράττον ἀγόμενοι, οἱ ἢ πνευματικοὶ ἐπιθυμία καὶ πόθῳ, καὶ τὸ τοῦ θεοῦ δὴ ὑπερβαίνειν τὰ ἐπιτάγματα [Isti autem formidine pænæ ducti omnia fecere, spirituales verò amore & desiderio, hoc ostendunt dum etiam faciunt plus, quàm præceptum est].

10. τὰ διαταχθέντα ὑμῖν, quæ præcepta sunt vobis] Τὰ διαταχθέντα [præcepta] hic strictè sumi debent, eo ferme modo quo ὁ νόμος [præscripta] apud Hebræos, qua de voce diximus suprà ad caput i. in hoc numero ἡ διαταγμάτων [mandatorum] sunt primùm ea quibus aliquid vetatur fieri: deinde & jubentium illa quæ ad facta exteriora pertinent, quæque certo loco, aut tempori, aut circumstantiæ ita alligantur, ut sine manifesto Numinis contemptu omitti nequeant. In hac classe pono non ea tantum quæ Lex communis in commune ad eum modum præcipit, sed & quæ specialiter hominibus singulis indicuntur: ut, Tu Abraham exi à Chaldaea: Tu Moses i ad Pharaonem: Tu Paule Evangelium annuntia. Talibus præscriptis qui paret, mercedem hanc reportat quod pœnam evadit. Exemplum poni potest in historia sequente. Purgati à scabie ex imperato ostendunt se Sacerdotibus; at gratias Christo actum non veniunt, quod imperatum quidem similiter non erat, sed quod si fecissent, gratus animus, ut illius Samaritæ, majora impetrasset beneficia. Locus est illustris i Corinth. ix, 16. εἰ ἂν γὰρ εὐαγγελίζωμαι ἐκ ἐστῆ μοι καύχημα [si evangelizavero non est mihi gloria]. (hic καύχημα [gloriam] vocat spem habendæ sibi à Deo gratiæ) ἀνάγκη γάρ μοι ἐπίκειται [necessitas enim mihi incumbit]. (ἀνάγκην [necessitatem] vocat obligationem ἐκ διατάγματος [ex mandato], ex præscripto speciali de quo exsequendo vel omit-tendo nulla esse poterat deliberatio) καὶ δὲ μοι ἐστὶν εἰ ἂν μὴ εὐαγγελίζωμαι [væ enim mihi est si non evangelizavero]. (quasi dicat, Non possem hoc impunè prætermittere: ideoque nullam inde exspectandam habeo gratiam) εἰ γὰρ ἐκὼν τὸ τοῦ θεοῦ πρᾶξω μισθὸν ἔχω [si enim volens hoc ago mercedem habeo]. (hic μισθὸν [mercedem] posuit latiore illo significatu de quo suprà

suprà diximus, Si, inquit, non facio tantum quod jubetur, sed facio sponte, sed facio alacriter, ἐκ σφύρας καὶ ἀναγκασῶς [voluntarie & spontaneè, non coactè], ut Petrus loquitur I, v, 2. in eo sita est spes magnæ atque eximiae remunerationis) εἰ ὃ ἀκων, οἰκονομίαν πεπίστευμαι. [si autem invitus, dispensatio mihi credita est] (cujus scilicet ratio mihi reddenda est, & qua non obita meritò plectar) τίς ἐν μοι ἐστὶν ὁ μισθός; [quæ est ergo merces mea]? (hic iterum μισθὸν [mercedem] vocat τὸ ἀντιδωρὸν quod [remunerationem quæ] ex gratia venit non ex facti æstimatione) ἵνα εὐαγγελίζεμεν ἁδάρπανον θήσω τὸ εὐαγγέλιον τῷ Χριστῷ, [ut Euangelium prædicans sine sumptu ponam Euangelium] (Vt cum jus habeam alimenta poscendi, eo tamen jure non utar ad majorem Dei honorem & profectum Ecclesiæ) εἰς τὸ μὴ καταχρῆσθαι τῇ ἐξουσίᾳ μου ἐν τῷ εὐαγγελίῳ. [ut non abutar potestate mea in Euangelio] (hic καταχρῆσθαι, ut & eadem epistolâ VII, 31. videtur esse non male uti, sed quovis modo uti; quomodo & abuti usurpant Latini de rebus quæ usu intereunt) Ελευθεροῦ γὰρ ὢν ἐκ πάντων, [cum liber essem ex omnibus] (nemini hac in parte obligatus) πᾶσιν ἐμαυτὸν ἐδούλωσα, ἵνα τὰς πλείονας κερδήσω. [omnium me servum feci, ut plures lucri facerem] Quæri hic solet an non Divinis præceptis comprehensum fuerit id quod facit Paulus cum se suo cum incommodo omnibus aptavit, atque etiam suis manibus victum sibi parare maluit quam Corinthiis oneri esse. Sanè si præcepta dicimus omne id quod Deo gratum est, atque etiam à Deo generaliter præceptum, (quomodo Christus vocem ἐντολῆς [mandati] usurpat Matth. XXI, 36. simili ferme allusione qualem in voce ποιεῖν [facere] & nomine ἔργον [opus] alibi observavimus) dubitari non potest quin præceptorum ambitus hoc quoque contineat. Processit enim ex intima dilectione tum Dei, tum proximi, quâ nihil est quod Deo esse possit gratius, nihil quod magis à Deo postuletur. Sed hæc præcepta non sunt (ut comparisonem à Christo institutam prosequamur) quasi dicat servo dominus: Tu pascere, Tu arare: sed quasi eos spe magnæ gratiæ ad testandum in se amorem invitet. Deus quanquam ex nostris factis nihil capit utilitatis, tamen quæ eo modo, hoc est extra specialis præscripti necessitatem & cum determinatione nostræ sponti relicta, sic ex vero atque indefesso amore præstantur, ea non ut serviles operas, sed ut amicorum beneficia accipit, & ut potentes amici solent, non pro rei dignitate, sed pro affectus in se magnitudine, & hic & in meliore vita repensat. Chrysostomus ad productum jam Pauli locum, τὸ μὲν ἐστὶν ἐπιταγµα, τὸ δὲ ἐμῆς προαιρέσεως κατόρθωµα. ἃ μὲν γὰρ ὑπὲρ τὴν ἐντολὴν γίνεται, πολλὴν ἔχει τὸ μισθὸν κατὰ τὸ [Hoc quidem præceptum est: illud autem, cum benè atque ordine fiat, à libera tamen mea electione non è Legis necessitate descendit. Quod enim suprà præceptum sit, id eo ipso magnam mercedem habet]. Et mox illud ἀνάγκη μοι ἐπίκειται [necessitas mihi incumbit] dictum ait ὡς ὁ ὑπευθύνος ὄντων τοῖς ἐπιταχθεῖσι, καὶ πρὸς ἀντιδιαστολὴν τῇ ἐλευθερίᾳ τῇ ἐν τῷ λαμβάνειν εἰρηµένῃ [quia jussis obnoxius sit, & ad differentiam ejus de quâ suprà dixit libertatis accipiendi]. Pa-

ris sensus apud eum dissertatio altero Sermone de Jejunio. Hæc sunt illa fidei miracula quæ pro mensura crescentis spiritus crescere in nobis debent. Hinc oritur non servilis debiti flagitatio sed ingenua illa πεποίθσις καὶ παρρησία [fiducia & loquendi libertas], quæ Deum non ut Dominum tantum, sed & ut patrem compellat, de amore ejus in se provocando ac conservando sollicita, de retributione secura. Clemens Strom. v. τῷ τελείῳ καὶ ἐν συµβουλαίοις πολιτικοῖς, ἐστὶ ἐν ἀπαγορευσέσιν νόµος, ἀλλ' ἐξ ἰδιοπραγίας καὶ τῆς πρὸς Θεὸν ἀγάπης ἡ δικαιοσύνη [Perfekte autem pii justitia non in civilibus contractibus, neque in Legis prohibitionibus, sed in singulari sanctitate atque in pietate erga Deum consistit]. Locus est huic aliquo modo comparandus apud Xenophontem, ubi Cyrus Hytaspæ qui imperata omnia sedulò fecerat quærenti cur sibi Chrysantas præferretur, respondet, Χρυσάντας ἑτοσί πρῶτον μὲν ἐκλήσιν ἀνέμεινεν, ἀλλὰ πρὶν καλεῖσθαι παρῆν τῇ ἡμετέρῳ ἔνεκα. ἔπειτα δὲ ἐπὶ τὸ κελευόμενον μόνον, ἀλλὰ καὶ ὃ τι αὐτὸς γνῶναι ἄμεινον εἶναι πεπραγµένον ἡµῖν, τὸτο ἔπραξεν [Chrysantas hic primum quidem non expectabat dum vocaretur, verum invocatus ad nostra negotia aderat; deinde non hoc solum quod jussus erat, verum id quoque quod ex usu nobis esset sentiebat, exequiebatur].

ἀχρεῖοι ἐσµεν· inutiles sumus] Exponunt quidam inutiles domino sumus eo sensu quem paulò ante ex loqui & Pauli verbis adstruxi. Sed notavimus ad Matth. xxv, 30. vocem esse Hellenisticam, quam & hic Syrus כְּלִימָה reddidit. Significat autem cessatorem. quæ tamen vox non absolutè hic usurpatur, ut dicto Matthæi loco, sed comparatione factâ ad servos qui non peculiaribus præscripta tantum exequuntur, sed noctu diuque etiam cum periculo suo attendunt herilibus negotiis. Plautus Stichus non dissimilem habet sententiam,

Qui manet ut moneatur semper servos homo officium suum,

Non voluntate id facere meminit, servos is habitu hand probus est.

idque ipsum ad eam obedientiam quam Deo debemus soliti sunt aptare etiam Hebræi veteres, ut videre est apud Maimonidem de Regulis Pœnitentiæ capite ultimo.

ὁ ὀφείλοµεν ποιῆσαι, quod debuimus facere] Nempe mercenarii, ut parem operæ mercedem consequantur, servi, & ut pœnam effugiant & ut dimensum quod mercedis est loco percipiant. Nam inter ista æqualitas quædam est, non ex condictione tantum sed ex ipsa rerum natura: quippe & vicissim τῷ ἐργαζοµένῳ ὁ μισθὸς ἐλογίζεται κατὰ χάριν, ἀλλὰ κατὰ τὸ ὀφείληµα [ei qui operatur, merces non reputatur secundum gratiam, sed secundum debitum]. Est enim ὀφείληµα [debitum] id quod τὸ ἀντιπεπονθὸς [repensum] vocat Aristoteles. Est autem in Federe Sinaitico, si non plenum ὀφείληµα [debitum], aliqua tamen ejus species. Nam perpetua & diligens factorum obedientia vitæ longævæ ac felici aliquatenus respondet. At in nostro Federe nihil tale, in quo Deus respicit non quid nos accipere conveniat, sed quid summam suam bonitatem deceat dare.

II. διὰ μέσων Σαμαρείας καὶ Γαλιλαίας, per mediam

mediam Samariam & Galileam] Per ipsa confinia Galilaeae & Samaritanæ regionis, non recta per Samariam quod alioqui brevissimum iter est. Iosephus Originum xx, cap. v. Ἐθὼς ἦν τοῖς Γαλιλαίοις ἐν ταῖς ἑορταῖς εἰς τὴν ἱερὰν πόλιν παραγενομένοις ὁδεύειν διὰ τῆς Σαμαρείας χώρας [*Mos erat Galilæis ob dies festos Hierosolyma petentibus iter facere per Samariam*]. Idem in vita sua, Εἰργαζα ἦ καὶ τοῖς ἐν Σαμαρείᾳ φίλοις προνοήσασθαι τῆ ἀσφαλῆ γενέσθαι τὴν πορείαν αὐτοῖς. ἡδὴ γὰρ ὑπὸ Ῥωμαίοις ἦν ἡ Σαμαρεία, καὶ πάντως ἔδει τὰς ταχύ βυλομένους ἀπελθεῖν δι' ἐκείνης πορεύεσθαι [*Samariam quoque amicis scripsi, darent operam, ut Legati per eorum agrum tutò iter facerent, jam enim ea urbs Romanis erat subdita, & illac necessario fuit eundum properantibus & sequentibus viarum compendia*]. quomodo & Iohannes dixit IV, 4. Ἐδει αὐτὸν διέρχεσθαι διὰ τῆς Σαμαρείας [*Oportebat eum transire per Samariam*]. Adde quod supra est IX, 51, 52.

12. εἰσερχομένους αὐτῆς, *cum ingrederetur*] Præfens pro futuro, ut rectè animadvertit Syrus, nam extra oppida se tenebant qui illa scabie erant polluti, Levit. xi 11, 46. Iosephus de Mose, τὰς δὲ λεπρὰς εἰς τὸ παντελὲς ἐξήλασε τὴν πόλιν, μηδὲν συνδιατεμένους καὶ νεκρῶν μηδὲν διαφέροντας [*Leprosos verò in universum urbe expulit, nemini cohabitabant. & à mortuo nihil differebant*].

ἔστησαν πόρρωθεν *steterunt à longè*] Procul enim ab aliis abstare jubebantur & proclamare **κμυ κμυ** [*immundum, immundum*] ut dicto Levitici loco videre est.

13. Ἐπιστάτα, *Præceptor*] Id est, רבי ut alibi diximus.

14. ἐπιδείξατε ἑαυτὰς τοῖς ἱερεῦσι. *ostendite vos Sacerdotibus*] Quo dicto tacitè pollicebatur sanitatem in itinere obventuram: neque enim ostendebantur Sacerdoti, nisi ut aut de morbo cognosceret, de quo hîc satis constabat, aut ut restitutam valetudinem pronuntiaret. est autem hîc τοῖς ἱερεῦσι [*Sacerdotibus*] dictum pro τινὶ τῶν ἱερέων [*Sacerdotum cuidam*]. Vide quæ ad Matth. vii 11, 4. Simul notandum est quod non prætermisit Tertullianus, Christum hoc facto causam Iudæorum adversus Samaritas in controversia templi probasse, non enim ad Garizitanos sed ad Hierosolymitanos Sacerdotes Samaritam simul cum Iudæis relegat.

ἐν τῷ ὑπάγειν αὐτὰς, *dum irent*] Id signum est ab omnibus conceptam recuperandæ valetudinis fiduciam.

15. δοξάζων τὸ Θεόν, *magnificans Deum*] Nempe in Christo, ut sequentia ostendunt.

16. παρὰ τὰς πόδας, *ante pedes*] Quod jam purgato licebat. Credibile est hoc factum postquam Sacerdoti omnes se stiterant.

18. εἶχ' εὐρέθησαν, *non inventi sunt*] Ευρίσκεισθαι [*inveniri*], ut apud Hebræos **אמצא** est apparere. εὐρέθη μοι ἡ ἐντολὴ ἢ εἰς ζωὴν, αὐτὴ εἰς θάνατον [*inventum est mihi mandatum quod erat ad vitam, hoc esse ad mortem*] Rom. vii, 10. χημάρι εὐρεθείς ὡς ἄνθρωπος [*habitu inventus ut homo*] Philip. ii, 8. ita Prov. x, כחמה חכמה נכון בשפתו [*in labiis sapientis invenitur sapientia*].

ὁ ἀλλογενὴς Ἰταλός. *hic alienigena*] Respondet

ἀλλογενὴς [*alienigena*] Hebræo נָכְרִי [*peregrinus*]. Samaritas etiam Iosephus ἀλλοθενεῖς [*de gente aliena*] vocat. Erant enim Samaritæ magna pars ex Chuthæis & aliis Assyriæ populis, unde כּוּתָּי [*Chutæi*] nunc quoque à Iudæis dicuntur. Sed quidam Israelitici generis illi se immiscuerant: unde data occasio Samaritis, ut pro re nata (quemadmodum Iosephus narrat) cognatos se Iudæorum modò profiterentur, modò negarent. Discimus autem ex Iosepho Iudæorum multos, qui in Legem Sabbati aut ciborum peccassent, ad Samaritas immigrasse, atque ab eo hominum genere habitatam urbem Sicimorum. Hinc est quod Sicimitas pejores Garizitanis qui erant Chutæi, ut idem testatur Iosephus, facit Sirachides. Verba sunt Ecclesiastici L, 27. Ἐν δυσὶν ἔθνεσι προσώχθισεν ἡ ψυχὴ μου, καὶ τὸ τρίτον οὐκ ἔστιν ἔθνος· οἱ κατοικῶντες ἐν ὄρει Σαμαρείας, καὶ ἄνδρες οἱ κατοικῶντες Φυλιστινίμ, καὶ λαὸς μωρὸς ὁ κατοικῶν ἐν Σικιμοῖς [*Duas gentes odit anima mea: tertia autem non est gens quam oderim; Qui sedent in monte Seir & Philistiim, & stultus populus qui habitat in Sichimis*]. Mirum quo argumento Sicimitæ illi pro Sidoniis se venditaverint, quod Iosephus refert.

20. ἡ βασιλεία τῆς Θεοῦ, *Regnum Dei*] Cujus sæpe & à Baptista & à Christo facta erat mentio. Regnum autem Dei hîc ut & alibi significat tempora Messiae regnantis.

μετὰ παρατηρήσεως *cum observatione*] Non negat Christus ejus temporis esse quædam indicia prodita, quod alibi disertè affirmat, sed negat illud regnum venturum μετὰ πολλῆς φαντασίας [*cum multa pompa*] cum regio splendore, divitiis, triumpho, qualia expectabant Pharisei, & nunc quoque Iudæi expectant.

21. Οὐδὲ ἐρῶσιν, *neque dicent*] Non erit quod dicatur. Ita interpretandum, ne pugnet cum eo quod sequitur commate 23.

ἰδὲ ὧδε καὶ ἰδὲ ἐκεῖ. *ecce hic, & ecce illic*] In illo monte aut in illo deserto, in Cyrene, in urbe Bitter, ut dicebant οἱ ψευδέχριστοι [*falsi Christi*].

ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν. *intra vos est*] Iam inter vos, id est, in ipso populo Iudaico, regnum illud incipit vires suas exferere, vobis non observantibus. Signum autem huius rei evidens sunt miracula, præsertim ejectio demonum. Matth. xii, 28. Christus eosdem Phariseos hunc in modum alloquitur: Εἰ γὰρ ἐν πνεύματι Θεοῦ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια, ἄρα ἔφθασεν ἐφ' ὑμᾶς ἡ βασιλεία τῆς Θεοῦ [*Si autem ego in Spiritu Dei ejicio demonum, igitur pervenit in vos Regnum Dei*], ubi voce ὑμῶν [*vos*] similiter populi Iudaici universitas intelligitur. Illud ἐντὸς ὑμῶν [*intra vos*] rectè vertitur in medio vestri. Confer Matthæi xxi, 43.

22. πρὸς τὰς μαθητάς, *ad discipulos*] Omnibus suis sectatoribus, in ipsis totam Iudæorum gentem compellans.

μῖαν τὴν ἡμέραν τῆς ἡμέρας, *unum diem Filii hominis*] Quæ infra sequuntur, ubi itidem mentio fit τῆς ἡμέρας [*diei*] aut τῶν ἡμερῶν τῆς ἡμέρας [*dierum filii hominis*], faciunt ut hîc nomine intelligam id ipsum quod modò dixit Regnum: sed ita ut subintelligendum putem quod præcessit ἐντὸς ὑμῶν [*intra vos*] mansit in populo Iudaico Regnum illud, id est,

id est, *invitatio ad resipiscentiam* ad annos ferme quadraginta, sub cuius temporis finem nox atra calamitatum successit, de qua infra commate 34. Illo autem tempore XL annorum florentissimum fuit Christi Regnum, & aurea velut ætas, Spiritus donis internis atque externis ubique apparentibus, fide purâ, dilectione fervente.

καὶ ἐκ ὧν οὐ φέοθε. & non videbitis], Cùm Evangelii sermo è Iudæa auferetur, quod certum erit signum imminentis excidii.

23. ἰδὲ ὧδε ἢ ἰδὲ ἐκεῖ· ecce hic & ecce illic] Post illa tempora multi surrecturi erunt ψευδόχριστοι [falsi Christi], ut apud Matthæum videre est.

24. ἐκ τῆς ὑπὸ ἑρανὸν εἰς τὰς ὑπὸ ἑρανὸν, *de sub cælo in eas quæ sub cælo sunt*] Subaudi χώρας [regiones]; ut sit ἐκ τῆς χώρας εἰς τὰς χώρας [è regione in regiones], ex una regione, putà Iudæa, in omnes regiones quæ sub cælo sunt. Vide quæ dixi ad Matthæum xxiv, 31.

ἐν τῇ ἡμέρᾳ αὐτῇ. in die sua] En τῇ παρουσίᾳ [in adventu], ut Matthæus explicat. illo inquit temporis spatio celerrimè per omnem mundum audietur Evangelium & magnos profectus faciet.

25. Πρῶτον ἢ δεῖ, *Primum autem oportet*] Antequàm illa ætas Regni adveniat, cuius initium fuit missio illa Spiritus Sancti die Pentecostes. Hujus Spiritus mittendi jus consequi Christus debuerat per mortem, ut alibi dictum est.

26. ὅτως ἔσται καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἡσυχίας τοῦ ἀνθρώπου. ita erit & in diebus Filii hominis] Tam conspicuam Divinae bonitatis testationem meritò sequetur reiectio contumacium, & severa adversus eos judicia, etiam quæ conspici possint, quale fuit excidium Hierosolymitanum. Pertinebat enim & hoc ad tuendam Regni istius majestatem.

27. πάντας, omnes], Omnes eos qui resipiscentiæ monita contemserint.

29. ἔβρεξε πῦρ καὶ θείον, *pluit ignem & sulfur*] Puto & πῦρ [ignis], & θείον [sulfur] in nominativo poni. Sicut apud Latinos legimus, *pluerunt lapides*: & in Apocalypsi ἵνα μὴ βρέχῃ ὕετος [ne pluat pluvia], xi, 16. Ita ut Syrus sensum potius quàm verba exprefferit. Est autem hujus historiae memoria etiam apud prophanos Scriptores conservata, Strabonem, Solinum, Tacitum. Potest autem sulfuris nomine ipsum fulmen intelligi. Nam & Græci interdum ita loquuntur, quia fulmen odorem ac vim habet sulfuream: quin ipsa vox θείον [sulfuris], si originem spectemus, ad fulmen primitus pertinuisse videri potest. Vide Philonis locum quem jam jam adducemus.

πάντας. omnes] τὰς ἀμετανοήτους [non resipiscentes] scilicet. Idem his exemplis Christus significat, quod ita extulit Petrus cùm eadem exempla memorasset, Οἷδε Κύριος ἐνσεβής ἐκ πειρασμῶν ῥύεσθαι, ἀδίκους ἢ εἰς ἡμέραν κρίσεως κολαζομένους τηρεῖν [Noverit Dominus pios de tentatione eripere, iniquos verò in diem Iudicii reservare cruciandos]. Quo fine etiam Philo libro de Mosis vita utramque hanc historiam adduxit. Et de Sodomis quidem ita loquitur, En δὲ τὰ τῶν συνέβαινε τότε ἀσεβείας ταῖς εἰρημέναις τιμωρίαις κολάζεσθαι, καὶ τὰς καλοκαγαθίας διενηνοχότας ἐν πάσῃ ἀρετῇ ἐπαξίων ἁθλῶν τυγχάνοντας· ἐν μέν γε τῇ

φορᾷ τῇ κεραυνίᾳ πυρὸς οἰκήτορσιν αὐτοῖς ὅλης χώρας ἐμπιπράμενης, εἰς μόνον ἀνὴρ μέτοικος ἐπιφροσύνη θείᾳ σώζεται, διότι τῷ ἐγχωρίῳ παρὰ νομμάτων ἔδεν ἡσπάσαστο [Interea pœnas luentibus impiis, virtuti suæ præmia non deerant. In totius regionis conflagratione ardentis unâ cum incolis, unicus inquilinus servatus est Divinâ providentiâ, quod abhorreret ab indigenarum iniquitatibus].

30. ἡ ἡμέρα ὃ ὃς τῷ ἀνθρώπῳ ἀποκαλύπτεται. *qua die Filius hominis revelabitur*] Nimirum ad exercenda sua judicia in contemtores Regni sui. Sic Paulus dixit, ἀποκαλύπτεται ὀργὴ Θεοῦ ἀπὸ ἑρανῶν [revelabitur ira Dei de cælo] Obsidium autem Hierosolymorum & quæ mala ex eo sunt secuta, præcipuè hîc intelligi sequentia ostendunt, quæ ad universale judicium non satis rectè referas. Ioël quoque hoc severitatis Divinae tempus vocat ἡμέραν Κυρίου μεγάλην καὶ ἐμφανῆ [diem Domini magnam & manifestam], explicante Petro Actor. 11, 20. ubi & hæc sententia legitur ad loci præsentis explanationem faciens, πᾶς ὃς ἀν ἐπικαλέσεται τὸ ὄνομα Κυρίου σωθήσεται [omnis quicumque invocaverit nomen Domini salvabitur] Interim memoriâ tenere debemus omnia illa localia judicia imagines & pignora esse judicii universalis.

31. ὃς ἔσται ἐπὶ τῷ δώματι, *qui fuerit in tecto*] Proverbialis hæc locutio certissimum exitium significat, & quod præcisâ omni morâ celerrimè sit effugiendum, non solo discessu corporis, sed & locorum diversitate: nam utrumque hîc conjungi debere ostendunt sequentia; & alioqui mos est Orientalium τὰ σύμβολα [signa] conjungere τοῖς διασυστάων [signatis].

32. Μνημονεύετε τῆς γυναῖκος Λώτ. *Memores estote uxoris Lot*] Sensus est, Omni modo fugienda malorum contagia, nullo commodorum temporalium respectu: quod, ut suprà ad caput ix diximus, Paulus ita enuntiat, Oportere τὰ ὀπίσω ἐπιλανθάνεσθαι, τοῖς ἢ ἐμπροσθεν ἐπεκτείνεσθαι [eorum quæ à tergo sunt oblivisci, & ad ea quæ coram sunt, eniti]. Philo autem eandem hanc de Lothi uxore historiam explicans, Non debere nos περιβλέπεσθαι τὰ ὀπίσω καὶ τὰ νῶτια, κωφὴν δόξαν καὶ ὅσα τούτοις συγγενῇ, sed τὰ πρόσσω διορᾶν [quæ à tergo sunt respicere, surdam gloriam & id genus reliqua, sed quæ ante nos sint, prospicere], nimirum τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ κατὰ τὰς ἀρετὰς ἔργα [virtutes, & opera ad virtutis normam conformata], Idem alibi ad hanc rem appositè, Καὶ τί θαυμάζομεν εἰ τὸ ὑψημμένον κράτος πάσης ἀλόγῃ προτρέπῃ μὴ ἐνδιδόναι, μηδὲ τῇ ῥύμῃ τῇ ἐκείνῃ φοβᾶς κατασβεῖναι, βιάσασθαι ἢ ἀντιχόντα· κ' ἂν εἰ μὴ δύναιτο ἀποδράναι; Δευτέρᾳ γὰρ ἐφοδοῦ εἰς σωτήριαν τοῖς ἀμύνεσθαι μὴ δυναμένοις δρασμός ἐστιν [quid verò miramur si eum qui vi affectuum, non ratione agitur, monet ne se eis dedat, neque se eorum impetu quasi torrente abripi patiat, imo verò ut resistat, vimque opponat vi: quod si id non potest, fugiat? Fuga enim iis, qui resistere non valent, ad salutem alter est aditus]. Rursum alibi huic sceminæ similes ait, τοὺς ὑπὸ παλιρροίας εἰς τὴν ἐμπαλιν ἀναχωρήσαντας [qui ob inconstantiam retrocesserunt].

33. ὃς ἂν ζητήσῃ τὴν ψυχὴν αὐτῆς σωσά, *Quicumque quaesierit animam suam salvam facere*] Nimirum detrectando Christianismi professionem quo

impiorum vitetur offensa, quod multos fecisse ex Pauli & Iohannis epistolis, tum verò & ex Divina Apocalypsi apparet. τὴν ψυχὴν αὐτῆς [animam suam], id est, semetipsum, quod ostendit verbum ζωογονήσας [vivificavit], quā voce Græci Interpretes utuntur pro σώζειν [salvare], Exod. 1, 17, 18, 22. Vide quæ ad Matthæum x, 39.

ἀπολέσθαι αὐτήν· perdet illam] Communi impiorum exitio involutus, quod omnibus illis accidit qui cum Christianis in montana aut Pellam versùs fugere noluerunt. Ea autem res simul figuram gessit iudicii post hanc vitam tum singularis, tum universalis.

34. ταῦτη τῇ νυκτὶ, in illa nocte] Sicut modò ἡμέραν [diem] dixit omne illud tempus quo Regnum Christi maximè conspicuum fuit, ita nunc noctis nomine appellat ejus temporis ultimam clausulam gravissimis calamitatibus plenam. Solent autem Hebræi noctis & tenebrarum nomine magnas ærumnas denotare.

ὁ εἰς παραληφθήσεται, unus assumetur] E periculo educetur velut apprehensā manu, ut ad Matthæum exposuimus.

καὶ ὁ ἕτερος ἀφεθήσεται. & alter relinquetur] Relinquetur communi exitio. Euangelii sermo vim habet palàm discernendi eos qui antea permixti erant, etiam conjuges. Vide suprā xii, 51, 52.

35. καὶ ἡ ἕτέρα ἀφεθήσεται. & altera relinquetur] Quod hīc in quibusdam codicibus legitur de reperi- tis in agro, ex Matthæo esse adjectum non dubita- bit qui animadvertit à Græcis Scriptoribus dis- crimen hoc loco Matthæi & Lucæ disertè annotari.

37. Πῶς Κύριε; Vbi Domine?] Vbi fiet, inquiunt, ista hominum discretio?

Ὅπου τὸ σῶμα ἐκεῖ συναχθήσονται οἱ αἰετοί. [Vbi- que fuerit corpus illuc congregabuntur aquilæ] Σῶμα [Corpus] dixit quod πλῶμα [cadaver] Mat- thæus, nec mirum: nam & de Homero Porphy- rius observat, ὅτι τῶ ζώντων αἰεὶ δέμας προσαγορεύει τὸ ὃ ἀποβέβηκός τὴν ψυχὴν ἔδεν ἀπὸ τοῦ σώματος καλεῖ, [quod viventium semper corpus δέμας vocet, mortuum verò corpus nihil aliud quam σῶμα], ut in illis versibus,

Σῶμα δὲ οἴκαδ' ἐμὸν δόμεναι πάλιν,
[Ferre meum rursus corpus domum].

Et,

Σώματ' ἀκηδέα κείται ἐν μεγάροις Ὀδυσῆος.
[Corpora Vlyssæas sparsim sunt strata per aedes.]

Item,

Σῶμα γὰρ ἐν Κίρκης μεγάρῳ καλαλέπομεν ἡμεῖς.
[Linquimus at socii corpus nos Circis in aede].

Rationem hanc adfert Porphyrius: τὸ γὰρ αὐτὸ ζῶν- τος μὲν τῷ ἀνθρώπῳ δεσμός ἦν τῇ ψυχῇ· τελευτήσαν- τος δὲ ὡς περὶ σῆμα καταλείπεται [Idem enim, & vi- vente homine, animæ erat vinculum; & moriente eo veluti sepulcrum relinquitur]. Hōc autem prover- bio Christus ad interrogationem respondet, signi- ficans illam discretionem hominum futuram qui- dem in Iudæa, sed non ibi tantum, verum ubivis locorum & gentium. Tam latè enim patere debe- bat ista discretio: quàm latè proferendum erat Christi Regnum. Non igitur hīc erit Christi Re- gnum, ibi non erit, pro diversitate locorum, ut

Pharisæi putarunt, sed ubique & erit, & non erit pro animorum discrimine.

C A P V T XVIII.

1. Πρὸς τὸ δεῖν, Quoniam oportet] Eò pertinentem quod semper preces faciendæ sunt.

ἐκκακεῖν, deficere] Ita Paulus Ephes. 111, 13. μὴ ἐκκακεῖν ἐν ταῖς θλίψεσι [non deficere in tribulationi- bus]. 11 Thessal. 111, 13. μὴ ἐκκακήσητε καλοποιοῦν- τες [nolite deficere benefacientes] Galat. v1, 9. τὸ ὃ καλὸν ποιοῦντες μὴ ἐκκακῶμεν [bonum facientes non deficiamus]. Sensus est, non esse fatiscendum in precibus, sed orandum, ut Paulus monet 1 Thes- sal. v, 17. ἀδιαλείπτως, indefinenter. Sic & Proclus ad Timæum, Χρὴ ἀδιαλείπτως εὐχεσθαι τὸ περὶ τὸν Θεὸν θρησκείας [ad Dei cultum pertinet perpetuò orare], in quem sensum & veteri utitur versu,

Διθύνοντι βροτῶ κραίπνοι Μάκαρες τελέεσσι,

[Adsunt tardanti veloci Numina cursu.]

2. τὸν Θεὸν μὴ φοβέμεν, qui Deum non timebat] Cujus generis hæc sit comparatio diximus ad locum similem in cap. xvi.

ἄνθρωπον μὴ ἐντρέπεμεν, & hominem non revere- batur] Nec hominis cujusquam reverentiā duce- batur: nam de Deo præcessit. Planè ut Cyclops Homericus,

Οὐδ' ἀνέγ' ὧ Διὸς ἔχθ' ἀλευόμεν' πεφιδόμην
Οὔτε σεῦ, εἴ' ἐτάρων, εἰ μὴ θυμὸς με κελεύει.

[Non odium devoto Iovis, nec cætera parcam.
Vel tibi vel sociis, si non mutavero mentem]

3. Χήρα, Vidua] Deserta, contemta, & quam crudelis ille flocci non faciebat.

ἤρχετο, veniebat] Ventitabat. Nam Græci fre- quentativa non habent.

Εκδίκησόν με ἀπὸ τοῦ ἀντιδίκου μου. Vindica me de ad- versario meo] Εκδικεῖν [vindicare], aut ut infrā & Actor. vii, 24. ποιεῖν ἐκδίκησιν [vindictam face- re], sicut Latinum vindicare, aliàs est ultionem sumere, aliàs quovis modò arcere injuriam: qui sen- sus huic loco convenit. Cicero vindicationem de- finit per quam vim aut contumeliam defendendo aut ul- ciscendo propulsamus.

4. ἐπὶ χρόνον· per tempus] Locutio Lucæ fa- miliaris, quæ per se neque magnum neque parvum sed aliquod tempus significat. Actor. xv, 33. ποιήσαν- τες δὲ χρόνον [demorabantur], & xix, 22. ἐπέχε χρόνον ἐς τὴν Ἀσίαν [remansit ad tempus in Asia], idque sensus loci magis mihi videtur postulare, ut intelli- gamus non nimium diu potuisse ab eo iudice perfer- ri quotidianas interpellationes.

5. εἰς τέλος, in novissimo] Noli accedere ver- tentibus tandem. Est enim, ut vir doctissimus pro- ductis locis aliquot demonstravit, Hellenistica lo- cutio ex Hebræo עַד־כָּל־יְמֵי־חַיָּיָךְ quod significat perpetuò, ut Psalm. ix, 19. xlii, 1. xlix, 20. & lxxix, 5. ciii, 9. in quibus locis etiam Lxx habent εἰς τέλος [perpetuò]. Adde Pauli locum 1 ad Thessal. 11, 16. ἐφθάσε δὲ ἐπ' αὐτοὺς ἡ ὀργὴ εἰς τέλος [pervenit ira su- per illos in finem]. Nec aliter accipiendum illud Iohannis εἰς τέλος ἠγάπησεν αὐτοὺς [ad finem dilexit illos]. Bene ergo vertit Syrus omni tempore, quem & Arabs sequitur.

ὕπωπιόζῃ με. *suggillet me*] Non dubito quin sit Latinismus, quales multi apud Lucam; nam ὑπωπιόζειν ad verbum est *obtundere*: at *obtundere* Latinis est *ad fastidium aliquid repetere*. Terentius, *Obtundis, tametsi intelligo*. Cicero, *Si meministis, obtundam*. Bene ergo sensum Syrus expressit, *Molesta sit mihi. & Arabs, Vexet me. Ius, inquit, illi reddam ne nunquam desinat mihi molesta esse assiduus flagitationibus*.

7. τῶν ἐκλεκτῶν αὐτῶν, *electorum suorum*] Omnia verba ἑμφασιν [*altiorum intellectum*] habent. Deus ille justus, ille misericors, an non arcebit injuriam, non ab iis quos contemnit, sed quos diligit, non ab iis qui molestiam ipsi exhibent, sed quorum preces magni aestimant. De voce ἐκλεκτῶν [*electorum*] satis alibi.

καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς. & *patientiam habebit in illis*] Ita habet vetustissimus ille in Anglia manuscriptus, ita legit Chrysostomus, ita Latinus Interpres, ita Syrus & Arabs: quare hanc lectionem retinendam puto, eoque magis quia qui aliter habent codices, non habent eodem modo; alii καὶ [&] omittunt, alii ejus loco καὶ [*certè*] reponunt, ut appareat varie interpolatum locum ab iis qui loquendi istud genus non satis capiebant. Quidam putarunt μακροθυμεῖν ἐπὶ τινι [*patientiam habere in aliquo*] hic esse *miserordia alicujus moveri*: quem sensum si non directè, certè ex consequentia habet ea vox, ubi de exigendis debitis aut re simili agitur, ut Matth. xvi 11, 26, 29. idque ipsum hic secutus est Arabs; vertit enim מַלְאכֵי יָמֵיךָ id est, *elegetur eum* [*miseretur ejus*], repetitā scilicet tacitè negativā interrogatione. Sed non potest vox μακροθυμεῖν [*patientiam habere*] ita hic accipi, ubi de arcendis ab aliquo injuriis agitur. Est enim in ista voce dilationis significatio, quæ ut debitori prodest, ita gravis est ei qui vim patitur. Quare præferenda est Syri & Latini interpretatio qui negationem non repetunt. Syrus habet וְיִסְתַּחֲרֶה רוּחַ הַקֹּדֶשׁ, id est, *protrahet spiritum suum erga illos*? Latinus, & *patientiam habebit in illis*? id est, *in eorum causa lentus erit*? Dubitationem omnem eximit Sirachides, qui in re eadem idem loquendi genus usurpat, haud dubiè ex vetere proverbio ad quod allusit Christus: προσευχή ταπεινὴ νεφέλας διήλθε, καὶ ἕως συνεγγίσθη ἔμῃ παρακληθῆναι, καὶ ἔμῃ ἀποσῆ ἕως ἂν ἐπισκένβηται ὁ ὕψιστος· κρίνει δικαίως καὶ ποιήσει κρίσιν, καὶ ὁ Κύριος ἔμῃ βραδύνη, ἔδὲ μὴ μακροθυμήσῃ ἐπ' αὐτοῖς ὁ κραταιός [*Oratio humiliantis se nubes penetrabit, & donec propinquet non consolabitur, & non discedet donec Altissimus afficiat. & Dominus non elongabit, sed judicabit justos, & faciet judicium, & fortissimus non habebit in illis patientiam*]. Idem hic dicitur, sed præsentis temporis verbum positum est pro futuro. Declarant idem quæ sequuntur verba, ποιήσῃ ἐκδίκησιν αὐτῶν ἐν τάχῃ [*citò faciet vindictam illorum*], citò eos liberabit, quod opponitur τῷ μακροθυμεῖν [*patientiam habere*]. Neque discedere ab hac perspicua admodum interpretatione nos cogit, quod Deus interdum ad tempus amicos suos patitur improborum injuriis vexari; nam illud ipsum tempus, quam-

vis longum interdum ferentibus videatur, re verà exiguum est, imò momentaneum, unde τὸ παρουστικὸν καὶ θλίψεως [*momentaneum tribulationis*], dixit Paulus 11 Corinth. iv, 17. adde quod ipsa illa dilatio causas habet ipsis ferentibus salutare, quanquam sæpe non conspicuas. Multum autem valet ad excitandam precum assiduitatem, si confidamus non tantum liberandos nos, sed & citò liberandos, etiam si aliquantulum liberatio differatur. Ita Abacuc 11, 3. *Si moram fecerit, expecta eum: quia veniendo veniet & non tardabit*. Ipse Christus in Apocalypsi, καὶ ἔρχομαι ταχύ [*etiam venio citò*] xxii, 20.

8. ἔλθων, *veniens*] Cum veniet Filius hominis ad suos liberandos, quod non tantum faciet tempore judicii universalis, sed etiam in hoc sæculo sæpissimè facit. Ita venire sumitur, dicto Abacuci loco.

ἀρα εὐρήσῃ πίσιν ἐπὶ τῇ γῆς; putas inveniet fidem in terra] ? Sic & apud Abacucum constans illa expectatio liberationis tribuitur fidei. sequitur enim, *Iustus sua fide vivet*: & in Apocalypsi rectè junguntur ὑπομονὴ καὶ πίστις τῶν ἁγίων [*patientia & fides sanctorum*] xiii, 10. Hæc fides est quæ preces commendat: αἰτέτω ὃ ἐν πίστι [*petat autem in fide*] inquit Iacobus i, 6. Conqueritur Christus multos non perseverare in patienti fiducia, ac proinde in precibus usque dum tempus liberationis, quod non longè abest, adventet. Huc & illud pertinet, quod alibi dicit, Ὁ ὑπομείνας εἰς τέλος ἔσται σωθήσεται [*Qui sustinuerit in finem, hic salvus erit*]. Fides & nativitas salutaris, teste Cypriano, non accepta sed custodita vivificat. Hoc opus, hic labor est. Non deerunt etiam post Christum corruptissima sæcula, qualia olim sæculum diluvii, sæculum Tharæ, sæculum Amrami, sæculum Antiochi. Vide inter alia 11 Timoth. iv, 3, 4.

9. πρὸς τινὰς, *ad quosdam*] Prudenter Lucas monitis de constante fiducia annectit monitum de submissa animi modestia, quæ cum in omni vita usum habet, tum præcipuè in precibus. Dixit autem hæc Christus, cum quosdam, Pharisaicæ videlicet sectæ, præsentis conspiceretur, quorum ferocem animum introspectabat.

τὰς πεποιθότας ἐφ' ἑαυτοῖς, *qui in se confidebant*] מְבִטְחִים לְנַפְשֵׁיהֶם [*confidentes in animis suis*]. Simile loquendi genus 11 Corinth. i, 9. ἵνα μὴ πεποιθότες ὦμεν ἐφ' ἑαυτοῖς, ἀλλ' ἐπὶ τῷ Θεῷ τῷ ἐγείροντι τὰς νεκροὺς [*ut non simus fidentes in nobis, sed in Deo qui suscitavit mortuos*], quanquam in sensu alio: nam ibi de fiducia ea agitur quæ in causis naturalibus collocari solet, hic de ea fiducia quam multi plus æquo sibi placentes in virtutibus sæpe falso creditis ponunt, eaque re impediuntur ne demisso animo ad Divinam misericordiam confugiant.

ὅτι εἰσὶ δίκαιοι, *tanquam justi*] Id est, *quasi justii essent*, aut eò quòd *justi sint*, sua scilicet existimatione utramque enim interpretationem verba recipiunt & sensus in idem recidit. Chilo interrogatus *quid esset difficillimum*, respondit *semet nosse*: πολλὰ γὰρ ὑπὸ φιλαυτίας ἕκαστον ἑαυτῷ προστιθέναι [*multa enim ob nimium sui amorem unumquemque sibi*]

attribuere]. Fieri non potest, quin sui amore corruptus animus & bona sua supra verum aestimet & mala vero minora arbitretur, & contra quæ in aliis sunt mala vero majora, quæ bona infra verum. Nam ut humore aliquo suffusus oculus omnia videt non ut sunt, sed pro humoris illius qualitate, ita qui se amat sibi fingit somnia, resque omnes non ex vero sed ex sua cupiditate judicat. Quare cum medium ἐν σιγμῇ [in puncto] tenere difficile sit, sicut ii quorum calcei dextrorsum vergunt, eos solent multum premendo sinistrorsum reflectere, ita & nos æquum est conniti in eam partem à qua sponte nostrā alieniores sumus: Nam in hanc partem non tutius tantum sed & laudabiliter erratur. Bene Chrysostomus, Εἰ βέλει μεγάλα σε ποιῆσαι τὰ κατορθώματα, μὴ νόμιζε αὐτὰ εἶναι μεγάλα, ἀλλὰ χάριτι ὁμολόγησάς σε εἶναι, ἵνα ὁφειλέτην ἑαυτῷ τὸ Θεὸν καταστήσης, ἔχῃ τὰ κατορθώματων μόνον, ἀλλὰ καὶ ταύτης τὴν ἐυγνωμοσύνην [Si quando bona tua opera vis extollere, ne quæso magna ea esse opinare; sed te gratiā salvari fatere: quò debitorem tibi Deum reddas, non ejus tantum, si quid facis boni, verum hujus quoque modestiæ]. Macarius, Καίπερ ὧν ἐκλεκτὸς τῷ Θεῷ παρ' ἑαυτῷ ἀποδοκιμασμένῳ ἔσω, καὶ ὧν πιστὸς ὡς ἀνάξιον ἑαυτὸν ἡγείσῃ· τοιαῦται γὰρ ψυχὰς εὐαρεσῇσι Θεῷ [Etiam qui electus Dei est, improbet ipse se, & pro reprobo putet, & fidelis qui est, indignum tamen se existimet. hujusmodi enim animæ Deo acceptæ sunt].

καὶ ἐξεδυνάσας τὰς ἄλλας, & aspernabantur cæteros] Consequens enim est ut aliena deprimat qui suam miratur. Diximus de hac re ad Matth. vii.

10. εἰς τὸ ἱερόν, in templum] Quod is locus ad preces fundendas acceptissimus Deo crederetur. I Reg. viii, 38. Matth. xxi, 13.

11. σταθεὶς πρὸς ἑαυτὸν, stans apud se] Non puto hîc significari seorsim illum à publicano, quasi impuro, constetisse. Nam mos id ferebat ut publicani in atrio Gentilium, Pharisei in atrio Israëlitarum starent, nec quicquam in eo erat insolitum aut Phariseo imputandum. Stetisse ergo secum dicitur, ut intelligamus eo qui sequitur sermone intima ejus sensa explicari, ut qui habitus sit nemine conscio. Vide Marc. ix. 10, 33. x, 26. xiv, 4. xvi, 3. adde I Corinth. xi, 13. ubi ἐν ὑμῖν [in vobis] idem est quod illis in locis πρὸς ἑαυτὸς [apud semetipsos].

προσηύχετο, orabat] Atqui is qui sequitur sermo ex eorum est genere quos Hebræi מְדַבְּרִים [laudationes], Græci δοξολογίας [orationes laudatorias] vocant. Sciendum igitur προσευχῶν [precum] nomine generalius accepto comprehendi omne id quo Deum compellamus.

εὐχαρισῶ σοι, gratias ago tibi] Pharisei non excludebant Divinam opem, ut ex Iosepho apertissimum est, & nos alibi meminimus. Sed etiam qui nomen hoc usurpant ingrati sæpe sunt, cum aut primas sibi in honestis actionibus, Deo secundastribuant, aut ita agnoscant beneficia communia, ut ad eam peculiarem misericordiam quæ peccata ipsorum indigent supplices non confugiant. Bene Chrysostomus adversus Iudæos ii, Ὅσπερ τοῖς δικαίοις ἐθῶς μετὰ τὰ δικαιώματα μετρίάζειν, ἔτω τοῖς πονηροῖς μετὰ τὰ ἀμαρτήματα ἐπαίξεσθαι [Vt pii

quum omnia ex officio egerint, modeste tamen de se & sentire solent & loqui: ita improbis, cum peccarint familiare est, ultro etiam sese efferre]. Paulinus in Epistola ad Augustinum de hoc Phariseo: Non orans ut exaudiretur, sed exigens quasi debitum meriti, pro operibus bonis quidem, sed ingratis Deo, quia quod justitia ædificaverat, superbia destruebat.

ὥσπερ οἱ λοιποὶ τῶν ἀνθρώπων, sicut cæteri hominum]

Bis peccat, primum quòd in magna laude ponit non esse in sceleratissimorum numero, deinde quòd de hominibus cæteris, quorum maximam partem non novit, tam proterve judicat.

ἐτὶ ὁ τελώνης. [hic Publicanus] Quem, si quid in ipso fuisset dilectionis, credere debuit resipiscendi proposito ad templum accedere, quod ipse gestus indicabat. Quòd si talem credens nihilominus ei insultavit ob vitam priorem, id verò aliquantò etiam erat atrocius.

12. Νηστεύω δις τῷ σαββάτῳ, Iejuno bis in sabbato]

Non improbat Christus hanc σωμασκήαν [corporalem exercitationem], quanquam non ex Legis præscripto, sed ex voluntaria susceptione venientem. Dies autem illi νηστείας ἀνθαιρέτης [jejunii spontè suscepti] erant, ut rectè Epiphanius & Theophylactus explicant, dies secundus & quintus, contentientibus Hebræorum libris. Quo & illud referendum quod est in Constitutionibus Clementis: Αἱ δὲ νηστεῖαι ὑμῶν μὴ ἔσωσαν μετὰ τῶν ὑποκριτῶν νηστεύοντες, γὰρ δευτέρῃ σαββάτῳ καὶ πέμπτῃ [Iejunia vestra ne sint qualia sunt hypocritarum, secundâ enim & quintâ feriâ jejulant]. Christiani veteres, ne qua in parte Iudæis concederent, ex quo facta erat per totum orbem à Iudæis secessio, in horum dierum locum surrogarunt diem hebdomadis quartum & sextum, quos pagani vocabant Mercurii & Veneris. Ignatius ad Philippeneses, μὴ παρορατε τετράδα καὶ παρασκευὴν, νηστεύοντες, πένησιν ἐπιχορηγῶντες τὴν περισσείαν [Quartam feriam, item sextam ne negligite; ac facite, ut jejunetis eo tempore, ac pauperibus de eo quod vobis superest benignè largiamini]. Clemens, περὶ τῆς ἀληθῆς γνώσεως [de verè sapiente] loquens, Οἶδεν αὐτὸς καὶ τὴν νηστείας τὰ αἰνίγματα, τῶν ἡμερῶν τῶτων, τὴν τετράδα καὶ τὴν παρασκευὴν λέγων· ἐπιφημίζονται γὰρ ἡ μὲν Ἑρμῆς, ἡ δὲ Ἀφροδίτης [Novit & jejunii ænigmata, quod his diebus, quarto inquam, & præparationis die, celebramus. Illum enim Mercurii diem, hunc Veneris vocant]. Quod ita explicat, Αὐτίκα νηστεύει κατὰ τὸ βίον φιλαργυρίας τε ὁμῶς καὶ φιληδονίας ἐξ ὧν αἱ πᾶσαι ἐκφύονται κακίαι [Ergo abhinc ita vitam degit,

ut ab avaritiâ atque item à voluptatum illecebris abstineat, è quibus omnia mala oriuntur]. Tertullianus, Stationibus quartam & sextam Sabbati dicimus. Quàm latè is mos patuerit testatur Epiphanius contra Aetium disputans: Τίνι δὲ ὁ συμπεφώνηται ἐν πᾶσι κλήμασι τὸ οἰκνῆναι, ὅτι τετράς ἢ προσάββατον νηστεία ἐστὶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὠρισμένη; [Quis autem est usquam gentium, qui non concedat statum esse jejunium Ecclesiæ quarto & eo qui Sabbatum antecedit die]? Idem testantur Ambrosius, Socrates, Augustinus, Hieronymus. Ista corporalis exercitatio nunquàm à Christo damnatur, neque à nobis improbanda est, si recto fine usurpetur æstimeturque suis ponderibus, id est, infra opera dilectionis. At Pharisei toti occupati

cupati in ritibus negligebant potiora. Facile scilicet istas hederas sibi circumdant quibus intus nihil est nisi vappa, cum veræ dilectionis opera, assidua præsertim atque eximia, non possint nisi ex animo emundato proficisci. ita evenit illud veteris sententiæ sæpe repetendum,

Τὸ μὲν πάρεργον ἔργον ὡς ποιούμεθα,

Τὸ δ' ἔργον ὡς πάρεργον ἐκπονόμεθα.

[Operose id agimus, agere quod non est opus,

At in eo, quod opus est, opera perfunctoria est].

ἀποδεκατῶ, decimas do], Vide de hac voce ad Matthæum XXI, 23.

πάντα ὅσα κλῶμαι. omnium quæ possideo] כָּל אֲשֶׁר לִי [omnia quæ mihi sunt], Non illa tantum quæ vulgus solet decimæ subicere, poma & fruges, sed & ea quæ controversi sunt juris, putà minora olera, ova, lac, caseum, potius meis commodis aliquid detrahens, quam ut quicquam faciam contra τὰς παραδόσεις [instituta]. At quantò melius Zacchæus, qui bonorum partem alteram pauperibus dabat. Nam in minutis illis aliquid extra Legem præstare perfacile est: in quo tamen Pharisei summam ponebant singularis cujusdam sanctimonix, cujus & nomen præferebant.

13. οὐδὲ τὰς ὀφθαλμούς, nec oculos] Omnino puto respici morem Iudæis & aliis gentibus communem, tollendi manus ad cælum simul cum oculis. De Iudæis testis Philo, Στάντες ἐξῆς κατὰ σοῖχον ἐν κόσμῳ καὶ τὰς ὀφθαλμοὺς καὶ χεῖρας εἰς ἑρανὸν ἀνατείναντες [ordine & decorè stantes, vultusque & manus tendentes in cælum]. Horum morem secuti sunt Christiani. Clemens Strom. VII, Πᾶσαν γὰρ τὴν ἐνδιάθετον ὁμιλίαν ὁ Θεὸς ἀδιαλείπτως ἐπαίει· ταύτη καὶ προσανατεινόμεν τὴν κεφαλὴν καὶ τὰς χεῖρας εἰς ἑρανὸν αἰρούμεν [Preces omnes, etiamsi quæ precere, cogites tantum non proferas, nunquam non audit Deus; atque hinc est, quod vultum orantes attollimus, manusque ad cælum tendimus]. Conjungit utrumque & Tertullianus loco quem jam citabimus. De profanis gentibus pro multis unus sufficiet Maro,

Ad cælum tendens ardentia lumina frustra,

Lumina, nam teneras arcebant vincula palmas.

Iuvenalis,

Arrecto vultu solùm hoc, & pallidus, oras.

Seorsum manuum meminit Ieremias Threnor. III, 41. Sic & Solomo passis ad cælum manibus orat, I Regum VIII, 54. Philo de Iudæis Alexandrinis, προτεινόντες τὰς χεῖρας εἰς ἑρανὸν [tendentes manus ad cælum]. Scriptor libri de mundo, πάντες ἄνθρωποι ἀνατείνουμεν τὰς χεῖρας εἰς τὸ ἑρανὸν [universi homines manus in cælum tollimus]. Homerus,

Θεοῖσι δὲ χεῖρας ἀναχών.

[Manusque ad numina tollens].

Apud Latinos quoque Poëtas & historiarum Scriptores centies occurrit, manus supinas aut palmas ad cælum tollere, pandere, tendere, ut testimonia congerere sit otio abuti Pro Christianis unum adducam Salvianum lib. I de Gub. Dei: Cur ad cælum quotidie manus tendimus? eodem allusit & Tertulliani illud, Paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis Christiani. Testabantur autem hoc ritu innocentiam suam. Seneca Oedipode:

Testor: licet jam tollere ad cælum pie

Puras, nec ulla scelera metuentes manus.

Philo dicto loco, τὰς μὲν (scilicet τὰς ὀφθαλμοὺς) ἐπειδὴ τὰ Θεῷ ἄξια καὶ δορᾶν ἐπαιδεύθησαν· τὰς δὲ (τὰς χεῖρας) ὅτι καὶ ἀρὰ λημμάτων εἰσὶν ὑπὸ ἐδεμίας προφάσεως εἰς πορισμὸν μαινόμεναι [Vultus, quod res Deo dignas docti sunt contemplari: manus, quod vacuæ omni quæstu, nullâ unquam se re quæ ad lucrum spectet, patiuntur inquinari]. Paulus ad I Timoth. II, 8. Βέλομαι ἐν προσεύχῃ τὰς ἄνδρας ἐν παντὶ τόπῳ, ἐπαίροντας ὁσὶς χεῖρας χωρὶς ὀργῆς καὶ διαλογισμῶ [Volo ergo viros orare in omni loco, levantes puras manus sine ira & disceptatione]. Tertullianus, Illuc, in cælum, suspicientes Christiani manibus expansis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubescimus. Eodem Chrysostomus respiciens, Τί γὰρ βέλεται, inquit, ἐν τῇ εὐχῇ τὰς χεῖρων ἢ ἐκτασις; πολλὰς πονηρίας διακονῶσιν αὐταὶ [Quid enim sibi vult inter precandum extensio manuum? multis quidem illæ ministrant flagitiis], & quæ plura more suo facundè in eam rem differit. Publicanus ergo, peccatorum suorum memor, non modò manus non audebat ad cælum tollere, ne falsâ jactatione iram Dei provocaret, sed ne oculos quidem: quod quanquàm propriè statui pœnitentiam agentis conveniebat, aliquatenus tamen in exemplum trahi solebat à plerisque Christianis. Tertullianus: Atqui cum modestia & humilitate adorantes magis commendamus Deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus sublimiùs datis, ne vultu quidem in audaciam erecto. Nam ille publicanus qui non tantum prece, sed & vultu humiliatus atque dejectus orabat, justificator Phariseo procacissimo discessit. Cyprianus libro de oratione Dominica: Adorans autem, fratres dilectissimi, nec illud ignoret quemadmodum in templo cum Phariseo publicanus oraverit: non allevatis in cælum impudenter oculis, nec manibus insolenter erectis, sed pectus suum pulsans & peccata intus inclusa contestans, Divinæ misericordiæ implorabat auxilium, & cum sibi Phariseus placeret, sanctificari publicanus hoc magis meruit, qui sic rogavit: qui spem salutis non in fiducia innocentix suæ posuit, cum innocens nemo sit: sed peccata confessus humiliter oravit, & exoravit orantem, qui semper humilibus ignoscit.

ἐτυπλεν εἰς τὸ στήθος αὐτοῦ, percutiebat pectus suum]

Qui gestus semet accusantium, ut infra XXI, 48. Eundem observarunt in Christianorum Ecclesia qui pœnitentiam publicè profitebantur.

ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ. propitius esto mihi peccatori] Hebræum נָחַם, quod modò personam, modò rem in dativo habet sibi subsequenter, Lxx vertunt ἰλεων εἶναι [propitium esse], Num. XIV, 20. Ierem. XXXI, 34. sequente Scriptore ad Hebræos VII, 12. ἰλάσκεσθαι [propitium esse], II Reg. XXIV, 4. ἐνιλάττειν [propitium esse]. Deut. XXIX, 20. Psalm. CIII, 3. Ipsa hæc vox ἰλάσθητί [propitius esto] exstat Psalm. XXV, 11. ubi in Hebræo est נָחַם [propitiaberis], & Dan. IX, 19. ubi est נִחַם [propitiare] Videtur mihi Syrus non malè expressisse vim vocis per נִחַם [miserere mei], Huic παραώνυμον [agnatum] est ἐξιλάσκεσθαι [propitium reddere], qua voce Hellenistæ reddunt Hebræum כָּפַר [placavit], aut נָסַח [expiationem fecit], quæ verba non ipsam animi miserationem

aut faventiam, sed *actum aliquem aptum impetrandæ miserationi aut faventiæ* significant: qua de re aliàs. Sensus totius hujus precationis desumptus ex toto Psalmo LI.

14. παρ' ἐκεῖνον, *ab illo*] Non dubito quin ita scripserit Lucas, quia & multi codices hanc lectionem retinuerunt, & cæteros inde corruptos apparet, ut ἢ γὰρ ἐκεῖνον [quam ille], quod quidam libri habent, & παρ' ἐκεῖνος [ab illo], quod legit Latinus. At Latini vetustiores legerunt παρ' ἐκεῖνον [supra illum]: vertit enim Tertullianus, *justificator Phariseo*, ut jam vidimus. Cyprianus in verbis jam citata sequentibus totam historiam describens ponit, *Iustificatus magis quam ille Phariseus*: idemque Syrus & Arabs expriment. Adde quod Lucas supra quoque ita est locutus XXI, 2, 4. ubi ἀμαρτωλοὶ καὶ ὀφειλέται παρὰ πάντας [peccatores & debito- res prae omnibus] dicuntur qui cæteris sunt flagitiosiores, posito παρὰ pro eo quod πρὸ [prae] est apud Hebræos, alibi & cum [cum], ut Iobi xxv, 4. ubi *justus cum Deo*, significat *si Deo compareretur*. Supra diximus δικαίῳ sæpe esse approbare, itaque hujus loci simplicissimus est sensus, magis probatam esse Deo magisque placuisse humilem publicani, quamvis in peccata prolapsi, deprecationem, quam externam illam Pharisei sanctimoniam cum superba quadam confidentia conjunctam. Bene Origenes adversus Celsum disputatione tertia, Εἰ δὲ ὅτε ἀμαρτωλὸς συναισθόμενος τὴν ἰδίαν ἀμαρτίαν, καὶ διὰ τὸ τοῦ πρὸς τὸ μετανοεῖν πορευόμενος ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις ταπεινὸς, προτιμᾶται τῷ ἐλαττονμένῳ νομιζόμενος εἶναι ἀμαρτωλόν· ἐκ οἰομένῃ δ' αὐτὸν ἀμαρτωλὸν, ἀλλ' ἐπαιρομένῃ ἐπὶ τισὶν οἷς δοκεῖ συνεδνεύειν αὐτῷ κρείττοσι, καὶ πεφυσιωμένῃ ἐπ' αὐτοῖς [Interdum verò peccator conscientia peccati sui tactus, si penitentiam agat fiatque submissior, ei præfertur qui cum minus peccare videatur, ne peccatorem quidem se existimat, imò erigit se atque altum sapit, nescio quam ob virtutem, quâ se præditum putat]. Quærit hic non abs re Theophylactus quid sit cur ob pauca verba Phariseus insolentiae arguatur, cum Iobus tam multa de se prædicans nullam eo nomine notam sustineat. Ad cujus quæstionis solutionem videndum quanta sit in factis illis diversitas. Phariseus Deo & sibi loquitur, nemine accusante, imò ipse alios animi gratia accusat. Iobus gravissimè accusatus, quasi in hominum aliorum comparatione insigniter facinorosus, diluit calumniam innocentis conscientiae testimonio: neque levia adfert probi animi signa, putà jejunia & exactam decimarum solutionem, quibus turget Phariseus animum interius vitiiis plenum gerens, sed ea opera in quibus & dilectio & dilectionis soror humilitas micabant. Plutarchus libello quo materiam hanc περιαντολογίας [sui ipsius jactationis] accuratè pertrectat, nunquam ait justiorem esse occasionem sua rectè facta commemorandi quàm cum fama cujusquam injustè oppugnatur. Commendant & David, & apertius Nehemias Deo sua officia, ut eorum benignè meminerit, sed postquam culpas suas aut cum populo communes aut sibi proprias agnoverant, & supplici prece à Deo exambiverant veniam. Apostoli autem & Christiani, multò quàm illi sub Veteri

Federe se gerunt modestius, tantæ veniæ & beneficiorum acceptorum per Christum conscientia.

ὅτι πᾶς ὁ ὑψῶν ἑαυτὸν, ταπεινωθήσεται, *quia omnis, qui se exaltat, humiliabitur*] Vide quæ diximus ad Matth. xxi, 12. ad Lucam supra I, 51.

15. τὰ βρέφη, *infantes*] Neque vox βρέφη [infantes], neque illud quod apud Marcum est ἐναγκαλισάμενος [complexans] satis validè probant de infantibus hic agi, ut ad Matthæum diximus: ibi vide.

81. ἐπηρώτησέ τις αὐτὸν ἄρχων, *interrogavit eum quidam princeps*] Quæ huc pertinent ad Matthæum vide.

31. τῷ υἱῷ τῆ ἀνθρώπου, *Filio hominis*] Hæc frequentior lectio: videtur autem eo sensu dixisse τελεσθῆναι τῷ υἱῷ [impleri filio], pro ἐν τῷ υἱῷ [in filio]; sicut infra xxi, 37, δὲ τελεσθῆναι ἐν ἐμοί [oportet impleri in me]. Ita certè acceperunt Syrus & Latinus. Simile est Rom. i, 19. τοῖς ἐν νόμῳ λέγει [iis, qui sunt sub lege dicit], id est, περὶ τῶν ἐν νόμῳ [de iis qui sunt sub lege],

32. ὑβρισθήσεται, *illudetur*] Tribonianus in Institutionibus: *Contumelia quæ à contemnendo dicta est, quam Græci ὑβρίν appellant.*

34. οὐδὲν τῶν συνῆκαν, *nihil horum intellexerunt*] Certà scilicet comprehensione. Verborum facilis erat intellectus: sed quomodo ea congruerent cum vaticiniis de Messia proditis receptisque ea de re opinionibus, videre non poterant. Itaque credibile est interdum in dubitationem adductos an non ista dicerentur κατ' ἀλληγορίαν [per aliud innuentem locutionem] aliquam.

κεκρυμμένον ἀπ' αὐτῶν, *absconditum ab eis*] Sic supra παρακαλεσθέντες ἀπ' αὐτῶν [velatum ante eos] ix, 45. ἀπέκρυψας ἀπὸ σοφῶν [abscondisti à sapientibus] x, 21. & infra xix, 42. νῦν δὲ ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου [nunc autem abscondita sunt ab oculis tuis]. Sic ἀπεκρύβησαν ἀπὸ σου [absconderunt à te], Psalm. lxi, 5. Hebraicum loquendi genus quod existat & Levit. iv, 13. v, 3. Num. v, 13. Iob. xxv, 11, 21. I Reg. x, 3. & alibi.

35. ἐγγίξεν, *cum appropinquaret*] Vide quæ ad Matthæum.

39. καὶ οἱ προάγοντες, & *qui præibant*] Interpretatur Syrus de turba quæ Iesum præcedebat: ita Matth. xxi, 9. οἱ δὲ ὄχλοι οἱ προάγοντες καὶ οἱ ἀκολουθῶντες [turba autem quæ præcedebat & quæ sequebatur], ubi Marcus, καὶ οἱ προάγοντες καὶ ἀκολουθῶντες [et qui præcedebant & qui sequebantur].

43. αἶνον, *laudem*] מְגִלָּה [magnificentiam], ut videre est Psalm. viii, 2. & Esdræ iii, 11.

C A P V T XIX.

1. Διήρχετο τὴν Ἱεριχὼ. *Perambulabat Iericho*] Videtur temporis nexu coherere cum historia superiore. Nam Hierichus sita erat inter Galilæam & Hierosolyma. & quæ sequuntur iter illud continuant.

3. τίς ἐστίν, *quis esset*] Famâ notum vultu noscere cupiebat.

4. προδραμών ἐμπροσθεν, *præcurrens*] Loquendi genus

genus simile ei quod suprà 1, 17. προελεύσεται ἐνώπιον
αὐτοῦ [*præcedet ante illum*].

συκομοραϊαν *sycomorum arborem*] Συκομορον ἐνιοι
καὶ τὸ συκάμινον λέγουσιν [*Sycomorum: quidam ve-*
rò & hanc sycaminum appellant] inquit Dioscorides.
Et sanè non uno in loco ubi Lxx habent συκαμίνους
[*sycaminos*] alii Interpretes Græci maluerunt po-
nere συκομόρους [*sycomoros*]. Syrus לתת פכיתא
quod vertunt *ficum sylvestrem*, cùm tamen omnes
Magistri Hebræorum, ut & Arabs תות *morum* in-
terpretentur. Nomen Græcum indicare videtur
ita similem moro esse hanc arborem, ut *ficum* ali-
quatenus referat. Arabs habet hic peculiare no-
men arboris גמית, id est, *Giumus*, quomodo
hanc arborem in Africæ descriptione libro ix vo-
cat Leo, ficuique similem dicit fructus sapore, ut
qui non inter folia sed in ipso arboris trunco na-
scatur; esse autem magnæ proceritatis: unde ap-
paret cur inde despectum quæsierit Zacchæus. Cel-
sus de re medica lib. III, c. XVIII. *Arboris in Ægy-*
pto nascentis quam ibi morosycon appellant.

ἵνα ἴδῃ αὐτόν. *ut videret eum*] Veræ pietatis affectu, quod Christus vidit qui τὸν λίνον τυφόμενον ἐκ ἔσσεσθαι [*linum fumigans non extinxit*]. Bene Scriptor Sapientiæ, Σοφία φθάνει τὰς ἐπιθυμούντας προγνωσθῆναι [*Sapientia antevertit eos qui cupiunt præcognosci*].

5. ἀναβλέψας, *ſuſpiciens*] Bene hoc loco, ut & Matth. xiv, 19. vertitur *ſuſpiciens*.

ἐν τῷ οἴκῳ σε δεῖ με μένειν. *in domo tua oportet me manere*] Nulli unquam condixit Christus non vocatus, nisi ei qui prae verecundia vocare non audebat.

8. Στραθελς ᾶ, *stans autem*] Adstans docenti ante
vel post prandium.

ἐἴ τι νὸς τι ἐσυκοφάντησα, *si quid aliquem defraudavi*]
 יִשְׁקַח [fraudavi]. Videtur suprā III, 14.

δίδωμι, do] Quasi dicat, *Ita me movent tua praecepta, ut jam nunc me dedam operibus tum justitiae, tum etiam beneficentiae*, quorum utrumque factis in animo sibi propositis declarat. Hanc expositionem exigere videtur id quod sequitur *σήμερον* [quotidianum]. Erat jam ante prae paratus aliquantum ad poenitentiam animus Zacchæi, sed nondum ejus praecepta plenè hauserat : Hoc illi restabat, paratò facere quod faciendum doceretur. Atque hoc modo palam apparuit quàm rectè hunc hospitem Christus legisset.

τετραπλῆν. *quadruplum*] Imitatione ejus quod erat in Lege. Nam qui pecudem, extra bovem, furripuisset pendebat quadruplum Exodi **xxi**, **1**. Vnde originem sumsisse videtur lex Attica & porro Romana: imitatione dico, non ex Lege ipsa. Nam primum Lex non obstringebat nisi in judicium adductos: erat enim hæc velut pœna inficiationis: alioqui si quis ante judicium facti pœnitentia duceretur, is culpâ absolvebatur, restituens simplum & quintam simpli, quæ videtur successisse in locum incertæ æstimationis damni furtum consequentis. Num. **v**, **7**. Deinde pœna quadrupli locum non habet nisi post alienationem rei surreptæ: alioqui reus duplum solvens liberabatur Exod. **xxi**, **4**. Discimus ab exemplo quid

faciendum sit iis quos peccatorum poenitet. Primum enim quatenus fieri potest, resarcienda sunt damna aliis per vim aut dolum illata, quod ipsa natura dicat: neque enim peccare desistit qui alienum retinet. *Contra naturam est, inquit Iurisconsulti, locupletari aliquem cum aliena injuria.* Præterea verò, si non necessarium, admodum tamen utile est, ut qui peccavit iudicis in se personam assumens ipse sibi aliquid indicat pœnæ nomine, quo testetur quantoperè sibi peccatum displiceat: *Εἰ ἐαυτὸς διεκρίνομεν, ἔκ ἂν ἐκρινόμεθα* [*Quod si nosmetipsos dijudicaremus non utique judicaremur*] inquit Paulus I Cor. XI, 31. Hoc inter ista est de quibus nulla exstat lex definita, sed quæ potentior omni lege Spiritus dicat.

πρὸς αὐτὸν, *ad eum*] Non illum alloquens, sed
de illo loquens. Tale est illud ab aliis annotatum
Rom. x, 21. πρὸς δὲ ἡ Ἰσραὴλ λέγει [*ad Israël autem
dicit*]. Et Πσάλμο 111, 2. πολλοὶ λέγουσι τῇ ψυχῇ μου·
ὅτι ἔστι σωτηρία αὐτῶ ἐν τῷ Θεῷ αὐτοῦ [*multi dicunt animæ
meæ: non est salus ipsi in Deo ejus*]. Et infra xx, 41.
εἶπε δὲ πρὸς αὐτοὺς [*dixit autem ad illos*], ut ibi di-
cemus.

9. τῷ οἴκῳ τῷ τῷ, *domui huic*] Synecdoche. *Domus* enim pro *patrefamilias* dicitur: ita suprā x, 5. Εἰς ἣν δ' αὖν οἰκίαν εἰσέρχησθε, πρῶτον λέγετε, Εἰρήνη τῷ οἴκῳ τῷ τῷ. Καὶ ἐὰν μὲν ἢ ἐκεῖ ὁ υἱὸς εἰρήνης, ἐπαναπαύσεται ἐπ' αὐτὸν εἰρήνη ὑμῶν [*in quamcumque domum intraveritis, primum dicite, Pax huic domui, & si ibi fuerit filius pacis, requiescet super illum pax vestra*]. *Domum* autem ideo nominasse videtur Christus, ut ostendat relatam hospitii gratiam. Dixerat enim Zacchæo Christus, ἐν τῷ οἴκῳ σου δεῖ με μένειν [*in domo tua oportet me manere*]. Quare quæ ad hunc locum afferri solent de beneficiis Dei in familiam pii patrisfamilias, quanquàm vera sunt rectè accepta, tamen huc pertinere non arbitror.

καὶ ὅτι καὶ αὐτὸς ὡς Ἀβραάμ ἐστίν. ἐὸν quod & ipse fi-
lius sit Abrahæ]. Probare eorum sententiam non
possum qui Zacchæum putant fuisse ἀλλόφυλον
[alienigenam], contra quos ipsum nomen testimo-
nium præbet: est enim purè Hebræum, ut appa-
ret Esdræ 11, 9. & vii, 14. Deinde non repre-
hendunt Christum οἱ διαγογγύζοντες [murmurantes]
quod apud incircumcisum epuletur, sed quod
apud ἁμαρτωλὸν, [peccatorem], id est, Iudæum
quidem, sed viventem ἀνόμως [præter Legem]. Nec
movere nos debet quod ἀρχιτελώνης [princeps Pu-
blicanorum] fuisse dicitur quem Hebræi vocant
יְכִיָּא [primarium vectigalium exactorem]. Nam
Iudæis non interdicebatur publica conducere, præ-
sertim si qui eorum erant donati Romanâ civitate,
quales aliquam multos fuisse credibile est. Iosephus
libro de bello Iudaïco 11, etiam Iudæos quosdam
in Iudæa Equites Romanos fuisse nos docet: Ὁ γὰρ
μηδεὶς πρότερον τότε φλώρεε ἐτόλμησεν, ἄνδρας ἰππικῆς
τάγματι μασιγῶσαι πρὸ τῆς βήματι καὶ σαυρῶ προση-
λῶσαι, ὧν εἰ καὶ τὸ γένος Ἰουδαίων, ἀλλὰ γὰρ τὸ ἀξίωμα
Ῥωμαϊκὸν ἦν [Quod enim nemo unquam prius, tunc
Florus ausus est, ut viros scilicet equestris ordinis pro tri-
bunali flagellis caderet, ac patibulis affigeret, quorum
etsi origo Iudæa tamen Romana dignitas erat]. Ab
Equitibus autem conduci vectigalia solebant. De-
nique illud ipsum, quod de quadruplo habuimus

ad Mosem respicit, ut diximus. Sensus ergo horum verborum hic mihi esse videtur: Homo iste, quamvis antehac ob vitam impuram indignus qui Abrahami nepos diceretur, jam per poenitentiam jus dignitatis pristinae recuperavit, natalibus quasi redditus apud Deum, ac proinde non minus nepos Abrahami censendus in posterum quam qui optimo jure: secundum illud dictum, *Sanatibus idem jus quod Fortibus esto*. Vide Ezech. xviii. Ruffinus ad symbolum, *Si aninus in me, qui criminofus effectus est, & in quo origo fuit vitii, corrigatur, cur tibi non videar posse innocens effici, qui prius fueram criminofus?* Atque ita optimè cohærebit quod sequitur, *ἦλθε γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ζητῆσαι καὶ σῶσαι τὸ ἀπολωλὸς* [*venit Filius hominis quærere & saluum facere quod perierat*], id est, τὰ πρὸς αὐτὸν ἀπολωλὸς οἶκος Ἰσραὴλ [*oves perditas de domo Israël*], ut est apud Matth. x, 6. Tenendum interim, quod suprà quoque diximus, in illis peccatoribus, qui extraneis æquabantur, extraneorum fuisse imaginem. Vocem καθότι [*eò quòd*] pro ὅτι [*quia*] solus horum Scriptorum Lucas usurpat, nec hic tantum sed & suprà 1, 7. Actor. 11, 24. Alibi pro καθ' ὅσον [*prout*] ponitur, ut Actor. 11, 24. 1v, 35.

11. ἀκρόντων δὲ αὐτῶν ταῦτα, *Hæc illis audientibus*] Hoc nimirum, quod postremum Iesus dixerat, *venisse se ut salutem afferret Abrahami posteris*: unde spem concipiebant Apostoli, futurum ut Christus hoc itinere Hierosolyma versùs iniret professionem Regni tum sibi gloriosam, tum populo salutarem. At Christus futura ut solet tectè indicans significat Regnum quidem sibi deberi, nec in Iudæos tantum, sed & in gentes alias, quod de Messia erat prædictum, sed ante plenam ejus Regni felicitatem multos labores ipsis subeundos: præcipuè verò Iudæorum magnam fore adversus hoc Regnum contumaciam.

ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἀναφαίνεται, *Regnum Dei manifestaretur*] Quæ & βασιλεία τοῦ Ἰσραὴλ [*Regnum Israël*] vocatur Actor. 1, 6. λύτρωσις τοῦ Ἰσραὴλ [*redemptio Israël*] alibi. Hanc ex Davide & aliis Prophetis ut propinquam expectabant.

12. ἐνγενῆς, *nobilis*] Cui regnum in cives suos ipso natalium jure debebatur εἰς τὰ ἴδια ἦλθε [*in propria venit*] Ioh. 1, 11.

13. δέκα μνᾶς, *decem mnas*] Æqualibus portionibus. Ita necessaria ad salutem cognitio & remissio peccatorum æqualiter Christianis datur. Vide ad Matthæum.

πραγματεύεσθε, *negotiamini*] Εργάζεσθε ἐν αὐτοῖς [*operamini in illis*] ut Matthæus loquitur. Collocate pecuniam: ita enim loquuntur Iuris Auctores.

14. Οἱ πολῖται αὐτοῦ, *cives ejus*] Οἱ ἴδιοι αὐτὸν ἐπαρέλαβον [*Sui eum non receperunt*] Iohann. 1, 11. Πολῖται [*cives*] hic, ut apud Platonem, Isocratem atque alios, sunt οἱ συμπολίται [*conciues*]. Ita & Cicero dicit *cives tui*, id est, *qui ejusdem tecum sunt civitatis*.

Οὐ θέλομεν, *Nolumus*] Stat pro ratione voluntas.

16. ἡ μνᾶ σε προσεργάσατο, *mina tua acquisivit*] Modestè lucrum acceptum fert herili pecuniæ, non industriæ suæ. Talis servus iste qui dicit περισσώτερον πάντων ἐκοπίασα· ἐκ ἐγὼ, ἀλλὰ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σὺν

ἐμοὶ [*abundantiùs omnibus laboravi: non ego autem, sed gratia Dei mecum*]. Hoc est quod dici solet, *Deum in nobis sua dona coronare*.

17. ἐξουσίαν ἔχων ἐπάνω δέκα πόλεων, *potestatem habens super decem civitates*] Præfectura hic non laboris sed honoris habet significationem. Sic Apocal. 11, 27.

18. ἐποίησε, *fecit*] Peperit. Sicut καρπὸς ποιεῖν [*fructus facere*] arbor dicitur Matth. 111, 10. 1v1, 17, 18. Matthæi Interpres de ipso homine dixit ἐποίησεν ἄλλα πέντε τάλαντα [*fecit alia quinque talenta*].

19. γίνε ἐπάνω, *esto super*] Repete ex superioribus ἐξουσίαν ἔχων [*potestatem habens*] ut sensus sit γίνε ἐξουσίαν ἔχων ἐπάνω [*Esto potestatem habens super*].

20. ἐν σδαρίῳ. *in sudario*] Vocem hanc Latinam Lucas & hic & alibi usurpat, sed & Iohannes, sensu nonnihil producto extra originem, ut *linteum quodvis* significet; ut ampliùs dicemus ad Iohann. xi, 44. quod videns Syrus vertit hic ἰνδον [*linteum*] non malè. Arabs alteram vocem ex Latino sermone in Arabicam derivatam hic posuit ἰνδον mantile.

22. Ἐκ τοῦ στόματός σου κρινῶ σε, *De ore tuo te judico*] Proverbiale Matth. xii, 37. ἐκ τῶ λόγων καταδικάζῃ [*ex verbis tuis justificaberis*]; Iob. xv, 6. ἐλέγξαι σε τὸ σὸν στόμα [*condemnabit te os tuum*]. Sensus est, *Arripio quod dicis*.

23. ἐπὶ τὴν τράπεζαν, *ad mensam*] Nam τραπέζιται, οἱ ἐπικαθήμενοι τραπέζῃ [*nummularii qui absidebant mensæ*] ut rectè Pollux: τοῖς τραπέζιταις [*nummulariis*] interpretamentum est.

ἐγὼ σὺν τόκῳ ἂν ἐπραξα αὐτὸ; *cum usuris utique ego exegissem illud*] Rectius in manuscripto illo in Anglia, σὺν τόκῳ ἂν αὐτὸ ἀνέπραξα [*cum usura utique illud exegissem*].

24. Καὶ τοῖς παρεσῶσιν, *& adstantibus*] Ministris suis. Vide quæ suprà 1, 19.

25. δότε τῷ τὰς δέκα μνᾶς ἔχοντι. *date illi qui decem mnas habet*. Vide ad Matthæum.

26. Λέγω γὰρ ὑμῖν, *dico enim vobis*] Non puto aliter habuisse Græcos codices quibus usi Syrus & Arabs, sed supplendi sensus causâ addiderunt, *Et dixit illis, Rex ille scilicet*. Planè sicut Lxx in simili loco 11 Reg. x, 15. addiderunt καὶ εἶπεν ἰησ [*& ait Iehu*]. Solent autem Græci quoque, & Latini, ubi verba ultro citroque mutantur personarum nomina interdum subticere, quæ ex ipsa pronuntiatione satis intelligi possunt. Sed & illud addendum, γὰρ [*enim*] hōc loco esse αἰτιολογικὸν τῷ σιωπῶντι [*redditivum causæ ejus quod subintelligitur*]; qualia alibi sæpe. Perinde enim est quasi dicat dominus, *Quamvis ille decem mnas habeat, tamen illi addendum est*. Nam id æquum est ut habenti & utenti ampliùs detur. De re vide ad Matthæum non uno loco.

27. πλὴν, *veruntamen*] Explica ut ad Matthæum.

28. ἐπορεύετο ἔμπροσθεν, *præcedebat illos*] Ducis in mo-rem ante turbam gradiebatur. Hæc vera interpretatio. Nam Marcus habet ἦν προάγων αὐτοὺς [*præcedebat illos*] x, 32.

29. ὡς ἤγγισεν εἰς Βηθφαγὴν καὶ Βηθανίαν, *cum appropin-*

pinquasset ad Bethphage & Bethaniam] Id est, cum circa ea loca esset. Nam Bethaniam transierat. Vide quæ dicta ad Matthæum xx. 30. & xxi. 1.

37. πρὸς τὴν κατὰ βῆσιν τῆς ὄρεως, ad descensum montis] Vbi jam ante oculos erat urbs Regia.

πληθὺς ὁ μαθητῶν, turbæ discipulorum] Qui scilicet miraculis excitati è Galilæa Christum sequebantur.

38. εἰρήνη ἐν οὐρανῷ, pax in cælo] Prosperitas Regis Mesiæ Regniq̃ue ejus in cælo procuretur. Hæc, ni fallor, simplicissima expositio.

39. ἀπὸ τῆς ὄχλης, de turbis] Turbæ permixti, ut fermè solebant, insidiandi causâ.

40. οἱ λίθοι κερράζονται. lapides clamabunt] Proverbiale loquendi genus quo significatur esse ἴδιον ἀδυνάτων [impossibile] ut non agnoscat ab aliquibus Christi Regnum, cum Deus id absolutissimo decreto constituisset: prius proinde lapides mutaturus in homines (ut Matth. 111, 9. dicitur) quàm id decretum irritum fieri pateretur.

41. ἔκλαυσεν ἐπ' αὐτῇ, flevit super illam] Agnoscunt hoc comma Latinus, Syrus, Arabs. At Epiphanius testatur suo tempore non exstitisse in publicè receptis exemplaribus. Verba ejus ἐν Ἀγκυρωτῷ [in Anchorato] digna sunt quæ notentur vel ob hoc ut videamus quantum sibi Ecclesiarum Præpositi permiserint. Ἀλλὰ καὶ Ἐκλαυσεῖται ἐν τῷ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίῳ ἐν τοῖς ἀδιορθώτοις ἀνιγράφοις (ita vocat exemplaria quæ manum criticam passa non erant) καὶ κέχρηται τῇ μαρτυρίᾳ ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος ἐν τῷ κατὰ αἰρέσεων πρὸς τὴν δοκίμην τῆς Χριστὸν πεφηνέναι λέγοντας [Est autem istud flevit in Lucæ Evangelio in iis exemplaribus quæ postea correctæ non sunt: atque utitur hoc testimonio Beatus Irenæus in tractatu contra hæreses quò eas confutet, qui Christum specie tantum volunt apparuisse]. Locum hunc in ea quam Epiphanius dicit disputatione non invenio, ubi congerit Irenæus ea loca quibus Gnostici abutebantur, non verbo tenus sed sensu expresso, Εἰ, inquit, ἐν τῷ προεχόντι αὐτὸν τῇ Ἱερουσαλὴμ δακρύσαι ἐπ' αὐτὴν καὶ εἶπεν, εἰ ἔγνωσ καὶ σὺ σήμερον τὰ πρὸς εἰρήνην ἐκρίθη ὅτι ἀπόσε [Porro dum effundit lacrymas super Ierusalem dicitque: si cognovisses & tu hodie quæ ad pacem pertinent; abscondita autem sunt coram te]. Cum tamen non de verbis, sed de verborum interpretatione Gnosticis controversiam moveat, apertum est eo tempore de hac lectione non dubitatum. Mutarunt homines temerarii & delicati quibus flere Christo indignum videbatur: at parùm profecerunt hæc inigni audaciâ, cum apud Iohannem exstet ἐδάκρυσεν ὁ Ἰησοῦς [lacrymavit Iesus]. Causa mali præconceptæ quædam opiniones ex humanæ sapientiæ scitis. Stoicorum erat illud, Sapiens nemini miseretur: tollit enim ea Secta affectus de humana natura. Peripatetici paulò sapientiùs moderandos affectus censebant, & in vitio esse quicquid nimium est. At si rem ipsam & Divinam voluntatem in Sacris Literis revelatam libet audire, inveniemus Stoicorum quidem sententiam planè rejiciendam, Peripateticorum autem corrigendam nonnihil. Nam, ut Lactantius libro Institutionum sexto perspicuè satis ostendit, affectus neque evelendi sunt cum Stoicis; id enim est vim inferre na-

turæ & hominem ad immobilem mentis stuporem pertrahere: neque semper temperandi, sed in veram viam dirigendi. Est enim ubi vel punctum gaudere vitiosum sit; est ubi vel exultare lætitiâ maximè criminofum. Quare assignandæ commotiones illæ suis rebus, suis temporibus, suis locis. Ob ea quæ ad honorem Dei vel æternam proximi salutem pertinent, non potest nimium gauderi, neque nimius unquam dolor est qui ex contrariis nascitur. Qui viâ aberrat licet leniter eat, in confragosa aut præcipitia impinget; qui viam tenet licet concitatiùs iverit, non offendet. Quæ multis exemplis explicata apud Lactantium videre est, neque ille primus hanc philosophandi rationem iniit: nam & Tertullianus libro de Anima similia dicit, Proinde cum Plato soli Deo segregans rationale, duo genera subdividit ex irrationali, indignativum quod appellant θυμικόν, & concupiscentivum quod vocant ἐπιθυμητικόν, ut quidem illud commune sit nobis & leonibus, istud verò cum muscis, rationale porro cum Deo: video & de hoc mihi esse retractandum, propter ea quæ in Christo deprehenduntur. Ecce enim tota hæc trinitas & in Domino: & rationale, quo docet quæ differit, quo salutis vias sternit: & indignativum, quo invehitur in Scribas & Phariseos: & concupiscentivum, quo Pascha cum discipulis suis edere concupiscit. Igitur apud nos non semper ex irrationali censenda sunt indignativum & concupiscentivum, quæ certi sumus in Domino rationaliter decucurrisse. Mox, Dat & Apostolus nobis concupiscentiam, Si quis Episcopatum concupiscit bonum opus concupiscit; sed bonum opus dicens rationalem concupiscentiam ostendit. Concedit & indignationem: quid ni, quam & ipse suscepit? Vtinam & pracidantur, inquit, qui vos subvertunt. Rationalis est indignatio quæ ex affectu disciplinæ est. & quæ sequuntur. In quibus tamen omnibus, si quis rectè attendat, verbo magis à Platone videtur abire quàm re ipsa. Nam ipse ἄλογον [irrationalē] sumit ἐναντίως [contrariè], cum Platoumat ἀποφατικῶς [negative] ad indicandam eam vim animi quæ non per se ratione utitur, sed rationali parti aut obtemperare potest aut rebellare. Putat fortè aliquis aliter de affectibus sensisse magnum in Christianismo Philosophum Clementem Alexandrinum, cujus hæc sunt verba Stromatium 11, Ο μὲν ἐν ἀπλῆς λόγου τῆ καθ' ἡμᾶς φιλοσοφίας, τὰ πάθη πάντα ἐναπερείσματα τῆ ψυχῆς φησὶν εἶναι τῆ μαλθακῆς καὶ εὐκείνης, οἷον ἐναποσφραγισματα τῆ πνευματικῶν δυνάμεων πρὸς ἃς ἡ πάλη ἡμῶν [Nostræ autem Philosophiæ hæc est ratio, quæ simplicissima est, Affectus non nisi in molli anima inveniri, atque ea quæ illecebris resistere aut non possit aut non audeat. quos quidem affectus spirituales illæ potestates cum quibus dimicandum nobis est, omnibus quasi impresserint]. Sed res ipsa ostendit πάθη eo loco ab ipso dici non affectus quosvis, sed affectuum morbos: quomodò multi Græcorum utuntur eâ voce, quod & Hieronymo est notatum. Eodem pertinet & ille Tertulliani locus planè Clementino illi consentiens, Irrationale autem posterius intelligendum est, ut quod acciderit ex serpentis instinctu ipsum illud transgressionis admissum, atque exinde inoleverit & conoleverit in anima adinstar jam naturalitatis, quia totum in naturæ primordio accidit. Quod si affectus per se aut etiam affectuum ubertas

honestis in rebus occupata nihil habet vitii, certe nec eorum affectuum signa in quibus est *fletus*. Bene apud Ciceronem Lælius, *Neque enim sunt isti audiendi qui virtutem duram & quasi ferream esse volunt: quæ quidem est cum in multis rebus tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut & bonis amici quasi diffundantur & incommotis contrahantur.*

42. λέγων, ὅτι, *Dicens, Quia*] Illud ἔτι [*quia*] rursum est αἰτιολογικὸν τῆς σιωπῶμενης [*ratio ejus quod subicitur*], ostendit enim reddi à Christo causam *fletus*.

εἰ ἔγνωσ, *si cognovisses*] Ei hic est *utinam*, ut diximus suprâ xi 1, 49. ubi ostendimus etiam cum indicativo & sine vocula αἰν eo sensu usurpari.

καὶ σὺ, & *tu*] Vel tu urbs illa suprâ omnes terræ urbes Deo dilecta, urbs Davidis, urbs regia, urbs sacris dicata.

καί γε ἐν τῇ ἡμέρᾳ σὺ ταύτῃ, & *quidem in hac die tua*] Si non hæctenus nunc saltem cum illa dies illuxit, de qua dictum est: *Dicite filiae Sionis*, Zach. ix, 9. Matth. xxi, 4, 5. Et, *Illuminare Ierusalem*, Interpretibus Lxx Esaiæ lx, 1. Simile loquendi genus,

Fusique per herbam,

Hic meus est, dixere, dies.

Respicitur autem hic potissimum locus Danielis ix, 27.

τὰ πρὸς εἰρήνην σὺ, *quæ ad pacem tibi*] *Vtinam* inquit, *considerares quomodo oportet* (id enim est ἔγνωσ [*cognovisses*]) *ea quæ ad tuam incolumitatem pertinent.* Imitatur filius paternum sermonem Deut. xxxii, 29.

νῦν δ' ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου, *nunc autem abscondita sunt ab oculis tuis*] *Ignorantiâ inexcusabili quia lucem oblatam, imo ingestam fastidiosè respicis.* De loquendi genere dictum est capite antecedenti.

43. ὅτι, *quia*] Pergit Christus reddere *fletus* causam.

ἥξουσιν ἡμέραι ἐπὶ σε, καὶ, *venient dies in te, &*] *Venient tempus cum obsideberis.* est enim Hebraismus de quo alibi.

περιβαλῶσιν οἱ ἐχθροί σου χάρακά σοι, *circumdabunt te inimici tui vallo*] Facturos hostes dicit quod Deus apud Esaiam de Assyriaco obsidio loquens se facturum dixerat Esaiæ xxi 3, חֲנִיתִי כְרוּר עָלֶיךָ [*circumdabo quasi sphaeram in circuitu tuo*]. Eventum vaticinii vide apud Iosephum cujus verba sunt de Tito: ἐκέλευσε περιβάλλεσθαι στρατοπέδον [*jussit circumdari exercitum*]. Sicut & Lucas infra xxi, 20. ὅταν ἴδῃτε κυκλαμένην ὑπὸ στρατοπέδων τὴν Ἱερουσαλήμ [*cum videritis circumdari ab exercitu Ierusalem*]. planè idem est. Nam quod Polybius χάρακα dixerat, Cicero *Castra* transtulit. Tacitus de Tito, *Castris ante mœnia Hierosolymorum positis.*

περικυκλώσασί σε, *circumdabunt te*] Apud Esaiam מצב עָלַי עֲרִירָה [*& faciam contra te aggerem*]: Iosephus, πρὸς τὰς ἐκτρέχοντας ἐσησεν ἐπιλέξας ἱππέων τε καὶ πεζῶν ὅσους ἀρξέσειν ὑπελάμβανε [*excursoribus opposuit equitum peditumque, quot sufficere videbantur*].

καὶ συνέξασί σε πάντοθεν. & *coangustabunt te undique*] Hoc respondet istis apud Esaiam, וְהִקְמַתִי מִצְרֵי [*& munimenta ponam in obsidionem tuam*] Huc illud Iosephi refero, Ἀμὰ τε συντάγμασι δὴν τὰ

πρὸ τῆς πόλεως ἠφίει, καὶ συμφέροντας ἐκέλευσε τὴν ὕλην γέρειν χώμασι [*Simul quæ erant ante urbem vastare ac populari fuit exercitum, & fieri aggerem congestâ materiâ jussit*]. & quæ sequuntur.

44. ἔδαφισί σε, *ad terram prosternent te*] Apud Esaiam, הִצַּחְתִּיךָ מִתַּרְסֵי מַדְעָרָה [*de humo eloquium tuum mussitabit*]. ubi Lxx, πρὸς τὸ ἔδαφος ἡ φωνὴ σου ἀσθενήσῃ [*ad fundamentum vox tua infirmabitur*]. Hoc est quod Iosephus dicit, Urbem περιρρίζον ἐκ βάθρων ἀνήρασθαι [*radicitus ex fundamentis evellere*]; & quæ alia eam in rem citavimus ad caput Matthæi xxi v.

καὶ τὰ τέκνα σου ἐν σοί. & *filios tuos qui in te sunt*] Συλλαψίς [*comprehensio*]. paulo enim aliter τὸ ἔδαφισί σε [*ad terram prosterni*] de urbe dicitur *quæ solo æquatur*, aliter de hominibus qui solo alliduntur, Psalm. cxxxvi 1, 9. quo in loco, ut & Esaiæ 111, 25. Ezech. xxxi, 12. Osee x, 14. varias voces Hebræas pari significato de hominibus usurpatas vertunt Græci per ἔδαφισιν [*ad terram prosternere*]. De strage ista vide Iosephum.

καὶ ἐκ ἀφῆσασιν ἐν σοὶ λίθον ἐπὶ λίθῳ. & *non relinquent in te lapidem super lapidem*]. Mos loquendi proverbialis καὶ ὑπερβολικὸς [*& per superjectionem dictus*], sed quo summa vastatio intelligitur: de qua ad Matthæum vide.

ἀνθ' ὧν, *eo quod*] Causam excidii reddit Christus, neglectum tempus ἐπισκοπῆς, בִּקְרָה [*visitationis*], id est, *oblata salutis*: quo docemur nondum tunc irrevocabiliter, id est, citra ullam conditionem, decretam fuisse horrendam illam urbis ruinam atque hominum internecionem, quod suo tempore, impletâ scilicet peccatorum mensurâ, factum verè agnoscit Iosephus & multis conspicuis argumentis probat. Vide quæ ad Matth. xxi v, 16. Ἐπισκοπὴ [*visitatio*] vox est media quæ modò ad pœnas, modò ad beneficia pertinet, ut Genes. l, 24, 25. Exodi 111, 16. xiii, 19. & alibi sæpe.

47. καθ' ἡμέραν, *quotidie*] Idem loquendi genus Matth. xxvi, 55. & suprâ xi, 3. & xvi, 19. unde satis apparet non esse positum pro *interdiu* sed pro *quotidie*, quomodò & veteres Interpretes acceperunt.

Οἱ πρῶτοι τῆς λαῆς, *Principes plebis*] Qui alibi οἱ ἀρχόντες [*Primores*], & capite sequenti πρεσβύτεροι [*Presbyteri*], id est, Synedrii magni Senatores, ut & Syrus accepit: nam Sacerdotes ob dignitatis excellentiam, Legisperiti ob famam eruditionis peculiariter nominantur, ut & alibi observavimus. πρεσβύτεροι [*Presbyteri*] autem τῆς λαῆς [*populi*] dicuntur, quia erant & alii πρεσβύτεροι τῆς πόλεως [*Principes urbium*], decuriones sive βουλευταὶ [*Senatores*], Sed de his alibi satis actum.

C A P V T XX.

1. **E**πέσησαν, *convenerunt*] Apparuerunt. Vide ad Matthæi caput ultimum.

5. συνελογίσαντο, *cogitabant*] Διελογίζοντο [*cogitabant*] apud Matthæum. Nec aliud puto hac voce συλλογίζεσθαι [*cogitare*] significari. Nam nimis argutum est, quod quidam arbitrantur id dici ideo, quòd dilemmate sint usi. Plutarchus de Cæsare

fare ad Rubiconem, συλλογίζομεν τὸ μέγεθος τοῦ λόγου, id est, *animo revolvens cepti magnitudinem*.

6. καὶ ἀλιθάσῃ ἡμᾶς. *lapidabit nos*] Metuebant ne in se recideret illa immodestia cui plebem ipsi asuefecerant. Nam cum inimicos suos occidere per publica judicia non possent, solebant plebem in eos concitare, quod vocabant *judicium zeli*, de quo alibi vide Ioh. x, 31. Act. xiv, 19.

9. χρόνους ἱκανούς, *multis temporibus*] Simile loquendi genus supra viii, 27. ἐκ χρόνων ἱκανῶν *a multo tempore*. Alibi dixit singulari numero ἱκανὸν χρόνον [*multo tempore*] Act. viii, 11. xiv, 3. xxvii, 9.

16. Μὴ γένοιτο. *Abfit*] Vox omen averfantium. ἡλιή [*propitius*] quod Iosephus vertit ἀπὴν ἢ πείρα τῷ λόγῳ [*abfit dicti experimentum*]. Vide quæ ad Matth. xvi, 22.

17. Τί ἐν; *quid ergo?*] Si nihil tale metuitis, quid igitur vult illud vaticinium de lapide rejecto?

19. ἔγνωσαν γὰρ, *cognoverunt enim*] Optimè cohæret superioribus. Volebant eum occidere, quia metuebant multitudinem turbæ ipsum sectantis: metuebant autem ideo, quia se notatos à Christo satis intelligebant. Vide quæ ad Matth. xiii.

πρὸς αὐτούς, *ad ipsos*] De ipsis: ut Act. xxviii, 25. Sic Hebr. i, 5. τίνι εἶπε [*cui dixit*] refertur etiam ad illud Εγὼ ἔσομαι αὐτῷ εἰς πατέρα [*Ego ero illi in patrem*].

20. παρατηρήσαντες, *observantes*] Absolutè sumitur hæc vox, ut supra quoque xiv, 1. Subintelligendum autem ibi, quid factum esset; hic, quid diceret: nam ut id observarent submittebant suos exploratores.

ἐγκαθέτες, *insidiatores*] *Subseffores*: quales illi qui καθήνται ἐν ὕλαις ἐνεδρεύοντες [*qui insidiarum causâ sedent in sylvis*] Respondet Hebræο אַהֲלֵי אֲרָבִים [*insidiatores silvestres*].

δικαίους εἶναι. *justos esse*] Δικαιοσύνη [*justitia*] hic generali illo significato sumitur, ita ut omnia officiorum genera comprehendat, quo sensu sæpe jungitur cum voce ἅγιος [*sanctus*]. Alibi δικαίος καὶ φοβούμενος τὸ Θεόν [*justus & timens Deum*]. Simulabant illi de quibus hic agitur esse se, ut dici solet, teneræ conscientiae, qui proinde de quæstionibus omnibus ad conscientiam pertinentibus plenè cuperent edoceri.

ἵνα ἐπιλάβωνται αὐτὸν λόγῳ, *ut caperent eum in sermone*] Quia vix est ut quisquam tam prudens sit, cujus non verba possint interdum accipere sinistram interpretationem. ἐπιλαμβάνεσθαι λόγῳ [*cipere in sermone*] dictum ut infra ἐπιλαμβάνεσθαι ῥήματι [*reprehendere verbum*]. Plato similiter ἐπελάβοντο προφάσεως [*capiebant pretextum*].

τῇ ἀρχῇ καὶ τῇ ἐξουσίᾳ τῷ ἡγεμόνι, *principatui & potestati Præsidis*] Cum de sacris controversiæ ad opprimendos innocentes non sufficiunt, solent quædam captari ad rempublicam pertinentia.

22. Φόρον, *tributum*] Bene vertit Syrus כֶּסֶף רִישָׁא [*argentum capitationis*]. neque videtur mihi Lucas hic descivisse à proprietate vocabuli. Nam quod pro mercibus solvitur τέλος proprie dicitur, quod pro agris & capitibus φόρος, ut docent Græcorum Gram-

matici & Strabo: quod discrimen Paulus sequitur Rom. xiii, 7.

26. ἐκ ἰσχυσαν ἐπιλαβέσθαι αὐτὸν ῥήματι, *non potuerunt verbum ejus reprehendere*] Tanta erat in Christo sapientia, ut non res tantum quas docebat, sed & modus docendi, & verba singula calumniæ occasionem excluderent.

27. οἱ ἀντιλέγοντες ἀνάσσειν μὴ εἶναι, *qui negant resurrectionem esse*] Similis constructio apud Thucydidem, Οὐκ ἀντιλέγω ὡς & πανὺ πονηρὰ βεβαίως τὰ πράγματα εἶναι [*Non nego, quò non prorsus malæ res fient*]. Neque longe abit illud Sophocleum, Κ' ἐκ ἀπαργῆμαι τὸ μὴ [*nullus inficias eo*].

28. ἄτεκνον, *sine liberis*] Sic ῥῖγ vertitur Genes. xv, 2. Levit. xx, 20, 21. Vide quæ ad Matth. xxi, 24.

34. Οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τέττε, *filii hujus seculi*] Qui vitam hanc mortalem agunt: quibus opponuntur οἱ υἱοὶ τῆς ἀναστάσεως [*filii resurrectionis*]. Bene Theodoretus, Οὐ διαίρεμεν εἰς ἀρρεν καὶ θῆλυ τὴν ἀσώματον φύσιν· ταύτης γὰρ δὴ τῆς διαίρεσεως ἐνδεής τ' ὑπὸ τῷ θανάτῳ τελέων ἡ φύσις· ἐπεὶ γὰρ ἐξανδραποδίζει ταύτην ὁ θάνατος, ὁ γὰρ διὰ τῆς παιδοποιίας ἀνίσταται τὸ δαπανώμενον· οἷον γὰρ τινα ἐπισκευασὴν ἀθανάσιαν ὁ ποιητὴς τῆς θνητῆς ζωῆς τὴν παιδοποιίαν ἐμνηχανήσατο [*Naturam incorpoream in marem & feminam non dividimus; indigebat enim hac divisione natura mortalium. Hæc enim cum morti subiaceat, nuptiæ id quod perit per liberorum procreationem instaurant: procreationem enim liberorum quasi artificialem quandam immortalitatem mortali animanti largitus est Deus*]. Adde illud Athenagoræ: ἀνθρωπὸς ὡς ἐνδεής δέεται τροφῆς, ὡς θνητὸς διαδοχῆς, ὡς ὃ λογικὸς δίκης [*homo, quia indigens est ac facile collabente natura, alimento opus habet; quia mortalis, successionem; quia ratione præditus, justitia*].

35. Οἱ δὲ καὶ ἀξιοθέντες τοῦ αἰῶνος ἐκείνου τυχεῖν καὶ τῆς ἀναστάσεως τῆς ἐκ τῶν νεκρῶν, *Illi verò qui digni habebuntur seculo illo & resurrectione ex mortuis*] Αἰὼν ἐκεῖνος [*seculum illud*] est τὸ ἐπὶ μέλλον [*seculum venturum*]; opposita enim sunt ἐν τῷ [*hic*] & ἐκεῖνος [*ille*], ut diximus Matth. xxiv, 36. ubi ἡμέρα ἐκεῖνη [*ille dies*] est ἡ ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως [*dies resurrectionis*]. Est autem magna vis in verbo καὶ ἀξιοθέντες [*qui digni habebuntur*]: Illi enim intelligendi sunt digni in beatam immortalitatem resurgere qui hic ex operibus mortuis resurrexerunt, quod declaratur & verbis sequentibus, υἱοὶ εἰσὶ τοῦ Θεοῦ [*filii sunt Dei*]. Hic filii Dei erant Deum moribus imitando, ibi filii Dei erunt felicitatis Divinæ participatione, quatenus eam condita natura recipere potest.

ἐγκαμίσκονται. *nubent*] Manuscriptus ille antiquus & hic & paulo post ἐγκαμίζονται [*nubent*], quod usitatius.

36. Οὐτε γὰρ ἀποθανεῖν ἐτι δύνανται. *Neque enim ultra mori poterunt*]. Vide quæ supra & quæ ad Matthæum.

ἰσάγγελοι γὰρ εἰσι. *æquales enim Angelis sunt*] vox ficta ad similitudinem ἰσοθέος [*æqualis Deo*]. usurpant & Pythagorici. Hierocles, Τὰς ἐν τοῖς θεοῖς γένεσι συντεταγμένους ἀνθρώπους σέβειν ὁ λόγος παραίνει, τὰς ἰσοδαίμονας καὶ ἰσαγγέλους καὶ τοῖς ἀγαθοῖς ἡρώσι ὁμοίους [*Homines in divorum genus relatos venerari ratio suadet, nempe Divi, angelis, & illustribus æquales heroibus*].

Bene autem dixit ἰσαγγέλως [æquales angelis], quia Angeli in Sacris literis filii Dei vocantur, ob illam quam diximus Divinæ felicitatis & gloriæ participationem.

τῆς ἀναστάσεως υἱοὶ ὄντες. cum sint filii resurrectionis] Ac proinde immortales: nam ἀναστάσεως [resurrectionis] nomen hic vitam æternam ac beatam significat, ut Heb. xi, 35, & alibi sæpe.

37. ἐμήνυσεν, ostendit] ἤγγη quod verti solet per ὑποδείκνυσθαι, σημαίνειν, ἀποκαλύπτειν [ostendere, significare, prædicere, revelare].

ἐπὶ τῷ βάτῳ, secus rubum] Brevis locutio, id est, ubi illam de rubo narrat historiam]. Quomodo & apud Marcum non malè accipias.

ὡς λέγει Κύριον, sicut dicit Dominum] Narrando scilicet quod Deus dixerat.

38. πάντες γὰρ αὐτῷ ζῶσιν. omnes enim vivunt ei] Solutio objectionis tacitæ. Atqui mortui tunc erant. Sanè; sed vivunt quoad Dei potentiam, quæ potest mortuos vitæ meliori reddere. Ipse enim est ὁ καλῶν τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα [qui vocat ea quæ non sunt quasi existerent]. Πάντες [omnes] illi, nimirum Abrahamus, Isaacus, Iacobus & horum similes.

39. καλῶς εἶπας. bene dixisti] Εἶπας, ἔειπας [dixisti] verbum est magisterii proprium: quasi dicat, Optimam sententiam optimo probasti argumento.

41. Εἶπε ἡ πρὸς αὐτοὺς, Dixit autem ad illos] Id est, De illis Legisperitis scilicet ἑξ̄ eorum doctrina agens quæstionem hanc proposuit. Neque enim ipsi aderant: quod ostendunt & sequentia commate 46. Vide quæ supra xix, 9.

47. προφάσις, oratione] Id est, εἰς πρόφασιν [in speciem], Vt pretextum aliquem habeant emungendi homines, longas preces concipit, atque id scilicet aliis imputant. Ita accipit hic & Syrus ἐν τῷ ἐνδοκίῳ [in obtentu], & Latinus apud Marcum; ubi quæ notavimus vide.

μακρὰ, longè] Ita legendum non μακρὰ [longa]. Vide quæ ad Marcum.

C A P V T XXI.

4. Εἰς τὰ δῶρα τῷ Θεῷ, in munere Dei] Dubitari non debet quin hæc sit περίφρασις τῆς γαζοφυλακίης [circumscripção gazophylacii] quod συνεχδοχικῶς [per comprehensionem] vocabatur κορβᾶν aut κορβανᾶ [donum] ex re contenta. Marcus vii, 11. Κορβᾶν, ὃ ἐστὶ δῶρον [Corban, quod est donum]. Iosephus, Κορβᾶν δηλοῖ, ὡς αὐτὸς εἶποι τις ἐκ τῶν Ἑβραίων μεθερμηνεύμενον διαλέκτῃ, δῶρον Θεῷ [Corban significat, quasi si ex Hebræo interpretare, donum Dei].

5. ἀναθήμασι κεκόσμηται, donis ornatum esset] Philo de Augusto, ὡς μόνον πανοικίῳ ἀναθημάτων πολυτελείῃς τὸ ἱερὸν ἡμῶν ἐκόσμησε [Itaque ἑῷ ipse ἑῷ domestici ejus ferè omnes donariorum magnificentia templum nostrum ornarunt]. Iosephus, Τῷ δὲ ἱερῷ πάντος ἦν ἐν κύκλῳ πεπηγμένα σκῦλα βαρβαρικά [Circa templum undique fixa erant spolia Barbarorum]. Inter ἀναθήματῃ [donaria] templi erat mensa donata à Ptolemæo: sed maximè eminebat vitis illa aurea, cujus & Tacitus meminit, ab Herode magno donata templo, θαῦμα καὶ τῷ μεγέθει καὶ τῇ τέχνῃ τοῖς ἰδοῦσιν [mira-

culum spectantibus cum ob magnitudinem tum ob artificium] ut Iosephus loquitur. Successerat hæc vitis in locum vitis alterius quæ ab Alexandro Iudæorum Ethnarcha donata templo, ab Aristobulo inde ablata & data Pompejo fuerat, qui eam Romæ in Capitolio posuit, ut idem nos Iosephus docet. Hoc δημιουργημα [opificium] Strabo vocatum dicit τεγ-πωλήν [oblectamentum], ex quo τάρπον [Tarpon] fecit is qui se Gorionis filium vocat: id fuerit Hebraicè ἔδεν [Eden], neque enim dubito quin id opus imaginem gesserit Paradisi. Strabo ipse dubitat ἀμπελον [vineam] an κῆπον [hortum] appellare debeat: Et Iosephus Paradisum κῆπον [hortum] appellat. At Iudæi per hanc vitem designatum ajunt populum Israëliticum ex iis quæ legimus Psal. lxxx, & Esaiæ v.

6. Ταῦτα αὖ θεωρεῖτε, Hæc quæ videtis] Id est, ταῦτα αὖ θεωρεῖτε [horum quæ videtis], ut sæpe in his libris. sed & Latini ita loquuntur: ut,

Vrbem quam statuo, vestra est.

Item, quod propius accedit, apud Plautum:

Hos quos videtis stare hic captivos duos

Illi qui astant, ii stant ambo non sedent.

Quarè non accedo interrogationis notam interponentibus; frigidè enim dicitur, Hæcne sunt quæ videtis? neque verò Syrus aliter accepit quàm nos dicimus. & optima est constructio, Horum quæ vos nunc miramini lapis non relinquetur supra lapidem. Apud Matthæum est sensu eodem καὶ μὴ ἀφεθῇ ὧδε [non relinquetur ibi].

8. Ὅτι ἐγὼ εἰμι, Quia ego sum] Nempe ὁ Μεσσίας [Messias], ut ὅτι [quia] sit nota orationis μιμητικῆς [imitantis], nam quod alii malunt, dicentes se esse is qui ego sum, durius est, ni fallor.

ὁ καιρὸς ἤγγικε. tempus appropinquavit] Hoc est quod apud Matthæum dicitur, Οὐ μὴ παρελθῇ ἡ γενεὰ αὕτη ἕως ἃν πάντα ταῦτα γένηται [Non præteribit generatio hæc, donec omnia hæc fiant] Confer quæ ibi diximus.

μηδὲν πορευθῆτε ὀπίσω αὐτῶν. nolite ergo ire post eos] Ne sectamini id genus impostores.

9. ἀκαλασσίας. seditiones] Hoc posuit pro eo quod apud Matthæum est αἰκοὶς πολέμων [opiniones bellorum], apud Marcum etiam ταραχάς [perturbationes]. Tumultus rectè verti puto. Prov. xxvi, 28. ubi in Græco est ἀκαλασσίας, ruinas posuit Latinus Interpres. Vide quæ ad Matthæum xxiv, 6.

11. κατὰ τόπους, per loca] Similis locutio ei quam sæpe habuimus ἐπὶ χρόνον [ad tempus] xvi, 4.

Φοβητράτε καὶ σημεῖα ἀπ' οὐρανόθεν μεγάλα ἔσονται, terroresque ἑῷ signa de celo magna erunt] Romphæa scilicet de cælo urbi imminens: Flamma in templo visa: Fores templi spontè apertæ: Currus & armatæ phalanges conspectæ in nubibus: Vox audita in templo Migremus, cum exeuntium sono: Fanaticus homo nomen Iesu ferens per annos quatuor clamans, Αἰ, αἰ ἱεροσολύμοις, αἰ αἰ τῇ πόλει, καὶ τῷ λαῷ, καὶ τῷ ναῷ [Væ, væ Hierosolymis, væ, væ urbi & populo, & templo]. Quæ omnia & narrata & explicata apud Iosephum videre est. meminit partis horum prodigiorum etiam Tacitus. Videtur autem Syrus codice usus qui hoc loco voces aliquot additas haberet.

13. Αποθήσεται ἡ ὑμῶν εἰς μαρτύριον. Continget autem

rem vobis in testimonium] Idem loquendi genus Philip. 1, 19. Οἶδα γὰρ ὅτι τὸ τοῦ μοι ἀποθήσεται εἰς σωτηρίαν [Scio enim quia hoc mihi proveniet ad salutem]. Intellige autem εἰς μαρτύριον ἢ ὑπομονῆς [in testimonium patientiæ], de qua infra.

14. Θέσθε ἐν εἰς τὰς καρδίας, ponite ergo in cordibus [Alibi dixit, τιθέναι ἐν τῇ καρδίᾳ [ponere in corde] supra 1, 66. simile est 1x, 44. Θέσθε εἰς τὰ ὦτα ὑμῶν [ponite in auribus vestris]; alibi συμβάλλειν ἐν τῇ καρδίᾳ [supputare in corde], & διατηρεῖν ἐν τῇ καρδίᾳ [conservare in corde], 11, 51.

15. Σώμα καὶ σοφίαν ἢ ἔδυνήσονται ἀντιπεῖν ἢ ἀντιεῖναι πάντες οἱ ἀντικείμενοι ὑμῖν. os ἔσ' sapientiam cui non poterunt resistere ἔ' contradicere omnes adversarii vestri] Cui nihil contradici possit quod veri habeat speciem. Impletum hoc in Stephano de quo ita Lucas Actor. vi, 10. καὶ ἐκ ἰσχυρὸν ἀντιεῖναι τῇ σοφίᾳ καὶ τῷ πνεύματι ᾧ ἐλάλει [ἔ' non poterant resistere sapientiæ ἔ' spiritui quo loquebatur] Neque ad hoc opus illis fuit eloquio calamistrato.

Ἀπλῶς ὁ μῦθος ἔ' ἀληθείας ἔ' φυ.

[Simplex ἔ' infucata veri oratio est].

Benè Tertullianus ad hunc locum: Quid sapientius ἔ' incontradicibilius confessione simplici ἔ' exserta in martyris nomine cum Deo invalescentis? Atque hæc plerumque causa est cur ad verbera & suppliciorum sævitiam confugiant hostes veritatis, quia quod speciosè contradicant non inveniunt.

18. Θυγὲς ἐκ τῆ κεφαλῆς ὑμῶν ἔ' μὴ ἀπόληται. capillus de capite vestro non peribit] Proverbiale loquendi genus, quasi Latine dicas, Ne bilum quidem damni senties. Et eadem locutio 1 Sam. xiv, 45. 11 Sam. xiv, 11. 1 Reg. 1, 52. & Actor. xxvii, 34. intelligendum autem est damnum post subductas rationes; nam damnum facere ad tempus, maximum interdum est lucrum. Simile est quod alibi omnes pili ipsorum numerati apud Deum esse dicuntur Matth. x, 30. quia scilicet si quid ipsorum ad tempus interire videtur, non tam interit quàm apud Deum deponitur, qui cum fœnore est redditurus.

19. κτήσασθε τὰς ψυχὰς, possidebitis animas vestras] Κτᾶσθαι & quod Syrus hic habet **ܢܝܦ** puto hic accipiendum non in possidendi sed in acquirendi significatu, ut Matth. x, 9. Actor. 1, 18. viii. 20. xxi, 28. & apud Lxx sæpe. Idem est κτᾶσθαι ψυχὴν [possidere animam] quod εὐρίσκειν ψυχὴν [invenire animam], Matth. x, 39. xvi, 25. quod Lucas exponit per σώζειν, ζωογονεῖν [salvare, vivificare] rectè: nam is verè semetipsum acquirit, qui quod hic habet commodatum recipit proprium atque perpetuum. Huic contrarium est ζημιῶσθαι τὴν ψυχὴν [detrimentum facere animæ suæ] Marci viii, 36. ἐν ὑπομονῇ [in patientia] igitur est, tolerando adversa omnia, etiam mortem si opus est. nam,

Qui per virtutem perbitat non interit.

Benè ergo accepit hunc locum Tertullianus, liberiorius ita vertens aut versum ab alio citans, Per tolerantiam salvos facietis vosmet ipsos. Apud Matthæum & Marcum sensus idem sic effertur, Ο ὅς ὑπομείνας εἰς τέλος ἔ' σωθήσεται [Qui perseveraverit in finem hic salvus erit].

20. κυκλωμένην ὑπὸ στρατοπέδων, circumdari ab exercitu] Vide supra xix, 43. Adde illud Iosephi,

μετ' ἐκπλήξεως οἱ στασιασαὶ τὰς Ῥωμαίους ἀφορῶντες στρατοπεδευομένους τριχῇ [cum consternatione seditiosi Romanos aspiciebant ternas in partes castra metantes]. Bene ergo στρατοπέδων [exercitus] multitudinis numero.

21. ἐν ταῖς χώραις, in regionibus] De hac voce diximus supra xii, 16. Contra autem quàm Christus monet fecerunt plerique Hebræorum, ac proinde in urbem velut in nassam conclusi sunt.

22. ἡμέραι ἐκδικήσεως αὐταὶ εἰσι τῆ πληρωθῆναι πάντα τὰ γεγραμμένα, dies ultionis hi sunt ut impleantur omnia quæ scripta sunt] Iosephus, τῆς ἡμέρας (τῆς νύκτος) κατεψήφισο μὲν τὸ πῦρ ὁ Θεὸς πάσαις παρῆν δὲ ἡ εἰμαρμένη χρόνων περιόδοις [Nimirum ad ignem templum jam pridem condemnarat Deus: erat autem tum tempus illud elapsum, fatumque aderat].

23. ἀνάγκη, pressura] Ἀνάγκην [pressuram] Græci vocant τὴν βάσανον [tormentum]; in eumque sensum eam vocem & Iosephus usurpat: quo factum, ut quomodo βάσανος [tormentum] ad omnia mala, præsertim graviora, refertur, ita & ἀνάγκη [pressura] quod multis locis probavit vir eruditissimus. Adde si placet Tobiae 111, 6. ἐπιλαξον ἀπολυθῆναι μετ' ἀνάγκης [præcipe ut ex hac angustia dissolvatur]. Baruch vi, 36. ἐν ἀνάγκῃ ἄνθρωπον ὄντα ἔ' μὴ ἐξέλωνται [de necessitate hominem non liberabunt]. Sed & apud Paraphrastas veteris ac novi Testamenti vox ex Græco desumpta ἁνάγκη [ananchi] eundem sensum habet. Chrysostomus in 11 ad Corinthios vi, 4. ἀνάγκας [necessitates] interpretatur ἀφύκτα κακά [mala inevitabilia].

καὶ ὀργὴ ἐν τῷ λαῷ τῷ τῷ, ἔ' ira populo huic] Id est, miseria. Ita Matthæus 111, 7. & supra 111, 7. φεύγειν ἀπὸ τῆς μελλούσης ὀργῆς [fugere à ventura ira]. Locus huic nostro simillimus est 1 Mach. 1, 67. ἐγένετο ὀργὴ μεγάλη ἐπὶ Ἰσραὴλ σφόδρα [facta est ira valde magna super Israël]; quomodo non malè sumas & illud 1 Mach. 111, 8. ἀπέστρεψεν ὀργὴν ἀπὸ Ἰσραὴλ [avertit iram ab Israël].

24. πεσόντων σώματι μαχαίρας, cadent in ore gladii] Τῶν δ' ἀπολομένων κατὰ πᾶσαν τὴν πολιορκίαν μυριάδες ἑκατὸν καὶ δέκα [periere per universam obsidionem myriades centum decem] inquit Iosephus: subjiciens postea, Τότε γε μὴν ὥσπερ εἰς εἰρκτὴν ὑπὸ τῆς εἰμαρμένης πᾶν συνεκλείσθη τὸ ἔθνος [Tum quidem quasi in carcerem universa gens à fato conclusa est]; alio loco de interemtis post obsidium agens, Ο ἀριθμὸς ἔ' ἐν τε ταῖς πρὸς τὰ θηρία μάχαις καὶ τῇ καταπιπραμένῳ ἐν τε ταῖς ἀλλήλοκτονίαις ἀναιρεμένων πεντακοσίαις ἐπὶ τοῖς δις χιλίοις ὑπερέβαλε [Qui aut bestiis objecti aut exusti, aut mutuis in arena cadibus confecti sunt, supra bis mille quingentos fuerunt].

καὶ αἰχμαλωτισθήσονται εἰς πάντα τὰ ἔθνη ἔ' captivi ducentur in omnes gentes] Τῶν μὲν ἐν αἰχμαλώτων πάντων, inquit ille, ἔ' σα καθ' ὅλον ἐλήφθη ἡ πόλις ἀριθμὸς ἐννέα μυριάδες καὶ ἑπτὰ χίλιοι συνήχθη [Captivorum itaque omnium, qui toto bello capti sunt, numerus ad nonaginta septem millia fuit]: illud etiam εἰς πάντα τὰ ἔθνη [in omnes gentes] bene explicat idem nobilissimus Scriptor, Τῶν δὲ νέων τὰς ὑψηλολάτρους καὶ καλὰς ἐπιλέξας ἐτήρει τῷ θείῳ μῦθῳ. τῆ δὲ λοιπῆς πλείους τὰς ὑπὲρ ἐπὶ καὶ δέκα ἔτη δόσας ἐπεμψεν εἰς τὰ κατὰ Ἀγυπτον ἔργα. πλείους δ' εἰς τὰς ἐπαρχίας διεδωρήσατο τὸν φθαρσομένους ἐν τοῖς θεάτροις σιδήρῳ καὶ

Θηριός· οἱ δὲ ἐν τῷ ἐπὶ αὐτῶν δέκα ἐτῶν ἐπράθησαν [*Iuvenes, ut formā quisque & staturā eminebat maximē, selectos ad triumphum servavit; reliquæ turbæ eos qui septimum decimum annum exceſſerant, ad opera Ægyptiæ miſit victos. Plurimos præterea in provincias donavit Titus, qui nimirum in theatris aut ferro perirent aut à bestiis conficerentur. Qui intra hanc ætatem fuerunt, divenditi sunt*]. Rutilius Numantianus,

Atque utinam nunquam Iudæa subacta fuisset

Pompeji bellis, imperioque Titi:

Latiùs excisæ pestis contagia serpunt,

Victoresque suos natio victa premit.

Huc pertinet & illud Bardesani Syri, Ἰουδαῖοι πάντες οἱ διὰ Μωσέως δεξάμενοι νόμον τῆς γεννωμένης ἀρρενας παῖδας ἐν τῇ ὁγδόῃ ἡμέρᾳ αἱμάσσουσι περιτέμνοντες, ἐκ ἀσέβους παρυσίαν ἀναμένοντες, & κλίμαλ' ἐξ ἑσπέρων ἐκτρέπομενοι, ἐχ' ὑπὸ νόμῳ ἀλλοτρίᾳς χώρας ἀγόμενοι, ἀλλ' εἴτε ἐν Συρίᾳ τυγχάνουσιν, εἴτε ἐν Γαλλίᾳ, εἴτε ἐν Ἰταλίᾳ, εἴτε ἐν Ἑλλάδι, ἢ ἐν Παρθίᾳ ἢ ὅπῃ ἀνῶσι, τὸτο ποιεῖσιν [*Iudæi omnes, quotquot legem Moſaïcam agnoscunt pueros suos mares octavo die circumcissione cruentant, non astrorum influxum præstolantur, non vim climatis reformidant, peregrinæ regionis legibus non utuntur, idque faciunt sive in Syria, sive in Gallia, sive in Italia. sive in Græcia, sive in Parthia, ubicunque denique fuerint*].

Ἰερουσαλὴμ ἔσαι πατεμένη ὑπὸ ἐθνῶν, *Ierusalem calcabitur à gentibus*] Πατεῖν est tenere jure victoriæ. Tale est illud,

Barbarus heic cineres insistet viator.

Apocalypf. xi, 2. Καὶ τὴν πόλιν τὴν ἁγίαν πατήσουσιν μῆνας τεσσαράκοντα δύο [*Civitatem Sanctam calcabunt mensibus quadraginta duobus*]. Alienigenæ illi, quos Hebræi גוים [*gentes*] vocant, sunt Romani, Saceraceni, Franci, Turcæ.

ἀχρεὶ πληρωθῶσι καιροὶ ἐθνῶν, *donec impleantur tempora nationum*] Chrysostomus in disputatione accurata adversus Iudæos interpretatur de tempore iudicii universalis: ac proinde negat Iudæos unquam in patriam restituendos. Sed & Origenes adversus Celsum de Iudæis loquens scripserat, Θαρρύντες δ' ἐρεῖμεν ὅτι ἐδὲ ἀποκαταστήσονται [*Confidenter præterea negabimus restituendos eos esse unquam*]. Et eam ipsam sententiam tuetur Scriptor Seder Olam. ait enim post secundam ejectionem ἐ Cananæa populum Iudaicum nunquam eò rediturum. Alii verò ex iis quæ sunt apud Esaiam Lxv, Lxvi. Ierem. xvi, & xxxi. Ezech. xx, xxvi, xxviii. & Oseam iii, 3, 4, 5. aliter existimant, Iudæos scilicet cum Iesum Messiam agnoverint recuperaturos ea bona quæ Deus ipsorum parentibus sempiterno, sed conditionem continente, fœdere promisit. Vide Moſis verba Levitici xxvi in fine, & Deuteron. xxx. cuius sententiæ se esse dicit in colloquio cum Tryphone Iustinus. Certè Christus ab Apostolis interrogatus an jam restitutus esset Regnum Israël non negavit id se facturum, sed quo id futurum esset tempore, noluit ab ipsis inquiri: & sanè partim ex his quæ dixi vaticiniis, partim ex prærogativa martyrum in resurrectione (de qua alibi agendi erit locus) concinnata videtur sententia illa de mille annorum felicitate, quam ut ab Apostolorum successoribus acceptam tuentur magni auctores Iusti-

nus & Irenæus, quos secuti sunt Melito, Apollinarius, Tertullianus, Victorinus: quorum opinio, quanquam admixtum aliquid habere videtur humani erroris (quando nec omnes illam felicitatem pari modo explicant) fortè tamen non in totum repudianda est. Sunt qui huc referendum putent illud Apocalypseos de Euphrate, Καὶ ἐξηράνθη τὸ ὕδωρ αὐτῆς ἵνα ἐτοιμασθῇ ἡ ὁδὸς τῷ βασιλεῶν ἀπὸ ἀνατολῶν ἕως [*Et siccat aquam ejus ut præparetur via Regibus ab*

10 *ortu solis*], Regum enim nomine Israëlitas putant intelligi. Quod sensisse & Lactantius videtur septimā institutione cap. xv. cum futurum dicit, ut imperium in Asiam revertatur & rursus Oriens dominetur & Occidens serviat. Vide si lubet quæ in Apocrypho Esdræ libro qui quartus dicitur cap. xi i. 43, 47. & confer cum dicto Apocalypseos loco. Quam sententiam si recipimus, καίρες ἐθνῶν [*tempora nationum*] intelligere licebit *tempora Divinæ patientiæ*, præstituta emendationi eorum qui ex gentibus Christi nomen professi à disciplina Christi plurimum receſſerunt. Quo sensu καίρεν ἐπισκοπῆς [*tempus visitationis*] de Hierosolymitana urbe supra habuimus, ut nimirum intelligamus Deum irritatum à gentibus modo quodam novo atque extraordinario usum in convertendis ad se Iudæis: sicut ab Iudæis irritatus modo simili gentes ad obsequium suum pertraxit. Chrysostomus dictā jam disputatione etiam Iosephi testimonio contra Iudæos utitur, quasi is quoque existimaverit sine fine duraturam τὴν ἐρη-

30 *μωσιν* [*desolationem*]. At Iosephus, sicut nihil certi populo suo ausus est polliceri, ita spem omnem non abiecit, ut vel ex hoc loco apparet, ubi scelera Civitatis & pœnam eis debitam deplorans ita eam alloquitur, Δύναιο δ' ἀν' γενέσθαι πάλιν ἀν' αἰμένων, εἴγε ποτε τ' πορθήσαντα Θεὸν ἐξιλάσῃ [*Possis fortè iterum aliquando in melius restitui, siquidem unquam Deum, qui te perdidit, placaveris*].

25. συνοχὴ ἐθνῶν, *pressura gentium*] Hefychius συνοχὴ, ταραχὴ, ἀδημονία [*pressura, conturbatio, gravissima anxietas*]. Utitur & Paulus ii Corinth. ii, 4.

ἐν ἀπορίᾳ, *præ confusione*] Sic ἀπορεῖσθαι [*confundi*] dixit Paulus ii Cor. iv, 8. Gal. iv, 20. Nec puto aliter legisse Syrum, sed rem ipsam expressisse addito gestu. Quod alios legisse apparet ἀπορροή [*defluxione*], probare non possum.

ἡχώσης θαλάσσης, *sonitis maris*] Mare in libris Prophetis significat *statum mundi variis casibus turbidum*: sonus, excitatus inde tumultus. Porphyrio mare significat τὴν ὕλην σύσασιν [*statum animæ corpori junctæ*].

καὶ σάλας, *& fluctuum*] Supple ὄν [*existente*] Id est, in magna maris agitatione; nisi σάλον interpretari malis *oram maritimam*, quomodo accepit Polybius, atque ita repetere ἡχέον [*resonante*].

26. ἀποψυχόντων, *arescentibus*] Puto ἀποψύχειν hic esse, ut Hefychius interpretatur, ἀποπνευματίζεσθαι, *spiritu destitui*, ut in summo æstu atque etiam in summis doloribus fieri consuevit.

αἱ γὰρ δυνάμεις τῶν ἑρηνῶν σαλειθήσονται. *nam vires cælorum movebuntur*] Non mirum est si mundi totius status erit impacatissimus, cum ipsa agmina cælestia,

cœlestia, id est Ecclesiæ Christianæ in plurimas factiones sint discessuræ, sublata mutua caritate. imo huc res deveniet ut quod amoris esse debebat vinculum fiat bellorum titulus. Vide quæ ad Matthæum

27. τότε, tunc] Post impleta tempora gentium de quibus supra.

28. Ἀρχομένων ἡ τέτων γίνεσθαι, his autem fieri incipientibus] Cum & imperii civilis & Ecclesiæ tam miserandus erit status per sæcula aliquot, desperare non debet verè Christianus:

Si fractus illabatur orbis,

Impavidum ferient ruinæ.

Christus, ut ad hunc locum pulchrè inquit Tertulianus, positus in medio, alterum conclusurus adventu suo, id est, incommoda nationum, alterum incipiens, id est, vota Sanctorum.

ἀνακύψατε καὶ ἐπάρατε τὰς κεφαλὰς ὑμῶν, respicite & levate capita vestra] Ut solent qui de loco superiore liberationem exspectant. Hoc est quod ἀποκαταδοκεῖν [exserto capite exspectare] dixit Paulus: hæc autem, ut & quæ infra sequuntur commate 34. & deinceps, in persona Apostolorum dicta sunt omnibus omnium sæculorum Christianis. Ideo apud Marcum additur αὐτῷ ἡ ὑμῖν λέγω, πᾶσι λέγω [quæ autem dico vobis, omnibus dico].

ἐγγίξῃ ἡ ἀπολύτρωσις, appropinquat redemptio] Plena illa liberatio qua mors triumphabitur.

30. Όταν προβάλωσιν ἡδὴ, cum producant jam] Προβάλωσι [producant] τὰ φύλλα [folia] scilicet, ut collatio Matth. xxi, 32. & Marci xiii, 28. ostendit. Sic προβάλλειν ἀνθόν [producere florem] dixit Dioscorides.

αὐτῷ ἐαυτῶν, ex se] Id est, nullo monitore, ut & supra xii, 57. At Syrus ἀπ' αὐτῶν [ex ipsis] legit, ab arboribus scilicet.

31. ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Regnum Dei] Tranquilla regni possessio: ita sæpe Hebræi vocabant τὸ αἰῶνα τὸ μέλλοντα [futurum seculum]. Aliàs significatur his vocibus tempus Messiae quo Regnum illud acquiritur.

32. πάντα, omnia] Omnia illa quæ Iudæos & excidium urbis spectant, in quibus & figura est iudiciorum quæ Deus adversus gentes immorigeras est exerciturus.

33. Οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ παρελεύσονται, οἱ δὲ λόγοι μου καὶ μὴ παρέλθωσι. Cælum & terra transibunt, verba autem mea non transibunt] Alibi diximus Hebraïsmum esse pro πρὶν τὰς λόγους μου παρελθεῖν [priusquam verba mea transibunt], & proverbiale loquendi genus, quasi dicat, Omnia fient, fieri quæ posse negantur, potius quam horum quæ vaticinor quicquam irritum fiat. Vide Matth. v, 18. & supra xvi, 17.

34. Προσέχετε ἡ ἑαυτοῖς, attendite autem vobis] Amat Lucas hoc loquendi genus, ut videre est xii, 1. xvi, 3. Act. v, 35. xx, 28.

μήποτε βαρυνθῶσιν, ne fortè graventur] Βαρύνειν [gravare] respondet Hebræο βαρύνειν [aggravavit], ut videre est Exod. viii, 15, 32. ix, 7, 35. idem & per σκληρύνειν [indurare] redditur Exod. x, 1. & per πωρύνειν [excæcare] Rom. xi, 7. Significat autem βαρύνεσθαι [gravari] apud hos scriptores reddi ἀναίσθητον [insensibilem], Ps. iv, 3. υἱοὶ ἀνθρώπων ἕως πότε βαρυκαρδιοὶ [filii hominum usque quò gravi corde]; quo in loco ut multis aliis, apparet Lxx

Interpretes non paulò aliter legisse quàm nos legere docent Masoritæ.

ὑμῶν αἱ καρδίαι ἐν κραίπαλῃ καὶ μέθῃ, corda vestra in crapula & ebrietate] Magistri Græci tradunt hòc differre μέθην [ebrietatem] & κραίπαλῃ [crapulam], quod μέθη [ebrietas] sit ex præsentī potu animi alienatio, κραίπαλη [crapula], ut Plato loquitur, ἐκ τῆς προτεραιίας [ex præterita die]; aut, ut Aristophanis Scholiastes, ἀπὸ χθιζῆς οἶνοποσίας [ex hesternā vini potatione]. Non dubium autem quin sub violentiæ nomine omne vitiorum genus hìc denotetur quod circa voluptates occupatum est. Nam quia in ebrietate manifestius est detrimentum rationis, ideo ex illa specie genus totum datur intelligi:

— Οὐδεὶς ἡ μεθύων, ἀν σκοπῆς,

ὅς ἔχ' δέλτος ἐστὶ τῆς πεπωκέναι,

— [Nempe quot sunt ebrii

Mancipia totidem vini potati aspiciis,]

ut Philemon inquit.

Theognis verò,

ὅς ἐστιν ἄνθρωπος ἐπὶ πόσει καὶ μέτρον, καὶ ἐπὶ ἐκείνῳ

τῆς αὐτῆς γλώσσης κατεργαστὸς ἐδὲ νόος.

[Qui bibit atque modum nescit servare bibendi

Non linguæ, mentis non heris ille suæ].

Bene autem ebrietati crapula adjungitur, ut ex hac una specie maximè illustri intelligamus eam vim esse voluptatum, ut non tantum dum iis fruimur usum nobis rationis eripiant, sed & in posterum eam redant obtusiorē. Nam

— Corpus onustum

Hesternis vitiis animum quoque prægravat —.

καὶ μερίμναις βιωτικαῖς, & curis huius vitæ] Circa honores & divitias, quæ alibi αἱ μερίμναι τῶν αἰῶνων τῶν τῶν [curæ huius seculi].

καὶ αἰφνίδι ἐφ' ὑμᾶς ἐπιστῇ ἡ ἡμέρα ἐκείνη, & superveniat in vos repentina dies illa] ut olim Chaldæo Regi evenit Dan. v. Paulus i ad Thessalonicenses v, 3. Όταν γὰρ λέγωσιν, Εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια; τότε αἰφνίδι αὐτοῖς ἐφίσταται ὁ θάνατος [Cum dixerint, Pax & securitas; tum repentinus eis superveniet interitus]. Sæpe illud observare est, iisdem vocibus uti Paulum quibus utitur Lucas, ut planè credibile sit habuisse Paulum descriptos Græcè quosdam Domini sermones quos Lucas libro suo inferuerit.

35. Ὡς παγὶς γὰρ ἐπελεύσεται ἐπὶ πάντας τὰς καθήμενας ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς. Tanquam laqueus enim superveniet in omnes, qui sedent super faciem omnis terræ] Ex Esaia xxiv, 17. פח עליון יושב על פני כל באי הארץ [laqueus super te qui habitator es terræ], Græcè παγὶς ἐφ' ὑμᾶς τὰς ἐνοικῶντας ἐπὶ τῆς γῆς [laqueus super nos in terra habitantes]. Vnde liquet καθήμενας [sedentes] hìc esse quod ἐνοικῶντας [inhabitantes], ita ut segura quædam & in res terrenas defixa habitatio hòc quidem loco intelligatur. Vide quæ diximus ad Matth. xxiv, 37.

36. Ἀγρυπνεῖτε ἐν παντὶ καιρῷ δεόμενοι, Vigilate itaque omni tempore orantes] Duas nobis res commendat Christianis hominibus apprimè necessarias, προσοχὴν καὶ προσευχὴν [attentionem & preces]; nec hìc tantum, sed & alibi, Matth. xxvi, 41. Et aliunde & hinc discere est, quàm aptè conspiret cum humana diligentia auxilium Divinum. Qui vigilare

gilare jubetur, non agitur ut nervis alienis mobile lignum: qui precari, ostenditur opis Divinae indigere, sine qua inanis est omnis hominum industria. Illud ἐν παντί καιρῷ [omni tempore] optimè construi puto cum verbo δεόμενοι [orantes], ut idem sit quod supra monemur προσεύχεσθαι πάντοτε [orare semper], xviii, 1. & apud Paulum ἀδιαλείπτως [indefinenter], 1 Theff. v, 17.

ἵνα καταξιώθῃτε ἐκφυγεῖν, ut digni habeamini fugere] Ita supra οἱ καταξιώθεντες τῷ αἰῶνι ἐκεῖναι τυχεῖν [qui digni habebuntur seculo illo]. Paulus 11 Theff. 1, 5. εἰς τὸ καταξιώθῃναι ὑμᾶς τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ [ut digni habeamini in Regno Dei]. Discamus hinc vocem καταξιοῦσθαι [dignum haberi], ut & δίκαιον [justum] quod in epistolâ ad Theffalonicenses sequitur, & Latinum mereri plerumque non ad juris humani rigorem referri, sed ad æstimationem benignitate temperatam. Magna pars est dignitatis nostræ indignitatem nostram ingenuè confiteri.

ταῦτα πάντα τὰ μέλλοντα γίνεσθαι, ista omnia quæ futura sunt] Fallacias ψευδοχριστῶν καὶ ψευδοπροφητῶν [falsorum Christorum & falsorum Prophetarum], pœnas Iudæorum aut aliarum nationum proprias, postremò pœnas communes impiorum.

καὶ σταθῆναι ἔμπροσθεν τοῦ ἱεὸς τοῦ ἀνθρώπου. & stare ante Filium hominis] Victoriâ hæc locutio designat à judiciis sumpta. Sic Psalmo 1, 5. docti exponunt illud לא יקמו [non resurgent]. Sic de eo qui judicio succubuerat dicebatur לו לא היתה רגל קומה [non fuit illi pes stabilis]. Nahum 1, 6. ἀπὸ προσώπου ὀργῆς αὐτοῦ τίς ὑποστήσεται; [ante faciem indignationis ejus quis stabit]? & Esdræ ix, 15. ἐκ ἐστὶ σῆναι ἐνώπιόν σου [non stari potest coram te]. Vtrobique in Hebræo est לפני, id est, ἔμπροσθεν [coram]; & hic quidem ad judicem, alibi illud לפני [coram]; ad adversarium refertur: ut Sapientia v, 1. τότε στήσεται ἐν παρήρσιᾳ πολλῇ ὁ δίκαιος κατὰ πρόσωπον τοῦ θλιψάντων αὐτόν [Tunc stabunt justi in magna constantia adversus eos qui se angustiaverunt]. Contrarium huic est cadere, id est, pudefieri. Sic & Latini stare & cadere usurpant:

Securus cadat, an recto stet fabula talo.

37. ἡσυχάζετο εἰς τὸ ὄρεον τῶν ἐλαιῶν, morabatur in monte qui vocatur Oliveti] Haud dubium quin orandi causâ. Ita quod modò sermone, nunc exemplo suo nobis commendat, Preces cum labore conjunctas. Nam diem labori, noctem precibus impendebat.

38. ὠρθηζέ, manicabat] שמש [manè expeditus fuit] est Hebræum cui hoc Hellenisticum respondet, ut Exodi xxxiv, 4. & alibi. Diluculo conveniebant, vertit Tertullianus. ὠρθηζε πρὸς αὐτόν [manè veniebat ad eum] concisè dictum, ut ὠρθηζόμεναι εἰς ἀμπελώνας [manè surgamus ad vineas] Cantico vii, 12. Apparet non caruisse fructu monitum illud Christi, Ἀγρυπνεῖτε [vigilate].

C A P V T XXII.

1. **H** λεγομένη Πάσχα qui dicitur Pascha] Συνεκδοχικῶς [comprehensivè] enim tota ἑορτή quæ [festum quod] erat dierum octo, ex primi diei no-

nine Pascha nominabatur. Ita & Iosephus, τῆς πάσχα προσαγορευομένης ἑορτῆς καὶ ἣν ἐβόησαν ἡμῖν ἀζύμια προσφέρεσθαι [Cum Pascha appelletur id festum, quo nobis mos est azymis vesci]. Iohann xvi 11, 39. Ἐστὶ συνήθεια ὑμῖν, ἵνα ἓνα ὑμῖν ἀπολύσω ἐν τῇ πάσχα [Est autem consuetudo vobis, ut unum demittam vobis in Pascha]; pro quo Matthæus & Marcus κατὰ ἑορτήν [durante festo].

3. Εἰσῆλθε ὃ ὁ Σατανᾶς εἰς Ἰούδαν, intravit autem Satanas in Iudam] Sicut qui Divinis motionibus piè obtemperant tandem accipiunt Spiritum inhabitantem, ita qui suggestionibus Diaboli liberè consentiunt tandem Deo eos derelinquente mancipia Satanae fiunt: ac tunc in ipsos ingredi Satanas dicitur. Sic Diabolum Paulus vocat πνεῦμα ἐνεργῶν ἐν υἱοῖς ἀπειθείας [spiritum qui operatur in filios diffidentiae] Ephes. 11, 2. Hunc ordinem in Iuda observare est: primùm avaritia tentatus furti se alligavit & quidem in pecunia pauperibus destinata, Iohann. xii, 6. neque id satis habens homo sacrilegus, videri voluit eorum defensor quos ipse spoliabat: à Magistro admonitus de malitia nihil remisit. tum illi suggessit Satanas, ut Christum prodendo lucrum sibi pararet: εἰς καρδίαν αὐτοῦ βέβηκε [in cor ejus misisset] inquit Iohannes xiii, 2. Huic sceleratæ suggestioni postquam consenserat, jam intrasse in eum Satanas dicitur. nempe ut quod animo proposuerat, id pacto firmaret: iterumque intrasse in eum, penitus scilicet, narratur, postquam ille ad Christi in cœna sermones animum obduraverat, Iohann. xiii, 27. ut jam scilicet quod pacto firmaverat re ipsa impleveret. Qui verò definitum Dei decretum de eventibus aliter negant posse defendi, nisi tota hæc Iudæ malitia ab initio ad finem dicatur decucurisse inevitabili necessitate, & quidem Deo inclinante atque impellente ipsius voluntatem, his optimo jure dici potest quod similia docenti Florino scripsit Irenæus: Ταῦτα τὰ δόγματα φλωρίνη, ἵνα πεπεισμένως εἰπω, ἐκ ἐστὶν ὑγιᾶς γνώμης: ταῦτα τὰ δόγματα δὲ ἐσύμφωνά ἐστι τῇ ἐκκλησίᾳ, εἰς τὴν μεγίστην ἀσέβειαν περιβάλλοντα τὰς πεπονημένους αὐτοῖς: ταῦτα τὰ δόγματα εἰδὲ οἱ ἔξω τῇ ἐκκλησίᾳ αἰρετικοὶ ἐτόλμησαν ἀποφύνασθαι ποτε: ταῦτα τὰ δόγματα οἱ πρὸ ἡμῶν πρεσβύτεροι, οἱ καὶ τοῖς Αποστόλοις συμφοιτήσαντες, & παρῆδωκάν σοι [Dogmata hæc, Florine, fidenter dicam à sana mente profecta non sunt: dogmata hæc ab Ecclesiæ sententia abhorrent: atque eum, qui ita sentiat in ultimam impietatem impellunt: neque ea vel hæretici, qui extra Ecclesiam sunt, unquam aut recipere aut profiteri sunt ausi: denique hæc dogmata, qui ante nos fuerunt seniores, quique cum Apostolis etiam vixerunt, tibi non tradiderunt]. Quantò sapientiùs Euripides,

Εἰ Θεοὶ τι δρῶσιν αἰσχρὸν ἐκ εἰσὶν Θεοί.

[Si di patrant quid turpe, jam non sunt Dei].

Et Plato, Κακῶν αἴτιον φάναι Θεὸν τινι γίνεσθαι ἀγαθὸν ὄντα, διαμαχετέον παντὶ τρόπῳ, μήτε τινὰ ταῦτα λέγειν ἐν τῇ αὐτῇ πόλει, εἰ μέλει εὐνομήσεσθαι, μήτε τινὰ ἀκχεῖν, μήτε νεώτερον μήτε πρεσβύτερον, μήτε ἐν μέτρῳ μήτε ἀνευ μέτρῳ μυθολογεῖντα, ὥς ἐβ' ὅσα αὖν λεγόμενα εἰ λέγοιτο, ἔτε ξύμφωρα ἡμῖν, ἔτε ξύμφωνα αὐτὰ αὐτοῖς
60 [Repugnandum omni ratione, ne quis Deum cum bonis sit, mali cuiusquam causam putet, neve quis id in civitate sua dicat, si quidem eam bene constitutam esse oportebit; neve quis audiat, nec junior nec senior aut soluta oratione

oratione quenquam aut ligata ejusmodi narrantem quasi fabulas: quæ neque sanctè dicantur profectò, si dicantur, neque utilitatis habeant quicquam, neque ipsæ consonent sibi].

4. καὶ τοῖς στρατηγοῖς, & Magistratibus] Erant hi in Sacerdotum numero, sed peculiariter nominantur, quod eorum officio incumberetprehendere eos qui in sacra peccarent: στρατηγὸς [Magistratus] vocat. τὸν στρατηγὸν [Præfectum templi] cum adiutoribus ei additis. Nam ἐκάστη ἀρχὴ δύο ἄνδρες ὑπερέταυ ἐδόθησαν] unicuique Magistratui duo viri in ministros erant additi], ut Iosephus nos docet Originum IV. Vide quæ ad Matthæum hac de re diximus xxv, 45.

6. ἐξωμολόγησε· σπονδῖτ] Theophilus in Institutionibus titulo de verborum obligationibus, τὰ ἑτέρα μεταφράζεται. προμῖττις, προμῖττω· τὸτ' ἐστὶ, ὁμολογεῖς, ὁμολογῶ [cætera verò transferuntur: promittis, promitto; id est, spondes, spondeo]. Frequens usus verbi ὁμολογεῖν [spondere] hoc significatu apud Græcos Oratores, sed & apud Platonem.

7. ἡ ἡμέρα τῆς ἀζύμων, dies azymorum] Primus dierum octo, quo die incipiebant edi azyma ante noctem.

ἐν ἣ ἐδει θύεσθαι τὸ πάσχα. in qua necesse erat occidi Pascha] Marcus inquit, ὅτε τὸ πάσχα ἐθύον [quando Pascha immolabant], id est, quo die de more matari Pascha solebat. Sed de his ad Matthæum.

8. Πορεύθεντες, euntes] Iamjam euntes, non expectato tempore pomeridiano: sic & mox, ἐκεῖ ἐτοιμάσατε [ibi parate], nullà morà interposità.

14. ὅτε ἐγένετο ἡ ὥρα, cum facta esset hora] Cum tempus esset cœnandi, quippe multa jam nocte, ut ad Matthæum diximus. Sic Matthæus xiv, 15. ἡ ὥρα ἡδὴ παρελήθεν [hora jam venit]. Sic Paulus Rom. xiii, 11. ὥρα ἡμᾶς ἡδὴ ἐξ ὑπνὸς ἐγερθῆναι [hora est jam nos de somno surgere]. Sic ὥρα παρευέσθαι [tempus est eundi] apud Xenophontem. ὥρα δημιουργεῖν [tempus concionandi] apud Plutarchum.

15. Ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τὸτο τὸ πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τῆς μετὰ θείων. Desiderio desideravi hoc Pascha manducare vobiscum antequam patiar] Quasi dicat: festinavi ad hanc cœnam quia tempus mortis instat, quod mihi erepturum est facultatem τῆς πασχατιζέσθαι μεθ' ὑμῶν [Pascha vobiscum celebrandi]. itaque rationem reddit anticipatæ cœnæ paschalis, ut apud Matthæum, ὁ καιρὸς μὲν ἐγγύς ἐστι [tempus meum prope est]: ἐπιθυμία ἐπιθυμῶν est magno rei alicujus desiderio flagrare, ut Genes. xxxi, 30. pro quo ἐπιθυμίαν ἐπιθυμῶν [desiderio desiderare] dixerunt Lxx Num. xi, 4. Causa autem desiderii videtur explicari commate sequenti: nempe quod cuperet Christus ipsis explicare quid esset quò potissimum respiceret Paschalis cæremonia, idque per ritum aspectabilem animis ipsorum infigere.

16. ἐκ ἔτι & μὴ φάγω ἐξ αὐτῆς ἕως ὅτε πληρωθῇ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῆς Θεῆς. quia ex hoc non manducabo illud donec impleatur in Regno Dei] Exponere cœpimus ad Matthæum. Sensus est: & πασχατισσομαι μεθ' ὑμῶν εἰ μὴ ὅτε πληρωθῇ τὸ πάσχα [Pascha vobiscum non celebrabo priusquam completum fuerit Pascha]. id autem fiet ἐν τῷ αἰῶνι τῷ μέλλοντι [in futuro seculo], qui κατ' ἐξοχὴν [per excellentiam] solet vocari βασιλείᾳ

τῆς Θεῆς [Regnum Dei]. Sciendum ergo Pascha, quanquam propriè significat transitum illum τῆς ἀλοβρευτῆς [perditoris], simul tamen & ex consequenti significasse liberationem ex Ægyptiaca servitute: ac, si quis diligenter advertat animum ad sacri contextus loca, in quibus Paschatis fit mentio, plerumque videbit, non tam prius illud quàm posterius hoc respici. Iosephus, Κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς ἀζύμων ἦν ἄγασιν Ἰσδαῖοι, σωτήρια ἐξόδου τῆς ὑπὸ Αἰγυπτίοις δουλείας ἀνεθέντες εἰς τὴν πατρίον γῆν [Circa azymorum festum, quod agunt Iudæi in memoriam restitutæ eis ἐ servitute Ægyptiaca & libertatis & patriæ]. Idem alibi, Ἀζύμων ἐορτὴ πάσχα καλεῖται, ὑπόμνημα τῆς ἐξ Αἰγύπτου ἐπαρσεως [Azymorum festum vocatur Pascha in memoriam liberationis ex Ægypto]. Tota autem ista liberatio ex Ægyptiaca servitute umbram ferebat liberationis, hic quidem à peccato, in vita autem altera à morte peccati stipendio: quare & per Pascha utrumque hoc μυσικῶς [sub figura] figurabatur. Philo, καὶ γὰρ τὸ πάσχα τοῖς ἐκ παθῶν εἰς ἀσκήσιν ἀρετῆς διαβάσιν προστέλειται ποιῆσθαι τὰς ὁσφύς περιεζωσμένους, ἐτοιμῶς πρὸς ὑπηρεσίαν ἔχοντας καὶ τὸ σάκεον ὄγκον, τὰ ὑποδήματα λόγῳ, περιειληφύτας, ἀκλινῶς καὶ παγίως ἐσῶσι τοῖς ποσὶ, καὶ τὴν παιδείαν διὰ χειρὸς ἔχοντας ῥάβδον, πρὸς τὴν ἐν τῷ βίῳ πραγμάτων πάντων ἀπαιτῶν κατέρχων, καὶ τὸ τελευταῖον μετὰ σπεδῆς ἐντραφῆναι· διάβασις γὰρ ἐπὶ Θεὸν τῆς γεννῆς & καὶ φθαρτῆς τὸ πάσχα εἰρηται [Præceptum est enim transeuntibus ab affectu ad virtutum meditationem, ut accincti lumbos Pascha celebrent, expediti ad ministrandum & induti calceamenta, quibus carneam molem ratione contineant, stentque recti firmatis pedibus, & disciplinam habentes virgam in manibus ad dirigenda citra errorem omnia vitæ negotia; postremò jubentur properando cibum edere: quia Pascha creaturæ mortalis transitus ad Deum dicitur]. & alibi, Φησὶ γὰρ μετὰ σπεδῆς θύειν τὸ πάσχα, τὸ δ' ἐστὶν ἐρμηνευθῆν, διάβασις. ἦν ἀνενδοιάσω γνώμη καὶ προθυμία συντόνῳ χρώμενη· ὁ νῆς τήντε ἀπὸ τῆς παθῶν ἀμελείας ἐπὶ ποιῆται διάβασιν, καὶ τὴν πρὸς τὸν σωτῆρα Θεὸν εὐχαριστίαν, ὃς εἰς ἐλευθερίαν & προσδοκήσαντα αὐτὸν ἐξείλετο [Ait enim cum festinatione immolare Pascha quod interpretatur transitus. Quando inhaesitanter cum summa alacritate mens ab affectibus continuato cursu transmigrat ad gratiarum actionem pro salute accepta à Deo: qui nec opinantem vindicavit in libertatem]. Rursum alio loco, Τετέστι κυρίως εἰπεῖν τὸ ψυχικὸν Πάσχα, ἡ πάντος πάθους καὶ πάντος αἰδομένης διάβασις πρὸς τὸ δέκατον, ὃ δὲ νοητὸν ἐστὶ καὶ θεῖον [Hoc propriè animæ Pascha dicitur omnium affectuum & omnium sensibilibium transitus dum properat ad decimum illud, quod est Divinum & intelligibile] Mox, Τετέστιν ἀφῆσις, τὸτ' ἐλευθερία παντελὴς ψυχῆς, ὃν ἐπλανήθη τὸ πλάνον ἀποσειομένης, καὶ πρὸς τὴν ἀπλανῆ φύσιν μεθορμιζομένης [Hæc est remissio, hæc libertas absoluta animæ pristinum errorem excutientis & transeuntis ad nunquam errantem naturam]. Iterum alio loco, Πάσχα δ' ἐστὶν ὅταν ἡ ψυχὴ τὸ μὲν ἄλογον πάθος ἀπομαθεῖν μελετᾷ, τὴν δ' εὐλογον ἐπαύθειαν ἐκασίως πάσχη [Est autem Pascha cum animæ irrationales affectus meditata dediscere, rationi eos subdere & ad mediocritatem reducere conatur]. Ad priorem transitum referendum illud Pauli, Τὸ πάσχα ἡμῶν [Pascha nostrum], (id est, ἡ διάβασις ἐκ τῆς παλαιᾶς ζύμης εἰς τὸ νέον Φύραμα

[transitus ex veteri fermento ad novam massam] ἐθύθη Χριστός [immolatus est Christus], 1 Cor. v, 7. Origenes adversus Celsum VIII. Ετι ἡ νόσος ὅτι τὸ πάχος ἡμῶν ἐθύθη Χριστός, καὶ χρεῖον τάζειν, ἐοθιὶν αὐτῆς σαρκὸς τῆς λόγῃ, ἐκ ἑστίν ὅτε ἔποιε τὸ πάχος, ὥστε ἐρμηνεύεται διαβατήρια, διαβαίνων αἰεὶ τῷ λογισμῷ καὶ παντὶ λόγῳ καὶ πάσῃ πράξει ἀπὸ τοῦ τοῦ βίᾳ πραγμάτων ἐπὶ τῷ Θεῷ [Quisquis item cogitat Pascha nostrum immolatum esse Christum, celebrandumque hoc festum, edendo carnem Verbi, nunquam non celebrat Pascha, quod sonat transitoria, transiens semper ratione omni-que cogitatione atque actione ab huius vitæ negotiis ad Deum]. Ad posteriorem: illud Iohann. v, 24. Οὗ λόγον με ἀκούων, καὶ πιστεύων τῷ πέμψαντί με, ἔχει ζωὴν αἰώνιον· καὶ εἰς κρίσιν ἐκ ἔρχεται, ἀλλὰ μεταβέβηκεν ἐκ τῆς θανάτου εἰς τὴν ζωὴν [Qui verbum meum audit, & credit ei qui misit me, habet vitam aeternam, & in iudicium non venit, sed transiit à morte in vitam]. nam μεταβέβηκεν est περὶ [transiit], unde Pascha Philoni τὰ διαβατήρια [sacra pro transitu], Iosepho & Symmacho ὑπέβασις [transitus]. Idque ipsum latius explicat Christus Iohannis vi. Ac ne ignoraremus quomodo fiat utraque hæc μετάβασις [transitus], expressit hoc ipsum Christus in consecratione panis & poculi, per ea signa nobis velut ob oculos ponens suam nobiscum & nostram secum communitatem & quasi concorporationem. Nam ipse culpas nostras in se suscepit, ut nos ipsius innocentiam acciperemus: ipse pro nobis mortem obiit, ut nos immortalitate suâ donaret. Sensus igitur huius loci est, Nunc præsens ac conspicuus vobiscum Pascha celebroy: posthac id non faciam. Sed veniet tempus cum me iterum conspicietis, cum res ipsa quam Pascha designat in vobis per me consummabitur τῇ διαβάσει τῆς φθορᾶς εἰς τὸ ἀφθαρτον [transitu de corruptibilitate in incorruptibilitatem], cuius initium est in hac vita ἡ διαβάσις τῆς ψυχῆς εἰς τὸ πνευματικόν [transitus animalis in spirituale].

17. Καὶ δεξάμενοι τὸ ποτήριον, & accepto calice] Ex more cœnæ paschalis; nam & in cœna aliquoties, & postremo post cœnam in orbem bibebatur. Nec est quod duo hæc commata suspecta habeamus, cum & Græci codices & Latini agnoscant & Arabici, sed & Syricorum nonnulli. Interpolandi causam nonnullis præbuit Matthæi narratio, hos Christi sermones non ex temporis ordine, sed brevitate causâ ex occasione recensentis. qua de re ad Matthæum monuimus.

διαμερίσατε ἑαυτοῖς. dividite inter vos] Quoties omnibus porrigere poculum paterfamilias non poterat, proximi remotioribus de manu in manum tradebant, idque perinde habebatur, quasi singuli ex patrisfamilias manu poculum accepissent.

18. ἕως ὅτε ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ. donec Regnum Dei veniat] Vide quæ ad Matthæum.

19. τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον· quod pro vobis datur] Κλάωμενον [quod frangitur] dixit Paulus. In utroque & ad panem & ad victimas alluditur. panis frangitur & datur: victimæ quoque dabantur ab offerentibus, deinde frangebantur in altari. Ita & Christus corpus suum dedit, cum mortem patienter nostri causâ pertulit, quod alibi dicitur δῶναι τὴν ψυχὴν αὐτῆς [dare animam suam], Matthæi xx, 28. fractum quo-

que est idipsum corpus cum manus pedesque clavis sunt profossi, adde & latus transfixum. Præsens positum pro proximè futuro, ut etiam in verbo ἐκχυνόμενον [quod effunditur]. qua de re ad Matthæum monuimus.

τὸ ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, hoc facite in meam commemorationem] Id est, Hoc ritu celebrate mortis, quam jamjam subitarius sum, memoriam. Et Christus hoc loco, & alibi Apostoli mortis potius Christi quàm vitæ (quanquam & vitæ) meminisse nos jubent, quia in morte, & obedientia ejus & amor erga genus humanum eximie elucet.

20. μετὰ τὸ δεῖπνῆσαι, postquam cœnavit] Vt mos erat Iudæorum, quemadmodum ad Matthæum diximus. Idem videre est & apud prophanas gentes usitatum. Ita apud Virgilium in Euandri sacrificio, post mensas remotas sequitur,

Et pocula porgite dextris.

τὸ ποτήριον ἡ καὶ νῆ διαθήκη ἐν τῷ αἵματι μου, Hic est calix novum Testamentum in meo sanguine] Simili locutione διαθήκην περιτομῆς [testamentum circumcisionis] dixit Stephanus Actor. vii, 8. id est, περιτομὴν εἰς σημεῖον διαθήκης [circumcisionem in signum testamenti], ut de iride legimus Genes. ix, 12. aut εἰς σφραγίδα [in obsignationem], ut Paulus loquitur. Tertullianus hunc locum citans non malè sententiam exprimit dicens testamentum sanguine suo obsignatum. Quæ sanguine signata sunt, deleri non posse ajunt Hebræi. Vide Esther Rabba.

30 τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον. qui pro vobis fundetur] Constructio est qualem aliquoties jam annotavimus πρὸς τὸ σημαίνόμενον [ad id quod subintelligitur]. Nam quia idem est διαθήκη ἐν αἵματι [testamentum in sanguine] & αἷμα διαθήκης [sanguis testamenti]. ut hoc loco post Moysen & Zachariam Matthæus & Marcus loquuntur, ideo τὸ ἐκχυνόμενον [qui effunditur] intulit, quasi αἷμα διαθήκης [sanguinem testamenti] dixisset. Sic Matth. xxviii, 19. cum præcessit ἔθνη [gentes], sequitur αὐτοὺς [illos]. Similia sunt, Vbi est scelus qui me perdidit? Item, curenus equam uterque partem: tu alterum, ego verò alterum. Sic Prov. iv, 13. constructio est quasi pro דיסר [disciplina scem. gen.] scriptum esset נוסר [disciplina masc. gen.]. Non dissimilia loquendi genera observare est Genes. iv, 10. Job. xxix, 10. xxxii, 7. xxxiii, 2. xxxv, 9. xxxvii, 10. Psalm. x, 2.

21. Πλὴν ἰδὲ, veruntamen ecce] Diversos Christi sermones nullâ ordinis habitâ ratione Lucas connectit. Nam istud de proditore in cœna iusta contigit; admonitio de vitanda ambitione planè, ut credibile est, in lotionem inter cœnam paschalem & cœnam justam. Ita πλὴν [veruntamen] sæpe Lucæ est μεταβαλόν [transitivum].

ἡ χεὶρ τοῦ παραδιδόντος με, manus tradentis me] Non puto manum hic pro consilio accipi, ut i Sam. xiv, 19. sed potius dici manum ejus esse in mensa cum Christo, quia cibum cum Christo communem sumebat. Matthæus, ὁ ἐμβάψας μετ' ἐμὲ ἐν τῷ τραπέζῳ τὴν χεῖρα [qui intingit mecum manum in paropside].

22. πορεύεται, vadit] ἦλθ [abit], id est, moritur, ut apud Matthæum diximus.

κατὰ τὸ ὁρισμένον. secundum quod definitum est] τῇ ὁρισμένῃ βουλῇ [definito consilio] Act. ii, 23. Est autem

autem his locis ὀρίζεν [definire] idem quod προορίζεν [præfinire], ut Act. 11, 23. x, 42. xvii, 29, 31. Sed hoc definitum consilium de morte Christi non erat citra omnem præscientiam, imò conjunguntur dicto loco Actorum ὁρισμένη βελή [definitum consilium] & πρόγνωσις [præscientia]. Et Iustinus disputatione adversus Tryphonem objectionem illam ὅτι ἔδδ' ὅτι Χριστὸν σταυρωθῆναι καὶ ἐν τῷ γένει τῶν Ἰουδαίων εἶναι τὰς παρὰ βελήν [necesse fuisse crucifigi Christum, & esse in Iudeorum gente qui credere in eum recusarent], ita solvit, ὅτι προεγίνωσκεν ὁ Θεὸς γενησομένους πονηρὰς, ἔχ' ὅτι τοιαύτας ἐποίησε [quod eos præsciebat Deus malos fore, non quod eos tales fecerit]. Deus enim, cui non ea tantum quæ inevitabiliter sunt futura, sed & quæ possunt fieri sunt notissima, non ignoravit nunquam defuturos homines qui doctrinam veri ipsorum commodis adversam non aspernarentur modò sed crudeli etiam odio infectarentur. Deinde decretum illud definitum dicitur factum de eventu, non de actionibus hominum, quibus oblati ad eventum usus est Deus. Clarè distinguunt Apostoli in hymno qui est Act. 1v, 28, ubi Pilatus & Herodes coisse dicuntur ut facerent ὅσα ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ βελή αὐτῶν προώρισεν [quæ manus Dei & consilium præfiniverunt] non αὐτὰς ποιῆσαι [illos facere], sed γενέσθαι [fieri]. Si de ipsis actionibus Iudæ, Pilati, Herodis quæramus, certum est ne illas quidem contigisse ἀνεὺ τοῦ Πατρὸς [præter Patrem], cum sine eo ne passer quidem cadat, sed voluntas Dei circa eos permittens fuit, non efficiens: quæ distinctio & Sacris Literis & omnium veterum Christianorum sententiæ multò est congruentior quàm ea quæ nonnullis placet, actionem à vitio quod in actione est discriminantibus, quod in multis actionibus, putà furto, adulterio, atque aliis, quarum ne nomen quidem sine vitio intelligi potest, rerum naturæ repugnat. Neque magis audiendi sunt qui actiones tales à Deo impellente procurari posse ajunt bono fine, cum solus finis non possit rectas facere actiones, aut etiam talia decreta quæ antecederent omnino necessitatem ponant talium actionum. Equè rejicienda eorum opinio qui Deum rectè ista facere arbitrantur, quia nulla teneatur lege: nam quædam mala sunt etiam citra legem; & posita ac manente ejus obligatione procurare ut aliquis contra legem faciat, naturaliter malum est ac proinde naturæ Dei repugnat. Adde quod hoc posito inane redditur peccati nomen, cum peccari in eo non possit quod Deus optimus voluerit nos facere decreto prævertente libertatem nostræ voluntatis. Quanto rectius erat cum Paulo dicere εἶπεν ὁ Θεὸς τὰ ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν [permisit Deus gentes ingredi vias suas], Act. xiv. 16. & si quæ sunt alibi obscura ad eam formam exponere: quod veteres omnes videmus fecisse. Clemens Strom. viii. τὸ μὴ κωλύον ἀνεργητὸν ἐστὶ διὸ ἐκ ἐστὶν αἴτιον μὴ κωλύον, ἀλλὰ τὸ κωλύον· ἐν γὰρ τῷ ἐνεργεῖν καὶ δρᾶν τι τὸ αἴτιον νοεῖται [quod non prohibet, non eo aliquid efficit. Itaque id quod prohibet demum, non id quod non prohibet, causæ loco est. Causa enim eo censetur, si agat aliquid atque effectum det]. Origenes adversus Celsum vii. Οράτω τὴν αἰτοπίαν ὃ τῆτο λέγων, τὰ πάντα κατὰ γνώμην διοικῆσθαι τῷ Θεῷ. ἀκολυθεῖ γὰρ τῷ λόγῳ καὶ τὰ ἐμαρτανόμενα καὶ πάντα τὰ ἀπὸ κακίας κατὰ γνώμην διοικ

κεῖσθαι τῷ Θεῷ, ὅπερ ἔταυτόν ἐστι τῷ, ὃ κωλύον· τῷ Θεῷ γίνεσθαι [quod qui dicit, videat quanta absurditas sequatur hanc propositionem, Omnia dispensari Dei arbitrio; sequitur enim ut quicquid peccatur per malitiam fiat ex voluntate Dei, quod quidem aliud est quàm fieri non prohibente Deo]. Mox ea quæ pravè fiunt ait non esse ἐκ προνοίας [ex providentia], sed κατ' ἐπακολούθησιν τῇ ἐκ προνοίας [per consecutionem eorum quæ fiunt ex providentia]. Cyprianus, Cum ipse sit mundi Dominus, cognitor, & rector, & cuncta arbitrio ejus & nutu gerantur, nec quicquam fieri possit nisi quod fecerit aut fieri ipse permiserit. Salvianus, Quædam ex his Divina dispositio ita ordinavit, quædam patientiâ sustinuit. Chrysostomus, Οὐδὲν αἰγνοῦν αὐτῶν γίνεται, ἀλλ' εἰδὼς μὲν ἅπαντα, ὃ μὴ πάντα ἐνεργεῖν [inscio eo nihil fit, sed sciente quidem omnia, non tamen omnia operante]. Scriptor Responsionum ad Græcos in operibus Iustini: Συγχωρεῖ τε ἡμᾶς πράττειν ὃ ἐκ σοῦ αἰρέμεθα κακὰ, καὶ διὰ τὴν αἰδομένην τὴν αὐτῶν δυνάμειν, ἀλλ' ἵνα τὸ ἡμῶν ἀνθαίρετον καὶ τὸ αὐτῶν μακρόθυμον δεῖχθῇ [Permittit nobis facere, quod ultro eligimus, malum: non quò infirmior sit quàm ut possit impedire ne quid fiat mali: sed ut & nos sponte esse improbos & ipsum esse clementissimam appareat]. Huc referendum & illud quod veteres omnes constanter tradunt ex Divina præscientia nullam hominibus imponi agendi necessitatem: id enim nullius erat usus, si ipsa præscientia decretis purè effectivis subniteretur. Origenes adversus Celsum disputans, An rectè dicatur πάντως ἐχρῆν γενέσθαι τὸ προειρημένον [omnino oportebat, id quod prædictum est, fieri], accurate vocem πάντως [omnino] distinguit, Εἰ γὰρ τὸ πάντως ἀπὸ ἀντι τοῦ ἡναγκασμένως, ὃ δώτομεν αὐτῷ δυνατόν γὰρ ἦν καὶ μὴ γενέσθαι. εἰ δὲ τὸ πάντως λέγῃ ἀντὶ τῆς ἐξουσίας ὅπερ ὃ κωλύεται εἶναι ἀληθὲς καὶ ἀνδραγαθὸν ἢ τὸ μὴ γενέσθαι, ἔδδ' ὅτι λυπεῖ τὸ λόγον [Nam si istud omnino ita accipiat, ut sonet necessario, nunquam id ei concedemus; poterat enim sanè aliter fieri. Quod si ita dicit omnino, ut nihil aliud significatum velit, nisi hoc, planè ita fore, quod verum esse nihil prohibet, tametsi aliter fieri possit; nihil dicit, quod à vera ratione abhorreat]. Tractat idem Origenes tomo in Genesim tertio verbis non dissimilibus, addito Iudæ exemplo de quo hoc Lucæ loco præcipuè agitur, Εἰ μὲν γὰρ τὸ πάντως ἐστὶν ὅτι τις ἐρμηνεύει, ὡς ἀνάγκη εἶναι γενέσθαι τὸ προεγινωσμένον, ὃ δίδομεν αὐτῷ. ὃ γὰρ ἐρῶμεν, ἐπεὶ προεγινώσκει Ἰδὼν προδότην γενέσθαι, ὅτι πᾶσα ἀνάγκη ἦν Ἰδὼν προδότην γενέσθαι· ἐν δὲ ταῖς περὶ τῆς Ἰδῶς προφητείας μέμψεις καὶ κατηγορίαι τῆς Ἰδῶς ἀναγεγραμμέναι εἰσὶ, παντὶ τῷ παρῶν τὸ ψεκτὸν αὐτῶν· ἐκ αὐτῆς ψύχῃ αὐτῷ προσήπτεται εἰς ἐπ' ἀνάγκης προδότης ἦν, καὶ μὴ ἐνεδέχετο αὐτὸν ὁμοίον τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις γενέσθαι [nam si cui hoc, omnino ita erit, ita explicandum videatur, ut putet necessario hoc quod cognitum fuit, ante quàm fieret, fieri debere; nos verè istiusmodi interpretationi non accedimus. Neque enim dicemus, Quia antea cognitum fuerit Iudam proditurum, necesse ei fuisse prodere: Itaque in iis, quæ de Iudæ scriptæ sunt prophetiis, querimonie atque accusationes adscriptæ sunt, quæ omnibus planum faciant, vituperabile hoc ejus factum fuisse. Neque verò merito vituperari posset, si proditorem eum fieri necesse esset, neque ulla ratione consequi posset ut similis cæterorum Apostolorum evaderet]. Mox, Εἰ δὲ τις διηγῆσεται τὸ πάντως ἐστὶν, καὶ

τὸ σημαίνειν αὐτὸ λέγων, ὅτι ἔσαι μὲν τὰ δέ τινα, ἐνδέ-
 χετο ἢ ἢ ἑτέρως γενέσθαι, τὸ ὡς ἀληθὲς συγχωρεῖται. ἢ
 μὲν γὰρ Θεὸν ἐκ ἐνδέχεται ψεύσασθαι· ἐνδέχεται ἢ περὶ τῶν
 ἐνδεχομένων γενέσθαι ἢ μὴ γενέσθαι φρονῆσαι τὸ γενέσθαι
 αὐτὰ ἢ τὸ μὴ γενέσθαι [*Sin quis ita explicet istud: Omni-*
no fiet, ut hoc significari dicat, Fore quidem hoc ita ut
prædictum sit, potuisse autem & aliter fieri: nos quoque
hanc sententiam, ut veram amplectimur. Deus enim ut
mentiatur fieri non potest: potest autem, ut, quæ utramli-
bet in partem possunt cadere, ea utram in partem casura
sint sciat]. Quod ibidem latius prosequitur, à vete-
 rum nulla hac in parte errorum reprehensus. Imo
 plurimi Scriptores ad hunc locum idem planè tra-
 diderunt: & Chrysostomus oratione Cur obscura
 sint vaticinia, Οὐδὲ γὰρ ἡ πρόγνωσις, ἀνθρώπε, τῆς πονη-
 ρίας αἰτία· μὴ γένοιτο· ἢ γὰρ ἐστὶν ἀναγκαστικὴ τῆς μελλόντων
 ἔσεσθαι ἀλλὰ προγνωσικὴ μόνον. ἐκ ἐπειδὴν προεῖπεν ὁ
 Χριστὸς διὰ τὸ ἐγένετο ἐκεῖν· προδότης, ἀλλ' ἐπειδὴν
 προδότης ἐμελλε γενέσθαι διὰ τὸ προεῖπεν ὁ Χριστὸς [*Ne-*
que enim præscientia, ὁ homo, causa est improbitatis; Absit.
Neque enim cogit ut fiant quæ futura sunt, sed tantum
antè, quid futurum sit, novit. Neque hic ideo proditor
fuit, quia id Christus prædixerat: verum eò prædixit
Christus, quia hic futurus erat proditor]. Contrariam
 verò sententiam magno consensu damnatam ubi-
 que est invenire. Locum Irenæi supra adduximus;
 cui addi potest ille Clementis, Τὴν πρὸ ταύτης ἐτι-
 φθέγγονται τὴν φωνὴν αἱ αἰρέσεις, ἀγαθὸν τὸ Παντοκράτο-
 ρα κηρυττέσθαι τῆς γραφῆς ἢ ἀναίτιον κακίας τε ἢ ἀδικίας;
 [*Quid ad hanc vocem habent hæreses, quod regerant,*
cum Scriptura Omnipotentem & bonum & vitii omnis
injuriæque insontem prædicet]?

πλὴν καὶ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ δι' ἧς παραδίδοται. *verum-*
tamen vā homini illi per quem tradetur] Prosper ad
 objectiones Vincentianas, *Non casus ruentium, nec*
malignitatem iniquorum, neque cupiditates peccantium
prædestinatio Dei aut excitavit, aut suavit, aut impulit:
sed planè prædestinavit judicium suum, quo unicuique
retributurus est prout gessit, sive bonum sive malum: quod
judicium omnino futurum non esset, si homines Dei volun-
tate peccarent. Qui cum bene convenit illud Hie-
roclis, Οσα μὲν τοῖς ἐφ' ἡμῖν ἀμαρτάνομεν, ταῦτα εἰς
προαίρεσιν ἀναφέρεται. ὅσα δὲ ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις κατὰ
τὴν δίκην ἐπιταί νόμος, εἰς εἰμαρμένην. τὰ ἢ προηγμέ-
ως παρὰ τῷ Θεῷ ἐκδιδόμενα ἀγαθὰ, εἰς πρόνοιαν [*Si quis*
in re, quæ nostri arbitrii est, delinquit quippiam, id
ē voluntate ejus oritur: quod delicta ē justitiæ lege sequi-
tur, fato attribuitur: quod ultrò nobis boni largitur
Deus, providentiæ est].

24. Ἐγένετο, *facta est*] Puto rectè verti posse *fuerat*.
 neque enim necesse est, imo vix credibile tam lu-
 ctuoso tempore vacasse animos ambitioso certami-
 ni. Sed memor Christus quid olim inter se disce-
 ptassent, abiturus, ut dilectionis ita & humilitatis
 præcepta suis tradidit.

25. ἔξουσίαν ἔχοντες αὐτῶν, *qui potestatem habent super*
eos] Vide Matth. xx, 25.

εὐεργέται καλεῖνται. *benefici vocantur*] Sæpe apud
 Iosephum & Philonem reperias hoc nomine appel-
 lari Romanos Imperatores. Datur & aliis Regibus,
 ut apud Plutarchum De se laudando; item apud
 Isocratem Panathenæico: Apud Iosephum etiam
 Simon Ethnarcha hōc titulo ornatur. Significat

Christus nomina talia sæpe ab iis affectari qui reipsa
 suis magis quàm alienis commodis consulant. Vi-
 dent ergo quid pulchrum sit, (alioqui nomen non
 affectarent) sed facere idipsum negligunt. Vide
 quæ ad Matthæum, imprimis quod ibi ex Philone
 adduximus, valde enim facit huic loco illustrando.
 Hebræi Reges vocabant *נְרִיבִים* *beneficos*, ut Iobi
 xii, 21. xxi, 28. & alibi.

26. ὁ μείζων ἐν ὑμῖν, *qui major est in vobis*] Qui-
 cunque munus aliquod in regno meo obtinebit.

γενέσθω ὡς ὁ νεώτερος. *fiat sicut minor*] Sicut
 πρεσβύτεροι [*Seniores*] vocantur *qui Ecclesiæ præ-*
sunt, ita νεώτεροι [*juniores*] qui sunt ἐν τάξῃ ἰδιω-
 τῶν [*in ordine laicorum*], Actor. v, 6. Αναστάντες ἢ οἱ
 νεώτεροι [*surgentes autem juvenes*], Paulus i Tim. v, 1.
 Πρεσβυτέρω μὴ ἐπιπλήξῃς, ἀλλὰ παρακαλεῖ ὡς πατέρα.
 νεώτερος ὡς ἀδελφός [*Seniorem ne increpaveris, sed*
obsecra ut patrem, juvenes ut fratres]. Vult ergo
 Christus Præpositos Ecclesiis nihil splendoris aut
 commodi sibi præcipuum suprà cæteros assumere.

ὁ ἡγούμενος, *qui præcessor est*] ἡγούμενος [*Præ-*
cessor] hic dici videtur *qui in Ecclesia sublimiorem*
ceteris consecutus est gradum, ut Apostoli erant con-
 secuturi, & post eos Episcopi: ita enim veteres
 explicant illud ad Hebræos, Πειθεσθε τοῖς ἡγούμενοις
 ὑμῶν [*Obedite Præpositis vestris*]. His opponuntur
 οἱ διακονῶντες [*ministrantes*], qui in minimo sunt
 gradu.

27. Τίς γὰρ μείζων; *nam quis major est*]? Ostendit
 Christus discrimen sui Regni à regnis mundi: in
 regnis mundi Rex ad mensam accumbit, alii mini-
 strant: at Christus Rex cœlestis Regni toto vitæ
 tempore suis subditis ministerium exhibuerat, id-
 que ipsum hoc tempore per pedum lotionem oculis
 subiciebat, ut res memoriæ penitus hæreret.

28. Ὑμεῖς δὲ ἐστέ οἱ διαμεμνηκότες μετ' ἐμοῦ, *Vos*
autem estis qui permansistis mecum] Quasi dicat, *Ha-*
ctenus res vestrae satis rectè se habent: vos alloquor qui à
prodizione abhorretis, qui hactenus fideli animo me se-
clamini.

ἐν τοῖς πειρασμοῖς μου. *in temptationibus meis*] Πει-
 ρασμοὶ [*temptationes*] hic dicuntur *res adversæ per*
quas constantia exploratur, ut Gal. iv, 14. Iacobi i,
 12. ii Petr. ii, 9. Apoc. iii, 10. Dicitur autem
 Christus πειρασθῆναι [*tentatus esse*], Hebr. ii, 18.
 19, 15. quatenus per illa adversa obedientia ipsius
 emicuit.

29. Καγὼ διατίθεμαι ὑμῖν, καθὼς διέθετό μοι ὁ Πατήρ,
Et ego dispono vobis, sicut disposuit mihi Pater]
 Dubium non est quin διατίθεσθαι [*disponere*] hic
 non sit *legare*, quod Patri non convenit, sed *pactō*
addicere, ut apparet in Græco ii Paral. vii, 18.
 In Psalm. lxxxix, 4. כְּרִיתִי כְרִיתִי vertitur *diēdēmēn*
διαθήκην [*disposui testamentum*]: Sicut & libri qui-
 dam vetustissimi hic habent διατίθεμαι ὑμῖν διαθήκην
 [*disposui vobis testamentum*]. Construenda autem
 verba sunt hoc modo, Καθὼς διέθετό μοι ὁ Πατήρ βα-
 σιλείαν, καγὼ διατίθεμαι ὑμῖν, ἵνα ἐσθίητε καὶ πίνητε ἐπὶ
 τῇ τραπέζῃ μου [*Sicut disposuit mihi Pater Regnum, sic*
& ego disposui vobis, ut edatis & bibatis super mensam
meam], ut rectè exponit Theophylactus. Sensus
 est, *Sicut Pater mihi Regnum addixit acquirendum*
per tolerantiam rerum adversarum, ita & ego vobis
addico

addico gloriam Regiæ Majestati proximam simili ratione acquirendam: ὡς περ κοινωνοὶ ἐσθε τῆ παθημάτων, ἔτω καὶ τῆ παρακλήσεως [sicut socii passionum estis, sic eritis & consolationis] 11 Corinth. 1, 7. εἰ ὑπομένομεν, καὶ συμβασιαλεύσομεν [*si sustinebimus, & conregnabimus*] 11 Tim. 11, 12. Cohæret autem optimè cum superioribus, ubi eos ab ambitione deterruit. Nam quorum gloria in cœlo reposita est, ii non debent eam in terris quærere: Deinde via ad gloriam est humilis patientia, ambitioni planè adversa.

30. Ἰνα ἐσθίητε καὶ πίνητε ἐπὶ τῇ τραπέζῃ μου ἐν τῇ βασιλείᾳ μου, *Vt edatis & bibatis super mensam meam in regno meo*] Duabis notis solent cognosci Proceres regni, honoris & potestatis. Honos est in mensæ regalis consortio: Potestas in iudiciorum participatione. His translationibus hóc loco describitur dignitas, ut diximus, regiæ proxima.

31. Σίμων, Simon] Latinus & Syrus legerunt Σίμωνι [Simoni]. At à receptâ lectione stat Arabs & veteres Latini Scriptores. Apostolos omnes in Petri persona Christus alloquitur, sicut & ipse pro Apostolis loqui solebat. nam quæ ad ipsum peculiariter pertinebant, eorum ex responso ipsius nata est occasio.

ἐξήτησατο ὑμᾶς, *expetivit vos*] Id est, *petiit vos sibi dedi*. Allusio ad Iobi historiam ubi Deus Sata-næ, הִנֵּה כָּל-אֲשֶׁר-לוֹ בְיָדִי [*ecce omnia quæ ei sunt, in manu tua*]. id est, *res ejus tibi dedo, tuo arbitratui permitto*. Sic Isocrates dixit: εἰ μὴδὲν τέτων ποίω, παρ' ὑμῶν ἐξαίτειν. *Quod si horum nihil facerem, me ut dedi à vobis postularent.*

τῷ σινιάσαι ὡς τὸ σῖτον, *ut cribraret sicut triticum*] Ideo, inquit, *hoc postulavit ut vos posset pro arbitrio concutere atque agitare*. nam τῷ infinitivo junctum est τελικόν [finale] apud Lucam. σινιάζειν [cribrare] est πνῆ, quod λιμᾶν [ventilare] vertunt Septuaginta Amosi 1x, 9. sed καταχρηστικῶς [per abusionem]. nam sequitur כִּכְרָה, id est, *in cibro*. Quare eum Amosi locum hic respici credibile est. Paris significatús est זרה, quod & ipsum sæpe per λιμᾶν [ventilare] vertitur: alibi per διασκορπίζειν ἀπαλλοτριεῖν, καθυβρίζειν [dispergere, abalienare, dedecore afficere].

32. Εγὼ δὲ ἐδεήθην περὶ σοῦ, *Ego autem rogavi pro te*] Id est, *pro te aliisque Apostolis*. Ignatius ad Smyr-nenses: ὁ δεηθεὶς μὴ ἐκλείπειν τὴν πίσιν τῶ ἀποστόλων [*qui rogavit ut non deficeret fides Apostolorum*]. Videtur hæc ipsa esse oratio quæ exstat Iohan. xvii, 9. ἐγὼ περὶ αὐτῶν ἐρωῶ [*ego pro eis rogo*] & 11. Πάτερ ἁγίε τηρέσον αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου [*Pater sancte serva eos in nomine tuo*], & 15, ἵνα τηρήσῃς αὐτοὺς ἐκ τοῦ πονη-εὖς [*ut serves eos à malo*].

ἵνα μὴ ἐκλείπῃ ἡ πίσις σου *ut non deficiat fides tua*] Ignatius ἵνα [ut] intelligit υλικῶς [materialiter], ut sit ipsum illud quod rogatur. Et sanè simile lo-quendi genus infra, προσευχεσθε ἵνα μὴ εἰσέλθῃτε εἰς πειρασμὸν [*orate ne intretis in tentationem*]. Potest alioquin & τελικῶς [finaliter] intelligi. Sed res eódem ferme recidit, dum illud teneamus esse hic similem μετωνομίαν [transnominatorem] qualis ob-servata est Matth. xxvi, 41. & voluisse Christum hac oratione succurrere infirmitati naturæ huma-næ, non arrogantiae: non socordiae: ideo Petrus

æquo confidentior subtractione auxiliî punitur. Quæri hic solet an hæc Christi oratio in Petro even-tum habuerit talem, ut fides non defecerit. Scri-ptores antiqui non eodem modo loquuntur: Fi-dem in negatione amissam esse, periisse dicit Ambro-sius: negat ἐκλείψαι τὴν πίσιν [defecisse fidem] Chry-sostomus. Prudentius animo dicit servatam fidem, aliorumque exstant dicta in utramque sententiam. Sed apparet fidei vocem ab illis diversè accipi, quod & Sacrarum Literarum & communi lingua-rum omnium usui convenit. Nam nomina virtu-tum & vitiorum modò ἔξιν [habitum] denotant, modò τὴν ἐνέργειαν [actum]. quo sensu ἅπαντα τῷ ἐργῷ ὁρίζεσθαι [*omnia actu definire*] dixit Aristoteles; & Tertullianus, *Mutatis qualitatibus mutari vocabu-lorum possessiones*: Salvianus, *Nomen sine actu suo at-que officio nihil esse*. Defecit in Petro ἡ ἐνέργεια τῆ πί-σεως [actus fidei] ad tempus: ideoque nisi pœ-nitentia subvenisset, inciderat in legem illam quæ exstat Matthæi x, 33. & 11 Tim. 11, 12. Neque enim satis est corde credi ad justitiam, nisi ore fiat confessio ad salutem, Rom. x, 10. Ita is quem dixi Salvianus ait *fidem quæ per opera non probatur, ha-bendam quasi non sit*. At ἔξιν [habitum] labefacta-vit, non extinxit: mansit in animo non nuda as-sensio perceptæ veritatis, sed & propositum Chri-stianismi, quanquam eo temporis momento in-efficax. Cyprianus egregiè epistolâ ad Antonianum, *Nec putemus mortuos esse sed magis semianimes jacere eos quos persecutione funestâ sauciato videmus: qui si in totum mortui essent, nunquam de eisdem postmo-dum & confessores & martyres fierent*. Sed quoniam est in illis quod pœnitentiâ sequente revalescat, ad fidem & ad virtutem de pœnitentiâ robur armatur. Bene in-tellexit vir sanctissimus non eodem se modo habe-re animi & corporis tum vitam tum mortem. Nam corpus ut momento vivificatur, & momento solet interire: animus paulatim & per partes vitam ac-cipit, amittit, & recipit. quod nos docet Divi-na Apocalypsis 111, 2. Στήριζον τὰ λοιπὰ ἃ μέλει ἀποθανεῖν· ἡ γὰρ εὐρηκά σου τὰ ἔργα πεπληρωμένα ἐνώ-πιον τοῦ Θεοῦ [*Confirma cætera, quæ moritura erant, non enim invenio opera tua plena coram Deo*]. Facile autem partes mortuas restituit festinata pœniten-tia, de cujus utilitate ita Salvianus, *Ilico ubi con-cidere, consurgant & elevationem protinus mediten-tur in lapsu: ac, si fieri nullo modo pernecitate pœnitu-dinis potest, tam velox sit remedium resurgentis, ut vix possit vestigium apparere collapsi*. Hoc fecit Pe-trus, & propterea id ipsum quod in eo defecit vix defecisse censendum est: meritoque ad eum referas quod alibi de peccatore mox pœnitentiam agente dicit idem Salvianus, *Non penitus enim do-minum lædit suum, cui propitiatio reservatur: & quid plura? puto quod semper in ipso errore respexerit à quo obtinere potuit ne diutius erraret*.

καὶ σύ ποτε ἐπιστρέψας στήριξον τοὺς ἀδελφούς σου. & tu aliquando conversus confirma fratres tuos] Plerique ἐπιστρέψας [conversus] interpretantur pœnitentiâ du-ctus. Cæterum mihi id probari non potest: nam ex verbis præcedentibus periculum intelligi pote-rat, non lapsus. Quare alios sequi malo qui He-braïsmum putant esse, qualis est Psalm. lxxxv, 7.

יְהוָה וְהוֹשִׁיעַנו, ἐπιστρέψας ζωώσεις ἡμᾶς [*conversus vivificabis nos*], id est, πάλιν ζωώσεις ἡμᾶς [*rursus vivificabis nos*]. Italic σὺ ποτε ἐπιστρέψας σήριζον [*tu aliquando conversus confirma*], est σὺ ποτε πάλιν σήριζον [*tu aliquando rursus confirma*]. Tu quoque olim vicissim fratres confirma, id est, Da operam ne in fide deficiant, nempe pro ipsis orans, sicut ego pro te oro, adde & exemplo prælucens.

34. ἀπαρνήσῃ μὴ εἶδέναι, *abneges nosse*] Similis locutio ei quæ supra οἱ ἀντιλέγοντες ἀνάστασιν μὴ εἶναι [*qui negant resurrectionem esse*].

36. Ἀλλὰ νῦν ὁ ἔχων βαλάντιον, ἀράτω, *sed nunc qui habet sacculum, tollat*] Significare Christus voluit longè alia instare tempora quàm experti essent hactenus : nam antehac multos fuisse qui ipsis bene vellent, qui ipsorum subvenirent necessitatibus ; inimicos contra nihil in ipsos gravius ausos moliri : nunc autem sibi, & consequenter ipsis, instare gravissima quæque ; vix quemquam repertum iri qui ipsos sublevet : contra venturos ipsos in odium publicum, ita ut à quovis impune atque etiam cum laude vexandi essent. Hanc fortis diversitatem ut intelligant, primum in memoriam illis revocat antea acti temporis sortem perquam tolerabilem, quam olim ipsis prædixerat, additis signis quibusdam visibilibus, nimirum, vetito ne in futuros usus sibi peram aut crumenam aut simile quid compararent. Nunc sortem longè aliam signis etiam contrariis indicat : vult enim sumi crumenam, sumi & peram, signa instantis penuriæ, quin & quæri gladium, signum scilicet instantis periculi : nam per loca latrocinii infesta cum gladio iri solet. Diximus alibi morem fuisse multis gentibus, sed Iudæis præsertim, res insigniores non verbis tantum sed & conspicuis rebus designare, unde orta manuum impositio, aliaque multa humani instituti. De antiquis Græcis Dionysius Thrax Grammaticus, Εσήμεαινον γὰρ ὁ διὰ λέξεως μόνον ἀλλὰ καὶ διὰ συμβόλων [*Designarunt enim non verbis tantum sed etiam signis*]. Sed præcipue id usurparunt Prophetæ modò ex Dei præscripto, modò sponte suâ, aut ipsi facientes aliquid quod rei futuræ haberet significationem, aut alios facere imperantes. Exempla sunt 1 Reg. xxi, 11. Esaiæ xx, 2. Ierem. ix, 17. xxv, 11, 2. Ezech. iv, 2. xii, 7. Osee i, 2. Actor. xxi, 11. & alibi. Dicit ergo Christus, Si quis crumenam habet, ne eam domi relinquat sed secum ferat. Qui imperativum in futurum vertunt, eos apparet offensos præcepti sibi non intellecti novitate : sed lectionem receptam defendit Interpretum consensus.

ὁμοίως καὶ πῆραν similiter & peram] Hoc dicitur per modum parentheseos. Nam ad crumenam redit oratio. Sed obiter & transcurso admonet Christus perâ quoque opus fore, victu alioqui defecturo. βαλάντιον [*sacculus*] est כִּס, quod μαρσούπιον [*marsumpium*] plerumque vertunt Græci. πῆρα, ὑλκή [*pera*].

καὶ ὁ μὴ ἔχων, & qui non habet] Scilicet βαλάντιον quod [*sacculum quem*], habere solent qui aliquid habent pecuniæ. Nam de pera erat interjecta mentio ut diximus, quod verborum quoque ordo

satis indicat. Est enim quasi dicat, Quisquis crumenam habet sumat eam ; sed simul cum pera : & quisquis non habet, potius vestimentum divendat, quàm gladio careat : id enim mos est facere quoties vis timetur.

πωλησάτω τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ, vendat tunicam suam] Hoc non præcisè præcipitur sed comparatè, id est, Omnino gladium sibi comparet, vel veste divendita, si aliter comparare non potest.

37. ἔτι τῆτο, adhuc hoc] Post multa alia à me tolerata jam illud ultimum restat, ut pro scelerato morti addicar, unde & illa sequentur quæ ad vos pertinent : nam magistri ignominia atque odium ad discipulos redundat.

τέλῃ ἔχῃ. finem habent] Id est, jamjam finem accipient : τὰ περὶ ἐμοῦ [*quæ ad me pertinent*], ea scilicet quæ ad statum depressionis meæ pertinent.

38. ἰδὲ μάχαιραι ὧδε δύο. ecce duo gladii hic] Dicunt hoc, ut intelligant an per duos illos gladios satis factum sit ipsius imperio. Galilæos fuisse μάχαιρας [*bellicosos*] ait Iosephus : & credibile est cum iter è Galilæa ad urbem infestum esset latrociniiis, multos ad urbem profectos cum gladiis : quod & ex Iosepho aliquot locis colligere est, qui & Essenos ait armatos incessisse latronum metu. & suo tempore etiam ferarum causâ id fieri in Palæstina solitum Cyrillus narrat. Hunc morem secuti videntur Apostoli, non omnes, sed ex omni numero duo, quorum alter fuisse Petrus videtur, qui mox gladio, ut suo, utitur.

Ἰκανόν ἐστι. Satis est] Satis ad significationem ; nam ad pugnam vel duodecim gladii nihil facerent adversus ingruentem hostium multitudinem.

40. Προσεύχεσθε μὴ εἰσελθεῖν. Orate ne intretis] Vide quæ ad Matthæum.

41. ὥσει λίθος βολὴν, quantum jactus est lapidis] ἡπὸς [*quantum jaci potest*], Genes. xxi, 16.

Θεῖς τὰ γόνατα, positis genibus] Communis mos orandi erat stando : in genibus orabant] quoties res major urgebat.

42. εἰ βάλῃ παρνεγκεῖν, si vis auferre] Id est, utinam velles auferre : nam ita εἰ accipi, etiam cum indicativo conjunctum, jam bis notavimus. Hoc loquendi genus non intellectum mutandæ scripturæ locum præbuit. De hoc desiderio diximus ad Matthæum.

43. ἄγγελος ἀπ' οὐρανῶν, Angelus de celo] Illaudabilis fuit & superstitio & temeritas eorum qui hanc particulam & sequentem de sudore delevere, nihilo graviore de causâ quàm quo illud quod supra est de fletu deletum diximus. Christus enim destitutus Divinitatis in se habitantis virtute humanæque naturæ relictus, ac proinde ἐλαττωθεὶς βραχύ τε παρ' ἀγγέλους [*pusillum quid minor factus Angelis*] opus habuit Angelorum solatio : quod in aliis etiam Christi πειρασμοῖς [*tentationibus*] observare est, ut Matth. iv, 11. Simile solatium aliàs à voce cœlesti accepit Iohannis xxi, 28,

ἐνισχύων αὐτόν. confortans eum] Gloriam promissam & salutem humani generis, mortis istius fructum in mentem ipsi revocans, quibus ad tempus refocillatus, iterum permissus est mœrori.

ἐν ἀγωνίᾳ, in agonia] Propriè Græci hanc vocem

cem usurpant de eo motu animi ad grave periculum qui tamen fortitudinem non expectaret. Porphyrius ad illud Homeri,

Τρώας μὲν τρέμουσιν αἰνῶν ὑπὸ λυθε γυνὴ ἑκαστον
Εκτορί τ' αὐτῷ θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι πάτασσε.

[Troibus obvenit pavor ingens corpore toto;

Et cordis pulsus vehemens fuit Hectore in ipso].

Ita ait, Οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι καὶ ὁρῶντες ἐτρεμον, ὁ δὲ ἐν τῷ κινδύνῳ καθεστὼς ἀνδρεῖσιν ὦν, μόνον ἠγωνία [Ceteri enim vel viso tremebant, ad quem periculum pertinebat is verò cum esset fortis, sollicitus erat tantum].

44. ἐκτενέστερον προσήυχeto. prolixius orabat] Augesciente dolore intendebat vim precationis, gestu quodque id ipsum exprimens. nam ante genua flexerat: nunc toto corpore in terram procumbit, ut ex Matthæo & Marco discimus. Eo autem situ corporis orare viri sancti solebant in extrema necessitate. Quare errant qui hic confundunt τὰ γόνατα τίθεσθαι [flectere genua], id est כָּרַךְ, & πίπτειν εἰς πρόσωπον [procumbere in faciem] aut ἐπὶ τῇ γῆς [in terram], id est הִתְחַנַּת, hoc enim est ἐκτενέστερον προσευχομένους [intentiùs orantis].

καταβαίνοντες, decurrentis] Ita legit Latinus; & sensus videtur esse apertior: nam sanguis maxime cum in terram cadit conspicitur θεομεγεῖσθαι [concreescere]. Est enim θεομεγεῖσθαι Galeno etiam in libro primo De semine τὸ αἷμα πεπηγὸς [sanguis concretus]. Syrus quoque sic legisse videtur: sed ita ut subintelligeret vocem ἰδρωτός [sudoris]; quod loquendi genus exemplo non caret. Docet Aristoteles III de historia animalium accidere nonnullis ἰδρῶσαι αἱματώδεις περιττώματι διὰ καχεξίαν καὶ διὰ τὴν τῆς θερμότητος ὀλιγότητα [exsudare excrementum sanguinolentum ob malum corporis habitum & caloris defectum]. Attamen hoc loco nihil est unde certo colligas sudori huic sanguinem fuisse permixtum. Nam, ut Theophylactus, & Euthymius notant, non dictum est ἐγένετο ἰδρὼς αἱματός [factus est sudor sanguineus], sed ἐγένετο ὁ ἰδρὼς αὐτῆς ὡσεὶ θεομεγεῖσθαι αἷματός [factus est sudor ejus sicut gutta sanguinis]. Quæ verba indicant verum fuisse sudorem qui emanavit, non tenuem tamen sed crassum, quales esse solent grumi sanguinis, cum sudor vix soleat θεομεγεῖσθαι [in grumos concreescere]. Non aliter certè intellexit Iustinus colloquio cum Tryphone, qui omisâ sanguinis mentione satis habuit grumos dixisse, ἰδρὼς ὡσεὶ θεομεγεῖσθαι κατεχεῖτο αὐτῆς εὐχομένους [sudore grumorum instar perfundebatur orans]. Tale illud,

Salsusque per artus

Sudor iit.

48. Φιλήματι τὸ ὄν τῆς ἀνθρώπου παραδίδως; osculo Filium hominis tradis? Sub pacis signo prodicionem occultas? Sic illum oscularis, de quo scriptum est Psal. 11. 12. Osculamini filium?

49. εἰ πατάξομεν ἐν μαχαίρᾳ, si percutimus in gladio] Dubii inter id quod natura dictabat & sæpe inculcata patientiæ præcepta, Dominum quid faciendum sit rogant. At Petrus non expectato Domini responso ad vim vi arcendam accingitur.

51. Εἴτε ἕως τῆς, Sinite usque huc] Satis est huc usque vos progressos in vi reponenda: nolite ultra progredi: hic consistite. Ita hunc locum rectè exponit Syrus.

53. αὕτη ὥρα ἐστὶν ἡ ὥρα καὶ ἡ ἐξουσία τῆς σκοτίας. hæc est hora vestra & potestas tenebrarum] Hoc est tempus illud quo vobis & per vos tenebrarum principi potestas in me conceditur, ad implenda vaticinia scilicet. Hæc potestas hæcenus vobis negata est, alioqui interdum palam inter vos agentem comprehendissetis sine armis, sine ullo strepitu. Vox ἐξουσίας [potestatis] hoc modo sumitur & in Apocal. 1x, 3, & 19.

54. τῆς ἀρχιερέως, Principis Sacerdotum] Cajaphæ. Vide ad Matthæum.

56. πρὸς τὸ φῶς, ad lumen] Ad ignem, ut apud Marcum.

ἀτενίσασα, cum fuisset intuita] Requirit vocabuli proprietas circumlocutionem in Latino sermone, putà, spectans oculis defixis: ita suprà 1v, 20. & in Actis aliquoties.

59. ὡσεὶ ὥρας μιᾶς, quasi horæ unius] ὡσεὶ [quasi] non semper minus, sed sæpe & plusculum eo quod dicitur significat, ut diximus ad caput 111, 23. Atque ita hic accipi debet. Vide quæ ad Matthæum.

61. ἐπέβλεψε τῷ Πέτρῳ, respexit Petrum] Admonens illum tacitè & inconsultæ jactationis & maturandæ pœnitentiæ. Non alienum hinc est quod Plutarchus narrat, Πολέμωνα Ξενοκράτης ὁφθεις μόνον ἐν τῇ διατριβῇ καὶ ἀποβλέψας πρὸς αὐτὸν ἐτρέψατο καὶ μετέθικεν Polemonem Xenocrates visus tantum dum disputat, aspectu ipso mutavit transtulitque ad se].

63. Καὶ οἱ ἄνδρες οἱ συνέχοντες, Et viri qui tenebant] Ad Matthæum monuimus coactum Lucam retrogredi, quia Historicorum more totam de Petro narrationem una serie exhibere voluerat. Verbum autem ἔχον verti solet συνέχειν [tenere], unde est verbale ἔχον [angustia] apud Esaïam LIII, 8. ubi hæc historia prædicatur.

δέροντες, cadentes] Omisit Syrus, quia sequitur ἐτυπλον αὐτῆς τὸ πρόσωπον [percutiebant faciem ejus]. Sed non est novum genere nominato speciem quoque eximiam nominari.

66. ὡς ἐγένετο ἡμέρα, ut factus est dies] Cum dies adventaret; nam & ita sumi solet ὁ αἰὶς [tempus inde finitum].

συνήχθη, convenerunt] Id est, ἢ συναγόμενον [erat congregatum] Vide quæ ad Matthæum.

ἀνήγαγον, duxerunt] Videtur hæc lectio verior quàm ἀπήγαγον [abduxerunt]. nam Synedrium habebatur in porticu excelsiore.

68. Εἰ καὶ ἐρωτήσω, Si autem & interrogavero] Si qua argumenta proponam quibus me Christum probem. Argumentari enim Hebræi non minus quàm Græci solebant interrogando. Sæpe ita utitur Sextus Philosophus, & hinc apud Aristotelem fallacia plurium interrogationum. Cicero de fato, Sic enim interrogant, Si fatum tibi est ex hoc morbo convalescere, convalesces. id est, Sic enim argumentantur. Rectè autem dicit Christus non responsuros: sciebat enim hoc illis propositum, non ut se rationibus revincerent, sed ut opprimerent auctoritate: sed & antehac ejusdem confessûs Senatores interrogati siluerant. suprà xx, 7, 17, 44.

70. Ὑμεῖς λέγετε, vos dicitis] Id est, rem dicitis: ut apud Xenophontem, αὐτὸς τῶτο λέγεις ὦ Σώκράτης [ipse hoc dicis ὁ Socrates].

ὅτι ἐγὼ εἰμι. *quia ego sum*] Quod hic monet vir eruditissimus ὅτι [*quia*] esse Christi affirmantis, non repetentis vocem, verum putem.

71. ἤκασαμεν ἀπὸ τῆς στόματός αὐτοῦ, *audivimus de ore ejus*] βλασφημίαν [*blasphemiam*] scilicet, quod exprimunt Matthæus & Marcus, perspicuitatis causâ, cum alioqui mos fuerit Hebræorum βλασφημίαν [*blasphemiam*] silentio potius quam verbo indicare.

C A P V T XXIII.

1. Τὸ πλῆθος αὐτῶν, *multitudo eorum*] Ita vocat cœtum Senatorum: quare bene vertit Syrus כְּנֶשֶׁת [*cœtus eorum*].

2. διασέφοντα τὸ ἔθνος, *subvertentem gentem*] Eodem crimine accusatur quo ab Achabo Elias: nam & ibi עֲכָר יִשְׂרָאֵל [*qui conturbat Israël*] Lxx vertunt ὁ διασέφων τὴν Ἰσραὴλ [*qui subvertit Israël*]. Elias à falsorum deorum cultu, Iesus à vita corruptissima populum in rectam viam revocabat. hoc impii vocant διασέφειν [*subvertere*], quia scilicet nolunt moveri Camarinam.

καὶ κωλύοντα Καίσαρι φόβους δίδοναι, & *prohibentem Cæsari tributa dare*] Quia è Galilæa processerat Iudas hujus dogmatis auctor, ideo confidenter objiciebant Christo crimen, & odiosum maximè Romanis, & in Galilæo credibile. Neque nesciebant quàm id esset falsum: sed ita conducebat instituto. Quædam crimina objecisse satis est.

λέγοντα ἑαυτὸν Χριστὸν Βασιλέα εἶναι. *dicentem se Christum Regem esse*] Etiam mentitur qui verum ad rem pertinens subticet, quod hic faciunt Iudæi Senatores. Iesus Christum se, id est, *eximium promissumque Regem* dixerat, sed nempe Regni cœlestis; quod Romanorum potentiae non obstabat: id non additum, facit rem longè aliam videri.

3. Σὺ λέγεις. *Tu dicis*] Rem fassus est Iesus, sed additâ quam Senatores suppresserant distinctione, *Rex sum*, inquit, *sed non Regni terrestris*: quod Iohannes explicat.

4. Οἱ Πιλάτος εἶπε, *Ait autem Pilatus*] Nempe exiens ad Senatores foris expectantes, ut Iohannes nos docet.

Οὐδὲν εὗρισκω αἴτιον, *Nihil invenio causæ*] Nullum crimen. Nam noxæ vox ad privata delicta referri solet. Videbat confessionem ita esse temperatam, ut crimen non contineret, probationes videbat nullas. Ipse hominis habitus à regni affectati suspicione longè aberat.

5. Επίχων, *invalescebant*] Instabant. קִינָה [*urgebant*] Exod. xii, 33.

Ὅτι ἀνασειέτω λαόν, διδάσκων *Quia commovet populum, docens*] Cum non recipi à Pilato viderent crimen regni affectati, ad aliud confugiunt quod facti erat non ambigui, sed juris habebat quæstionem: Docet, inquit, res quasdam novas, neque congruentes cum receptis apud nos sententiis. Iam verò satis notum est, ea re populum commoveri solere, ac proinde adversari hoc publicæ tranquillitati cuius tu custos es constitutus. Hoc ipsum est quod Socrati Athenis obiectum fuit. Ita & Paulum accusat Tertullus, ut κινῶντα στάσιν πᾶσι τοῖς Ἰουδαίοις [*concitantem seditionem*]

omnibus Iudæis] Celsus quoque & Iudæos, ut seditiosos accusat quod ab Ægyptiorum institutis recessissent, & Christianos quod à Iudaicis.

ἀρχάμεν ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας ἕως ὧδε. *incipiens à Galilæa usque huc*] Si dubitas, inquirere potes, non per Iudæam tantum, sed & per Galilæam, nutricem seditiosorum hominum, quot ille disciplinae suæ stipatores collegerit.

7. Εἰργνὼς ὅτι ἐκ τῆς ἐξουσίας Ἡρώδης ἐστίν, *Et ut cognovit quod de Herodis potestate esset*] Cognito ipsum esse ex Herodis territorio. Ita enim μετωνομικῶς [*per trans-nominationem*] hic sumitur vox ἐξουσίας [*potestatis*].

ἀνέπεμψεν αὐτὸν, *remisit eum*] Propriam Romani juris vocem usurpavit. nam remittitur reus qui alicubi comprehensus mittitur ad Iudicem aut originis aut habitationis. Itaque Pilatus Herodi, ut Tetrarchæ ejus loci, unde esse Iesus dicebatur, potestatem permisit Iesum abducendi in Galilæam, ibique, si vellet, cognoscendi de ejus causa, ut fieri inter Romanos provinciarum Rectores solebat, quod rectè hic notat Theophylactus. Celsus in L. Non est dubium D. de custodia rerum, *illud à quibusdam observari solet, ut cum cognovit & constituit, remittat illum cum elogio ad eum qui provinciae præest unde homo est: quod ex causâ faciendum est.* Sed hic antequàm quicquam constituisset, remittit reum Pilatus. major enim reverentia Regi quàm Præsidi debebatur. Sic Vespasianus cognitionem de Tarichææ oppidanis Agrippæ Regi permittit apud Iosephum belli Iud. III, cap. ult.

8. ἐξ ἱκανῶν, *ex multo tempore*] Id est, ἐκ χρόνων ἱκανῶν [*temporibus multis*], ut loquitur supra viii, 27.

ἰδεῖν αὐτὸν, *videre eum*] Vide supra ix, 9.

ἤλπιζέ τι σημεῖον ἰδεῖν ὑπὸ αὐτοῦ γινόμενον. *sperabat signum aliquod videre ab eo fieri*] Vt oculos & animum re nova pasceret, more aulæ. At Deus non ita prodigus est potentiae suæ, ut eam inservire cupiat humanæ curiositati. Res magna sit necesse est propter quam naturæ leges excedantur.

9. Επηρώτα ὃ αὐτὸν *Interrogabat autem eum*] De potestate quam sibi arrogaret.

10. ἐυτόνως κατηγοροῦντες αὐτὸν. *constanter accusantes eum*] Vox est usus medii. nam & de Paulo dicitur ἐυτόνως διακατηλέγχετο τοῖς Ἰουδαίοις [*vehementer revincebat Iudæos*] Actor. xviii, 28. Puto rectè verti acriter. Dabant autem operam Senatores, ut Herodi quoque suspectum facerent Iesum affectati imperii. Nam regnum Davidicum non minùs Galilæam quàm Hierosolyma complectebatur.

11. ἐξεδυνήσας ὃ αὐτὸν, *sprevit autem illum*] Indignum suâ magnitudine ratus, si crederetur metuīse hominem, neque armis neque regnandi artibus instructum. Respondet hoc voci לֵהָרָה [*abjectissimus*] apud Esaiam liii, 3.

σὺν τοῖς στρατεύμασιν αὐτοῦ, *cum exercitu suo*] Cum ministris suis, ut rectè vertit Syrus. Nam Hellenistæ στρατιάν & στρατεύμα [*exercitum*] usurpant, ut Hebræi צְבָא [*exercitum*], pro quovis comitatu.

ἐμπαίξας, *illudit*] Illudens ei, ut homini fatuo: hæc enim portio est Christi & Christianorum apud id genus homines.

ἰσθῆτα λαμπράν, *veste alba*] Fulgentem Arabs intelligit

telligit, *albam* Latinus: neutrum satis certum est. Nam, ut suprà, de eo qui magnificè epulabatur dixerat *εὐφραϊνόμενος λαμπρῶς* [epulabatur splendide], ita & hic *λαμπρὰν ἐδῆται* intelligit *vestem splendidiorē*: quomodò & Iacobus appellat *vestem* hominum opulentiorum. At hic insuper privato cultu *splendidiorē vestem* par est intelligi. Nam irrisit eum Herodes ut majora captu suo stultè appetentem, ita ut à re fortè non aberraverit Syrus qui *vestem coccineam* est interpretatus. Dubitari potest Latino magis an Arabi faveat quod Actor. x, 30. legimus Angelum Cornelio apparuisse *ἐν ἐδῆτι λαμπρῇ* [in veste alba]: Nam solet Angelis & *candidus* & *fulgens habitus* adscribi, ut alibi notatum est.

ἀνέπεμψεν αὐτὸν τῷ Πιλάτῳ. remisit eum ad Pilatum] Indignum irā suā ratus ac proinde beneficio indultæ cognitionis non utens.

12. *Εγένοντο ὃ φίλοι, Et facti sunt amici*] Eò nimirum amicitiae genere quod communi utilitate conglutinetur & rectius factio dicitur,

— *Tam diri fœderis ictu*

Parta quies.

Vitia inter se discordia adversus virtutem facilè conspirant.

προὔπῃρχον γὰρ ἐν ἔχθρᾳ ὄντες, nam antea inimici erant ad invicem] Ob Galilæos, ut credibile est, à Pilato nuper trucidatos. Sed & alias facillimè inter Reges & Romanos Præsides ex æmulatu odia nascabantur, cujus rei insigne exemplum legat qui volet apud Philonem adversus Flaccum.

13. *καὶ τὰς ἀρχοντας, & Magistratus*] Id est, τὰς πρεσβυτέρους [Seniores].

καὶ τὸ λαόν, & plebem] Allocutus eos est adstante populo. Vide quæ ad Matthæum.

14. *ὡς ἀποστροφὸν τὸ λαόν. quasi avertentem populum*] *Tanquam qui avertat populum à Romani imperii reverentia.* Sic ἀποστροφὴν [aversionem] προδοσίαν [proditionem] interpretatur Hesychius.

ἐνώπιον ὑμῶν, coram vobis] Hoc ad Senatores dicitur. Ait Pilatus se rem totam inquisivisse non tantum cum consilio suo, sed & coram ipsis Senatoribus, primum quidem cum reum adducerent, iterum verò cum ad eos ipse processisset.

ἀνακρίνας, interrogans] *Inquisitione facta.* Etiam hic *κυριολογεῖ* [propriè loquitur] Lucas. Nam vox est judicialis Actor. iv, 9. *Εἰ ἡμεῖς σήμερον ἀνακρινόμεθα ἐπὶ ἐνεργεσίᾳ* [Si nos hodie dijudicamur in beneficio]. Actor. xxv, 26. *Ὅπως τὸ ἀνακρίσεως γενομένης ᾗ τι γράψαι* [ut interrogatione factà habeam quod scribam]. xxviii, 18. *Παρεδόθην εἰς τὰς χεῖρας Ῥωμαίων, οἵτινες ἀνακρίναντές με ἐβόλοντο ἀπολῦσαι* [Traditus sum in manus Romanorum: qui cum interrogatione de me habuissent, voluerunt me demittere]. Plato, *Ἀφών* [ὁ δὲ ἀνδρὶ δικαστῆς ἡμῖν, καὶ μὴ πλεῖον ἢ ἀνιδίκων ἐν ταῖς ἀνακρίσεσι φθεγγόμενος] [Mutus nobis Iudex, nec plura in examine adversariis loquens]. Plutarchus, *Γράψας πῶς δὲ ἀνακρίνασθαι τὰς ἐν αἰτίαις γενομένας* [Scribens quomodo oportet in reos inquirere].

αἴτιον, ὧν κατηγορεῖτε κατ' αὐτῶν, causam ex his in quibus eum accusatis] *Quod ad Majestatem scilicet pertineat, id enim præcipuè urgebatur.*

15. *ἀλλ' ἐδὲ Ἡρώδης. sed neque Herodes*] Si mihi

non creditis, credite populari & consorti religionis.

ἀνέπεμψε γὰρ αὐτὸν πρὸς ἡμᾶς, remisit enim eum ad nos] Hæc lectio cum multis codicibus fulciatur & Arabi videatur placuisse, mihi non displicet. Sequentia enim rectius cohererent. Syrus legit *ἀνέπεμψε γὰρ αὐτὸν πρὸς αὐτὸν* [remisi enim eum ad illum].

οὐδὲν ἄξιον θανάτου ἐστὶ πεπραγμένον αὐτῷ. nihil dignum morte actum est ei] Videtur Syrus hoc πεπραγμένον [actum est] interpretari non ab Iesu sed ab Herode circa Iesum: quem sensum & Latina versio recipit; ut hoc dicat Pilatus, *Remissum ab Herode Iesum sine ullo elogio aut signo quo mortem commeritus posset intelligi.* Et certè hunc sensum requirere videtur illud *ἰδὲ* [ecce], quod rem quasi oculis subijcit, & alioqui bis idem dixerit Pilatus. nam præcessit *ἐδὲν εὖρον αἴτιον* [nullam inveni causam].

16. *Παιδεύσας, Emendatum*] Iterum proprietatem sectatur. nam *παιδεύειν* respondet Latino *castigare*; castigatio autem de flagellis propriè dicitur L. veluti. D. de pœnis. Sed notandum est fuisse tum Pilato varia animo consilia versanti propositum flagris Iesum cædere, non ut postea fecit, quasi habendæ quæstionis causâ, sed pro pœna. Nimirum legibus Romanis arbitraria erat pœna, si quis (ut Paulus Ictus in receptis sententiis loquitur) novas ex usu vel ratione incognitas religiones induceret, ex quibus animi hominum moverentur: quod Marcus Imperator dixit, Si quis aliquid fecisset quo leves hominum animi superstitione Numinis terrentur. Hoc crimen, quàm Majestatis videbatur Pilato, qui quovis modo satisfacere Iudæis volebat, magis in Iesum congruere, ut solent qui aliud quàm jus intuentur quærere aliquid quod obtendant injuriæ.

18. *αἶρε τῆτον, tolle hunc*] De hoc clamandi modo diximus ad Matthæum.

22. *Τί γὰρ κακόν; quid enim mali?* *Quod capital?* Est autem & hic αἰτιολογία τῆ σιωπῶμενης [ratio ejus quod subticetur]. Subintelligitur enim, *non faciam quod vultis: aut, iniquum postulatis.*

23. *καὶ τὸν Ἀρχιερέων. & Principum Sacerdotum*] Agnoscunt has voces Syrus & Arabs. neque supervacuae sunt. Significatur enim, hos fuisse in populo ad clamorem præcipuos: quod vel maximè indignum erat eorum gravitate.

24. *ἐπέκρινε γενέσθαι, adjudicavit fieri*] *Ἐπικρίνειν* nihil hic est aliud quàm judicando discernere. Ita *θανάτον ἐπέκρινε* [morte damnavit] dixit Scriptor II Maccabæorum iv, 48.

25. *τὸν διὰ σάσιν καὶ φόνον βεβλημένον εἰς τὴν φυλακὴν, qui propter seditionem & homicidium missus fuerat in carcerem*] Multò est ἐμφατικώτερον [significantius] quàm si simpliciter dixisset Barabbam. Ita Petrus Actor. iii, 14. *Ὑμεῖς ὃ τὸ ἅγιον καὶ δίκαιον ἡγήσασθε, καὶ ἡτήσασθε ἄνδρα φονέα χαριζῆναι ὑμῖν* [Vos autem sanctum & justum negastis, & petiistis virum homicidam donari vobis].

26. *ὁπίσθεν τῷ Ἰησοῦ. post Iesum*] Vide quæ ad Matthæum.

28. *μὴ κλαίετε ἐπ' ἐμὲ, nolite flere super me*] Respicit Christus morem hominum de suis quàm de alienis

alienis malis magis dolentium : quasi diceret, Si calamitates quæ vobis impendunt videretis, non vacaret vobis lacrymas mihi impendere.

29. ἐν αἷς ἐρεῖσι, in quibus dicent] Indefinitè. id est, cum dicetur.

Μακάριαι αἱ στείραι, beatæ steriles] Quia duplex est dolor liberos videre miseriæ participes. Euripides Alceſtide,

Ζηλῶ δ' ἀγάμεις ἀτεκνύσσετε βροτῶν.

Μία γὰρ ψυχὴ τ' ὑπὲρ ἀλγεῖν

Μέτριον ἄχθῃ.

Felix, felix, quisquis thalamis

Et prole vacat, namque una anima est

Cui sat debet suus esse dolor.

30. λέγειν τοῖς ὄρεσι, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς, καὶ τοῖς βουνοῖς, καλύψατε ἡμᾶς. dicere montibus: cadite super nos, & collibus, operite nos] Ex Oſea x, 8. ubi de Samaria fermo, quæ & pravitatis & pœnæ Hierosolymorum gessit imaginem: sed ibi transpositis vocibus est, Ερεῖσι τοῖς ὄρεσι, Καλύψατε ἡμᾶς, καὶ τοῖς βουνοῖς, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς [dicent montibus: Operite nos, & collibus: cadite super nos]. Iohannes Ἰουδαῖος [colles] interpretatur πέτρας [rupes] Apocal. vi, 16. λέγουσι τοῖς ὄρεσι καὶ ταῖς πέτραις, Πέσετε ἐφ' ἡμᾶς καὶ καλύψατε ἡμᾶς [dicunt montibus & petris: cadite super nos & abscondite nos]. Similis est locus Eſaiæ i, 19. Locutiones hæc sunt quidem proverbiales, at simul à Christo usurpatæ sunt ad eventum singularum significationem, quò magis ex his dictis ipsius præſcientia appareret. Nam & matrum ea fuit miseria, ut suos ipsæ natos præ fame manderent, & occupante urbem Romano exercitu, plurimi se in specus abdiderunt; ut apud Iosephum videre est.

31. εἰ ἐν τῷ ὑγρῷ ξύλῳ ταῦτα ποιεῖσιν, ἐν τῷ ξηρῷ τί γενήσεται; si in viridi ligno hæc faciunt, in arido quid fiet]? Quanquam potest ποιεῖσιν [faciunt] ad Romanos referri, tamen convenientius puto impersonaliter exponi; ut sensus sit, Si hoc fit (Divinâ scilicet dispensatione) in ligno humido, quid fiet in arido? quomodo Petrus dicit, εἰ δίκαιος μόλις σωζέται [si justus difficulter salvatur], (id est non nisi per multas calamitates) ὁ ἀσεβὴς καὶ ἁμαρτωλὸς πᾶς φανεῖται; [impius & peccator ubi apparebit]? Rabbi Salomo ad x Num. Quum Deus sanctus benedictus iudicium facit in iustis, timetur, extollitur, & laudatur: nam si in illis hoc facit, quantò magis in impiis? Apparet autem & hoc loquendi genus fuisse proverbiale. Nam Hebræi viros bonos ligna viridia vocant, malos arida. Est enim tritum apud eos adagium, Si duo fuerint ligna arida & unum viride, arida illud lignum viride exurunt: quo significant faciliè bonos, utpote pauciores, opprimi malorum conspiratione. Sed & apud Ezechielem xx, 47. comminatur Deus excisurum se כָּל־עֵץ־וְכָל־יֶשֶׁבֶת־בְּעָמְוָה, πᾶν ξύλον χλωρὸν καὶ πᾶν ξύλον ξηρὸν [omne lignum viride & omne lignum aridum], quod ipse mox xxi, 3. interpretatur iustum atque improbum. utitur eadem similitudine & Hermas libro tertio. Sed & in Psalm. i vir bonus virenti arbori comparatur, contraque arbores emortuæ & Christo & Baptistæ vocantur homines à pietate destituti.

32. κακῆργοι, nequam] Facinorosi. nam nequam multò est minus; malefici autem propriè sunt qui malis carminibus aut herbis nocent.

33. τὸν καλέμενον Κρανίον, qui vocatur Calvaria] Si codices adſtipularentur, legerem κρανίων [craniorum], quomodo & Latinum Interpretem legiſſe ſuſpicor, aut κρανίς [cranii], quomodo legiſſe videtur Epiphanius. Alioqui erit μεταωνυμία [transnominatio], κρανίον [cranium] pro κρανίς τόπος [cranii locus], ut est apud Matthæi Interpretem & Marcum. Sed & in Cephallenia urbem fuiſſe legimus quæ Cranium vocaretur: Thucydidi κρανία [crania] plurali numero.

34. Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς. Pater, dimitte illis] Quod dicto monuerat Christus, Orandum ὑπὲρ τῶν ἐπηρεάζοντων ἡμᾶς [pro iis qui nos damno & injuria afficiunt], id factò nunc præſtat, Pontificem se verè exhibens, cujus est munus προσφέρειν ὑπὲρ τῶν λαῶν ἀγνοημάτων [offerre pro populi ignorantia]. Atque ita impletum est quod prædixerat Eſaias יְהוָה יִפְּצֵם [pro transgressoribus intercedet]. Illud autem ἄφες [dimitte] interpretandum ex simili oratione Stephani, Μὴ σήσης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην [Ne statuas illis hoc peccatum], Ne imputa, scilicet in hoc, ut pœnitentiam illis præcludas festinato exitio aut plenissimâ obduratione. Iustinus colloquio cum Tryphone, Διὸ καὶ ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ὑπὲρ τῶν ἄλλων ἀπάντων ἀνθρώπων τὸ ἐχθραίνοντων ἡμῖν εὐχόμεθα, ἵνα μελαγχρόντες ὧν ἡμῖν μὴ βλασφημήτε τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν [Hac de causa & vestram & omnium eorum, qui inimico in nos sunt animo, vicem deprecamur Deum, ut aliquando actâ nobiscum pœnitentiâ Christo Iesu maledicere desinatis]. Et alio loco, Καὶ ἡμεῖς ὑμᾶς καὶ τὰς δι' ὑμᾶς τοιαῦτα κατ' ἡμῶν ὑπεληφότες εἰ μισῶμεν, ἀλλ' εὐχόμεθα καὶ νῦν μετανοήσαντας πάντας ἐλέος τυχεῖν παρὰ τῆς εὐσπλαγχνῆς καὶ πολυελέος πατρὸς τῶν ὅλων Θεῷ [Nos verò nec vos odimus, nec eos qui vestro vitio tam malignè de nobis sentiunt: imò vero precamur, quò vel nunc aliquando omnes pœniteat errorum, misereanturque omnium misericors universi parens Deus]. Sic Paulus i Tim. i, 13. ait se misericordiam consecutum, eò quòd ignorans egisset quæ egerat: significans ideo se non obduratum, non præclusum sibi ad veritatem aditum.

οὐ γὰρ οἶδασιν τί ποιεῖσι. non enim sciunt quid faciunt] Sic Ecclesiastæ iv, 17. Nesciunt se malum facere. Facit hic Christus quod solent deprecatores: omisso quòd in factò Iudæorum erat accusandum, id refert quòd ad minuendam aliquo modò culpam pertinebat. Erat quidem ignorantia crassa ac supina, adde etiam profecta ex multis vitiis, sed tamen non extremâ lineâ peccabant qui in eum peccabant quem non pernoverant. Aristoteles Rhetor. primo, & eum secutus Themistius Oratione ad Valentem, tria faciunt delictorum genera, ἀτυχήματα, ἁμαρτήματα, ἀδικήματα [infortunia peccata, injurias]. Et ἀτυχήματα [infortuniis] quidem ait Themistius deberi τὸ συναλγεῖν καὶ τὸ οἰκτεῖν [condolentiam & miserationem] (quòd dixerat & Diodorus Siculus Bibliothecæ libro xiii) τοῖς ἁμαρτήμασι [peccatis] verò τὸ μέμφοσθαι καὶ τὸ ἐπανορθεῖν [querelam & correctionem], postremò τοῖς ἀδικήμασι τὸ καταγινώσκειν καὶ τιμωρεῖσθαι [injuriis condemnationem & pœnam]. Iudæorum hoc peccatum

tum sicut nudum ατύχημα [*infortunium*] non erat, imo excedens etiam communem ἀμαρτημάτων [*delictorum*] sortem, ita aliquid trahebat ἐκ τῆ αὐτοχρήματ^{ος} [*ex infortunio*], ob ignorantiam ei admixtam: quam & Petrus agnoscit Actor. 111, 17. & Paulus 1 Corinth. 11, 8. Itaque videre est multos eorum hac Christi deprecatione sublevatos, cum intellexissent postea Christi causam Deo probatam, adductos ad feriam facinoris sui detestationem. Alia longè eorum causa est qui à vigilibus mendacium nummis redemerunt, aut Apostolis interdixerunt ne ederent cœlestis potentiae signa. Bene docuit Aristoteles libro de moribus 111. ἕτερον εἶναι τὸ δι' ἀγνοίαν πράττειν τῆ ἀγνοῦντα ποιεῖν [*aliud esse per ignorantiam, aliud ignorantem facere*]. Nam quosdam esse qui ignorantes quidem peccent, sed non per ignorantiam, cuius rei evidens esse indicium si eos re compertâ facti non pœniteat. Quam sapientissimi Philosophi observationem ad causam hanc Iudæorum sapienter aptatam videre est in responsionibus ad Orthodoxos quæst. cviii. ubi ita ait quicumque ille est magni iudicii Scriptor, Δειχθεὶς δὲ νομιζομένης γνώσεως διὰ τὴν ἀποβάσεως, ἀγνοίας ὑπαρχούσης τῶν πραγμάτων, ἀν' ἐμμένει τῇ αὐτῇ ἀγνοίᾳ ὁ ἀγνοήσας, ἐδεμίαν ἐφέλκεται συγγνώμην, ἀλλὰ τιμωρίαν ἀπαραίτητον [*Cum postea eventus ostenderit ignorantiam fuisse eam, quæ antea scientia putabatur, sine tum quidem è priore ignorantia emergat is qui ignoraverat aliquid, nihil est, cur ei ista culpa condonetur, imo verò causa dici nulla potest, quò minus severè vindicetur*]. Et mox, Τὸ ἐξαργυρίζειν αὐτῶν (Ἰησοῦ) τὴν ἀνάστασιν καὶ κωλύειν τὰς ἀποστάλας ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ μὴ ἐκτελεῖν θεῖα ἔργα ἐν τῇ δυνάμει τῆς θεῖας πνεύματ^{ος} γινόμενα, ἐκ ἑστίν ἀκρίβειαν ἀγνοίας συγγνώμην ἐφελκομένης, ἀλλ' ἐγνωσμένης ἐκρίβειαν θεομαχίας τιμωρίαν ἐφελκομένης [*Suscitationem Iesu à morte dato argento velare conari, atque Apostolos Divina opera, quæ ejus nomine vi Divini Spiritus fiebant, vetare facere, hæc verè ab involuntariâ ignorantia, cui venia dari solet, profecta non sunt, sed à pugna adversus Deum spontè ac deliberato animo suscepta quæ pœnam meretur*]. Pro iis qui cognita Dei opera Diabolo ascribebant, Christum similia precatum non legimus: & cum Iohannes vetat orari pro delinquentibus ad mortem, eos intelligit qui cognitam jam veritatem certo animi proposito oppugnant, aut monita Ecclesiæ contumaciter spernunt, quod genus hominum rectè ad mortem peccare dicitur, quia sunt, ut cum Aristotele loquar, ἀνίατοι διὰ τὴν μοχθηρίαν [*insanabiles ob improbitatem*]. Tractat idem hoc argumentum de multiplici peccatorum genere Theodoretus fine orationis ad Græcos, ubi ait æquum esse, ut eos qui palàm amant & amplectuntur vitam turpem, execremur: eos verò, quorum peccata non sunt ὅλα τὴ γνώμης [*planè voluntaria*], moneamus ac sublevemus quantum fieri potest.

35. οἱ ἀρχοντες σὺν αὐτοῖς, principes cum eis] Illud σὺν αὐτοῖς [*cum eis*] legisse mihi videtur etiam Syrus & rectè satis expressisse per ἡμ^{ας} [*etiam*]. Sensus enim est, non plebs tantum, sed & ipsi Senatores (quorum id gravitatem minimè decebat, ut modò notavimus in re simili) crudeliter insultabant pendenti.

ὁ τῶ Θεῷ ἐκλεκτός. *Dei electus*] Quæ sit vis vocis ἐκλεκτός [*electus*] diximus ad Matthæum xx, 16. quid hic propriè significet, ad Matthæum hōc loco. Solebat planè inter Iudæos Messias hoc nomine appellari, quod in nativitatē Christi injuriam pravè interpretatus est Ebion, cuius sententiam ita explicat Epiphanius, Τὰς ἐνεκα Ἰησοῦ γεγεννημένον ἐκ σπέρματ^{ος} ἀνδρὸς λέγουσι καὶ ἐπιλεχθέντα, καὶ ὅτως κατ' ἐκλογὴν ὡς Θεῷ κληθέντα ἀπὸ τῆ ἀνωθεν εἰς αὐτὸν ἦκοντα Χριστῶν [*Atque hanc ob causam Iesum è semine viri genitum dicunt electumque, atque ita per electionem Filium Dei appellatum, ob Christum qui supernè in eum descenderit*]. Ex quo loco lux affulget duobus Iustini locis, Colloquio adversus Tryphonem, alioqui obscuris, Ἡδὴ μέντοι, ὡς Τρύφων, εἶπον, ἐκ ἀπόλυται τὸ τῆτον (ita legendum, non τοῖστον) εἶναι Χριστὸν τῶ Θεῷ, εἰάν ἀποδείξαι μὴ δύναμαι ὅτι καὶ προὔπηρχεν ὡς τῶ ποιητῆ τῶ ὅλων Θεὸς ὢν, καὶ γεγεννηται ἀνθρώπ^{ου} διὰ τὴν παρθένα· ἀλλ' ἐκ παντὸς ἀποδεικνυμένη, ὅτι ὅτός ἐστιν ὁ Χριστὸς ὁ τῶ Θεῷ, ὅστις εἶπ^{ον} ἔσαι, εἰάν ἢ μὴ ἀποδεικνύω ὅτι προὔπηρχε καὶ γεννηθῆναι ἀνθρώπ^{ου} ὁμοιοπαθῆς ἡμῖν, σάρκα ἔχων κατὰ τὴν τῶ πατρὸς βεβλήν ὑπέμεινεν, ἐν τῇ τῶ πεπαισθηθεί με μόνον λέγειν δίκαιον, ἀλλὰ μὴ ἀρνεῖσθαι ὅτι ὅτός ἐστιν ὁ Χριστὸς, εἰάν φαίνεται ἀνθρώπ^{ου} ἐξ ἀνθρώπων γεννηθεὶς καὶ ἐκλογῇ γενόμεν^{ος} εἰς τὸν Χριστὸν εἶναι ἀποδεικνύεται. καὶ γὰρ εἰσὶ τινες, ὡς φίλοι, ἔλεγον, ἀπὸ τῶ ἡμετέρου γένους, ὁμολογῶντες αὐτὸν Χριστὸν εἶναι, ἀνθρώπον ἢ ἐκ ἀνθρώπων γενόμενον ἀποφαινόμενοι. οἷς ἔ συντίθεμαι, ἐστὶ ἂν πλεῖστοι ταῦτά μοι δοξάσαντες εἶποιεν, ἐπειδὴ ἐκ ἀνθρωπειοῖς διδάγμασι κεκελεύσμεθα ὑπὸ αὐτῶ τῶ Χριστῶ πείθεσθαι, ἀλλὰ τοῖς διὰ τὸ μακαρίων Προφητῶν κηρυχθεῖσι καὶ δι' αὐτῶ διδασχθεῖσι. καὶ ὁ Τρύφων, Εμοὶ μὲν δοκῶσιν οἱ λέγοντες ἀνθρώπον γεγονέναι αὐτὸν καὶ κατ' ἐκλογὴν κεχρίσθαι καὶ Χριστὸν γεγονέναι, πιθανώτερον ὑμῶν λέγειν τὸ ταῦτα ἅπερ φῆς λεγόντων [*Verum enim vero, Trypho, dixi, non perierit illud, Christum hunc esse Dei, si demonstrare nequeam, & fuisse prius filium conditoris universitatis huius Dei, esseque Deum & genitum esse hominem ex virgine: præterquam ex eo omni, quo probatur hunc esse Christum illum Dei, quod talem eum fore præostensum sit. at si non demonstravero, inquam, eum & prius exstitisse & nasci hominem sustinuisse, eisdem nobiscum perpeñionibus obnoxium, carnem habentem secundum Patris consilium & voluntatem: in eo ipso tantum æquum fuerit, me errore lapsum esse dicere, non autem negare, hunc esse Christum illum, etiamsi tanquam homo ex hominibus genitus videatur, & electione Christus factus esse (à quibusdam) asseratur. Sunt enim nonnulli, ὁ amici, dixi, ex genere nostro, profitentes ipsum Christum esse, sed hominem ex hominibus genitum esse affirmant. Quibus non assentior: neque id sanè multi, qui in eadem mecum sunt sententia, dixerint. Siquidem non humanis traditionibus & doctrinis iussu sumus à Christo ipso credere, sed eis quas beati Prophetæ promulgarunt, & ipse Christus tradidit. Et Trypho; mihi quidem, inquit, qui illum hominem editum, & per electionem inauguratum & unctione Christum factum esse asseverant, credibilia quàm vos, eadem, quæ tu, affirmantes, dicere videntur*]. Rursum alibi Tryphon ita loquitur, καὶ ὑμεῖς τὰ αὐτὰ ἐκείνοις λέγοντες αἰδεῖσθαι ὀφείλετε καὶ μάλλον ἀνθρώπον ἐξ ἀνθρώπων γενόμενον (male editum λεγόμενον) λέγειν τὸ

ἰστέν τῶτον, καὶ εἰάν ἀποδείκνυτε ἀπὸ τῶν γραφῶν ὅτι αὐτός ἐστιν Χριστός, διὰ τὸ εὐνόμως καὶ τελέως πολιτεύεσθαι αὐτὸν κατηξιῶσθαι τῇ ἐκλεχθῆναι εἰς Χριστόν [Vos quoque, cum eadem cum illis dicitis, suffundi rubore oporteret, magisque hunc Iesum hominem hominibus prognatum esse dicere, ob eximiam pietatem perfectamque Legis observationem hoc honore dignum habitum ut in Christum eligeretur, si jam eum vere esse Christum à Scripturis possitis ostendere]. Quæ eò libentius adduxi quod multum pertineant ad rectè intelligendum errorem Ebionis, & simul usum vocis ἐκλέγειν [eligere] longè alium fuisse illis temporibus quàm nunc putatur ostendant.

38. ἐπιγραφῇ, *superscriptio*] *Titulus*. Vide ad Matthæum.

40. Οὐδὲ φοβῆ σὺ τὸ Θεόν, *Neque tu times Deum*] Quasi dicat, *Iudæos illos securè adstantes tam crudeliter atque impiè se gerere minus mirum est; sed tibine etiam libet eorum impietatem imitari?* Bene autem dicit φοβῆ τὸ Θεόν [times Deum], quia qui miseris insultat eum contemnit.

ὅτι ἐν τῷ αὐτῷ κρίματι εἶ; *quod in eadem damnatione es?* Κρίμα [Damnatio] dixit μετωνομικῶς [per transnominatorem], pro supplicio quod latrones habebant cum Christo commune, quanquam disparibus meritis, ut statim κατ' ἐπανάρθωσιν [per correctionem] subjicitur. Vsurpatur similem in modum vox ista Matth. xxi, 14. Marci xxi, 40. suprâ xx, 47. infrâ xxiv, 20. Rom. xiii, 2. i Corinth. xi, 29.

41. ἡμεῖς μὲν δικαίως, *nos quidem justè*] Magnum est pœnitentiæ signum in pœna sua acquiescere. Levit. xxvi, 41. Accessit & alterum, corrigere peccantem & tueri oppressum: hi erant fructus pœnitentiam decentes.

οὐδὲν ἄτοπον ἐπραξε. *nihil mali gessit*] Hinc liquet latronem hunc multa de rebus Iesu intellexisse, partim, ut credibile est, antequam caperetur, partim in ipso prætorio. Ἀτοπον [inconueniens] autem est αἰσχρόν [turpe]: quæ duo conjungit alicubi Plato. Vetus quidam explicator exposuerat πονηρόν [malum], quod in quorundam librorum textu legitur.

42. Μνήσθητί με, Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου. *Domine, memento mei cum veneris in regnum tuum*] Audierat, ut credibile est, profitentem Iesum sibi Regnum deberi, sed non hujus mundi. Magna ejus in ferendis doloribus patientia, mansuetudo erga inimicos, fortè & signa quædam quæ apparere tunc cœperant, dictis ejus fidem conciliabant: sed præcipuè nova atque insolita quædam Divinæ virtutis efficacia in exemplum omnibus sæculis memorabile, latronem hunc ad credendam rem à sensibus remotissimam excitavit; ita ut in ipso imago quædam eluceat extraordinariæ illius ac subitæ vocationis quæ Apostolorum sæculo multis gentibus contigit: Qua de re vide quæ suprâ dicta sunt xiv, 23. Non puto aliud esse ἐρχεσθαι ἐν βασιλείᾳ [venire in regno], quàm ἐρχεσθαι εἰς βασιλείαν [venire in regnum], ut solent illa commutari apud Scriptores. Sensus est, *Cum regni illius tibi à Deo promissi possessionem fueris adeptus*. Neque verò magnos in eo Regno honores sibi postulat: sed indignitatis suæ memor hoc tantum rogat, *sui ut memor esse velit*, sciens Regium esse, aliis benefacere.

43. Ἀμήν ἀμήν λέγω σοι, *Amen amen dico tibi*] Ostendit Christus se magni aliquid dicturum.

σήμερον, *hodie*] Pessimè fecerunt qui hanc vocem aut cum λέγω [dico] conjunxerunt, (quod apertè improbat Syrus) aut interpretati sunt σήμερον [hodie] post resurrectionem. Christus plus promittit quàm erat rogatus. Rogas, inquit, *ut olim tui sim memor cum Regni possessionem accepero; ego tant diu non differam tua vota: sed partem & primitias speratae felicitatis tibi intra hunc ipsum diem representabo: morere securus, à morte statim te Divina solatia exspectant*. Est autem illud *hodie* ἐμφατικόν [significanter dictum], & solet beneficiorum mentioni adjici, ut Ierem, i, 10.

μετ' ἐμῶ ἐσθ' ἐν τῷ παραδείσῳ. *mecum eris in Paradiso*] Dubium non est quin Christus ita loquutus sit quomodo sciebat à latrone intelligi: παραδείσος [Paradisus] vox est, ut Pollux verè dicit, Perlixa; quanquam & Hebræi usurpant, ut Ecclesiastæ ii, 5. Nehem. ii, 8. sed Græci usu hanc vocem suam fecerunt. Cicero apud Xenophontem vertit *agrum conscriptum ac diligenter consitum: Vivarium* Gellius: Lxx Interpretes Hebræum גן [hortum] ita vertunt tum alibi, tum in κοσμογονίας [generationis mundi] historia: unde factum est, ut jure quodam præcipuo παραδείσος [Paradisus] vocetur Hellenistis, etiam Philoni, *beatus ille hortus in quo Adamum Deus collocarat*. Post Esdræ tempora, cum res post vitam hanc mortalem eventuræ, obscurius olim indicatæ, propriis distinctisque nominibus appellari cœperunt, felicitas post hanc vitam mortalem, sed præcipuè piarum mentium à corpore separatarum & resurrectionem expectantium status, vocatus est Hebræis גן עדן [Hortus Eden], quæ voces hoc sensu in Thalmudicis scriptis frequentes occurrunt. Hinc ille εὐφημισμὸς [fausta acclamatio] de mortuo, גן עדן נפש בן תהי *Sit anima ejus in horto Eden*: aut גן עדן צורה נפש *Animus ejus collectus esto in horto Eden*. Et in solennibus precibus tempore mortis, *Partem habeat in Paradiso, nec non in futuro illo sæculo*. Et in alia formula, *Requiescat anima ejus & sit dormitio ejus in pace, donec veniat consolator, qui facit audire pacem Patrum sæculi dormientium in Hebron*. Portas Paradisi aperite ei & dicite pacem: *Venite qui custoditis thesauros Paradisi*. Sic & statum Edenis à statu resurrectionis distinguit Iachiades, Danielis viii, 14. & in fine libri. Interdum vocant *Paradisum inferiorem*, quia cælum Paradisus superior. Videre hoc est inter alia loco de Essenis apud Salmanticensem. Hellenistæ quoque παραδείσον [Paradisum] eodem significatu dicere, & Hebræi quidam פֶּרֶדֶס [Pardes], qua voce & Arabs Interpres utitur Hebr. xi, 5. agens de translatione Enochi. Causam appellationis conjectare non est difficile. nam quia locus ille Adamo concessus deliciis omnibus abundaverat, ea similitudine animarum lætam tranquillitatem voluerunt indicatam. Nam & ipsum illum Adami hortum συμβολικῶς [allegoricè] eum in modum interpretabantur. Philo, Κατὰ τὸ τὸ Θεῖον παραδείσον ἐμψυχα καὶ λογικὰ τὰ φυτὰ πάντ' εἶναι συμβέβηκε, καὶ τὸν φέροντα τὰς ἀρετὰς, ζῶν τε ἀνθρώπον καὶ ἀφθαρσίαν καὶ πᾶν εἶ τῶν ὁμοιωτῶν [Fuerunt autem in Divino Paradiso plantæ

plantæ omnes vitæ & ratione præditæ, fructum ferentes
hujusmodi, virtutes omnes, vitamque morbi interi-
tusque immunitatem, & si quid est aliud his simile]. Alibi,
λαμβάνει μὲν ἐν ταῖς ἀρχαῖς ἡ γενικὴ ἀρετὴ ἀπὸ τῆς Ἐδέμ,
τῆς Θεῆς σοφίας, χαίρει καὶ γάννυται καὶ τρυφᾷ ἐπὶ μὲν
τῷ πατρὶ αὐτῆς ἀγαλλομένη καὶ σεμννομένη Θεῷ [Vir-
tus universalis ab Edem, id est sapientiā Dei, initium su-
mit, quæ quidem de solo Patre suo Deo gloriatur, gau-
det, exultat, in eo se oblectat atque effert]. Rursum
alio loco, λέγουσι γὰρ ἐν τῷ παραδείσῳ φυτὰ εἶναι μη-
δὲν εἰκότα τοῖς παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ ζωῆς, ἀθανασίας,
εὐδαιμονίας [Ferunt enim plantas esse in Paradiso, quæ
nihil habeant nostris simile, sint autem vitæ, immortalita-
tis, scientiæ plantæ] Negari ergo non potest, quin
latro, utpote Iudæus, audito nomine ἡρῶν [hor-
ti Edem], additā præsertim designatione temporis
hodie, morte jam imminente, statum illum intel-
lexerit, in quo Abrahami, Isaaci & Iacobi ani-
mas esse omnibus Iudæis erat persuasum: quasi di-
ceret Christus, Non tantum olim cum Regnum meum
suam accipiet plenitudinem tui ero memor, sed jam nunc
magna & ingentia solatia tibi repræsentabo. Nec sine
gravi causa expressum illud hodie. Censebant enim
Iudæi non quorumvis animas statim in felicem Pa-
radisi statum recipi, sed eas demum, quæ bene
purgatæ ex hac vita excederent, πνεύματα δικαίων
τελειωμένων [spiritus iustorum perfectorum], ut loqui-
tur auctor ad Hebræos XI 1, 23. Confer quæ dixi-
mus ad Matthæum XI 1, 32. Neque aliter interpre-
tandum puto quod est I 1 Corinth. XI 1, 4. ut Pau-
lus dicat sibi à Deo primum ostensa illa perfectissima
gaudia post resurrectionem, quæ tertii, id est,
supramundani cæli nomine appellantur: deinde
verò, ne tam longa expectatio animum cruciaret,
etiam solatia piis medio tempore concessa, quæ He-
bræi vocant ἡρῶν, καὶ ἀπαύσιον τῆς παραδείσου [re-
quiem Paradisi], aut si mavis, παρακλήσιον [consola-
tionem], quomodo supra dictum est Lazarum
παρακαλεῖσθαι [consolari]. Nec video cur aliter ac-
cipi debeat quod est in Apocalypsi, τῷ νικῶντι δώσω
αὐτῷ φαγεῖν ἐκ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, ὃ ἐστὶν ἐν μέσῳ τοῦ
παραδείσου τῆς Θεῆς [Ei qui vicerit dabo edendum ex
ligno vitæ, quod est in medio Paradisi Dei]: præser-
tim cum & Philo ex Iudæorum vetere disciplina
τὸ δένδρον τῆς ζωῆς [lignum vitæ] interpretetur τὴν
μεγίστην ἀρετῶν θεοσεβείαν, δι' ἧς ἀθανατίζεται ἡ ψυχὴ
[maximam virtutum pietatem, cuius ope anima
redditur immortalis]: ut ex arbore illa vesci sit
frui latè rectè factorum conscientia; quod eadem
Apocalypsis vocat indui candidis vestibus: &
explicationis causā addit, opera ipsorum ipsos sequi.
Neque nomen tantum Paradisi usurpabant He-
bræi ad hæc gaudia exprimenda, sed etiam sub
horti imagine rem ipsam proponebant plebeis
ingeniis vix capientibus τὰ νοητὰ [intelligibilia]
nisi sub figura τῆς αἰσθητῶν [sensibilium]. Ita Iose-
phus ex Essenorum sententia vocat χαρὸν ἔτε ὁμοιοῦς
ἔτε νιφετοῖς ἔτε καύμασι βαρυνόμενον, ἀλλ' ὃν ἐξ ὠκεα-
νῆς πρὸς αἰὲς ζέφυρος ἐπιπνέων ἀναψύχων [regionem
nulli imbrum, nivis vel æstus injuriæ obnoxiam, sed
quam placida quædam Zephyri aura ex Oceano jugiter
transpirat & refrigerat] Similiter Iustinus collo-
quio cum Tryphone ait, τὰς τῶν εὐσεβῶν ψυχὰς ἐν

χαρὶ τῷ τοῦ χάριτος μένει [piorum animas manere in me-
liore alicubi regione]. Tertullianus id ipsum sequens,
quo loco ostendit veritatem Divinam Græcorum
fabulis adulteratam, Etsi Paradisum nominamus,
inquit, locum Divinæ amicitie recipiendis sancto-
rum spiritibus destinatum, macerā quadam ignea il-
lius Zonæ à notitia orbis communis segregatum, Elysii
Campi fidem occupaverunt. Quicum satis convenit
quod à Diodoro Siculo est proditum, ea quæ
περὶ ᾧδε [de inferis] narrantur, à barbaris in Græ-
ciam pervenisse. Ne hoc quidem notatu indignum
bis in Apocalypsi nominari vitæ arborem, nusquam
verò arborem scientiæ boni & mali, quia arbor scientiæ
boni & mali σύμβολον [signum] erat, Philone ex-
plicante, τῆς μέσης φρονήσεως [mediæ scientiæ], ejus sci-
licet prudentiæ quæ circa res hujus ævi occupata
est, qua uti quidem licet, ut per gustum & olfa-
ctum significatur; at vesci, id est, frui, non li-
cet: nam animus ei studio deditus pietati quan-
tum satis est vacare non potest: quod nobis A-
dami peccato sub figura ostenditur, explicante
Solomone Ecclesiastæ VII, 29. Τὸ εὖρον ὃ ἐποίησεν
ὁ Θεὸς τῷ ἄνθρωπον εὖ εἶναι, καὶ αὐτοὶ ἐζητήσαν λογισμὸς πολ-
λὸς [Hoc observavi quod Deus hominem fecerit rectum,
& ipse se miscerit infinitis questionibus]. Hæ curæ
atque avocamenta pietatis planè cessabunt ἐν τῷ
παραδείσῳ τῷ νοητῷ [in Paradiso intelligibili]. Qui Sym-
bolo fidei Christianæ ascripserunt κατέβη εἰς ᾧδε
[descendit ad infernum] his Christi verbis optime
id tueri potuerunt. Nam si Christi anima fuit in
παραδείσῳ [in paradiso], sequitur eam fuisse ἐν ᾧδε
[in inferno]. Nam sicut παραδείσος [paradisi] & γέεν-
νης [gehennæ] vocabula distinctam bonorum malo-
rumque sortem significant, ita ᾧδε [infernus] com-
muniter designat statum animarum à corpore separa-
tarum, opponiturque tum vitæ huic tum resur-
rectioni, quomodo & ᾧδε [infernus] usurpant
Sacrae Literæ. Nam Iacob ita loquitur ἡ ἀδελφὴ μου
ἡ ἡλὴν, Græcè, ὅτι καταβήσομαι πρὸς
τὸν υἱόν μου πενθῶν εἰς ᾧδε [descendam ad filium meum
lugens in infernum]. quod de corporis sepulchro
intelligi non potest, quia filium non sepultum,
sed à feris laniatum Iacob existimabat. De voce
ᾧδε [inferni] produximus alibi testimonia Iosephi,
Sophoclis, Diphili & aliorum, sed & qui titulo
Sibyllinorum carmina Græcè scripsit, homo haud
dubiè Christianus, ita utitur voce ᾧδε [inferni],
ut quam derivat à primi parentis nomine. Ne-
que offendere nos debet verbum κατεβαίνειν [descen-
dere], id enim Græcus sermo ad animorum separa-
torum conditionem significandam receperat, non
alia de causa, nisi quod quemadmodum corpus,
postquam in sepulchrum descendit, amplius non
conspicitur, ita & animus è corpore elapsus: quare
& Iosephus præmia non minus quàm pœnas ani-
mis ait contingere ὑπὸ χθονὶ [sub terra], quod
alibi explicat κατ' ᾧδε [in inferno]. Frustra ergo
hic se cruciat Augustinus, quærens quomodo Chri-
stus eodem tempore esse potuerit in inferno, id est,
ἐν ᾧδε [in inferno] & in Paradiso, cum alterum
sub altero comprehendatur. Neque verò super-
vacua fuit in Symbolo hujus rei mentio. Nam
cum inter paganos variæ essent de animarum sta-

tu post hanc vitam sententiæ, ad rem pertinebat Christi exemplo doceri homines ὡς ὑφέστηκεν ἡ ψυχὴ τῶ ἀποθανόντων [*subsistere animas defunctorum*], id est, non exstingui cum corporibus animas, sed asservari in locis inconspicuis. Quæ verò de gaudiis Paradisi diximus, ex veterum sententia ita intelligenda supra quoque ad caput xvi. monuimus, ut magna quidem credantur, non tamen plena: nam plenitudo promissionum in resurrectione exspectanda est, quod mihi sapienter videtur explicare Scriptorum responsionum ad Orthodoxos quæst. LXXVI. Quæstio sic habet, Εἰ πρὸ τῆ ἀναστάσεως ἔκ ἐστιν ἢ τῶ ἔργων ἀνταπόδοσις, ποῖον τῷ ληστῇ προσγέγονεν ὁ Φελλῶ πρὸς τὴν παραδείσον αὐτῆς τῆ ψυχῆς εἰσαχθεῖσης, καὶ μάλιστα ὅτι ὁ μὲν παράδεισος αἰσθητός, ἔκ αἰσθητῆ δὲ ἐστὶ τῆ ψυχῆς ἡ εἰσαγωγή; [*Si ante resurrectionem non est retributio operum, quid latroni profuit inferri ejus animam in paradysum, præsertim quum paradysus sub sensum cadat, animæ autem substantia sensu neque uti, nec percipi potest*]; Respondet, ΟΦελλῶ γέγονε τῷ ληστῇ εἰς τὴν παραδείσον εἰσελθόντι τὸ ἔργοις μαθεῖν τὴν πίστεως τὸ ὠφέλιμον, δι' ἧς ἡ ζωὴ συναθροίσματός ἐστι τῶ ἀγίου, ἐν ᾧ φυλάττεται ἕως τῆ ἡμέρας τῆ ἀναστάσεως τε καὶ ἀνταπόδοσεως, ἔχει τε τὴν παραδείσον τὴν αἰσθητὴν κατὰ τὴν ἐννοηματικὴν λεγομένην αἰσθησιν, καὶ ἣν ὁρῶσιν αἱ ψυχῆς αὐτῶν τε καὶ τὰ ὑπὸ αὐτάς [*Latro, cum in paradysum introiit, hoc ex eo nactus est boni, quod utilitatem fidei reapse didicit, per quam ipse dignus sit habitus, qui in sanctorum cætum reciperetur, in quo ad resurrectionis remunerationisque diem asservatur, sentitque paradysi bona spirituali ut vocamus sensu, quo & se animæ & quæ circa se sunt vident*]. Ad illud quod Christus hic dicit μετ' ἐμοῦ [*mecum*], alludere videtur Paulus cum dicit se ἐπιθυμίαν ἔχειν εἰς τὸ ἀναλῦσαι καὶ ζῆν Χριστῷ εἶναι [*desiderium habere dissolvi & esse cum Christo*] Philip. 1, 23. Simul tamen indicans quemadmodum nunc post ascensum in cæli regiam major est Christi gloria quàm fuit medio tempore inter mortem & resurrectionem, ita auctum quoque gaudium eorum qui Christum sectati mortem obeunt, & pro modo ac captu animorum separatorum à corpore participes fiunt herilis felicitatis: quod hic similitudine non incommodâ Theophylactus explicat. Non solebant autem Christiani veteres hunc sive statum sive locum mediæ temporis cæli nomine appellare, quod vel ex Iustino colligas qui cum Tryphone disputans inter cæteras errantium opiniones & hanc recenset, Μὴ εἶναι νεκρῶν ἀνάστασιν, ἀλλ' αἶμα τῷ ἀποθνήσκοντι τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἀναλαμβάνεσθαι εἰς τὸ ἔρανόν [*Non esse mortuorum resurrectionem, sed animas, simulatque homo moritur, in cælum recipi*]. Hunc statum ita describit Divina Apocalypsis, Διὰ τῆς τοῦ εἰσιν ἐνώπιον τῆς θρόνου τῆς Θεῆς καὶ λατρεύουσιν αὐτῷ ἡμέρας καὶ νύκτος ἐν τῷ ναῷ αὐτῆς, καὶ ὁ καθήμενος ἐπὶ τῆς θρόνου σκηνώσκει αὐτούς [*Ideo sunt ante thronum Dei & serviunt ei die ac nocte in templo ejus, & qui sedet in throno habitabit super illos*]. Quibus finibus modestè nos continentes nihil necesse habemus penetrare in ea quæ curiosius hac super re inter Græcos & Latinos disputantur.

46. παραθήσομαι, *commendo*] Probo hanc lectionem eo magis quia apud Lxx in Psalmo simili mo-

do legitur; sed est more Hebræorum futurum præsentis. In Psalmo David summis in periculis constitutus vitam suam Divinæ tutelæ commendat, quomodo & Petrus τὰς πάσχοντας κατὰ τὸ θέλημα τῆς Θεῆς [*patientes juxta voluntatem Dei*] vult παρατίθεσθαι τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἐν ἀγαθοποιίᾳ [*animas eorum commendari in benefactis*]. Cæterum & hic observandum est quantò exactius ea verba Christo quàm Davidi congruant. Apud Davidem οὐκ ἐστὶν *vita*: apud Christum ipsa mens hominis, quam Hebræi propriè eo nomine appellant; deinde deponere ejus est propriè qui dominium rei habet: Christus autem ἐξουσίαν εἶχε θεῖναι τὴν ψυχὴν καὶ πάλιν λαβεῖν αὐτήν [*potestatem habuit ponere animam & iterum assumere illam*], ut ipse apud Iohannem proficitur. Paulò aliter Stephanus qui moriturus non deponendi utitur voce; sed Iesum jam factum Dominum vitæ & mortis rogat ut accipere velit, in suam scilicet custodiam, spiritum ipsius. Iustinus in colloquio cum Tryphone exemplum nobis dicit à Christo datum, ἵνα ἡνίκα ἡμεῖς πρὸς τὴν ἐξόδον τῆς βίης γινόμεθα τὰ αὐτὰ αἰτῶμεν τὴν Θεὸν τὴν δυνάμενον ἀποσρέψαι πάντα ἀναιδῆ πονηρὸν ἄγγελον μὴ λαβεῖσθαι ἡμῶν τὴν ψυχὴν [*Quo & nos, cum jam ad exitum vitæ sumus, à Deo eadem poscimus, qui avertere potest omnem impudentem & malignum Angelum, ne animam nostram capiat*]. Confer illud Hebræi sapientis Sapientiæ 111, 1. Δικαίων ἡ ψυχὴ ἐν χειρὶ Θεοῦ καὶ οὐ μὴ ἀφῆται αὐτῶν βασανός [*Iustorum animæ in manu Dei sunt, & non tanget illos tormentum*], & quæ sequuntur.

47. ἐδόξασε τὴν Θεόν, *glorificavit Deum*] Agnovit Dei potentiam: quomodo supra v, 26. & alibi locutio hæc usurpatur.

48. οἱ συμπαραγενόμενοι ἐπὶ τὴν θεωρίαν ταύτην, *qui simul aderant ad spectaculum istud*] Qui ad spectandum crucis supplicium convenerant, ut fieri solet.

θεωρῶντες τὰ γενόμενα, & *videbant quæ fiebant*] Solis deliquium extra naturæ ordinem, tremorem terræ, hominem velut suo arbitrio exspirantem.

τύποντες αὐτῶν τὰ στήθη, *percutientes pectora sua*] Incipiente jam pungi conscientia, quam postea Apostolicus sermo magis excitavit. Signa enim erant hæc Dei facinus averfantis & Iesu innocentiam testantis.

49. Εἰσῆκεισαν ἡ πάντες οἱ γνωστοὶ αὐτῆς μακρόθεν, *stabant autem omnes noti ejus à longè*] Allusio ad Psalm. xxxviii, 11. Græcè ibi est, οἱ ἐγγισάμεν ἀπὸ μακρόθεν ἔστησαν [*qui juxta me erant de longè steterunt*].

51. Οὐκ ἦν συγκαταθεμένους τῇ βουλῇ καὶ τῇ πράξει αὐτῶν, *non consenserat consilio & actibus eorum*] Neque propositum Synedrii, neque rationem exsequendi propositi probabat: memor Divinæ legis Exodi xxi, 1, 2. Vide ad Matthæum,

προσεδέχετο, *expectabat*] Vide ad Marcum.

53. ὃς ἔκ ἦν ἐδέξω ἐδεῖς κείμενος. *in quo nondum quisquam positus fuerat*] Nequis postea alium, non autem Iesum resurrexisse calumniaretur.

54. ἡμέρα ἦν παρασκευῆ, *dies erat Parasceues*] Recta lectio. nam ex parte totus dies παρασκευῆ [*præparatio*] appellabatur, ut & Marci xv, 42. Ioannis xix, 31, 42. & in edicto Augusti apud Iosephum. Intelligi autem hic παρασκευὴν [*præparationem*]

tionem] magis ratione Sabbati, quàm festæ diei sequentia ostendunt.

ἐπιφώσκει. *illucescebat*] Sicut ἐπιφάινει [*lucere*] non tantum de Sole, sed & de Luna aliisque sideribus dicitur, ita & quod idem valet ἐπιφώσκειν. Huic loco convenientissimum erit intelligere stellarum ortum, indicem vespere à qua Iudæi diem suum civilem inchoabant. Tertullianus libro De jejuniis sic de Iudæis, *Stellæ auctoritatem demorantis suspirant*. Notarunt viri eruditi etiam נִשְׁבָּח [*splendebat*], quod hic habet Syrus, Lunæ aliisque sideribus tribui solere. Accipiendum autem ἐπιφώσκει [*illucescebat*] pro ἡμετέρε ἐπιφώσκειν [*jamjam illucescebat*], sicut præsentia pro futuro alibi quoque habuimus: nam tantum temporis supererat, ut in urbem reversæ mulieres aromata sibi possent comparare.

56. ἡσυχάσαν. *siluerunt*] Velut adjuratae ut quiescere sponsum paterentur, donec ipse semet excitaret. Cant. 11, 7.

κατὰ τὴν ἐντολήν. *secundum mandatum*] Iuxta Dei præceptum, cujus vinculo Christus sectatores suos hactenus non exsolverat: sed verbis benignam & materiæ convenientem adhibuerat interpretationem.

C A P V T XXIV.

1. **T**ῇ δὲ μιᾷ τῶν σαββάτων ὄρθρος βαθεῖα, *Vna autem Sabbati valde diluculo*] De circumstantiis hujus historiæ vide quæ ad Matthæum: ὄρθρος βαθεῖα [*valde diluculo*] בְּשַׁבָּתוֹ [*primo diluculo*], quali tempore Darius olim ad Danielelem venit foveæ inclusum Dan. vi, 19.

καὶ τινες σὺν αὐταῖς. *Et quædam cum eis*] Hierosolymitanæ aliquot quæ se mulieribus Galilæis adjunxerant. Neque enim delere has voces licet, quas & libri plurimi & Syrus & Arabs agnoscunt: qui & τινες [*quædam*] illud fœminino genere rectè interpretantur.

3. εἰσελθῶσαι, *ingressæ*] Intra septum.

5. καὶ κλινεσθῶν τὸ πρόσωπόν εἰς τὴν γῆν, *Et declinant vultum in terram*] Vide ad Matthæum hoc loco & xv 11, 6. Sic Danielis x, 9. τὸ πρόσωπόν μου ἐπὶ τὴν γῆν [*vultus meus in terram*].

9. ἀπήγγειλαν πάντα, *nuntiaverunt omnia*] Primum confusius, distinctius postea.

τοῖς λοιποῖς. *cæteris*] Qui Iesum sectati fuerant, Marco interprete.

11. ἡπίσαν αὐταῖς. *non crediderunt illis*] Vide ad Marcum.

12. Οὗ δὲ Πέτρος, *Petrus autem*] Non solus: nam infra dicitur τινες τῶν σὺν ἡμῖν [*quidam eorum qui erant nobiscum*], sed comite Iohanne. Petrum tamen potius nominat, quia is in specum penetravit.

παράκλινας, *procumbens*] Eandem vocem de Magdalena, deinde & de se Iohannes usurpat in hac historia. Lxx ita vertere solent Hebræum הִקְשָׁן quod magistri exponunt *spectare de loco superiore*. Sed latius Græcis patet παρακλίνειν [*prospicere*], ut & nostris: quemadmodum videre est Iacobi 1, 25. 1 Petr. 1, 12. Proximè ad gestum eum de quo hic agitur pertinet illa curiosi hominis descriptio apud

Syrachiden xxi, 16. ἄφρων ἀπὸ θύρας παρακλίνει εἰς οἰκίαν· ἀνὴρ δὲ πεπαιδευμένος ἐξω στήσεται [*stultus à fenestra respiciet in domum: vir autem eruditus foris stabit*]. Vim vocabuli rectè expresserunt Syrus & Arabs, ille introspiciendi, hic explorandi verbo. Vide ad Matthæum.

μὴν· *sola*] Sine corpore.

πρὸς αὐτὸν θαυμάζων, *secum mirans*] Coniungenda hæc sunt, ut fecit Syrus. Sic διελογίζοντο πρὸς αὐτὸς [*cogitaverunt intra se*] dixit Lucas supra xx, 14.

13. δύο ἐξ αὐτῶν, *duo ex illis*] Nempe eorum quos modò λοιπῶν [*cæterorum*] nomine designarat, è sectatoribus Christi. Probabiliter sentiunt veteres fuisse hos de numero Lxx. cum enim infra dicunt τρίτην ταύτην ἡμέραν ἄγξι σήμερον [*tertia dies est hodie*] videntur respicere id quod Iesus plebi obscurius, ipsis autem & apertius & sæpius dixerat, *tertiā se die in vitam rediturum*. Nomen alterius infra exprimit Lucas, Cleopam vocans. Alterum ipsum Lucam multi putarunt, quos satis ipse refellit in Euangelii anteloquio ab oculatis testibus se disparans. Nathanaelem Epiphanius putavit, quem alii putant unum esse Apostolici cætus qui πατρωνυμῶς [*per denominationem à patre*] Bartholomæus vocatur. In his rebus fama antiquissima maximæ debet esse fidei: ea autem est nomen huic alteri fuisse Simoni, aut quod eodem recidit, Simeoni. Nam hoc Hebræum est nomen: illud Græcum ex Hebræo expressum. Auctor est Origenes qui in libro adversus Celsum, Γέγραπται δὲ ἐν τῷ κατὰ Λουκᾶν, ὅτι μετὰ τὴν ἀνάστασιν λαβὼν τὸ ἄρτον ὁ Ἰησοῦς εὐλόγησεν καὶ κλάσας ἐπέδιδε τῷ Σίμωνι καὶ τῷ Κλεόπᾳ [*Scriptum est in Euangelio secundum Lucam, quod post resurrectionem panem acceperit Iesus, benedixit, fregerit & dedit Simoni & Cleopæ*]. Alibi in iisdem libris, sed in Latinum versis, Simeon dictus legitur. Qui cum conciliari faciliè posset Ambrosius, si libeat Simeonem rescribere, ubi nunc Amaonem (quod inauditum nomen est) legimus. Sed cogitandum, quando Origenes non famam sed ipsum Lucam dicti sui auctorem laudat, an non eum deceperit id quod infra est commate 34. Fieri enim potest, ut inibi pro λέγοντας [*dicentes* in accusativo] codices quidam habuerint λέγοντες [*dicentes* in nominativo], quomodo an non legerint Latinus & alibi interpretes dubitari potest. Itaque illud ὅτι ἠγέρθη ὁ Κύριος ὄντως καὶ ὤφθη Σίμωνι [*quod surrexit Dominus verè & apparuit Simoni*] videri potest ita acceptum ab Origene, quasi referatur quid hi duo Apostolis narraverint, non quid audiverint ab Apostolis: cum tamen rectè rem inspicienti meritò magis sit placitura recepta lectio λέγοντας [*dicentes* in accusativo]: ita ut per Simonem intelligamus Petrum, cui seorsum apparuisse Christum etiam Paulus testatur.

πορευόμενοι ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ εἰς κώμην, *ibant ipsa die in castellum*] Verosimile est Emmaunte eos habitasse, atque eò regressos postquam & Parasceuen & Sabbatum & diem à Sabbato primum Paschalibus sacris & precibus impenderant.

κώμην, *castellam*] Χωρίον [*oppidulum*] Iosephus vocat. Plinius toparchiam. Neque enim dubito quin

quin idem sit nomen quod Plinio & Lucæ scribitur Emmaus, Iosepho Ammaus.

ἑξήκοντα, sexaginta] Totidem stadia numerat editio Iosephi Basileensis Anni cdo Id XLIV. Quare quod aliæ editiones habent τριάκοντα [triginta] vitiosum esse non dubito. Non est autem tantum hoc intervallum, ut non ante medinoctium in de redire Hierosolyma potuerint atque ibi congregatos Apostolos deprehendere: potest enim id spatium duabus & quod excurrit horis confici.

14. περὶ πάντων τῶν συνεβηκότων τέτων. de omnibus quæ acciderant] De vita & morte Christi, & de iis quæ mulieres Petrusque & Iohannes renuntiaverant.

15. συζητεῖν, secum quærerent] Varias conjecturas in omnem partem volebant, id enim hic est συζητεῖν, ut & Marci I, 27.

ἐγγίσας, appropinquans] Quasi à tergo eos affectus, ut in via fieri solet: unde & eos ita affatur quasi partem sermonum audiisset.

16. ἐκρατέοντο, tenebantur] Impediebantur vi Divina ne propius considerarent ea ex quibus cognosci Iesus poterat, cæteroqui habitu externo sese dissimulans, ut ad Marcum diximus.

17. οἱ λόγοι ἑτοίμοι ἀντιθέσθαι, sermones hi quos confertis ad invicem] Verba quæ inter vos commutatis: Latinismus est, ni fallor.

καὶ ἐστὶν σκυθρωποί; ἔστις τις ὀλίγος; Id est, ὄντες σκυθρωποί [tristitia affecti]. Ita enim loqui solent Hebræi.

18. ὁ εἰς ὃν ὄνομα Κλεόπας, unus cui nomen Cleopas] Senior amborum, ut credibile est, cui alter loquendi partes cessit. Fieri potest, ut idem hic sit qui Iohanni Κλωπᾶς [Clopas] dicitur contractione pronuntiatione, cujus filia fuerit Maria mater Iacobi & Iosetis. Nam Syrus utrobique habet ~~Κλεόπας~~ [Cleopha] & Latinus scribit Cleophas quod ad Syriacam pronuntiationem accedit. Hieronymus, Notandum autem quod P litteram Hebræus sermo non habeat, sed pro ipsa utatur ~~Κ~~ cuius vim Græcum φ sonat. Est autem Κλεόπας aut potius Κλεοπάς [Cleopas] nomen idem quod Κλεόπατρις [Cleopater] per ἀποκοπὴν [apocopen], de qua diximus ad huius libri initium. Cleopatri nomen Macedonicum in Syria & Iudæa frequentari cæpit postquam Macedones Asiam tenuere. Sic & multas mulieres Cleopatras vocat historia, eadem nominis origine.

Σὺ μόνος παροικεῖς ἐν Ἱερουσαλὴμ, καὶ ἐκ ἔγνωσ τὰ γενόμενα; Tu solus peregrinus es in Ierusalem, & non cognovisti quæ facta sunt? Ev [in] deest in pluribus codicibus: πάροικος [peregrinus] in his libris plerumque significat eum qui extra patriam habitat, unde modo ei adjuncta est vox ξένος [hospitis], modo παρεπίδημος [alienigenæ]. Sic & παροικίαν [advenatum] dixit Lucas Actor. xiii, 17. & i Petr i, 17. Scriptor ad Hebræos etiam παροικεῖν [adveniam esse]. Atque ita hoc loco vocem hanc sunt interpretati Syrus, Arabs & Latinus. Quod si recipimus, non dubitandum est esse Latinismum quales sunt complures apud Lucam. Nam Romani peregrinari eum & in urbe sua hospitem esse dicunt qui quid agatur ignorat. & hoc loquendi genus secutus M. Antoninus Imperator libro iii, ~~ἐν κόσμῳ~~ ὁ μὴ γνωρίζων τὰ ἐν κόσμῳ ὄντα [Hospes est mundi, qui

ea, quæ in mundo sunt, nescit]. Sensus ergo sit, Tunc solus omnium hic ut peregrinus vivis, ut ea quæ nota sunt omnibus ignores? Hanc interpretationem ut præfractè improbare nolim, ita alteram præfero quæ παροικεῖν Ἱερουσαλὴμ exponit habitare in agro Hierosolymitano. Nam & Romani juris auctores vocem Græcam παροικᾶς ad eos extendi dicunt qui in oppidi finibus agrum habent: & Scriptores Christiani veteres, etiam Synodi, παροικίαν vocant agrum qui intra fines est majorum urbium, unde ita appellatum est quicquid unius Episcopi curæ suberat, quod nunc vocant διοίκησιν [diæcesin], cum olim ea vox multò latius pateret. Neque verò soli Christiani hoc sensu usurparunt τὸ παροικεῖν [in confinio habitare]. Sed & alii, ut Herodes Orator cum dicit Athenas plurima adferre commodà & μόνον τοῖς ἐνοικοῦσιν ἀλλὰ καὶ τοῖς παροικοῖς [non solum incolis, sed iis etiam qui prope eam habitant]: cui affine est quod apud Thucydidem παροικεῖν [adhabitare] dicuntur qui in proximo habitant, ut & Scholiastes exponit; sed & apud Iosephum πάροικοι vocantur Iudæi qui circa Delum habitabant, in edicto Cæsaris Dictatoris quod legitur xiv, Originum, xvi. Optimè autem huic loco convenit hæc significatio, nam Christus ita se gerebat, quasi & ipse in agro habitaret paulò ulterius Emmaunte, ac proinde domum, ut ipsi, contenderet. Mirantur ergo quod tam prope ab urbe habitans ea ignoraret quorum rumorem pro rei magnitudine par erat longè latèque esse sparsum. Atque ita erit Hebræismus in his verbis satis frequens, quem Græcè ita explices, Σὺ μόνος τῶν παροικούντων ἐκ ἔγνωσ τὰ γενόμενα; [Tu cum prope habitas, solus, quid factum sit, nescis? nisi quis malit καταχρηστικῶς [per abusionem] sumere παροικεῖν pro commorari etiam citra domicilium, sicut Iudæi Hierosolymis morabantur ἐν ταῖς ἑορταῖς [festis diebus]: ut dicat Cleopas, mirari se aliquem inveniri posse eorum qui nunc Hierosolymis versantur quem ista lateant.

19. Ποῖα; Quæ? Id est, τίνα [quænam], ut Matthæi xix, 18. xxi, 36. & alibi. Quæ, inquit, illa sunt quæ putatis mihi ignota esse non posse?

δυνατός ἐν ἔργῳ καὶ λόγῳ, potens in opere & sermone] Non quivis Propheta, sed inter ipsos Prophetas eminens docendi modo & factis. De Mose dixit Stephanus, ἦν δυνατός ἐν λόγοις καὶ ἔργοις [potens erat in verbis & operibus], Actor. vii, 22.

ἐναντίον τῷ Θεῷ καὶ παντὶ τῷ λαῷ. coram Deo & omni populo] Simile quid habuimus suprâ ii, 52.

ἐναντίον [apud] hic, ut ἐναντι [ante] i, 8. ἐνώπιον [coram] i, 15. & alibi, est ἐνώπιον [coram]. Quia verò hic præcessit δυνατός [potens], putò ἐναντίον [coram] non id propriè significare quod putat Theophylactus & quod post Solomonem Paulus nos vult facere, ~~προνοεῖν καλὰ & μόνον ἐνώπιον Κυρίου ἀλλὰ καὶ ἐνώπιον ἀνθρώπων~~ [providere bona non solum coram Domino sed etiam coram hominibus] ii Corinth. vii, 21. sed potius testimonium ei datum à Deo per opera (quomodo & Petrus Iesum vocat ἀνδρὰ ἀπὸ τῷ Θεῷ ἀποδεδειγμένον δυνάμει καὶ τέρασι, [virum approbatum à Deo in virtutibus & prodigiis]), & ab hominibus per fidem habitam ejus sermoni. Loquendi genus inde natum quod de iis rebus testimonium perhibemus quæ nobis in conspectu sunt. Affine est illud

illud in Genesi de Nembrodo, נַבְרֹדֶנֶז לִפְנֵי יְיָ [robustus venator coram Domino], ut intelligamus eum potentissimum fuisse bellatorem (nam & Plato & Aristoteles bellum venationi comparant) Deo arma ipsius mirum in modum fortunante, haud dubiè ad puniendam eorum populorum insolentiam qui justam libertatem ferre non poterant. Quamquam fateor non improbabilem mihi videri ad eum locum Iosephi interpretationem qui לִפְנֵי יְיָ ibi exponit πρὸς ὕβριν καὶ κατὰφρόνησιν τῷ Θεῷ [in contumeliam & despectum Dei]. quia scilicet fuerit Nembrodis ingenio violento, & ut Achilles apud Horatium,

Iura negans sibi nata. —

quod genus hominum ut suprā habuimus, Θεὸν & φοβῶνται καὶ ἀνθρώπων ἐκ ἐντρέπονται [Deum non timent & hominem non reverentur]. Solet autem illud לִפְנֵי [coram] pro materiæ diversitate modò in bonam, modò in malam partem accipi, ut videre est eodem libro Geneseos vi, 11. ubi corruptum dicitur humanum genus לִפְנֵי הָאֱלֹהִים [coram Deo], id est, ad contemptum atque iram Numinis. Quæ obiter afferre visum ad Mosis verba ab Hebræis Magistris variè tractata.

20. Ὅπως τε παρέδωκαν αὐτὸν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες ἡμῶν εἰς κρίμα θανάτου, Quomodo eum tradiderunt summi Sacerdotes & Principes nostri in damnationem mortis] De Senatoribus Synedrii agit qui injustam sententiam à Pilato expresserunt. Vide Matth. xx, 19. xxvii, 2.

ἐξάβρωσαν αὐτόν. crucifixerunt eum] Id est, Effecerunt ut crucifigeretur: Nam Hellenistæ quæ Hebræi efferunt in Hiphil solent eum in modum enuntiare.

21. ἡλπίζομεν, sperabamus] Vox indicans magnum fidei deliquium. Nam quid erat cur non etiamnum sperarent, nisi quod Dei potentia non satis ipsis ob animum versabatur?

ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ μέλλων λυτῶσθαι τὴν Ἰσραὴλ, quia ipse esset redempturus Israël] Λυτῶν hic est liberare, quomodo & λύτρωσιν [redemptionem] sumi diximus suprā i, 68. & sæpe apud Lxx. Nam rationem liberationis in hoc sitam, ut se daret in pretium mundi, non intellectam ab illis hoc tempore, certissimum est: imo potius regnum terrenum cum animorum emendatione conjunctum exspectabant. Est itaque in his verbis descriptio Messiae ex recepta eorum temporum sententia. ita suprā ii, 25. προσδεχόμενοι παρακλήσιν τῷ Ἰσραὴλ [exspectans consolationem Israël].

σὺν πάνσι τέτοις, super hæc omnia] Σὺν [Cum] pro ἐπὶ [super] positum ut συ [cum] Hebræis pro לְ [super].

τρίτην ταύτην ἡμέραν ἂν σήμερον, tertia dies est hodie] Activum impersonaliter sumtum pro passivo, ut sæpe. Sensus enim est, agitur jam dies tertia; ut apud Terentium, Mensis jam hic agitur septimus. Nec aliter aut legit aut interpretatus est tum Syrus tum Arabs. Eorum verò interpretationem probare non possum qui ἂν [agit] ad Iesum referunt, nam adhuc loquuntur hi duo, quasi qui de ejus resurrectione nihil sperarent; tantum in sequentibus verbis aliquid adferunt conjecturæ, sed cui se pa-

rùm confidere ostendunt, quo nomine graviter reprehenduntur. merito illis dici poterat quod à Spurrina Cæsari, Venit dies, non abiit.

22. τινὲς ἐξ ἡμῶν, quædam ex nostris] Nostri gregis ac cætus, quomodo Syrus & Arabs acceperunt. Sic infrā τινὲς τῶν σὺν ἡμῖν [quidam qui erant nobiscum].

ἐξέστησαν, terruerunt] Εξῆσαν apud Aristotelem in Rhetoricis Cicero vertit ad admirationem traducere: sed videtur hic de tali agi admiratione quæ homines judicii ambiguos reddat: quomodo ἐξίστασθαι καὶ διαπορεῖν [stupere & admirari] conjunxit Lucas Actor. ii, 12.

23. ὁπτασίαν Ἀγγέλων, visionem Angelorum] De ipso Iesu conspecto nihil: causas silentii ad Matthæum disquisivimus. De voce ὁπτασίας [visionis] vide suprā i, 22.

24. τινὲς τῶν σὺν ἡμῖν, quidam ex nostris] Petrus, quem modò nominavit, & Iohannes, cujus nomen subticuit.

25. ὦ ἄνθρωποι, O stulti] Ita & Paulus Galatas compellat. Non ergo Matth. v, 22. voces tales prohibentur, sed vetatur iracundia vocem talem imprudenter ejaculans. Adeò verum est animo facta discerni. Est ubi audientium utilitas aceti aliquid exposcit.

Crudelem medicum intemperans ager facit.

βραδεῖς τῇ καρδίᾳ, tardi corde] Sic & apud Marcum xvi, 14. τῇ ἀπισίᾳ [incredulitati] conjungitur ἡ σκληροκαρδία [durities cordis].

30 ἐπὶ πάνσιν, in omnibus] Non iis tantum quæ gloriam, sed & quæ perpeffiones Messiae spectant. Non debet nostri esse arbitrii excerpere ex Sacris Literis quod maxime placeat.

οἷς ἐλάλησαν οἱ Προφῆται, quæ locuti sunt Prophetæ] Si de ipsius fide dubitatis, certè de Prophetarum fide non erat quod dubitaretis. Neque tam supinos vos esse oportuit, ut non attentè consideraretis eorum vaticinia. Tertullianus adversus Marcionem disputans aliter hunc locum citat, O insensati & tardi corde in non credendo omnibus quæ locutus est ad vos! (Iesus scilicet): sed sciendum ita citari ab ipso hunc locum κατὰ συγχώρησιν [per concessionem], non ex recepto sed ex Marcionis Evangelio, quod & libri conclusio ostendit, Misereor, inquit, tui Marcio, frustra laborasti: Christus enim Iesus in Evangelio tuo meus est. Marcionis autem editionem, ita ut diximus, hoc loco habuisse ex Epiphanio colligitur: quod eò dico ne quis ob has aut similes Tertulliani citationes (plures enim occurrunt) receptæ lectioni statim controversiam moveat.

50 26. Οὐχὶ ταῦτα ἔδωκε παθεῖν τῷ Χριστῷ, καὶ εἰσελθεῖν εἰς τὴν δόξαν αὐτοῦ; Nonne hæc oportuit pati Christum, & ita intrare in gloriam suam] Ex Patris decreto sæpe revelato, ut omni ex parte Christus Dux noster fieret, quos & ipsos oportet διὰ πολλῶν θλίψεων εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τῷ Θεῷ [per multas tribulationes ingredi in Regnum Dei], ut loquitur Paulus Actor. xiv, 22. Quare quod illos impediabat quò minus Iesum crederent esse promissum illum Messiam, hoc ipsum illos maxime ad id credendum excitare debuit.

ἀρχάμενοι ἀπὸ Μωσέως καὶ ἀπὸ πάντων τῶν Προφητῶν, incipiens à Mose & omnibus Prophetis] In quibus

quædam sunt expressa vaticinia, ut apud Esaiam ac Danielelem; quædam ἐν τύποις ἢ συμβόλοις [in figuris & signis], ut Serpens à Mose erectus, Sacrificium piaculare quod pro populo peragebatur, Res Davidis: quarum explicationem Christus Apostolis, Apostoli nobis tradiderunt. Credibile est aliorum quoque Oraculorum similem explicationem mysticam à Christo aut ejus Spiritu traditam & per manus quasi conservatam in Ecclesia: neque enim omnia scribi potuerunt; quale illud est de oblatione Isaaci, in quo arcanum ingens latere veteres etiam Iudæi crediderunt. Sed & nunc per id sacrificium Deum obtestantur, ut ipsis esse velit propitius. Quin & Isaacus illis dicitur crucem suam bajulasse & ex mortuis recuperatus. Sed multa posteris temporibus ad tales significationes pertracta pio magis animo quàm laudabili successu innumeræ paginæ testantur. Adeò magna atque ardua res est φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν [sapere ad sobrietatem].

28. ἤγγισαν, appropinquaverunt] Latè atque alacres: nam Comes jucundus in via pro vehiculo est. Et, ut mox ipsi fatentur, cœperat in ipsis resuscitari prope extinctus ignis fidei.

εἰς τὴν κώμην ἔεπορεύοντο· castello, quò ibant] Emmauta nimirum, quam supra nominavit. Nam alium locum hîc confingendi, quod quidam fecerunt, nihil est causæ.

καὶ αὐτὸς προσεποιεῖτο πρῶτον πορεύεσθαι. & ipse se finxit longius ire] Locus est hîc diligentius considerandus quòd hinc argumentum petat Chrysostomus & discipulus in plerisque Chrysostomi Cassianus, ut probarent non semper illicitum esse mendacium, sicut Diphilus olim dixerat,

Υπολαμβάνω τὸ ψεῦδος ἐπὶ σωτηρίᾳ
Λεγόμενον ἔδεν περιποιεῖσθαι δυσχερές.
[Quod pro salute dicitur mendacium
Me iudice nihil potest habere incommodi].

Et Pisander,

Οὐ νέμεσις ἢ ψεῦδος ὑπὲρ ψυχῆς ἀγορεύειν.
[Non est grande nefas animam præponere vero].

Quin & Democritus, ἀληθομυθεύειν χρεὼν ὅπῃ λῶϊον [Dicendum est verum cum expedit]. A quibus hæctenus dissentit Augustinus, ut dicat quædam esse genera mendaciorum in quibus non sit magna culpa, sed tamen non sint sine culpa: ex Sophoclis sententia,

Καλὸν μὲν ἔν ἐκ ἐστὶ τὰ ψευδῆ λέγειν.
Ὅτω δ' ὀλέθρον δεινὸν ἢ ἀλήθει' ἀγῆ,
Συγγνώσων εἰπεῖν ἐστὶ καὶ τὸ μὴ καλόν.
[Aliena verò proloqui nunquam decet,
At vera certam si cui pestem ferunt,
Huic danda venia est, si facit quod non decet].

Multa viri pii atque eruditi hac de re disputant, quæ omnia huc congerere animus non est. Pauca monebo ne confundantur ea quæ distingui debent. Primum illud pro certo poni debet non mentiri tantum aut simulare, sed & dissimulare (quæ res est haud dubiè per se media,) vitio gravi non carere, quoties per eam viam tenditur ad alterius damnum: quod exemplis aliquot illustrat Cicero de Officiis I I I. Nec id probari opus, cum satis constet actus per se medios malos esse, quoties malo fini adhibentur. Seposita igitur omni finis pravitate, restat videre ecquid in illo ipso quod

simulare dicitur, sit vitii: in quo duo spectanda, quorum alterum materiæ, alterum formæ habet rationem. Materiam voco actum exteriorem: formam intentionem agentis. Actus exterior aut in factis aut in verbis consistit: de factis primum agamus. Dico igitur facta naturaliter nullam habere significationem, nisi eam quam quisque velit: nam ex instituto significationem non habent nisi ea facta quæ lege Divina aut humana, sub quâ etiam pacta comprehendo, ad certam significationem restringuntur, ac proinde alio significato usurpari licet non possunt. Cætera omnia libera sunt à certæ significationis vinculo, etiam si plerumque soleant ad hanc aut ad illam rem significandam usurpari. Exempli causâ: Fuga solet quidem plerumque ut pavoris indicium accipi; at tamen etiam non paventi fugere licet. Circumcisio solet accipi ut nota se obligandi Iudaicis ritibus; aliter tamen eam usurpavit & rectè Paulus, cum Timotheum voluit circumcidi. Ita progredi passus aliquot (quod hic fecit Christus) corpusque in gressum componere, quanquam itineris ulterioris propositum significare soleat, licet tamen usurpatur etiam extra tale propositum, quia actus talis est ad quem unusquisque naturaliter jus habet, neque ullâ lege ad illam significationem est adstrictus. Dicat hic aliquis, si non ex parte materiæ, certè ex parte formæ, id est intentionis, esse vitium. hoc enim agi, ut qui id videt decipiatur opinando. Id verò negandum arbitrator. Nam quod hic intenditur à Christo est major utilitas spectantium, neque talis opinatio ex tali actu spectato inevitabiliter sequebatur: poterant enim opinari & aliud quippiam. Ponamus sanè scisse eum aliter illos quàm res habebat opinaturos, nec impedisse: nihil in eo vitii est, si quis sciat nec impediat quod impedire non tenebatur. Hîc autem Christus non tenebatur hoc impedire, quia id impediri illorum non intererat, imo potius intererat non impediri. Vir bonus, ut inquit Clemens Alexandrinus, ἐπὶ τῇ τῶν πλεονεκτησίων ὠφελείᾳ μὴ ποιήσῃ τινα ἃ ἐκ αὐτῶν προηγμένας αὐτῷ πράξειν [Solum quò proximo proficit, faciet id quod ultro nunquam faceret]. Et hæc quidem dixerim de simulatione quæ in factis sita est, quam Græci οἰκονομίαν [œconomiam] vocare interdum solent, quæ nullo modo extendi debet ad eos gestus qui non possunt non avocare homines à vera pietate, Οὐ μόνον τὸ εὐχεσθαι τοῖς ἀγαλλμασιν (inquit Origenes) ἡλιθίον ἐστίν, ἀλλὰ καὶ τὸ συμπεριφερόμενον τοῖς πολλοῖς προσποιεῖσθαι τοῖς ἀγαλλμασιν εὐχεσθαι, ὅποιον ποιεῖσιν οἱ τὰ ἀπὸ τῆς Περιπάτης φιλοσοφῶντες, καὶ οἱ τὰς Ἐπικύρας ἢ Δημοκρίτους ἀσπαζόμενοι· ἔδεν γὰρ νόθον δεῖ ἐνυπάρχειν τῇ ψυχῇ τῆς ἀληθείας εἰς τὸ Θεῖον εὐσεβείας [Non hoc tantum stultum est idola adorare, verum id quoque, quod Peripatetici & item Epicuri aut Democriti assēclæ faciunt, conformare se in eo errori vulgi ut te simules idola adorare, neque enim decet ut in ejus animo qui verè in Deum pius futurus sit, quicquam sit spurii]. In verbis major quàm in factis est difficultas: quia verba etsi non lege, usu tamen & consuetudine solent habere significationem certam, quo vinculo magna ex parte continetur hominum inter se consuetudo ac societas.

tas. Sed multum refert quibus negotiis verba adhibeantur. Nam quædam negotia talia sunt, ut suapte naturâ aut lege requirant veri ad id negotium pertinentis patefactionem. Exempli causâ, interrogatus aliquis de vero salutari, tenetur ejus professionem edere etiam cum periculo, tum quia Dei honos & proximi salus æterna dignior est vitâ nostrâ temporali, tum quia Christus id disertè præcipit: qui autem verum patefacere tenetur, sine dubio simul tenetur uti verbis eo significato quo ea scit aut sperat ab audientibus intelligi. nam alioqui verum non patefaciet. In hanc præcipuè partem impegerunt Priscillianistæ & alii quidam ab Ecclesia olim damnati: quod dico nequis in eorum consortium trahat Chrysostomum aut Cassianum. Bene hoc notat Clemens Alexandrinus, qui cum συμπεριφορὰν [simulatam imitationem] quandam bono aliorum inservientem concessisset, ita hoc faciendum ait, ut absit omnis διὰ τὸ ἐπηρτημένον τοῖς δικαίοις παρὰ τὴν ζήλῳ κίνδυνον ὑπὲρ κρίσεως [simulatio propter periculum quod justis ab invidentibus impendit]. Sic etiam ubi contractus aliquis peragitur, pars utraque tenetur veritatem aperire rerum ad ejus contractûs naturam pertinentium, qua de re vide dicto Officiorum libro. Idemque dicendum de testimonii dictione, quoties ad eam aliquis ex æquo & bono obligatur. His ergo casibus ita loquendum est, quomodo verba intelligi putantur. Quæ necessitas non ex verborum usu per se spectato venit, sed ex negotii quod agitur qualitate. In reliquo sermone non eadem est necessitas. nam primum non ita semper usurpanda verba, quomodo aut ex origine sua aut ex usu receptiore significant, probare supervacuum est; cum si id quis affirmet tollat de rerum natura translationes, abusiones vocabulorum, εἰρωνείας, ὑπερβολὰς, μειώσεις, αὐξήσεις [irrisiones, superjectiones, extenuationes, amplificationes] aliasque id genus sermonis mutationes ac figuras, quibus & humanus & Divinus sermo abundat. At ne illud quidem pro perpetuo statui hic potest quod in superiori illo negotiorum genere diximus, verba ita usurpanda quomodo sciuntur aut putantur intelligenda. Nam & Christus ipse quædam videtur dixisse Apostolis quæ cum veritatem haberent figuratam, ab illis tamen secundum verborum proprietatem intelligebantur, ut de sessione in duodecim sedibus aliaque ejusmodi: in quo tamen sermonum genere nihil est vitii. Nam si actum externum spectes non erant verba adstricta ad illam propriam significationem: si actum internum, non ea erat intentio ut deciperentur Apostoli; cum in illo sensu vero, sed Apostolis ad id tempus occulto, plus esset quàm in eo quod ipsi opinabantur. Vbi verò sermo eam quæ veritati congruat significationem ex sani judicii æstimatione non recipit, etiamsi recta sit intentio, vitio eum non carere pars Christianorum veterum longè maxima consentit: nimirum quia si talis sermo admittatur, magna ex parte tollitur vinculum illud quod homines hominibus sociat. Neque enim frustra Dei dono singulari solis hominibus tributum est inter se colloqui. Et ad intentionem quod attinet, ea non potest rectum efficere actum qui

velut agnatam sibi habeat curvitatem. Veruntamen etiam hic quædam occurrit exceptio. Nam si qui infantiæ malo ægrotent, ut atrabile perciti (qui ferè à morbo imaginoso nisi per remedia imaginosa curari vix possunt) aut ejus sint infantiæ, quæ rationis usum non habeat, apud hos qui loquitur is positus videri potest extra illam necessitatem verba significatis rebus aptandi: quia scilicet sermonis commercium non habemus nisi cum iis qui sermonis significationem intelligere sunt idonei. Atque ideo illos rationis usu destitutos quod attinet, verba videntur eodem loco habenda quo facta, quæ ad certam aliquam significationem adstricta esse negavimus. Et hoc sensu facillè receperim quod dicit Plato, non improbandum τὸ ψεῦδος χρησιμὸν ὡς ἐν φαρμάκῳ εἶδέναι [utile mendacium, si tanquam pharmaci vice utare]. Quem secutus Clemens virum bonum semper ait ἀληθεύειν, εἰ μὴ ποτε ἐν θεραπείας μέρῳ, καθάπερ ἰατρός πρὸς νοσούντας ἐπὶ σωτηρίᾳ ψεύσεται ἢ ψεῦδος ἐρεῖ [verum dicere, nisi si quando tanquam medela adhibendum est falsum, perinde ut medicus ægroto nonnunquam quo eum servet mentietur vel dicet mendacium]. ubi per ἐπανόρθωσιν [correctionem] revocat quod dixerat eum mentiri, & ait potius ab eo mendacium dici, quia scilicet vox mentiendi animum fallere studentem significet. Cæterum quod Plato Medicis hac in re æquat civitatum Rectores, in ea re nimiam licentiæ fenestram aperit: neque par ratio est. Nam dignitatis differentia non tollit eam æqualitatem quam inter omnes homines natura constituit, cujus pars maxima in mutuo & æquali sermonis usu consistit, atque adeò, ut in Apologetico dixit Tertullianus, *Nulla lex, civilis scilicet, sibi soli conscientiam justitiæ suæ debet, sed eis à quibus obsequium expectat.* Illud quoque Christiani meminisse debent, cum omnem jurisjurandi usum ex communi sermone Christus sustulerit, ejusque in locum substituerit nudam affirmationem ac negationem, non minus Christianos abhorreere debere ab omni perfidia atque etiam vanitate, quàm cæteri homines, qui modò aliquid habent probitatis, abhorrent à perjurio. Sed ut ex diverticulo ad locum qui est in manibus redeam, quanquam allata modò explicatio nihil mihi habere videtur incommodi, tamen & illud insuper cogitandum relinquo lectoribus, an, cum προσποιεῖσθαι Græcis sit præseferre, etiam ubi nulla est species simulationis, dici non possit Iesum sicut gressum ad id iter componebat, ita verè etiam secum constituisse ultra progredi, nisi instantè manere rogaretur. Quomodo & Centurioni verè dicebat ἐγὼ ἐλθὼν θεραπεύσω αὐτὸν [ego veniam & sanabo eum], Matth. viii, 7. nempe, si Centurio vellet; & apud Marcum de Christo dicitur ἔθελε παρελθεῖν αὐτὰς [volebat præterire eos] vi, 48. nempe, nisi rogatus instantè fuisset ut navem ascenderet. Neque enim tali proposito conditionata obstat scientia futuri eventûs, cum illa etiam Dei comminatio, *Ninive intra diem quadragesimum peribit*, nisi pœnitentiam egerit scilicet, veritatem suam habuerit quantumvis hanc pœnitentiam Deo prænoscante.

29. παρεβιάσαντο, coëgerunt] Constantè rogando: etiam in Actis xvi, 15. παρεβιάζεσθαι Lucas dixit

significatu eodem. Simili omnino sensu παραβιάζε-
σθαι habes Genes. xix, 3. & βιάζεσθαι Genes. xxxi i i,
11. Iud. xix, 7. respondentia Hebræo רצב [instare].
Vide quæ diximus de verbo ἀναγκάζειν [cogere]
suprà xiv, 23.

ὅτι πρὸς ἑσπέραν ἐστὶ, καὶ κέκλιεν ἡ ἡμέρα. quoniam ad-
vesperascit, & inclinata est jam dies] Non bis idem
dixit: sed vocem ambiguam ἑσπέρας (nam ad
exemplum Hebræi רצב [vespertini temporis] de po-
meridiano omni tempore usurpatur) explicavit ad-
dito interpretamento. Sic & suprà ix, 12. quod
Matthæi Interpres ὀψίαν [vesperam] dixerat, in-
terpretatus est ἡ ἡμέρα ἤρξατο κλίνειν [dies cœperat
declinare]. Bene vertit Syrus, *Dies ad tenebras
vergit*. Similis est illa apud Virgilium invitatio pa-
storalis,

Hic tamen hâc mecum poteris requiescere nocte.

Causam addidit,

*Et jam summa procul villarum culmina fumant,
Majoresque cadunt altis de montibus umbræ.*

Potuit autem hoc dictum esse ἀυξητικῶς [per ampli-
ficationem] ad commendandam magis invitationem,
quamvis non tam prope immineret solis occasus:
quô facilius mutato consilio mox Hierosolyma se
recipere & Apostolos necdum in soporem datos in-
venire potuerunt.

30. λαβὼν τὸ ἄρτον εὐλόγησε, καὶ αὐτὸς ἐδίδκε αὐτοῖς.
accepit panem & benedixit, & porrigebat illis] Præter
morem conviviarum: erat enim id munus conviva-
toris. Quare hoc facto se Dominum ac Patrem-
familias profitetur: quod primùm suspicionem
illis iniecit esse hunc Iesum, Præceptorem suum,
qui inter Discipulos solebat patrumfamilias ritibus
defungi.

31. διηνοίχθησαν οἱ ὀφθαλμοί, aperti sunt oculi]
Sublatis impedimentis propius eum intueri ac co-
gnoscere cœperunt. Ita Genes. xxi, 19. de Agare,
ἀνέωξεν ὁ Θεὸς τὰς ὀφθαλμούς αὐτῆς, καὶ εἶδε φρέαρ ὕδα-
τος ζῶντος [aperuit oculos ejus Deus: & vidit puteum
aquæ viventis].

καὶ ἐπέγνωσαν αὐτόν. & cognoverunt eum] Ex vultu
propius considerato. Non displicet mystica veterum
interpretatio, Christum verè non cognosci nisi ab
iis qui in unitate sunt corporis illius, quod per panis
fractionem figuratur.

ἀφανίσθη ἐγένετο ἀπ' αὐτῶν. evanuit ex oculis eorum]
Hoc quomodo factum sit non nuper demum cœ-
pit disputari: sed olim de istis salvâ pace quære-
batur. Syrus & Arabs existimare videntur factum
hoc subitâ loci mutatione: at Epiphanius oculis
potius obductam putat caliginem, ut ab Elisæo
olim & ab Angelis in excidio Sodomorum. Diver-
sâ ab his videtur fuisse sententia Origenis qui in
accurata adversus Celsum disputatione Christi cor-
pus quadraginta illis diebus ait fuisse ὁρατὸν ὅτ' ἐβέ-
λετο καὶ οἷς ἐβέλετο [visibile quando voluit, & quibus vo-
luit]. Censet enim id ipsum sacratissimum corpus
fuisse eo tempore ἐν μεθορίῳ [in interstitio] inter
eam ut ipse appellat παχύτητα [densitatem] quam
habent corpora caduca, & inter naturas liberas
ab hac concretionem mortali. De Angelis autem
quid sentiat, explicavit initio commentarii ad Lu-
cam: nimirum eos quoque conspicuos aut incon-

spicuos fieri solo voluntatis suæ arbitrio. Videtur
Latinus Interpres in hanc sententiam fuisse pro-
nior. Ego nihil hic dicendum invenio quod me-
lius sit illo Basilii dicto τὸ ὅπως μὴ περιεργάζεσθαι [quâ
ratione factum sit non nimis curiosè inquirendum]. Ex
tribus illis modis, sicut duos priores video esse
καλαληπιοτέρους [intellectu faciliores], ita tertium esse
ἀδύνατον [impossibilem] affirmare non ausim. Nam
dum fæx ista nos detinet, nihil ferme quod aut ad
10 Angelorum aut etiam ad ejus corporis, quod non
immerito πνευματικόν [spirituale] Paulus vocat,
qualitatem pertineat, extra ea quæ revelata sunt,
nisi tenuibus admodum conjecturis assequi possu-
mus: quod fibulam imponere debet nostræ curio-
sitati. Illud mihi liquet non satis aptè ad definien-
dum hujus rei modum adferri illud ἀπ' αὐτῶν [ab
illis] quasi φεραν [motum] utique designet, cum
multò sit probabilius genus esse loquendi ex He-
braïsmo desumptum. quale suprà xvi i i, 34. κεκρυμ-
20 μένον ἀπ' αὐτῶν [absconditum ab eis] & xix, 42.
ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου [absconditum est ab oculis tuis],
ubi & plura loca annotavimus eandem locutionem
continentia.

32. καιομένη, ardens] De lectionis hujus verita-
te non dubito, cum consentiant Syrus, Latinus,
Arabs. Hoc ajunt, *Nisi mens fuisset læva, potue-
ramus eum antequam nobiscum accumberet agnoscere ex
docendi modo. Nam præter argumentorum pondera &
comitatem in docendo summam, accedebat Divina effi-
30 cacia animos incendens, qualem sentire quondam sole-
bamus ipso docente. Calor cordis, vehementis mo-
tûs indicium. Sic Psalm. xxxix, 3. חם-לבי בקרבי,
ἐθερμάνθη ἡ καρδία μου ἐντός μου [concaluit cor meum
intra me].*

33. αὐτῇ τῇ ὥρᾳ, eadem horâ] Syrisimus, id est,
statim.

τὸς ἑνδεκα, καὶ τὸς σὺν αὐτοῖς, undecim, & eos qui
cum illis erant] Qui nocturnis cœtibus alter alterum
solabantur Iohann. xx, 19. Undecim vocat Aposto-
40 los post ejectum Iudam, ut ante δώδεκα [duodecim],
quanquam fortè unus aut alter aberant.

34. λέγοντας, dicentes] Veram hanc esse lectio-
nem cur nobis videatur supra diximus.

ἡγέρθη ὁ Κύριος ὄντως, surrexit Dominus verè]
Quasi dicant, *Res jam non nititur solo Magdalene testi-
monio aut incertis conjecturis. ὄντως [realiter] est ἀλη-
θῶς [verè],* ut Marci xi, 32.

Σίμωνι. Simoni] Vt primo Apostolorum, aman-
tissimo Domini, & ob lapsum perculso.

35. ὡς ἐγνώσθη αὐτοῖς ἐν τῇ κλάσει τῶ ἄρτου. quomodo
cognoverunt eum in fractione panis] In mensa, non an-
te. Tarditatem suam accusant.

36. ἔστη, stetit] Subitò, cum clausæ essent
fores.

Εἰρήνη ὑμῖν. Pax vobis] Id est, *Avete,* ut Iud.
vi, 23. & suprà x, 5. Post hæc verba, ἐγὼ εἰμι·
μὴ φοβέσθε [ego sum; nolite timere], quod nunc in
Græcis codicibus deest, legerunt Syrus, Latinus,
Arabs: Quare videndum ne elapsum sit scribarum
incuriâ, quando & Ambrosius agnoscit. Consulant
60 antiquos codices si quibus copia est. Quòd vir ma-
gnus ait videri ex Iohanne hæc adjecta miror, cum
apud Iohannem nihilo magis essent.

37. ἐδόκουν πνεῦμα θεωρεῖν. *existimabant se spiritum videre*] Qualem spiritum? *malum* scilicet: nam id genus spiritus solebant apparere in specie hominum mortuorum. quomodo Hebræorum plerique historiam de Samuele à Pythonissa evocato interpretantur. In Evangelio Nazaræorum, quod, ut diximus, multa ex famæ traditione ad Matthæum addita habuit, erat hoc loco pro voce spiritus *Dæmonium incorporale*. Estque id eò minùs repudiandum, quod Ignatius, qui Apostolos ipsos hæc referentes audire potuit, Christi hanc persuasionem refellentis verba hunc in modum recitat, Καὶ ὅτε πρὸς τὰς περὶ Πέτρον ἦλθεν, ἔφη αὐτοῖς· Λάβετε, ψηλαφίσατέ με, καὶ ἴδετε ὅτι ἐκ ἐμὲ δαιμόνιον ἀσώματον· πνεῦμα γὰρ σὰρκα καὶ ὀστέα ἐκ ἐχέει, καθὼς ἐμὲ θεωρεῖτε ἔχοντα [Et cum ad eos qui circa Petrum erant, venisset, dixit eis: apprehendite, contrectate me, & videte quòd Dæmonium incorporeum non sum; spiritus enim carnem & ossa non habet, quemadmodum me habere aspiciatis]. qui locus eò minùs suspectus esse nobis debet quod ita ut nunc legitur, jam olim laudatus sit ab Eusebio, sicut & locus proximè præcedens ab Hieronymo. Quæ, ni fallor, ad loci hujus interpretationem non parùm pertinent, atque eodem faciunt verba πλοηθέντες, ἐμφοβοί, τεταραγμένοι [attoniti, terrefacti, conturbati], in hac historia. Adde quæ diximus ad Matth. xiv, 26. ad verbum φάντασμα [phantasma].

38. διαλογισμοὶ ἀναβαίνουσιν ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, *cogitationes ascendunt in corda vestra*] Locutio in libris Prophetarum frequens, quam & Paulus sequitur 1 Corinth. ii, 9. Sic Latine *subire* aliquid *animum* dicitur. Cogitationes autem intelligit in partem sequiorem proniores. Sic & Dan. ii, 28.

39. ὅτι πνεῦμα σὰρκα καὶ ὀστέα ἐκ ἐχέει, *quia spiritus carnem & ossa non habet*] Homerus de mortuorum animis locutus,

Οὐ γὰρ ἔτι σάρκα τε καὶ ὀστέα ἴνες ἔχουσιν.

[Non tegit ossa caro, non nervis ossa ligantur].

Maximus Tyrius, καὶ γὰρ σὰρκες αἱ δαιμόνων φύσεις [non enim carnea est Dæmonum natura]. Tribus argumentis Christus ex animo Apostolorum revellit falsam illam opinionem, iudicio visus accurato, iudicio tactus, & cibi sumptione. Solent quidem dæmones apparere in specie etiam hominum, sed ea species soliditatem non habet, & si quis cum fiducia propius intueatur, facile reperiet speciem à re discrepare. Sed terror plerumque impedit ne res accuratè dijudicetur. quod si quis tactum adhibeat multò magis apparebit diversitas. Species enim ex aère (ut plurimum) conformata tactum non patitur.

Par levibus ventis volucrique simillima somno.

Vnde φαντάσματα [spectri] nomen id genus imaginibus datum est. Apollonius apud Philostratum, λαβὼν μὲν, ἔφη, καὶ ἂν μὲν διαφύγω σε, εἰδὼλόν ἐμὲ σοὶ ἐκ φερέρεφάτης ἦκον, οἷα φαίνουσιν οἱ χθόνιοι θεοὶ· εἰ δὲ ὑπομείναιμι ἀπτόμενον, πεῖθε καὶ δάμιν ζῆν τέ με καὶ μὴ ἀποβεβληκέναι τὸ σῶμα [Tange me, inquit; quòd si te effugio, venerim sanè ab inferis, siquæ spectrum iis simile, quæ interdum mittunt qui sub terram degunt, dii. Sin contrectari sustineo, persuade & Daniidi vivere me, nequedum è corpore emigrasse]. Tertullianus, Epiphanius atque alii con-

tra Marcionem disputantes probant Christi corpus non fuisse *phantasma*, quia tangi potuerit. Objiciet aliquis Angelos interdum apparuisse piis hominibus, tactos quoque & cibum sumsisse, neque tamen tot indiciis potuisse cognosci. Facilis est responsio; *Visos eos*, ut Tertullianus loquitur, *in carne vera & solida etsi non nata*: qui & alibi dicit, *Facile habuit veram dedisse substantiam carnis vel quàm proprius auctor & artifex ejus*. Diabolus autem (ut cum eodem Tertulliano pergam loqui) *phantasma* infert, cuius non valet veritatem. Solvit autem Christus id quod Apostolis occurrebat περὶ φαντάσματα [de spectro]. De Angelo non solvit, quia id non putabant neque verò id opus: nam certum erat Angelos non mentiri. At is qui apparebat Iesum se esse profitebatur: aut ergo dæmon erat, quod non esse adhibito sensuum iudicio probatur, aut ipse Iesus,

θεωρεῖτε, videte] Θεωρεῖν [videre] non ad visum tantum, sed & ad alios sensus refertur, ut Ioh. ii, 23. & apertius Actor. iv, 13.

40. ἐπέδειξεν, ostendit] Tangenda offerens, ut Iohannes docet hoc loco, quem vide & epistolæ initio.

41. ἀπισθέντων αὐτῶν, non credentibus illis] Id est, cum non satis firmo animo id quod res erat sibi persuaderent. nam ita vox ἀπιστίας [incredulitatis] sumitur etiam Matth. xvii, 20.

ἀπὸ τῆς χαρᾶς, præ gaudio] Majus erat gaudium quàm quod capere posset animus. Seneca Thyeste, *Proprium hoc miseros sequitur vitium, Nunquam rebus credere lætis. Redeat felix fortuna licet: Tamen afflicto gaudere piget.*

Sic apud Æschylum Agamemnone Clytemnestra, cum Troja capta ipsi nuntiaretur, ait:

πῶς φῆς; πέφευγε τὸ πᾶν ἐξ ἀπιστίας

[Quid dicis? excedit fidem mihi quod refers].

43. Καὶ λαβὼν ἐνώπιον αὐτῶν ἔφαγεν. Et sumens coram illis manducavit] Consulendi & hic veteres codices. nam præter Latinum Arabs quoque addit, καὶ λαβὼν τὰ περισσεύματα ἔδωκεν αὐτοῖς [et sumens reliquias dedit illis]. Neque ut supervacuum videri potest, cum ad certiorē rei fidem pertineat, quod communem cum eo cibum Apostoli sumserunt. Nam Petrus hoc ipsum urget Actor. x, 41. συνεφάγομεν καὶ συνεπίομεν αὐτῷ μετὰ τὸ ἀναστῆναι αὐτὸν ἐκ νεκρῶν [manducavimus & bibimus cum illo postquam resurrexit à mortuis].

44. Εἶπε δὲ αὐτοῖς, dixit autem ad eos] Sequitur summa sermonum quos per quadraginta dies Iesus cum Apostolis suis habuit, quos quia ejusdem erant argumenti tum Marcus tum Lucas neque hic tantum, sed in Actis καθόμαδα [omnes simul] recitat. Vide Actor. i, 3.

Οὗτοι οἱ λόγοι, Hæc sunt verba] Quod prædicenti mihi sæpe non credidistis, aut quod prædictum non intellexistis, nunc reipsa experimini. Vide Matth. xvi, 21. xvii, 23. xx, 19. Marci ix, 31. x, 34. supra ix, 45. xviii, 33. xxiv, 7.

ἔτι ὥν σὺν ὑμῖν, cum adhuc essem vobiscum] Quotidiano scilicet convivio. nam tunc tantum κατ' οἰκονομίαν [quoties ei ex usu fore videbatur] illis aderat.

ὅτι δὲ, *quoniam necesse est*] Id est, ἔδει [oportebat]. Sic Matthæi xvii, 11. Ηλίας μὲν ἐρχεται πρῶτον [Elias quidem primum venturus est]. Refertur autem δὲ [necesse est] hic ad Patris decretum sapientissimum.

καὶ ψαλμοῖς, ἔς Psalms] Id est, ἐν βίβλῳ ψαλμῶν [in libro Psalms], ut supra xx, 42. & Actor. 1, 20. Quò probabilius est ex parte nobilissima totum illud volumen ἀγιογραφῶν [Sacrarum Literarum] designari, quod Sacrarum apud Iudæos Literarum partem efficit tertiam. Videtur autem alia fuisse librorum divisio Iosephi temporibus quàm nunc usurpatur, ita ut prima pars constaret ex Pentateucho: secunda ex omnibus historiis & Prophetis comprehenso etiam Daniele: tertia ex Psalms, sententiis Solomonis, ejusdem Ecclesiaste & carmine Epithalamio. Tertiam hanc partem quatuor, ut dixi, libris comprehensam ita describit Iosephus, Αἱ δὲ λοιπαὶ τέσσαρες ὕμνες εἰς τὸ Θεὸν καὶ τοῖς ἀνθρώποις ὑποθήκας τῆ βίβου περιέχουσι [Reliquæ verò quatuor hymnos in honorem Dei vitæque hominibus instituendæ præcepta continent].

45. Διήνοιξεν αὐτῶν τὸ νῦν τῆ συνιέναι τὰς γραφάς, Tunc aperuit illis sensum ut intelligerent Scripturas] Eventus optimus vaticiniorum interpret. Sed ne sic quidem satis intelligi potest quid cui rei conveniat, nisi mens dono quodam singulari, quod ἐρμηνείας [interpretationis] aut ἐπιλύσεως [explicationis] dici notavimus alibi, illustretur ab inspiratore Prophetarum. Iustinus colloquio cum Tryphone, Οἶθε ἀνὴρ ἡμᾶς ποτὲ, ὡς ἄνδρες, νενοηκέναι δυνήσκειν ἐν ταῖς γραφαῖς ταῦτα, εἰ μὴ θελήματι τῆ θελήσαντος αὐτῶν ἐλάβομεν χάριν τῆ νοῆσαι; [Putatisne, viri, fuisse nos hæc in Sacris Literis intellecturos, nisi is, qui hæc fieri voluit, Deus gratiā suā quò intelligeremus effecisset]? Et alibi eodem libro, Οὐδὲ γὰρ δύναμις ἐμοὶ τοιαύτη τίς ἐστιν, ἀλλὰ χάρις παρὰ Θεοῦ μόνῃ εἰς τὸ συνιέναι τὰς γραφάς αὐτῆς ἐδόθη μοι [Neque enim est mihi ad hæc ingenium, nisi quòd mihi à Deo, quò Scripturas ejus intelligerem, data est gratia]. In Clementis Constitutionibus legitur de Deo, Τῷ δυναμένῳ ἀνοῖξαι τὰ ὦτα τῶν καρδιῶν ὑμῶν εἰς τὸ καταδέχεσθαι τὰ διηκονημένα τῷ Θεῷ λόγια [Qui potest cordium nostrorum aures aperire ut percipiamus eximia Divini Nominis oracula]. Origenes iv περὶ ἀρχῶν [de Principiis] de scriptis sacris loquens, Διὰ τὴν εἰς ὑπερβολὴν χαλεπωτάτην εὐρεσιν τῶν πραγμάτων τοῖς ἀνθρώποις ἔπανυ σαφηνίζεται ὁ περὶ τῶν ἐκείνων λόγος· καὶ τί δὲ λέγειν περὶ τῶν προφητειῶν ὅς πάντες ἴσμεν αἰνιγματῶν καὶ σκοτεινῶν πεπληρωμένον λόγον; καὶ ἐπὶ τὰ εὐαγγέλια δὲ φθάσωμεν, κακείνων ὁ ἀκριβὴς νῦν ἄτε νῦν ὡς Χριστῷ, δεῖται χάριτος τῆ δοθείσης τῷ εἰρηκότι, ἡμεῖς δὲ νῦν Χριστῷ ἔχομεν [Quoniam hæc res difficillimæ inventu sunt hominibus, minus evidens est de earum unâquaque oratio. Quid porro de Prophetiis dicere attinet, quas omnes scimus ænigmatibus atque obscuris sententiis refertas esse? Iam si ad Evangelia veniamus, eorum quoque plenissima intelligentia atque mens, quippe quæ mens Christi sit, ejusmodi gratiā opus habet, qualem ille habuit, qui dixit, Nos autem mentem Christi habemus]. quod deinde exemplis illustrat. Idem in epistola ad Gregorium, Προσέχων τῇ θεῇ ἀναγνώσει ὁρθῶς ζῆται καὶ μετὰ πίστεως εἰς Θεὸν ἀκλινῶς τὸ κεκρυμμένον τοῖς πολλοῖς νῦν τῷ

θεῶν γραμμάτων· μὴ ἀρκῶν δὲ τῷ κακῷ καὶ ζητεῖν· ἀναγκαιοτάτη γὰρ καὶ ἡ περὶ τῆ νοεῖν τὰ θεῖα, εὐχή [Divinæ dilectioni diligenter incumbere, atque ita, ut inter legendum rectè ac constanti in Deum fide abditum plerisque Divinorum monumentorum sensum quæras: neque verò obiter pulsare ἔς quærere satis habe. Etenim preces quoque in hoc negotio vel maxime necessariae]. Et hæc quidem illi de dono τῆ γνώσεως [cognitionis]. Nam de dono πείθῃς [ad fidem] quid sentiant alibi exposuimus. Vtrumque donum similibus verbis describitur. Nam & his qui primum in Christum credunt dicitur διανοίγεσθαι ἡ καρδία [cor aperiri] Actor. xvi, 14. Quod Iustinus dixit φωτὸς ἀνοιχθῆναι πύλας [januas lucis aperiri].

46. παθεῖν τὸ Χριστόν, Christum pati] De testimoniis ad Christi perpeffiones pertinentibus diximus supra ad comma 26, & alibi.

καὶ ἀναστῆναι ἐκ νεκρῶν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ. ἔς resurgere à mortuis tertia die] Ad exemplum Ionæ. Hujus resuscitationis imaginem quoque gesserant liberationes Davidis atque aliorum è summis periculis. Vide Actor. 11, 25. & xiii, 35.

47. Καὶ κηρυχθῆναι ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ μετάνοιαν, Et prædicari in nomine ejus pœnitentiam] Επὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ [In nomine ejus] rectè exponitur Christi mandato & quasi vices ejus obeundo, 11 Corinth. v, 20. Ὑπὲρ Χριστοῦ ἔν περσεύομεν, ὡς τῷ Θεῷ παρακαλεῖται δι' ἡμῶν· δεόμεθα ὑπὲρ Χριστοῦ, καταπαύγητε τῷ Θεῷ [Pro Christo ergo legatione fungimur, tanquam Deo exhortante per nos, obsecramus pro Christo, reconciliamini Deo]. Itaque & Christus ipse per Legatos suos dicitur gentibus εὐαγγελίζεσθαι [annuntiari] Ephes. 11, 17. Hæc annuntiatio duas habet partes, postulationem & promissionem. postulatur pœnitentia cujus nomine tota obedientia comprehenditur: promittitur remissio peccatorum, in quo continentur vita æterna, & ejus arrhabo Spiritus Sanctus. Vtraque pars per baptismum obfignatur ut Matthæus & Marcus nos docent. Ad hoc pœnitentiæ κήρυγμα [prædicationem] tum alia apud Prophetas pertinent, tum imprimis illustris Esaïæ locus xli, 6. Exiguum est quòd te mihi ministrum elegi, ad suscitandas tribus Iacobi ἔς convertendos desolatos Israël: Etiam lucem gentium te constitui. Adde quæ sunt Esaïæ lxi in principio citata supra apud Lucam iv, 18. & Psalm. xxi, 23, 24, 25, 26, 27, 28.

καὶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, ἔς remissionem peccatorum] Esaïæ lxi, 12. Ipse tulit multorum peccatum ἔς pro fontibus deprecabitur. Jerem. xxxi, 34. Condonabo iniquitatem ipsorum ἔς peccati ipsorum non recordabor amplius.

εἰς πάντα τὰ ἔθνη, in omnes gentes] Esaïæ xli, Audite insulae me ἔς nationes longinquæ. Osee 11, 23. Vocabo non populum meum, populum meum. Psalm. 11. Dabo gentes hæreditatem tuam. Ioël 11, 32. Quisquis invocabit nomen Dei, evadet. Malachiæ 1, 11, Ab ortu ad occasum magnum erit nomen meum inter gentes. Daniel vii, 14, Et dedit ei potestatem ἔς regnum: ἔς omnes populi, nationes ἔς linguæ ei servient.

ἀρχαίμενον ἀπὸ Ἱερουσαλήμ. incipientibus ab Hierosolyma] Ab urbe Davidis cujus solum Messiae erat promissum, Psalm. cxxxii. Esaïæ ix, 7, & alibi. Huc illa pertinent Psalm. 11, 6. Ego constitui Regem meum super

super Sion. Psalm. cx, 2, Sceptrum roboris tui mittet Deus ex Sion. Esaiæ 11, 3, De Sione exibit Lex & Verbum Dei ex Hierosolymis. Esaiæ xxv 11, 16, Fando in Sione lapidem, lapidem pretiosum. Esaiæ xl, 9, Super celsum montem ascende, bonorum nuntia Sion, vocem tuam vehementer effer bonorum nuntia Ierusalem. Esaiæ xl, 1, Surge, illuminare, Ierusalem scilicet, quod addunt Lxx. Huc refer illud quod apud Suetonium est, Vulgatam scilicet eo tempore famam, ex Iudæa proditurum qui orbi imperaret.

48. Ὑμεῖς δὲ ἐσε μάρτυρες τῶτων. Vos autem testes estis horum] Vitæ nempe meæ, mortis & resurrectionis, quibus fundamentis totum illius annuntiationis fundamentum superstruitur; sed resurrectioni præcipue, ut nos docet Apostolorum Coryphæus Actor. 1, 21, 22, Nam si Iesus resurrexit, certè resurrexit virtute Divina. At quorsum Deus id fecisse potuit, nisi ut palam ostenderet verum esse quod ab ipso erat annuntiatum, sectatoribus nempe ipsius (quantumvis antea damnabilis vitæ) patere Dei pacem ac proinde vitam æternam. Resurrectio autem probari non potuit, nisi quomodo facta probantur, testimonio scilicet αὐτοπλῶν [ocularum testium], hominum proborum, nulla ex testimonio commoda sperantium. Ponitur autem hic ἐσε [estis] præfens pro futuro ἐσεθε [eritis], ut videre est Actor. 1, 8. Sic in sequenti commate ἀποστέλω [mitto] est positum pro ἀποστέλω [mittam].

49. τὴν ἐπαγγελίαν τῆ πατρὸς μου, promissum Patris mei] Nempe quò firmitus atque constantius adversus mundi rabiem testimonium illud præbeatis. Ita Actor. 1, 8, Lucas ipse hoc explicat, Ἀνέθετε δυνάμιν ἐπελθόντων τῶ ἀγίῳ Πνεύματι ἐφ' ὑμᾶς, καὶ ἐσεθε μοι μάρτυρες ἐν τῇ Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐν πάσῃ τῇ Ἰουδαίᾳ καὶ Σαμαρείᾳ, καὶ ἕως ἐσχάτης τῆ γῆς [Accipietis virtutem supervenientis Spiritus Sancti in vos, & eritis mihi testes in Ierusalem, & in omni Iudæa & Samaria, & usque ad ultimum terræ]. Vbi καὶ ἐσεθε [et eritis] more Hebræo est ut sitis: ἐπαγγελίαν πατρὸς [promissum Patris] vocat donum Spiritus Sancti sibi à Patre promissum, ut à se Discipulis daretur. Ita Actor. 1, τὴν ἐπαγγελίαν τῆ πατρὸς ἣν ἠκούσατέ μου [promissionem Patris quam audistis de ore meo] Vide Ioëlis 11, 28. quod explicatur Actor. 11. adde Esaiam xliv, 3. Ezechielem xxxvi, 26. & Iohann. xv, 26. xvi, 7. & Ierem. xxxi, 33. Bene autem subjunxit mandato ferendi testimonii; quasi dicat, Vos quidem mihi sermone testimonium præbebitis rerum conspectarum, atque ego vobis intus testimonium præbebo rerum speratarum. ἐκείνῳ μαρτυρήσει περὶ ἐμοῦ [idem ille testimonium perhibebit de me] Iohann. xv, 26.

καθίστατε, sedete] Id est, μὴ χωρίζεσθε [ne segregamini]. Interprete Luca ipso Actor. 1, 4. Quare hanc partem sermonis à Christo habitam arbitror postquam è Galilæa Apostoli redierant.

ἐνδύσθε δυνάμιν ἐξ ὑψους. induamini virtute ex alto]. Ενδύειν [Induere] hic respondet Hebræo שָׁבַע quod Septuaginta Iud. vi, 34. vertunt ἐνδυναμῶν [validum reddere]. Sed & indui stupore, pudore, diris, dicunt Hebræi, ut appareat dici apud illos omne id indui quod non accedit & recedit, sed penitus adhæret. Iohann. xiv, 16. ἄλλον Παράκλητον δώσω ὑμῖν, ἵνα μένη μετ' ὑμῶν εἰς τὴν αἰῶνα [alium Pa-

tracitum dabit vobis, ut maneat vobiscum in æternum]. Atque hac proprietate donum hoc distinguitur à spiritu τῆ ἐπισκοπῆς τῶ ἀνθρώπων [visitationis hominum]. ἐξ ὑψους. ex alto] מִמְּרוֹמִים [ab excelsis], ita & supra 1, 78.

50. ἕως εἰς Βηθανίαν. in Bethaniam] Ad eam Bethaniæ partem quæ in monte erat Oliveti, in quo monte Christus sæpe preces & lacrimas ad Patrem fuderat; ut qui locus submissionis ipsius testis fuerat, idem esset & gloriæ. Vide Actor. 1.

ἐπάρας τὰς χεῖρας αὐτῶν, elevatis manibus suis] Non simplex precandi mos significatur de quo egimus supra xvi 11, 13. sed ritus εὐλογίας [benedictionis] qui fieri solebat manibus impositis, id est, διὰ χειρῶν ἐπιθέσεως, ut videre est in historia Isaaci Genes. xxvii, 4, 7, 12, 19, 21, 22. & Iacobi Genes. xlviii, 9, 14, 15, 16, 17. At quoties pluribus simul impartienda esset εὐλογία [benedictio], compendii causâ usurpabatur χειραρσία, id est, manūs protensio super eorum capita pro quibus preces offerebantur. Ita Levit. ix, 22. ἐπάρας Ααρὼν τὰς χεῖρας ἐπὶ τὸ λαὸν εὐλόγησεν αὐτούς [extendens Aaron manus ad populum benedixit eis]. Eum morem tum initio tum fine cuiusque conventus usurparunt Christianorum Episcopi: unde probat Optatus Milevitanus Macarium Iudicem, quanquam ad populum Carthaginiensem in Ecclesia verba fecisset, nihil tamen pro Episcopo fecisse. Verba ejus sunt disputatione adversus Parmenianum septima, Et locutum eum esse aliquid in populo constat, sed insinuandæ alicuius rei causâ non tamen tractandi (id est docendi) quod est Episcoporum: ille enim nudè locutus est sicut loqui potuit. Contra Episcopalis tractatus probatur ab omnibus sanctitate vestitus, salutatione scilicet geminata. (salutationem hic vocat τὴν εὐλογίαν) Non enim incipit aliquid Episcopus ad populum dicere, nisi prius in nomine Dei populum salutaverit: similes sunt exitus initiis, omnis tractatus in Ecclesia à nomine Dei incipitur & ejusdem Dei nomine terminatur. Quis vestrum audet dicere Episcoporum more Macarium populum salutasse? itaque cum nec salutaverit antequam aliquid loqueretur, nec salutare ausus sit, nec manum imposuerit, nec sacrificium Deo ritu Episcopali obtulerit, quid est quod dicitis pollui Episcopale collegium, cum ab omni Episcoporum officio Macarium videatis alienum? Lux huic loco Optati affertur ex Constitutionibus antiquis quæ sub Clementis nomine leguntur, Ἀλλ' ὅτε λαϊκοῖς ἐπιτρέπομεν ποιεῖν τι τῶ Ἱεραλικῶν ἔργων, οἷον θυσίαν, ἢ βάπτισμα, ἢ χειροθεσίαν, ἢ εὐλογίαν μικρὰν ἢ μεγάλην [Sed nec Laicis quicquam quod ad Sacerdotum munus spectet liberum est obire, ut verbi gratiâ, sacrificium aut baptismum manuumve impositionem, aut parvam vel magnam benedictionem].

εὐλόγησεν αὐτούς, benedixit eis] Id est, εὐλόγησεν ἐπ' αὐτούς [precatus est super eos]. Sic Matth. v, 44. εὐλογεῖτε τὸς καταρωμένους [orate pro persequentibus]. Et sæpe Lxx, ut locis jam citatis, εὐλογεῖν modò est gratias agere, modò ut hic, precari.

εὐλόγησεν αὐτούς, benedixit eis] Solenniter bene eis est precatus.

51. ἐν τῷ εὐλογεῖν, dum benediceret] Simul atque ritum illum valedicens impleverat.

διέσκη αὐτῶν, καὶ ἀνεφέρετο εἰς τὸ ἔρανον. *recessit ab eis & ferebatur in caelum*] Sic & in Eliæ historia 11 Reg. II, II. *יפרדו בין שניהם ויעל אליהו בסערה השמים* [*diviserunt utrumque; & ascendit Elias per turbinem in caelum*], ubi Græci alii διέσειλεν [*divisit*], alii διεχώρισεν ἀνὰ μέσον ἀμφοτέρων [*discrevit inter utrosque*]. Brevius posses dicere, *עלה מעליהם*, [*ascendit ab eis*]: ita Gen. xvi 11, 22. *ויעל אלהים מעל אברהם*. ἀνέβη ὁ Θεὸς ἀπὸ Αβραάμ [*ascendit Deus ab Abrahamo*]. Interpretatur Lucas ipse Actor. 1, 9. *Βλεπόντων αὐτῶν ἐπήρθη, καὶ νεφέλη ὑπέλαβεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν* [*videntibus illis elevatus est, & nubes suscepit eum ab oculis eorum*].

ἀνεφέρετο εἰς τὸ ἔρανον. *ferebatur in caelum*] τὸ ἔρανον τῶν ἔρανῶν [*caelum caelorum*], quod ὑπεράνω πάντων ἔρανῶν [*super omnes caelos*] dixit Paulus Ephes. IV, 10.

52. προσκυνήσαντες αὐτὸν, *adorantes eum*] Corpore prostrato quod antehac non fecerant quippe ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτῆς (ut loquitur ad Hebræos 20 Scriptor) ad familiarem victum admissi. Nunc faciunt Majestate ipsius apertè cognita, 11 Cor. v, 16. εἰ ᾧ καὶ ἐγνώκαμεν κατὰ σὰρκα Χριστὸν, ἀλλὰ νῦν ἔτι γινώσκουμεν [*& si cognovimus secundum carnem Christum, sed nunc jam non novimus*].

ὑπέστρεψαν εἰς Ἱερουσαλὴμ, *regressi sunt in Jerusalem*] Ita & Actor. 1, 12. Ostenditur quàm parentes dicto Christi fuerint.

μετὰ χαρᾶς μεγάλης. *cum gaudio magno*] Ob intellectam rationem admirabilem quâ procurata erat redemptio generis humani, & ob insignem illam pollicitationem mittendi Spiritûs.

53. Καὶ ἦσαν διαπαντὸς ἐν τῷ ἱερῷ, *Et erant semper in templo*] Nam in templo potius quàm alibi, ut precari, ita & gratias agere Deo Iudæi solebant: præsertim si quid majus incidisset. Vide suprâ xviii, 10. διαπαντὸς intellige *quotidie*, temporibus nimium congruis. Ita Petrus & Iohannes Actor 111. narrantur iisse in templum circa horam nonam, quæ destinata erat precibus vespertinis. Quod post acceptum Spiritum fecerunt, idem eos & decem diebus post Domini ἀνάληψιν [*assumptionem*] fecisse credibile est: de quo tempore hæc mihi videntur accipienda. Nec obstat quod cætus suos eo tempore habuerunt in privatis ædibus, ut docemur Actor. 1, 15. nam idem fecerunt & post acceptum Spiritum, quamvis quotidie interea & templum adirent, Actor. 11, 46. 111, 1. v, 25. xii, 12.

Ἀμήν. *Amen*] Additum ab Ecclesia quæ lectionem Evangelii hac acclamatione excipere solebat, 1 Cor. xiv, 16.

Finis Annotationum in Evangelium secundum Lucam.

ANNOTATIONES

IN EVANGELIUM

KATA IOANNHN.

Iohannes Bethsaidensis piscatoris filius, piscator & ipse, Legem quidem discere potuit puer, ut mos erat Hebræis; cæterum nullâ tinctus fuit aut Hebraicâ aut Græcâ literaturâ, nisi si quid utriusque hausit jam major natus in Asia, ubi eum maximam vitæ partem ad senectutem summam produxisse, partim in Pathmi exilio, partim ante & post id exilium Ephesi, satis inter veteres constat. Quare quicquid ei ad Apostolici muneris functionem fuit necessarium, supplevit Dei Spiritus, qui idem in rebus non necessariis solet ea relinquere cuique quæ ei sunt propria. Hinc fit ut suprâ cæteros Apostolos magna sit in Iohannis dictione simplicitas, & sermo Græcus quidem, sed planè adumbratus ex Syriaco illius sæculi: hinc oratio adeò intercisâ, tot copulativæ conjunctiones, tot repetitiones vocum, quæ per relativa minus frequentata Hebræis & alia dicendi compendia vitari solent. Quod olim Alexandrum de amicis suis dixisse memorant, alium esse *φιλαλέξανδρον* [*amicum Alexandri*], alium *φιλοβασιλέα* [*amicum Regis*], putem ad duos Domini Iesu Apostolos sic posse aptari, ut Petrum dicamus maximè *φιλόχριστον* [*amicum Christi*], Iohannem maximè *φιλιώτην* [*amicum Iesu*]. Nam diversi huius in utroque affectûs multa in Sacris Libris videmus vestigia: quod & Dominus respiciens illi quidem Ecclesiam præcipuo quodam modo, huic autem Matrem commendavit. De loco & tempore scriptionis dissentiunt auctores, aliis in Pathmo scriptum hunc librum volentibus, aliis Ephesi, & aliis quidem triginta & quod excurrit, aliis verò sexaginta aut amplius post Christi in cælum evectionem annis. Causam post alios hæc scribendi præcipuam tradunt omnes, ut veneno in Ecclesiam jam tum sparso auctoritate suâ, quæ apud omnes Christianum nomen profitentes non poterat non esse maxima, medicinam faceret. Qui autem errores in Ecclesias ejus sæculi se insinuaverint, intelligi potest ex iis quæ ad Matthæum xxiv, 11, & ad Marcum 1, 4. diximus. Erant sub Christiano nomine Iudaizantes de quibus non Paulus tantum, sed & hic noster in epistola prima & in Apocalypsi conqueritur. Erant Gnostici ex Cabala Iudaica & Pythagoræ Platonisque schola philosophiam miscentes simplicitati Christianæ, & de emanationibus Divinis earumque syzygiis & pleromatis, non ex Dei Spiritu, sed ex suis commentis quæ vellent populo venditantes, verèque ambulantes in iis quæ non viderant, ut dicitur Coloss. 11, 18. de quibus videnda quæ diximus ad Matthæi xxiv, 11. Erant & qui Iohannis Baptiste sectatores quàm Iesu dici mallent, ad subterfugiendam crucem. His omni-

bus occurrendum videbat Iohannes, ne post futura ætas incerto opinionum fluctuaret, præcipuè Gnosticis, qui inter suos Æonas nominabant λόγον [*verbum*], item ζῶην [*vitam*], item μονογενῆ [*unigenitum*] & σωτῆρα [*salvatore*]. quæ omnia nomina etiam apud Proclum ad Platonis Timæum & in Theologiæ libris reperias: & alium rursus dicebant esse mundi Opificem, alium Christum, alium Iesum. Ostendit ergo Iohannes omnes istos titulos uni eidemque Iesu Christo congruere: quò fit ut illis nominibus Dominus noster non legatur insignitus apud alios Scriptores sacros, cum tamen de re idem tradiderint. Neque verò hòc tantum libro sed & in epistola & in Apocalypsi, Λόγος [*Verbi*] nomen Christo disertè tribuit Iohannes, & μονογενῆ [*unigenitum*] vocat non initio tantum libri, idque iteratò, sed & bis postea: & ζῶην [*vitam*] infra Iesus ipse se vocat. Cæteri Scriptores Euangeliorum satis habuerunt Christi Divinam naturam tacitè indicare ex admirabili ipsius conceptione, ex infinita illa ac liberrima vi ad facienda miracula, ex introspectu cogitationum alienarum, ex his quæ circa mortem, resurrectionem & ascensum in cælum acciderunt, ex promisso denique perpetuæ præsentiæ, mittendi Spiritûs Sancti, remittendi peccata, judicandi genus humanum. At Iohannes pro usu temporum & ipso initio Dei nomen ei assignandum & vim ex æterno fonte manantem aperte tradendam existimavit. Neque tantum hòc modo, sed & expressâ collatione eum Iohanni primùm Baptiste, deinde Mosi, sed & Abrahamo prætulit. Hæc cum scribendi præcipua fuisset causa, eadem operâ voluit & de Christo narrare quæ à cæteris, in tanta miraculorum & sermonum ipsius copia prætermissa fuerant, intactis fermè iis quæ ab aliis tractata erant, nisi quatenus connexio aliquid ejus exigebat. Prætermisforum autem pars maxima in tempus incidit quo Iohannes Baptista adhuc vivebat. Nam hinc ferme Iesu miraculorum historiam ordiuntur cæteri, quia eo tempore major multitudo Iesum secuta est & factorum ejus testis fuit.

CAPUT I.

I. *ΕΝ ἀρχῇ*, [*In principio*] Desumptum ex Græco Geneseos, sicut vicissim Syrus ex Hebræo hic posuit *בְּרִישִׁית* [*in principio*]. Noto autem Scripturæ loco verbum inde sumtum ex sententia illius loci intelligendum est. Mosis loci sententia hæc est, *Cum primum creavit Deus cælum & terram, terra erat &c.* nam præterita apud Hebræos habent Gerundii etiam significationem. Tum

verò mos est Hebræis cœli & terræ nomine universum comprehendere, unde factum est ut & status vitæ futuræ significetur nomine novi cœli & novæ terræ, II Petri III, 13. Apocalypf. XXI, 1. Ergo ἐν ἀρχῇ [in principio] est cūm primum rerum universitas cepit creari.

ἦν, erat] Iam tum erat. Sic mos est Hebræis æternitatem populariter describere. infra XVI, 1, δόξῃ ἣ εἶχον πρὸ τῆς κτίσεως [claritate quam habui priusquam mundus esset]. Et Iustinus dixit, πρὸ τῆς ποιημάτων [ante creaturas]. & alibi, πρὸ τῆς ἑωσφίγος καὶ σελήνης [ante luciferum & lunam]. Proverb. VIII, Dei sapientia sic loquitur, *A sæculo habui principatum, à principio, jam ante terram. cūm nondum essent voragines formata sum, cūm nondum essent fontes aggravati aquis: antequam montes fundati essent, ante colles sum formata. adhuc non fecerat terram & plateas & præcipua pulverum orbis: cūm præpararet cœlos, ibi jam ego.* Iustinus alibi de Verbo hoc loquendi genus explicans, προὔπῆρξε πρὸ τῶν αἰώνων [existit ante sæcula]. Athenagoras, ἐξ ἀρχῆς ὁ Θεὸς νῦν αἰδίου ὧν εἶχεν αὐτὸν ἐν ἑαυτῷ τὸ λόγον, αἰδίου λογικὸς ὧν [ab initio Deus mens æterna cūm esset, ipsam in se habuit rationem & in perpetuum rationalis est]. Rabbi Eliezel, *Ante mundum creatum existit clemens & benignus Deus & nomen ejus solum.*

ὁ Λόγος, Verbum] Quia Moses scripserat, *Dixit Deus, Fiat lux, & facta est lux, & ita de cæteris, hinc factum est, ut vim sive προβολήν [projectionem] aut ἀπόρροϊαν [emanationem] (has enim voces hac in re Christiani veteres usurpant) Dei illam, quæ res ex nihilo condit aliaque rara & eximia efficit, Hebræi appellarent רַבֵּר [verbum], ut videre est Psalm. XXXIII, 6. CXLVIII, 8. Vide Maimoniden Duce dubitantium lib. I, cap. XXI. & LXV & LXVI. Chaldæi non illis tantum locis sed & aliis, ubi ea vox in Hebræo non exstat, posuerunt מִמְרָא [verbum]. Exempli sunt innumera, sed ad rem maximè pertinet quod apud Esaiam est XLV, 12. in Hebræo legitur, *Ego feci terram & hominem super eam ego creavi.* in Chaldæo est, *Ego in verbo meo feci terram & homines super eam creavi.* XLVIII, 13. in Hebræo legitur, *Manus mea fundavit terram,* in Chaldæo, *Verbo meo fundavi terram.* quos secutus Petrus Apostolus II epist. III, 5. *ἄρανοι ἦσαν ἐκπαλαί, καὶ γῆ ἐξ ὕδατος καὶ δι' ὕδατος συνεσώσα τῷ Θεῷ λόγῳ [cœli erant prius, & terra de aqua & per aquam consistens Dei verbo].* Eandem vocem plurimis in locis usurpat idem Chaldæus paraphrastes, ubi de miraculis, de Prophetia, aut singulari Dei auxilio sermo est: maximè verò ubi in Hebræo est *facies Dei, manus, oculus.* Ex veteribus Chaldæorum libris Græci citant, ἐξ ὧν λόγος καὶ ἥλιος καὶ σελήνη [ex quo verbo & sol & luna]. Hinc sumsit Orphicorum Scriptor,*

Εἰς τὸν λόγον Θεῶν σκέψας, τέτρω προσέδρευε,

Ἰθύνων κραδίης νοερὸν κῦτῳ. εὐ δ' ἐπίβαινε

Ατραπιτὲς μῆνον δ' ἐσβρα κόσμοιο ἀνακλῶ.

Εἰς ἐς αὐτοτελὲς, ἐνὸς ἐκγονα πάντα τέτυκται.

[Divinam spectans rationem pectus ad illam

Dirige & ima animi semper præcordia, rectâ

Nec defleste viâ: fidentem conspice mundi,

Unus is Æternus; suntque omnia facta per unum].

Idem alibi αὐδὴν [vocem] vocavit,

Αὐδὴν ὁρμίζω σε πατὴρ τὴν φθιγγάτο πρώτῃ

Ἦνικα κόσμον ἀπαντὰ ἐαῖς σφρίζατο βελαῖς.

[Per te illam adjuro vocem, quæ prima parenti

Edita, cūm totum fundavit jussibus orbem.

Hunc secuti Heraclitus, apud quem hoc nomen eo sensu exstare notatum ab Amelio: Zeno laudatus à Tertulliano & Lactantio. Tertulliani verba sunt adversus Gentes, *Apud vestros quoque sapientes* 10 *Λόγον, id est, Sermonem atque Rationem constat artificem videri universitatis. Hunc enim Zeno determinat facitorem, qui cuncta in dispositione formaverit. Locus Zenonis, quem respicit Tertullianus, erat in libro ejus περὶ οὐσίας [de substantia], ut Laertius nos docet. Seneca Stoicos sequens rationem facientem vocat epist. LXV. E Platoniorum numero Amelius, sed quem sæpe à scitis Platoniciis ad barbaram Philosophiam deficere conqueritur Proclus, hunc Iohannis locum valde probabat, ut non tantum Eusebius notat in Præparatione libro XI, sed & Augustinus pluribus locis. Et contra Iulianum Cy-*

20 *Plutarchus δύναμιν Θεῷ [potentiam Dei] vocat Symp. VIII. Αναθαρόν τὴν πάλιν αὐτὸς Πλάτων ἀκῶν πατέρα καὶ ποιητὴν τῆς τε κόσμου καὶ τῶν ἄλλων γεννητῶν καὶ ἀγέννητον καὶ αἰδίου Θεὸν ὀνομαζόντων, & διὰ σπέρματος δὴ πρὸς γενόμενον, ἄλλῃ δὲ δυνάμει τῆς Θεῷ, τῇ ὕλῃ γόνιμον ἀρχὴν ὑφ' ἧς ἐπαθε καὶ μετέβαλεν ἐντεκόντων [Recipio tamen animum, audiens ab ipso Platone Deum non natum & æternum nominari Patrem op-*

30 *ficemque mundi & aliarum rerum natarum; non sanè quod semine emittendo ista genuisset, sed alia quadam vi materiæ principium genitabile, quod affecerit & mutaverit eam, inseruisset].* Sic in expositione fidei facta à Gregorio Episcopo Neocæsariensi ὁ Λόγος [Verbum] dicitur δύναμις τῆς ὅλης κτίσεως ποιητικῆς [vis effectiva universæ creationis]. Philo ad Platonica dogmata deflectens, cūm sciret Platoni mundi exemplar Λόγον [Verbum] dici, eo sensu Λόγον & usurpavit ipse, & multis aliis usurpandi auctor fuit, & per eum ait conditam rerum universitatem; vo-

40 *cat & ὄνομα Θεῷ [nomen Dei] & εἰκόνα [imaginem] & υἱὸν Θεῷ [Filium Dei].* Rejicitur hic à Iohanne Gnosticorum figmentum, qui ἐκ τῆς προαρχῆς [ex priore principio] post multa sæcula natum νῦν [mentem] ajebant. Deinde ex νῦν [mente] natum μονογενῆ [unigenitum], & ab eo Λόγον [Verbum]. Vide Irenæum initio.

καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, & Verbum erat apud Deum] Παρὰ τῷ πατρὶ [Apud Patrem], ut loquitur Ignatius ad Magnetas. Pro eodem Onkelos dixit, *coram Domino.* Nam Exodi XX, 19, ubi in Hebræo est, *Ne loquatur nobiscum Deus,* ipse vertit, *Ne loquatur Dominus nobiscum per verbum quod est coram Domino.* Sic sapientia dicitur fuisse παρὰ τῷ Θεῷ [apud Deum] Proverb. VIII, 30. ubi Chaldæus *ad latus ejus, id est, præfens ipsi, pro quo* 50 *μετὰ τῷ Θεῷ [cum Deo] dixit Græcus Sirachidæ interpres IX, 9. Quem locum de Lege Hebræi interpretantur. Sic Marci VI, 3, πρὸς ἡμᾶς [nobiscum] est παρ' ἡμῶν [apud nos].* Opponitur autem hoc ei quod infra dicitur ὁ Λόγος [Verbum] in mundo fuisse, caro factus, spectatus. Vult enim dicere ante eum fuisse inconspicuum. Dicitur enim Deus

ἀίψα]

ἀόρατος [invisibilis] 1 Tim. I, 17. & habitare lucem inaccessam 1 Tim. VI, 16. Idem indicat in Epist. I, 2, καὶ ἡ ζωὴ ἐφανερώθη [et vita apparuit]. Et mox, ἥτις ἦν πρὸς τὸ Πατέρα [quæ erat apud Patrem], & Ephes. III, 9. Sic infra XVII, 5, παρὰ σοι [apud te]. Et cum dicit fuisse apud Patrem, ostendit contra Gnosticos non esse aliud pleroma τῷ πρῶτῳ [primi Principii], aliud τῷ Λόγῳ [Verbi].

καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος. & Deus erat Verbum] Centesent Hebræi veteres & Christianorum primi quoties Angelus aliquis in sacris libris appellatur יהוה [Iehova] tunc non Angelum merum sed cui adfuerit ὁ Λόγος [Verbum] intelligi. Sic interpretatur Moses Gerundensis illud Nomen meum in eo est, Exod. XXIII, 21. Chaldæus Paraphrastes Genes. XXIX, 20. Erit Verbum Domini missi in Deum. Et Ezechielis I, 24. קול-שׁוּרִי [vocem Omnipotentis], Septuaginta vertunt φωνὴν τῷ Λόγῳ [vocem Verbi]. Sed & apud Philonem Λόγος [Verbum] vocatur Θεός [Dei] nomine. Chalcidius ad Timæum eo libro ubi doctrinam eminentem sectæ sanctioris, id est, Iudaicæ explicare se profitetur, Et ratio Dei Deus est humanis rebus consulens, quæ causa est hominibus bene beatèque vivendi, si non concessum sibi munus à summo Deo negligant. Tertullianus de eodem, Hunc ex Deo prolatum didicimus & prolatione generatum, & ideo Filium Dei & Deum dictum ex unitate substantiæ. nam & Deus spiritus. Etiam cum radius ex Sole porrigitur, portio ex summa, sed Sol erit in radio, quia Solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur. Idem alibi, Prolatum dicimus à Patre, non separatum. Et adversus Praxeam, Et nunquam separatus à Patre aut alius à Patre. Hæc erit probola veritatis, custos unitatis qua prolatum dicimus Filium à Patre, sed non separatum. Mox dicit, Dispositione alium, non divisione alium. Quod Tatiano dicitur γέγονε καὶ ἀμερισμὸν & καὶ ἀποκοπὴν [factum est per divisionem non per abscissionem], Iustino dicitur ἀτμήσθαι καὶ ἀχώρισθαι Πατρός δύναμιν ὥσπερ τὸ τῷ ἡλίῳ φῶς [individua & inseparabilis Patris potentia sicut solis lux]. Eidem γεγεννημένον & κατ' ἀποτομὴν ὥσπερ ἀπομεριζομένης τῷ Πατρός ὁσίας [factus non per abscissionem quasi divisâ Patris substantiâ]. Quæ omnia, ut in rebus Divinis non possumus nisi balbutire, habent aliquid ἀκυρον [improprium], sed intelligenda Θεοπρεπῶς [prout Deo conveniunt]. Idem Iustinus Christum vocat Θεὸν ὄντα πρὸ αἰώνων [Deum qui existit ante secula]. Theophilo dicitur Θεὸς ὁ Λόγος & ἐκ τῷ Θεῷ πεφυκώς [Deus Verbum & ex Deo natus]. Εἰκόνα, χαρακτῆρα, ἀπαύγασμα [Imaginem, characterem, splendorem] Apostolis auctoribus sæpe vocant proximi scriptores: Item δύναμιν, σοφίαν [potentiam, sapientiam] & si quid his simile. Tertullianus effigiem & personam Dei. Vide quæ nos ad Marcum II, 7. Est autem loquendi genus huic nostro non dissimile II Cor. III, 17.

2. Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸ Θεόν. Hoc erat in principio apud Deum] Repetit hoc, quia Deum jam vocavit: hoc volens ita Deum esse intelligendum, ut & illud maneat, fuisse eum apud Deum. id est, ut non fuerit ὁ Λόγος [Verbum] omne id quod est Deus. Hypostaseon distinctionem Origenes & post

eum alii vocavere. Sed notandum est hanc vocem ὑποστάσεων [hypostaseon], ut & Τριάδος, ὁμοουσίας [Trinitatis, æqualis essentiæ], & alias quasdam non à primis Christianis usurpatas, cum contra μίαν ὑπόστασιν [unam hypostasim] dixerit Athanasius, Synodi Nicena & Sardicensis & Romanæ Synodi aliquot, sed desumptas ex Platonicis Scriptoribus sensu nonnihil immutato. Apud Platonicos tres ὑποστάσεις [hypostases] sunt; τὸ αὐτὸν, ὁ νῦς ὁ δημιουργός, ἢ τῷ κόσμῳ ψυχὴ [quod est ipsum esse, mens opifex universi, anima mundi]. Et quia νῦς [mens] significationem habet quæ ἀπὸ τῷ Λόγῳ [à Verbo] non videtur abludere, & idem νῦς [mens eadem] etiam γέννημα [progenies] ipsis dicitur, ideo quæ περὶ νῦς [de mente] dicuntur Platonicis, multi Christianorum ad τὸ Λόγον [Verbum] sive Filium transtulerunt. Apud Platonicos reperias, ὑποσάντες τρεῖς ἐξ ἑνός [tres ex uno subsistentes]. item, ἐξαίρειν δὲ τὴν μονάδα τῇ Τριάδι, ἐξαίρειν ἢ τὴν Τριάδα τῇ μονάδι [auferre oportet unitatem de Trinitate, sed annectere Trinitatem unitati]. Similiter Christiani loqui cœperunt, ut apud Lucianum sive quisquis ille est auctor dialogi Philopatridis, ὑψιμέδοντα Θεόν, Θεὸν ἀφθιτον, ἑρμηνεύον, τὸν Πατέρα, Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, ἐν ἐκ τριῶν, καὶ ἐξ ἑνὸς τρία [Deum in excelsis regnantem, Deum æternum, cœlicolam, Filium Patris, Spiritum à Patre procedentem, ex tribus unum, & ex uno tria]. Vtrosque secuti Cabalisticæ Hebræi, verbis magis Christianos, sensu magis Platonicos. ajunt enim, אב אלהים בן אלהים רוח הקדש [Pater Deus, Filius Deus, Spiritus Sanctus Deus, tres in unitate & unus in Trinitate].

3. Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο. Omnia per ipsum facta sunt] Λόγος ἐκοσμοποίησεν [Verbum fecit mundum] est apud Philonem. Epistola Barnabæ cum de Filio Dei egisset solem vocat opus manuum ipsius. Iustinus Apologetico priore, ὁ Λόγος πρὸ τῶν ποιημάτων καὶ συνῶν καὶ γεννώμενος, ὅτε τὴν ἀρχὴν δι' αὐτοῦ πάντα ἐκτίσθη καὶ ἐκόσμησε [Verbum ante res conditas & cum Deo & genitum fuit, cum in principio omnia per eum condidit ac disposuit]. Athenagoras, ὁ Θεὸς πάντα διὰ τῷ Λόγῳ ποιοῦν [Deus omnia per Verbum fecit]. Tatianus de eodem, τῶτον ἴσμεν τῷ κόσμῳ τὴν ἀρχὴν [Hunc agnoscimus mundi principium]. Theophilus, ὁ Λόγος αὐτὸς δι' ὃ τὰ πάντα ποιοῦν [Verbum ipsius per quem omnia fecit]. Irenæus, Verbum Dei per quem facta sunt omnia. Tertullianus Adversus Hæreticos, Unum omnino Deum esse, nec alium præter mundi conditorem, qui universa ex nihilo produxerit per Verbum suum primò omnium emissum. Adversus Praxeam, Omnia per Sermonem sunt facta. Sæpissime autem in Sacris Literis διὰ [per] illud τῷ Λόγῳ [Verbo] tribuitur, ut ipsi Deo Parenti non adimatur creatio. Et sic sumendum id quod initio Geneseos est apud Paraphrasten Hierosolymitanum בְּחָכְמָה [in sapientia] & quod apud Philonem est Allegoriis, Σχιά ἢ Θεὸς ὁ Λόγος αὐτὸς ἐστὶν ὃ καθάπερ ὄργανον προεχρησάμενος ἐκοσμοποίησεν [Vmbra Dei Verbum ipsius est, quo veluti instrumento usus mundum fabricavit]. Et de Caino, ὄργανον δὲ Λόγον Θεῶν, δι' ὃ κατεσκευάσθη [instrumentum verò Verbum Dei, per quem præparatus est], mundus scilicet. Tertullianus quoque in-

strumentum dixit intelligens non extraneum sed connaturale, alibi & *ministerium*. Iustino dicitur ὑπηρέτης τῆς ποιητῆς τῶν ὅλων Θεός [minister opificis omnium Dei] sæpius, Theophilo ὑπεργός [adjutor], Origeni Θεὸς διάκονος [Dei minister]. Sic Latini & *Verbum* & *Spiritus* vocant membra, pignora, instrumenta Dei.

καὶ χωρὶς αὐτῶ ἐγένετο ἃ δὲ ἐν ὧ γέγονεν & sine ipso factum est nihil quod factum est] Vbi omnem exceptionem remove volunt Sacrae Literæ, id quod affirmarunt explicant oppositi negatione, Esaia xxxviii, 1. xxxix, 4. Ierem. xlii, 4. infra comitate 20. & 1 Epist. i, 5. id autem hic ideo factum, ut in iis quæ per Verbum sunt condita, intelligerentur etiam ea quæ conspicua nobis non sunt, Coloss. i, 16. etiam οἱ αἰῶνες [secula] Hebræor. i, 2. contra Gnosticos. nam illi alium volebant esse opificem eorum quæ cernimus τὸ δημιουργόν [opificem], alios rerum inaspectabilium in suo quemque pleromate. Nihil ergo præter ipsum Deum ab operibus Verbi excipitur. Est autem χωρὶς [sine] hic oppositum illi διὰ [per] quod antecessit. Irenæus, Ex omnibus autem nihil subtractum est, sed omnia per ipsum fecit Pater, sive visibilia, sive invisibilia, sive intelligibilia, sive temporalia propter quandam dispositionem, sive sempiterna. Est & in eo Hebraïsmus quod ἃ δὲ ἐν nec una res ponitur pro nulla, ut Psalm. cxxxix, 16. Sic & 1 Macc. vii, 46.

4. En αὐτῷ ζωὴ ἦν, In ipso vita erat] Sæpiissime sancti Scriptores novi Federis redemptionem humani generis conferunt creationi, imo & præferunt, ideoque novam creationem vocant 11 Cor. v, 17. Galat. vi, 15. Iustinus, Χριστὸς πρωτότοκος πάσης κτίσεως ὧν, καὶ ἀρχὴ πάλιν ἄλλης γένεως γέγονεν τῆ ἀναγεννηθέντος ἐπ' αὐτῷ [Christus primogenitus cum esset omnis creatura, alterius rursus generis principium factus est, ejus, inquam, quod ab eo regeneratum est]. Irenæus iii, 11, Significans quoniam per Verbum, per quod Deus perfecit conditionem, in hoc & salutem his qui in conditione sunt præstitit hominibus. Sic & Rabbi Lakisch adductus in Bereschot Rabba ad locum initio Geneseos ubi Spiritus Dei nominatur ait, Hic est Spiritus Regis Messia. Hoc & Iohannes spectat cum eidem λόγῳ [Verbo] utrumque tribuit, sicut & sine Apocalypsis in descriptione Mundi novi, vocabula usurpat desumpta ex primæ creationis historia. Quare vitam hic cave aliam accipias quàm vitam æternam. Sic infra Christus de Patre, Ἐδωκε τῷ υἱῷ ἔχειν ζωὴν ἐν ἑαυτῷ [Dedit Filio habere vitam in seipso]. In Epist. prima v, 11. Ζωὴν αἰώνιον ἔδωκεν ἡμῖν ὁ Θεός· καὶ αὕτη ζωὴ ἐν τῷ υἱῷ αὐτοῦ ἐστὶ [Vitam æternam dedit nobis Deus: & hæc vita in Filio ejus est]. Neque mireris hæc ad λόγον [Verbum] jam carnem factum pertinere, cum tantò post dicat λόγον [Verbum] carnem esse factum. Nam & quod dicitur in mundo fuisse itidem ad hoc tempus pertinet. Itaque illud ultimum tacitè hic præsupponitur, tanquam omnibus notum: mox occasione datà explicatur. Et in hoc dissertandi genere ordinem supersticiosè exigere, id verò est nodum quærere in scirpo. Scripta sunt hæc talia pro impetu, non præmeditato dispositu. Dicitur autem ἐν τῷ λόγῳ [in Verbo] vitam fuisse quia per

τὸν λόγον [Verbum] ejus adipiscendæ ratio apertissime revelata est. Simile loquendi genus Actor. iv, 12. Simul destruitur Gnosticorum figmentum, aliam Dei emanationem esse λόγον [Verbum], aliam ζωὴν [Vitam]. Proprium Iohanni est Christum λόγον [Verbum] vocare Apocal. xix, 13. 1 Epist. i, 1. & v, 7.

καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων & vita erat lux hominum] Non apud Latinos tantum & Græcos, sed & apud Hebræos conjungi solent lux & vita, ut Psalm. xxxvi, 10. Sensus autem hic est, cognitionem illam vitæ æternæ & de ejus adipiscendæ ratione, lucem quandam esse ad quam homines gressus suos tutò dirigere possint & debeant. Sic infra xi, 10, Si quis de die ambulat non offendit: si quis noctu ambulat offendit. xii, 35, Lux vobiscum est: ambulate dum lucem habetis. Ephes. v, 8, Vt filii lucis ambulate. Hic ipse in Epist. prima i, 7, Si in luce ambulamus, sicut ipse est in luce. & Apocal. xxi, 24, In luce ejus ambulabunt. Vide quæ notavimus ad Lucam i, 79. Platonicis ἐκ λόγου φῶς τὸ νοητὸν [ex Verbo lumen intelligibile], ut videre est apud Philonem De opificio mundi. Platonicos sequebantur Gnostici. Iohannes ostendit omnia hæc nomina in Christum unum convenire.

5. Καὶ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνει, & lux in tenebris lucet] Quasi dicat, Ideo lux afferri solet, ut tenebræ illuminentur: quod & huic luci contigit. Sunt autem hic tenebræ homines peccatores nullam certam habentes vitæ dirigendæ regulam. Sic Ephes. v, 8, Fuiſtis olim tenebræ: nunc autem lux estis. Alludi videtur ad locum Esaia ix, 2.

καὶ ἡ σκοτία αὐτὸ ἐκατέλαβεν. & tenebræ eam non comprehenderunt] Indefinitè enuntiatur quod maximæ parti convenit. Magna pars hominum peccatorum Lucis beneficio uti noluit, ideo quòd peccata ipsis nimium allubescerent; ut infra iii, 20. Est autem hic κατὰ λαμβάνειν [comprehendere] fructum rei consequi. Sic de cognitione Legis Ecclesiast. xv, 7, Ἐμὴ κατὰ λαμβάνωσι αὐτὴν ἄνθρωποι ἀσύνετοι [homines stulti non apprehendent eam]. Et eodem libro xxvii, 8. de Iustitia, εἰάν διώκῃς τὸ δίκαιον, κατὰ λαμβάνῃ αὐτὸ [si sequaris justitiam, apprehendes eam]. Sic & Rom. ix, 30, κατέλαβεν δικαιοσύνην [apprehenderunt justitiam].

6. Ἐγένετο, Fuit] Exstitit: illis scilicet temporibus de quibus nos constat agere: ut sumi solet Hebræorum וַיְהִי [et fuit].

ἄνθρωπος, homo] Non λόγος [Verbum], non Angelus, sed quod de Christo falso Ebionæi & alii dicebant ψιλὸς ἄνθρωπος [nudus homo] quanquam eximiis Spiritus Sancti dotibus donatus.

ἀπεσταλμένος παρὰ Θεοῦ, missus à Deo] Alludit ad locum Malachia, Ἰδὲ ἐγὼ ἀποστέλλω τὸ ἄγγελόν μου [Ecce ego mitto Angelum meum]. Vide Matth. xi, 10. & Marc. i, 2. Luc. vii, 27. mittuntur Prophetæ, cum mandatum à Deo accipiunt.

ὄνομα αὐτῷ Ἰωάννης, cui nomen erat Ioannes] ἵνα [illi] pro relativo ponere Hebræorum est. Vſitatum fuerat, Cui nomen Iohannis.

7. Οὗτος ἦλθεν εἰς μαρτυρίαν, ἵνα μαρτυρήσῃ, Hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet] Et hoc Hebræorum, conjungere verbalia cum verbis. Tacitè signifi-

significat idoneum fuisse testem, prænuntiatum à Vatribus, non sine miraculo conceptum, vitæ austeritate nobilem, libertatis tantæ, ut nec Regi parceret.

περὶ τῆς φωτὸς, *de lumine*] Sic μαρτυρίαν περὶ ἐμῆς [testimonium de me] legimus Actor. xxii, 18. Hoc vult quod postea explicabit, Iohannem Baptistam Iesu testimonium hoc præbuisse, ipsum esse Christum, ac proinde eximiam illam lucem.

δι' αὐτῆς. *per illam*] Nempe τῆς φωτὸς [lucem], in Deum scilicet.

8. τὸ φῶς, *lux*] Illa eximia lux promissa per Prophetas, ut Esaïæ xlix, 6. Vide ad Lucam ii, 32.

9. Ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει, *Erat lux vera quæ illuminat*] Vbi subjectum alterius est generis quàm prædicatum, ibi relativa aut demonstrativa modò hoc, modò illo genere ponuntur, ut,

Sed revocare gradum superasque evadere ad auras, Hoc opus, hic labor est.

Nam naturalis constructio fuerat: hoc, scilicet evadere, labor est. ita quod hic legimus perinde est quasi dictum esset, *Ille verè lux erat, per quem non pauci, sed totum genus humanum illuminatur.* Verum autem dicitur etiam de his quæ figuratè alicui competunt, ut *Christus vera vitis* infra xv, 1. *Caro ejus verè cibus* infra vi, 55. *Panis verus ex cælo* infra vi, 32. sic bona spiritalia verus mammona Luc. xvi, 12. *Cælum verum tabernaculum* Hebr. viii, 2. Lux autem vera est lux eximia, excellentissima, ut & in epist. prima ii, 8.

πάντα ἄνθρωπον, *omnem hominem*] Christus dicitur fecisse quod fieri iussit & per Apostolos fecit. Sic Ephes. ii, 17, ἐλθὼν εὐηγγελίσαστο εἰρήνην ὑμῖν τοῖς μακρὰν [veniens euangelizavit pacem vobis qui longè fuistis]. Opponitur autem hic tacitè Iesus Mosi & Prophetis aliis qui uni tantum populo profuerunt.

ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον. *venientem in mundum*] Valde mihi se probat expositio quæ apud Cyrillum & Augustinum exstat, ut hoc ἐρχόμενον [venientem] referatur ad τὸ φῶς [lucem]. nam planè eodem modo infra iii, 19. τὸ φῶς ἐλήλυθεν εἰς τὸν κόσμον, *Lux venit in mundum.* Et ipse Christus xii, 46, ἐγὼ φῶς εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα [ego lux in mundum veni]. Et infra de se xviii, 37, εἰς τὸ ἐλθὼν εἰς τὸν κόσμον, ἵνα μαρτυρήσω τῇ ἀληθείᾳ [ad hoc veni in mundum, ut testimonium perhibeam veritati]. Est autem hic ἐρχομαι εἰς τὸν κόσμον [venire in mundum] non nasci, (distinguuntur enim hæc duo xviii, 37.) sed nomine Dei hominibus apparere. Sic infra vi, 14, ὁ προφήτης ὁ ἐρχόμενος εἰς τὸν κόσμον [Propheta qui venturus est in mundum], Et Christus se à Patre missum dicit εἰς τὸν κόσμον [in mundum] x, 36. & xvi, 18. & à se similiter Apostolos missos εἰς τὸν κόσμον [in mundum] ibidem. Hoc ergo hic dicitur, *Christum in hoc datum hominibus ut eis universim prodesset.*

10. Ἐν τῷ κόσμῳ ἦν, *In mundo erat*] Interfuit hominibus: κόσμος [mundus] pro hominibus passim sumitur. Vide ii Petr. ii, 5.

καὶ ὁ κόσμος δι' αὐτῆς ἐγένετο. & *mundus per ipsum factus est*] Res quidem omnes per illum factæ, ut jam audivimus, sed speciali modo homines. Nam Θεὸς

λόγος [verbum Dei] est παράδειγμα [exemplar] hominis, ut Philo notat περὶ κοσμοποιίας [de creatione mundi]. Tatianus, λόγος ὁ ἐπεράνθη τὴν τῆς γεννήσαντος αὐτὸν πατρὸς μίμησιν, εἰκόνα ἀθανασίας, τὸν ἄνθρωπον ἐποίησεν [Ad imitationem Patris à quo ipsum genitum est, imaginem immortalitatis hominem fecit Verbum cælestē].

καὶ ὁ κόσμος αὐτὸν ἐκ ἐγνώ. & *mundus eum non cognovit*] Non agnovit ut opificem suum.

11. Εἰς τὰ ἴδια ἦλθε, *In propria venit*] Docent Iurisconsulti id maximè naturaliter nostrum esse quod nos ut existeret effecimus. L. Possideri. par. Genera D. de acq. possessione. Est autem εἰς τὰ ἴδια [in propria] tanquam in domum suam, ut infra xvi, 32. Actor. xxi, 6. Vide quæ ad Lucam ii, 49.

καὶ οἱ ἴδιοι αὐτὸν ἐπαρέλαβον. & *sui eum non receperunt*] Non receperunt ut Dominum. Sic Coloss. ii, 6. Intelligenda autem & hæc de majori parte.

12. Οσοὶ ἦ ἐλάβον αὐτὸν, *Quotquot autem receperunt eum*] Ostendit hic paucos fuisse qui excipiendi sint ex superiore generalitate. Simile loquendi genus Mich. vii, 14. Novatianus de Trinitate, *Verbum hoc illud est quod in sua venit, & sui eum non receperunt.* *Mundus enim per ipsum factus est, & mundus eum non cognovit.* Idem est λαμβάνειν & παραλαμβάνειν, recipere ut dominum.

ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν τέκνα Θεοῦ γενέσθαι, *dedit eis potestatem filios Dei fieri*] Filios intellige filios resurrectionis, ut explicat Luc. xx, 36. noster in epist. iii, 2, ἔγω ἐφανερώθη τι ἐσόμεθα· οἶδαμεν ὅτι ἐὰν φανερωθῇ, ὅμοιοι αὐτῷ ἐσόμεθα [nondum apparuit quid erimus, scimus quoniam cum apparuerit, similes ei erimus]. Paulus ad Rom. viii, 23, ὑποδεσίουσιν ἀπεκδεχόμενοι, τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν σωμάτων ἡμῶν [adoptionem filiorum Dei expectantes, redemptionem corporis nostri]. Est autem hic ἐξουσία, jus ad hæreditatem, quod & hæreditatis nomine interdum venit, sicut qui credit (nempe sicut oportet credere viva fide) dicitur habere vitam æternam iii, 36. Sic Iurisconsulti, *Is qui actionem habet ad rem ipsam, rem habere videtur.* Sed hic magis propriè dixit ἐξουσίαν, quia jus hoc adeò res ipsa non est, ut & res possit non sequi, nempe si absit perseverantia.

13. Οἱ ἐκ ἐξ αἱμάτων καὶ ἐκ θελήματος σαρκὸς, *Qui non ex sanguinibus, neque ex voluntate carnis*] Mos est Hebræis hominem, præsertim cum Deo aut Angelis comparatum vocare וְיִשְׂרָאֵל carnem & sanguinem: sic sumuntur σὰρξ καὶ αἷμα [caro & sanguis] Matth. xvi, 17. Galat. i, 16. & alibi. Est autem hic θελημα [voluntas] pro Hebræο רָצוֹן quod & libidinem significat.

καὶ ἐκ θελήματος ἀνδρὸς, *neque ex voluntate viri*] Vt distet hoc à priori (nulla enim videtur esse ἐπεξήγησις [ulterior enarratio]) putem ex voluntate viri eos genitos dici qui non naturali sexuum commixtione de qua actum jam est, sed adoptione aut institutione fiunt hominis alicujus filii. Notavimus hac de re ad Matth. xxi, 9. sicut & ad Lucam iii, 23. ostendimus quàm latè pateat Hebræum וְיִשְׂרָאֵל [generavit] respondens Græco γενᾶν [gignere]. Eandem vocem וְיִשְׂרָאֵל de adoptione Sadducæi interpretabantur Levit. xvi, 11, nec aliter sumenda

vox **דורות** [generaciones] Num. 111, 1. nam de naturali Moſis ſobole nihil ibi agitur.

ἀπὸ Θεοῦ ἐγεννήθησαν. *ſed ex Deo nati ſunt*] Hic verò reſpicit non illam adoptionem quæ futura eſt in altero ſæculo, ſed eam quæ hic fit, qua ſcilicet Deo reddimur ſimiles, non majeſtate, ſed bonitate. Vide quæ ad Matth. v, 9, & 45. Sic noſter hic in epiſt. prima 111, 2. paulo ante ea quæ jam citavimus: **νῦν τέκνα Θεοῦ ἐσμὲν**, *jam nunc Filii Dei ſumus*, id eſt, *ejus imitatores*.

14. **Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο**, *Et Verbum caro factum eſt*] **καὶ** [ἐ] hic eſt **ἀιτιολογικὸν** [redditivum cauſæ] ſuperiorum. Vt **Λόγος** [Verbum] nos homines ad Divinam Majeſtatem eveheret, ipſe in imbecilla hac noſtra humana natura ſe oſtendit. Paulus ad 1 Timoth. 111, 16, **Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί** [Deus *manifestatus eſt in carne*]. nam **σὰρξ** [caro], ut dicere cœpimus, *infirmiſſimam & humilem ſtatum* conſignificat. Sic Pſalm. lvi, 4. lxxviii, 39. & alibi. Confer Philipp. 11, 6. 11 Corinth. viii, 9. Eodem ſpectat nomen Filii hominis. Bene Iuſtinus, **Ἐπεὶ δὲ καὶ δι' ἡμᾶς ἀνθρώπου γέγονεν (ὁ Λόγος) ὅπως καὶ τὰ παθῶν τῶν ἡμετέρων συμμέτοχος γενόμενος καὶ ἰασίν ποιήσεται** [Quoniam (Verbum) noſtri gratiâ homo factum eſt, ut, cum ſe infirmiſſimis noſtris ſubdiſſet, eas ſanaret]. Origenes, **ἀπὸ ἐκείνης ἡρξάτο θεία καὶ ἀνθρωπίνη ſυνυφαίνεσθαι φύς, ἵν' ἡ ἀνθρωπίνη τῇ πρὸς τὸ θεότερον κοινωνίᾳ γένηται θεία, ἐκ ἐν μόνῳ τῷ Ἰησοῦ, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς μετὰ τὸ πνεῦμα ἀναλαμβάνουσι βίον ἐν Ἰησοῦ ἐδιδάξεν** [Ex ipſo incēpit colluceſcere Divina & humana natura, ut humana communicatione Deitatis fieret Divina, non in Ieſu ſolo, ſed & in omnibus cum fide apprehendentibus illam quam Ieſus docuit vivendi rationem], Irenæus **Verbum ait unitum ſuo plasmati paſſibilem hominem factum**. Idem alibi, **Εἰς τὸ τοῦ καὶ ὁ Λόγος ἀνθρώπος, ἵνα ὁ ἀνθρώπος χωρήσας τὸ Λόγον καὶ τὴν ὑποθεσίαν λαβὼν ὥς γένηται Θεός** [Propterea Verbum factum eſt homo, ut homo admiſſa in animum ratione, adoptionis que honorem naſtus Filius Dei fieret]. Tertulianus ad verſus Praxeam, **Conſequens eſt ut ſic caro factus intelligatur, dum ſit in carne & manifeſtatur & videtur & contrectatur per carnem**.

καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, & habitavit in nobis] *Habitavit*. Nam ſic & qui in cœlo habitant **σκηνοῦν** [habitare] dicuntur Apocal. xii, 12. & xiii, 6. ἐν ἡμῖν rectè vertas *inter nos*, ut Luc. 1, 28. Sed illud notandum voce **σκηνοῦν** [habitare], quæ eadem ſono & ſignificatu eſt cum Hebræo **שָׁכַן**, alludi ad conſpicuam Divinæ Majeſtatis præſentiam, quæ Chaldæo Paraphraſtæ etiam **כְּבוֹד** **דֹּדָא** [gloria]: aut ad operationem ſingularem, quorum utrumque per **שָׁכַן** [habitat], unde **שְׁכִינָה**, [Majeſtas Dei] ſignificari notant Hebræorum magiſtri, ut Maimonides Duce dubitantium lib. 1, cap. xxv. Sic bene coheret quod ſequitur.

καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, & vidimus gloriam ejus] Non fuit humilis ille ſtatus ſine magnis & certis indiſiis Divinæ Majeſtatis, quæ **כְּבוֹד** [gloria] Hebræis, ut Exod. xvi, 7, 10. xxiv, 16, 17. xxix, 43. xxxiii, 18, 22. xl, 34, 35. Levit. ix, 6, 23. & alibi ſæpe. Apparuit autem hæc Chriſti **δόξα** [gloria] non tantum in illa eximia transformatione in monte Thaborio, in cujus narratione vocem

δόξης [gloriæ] uſurpat Petrus 11 epiſt. 1, 17. ſed & in iis quæ circa paſſionem, in reſurrectione & poſt eam, & in adſcenſu ad cœlum acciderunt, imo & in miraculis. Vide infra 11, 11, xii, 23.

ὡς μονογενὲς παρὰ Πατρός, tanquam unigeniti à Patre] Quod hic Chryſoſtomus & alii Græci vocant **ὡς ὁριστικὸν** [tanquam definitivum], id Hebræi appellant **הוּא הַיָּחִיד** quod Latine per *ut* rectè transfertur. **יחיד** quod *unigenam* aut *unicum* ſignificat, 10 Græci ſenſum reſpicientes, vertunt **ἀγαπητὸν** [dilectum] ut Genef. xxi, 2, 12, & 16. Iudic. xi, 34. Ierem. vi, 26. Amos viii, 10. Zach. xii, 10. aut **ἀγαπώμενον** [dilectum], Prov. 1v, 3. **ποθητὸν** [deſideratum], Iudic. xi, 34. Plutarchus, **Ὁμηρος ἀγαπητὸν υἱὸν ὀνομάζει μόνον τηλύγετον, τῷ τε ἑμὶ ἔχουσιν ἕτερον γονεῦσι μὴδ' ἕξει γεγεννημένον** [Homerus dilectum filium vocat ſolum unicum, hoc eſt præter quem non habent, vel habebunt parentes alterum de ſe genitum]. In Odyſſea ſecunda eſt **μὲν ἔων ἀγαπητὸς** [ſolus erat dilectus]. Vide Matth. 111, 17. 20 & Marci xii, 6. Sic Solomonem *filium ſuum unicum*, id eſt, *dilectiſſimum* vocat David 1 Paral. xxi, 1. & ipſe Solomo ſemet dicto loco Proverb. 1v, 3. **Μονογενὲς** [unigenitus] ergo hic rectè dicitur Chriſtus eo quem diximus ſignificatu, & cui addi poteſt, quia ſingulari modo à Deo proceſſit. Iuſtino, **ὁ μόνος λεγόμενος κυρίως υἱός** [qui ſolus propriè dicitur filius]. Et alibi, **μόνος ἰδίως υἱὸς τῷ Θεῷ γεγεννηται λόγος αὐτοῦ ὑπάρχων καὶ πρωτότοκος καὶ δυνάμις καὶ τῇ βελῇ αὐτοῦ γενόμενος ἀνθρώπος** [ſolus propriè Filius Deo genitus eſt, cum & verbum ejus ſit, & primogenitus, & potentiâ conſilioque ejus factus ſit homo]. Et in tranſcurſu damnantur Gnoſtici qui alium faciebant **λόγον** [verbum], alium **μονογενῆ** [unigenitum], alium Ieſum. quod Iulianus contra Chriſtianos ſcribens notare non omiſit. Illud autem **παρὰ Πατρός** [à Patre], quanquam poteſt referri ad **μονογενὲς** [unigeniti] conſtructione quæ eſt **πρὸς τὸ σημαίνον** [ad id quod ſignificatur], qualis eſt illa, 40 **Quid tibi illam tactio eſt?** quia in nomine derivato ineſt vis verbi, malim tamen reſerre ad **δόξαν** [gloriam] ob ſimilem Petri locum quem jam annotare cœpimus, **λαβὼν γὰρ παρὰ Θεοῦ Πατρός τιμὴν καὶ δόξαν** [accipiens enim à Deo Patre honorem & gloriam]. Sic **δόξαν παρὰ τοῦ Θεοῦ** [gloriam à Deo] infra hoc libro v, 44. Notat Iuſtinus **Λόγον** [Verbum] etiam vocari **δόξαν Θεοῦ** [gloriam Dei], & Hebræi quod Rabbini vocant **שְׁכִינָה** [Majeſtatem] exponunt **כְּבוֹד** [gloriam], ut modò diximus. Luciani Martyris conſeſſio exſtat, **ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἰστίος καὶ βελῆς καὶ δυνάμεως καὶ δόξης ἀπαράλλακτος εἰκὼν** [Filius eſt ſubſtantię Divinæ, & conſilii, & potentiæ, & gloriæ perfectę ſimilis imago]. Vide 11 Corinth. 111, 9.

πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας. *plenum gratiæ & veritatis*] Non opus eſt parentheſin interponere. nam rectum cum obliquis conſtruere & Græci ſolent, ut oſtendimus ad Marcum vi, 40. Et ſic noſter loquitur Apocalypſi, **ἀπὸ Ἰησοῦ Χριſτοῦ ὁ μάρτυς ὁ πνεῦμα** [à Ieſu Chriſto qui eſt teſtis fidelis], 1, 5. Vide & locum Ephes. 111, 17. ubi poſt **ὑμῶν** [veſtrum] ſequitur nominativus. Coniunguntur autem & infra **χάρις** [gratia] & **ἀλήθεια** [veritas] 17. unde apparet tacitam eſſe comparationem cum Moſe, 60 *cujus*

cujus Lex ferme sine venia ac donis Spiritus, & plena umbris. Legi gratia passim apud Paulum opponitur, sed & veritas, Rom. xv, 8. Hebr. ix, 24. ubi veritas ipsam rerum soliditatem significat, quæ & corpus interdum vocatur. Vide & quod infra iv, 23. Iugulatur & hic Gnosticorum somnium quibus aliud erat ἀλήθεια [veritas] quam Λόγος [Verbum] aut Christus.

15. Ἰωάννης μαρτυρεῖ περὶ αὐτοῦ, *Ioannes testimonium perhibet de ipso*] Ipsius Iohannis publicā confessione eos refellit qui Iohannem omisso Iesu sectabantur deque ejus nomine dici se volebant. μαρτυρεῖ [testimonium perhibet] autem in præsenti, quia durabat in perpetuum auctoritas testimonii.

καὶ κέκραγε, & clamavit] Allusio ad Prophetica vaticinia de Iohanne Baptista.

ὃν εἶπον, quem dixi] Dixi jam ante baptismum ejus, & nunc coram multitudine repeto.

ὀπίσω με ἐρχόμενος, qui post me venturus est] Diximus jam ἐρχεσθαι [venire] esse procedere ad populum publicandi Divini mandati causā.

ἔμπροσθεν με γέγονεν, ante me factus est] Prælatum mihi est, destinatione Divina scilicet, quia per hunc Deus voluit tollere peccata mundi, judicare mundum. Act. ii, 22. x, 42. Sic Gen. xlviii, 20. ubi Iacobus dicitur Ephraimum anteposuisse Manassi, in Græco est ἔθηκε τὸ Εφραίμ ἔμπροσθεν τοῦ Μανασσῆ [constituit Ephraim ante Manassen].

ἐγὼ πρῶτος με ἦν. quia prior me erat] Duo hic notanda: Primum πρῶτος [primus] pro πρότερος [prior]. Aristophanes Avibus, ἤρξε ὁ Περσῶν πρῶτον Δαρεῖς καὶ Μεγαβύζης [Imperabatque Persis primum, ante Darium & Megabyzum]. infra xv, 18: ἐμὲ πρῶτον ὑμῶν μεμίσηκεν, id est, πρότερον [me priorem vobis odio habuit]. Sic prima epistola iv, 19: αὐτὸς πρῶτος ἠγάπησεν ἡμᾶς, id est, πρότερος [ille prior dilexit nos]. Alterum est, quod πρῶτος [primus] non temporis aut loci antegressum sed dignitatis eminentiam notat. In libro Categoriarum, τὸ βέλτιον καὶ τιμιώτερον πρότερον δοκεῖ [quod melius & præstantius est videtur & prius]. In Metaphysicis iv, c. xi, τὸ ὑπερέχον τῇ δυνάμει πρότερον [quod potentia excellit prius est]. Vlpianus in orationem Demosthenis in Leptinen, πρῶτον ἢ τῇ τάξει, ἀλλὰ τῷ ἀξιώματι καὶ τῷ κυρεῖν [primum non ordine, sed dignitate & auctoritate]. Aristophanes Ranis hoc sensu, Σοφοκλέα πρότερον ὄντι Εὐριπίδῃ [Sophoclem qui prior est Euripide]. Notant hoc Latini Grammatici ad illud Virgilii,

— Trojæ qui primus ab oris.

Et,

— Primusque Machaon:

Et ad Terentii illud,

Aut quia ego sum apud te primus.

Et illud,

Nil prius aut fortius.

Cur autem dignior Iesus, patet ex superioribus, quia Filius unigenitus. Matthæus dixit ἰσχυρότερός με εἰν [fortior me est] iii, 11. quem secuti Marcus i, 7. & Lucas iii, 16.

16. Καὶ ἐκ τῆς πληρώματός αὐτοῦ ἡμεῖς πάντες ἐλάβομεν. Et de plenitudine ejus nos omnes accepimus] Verum usum ostendit vocis πληρώματός [plenitu-

dinis], non ut secundum Gnosticos spatium aliquod supercæleste significet, sed ut τὴν ἀκρὴν μετοχὴν τῆς Θεότητος [summam Deitatis participationem], ut Origenes loquitur: ut & Coloss. i, 19. & ii, 9. Clemens Strom. ii, πᾶσαι δὲ αἱ δυνάμεις τῆς πνεύματος συλήθηδον μὲν ἐν τῇ πράγματι γενομένην συντελεῖσιν εἰς τὸ αὐτὸ τὸ ὅλον [omnes autem virtutes Divini Spiritus coadunatae atque in unam rem quasi conglutinatae simul omnes perficiunt Filium]. Est autem hoc καὶ [et] connectendum cum superioribus quæ præcesserant, antequam testimonium Iohannis infereretur, præsertim cum illis πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας [plenum gratiæ & veritatis]. confer Ephes. i, 5.

καὶ χάριν ἀντὶ χάριτος. & gratiam pro gratia] Est hic καὶ ἐξηγητικόν [Et enarrativum]. Elegantia est Sacrarum Literarum vocem eandem contiguo loco ponere sensu alio. Et id in eadem hac voce χάριτος [gratiæ] invenitur Rom. vi, 15. ubi priori loco χάρις est donum, secundo benevolentia qua nos propter Christum Deus complectitur: quod distinctius enuntiat Apostolus ad Rom. xii, 6, χάρισμα τὰ κατὰ τὴν χάριν [dona secundum gratiam]. & alibi sine tali allusione, ut Ephes. iii, 7. δωρεὰν τῆς χάριτος [donum gratiæ]. Significat ergo Euangelista dona Spiritus Sancti sibi aliisque Apostolis, imo & credentibus gratis à Deo concessa. Nam ἀντὶ χάριτος [pro gratia] nihil aliud hic esse putem quàm ὀν [gratis], id est, non pro ullo merito sed ex mera bonitate: quod ita per ἀντὶ [pro] (quæ particula respondet Hebræo תחת) effertur, quia continet in se negationem pretii. Sic ללן Hebræum interdum ἀντὶ [pro] transfertur, ut κακία ἀντὶ τῆς κακίας [malum pro malo] Ierem. xi, 17. alibi χάριν [propter] i Reg. xiv, 16. sæpius διὰ [propter] ut Deuter. xv, 10. Ierem. xv, 4. & alibi.

17. Οἱ δὲ νόμος διὰ Μωσέως ἐδόθη. Quia Lex per Moysen data est] In transcurso confoditur Ebionis dogma Iesum Mosi posthabentis.

ἡ χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο. gratia & veritas per Iesum Christum facta est] Αλήθεια [veritas] ut supra diximus opponitur umbris Legis: χάρις [gratia] hic præcipue est copia illa Spiritus passim in Christianos effusa, statui veteris Legis incognita. quò præter alia vaticinia rectè refferas illud Esaiæ lv, 13. Iesu Christi nomen hic primum exprimit Apostolus, postquam eum suis illis magnificis titulis denotavit, ut sciret Ecclesia non modò non diversos esse Iesum & Christum, ut trahebant Gnostici, sed nec alium esse Iesum Christum quàm qui Λόγος [Verbi] & Μονογενὴς [Unigeniti] nomine dicatur.

18. Θεὸν ὅδεῖς ἑώρακε πώποτε, Deum nemo vidit unquam] Putem hunc esse sensum; nemo cum Deo ita vixit familiariter ut ejus consilia pervideret: quo sensu Paulus dixit, Quis Deo consiliarius fuit & mentem ejus quis novit? Rom. xi, 34. & Matthæus, Nemo Patrem novit nisi Filius, xi, 27. Adducor huc etiam loco Ecclesiastici, qui ostendit quasi proverbium fuisse apud Hebræos, & quidem eò magis, quia ut hic verbum ἐξηγεῖσθαι [enarrare] sequitur, ita ibi verbum ἐκδιηγείσθαι [totum enarrare]. Locus est xlii, 35. τίς ἑώρακεν αὐτὸν καὶ ἐκδιήγη-

σεται; [quis vidit eum & enarrabit]? Vide quæ ad dictum Matthæi locum notavimus. Noster etiam aut quisquis ille est Epist. III, εχ εώρακε & Θεόν [non vidit Deum] posuit pro non novit. Et infra c. III, 32, ε εώρακε & ηκουσε [quod vidit & audivit], quod certo novit.

ὁ μονογενὴς υἱός, ὁ ὢν εἰς τὸ κόλπον τοῦ πατρὸς, *unigenitus Filius, qui est in sinu Patris*] Eis [in cum accusativo] pro ἐν [in cum ablativo] frequens & aliis & his maximè libris. In sinu esse est proximum & intimum esse. dicitur de conjugibus inter se Deuter. xxv, 11, 54, 56. de amicis Luc. xvi, 22. ubi quæ diximus vide, infra xii, 23. de rebus aliis I Sam. xii, 3. Etiam hoc loquendi genus *sinu Patris* à Gnosticis malè usurpatum vero rectoque sensu hic donatur. Vide Irenæum II, 7.

ἐκεῖν & ἐξηγήσατο. *ipse enarravit*] ἀπεκάλυψε [Revelavit] Matth. xi, 27. consilia Dei tot sæculis abscondita mundo patefecit.

19. Καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ μαρτυρία, & hoc est testimonium] Etiam si hoc testimonium Iohannis, non ex occasione prolatum, sed ad legitimam interrogationem.

Ἰδαῖοι ἐξ Ἱεροσολύμων, *Iudæi ab Hierosolymis*] Id est, Synedrium magnum, cuius confessus erat Hierosolymis, quorumque notio erat de vero ac falso propheta. Simili modo ad Barchochebam misisse Synedrium narratur percunctatum quem se diceret.

ἱερεῖς καὶ λευῖται, *Sacerdotes & Levitas*] Miserant doctissimos sui cœtus. nam hi quibus è publico victus erat, liberius studiis vacabant.

ἵνα ἐρωτήσωσιν αὐτόν, Σὺ τίς εἶ; *ut interrogarent eum, Tu quis es?*] Compendio rem dicit quæ ex superioribus plenius intelligitur. Non enim interrogarunt quis esset, id est, quo munere fungeretur, sed & an esset Christus: quod Nonnus rectè exprimit:

Μυσιπύλοι δ' ἐρέεινον ὁμήλιδες ὅξ' εἰ μὴ

Τίς σὺ πέλεις; μὴ Χρῆστος ἔφους;

[Quærebant acri Mystæ sermone gregatim

Ecquis es? an verè es Christus?]

Est autem mos Hebræorum mandata exprimere oratione directâ. ut Exod. III, 14. II Regum IV, 16.

20. Καὶ ὡμολόγησε, καὶ ἐκ ἡγήσατο· καὶ ὡμολόγησε, *Et confessus est, & non negavit; & confessus est*] Supra diximus negationem oppositi addi affirmationi solere ad omnem exceptionem elidendam. Locutiones huic persimiles reperire est Iob. v, 17. II Reg. xviii, 36. Repetitur autem ὡμολόγησε [confessus est] ut significetur illum bis terve idem magna constantia atque asseveratione dixisse. quod eo magis erat necessarium quia multos jam illa falsa opinio invaserat, Luc. III, 15.

ὅτι ἐγὼ εἰμὶ ὁ Χρῆστος, *quia non sum ego Christus*] Professus est se non esse magnum illum Messiam qui circa ea tempora expectabatur.

21. Ἠλίας εἶσὺ; *Elias es tu?*] In terras demissus ex eo loco in quem raptus est. Qui hoc interrogant ostendunt se nescire quo patre, qua matre natus esset Iohannes, aut de eo dubitare. Vide ad Matth. xvi, 14.

Οὐκ εἰμὶ, *Non sum*] Hoc nimirum sensu quo interrogabatur.

Ὁ προφήτης εἶσὺ; *Propheta es tu?*] Græci articulum & legunt & urgent. Quare putem Ieremiam intelligi de cuius reditu rumor quidam inter Iudæos vagabatur. Vide ad Matthæum dicto loco. Sic II Macc. xv, 14: Ἱερεμίας ὁ τῷ Θεῷ προφήτης [Jeremias Propheta Dei]. non mirum igitur & hoc disertè à Iohanne negari.

22. Τίς εἶ; *quis es?*] Post negativas responsiones affirmativam volunt elicere qualem officio se diceret.

23. Εγὼ φωνὴ βοῶντος, *Ego vox clamantis*] Recta locutio fuerat ἐγὼ ὁ βοῶν [ego clamans]: sed verba ipsa Prophetæ Esaiæ adferre voluit.

Εὐθύνατε, *dirigite*] Bene Syrus vertit *Complanate*. Vide quæ ad Luc. III, 5.

24. ἐκ τῶν Φαρισαίων. *ex Phariseis*] Non mirum: major enim Synedrii pars ejus erat sectæ, ut videre est Actor. xxiii. Pharisei censebant nullum à se ritum qui aut à Deo præceptus aut à majoribus esset traditus omitti: quare nec baptismum ad suos ritus addendum fuisse arbitrabantur, nisi fortè à Propheta.

25. Καὶ ἠρώτησαν αὐτόν, καὶ εἶπον αὐτῷ, & interrogaverunt eum, & dixerunt ei] Id est, interrogarunt dicentes.

Τί ἐν βαπτίζεις; *quid ergo baptizas?*] Tam solenni ac publica mersione quæ hætenus circa Iudæos inusitata. nam ablutiones Pharisaicæ alterius erant generis. Vide Marcum vii. Baptismum aliquem universalem circa tempora Messiae expectabant ex Zachariæ xiii. locisque aliis.

26. ἐν ὕδατι. *in aqua*] Sola aqua: Spiritu perfundere illius est cuius ego me præconem ac ministrum profiteor, quod facio, pars est & initium functionis ipsi mandata. Vide infra commate 33.

27. ὀπίσω μου ἐρχόμενος, *qui post me venturus est*] Cum prædicatione & baptismo. Respicitur Malachiæ locus III, I.

ὅς ἐμπροσθέν μου γέγονε. *qui ante me factus est*] Vide supra 15.

Οὐ ἐγὼ ἐκ εἰμὶ ἄξιος, *cuius ego non sum dignus*] Vide quæ ad Matth. III, II.

τὸν ἱμάντα, *corrigiam*] Rem contemptam. Genes. XIV, 22.

τὰ ὑποδήματά. *calceamenti*] Nomen generis, cuius species sandalium, quo Christus & Apostoli utebantur.

28. ἐν Βηθαβαρᾷ, *in Bethabara*] Lectionem hanc vetustiore esse magno consensu Græci tradunt. Neque videtur dubitandum quin idem sit locus qui infra designatur x, 40. Nam quod hic est, ἐπεὶ ἦν ὁ Ἰωάννης βαπτίζων [ubi erat Ioannes baptizans], ibi est ὅπου ἦν ὁ Ἰωάννης τὸ πρῶτον βαπτίζων [ubi Ioannes primum baptizabat], nimirum quia post id tempus baptizavit in Salim, in deserto scilicet, ut alii Evangelistæ loquuntur. dicto autem loco Iohann. x. est in Syriaco בעברא דיררנן [in Bethabara Iordanis] quod & hoc loco post nomen proprium sequitur, ad explicandum illud πέραν τοῦ Ἰορδάνου [trans Iordanem], cum propriè sit in trajectu Iordanis: idem autem est עברה [Abora] & בית עברה, [Bethabara] nam בית [locus] nominibus loci apud Hebræos frequenter additur. Eum autem locum ita fuisse

fuisse ad trajectum, Iordanis ut trans Iordanem, id est, in Peræa fuerit, colligitur infra cap. xi, 7. & manifestum id facit tabula à Iudæis edita. Videtur nomen inditum ex historia quæ est Ios. iii, 16, 17. ubi vox trajectus bis apparet. Et hoc & aliis argumentis colligimus Syriacum ut & Arabicum exemplar (utrumque enim hoc loco habet בית ענדה [Bethania]) ex serioribus Græcis versum aut depravatum. Βατανεία [Batania] quod apud Iosephum aliquoties legitur huc non pertinet. Est enim per τ, à fructu fortè qui ibi nascitur, cui nomen בטנים [Botnim]. Neque magis pertinere huc arbitror aut בית ערבה [Beth Araba] quod est Ios. xviii, 22. aut בית ברה [Beth Bera], quod est Iudic. vii. quorum illud Græcè βαυθαβαρα [Bathabara] malè scribitur, cum scribi debeat βαυθαβαρα [Batharaba] & hoc βαυθηρα [Bathera], cum legendum sit βαυθηρα [Bathbera]. Videtur autem ὑπόνοια aliqua [sensus occultior aliquis] subesse loco Bethabara: nam ubi Dei populus ex deserto veniens in terram promissam trajecit, ibidem editum est Iohannis testimonium, quasi trajectum faciens ex Lege in Regnum cælestē. Mirari autem non debemus in multis Latinis codicibus pro Bethabara scriptum Bethania, cum frequens sit ut nomen minus notum in notius à librariis mutetur, ut videre est in Latina versione i Sam. vi, 6. Cant. ii, 17. vi, 12. viii, 1.

ὅπου ἦν Ἰωάννης βαπτίζων. ubi erat Iohannes baptizans] Phrasis hæc plerunque actum quasi continuum significat: ubi tum solebat baptizare.

29. ἐρχόμενον πρὸς αὐτόν, venientem ad se] Divino consilio, ut hoc testimonium præsentī coram populo redderetur. Sed occasio adventus videtur fuisse, quod sicut antè Baptismum ita tunc prædicationem Iohannis inter cæteros vellet cohonestare.

ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, agnus Dei] Deo gratissimus; quippe ἁμωμὸς καὶ ἄσπιλος [immaculatus & incontaminatus], i Petr. i, 19. Allusio est ad agnum Paschalem Exod. xii, 5. Sic obiter ostendit Iohannes Iesum non in pœnitentiam baptizatum.

ὁ αἰρὼν τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου. qui tollit peccatum mundi] Potest נושא [tollere] Hebræum, cui respondet Græcum αἶρειν, & veniæ impetrationem significare & animorum emundationem. Vt posteriorem significationem hîc præferam facit locus i Petr. i, 19. Vbi à vana conversatione (idololatriâ aliisque flagitiis) redempti dicimus Agni immaculati sanguine, quo scilicet doctrinæ suæ exemplum simul & testimonium dedit. Et huius nostri Scriptoris locus i Epist. i, 7. ubi si qui in luce ambulant dicuntur emundari sanguine Christi ab omni peccato, id est, consideratione ejus dogmatis, quod ipse morte sua sanxit, ab omni genere delictorum retrahi. Inter vaticinia de Messia & hoc est, eum fore Doctorem gentium & idololatriæ destructorem. De voce κόσμος [mundi] suprà diximus. ἡ ἁμαρτία [peccatum] est peccatorum universitas, corpus peccati, Rom. vi, 12.

30. Οὗτός ἐστι πρὸς ὃν ἐγὼ εἶπον, Ὁπίσω με ἔρχεται, Hic est de quò dixi: Post me venit] Vide suprà comm. 15.

31. ὃς ἦδεν αὐτόν. ego nesciebam eum] Veram interpretationem puto: Messiam mundi expiatorem & donatorem Spiritus Sancti in terris esse ego nesciebam antequam Deus mihi, cum Baptismi mandatum mihi injungeret, & hoc revelaret, & simul personam indicio designaret, nempe eum esse Messiam cui visurus aliquando essem supersedentem columbam cœlitus missam.

ἵνα φανερωθῇ τῷ Ἰσραὴλ, ut manifestetur in Israël] Baptismus ideo mihi iunctus est, ut quos de pœnitentia institutos baptizarem, eosdem ad accipiendam institutionem plenissimam, certitudinem veniæ & Spiritum Sanctum, ad Iesum mitterem, Actor. xix, 4. φανερωθῆαι [manifestari] est innotescere cum sua qualitate. Vide infra vii, 4. xxi, i.

ἦλθον, veni ego] Missus à Deo me ostendi populo, ut de ea voce suprà egimus.

32. καταβαῖνον ὡς περὶ περιστῶν, descendantem quasi columbam] Vide ad Matthæum iii, 16.

καὶ ἐμείνεν ἐπ' αὐτόν. & mansit super eum] In illo acquievit Spiritus, nemini posthac majori dandus, imò nec cuiquam nisi per ipsum.

33. ὃς ἦδεν αὐτόν. nesciebam eum] Repetitio suprà dicti, quæ rem planè extra dubium ponit.

ἐκεῖνός μοι εἶπεν, ille mihi dixit] Cum mandatum baptizandi daret.

34. μεμαρτύρηκα, testimonium perhibui] Et testatus sum & testor; more Hebræo quibus vox præteriti etiam permanentem actum significat.

ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Filius Dei] Ille dilectissimus, ille simillimus, unigenitus denique. Etiam Hebræi שכינה [effulgentiam Dei], id est, τὸ ἀπαύγασμα Θεοῦ, בן [Filium] vocant.

35. εἰστήκει, stabat] Muneri suo intentus.

36. ἐμβλέψας, respiciens] Intentis in eum oculis.

38. λέγει αὐτοῖς, τί ζητεῖτε; dicit eis: Quid queritis? Basilius, Μόνον θέλησον, καὶ Θεὸς προαπαντῶν [Tantum velis: & Deus prior occurrit].

Ραββί, Rabbi] Nimirum ex Iohanne Baptista didicerant hunc esse à quo haurienda essent Regni cœlestis mysteria.

πῶς μένεις; ubi habitas] Vbi diverteris? sic enim vox μένειν sumitur i i, 12. & alibi. Volebant hi duo non quovis modo auditores esse Iesu, sed ἐσωτερικοί, interioris admissionis.

39. τὴν ἡμέραν ἐκείνην. ὥρα ᾗ ἦν ὡς δεκάτη. die illo: hora autem erat quasi decima] Sensus est, Eo die inde non discesserunt, ac proinde ibidem pernoctarunt, quia jam serum erat. Vide Luc. xxiv. 29.

40. Ἦν Ἀνδρέας, Erat Andreas] Illud ἦν [erat] cum εἰς [unus] quod sequitur non male construit Syrus.

41. εἶπεν πρῶτον, hic primus] Id est, πρῶτος [prior] ut suprà 15. prior scilicet altero suo comite. Adverbio hunc sensum expressit Syrus & Nonnus sensu eodem.

Εὐρήκαμεν τὸν Μεσσίαν, Invenimus Messiam] משיח המלך, Messiam illum Regem, ut Iudæi loquebantur. Hoc ideo dicit Andreas quod dogmata Iesu invenisset congruentia iis quæ Iohannes de eo prædicaverat. Erat Petrus inter eos qui expectabant consolationem & redemptionem Israël, ut dicitur Lucæ ii, 25. 38. Regnum Dei, Marc.

xv, 43. Itaque nullus ei nuntius potuit accidere lætior.

42. Σίμων, Simon] שמעון Auditor; qui primus est gradus discere cupientium.

υἱὸς Ἰωάννη· filius Iona] בן-יוחנן [Bar-iochanna]. Vide quæ ad Matth. xv, 17. Id verò est filius Divinæ gratiæ; qui secundus gradus jam credentium.

σὺ κληθήσῃ Κηφᾶς, tu vocaberis Cephas] Hic tertius gradus, inconcussa constantiâ profitentium. Vocaberis, scilicet in posterum, ut Genes. xvi, 5.

Πέτρος. Petrus] Non est appellativum: nunquam enim ea vox Attica apud Hellenistas reperitur: & ipse Iohannes statim appellativum communiter extulit πέτρα [petra]. Est ergo proprium, sed translatum cum sua significatione in sermonem Græcum.

43. τῇ ἐπαύριον, In crastinum] Postero die ex quo Simon ad Christum accesserat.

εἰς Γαλιλαίαν in Galilæam] Vt ex regione ignobili ignobiles sibi discipulos colligeret. Vide infra vii, 52. Coniunge I Corinth. i, 28.

44. ἀπὸ Βηθσαιδᾶ ἐκ τῆ πόλεως, à Bethsaida, ex civitate] Hic ἐξ [ex] abundat, quomodo infra ἐν [in] ii, 23.

Ἀνδρέα καὶ Πέτρον. Andrea & Petri] Quorum ut familiarium relatu præparatus jam nonnihil erat Philippi animus.

45. τὸν Ναθαναὴλ, Nathanaël] Eruditum, ut veteres existimant; addam quod credibile puto, à Legisperitis institutum; quod aliis sua tenuitas inviderat. Nomen ejusdem sensûs cujus Hebræum Ionathan, Græca Dosithei, Dorothei, Theodori, Theodosii, Latinum Adeodatus.

Ὁν ἔγραψεν ὁ Μωσῆς ἐν τῷ νόμῳ, Quem scripsit Moses in Lege] In Iacobi vaticinio de Silo. Quem scripsit, id est, de quo scripsit; ut Scriberis Vario.

καὶ οἱ προφῆται, & Prophetæ] Maximè Esaias, Malachias, Daniel. circumscriptio est Christi.

Ἰησοῦν, Iesum] Indicant cui titulum Christi putent competere.

τὸν υἱὸν τῆ Ἰωσήφ τὸ ἀπὸ Ναζαρέθ. filium Ioseph à Nazareth] Sicut Iosephi filium putabant ex vulgi opinione, sic & ortu Nazarenum, quia vulgò sic vocabatur.

46. Ἐκ Ναζαρέθ δύναται τι ἀγαθὸν εἶναι; A Nazareth potest aliquid boni esse]? Non jam dicam Messias, sed Propheta aliquis inde expectetur? nam id Legisperiti disertè negabant. Vide locum quem jam citavimus vi, 52.

Ἔρχε καὶ ἴδε. Veni & vide] Locutio frequens in Zohar. Certiora indicia ex ipsius sermone accipies quàm ex loco originis haberi possint. Philippus traditiones illas Legisperitorum aut ignorabat aut non nimium magni faciebat.

47. Ἰδε ἀληθῶς Ἰσραηλῆτης, Ecce verè Israëlita] Non omnes Israëlitis posteris digni eo nomine, sed qui Iacobi probitatem referunt, Rom. ix, 6. Sic Abrahami posteritas censendi qui ejus opera faciunt, infra vii, 39. Simili loquendi genere Plutarchus libro de Iside: Ἰσραὴλ ὡς ἀληθῶς [verè Isaacus].

ἐν ᾧ δόλος ἔστι. in quo dolus non est] Respiciunt elogium Iacobo datum Gen. xxv, 27. אִשְׁרָאֵל

[vir simplex], ubi Græci ἀπλᾶτος [non fictus] Aquila, ἀπλῆς [simplex], quomodo idem vocem eandem verterat Iobi initio. Eandem vocem Hebræam alibi ἀκακος [sine malitia] vertunt, ut Iob. vii, 20. Psalm. xxv, 21. Proverb. vii, 6. Perhibetur autem Nathanaëli hoc testimonium quia nihil gratiæ dans dixerat quod Sacris Literis congruens iudicabat. Neque eò tamen minus veniebat si, quid posset certius exploraturus. Si autem talis, ergo & beatus, ex Psalm. xxxi, 2.

48. ὑπὸ τὴν συκῆν, sub ficu] Vnde eum Philippus solus nemine conscio avocaverat. Sub ficu agere signum tranquillæ animi, Michææ iv, 4. & alibi; vocare eum qui sub ficu, est amicitia, Zach. i, 10.

εἶδόν σε. vidi te] Vidi animum tuum & approbavi, ut Psalm. i, 6. quasi dicat, Ne me putes offensum quòd argumentum objecisti ne Christus crederer.

49. ὁ υἱὸς τῆ Θεῆς, Filius Dei] Idem quod Messias ex Psalm. ii. Vide quæ ad Matth. xiv, 33. & xxvi, 63. Itaque sequitur ὁ βασιλεὺς τῆ Ἰσραὴλ [Rex Israël], alter Messiae titulus, Matth. xxi, 5. xxvi, 11, & 42. Marc. xv, 12. Fecit hic Nathanaël quod facere Samuel iubetur i Sam. xvi, 7. non respexit ad ea quæ hominibus magnifica videntur.

51. πιστεύεις? credis] Puto rectè legi assertivè: quomodo infra xx, 29. ὅτι εἰώρακάς με, πεπίστευκάς [quia vidisti me, credidisti].

μεῖζω τούτων, majus his] Quibus non Israëlitis tantum sed & Angelorum Rex cognoscar.

ὁψεί. videbis] Puto agi de iis quæ ad majorem fidem in Discipulis & per eos aliis excitandam spectabant; non ergo de die Iudicii.

52. ἔρανον ἀνεῳγόμενα, cælum apertum] Præparatio ad ὁπτασίας [visiones], ut diximus ad Matth. i, 16.

ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας ἐπὶ τὸν υἱὸν τῆ ἀνθρώπου. ascendentes & descendentes super Filium hominis] Est σύλληψις [conceptio], nam ἐπὶ [super] propriè refertur ad καταβαίνοντας [descendentes]. ascendere autem & descendere ministerium significat quale Angeli Iesu exhibuerunt in Passione, Resurrectione, Adscensu in cælum. Diximus alibi quæcunque Deo tribuuntur in Veteri Federe, eadem in Novo Christo tribui. Angeli adscendentes & descendentes Deo ministrant, Genes. xxviii, 12. Quod ibi in somnio vidit Israël, idem vigilans visurus dicitur verus Israëlita, quò magis ipse Iesu confidat, sicut Israël Deo confisus est.

C A P V T II.

I. Τῇ τῇ, Die tertia] Tertia, postquam Simon ad Christum accesserat. nam hinc tempora putare jam suprà cœperat.

γάμος, nuptiæ] Convivium, nuptiale scilicet, rectè vertit Syrus, ut & ad Matthæum xxi, 2, notatum est.

ἐν Κανᾷ τῆ Γαλιλαίας in Cana Galilææ] Iosephus Vitâ suâ, διέτριβον ἡ κατὰ τὸ καιρὸν ἐκεῖνον ἐν κώμῃ τῇ Γαλιλαίας, ἡ προσαγορεύεται Κανᾷ [agebam autem eo tempore in vico Galilææ cui nomen Cana].

ἦν ἡ μήτηρ τῆ Ἰησοῦ ἐκεῖ. & erat Mater Iesu ibi] Mortuo jam Iosepho vidua, fortè ut ea quæ ad nuptias

nuptias opus erant jure proximitatis adornaret ut
προμνήστρια [*pronuba*] vel νυμφαγωγός [*sponsæ dux*].

2. Εκλήθη ὁ καὶ ὁ Ἰησοῦς, *Vocatus est autem & Iesus*] Quia fortè non longè aberat. Ita videtur crevisse convivarum numerus ultra expectatum.

οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, *discipuli ejus*] Sectatores illi primo capite nominati.

3. ὑπερήσαντος οἴνου, *deficiente vino*] Cum deficere inciperet, eoque infundi parcius.

Οἶνον οὐκ ἔχουσιν. *Vinum non habent*] Personale pro impersonali, Deficit vinum.

4. τί ἐμοὶ καὶ σοί, γύναι; *Quid mihi & tibi mulier*]? Id est, *quid negotium mihi exhibes* ? Matthæi viii, 29.

ἔτι οὐκ ἦκει ἡ ὥρα μου. *nondum venit hora mea*] Ὥρα [*Hora*] est καιρὸς, *tempestivum tempus*, ut Ausonius vertit. Sic infra viii, 20. xiii, 1. Tempus autem edendi miraculum erat ubi planè omnibus constaret nullum superesse vinum, ne aqua vino admixta crederetur. Ita dat intelligi in miraculis beneficium hominibus obiter conferri, præcipuum esse ut Dei honos manifestetur. Gregorius Nyssenus putavit addendam huic sententiæ interrogationem, ut sensus sit, *Nondumne putas venisse tempus vocationis meæ, ut abs te emancipatus Deo soli paream* ?

5. ποιήσατε. *facite*] Ex Angeli dictis aliisque signis, fortè & ex Filii sermonibus edocta nihil tam magnum esse quod non ab ipso posset expectari, fiduciam concipit mater ipsum non defore sublevandæ amicorum inopiæ ac verecundiæ. Ideo famulos monet ut quicquid jusserit Iesus faciant, quantumvis id inutile videatur. Vide ii Reg. v, 13.

6. ὑδρία λίθιναι ἕξ, *hydriæ lapideæ sex*] Non in quibus edentes lavarentur, sed unde deprompta aqua vasis minoribus adferretur ad purgandas subinde non manus tantum sed & calices. Vide Marc. vii, 4. Lacus vocat Sedulius non malè. Apud Hebræos לַיְלָה, quod כּוֹלֶפֶן *sinum* alibi significat, vertitur ὑδρία [*hydria*], ii Regum ii, 20. Apud Plutarchum nominatur ὑδρία ἑξάχως [*hydria sex congiurum*] in Solone.

κατὰ τὴν καθαρισμὸν, *secundum purificationem*] Κατὰ [*secundum*] non rarò valet εἰς [*ad*], & ita hic Syrus accepit.

τῶν Ἰουδαίων, *Iudæorum*] Hoc addit quia Christianis scribit, quorum multi ex Gentibus vocati. Intellige autem Iudæorum præcipuos ac plurimos Legisperitos & Phariseos.

μετρητάς, *metretas*] מֵתֵּיטָא [*battos*], ut apparet ii Paralip. iv, 5.

δύο ἢ τρεῖς, *binas vel ternas*] Religiosorum est testium nihil nimium definite loqui.

7. Γεμίσατε, *Implete*] Quia crebris lotionibus depletæ erant.

ὕδαλ. *aqua*] Nullo alio liquore admixto, ut miraculo plena fides constaret. Ita in ipsis hydriis non in poculis facta mutatio.

8. ἀντλήσατε νῦν, *haurite nunc*] *Defundite in pocula*.

τῷ ἀρχιτεκλίνῳ. *architriclino*] τῷ ἐλεάτρῳ, *Cura-
tori convivii*. Malè Syrus & alii quidam *Principem convivium* interpretantur. Erat hujus, nunc huc

nunc illuc discurrere, prægustare cibos ac vina. Quare iudicium hujus auctoritatem habet, ut & sobrii & periti.

9. τὸ ὕδωρ, *aquam*] Vide quæ ad Matthæum xxvi, 6.

οἱ δὲ διάκονοι, *ministri autem*] Hæc vim habent παρενθέσεως [*interjecti sermonis*].

Φωνεῖ τὸ νυμφίον, *vocat sponsum*] *Accedens compellat dominum convivii*.

10. Πᾶς ἄνθρωπος, *omnis homo*] Ferme ita fit. Universalis locutio pro τῷ ἐπὶ πολὺ [*eo quod plerumque accidit*].

ὅταν μεθύσωσι, *cum inebriati fuerint*] *Vbi adbibebunt convivæ*. Sic & Hebræorum שָׂכַר sumitur, & Græcum μεθύειν, quod à sacrificiis deductum alibi notavimus.

ἐλάσσων, *deterius*] *Minus nobile vinum*.

σὺ τετήρηκας, *tu autem servasti*] Sic existimabat, donec consentiente ministrorum testimonio patefactum est miraculum.

11. τὴν ἀρχὴν τῶν σημείων, *initium signorum*] Nam ante auspicationem muneris supervacua fuissent. Cæteri Evangelistæ satis habuerunt ab iis incipere quæ coram plebe facta sunt post Iohannem Baptistam carceri datum: Nam, quamvis aliquot omisissis, satis magna erat copia. Et hic ipse noster cum prætermissa collegerit, plurima tamen à se quoque miracula prætermissa infra testabitur.

ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, *in Cana Galilææ*] Deest articulus, τὸ ἐν Κανᾷ, *Hoc in Cana primum fuit miraculorum*.

τὴν δόξαν αὐτοῦ. *gloriam suam*] *Majestatem suam*, unde Christus agnosceretur, tantò Mose major, qui sitientibus aquam præstitit, quantò vinum aqua est potius. Et ex aqua vinum faciens ostendit se & hujus & istius creaturæ Dominum.

ἐπίστευσαν, *crediderunt*] *Credidisse* dicuntur qui firmius credunt.

12. κατέβη εἰς Καπερναῦμ, *descendit Capernaum*] In oppidum celebrius: qualia loca eligi à Prophetis solebant.

καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ, *& mater ejus & fratres ejus*] Videntur mater & consanguinei Iesum quasi à se abeuntem persecuti. Nam Nazareti habitabant.

ὅποσας ἡμέρας. *non multis diebus*] Vrgente, ut sequitur, Paschate.

13. τὸ πάσχα τῶν Ἰουδαίων, *Pascha Iudæorum*] Diximus supra Iohannem scribere Ecclesiis quæ maxima parte ex Gentibus collectæ erant. Celebrabant quidem & illæ memoriam Resurrectionis Dominicæ, cui nomen dabant *Paschatis*, ut ex egregia Irenæi ad Victorem epistola apparet, sed non utique more Iudæorum. Sic & infra vi, 4.

ἀνέβη εἰς Ἱεροσόλυμα, *ascendit Hierosolyma*] Ex Legis præscripto. Vide Luc. ii, 41.

14. εὗρεν ἐν τῷ ἱερῷ τὰς πωλῦντας, *invenit in templo vendentes*] Iesus cum venisset ad iacra emendanda, bis conspicuo signo testatum hoc fecit, Templum, velut sacrorum sedem, purgando, circa initium & circa clausulam sui muneris, ut in quo inceperat in eo se definere ostenderet. Posteriores historiam alii tradiderunt; priorem Iohannes, ideo

quod ex occasione Christus verba fecerat de Templi destructione: quæ ipsa verba cum pro crimine ipsi objecta sint, non parum faciebant ad illustrandam Passionis historiam. Vide Matth. xxvi, 61. xxvii, 40.

τὰς πωλῶντας, *vendentes*] Explicavimus ad Matth. xxi, 12.

15. Φραγέλιον, *flagellum*] Habet hanc vocem & Syrus. Sic Φραγελώσας [cum flagellasset], Matth. xxvii, 26.

ἐκ χοινίων, *de funiculis*] Quæ facta ibi repererat. Tacite innuit Scriptor ejectionem factam non tenui flagello, sed Majestate Divina, flagello iræ tantum Divinæ signum sustinente.

πάντας, *omnes*] Ipsos nundinatores. Vide Matthæum: Ne quis illud πάντας [omnes] ad sequentia tantum referat: ideo Syrus rectè copulam interjecit.

16. τὰς περιστερὰς πωλῶσιν, *qui columbas vendebant*] Quæ inclusæ non perinde ejici poterant, sed amovendæ erant.

τὸν οἶκον τῆ Πατρὸς μου, *domum Patris mei*] Ostendit se versari in loco suo, ut filii solent in fundis paternis. Vide Luc. 11, 49.

οἶκον ἐμπορίας, *domum negotiationis*] Mos rectè castigantium est lenibus primum verbis agere; si contumacia occurrat, durioribus. Vide quæ notavimus ad Matth. xviii, 15. Ideo hic dicit οἶκον ἐμπορίας [domum negotiationis], in posteriore ejectione οἶκον ληστῶν [domum latronum] hic quæstum notat, ibi quæstus in sacro loco indignitatem efficacius exprimit. Vide quæ ad dictum Matthæi locum.

17. Εμνήσθησαν ὅτι μαθήται αὐτοῦ, *Recordati sunt verò discipuli ejus*] Locum celebrem Psalmorum & cantari vulgò solitum in memoriam sibi revocarunt. Nam constabat sub Davidis persona Messiam ibi describi.

ζήλῳ, *zelus*] *Ardens amor*,

καταφάγεται. *comedit*] Dictum ut illud,

— *Est cura medullas.*

18. Απεκρίθησαν, *Responderunt*] Diximus alibi ἀποκρίναι, & apud Homerum ἀπαμείβεσθαι, sæpe dici de eo qui prior loquitur.

Τί σημεῖον δεικνύεις ἡμῖν ὅτι ταῦτα ποιεῖς; *quod signum ostendis nobis, quia hoc facis*] In locis publicis tollere vitiosa nullius est nisi aut publicæ potestatis aut Divinæ. Hæc commercia tolerabat Synedrium, tolerabant Sacerdotes. Restabat ergo ut Prophetam se Iesus profiteretur. At Prophetæ se tales ostendere debebant aut prædictionibus aut ostentis. Vide 1 Cor. 1, 22.

19. Λύσατε τὸ ναὶν τῆτον, *Solvite templum hoc*] Malignos obscure alloquitur. Nam si probo fuissent animo, in ipso hoc facto miraculum agnovissent, quod homo unus nullis instructus humanis viribus tantam turbam imperio suo cedere coegisset, solâ turpis facti conscientia & Divinæ iræ sensu permotos. Stultos homines solemus ad operis finem rejicere. Sic Christus, quanquam liberalis miraculorum, ad maximum miraculum & complementum, resurrectionem scilicet suam, frequenter responsatores rejicit. In Templo credebatur vis ali-

qua esse Divini Numinis. Sic Solomon apud Iosephum orat: μοῖρὰν τινὰ τῆ θεῆς πνεύματι εἰς τὸ ναὶν ἀποικῆσαι [partem aliquam Divini Spiritus in templum habitatum mittere], libr. viii, 2. Hinc similitudine sumpta Christiani. quibus Dei Spiritus contigerat, *Templum Dei* dicuntur, 1 Cor. iii, 16. vi, 19. 11 Cor. vi, 16. Quantò magis ergo hoc nomen humanæ Christi naturæ competit, in quo non per figuras sed plenè ac solidè, σωματικῶς [corporaliter], Divinitas non temporarium sed perpetuum sibi domicilium delegerat? Coloss. 11, 9. Rabbi Moses Gerundenis: קדש קדשים הוא המשח מקדש מבני סנדר, *Sanctuarium sanctuariorum est ipse Messias sanctificatus de filiis David*. Sunt autem verba Christi talia ut & de Templo possint intelligi: nam λύειν [solvere] etiam destruere est, 11 Petr. 111, 10, 12. 1 Iohann. 111, 8. Imperativus autem positus hic est pro potentiali, *Destruite*, id est, Si destruat: ut,

Pone Tigellinum, —

id est, Si ponas.

ἐν τρισὶν ἡμέραις *in tribus diebus*] *Intra diem tertium.*

ἐγερῶ, *excitabo*] Et hoc ambiguum: nam & de ædificiis dicitur *excitare*. Sic in Græco epigrammate,

— Δώματα πολλὰ ἀνεγείρειν

[— *Domos dare surgere multas*].

Significanter autem dixit ἐγερῶ [excitabo]: ego ipse vi Divina.

20. Τεσσαράκοντα καὶ ἕξ ἔτεσεν, *quadraginta & sex annis*] Diximus ad Matth. xxiv, 1, Herodis Magni substructionem non effecisse aliud Templum sed auxisse: nequeenim dirutum fuit. Ita que semper Iudæi *Templum secundum* vocant à Zorobabele ad Excidium Titi. Largiùs autem putant tempora ædificationis sub Persarum Regibus, comprehensis etiam annis quibus interruptum opus fuerat, quò majorem Iesu invidiam faciant.

21. ἔλεγε, *dicebat*] *Hoc præcipue innuebat.*

περὶ τῆ ναῦ τῆ σώματος αὐτοῦ. *de templo corporis sui*] Genitivus ἐξηγητικὸς [explicativus], sicut fontem Timavi dicimus, & alia multa, vice oppositionis.

22. Ὅτε ἐν ἡγέρθῃ ἐκ νεκρῶν, *cum ergo resurrexisset à mortuis*] Cum non eventu tantum sed & Divinâ illustratione cœperunt Scripturas intelligere. Vide quæ ad Lucam xxiv, 45.

ἐπίστευσαν, *crediderunt*] Cum intellectu scilicet.

τῇ γραφῇ, *Scripturæ*] Esaiæ, ut qui prædixerat vitam Messiae gloriosam postquam se in mortem pro peccatoribus dedisset: quod ipsum innuit Psalm. xvi, sumtus κατὰ τὴν ὑπόνοιαν [secundum sensum occultiore].

23. ἐν τῇ ἑορτῇ, *in die festo*] Quid sit ἑορτὴ [dies festus] diximus Matth. xxvi, 5.

ἐπίστευσαν, *crediderunt*] Θεωρητικῶς [contemplative], & πρακτικῶς [non active], intellectu convicto, non etiam flexâ ad obsequium voluntate; quod additamentum fidem efficit vivam. Vide Actor. viii, 13.

24. ἐκ ἐπίστευεν ἑαυτὸν αὐτοῖς, *non credebatur semetipsum eis*] Allusio mutata significatione vocabuli, qualis Matth. viii, 22. *Non commisit se eorum fidei* quotidiano convictu, sed rediit in Galilæam, quia oppor-

opportunitatem mortis tempus nondum advenerat. Videbat eos non ita affectos ut quicquam aut periculi aut ignominiae suae causam subire vellent: quia cognitio illa non habebat substructum sibi animum amantem verae pietatis. Et jam tempus periculorum ingruerat. Ideo capite sequenti narratur noctu aditus.

γινώσκων πάντας quod nosset omnes] Et malos, & non satis bonos.

25. ἵνα τις μαρτυρήσῃ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ut quis testimonium perhiberet de homine] ut quis semet dictis vel factis proderet: ὁ ἀνθρώπος [homo] hic est homo quivis: de quo loquendi genere notatum alibi.

τί ἦν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. quid esset in homine] In cordis intimo: quod Dei proprium, Psalm. xxxiii, 15. 1 Reg. viii, 39. & alibi.

CAP V T III.

1. **H**N 3, erat autem] Ibi, ut addit Syrus, id est, in urbe Hierosolymorum, ubi ea acciderant quae paulò antè fuerunt narrata.

ἐκ τῶν Φαρισαίων, ex Phariseis] Melioris sectae.

Νικodemος ὄνομα, Nicodemus nomine] Pridem jam mos invaserat apud Iudaeos sumendi Graeca nomina, ut Menelaus, Tryphon, Dosithus. Hebraicum forte nomen fuerit מִקְדָּם [ab antiquo].

ἀρχων τῶν Ἰουδαίων princeps Iudaeorum] Id est, unus ex Magno Synedrio. Vide quae ad Lucam xiv, 1.

2. νυκτός, nocte] Ne collegas jam Iesu malè volentes offenderet. Simile quid de Iosepho Arimathensi dicitur infra xix, 38. statimque sequitur huius Nicodemi mentio, additâ hac nota, ὁ ἐλθὼν πρὸς τὸν Ἰησοῦν νυκτός [qui venerat ad Iesum nocte]. De Euclide Megarensi narratur, eum cum edicto in Megarenses facto Athenas palam venire vetaretur, venisse noctu ut consiliorum sermonumque Socratis fieret particeps.

ἀπὸ Θεοῦ ἐλήλυθας, à Deo venisti] Missus es, ut supra i, 10. & alibi saepe.

διδάσκαλῳ. magister] Cum potestate docendi populum. Simile loquendi genus infra xii, 46.

ἐάν μὴ ὁ Θεὸς μετ' αὐτῶν. nisi fuerit Deus cum eo] Efficaciâ suâ ipsi praesens. Vide Matth. xxviii, 20. Supponit Christum non docere deos falsos, quo solo excepto credendum erat ei qui miracula ederet. Deinde Iesu miracula omnem vim etiam diabolicam superabant.

3. ἀπεκρίθη, Respondit] Responsio tacitè innuit quod adiectum à Nicodemo fuerat, nempe, Velle se scire, quandoquidem Iesus Regni caelestis inter docendum mentionem saepe faceret, quae ratio esset eò pervenendi.

γεννηθῆναι ἄνωθεν, natus fuerit denuo] Haud dubiè ἄνωθεν est iterum, δεύτερον [iterum], ut mox accipit Nicodemus, qui significatu vocis dubio falli non potuit, cum in Hebraeo aut Syriaco non sit ea ambiguitas. Sic vox ἄνωθεν sumitur Galat. iv, 9. Extat eo sensu apud Athenagoram. Sic hoc loco interpretatur Syrus. Verba autem feri & nasci solere usurpari apud Hebraeos de formatione animi ostendimus Matth. xii, 23. Usurpat & Seneca

De brevitate vitae: Solemus dicere non fuisse in nostra potestate quos sortiremur parentes, sorte nobis datos. Nobis verò ad arbitrium nostrum nasci licet. Nobilissimae ingeniorum familiae sunt: Elige in quam adscisci velis, non in nomen tantum adoptaberis, sed in ipsa bona. Plutarchus quaedam de Baccho discerpto tradita ait esse μῦθον εἰς τὴν παλιγγενεσίαν [fabulam quae ad regenerationem pertineat], quam interpretatur τῆς αἰδέσεως καὶ αἰσχύνης κόλασιν [castigationem ejus quod à ratione & ordine discedit]. Simili sensu in antiqua inscriptione legimus, Taurabolio Criobolioque in aeternum renatus. Etiam Rabbi Israel libro De Anima profelytos vocat recens natos. Confer Iac. i, 18. Et sic quidam sumunt ἡ γέννησίς σου [rupem quae te genuit] Deuter. xxxii, 18. ubi Graeci Θεὸν τὸν γεννήσαντά σε [Deum qui te genuit].

& δύναται ἰδεῖν, non potest videre] ἰδεῖν [videre] hic est participem fieri, ut Lucæ. ii, 26. Infra viii, 51.

20 τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Regnum Dei] Quae hic inchoatur per pacem conscientiae, in altero seculo per summam felicitatem absolvetur. Rem novam Nicodemo Legis Doctore Christus indicat, Post hac ad salutem parendam majus aliquid Iudaismo requiri. Vide Gal. vi, 15. Sed & praeium fore majus, Regnum coeleste, quod tunc demum manifestari coepit.

4. γεννηθῆναι ὡς νεογνόν; nasci cum sit senex]? Exemplum in se ponit, qui senex jam erat.

30 5. γεννηθῆναι ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος, natus fuerit ex aqua & Spiritu] Exponit jam qualem nativitatem intelligat, ne Nicodemus diutius allegoricae locutionis ignorantia fallatur. Est autem ἐν δύο [unum per duo] Nam sicut in spiritu & igne Matth. iii, 11, significat per spiritum igneum, ita hic ex spiritu & aqua est ex spiritu aqueo. Neque obstat quod vox alteram quasi limitans hic praecedat. Nam sic Actor. xvii, 25. ζωὴ καὶ πνοὴ [vita & inspiratio] est idem quod alibi πνοὴ ζωῆς [inspiratio vitae], ut Genes. ii, 7. & ii Macc. vii, 23. πνεῦμα καὶ ζωὴ [spiritus & vita]. Sic Genes. iii, 16. conceptum & dolorem, id est, dolorem ex conceptu. Sic Coloss. i, 8. διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης, [per Philosophiam & inanem fallaciam], id est, per inanes fallacias Philosophiae. Et Matth. iv, 16. ἐν χώρῃ καὶ σκιά θανάτου [in regione & umbra mortis], vertit Arabs: in regione umbræ mortis. Rursum sicut ibi per igneum spiritum significatur spiritus efficax, ita hic per spiritum aqueum spiritus emundans. Chrysostomus Homiliâ xxxi. τὸ πνεῦμα τὸ τὴν χάριν ἡ γὰρ πνεῦμα ποτὲ μὲν πῦρ, ποτὲ δὲ ὕδωρ καλεῖ [spiritus gratiam Scriptura modò ignem, modò aquam vocat]. Apud Plutarchum legimus quaestionibus Romanis, τὸ πῦρ καθαίρει, τὸ ὕδωρ ἀγνίζει [ignis purgat, aqua mundat]. Hoc sensu aquas mundas legimus Ezech. xxxvi, 25. & Dei cognitio aquae comparatur, Esaiæ xi, 9. Abac. i, 14. & in Epistola i Iohann. v, 8. aqua est puritas vitae Christianae quae simul cum martyrio & miraculis testimonium reddit veritati dogmatis. Sanari etiam apud Prophetas esse mundari à peccatis notat in ii Apologetico Iustinus. At sicut infra capite vi. non agitur quidem de Eucharistia, sed metaphoricæ locutiones tacitam habent ad illa

signa allusionem, quia & signa illa & istae locutiones rem eandem notant: ita hic non agitur directe de Baptismo, sed locutiones sunt alludentes ad Baptismum. Vide Ephes. v, 26. & ad Tit. i, 11, 5. Hebr. x, 22. quibus itidem in locis lotio tribuitur verbo Evangelii. Lactantius libr. v. *Quanto satius est mentem potius eluere, quæ malis cupiditatibus sordidatur, & uno virtutis ac fidei lavacro universa vitia depellere? Quod qui fecerit, quamlibet inquinatum ac sordidum corpus gerat, satis purus est.* Si quis tamen malit ista discernere, ut aqua significet mali fugam, spiritus verò impetum ad optima quæque agenda, inveniet quo hanc sententiam fulciat.

6. Τὸ γεγεννημένον ἐκ τῆ σαρκὸς, σὰρξ ἐστὶ. *Quod natum est ex carne, caro est*] Comparatione rem illustrat; Quod naturæ lege ex hominibus nascitur, vitæ naturalis actionibus fungitur. Vide suprâ i, 13. & Rom. vii, 5. Hæc autem vita ad mortem ducit, Rom. vii, 6. nullum enim jus habet ad immortalitatem, i Cor. xv, 50.

τὸ γεγεννημένον ἐκ τῆ πνεύματος, πνεῦμα ἐστὶ. *quod natum est ex spiritu, spiritus est*] Qui Dei virtute mundatus est indolemque Divinam accepit, vitam agit Divinam. Vide iterum suprâ i, 13. Vide Iohann. i Epistolam i, 9. & ii Petri i, 4. Et confer infrâ vii, 44. Actor. xiii, 10. Spiritus, id est, spiritualis, i Cor. vi, 17.

7. Μὴ θαυμάσῃς, *Non mireris*] Ne mireris tanquam incredulus, quia hæc nativitas in oculos non incurrit, ut ista naturalis.

8. Τὸ πνεῦμα ὅπου θέλει πνέει. *Spiritus ubi vult spirat*]. Ostendit & alia esse quæ non conspiciantur, revera tamen existant. Et quia de Spiritu loqui cœperat, exemplum sumit à vento qui item spiritus dici solet, ut Genes. viii, 1. & alibi sæpe. Minutius Octavio, *Vento & flatibus omnia impelluntur, vibrantur, agitantur, & sub oculis tamen non venit ventus & flatus.* Vento autem voluntas tribuitur κατὰ προσωποποιίαν [per personæ fictionem], ut apud Paulum Lex, Peccatum, Mors, introducuntur προσωποποιητικῶς [personam fingendo]. Ventus nunc huc nunc illuc se movet.

Φωνὴν αὐτῆ ἀκούς, *vocem ejus audis*] Auditur sonus.

ἐκ οἷδας πόθεν ἐρχεται, *nescis unde veniat*] Non cernitur origo ejus; alii enim fluxum naturalem aëris esse volunt, alii exhalationes è terra: & tanta reperitur eorum diversitas, etiam iisdem in locis, ut ad terrarum ingenium referri tota nequeat. Quæritur ergo origo, non conspicitur.

καὶ πῶς ὑπάγει, *aut quò vadat*] Πῶς hic est quò, ut infrâ xiii, 36. xvi, 5. & i Ioh. ii, 11. Sic & ὅπου xiii, 36. xiv, 4. Hoc vult, Nescitur ubi desinat ventus. Non magis exitus ejus quàm origo in conspectum venit. Vide Ecclesiasten xi, 5.

ὅτι ὅς ἐστι πᾶς ὁ γεγεννημένος ἐκ τῆ πνεύματος. *sic est omnis, qui natus est ex spiritu*] Id est, sic se res ejus habet. Vide Matth. xi, 49. Marc. iv, 26. Hominis renati per Spiritum actiones conspiciuntur admirabiles, origo ipsa latet: latet & finis in quem tendit, quippe inconspicuus & alterius sæculi. Est enim τὸ τέλος, ζωὴ αἰώνιος [finis, vita æterna],

Rom. vi, 22. ἡ ζωὴ ἡμῶν κέκρυπται ἐν τῷ Θεῷ [vita nostra abscondita est in Deo], Coloss. i, 3.

9. Πῶς δύναται ταῦτα γενέσθαι; *Quomodo possunt hæc fieri?* Hæsitantis est.

10. Σὺ εἶ ὁ διδάσκαλος τῆ Ἰσραὴλ, *Tu es magister in Israël*] Ille insignis inter Legisperitos.

καὶ ταῦτα ἔγνωσκεις; & hæc ignoras? Non legisti quæ Ieremias & Ezechiel promiserunt de Corde novo creando Messiae temporibus? Potuit Deus inspirando in Adamum vitam ei naturalem conferre, & non poterit meliore Spiritu conferre vitam supernaturalem? Adeò defixus es in Pharisaicis illis mundationibus corporis ut nihil sublimius cogites?

11. ὃ ὁῦδαμεν λαλῶμεν, *quod scimus loquimur*] Est proverbialis locutio certò aliquid testantium, quam Christus sibi applicat.

ὃ ἑώρακάμεν, *quod vidimus*] Certò cognovi consilium Patris de mutandis hominum animis. Vide suprâ i, 18.

12. καὶ λαμβάνετε. *non accipitis*] Non penitus in animum admittitis vos aliique collegæ & popolare, vestri.

13. Εἰ τὰ ἐπίγεια εἶπον ὑμῖν, *Si terrena dixi vobis*] Si rem vobis explicavi comparatione rerum quas quotidie experimur, nempe naturalis Nativitatis & Ventis. Sic κατὰ ἄνθρωπον λέγειν [secundum hominem dicere] Galat. iii, 15. est similitudines sumere à rebus humanis.

καὶ ἐπιστεύετε; & non creditis? Et ne sic quidem aptantem me vobis intelligitis, ut suprâ i, 22.

ἐὰν εἶπω ὑμῖν τὰ ἐπεράνια, *si dixerò vobis celestia*] Remotis figuris, linguâ Angelorum.

14. ὃς εἰς ἀναβέβηκεν εἰς τὸ ἔρανον, *nemo ascendit in cælum*] Ascendere in cælum dicitur qui arcana cæli penetrat, Prov. xxx, 4. Quantum cælum à terra distat, tantum consilia Divina ab humanis, Esaiæ lv, 9. Quod prope nos est obvium, planum, cognitum, id dicitur non esse in cælo, ut eò sit ascendendum. Deut. xxx, 12. Roman. x, 6. Sic ferme ingredi in sanctuarium sumitur Psalm. lxxiii, 17.

ὃ ἐκ τῆ ἔρανῃ καταβὰς, *qui descendit de cælo*] Qui singulari Dei dono nobis concessus est, ut infrâ vi, 58. Iac. i, 17. iii, 15, 17. Sic i Corinth. xv, 47. ὁ δεύτερος ἄνθρωπος, ὁ Κύριος ἐξ ἔρανῃ [secundus homo, Dominus ex cælo]. Sic Iohannis baptisma ex cælo, Matth. xxi, 25. Ierusalem quæ descendit ex cælo, Apocalypf. i, 12. xxi, 2, 10. Tertullianus in Apologetico, *Lex tua erravit: puto ab homine concepta est, neque enim de cælo ruit.* Arnobius libro vii. *Audire desidero cælo aliquid lapsum.*

ὃ ὢν ἐν τῷ ἔρανῳ. *qui est in cælo*] Si Christianorum πολίτευμα, id est, conversatio dicitur esse in cælo, quanto magis Christi qui semper introspexit Patris intima? Sic suprâ i, 18. ὃ ὢν εἰς τὸ κλῆρον τῆ Πατρὸς [qui est in sinu Patris]. Vide quæ ibi.

15. Καὶ καθὼς, *Et sicut*] Pergit dicere quomodo novam hanc hominum nativitatem effecturus esset Deus, non nudo ipsius Iesu dogmate, sed tali cui & exemplum & testimonium ipse sua morte esset præbiturus, ne qua iusta relinqueretur aut de veritate aut de possibilitate dubitandi occasio.

ὑψωσε, *exaltavit*] Dubitandum non est quin Christus ad crucem suam respiciat, quo sensu vox ὑψώσθαι

ὑψῶσαι [exaltandi] & infra reperitur VII, 28. & XII, 32, 34. Impositus est serpens ille, ut Mosis historia loquitur נִסְּעָה [super furcam] Num. XXI, 8, 9. Illud autem נִסְּעָה Rabbi Solomo interpretatur פִּרְקָה furcam. Et quod hic in Syriaco est pro ὑψῶσαι [exaltare], id Kimchi interpretatur הִקִּי [suspendere], unde est vox הִקִּי, quæ crucem Syris significat. Iustinus Apologetico secundo scribit, λαβεῖν τὸ Μωσέως χαλκὸν καὶ ποιῆσαι τύπον σταυροῦ, καὶ τὸν σταυρὸν ἐπὶ τῇ ἀγίᾳ σκηνῇ [cepisse Mosem as & fecisse figuram crucis, eamque posuisse in Sacro Tabernaculo].

τὸν ὄφιν, serpentem] Id est, Effigiem serpentis, salutarem, animantis noxii. Sic Christus sine peccato in similitudine carnis peccati, Rom. VIII, 3. imò & annumeratus improbis, Marci XV, 28. Luc. XXII, 37. ex serpente morbi, per serpentem medicinæ: per hominem peccatum & mors, per hominem justificatio & resurrectio, Rom. V, 18. I Corinth. XV, 21. De hoc serpente Mosis Philo lib. περὶ γεωργίας [de Agricultura] hæc adfert quæ ad Christum optimè aptes: τὸ Μωσέως ὄφιν φάμεν τὸ ἡδονῆς ἐναντίαν διαφθεσιν, καρτερίαν παρ' ὃ καὶ τὸ χαλκὸν κραταιότερας ὕλης κατασκευασμένον εἰσάγεται τὸ ἐν ἀκρωσὶ καταφασκόμενον τὸ τὴν καρτερίαν εἶδον, καὶ εἰ δεδηγμένον πρότερον ὑπὸ τῶν φίλων ἡδονῆς τυγχάνοι, ζῆν ἀναγκαῖον ἢ μὲν γὰρ ἐπ' ἀνασταίνεταί ψυχὴ θάνατον ἀπαραιτήτων, ἐγκράτεια δὲ ὑγίαν καὶ σωτηρίαν προτείνει βίαν. ἀντιπαθεὶς δὲ ἀκωλασίας φάρμακον καὶ ἀλεξικακὸς σωφροσύνη [serpentem Mosis dicimus constitutionem animi voluptati contrariam, constantiam scilicet. Vnde & ex materia maximè firma, ære scilicet fabricatus narratur. Qui igitur plenissimè conspexerit constantiæ formam, etiam si ante a voluptatis illecebris morsus fuerit, eum necesse est vivere; Voluptas enim animo porrigit mortem indeprecabilem at temperantia sanitatem & vitæ salutem præbet. Est autem temperantia contrarium libidini medicamen & malorum propulsatrix]. Quod diximus serpentem hunc æneum (talis enim factus erat quod magis presterem, qui æri concolor, referret) in eo Christi gessisse imaginem quod alius erat quàm videbatur, rectè notavit adversus Tryphonem Iustinus, de eo serpente sic loquens, ἀνάιτις ἐστὶν ἀδικίας [extra culpam est injustitia]. Notandum autem quòd magis vis sua comparationi constat, ad spectum quidem serpentis fuisse conditionem & viam ad salutem, vim autem salutarem propriè fuisse à Divina gratia. Sapiens Hebræus XVI, 5, 6, 7. Καὶ γὰρ ὅτε αὐτοῖς δεινὸς ἐπαλθε θηρίων θυμὸς, δῆγμασί τε σκολιῶν διεφείροντο ὄφειν, καὶ μέχρι τέλους ἐμείνεν ὁ δρυγὴ σαρὶ εἰς νεφελίαν ἢ πρὸς ὀλίγον ἐταράχθησαν, σύμβολον ἔχοντες σωτηρίας εἰς ἀνάμνησιν ἐντολῆς νόμου σου ὃ γὰρ ἐπιστρεφείς, καὶ διὰ τὸ θεωρούμενον ἐσώζετο, ἀλλὰ διὰ σὲ τὸ πάντων σωτὴρ [Etenim cum illis supervenit sæva bestiarum ira, morsibus perversorum colubrorum exterminabantur. Sed non in perpetuum ira tua permansit: sed ad correptionem in brevi turbati sunt, signum habentes salutis ad commemorationem mandati legis tuæ; qui enim conversus est, non per hoc quod videbat sanabatur, sed per te omnium salvatorem].

ἐν τῇ ἐρήμῳ, in deserto] In loco vasto, pleno veneni; in quo figura mundi Christi temporibus corruptissimi.

ἔτως, ita] Simili affectu: quod sequenti commate explicatur.

ὑψῶσθαι, exaltari] In cruce, ut jam ostendimus.

δεῖ, oportet] Patris decreto. Vide quæ nos hac de re apud Matth. XXVI, 54. Marci VII, 31. Luc. IX, 22. XVII, 25. XXIV, 7. 26, 46. infra XII, 34. & alibi.

τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου Filium hominis] Hominem quidem, sed innocentem.

15. Ἰνα πᾶς, Vt omnis] Decreti jam indicati causas explicare pergit.

ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν, qui credit in ipsum] Non quovis modo, sed penitus in cor admissa fide & fiducia: nam talis quæ est, eam cætera ad vitam æternam necessaria per se sequuntur. Intelligenda autem hæc de credente ut oportet, quæ & quamdiu talis est.

16. ἠγάπησεν ὁ Θεός, Deus dilexit] Singula ἐμφανισιν [altiore intellectum] habent. Deus ille omnium Dominus dilexit & quidem prior: noster I Epist. IV, 10, 19.

τὸν κόσμον, mundum] Non Iudæos tantum quibuscumque fedus habebat aliquod, sed omne omnino genus humanum, peccatis obrutum, I Ioh. V, 19. addito Rom. V, 8. & Ephes. II, 12.

ὥστε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ, ut filium suum unigenitum] Paulus Rom. VII, 32. Ὁς γὰρ τὸ ἰδίον υἱὸν ἐκ ἐφείσατο [Qui etiam proprio filio suo non pepercit]. Non satis erat filium dixisse, nisi addidisset unigenitum. Allusio est ad Abrahami historiam Genes. XXII, 12.

ἔδωκεν, daret] Intellige gratis, nullis meritis provocatus: παρέδωκε [tradidit] Paulus dicto loco & alibi sæpe. De morte sua obscure loquitur; de vita æterna aperte, ut animos erigat.

17. ἵνα κρίνῃ τὸν κόσμον, ut judicet mundum] Deus sæpe ultor describitur in Veteri pagina: itaque conscii peccatorum meritò exspectare poterant Filium venire ad pœnas Patris nomine exigendas. Nam κρίνειν [judicare] est κατακρίνειν [damnare], ut I Corinth. XI, 32. Hebr. XIII, 4. at κατακρίνειν est & damnare & pœnas exigere.

σωθῇ, ut salvetur] Vitam habeat, ut huc explicat Syrus.

18. Ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν καὶ κρίνεται. Qui credit in eum non judicatur] Eripitur communi exitio.

ὁ δὲ μὴ πιστεύων ἡδὴ κέκριται, qui autem non credit jam judicatus est] Dictum est vetus,

Illo nocens se damnat quo peccat die.

Sic in legibus Romanis, Ipse te pœna subdidisti. Et qui sceleratum capiunt consilium suo merito puniti dicuntur. Sed adde quæ notavimus ad Matth. XXV, 32.

ὅτι μὴ πεπίστευκεν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ μονογενοῦς υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, quia non credit in nomine unigeniti Filii Dei] Quòd veritatem & bonitatem Divinam tam aperte referenti & morte sua obsignanti nec credere nec confidere voluerit: quod ex pessimo animo proficisci sequentibus ostendit.

19. Αὕτη δὲ ἐστὶν ἡ κρίσις, Hoc est autem iudicium] In hoc sunt αυτοκατάκριτοι, intus suapte iudicio damnati.

τὸ φῶς ἐλήλυθεν εἰς τὸν κόσμον, *lux venit in mundum*] Christus cum suo purissimo dogmate, ut supra I, 10. Confer Esaiam IX, 2. & XLII, 6. Quærere lucem debuerant: ultro ipsis oblata est.

ἡγάπησαν οἱ ἄνθρωποι μᾶλλον τὸ σκότος ἢ τὸ φῶς. *dilexerunt homines magis tenebras quam lucem*] Μᾶλλον [magis] hic oppositionis est, non comparisonis. Prætulērunt homines (id est, magna pars hominum, ut supra I, 12.) *tenebras luci*. Sic II Tim. III, 4. Thucydides, μᾶλλον ἐξέλομαι τὸ τοιοῦτον ἢ τὸ ἐκείνους, *hoc præ illo malo*. τὸ σκότος [tenebras] hic intellige vivendi rationem nullâ regulâ subnixam, quæ luculentè describitur Ephes. II, 3. Sic infra VII, 12. XII, 35. I Epist. I, 6. II, 11. Eph. V, 11.

ἦν γὰρ πονηρὰ αὐτῶν ἔργα. *erant enim eorum mala opera*] Intellige non modò opera in quibus vixerant antequam lux affluisset, sed & ea in quibus manere ipsis placebat: favebant morbo.

20. Πᾶς γὰρ ὁ φαῦλα πράσσων μισεῖ τὸ φῶς. *Omnis enim qui mala agit, odit lucem*] Proverbium est ex vulgo desumptum. Euripides Iphigeniâ,

Κλεπῶν γὰρ ἡ νύξ, τὸ δὲ ἀληθείας τὸ φῶς.

[*Lux quippe vero grata: nox fures juvat*].

Philo de Caligula, ἐκείνῳ ᾧ ἡλιος ἢ φῶς συνόλως ἀσπασόν ἐστιν, ἀλλὰ ἐχὶν νύξ ἢ εἴ τι σκότος ἀφεγγέστερον, εἰς τὴν τὴν ἐκνόμων ἔργων διάθεσιν; [*illicne sol & lux ullo modo amica essent, & non potius nox, & siquid tenebris est nigrius, ad disponenda opera illicita*]? & mox, ἐπειδὴν τὰ μὲν καλὰ περιουγείας μεσημερινῆς δεῖται πρὸς ἐπίδειξιν· τὰ δὲ αἰσχρά, φασίν, ἐξατίας ταρτάρας [nam certè quæ honesta sunt ea lucem meridianam desiderant, ut pateant: at turpia, id quod extremum in Tartaro est]. Simile proverbium illud, Οἱ μεθύσκοι νυκτὸς μεθύσκοι *Qui inebriantur, nocte inebriantur*. Hinc tenebriones, *lucifugæ*. Xenophon De Cyri Instit. II, 1. οἱ δὲ ἀγνοούμενα ῥαδιουργεῖν πως μᾶλλον δοκῶσιν ὥσπερ οἱ ἐν σκότειν ὄντες [*illi credendi potius clam turpia agere, ut solent qui tenebras amant*]. Et de Agesilao, αἰσχυροῦς μὲν τὸ ἀφανίζεσθαι πρέπειν, τῷ δὲ εἰς καλὰ βίω τὸ φῶς μᾶλλον κόσμον παρέχειν [*malis actionibus convenit occultari; at vitæ honestæ lux ipsa plus addit ornatus*]. Seneca Epist. cxxII. *Gravis malæ conscientiae lux est*. Et I Nat. quæst. xvi. *scelera conspectum suum reformidant*. Vide egregiam huius loci explicationem apud Chrysostomum in caput IV ad Ephesios II, 19.

ἵνα μὴ ἐλεγχθῇ τὰ ἔργα αὐτῶν. *ut non arguantur opera ejus*] Ne sibi ipsi appareat vitæ quam ducit turpitudine. Ephes. V, 13. τὰ δὲ πάντα ἐλεγχόμενα ὑπὸ τῆς φωτὸς φανεῖται [*omnia autem quæ arguuntur, à luce manifestantur*].

21. Οἱ ποιοῦν τὴν ἀλήθειαν, *Qui autem facit veritatem*] Qui sincerè agit. Sic II Reg. xx, 3, *ambulare in veritate* exponitur, *integro corde*. Adde Psalm. xxv, 5. LXXXVI, 11. Proverb. xxvIII, 6. coniungitur cum luce Psalm. XLIII, 3. Ephes. V, 8, 9. Et in huius I Epist. I, 6. Hoc quoque intellige, postquam lux affluisit: nam consiliū emendandæ vitæ his verbis describitur.

ἔρχεται πρὸς τὸ φῶς, *venit ad lucem*] Philo dicto loco, τὰ καλὰ περιουγείας μεσημερινῆς δεῖται πρὸς ἐπίδειξιν [*honestæ lucem meridianam desiderant, ut pateant*]. Plutarchus, εἰς τὴν καλῶν ἔργων τὸ σκότος

περιβάλλει [*nemo honestis actionibus tenebras circumdat*]. Seneca Epistol. xcvi, *bona conscientia prodire vult & conspici*.

ἵνα φανερωθῇ αὐτῶν τὰ ἔργα, *ut manifestentur opera ejus*] Vt ipse hæc opera ad illud dogma exploret ac dirigat. neque enim formidat examen.

ὅτι ἐν Θεῷ εἰσι ἐργασμένα. *quia in Deo sunt facta* En [in] pro κατὰ [secundum], *secundum naturam ac voluntatem Dei*. Sic ἐν Κυρίῳ [in Domino] I Cor. VII, 39.

22. εἰς τὴν Ἰουδαίαν γῆν. *in Iudæam terram*] In agrum tribus Iudæ: opponitur id oppidis. Vide Ios. viii, 1. ubi Græci τὴν πόλιν αὐτῆς καὶ τὴν γῆν αὐτῆς [*urbem ejus & terram ejus*], quod alibi dicunt χώραν [regionem], ut & Luc. xxi, 21.

ἐβάπτισεν. *baptizabat*] Operâ Discipulorum, infra IV, 2. Sic Tertullianus libro De Baptismo, *Semper is dicitur facere cui præministratur*. Sic & Paulus prædicabat Euangelium, baptizabat autem plerumque, non opere sed per alios, I Cor. I, 17. Iohannes verò Baptista ipsemet baptizabat, hoc quoque se inferiorem Christo professus.

23. ἐν Αἰνῶν, *in Ainon*] Ἰν-ῖν, ut hic Syrus & tabula Iudaica. Nomen est fontis fortè à Græcis primum reperti. Longè alius est locus qui nominatur Ezech. XLVII & XLVIII. neque enim distinctè ibi legendum est Ἰν-ῖν & Ἰν-ῖν, sed conjunctim Ἰν-ῖν-Ἰν-ῖν [*Atfer Ainon*], ut apparet Num. xxxiv. 9. ubi Græci Ἀρσενάιν [*Arsenain*] pro Ἀρσενάιν, transpositione facta, quia Græcis σ & ρ non coherant. At in Ezechiele priorem partem appellativè reddiderunt, αὐλήν τῆς Αἰνῶν [*aulam sive villam Ainan*], pro quo secundo loco Αἰλάμ corruptè legitur.

ἐγγύς τῆς Σαλείμ, *juxta Salim*] Errant qui hunc locum esse putant qui dicitur Ὠλεθ I Sam. ix, 4. ubi Græci Σεγαλίμ [*Segalim*], γ, ut fit, in γ mutato. Sequendus est potius Hieronymus qui eum esse locum ait qui Genes. xxxiii, 18. vocetur Ὠλῶ, Græcis Σαλήμ [*Salem*], ut & in tabula Iudaica scribitur. Eò autem ivit Baptista, non alio, ut videtur, consilio quàm ut pluribus locis officio suo fungens populum ad pœnitentiam & baptismum invitaret.

ὕδατα πολλὰ ἦν ἐκεῖ. *aquæ multæ erant illic*] Intellige non rivos multos, sed simpliciter aquæ copiam, tantam scilicet in qua facilè corpus humanum mersaretur. quo tum more Baptismus peragebatur. Vide ad Matth. II, 6. Sic & alibi, Apoc. viii, 11, xi, 6. ὕδατα [*aquas*] pro aquæ copia usurpat hic noster, ut & Apocal. xiv, 7. xvi, 4.

— Αφθονον ὕδωρ

— [Vber aquæ vis]

hoc loco Nonnus non malè.

24. Οὐπω γὰρ ἦν, *Nondum enim fuerat*] Ostendit, quod diximus, eas hic à se res narratas quæ Iohannis captivitatem antecesserunt: cum cæteri miraculorum Christi inde ferme initium faciant.

25. ἐκ τῶν μαθητῶν, *ex discipulis*] Id est, τισὶν ἐκ τῶν μαθητῶν [*quibusdam ex discipulis*], quales ἐκλείψας [*defectus in loquendo*] notavimus ad Matth. xxv, 11, 9.

μετὰ Ἰουδαίς, *cum Iudæis*] Sic habent antiquissima exemplaria: sic legerunt Chrysostomus & qui post eum Græci. Etiam Nonnus,

Ἑβραῖς μετὰ Φωτός. —

[Cum quodam Hebræo, —]

nec aliter Syrus: quare hæc lectio sequenda videtur: ut sensus sit, Iudæum quendam, putà à Discipulis Christi baptizatum, hanc quæstionem movisse Iohannis discipulis.

περὶ καθαρισμῶν de purificatione] Sicut superiore capite καθαρισμὸν vocavit *ablutionem* illam Pharisæicam manuum & poculorum, quam Marcus βαπτισμὸν [*baptismum*], ita & hic Baptismum Iohannis & Iesu vocat καθαρισμὸν [*purificationem*], sicut & verbo καθαίρειν [*purificare*] uti Iosephum in narrando Iohannis baptismo ostendimus ad Matth. 111, 6. Neque aliter quàm de Baptismo sumam vocem καθαρισμῶν 11 Petri 1, 9. Nam sic & Arabes Christiani antiquitus Baptismum appellabant טהור, id est, καθαρισμὸν [*purificationem*]. Videtur autem disputatum, an Iohannis Baptismus Divina esset ceremonia, an humanum institutum, quandoquidem & alii præter Iohannem baptizare incipiebant. Et jam olim apud Hebræos in profelytis usitatum fuisse Baptismum ostendimus ad 111 Matth.

26. ὃς ἦν μετὰ σὺ, qui erat tecum] Qui à te baptizari voluit.

πέραν τῆς Ἰορδάνης, trans Iordanem] Id est, in trajectu Iordanis, ut hic Syrus, in Bethabara. Vide supra 1, 28.

ὃν σὺ μεμαρτύρηκας, cui tu testimonium perhibuisti] Quem tu pro tua modestia elogio tuo ornasti.

ἵδε ὁστος βαπτίζει, ecce hic baptizat] Non minùs quàm tu: quod hic rectè notavit Syrus addito etiam: quasi dicant, In tuas partes involat, adeo ut hoc ipsum nobis ad extenuationem tuæ auctoritatis obijciatur.

καὶ πάντες ἔρχονται πρὸς αὐτόν. & omnes veniunt ad eum] Plures quàm ad te, quasi novitatis studio. Tacitè scilicet quærunt an non prohibendi sint baptizare alii. Vide historiam similem Num. xi, 28. & Lucæ ix, 49. Notabilis utraque, ut intelligamus cur *sectarum studia* annumerentur *operibus carnis*, Gal. v, 20.

27. λαμβάνειν, accipere] Auctoritatem muneris tanquam à Deo impositi: λαμβάνειν [*accipere*] intellige cum effectu. Alioqui vanitas ipsa se detegit. Ad falsos prophetas cognoscendos indicia Deus dederat.

ἐκ τῶν ὀρανῶν. de cælo] A Deo, cuius voluntati acquiescendum est.

28. μαρτυρεῖτε, testimonium perhibetis] Ipsi hac ipsa qua me compellastis oratione professi estis me agnovisse Iesum majorem me esse, & quidem immenso.

ἐμπροσθεν ἐκείνου, ante illum] Εκείνου [*illum*], Iesum scilicet quem Christum esse dixi: ἐμπροσθεν [*ante*], id est, πρὸ προσώπου αὐτοῦ [*præ facie ejus*] Matth. xi, 10. ubi utrumque legitur. Marc. i, 2. diximus munitoris qui Regem antecedit officium describi.

29. ὁ ἔχων τὴν νύμφην, qui habet sponsam] Cuius maritalis in sponsam quæsitum est. Scriptor Categoriarum, ἵδεν γὰρ ἄλλο τῷ ἔχειν γυναῖκα σημαίνο-

μεν ἢ ὅτι συνοικεῖν [*cum dicimus habere uxorem nihil aliud intelligimus quàm cum ea habitare*]. כלה ex origine significat omne illud quo sponsa solet enitescere. Talis Ecclesia eximiè fuit, & esse debet, Ephes. v, 27.

νυμφίῳ ἐστίν. sponsus est] Principem in nuptiis locum obtinet Rectè autem sponso Christus comparatur Matth. xxii, 2. 11 Cor. xi, 2. Ephes. v, 25, 26. ad exemplum Dei, qui populi Hebræi maritus dicitur Prophetis.

ὁ φίλος τῆς νυμφὸς, amicus autem sponsi] מר. Vide quæ notavimus ad Matth. ix, 15.

ὁ ἐστηκώς, qui stat] Ministrans sponso: nam מרע stare est ministrare, ut Genes. xli, 46. Deut. i, 38. Zach. 111, 7.

καὶ ἀκούων αὐτοῦ, & audit eum] Audiens blandimenta ejus ad sponsam. Vide Cant. Canticorum. Hæc est mox φωνὴ νυμφὸς [*vox sponsi*].

χαρὰ χαίρει, gaudio gaudet] Valde gaudet; Matth. 11, 10.

αὕτη ἔν ἡ χαρὰ ἐμὴ πεπλήρωται. hoc ergo gaudium meum impletum est] Hic tacita est ἀπόδοσις [*redditio*]. Consummatum est gaudium meum, quia tanquam pronubus populum Iudaicum Christo tradidi. Gaudio eos inter se alloqui. χαρὰ πεπλήρωται [*gaudium impletum est*] est inter locutiones Iohanni proprias, infra xv, 11. xvi, 24. 1 Epist. i, 4. 11 Epist. 12.

30. Εκείνον δὲ αὐξάνειν, illum oportet crescere] Famâ, & quod vos invidetis, discipulorum copiâ.

ἐμὲ δὲ ἐλατῶσθαι, me autem minui] Vt stellæ solent ubi Luna affulsit.

31. ὁ ἀνωθεν ἐρχόμενος, qui desursum venit] Veniens cum potestate planè Divina, supra 13. Iohannes miracula nulla fecit; quò Christus esset illustrior.

ἐπάνω πάντων ἐστίν. super omnes est] Super omnes alios, etiam Prophetas.

ὁ ὢν ἐκ τῆ γῆς, qui est de terra] Natus secundum Adam legem, in quo non est illa verè Divina potestas.

ἐκ τῆ γῆς ἐστίν, de terra est] Πλοκή [*copulatio*] nam hic significatur conditio ejus: quasi dicat, Humana tantum sapit. Simile loquendi genus supra 6. & 1 Cor. xv, 47.

καὶ ἐκ τῆ γῆς λαλεῖ. & de terra loquitur] Loquitur humana tantum, non illa mysteria absconditi Divini consilii.

ὁ ἐκ τῶν ὀρανῶν ἐρχόμενος, qui de cælo venit] Repetit quod supra dixerat ἀνωθεν [*desursum*], quò evidentior sit oppositio.

32. ὁ εἰδὼς καὶ ἤκουσας, quod vidit & audit] Quod planè novit. Nam duobus his sensibus homines ad cognitionem deveniunt. Vide supra i, 18. & quæ ibi. Adde quod infra vii, 26. xv, 15.

τὸ μαρτυρεῖ, hoc testatur] Quod supra dixit λαλεῖ [*loquitur*], prodit hominibus: sic infra iv, 44. sic τυγῆ apud Hebræos, Deuteron. xxxi, 46. Neh. ix, 34.

ἵδεις λαμβάνει. nemo accipit] Loquendi genus quale supra 12. Nemo, id est, pauci. Ipsos eos comprehendit qui hanc querelam ad se deferebant.

33. ὁ λαβὼν αὐτοῦ τὴν μαρτυρίαν, Qui accepit ejus testimonium

testimonium] Exceptio qualis supra I, 11. λαμβάνειν [accipere] est in animum admittere, παραλαμβάνειν dicto loco, cap. 1.

ἐσφράγισεν, signavit] Solemniter protestatur. Metaphora sumpta à contractibus qui publicè impressis signis firmantur, quòd est חתם Hebræis, quo verbo hîc Syrus utitur. Sic I Reg. xxi, 8. Nehem. ix, 38. x, 1. Esther. vii, 8. 10. Ierem. xxxiii, 10. Dan. vi, 17. Simili sensu μαρτυρίαν ἐπισφραγίζεσθαι [testimonium obsignare] dixit Aristides.

ὅτι ὁ Θεὸς ἀληθὴς ἐστίν. quia Deus verax est] Se planè credere Deum veracem, non modò in genere, sed etiam singulariter in eo quod Deus per Filium revelat. Contrà qui ei non credit, Deum dicitur mendacem facere, id est, non magis ei credere quàm si mendax esset, I Ioh. v, 10.

34. Ον γὰρ ἀπέστειλεν ὁ Θεὸς, Quem enim misit Deus] Subauditur ille, Quem misit, intellige arcanorum revelatorem: cuius typus Iosephus, Ægyptiacè פנח פנח, [Zaphnath phonea, id est, arcanorum repertor] Genes. xli, 45.

τὰ ῥήματα τῆ Θεοῦ λαλεῖ. verba Dei loquitur] Nihil nisi Divina loquitur, infra vii, 16. viii, 47.

ὁ γὰρ ἐκ μέτρης δίδωσιν ὁ Θεὸς τὸ πνεῦμα. non enim ad mensuram dat Deus spiritum] Ex μέτρης [ex mensura vel ad mensuram] dare בשרה Hebræis est restitè dare, sicut Deus cognitionem sui dedit Prophetis. Confer quod est Num. xi, 17. II Reg. ii, 9. At tempore Novi Federis dicitur non admetiri sed effundere Spiritum, primùm in Caput, deinde in Ecclesiam, supra i, 16. & infra vii, 39. Actor. ii, 17. Tit. iii, 6. Vide & infra vi, 45. Adde Esaiam xlii, i.

35. Ο πατὴρ ἀγαπᾷ τὸν υἱόν, Pater diligit Filium] Quippe unicum. Vide Matth. iii, 17. & quæ supra i, 18. Nihil eum celat.

καὶ πάντα δέδωκεν ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ. & omnia dedit in manu eius] Nempe omnia mysteria Regni cælestis ipsi dedit pro ipsius arbitrio dispensanda: Dan. vii, 14. Vide Matth. xi, 27. & quæ ibi dicta. Sic infra xiii, 3. & xvii, 2. χεὶρ [manus], ut vii Hebræis est plena potestas.

36. Ο πιστεύων εἰς τὸν υἱόν, Qui credit in Filium] Propriè, qui filio confidit, nempe ut volenti & potenti salutem præstare.

ἔχει ζωὴν αἰώνιον. habet vitam æternam] Ius habet ad vitam æternam, nempe quā talis. Vide supra i, 12. Confer Rom. viii, 24.

ὁ ὃ ἀπειθῶν τῷ υἱῷ, qui autem incredulus est Filio] Qui inobsequens est Filio: qui dicto non est audiens, quā huius loci interpretatione Cyprianus utitur. Hæc oppositio manifestè ostendit fiduciam illam quæ jus dat ad vitam æternam talem esse quæ in se obedientiæ propositum includat. ἀπειθεῖν [resistere, non obedire] respondet מרה [rebellare] Hebræo, ut ex multis locis apparet.

ἐκ ὀφείλει, non videbit] Non erit particeps vitæ æternæ; supra commate 3.

ἡ ὀργὴ τῆ Θεοῦ μένει ἐπ' αὐτόν. ira Dei manet super eum] Οργή [ira] est ultio Dei, quæ ei superveniet. Quod autem alii libri habent μείνει [manebit] quomodo & Syrus hic vertit, est interpretamentum. Sic infra xiii, 8. ἔχετε habete] valet ἔχετε

[habebitis], ubi Latīna versio habebitis: sic & vi, 13. ix, 4. xvi, 2. sic & hîc Nonnus ἐρχεται [venit] Familiare autem Iohanni μένειν [manere] ponere simpliciter pro esse, ut infra v, 38. xv, 11. I Epist. ii, 6, 10. iii, 15. II Epist. 2. & alibi.

CAPUT IV.

I. Εἶδον, Cognovit] Divina cognitione.

10 ὅτι ἤκουσαν οἱ Φαρισαῖοι, quia audierunt Pharisei] Ii maximè qui in Synedrio erant Hierosolymitano. Vide supra i, 1. Sadducæi omnes ritus Lege non præscriptos pari loco habebant. Quare nec Baptismum Iesu nec Iohannis curabant, non magis quàm Phariseorum ceremonias.

ὅτι Ἰησοῦς, quòd Iesus] Ἰησοῦς [Iesus] positum pro αὐτὸς [ipse], ut sæpe apud Hebræos.

πλείονας μαθητὰς ποιεῖ καὶ βαπτίζει, plures Discipulos facit & baptizat] Plures habet Discipulos & solenniter eos initiat.

20 ἡ Ἰωάννης, quàm Ioannes] Putem cùm hæc acciderunt vixisse tunc adhuc Iohannem Baptistam, & aliud hoc esse iter quàm quod ab aliis Evangelistis describitur. Tantò major in Iesum invidia erat quàm in Iohannem quantò plures habebat sectatores. Et Iohannis quidem honos nati ex Sacerdotali familia aliquatenus ipsum ornabat Sacerdotium: & tamen huius quoque Baptismum repudiaverunt Pharisei, Luc. vii, 30. At in Iesu Galilæo, de plebe, ut putabatur, omnis honos detrimentum erat publicæ auctoritatis.

2. Καίτοιγε Ἰησοῦς αὐτὸς ἐκ ἐβάπτισεν, quanquam Iesus ipse non baptizabat] Diximus supra iii, 22.

3. Αφῆκε τὴν Ἰουδαίαν, Reliquit Iudæam] In qua illi plurimùm poterant, iudiciorum compotes, Romanis id permittentibus.

καὶ ἀπῆλθε πάλιν εἰς τὴν Γαλιλαίαν. & abiit iterum in Galilæam] Vbi Herodes regnabat, cuius ira in Iohannem nondum exarserat. Ita sine damno prædicationis ad tempus sibi consuluit.

4. διέρχεσθαι διὰ τῆ Σαμαρείας. transire per Samariam] Samariam intellige, illam partem Terræ Promissæ in qua manserant Assyrii postquam cætera à Decem Tribubus olim possessa Iudæi à Babylonia reduces receperant. Ab Urbe enim olim regni capite nomen mansit regioni. Per hanc autem Hierosolymis in Galilæam & contra iter erat. Vide quæ attulimus ad Luc. xvi, 11.

5. Ερχεται ἐν εἰς πόλιν τῆ Σαμαρείας, Venit ergo in civitatem Samariæ] Πόλιν [Civitatem] hîc vocat civitatis territorium. Simile notavimus ad Luc. ii, 7.

λεγομένην Συχάρ, quæ dicitur Sichar] Συχάρ habent Græci codices plerique & Syriacus: & sic in Latinis legitur, & suo tempore lectum notat Hieronymus. Alii codices Συχάρ [Sychar], & hoc sequitur Arabs. Et vocalis quidem permutatio non nova, sic Σίμων [Simon] & Συμεών [Symeon] scribitur, & hæc ipsa urbs Σιχέμ [Sichem] & Συχέμ [Sychem]. Pro ἐμ autem quod ἀρ scribitur, putat librariorum vitium esse Hieronymus: alii rectius pronuntiationem corruptam temporibus putant, ut ex Βελιάλ [Belial] factum est Βελιάρ [Beliar].

[Beliar], & similia. Σίκιμα [Sicima] Græca flexione plerumque hæc urbs appellatur, de qua totoque eo tractu exstant versus Theodoti Poëtæ Græci libro De Iudæis, quos citat Eusebius Præparationis lib. IX, cap. I, sed corruptos, quos sic emendandos censeam;

Ἡδὲ ἄρ' ἐν ἀγαθῇ τε καὶ αἰγίνομῳ καὶ ὕδρῳ λή,
Οὐδὲ μὲν ἔσκεν ὁδὸς δολιχὴ πόλιν εἰσαφικέσθαι
Αγρόθεν· ἔδ' ἐποτὲ δρία λαχύνεντ' ἀπὸ βροσεν.
Ἐξ αὐτῆς ἡ μάλ' ἄγχι δὲ ἔρεα φαίνεται ἔρμυνα
Πόλιν τε πλήθοντα καὶ ὕλην· τὴν ἡ μεσηγυρὶ
Ατραπετὸς τέτμητ' ἀραὴ ἀνλωπὶς· ἐνερθεν
Ἡ διερὴ Σίκιμον καταφαίνεται αἰερὸν ἄστ
Νέρεθ' ἐν ὑπὸ ρίζῃ δεδμημένον· ἀμφὶ δὲ τεῖχος
Λισσὸν ὑπὸ βροσεν ὑποδέδραμεν αἰπὺν ἔρεα.

[Humida, pascendo pecori bona terra caprugno.

Hic ager est, à quo non longa extendit in urbem
Sevia: non illic nemorum frondentia desunt.

At super apparent montes duo quæis juga surgunt
Inclita, plena herbis & saltibus: inter utrumque
Callis se tenui diffundit tramite: subter

Urbs sacra conspicitur Sicimum non indiga limfæ,
Structa sub alterius montis pede: circuit illam

Murus & ad montis sese latera ardua tollit]

Montes illi duo qui Sicimis imminet, sunt Garizim, de quo jam audiemus, & Hebal. Vide Benjaminem Itinerario. Malè id negat Epiphanius levibus argumentis. Significanter autem nominatur hæc urbs, ut Hierosolymis in religione æmula.

πλησίον τῆς χωρὶς ὃ ἔδωκεν Ἰακώβ Ἰωσήφ τῷ υἱῷ αὐτοῦ·
juxta prædium quod dedit Iacob Ioseph filio suo] Genes.
XLVIII, 22. in cujus loci expositione non placet quod
quidam putant à Simeone & Levi hunc agrum manu
captum cum Sicima diriperent. Nam id factum perfidiâ
mixtum improbavit Iacobus. Neque magis putem discessu
Iacobi à vicinis occupatum, deinde à Iacobo reverso armis
recuperatum: quod quidam fingunt. Neque enim ea fuit vis
Iacobi ejusque familiæ ut aperto bello quicquam in vicinos
audent, cum illud ipsum quod Simeon & Levi ausi fuerant
non factum sit nisi dolo & per morbi occasionem. Quare
verisimilius est, sicut donatio hæc effectum non habuit nisi
postquam Terra Promissa armis occupata est, ut videre est
Iosue xxiv, 32. ita Iacobum spe antecerpisse hanc victoriam,
sibi que tribuere quod sui posteris facturi erant, & præterito
tempore enuntiare more Prophetico id quod certò eventurum
videbat.

6. πηγὴ τῆς Ἰακώβ· fons Iacob] Puteus erat, ut
mox videbimus, situs ad Austrum ab Urbe, ut notant
locorum periti. Sed Hebræis mos est omnem scatebram
fontem vocare: Notavimus ad Marci v, 29. A Iacobo autem
effossum hunc puteum ex Sacris Scriptis non constabat,
nisi quis trahere huc velit illud Deuteronomii xxxiii, 28.
πηγὴ Ἰακώβ ἐπὶ σίτῃ καὶ ὀίνῳ [fons Iacob super frumento & vino]: sed
vetere fama, ut alia multa.

κεκοπιακὸς ἐκ τῆς ὁδοπορίας, fatigatus ex itinere] Iudicatur
veritas humanæ naturæ.

ἐκαθίστο ἔτος, sedebat sic] Incuriosè, ut se locus
obtulerat. Non dissimile illud Actor. xx, 11.

ἐπὶ τῇ πηγῇ. ad fontem] Epì est על, quod valet
ad vel juxta. Sic Exod. 11, 15. וַיֵּצֵא עַל הַבְּאֵר,

ἐκάθισεν ἐπὶ τῇ φρέατ· [sedit ad puteum] ad quam
historiam hic alluditur.

ὥσεί' ἕκτη. quasi sexta] Vide suprà 1, 40. Causam
sitis ostendit, quia & multum itineris fecerat & jam
erat merides.

7. Ἐρχεται, Venit] Indicatur casus, sed Divino
consilio directus.

γυνὴ ἐκ τῆς Σαμαρείας, mulier de Samaria] Σαμαρείτις
[Samaritis] ut mox loquitur Iohannes: nam
10 ἐκ [ex] hoc loco ponitur ut in Hebræum significans
Originem vel Habitationem. Sic ἀπὸ [à] Matth. xxv, 11, 57.
Samaritam autem hic iterum regionem intellige.

ἀντλήσαι ὕδωρ. haurire aquam] Cum hydria scilicet,
ut moris erat: infra commate 28. Genes. xxiv, 15. Nonnus
ἡ θάλασσα κάλπιν ἔχουσα [urnam, ut moris, habens].
Sic apud Homerum Odyssæe η,

Παρθενικὴ εἰκὺς αὖτις νεότητι κάλπιν ἔχουσα.

[Vrnerige similis florenti ætate puellæ].

20 Δὸς μοι πιεῖν. Da mihi bibere] Ex urna jam impleta.

8. Οἱ γὰρ μαθηταὶ αὐτοῦ, Discipuli enim ejus] Non
aderant Discipuli qui urceum ipsi alicunde adferrent.
Et hac occasione consultum est pudori mulieris quam
Christus ad meliorem frugem erat perducturus. Videtur
autem hoc tempore Christus Discipulos adhuc paucos
habuisse ante electos Duodecim.

9. Ἰδαὶ· ὧν, Iudæis cum sis] Dialectus etiam
30 Ephraimitas ab aliis Israelitis, Iud. xii, 9. & Galilæos
à Iudæis distinguebat, Matth. xxv, 73. quanto magis
Samaritam à Iudæo? Credibile est & in vestibus aliquid
fuisse discriminis, ut multis ritibus discrepabant: ut
notatur in libro Musar.

8 γὰρ συγχρῶνται Ἰδαῖοι Σαμαρείταις. non enim
contuntur Iudæi Samaritanis] Quod κολλάσθαι [jungere
se] dicitur Actor. ix, 26. id est, amice uti. Quod
Legisperitorum traditio sic interpretabatur, ut emere
quidem necessaria liceret, at beneficium 40 à Samarita
ullum accipere non liceret. Lex nullum cum alienigena
vetat commercium (populos Divinâ sententiâ damnatos
excipio) dum cibis vetitis abstineatur. Ratio non aliud
dissuadet quàm quod infirmos à Dei cultu posset
abducere: quam ob causam notant Hebræi vetitum cum
idololatra vinum bibere, non Lege, sed eruditorum
cautione, ne familiari nimium consuetudine contagium
contraheretur. Introducta hæc cautio ex quo Iudæi neque
Iudæos à Lege deficientes punire, neque alienigenas
in suo solo habitantes intra data Noæ præcepta
continere potuerunt. Samaritæ verò adeò erant
superstitiosi ut viso Iudæo exclamarent, Ne attinge.
Verba autem hæc Evangelistæ sunt rationem reddentis
ejus quod femina dixerat. Similis parenthesis mox
occurrit iv, 25.

10. Εἰ ᾔδεις τὴν δωρεάν τῆς Θεοῦ, Si scires donum Dei] Si
intelligeres quantum hoc sit beneficium, occasio nempe
quam tibi nunc Deus præstat, quantumvis Samaritidi.
Sic Ephes. 11, 8, δῶρον Θεοῦ [donum Dei] dicitur
vocatio Evangelica.

τίς ἐστίν, quis quantusque.

ἔδωκεν ἄν σοι ὕδωρ ζῶν. dedisset tibi aquam vivam] Aqua
variis in locis variam habet significationem.

Hoc loco, & in Apocalypsi aliquoties, non dubito quin significetur dogma Euangelicum; nempe quatenus ea continet quæ ad salutem æternam pariendam necessaria sunt ac sufficiunt. Argumentum ad eam rem præcipuum habeo id quod infra legitur vi, 35. quo jamjam utemur. Nec multum hinc abeunt veteres, ut Cyprianus Epistolâ ad Cæcili-um, qui de Baptismo accipiunt: nam Baptifmus est istius dogmatis solennis professio. Philo Allegoriis de Moïse in Madian, ἐκάθισεν ἐπὶ τῷ φρέατι ἐκδεχόμενος τί ὁ Θεὸς ἀνομιεῖται πότιμον τῇ διψώσῃ καὶ ποθῶσῃ ψυχῇ τὸ ἀγαθόν· ἀναχωρεῖ μὲν ἀπὸ τοῦ ἀθέου καὶ ἡγεμονίδος τῶν παθῶν δόξης [sedit ad puteum exspectans quem potum Deus affusus esset animæ sitienti & cupienti id quod bonum est, ideoque ab opinione impia & ad pravos affectus ducente].

11. ὅτε ἀντλημα ἔχεις, nec quo haurias habes] Situlam intelligit Syrus; situlam simul cum fune Non-nus,

Οὐ κἄδον ἐλκυσῆρα φέρεις, & χοῖνον ἀείρεις.

[Non est urna tibi, non funis portitor urnæ],

Apud Martialem antlia videtur elaboratius ali-quid esse.

τὸ φρέαρ ἐστὶ βαθύ. puteus altus est] Ita ut sine tali ope contingi nequeat.

πότεν ἐν, unde ergo] Primum ostendit non esse credibile ex illo puteo Iesum aquam dare posse: nunc, quod restabat, vult ostendere non esse pro-babile aliunde eum aquam habere posse.

12. μείζων εἶ, major es] Sapientior ad invenien-das aquas circa hunc locum.

τῷ πατρὶς ἡμῶν Ἰακώβ, patre nostro Jacob] Samari-tæ, ut notat Iosephus, cognatione Iudæorum ubi res eorum prosperiores erant gloriabantur: quia scilicet multis Assyriis aliqui permixti erant He-bræi.

ὃς ἔδωκεν ἡμῖν τὸ φρέαρ, qui dedit nobis puteum] Mon-stravit posterius, tanquam quo nullum in his locis ef-fet melius.

καὶ αὐτὸς ἐξ αὐτῆς ἔπιε, καὶ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ, & ipse ex eo bibit, & filii ejus] Probat aquæ salubritatem.

καὶ τὰ θρέμματα αὐτοῦ; & pecora ejus? ἱκνῶν [grex ejus]. Probat aquæ copiam.

13. διψήσῃ πάλιν sitiet iterum] Si vivat: quia suâ naturâ talis est hæc aqua ut effectum non habeat nisi temporarium. Digeritur enim & excernitur.

14. & μὴ διψήσῃ εἰς τὸ αἰῶνα non sitiet in æter-num] Infra vi, 35. ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ & μὴ διψήσῃ πώ-ποτε [qui credit in me, non sitiet unquam]. Ergo hæc aqua est id quod creditur ad salutem, quod semel haustum amplius hauriendum non est, sed reti-nendum tantum. Nihil est quod ei adjici possit, aliter quàm in humanæ sapientiæ præceptis, quo-rum nunquam finis est: ideo quò magis ea bibitur eò magis crescit sitis. de ea sermo est Eccles. xxiv, 29. Cyprianus dicto loco, Omnis qui biberit ex aqua ista, sitiet iterum: qui autem biberit ex aqua quam ego dederò, non sitiet in æternum. Quo & ipso Ba-ptisma salutaris aquæ significatur, quod semel sumitur nec rursus iteratur. Nimirum Baptismus, ut diximus professio est dogmatis, quod semel hausisse sufficit. Tertullianus Præscriptione: nihil amplius nisi custo-diendum quod credidisti. Chrysostomus ad caput pen-

ultimum prioris ad Corinthios, & γὰρ αὐτὸ δεῖσθε τὸ δόγμα μαθεῖν, ἀλλ' ὑπομνησθῆναι καὶ διορθωθῆναι [non enim opus est ut discatis dogma, sed ut ejus memo-res sitis & ad id corrigamini].

πηγὴ ὕδατος ἀπλομένης εἰς ζωὴν αἰώνιον. fons aquæ sa-lientis in vitam æternam] Hoc solum sine alia cogni-tione sufficit ad pariendam vitam æternam. Vide supra i, 4. infra vi, 68. xii, 50. xvii, 3. xx, 31. Hebr. iv, 12. Et emphasis est in voce saliet: solent enim aquæ salire ad altitudinem usque suæ originis. Seneca Epist. xcii, Nemo improbè eo conatur ascen-dere unde descenderat. Spectat huc mysticè locus Cantici iv, 15.

Κύριε, Domine] Sic ignotos quoque Hebræi ho-noris causâ compellabant. Vide infra xx, 15.

15. ἵνα μὴ διψῶ, μηδὲ ἐρχωμαι ἐνθάδε ἀντλεῖν. ut non sitiam neque veniam huc haurire] Inopiam suam tacitè ostendit, quæ cogat subire laborem quo levari mallet.

16. φώνησον τῷ ἀνδρὶ σὺ, καὶ ἔλθε ἐνθάδε. voca virum tuum, & veni huc] Non satis decorum est nuptæ beneficium conferre marito inconscio.

18. Πέντε γὰρ ἀνδρας ἔαχες· quinque enim viros ha-buisti] A quibus te divortio contra legem Moïsis li-berasti. Nam ea lex marito permittebat uxorem dimittere, non autem uxori discedere à marito; quod tamen posteriorum temporum mos introdu-xerat, ut apud Iosephum videre est, qui notat exem-plum primum unde is mos cœperit.

30 ἔκ ἐστι σὺ ἀνὴρ. non est tuus vir] Secundum le-gem:

— Οὐ γνήσιός ἐστιν ἀκοίτης,

— [Non est tibi jure maritus,]

Nonnus. Nimirum, ut ego accipio, quia alii vi-ro obligata adhuc tenebatur, non accepto libello dimissionis. Samaritæ si qui à Iacobo orti erant ipso nascendi jure Lege Moïsis tenebantur; cæteri, quia Legem receperant & secundum eam se victu-ros circumcisione erant professi, Gal. v, 3.

19. ὅτι προφήτης εἶ σὺ· quia Propheta es tu] Pro-phetarum enim est abdita revelare. Ideo ut Pro-phetam consulit de agitata diu controversia, bis ostendens Dei contemtricem se non esse, & cum crimina hæc agnoscit, & cum non de rebus levibus sed de his quæ ad Deum ejusque cultum pertinerent eum consulit.

20. Οἱ πατέρες ἡμῶν, Patres nostri] Diximus Sa-maritas pro Hebræis censerì voluisse. Cum autem causam aliquo modo hinc agat suorum, illud πατέ-ρες ἡμῶν [Patres nostri] ad antiquissima tempora re-feram; quomodo id loquendi genus & Archida-mus usurpat in oratione quæ est apud Thucydi-dem secundo. De Isaaco hinc sacrificato quod scri-bunt multi vanum est: id enim factum est in Monte Moria Genes. xxi, 2. At illud verum, non pro-cul Sicimis altare ab Abrahamo structum aliquantò ante oblationem Isaaci, Genes. xxi, 6, 7. Deinde & à Iacobo, Genes. xxxiii, 18. Solebant autem illis temporibus altaria strui in locis cælo proximis: quod & Straboni notatum. Accessit quod in illo monte pronuntiatae erant benedictiones Legis, Deu-teron. xi, 29.

ἐν τῷ ὄρει τῷ τούτῳ, in monte hoc] Digitis monstrat mon-

montem Garizim, ubi templum Sambelletes struxerat Alexandri Magni temporibus: & quanquam id templum diruerat Hyrcanus, sacra tamen ibidem eodem more fieri non desierant. Vocatus is mons & Αργαρίζω [Argarizus, id est, mons Garizus] addito הָר, in quo montis est significatio. Sic in Apocalypsi xvi, 16. Αρμαγεδδών [Armageddon, id est, mons Maggedon] הָר־מַגְדּוֹן. Sic apud Tacitum Annalium xv. castellum Arsamosata מִשְׁמַת הָר־מִשְׁמַת Mons Solis.

ὅπου δὲ προσκυνεῖν. ubi adorare oportet] Intellige adorare oblati victimis aliisque ritibus publicis, quod uno tantum in loco, eo nempe quem suo tempore designaturus esset ipse, fieri Deus voluerat, Deuter. xii, 14, 26. αἱματι ταυρίῳ [sanguine taurino] dixit hic Nonnus.

21. πίστευσόν μοι, crede mihi] Quando me pro Propheta habes, in quo non falleris.

ἔρχεται, venit] Præsens pro proximè futuro. Vide Matth. xxvi, 28. Sic infra commate 25 vertit Syrus: Latini quoque codices antiquiores ibidem, venit.

ἔτε ἐν τῷ ὄρει τῷ, ἔτε ἐν Ἱεροσολύμοις προσκυνήσετε, neque in monte hoc: neque in Hierosolymis adorabitis] Nempe, ut dixi, eximio quodam ritu. Philo i Alleg. Legis, ὁ Φαῦλος δοκεῖ εἶναι ὃ Θεὸν ἐν τόπῳ μὴ περιέχοντα, ἀλλὰ περιεχόμενον [qui vitiosus est putat Deum esse in loco ita ut contineatur, non ut contineat]. Simul tacite innuitur imminens utrique locorum vastitas.

τῷ πατρί. Patrem] Tacite Novi Federis suavitatem innuit, cum Deum Patrem vocat, Rom. vii, 15. Gal. iv, 6.

22. ὃ ἐκ οὐδατε· quod nescitis] Putant quidam à Samaritis Deum habitum corporeum: sed hoc illis commune cum Iudæis non paucis. Alii, Deum Israëlitis habitum pro Deo non universi, sed unius regionis: ita enim olim existimasse censentur qui primi Assyriorum ibi habitaverunt, sed, ut credibile, nondum Lege suscepta, ii Reg. xvi. Credibilius mihi videtur, sicut vidisse Deum Filius dicitur quod arcana ejus noverit, supra i, 18. ita novisse Deum dici Iudæos, quia voluntatem ejus ubi & quomodo coli vellet non ex Lege tantum cognoverant sed & ex Prophetis, quos Samaritæ rejiciebant. Prophetarum autem monitu Templum Hierosolymis struere proposuerat David, struxit Solomo.

ἡμεῖς προσκυνῶμεν, nos adoramus] Iudæis se accenset: nam jam ostenderat mulier se eum pro Iudæo habere.

ὃ οὐδ' αὖτε· quod scimus] Cognitâ, ut diximus, per Prophetas ipsius voluntate.

ἡ σωτηρία ἐκ τῶν Ἰουδαίων ἐστίν. salus ex Iudæis est] Ibi post structum Templum perpetua mansit Sacerdotum successio, quod urgent Iudæi adversus Samaritas in hac ipsa controversia: Ioseph. Antiq. xii, 16. Illud Templum præsentia suâ honestarunt Prophetæ. Quibus signis ostendit Deus cognitionem voluntatis suæ indidem non à Garizitanis petendam: ac propterea etiam in eo Templo à Christo & Apostolis prædicari voluit Evangelicum dogma, juxta id quod prædictum erat per Malachiam i, i.

23. Αλλὰ ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, sed venit hora & nunc est] Nῦν [Nunc] significat tempus de proximo imminens: quasi dicat, erit, imò jamjam erit. Eadem locutio infra v, 25. ἀλλὰ [sed] refer ad id quod præcessit de adoratione neutri templo adstringenda.

οἱ ἀληθινοὶ προσκυνῶνται, veri adoratores] Αληθινοὶ hic sunt eximii, Deo ante alios grati: diximus supra i, 9.

10 ἐν πνεύματι, in spiritu] Purâ mente, ut est in Latino versu; quod compositum jus fasque animi dixit Persius. Hierocles, Τιμήσεις τὸ Θεὸν ἄριστα εἰάν, τῷ Θεῷ τὴν διάνοιαν ὁμοιώσης [Optimè Deum honorabis, si Deo mente sis similis]. Mox, τὸ ὃ ἐν Θεῷ φρόνημα διαρκῶς ἡδρασμένον συνάπλει Θεῷ· χωρεῖν γὰρ ἀνάγκη τὸ ὁμοιον πρὸς τὸ ὁμοιον· ὁθεν καὶ μόνῳ ἱερεὺς ὁ σοφὸς λέγεται, μόνῳ Θεοφιλῆς, μόνῳ εἰδῶς εὐξασθαι· μόνῳ γὰρ οἶδε τιμᾶν ὃ τὴν ἀξίαν μὴ συγχέων τῷ τιμωμένῳ, ἢ ὁ προηγεμένως ἱερεῖον ἑαυτὸν προσάγων, ἢ ἀγαλμαθεῖον τεκταίνων τὴν ἑαυτῆς ψυχὴν, καὶ ναὸν εἰς ὑποδοχὴν τῆς θείας φωτὸς τὴν ἑαυτῆς παρασκευάζων νῦν· τί γὰρ τοιοῦτον προσάξεις ἀπὸ τῶν ἐν μέσῳ κειμένων ὑλῶν, ὃ τῷ Θεῷ προσφύες ἀγαλμαεργάσῃ, ἢ δῶρον αὐτῷ ἐνδοθαι δυνάμενον, ἃ δὴ ἐπὶ τῇ λογικῇ εἰσίας καθαρθείσης συμβαίνειν ἀνάγκη; ὡς γὰρ οἱ αὐτοὶ ἄνδρες φασί, ψυχῆς καθαρᾶς τόπον οἰκείωτερον ἐπὶ γῆς Θεὸς ἐκ ἔχῃ [Pium autem propositum, solide fundatum, Deo sociat, necesse enim ut quod simile est ad sibi simile vadat: unde & solus sapiens Sacerdos dicitur, solus Dei amans, solus precandi sciens. Is enim solus rectè honorare novit qui rerum quas honorat dignitatem non confundit, & qui se præcipuè offert victimam, & animam suam fabricat in simulacrum Dei, & mentem suam in id parat ut templum fiat ad Divinam lucem recipiendam. Quid enim tale proponis ex vulgaribus illis materiis quod facere posses agnatum Deo simulacrum, aut donum quod Deo adinari possit, quæ necesse est evenire animæ rectè purgata? Vt enim dicunt viri illi, de quibus dicere cæperam, Deus in terra locum nullum magis sibi proprium habet animo bene purificato]. Clemens Alexandrinus libro vii, Θεράποντες ἄρα καὶ θεραπευταὶ τῷ Θεῷ, οἱ ἐλευθερικωτάτην καὶ βασιλικωτάτην θεραπείαν προσάγοντες τὴν διὰ τῆς Θεοσεβείας γνώμης τε καὶ γνώσεως [Famuli ergo & cultores Dei, qui maximè munificum maximeque regalem adferunt cultum per pium propositum atque cognitionem]. Vide Rom. i, 9. ii, 29. ii Cor. i, 6.

καὶ ἀληθεία· & veritate] Non in figuris, sed rebus solidis, quales sunt Preces, Gratiarum actiones, Martyria, opera Beneficentiæ. Nam veritatis vocem sic sumi ostendimus i, 17. Non longè hinc abit Philonis illud de Deo, libro Pejores insidiari melioribus, ὃς γνησίως μὲν θεραπείας ἀσπάζεται· γνήσιοι δ' εἰσὶν αἱ ψυχῆς ψιλὴν καὶ μόνην θυσίαν φερέσσης ἀληθείαν [qui sinceros amat cultus; sinceri autem illi quos peragit anima solam nudamque adferens victimam ipsam veritatem]. Ritus illi Iudaici suam quidem habuerunt utilitatem ad avertendum populum ab extraneo cultu, simulque ad præparandos animos ad majora; sed postquam in illis præcipua pars pietatis collocari cæperat evellendi jam erant ut veræ frugi obstans lolium. Factum autem hoc primum quidem publicatione Christianæ libertatis (quod tempus correctionis dicitur Hebr. ix, 10. i)

deinde etiam destructione Templi & Garizitani & Hierosolymitani.

τοῖς τῆς ζήτη, *tales quærit*] *Tales summè amat ac desiderat, ἀσπάζεται* [amplectitur], ut dixit Philo.

24. Πνεῦμα ὁ Θεός. *Spiritus est Deus*] *Mens*, ut Cicero inquit, *soluta & libera, segregata ab omni concretionem mortali. Deus est animus*, ut in Latino carmine. Similia similibus gaudent: quare corporeo cultu nec per se nec præcipuè delectatur.

ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν. *in Spiritu & veritate oportet adorare*] Sublatis ut ritibus ita & locorum discrimine. Menander,

—— Πάντ' ἐστὶ τῷ καλῷ λόγῳ

Ιερὸν· ὁ νῦν γὰρ ἐστὶν ὁ λαλήσων Θεῷ.

—— [Ad bona verba omnis locus

Pro Templo est: mens est quippe quæ loquitur Deo].

Clemens dicto loco, πᾶς ἐν καὶ τόπος ἱερὸς τῷ ἔντι, ἐν ᾧ τὴν ἐπίνοιαν τῷ Θεῷ λαμβάνομεν [omnis locus revera sacer, in quo de Deo cogitationem suscipimus]. Cicero De natura Deorum II, *Cultus autem Deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus, plenissimusque pietatis, ut eos semper purâ, integrâ, incorruptâ & mente & voce veneremur*. Idem De legibus II, *Castè jubet lex adire ad Deos, animo videlicet in quo sunt omnia*. Seneca à Lactantio citatus, *Vultis vos Deum cogitare magnum & placidum & Majestate leni verendum? amicum, & semper in proximo? non immolationibus & sanguine multo colendum (quæ enim ex trucidatione immerentium voluptas est?) sed mente bona, puro honestoque proposito? Non templa illi congestis in altitudinem saxi struenda sunt: in suo cuique consecrandus est pectore*. Sic ostendit non esse quòd mulier se de veteri illa controversia torqueat cum brevi cessaturum sit omnino id privilegium de quo certabatur.

25. ὅτι Μεσσίας ἐρχεται, *quia Messias venit*] Siloh ille Iacobo prædicatus; cuius tempus jam instare ex communi fama acceperat.

ὁ λεγόμενος Χριστός. *qui dicitur Christus*] Parenthesis Evangelistæ, ut suprâ 9.

ἀναγγελεῖ ἡμῖν πάντα. *nobis annuntiabit omnia*] Nondum nata tunc erat opinio quam in nostri odium posteriores Iudæi confinxerunt, Messiam non fore Prophetam. Simile est quod hodie de Elia dicunt Iudæi, *Elias veniet & revelabit omnia*. Sic & Asmonæorum temporibus controversiæ in adventum Prophetæ rejiciebantur, I Maccab. IV, 46. XIV, 41, πάντα [omnia] intellige quæ scire expectamus.

26. Εγώ εἰμι, *Ego sum*] Id est, ego is sum, ut infrâ XV, 11, 5. Magnum præmium simplicitati mulieris redditur, quod ei primùm Iesus dignitatem suam cognitam facit.

27. Καὶ ἐπὶ τῷ, *Et continuo*] *Dum loquitur Iesus*, ut Syrus interpretatur.

οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, *discipuli eius*] Vide suprâ 8.

ἐθαύμασαν ὅτι μετὰ γυναικὸς ἐλάλει. *mirabantur quia cum muliere loquebatur*] Nam præter morem id erat & Hebræorum & Iesu: nec conicere poterant sermonis materiam, cum Iesus nihil nisi cœlestia solitus esset loqui, quorum discendorum avidam esse Samaritidem credere non poterant.

ἐδεῖς μέντοι εἶπε. *nemo tamen dixit*] Reverentia vetabat esse curiosos.

Τὶ ζητεῖς; *quid quæris*] *Quid ab ea poscis? cibum an potum?*

28. Αφῆκεν ἐν τὴν ὑδρίαν, *reliquit ergo hydriam*] Vide suprâ 7. Ostenditur animus accensus rerum Divinarum studio ita ut idipsum oblivisceretur ob quod venerat. Sic notantur Discipuli Iesum secuti omiſſis retibus, Matth. IV, 20.

10 τοῖς ἀνθρώποις. *illis hominibus*] Id est, τοῖς ἐκεῖ [hominibus loci illius].

29. πάντα ὅσα ἐποίησα. *omnia quaecunque feci*] Vitæ meæ seriem quam scire humanitus non potuit.

31. ἠρώτων, *rogabant*] Ερωτᾶν pro rogare passim sumit, ut IV, 40, 47. XVI, 19. Notavimus ad Luc. IV, 38. Chrysostomus, τὸ ἠρώτων ἐνταῦθα παρεκάλειν ἐστὶ τῇ ἐγγχωρίῳ αὐτῶν Φωνῇ [rogarunt hic est hortati sunt more loquendi in illis partibus]. Attulerant Discipuli ex urbe prandium; itaque invitant ut vescatur, non dubitantes quin ex multo itinere famem contraxisset.

32. Εγὼ βρωσὶν ἔχω φαγεῖν, *Ego cibum habeo manducare*] Dat Christus exemplum suis ut semper spiritualia temporalibus anteferant. Confer historiam Samuelis I Sam. XVI, 11. Ideo quamvis esuriens differt prandium ob oblatam occasionem docendi Sicimitas. ἔχω φαγεῖν edendum habeo, ut ἔχοντα λαλῆσαι qui habebat quid dicendum, Actor. XXI, 18. & ἔχω λέγειν [habeo dicere sive dicenda] infrâ XVI, 12. Alioqui ἔχω καταφαγεῖν [habeo edere] apud Isocratem est habeo quod edam. Mos autem est Hebræis βρωσὶν [cibum] vocare id quo desiderium animi expletur, sicut & Latini dicunt pastum animorum. Vide Psalm. XIX, 11.

ἐκ οἴδατε. *vos nescitis*] *Non consideratis, non attenditis*.

33. Μήτις, *numquid aliquis*] An quis ex urbe nobis insciis? Hoc ideo dicunt quia mirantur differri prandium.

34. τὸ θέλημα τῷ πέμψαντός με, *voluntatem ejus qui misit me*] *Mandatum mihi injunctum*. Sic infrâ V, 30. VI, 38, 39, 40.

τελειώσω αὐτῷ τὸ ἔργον, *perficiam opus ejus*] Opus vocandi peccatores ad pœnitentiam; quò mandatum tendit infrâ XVII, 4.

35. Οὐχ ὑμεῖς λέγετε, *Nonne vos dicitis*] Soliti estis laborem sationis hac spe solari. Id ostendit membrum oppositum infrâ 37. Simile est illud, ὁψίας γενομένης, λέγετε, εὐδία [facto vespere dicitis: serenum], & quæ sequuntur Matth. XVI, 2. ubi similiter à locutione de rebus temporalibus ad majora ascenditur.

50 ἔτι τετράμηνον ἐστὶ, *adhuc quatuor menses sunt*] Hebraïsmus est pro *Post quatuor menses instat messis*. Sic Ionæ I, 11, 4. At manuscriptus vetus sine ἔτι [adhuc] habet τετράμηνον ἐστὶ [quatuor menses sunt], fortè à Calendis Nisan quod anni initium.

ἐπάρατε τὰς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν, *levate oculos vestros*] *Mentis oculos*.

θεάσαοθε τὰς χώρας, *videte regiones*] Quàm latè potestis aciem animi extendere. Vocatio enim non Iudæorum tantum & Samaritanorum, sed & Gentium innuitur.

60 λευκαὶ εἰσι πρὸς θερισμὸν ἤδη, *albæ sunt jam ad messem*] *Quod flavescere dicunt Latini*. Sicut à cibo corporis

poris ad cibum animi, ita à messe temporali ad spiritualem transit. Similis translatio Matth. ix, 37. Indicat autem ingenia multa esse docilia.

36. ὁ θερίζων μισθὸν λαμβάνει, qui metit mercedem accipit] Solutio operarum ab agricolis post messem differtur.

συνάγει καρπὸν εἰς ζωὴν αἰώνιον congregat fructum in vitam æternam] Quos metit, eos infert Regno cœlesti, tanquam horreo.

ἵνα καὶ ὁ σπείρων ὁμῶς χαίρῃ, καὶ ὁ θερίζων. ut & qui seminat simul gaudeat, & qui metit] Vt sanctorum Veteris ac Novi Federis una sit gloria, Hebr. xi, 40. ἵνα [ut] hic est ἐκβατικόν [eventuale]. Huc mysticè pertinet locus Amosi ix, 13.

37. ὁ λόγος ἐστὶν ἀληθινός, est verbum verum] Id est, Dictum illud vetus hic locum habet

ἄλλος ἐστὶν ὁ σπείρων, καὶ ἄλλος ὁ θερίζων. alius est qui seminat, & alius est qui metit] Proverbium quod & apud Græcos obtinuisse notatum est,

Ἄλλοι μὲν σπείρουσ', ἄλλοι δ' αὖ ἀμύσσονται.

[Alter sementem fecit, quam demetet alter]

Et Equitibus Aristophanis,

Τ' αἰότριον ἀμῶν θέρει.

[Sementem alienam metens].

Cui simile, Aliis leporem excitasti. Et illa,

Sic vos non vobis. —

38. ἀπέστειλα ὑμᾶς, misi vos] Id est, destinavi mittere. sic Matth. x, 5, 16.

ἄλλοι κεκοπίακασιν, alii laboraverunt] Subactum est arvum à Prophetis, qui non tantum in Iudæa sed & per dispersiones varias apud Gentes voce ac scriptis homines ad unius Dei cultum excitarent; quod semen est Euangelicæ frugis. Sic κοπιᾶν [laborare] sumitur 11 Tim. ii, 6.

εἰς τὸ κόπον αὐτῶν εἰσεληλύθατε. vos in labores eorum introistis] Id est, in arvum ab ipsis laboratum: quomodo apud Poëtam,

— Sata læta boumque labores.

Sic κόπος [labor] sumi videtur 11 Corinth. x, 15.

39. πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτὸν, multi crediderunt in eum] Ostendunt sequentia intelligendum hoc de Sicimitis antequam exiissent urbe. Ecce complementum ejus quod de Messia dictum erat.

μαρτυρήσῃς, ὅτι εἶπέ μοι, testimonium perhibentis: quia dixit mihi] Mulieri credebant ut quæ sibi non parceret: & arcana nosse Divinum esse aliquid rectè judicabant. Est autem hic, ut sæpe, directa oratio pro indirecta. Nam Latine diceremus, ob sermonem mulieris testantis sua facta sibi ab Iesu indicata.

40. ἠρώτων, rogaverunt] Si suprâ 31.

μεῖναι παρ' αὐτοῖς: ut maneret cum eis] Vt apud se diceret, ut suprâ i, 39.

καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ δύο ἡμέρας. & mansit ibi duos dies] Non plus biduo illis indulgit, ut rem temperaret, ne aut Samaritas discendi avidos contemneret, aut Iudæis præferre videretur. Discipulis antehac venterat morari in Samaritanis oppidis sed ad tempus. Ipse nullâ lege eos adire vetabatur.

41. διὰ τὸ λόγον αὐτοῦ. propter sermonem ejus] Sine miraculis, quod magnam in Samaritis docilitatem monstrat: præfagium ejus quod à Gentibus erat expectandum.

42. ἐκ ἔτι διὰ τὴν σὴν λαλιάν, jam non propter

tuam loquelam] Intellige non tam, loquendi genere & in aliis & in his maxime Scriptoribus usitato. Et nota argumentum fidei. Quod modò λόγον [verbum] dixerat nunc λαλιάν [loquelam] vocat. Alibi est proprietas quædam loquentis, ut infrâ viii, 43. Matth. xxvi, 73. Marc. xiv, 70. Sic שמע [auditio] Esaiæ xi, 3. vertitur λαλιά [loquela]. Sic & Psalm. xix, 3. λαλιά pro Hebræo אמר, ubi Latine loquela ut hic. Pro Hebræo דבר [verbum] reperitur Job. xxxiii, i. Eccles. iiii. 18. vii, 15. Cant. iv, 3. Vide & Marc. xv, 12. Notarunt veteres in hac Samaritide Ecclesiæ esse figuram, quæ nos adducit ad Verbum Divinum; nos Verbo, maxime propter ipsius Verbi majestatem & sanctitatem, credimus. Confer i Reg. x, 6, 7.

ἀληθῶς ἐστίν, est verè] Sicut tu eum de se prædicasse nobis memorasti. Hoc enim tacite subintelligendum est, quanquam non narratur. Quis enim credat hoc reticuisse feminam? Et notandum tenuitate cultus non offendi Samaritas.

ὁ σωτὴρ τῆς κόσμου, Salvator mundi] Sic i Ioh. iv, 14. Paulo dicitur σωτὴρ πάντων ἀνθρώπων [Salvator omnium hominum], i Timoth. iv, 10. Vnde hoc sciebant Samaritæ? Quia de Siloh, id est, Messia Iacob dixerat ad eum concursuras gentes, Genes. xlix, 10.

43. εἰς τὴν Γαλιλαίαν. in Galilæam] Id est, in agrum Galilææ, non in oppida. Sicut vox Ἰουδαία [Iudæa] sumitur suprâ iii, 22. Cum autem suprâ dictum sit, domicilium Iesu fuisse Nazarethi, ratio reddenda fuit cur non rectè ex Samaritana regione Nazarethum petierit.

44. αὐτὸς γὰρ Ἰησοῦς ἐμαρτύρησεν, Ipse enim Iesus testimonium perhibuit] Quasi dicat, ideo Nazarethum non iit quod ibi se contemni sciret ob memoriam humilis educationis, sicut ipse interdum prædicare solebat. Illud enim ἐμαρτύρησε [testimonium perhibuit] non habet certi temporis notam: itaque nihil obstat quò minus id possit aliquantò Christus dixerit, eo nempe tempore cujus narratio est apud Matthæum xii, 57. & Marci vi, 4 ubi notata vide. Planè non probo quod patriam hic quidam intelligunt eam regionem in qua Bethlehem erat; nam id nondum innotuerat: ita ut ibi ob familiaritatem aut educationem contemni non posset.

45. ἐδέξαντο, exceperunt] Hospitaliter acceperunt. Neque enim tantum illis testimonium redditur quantum Samaritis.

οἱ Γαλιλαῖοι, Galilæi] Ii qui agrum & vicos habitabant.

πάντα ἑώρακότες, cum omnia vidiissent] Tardiores Samaritis, qui nullis conspectis miraculis fidem ei adhibuerant.

ἃ ἐποίησεν ἐν Ἱεροσολύμοις, quæ fecerat Hierosolymis] Suprà ii, 23. iii, 2.

ἤλθον εἰς τὴν ἑορτήν. venerant ad diem festum] Vt Lex præcipiebat.

46. Ἠλθεν ἔν, Venit ergo] Cum ex agro in oppidum recipere se vellet, ne tum quidem Nazarethum se recepit, sed Canam.

τις βασιλικὸς, quidam regius] Hæc lectio non tantum meliorum codicum fide nititur, sed & Syri & Arabis

Arabibus auctoritate: Syro est **ܡܢܝܢ ܡܠܟܐ** *minister Regis*, Arabi **ܡܠܟܐ ܡܢܝܢ** *homo Regis*, Apud Plutarchum in Catone: **Μαρφαδάτης τῶν βασιλικῶν** [*Marphadati qui ex regis erat ministris*]. Efdr. viii, 67. legitur τοῖς βασιλικαῖς οἰκονόμοις [*regis dispensatoribus*] Puto hunc Herodis Tetrarchæ (quem Galilæi honoris causâ *Regem* appellabant Matthæi xiv, 9. Marci vi, 14.) vectigalibus colligendis fuisse præpositum: Ex quo edoctus deinde Centurio Romanus in eodem agens oppido egregiam de Iesu opinionem conceperit.

ἐν Καπερναύμ. *in Capernaum*] Sive hoc ad patrem sive ad filium referas, sive ad utrumque, omnino tenendum est hunc regium ministrum non in Cana sed Capernaumi habitasse, unde mox ipsi famuli occurrunt.

47. εἰς τὴν Γαλιλαίαν, *in Galilæam*] Fama enim Christum in eos fines adventantem præcurrebat.

ἵνα καὶ αὐτὸς, *ut descenderet*] Dicitur Hebræis *descendere* etiam qui it in locum superiorem, Iudic. xv, 11. Sed hic non tam urbis quàm regionis situm respici puto. Erat enim Capernaum propius flumen.

ἰάσεται αὐτὸν ὁ υἱός, *sanaret filium ejus*] Αὐτὸς [*eius*] non αὐτὸν [*eum*] legerunt omnes veteres Interpretes; quare id rectius. Aliquid de Iesu boni suspicabatur, quasi præsens præsentem sanare posset. Confer 11 Reg. v, 11. Et nota quantò major Centurionis alienigenæ fides fuerit, Matth. vii, 8.

ἤμελλε γὰρ ἀποθνήσκειν. *incipiebat enim mori*] Proximus erat morti, ut vertit Syrus. Sic in tragædia,

Εἰ γὰρ σ' ἤμελλεν, ὡς σὺ φῆς, κτείνειν πέσις.

[*Necare te si vellet, ut ais, vir tuus*].

Si probabile erat futurum ut te occideret: ἀπέθνησκει [*moriebatur*] pro eodem dixit Lucas viii, 42. Alioqui posset & sumi pro *Videbatur mori*, quomodo μέλλειν apud Homerum poni notant Scholiastæ.

48. Εὰν μὴ σημεῖα καὶ τέρατα ἴδῃτε, ὁ μὴ πιστεύσῃτε. *Nisi signa & prodigia videritis, non creditis*] Vos, inquit, Iudæi tam duri estis ut quamvis sanctissima prædicanti, quamvis testimonium habenti à Iohanne Baptista, non credatis nisi conspectis sanationibus & portentis. Videtur enim τέρας [*prodigium*] hic plus esse quàm σημεῖον [*signum*], ut & Matth. xxiv, 24. Rom. xv, 29. 11 Corinth. xii, 12. 11 Thess. ii, 9. Hebr. ii, 4. quanquam alibi vocum ordo invertitur. Confer quæ diximus supra ii, 18. & huic Iudæorum duritiæ facilitatem Samaritanorum oppone. Nota item hunc ipsum Regis ministrum dici *non credere* quia non satis credebatur: & vitium ejus notari, qui miraculum exigeret sui temporalis boni, non probandi dogmatis causâ.

49. κατὰβηθι πρὶν ἀποθάνειν, *descende priusquam moriatur*] Adhuc & suum tantum curat, & tenuiter de Iesu sentit, quasi absens prodesse non possit: multò minùs suspicatur mortuum posse resuscitari, quæ robustissima est fides, Hebr. xi, 19.

50. Πορεύε, *Vade*] Quod Iudæi dicunt, *Vade in pace*, hoc est, Bono animo esto. Vide Luc. vii, 50.

ῥῆ. *vivit*] *Valet*, locutione Hebræis usitatissima. Sic infra 52. Ios. v, 8.

ἐπίστευσεν ὁ ἄνθρωπος τῷ λόγῳ, *credidit homo sermone*] Secundus hic gradus credulitatis elucet: credit vera dicere Iesum: virtute ejus valetudinem filio redditam aut nondum credit, aut dubitat.

51. ἀπάντησαν αὐτῷ, *occurrerunt ei*] In itinere Cana Capernaumum.

52. τὴν ὥραν, *horam*] Vt intelligeret an congrueret in id tempus quo Christus ipsum bene animatum esse jusserat.

10 κομψότερον ἔχει, *melius habuerit*] *Meliusculè se habuit*: ἐλαφρότερον exponunt Lexicographi.

ἀφῆκεν αὐτὸν ὁ πυρετός, *reliquit eum febris*] Non paulatim revaluit, sed subito eum reliquit febris.

53. ὅτι ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ, *quia in ea hora*] Supple, *id factum est*: ac proinde non scientiam tantum ejus sed & potentiam agnoscit.

ἐπίστευσεν αὐτός, *credidit ipse*] Tertius gradus fidei, qua videtur Iesum jam planè pro Messia habuisse & professum se ejus discipulum.

20 καὶ ἡ οἰκία αὐτοῦ ὅλη. *& domus ejus tota*] Quotquot erant rationis usum habentes. Similia exempla familiæ, patre ipso familias præeunte, conversæ videre est Actor. xvi, 14. 15, 34. xviii, 8.

54. Τὸτο πάλιν δεύτερον, *Hoc iterum secundum*] Refer ad id quod sequitur ἐλθὼν ἐκ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Γαλιλαίαν [*cum venisset à Iudæa in Galilæam*]. nam Hierosolymis plura fecerat. Videtur autem hoc addere Iohannes, ut significet hæc prima esse signa facta in regione Galilæa, ac proinde priora iis quæ à Matthæo iv, 23, & aliis narrantur.

C A P V T V.

1. Ἐορτὴ τῶν Ἰουδαίων, *Dies festus Iudæorum*] Disputant hic Scriptores, quis hic dies festus fuerit; & tempora supputant conjecturis mirum quàm incertis. Si auctores sequimur, vetustissimus est Irenæus, qui lib. ii, cap. 39. Paschale hoc festum ait. Si loquendi morem attendimus sanè Pascha hoc nomine designatum ostendimus Matth. xxvi, 5. Nec movere nos debet quòd hic articulus non est additus nomini εορτῆς [*festæ diei*]. nam planè eodem modo εορτὴ sine articulo Pascha significans reperitur Marci xv, 6. Lucæ xxi, 17.

τῶν Ἰουδαίων, *Iudæorum*] Sic supra ii, 13. πάσχα τῶν Ἰουδαίων [*Pascha Iudæorum*], &c.

2. ἐπὶ τῇ προβατικῇ, *ad probaticam sive victimalem*] Επὶ ut ὅγ Hebræum, pro *apud*: ἐπὶ Πριάμοιο θύρῃσι [*apud Priameia tecta*] apud Homerum ad fores Priami: ἐπὶ ποταμῷ [*apud amnem*] Thucydides dixit pro *παρὰ ποταμῷ*. Subaudiendum autem hic πύλη [*portam*], quod expressum legitur Neh. iii, 1. xii, 38. Hæc victimæ in Urbem ducebantur. Varro dicit semper lacum portis additum scilicet ob usum jumentorum exeuntium & introeuntium. Ita Donatus ad Adelphos iv, 2.

κολυμβήθρα, *piscina*] *Lavacrum*. Piscina dicitur καταχρηστικῶς [*per abusionem*]. Conceptelam interpretatur Frontinus. Videntur in hoc & aliis quibusdam vicinis stagnis ablui solitæ pecudes antequam ad Templum ducerentur, ut à compluribus notatum est.

Ἐβραϊστὶ Βηθεσδα, *Hebraicè dicitur Bethesda*] Non est

est dubium quin verum nomen Syrus expresserit בית הכסדה [Bethchesda]. Idem nomen sed sensu expresso reddit Arabs בית الرحمة domus Gratiae. Omnem locum בית, id est, domum: vocare Hebraei solent: χάρις [Gratiae] autem ideo vocabatur quod ægroti hic sanarentur Divino beneficio. Gutturales à Græcis omitti solent: atque ita Βηθesda [Bethesda] hic est בית הכסדה [Bethchesda, domus misericordiae], quomodo בן הכסדה [Benchesed, filius benignitatis] 1 Reg. iv, 10. in Græco Βενεσέδ [Benesed].

πέντε σοῶς ἔχοντα. 3. Εν ταῦταις κατέκειτο πλῆθος πολὺ τῶ ἀσθενούντων, quinque porticus habens. In his jacebat multitudo magna languentium] Vt solebat fieri in Medicorum ædibus. In veteri tragœdia Latina, Æsculapī liberorum saucii opplent porticus. Ἀσθενεία [infirmetas] autem & ἀσθενεῖν [languere] de quovis morbo in his libris dicitur, ut Matthæi vii, 17. Lucæ xiii, 11, 12. Matthæi x, 8. Marci vi, 56.

ξηρῶν, aridorum] Ξηρὸν [aridum] dicitur quod ab influxu vitali est destitutum, ut ramus qui exaruit. Matth. xii, 10. Luc. vi, 6. Vide & 1 Reg. xiii, 4. Hic ergo ξηροί [aridi], quibus pars aliqua motu defecta.

4. Ἀγγέλῳ γὰρ, Angelus enim] Non quod videretur, sed quod persuasum esset Iudæis talia à Deo non nisi per Angelos agi. Itaque ex motu aquæ, præsentia Angeli intelligebatur, ut ex terræ motu Matth. xxviii, 2.

κατὰ καιρὸν, secundum tempus] Certo tempore circa Pascha, ut veteres crediderunt. Videtur autem circa id tempus non semel tantum sed sæpius aqua moveri solita.

κατέβαινεν ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ, descendebat in piscina] Id est, εἰς τὴν κολυμβήθραν [in piscinam]. Solet autem illud κατεβαίνειν [descendere] de Angelis dici, ut Matth. xxviii, 2. Apocal. x, 1. At manuscriptus vetus ille pro κατέβαινεν [descendit] habet ἐλάετο [lavabatur], quod non improbo: solent enim Angelis aptari ea quæ hominum sunt.

ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ, movebat aquam] Multa concurrebant, ne naturalis per aquam medicatio crederetur. Primum statim tempore fiebat: deinde sanabantur omnia morborum genera: postremo commota prius aqua, cum alioqui ad remedia quæretur ea quæ tranquilla est. ἐτάρασσε [movebat sive conturbabat] est ἡλῆ Ezech. xxxii, 2.

5. τριάκοντα ὀκτὼ ἐτη ἔχων, triginta & octo annos habens] Augetur admiratio ex pertinacia morbi, Lucæ viii, 43.

ἐν τῇ ἀσθενείᾳ, in infirmitate] Κακῶς ἔχων [malè se habens], ut vulgò dicitur & Matth. xiv, 35.

6. κατακείμενον, iacentem] quod se movere nequiret.

πολὺν ἤδη χρόνον ἔχῃ, jam multum tempus haberet] Supple τῇ ἀσθενείᾳ [infirmietatis].

7. Κύριε, ἀνθρώπον ἔκ ἔχω, Domine, hominem non habeo] Tacitè plus respondet, quàm si expressè respondisset: quasi dicat, imò hoc unicum ago ut saner, sed neminem invenio qui mei misereatur. Verècundè Iesu opem implorat. Ἀνθρώπον ἔκ ἔχω

[hominem non habeo] Hebraïsmus est, pro Neminem habeo. Ad morbum accedebat inopia, ut nec comitem comparare sibi posset. Sacerdotes & Pharisei non tangebantur ejus miseriâ.

ἐν ᾧ ᾧ, quò verò] Simul ac: subauditur χρόνον [tempore].

8. ἔγειραι, surge] Ostendit hic Iesus quicquid ab Angelo exspectatur, à se præstari posse. Non exigit hic, ut aliàs, fidem Christus, quia hic nihil operum ipsius viderat, nihil audiverat. Non vult metere ubi non sevit. Vide infra 12.

ἄρῃν τὸ κράββατόν σου, tolle grabatum tuum] Sic Matth. ix, 6. Mos erat Christi ut peracto miraculo aliquid testimonii causâ imperaret: idem hic fecit. Hoc autem testimonio Divinæ potentiae Sabbatum sanctificabatur, non profanabatur. Quantò enim hoc illustrius, quàm puerum circumcidere, aut victimas jugulare, quod Sabbato licebat? Alioqui ἀχθοφορεῖν [ferre onera] est inter prohibita Sabbato, ut Philo notat De Colonis. Vide & Ierem. xvii, 21. & Origenem περὶ ἀρχῶν [De principiis] libro iv, c. 2. ubi miros recitat Iudæorum ἀκριβασµὸς [scrupulositates miras] super hoc negotio.

10. Ἰδαῖοι, Iudæi] Ex Primoribus: ut & infra 15.

ἐκ ἔξῃ σοι ἄραι τὸ κράββατόν σου, non licet tibi tollere grabatum] More suo cavillantes circa ritus.

11. Ο ποιήσας με ὑγιῆ, ἐκείνός μοι εἶπεν, qui me sanum fecit, ille mihi dixit] Ostendit se nec Sabbati legem ignorare, nec receptam apud ipsos obrectatores sententiam, Ad imperium Prophetæ posse violari Sabbatum, exemplo eorum qui ad Iosue imperium Sabbato Hierichuntem oppugnaverunt. Tacitè autem ostendit se Iesum pro Propheta habere, cum is vi Divina sanitatem ipsi reddiderit.

12. Τίς ἐστὶν ὁ ἀνθρώπος ὁ εἰπὼν σοι, ἄρῃν τὸ κράββατόν σου, Quis est ille homo qui dixit tibi: Tolle grabatum tuum] En malitiæ ingenium! Non dicunt, Quis est qui te sanavit? sed, Quis iussit grabatum tollere? Quærent non quod mirentur, sed quod calumnientur.

13. ἔξενευσεν, declinavit] Subduxit se, uti vox hæc usurpatur in Græca versione, Iud. xviii, 26. 11 Sam. ii, 24. xxiii, 16. nec multò aliter Iud. iv, 18. Sed & Euripidi ἐκνεύειν est è malo se explicare: item de sententia abire.

ὄχλος ὄντῃ ἐν τῷ τόπῳ, cum turba esset in eo loco] Ratio redditur cur abiret, quia magnus ibi erat hominum conventus, quorum plausum à se non captari Iesus ostendebat.

14. ἐν τῷ ἱερῷ, in templo] Gratias Deo reddentem in loco sacro, ut mos erat, Lucæ xviii, 10. Actor. i, 1.

μηκέτι ἀμάρτανε, noli peccare] Cave tale aliquid committas quale ante hos xxxviii annos. Divinitatem suam Iesus ostendit, cum ea videret quæ ante ætatem suam clam acciderant. Lex autem inter cætera etiam morbos minabatur transgressoribus.

15. ἵνα μὴ χεῖρόν τι σοὶ γένηται, ne deterius tibi aliquid contingat] Veniam consecuti, qualis hic, non modò tuti non sunt adversus novos lapsus, sed & in statum pejorem recidere possunt, & ob acceptum

tum contemptumque beneficium gravius puniuntur, Matth. xii, 45. 11 Pet. ii, 20.

15. ὅτι ἰησοῦς ἐστὶν ὁ ποιήσας αὐτὸν ὕγιῃ. *quia Iesus esset qui fecit eum sanum*] Grato animo celebrans beneficii auctorem, cuius nomen ex adstantibus in Templo didicerat.

16. ἐδίωκον, *persequiebantur*] Vide Matth. v, 10.

οἱ Ἰουδαῖοι, *Judæi*] Primores.

ἐζητούν αὐτὸν ἀποκτεῖναι, *quærebant eum occidere*] Calumniam capitalem ei struebant, in tantum paulatim accenso odio. Hoc ideo hic in quibusdam libris omissum; quia repetitum ex sequentibus credebatur. Sed habent Syrus & Arabs.

ὅτι ταῦτα ἐποίει ἐν Σαββάτῳ. *quia hæc faciebat in Sabbato*] Vide Matth. xii, 24, & alibi.

17. ἀπεκρίνατο. *respondit*] Ad verba factum suum accusantium, quæ subticentur, sed intelligi facile possunt.

ὁ πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, *Pater meus usque modo operatur*] Non cessat vi sua homines aliaque animantia ipsis etiam Sabbatis in vitam educere. Nam Sabbato olim quievit à creatione universitatis & generum. Sophocles Oedipode Coloneo,

Τελεῖ τελεῖ Ζεὺς τι κατ' ἡμᾶρ.

[*Nulla dies quâ non quid agit Deus*]

Philo Allegoriis, Πάυεται ἑδέποτε ποῶν ὁ Θεός· ἀλλ' ὥσπερ ἴδιον τὸ καίειν πυρὸς, καὶ χιόνος φύχειν, ἔτω καὶ Θεὸς τὸ ποιεῖν, καὶ πολὺ γε μάλλον, ὅσω καὶ τοῖς ἄλλοις ἀπασιν ἀρχὴ τῆς δρᾶς ἐστίν [*Nunquam Deus facere aliquid desinit: sed sicut proprium est ignis urere, nivis perfrigerare, sic Dei facere, ac quidem multo magis, quando ipse aliis agendi causa est*]. Et de Caino, Ἀπάυλαιεν ὃ, ἔ τὴν ἀπραξίαν καλῶ, ἐπειδὴ φύσις δρασθήριον τὸ τ' ὅλων αἰτίον ἑδέποτε ἔχον τῆς ποίεως τὰ κάλλιστα [*Cum requiem dico, nolo inertiam intelligas: natura enim sua activum est id quod universi principium est, nec unquam cessat ea facere quæ sunt pulcherrima*].

Maximus Tyrius Dissertatione *Vitam activam contemplativæ præferendam*, Οὐδὲ γὰρ ὁ Ζεὺς χορὴν ἄγῃ· ἢ γὰρ ἂν ἐπαύσατο καὶ ἑρᾶντος περιφερόμενος, καὶ γῆν τρέφουσα, καὶ ποταμοὶ ῥέοντες· καὶ δεχομένη θάλαττα, καὶ ὠρεὶ ἀμείδουσαι, καὶ μῦσαι ἄδουσαι· ἐπαύσαντο δ' ἂν καὶ αἱ ἀνθρώπων ἀρεταί, καὶ ζώων σωτηρίαι, καὶ καρπῶν γενέσεις· καὶ τὸ πᾶν τῆς αὐτοῦ ἀνὰ πᾶσι αὐτῷ σφαιρόμενον συνεχύθη καὶ συνελαράχθη. ἀλλ' ἡ Διὸς πραγματεία ἀτρεῖς ἔσται καὶ διηνεκὴς καὶ ἀκοίμητος, καὶ μηδέποτε ἀπαγορεύουσα μηδὲ ἐπαναχωρεῖσα τῇ αὐτῆς ἐργῇ, ἀέννατος χορηγεῖ τὴν σωτηρίαν τοῖς ἔσσι [*Neque enim Deus otiiatur: alioqui desineret & cælum rotari, & terra nutrire, & fluere amnes, & eos suscipere mare, & horæ suis ire vicibus, & Musæ canere. Cessarent & hominum virtutes, & animantium incolumitates, & fructuum ortus: & hoc universum rursus in semet oberrans confunderetur & perturbaretur. At Dei occupatio indefatigabilis & perpetua, nunquam dormiens, nunquam succumbens labori aut ab opere decedens, semper rebus salutem supeditat*]. Illud ἕως ἄρτι [*usque nunc*] Matth. xi, 12. & i Iohann. i, 9. significat *usque in hunc diem*.

καὶ γὰρ ἐργάζομαι. & *ego operor*] Sic ego ipsius exemplo Sabbato edo Divinæ potentiae opera. Nam Hebræum י [*&*] solet comparativè poni. Vide infra 21.

18. ἔλυνε τὸ σάββατον, *solvebat Sabbatum*] Ipso-

rum iudicio. De locutione vide Matth. v, 19.

πατέρα ἴδιον ἔλεγε τὸ Θεόν, *Patrem suum dicebat Deum*] Non communiter cum Iudæis, qui de Deo dicebant, *Pater noster*, sed supra cæteros: est enim ἐμφασίς [*efficax sermo*] in illo ἴδιον [*suum sive proprium*], ut Rom. viii, 32. Perinde hoc est quasi eum accusarent quòd Christum se diceret, cuius cognomen habebatur *Filius Dei*. Notavimus ad Matth. xxvi, 63. Adde quod infra xix, 7.

10 ἴσον ἑαυτὸν ποῶν τῷ Θεῷ. *æqualem se faciens Deo*] Sibi licere prædicans quicquid Deo licet, neque magis Sabbato se adstringi. Crassa calumnia; nam Divinæ potentiae opera haud dubiè Sabbato eximebantur.

19. ἀπεκρίνατο, *Respondit*] Accipe ut supra 17.

καὶ δύναται, *non potest*] Alienissimum hoc est ab illo: nunquam id ipsi in mentem veniet.

ἀφ' ἑαυτῆς ἑδὲν, *à se quicquam*] מן עצמי Syrus, id est, *suapte arbitrato, injussu*. Sic infra sumitur vii, 17. & xii, 47. sed propriè puto ἀφ' ἑαυτῆς [*à se*] hic opponi ei quod ab alio didicimus; infra xviii, 34. Ἀφ' ἑαυτῆς σὺ τὸ τοῦ λέγεις; ἢ ἄλλοι σοι εἶπον περὶ ἐμοῦ; [*à temetipso hoc dicis? an alii tibi dixerunt de me*]? ubi Syrus מן עצמי ex animo tuo. Compara Matth. xvi, 17.

εἰ μὴ τι, *nisi quod*] Εἰ μὴ [*Nisi*] hic est pro ἀλλὰ [*sed*], ut Matth. xii, 4. Gal. ii, 16. infra xv, 4. Non dissimiliter Homerus dixit,

— τὸν ἄπῳς ἐστὶ περὶ ἥσα

Πεζὸν ἑόντ', ἣν μή τις ἔχη ἐνέργεα νῆα.

[— quem trans pede non est

Ire nisi quis agat multo cum remige navem].

Est enim ἣν μή τις [*nisi quis*] ibi positum pro ἀλλὰ εἰ τις [*sed si quis*]. Et abundat τι [*aliquid*] post μὴ [*ne vel ni*], ut ii Cor. i, 17. & xiii, 5. & interrogativè Matth. vii, 16. xii, 23. xxvi, 22, 25. Marc. iv, 21. xiv, 19. Luc. vi, 39.

βλέπει τὸν πατέρα ποῶντα. *viderit Patrem facientem*] Comparatio est sumta à discipulo qui magistrum sibi præeuntem diligenter intuetur, ut imitari possit. Sic βλέπειν [*videre*] sumitur Hebræor. יי, 9.

ταῦτα καὶ ὁ υἱὸς ὁμοίως ποιεῖ. *hæc & Filius similiter facit*] Hæc imitatur. Sic Lucæ vi, 31. x, 37.

20. φιλεῖ τὸν υἱόν, καὶ πάντα δείκνυσιν αὐτῷ ὃ αὐτὸς ποιεῖ. *diligit Filium & omnia demonstrat ei, quæ ipse facit*] Comparatio à magistro qui discipulum unum præ cæteris intimum habeat, cui omnia artis suæ arcana aperiat. Sic יי Hebræum interdum per διδάσκειν [*docere*], interdum per δεικνύειν [*ostendere*] vertunt Græci. Et quod hic est δεικνύειν [*ostendere*] idem dicitur διδάσκειν [*docere*] infra viii, 28.

μεῖζονα τῶν δειξάντων αὐτῷ ἐργα, *majora his demonstrabit ei opera*] Pater sanavit à serpente morfos, sanavit Ezechiam & alios: atque ita Filio monstravit quid & ipsi ad Patris exemplum faciendum esset. Restat ut Filius etiam majora imitetur, ac sic sibi monstrata reipsa doceat. Itaque δείξει [*demonstrabit*] hic ad τὴν φάσιν [*id quod tale videri potest*] referendum est. Tale est illud Nov. i, Genes. xii, 11.

ἵνα ὑμεῖς θαυμάζητε. *ut vos miremini*] Εκθαυμάζον [*eventuale*], id est, *ita ut fieri non possit quin obstupentis*.

21. Ὡς περ ὁ πατήρ ἐγείρετ τὰς νεκρὰς, Sicut enim Pater suscitatur mortuos] Eγείρετ [suscitat] sumendum est sine temporis definitione, id est, cum vult, ut olim ad preces Elisæi. Inter eximia quæ de Deo dicuntur hoc est, vitam reddere, Deut. xxxii, 39. i Sam. ii, 6. Tob. xiii, 2. Sap. xvi, 13.

καὶ ζωοποιεῖ, & vivificat] ἡ ἰσχύς. Est ἐπεξηγήσις [apertior explicatio] ejus quod dixit ἐγείρετ [suscitat].

ἔγω καὶ ὁ υἱὸς ἕως θείας ζωοποιεῖ. sic & Filius quos vult vivificat] Id est, ζωοποιήσῃ [vivificabit], ut sequentia declarant. Sensus est, Videbitis suscitari Lazarum & alios quosdam in signum resurrectionis generalis. Iohannes semper in eo est ut & Christi excellentiam doceat, & Patrem ejus non alium esse quàm mundi Conditorum, contra errores sui temporis.

22. Οὐδέ γὰρ ὁ πατήρ κρίνει ἑδένα, Neque enim Pater judicat quonquam] Iudicare mundum Dei est, Genes. xvi, 25. Psalm. lxxxii, 1. Olim judicavit mundum temporibus Noë, judicavit Sodoma, judicavit sæpe & populum suum: sed nunc judicariam potestatem Filio dabit, Actor. xvii, 31. i Petri iv, 5. nempe ubi ipsum Regem constituet, Apocalyp. i, 5. nam Regum est judicare, Psalm. lxxii, 1. & alibi passim. Futurum autem præsentem tempore effertur ob certitudinem & proximitatem. Et illud ἑδένα [non quonquam] rectè fortè accipias de his quibus Evangelium prædicatum est. Vide quæ ad Matth. xxv. Bene autem ponitur γὰρ [enim], quia ejusdem est potestatis Absolvere & Damnare: & rectè hoc additum, ut quos spes non movet, malis coerceantur.

ἔδωκε τῷ υἱῷ. dedit Filio] Decrevit dare. Sensus est, Videbitis iudicium Filii in hanc urbem, quod signum erit iudicii universalis.

23. ἵνα πάντες τιμῶσι τὸν υἱόν, Vt omnes honorificent Filium] Vt scilicet homines cognita hac Filii potestate eum colant ac revereantur, Psalm. ii, 11, 12. Phil. ii, 10. Vfus Sabbati est Deum honorare: sic & usus Sabbati est honorare Filium.

τὸν πέμψαντα αὐτόν. qui misit illum] Qui Legatum, præsertim cum plenissima potestate missum, injuriâ afficit, is injuriâ afficere eum censetur cujus personam Legatus sustinet. Vide supra iv, 34. infra 30, 37, 38. vi, 38. vii, 16. & passim in hoc libro. Tacite ostendit Christus quàm intimus sit Patri. Nam Deus honorem suum extraneo non concedit.

24. ὅτι ὁ λόγον μου ἀκούων, καὶ πιστεύων τῷ πέμψαντί με, quia qui verbum meum audit, & credit ei qui misit me] Qui meum dogma sic audit ut credat: nam copula hanc vim habet. Potuerat adjicere mihi, sed invidiæ amoliendæ causâ Patrem nominat cujus erat Legatus. Eodem autem recidit utrum dicas; infra xii, 44. Sicut autem alibi confidere ita hic credere sive fidem dicenti adhibere intelligendum est cum obediendi proposito, ut patet infra 29.

ἔχει ζωὴν αἰώνιον. habet vitam æternam] Vide supra iii, 36.

εἰς κρίσιν οὐκ ἔρχεται, in iudicium non venit] Non subjacet damnationi: sicut εἰσενέγκαι εἰς πειρασμόν [inducere in tentationem] est efficere ut tentationi succumbatur.

μεταβέβηκεν ἐκ τῆς θανάτου εἰς τὴν ζωὴν. transit à morte in vitam] Sic & in i Epist. iii, 14. ubi Dilectioni tribuitur quod hic Fidei, sed nempe efficaci per Dilectionem. Antè erat servus mortis; nunc fide fit hæres vitæ & quasi in aliam civitatem transcribitur. Vide Ephes. ii, 5. Est autem in voce μεταβέβηκεν [transiit] allusio ad typum hujus rei, id est Pascha, ut & infra xiii, 1.

25. ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, venit hora & nunc est] Futurum proximè imminens significatur, ut supra iv, 25.

οἱ νεκροὶ ἀκούσονται τῆς φωνῆς τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. mortui audient vocem Filii Dei] Puto hic explicatius dici quod supra involutè significabatur comm. 21. eoque magis quia quæ sequuntur cum similibus locis collata eò ducunt. Et solebat Christus voce uti in excitando, Marci v, 41. Luc. vii, 14. Ioan. xi, 43.

καὶ οἱ ἀκούσαντες ζήσονται. & illi ubi audierint vivent] Et illi simul atque audierint vivent; ne quis audientes à non audientibus putet distingui. Eodem modo οἱ ἃ ἀκούσαντες [illi cum audissent] legas Matth. ii, 9. Marci xiv, 11. Actor. xxi, 20.

26. ἔχει ζωὴν ἐν ἑαυτῷ, habet vitam in semetipso] Ius dandæ vitæ penes se habet: nam & ipse est qui vitam homini inspiravit. Vide supra i, 4.

ἔδωκε καὶ τῷ υἱῷ ζωὴν ἔχειν ἐν ἑαυτῷ. dedit & Filio habere vitam in semetipso] Ita habere in sua potestate ut cui velit eam dare possit.

27. ἔξουσίαν ἔδωκεν αὐτῷ καὶ κρίσιν ποιεῖν, potestatem dedit ei & iudicium facere] Κρίσιν ποιεῖν est hic condemnare ad mortem. Vide supra 22. ποιῆσαι κρίσιν [facere iudicium], dixit & Iudas 15.

ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου ἐστίν. quia Filius hominis est] Quia hic ille est Filius hominis, de quo Danielis illud μυστικῶς [mysticè] intelligitur fore ut ei detur dominatus & regnum in omnes gentes sine fine, Dan. vii, 13, 14. Nam quod ibi legitur similis Filio hominis planè eadem locutio est quæ ad Philipp. ii, 7. ἐν ὁμοιωμάτι ἀνθρώπων γενόμενος καὶ ὁμοιωμάτι ἐγενεθῆς ὡς ἀνθρώπος [in similitudinem hominem factus, & habitu inventus ut homo]. In Græco Danielis est ὡς υἱὸς ἀνθρώπου [quasi Filius hominis]. Significant hæc ipsum specie externa nihil majus homine & quidem plebejo præ se tulisse. Vide quæ dicta ad Matth. vii, 20. & adde quod dicto loco ad Philippenes sequitur, Quia se tam humilem gessit, ideo eum in sublime elevatum, datumque ei nomen super omne nomen, ut omne genu ei curvetur.

28. Μὴ θαυμάζετε τὸτο. Nolite mirari hoc] Supra iii, 7. i Epist. iii, 13. Sensus hic est, Nolite hoc mirari quod dixi; dicam admirabilia.

ἔρχεται ὥρα, venit hora] Non additum est καὶ νῦν ἐστίν [et nunc est], quia hoc tempus abest longius: ἔρχεται [venit] ergo est veniet aliquando. Vide i Petri iii, 8.

ἐν ᾗ πάντες, in qua omnes] Non unus & alter, sed omnes planè.

οἱ ἐν τοῖς μνημείοις, qui in monumentis sunt] Non tantum qui in lectulo sunt, ut Adolescentula, aut in feretro, ut Viduæ filius, sed qui in sepulchris scilicet non exiguo tempore, ut Lazarus, sed diutissime fuerunt.

ἀκούσονται τῆς φωνῆς αὐτοῦ. audient vocem Filii Dei]

Sicut vox Filii est vox Patris, sic vox Archangeli est vox Christi qui eum mittet. Vide 1 Theff. iv, 16. Adde 1 Corinth. xv, 52. & Matth. xxiv, 51. ubi quæ notata vide.

29. καὶ ἐκπορεύονται, *Et procedent*] Id est, auditâ voce ibunt.

εἰς ἀνάστασιν ζωῆς. *in resurrectionem vitæ*] Quæ **ἡγήθη** [*vivificatio*] Hebræis, & κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] sæpe ἀνάστασις [*resurrectio*], interdum & ἀνάστασις τῶν δικαίων [*resurrectio iustorum*], 10 Luc. xiv, 14.

εἰς ἀνάστασιν κρίσεως. *in resurrectionem iudicii*] Id est, εἰς κόλασιν [*in supplicium*], Matth. xxv, 46. Sic ἡμέρα κρίσεως [*dies iudicii*] 11 Petr. ii, 9. exponitur per κολαζομένους [*cruciandos*].

30. Οὐ δύναμαι ἐγὼ ποιεῖν ἅπ' ἐμαυτῆς ἔδεν. *Non possum ego à memetipso facere quicquam*] Semper ea quæ de se prædicare cogitur Christus, ita temperat ut omnem honorem referat ad Patrem, & removeat illud crimen quasi Hominem Patri æqualem faciat. δύναμαι [*possum*] & ἅπ' ἐμαυτῆς [*à memetipso*] hic sumenda ut suprâ 19. nisi quod ibi de quavis actione loquitur, hic de iudiciali.

καθὼς ἀκούω, *sicut audio*] Ex lege quam Pater præscripsit de fervandis qui in me credunt, dammandis qui me rejiciunt. Discimus exemplo & voce: itaque hic ἀκούω [*audio*] idem est quod suprâ αὐτὸς πατὴρ δείκνυσιν [*quæ Pater demonstrat*], & infrâ viii, 28. καθὼς ἐδίδαξεν ὁ πατὴρ [*sicut docuit Pater*].

κρίνω. *iudico*] Præfens pro futuro: id enim præcedentia videntur exigere. Sic suprâ 21. ζωοποιεῖ [*vivificat*].

καὶ ἡ κρίσις ἐμὴ δικαία ἐστίν. *& iudicium meum iustum est*] Copula pro rationali: ut Genes. ii, 3. collato Exodi xx, 11. Psalm. cxvi, 2. & suprâ i, 42. addito xi, 27. *Ideo æquum est iudicium meum* quia à Patris regula non discedo. Vide vaticinium Es. xi, 4.

ὅτι ἐζητῶ τὸ θέλημα τὸ ἐμὸν, *quia non quaero voluntatem meam*] Epexegetis antè dicti. Iudices qui suis affectibus student, commodis, gloriæ, ultioni, sæpe ab æquo transversî aguntur. Nihil tale ego: non ducor meis affectibus, sed id curo quod Patri gratum esse scio: ζητεῖν [*quaerere*] enim est curare, præcipuum habere, infrâ vii, 18. viii, 50.

31. ἐκ ἐστὶν ἀληθές. *non est verum*] Dictum est proverbiale apud Hebræos, ut apparet viii, 13. נאמן, quod Græci sæpe vertunt πιστός, non rarò etiam vertunt ἀληθές aut ἀληθινός, *fide dignum* significat, Syro נאמן. Hoc sensu μάρτυς ἀληθινός [*testis verus, id est, fide dignus*] dicitur in Rhetoricis ad Alexandrum cap. xvi. Sic Græci illud Deut. xix, 15. *stabit omne verbum* vertunt ἀληθές ἐστὶν πᾶν ῥῆμα [*verum, id est, fide dignum erit omne verbum*]. Hoc est quod Romani dicunt, *neminem idoneum esse testem in re sua*. Græcum est adagium, οἰκοδεν μάρτυς [*testis domesticus*]. Potest aliquid esse verum quod solum per se tale non est ut fidem impetret. Potest quis de se vera dicere, ut ait Christus, viii, 14. sed nisi alia accedant non persuadet.

32. ἄλλος ἐστίν, *Alius est*] Facillimum est ut de Iohanne sumamus, quia de eo sunt quæ proximè sequuntur.

οἶδα ὅτι ἀληθές ἐστὶν ἡ μαρτυρία, *scio quia verum est testimonium*] Satis mihi constat talem esse testem qui à vobis nullo jure possit rejici. ἀληθές hic iterum *fide dignus*.

33. Ὑμεῖς ἀπέσταλκατε πρὸς Ἰωάννην, *Vos misistis ad Ioannem*] Publica auctoritate ad eum misistis, tanquam ad hominem venerandæ sanctitatis & quem ipsi faceretis plurimi.

μεμαρτύρηκε τῇ ἀληθείᾳ. *testimonium perhibuit veritati*] Modestè dictum: Non dixit, *mibi perhibuit testimonium*, sed *veritati*, legitimè compellatus. Similis constructio Luc. iv, 22. suprâ iiii, 26, 28. & Iob. xix, 11. *De aliquo testimonium perhibet*, qui de eo bonum vel malum dicit; *alicui*, qui bonum, quod ei profit.

34. ἐγὼ παραλαμβάνω τὴν μαρτυρίαν λαμβάνων. *non ab homine testimonium accipio*] Alium hic sensum habet λαμβάνειν τὴν μαρτυρίαν [*accipere testimonium*] quam suprâ iiii, 11, 32, 33. & i Ioh. v, 9. Hic λαμβάνω est *requiro*, ut infrâ 41, 44. ubi in opposito membro ponitur ζητεῖν [*quaerere*] ut idem valens. Sic Latinè *accipere* dicimur quod avidè appetimus.

ταῦτα λέγω, *hæc dico*] Dico hæc κατὰ συγκοινωνίαν [*per accommodationem*] *me vobis attemperans*.

ἵνα ὑμεῖς σωθῆτε. *ut vos salvi sitis*] Amolitur à se gloriæ cupiditatem. Nihil mihi vindico nisi vestri causâ; ne dixi quidem quis essem, nisi postquam me Iohannes indicaverat. Vult Christus & quidem seriò salutem etiam eorum qui non servantur: nihil patitur ex sua parte desiderari.

35. ἦν, *erat*] Videntur hæc dicta capto Iohanne. ὁ λύχνος ὁ καίόμενος καὶ φαίνων. *lucerna ardens & lucens*] Vide ut quod de Elia dici solebat Iohanni aptaverit misso in spiritu Eliæ. de Elia dicitur λόγος αὐτοῦ ὡς λαμπὰς ἐκαίετο [*verbum ejus quasi facula ardebat*] Ecclesiastici xlii, 1. Est autem hic καίεσθαι nihil aliud quàm accendi, principium τῆς φαίνειν [*lucendi*], Matth. v, 15. Lucæ xii, 35. Apocalyps. iv, 5. viii, 10. Hebræum est קדל [*ardere*], quo utitur Syrus. In templo נר המערכה Græcis sunt λύχνοι τῆς κάυσεως [*lucernæ accensionis*] Exod. xxxix, 37. Petro sermo Prophetarum dicitur λύχνος φαίνων [*lucerna lucens*], ii, 1, 19.

ἀγαλλίασθῆναι πρὸς ὥραν ἐν τῷ φωτὶ αὐτοῦ. *ad horam exsultare in luce ejus*] Vt pueri qui delectantur visu lucis, sed usum ejus non habent: πρὸς ὥραν [*ad horam*], ut ad Philem. 15. est *non multo tempore*; & sic rectè sumas illud כשעה [*quasi unâ horâ*] quod est apud Daniele 1v, 16. Ostendit Iesus Iudæorum inconstantiam, qui Iohannem aspernari cœperunt postquam de ipso Iesu testimonium perhibuit.

36. μαρτυρίαν μείζω τῆς Ἰωάννης. *testimonium majus illo Ioannis*] Similis collatio i Epist. v, 9. ex quo apparet verum esse quod pridem monitum est, esse hic ἐκλείπειν [*defectum*] articuli, ut sæpe alibi.

τὰ γὰρ ἔργα, *opera enim*] Sæpe advocat operum merè Divinorum testimonium, adversus quæ nulla erat cavillatio. Philo de vita Mosis, Πίστις ὡς ὁ παλαιός λόγος τῶν ἀδελφῶν τὰ ἐπιφανῆ [*Latentium fidem faciunt ea quæ conspicua sunt, ut vetus ait sententia*]. Vide suprâ iiii, 12. infrâ ix, 32, 33. x, 25, 37, 38. xiv, 10, 11. xv, 24.

αὐτὰ τὰ ἔργα, *ipsa opera*] Elegans anaphora, qualis illa,

Pallas te hoc vulnere, Pallas

Immolat.

Habet enim emphasim istud loquendi genus.

ὅτι ὁ πατήρ με ἀπέσταλκε. *quia Pater misit me*] Me venire Dei mandatu.

37. Καὶ ὁ πέμψας με πατήρ, αὐτὸς μεμαρτύρηκε περὶ ἐμοῦ. *Et qui misit me Pater, ipse testimonium perhibuit de me*] Connectam libens cum præcedentibus, ut sensus sit, Operibus ostendi se missum à Deo & se Dei testimonio non carere: nam præcessit, Εγὼ ὅτι ἐκ πατρὸς ἀνθρώπων τὴν μαρτυρίαν λαμβάνω [*Ego autem non ab homine testimonium accipio*]. Opera sunt testimonium; Pater testis.

ἔτε φωνὴν αὐτῆς ἀκηκόατε πώποτε, ἔτε εἶδ' αὐτῆς ἑώρακατε. *neque vocem ejus unquam audistis, neque speciem ejus vidistis*] Sensus est, Vos eum non novistis familiariter, ut ego novi, atque ita, ut meo indicio opus non habeatis. Vide supra 1, 18. & 111, 32. & quæ ibi adducta. Notandum est ipsum populum id olim postulasse, ut Deus se nec voce nec specie patefaceret, sed per Prophetas. Deut. xviii, 15. Exod. xx, 19.

38. Καὶ τὸ λόγον αὐτῆς ἐκ ἔχετε μένοντα ἐν ὑμῖν. ὅτι *verbum ejus non habetis in vobis manens*] Καὶ hic ut alibi sæpe, est ὅτι *tamen*. Per vos ipsos non novistis quæ Dei natura ac voluntas sit, & tamen quæ ad vos ipse mandata per me mittit ea intra animum non admittitis. μένειν Ioanni est *inesse, infigi*. Idem hic est μένειν [*manere*] quod χωρεῖν [*capere*] infra viii, 37. ὁ λόγος ἐμὸς ἐκ χωρεῖ ἐν ὑμῖν [*sermo meus non capit in vobis*]: *locum non habet, non admittitur*. Vide quæ de voce μένειν [*manendi*] annotata supra 111, 36.

ὅτι, *quia*] Est hic ἀποδεικτικόν [*probativum*]. Apparet verum esse quod dico: nam ei qui à Deo missus est fidem habere pertinaciter recusatis. Quomodo mandata Regis discet qui legatum excludit?

39. Ερευνᾶτε, *Scrutamini*] Non legite tantum sed attento animo expendite. Sic ἐρευνᾶν sumitur infra vii, 52. 1 Petr. 1, 11, idem est ἀνακρίνειν τὰς γραφὰς [*explorare Scripturas*] Act. xvii, 11.

τὰς γραφὰς, *Scripturas*] Omnia scripta quæ ut Divina recipitis.

ὅτι ὑμεῖς δοκεῖτε ἐν αὐταῖς ζωὴν αἰώνιον ἔχειν. *quia vos putatis in ipsis vitam æternam habere*] Etiam plus æquo illis tribuitis. Existimatis enim Legis præcepta observantibus promitti vitam æternam, atque ita directè eam vitam illis libris contineri. Vide ad Matth. v, 17. xix, 17. ubi itidem ζωὴ [*vita*] simpliciter est ζωὴ αἰώνιος [*vita æterna*]. Et nota non cum Sadducæis, sed cum Pharisæis hic rem esse, qui Legem vocabant *fontem vitæ*, & de vita æterna accipiebant locum Deuteronomii xxxii, 47.

ἐκείναι εἰσιν αἱ μαρτυρεῖσαι περὶ ἐμοῦ. ὅτι *illæ sunt quæ testimonium perhibent de me*] Καὶ [*Et*] hic est atqui: & μαρτυρεῖσαι [*quæ testimonium perhibent*] ex commate sequenti intellige, ὅτι ἐγὼ εἰμι ὁ δίδως τὴν ζωὴν [*me esse vitæ datorem*]. Scripturæ illæ indicant vitæ istius datorem: ad me vos rejiciunt,

cum de Novo Federe, cum de Regno sempiterno vaticinantur.

40. Καὶ ἐθέλετε εἰσελθεῖν πρὸς με ἵνα ζωὴν ἔχητε. *Et non vultis venire ad me ut vitam habeatis*] Καὶ [*Et*] rursus pro tamen; *Et tamen*, inquit, *non vultis à me discere ut accipiatis vitam æternam*. Nam ἐρχεσθαι [*venire*] est *doceri*, infra vi, 44, 45. Cum dicit, *non vultis*, ostendit penes ipsos stare quò minus ad vitam perveniant.

41. Δόξαν παρὰ ἀνθρώπων ἐλαμβάνω. *claritatem ab hominibus non accipio*] Ego quæ dico de mea auctoritate, non dico appetitu honoris à vobis adipiscendi. Vide supra 34. In manuscripto illo antiquissimo παρὰ ἀνθρώπων [*ab homine*], id est, *ab aliquo hominum, quisquis ille sit*.

42. Ἀλλὰ ἐγνώκα ὑμᾶς, *Sed cognovi vos*] Sed ideo hoc dico, quòd cognitum mihi sit vitium vestrum quo laboratis & quod vos ab itinere ad vitam æternam impedit. Emphasis est in illo ὑμᾶς [*vos*]. Qualem me putatis, vos tales estis.

ὅτι τὴν ἀγάπην τῆς Θεᾶς ἐκ ἔχετε ἐν ἑαυτοῖς. *quia dilectionem Dei non habetis in vobis*] Habetis in ore non in animo pietatem & studium gloriæ Divinæ, infra 44. Sic ἀγάπην Θεᾶς [*caritatem Dei*] legas Luc. xi, 42. & alibi.

43. Εγὼ ἐλήλυθα ἐν τῷ ὀνόματι τῆς πατρὸς μου, *Ego veni in nomine Patris mei*] Cum verè Divina potestate.

ἐκ ἐκείνων λαμβάνετε με. ὅτι *non accipitis me*] Tantum quia dogmatis mei puritas vestris malis moribus vestræque ambitioni adversatur; Primorum quidem, quia soli apud populum sancti haberi volunt; Plebis verò, quia metuit à primoribus trahi. λαμβάνειν [*accipere*] hic idem est quod supra 1, 11, 12.

ἐὰν ἄλλος ἐλθῇ ἐν τῷ ὀνόματι τῷ ἰδίῳ, *si alius venerit in nomine suo*] Nulla certa talis potestatis signa adferens; propria auctoritate: id enim valet hic ὄνομα [*nomen*], ut Act. iv, 7. & alibi sæpe. Talis fuit Barchochebas. Vide ad Matth. xxiv, 26. Adde 1 Iohann. ii, 18. Et ἐὰν [*si*] hic est *quando*, ut xii, 32. & alibi.

ἐκείνον λήψετε. *illum accipietis*] Quia vitia vestra non detegit; vobis blandietur.

44. Πῶς δύνασθε ὑμεῖς πιστεῦσαι, *quomodo potestis vos credere*] Ostendit non quid simpliciter sit ἀδύνατον [*impossibile*], sed quid ab illis expectandum non sit, quamdiu tali sunt animo: & subintellige, *tali dogmati quo vestra ulcera tangantur*. Adde quod infra xi, 39 & 42. & Iac. iv, 4.

δόξαν παρὰ ἀλλήλων λαμβάνοντες, *gloriam ab invicem accipitis*] Captantes, ut modò expositum est. Plebs à primoribus, primores à plebe honorem venamini.

τὴν δόξαν τὴν παρὰ μόνῃ Θεᾷ ἐζητεῖτε; *gloriam quæ à solo Deo est, non quaeritis*] Gloria quæ à solo Deo proficisci potest, est ea quæ cordi sincero redditur, cujus testis nemo est extra Deum. Facta exteriora multa bonis malisque esse possunt communia, maxime ritualia quæ faciliè implentur. Rom. 11. circa finem, ὁ ἐν τῷ κρύπτῳ Ἰσραὴλ, ἢ περιτομὴ καρδίας ἐν πνεύματι, ἐγράμματα, ἢ ὁ ἔπαινος ἐκ ἐξ ἀνθρώπων αἰὲν ἐκ τῆς Θεᾶς [*qui in abscondito est Iudæus: &*

circumcisio cordis in spiritu non literis: cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo est. Non longè abit hinc Ibyci illud,

Δέδοικα μήτι παρὰ Θεοῖς ἀμπλακῶν

Τιμὰν πρὸς ἀνθρώπων ἀμείψω.

[Formido legem ne violans Dei

Emerear humanos honores].

45. Μὴ δοκεῖτε ὅτι ἐγὼ κατηγορήσω ὑμῶν πρὸς τὸ πατέρα. *Nolite putare quia ego accusaturus sim vos apud Patrem*] Nihil me opus erit accusatore, quem vobis inimicum putatis.

ἔστιν ὁ κατηγορῶν ὑμῶν Μωσῆς, *est qui accusat vos, Moses*] Vide & quæ Matth. xii, 41.

εἰς ὃν ὑμεῖς ἠλπίκατε in quo vos speratis] Ajunt Hebræi Samuelem, cum post mortem evocaretur, & crederet se ad iudicium vocari, attraxisse Mosem ut sibi patrocineretur. Et sic ipsi sperant se Mosis gratiâ ac commendatione Deum habituros propitium. ἐλπίζειν [sperare] autem hic est *confidere*, ut Matth. xii, 21. Iudith ix, 7. ἠλπισαν ἐν ἀσπίδι καὶ τόξῳ [sperarunt in clypeo & arcu]. Obiter ostenduntur plus æquo Mosis deferre: sicut modò de Scripturis habuimus.

46. Εἰ γὰρ ἐπιστεύετε Μωσῇ, *Si enim crederetis Mosis*] Scriptis ejus, ut Luc. xvi, 31.

περὶ γὰρ ἐμοῦ ἐκεῖν ἐγραψεν. *de me enim ille scripsit*] Signa vobis dedit quibus veros Prophetas à falsis dignosceretis, Deut. xviii, 15, & sequentibus. Signa autem veri Prophetæ in me eximiè congruunt. Vide Actor. iiii, 22. vii, 37. ita ut ego ibi velut specialiter denoter.

47. Εἰ γὰρ τοῖς ἐκείνους γράμμασιν ἐπιστεύετε, *Si autem illius literis non creditis*] Si libris tam antiquitus receptæ auctoritatis non creditis. Credere autem hic & alibi sæpe est credere non generatim modò sed singulatim, aptando jus ad factum.

Πῶς τοῖς ἐμοῖς ῥήμασι πιστεύετε; *quomodo verbis meis credetis?* Non quòd non major sit Christi auctoritas, sed quòd minùs cognita.

C A P V T VI.

1. Μετὰ ταῦτα, *Post hæc*] Aliquantò post tempore. Transilit hic noster multa à cæteris memorata: neque hanc de auctis panibus historiam ab aliis tractatam referret, nisi id desideraret sermo eximius Christi hac occasione habitus, quem servari Ecclesiæ intererat.

πέραν τῆς θαλάσσης τῆς Γαλιλαίας, *trans mare Galilææ*] Puto significationem propriam vocis πέραν [ultra], quam expressit Syrus לעבר, hic posse retineri. Neque enim obstant quæ ab aliis aut hic post narrantur. Lacus qui Plinio & aliis Genesara, Hebræis eo tempore dicebatur *Mare Galilaum*, ut Matth. iv, 18. & alibi.

τῆς Τιβεριάδος. *Tiberiadis*] Propiùs denotat lacus partem quæ ab adsito oppido, ut fieri solet, nomen habebat proprium. Vide infra 23. Erat autem hæc pars lacus ferme infima, ita ut non multo ambitu, transito amne Iordane, plebs Christum pedestri itinere consequi posset.

2. ὅτι ἑώραν αὐτῶν τὰ σημεῖα, *quia videbant ejus signa*] Partim ut beneficio uterentur, partim ut fruerentur spectaculo.

3. εἰς τὸ ὄρη, *in montem*] In deserto Bethsaide quod dicitur. Vide Luc. ix, 10.

ἐκεῖ ἐκάθητο, *ibi sedebat*] Disciplinæ tradendæ causâ.

4. Ἦν γὰρ ἐγγύς τὸ πάχος, *Erat autem proximum Pascha*] Hoc ideo interjicit, ut intelligatur tempus fuisse opportunum ad eliciendam multitudinem, & quò meliùs cohæreat quod de herba sequitur.

5. Ἐπάρας ἔν, *Cum sublevasset ergo*] Οὖν [Ergo] illud non semper continua necit, sed & aliquo intervallo temporis disjuncta. Nam seriùs hæc gesta, postquam Iesus à monte descenderat.

λέγει πρὸς τὸν Φίλιππον, *dixit ad Philippum*] Cum jam hac de re ab Apostolis sermo injectus esset. Et Philippum magis quàm cæteros compellat, ut qui institutionis maximè egeret, rudis adhuc & satis confidens, ut videre est infra xiv, 8, 9.

6. πειράζων αὐτόν. *tentans eum*] Vt apertum faceret quousque profecisset. Hunc sensum habet πειράζειν [tentare] cum de Deo dicitur, Gen. xxi, 1, & alibi: eundem, cum de Christo.

ἤδ' τί ἐμελλε ποιεῖν. *sciebat quid esset factururus*] Ita definitè ut à nulla hominis cujusquam qualicunque actione impediri possit. Decreta tam firma & immutabilia Deo soli conveniunt, Actor. xv, 18.

7. Διακοσίων δηναρῶν ἄρτοι ἢ ἀρκῆσιν αὐτοῖς, *ducentorum denariorum panes non sufficiunt eis*] Nam his non ampliùs bis mille pasci poterant: multò autem plures erant.

βραχύ τι λάβη. *modicum quid accipiat*] Ne ad gustandum quidem tam multis sufficerent.

8. Ανδρέας, *Andreas*] Ætate provecior Philippo: ideo ejus auxilio utitur Philippus in Domino compellendo, infra xii, 22. Videtur autem Andreas dixisse hoc, consilio priùs cum alii Apostolis habito.

9. Ἐστὶ παιδάριον ἐν ᾧδε, *Est puer unus hic*] Apud alios Evangelistas dicuntur *habere* id quod in promptu erat ut emi posset. παιδάριον [puer] autem sæpissime est apud Græcos Interpretes pro Hebræo יָגֵן [adolescens].

πέντε ἄρτους κριθίνους, *quinque panes hordeaceos*] Significatur frugalitas Christi & Apostolorum, qui pane non nisi vili vescabantur.

καὶ δύο ὀψάρια. *& duos pisces*] Notant Græcorum Grammatici ὀψον per excellentiam dici *pisces*: unde ὀψοφάγοι [piscicomedones]. Et Græci Sacrorum librorum Interpretes ἰγ, quod alibi ἰχθὺν [piscem] vertunt, uno in loco ὀψον verterunt, Num. xi, 22. Nonnus hic ἰχθύας ὀπλάλες [assatos pisces] dixit, quo sensu vox ὀψάριον iterum compareret infra xxi, 9, 10, 13.

τί ἐστιν εἰς τοσούτους; *quid sunt inter tantos?*] Exigui erant panes, ita ut non sine miraculo viginti panibus centum homines cibaverit Elisæus i Reg. iv, 42, 43, 44. Quo exemplo sperabat fortè Andreas fieri posse ut viginti quinque aut plures homines istis panibus Christi beneficio satiarentur: majus quicquam nondum audebat animo concipere.

10. Χόρτον πολὺν, *fenum multum*] Vide Marci vi, 40.

Ἀνέπεσον, *Discubuerunt*] Curantibus Apostolis, qui, medii inter spem & diffidentiam, parère tamen didicerant.

ἀνδρες τὸν ἀριθμὸν ὥσει, *virī numerò quasi*] Viros tantum numerat, ut in censu qui ex Lege agebatur fieri solebat. De ὥσει [*quasi*] vide suprā IV, 6. eandem vocem in hac historia & alii Scriptores usurpant.

11. εὐχαρισήσας, *cum gratias egisset*] Idem est quod εὐλογήσας [*cum benedixisset*]. Vide Matth. XXVI, 27.

ἔδωκε τοῖς ἀνακειμένοις, *distribuit discumbentibus*] Cum & Græca quædam exemplaria sic habeant, & Syrus & Latinus, credibilius est illas voces τοῖς μαθηταῖς, οἱ ᾧ μαθηταὶ [*discipulis: discipuli verò*] adjectas ab iis qui medicinam adferre voluerunt ei quam sibi fingeant repugnantiam inter hunc & alios Scriptores: quæ tamen, retentâ quam diximus lectione, nulla est: quia dat etiam qui per alium dat: facit qui per alium facit, ut suprā IV, 1.

ὅσον ἠθέλον, *quantum volebant*] Ad satietatem usque: ut ostendit quod sequitur.

12. συναγάγετε τὰ περισσεύσαντα, *colligite quæ superaverunt*] Omnia à Christo ita directa ut & de necessitate & de veritate & de magnitudine miraculi certò constaret. Videntur autem inter Discipulorum manus crevisse panes, mirâ Christi potestate, cum effecit ut tantum superesset quantum cophinorum numerum Apostolorum numero parem implearet.

14. ὁ ἐποίησε σημεῖον, *quod fecerat signum*] Majus quàm quod Moses fecerat, panem non dans sed impetrans è cælo, & quidem panem merum sine obsonio, & cujus nullæ superessent reliquæ. Miracula antehac edita paucis profuerant; hoc maximæ multitudini ejus generis hominum quod videtur sibi difficulter parat.

Ὅτι ἐστὶ, *quia hic*] Ὅτι [*quia*] hic ut alibi πλεονάζει [*abundat*]. Oratio incipit ut indirecta, impletur ut directa.

ὁ προφήτης ὁ ἐρχόμενος, *Propheta qui venturus est*] Ὁ ἐρχόμενος, id est, *qui venire debebat*, ut Matth. XVII, 11. Propriè autem ὁ ἐρχόμενος [*qui venturus erat*] intelligebatur Messias Luc. VII, 19. quem eundem & maximum Prophetam fore eo tempore sibi persuaserant. Vide suprā IV, 25. Ab hoc solo expectabantur majora quàm Moses præstiterat.

15. γνῶς, *cum cognovisset*] Divinâ vi, introspectis eorum consiliis.

ἀρπάξεν αὐτὸν, *ut raperent eum*] Etiam invitum rapere & aliquò perducere ubi inauguraretur.

ἵνα ποιήσωσιν αὐτὸν βασιλέα, *ut facerent eum Regem*] Spe facilis alimoniam.

ἀνεχώρησε πάλιν εἰς τὸ ὄρος, *fugit iterum in montem*] Id est, rediit in montem unde venerat, exemplum dans Ecclesiæ Pastoribus fugiendi potestates terrenas. Similis locutio suprā IV, 3.

αὐτὸς μόνος, *ipse solus*] Et quidem, ut videtur, inconspicuus. Sine ullo comite esse voluit quo longius abesset à cupiti regni specie. Connectit hic Iohannes ea quæ ad Iesum pertinent, deinde persequitur ea quæ ad Discipulos. Nam si temporis ordinem attendimus prius navigium intrant Apostoli quàm Iesus in montem perveniret. Sed in rebus ejusmodi mos est Historicorum libertate sua uti.

17. ἤρχοντο πέραν τῆ θαλάσσης, *venerunt trans mare*]

Vertam transibant mare: nam ἐρχεσθαι pro ire poni alibi quoque notatum. Syrus, *ibant in transitu*, Nonnus,

Γαῖαν ἐς ἀντιπέρασαν ἐπορθεύοντο.

[*Oppositam terram navi petiere*].

εἰς Καπερναῦμ. *in Capernaum*] Is enim finis erat propositus navigationi: alioqui Bethsaidam videntur appulisse.

σκοτία ἤδη ἐγγεγονέη, *tenebræ jam factæ erant*] Tempus per se terribile navigantibus.

18. διεγείρετο, *exsurgebat*] Intumuit. Sic ἐξηγείρετο [*intumescebat*] γὰρ Ionæ I, 13.

19. ἐληλακότες ἔν, *Cum remigassent ergo*] Vide ad Marcum VI, 48.

ὡς σαδίκς εἰκοσιπέντε ἢ τριάκοντα, *quasi stadia viginti quinque*] Exiguus profectus à vespere ad quartam noctis vigiliam; quod tempus notant alii Scriptores. Nam νυχθημέρα [*diei & noctis*] cursus mille stadiis æstimatur; ac proinde diei aut noctis totius, quingentis.

περιπατῶντα ἐπὶ τῆ θαλάσσης, *ambulantem super mare*] Non siccato mari, sed in ipso mari: ut hic quoque Mosem superaret.

21. ἠθέλον ἔν λαβεῖν αὐτόν, *Voluerunt ergo accipere eum*] Non quòd non receperint, sed quòd cupidè admodum, ut Syrus indicat.

22. ὁ ἐστηκὼς, *qui stabat*] Qui substiterat in loco facti miraculi.

πέραν τῆ θαλάσσης, *trans mare*] Citra sinum illum. ὅτι πλοίαριον ἄλλο ἐκ ἧν ἐκεῖ, *quia navicula alia non erat ibi*] Non aliud fuisse navigium. nam ἦν [*erat*] vice est cujusvis præteriti.

οἱ μαθηταὶ Ἰησοῦ, *discipuli Iesu*] Quos sine Iesu avectos viderant.

μόνοι, *soli*] Id est, sine Magistro.

23. ἄλλαι ᾗ ἤλθε πλοίαρια, *aliæ verò supervenerunt naves*] Hoc ideo ut intelligatur quomodo ipsi transierint. Ergo post aliquantò alia navigia à Tiberiade advenerunt.

24. ὅτε ἔν εἶδεν, *cum ergo vidisset*] Repetitio ejus quod præcefferat ἰδὼν [*videns*], ob interjecta diuque tracta verba: quod & in aliis historiis occurrit.

25. πότε ὦδε γέγονας; *quando hic venisti*] Vt, si jamdudum ibi fuisse intelligeretur, non dubitarent de miraculo, quando navi eum non venisse constabat, pedestre autem iter erat longissimum. At Christus id dissimulans, & corda eorum introspiiciens, quæ caduco quàm cœlestis vitæ pabulo magis afficiebantur, ad id quod interrogatur non respondet, ea verò docet de quibus non interrogabatur.

26. Ἀμήν, ἀμήν, *Amen, amen*] Non ex conjecturis loquor, sed ex certa scientia.

ἐχ' ὅτι εἶδετε σημεῖα, *non quia vidistis signa*] Nempe quæ signa sunt, id est, quatenus pertinent ad efficiendam fidem & elevandos animos ad cœlestia. nam in ipso miraculo utilitatem tantum hujus vitæ spectabant.

27. Εργάζεσθε μὴ τὴν βρωσιν, *operamini non cibum*] Εργάζεσθαι βρωσιν [*operari cibum*] est operari ut victum adipiscamur: ut κατεργάζεσθαι σωτηρίαν [*salutem operari*] Philip. II, 12. Sic in Ecclesiasti-

clesiastico ἐργάζεσθαι ἀληθείαν [operari veritatem]. Vult ergo non hoc præcipuè agendum.

τὴν ἀπολλυμένην, qui perit] Cujus utilitas temporaria est. Vide 1 Corinth. vi, 13. ubi *cibus* dicitur *destruendus*: & Galat. vi, 8. *is qui carni studet* dicitur *reportare φθοράν* [corruptionem]. Ad mortem enim tendunt omnia hujus vitæ officia.

τὴν μένσαν εἰς ζωὴν αἰώνιον, qui permanet in vitam æternam] Id est, *cujus fructus ad æternitatem pertinet*, ut suprâ de aqua dixerat iv, 14. more suo ex occasione eorum quæ videbat aut audiebat ad spiritualia animum attollens. Nec nova erat apud Iudæos hæc allegoria. Philo Alleg. τὸ γὰρ φαγεῖν σύμβολόν ἐστι τροφῆς ψυχικῆς· τρέφεται ὃ ἡ ψυχὴ ἀναλήψῃ τὰ καλῶν καὶ πράξει τὰ κατορθωμάτων [edere enim symbolum est alimentum animarum. Alitur autem anima discendo bona & faciendo recta]. Plura ad Matth. xxvi, 26.

ἢ ὁ υἱὸς τῆς ἀνθρώπων ὑμῖν δώσει· quem filius hominis dabit vobis] Quantum ex sua parte est: nam sic verba sæpe sumuntur, ut suprâ i, 9. sic δῆναι [dare] ponitur Actor. v, 31. *cibum* hunc intellige dogma Evangelicum.

ἐσφράγισεν, signavit] Potestate mirificâ, eaque incomparabili hoc egit ut fidem ei conciliaret; quomodo Reges sigillo literis impresso solent. Similis usus vocis suprâ iiii, 33.

28. Τί ποιῶμεν ἵνα ἐργαζώμεθα τὰ ἔργα τῆς Θεᾶς; Quid facimus ut operemur opera Dei]? Meminerunt Legi Moſis tribui vim alentem, ut Deut. viii, 1, 2, 3. Vnde & Ecclesi. ii, 21. πληθύνονται τὰ νόμῳ [replebuntur Lege]. Quærunto ergo an quid aliud præscribendum habeat quàm quod Lex præscribit. Confer quod est Matth. xix, 16. & sequentibus. ποιῶμεν [facimus] pro ποιήσομεν [faciemus], quæ enallage frequens, maximè in interrogationibus. ἔργα Θεᾶς [opera Dei] sunt opera apprimè Deo grata. Sic sacrificia Dei Psalm. li, 19.

29. Τὸτο ἐστὶ τὸ ἔργον τῆς Θεᾶς, ἵνα πισεύσητε, Hoc est opus Dei ut credatis] Opus est etiam hæc fiducia, sed internum. Neque opponitur operibus quibusvis, sed externis & quidem iis quæ sine ea fiducia esse possunt, & sine quibus ea fiducia esse potest; qualia præsertim sunt ritualia, & alia quædam verè bonis & bonos simulantibus communia. Vnum autem hoc exigit, quia si hoc sincerum solidumque sit, omnia alia Deo placentia secum trahit. Nam Christus eos demum censet sibi confidere qui spe promissorum suorum viam ab ipso monstratam ingrediuntur. Sic Rom. iiii, 27.

εἰς ὃν ἀπέστειλεν ἐκεῖνον· in eum quem misit ille] Modestè: non dixit in me, ubique honorem muneris sui ad Patrem referens. misit autem intellige cum tanta ac tam mirifica potestate.

30. ἵνα ἴδωμεν καὶ πισεύσωμεν σοι; ut videamus & credamus tibi]? Id est, ut eo conspecto tibi fidem adhibeamus, ac proinde etiam confidamus tibi. Alii videntur hi fuisse quàm qui modò eum Messiam vocaverant, nisi quibusdam accidit quod vulgò dicitur,

Μετὰ τὴν δόσιν τάχις αὐτοῦ γηράσκει χάρις.

[Brevi senescit post benefactum gratia].

Diximus Iudæorum esse, signa postulare, & quidem inverecundè qualia ipsi cuperent.

τί ἐργάζῃ; quid operaris? Ποιῶν [Facere] videtur sumi pro eo quod habeat effectum permanentem; ἐργάζεσθαι [operari], quod transeuntem.

31. Οἱ πατέρες ἡμῶν, Patres nostri] Extollunt Moſem Patres illi nostri qui sexcenties mille erant & amplius.

τὸ μάννα ἐφαγον, manducaverunt Manna] Procurante Moſe. Et cum dicunt Manna, cibum intelligunt cui ex ipsa admiratione nomen, ut Iosephus, Chaldaeus, & Græci Interpretes cum Latino sumunt. Malè aliam originem quærunto Grammatici. Est quidem ἡ pro quid Chaldaicum: sed & Egyptii sic loquebantur, ut notat Hascuni, quorum idioma adhuc eo tempore adhærebat Hebræis.

ἐν τῇ ἐρήμῳ, in deserto] Id est, per totos annos quadraginta. Christus eos semel tantum paverat: ideo mox ajunt, πάντοτε δὲς ἡμῖν τὸ ἄρτον τῶτον [semper da nobis panem hunc], nempe qualem semel dedisti.

Ἄρτον ἐκ τῆς ἔρανς, Panem de Cælo] Id est, ex cælo primo, qui vulgò aër, cælum sæpe etiam Latinis. Recitant Psalmum cui canendo assueverant.

32. Οὐ Μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὸ ἄρτον ἐκ τῆς ἔρανς· Non Moſes dedit vobis panem de cælo] Id est, ex cælo supremo, quod tertium cælum Hebræis: Ex folio immortalitatis הכבוד הכנסת [de throno gloriae].

τὸν ἀληθινόν, verum] Qui excellenter panis cælestis dici meretur. Sic vocem ἀληθινὸς [verus] sumi diximus suprâ i, 9.

33. Οὗτος ὁ ἄρτος τῆς Θεᾶς, Panis enim Dei] Panis ille qui à Deo datur eximie.

ἐστὶν ὁ καταβαίνων ἐκ τῆς ἔρανς, est qui de cælo descendit] Modò verbum suum panem vocaverat; nunc se panem vocat. Solent enim quæ Evangelio conveniunt Christo tribui ejus promulgatori ac sanctori. De voce καταβαίνειν [descendendi] vide suprâ iiii, 13. Philo Allegoriis, εἶπε ὃ αὐτοῖς Μωσῆς, Οὗτος ὁ ἄρτος ὃν δέδωκεν ἡμῖν Κύριος τῆς φαγεῖν· τὸτο τὸ ῥῆμα ὃ συνέταξε Κύριος· ὁρᾷς τὴν ψυχῆς τροφήν οἷα ἐστὶ, λόγος Θεᾶς συνεχὴς, ἐοικὼς δρόσῳ, κύκλῳ πᾶσαν περιελθὼς, καὶ μηδὲν μέγας αἰμέτοχον αὐτῷ εἶναι· [Dixit autem Moſes: hic est panis quem Dominus nobis comedendum dedit: verbum quod constituit nobis. vides quale sit animæ alimentum, continuus Dei sermo rori similis, roris modo eam totam ambiens nullamque ejus partem sui exsortem sinens]. Et mox, τρέφεται ὃ τὸ μὲν τελειότερον ἢ ψυχὴ ὅλῳ τῷ λόγῳ [Nutritur autem perfectiorum quidem anima toto sermone]. in libro pejorem insidiari meliori ait καλεῖ μάννα τὸ πρεσβύτατον τῶν ὄντων λόγον θεῖον [vocat Manna id quod in rebus est antiquissimum, verbum Divinum]. Vide quæ ad Matthæum xxvi, 26.

ζωὴν vitam] Nempe æternam, ut suprâ i, 4. διδὲς, dat] Quantum ex sua parte, ut modò diximus.

τῷ κόσμῳ· mundo] Nec sexcentis tantum millibus, sed infinito numero; omnibus, si vellent: suprâ i, 10.

34. Κύριε πάντοτε δὲς ἡμῖν τὸ ἄρτον τῶτον. Domine semper da nobis panem hunc] Simile habuimus suprâ iv, 15.

35. Εγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, Ego sum panis vitæ] Panis vivificans. Quomodo hoc sumendum sit, diximus

mus commate antecedente. Magna Christi patientia, qui vitium non exprobrat, sed sanare aggre-
ditur.

ὁ ἐρχόμενος πρὸς με, qui venit ad me] Diximus ad Matth. xxii 11, 25. sæpe compendio quodam orationis misceri inter se voces comparisonis & ejus quod comparatione indicatur: ita hic simplex oratio fuerat, *Qui edet me, nunquam esuriet; & qui biberit me, non sitiet unquam*: sed quia *edere & bibere* significat credere, ideo alterum exponitur per *venire*, alterum per *credere*: idem enim est *venire ad Christum*, hoc est, ei se devovere, & *credere*, ut apparet infra commate 44. Respiciunt hæc omnia locum Esaiæ lv, 1, 2.

ὁ μὴ πεινάσῃ non esuriet] Nempe πώποτε [unquam], quod ex sequenti membro repetendum est, καὶ ὑποδιαστολήν [per subdistinctionem]. *Esurire & sitire* idem hic est. Tacite ostendit quantò suum munus Manna sit præstantius quod tanti faciebant: & respondet ad petitionem, *Da nobis semper*.

καὶ ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ, & μὴ διψήσῃ πώποτε. & qui credit in me, non sitiet unquam] Non opus habebit aliud quicquam addiscere quo ad vitam æternam perveniat, ut dictum supra iii, 14.

36. εἶπον ὑμῖν, dixi vobis] Dixerat non verbis iisdem, sed re, cum dixit sectatores ipsos sui esse *videlicet causâ, non ob miracula*, id est, non ut miraculis adducti ipsi confiderent, supra 26. Hoc sensu dicere ponitur & infra xi, 40.

ἐτι ἑώρακά τε με, quia vidistis me] Id est, spectatores fuistis potestatis mihi datæ. Sic & infra xiv, 9.

καὶ ὁ πιστεύετε. & non creditis] Καὶ est & tamen. In manuscripto illo vetere legitur πιστεύετε μοι [creditis mihi].

37. Πᾶν, Omne] Neutrum pro masculino aut communi. Sic τὰ μωρὰ [stulta] i Corinth. i, 27. πᾶν κοινόν [omne coinquinatum] Apocalypf. xxi, 27. Plinius de Homine, *A supplicii vitam auspicatur, unam tantum ob culpam, quia natum est*. Ostendit Christus quantæ sit virtutis illud credere quod ab

ipsis negligebatur.
ὁ δίδωσί μοι ὁ πατήρ, quod dat mihi Pater] Quos mihi velut in manum tradit: nam δίδεναι [dare] hic cum effectu aliquo intelligitur: ut nomen κλητοὶ [vocati] i Corinth. i, 24. & alibi sæpe: sic *aperire cor* Actor. xvi, 14. *implere cor* Actor. v, 3. & hoc ipsum dandi verbum Actor. xi, 18. ii Tim. ii, 25. Nec aliter exponit Maimonides illud Deuteron. xxi, 4. Par locutio apud Livium vi, *Dii prohibebunt hæc, sed nunquam propter me de cælo descendunt, vobis dent mentem oportet*. Tradit autem Pater cum effectu Christo eos qui pietati student, saltem post verbum auditum. Solent præparationes ad fidem Patri tribui ut Matth. xxvi. ut fidei operatio Filio, obsignatio Spiritui.

πρὸς ἐμὲ ἥξει. ad me venient] Ii mihi credent: nam id significat *veniendi* vox. Similitudo sumta à discipulis quos pater magistro tradit, quique volentes eum frequentant.

καὶ ὁ ἐρχόμενος πρὸς με, & eum qui venit ad me] Qui hoc modo mihi fidem adhibuerit.

ὁ μὴ ἐκβάλω ἐξω. non ejiciam foras] Εκβάλλειν ἐξω [foras ejicere] è loco aliquo ejicere, ut Actor. vii, 58.

sic de Synagoga dicitur ix, 34, 35. Hic quasi de Schola. Ea enim cœpta est translatio; Non faciam ut morosi magistri, non expellam eum; nempe si perpetuò voluerit meus esse, per me non stabit quò minus sit.

38. ὅτι κατέβην ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, quia descendi de cælo] Ex proposito sibi fine facit credibile quod dixerat. Quomodo è schola mea ejicerem eos quibus ut dem vitam æternam sum constitutus, quò nullum majus beneficium excogitari potest? Descendi è cælo, id est, à Patre singulariter missus sum, ut supra iii, 13.

ὅχι ἵνα ποιῶ τὸ θέλημα τὸ ἐμὸν, non ut faciam voluntatem meam] Vt agam pro lubitu, privato arbitrio, ut supra v, 30.

ἀλλὰ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με, sed voluntatem ejus qui misit me] Est ἑκλείψις [defectus] vocum ἵνα ποιῶ [ut faciam] ex superiore membro repetendarum; quia quod præcessit affirmativum est, hoc negativum. Missus sum ut omnia agam congruenter Paternæ voluntati.

39. Τὸτο δὲ ἐστὶ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με πατρός, Hæc est autem voluntas ejus qui misit me Patris] Hoc est decretum ejus generale quod ego exsequor.

ἵνα πᾶν ὃ δέδωκέ μοι μὴ ἀπολέσω ἐξ αὐτοῦ, ut omne quod dedit mihi non perdam ex eo] Est Hebraismus: nam πᾶν [omne] cum nullo verbo coheret. Latine dicas, *ut ex omni eo quod mihi dedit, nihil perdam*: neutrum rursus vice communis, ut i Cor. i, 27, 28. *Perdere* hic est oppositum ei quod supra commate 33. dixit *vitam dare*; non tam Agendi quàm Sinendi sensu, id est, *non patiar interire*: nam apud Hebræos Agentia sæpe Sinendi habent significationem.

ἀλλὰ ἀναστήσω αὐτό, sed resuscitem illud] Ανάστασις [Resuscitatio] specialiter dici solet ea quæ est ad æternam felicitatem, ut supra monuimus; elevatio in sortem multò sublimiorem. Sic ἀνίσταμεν εἰς τὴν ἀρχὴν [suscitatus ad imperium] qui ad imperium erectus est Græcè dicitur. Sic ἐγερῆ [elevare] Hebræis Ezech. xxvi, 8.

ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ. in novissimo die] Sic infra aliquoties. Συντέλεια τοῦ αἰῶνος [consummatio sæculi] dicitur Matth. xiii, 39.

40. Τὸτο δὲ ἐστὶ, Hoc est autem] Δὲ [autem] hic est explicativum, nimirum, videlicet.

ὁ θεωρῶν τὸν υἱὸν καὶ πιστεύων εἰς αὐτόν, qui contemplatur Filium & credit in eum] Modò dixerat ἑώρακά τε καὶ πιστεύετε [vidistis & non creditis]. Ergo Videre præcedit ipsum Credere; nec ut incredulus damnabitur nisi qui viderit, id est, cui rationes credendi subministratæ sunt. Non tamen de nihilo est quòδ θεωρῶν [contemplans] hic potius dixit, quàm θεωρῶν [videns]. Est enim θεωρεῖν [contemplari] non quovis modo sed cum attentione videre. Sic in Epistolæ primæ initio post ἑώρακαμεν [vidimus] sequitur ὁ ἐθεασάμεθα [quod contemplati sumus]. Sic θεωρεῖν [contemplari] sumi videmus tum alibi, tum Lucæ xxi, 6. & supra ii, 23. infra vii, 3. xx, 6. θεωρεῖν Cicero Tusculanarum v. vertit *studiosè perspicere*. Hebræum הִתְבַּחֵר, quod & hic posuit Syrus, Græci Interpretes sæpissime vertunt θεωρεῖν [contemplari]. Non aliud hic est θεωρεῖν quàm dari à Pa-

tre; sicut credere non est aliud quam venire. Credentes sunt יִשְׂרָאֵל [intelligentes] Dan. xi, 3.

ἀναστήσω, resuscitem] Cohæret cum ἵνα [ut] quod præcessit. Est ergo modi subiectivi.

41. Εὐγύζον, murmurabant] Vide Matth. xx, 11. οἱ Ἰουδαῖοι, Iudæi] Nomen hoc eo tempore omnes Israelis posteros in Terra Promissa habitantes continebat, etiam Galilæos.

περὶ αὐτῆς, de illo] Ob eam rem. Nonnus masculinè accipit.

ὁ ἄρτος ὁ κατεβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, panis qui de cælo descendit] Cum accentu pronuntiandum illud ὁ κατεβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ [qui de cælo descendit], nam id propriè erat quod concoquere non poterant: non quod Panem se dixisset, sed quod se dixisset de cælo venisse: quod illi non de potestate aut περὶ τοῦ λόγου [de verbo], sed de toto homine accipiebant.

42. ὁ υἱὸς Ἰωσήφ, filius Ioseph] Luc. iii, 23. & iv, 22.

ἡμεῖς οἶδαμεν, nos novimus] Habitabant in proximo Nazarethæ: Ventitabant interdum Capharnaum. Suprà ii, 12.

ὡς ἐν λέγει ἔτι ὅτι ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατεβέβηκα; quomodo ergo dicit hic: Quia de cælo descendit]? Quomodo verum id esse potest si natus est humano more?

43. Μὴ γογγίζετε μετ' ἀλλήλων. Nolite murmurare inter vos] Discordes enim esse cœperant, aliis benignius, aliis pejùs de Christo sentientibus. Vide infra 52. Omniscium se ostendit.

44. Οὐδεὶς δύναται ἐλθεῖν πρὸς με, Nemo potest venire ad me] Mibi credere, ac proinde agnoscere in me cœlestem illam excellentiam quam indicaveram cum dicerem ex cælo me descendisse. Vide suprà 35. Ostendit duritiam cordis eorum.

ἐλκύσῃ αὐτὸν, traxerit eum] Idem est quod suprà, πάν ὃ δίδωσί μοι ὁ πατήρ [omne quod dat mihi Pater]: ac infra explicat ipse, ἐάν μὴ ἢ δεδομένον αὐτῷ ἐκ τοῦ πατρὸς μου [nisi fuerit ei datum à Patre meo]: nam hæc omnia significant præparationem, sed acceptatam. Et vox ἐλκύειν [trahere] respondet Hebræo רָחַם, quod etiam per ἀγεῖν [ducere] vertunt Græci, & Tertullianus, ἐλκύσῃ [traxerit] in hoc loco vertit adducat libro adversus Praxeam; alibi per ἐλκύειν [trahere], sed sine ullo sensu impositæ necessitatis, ut Jerem. xxxi, 3. ubi est, Traxi te misericordiâ: & alibi, ut Proverb. vii, 22. Cant. i, 3. Oseæ ii, 4. Trahi ergo est idem quod infra vii, 17. velle facere voluntatem Patris; viii, 47. ex Deo esse, id est, pio quodam affectu esse præditum; suprà iii, 21, facere veritatem, id est, sincerè ambulare. Philo De vita contemplativa, ὑπὲρ ἑρῶν ἀρπαζέμεντες ἑρῶνις, καθάπερ οἱ βακχευόμενοι καὶ κορυβαντιῶντες ἐν θυσιαῖς, μέχρις αὖν τὸ ποθέμενον ἴδωσι [Rapti amore cœlesti, sicut ii qui bacchari aut Corybantiasimum pati dicuntur, extra se sunt, donec videant id quod desiderant]. Iustinus Colloquio cum Tryphone, Εὐχῆ δέ σοι πρὸ πάντων φωτὸς ἀνοιχθῆναι πύλας: ἢ γὰρ συνόψια ἔδωκε συννόητα πασὶν ἐσίν, εἰ μὴ τῷ Θεῷ δῶ συνίεναι [Ante omnia verò precare ut aperiantur tibi portæ lucis; neque enim hæc aut conspici aut intelligi possunt nisi ab his quibus intellectum dederit Deus]. Clemens Strom. iv: Οὐδεὶς ἢ ἀρβέντας μελατεῖναι, ἀλλὰ βαδίζοντας ἀφικέσθαι οἱ δὲ τὸτο γὰρ ἐστὶ τὸ ἐλκυσθῆναι ὑπὸ τοῦ πατρὸς, δια-

πάσης τῆς σενῆς διελθόντας ὁδὸν τὸ (legam τῷ) ἄξιον γενέσθαι τὴν δύναμιν τῆς χάριτος παρὰ τοῦ Θεοῦ λαβεῖν, ἀκωλύτως ἀναδραμεῖν [Non oportet elevatos subsistere, sed porro pergere quò oportet: hoc enim est trahi à Patre, ubi totam viam angustam transieris, & dignus factus sis accipere virtutem Divinæ gratiæ, sine impedimento sursum currere], & v. Εἰ τ' ἦν ὁ πατήρ αὐτὸς ἔλκει πρὸς αὐτὸν πάντα τὰ καθαρῶς βεβιωκότα καὶ εἰς ἐννοίαν τῆς μακαρίας καὶ ἀφθάρτου φύσεως πεχωρηκίτα, ἔτε τ' ἐν ἡμῖν αὐτεξέσσιον εἰς γνῶσιν ἀφικόμενον τ' ἀγαθῆς σκιρτᾶτε καὶ πηδᾶ ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα, ἢ φασιν οἱ γυμνασάι, πλὴν ἢ χάριτος ἀνευ τῆς ἐξαιρέτης πλεονείας καὶ ἀνίσταται καὶ ἄνω τ' ὑπερκειμένων ἀίρεται ἡ ψυχὴ, πᾶν τ' ἐρίθ' ἀποτιθεμένη καὶ ἀποδιδῶσα τῷ συγγενεῖ [Sive igitur Pater ipse trahit ad se omnem eum qui purè vixit & ad cogitandam naturam illam beatam atque immortalem se promovit, sive nostra voluntas ad cognitionem boni provecta exsultat, salitque super dissepta, ut loquuntur Palastritæ, certè non sine eximia gratia fit volucris & expurgiscitur & supra impendentia attollitur anima, pondus omne deponens & resignans eis quæ talis sunt generis]. Hierocles tractionem merè activam vocat ἐκκαμψιν [illustrationem], acceptatam vocat δείξιν [ostensionem]. Verba sunt, Οὕτω γὰρ ἡ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐκκαμψις τῆς παρὰ ἡμῶν ὁράσεως αὐτῇ συνπρεχέσης γίνεσθαι ἔργα ἢ τῆς δείξεως, ψυχῆς ἀνεσις καὶ σωτηρία ἀπὸ τῆς τῆδε τέτων, καὶ συναϊσθησις τῆς θείων ἀγαθῶν καὶ κοινωνία τῆς πατρικῆς πολιτείας [Sic à Deo illustratio fit concurrente in id visu nostro: opera verò ostensionis, animæ manumissio & à rebus his inferioribus liberatio, tum verò divinorum bonorum conscientia & paterni regiminis participatio].

ἀναστήσω αὐτὸν, resuscitabo eum] Eum qui ad me venerit, ita ut & in me manserit.

45. ἐν τοῖς προφήταις in Prophetis] Esaiæ liv, 13. Jerem. xxxi, 34. in illo loco verba exstant; in hoc, item apud Ezechielem aliquoties & Micheam iv, 2. sensus idem.

ἔσονται πάντες διδασκοὶ τοῦ Θεοῦ, erunt omnes docti ipsius Dei] למור Hebræum non participium est, sed adjectivum, significans peritum, sapientem. Coniungitur cum genitivo, ut Esaiæ vii, 16. בְּלִמְדִּי, id est, inter peritos meos, & eo loco qui hic respicitur. At cum genitivus plures habere possit significationes, congruentissima huic Esaiæ loco est illa, ut intelligantur hi qui periti sunt divina institutione; sicut מִכְרָה לַיהוָה Esaiæ liii, 4. Percussus Dei, id est, percussus à Deo; εὐλογημένοι τοῦ πατρὸς, Matth. xxv, 34. id est, benedicti à Patre. Ergo διδασκοὶ Θεοῦ [docti ipsius Dei] duabus vocibus, aut διδασκοὶ πνεύματος ἁγίου [docti Spiritus sancti], ut i Cor. i, 13. sunt qui una voce Θεοδιδασκοὶ [Deidocti] Paulo i Thessal. iv, 9. Homerus idem exprimit voce αὐτοδιδάκτας [suidocti]. nam vocis pars illa prior hominem tantum magistrum excludit: ipse explicat,

Αὐτοδιδάκτ' εἰμὶ, Θεὸς δέ μοι ὤπασεν αὐδήν.

[Ipse à me didici: vocem Deus indidit in me].

Vide Maximum Tyrium Dissertatione Εἰ τις γένοιτο θεία μοῖρα ἀγαθὸς [an quis bonus fiat Divino beneficio], ubi illum Homeri locum expendit. Omnes autem intellige apud Prophetam, omnes eos quibus sermo Euangelii annuntiatur: Hi omnes à Deo docti

docti evadent, nempe si velint, si avidi sint, si non respuant oblatum & ingestum ultro beneficium: non opus habebunt adire viros literatos, ut ex iis hauriant mysteria Veteris Testamenti. Sic & in 1 Epist. 11, 27. Adde 1 Theff. 1v, 9. & Ieremiam xxxi, 34.

ὁ ἀκούσας παρὰ τῆ πατρὸς καὶ μαθὼν, qui audit a Patre & didicit] Qui ita audit ut docilem se præbeat, ut ad discendum se comparet, ut afflatus Dei admittat in animum. Vetus manuscriptus post μαθὼν 10 [didicit] adjicit ἀλήθειαν [veritatem].

ἔρχεται πρὸς με. venit ad me] Se mihi dedit: quod est credere.

46. Οὐχ ὅτι τὴν πατέρα τις εἶδεν, Non quia Patrem vidit quisquam] Interpretatio antè dictorum, non quòd cum Patre quisquam ita versetur familiariter ut ab eo ipso intelligat quid faciendum sit. Vide supra 1, 18. v, 37.

εἰ μὴ, nisi] Rectè verteris sed, ut hic Syrus 20 ἔλεγε: ut sensus sit, Vestrum quidem nemo Patrem vidit; at vidit eum Filius: ita enim rectius cohærebit quod sequitur, ἔτι [hic], &c.

ὁ ὢν παρὰ τῆ Θεοῦ, qui est à Deo] Ο μονογενὴς [Unigenitus] supra 1, 18. qui Divinitus nobis concessus est.

ἔτι εἶδεν τὴν πατέρα. hic vidit Patrem] Is ut intimus pernovit Patris voluntatem. quare cum is eam revelat, tunc Pater trahit; & qui patitur se trahi, adducitur ut credat, ut obediat.

47. ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ, qui credit in me] Alibi diximus credere Iesu, esse verbis ejus fidem habere: credere in eum, esse ei confidere: quod Hebræi effecerunt per יאמן [credere] addito ב [in], ut Esaiæ xxviii, 16. Vbi autem is qui loquitur agit de re quam ipse nobis præstiturus est, tum hæ tuæ locutiones ferme in idem recidunt. Credere autem & confidere intellige, ita ut oportet, cum animo implendi conditiones propositas.

ἔχει ζωὴν αἰώνιον. habet vitam æternam] Ius habet ad vitam æternam, ut supra 111, 16. v, 24. Qui jus 40 ad rem habet, rem habere videtur, ajunt Iurisconsulti.

48. Εγὼ εἰμι ὁ ἄρτος τῆ ζωῆς. Ego sum panis vitæ] Suprà commate 35. Sensem eundem sæpe repetit, tum ut infigatur animo, tum ut occasio detur doceri volentibus interrogandi.

49. τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ, Manna in deserto] Repetit ipsorum verba, supra 31.

καὶ ἀπέθανον. & mortui sunt] Id est, Non potuit illis Manna præstare vitam, nisi ad breve tempus.

50. ὁ ἐκ τῆ ἐρανὸς καὶ αἰθέρων, de cælo descendens] Suprà 33. Verbum præsentis temporis usurpat, quia perpetuò potestas ipsius fuit à Patre.

ἵνα τις ἐξ αὐτῆς φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ. ut si quis ex ipso manducaverit, non moriatur] Hebraïsmus pro, Vt si quis ex eo ederet, non moriatur. Intellige, postquam semel vitam ipsam (non jus tantum vitæ) adeptus fuerit: nam vita ex hoc pane procedens æterna est. ita explicatur mox commate 51, & 54.

51. ὁ ζῶν, vivus] Hebræis sæpe Kal pro Hiphil: itaque ἵπ ipsi est & ζῆν [vivere] & ζωοποιεῖν [vivificare], quo exemplo ζῶν [vivens] sæpe di-

cunt Hellenistæ pro ζωοποιῶν [vivificans]. Sic Actor. vii, 38. Hebr. 1v, 12. 1 Petr. 1, 3.

καὶ ὁ ἄρτος ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ σὰρξ μου ἐστίν, & panis quem ego dabo, caro mea est] Non tantum Sermo meus est pabulum ad vitam æternam (quod supra tractatum), sed hoc erit & Mors mea. Nam idem quod Sermo docet, docet & Mors, tum Sermonis veritati testimonium præbens, tum exemplum eorum quæ Sermo præcipit, Obedientiæ, Patientiæ, Humilitatis, Dilectionis.

ἢ ἐγὼ δώσω, quam ego dabo] Et Pater dat, & dat Filius; Pater decreto, Filius voluntario obsequio. Sic & παραδίδοναι [tradere] modò de Patre dicitur, Matth. xvi, 22, & alibi; modò de Christo, Galat. 11, 20. Ephes. v, 2, 25. Vide infra x, 17, 18. Dare corpus dicitur qui vexandum, qui occidendum præbet, 1 Cor. xiii, 3. nam σὰρξ [caro] & σῶμα [corpus] promiscuè sumuntur apud Interpretes pro Hebræo שׂר.

ὑπὲρ τῆ τοῦ κόσμου ζωῆς. pro mundi vita] Vt vitam æternam impetrem humano generi. Pro omnibus enim mortuus est, Hebr. 11, 9. Vide supra 1, 29. 111, 16.

52. Εμάχοντο ἑν, litigabant ergo] רוב Hebræum, quod μάχεσθαι [rixari] plerunque vertunt Græci, ut Genes. xxxi, 36. Nehem. xiii, 11. sæpe est litigare, quomodo hic vertit Interpres Latinus: ἀντιλέγειν [contradicere] vertitur Osee 1v, 4. Alii putarunt subesse aliquid arcani: Pars major quod Christus dixerat ut planè absolum rejecerunt. Vide supra 41, 43.

λέγοντες, dicentes] Pars eorum.

Πῶς δύναται ἔτι ἡμῖν δεῖναι τὴν σὰρκα φαγεῖν; Quomodo potest hic nobis carnem suam dare ad manducandum? Illud δύναται [potest] sume non φυσικῶς [naturaliter] sed ἠθικῶς [moraliter]. Sic Iurisconsulti impossibiles conditiones vocant quæ honestati repugnant. Sic δύνασθαι [posse] habemus Matth. ix, 15. In hoc impossibilium genere est vesci humanis carnibus: θοῖνη δυσσεβείας [epulæ impiæ] Moschioni: impiam dapem dixit vetus apud Latinos Tragicus.

53. ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σὰρκα τῆ καὶ τῆ ἀνθρώπου, καὶ πίνετε αὐτῆς τὸ αἷμα, nisi manducaveritis carnem Filii hominis, & biberitis ejus sanguinem] Vt attentionem & discendi cupiditatem excitet, seriò affirmat id quod illi absurdum putabant non tantum honestum esse sed & factu necessarium, iis scilicet qui per Euangelium vocarentur. Quo sensu Carnem suam cibum appellaverit jam diximus. Hic discernit Carnem & Sanguinem, ut significet mortem non quamvis sed violentam & cruentam. Clemens Alexandrinus Pædagogo primo ipsum Verbum ait vocari carnem & sanguinem; nec aliter Tertullianus libro De resurrectione carnis: sed verum est quod jam diximus, mortem Christi esse quasi verbum visibile. Duobus modis sapientiam ait doceri Seneca, præceptis & exemplis. In Christi morte perfectissimum est exemplum tum virtutum aliarum, tum præcipuè dilectionis, quam imitari compendium est præceptorum. Vide infra xiii, 34. xv, 12, 13. 1 Epist. 11, 6, 9, 10, 11. 1 Cor. xi, 1. Vide & Coloss. 1, 24. Hoc ergo est edere & bibere, Vti exemplo; quomodo hunc locum interpretatur

Basiliius Apologiā ad Cæsarianos. Hoc ipsum Augustinus vocat *communicare Passioni Domini*: nam sicut cibis ac potus in corpus admissi hominem nutriunt, ita bona exempla in animum admissa eum mirabiliter confirmant. Pro carne, corpus habet Syrus; quæ vox & in Eucharistiæ institutione legitur, ad quam hic, ut diximus supra ad caput tertium, tacita quædam allusio est: ibi cibis & potus vocantur *corpus & sanguis*, hic corpus & sanguis appellantur *cibus & potus*. Nimirum, ut apud veterem est Scriptorem, *Significantia & significata iisdem vocabulis censentur*. Et mos erat Prophetis ex comparationibus aut translationibus usitatis signa visibilia sumere quibus efficacius rem animis hominum infingerent.

ὅτι ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς· *non habetis vitam in vobis*] Quid sit *habere vitam*, æternam scilicet, dictum est aliquoties. Illud autem ἐν ἑαυτοῖς [*in vobis*] post ἔχειν [*habere*] est πλεονασμὸς [*sermo exuberans*] Hebraicus, ut Matth. xiii, 21. Marci ix, 50. supra v, 26, 42. i Epist. iii, 15. Sensus est, *Non est vobis ius ad vitam æternam*.

54. καὶ ἐγὼ ἀναστήσω αὐτὸν, & ego resuscitabo eum] Est epexegetis ejus quod præcessit. *Habet ius ad vitam æternam, quia ego eum excitabo ex morte, ad vitam scilicet & gloriam*.

55. ἀληθῶς ἐστὶ βρώσις, *verè est cibus*] *Eminentissime*: de qua vi hujus vocis diximus jam supra aliquoties. Tale illud,

— *Qui pastus pulcherrimus est animorum.*

Philo ii de Allegoriis, Θεωρία τῶν θεῶν τρεφόμενος [*Contemplatione rerum Divinarum alitus*]. Idem, οὐ γηϊνοῖς καὶ φθαρτοῖς τρέφεται ἡ ψυχὴ, ἀλλ' οἷς ἂν ὁ θεὸς ὁμορρήνη λόγῳ [*Anima non terrenis rebus & corrumpi natis pascitur, sed verbis quæ Deus depluerit*].

56. ἐν ἐμοὶ μένει, καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ. *in me manet, & ego in illo*] *Vnitus est mihi, & ego illi*, amore mutuo: nam μένειν [*manere*] ut jam antè notavimus, Iohanni est *esse, habitare in aliquo*: quod figurâ satis usitatâ ad animum transfertur. Amans est ubi amat. Quod autem hic tribuitur manducationi carnis & sanguinis, id alibi tribuitur dilectioni fraternæ, i Epist. iii, 2, 3, 24. iv, 16. ut appareat hæc eodem recidere.

57. καθὼς ἀπέσειλέ με ὁ ζῶν πατήρ, καὶ ἐγὼ ζῶ διὰ τὸν πατέρα. *Sicut misit me vivens Pater, & ego vivo propter Patrem*] Puto hoc esse prius membrum comparationis, non comparisonem per se. Est autem Enallage, *Misit me vivens Pater*, id est, *Vivit Pater qui me misit*. Passim in Sacris Literis Deus dicitur *Deus vivens*, ut Deuter. v, 26. & alibi, quia fontem omnis vitæ in se habet: διὰ [*propter*] propter hic & sequenti commate, quanquam cum casu quarto, causam efficientem denotat: διὰ τῶν θεῶν [*propter Deos*] apud Demosthenem, id est, *deorum beneficio*. Hesiodus de Iove,

Οὐτε διὰ βροτοὶ ἄνδρες ὁμῶς ἀφατοῖτε φατοῖτε.

[*Per quem sunt homines obscuri & nomine clari*].

Sic ferme supra iv, 41, 42. Et Marci ii, 4.

καὶ ὁ τρώγων, & qui manducat] Hic καὶ [*&*] est sic, ut infra x, 15. xv, 9. i Epist. ii, 18.

δι' ἐμέ. *propter me*] Me ipsi vitam dante, sicut Pater mihi dedit vitam & ius vivificandi.

58. ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατέβη· *qui de cælo descendit*] Vide supra iii, 13.

καθὼς, *non sicut*] Hebraismus: pro, *non similis ei pani*. Par locutio, ἔτως [*sic*] Rom. iv, 18. supra i, 8. & alibi.

καὶ ἀπέθανον. & mortui sunt] Iterum Hebraismus copulam ponens pro relativo: *Non talis panis qualis ille, quo manducato patres vestri mortui sunt*.

59. ἐν συναγωγῇ διδάσκων, *in Synagoga docens*] *Palàm*, loco publico, ubi plurimi erant testes sermonis. Facit hoc ad fidem narrationis, ut Actor. xxvi, 26.

60. ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, *ex Discipulis ejus*] Non ex Duodecim, sed ex aliis qui frequentiores erant Iesu sectatores.

Σκληρὸς, *Durus*] *σκληρὸς* Syrus hic, quæ vox passim per σκληρὸν [*durum*] vertitur à Græcis, ut Deut. i, 17. Significat autem *perplexum, inexplicabile*.

τίς δύναται αὐτῷ ἀκούειν; *quis potest eum audire?*] *Quis patienter audiat?* Hic verò semet accusant qui de dubiis Magistrum non interrogent.

61. σκανδαλίζῃ; *scandalizat?*] *Offendit vos* tanquam incredibile, ut supra 52.

62. Εὖν θεωρεῖτε, *Si ergo videritis*] Si aut ipsi videritis aut aliorum certo testimonio cognoveritis: nam & *cognoscendi* significatum habet, ut supra iv, 19. infra xii, 19, 45. xiv, 17. Actor. xxi, 20. Hebr. vii, 4.

30 ἀναβαίνοντα ὅπου ἦν τὸ πρότερον; *ascendentem ubi erat prius?* In cælum ubi antè fuit ὁ λόγος [*Verbum*] cum esset πρὸς τὸ θεόν [*apud Deum*], supra i, 1. nam Dei regio cælum. Tribuit Christus sibi quod τῷ λόγῳ [*Verbo*] convenit: Quid ni? cum & Animum & Corpus seorsim soleamus appellare *hominis* vocabulo. Etiam animis mortuorum Homerus dat propria hominum nomina. Et modò Christus cum carnem & sanguinem suum nominasset, subjunxit *me*. Vide infra xx, 2, 13. Est autem hic aposiopesis, ut sæpe apud quoslibet auctores, post *Quid si*: *Varia supplent Interpretes*. Ego sic suppleam, *At tunc saltem non percipietis quod nunc non percipitis, verba mea non posse ex usu populari intelligi? nam corpore meo procul in cælum amoto, nulla spes erit ejus manducandi secundum sensum illum crassiores*.

63. τὸ πνεῦμα ἐστὶ τὸ ζωοποιεῖν, *Spiritus est qui vivificat*] Res sunt animi, quibus vita æterna comparatur. Diximus ad Matth. xxvi, 41. voce πνεῦμα [*spiritus*] modò τὸ ἡγεμονικὸν [*vim illam quæ imperat*] significari, modò *animum* totum, ut infra xi, 33. xiii, 21. Actor. xix, 21. Atque hoc posteriore sensu hic sumere simplicius est.

ἡ σὰρξ ἐκ ὧφελεῖ εἶδέν. *caro non prodest quicquam*] Caro nulla, ne mea quidem, ita ut vos putatis sumpta, potest vitam dare æternam: est enim pabulum temporarium.

τὰ ῥήματα ἃ ἐγὼ λαλῶ ὑμῖν, πνεῦμα ἐστὶ, *verba, quæ ego locutus sum vobis spiritus sunt*] Præcepta mea, quæ morte mea, quam carnis & sanguinis nomine significavi, sancientur, pertinent ad animi actiones. Ergo πνεῦμα [*spiritus*] hic significat πνευματικά [*spiritualia*], quomodo ferme πνεῦμα [*spiritus*] etiam sumitur ii Corinth. iii, 6. significans Christi

Christi praecepta cordi inscripta, id est, cor conformatum Christi praeceptis.

καὶ ζωὴ ἐσιν. *Et vita sunt*] καὶ [Et] pro *ideo*. ut supra v, 30. Quia ad animi actiones pertinent, ideo ad vitam aeternam proficere possunt, quæ aliâ re nulla est parabilis. Dicitur autem *vita* id quo vita aeterna paratur, ut infra xii, 50. xvii, 3. Hinc mox vocantur *ῥήματα ζωῆς αἰωνίης* [verba vitæ æternæ], ubi genitivus, ut sæpe, continet Effecti significationem.

64. Αἱ εἰσὶν ἐξ ὑμῶν τινες οἱ ὅτι πειθεύουσιν. *Sed sunt quidam ex vobis, qui non credunt*] Sed non miror perversè hæc à vobis accipi: Sunt enim vestrorum non pauci qui fidem mihi non adhibent, idque ob animi superbiam ac contumaciam.

ἦδει γὰρ ἐξ ἀρχῆς, *sciebat enim ab initio*] Iam ab initio, ex quo eum sectari illi cœperant, noverat cujusque animum. Sic ἀπ' ἀρχῆς [ab initio] Luc. i, 2.

καὶ τίς ἐστιν ὁ παραδόντων αὐτόν. *Et quis esset traditurus eum*] Non tantum in reliqua sectantium se turba, sed & in numero Duodecim sciebat unum esse qui animum sibi addictum non haberet, & qui scelera sceleribus cumulando ad Magistri prodicionem perventurus esset.

65. διὰ τὸτο εἶρηκα ὑμῖν, *Propterea dixi vobis*] Quia hoc verum esse sciebam, ideo modò dixeram ea quæ exstant commate 44.

ἐὰν μὴ ᾗ δεδομένον αὐτῷ ἐκ τοῦ πατρὸς μου. *nisi fuerit ei datum à Patre meo*] Hic dare alicui vocat quod supra aliquem trahere, dare scilicet ut penitus Christo credat; quod non datur nisi piis, modestis, discendi avidis. Sic Iurisconsulti notant sæpe datum id intelligi quod & acceptatum sit.

66. εἰς τὰ ὀπίσω, *retro*] Id est, Redierunt unde venerant. Sic ἀποσρέφειν εἰς ὀπίσω [verti retro] in Psalmis & alibi. Sic Luc. xvii, 31. infra xviii, 6. ἀπηλλοτριώθησαν εἰς τὰ ὀπίσω [abalienati sunt retrorsum] Esaiæ i, 4.

ἐκέτι μετ' αὐτῶν περιεπάτην. *jam non cum illo ambulabant*] Ne reversi quidem sunt ut eum sectarentur.

67. Μὴ καὶ ὑμεῖς θέλετε ὑπάγειν; *Numquid & vos vultis abire?*] Ostendit se nullius ministerium sui causâ quærere, ac ne velle quidem discipulos nisi volentes.

68. Σίμων Πέτρος, *Simon Petrus*] Cæteris fervidior ac proinde societatis nomine sermonem fuscipiens.

πρὸς τίνα ἀπελευσόμεθα; *ad quem ibimus?*] Nihil tale docent Scribæ. Matth. vii, 29. Iohannes autem Baptista ipse nos ad te relegavit.

ῥήματα ζωῆς αἰωνίης ἔχεις. *Verba vitæ æternæ habes*] Affirmat idem se sentire quod Christus modò dixerat, Ipsius sermones duces esse ad vitam aeternam.

69. Καὶ ἡμεῖς πεπιστεύκαμεν, *Et nos credidimus*] Iampridem Iohanni tibiue affirmanti id credidimus.

καὶ ἐγνώκαμεν, *et cognovimus*] Imò certò quasi per suasi sumus, tum miraculorum conspectu, tum sermonis efficaciam atque auctoritate. Sic & supra i, 42. post πιστεύομεν [credimus] ponitur οἶδαμεν [scimus]. Clemens Stromatum vi, πείσιν γνωσικὴν [fidem scientificam] sitam ait ἐν βεβαίᾳ καταλήψει [in firma comprehensione].

ὅτι σὺ εἶ ὁ Χριστός, *te esse Christum*] Ac proinde tibi in omnibus tum quæ capimus, tum quæ non capimus fidem habendam. Eodem sensu idem mox de Iesu Martha affirmat xi, 27.

ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος. *Filium Dei viventis*] Non Iosephi, ut modò cæteri dixerant. Vide Matth. xvi, 16.

70. τὰς δώδεκα ἐξελεξάμην, *duodecim elegi*] In propiorem amicitiae gradum, in contubernium.

10 εἰς διάβολός ἐστιν; *unus Diabolus est*] Qui innocentibus malum struunt vocantur *διάβολοι* [Diaboli], ut Matth. xiii, 39. Neque tantum respondet hæc vox voci *Satana* quam hic usurpat Syrus, de qua egimus Matth. xvi, 23. sed & voci *ἔχθρα* [hostis], ut cum Amani hoc nomen tribuitur Ester. vii, 4. viii, 1. Indicat Christus melius Petrum de sodalibus suis sentire quam res haberet, & unius exemplo cæteros sollicitos reddit. Videtur autem Iudas jam tum Iesu malè voluisse, quod ejus praecepta ab ipsius studiis plurimum discrepant.

71. Ελεγε ὁ Ἰούδας, *Dicebat autem Iudam*] Hoc addidit Iohannes, ne quis de alio quo Apostolorum dictum hoc suspicaretur.

CAPUT VII.

1. **K**αὶ περιεπάτει, *Ambulabat*] id est, *versabatur*] ἧ, quod hic habet Syrus frequentissime significat *in loco aliquo degere atque versari*. id περιπατεῖν [ambulare] vertunt Hellenistæ, ut Dan. iv, 29, supra vi, 66. infra xi, 54.

μετὰ ταῦτα, *post hæc*] Id est, etiam postquam acciderant quæ jam narrata sunt, perrexit vivere in Galilæa ex quo eò venerat; quod narratum est supra vi, 1.

ὁ γὰρ ἤθελεν, *non enim volebat*] Videtur antiquissima lectio fuisse ἔκ ἐδύνατο [non poterat]. quod mutatum à delicatis, quasi Christi potentiae injuriam faceret; cum nihil aliud significet quàm non potuisse eum tutò eo tempore Hierosolymis versari, accensis recente famâ, necdum satis restinctis odiis.

οἱ Ἰουδαῖοι, *Iudæi*] Plebs incitatu Primorum, per seditionem, ut sæpe. Quod genus mortis ut non aptum Patris instituto vitabat Christus.

2. ἡ σκηνοπηγία. *Scenopegia*] sive *tabernaculorum fixio*. Quoties temporis aut loci nomen proprium disertè memorat Iohannes, facit id plerumque cum emphasi. Scenopegia Iudæis in memoriam revocabat tempus illud quo in locis vastis atque incultis sub Dei præsidio militariter habitaverant, Levitici xxiii, 43.

3. οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ, *fratres ejus*] Galilæi cognati Mariæ, quorum posteros δεσποσύνας [dominicos] vocavit ætas posterior.

μεταβῆθι, *transi*] Excitantium est. Excede ex his latebris. Nam Galilæa ignobilis erat regio præ parte Hierosolymitana, ubi Senatus, ubi tanta populi, tanta exterorum multitudo.

60 ἵνα καὶ οἱ μαθηταὶ σε, *ut & discipuli tui*] Qui ibi cœperunt auditores tui & fautores esse.

τὰ ἔργα, *& ὅσα ποιῇς, opera tua quæ facis*] Hoc ideo, quia majora & plura in Galilæa fecerat quàm in Iudæa.

4. Οὐδεὶς γὰρ ἐν κρυπῷ τι ποιεῖ καὶ ζητεῖ, *Nemo quippe in occulto quid facit, & quærit*] Ἔστ̃ Hebraismus copulam ponens pro relativo. *Nemo enim clam sua agit qui celebrare esse cupiat*: quod ipsi de Christo opinabantur, ex suo ingenio metientes alienum. Nam ipsi ex ipsius celebritate sibi gloriam quærebant, hoc, ut credibile est, præcipuè optantes ut Iesu auctoritas à Synedrio approbaretur. Vide infra 26.

ἐν παρήσεια εἶναι in palam esse] *Clarus esse*. Nam vocem παρήσειας à Macedonibus acceperunt Iudæi, sed significatu extensiore. Sæpe enim significat securitatem aut fiduciam, ut Levit. xxvi, 13. & infra xi, 54. Hebr. x, 19. interdum claritatem nominis aut facti, Coloss. ii, 15. ut ab aliis notatum.

εἰ ταῦτα ποιεῖς, si hæc facis] Ποιεῖν [Facere] hic potestatem perpetuam faciendi significat. Si potes, inquit, & ubi & quoties vis talia facere, aquam mutare in vinum, panes quasi in infinitum multiplicare.

Φανερώσον σεαυτὸν τῷ κόσμῳ. manifesta te ipsum mundo] Magnæ hominum multitudini, qualis est Hierosolymis, ut infra xi, 1, 19.

5. ἐπίστευον, credebant] Non omnino, non ut oportebat. Sperabant aliquid magni de illo; sed nihil certi apud se constituerant, neque ei parebant.

6. Ο καιρὸς ὃ ἐμὸς ἔγω πάρεστιν. *tempus meum nondum advenit*] Dies festi habent suos καιροὺς, מועד [stata tempora] Levit. xxiii, 4. Καιρὸς τὸ σκηνοπηγίας [tempus scenopegiæ] est tempus colligendarum in horreum frugum agri, ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν ἔργων τῶν ἀγρῶν [in congregatione frugum agri], Exod. xxiii, 16. Mos Christi est eos qui tentandi causâ adveniunt per allegoricas locutiones eludere. Sic de Templo destruendo, sic de manducando Corpore & Sanguine suo egit, pluraque sunt ejusmodi. Volebant Iesum adscendere Hierosolyma, quia jam ipsum tempus esset colligendarum frugum; Christus artificiosè indicat suarum frugum colligendarum tempus nondum advenisse; ἔγω πάρεστιν, ait, *nondum venit*. Venire enim debebat & post Pascha & post Pentecosten, id est, post mortem & resurrectionem, & post inscriptionem legis novæ in cordibus Apostolorum per Spiritum. Non multò enim post cæperunt colligi fideles ubique terrarum, & nomen Iesu cæpit esse celebre ἐν παρήσεια [palam]. Sic συναγεῖν [congregare] sumitur supra iv, 36.

ὃ ἢ καιρὸς ὑμέτερος πάντοτε ἐστὶν ἑτοιμὸς. *tempus autem vestrum semper est paratum*] Vobis semper promptum est colligere fructus vestros, hominum gratiam & hujus vitæ commoda.

7. Οὐ δύναται ὁ κόσμος μισεῖν ὑμᾶς. *Non potest mundus odisse vos*] Generali quodam odio scilicet, quale fuit quo Christus exceptus est, & diu Christiani: nam illud non nascitur, nisi ex dogmate quod maximæ partis hominum affectibus repugnat.

ὅτι ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ αὐτῶν ὅτι τὰ ἔργα αὐτῶν πονηρὰ ἐστίν. *quia ego testimonium perhibeo de illo quod opera ejus mala sint*] Probitas dogmatis mei collata cum ipsorum vita quàm ea fœda sit ostendit. Vide supra iiii, 91. Confer Sap. ii, 12.

8. Ὑμεῖς ἀνάβητε εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην. *Vos ascendite ad diem festum hunc*] *Ite figite tabernacula vestra*.

Εγὼ δὲ ἀναβαίνω εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην, *Ego autem non ascendo ad diem festum istum*]. Omnino fuit hæc vetus scriptura; nam si ἔγω [nondum] fuisset Porphyrii tempore, nunquam hinc Christum calumniatus esset de mendacio: nam in voce ἔγω [nondum] fuisset nodi solutio: quem ut evaderent, alii ἔγω [nondum] scripserunt, alii ἐκ ἀναβαίνω νῦν [non ascendo nunc], alii rursus deleverunt ταύτην [istum]: quibus omnibus nihil opus. Dixit hic ἑορτὴν ταύτην [festum diem istum], sicut ἐκ τῶν τῶ γεννήματι τῷ ἀμπέλαι. [de hoc genere vine] Matth. xxvi, 29. utrunque sensu mystico. Festum Tabernaculorum Christi est illud tempus quo constitui passim Ecclesiæ cæperunt, Apoc. xiii, 6. cùm habitare etiam Iaphet cæpit in tabernaculis Sem, juxta sensum mysticum, Gen. ix, 27.

20. ὅτι ὁ καιρὸς ὃ ἐμὸς ἔγω πεπλήρωται. *quia meum tempus nondum impletum est*] Πληρῶσαι [Impleri] aut συμπληρῶσαι [compleri] propriè dicitur de certo tempore quod expectandum est, ut Levit. xxv, 20. Num. vi, 5. Actor. ii, 1. vii, 23. Gal. iv, 4. Lucæ xxi, 24. Primum oportebat Iesum Regem constitui; deinde exire debebat sceptrum ejus ex Sione; postremò figere debebat latissimas Regni sui sedes.

9. ἔμεινεν ἐν τῇ Γαλιλαίᾳ, *mansit in Galilæa*] Subsistit aliquandiu, ut sequentia ostendunt.

10. & Φανερώς, ἀλλ' ὡς ἐν κρυπῷ. *non manifestè, sed quasi in occulto*] Ne si populus magno comitatu à Galilæa usque Hierosolyma veniret, concitatos in se animos magis accenderet.

11. Οἱ ἔν Ιερουσαλὴμ, *Iudæi ergo*] Mos sæpe est Iohanni vocem Ιερουσαλὴμ [Iudæorum] sumere κατ' ἐξοχὴν [per excellentiam] ut Senatores significet, ut apparet mox 13. Vide supra v, 16.

ἐζήτην αὐτὸν ἐν τῇ ἑορτῇ, *quærebant eum in die festo*] Mirabantur eum latere, qui solitus erat se talibus ostendere & audiendi sui copiam facere.

Πᾶς ἐστὶν ἐκεῖνος; *Vbi est ille?* Contemptim ut Matth. xxvii, 63. Sic & infra 35.

12. γογγυσμὸς πολὺς, *murmur multum*] *Susurri. ὅτι ἀγαθὸς ἐστίν. quia bonus est*] Hoc dicebant maximè Galilæi, qui & factis & verbis ipsius comitatem erant experti.

ἡλάνθῃ τὸ ὄχλον. *seducit turbas*] Quasi doceret contemnere Sabbatum.

13. Οὐδεὶς μέντοι, *Nemo tamen*] Hoc εἰδὲς [nemo] ad melius sentientes referendum est.

παρήσεια, *palam*] *Coram omnibus, aut multis*, ita ut ad Senatorum aures renuntiari posset.

14. τῆς ἑορτῆς μεσότης, *medio festo tempore*] *ἑορτὴν [Festum tempus]* etiam Iosepho dici totum tempus octo dierum, quorum primus & ultimus propriè sacri erant, diximus ad Matth. xxv, 1, 5. Expectabat Iesus id tempus quo Iudæi à sacrificiis vacui magis possent vacare auditioni.

ἀνέβη ὁ Ἰησοῦς εἰς τὸ ἱερὸν καὶ ἐδίδασκε. *ascendit Iesus in templum & docebat*] Tum primum eò venit ad docendum. Copula pro finali.

15. ἐθαύμαζον, *mirabantur*] Vide Matth. xiii, 55

Opponuntur γραμματεὺς [*scriba*] & τέκτων [*faber*]. Sirach. xxxviii, 25, 28.

Πῶς ἐστὶ γράμματα ὀδεῖ, *quomodo hic literas scit*] Συρος, *librum*, Legis scilicet, quæ τὰ ἱερὰ γράμματα [*sacrae literæ*], 11 Timoth. iiii, 15. Ideo qui νομοδιδασκαλοὶ [*legis doctores*] vocantur iidem & γραμματεῖς [*scribae sive scripturarii*].

μὴ μεμαθηκώς; *cum non didicerit*] ? Nemo præceptor in discipulorum suorum grege eum viderat.

16. Ἡ ἐμὴ διδασχὴ, *Mea doctrina*] Quæ meo ore promitur.

ἐκ ἐστὶν ἐμὴ, *non est mea*] Non est aliquid quod industriā meā mihi comparaverim, ut inde, quod homines solent, gloriam vener. Vide mox 18.

ἀλλὰ τὸ πῶς ἐμὴν με. *sed ejus qui misit me*] Is mihi indidit, quid dicerem. Suprà iii, 32.

17. Εἴ τις θέλῃ τὸ θέλημα αὐτοῦ ποιεῖν, *Si quis voluerit voluntatem ejus facere*] Si quis ita animo comparatus sit, ut qualemcunque voluntatem Dei sibi revelatam, quantumcunque carnis affectibus contrariam, obsequenti animo amplecti velit.

γινώσκειται περὶ τῆς διδασχῆς, *cognoscet de doctrina*] Idemum aptus erit ut judicet de meo dogmate, quippe mentem habens non impeditam; sicut oculi de coloribus tum demum recte judicant cum nullo pravo humore suffusi sunt. Alioqui enim quæ falsa esse vellemus, ea non facile credimus. Iustinus Colloquio cum Tryphone, Εἴ τις ἐν μὴ τῶν διδασγμάτων τῶν αὐτῶν ὑψάντων καὶ θελόντων παρὰ τὸν λαόν, καλεῖσθαι, καὶ ἀφρονήσῃτε, καὶ μετὰ τοιαύτης ἐνστάσεως καὶ νῦν τοῖς προφητικοῖς λόγοις προσέλθῃτε, ἵνα τὰ αὐτὰ παύσῃτε ὑπὸ τῶν ὑμετέρων ἀνθρώπων, ἀ καὶ αὐτοὶ οἱ προφῆται ἐπαθόν, καὶ δύνασθε ὅπως ἐδὲν ἀπὸ τῶν προφητικῶν ὠφέλιμον λαβεῖν [*Nisi igitur contemnatis dogmata eorum qui semet exaltant ac Rabbi, Rabbi dici volunt, eoque animo ac proposito ad Propheticos accedatis sermones, ut parati sitis eadem à vestra ætatis hominibus pati, quæ passi sunt Prophetæ, nihil utilitatis ex scriptis Prophetis capere potestis*]. Adde quòd Deus illustrat eos qui vitiis suis non patrocinantur. Platonis est, Μὴ καθαρόν τι καθαρόν ἐφάπτεσθαι μὴ ἐθμιμῶν [*Purum ab impuro tangi nefas*]. Et Socratica erat sententia: *Quibus satis persuasum est ut nihil vellent se esse quam viros bonos, his reliquam facilem esse doctrinam*. Meminit Augustinus Epist. xxi. Adeò & illud verum,

τῷ καὶ πονεῖν καὶ Θεὸς βοηθαμενός.

[*Adjutor ipse est, sed laboranti Deus*].

Chrysostomus in iv ad Rom. cum προσκόπειν [*offendere*] interpretatus esset ἀπιστεῖν [*incredulum esse*], addit, τὸ δὲ προσκόπειν ἐκ τῆς μὴ προσέχειν γίνεται, ἐκ τῆς πρὸς ἑτέρας κεχνηέναι [*offendere nascitur ex eo quod quis animum non advertit, quod aliis rebus inhiat*].

ἀπ' ἐμαυτοῦ, *à meipso*] Vide suprà v, 30.

18. Ο ἄφ' αὐτοῦ λαλῶν, τὴν δόξαν τὴν ἰδίαν ζητεῖ [*Qui à semetipso loquitur, gloriam propriam querit*] Nemo est qui se à Deo missum falsò prædicet, nisi ea re honorem & quæ honorem sequuntur comoda venetur. Nemo gratis malus est. ἀφ' αὐτοῦ [*à se*], id est, sua cogitata proferens, cum Dei mandatum præferat.

ὁ δὲ ζητῶν τὴν δόξαν τῆς πῶς ἐμὴν αὐτὸν, *qui autem*

querit gloriam ejus qui misit eum] Cujus & verba & facta non aliò spectant quàm ut Deus honoretur, quique propterea nihil ad gratiam dicit, nihil veri salutaris quamvis acerbi subticet, honores non ambit, vitā tenuissimā contentus est.

ἐστὶ ἀληθὴς ἐστὶ, *hic verax est*] *Hic dignus est cui fides habeatur*; suprà v, 32.

καὶ ἀδικία ἐν αὐτῷ οὐκ ἐστίν. *& injustitia in illo non est*] Hic ἀδικία & ἀλήθεια [*injustitia & veritas*] opponuntur 1 Cor. xiii, 6. & impostura vocatur ἀπάτη τῆς ἀδικίας [*seductio iniquitatis*], 11 Thessal. ii, 10. Sensus est, Falsi crimen de eo credibile non est, cum absit mentiendi causa.

19. Οὐ Μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὸν νόμον, *Nonne Moses dedit vobis legem*] Deuteron. xxxiii, 4. Redit ad id quod dixerat, Suum dogma ab iis ideo damnari quòd animum non haberent promptum ut Deo obediant. Quod probat ex Lege Moysi, quam à Deo esse negare non poterant, quod de Christi dogmate negabant. Moses ille eximius, quo Magistro vos jactatis.

ἐδεῖς ἐξ ὑμῶν ποιεῖν τὸν νόμον; *nemo ex vobis facit legem*] ? Id est, Non est vobis serium propositum vitam vel ad illam Legem instituendi. Sic ποιητὰς νόμου [*factores legis*] vocat Paulus eos qui ad Legis normam seriò se componunt, etiam si fortè in minutulis lapsent, Rom. ii, 13. Vide Matth. vii, 23. Illud autem nemo intelligendum ἐπὶ τὸ πᾶν [*ut plerumque*], de maxima parte, ut Psalm. xiv, 3. Rom. iii, 10.

20. Τί με ζητεῖτε ἀποκτεῖναι; *Quid me queritis interficere*] ? Vel hoc ipso apparet quàm longè absitis ab ipsius Legis obedientia, cum me popularem vestrum innocentem, bene de vobis meritum, vultis morte afficere. Tribuit autem populo id quod proprium erat Primorum populi.

Δαιμόνιον ἔχεις. *Dæmonium habes*] Græci dicerent, Δαιμονῶς, *Insanis, Furia te agitant*. Vide Matth. xi, 18. Non fiebat credibile plebi, quenquam in populo esse qui necem Iesu machinaretur. At certe eam sibi auctoritatem factis pepererat Iesus, ut nihil ab ipso affirmatum temere deberet rejici.

21. Απεκρίθη ὁ Ἰησοῦς, *Respondit Iesus*] Λοιδόρευμεν καὶ ἐκ ἀντελοιδόρεω [*Convitiis petitis convitia non reponebat*] 1 Petri ii, 23. Ad convitium docendo respondet.

Ὁ ἔργον ἐποίησα, *Vnum opus feci*] Vnum nec molestum opus Sabbato feci, ægrotum voce sanando.

καὶ πάντες θαυμάζετε. *& omnes miramini*] Quod mox explicat ἐμοὶ χολᾶτε [*mibi indignamini*]: sic θαυμάζειν pro offendi ponitur Eccl. v, 8. Sirach. xi, 21.

22. Διὰ τῆτο, *Propterea*] Ἐλείψις [*Defectus orationis*]; supple, *Audite quod dicam. Quia eo facto offendimini, accipite meam purgationem*. Sic sæpe καὶ καὶ ἕνεκα [*propter hoc*] apud Hebræos, ut Osee ii, 14.

Μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὴν περιτομήν, *Moses dedit vobis circumcisionem*] Præcepit, Levit. xii, 3.

ἐχ' ὅτι ἐκ τῆς Μωσέως ἐστίν, *non quia ex Mose est*] Explicatio antè dicti; *non quòd dicam à Mose primum institutam*.

ἀλλ' ἐκ τῶν πατέρων, *sed ex Patribus*] Ἐκ [Ex] pro
παρὰ [ab]. venit ab Abrahamo, Isaac & Iacobo.

καὶ ἐν σαββάτῳ περιτέμνεται ἄνθρωπον. & in Sabbato
circumciditis hominem] Id est puerum בן ארבע [fi-
lium hominis]. Sic infra xvi, 21. Illud & [εἰ] est
rationale: quasi dicat, propterea, reverentiā patrii
instituti opus facitis Sabbato. Sententia est Hebræo-
rum, כִּלְיָהוּהָא רִוְחָא שַׁבְּתָא circumcisio pellit Sab-
batum.

23. Εἰ περιτομὴν λαμβάνει ἄνθρωπος ἐν σαββάτῳ,
Si circumcisionem accipit homo in Sabbato] Si hoc licet
& fas est, in quo tam multa concurrunt quæ servilia
videri possent nisi pietatis causā susciperentur.

ἵνα μὴ λυθῇ ὁ νόμος Μωσέως, ut non solvatur Lex
Mosis] Vt maneat præceptum illud de octavo die
facienda circumcisio, à Deo datum, à Mose per-
scriptum, supra 22.

ὅτι ὅλον ἄνθρωπον ὑγίη ἐποίησα ἐν σαββάτῳ; quia to-
tum hominem sanum feci in Sabbato? Paralysis totum
hominem occupaverat, & ego eum liberavi: quod
opus non tantum ad Dei honorem magis pertinet
quàm Circumcisio, sed & per se beneficium est, ac
proinde continetur in Naturæ præceptis, quæ anti-
quiora sunt ipsa Circumcisio, sicut Circumcisio
est antiquior rigido otio Sabbati per Mosem impe-
rato, ac propterea Sabbato præfertur. Si lex ritualis
cedit rituali antiquiori, quanto magis legi per na-
turam cordibus inscriptæ, ut quavis occasione mi-
seros juvemus?

24. Μὴ κρίνετε κατ' ὄψιν, Nolite judicare secundum
faciem] Sepositis personis, circa quas favor aut
odium nasci solent, rem nudam spectate: ὄψις [fa-
cies] hic est פנים [aspectus externus], quod πρό-
σωπον [facies] verti solet. Sensus desumptus est ex
Deut. i, 17. xvi, 19.

ἀλλὰ τὴν δικαίαν κρίσιν κρίνετε. *sed justum iudicium
iudicate*] Ex Zach. vi, 9. Ne in me damnate quod
vobis permittitis.

25. ἐκ τῆς Ἱεροσολυμιτῶν, ex Hierosolymitis] Sic sæ-
pe apud Iosephum vocantur, & Marci i, 5.

ὃν ζητοῦσιν ἀποκτεῖναι; quem quærunt interficere?]
Nam hi, ut cives, propius nosse poterant odium
Procerum in Iesum quàm qui ex aliis partibus in Vr-
bem venerant, quos modò ὄχλος [turbæ] nomine
significavit.

26. παρήσια λαλεῖ, palam loquitur] Palam, ut
supra 13.

ὃδὲν αὐτῷ λέγασιν. nihil ei dicunt] Ne docere qui-
dem à Synedrio vetatur.

ἀληθῶς ἐγνώσαν, verè cognoverunt] Ἀληθῶς [verè],
id est, certis indiciis. Sic infra xvi, 8. quod qui non
intellexerunt posuerunt ἀληθῶς [verè] antè ἐστίν
[est], quod secutus est Syrus: postea utrunque in
quosdam codices irrepsit.

οἱ ἄρχοντες, Principes] Syrus Ἰσώρ, id est, Se-
niores. Senatores Magni Synedrii, penes quos co-
gnitio erat de Prophetis veris aut falsis. Vide quæ
ad Luc. xiv, 1. & Matth. v, 22.

27. ὅταν ἐρχηται, cum venerit] Veniet; sic γινώ-
σκει, sciet.

πόθεν ἐστίν. unde sit] Quo patre natus sit: id enim
respondetur ad quæstionem πόθεν [unde] i Sam.
xxx, 13. i i Sam. i, 13. Ex mystica interpretatione

loci, Ecce virgo pariet, & aliis fortè similibus apud
quosdam Iudæos fama invaluerat Messiae patrem in-
dicari non posse. At hujus patrem nosse se sibi per-
suaserant, Iosephum scilicet.

28. Ἐκραξεν, Clamabat] Intendit vocem ut om-
nes audirent.

Καὶ μέ οἶδατε, καὶ οἶδατε πόθεν εἰμί. Et me scitis, &
unde sim scitis] Puto legendum cum interrogatione,
Itane verò me nostis quo sim patre genitus? Nec aliter
puto legisse Tertullianum, qui Ad Praxeam sic ci-
tat: Neque me scitis unde sim, interrogationem ne-
gativè exponens. Christus sicut ab Aqua vulgari ad
spiritualem, à Cibo corporis ad cibum animi, ita
à patre terrestri ad cœlestem sermonem traducit.

καὶ αὐτὸς ἐμαυτὸν ἐκ ἐλήλυθα, & à meipso non veni]
Καὶ [εἰ] pro at: At sanè ego me huic muneri non in-
gressi, sed qui me misit, is Pater est meus. Sic ἐρχόμε-
νος [qui venit] supra i, 15. ἐλήλυθας [qui veni-
sti] i i i, 2. & alibi,

ἀλλ' ἐστὶν ἀληθινὸς ὁ πέμψας με, sed est verus, qui
misit me] Subintellige πατὴρ [Pater], κατὰ τὸ ση-
μαινόμενον secundum id quod significatur]: nam in vo-
ce πόθεν [unde] hoc inerat. Sic supra τὸ ἄγρον τὸ ἀλη-
θινόν [panem verum] vi, 32. Supra aliquoties voci
ὁ πέμψας με [qui misit me] additur πατὴρ [Pater]
v, 30, 37. vi, 39, 44. Qui me misit, is verè est Pa-
ter meus.

ὃν ὑμεῖς ἐκ οἶδατε. quem vos nescitis] Nescitis quo
sit ingenio, quo affectu ergà genus humanum, quo
cultu delectetur. Vide supra i, 18. & quæ ibi dicta.

29. Εγὼ οἶδα αὐτόν, Ego scio eum] Ego eum quis
sit, quid velit, quid cogitet, quas leges quibus præ-
ferat, intimè novi. Referenda hæc ad superiorem
quæstionem de sanatione in Sabbato.

ὅτι παρ' αὐτοῦ εἰμι, quia ab ipso sum] Ab ipso duco
auctoritatem & potestatem miracula tanta faciendi:
quod infra x, 36. dicitur à Patre esse sanctificatum.
Sic πόθεν ἐστίν [unde est] sumitur Matth. xxi, 25.
infra ix, 29. Allusio est ad illud supra dictum πόθεν
ἐστίν [unde est] sensu alio.

καὶ κενὸς με ἀπέστειλεν. & ipse me misit] Ab ipso &
mandata accepi, supra i i i, 17, 34. Ratione hujus
tum sanctificationis tum missionis Deum rectè Pa-
trem suum dici infra quoque probat x, 37.

30. Εζήτην ἐν αὐτῷ πιάσαι. Quærebant ergo eum
apprehendere] Quidam ex adstantibus manus ei in-
jicere volebant, nempe ut eum ad Synedrium ad-
ducerent. cui id sciebant gratum fore.

ἡ ὥρα αὐτοῦ. hora ejus] Tempus Passionis à Patre
electum ut opportunissimum salutis humanæ. Id sæ-
pe ὥραν [horam] vocat Iohannes vi i i, 20. & alibi.
Vide Responsum ad Orthodoxos cxxi. in Iusti-
ni Operibus. Ante id tempus voluntates quamvis
malæ ab effectu Divina quadam vi inhibebantur.

31. ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν, crediderunt in eum] Non
ut in Christum, (nam de eo dubitabant), sed ut in
hominem à Deo missum.

πλείονα σημεῖα, plura signa] Nam plurima ipse eti-
am Iohannes subticuit: infra xx, 30. xxi, 25.

32. γογγύζοντες περὶ αὐτοῦ, murmurantem de illo]
Clam hæc mussitantem. Sic γογγυσμὸς πολὺς περὶ
αὐτοῦ [murmur multum de eo] supra 12.

ἀπέστειλαν οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, miserunt Pha-
risæi

risai & summi Sacerdotes] Id est, rem urserunt in Synedrio tum Pontificum primores, tum alii sectæ Pharisaicæ, quorum illi dignitatis, hi traditionum suarum imminutionem metuebant, quandoquidem populus tam bene de Iesu sentire cœperat. Vide infra XI, 47. Sed Sadducæi ista non curabant, traditionum contemtores & ad dignitates nixi Romana potestate non aura populari.

ὑπηρέτας, ministros] שוטרים *[executores]* qui Senatorum judicia exsequiebantur.

33. *Ετι μικρὸν χρόνον μετ' ὑμῶν εἰμι, Adhuc modicum tempus vobiscum sum*] Ostendit omnia sua agi dispositu Divino speciali atque eximio, & simul vanum esse ipsorum conatum, quia & nunc nocere ipsi impedirentur, & posthac ubi in cælum ipse adscendisset multò magis. Mortem suam in medio positam silentio transit, quia non pertinebat ad id quod hic agitur.

καὶ ὑπάγω πρὸς τὸ πᾶν ἀνθρώπων. *& vado ad eum qui me misit*] Renuntiaturus legationem: quasi dicat, Videtè quomodo tractandus sit vobis Legatus.

34. *Ζητήσατέ με καὶ ἐὰν εὐρήσεται. Quæretis me, & non invenietis*] Non esse hoc exprobrantis, sed communiter dictum bonis & malis apparet infra XII, 33. Hebræorum est indicativo adjecta copulâ uti pro subunctivo, quo carent. Sensus ergo est, Si me quæritis non comparebo. Hoc sensu phrasis hæc reperitur Psalm. x, 15. xxxvii, 10. Esaia XL, 12. Os. ii, 7.

καὶ ὅπῃ εἰμι ἐγὼ, ὑμεῖς δὲ δύνασθε ἐλθεῖν. & ubi ego sum, vos non potestis venire] Noli cum Nonno εἰμι *[eo]* legere, quod Poëticum est & nostris Scriptoribus incognitum. Tam εἰμι *[sum]* hic est pro futuro quàm δύνασθε *[potestis]*. Vide Matth. xvi, 11. sic infra XII, 33. ubi hic sensus repetitur, ὑπάγω *[vado]* est pro ὑπάξω *[vadam]*; quanquam alio fine ibi Apostolis hoc dicitur quàm hic plebi; ibi ut amicis, hic ut inimicis.

35. *πρὸς ἑαυτοὺς, ad semetipsos*] *Inter se*: ut Matth. xvi, 7. & alibi.

ὅτι ἡμεῖς δὲ ἐκ εὐρήσομεν αὐτόν; quia non inveniemus eum] Id est, *ut eum invenire non possimus*, ut hic optimè vertit Syrus. Sic i Sam. vii, 18. Græcè, *τίς εἰμι ἐγὼ, Κύριέ μου, Κύριε, καὶ τίς ὁ οἶκός μου, ὅτι ἠγάπησάς με ἕως τῶτων; [quis ego sum Domine Deus, & quæ domus mea, quia amasti me hucusque]?* *ut me diligeres.*

εἰς τὴν διασπορὰν τῶν Ἑλλήνων, in dispersionem Gentium] Vox διασπορᾶς *[dispersionis]* Iudæis Græcè loquentibus, quos *Hellenistas* dici mos habet, significat ea loca in quibus Israël posteri exsulabant, *נָצַר* *[dissipatus]*, ut videre est Deut. xxx, 4. Nehem. i, 9. Psalm cxlvi, 2. i Maccab. i, 27. In loco illo Psalmi Lxx. habent *ταῖς διασπορᾶς τῆς Ἰσραήλ* *[dispersiones Israël]*; at Symmachus *τὰς ἐξωσμένας* *[ejectos]*. Nobiles autem διασποραὶ *[dispersiones]* erant duæ, prior Babyloniorum, altera Græcorum; id est illa quæ sub Chaldæis, hæc quæ sub Macedonibus contigerat: nam Regnum Macedonum Hebræi vocant *מַלְכוּת מִצְרַיִם* *Regnum Græcorum*. Vide i Maccab. vi, 2. Sensus est, Ibitne Antiochiam aut Alexandriam, quò multi Israelitarum migrarunt sub Successoribus Alexandri? Hoc

autem potius quærent quàm de regionibus sub Partho, quia Syria & Ægyptus minùs longè aberant à Iudæa, & plurimi inde Hierosolyma festis diebus veniebant; non æquè ex Mediæ partibus.

καὶ διδάσκειν τὰς Ἑλλήνας; & docturus Gentes] Vt dogma suum spargat non tantum inter Israelitas, sed etiam inter Græcos, id est, eos qui, cum Israelitæ non sint, in iis locis habitant, Deum unum non agnoscentes. *אֲנִי נִפְלֵא* *impios* habet hic Syrus. Hoc volunt, Fortè sperat suum dogma, quòd ritibus Legis non multum tribuit, gratiosum fore apud alienigenas, ita ut eorum ope faciliè speret tutum se fore adversus conatus nostratium.

36. *Τίς ἐστὶν ὁ λόγος ὃν εἶπε, Quis est hic sermo quem dixit*] Nam nisi hoc vult, quem sensum habet sermo ipsius? Vbi enim in terra Palæstina præsidium sibi sperat, cum Romani ipsi in his locis plurimum deferant auctoritati Synedrii, cuius iudicium ipsi adversatur? Sic & Apostolos videmus nusquam minùs tutos fuisse quàm in Iudæa. Sed quò ipsi Iesum iturum putabant ut ipsorum insidias vitaret, eò, Iesu jam locum tutum ac gloriosum obtinente, ipsi coacti sunt fugam capere.

37. *Εν τῇ τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ τῇ μεγάλῃ τῇ ἑορτῇ, In novissimo autem die magno festivitatis*] Primus dies & ultimus τῇ ἑορτῇ *[temporis solennis]* erant festi, sed ultimus quo dabatur ἀφ᾽ εἰς λαοῖς *[dimissio populo]* celebrior & cum solenni lætitiæ significatione. Nam & palmas ramosque tum gestantes canebant *Hosanna*. Vocatur is dies *חַג הַמִּצְוֹת* *κλητὴ ἀγία* *[celebris sancta]* Levit. xxiii, 36. item *מִצְוֹת* *ἐξοδος* *[exitus]* Græcis. Multa de hac lætitiæ significatione in Thalmude titulo *Succah*.

εἰσῆκει ὁ Ἰησοῦς, stabat Iesus] Non inter deambulandum, ut aliàs, sermonem hunc habuit, sed stans & intentâ voce, quò magis attentionem excitaret.

Εάν τις διψᾷ, ἐρχέσθω πρὸς με, καὶ πινέτω. Si quis sitit, veniat ad me, & bibat] Ex rebus obviis sermonis occasionem capere Christus solebat. Eo autem die populus magnâ pompâ ex fonte Siloæ aquam hauriebat, canticum illud ex Esaia usurpans, *Haurietis aquas in gaudio de fontibus salutis*. Hoc conspecto docet eos Christus quis sit fons verè salutaris indicatus à Zacharia xiii, 1. Verba autem hæc sua sumit ex Esaia lv, 1. Sensus est, Qui desiderio felicitatis uritur (nam id *sitire* vocant Hebræi, ut & aliæ gentes) ad me veniat; ego sitim ejus restinguam.

38. *Ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ, Qui credit in me*] Qui mihi fidem ita adhibet ut mihi pareat atque vitam instituat, quemadmodum ego doceo, & qualem describit aliquatenus Esaia lvi, 7. & sequentibus.

καθὼς εἶπεν ἡ γραφή, sicut dicit Scriptura] Ita sæpe Iohannes, ubi non unum aliquem locum sed multorum consensum indicat. Quare & Syrus pluraliter hic *Scripturas* posuit, quomodo & supra habemus v, 39. Pertinent huc omnes loci qui de *effundendo Spiritu* agunt: nam *effusio* tacitam habet Aquarum comparisonem. Sed præcipuè respici puto locum Esaia dicto capite lvi, 11. *Erit sicut exitus aquarum cujus aquæ non deficient*: hunc enim locum videtur *παράφραζειν* *[fusiùs exponere]*.

ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτῆς ρέουσιν ὡδα] ζῶντες. *flumina de ventre ejus fluent aqua viva*] Apud exitus sive scaturigines aquarum solebant *conceptacula lapidea* fieri: ἀγλαῖα vocantur Græcis Proverbiorum v, 15. Hebræis modò כּוֹר, modò כּאֵר: nam hæc in privatis locis distingui ajunt Thalmudistæ, in publicis vocabula misceri. In horum medio erant tubi per quos aqua in publicum exsiliabat. Dicto loco Proverb. *Dispergantur fontes tui foras, & fluenta de medio conceptaculi.* Omne autem medium aut intimum Hebræis כּוֹר [venter], Græcis κοιλία dicitur, ut 1 Regum vii, 20. Matth. xii, 40. Dicitur igitur futurum ut sibi credentes ita repleantur aquâ ut contineri intra ipsos nequeat, sed undique magnis fluentis exsiliat. *Aquam* autem hic intelligit Spiritum Sanctum, ut statim Iohannes explicat. *Aqua viva est aqua jugiter fluens*, ut explicat Servius in codice Fuldenfi, addens *augurale esse verbum.* Merito autem sic vocatur Spiritus Sanctus, quia arrhabo est vitæ æternæ. Ποταμοὶ [flumina] vocantur non tantum amnes sed & quavis copia aquarum, Matth. vii, 25, 27. Est autem Hebraïsmus, ὁ πιστεύων [credens], & deinde αὐτῆς [ejus], pro quo Græci una voce dicerent ἡ πιστεύουσα [credentis].

39. περὶ τῆς πνεύματος ἢ ἐμελλον λαμβάνειν οἱ πιστεύοντες, *de Spiritu quem accepturi erant credentes*] Non tantum Apostoli, sed credentium ingens multitudo, cujus rei initium in cxx hominibus factum est in Pentecoste. Vide quæ ad Marcum xvi, 17. & deinceps.

ἔγω γὰρ ἦν Πνεῦμα, *nondum enim erat Spiritus*] Ita puto scriptum fuisse; nam ἅγιον [sanctus], quod Græci codices, nec omnes, habent & sequitur Arabs, Syrus & Latinus veteresque Scriptores non agnoscunt. Itaque explicandi causâ adjectum est, sicut in Græcis quibusdam ἐπ' αὐτοῖς [super ipsis], & in nonnullis *datus* ad vitandam calumniam Macedonianorum; quibus tamen minimè opus est: subintelligendum enim ex prioribus *credentium Christo.* Hic Spiritus credentium Christo adhuc erat exspectandus. Alioqui Spiritus Sanctus etiam de Prophetis dicitur 11 Petr. i, 21. & de Elisabeta Luc. i, 41. & de Zacharia ibidem 67.

ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἔδὲπ' ἔδοξάσθῃ. *quia Iesus nondum erat glorificatus*] Nondum in cælum ascenderat, ut explicatur Actor. i, 33. & Ephes. iv, 8, 9, 10. Regis enim est jam regnantis dona dare regia. Iustinus Colloquio cum Tryphone, Πάλιν ὡς ἐπεπροφήτευτο γενήσεσθαι δόμαλα, ἃ ἀπὸ τῆς χάριτος τῆς δυνάμεως τῆς πνεύματος ἐκείνης τοῖς ἐπ' αὐτὸν πιστεύουσι δίδωσιν, ὡς ἄξιον ἕκαστον ἐπίσταται, ὅτι ἐπεπροφήτευτο τὸτο μέλλειν γίνεσθαι ὑπ' αὐτῆς μετὰ τὴν εἰς ἔρανὸν ἀνέλευσιν αὐτῆς [Deinde quomodo prædictum sit dona exsutura, quæ ille ex gratia potentis Spiritus sui daturus esset in se credentibus, sicut quemque dignum sciret, quod & ipse præsignificaverat se facturum post suam in cælum adscensionem].

40. Πολλοὶ ἔν ἐκ τῆς ὄχλῃς, *Multi ergo ex turba*] Moti verborum Majestate percellente animos.

ὁ προφήτης, *Propheta*] Vide supra i, 21.

41. Μὴ γὰρ ἐκ τῆς Γαλιλαίας ὁ Χριστὸς ἔρχεται; *Numquid à Galilæa venit Christus?*] De loco ortus Iesu nihil nisi rumore ipsis constabat, de miraculis &

dogmate, visu atque auditu, quibus excitari debuerant ut de ortu aut ipsum aut cognatos ipsius interrogarent.

42. Οὐχὶ ἡ γραφὴ εἶπεν, ὅτι ἐκ τῆς σπέρματος Δαβὶδ, *Nonne Scriptura dicit: quia ex semine David*] Qui hæc dicebant à Doctoribus erant instituti apud quos traditiones istæ vigeant. Vide Matthæi xxi, 42.

καὶ ἀπὸ Βηθλεὲμ τῆς κώμης ὅπου ἦν ὁ Δαβὶδ, *& de Bethleem castello, ubi erat David*] Vide Matth. ii, 5. κώμας [castella aut vicos] vocant Scriptores nostri non rarò minora oppida, ut Luc. xxi, 13. Etiam Græci γῆ sæpe πόλιν [oppidum], interdum κώμην [vicum] vertunt. Davidis domus paterna Bethleem 1 Sam. xvi, 4. xvii, 12, 15. atque ibi gentilitia convivium celebrare erat solitus, 1 Sam. xx, 6, 29.

43. Σχίσμα, *Dissensio*] *Diversitas studiorum.* Sic infra ix, 16. x, 19.

44. Τινὲς ᾗ ἤθελον ἐξ αὐτῶν πιάσαι αὐτόν. *Quidam autem ex ipsis volebant apprehendere eum*] Subornati à Senatoribus. Vide supra 30.

45. Ἠλθον ἔν οἱ ὑπηρεταί, *Venerunt ergo ministri*] Postquam per dies aliquot Christum sectati erant, quasi eum prehensuri datâ occasione.

πρὸς τὰς ἀρχιερεῖς καὶ Φαρισαίους. *ad Pontifices & Phariseos*] Ἀρχιερεῖς [Pontifices sive summos Sacerdotes] hic intellige non tantum Cajapham & Annam, sed & alios familiarum Sacerdotalium Principes; Phariseos, cæteros è Senatoribus quibus prehensio cordi erat, quique hoc negotium urgebant.

46. Οὐδέποτε ἔτι εἰς ἄλλῃσιν ἄνθρωπος, *Nunquam sic locutus est homo*] ἄνθρωπος ὡς [vir] pro τῷ [aliquis], ut & infra 51. Ingenuè loquuntur: non causantur metum turbæ, sed animi conscientiam verbis Divinis commotam; tantò Magistratibus suis meliores. Confer Matth. vii, 29. 1 Cor. ii, 14.

47. Μὴ καὶ ὑμεῖς πεπλάνησθε; *Numquid & vos seducti estis?*] Etiam vos, qui, cum in ministerio nostro sitis, facile potestis discere ea quæ ad religionem pertinent?

48. Μὴ τις ἐκ τῶν ἀρχόντων ἐπίστευσεν, *Numquid ex principibus aliquis credidit*] Ex Senatoribus Magni Synedrui, qui jus habent cognoscendi de Propheta. Vide supra i, 1. & hoc capite 26.

ἢ ἐκ τῶν Φαρισαίων; *aut ex Phariseis?* Aut saltem ex Phariseis, qui & sanctitatis & eruditionis nomine excellent. Ita à duplici auctoritate argumentantur, Iudiciali & Magistrati.

49. Ἀλλ' ὁ ὄχλος ἔστι, *Sed turba hæc*] Populus terræ, ut loquebantur. *sæx populi.*

ὁ μὴ γινώσκων τὸν νόμον, *quæ non novit Legem*] Qui studium non ponit ut exactè Legem discat secundum Scholarum interpretationes & traditiones.

ἐπικατάρατοι εἰσι. *maledicti sunt*] ὄψω [abominatio], quod sæpissime Rabbini dicunt de populo terræ. Sumtum hoc ex Deuter. xxvii, 26. ubi *maledicti* aut *exsecrabiles* pronuntiantur qui ex Lege vivere noluerint. Quasi verò hoc ad illos apices pertineret qui nisi in Scholis disci non poterant: ideoque simplex aliquis piscator aut opifex secundum communem intellectum dans operam servandis Dei præceptis Deo placere non posset.

50. ὁ ἐλθὼν νυκτὸς πρὸς αὐτὸν, *qui venerat ad eum nocte*] Hoc additur ut intelligatur & Christi fautor & timidior. Ideo nec aperte ei patrocinator.

εἰς ὧν ἐξ αὐτῶν, *qui unus erat ex ipsis*] Vnus ē Senatu, ut apparet supra 111, 1.

51. Μὴ ὁ νόμος ἡμῶν κρίνῃ τὸ ἄνθρωπον, *Numquid lex nostra judicat hominem*] Κρίνῃ [*Judicat*], id est, *patitur judicari*. Nostrā Lex, quæ æquitatem ubique Iudicibus commendat, hoc patitur ut præjudicio confodiatur aliquis (quale hoc erat de Iesu 10prehendendo) neglectis veri indagandi rationibus commodis, qualis est imprimis ut ipse coram interrogetur atque audiatur? Vide Præceptorum iubentium cvi. τὸ ἄνθρωπον [*hominem*], *hominem aliquem*, ut supra 11, 25. De lege Romana idem dicit Piso apud Appianum Civilium 111. Ο νόμος δικαιοῦ τὸν ἐυθυμόμενον αὐτὸν ἀκῆσαι τε τῆς κατηγορίας καὶ ἀπολογησάμενον ὑπὲρ αὐτῆς κρίνεσθαι [*Vult lex reum audire ea de quibus accusatur & ubi se defenderit judicari*].

εἰάν μὴ ἀκῆσῃ παρ' αὐτῆς πρότερον, *nisi prius audierit ex ipso*] Cum in eadem urbe palam versetur, neque de fuga suspectus sit. εἰάν μὴ hic si non verendum.

καὶ γινῶ τί ποιῇ; & *cognoverit quid faciat*] ? Καὶ [*&*] *pro ut*: ut scilicet eo modo cognoscatur quam vitam vivat, quem se dicat, quibus argumentis.

52. Μὴ καὶ σὺ ἐκ τῆς Γαλιλαίας εἶ; *Numquid & tu Galilæus es*] ? Non quod hoc crederent, sed quod significare vellent non alios Iesum fautores habere 30quàm populares factione occupatos. Vide Marci xiv, 70. Lucæ xxii, 59.

ἐρευνήσον, *scrutare*] *Revolve tecum omnium temporum historiam*. Loquuntur ut erudito.

καὶ ἴδε, & *vide*] Quasi dicant, *Certum est, Constat*.

ὅτι προφήτης ἐκ τῆς Γαλιλαίας ἐκ ἐγῆγετο. *quia à Galilæa Propheta non surrexit*] Non de uno sed de quovis Propheta accipe. Nullus, ajunt, Galilæus unquam à Deo donatus est Spiritu Prophetico: Gens 40est Deo despecta. Vide supra 1, 46. Occæcatus odio animus nihil ad illud de æquitate à Nicodemo allatum respondet, sed argumentum arripit, quo nullum fragilius, ab historia negativè; quasi nemo eximius nasci posset unde non alius talis prior natus sit. Propriè autem de Propheta dicitur ἐγῆγετο [*surrexit*], id est, à Deo excitatus & quasi in sublimi collocatus est. Notavimus ad Matth. xi, 11.

53. Καὶ ἐπορεύθη ἕκαστος εἰς τὸ οἶκόν αὐτοῦ. & *reversi sunt unusquisque in domum suam*] Discessio facta est re infecta: quod credibile est evenisse, quia Sadducæi, pars Senatūs, Nicodemi sententiam probarunt. Erant enim, ut Iosephus notat, in jure dicendo exacti satis Legis observatores, & libenter Pharisæis contradicebant. Videntur autem postea hi cessasse, intellectā Majestatis accusatione: erant enim cultores Romanæ potentiae.

C A P V T VIII.

I. Ἰησοῦς δὲ ἐπορεύθη, *Iesus autem perrexit*] De historia Adulteræ jam olim fuit quæstio, & nunc est. Ego planè arbitror initio nec à Matthæo scri-

ptam in Hebræo Euangelio, nec à Iohanne in Græco; sed quia & hi & alii Apostoli vivā voce hanc historiam sæpe narraverant, attextam à Nazarenis quidem Palæstinæ Hebræo Euangelio, à Papiā autem aliisque Iohannis discipulis Græco Iohannis, & ab Ecclesia probatam, ideo quod satis certo testimonio constaret ab Apostolis traditam: Ideo vetustiora Græca exemplaria & Syriacum non habent: At habent Latina quædam, seriora 10Græca, & Arabicum. Nam in Nazaræorum Hebræo fuisse satis ex Hieronymo constat. Puto autem omisam scribi ab ipsis Apostolis, quod facili inde calumnia arripi posset traducendi Christianos apud Magistratus quasi evertentes publica judicia, quibus stare videtur reipublicæ salus. Nam quod quidam putant à Novatianis erasam credibile non est, cum ex Eusebio & Hieronymo satis appareat ante ea tempora desideratam.

εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν. *in montem Oliveti*] In villam Gethsemane, ubi orare & pernoctare solebat, Luc. 20xxi, 37. Matth. xxvi, 36. Cœnabat autem sæpe in proximo in Bethania apud Lazarum & ejus sorores.

2. Ορθρὸν δὲ πάλιν, *diluculo iterum*] Cum diluculo docere incipiebat, Luc. xxvi, 38.

καθίσας ἐδίδασκεν, *sedens docebat*] Qui mos longum sermonem ordienti.

3. οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *Scribæ & Pharisei*] Qui doctissimi & religiosissimi Iudæorum audiebant, quæstionem ei proponunt captatoriam, qualis illa erat de Tributo Cæsari solvendo Matth. xxi, 17.

ἐν μοιχείᾳ κατελημμένην. *in adulterio deprehensam*] A duobus testibus, ut Lex desiderat. Quidam μοιχείαν [*mæchiam*] hic Incestum intelligunt, ideo quod negent Adulterium apud Iudæos lapidatione punitum, de quo mox dicemus. Ego planè arbitror retinendam vocis proprietatem.

ἐν μέσῳ, *in medio*] Loco conspicuo. Sic Matth. xiv, 6. Marc. i, 3.

4. ἐπαυτοφώρῳ, *in ipso facto*] Tam manifestè ut negari non possit. Vox est Græca forensis. Indicant non agi hic de suspitione; in quam constituta erat potio aquæ Zelotypæ.

5. Μωσὴς ἡμῖν ἐνετείλατο τὰς ταιαύτας λιθοβολῆσαι. *Moses mandavit nobis huiusmodi lapidare*] Levitici xx, 10. Deuteronomii xxi, 22. Mortis pœna indicitur Adultero & Adulteræ. At mortis pœna, ubi lex nihil exprimebat, accipiebatur mitissima, id est Strangulatio, quam specialiter in Adulteræ supplicio agnoscunt Hebræorum Magistri. Lapidationis pœna est inter atrociores. Statuebatur vir aut mulier nudi parte aliqua, & manibus vincti in catasta alta quantum bis fert medio- 60cris hominis statura: inde in locum inferiorem à testibus præcipitabantur: & si eo casu interimerentur, sufficiebat id supplicium: sin minùs, superjiciebatur tergo jacentis saxum ingens ab ipsis testibus, & si opus esset, alia à reliquis adstantibus. Quo igitur jure hoc graviore supplicio affectæ Adulteræ? Ajunt quidam cum Levit. xx. initio & fine capitis mentio fiat Lapidationis, etiam in medio posita eodem trahenda. Sed eodem in capite quædam Incendio puniuntur, quædam per Succisio-

nem כרת, id est, per pœnam Divinitus infligendam si res lateat; si manifesta sit res & monitio præcesserit, per verbera. Alii dicunt, cum in Deuteronomio sequentibus verbis Sponsæ corruptæ imponatur pœna lapidationis, ex pari aut majori ratione debere eam & Adulteræ aptari. Sed obijci potest in sponsam gravius animadversum quia in custodia mariti non erat, sicut & gravius punitur furtum de pascuo quam de ovili. Potest fieri ut hæc adultera dicatur sicut sponsa uxor dicitur: & ita quæretur an ex sponsarum lege pœna exigi debeat. Sed & dici potest ubi mortis pœna lege exprimitur, non item mortis genus, ibi à Synedrio pro ratione temporum genera pœnarum definita; ut graviores exigenter ubi occurrendum erat gliscenti exemplo. Quare ex Ezech. xv 1, 40. collato commate 38. notat Kimchi, nonnullis temporibus lapidatas adulteras. Et eò factum, ut qui de Susanna historiam scripsit, falsò adulterii insimulatores lege talionis lapidatos dixerit. Similiter & Hyrcani sequentibusque temporibus in Iudæa putem lapidatas adulteras ob criminis frequentiam. Vide Rom. 11, 22. Sumenda ergo hæc verba quasi dictum esset, *Moses tales præcepit morte puniri, quam mortem postremus usus fecit lapidationem.*

σύ ἐν τί λέγεις; tu ergo quid dicis? Romani non ita dudum omnia capitalia supplicia eripuerant Iudæis, ut alibi notatum est. In lapidatione populus testibus præeuntibus iudicium exsequebatur, & quidem his temporibus sæpe citra sententiam, ut Stephano factum, & Iacobo Iesu cognato, cujus historia apud Iosephum. Usurpabat ergo interdum populus hoc jus quamvis Romanis nolentibus, ut à Deo concessum. Quæritur ex Iesu quid sentiat.

6. ἵνα ἔχωσι κατηγόριαν καὶ αὐτῷ ut haberent de quo eum accusarent] *Vt eum accusarent* aut apud Romanos imminutæ Majestatis, aut apud populum imminutæ libertatis.

ἔγραψεν εἰς τὴν γῆν, scribebat in terra] Sententiam aliquam dignam quæ memoriæ mandaretur. Videtur id moris fuisse.

μὴ προσποιέμεν. dissimulans] Sic μὴ προσποιέμεν usurpat Thucydides, & προσποιέμεν Polybius. Subintellige, *intelligere se sermonem Pharisaorum & Legisperitorum.*

7. ὁ ἀναμάρτητος ὑμῶν, Qui sine peccato est vestrum] Verbalia hujus generis non semper Potentiam significant, ut videtur sensisse Hieronymus, sed plerunque Actum, ut ἀπρακτός [nihil efficiens]. Intelligendus autem hic ἀναμάρτητος [sine peccato] qui nec adulterii nec paris aut majoris criminis reus est.

πρῶτον τὸ λίθον ἐπ' αὐτῆς βαλέτω. primum in illam lapidem mittat] Quia lapidatio illis temporibus erat quasi iudicium populi, ideo quod de iudicibus dici solet populo aptavit. Est enim reipsa idem dictum quod apud Paulum Rom. 11, 1. *Inexcusabilis es tu qui iudicas: quia cum alterum iudicas te metipsum condemnas, cum tu iudex eadem facias.* Venit hoc ex naturali æquitate. Cicero Verrinâ v. *Non modò accusator sed ne objurgator quidem ferendus est is, qui quod in alio vitium reprehendit in eo ipse reprehenditur.* Xenophon, τί προσήκει αὐτὸν ὄντα πονηρὸν πονηρίας ἐνε-

καὶ ἡ βλακεία αὐτὸς κολλάει; [quomodo convenit, ut qui malus sit ob malitiam aut stultitiam aliis pœnas irroget]? Seneca, *Non potest auctoritatem habere sententia ubi qui dammandus est damnat.* Idem alibi, *Neque æquus iudex aliam de sua aliam de aliena causa sententiam fert.* Plinius, *Sic aliorum vitiis irascuntur quasi inuideant, & gravissimè puniunt quos maxime imitantur.* Salvianus De Gub. Divina lib. 11, *Per hoc dum damnare se cæteros putant, ipsos se magis propriâ animadversione condemnant.* Primum autem lapidem nominat, quia is maximus & plerunque lethalis. Propositum autem erat Christo ostendere, non esse quod Iudices aut populus multum dolerent ereptam sibi puniendi potestatem, cum ea res valde sit periculosa alicujus culpæ sibi consciis, ita ut exonerari multo sit satius. Non respondet ad illud quod dixerant de lege, quia satis constabat non obligare eam ad pœnas exigendas nisi ubi populus sui juris esset, aut ubi imperantes ejus rei potestatem ipsis facerent. Sed ipsi, ultrà quàm sub Romano Imperio concessum ipsis erat, ultro usurpabant quasi amore justitiæ: quem prætextum illis eripit, jussis in semet descendere, ubi satis criminum inventuri essent quod vindicare possent.

8. πάλιν κάτω κύψας ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν. iterum se inclinans scribebat in terra] Ostendens nihil habere se quod adjiceret, neque suâ interesse quid agerent.

9. ὑπὸ τῇ συνειδήσεως ἐλεγχόμενοι, à conscientia convicti] Erant enim eo tempore corruptissimi mores etiam eruditorum, ita ut & adulteria essent frequentia. Vide caput secundum ad Romanos, & Iosephum circa hæc tempora.

εἰς καθ' εἰς, unus post unum] Diximus ad Marci XIV, 19.

ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων ἕως τῶν ἐσχάτων. incipientes à senioribus usque ad postremos] Ætate provectissimi primi convictos se sentiebant; quorum exemplum cæteri sequebantur.

μόνος ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ γυνή, solus Iesus & mulier] Solus, id est, sine Pharisæis & Legisperitis. Nam Apostoli aderant, fortè & turba aliqua. Sic μόνος [solus] habuimus suprâ VI, 22.

ἐν μέσῳ ἕστα. in medio stans] Conspicua Apostolis, fortè & turbæ.

10. μηδένα θεασάμεν, neminem conspiciens] Eorum qui mulierem adduxerant.

οἱ κατήγοροί σε; qui te accusabant? Id est, qui mea auctoritate videbantur uti velle ad te puniendam.

ἔδειξέ σε κατέκρινεν; nemo te condemnavit? Quasi dicat, Si lata est in te sententia, ego ei non contradico. Non est iniquum in adulteram mortis iudicium.

11. Οὐδὲ ἐγὼ σε κατακρίνω. Nec ego te condemnabo] Ego auctoritatem meam in hoc non commodo, ut populum, qui salvâ conscientia à talis supplicii executione abstinere potest, ad id excitem.

πορεύε, vade] Abi, cura res tuas: evasisti periculum.

καὶ ἀπὸ τῆ νῦν μηκέτι ἀμάρτανε. & jam amplius noli peccare] Alioqui multo gravius à Deo damnanda. Hoc ideo adjicit ne commeatum videretur dare peccandi. Augustinus, *Nam si peccatorum fautor esset,*

esset, diceret, *Nec ego te condemnabo, vade & vive ut vis. De mea liberatione esto securo: ego, quantumcunque peccaveris, te ab omni pœna, etiam Gehennæ, & inferni terroribus liberabo. Non hoc dixit: sed, Vade, & noli amplius peccare.* Rectè autem notarunt veteres in hac femina typum esse Ecclesiæ ex Gentibus idololatri colligendæ, cui impertitam Dei misericordiam accusare Iudæi non possent si ipsi suos mores inspicerent.

12. Πάλιν ἔν, *Iterum ergo*] *Alio tempore.* Sic supra 1, 35. 1X, 15. & alibi.

Εγὼ εἰμι τὸ φῶς τῆ κόσμου. *Ego sum lux mundi*] Cum varii varia de se sentirent, Iesus quid de se sentiendum sit, sed modestè, profitetur. De Messia dictum erat *futurum eum Lucem Gentium*, Esaiæ XLIX, 6. hoc sibi aptat. Vide quæ supra 1, 5. & deinceps; & Luc. 11, 32.

ὁ ἀκολουθῶν ἐμοί, *qui sequitur me*] *Qui ductum meum sequitur*: lux enim præferri solet.

ὁ μὴ περιπατήσῃ ἐν τῇ σκοτίᾳ, *non ambulabit in tenebris*] Videt quæ & quò ambulandum sit: diximus supra 1, 4. & Luc. 11, 32.

ἀλλ' ἔξει τὸ φῶς τῆ ζωῆς. *sed habebit lumen vitæ*] Habebit sibi præviam illam lucem quæ ducit ad vitam æternam. Vide supra dicto loco cap. 1.

13. Εἶπον ἔν αὐτῷ οἱ Φαρισαῖοι, *Dixerunt ergo ei Pharisei*] Superbi & invidi homines.

Σὺ περὶ σεαυτοῦ μαρτυρεῖς. *Tu de teipso testimonium perhibes*] Tam magnifica de te prædicas, & dicenti tibi credi vis.

ἡ μαρτυρία σου ἔκ ἐστιν ἀληθῆς. *testimonium tuum non est verum*] *Non digna est quæ recipiatur.* Vide supra v, 31.

14. Κ' ἂν ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἐμαυτοῦ, *Et si ego testimonium perhibeo de meipso*] Etiam si nulla essent de me prægressa Prophetarum, nulla Iohannis Baptistæ testimonia, etiam si ego primus ac solus hæc de me prædicarem.

ἀληθῆς ἐστιν ἡ μαρτυρία μου. *verum est testimonium meum*] *Tamen recipienda essent mea dicta.*

ὅτι οἶδα πόθεν ἦλθον καὶ πᾶς ὑπάγω. ὑμεῖς δ' οὐκ οἰδατε πόθεν ἔρχομαι, καὶ πᾶς ὑπάγω. *quia scio unde veni & quò vado: Vos autem nescitis unde venio, aut quò vado*]. Receptum est apud omnes gentes ut testimonia admittantur pro subjectæ rei qualitate. Itaque in his quæ solent clam fieri, audiuntur qui alias non audirentur. Legationis injunctæ conscius est is cui injuncta est; reliqui ab ipso hoc debent discere. Quòd si is legatus nulla in re sua commoda captet, ipse ob legationem multa mala perferat, honorem verò nullum sibi vindicet, sed leganti, nec quicquam dicat quod non legante dignum sit, tunc nulla est ratio cur non ei credatur. Illud, πόθεν ἔρχομαι καὶ πᾶς ὑπάγω [*unde veni & quò vado*] est circumlocutio legationis, quæ accipi primò, deinde renuntiari solet. Ego scio à quo & quæ mihi data sint mandata: Vos id nisi per me scire non potestis.

15. Ὑμεῖς κατὰ τὴν σάρκα κρίνετε, *Vos secundum carnem judicatis*] *Non vera ratione rem dijudicatis, sed ex affectibus*: quod supra VI, 24. dixit κατ' ὅψιν κρίνειν [*secundum faciem judicare*]. Sic κατὰ σάρκα περιπατεῖν [*secundum carnem ambulare*], sequi affectus contempta ratione. κρίνειν [*judicare*] hic est profiteri

quid de aliquo sentias: sicut isti profitebantur se Iesum habere pro indigno cui fides habeatur.

ἐγὼ δ' κρίνω ἔδεναι. *ego non judico quenquam*] *Nihil dico quod alicui noxium esse possit*; in quo dictorum genere meritò majora expectantur documenta. κρίνειν [*judicare*] hic est id dicere unde condemnatio sequi possit. Sic & Accusatores & Testes condemnare Latine dicuntur.

16. Καὶ ἂν κρίνω ἢ ἐγὼ, *Et si judicem ego*] *Quòd si etiam id faciam.*

ἡ κρίσις ἡ ἐμὴ ἀληθῆς ἐστίν. *judicium meum verum est*] Indicativus pro subjunctivo, more Hebræo: *mea talis professio non esset spernenda.*

ὅτι μόνος ἐκ εἰμι, *quia solus non sum*] Quod dicerem non habendum esset pro meo unius dicto. *Non solus sum*, in tali professione scilicet.

ἀλλ' ἐγὼ καὶ ὁ πέμψας με πατήρ. *sed ego & qui misit me Pater*] Quod ego dicerem Pater dicere censendus esset, à quo missum me dico, & qui me à se missum ostendit, & voce & tot tantisque miraculis. Legatione autem probata, quicquid legatus affirmat id censendus est qui legavit affirmare.

17. Καὶ ἐν τῷ νόμῳ ᾧ τῷ ὑμετέρῳ γέγραπται, *Et in lege vestra scriptum est*] Quod jam dico, non naturali æquitati modò congruit, sed *scriptum quoque est in Lege, vestra* inquam *Lege*, in qua gloriamini. Scriptum autem est non totidem verbis, sed eadem sententia, Deut. XVII, 6. *cujus loci ipsa verba citantur Matth. XVIII, 16.*

ὅτι δύο ἀνθρώπων μαρτυρία ἀληθῆς ἐστίν. *quia duorum hominum testimonium verum est*] Pro vero recipitur, fidem invenit, etiam ad hominis alicujus condemnationem: hoc enim est, *stabit verbum*. Quod si duorum hominum consensus tanti est, quanti haberi debet consensus Dei & à Deo missi?

18. Εγὼ εἰμι ὁ μαρτυρῶν περὶ ἐμαυτοῦ, *Ego sum qui testimonium perhibeo de meipso*] Redit ad illud unde digressus erat: à professione de sua qualitate, quæ credi poterat sine ullo damno cujusquam. Cum autem dicit ego, subintellige, *in cuius vita nihil est culpandum, cuius dogmata omnia ad Dei honorem, pietatem ac sanctitatem promovendam pertinent.*

καὶ μαρτυρεῖ περὶ ἐμοῦ ὁ πέμψας με πατήρ. & *testimonium perhibet de me qui misit me Pater*] *Is mihi fidem adstruit*: ostendit me missum, eo quo diximus modo. Vide supra 111, 2. v, 32, 36.

19. Πᾶς ἔστιν ὁ πατήρ σου; *Vbi est Pater tuus*] ? Odio excœcati non intelligebant quem Patrem suum diceret, ut explicatur infra 27. *Vbi est?* demonstra eum nobis, ut videamus qualis sit auctoritatis, quid dicat.

Οὐτε ἐμὲ οἶδατε, ὅτε τὸ πατέρα μου. *Neque me scitis, neque Patrem meum*] Ita affectibus impedimini, ut nec meam qualitatem intelligatis, nec quem dicam esse Patrem meum; cum tamen utrunque satis clarè vobis exposuerim.

εἰ ἐμὲ ᾔδειτε, καὶ τὸ πατέρα μου ᾔδειτε ἂν. *si me sciretis, & Patrem meum sciretis*] Si consideraretis me Doctorem esse sanctissimi dogmatis, facile & hoc conciperetis animo non alium à me Patrem appellari quàm Deum. Sic supra IV, 10. εἰ ᾔδεις τὴν δωρεάν τῆ Θεοῦ [*si scires donum Dei*], *si intelligeres.* Et infra XII, 17.

20. ἐν τῷ γαζοφυλακίῳ, *in gazophylacio*] Loco valde celebri, & in quo etiam Sacerdotum ē primoribus quidam versari erant soliti. Vide quæ ad Marcum xii, 41.

διδάσκων ἐν τῷ ἱερῷ *docens in templo*] Id est, cum nunc hoc, nunc illo templi loco doceret.

καὶ οὐδεὶς ἐπιάσεν αὐτόν, *& nemo apprehendit eum*] Καὶ pro *Et tamen*. De sensu vide suprā vii, 32.

21. Εγὼ ὑπάγω, *Ego vado*] Cum sciret multos adstantium perstare in consilio se capiendi & mortem ipsi procurandi, ostendit ejus consilii vanitatem, ut suprā vii, 33.

καὶ ζητήσετε με, *& quæretis me*] Id est, ut maximè velitis nocere mihi non poteritis.

καὶ ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ ὑμῶν ἀποθανεῖθε. *& in peccato vestro moriemini*] Desumptum est ex Ezech. iiii, 19. ubi in Græco, ἐν τῇ ἀδικίᾳ αὐτῆ ἀποποθανεῖται [*in iniquitate sua morietur*], ex quo loco sumenda est hujus interpretatio. Meritò eveniet, ut ego extra periculum ponar, & vos ob culpas vestras pessimè pereatis; quia ego quidem monitoris officio probè functus sum, vos autem monenti auscultare nolulistis. Indicatur autem Urbis & populi excidium: quod universalis Iudicii præfagium fuit.

ὅπως ἐγὼ ὑπάγω ὑμεῖς δὲ δύνασθε ἐλθεῖν. *quò ego vado, vos non potestis venire*] Eò non potestis pertingere, ut suprā vii, 34.

22. Μήτι ἀποκτενεῖ ἑαυτόν, *Numquid interficiet semetipsum*] Num sibi manus inferet Samsonis exemplo, ne nos ei illudere aut mortem inferre possimus? Nam id Hebræi quidam licitum putabant, ut ex Iosepho quoque apparet.

23. Ὑμεῖς ἐκ τοῦ κατωῦ, *Vos de deorsum estis*] Hoc ἐκ τοῦ κατωῦ [*de deorsum*] statim explicat ἐκ τοῦ κόσμου [*ex mundo*]: quod non Originem significat, sed Affectum, ut patet infrā xv, 19. ubi Apostoli negantur esse ἐκ τοῦ κόσμου [*ex mundo*], mundi studiis operari.

ἐγὼ ἐκ τῶν ἄνω εἰμί. *ego de supernis sum*] Id est, τὰ ἄνω φρονέω, μὴ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς [*quæ sursum sunt curo, non quæ super terram*], ut loquitur Paulus Colossens. iiii, 2. Ac proinde non mirum est si ad superna assumar.

24. Εἶπον ἔν ὑμῖν, ὅτι ἀποθανεῖθε ἐν ταῖς ἁμαρτίαις ὑμῶν. *Dixi ergo vobis quia moriemini in peccatis vestris*] Hic interpretatur quod de pœnis eorum dixerat intelligendum de iis qui vitiis suis addicti erant ac tales manebant.

ἐὰν γὰρ μὴ πιστεύσητε ὅτι ἐγὼ εἰμι, *si enim non credideritis quia ego sum*] Vbi ἐγὼ εἰμι [*ego sum*] simpliciter ponitur, intelligendum id de quo antè agebatur. Sic Lucæ xxiv, 39. infrā xvi, 5. subauditur *Iesus*: Hic verò *lux mundi*, ex commate 12. Suprā iv, 26, *Messias*.

ἀποθανεῖθε ἐν ταῖς ἁμαρτίαις ὑμῶν. *moriemini in peccatis vestris*] Nullus melior morborum vestrorum Medicus adveniet. Si à me sanari non vultis, insanabiles estis. Vide infrā xv, 8. & Hebr. x, 26.

25. Σὺ τίς εἶ; *Tu quis es*] *Quis es?* id est, Qualis es? ideo neutro nomine respondet Iesus.

τὴν ἀρχὴν, *primum*] *התחלה*, quod τὴν ἀρχὴν [*primum*] vertunt Græci. Hoc autem ideo dicit Christus quia multa alia de se prædicare

poterat præter id quod dixerat: Sed eo nunc contentus est.

ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν. *quod & dico vobis*] *Primum hoc sum, quod & dico vobis*: hoc ipsum quod me hoc ipso tempore esse dixi, id est, *Lux mundi*. Solet *ללה* Hebræum, quod & hic posuit Syrus, per λαλεῖν [*loqui*] verti: id autem Hebræi explicant *dicere aliquid concise*, ἀποφθεγματικῶς, Matth. ix, 18. xiii, 3, 34. Marc. ii, 2. Luc. xxiv, 25. Iohann. iiii, 34. & alibi.

26. Πολλὰ ἔχω περὶ ὑμῶν λαλεῖν καὶ κρίνειν. *Multa habeo de vobis loqui & judicare*] De me hoc tantum dico quod dixi, *de vobis autem multa possem dicere ad vos notandos*: id enim est hic *judicare*, ut suprā 15. diximus: quasi dicat, *Possem dicere vos esse seductores & causas tenebrarum*.

ἀλλ' ὁ πέμψας με ἀληθὴς ἐστίν. *sed qui me misit, verax est*] Hoc adversum vos pro hoc tempore sufficiat, quòd ille *qui me misit in omnibus rebus fide est dignissimus*.

καὶ ἐγὼ ἀἤκουσα παρ' αὐτοῦ ταῦτα λέγω εἰς τὸν κόσμον. *& ego quæ audiui ab eo hæc loquor ad mundum*] Vide suprā iiii, 32. Sensus, *Qui me misit fide dignus est, & ego nihil dico aliud quàm quod ab ipso dicendum accepi. Quare meritò mihi credere deberetis; quod cum non faciatis, estis inexcusabiles*. Non dicit autem simpliciter *vobis dico*, sed εἰς τὸν κόσμον [*ad mundum*], ut magis confirmet quod dixerat, se esse *Lucem mundi*. Nam & quæ ipsis dicebat, in hoc dicebat ut latius spargerentur. Et locus ipse gazophylacii erat medius inter subdiale in quo erant Iudæi, & subdiale in quo erant alienigenæ.

27. Οὐκ ἔγνωσαν ὅτι τὸ πατέρα αὐτοῦ λέγει. *Et non cognoverunt quòd Patrem eis diceret*] Intellige τὸ πατέρα τὸ Θεόν [*Patrem Deum*], quem *Patrem κατ' ἐξοχήν* [*per excellentiam*] Hebræi vocabant: id quod rectè hic interpretando expressit Latinus. *Plerique de auditoribus non intelligebant eum hæc de Deo Patre dicere, Deum Patrem ab ipso mittentis voce significari*. Nam λέγω [*dico*] hic est *significo*, ut Latinis sæpe.

28. Οτὰν, *Cum*] Id est, *postquam*, ut Matth. ix, 15. Luc. xiv, 8.

ὑψώσητε, *exaltaveritis*] *Vestro incitatu in crucem egeritis*. Vide suprā iiii, 14. infrā xii, 32.

τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, *Filium hominis*] Sic suprā iiii, 13, 14.

τότε γνώσεσθε ὅτι ἐγὼ εἰμι, *tunc noscetis quid ego sim*] Dixerat primum *Lucem* se esse *mundi*: *quid præterea sim*, inquit, *cognoscetis post meam passionem*, ὅτι hic summo pro τί [*quid*]. Tunc cognoscetis me esse *Victorem Mortis ex Resurrectione, Dominum cæli & Angelorum ex Ascensione, ipsius Spiritus Missorem, ac postremò Vindicem rebellium*. Cognoscetis autem alii resipiscendo, alii ita convicti ut nulla specie negare possitis.

καὶ ἅτ' ἐμαυτῷ ποιῶ ἔδεν, *& à meipso facio nihil*] καὶ [*&*] pro *certè, etenim*. Quod dixi antehac *me nihil injussu Patris facere*, id tunc apparebit.

ἀλλὰ καθὼς ἐδίδαξέ με ὁ πατήρ ταῦτα λαλῶ. *sed sicut docuit me Pater hæc loquor*] Vide suprā v, 19. *dictata Patris recito*.

29. Καὶ ὁ πέμψας με μετ' ἐμοῦ ἐστίν. *Et qui me misit mecum*

mecum est] Præfens pro futuro, ut mox 31. & καὶ [et] pro *ideo*. *Ideo*, inquit, *qui me misit planè res meas promovebit*. Hoc enim significat Hebraïsmus *cum aliquo esse*. Vide Matthæi 1, 23. & xxvi 11, 20.

ἐκ ἀφ᾽ ἧς με μόνον ὁ πατήρ, *non reliquit me solum Pater*] Explicat id quod jam dixerat. Sic & infra opponit *solum esse* & *Patrem esse cum ipso*, xvi 32. Similiter illud infra xiv, 18. ἐκ ἀφ᾽ ἧς ὑμᾶς ὀρφανούς ἐρχομαι πρὸς ὑμᾶς [*non relinquam vos orphanos: veniam ad vos*].

ὅτι ἐγὼ τὰ ἀρετὰ αὐτῷ ποιῶ πάντοτε. *quia ego quæ placita sunt ei facio semper*] Ποιῶ [*facio*], id est, ἐποίησα [*feci*]. Christi perfectissima obedientia non hoc tantum in loco, sed & alibi, ponitur ut causa gloriæ ipsi collatæ. Vide Philipp. 11, 8. & Esa. l111, 10, 11, 12.

30. πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν. *multi crediderunt in eum*] Id est, crediderunt à Deo missum, sed fide infirmā.

31. πρὸς τὰς πεπιστευκότας αὐτῷ, *ad eos qui crediderunt ei*] Eorum præcipuè causā, quanquam communiter ad turbam sermonem dirigens.

ἐὰν ὑμεῖς μείνητε ἐν τῷ λόγῳ τῷ ἐμῷ, *si vos manseritis in sermone meo*] Μένειν ἐν τῷ λόγῳ [*manere in sermone*] aut ἐν τῇ διδασκῇ [*in doctrina*] Christi, ut dicitur Epistolā 11, 9. est observare præcepta, cui opponitur παραβαίνειν [*transgredi*].

ἀληθῶς μαθηταὶ μὲν ἐστέ. *verè discipuli mei estis*] Discipuli dicuntur qui auditum veniunt: verè autem illis *discipulorum* nomen competit qui quod docetur sibi tanquam normam proponunt. Quintilianus de præcoci ingenio, *Non subest vera vis, nec penitus immixtis radicibus innititur*. Vide quæ de voce μένειν [*manere*] diximus suprā 111, 36.

32. Καὶ γινώσθε τὴν ἀλήθειαν, *Et cognoscetis veritatem*] Experiendo discetis qualis sit veritas. Vide quæ de voce γινώσκειν [*cognoscere*] diximus suprā vi, 69. Platonici cognitionem quandam statuunt matrem Amoris, alteram filiam.

καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς. *et veritas liberabit vos*] Profectus ille in cognitione veri dogmatis vos liberos reddet à dominio vitiorum, idque tum præceptorum puritate, tum promissorum præstantiā. Hierocles, *Εν γὰρ τῇ ἀγνοίᾳ τῇ κρείττονων ἀνάγκη δαλεῦν τοῖς χείροσιν, ὧν ἐλευθερώσαι ἄλλως ἢ οἷόν τε ἢ τῇ διὰ ἀναμνήσεως εἰς νῦν καὶ Θεὸν ἐπιστροφῇ* [*Dum manet rerum meliorum ignorantia, necesse est hominem servire peioribus, à quibus liberari aliter non potest nisi reminiscendo ad Mentem et ad Deum convertatur.*] Marinus Proclo, *Ἀλήθεια γὰρ πάντων μὲν ἀγαθῶν Θεοῦ ἡγεῖται, πάντων δὲ ἀνθρώπων* [*Veritas omnium bonorum auctor, tum diis tum hominibus*].

33. Σπέρμα Ἀβραάμ ἐσμεν, καὶ οὐδενὶ δεδουλευκάμεν πώποτε. *Semen Abraham sumus, et nemini servivimus unquam*] Vt de Aqua & Pane, ita & de Servitute dicta κατὰ ἀκρυβίαν [*secundum latentem sensum*] verba sumuntur hic nimium κατὰ πῶδας [*verbatim*]. Duobus maximè modis homines servi fiebant, nascendo ex servis, aut bellico casu incidendo in captivitatem. Vtrumque à se removent. Non sumus nati ex Cananæis aliisve servilibus populis, sed per legitimum tramitem & ingenua capita ab Abra-

hamo usque descendimus: tum verò nemo nos in servitutem bello redegit. Non agitur hic de libertate statûs publici, sed privati.

Πῶς σὺ λέγεις· ὅτι ἐλεύθεροι γενήσεσθε; *Quomodo tu dicis; Quod liberi fietis?* Abundat ὅτι [*quod*], ut alibi sæpe. Liberum hominem non posse manumitti & leges & ratio docent.

34. πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν δούλος ἐστὶ τῆς ἁμαρτίας. *omnis qui facit peccatum, servus est peccati*] Ποιεῖν ἁμαρτίαν [*facere peccatum*] quid sit vide Matth. vi 1, 23. δούλος ἐστὶ τῆς ἁμαρτίας [*servus est peccati*], quia ab illo vitio cui studet tanquam captivus fertur atque agitur, ὄψα [*vinculus*] Esaïæ xli 1, 7. Horatius de amore,

Urget enim mentem dominus non lenis, et acres Subjectat lasso stimulos.

Cicero Paradoxis, *Si servitus sit obedientia fracti animi atque abjecti et arbitrio carentis suo, quis neget omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos esse servos?* An ille mihi liber, cui mulier imperat? & quæ ibi sequuntur. Egregiè hoc dictum exsequitur Philo, ὅτι πᾶς ὁ σπασθαι ἐλεύθερος [*omnem virum bonum esse liberum*]. Adde Rom. vi, 16. 11 Petr. 11, 19. & Prov. v, 22. Elucet autem Christi lenitas in eo quod hæc pronuntiat nondum nominatis personis in quas diceret; si fortè eā ratione emendarentur.

35. ὁ δὲ δούλος οὐ μένει ἐν τῇ οἰκίᾳ εἰς τὸ αἰῶνα. *Servus autem non manet in domo in æternum*] ὄψα [*in æternum*], id est, toto vitæ suæ tempore: ut apud Horatium,

Serviet æternum qui parvo nesciet uti.

Non habitat, id est, jus non habet habitandi, *in domo*; sicut ἔχειν [*habere*] sumi suprā monuimus aliquoties. Nota autem tacitè mutari translationem. Nam à servo affectuum transitur ad servum respectu domûs. Sic Rom. vi 1. à morte mariti transitur ad mortem ejus qui legi quasi devinctus est. Et similia multa in hoc genere sermonum occurrunt.

40. ὁ υἱὸς μένει εἰς τὸ αἰῶνα. *filius autem manet in æternum*] Jus habet in domo habitandi; nam, ut Iurisperiti loquuntur, *est quasi dominus rerum paternarum: herus minor in comædiis*. Confer Genes. xxi, 10. Galat. 1v, 30.

36. Εὰν ὦν ὁ υἱὸς ὑμᾶς ἐλευθερώσῃ, *Si ergo vos Filius liberavit*] Erat in Græciæ quibusdam civitatibus, fortè & alibi, usitata ἀδελφοθεσία, adoptio in fratres, quò hic videtur alludi. Si Filius vos ex servis faciat liberos, simulque sibi cohæredes. Tribuitur hic Filio quod modò Veritati, quia eam profert Filius.

ὄντως ἐλεύθεροι ἔσεσθε. *verè liberi eritis*] Non falsâ persuasione, sed reipsa, Luc. xxiv, 34. 11 Petr. 11, 18.

37. Οἶδα ὅτι σπέρμα Ἀβραάμ ἐστέ. *Scio quia filii Abraham estis*] Sensu illo vulgari, non illo καθ' ὑπόνοιαν [*secundum intellectum abstrusorem*], quo nati ex aliquo dicuntur qui ejus exemplo aut præceptis animum informant. Vide quæ suprā cap. 111. Σπέρμα [*semen*] γρ, pro sobole Hebraïsmus est Genes. 1v, 25. & alibi passim.

ἀλλὰ ζητεῖτέ με ἀποκτεῖναι, *sed queritis me interficere*] Emphasis est in με [*me*], me innocentem, nec nisi beneficiis cognitum.

ὅτι ὁ λόγος ὁ ἐμὸς ἔχωρεῖ ἐν ὑμῖν. *quia sermo meus vos non penetrat*] Χωρεῖν apud Hellenistas est *vadere, transire*, Sap. x, 23, 24. & ἐν ὑμῖν [*in vobis*] pro eis ὑμᾶς [*in vos*], ut sæpe in his libris, Matth. xvi, 28. Hebr. iv, 11. Proximum huic locutioni est illud i Theff. i, 8. ἐν παντὶ τόπῳ ἡ πίσις ὑμῶν ἡ πρὸς τὸ Θεὸν ἐξελέλυθεν [*in omni loco fides vestra, quæ est ad Deum, profecta est*]. Sensus est, *Ideo mihi mortem intentatis quia præcepta mea sanctiora sunt quam ut in animum vestrum vitis obsitum penetrent*. Dicit autem hoc Christus toti quidem turbæ, sed eos notans quos sibi sciebat malè velle: & sic solemus quod aliquibus de populo competit, tribuere populo.

38. Εγὼ ὁ ἑώρακα παρὰ τῷ πατρὶ μου, λαλῶ, *Ego quod vidi apud Patrem meum, loquor*] *Ea dico quæ à Patre didici*. Nam ut ὁρᾶν [*videre*] ita ἀκέειν [*audire*] est *discere*.

ἢ ὑμεῖς ἐν ὁ ἑώρακατε παρὰ τῷ πατρὶ ὑμῶν, ποιεῖτε. & vos quæ vidistis apud patrem vestrum, facitis] Quidam libri pro ὁ ἑώρακατε [*quod vidistis*] habent ἠκούσατε [*audistis*], sed ex interpretamento, ut arbitror. Non puto hîc certum patrem designari, sed hoc dici, *Facite quæ didicistis, ut appareat, quis sit pater, five, doctor vester; Abrahamne scilicet, an spiritus nequam*.

39. Ο πατὴρ ἡμῶν Ἀβραάμ ἐστίν, *Pater noster Abraham est*] Quia ambiguè Christus locutus erat de patre ipsorum, repetunt quod dixerant, sed efficacius; quasi dicant, *Nolle se alium patrem agnosce-re quàm Abrahamum; eo se parente gloriari*. Vide Matth. i, 1, 9. Ideo Christus jam ex hoc concessio preffius respondet.

Εἰ τέκνα τῷ Ἀβραάμ ἦτε, τὰ ἔργα τῷ Ἀβραάμ ἐποιεῖτε. *Si filii Abraham essetis, opera Abraham faceretis*] Si eum pro patre ac duce agnosceretis, opera faceretis ipsius operibus similia. Hebræis *Pater* vocatur etiam ex quo quis natus non est, si hic ita se gerat quasi eum pro patre habeat: qualia & illa,

Nec tibi Diva parens, generis nec Dardanus auctor. Vide Ezech. xvi, 3.

40. Νῦν ὃ ζητεῖτέ με ἀποκτεῖναι, *Nunc verò queritis me interficere*] Hoc nῦν ὃ [*nunc verò*] pro *at verò* est oppositivum. Duo in illis notat opera Abrahami operibus valde adversa, Odium proximi ad suffusionem usque sanguinis, & Contemptum veritatis & quidem Divinæ. Diximus suprâ communiter hæc dici, quia aut in turba ista, aut certè in populo multi tales erant.

ἀνθρώπον, *hominem*] Quod ipsum satis erat ut me vobis commendaret. Est enim inter Homines cognatio quædam à Deo instituta; ideo omnes ab uno oriri voluit. Vide Actor. xvi, 26.

ὅς τὴν ἀλήθειαν ὑμῖν λελάληκα, *qui veritatem vobis locutus sum*] Adscendit oratio: Non quemvis hominem, sed *qui verissima vos doceo*, ac proinde fidem & gratiam mereor.

ἢ ἡκούσα παρὰ τῷ Θεῷ. *quam audiui à Deo*] Adscendit amplius: Nec quamvis veritatem, sed *eam quam à Deo didici*: Hoc enim est ἡκούσα [*audiui*] ut suprâ aliquoties. Si omnis veritas per se amari digna est, quantò magis illa quæ Deum habet auctorem?

τὸ Ἀβραάμ ἐκ ἐποίησεν. *hoc Abraham non fecit*]

τὸ [hoc], id est, *tale quid*. Abrahamus hominum amans fuit, captivos liberavit, peregrinos hospitio excepit; veritatem Divino nomine sibi revelatam, quanquam in speciem minùs credibilem, admisit in animum. Hæc sunt Abrahami opera, quibus ejus vera posteritas cognoscitur. Rom. iv, 9. ix, 8. Gal. iii, 6. Iustinus Colloquio cum Tryphone, Εὰν ὃ ὑμεῖς σκληροκαρδιοὶ μένοντες ἢ ἀθενοῦς τὴν γνώμην διὰ τὸ ἀφωρισμένον τοῖς Χριστιανοῖς θάνατον τῷ ἀληθεῖ συντίθεσθαι μὴ βέληθε, ἑαυτοῖς αἰτίοι φανήσεσθε, ἢ ἐξαπατᾶτε ἑαυτὰς, ὑπονοῶντες διὰ τὸ εἶναι τῷ Ἀβραάμ κατὰ σάρκα σπέρμα, πάντως κληρονομήσαι τὰ κατηγγελημένα παρὰ τῷ Χριστῷ δοθήσεσθαι ἀγαθὰ. εἰδὲς γὰρ ἐδὲ ἐκείνων ἐδαμύθεν λαβεῖν ἔχει, πλὴν οἱ τῇ γνώμῃ ἐξομωθέντες τῇ πίσει τῷ Ἀβραάμ [*Si verò vos, aut quia duri corde estis aut quia animo imbecilli ob mortem, quæ in Christianos edictis constituta est, vero assentiri non vultis, ipsi vos in culpa estis & vosmetipsos decipitis existimantes quia secundum carnem Abraham semen estis, omnino vos quasi hæreditario jure consecuturos ea bona quæ per Christum donanda prædicta sunt. At de iis nemo quicquam accepturus est, nisi qui animo similis factus fuerit fidei Abrahami*].

41. Ὑμεῖς ποιεῖτε τὰ ἔργα τῷ πατρὶ ὑμῶν. *Vos facitis opera Patris vestri*] Paulatim procedit castigatio. Satis ostendit Abrahamum moraliter patrem eorum non esse. Iam indicat alium longè diversum esse eorum patrem, quem tamen nondum nominat, expectans voluntariam resipiscentiam.

30 Ἡμεῖς ἐκ πορνείας ἔγεννημεθα. *Nos ex fornicatione non sumus nati*] *Εκ πορνείας* [*ex fornicatione*] hîc dictum est ut ἐκ περιτομῆς [*ex circumcisione*] Actor. x, 45. xi, 2. id est, ἐκ τῷ περιτεμνομένων [*ex circumcisis*], Gal. ii, 7, 8, 9. Ephes. ii, 11. Sensus est, *Non nati sumus ex scortatoribus*, id est, idololatriis, quos scortatores sensu tralatitio vocant Moses & Prophetæ: quasi dicant, *Si non de nativitate corporis sed animi agis, etiam sic nihil est quod nobis objicias. Non sumus* יְבוֹנִי תְבוֹנִי, τέκνα πορνείας [*filii fornicationis*] ut loquitur Oseas ii, 4.

40 ἓνα πατέρα ἔχομεν τὸ Θεόν. *unum Patrem habemus Deum*] Non plures habemus quos colamus; *unum Deum colimus*, quem etiam hoc nomine *Patris* appellamus, Jerem. iii, 4. Etiam idololatræ Deos suos *Patres* vocabant: unde *Iupiter, Marspiter*, & similia.

42. Εἰ ὁ Θεὸς πατὴρ ὑμῶν ἦν, *Si Deus Pater vester esset*] Si, ut profitemini, Deum tanquam patrem sincerè coleretis.

50 ἡγαπάτε ἀν ἐμὲ. *diligeretis utique me*] Æquum est ut qui aliquem amat, amet & eos quorum operâ ipse, maximè ad res eximias, utitur.

Εγὼ γὰρ ἐκ τῷ Θεῷ ἐξῆλθον καὶ ἤκω. *Ego enim ex Deo processi & veni*] Id est, ἐξελθὼν ἤκω [*procedens veni*], *A Deo missus adsum*. Vox ἐξέρχεσθαι [*procedere*] sæpe apud Iohannem est hoc sensu, xvi, 27, 28, 30. xvii, 8. Vide quæ suprâ i, 9. de voce ἐρχεσθαι [*venire*]. Interpretatio sequitur, ἀλλ' ἐκεῖνός με ἀπέσειλε [*se ille me misit*].

60 ἐδὲ γὰρ ἀπ' ἐμαυτῶ ἐλέλυθα, *neque enim à meipso veni*] Vt qui falsò sibi Prophetæ munus arrogat. Jerem. xxi, 21. De locutione ἀπ' ἐμαυτῶ [*à meipso*] suprâ diximus v, 30.

43. Διατί τὴν λαλίαν τὴν ἐμὴν ἔγνωσκετε; *Quare loquelam meam non cognoscitis?* Si Deus Pater est vester, cur in me non agnoscitis ipsius ἰδιωμα loquendi characterem? Solent filii agnoscere linguam paternam. Sic vocat suam docendi rationem planè Divinam.

ὅτι ἔδυνασθε ἀκέειν τὸ λόγον τὸ ἐμόν. *quia non potestis audire sermonem meum* Vt agnoscatur dialectus alicujus, attentione aliqua opus est, putà *שביל* [Sibboleth] dicatur an *שבלל* [Sibboleth] Iudic. xii, 6. Vos non potestis audire, id est, patienter ferre, me loquentem. Sic non posse dicuntur quibus affectus vehemens obstat. Diximus ad Marci vi, 5. ἀκέειν [audire], attentè audire, Matth. xi, 15.

44. Ὑμεῖς ἐκ τῆ πατρὸς τῆ διαβόλου ἐστέ, *Vos ex patre diabolo estis* Διαβόλον [diabolum] ob ea quæ mox sequuntur hic intelligo genus diabolorum, quomodo & ὁ Σατανᾶς [Satanas] dicitur Matth. xii, 26. Sic ἀνθρώπου [homo] sæpe est genus humanum, Matth. iv, 4. pro quo ὁ υἱὸς τῆ ἀνθρώπου [filius hominis] dicitur Matth. xii, 8. Sic Ἀκτορ. xiii, 10. ἡ διαβόλος, ἐχθρὸς πάσης δικαιοσύνης [fili diaboli, inimice omnis justitiæ] noster i Epist. iii, 8. ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν ἐκ τῆ διαβόλου ἐστίν [qui facit peccatum ex diabolo est].

καὶ τὰς ἐπιθυμίας τῆ πατρὸς ὑμῶν θέλετε ποιεῖν. *Et desideria Patris vestri vultis facere* ἐπιθυμίας [desideria], id est, quod ei collibitum est. Sic i Tim. iv, 3. i Petr. iv, 2. ποιεῖν ἐπιθυμίαν [facere desideria] ut τελεῖν ἐπιθυμίαν [perficere desideria] Gal. v, 16.

ἐκείνῳ ἀνθρωποκτόνῳ ἦν ἀπ' ἀρχῆς, *ille homicida erat ab initio* Diximus suprà duo à Christo in Iudæis maximè notari, Cædis propositum, & Veritatis contemptum. Ex his duobus probat eos referre ingenium diaboli. ἀπ' ἀρχῆς [ab initio] Hellenistæ ponunt ubi in Hebræo est *מלך* [à seculo] ut Ios. xxiv, 2. Esaiæ lxi, 16, 19. Sic Ἀκτορ. xxvi, 4. & i Epist. iii, 8. ὅτι ἀπ' ἀρχῆς ὁ διαβόλος ἁμαρτάνει [quoniam ab initio diabolus peccat]. Homicida autem fuit eodem actu quo mendax, cum primos homines dolo malo in peccatum illexit, unde mors erat secutura. Invidia diaboli mors intravit in mundum, Sap. ii, 24. At Paulus eodem respiciens: δι' ἐνὸς ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸ κόσμον εἰσῆλθε, καὶ διὰ τῆ ἁμαρτίας ὁ θάνατος [per unum hominem peccatum in mundum intravit, & per peccatum mors], Rom. v, 12. Adamum quo die erat conditus lapsum in crimen sentiunt Rabbini, & ipse Maimonides.

καὶ ἐν τῇ ἀληθείᾳ ἔχ' ἔσηκεν. *Et in veritate non stetit* Affirmatio per negationem contrarii. Sensus est, deflexit à veritate. Sic Psalm. i, 1.

ὅτι ἐκ ἐστὶν ἀλήθεια ἐν αὐτῷ. *quia non est veritas in eo* Id est, qui non est in ipso studium veritatis. Sic i Epist. ii, 21. πᾶν ψεῦδος ἐκ τῆ ἀληθείας ἐκ ἐστίν [omne mendacium ex veritate non est], non est ex studio veritatis. i Macc. vii, 18. propiùs ad nostram phrasin, Οὐκ ἐστὶν ἐν αὐτοῖς ἀλήθεια ἢ κρίσις· παρέβησαν γὰρ τὴν εἰσὶν ἢ τὸ ὄρκον ὃν ὤμοσαν [Non est veritas & iudicium in eis: transgressi sunt enim constitutum & iurandum quod iuraverunt].

ὅταν λαλή τὸ ψεῦδος, ἐκ τῆ ἰδίων λαλεῖ *cum loqui-*

tur mendacium, ex propriis loquitur. Loquitur pro ingenio suo.

ὅτι ψεύσης ἐστίν, *quia mendax est* In more habet fallere: hoc amat: ideo vocatur *שקרן*, *πνεῦμα ψεύδες* [spiritus mendax] i Regum xxi, 22. i Paral. xvi, 21. Porphyrius de huius generis spiritibus, τὸ γὰρ ψεῦδος αὐτοῖς οἰκείον [mentiri enim illorum est proprium].

καὶ ὁ πατὴρ αὐτῶν. *Et pater ejus* Pater generis diabolorum est ὁ ἀρχὼν τῶν δαιμονίων [princeps demoniorum], de quo diximus ad Matth. ix, 34. ὁ ἀρχὼν τῆ ἐξουσίας τῆ ἀέρος [princeps potestatis aeris], Ephes. ii, 2. ὁ ἀρχὼν τῆ κόσμου τῆς [princeps mundi huius] infra xii, 31. xiv, 30. xvi, 11. Hic pater cæterorum dicitur quia deficiendi initium dedit, quomodo vox patris usurpatur tum alibi, tum Genes. iv, 20, 21. Qui Adamum deceperat non fuit ipse ὁ ἀρχὼν [princeps ille], sed aliquis ab eo submissus, Angelus Satanæ, ut ii Corinth. xii, 7.

45. Εγὼ γὰρ ὅτι τὴν ἀλήθειαν λέγω, ἔπιστεύετε μοι. *Ego verò quia veritatem dico, mihi non creditis* Est Hebraïsmus qualis Psalm. lxxiii, 28, & alibi: pro, *Mihi verò non creditis quia verum vobis eloquor*. Adeò alieno & adverso animo à veritate estis: cuius vitii quem patrem habeatis jam indicavi.

46. Τίς ἐξ ὑμῶν ἐλέγχει με περὶ ἁμαρτίας; *Quis ex vobis arguet me de peccato?* Si cui fides negetur, oportet eam negari aut quia loquens indignus est cui habeatur fides, aut quia res per se est incredibilis. Priorem partem hic removet, *Nullius culpæ me convincere potestis*: hoc enim est ἐλέγχειν [arguere]. Sic infra xvi, 8. Tit. i, 9, 13.

εἰ γὰρ ἀλήθειαν λέγω, διατί ὑμεῖς ἔπιστεύετε μοι; *si verò veritatem dico, cur vos non creditis mihi?* Si ea dico quæ fide perdigna sunt: sicut vocem ἀληθείας [verus] sumi diximus aliquoties.

47. Ὁ ὢν ἐκ τῆ Θεᾶς, *Qui ex Deo est* Qui honesta amat, ac proinde ingenio Deum refert. Opponitur enim hoc illi, *esse ex diabolo*: quare pari modo interpretandum. Nonnus non malè,

Εἰς Θεὸν ἀρχιγενέθλον ἔχων νόον.

[Cujus ad artificem rerum conversa Deam mens].

τὰ ῥήματα τῆ Θεᾶς ἀκούει. *verba Dei audit* Libenter audit, attentè audit sermones ad Dei honorem pertinentes, Deo dignos. Suprà iii, 34.

διὰ τὸτο ὑμεῖς ἐκ ἀκούετε, ὅτι ἐκ τῆ Θεᾶς ἐκ ἐστέ. *propterea vos non auditis, quia ex Deo non estis* Subauditur, *At verò*: est enim oppositio. *At vos ideo gravamini quæ dico audire, quia ingenio estis averso à rebus verè Divinis.*

48. Οὐ καλῶς λέγομεν ἡμεῖς, ὅτι Σαμαρείτης εἶ σὺ; *Nonne bene dicimus nos, quia Samaritanus es tu* Nonne meritò dicere inter nos solemus (nusquam enim hoc palàm dictum narratur) Samaritam te esse? intellige non gente sed sensu, quia negas veritatem religionis esse penes Iudæos. Vide suprà iv, 20. & sequentibus.

καὶ δαιμόνιον ἔχεις; *Et demonium habes?* Δαιμονίως [demonio afflari]. Vide suprà vii, 20. infra x, 20.

49. Εγὼ δαιμόνιον ἐκ ἔχω, ἀλλὰ τιμῶ τὸν πατέρα μου, *Ego demonium non habeo, sed honorifico Patrem meum* Quæ dixi, non præ insania dixi, sed Divino spiritu

spiritu ad Dei honorem. De Samarita quod dixerant quasi merum convitium præterit; ut si quis nunc aliquem *hæreticum* vocet.

καὶ ὑμεῖς ἀτιμάζετε με· ὅς vos inhonoratis me] Et tamen vos me convitiis petitis.

50. Εγὼ δὲ ζητῶ τὴν δόξαν μου· Ego autem non *quæro gloriam meam*] Quod toties dico & repeto, quæ doceo vera esse & à Deo profecta, non id facio cupiditate humanæ gloriæ, quod & ex verbis & ex factis meis facile collectu est.

ἔστιν ὁ ζητῶν καὶ κρίνων· *est qui quærat & iudicet*] Est qui me honore afficere velit Deus, & qui vindicaturus est has contumelias quibus me afficitis. Vide 1 Petri 11, 23. Sed & Deuteronomii locus respicitur xvi 11, 19. ubi Deus promittit se vindicem futurum contemti Prophetæ. Confer 11 Paralip. xxiv, 22.

51. εἰάν τις τὸν λόγον τὸν ἐμὸν τηρήσῃ, *si quis sermonem meum servaverit*] Locutio quæ Matth. xix, 17. xxviii, 20. Marc. vii, 9. infra ix, 16. xiv, 15, & alibi.

Θάνατον δὲ μὴ θεωρήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα· *mortem non videbit in æternum*] Sic ἰδεῖν Θάνατον [*videre mortem*] Lucæ 11, 26. idem statim γεῦσαι Θανάτου [*gustare mortem*], ut & Matth. xvi, 28. Marci ix, 1. Sensus est, *Eam vitam consequetur quæ morte careat.* Sic supra exposuimus vi, 49.

52. Νῦν ἐγνώκαμεν ὅτι δαιμόνιον ἔχεις· *Nunc cognovimus quia dæmonium habes*] Planè insanis cum talia polliceris. Locutio similis Genes. xxi, 12. infra xii, 30.

Ἀβραάμ ἀπέθανε, καὶ οἱ προφῆται, *Abraham mortuus est, & Prophetæ*] Ex Zach. i, 5. Qui sermonem non hominis sed Dei observarunt, mortui tamen sunt. Omnia enim intelligunt crasse & κατὰ πόδας [*verbatim*], odio fascinati.

καὶ σὺ λέγεις, ὅς tu dicis] Tu neutiquam illis comparandus hæc audes dicere?

Εἰάν τις τὸν λόγον μου τηρήσῃ, *Si quis sermonem meum servaverit*] Εμφασις [*efficacia*] est in voce μου [*meum*], nam, ut diximus, supponit à Mose & Prophetis religiosè servata Dei mandata.

53. Μὴ σὺ μείζων εἶ τῷ πατρί σου Ἀβραάμ, ὅς τις ἀπέθανε; *numquid tu major es patre nostro Abraham, qui mortuus est*] Qui vitam aliis daturus est, multò magis sibi. Tu te vitam aliis daturum profiteris: Ergo multò magis te perpetuò victurum pronuntias: quod Abrahamo non contigit.

καὶ οἱ προφῆται ἀπέθανον· ὅς Prophetæ mortui sunt]. *Sicut & Prophetæ mortui sunt*: nam ad eum modum copula sumi solet. Prov. i, 24, 26.

τίνα σεαυτὸν σὺ ποιεῖς; *quem teipsum facis*] Quem te venditas? sic infra x, 33.

54. Εἰάν ἐγὼ δοξάζω ἑμαυτὸν, *Si ego glorifico meipsum*] Si quod meum non est, mihi arrogo. Vide supra 111, 27. v, 41.

ἡ δόξα μου ἐδὲν ἐστίν· *gloria mea nihil est*] Nullius pretii est ista venditatio; semet prodet. Sic 1 Cor. xiii, 2.

ἔστιν ὁ πατήρ μου ὁ δοξάζων με, *est Pater meus qui glorificat me*] Miraculis; Baptistæ testimonio; & amplius posthac.

ὃν ὑμεῖς λέγετε ὅτι Θεὸς ὑμῶν ἐστίν· *quem vos dicitis*

quia Deus vester est] Deus opifex Univerſi; Deus Abrahami, Isaaci, Iacobi, Moſis & Prophetarum: ne quem fortè dæmonem à me Patrem appellari cenſeatis.

55. Καὶ ἐκ ἐγνώκατε αὐτόν· *Et non cognovistis eum*] Non intelligitis qualem cultum præcipuè desideret, & quæ præmia promittat. Vide quæ supra i, 18.

ἐγὼ δὲ οἶδα αὐτόν· *ego autem novi eum*] Penitus per-novi. Vide dicto loco.

10 οἶδα αὐτόν, καὶ τὸν λόγον αὐτοῦ τηρῶ· *scio eum, & sermonem ejus servo*] Et scio quæ ei placeant, & ea religiosè observo, nusquam mandata excedens.

56. Ἀβραάμ ὁ πατήρ ὑμῶν, *Abraham pater vester*] Quo vos patre jactatis. Sic supra viii, 33. Modestè ostendit mirari eos non debere si ipse majora adferat quàm Abrahamus.

ἠγαλλιάσατο ἵνα ἴδῃ τὴν ἡμέραν τὴν ἐμὴν, *exultavit ut videret diem meum*].

— Ἰδεῖν ἠγάλλετο θυμῷ,

[*Gestivit mente videre*],

Nonnus hic. Syrus ܐܘܪܝܬܐ, *cupiit diem meum*, id est, tempora mea. Sic Joel 11, 1. Amos v, 18, & alibi. Confer 1 Petri 1, 12. Sensus est, Abraham cum initio Genes. xii, 3. promissum à Deo accepisset, *futurum ut etiam exteræ gentes per ipsius semen bearentur*, valde expetivit propius aliquid cognoscere qualis ea futura esset beatitudo. Vide Irenæum iv, 15.

καὶ εἶδε, καὶ ἐχάρη· *vidit & gavisus est*] Et vidit aliquid ejus non sine magno gaudio, sed *emimus*, Hebr. xi, 13. Nimirum tunc maximè cum fiducia suæ in Deum hoc præmium retulit quòd Isaacum quasi è mortuis recepit, Hebr. xi, 19. Hinc enim intellexit quid præcipuè Deus requireret & quantum præstare posset. Atque ex eo facto proverbium illud mysticum manavit, *In nomine Domini providebitur.*

57. Πεντήκοντα ἔτη ἔπω ἔχεις, *Quinquaginta annos nondum habes*] Mos est omnium populorum, ubi non est cur restrictè agamus, numerum sumere aliquem ex nobilioribus, qualis apud Hebræos Quinquagenarius ob Iubilæum: quasi dicerent, *Certè nondum semisecularis es.* Nec refert quòd Christus multis annis inde aberat: agunt enim liberalius, quia hoc omne nihil ad eos annos qui ab Abrahami ævo numerabantur.

καὶ Ἀβραάμ ἐώρακας; ὅς Abraham vidisti] Solet fieri ut qui nos videt eum & nos videamus. Sensus est, Quomodo fieri potuit ut tu & Abraham alter alterum conspiceretis? Sumunt omnia, ut diximus, in sensu vulgari.

58. πρὶν Ἀβραάμ γενέσθαι, *antequam Abraham esset*] *Antequam esset.* Sic enim hæc vox sæpissime sumitur, supra i, 6, 30. & hoc capite 33. xx, 27. Act. vii, 38. xiii, 5, & alibi.

ἐγὼ εἰμι· *ego sum*] Id est, *eram*: Præſens pro imperfecto. *Eram*, Syrus: ἐγὼ πέλον [*ego eram*], Nonnus. Sic in Græco Psalm. xc, 2. Πρὶν τὰ ὄρη γεννηθῆναι σὺ εἶ [*Antequam fierent montes tu es*]. Fuerat ante Abrahamum Iesus Divina constitutione, infra xvi, 5. Apocal. xiii, 8. 1 Petr. 1, 20. Constat hoc, quia de ipso ipsiusque Ecclesia mysticè dictum erat, *recente humano genere, futurum ut semen mulie-*

muliebre contereret caput serpentis; ut exponitur Rom. xvi, 20. Vnde simul intelligitur hunc hominem Iesum majorem esse Abrahamo; quod ipse innuere quàm prædicare mavult.

59. Ἡσαν ἐν λίθῳ ἵνα βάλῳσιν ἐπ' αὐτόν. *Tulerunt ergo lapides ut jacerent in eum*] Furore perciti, ut infra x, 31. Adeo ægrè ferebant aliquid dici quod Abrahami dignitatem lædere videretur.

ἐκρύβη, *abscondit se*] Miraculo quodam, ut Luc. iv, 30.

ἐξῆλθεν ἐκ τῆς ἱερῆς, *exiit de Templo*] Erant enim plures exitus.

διελθὼν διὰ μέσων αὐτῶν. *transiens per medium eorum*] Videtur hoc additum ex dicto Lucæ loco interpretamenti causâ, ut & quod sequitur καὶ παρήγεν ἑτάως [*& sic præteriiit*] ex initio capitis sequentis. Nam & vetustissimi codices Græci non habent, & in Latinis deest: at in Syriaco & Arabico adscriptum est.

CAP V T IX.

1. **K**Αὶ παράγων Ἰησοῦς εἶδεν, *Et præteriens Iesus vidit*] *Vidit in transitu.* Sic παράγειν [*præterire*] sumitur Matth. xx, 30. Marci xv, 21. Nam cæcus hic sedebat juxta viam, ut fieri solebat, Matth. xx, 30.

τυφλὸν ἐκ γενετῆς. *cæcum à nativitate*] Non frustra hoc additur, nam id vitium constat humana ope esse insanabile.

2. τίς ἡμαρτεν; ἔτι, *quis peccavit? hic*] Ex traditione habebant cæcitatem & alia ejusmodi corporis vitia pœnas esse peccatorum: quod interdum verum est. Vide supra v, 14. Quærent ergo an ipse peccaverit, quia multi Judæorum credebant προϋπαρξιν [*præexistentiam*] animarum, imò & נפשות נולדו [*volutionem animarum*] sive μετασώματῳσιν [*transitum in corpora*], ut apparet ex Philone, Iosepho, Thalmudistis & aliquot horum librorum locis. Proponunt ergo hoc tanquam controversum.

ἢ οἱ γονεῖς αὐτοῦ, *aut parentes ejus*] *Vterque parentum.* Quomodo? Delinquendo contra legem Levit. xx, 18. quod peccatum inter gravia ponit Ezechiel xvi, 6. Ex tali concubitu solent nasci partus imperfecti, quia natura muliebris in egestu occupata impeditur formam justam dare conceptui; ut notant Hebræi.

3. Οὐτε ἔτι ἡμαρτεν, *Neque hic peccavit*] Antequam nasceretur non exstitit, quare nec peccavit.

ἔτε οἱ γονεῖς αὐτοῦ. *neque parentes ejus*] Nec tale quid de parentibus est quale suspicamini.

ἀλλ' ἵνα, *sed ut*] Subauditur vocula hujusmodi, *sed commodè hoc accidit, ut pateat quàm magnifica sint Dei opera.* ἵνα [*ut*] sæpe esse ἐκδοτικὸν [*eventuale*] alibi notavimus. Sic Psalm. li, 6. Rom. i, 11. quæ hic notata Theophylacto. Sic & infra 39. Solet autem ἀλλ' ἵνα [*sed ut*] habere talem ἐλλειψιν [*defectum*], ut infra xiii, 18. xiv, 31. xv, 25.

Φανερωθῇ τὰ ἔργα τῆς Θεοῦ ἐν αὐτῷ. *manifestentur opera Dei in illo*] Vt per ipsum pateat qualia & quanta

sint Dei opera. Ideo plurali utitur, quia ex uno exemplo colligitur quanta Deus possit.

4. Εμὲ δεῖ ἐργάζεσθαι τὰ ἔργα τῶν πέμψαντός με, *Me oportet operari opera ejus qui misit me*] Docere per me ipsum, ac plurimis benefacere. Vide supra v, 19. δεῖ, hoc est, *par est, convenit.*

ἕως ἡμέρας ἐστίν. *donec dies est*] Alludit ad rem præsentem: nam cæcis perpetua nox est. Diem vocat conspicuam suam præsentiam plurimis salutarem. Sic supra viii, 56. & infra xii, 35.

ἔρχεται νύξ, *venit nox*] Tempus absentiae corporalis. Confer Matth. ix, 15.

ὅτε οὐδεὶς δύναται ἐργάζεσθαι. *quando nemo potest operari*] *Cum commodum non est operi intendere.* Sic δύνασθαι [*posse*] poni notavimus dicto loco Matth. ix, 15. Christus hominum conspectui abreptus non amplius voce sua docuit, neque per se effecit miracula.

5. Οταν ἐν τῷ κόσμῳ ᾶ, *Quamdiu sum in mundo, lux sum mundi*] Persistit in allusione, & facto confirmat verum esse quod dixerat supra viii, 12. Nam beneficia corporalia spiritualium sunt argumentum: ideo hunc cæcum voluit imaginem gerere mundi, cujus ipse Lux erat.

6. ἐπίστρε χαμαὶ, καὶ ἐποίησε πηλὸν ἐκ τῆς πύσματος, *exspuit in terram, & fecit lutum ex spuito*] Quia aqua ad manum non erat, lutum saliva fecit.

καὶ ἐπέχρισε τὸ πηλὸν ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ τυφλοῦ. *& linivit lutum super oculos cæci*] Causam hujus facti ostendere cœpimus. Homini non tantum suapte natura non inest vis cognoscendi per se ea quæ Divina sunt ac spiritualia, sed &, quia ex luto factus est, affectus habet luteos, qui ipsum impediunt, 1 Cor. ii, 14.

7. ἵψαι εἰς τὴν κολυμβήθραν τῆς Σιλωάμ, *lava in lavacro Siloam*] Eis [*in cum accusativo*] pro ἐν [*in cum ablativo*]. Et Σιλωάμ [*Siloam*] ejus sæculi pronuntiatione pro Σιλωά [*Siloa*]. Sic Silo vocatur Σηλωμ [*Selom*] Iud. xviii, 31. Ex fonte Siloa prodibat aquæductus unde aqua in piscinam hanc colligebatur; inde verò rivis sparsa hortos irrigabat: de qua re locus est Timocharis apud Eusebium, Προπ. ix.

ὁ ἐρμηνεύεται, ἀπεσταλμένῳ. *quod interpretatur Missus*] Quoties vocis interpretationem adjungunt Evangelistæ, ostendunt ad ejus significatum alludi. Siloah dictum volunt Hebræi quod inde aqua emitteretur. At Christus qui ubique se vocat *Missum à Patre*, supra i, 17, 34. v, 36, 38. & alibi passim, unde & ἀπόστολος [*Apostolus* sive *Missus*] dicitur Hebr. i, 1. per hanc κολυμβήθραν τῆς ἀπεσταλμένης [*hoc lavacrum Missi*] intelligit Verbum suum, verbum emundans, Ephes. v, 26. Actor. xv, 9. Quod qui contemnerent, iis incumbabant clades similes iis de quibus locutus erat Esaiæ viii, 6. id enim vaticinium iterum completum est in excidio Hierosolymorum. Neque incredibile est respexisse Iohannem simul ad celebre Iacobi vaticinium, ubi משיח [*Missus*], vel cum epenthesi מליח, per מ non per ה in antiquis fuisse codicibus, documento est Hieronymi versio, *Qui mittendus est*. Sic Armeniæ nomen alibi Խարմոն [*Harmon*], alibi Խարմոն [*Charmon*] scribitur.

καὶ ἐνίψατο, καὶ ἦλθε βλέπων. *& lavit, & venit videns*

dens] Sic primum mundantur homines à pravis affectibus, deinde illuminantur, Ephes. 1, 18. Hinc Baptismo nomen φωτισμῶς [illuminationis]. Indicatur hic obiter obedientia cæci qui nihil recusat quanquam in speciem inutile; præferendus in hoc Neemani, qui aliquandiu spernebat intrare Iordanem. Abiit autem ad domum parentum, unde non longè federat. Vide infra 18.

8. Οἱ ἐν γείτονες, *Itaque vicini*] Qui in proximo habitabant atque eum quotidie viderant.

ὅτι προσαίτης ἦν, *qui mendicus erat*] Cum in hanc lectionem consentiant Latinus, Syrus, Arabs & quidam Græci codices, omnino præferendam cenleo. Sæpe visus erat, quia in publico misericordiam omnium implorabat. Vide Marci x, 46. Luc. xviii, 35.

Οὐχ ὅτις ἐστὶν ὁ καθήμενος ἢ προσαιτῶν; *Nonne hic est qui sedebat & mendicabat*? *Nonne hic ille ipse est*? Vide simile Actor. iiii, 10.

9. Οτι ὅτις ἐστὶν. *Quia hic est*] Quidam planè affirmabant.

Ἄλλοι δ', ὅτι ὁμοίῳ αὐτῷ ἐστὶν. *Alii verò, quòd similis illi est*] Hæ variæ sententiæ pertinent ad fidem adstruendam miraculo & ostendendam ejus magnitudinem. Nam qui dicebant *similimum ipsi esse*, ne eundem crederent, hoc solo abstinebantur quòd non cogitarent fieri posse ut cæcus visum acciperet.

Εκεῖνός ἐλεγεν, ὅτι ἐγὼ εἰμι. *Ille verò dicebat, quia ego sum*] *Ego sum*, nempe ille ipse quem cæcum vidistis: quomodo sumi hoc ἐγὼ εἰμι. [*ego sum*] supra notavimus. Grata professione omnem aliorum disputationem dirimit certissimus testis.

10. Πῶς ἀνεώχθησαν σε οἱ ὀφθαλμοί; *quomodo aperti sunt tibi oculi*? *Aperire oculos est facere ut videant.* Vide Matth. ix, 30.

11. Ἄνθρωπος λεγόμενος Ἰησοῦς, *Ille homo, qui dicitur Iesus*] *Quidam qui appellatur Iesus.* Discimus hinc multas facti circumstantias in superiori narratione omittas, ut, compellatum ab Iesu cæcum ex ipso aut adstantibus didicisse quis esset qui se compellaret; &, quod mox adjicitur, Sabbato facta hæc.

ἠψάμενος ἀνέβλεψα. *lotus visum accepi*] *Statim ut laui accepi visum.* Est autem catachresis: nam ἀναβλέπειν [*recipere visum*] propriè eorum est qui videndi facultatem aliquando habuerunt: sed nec malè *recipere* quis dicitur quod communiter tributum humanæ naturæ ipsi abfuit.

12. Πῶς ἐστὶν ἐκεῖνος; λέγει, Οὐκ οἶδα. *Vbi est ille? ait: nescio*] Solebat Iesus miraculo edito se ex eo loco subducere, ne gloriam ex concursu venari videretur.

13. πρὸς τὰς Φαρισαίους, *ad Phariseos*] *Phariseos* hic intelligo Synedrium, in quo plurimi Pharisei. Sic

— ἀρχιερεῖας

[*Primores sacrificorum*].

dixit Nonnus, quia & illi in Synedrio. Vide supra 1, 24. iidem infra Iudæi 18, & 22. id est, primores Iudæorum, ut jam supra aliquoties.

16. Φαρισαίων τινές. *Ex Phariseis quidam*] *Du-
riores.*

Οὗτος ὁ ἄνθρωπος ἐκ ἐστὶ παρὰ τῶ Θεοῦ, ὅτι τὸ σάββατον ἐ

τηρεῖ. *Non est hic homo à Deo, quia Sabbatum non custodit*] *Non est à Deo missus, quia solenne illi est operari in Sabbato.* Iam enim aliquoties Sabbato sanaverat. Linere oculos Pharisaica superstitio operibus Sabbato vetitis annumeraverat: quod etsi ita esset, tamen quod ad Dei honorem pertinet liberum est à lege.

Ἄλλοι ἐλεγον, *Alii autem dicebant*] Hi quibus aliquid bonitatis erat reliquum; qui nondum occalluerant.

10 ἄνθρωπος ἁμαρτωλὸς, *homo peccator*] Intellige ex verbis antecedentibus, *qui se falsò à Deo missum prædicat.* Tales enim excellenter peccatores vocantur.

τοιαῦτα σημεῖα ποιεῖν; *talia signa facere*? Nota τοιαῦτα [*talia*] & σημεῖα [*signa*]. Primum res tam eximias, Divinas salutareque; & quidem in signum missionis suæ. Nunquam sanè id Deus permetteret, si falsò sibi hoc arrogaret. Vide supra iii, 2.

20 σχίσμα, *schisma*] Diximus supra vii, 43. sic & infra x, 19.

17. τῷ τυφλῷ, *cæco*] Id est, τῷ ποτε τυφλῷ [*Ei qui cæcus fuerat*], ut modò locutus erat Iohannes. De hoc loquendi genere vide quæ ad Matth. xxv, 6.

σύ τί λέγεις περὶ αὐτοῦ, ὅτι ἤνοιξέ σε τὰς ὀφθαλμούς; *Tu quid dicis de illo, qui aperuit oculos tuos*? Nempe in Sabbato: ita enim perfecta est quæstio.

ὅτι προφήτης ἐστὶν. *quia Propheta est*] *A Deo missus.* Receptum erat inter ipsos mandato Prophetæ solvi posse Sabbatum.

18. ἕως ὅτε, *donec*] Non inde sequitur postea credidisse; sed, cum non crederent, voluisse eos ex parentibus sciscitari rem omnem. Vide quæ ad Matth. i, 25.

19. ὑμεῖς λέγετε, *vos dicitis*] Ipsa percunctatione ostendunt quale responsum deliderent, nempe Non fuisse revera cæcum, aut certè Non natum talem, ut aut everteretur aut minueretur laus sanationis.

πῶς ἐν ἄρτι βλέπει; *quomodo ergo nunc videt*? Hoc solum negari non poterat.

21. ἡμεῖς ἐκ οἰδαμεν. *nos nescimus*] Non adfuimus cum id fieret.

αὐτὸς ἡλικίαν ἔχει, *ætatem habet*] Ætatem quæ ex moribus requiritur ad perhibendum testimonium; quæ Hebræis, anni xiiii.

περὶ ἑαυτοῦ, *de se*] De eo quod ipsi comperitum est.

22. ἡδὴ γὰρ συνετέθειντο, *jam enim conspiraverant*] *Iam major pars in eo convenerat.* Nam antea ob diffidentes sententias nihil perrogari potuerat, supra vii, 53.

εἰάν τις αὐτὸν ὁμολογήσῃ Χριστὸν, *si quis eum confitere-
tur esse Christum*] Quod cæcus sanatus dixerat huic erat proximum. *Missum enim à Deo* agnoverat. Quare nihil aliud restabat quàm ut ex Iesu intelligeret, Iesum se profiteri Messiam. Nam si à Deo missus erat, etiam in hoc ei credi debebat. Vide infra 35, 36, 37, 38.

ἄπο συναγωγῆς γένηται. *extra Synagogam fieret*] *Excluderetur à Synagoga & familiari convic-
tu:* nempe per 177, quod propriè vertitur ἀφορισ-
μὸς [*separatio*], Luc. vi, 22. nam 177 ἀνά-
θεμα [*anathema*], qui secundus est gradus, in Iesu

Iesu sectatores decerni demum cœpit post Resurrectionem. Vide quæ ad Matth. xxviii, 15. & Apocal. xxi, 15.

23. Διὰ τὸ τοὶ γονεῖς αὐτῶ ἐῖπον, *Propterea parentes ejus dixerunt*] Hominum quàm Dei metuentiores; quales non mirum est si sibi potius quàm carissimis consulant: itaque filium obtrudunt odio.

24. ἐκ δευτέρου, *rursum*] Iam antè enim eum audiverant, ut narratum est. Sed pressiori interrogatione aliquid sperabant se posse elicere quod claritatem miraculi obscuraret.

Δὸς δόξαν τῷ Θεῷ, *Da gloriam Deo*] Explicavimus hanc formulam Matth. xxvi, 63. Vsurpant hanc & Prophetæ & Iudices Magni Synedrii à Deo constituti. In Thalmudicis Digestis titulo De Synedrio, Simeon Senatorum unus Regem Iannæum sic alloquitur, *Non stas coram nobis, sed coram eo qui dixit, Fiat, & factus est mundus.*

ἡμεῖς οἶδαμεν ὅτι ὁ ἀνθρώπου ἐστὶ ἀμαρτωλός ἐστιν. *nos scimus quia hic homo peccator est*] Quò magis eliciant aliquod testimonium in Iesum, ajunt sibi jam aliunde constare esse ipsum falsum jactatorem Prophetici muneris. Vide suprâ 16.

25. εἰ ἀμαρτωλός ἐστιν, ἐκ οἶδα· *sic peccator est, nescio*] Quod vos vobis constare dicitis, de eo mihi non constat.

ἐν οἶδα, *unum scio*] Hoc unum certò mihi constat.

τυφλὸς ὢν, *cæcus cùm essem*] Ων, *qui eram*, ut habet hic Syrus. Simile loquendi genus, vide Ephes. i, 5.

26. Τί ἐποίησέ σοι; πῶς ἀνέωξέ σε τὰς ὀφθαλμούς; *Quid fecit tibi? quomodo aperuit tibi oculos*] Ex ipso sanationis modo sperabant aliquid deprehensuros se quo constaret non fuisse veram ac nativam cæcitatem.

27. καὶ ἐκ ἤκουσάτε; & *non audistis*] Sic & Syrus & Arabs: quare hanc lectionem præferendam censeo, sed cum interrogandi nota (ut melius cohæreat quod sequitur), *Annon satis audistis?*

μή ἢ ὑμεῖς θέλετε αὐτὸ μαθηταί γενέσθαι; *numquid & vos vultis discipuli ejus fieri*] Possetne fieri ut vos, qui omnia scire vos venditis, illo Magistro utamini?

28. Σὺ εἰ μαθητὴς ἐκεῖνου, *Tu discipulus illius es*] Tu sanè ejus fautor es: nam in gratiam ejus loqueris.

τῷ Μωσέως ἐσμὲν μαθηταί. *Mosis discipuli sumus*] Illo Magistro contenti alium non quærimus.

29. τὸν ὃ ἐκ οἶδαμεν πόθεν ἐστίν. *hunc autem nescimus unde sit*] Oppositio membri præcedentis ostendit πόθεν [*unde*] hic significare missionem: Nescimus suoapte impulsu an Dæmonis instigatu doceat. Vide suprâ vii, 29. ideo mox sequitur: εἰ μὴ ἦν παρὰ Θεοῦ [*nisi esset hic à Deo*].

30. ἐν γὰρ τῷ θαυμάζειν ἐστίν, *In hoc enim mirabile est*] Illud θαυμάζειν ἐστίν [*mirabile est*] impersonale est, quasi dicas, *Est quod hoc miremur.* ἐν [*in*] pro ob. Similis constructio post θαυμάζειν [*mirari*] Luc. i, 21. i i Thess. i, 10.

ὑμεῖς ἐκ οἶδατε πόθεν ἐστὶ· *vos nescitis unde sit*] Vos qui vobis arrogastis scientiam dijudicandi inter Prophetas veros & falsos.

καὶ ἀνέωξε, & *aperuit*] Καὶ pro tamen, ut suprâ.

31. ἀμαρτωλῶν ὁ Θεὸς ἐκ ἀκούει. *peccatores Deus non audit*] Est quidem hoc satis proverbiale, ut videre est Psalm. lxxvi, 18. Esaiæ i, 15. & alibi: sed & præcedentia & sequentia exigunt ut intelligatur hoc de eo qui falsò se à Deo missum asseverat: quem Deus non exaudit, ut Divina edat signa ad fidem faciendam suæ missionis. Imò nulla miracula fieri Deus à talibus permittit extra causam tentationis ad cultum falsorum deorum, adversus quem satis muniti esse debebant Israelitæ. Et hæc ipsa miracula multum absunt ab eo quod Iesus fecerat. Vide quæ dicta ad Matth. xxiv, 24.

ἀλλ' εἰ τις Θεοσεβὴς ᾖ, καὶ τὸ θέλημα αὐτοῦ ποιῇ, τῷ Θεῷ ἀκούει. *sed si quis Dei cultor est, & voluntatem ejus facit, hunc audit*] Est & hoc proverbiale, ut videre est Psalm. xxxiv, 16. & alibi: etiam apud Græcos,

Εὐχῆς δικαίας ἐκ ἀνηκούου Θεοῦ

[*Deus ipse non est surdus ad justas preces*].

Vnde illud Ovidii primo Metamorphoseon,

Si precibus, dixerunt, numina justis

Victa remollescunt.

Xenophon i i de Cyri institutione, *Οτι εἰκότως ἀνὴρ παρὰ τῶν θεῶν πρακτικώτερός ἐστιν, ὥσπερ καὶ παρὰ ἀνθρώπων, ὅσις μὴ ὅποτε ἐν ἀπύροις εἴη, τότε κολακεύει· ἀλλ' ὅτε ἀριστα πράττει, τότε μάλιστα τῷ θεῷ μέμνηται* [*Merito etiam apud deos plurimum possit, sicut apud homines, non qui cum in rebus est adversis tunc adulari incipit: sed qui cum maxime floret, tunc maxime deorum meminit*]. Terentius Adelphis,

Tu potius deos comprecare: nam tibi eos, certo sciò, Quo vir melior multo es, quàm ego sum, obtemperaturos magis,

Sed & hoc aptandum ad præsentem materiam; ut intelligatur Deus libenter concedere potestatem signorum his qui pio animo Dei mandata exsequuntur & ad hoc signis opus habent.

32. ἐκ τῶ αἰῶνος ἐκ ἤκουσθη, *A seculo non est auditum*] Quasi dicat, Neque Prophetæ hoc fecerunt, nec ipse ille quem Magistrum profitemini Moses. Et sanè quam causam Senatores adferre poterant cur Iesu minùs quàm Mosi crederent, cùm hujus miracula & quidem majora aspicerent, illius verò à patribus tantum accepissent? *Messiam cæcis aperiturum oculos* ait Midrasch in Psalm. cxlvi. Adde Esaiam xlii, 7.

τυφλὸς γεγεννημένος. *cæci nati*] Εμφατικὸν [*efficaciter dictum*] hoc est. nam alioqui morbo multi visum amittunt qui sanabiles sunt nec planè cæci.

33. παρὰ Θεοῦ. *à Deo*] *Missus* scilicet. Vide suprâ vii, 29.

ἐκ ἡδύνατο ποιεῖν ἑδέν. *non posset facere quicquam*] Subintellige *horum quæ facit.*

34. ἐν ἀμαρτίαις σὺ ἐγεννήθης ὅλον, *In peccatis natus es totus*] Locutio est hyperbolica quæ significat aliquem à prima ætate vitiosum fuisse, Psalm. li, 7. lvi, 4. Esaiæ xlviii, 8. Et Chrysostomus ad hunc locum, ὡς ἀνελὲν λέγον ἐκ πρώτης ἡλικίας ἐν ἀμαρτίαις εἶσθαι [*quasi dicerent à prima ætate in peccatis es tu*]. Sic & aliæ res quæ nobis à pueritia adfuerunt dicuntur *ab utero adfuisse* Psalm. xxi, 10. lxxi, 5, 6. Iob. xxxi, 18. ὅλον [*totus*], id est, *totus*

quantus es scates peccatis. Grave convitium.

διδάσκεις ἡμᾶς; *doces nos*] ? Nos Magistros & Indices populi & sanctitate eximios, unde *Pharisæi* dicebantur.

ἐξέβαλον αὐτὸν ἔξω. *ejecerunt eum foras*] Non dimiserunt, sed per apparitores ἐ curia Synedrii ignominiosè ejici jusserunt. Ita vox hæc usurpatur Actor. VII, 58. XIII, 50. & alibi.

35. ἤκουσεν ὁ Ἰησοῦς ὅτι ἐξέβαλον αὐτὸν ἔξω. *Audivit Iesus quia ejecerunt eum foras*] Volebat hoc scire humano more, narrantibus aliis. Præsto autem est Iesus testibus suis ob id testimonium mala ferentibus.

πιστεύεις εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ; *credis in Filium Dei*] ? *Fiduciam tuam collocas in Messiam*, quod omnes Iudæi facere se profitentur? *Filius Dei* cognomen erat usitatum Messiae, ut notatum supra I, 46. & alibi.

36. ἐκεῖνος, *ille*] *Qui sanatus erat*, quod hic addit Syrus.

Καὶ τίς ἐστὶ, Κύριε, ἵνα πισεύσω εἰς αὐτόν; *Quis est, Domine, ut credam in eum*] ? Vbi est? jamne venit?

37. Καὶ ἐώρακας αὐτόν, & *vidisti eum*] Virtutem ejus expertus es: nam is est per quem visum recuperasti. Sic supra VI, 36. infra XIV, 9.

Καὶ ὁ λαλῶν μετὰ σοῦ, ἐκεῖνός ἐστι. *Et qui loquitur tecum, ipse est*] Dixerat Messiam eum fuisse qui visum ipsi reddidisset: nunc addit *semet eum esse*.

38. Πιστεύω, Κύριε; *Credo, Domine*] ? Planè in illo *spem meam colloco*.

καὶ προσεκύνησεν αὐτῷ. *adoravit eum*] Non modò ut Prophetam, sed ut Messiam, cui summus honos debebatur. Quare gestum eximiae venerationis hic expresserunt Latinus & Syrus.

39. Εἰς κρίμα ἐγὼ εἰς τὸ κόσμον τῆτον ἦλθον. *In judicium ego in hunc mundum veni*] *Ex quo in mundum veni*, id est, hominibus palam apparui (ut exposuimus supra I, 9.) *judicia Dei hac occasione elucescunt*: nam εἰς [in] & quod sequitur, ἵνα [ut], ut alibi sæpe, sunt ἐκδοτικά [eventus significativa]. Vide quæ diximus Lucæ II, 34. κρίμα [judicium] hic sumitur, ut Roman. XI, 33.

ἵνα οἱ μὴ βλέποντες, *ut qui non vident*] More suo alludit ad rem gestam. *Qui non vident*, subintellige, & *qui tales se esse sentiunt*; qualis ille cæcus fuerat, qui nullam sibi rerum Divinarum peritiam arrogabat. Vide supra 25, 30.

βλέπωσι, *videant*] *Cognitione donentur*. Confer locum Matth. XI, 25. & quæ inibi dicta.

καὶ οἱ βλέποντες, & *qui vident*] *Qui tales haberi volunt & appellari* οἰκῶν, *videntes*, quod erat nomen Sapientum, quales plerique Phariseorum habebantur, & quales hi ipsi cum quibus res erat haberi se volebant, ut apparet supra 24, 29, 34.

τυφλοὶ γίνονται. *cæci fiant*] Id est, appareant cæci, ignari rerum Divinarum: ut hi, qui omni modo hoc agebant ne viderent, quod videbant, cæco lucem datam. Sic ἐμωράνθησαν [stulti facti sunt] Rom. I, 22. Ex Hebræorum more qui declarationem rei per Hiphil enuntiant.

40. οἱ ὄντες μετ' αὐτῷ, *qui cum ipso erant*] *Quidam ex Phariseis qui in hoc ipsum sectabantur ut sermones ejus captarent*, Lucæ XV, 2.

Μὴ καὶ ἡμεῖς τυφλοὶ ἐσμεν; *Numquid & nos cæci su-*

mus] ? Satis intelligebant Christum de animi cæcitate loqui. Sed indignum & incredibile putant se in eo numero poni.

41. Εἰ τυφλοὶ ᾗτε, *Si cæci essetis*] Sicut modò, μὴ βλέποντες [non videntes] erant *qui ignorantiam suam agnoscebant*: ita hic, *si cæci essetis* est: Si vos pro talibus gereretis, Si agnosceretis ignorantiam quâ tene-mini. Ostendit hoc membrum oppositum. Epicurus: *initium est salutis, notitia peccati*.

10 ἐὰν ἔχετε ἁμαρτίαν. *non haberetis peccatum*] Id est, *Essetis aliquo modo excusabiles*: nam ἁμαρτία [peccatum] hic sumitur non pro quavis culpa, sed pro gravi & incondonabili crimine, ut infra XV, 22, 24. XVI, 8, 9. ubi itidem *habere peccatum* est reum esse. Opponitur hic ἁμαρτία [peccatum], id est, ὕψις [improbitas], ἀγνοία [ignorantia], id est, ἁμαρτία [error].

νῦν ὃ λέγετε, ὅτι βλέπομεν. *nunc verò dicitis: quia videmus*] Ὅτι abundat more Hebræo: & λέγειν, id est, cogitare: *Nunc autem existimatis vos sapere*, etiam postquam error vester vobis apertè monstratus est. Adde Rom. II, 19.

ἡ δὲ ἁμαρτία ὑμῶν μένει. *peccatum igitur vestrum manet*] Id est, *non perit, non aufertur*: sicut μένειν [manere] sumitur infra XV, II. I Cor. III, 14. *Auferri autem intelligo condonari*, ob membrum superius huic oppositum: ὡς habet hic Syrus, quod significat *firmum est*, eo quo diximus sensu.

C A P V T X.

1. Ἀμὴν, ἁμὴν λέγω ὑμῖν, *Amen, Amen dico vobis*] Sermoni huic, ut & priori, occasio ex re nascitur. Quia enim cæcus ejectus erat & Christus pro seductore habitus, hinc de vero Pastore & Ostio incipit differere. Sicut autem Christus priori sermone, ut Messiam se indicaret, circumlocutione usus se *Lucem mundi* dixerat, quod Messiae est epithetum, ita nunc alio epitheto idem significat. Nam apud Ezechielem Messias indicatur nomine *unius pastoris*, xxxv, 23. Ideo post hunc sermonem absolutum interrogant Iudæi, *an se Christum dicat*, infra 24. Vide I Petr. V, 4. ubi idem Ezechielis locus respicitur. Etiam apud Xenophontem legimus, *Παραπλήσια ἔργα νομέως ἀγαθῆς καὶ βασιλέως ἀγαθῆς* [Vicina esse opera boni pastoris & boni Regis].

διὰ τὸ θύρας, *per ostium*] *Per ostium villæ* ubi statim apparebat subdiale & in eo caula. Eustathius ad Odysseæ E. Περδομοῦ ὁ ἔξω, μετ' ὃν εὐθύς ἡ αὐλή. [vestibulum exterius, post quod statim subdiale].

εἰς τὴν αὐλήν τῶν προβάτων, *in septum sive subdiale ovium*] Nam erant & alia septa hircorum, suum.

ἀπ' ἄλλουθεν, *aliunde*] Perrupto pariete.

καλέπτης ἐστὶ καὶ ληστής. *fur est & latro*] Fur, quia venit ut rapiat alienum; latro, quia ut occidat. Sic exponitur infra 10.

2. Ὁ ὃ εἰσερχόμενος διὰ τὸ θύρας, *Qui autem intrat per ostium*] Qui ad officium illud electus est.

3. Τὸ τῷ ὁ θυρωρὸς ἀνοίγει, *huic ostiarius aperit*] Nihil opus est in parabolis particulas singulas habere cui respondeant. Multa sunt ἐπεισοδιώδη [adscita ornandi]

ornandi causâ]. Sic hoc de Ianitore aperiente descriptio est noti hominis.

καὶ τὰ πρόβατα τῆς φωνῆς αὐτῆς ἀκούει. *Et oves vocem ejus audiunt*] Habent pastores voces quasdam proprias, ut σίττα [*sitta*] apud Theocritum, quibus assuescunt pecudes. Oves autem in affabulatione intellige eos qui pio sunt animo ac proinde dociles, infra 16. Hi & ex Majestate verborum & ex sanctitate dogmatis Christum agnoscunt.

καὶ τὰ ἴδια πρόβατα καλεῖ κατ' ὄνομα, *Et proprias oves vocat nominatim*] Ipse vicissim oves suas novit. Vide Proverb. xxvii, 23. Virgilius,

Bisque die numerant ambo pecus. —

Vocare nomine signum perfectæ notitiæ: Esaiæ xl, 26. & alibi. ἐγὼ Κύριος τὰς ὄντας αὐτῶν [*cognovit Dominus qui sunt ejus*], 11 Tim. ii, 19.

ἐξάγει αὐτά. *educit eas*] *Educit in pascua*. Ne hoc quidem requirit specialem ἀνταπόδοσιν [*redditionem*]. Pertinet enim ad circumlocutionem curæ pastoralis.

4. ἐκβάλλει, *emiserit*] Quod jam dixerat ἐξάγειν [*educere*] nunc dicit ἐκβάλλειν [*emittere*]. Sic 117 modò per ἐξάγω [*educō*] vertitur, Jerem. xlvii, 27. modò per ἐκβάλλω [*emitto*], 11 Paral. xiii, 9. Jerem. xxix, 18.

ἐμπροσθεν αὐτῶν πορεύεται. *ante eas vadit*] Solent pastores non modò subsequi gregem sed & præire. Vide Psalm. lxxx, i. & quæ diximus Matth. xxv, 32. Sic Christus vitæ exemplo nobis præiit, & veri Christi discipuli τύποι [*formæ*] sunt τῶν ποιμνῶν [*gregis*] 1 Petr. v, 3.

5. ἐκ οὐδασιν τῶν ἀλλοτρίων τὴν φωνήν. *non novērunt vocem alienorum*] Sic & pii animi agnoscunt falsorum magistrorum arrogantiam, privati commodi studium, & alia à pietate aliena.

6. τὴν παροιμίαν, *proverbium*] *Ἦν* Hebræum omnem sermonem figuratum significat, Ezech. xx, 49. Distinguunt Græci παροιμίαν [*proverbium*] & παραβολήν [*parabolam*], sed Hellenistæ pro eodem usurpant. Itaque liber Solomonis *Ἦν* utroque titulo inscribitur. & sicut apud Matth. xv, 15. παραβολή [*parabola*] vocatur quæ propriè est παροιμία [*proverbium*], ita hic & xvi, 25, 29. παροιμία [*proverbium*] appellatur quæ propriè est παραβολή [*parabola*].

ἐκ ἐγνωσαν τίνα ἦν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς. *non cognoverunt quid loqueretur eis*] Quid hac similitudine significaret. Sic λέγειν [*dicere*] habuimus suprâ 11, 21.

7. ἐγὼ εἰμι ἡ θύρα, *ego sum ostium*] Superiori similitudine non expositâ aliam affinem orditur atque explicat, occasione ejus quod de ostio dixerat. Intra ostium in tuto sunt oves.

8. Πάντες ὅσοι ἤλθον, *omnes quotquot venerunt*] Πρὸ ἐμῆ [*ante me*], quod Nonnus & Arabs legerunt putorectius omitti, cum præter Latinum & Syrum multa Græcorum exemplaria consentiant. Et credibilius est adjectum hoc interpretamentum quàm sine causâ erasum. *Omnes qui venerunt*, intellige sibi arrogantes illud nomen magni Pastoris, id est, Messiae.

κλέπται εἰσὶ καὶ λῆσται. *fures sunt & latrones*] Id est, Fuerunt, Theudas, Iudas Gaulonites & si qui his similes impostores, qui & se saginarunt & miserum

populum à se fascinaturn cædibus objecerunt. Alluditur ad locum Jerem. xlii, 1. & Ezechiel. xxxiv, 2, 3.

ἐκ ἤκουσαν αὐτῶν τὰ πρόβατα. *non audierunt eos oves*] Habuerunt suos sectatores Zelotas, humana commoda sectantes; sed pietatis amantes alieni ab ipsis fuerunt.

9. δι' ἐμῆ εἰάν τις εἰσέλθῃ, *per me si quis introierit*] Per me inveniet fidum receptum apud Deum. Rom. v, 1. Hebr. x, 19.

σωθήσεται. *salvabitur*] *Extra periculum erit.*

καὶ εἰσελεύσεται καὶ ἐξελεύσεται, καὶ νομὴν εὕρήσει. *Et ingreditur & egreditur, & pascua inveniet*] Id est, ubicunque fuerit, pabulo non carebit. Sic enim mos est loquendi Hebræis, Deut. xxv, 11, 6. Psalm. cxxi, 8. 1 Sam. xxix, 6. 11 Sam. iii, 25. 11 Paral. i, 10. Est autem allusio ad id quod erat in comparatione: nam oves caulâ exeunt & in eam redeunt. νομὴν [*pascuum*] 111.

10. Ο κλέπτης, *Fur*] Qui & λῆστής [*latro*], quam vocem suprâ addidit: sequentibus sensum exprimit.

ἵνα ζῶντες ἔχωσι, καὶ περισσὸν ἔχωσιν. *ut vitam habeant, & abundantius habeant*] *Amplius habeant*, Syrus. Oves quæ bene habentur non tantum habent quæ necessaria sunt ad vitam sustentandam, sed & delicias herbarum varietate. Vide de caprarum deliciis Eupolidis anapestos qui apud Macrobiū leguntur, & confer ea quæ sunt Ezech. xxxiv. Sic Christus suis non tantum vitam dabit æternam sed & cum ea vita omne genus felicitatis. Sic περισσότερον [*abundantius sive amplius*] habuimus Matth. v, 37. Luc. xii, 4. Hebr. vi, 17.

11. Εγὼ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός. *Ego sum pastor bonus*] Occasione antedictorum tertiam incipit comparisonem, Pastoris vocem jam sumens non pro solo Messia, sed pro quovis populum docente. Neque hic Pastorem opponit, ut antè, Furi & Latroni, sed Pastorem qui idem dominus sit ovium, mercenario, quem *alienum* Virgilius vocat,

*Hic alienus oves custos bis mulget in hora:
Et succus pecori & lac subducitur agnis.*

Homerus Odyss. π.

— Αὐτὰρ μῆλα κακοὶ φθείρουσι νομῆες.
[— Perit Pastorum defidiâ grex].

Est eadem oppositio Pastoris & Mercenarii apud Rabbīnum Abrahamum. Ibi ergo Christus se Pseudochristis opponit, hic quibusvis pravis Doctoribus. Ibi respexit Theudam & eos quos diximus, hic Legisperitos suorum temporum & Phariseos.

τὴν ψυχὴν αὐτῆς τίθησιν, *animam suam ponit*] Ψυχὴν τίθεσθαι [*Animam ponere*] significat hoc loco mortem non defugere, sive reipsa mors sequatur, sive non; quod plenius Hebræi dicunt vitam ponere in manus suas, Iud. xii, 3. 1 Sam. xix, 5. xxviii, 21. Sic παραδεδώκασι τὰς ψυχὰς αὐτῶν [*tradiderunt animas suas*], Actor. xv, 26. Sic παρθέμενοι κεφαλὰς [*objectant capita*] apud Homerum Odyssæ secundo & ψυχὰς παρθέμενοι [*objectant animas*] Odyssæ tertio: ubi Scholiastes ἀφειδήσαντες ἑαυτῶν [*sibi non parcentes*]. Plautus Captivis dixit caput periculo ponere.

ὑπὲρ τῶν προβάτων. *pro ovibus*] Cujus rei typus fuit in Davide. 1 Sam. xvi, 1, 34, & sequentibus. Alioqui vix est ut quis se pro pecude magnis periculis objiciat.

12. καὶ ἐκ ὧν ποιμὴν, & qui non est pastor] Qui affe-
ctu pastor non est. Vide Phil. 11, 21.

καὶ ἐκ εἰς τὰ πρόβατα ἴδια, cuius non sunt oves propriae] Quia nec ipsius sunt pecudes nec paternae, ut Davi-
di; neque est partiarus, ut loquuntur. Itaque à veri
Pastoris nomine Apostoli eorumque similes non ex-
cluduntur, quia gregem Christi tanquam suum cu-
rabant. Vide 1 Cor. xii, 15.

θεωρεῖ τὸ λύκον ἐρχόμενον, καὶ ἀφίησι, videt lupum venien-
tem & dimittit] Id est, Si videat lupum venien-
tem, deserit gregem fugā. Lupum intellige sævitiam
imminentem, quam fugere non semper vetitum est,
sed tum demum cum eo modo grex destitutus ma-
net. Vide quæ ad Matth. x, 23.

καὶ ὁ λύκος ἀρπάζει αὐτά, καὶ σκορπίζει τὰ πρόβατα, & lupus rapit eas, & dispergit oves] Id est, ita ut lu-
pus partim rapiat oves, partim disjiciat. Ita vos πρό-
βατα [oves] repetitur ad significandam partitio-
nem, & καὶ [et] est consecutionis. Oppositio Pastoris
& Lupi hominibus aptata est & apud Maximum Ty-
rium, dissertatione Quid sit scientia, Κύριος μὲν ἡγεῖτο
Περσῶν ὡς ποιμὴν θρεμμαίων, σώζων τὸ αἰπόλιον καὶ τρέ-
φων, καὶ Μηδοῖς πολεμίων, καὶ Βαβυλωνίαις λαμβάνων, καὶ μη-
δενὶ ἐφίεις λύκῳ βαρβαρίῳ καὶ ἀγρίῳ ἀναμιχθῆναι τῇ ἀγέλῃ.
Καμβύσης ᾧ ἦν καὶ αὐτοῖς ἑρξῆς ἐκ ποιμένων ἀγαθῶν πονη-
ροὶ λύκοι. [Cyrus Persis imperabat ut Pastor ovibus, ser-
vans & alens gregem, nunc in Medos bellans, nunc Baby-
lonios capiens, nec cuiquam lupo fero ac barbaro permit-
tens induere se in gregem. Cambyses verò & rursus Xer-
xes ex bonis Pastoribus orti lupi mali fuere].

13. καὶ μέλει αὐτῷ περὶ τῶν προβάτων. non est ei cura de
ovibus] Non sunt oves ei cordi: quia res ipsius non
agitur neque tanti putat. Eadem locutio Marci xii,
14. Luc. x, 40.

14. καὶ γινώσκω τὰ ἐμὰ, & cognosco meas] Πρόβα-
τα [oves] ex superioribus intellige. Novi autem
hic intellige, Scio quanti me faciant, ut suprà 1, 10.

καὶ γινώσκωμαι ὑπὸ τῶν ἐμῶν. & cognoscor à meis]
Sciunt vicissim quo amore se prosequar.

15. Καθὼς γινώσκει με ὁ πατήρ, Sicut novit me Pater]
Sicut & Pater scit quàm ipsi sim obsequens: Matth. xi, 27.

καὶ ἐγὼ γινώσκω τὸν πατέρα. & ego agnosco Patrem]
Et ego scio quanti sim apud Patrem, quanta mihi de-
stinat. Sæpius Christus amorem inter se & Chri-
stianos comparat ei amor qui est inter se & Patrem,
suprà vi, 56, 57. infra xvi, 1, 23. Vide Matth. dicto
jam loco.

16. Καὶ ἄλλα πρόβατα ἔχω, Et alias oves habeo] Non
pro his tantum consanguineis meis me morti obji-
ciam, sed & pro extraneis. Oves intellige eos qui mi-
ti erant animo ac tali ut spes esset eos Evangelium si-
bi patefactum non repudiuros. Sic & populi vox
sumitur ex spe futuri Actor. xviii, 10. & messis
Matth. ix, 37.

ἀλλ' ἐκ ἐστὶν ἐκ τῆς αὐτῆς ταύτης. quæ non sunt ex hoc ovili]
Non ex hac gente sunt.

καὶ ἐκείνους με δεῖ ἀγαγεῖν. & illas oportet me adduce-
re] Per ministros meos.

καὶ τὸ φωνῆς μου ἀκούσονται. & vocem meam audient]
Ostendit magnam copiam eorum qui in se credituri
essent ex Gentibus.

μία ποιμὴν, ἓς ποιμὴν. unus ovile, unus pastor]
Proverbium fuit, Grex unus, unus pastor. Vide

locum similem Ezech. xxxvii, 24. ubi typus est
ejus rei. Descriptio Ecclesiæ undique colligendæ
sub capite Christo. Antea erant sub variis Do-
ctoribus, Iudæi sub Legisperitis, Græci sub Phi-
losophis.

17. Διὰ τὸτο ὁ πατήρ με ἀγαπᾷ, Propterea me dili-
git Pater] ἵνα ἔχω ἔργον [propter laborem animæ suæ]
Ef. liii, 11. & ibidem ἵνα, διὰ τὸτο [ideo] Græcè
διὸ [propter quod] Philipp. ii, 9.

10 ἵνα πάλιν λάβω αὐτήν. ut iterum sumam eam] Hoc
ἵνα [ut] non est τελικόν [finis significativum] sed,
ut sæpe, ἐκβαλόν [eventus significativum]. Quasi re-
petiisset, Objiciam quidem me morti, sed ita ut vi-
tam sim recepturus.

18. Οὐδεὶς αἶρει αὐτήν ἀπ' ἐμοῦ. Nemo tollit eam
à me.] Ostendit Christus aliquid in se eximium.
Alii etsi periculo se non offerre poterant, non ta-
men quoties volunt se periculo possunt eximere,
quod ipse poterat. Ideo ait sibi non eripi vitam, in-
vito scilicet.

20 ἀπ' ἐμαυτοῦ. à me ipso] Mea voluntate, ut hic
rectè Syrus.

ἐξουσίαν ἔχω θεῖναι αὐτήν, καὶ ἐξουσίαν ἔχω πάλιν
λαβεῖν αὐτήν. potestatem habeo ponendi eam, & potesta-
tem habeo iterum sumendi eam] Εξουσία hoc loco, ni-
fallor, potentiam significat, ut Actor. i, 7. xxvi,
18. Hunc sensum habet ἡ ψαλμὸς, & sic vertitur
Psalm. cxxxvi, 8. πάλιν λαβεῖν αὐτήν [iterum sume-
re eam] intellige vitam periculo jam præsentis eripere:
30 quod sæpe fecit, cum se reddidit inconspicuum, &
cum corda satellitum emollivit, & cum in se missos
præcipientes dedit.

ταύτην τὴν ἐντολήν ἔλαβον παρὰ τοῦ πατρὸς μου. hoc
mandatum accepi à Patre meo] Pater hoc negotium
ovium servandarum mihi commendavit. Solet ἐν-
τέλλεσθαι [mandare] apud Græcos dici etiam ubi
imperium propriè dictum locum non habet.

19. Σχίσμα, Dissensio] Vide suprà ix, 16.

20. Δαιμόνιον ἔχει καὶ μαίνεται. Daemonium habet &
40 insanit] Alterum per alterum exponitur: quasi di-
cas, Furiis agitatus insanit. Vide suprà vii, 20.

21. μή δαιμόνιον δύναται τυφλῶν ὀφθαλμοὺς ἀνοίγειν;
numquid daemonium potest cæcorum oculos aperire?] O-
pus hoc est potestatis rerum Opificis, non spiritus
minoris. Vita & sensus solius Dei sunt munera.
Chrysostomus, Οὐ γὰρ ἔπλασε μόνον ὀφθαλμοὺς ἐς ἀνέαν-
ξεν, ἀλλὰ καὶ τὸ ὁρᾶν ἐχαρίσατο· ὅπως τεκμηρίον ἐστὶ τῆς καὶ
ψυχῆς ἐμφυσησῆαι ἐκείνης γὰρ μὴ ἐνεργείας, ὁ ὀφθαλμὸς,
καὶ ἂν ἀπηρτισμένῳ ᾖ, ἐκ αὐτῆς ἰδὼν πότε εἶδεν. [Non enim for-
50 mavit tantum oculos quos aperuit, sed & videndi facul-
tatem eis dedit: quod signum est eum etiam animam in-
flasse oculis. nam anima non operante, oculus etiam inte-
ger nihil unquam videat.]

22. Ἐγένετο ἡ τὰ ἐγκαίνια, facta sunt autem encænia]
Ἡμέραι ἐγκαίνισμός [dies dedicationis sive innovationis]
1 Macc. iv, 58. Iosephus libr. xii Ant. cap. xi.
Ἐόρταζε ἡ Ἰσραὴλ μετὰ τῶν πολιτῶν ἀνάκτησιν τῆς περὶ τὸ ναὸν
θυσίας ἐφ' ἡμέρας ὅκτω, μηδὲν ἀπολιπὼν ἡδονῆς εἰδῶ,
ἀλλὰ πολυτελέσει μὲν καὶ λαμπραῖς ταῖς θυσίαις κατευνα-
χῶν αὐτοὺς, ὕμνοις δὲ καὶ ψαλμοῖς τὸ θεὸν μὲν τιμῶν,
αὐτοὺς δὲ τέρπων. Τοσαύτη δὲ ἐχρησάντο τῇ περὶ τὴν ἀ-
νανέωσιν τῆς ἐθνῶν ἡδονῇ, μετὰ χρόνον πολὺν ἀπροσδοκῆτως
ἐν ἐξουσίᾳ γενόμενοι τὸ θεοσκεπές, ὡς νόμον θεῖναι τοῖς μετ'
αὐτοῖς

αὐτοὺς, ἐορτάζειν τὴν ἀνάκλησιν τῶν περὶ τὸ ναὸν ἐφ' ἡμέρας ἀκλῶ· καὶ ἐξ ἐκείνου μέχρι δεῦρο τὴν ἐορτὴν ἀγομεν καλεσμένην φῶτα. [Egit autem Iudas cum civibus per octo dies instaurationem sacrificiorum in templo, nullum omittens latitiæ genus, sed magnificis splendidisque victimis eos excipiens. Deum autem honorans hymnis & psalmis, simulque populares oblectans. Tantum autem gaudii cepere ex hac rituum restitutione, libertate religionis post multum temporis inexpectatò recuperata, ut legem inter se fecerint, quotannis solennes agere dies octo ob res templi restitutas. Et ex eo in hunc diem celebramus id solenne quod dicitur Lumina] Vocabatur φῶτα [Lumina] quia per totos hos octo dies lucernæ noctibus etiam in domibus accendebantur, ut in titulo Thalmudico, quo de hoc facto & festo Sortium agitur, traditum est. Ἐγκαινίζειν [dedicare], unde est nomen ἐγκαινία [encænia], Hebræis est חג: quod de quavis dedicatione sive prima sive instaurata usurpatur. Invenitur Deut. xx, 5. I Reg. viii, 64. II Par. vii, 5. Discimus hinc posse pie à populo Dei etiam sine speciali mandato Divino in beneficii alicujus memoriam dies festos institui.

καὶ χειμῶν ἦν. & hyems erat] πέμπτη καὶ εἰκάδι τῶν Χεσλαίμ μηνός [vicesima & quinta mensis Cheslæi], quod in Decembrem incidit.

23. ἐν τῇ σοᾷ τῶν Σολομῶν. in porticu Solomonis] Bene cohæret cum eo quod dixit hyemem fuisse. Nam æstate in ipso subdiali ambulabant: hyeme magis in porticu, ubi & tum densior erat multitudo: quam occasionem captant Iesu inimici. Dicitur autem Solomonis porticus aut regia, quia eodem loco quo ille suam struxerat erat restituta, ad Meridiem Templi: describit Iosephus viii Antiq. cap. 11. & xx, cap. 8. Sed ibi ἀνατολικὴν [orientalem] mendosè pro νότιον [australem] scriptum putant viri eruditi.

24. ἐκύκλωσαν ἔν, Circumdederunt ergo] Magno confluxu, quò plures essent testes ejus quod Iesus esset dicturus.

Εως πότε τὴν ψυχὴν ἡμῶν αἰρεῖς; Quousque animam nostram tollis? Aγεῖν [tollere] hic est quod μετεωρίζειν, in sublime tollere, Lucæ xii, 29. suspensum tenere in dubio.

εἰ σὺ εἶ ὁ Χριστός, εἰπὲ ἡμῖν παρρησίᾳ. si tu es Christus, dic nobis palàm] Videbant Iesum uti circumlocutionibus eò tendentibus, ut cum se Lucem mundi, cum eximium Pastorem, imò & Dei Filium vocabat: sed volunt eum apertè loqui: hoc enim est παρρησίᾳ [palàm], ut apparet infra xvi, 29. Nimirum Christi nomine sciebant Regem intelligi, atque ea professione periculum illi creare volebant apud Romanos.

25. Εἶπον ὑμῖν, dixi vobis] Reipsà, verbis idem significantibus quanquam minùs invidiosis.

τὰ ἔργα αὐτοῦ ἐγὼ ποιοῦ, opera quæ ego facio] Cæcos illumino, & sensu mystico, & quò magis excitimini, etiam sensu populari; aliaque facio quæ de Messia sunt prædicta.

26. καὶ γὰρ ἐστέ ἐκ τῶν προβάτων τῶν ἐμῶν, non enim estis ex ovibus meis] Non estis pii ac dociles, quales sunt apti ut oves meæ fiant. Vide quæ supra 16.

καθὼς εἶπον ὑμῖν. sicut dixi vobis] Dixi oves esse eos qui vocem meam audiunt. Confer quod supra viii, 47.

28. Καγὼ ζωὴν αἰώνιον δίδωμι αὐτοῖς, Et ego vitam æternam do eis] Ne quis putaret qui oves non essent oves fieri nullo modo posse, adhuc promissorum excellentiā eos allicit ut oves fieri velint.

καὶ ἡ μή ἀπόλωνται εἰς τὸ αἶωνα, & non peribunt in æternum] Nunquam peribunt penitus. Sic enim locutio hæc ponitur infra xiii, 8, & alibi sæpè. Intellige autem loqui Christum de ovibus quæ tales sunt ac manent, ut supra 11, 36.

10 καὶ ἔχ' ἀρπάσσει τις αὐτὰ ἐκ τῆς χειρὸς μου. & non rapiet eos quisquam de manu mea] Nulla vis, ne ipse quidem diabolus, qui τὸ κράτος ἔχει τῆς θανάτου [mortis habet imperium] Hebr. 11, 14. Spiritus sanctorum deponuntur in manu Christi, Act. vii, 59. Is eos servat ad tempus resurrectionis, quæ prædicta à Daniele, credita à Maccabæis, adumbrata in liberatione populi ab Antiocho. Hæ verò Prophetiæ & historiæ tempore ἐγκαινίων [encæniorum] populo explicabantur.

20 29. Ο πατήρ μου ὃς δέδωκέ μοι, μείζων πάντων ἐστίν. Pater meus qui dedit mihi, major omnibus est] Sic habent non Græci tantum sed & Syrus & Arabs. Quare omnino videtur hæc verior lectio. Pater dat credentes Filio servandos ac vivificandos. Vide supra vi, 37. Pater autem fortior est morte & diabolis.

καὶ οὐδεὶς δύναται ἀρπάσειν ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ πατρὸς μου. & nemo potest rapere de manu Patris mei] Καὶ [&] pro ideo, ut supra v, 30. Quia Pater potentior illis est, ideo illi nihil possunt eripere Patris potestati.

30 30. Εγὼ καὶ ὁ πατήρ ἐν ἐσμέν. Ego & Pater unum sumus] Connectit quod dixerat cum superioribus; Si Patris potestati eripi non poterunt, nec meæ poterunt: nam mea potestas à Patre emanat & quidem ita ut tantundem valeat à me, aut à Patre, custodiri. Vide Gen. xli, 25, 27.

31. Ἐβάστασαν ἔν πάλιν λίθους, Sustulerunt ergo iterum lapides] Nimirum quòd intelligerent Iesum sibi adscribere Divinam potestatem. Sic supra v, 18.

40 32. Πολλὰ καλὰ ἔργα, Multa bona opera] Pulchra, laudabilia: רַב־עֲשָׂה, eximia, Syrus. Sic Matth. v, 16. Marci xiv, 6. I Tim. v, 10.

ἔδειξα ὑμῖν, ostendi vobis] Feci, & quidem palàm. Hebræi dicunt הִרְאָה facere videre, Psal. 117, 7. Lx, 5. Lxxxv, 8. Eccl. 11, 24.

ἐκ τοῦ πατρὸς μου. ex Patre meo] Modestiæ causâ & imminuendæ invidiæ hoc adjicit: ἐκ [ex] pro παρὰ [à], ut sæpe.

50 διὰ ποῖον αὐτῶν ἔργον λιθάζετέ με; propter quod eorum opus me lapidatis? Est mira δεινότης [vehementia] in his verbis. ποῖος [qualis] pro quis, Matth. xix, 18. Lucæ xii, 39. Apoc. 111, 3, & alibi. Lapidatis, id est, lapidare vultis. Nam his verbis Christus quanquam perversos animos inhibuit ne destinatum opus efficerent, reipsa ostendens quod dixerat, in sua esse potestate semet eripere periculis quoties vellet.

33. Περὶ καλῶς ἔργου καὶ λιθάζομέν σε, De bono opere non lapidamus te] Quasi dicant, An bonum aliquod opus feceris jam non quærimus: sed hæc non est causa cur tibi malè velimus.

60 περὶ βλασφημίας, de blasphemia] Non tantum maledicta in Deum hoc nomine veniunt, sed & quicquid Dei honorem minuit. Matth. 1x. 3. xxvi, 65. Marc. xiv, 64.

καὶ, &] Id est, nempe.

ὅτι σὺ ἀνθρώπος ὢν, quia tu, homo cum sis] Caro & sanguis, ut loquuntur Hebræi.

ποιεῖς σεαυτὸν Θεόν. facis teipsum Deum] Id est, Dicis, ut supra viii, 53. pro Deo te venditas. Hoc ideo quia Patrem suum singulari modo Deum dixerat, ut diximus supra v, 18. Quare quod ibi dixerant æqualem Deo, hic dicunt Deum, id est, quasi alterum Deum: sicut filii idem cum patre esse etiam in Iure dicuntur.

34. ἀπεκρίθη αὐτοῖς, Respondit eis] Replicans; ut infra xii, 34.

ἐν τῷ νόμῳ ὑμῶν, in lege vestra] Id est, In Sacris illis Literis quæ vobis præscribunt quid credere & facere debeatis, & proinde non malè Legis nomine appellantur, id est, תורה, quo significatur quicquid hominem dirigit. Sic infra xv, 25. i Cor. xiv, 21. utitur sic & Origenes frequenter. Sed & in ipsa Mosis lege non quidem eadem exstant verba, sed sensus idem cum Iudices Dii vocantur.

Εγὼ εἶπα, Θεοὶ ἐσε; Ego dixi, dii estis?] Psalm. lxxxii. qui de Iudicibus Synedrii Magni factus est ad eos sui officii comunefaciendos.

35. Εἰ ἐκεῖνος εἶπε Θεός, si illos dixit deos] Nempe Sacra Scriptura, cui solent κατὰ προσωποποιᾶν [per personæ fictionem] talia tribui, supra vii, 38. Rom. iv, 3. ix, 17. x, 11. xi, 2. Gal. iii, 8, 22. iv, 30. i Tim. v, 18. Iac. iv, 5.

πρὸς ὃς ὁ λόγος τῷ Θεῷ ἐγένετο, ad quos sermo Dei factus est] Dicitur quidem hoc de omnibus quos aliquo modo Deus affatur, sed hoc loco assentior omnino iis qui λόγον [sermonem] interpretantur mandatum; sicut דבר eodem jure modò λόγον [verbum], modò πρόσαγμα [jussum] vertunt Græci i Paral. xxvi, 32. & quod Latine dicimus mandatu, Hebræi dicunt דבר [in verbo]. Mandatum autem à Deo acceperant Senatores judicandi populum: ideo Dei judicia exercere dicuntur i Par. xix, 6. & ipsa judicia res Dei vocantur i Par. xxvi, 32. ii Par. xix, 11. Vide institutionem ejus judicii Num. xi, 17.

καὶ ὃ δύναται λυθῆναι ἢ γραφῇ. & non potest solvi Scriptura] Non potest ei contradici. Sicut qui facit contra præceptum id solvere dicitur Matth. v, 19. supra v, 18. vii, 23. sic & qui affirmationi contradicit.

36. Ὁν ὁ πατήρ, quem Pater] Subaudiendum hic mihi, ut ex sequentibus apparet.

ἡγίασε, sanctificavit] Quod Ieremiæ i, 5. est קדש, in Græco ἀγιάζειν [sanctificare], & ut Ecclesiastici xlix, 7. id Paulus ad eum locum alludens vertit ἀφορίζειν [segregare] Galat. i, 15. Hebræi dicto loco Ieremiæ rectè exponunt præparare, ad Divinum scilicet ministerium. Quod in Christi conceptione ineffabili, eximio & admirando modo factum est. τὸ γεννώμενον ἐκ σῆς ἁγίας [quod nascetur ex te sanctam] ait Angelus matri Lucæ i, 35. Sed magis est ut hic aliquid intelligatur de quo satis auditoribus constare poterat, attributio scilicet potestatis tanta prodigia faciendi.

καὶ ἀπέστειλεν εἰς τὸν κόσμον, & misit in mundum] Qui mandatum aliquod à Deo accipit ad aliquem perferendum, is mitti ab eo dicitur, ut supra i, 6. iii, 17. 34. v, 36, 38. vi, 57. viii, 42. Est autem hic tacita comparatio: Senatores mandata

acceperant ad unum populum pertinentia, ego ad totum genus humanum, ut supra i, 9. iii, 17. iv, 42. viii, 12.

ὑμεῖς λέγετε ὅτι βλασφημεῖς, ὅτι εἶπον, ὃς τῷ Θεῷ εἰμι; vos dicitis: quia blasphemias: quia dixi, Filius Dei sum?] Refellit calumniam: quasi diceret, Si quid Divini mihi tribui, non id feci me opponens Deo, sed eum ut fontem agnoscens: Quod ostenditur ipsis vocibus Patris & Filii quas usurpavi. Est hic oratio directa pro indirecta. Sensus enim est, λέγετέ με βλασφημεῖν [dicitis me blasphemare].

37. τὰ ἔργα τῷ πατρί μου, opera Patris mei] Deo digna, dum omne genus morborum sano, cogitationes introspectio, corda flecto ubi libuit, cæcis visum do, diabolis nutu impero.

μὴ πιστεύετε μοι. nolite credere mihi] Est figura quæ Concessio dicitur: quasi dicat, Nisi tanta facio, permittam vobis ne credatis. Sic supra ix, 41.

38. καὶ ἐμοὶ μὴ πιστεύετε, & si mihi non vultis credere] Etiam si verbis meis, quanquam Divina majestate prolatis, credere non vultis.

τοῖς ἔργοις πιστεύσατε. operibus credite] Factis habete fidem: quod alibi dixit διὰ τὰ ἔργα πιστεύετε μοι [propter ipsa opera credite mihi], xiv, 11.

ὅτι ἐν ἐμοὶ ὁ πατήρ, quia Pater in me est] Per vim operantem. Sic infra exponitur dictum illud, πατήρ ἐν ἐμοὶ ἐστίν [Pater in me est], nempe, ὁ πατήρ ὁ ἐν ἐμοὶ μένων, αὐτὸς ποιεῖ τὰ ἔργα [Pater in me manens, ipse facit opera]. xiv, 10.

39. καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ. & ego in Patre] Per obedientiam perfectissimam. Sic infra xiv, 10, ὅτι ἐγὼ εἰμι ἐν τῷ πατρὶ [quia ego sum in Patre], exponitur τὰ ῥήματα ἃ ἐγὼ λαλῶ ὑμῖν, ἀπ' ἐμαυτοῦ ἔλαλῶ [verba quæ ego loquor vobis, à meipso non loquor]. Confer xv, 4. 5.

39. πιάσαι. apprehendere] Quia blasphemias calumniam ita solverat ut ne species quidem restaret, lapidationem tanquam in blasphemum omittunt, & dant operam ut eum captum tradant Synedrio aliud aliquod crimen reperturo.

40. ἐξῆλθεν ἐκ τῶν χειρῶν αὐτῶν. exivit de manibus eorum] Inconspicuus; iterum ostendens potestatem sibi non deesse quævis pericula evadendi.

40. πάλιν πέραν τῆς Ἰορδάνης, iterum trans Iordanem] In Bethabara. Exposuimus supra i, 28.

εἰς τὸ τόπον ὅπου ἦν Ἰωάννης τὸ πρῶτον βαπτίζων. in eum locum ubi erat Iohannes baptizans primum] Nempe antequam in Salim veniret. Hoc ideo addit ut significet Christum ex ipso loco revocare populo in memoriam voluisse testimonium à Baptista ibidem perhibitum. Ideo mox sequitur: ἐπίστευσαν πολλοὶ ἐκεῖ [multi crediderunt ibi].

41. Ἰωάννης μὲν σημεῖον ἐποίησεν ἐδέν. Iohannes quidem signum fecit nullum] Deo hoc sic dispensante, quò major Messias esset claritas. Hoc autem volunt, Cum Iohannes nullum ediderit miraculum, nos tamen eum venerati sumus, & propè pro Messia eum habuimus.

πάντα ὃ ὅσα εἶπεν Ἰωάννης περὶ τῆς ἀληθείας. omnia autem quæ dixit Iohannes de hoc, vera erant] Hunc multò se esse majorem, Agnum Dei, id est, emundatorem mundi, apparet ex dictis & factis.

42. εἰς αὐτόν. in eum] Vt in talem qualem Baptista dixerat.

CAPVT XI.

I. **H**N δὲ τις ἀσθενῶν, *Erat autem quidam ægrotans*] *ἀσθενεῖν* [ægrotare] etiam de graviter ægroto dicitur, ut Matth. x, 8. Luc. iv, 40, & alibi. Sic vertitur *מֵת* Hebræum.

Λαζαρεῦ, *Lazarus*] De hoc nomine vide quæ ad Luc. xvi, 20.

ἀπὸ Βηθανίας ἐκ τῆς κώμης, *à Bethania ex vico*] Noli aliud *Bethaniam* putare, aliud *vicum*: est enim alterum alterius interpretatio. Neque movere nos quicquam debet interjecta præpositio: nam sic & suprà habuimus i, 45. *ἀπὸ Βηθσαιδά ἐκ τῆς πόλεως* [*à Bethsaidā ex oppido*].

Μαρίαν καὶ Μάρθαν τὰς ἀδελφὰς αὐτῆς. Mariæ & Marthæ sororis ejus] Habet hic paulò aliter Syrus: sed Græcam lectionem præter Latinam Arabs confirmat. Ita hic *Bethania* dicitur *vicius Mariæ & Marthæ* quomodo jam dicto loco *Bethsaidā oppidum Andree & Petri*. Nominat autem sorores has quòd sæpiissime apud eas divertissent Christus & Apostoli. *Μάρθαν* [*Martha*] Syriacum nomen etiam apud Plutarchum Mario legitur. Et apud Tacitum pro *Martina* bis ponendum *Martha* in Syrae mulieris nomine. Quæri solet, cur hanc tam nobilem historiam priores Evangelii Scriptores non attigerint. Mihi hoc succurrit, cum illi scriberent vixisse resuscitatum Lazarum, & periculum ei fuisse à Iudæis si quod ipsi acciderat palàm vulgaretur. Nam etiam mox narratur, ob hoc ipsum structas ei insidias xii, 10. Quare visum illis hoc ad tempus subterfieri posse cum alia exempla resuscitatorum suppetere. At mortuo Lazaro, cum jam nemini periculum ex rei narratione fieri posset, additum hoc à Iohanne in hac quasi prætermisssorum collectione. Supervixit autem Lazarus, si Epiphanio traditionem referenti credimus, annos xxx, intra quod tempus tres alii Evangelistæ scripserunt.

2. *ἡ ἀλείψασα, quæ unxit*] Non quòd hoc ante Lazari morbum esset gestum, sed quòd gestum hoc esset & notum omnibus cum hæc scriberentur; planè ut Lucæ vi, 16. de Iuda scriptum est, *ὅς καὶ ἐγένετο προδότης* [*qui & factus est proditor*], & de Simone, *τὸ λεγόμενον Πέτρον* [*qui dicitur Petrus*] Matth. iv, 18. x, 2. Sic exponunt Theodorus Mopsuestenus & Leontius. De re ipsa vide quæ ad Matth. xxvi, 6.

καὶ ἐκμάχασα τὰς πόδας αὐτῆς ταῖς θριξίν αὐτῆς. & exterfit pedes ejus capillis suis] *Ἰστέρον πρότερον* [*Præposterè*] nam prius absterfit, deinde unguento perfudit, Luc. vii, 38. infra xii, 3.

3. *ἀπέστειλαν ἑν, Miserunt ergo*] *Nuntium miserunt qui diceret.*

λέγασθαι, dicentes] Per nuntium. Vide Matth. viii, 5.

ὃν φιλεῖς, ἀσθενεῖ. quem amas, infirmatur] Nimirum sperantes fore ut Iesus adveniens eum sanaret, ut apparet infra 21. Confer suprà iv, 49. Etiam Deo cari suis non carent miseriis.

4. *ἐκ ἔστι πρὸς θάνατον, non est ad mortem*] *Mortis* voce hic intellige permanſionem in morte. Vide Rom. vi, 23. i Corinth. xv, 24. & sequentibus. Idem alibi *ἄδης* [*infernus*] dicitur. Simile

quid Matth. ix, 24. Ostendit Christus notum sibi quòd tanquam nescienti indicabatur.

ἀλλ' ὑπὲρ τῆς δόξης τῆς Θεῶ, sed pro gloria Dei] Et hic rectè subaudias, *commodè evenit, ut inde illustretur Dei gloria*. Vide quæ diximus suprà ix, 3.

ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τῆς Θεῶ, ut glorificetur Filius Dei] Cujus omnis gloria ad Patrem redit.

5. *Ἠγάπα ᾧ ὁ Ἰησοῦς, diligebat autem Iesus*] Amabat eos à quibus hospitio excipi solebat: ut olim Elias i Reg. xvii, 9. Elisæus ii Reg. iv, 8. Ita non perit beneficium quod sanctis præstatur, Matth. x, 41. Nonnus,

— Φιλοξείνεις ᾧ γυναῖκας

Ἰησοῦς ἀγαπάζει. —

[— Illas adamabat Iesus

Munus ob hospitii. —]

Myſticum sensum vide Proverb. viii, 17.

6. *τότε μὲν ἔμενεν ἐν ᾧ ἦν τόπω δύο ἡμέρας. tunc quidem mansit in eodem loco duobus diebus*] Est hic μὲν [quidem] sine ᾧ [verò] ut Actor. xix, 4. Substitit autem per duos dies, quanquam amans Lazari, ut de morte minùs dubitari posset. Ideo mox notatur eum fuisse *τετραήμερον* [*quatriduanum*].

7. *εἰς τὴν Ἰουδαίαν πάλιν. in Iudæam iterum*] Intransum longius à Iordane versùs Urbem.

8. *νῦν ἐζήταν, nunc quærebant*] *Non diu est. Iam modò dicunt Latini*. Sic infra xxi, 10.

καὶ πάλιν ὑπάγεις ἐκεῖ; & iterum vadis illuc] Inconsulto amore volunt eum à periculo remove, ut Petrus Matth. xvi, 22.

9. *Οὐχὶ δώδεκα ὥραι εἰσι τῆς ἡμέρας; Nonne duodecim sunt horæ diei*] Id est, Ultima hora non minùs quàm prima ad diem pertinet: itaque eà quoque solet iter fieri: sicut suprà de opere dixerat ix, 4. Confer Luc. xii, 32.

ὁ προσκρίβει, non offendit] Tutò ambulat. *Videt quā eundum sit*, infra xii, 35. Vide quæ ibi dicta.

ὅτι τὸ φῶς τῆς κόσμου τέττε βλέπει. quia lucem huius mundi videt] *Illustratur à Solis lumine: ἀνταπόδοσις* [*redditio*] non apponitur, sed facilis intellectu est ex illis verbis *Lucem huius mundi*. Quantò ergo magis tutò ambulo qui prælucentem mihi habeo lucem supracœlestem ac Divinam cognitionem Paterni propositi?

10. *ὅτι τὸ φῶς ἐκ ἔστιν ἐν αὐτῷ. quia lux non est in eo*] In oculis ejus. Receptione enim lucis & specierum fit visio. Sensus allegoricus, qui obiter & per occasionem innuitur, est, Eos qui Dei voluntatem non respiciunt in peccata labi.

11. *κακοίμηται. dormit*] De hac locutione κατ' ἐμφημισμὸν [*per emollitionem*] diximus ad Matth. ix, 24. Apud Syrum est *ܕܡܝܬ*, quod pro *mori* usurpatur non tantum apud Esaiam xiv, 8. ut annotatum est antehac, sed & ii Sam. vii, 12. Verobique Græci reddunt per *καμαῶσαι* [*dormire*].

ἵνα ἐξυπνίσω αὐτόν. ut à somno excitem eum] Modestia Christi in hoc elucet quod cum eum dixisset *dormire* addidit *se experrecturum*, mox cum *mortuum* dicit nihil adjicit tale. *ἤγει* vertitur *ἐξυπνίζειν* [*excitare à somno*] Iob. xiv, 12. quanquam alio sensu. Sed si Hebræis *υπνώσαι* [*in somnum dari*] erat *mori*, nihil à consueto sermone abiit Christus cum dixit *ἐξυπνίζειν* [*à somno excitare*] pro *à morte*

ad vitam reducere, quod ipsi æquè erat facile atque alii excitare dormientem.

12. εἰ κοιμηται, σωθήσεται. *si dormit, salvus erit*] Ex libro Misnajoth apparet fuisse hoc in ore populi, *Sonnum in ægrotante signum esse ad salutem; quia eo ostenditur remisisse morbum.* Discipuli omni modo quæerunt Dominum ab isto itinere avocare: Ideo omnibus utuntur argumentis: *Si dormit, quid est quod excitetur?*

13. περὶ τῆ κοιμήσεως τῷ ὕπνῳ, *de dormitione somni*] Stupore quodam, & quia potentiam Iesu, utcunque magna ejus effecta viderant, non satis animo comprehendebant.

14. παρήσια, *manifestè*] Id est, *sermone apertissimo & minimè ambigui sensus*, ut suprà x, 24. infrà xvi, 29. Syrus תאריכא *apertè, explicatè.*

15. ἵνα πιστεύητε, *ut credatis*] Est παραρρητικόν [*per parenthesin dictum*]: nam quæ sequuntur coherent cum prioribus. *Vt credatis*, id est, quò magis, quò firmitus credatis me esse vitæ datorem. Sic credere usurpatur suprà ii, ii, & alibi.

ὅτι ἐκ ἡμῶν ἐκεῖ, *quoniam non eram ibi*] Nempe, ut Nonnus explicat,

— Οτε κεν ὁμιλεε γείτονι πρότω.

[— *Tunc cum fato fuit ille propinquus*].

Tacitè significat se, si in loco fuisset, vix honestè potuisse negare opem suam cunctis obviam, ad amicum aut in vita retinendum, aut statim à morte revocandum; quorum utrumvis imminuturum fuerat aut rem ipsam aut rei fidem. Nunc in quatuor dies sepulto nulla erat tergiversatio. Ita & nunc sapientiam ostendit suam, & post potentiam est demonstraturus.

ἄγωμεν πρὸς αὐτόν. *eamus ad eum*] Hoc loco quid facturum erat maluit innuere quàm exprimere, ob eam quam diximus causam.

16. Θωμᾶς ὁ λεγόμενος Δίδυμος, *Thomas qui dicitur Didymus*] Id est, qui inter Græcos agens ejusdem significationis vocabulo Δίδυμος [*Geminus*] vocabatur. Nam Iudæorum alii apud Græcos nomen sumebant alludentis soni, alii verò paris significatûs. Itaque Syrus, qui nihil mutare potuit, bis hîc idem posuit nomen.

ἵνα ἀποθάνωμεν μετ' αὐτοῦ. *ut moriamur cum eo*] Cum Christo, an cum Lazaro? Posterius malo, quia αὐτόν [*eum*] de Lazaro præcesserat, quò respicit Thomas. Thomam ideo nominaverat Iohannes quod infrà ostensurus esset ejus in credendo tarditatem, cujus jam nunc indicium dedit: perinde enim est quasi dicat, *Eamus sanè, ut Lazarum jam mortuum sequamur: quid enim aliud speremus?* Meminerat periculi in quo nuper fuerat Dominus Hierosolymis, unde Bethania modicum distabat, quod hac ipsa de causa mox exprimitur.

17. Ἐλθὼν ἔν ὁ Ἰησοῦς, *Cum itaque venisset Iesus*] Adjicit manuscriptus εἰς Βηθανίαν [*in Bethaniam*].

ἔχοντα, *habentem*] Sic suprà sumitur ea vox, v, 5.

18. ὡς ἀπὸ σταδίων δεκαπέντε. *quasi stadiis quindecim*] Quantum erat iter Sabbati.

19. ἐκ τῶν Ἰουδαίων, *ex Iudæis*] Sic καὶ ἔξοχην [*secundum excellentiam*] vocantur Hierosolymitæ.

πρὸς τὰς περὶ τὴν Μάρθαν καὶ Μαρτίαν, *ad eas quæ*

[*circum Martham & Mariam*] Ex Græcismo satis noto Syrus & Latinus acceperunt quasi diceretur *ad Martham & Mariam*. Dubitari tamen potest an non & ipsæ & simul tota ipsarum familia significetur, ut Actuum xiii, 13. οἱ περὶ τὸν Παῦλον [*qui circa Paulum*], *Paulus & qui ei aderant.*

ἵνα παραμυθῶνται αὐτάς, *ut consolarentur eas*] Quod officium per septem dies extendi solebat. Sæpe ejus moris mentio in Sacra historia & apud Iosephum, & in Thalmudicis libris.

20. ὡς ἤκουσεν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἔρχεται, *ut audivit, quia venit Iesus*] Rem familiæ curans huc illuc curabat. Itaque prius accepit rumorem quàm Maria salutatores excipiens in intima domo. Vide Luc. x, 41.

21. εἰ ἦς ὧδε, *si fuisses hic*] Fides quidem, sed infirma, ut quæ nihil ei tribuat nisi præsentis. Sic suprà iv, 49.

22. ὅσα ἂν αἰτήσῃ τὸν Θεόν, *quæcunque poposceris à Deo*] Et hîc infirmitas apparet. Putat illum gratiosum esse apud Deum, non autem in illo esse plenitudinem Divinæ potestatis.

δώσῃ σοι, *dabit tibi*] Concedet tuis precibus. Non audet dicere *mortuum resuscitabit*, ob voti magnitudinem.

23. Αναστήσεται ὁ ἀδελφός σου. *Resurget frater tuus*] Modestè, ut solet: nam de se nihil prædicat nisi necessitate extorquente.

24. ἐν τῇ ἀνάστασιν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ. *in resurrectione in novissimo die*] Syrus ἀνάστασιν [*resurrectionem*] vocat παρακλήσιν [*consolationem*] locutione recepta. De hac autem generali resurrectione Martha aliquid quidem à Pharisæis didicerat, sed confusum, obscurum, neque certis nixum testimoniis: Ex Christi autem habitis antehac sermonibus certius aliquid cognoverat.

25. Εγὼ εἰμι ἡ ἀνάστασις, *Ego sum resurrectio*] Non est quod hæsites. *Ego auctor sum resurrectionis*: Quare & repræsentare eam possum. Sic solent Hebræi causis dare nomen effecti, ut suprà i, 4. Simili modo Christus dicitur *justitia, sanctificatio, redemptio*, i Corinth. i, 30. Refellitur hîc tenuis illa Marthæ de Iesu opinio.

ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ, καὶ ἂν ἀποθάνῃ, ζήσεται. *qui credit in me, etiamsi mortuus fuerit, vivet*] Primum dicit, *in se confidentes non mansuros in morte*; sequente membro adjicit, *eos postquam iterum vixerint, nunquam morituros.* Hæc omnia de tota persona sunt intelligenda.

26. Καὶ πᾶς ὁ ζῶν καὶ πιστεύων εἰς ἐμὲ, *Et omnis qui vivit & credit in me*] Hebraïsmus hoc significans, *& quisquis vivens* (vitam hanc mundi scilicet) *mibi confidet.* Agitur autem hîc de fiducia operante & constante.

καὶ μὴ ἀποθάνῃ εἰς τὸ αἰῶνα. *non morietur in æternum*] Sic suprà vi, 49, & sequentibus.

πιστεύεις τὸτο; *credis hoc?*] Christus plerunque ante miraculum fidem exigit.

27. Ναί, Κύριε. *Vtique, Domine*] Credo tibi hoc jam affirmanti *te esse datorem vitæ æternæ*: nam καὶ præcedentia affirmat.

ἐγὼ πεπίστευκα, *ego credidi*] Rationem reddit; nam & antehac credidi *te esse Christum.* Quare æquum est

est ut omnia dicenti tibi credam. Vide supra v, 25.

ὁ εἰς τὸ κόσμον ἐρχόμενος. *qui in mundum erat venturus*] Id est, *qui debebat mundo apparere*; qui expectabatur. Sic supra vi, 14. Vide & Matthæum xvi, 11.

28. ἀπῆλθε, *abiit*] Iussa à Christo, ut sequentia ostendunt, Mariam sororem advocare ad eum locum ubi Christus subliterat, qui propior erat sepulchro extra vicum, ut mos erat, posito.

Ὁ διδάσκαλος, *Magister*] Sic eum illa familia appellabat.

Φωνεῖ σε. *vocat te*] Mariam solam Christus vocari jusserat, ne turbam colligere videretur, quam tamen sponte secuturam præviderat.

29. ἐγείρεται ταχὺ, *surgit citò*] Prompto obsequio.

31. Ἰουδαῖοι, *Judæi*] Hierosolymitæ.

παραμυθόμενοι αὐτήν, *consolabantur eam*] Vt supra 19. λέγοντες, *dicentes*] Cogitantes, ut rectè hic exponit Syrus. Hinc in quosdam Græcos contextus irrepsit interpretamentum δόξαντες.

εἰς τὸ μνημεῖον, ἵνα κλαύσῃ ἐκεῖ. *ad monumentum, ut ploret ibi*] Solebat enim ibi major quidam planctus excitari, velut renovato dolore.

32. ἔπεσεν εἰς τοὺς πόδας αὐτοῦ, *cecidit ad pedes ejus*] Vt Prophetam venerata.

33. ἐνεβριμήσατο τῷ πνεύματι, *commotus est spiritu*] Solent lacrymæ lacrymis excitari, præsertim apud animos misericordes.

— Ἀγαθοὶ δὲ ἀριδάρκεις ἄνδρες,

[— *Virum sed flere bonorum est*],

est apud Homerum. Κλαίειν μετὰ κλαιόντων [*Flere cum flentibus*] est Rom. xii, 15. Euripides,

Ἀμυσία τοι μὴδ' ἐπ' οἰκτροῖσιν δάκρυ
στάζειν.

[*Agreste nullam rebus in lugubribus
Stillare lacrymam*].

Menander,

Μέγιστον ἐστὶν ἄρα τοῖς πεπληκίσι

τὸ παρόντας ἐγγὺς τοὺς συναλγόντας βλέπειν.

[*Res magna est illis quos sors adversa opprimit
Videre juxta, qui dolorem partiant*].

Εμβριμᾶν [*commovere*] respondet Hebræo עָרַץ [*indignatus fuit*], & sic vertitur Threnum ii, 6. עָרַץ, quod & עָרַץ, quemlibet animi motum gravio-rem significat, sive ille ex Ira est, sive ex Metu, sive ut hic ex dolore. Arabs رَجَزَ id est, *gemit*. πνεῦμα [*spiritus*] hic est *animus*: nam sæpe & pars illa in qua sunt affectus venit hoc nomine, Matth. v, 3. Actor. xix, 21.

καὶ ἐτάραξεν ἑαυτὸν. & *turbavit seipsum*] Expofitio est formæ Hithphael, quæ non Actionem semper significat, sed sæpe & Passionem intra nos. Syrus عَزَا, id est, *commovit se*. Arabs رَجَزَ quod idem est. Sed ut differat à superiore membro, puto hic intelligi mutationem in vultu quæ animi affectum indicaret.

34. Πᾶς τεθεῖκατε αὐτόν; *Vbi posuistis eum*] ? Volebat ab ipsis deduci: ideo interrogat.

35. Ἐδάκρυσεν ὁ Ἰησοῦς. *Lacrymatus est Iesus*] Lacrymas oborientes non ultra tenuit conspecto foro-

rum fletu graviore. Neque hoc indignum Iesu. Vide Luc. xix, 41. & xxii, 44. quæ loca malè olim sollicitata ab iis qui Christum nobis Stoicum effingere voluerunt.

36. Ἰδε πῶς ἐφίλει αὐτόν. *Ecce quomodo amabat eum*] In hoc profuit fletus Iesu, ut spectatores benignius de eo sentirent, ut de homine non nescio misereri aliisque humanis affectibus tangi.

37. Οὐκ ἠδύνατο ἔτι, *Non poterat hic*] Animo dubio. Nam & de ipsius animo in Lazarum bene existimabant, & Cæci illuminatio majus quiddam erat Sanatione. Hæc eò diligentius annotata ut plurimis testimoniis constaret non dubitatum de Lazari morte.

38. πάλιν ἐμβριμώμενος ἐν ἑαυτῷ, *rursus commotus intra se*] Vultu iterum dolorem testante: nam quod ante explicatiùs dixit, hic brevius. Solet, ut diximus, aspectu sepulchri dolor recrudescere.

σπήλαιον, *spelunca*] Vide quæ ad Matth. xxv, 11, 60. λίθος ἐπέκειτο ἐπ' αὐτόν. *lapis superpositus erat ei*] Quia os hujus speluncæ parte unâ sublimius, alterâ depressius erat, declivi specu.

39. Ἀρατε τὸν λίθον. *Tollite lapidem*] Dicebat hoc ministris Martham & Mariam comitantibus: erat enim nonnullius laboris. Marci xvi, 3.

Κύριε, ἤδη ὄζει. *Domine jam fietet*] Spem præ rei speratæ magnitudine non retinens, quasi humanè, avocat Dominum ab introitu speluncæ, ne ingrato jam putiscentis odore offenderetur.

30. Τετραταῖον γάρ ἐστι. *Quatriduanus est enim*] Sic Aristophanes Avibus πεμπταῖον [*quintidianum*] dixit puerum natum dies quinque. At Plutarchus de mortuo itidem agens τριταῖον [*triduanum*]. dixit, libro De fera Numinis vindicta: ut & Philostratus Vitâ Apollonii lib. iii, cap. 12. Plato itidem de mortuo δωδεκαταῖον [*duodecimdianum*].

40. Οὐκ εἶπόν σοι, *Nonne dixi tibi*] Non totidem verbis sed sensu, cum dixerat *resurrecturum fratrem*, & se esse resurrectionis dandæ Dominum, & rogasset

40. *an hoc crederet.* εἰάν πισεύσῃς, *si credideris*] Fidem hanc in talibus beneficiis requirebat Christus, ut disceremus spiritualia beneficia non nisi in ipsum confidentibus conferri.

τὴν δόξαν τῆς Θεᾶς; *gloriam Dei*] ? Modestè non suam dixit, sed Dei, cujus majestas nunquam magis quàm in admirandis & superantibus naturam operibus conspicitur.

41. Ἦσαν ἔν τῷ λίθῳ, *tulerunt ergo lapidem*] Ministri, ut diximus.

ἔν τῷ ὁ τεθνηκὸς κείμενος. *ubi situs erat mortuus*] Latinus hoc non habet, sed nec Syrus, nisi quòd articulo addito refert se ad id quod supra dictum erat. At habent pleraque exemplaria Græca & Arabs: quare retinendum puto.

ἤρε τὰς ὀφθαλμούς αὐνῶ, *elevatis sursum oculis*] Vide quæ diximus Lucæ xvi, 13. Sic & Matth. xiv, 19.

εὐχαριστῶ σοι, *gratias ago tibi*] Pro omni bono adepto debetur ἡ ἰσχυρία, id est, *gratiarum actio*, quocunque modo id nobis obtigerit, quando omnium primus auctor est Deus. Iac. i, 17.

ὅτι ἤκουσάς μου. *quoniam audisti me*] Audire aliquem

Deus dicitur etiam non rogatus cū ei benefacit, Psal. x, 17. Esaiaē Lxv, 24. Agit ergo gratias Christus pro accepta Divina miraculorum quorumvis efficiendorum potestate.

42. Εγὼ δὲ ἵδεν ὅτι πάντοτε με ἀκούεις; Ego autem sciebam quia semper me audis] Non hoc ideo facio quod novum hoc sit beneficium, ut vulgus putat, suprā 22. sed quia semper mihi ades.

διὰ τὸ ὅχλον τὸ περιεσῶτα, propter populum qui circumstat] Ideo hoc facio ne putent aut me mihi originem hujus potestatis adscribere, aut diabolo uti auctore, aliumve quā te Deum colere ac monstrare: te, inquam, quem & populus hic colere se profitetur.

ὅτι σὺ με ἀπέστειλας. quia tu me misisti] Vt inde me à te missum colligant, quod videant omnia à me ad tuam laudem referri, nihil me mihi vindicare, diaboli autem & mortis potestatem per me destrui.

43. Φωνὴ μεγάλη ἐκραύγασε, voce magna clamavit] Non magico susurro, sed palām exserens potestatem. Et est hic imago quaedam generalis resurrectionis Matth. xxiv, 31. 1 Thessal. iv, 16.

Λάζαρε, δεῦρο ἕξω. Lazare, veni foras] Non dixit tantum, Surge, ut ad puellam Marci v, 41. sed, quod amplius est, Exi ē monumento. Tales autem voces non agunt, sed vim agentem significant, ut diximus ad Marcum i, 25. Confer Rom. iv, 17.

44. ἐξῆλθεν, prodiit] Non vitā tantum sed & valetudine recuperatā.

δεδεμένον τὰς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις. ligatus pedes & manus institis] Præter sudarium capiti impositum cæterum corpus totum perpetuis involucris tegebatur, quod & icones Ægyptiacæ monstrant, & Nonnus hoc loco,

— — Καὶ ἐκ ποδὸς ἄχρη καρήνη
Σφιγγόμενον πλεκίῃσιν ὅλον δέμας εἶχε κειρίαις.

[— — à vertice summo
Ad calcem totum velarant lintea corpus].

Ideo infrā legimus xix, 40. ἔλαβον ἐν τῷ σώματι τῆ Ἰησοῦ, καὶ ἐδησαν αὐτὸ ὀθονίοις [acceperunt ergo corpus Iesu, & ligaverunt illud linteis]. Quare quod hic dicitur de vinctis manibus pedibusque, ita accipe ut illud Plinii de infantibus, Iacent pedibus manibusque devinctis. Augustinus, Instita quibus totum corpus Christi alligatum est. Nec aliter sensisse videtur Basilii ubi hanc historiam tractat. Ideo συσπλέεσθαι dicitur mortuus Act. v, 6. id est, involvi, fasciis scilicet, quam vocem Latinam hic Syrus usurpat ut Græcum κειρία [institas] interpretetur, ut & infrā, Hebræa vox est מרנר.

σδαρίῳ περιεδέδετο. sudario circumligata erat] Vide & infrā xx, 7. Nonnus,

Σδαρίον τόπερ εἶπε Σύρων σόμα.
[Quod Syra vox dicit sudaria]

ut & infrā,

Σδαρίον τόπερ εἶπε Σύρων ἐπιδήμιον αὐδή.
[Vox quod avita Syris sudari nomine dicit].

Rectè: nam in Syriacum & Iudaicum idioma hæc vox transierat, ut notavimus Lucæ xix, 20. Nec mirum cum & Græci eam à Latinis accepissent, ut docet nos Pollux. Ruth. iiii, 15. תפוחי תמר flammeum, ut David Kimchi eo loco exponit, Chaldæus

vertit סודר [sudarium], ut & Exod. xxxiv, 33. κάλυμμα [velum], quod vultui suo imposuit Moses מסו Hebraicè. Alii Rabbini etiam vexillum constare dicunt ex pertica sive columna & sudario. In Thalmudico titulo De sepultura refertur sapientioribus additum sudarium non amplius denario constans. Meminit sudarii quo caput mortui obvolvatur & Maimonides. Servius in Æneidos xi. de Pallante mortuo: Vnam de duabus vestibus induit juveni, altera caput ejus velavit. Adde illud Homeri de Patroclo,

Εν λεχέεσσι ᾗ θέντες ἑανῶ λιτὶ κάλυψαν
Ες πόδας ἐκ κεφαλῆς, καθ' ὑπέρθε ᾗ φάρεϊ λευκῷ.
[In lectis posito subtilia circumvolvunt
Lina pedum tenus, at candens in vertice velum].

In Odyssæe secundo Penelope sic locuta dicitur,

— — — — — Εἰσὼκε φάρσον
Εκτελέσω (μή μοι μεταμώλια νήμαϊ ὀληται)
Λαέρτη ἥρωϊ ταφήϊον, εἰς ὅτε κέν μιν
Μοῖρ' ὀλοὴ κατέλῃσι τανηλεγέθ' θανάτοιο,
Μή τις μοι κατὰ δῆμον Αἰαΐάδων νεμεσῇσῃ
Αἴκεν ἄτερ σπείρε κῆται. — —

[— — — — — Donec amicum
Perficiam (ne sint nobis precor irrita fila)
Qui quondam Herois Laertæ funus adernet,
Cum fatalis ei finiverit hora senectam,
De nuribus me nequa probro conspergat Achivis,
Si jaceat corpus velo sine. — —]

Ad eum locum Didymus: Σπείρον, ὕφασμα δυνάμενον σπειρῆν καὶ σπαρατῆν τὸ αὐτῷ περιτιθέμενον. [Est textum opus, quod involvere & velare undique possit id quod ei inditur]

Λύσατε αὐτόν, Solvite eum] Solvite fascias, quibus involutus prorepserrat.

ἄφετε ὑπάγειν. finite abire] Abeat domum. Noluit Christus cum eo ire, ne quasi in triumphum ducere videretur.

45. ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν. crediderunt in eum] Tracti & magnitudine & certitudine miraculi, crediderunt non tantum à Deo missum, sed & Messiam, ut sequentia ostendent. Vide infrā xii, 11, 18.

46. Τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν; quidam autem ex ipsis] Refer non ad postremas voces, sed ad illud generale Ἰουδαίων [Iudaorum]. Impios hos fuisse necesse est: quod genus hominum ne conspectā quidem mortuorum resurrectione resipiscere solet, Lucæ xv, 31. Omnia enim potius, etiam absurdissima, comminiscuntur quā sua commoda aut hominum gratiam (quam istos venatos apparet) amittant.

πρὸς τὰς Φαρισαίους, ad Phariseos] Præcipuos ejus sectæ qui in Synedrio erant; ut docent sequentia.

47. οἱ ἀρχιερεῖς, Pontifices] Pontifex maximus Cajaphas, & socer ejus Annas ante eo functus Pontificatu, & cujus consiliis ferme regebatur Cajaphas. Vide Lucæ iii, 2. infrā xvi, 11, 13, 24. Actor, iv, 6.

καὶ οἱ Φαρισαῖοι, & Pharisei] Pharisei impulsu, Annas & Cajaphas auctoritate, Senatum convocarunt.

Τί ποιῶμεν; Quid facimus? Quid agimus? quomodo & Latini loquuntur ubi deliberant.

ἐστὶν ὁ ἄνθρωπος, *hic homo*] Contemptim dictum, ut supra v, 12.

πολλὰ σημεῖα ποιεῖ. *multa signa facit*] Adeo excæcati erant invidiâ animi, ut quod argumentum esse debuerat quo ipsi crederent, eo in ipsius perniciem incitarentur.

48. Εὰν ἀφώμεν αὐτὸν ἔγω, *Si dimittimus eum sic*] Quasi humana vis Divinam impedire possit.

πάντες πιστεύουσιν εἰς αὐτόν. *omnes credent in eum*] Vt Messiam ac proinde populi hujus Regem.

καὶ ἐλεύσονται οἱ Ῥωμαῖοι, καὶ ἀρῶσιν ἡμῶν καὶ τὸ τόπον καὶ τὸ ἔθνος. *venient Romani, et tollent locum nostrum et gentem*] Hebraismus: pro, *adventantes Romani delebunt et urbem et gentem.* נשנ, quod sæpe per αἰρεῖν [tollere] redditur, significat *delere* Osee 1, 7. Sic αἰρεῖν sumitur Lucæ vii, 12. supra 1, 29. & alibi. τόπος [locus] pro *urbe* etiam Act. vi, 13, 14. Vrbs deletur excilio, Gens internecione aut dispersione. Romanos autem infensos ajunt fore ob Messiam; quasi non Iesus aperte docuisset obtemperandum qualibuscunque Rectoribus, Regnum autem etiam oblatum defugisset. At ipsi Messiam & quidem Romani Imperii hostem expectabant. Et verò Messia contempto in id inciderunt quod se metuere profitebantur.

49. ἀρχιερεὺς ὢν τῆ ἐνιαυτῆς ἐκείνης, *cum esset Pontifex anni illius*] Hoc additum non quod in annos sed quod subinde mutarentur Pontifices: quem morem ipsorum ambitio contra Legem invexerat.

Τμεῖς ἔκ οἴδατε ἔδεν. *vos nescitis quicquam*] Quasi diceret, Stulti estis quod in re tam facili atque expedita hæsitatis.

50. ἔδὲ διαλογίζεσθε ὅτι συμφέρει ἡμῖν, *nec cogitatis quia expedit nobis*] Descriptio ingenii ejus generis quos vulgò *Politicos* vocant, qui honesto atque justo insuper habito nihil præter utilitatem spectant, nec aliud in ore habent; utilitatem, inquam, quam publicam vocant, cum revera plerumque merè privata sit.

ἵνα εἰς ἄνθρωπος ἀποθάνῃ ὑπὲρ τῆς λαῆς; *ut unus moriatur homo pro populo*] Id est, pro salute populi. Praxithea in Euripidis Erechtheo,

Πόλεως δ' ἀπάσης τένομι' ἐν, πολλοῖς δ' ἐν

νόμοισι· τῆτες πῶς διαφθεῖραι με δεῖ,

ἔξδ' ὃν πρὸ πάντων μίαν ὑπερδῆναι θανεῖν;

[*Tum civitatis nomen unum, in Legibus*

Res posita multis: perdere has an fas mihi,

Cum possit una vita pro multis dari?]

Otho Imperator apud Xiphilinum: πολὺ γὰρ πᾶσι καὶ κρείττον καὶ δικαιότερον εἶναι ἕνα ὑπὲρ πάντων, ἢ πολλὰς ὑπὲρ ἑνὸς ἀπολέσθαι. [*multò enim et melius et justius unum pro omnibus, quam omnes pro uno interire.*] Apud Virgilium,

Vnum pro cunctis dabitur caput. —

Eandem sententiam Musulmannici magistri Selimo dictarunt, ut est in Leunclavii Annalibus. Sed ut hoc laudabile sit in eo qui sponte se pro patria devovet, illud excusari quæ potest, ut ob periculum imaginarium homo innocens, beneficus opprimatur, & quidem per calumniam? Hæc est illa mundi sapientia.

καὶ μὴ ὅλον τὸ ἔθνος ἀπολέσθαι. *ne tota gens pereat*] Καὶ μὴ, id est, *ne*, ut Hebræis נל.

51. ἀφ' ἑαυτῆς, *a semetipso*] Non casu, non sine

speciali directione Divina, quæ in singulis vocibus apparet.

ἀρχιερεὺς ὢν τῆ ἐνιαυτῆς ἐκείνης προεφῆτευσεν, *Cum esset Pontifex anni illius prophetavit*] Apud Homerum de somnio quodam dicitur, contemnendum fuisse nisi evenisset Ducum Duci Agamemnoni. Et apud Spartanos solis Ephoris licebat somnia referre. Et Hebræi ajunt ominis loco esse quod viro principi etiam ignoranti exciderit: unde proverbium, *יהוה כשגנה היוצא מלפני לשליט* [*Deus tanquam fortuitum educit ex ore Principis*]. Docet scilicet ratio, si quid publici negotii significari vellet Deus, id significaturum maximè iis qui populo præsunt. Sic Pharaoni, sic Nabuchodonosoro ventura per somnium patefacta sunt. Etiam Vrim & Thumim consulere Regum erat, aut summorum Magistratum in populo Dei. Quia verò Cajaphas in eo populo summam obtinebat dignitatem & quasi Princeps erat populi, ideò ejus ore tanquam instrumento utitur Deus. *Inimici nostri, judices*, Deut. xxxii, 31.

ὅτι ἔμελλεν ὁ Ἰησοῦς ἀποθνήσκειν ὑπὲρ τῆς ἑθνῆς. *quod Iesus moriturus esset pro gente*] Deus mortem ipsius erat permissurus atque ordinaturus ad salutem æternam eorum ex Iudæis quibus aliqua esset Dei reverentia. Nam per mortem Christi, secuta maximè resurrectione, certi facti sunt de ejus dogmate, fidem ei habuerunt, & se converterunt. Vide Act. ii, & sequentibus. ἔθνος [gens] de Iudæis Lucæ vii, 5. infra xviii, 35. Actor. x, 22. xxiv, 3, 10. Hinc Abrahamum Philo vocat τὸν ἔθνοπάτορα [gentis auctorem]. Pro gente autem mortuus dicitur, quia pro parte optima gentis est mortuus: nam effectus hic respici videtur, non sola occasio, ut alibi.

52. τὰ τέκνα τῆς Θεῆς, *filios Dei*] Id est, qui animo sunt apti ut Dei filii fiant: sicut oves & populum Dei ex præparatione quadam dici supra notavimus x, 16.

53. τὰ διεσκορπισμένα, *qui erant dispersi*] Non in uno loco sed passim habitantes. פד quod est *dividere, separare*, διασκορπίζειν [dispergere] interdum vertunt Græci. Et opposita sunt διασκορπίζειν [dispergere] & συναγειν [colligere], Matth. xxv, 24, 26. Vox Hebræa est תפד, quam per παλινώμενον [palabundum] vertunt Græci Ezech. xxxiv, 4, 16.

συναγάγῃ εἰς ἓν. *congregaret in unum*] quod supra dixerat, *ut fiat unum ovile*, una Ecclesia sub eodem capite Christo. Confer Ephes. ii, 13. Antehac qui extra Iudæos erant σεβόμενοι τὸν Θεόν [colentes Deum] nullos inter se cœtus faciebant, nullum constituebant corpus.

54. συνεβλεύσαντο, *cogitaverunt*] Iam planè ac firmè, exempto omni scrupulo, constituerunt rem non ultra differendam, sed omni modo mortem maturandam. Ostendit Euangelista illum obtentum publicæ utilitatis tam bellum ipsis visum ut sufficeret ad decernendam Christi occisionem, cui deinde color quærebat. Ita apparuit verum esse quod dicitur,

Grave præjudicium est quod judicium non habet.

54. ἔκ ἐτι παρρησίας, *non ultra palam*] Aperte, palam, i Maccab. iv, 18. λήφετε τὰ σκῦλα μετὰ παρρησίας [*sumetis spolia palam*].

εις τὴν χώραν ἐγγὺς τῆς ἐρήμου, *in regionem juxta desertum*] Ad partem Iudææ Orientalem, non procul Hierichunte.

εις Εφραϊμ λεγομένην πόλιν· *in civitatem quæ dicitur Ephrem*] Eadem est Εφραϊμ [Ephraim] & Εφραϊμ [Ephrem], ut pro Ἱερουσαλὴμ [Ierusalaim] scribitur Ἱερουσαλὴμ [Ierusalem] & in multis aliis vocibus Patach cum Iod mutatur in Tzere ob vicinitatem pronuntiationis. Non potest hæc urbs esse Ephron cujus mentio in Paralipomenis & Maccabæica historia: nam Ephron incipit ab Ayn, Ephrem Syro & Arabi per Aleph: ut omnino videatur hoc oppidum dictum ab ipsa Tribu: cujus, credo, reliquæ illuc se contulerant post cladem ab Iephta illatam, Iud. xii, 6.

καὶ ἐκεῖ διέτριβε, & *ibi morabatur*] Ne ante justum tempus se odiis objiceret, & ut ipsâ absentiâ apud non malos desiderium sui excitaret; quod ostendunt sequentia: itaque introitus postea ejus in Urbem ex ipsa expectatione factus est augustior.

55. τὸ πάσχα τῶν Ἰουδαίων. *Pascha Iudæorum*] Vt supra II, 13.

ἐκ τῆς χώρας, *de regione*] Ex ea regione in quam se receperat Iesus & qui ibi eum reliquerant.

ἵνα ἀγνίσωσιν ἑαυτοὺς. *ut sanctificarent seipsos*] Maturiùs iverunt quotquot aut imperatis à Lege sacrificiis, putà qui culpæ alicujus sibi erant conscii, aut sponte suscepto Nazareatûs voto obligabantur: nam & vota talia solvi solebant sub aliquem diem festum. Sed & alii aliquot dies prævios impendebant precibus. Vide II Par. xxix.

56. Εζήτησαν ὃν τὸν Ἰησοῦν, *Quærebant ergo Iesum*] Cupiditate videndi miracula.

ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*] Vbi conspiciendum se dare & docere populum solebat.

ὅτι ἔμην ἐλθεῖν εἰς τὴν ἑορτήν; *quia non venit ad diem festum?* Οτι [quia], ut solet, abundat. Dubitabant *venturus ne esset ad diem festum*, aliis affirmantibus ob morem ipsius perpetuum, aliis negantibus ob impendens periculum.

57. οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *Pontifices & Pharisei*] Id est, Senatus, impellentibus Pontificibus & iis qui Pharisaicæ erant factionis, cæteris se temporis aptantibus.

ἵνα εἰάν τις γινῶ πῶς ἐστὶ, *μηνύσῃ, ut si quis cognoverit ubi sit, indicet*] Quod fieri solitum in criminibus atrocibus cum diris in non parentes. Vide Sophoclem Oedipode.

ὅπως πιάσωσιν αὐτόν. *ut apprehendant eum*] Vt ita eum in sua potestate haberent, ac deinde constituerent de modo interficiendi.

C A P V T X I I.

I. **Ο** ὃν Ἰησοῦς, *Iesus ergo*] Cum alii jam præiissent & ipse aliquandiu expectatus esset. Cohæret cum capite superiori 54, & seqq.

πρὸ ἑξήμερων τῆς πάσχα, *ante sex dies Paschæ*] Omnino eadem est locutio quæ reperitur in Græco Amos i, i. πρὸ δύο ἐτῶν τῆς σεισμῆς [ante duos annos terræmotus], id est, *duobus annis ante terræmotum*, ut apertè habet sensus Hebraicus. Sic II Corinth. xii, 2. πρὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων [ante annos quatuor-

decim], id est, *annis quatuordecim ante hunc diem*.

ἦλθεν εἰς Βηθανίαν, *venit Bethaniam*] Profabbato: neque enim Sabbato tantum itineris fecisset.

ὅπου ἦν Λάζαρος, *ubi Lazarus fuerat*] Vbi habitabat Lazarus & ubi manserat: neque enim Iesus eum secum ducere voluerat, vitandæ ostentationis.

2. Εποίησαν ὃν αὐτῷ δεῖπνον ἐκεῖ, *Fecerunt autem et cenam ibi*] Personale pro impersonali. *Parata est ei cena*, nempe apud Simonem Lazari consanguineum. Solebant Iudæi ante Paschatis dies cœnis solennioribus se & amicos excipere, præsertim nonâ, ut notat Theophylactus, quæ tunc incidit in diem Solis. ἐκεῖ [ibi], id est, in Bethania, ubi domus erat Simonis. Vide quæ ad Matth. xxv, 6. & ad Lucam vii, 37. ubi pleraque hujus historiæ explicata.

ἡ Μάρθα διηκόνει· *Martha ministrabat*] Non solebant in talibus conviviiis accumbere feminæ. De Marthæ sedulitate vide Lucam x, 40.

ὃς ἦν Λάζαρος εἰς ἣν τὸ ἀνακειμένων σὺν αὐτῷ. *Lazarus autem unus erat ex discumbentibus cum eo*] Ipso cibi sumtu vitæ redditæ veritatem probans. Vide Marci v, 43. infra xx, 13.

3. λίτραν, *libram*] Hæc vox, qua & Hebræi utuntur, una est earum quas à vicinis Siculis Latini acceperunt, ut & λέποριν [leporem], ἐγκίαν [unciam], νέγκιον [nuncium], multaque alia. Errant enim qui primitivâ origine Latina hæc putant. Iudæi eam acceperunt à Macedonibus.

καὶ ἐξέμαξε, & *extersit*] Id est, & *absterferat*, ut diximus supra xi, 2.

ταῖς θριξίν αὐτῆς, *capillis suis*]

Quod summum formæ decus est, —

ait Latinus Poëta, & quo feminæ maximè se solent jactare. Vide I Petr. i, 11, 3.

ἐπληρώθη ἐκ τοῦ ὀσμῆς; *impleta est ex odore unguenti*] Est enim valde odorum nardus. Cant. i, 12.

4. Ἰούδας, *Iudas*] Is dolo malo sermonis fecit initium, quem alii incautiùs secuti sunt.

6. ἔχ' ὅτι περὶ τῶν πτωχῶν ἐμελεν αὐτῷ, *non quod ei cura esset egentium*] Quippe perfido & immisericordi. Exemplum est Iudas multorum privatis commodis obtendentium nomen pietatis.

καλέπης ἦν, *fur erat*] Permissus tamen à Christo inter Apostolos vivere; ne unquam sine malis speraremus fore Ecclesiam. Subducebat autem pecuniam, aut divortium meditans, aut periculum prævidens.

καὶ τὸ γλωσσόκομον εἶχε, & *loculos habens*] Ita vertitur à Chaldæo & Hierosolymitano Genes. I, 26. à Græcis II Par. xxiv, 8, & seqq. ubi κισιὸν τὸν [arcam] alii posuerunt. Et creditur propriè fuisse arcula oblonga & angusta quam iter facientes ferre secum poterant. Docuit hoc exemplo Christus viris excellentibus non esse demandanda ea quæ ad vitæ hujus curam pertinent; Actor. vi, 2. I Corinth. vi, 4. Simul hinc apparet etiam perfectissimæ vitæ non obstare commune aliquod ærariolum unde necessaria comparentur.

τὰ βαλλόμενα, *ea quæ mittebantur*] Pecunias quæ isti marsupio indebantur, & si quid aliud ad viam erat necessarium.

7. Ἀφες αὐτήν. *Sinite illam*] Id est, *agat quod vult*. Vide Matth. xxvii, 49. Marcus optimè exponit: *Quid ipsi molesti estis?* xiv, 6.

εἰς τὴν ἡμέραν τῇ ἐν Ἀφασμῷ μὲν τετήρηκεν αὐτό. *in diem pollincturæ meæ servavit illud*] Id est, *servavit hoc tanquam ad pollincturam*. Qui hoc loquendi genus non intellexerunt, mutarunt lectionem ut esset, *In diem sepulturæ meæ servet illud*, quod non Latini tantum codices habent sed & Græci quidam: habuit & codex quo usus est Nonnus. At Syrus rectè. Neque novum est perperam intellecta perperam mutari.

8. ἔχετε. *habetis*] Præsens pro futuro, ut infra xvi, 10. & alibi.

9. Ἐγὼ ἔν, *Cognovit ergo*] Cum hæssisset ibi per diem unum aut alterum.

ἐκ τῆς Ἰουδαίας, *ex Iudæis*] *Ex Hierosolymitis*, ut supra aliquoties.

ἀλλ' ἵνα καὶ τὸ Λάζαρον ἴδωσιν, *sed ut & Lazarum viderent*] Eadem operâ. Fama adventus Iesu famam Lazari in vitam revocati resuscitaverat.

10. Ἐβλεψάντο ἡ, *Constituerunt autem*] *Βεβλεψάσθαι* non est hic *consultare* sed *constituere*, ut Actor. v, 33. xv, 37. ii Corinth. i, 17.

οἱ ἀρχιερεῖς, *principes Sacerdotum*] Cum Senatoribus cæteris.

ἵνα καὶ τὸ Λάζαρον ἀποκτείνωσι. *ut & Lazarum interficerent*] Non Iesum solum. Præceps est malitia, & semper ultra rapit. Tam bene jam profecerant in egregia ista Cajaphæ sententia, *Pro bono publico quidvis licere*, ut non dubitarent hominem nullius culpæ reum adjectamentum facere sui sceleris, ad tuendam dominationem.

11. δι' αὐτὸν ὑπήγον, *propter illum abibant*] Vrbe relicta Iesum sectabantur.

καὶ ἐπίστευσαν εἰς τὸν Ἰησοῦν. *& credebant in Iesum*] Non tantum ut in Prophetam, sed & ut in Messiam; ut sequens historia ostendit.

12. ὄχλος πολὺς ὁ ἐλθὼν εἰς τὴν ἑορτήν, *turba multa quæ venerat ad diem festum*] Nam quò propiores erant dies Paschatis, eò major turba in Urbem veniebat.

ὅτι ἔρχεται ὁ Ἰησοῦς, *quia venit Iesus*] Ex Bethania. Historia explicata ad Matth. xxi.

13. τὰ βαία, *ramos palmarum*] Signum lætitiæ. Vide dicto loco.

ὁ βασιλεὺς τῆς Ἰσραὴλ. *Rex Israël*] Promissus Messias. Ita Christus antè mortem & Regni sui indicia dedit, & quale esset Regnum ostendit, vi Divinâ in sui cultum animos movens.

14. Εὗρων ἡ ὁ Ἰησοῦς, *Et invenit Iesus*] *Nactus*. Sic enim vox illa sumitur, ut diximus Luc. i, 30.

ὄναριον, *asellum*] *Pullum asinæ majusculum*. Vide dicto loco.

ἐκάθισεν, *Insidabat*] nempe dum fierent quæ jam narrata sunt.

15. Μὴ φοβῆθαι θυγάτηρ Σιών. *Noli timere filia Sion*] *Secura esto, civitas Hierosolymorum*: quod jubilandi voce Propheta expresserat. Securam autem esse debere ostendit quia Rex adveniat bonus ac mitis & ipsi salutaris, nihil habens fastuosum.

16. οὐκ ἔγνωσαν, *non cognoverunt*] *Non intellexerunt* illud vaticinium ad hanc rem spectare. γινώσκουσιν

[*noscere*] sæpe est *intelligere* Matth. xii, 7. xxi, 45. & alibi.

τὸ πρῶτον *primum*] *Recenti re*.

ὅτε ἐδοξάσθη ὁ Ἰησοῦς, *quando glorificatus est Iesus*] Postquam in cælum adscendit, ut supra vii, 39. *Tempore Regni cælorum*. Vide Matth. xi, 11.

τότε ἐμνήσθησαν, *tunc recordati sunt*] Reminiscendo rem intellexerunt sensum Prophetæ; quia scilicet Ascensio in cælum & secuta Missio Spiritus exemerunt illis opinionem de Regno terreno acceptam, ac docuerunt Regnum hoc in conspectu hominum humile esse omnium sublimissimum, & verè Regnum.

καὶ ταῦτα ἐποίησαν αὐτῷ. *& hæc fecerunt ei*] Id est, *hæc illi facta esse animo revolverunt*: nam personale est pro impersonali. Intelligit acclamationem *Hosanna*, substrationem vestimentorum, incessionem asini, & introitum in Urbem tantâ turbâ comitante.

17. ὁ ὧν, *quæ erat*] *Quæ fuerat*, ut supra quoque habuimus.

ὅτε, *quando*] Ita Syra editio Fabriciana, ita Latina, & Græci codices vetustiores. Qui adfuerant cum Lazarus excitaretur, apud cæteram turbam testimonium perhibebant, hunc esse eum qui id fecisset. Solet μαρτυρεῖν [*testimonium perhibere*] absolute poni, ubi ex sequentibus intelligitur quò sit referendum, ut supra i, 32.

18. Διὰ τῆτο καὶ ὑπήντησεν αὐτῷ ὁ ὄχλος, *Propterea & obviam ei venit turba*] Est ἐπ'ανόδῳ [*retrogressio*], nam quod narrarat magnam turbam ei obviam factam, id ait maximè evenisse ob famam sparsam de Lazaro.

19. Οἱ ἔν Φαρισαῖοι, *Pharisei ergo*] Cum sectatores ejus in tantum crescentes viderent.

ὅτι οὐκ ὠφελεῖτε ἑδέν; *quia nihil proficitis?* Alii aliis hoc dicunt, *nihil promoveri*, imò multum corrumpi res suas cunctando: ita ut jam majora præsidia quærenda sint ad exsequendum Senatûsconsultum. ὠφελεῖτε [*proficitis*] legit Syrus, Latinus vertit *proficimus*, sensum respiciens.

ὁ κόσμος, *mundus*] *Vis ingens hominum*: quomodo ὁλος sæpe usurpant Hebræi, & hic Syrus מלך.

20. Ἦσαν δὲ τινες Ἑθνη, *Erant autem quidam Gentiles*] Hoc nomine vocantur omnes qui nec Israëlitiæ erant nec profelyti, inter quos non pauci erant viri pii, unius Dei cultores, σεβόμενοι Ἑθνη [*Deum colentes Gentiles*] Actor. xvi, 4. Hebræis Thalmudicis מלכות, *pii ex Gentibus*: qualis Cornelius Centurio & Eunuchus Candaces in Actis Apostolicis. Tales Deum adorabant in subdiali quod vocabatur *Gentium*, ex instituto Solomonis i Reg. vii, 41. Narrat Iosephus inter hæc subdialia intersepimentum fuisse quo alienigenæ interius penetrare vetabantur. Vide Actor. xxi, 28. Pertinet autem hæc historia ad cognoscendam amplitudinem Regni Messiae: nam Gentium uberrimæ vocationi præludebatur. Videntur autem hi Gentiles fuisse Syrophœnices: nam & alibi notavimus, Marci vi, 26. Ἑθνηδα [*Gentilem sive Græcam*] vocari quæ aliis est *Syrophœnissa*. Et his ob vicinitatem facilius notitia cum Galilæis Bethsaidensibus, quòd illi fortè in partes Tyri & Sidonis subinde excurrerant.

ἐκ τῶν ἀναβαινόντων, *ex ascendentibus*] Ex his quibus commodum erat ob loci propinquitatem, hoc iter quotannis suscipere.

ἵνα προσκυνήσωσιν ἐν τῇ ἑορτῇ. *ut adorarent in die festo*] Vt preces suas cum populo Dei jungerent.

21. Φίλιππῳ, *ad Philippum*] Noto fortè, aut quod in eum inciderant.

Θέλομεν, *volumus*] *Vellemus*. Vide quæ diximus Matth. xxvi, 39. Marci x, 35.

τὸν Ἰησοῦν ἰδεῖν. *Iesum videre*] Id est, propius convenire, cum eo colloqui.

22. καὶ λέγει τῷ Ἀνδρέᾳ. *& dicit Andrea*] Vt qui ordine prior ac proinde familiarior esset.

Ἀνδρέας καὶ Φίλιππος λέγουσι τῷ Ἰησοῦ. *Andreas & Philippus dicunt Iesu*] Quia antehac in legatione Discipulos vetuerat ire in fines Gentium, Matth. x, 5, dubitabant an homines inde venientes incircumcisi admitti ad Christi colloquium debeant. Itaque ut in re dubia ipsum consulunt.

23. ἀπεκρίνατο αὐτοῖς, *respondit eis*] Verbis quidem generalibus, sed unde satis intelligeretur se hoc colloquium non recusasse.

Ἐλήλυθεν ἡ ὥρα, *Venit hora*] *Non longe est; adest; instat tempus illud.*

ἵνα δοξασῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. *ut clarificetur Filius hominis*] Vt qualis quantusque sit non Iudæi tantum sed & alienigenæ agnoscant.

24. Ἀμήν ἀμήν λέγω ὑμῖν, *Amen, amen dico vobis*] Iam ostendit qua via sibi aliisque ad veram gloriam eundum sit, nempe per ignominiam & passiones: & ne offendantur Phariseorum in se conspiratione, docet pejora adhuc restare.

μόνον μένει. *solum manet*] Sine fructu. Sic supra vi, 22. μόνον [*solus*] dicitur certo respectu.

25. Ὁ φιλῶν τὴν ψυχὴν αὐτῆς, *Qui amat animam suam*] Nempe ἐν τῷ κόσμῳ τῷ τῷ [*in mundo hoc*], ut ostendit membrum oppositum. ψυχὴν αὐτῆς, [*animam suam*], id est, se, & sua commoda & honores hujus vitæ. *Amat*, nempe præ Divinis. Confer quæ Matthæi x, 39. & ibi dicta.

ἀπολέσει αὐτήν. *perdet eam*] *Semet perdet.*

ὁ μισῶν, *qui odit*] Minoris faciens quàm ea quæ ad Deum pertinent, ut Lucæ xiv, 26. & vide quæ ibi dicta.

εἰς ζωὴν αἰώνιον φυλάξει αὐτήν. *in vitam æternam custodit eam*] Efficiet ut ad vitam æternam perveniat: φυλάσσειν [*custodire*] opponitur τῷ ἀπολλύειν [*ei quod est perdere*], etiam infra xvi, 12.

26. Εἰάν μοι διακονῇ τις, *Si quis mihi ministrat*] Ostendit generalia hæc effata non ad se tantum sed & ad suos pertinere. Hic tacitè Regem se nuncupat, qui ministros plurimos habeat ad res Regni sui promovendas.

ἐμοὶ ἀκολουθεῖτω. *me sequatur*] Imitetur exemplum meum. Sic Marci vii, 34. Luc. ix, 23. Apoc. xiv, 4.

ὅπου εἰμι ἐγώ, *ubi sum ego*] *Sum pro ero*. Intelligit locum summæ felicitatis.

τιμήσει αὐτὸν ὁ πατήρ. *honorificabit eum Pater meus*] Felicitati addit gloriam, ne quid absit quod desiderari ab hominibus solet. Pro temporali jactura, æterna promittitur reparatio, sicut ipse Chri-

stus per mortem non modò ad vitam æternam sed ad perfectam Regni possessionem pervenit.

27. Νῦν ἡ ψυχὴ μου τετάρακται. *Nunc anima mea turbata est*] Ne putarent qui ad ipsum imitandum invitantur, in ipso non esse naturalia desideria vivendi, evitandi dolorem & probra, ostendit eadem in se esse revera, quò magis aptus erat ut exemplar nostrum fieret, Hebr. ii, 17. iv, 15. Vtitur hic voce τετάρακται [*turbandi*], qua & supra 10 vehementem affectum indicatus est xi, 33. Hebraicè יְלַחֲמֵנִי הַשָּׂטָן [*anima tumultuaria super me*] ut Psalm. xlii, 6. Confer quæ ad Matth. xxvi, 38. & seqq. & Luc. xxi, 44.

καὶ τί εἶπω; Πάτερ, σῶσόν με ἐκ τῆς ὥρας ταύτης; *& quid dicam? Pater salva me ex hora hac?*] Puto rectè etiam posterius hoc membrum per interrogationem legi. Solemus enim in talibus sermonibus primùm generaliter interrogare. *Quid agam?* Deinde subjicere hoc aut illud. ὥραν [*horam*] vocat 20 tempus istud sibi periculosissimum inter tam potentes ac crudeles inimicos.

ἀλλὰ διὰ τὸτο ἦλθον εἰς τὴν ὥραν ταύτην. *sed propterea veni in horam hanc*] Ostendit se non facturum quod interrogaverat, non deprecaturum mortem: nam ἀλλὰ [*sed*] hic valet *atqui*. Ob hoc, intellige *ut moriar*, quod superioribus verbis indicaverat, *veni huc Hierosolyma*, in medios inimicos me conjeci.

28. Πάτερ, δόξασον τὸ ὄνομα. *Pater, clarifica nomen tuum*] Patiar quidvis quod tibi sit honorificum. δοξάζειν Θεόν [*clarificare Deum*] eximie dicuntur qui pro Divinæ veritatis testimonio moriuntur, infra xxi, 19.

Ἦλθεν ἡ φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. *Venit ergò vox de cælo*] Quod solum ferme oraculi genus temporibus Templi secundi restabat. הוּא בֶּן־הַקּוֹל [*filiam vocis*] vocant.

καὶ ἐδόξασα, καὶ πάλιν δοξάσω. *Et clarificavi, & iterum clarificabo*] Puto subaudiendum *te*: ut Pater ostendat sibi cordi esse Filii gloriam, sicut sua gloria erat Filio. ἐδόξασα [*clarificavi*], ut miraculis & nunc nominatim resuscitato Lazaro. δοξάσω [*clarificabo*] tui ipsius resuscitatione & evectione in cælum.

29. ἔλεγε βροντὴν γεγονέναι. *dicebat tonitruum esse factum*] Pars ista vulgi quæ à Christo longius aberat.

ἄγγελος αὐτῷ λελάληκεν. *Angelus ei locutus est*] Opinio erat multorum apud Hebræos Deum non loqui nisi Angelorum ministerio. Itaque Decem præcepta quæ Deus dicitur elocutus, adscribuntur Angelis. Actor. vii, 38. Hebræor. ii, 2.

30. ὃ δὲ ἐμὲ αὕτη ἡ φωνὴ γέγονεν, *non propter me hæc vox venit*] Qui satis certus sum de Patris in me affectu.

δι' ὑμᾶς. *propter vos*] Vt videatis quanti me Pater facit, etiam si pro impio & seductore condemner.

31. Νῦν κρίσις ἐστὶ τοῦ κόσμου, *Nunc judicium est mundi*] Κρίνειν [*judicare*] sæpe apud Hebræos est *in libertatem vindicare*. id qui faciebant, דִּישְׁפֹּט [*Iudices*]. Vindicabitur genus humanum ab injusto possessore, ut sequentia explanant.

νῦν ὁ ἀρχὼν τῆς κόσμου τῆς ἐκκλησίας ἐξω. *nunc princeps huius mundi ejicietur foras sive extra*] Id est, *De Regno deturbabitur*: nam ἐξω [extra] ex voce ἀρχὼν [princeps] interpretandum ἐκ τῆς ἀρχῆς [extra principatum]. Ἀρχὼν κόσμου [princeps mundi] hic & XIV, 30. XVI, 11. ὁ Θεὸς τῆς αἰῶνος τῆς ἐκκλησίας [deus huius sæculi] 11 Corinth. IV, 4, est diabolus, qui inducitur in maximam mundi partem idololatriæ & quæ idololatriam comitatur vitiorum colluvie, quasi Deo excluso, regnabat. Κοσμοκράτορας τῆς σκότης τῆς αἰῶνος τῆς ἐκκλησίας [mundi principes tenebrarum huius sæculi] dixit Paulus Ephes. VI, 12. ἐπὶ ἀρχοντας δαίμονας [septem principes daemones] dixit Celsus memorante Origene. Alterum Principium Manichæorum ἀρχὼν τῶν ἐπιγείων [princeps terrestrium] Psello. Significat ergo Christus destruendam idololatriam & quæ ei cohererent. Confer locum supra x, 18. & Coloss. II, 15. Actor. XXVI, 18.

32. ἐὰν ὑψωθῶ, si exaltatus fuero] Id est, *postquam in crucem evectus fuero*, ut supra III, 14. nam ἐὰν [si] est *quando*, ut hic vertit Syrus. Sic Epistolâ III, 10. Sic sæpe sumitur Hebræum **אֲנִי**.

πάντας ἐλκύσω πρὸς ἐμαυτὸν. *omnia traham ad me- ipsum*] Πάντας [omnes] habent plerique codices Græci & Syrus. Omnes intellige non Iudæos tantum sed & alienigenas. *Traham ad me*, abstraham à diabolo, traham vi resurrectionis meæ; sed eos intellige qui non reluctantur.

33. ποῦ θανάτω, qua morte] Nempe crucis, quod vox illa ὑψέν [exaltandi] innuit: vide supra III, 14. & quæ ibi dicta.

34. Ἡμεῖς ἠκούσαμεν ἐκ τοῦ νόμου, *Nos audivimus ex lege*] Ex Sacris Literis, ut vox νόμος [legis] sumpta est supra x, 34. *didicimus* autem, intellige Legis peritis interpretantibus. Puto autem præcipue intelligi Psal. cx. & Dan. VII, 14.

ὅτι ὁ Χριστὸς μένει εἰς τὸ αἰῶνα. *quia Christus manet in æternum*] Quia scilicet in æternum regnaturus dicitur. Quæ ad evectionem Messiae pertinent diligenter annotarunt Magistri illorum temporum, cæci ad ea quæ de præviis ejus passionibus dicebantur, tum alibi, tum maxime Esaiæ cap. LIII. cuius initium mox citatur. Vide 1 Petri I, 11.

καὶ πῶς σὺ λέγεις ὅτι δεῖ ὑψωθῆναι τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου. *et quomodo tu dicis: oportet exaltari Filium hominis?*] Omnino iis accedo qui à Iohanne relatum hic ajunt summam verborum Christi, non verba singula. Nam hæc plebis dicta ostendunt Christum simul cum de evectione diceret nominasse se *Filium hominis*. fortè & ipsam evectionem Serpentis similitudine illustraverat, ut supra III, 14. quo factum ut mortem eo verbo indicari plebs intelligeret.

τίς ἐστὶν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου; *quis est iste Filius hominis?*] Nos cum *Filium hominis* dici audimus, eum concipimus de quo dixit Daniel & cuius fore Regnum æternum ipse vaticinatus est, id est, Messiam. An tu alium *Filium hominis* designas?

35. Ἐτι μικρὸν χρόνον τὸ φῶς μετ' ὑμῶν ἐστίν. *Adhuc modicum, lumen in vobis est*]. Cum eos videret offendi mentione passionis suæ, contrā ostendit hoc magis ipsis festinandum ut sui præsentis beneficiis fruantur:

Vt esse Solis gratius lumen solet iamjam cadentis.

Se vocat *Lucem*, ut supra aliquoties; *tempus lucis*, præsentiam suam conspicuam, quam & diem dixerat IX, 4.

περιπατεῖτε ἕως τοῦ φῶς ἔχετε, *ambulate dum lucem habetis*] Proficite in cognitione rerum Divinarum. Coniungi solent *lux* & *ambulatio*, ut supra VII, 12.

10 ἵνα μὴ σκοτία ὑμᾶς καὶ ἀλάβῃ. *ut non vos tenebra comprehendant*] Ne fortè Deus sermonem suum vobis subtrahat. Quod jure quidem Deus facere potuit statim post Christum crucifixum; sed pro sua misericordia multum adhuc temporis indulgit; quo elapso Urbem reliquit suæ cæcitati, eductis Christianis.

καὶ ὁ περιπατῶν ἐν τῇ σκοτίᾳ, οὐκ οἶδε πῶς ὑπάγει. *et qui ambulat in tenebris, nescit quò vadit*] Καὶ [et] pro nam. Ideo utimini luce, quia in tenebris nescitur quò eundum sit. Et sanè Iudæi ab Evangelio derelicti, non in suam tantum Legem, sed & in mores civiles & naturam ipsam gravissimè impigerunt, ut docet Obsidionis historia.

36. πιστεύετε, credite] Explicat quod modò dixerat figuratè περιπατεῖτε [ambulate].

ἵνα υἱοὶ φωτός γένησθε. *ut filii lucis sitis*] *Lucis æternæ filii*, id est, participes; ut solet vox *filiorum* sumi apud Hebræos. Diximus Matth. IX, 15. Sensus ferme idem qui supra VI, 12. ubi in luce ambulantibus promittitur fore ut *habeant lucem vitæ*, æternæ scilicet.

ἐκρύβη ἀπ' αὐτῶν. *abscondit se ab eis*] Bethaniam secessit, ne ante opportunum tempus se ingereret periculis, Lucæ XXI, 37.

37. τὰ πάντα ἃ αὐτῷ, *cum ille tot*] Hoc est quasi Epiphonema Apostoli, subnixum non iis quæ proximè præcesserunt sed toti historię. τὰ πάντα est *tot* ut supra VI, 9. Lucæ XV, 29. Syrus, *Hæc omnia*: ex aqua vinum fecerat, cæcum natum illuminaverat, mortuum excitaverat.

40 ἐμπροσθεν αὐτῶν, *coram eis*] Non clam sed palam: coram oculis magnæ multitudinis, coram ipsis inimicis.

οὐκ ἐπίστευον εἰς αὐτόν. *non credebant in eum*] Pars maxima Hierosolymitarum non agnovit eum à Deo missum: nam qui obviam ei processerant pauci erant in tanta multitudine.

38. Ἰνα, *Vt*] Ἰνα [ut] hic eventum significat, ut sæpe.

50 πληρωθῇ, *impleretur*] Id est, Sic evenit quod Esaias dixerat eo in loco quo Christi statum despectum & mala prædicit.

Κύριε, *Domine*] Hoc rectè ad sensus plenitudinem addiderunt Græci Interpretes.

τίς, *quis*] Quotusquisque.

ἐπίστευσε τῇ ἀκοῇ ἡμῶν, *credidit auditui nostro*] *Ακοὴ* [auditus sive auditio] Hellenistis est id quod *auditur*, *sermo*: ut & Homero ἀκοὴ Ὀδυσσεὺς quinto. Sic Matth. IV, 24. XXI, 6. Gal. III, 2. 1 Thess. II, 13. Evangelio hoc vaticinium Esaiæ aptat, & Paulus Rom. X, 16.

ὁ βραχίον Κυρίου τίς ἀπεκαλύφθη; *brachium Domini cui revelatum est?*] *Αποκαλύπτειν* [revelari]

hic intelligitur cum effectu, ut de vocibus *dari* & *trahi* suprâ notavimus. Sensus est, *Quotusquique satis recte advertit admiranda illa Dei opera?* Sic enim *brachium* sæpissime sumitur in Veteri Federe & Actor. xiii, 17. Vbi autem verba quædam ex Prophetâ citantur, subintelligenda sunt & sequentia quæ continent in sensu sublimiore descriptionem fortis abjectæ ipsius Christi, putâ quodd pauper erat, quodd à Synedrio prædamnatus.

39. Διὰ τὸτο ἔκ ἡδύναντο πιστεῦειν, *Propterea non poterant credere*] Nempe, ut dixi, ob illa impedimenta quæ memorat Esaias. *Non poterant*, id est, erat ipsis tali ingenio præditis ut externa mirarentur, difficillimum talem Messiam amplecti. Sic δύνασθαι [*posse*] sæpe sumitur Jerem. xiii, 23. Marci iiii, 20, & alibi. Vide & i Corinth. ii, 14.

ὅτι πάλιν εἶπεν Ησαίας, *iterum enim dixerat Esaias*] Id est, *nam verè dixerat Esaias*: malim enim hoc ὅτι per *nam* vertere, ut & infrâ 49. quàm per *quia*.

40. Τετύφλωκεν, *Excæcavit*] Nempe Christus, qui fecisse dicitur id cui suâ humilitate occasionem præbuit; sicut in Hebræo imperativè dicitur ipsi Prophetæ Christi imaginem gerenti, *Impingua cor, aggrava aures, obline oculos*. Tale illud Ezech. xiv, 9. *Ego Dominus seduxi eum*; & similia multa. Ideo Syrus hic vertit passivè, quomodo legitur idem hic Prophetæ locus Actor. xxviii, 27. Vide quæ Matth. xiii, 15.

καὶ ἐπιστραφῶσι, & *convertantur*] Passivum pro activo reciprocante, ut suprâ ἐκρύβη [*abscondit*]. In Græco Esaiæ est ἐπιστρέψωσι [*convertant*], supple, *se*, quomodo & apud Matthæum & in Actis.

καὶ ἰάσωμαι αὐτούς. & *sanem eos*] Sic & in Græco Esaiæ, in Actis, & apud Matthæum: nimirum quia apud Prophetam Deus loquitur (ut notat Paulus Actor. xxviii, 25.) verterunt Interpretes in personale, nam sensum magis secuti quàm verba: nam in Hebræo est *ut medicetur ipsi*, quod Marcus egregia paraphrasi explicat iv, 12. καὶ ἀφεθῇ αὐτοῖς τὰ ἁμαρτήματα [*& dimittantur eis peccata*].

41. ὅτι εἶδε τὴν δόξαν αὐτοῦ, *quando vidit gloriam ejus*] Iudicium quod Deus, tanquam throno insidens, exercet, Angelos ei negotio ministrantes, & expositam peccatorum remissionem: nam hæc omnia, quæ Evangelii tempore perfectissimè impleta sunt, apud Esaiam præcedunt, quibus conspectis animatus est ne abstinere Dei mandata eloqui, quanquam plerisque contemptui futurus. Dicitur Esaias *vidisse gloriam Christi*, sicut Abrahamus *diem ejus* suprâ viii, 56.

42. Οὕτως μέντοι, *Veruntamen*] Quanquam plerique aspernabantur Iesum; quidam tamen minùs contumaces satis intellexerunt eum esse Christum.

καὶ ἐκ τῶν ἀρχόντων, & *ex principibus*] *Etiam ex ipsis Senatoribus*, quos ἀρχοντας [*principes*] solere dici notavimus.

ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν. *crediderunt in eum*] Contemplativâ, non activâ fide, convicti de veritate, sed non ut etiam voluntatem in ejus obsequium redigerent.

διὰ τὸς Φαρισαίους ἔχ ὁμολόγαν, *propter Phariseos non confitebantur*] Ob Phariseos potentes in Syn-

edrio non audebant profiteri, ne his urgentibus exerceretur adversus ipsos decretum jam factum.

ἵνα μὴ ἀποσυναγωγοὶ γένωνται. *ut è Synagoga non ejicerentur*] Quod probrosum valde habebatur.

43. Ἠγάπησαν γὰρ τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων μᾶλλον ἢ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ. *Amarunt enim gloriam hominum magis quàm gloriam Dei*] Δόξα [*gloria*] cum genitivo apud Iohannem est ejus cui exhibetur; itaque δόξαν ἀνθρώπων [*gloriam hominum*] hic intelligo *suum honorem*; quem ei honori qui Deo debetur prætulerunt: quod & sequentia explanant. μᾶλλον ἢ [*magis quàm*] est hic oppositionis, non comparationis, ut & suprâ iii, 19.

44. Ἰησοῦς ὃ ἐκραξέ, *Iesus autem clamavit*] Cum consideraret aliorum incredulitatem, aliorum fidem infructuosam, medicinam studet adhibere.

& πιστεύει εἰς ἐμὲ, *non credit in me*] Non tam mihi quàm Patri confidit, ejus Legatus sum. Similis locutio Marci ix, 37. i Sam. viii, 7. i Thess. iv, 8.

45. ὁ θεωρῶν ἐμὲ θεωρεῖ τὸν πέμψαντά με. *qui videt me, videt eum qui misit me*] Sic & infrâ xiv, 9. quasi dicat, In meis operibus resplendet Patris majestas; Hebr. i, 3. Luciani martyris hæc erat confessio, ut suprâ attigimus, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἑστίας καὶ βελῆς καὶ δυνάμεως καὶ δόξης ἀπαράλλακτος εἰκὼν [*Filius & naturæ Dei & voluntatis & virtutis & gloriæ imago nihil differens*].

46. Εγὼ φῶς εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα, *Ego lux in mundum veni*] Ego lux affulsi hominibus: Suprà i, 9. iii, 19. viii, 12. Esaiæ xlii, 6.

ἐν τῇ σκοτίᾳ μὴ μένῃ. *in tenebris non est mansurus*] *Non versatur in tenebris*, in rerum bonarum ignorantia, gravissimisque erroribus. De voce μένειν [*manere*] diximus iii, 36. viii, 31. Contrarium est ἐν φωτὶ μένειν [*in luce manere*], *versari in luce*, i Epist. ii, 10.

47. καὶ μὴ φυλάξῃ, & *non custodierit*] Ita habent quidam codices, & ille in Anglia antiquissimus. Sequitur Syrus, Latinus, Nonnus. Quare hæc lectio vulgatæ πιστεύσῃ [*crediderit*], quam sequitur Arabs, præferenda videtur, ut hoc propriè in eos dictum sit qui *audiebant*, id est, verum credebant Christi sermonem, sed *non observabant*, id est, se ejus discipulos non profitebantur. Suprà 42.

ἐγὼ καὶ κρίνω αὐτόν. *ego non judico eum*] Nihil de illo durius pronuntio; ut suprâ viii, 15.

Οὐ γὰρ ἦλθον ἵνα κρίνω τὸν κόσμον, *Non enim veni ut judicem mundum*] Non id mihi præcipuè propositum est: ἔκ ἐστὶ τὸτο τὸ προηγούμενον [*non est hoc principale*]: libenter talibus abstineo. Sic suprâ iii, 17.

ἀλλ' ἵνα σώσω τὸν κόσμον. *sed ut salvificem mundum*] Hoc unicè ago, hoc desidero, ne quisquam pereat, sed omnes ad resipiscentiam veniant, ut perpetuo servantur: ii Petri iii, 9.

48. Ὁ ἀθελῶν ἐμὲ καὶ μὴ λαμβάνων τὰ ῥήματά μου, *Qui spernit me, & non accipit verba mea*] Allusio ad locum Deut. xviii, 19. Ὁς ἐάν μὴ ἀκούσῃ ὅσα ἀν λαλήσῃ ὁ προφήτης ἐκείνῳ ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, ἐγὼ ἐκδικήσω ἐξ αὐτοῦ [*Qui autem non audierit quæ loquetur Propheta ille in meo nomine, ego de eo ultionem sumam*]. Est autem λαμβάνειν [*accipere*] amplecti, ut suprâ i, 12. iii, 11.

ἔχει τὸ κρίνοντα αὐτόν· *habet qui judicet eum*] Quid dicat explicant sequentia: *secum fert judicem suum*, vel me tacente.

ὁ λόγος ἐν ἐλάλησά, ἐκεῖν· κρίνει αὐτόν, *sermo, quem locutus sum, ille judicabit eum*] Sicut Ninevitæ dicuntur *testes futuri*, Matth. xii, 41. Moyses *accusator*, supra v, 45. sic hic Euangelium *condemnatum* incredulos, spretum scilicet, cum nihil in se habeat quod non admiratione ac veneratione sit dignissimum. Vide supra ix, 41. infra xv, 22.

ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ· *in novissimo die*] Quo tempore omnium non facta tantum sed & cogitata nudabuntur, & perfectissimè adimplebitur Esaiæ visio supra priore loco memorata.

49. Οτι ἐγὼ ἐξ ἐμαυτῆς ἐκ ἐλάλησα· *Nam ego ex me ipso non sum locutus*] Dixi sæpe ὅτι optimè verti per *nam*, hoc sensu, *Nam certè nihil vobis tanquam ex me repertum, sed tanquam à Patre mandatum loquor*: subintellige, *qua in re credi mihi & ob opera & ob præceptorum sanctitatem oportuit*. ἐξ ἐμαυτῆς [ex me ipso] sume ut supra vii, 17. & infra xiv, 10.

ὁ πέμψας με πατήρ, αὐτὸς μοι ἐντολὴν ἔδωκε τί εἶπω καὶ τί λαλήσω. *qui misit me Pater, ipse mihi mandatum dedit, quid dicam, & quid loquar*] Prophetæ & inter eos Esaias certis temporibus movebantur Divino Spiritu: Ego verò eum semper in me habeo, ita ut non tantum cum doceo (nam id vox *ῥωα* [dicere] Hebræis significat) sed cum quidvis etiam obiter loquor, sequar Patris præscriptum. ἐντολὴν [mandatum] ut supra x, 18.

50. ἡ ἐντολὴ αὐτῆς ζωὴ αἰώνιος ἐστίν. *mandatum ejus vita æterna est*] Effectus pro causa: vult enim dicere *Euangelium causam esse vitæ æternæ*. Sic Christus se *vitam* dixit supra xi, 25. & infra xiv, 6. Sic & verbum Dei *vita* dicitur Deut. xxxii, 47.

ὁ δὲ λαλῶ ἐγὼ, καθὼς εἶρηκέ μοι ὁ πατήρ, ὣτω λαλῶ. *quæ ergo ego loquor, sicut dixit mihi Pater, sic loquor*] Subaudi, & sic à vobis accipienda sunt.

C A P V T XIII.

1. Πρὸ ἧς ἑορτῆς, *Ante diem festum*] Erat vespera illa à qua incipiebat τὸ νυχθήμερον τῆς παρασκευῆς [noctiduum Parasceves].

αὐτῇ ἡ ὥρα ἵνα μεταβῇ, *hora ejus ut transeat*] Tempus illud conveniens nomini Paschatis, quod διάβασις [transitum] significat: tempus opportunissimum morti ob maximum populi conventum, quò res esset testatior.

ἐκ τῆς κόσμου τῆς πρὸς τὸν πατέρα, *ex hoc mundo ad Patrem*] Per mortem scilicet, qui primus erat ad eum transitum gradus.

ἀγαπήσας τοὺς ἰδίους τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ, *cum dilexisset suos qui erant in mundo*] Eos qui disciplinam suam receperant, præcipuè Duodecim illos. Est autem efficaciter dictum τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ [qui erant in hoc mundo], quos relicturus erat in hoc rerum salo. sic infra xvii, 11.

εἰς τέλος ἡγάπησεν αὐτούς. *in finem dilexit eos*] Id est, διετέλει ἀγαπῶν, *perrexit eos diligere*. Sic locutio hæc usurpatur Psalm. ix, 18. xlii, 23. & alibi. Hoc autem præfatur Apostolus, ut significet ideo tam vili ministerio Christum se subjecisse ut amorem

suum evidentissimè ostenderet. Quod diximus vile esse ministerium apparet i Sam. xxv, 41. quem loquitur Iosephus explicans, ἀναξία μὲν εἶναι καὶ ποδῶν ἀψαθᾶν τῶν ἐκείνου [indignam se quæ vel pedes ejus tangeret]. In oraculo Milesiis dato apud Herodotum:

Σαὶ δ' ἄλλοχοι πολλοῖσι πόδας νίψαι κομήταις.

[*Multa comatorum vestigia pulchra lavabunt Vxores vestrae*].

Plutarchus Pompejo Favonium post cladem obsequentissimum fuisse ut ostendat sic ait, Καὶ τὸ λοιπὸν ἐκ τῆς περιέπων καὶ θεραπεύων, ὅσα δεσπότας δέλοι, μέχει νίψεως ποδῶν καὶ δείπνης παρασκευῆς διετέλεσεν [Præterea perpetuò Pompejum observavit, & ministeria ei exhibuit quæ heris servi solent ad pedum usque lotionem & cænæ præparationem]. Idem De virtutibus mulierum, Διηκονεῖν τοῖς ἀπλήλων γονεῦσι καὶ ἀδελφοῖς ἄχρι τῆς καὶ τῆς πόδας ἀπονίζειν [Ministrabant aliæ aliarum parentibus & fratribus, ita ut & pedes eorum perluerent]. Catullus,

Quæ tibi jucundo famularer serva labore

Candida permulcens liquidis vestigia lymphis.

Tam vile autem ministerium non detrectare magnæ est dilectionis. Luc. vii, 44. i Tim. v, 10.

2. Καὶ δείπνης γενομένης, *Cænâ factâ*] Cænâ illâ priore, qua non agnum quidem mactatum edit Christus, sed tamen, ut potuit, ritu Babylonici exfilii memoriam Paschatis celebravit: quæ cæna non habebat ante se lotionem: nam non erat cæna iusta, sed cænæ imago. Vide quæ ad Matthæum.

τῇ διαβόλῃ ἥδη βεβληκότῃ εἰς τὴν καρδίαν Ἰούδα, *cum diabolus jam misisset in cor Iudæ*] Hic quoque illud βεβληκότῃ [misisset] intelligendum cum effectu, nempe ut Iudas hoc consilium diaboli receperit. Simile loquendi genus supra jam aliquoties observavimus. Sic tentare Satan dicitur cum tentationi succumbitur i Corinth. vii, 5.

ἵνα αὐτόν παραδῷ. *ut traderet eum*] Habet & hoc ἐμφασιν [efficaciam]. Iam consilio se tradendi capto, tam propinquo periculo, non omisit testari curam suam pro discipulis, etiam pro illo nefario, si fortè adhuc resipisceret.

3. Εἰδὼς ὅτι ὁ ἰησοῦς ὅτι πάντα δέδωκεν αὐτῷ ὁ πατήρ εἰς τὰς χεῖρας, *Sciens Iesus quia omnia dedit ei Pater in manus*] Hoc dicit, Tam humile obsequium fecit non inconscius suæ dignitatis. Id enim auget facti æstimationem quod tantus ac talis hoc fecerit. Dare autem hic intellige promittere daturum: nam tradita illi sunt omnia (id est, potestas in omnia quæ Ecclesiæ conducunt, Matth. xxviii, 18.) post Adscensum in cælum, Actor. ii, 36.

καὶ ὅτι ἀπὸ Θεοῦ ἐξῆλθε, & quia à Deo exivit] A Deo ad genus humanum missum se prodiisse. Sic supra vii, 42.

καὶ πρὸς τὸν Θεὸν ὑπάγει. & ad Deum vadit] Et se receptum iri in Dei regiam, in consortium Regni. Omnia hæc mirificè describunt ejus dignitatem.

4. Εγείρεται ἐκ τῆς δείπνης, *Surgit à cænâ*] Non solebat cæna etiam Agni à stantibus sumi post Exitus tempora: In cæna autem memoriali, qualis hæc erat, omnino sedebatur aut accumbebatur, & nunc etiam sedetur. Itaque eâ confectâ surrexit Christus, & ad cænam plenam atque ordinariam pedes lavit: quod ante cænas fieri erat solitum.

καὶ τίθησι τὰ ἱμάτια. *Et ponit vestimenta sua*] Hæc vox ex illis est quæ plurali sono singularem habent significatum, ut notavimus ad Matth. xv 11, 2. Verum ita solet Hebræum חַמֵּשׁ, quo propriè significatur *extimus amictus* qui à ministrantibus deponi solet. Philo De Sacerdotibus, Ανείμονες γὰρ ἐν μένοις χιτωνίσκοις τὰ τε ἱερέα καὶ τὰς σπονδάς καὶ ὅς' ἄλλα χρήσιμα θυσίαις προσάγουσιν εἰς ἀνυπέροχον τάχ' ἡσκημένοι [Sine vestibus enim in solis tunicis victimas & libamina & alia sacrificiis necessaria adferunt ad summam celeritatem exerciti].

καὶ λαβὼν λέντιον, *Et cum accepisset linteum*] Hæc vox à Romanis ut ad Græcos, ita & ad Iudæos pervenerat. Scribitur לְנִיטָה. exponunt Grammatici קִינָה, ut hic Syrus סִינָה sindonem, Arabs مَنَشَفَة abstersorium: nam ei fini serviisse hoc linteum sequentia ostendunt.

διέζωσεν ἑαυτὸν. *præcinxit se*] *Lumbos suos*, ut loquuntur Hebræi & hic Syrus. Is habitus ministrantium, quò expeditiores essent. Lucæ xv 11, 8. περιζωσάμενος διακόνει [præcinge te & ministra]. Et Latinis ministri & popæ succincti vocantur. Verbum διαζώννυσθαι [præcingi] bis hoc loco legitur & infra xxi, 7. Est & apud Lucianum.

5. βάλλει ὕδωρ εἰς τὸν νιπτήρα, *mittit aquam in pelvim*] Nihil ministerii omittit. *Aquam infundit polubro*, sumtam scilicet ex hydriis illis quæ pro more adstabant. Vide quæ diximus ad caput 11, supra.

ἤρξατο νίπαι τὰς πόδας τῶν μαθητῶν, *cæpit lavare pedes Discipulorum*] Primum dicit generaliter *lotos pedes Discipulorum*, deinde specialiter narrat Petri verba. Nam ἤρξατο νίπαι [cæpit lavare] nihil est aliud quàm ἐνίψαι [lavit], ut diximus Lucæ 111, 8. sic Actor. 1, 1. & alibi sæpe.

ἐκμάσσειν, *extergere*] Vt moris est.

6. Ἐρχεται ἔν, *Venit ergo*] Οὐν [ergo] hic est specialius rem enarrantis. Nec impossibile est à Petro factum initium.

σὺ μὲν νίπαις τὰς πόδας; *tu mihi lavas pedes?*] *Tu Dei Filius, meos peccatoris?* Vide Matth. xvi, 16. & Lucæ v, 8. & confer Matth. 111, 14. ubi oppositio non dissimilis. νίπαις [lavas], id est, *vīs lavare?* Sicut λιθάετε *lapidatis*] supra x, 32.

7. ὃ ἐγὼ ποιῶ, σὺ ἔκ οἶδας ἄρτι, *quod ego facio, tu nescis modò*] *Nondum capis quid agam*, id est, quò tendat quod ago.

γνώσῃ ᾧ μετὰ ταῦτα. *scies autem postea*] Nempe cum in Apostolica functione & in simili sedulitate purgabis quod sordium in Christianis restabit. Vide Lucæ xxi 1, 32. & adde 1 Pet. 11, 1.

8. Οὐ μὴ νίψῃς τὰς πόδας μου εἰς τὸν αἰῶνα. *Non lavabis mihi pedes in æternum*] Nunquam hoc patiar. Sic supra x, 28. & alibi. Est autem hoc profectum ex animo quidem reverente, sed non satis attendente ad id quod Christus dicebat & innuebat.

Εάν μὴ νίψω σε, *si non laverò te*,] Mos Christi est à rebus quæ adspiciuntur ad sensum sublimiorem adscendere. *Nisi te laverò*, id est, *Nisi & sermone & Spiritu eluero quod in te restat minus puri*, putà nimiam de te ipso Existimationem, Matth. xxvi, 33. Indiligentiam, ibidem 40.

Iracundiam, 51. Formidinem, 70, 74. quas sordes quomodo purgaverit in Petro Christus, videre est dictis locis. Sed & quotquot apud Iohannem sequuntur sermones ad hanc lotionem pertinent. Vide Matth. 111, 11.

ἐκ ἔχεις μέρος μετ' ἐμοῦ. *non habebis partem mecum*,] *Non eris particeps meorum bonorum*. Sic hæc locutio sumitur Deut. xiv, 27. xvi 11, 1. & alibi. Vt Christi coheredes simus non sufficit à vitiis gravioribus animum avertisse, nisi & gressus nostros quotidie reddamus à terrenis contagiis purgatiores.

9. ἀλλὰ καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὴν κεφαλὴν. *sed & manus & caput*] Id est, totum me; sicut *manuum & pedum* vocibus totum corpus significari diximus supra xi, 44.

10. ὁ λελυμένος, *qui lotus est*] Id est, Qui semel in animum induxit Euangelio obsequi. Ita hoc explicatur ab ipso Christo infra xv, 3. Adde locum Actor. xv, 9. ubi Fidei tribuitur quod dicto Iohannis loco cap. xv. tribuitur Euangelio, quia sermo ita demum purgat si cum fide misceatur, Hebræor. 1v, 2.

ὁ χρεῖαν ἔχει ἢ τὰς πόδας νίψασθαι, *non indiget nisi ut pedes lavet*] Hoc tantum ei opus est ut ab iis se purget quæ ex occasione agnascuntur. Similitudo sumpta ab his qui à balneo nudis pedibus abeunt, Scriptor De ablutione pedum in operibus Cypriani, *Suprà diximus semel lotos baptisinate, eodem lavacro ulterius non egere: Sed hoc lavacrum quotidianis est excessibus institutum, & jugis retractatio usque ad novissima veniens omnia debet opera & cogitatus singulos perscrutari, & affectus per vitia discurrentes, vagam instabilemque animam per inania evehentes corrigere & lavare; nec quicquam in hac vita prætermittere indiscussum quod gemitibus & suspiriis non fuerit expiatum. Pedes Philoni significant τὰς ἐπιβάσεις τῶν ἀρεσκόντων* [incessus in iis quæ placent] Alleg. 11. De vita Moïsi tertio interpretatur pedes τὴν περὶ τὸν βίον διέξοδον [ambulationem huius vitæ]. Cyrillus libro contra Iulianum nono, Εὐθὺς τῇ θεοπνεύσῳ γραφῇ τὴν τῶ ποδὸς βάσιν, καὶ ὅλον ἐοθ' ὅτε τὸν πόδα δέχεσθαι πρὸς ἀποδείξιν αἰνιγματωδῶς τῆς ἐφ' ἐκάστῳ τῶν πρακτέων ὁδῷ [Mos est Sacra Scriptura vestigium pedis, totumque interdum pedem sumere in occulta significatione viæ circa singula quæ aguntur]. Confer legem Levit. viii, 24.

ἀλλ' ἐστὶ καθαρὸς ὅλος. *sed est mundus totus*] Nempe cætero corpore, exceptis pedibus: nam universalitas restringitur ex superiori sermone, ut 1 Cor. xv, 27.

καὶ ὑμεῖς καθαροί ἐστε, *Et vos mundi estis*] Animi proposito: τὸ πνεῦμα πρόθυμον [Spiritus promptus] Matth. xxvi, 41. quæ καθαρά καρδιά [cor purum] 11 Tim. 11, 22.

ἀλλ' ἔχει πάντες. *sed non omnes*] Conscientiam Iudæ vellicat, qui proposito ipso animi erat impurus, retinens intra se malorum facinorum consilia.

12. ἀναπεσὼν πάλιν, *cum recubuisse*] Ad cœnam justam sive domesticam, quam finivit instituto Passionis suæ Sacramento.

Γινώσκετε τί πεποίηκα ὑμῖν; *Scitis quid fecerim vobis?*

bis?] An quale hoc sit satis animadvertitis? Agit de humilitate ministerii: nam mysticum sensum non nisi post acceptum Spiritum erant intellecturi.

13. Φωνεῖτέ με, Ὁ διδάσκαλ', vocatis me, Magister] Sic apud Horatium Poëta salutor: Φωνεῖν [vocare] idem hic est quod nominare: & est hic μίμησις [imitatio sermonis alieni] qualis Ierem. xxi, 18. Nam Apostoli quoties inter se agebant de Christo dicebant, Dominus hoc dixit; Magister hoc fecit. רַבִּי מַגִּיסְתִּי [Magister meus, Dominus meus] sæpè apud Hebræos.

καλῶς λέγετε bene dicitis] Nihil mihi alienum per adulationem adscribitis: Magister sum docendo, Dominus redimendo.

14. Εἰ ἔν ἐγὼ ἐνίψα ὑμῶν τὰς πόδας, Si ergo ego la- vi pedes vestros] Si ego tantò vobis superior non recusavi hoc vile ministerium subire in gratiam vestri qui tantò inferiores estis. Vide Matth. xi, 29.

ἀλλήλων νίπουν τὰς πόδας. alter alterius lavare pedes] Multò magis vos qui conservi estis, debetis similia officia deferre, τῇ ταπεινοφροσύνῃ ἀλλήλους ἡγούμενοι ὑπερέχοντας ἑαυτῶν, [per humilitatem alii alios arbitantes se superiores] Philipp. ii, 3.

15. Ὑπόδειγμα, Exemplum] Exemplum imitandum. Sic Iac. v, 10.

καθὼς ἐγὼ ἐποίησα, quemadmodum ego feci] In genere actus; quomodo sæpe hæc vox sumitur. In quibusdam Ecclesiis etiam ipsa actus species in sacramentum præcepti retenta est, ut Mediolani usque ad Ambrosii tempora.

16. Ἀμήν, ἀμήν λέγω ὑμῖν, Amen, amen dico vobis] Quia Apostoli futuri erant principes Ecclesiæ & muneris auctoritate & donorum eminentiâ, ideò eos munit contra superbiam quæ eminentiam comitari solet, & ostendit quò sublimiores erunt eò magis ipsorum fore officii ut se aliorum usibus submittant. Vide quæ ad Matth. xx, 26. & Lucæ xxi, 26, & quæ ibi dicta.

ἐκ ἐστὶ δὲ λαὸς μείζων τῷ κυρίῳ αὐτῷ, non est servus major domino suo] Tritum proverbium, Matth. x, 24. infra xv, 20. Repetit tacitè quod dixerat, Se ipsorum esse Dominum ipsorum confessione; quare non debere eos quantumvis in loco eccellente positos se indignum ducere quod ipse non detrectasset.

ἐδὲ ἀπόστολος μείζων τῷ πέμψαντι αὐτόν. neque Legatus major eo qui misit eum] Ἀπόστολος hic non specialis muneris sed generale nomen est, missum cum mandatis significans, ut Hebræor. i, 1. Philipp. ii, 25. Sic Hebræum מַלְאָךְ vertitur i Reg. xiv, 6. Quod autem modò dixerat magistrum, nunc dicit mittentem, quia in hoc eos instituerat ut eorum operâ uteretur.

17. Εἰ ταῦτα οἴδατε, Si hæc scitis] Si hæc creditis vera. Sic supra iv, 25. & alibi.

μακάριοι ἔσεσθε εἰάν ποιῇτε αὐτά. beati eritis si feceritis ea] Quia fides non operosa nocet magis quàm prodest, Iac. iv, 17.

18. Οὐ περὶ πάντων ὑμῶν λέγω. Non de omnibus vobis dico] Non de omnibus tam bene spero.

ἐγὼ οἶδα ὅς ἐξελεξάμην· ego scio quos elegerim] Novi eos intimè quos mihi in comites delegi. Hæc

enim electio Christo adscribitur; ea quæ est ad fidem, Patri. Sic ἐκλέγειν [eligere] usurpatur Lucæ vi, 13. infra xv, 16, 19. Actor. i, 2. Quasi dicat, & tunc cum eum Apostolum feci scivi esse levem, & nunc scio esse perfidum. Vide supra vi, 64.

ἀλλ' ἵνα ἡ γραφὴ πληρωθῇ· sed ut adimpleatur Scriptura] Ἐκλειψίς [defectus locutionis]. Commodè hoc accidit, ut iterum & quidem eminentiùs fiat, quod olim sibi ab Achitophele factum est conquestus David: nam de eo Psal. xli. & Psal. lv. interpretantur Hebræi & nominatim Chaldæus Paraphrastes. Tacitè simul vaticinatur Iudæ similem fore exitum qualis Achitophelis fuerat.

Ὁ τρώγων μετ' ἐμῶν τὸν ἄρτον, Qui manducat mecum panem] Quem mensæ meæ participem feceram: quod etiam apud Gentes sacrum amicitiae signum, i Cor. v, 11. Vide & Marc. xiv, 18.

ἐπὶ ἔρεν ἐπ' ἐμὲ τὴν πτέρναν αὐτοῦ· levavit contra me calcaneum suum] Pro ἐπάρα [levasse] hic in Hebræo est הִרְגִּיתִי quod est magnificè usurpavit. Sensus ergò est, pede sublimi me pressit atque calcavit: id enim rectius quàm ut ad cursores aut luctatores alludi dicatur.

19. Ἀπ' ἄρτι λέγω ὑμῖν πρὸ τῆς γενέσεως, Amodo dico vobis priusquam fiat] Et cogitationum & rerum futurarum conscium me ostendo.

ἵνα ὅταν γένηται, πιστεύσῃτε ὅτι ἐγὼ εἰμι. ut cum factum fuerit, credatis quia ego sum] Nempe is cujus typum gessit David. Nisi dixissem, poterat ubi evenisset hoc vos offendere. At nunc tantò magis confirmari debetis. Nam credere hic, de augmento fidei accipiendum, ut supra ii, 11, & alibi sæpè.

20. Ὁ λαμβάνων ἐάν τινα πέμψω, qui accipit si quem misero] Ostendit ministeria ipsis injuncta non caritura suis solatiis. Nam velle Deum vicissim, ut Christiani Apostolis omnia officia exhibeant, quæ ipse largè sit remuneraturus. Vide Matth. x, 41. ἐάν τινα hic est quemcumque, ut Actor, ix, 2, & alibi.

ἐμὲ λαμβάνει me accipit] Perinde mihi gratum facit ac si me in hospitium reciperet. Vide Matthæi xxv, 40.

ὁ δὲ ἐμὲ λαμβάνων, λαμβάνει τὸν πέμψαντά με, qui autem me accipit, accipit eum qui me misit] Quod mihi præstat, id Pater sibi præstitum interpretatur, Matth. dicto loco x, 41.

21. ἐταράχθη τῷ πνεύματι, turbatus est Spiritu] Animo commotus est & periculi consideratione & sceleris horrore. Vide supra xi, 33.

καὶ ἐμαρτύρησε, ὅτι protestatus est] Palàm professus, quod dixerat tectius, fore ut ab uno Discipulorum proderetur. μαρτυρεῖν [protestari aut testimonium perhibere] solet absolute poni ubi aliquid respicitur quod præcessit, ut diximus supra xii, 17.

22. Ἐβλεπόν ἔν, Ἀσπiciebant ergò] Perculsi rei atrocitate vix credibili animis probis minimèque suspicacibus.

23. ἐν τῷ κόλπῳ τῷ Ἰησοῦ, in sinu Iesu] In sinu, Plinius; Complexus gremio dixit Apulejus.

ὃν ἡγάπα ὁ Ἰησοῦς· quem diligebat Iesus] Quem familia-

miliarius ceteris Iesus diligebat. Hac modesta circumlocutione se designare solet Iohannes, ut infra XIX, 26.

24. Νενεί δὲν τέτω, *Innuvit ergo huic*] Innuit ei ut interrogaret. Sic νενέτω δίκαια [*iusta innuant*] in Græco Prov. IV, 25. Cupit autem hoc Petrus, tum ut innoxii extra suspicionem sint, tum ut sibi caveant ab impuro.

25. Επιπεσὼν ἢ ἐκείνῳ ἐπὶ τὸ στήθερ, *Cum recubuisse ille supra pectus*] Propius se ad aurem admovens.

26. ὡς ἐγὼ βάψας τὸ ψωμίον ἐπιδώσω, *cui ego intinxit panem dederō*] Επιδώσω pro δώσω [*dederō*], ut Matth. VII, 9, 10. Luc. IV, 17. XXIV, 30. Actor. XV, 30. Ostendit Christus summam suam lenitatem, qui nunc etiam perfidiosum amoris quodam testimonio ad resipiscentiam provocat.

ἐμβάψας τὸ ψωμίον, *cum intinxisset panem*] Non eis τὰς πικρὶδας [*in herbas amaras*], quæ erant jam sublatae cum cœna rituali, sed in iusculum cœnæ domesticæ: **רמ** Hebræis, Iud. VI, 19, 20. Esaiæ LXV, 4.

27. τότε εἰσῆλθεν εἰς ἐκεῖνον ὁ Σατανᾶς. *tunc introivit in eum Satanas*] Sic Lucas de Iuda loquitur XXI, 3. Intelligendum hic εἰσῆλθε, *penitus intravit*, quod dicitur Actor. V, 3. ἐπλήρωσεν ὁ Σατανᾶς τὴν καρδίαν [*implevit Satanas cor*], ubi nihil amplius est quod resistat, lumine rectæ rationis paulatim extincto.

λέγει δὲν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, *Dixit ergo ei Iesus*] Cum ne sic quidem eum flecti videret sed magis magisque obdurescere.

Ὁ ποιεῖς, *Quod facis*] *Quod facere vis*, ut supra 6.

ποιήσον τάχιον. *fac citius*] Est hoc proverbiale, *Fac quod facis* in Latino epigrammate; Senecæ, *Fac si quid facis*; Plauto in Trinummo, *Age si quid agis*: idem Persa, *Hoc, si facturus, face*: δεῦ γ' εἰ τι δεῖς [*hoc quod es facturus*] apud Euripidem Iphigeniā in Aulide. Significat autem, Non impedio, ferre paratus sum. Sic II Macc. VII, 30. τίνα μένετε; [*quem expectatis*]? nec longè aliter supra II, 19. λύσατε τὸ ναὸν Ἰερὸν [*Solvite templum hoc*]. τάχιον [*citius*] pro citò, comparativum pro positivo, ut *ocius* Latine.

28. ὁδεῖς ἔγνω τὸ ἀνακείμενων πρὸς τί εἶπεν αὐτῷ. *nemo scivit discumbentium ad quid dixerit ei*] Nemo vim illorum verborum intellexit, ne Iohannes quidem: neque enim existimabat tam propè esse facinus.

29. Τινες γὰρ ἑδόκεον, *Quidam enim putabant*] Alii quàm Iohannes.

ἐπεὶ τὸ γλωσσόκομον εἶχεν, *quia oculos habebat*] Supra XII, 6.

Ἀγόρασον ὧν χρεῖαν ἔχομεν εἰς τὴν ἑορτήν. *Eme ea quæ opus sunt nobis ad diem festum*] Victimæ. Quamquam enim Christus Paschaticam cœnam aliquo modo anticipaverat, ut dictum est ad Matthæum, suspicabantur tamen aliam quamvis causam potius quàm quòd tam citò, ante sequentem vesperam scilicet, esset moriturus.

τοῖς πτωχοῖς ἵνα τι δῶ. *egenis ut aliquid daret*] *Id est ut*] postpositum, ut Rom. XI, 31.

30. ἐξῆλθεν ἡν ἦ νύξ. *exivit: erat autem nox*] Initium noctis: nam qui sequuntur sermones in multam noctem protracti. Vide quæ ad Matthæum.

ὅτε ἐξῆλθε, *cum exiret*] Ita habent & cum superioribus connectunt Græci codices longè plurimi & Syrus: nam qui habent ὅτε ἐν ἐξῆλθε [*cum ergo exiret*] non alii sunt quàm qui toti facti sunt ad Latinum exemplar.

31. Νῦν ἐδοξάσθη ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *Nunc clarificatus est Filius hominis*] Satis jam apparuit per hæc documenta & opera, quibus jam finis imponendus est, me à Deo missum, etiam ipso iudicio latentis proditoris. Vide supra XII, 28. & VII, 54.

καὶ ὁ Θεὸς ἐδοξάσθη ἐν αὐτῷ. *Et Deus clarificatus est in eo*] *Per ipsum*: quia & documenta ad verum Dei cultum excitant, & opera ipsa sua Iesus Deo auctori perpetuò adscripserat. Vide VII, 18.

32. Εἰ ὁ Θεὸς ἐδοξάσθη ἐν αὐτῷ. *Si Deus clarificatus est in eo*] *Ei* [*Si*] pro *quandoquidem*. Sic Matth. XXI, 45, & alibi. Utitur axiomate noto inter Hebræos, quod exstat I Sam. II, 30. ὅπου in Græco Deus sic loquitur, τὴν δόξαν μου με δοξάσω [*quicumque glorificaverit me, glorificabo eum*].

καὶ ὁ Θεὸς δοξάσει αὐτὸν ἐν ἑαυτῷ, *Et Deus clarificabit eum in semetipso*] Non per Angelos sed per seipsum, per signa in sole & terra, per resurrectionem à mortuis, ejectionem in cælum, & donationem nominis supra omne nomen. Vide dictum locum XII, 28.

καὶ ἐν ὧν δοξάσει αὐτὸν. *Et continuo clarificabit eum*] Statim in ipso mortis puncto incipiet ei testimonium reddere, ita ut qui adspiciant dicturi sint, *Hic verè Filius Dei est*: neque in morte eum relinquet nisi perpauillo tempore.

33. Τεκνία, *Filioli*] Christus in morte sua illud reperiebat tristissimum quòd gravissimè mœrore suos esset affectura; itaque omnia illis solatia adhibet, etiam verborum blandimenta, quale hoc τεκνία [*filioli*]. Sic Gal. IV, 19. I Iohan. II, 1, 12, 28. III, 7, 18. IV, 4. V, 21.

ἐτι μικρὸν μεθ' ὑμῶν εἰμι, *adhuc modicum vobiscum sum*] Nempe quotidiana hac præsentia: nam post resurrectionem adfuit tantum οἰκονομικῶς [*dispensative*]. Sic supra VII, 33. XII, 35. infra XVI, 10.

ζητήσετέ με, *queretis me*] Si fortè queratis me postea: ut exposuimus supra VII, 34.

καὶ καθὼς εἶπον τοῖς Ἰουδαίοις. *Et sicut dixi Iudæis*] Dicto loco VII, 34.

καὶ ὑμῖν λέγω ἀγχι. *Et vobis dico modò*] Locus est inaccessus: non potestis eò venire ullà humanâ ope.

34. Εντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν, *Mandatum novum do vobis*] Vt solent abeuntes mandata suis dare. Novum autem dicit, quia non agit de dilectione communi omnium, nec de ea quæ ob consanguinitatem aut beneficia accepta impenditur, sed de speciali Christianorum inter se quæ tales sunt. Itaque infra hoc suum quasi proprium sibi mandatum vocat XV, 12. *Diligamus invicem, sicut ipse dedit mandatum*, I Iohann. III, 23. Huc illud spectat Apostoli I Thessal. IV, 9. αὐτοὶ γὰρ ὑμεῖς θεοδιδάκτοι ἐσεῖς εἰς τὸ ἀγαπᾶν ἀλλήλους. [*ipsi enim vos à Deo didicistis ut diligatis invicem*]. Hieronymus Commentario ad Epistolam Iohannis, *Iohannes Apostolus à fratribus admonitus cur semper inculcaret dicens, Filioli diligite alterutrum, respondit, Quia præceptum*

præceptum Domini est, & si solum fiat, sufficit. Vbi Domini *præceptum* vocat, quia, ut jam diximus, ejus proprium est ac peculiare: & *solum sufficit*, quia si fiat ut oportet, non potest non ex Dei amore proficisci, cum nostri amor inde nos retrahat.

ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους ut diligatis invicem] Vt fratres, ut condiscipulos.

καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς, ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀγαπᾶτε ἀλλήλους. sicut dilexi vos, ut & vos diligatis invicem] Exponit qualem dilectionem requirat, nempe ut non tantum in rebus hujus vitæ alii alios nobis præferamus, 1 Corinth. x, 24. verum etiam ut pro aliorum salute æternâ nulla incommoda defugiamus, ne mortem quidem. Hæc enim est illa Christi dilectio quâ nos dilexit, infra xv, 13. Quare, *quia ipse animam suam pro nobis posuit, & nos debemus pro fratribus nostris animas ponere*, 1 Iohann. III, 16.

35. *ἐν τῷ γινώσκοντι πάντες ὅτι ἐμοὶ μαθηταὶ ἐστέ, In hoc cognoscent omnes quia discipuli mei estis*] Discipuli Legisperitorum ex receptis quibusdam sententiis & interpretationibus Legis noscebantur, Pharisæorum ex habitu & ceremoniis, Iohannis Baptistæ ex vitæ austeritate & jejuniis: ut discipuli Christi quo cognoscentur, nisi imitatione Magistri, id est, mutuâ dilectione? Hac nota insignis fuit illa primorum temporum Ecclesia, cum esset credentium *cor unum & anima una*, Actor. iv, 32. Tertullianus Apologetico, *Sed ejusmodi vel maximæ dilectionis operatio nobis notam inurit apud quosdam. Vide, inquit, ut invicem se diligant; ipsi enim invicem oderunt: & ut pro alterutro mori parati sint; ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores erunt. mox, Itaque quia animo animaque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. Omnia indiscreta sunt apud nos præter uxores. Minutius, Sic mutuo, quod doletis, amore diligimus, quoniam odisse non novimus: Sic nos, quod invidetis, fratres vocamus, ut unius Dei parentis omnes, ut consortes fidei, ut spei coheredes. Quid nunc illi dicerent Christiani si nostra viderent tempora, si, non dicam lites asperrimas, sed sævissima bella Christianorum inter se, & quas ob reculas? Si notas Ecclesiæ audirent magnis certantium clamoribus adferri omnes potius quam illam quam Magister assignavit?*

εἰν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις. si dilectionem habueritis ad invicem] Id est, inter vos. Sic Marci ix, 50. *εἰρηνεύετε ἐν ἀλλήλοις [pacem habete inter vos]*.

36. *πῶς ὑπάγεις; quò vadis?*] Existimavit Petrus Dominum iter parare in locos longinquos, plenum incommodis.

Ὅπως ὑπάγω, & δύνασθαί μοι νῦν ἀκολουθῆσαι, Quò ego vado, non potes me modò sequi] Tectè indicat Christus nondum illi sat esse animi, ut mortem subeat, per quam iter sit in cælum.

Ὑστερον δὲ ἀκολουθήσεις μοι. sequeris autem postea] Spiritu firmatus. Vide infra xxi, 18. *Ὑστερον, tandem, aliquando*, ut hic vertit Syrus.

37. *διὰ τί δὲ δύναμαι σοὶ ἀκολουθῆσαι ἄρτι; quare non possūm te sequi modò?*] Quid impedit? putasne ullâ itineris molestiâ me terreri?

τὴν ψυχὴν μὲ ὑπὲρ σῶ θήσω. animam meam pro te ponam] Si opus sit, etiam mortis discrimini me pro tuo capite objiciam. De hac phrasi diximus x, 11, & sequentibus.

38. *τὴν ψυχὴν σε ὑπὲρ ἐμῶ θήσεις; Animam tuam pro me pones?* Itane verò? nihil tam grave est quod non pro me sis subiturus? Hoc ita pronuntiat ut inde intelligi possit, minimè eum qui interrogat, id credere.

ὃ μὴ ἀλέκτωρ φωνήσῃ, non cantabit gallus] Cantu illo notiore & qui καὶ ἐξοχὴν [per excellentiam] gallicinium dicitur.

ἕως δὲ ἀπαρνήσῃ με τρίς· donec ter me neges] Id est, prius ter negabis me tibi cognitum quàm gallus cantet. Iohannes & Lucas hoc narrant ut in domo dictum: quare credibile est apud Matthæum & Marcum esse ἐπ' ἀνόδον [retrogressionem], ut τότε [tunc] sit circa illud tempus, quomodo ad Matthæum notavimus.

CAP V T XIV.

1. *Μὴ ταρασσέσθω ὑμῶν ἡ καρδία· Non turbetur cor vestrum*] Videbat eos commotos antecedentibus de sua morte, de periculis, de abnegatione sermonibus: itaque eos erigit.

πιστεύετε εἰς τὸ Θεόν, creditis in Deum] Sicut à prima ætate didicistis fiduciam collocare in Deo, ut rerum omnium auctore ac conservatore, ut in Psalm. lxxviii, 7. Nam sicut hic subauditur ut supra v, 17. & infra 19.

καὶ εἰς ἐμὲ πιστεύετε. & in me credite] Ita & in me coram conspectum notumque fiduciam collocate, ut Ecclesiæ auctorem ac conservatorem: ego ipse, adeò amans vestri, ero adjutor vester.

2. *μοναὶ πολλαὶ εἰσι· mansiones multæ sunt*] Non excludemini.

— *Locus est & pluribus umbris.*

Μονὴ [mansio] est habitandi locus, quod statim dicit τόπον [locum]. 1 Maccab. vii, 38: μὴ δῶς αὐτοῖς μονήν [ne des illis mansionem]. Multitudinem autem locorum non malè veteres intelligunt cum graduum differentiis. Clemens Strom. vi, πρὸς βαλὰ ἀλλης μονῆς ἀναλόγως τῆς πίστεως κατηξιωμένα [pecudes dignæ habitæ aliis & aliis mansionibus pro fidei modo]. Tertullianus Scorpiaco, *Quomodo multæ mansiones apud Patrem si non pro varietate meritum? quomodo & stella à stella distabit in gloria nisi pro diversitate radiorum?*

εἰ γὰρ μὴ, εἶπον ἂν ὑμῖν. si aliter esset, dixissem vobis] Hic interpungit Syrus, nec dubito quin id rectum sit: nam εἰ γὰρ μὴ sæpissime in his libris est, *ni ita esset*. Si locus non esset vobis, apertè hoc dixissem vobis, ut mos meus est; ademissem vobis spem inanem. Nunc autem Petro & in Petro omnibus dixi, futurum tandem ut me illuc sequamini.

πορεύομαι ἐτοιμάσαι τόπον ὑμῖν. vado parare vobis locum] Similitudo sumta ab uno comitum qui in itinere prægressus ad diversorium ibi cæteris cubacula assignat, & efficit ut venientibus parata sint.

3. *εἰν πορεύω, si abiero*] Εἰν [si] hic valet postquam, ut supra xi, 32.

πάλιν ἔρχομαι, καὶ παραλήψομαι ὑμᾶς πρὸς ἐμαυτὸν· iterum venio & accipiam vos ad me ipsum] Continuat similitudo: nam solent qui primi in diversorium venerunt cæteris jam adventantibus obviam procedere & eos introducere. Angelus ad Apostolos Actor. i, 11. *Ἰδοὺ ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναληφθεὶς ἀπ' ὑμῶν*

εἰς τὸν οὐρανόν, ὥτως ἐλεύσεται ὁν τρόπον ἐθεάσαθε αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν [*hic Iesus qui assumptus est à vobis in cælum, sic veniet quemadmodum vidistis eum euntem in cælum*].

ἵνα ὅπῃ εἰμι ἐγὼ, *ut ubi sum ego*] Εἰμι [*sum*], id est, *ero*: ut supra VII, 34.

καὶ ὑμεῖς ἦτε. *& vos sitis*] Confortes, participes meæ felicitatis, Rom. VIII, 17.

4. ὅπῃ ἐγὼ ὑπάγω οἶδατε, *quò ego vado scitis*] Mos est loquendi cùm dicere volumus satis nos dixisse: *Habetis quò vadam*. Nam domum Patris jam nominaverat.

καὶ τὴν ὁδὸν οἶδατε. *& viam scitis*] *Habetis & quâ viâ eò vadam*. Nam quod dixerat, *Se non amplius conspiciendum*, & quod statim addiderat de sua Dilectione, circumlocutio erat mortis pro ipsis subeundæ.

5. Θωμᾶς, *Thomas*] Cæteris tardior ad res fidei.

ἐκ οἰδαμεν πᾶ ὑπάγεις· *nescimus quò vadis*] Thomas, sive ingenii tarditate sive mœstitiâ impeditus, non intellexerat quid Iesus significaret, ac proinde de se conjecturam faciens nec cæteros intellexisse existimabat.

πῶς δυνάμεθα τὴν ὁδὸν εἰδέναι; *quomodo possumus viam scire*]? Via est τῶν πρὸς τι [*eorum quæ ad aliud referuntur*], nempe à termino ad terminum alterum. Quod si ignoretur quæ sit meta, non potest via sub ratione viæ concipi.

6. Εγὼ εἰμι ἡ ὁδὸς, *Ego sum via*] Christus, ut ostenderet quantam haberet suorum curam, de se nihil respondet, sed ipsis plenius indicat quomodo ipsi quoque ad Patrem pervenire possint. Videtur autem Christus se *Viam* dicens alludere ad locum Esaiæ xxxv, 8. Se autem nominans *Viam*, actiones suas intelligit per quarum exemplum tanquam stratum iter nobis ambulandum est.

καὶ ἡ ἀλήθεια, *& veritas*] Euangelium λόγῳ ἀληθείας [*sermo veritatis*] Ephes. I, 13. sermo nihil falsi admixtum habens. Christus se *veritatem*, id est, veri Doctorem vocans, indicat sibi fidem habendam; eventurum quod pollicetur.

καὶ ἡ ζωὴ. *& vita*] Id est, *dator vitæ æternæ*, ut supra XI, 25. Multum hoc est, quòd Christus ipse vitæ æternæ dandæ jus habet: id enim ut eum imitemur utque ei credamus vim habet maximam.

ὅδεῖς ἔρχεται πρὸς τὸν πατέρα, *nemo venit ad Patrem*] Pro eodem ponit *vitam æternam consequi aut ad Patrem venire*, quia vita illa æterna erit apud Patrem.

εἰ μὴ δι' ἐμῆ. *nisi per me*] Id est, nisi mihi fidem habeat, meque imitetur; ut ostendunt præcedentia.

7. Εἰ ἐγνώκετέ με, *Si cognovissetis me*] *Si rectè me nossetis*, proprietates meas quæ in actionibus elucet.

καὶ τὸν πατέρα μὲ ἐγνώκετε ἂν· *& Patrem meum utique cognovissetis*] Eadem operâ Patrem nossetis, in quo eadem sunt proprietates Bonitatis, Iustitiæ, Sapientiae. Tale est illud,

Qui utramvis rectè norit, ambas noverit.

Vide supra VIII, 19.

καὶ ἀπ' αὐτοῦ γινώσκετε αὐτὸν, *& jam nostis eum*]

Vt si quis dicat ei qui imaginem alicujus vidit, nec scit cujus sit imago, *Iam illum nosti ex lineamentis*.

καὶ ἐώρακατε αὐτόν. *& vidistis eum*] Nempe in me, ejus effigie.

8. Δείξον ἡμῖν τὸν πατέρα, *Ostende nobis Patrem*] Legerat Deum variis modis interdum apparuisse Patribus; hoc vellet & sibi concedi.

καὶ ἀρκεῖ ἡμῖν. *& sufficit nobis*] Non ultrà interrogando molesti tibi erimus.

9. Τοσῶτον χρόνον μετ' ὑμῶν εἰμι, καὶ ἐκ ἐγνωνκάς με; *Tanto tempore vobiscum sum, & non cognovistis me*]? Id est, Cùm tamdiu tam familiariter vobiscum agam, nondum me nostis qualis sim? certè nosse debebatis: & si satis nossetis, jam & scire possetis qualis sit Pater.

10. ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ, *quia ego in Patre*] Per obedientiæ propositum, ut exposuimus x, 38.

καὶ ὁ πατὴρ ἐν ἐμοὶ ἐστίν; *& Pater in me est*]? Per efficaciam.

τὰ ῥήματα ἃ ἐγὼ λαλῶ ὑμῖν, ἀπ' ἐμαυτοῦ ἔλαλῶ· *verba, quæ ego loquor vobis, à meipso non loquor*] Ratio redditur prioris membri, Nihil loquor non imperatum à Patre: supra VII, 17.

ὁ δὲ πατὴρ ὁ ἐν ἐμοὶ μένων, αὐτὸς ποιεῖ τὰ ἔργα. *Pater autem in me manens, ipse facit opera*] Ratio membri alterius, Nam Pater per me operatur, atque ita ostendit se esse in me. Nam μένειν Iohanni est inesse, ut supra v, 38. Dei proprietates ex operibus cognoscuntur, quæ nunquam majora ac plura quàm per Christum sunt edita; ita ut in istis Sapientiam Dei, Bonitatem, Potentiam multò apertius fuerit concipere quàm in visionibus illis quæ Prophetis contigerunt, & quibus illæ proprietates tantum per similitudinum figuras adumbrabantur. Duo quæ diximus membra, quibus conjunctio Patris & Filii indicatur, breviter sic exprimit Nonnus,

ὡς σὺν ἐμοὶ τελέθει γενέτης ἐμὸς, ὅτι καὶ αὐτὸς

σύνφυτός εἰμι τοῦ καὶ ἐγὼ λαλέων, ὁ δὲ ῥέζων·

[*Nimirum mecum esse Patrem: sum namq. Parenti Connexus: mea vox sonat: at res efficit ille*].

11. Πιστεύετε μοι, *Credite mihi*] Verbis meis nihil non Divinum continentibus credite, me Patri esse conjunctissimum.

εἰ δὲ μὴ, *sin minus*] Si verbis credere non vultis.

διὰ τὰ ἔργα αὐτὰ πιστεύετε μοι. *propter opera ipsa credite*] *Saltem credite ob opera* quæ talia sunt ut nisi à Deo proficisci nequeant. Supra III, 2. v, 36. x, 37.

12. Ἀμήν, ἀμήν, *Amen, amen*] Pergit consolari.

τὰ ἔργα ἃ ἐγὼ ποιῶ, καὶ κείνῳ ποιήσει, *opera quæ ego facio, & ipse faciet*] Dæmonas ejiciet, morbos sanabit, mortuos resuscitabit. Intelligenda autem hæc promissio secundum ea quæ dicta sunt ad Marcum xvi, 17.

καὶ μείζονα τούτων ποιήσει· *& majora his faciet*] Omni genere linguarum loquetur ad conversionem omnium gentium. Maximum signum, ut Chrysostomus notat, gloriæ Christi quod per absentem fierent quæ præsens non effecerat.

13. Ὅτι ἐγὼ πρὸς τὸν πατέρα μὲ πορεύομαι, καὶ ὁ, *τι ἂν αἰτήσητε ἐν τῷ ὀνόματί μου, τὐτο ποιήσω· ἵνα δο-*

ξασθῇ

ἐὰν ὁ πατήρ ἐν τῷ ὕμῳ. *Quia ego ad Patrem vado: & quodcumque petieritis Patrem in nomine meo, hoc faciam: ut glorificetur Pater in Filio*. Hæc ita uno spiritu legenda sunt, & notandi Hebraismi, πορεύομαι ἢ ποιήσω, [*vado & efficiam*] id est, *profectus efficiam*. Similitudo sumta ab eo qui ad Regem profectus coram commendat amicorum desideria. Deinde illud ἵνα [*ut*] communiter referendum ad αἰτήσητε [*petieritis*], ut rectius cum superioribus cohæreat, *Quicquid postulaveritis quod Filius & per Filium Pater inclarescere possint, id ego pro vobis effectum dabo: ἐν τῷ ὀνόματί μου, [in nomine meo]* id est, *quicquid orabitis Patrem ut mea causâ faciat*. Solebant Hebræi Deum orantes rogare ut populo beneficeret ob Patres, ob Abrahamum, ob Isaacum, ob Iacobum, ob Davidem: nova nunc docetur orandi ratio, per Christum, Roman. 1, 8.

14. ἐγὼ ποιήσω, *hoc faciam*] Repetit hoc ut magis spem eorum confirmet, quod ipse adeo ipsis notus omnia effecta dandi sit habiturus potestatem.

15. Εὰν ἀγαπάτε με, *si diligitis me*] Ne luctu ostendite amorem, sed obedientiâ.

τὰς ἐντολάς τὰς ἐμὰς τηρήσατε. *mandata mea servate*] Præsertim illud de mutua Dilectione. Sic Actor. 11, antequam narretur missio Spiritus Sancti præponitur, ἦσαν ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτό [*erant omnes concorditer uno in loco*]. Itaque hac præcipuè ratione ad accipiendum eum Spiritum parabantur.

16. Καὶ ἐγὼ ἐρωτήσω τὸν πατέρα, ἢ ἄλλον παρακλή-
τον δώσῃ ὑμῖν, *Et ego rogabo Patrem, & alium Para-*
clatum dabit vobis] Et hic posterior pars in priori repetenda; *Orabo ut Spiritum vobis det: & dabit*, nempe si in obedientia præceptorum perseveraveritis. Ερωτᾶν pro precari frequens in his libris, Lucæ xiv, 18, & alibi. Precatur autem jam Christus non cum supplicibus lachrymis in hac vita, sed pro ea auctoritate quam sibi mortis obedientiâ quæsit. Παρακλήτης [*Paracletus*] vox Græca frequens apud Iudæos in versione Chaldaea & apud Thalmudicos, non pro *consolatore*, sed pro eo qui causam agit alterius, & quidem rei. Nam qui pro accusatore dicit vocatur alia Græca voce κατήγορος [*accusator*]. Alium ergo Oratorem Christus pollicetur qui causam suorum agat apud mundum, sicut ipse acturus est apud Patrem. Nam hoc sensu ipse est παρακλήτης [*Paracletus* sive *Advocatus*] 1 Ioh. 11, 1. Et quod modò dixit se pro suis interpellaturum Patrem, est circumlocutio muneris παρακλήτης [*Paracleti*]. Spiritus autem est qui pro Apostolis apud Reges & Proceres loqui dicitur, Matth. x, 20. qui Christi dicta ipsis in memoriam revocat, infra 26. qui adversarios ipsorum efficaciter convincit, infra xvi, 8. Ideo veteres Latini *Advocatum* dixerunt. Et notandum Dei Spiritui qui est παρακλήτης [*Paracletus*] opponi spiritum malignum qui est κατήγορος [*accusator*], & sic dicitur Apocal. xii, 10.

ἵνα μένη μετ' ὑμῶν εἰς τὸν αἰῶνα. *ut maneat vobiscum in æternum*] Non ut aliquot annis apud vos sit, ut ego fui, sed *ut maneat perpetuò*. Hoc enim Hebræis est εἰς αἰῶνα [*in æternum* sive *perpetuò*].

Intelligendum autem hoc sub conditione, jam dicta, observationis mandatorum.

17. τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, *Spiritum veritatis*] Id est, Spiritus ille Doctor veritatis, ut explicatur infra xvi, 13. & 1 Iohan. 11, 27. Huic opponuntur πνεύματα πλάνης [*spiritus erroris*] 1 Tim. iv, 1.

ὃς ὁ κόσμος ἔδυναται λαβεῖν, *quem mundus non potest accipere*] Nempe quia mundus, quia affixus rebus huius seculi, 1 Cor. 11, 14.

ὅτι ἔδεωξεν αὐτὸ, *quia non videt eum*] Mundus non curat nisi ea quæ oculis corporeis conspiciuntur; quale non est ille Spiritus.

ἔδὲ γινώσκει αὐτό· *nec scit eum*] Ac proinde nec expetit: *Ignoti enim nulla cupido*. Nossent autem si se Divinis sermonibus docilem ac morigerum præberet. Nam talia pectora quærit ille Spiritus. Irenæus citante Basilio, τὰς ἡ ἀχαλινωγῶντες καὶ καλαφερομένους εἰς τὰς ἐαυτῶν ἐπιθυμίας καὶ μηδεμίαν ἐχούσας ἐπιθυμίαν θεὸς πνεύματι δικαίως ὁ ἀπόστολος σαρκικὰς καλεῖ [*Effrænes homines & qui à concupiscentiis suis aguntur, nec ullum habent desiderium Divini Spiritus, merito Apostolus carnales vocat*] Confer ad Coloss. 111, 10.

ὑμεῖς ἡ γινώσκετε αὐτό, *vos autem nostis eum*] Nostis & curatis, expetitis. Sic Matth. vii, 23.

ὅτι παρ' ὑμῶν μένει, *nam in vobis manet*] Puto ὅτι [*nam*] hic poni pro διὰ τῆτο [*idcirco*], aut pro certè, ut Esaiæ vii, 9. 1 Ioh. 111, 20, & alibi. Videntur enim præcedentia indicare Spiritum, quomodo hic sumitur, prius nosci, deinde in hominem penetrare. μένει est *inhabitat*, ut diximus supra v, 38. Sic esse in aliquo 1 Ioh. 11, 5. exponitur per μένει [*manere*] ibid. 6, 14, 24. Est autem præsens pro brevi futuro.

καὶ ἐν ὑμῖν ἔσται. *& in vobis erit*] Et porro habitabit. εἶναι [*esse*] enim idem est quod μένει [*manere*], ut jam diximus.

18. Οὐκ ἀφήσω ὑμᾶς ὀρφανούς· *Non relinquam vos orphanos*] Tempore sepulturæ meæ eritis tanquam pupilli. Sed non manebitis tales: nam ego primum rediens vobis ero pro patre, deinde Spiritum vobis, qui vice patris ac defensoris sit, relinquam.

ἐρχομαι πρὸς ὑμᾶς. *venio ad vos*] Præsens iterum pro brevi futuro; & venire pro redire. Sic & infra 28. & ἐλθὼν [*veniens*] pro rediens Matth. xii, 44.

19. Ετι μικρὸν, ἢ ὁ κόσμος με ἐκ ἐτι δεωξεί· *Adhuc modicum, & mundus me non ultra videt*] Hebraismus qualis & Ose. 1, 4. Agg. 11, 7. pro eo quod diceremus: *post aliquod tempus mundo non conspiciar amplius, post mortem scilicet*. Mundum intelligit à sua disciplina alienos, quæ pars maxima: δεωξεί [*vidit*] pro δεωγήσει [*videbit*], ut sæpe in hoc Scriptore.

ὑμεῖς ἡ δεωξείτε με· *vos autem me videtis*] Vestris oculis vos me non semel videbitis.

ὅτι ἐγὼ ζῶ, *quia ego vivo*] Nam sanè vivam. Eadem enallage. Non videbitis spectrum; me, inquam, vivum videbitis.

ἢ ὑμεῖς ζήσεθε. *& vos vivetis*] Timebant ne cum Christo in mortem raperentur, supra xi, 16. nunc illis affirmat futurum ut gravissimis periculis exempti superstites sint.

20. *Εν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ. In illo die]* Illo tempore quo jam mortis victor vobis apparebo.

γνώσεσθε ὑμᾶς, vos cognoscetis] Multò quàm antehac perfectiùs, per explicationem apertam veterum vaticiniorum Lucæ xxiv, 45. & per rei ipsius experimentum.

ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρί μὲν, quia ego sum in Patre meo] Me mansisse in omnibus quæ Pater mihi præscripserat: quod Pater ipsa resurrectione ostendit & elevatione in cælum ostendet. Vide infra xvi, 10.

καὶ ὑμᾶς ἐν ἐμοί, & ἐγὼ ἐν ὑμῖν. & vos in me, & ego in vobis] Iterum καὶ [&] primum pro sicut: Cognoscetis tunc me vobis conjunctissimum fore præsentis auxilio, sicut vos mihi fuistis conjunctissimi obedientiâ & fide, Lucæ xxi, 28. De locutione vide supra vi, 56. Adde I Iohan. iv, 15, 16.

21. *Ὁ ἔχων τὰς ἐντολάς μὲν, Qui habet mandata mea]* Nequis putaret solis se Apostolis promittere quæ dixerat, extendit jam dicta ad omnes sibi parentes. *ἔχειν ἐντολάς [habere mandata], ut ἔχειν λόγον [habere verbum]* supra v, 38. est intus recipere, id est, credere, fidem habere.

καὶ τηρῶν αὐτάς, & servat ea] Alioqui credere nocet magis quàm prodest.

ὁ δὲ ἀγαπῶν με ἀγαπηθήσεται ὑπὸ τοῦ πατρὸς μὲν, qui autem diligit me, diligitur à Patre meo] Subsequente eaque majore ac fervidiore dilectione.

καὶ ἐμφανίσω αὐτῷ ἐμαυτὸν. & manifestabo ei meipsum] Et post resurrectionem illis me ostendam, ut Magdalenæ, Cleophae, Nathanieli, quingentis aliis: & participes faciam Spiritus mei. Vide Psal. xxv, 13. Ephes. i, 3.

22. *Ἰδὼς, (ὅτι ὁ Ἰσκαριώτης), Iudas, (non ille Iscariotes)]* Hoc ideo adjicit quòd de eo locutus antè erat. Ergo Thaddæum designat.

τί γέγονεν, quid factum est] Hebraïsmus pro *quid sit*.

ὅτι ἡμῖν μέλλεις ἐμφανίζειν σεαυτὸν, καὶ ἐχὶ τῷ κόσμῳ; quia manifestaturus es nobis teipsum, & non mundo?] Miratur hoc, quia cum cæteris Regnum Christi cœram toto mundo conspicuum exspectabat.

23. *Εάν τις ἀγαπᾷ με, τὸν λόγον μὲν τηρήσῃ. Si quis diligit me, sermonem meum servabit]* Hæc & quæ sequuntur rursus uno legenda sunt spiritu. Ait Christus mirari Iudam non debere si non omnibus ipse se ostendat, quando & Patri is mos sit se non patefacere nisi sui amantibus, id est, præcepta sua observantibus: Se autem Patris esse imitatore. Vide quæ ad Matth. xi, 25, & supra vi, 44. Repetit autem quod supra dixerat 15. dilectionem nullam à se ac Patre æstimari sine præceptorum observantia.

καὶ πρὸς αὐτὸν ἐλευσόμεθα, καὶ μονὴν παρ' αὐτοῦ ποιήσομεν. & ad eum veniemus, & mansionem apud eum faciemus.] Multum est, si Rex aliquis privatum adeat, plus si in ejus ædibus velit divertere. Hic honos non nisi bene caris habetur. Sic æquum etiam ostendit Christus, ut illa propioris familiaritatis indicia à se & Patre non exhibeantur quibusvis, sed sui amantibus. Vide Zach. ii, 10, & sequentibus.

24. *Ὁ μὴ ἀπαπῶν με, τὰς λόγους μὲν & τηρεῖ. Qui*

non diligit me, sermones meos non servat] Inversa oratio, pro, *Qui verò præcepta mea non observant, ut mundani homines: ii me non diligunt; subaudi, ac proinde tali honore digni non sunt.*

καὶ ὁ λόγος ἐν ἀκκρετε, & sermonem quem audistis] Quem auditis per hos annos dum me sectamini.

ἐκ ἐστὶν ἐμὸς, ἀλλὰ τῷ πέμψαντός με πατρός. non est meus, sed ejus qui misit me Patris] Non mirum est, ait, si & Pater non honoret eos qui præcepta mea spernunt, cum ea non à me originaliter sint profecta, non meo reperta ingenio, sed ab ipso Patre emanent. Vide supra vii, 16. viii, 28. xii, 49, 50.

25. *Τὰς τα λελάληκα ὑμῖν παρ' ὑμῖν μένων. Hæc locutus sum vobis, apud vos manens]* Hæc ad vos consolandos breviter vobis dixi, quoad fert temporis ratio, dum adhuc vobiscum esse & colloqui licet.

26. *ἐν τῷ ὀνόματί μὲν, in nomine meo]* Id est, in meam gratiam, ut supra 13.

ἐκεῖν & ὑμᾶς διδάξῃ πάντα, καὶ ὑπομνήσῃ ὑμᾶς πάντα ἃ εἶπον ὑμῖν. ille vos docebit omnia, & suggeret vobis omnia quaecumque dixerō vobis] Et hæc legenda uno spiritu, ut postrema verba ad utrumque membrum referantur. Docebit, id est, interpretabitur obscura, in memoriam revocabit oblivioni data: exempla vide supra ii, 22. xii, 16.

27. *Εἰρήνην ἀφίημι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν. Pacem relinquo vobis, pacem meam do vobis,]* Abiturus valedicit. Nam id Hebræi dicebant relinquare, aut dare pacem, id est, salutem. Nam id valet *שלום*. Bis autem eundem sensum repetit, sicut dicere solemus, *Vale, vale.*

ὡς καθὼς ὁ κόσμος δίδωσιν, ἐγὼ δίδωμι ὑμῖν. non quomodo mundus dat, ego do vobis] Mundus, id est, major pars hominum, salute alios impertit sono vocis, nihil sæpe de re cogitans; & si cogitet, tamen id alteri nihil prodest: At Christus tum ex animo tum efficaciter salutatur; sicut εὐλογεῖν [benedicere] cum Deo tribuitur significat benefacere. Deest ἀνταπόδοτον [contra redditum] ut supra 22. *ὅτι ὁ Ἰσκαριώτης [non Iscariotes].*

μὴ ταρασσέσθω ὑμῶν ἡ καρδία, non turbetur cor vestrum] Miseratione mei.

μηδὲ δειλιάτω. neque formidet] Vestri periculi respectu. Connectenda hæc cum sequentibus.

28. *Πάγω καὶ ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς. Vado & venio ad vos]* Supra 12, & 19. ubi diximus ἔρχομαι [venio] esse, *rediturus sum.*

Εἰ ἡγαπᾷτέ με, Si diligeretis me] Quantum oportet & quomodo oportet cum judicio rectæ rationis.

ἐχάρετε αὐτὸν, gauderetis utique] Sicut & gavisi sunt postea, cum implementum abitus ad Patrem conspexerunt, Lucæ xxiv, 52.

ὅτι ὁ πατήρ μὲν μέζων μὲν ἐστίν. quia Pater major me est] Mittens misso. Hoc autem ideo dicitur ut intelligatur & se ibi tutum fore, & ipsis in Patre plus futurum præsidii quàm in sua corporali præsentia.

29. *εἰρηκα ὑμῖν πρὶν γενέσθαι. dixi vobis priusquam fiat]* Indicavi vobis his verbis meum Adscensum in regionem cœlestem. Sic xiii, 19. xvi, 4.

ἵνα ὅταν γένηται πιστεύσητε. *ut cum factum fuerit credatis*] Vt magis magisque mihi confidatis, & credatis verè futura & cætera quæ prædixi de auxilio meo perpetuo & vestri assumptione.

30. Οὐκ ἔτι πολλὰ λαλήσω μεθ' ὑμῶν. *Non ultra multa loquar vobiscum*] Quasi dicat, Temporis angustiae abripiunt verba.

ἔρχεται γὰρ ὁ τῷ κόσμῳ τῶν ἄρχων, *venit enim princeps mundi huius*] Diximus suprà xi 1, 31. Venit autem per homines sui plenos, quorum vis erat ἐξουσία τῶ σκοτίης [*potestas tenebrarum*] Luc. xxi 1, 53. Nam is ἄρχων ἐνεργεῖ ἐν τοῖς υἱοῖς τῆ ἀπειθείας [*princeps operatur in filiis inobedientiae*], Ephes. 11, 2.

καὶ ἐν ἐμοὶ οὐκ ἔχει ἄδέν. *& in me non habet quicquam*] En ἐμοὶ [*In me*] idem est quod πρὸς με [*adversum me*] Actor. xxiv, 19. & xxv, 19. Quod apertius ἔχειν κατηγορεῖσθαι [*habere accusare*] Actor. xxv 11, 19. Diaboli opus est accusare. In me nihil habet quod culpæ possit. Vide suprà viii 1, 46. Vnde sequitur Iesum non esse mortis debitorem: nam mors stipendium peccati: & Diabolus habet imperium mortis, ut notatum suprà. καὶ [*&*] pro sed, ut Actor. x, 28. & alibi. Samuel figura Iesu, suo modo ἀνέγκλητος [*inaccusabilis*], 1 Sam. xii 1, 5.

31. Ἀλλ' ἵνα γνῶ ὁ κόσμος ὅτι ἀγαπῶ τὸν πατέρα, *Sed ut cognoscat mundus, quia diligo Patrem*] Vt generi humano constet de eo amore quo Patrem amo.

καὶ καθὼς ἐνετείλατό μοι ὁ πατήρ, ὅπως ποιῶ. *& sicut mandatum mihi dedit Pater, sic facio*] Καὶ [*&*] hic est propterea, ut & alibi. Propterea, inquit, omnia ea facio quæ à Patre mihi commendata sunt: propterea & capi me sinam, & in iudicium adduci, & damnari, & ignominiosè interfici, Philip. 11, 8. & confer quæ suprà x, 18.

ἐγείρεσθε, surgite] *Surgamus à mensa*. Solebant enim sermones in accubitu etiam post cœnam nonnihil produci. Vide Marci xvi 1, 14. Lucæ xxiv, 33.

ἀγώμεν ἐντεῦθεν. *eamus hinc*] Non video quid nos impediatur credere sermones qui sequuntur ad caput usque xvi 11, habitos à Christo in ipso itinere, non quidem Apostolis omnibus exaudientibus, sed iis qui primi ordine cū essent ipsius lateri propius hærebant, Petro scilicet, Iacobo & hinc nostro Iohanni.

CAP V T XV.

1. **E**γώ εἰμι ἡ ἀμπέλῃς ἡ ἀληθινή, *Ego sum vitis vera*] Mos est Christi, ex rebus obviis sermonis sui occasionem sumere. Propinaverat jam post cœnam suis ultimum calicem, passionis suæ tesseram; quam historiam ab aliis liberaliter tractatam omisit Iohannes, eò quod nihil aliud esset quàm significatio per res visibiles ejus quod verbis dixerat Christus suprà vi 1, 51. In hac propinatione Vinum vocarat sanguinem suum. Hinc ad affinia delabens (quomodo suprà x. se Pastorem primum, deinde Ostium dixit) Vitem se vocat, & quidem cum articulo, illam veram Vitem, sicut cap. x. se dixerat illum verum Pastorem, nimirum descriptum locis factis notis. Ergo cum se illam veram Vitem vocat, intelligit sibi demum excellenter competere ista

epitheta **אמת ורי כל הרק** Jerem. 11, 21. ἀμπέλῃς καρποφόρον, πᾶσαν ἀληθινὴν [*vineam frugiferam, totam veram*], ut est in Græco, ubi in Hebræo *semen veritatis*, ut hic *vitis veritatis* in Syriaco, id est, genuina, non fera vitis. Gloriatur Vitis in fabula lud. ix, 13. *suo liquore latificari Deum & homines*, quod de Christi sanguine verissimè dicitur. Vinum sanguis ἡνῶα, Genes. xlix, 11. Deut. xxxii, 14. αἷμα σαφύλης [*sanguis ἡνῶα*] 1 Maccab. vi, 34. Clemens 10 Pæd. 11 de Christo, Μετέλαβεν οἶνον καὶ αὐτὸς, καὶ εὐλόγησέ γε τὸ οἶνον, εἰπὼν, Δάδετε, πίετε· τὸτό με ἐστὶ τὸ αἷμα, αἷμα τῆ ἀμπέλῃς [*Etiam ipse de vino sumsit, & vino benedixit, dicens, Sumite, bibite, hoc est sanguis meus, sanguis nimirum vitis*]. Et paulò antè, Μυστικὸν ἄρα σύμβολον καὶ γραφὴ αἵματος· ἀγία οἶνον ὠνόμασεν [*Ergo & scriptura vinum nominavit mysticum symbolum sancti sanguinis*].

καὶ ὁ πατήρ με ὁ γεωργὸς ἐστίν. *& Pater meus agricola est*] Genus pro specie, γεωργὸς [*agricola*] pro ἀμπέλῃς [*vinitor*] **כרם**. Matth. xxi, 33, Deus dicitur οἰκοδεσπότης ὅστις ἐφύτευσεν ἀμπέλῃνα [*paterfamilias qui plantavit vineam*]. Philoni quoque ψυχῆς γεωργία τῇ γῆς ἐργασία [*cultura animæ culturae agri*] comparatur libro ejus argumenti. Et multæ sunt apud Prophetas similitudines ab Agricultura desumptæ.

2. Πᾶν κλήμα ἐν ἐμοὶ μὴ φέρον καρπὸν, αἶψά αὐτὸ. *Omnem palmitem in me non ferentem fructum, tollit eum*] En ἐμοὶ [*In me*], id est, ὡς ἐν ἐμοὶ [*cum in me sit*], id est, mihi adhærens. Hanc defractionem inutilium palmitum **רוד** Hebræi, Græci κλάσιν vocant, interdum κάθαρσιν, deputationem Latini. Vide Varonem libro De studio agricolarum, Theophrastum 111 De causis Stirpium. Cicero De Senectute, *Vitem serpentem multiplici lapsu & erratico, ferro amputans coercet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis & in omnes partes nimia fundatur*. Sic qui Christianismum profitentur sine factis piis, tolluntur, habentur à Deo pro non Christianis, utcunque frondibus viridibus se ostendent.

καὶ πᾶν τὸ καρπὸν φέρον, καθαίρει αὐτὸ, *& omnem qui fert fructum, purgabit eum*] Magis magisque purgat & fecundius reddit. Hæc est βλαστολογία Græcis, Latinis pampinatio. Hoc autem facit Deus variis modis, præcipuè per afflictiones.

ἵνα πλείονα καρπὸν φέρῃ, *ut fructum plus afferat*] In dies magis magisque.

3. Ἡδὴ ὑμεῖς καθάρσοι ἐσε, *Iam vos mundi estis*] 50 Proposito animi, ut explicatum est suprà xi 1, 11. Dicit autem jam, quia impurus Iudas jam exierat, nunquam in Apostolicum consortium rediturus, sarmentum inutile. Tacitè autem subintelligi vult Christus ita puros esse, id est, frugiferos, ut tamen magis magisque purgandi sint sollicità purgatione, quam pedum lotionem suprà dixerat. Nam repetens verba tum dicta, etiam connexa censendus est repetiisse aut innuisse.

διὰ τὸ λόγον ὃν λελάληκα ὑμῖν. *propter sermonem quem locutus sum vobis*] Subintellige piè admissum atque receptum: quod innuunt sequentia, εἰὰν τὰ ῥήματα με ἐν ὑμῖν μένῃ [*si verba mea in vobis manserint*]. Adde quæ infrà xvii 1, 17, 19.

4. Μένετε ἐν ἐμοί, *Manete in me*] *Curate ut mihi infixi sitis*, nempe obediendi imitandique proposito, 1 Epistola 11, 6. Vide quæ diximus x, 38. & xiv, 10.

καὶ ἐγὼ ἐν ὑμῖν. & *ego in vobis*] *Curate ut ego vobis infigar*, per influxum Spiritus & auxilii quotidiani. Vide dicta jam loca. Hoc autem indicat futurum si ipsi retinuerint obediendi imitandique propositum: sunt enim hæc connexa. Simile loquendi genus 1 Tim. iv, 12. Μηδεὶς σε τὴ νεότητι καταφρονεῖτω [*Nemo adolescentiam tuam contemnat*], id est, *Cura ne tui contemnendi occasionem des*.

ὁ δὲ δύνανται καρπὸν φέρειν ἄφ' ἑαυτοῦ, *non potest fructum ferre à semetipso*] Vi aliqua propria quam habeat extra vitem. Sic ἄπ' ἑμαυτοῦ [*à meipso*] suprà v, 30. v, 17. viii, 28.

ἐὰν μὴ μείνῃ ἐν τῇ ἀμπέλῳ· *nisi manserit in vite*] *Εὰν μὴ* [*nisi*] pro *sed*, ut suprà v, 19. id est, *ita demum palmes fructum feret, si maneat viti coherens*.

ὅτως ὡς ἐγὼ ἐμὲ, ἐὰν μὴ ἐν ἐμοί μείνητε. *sic nec vos, nisi in me manseritis*] Nisi perpetuò illud propositum in animo retinueritis. Alioqui delabemini ad ritus inutiles, aut falsò dictas virtutes, tandem ad aperta vitia.

ἐγὼ εἰμι ἡ ἀμπέλῳ, *Ego sum vitis*] Statim subjungit planiorem interpretationem, ut Matth. xiii, 49.

καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ, & *ego in eo*] Hebraismus pro & *in quo ego maneo*.

ἔτι, *hic*] *Hic demum, non alius*. Sic Iac. 1, 25.

χωρὶς ἐμοῦ ὁ δύνανται ποιεῖν ὅθεν. *Extra me nihil potestis facere*] *Χωρὶς ἐμοῦ*, id est, *extra me*; ut ostendunt præcedentia. Sic Matth. xiv, 21. infra xx, 7. Sic *χωρὶς Χριστοῦ* [*sine Christo*] Ephes. 11, 12. Sic vertitur מלכא Gen. xlv, 26. Num. xvi, 14, & alibi: quod aliis locis κατ' ἑαυτὸν, κατὰ μόνάς, κατ' αὐτό [*per se, seorsim, separatim*]. Qui à Christi præceptis & exemplo discedit, ab eo nihil bonæ frugis expectandum est. Vide suprà vi, 68. Actor. 1v, 12.

6. ἐβλήθη ἔξω, ὡς τὸ κλήμα, *mittetur foras, sicut palmes*] Hi aoristi sine designatione temporis significant quid fieri soleat, pro quo & præsens sæpe usurpatur. ἐβλήθη ἔξω [*mitti foras*] in comparatione est *præcidi à vite*; in significatione, *destitui gratiâ ac favore Christi*. Vide Matth. viii, 12. xxi, 13. xxv, 30.

καὶ ἐξηράνθη. & *arescit*] Apparet ejus inutilitas: quæ egregiè describitur Ezech. xv, 2. Hoc fiet in die Iudicii.

καὶ συναγάγουσιν αὐτὰ, & *colligunt eos*] Mutat numerum, quia sensus idem est. Sic & Psalm. cxi, 10. Et est Hebraismus, *colligunt ipsa* impersonaliter, id est, *colligentur*. Hoc Syrus alio idiotismo expressit, *colligunt colligentes*. Συλλέγεται τὰ ζιζάνια [*colliguntur zizania*] Matth. xiii, 40.

καὶ καίεται. & *ardet*] *Igni datur ad consumendum*. Ezechiel dicto loco de sarmentis; sic de zizaniis dicto Matthæi loco; de arbore inutili, Matth. 111, 10. Explicatio est apud Matthæum dicto capite xiii. Videtur autem tacitè Iudæ exitus indicari ut ejus exemplo cæteri sibi caveant.

7. καὶ τὰ ῥήματα μου ἐν ὑμῖν μένῃ, & *verba mea in vobis manserint*] Non in memoria tantum hæ-

reant, sed & in affectu. Sic suprà v, 38. 1 Epist. 11, 14.

ὁ ἐὰν θέλητε, *quodcumque volueritis*] Nempe ad honorem Dei pertinens: quæ restrictio addita est suprà xiv, 13.

αἰτήσεσθε καὶ γενήσεται ὑμῖν. *petetis & fiet vobis*] Hebraismus, pro: *si petieritis contingeret vobis*. Similis locutio Luc. xi, 9. Sic Latini,

Graculus esuriens in cælum, jasseris, ibit.

8. ἐν τῷ ἐδοξάσθη ὁ πατήρ μου, *In hoc clarificatus est Pater meus*] id est, *clarificatur*. Iterum aoristus sensu quem modò diximus. Ex operibus sanctis suorum inclarescit Dei gloria: Matth. v, 16. 1 Corinth. vi, 20. ἐν τῷ, *per hoc*.

ἵνα καρπὸν πολὺν φέρητε *ut fructum plurimum afferatis*] *ἵνα* [*ut*] hic est modi significativum: quod Latine interdum per *ut*, interdum per *si* enuntiatur. Similis hujus voculæ usus suprà iv, 34. vi, 29. infra 13. xvii, 3. Quam significationem rectè hic expressit Syrus.

καὶ γενήσεσθε ἐμοὶ μαθηταί. & *eritis mihi discipuli*] Sic etiam Syrus legit. Itaque sensus est, *Si copiosos fructus proferatis, tunc verè eritis*, id est, apparebitis esse, *mei discipuli*. Sæpe enim dicitur esse id quod apparet. Vide suprà viii, 31. Rom. 111, 4. Iac. 1, 12.

9. Καθὼς ἠγάπησέ με ὁ πατήρ, καὶ ἐγὼ ἠγάπησα ὑμᾶς· *μεῖναι ἐν τῇ ἀγάπῃ τῇ ἐμῇ*. *Sicut dilexit me Pater, & ego dilexi vos: manete in dilectione mea*] Omnino hæc ita legenda uno spiritu: & subauditur ante *μεῖναι* [*manete*], ὅτως [*sic*], ut suprà 3. vi, 57. Sensus est, *Sicut Pater me dilexit & ego vos, sic vos me vicissim diligite*. Quod hic dixit ἀγάπῃ τῇ ἐμῇ [*dilectione mea*] statim dicet ἀγάπῃ μου [*dilectione mei*]. ἀγάπη μου est *amor mei*. Sic ἀγάπη Θεοῦ [*dilectio Dei*] Luc. xi, 42. & suprà v, 42. & 1 Epist. 11, 5. ubi ἀγάπη Θεοῦ [*dilectio Dei*] explicat id quod antè dictum erat ἐγνωκαὶ αὐτόν [*novi eum*]. & ibid. 15. ἡ ἀγάπη τῷ πατρὶ [*dilectio Patris*] opponitur ei dilectioni qua mundus diligitur: sic & eadem Epist. 111, 16, & 17.

10. Εὰν τὰς ἐντολάς μου τηρήσητε, *manebitis ἐν τῇ ἀγάπῃ μου*. *Si præcepta mea servaveritis, manebitis in dilectione mea*] Id est, Sic apparebit me à vobis diligere. Sic dicto cap. 11. Epistolæ commate 5, & suprà xiv, 24.

καθὼς ἐγὼ τὰς ἐντολάς τῷ πατρί μου τηρήκα, καὶ μένω αὐτῷ ἐν τῇ ἀγάπῃ. *sicut & ego præcepta Patris mei servavi, & maneo in ejus dilectione*] Sic ostendi quantopere ipsum diligam. Sic suprà xiv, 31. *Vt norit mundus à me diligere Patrem, prout Pater mihi mandavit, ita facio*.

11. Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, *Hæc locutus sum vobis*] Ideo vos excitavi ad multum fructum proferendum.

ἵνα ἡ χαρὰ ἡ ἐμὴ ἐν ὑμῖν μένῃ, *ut gaudium meum in vobis maneat*] *Χαρὰ ἡ ἐμὴ*, *gaudium ob me*, quo gravissi estis me præsentē ac vos fovēte. Vide infra xvii, 13. quasi dicat, *Hæc mea verba mei absētis vicem supplebunt in vobis consolandis*.

καὶ ἡ χαρὰ ὑμῶν πληρωθῇ. & *gaudium vestrum impleatur*] *Πληρωθῇ* [*impleri*] de gaudio dicitur & suprà 111, 29. & infra dicto loco xvii, 13. 1 Epist. 1, 4. 11 Epist. 12. Philip. 11, 2. Non hæc tantum mea

mea verba vobis solatio erunt, sed vobis quoque ea res perfectissimum pariet gaudium in vita futura.

12. Αυτὴ ἐστὶν ἡ ἐντολὴ ἡ ἐμὴ, *Hoc est praeceptum meum*] Non Legis Veteris, quæ dilectionem nec tam latè porrigit nec ad eum extendit gradum. Vide quæ supra xii, 34. Sæpiissimè hoc inculcat, ut ad Ecclesiam constituendam continendamque maximè necessarium.

13. Μείζονα ταύτης ἀγάπην εἰδὲς ἔχει, *Majorem hac dilectionem nemo habet*] Explicat quid sit illud sicut ego vos dilexi. Affectum suum erga amicos nemo majori facto potest ostendere. Erga amicos, inquam: nam ad tales sermo erat.

ἵνα, ut] Est expositio illius ταύτης [hac]. Vide quæ supra 8.

τὴν ψυχὴν αὐτῆς θῆ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτῆς. *animam suam ponat pro amicis suis*] Mortis periculis se obiciat. De locutione diximus x, 11, & deinceps. Vita nihil carius, Iob. 11, 4. Euripides,

Ψυχῆς γὰρ ἔδεν ἐστὶ τιμιώτερον.

[Vita profecto nulla res pretiosior]

Notæ sunt de Pylade & Oreste, de Damone & Pythia sive fabulæ sive historiæ, ultra quæ amicitiae exempla progredi non possunt.

14. Ὑμεῖς φίλοι μου ἐστέ, *Vos amici mei estis*] Præfens pro futuro, ut supra viii, 31. *ita amici mei manebitis*: ita fiet ut semper à me diligamini, ac proinde nihil non à tam fideli amante expectandum habeatis, Roman. v, 8, 9, 10.

15. Οὐκέτι ὑμεῖς λέγω δέλεος. *Iam non dico vos servos*] Dico, id est, habeo. *Non ego nunc vobiscum ago tanquam cum servis*, quanquam meo jure possem. Diximus ad Matth. 1, 21.

ὅτι ὁ δέλεος οὐκ οἶδε τί ποιεῖ αὐτῶν ὁ κύριος, *quia servus nescit, quid faciat Dominus ejus*] Xenophon, εἰ γὰρ δεσποτῶν φύσιν ἡ πράξις δέλεος εἶναι οἷς εἰδέναι, οἷς εἰδέναι πλεον ὑπερησίου προσήκει. [neque enim servorum est posse herorum aut naturam aut actus, cum ad eos nihil nisi ministerium pertineat.] Euripides,

Δέλεος πέφυκας· ἐμέτεσι σοι λόγος.

[Servi tua est fortuna: ratio ad te nihil].

Ποιεῖ [faciat] hic est, *quid facere velit*, ut supra x, 32. Non solent heri servis sua consilia patefacere sed amicis. Seneca, *Servus herilis imperii non censor est, sed minister*. Non longè hinc abit quod apud Platonem est, *servos à Medicis curari solis praeceptis, at amicos ita ut simul praeceptorum ratio ipsis reddatur*.

ὑμεῖς δὲ εἰρηκα φίλους, *vos autem dixi amicos*] Et sic voco, & ut tales tracto.

ὅτι, quia] Nam; ut & alibi monuimus.

πάντα ὅσα ἤκουσα παρὰ τοῦ πατρὸς μου ἐγνώρισά ὑμῖν. *omnia quaecunque audivi à Patre meo, nota feci vobis*] Patris consilia quæ ex ipso accepi (sic audire sumitur & supra iii, 32. & viii, 26.) vobis aperta feci, de mea Resurrectione, de Ascensione in cælum, de Missione Spiritus Sancti, de Vocatione Gentium, de Iudicio universali, de Vita æterna. Horum pleraque Deus antehac adumbraverat quidem, sed non revelaverat, Ephes. i, 5. Omnia ergo intellige, quæ ullo modo ad consolationem vestram pertinere poterant. Sic enim sæpe uni-

versalitas ex subjecto sermone restringitur. Locus non dissimilis Actor. xx, 27. Nam quædam, ut Regnum suum merè esse spirituale, Legem Moysis cessare, postea demum docuit, ut profiteretur se facturum infra xvi, 12.

16. Οὐχ ὑμεῖς με ἐξελέξαθε, *Non vos me elegistis*] Commendat amorem suum quod à se amicitiae factum sit initium, nullis ipsorum in se benefactis provocato. *Non vos me elegistis in amicum, sed ego vos mihi assumpsi*.

ἀλλ' ἐγὼ ἐξελεξάμην ὑμᾶς, *sed ego elegi vos*] Vide supra vi, 70. xiii, 18.

καὶ ἔθνηκα ὑμᾶς, ὥς ποιεῖν vos] Etiam ad Apostolicam dignitatem evexi. Sic & usurpari solet τιθεῖναι [ponere], Actor. xiii, 47. xx, 28. Roman. iv, 17. Hebr. 1, 2. Hoc alibi est καταστῆναι [constituere] ut Matth. xxv, 23.

ἵνα ὑμεῖς ὑπάγητε καὶ καρπὸν φέρετε, *ut eatis & fructum afferatis*] Syrus, *ut abeuntes afferatis*. Solent sæpe hæ particulæ ὑπάγειν [ire] & πορεύεσθαι [vadere] abundare. Sed hic rectius est ut intelligamus Christi verbis excitari Apostolos, ut non expectent dum homines discendi avidi ad se veniant, sed ipsi ultro eos quærant.

καὶ ὁ καρπὸς ὑμῶν μένη, ὥς fructus vester maneat] Hebraïsmus pro, *qui fructus maneat*, qui in cœleste horreum reponatur, non comburatur. Vide supra iv, 36. Matth. xiii, 30.

ἵνα ὁ, τί ἀναιτήσητε τὰ πατέρα ἐν τῷ ὀνόματί μου, δῶ ὑμῖν. *ut, quodcumque petieritis Patrem in nomine meo, det vobis*] Δῶ [det] in tertia persona legerunt Syrus & Latinus, & Græcorum nonnulli. ἵνα [ut] hic quoque est ἐκβαλὼν [eventus significativum]. Nam hoc consequens est diligenti fructificationi ut preces ipsorum Deus impleat. Vide Actor. iv, 30. Vide supra 7. Matth. xxi, 22.

17. Ταῦτα ἐντέλλομαι ὑμῖν, *Hæc indico vobis*] Hæc omnia inculco vobis, nempe de amore quo vos præveni, quem ad mortem usque extendi, quo nihil vos celavi. Solet & ἔλεειν [dicere] verti per ἐντέλλομαι [mando] & ἔλεειν (quod plerumque ἐντέλλομαι [mando]) per λαλεῖν [loqui]. Sic Psal. xlii, 8. ἔλεειν, ἐντελεῖται ἔλεος αὐτῶν [mandabit misericordiam suam], indicabit, significabit.

ἵνα ἀγαπάτε ἀλλήλους. *ut diligatis invicem*] Non hæc dico quod beneficia exprobrem, sed ut vostanto exemplo provocati diligatis alii alios.

18. Εἰ ὁ κόσμος ὑμᾶς μισεῖ, *Si mundus vos odit*] Videbant jam Apostoli non posse sermonem Evangelii doceri ut non maxima odia incurrerentur. Iam enim conventu prohibiti erant qui Iesum profiterentur Messiam: ipse petebatur ad mortem. Itaque adversus hunc metum Christus eos solatur. Est autem egregius usus particulæ *si* ubi malo bonum opponimus.

γινώσκετε, *scitote*] Animo recolite. Sic εἰδότες [scientes] sumitur in eodem argumento, 1 Petr. v, 9.

πρῶτον ὑμῶν, *priorem vobis*] Id est πρότερον *antequam vos*, ut exponit Syrus. Vide quæ supra 1, 15. Munivi vobis viam: hæc odia prior excepi.

19. Εἰ ἐκ τοῦ κόσμου ἦτε, *Si ex mundo essetis*] Affectu mundano præditi: quomodo ex diabolo esse & ex Deo sumtum supra viii, 44, 47.

ὁ κόσμος ἂν τὸ ἴδιον ἐφίλει· *mundus quod suum est diligeret*] *Vos ut suos diligeret.* Solet enim ad amicitias valere studiorum communitas. κόσμον [mundum] accipe pro universitate eorum qui carni & seculo student, qui generali odio solos pietatis & sanctitatis professores insectantur. Vide supra VII, 7. & I Epist. III, 13.

ἐξελεξάμην ὑμᾶς ἐκ τοῦ κόσμου, *elegi vos ex mundo*] Si crevi ex illa universitate & mihi in peculium seposui. Sic dicuntur Christiani ἀποφυγόντες τὰ μιάσματα τοῦ κόσμου [qui effugerunt coinquinationes mundi] I I Petr. II, 20. ἐκλέγειν [eligere] sæpe hoc sensu in Veteri Testamento usurpatur, ubi agitur de populo Hebræo, eorumve Patribus. I I Macc. I, 25. ὁ ποιήσας τὰς πατέρας ἐκλεκτὰς καὶ ἀγιάσας αὐτοὺς [qui fecisti Patres electos & sanctificasti eos].

διὰ τὸτο, *propterea*] Tanquam qui sua ipsi vitia contrario vitæ instituto exprobreitis.

20. Μνημονεύετε, *Mementote*] *Memores estote.* Sic Lucæ XVI, 32.

τὸ λόγον, *sermonis*] *Adagii satis noti.*

ὃν εἶπον ὑμῖν· *quem dixi vobis*] Suprà XII, 16. quanquam alio usu.

ἐκ ἐστὶ δὲ λαὸς μείζων, *non est servus major*] Non debet ægrè ferre aut mirari si sibi accidat quod domino. In hunc sensum simile dictum usurpabatur Matth. x, 24.

εἰ τὸ λόγον μου ἐτήρησαν, *si sermonem meum servaverint*] *Si mihi audientes fuerint, expectate ut & vobis sint:* quasi dicat, *Non est quod hoc speretis.*

21. ταῦτα πάντα ποιήσουσιν ὑμῖν, *hæc omnia facient vobis*] Vt vos odio habeant, vexent, dicta contemnant.

διὰ τὸ ὄνομά μου, *propter nomen meum*] Hoc sicut alibi est *in meam gratiam*, ita hic est *odio mei*, ut & Matth. x, 22. quod explicare licet, ἐνεκεν ἐμοῦ, [propter me] ut est Matth. v, 11. Si ob me hæc patimini, etiam à me auxilium & præmium expectate. Hanc consolationem senserunt postea Apostoli Act. v, 41. Vide & I Petri IV, 16.

ὅτι ἐκ οἶδασιν τὸ πέμψαντά με. *quia nesciunt eum qui misit me*] *Non considerant à quo missus sim*, excæcati ambitione aliisque mundanis affectibus. Vide quod paulò antè diximus ad vocem γινώσκετε [scitote] quasi dicat, *Quid miramini si cæci in vos ruunt?*

22. Εἰ μὴ ἦλθον, *Si non venissem*] *Nisi publice me ostendissem.* Id enim est ἐρχομαι [venire], ut supra diximus aliquoties.

καὶ ἐλάλησα αὐτοῖς, & locutus fuisset eis] Et nisi ipsis apertè prædicassem dogma longè sanctissimum, in quo nihil potest reprehendi; idque affirmassem mihi à Deo mandatum, simulque confirmassem non tantum testimoniis Prophetarum sed & eximia quadam loquendi maiestate. Suprà VII, 46.

ἀμαρτίαν ἐκ ἔχον· *peccatum non haberent*] *Essent extra culpam*, nempe in eo quod ignorant, à quo missus sim: connectenda enim hæc cum superioribus.

νῦν ᾧ πρέφασιν ἐκ ἔχουσι περὶ τοῦ ἀμαρτίας αὐτῶν, *nunc autem excusationem non habent de peccato suo*] *Nunc nihil habent obtentis ad se purgandum de hac cul-*

pa. In Psal. cxli, 4. *לחזקת עלילותי ברשע*, τὸ ἀποφασίζομαι ἀποφάσεις ἐν ἀμαρτίαις [ad excusandas excusationes in peccatis]. Apud Iuvenalem,

— Dic aliquem, dic, Quintiliane, colorem.

Color est πρόφασις [excusatio].

23. Ο ἐμὲ μισῶν καὶ τὸ πατέρα μου μισεῖ. *qui me odit & Patrem meum odit*] Sensus hic est, Cum scire potuerint ac debuerint me à Patre missum, quicquid in me contumeliosum faciunt, id Pater in suam contumeliam factum interpretatur. Mos est Sacræ Scripturæ ut facere quis dicatur quod non facit propriè, si id facit quod eodem loco habetur Deo iudice. Sic I Sam. x, 19. Matth. xxv, 40. Hæc autem culpæ illorum aggravatio mirificè pertinet ad consolandos Apostolos.

24. Εἰ τὰ ἔργα μὴ ἐποίησα, *Si opera non fecissem*] Alterum adfert argumentum quo adversarii redantur inexcusabiles, Miracula sua. Hoc autem ita accipiendum est ut utrumvis sufficiat, aut dogmatis sola propositio, aut opera ad probandam missionem. Itaque hic est ἑλλειψις [defectus sermonis], *Sine locutus essem ipsis, nec talia opera fecissem, erant excusabiles.*

ἐν αὐτοῖς, *in eis*] Supple ὧν, *dum inter ipsos ago.* ἐν μέσῳ αὐτῶν [in medio ipsorum] ut Act. II, 22. *in conspectu ipsorum*, Syrus hic.

ἀλλ' οὐδεὶς ἄλλος πεποίηκεν, *quæ nemo alius fecit*] Præcipuè eò quod omnia morborum genera, nullis exceptis, etiam naturale cæcitatæ vitium, solo imperio ac meo jure sanavi. Hoc non fecit Moses, non Elias, non Elisæus, quos à Deo missos crediderunt. Quæ autem illi fecerunt, ego quoque feci & potentiùs, ut in Resuscitatione mortuæ quadruidani, in Panum multiplicatione, apparet.

ἀμαρτίαν ἐκ ἔχον· *peccatum non haberent*] Sume ut supra 22.

νῦν δὲ καὶ ἐωράκασι, *nunc autem & viderunt*] Opera illa eximia.

καὶ, &] *Et tamen.*

40. μεμισήκασι καὶ ἐμὲ καὶ τὸν πατέρα μου. *oderunt & me & Patrem meum*] Me quidem directè, Patrem autem Patris interpretatione. quia ipsius mandata atque opera contemnant nullo probabili prætextu.

25. Ἀλλ' ἵνα πληρωθῇ ὁ λόγος, *Sed ut adimpleatur sermo*] Iterum ἑλλειψις quæ [defectus sermonis, qui] supra. Et ἵνα [ut] est ἐκβαλὶκόν [eventus significativum]. Commodè evenit ut hoc modo in me impleretur quod olim David, qui typum mei gessit, sibi fieri conquestus est. De voce πληρῶσθαι [adimpleri] diximus ad Matth. I, 22.

ἐν τῷ νόμῳ αὐτῶν, *in lege eorum*] Νόμον [legem] sume ut x, 34. est enim ex Psalmo xxxv, 19.

ὅτι, *nempe*] Hoc ὅτι hic valet *nempe*; & est producentis testimonium Psalmi.

ἐμισήσαν με δωρεάν. *odio habuerunt me gratis*] Δωρεάν [gratis] דאן Hebræis est, *sine justa causa.* Itaque alibi vertitur ἀδίκως [injustè], ut Prov. I, II, 17. Vide I Sam. XIX, 5.

60. 26. Ὡς ἂν ἔλθῃ ὁ παρακλητή, *Cum autem venerit Paracletus*] Ostendit causam suam, quam tantis odiis obnoxiam, non carituram defensoribus etiam se absente. Ac primum dicit

Spiri-

Spiritum Sanctum venturum Παράκλητον, id est, actorem causæ suæ, ut supra exposuimus.

ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν, *quem ego mittam vobis*] *Efficiam ut veniat*: sicut causarum oratores mitti solent ab eo cuius est causa.

παρὰ τῆ πατρὸς, *à Patre*] *Ex domo Patris mei, ex cælo.* Sic dicimus, *Eamus ad me.*

τὸ πνεῦμα τῆ ἀληθείας, *Spiritum veritatis*] Qui cum ex cælo veniat omnino pro veraci habendus est, cui nihil potest opponi.

ὁ παρὰ τῆ πατρὸς ἐκπορεύεται, *qui à Patre procedit*] Si Angelus aliquis mihi testimonium præberet, credere deberent: At nunc perhibiturus est testimonium mihi causamque meam acturus non creatus aliquis spiritus, sed *qui de Patris ipsius substantia procedit & ab ipso emanat*, ἀπὸ ῥοῖα Θεῷ [*effluxus Dei*], ut Athenagoras loquitur, ὡς ἀκτὴν ἡλίου, ὡς φῶς ἀπὸ πυρός [*ut radius solis, ut lumen ab igne*]. Iustinus vocat ἀνωθεν παρὰ Θεῷ κατιῶσαν ἐπὶ τὰς ἀγίας ἀνδρας δωρεάν, ἣν Πνεῦμα ἄγιον ὀνομάζουσιν οἱ ἱεροὶ προφῆται [*desuper à Deo descendens super sanctos viros donum, quod Sanctum Spiritum vocant sacri Prophetæ*]. Tertulliano Adversus Praxeam dicitur *tertium numen Divinitatis & tertium nomen Majestatis.*

ἐκεῖν· μαρτυρήσῃ περὶ ἐμοῦ. *ille testimonium perhibebit de me.*] Donum enim linguarum (ut alia dona omittamus) non alii fini serviebat quàm ad agendam Iesu causam; quod cum non posset esse nisi à Patre, apertissimè Pater hanc causam probabat.

27. Καὶ ὑμεῖς ὃ μαρτυρεῖτε, *Et vos testimonium perhibetis*] Id est, μαρτυρήσετε [*perhibebitis*], recepta enallagè. Sicut modò dicebat etiam sine operibus sermonem suum sufficere ad docendam suam missionem, ita nunc ait etiam sine talibus donis credi debuisse Apostolis, viris bonæ vitæ ac fidei. Nota conjungi testimonium Apostolorum & ipsius Spiritus, ut Actor. v, 32.

ὅτι ἀπ' ἀρχῆς μετ' ἐμοῦ ἔσε. *quia ab initio mecum estis*] ἀπ' ἀρχῆς [*ab initio*], nempe ex quo cæpi munus meum agere, Actor. i, 21. Viris bonis credi solet ac debet quoties testantur de re quam oculis suis inspectam profitentur; quod faciebant Apostoli, Actor. ii, 32. iv, 20. x, 41. ii Petr. i, 16. i Iohann. i, 1.

CAP V T XVI.

1. Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, *Hæc locutus sum vobis*] De odio & incommodis quæ vobis imminet.

ἵνα μὴ σκανδαλιθῆτε. *ut non scandalizemini*] Non ut vos mæstiores reddam, sed ut muniam: Prævisa enim mala minùs percellunt: Nec offendi debetis si vobis accidit quod semper accidit bonis, Matth. v, 12.

2. Ἀποσυναγωγὰς ποιήσουσιν ὑμᾶς. *Extra Synagogas facient vos*] Incipit à nota quasi censoria: Separabunt vos à se non tantum per ἡγῶ [*separationem*] sed & per ἁγῶ [*anathema*]. Vide quæ diximus supra ix, 22. xii, 42.

ἀλλ', *sed*] Hæc particula hic est augentis, ut imò apud Latinos. Sic ἀλλὰ sumitur ii Corinth. vii, 11.

ἔρχεται ὥρα, *venit hora*] *Tempus erit*, loquuntur Latini. Sic supra v, 25.

ἵνα, *ut*] Hæc particula hic valet *quum*.

πᾶς ὁ ἀποκτείνων ὑμᾶς, *omnis qui interficit vos*] De Iudæis præcipuè loquitur, quos ubique ad seditionem usque exarxisse in necem Apostolorum docent Actus Apostolici.

δόξῃ λατρεῖαν προσφέρειν τῷ Θεῷ. *arbitretur cultum se præstare Deo*] Λατρεία [*cultus*] respondet Hebræo כְּרָע. Sed ut solet genus pro specie poni, valet hic קָרַב, quod habet Syrus, id est, προσφορὰν [*oblationem*]. Sic Exodi xxxiii, 29, ubi Moyses dicit Levitis qui Idololatrias interfecerant, *Consecrastis manus vestras*, Chaldæus habet *sacrificium obtulistis*. Et Exodi vii, 16, & viii, 1, 27. x, 7, 24. apparet eodem significatu poni λατρεύειν [*colere*] & θύειν [*sacrificare*]. Vide exempla Actuum viii, 1. ix, 1. xiii, 14.

3. Καὶ, *Et*] Valet hic *sed*: est enim consolatio adversus priora; quasi dicat Christus, *Miserandi magis erunt qui ista facient*: ὅτι ζῆλον Θεοῦ ἔχουσιν, ἀλλ' ἔκαλ' ἐπίγνωσιν [*quia zelum Dei habent, sed non secundum scientiam*], Rom. x, 2.

ὅτι ἐκ ἔγνωσαν τὸν πατέρα, *quia non noverunt Patrem*] Non intelligunt Deum esse amantem humani generis, nec tam ritibus delectari quàm animi puritate.

ἔδὲ ἐμέ. *neque me*] Neque considerant ea quibus convinci possunt me à Deo missum: supra xv, 22, & sequentibus.

4. Ἀλλὰ ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, ἵνα ὅταν ἔλθῃ ἡ ὥρα, μνημονεύητε αὐτῶν, ὅτι ἐγὼ εἶπον ὑμῖν. *Sed hæc locutus sum vobis, ut cum venerit hora, reminiscamini eorum, quia ego dixi vobis*] Vt fidelitatem meam discatis ex tam veridica prædictione, eoque & connexis promissionibus confidatis: Matth. xxi, 25. In manuscripto illo antiquissimo est hic ὥρα αὐτῶν [*hora eorum*], non malè. Vide Lucæ xxi, 53.

ταῦτα ὃ ὑμῖν ἐξ ἀρχῆς ἐκ εἶπον, *hæc autem vobis ab initio non dixi*] Hæc vos passuros ab ipsis cognatis vestris & sub obtentu pietatis. Nam indistinctius multa mala prædixerat Matth. x, 16, & seq. ἐξ ἀρχῆς [*ab initio*], ὡς קרימ, ut habet Syrus, nihil aliud est quàm *olim*, Ecclesiastici xxxix, 38.

ὅτι μετ' ὑμῶν ἦμην. *quia vobiscum eram*] Ac proinde ipse, ut hujus negotii caput, omnia odia in me excipiebam.

5. Νῦν ὃ ὑπάγω πρὸς τὸν πέμψαντά με, *Nunc vado ad eum qui misit me*] Nunc vobis id opus est dici, qui me erepto principes eritis hujus legationis.

καὶ ἔδεις ἐξ ὑμῶν ἐρωτᾷ με, Πῶς ὑπάγεις; & nemo ex vobis interrogat me, *Quò vadis*] Non amplius jam interrogatis, ut deberetis. Videbat enim nondum se satis intelligi.

6. Ἀλλ' ὅτι ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, *Sed quia hæc locutus sum vobis*] Imminentem absentiam meam & connexa incommoda.

ἡ λύπη πεπλήρωκεν ὑμῶν τὴν καρδίαν. *tristitia implevit cor vestrum*] Obsedit planè animos vestros. Sic Actor. v, 3. Id impedit quò minùs ut antè interrogetis.

7. τὴν ἀλήθειαν λέγω ὑμῖν, *veritatem dico vobis*] Attentionem & fidem excitat.

συμφέρει ὑμῖν ἵνα ἐγὼ ἀπέλθω *expedit vobis ut ego vadam*]

vadam] Nempe ut possessionem accipiam Regni
cœlestis.

ὁ παράκλητος ἔκ ἐλεύσεται πρὸς ὑμᾶς. *Paracletus
non veniet ad vos*] Est enim hoc inter ea quæ cœle-
sti meo Regno reservantur. Vide quæ suprà
VII, 39.

ἐάν ᾧ πορευθῶ, πέμψω αὐτὸν πρὸς ὑμᾶς. *si autem
abiero, mittam eum ad vos*] Vbi abiero, ut suprà
XIV, 3. quasi ex arce demittam: Actor. II, 33.

8. Καὶ ἐλθὼν ἐκεῖνος ἐλέγξει τὸ κόσμον, *Et cum
venerit ille, arguet mundum*] Diximus παράκλητον
[*Paracletum*] esse defensore[m] causæ: ejus munus
est ἐλέγχειν τὰς ἀντιλέγοντας [eos qui contradicunt ar-
guere] Tit. I, 9. *convincere de causæ suæ rectitudine.*
Respondet Hebræo כִּנִּי. Sicut autem hoc forense
est, conveniens personæ causarum actori, ita &
quæ sequuntur. Tria enim sunt causarum genera,
Publica judicia de criminibus περὶ ἁμαρτίας [de pec-
cato] sive facinore, אֲשֶׁר; Privata ex æquo & bono,
רָצָה, δικαιοσύνη [justitia] id est, æquitas, (nam He-
bræis ea vox æquitatem magis significat quàm jus
strictè dictum;) Privata certam ex lege formulam
habentia, שֹׁפֵט, κρίσις [judicium].

9. Περὶ ἁμαρτίας μὲν, ὅτι ἔπιστεύουσιν εἰς ἐμέ. *De
peccato quidem, quia non crediderunt in me*] Cum eve-
nient omnia quæ prædixi de mittendo Spiritu, ap-
parebit me esse Prophetam, secundum regulam
Deut. XVIII, 22. ac proinde eos qui mihi non cre-
dunt gravissimis suppliciis afficiendos ex lege publi-
ci judicii quæ exstat ibidem XVIII, 19. Et hæc sup-
plicia Deus coram oculis mundi de Iudæis exiget
excidio gentis.

10. Περὶ δικαιοσύνης ᾧ, ὅτι πρὸς τὸν πατέρα ὑπά-
γω, καὶ ἔτι θεωρεῖτέ με. *De justitia verò, quia ad
Patrem vado, & jam non videtis me*] Natura æqui
& boni, quæ δικαιοσύνης [justitiæ], id est, æquitatis
nomine intelligitur, hoc exigat ut Rectores, etiamsi
lex nulla præcefferit, bonos mala passos aliquibus
bonis solentur. Δίκαιον παρὰ Θεῷ ἀνταποδοῦναι τοῖς
θλιβομένοις ἀνέσιν [Iustum est apud Deum retribuere
requiem iis qui tribulantur], II Thess. I, 6, 7. & ὅ
ἀδικῶν ὁ Θεὸς ἐπιλαθέσθαι τὸν κόπον [non enim injustus
Deus ut obliviscatur laboris], Hebr. VI, 10. Osten-
det ergo Spiritus Deum æquum esse Rectorem, ut
qui me extra omnem injuriæ contactum (hoc enim
est quod ait non videbitis me, ut suprà VII, 36.) in
suæ Majestatis consortium receperit. θεωρεῖτε [vi-
detis] pro θεωρήσετε [videbitis], enallagē tum aliis
tum huic imprimis familiari.

11. Περὶ δὲ κρίσεως; ὅτι ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τῆς
κέρχεται. *De judicio autem, quia princeps hujus mundi
jam judicatus est*] Inter κρίσεις [judicia], id est,
judicia quæ inter partes exercentur est eximia illa de
Talione, Levit. XXIV, 20, ut qui injustè cuiquam
nocuit, ipse tantundem mali ferat. Diabolus cau-
sa fuit mortis Christi; jure igitur ipse Deo conde-
mnante passus est quod ipsi est pro morte, exutus
regno suo per destructionem idololatriæ aliorumque
vitiis, peragente id Spiritu Sancto. Vide suprà
XII, 31. Tot igitur modis per Spiritum Sanctum
tanquam fidelissimum patronum probata est Chri-
sti causa, non sine maximo fructu apud pios
animos.

12. Ἐτι πολλὰ ἔχω λέγειν ὑμῖν, *Adhuc multa habeo
vobis dicere*] Sunt mihi adhuc quæ vobis dicam. Ita
hic Syrus optimè.

ἀλλ' ἔδυνασθε βασάζειν ἄρτι. *sed non potestis por-
tare modò*] Boni magistri est non omnia simul inge-
rere sed suis dispensare temporibus, & quædam ad
majorem discipulorum maturitatem reservare:
I Corinth. III, 1, 2, 3. Hebr. V, 11.

13. Ὅταν ᾧ ἐλθῇ ἐκεῖνος, *Cum autem venerit ille*] 10
Ille Vicarius meus, meæ causæ Patronus. Constru-
ctio est κατὰ τὸ σημαίνόμενον [secundum id quod signi-
ficatur].

ὁδηγήσῃ ὑμᾶς εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν. *ducet vos in
omnem veritatem*] Vos manu ducet ad perfectam
cognitionem eorum quæ ad Ecclesias constituen-
das pertinent. Nam universalitas restringenda ad
id de quo agitur. Tertullianus De præscriptionibus
Hæreticorum, Adjiciens, Ipse deducet vos in
omnem veritatem, ostendit illos nihil ignorasse quos
20 omnem veritatem consecuturos per Spiritum veritatis
promiserat: & utique implevit repromissum, probanti-
bus Actis Apostolorum. Huc pertinet, ut suprà dixi-
mus, cognitio Regni Christi merè spiritualis, &
ablatio Legis ritualis: & huc respicientes Apostoli
in decreto ajunt, Visum est nobis & Spiritui Sancto.
Origenes adversus Celsam secundo, Οὐκ ἄτοπον ἡγε-
μαι παραθέσθαι τὴν Ἰησοῦ τινὰ φωνὴν ἀπὸ τοῦ κατὰ Ἰωάν-
νην Ευαγγελίου, Ἐτι πολλὰ ἔχω λέγειν ὑμῖν, ἀλλ' ἔδύνα-
σθε βασάζειν ἄρτι. ὅταν ᾧ ἐλθῇ ἐκεῖνος, τὸ πνεῦμα τῆς
ἀληθείας, ὁδηγήσῃ ὑμᾶς εἰς τὴν ἀλήθειαν πᾶσαν. & ὅ
λαλήσῃ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὅσα ἀκρόσῃ, λαλήσῃ. Καὶ ζη-
τῶμεν ἐν τῷ τόπῳ, τίνα ἦν τὰ πολλὰ ἃ εἶχε μὲν λέγειν ὁ
Ἰησοῦς τοῖς μαθηταῖς ἑαυτοῦ, ἔκ ἡδυνάντο ᾧ αὐτὰ βασά-
ζειν τότε. Καὶ φημί, μή ποθ' ὡς Ἰουδαῖοις καὶ συντραφέσι
τῷ κατὰ τὸ γράμμα Μωσέως νόμῳ τοῖς ἀποστόλοις εἶχε
μὲν λέγειν τίς ὁ ἀληθὴς νόμος, καὶ τίνων ἐπεφανίων
ὑποδείγματι καὶ σκιά ἢ παρὰ τοῖς Ἰουδαῖοις λατρεῖα
ἐπετελεῖτο, καὶ τίνων μελλόντων ἀγαθῶν σκίαν περιεῖχεν
ὁ περὶ βρώσεων καὶ πόσεων καὶ εὐρυτῶν καὶ νεμνητῶν καὶ σαβ-
βάτων νόμος. καὶ πολλὰ ἦν ταῦθ' ἃ εἶχεν αὐτοῖς λέ-
γειν. ὁρῶν δὲ ὅτι πάντες χαλεπὸν εἰναι ἀπὸ ψυχῆς ἀνα-
τρέπειν σχεδὸν συγγενηθέντες καὶ συντραφέντες δόγματά με-
χρι τῆς τοῦ ἀνδρὸς ἡλικίας, καὶ πείσαντες τὰς ἀνελήφει-
τας αὐτὰ ὅτι ταῦτα μὲν εἰσι θεῖα, τὸ ᾧ μετὰ σαλεύειν αὐ-
τὰ εἰναι ἀσεβές. καὶ ἐν τῇ ὑπεροχῇ τῆς κατὰ Χριστὸν, τατέ-
σι τὴν ἀλήθειαν, γνώσεως ἐλέγχειν αὐτὰ σκύβαλα καὶ
ζημίαν ὥστε πεισθῆναι τὰς ἀκρόντας, ὑπερετίθετο εἰς ἐπι-
τηδειότερον καιρὸν τὸν μετὰ τὸ πάθος καὶ ἀνάστασιν αὐτοῦ
[Non alienum abs re duco afferre hic dictum Iesu ex
50 Euangelio secundum Iohannem, Multa adhuc habeo quæ
dicam vobis, sed nondum potestis ferre. Vbi autem ve-
nerit ille, Spiritus veritatis, ducet vos in veritatem
omnem, non enim de sese loquetur, sed quæ audierit lo-
quetur. Et querimus in hoc loco quænam sint illa multa
quæ habuit dicenda Iesus Discipulis suis, sed quæ ipsi
tunc ferre non potuerint. Et dico, An fortè Apostolis ut
Iudæis & educatis in illa Lege Moysis quæ est secundum
literam dicendum habuit quæ esset vera Lex, & quibus
rebus cœlestibus Iudaicus ille cultus quasi per lineamenta
& umbram præministraret, & quam futurorum bono-
rum umbram in se contineret Lex de cibis & potu, & fe-
stis diebus & interluniis & Sabbatis. Et multa sanè hæc
erant quæ ipsis dicenda habebat. Videns autem valde
esse

esse difficile ab animo revellere dogmata velut simul nata & educta ad aetatem usque virilem, & in iis qui ea receperunt opinionem hanc imprimentia, esse hæc divina, contra verò ea movere impium: Tum verò per excellentiam illam cognitionis veri quæ est in Christo, ostendere esse ea retrimenta ac persuadere audientibus damnoſa potius ea esse, distulit in tempus magis idoneum, post passionem scilicet & resurrectionem suam].

ὃ γὰρ λαλήσῃ ἀφ' ἐαυτοῦ, non enim loquetur à semetipſo] Nihil quod Deo Patri mihiſue viſum non fuerit de ſe comminiſcetur. Loquitur ut de Legato. Sic ſuprà VII, 18. XIV, 10. λαλεῖν [docere] Spiritus Sancti eſt inſinuare animis.

ἀλλ' ὅσα ἂν ἀκούσῃ λαλήσῃ, ſed quæ audierit loquetur] Quæ à Patre acceperit. Sic ſuprà V, 30. VIII, 26.

καὶ τὰ ἐρχόμενα ἀναγγελεῖ ὑμῖν. & quæ ventura ſunt annuntiabit vobis] Quæ aut mundo aut populo Iudaico aut Eccleſiæ eventura ſunt prænuntiabit. Exempli vide Actor. XI, 28. XIII, 1. XX, 28. XXI, 11. I Timoth. IV, 1. II Timoth. III, 1. Ephēſ. IV, 11. II Petri I, 14. & per totam Apocalypſin.

14. Εκείνῳ ἐμὲ δοξάσῃ, Ille me clarificabit] Hoc ipſo meam gloriam oſtendet quòd per me meis futura præſignificantur.

ὅτι ἐκ τῆς ἐμῆς λήφεται, quia de meo accipiet] Tanquam ex archivis meis, ut Legati ſolent.

καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν. & annuntiabit vobis] Eſt ἐπεξηγησις [clarior explicatio] ejus quòd præceſſerat.

15. Πάντα ὅσα ἔχῃ ὁ πατὴρ ἐμὰ ἐſι. omnia quæcunque habet Pater, mea ſunt] Etiam præſcientia & decreta de rebus futuris, quatenus Eccleſiam ſpectant.

διὰ τὸτο εἶπον ὅτι ἐκ τῆς ἐμῆς λήφεται, propterea dixi quia de meo accipiet] Quòd de paterno accipit de me accipit. Filius enim alter dominus rerum paternarum, Luc. XV, 31. Tertullianus Spiritum Sanctum vocat Villicum (id eſt, Diſpenſatorem) Patris, Vicarium Chriſti. Confer locum Actor. II, 33. Peleus apud Euripidem de Pyrrhi nepotis ſui rebus,

Οὐκ ἐν ἐκείνῃς τὰ μὰ, τ' ἀκείνῃς τ' ἐμὰ.

[Mea cuncta ſunt illius, illius mea.]

16. Μικρὸν, καὶ ὃ θεωρεῖτέ με. Modicum, & jam non videbitis me] Id eſt, poſt exiguum tempus me non videbitis. Idem Hebraiſmus ſuprà XIV, 19. Intelligendum hoc de ſpatio quòd ad mortem reſtabat.

καὶ πάλιν μικρὸν, & iterum modicum] Et rursus poſt exiguum intervallum, nempe quantum inter mortem & reſurrectionem interceſſit.

καὶ ὃ φεστέ με, & videbitis me] Iterum fruemini meo conſpectu: videbitis me, & ego vos videbo, ut mox explicat. Videbimus alter alterum.

ὅτι ἐγὼ ὑπάγω πρὸς τὸν πατέρα. quia vado ad Patrem] Non enim manebo in morte, ſed ad Patrem ibo, transitum quaſi per vos faciens. Suprà VII, 33. XIII, 3, 33. XVI, 5.

17. ἐκ τῶν μαθητῶν, ex diſcipulis] Subauditur τινές [aliqui]: quales locos aliquot notavimus Matth. XXVII, 9.

πρὸς ἀλλήλους, ad invicem] Muſſitando ut exaudiri nequirent.

τί ἐſτι τὸτο ὃ λέγετε ὑμῖν; Μικρὸν, Quid eſt hoc, quòd dicit nobis? Modicum] In animum inducere non poterant mortem tam propinquam inſtare.

19. Εἶπεν ὁ Ἰησοῦς, Cognovit autem Ieſus] Viſuà Divinà.

20. κλαύσετε καὶ θρηνήσετε ὑμεῖς, plorabitis & flebitis vos] Me capto, crucifixo, mortuo. Vide Lucæ XXI, 27.

ὁ δὲ κόσμος χαρήσεται mundus autem gaudebit] Illudent mihi milites, Matth. XXVII, 27. etiam Iudæi eorumque proceres, ibid. 39, 40, 41. Phariſæi tanquam me devicto triumphabunt, 63.

10 ἀλλ' ἡ λύπη ὑμῶν εἰς χαρὰν γενήσεται. ſed triftitia veſtra fiet in gaudium] Mutabitur in gaudium: vertetur in gaudium, ut hic Latinus. Eſt Hebraiſmus quem hic rectè expreſſit Syrus.

21. Ἡ γυνὴ ὅταν τέκῃ, λύπην ἔχει, Mulier cum parit, triftitiam habet] Egregia comparatione rem illuſtrat. Paſſim dolores maximi parturigini comparantur.

ὅτι ἦλθεν ἡ ὥρα αὐτῆς. quia venit hora ejus] Tempus dolorum.

20 ἄνθρωπος, homo] Sic dicimus, Hominem natum te memineris.

εἰς τὸν κόσμον. in mundum] Quòd genus humanum nova prole auxerit.

22. λύπην μὲν νῦν ἔχετε nunc quidem triftitiam habetis] Ad breve tempus, ut puerpera. Antiquus ille in Anglia manuſcriptus pro ἔχετε [habetis] habet ἔξετε [habebitis].

πάλιν δὲ ὄψομαι ὑμᾶς, iterum autem videbo vos] Adero vobis conſpiciens & conſpiciendus.

καὶ χαρήσεται ὑμῶν ἡ καρδία, & gaudebit cor veſtrum] Implementum vide infra XX, 20.

καὶ τὴν χαρὰν ὑμῶν ἔδειξ ἀρετὴ ἀφ' ὑμῶν. & gaudium veſtrum nemo tollit à vobis] Aρετὴ pro ἀρετῇ [tollet pro tollet], qualia jam ſæpe habuimus. Et gaudium intellige cauſam gaudii, perpetuam vitam ac poteſtatem Chriſti. Hæc cauſa gaudii non ceſſabit, etiam poſtquam ſecundò ſubtractus erit ipſorum conſpectui: erit enim ubi inimici ei nocere nequeant, ſuprà VII, 34. Chriſtus à mortuis excitatus non moritur ampliùs, Rom. VI, 9. Quare Chriſtiani non videntes quidem eum, ſed credentes, gaudent gaudio inexplicabili, I Petri I, 7.

23. Καὶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, Et in illo die] Cum gaudebitis mei cauſà, quamvis abſentis.

ἐμὲ ὃ ἐρωτήσετε ἑδὲν. me non rogabitis quicquam] Quia ἐμὲ [me] præcedit, omninò ſentio hoc membrum oppoſitum eſſe ei quòd ſequitur. Angebantur Apoſtoli quòd Ieſum non habituri erant præſentem; quia ſi quid eſſet mali aut periculi ad eum recurrebant, ipſum precibus ſollicitabant, Matth. VIII, 25. Sic ſuprà Martha & Maria dicebant, Domine, ſi fuiſſes hic, frater noſter non eſſet mortuus.

ὅσα ἂν αἰτήσῃτε τὸν πατέρα, quæ petieritis Patrem] Nihil hoc vos turbet quòd me præſentem implorare non poteritis: ipſum Patrem precibus adite.

ἐν τῷ ὀνόματι μου, in nomine meo] Sicut mos eſt Eccleſiæ orare, Per Dominum noſtrum Ieſum Chriſtum. Vide quæ ſuprà XIV, 13, 14.

60 δώσει ὑμῖν. dabit vobis] Intelligendum hoc ſubta-
citis quibusdam conditionibus: de quibus actum & dicto jam loco & Matth. XVII, 19. XXI, 22.

24. Εὗς ἄρτι ὃ ἐκ ἡτῆς αἰῶνος ἑδὲν ἐν τῷ ὀνόματι μου. Us-

que modò non petistis quicquam in nomine meo] Ignoratus erat ille precandi mos, & vim suam præcipuè accepit ex obedientia Christi in morte præstita.

αἰτεῖτε καὶ λήψετε, petite & accipietis] Vide exemplum Actorum v, 24. & confer 33.

ἵνα ἡ χαρὰ ὑμῶν ᾖ πεπληρωμένη. ut gaudium vestrum sit plenum] Vt perficiatur gaudium quod vobis obligit per meam ejectionem. De locutione vide supra xv, 11.

25. Ταῦτα ἐν παροιμίαις λελάληκα ὑμῖν. Hæc in proverbii locutus sum vobis] Non tantum figuratus sermo sed & qui generalis est minusque distinctus vocatur ὑπόμνημα, παροιμία [proverbium] sive παραβολή [parabola] Hellenistis, ut Ezech. xx, 49. Talia autem erant hæc præcedentia. Nondum enim intelligebant Apostoli, cuius generis essent illa quæ essent impetraturi.

ἔρχεται ὥρα, venit hora] Post missionem Spiritus Sancti, ut ostendunt sequentia.

παρρησία περὶ τοῦ πατρὸς ἀναγγεῖλαι ὑμῖν. palàm de Patre annuntiabo vobis] Apertissimè & explicatissimè aperiam vobis per Spiritum, quæ sit Patris voluntas de Regno meo & qualia precari ipsum debeatis. Vide Actor. x.

26. ἐν τῷ ὀνόματί μου αἰτήσεσθε καὶ, in nomine meo petetis: &] Hoc καὶ [et] habet vim conditionis in præcedente membro, ut diximus vii, 34. Sic Ierem. xviii, 8, 10. Deinde est ἐκλειψίς [defectiva oratio] quædam aut potius ἀναντιπρόδοτον [non redditum]. Sensus est, Si quid petieritis vobis ob me dari, id Pater dabit.

ἐ λέγω ὑμῖν, ὅτι ἐγὼ ἐρωτήσω τὸν πατέρα περὶ ὑμῶν. non dico vobis, quia ego rogabo Patrem de vobis] Prætereo hoc quasi minus eo quod jam inferam. Sic supra v, 45.

27. Αὐτὸς γὰρ ὁ πατὴρ φιλεῖ ὑμᾶς, Ipse enim Pater amat vos] Ultro etiam me non commendante amat vos, ac proinde (quod subintelligi diximus) dabit quæ petitis.

ὅτι ὑμεῖς ἐμὲ πεφιλήκατε, quia vos me amastis] Hæc causa novæ ac specialis cuiusdam dilectionis qua Pater Christianos prosequitur. Vide supra xiv, 21, 23.

ὅτι ἐγὼ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθον. quod ego à Deo exivi] Credidistis me verè à Deo missum. Supra viii, 42. xiii, 3.

28. Εξῆλθον παρὰ τοῦ πατρὸς, Exivi à Patre] Confirmat eos in eo quod crediderant.

καὶ ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον. & veni in mundum] Ostendi me hominibus sermone & operibus. Supra i, 9. iii, 19. vi, 14. ix, 39. xi, 27. xii, 46, 47.

πάλιν, rursum] Vice versa. Ita sæpe πάλιν [rursum] non Iterationem sed Oppositionem significat. Vide Matth. iv, 7.

ἀφίημι τὸν κόσμον, relinquo mundum] Subtraham me hominum conspectui. Est enim præsens pro futuro, & de Ascensione agitur.

καὶ πορεύομαι πρὸς τὸν πατέρα. & vado ad Patrem] In arcem paternam.

29. νῦν παρρησία λαλεῖς, nunc palàm loqueris] Quia nunc addiderat illud ἀφίημι τὸν κόσμον [relinquo

mundum], incipiunt intelligere de quali professione ageret.

30. Νῦν οἶδαμεν ὅτι οἶδας πάντα, Nunc scimus quia scis omnia] Vidisti qua in parte hæsitaremus.

καὶ ἐχρεῖαν ἔχεις, ἵνα τίς σε ἐρωτᾷ. & non opus est tibi, ut quis te interroget] Non opus habes ut qui tua verba non intelligit enuntiet quid sit quod non intelligat. Est hic indicativus pro subiectivo more Hebræorum.

10 ἐν τούτῳ πιστεύομεν, in hoc credimus] En τούτῳ, ob hoc credimus, id est, magis ac firmius credimus, ut supra ii, 11. Divinum est introspicere cogitata.

31. Ἀλλ' ἰσχυροῦτε. Modò creditis] Puto rectius legi sine interrogatione & sumendum non pro imperativo, ut Syrus sumsit, sed pro indicativo. Apud Nonnum adscribitur quidem interrogatio, ἐμῶν πιστεύετε μὴ; [quæ dixi vera putatis]? sed malè, ut ostendit quod sequitur ἐγὼ δὲ [at propè]. Iam quidem creditis, id est, profitemini vos credere dum

20 tutum est. ἤδη [jam] præsens tempus hic notat, ut supra v, 17. ix, 25. xiii, 19. & alibi.

32. ἔρχεται ὥρα, venit hora] Imminet.

καὶ νῦν ἐλήλυθε, & jam venit] Præteritum pro futuro proximo, imò jam nunc adest. Paucarum enim horarum spatium intererat.

ἵνα σκορπισθῇτε ἕκαστος, ut dispergamini unusquisque] Matth. xxvi, 31.

εἰς τὰ ἴδια, in propria] In sua quisque latibula. Nam ἴδιον [proprium] dicitur etiam ubi quis pro tempore divertitur. Vide supra i, 39. & x, 3.

30 καὶ ἐμὲ μόνον ἀφήτε. & me solum relinquatis] Matthæi xxvi, 56.

καὶ, &] Id est, attamen. Est enim explicatio speciem habens ἐπανορθώσεως [correctionis]. Quid dico me solum futurum? Pater mihi aderit.

ὁ πατὴρ μετ' ἐμοῦ ἐστίν. Pater mecum est] Permittet me quidem ad tempus malè tractari, sed ita ut non abiciat curam mei neque me sine solatiis relinquat. Cum aliquo esse, est Stare ab ejus partibus, auxilium ei præstare. Vide supra viii, 29.

40 33. Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, Hæc locutus sum vobis] Me etiam in gravissimis malis non cariturum Patris auxilio.

ἵνα ἐν ἐμοὶ εἰρήνην ἔχητε. ut in me pacem habeatis] Iterum indicativus pro subiectivo. εἰρήνης [pacis] nomine hic intellige animum tranquillum; quod ostendunt sequentia: & ἐν ἐμοὶ [in me], id est, fiducia mearum promissionum. Nam si me in media cruce Pater non relinquet sine auxilio, ne vos quidem relinquet.

ἐν τῷ κόσμῳ θλίψιν ἔχετε. in mundo pressuram habetis] Id est, habebitis. ἐν τῷ κόσμῳ [in mundo] à mundo, ex parte multorum hominum.

ἀλλὰ θαρσείτε, sed confidite] Sumite animum meo exemplo.

ἐγὼ νενίκηκα τὸν κόσμον. ego vici mundum] Præteritum rursus pro proximè futuro. Nam excellentissimè mundi furores vicit, cum mortem patientissimè pertulit. Subintelligendum autem, hoc faciendo vobis vires peperit, quibus armati idem faciatis:

60 i Corinth. xv, 57. i Iohan. iv, 4. v, 4, 5. Apoc. xii, 11.

CAPVT XVII.

I. **T**ΑΥΤΑ ΕΛΑΛΗΣΕΝ Ο ΙΗΣΟΥΣ, Κ, *Hæc locutus est Iesus, &]* Id est, *his dictis*. Consolationi addit preces.

ἐπῆρε τὰς ὀφθαλμούς αὐτῆς εἰς τὸν ἔρανόν. *sublevavit oculos suos in cælum*] Ritu Pontificis pro se & pro populo oraturus, Hebr. v. 3, 7. Et credibile est factum hoc in conspectu Templi, cum istac Christus transiret ac nonnihil subsisteret. Nam pars porticus Templi Septentrionalis & Orientalis proxima erat valli Cedron, ut nos docet Iosephus Belli Iudaici vi, cap. 13.

ἐλήλυθεν ἡ ὥρα, *venit hora*] Tempus, non tantum quo cruciatus patiar gravissimos, sed & quo prodar, damner, illudar, contemnar.

δοξασόν σε τὸ ὄν, *clarifica filium tuum*] Nempe celeri resurrectione & evectione in cælum. Vide supra xi, 4. xii, 28. xiii, 31.

ἵνα καὶ ὁ υἱός σε δοξάσῃ σε *ut & filius tuus clarificet te*] Efficiendo ut Euangelium prædicetur per orbem terrarum, xv, 8.

2. Καθὼς ἔδωκας αὐτῷ ἐξουσίαν πάσης σαρκός, *Sicut dedisti ei potestatem omnis carnis*] Ostendit quomodo per Euangelium clarificandus sit Pater, quia per illud nullis aliis vita æterna promittitur quam qui Deum Patrem sincerè colunt. καθὼς [*sicut*] hic rationem reddit præcedentium, & valet siquidem. ἐξουσίαν πάσης σαρκός [*potestatem omnis carnis*]; id est, *in omnem hominem*. Similis constructio Matth. x, 1. *Carnem pro homine sumi* Hebræis, notum satis. *Dedisti sumtum pro daturum te promissisti*, ut in Iure sæpe. Nam jus hoc ei traditum est post resurrectionem, Matth. xxviii, 18. *Potestatem*, in homines intellige servandos aut damnandos, supra v, 27.

ἵνα πᾶν ὃ δέδωκας αὐτῷ, δώσῃ αὐτοῖς ζωὴν αἰώνιον. *ut omne quod dedisti ei, det eis vitam æternam*] Hebraïsmus πᾶν ὃ [*omne quod*] pro παντί [*omni*]. Et quod sequitur αὐτοῖς [*eis*] est constructio κατὰ σημαζόμενον [*secundum id quod significatur*]. Vide supra vi, 39. Explicat modum utendæ potestatis, nempe ut vita æterna detur non omnibus sed credentibus. Sic supra iiii, 16. primùm de mundo locutus, restringit deinde salutem ad credentes. ὃ δέδωκας αὐτῷ [*quod dedisti ei*], intellige cum effectu, *ita dedisti, ut re ipsa ad eum pervenerint*, ut diximus supra vi, 37.

3. Αὕτη δὲ ἐστὶν ἡ αἰώνιος ζωὴ, *Hæc est autem vita æterna*] In hoc sita est; hoc modo paratur. Metonymia, ut supra vi, 63. xi, 25. xii, 50. xiv, 6. Simile loquendi genus Rom. xi, 12.

ἵνα γινώσκωσι σε τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεόν, *ut cognoscant te solum verum Deum*] Hic ἵνα [*ut*] est ἐδικόν [*specificativum*]. Describitur enim modus parandæ vitæ æternæ, qui talis est ut Dei Patris gloriam maximè spectet. γινώσκειν [*cognoscere*] hic intelligendum πρακτικῶς [*activè*], ut i, 10. *ut agnoscant, amplectantur, colant, revereantur te ut solum Deum*, exclusis omnibus iis quos falsa Gentium persuasio introduxerat. Ignatius ad Magne-

καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καταγγέλλαντα τὸν ἑαυτῆς πατέρα [*Qui ad multitudinem deorum impectis unum & solum verum Deum annuntiavit Patrem suum*]. In Clementis Constitutionibus ad conversos ex Gentibus, Μεταβάντες γὰρ ἀπὸ τῆς προτέρας ματαιοπότης συνηθείας καὶ τῶν αἰσυχῶν εἰδώλων ὑπεριδόντες καὶ τὸ ἐν σκότει δαιμόνων καταφρονήσαντες, προσδραμόντες τε τῷ φωτὶ τῷ ἀληθινῷ καὶ ἐπιγινόντες δι' αὐτῆς τὸ ἓνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καὶ πατέρα, κληρονόμοι τῆς αὐτῆς βασιλείας ἀνεφάνητε [*Deserta enim priori in vanum laborante consuetudine, & contemptis idolis exanimis, spretisque demonibus qui in tenebris agunt, postquam ad verum Lumen accurristis, & per eum cognovistis solum & verum Deum & Patrem, hæredes regni ejus declarati estis*]. Vide i Theff. i, 9.

καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν. *& quem misisti Iesum Christum*] De se modestè in tertia persona loquitur. Sensus est, *& ut me agnoscant ut Legatum tuum*. Hac voce ostendit honorem sibi habitum ad Patrem redire. Nam Regis interest ut Legatus honoretur.

4. Εγὼ σε ἐδόξασα ἐπὶ τῆς γῆς. *Ego te clarificavi super terram*] Ostendit non iniquum se petere, ut qui omnia sua dogmata ad Patris honorem retulerit. Vide Matth. ix, 8. xv, 31. Marc. ii, 12. Luc. v, 26. xvi, 43. Sed & Passio includi potest, quia eam subire constituerat & de proximo imminebat. Nam simili locutione infra ait *se non esse in mundo*. Hac autem passione eximiè Deus glorificatus est. Vide quæ diximus xii, 28. & infra xxi, 19.

τὸ ἔργον ἐτελέωσα ὃ δέδωκας μοι ἵνα ποιήσω. *opus consummavi, quod dedisti mihi ut faciam*] Docui Iudæos & jam me in mortem trado. Polycarpus, interprete Victore Capuano, *Quomodo opus salutis humanæ adimplesse commemorat, cum necdum crucis vexillum conscenderat? Sed definitione voluntatis de qua cuncta venerandæ passionis insignia adire decreverat, jure se opus perfecisse significat.*

5. Καὶ νῦν, *Et nunc*] Nunc ergo vicissim. δόξασόν με σύ, πάτερ, παρὰ σεαυτῷ, *clarifica me Tu, Pater, apud teipsum*] In cælo. Opponitur enim hoc ei quod præcesserat, ἐπὶ τῆς γῆς [*in terra*].

τῇ δόξῃ ἣ ἔειχον, *claritate quam habui*] Destinatione tua, ut i Petr. i, 20. Apocalypf. xii, 8. sic & Ephes. i, 4. & infra 24. Simile loquendi genus Ephes. i, 3, 4. Sic *Legem fuisse ante mundum* ajunt Hebræi. Vide Thalmudem De votis.

πρὸ τῆς τὸν κόσμον εἶναι, *priusquam mundus esset*] Πρὸ καταβολῆς κόσμου [*ante mundi constitutionem*], ut Petrus dicto loco loquitur. Chaldæus Paraphrastes ad Psalm. lxi. *Ante Solem præparatum est nomen Messia.*

παρὰ σοί. *apud Te*] Refer ad illud εἶχον [*habui*], & intellige, ut diximus, in decreto tuo: Cujus signum aliquod jam tum datum est cum mundum & ipsum hominem Deus condidit per τὸν Λόγον [*Verbum*], præsignificans eundem in Iesu auctorem fore novæ creationis & mundi melioris. Vide quæ ad caput i. Adde Apoc. v, 12, & seq.

6. Εφάνερωσά σε τὸ ὄνομα τοῖς ἀνθρώποις, *Manifestavi nomen tuum hominibus*] Proprietates tuas, Iustitiam, Potentiam, Bonitatem patefeci. Et hoc intellige cum effectu, id est, *illi me docente perceperunt*. Vide quæ diximus supra vi, 44. φανε-

ῥωσις [manifestatio] hæc est δειξις [ostensio] Hierocli.

ὅς δέδωκάς μοι, quos dedisti mihi] Iterum cum effectu; qui te trabente ad me venerunt & mei esse voluerunt, ut modò diximus. Agit autem hîc de iis qui jam reipsa crediderant, aget & de credituris.

ἐκ τῷ κόσμῳ de mundo] Sic suprâ xv, 19. ἐξελέξαμην ὑμᾶς ἐκ τῷ κόσμῳ [elegi vos de mundo]. Ex mundi universitate secretos dedisti mihi in peculium.

σοὶ ἦσαν, tui erant] Pietatis quodam affectu tui erant; ex te, ut suprâ viii, 47.

καὶ ἐμοὶ αὐτὰς δέδωκάς, & mihi eos dedisti] Operam dedisti ut in me crederent, me Dominum suum agnoscerent; eaque opera effectu suo non caruit.

καὶ τὸ λόγον σε τετηρήκασι. & sermonem tuum servaverunt] Patris sermonem vocat quem ipse Patris nomine annuntiavit. Hunc illi servaverunt, id est, cordi suo imprefferunt ac retinuerunt: non defecerunt perfidè, ut Iudas.

7. Νῦν ἐγνώκαν, Nunc cognoverunt] Iam nunc hoc credunt, eousque profecerunt. γινώσκειν [nosse] sæpe pro credere, ut suprâ vi, 69, & alibi.

ὅτι πάντα ὅσα δέδωκάς μοι, παρὰ σὲ εἰσι. quia omnia quæ dedisti mihi, abs te sunt] Videtur idem per idem dicere: sed sensus est, Omnia quæ eos docui à te sunt. Pro eo autem quod diceret quæ docui, modestè ad honorem Patris ait, quæ mihi dedisti docenda. Tu quidem scis te mihi dedisse, illi autem à te data crediderunt.

8. Ὅτι τὰ ῥήματα, Quia verba] Explicat quod dixerat, & ostendit rectè eos credidisse.

ἔλαβον, acceperunt] Amplexi sunt, ut suprâ i, 11, 12.

ἐγνώσαν ἀληθῶς, cognoverunt verè] Non fictè sed sincerè crediderunt. Sic ἐν ἀληθείᾳ ἐργάζεσθαι [in veritate operari] animo sincero servire, Ecclesiastici vii, 21. Sic & Luc. xx, 21, & alibi.

ὅτι παρὰ σὲ ἐξῆλθον. quia à te exivi] Me tuo mandatu apparuisse, ut antehac sæpe. Nam quod sequitur est hujus ἐπεξηγήσις [apertior explicatio].

9. Εγὼ περὶ αὐτῶν ἐρωτῶ. Ego pro eis rogo] Cum suos his titulis commendasset, ostendit non ingratis Deo esse debere quas pro talibus fundit preces.

καὶ περὶ τῷ κόσμῳ ἐρωτῶ, non pro mundo rogo] Oravit & pro mundo, ut resipisceret & veniam acciperet peccatorum, Luc. xxi, 34. Imò & mox ut credat, 21. Sed hæc quæ nunc orat, de protectione paterna, de Spiritu, de concordia, non nisi ad credentes pertinent. Et habet ἐμφασιν [efficaciam] hæc oppositio; quasi filius Regis oret patrem ut se exaudiat, non pro omnibus subditis, rebellibus non minùs quàm fidelibus orantem, sed pro iis qui reipsa ostenderunt quanti Regem facerent.

ὅτι σοὶ εἰσι. quia tui sunt] Etiam postquam eos mihi dedisti tui esse non desinunt. Hoc quoque ad commendandas preces est efficax.

10. Καὶ τὰ ἐμὰ πάντα σὰ ἐσι, καὶ τὰ σὰ ἐμὰ. Et mea omnia tua sunt, & tua mea sunt] Prius hoc καὶ [et] positum est pro nam. Causam reddit cur sibi dati non desinant ad Patrem pertinere, quia omnia inter ipsos sint communia, ut inter amicos solent,

maximè inter patrem & filium. Nam & quæ pater habet, habet in usum filii, & quæ filius habet simul cum ipso filio patri subjecta sunt. In Plautino Trinummio filius patri,

Nam quod tuum est meum est: omne meum est autem tuum.

καὶ δεδοξασμαι ἐν αὐτοῖς. & clarificatus sum in eis] Præteritum hoc est pro præsentè sive aoristo, nulla temporis definitione; quasi dicat, Etiam hoc nomine illi tibi commendati esse debent quòd ego illorum operâ & ministerio & inclaruerim & inclariturus sim ampliùs: itaque in ipsorum persona mea res vertitur.

11. Καὶ ἐτι εἰμι ἐν τῷ κόσμῳ, Et jam non sum in mundo] Nova commendandi causa, Quòd ipse ab eis discedat; ne videatur, ut suprâ dixit, relinquere eos orbos, xiv, 18. ἐτι pro ἐτι ἐτι, ut vertit Syrus, Deinceps non sum in mundo: & sum pro ero, quia proximè futurum erat.

καὶ ἔτοι ἐν τῷ κόσμῳ εἰσι, & hi in mundo sunt] Erunt post me. Hos relinquam in tantis fluctibus.

καὶ ἐγὼ πρὸς σε ἔρχομαι. & ego ad te venio] Επεξηγήσις [clarior explicatio] ejus quod præcesserat, non fore se in mundo; ut appareat mundi nomine universum hoc inferius intelligi, ut sæpe.

Πάτερ ἅγιε, Pater sancte] Solent Deo cognomina tribui accommodata ad id quod agitur. Sic Rom. xv, 5. & in Psalmis sæpe. Deus Sanctus dicitur quòd omnem malitiam abhorreat.

τήρησον αὐτὰς ἐν τῷ ὀνόματί σου, serva eos in nomine tuo] Custodi eos auxilio tuo in professione nominis tui, in cultu tuo. Sic ὄνομα [nomen] sumitur Actor. ix, 27. Apoc. ii, 3, & alibi.

ὅς δέδωκάς μοι, quos dedisti mihi] Cum effectu, ut suprâ 6.

ἵνα ᾧσιν ἐν, ut sint in illo] Vt in ea professione perseverantes idem testentur, & rem tantam consentientibus animis peragant, i Corinth. xv, 11. Gal. ii, 9.

καθὼς ἡμεῖς. sicut & nos] Sicut ego idem volui quod tu præceperas, Pater, & tu mea dicta probasti ac rata habuisti.

12. Ὅτε ἦμην, Cum essem] Anticipat tempus absentiae suæ.

ἐγὼ ἐτήρην αὐτὰς ἐν τῷ ὀνόματί σου. ego servabam eos in nomine tuo] Ego quotidianis præceptis & exemplo meo operam dedi ut in ea professione permanerent, & quidem satis feliciter; quod res hæcenus monstrat.

ὅς δέδωκάς μοι, ἐφύλαξα, quos dedisti mihi, custodivi] Etiam hanc curam gessi ne numerus collegii istius minueretur.

καὶ ἔδειξεν ἐξ αὐτῶν ἀπώλετο, & nemo ex eis periit] Nemo aut morte aut voluntaria defectione exemptus est huic numero testium. Vide infrâ xvi, 11, 9.

εἰ μὴ ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας. nisi filius perditionis] Excepto illo qui dignissimus erat ob suam perfidiam exitio, & qui proinde segregatus ab Apostolis pessimè peribit. υἱὸς ἀπωλείας [filius perditionis] dicitur hîc & ii Thess. ii, 3. non ex nuda Dei destinatione, sed ex merito, ut υἱὸς γεέννης [filius gehennæ], Matth. xxiii, 15. Sic filius mortis i i Sam. xii, 5. Sic ἐν τῇ ἀπωλείᾳ [gens perditionis] Ecclef. xv, 10.

ἵνα ἡ γραφή πληρωθῇ. *ut Scriptura impleatur*] Quo pereunte implebitur illa imprecatio quam David scripsit in eos qui pro benefactis mala rependunt, Psalm. LXIX. Vide Actorum I, 20. Dicitur enim *Scriptura impleri* quoties tale quid accidit quale ibi dictum est. De hoc sensu vocis ἵνα [ut] diximus aliquoties. Chrysostomus ad hunc locum, Ἰδιάζων ἔτι τῆς γραφῆς ἐστὶν ὁ τρόπος ὡς αἰτιολογίαν τιθέμενος τὰ ἐκ τῆς ἐκδόσεως συμβαίνοντα [Proprius hic est Scripturae loquendi modus, quod quæ ex eventu sequuntur ponat quasi causam antecedentium reddat].

13. Νῦν ᾧ πρὸς σε ἔρχομαι, καὶ ταῦτα λαλῶ ἐν τῷ κόσμῳ. *Nunc autem ad te venio, & hæc loquor in mundo*] Supple ὢν [existens]. & ἔρχομαι καὶ [venio &] pro ἔρχομενος [veniens]. *Nunc, cum abeundum mihi sit, hæc illis dico*, id est, illis audientibus precor. Nam omnino hæc dicta sunt οἰκονομικῶς [dispensative] ad salutem Apostolorum.

ἵνα ἔχωσι τὴν χαρὰν τὴν ἐμὴν πεπληρωμένην ἐν αὐτοῖς. *ut habeant gaudium meum impletum in semetipsis*] Χαρὰν τὴν ἐμὴν [gaudium meum] hîc intellige gaudium ex me, ut supra xv, 11. & ἀγάπην τὴν ἐμὴν [dilectionem meam] supra xv, 9. Sensus est, ut gaudium illud quod hætenus conceperunt ex mea præsentia ac cura pro ipsis non minuatur, imò crescat potius me absente, ubi meminerint harum precum, non dubitantes quin exauditus sim.

14. Εγὼ δέδωκα αὐτοῖς τὸν λόγον σου, *Ego dedi eis sermonem tuum*] Nova commendatio, quòd ob receptum Euangelium mundo exosi sint. Æquum autem est ut patrocínio ejus quis foveatur ob quem plurimas incurrit offensas. δέδωκα [dedi] rursus intellige, *ita ut ab ipsis receptus sit*, quod expressum fuerat supra 8.

καὶ ὁ κόσμος ἐμίσησεν αὐτὸς, *& mundus eos odio habuit*] Καὶ [et] id est, *ideo*, ob receptum eum sermonem.

ὅτι ἐκ εἰσὶν ἐκ τοῦ κόσμου, *quia non sunt de mundo*] Quia ex eo tempore desciverunt à secta mundi. Vide supra xv, 19.

καθὼς ἐγὼ ἐκ εἰμι ἐκ τοῦ κόσμου. *sicut & ego non sum de mundo*] Secuti meum exemplum, cujus vita à vita mundi alienissima est. Vide supra vii 11, 23.

15. Οὐκ ἐρωτῶ ἵνα ἄρῃς αὐτὸς ἐκ τοῦ κόσμου, *Non rogo ut tollas eos de mundo*] Ad explicationem præcedentium, ob Apostolos audientes. Quanquam mundi odiis scio fore objectos, *non tamen oro ut nunc excimantur è mundo*, è vita hac; quippe quorum opera adhuc usui esse debet.

ἀλλ' ἵνα τηρήσῃς αὐτὸς, *sed ut serves eos*] Singulari curâ atque tutelâ.

ἐκ τοῦ πονηροῦ. à malo] *Ab omni malitia mundana*. Nam ὁ κόσμος ὅλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται [mundus totus in maligno positus est], 1 Joh. v, 19. Sic τὸ πονηρὸν [mali] vocem sumi etiam in orationis Dominicæ formula ad Matthæum probabilius esse diximus.

16. Ἐκ τοῦ κόσμου ἐκ εἰσὶ, *De mundo non sunt*] Hoc repetit, ut significet eos jam animo alieno esse ab omni tali malitia, quanquam non extra infirmitatem.

17. Ἀγιάσον αὐτὸς ἐν τῇ ἀληθείᾳ σου. *Sanctifica eos in veritate tua*] Vitam eorum redde in dies puriorem, Apoc. xxi 1, 11. Confer quæ supra xii 1, 10. *In veritate tua*, id est, per tuam veritatem magis magis-

que impressam eorum animis per Spiritum, xvi 13. 1 Ep. 11, 20, 21. Non longè hinc abit Plutarchi illud libro De Iside, Θεότης ὁρεξίς ἐστὶν ἡ τῆς ἀληθείας, μάλιστα ᾧ τῆς περὶ θεῶν ἐφεσις, ὡς περ ἀνάληψιν ἱερῶν τὴν μάθησιν ἔχουσα καὶ τὴν ζήτησιν ἀγνείας τε πάσης καὶ νεωκορίας ἔργον ὁσιώτερον [Divinitatis appetitus est veri, sed ejus maxime quod ad deos pertinet desiderium, id quod discitur habens pro sacrorum perceptione & inquisitionem pro opere sancto supra omnem purificationem & templorum curam].

ὁ λόγος ὁ σὸς ἀλήθειά ἐστι. *Sermo tuus veritas est*] Sermo ille tuus à te mihi mandatus. Sermo Evangelii non falsus est, ut Pseudoprophetarum dicta, non falso admixtus, ut Phariseorum & Philosophorum dogmata, sed pura ac puta veritas. Supra vii 11, 31, 32, 40. xiv, 6.

18. Καθὼς ἐμὲ ἀπέστειλας εἰς τὸν κόσμον, καὶ γὰρ ἀπέστειλα αὐτὸς εἰς τὸν κόσμον. *Sicut tu me misisti in mundum, & ego misi eos in mundum*] Causa redditur cur hi supra alios auxilio Divino egeant, quia durum munus suscepturi sint legationis pro Christo, 11 Cor. v, 20. Ephes. vi, 20. ἀπέστειλα [misi] hîc est constitui mittere, quo sensu & vocem dandi usurpari aliquoties monuimus. Illud καθὼς [sicut] aliquam, non omnimodam congruentiam significat, in ipso scilicet dogmate quod erat prædicandum, non in auctoritate. Christus à Patre se missum passim in hoc libro prædicat, nec rarò in illo sensu docendi. Vide Esaiæ lxi, 1.

19. Καὶ ὑπὲρ αὐτῶν ἐγὼ ἀγιάζω ἐμαυτὸν, *Et pro eis ego sanctifico meipsum*] Repetit vocem ἀγιάζειν [sanctificandi] sensu paulum mutato. Nam ὑπὲρ ἀγιάζειν [sanctificare] inter cætera etiam valet προσφέρειν [offerre], & dicitur tum de victimis tum de aliis rebus quæ Deo consecrantur, Exod. xiii 1, 2. Levit. xxi 1, 2. Ecclesiastici xxxv, 8. Idem ergò hîc dicitur quod ad Hebr. ix, 14. ἐαυτὸν προσήνεγκε [seipsum obtulit]. Vide & x, 10. & 14. ὑπὲρ αὐτῶν [pro eis] hîc est ut magis confirmetur in ea fide qua sermonem meum amplexi sunt. Sic Ephes. i 11, 13. Coloss. i, 24.

ἵνα καὶ αὐτοὶ ὡσιν ἡγιασμένοι ἐν ἀληθείᾳ. *ut sint & ipsi sanctificati in veritate*] Hîc magis explicat finem illum inter cæteros eximium mortis Christi, nimirum ut eo exemplo Apostoli vitam suam reddant in dies puriorem, confirmati in veritate.

20. Οὐ περὶ τῶν ἐρωτῶ μόνον, *Non pro eis autem rogo tantum*] Quanquam pro Apostolis specialia quædam precatus est, ostendit tamen multa esse quæ cum aliis credentibus habeant communia, ut confirmationem in fide & caritate.

τῶν πισευόντων, *qui credunt*] Id est, *credent*. Pro futuro sumtum.

21. ἵνα πάντες ἐν ᾧσι, *Vt omnes unum sint*] *Vt sint uni* fide & caritate. Agit autem de primis Christianorum: de quibus vide Actor. iv, 32. Confer Rom. xii 1, 5. Ephes. iv, 3.

καθὼς σύ, Πάτερ, ἐν ἐμοί, καὶ γὰρ ἐν σοί, *sicut tu, Pater, in me, & ego in te*] Sicut nos conjunctis operis Evangelium promovemus. Vide supra x, 38. xiv, 10.

καὶ αὐτοὶ ἐν ἡμῖν ἐν ᾧσι. *& ipsi in nobis unum sint*] *En ἡμῖν* [in nobis], id est, *nobis obediendo*. Sic esse in Christo dicuntur qui ejus regulam sequuntur.

ἵνα ὁ κόσμος πιστεύσῃ ὅτι σύ με ἀπέστειλας, *ut credat mundus quia tu me misisti*] Vt cæteri illorum exemplo alliciantur ad fidem, admirantes summam illam constantiam in professione dogmatis & mutuam dilectionem. Vide quæ notavimus suprâ xi i i, 35. Idem autem est credere Iesum esse à Deo missum aut credere Euangelio.

22. Καὶ ἐγὼ τὴν δόξαν ἣν δέδωκάς μοι, *Et ego claritatem quam dedisti mihi*] Potestatem faciendi miracula, quæ gloria Christi dicitur, suprâ ii, ii. & gloria Dei, suprâ xi, 40. Exemplo suo, qui hanc illis potestatem dederit, commendat id quod Patrem rogaverat pro ipsorum sanctificatione. Solet enim οικονομικῶς [*dispensative*] quasi inter se & Patrem operas partiri.

δέδωκα αὐτοῖς *dedi eis*] *Constitui dare*, ut suprâ ἀπέστειλα [*misi*] 18.

ἵνα ὡσιν ἐν, *ut sint unum*] Vt eâ quoque ratione, nimirum per illum influxum, mihi connexi sint. Subaudio enim hic ἐν ἐμοί, *idem mecum*.

καθὼς ἡμεῖς ἐν ἐσμεν. *sicut nos unum sumus*] Per Divinam illam vim quam à te habeo. Vide suprâ x, 38.

23. Εγὼ ἐν αὐτοῖς, καὶ σὺ ἐν ἐμοί, *Ego in eis, & tu in me*] Explicatio est ejus quod præcessit: & repetendum ἵνα ὦ [*ut sim*] & καὶ [*&*] pro καθὼς [*sicut*], quod positum est infrâ.

ἵνα ὡς τετελειωμένοι εἰς ἐν, *ut sint consummati in unum*] Id est, ἵνα ὡς τετελειωμένοι ἐν τῇ ἀγάπῃ, [*ut sint perfecti in dilectione*] ut loquitur hic idem i Epistolâ iv, 18. ut illa dona communia ad causam communem conferant. Vide Hebr. xi i, 23. xi, 40.

ἵνα ὁ κόσμος γινώσκῃ ὅτι σύ με ἀπέστειλας, *ut cognoscat mundus quia tu me misisti*] Visis signis illis, quemadmodum suprâ concordia Apostolorum eundem tribuerat effectum, 21.

καὶ ἠγάπησας αὐτούς, *& dilexisti eos*] Quandoquidem tuâ voluntate ipsis ea potestas concessa est, nec aliter concedi potuit.

καθὼς ἐμε ἠγάπησας. *sicut & me dilexisti*] Quod inter cætera ostenderas datâ mihi illâ Divinâ miraculorum edendorum potestate. Vide quæ suprâ ii i, 35. x, 42.

24. Πάτερ, ἃς δέδωκάς μοι, *Pater, quos dedisti mihi*] Cum effectum, *ita ut tradiderint se mihi*. Hoc non pro Apostolis tantum precatur sed pro omnibus credentibus, ut suprâ 20.

Θέλω, *volo*] *Velim*, ut Marci vi, 25. x, 35. Matthæi xi i, 38.

ἵνα ὅπου εἰμι ἐγὼ, *ut ubi sum ego*] Id est, *ubi futurus sum*; in cælo supremo. Suprâ vi i, 34. xi i, 26. ii Tim. ii, 12.

καὶ αὐτοὶ ὡς με ἐμὸν, *& illi sint mecum*] Post resurrectionem, sicut ego.

ἵνα θεωρῶσι τὴν δόξαν τὴν ἐμὴν, *ut videant claritatem meam*] *Vt coram spectent quo me honore affeceris*. Est enim pars quædam beatitudinis amicos habere ejus conscios ac testes.

ἣν δέδωκάς μοι, *quam dedisti mihi*] *Quam constituisti mihi dare*.

ὅτι ἠγάπησας με πρὸ καταβολῆς κόσμου. *quia dilexisti me ante constitutionem mundi*] Vide suprâ 5. & Matthæi xxv, 34.

25. Πάτερ δίκαιε, *Pater iuste*] Compellat Deum hoc nomine quia æquitati ejus sit conveniens præmiis afficere eos qui mundo relicto ipsum coluerunt.

καὶ ὁ κόσμος σε ἔγνω, *mundus te non cognovit*] Cohæret sententia cum præcedentibus: ὅτι ἠγάπησας [*quia dilexisti*]. Itaque non est interstingendum completè post κόσμος [*mundi*]. *Magna hominum pars non ostendit factis te sibi esse notum*. Agitur enim hic de cognitione activa, i Epist. ii, 4. & iv, 8.

ἐγὼ δέ σε ἔγνων, *ego autem te cognovi*] Ostendi dogmate meo.

καὶ ἔτοι ἐγνώσαν ὅτι σύ με ἀπέστειλας. *& hi cognoverunt quia tu me misisti*] Factis ostenderunt se id credere.

26. Καὶ ἐγνώρισά αὐτοῖς τὸ ὄνομά σε, *Et notum feci eis nomen tuum*] Proprietates tuas, ut suprâ 6.

καὶ γνωρίσω. *& notum faciam*] Magis in colloquiis post resurrectionem, Lucæ xx iv, 45. Actor. i, 3.

ἵνα ἡ ἀγάπη ἣν ἠγάπησάς με ἐν αὐτοῖς ᾗ, *ut dilectio quâ dilexisti me in ipsis sit*] Id est, ut eos tam bene institutos de te ames sicut me amas. Sic i Epist. iv, 9. ἡ ἀγάπη τῆ Θεοῦ ἐν ἡμῖν [*dilectio Dei in nobis*] est erga nos, quâ nos prosequitur.

καὶ ἐγὼ ἐν αὐτοῖς. *& ego in ipsis*] Vt mea dogmata & exemplum vitæ tam bene inculcata magis magisque hæreant eorum mentibus, Galat. iv, 19. & suprâ xiv, 33.

C A P V T XVIII.

1. **Ε**ξῆλθε, *Egressus*] Extra Urbem, cujus portæ etiam noctu patebant altâ pace, præsertim festis diebus, cum tantæ multitudini locus ad quietem intra Urbem non esset.

πέραν τῆ χειμάρρος, *trans torrentem*] Ad eum locum quâ pedibus transitur, ut hic Syrus.

τῶν κέδρων, *cedrorum*] Ita hic Græci omnes codices: nec aliter in Græca versione ii Sam. xv, 23.

1 Reg. ii, 37. Alibi ut ii Reg. xxi i, 4, sine articulo κέδρων [*cedrorum*], sed ita ut appellativum esse appareat, cum alioqui Hebræa nomina scribantur cum accentu in ultima. Accedit quod Iosephus belli Iudaici sexto & alibi vallem adsitam κεδρώναι [*cedronem*], id est, *locum cedris consitum* vocat, quomodo montem Oliveti ἐλαιῶνα [*olivetum*], & sicut Græci dicunt δαφνώνα, πλατάνωνα [*daphnōna, platanōna*], & alia ad eam formam; ita ut dubitari non debeat qui cedris consiti fuerint margines hujus torrentis. Nec movere quenquam debet quod nonnulli monuerunt Cedros Hebræis dici ארזים [*arazim*]. Multa enim sunt Cedri ita generaliter dictæ genera, & inter ea unum unde nomen Græcum fluxit קדרון [*cedron*], quod exstat Gen. vi, in Chaldaica versione: quod Rabbini Nathan & Iosua Karchel extulerunt קדרונה [*cedrona*]. Hebræis ergo dicitur Torrens Cedri, Græcis eodem significatu χειμάρρος τῶν κέδρων [*torrens cedrorum*], quia in his collectivis singulare sumitur pro plurali, ut vidimus suprâ xv, 16. Solet autem Iohannes ubi nomina propria exprimit ad significationem aliquam aut historiam alludere, ut hic ad eam quâ David, typus in plerisque Christi, à filio suo bello

petitus

petitus Vrbe migrans eundem torrentem transiit, bonis tam indignam ejus calamitatem lacrymantibus, 11 Samuel. xv, 23. Sicut perfidus Achitophel Iudæ, ita Absalomus ingratus & rebellis filius populi Iudaici gessit imaginem.

ὅπου ἦν κῆπος, ubi erat hortus] Pars villæ Gethsemani. Vide Matthæi xxvi, 36.

2. ὅτι πολλάκις συνήχθη ὁ ἰησοῦς ἐκεῖ, quia frequenter Iesus convenerat illuc] Solebat Iesus semper precandi causâ loca sola quærere. His verò festis diebus semper ibi pernoctare solitus erat, Luc. xxi, 37. xxii, 39. Ostendit & hoc factò Christus se inimicos non fugere, sed locum & tempus eligere opportuna Patris suoque consilio. In loco Orationis quàm in loco Cœnæ capi maluit, & nocte, ut ostenderetur hostium formido qui die illum aggredi ausi non erant.

3. τὴν σπεῖραν, cohortem] Illam quæ Paschatis diebus à Præsede dari solebat Senatoribus ad servandam Urbis & Templi quietem. Vide quæ ad Matth. xxvi, 47. Hujus cohortis Præfectus χιλιάρχος [præpositus mille hominibus] mox vocatur 12. Neque tamen necesse est totam cohortem adfuisse, sed ejus partem.

καὶ ἐκ τῶν ἀρχιερέων καὶ φαρισαίων ὑπηρέτας, & ἀπὸ Pontificibus & Phariseis ministros] Ex [a], id est, ab ipsis datos. Pontificum & Phariseorum nomine iterum Senatum describit, quòd illi ob privata studia maximè Iesu adversarentur. ὑπηρεταὶ [ministri] de quibus dicto Matthæi loco. Aderat his ministris ὁ γρατηγός [Prætor templi], ut ibidem notatum.

μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων, cum laternis & facibus] Ostendit Evangelista quanto ardore Christum quæsierint & metuerint ne elaberetur, qui plenâ Lunâ tamen & faces & laternas attulerint, ut omnes latebras perreptarent.

καὶ ὅπλων, & armis] Hoc arguit eam quam modò notavimus formidinem.

4. εἰδὼς πάντα τὰ ἐρχόμενα ἐπ' αὐτόν, sciens omnia quæ ventura erant super eum] Et hoc & sequentia diligenter annotat Evangelista ut ostendat Christum non impotentia sed voluntate suapte in manus venisse inimicorum.

ἐξελθὼν εἶπεν αὐτοῖς, τίνα ζητεῖτε; processit & dixit eis, Quem quæritis? Vltro prodit & se offert. Simile de Elisæo Iosephus viii, 2.

5. ἀπεκρίθησαν αὐτῷ ἰησοῦς τὸ Ναζαρεθ. Respondunt ei: Iesum Nazarenum] Tantâ luce agnoscere eum non potuerunt, παλαχθέντες ἐν ἀόρασίᾳ [perculsi cecitate], ut olim Sodomæ cives Genes. xix, 11. in quo prælagium fuit urbis non dissimilem in modum perituræ.

6. ἐγὼ εἰμι, ego sum] Ego is sum, ut alibi hanc locutionem exposuimus.

ἀπῆλθον εἰς τὰ ὀπίσω, καὶ ἔπεσον χαμαί. abierunt retrorsum, & ceciderunt in terram] Evenit illis κατὰ πόδας [verbotenius] quod David adversus inimicos suos à Deo precatur Psalm. xxxv, 4. ἀποσφαφείσαν εἰς τὰ ὀπίσω [vertantur retro], ut ibi habet Græca versio. Sic & Esaias xxvi, 11, 13. πέσωσιν ὀπίσω [cadant retrorsum]. Videtur autem hic graphicè exprimi Iesu potentia, quasi solo halitu suos inimicos difflasset, quod Deo tribuitur, Iob iv, 19. Vide & Dan. x, 9.

7. Πάλιν ἔν αὐτοῖς ἐρώτησε, Iterum ergo interrogavit eos] Cum isto miraculo moniti nondum resipiscerent. Magnæ contumaciæ character.

8. εἰ ἂν ἐμὲ ζητεῖτε, ἀφετε τὰς ὑπάγειν. si ergo me quæritis, finite vos abire] Boni Regis specimen, non pro se sed pro suis solliciti: qua & ipsa in re David ejus typum gessit, 1 Paralip. xxi, 17. Et potentiam suam ostendit, qui hoc quasi jure suo imperat.

9. ἵνα πληρωθῇ ὁ λόγος ὃν εἶπεν, Vt impleretur sermo, quem dixit] Hic manifestum est quòd sæpe diximus, talibus dictorum citationibus appositum ἵνα ἐκβατικόν [ut eventus significativum], ut & infra xix, 24.

ὅτι ἔς δέδωκάς μοι ἐκ ἀπώλεσα ἐξ αὐτῶν ἑδέναι. quia quos dedisti mihi non perdidisti ex eis quenquam] Απώλεσα [perdidi] hic ut ἀπολέσω [perdam] supra vi, 39. est sibi perire; quomodo sæpe interpretanda sunt ea quæ habent formam Hiphil apud Hebræos, quâ formâ hic Syrus utitur: nam verba quæ hic repetuntur supra sic habent, καὶ ἑδείς ἐξ αὐτῶν ἀπώλετο [et nemo ex eis periit], xvii, 12. Voluit Christus, ut ibi diximus, singulari quadam cura præstare, ne duodenario testium suorum numero præter unum impurissimum quisquam subduceretur: ut cæteri omnes acciperent promissum Spiritum & munus suum cum fructu auspicarentur, viderentque incrementa Regni Messiae.

10. ἔχων μάχαιραν, habens gladium] Pro more peregrinantium in iis locis. Diximus ad Luc. xxi, 38. Cætera vide ad Matthæum.

ἦν δ' ὄνομα τῷ δέλῳ Μάλχος. erat autem nomen servo Malchus] Nomen frequens apud Syros: quomodo & patrio sermone vocabatur Philosophus is qui se Græcè Porphyrium dixit. Etiam Arabes usurpant, ut apud Iosephum apparet.

11. εἰς τὴν θήκην. in vaginam] Vide ad Matthæum.

τὸ ποτήριον ὃ δέδωκέ μοι ὁ πατήρ, calicem quem dedit mihi Pater] Vide de hac locutione ad Matthæum xx, 22.

καὶ μὴ πῖω αὐτό; non bibam illum]? Vin' tu prohibere quòd minùs impleam quod Patri placet? Vide locum non dissimilem Matth. xvi, 23.

12. καὶ ὁ χιλιάρχος, & Tribunus] Veritas optimè Præfectus cohortis: ita enim Latini vocant quem Græci Latinæ historiæ Scriptores χιλιάρχον [præpositum mille hominibus], ut & Lucas in Actis sæpius. Tribunus verò plerunque est qui toti legionis præest. Erant & inter Iudæos χιλιάρχοι [præpositi mille hominibus], Numeror. xxxi, 14. & seqq. 1 Sam. xviii, 13. 1 Paral. xii, 20. Sed hic de eo agitur qui Romanam cohortem ducebat. Ideo appositè sequitur καὶ οἱ ὑπηρέται τῶν Ἰουδαίων [et ministri Iudeorum].

καὶ ἔδησαν αὐτόν. & ligaverunt eum] Ab Iuda moniti ut cum magna circumspeditione eum ducerent, quod solitus esset interdum è turba inconspicuus elabi. Vide Marc. xiv, 44.

13. Καὶ ἀπήγαγον αὐτόν πρὸς Ἀνναν πρῶτον. Et adduxerunt eum ad Annam primum] Quòd ejus domus in proximo esset, & quia is magnæ erat apud genus Cajapham auctoritatis, ex ipso discere voluerunt

runt quoniam & quomodo ducendus esset Iesus. Vide quæ infra dicemus 24.

ἦν γὰρ πινθερός τῆς Καϊάφας, erat enim socer Cajaphæ] Provecior ætate, affinitate junctus, & cujus gratiâ Cajaphas Pontificatum acceperat.

ὅς ἦν ἀρχιερεὺς τῆς ἐνιαυτῆς ἐκείνης. qui erat Pontifex anni illius] Quare quoties infra ἀρχιερεὺς [Pontifex] simpliciter dicitur, Cajaphas est intelligendus, ut & apud Matthæum aliosque Scriptores. Cur additum sit ejus anni, dictum supra xi, 49. Et cum modò dixisset primum ductum ad Annam, tacite satis indicavit inde ductum ad Cajapham. Quod cum quidam deesse putarent textui addiderunt, ut ex Cyrillo discimus, contra omnes qui nunc exstant codices & interpretes. Adde quod satis hoc dictum intelligitur infra 15. Tum verò codex quo usus est Cyrillus alia quoque habebat afficta, ut infra xix, 30.

14. Ἦν γὰρ Καϊάφας ὁ συμβελεύσας, Erat autem Cajaphas qui consilium dederat] In memoriam reducit dictum hujus Cajaphæ memoratum capite xi. ut inde intelligatur quanto ille odio in Christum incensus fuerit, ut qui nullâ aliâ prolatâ causâ, prætextu utilitatis publicæ, & quidem imaginario, interficiendum eum pro sententia ausus esset dicere. Pertinet autem hoc ad elevandam judicii in Christum habiti auctoritatem.

15. Καὶ ὁ ἄλλος μαθητής. Et alius discipulus] Certum est & in aliis & in his libris sæpe abundare articulum, quem sensum & hic secutus est Syrus, vertens, Unus ex discipulis aliis. Et sanè non est probabile aut ipsum Iohannem hic intelligi (cur enim Galilæus cum esset minùs interrogaretur ab adstantibus quàm Petrus?) aut aliquem ex Duodecim, sed alium quendam Hierosolymitanum, non æquè manifestum fautorem Iesu: quales multi erant in Vrbe, ut supra didicimus xi, 42. Valde mihi se probat conjectura existimantium hunc esse eum in cujus domo Christus cœnauerat, ob id quod legitur Matth. xxvi, 18.

ἦν γνωστὸς τῷ ἀρχιερεῖ, erat notus Pontifici] Quippe civis ejus urbis, non Galilæus.

16. τῇ θυρωρῷ, ostiariæ] Mos erat Hebræis etiam feminis uti janitricibus: 11 Sam. iv, 6. in Græco ἡ θυρωρὸς τῆς οἴκου ἐκάθαίρε πύρας [ostiaria domus purgans triticum].

καὶ εἰσήγαγε τὸν Πέτρον. & introduxit Petrum] Ipsa janitrix. Est enim sensus concisus. Dixit ille janitrici ut intrare pateretur Petrum; quod illa fecit.

17. Μὴ καὶ σὺ, Nonne & tu] Affirmantis apud Hebræos. Vide quæ apud Matthæum.

18. οἱ δούλοι, servi] Privata domus servitia.

καὶ οἱ ὑπηρέται, & ministri] Ministri publici.

ἀνθρακίαν πεποιηκότες, cum fecissent struem carbonum] Struem carbonum ad excitandum ignem luculentum. Vide Marcum.

ψυχὴ ἦν, frigus erat] Vt nocte primi veris.

ἑστὼς, stans] Interdum stans, interdum sedens, incertus quid ageret, quem habitum præferret.

19. περὶ τῶν μαθητῶν αὐτῆς, de discipulis suis] Cur discipulos colligeret, & nominatim duodecim primæ admissio.

καὶ περὶ τῆς διδασχῆς αὐτῆς. & de doctrina ejus] Quænam ea esset; tacite indicans esse factiosam & seditiosam.

20. Εγὼ παρρησίᾳ ἐλάλησα τῷ κόσμῳ. Ego palam locutus sum mundo] Παρρησίᾳ est palam, ut supra aliquoties. Palam, inquit, coram omnibus qui audire vellent docui: quod non faciunt seditionum concitatores.

πάντοτε ἐδίδαξα, semper docui] Quoties ulla se dedit occasio.

ὅπῃ πάντες οἱ Ἰουδαῖοι, quò omnes Iudæi] Vulgò & hic est πάντοτε [semper], repetitum, ni fallor, ex loco superiore. At πάντες [omnes] legerunt Syrus, Arabs, Latinus.

καὶ ἐν κρυπτῷ ἐλάλησα ἑδέν. & in occulto locutus sum nihil] Id est, nihil studui celare: non aliud domi docui quàm in publico: quod signum est magnæ fiducia.

21. Τί με ἐπερωτᾷς; Quid me interrogas] Quasi dicat, Iam Synagogâ movistis qui mihi credunt, jam me decrevistis capiendum, & nondum inquisivistis in mea dogmata, sed nunc demum ex me ea vultis discere? Quis hic mos agendi?

ἐπερωτήσον τὰς ἀκηκοῦτας, interroga eos qui audierunt] Hoc jubet Lex, à testibus incipi; præsertim ubi multi suppetunt, ut hic. Audierant eum toties Pharisei.

Ἰδε, ἔτοι οἵδασιν ὃ εἶπον ἐγώ. Ecce hi sciunt quæ dixerim ego] Ipsi vestri satellites satis norunt qualia docuerim; scitis quid vobis retulerint. Vide vii, 46.

22. εἰς τὸ ὑπηρετῶν, unus ministrorum] Metuens ne & ipse pro fautore rei haberetur.

ράπισμα, alapam] Vide quæ ad Matth. xxvi, 67. Percussit super maxillam Syrus hic. Sic solent facere qui tyrannis adulantur. Vide historiam 1 Reg. xxi, 24. ubi est similiter in Hebræo Percussit super maxillam; ραπιοθεῖς [alapis cæsus] ait eo loco Iosephus.

Οὕτως ἀποκρίνη τῷ ἀρχιερεῖ; Sic respondes Pontifici] Vt ille Actor. xxi, 4. qui Paulo dicebat, τὸν ἀρχιερέα τῆς Θεᾶς λοιδορεῖς; [Pontifici Dei maledicis]? Debetur quidem Magistratibus reverentia, sed non quæ reis se tuendi libertatem tollat.

23. Εἰ κακῶς ἐλάλησα, Si maledixi] Si quid dixi contumeliosius in Pontificem. Sic ἐκ ἐρεῖς κακῶς [non maledices] Actor. xxi, 5. ut & in Græco Exodi xxi, 28.

μαρτύρησον περὶ τῆς κακῆς. testimonium perhibe de malo] Ostende me in legem illam Exodi peccasse. Μαρτυρεῖν [testimonium perhibere] est palam dicere, ut supra xii, 21. Fidenter hoc dicere poterat Dominus qui defendit se quidem, quod licebat & decebat, sed λοιδορεῖμεν ἐκ ἀντελοιδορεῖ, πάλιν ἐκ ἡπίειδ [cum malediceretur non remaledicebat, cum pateretur non comminabatur].

εἰ γὰρ καλῶς, τί με δέρεῖς; si autem bene, quid me cædis]? Qui in æquorum Iudicum sunt potestate, iidem & in eorum tutela sunt contra vim omnem extra iudicium, & à ministris Iudicum in hoc defendi, non violari debent. Et quæ mox sequuntur de Pilati cognitione tacite ostendunt, ut & Acta Apostolorum sæpe, Romanos Iudæis fuisse æquiores, ac proinde iusto Dei iudicio accidisse ut Romanis parerent.

24. *Ἀπέστειλεν αὐτὸν, Misit ipsum,*] sive miserat. Οὐν [ergo] abest a plerisque codicibus, & rectius, ut opinor. Sed ut nodum solvas qui hic necti solet, *ἀπέστειλεν* verte miserat, ut *ἔδωκεν* Matth. xiv, 3. *vinxerat*: ubi & alia attulimus exempla. Sic *ἐκράτησε* [tenuerat] Marci vi, 17. Sic & paulò infra *ἡ ἀπὸκοψὲ ὁ Πέτρος τὸ ὠτίον*, ubi Latinus rectè, *cujus absciderat Petrus auriculam*. Cur autem hoc quod antè suo loco omiserat Iohannes hic inseruerit, ita demum intelligemus, si accentum *ἐμφάσεως* [efficaciæ] indicem posuerimus non in voce *ἀπέστειλεν* [miserat] sed in voce *δεδεμένον* [vinctum]. Narraturus enim Iohannes secundum Petri lapsum, causam præmittit, quòd Petrus jam Iesum videret manere vinctum: quòd Iohannes obiter notat factum fuisse ipsius Annæ iussu, gravi in reum præiudicio, cum ante id tempus satellitum imprudentiæ id potuisset adscribi. Hoc igitur Petro omnem spem æquæ cognitionis ademit.

25. *ἑστὼς, stans*] Vide quæ suprâ 18.

26. *Οὐκ ἐγὼ σε εἶδον ἐν τῷ κήπῳ, Nonne ego te vidi in horto*] Vt modò secundi ita nunc tertii lapsus causa affertur, quòd valde sentiret se premi memoratone horti, & metueret ne violatæ potestatis reus ageretur.

28. *Ἀγασιν, Adducunt*] Impersonaliter, id est, *ducitur Iesus*. Circumducitur per multa tribunalia, quò magis innocentia ejus innotescat.

ἀπὸ τοῦ Καϊάφα, à Caiapha] Ab ejus ædibus. Sic Marc. 13, *ἀπὸ τοῦ ἀρχισυναγώγῃς* [ab Archisynagogo]. Vide suprâ xv, 26.

εἰς τὸ πραιτώριον. in prætorium] Vide Matth. xxvii, 27.

ἦν δὲ πρωία, erat autem mane] Ne hoc quidem frustra additum. Ostenditur enim summa Senatorum festinatio. Iudicari solebat post nonam. Ante id tempus volebant peragi iudicium, ne imminente Sabbato aliquid accideret quò reus elaboreretur.

ἐκ εἰσῆλθόν εἰς τὸ πραιτώριον ἵνα μὴ μιανθῶσι, non introierunt in prætorium ut non contaminarentur] Cum non possent omne cum alienigenis colloquium vitare, ita rem temperaverant, ut diebus sacris & præparatoriis ad sacra, eos privatim accedere non liceret, sed publicè, si quod urgeret negotium, alloqui eos possent. Petrus quoque in Actis Apostolicis à Cornelio missos primum pro foribus alloquitur, nec in ædes introducit nisi cognito eos esse de quibus à Deo erat præmonitus, Act. x, 21, 22, 23. Alii verò existimant ideò Iudæos prætorium non ingressos ne damnationis participes viderentur: nam statim à damnatione sacris vesci non licebat, ut notatum Maimonidæ.

ἀλλ' ἵνα φάγωσι τὸ πάσχα. sed ut manducarent Pascha] Scilicet impolluti, salvâ religione; & nota τὸ πάσχα [Pascha] ad ea quæ diximus Matth. xxvi, 2, & 17.

29. *Ἐξῆλθεν ὁ Πιλάτος πρὸς αὐτούς, Exiit ergo Pilatus ad eos foras*] Non tam superstitiosus ut illi, sed æqui observantior, & hōc melior. Omnia enim hæc suum habent momentum. Exiit autem in stadium ubi tribunal ponere solebat.

τίνα κατηγορίαν φέρετε, quam accusationem assertis]

Κατηγορίαν [accusationem] vocat crimen. Quod crimen assertis quod vos alieno tempore huc adigit?

30. *Εἰ μὴ ἦν ἔτι κακοποιός, ἐκ ἧν σοι παρεδώκαμεν αὐτόν. Si non esset hic malefactor, non tibi tradidissemus eum*] Vide iniquitatem. Quod probationibus deerat, id suppleri volunt sua auctoritate. Simul, ut credibile est, aliqua attulerunt de Sabbato, & similia.

31. *Λάβετε αὐτὸν ὑμεῖς, καὶ κατὰ τὸ νόμον ὑμῶν κρίνετε αὐτόν. Accipite eum vos, & secundum legem vestram iudicate eum*] Loro cædite: nam hucusque potestas illis salva permanerat post Iudæam in provinciam redactam. Vide Matth. x, 17. 11 Cor. xi, 24.

ἡμῖν ἐκ ἔξουσις ἀποκτεῖναι ἑδένα. nobis non licet interficere quenquam] Tacitè innuunt Iesum tantorum criminum teneri ut omnino morte luenda sint: Id autem non erat ipsorum potestatis. Nam si qui aliquando à Iudæis sunt interfecti, id factum est motu populari, quanquam interdum præiudicium quoddam præcesserat Senatūs eos reos declarantis. Vide quæ ad Matth. v, 22.

32. *Ἰνα, Vt*] Ita factum est ut impleretur quod Iesus dixerat.

σημαίνων ποίῳ θανάτῳ ἡμελλεν ἀποθνήσκειν. significans qua morte esset moriturus] Non seditione populari, sed (quod pejus erat) sententiâ hominis Gentilis quem ipsi abominabantur, sed sententiâ à Iudæis extortâ. Vide Matth. xx, 19. & xxvi, 45. Ipsum supplicii genus quo se afficiendum Christus indicaverat suprâ 111, 14. xii, 32, Romanum non Iudaicum.

33. *Εἰσῆλθεν ἔν εἰς τὸ πραιτώριον πάλιν, Introiit ergo in prætorium iterum*] Πάλιν [iterum] hic non ad actum intrandi refertur (is enim repetitus non est) sed ad locum ubi fuerat antequam exiret. Simile loquendi genus habuimus suprâ vi, 15. x, 17. Syrus quòd abundaret hæc particula, eam omisit. Intravit autem in prætorium Pilatus ut reum liberius interrogaret.

σύ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων; tu es Rex Iudæorum?] Nam delegati à Synedrio hōc præcipuè crimine eum oneraverant: quòd alii Evangelistæ narrant. Tunc, inquit, *es Rex ille quem Iudæi jampridem venturum sibi pollicentur? aut eum te esse prædicās?*

34. *Ἀφ' ἐαυτοῦ σύ τῷτο λέγεις, ἢ ἄλλοι σοι εἶπον περὶ ἐμοῦ; A teipso hoc dicis, an alii dixerunt tibi de me?*] Tot jam annis Præsidem agis, & Imperii Romani majestatem non negligenter tutaris, compertumne tibi est aliquid quod me Imperii turbati suspectum faceret? Quòd si tibi nihil tale compertum est, sed alii hoc suggererunt, vide ne vocis ambiguo fallaris. Ita prudenter ex Præside id vult elicere quòd ipsi ad ulteriorem responsionem viam paret.

35. *Μήτι ἐγὼ Ἰουδαῖός εἰμι; Numquid ego Iudæus sum?*] Egone scire possim quid Iudæi ex suis libris sperent, aut sibi promittant?

τὸ ἔθνός σου, gens tua] Populares tui, ut hic Syrus.

καὶ οἱ ἀρχιερεῖς παρέδωκαν σε ἐμοί. & Pontifices tradiderunt te mihi] Expositio ejus quòd præcesserat, Imo ipsi Pontifices, proceres populi, istarum rerum

intelligentes, *te huc adduxerunt* à se præjudicatum.

τί ἐποίησας; *quid fecisti?*] Quo facto eos tam graviter offendisti? Hoc quoque Christo occasionem dat respondendi.

36. Ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ ἐκ ἐστὶν ἐκ τῆ κόσμος τῆς τῆς. *Regnum meum non est de hoc mundo*] Regnum à Prophetis promissum, quod mihi vindico, statum Imperii Romani non lædit; non est enim indolis mundanæ: quo ferme sensu illa locutio ἐκ τῆ κόσμος [*de mundo*] & suprâ usurpata est v. 111, 23. xv, 19. Hoc interest, quod ibi de moribus vitiosis mundi agitur, hic de potestate illa quâ ubique utuntur qui Reges appellantur sensu vulgari. Idem mox dicit ἐντεῦθεν [*hinc*]. Narrantur apud Eusebium Iesu cognati rogati de ipsius Regno respondisse Domitiano, ὡς ἡ αὐτῆς βασιλεία καὶ κοσμικὴ μὲν ἐστὶ ἐπίγειος, ἐπεράνιος δὲ καὶ ἀγγελικὴ τυγχάνει [*regnum ipsius non esse mundanum aut terrestre, sed cæleste & angelicum*].

οἱ ὑπηρέται αὐτοῦ οἱ ἐμοὶ ἡγωνίζοντο, *ministri mei utique decertassent*] Si tale Regnum affectassem, quale cavere ad te pertinet, collegissem mihi stipatores armatos, ut solent qui talia conantur. Nunc paucos habui discipulos, & plerosque inermes; quid ad tantam vim inimicorum? & hos ipsos pugnare vetui.

ἵνα μὴ παραδοθῶ τοῖς Ἰουδαίοις. *ut non traderer Iudæis*] Hortatus essem meos, ut Imperatores solent, ut pro me fortiter dimicarent, ne in potestatem venirem inimicorum: quo sensu παραδέναι [*tradere*] usurpatur Matth. iv, 12.

37. Οὐκ ἔνν βασιλεὺς εἶσὺ; *Ergo Rex es tu?*] **ΣΥΡΟΣ** Syrus, id est, *ergo*. Quandoquidem distinguis de Regno, aliquod ergo Regnum tibi vindicas?

Σὺ λέγεις, *Tu dicis*] Rectè dicis: Hebraïsmus. Rex sum certo sensu. Interrogatio Pilati tacitè hoc ponebat. Noluit Christus simpliciter à se abdicare Regis titulum, ne videretur præclara illa de venturo Rege vaticinia à se alienare. Hæc est illa καλὴ ὁμολογία [*bona confessio*], 1 Timoth. vi, 13.

ἐγὼ εἰς τῆτο γεγέννημαι, *ego in hoc natus sum*] Solent qui regnum sibi vindicant dicere se cum eo jure natos: Christus quoque se ostendit natum in hoc ut regnaret, Lucæ i, 32.

καὶ εἰς τῆτο ἐλθὼν εἰς τὸν κόσμον, *& ad hoc veni in mundum*] In hoc me ostendi & notum feci hominibus, suprâ 111, 17, 19. ix, 39. xi, 27.

ἵνα μαρτυρήσω τῇ ἀληθείᾳ. *ut testimonium perhibeam veritati*] Subaudi, *& in hoc ipso situm est Regnum meum*. non est coactivum, sed persuasivum. De locutione vide v, 33.

πᾶς ὁ ὢν ἐκ τῆς ἀληθείας, *omnis qui est ex veritate*] Qui ingenio sunt veri amante. Sic Roman. ii, 8. τοῖς ἐξ ἐριθείας, [*iis qui sunt ex contentione*] his qui ingenio sunt contentioso. Vide & suprâ v. 111, 47.

ἀκούει μὲν τῆς φωνῆς. *audit vocem meam*] Hi mihi tanquam Regi sua sponte, vi nulla coacti, obediunt. Vide suprâ x. Ex contrario dat intelligi homines falsi amantes (quales erant Iudæi, suprâ v. 111, 49.) alieno à se esse animo; neque mirum si à talibus accusetur, cum veritas apud tales odium pariat.

38. Λέγει αὐτῷ ὁ Πιλάτος, *τί ἐστὶν ἀλήθεια*; *Dicit ei Pilatus: Quid est veritas?*] Ex Iesu responso Pila-

tus concepit Regnum quod Iesus sibi tribueret non magis Imperio Romano obesse quàm id quod Stoici Sapienti suo tribuunt. Obiter autem quærit, cuius generis sit illa veritas cuius se Magistrum profiteatur; sed ita ut non instet, quasi de re ad Iudicis officium nihil pertinente.

πρὸς τοὺς Ἰουδαίους, *ad Iudæos*] Ad Pontifices, adstante corona populi.

ἐγὼ εἰς ἐμεῖαν αἰτίαν ἐυρίσκω ἐν αὐτῷ. *ego nullam invenio in eo causam*] Αἰτία [*causa*] hic, ut sæpe apud Græcos, est crimen. Sic & infrâ xix, 4, & 6. Sic αἰτία θανάτου [*causa mortis*] Actor. xiii, 28. crimen capitale. Sensus est ferme similis ei qui Gallioni tribuitur Actorum xviii, 15. Video quidem aliquid esse inter vos controversiæ, sed ejus generis quæ in disputationibus versetur, quæ non sit forensis cognitionis: non est hic ἀδίκημα ἢ ῥαδιέργημα [*injustitia aut falsimonia*].

39. Ἐστὶ συνήθεια ὑμῶν, *Est autem consuetudo vobis*] *Consuetudo in vestri gratiam introducta*. Vide quæ ad Matthæum.

τὸν βασιλέα τῶν Ἰουδαίων; *Regem Iudæorum?*] Contemtim; quasi dicat, Si qui vestrum tales homines regio titulo dignantur, nos Romani id non curamus: nihil ad nos id pertinet: permittimus vobis hæc somnia.

40. ληστής. *latro*] Id est φονεὺς [*homicida*], ut Actorum iii, 14. caput cruentæ seditionis.

C A P V T X I X.

1. **Τ**ότε ἔν, *Tunc ergo*] Cùm nihil proficeret Pilatus isto commento de die festo.

ἐμασίγωσε, *flagellavit*] Tanquam quæstionis habendæ gratiâ, consilio interim satiandi iram populi, ut ad Matthæum est annotatum.

2. καὶ ἱμάτιον πορφύρεον, *Et vestem purpuream*] Chlamydem coccineam alii. Syrus hic **אַרְגָּמָן**, quod respondeat Hebræo **אַרְגָּמָן**, quod πορφύρεον [*purpuream*] vertere solent Græci. Est autem color aut idem qui **πορφύρεος** & **κόκκινος** dicitur, & Græcis **κόκκινον** [*coccinum*] vertitur, aut sanè proximus, ita ut Hebræorum Magistri utrumque interpretentur per *cramosinum*. Et Esaiæ i, 18, ubi Græcè est ὡς φοινικῆς [*velut purpureum*], Latina versio habet *ut coccinum* ἱματίος [*vestis*] autem vox hic generalem habet notionem, non illam specialem pallii.

3. ῥαπίσματα. *alapas*] Vide suprâ.

4. εἰς ἐμεῖαν αἰτίαν, *nullam causam*] Id est, ne tantillum quidem ob quod flagris cædi debuerit. Ita ipse se iniquitatis damnat, qui populo irato obsequens donaverat pœnam hominis innocentis.

5. Ἰδε ὁ ἄνθρωπος. *Ecce homo*] Videte ejus miseriam, & quam ridiculum sit in ipso crimen regni affectati. Vide infrâ 14.

6. οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ὑπηρέται, *Pontifices & ministri*] A quibus initium factum in populum manavit.

ἐκραύγασαν, *clamabant*] Vide quæ ad Matthæum.

Λάβετε αὐτὸν ὑμεῖς καὶ σταυρώσατε, *Accipite eum vos & crucifigite*] Quasi dicat, Vos hoc, si libet, facite vestro periculo: meum non est damnare infontem. Non jus concedit, sed mavult alienum quàm suum esse crimen.

7. *Ἡμεῖς νόμον ἔχομεν, Nos legem habemus*] Cum non persuaderent crimen adversus Imperium Romanum, legem suam urgent, nempe illam de Pseudopphetis Deuter. xvi 11, 20.

ὅτι ἐαυτὸν υἱὸν Θεοῦ ἐποίησεν, quia Filium Dei se fecit] υἱὸν Θεοῦ [*Filium Dei*], id est, Messiam ut notavimus supra i, 49. x, 36. & ad Matthæum xxv 1, 63. Si mori debet qui Prophetam se dicit cum non sit, mori multò magis debet qui Messiam se dicit cum non sit, cum Messias & Propheta esse debeat & plusquam Propheta. Vide supra iv, 25. *se fecit*, id est, se eum esse finxit. Sic & supra v, 18. viii, 53. x, 33. & mox 12.

8. *μᾶλλον ἐφοβήθη, magis timuit*] Metuens ob res miras de eo auditas ne fortè verum esset ortum eum Divino fatu, sicut Romani & Græci de Heroibus suis credebant. Vide quæ diximus ad Matthæum xxv 1, 54.

9. *εἰς τὸ πραιτώριον πάλιν, in prætorium iterum*] Novæ accusationis causâ novam instituturus interrogationem.

Πόθεν εἶ σύ; Vnde es tu?] Id est, *Vnde ortus*. Vide quæ diximus supra vi 1, 27.

ἀποκρισὶν ἣν ἔδωκεν αὐτῷ, responsum non dedit ei] Secutus quod ipse præceperat, *ne margaritæ porcis obijcerentur*. Vide quæ ad Matthæum xxv 1, 63. Nihil æqui expectari poterat ab eo qui verberari in gratiam plebis iratæ jussèrat eum quem noverat & fatebatur innocentem. Nec intelligere poterat Pilatus quæ esset vis Hebraicæ locutionis, *Filius Dei*. Tum verò quantum satis est jam antè dixerat Iesus, cum se professus erat *in hoc natum ut Rex esset amentium veritatem*, supra xvi 1, 37.

10. *ὅτι ἐξουσίαν ἔχω συναρᾶσαι Σε, quia potestatem habeo crucifigere te*] *Ἐξουσία* [*potestas sive potentia*] hic est non *jus* propriè, sed *efficacia talis quæ quod vult æquum aut iniquum facile effectum dat*, ut supra x, 18. Sic Ecclesiast. ix, 13. *Ἀπεχε ἀπὸ ἀνθρώπου ὃς ἐξουσίαν ἔχει τῷ φονεῖν* [*longe abesto ab homine potestatem habente occidendi*]. Hoc sensu vocem *licere* usurpavit Cicero pro Rabirio, Iudices alloquens, *Si enim quod liceat quæritis, potestis tollere e civitate quem vultis*.

ἀπολύσαι Σε; dimittere te?] *Impunitum dimittendi*, ut supra xvi 1, 39. Pilatus parum memor officii quid valeat jactat; & se damnat, qui tam potens, plebi furienti serviliter morem gerit.

11. *Οὐκ εἶχες ἐξουσίαν εἰδελίαν καὶ ἐμῶ, Non haberes potestatem adversus me ullam*] Non haberes talem potentiam sive facultatem quam jactas in me: facile eam evaderem, ut antehac infidias & seditiones multas.

εἰ μὴ ἦν σοι δεδομένον ἀνωθεν, nisi tibi datum esset de super] Inde scilicet unde ortus sum: tacitè enim hoc indicat. *ἀνωθεν* [*desuper*] est ex cælo. *העל* Iob. iii, 4. quod & ἐξ ὑψίστων [*ex altissimis*] vertitur Iob. xxxi, 2. sic supra iiii, 31. Iac. i, 17. iii, 15. 17. Cum autem dicit *datum e locis superis*, non illam communem significat permissionem quæ multa relinquit ordini naturali, sed ex gravissimis causis deliberatam rem in consilio Divino, quæ omnia impedimenta undique amoverat. Hoc modo nactus est Pilatus potentiam in Iesum. Ita &

suam indicat dignitatem & Pilatum modestiæ admonet. Vide Lucam xxi 1, 53.

διὰ τῆτο, propterea] Relatio est ad aliquid quod subicitur, sed quod facile ex dictis intelligi potest: Ideo quia talis sum cujus curam tam peculiarem gerat Deus, quod scilicet Iudæi ex vaticiniis scire possunt, tu non æquè potes, nec æquè teneris.

ὁ παραδίδες με σοι, qui me tradidit tibi] Singulare pro plurali. *Quisquis is qui me tibi tradidit*, qui causa fuerunt cur ut reus ad te ducerer; Iudas præcipuè, secundo loco Senatus, tertio populus.

μεῖζονα ἁμαρτίαν ἔχει, majus peccatum habet] Non cares tu culpâ qui innocentem non modò non defendis sed oneras: sed minùs delinquis, quia tibi non tam promptum est nosse in quem delinquas. Atrocitatem injuriæ auget cognita aut cognosci quita qualitas ejus cui infertur. Damnat Christus sententiam quæ peccata statuit paria, ut & Lucæ xii, 48. Matthæi x, 15.

12. *Ἐκ τῆτος. Exinde*] Ex quo conscientiam suam peccati convictam sentiebat. Propter hoc Syrus: ut & supra vi 1, 66.

ἀπολύσαι, dimittere] Sume sensu quo supra comate 10. Quærebat obtentus quibus eum favorabiliter dimitteret.

ὅτι εἰ φίλος τῷ Καίσαρι, non es amicus Cæsaris] *Non es amicus Cæsaris*, id est, ostendis te non esse fidum Cæsari: ut sæpe εἶναι [*esse*] sumitur pro ostendi.

πᾶς ὁ βασιλέα ἐαυτὸν ποιῶν, omnis qui se Regem facit] *Quicumque* in provinciis Romanis Regem se asserit injustè Imperatoris.

ἀντιλέγει τῷ Καίσαρι, contradicit sive obsistit Cæsari] *Ἀντιλέγειν* hic ut & Lucæ ii, 34. est *repugnare*. Nam Hebræis *dicere* sæpe est *facere* aut *moliri*. Partes Imperatoris Romani sibi vindicat qui sine ejus auctoritate vult regnare.

13. *ἀκούσας τῶτον τὸ λόγον, cum audisset hos sermones*] Suspiciatissimus erat Tiberius, & sub illo minima quæque veniebant in crimen Majestatis, ut ex Tacito & Suetonio apertissimum est. Apud talem dominum qualiscunque provincialium accusatio adferebat periculum: cujus timori succumbens Pilatus, planè ut Cajaphas, injustè agere quàm pati mavult: quod ferè est ingenium eorum qui republicam tractant.

ἐπὶ τῷ βήματι, pro tribunali] In xyfio sive stadio tecto. Vide quæ ad Matthæum.

Λιθόστρωτον, lithostrotum sive crustatum] Pari de causâ forum Constantinopoli dictum *πλακωτὸν* [*crustatum*], quia nimirum, ut Zonaras Constantino loquitur, *κατέστρωτο λιθίναις πλαξί* [*stratum erat crustis e lapide*].

Ἑβραϊστὶ ᾧ γὰββαθα, Hebraicè autem Gabbatha] *Ἑβραϊστὶ* [*Hebraicè*] intellige sermone ejus temporis. Significat *βῆμα*, *locum excelsum*, qualia erant Romanorum tribunalia. Syri sæpe *ב* mutant in *ג*. Ideò hic *גבבא*. Differt enim lingua Antiochena ab Hierosolymitana. Hæc dicit Ioseph, illa Iau-seph: hæc Ioram, illa Iuram: hæc Iosias, illa Iusias: hæc Golgatha, illa Golutha. Mos erat Romanorum Præsidum non pronuntiare nisi pro tribunali, qui locus & Ius dicitur.

14. Ἡν δὲ παρασκευὴ τῆ πάσχα, *Erat autem parascene Paschæ*] Et simul προσάββατον [*profabbatum*], Marci xv, 42. Vide quæ ad Matthæum. Significat non sine speciali Dei providentia rem ita directam, quandoquidem & Christi mors verè erat præparatio ad transitum nostrum in vitam meliorem.

ὥρα δὲ ὥσει ἕκτη· *hora verò quasi sexta*] Id est, tempore צהריים, [*meridiei*], cum Sol maxime fulget. Non significatur præcisè fuisse merìdies, sed illa pars diei quæ est inter mane בקר & ערב vesperam. Vide quæ ad Matthæum. Solet ὥσει [*quasi*] & apud alios & apud nostros Scriptores nonnihil habere latitudinis.

Ἰδε ὁ βασιλεὺς ὑμῶν. *Ecce Rex vester*] Exprobrat illis quòd tam stulti multi inter ipsos fuerint qui talem hominem pro Rege habuerint.

15. Ἄρον, ἄρον, *Tolle, tolle*] Vide quæ ad Matthæum.

Οὐκ ἔχομεν βασιλέα εἰ μὴ Καίσαρα. *Non habemus Regem nisi Cæsarem*] ἔχομεν [*habemus*], id est, agnoscimus. Mos erat Græcorum & Hellenistarum quem Romani vocabant *Imperatorem* appellare βασιλέα [*Regem*], quia potestas erat similis. Deo ita res & verba dirigente, Iudæi & spem de Messia abdicant, & se ob bella postea excitata rebellionis damnant. Tantum potest ira ut sæpe dicantur quæ maximè nocent. Solebant dicere *non habemus Regem nisi Deum*, quod est in Thalmude.

16. παρέδωκεν αὐτὸν αὐτοῖς, *tradidit eis illum*] Non in manus tradit; nam traditus est militibus ex more Romano: sed *largitus est ipsum illorum odio*, ἐχαρίσατο [*donavit*] Act. xxv, 11, 16.

παρέλαβον δὲ, *acceperunt*] Id est, *acceptus est*: Nam subauditur nominativus οἱ παραλαβόντες [*qui acceperunt*], quorum id erat officium, milites scilicet.

17. ἐξῆλθεν, *exiit*] Extra Urbem, ut Matthæi xxv 11, 32. De cæteris vide quæ eo loco.

19. τίτλον, *titulum*] τίτλος [*Titulus*], πτυχίον ἐπιγραμμά εἶχον [*tabella inscriptionem habens*] Hefychio. Latinam vocem hoc sensu usurpat Suetonius. *Tabulam* non malè dixerunt Syrus & Arabs. Hebræis est תיבת.

20. ἐγγὺς ἦν ὁ τόπος τῆ πόλεως, *prope civitatem erat locus*] In suburbano, ut solebant esse loca suppliciorum.

21. Μὴ γράφε, Ὁ βασιλεὺς τῆ Ἰσραήλ. *Noli scribere, Rex Iudæorum*] Id enim ita accipi poterat quasi *populus Iudæorum eum pro Rege habuisset*.

ἀλλ' ὅτι ἐκεῖνος εἶπε, *sed quia ipse dixit*] Id est, quòd id nominis temerè sibi arrogaverit.

22. Ὁ γέγραφα, γέγραφα. *Quod scripsi, scripsi*] Id est, *scribi iussi*, ut suprà 1, ἐμασίγωσε [*flagellavit*]. Secundum γέγραφα [*scripsi*] est *pro scripto habeo*, scriptum manere volo. Similis αλοκή [*copulatio*] Matth. v, 37. Agefilas apud Xenophontem ἀπεκρίνατο, ὅτι μεταγράψει μὲν ἐδὲν αὐτὸν ἀπεγράψατο [*respondit nihil se mutaturum de iis quæ scripsisset*]. Vides hic τὸ ἀκαμπές [*ingenium flecti nescium*] Pilati Philoni notatum.

23. ἔλαβον τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, *acceperunt vestimenta ejus*] Pluralis vox sensu singulari, ut diximus ad Matth. xxv 11, 31. & suprà xi 11, 4. id autem ideo quia pallium pluribus partibus constabat.

καὶ ἐποίησαν τέσσαρα μέρη, & *fecerunt quatuor partes*] Facile id fieri potuit, quia Iudæorum vestis exterior quatuor partibus constabat, quarum extimæ oræ כנפות Hebræis, πλερύγια [*finbriæ*] Græcis, Deut. xxi 1, 12. Hæ partes fibulæ jungebantur.

ἀρραφῶς, *inconsutis*] *Sine commissura*, continuo textu, non juncta fibulis. Iosephus de Pontificis tunica, ἐστὶ δὲ ὁ χιτὼν ἑστῶς ἐκ ἐκ δυοῖν περιτμημάτων ὥστε βαπτὸς ἐπὶ τῶν ὤμων εἶναι [*erat autem tunica ista non ex duabus partibus ita ut super humeros confibularetur*], &c.

24. Μὴ χρίσωμεν αὐτὸν, *Non scindamus eam*] Inutilem futuram si scinderetur.

ἀλλὰ λάχωμεν περὶ αὐτοῦ, *sed sortiamur de illa*] Sic Probus apud Vopiscum cum equus in commune obtigisset in præda, *In urnam milites iussit nomen suum mittere ut aliquis eum sorte ductus acciperet*. Pro urna est galea apud Virgilium & Papinium.

Διμερίσαντο, *Partiti sunt*] Dixit hoc David de se proverbialiter Psalm. xxi 1, 18. ut indicaret inimicos lætatos suis spoliis. At Dei providentiâ factum est ut hæc & alia ejusmodi in Christo implerentur perfectius, non modò secundum sensum proverbialem, sed & κατὰ πόδας [*verbatim*], ut appareat in ipso esse complementum omnium quæ veteribus contigerant.

25. παρὰ τῇ σταυρῷ, *juxta crucem*] Ita tamen ut intercedente militum turba propius ad crucem accedere prohiberentur, Matth. xxv 11, 55.

ἡ μήτηρ αὐτοῦ, *mater ejus*] Neque periculo suo, neque tristitia spectaculi, neque probris absterrita quominus Filii ultima mandata exciperet, & re ipsa ostenderet memorem se eorum quæ ab Angelo didicisset. Præfagium fortitudinis Christianæ etiam in sexu infirmiore apparituræ.

Μαρία ἡ τῆ Κλωπᾶ, *Maria Cleopæ*] Filia Cleopæ, ut disertè habet Arabs. Vide quæ ad Matthæum.

26. τὸν μαθητὴν παρεστῶτα ὃν ἠγάπα, *discipulum adstantem quem diligebat*] Vt suprà xi 11, 23.

γύναι, *Mulier*] Vt suprà 11, 4.

ἰδὲ ὁ υἱός σου. *ecce filius tuus*] Hic tibi pro me filii erit loco, hic tibi filii officia exhibebit, ut sic etiam in ipsa adimpleretur id quod Christus piis promisit Matth. xix, 29. Tertullianus adversus hæreticos de Iohanne: *quem loco suo filium Mariæ demandavit*.

27. ἰδὲ ἡ μήτηρ σου. *Ecce mater tua*] Quam tu ut matrem posthac observaturus es. Sic apud Virgilium ix Æneidos, Ascanius Euryalo de Euryali matre,

Namque erit ista mihi genitrix. —

ἀπ' ἐκείνης τῆς ὥρας, *ex illa hora*] Manuscriptus quem sæpe jam laudavi habet ἐκείνης τῆς ἡμέρας [*illa ipsa die*].

εἰς τὰ ἴδια. *in sua*] *In domicilium suum*. Vide quæ ad Luc. 11, 49. suprà xv 1, 32. Sic quod Hebraicè est ביתו [*in domum ejus*] Esther v, 10. & vi 1, 12. Græcè vertitur εἰς τὰ ἴδια [*in propria*]. Notavimus alibi Iosephum Mariæ conjugem cum hæc gererentur fuisse mortuum.

28. ὅτι πάντα ἤδη τετέλεσται, *quia omnia jam consummata sunt*] Quæ ad ipsius statum humilem pertinebant & intellige præteritum poni pro proximè futuro.

futuro. Vide Matth. xxvi, 28. & quæ ibi notata, & supra xvi, 32, 33.

ἵνα, ut] Ἐκβατικὸν [Eventus significativum], ut jam sæpe notavimus.

Διψῶ. Sitio] Quippe & cruciatu & sanguinis fluxu sitim contraxerat.

29. ὄξος, aceto] Puto esse vinum illud factitium quod apponi solebat ad crucem. Nam id ὄξος [acetum] appellari ad Matthæum notavimus. Erat autem is potus & per se amarus & eò magis quia in supplicio dabatur.

ὕσσωπος, hyssopo] Calamo ejus arboris, ut ad Matthæum.

30. Τετέλεσται. Consummatum est] Finis adest passionum. Proverbiale est. Homerus,

— Τὰ δὴ νῦν πάντα τελεῖται.

[— Habent nunc omnia finem].

Philoxenus moriturus apud Comicum:

Τέλῳ ἔχει τὰ πάντα μοι.

[Cuncta habent finem mihi].

κλίνει τὴν κεφαλὴν, inclinato capite] Vt solent moribundi. Ovidius,

Sic corpus moriens jacet, & defecta vigore

Ipsa sibi est oneri cervix humeroque recumbit.

παρέδωκε τὸ πνεῦμα. tradidit spiritum] Pia est locutio apud Hebræos illos qui iudicium post hanc vitam credebant recepta, quâ qui moritur dicitur spiritum tradere Deo scilicet ejus auctori, ut is de eo statuât. Vide Ecclesiastæ xii, 7.

31. ἵνα μὴ μείνῃ ἐπὶ τῆ σταυροῦ τὰ σώματα ἐν τῷ σαββάτῳ, ut non remanerent in cruce corpora sabbato] Quia longa permanfione corporum in patibulo Terra sancta contaminari dicitur in Lege, Deut. xxi, 23. collegerunt ex similitudine rationis Legisperiti etiam diem præsertim tam solennem contaminatum iri tali spectaculo. Festinant autem ut tollantur, non tantum ante vesperam quâ Sabbatum inchoatur, sed etiam ante horas proximas quæ parandis sacro animis ac corporibus debebantur. Erat quidem depositio facienda non per Iudæos sed per milites Romanos; verum Iudæi partem αυτονομίας [juris utendi suis legibus] sibi concessæ in eo ponebant, ne quid publicè etiam à Romanis fieret quod tempus festum dedeceret. Vide quæ ad Matth. xxvi, 5.

ἐπεὶ παρασκευὴ ἦν, quoniam parasceue erat] Tempus ipsum præparationi destinatum jam imminebat, שבת קריב [vespera sabbati], ex quo tempore tota dies κατὰ συνειδοχὴν [per complexionem] nomen habebat. Vide infra 42.

ἦν γὰρ ἡ μεγάλη ἡμέρα ἐκείνη τῆ σαββάτου, erat enim magnus dies ille Sabbati] In Sabbatum sequens incidebat dies maximè festus Paschatis. Itaque festinabant non modò ob Sabbatum sed & ob Pascha. Vide Matth. xxvi, 2.

ἵνα κατεαγῶσιν αὐτῶν τὰ σκέλη, ut frangerent eorum crura] Personale pro impersonali, quod per passivum Latine exprimitur, ut frangerentur crura. Ait Lactantius, quem sequuntur alii, factum hoc ex more Romano. Nimirum qui damnati erant mori in cruce, quæ lenta mors, (ita ut in Martyrologiis reperiamus qui dies quinque, alios qui triduum in cruce vixerunt) iis interdum accidebatur mora sup-

plicii, sed compensatione non exigui cruciatûs, id est, crurifragio, ne de poenæ gravitate nimium decederet. Erat alioqui crurifragium poena distincta à cruce.

καὶ ἀρθῶσιν. & tollerentur] Vt ita mortua corpora tolli de cruce possent.

33. ὡς εἶδον αὐτὸν ἤδη τεθνηκότα, ut viderunt eum jam mortuum] Viderunt ex indiciis, aut etiam compererunt ex relatu adstantis Centurionis, qui ejus mortem observaverat. Vide ad Matthæum.

34. λόγχη αὐτῆς τὴν πλευρὰν ἐνυξέ, lancea latus ejus aperuit] Percussit vertit Syrus, id est, perfodit, nimirum dubitans an verè esset mortuus, & experiri volens an sensu ictûs se esset commoturus. Solebant autem speculatores habere lanceas. Suetonius Claudio id docet: & λογχοφόροι [lancearii] circa Vespasianum, apud Iosephum Belli Iudaici iii, cap. viii.

αἷμα καὶ ὕδωρ. sanguis & aqua] Tacto pericardio, in quo est aqua & sanguis circum. Nondum autem refrixerat corpus, ita ut fluxum facillè ferret.

35. Καὶ ὁ ἑωρακὼς μεμαρτύρηκε, Et qui vidit testimonium perhibuit] Locutio inversa pro eo quod esset qui testatur is vidit, ut supra vii, 28, & alibi. Ideo autem hoc de testimonii sui certitudine tam disertè inculcat ut etiam si ex prioribus non constaret Christum esse mortuum, hinc certè constaret; cum id vulnus, si vixisset, omnino fuisset letale. Quintilianus inter signa necessaria futuri ponit, mori necesse esse eum cujus cor est vulneratum. Galenus dat certi theorematis exemplum, εἰ τις ἐστὶ καρδιότρωτος, ἐκεῖν ἀποθανεῖται [si quis in corde vulneratus est, is morietur]. Mos est Iohannis de se in tertia persona loqui.

ἵνα ὑμεῖς πιστεύσητε. ut vos credatis] Quò magis vos Christiani credatis verè mortuum esse Iesum, ac proinde etiam verè à mortuis resuscitatum. Sic credere aliquoties supra usurpavit de augmento.

36. Ὅσῳ ἔ συντριβήσεται ἅπ' αὐτῆς. Os non contetur ex eo] Putant plerique respici legem de Agno Paschali. Potius crediderim spectari locum Psalmi xxxiv, 20. ubi specialis Dei cura pro homine pio describitur.

37. Ὁψονταί εἰς ὃν ἐξεκέντησαν. Videbunt in quem transfixerunt] Sic habuit haud dubiè aliqua Græcarum versionum: nam & in multis libris ea lectio reperitur, à Symmacho, Aquila, aut Theodotione. Hoc quoque tralatitiè dictum à Deo, de se contempto, evenit in Iesu κατὰ πόδας [verbotenus], ut & alia vaticinia. Videbunt autem illud, de Iesu sumtum, videtur optimè intelligi de die Iudicii. Vide Matth. xxvi, 64. ubi est ὁφθαλμοῖς [videbitis].

38. ὧν μαθητὴς, discipulus exsistens] Vt qui discipulus esset: ita rectè Syrus explicat.

κεκρυμμένον ὃ διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων, occultus autem propter metum Iudeorum] Quales multi è primoribus, supra xii, 42. metuebat contumeliam excommunicationis.

ἵνα ἄγῃ, ut tolleretur] Vt de cruce tollere sibi liceret, ut supra 31. En ut subito supplicii indignita timidum animaverit, & nullo intervallo ultimum contemptum secuta sit aliqua gloria, viro illustri mortui amicitiam profitente, qui vivi dissimulaverat.

καὶ ἐπέτρεψεν ὁ Πιλάτος. & permisit Pilatus] Facilitate obviā apud Romanos Præsides. Vide quæ ad Matthæum.

39. ὁ ἐλθὼν πρὸς τὸν Ἰησοῦν νυκτὸς τὸ πρῶτον, qui venerat prius ad Iesum nocte] Id est, antehac, ut hic habet Syrus. πρῶτον [primum] pro πρότερον [prius], ut supra 1, 15.

μίγμα σμύρνης καὶ ἀλός, mixturam myrrhæ & aloës] Quæ aromata ad hunc usum optima habebantur. Apud Aetium est νεκρῶν σμύρνησις [mortui myrrhatio], & alibi σμυρνησμός· μίγμα [mixtura] est 11 Paral. xvi, 14. Eadem ad odorandas Regum vestes adhibita, Psalm. xlv, 9.

ὡσεὶ λίτρας ἑκατὸν· quasi libras centum] Signum & opulentiae Nicodemi & non parci affectus. Notandum autem in magno aromatum cumulo deponi solita magnatum corpora, ut apparet versu sequente, & 11 Paral. xvi, 14. Sic & Iacobi Patriarchæ corpus Hebræi memorant aromatibus induruisse, ita ut nullā manu tangeretur. Quibus locis collatis apparet aliam hanc esse pollincturam & sumtuosiorē vulgari illa quæ per unctionem fiebat. Adde quæ ad Matth. xxv, 12.

40. καὶ ἐδῆσαν αὐτὸ ὀθόνιαις, & ligaverunt illud linteis] Ὀθόνια [Linteā] intellige illas fascias כרכין Hebræis, quibus corpus involutum fuisse supra diximus xi, 44. Itaque quod hic est ἐδῆσαν Syrus vertit כרכו id est, involverunt, verbo utens unde illud Hebræum nomen est quod modò dixi. Vide & quæ ad Matthæum.

μετὰ τῶν ἀρωμάτων, cum aromatibus] Non unxerunt ob temporis angustias, sed aromata apposerunt, uncturi primo commodo tempore.

ἐνταφιάζειν. pollincire] Referendum hoc ad ὀθόνια [linthea]. ἐνταφιάζειν [pollincire] est præparare ad sepulturam; sive involvendo, ut hic, sive unguendo, quod propriè טונן, ut apparet ex voce Syriaca & Arabica توننن quæ μίγμα [mixturam] significat, supra 39.

41. Ἦν δὲ ἐν τῷ τόπῳ, Erat autem in loco] Τόπον [locum] hic vocat regionem illam suburbanam.

μνημεῖον καινόν, ἐν ᾧ οὐδέπω οὐδεὶς ἐτέθη. monumentum novum, in quo nondum quisquam positus fuerat] Ne quis alius surrexisse crederetur.

42. διὰ τὴν παρασκευὴν τῆς Ἰδαίων, propter parascenen Iudæorum] Refer ad ἐθήκαν [posuerunt]. Festinarunt ibi deponere nondum unctum, quod alioqui facturi fuerant ni tempus urssisset. παρασκευὴ τῆς Ἰδαίων [parascene Iudæorum] dictum ut supra 11, 6, 13. & v, 1.

ὅτι ἐγγὺς ἦν τὸ μνημεῖον, quia juxta erat monumentum] Per παρένθεσιν [parenthesin] legendum, quasi dicat, Ne miremini ibi tam citò instante ipso puncto festæ præparationis potuisse deponi: erat enim in proximo monumentum; ad quinquaginta aut sexaginta passus, ut ajunt qui ea loca lustrarunt.

C A P V T X X.

I. Τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων, Vnā autem Sabbati] Quæ dies more Hebræo cœperat ab occasu Solis Sabbati.

Μαρία ἡ Μαγδαληνή, Maria Magdalene] Vnam

præcipuam nominat pro pluribus. Sic Marc. xv, 47. si cum Matthæo conferas.

ἔρχεται πρὸς σκοτίας ἐτι ἔσσης, venit manē cum adhuc tenebræ essent] Finē noctis exiit, pervenit ubi non-nihil illuxerat. Ostenditur mulieris sedulitas, quæ sublato impedimento legitimo Sabbati & naturali noctis, nullum tempus officio vacare permisit.

ἡρμένον ἐκ τῆς μνημεῖος· sublatum à monumento] Ablatum ab ore specūs & seorsim positum, Matth. xxviii, 11. Ergo ἐκ [ex] est ἀπὸ [à], ut & alibi.

2. Τρέχει ἔν, Currit ergo] Breviter hic tantum narrat quod mox exsequetur fusiùs. Hic enim occasio refertur quæ Petrum & Iohannem ad sepulchrum perduxit; mox quomodo rei gestæ ordo singularim cognitus fuerit.

καὶ ἔρχεται πρὸς Σίμωνα Πέτρον, καὶ πρὸς τὸν ἄλλον, & venit ad Simonem Petrum & ad alium] Ad omnes quidem Discipulos numero undecim, sed ita ut cum his tanquam eminentibus peculiariter sermonem conferret.

Ἦσαν τὸν Κύριον ἐκ τῆς μνημεῖος, Tulerunt Dominum de monumento] Hebraismus, pro Sublatus est Dominus à monumento. Viderat quidem ipsum, sed φάντασμα [spectrum] crediderat, ut & ipsā referente alii, Luc. xxiv, 21, 22, 23, 24, 25.

καὶ ἐκ οὐδ' αὖτε οὐκ ἔβηκαν αὐτόν. & nescimus ubi posuerunt eum] Vbi relictum sit corpus: in via, an in sepulchro alio.

3. εἰς τὸ μνημεῖον. in monumentum] Laxiùs sic dictum; id est, intra septum. Vide quæ ad Matthæum.

4. προέδραμε τὰ χιτῶνα τῆς Πέτρος, præcurrit citius Petro] Ætate velocior.

5. Καὶ παρακύψας, Et cum se inclinasset] Capite in specum intromisso.

τὰ ὀθόνια· lintheamina] Fascias illas, de quibus supra in Lazari historia.

ὁ μὲν τοι εἰσῆλθεν. non tamen introivit] Iuvenili quadam ἀπρόσεξις [incuriā].

6. Ἐρχεται ἔν Σίμον Πέτρος, Venit ergo Simon Petrus] Ætate prudentior, eoque diligentius omnia explorans.

εἰσῆλθεν εἰς τὸ μνημεῖον, introivit in monumentum] Μνημεῖον [monumentum] hic intellige ipsam speluncam.

7. τὸ σιδάριον, sudarium] Vide supra xi, 44.

χωρὶς ἐντετυλιγμένον εἰς ἓνα τόπον. separatim involutum in unum locum] Εἰς ἓνα τόπον [in unum locum], id est, loco proprio & peculiari. Hæc tam accurata collocatio lintheorum amovebat furti suspicionem. Fures enim festinant, nec agunt aliena à suo instituto.

8. καὶ εἶδε, καὶ ἐπίστευσεν & vidit, & credidit] Credidit certò abesse corpus, quod Mariæ Magdalene referenti non crediderat, & de quo conspectis fasciis dubitaverat.

9. Οὐδέπω γὰρ ᾔδεισαν τὴν γραφὴν, Nondum enim sciebant Scripturam] Est αἰτιολογικὸν τῆς σιωπῶμενης [redditio rationis ad id quod subticetur], quasi dicat, Corpus illud vitæ redditum nondum credebatur Iohannes: nam & ille & Discipuli alii nondum satis perceperant id quod Scriptura prædixerat de ejus resurrectione. Sæpe quidem audiverant Dominum id pollicentem, sed rei magnitudo & ingenii tarditas

ditas obstabant quò minùs hoc in animum admitte-
rent, Lucæ xxiv, 12.

τὴν γραφὴν, *Scripturam*] Id est, sensum sacro-
rum scriptorum qui sub figuris & typis hoc indica-
verant, ut Psalm. 11. & xvi. & apertius cx. Vide
Lucæ xxiv, 27.

10. Απῆλθον ἔν πάλιν πρὸς ἑαυτὰς οἱ μαθηταί. *Abie-
runt ergò iterum discipuli ad semetipsos*] Οἱ μαθηταί
[*discipuli*] id est, Petrus & Iohannes. πάλιν [iterum]
fume ut suprà xix, 4. *Redierunt in locum unde ve-
nerant. πρὸς ἑαυτὰς* [ad se] *in eam domum in quam*
diverterant: de quo loquendi genere vide suprà
xviii, 28.

11. Μαρία ᾗ ἐστήκει, *Maria autem steterat*] *Ste-
terat*. Dicta enim hæc censem per ἐπάνοδον [*Re-
trogressionem*]. Vide quæ ad Matthæum: & ad eum
modum interpretanda quæ sequuntur.

ἔξω, *foris*] *Extra septum*.

παρέκρυψεν, *inclinavit se*] *Introspectit intra septum*.
Confer Matthæum.

12. ἐν λευκοῖς, *in albis*] Vide Matth. xxviii, 3.
Apocal. i, 14.

Περὶ τῇ κεφαλῇ, *ad caput*] Qua parte caput situm
fuerat. Vide ad Matthæum xxviii, 6.

ὅπῃ ἐκειτο τὸ σῶμα τῷ Ἰησοῦ. *ubi positum fuerat corpus*
Iesu] Explicatio ejus quod dixerat de capite & pedi-
bus, ut intelligatur locus sessionis ei loco respon-
disse; à Septentrione in Austrum, ut creditur.

13. τί κλαίεις; *quid ploras?*] Consolantium est:
quasi dicant, *nulla causa flendi est*: addita ratione
quæ apud alios Evangelistas legitur.

ἔσαν, *abstulerunt*] *Sublatus est à furibus, aroma-
tum fortè lucrandorum causâ*.

ὡς ἐθήκαν αὐτόν. *ubi posuerunt eum*] Vt suprà. Con-
fer Cant. i, i.

14. ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, *Conversa est retrorsum*] Oculos à monumento ad hortum vertit, ut solent
anxii.

καὶ ἔκ ἤδῃ ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐστὶ. *Et non sciebat quia Iesus est*] Impediebatur plenus contuitus ad tempus, ut &
votis perceptio, ut Lucæ xxiv, 16.

15. ὁ κηπεύς ἐστι, *hortulanus esset*] *Horti illius co-
lonus*.

ὡς ἐθήκαας αὐτόν. *ubi posuisti eum*] Illum quem scis
à me quæri. Valde probabile videbatur ab hoc
potius quàm ab alio ablatum corpus, quòd nemo
liberiores haberet aditum.

καὶ γὰρ αὐτόν ἀρῶ. *Et ego eum tollam*] Si hic locus
illi non est, inveniam ubi honestè sepeliatur, ne
tanti viri corpus inimicis sit ludibrio.

16. Μαρία. *Maria*] Hoc protulit eo sono qui
facile cognosceretur.

Ραββὶνι, *Rabbuni*] Quomodo appellare eum so-
lebant, Marci x, 51. Erat hoc Hebræum illius
temporis.

17. Μὴ με ἀπὸ τῆς ἐπὶ γὰρ ἀναβέβηκα πρὸς τὸν πα-
τέρα μου. *Noli me tangere: nondum enim adscendi ad*
Patrem meum] Similis est hic locus, si quid rectè
judico, illi apud Matthæum xxv, 29. Nam ut ibi
fructus vitis sive vinum, alium habet significatum in
priori membro, alium in secundo in quo repeti-
tum censetur, ita hic ἀπὸ τῆς [tangere]. Quasi di-
cat Iesus, Vis me tangere, Maria, id est, vis omnino

frui amicitia meâ: id nunc non licet, cùm tan-
tùm οἰκονομικῶς [*dispensativè*] ad fidem vestram
roborandam me do conspiciendum. At ubi ad
Patrem adscendero, veniet tempus cùm frui meâ
amicitiâ perfectissimè poteris, non terrestri conta-
ctu, sed tali qui loco illi, id est, cœlo conveniat,
spirituali. Philo, τῆς ἀνὰ πᾶν τὸ σῶμα σκιδναμένης
δυνάμεως, ἣν ἐβλῶ ὀνομάζειν αἴφην [*Facultatis ejus quæ*
*per totum corpus spargitur, quam solemus tactum nomi-
nare*]. Ideò fruitio voce tactus optimè indicatur.
Confer Cant. i, 4.

πρὸς τὰς ἀδελφάς μου, *ad fratres meos*] Hoc nunc ho-
norifico titulo mœrentes Discipulos erigit. Vide ad
Matthæum xxviii, 10. Obiter ipsa verba digitum
intendere videntur ad vaticinium Psal. xxi, 23.

καὶ εἶπὲ αὐτοῖς, *Et dic eis*] *Hæc mea verba ipsis refer*.
Sequitur enim oratio directâ.

πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν, *Patrem meum & Patrem*
vestrum] In quem fiduciam vestram tutò ponere
potestis, ut ego posui & resuscitatus sum.

18. ὅτι ἐώρακε τὸν Κύριον, *Quòd vidisset Dominum*] *Quòd aliquem vidisset quem ipsa Dominum credide-
rat*. Nam dubitabat iterum an non fuisset visio
incorporea.

19. Οὕτως ἔν ὀψίας, *Cùm ergo esset serò*.] *Iam*
multâ nocte. Vide quæ ad Marcum & Lucam.

τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων, *die illa, una*
sabbatorum] Eâ die quam modò nominavi: ideo
nuncupationem repetit.

καὶ τῶν θυρῶν κεκλεισμένων, ὅπῃ ἦσαν οἱ μαθηταί
συνηγμένοι, *Et fores essent clausæ, ubi erant discipuli con-
gregati*] Designatio est ejus quod clam fit, 11 Reg-
iv, 4. Esaiæ xxvi, 20. Matth. vi, 6. Actor. xii,
12, 13, 14.

διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων, *propter metum Iudæorum*] Referendum hoc ad utrumque membrum præce-
dens. Causa enim redditur cur cœtus habuerint
nocturnos, & cur clausis januis: nimirum ne si
cœtus de die & palàm haberent, Iudæorum odia
& pœnas publicas aut seditionem in se commove-
rent. Noctu habitos sæpe, præ metu, Christiano-
rum cœtus ex Plinio & Tertulliano liquet. Etiam
januis clausis convenire solitos ob causam similem
apparet Actor. xii, 13.

ἔστη εἰς τὸ μέσον, *stetit in medio*] Subitò inter ipsos
adstitit, ita ut quâ venisset non appareret. Solutor
Quæstionum ad Orthodoxos, Χρὴ ᾧ ὑμᾶς ἐνοῆσαι
ὅτι τὰ ἰσοδύναμα τὴν αὐτὴν ἔχῃ πῶςιν συγχωρημένων αὐ-
τῶν, καὶ τὴν αὐτὴν ἔχῃ πῶςιν ἀναιρημένων αὐτῶν. ἰσοδύνα-
μεί δὲ τὸ περιπατεῖν ἐπὶ τὴν θάλασσαν ἐν ἀτρέπτῳ σῶμα-
τι, τῷ εἰσελθεῖν πρὸς τὰς ἀποστόλους ἐν ἀτρέπτῳ σῶματι,
τῶν θυρῶν κεκλεισμένων [*Cogitandum vobis est ea quæ*
*paria sunt parem habere fidem sive concedantur, sive ne-
gentur. Paria autem sunt ambulare super mare corpore*
*non mutato, & corpore non mutato penetrare ad Apo-
stolos clausis januis*]. Cyrillus, *Hic nullus quærat,*
quomodo clausis januis corpus Domini penetravit, cùm
intelligat non de homine nudo, ut modò nos sumus, sed
de omnipotente Filio Dei hæc scribi. Factum hoc septi-
mo die post Pascha, quali die olim mare cesserat
Israhel's populo, qui figura Christi.

Εἰρήνη ὑμῖν. *Pax vobis*] *Salvete*. Ea voce trepidos
confirmavit.

20. ἔδειξεν αὐτοῖς τὰς χεῖρας καὶ τὴν πλευρὰν αὐτῶν. *Ostendit eis manus & latus*] Etiam pedes, quod addidit Lucas: in quibus locis crucifixionis & transfusionis erant vestigia.

Ἐχάρησαν ὅτι οἱ μαθηταί, *Gavisi ergo sunt Discipuli*] Ita impletum est quod Christus prædixerat xv 1, 22.

ἰδόντες τὸν Κύριον. *videntes Dominum*] Emphasin hoc habet: non imaginem aliquam ipsius, sed planè ipsum, eodem corpore.

21. καθὼς ἀπέσταλκέ με ὁ πατήρ, *sicut misit me Pater*] Nempe ad annuntiandum Euangelium: supra xvii, 18. Significat se legatione defunctum.

καὶ γὰρ πέμπω ὑμᾶς. *& ego mitto vos*] *Mittam brevi.* Præsens pro futuro proximo.

22. Καὶ τὸτο εἰπὼν ἐνεφύσησε, *Hæc cum dixisset insufflavit*] Sicut passionem suam futuram signis aptis præfiguravit, ita & missionem Spiritus Sancti, qui vento comparatur Actorum 11, 2. Sufflando datus erat homini Spiritus vitæ: Sufflando promittitur Spiritus Sanctus.

Λάβετε Πνεῦμα Ἅγιον, *Accipite Spiritum Sanctum*] Tam certi este vos accepturos Spiritum, quàm sentitis hunc flatum, Actorum 1, 4. Sic interpretatur Chrysostomus Homiliâ primâ ad Acta Apostolica.

23. Ἀν τινῶν ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας, *Quorum remiseritis peccata*] Aliter ἀφίεσθαι dicitur de Apostolis, aliter de Deo: nam alterum est in conditione, alterum in promissione. Remiserunt Apostoli peccata quoties aut profitentes fidem per baptismum receperunt in Ecclesiam, ut Actor. 11, 38, 41. aut quoties lapsos post seriæ pœnitentiæ testimonium receperunt in suam communionem, 11 Corinth. 11, 10. Vtrumque in interpretatione huius loci rectè conjunxit Cyprianus Epist. lxxiii.

ἀφίενται αὐτοῖς· *remittuntur eis*] Etiam apud Deum tales recipientur in gratiam, iudicio scilicet rectè peracto. Et huius remissionis visibile signum erat sanatio morborum qui ob peccatum inflicti erant, Iacobi v, 14.

ὅν τινων κρατῆτε, *quorum retinueritis*] Aut Baptismum non impartiendo, quippe incredulis; aut à communionem arcendo, ut contumaces, 1 Cor. v. Tertullianus, *Summum futuri iudicii præiudicium est, si quis ita deliquerit ut à communicatione orationis & conventus & omnis sancti commercii relegatur.* Vide quæ ad Lucam vi, 22.

κακράτηνται, *retenta erunt*] Etiam Deus tales à suo favore alienos habebit. Atque ejus rei signum erunt immissa cæcitas, Actor. xiii, 11. Diaboli in ipsos visibile dominium, 1 Cor. v, 5. 1 Tim. i, 20. & mala alia.

24. εἰς ἐκ τῶν δώδεκα, *unus ex Duodecim*] Sic post mortem Theramenis ii qui Athenas regebant vocantur οἱ τριάκοντα [triginta viri] Xenophonti libro 11. Sic Iudic. ix, 5, & 24. septuaginta filii Gedeonis dicuntur occisi, cum excipiendus sit Iothamus.

ὅτι ἦν μὲν αὐτῶν ὅτε ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς, *non fuerat cum illis quando venit Iesus*] Negotio aliquo, ut credibile est, occupatus. Itaque cum Undecim nominantur, intelligendum est id post Iudam sublatum collegii fuisse nomen, ut ante Duodecim. Vide Matthæum xxviii, 16.

25. Εὐωράκαμεν τὸν Κύριον. *Vidimus Dominum*] Haud dubiè ampliori sermone totam rei historiam exsecuti sunt; at Iohanni suffecit summam tradere.

Εὰν μὴ ἴδω ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν τὸν τύπον τῶν ἥλων, *Nisi videro in manibus ejus figuram clavorum*] Solebant damnati clavis ad crucem figi; id προσηλῆσθαι [adclavari] dicitur Græcis: quò alludens Paulus eadem voce utitur Col. 11, 14. Hinc Apulejo, *Carnosi clavi pendentium.* Et huc Seneca alludens, *Cum refigere se crucibus suis conentur, in quas unusquisque clavos suos adjicit. Insertum manibus chalybem dixit Lucanus.* τύπος [typus sive figura] autem vox Græca est, sed qua & Hebræi posteriores utuntur. Propriè autem admodum hæc vox hoc loco usurpatur. Sic Plinius, *quibus impressa argilla typum fecit.* ἐνδύεται τύπος est apud Platonem, *imprimitur typus.*

καὶ βάλω τὸν δάκτυλόν μου εἰς τὸν τόπον τῶν ἥλων, *& mittam digitum meum in locum clavorum*] Puto veram esse hanc lectionem quam secutus est Latinus, & ostendit vetustissimus ille in Anglia manuscriptus, & malè apud alios repeti τύπον [typum]. τύπος [typus] videtur, τόπος [locus] impletur. Syrus autem utroque loco legit τόπον [locum], quod itidem non probo.

καὶ βάλω τὴν χεῖρά μου εἰς τὴν πλευρὰν αὐτῶν, *& mittam manum meam in latus ejus*] Omnem enim Passionis historiam ex Iohanne atque aliis didicerat; & aptè minori vulnere digitum, majori manum destinat.

ὃ μὴ πιστεύσω, *non credam*] *Non credam ipsum resurrexisse:* potius deceptos putabo omnium oculos, phasma apparuisse. Vide Lucæ xxiv, 37.

26. μεθ' ἡμέρας ὀκτώ, *Post dies octo*] Videntur Discipuli semel resurrectionis die Domini experti præsentiam eundem diem in posteram solemnibus conventibus dicasse, Actor. xx, 7. 1 Cor. xvi, 2. Hinc dicta ἡμέρα κυριακή [dies Dominica] Apocal. 1, 10.

ἔρχεται ὁ Ἰησοῦς τῶν θυρῶν κεκλεισμένων, *venit Iesus januis clausis*] Omnia quæ semel fecerat iterat in Thomæ gratiam: exemplum dans συγκαταστάσεως [accommodationis], de qua vide Roman. xv, 1.

27. Φέρε τὸ δάκτυλόν σου ὧδε, *Fer digitum tuum huc*] Repetit Thomæ verba, ut se omniscium ostendat.

βάλε εἰς τὴν πλευρὰν μου, *mitte in latus meum*] Omnino quod jubet Christus fecisse Thomam puto, & tum exclamasse. Tertullianus Adversus Praxeam, *Ipse & auditus & visus, & ne phantasma crederetur, etiam contrectatus.*

καὶ μὴ γίνῃς ἀπίστος, *& noli esse incredulus*] Incredulitas aliquid habet de voluntario.

πιστός, *credens*] Hæc vox Græcis *fidelem* aut *constantem* significat, at nostris etiam *eum qui credit;* τὸ πιστεύοντα [eum qui credit] itaque hic videmus opponi ἀπίστος [incredulo], ut & 11 Cor. vi, 15. & hoc sensu sæpe occurrit, ut Actorum x, 45. xvi, 1. 1 Tim. iv, 3. iv, 10, 12. v, 16. vi, 2.

28. Ο Κύριός μου, *Dominus meus*] Nominativus pro Vocativo: quod frequens Atticis, sed & Helenistis, ut in hac ipsa voce apparet Psalm. xxxv, 23. Marci xv, 34. & in alia sensus ejusdem Psalm.

xxii, 1. xxxv, 23. Sic hac voce ostendit Thomas se ei parere velle.

καὶ ὁ Θεὸς μὲν. & *Dens meus*] Hic primum ea vox in narratione Evangelica reperitur ab Apostolis Iesu tributa, postquam scilicet suam resurrectione probaverat, se esse a quo vita & quidem æterna expectari deberet. Vide supra xi, 25. Mansit deinde ille mos in Ecclesia, ut apparet non tantum in scriptis Apostolicis, ut Rom. ix, 5. & veterum Christianorum, ut videre est apud Iustinum martyrem contra Tryphonem, sed & in Plinii ad Trajanum epistola, ubi ait Christianos Christo, ut Deo, carmina cecinisse.

29. Ὅτι ἐώρακάς με, πεπίστευκας. *Quia vidisti me, credidisti*] Verbo videndi hic etiam Tactus comprehenditur. Sic & Auditus Exodi xx, 18. Ierem. ii, 31. & Marci xv, 4. & in Græco Ezechielis iii, 13. Alibi Odoratus, Genes. xxvii, 27. πεπίστευκας [credidisti], id est, credis. Frequens enim est in verbis Affectuum ut præterita pro præsentibus ponantur.

μακάριοι, beati] Id est, præferendi sunt. Sic Lucæ xi, 28. Positivus pro comparativo, ut i Cor. vii, 8.

οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες. *qui non vident & credunt*] Nam hoc verè est de Dei potentia ac bonitate rectè sentientium, fidem adhibere probabilibus testimoniis de ea re quæ ad sanctissimum dogma confirmandum pertinet. Est autem & hic aoristus pro præsentis: præsens autem pro quovis tempore. Nam de credituris Apostolorum testimonio, & quidem longè positis à Iudæa hominibus, præcipue agitur. Similis emphasis apud Petrum i Epist. i, 8. ὃν ἐκ εἰδότες ἀγαπάτε [quem cum non videritis diligitis], & quæ sequuntur.

30. Πολλὰ μὲν ἔν καὶ ἄλλα σημεῖα, *Multa quidem & alia signa*] Omnino arbitror quæ hic sequuntur conclusionem esse totius operis & ibi finisse Iohannem librum quem edidit. At sicut caput ultimum Pentateuchi & caput ultimum Iosue, post Moysi & Iosue mortem, additum est à Synedrio Hebræorum: ita & caput quod sequitur post mortem Iohannis additum ab Ecclesia Ephesina, hoc maximè fine, ut ostenderetur impletum quod de longævitæ ac non violenta morte Iohannis Dominus prædixerat. Cætera autem quæ in eo capite narrantur, addita ad demonstrandum tempus, locum & occasionem illius oraculi. Argumento est quod in fine capitis clausula huic similis repetitur, & quidem hoc modo, οἶδαμεν ὅτι ἀληθὴς ἐστὶν ἡ μαρτυρία αὐτοῦ [scimus quia verum est testimonium ejus]. quibus verbis Ecclesia ostendit se de supra positis à Iohanne, & de his etiam quæ ex privatis ipsius commentariis erant deprompta minimè dubitare, cum alioqui si Iohannes hoc scripsisset, dicturus fuisset ut supra, κακεῖν οἶδεν ὅτι ἀληθὴ λέγει [et ille scit quia vera dicit], xix, 35.

ἐνώπιον τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, *in conspectu Discipulorum suorum*] Quasi dicat, Ea miracula narravi quæ magnâ turbâ conspiciente facta sunt. Quæ verò coram familiaribus tantum, pauca, ut quod bis januis clausis intraverit. Rationem subjicit.

ἀ ἐκ ἐστὶ γεγραμμένα ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ. *quæ non sunt scripta in libro hoc*] Vt minimè necessaria.

31. Ταῦτα γὰρ γέγραπται, *Hæc autem scripta sunt*] Hæc non adeò multa, sed præcipua, & ad locum aliquem Veteris Federis respicientia.

ἵνα πιστεύσητε ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, *ut credatis quia Iesus est Christus Filius Dei*] Ille Abrahamo, Iacobo, Davidi promissus: quod ipse palam professus est addiditque ut id appareret, & miracula à se facta vaticiniis congruentia, & se resuscitatum iri.

10 ἵνα πιστεύοντες ζωὴν ἔχητε, *ut credentes vitam habeatis*] *Ius ad vitam æternam.* Suprà iii, 15, 36. v, 24. Sic Petri i Epist. i, 9. Κομιζόμενοι τὸ τέλος τῆς πίστεως ὑμῶν, σωτηρίαν ψυχῶν [Reportantes finem fidei vestrae, salutem animarum]. Quæ intelligenda sunt de fide non qualicunque, sed actuosa; ad quam ducunt Lex & Prophetæ.

CAP V T XXI.

20 1. Μετὰ ταῦτα, *Postea*] Post acta ea quæ Iohannes scripto complexus fuerat.

ἐφανερώσεν ἑαυτὸν, *manifestavit se*] Sic Marci xvi, 14. Hoc ideo quia non jam, ut antè, perpetuò cum Discipulis erat.

πάλιν, *iterum*] Refer ad locum. Nam priores ostensiones factæ Hierosolymis.

ἐπὶ τῇ θαλάσῃ καὶ Τιβεριάδῃ. *ad mare Tiberiadis*] In Galilæa, quò venturum se dixerat, Matthæi xxviii, 7.

30 2. Ἦσαν ὁμοῦ, *Erant simul*] In uno contubernio.

καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν μαθητῶν δύο. & *alii ex Discipulis duo*] Ex numero Septuaginta minus nobiles, itidem Galilæi ut videtur.

3. Ἰπάγω ἀλιεῦν. *Vado piscari*] Id est, *Volo ire piscatum.* Dum expectabatur Spiritus, nihil erat quod agerent Apostoli. Et apud Iudæos inhonestum erat otium. Victus quoque, ut credibile est, non aliunde suppetebat, hætenus ex comitatu Christi alimoniam habentibus.

40 Ἐρχόμεθα καὶ ἡμεῖς, *Venimus & nos*] *Volumus & nos ire.*

ἐξῆλθον, *exierunt*] Huic voci rectius præponitur καὶ [et], ut est in vetere illo manuscripto.

εἰς τὸ πλοῖον, *in navim*] Relictum aut commodatum antehac.

ἐν ἐκείνῃ τῇ νυκτὶ, *in illa nocte*] Tempus piscatui opportunum.

50 ἐπιάσαν ἐδέν. *nihil prendiderunt*] Providentiâ Divinâ; ut eo constaret frustra esse humanum laborem sine Divina gratia, Psalm. cxxvii. Vox πιάζειν [prehendere] est & supra vii, 30.

4. ἔστη ὁ Ἰησοῦς εἰς τὸ ἀγιάλιον. *Stetit Iesus in littore*] Significans se per resurrectionem jam esse in vado, ipsos in salo versari.

ὁ μὲντοι ἤδεισαν οἱ μαθηταὶ ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶ. *non tamen cognoverunt Discipuli, quia Iesus est*] Impediti ne eum agnoscerent, ut supra xx, 14, 15. Crediderunt emtorem esse piscium.

60 5. Παιδιά, *Pueri*] Blanda compellatio; i Epist. ii, 13, 18.

ὑποσφάγιον, *pulmentarium*] Ὁψόν, ὀψάριον [obsonium] id quod cum pane editur, præcipue pisces.

6. Βάλετε εἰς τὰ δεξιά μέρη τῶν πλοίων, *Mittite in dexteram navigii*] Propius littus, ut videtur, ubi minor erat spes capiendi: quasi dicat,

Quo minimè reris gurgite, piscis erit.

Sic apud gentes propè barbaras felicior quàm apud Iudæos captura.

καὶ εὐρήσετε. & *invenietis*] Quantum satis.

ἀπὸ τῆς πλῆθους τῶν ἰχθύων. *præ multitudine piscium*]

Prælagium maximæ capturæ hominum per Apostolos faciendæ.

7. Ο Κύριός ἐστι. *Dominus est*] Ipso miraculo admonitus.

τὸν ἐπενδύτην, *superariam*] Sic vertunt Lxx. duobus locis **לַיָּמָה**, quod est vestis genus honoratius; ἐπένδυμα Aquilæ & Symmacho: Hieronymo epistolâ cxxx *superior tunica*: Theodoretō in Exodum quæst. LXVI, **χιτῶν ὁ ἔξωθεν** [*vestis exterior*]. In Martyrologio ad xii. Cal. Nov. de Hilarione, *pellicem habens ependyten*, quod ex Hieronymo desumptum Vitâ ejusdem Hilarionis. Vertunt **ἱμάτιον**, **σολὴν ποδήρη** [*pallium, stolam talarem*]. Suidas τὸ **ἱμάτιον ἐπάνω** [*vestem superiorem*]. Vtuntur & Hebræi posteriores **נִתְרַבָּה**. Hanc ergo induit Petrus (id enim *succingendi* vocabulo tacitè innuitur, unde Syrus, *accepit tunicam & cinxit lumbos suos*) quò honestior apud Christum appareret, nihil veritus si eam per aquas gradiendo nonnihil humectaret.

ἦν γὰρ γυμνός, *erat enim nudus*] Sic Hebræi vocant eum qui superiori veste exutus est, qui non habet nisi τὸν ὑποδύτην [*interulam*] **תַּחְתָּיָה**, ut i Samuel. xix, 24. ii Sam. vi, 20. Esaiæ xx, 3. Actorum xix, 16. Plutarchus de Phocione, ἐπεὶ καὶ ἄγε τὴν χώραν καὶ τὰς στρατείας ἀνυπόδητος αἰεὶ καὶ γυμνός ἐβιάδιζεν [*& ruri & militia incedebat sine calceis & nudus*]. Germanos Mela *plerumque nudos egisse* dicit: interpretatur id Tacitus *rejecta veste superiore*. Sic apud Iobum xxii, 6. & xxiv, 7, *vestis dicitur nudis detrahi*. In Dionysii epistola apud Eusebium, **ἦμην γυμνός ἐν τῷ λινῷ ἐσθηματί** [*Eram nudus in veste lintea*]. Chrysostomus Ad baptizandos, **γυμνὸς μὲν τῷ χιτῶνίσκῳ μόνον** [*nudos exceptâ interulâ*]. Sic apud Xiphilinum Pseudantonio, cum γυμνός [*nudus*] positum esset, sequitur, **σινδόνα διασείων** [*sinдонem quassans*].

8. Οἱ δὲ ἄλλοι μαθηταὶ τῷ πλοιαρίῳ ἦλθον, *Alii autem discipuli navigio venerunt*] Sicut Petri promittidinem laudat, ita excusat cæteros.

ὅτι γὰρ ἦσαν μακρὰν ἀπὸ τῆς γῆς, *non enim longè erant à terrâ*] Brevi navigio erant perventuri ad Christum.

σύροντες τὸ δίκτυον, *trahentes rete*] *Aegrè moventes.*

9. ἀνθράκιον κειμένην, *prunas positas*] Majorem jam potestatem Christus ostendit res creans ex nihilo.

καὶ ὁψάριον, *obsonium*] sive *pisces*. Vox singulari sono pluralem significatum comprehendens. Olim pisces paucos auxerat, nunc facit ut ex nihilo existant.

10. ἀπὸ τῶν ὁψαρίων ὧν ἐπιάσατε νῦν. *de piscibus quos prendistis nunc*] Christus ex piscibus à se factis & aliis quos Apostoli ceperant communes facit epulas, ut sic ostendat & eos quos ipse converterat

& quos Apostolorum ministerio erat conversurus ad eundem finem destinari.

11. Ἀνέβη, *Ascendit*] In navem. Sic Marci vi, 51. Lucæ viii, 22.

εἰλκυσε τὸ δίκτυον ἐπὶ τῆς γῆς, *traxit rete in terram*] Quippe nave jam ad littus admotâ, ut facilius jam trahi rete posset. Intellige autem hoc factum à Petro & sociis; sed ipse ut cæterorum dux nominatur.

10 ἐκατὸν πεντηκοντατριῶν. *centum quinquaginta tribus*] Notant quidam tot piscium numerari genera, eoque significari ex omni hominum genere capturam fore. Figura Davidis & Solomonis temporibus, cum cliii millia fuere profelytorum, ii Paral. ii, 17.

τοσέτων, *tanti*] *Cum tot essent.* Sic suprâ vi, 9.

ὅτι ἐσχίσθη τὸ δίκτυον. *non est scissum rete*] Prælagium miræ unitatis eorum qui per Apostolorum operam in Ecclesiam erant colligendi.

20 12. ἀρισθήσατε. *prandete*] *Αρισθον* dicitur *cibus* etiam *qui manè sumitur*. Sic apud Homerum narratur paratum

— *Αρισθον ἄμ' ἡοὶ φαينوμένηφι*

— [*Quod edent simul orta fuit lux*].

Intelligendum autem est, Christum unâ cum ipsis cibum sumsisse in majorem corporis sui fidem, Actorum i, 4. x, 41.

Οὐδεὶς γὰρ ἐτόλμα τῷ μαθητῶν ἐξετάσαι αὐτὸν, *Nemo audebat discipulorum interrogare eum*] Quanquam

30 conspectus erat olim viso augustior.

εἰδότες ὅτι ὁ Κύριός ἐστιν. *scientes quia Dominus est*] Ex vultu, voce, factis.

13. δίδωσιν αὐτοῖς, *dat eis*] Patremfamilias Ecclesiæ se ostendit, cujus est suum cuique dimensum dare: quod mox explicatur, sermone habito ad Petrum & Iohannem. Confer quæ dicta Matthæi xxv, 15.

14. Τὸτο ἦδη τρίτον, *Hoc jam, tertio*] Refer ad dierum numerum. Primum apparuit diversis ipso Resurrectionis die, iterum die octavo, nunc tertium.

15. Οτε ἔν ἡρίσῃσαν, *Cum ergo prandissent*] Quod tempus est colloquendi.

Σίμων Ἰωνᾶ, *Simon Iona*] De hac voce vide ad Matthæum xvi, 17.

ἀγαπᾷς με πλεῖον τῶν; *diligis me plus his?*] Mira Christi sapientia qui tam paucis vocibus efficit ut Petrus & sibi satisfaceret quem ter negaverat, & collegis quibus se prætulerat; exemplum dans disciplinæ Ecclesiasticæ.

50 καὶ Κύριε, σὺ οἶδας ὅτι φιλῶ σε. *Etiam Domine, tu scis quia amo te*] Suffecit ei, ut ait Augustinus, *testimonium perhibere cordi suo: noluit judex esse cordis alieni*. Non prætulit se aliis, ut antè Matth. xxv, 33. & tamen ex corde sincero affectûs testimonium protulit, quale in Ecclesiæ pastore requiritur. Promiscuè hîc usurpavit Iohannes ἀγαπᾷν [*diligere*] & φιλεῖν [*amare*], ut mox βόσκειν [*pascere*] & ποιμαίνειν [*custodire*]. Neque hîc quærendæ sunt subtilitates. Et reverenter Petrus ad Christi scientiam provocat, cui se notioem esse quàm sibi ipsi, experimento didicerat.

Βόσκει τὰ ἀρνία μου. *Pasce agnos meos*] Docet Christus

in principe Apostolorum cæteros, quo optimè modo amor in ipsum demonstratur. *Pasce*, id est, ipsis, non tibi consule: suade, non coge: *oves* non tuas, sed *meas*: quam vocum vim optimè se intellexisse Petrus demonstrat 1 Petri v, 2.

16. πάλιν δέυτερον *iterum secundò*] Πλεονασμός [abundans oratio] qualis Matth. xxvi, 42. Ostenditur hic emendati animi notas requiri pro culpæ magnitudine.

Ποίμαινε τὰ πρόβατά μου. *Pasce oves meas*] sive *pecus meum*. Quod de voce βόσκειν [pascendi] & ποιμαίνειν [custodiendi] diximus, idem de vocibus προβάτων [pecoris] & ἀγνίων [agnorum] intelligendum est: nam & hæ promiscuè usurpantur, ut apparet ex collatione locorum Matth. x, 16. Luc. x, 3. Confer Zach. xi, 4. & cogita exitium Iudaicæ gentis, quæ propriè Petro commissa, Gal. ii, 9.

17. Ελυπήθη ὁ Πέτρος, *Contristatus est Petrus*] Quod ter negando meruisset ter interrogari.

18. Ἀμήν, ἀμήν λέγω σοι, *Amen, amen dico tibi*] Ostendit pastori considerandum quàm difficile suscipiat munus, ne imparatus deprehendatur, Matth. x, 16. Res est quæ constat libertatis & vitæ dispendio.

ὅτε ἦς νεώτερος, *cum esses junior*] Ἡς [esses] hic habet indefinitam significationem. Nam nunc quoque eum, ut juvenem alloquitur, respectu venturæ ætatis; omnia enim quæ Christus hic dicit allusionem habent ad facta præcedentia: interrogatio de majori dilectione ad id quod Petrus primus per mare Christo occurrerat: mandatum eximium Apostolici muneris ad id quod rete pertraxerat: sic & hæc verba ad id quod superariam cinctus venerat. Et ærurnas impendentes eò ostendit graviores fore quod incubituræ sint ætati per se gravi.

καὶ περιεπάτεις ὅπου ἡθέλεις, *ambulabas ubi volebas*] Vt modò ex navi & in navem tuo pte arbitrato.

ὅταν ᾖ γηράσῃς, *cum autem senueris*] Vbi ad hanc ætatem quadraginta ferme annos adjeceris.

ἐκτενέεις τὰς χεῖράς σου, *extendes manus tuas*] Cogēris extendere ut solent captivi.

καὶ ἄλλος σε ζώσει, *& alius te cinget*] Nam & vincere est cingere, ut ad Psalm. lxxvi, 10. notat Kimchi, ubi & Symmachus περιζωθέν [cinctum]: quod iræ Assyrio restabit id vincies ac cohibebis ne perdat Hierosolyma. Confer cum hoc loco Actor. xxi, 11. ἄρας τὴν ζώνην τῷ Παύλῳ δέσας τε αὐτὸς τὰς χεῖρας [tulit zonam Pauli, & alligans ei manus] ubi vides cingulum sumi pro vinculo.

καὶ οἴσει ὅπου & θέλεις, *& ducet quò tu non vis*] Hæc verba, non illa priora, supplicii Crucis habent significationem. ὅπου & θέλεις, id est, quò nolle trahi, indicativus pro subjunctivo, ut supra xi, 21. Matth. xxvi, 39. Est autem χαρηνισμός [emollita locutio] agent te quò nolle, id est, in malam crucem. Quin cruce Petrus, & quidem Romæ obierit dubitandum non arbitror, cum tot habeamus veterum testimonia. Tertullianus tanquam rem apud omnes etiam hæreticos confessam adfert, *Statu felix Ecclesia*, (Romana) cui totam doctrinam Apostoli cum suo sanguine profuderunt, ubi Petrus passioni Dominicæ adæquat. Scorpiaco, Tum Petrus ab altero cingitur cum

cruci adstringitur. Clemens Strom. vii. ταύτη ἄρα τὴν πόνον καὶ τὰς βασάνων καὶ τὰς θλίψεις, ἔχων ὡς παρὰ τοῖς φιλοσόφοις οἱ ἀνδρεῖοι, ἐλπίδι ᾗ τὸ ἡδέων μεταχρῆν, ὑπομένει· ἀλλ' ἡ γνώσις αὐτῷ πείσμα βεβαιότατον ἐνεγέννησε τῆς τὸ μελλόντων ἐλπίδων ἀπολήψεως, διόπερ & μόνον τὸ ἐνταῦθα κολάσεων, ἀλλὰ καὶ τὸ ἡδέων ἀπάντων καταφρονεῖ. Φασὶν ἔν τ' μακάριον Πέτρον θεασάμενον τὴν αὐτῇ γυναῖκα ἀγομένην τὴν ἐπὶ θάνατον, ἠόσθηναί μὲν τὸ κολάσεως χάριν καὶ τὸ εἰς οἶκον ἀνακομιδῆς, ἐπιφωνήσαι δ' εὖ μάλα προτρέπτικῶς τε καὶ παρακλητικῶς ἐξ ὀνόματός τοῦ προσειπόντος, Μέννησο αὐτῇ τῇ Κυρίῳ. [Sic ergo labores & cruciatus & angustias ille fert, non ut fortes qui à Philosophis sic dicuntur, spe consequendi jucunda: sed cognitio ei firmam persuasionem indidit de adipiscendis illis quæ in futurum sperantur. Quare non tantum pœnas quæ hic sustinentur, sed & jucunda omnia contemnit. Ajunt beatum Petrum cum uxorem suam ad mortem duci vidisset, latatum fuisse in eo supplicio per quod ad domum dabatur reditus, acclamasse autem hortando simul & consolando eam de nomine compellatam, O tu mea, memento Domini]. ita enim legendum. His adde Cæjum qui sub Zephyrino Episcopo vixit, & Dionysium Corinthi Episcopum, quorum testimonia apud Eusebium exstant. Posteriores auctores qui plurimi id tradiderunt omitto. Si quis tamen eos qui auctoritatis sunt eximie volet videre, legat Ambrosium in Nativitatem Apostolorum, Prudentium De passione Petri & Pauli, Chrysostomum oratione de iisdem, Theodoretum περὶ ἀγάπης [de dilectione].

19. ποίω θανάτῳ δοξάσῃ τὸ Θεόν, *quà morte clarificaturus esset Deum*] Morte scilicet violentâ ac cruciabili. Magnificus martyrii titulus, δοξάζειν τὸ Θεόν [clarificare Deum]. Vide supra xi, 31.

Ἀκολούθει μοι. *Sequere me*] Sicut modò res antè gestas signa dicendorum sumsit, ita nunc quod dixerat signo conspicuo exprimit: nam *Sequere me* sensum habet & illum communem cui etiam Petrus in præsens paruit, & mysticum alterum. Alludit ad id quod dixerat Matth. x, 38.

20. ἀκολουθεῖντά, *sequentem*] Quia Petrum subsequi videbat.

ὅς καὶ ἀνέπεσεν, *qui & recubuerat*] Hæc antehac in designatione Iohannis poni non solita, (solâ enim notâ *Dilecti à Domino Discipuli* designatus est) hoc loco non sine efficacia adduntur. Nam omnia ista Petro in animum veniebant, ut crederet hunc Discipulum sibi in diligendo Christo parem esse aut proximum. Quare cum ipse post amoris professionem accepisset prædictionem ferendæ mortis ad Domini exemplum, curiositate quadam humani ingenii scire vult quid de illo sit futurum.

21. ἔτι τί; *hic autem quid?* Εἰς [defectus] pro τί πεῖσεται; *quid patietur?* quem habebit exitum?

22. Εἰάν αὐτὸν θέλω μένειν, *Si eum volo manere*] In vita hac caduca. Sic Philipp. i, 21, 22, 23, 24. 1 Corinth. xv, 6.

ἕως ἔρχομαι, *donec veniam*] Quasi Imperator diceret, *Quid si hunc velim in præsidio manere donec ipse eum revocem?* Ita obscurè significat Iohannem non, ut Petrum, morte violentâ moriturum, sed tali quâ sine hominum vi solveretur, ubi Christus tempus

idoneum judicasset: quod & contigit, ut veterum plures consentiunt. Sic tempus mortis, *accersitionem* sæpe vocant Christiani.

τί πρὸς σε; *quid ad te*? Sic & Latinè dicimus, *quid ad te*? quasi dicat, Quicquid de illo erit, id ad te non pertinet: cura quod te spectat. Hæc est pars lotionis pedum Petri: quam ipse rectè intelligens postea vetuit Christianos esse ἀλλοτριεπισκόπους [alienarum rerum introspectores], 1 Petr. IV, 15. ut & feminas Paulus esse περιέργους [curiosas], 1 Tim. V, 13.

23. Εξῆλθεν ὁ λόγος, *Exiit ergo sermo*] Hebraismus. Vide Matth. IX, 26. Adde & Luc. VI, 22.

ὅτι ὁ μαθητὴς ἐκείνος ἐκ ἀποθνήσκει *quia Discipulus ille non moritur*] *Non moriturum*, præsens pro futuro. Sumserunt scilicet interrogationem Christi pro affirmatione, & *adventum* pro *adventu ad iudicium*, de quo sæpe illis antehac locutus erat, & quidem additâ voce ἐρχεσθαι [venire] ut Matth. XVI, 27. & XXIV, 30. Hunc diem de propinquo imminere existimabant, 1 Theff. V. Et cùm is dies futurus esset dies resurrectionis antè mortuorum, qui tum piorum victuri essent mortem non sensuros rectè existimabant, 1 Corinth. XV, 51. Et credibile est Christum colloquiis post resurrectionem de illo die apertiùs quàm antea locutum, ut de complemento Regni sui, Actor. I, 3.

καὶ, &] *Et tamen*, ut alibi sæpe.

ἐκ εἶπεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς ὅτι ἐκ ἀποθνήσκει *non dixit ei Iesus quod non moritur*] *Non dixerat nunquam moriturum*, ut illi interpretabantur.

αἶψ', *Eân autem dēλω μένειν ἕως ἐρχομαι, sed, Si eum volo manere donec veniam*] Hæc repetitio vocum hucusque ostendit ἐμφασιν [efficaciam loquendi] non esse in illo ἐάν dēλω [si volo], sed in illo ἐρχομαι [veniam], cujus ambiguitate decepti erant Disci-

puli, cùm debuissent aut Magistrum interrogare, aut quod ambigūe dictum erat pro ambiguo relinquere, donec sensum exitus declararet Tertullianus De anima, *Obiit & Iohannes, quem in adventum Domini fuisse remansurum falsa fuerat spes.*

24. ὁ μαρτυρῶν περὶ τῶν, *qui testimonium perhibet de his*] Petro jam mortuo & aliis qui ampliùs de his dictis testimonium præbere non poterant.

καὶ γράψας ταῦτα & *scripsit hæc*] Qui hæc quoque suprà cætera antehac edita in commentariis privatis reliquerat.

καὶ οἶδαμεν. & *scimus*] Loquitur Ecclesia Ephesina.

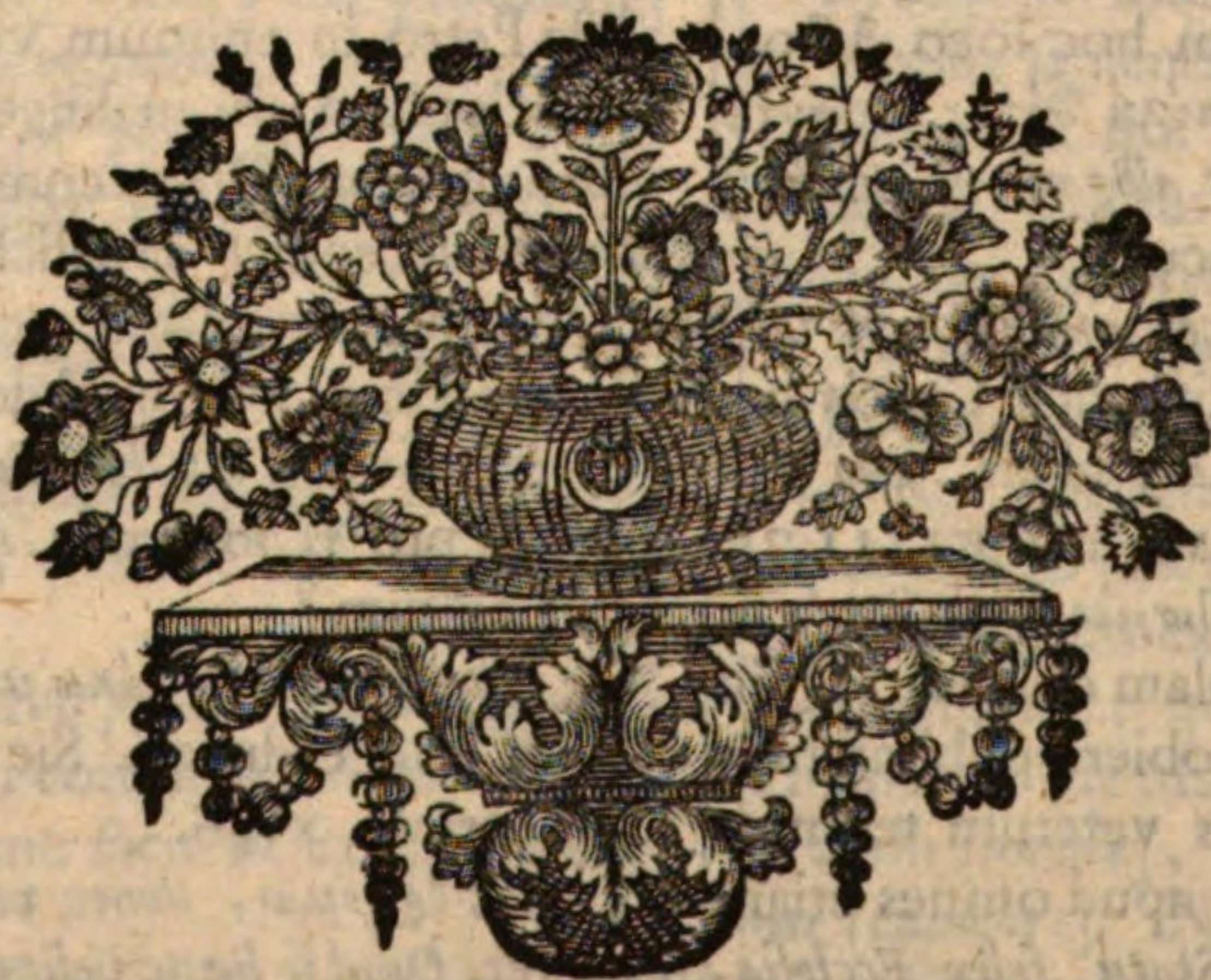
ὅτι ἀληθὴς ἐστὶν ἡ μαρτυρία αὐτῆς. *quia vera est testatio ejus*] Αληθὴς [vera], id est, *fide digna*, ut suprà V, 31. VIIII, 13. *Scimus*, ajunt, *fide dignum*, ex vitæ scilicet perpetua puritate & miraculis ab ipso editis. *Scimus* ergo planè qualem habuit mortem prædictam ab Iesu.

25. καὶ ἄλλα πολλὰ, & *alia multa*] Miracula, quorum tunc adhuc recens erat memoria, non ita dudum mortuis testibus.

ἐάν γράφῃται καθ' ἓν, *si scribantur per singula*] Ita ut nihil eorum omittatur.

ἔδὲ αὐτὸν οἶμαι ἢ κόσμον χωρῆσαι τὰ γραφόμενα βιβλία. *nec ipsum arbitror mundum capere posse eos, qui scribendi sunt, libros*] Γραφόμενα, id est, *quæ scribi deberent*. Et hyperbole est non infrequens Sacris Literis, ut Genes. XI, 4. Num. XIII, 33. Dan. IV, 20. Vide & suprà XI, 19. οἶμαι [arbitror] hic dicitur singulariter, quia pro Ecclesia hæc scripsit Episcopus: sicut & in Apocalypsi literæ pro Ecclesiis ad Episcopum diriguntur. Fortè is fuit Iohannes ὁ πρεσβύτερος, [Presbyter], cujus sepulchrum se Ephesi distinctum ab illo Iohannis Apostoli vidisse memorat Hieronymus, & cui veterum nonnulli adscribunt Epistolas duas.

FINIS ANNOTATIONVM IN LIBROS EVANGELIORVM.

APPOINTEMENT

ANNOTATIONES

IN ACTA

APOSTOLORUM

ANNOTATIONES

AD

ACTA APOSTOLORVM.

HVGONIS GROTTII

ANNOTATIONES

IN ACTA

APOSTOLORVM.

HAEC ONIS GROTII

ANNOTATIONES

IN AETAS

APOSTOLORVM

A C T A A P O S T O L O R V M.

Πράξεις τῶν Αποστόλων. *Acta Apostolorum*] Græcam vocem retinere Syrus & Arabs, ut sæpe in vocibus quæ transfusæ in sermonem alium vim non eandem habituræ putabantur. Perinde autem est, siue *Acta* veritas, ut hic Interpres, siue *Actus*, ut Veterum nonnulli. Idem enim significant *actus* & *acta*, ut *effectus* & *effecta*, *eventus* & *eventa*, *jussus* & *jussa*, multaque alia ad eam formam. Est quidem receptius ut *Acta* dicantur quæ in publicas tabulas relata sunt. Sed etiam Cicero quicquid quisquam egit, id modò *acta*, modò *actus* vocat. Et leges Sempronias ait esse *acta Gracchorum*. Neque *actus* hòc sensu Poëtarum tantùm vox est: nam & Cicero primo Legum dixit, *non solum in rectis, sed etiam in pravis actibus insignem esse humani generis similitudinem. Apostolorum*, id est, Petri & Pauli. Nam cæterorum ferme obiter tantùm fit mentio, & postquam Paulum sectatus est Lucas, de eo solo pergit loqui. De cæterorum Apostolorum actibus vix tenuis ad nos fama manavit. Lucæ nomen unde, ipse quis qualisve fuerit, diximus ad librum ejus priorem, qui vulgò *Euangelium* dicitur.

Τὸν μὲν πρῶτον λόγον, *Primum quidem sermonem*] Id est πρῶτον [priorem]. Vide quæ ad Iohan. Euang. I, 15. & 30. λόγον [sermonem], id est, librum; sic ἑβδομον λόγον [septimum librum] dixit Galenus. ὦ Θεόφιλε, *O Theophile*] Vide quæ dicta ad ante-loquium Euangelii Lucæ.

ὣν ἤρξατο ὁ Ἰησοῦς ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν, *quæ cepit Iesus facere & docere*] Id est, ἐποίησε καὶ ἐδίδαξε [fecit & docuit]. Sic Genes. II, 3. ὣν ἤρξατο ὁ Θεὸς ποιῆσαι [quæ cepit Deus facere]. Sic ἤρξαντο τίλλειν [ceperunt vellere], Matth. XII, 1. μὴ ἀρξήσθε λέγειν [ne ceperitis dicere], Lucæ III, 8. adde & quod infra II, 4. Hæc verba brevem Euangelii descriptionem continent.

2. Ἀχρι ἧς ἡμέρας, *Vsque in diem*] Sic solent Historiarum Scriptores libros posteriores cum prioribus connectere. Sic Herodotus Thaliæ principio, *Ἐπὶ τῷτον δὴ τὸν Αμασιν* [adversus hunc verò Amasin]. principio Eratus, *Ἀρισταγόρας μὲν νυν ἰωνὴν ἀποστήσας, ἔτω τελευτᾷ* [Aristagoras quidem Ionice rebellionis auctor ita oppetiit]. Initio Vranixæ, *Ταῦτα μὲν ἔτως λέγεσθαι γενέσθαι* [Atque hæc quidem ita gesta esse dicuntur]. Thucydides Peloponnesiacò II. *ἄρχεται ὃ δὲ πόλεμος ἐνθένδε ἤδη Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων* [incipit porrò hinc jam Atheniensium & Lacedæmoniorum bellum], qui pari modo & sequentes libros præcedentibus connectit. Sic & respicit Lucas hic apertè finem libri sui prioris.

ἐντελλάμενος τοῖς Αποστόλοις, *præcipiens Apostolis*] Multa illis præcepta dans quæ brevitatis causâ hic reticentur. Simile dicendi compendium habes I Sam. XVII, 2.

διὰ πνεύματος ἁγίου, *per Spiritum Sanctum*] Est & hæc compendiosa locutio: vult enim dicere, *Man-davit quæ agere deberent per Spiritum Sanctum*, postquam scilicet eum accepissent.

ὃς ἐξελέξατο, *quos elegit*] Vocum Trajectio: nam hoc membrum refertur ad id quod præcessit Αποστόλων [Apostolos]. Frequentes sunt tales in Sacris Scriptis Trajectiones.

ἀνελήφθη. *assumptus est*] Vide quæ dicta ad Marcum XVI, 19.

3. ἐν πολλοῖς τεκμηρίοις, *in multis argumentis*] *En* [in] hic valet *cum*. *cum multis miraculis* quorum quædam referuntur à Iohanne in Euangelio.

καὶ λέγων τὰ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. *& loquens de regno Dei*] Quomodo ad omnes Gentes perventurum esset Euangelium, per quod Deus in hominibus, etiam Regibus, regnat.

4. Καὶ συναλιζόμενος, *Et congregans*] Supple αὐτοὺς, *ipso* in unum recolligens, qui dispersi fuerant: Vide Iohan. XXI, 2. Est Attico more passivum sono, sensu activum. Herodotus Euterpe, *τὰς γυναῖκας συναλίσσαντο*, *Cum in unum locum feminis omnes congregasset*.

τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Πατρὸς, *promissionem Patris*] Lucæ XXIV, 49.

ὣν ἤκούσατέ με. *quam audistis à me*] Transitus à sermone indirecto ad directum, qui in historiis frequens. ἤκούσατέ με [audistis à me], Bene Græca locutio, quales multæ in hoc Scriptore, qui & Medicos & Historicos legerat. Ita Xenophon: *τῷτο πολλῶν ἐφη ἀκούειν* [hoc dixit se à multis audire].

5. Ἰωάννης μὲν ἐβάπτισεν ὕδατι, *Ioannes quidem baptizavit aquâ*] Vide Matth. III, 11.

ἐν πνεύματι ἁγίῳ, *Spiritu Sancto*] Satis fuerat dixisse Πνεύματι ἁγίῳ, quomodo Latinus hic *Spiritu Sancto*. Sed Hellenistæ ad modum Hebræi addunt ἐν [in], quomodo ἐν ὕδατι [aquâ] dicto Matthæi loco. *βαπτίζεσθαι* hic est *largiter profundi*, non *leviter aspergi*. Multò plus accepere Apostoli quàm olim Prophetæ. Vide Euang. Iohan. III, 34. Hic Spiritus erat πνεῦμα κρίσεως καὶ πνεῦμα καύσεως [Spiritus iudicii & Spiritus ardoris], Esaiæ IV, 4.

6. εἰ ἐν τῷ χρόνῳ τῷτῳ ἀποκαθίστανεις τὴν βασιλείαν τοῦ Ἰσραὴλ; *si in tempore hoc restitues regnum Israel?*] *Quæ*, quod sæpe *an* significat, ut Græci Interpretes per εἰ, ita Latinus per *si* sæpe vertit. Respiciunt Apostoli locum Danielis VII, 27. *Restituis*, id est, *restituere paras in veterem dignitatem*.

7. Οὐχ ὑμῶν ἐστὶ γινῶναι χρόνος ἡ καιρὸς, *Non est vestrum nosse tempora vel momenta*] In Daniele VII, 12. *ἰγὴ ἰμῖν* vertitur *ἕως χρόνος καὶ καιρὸς* [ad tempus & occasionem]. Est ἐν δια δύοιν [unum per duo], quo significatur *tempus certò constitutum*. Id verò tempus fuit trecentis ferme post hæc verba annis. Tunc enim

enim Christus Davidis stirps in terris regnare cœpit per Constantinum, ac deinceps per alios & alios, non Imperatores tantum, sed & Reges, qui regnum suum Christo ut Regi Regum subjecere. Christiani populus Dei, atque ideo verus *Israel*, Galat. vi, 16. Christus eorum caput *Israelita* etiam secundum carnem. *Occultum esse hominibus, quando Regnum rediturum sit ad domum Davidis*, ajunt & Hebræi. καὶ ἐς tempestates vertit Augustinus, epistola LXXV III.

ἐς ὃ πατὴρ ἔθετο ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ, quæ Pater posuit in sua potestate] Mos est Christi arcanas dispensationes ad Patrem referre, Matth. xx, 23. Marci xiii, 32.

8. ἀλλὰ λήψετε δύναμιν, Sed accipietis virtutem] **לִּקְחוּ** [accincti sunt robore] 1 Sam. ii, 4.

καὶ ἔσεσθε μοι μάρτυρες ἐν τῇ Ἱερουσαλὴμ, καὶ ἐν πάσῃ τῇ Ἰουδαίᾳ καὶ Σαμαρείᾳ, καὶ ἕως ἐσχάτης γῆς. & eritis mihi testes in Ierusalem, & in omni Iudæa, & Samaria, & usque ad ultimum terræ] Summam hic proponit tot sermonum Apostolicorum, quos hic liber exhibebit. Confer Marci xvi, 20.

9. ἐπὶ ῥῆθι, elevatus est] Ἀνεφέρετο [sursum ferebatur], Luc. Evang. xxiv, 51.

καὶ νεφέλῃ ὑπέλαβεν αὐτὸν, & nubes suscepit eum] Elias in cœlum vectus in turbine, 11 Regum ii, 1, 11. Christus in nube placida. Vide Lucæ ix, 54, 55.

10. ἐν ἐσθήτῃ λευκῇ. in albo vestitu] Vide quæ dicta ad Matthæi xvi, 2. Manuscriptus vetustissimus habet ἐν ἐσθήσεσι λευκαῖς [in vestibus albis], sed parum id refert. Est autem loquendi genus etiam Latinis usitatum; sic, in auro, in purpura, Cato apud Gellium.

11. ὅπως ἐλεύσεται, sic veniet] Καταβήσεται [descendet] 1 Thessal. iv, 16. Resurrecturos in monte Olivarum *Israelitas* sentit Chaldæus in Canticum, & alii ad Ioël iii, 2. Zach. xiv, 4.

12. σαββάτῃ ἔχον ὁδόν. Sabbati habens iter] Iter Sabbati plerique Iudæi definiunt bis mille ulnis, id est, mille passibus; nam passus duplex ulna. Stadium Plinio octava pars mille passuum lib. ii, cap. 23. Ergo iter Sabbati essent stadia octo, quod non longè abit à Syri sententia, qui hic posuit stadia septem. In Iosepho explicatur per stadia quinque: sed suspecta est lectio, cum Theophylactus Iosephum citet de stadiis septem. At ex Bethania sublatum Christum colligimus ex Lucæ xxiv, 50. à Bethania verò ad urbem quindecim stadia ponit Iohannes xi, 16. Videtur Iohannes in animo habuisse Iudaicam quandam mensuram, quam stadium vocat, quanquam Græci stadii ferme dimidium tantum continebat. Sic leucæ alibi majores, alibi minores. Vide quæ habet doctissimus Seldenus, libro iii, cap. ix De Iure naturali & Gentium secundum Hebræos, post Drusium & Bezam hoc loco.

13. εἰς τὸ ὑπερώϊον, in cœnaculum] Vide ex quantillo loco, & hominibus cxx, quantæ rei factum sit exordium; & confer quæ habuimus Matth. xiii, 31.

ὁ, τε Πέτρος, Petrus] Qui primus hic bono jure nominatur, utpote à Christo designatus non obscure προσηγορίας [Præses] Apostolici cœtus: unde & loquendi exordium facit, ut hic notant Græci Interpretes. Oecumenius de Petro: τὴν προσηγορίαν τῶν μαθητῶν ἔγκειται [cui primus inter Apostolos locus com-

missus fuit]. Theophylactus: ὡς κορυφαῖον [tanquam præcipuum].

καὶ Ἰούδας Ἰακώβου. & Iudas Iacobi] Frater, quod hic addit Arabs. At Syro est Iacobi filius. Fieri potuit ut pater filium haberet sibi cognominem.

14. σὺν γυναῖξιν, cum mulieribus] De sexu, non de matrimonio hanc vocem rectè cepere Syrus & Arabs. Intelliguntur mulieres illæ quarum mentio Matth. xxvii, 55. & cum iis Hierosolymitanæ quædam.

καὶ Μαρία τῇ μητρὶ τοῦ Ἰησοῦ, & Maria matre Iesu] Quæ ut eximia singulariter memorari merebatur. Vide quæ diximus ad Marcum xvi, 7.

15. ὄχλος ὀνομάτων, turba hominum] Nomina dicere pro hominibus receptum fuisse inter Iudæos loquendi genus ex Apocalypsi apparet.

ὡς ἑκατὸν εἴκοσιν. fere centum viginti] Tanquam Satrapæ novi Regni, quod multò majus exstiturum quàm Nabonidi regnum, cui cxx fuerunt Satrapæ, Dan. vi, 1.

16. εἰς πληρωθῆναι, oportet impleri] Par erat Iudææ simile quid evenire quale Achitopheli evenerat, cujus perfidiam Iudas erat imitatus. Sic πληρωθῆναι [impleri] sæpe sumi diximus ad Matth. i, 22.

17. τὸν κλῆρον τῆς διακονίας ταύτης, sortem ministerii huius] Κλῆρος [sortis] dicitur quicquid alicui obvenit, sicut hereditaria sola sorte dividebantur. Sunt quidam κληροὶ ἁγίων [quædam sortes sanctorum], ad quos omnes pertinent Christiani, Coloss. i, 12. 1 Petr. v, 3. Sunt & κληροὶ διακονίας [sortes ministerii], ad quos Pastores: inde natum nomen Clericorum.

18. ἐκτήσατο χωρίον, possedit agrum] Id est, monumentum sceleris sui reliquit, ut explicavimus ad Matth. xxvii, 6. Non tamen obstem, si quis putet fundi ad sepulchra externorum destinati usum quendam concessum Iudææ, & ibi eum exspirasse. Vide quæ hic habet Theophylactus.

καὶ πρηνὴς γενόμενος ἐλάκησε μέσος, & suspensus crepuit medius] Vide de hac re quæ diximus ad Matth. xxvii, 5.

19. τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν, linguâ eorum] Vocem διαλέκτῃ [dialekti] non tam arctè sumi à Luca, ut discrimen aliquod in linguâ significet, quomodo Græci hac voce uti solent, sed pro ipsa lingua, apparet ex locis aliis infra ii, 6, 8. xxi, 40. xxii, 2. xxvi, 14.

Ἀκελδαμὰ, Haceldama] **חַקֵּלְדָמָא** [Chakeldama] quomodo hic scribit Syrus. Hierosolymitana ejus temporis lingua prope ad Syriacam accedebat.

20. ἐρημὸς, deserta] In Lxx. est ἡρημωμένη [desolata]. Citavit hæc Lucas memoriter ex Lxx. Id qui faciunt sæpe verbum verbo commutant.

τὴν ἐπισκοπὴν αὐτοῦ, episcopatum ejus] Et hoc ex Lxx. In Hebræo **תְּרָפָה**. Est autem תְּרָפָה Hebræis quodvis officium sive munus, sive perpetuum, sive temporarium: ut videre est Num. iii, 32. iv, 16. vii, 2. xiv, 29. xvi, 29. xxvi, 23. 1 Paralip. xxi, 11. & alibi.

21. ἐν ᾧ εἰσῆλθε καὶ ἐξῆλθεν ἐφ' ἡμᾶς ὁ Κύριος, quo intravit & exivit inter nos Dominus] Id est, coram nobis vixit. Intrandi & exeundi vocabulo omnes vitæ actus, quæ publici quæ privati, significantur. Vide Zach. viii, 10.

22. Ἀρχόμενος ἀπὸ τῆ βαπτίσματος Ἰωάννης, Incipiens à baptisinate Ioannis] Id est, ex quo ab Iohanne fuit baptizatus: id enim initium ei fuit auspicandi muneris. Et inde incipit Euangelii historia, cui quædam alia præfationis vice inserviunt, ut diximus ad inscriptionem libri Matthæi.

23. τὸν καλούμενον Βαρσαβᾶν, qui vocabatur Barsabas] שׁוֹבַר בר filium iuramenti.

ὃς ἐπεκλήθη Ἰστος, qui cognominatus est Iustus] For-
tè à Romanis id nomen acceperat ob morum integritatem.

καὶ Ματθίαν, & Matthiam] Ματθίας [Matthias] idem nomen quod plenius scribitur Ματθαίας [Matthias], ut notavit Drusius, & nos ad Macca-
baica.

24. Σὺ Κύριε καρδιογνώστης, Tu Domine, qui corda nosti] לֵב-קָרֵן [scrutans cor] Ierem. xvi 11, 10. De animis hominum certò judicare solius est Dei.

ἀνάδειξον ὃν ἐξελέξω ἐκ τῶν τῶν δύο ἑνᾶ, ostende quem elegeris ex his duobus unum], Vtrum magis ames. Sic enim כִּרְבָּב sæpe sumitur apud Hebræos.

25. Λαβεῖν τὸν κλῆρον τῆς διακονίας ταύτης καὶ ἀποστολῆς, Accipere sortem ministerii huius & Apostolatús] Λαβεῖν [accipere], id est, ut accipiat. Κλῆρον τῆς διακονίας [sortem ministerii] habuimus & supra 17. Hic additur ἀποστολῆς [Apostolatús], nimirum ἐν διὰ δύοιν [unum per duo], pro ἀποστολικῆς [Apostolicæ]. In manuscripto illo, τὸν τόπον τῆς διακονίας [locum ministerii].

ἐξ ἧς παρέβη Ἰδδας, de quo prævaricatus est Iudas] יושב [defecit]. Cujus officii Iudas desertor fuit.

πορευθῆναι εἰς τὸν τόπον τὸν ἰδίον. abire in locum suum] Pro εἰς τὸ πορευθῆναι [ut abiret]. Significatur eventus scelera ipsius iusto Dei iudicio consecutus. Proprium, id est, qui ipsi melius conveniebat, quàm Apostolica functio. Manuscriptus ille quem dixi, habet εἰς τὸν τόπον τὸν δίκαιον [in locum iustum], non malè.

καὶ ἔδωκαν κλήρας αὐτῶν, Et dederunt sortes eorum] Id est, conjecerunt nomina eorum in urnam, & in alteram urnam alteram schedam inscriptum habentem nomen Apostolus, alteram schedam vacuam; deinde ex utraque urna pariter eduxere binas schedas, ut in divisione terræ. Ad eum modum David Sacerdotum functiones sortibus distribuerat, 1 Paralip. xxiv, 5. Iosephus iv de bello Iudaico, Κληρωτὰς ἐπεχείρησαν ποιεῖν τὰς ἀρχιερεῖς [Sorte Pontifices creare aggressi sunt]. Deinde, ἦν δὲ πρόχρημα μὲν τῆς ἐπιβολῆς ἔθος ἀρχαῖον [Huic autem incepto mos antiquus obtendebatur] Virgilius 11 Æneidos,

Laocoon ductus Neptuno sorte Sacerdos.

ubi Servius ex Euphormione, Laocoon Thymbraei Apollinis Sacerdos sorte ductus est: ut solet fieri cum deest Sacerdos certus. Plato de Legibus vi, τὰ μὲν τῶν ἱερῶν τῷ Θεῷ ἐπιτρέποντα αὐτῷ τὸ κεχαρισμένον γίνεσθαι, κληρὸν ἔστω τῇ θεῖᾳ τύχῃ ἀποδιδόντα [Quod autem ad Sacerdotum electionem spectat ea Deo committenda est, ut quemadmodum ei placuerit, ita sortium eventum Numine suo moderetur].

ἔπεσεν ὁ κλῆρος, cecidit fors] Nomen ejus cum nomine Apostolatús exiit.

καὶ συγκατεψηφίσθη, & annumeratus est] Συγκατεψηφίσθη, הָסַפ [annumeratus est], quod alibi vertitur ἐλογίσθη [computatus est], alibi ἐξηριθμήθη [enu-

meratus est]. Vide supra 17. ubi pro eodem dicitur κατηριθμημένος ἦν [connumeratus erat].

μετὰ τῶν ἑνδεκά Ἀποστόλων. cum undecim Apostolis] Vide Matth. xxvi 11, 16. Marc. xvi, 14. Luc. i, 9. xxi, 14. xxi, 33.

A D C A P V T I I.

10 ΕΝ τῷ συμπληρῶσθαι τὴν ἡμέραν τῆς πεντηκοστῆς, Cum complerentur dies Pentecostes] Optimè & Syrus & Latinus hic legere τὰς ἡμέρας [dies]; agitur enim non de una die, sed de toto dierum ambitu. Et familiare Hebræis id loquendi genus. Sic ἐπληρώθησαν αἱ ἡμέραι [impletæ erant dies] habemus Gen. xxv, 24. Levit. xi 4, & pro eodem ἐπλήρωσαν ἡμέραι [consummati sunt dies] Luc. ii, 21. Πεντηκοστή [Pentecoste] Hellenistis vocatur non semper dies ultima, sed sæpe totum illud tempus dierum quinquaginta à Paschate, שבועות [Septimanae] Hebræis. Sic & Tertullianus Idololatriâ, Excerpta singulas solemnitates nationum, & in ordinem exsere, Pentecosten implere non poterunt. Sic Canon Nicænus vetat genua flecti ἐν ταῖς τῆς πεντηκοστῆς ἡμέραις [diebus Pentecostes]. Dies ultimus septem septimanarum erat dies latæ Legis, ut colligitur Exodi xix, 1, 11. vocabaturque ob id תַּשְׁבֵּעַ תַּשְׁבֵּעַ festum Legis. Eodem die cœpit prædicari ab Apostolis Lex nova, complementum veteris.

ἦσαν ὅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτό. erant omnes pariter in eodem loco] Deus dona sua promisit unitati. In Manuscripto veteri, πάντες ὁμῶς [omnes simul], omnes illi cxx. in uno loco; & sic accepit Hesychius, ἐπὶ τὸ αὐτό. ὁμῶς, εἰς τὸν τόπον [eodem: simul, in eundem locum].

2. ὥσπερ φερομένης πνοῆς βιαίας, tanquam advenientis Spiritus vehementis] Πνοή [spiritus] signum Divini adventus, Gen. i 11, 8. at addita voce βιαίας [vehementis] magnitudo donorum supra Prophetica significatur.

καὶ ἐπλήρωσεν ὅλον τὸν οἶκον ὃ ἦσαν καθήμενοι. & replevit totam domum ubi erant sedentes] Præsagium sic etiam implendi totius orbis, per quem Ecclesia diffusa est.

3. διαμεριζόμεναι γλῶσσαι, dispertitæ linguæ] Pænna linguarum disperfit homines, Genes. xi, Donum linguarum dispersos in unum populum recollegit.

ὥσπερ πυρὸς, tanquam ignis] Summa efficacia & splendor prædicationis significatur. Vide quæ dicta Matth. i 11, 11. Philo ad Decalogum, Επειδὴ τῆ πυρὸς τὸ μὲν φωτίζειν, τὸ δὲ καίειν πέφυκεν, οἱ μὲν τοῖς χρηστοῖς ἀξιῶντες εἶναι καταπειθεῖς ὡς ἐν ἀσκήῳ φωτὶ τὸν αἰετὸν χρόνον βιώσονται, τὰς νόμους αὐτὰς ἀσέρας ἔχοντες ἐν ψυχῇ φωσφορέντας. ὅσοι δὲ ἀφηνιασάι, καίόμενοι καὶ κατακαίόμενοι διατελέσιν ὑπὸ τῶν ἑνδον ἐπιθυμιῶν, αἱ φλογὸς τρόπον πορθήσασιν τὸν σύμπαντα ἔχοντων βίον [Quoniam ignis habet vim geminam, illustrandi urendique; præcepta hæc obedientibus erunt per totam vitam pro lumine, legibus seu sideribus animæ prælucentibus: quotquot autem contumaces fuerint, aestuabunt urenturque intestinis concupiscentiis, more flammæ totos homines semel occupatos depascentibus]. Confer 11 Cor. i 1, 16. & quem ad

50 primum caput citavimus Esaiæ locum iv, 4. ἐκάθισέ τε ἐφ' ἑνὰ ἑκάστον αὐτῶν. seditque supra singulos eorum] Significabat hæc sessio perpetuò illis hoc donum adfuturum, quoties negotium ipsis esset cum

Gentibus linguæ alterius. Prophetis Prophetia rarò aderat cum Deus vellet, neque certi erant Prophetæ quando eam essent habituri. Exempla habemus in Nathane, Samuele, Esaia.

4. ἤρξαντο λαλεῖν ἐτέροις γλώσσαις, *cæperunt loqui aliis linguis*] Aliis quàm quas didicerant. Quod hic est ἐτέροις [aliis], id est, καιναῖς [novis] apud Marcum xvi, 17. Noli iis credere, qui miraculum in auribus audientium factum asserunt. Manifestè omnia eis resistunt quæ sunt 1 Cor. xii, 10. xiii, 28, 30. xiv, 2, 4, 5, 6, 9, 13, 14, 18, 19, 22, 23, 26, 27, 39.

ἀποφθέγγεσθαι. *eloqui*] Solet de Prophetis usurpārī hæc vox, respondens Hebræis נבא [prophetari], קסס [divinare], תרץ [explicare] & similibus. Vide infra 14.

5. Ἦσαν ὃ ἐν Ἱερουσαλὴμ κατοικοῦντες, *Erant autem in Ierusalem habitantes*] Verbum κατοικεῖν [habitare], hic respondet Hebræo גור, quod & κατοικεῖν [inhabitare] & παροικεῖν [inquilinum esse] verti solet, interdum & διατρίβειν [commorari]. Itaque dicitur non tantum de iis qui sedem fixerant, sed & de iis qui ad Pascha aut ad Pentecosten celebrandam in Urbem venerant, ad tempus aliquod ibi substituri. Id ostendunt sequentia: nam Hierosolymis qui domicilium habebant, eos credibile est linguam novisse Hierosolymitanam; non item cæteros. Adde quòd sub hoc nomine veniant & quibus domicilium in Mesopotamia, & qui Romanorum in Iudæa peregrinabantur, infra 9. 10.

ἀνδρες εὐλαβεῖς, *viri religiosi*] אנשי יראא. Frequens apud Hebræos loquendi genus. Sic vocantur non hi tantum qui se Legi subjecerant, verum etiam viri pii qui idololatria deserta purius vivere instituerant: nam tales quoque ad Templum venisse apparet, 1 Regum viii, 41. Ioh. xii, 20.

ἀπὸ παντὸς ἔθνους τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανόν. *ex omni natione quæ sub cælo est*] Id est, de sexdecim nepotibus Noæ, unde propagatæ gentes cæteræ.

6. Γενομένης ὃ τῆς φωνῆς ταύτης, *Facta autem hac voce*] φωνή [vox] profama, ut Num. xvi, 34. 1 Regum i, 40. & alibi.

καὶ συνεχύθη. ὃ *mente confusa est*] Id est, συνεταράχθη, ἐμερίμνα, *animo fuit turbido ac sollicito*. Omnibus his vocibus reddi solet Hebræum נגנ, & hoc explicant sequentia versu 7, 12.

7. Οὐκ ἰδὲ πάντες ἐτοί εἰσιν οἱ λαλῶντες Γαλιλαῖοι; *Nonne ecce omnes isti qui loquuntur Galilæi sunt*] ? Id est, homines indocti. Vide Iohan. i, 46.

9. Πάρθοι, Parthi] ארפכשד [Arphaxad], Gen. x, 23.

καὶ Μῆδοι, ὃ *Medi*] מדי [Madai], ibidem 2.

καὶ Ἑλαμίται, ὃ *Elamitæ*] עילם [Ælam], ibidem 22. Elymæi vicini Persis & Medis. Vide Strabonem, Livium, Plinium, nostra ad Danielelem viii, 2.

καὶ οἱ κατοικοῦντες τὴν Μεσοποταμίαν, ὃ *qui habitant Mesopotamiam*] ארם [Aram] dicto commate 23.

Ἰδδαίαν τε, *Iudæam*] Quæ olim terra כנען [Canaan], Gen. x, 15.

καὶ Καππαδοκίαν, ὃ *Cappadociam*] משיך [Mazach]: urbs præcipua Mazaca. In omni hoc Asiæ tractu populos paucos fuisse Græcos, Barbaros plerosque docet nos Strabo libro xii. Illorum Barbarorum erant

linguæ illæ duæ & viginti, quas didicerat Mithridates.

Πόντον, Pontum] תירס [Thiras] 2.

καὶ τὴν Ἀσίαν, ὃ *Asiam*] גומר [Gomer] 2.

10. Φρυγίαν τε, Phrygiam] אשכנז [Aschenaz] 3. Vide Annotata nostra ad librum i. de Veritate Religionis Christianæ.

καὶ Παμφυλίαν, ὃ *Pamphyliam*] ריפת [Riphat] 3.

Αἴγυπτον, Ægyptum] מצרים [Misraim]. 6. Κόπτος [Coptus] Vrbis mercatu jam olim celebris cum articulo & levi mutatione Αἴγυπτος, [Ægyptus]. Inde terræ & flumini nomen apud Græcos. Ipse se Μεσори [Mesori] vocabant. Vide nostra quæ jam diximus Annotata.

καὶ τὰ μέρη τῆς Λιβύης τῆς κατὰ Κυρήνην, ὃ *partes Libyæ, quæ est circa Cyrenen*] Nomen quidem Libyæ respondet Hebræo להבים [Lehabim]. Sed Græci sic totam Africam vocant quæ פוט [Phut] Gen. x, 6. & Augustinus hunc locum citans, Africam nominat.

καὶ οἱ ἐπιδημῶντες Ῥωμαῖοι, ὃ *advenæ Romani*] Orti ex יון [Iavan].

Ἰδδαῖοι τε καὶ προσήλυτοι, *Iudæi quoque & Profelyti*] Romæ multi erant Iudæi, ut nos docent Cicero & Horatius. Multæ etiam scæminæ & Libertini se eis addebant. Testes Tibullus, Ovidius, Philo & alii.

11. Κρήτες, Cretes] Pars יון [Iavan], cujus mentio ibidem 2.

καὶ Ἀραβες, ὃ *Arabes*] Pars posterum כוש [Chus] ibidem 6.

τὰ μεγαλεῖα τῆς Θεῆς, *magnalia Dei*] Dei potentiam, quæ Iesu resuscitato apparuit: id enim præcipuum argumentum fuit, quo conversus est Mundus, suprâ i, 22. infra 24. & iii, 33.

12. Διηπόρην, *Stupebant*] Hæsitabant vertit Augustinus rectè.

τί ἂν θέλοι τὸτο εἶναι; *Quidnam vult hoc esse?*] מזה [quidnam], Hebræis admirantium vox.

13. Ἐτεροὶ ὃ χλευάζοντες, *Alii autem irridentes*] מלעבים [subsannantes] ut est ii Paral. xxxvi, 16. ubi Græci μυκηρίζοντες [deridentes].

14. Ὅτι γλεῦκρος μεμεσώμενοι εἰσίν. *quia musto pleni sunt isti*] מלאי עסיס [pleni musto]. Est autem γλεῦκος [mustum] hic, γλυκασμός [dulcedo] Ioh. i, 18. Amos ix, 13. sapa, vel defrutum, vinum ex musto decoctum, eoque perpetuam dulcedinem retinens.

14. ἐπήρε τὴν φωνὴν αὐτῆς, *levavit vocem suam*] Vt gregis non Christiani tantum, sed & Apostolici pastor. Hic incipit nominis sui à rupe dicti meritum implere.

καὶ ἐνωτίσαθε τὰ ῥήματά μου. ὃ *auribus percipite verba mea*] Ενωτίζειν [auribus percipere] vox est Hellenistica confecta ad exprimendum Hebræum ונין. Ενωτίσετε τὰ ῥήματά μου [verba mea auribus percipite] habes Iob. xxxi, 10. Psal. v, 1. & alibi.

15. ἔστι γὰρ ὥρα τρίτη τῆς ἡμέρας. *cum sit hora diei tertia*] Id est, tempus precum matutinarum, ad quas homines, vel mediocriter pii, non ibant nisi jejuni. Imò diebus festis ad sextam usque horam jejunatum docet nos Iosephus de vita sua.

16. Ἀλλὰ τὸτο ἐστὶ τὸ εἰρημένον διὰ τῆς Προφῆτης Ἰωήλ. *Sed hoc est quod dictum est per Prophetam Iohel*] Iterum evenit quod Iohel de temporibus sibi propioribus prædixerat. Antequam Deus judicia sua per Nabuchodonosorem exerceret in Iudæos, Esaïam, Iere-

Ieremiam, Ezechielem, feminas etiam nonnullas donavit prophetiâ. Sicut verò judicia, quæ per Romanos Deus erat exerciturus, multò futura erant atrociora, ob dissipationem Gentis sine spe restitutionis, par erat ut maiora etiam beneficia præcederent ad convincendam Iudæorum duritiem; id nunc eveniebat. Itaque monet Petrus singulos ne tantum beneficium negligant, ut sic Gente pereunte ipsi ferventur, sicut olim illi per ת signati apud Ezechielem.

17. ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις, *in novissimis diebus*] In Hebræo est אחרית, id est, *post ista*: Sed idem solere significari per אחרית הימים, quod est ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις [*in novissimis diebus*], notavimus ad Gen. XLIX, 1, & alibi: Lxx hoc loco, ἔσται μετὰ ταῦτα [*erit posthac*]. Sequitur Lucas in huius loci, ut & aliorum productione, Lxx Interpretes, non tamen ad amissum, verbis interdum mutatis aut transpositis, quod & Moses fecit Decalogum in Deuteronomio recitans.

ἐπὶ πᾶσαν σάρκα. *super omnem carnem*] In diversa fortis homines.

καὶ προφητεύουσιν, & *prophetabunt*] *Afflatus sentient*, ut Philippi filia, Agabus.

ὁράσεις ὁφονταί, *visiones videbunt*] Οπλᾶσις, *Visa divinitus excitata*, quale est quod Petro obvenit de animalibus immundis, & Ananiæ infra IX, 10.

ἐνύπνια ἐνυπνιάζουσιν. *somnia somniabunt*] *Visa nocturna à Deo accipient*, ut Paulus infra XVI, 9.

18. ἐπὶ τὰς δούλας μου, & ἐπὶ τὰς δούλας μου, *super servos meos & super ancillas meas*] In Hebræo est, *Super servos & ancillas*, supple etiam: contra dictum Hebræorum, *Spiritus Sanctus non requiescit super animam pauperis*.

ἐκχεῶ, *effundam*] Significatur larga donatio.

19. Καὶ δώσω τέρατα, *Et dabo prodigia*] Respondet Hebræo מופתים, quod & hic & alibi per τέρατα [*prodigia*] vertitur.

καὶ σημεῖα, & *signa*] Id non est hic in Hebræo: sed valet idem quod aliis in locis Hebræum אותות, quod cum מופתים [*prodigiis*] sæpe junctum invenitur. Sic & τέρατα [*prodigia*] & σημεῖα [*signa*] conjunguntur Ioh. IV, 48. hic infra IV, 30. VII, 36. Roman. XV, 19. & in Estheris capite ultimo.

αἷμα, *sanguinem*] Multas cædes.

καὶ πῦρ καὶ ἀτμίδα καπνῆ. & *ignem & vaporem fumi*] Multa incendia oppidorum, vicorum, villarum.

20. Ὁ ἥλιος μετασφραγίσεται εἰς σκοτόν, *Sol convertetur in tenebras*] Per fumum qui cælum obfidebit.

καὶ ἡ σελήνη εἰς αἷμα, & *Luna in sanguinem*] Propter aërem qui multum sanguinem attrahet.

ἐπιφανῆ. *manifestus*] Bene vertit הנורא, quomodo & Lxx; est enim אירא *Videre*. vertitur eodem modo Iud. XII, 6. I Paralip. XVII, 21. Hab. I, 7. Malach. I, 14. alibi μέγας [*magnus*] χαλεπός [*difficilis*], θαυμαστός [*admirabilis*], θαυμαστός [*admirandus*], φοβερός [*terribilis*], κραταιός [*potens*], εὐδοξός [*illustris*]. Dixit hoc Ioël de die excidii per Nabuchodonosorem, Petrus de die excidii per Romanos: omnes enim dies beneficiis aut pœnis illustres dies Domini vocantur, ut bene notavit Maimonides Ductore dubitantium II, 29.

21. Καὶ ἔσται, Πᾶς ὃς ἀν' ἐπικαλέσεται τὸ ὄνομα Κυρίου, σωθήσεται. *Et erit, Omnis quicumque invocaverit nomen Domini, salvus erit*] Pii eripientur communi exitio. Vide quæ diximus ad Matth. XXIV, 16. & sequentibus. Idem in altero excidio evenerat, Ezechiel IX. imo & in ipsa captivitate pii in honore fuerunt, ut Daniel & socii ejus. Sic & Apollos, Timotheus & alii Apostolorum discipuli. ἀν' pro ἐάν usurpant, & alii, & Dionysius Halicarnassensis.

10 22. Ἰησοῦν τὸν Ναζωραῖον, *Iesum Nazarenum*] Appellant eum eo nomine quo vulgò vocatus fuerat. Matth. XXVI, 71. Marci I, 24. X, 47. XIV, 67. XVI, 6. Lucæ IV, 34. XVII, 37. XXIV, 19. Ioh. XVII, 11, 5. 7. XIX, 19. hoc libro infra III, 6. IV, 10. VI, 14. XXI, 8. XXVI, 9.

ἀποδοδεγμένον εἰς ὑμᾶς, *approbatum in vobis*] *Conspicuum vobis*. Sic κοράσια ἀποδοδεγμένα, Esther. II, 9. נערות הראיות, *puellæ spectabiles*.

δυνάμεσι, *virtutibus*] בנבורות.

20 καὶ τέρασι καὶ σημεῖοις, & *prodigiis & signis*] De his vocibus jam diximus. Hæc tria junctim habes & II Corinth. XI, 12. Mos est Hebræorum res magnas pluribus vocibus eloqui.

23. τῇ ὀρισμένῃ βουλῇ καὶ προγνώσῃ τῆ Θεῶ ἐκδοτῶν λαβόντες, *definito consilio & præscientia Dei traditum*] Deus constituerat ut Christus per perpeffionem in gloriam intraret, Lucæ XXIV, 26. hoc est, τὸ ὀρισμένον [*definitum*] de quo egimus ad Luc. XXI, 22. idem est πρόγνωσις hic, & I Petri I, 2. nam προγινώσκω in his libris decretum sæpe significat, sicut & Latinum sciscere, unde scita. Roman. VII, 29. XI, 2. I Petri I, 20. Vt hoc decretum ad exitum perveniret permisit Deus Iudæos de Christo agere quæ vellent, cum id impedire facillimè posset. Matth. XXVI, 53-54. ἐκδοτῶν [*traditum*] idem est quod alibi sæpe παραδοθέντα, *permissum ipsis*. Matth. XVII, 22. XX, 18. Vide & Lucæ XXI, 53. ἐκδοτοὶ sunt propriè qui dantur hostibus. Sic Deus Christum dedit hostibus.

διὰ χειρῶν ἀνόντων προσπήξαντες ἀνείλετε. *per manus iniquorum affigentes interemistis*] *Interfecistis eum crucifigendo per Romanos*, qui ἀνόμοι [*iniqui*], quod Dei legem nullam observarent: eodem sensu ἀμαρτωλοὶ [*peccatores*], Matth. XXVI, 45. Marci XIV, 41. Lucæ XXIV, 7. In manuscripto veteri est διὰ χειρὸς ἀνόντων, non malè, ביד רשעים [*per manum iniquorum*]. Dicuntur per Romanos hoc fecisse Iudæi, quod à Romanis importunis flagitationibus ac minis extorsere. Facit, qui facit ut fiat. Προσπήξαντες [*Affigentes*] dictum breviter pro προσπήξαντες σταυρῶ [*affigentes cruci*]. Sic προσηλωσας σταυρῶ [*affigens cruci*] dicitur Coloss. II, 14. Cruci affigere dixit Curtius: Cruci suffigere Suetonius.

24. λύσας τὰς ὀδύνας τῆ θανάτου, *solutis doloribus mortis*] מות, ὀδύνης θανάτου [*dolores mortis*] Græcis Interpretibus non est mors, aut status post mortem, sed gravissimi dolores, quales solent esse mulierum in partu morientium. Apparet II Samuel. XXI, 6. Psalmo XVII, 5. CXVI, 3. Ab his doloribus Deus Christum liberavit, resuscitando eum ad vitam nullis doloribus obnoxiam. Λύσας τὰς ὀδύνας τῆ ᾗδης [*solvens dolores inferni*] ait Barnabas.

καθότι ἐκ ἧν δυνατόν κρατεῖσθαι αὐτὸν ὑπ' αὐτῆ. *juxta quod impossibile erat teneri illum ab eo*] Arabs legit

ὅτι αὐτῶν [*ab illis*] nempe τῶν ὀδίνων [*doloribus*]. Οὐκ ἦν δυνατόν, id est, *non erat par, non erat æquum*, quomodo δύναται [*potest*] sumitur Matth. ix, 15. & alibi. Non erat æquum ut vir innocens diu subjaceret alienæ malitiæ.

25. Δαβὶδ γὰρ λέγει εἰς αὐτόν. *David enim dicit in eum* De ipso. Recte hoc dicit, quia Iudæis persuasum erat, res Davidis esse typos Regis Messiae. Habent quæ sequuntur sensum suum in Davide, sed magis figuratum. Voluit autem Deus in Messia eadem impleri magis κατὰ πόδας [*verbatim*], ne quid causari posset populus vocularum auctores.

ἐκ δεξιῶν μοι ἐστίν, *a dexteris est mihi*] Id est, *opitulatur mihi* tanquam παραστάτης [*adstes*].

ἵνα μὴ σαλευθῶ. *ne commovear*] Ne dejiciatur de regni promisso.

26. καὶ ἠγαλλίασατο γλῶσσά μου. *Et exultavit lingua mea*] Lxx sic posuere, quia in eorum codicibus fuit *לשון* [*lingua mea*], pro *כבודי* [*gloria mea*], quales in libris veteribus varietates multæ fuere.

ἐτι καὶ ἡ σὰρξ μου καὶ σκεπησὶ ἐπ' ἐλπίδι, *insuper et caro mea requiescet in spe*] Hoc dixit David Saulis metu latebras ex latebris quærens: Christus ante crucem & in cruce.

27. Ὅτι ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχὴν μου εἰς ᾅδης, *Quoniam non derelinques animam meam in inferno*] De Davide sensus, Non patieris me interfici à Saul, i Samuel. xxi, 1. de Christo, Non relinques me diu sub regno mortis. ψυχὴν μου [*animam meam*], id est, *me*: frequens Hebraismus.

ἔδωκε δὲ τὸν ὅσιόν σου ἰδεῖν διαφθοράν, *nec dabis sanctum tuum videre corruptionem*] Δώσεις, permittes. *נתן* Hebræum vertitur per ἀφίεναι [*dimittere*], ut Genes. xx, 6. Exod. xii, 23. & per ἔαν [*permittere*] interdum, sæpe & δίδοναι [*dare*], ut Genes. xxxi, 7. & hic infra 27. τὸν ὅσιόν σου, *sanctum tuum*] id est, *servum tuum pium*. ἰδεῖν διαφθοράν [*videre corruptionem*] est μεταφορά [*Translatio*] ab animato ad exanime, id est, *perdi, interire*. Sensus idem qui in priori membro. Est enim ἐξηγήσις [*explicatio*].

28. Εγνώρισάς μοι ὁδὸς ζωῆς. *Notas mihi fecisti vias vitæ*] De Davide, Eximes me his malis quæ morti comparantur: de Christo, Eximes me morti.

πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τῆς προσώπης σου. *replebis me iucunditate cum facie tua*] De Davide intellige in templo: de Christo in cælo.

29. ὅτι καὶ ἐτελεύτησε καὶ ἐτάφη, καὶ τὸ μνήμα αὐτοῦ ἐστίν ἐν ἡμῖν, *quoniam et defunctus est et sepultus est, et sepulchrum ejus est apud nos*] Id est, in hac urbe, quod soli Davidi concessum. Non negat verba illa de Davide ullo modo posse intelligi, sed neque tam magnificè, neque tam κατὰ κυριολογίαν [*proprie*], quàm de Iesu. Vnde sequitur eum esse Messiam in Davide præfiguratum. David in sepulchro manet: Iesus non manet.

30. ἐκ καρπὸς ὁσφύου αὐτοῦ, *de fructu lumbi ejus*] Verba sunt ex Psalm. cxxxii, 11. ubi in Græco, ἐκ καρπὸς ὁ κοιλίας σου [*de fructu ventris tui*], ex partu uxoris tuæ, Sensus eodem recidit.

τὸ κατὰ σάρκα, *quod ad carnem attinet*] Hoc ideo addidit Petrus, quia Christum pro certo habebat conceptum ex Spiritu Sancto.

τὸν Χριστόν, *Christum*] In hoc missum ut Rex esset populi Dei.

καθίσαι ἐπὶ τῆς θρόνου αὐτοῦ, *sedere super sedem ejus*] Davidis regnum fuit super populum Dei: sic & Christi. Nec refert quod in Christi regno plures sint è Gentibus; nam in his impletum est quod in Israele erat adumbratum.

32. καὶ πάντες ἡμεῖς ἐσμὲν μάρτυρες. *cujus omnes nos sumus testes*] Non ex fama, sed ex iis quæ visu, auditu, tactuque percepimus. Hoc testamur omnes pariter, nihil inde lucraturi, nisi odia, verbera, carceres, mortes: quare nulla est causa cur nostro testimonio fidem derogetis.

33. ὑψωθείς, *exaltatus*] In cœlestem regiam sublatus, Iohan. Evang. xx, 17.

τὴν τε ἐπαγγελίαν τῆς ἁγίας πνεύματος λαβὼν, *et promissione Spiritus Sancti accepta*] Id est, impetrato à Patre jure mittendi Spiritum Sanctum, quod Pater ei promiserat. Vide Ioh. Evang. xiv, 26. xv, 26. xvi, 13, 14, 15.

τὸτο, ὃ νῦν ὑμεῖς βλέπετε, *hunc quem vos videtis*] Id est, *auditis*. Hebræi omnem sensum & internum & externum videndi vocabulo exprimunt. Agitur hic de subito linguarum usu.

34. Οὐ γὰρ Δαβὶδ ἀνέβη εἰς τὰς ἑρᾶνας. *Non enim David ascendit in cælum*] David in sepulchrum descendit, i Regum i, 10. non autem evectus est in cælum ut Elias: quare verba Psalmi cx. in ipsum congruere non possunt. De eis Psalmi verbis vide quæ diximus tam ad ipsum Psalmum, quàm ad Matthæum xxi, 44.

36. Ασφαλῶς ἔν γινωσκέτω πᾶς οἶκος Ισραὴλ, *Certissime sciat ergo omnis domus Israel*] *ידע תרע* [*sciendo sciat*] Certo norit.

ὅτι Κύριον καὶ Χριστόν αὐτόν ὁ Θεὸς ἐποίησε, *quia et Dominum eum et Christum fecit Deus*] Dominum rerum omnium, magis quàm Adamus fuerat: Christum, id est, Regem populi Dei.

37. κατενύγησαν τῇ καρδίᾳ, *compuncti sunt corde*] Sic vertitur *נחשתי*, Genes. xxxiv, 7. *dolorem sentire*.

Τί ποιήσομεν; *Quid faciemus?*] Quærent an aliqua spes restet, & quæ.

38. Μετανοήσατε, *Pœnitentiam agite*] *שובו*, *emendimini*.

καὶ βαπτισθήτω ἕκαστος ὑμῶν ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. *et baptizetur unusquisque vestrum in nomine Iesu Christi in remissionem peccatorum*] Non satis est Christo credere, sed oportet & Christianismum profiteri, Roman. x, 10. quod Christus per baptismum fieri voluit. Qui hæc præstat, certus fit de remissione peccatorum. Sic Constantino dixit Ægyptius quidam, Πάσης ἁμαρτίας ἀναιρετικὴν εἶναι τὴν τῶν Χριστιανῶν δόξαν, καὶ τὸτο ἔχειν ἐπάγγελμα, τὸ τὰς ἀσεβεῖς μεταλαμβάνοντις αὐτῆς πάσης ἁμαρτίας ἔξω παραχρῆμα καθίστασθαι [*Religionem Christianorum habere vim abolendi quodcunque peccatum, et id ipsum adeo polliceri, nimirum acceptantes eam homines impios mox omni delicto liberari*], ait Zosimus. ἄφεσις ἁμαρτιῶν [*remissio peccatorum*], *חלס*.

καὶ λήψετε τὴν δωρεάν τῆς ἁγίας πνεύματος. *et accipietis donum Spiritus Sancti*] Per impositionem manuum Apostolicarum, infra xix, 6.

39. Τῶν

39. Ὑμῖν γὰρ ἐστὶν ἡ ἐπαγγελία καὶ τοῖς τέκνοις ὑμῶν, *Vobis enim est repromissio & filiis vestris*] Nempe remissionis peccatorum. Apparet id Ierem. xxxi, 34. Zachar. xiii, i.

καὶ πᾶσι τοῖς εἰς μακρὰν, & omnibus qui longè sunt] Iam didicerant à Christo per eum remissionem peccatorum etiam Gentibus dari, Matth. xxviii, 19. supra 18: sed quibus legibus eam adepturæ essent Gentes, id necdum sciebant.

ὅσους αὖν προσκαλέσεται Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν. quos-
cunque advocaverit Dominus Deus noster] Id est, qui-
cunque vocati paruerint. Nam sæpe in vocibus be-
neficium significantibus tacite subintelligitur bene-
ficii acceptatio. Sic nomen *vocatorum* sumitur, I Corinth. i, 24. & Iudæ i, i. Sic *revelari* sumitur
Esaïæ liii, i. Sic Deus *dare penitentiam* dicitur, II Timoth. ii, 25. *dare panem de celo*, Ioh. vi, 32. *dare cor*, Deuter. xxix, 4. multaque sunt alibi pari
sensu posita.

40. Σώζητε ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῆς σκολιᾶς ταύτης. *Salva-
mini à generatione ista prava*] Id est, deferite hujus
improbæ gentis mores. Γενεὰ σκολιὰ [*generatio pra-
va*] dicitur ex Deuter. xxxii, 20. Respondet He-
bræο נָכֹח [*perversus*].

41. προστετέθησαν, *apposita sunt*] Nempe discipu-
lis Iesu Christi, cœtui illi cxx hominum.

42. προσκαρτεροῦντες τῇ διδασκῇ τῶν Ἀποστόλων, *perse-
verantes in doctrina Apostolorum*] Vide supra i, 14.
infra 46. vi, 4. viii, 13. x, 7. Roman. xii, 12.
xiii, 6. Coloss. iv, 2. Hebræi dicerent עֲשֵׂה שְׂדֵה
[*sedulo instantes*].

καὶ τῇ κοινωνίᾳ, & *communicatione*] Cum de *com-
munionem bonorum* infra demum agere incipiat, vide-
tur hic vox *κοινωνίας* [*communicationis*] rectè intel-
ligi pro colloquio, quo modo *κοινωνεῖν communicare*]
sumitur, Galat. vi, 6.

καὶ τῇ κλάσει τῆς ἄρτης, & *fractione panis*] Frugali-
bus conviviis, quæ *Eucharistiæ* sumptione claud-
bantur: quare *Eucharistiæ* mentionem hic fecit Sy-
rus. Vide quæ diximus ad Matthæum xxvi, 21.
κλᾶν ἄρτον, פָּרַס לֶחֶם [*frangere panem*], Ierem. xvi, 7.
Hebræorum panes tales erant, qui manu facile
frangerentur; inde *fragmenta*, *μερίδες*, מִצֵּי בֶרֶךְ He-
bræis.

καὶ ταῖς προσευχαῖς. & *orationibus*] Supra i, 14.
Tertullianus Apologetico, *Coimus ad Deum, quasi
manu facta precationibus ambiamus*: Hæc vis Deo grata
est. Chrysostom. ii Sermone, Cur obscurum sit Ve-
tus Testamentum, Επεὶ δὲ γὰρ καὶ ἑαυτοὺς εὐχο-
μενοι, καθὼς ἐφθην ἐπιπῶν, ἀσθενεῖς ἐσμεν, ἀπὸ τῆ συν-
δέσμευ τῆς ἀγάπης δυσωπῶμεν τὸ θεὸν δένα ἡμῖν τὰ αἰτή-
μενα [*Cum enim singulorum, ut ante dixi, parum va-
leant preces, charitatis vinculo flectimus Deum, & quæ
poscimus extorquemus*].

43. Εγένετο ὃ πάση ψυχῇ φόβος. *Fiebat autem
omni animæ timor*] Reverentia magna Apostolorum
omnes tenebantur, propter sermonis vim & acce-
dentia signa. Vide infra v, 5, ii. Ψυχὴν [*animam*
pro homine & alii usurpant, & Epiphanius.

πολλὰ τε τέρατα καὶ σημεῖα, *multa quoque prodigia &
signa*] Habes hæc duo & in Græco Estheris x, 10.
& infra iv, 30.

44. καὶ εἶχον ἅπαντα κοινὰ. & *habebant omnia com-*

munia] Nempe quomodo Esseni, de quibus erat
bona pars Christianorum, quorumque instituta Chri-
stus nunquam reprehenderat. De illis loquor Esse-
nis qui conjuges ac liberos habebant. Philo, Ἐστὶ τα-
μίον ἐν πάντων ἡ δαπάναι, καὶ κοινὰ μὲν ἐσθῆτες, κοινὰ
ὃ τροφαί, συσσίτια πεποιημένων [*una est omnium arca,
una impensa, victus denique & amicus communis:
cum nec cibum ferè nisi unà capiant*]. Hos idem Philo
in libro de præmiis & pœnis dicit, τὰ ἴδια προφέρειν
εἰς μέσον ἀγαθὰ εἰς κοινὴν μέλισσαν καὶ ἀπόλαυσιν [*quæ
cuique propria sint bona, ea in medium conferre, com-
muni & usui futura & fructui*]. Idem de eis tradunt
Iosephus & Zachuth. Theophrastus de iisdem,
Θαυμάσιον καὶ αὐτοῖς τὸ κοινωνικόν, ὅτι ἐστὶν εὐρεῖν κτήσθ
τινὰ παρ' αὐτοῖς ὑπερέχοντα νόμος γὰρ, τὰς εἰς τὴν αἰρε-
σιν εἰσιόντας, δημεύειν τῷ τάγματι τὴν εἰσὶν, ὥστε ἐν
ἅπασιν μὴτε πενίας ταπεινότητα φαίνεσθαι, μὴ ὑπερο-
χὴν πλεῖστα [*Mirere & communionis eorum studium,
nec qui plus reliquis possideat apud eos invenias. Lege
enim hæc utuntur, ut, qui se eorum sectæ dant, bona or-
dini conferant, ut in universo cœtu nemo aut ob inopiam
despectior aut ob divitias elatior appareat*]. Par vita
Pythagoristarum, quorum multa instituta ab Esse-
nis, aut eorum auctoribus. Iamblichus de iis, Ἴδιον
ἔχεις ἔδεν ἐκέκτητο [*nemo proprii possidebat quidquam*].
id κοινόν [*cœnobium*] vocat Gellius i, 9. & expli-
cans ait, *quod quisque familiæ pecuniæque habebat, id
dedisse in medium, & coitam societatem inseparabilem*.

45. καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον,
Et *possessiones & substantias vendebant*] Rerum sua-
rum venditarum pretia dabant Apostolis in usus
communes. Infra iv, 37.

καὶ διεμέριζον αὐτὰ πᾶσι, καθότι ἂν τις χρεῖαν εἶχε.
& *dividebant illa omnibus, prout cuique opus erat*] Nem-
pe ægrotis ad medicamenta, & alias res necessa-
rias, item ad alimenta infantium. Nam cæteri viri
fœminæque de publico vestiebantur, de publico
mensam habebant communem κατὰ φρατρίας [*per
sodalitates*].

45. ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*] Quanquam cœtus
habebant peculiare, tanquam Synagogas, tamen
communes in templo populi cœtus non desere-
bant. Vide infra iii, i.

κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον, & *frangentes circa domos
panem*] Deni aut viceni simul ad mensam conve-
niebant in ædibus ad id commodissimis.

ἐν ἀγαλλιάσει, *cum exultatione*] Ob tanta Dei be-
neficia.

καὶ ἀφελότητι καρδίας, & *simplicitate cordis*] Cor-
de puro. Quod Paulus dixit ἐν ἀπλότητι [*in simpli-
citate*], Rom. xi, 8. II Cor. i, 12. Coloss. iii, 22.
Ephes. vi, 5. Sic καθάρὰ καρδία [*cor purum*] Ge-
nes. xx, 5. ὁσιότης καρδίας καὶ εὐθύτης [*simplicitas cor-
dis & æquitas*], i Reg. ix, 4. τελειότης [*integritas*]
secundum quosdam interpretes Græcos, Proverb.
xi, 3. ἀπλότης καρδίας [*simplicitas cordis*], i Para-
lipom. xxix, 17. ἀλήθεια [*veritas*], Prov. xxviii, 6.

47. καὶ ἔχοντες χάριν πρὸς ὅλον τὸ λαόν. & *haben-
tes gratiam ad omnem plebem*] Erant gratiosi etiam
apud τὰς ἑξωθεν [*extraneos*], ob bonitatem, mo-
destiam, patientiam, quarum virtutum ea vis est,
ut amorem etiam à disparis vitæ hominibus extor-
queat.

προσελθόντες σωζόμενοι, *angebant qui salvi fierent*] Τὰς σωζόμενους hic intellige eos, qui se segregabant à comuni Iudæorum impietate. Vide supra 40. Hebræis פְּרִיטִים [evadentes] quicumque malum ali-
quod effugiunt, dicunturque ii Græcè σωζόμενοι, ἀνα-
σωσμένοι, ἀνασωθέντες, ἐξαιρέμενοι, διαπεφευγότες.
Prius est vitia fugere: sequitur addiscere virtutes,
quod fit in Ecclesia.

A D C A P V T III.

Επὶ τὸ αὐτὸ, *Circa idem tempus.*

ἐπὶ τὴν ὥραν τὴν προσευχῆς τὴν ἐννάτην. *ad ho-
ram orationis nonam*] Quæ hora precatationis erat
diei nona. Ea precatio *vespertina* dicebatur, quia
vesperi incipiebat Sole declinante. Exempla habes
ex Genes. xxiv, 63. Iudith. ix, 1. infra x, 30. Vide
quæ diximus ad Matth. xiv, 15. & xxv 11, 45. Et so-
lebat fieri addito מְנַחָה [oblatione addita] ut appa-
ret Dan. ix, 21. vocabaturque id מְנַחָה [Mincha]
sive מַנְחָא [Manaa], parvum, quia matutina oblatio
erat uberior. Precatio matutina dicebatur אֶרֶב [ôr],
meridiana צְהַרִים [Zohorim], vespertina עֶרְבִית
[Arabith]. Nihil hac in parte mutarunt Christiani.
In Clementis Constitutionibus vii, 24. τρίς τὴν ἡμέ-
ρας ἑτὼ προσεύχεσθε [ter quotidie ita orate]. Oratio-
nes nonā horā concludi ait Tertullianus de jejuniis.
Idem eodem libro, Porro cum in eodem commentario
Lucæ & tertia hora orationis demonstratur, sub qua Spi-
ritu Sancto initiati pro ebriis habebantur: & sexta, quā
Petrus adscendit in superiora: & nona, quā Templum
sunt introgressi; cur non intelligamus, salvā planè in-
differentiā semper & ubique & omni tempore orandi,
tamen tres istas horas, ut insigniores in rebus humanis,
quæ diem distribuunt, quæ negotia distinguunt, quæ pub-
licè resonant, ita & sollemniores fuisse in orationibus diur-
nis? Quod etiam suadet Danielis quoque argumentum
ter die orantis, utique per aliquarum horarum exceptio-
nem, non aliarum autem quàm insigniorum; exinde
Apostolicarum Tertiæ, Sextæ, Nonæ. Ibidem & libro
De Oratione nos docet quarta & sexta à Sabbato
stationes, id est, semijejunia protracta ad nonam;
quod & Iudæorum religiosioribus factum notat
Maimonides.

2. πρὸς τὴν θύραν τῆς ἱερῆς, *ad portam templi*] So-
lent plerumque in descriptione Templi πύλαι [por-
tæ] dici, sed interdum & θύραι [januæ], ut & i Paralipom.
iv, 22. Ezech. xl, 13. Vocesque Hebrææ פֶּתַח & דֶּלֶת
modò vertunt πύλη [porta], modò θύρα [janua].

τὴν λεγομένην Ὠραίαν, *quæ dicitur Speciosa*] Quia
facta ex ære Corinthio. Iosephus de Bello Iudaico
vii, 12. ubi vir doctissimus Ludovicus Capellus
ἑξωτερῆς [exterioris] pro ἐνδοτέρῃς [interioris] legen-
dum putat, non levibus de causis

τῇ αἰτεῖν ἐλεημοσύνην, *ut peteret eleemosynam*], *Ad
petendam stipem.* Sic loquuntur Cicero, Seneca, &
Latinorum alii.

5. Ὁ ὅς ἐπειχεν αὐτοῖς, *At ille intendebat in eos*] Vox
est bene Græca, quales multæ apud Lucam. Intentus os tenebat.

6. ἐγείρει, *surge*] Vide quæ diximus ad Mat-
thæi xi, 11.

7. Καὶ πιάσας αὐτὸν, *Et apprehendens eum*] Πιέζειν,
sive πιάζειν est manu premere: quod fieri solet inter
bene volentes sibi mutuò.

αἱ βάσεις, *bases*] כַּפִּים sive כַּפּוֹת, βῆμα [vesti-
gium], Deut. xi, 5. nam & Latinis solum, & pedis
infimum significat, & id cui pes imprimitur. Sic &
Hebræis.

καὶ τὰ σφυρά. & *plantæ*] קַרְסָלִים. Sic dicitur pars
illa circum talos.

8. Καὶ ἐξαλλόμενος, *Et exsiliens*] Respicitur va-
ticinium Esaiæ xxxv, 6. Τότε αἰετῶν ὡς ἐλαφὶς ὁ χα-
λός [Tunc saliet claudus sicut cervus].

11. ἐπὶ τῇ σοᾷ τῇ καλεσμένῃ Σολομωνίῳ, *ad porti-
cum quæ appellatur Solomonis*] Vide Ioh. x, 23. Qui-
dam viri eruditi putant eam porticum appellari
שַׁלְחָה [Schallachath] i Paralipom. xxvi, 16. Adde
i Regum x, 5, 12. i Paralip. ix, 11. & Esaiæ vi, 4.

12. ὡς ἰδίᾳ δυνάμει, *quasi nostra virtute*] Medica
facultate.

ἢ εὐσεβείᾳ, *aut pietate*] Aut quasi Deus nobis
hoc ob nostram pietatem largiretur. Hoc ideo
ajunt quia donum hoc acceperant non in suo, sed
in Iesu nomine, ut ejus discipuli & testes. Vide
quæ sequuntur ix, 16.

πεποιηκόσι τὴν περιπατεῖν αὐτόν; *fecerimus hunc ambu-
lare*] In hujusmodi locutionibus subauditur, τὸ
παῖγμα, rem hanc, nempe ut hic ambularet. Sic &
infra xxv 11, 1.

13. τὸν παῖδα αὐτοῦ Ἰησοῦν, *puerum suum Iesum*] Id
est, υἱόν [filium], quomodo Deus eum appellave-
rat Matth. i 11, 17. Id enim magis hic respicitur
quàm admirabilis conceptio, paucis adhuc nota.
παῖδα, cum de Iesu dicitur, filium vertunt etiam
Ambrosius & Hilarius, ut notat Erasmus infra iv, 27.

παρεδώκατε, *tradidistis*] Pilato. Hoc propriè ad
Senatores pertinet, Matth. xv, 1. Ioh. xv 11, 30.

καὶ ἡρνήσασθε, & *negastis*] Hoc ad populum. Sen-
sus est, nolulistis eum pro Christo agnoscere. Simile lo-
quendi genus de Mose infra vi 1, 35.

κρίναντες ἐκεῖνος ἀπολύειν. *judicante illo dimitti*] Est
ἑκείνῳ [defectus sermonis]. Sensus, cum Pilatus
æquum judicasset eum dimittere. Idem est, quod Sy-
rus hic significat per הוֹרִיק [justum pronuntiavit].

14. ἀνδρα φονέα, *virum homicidam*] Auctorem
seditionis, unde cædes erat orta. Luc. xx 11, 19, 25.

χαριδοῦναι ὑμῖν. *donari vobis*] Id est, in vestram
gratiam dimitti. Contra χαρίζεσθαι τινα [donare ali-
quem] dicitur & qui in gratiam alterius aliquem
damnat, Actor. xxv, 11, 16.

15. τὸν ὃ ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς, *Auctorem verò vitæ*] Respicit
ad locum Esaiæ ix, 6. ubi typus Christi vo-
catur אֲבִי-עָדָי [Pater æternitatis] quod Lxx vertunt
πατὴρ τῆς μέλλουσης αἰῶνος [Pater futuri seculi]. Iam
ostenderat Iesus hunc sibi titulum competere mor-
tuos excitando. Et est manifestum ἀντίθετον [oppositio
manifesta] in vocibus φονέα [homicidam], & ἀρ-
χηγὸν ζωῆς [auctorem vitæ].

ἀπέκλεινατε, *interfecistis*] Occidit qui necis causam
dat, ut Iudæi clamando Crucifige.

16. τῇ πίστει τῆς ὀνόματι αὐτοῦ, *fide nominis ejus*] Sequitur
mox ἐβεβέωσε τὸ ὄνομα [confirmavit nomen]. Mos est
Hebræorum Nomen bis repetere etiam di-
verso casu ut parcant Pronominibus, ut Gen. xiv, 24.

xx, 12. xxiii, 18, 19. xxiv, 1, 2. Num. x, 29. Psal. lxxxii, 1. i Sam. xii, 1. Zach. i, 6. Psal. xiii, 4. cxiv, 44. Nomen hic est vis ac potestas.

ἐσπερώσε, confirmavit] כִּנְיָ, quod alibi per סֶרַעַן [confirmare], alibi per אֲנוּרְבָּן [erigere] vertitur. Vide supra 7.

τὴν ὁλοκληρίαν ταύτην, integram sanitatem istam] Sic Esaiæ i, 6. מִלֵּם vertitur ὁλοκληρία; bene Latine vertitur integritas: nam integrum corpus vitioso opponit Cicero.

17. ὅτι κατὰ ἄγνοιαν ἐπράξατε, quia per ignorantiam fecistis] כִּשְׁנָה quod κατ' ἄγνοιαν [per ignorantiam] vertitur Levit. xxii, 14. alibi ἀκσσίως [involuntarie]. Remiserat Deus interdum & graviora crimina ut Davidi. Sed multo erat facilius ad ea condonanda quæ aliquid trahunt de involuntario, propter admixtam ignorantiam quantumvis crassam ac supinam, quæ culpam non tollit, sed minuit. Vide i Cor. ii, 8. Philo de Abele & Caino, Ἀμαθία ἀκσσίον ὃν ἡ κῆφον πάθος, θεραπεΐαν ἔδυσσεργον ἔχει, διδασκαλίαν [Ignorantia leve malum, quod invitis obrepit, facile habet remedium, nimirum, ut quæ nescias, docere].

ὥσπερ ἡ οἱ ἀρχόντες ὑμῶν. sicut & Principes vestri] Quorum major erat culpa quam plebis Senatorum auctoritatem sequentis. Vide supra 13.

18. ἃ προκατήγγειλε, quæ prænuntiavit] נִבִּי [prædixit]. Idem verbum infra iii, 24. vii, 52.

παθεῖν τὸν Χριστὸν, pati Christum] Vide quæ diximus ad Evangelium Lucæ xxiv, 26. infra xxvi, 23. Subdubitari potest, an hæ voces sint pars sensus, an glossema additum: quia defunt in vetere illo Manuscripto.

ἐπλήρωσεν ἔτιω. sic implevit] Vos in malum hæc excogitastis: ille in bonum direxit. Gen. l, 20.

19. Μετανοήσατε ἔν, Pœnitementini igitur] Animo. ἡ ἐπιστρέψατε, & convertimini] Factis.

εἰς τὸ ἐξαλειφθῆναι ὑμῶν τὰς ἀμαρτίας, ut deleantur peccata vestra] Sic ἀπῆλειφα τὰς ἀνομίας [delevi iniquitates] est Esaiæ xlii, 22. ubi in Hebræo יָתַח. Similitudo sumpta ab iis quæ in tabulis scripta delentur.

ὅπως ἂν ἔλθωσι, ut quam venerint] Vt veniant. Sic ὅπως sæpissime sumitur in his libris: & rectè sensum assecuti sunt Syrus, Arabs. Tertullianus De resurrectione carnis citat, Vt tempora nobis superveniant refrigerii.

καιροὶ ἀναψύξεως, tempora refrigerii] Exod. viii, 15, כִּנְיָ vertitur ἀναψύξις [refrigerium]. Sicut calamitates æstui comparantur, ita ab iis liberatio auræ refrigeranti. Sensus est, ut imminenti excidio gentis eximamini.

20. Καὶ ἀποστείλῃ τὸν προκεχειρισμένον ὑμῖν Ἰησοῦν Χριστόν, & miserit prædesignatum vobis Iesum Christum] Mittat, quamprimùm scilicet, ad tollenda omnium piorum mala. Tertullianus, Si ad Dei voluntatem & ad nostram suspensionem pertinet regni Dominici repræsentatio, quomodo quidam protractum quendam sæculi postulant, cum regnum Dei quod ut adveniat oramus ad consummationem sæculi tendat? optamus maturius regnare, & non diutius servire. Etiam si præfinitum in oratione non esset, de postulando regni adventu, ultro eam vocem protulissimus, festinantes ad spei nostræ complexum. Clamant ad Dominum invidiâ animæ Marty-

rum sub altari, Quonam usque non ulcisceris, Domine, sanguinem nostrum de incolis terræ? Nam utique ultio illorum à sæculi fine dirigitur. Imò quàm celeriter veniat, Domine, regnum tuum, votum Christianorum, confusio nationum, exsultatio Angelorum, propter quod conflictamur, imò potius propter quod oramus. προκεχειρισμένον quod Tertullianus vertit prædesignatum, habet etiam vetus ille in Anglia codex. Vide infra xxi, 14. & xxvi, 16. Exod. iv, 13. Iosue iii, 12.

21. Ὅν δὲ μὲν ἔρανὸν δέχεσθαι, Quem oportet quidem cælum recipere] Nihil redditur ad μὲν [quidem] illud: sed ea ἀποσιωπησις [reticentia] facillè suppletur ex verbis ἀχρεὶ χρόνων ἀποκαταστάσεως [usque in tempora restitutionis]. quasi dicat, Vbi illud tempus venerit, ex cælo in terras redibit, Supra i, i.

ἀχρεὶ χρόνων ἀποκατάστασεως πάντων ὧν ἐλάλησεν ὁ Θεός, usque in tempora restitutionis omnium quæ locutus est Deus] Ἀποκατάστασις Plutarcho, Columellæ, Numenio apud Eusebium, Servio ad Eclogam quartam, Gnosticis apud Irenæum i, 13. & aliis, est revolutio sideris in pristinum locum, Historicis, quies reddita rebus turbidis. Sed cum ἀποκαταστασθαι etiam ostendere significet, sicuti ἀποκαταστατικὸν [ostensivum] nimmerum Capella vocat quinarium, quia cum aliis imparibus sive cum suo genere sociatus, se semper ostendit hunc sensum hic præferam, Adusque tempus, inquit, illud, cum exhibita rebus erunt ea quæ Prophetæ verbis prædixerant de excidio Iudæorum, de vocatione gentium. Sic ἀποκαταστήσατε pro κατεστήσατε [constituite], Amos v, 15. Nec aliter sumitur ἀποκατιστῶν [qui restitues] Psal. xvi, 5. & Oecumenius sic explicat, ἀποκαταστήναι, εἰς πέρας ἐλθεῖν ἅπαντα [restitui, ad finem omnia perducere].

ἀπ' αἰῶνος. à sæculo] Id est, jam olim, מֵיָמֵינוּ, Ierem. xxviii, 8. Esaiæ lxi, 16, 19.

22. Προφήτην ὑμῖν ἀναστήσει ὁ Κύριος, Prophetam suscitat vobis Dominus] Generaliter hæc Dei lex eò pertinet, ut quicumque Propheta in populo Dei surrexerit miracula faciens, aut futura incognita certò prædicens, nec abducens populum ad deos falsos, ei pareatur, etiam si quid contra legem præcipiat. Eximiè autem pertinet ad Iesum quo nullus illustrior, illis signis, per quæ Prophetas cognosci Deus voluit. Vide quæ diximus ad citatum hîc locum Deuteronomii xvi, 15.

23. ἐξολοθρευθήσεται ἐκ τοῦ λαοῦ. exterminabitur de plebe] Morte violenta aut immatura: sed mysticè etiam Rabbini hoc ad pœnas post hanc vitam referunt.

24. τῶν καθεξῆς ὅσοι, deinceps qui] Hæc ita connectenda sunt.

κατήγγειλαν τὰς ἡμέρας ταύτας, annuntiaverunt dies istos] Adventum, miracula & regnum.

25. Ὑμεῖς ἐστε υἱοὶ τῶν προφητῶν, Vos estis filii Prophetarum] Id est, Vos estis ii ad quos missi sunt Prophetæ illi à Samuele deinceps. Sic υἱοὶ νομφῶνος [filii sponsi] apud Matth. ix, 15. Marc. ii, 19. Luc. v, 34.

καὶ τὸ διαθήκης, & Testamenti] Filii pacti dicuntur Hebræis, ad quos pactum pertinet. Promiserat Deus Abrahamo, Isaac, Iacobo nunquam defecturam posteritatem ipsorum. Hæc causa fuit, cur in maximis excidiis aliquos semper Deus servaverit:

inter illos aliquos nunc esse poterant illi quos alloquentur Petrus. Dicere poterant,

Quid vetat in paucis nomen inesse meum?

Καὶ ἐν τῷ σπέρματι σε ἐνευλογηθῆσονται πάντες αἱ πατριαὶ τῆ γῆς. *Et in semine tuo benedicentur omnes familiae terrae*] Vide quæ dicta ad Gen. xi 1, 3. Si ille Abrahamo promissus benefaciet omnibus Gentibus, quantò magis consanguineis suis, si modò hi impedimenta auferant.

26. Ὑμῖν πρῶτον, *Vobis primum*] Nam Christus primum Iudæis verbum suum proposuit per se: deinde Gentibus per Apostolos. Vide Matth. x, 5. xv, 24.

ἀναστήσας τὸ παῖδα αὐτῷ Ἰησοῦν, *suscitans Filium suum Iesum*] *Excitare* hic non est *è mortuis ad vitam revocare*, sed *conspicuum facere Prophetiâ aliisque donis*. Respiciuntur enim ea quæ præcessere, *προφῆτην ὑμῖν ἀναστήσει* [*Prophetam vobis suscitabit*]. Sic & *surgere* tribuitur Prophetis, Deut. xiii 1, xxxiv, 10. Sirach xlvii 1, xlvi 1.

ἀπέστειλεν αὐτὸν ἐυλογεῖντα ὑμᾶς, *misit eum benedicientem vobis*] Id est, beneficientem populo vestro per tot sanationes.

ἐν τῷ ἀποστρέφειν ἑκάστον ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν. *ut convertat se unusquisque à nequitia suâ*] Ostendit quò illa beneficia spectaverint, nempe ut auctoritatem Iesu conciliarent, & per eam quisque ad vitæ emendationem, qualem Iesus præcipiebat & præmonstrabat, perduceretur. ἐν τῷ pro eis τὸ. Sæpe enim nostri Scriptores istas particulas permutant. Et sic accepit Latinus.

πονηριῶν. *nequitia*] נעוּר. Ea vox modò generaliter omnem vitiosam consuetudinem significat, modò specialiter *malitiam*: ut Marc. vii 22. Luc. xi 39. Rom. i 8. i Cor. v 8. Cicero in Tusculanis, *Virtuti contraria est vitiositas: sic enim malo quàm malitiam appellare, quam Græci κακίαν vocant*. Nam *Malitia certi cuiusdam vitii nomen est. Vitiositas omnium*.

C A P V T IV.

Ἐπέστησαν αὐτοῖς οἱ ἱερεῖς [*Supervenerunt illis Sacerdotes*] Vide Luc. xx, 1.

καὶ ὁ στρατηγὸς τῆ ἱερῆς, & *Magistratus templi*] Cujus erat munus cavere, ne quis tumultus in templo oriretur, qualem videri volebant timere ex nova hac prædicatione. Vide quæ diximus Matth. xxv 1, 47. Luc. xxi 1, 4.

καὶ οἱ Σαδδουκαῖοι, & *Sadducei*] Rigidi admodum in pœnis exigendis, ut Iosephus nos docet, qui Phariseos ait fuisse in iis rebus leniores. Nimirum qui omnem spem in hac vita collocatam habebant, severè occurrendum putabant omnibus iis quæ turbare poterant quietem populi, in qua & ipforum quies continebatur. Adde quod si Iesus à mortuis resurrexisset, in ea controversia quam habebant cum Phariseis maximam, penes Phariseos erat victoria. Vide infra xxi 1, 6. 7.

3. καὶ ἐθέντο εἰς τήρησιν, & *posuerunt in custodiam*] Sic & infra v, 18. τήρησις [*custodia*] vocatur quæ plerunque φυλακή [*carcer*]. Vide Ierem. xx, 2.

5. τὰς ἀρχοντας, *Principes*] Id est, eos quibus constabat בֵּית דִּין sive συνέδριον [*Synedrium*], infra

15. Vide Luc. xiv, 1. Ioh. i 11, 1. supra i 11, 17. καὶ πρεσβυτέρους, & *Seniores*] Senatores urbis.

καὶ γραμματεῖς, & *Scribæ*] Adseffores utrorumque, viros legis peritos.

6. Καὶ Ἄνναν τὸν Ἀρχιερεῖα καὶ Καϊάφαν, *Et Annas Princeps Sacerdotum & Caiaphas*] Vide Euang. Lucæ i 11, 2.

Ἰωάννην, *Ioannes*] יוֹחָנָן הכהן [*Ioannes Sacerdos*] in Rabbiorum scriptis.

10 καὶ ὅσοι ἦσαν ἐκ γένους ἀρχιερατικῆς. & *quotquot erant de genere Sacerdotali*] Quorum Majores summo sacerdotio non ita pridem functi fuerant, quæ magna nobilitas fecerat ut Synedrio magno adscriberentur.

7. Ἐν ποίᾳ δυνάμει, *In qua virtute*] Arte medica an magica? Nam & hæc inquisitio erat Synedrii.

ἢ ἐν ποίῳ ὀνόματι, *aut in quo nomine*] *Qua auctoritate?* Si fortè se id Prophetico jure fecisse dicerent.

9. Εἰ ἡμεῖς σήμερον ἀνακρινόμεθα, *Si nos hodie dijudicamur*] *Interrogamur*. Sic Tacitus, *Ne cuius facti in posterum interrogaretur*. Cicero pro domo,

20 *Quis me unquam lege ullâ interrogavit?* Ἀνακρίνεσθαι [*dijudicari*] hoc sensu habes apud Platonem vi de Legibus, Plutarchum & alios. Vide infra xi 1, 19. xxv. 26. xxvi 1, 18. Si hic sumo in sensu vulgari; *Si de hac re quaestio est, parata est nobis responsio*.

ἐπὶ ἐνεργεσίᾳ ἀνθρώπου αἰσθενῆς, *in beneficio hominis infirmi*] Genitivus modò Causam efficientem, modò Rem aut Personam recipientem notat, ut hic.

30 ἐν τίνι, *in quo*] *Per quem*. Simile loquendi genus Psal. cv 11, 14. ii Samuel. xxi 1, 30.

10. ὅτι ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ναζαρεῖ, ὃν ὑμεῖς ἐσταυρώσατε, ὃν ὁ Θεὸς ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, *quia in nomine Iesu Christi Nazareni, quem vos crucifixistis, quem Deus suscitavit à mortuis*] Verba ut libera, ita plena gravitatis: unde mox videbimus παρρησίαν [*loquendi fiduciam*] tribui Apostolis. Quid enim hoc erat aliud quàm summum Senatum arguere summi parricidii?

40 παρέστηκεν, *adstet*] *Adstet erectus*, ut infra 14.

11. ὁ λίθος ὃς ἐξεδινηθεὶς ὑφ' ὑμῶν τῶν οἰκοδομούντων, *lapis qui reprobatus est à vobis aedificantibus*] Vide Matth. xxi, 42.

12. Καὶ ἐκ ἐστὶν ἐν ἄλλῳ εἶδεν ἡ σωτηρία. *Et non est in alio aliquo salus*] *In nullo*, nempe hominum, ut indicant sequentia: neque enim Deum excludit Petrus.

ὑπὸ τὸν οὐρανόν, *sub caelo*] Eorum qui in terris conspecti sunt: non Patriarchæ; non Prophetæ; non Sacerdotis; non Regis.

50 13. ἀγράμματοι, *sine literis*] Id est, non versati in doctrinis Thalmudicis quales לא ידעו ספר [*illiterati*] Hebræis. Nam Scripturas Sacras Apostoli & legerant & memoriâ tenebant.

καὶ ἰδιῶται, & *idiotæ*] הִרְיוֹטִים [*idiotæ*] sunt Hebræis qui neque Magistratus sunt, neque Legisperiti. Sic i Cor. xiv, 16, 23, 24. opponitur ei qui docet: & ii Cor. xi, 6. ἰδιώτης τῷ λόγῳ, *homo in sermone nihil supra plebeium habens*.

60 ἐπεγίνωσκέν τε αὐτὲς ὅτι σὺν τῷ Ἰησοῦ ἦσαν. *Et cognoscebant eos quoniam cum Iesu fuerant*] Non mirum, cum Senatorum quidam interdum Iesum suis discipulis comitatum adiissent & allocuti essent, Matth. xxi, 23. Luc. xvi 1, 18. Ioh. xii, 42.

14. ἔδεν εἶχον ἀντειπεῖν. *nihil poterant contradicere*] אין מענה כפייה [non potuissent respondere] Iob. xxxii, 5.

15. ἔξω τῆ συνεδρίας, *extra concilium*] Vox συνεδρίας [Synedrii] alibi collegium significat, alibi locum, quod collegæ conveniebant: sic & Ecclesia interdum homines, interdum locum.

συνέβαλλον πρὸς ἀλλήλους, *conferebant ad invicem*] נועצו יחדו [ineamus consilium pariter] Nehem. vi, 7.

17. ἀπειλῇ ἀπειλησώμεθα, *comminemur*] Distribue interminemus.

18. τὸ καθόλου μὴ φθέγγεσθαι μὴδὲ διδάσκειν, *ne omnino loquerentur neque docerent*] Neque privatim, neque publice docere id dogma.

19. Εἰ δίκαιόν ἐστιν ἐνώπιον τῆ Θεῶ ὑμῶν ἀκρίβειαν μαῶλον ἢ τῆ Θεῶ, κρίνατε. *Si iustum est in conspectu Dei vos potius audire quam Deum, iudicate*] Provocant Apostoli simpliciter ad κοινὴν ἐννοιαν [communem notionem], ut & infra v, 29. Est hæc sententia frequens apud Rabbinos. Herodotus, πρεσβύτερα ποιεῖν τὰ τῆ Θεῶ ἢ τὰ τῶν ἀνθρώπων [divina humanis potiora putare]. Non repetam hic quæ de hac re collegimus i i libro de Iure Belli ac Pacis cap. xxvi, §. 3. & in Annotatis ad eum locum.

20. Οὐ δυνάμεθα γὰρ ἡμεῖς αἱ εἰδομεν καὶ ἡκούσαμεν μὴ λαλεῖν. *Non enim possumus quæ vidimus & audivimus non loqui*] Hic quoque δυνάμεθα [possumus] sumitur sensu non Physico sed morali, ut supra i i, 24. Si quis homini testimonium veri denegat, peccat: quanto magis qui Deo?

21. ἀπέλυσαν αὐτοὺς, *dimiserunt eos*] Apud Hebræos nulla absolutio erat peremptoria: semper repeti poterant rei ex novis probationibus.

μηδὲν εὐρίσκοντες τὸ πῶς κολάσονται, *non inveniunt quomodo punirent*] Est ἑκλειψις [defectus sermonis] non dissimilis ei quam supra notavimus i i, 13. & Lucæ xxii, 4.

24. Δέσποια, σὺ ὁ Θεὸς ὁ ποιήσας τὸ ἔρανον καὶ τὴν γῆν, *Domine, tu es Deus qui fecisti cælum & terram*] Est locutio Hellenistica, per σὺ [tu] interpositum significans vocativum, ut Genes. xlix, 8. Psalm. ii, 7. Sensus est, O tu, Domine, opifex cæli, terræ & maris, & omnium quæ in iis. Universum hoc apud Hebræos modò tribus nominibus ut hic, modò duobus ut cæli & terræ exprimitur.

25. Δαβὶδ τῶ παιδὸς σου, *David pueri tui*] Παιδὸς σου hic valet servi tui: id apparet ex collatione Hebræi cum Græco Psal. xvi, 1, & aliis locis. In veteri illo Manuscripto est, Ὁ, τῶ πατρὸς ἡμῶν διὰ πνεύματος ἁγίου σόματι Δαβὶδ παιδὸς σου, εἰπὼν [Qui, Patris nostri per spiritum Sanctum oris Davidis pueri tui, dixisti], ubi transpositæ à scriba voces videntur, pro, ὁ διὰ πνεύματος ἁγίου σόματι Δαβὶδ τῶ πατρὸς ἡμῶν παιδὸς σου [qui, per Spiritum Sanctum oris Davidis, Patris nostri, pueri tui]. Spiritus Sanctus oris Davidis, est is qui per os Davidis futura pronuntiabat.

Ἰνα τί ἐφρούραξαν ἔθνη, *Quare fremuerunt Gentes*] Hæc omnia Lucas κατὰ λέξιν [ad verbum] descripsit ex Lxx.

26. οἱ βασιλεῖς, *Reges*] מלכים Hebræis non tantum illi qui propriè Reges, sed & Reguli, & Præsides, ut sæpe notavimus.

27. ἐπ' ἀληθείας, *verè*] In Manuscripto illo additur hic ἐν τῇ πόλει σου ταύτῃ [in hac civitate tua]

τὸ ἅγιον παιδά σου Ἰησοῦν, *sanctum puerum tuum Iesum*] Vide supra i i, 13, 26.

ὃν ἔχεις, *quem unxisti*] Quem tanta potestate ornaveras, sanandi morbos, expellendi dæmones, mortuos resuscitandi. Vnctio Christi, ut & Davidis, suos gradus habuit.

σὺν ἔθνεσι, *cum Gentibus*] Cum Romanis, qui in consilio aut ministerio erant Pilati.

καὶ λαοῖς Ἰσραὴλ, *& populis Israel*] Iuda & Benjamin, & qui ex aliis tribubus in Iudæa habitabant. Pari modo ἔθνη [gentes] & λαὸν [populum] opposita habes Tobiae xiv, 8.

28. ὅσα ἡ χεὶρ σου, καὶ ἡ βουλὴ σου προώρισε γενέσθαι, *quæ manus tua & consilium decreverant fieri*] Vide supra i i, 23. Deus quia omnipotens est, ideo quod vult effectum dat: ideo manus, id est Potentia, præponitur hic consilio. Hominum, quia talem potentiam non habent, consilia sæpe fallunt. ἀπορίζειν [decernere], Hebræis כתר קר.

29. Καὶ τὰ νῦν *Et nunc*] הנה, quod per νῦν [nunc] vertitur, apud Hebræos est excitantis, Genes. xx, 9. xxi, 12. xxvi, 22, 29. xxxi, 13, & alibi sæpe. μετὰ παρήσιας, *cum fiducia*] Sine metu.

30. ἐν τῷ τὴν χεῖρά σου ἐκτείνειν, *In eo quod manum tuam extendas*] Explicatur ratio per quam Deus maximè illam in Apostolis fiduciam loquendi augere possit.

31. ἐσαλεύθη ὁ τόπος, *motus est locus*] Signum Dei efficaciter agentis. Infra xvi, 26. Vide Hebræor. xii, 26.

32. ἦν ἡ καρδιά καὶ ἡ ψυχὴ μία. *erat cor & anima una*] Citat Plutarchus in Catone Vicensi versum veterem:

δύο φίλοι, ψυχὴ μία,
[amici duo, animus unus,]

Eodem respicit Aristoteles Nicomach. ix, 8. Erant ut Hebræi loquuntur אדם אחד [sicut vir unus].

καὶ οὐδ' εἰς τὴν τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶν ἔλεγεν ἴδιον εἶναι, *nec quisquam eorum quæ possidebat aliquid suum esse dicebat*] Explica ex iis quæ supra i i, 44.

33. χάρις τε μεγάλη ἦν ἐπὶ πάντας αὐτοὺς. *& gratia magna erat in omnibus illis*] Magni ab omnibus fiebant. Vide supra i i, 47.

34. τῶν περιπρασκομένων *eorum quæ vendebant*] Nempe agrorum & domuum, ut præcedentia ostendunt.

35. καὶ ἐτίθεν παρὰ τὰς πόδας, *Et ponebant ante pedes*] Quod signum erat pecunias illas subjicientium Apostolorum arbitrio. Ab eo more sumpta locutio Psalm. vii, 7.

διεδίδото ᾧ ἐκάστω καθότι ἂν τις χρεῖαν εἶχεν. *dividebatur autem singulis prout cuique opus erat*] Expone ut supra i i, 45.

36. Ἰωσήφ ᾧ, *Ioseph autem*] Sic & vetus ille Manuscriptus. Alii Ἰωσῆς [Ioses] eodem sensu. Nam Hebræa vocabula in Græcum transferuntur, aut planè qualia sunt, ut Ἰωσήφ [Ioseph], aut addendo, ut Ἰωσήπ [Iosepus], aut detrahendo, ut facilius recipiatur declinatio Græca, quale est Ἰωσῆς [Ioses], Ἰωσήτ [Iosetus]. Vide quæ diximus ad Matth. i, 16.

ἐπικληθεὶς Βαρνάβας ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων, ὃ ἐστὶ μεθερμηνευόμενον, ὡς παρακλήσεως, *qui cognominatus est Barnabas ab Apostolis, quod est interpretatum, Filius consolationis*] Apostoli ei hoc nomen dederant in

omen doni Prophetici. Vide infra ix, 24. itaque dictus fuit Hebraicè בֶּר נְבוּאָה [filius prophetiae], Græco sermone contractè Βαρνάβας [Barnabas]. Nihil mutandum: nam Hellenistis mos prophetiam vocare παρακλήσιν [consolationem]. Sic accipe infra xiii, 15.

Λευίτης, Levites] Ex tribu Levi. Quomodo autem Levitæ res aliquas soli habere potuerint, diximus id quod nobis videtur ad Ierem. xxxiii, 7. potuit etiam fundus hic pertinuisse ad uxorem Barnabæ, quomodo Rabbini explicant loca Iosue xxiv, 33. & i Paralip. ii, 21.

Κύπριος τῷ γένει, Cyprius genere] Ortus parentibus qui in Cypro habitaverant. Vide infra xiii, 5.

37. ἤνεγκε τὸ χρῆμα, attulit pecuniam] Id est, τὴν τιμὴν [pretium] ut modò est locutus. Sic ἄργη [argentum] Iob. xxvii, 17. vertitur χρήματα [pecunias]. Oportet autem magnam fuisse possessionem Barnabæ, quod ejus speciatim hic fit mentio.

AD CAPUT V.

Ἀνανίας, Ananias] Idem nomen quod habemus Ierem. xxviii, 1.

Σαπφείρα, Sapphira] שפּרא pulchra, ut Psal. xvi, 6. Iod interpositum more Syriaco.

κτῆμα agrum] כְּתִמָּה, κτῆσις [possessio] vertitur: שָׂדֶה [ager] κτῆμα [prædium] Proverb. xxi, 10.

2. ἐνσφίσατο, fraudavit] Est idem verbum i Maccab. iv, 32. Tit. ii, 10. in Glossis νοσφίζομαι, peculor, usurpo.

3. διατὶ ἐπλήρωσεν ὁ Σατανᾶς τὴν καρδίαν σου, cur implevit Satanas cor tuum] Id est, cur sibi à Satana impleri cor tuum? Sic & in Iudam intrasse dicitur Satanas Lucæ xxi, 3. Iohan. xiii, 27. Grave crimen est rem votam non solidam Deo persolvere, Levit. xxvii, 10. Deut. xxi, 21, 22, 23. Voti species est חֶרֶם [anathema], cujus violati pœnam vide in Achanis historia Iosue vii, 15, 25.

ψεύσασθαι σε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, mentiri te Spiritui Sancto] Ψεύδεται quod respondet Hebræo כָּזַב [mentiri], modò cum dativo construitur, ut Iob xxxiv, 6. Psalm. lxxviii, 36. lxxxix, 35: modò cum accusativo, ut Proverb. xiv, 5. Sic & διαψεύδεται [mentiri] cum accusativo reperitur i Reg. iv, 16. ita hic constructionem cum accusativo habemus, sequenti commate cum dativo. Pari modo εὐλογεῖν [benedicere] modò dativum post se, modò accusativum habet. Sed & Græci sic loquuntur ut Aristophanes, ἔψευδ' γέ με [non me fallas]. Idem est mentiri Deo vel Spiritui Sancto. Vide quæ diximus ad Matth. xii, 32. Mentiri Deo aut Spiritui Sancto dicitur is qui sperat se Apostolos fallere posse Spiritu Sancto instructos: quod mox dicitur πειράσαι [tentare], ut in Psalm. lxxviii, 41. יָנִוּ tentarunt: quod paulò ante כָּזְבוּ mentiti sunt. Sic duplex figura: nam & conatui datur nomen actus, & possidens designatur ex re possessa.

4. Οὐχὶ μένον σοὶ ἔμενε, Nonne manens tibi manebat] Licebat tibi per nos non vendere prædium & ejus proprietatem retinere.

ἢ πρῶτον ἐν τῇ σῇ ἐξουσίᾳ ὑπῆρχε; ἢ venundatum in tua erat potestate? Nempe ἡ τιμὴ [pretium].

Etiam postquam vendideras fundum, pretium totum retinere tibi licebat ac de eo nihil Deo vovere.

τί ὅτι, quare] Id est, quid fuit causæ cur hoc in animum tuum induceres? Sic & infra ix. Loquitur sic & Pollux. Plena locutio τί γέγονεν ὅτι [cur factum est, ut] Iohan. xiv, 22.

5. ἐξέφυξε, exspiravit] Sic vertitur ἡγ' Iudicum iv, 21. Vide hoc capite infra io. & xii, 23. Quia deerant Ecclesiæ Magistratus, Tutores & injuriarum Vindices, ideo Deus prodigiosam puniendi potestatem attribuit Apostolis.

6. συνέσειλαν αὐτὸν, amoverunt eum] Περιέλαεν est mortuum fasciis involvere, Ezech. xxix, 5. Tobiae xii, 14. Vsurpat sic & Euripides Iphigenia in Tauris & Troadibus, & Homerus sæpe: item Plutarchus. In glossario, Pollingo, περιέλαω νεκρὸν, unde περισσολή [pollinctura] apud Dionysium Halicarnassensem. Pro eodem ponitur συσέλαεν. Sic Euripides ibidem Troadibus,

— — — δ' ἀμαρτὴ ἐν χερσὶν

Πέπλοις συνεσάλησαν.

[— — — non per uxorū manū

Peplo involuti.

Bene ergo vocem hanc accepit Syrus. Hebræi dicerent יָסְדָּו [collegerunt].

8. τσάκτε, tanti] Expressa nempe pretii quantitate, quam dixerat Ananias.

9. συνεφωνήθη ὑμῖν, convenit vobis] סָתַרְתִּי, in hoc conspirastis.

30 καὶ ἐξοίσωσί σε. Ἔσufferent te] Hebraïsmus, pro lidem te efferent.

10. πρὸς τὸ ἄνδρα, ad virum] Vnà cum viro, in eodem sepulchro. Hoc sensu προσβάλλειν [projicere] dixit Poëta Græcus in epigrammate.

12. Διὰ τῶν χειρῶν τῶν Ἀποστόλων, Per manus autem Apostolorum] בְּיָד, [per manum] id est, per Apostolos. Hebraïsmus frequens.

ἐν τῇ σοῦ Σολομῶν, in porticu Solomonis] Vide supra iiii, 11.

40 13. Τῶν ἡλοιπῶν, Caterorum autem] Eorum qui extra Ecclesiam erant.

ἐδεῖς ἐτόλμα κολλᾶσθαι αὐτοῖς. nemo audebat se conjungere illis] Metu ne mali aliquid ipsis eveniret ab Apostolis. Simile vide i Regum xvi, 18.

14. Μᾶλλον ἢ προσέλιθεντο, Magis autem augebatur] Multò etiam magis quàm ante. Respicitur enim hic id quod dictum est supra iv, 4.

15. καὶ κραββάτων, ac grabbatis] Vide Marci ii, 4. καὶ ἡ σκιά ἐπισκίασεν τινὲς αὐτῶν. ut saltem umbra illius obumbraret quenquam illorum] Christus fimbriæ tactu sanavit morbos, Petrus etiam umbræ contactu. Ita impletum est quod dixerat Christus Ioh. xiv, 12.

17. Ἀναστὰς ὁ Ἀρχιερεὺς, Exsurgens autem Princeps Sacerdotum] Exiens è Synedrio, ut videret quid ageretur.

ἡ δὲ αἵρεσις τῶν Σαδδουκαίων, quæ est hæresis Sadducæorum] In magno Senatu erant & Pharisei & Sadducæi, infra xx, 6. Sed summus Sacerdos & consanguinei ejus, sectæ erant Sadducæorum; ut procerum pars magna. Αἵρεσις ut Latine secta, vox est media. Vide infra xxiv, 5. Ciceronem lib. xv, Epist. xvi. L. si duas §. 2. D. de Excus. Tutorum. ἐπλήσθησαν ζήλου, repleti sunt Zelo] חָמַד quod ζή-

λον [Zelum] vertunt Lxx sæpe iram significat. Causam iræ Sadducæorum indicavimus supra IV, 1.

18. ἐν τηρήσει, in custodia] Vide supra IV, 3. idem infra δεσμωτήριον 21, 23. & φυλακή [carcer], 22.

19. ἤνοιξε τὰς θύρας τῆς φυλακῆς. aperuit januas carceris] Vt Matth. XXVII, 2; & infra XI, 10.

σταθέντες, stantes] Id est, constanti animo. Qui tales sunt stare dicuntur Hebræis, ut I Cor. VII, 37. x, 12. II Cor. I, 24. Ephes. VI, 14. Coloss. IV, 12. Philo de Cherubinīs, σῆναι [stare] explicat ἀτρέπτον κτήσασθαι διάνοιαν [immutabilem obtinere mentem].

20. πάντα τὰ ῥήματα τῆς ζωῆς ταύτης. omnia verba vitæ hujus] Est μετωνομία [transnominatio]. nam vitæ nomine intelligit doctrinam quæ ad vitam æternam ducit. Sic & Iohan. XII, 50. XVII, 3.

21. καὶ πᾶσαν τὴν γερασίαν τῆς ἡγῶν Ἰσραὴλ. & omnes Seniores filiorum Israel] Id est, Seniores urbis Hierosolymorum, & si qui Seniores ex aliis oppidis ad festum diem convenerant. Vide supra IV, 5. & quæ dicta ad Matth. x, 17. idem est γερασία [Senatus] quod supra πρεσβύτεροι, 9. [Seniores].

24. ὁ τε ἱερεὺς, & Sacerdos] Nempe ὁ μέγας [magnus], ἡ κοίτη [Pontifex].

καὶ ὁ στρατηγὸς τῆς ἱερῆς, & Magistratus Templi] De quo supra IV, 1.

καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, & Principes Sacerdotum] Principes Sacerdotalium familiarum. Vide Matth. II, 4. & ibi dicta.

τί αὖν γένοιτο τῶτο. quidnam fieret] γένοιτο [fieret] pro εἴη [esset]. Mirabantur quid hoc esset rei. Ita accepit & Syrus.

26. ἐμετάβλας. sine vi] Non ligatos: ut alioqui fieri solebat. Matth. XXVI, 2.

28. παραγγελία παραγγείλαμεν, præcipiendo præcepimus] Locutio qualis supra IV, 17. Iulianus Apologetico II, Oἱ ἀπόστολοι αὐτῶν ἐξελθόντες πανταχῶς ἐκήρυξαν, καίπερ θανάτου ὀριθέντες κατὰ τὴν διδασκόντων [Egressi Apostoli ejus, statuto licet in eos qui docerent mortis supplicio, ubique prædicarunt]. Notat qui responsa ad Orthodoxos scripsit, hoc jam non ignorantiae sed malitiæ fuisse.

καὶ βέλεσθε ἐπαγαγεῖν ἐφ' ἡμᾶς τὸ αἷμα τῶ ἀνθρώπου τούτου, & vultis inducere super nos sanguinem hominis istius] Id est, Vultis nos onerare crimine interfecti hominis istius. Sanguis Hebræis cædes, & crimen cædis, & poena cædis.

29. Πειθαρχεῖν δὲ Θεῷ μάλλον ἢ ἀνθρώποις. Obedire oportet Deo magis quam hominibus] Vide quæ supra IV, 19. Πειθαρχεῖν [obedire] vox est bene Græca, quæ & infra utitur Lucas 32. & XXVII, 21. & ad Titum Paulus III, 1. Respondet Hebræo שָׁמַע [auscultare].

30. Ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ὑμῶν, Deus Patrum nostrorum] Providè hoc addidit, ne quis alium Deum ab Iesu prædicatum crederet, quàm eum quem coluerant Abraham, Isaac, Iacob, de quo præceperat Moses, contra quàm sibi persuasit Marcio. Sic & supra III, 13. & infra VII, 32. XXI, 14.

ὃν ὑμεῖς διεχειρίσασθε, quem vos interemistis] Trucidastis. Sic enim vox hæc sumitur & infra XXVI, 21. Lucas, ut eruditus, multis utitur vocibus purè Græcis, qualis hæc est, quæ eodem sensu apud Hero-

dotum, & Plutarchum reperitur Hebraicè est שָׁח quod χεῖρ [occidere] vertitur Iobi XII, 15.

κρεμάσαντες ἐπὶ ξύλου. suspendentes in ligno] Ita maluit dicere quàm ἐπὶ σταυρῶν [in cruce], ut alluderet ad locum Deuteronomii XXI, 23.

31. ἀρχηγόν, Principem] ἡγούμενον [Ducem] Dan. IX, 25. Vide supra III, 15.

δέναι μελάνοιαν τῷ Ἰσραὴλ, ad dandam poenitentiam Israeli] Vt resurrectione ipsius & adscensu in cælum intellectis, ineatis eam viam quam ineundam dixit. Christi sanguis, ut inquit Clemens, πάντι τῷ κόσμῳ μετανοίας χάριν ὑπένεγκεν [universo hominum generi poenitentiae gratiam obtulit].

καὶ ἀφεσιν ἁμαρτιῶν. & remissionem peccatorum] Quæ poenitentiam fide animatam sequitur.

32. τὰ ῥήματα τέτων, horum verborum] Harum rerum, more Hebræo, דְּבָרֵינוּ.

καὶ τὸ Πνεῦμα ὃ τὸ ἅγιον, & Spiritus Sanctus] Non nos tantum, sed & Spiritus Sanctus, virtus divina Matthæi x, 20.

τοῖς πειθαρχῶσιν αὐτῷ. obedientibus sibi] Vide supra 29.

33. διεπρίοντο, diffecabantur] Dirumpebantur animis. Sic infra VII, 54.

34. Φαρισαῖος, Phariseus] Quod genus hominum lenius erat circa poenas.

Γαμαλιήλ, Gamaliel] Credibile est fuisse illum quem Thalmudici ajunt magistrum fuisse Simeonis ejus, cujus ætate destructum fuit Templum. Frequens fuit hoc nomen inter Hebræos, & Patriarcha quidam ejus nominis fuit Honorianis temporibus, cujus meminit lex Honorii in Codice Theodosiano, Hieronymus ad Pammachium, Marcellus Empiricus cap. 23.

ἔξω βραχύ τι τὰς ἀποστάλας ποιῶσαι. pusillum foras Apostolos secedere] Vt moris erat fieri reis, ubi de eorum negotio consultabatur, supra IV, 15. Est autem locutio satis Græca. Sic Aristoteles Oeconomicon II dixit, τὰς ἀποσταλάσας εἰς φυλακὴν ποιῶσας [conjectis in carcerem qui missi erant]. Huc te fac apud Terentium, Donatus interpretatur accede. Sic & Apulejus, Intra tamen sese facit.

36. Πρὸ γὰρ τέτων τῶν ἡμερῶν ἀνέστη, Ante hos enim dies exstitit] Politici in deliberationibus multum utuntur exemplis, præsertim patriæ suæ, & quorum recens memoria.

Θεύδας, Theudas] Est nomen non Græcum, sed Hebræum, תודא [Thoda] quod Syri enuntiant per diphthongum Theuda, quomodo Thomam Thaumam vocant, & Iosephum Iausephum. Frequens erat id nomen apud Hebræos. Itaque non mirum est diversis temporibus plures exstitisse factiosos homines ejusdem nominis. De quo hic agitur is exstitit paulo ante finem Herodis, ut notat Casaubonus Exercitatione XVI, ostendens ita sensisse & Origenem.

λέγων εἶναι τινὰ ἐαυτὸν, dicens se esse aliquem] Addit Manuscriptus ille in Anglia, ut & alii quidam μέγαν [magnum], ut infra VIII, 9.

διελύθησαν, dissipati sunt] Dispersi sunt duce amisso.

καὶ ἐγένοντο εἰς ἑδὲν. & redacti ad nihilum] Id est, omnes illorum conatus evanescere, juxta proverbium Hebraicum, de quo diximus ad Matth. XVI, 18.

37. Ἰδὼς ὁ Γαλιλαῖος, *Iudas Galileus*] Puto esse Gauloniten. Hujus Iudæ meminit Salmanticensis, & Rabbinii alii.

ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἀπογραφῆς, *in diebus professionis*] Relegato Archelao.

διασκορπίσθησαν. *dispersi sunt*] Idem quod modò dixerat διελεύθησαν [*dissipati sunt*]. In Hebræo esset יצאנו [*dispersi sunt*] ut Ezech. xxv 11, 25, & alibi.

38. ἀπέστητε ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων τῶτων, *discedite ab hominibus istis*] Id est, *nihil vobis sit cum illis negotii*, ut Matth. xxv 11, 19.

ἐξ ἀνθρώπων, *ex hominibus*] *Ex humano commento.* καταλυθήσεται. *dissolvetur*] כִּי לֹא יָקֻם [*non stabit*], ut est in Hebræo proverbio paris sensus.

39. μήποτε καὶ θεομάχοι εὐρεθῆτε. *ne fortè & Deo repugnare inveniamini*] Ante μήποτε [*ne fortè*] hic subintelligitur *cavendum est*. Symmachus גִּיגָנִים [*gigantes*] vertit θεομάχος [*Deo repugnantes*] Iob xxv 1, 5. Prov. ix, 18. & xxi, 16. Verbum θεομαχεῖν [*Deo repugnare*] habes i i Macc. vii, 19. γλώσσας θεομάχος [*linguas blasphemantes*], in expositione fidei, quæ additur operibus Iustini.

40. Ἐπέσθοντες δὲ αὐτοῖς. *Consenserunt autem illi*] Nempe ne Apostolos occiderent, non autem ut intactos dimitterent: quod tamen æquum fuerat & congruens iis quæ dixerat Gamaliel.

δείραντες, *caesis*] *Cum loris eos cecidissent*, more Hebræo. Confer quæ infra xxii, 19. i i Cor. xi, 24. Prædictum id Matth. x, 17. xxi, 35. xxi 11, 34. Marci xii, 5. xiii, 9. Luc. xii, 11.

41. ἐπορεύοντο χαίροντες ἀπὸ προσώπου τῶ συνεδρίου, ὅτι κατηξιώθησαν ὑπὲρ τῆς ὀνόματος τῆς Ἰησοῦ ἀτιμαθῆναι. *ibant gaudentes à conspectu concilii, quoniam digni habiti sunt pro nomine Iesu contumeliam pati*] Memores præcepti herilis, Matth. v, 11, 12. Magna virtus ipsam contumeliam honori ducere ob bonam causam. In Manuscripto illo vetere non additur τῆς Ἰησοῦ [*Iesu*], parique modo in Epistola Iohannis i 11, 7. Legitur in eodem Manuscripto, ὑπὲρ γὰρ τῆς ὀνόματος [*pro nomine enim*], nimirum ἀντονομασίᾳ κῶς [*eminenter*].

A D C A P V T VI.

Γογγυσμός, *murmur*] Sic verti solet vox Hebræa pluralis תלנת Exodi xv 1, 7, 8, & alibi.

τῶν Ἑλληνιστῶν, *Græcorum*] Iudæorum religione, sed qui cum Alexandriæ & vicinis in locis vixissent antea, morem inde retinuerant sacra scripta legendi Græcè אלִּינְסְתִּין, Ἑλληνιστῶν, ut ajunt hac de re Thalmudici: qui mos mansit ad Iustiniani tempora, ut cognoscimus ex Novella cxlvi. Talem Alexandrinam Synagogam fuisse Hierosolymis notatur in Glossis ad caput i i Estheris; & Cæsareæ, in Thalmude Hierosolymitano, & infra ix, 29. Syrus Ἑλληνιστῶν [*Hellenistas*] interpretatur Iudæos qui noverant Græcè: Chrysostomus, Oecumenius & Theophylactus τῶν Ἑλληνιστῶν φθγγομένους [*Græcè loquentes*]. Horum plerique Hebræicè non intelligebant, quorum fuit & Philo, quamquam Iudæus ex Iudæis ortus. In talium gratiam librum avi sui transtulit Nepos Sirachides.

παρεθεωρῶντο ἐν τῇ διακονίᾳ, *despicerentur in mini-*

sterio] Nempe aut ægrotæ aut infantibus oneratæ minus accipiebant quàm mulieres in Iudæa natæ. Hæc distributio vocatur hic διακονία [*ministerium*]. Sic διακονεῖν [*ministrare*] Marci i, 31. Luc. iv, 39. vi 11, 3. Ioh. xi 1, 2. Rom. xv, 25. Hebr. vi, 10. Διακονίαν τραπέζων [*administrationem mensæ*] hoc sensu dixit etiam Iulianus Imperator. Id accidebat quia non certis hominibus, sed modò his, modò illis Apostoli ad hanc rem utebantur & quidem Iudæis in Iudæa natis. Id correctum instituto Diaconorum collegio & allectis etiam Hellenistis.

2. οἱ δώδεκα, *duodecim*] Propriè, quia Matthias numerum impleverat.

τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν, *multitudinem discipulorum*] Erat enim eo tempore Ecclesiæ regimen tale, quale olim Athenis fuisse dicit Plato ἀριστοκρατίαν μετ' εὐδοξίας πλήθους [*Optimatum cum quadam dignitate populi gubernatio*]. Adde & cum principatu.

ἐκ ἀρετῶν ἐστὶ, *Non æquum est*] יָשָׁר. Nam יָשָׁר, ἀρετῶν vertitur & significat id quod placere debeat. Ali- bi vertitur δίκαιον, εὐθύ, ὀρθόν [*justum, rectum, æquum*].

ἡμᾶς καταλείψαντας τὸν λόγον τῆς Θεᾶς, *nos derelinquere verbum Dei*] Hoc ideo dicit, quia quod aliis negotiis datur, id decedit prædicationi. Itaque καταλείψαντας, hic est, *minus curantes*, quàm fieret, si eo onere levaremur.

διακονεῖν τραπέζαις. *ministrare mensis*] Dare singulis sodalitiis quæ ad victum & vestitum sunt necessaria. Ita διακονία hæc [*ministerium hoc*] à majore parte describitur. Vide quæ diximus supra i i, 44.

3. Ἐπισκέψαθε ἅνδρες, ἀδελφοί, *Considerate ergo fratres*] כִּבְרוּ [*eligite ex vobis*], i Sam. xvi 1, 8, ubi Græci, ἐκλέξατε ἑαυτοῖς ἄνδρα [*eligite vobis virum*]. ἐξ ὑμῶν μαρτυρημένους, *ex vobis boni testimonii*] Formam dat Ecclesiæ, ut qui ad ministeria eliguntur testimonium habeant eorum quibuscum vixere. Sic infra xv 1, 2.

πλήρεις Πνεύματος ἁγίου, *plenos Spiritu Sancto*] *Donis eximiiis præditos*. Vide infra 8.

καὶ σοφίας, & *sapientia*] *Et in Sacris literis institutos*, ut si opus esset ex iis disputare possent, sicut fecit Stephanus.

ἐπὶ τῇ χρείᾳ ταύτῃ. *super hoc opus*] *Ad hunc usum.* הָיוּ מְלָאכִים לָזֶה: exemplo scilicet illorum, qui in Synagoga dicebantur מְלָאכִים [*ministri*], Epiphanio Ἀζανίται [*Azanitæ*]. Totum primæ Ecclesiæ regimen conformatum fuit ad formam Synagogæ: Quæ bene se habebant, nihil opus erat mutari. Habuere tales & Esseni, de quibus Philo, ἐλεύθεροι δὲ ὑπηρετῶσαι τὰς διακονικὰς χρείας ἐπιτελόντες [*ministrant verò ingenui, & quicquid opus est faciunt*]. Tales Iosephus ἀποδέκταις [*apodectas* sive pecuniarum coactores] & χειροτονητῶν ἐπιμελητῶν [*lectos curatores*] vocat.

4. Ἡμεῖς ὅ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ διακονίᾳ τῷ λόγῳ προσκαρτερήσομεν. *Nos verò orationi & ministerio Verbi instantes erimus*] *Absidui erimus tum in præeundo plebi in precibus ad Deum, tum in plebe instituenda*. Quod sic tamen intelligendum est, ut inspectionem in Diaconos Apostoli à se non abdicaverint, sicut nec Episcopi postea fecere: sed ea inspectio minus exigebat temporis, quàm quotidiana administratio. Ignatius ad Trallenses, τίς ὁ διάκονος, ἀλλ' ἡ μιμηταὶ τῆς ἀγγελικῶν δυνάμεων, λειτουργῶντες αὐτῷ (nempe Episcopo) λειτουργῶν.

λειτεργίαν καθάραν καὶ ἁμωμον [Quid verò aliud sunt Diaconi, quam imitatores Angelicarum virtutum, qui purum ei & inculpatum ministerium exhibent].

5. Στέφανον, ἄνδρα πλήρη πίστεως καὶ πνεύματος ἁγίου καὶ Φίλιππον, καὶ Πρόχορον, καὶ Νικάνορα, καὶ Τίμωνα, καὶ Παρμενῶν, καὶ Νικόλαον προσήλυτον Ἀντιοχείᾳ. Stephanum, virum plenum fide & Spiritu Sancto, & Philippum, & Prochorum, & Nicanorem, & Timonem, & Parmenan, & Nicolaum advenam Antiochenum] Nomina hæc omnia sunt Græca, quod non mirum in Alexandrinis: in Iudæis verò in Iudæa natis, credo nomina fuisse Hebræa, quæ Lucas Græcè extulerit. Sic Apostolum Philippum credo Hebræis vocatum **פִּי לֵבָא** os cordi congruens, aut **פִּי פֶלֶא** os admirabile. Nicolaus cum dicitur fuisse ab Antiochia profelytus, intellige **גֵּר צֶדֶק** [advenam justitiæ], id est, circumcissum, & Legi sua voluntate subditum. Nam tales quin in Ecclesiam recipi possent nunquam dubitavere Apostoli; sed an idem fieri deberet de iis qui erant **גֵּר תּוֹשָׁב** [advenæ incolæ] gravior erat quæstio, & oraculi indigens. Hic est Nicolaus à quo nomen traxere Nicolaitæ in Apocalypsi & Patribus memorati. Alii ipsum accusant: alii verba ejus in pravum detorta malunt.

6. ἐπέθηκεν αὐτοῖς τὰς χεῖρας. imposuerunt eis manus] Signum mandati ministerii, 1 Timoth. v, 22. Sic populus eligebat Regem, Prophetæ ungebant Dei nomine. Quod hic fecere Apostoli, idem Episcopi postea, tum in Presbyteris, tum in Diaconis ordinandis, etiam tunc cum electio esset penes ordinem ac plebem.

7. πολὺς τε ὄχλος τῶν ἱερέων, multa etiam turba Sacerdotum] Id est, multi ex familia & comitatu Sacerdotum. Vide similem historiam Ioh. vi, 1, 46, 47.

ὕπηκον τῇ πίσει, obediebat fidei] Per fidem obedire Christi præceptis: baptizati sunt.

8. πλήρης πίστεως καὶ δυνάμεως, plenus fide & fortitudine] In Manuscripto quem sæpe dixi, & in aliis manuscriptis est, πλήρης χάριτος [plenus gratiâ] & sic legere Syrus & Latinus.

9. Λιβερτίνων, Libertinorum] Libertini Romæ multi Iudaicæ religionis. Eorum fuit Cæcilius ille in quem est divinatio Ciceronis, ut nos Plutarchus docet. Tacitus Annalium ii. ait, quatuor millia Libertini generis superstitione Iudaicâ infecta missa in Sardiniam. Meminit & Iosephus. Hi partim erant profelyti, partim Iudæi origine & bello capti ac manumissi. Philo in Legatione, Πῶς ἐν ἀπεδέχετο τὴν πέραν τῆς Τιβερέως ποταμῆς τῆς Ῥώμης ἀποτομὴν, ἣν ἐκ ἡγνῆς κατεχομένης καὶ οἰκισμένης πρὸς Ἰουδαίων. Ῥωμαῖοι ᾗ ἦσαν οἱ πλείους, ἀπολευθερωθέντες· αἰχμάλωτοι γὰρ ἀχθέντες εἰς Ἰταλίαν, ὑπὸ τῶν κτησαμένων ἡλευθερώθησαν [Quomodo ergo passus est magnam illam Romæ partem quæ trans Tiberim est habitari & teneri, se sciente, ab Iudæis, quorum plerique adepsi libertatem erant cives Romani: quippe bello captos in Italiam advectos, qui emerant, manumiserunt]. Horum sumptu structa Hierosolymis hæc Synagoga, & positi in ea Magistri eruditi. Narrant Iudæi Hierosolymis fuisse Synagogas cccclxxx.

καὶ Κυρηναίων, & Cyrenensium] Multi in Cyrenaica Iudæi. Iosephus xvi, 10.

καὶ Ἀλεξανδρέων, & Alexandrinorum] Vbi etiam

jus par cum Macedonibus erant adepsi. Vide quæ ad Maccabaicum tertium notavimus.

καὶ Ἀσίας, & ex Asia] Plurimi & in Asia Iudæi. Iosephus xii, 3. xiv, 17. xvi, 4. Vide & infra ix.

10. τῇ σοφίᾳ, sapientiâ] Propter Scripturas quas noverat.

καὶ τῷ πνεύματι ᾧ ἐλάλει. & Spiritui qui loquebatur] Propter Divinam vim verba ejus dirigentem, ex promisso Matth. x, 20.

11. τότε ὑπέβαλον, Tunc submiserunt] Subornarunt. Sic de testibus loquuntur Cicero pro Roscio, & in Panegyrico Plinius.

ῥήματα βλάσφημα, verba blasphemiæ] **תִּשְׁמַן** [opprobria], Ezech. xxxv, 12: ubi in Græco φωνῆς βλασφημιῶν [vocem contumeliosam].

12. συνεκίνησαν τε τὴν λαὸν, Commoverunt itaque plebem] **יָרִיב** [factionem fecerunt], quod Græcè verti solet συσφύρειν.

καὶ τὰς πρεσβυτέρους καὶ τὰς γραμματεῖς. & Seniores & Scribas] Synedrium, ut ostendunt sequentia.

ἐπιστάντες, concurrentes] Concursum factum.

13. μάρτυρας ψευδεῖς, falsos testes] Vera falsis miscentes, ut ii qui in Christum dixerant. Volebant enim credi ea quæ dixerat Stephanus dicta ab eo cum abominatione Templi & Legis. Contra tales testes est Psal. lxi.

14. ὅτι Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ἔστος καταλύσει τὸν τόπον τῆτον, Quoniam Iesus Nazarenus hic destruet locum istum] Id est, Templum. At idem prædixerat Daniel ix, 26. Olim cum similia prædiceret Ieremias in periculum venit, sed immeritò, ut sapientiores & æquiores judicabant: ut videre est Ierem. xxv, 16. & sequentibus.

καὶ ἀπαίξει τὰ ἔθνη ἃ παρέδωκεν ἡμῖν Μωϋσῆς. & mutabit traditiones, quas tradidit nobis Moyses] Hæc non dixerat Stephanus: sed fortè allegaverat locum Malachiae i, 11. & similes alios.

15. ὡσεὶ πρόσωπον ἀγγέλου. tanquam faciem Angeli] Id est, habebat gravitatem cum summa suavitate conjunctam. Vide supra 8.

CAPVT VII.

Εἰ ἄρα ταῦτα ἔτι οὕτως ἔχει; Si hæc ita se habent?] Suntne vera quæ isti de te testantur? εἰ ἄρα, **οὐκ** [num igitur].

2. Ὁ δὲ ἔφη. Qui ait] Cum de duabus rebus accusaretur Stephanus, quod Templi excidium prædixisset, & quod vocationem Gentium ad Deum, ut ostendat nihil in eo esse iniqui, omnem historiam veterem ad sua tempora percurrrens insinuat κατὰ κρύψιν [tectè] Dei favorem nunquam adstrictum fuisse loco ulli, ne Tabernaculo quidem aut Templo: deinde Iudæos, si gentis suæ & sua facta bene expendèrent, nihil habere cur se alienigenis præferrent.

Ἄνδρες ἀδελφοί, Viri fratres] Hoc populo dicit.

καὶ πατέρες, & Patres] Hoc Senatoribus. Sic & Romani Senatores vocabant Patres.

Ὁ Θεὸς τῆς δόξης, Deus gloriæ] **מֶלֶךְ הַכְבוֹד** [Rex gloriæ] Psal. xxiv, 7.

ὥφθη, apparuit] Hoc est ex traditione Hebræorum, non ex Scripta historia. Meminit hujus traditionis Abarbaniel.

ὅτι ἐν τῇ Μεσοποταμίᾳ, *quum esset in Mesopotamia*] Videtur ergo *Ur* fuisse in Mesopotamia: nec repugnat Ammianus libro xxv. ubi *Uris* facit mentionem: nam eo tempore Mesopotamiæ possessio inter Romanos & Persas disceptabatur armis. Fieri tamen potest ut **אֲרַם נְהָרַיִם** [*Mesopotamia*] Hebræis latius patuerit, & omnia illa continuerit quæ non Euphrate tantum & Tigride sed & eorum divergiis irrigan-
 10

ἐν Χαρράν· in Charran] In Carris, quæ & ipsæ in Mesopotamia.

3. Καὶ εἶπε πρὸς αὐτόν· Ἐξέλθε ἐκ τῆς γῆς σου, *Et dixit ad illum, Exi de terra tua*] Qui hæc conciliant cum Mose, Genes. xii, 1, existimant in Mose **וַיֹּאמֶר** [*& dixit*] esse plusquamperfectum, & per ἐπάνοδον [*Retrogressionem*] ibi referri id, quod in Vre dictum fuerat: qualia ὑστερόπρωτα *præpostera*] multa sunt & in sacris & in prophanis historiis. Laudo qui omnes nodos tollunt. Neque tamen si in veteris loci aut temporis exacta designatione memoria Lucæ titubaverit, ideo historiæ quam scripsit peribit auctoritas. Spiritus Sanctus Apostolos & Evangelistas confirmavit in doctrina Evangelica: in cæteris rebus, ut hominibus, reliquit quæ sunt hominum.

εἰς γῆν ἣν ἄν σοι, *in terram quam tibi*] Longè ergo erat adhuc à Cananæa cùm Deus hæc ei diceret. Amabat ipsum Deus, non locum quò eum ducebat.

4. μετώκησεν αὐτόν, *transtulit illum*] Gen. xii, 4.

5. ἔδωκεν ποδὸς· *nec passum pedis*] Sic Deuter. xi, 5, transfertur **וַיִּסַּח**.

ἐκ οὗτο· αὐτῷ τέκνον· *quum non haberet filium*] Hoc obiter inspergit, ut fidei vim commendet.

6. Ὅτι ἔσται τὸ σπέρμα αὐτῶ παροικόν, *Quia erit semen ejus accola*] Liberi ejus incolæ erunt. Ita enim loquuntur Latini.

ἡ δαλώσασιν αὐτὰς ἡ κακώσασιν ἔτη τετρακόσια. *servituti eos subjicient & malè tractabunt eos annis quadringentis*] Sic in Hebræo Genes. xv, 13. in Græco paulò amplius, ἡ δαλώσασιν αὐτὰς ἡ κακώσασιν αὐτὰς, ἡ ταπεινώσασιν αὐτὰς τετρακόσια ἔτη [*Et servituti eos subjicient, & malè tractabunt eos, & humiliabunt eos annis quadringentis*]. Theophylactus hoc loco, ἡ δαλώσασιν αὐτὸ ἔτη τετρακόσια [*& servituti subjicient illud annis quadringentis*]. Hæc nata sunt ex diversis versionibus inter se permixtis. Est autem hic in Hebræo brevis locutio, non bene percepta ab interpretibus. Sensus enim est, Duraturam eam calamitatem usque ad annum fermè quadringentesimum ex quo oraculum Abrahamo obtigerat: ut diximus ad illum Geneseos locum, ubi quæ prædicuntur omnia ad Egyptum pertinent.

7. καὶ μετὰ ταῦτα ἐξελεύσονται ἡ λατρεύσασί μοι ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ. *& posthæc exhibunt & servient mihi in loco isto*] Hoc magis sensu congruit quàm verbis. Nam in Genesi est, ἀποστράψουσιν ὡδε [*revertentur huc*].

8. Καὶ ἔδωκεν αὐτῷ διαθήκην περιτομῆς· *Et dedit illi testamentum circumcisionis*] Nempe post illa eximia promissa. Hoc quoque ad propositum Stephani pertinet, ne crederetur circumcisionis obedientia causa fuisse promissorum.

ἡ ἔτις ἐγέννησε τὸν Ἰσαάκ, *& sic genuit Isaac*] Non propter Isaacum data sunt promissa: sed Isaacus pro-

pter promissa datus, in umbram gratiæ per Evangelium dandæ.

τὰς δώδεκα πατριαρχὰς. *duodecim Patriarchas*] Tribuum auctores, ut & commate sequente. Sic & Abraham πατριάρχης [*Patriarcha*], Hebr. vii, 4. Confunduntur voces φυλῆς [*tribus*] & πατριάς [*familia*]. Illi quos diximus propriè φύλαρχαι vel φύλαρχοι [*Principes tribuum*], David propriè πατριάρχης [*Patriarcha*], ut supra ii, 27. quia auctor erat familiæ regalis, quæ πατριά [*familia*] Lucæ ii, 4.

9. ζηλώσαντες, τὸν Ἰωσήφ, *æmulantes, Ioseph*] Est κρύψις [*tecta locutio*]. Vult enim dicere, Vos pari modo Iesum ex invidia tradidistis extraneis.

ἀπέδοντο εἰς Αἴγυπτον. *vendiderunt in Ægyptum*] **וַיִּמְכְּרוּ אֶת יוֹסֵף** [*vendiderunt eum in Ægypto*], quod de Madianitis dixit Moses, Genes. xxxvii, 36. hic rectè ad Patriarchas transtulit, qui causa ejus mali fuerant: in Græco ibi est ut hic, ἀπέδοντο τὸν Ἰωσήφ εἰς Αἴγυπτον [*vendiderunt Ioseph in Ægyptum*], Pari ferme modo ἀγοράζειν εἰς ἀγρὸν [*emere in agrum*] dixit Aristophanes, id est, *emere ut feratur in agrum*.

ἡ ἦν ὁ Θεὸς μετ' αὐτῶ· *& erat Deus cum eo*] Καὶ [*&*] hic valet tamen, quasi dicat, Non est sine exemplo, quòd Deus benefacit iis quibus vos nocetis maximè.

10. ἡ ἔδωκεν αὐτῷ χάριν ἡ σοφίαν, *& dedit ei gratiam & sapientiam*] Ἐν διὰ δυοῦ [*unum per duo*]. *gratiosum eum fecit apud Regem sapientiæ nomine*. Genes. xli, 39. ἐξέλαμψε [*eluxit*] in ipso, ut Philo loquitur, καλοκαγαθίας ἐμπύρευμα [*honestæ probitatis igniculus*].

ἡ γὰρ μένον ἐπ' Αἴγυπτον, *præpositum super Ægyptum*] Vice Regis cuncta regentem, Genes. xli, 43.

ἡ ὅλον τὸν οἶκον αὐτῶ, *& super omnem domum suam*] Fecit illum etiam aulæ suæ Magistrum, quales Majores domus Francis olim, Græcis Constantinopolitanis κερυπαλάται, à cura Palatii.

11. χορτάσματα, *cibos*] Sicut verbum χορτάζειν [*saturare*] etiam de hominum alimonia usurpatur, Matth. v, 6. xiv, 20. xv, 33, 37. Marci vi, 42. vii, 27. viii, 4, 42. Lucæ vi, 21. ix, 17. xvi, 21. Ioh. vi, 26. Philipp. iv, 12. Iacobi ii, 16: ita & χορτάσματος quod hic respondet Hebræo **וַיִּסְתֵּן** [*ammonia*], quod est Genes. xlii, 2, 26. xliii, 2. xlv, 2. xlvii, 14. & illico vertetur σῖτα [*frumentum*].

12. πρῶτον. *primum*] id est, πρῶτον [*prius*] ut supra i. i.

13. Καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ, *Et in secundo*] Supple χρόνῳ [*tempore*]. id est, cum altera vice eos mitteret.

ἀνεγνωρίσθη Ἰωσήφ, *cognitus est Ioseph*] **וַיִּכְנֹחַ** [*cognoscendum se præbuit*] Gen. xlv, 1, ubi Græci ἀνεγνωρίζετο [*cognoscebatur*].

ἐν ψυχαῖς ἑβδομήκοντα πέντε. *in animabus septuaginta quinque*] Vetus satis est hæc lectio, ut ex Syro, Arabe, Latino apparet. Et hinc factum, ut, sicut in Cainanis nomine repetito, libri Græci etiam hic mutationem reciperent à Christianis exscriptoribus. Nam Genes. xlv, 27, ubi in Hebræo septuaginta animæ nominantur, quomodo habet & Iosephus & Chaldæi Interpretes, Græca nunc habent ἑβδομήκοντα πέντε [*septuaginta quinque*], additis & vocibus quibusdam, quæ in Hebræo desunt, & ad explendum hunc numerum pertinent. Quin & in Deuteronomio x, 22. ubi eadem refertur historia, eadem mutatio

mutatio in Græcis libris facta post tempora Hieronymi: nam is eo in loco existisse numerum *septuaginta* aperte significat quæstionibus ad Genesim. Sicut autem in nomine *Cainani* ex uno exemplari Lucæ malè scripto error in omnia fluxit quæ habemus, ita & hic factum arbitror: originemque erroris fuisse quod post O, id est, *septuaginta*, annotatum fuit E, ad significandam quintam particulam sectionis ad Stephanum pertinentis.

16. Καὶ μετετέθησαν εἰς Συχέμ, καὶ ἐτέθησαν ἐν τῷ μνήματι, ὃ ὠνήσατο Ἀβραὰμ τιμῆς ἀργυρίου παρὰ τῶν υἱῶν Εμμόρ τῷ Συχέμ. Et translati sunt in Sichem, & positi sunt in sepulchro, quod emit Abraham pretio argenti a filiis Hemor filii Sichem] Postrema illa τῷ Συχέμ [filii Sichem] malè hic adscripta docent nos & Syrus & Arabs. Optima erit sententia, si pro Εμμόρ [Hemor] vicinâ voce scribas Εφρών [Ephron]. Ab Ephrone enim est quod monumentum emit Abrahamus, Genes. xxi, 17. & in eodem monumento sepultus fuit Iacob, Genes. l, 13. Iosephus autem sepultus fuit in Sichem, Ios. xxiv, 32. Hoc ergo dicit, eos de quibus erat locutus, partim in Sichem, partim in agro, qui Ephronis fuerat, sepultos. *Fratres Iosephi in Sichem sepultos* ait Hieronymus in Paulæ Epitaphio: at Iosephus, *in illo qui Ephronis fuerat agro*, Antiquæ historiæ ii, iv. Optimam conciliaturam nobis hic locus suppeditat, si dicamus partim eos cum Iacobo, partim cum Iosepho sepultos, quod ipsum argumentum est, nullam eis certam fuisse sedem.

17. ὁ χρόνος δ' ἐπαγγελίας, tempus promissionis] Finis annorum aliquanto supra quadringentos. Vide Exodi xii, 40.

ἥς ὥμοσεν ὁ Θεός, quam juraverat Deus] Omnem vehementem Dei affirmationem *juramentum* dici ait Moses Maimonides. Tale est, *Certò cognosce*, Genes. xv, 13. At codex ille, qui in Anglia, hic habet ὡμολόγησεν [confessus erat], quomodo legit & Latinus.

18. ἀνέστη βασιλεὺς ἕτερος, ἐς ἐκ ᾗδ' ἢ Ἰωσήφ. surrexit alius Rex in Ægypto, qui non sciebat Ioseph] Verba sunt Lxx Interpretum, Exodi i, 8.

19. κατασοφισάμεν τὸ γένος ἡμῶν, circumveniens genus nostrum] Sic Lxx Exod. i, 10: κατασοφισώμεθα αὐτούς [sapienter opprimamus eos], ubi in Hebræo לִנְחָמָה, prudenter adversus eos agamus. Pertinet autem hæc vox etiam ad labores eis impositos, ut historia ostendit, & Iudith v, 9. κατεσοφίσαντο αὐτούς ἐν πόνῳ καὶ ἐν πλίνθῳ [circumvenerunt eos in labore & latere]. Eundem sensum in eadem historia habes Psal. cv, 24, כָּל בְּכָרֶיךָ בְּעָבָרֶיךָ, ubi Græci, τῷ δολιχῶσαι ἐν τοῖς δέλοις αὐτῶν [ut dolum facerent in servos ejus]. Ezechiel Tragicus,

Δόλον καὶ ἡμῶν πολὺν ἐμηχανήσατο
Βασιλεὺς Φαραώ· τὰς μὲν ἐν πλίνθ' ἑύμασιν,
Οἰκοδομίαις τε βάρεσιν αἰκίζων βροτὰς,
Πόλεις τε πύργους φῶν' ἐκκῆτι δυσμῶρων.
Ἐπειτα κηρύσσει μὲν Ἑβραίων γένος
Τ' ἀρσενικὰ ῥίπτειν ποταμὸν εἰς βαθυρροόν.
[At Rex Pharao texta multiplicis doli
Orditur in nos: plurimos mortalium
Dum lassat operis coctilis molimine
Urbes labore muniens miseri gregis.]

Post hæc Hebræis imperat, *sexus maris*

Natum quod esset, *amnis rapidis dare*].

Sic de Antiocho Daniel viii, 23, συνίων προβλήματα [versutiarum intelligens].

τῷ ποιῆν ἐκθεῖν τὰ βρέφη αὐτῶν, ut exponerent infantes suos] Ita ut ipsi cogerentur exponere infantes suos mares, ne à regiis satellitibus interficerentur. Hunc sensum suggerit nobis vox eadem ἐκτεθέντα [expositum], quæ repetitur mox 21.

10 εἰς τὸ μὴ ζωογονεῖσθαι. ne vivificarentur] Hoc refertur ad illud ἐκάνωσε [afflixit]. Propositum Pharaonis erat gentem extinguere. ζωογονεῖν [vivificare] Hellenistæ usurpant pro *in vita relinquere*, ἡκίχη, ut videre est Iud. viii, 19. i Sam. ii, 6. xxvii, 9, 11. ii Regum vii, 4. id hic ad totam gentem refertur. Nam interemptis aut dispersis infantibus, necesse erat gentem perire. Contrarium huius verbi est Exodi i, 17 de obstetricibus, וְתַחֲיֶינָם אֶת־הַיְלָדִים, ubi in Græco, καὶ ἐζωογονήσαν τὰ ἄρσενά [& conservabant mares].

20. καὶ ἦν ἀσέτι τῷ Θεῷ, & fuit gratus Deo] Illud ἀσέτι [gratus] est ex Græco Exodi ii, 2. ubi in Hebræo טוֹב [elegans]. illud τῷ Θεῷ [Deo], quod hic additur est Hebraismus, לַאלֹהִים [Deo] id est; *valde*. Sic Νινευὴ ἦν πόλις μεγάλη τῷ Θεῷ [Ninive erat civitas magna Deo], Ion. i, 3. Sic & in Genitivo נִפְתָּלִי אֱלֹהִים נִפְתָּלִי [luctationibus Dei luctata sum], Genes. xxx, 8. sic cedri Dei, & similia.

30 21. ἐκτεθέντα ὃ αὐτὸν, Expositum autem illum] Melius manuscriptus, ἐκτεθέντ' ὃ αὐτῶν [exposito autem illo], ob id quod sequitur.

ἀνείλετο αὐτὸν, sustulit eum] Terentius,

Quicquid peperisset, decreverunt tollere.

id est, non pati interire.

ἀνεθρέψατο αὐτὸν ἐαυτῇ εἰς υἱόν. nutrit eum sibi in filium] Exodi ii, 10. Hebr. xi, 24.

22. Καὶ ἐπαιδεύθη Μωσῆς πάσῃ σοφίᾳ Αἰγυπτίων, Et eruditus est Moyses omni sapientiâ Ægyptiorum] Non scripsit hoc de se Moyses: sed res per se est credibilis & traditione firmata. Ezechiel Tragicus,

Τροφᾷσι βασιλικαῖσι καὶ παιδείμασιν
Ἀπανθ' ὑπαρχνείθ' ὡς ἀπὸ σπλάγχων ἐῶν.

[Sic disciplinis imbuit regaliter

Aluitque, tanquam natus ex ipsa foret].

Certè Astrologiæ & Medicinæ peritia passim in ejus legibus apparet. Quæ fuerint Ægyptiorum disciplinæ, discere est ex Clemente Alexandrino Strom. vi. Adde quæstionem ad Orthodoxos xxv.

50 23. Ὡς ὃ ἐπληρέτο αὐτῷ τεσσαρακονταετὴς χρόνος, Quum autem impleretur ei quadraginta annorum tempus] Hoc non est in Sacra Scriptura, sed haustum est ex traditione, quæ reperitur in Midrasch Rabba Bereschit.

24. Καὶ ἰδὼν τινὰ ἀδικέμενον, & quum vidisset quendam injuriam patientem] Durè tractatum verberibus. ἡμύνατο, vindicavit] Tutatus est innocentem.

60 πατάξας τὸ Αἰγύπτιον, percussit Ægyptio] Ad mortem usque, ut apparet infra 28. Ius naturæ & innocentis & innocentem tutanti jus dat adversus nocentem. Vide quæ diximus libro ii. de Iure Belli ac Pacis cap. xx, 8.

25. ἐνόμιζε ὃ συνιέναι τὰς ἀδελφὰς αὐτῶν, Existimabat

mabat autem intelligere fratres] Ex tam prompto ipsius animo ad eos tutandos.

26. μαχομένοις, litigantibus] Διαπληκτιζόμενες [pugnantes] habent hic Lxx Senes: in Hebræo **וְזָנְיָן** [rixantes], quod & alibi per μάχεσθαι [pugnare] vertitur, ut Exodi xxi, 22. Levit. xxiv, 10. Deut. xxv, 2. II Sam. xiv, 6.

καὶ συνήλασεν αὐτούς, & reconciliabat eos] Conatui datur nomen effectus: deinde vox quasi vim significans agentis instantiam significat, ut ἀναγκάζειν [compellere] Luc. xiv, 23. & παραβιάζεσθαι [cogere], Luc. xxiv, 29.

εἰπὼν· dicens] Non ipsa verba posuit quæ sunt in Exodo, sed sensum bene expressit. Nam ibi ὁ πλησίον [proximus], qui hic ἀδελφός [frater], popularis, eisdem ortus Majoribus.

27. ὁ ἰδὲ ἀδικῶν, Qui autem injuriam faciebat] Sic & Lxx verterunt in hac historia Hebræum **וְשָׂרָה**. In Evangelio eodem sensu dicitur ὁ πονηρός, is qui injuriam facit, ὁ ἀρξάμενος χειρὼν ἀδικῶν [qui non jure aggressus est], ut Græci loquuntur. Vide libro III de Iure Belli ac Pacis, cap. xi, 4.

τίς σε κατέστησεν ἄρχοντα καὶ δικαστὴν ἐφ' ἡμᾶς; Quis te constituit Principem & Iudicem super nos?] Eadem verba sunt in versione Lxx, nisi quod ibi est ἐφ' ἡμῶν, sensu eodem.

29. Ἐφυγε δὲ Μωσῆς, Fugit autem Moses] Nempe satis intelligens cædem illam Ægyptii malum sibi creaturam, quod Ægyptii Hebræos fervorum, imò pecudum haberent loco, in quos nullam cadere injuriam credi volebant.

ἐν γῇ Μαδιάμ, in terra Madiam] Semper urget propositum. Deus sicut in Mesopotamia & Ægypto, ita & in terra Madianis adfuit piis. Est ubique idem.

30. καὶ πληρωθέντων ἐτῶν τεσσαράκοντα, Et expletis annis quadraginta] Et hoc est ex traditione.

ἄγγελος Κυρίου, angelus Domini] Verè Angelus, sed divinis mandatis & extraordinaria potestate instructus. Vide quæ diximus ad initium Decalogi.

ἐν φλογὶ πυρός, in flamma ignis] Manuscriptus ille ἐν πυρὶ φλογός [in igne flammæ], quomodo legit Latinus. Tam φλόξ πυρός, quàm πῦρ φλογός II Thesalon. i, 8, est ignis flammans.

31. ἐθαύμασε τὸ ὄραμα· admiratus est visum] Brevis significat, quod non exprimit, rubum arsisse, nec ustum tamen: quæ imago erat populi Hebræi in summis calamitatibus futuri superstitis.

ἐγένετο φωνὴ Κυρίου πρὸς αὐτόν· facta est ad eum vox Domini] Hic quoque aliqua est ordinis inversio, sed ad summam rei nihil pertinens. Nam in Exodo Moses prius jubetur calceos solvere, quàm Deus ei dicit se Deum esse Abrahami, Isaaci, & Iacobi.

32. οὐκ ἐτόλμα κατανοῆσαι. non audebat considerare] Id est, inspicere, ut est in Hebræo Exodi, ubi Græci κατεμβλέψαι [inspicere]. Sed κατανοεῖν eodem sensu, pro verbo **בָּרַח** [inspicere] quod hic in Hebræo est, sæpe ponitur, ut Exodi xxxiii, 8. Psal. x, 14. xxi, 18. xci, 8. xciv, 9. cxix, 15, 18. cxlii, 5. Simili modo Exodi xix, 21. **לִרְאוֹת** [ad videndum] in Græco vertitur κατανοῆσαι [ad considerandum]. Nimirum sensuum internorum & externorum vocabula inter se commutari solent.

33. Λῦσον τὸ ὑπόδημα, Solve calceamentum] Vide quæ ad hunc Exodi locum attulimus.

34. Ἰδὼν εἶδον ὅτι κακῶσιν τῷ λαῷ μου τὸ ἐν Αἰγύπτῳ, Videns vidi afflictionem populi mei qui est in Ægypto] Eadem verba sunt in Græco Lxx. Videns vidi, id est, penitus pervidi.

καὶ τὸ στεναγμὸν αὐτῶν ἤκουσα, & gemitum eorum audivi] In versione Lxx est τὸ κραυγῆς [clamorem]. **הַרְגָּז** plerumque κραυγὴ [clamor] vertitur: at Iobi xxvii, 9. δέησις [precatio].

καὶ κατέβην ἐξελεῖσθαι αὐτούς· & descendi liberare eos] Hoc quoque ex versione Lxx Senum. Dicitur Deus descendere, ubi aut protegit suos, aut hostes ulciscitur: adscendere, ubi id facere desinit.

καὶ νῦν δεῦρο, & nunc veni] Sic quoque est in Græco Lxx. in Hebræo **הִנְנִי**, id est, adesdum.

35. ὃν ἠρνήσαντο, quem negaverunt] Quem noluerunt agnoscere. Vide supra III, 13.

καὶ λυτρωτήν, & redemptorem] **לֹאֵה** hac voce verti solet usurpaturque & de hominibus & de Deo, etiam cum nullo pretio accepto aliquem liberat, ut videre est Psal. xix, 14. Lxxviii, 35. Nec durior erit metaphora, si Latine redemptorem hoc sensu dicas, quàm si Græcè λυτρωτήν, quod venit ἀπὸ τῆς λύτης [à pretio]. Nimirum ad translationis elegantiam sufficit par effectus.

ἐν χειρὶ ἀγγέλου, cum manu angeli] Hoc referendum est ad ἀπέστειλεν [misit]. Mandata ei per Angelum dedit.

36. Οὗτος ἐξήγαγεν αὐτούς, Hic eduxit illos] Latè prædicat & beneficia quæ Moses populo præstitit, & honores quos à Deo accepit; ut eò turpior sit populi in ipsum contumacia, minusque mirum, si talibus orti parentibus in Iesum ingrati & immanes fuerint.

37. ὁ εἰπὼν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ· Προφήτην ὑμῖν ἀναστήσει Κύριος, qui dixit filiis Israel: Prophetam suscitabit vobis Deus] Ille vobis Iesum commendavit, verbis ad Prophetas quidem alios aliquatenus, sed ad Iesum eximiè pertinentibus. Vide quæ ad locum Deuteronomii dicta & quæ supra III, 22.

38. Οὗτος ἐστὶν ὁ γενόμενος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐν τῇ ἐρήμῳ, Hic est qui fuit in Ecclesia in solitudine] Qui in omni isto perdifficili itinere adfuit populo Israelitico, qui **הַקָּהֵל** Hebraicè, Græcè ἐκκλησία [Ecclesia].

μετὰ τῷ ἀγγέλῳ τῷ λαλῶντι αὐτῷ ἐν τῷ ὄρει Σινᾶ, cum Angelo qui loquebatur ei in monte Sina] Nempe Dei nomine & mandato speciali. Vide quæ diximus ad initium Decalogi.

39. ὃς ἐδέξατο λόγια ζωῆς, qui accepit verba vitæ] Respicitur locus Deuter. xxxii, 47. ubi Lex dicitur esse vita, id est, causa vitæ felicitis, quæ eximiè vita Hebræis. Hic ζωῆς [vita] est ζωοποιεῖν [vivifica]: sicut βασιλεύειν [regnare] facere regnare. Frequens hoc Hellenistis.

39. καὶ ἐστράφησαν ταῖς καρδίαις αὐτῶν εἰς Αἴγυπτον, & averfi sunt cordibus suis in Ægyptum] Rediēre ad mores quos in Ægypto didicerant.

40. Πόισον ἡμῖν θεοὺς, Fac nobis deos] Ægyptii, ut ex Iamblichō & aliis discimus, statuebant deorum gradus; & per minores deos etiam majores atrahi in simulacra: ideo pluralis ponitur hic & in Exodo.

οἱ προπορεύονται ἡμῶν *qui præcedant nos*] *Qui nobis iter monstrant ac prosperent.*

ὁ γὰρ Μωσῆς ἔτ' ὅς ἐξήγαγεν ἡμᾶς ἐκ γῆς Αἰγύπτου, ἐκ οὗδαμὲν τί γέγονεν αὐτῷ. *Moses enim hic qui eduxit nos de terra Ægypti, nescimus quid factum sit ei*] Est Hebraica locutio, pro τῷ γὰρ Μωσῇ τὸ τῷ ἐκ οὗδαμὲν τί γέγονε [*Mosi enim huic nescimus quid contigit*]. Sic & in versione Lxx. sed ibi amplius est Μωσῆς ἔτ' ὁ ἀνδρῶν [*homo ille Moses*], & in Hebræo משה [*vir ille Moses*]: quasi dicerent, *Mortalem Ducem nolumus, immortalem volumus.*

41. ἐμοχοποίησαν, *vitulum fecerunt*] Hanc vocem Lucas confinxit ad exemplum multarum quas ad eum modum finxere Lxx. Respondet Hebræis duabus עגל [*fecerunt vitulum*]. Fecere autem juvenum ad imitationem Ægyptiorum, apud quos *Apidis* cultus valde est vetus. Vide Tacitum historiarum v. & Herodotum libro 11.

τῷ ἐδώλω, *simulacro*] *Isti juvenco fusili, tanquam in quem deducti essent Divini spiritus.*

καὶ ἐφραίνοντο ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν αὐτῶν. & *lætabantur in operibus manuum suarum*] Læti saltarunt ejus rei causâ. קמחו יקמו, *ἀνέστησαν παίζειν* [*surrexerunt ludere*] Exod. xxxi 1, 7.

42. Ἐστρέψε ὁ Θεός, *Convertit autem Deus*] *Aversans eos.* Sicut Virgilius dixit,

———— *aversa deæ mens.*

& est verbum activum pro reciproco.

παρέδωκεν αὐτοὺς λατρεῖν τῇ στρατιᾷ τῶν ἑβραίων *tradidit eos servire militiæ cæli*] Permisit eos ab uno malo cultu in alterum delabi: nec uni aut alteri, sed plurimis diis se prosternere. Hoc autem non est referendum ad illud tempus in deserto, sed ad tempora posteriora. Nam, ut jam videbimus, propter hæc peccata frequentia & diuturna traditi sunt in manus Chaldæorum. Vide 11 Regum xvii, 16. xxi, 3. xxi 11, 5.

Μὴ σφάγια, *Numquid victimas*] Verba sunt ex Lxx quæ ad Amosum sic interpretati sumus, *Nonne in deserto quotidie mihi sacra obtulistis, & tamen vos aversatus sum, propter contumaciam? quanto magis nunc, cum ad contumaciam adjeceritis hos novos cultus novorum deorum?*

καὶ θυσιάς, & *hostias*] תולדות [*oblaciones*]. Vide quæ dicta ad Marci ix, 49.

43. ἀνελάβετε τὴν σκηνὴν τῆς Μολόχ, *suscepistis tabernaculum Moloch*] Σκηνὴν [*tabernaculum*] ad Amosum diximus esse ναῖσκον [*formulam templi*] in quo sedebat imago Regis quondam Ammonitarum, ex quo nomine Ammonitæ Saturni stellam nominabant.

καὶ τὸ ἄστρον τῆς θεᾶς ὑμῶν Ῥεμφάν, & *sidus dei vestri Remphan*] Sic habent multi codices. Et hæc lectio videtur restituenda etiam in libris Lxx. Nam Ῥεμφάν [*Remphan*] est רמון *Remuan*, Syriaca pronuntiatione, pro quo Masoritæ legunt רמון *Ῥιμμὼν* [*Rimmon*] 11 Regum v, 18. Sic Saturnum vocabant Syri, colebantque non in forma Regis, sed in forma stellæ. Nomen inde sumptum, quod ea stella sit *altissimo orbe*, ut Tacitus loquitur. In Hebræo est כיון [*Kiun*] quod eandem Saturni stellam significat, sed Arabibus: res eadem.

καὶ, &] Id est, *propterea.*

μετοικίω ὑμᾶς ἐπέκεινα Βαβυλῶν. *transferam vos*

trans Babylonem] In Amosi Hebræo & Græco, ἐπέκεινα Δαμασκού [*trans Damascus*]; Sed sensus bene expressus est: minus enim dixit Amosus, plus significavit. Assyria & Media quæ ultra Babylonem sunt, multò magis sunt ultra Damascus. Sic Esaïæ x, 9. ubi in Hebræo est, כרכמיש [*Carchemisch*], Lxx vertunt, ἐπάνω Βαβυλῶν [*ultra Babylonem*].

44. Ἡ σκηνὴ τῆς μαρτυρίας, *Tabernaculum testimonii*] Redit ad alteram partem argumenti sui, quod est de loco cultus: & ostendit eum variasse. Eodem argumento pugnat Ieremias vii, 12.

κατὰ τὸ τύπον, *secundum formam*] Sic in versione Lxx, Exodi xxv, 40. ubi in Hebræo תבנית [*exemplar*].

45. διαδεξάμενοι, *suscipientes*] Acceptam ab iis qui cum Mose vixerant.

ἐν τῇ κατασχέσει τῶν ἐθνῶν, *in possessionem Gentium*] Frequens Hellenistis permutare ἐν [*in cum ablativo*] & εἰς [*in cum accusativo*], quia Hebræi pro utraque, ב [*Beth*] literam ponunt. κατασχέσις ἐθνῶν [*possessione Gentium*] est terra à Gentibus possessa. Sic vox κατασχέσεως [*possessionis*] plerunque sumitur, respondens Hebræo ירשת.

ὡς ἐξώσεν ὁ Θεός, *quas expulit Deus*] ירשת [*possessione expulit*], ut Exodi xxxiv, 24. Num. xxi, 32. Deuter. xi, 23. ubi in Græco ἐκβάλλειν [*ejicere*].

ἀπὸ προσώπου τῶν πατέρων ἡμῶν, *à facie Patrum nostrorum*] *Ad eorum adventum.* Est hoc loquendi genus Deuter. 11, 21, 22, & alibi sæpe. Imitati sunt hanc locutionem ii qui inscriptionem eam fecere, quam in Africa vidit Procopius, Ἡμεῖς ἐσμεν οἱ φυγόντες ἀπὸ προσώπου Ἰησοῦ τῆς ληστῆς ἡς Ναυῆ [*Nos sumus illi qui ad adventum Iesu latronis, filii Nun, fugimus*].

46. Ὃς εὗρε χάριν, *qui invenit gratiam*] εὗρε [*consecutus est*]. Vide Lucæ i, 30.

ἤτήσατο εὖρεῖν σκηνώμα τῷ Θεῷ Ἰακώβ. *petiit ut inveniret tabernaculum Deo Iacob*] Permanentem sedem. Illud εὖρεῖν [*invenire*], est sumptum ex Psalmo cxxxii, 5. ἤτήσατο, ἠψ, id est, *desideraverit*. Sic ἠψ per ἐπιθυμῆν [*desiderare*] vertitur Deuter. xiv, 26. σκηνώμα, Hebræis שכן est *qualibet habitatio*.

48. Αὐτὸς ἐστὶν ὁ ὑψίστος ἐν χειροποίητοις ναοῖς κατοικεῖ, *Sed non Excelsus in manufactis templis habitat*] Depromptum ex Solomonis verbis, 1 Regum vii, 27. ubi κατοικήσῃ, in Hebræo שכן significat *contineri poterit*. Euripides,

Ποῦ δ' ἂν οἴκοι τεκτόνων πλαθεῖς ὑπὸ
Δέμας τὸ θεῖον περιβάλοι τοίχων πύχαις;
[*Qui posset aedes structa fabril manu
Tenere vim parietibus inclusam Dei?*]

Zeno citante Clemente Alexandrino & Origene, Ἱερά τε οἰκοδομεῖν ἔδεν δεήσει· ἱερὸν γὰρ μὴ πολλὸς ἄξιον καὶ ἅγιον ἔδεν χρὴ νομίζειν· ἔδεν ᾧ πολλὸς ἄξιον καὶ ἅγιον οἰκοδόμων ἔργον καὶ βαναύσων [*Nec aedes sacras exstruere attinebit. Nec enim quicquam sacrum esse putandum est quod non idem & magni pretii & sanctum sit. Sanctum porro magnive pretii nihil est quod quidem à fabris atque operariis factum sit*]. Habes ναὸν χειροποίητον [*templum manufactum*] etiam Marci xiv, 58. & ἐν χειροποίητοις ναοῖς [*in manufactis templis*] infra xvi, 24. Manuscriptus tamen quem dixi, vocem ναοῖς [*templis*] hic non habet. Origenes contra Celsum iii, vii,

VIII, pari loco ponit *simulacra & templa*: dicitque ea primum dicata dæmonibus, qui aut carminibus inducti, aut per se locis quibusdam assueti, ob nidores iis adhærescerent. Sic & Cæcilius de Christianis, *Cur nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra?* & agnoscit M. Octavius, *Templum quod ei exstruam, cum totus hic Mundus ejus opere fabricatus eum capere non possit?* & Arnobius *templorum constructionibus Deum à Christianis honorari negat*. Apparet eos Christianorum conventuum loca *templa* dici noluisse; quod *templum Christianis* sit corpus purum, altare animus sanctus, *simulacra* verò omnis generis virtutes. Sensit Origenes Deum, cum Templum sibi fieri permisit à Solomone, pari id fecisse proposito, quo & Altare & Victimæ indulgit, nempe ut se populi ingenio aptaret ac eos ritus sibi vindicaret, quos alioqui populus falsis diis erat impensurus. Loca Origenis ea de re digna sunt lectu, & ab his quæ hic dicit Stephanus, non aliena. Imperatores etiam Christiani *templorum* nomen usurpant ubi de paganis agitur, ut C. de paganis, sacrificiis & templis, non ubi de Christianis. Sic & Zeno Veronensis, *Quò tibi Ecclesia, si adeunda sint templa?* Hieronymus adversus Vigilantium, *Basilicas aut destrueret aut in templa converteret*. Vocabant ergo Christiani suorum conventuum loca, modò *Ecclesias* κατὰ σύνεσιν [per Complexionem], modò *basilicas*, & eodem sensu *domos Dei*: *Templi* autem appellatione destinatò abstinebant.

καθὼς ὁ Προφήτης λέγει· *sicut Propheta dicit*] Eſaias LXVI, 1.

49. Ὁ ἔρανός μοι θρόνος, *Cælum mihi sedes est*] ExLxx.

ἢ τίς τόπος ὃς καταπαύσεώς μου; ἢ ἡ χεὶρ μου ἐποίησε ταῦτα πάντα; *aut quis locus requietionis meæ est? Nonne manus mea fecit hæc omnia?*] In Lxx verbis paulum diversis, καὶ ποῦ τίπου καταπαύσεώς μου; πάντα γὰρ ταῦτα ἐποίησεν ἡ χεὶρ μου [Et qualis locus requietionis meæ? hæc enim omnia fecit manus mea].

51. Σκληροτράχηλοι, *Dura cervice*] Hoc elogium Hebræis datur, Exodi xxxi, 3. xxxiv, 9. Deuter. ix, 6, 13. Nehem ix, 16. Adde Bar. ii, 30.

καὶ ἀπερίτμητοι τῇ καρδίᾳ, & in circumcisis cordibus] Cor habentes plenum vitiosis affectibus. Levit. xxvi. 41. Jerem. ix, 26.

καὶ τοῖς ὠσίν, & auribus] Quibus pruriunt aures ad ea audienda quæ vitiis favent. Jerem. vi, 10.

αἰεὶ τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ ἀντιπίπτετε, *semper Spiritui Sancto resistitis*] Id est, Dei monitis per Prophetas transversos vos opponitis, ut qui iter impediunt: quod est ירך יל, πορεύεσθαι πλάγιον [ambulare ex adverso alicui] Levit. xxvi, 21, 23, 24, 40, 41.

καὶ ὑμεῖς. & vos] Est hic geminatio vocis ὑμεῖς [vos], quales multæ apud Hebræos.

52. Τίνα τῶν προφητῶν ἐκ ἐδίωξαν οἱ πατέρες ὑμῶν; *Quem Prophetarum non sunt persecuti Patres vestri?*] Matth. v, 12. xxi, 35. xxi, 31, 37. Lucæ xiii, 34.

τῶν δικαίων, *justi*] Iesu, cui eximiè hoc nomen competit. Vide supra iii, 14.

καὶ νῦν ὑμεῖς προδόται καὶ φονεῖς γεγέννηθε· *cujus vos nunc proditores & homicidæ fuistis*] Vestrum fuerat eum tueri, quia Prophetæ vestræ tutelæ commissi

sunt: contra verò nihil omisistis, quo ejus mors procurari posset. Vide supra iii, 13.

53. εἰς διαλαγὰς ἀγγέλων, in dispositione Angelorum] Eis [In] pro inter. Ostendit quàm magnificè data sit Lex inter multas Angelorum turmas. Respicitur enim locus Deuter. xxxi, 11, 2. διατάσσειν [disponere] vox est militaris, ut patet Iudicum iii, 23. in Græco: i Maccab. vi, 35: i Maccab. xiii, 20.

54. διεπρίοντο ταῖς καρδίαις αὐτῶν, *diffecabantur cordibus suis*] Vide supra v, 33.

καὶ ἔβρουχον τὰς ὀδόντας ἐπ' αὐτόν· & stridebant dentibus in eum] וקרו שנימו [frenuuerunt dentibus suis], Psalm. xxxv, 16. xxxvii, 12. cxii, 10. Thren. ii, 16. Gestus vehementer irascentium.

55. δόξαν Θεῶν, *gloriam Dei*] Fulgorem quendam quo Dei Majestas repræsentabatur. Vide Exodi xxiv, 17. xxxi, 18, 22. Ezech. i, 1.

56. καὶ τὸ υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, & Filium hominis] Vide quæ diximus ad Matth. viii, 20.

57. ἐκ δεξιῶν ἐσῶτα τῷ Θεῷ. *stantem à dextris Dei*] Non sedentem, quomodo alibi describitur ad ostendam regiam dignitatem, sed stantem, quasi paratum in opem suorum. Nam & auxiliares Græcis παραστάται [adstites], & עמד [stare] apud Hebræos sæpe eum habet sensum.

58. Κράξαντες ἡ φωνὴ μεγάλη, *Exclamantes autem voce magna*] Hæc intellige non de Senatoribus, sed de adstante plebe. Facta enim hæc omnia per seditionem, quam comitari solet clamor.

59. συνέχον τὰ ὦτα αὐτῶν, *continuerunt aures suas*] συνέχον [continuerunt], id est, ἔβυσαν [obturerunt], ἵσταν [retraxerunt].

καὶ ὤρμησαν ὁμοθυμαδὸν ἐπ' αὐτόν, & impetum fecerunt unanimiter in eum] Quasi ex Iudicio zeli, quod stante Republica usurpare solebant, sed tantum in eos qui Iudæis auctores essent ad falsos cultus. Solebant autem tales lapidari, Deuter. xxi, 6. Vide quæ diximus ad eum locum & de Iure belli ii, cap. xx, §. 9. Exemplum habes aliquot in Maccabaicis & infra xxi, 13. Meminit ejus juris Iosephus Albo. Plilo de Monarchia, καὶ ἐπιτετραφθαι δὲ καλὸν ἅπασιν τοῖς ζήλον ἔχουσιν ἀρετῆς, ἐκ χειρὸς ἀναπαύειν ἀνυπερθέτως τὰς τιμωρίας, μήτ' εἰς δικαστήριον, μήτ' εἰς βουλευτήριον, μήτε συνόλως ἐπ' ἀρχὴν ἄγοντας, ἀλλὰ τῷ παραστάντι μισοπονήρῳ πάσθ' ἢ φιλοθέῳ καὶ ἀχρησθαι πρὸς τὰς τ' ἀσεβῶν ἀπαραιτήτως κολάσεις, νομίσαντας αὐτὸς ὑπὸ τῷ καιρῷ τὰ πάντα γεγενῆσθαι, βουλευτὰς, δικαστὰς, στρατηγὰς, ἐκκλησιαστὰς, κατηγόρους, μάρτυρας, νόμους, δῆμον, ἵνα μηδενὸς ὄντι ἐμποδῶν, ἀφοβοὶ συνῶν πολλῇ προαγωνίζονται ὁσιότητι [Est verò hoc quoque præclarum, omnibus qui virtutem ardentiore studio prosequantur, licere, statim nullā injectā morā pœnas sumere, non in jus, non ad Senatum non ad magistratum ullum ducto reo: sed affectui, quem & erga Deum amor & vitiorum odium excitat, in hoc indulgere, ne supplicia evadant impii: sibi denique, si quando acciderit ut ita necesse sit, omnia delata putare, se senatum, se iudices, se duces, concionem, accusatores, testes, legem, populum denique existimare, ne quid impediatur quominus intrepidi ac frequentes pro pietate decertent]. Solebant autem Sacerdotes, etiam cum sub Romanis essent, ad talia connivere: Vide Iosephum xv, 8. Qui & alibi hujus moris meminit. Verum duplici modo

hic peccabant isti homines: primum in Legem, quæ etiam liberâ Republicâ iudicium illud populare exerceri noluit, nisi in auctores idololatriæ, qualis non erat Stephanus; deinde in Romanos, qui ipsis ademerant jus omne capitalium suppliciorum. Atque istorum hominum, quos ζηλωτάς [Zelotas] Iosephus vocat, crescens in dies audacia tandem & iram excitavit Romanorum, & urbi temploque exitium attulit.

58. καὶ οἱ μάρτυρες, & testes] Quanquam per seditionem hæc, ut diximus, agebantur, tamen aliquid de legitimo more retinebant. Testium enim erat primos jacere lapides, ac sic semet, si quid falsi subesset, fontes facere cædis; populum verò, qui ipsorum auctoritatem sequebatur, absolvere. Vide Deuter. xvi, & Mosem de Kotzi præcepto jubente xcix.

ἀπέθεντο τὰ ἱμάτια αὐτῶν, deposuerunt vestimenta sua] Nempe quò expeditiores essent. Ingentia enim saxa jaci à testibus solebant.

καλεσμένος Σαῦλος, qui vocabatur Saulus] Qui tum scholam Gamalielis frequentare studiorum causâ solebat, Actor. xxi, 3. Sed æstu abreptus, à lenitate Magistri ad atrociora multorum exemplis patiebatur se trahi, Philipp. i, 6.

59. ἐπικαλούμενον, invocantem] Nempe Ἰησοῦν [Iesum], quod ex sequentibus hic subintelligitur.

καὶ λέγοντα, Κύριε Ἰησοῦ, & dicentem, Domine Iesu] Non dubium est quin Iesu hic sit vocativus; quomodo Apocalypsi xxi, 20.

δέξαι τὸ πνεῦμά μου, suscipe spiritum meum] Magistrum discipulus imitatur, Lucæ xxi, 46.

60. Θέσθε τὰ γόνατα, Positis autem genibus] Vt solebat fieri in precibus intensioribus, maximè in periculis.

μὴ σήσης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην. ne statuas illis hoc peccatum] Et hoc Domini exemplo, Lucæ xxi, 34. Μὴ σήσης, ad verbum, ne appendas. Sic Esdræ viii, 25, 33. Iob. xxviii, 15. Ierem. xxxii, 9, 10. Zachar. xi, 12. Est verbum hoc ἱσάναι [statuere] pro Hebræo שָׁח quod I Reg. xx, 39. vertitur τίειν [pendere]; Exodi xxi, 17. ἀποτίειν [redde]; Esaiæ lv, 2. τιμᾶσαι [appendere]. Olim pecuniæ erant æs grave, quod pendi & sic solvi solebat. Inde σαθμός Græcis, Romanis libripens, impendia, expensæ, pendere, pensiones, & similia. Quia autem in rationibus æquandis, quod alteri imputo id non minus me liberat quàm si penderem, id est, solverem, hinc factum est ut ἱσάσαι sit imputare. Et propter similitudinem quam crimina cum debitis pecuniariis habent, (qua de re egimus libro ii de Iure Belli ac Pacis cap. xx, §. 2.) sicut solvere dicitur pœnas qui eas patitur, ita imputare qui eas exigere vult, non imputare qui exigere non vult. Hic autem, ne impendas aut imputes, hoc valet, Ne tanti hoc crimen facias, ut viam illis ad conversionem obstruas, quemadmodum & in dicto Christi, de quo ad Lucæ locum modò à nobis indicatum, egimus.

ἐκοιμήθη. obdormivit] Hebræorum est שכב [dormire] dicere pro mori, ut Esaiæ xiv, 1: ubi in Hebræo שכב dormisti, in Græco κοιμήσαι [obdormivisti]. Sic & Matth. xxvii, 52. Ioh. xi, 11. infra xiii, 36. i Corinth. vii, 39. xi, 30. xv,

6, 18, 20, 51. i Thessal. iv, 13, 14, 15. i Petri iii, 4. Vide quæ diximus ad Matth. ix, 24.

CAPVT VIII.

ΣΑΥΛΟῦ ὃ ἦν συνευδοκῶν τῇ ἀναιρέσει αὐτοῦ, Saulus autem erat consentiens neci ejus] Probabat hoc Zelotarum facinus, animo, verbis, factis, infra xxi, 20. Hoc & alia quæ sequuntur de Saulo non temerè referuntur, sed ut cogitemus, οἷον ἐξ οὗτο [qualis è quali].

2. Συνέκομισαν ὃ, Curaverunt autem] Vox est sepulchralis. Sophocles Ajace,

Οὗτος, σε φωνῶ, τίνδε τ' νεκρὸν χερσὶν

Μη συγκομιζέιν.

[Hæc, te alloquor, manibus tuis hunc mortuum Ne componas.]

Respondet Hebræo שָׁח [collegit].

ἄνδρες ἐυλαβεῖς, viri timorati] Vide supra ii, 5.

καὶ ἐποίησαντο κοπετὸν μέγαν ἐπ' αὐτῷ. & fecerunt

planctum magnum super eum] Verba desumpta ex Genes. l, 10. Vide & Zach. xii, 10. i Macc. i, 70.

iv, 39. ix, 20. Erat id genus honoris habiti mortuo apud illas gentes. Majorem ei Deus honorem habuit, cum post ad ipsius, ut Martyrum primi, reliquias plurimos morbos sanari voluit, qua de re si quis dubitet, legat Augustinum de Civitate Dei xxi, 8. ubi conspicua reperies ejus quod dico documenta: quare nec mirum si eas reliquias pii convenienter honoraverint, ut loquitur idem Augustinus Epistola ciii. Ab hoc experimento ad aliorum quoque Martyrum reliquias concurrere cepit pari successu, eaque pars est regni ejus quod Martyribus tribuit Apocalypsis xx, 4. ubi qui memorantur mille anni à Constantino incipiunt.

3. κατὰ τὰς οἰκὰς εἰσπορευόμενον, per domos intrans] Irrumpens in ædes.

σύρων τε ἄνδρας καὶ γυναῖκας, trahens viros & mulieres] Quasi bello captos. Tale illud in Troadibus Euripidis.

Οἶδ' ἦνικ' Αἴας εἶλε Κασσάνδραν βίαν.

[Cum Phœbodem vi traxit Ajacis manus].

Virgilius Æneidos ii,

Ecce trahebatur sparsis Priameia virgo

Crimibus.

Seneca Thebaide,

Matres ab ipso conjugum raptas sinu

Sævus catenâ miles impositâ trabes?

Ideo Paulus horum facinorum postea se damnans, ait se fuisse non διωκτὴν [persecutorem] modò, sed & ὑβριστὴν [contumeliosum] i Timoth. i, 13.

παρεδίδε εἰς φυλακὴν tradebat in custodiam] In carcerem templi. Vide supra iv, 3. v, 18, 19, 22, 25. jussu nimirum Synedrii, quod in Iudæos non prehensionem tantum, sed & verberum jus habebat.

4. Οἱ μὲν ἐν διασπαρέντες διήλθον, Igitur qui dispersi erant pertransibant] Id est, non subsistebant in Iudæa & Samaria, sed longius etiam ibant ut à periculo abessent. Vide infra xi, 19.

5. Φίλιππον ὃ, Philippus autem] Diaconus, ut censent veteres, rectè. Nam si Apostolus fuisset, imposuisset & manus baptizatis. Vide infra 14. In tali circum-

circumstantia Euangelium prædicare non Diaconorum tantum est, sed & privatorum. Infra xi, 20.

κατελθὼν εἰς πόλιν τὴν Σαμαρείας, [descendens in civitatem Samariæ] Σαμαρεία [Samaría] eo tempore de regione sæpissime dicebatur, Luc. xvii, 11. supra i, 8. infra viii, 9. xv, 3. Itaque rectè hic & Ioh. iv, 5. dicitur πόλις τὴν Σαμαρείας [civitas Samariæ] urbs Sebaste, olim anathemate devota per Esdram & Nehemiam, nunc in communem gratiam recepta.

6. ἐν τῷ ἀκῆν αὐτοὺς, *audientes*] Quia audiebant tam seriò ac constanter assèverantem res actas.

καὶ βλέπειν τὰ σημεῖα ἃ ἐποίει. & *videntes signa quæ faciebat*] Quæ ipsi auctoritatem conciliabant maximam.

7. βοῶντα, *clamantes*] Nempe αὐτὰ τὰ πνεύματα [ipsi spiritus]. Frequens enim est Hebræis ut subintelligatur novus casus nominis quod præcessit. Solent impuri spiritus non exire sine clamore, Matth. viii, 29. Marc. i, 26. iii, 11. v, 7. ix, 26. Luc. iv, 41.

9. λέγων εἶναι τινὰ ἑαυτὸν μέγαν, *dicens se esse aliquem magnum*] Potentem & efficacem. Scholiastes Horatii ad epistolam i. libri ii, *Quasi magus promittat se agere magna*. Vide supra v, 36.

10. Οὗτος ἐστὶν ἡ δύναμις τῆς Θεῆς ἡ μεγάλη, *Hic est virtus illa Dei magna*] In Manuscripto cujus sæpe memini, ἡ καλεσμένη μεγάλη [quæ vocatur magna]. Quomodo legit Latinus. Iustinus, Καὶ χεδὼν πάντες μὲν Σαμαρεῖς, ὀλίγοι δὲ καὶ ἐν ἄλλοις ἔθνεσιν, ὡς τὸ πρῶτον Θεὸν ἐκείνον ὁμολογῶντες προσκυνῶσι [Ac Samaritani prope omnes, ex aliis autem nationibus etiam perpauca, illum, quasi primum Deum esse confitentes, adorant]. Dicebat Simon se esse sublimissimam virtutem, hoc est, eum qui sit super omnia Pater; Irenæus i, 20. Tertullianus, aut quisquis est scriptor ejus particulæ quæ subjici solet libro Tertulliani De præscriptione adversus hæreticos, de Simone hoc agens, *Hic ausus est summam se dicere virtutem, id est, summum Deum*. Sensus est, Dicebat Simon se esse id Numen quod in quaque gente summum creditum variis vocabulis appellaretur; ut apud Samaritanos הוהא, [Adonai], apud Græcos Δία, apud Latinos Iovem, & ita deinceps.

11. ταῖς μαγείαις, *magiis*] Satanæ præstigiis.

12. τὰ περὶ τὴν βασιλείαν τῆς Θεῆς, *de regno Dei*] De regno illo quod hic inchoatur, consummabitur post resurrectionem.

ἐβαπτίζοντο ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, *baptizabantur viri & mulieres*] Nisi baptismus aquæ creditus fuisset præcepti esse Divini, abstinuissent ab eo feminae.

13. αὐτὸς ἐπίστευσε, *ipse credidit*] Credidit Christum fecisse miracula & resurrexisse à morte: non autem propositum addidit vivendi secundum Christum, quæ fidei est perfectio.

ἦν προσκαρτερῶν τῷ Φιλίππῳ, *adhærebat Philippo*] Assiduus apud eum erat. Vide supra i, 14. ii, 42, 46. vi, 4. infra x, 7. Rom. xii, 12. Coloss. iv, 2.

15. προσηύξαντο περὶ αὐτῶν, ὅπως λάβωσι πνεῦμα ἅγιον. *oraverunt pro ipsis, ut acciperent Spiritum Sanctum*] Promissus quidem erat Spiritus Sanctus iis qui baptizabantur, sed non illico atque baptizati essent, sed ubi Deo id videretur. Voluit autem Deus ordi-

nariè non contingere baptizatis dona illa admiranda, nisi per Apostolos, ut ea ratione testibus suis auctoritatem quàm maximam conciliaret, quod ipsum simul ad retinendam Ecclesiæ unitatem pertinebat.

16. Οὐπω γὰρ ἦν ἐπ' αὐτῶν ἐπιπεπρωκός, *Non dum enim in quenquam illorum supervenerat*] Vide Ioh. vii, 39.

17. Τότε ἐπέτιθεν τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτούς, *Tunc imponebant manus super illos*] Vide quæ diximus ad Matth. ix, 18.

20. Τὸ ἀργύριόν σου σύν σοι εἴη εἰς ἀπώλειαν, *pecunia tua tecum sit in perditionem*] In hoc commate & quatuor sequentibus est περιφρασις [circumlocutio] ejus devotionis quæ fiebat per ἁνάθημα [anathema] sine definitione temporis: Sensus autem est, pecunia ista tibi maneat tuo cum malo.

ὅτι τὸ δωρεάν τῆς Θεῆς ἐνβμισας διὰ χρημάτων κτῶσαι. *quoniam donum Dei existimasti pecuniâ possideri*] Sperasti comparare pecuniis id quod donum est Dei. Vide Matth. x, 8.

21. οὐκ ἐστὶ σοι μερίς, οὐδὲ κληῖρος ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ. *Non est tibi pars, neque sors in sermone isto*] Vitæ istius æternæ, quam nos prædicamus, Tibi neque pars neque ministerium debetur. μερίς [pars], ut II Cor. vi, 15. κληῖρος [sors] nempe διακονίας [ministerii], ut supra i, 17.

ἡ γὰρ καρδία σου οὐκ ἐστὶν ἐνθεῖα ἐνώπιον τῆς Θεῆς. *cor enim tuum non est rectum coram Deo*] Tu enim non Dei honorem quæris: & id Deus videt.

22. Μετανόησον ἐν ἀπὸ τῆς κακίας ταύτης, καὶ δεήθητι τῆς Θεῆς, εἰ ἄρα ἀφεθήσεται σοὶ ἡ ἐπίνοια τῆς καρδίας σου. *Pœnitentiam itaque age ab hac nequitia tua, & roga Deum si fortè remittatur tibi hæc cogitatio cordis tui*] Hæsitanter loquitur, ut Ioel. ii, 14. Ion. iii, 9. Dan. iv, 27. Poterat Deus vitam illi statim post crimen abscindere: poterat & dare dolorem aliquem sine vera animi emendatione. Philo allegoriis, Πολλὰ γὰρ ψυχὰς μετανοοῖα χρησθῆαι βεβηθείσας οὐκ ἐπέτρεψεν ὁ Θεός, ἀλλ' ὥσπερ ὑπὸ παλινδρομίας εἰς τὴν μάλιν ἀνεχώρησαν [Multis enim animabus pœnitentiam expetentibus non concessit Deus, sed tanquam æstu refluxo abreptæ sunt retrorsum]. Eadem est sententia Mosis Maimonidæ De pœnitentia cap. vi, §. 4. Christiani primorum sæculorum in gravissima crimina post baptismum lapsos non restituebant communioni, neque tamen desperare jubebant de Dei misericordia. ἡ ἐπίνοια τῆς καρδίας σου, [cogitatio cordis tui] Consilium quod cepisti. Habes vocem ἐπινοίας [cogitationis] Sap. vi, 16. ix, 14. xiv, 12. xv, 4. Sir. xl, 3. II Macc. xii, 46.

23. Εἰς γὰρ χολὴν πικρίας, καὶ σνύδεσμον ἀδικίας ὁρῶ σε ὄντα. *In felle enim amaritudinis & obligatione iniquitatis video te esse*] Eis [in cum accusativo] pro ἐν [in cum ablativo]. χολὴ πικρίας [fel amaritudinis]. quæ χολὴ καὶ πικρία [fel & amaritudo] Deut. xx, 18. est fel amarissimum. Id verò significat animi constitutionem perquam vitiosam, & talem, quales sunt cibi felle corrupti. Idem est σνύδεσμος ἀδικίας, nodi vitiorum vix extricabiles. σνύδεσμος ἀδικίας [obligatio iniquitatis] est in Hebræo Esaiæ lvi, 6.

24. Δεήθητε ὑμεῖς ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς τὸν Κύριον, *Precamini vos pro me ad Dominum*] Sensit se talem esse intus, qualem

lem Apostoli dixerant. Itaque cum ipsos iudicet Deo charos, eorum deprecatione uti vult, ut Iobi deprecatione qui eum læserant.

ὅπως μηδὲν ἀπέλθῃ ἐπ' ἐμὲ ὧν εἰρήκατε. *ut nihil veniat super me horum quæ dixistis*] Respicit ad illa verba Petri supra 20.

25. πολλὰς τε κώμας τῶν Σαμαρειτῶν ἐυηγγελίσαντο, & multis regionibus Samaritanorum euangelizabant] Εὐαγγελίζεσθαι [euangelizare] cum accusativo personæ ad quam defertur nuntius, habes etiam in Græco 10 Ioel 11, 32. Luc. 111, 18. Apoc. xiv, 16.

26. εἰς Γάζαν αὕτη ἐστὶν ἐρημία. in Gazam; hæc est deserta] Hebraismus, pro, quæ est deserta. Gaza vetus ab Alexandro disiecta, adhuc Strabonis tempore erat μέγιστος ἐρημος, quæ sunt ipsius Strabonis verba. Sed alia sub ejus nomine ædificata est in proximo, ut ex libro locorum, qui Hieronymi esse creditur, notavit Drusius.

27. ἀνὴρ Αἰθίοψ, vir Æthiops] Eunuchi viri dicuntur, quod virorum habeant speciem.

εὐνῆχ, Eunuchus] Terentius,

Eunuchum porro dixti velle te,

Quia solæ utuntur his Reginae.

nempe ad evitandas suspiciones. Impletum hic mysticè id quod dixit Esaias LVI, 4, 5, & quod est in Psal. LXXII, 10.

Δυναστεὶς Κανδάκης & βασιλίσσης Αἰθιοπῶν. Potens Candaces Reginae Æthiopum] Meroes quæ Æthiopiæ accensetur, & erat γυναικοκρατούμενη [feminarum imperio subiecta]. Nomen Candaces ab Augusti ævo ad Vespasiani ævum ad Meroes Reginas transiit, ut discimus ex Strabone xvii, Plinio vi, 29.

ὅς ἦν ἐπὶ πάσης τῇ γᾶς αὐτῆς, qui erat super omnes gazas ejus] Dynastæ vocem generalem specialius explicat, significans fuisse Γαζοφύλακα [Gazæ custodem], quod inter præcipua est munera.

ὅς ἐληλύθει προσκυνήσων εἰς Ἱερουσαλήμ. qui venerat adorare in Ierusalem] Tempore Pentecostes. Venit autem ut profelytus. Nam incircumcisorum primitiæ Cornelius.

28. Ἦν τε ὑποστρέφων, & revertebatur] Sacris confectis redibat ad Meroen.

καθήμενος ἐπὶ τοῦ ἅρματός, sedens super currum suum] Ut mos viris magnis, Esaiæ xxii, 18.

29. κολληθήτι τῷ ἅρματι, adijunge te ad currum] Tam propè accedit, ut illum in curru sedentem alloqui possit. Sic κολληθήτι [adijunge te], Ruth ii, 8.

30. ἀναγινώσκοντὸν Προφήτην Ἠσαΐαν, legentem Esaiam Prophetam] Clara voce.

Ἀράγε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις; Putasne intelligis quæ legis? Allusio qualis in illo ἀνέγνω ἔγνω [postquam legissem intellexi]. Satius percipis quod tendant quæ legis?

31. Πῶς γὰρ ἂν δυνάμην, εἰ μὴ τις ὁδηγήσῃ με; Et quomodo possum, si non aliquis ostenderit mihi? Non putabat tam perspicuam ubique esse Scripturam & expositum omnibus habere sensum, ut nunc faciunt non sellularii tantum, sed & feminae: qui rectius facerent, si duce sibi opus esse agnoscerent.

Παρακάλεσέ τε τὸν Φίλιππον ἀναβῆναι καθίσαι σὺν αὐτῷ, Rogavitque Philippum ut adscenderet & sederet secum] Impletum & hic mysticè quod dixit Esaias LXVI, 20.

32. Ἡ δὲ περιόχη τῆς γραφῆς, Locus autem Scripturæ] Περίοχη [Periocha] idem est quod περίοδος [periodus]: nec quicquam commune habet cum Hebræo פָּרָשָׁה [Parascha], præter fortuitam soni vicinitatem. Cicero ad Atticum, Ne Tironi quidem dictavi, qui totas periochas persequi solebat.

Ὡς πρόβατον, Tanquam ovis] Locum hunc totum ex Lxx protulit Lucas; nisi quod in Lxx est κείρονται αὐτὸν [tondente se], & post σόμα [os] non adscribitur αὐτῷ [suum], nec post ταπεινότης [humilitate], & τὴν γενεάν [generationem] ibi est sine δέ [autem]; sed hæ duæ postremæ varietates non sunt in Manuscripto, qui hic consonat versioni Græcæ. Vtitur eodem loco, sed longius producto Clemens in epistola. Ipsum Eunuchum puto Prophetæ locum legisse in sermone Hebræo, quem facilius addiscere potuit à multis Iudæis qui in Æthiopia erant, à quibus & religionem acceperat.

33. Ἐν τῇ ταπεινότητι ἣ κρίσις αὐτῷ ἦρθη. In humilitate 20 iudicium ejus sublatum est] Legerunt Lxx כַּעֲרָה בְּעֶרְבָה [in angustia iudicium suum accepit]. Sensus tunc esset, Postquam depressus fuit, ablata est ab eo pena.

τὴν δὲ γενεάν αὐτῷ τίς διηγήσεται; generationem ejus quis enarrabit?] Γενεά Græcis, ut גֵּוֹרָה Hebræis durationem significat sive tempora, quæ mensuræ sunt durationis. Vide Esaiæ xxxiv, 10, 17. Li, 8. Explica ex Hebr. vii, 24.

ὅτι ἀιρέσαι ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτῆς. quoniam tollitur de terra vita ejus] Propter mala tolerata honorabitur 30 summis illis præmiis.

34. περὶ ἑαυτῆς, de se] Nam & Esaias multa per tulit mala Manassis tempore.

ἢ περὶ ἐτέρου τινός; an de aliquo alio? Fortè de Ieremia cogitavit.

35. ἐυηγγελίσατο αὐτῷ τὸν Ἰησοῦν, euangelizavit illi Iesum] In quem omnia ista verba congruunt, eximio modo.

36. κατὰ τὴν ὁδὸν, per viam] Per viam stratam. Sic 40 גֵּוֹרָה Gen. xxxv, 16. vertit Aquila καθ' ὁδὸν τῆς γῆς [per viam terræ]. Meminit Hieronymus in locis Hebraicis & ad Genesin, interpretaturque in itinere, & juxta viam.

ἦλθον ἐπὶ τι ὕδωρ. venerunt ad quandam aquam] Ad fontem qui est in vico Bethsora, in tribu Iuda, euntibus ab Ælia ad Hebron in vigesimo lapide. Ita Ado in Martyrologio.

τί κωλύει με βαπτισθῆναι; quid prohibet me baptizari? Hinc intelligimus Eunuchum etiam de Baptismi necessitate institutum. Sic multa præcedentium ex subsequenteribus suppleuntur.

37. Εἶπε δὲ Φίλιππος, Dixit autem Philippus] In Manuscripto illo, cujus sæpe memini, deest hoc comma, non minus quàm in aliis tum codicibus, tum versionibus antiquissimis: quare nihil probabilius, quàm ab aliquo additum, ex eo quod gestum credi par erat.

38. καὶ ἐβάπτισεν αὐτόν. & baptizavit eum] Ergo & Diaconis jus baptizandi, nempe quia Apostoli ipsis id permiserant, ubi ipsi non adessent. Ignatius ad Smyrneneses, καὶ ἐξόν ἐστι χωρὶς τῆς ἐπισκοπῆς οὐτε βαπτίζειν οὐτε προσφέρειν [nec baptizare licet sine Episcopo, nec offerre]. Tertullianus de Baptismo, Superest ad concludendam materiolum, de observatione quoque dandi & accipiendi

Baptismum commonefacere. Dandi quidem habet jus Summus Sacerdos, qui est Episcopus, dehinc Presbyteri & Diaconi, non tamen sine Episcopi auctoritate, propter Ecclesiae honorem, quo salvo, salva pax est. Alioqui etiam Laicis jus est: quod enim ex aequo accipitur, ex aequo dari potest, nisi Episcopi jam aut Presbyteri aut Diaconi vocantur discipuli. Domini sermo non debet abscondi ab ullo. Proinde & Baptismus, aequè Dei census, ab omnibus exerceri potest: sed quanto magis Laicis disciplina verecundiae & modestiae incumbit? Cum ea Majoribus competant, ne sibi adsumant dicatum Episcopis officium Episcopatus. Emulatio schismatum mater est. Omnia licere dixit sanctissimus Apostolus, sed non omnia expedire. Sufficiat scilicet in necessitatibus utaris, sicubi aut loci, aut temporis, aut personae conditio compellit. Tunc enim constantia succurrentis excipitur, cum urget circumstantia periclitantis.

39. Πνεῦμα Κυρίου ἤρπασε τὸν Φίλιππον, καὶ ἐκ εἶδεν αὐτὸν ἐκ ἐνὶ Εὐνῆχος. Spiritus Domini rapuit Philippum, & amplius non vidit eum Eunuchus] Manuscriptus ille vetus sic habet, πνεῦμα ἁγίον ἐπέπεσεν ἐπὶ τὸν Εὐνῆχον, ἄγγελος δὲ Κυρίου ἤρπασε τὸν Φίλιππον καὶ ἐκ εἶδεν [Spiritus Sanctus cecidit super Eunuchum; Angelus autem Domini rapuit Philippum & non vidit], &c. quomodo & alios quosdam habere codices notatum Erasmo & Bezae: & sic citat ipse Hieronymus Dialogo Orthodoxi & Luciferiani. Difficile est dicere utra lectio sit verior, cum receptam sequantur & Syrus & Arabs. Si Manuscriptos, quos dixi, sequimur, sensus erit, Ante ullam manuum impositionem anticipatum in Eunuchum donum Spiritus Sancti, planè ut in Cornelio Centurione & domesticis ejus ante Baptismum infra xx, 44, Philippum autem ab Angelo fuisse aliò deportatum, quale quid Abacuco evenisse credidit Scriptor accessionis ultimae ad Danielelem.

ἐπορεύετο γὰρ τὴν ὁδὸν αὐτῆς χαίρων. ibat autem per viam suam gaudens] Illud ἐπορεύετο γὰρ τὴν ὁδὸν αὐτῆς [ibat autem per viam suam], causam reddit cur Philippum Eunuchus ultra non viderit, quia suam viam insistebat Eunuchus: Philippus aliò auferrebat. Illud autem χαίρων [gaudens] obiter tantum additur, significatque tranquillitatem animi quam Eunuchus ille ex Evangelii noticia erat consecutus.

40. Φίλιππος δὲ εὐρέθη εἰς Ἀζωτον. Philippus autem inventus est in Azoto] Rursum εἰς [in cum accusativo] pro ἐν [in cum ablativo], ut supra 23. εὐρέθη [inventus est], id est, conspēctus fuit. Sic **מצא** pro conspēcere habemus Gen. iv, 14, 15. & alibi saepe. Itaque & per ἰδεῖν [videre] vertitur Jerem. xxi, 11, 11 Thren. ii, 9.

εὐηγγελίζετο τὰς πόλεις πάσας, evangelizabat civitatibus cunctis] Eadem constructio quae supra 25.

ἕως τῆς ἐλθεῖν εἰς Καισάρειαν. donec veniret Caesaream] Caesaream quae Stratonis dicitur, & non longè abest ab Azoto. Vide Ptolemæum.

C A P V T IX.

ΕΤΙ ΕΜΠΝΕΩΝ ΑΠΕΙΛΗΣ ΚΑΙ ΦΟΝΕ, Adhuc spirans minarum & cædis] Εμπνέων, **נשנ** [respirans].

προσελθὼν τῷ Ἀρχιερεῖ, accessit ad Principem Sacerdotum] Qui eo tempore erat **נשיא**, id est, Princeps Synedrii.

2. Ἠτήσατο παρ' αὐτῆς ἐπιστολάς, petiit ab eo epistolas] Ab ipso ut Synedrii principe. Patet id infra xxi, 5. εἰς Δαμασκὸν πρὸς τὰς συναγωγὰς, in Damascum ad Synagogas] Romani Synedrio permittebant jus prehensionis & verberum, non tantum in Iudæos Palæstinæ, verum etiam extra Palæstinam, ubi erant Synagogæ quæ sponte sua jurisdictionem Synedrii in rebus ad religionem spectantibus agnoscebant.

τῆς ὁδῆς ὄντας. hujus viæ] מדרך הוא [de via illa], illius instituti.

3. περιήσραψεν αὐτὸν, circumfulsit eum] ברק עלו [fulguravit super illum].

Φῶς ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ. Lux de cælo] Vide infra xxi, 6. & xxvi, 13. Adde infra xii, 7.

4. Καὶ πεσὼν ἐπὶ τὴν γῆν, & cadens in terram] Vt Daniel viii, 17. & x, 9.

Σαῦλ, Σαῦλ, Saul, Saul] Ipsam vocem Hebræam hic posuit sine casu Græco.

τί με διώκεις; quid me persequeris?] Quia Christus & Ecclesia unum faciunt corpus: & qui regnum lædit, lædit Regem.

5. Ὁ δὲ Κύριος εἶπεν, Dominus autem dixit] In Manuscripto illo, Ὁ ὅς, ἐγὼ εἰμι ὁ Ἰησοῦς ὁ Ναζαρεῖς ὃν σὺ διώκεις· ἀλλὰ ἀνάστηθι [Ille verò, Ego sum Iesus Nazarenus, quem tu persequeris: At surge]. Quomodo & multos alios habere codices observatum est ab aliis, qui non malè notarunt à librariis hæc ad hunc locum addita ex eo quod infra est partim, xxi, 10, partim xxvi, 14. quibus in locis hæc ipsa historia plenius recitatur.

εἰς τὴν πόλιν, in civitatem] Damascum.

καὶ λαλήσῃ σοι τί σε δεῖ ποιεῖν. & dicetur tibi quid te oporteat facere] Sicut Sauli olim Regi dictum **הוֹדֵנוּ לְךָ אֵת אֲשֶׁר תַעֲשֶׂה** γνωρίσω σοι ἃ ποιήσεις [cognitum tibi faciam, quid facies].

7. Οἱ δὲ ἄνδρες οἱ συνοδεύοντες αὐτῷ εἰσῆκεισαν ἐννεοί, Viri autem illi qui comitabantur cum eo stabant stupefacti] Ita attoniti ut vocem perderent: quomodo accepit Syrus. Simile vide Gen. xlv, 3. Præ stupore primum defixi, deinde delapsi sunt, ut discimus infra xxvi, 14.

ἀκρόντες μὲν τῇ φωνῇ, audientes quidem vocem] Sonum confusè audientes, non autem intelligentes verba; planè ut illi Ioh. xii, 29. quod & populo ad montem Sinai evenisse putat Maimonides ex loco Exodi xix, 9. collato cum Deut. iv, 12. v, 23. Infra xxi, 9. φωνὴν ἐκ ἤκουσαν [vocem non audiverunt] est, non intellexerunt. Nam **שמעו** Hebræum saepe ponitur pro intelligere.

μηδένα δὲ θεωρῶντες. neminem autem videntes] Planè ut illi qui cum Daniele erant, Dan. x, 7.

8. Ἠγέρθη δὲ ὁ Σαῦλ ἀπὸ τῆς γῆς. Surrexit autem Saulus de terra] Vt Daniel viii, 18.

ἀεὼ γμμένων δὲ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῆς, ἔδεν ἔλεπε, aper-tisque oculis nihil videbat] Sic legit Syrus, non ἔδεν **א** [neminem], multique libri sic habent. Sensus est, quanquam oculis erat apertis, nihil tamen conspiciebat: & is sensus clarè exprimitur infra xxi, 11, ubi eadem historia refertur, ὥς δὲ οὐκ ἐνέελεπον ἀπὸ τοῦ δόξης [& quum non viderem præ claritate]. Ea fuit imago Sauli qualis antehac fuerat, speciem habens hominis eruditi in Lege, cum planè animo cæcus esset.

χειραγωγῶντες δὲ αὐτὸν, *ad manus autem illum trahentes*] Vt cæcis fieri solet. Sic Antigone ποδηγὸς Oedipodis in Phœnissis, cæci parentis regimen apud Senecam.

9. καὶ ἐκ ἐφαγεν ἔδὲ ἐπιεν. *Et non manducavit neque bibit*] Pœnitentiam sic ostendens sævitiae in Ecclesiam exercitæ. Hoc est quod Hebræi dicunt, ταπεινῶν τὴν ψυχὴν αὐτῆς, [*humiliare animam suam*].

10. Ἀνανίας, *Ananias*] Tam amicus Saulo futurus, quàm alter Ananias fuerat Danieli, Dan. i, 6. & sequentibus.

ἐν ὁράματι. *in visu*] Apparuit illi non in somnio, sed ἐν ὁπλᾶσι [in visione] Angelus aliquis Christi speciem referens. Viderat ergo antehac Christum Ananias, quippe unus Discipulorum Lxx, si Veteribus credimus.

Ἰδὲ ἐγὼ, Κύριε, *Ecce ego, Domine*] Id est, *paratus sum jussa accipere & facere*. De hoc loquendi genere diximus Matth. xxi, 30.

11. τὴν ῥύμην, *vicum*] Sic Esaiæ xv, 3. vertitur 20 *quod alibi πλατεῖα [platea]* & Pollux illam vocem per hanc exponit. In Glossario ῥύμη, *vicus*.

ἐν οἰκίᾳ Ἰδᾶ, *in domo Iudæ*] Cum quo vetus hospitium Saulo videtur fuisse.

Θαρσέα. *Tarsensem*] Mysticè impletum quod est Esaiæ Lxvi, 19. ubi in Hebræo *תַּרְשִׁישׁ [Tharschisch]*, in Græco *Θαρσίς [Tarsis]*.

12. Καὶ εἶδεν ἐν ὁράματι, *Et vidit in visione*] Syrus accepit ut continuata Dei verba: nec obstat quod sequitur *virum nomine Ananiam*; quia Paulo, qui illum non noverat, in viso id ipsum nomen indicatum fuit.

καὶ ἐπιθέντα αὐτῷ χεῖρα, ὅπως ἀναβλέψῃ. *Et impo-*
nentem sibi manus ut visum reciperet]. Vide dicta supra viii, 17.

13. τοῖς ἁγίοις σου, *sanctis tuis*] Veris Nazarenis. Sic & infra 32, & 41.

14. Καὶ ὥδε ἔχει ἐξουσίαν, *Et hic habet potestatem*] Ostendit Ananias quàm non tutum sibi sit, eum accedere qui potestatem acceperat in ipsa urbe Damasco capiendi homines ejus professionis, cujus erat Ananias.

παρὰ τῶν ἀρχιερέων, *a Principibus Sacerdotum*] Est συνεκδοχὴ [*Complexio*]. Ex parte enim nobilissima designatur totum Synedrium.

ἐπικαλεμένους τὸ ὄνομα σου. *qui invocant nomen tuum*] Sicut Stephanus fecerat vii, 58. Plinius de Christianis sui temporis, *Quod essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo, quasi Deo dicere secum invicem*.

15. σκεδὸν ἐκλογῆς μοι ἐστὶν ἕτερον, *vas electionis est mihi istud*] Hebraïsmus. σκεδὸν ἐκλογῆς [*vas electionis*] pro σκεδὸς ἐκλεκτὸν, *instrumentum exquisitissimum*. *Vas usus Dei* ait Rabbi Israel ad Psalm. li, nec aliter vocem σκεδὸς [*vas*] usurpat Polybius de Damocle loquens, Ὁ δὲ ἦν ὑπηρετικὸν σκεδὸς καὶ πολλὰς ἔχον ἀφορμὰς εἰς πραγμάτων οἰκονομίαν [*erat autem ille vas ministerio perutile, tractandisque negotiis peropportunitum*].

ἐνώπιον ἐθνῶν, καὶ βασιλέων, ὧν τε Ἰσραήλ. *coram Gentibus & Regibus & filiis Israel*] Respicitur ad locum Esaiæ xlix, 6, & Jerem. i, 10.

16. ὅσα δὲ αὐτὸν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος μου παθεῖν. *quanta oporteat eum pro nomine meo pati*] Odia popularium, furorem Gentium, carcerem, flagra, famem, si-

tim, naufragia, mortem. Hæc illi ostendam, & tamen prædicabit nomen meum: quæ aliis fecit, libenter feret.

17. εἰς τὴν οἰκίαν. *in domum*] Illius Iudæ de quo supra i i.

Σαὺλ ἀδελφε, *Saul frater*] Fratrem eum vocat ut fidei consortem. Sic supra vi, 3.

καὶ πληροῦς Πνεύματος ἁγίου. *Et implearis Spiritu Sancto*] Quod ei evenit simul atque visum recuperavit, ut ad externum signum res interna accederet. Hæc fuit anticipatio gratiæ, qualem supra notavimus viii, 39. & habebimus infra x, 44.

18. ὡσεὶ λεπίδες, *tamquam squamæ*] Adumbrantes velum illud de quo agit Paulus i i Cor. i i i, 14.

ἐβαπτίσθη. *baptizatus est*] Vfus est pari jure Ananias, quo ante Philippus Diaconus.

19. Καὶ λαβὼν τροφὴν ἐνίσχυσεν. *Et quum accepisset cibum confortatus est*] Est sono activo, sensu reciproco: *ρηπλη [confortavit se]* Genes. xlviii, 2. Sic & *ισχύειν [validum esse]*, *ἐνίσχυνει [invalescere]*, *καλίσχυνει [roborari]* sæpe in Interpretibus Veteris Testamenti, & Sirach. xlviii, 25. & i Macc. i, 38. vii, 25. Sic & *ἐπίσχυνον [invalescebant]*, Luc. xxi i i, 5.

μετὰ τῶν ἐν Δαμασκῷ μαθητῶν, *cum discipulis qui erant Damasci*] Μαθηταὶ [*Discipuli*] hic ut supra i, 15. qui Iesum Magistrum agnoscebant, non Hillelem, aut Sameam, aut alios. Damasci autem tales aliquamulti erant à tempore dispersionis illius de qua supra viii, 1, 3.

20. ἐν ταῖς συναγωγαῖς, *in Synagogis*] Semper enim Apostoli primum Iudæos affati sunt, ut aut eos converterent, aut omnem eis excusationem adimerent.

ἐκήρυσσε τὸν Χριστὸν, ὅτι ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. *prædicabat Christum quoniam hic est Filius Dei*] Melius in Manuscripto, ἐκήρυσσε τὸν Ἰησοῦν ὅτι [*prædicabat Iesum quoniam*]: nam *Christus & Dei Filius* pro eodem ponitur, ut diximus. Quæstio erat, An Iesus Nazarenus esset ille *Christus* sive *Dei Filius*.

21. Οὐχ ὅτι ἐστὶν ὁ πορθήσας ἐν Ἱερουσαλὴμ τοὺς ἐπικαλεμένους τὸ ὄνομα τοῦτο. *Nonne hic est qui expugnabat in Ierusalem eos, qui invocabant nomen istud*] Quasi dicerent, *An etiam Saul inter Prophetas*, i Sam. x, i i. πορθεῖν hic est vexare. Vtitur eodem vocabulo in eadem hac historia Paulus Gal. i, 13, 23.

καὶ ὥδε εἰς τὸτο ἐλήλυθεν, *Et huc ad hoc venit*] Ὡδε [*huc*] Græcis etiam motionem ad locum significat. Matth. viii, 29. xiv, 8. Luc. xiv, 21. Ioh. xx, 27. Apoc. iv, i.

ἐπὶ τοῖς ἀρχιερεῖς; *ad Principes Sacerdotum?*] Vide supra 14.

22. ἐνεδυναμῆτο, *convalescebat*] Fortior fiebat in dies. Sic Rom. iv, 20. Eph. vi, 10. i i Timoth. ii, i. Hebræor. xi, 34. Respondet Hebræo *נִצָּח [corroboratus est]*, ut apparet Psalm. l i i, 9.

καὶ συνέχυνε τοὺς Ἰουδαίους, *Et confundebat Iudæos*] *Pudefaciebat argumentis*.

συμβιβάζων, *affirmans*] Docens eos: respondet enim Hebræo *עֲדָה [cognitum fecit]*, Exod. xvi i i, 16. Deut. iv, 9. Esaiæ xl, 13. sic & infra xvi, 10. i Cor. ii, 16.

23. συνέβηλάντο οἱ Ἰουδαῖοι ἀνελεῖν αὐτόν. *consilium fece-*

fecerunt in unum Iudæi ut interficerent eum] Velut iudicio zeli, de quo diximus suprâ VII, 57. Vide quàm citò impletum sit quod Saulo Deus prædixerat suprâ 16.

24. παρέτηρξεν τε, custodiebant autem &] Nempe Iudæi, quod nomen, quanquam ex remotiore loco, hîc subauditur, ut sæpe alibi.

τὰς πύλας, portas] Urbis portas ne elabi posset.

25. καὶ ἤκταν διὰ τῆς τεύχεος χαλάσαντες, per murum dimiserunt eum submittentes] Vt olim Rahab exploratores κατεχάλασε διὰ τῆς θυρίδος [dimisit de fenestra], Iosue 11, 15. Apostoli corda explorant, ut illi urbes. Sic & David dimissus per fenestram. I Sam. XIX, 12. χαλᾶν vel χαλάζειν, funibus dimittere, ut Ieremiæ xxxviii, 6.

ἐν σπυρίδι. in porta] Sic Sallustius, E muris carnes sportis dimittebant. Sporta à sparto.

26. ἐπειρᾶτο κολλᾶσθαι τοῖς μαθηταῖς tentabat se jungere Discipulis] Familiariter cum illis conversari, ut infrâ x, 28. ubi κολλᾶσθαι [jungere se] id est, quod συγχράσθαι [conti] dicit, Ioh. iv, 9.

27. Βαρνάβας ᾗ, Barnabas autem] De quo suprâ Actor. iv, 36. Fortè Barnabas Saulum ante conversionem noverat, credebaturque ei ut minimè mendaci.

καὶ διηγῆσατο αὐτοῖς, & narravit illis] Hæc Græci ad Barnabam referunt, & rectius, ni fallor, propter illa quæ sequuntur de Damasco. Conveniebat enim id potius narrari ab aliis qui id scirent, quàm ab ipso Saulo prædicari.

ἐπαρρησιάζατο, fiducialiter egerit] Apertè & palam locutus est. Ioh. vii, 13, 26. xi, 54.

28. εἰσπορευόμενος ἢ ἐκπορευόμενος, intrans & exiens] Coram eis vivens, ut suprâ i, 21.

29. πρὸς τῆς Ἑλληνιστῆς cum Græcis] Etiam cum Iudæis Græco sermone utentibus, ut hîc Syrus. Vide suprâ vi, 1. & quæ ibi dicta.

οἱ ᾗ ἐπεχείρουν αὐτὸν ἀνελεῖν. illi autem quærebant occidere eum] Nihilo meliores Iudæis Damascenis.

30. εἰς Καισάρειαν, Cæsaream] Eam de qua suprâ viii, 40.

εἰς Ταρσόν. Tarsum] Vbi inter multos sibi propinquos, & notos tutior ab insidiis esse posset.

31. εἶχον εἰρήνην, habebat pacem] Multis in exilium egressis deflagraverat vexatio; id est, quod Christiani pacem vocabant. Vide annotata nostra ad i. librum de Iure Belli ac Pacis, cap. ii, circa finem.

οἰκοδομῶμεναι, ædificabatur] Est hæc vox simili modò translata, quo Latinum instruere. Vide i Corinth. viii, 10. x, 23. xiv, 4.

καὶ πορευόμεναι τῷ φόβῳ τῆς Κυρίας, ambulans in timore Domini] Similis constructio i Maccab. vi, 23. πορεύεσθαι τοῖς ὑπ' αὐτῆς λεγομένοις [ambulare in præceptis ejus]. & 59. πορεύεσθαι τοῖς νομίμοις αὐτῶν [ambulare in legitimis suis].

21. τῆς κατοικῆντας Λύδαν. qui habitabant Lyddæ] Est is vicus Palæstinæ ad occasum Iordanis. Vide Plinium & Ptolemæum. In Syriaco ܠܕ [Lod] ut & in Hebræo i Paral. viii, 12. Iosephus Antiquæ historiæ xx, 5. vocat κώμην πώλεως τὸ μέγεθος ἐκ ἀποδείξαν [vicum nihilo minorem oppido]. Vide quæ dicta ad Marcum i, 38.

33. Αἰνέαν ὀνόματι, Nomine Æneam] Idem est nomen Αἰνέας [Æneas] & Αἰνείας [Æneās], sed il-

lud genuinum, ut hîc est positum, hoc poëticum; quia aliter ea vox Heroicum intrare non poterat. Ideo in Iambicis scribitur Αἰνέας [Æneas]. Sophocles Laocoonte,

Νῦν δ' ἐν πύλαισιν Αἰνέας ὁ τῆς Θεᾶς.

[Nunc autem in portis Deâ natus Æneas].

Et hinc etiam Heroici dicunt Αἰνεάδας, & Latini Æneadas, secundâ correptâ. Æneas, de quo hîc agitur non dubito, quin fuerit Iudæus, dictus inter Græcos, quibus Lucas hîc se accommodat, Αἰνέας [Æneas], Hebræis הלל Hillel, ut ille Hierosolymis nobilis Magister.

34. ἰάται σε ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστός sanat te Dominus Iesus Christus] ἰάται [sanat] habet & Manuscriptus ille, & sic legit Syrus. Non precatur: sed certò promittit.

ἀνάστηθι, surge] ܠܐ ܩܘܡ [surge, vade].

στῶσον σεαυτῷ. sterne tibi] Lectum, quem antehac tibi straverunt alii, tute tibi sterne, in signum restitutæ valetudinis. Simile, non idem, habes Marci ii, 9. Iohan. v, 8.

35. καὶ τῆς Σαρωνᾶς, & Saronæ] In Manuscripto τῆς Σάρρωνας [Saronæ]. Neutrum malè; hoc est Hebræum, illud Syriacum. Saron est ager pascuus latè patens. Vide i Paral. v, 16. xxvii, 29. Esaiæ xxxiii, 9.

36. Ταβίθα, Tabitha] In Syriaco ܬܒܝܬܗ [Tabitha]. Rectè monent eruditi Syris sæpe ܬ poni ubi in Hebræo est ܝ. Hebræis ܬܒܝܬ est ܕܘܪܟܐ [caprea], Deuter. xii, 15, 22. xiv, 5. xv, 22. i Sam. ii, 18. i Reg. iv, 23. i Paral. xii, 8. Proverb. vi, 5. Cantic. ii, 9. iv, 5. vii, 3. viii, 14.

ἡ διερμηνευομένη λέγεται Δορκάς. quæ interpretata dicitur Dorcas] Sic vocabatur inter Græcos, quomodo Thomas Δίδυμος [Didymus], Cephas Πέτρος [Petrus]. Vide infrâ 39.

πλήρης ἔργων ἀγαθῶν, plena operibus bonis] Locutio Hebræa, qualis Esaiæ i, 21. Iohan. i, 14. infrâ xiii, 10.

37. λῶσαντες δὲ αὐτὴν, quam quum lavissent] Lavare cadavera proximis concedebatur: Servius ad iv. Æneidos, ad illud Virgilii,

— — Date, vulnera lymphis
Abluam. — —

Idem Virgilius iv,

— Corpusque lavant frigentis & unguunt.

38. Εὐγύς ᾗ ἔσης Λύδδης τῇ Ἰόπῃ, Quum autem prope esset Lydda ab Ioppe] Apparet id ex Ptolemæo.

39. κλαίεισαι, flentes] Vt Marci v, 38.

ἐπιδεικνύμεναι χιτῶνας ἢ ἱμάτια, ὅσα ἐπολεῖ μετ' αὐτῶν ἔσα ἡ Δορκάς. ostendentes ei tunicas vestes quas Dorcas faciebat, cum unâ cum ipsis esset] Vides verum esse quod dixit Euripides,

Ἀρετὴ δὲ, καὶ ἀποθάνῃ τις, ἐκ ἀπόλλυται.

[Post funera virtus permanet, nec interit].

χιτῶν interior vestis, ἱμάτιον exterior.

40. Εκβαλὼν ᾗ ἔξω πάντας ὁ Πέτρος, Ejectis omnibus foras Petrus] Ne famam aucupari videretur. Didicerat & hoc à Magistro Marci v, 40.

38. τὰ γόνατα, ponens genua] Vide suprâ vii, 60. πρὸς τὸ σῶμα, ad corpus] Propriè. Nam Homerum σῶμα [corpus] non usurpare nisi de corpore mortuo observant Veteres.

ἀνάστηθι,

ἀνάσθῃ, surge] **וַיִּשָּׂא** ut Marci v, 41. ὁμοιωθήῃ τῇ δορκάδι [similis esto caprea], Cantic. viii, in fine. Ἡ δὲ ἠνοιξε τὰς ὀφθαλμούς αὐτῆς. At illa aperuit oculos suos] Signum reviviscentis.

41. παρέστησεν αὐτὴν ζῶσαν. assignavit eam vivam] Exhibuit.

42. Γνωστὸν δὲ ἐγένετο κατ' ὅλης τῆς Ἰόππης. Notum autem factum est per universam Ioppen] Celebratus Ioppe Barjonas plusquam Ionas. Ionas è ceto resuscitatus; Barjonas Tabithæ ex orco resuscitator.

καὶ πολλοὶ ἐπίστευσαν ἐπὶ τῷ Κυρίῳ. & crediderunt multi in Domino] In Christo fiduciam suam posuere.

43. παρὰ τινι Σίμωνι Βυρσεῖ. apud Simonem quendam coriarium] In Glossario, Βυρσεὺς coriarius. Græci elegantiores Βυρσοδέφην dicerent.

CAP V T X.

Ονόματι Κορνήλιῳ, nomine Cornelius] Romanus Romano nomine, ex Scipionibus, aut Sullis fortè.

ἐκατοντάρχης, Centurio] In Glossario, Centurio ἐκατόνταρχος.

ἐκ σωείρης, cohortis] Σπείρην in his libris esse non legionem, sed cohortem apparet ex Matth. xxvii, 27. Marci xv, 16. Iohann. xvi, 11, 3, 12. ubi qui ei præest χιλιάρχος [præpositus mille hominibus] vocatur, ut & infra xxi, 31.

τῆς καλεμένης Ἰταλικῆς, quæ dicitur Italica] Id est, legionis Italicae. Legio Italica est in veteri lapide cujus meminit Lipsius ad Tacitum Histor. ii. & ipse Tacitus sæpe.

2. Εὐσεβὴς καὶ φοβούμενος τὸ Θεόν, Religiosus ac timens Deum] Incircumcised, sed qui idololatriā relictā uni Deo se dederat, & quæ pietati consentanea iudicabat, sequebatur, quales **רִי אֱלֹהִים** [pii ex gentibus] dicuntur Thalmudicis, σεβόμενοι Ἑβραῖοι [Græci religiosi] infra xvi, 4. Multi olim tales in Iudæa vixerant, sed certis adstricti regulis, de quibus plurima lectu utilia prodidit vir maximæ eruditionis Seldenus. Postquam Iudæi Gentium jugum ferre coacti, ægrè servata sibi sacrorum libertate, jurisdictionem in alienigenas secum habitantes amiserant, ideoque eos intra illas regulas coercere non poterant, instituere Sapientes ut Iudæi planè alienigenarum commercium devitarent, quia aut idololatræ erant, aut certè Noæ præcepta non putabantur servare. Et hoc perpetuò secuti essent Apostoli, neque ullum non Iudæum gente, aut profelytum Legis admisissent ad suam familiaritatem, nisi Deus difertè Petro primum, deinde & Paulo ostendisset, id fieri sibi placere. Et cessabat causa instituti illius Sapientum: quia tales alienigenæ aggregantes se Ecclesiæ per Baptismum, eo ipso testabantur se non modò ab idololatria, sed ab omnibus flagitiis longè discedere, vitamque pollicebantur multò puriorem, quàm illa Noæ præcepta sequentium fuerat.

ποιῶν τε ἐλεημοσύνας πολλὰς τῷ λαῷ, faciens eleemosynas multas plebi] Iudæis, quos ideo amabat, quòd unum Deum colerent.

καὶ δεόμενος τοῦ Θεοῦ διαπαντός. & deprecans Deum semper] Assiduus in fundendis precibus ad unum & verum Deum.

3. ὥσπερ ὦραν ἐννάτην, quasi horā nonā] Circa tempus sacrificii vespertini. Vide supra iii, 1.

ἄγγελον τοῦ Θεοῦ, Angelum Dei] Vide quàm bonus sit Deus, qui tam bene utenti datis & Angelum mittit & Apostolum, ut eum doceat eam viam, quæ posthac unica erat ad salutem, verbum Crucis.

4. Τί ἐστι Κύριε; Quid est Domine?] Sic eum appellat honorificè ut homine majorem.

ἀνέβησαν εἰς μνημόσυνον, adscenderunt in memoriam]

10 Est similitudo sumpta à suffitu legali, nam is propriè vocatur **כִּרְכַּו**, Græcè μνημόσυνον Levitici ii, & alibi. Et de suffitu dicitur ἀναβαίνειν [adscendere] Apoc. v, 8. viii, 3. Precationem subvehi alis duabus ajunt Veteres, Iejunio & Misericordiæ operibus.

ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. in conspectu Dei] Non malè: sed nec malè Manuscriptus, ἐμπροσθεν τοῦ Θεοῦ [coram Deo].

5. καὶ μετὰ πέμψαι Σίμονα, & accersere Simonem] Major erat legatio Apostolica quàm Angelica. Angelus Apostolum monstrat, Apostolus Christum. Tantum honorem testibus suis habuit Christus.

7. στρατιώτην εὐσεβῆ, militem metuentem Dominum] Rarum ἐπίθετον [agnomen].

τὸ προσκαρτερεῖν αὐτῷ, ex iis qui illi parebant] Iis qui illi apparebant. Et sic scripsisse puto Latinum Interpretem.

9. ἐπὶ τὸ δῶμα, in superiora] Vnde liber conspectus esset Templum versùs. Talibus enim in locis precari solebant Iudæi, Daniel. vi, 11.

30 περὶ ὥραν ἑκτὴν. circa horam sextam] Quæ una horarum dicatarum precationi, ut diximus supra iii, 1.

10. Εγένετο δὲ πρόσπειν, Et cum esuriret] Esurisse non mirum est meridie eum, qui manè summo, ut credibile est, surrexerat.

ἠθέλε γεύσασθαι, voluit gustare] Γεύεσθαι [gustare], non addito accusativo habemus & Ionæ, iii, 7. Infra xx, 11. γευσάμενος [gustans] potest eodem modo sumi, aut referri ad ἄρτον [panem], quæ vox præcessit.

ἐκστασις, mentis excessus] Hæc vox interdum horrorem, interdum insaniam significat: Hoc loco constitutionem hominis extra se rapti. Sic de Apolline Lucanus,

— — mentemque priorem

Expulit atque hominem toto sibi cedere jussit

Pectore. — — —

11. τὸ ἔρανδον ἀνεωγμένον, cælum apertum] Vide quæ dicta supra vii, 56. & Matth. iii, 16.

σκεῦός τι ὡς ὁ θόνον μεγάλην, vas quoddam velut linteum magnum] **לִינָה** Hebræis, quod σκεῦος vertunt Græci, Syri **כִּנְיָה**, significat omne id quod in usu est domestico, etiam è lino aut lana. ὁ θόνος vel ὁ θόνος [linthei] vox satis generalis ut apparet Osee i, 5, 9. Sindonem dixit Scriptor Responsorum ad Orthodoxos, & hoc loco Oecumenius.

τέσσαρσιν ἀρχαῖς δεδεμένον, quatuor initis devinctum] Ἀρχαῖς vocat angulos, ut explicat Syrus. Videbatur autem linteum illud à cælo pendere, ut significaretur libertas cœlitus indulta.

12. πάντα τὰ τετράποδα τῷ γῆς, omnia quadrupedia terræ] **בְּחַיִּים** ubi nullo addito ponitur, significare solet animantia ex Lege munda.

καὶ τὰ θηρία, & fera] **בְּחַיִּים**, quorum multa imunda, Levit. xi, 27.

καὶ τὰ ἑρπετὰ, & serpentia] שׂרָפִים, quo nomine etiam pisces comprehenduntur apud Hebræos. Horum multa immunda, ut dicto loco Levitici apparet.

καὶ τὰ πετρεὰ τῶν ἑρπετῶν. & volatilia cæli] הָיוּ, cujus generis multa item immunda.

13. θύσον καὶ φάγε. occide & manduca] Id est, manduca omnia ista & de omnibus ede.

14. Μηδαμῶς Κύριε, Absit Domine] Sic verti solet הָלַלְתָּ, quod alibi μὴ γένοιτο [ne fiat], alibi ἰλεως [propitius]; de qua voce diximus ad Matth. xvi, 22.

πάν κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον. omne commune & immundum] Alterum per alterum explicat, nam *sus* dicitur נָמָס, quod vertitur ἀκάθαρτος [immundus], Levitic. xi, 7. Eadem inter κοινὰ [communia] i Maccab. i, 50, 65. Commune est quo vulgò utuntur Gentes, non etiam populus Deo sanctificatus. Narrat Seneca Tiberii tempore vetita Romæ sacra externa. Signum fuisse, abstinentiam à certis animalibus.

15. Ἄ ὁ Θεὸς ἐκαθάρισε, σὺ μὴ κοίνῃ. Quod Deus purificavit, tu commune ne dixeris] Verbum נָמָס, quod hic vertitur κοινῶν, propriè est polluere, impropriè pro polluto habere. Frequens id in verbis Hebræis. Potuerat credere Petrus hoc viso indicari tantum, permitti jam cibos Lege vetitos, quos extra terram Iudæam licitè sumi etiam Iudæi quidam credere, quia ratio valetudinis id in Iudæa exigebat, & in vicinis quibusdam locis: unde & Ægyptii à sue abstinere olim, & Æthiopes non Iudaizantes à cibis ferme illis omnibus, quos Lex vetat. Sed Petrus quod linteam illud de cælo venisset, & in cælum receptum esset, primum suspicatus est majus aliquid latere, infra 17. Deinde, cum eodem tempore à Cornelio accerferetur, & à Deo juberetur ad eum ire μηδὲν διακρινόμενος [nihil dubitans], intellexit quid hic esset mysterii. Nempe Iudæis persuasum planè erat, per animalia immunda significari homines impios, ut ostendit Barnabæ epistola, producta nobis ad iv librum De veritate Religionis Christianæ, Clemens Stromatôn ii, 5. Eleazar apud Eusebium Præparatione Evangelica, Origenes contra Celsum, & Iosephus Albo; ac sicut de animali, ita de tali homine dicebant הָאִשׁ נָמָס [immundus hic est]. Hinc intellexit linteam illud de cælo delapsum esse Ecclesiam cœlitus collectam, Apocal. xxi, 2, & in cælum redituram. In hanc Ecclesiam colligi debent non tantum animalia munda, quomodo se Iudæi vocabant, sed & immunda, quo nomine Iudæi appellabant alienigenas; sed nempe postquam cœlesti ope ab idololatria & pravis moribus resipuissent, ac pietati se dedissent, quod fecerat Cornelius, ampliusque facturus erat, & post eum multi alii Euangelio fidem habentes. Hi sunt quos Deus mundavit: nec in Ecclesiam involvuntur nisi jam mundati. Vide infra 34, 35. occidere est tollere in eis quod restat de veteri homine; manducare, sibi adunare.

16. Τὸτο ὃ ἐγένετο ἐπὶ τῆς. Hoc autem factum est per te] Solent visa & oracula quæ penitus animo infigi Deus vult, repeti. Ternarius autem numerus proprius Christianorum infra xi, 10. ii Corinth. xii, 8.

17. τὴν δίκην Σίμωνος, domum Simonis] Nempe coriarii, ut supra 6. Ideo in sequenti commate di-

citur, Σίμων ὁ ἐπικαλούμενος Πέτρος [Simon qui cognominatur Petrus].

ἐπὶ τῇ πυλῶνᾳ. ad januam] De hac voce ad Matthæi xxvi, 71.

19. εἶπε αὐτῷ τὸ πνεῦμα. dixit Spiritus ei] Id est, Deus non per visum, sed per afflatum.

20. μηδὲν διακρινόμενος. nihil dubitans] Sic & infra xi, 12. Nihil hæsitans, nempe ideo quod illi ad quos accerferis, Iudæi non sunt. Ita διακρίνῃ [dubitare] sumitur Matth. xxi, 21. Marci xi, 23. Roman. iv, 20. Iacobi i, 6. ii, 4.

ἐγὼ ἀπέσταλκα αὐτούς. ego misi illos] Activum pro duplici activo: id est, feci ut mitterentur.

21. πρὸς τοὺς ἀνδράς, ad viros] Quæ sequuntur, ἀπεσταλμένους ἀπὸ τοῦ Κορνηλίου [missos à Cornelio], sicut in multis aliis libris desunt, ita & in Manuscripto, nec habet Syrus. Articulus scilicet τοὺς [illos] satis indicat de quibus agatur.

22. ἀνὴρ δίκαιος, vir justus] Vir probus. Vide quæ dicta ad Matth. i, 19.

καὶ φοβούμενος τὸ Θεόν, & timens Deum] Verum Deum, quem & vos Iudæi colitis, non deos Gentium.

μαρτυρούμενος τε ὑπὸ ὅλων τῶν ἔθνων καὶ Ἰουδαίων, & testimonium habens ab universa Gente Iudæorum] Vt alter ille Centurio huic non dissimilis, Lucæ vii, 5.

ἐχηματίσθη, responsum accepit] Vide quæ dicta Matthæi ii, 12. χηματίζω respondet Hebræο דָּבַר [dicere] apud Ieremiam sæpe.

23. ἐξέτισε. recepit hospitio] Participes fecit hospitii sui, volente Simone coriario.

24. καὶ τοὺς ἀναγκαίους φίλους. & necessariis amicis] Id est, affines: nam & hi dicuntur necessarii, teste Festo. Et ita hic sumenda ea vox, cum cognatorum mentio præcesserit.

25. εἰσελθεῖν τὸ Πέτρον, quum introisset Petrus] Cum in eo esset ut fores intraret.

προσεκύνησεν. adoravit] Iudæi quidem & aliæ Gentes Orientis eum honorem exhibebant, non Regibus tantum, sed & aliis in dignitate positis. At Græcis & Romanis is mos deorum honori reservatus. Vnde intellexit Petrus se Cornelio Angelum putari, quomodo Lytenses pro diis habuere Paulum & Barnabam xiv, 12, 13, in fine: ideo eum honorem Petrus averfatur, quod ostendunt quæ sequuntur ejus verba.

26. καὶ γὰρ αὐτὸς ἄνθρωπος εἰμι. & ego ipse homo sum] Tibi ὁμοιοπαθής [in affectionibus similis].

27. εἰσῆλθε, intravit] In partem interiorem domus.

28. ὡς ἀθέμιτόν ἐστιν ἀνδρὶ Ἰουδαίῳ, quomodo abominatum sit viro Iudæo] Vocem ἀθέμιτος [nefas] habes, ii Maccab. vi, 5. & vii, 7. Respondet Rabbinico דִּם, illicitum, non Lege Moysi, sed decreto Sapientum, quod pari loco cum Lege habebatur. Sed præterquam quod Deus non talium tantum decretorum, sed & suæ Legis est Dominus, cessabat hic ratio decreti. Decretum factum erat contra idololatrias malæque vitæ homines, qualis non erat Cornelius. Et posthac aggregatio ad Ecclesiam, apertissima futura erat nota, quâ alienigenæ boni à malis discernentur.

ἀλλοφύλῳ, ad alienigenam] Sub hoc nomine non compre-

comprehendebantur profelyti Legis (ii namque erant cives adscititii), sed alii omnes extra Iudæos ortu & tales profelytos. Vox ἀλλόφυλος [alienigena] respondet Hebræo נכר [extraneus], Esaiæ 11, 6. v1, 5. 11 Maccab. x, 2, 5. Vnde ἀποφυλισμός [vita secundum instituta alienigenarum] 11 Macc. iv, 13. v1, 24. κολλᾶσθαι, conjungi] Familiariter convivere, ut supra ix, 26.

ἢ προσέρχεσθαι, aut accedere] Imò etiam adire, extra necessarios usus. Προσέρχεσθαι, שגשג [advenire]. μηδὲν κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον λέγειν ἄνθρωπον. neminem communem aut immundum dicere hominem.] Nempe à Deo mundatum, ut explicat infra 35. Hæc erat ἀκηγορία [occultus sensus] animalium.

29. ἀναντιρρήτως, sine dubitatione] אֵין-פֶּתָג, Ecclesiastæ viii, 11.

τίμι λόγῳ, quam ob causam] באשר דבר, qua de causa.

30. Ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης ὥρας, à nudius quarta die usque ad hanc horam] Ἀπὸ [à] hinc est positum pro מ Hebræo. Sic ממחרת postredie, Levit. xxi, 11. Sensus est, die ante hoc tempus quarta jejunaveram.

καὶ τὴν ἐνάτην ὥραν προσευχόμενος, orans eram hora nonā] Imitatus in hoc Iudæos. Vide supra 111, 1, & hoc capite 2, & infra x, 30.

ἐν ἑορτῇ λαμπρᾷ in veste candida] Qui mos Angelis. Supra i, 10.

31. ἐμνήσθησαν, commemoratæ sunt] Quod supra dictum ἀνέβησαν eis μνημόσυνον [adscenderunt in memoriam]. Simile loquendi genus, Genes. viii, 1. xix, 29. xxx, 22, & sæpe alibi.

33. Ἐξ αὐτῆς, Confestim] Illico. Hic usurpatur hæc vox & infra xi, 11. xxi, 30. Marci vi, 25. Philipp. ii, 23. Vtitur & Philo De transnominatis, & Procopius Vandalicis.

σύ τε καλῶς ἐποίησας παρὰ γενόμενος, & tu bene fecisti veniendo] Est gratias agentis, ut benigne apud Horatium, notante bis Scholiaste ad Epistolam i, 7. Sic καλῶς ἐποίησατε [bene fecistis], Philipp. iv, 14. καλῶς ποιήσεις [bene facies], Iohan. Epist. i, 6. Aristophanes Acharnensibus,

Καλῶς ποιῶν ὅστις περ ἦν.

[Pulchrè facit iste, quisquis est].

Vtuntur & Archytas apud Laertium, Demosthenes & Dionysius Halicarnassensis. Sic quod Aristophanes dixit Pluto,

Νῆ Δία καλῶς τοίνυν ποιῶν ἀπόδυσται.

[Merito ergo, per Iovem, perierit].

Plinius dixit vi Epistola, Bene fecit Regulus quod est mortuus. Notavit hoc genus loquendi etiam Donatus ad Terentium.

ἐνώπιον τῷ Θεῷ πάρεσμεν, in conspectu Dei adsumus] Cum & Syrus & Latinus legerint ἐνώπιόν σου [in conspectu tuo]: putò eam lectionem esse vetustiore. Ἐνώπιόν σου [in conspectu tuo], id est, in tua sumus potestate. Idem loquendi genus Genes. xii, 9. לִפְנֵי [ante faciem tuam], ubi Græci ἐναντίον σου [coram te], eodem sensu.

34. Ἀνοίξας ὁ Πέτρος τὸ στόμα, Aperiens autem Petrus os] Magni aliquid dicturus. Sic Matth. v, 2.

Ἐὼ ἀληθείας καταλαμβάνομαι, In veritate comperi] Agnoscas ex his verbis Petri ingenium promptum atque sincerum.

ὅτι ἐκ ἐστὶ προσωπολήπτης ὁ Θεός quia non est personarum acceptor Deus] פֶּנִּים יִשָּׂא אֱלֹהִים, & θαυμάζει πρόσωπον [non accipit personam], Deuter. x, 17. אֵין פֶּנִּים מִשָּׂא אֱלֹהֵינוּ עֵם יְהוָה, Οὐκ ἐστὶ μετὰ Κυρίου Θεοῦ ἡμῶν θαυμάσαι πρόσωπον [Non est apud Dominum Deum nostrum personarum acceptio] 11 Paral. xix, 7. Non curat unde quis ortus sit. Vide Ezech. xvi, 35. Αὐτὸ ἐν παντί ἐστίν, Sed in omni Gente] Etiam inter Romanos.

10 φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην, δεκτὸς αὐτῷ ἐστὶ. qui timet eum & operatur justitiam, acceptus est illi] Δεκτὸς, יתן Proverb. x, 24. יצא Exodi xxv, 11, 38. Lucæ iv, 24. Philipp. iv, 18. gratus, acceptus. Sensus in illo Psalm. xxxi, 18. Illud ἐργαζόμενος δικαιοσύνην, [qui operatur justitiam] est ex Psalm. xv, 2. פֶּעַל צֶדֶק [operans justitiam], in descriptione ejus qui habitaturus est in tabernaculo Domini, quod mysticè ad Ecclesiam refertur.

36. Τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλε τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ, sermonem quem misit filiis Israël] Hebraismus pro ὃν λόγον ἀπέστειλε [quem misit sermonem], quem nuntium nuntiavit Israëlitis Deus per Iesum; ut sequitur. Olim quidem id innuerat exemplis Melchisedeci, Iobi, Naamanis, Cyri: sed per Iesum decretum hoc suum generale aperuit ipsis Israëlitis. Apparet id Matth. vi, 12. Iohan. xi, 32. quæ tamen verba ipsi Apostoli non plenè affecuti sunt ante has revelationes.

εὐαγγελιζόμενος εἰρήνην διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, annuntiāns pacem per Iesum Christum] Quam Angeli prædixerant Lucæ ii, 14. & Christus dedit, Ioh. xiv, 27. Nempe Christi Discipuli inter se in summa pace, imò & dilectione debent vivere, & ad id Christus dat Spiritum suum. In uno linteo, id est, in una Ecclesia esse debent.

ὁὗτος ἐστὶ πάντων Κύριος. hic est omnium Dominus] Matth. xxv, 18. Ostendit impletum Danielis vaticinium de imperio æterno.

37. Ὑμεῖς οἰδατε τὸ γενόμενον ῥῆμα, Vos scitis quod factum est verbum] ῥῆμα vocat famam de Iesu.

μετὰ τὸ βάπτισμα ὃ ἐκήρυξεν Ἰωάννης post Baptisma quod prædicavit Iohannes] Vide supra i, 22.

38. Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρεθ ὡς ἐχρίσεν αὐτὸν ὁ Θεὸς πνεύματι ἁγίῳ, Iesum à Nazareth quomodo unxit eum Deus Spiritu Sancto] Hebraismus pro ὡς Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρεθ ἐχρίσεν ὁ Θεὸς πνεύματι ἁγίῳ [quomodo Iesum à Nazareth unxit Deus Spiritu Sancto]. Hæc est ἐξηγησις [enarratio] illius famæ, de qua loqui cœperat. Respicitur autem locus Esaiæ lx, 1, citatus Lucæ iv, 18.

καὶ δυνάμει, & virtute] Est ἐν δια δύοιν [unum per duo] Spiritu & virtute, id est, Spiritu potentissimo. Similis Lucæ i, 17, 35. Sic & alibi δύναμις [virtus] pro Spiritu, ut supra i, 8.

ὃς διήλθεν ἐν ἐργασίᾳ, qui pertransiit benefaciendo] Pari sensu nomen ἐνεργεσίας [benefacti] habuimus supra iv, 9.

καὶ ἰώμενος πάντας τοὺς καταδυναστευομένους ὑπὸ τοῦ διαβόλου, & sanando omnes oppressos à Diabolo] Ideo à dæmonibus corporaliter possessos liberavit, ut intelligeretur etiam genus humanum à diabolo spiritualiter possessum liberaturus, & verè futurus πῶς οἰκιστὴς τῆς πόλεως, ποιῶν κρίμα τοῖς ἀδικημένοις [qui facit iudicium injuriam patientibus] ut est in Psalm. cxlvi, 7. Vide Matth. xii, 29. Lucæ x, 19.

ὅτι ὁ Θεὸς ἦν μετ' αὐτῆ. *quoniam Deus erat cum illo*] Deus eum semper amabat, Matth. 111, 17. semper exaudiebat, Ioh. x1, 42.

39. Καὶ ἡμεῖς ἐσμὲν μάρτυρες πάντων ὧν ἐποίησεν, *Et nos testes sumus omnium quæ fecit*] Manuscriptus ille, ὑμεῖς μάρτυρες πάντων [*vos testes omnium*], non malè: ut Petrus distinguat facta ante resurrectionem & facta post resurrectionem, & horum quidem Apostolos dicat esse testes, illorum verò populum omnem.

κρεμάσαντες ἐπὶ ξύλῳ. *suspendentes in ligno*] Vide supra v, 30. Eὐ minùs Iudæi querendum habent de vocatione Gentium quod ipsi Iesum tam crudeliter tractaverint.

40. καὶ ἔδωκεν αὐτὸν ἐμφανῆ γενέσθαι. *& dedit eum manifestum fieri*] *Fecit eum cognosci*, visu, auditu, tactu, Ioh. 1 Epist. 1, 1. Hoc est quod ἐφάνερωσε [*manifestavit*] dicitur Ioh. xxi, 1.

41. Οὐ παντὶ τῷ λαῷ, *Non omni populo*] Non illis crudelibus Iudæis Ioh. xiv, 22. ubi est verbum ἐμφανίζην [*manifestare*].

μάρτυσι τοῖς προκεχειροτονημένοις, *testibus præordinatis*] Χειροτονεῖν [*ordinare*] vox est nata quidem in Græciæ civitatibus, ubi manibus sublatis fiebant electiones Magistratuum: sed cœpit paulatim produci longius ad quamvis electionem, ita ut Iosephus ὑπάρχης [*Proprætores*] dicat χερσὶν ὁρισμένους [*electos*] à Cæsare. Et Philo περὶ ἀθλῶν [*de Præmiis*], Mosem dicit ὑπὸ Θεῷ χειροτονηθέντα [*à Deo electum*].

42. ὅτι αὐτὸς ἐστὶν ὁ ὠρισμένος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κριτὴς ζώντων καὶ νεκρῶν. *quia ipse est qui constitutus est à Deo Iudex vivorum ac mortuorum*] Matth. xxv, 31. Iohan. v, 27, 28. Actor. 1, 11. 11 Timoth. iv, 1, 8. 1 Petri iv, 5.

43. Τὸ τῷ πάντες οἱ προφῆται μαρτυροῦσιν, *Huic omnes Prophetæ testimonium perhibent*] Vide Lucæ xxiv, 25, 26, 27. supra 111, 18, 24.

ἀφεσὶν ἁμαρτιῶν λαβεῖν διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ πάντα. *remissionem peccatorum accipere per nomen ejus omnes qui credunt in eum*] Vide quæ dicta ad Matth. xxvi, 28. Ioh. 111, 18.

44. ἐπέπεσε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπὶ πάντας τὰς ἀκούσας τὸ λόγον. *cecidit Spiritus Sanctus super omnes qui audiebant verbum*] Anticipata rursus gratia, ut supra viii, 39. ix, 17. Erat autem hæc dispensatio planè necessaria, ut disceret Petrus & per Petrum Apostoli, non negandum illis aquæ baptismum, quibus etiam Spiritus Baptismus Deus impartiret. Minori auctoritate res tam nova obtineri non poterat: docet id nos comma sequens. ἐπιπίπτειν [*supervenire*] dicitur de Spiritu Sancto supra viii, 16, xi, 15. dicitur περὶ ἐκστάσεως [*de mentis excessu*] ut supra 10. sic & de timore, Lucæ 1, 12.

45. οἱ ἐκ περιτομῆς, *ex circumcissione*] Περιτομή [*circumcisio*] per transnominationem homines circumcisi, Roman. 111, 30. iv, 9. Gal. 11, 7, 8, 9. οἱ ἐκ περιτομῆς, *qui nati ex circumcisis*, Gal. 11, 12. Coloss. iv, 11. Tit. 1, 10. Sic Tryphon Iustino, Εἰμὶ Ἰβραῖος ἐκ περιτομῆς [*Sum verò Hebræus ex circumcisis natus*].

ἐκκέχυται. *effusa est*] Eadem vox quæ supra 11, 17, & 33. respondet Hebræο קָדַשׁ Ioel. 11, 28. & copiam ingentem donorum significat.

46. λαλῶντων γλώσσαις, *loquentes linguis*] Variis

linguis, ut Apostoli & alii in primo cœtu. Supra 11, 6, 11.

47. τὸ ὕδωρ κωλύσαι, *aquam prohibere*] Id sic dicitur, sicut *prohibetis aquas* apud Ovidium, κωλύειν ὕδωρ [*prohibere aquam*] apud Iobum xii, 15. Et κωλύειν [*prohibere*] hoc modo cum accusativo rei positum habes Genes. xxi, 6. Sirach. iv, 26. Lucæ vi, 29. *prohibet aquam* Deus cum imbrem negat: *prohibet aquam* qui non finit bibi, & qui non finit lavari. De quali autem lotionē hic agatur, exponunt sequentia.

48. Προέταξε τε αὐτὰς βαπτισθῆναι, *Et iussit eos baptizari*] Apostoli ad baptizandos homines, etiam aliorum utebantur operâ. Facit & qui per alium facit.

ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ. *in nomine Domini Iesu*. Ex nomine *Christi* tacitè intelligitur, & *qui unxit Patrem*, & *Spiritus quod unctus est*. Vide supra 11, 38. infra xix, 5. Roman. vi, 3. Galat. 111, 27.

20 Τότε ἠρώτησαν αὐτὸν ἐπιμεῖναι ἡμέρας τινάς. *Tunc rogaverunt eum ut maneret apud eos aliquot diebus*] Cornelius, & qui cum eo, Petrum rogarunt ut & hospes ipsorum & conviva esset. Qua in re obsecutus est eis Petrus infra xi, 3. Et sic ostendit Petrus se à Deo solutum præceptis illis Sapientum de vitanda familiaritate cum incircumcisis. Cibis tamen Lege vetitis eum usum non puto: neque enim id ei obicitur capite sequente. Nec puto quemquam Iudæum ad Christum conversum id fecisse, dum patriâ illis frui licuit.

C A P V T XI.

Τὰ ἔθνη, *Gentes*] *Homines incircumcisi*, quos Iudæi גוֹי [*Gentes*] vocant.

2. διεκρίνοντο, *disceptabant*] ונִדְּבִיזוּ [*disputabant*].

3. Ὅτι, *Quare*] Subintellige, *Hoc querimur*.

εἰσῆλθες, καὶ συνέφαγες αὐτοῖς. *introisti & manducasti cum illis*] Contra decretum Sapientum. Petrus autem non spernit talium decretorum auctoritatem, sed disertum Dei mandatum opponit.

4. Ἀρχάμεν δὲ ὁ Πέτρος ἐξελίθετο αὐτοῖς καθεξῆς, *Incipiens autem Petrus exponebat illis ordine*] Ab initio revelationis, quæ sibi contigerat, omnia deinceps ordine exposuit.

5. ἡμην, *eram*] Frequens vox huic Scriptori, ut supra x, 30. infra 11, 17.

6. κατενόουν καὶ εἶδόν, *considerabam & vidi*] κατανοεῖν hic est *conspicere*, ut supra vii, 31. ἰδεῖν, *diligentius contemplari*.

10. ἀνεσπάσθη. *recepta sunt*] נִלְקַח. Sic נִלְקַח, *ἀνεσπάσσε*, [*sublevavit*]. Abac. 1, 15. supra x, 16. pro eodem positum ἀνελήφθη, נִקְלַח [*receptum est*].

12. καὶ οἱ ἐξ ἀδελφοῖ ἐστοι, *& sex fratres isti*] Qui testari poterant à Deo dona Spiritus Sancti in Cornelium & domesticos ejus effusa.

14. ἐν οἷς σωθήσῃ σὺ καὶ πᾶς ὁ οἶκός σου. *in quibus salvus eris tu & universa domus tua*] Post missum Christum noluit Deus aliam esse viam ad salutem quàm per ejus cognitionem. Ideo Cornelium in illo statu Noahidarum non reliquit. Et nota non ipsi tantum, sed & domui ipsius bene à Deo fieri. Sic Philo in historia Angelorum, qui ad Abrahamum diverte-

diverterant, Νομισέον μὲν τοι καὶ τὴν εἰσοδὸν αὐτῶν
ἔτι μάλλον ἐπιδέναί πάντα τὰ μέρη τῆς οἰκίας πρὸς τὸ βέλ-
τιον, αὐρα τινὲς τελειοτάτης ἀρετῆς ἐπιπνευσθέντα [Certè sic
æstimandum est, ad eorum introitum partes omnes do-
mūs profecisse in melius, afflatas aurâ quadam virtutis
absolutissimæ].

15. Ἐν ᾧ τῷ ἄρξασθαι με λαλεῖν, Cùm autem cœ-
pisssem loqui] Id est, ἐν τῷ με λαλεῖν, dum loquor, ut
suprà I, 1.

16. τὰ ῥήματα Κυρίου, verbi Domini] Sunt propriè
quæ sequuntur Iohannis Baptistæ verba, Matth. III,
11. Marc. I, 8. Luc. III, 16. Ioh. I, 26. Sed quæ
Iohannes dixerat, probavit Christus, Matth. XI, 9.

17. ἐγὼ δὲ τίς ἦμην δυνατὸς καλύσαι τὸ Θεόν; ego quis
eram qui possem prohibere Deum? Pro ἵνα δυνατὸς ὦ
[ut possim]. quis ego eram, ut Deo possim obsistere?
Deus eos tales vocavit ad salutem, non ego.

18. ἡσύχασαν, tacuerunt] Nihil ultra conquesti
sunt, victi verò.

ἄραγε, Ergo.

τὴν μελάνοιαν ἔδωκεν, pœnitentiam dedit] Dare pœni-
tentiam, hic est velle ignoscere, dare effectum pœ-
nitentiæ.

19. Οἱ μὲν ἔν διασπαρέντες, Et illi quidem qui disper-
si fuerunt] Illi de quibus suprà VIII, 1. & 4.

διήλθον ἕως Φοινίκης καὶ Κύπρου καὶ Ἀντιοχείας, peram-
bulaverunt usque Phœnicem & Cyprum & Antiochiam] Latiùs explicat, quod breviter dixerat dicto loco
VIII, 4. Ex his locis quosdam porrò Silæ & Timo-
thei propinquos in Macedoniam venisse diximus in
secundam ad Thessalonicensēs.

μηδενὶ λαλῶντες τὸ λόγον εἰ μὴ μόνον Ἰουδαίοις. nemini
loquentes verbum nisi solis Iudæis] Quia sermonem
Græcum non didicerant.

20. Κύπριοι καὶ Κυρηναῖοι, Cyprii & Cyrenæi] Noti
illis in locis in quibus frequens sermo Græcus. Nam
Cyprus & Cyrene connexa diu regno Ægyptio, in
quo multus ille sermo, præsertim Alexandriæ.

ἐλάλουν πρὸς τοὺς Ἑλληνας, loquebantur ad Græcos],
Certò legendum πρὸς Ἑλληνας [ad Græcos], quomo-
do habet ille in Anglia Manuscriptus. Et ita legit
Syrus; vertit enim cum Græcis: non cum Græcè lo-
quentibus, ut suprà IX, 29. Legit eodem modo &
Latinus & Arabs. Ἑλληνες [Græci] jam à tempore
imperii Græci, id est, Macedonici, dicebantur Iu-
dæis omnes incircumcisi à parte prædominante. Sic
sumitur ea vox II Macc. IV, 36. Et hinc ἑλληνικὸς
χαρακτήρ [insignia Græcæ religionis] II Macc. IV,
10. ἑλληνικὴ δόξα [Græcæ gloriæ] 15. τὰ ἑλληνικά,
II Macc. VI, 9. XI, 24. instituta scilicet extranea:
& apud Paulum sæpe. Cæterum hic propriè sumi
rectè potest; nam Antiochiæ multi erant Græcæ
originis. Vide II Macc. VI, & ibi dicta.

εὐαγγελίζόμενοι τὸ Κύριον. annuntiantes Dominum] Eius res narrantes ut suprà V, 42.

21. ἐπέστρεψεν, conversus est] Converterunt se. Acti-
vum pro reciproco.

23. ἰδὼν τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, cùm vidisset gratiam Dei] Per gratiam Dei intellige hic incrementum Ecclesiæ.

τῇ προθέσει τῆς καρδίας, in proposito cordis] Firmo pro-
posito, quomodo πρόθεσις [propositum] sumitur etiam
II Timoth. III, 10.

25. ἀναζητήσαι Σαῦλον. ut quæreret Saulum] Ami-

cum veterem & beneficio à se affectum. Suprà
IX, 27.

26. χρηματίσαι τε πρῶτον, ita ut cognominarentur
primum] Χρηματίζειν pro nominari est vox melioris
Græcitatæ, quam & Polybius non semel usurpat,
Scriptor Lucæ lectus, & Paulus Rom. VI, 3.

ἐν Ἀντιοχείᾳ, Antiochiæ] Vbi sedes fuerat regnī
ejus quod Magog Ezechieli, Septentrionale Danieli,
& eversum erat ante adventum Christi secundum
oracula.

Χριστιανὸς, Christiani] Græcorum more qui à Ma-
gistris discipulos nominabant, ut Pythagoreos, Pla-
tonicos, Aristotelicos, Epicureos.

28. Ἀγαθός, Agabus] ἀγαγ [adamavit] unde Græ-
cum ἀγάπη [amor].

ὅστις καὶ ἐγένετο ἐπὶ Κλαυδίου Καίσαρος. quæ facta est
sub Claudio Cæsare] Meminere Suetonius & Dion
Claudio, & Iosephus XX, 2.

29. Καθὼς ἦν πορεύτο τις, prout quis habebat] καὶ
20 ἵνα [prout invenerit manus ejus sufficientiam]. Le-
vit. XXV, 28.

εἰς διακονίαν, in ministerium] Ad levamentum pau-
perum. Id διακονία [ministerium] dicitur suprà VI,
1. Rom. XII, 7. II Cor. VIII, 4. IX, 1, 12, 13.
XI, 8.

τοῖς κατοικοῦσιν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ ἀδελφοῖς. habitantibus in
Iudæa Fratribus] Qui pauperes ferme erant. Quare
sæpe eos Paulus modò Achæis, modò Macedonibus
commendat.

30. πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους, ad Seniores] Hæc pri-
ma est Presbyterorum in Ecclesia mentio. Iudæis
ἱερεῖς [Seniores] dicti, non solum qui judiciis publi-
cis, sed & qui Synagogis singulis præerant. Presby-
teros vertit lex secunda Codice Theodosiano de Iu-
dæis: in alia lege dicuntur Patres Synagogarum. To-
tum autem regimen Ecclesiarum Christi conforma-
tum fuit ad Synagogarum exemplar. Sed & apud
Græcos πρεσβυτέρους καὶ τοὺς ἀγίους καὶ τοὺς γέροντας εἰώθα-
σιν οἱ παλαιοὶ λέγειν [Presbyteros antiqui & optimates
40 appellare soliti erant & Senes] ait Halicarnassensis Dio-
nysius libro II.

διὰ χειρὸς Βαρνάβου καὶ Παύλου. per manus Barnabæ
& Pauli] Per Paulum & Barnabam eò missos. Pro per
Hebræi dicunt בִּיך [per manum].

C A P V T XII.

Ἐπέβαλεν Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς τὰς χεῖρας, Misit Hero-
des Rex manus] Hebræum est יָדוֹ, quod sæ-
pe vertitur ἐπιβάλλειν χεῖρα, [inijcere manum], non-
nunquam ἐκτείνειν [extendere], & significat studium
alicui rei impendere, Gen. III, 22. Deut. XII, 7.
& alibi. Herodem hinc rectè Syrus explicat Agrippam,
filium nempe magni Herodis, ex qua familia quot-
quot erant, communi nomine Herodes vocabantur.
κακῶσά τινας, ut affligeret quosdam] Solet sic verti
יָדוֹ Hebræum.

2. Ἀνέειλε δὲ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν Ἰωάννη μαχαίρᾳ.
Occidit autem Iacobum fratrem Iohannis gladio] Filium
Zebedæi, υἱὸν θροντῆς [filium tonitru], id est, eximium
60 inter Apostolos, eoque Herodi suspectiorem. Ita conti-
git ei calix ille de quo Christus erat locutus Matth.
XX, 23. Gladio autem, quia antiquitus Reges hoc solo
H h h h sup.

supplicio in fontes utebantur. Hæc Hierosolymis acta sunt. Nam præter alias tetrarchias etiam Iudæam propriè dictam à Claudio Agrippa accepit, teste Iosepho xix, 4. Vide infra 19.

3. Καὶ ἰδὼν ὅτι ἀρεστὸν ἔστι τοῖς Ἰουδαίοις, *Videns autem quia placeret Iudæis*] Herodis posterì, Herodis magni exemplo, omnes actus suos in id dirigebant, partim ut Cæsaribus, partim ut populo Iudaico grati essent, rectumne esset quod agerent, an non, planè securi.

προσέθετο συλλαβεῖν καὶ Πέτρον *apposuit apprehendere & Petrum*] Locutio Hebræa, qualis Lucæ xx, 12. & alibi.

ἦσαν δὲ ἡμέραι τῶν Ἀζύμων. *erant autem dies Azymorum*] Initium ἑορτῆς [*festæ diei*] sive octo dierum. Azyma incipiunt ante Pascha, ut diximus ad Matth. xxvi, 18.

4. τέσσαρσι τετραδίοις, *quatuor quaternionibus*] In Glossis, τετράδιον, *quaternionio*. Quaterni per vices eum fervabant.

βεβλόμενος μετὰ τὸ Πάσχα ἀναγαγεῖν αὐτὸν, *volens post Pascha prducere eum*] Post diem eum, quo agnus edebatur, qui ob lætitiā exemptus suppliciis. Vide quæ ad Matth. xxvi, 5. Ἀναγαγεῖν hîc, & mox προάγειν, est *producere, publico ostendere*.

6. κοιμώμενος μετὰ δύο στρατιωτῶν, *dormiens inter duos milites*] Vides quàm anxie sit custoditus, ut cui ne cubare quidem soli licuerit, quique non unâ catenâ vinctus fuerit, sed duabus: & præter hæc ad fortes aliis appositis custodibus.

7. ἐπέστη, *adstitit*] Idem loquendi genus quod Luc. ii, 9. & xxiv, 4.

καὶ φῶς ἔλαμψεν ἐν τῷ οἴκῳ. *& lumen refulsit in habitaculo*] Vt supra ix, 3.

παλάσας ἧ τὴν πλευρὰν τῆ Πέτρῃ, *percussitque latere Petri*] Vt solent qui aliquem volunt excitare.

8. Περίζωσαι, *Præcingere*] *Adstringe tunicam*, ut erat moris, Ierem. xlii, 1. Cubaverat Petrus in tunica.

καὶ ὑπόδησαι τὰ σανδάλιά σου. *& calcea te caligas tuas*] Vide quæ diximus ad Marcum vi, 9.

Περιβαλὼ τὸ ἱμάτιόν σου, *circumda tibi vestimentum tuum*] Iam ἔσθ' pallium impone tunicæ: ut exituri solent.

9. οὐκ ᾔδει ὅτι ἀληθὲς ἔστι τὸ γινόμενον διὰ τῆς ἀγγελίας. *nesciebat quia verum est quod fiebat per Angelum; existimabat autem se visum videre*] Admetus apud Euripidem,

ὦ θεοί, τί λέξω; θαδμ' ἀνέλπιστον τόδε
γυναῖκα λεύσσω τὴν δ' ἐμὴν ἐτητύμως,
ἥ κέρτομός με θεῶ τις ἐμπλήσσει χαρὰ;
[Dî, quid profabor? hoc enim insperabile;
Verene thalami video consortem mei,
Aut fata fatuum gaudium objiciunt mihi?]

Deinde,

Ὅραγε μή τι φαῖσμα νεπτέρων τόδε.
Ne visa sint hæc sede ab æterna vide.

10. Διελθόντες δὲ πρῶτην φυλακὴν, *Transeuntes autem primam custodiam*] *Custodiam* Latinus, rectè: Suidas, Κεσωδία τὸ τῷ δεσμωτηρίῳ ἐπικείμενον στρατευμα [*custodia cohors est carceri servando præposita*]. Nec aliter Hesychius.

τὴν φέρεσαν εἰς τὴν πόλιν, *quæ ducit ad civitatem*] *E carcere in ipsam urbem Hierosolymorum.*

ἥ τις αὐτομάτῃ ἠνοίχθη αὐτοῖς. *quæ ultro aperta est eis*] *Αὐτομάτως* fieri dicitur quod fit *sine labore humano*. Vide Marci iv, 28. Levit. xxv, 5, 11. 11 Reg. xix, 29. Sic αὐτοδίδακλον vocat Homerus eum, *quem Deus docuit*. Sic αὐτομάτῃ πυρὰ [*ortus sine causâ apparente rogi*] Sap. xvi, 6.

11. γενόμενος ἐν ἑαυτῷ. *ad se reversus*] *Vbi ad se redierat*, stupore excusso.

10. Νῦν οἶδα ἀληθῶς, ὅτι ἐξαπέστειλεν ὁ Κύριος ἄγγελον αὐτῷ, καὶ ἐξείλετό με ἐκ χειρὸς Ἡρώδου, *Nunc scio verè, quia misit Dominus Angelum suum & eripuit me de manu Herodis,*] Sentiebat in se impletum, quod dixerat Esaias xxi, 14.

καὶ πάσης τῆς προσδοκίας τῆ λαοῦ τῶν Ἰουδαίων. *& de omni expectatone plebis Iudæorum*] Non eorum tantum qui Hierosolymis habitabant, sed & qui Paschatis causâ eò convenerant.

12. Συνιδάσκε, *Consideransque*] Considerato ubi locorum esset, quæsit proxiam domum fidorum sibi.

ἐπὶ τῇ οἰκίᾳ Μαρίας τῆς μητρὸς Ἰωάννου τῆς ἐπικαλε-
μένης Μάρκῃ, *ad domum Mariæ matris Iohannis qui cognominatus est Marcus*] Mater hîc à filio ut notiore appellatur. Sic Matth. xx, 20. xxvi, 56. Marci xv, 40. Iohannem autem hunc Marcum cur alium esse putem ab eo qui scripsit Euangelium, dixi ad initium illius Euangelii.

30. ἔῃσαν ἱκανοὶ συνηθροισμένοι καὶ προσευχόμενοι. *ubi erant multi congregati & orantes*] Multi enim cætus & multis in domibus habebantur.

13. τὴν θύραν τῆς πυλῶνος, *ostium januæ*] Ostium illud quo area domui præjacens claudebatur. Vide supra x, 17. Matth. xxvi, 71.

προσῆλθε παιδίσκη ὑπακῆσαι, *processit puella ad audiendum*] Venit ut ex voce cognosceret quis esset, ne quem temerè admitteret.

ὀνόματι Ῥόδῃ. *nomine Rhode*] Hebraicè רודת Cant. ii, 1. Multa mulierum nomina à floribus, herbis, arboribus, ut *Susanna*, à lilio, *Hadesa*, à myrto. Græcum nomen Ῥόδῃ [*Rhode*] est etiam in Menandri fragmentis.

15. Ὁ ἀγγέλῳ αὐτῷ ἔστιν. *Angelus ejus est*] Ex opinione Magistorum, de qua diximus ad Matth. xvi, 11, 10. Vide Gen. xlviii, 16.

17. Κατασέσας δὲ αὐτοῖς τῇ χειρὶ, *Annuens autem eis manu*] Vox est bene Græca, quam & alibi Lucas usurpat xlii, 16. xix, 33. xxi, 40. Ovidius autem ita circumscribit,

50. — qui postquam voce manuque
Murmura compressit.
Perfius, — Calidæ fecisse silentia turba
Majestate manûs.

Heliodorus, τὴν χεῖρα προτείνας πρὸς ἡσυχίαν τὸ κλυδώνιον τῆ δῆμῃ κατέσειλε [*imperato manu silentio turbam populi compescuit*].

σιγᾶν, *tacere*] Id est, εἰς τὸ σιγᾶν [*ut tacerent*]. Ἀπαγγείλατε Ἰακώβῳ, *Nuntiate Iacobo*] Fratri, id est, *consanguineo Domini*, cujus est quam habemus epistola. Iosephus hunc vocat, τὸν ἀδελφὸν τῆ Ἰησοῦ τῆ λεγομένης Χριστοῦ. Ἰακώβος ὄνομα αὐτῷ [*fratrem illius Iesu, qui Christus dicebatur, Iacobus nomen ei*], Antiquæ historiæ xx, 8.

17. καὶ τοῖς ἀδελφοῖς, *& fratribus*] *Iis qui in eo loco*

loco tunc non aderant. Multis enim in locis coetus habebant, ne nimia multitudo in unum conglobata suspectiores eos faceret.

καὶ ἐξελθὼν ἐπορεύθη εἰς ἕτερον τόπον. *Et egressus abiit in alium locum*] Ne fortè ibi, quò multi convenerant, quæreretur.

19. ἀνακρίνας τὰς φύλακας, *inquisitione facta de custodibus*] *Quæstione de eis habita.* Vide suprà iv, 9. & infrà xxviii, 18. & xxv, 26.

ἐκέλευσεν ἀπαχθῆναι. *jussit eos duci*] Romano more hoc dicit Lucas: *duci jussit*, nempe *ad supplicium*. Seneca de Ira, i, 16. *Confundit tribunal furens Piso, ne jubeat duci utrumque.*

καὶ κατελθὼν ἀπὸ τῆς Ἰδαίας εἰς τὴν Καισάρειαν, *descendensque à Iudæa in Cæsaream*] Hujus itineris meminit & Iosephus xix, 7.

20. θυμομαχῶν, *iratus*] Hanc quoque vocem de Polybio sumpsit Lucas. Vtitur & Diodorus Siculus, & alii, significatque *pugnaturire*.

Τυρίοις καὶ Σιδωνίοις. *Tyriis & Sidoniis*] Quæ civitates tunc sub Romanis erant, sed cum umbra aliqua libertatis.

ἑομοθυμαδὸν δὲ παρήσαν πρὸς αὐτὸν, *unanimis venerunt ad eum*] Legati ex communi utriusque civitatis decreto.

τὸν ἐπὶ τῇ κοιτῶνι τῆς βασιλέως, *qui erat super cubitulum Regis*] Hoc officio fungentes Suetonius & in Nerone & in Domitiano *Cubicularios* vocat, quo nomine etiam de privata domo agentes utuntur Cicero & Iurisconsultus Alfenus. Dicunt & Græci posteriores *κεκυκολάριον* [*Cubicularium*], ut Leontitis Scholasticus in Epigrammate, Cedrenus, Menander Protector, Etymologici Scriptor. Codinus dixit *κοιτωνάριον*.

διὰ τὸ τρέφεσθαι αὐτῶν τὴν χώραν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς. *eo quod alerentur regiones eorum ex Regis agro*] Territorium Sidonis & Tyri angustius erat, quàm ut illas civitates populosas alere frumento suo & vino posset. Itaque opus habebant ex Iudæa, Galilæa, & aliis regionibus quæ Herodis erant, talia coemere. Vide quæ diximus ad Esaiam xxiii, 18.

21. Τακτῇ τῇ ἡμέρᾳ, *Statuto autem die*] *Die ad hoc constituta*, secunda nempe ludorum, quos exhibebat in honorem Claudii Cæsaris. Ita Iosephus xix, 7.

ἐνδυσάμενός ἐδῆτα βασιλικήν, *vestitus veste regia*] Ex argento rara arte textam, quæ Solis radiis in eam incidentibus splendorem de se edebat admirabilem: idem Iosephus.

καὶ καθίσας ἐπὶ τῆς βήμας, *& sedens pro tribunali*] Βῆμα hic est *suggestum positum in theatro*, ut ex Iosepho discimus. *Omnis locus editior βῆμα* Græcis dicitur, ut & Syris כִּי, qua voce Syrus interpres hic utitur.

ἐδημηγόρει πρὸς αὐτούς. *concionabatur ad eos*] Singularem quadam facundiâ.

22. Ὁ δὲ δῆμος ἐπεφώνει. *Populus autem acclamabat*] Principium facientibus aulæ assentatoribus.

Θεὸς φωνή καὶ οὐκ ἀνθρώπου. *Dei vox & non hominis*] Hebræi eam revelationem quæ per vocem fiebat, vocabant בְּתוֹקֵי [filiam vocis], qua voce hic Syrus utitur: id his verbis Herodi tribuunt assentatores, Θεὸν προσαγορεύοντες [*Deum appellantes*], ait Iosephus. Non erat Hebræis mos Reges deos appellare ob periculum vocis, cunctis ferme circum populis Re-

ges, partim vivos partim mortuos, colentibus honore eo, qui diis erat proprius. In collegio toto Senatorum, non idem erat periculi. Itaque eos, non autem Reges, invenimus dictos *ἰηλᾶ* [*deos*].

23. Πάραχρημα τὸν ἐπάταξεν ὁ ἄγγελος Κυρίου, *Confestim autem percussit eum Angelus Domini*] Gravi dolore circa cor & per ventrem omnem: sic Iosephus. In morbis immittendis sæpe Angelorum ministerio Deus utitur, Exod. xi, 27. II Sam. xxiv, 16. ἀνθ' ὧν οὐκ ἔδωκε τὴν δόξαν τῷ Θεῷ. *eo quod non dedisset honorem Deo*] Non reliquit Deo illibatum suum honorem. Non fecit quod Petrus suprà x, 26: & Paulus & Barnabas infrà xiv, 14, 15.

καὶ γενόμενος σκωληκώδρωτος, *& consumptus à verminibus*] Ad exemplum Antiochi, II Macc. ix, 9. Ostendit sic Deus iis qui plus homine spirant, homines eos esse, id est, vermium escam.

ἐξέψυξεν, *exspiravit*] ἡγί, ut suprà v, 5.

24. Ὁ δὲ λόγος τοῦ Θεοῦ ἡύξανεν καὶ ἐπληθύνετο. *Verbum autem Domini crescebat & multiplicabatur*] Multa hominum fruge: verbum enim Evangelicum germi comparatur.

25. πληρώσαντες τὴν διακονίαν, *expleto ministerio*] Cum subvenissent pauperibus Iudææ ex pecunia Antiochiæ collecta. Suprà xi, 29, 30.

Ἰωάννην τὸν ἐπικληθέντα Μάρκον. *Iohanne qui cognominatus est Marcus*] De quo suprà 12.

CAPVT XIII.

Κατὰ τὴν ἔσσαν ἐκκλησίαν, *In Ecclesia quæ erat*] *In ea quæ ibi erat Ecclesia Christianorum.*

Προφῆται, *Prophetae*] *Instructi Prophetico dono*, quod à Malachiæ temporibus ad tempora Christi cessaverat. Tales, qualis Cæsareæ Agabus.

καὶ διδάσκαλοι, *& Doctores*] Sicut in Synagogis primus Senum is erat, qui docebat populum & רַבִּי [*Magister*] aut מַנְחֵם [*Præpositus*] vocabatur, ita in Ecclesia Christiana τὸν προεστώτα [*Præsidis*] idem erat munus: iidem sunt πρεσβύτεροι οἱ κοπιῶντες ἐν λόγῳ [*Presbyteri qui laborant in verbo*], I Tim. v, 17. In magnis urbibus, qualis Antiochia, sicut multæ erant Iudæorum Synagogæ, quia omnes in unum locum coire non poterant tantis spatiis divisi, ita plures Christianorum conventus: singulis suos Magister, qui & κατ' ἐξοχήν [*per excellentiam*] dictus ὁ ἐπίσκοπος [*Episcopus*], sicut Hebræis הַיָּרֵךְ הַגָּדוֹל [*Senior magnus*]. In rebus magnis Magistri ex omnibus urbis regionibus coibant: ut hic.

Συμεὼν ὁ καλούμενος Νίγερ; *Simeon qui vocabatur Niger*] Cognomen Latinum ei à Romanis datum. Habes nomen idem in Dioscoridis initio. Etiam imperii affectator quidam sic dictus.

Μαναν τὸν, *& Manahen*] מְנַחֵם [*Menachem*] in libro Iuchasim. Græca vox nulla in μ terminatur. Non observarunt id Lxx qui Iudæis scribebant. At Lucas qui etiam ortu Græcis scribebat, μ mutavit in ν vicini soni literam.

Ἡρώδης τὸν τετράρχην, *Herodis Tetrarchæ*] Agrippæ minoris, qui, filius illius Agrippæ, cujus mors jam narrata, non Iudææ, ut puto, sed Chalcidi primum, deinde & aliis quibusdam regionibus præfuit, Tetrarchæ nomine.

σύντροφος, *collactaneus*] Σύντροφος hic *collactaneus* vertitur à Latino interprete, ut & in Glossis. Exstat vox *collactanei* apud Vlpianum in L. LI. *Collactaneus* D. de Manumissis vindicta. De femina, *collacteam* dixere Iuvenalis & Capella. At vocabulum σύντροφος latius patet, significatque eum qui à prima ætate cum altero educatus est, ut 11 Macc. ix, 29. Atque ita utuntur Plato, Plutarchus, & alii. Nec aliter hic accepit Syrus.

2. Λειτουργούντων δὲ αὐτῶν, *Ministrantibus autem illis*] Verbum λειτουργεῖν [*ministrare*] satis latè patet, sed cum addatur *jejunium*, rectè puto Syrum & Arabem hoc loco hanc vocem sumpsisse in *precandi* sensu: conjungi enim solent *preces* & *jejunium*, Matth. xv 11, 21. Marci ix, 29. Luc. 11, 37. infra xiv, 23. 1 Cor. vii, 5. Ideoque מְשַׁבֵּחַ Hebræum modò vertitur λειτουργεῖν [*ministrare*], modò νηστεύειν [*jejunare*].

εἶπε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· *dixit Spiritus Sanctus*] Per Prophetas istos.

Αφορίσατε δὴ μοι, *Segregate mihi*] Tanquam primogenitos. Nam in Lege de primogenitis Exodi xiii, 12. est ἀφορίεις [*separabis*].

εἰς τὸ ἔργον ὃ προσκέκλημαι αὐτούς. *in opus ad quos assumpsi eos*] Id est, πρὸς ὃ κέκλημαι αὐτούς [*ad quod vocavi eos*]. Vocare hic est destinare.

3. ἐπιθέντες τὰς χεῖρας αὐτοῖς, *imponentes ei manus*] Invocantes Dei opem ad impositum ipsis ministerium. Vide suprà vi, 6.

ἀπέλυσαν. *dimiserunt*] Id est, *vale illis dixerunt*. Sic Matth. xiv, 15, 22, 23. xv, 23.

4. κατήλθον εἰς τὴν Σελεύκειαν, *abierunt Seleuciam*] Ibi quoque visuri extinctum regnum Magog. Vt suprà diximus xi, 25.

5. ἐν Σαλαμῖνι, *Salaminam*] In urbe quam Teucer ex patriæ suæ dixit nomine,

Ambiguam tellure nova Salamine futuram,
ut canit Horatius.

ἐν ταῖς συναγωγαῖς τῶν Ἰουδαίων. *in Synagogis Iudæorum*] Multi in Cypro Iudæi. Hieronymus in Chronico Eusebii ad tempora Trajani, *Salaminam* Cypri, *interfectis in ea gentibus, subvertère Iudæi*.

εἶχον δὲ καὶ Ἰωάννην, *habebant autem & Ioannem*] Marcum cognomine, de quo suprà xi, 25.

ὑπηρετήν. *in ministerio*] Obeuntem munera minora, ut in Ecclesia Diaconi. Vide quæ ad Lucam iv, 20.

6. Διελθόντες δὲ τὴν νῆσον, *Et quum perambulassent insulam*] In Manuscripto ὅλην τὴν νῆσον [*universam insulam*], quia ab Oriente ad Occidentem usque venerant.

ἄχρι Πάφου, *usque ad Paphum*] Destructuri Veneris cultum.

ὃ ὄνομα Βαρισηῶς, *cui nomen erat Bar-Iesu*] Filius Iesu sive Iosifæ alicujus. Talia nomina sunt *Barjonæ*, *Bartholomæi*, aliaque facta πατρωνυμικῶς [*per denominationem à Patre*].

7. τῷ ἀνθυπάτῳ, *Proconsule*] est καλᾶχρησις [*Abusio*]. Propriè enim qui Cypro præerat vocabatur ἀντιστρατηγός [*Proprætor*]. Sed non mirum est Græcos ista permiscuisse, aut potius, ut egregii erant adulatōres, nomen quàm honorificentissimum dedisse provinciarum Rectoribus. Generale nomen est *Præsidis*: quo & hic Latine uti licet.

8. Ελύμας, *Elymas*] Hoc alterum erat nomen illi, qui modò dictus *Bariesus*.

ὁ μάγος, (ὅτω γὰρ μετερμηνεύεται τὸ ὄνομα αὐτοῦ), *Magus* (sic enim interpretatur nomen ejus) Id est, Ελύμας [*Elymas*] significat μάγον [*magum*], nempe Arabum lingua: nam מַכְדִּיךְ, *magi*. Vnde Arabem hunc fuisse non malè conjeceris. Vide quæ diximus ad Matth. 11, 1.

ζητῶν διασρέψαι τὸ ἀνθύπατον ἀπὸ τῆ πίστεως. *quaerens avertere Proconsulem à fide*] Impedire ne crederet Euangelio.

9. Σαῦλ δὲ ὁ καὶ Παῦλος, *Saulus autem qui & Paulus*] Id est, qui, ex quo cum Romanis conversari cœpit, hoc nomine à suo non abludente, cœpit à Romanis appellari. Sic qui *Iesus* Iudæis, Græcis *Iason*: Hillel, *Pollio*: Onias, *Menelaus*: Iakim, *Alcimus*. Apud Romanos *Silas*, *Silvanus*, ut notavit Hieronymus; *Pasides*, *Pansa*, ut Suetonius in Crassitio: *Diocles*, *Diocletianus*: *Biglinitza*, soror Iustianiani, Romanè *Vigilantia*: Sic & nomina Persica à Græcis nonnihil immutari dixit Strabo libro xii. idemque nunc facere Turcas Leunclavius.

καὶ ἀτενίσας εἰς αὐτόν, *intuens in eum*] Vide suprà iii, 12. vi, 15.

10. καὶ πάσης ῥαδιουργίας, & *omni fallacia*] In Glossario, ῥαδιουργία, *falsum*. Infra xviii, 14. habemus ῥαδιουργημα [*facinus pessimum*], quo nomine Plutarchus vocat *falsi testamenti fabricationem*.

καὶ Διαβόλου, *fili Diaboli*] Diaboli ingenium refert. Vide Ioh. viii, 44.

8. πᾶν τὸ διασρέψων τὰς ὁδούς Κυρίου τὰς εὐθείας; *non desinis subvertere vias Domini rectas?*] Transvertere Tertullianus: id verò est ex transverso aliquid obijcere, quò minus iter peragi possit. Vide quæ diximus suprà 8.

11. ἡ χεὶρ τοῦ Κυρίου ἐπὶ σε· *manus Domini super te*] *Manus Domini* quamvis potentem actionem significat in bonum vel malum; sed hic in malum: & ἐπὶ valet idem quod particula ἐν, Ruth. i, 13.

ἐπέπεσεν ἐπ' αὐτὸν ἄχλὺς καὶ σκοτὶς· *cecidit in eum caligo & tenebræ*] Duabus vocibus expressit Hebræam סְחָרָה [*Sanverim*] Gen. xix, 11. 11 Sam. vi, 18.

ἐζητήσθη χειραγωγῆσαι· *quaerebat qui ei manum darent*] Vide suprà ix, 8.

ἐπίστευσε, *credidit*] *Credidit Euangelio*; neque tamen se abdicavit magistratu: quod si factum fuisset, non reticuisset id Lucas.

13. εἰς Πέργην τῆς Παμφυλίας. *Pergen Pamphyliae*] Celebrem Dianæ templo, ut Mela nos docet. Ita ubique manum cum idolis conferebant Apostoli.

ἀποχωρήσας ἀπ' αὐτῶν, *discedens ab eis*] Nempe laboris & periculorum fugiens, ut hic ajunt Græci scriptores. Vide infra xv, 38.

14. εἰς Ἀντιόχειαν τῆς Πισιδίας, *Antiochiam Pisidiae*] Non illam Syriæ de qua suprà. De hac vide Strabonem libro xii. Hic Apostolus intrare incipit eas partes in quibus Gog regnaverat & destructus fuerat.

15. Μετὰ δὲ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν, *Post lectionem autem Legis & Prophetarum*] More recepto ab Esdræ temporibus, ut præter particulas de Lege, quod vetus erat, etiam de Prophetis particula aliqua Sabbatis singulis legeretur.

οἱ ἀρχισυνάγωγοι, *Principes Synagogæ*] פּרנסים [*Pa-*
stores] sive סְנִיּוֹת [*Seniores*], quorum princeps καὶ
ἐξοχὴν [*per excellentiam*], ὁ ἀρχισυνάγωγος, שׂוֹמֵר
הַקֶּהָל [*Princeps Synagogæ*].

εἰ ἐστὶ λόγος ἐν ὑμῖν παρακλήσεως, *si quis est in vobis*
sermo exhortationis] Id est, *Prophetiæ*. Vide quæ di-
ximus supra IV, 36.

16. καὶ καλᾶσείας τῇ χειρὶ, *et manu silentium in-*
dicens] Repete quæ dicta supra XII, 17.

καὶ οἱ φοβούμενοι τὸ Θεόν, *et qui timetis Deum*] Id est, οἱ
σεβόμενοι τὸν Ἑλλήνων [*religiosi ex Græcis*], infra XVII, 4.

17. Ὁ Θεὸς τῆ λαοῦ τῆς, *Deus plebis huius*] Hoc
dicit Pisidis, Iudæos digito monstrans.

ἐξελέξατο τὰς πατέρας ἡμῶν, *elegit Patres nostros*] Non
vulgaribus beneficiis affecit.

καὶ τὸ λαὸν ὑψώσεν, *et plebem exaltavit*] Id est, in
gratia apud Regem eos constituit per Iosephum.

ἐν τῇ παροικίᾳ, ἐν γῇ Αἰγύπτῳ, *quum essent incolæ in*
terra Aegypti] Durante incolatu ipsorum in Aegy-
pto. παροικία Hebraicè מְגוּרָה [*peregrinatio*], ut Ge-
nes. XXVIII, 4.

καὶ μετὰ βραχίονος ὑψηλοῦ ἐξήγαγεν αὐτοὺς ἐξ αὐτῆς
et in brachio excelsō eduxit eos ex ea] Ex verbis Dei,
Exodi VI, 6.

18. τεσσαράκοντα εἰς χρόνον, *per quadraginta anno-*
rum tempus] Idem sensus Psalm. xcv, 10.

ἐτροποφόρησεν αὐτοὺς, *mores eorum sustinuit*] Ingra-
tos eorum mores pertulit. Vox hæc est ex Lxx. Deut.
I, 31. ubi Lucas rectè legit ἐτροποφόρησέ σε [*portavit*
te], & non τροποφορήσέ σε [*portabit te*]. In Hebræo
enim est נָשָׂא, id est, *portavit te*: in Chaldæo נָשָׂא
[*portavit te*]. Est vox τροποφορεῖν bene Græca: Ci-
cero ad Atticum XIII, 29. *In hoc tūφον μὲν πρὸς*
θεῶν τροποφόρησον [*Per Deos perfer fastum meum*].

19. ἑβὼν ἑπτὰ, *gentes septem*] Sex nominantur,
Exodi III, 8. Cananæi, Hitthæi, Amorrbæi, Perizæi,
Hevæi, Iebusæi. Sed addendi his Girgazenī, גִּרְגָּזִי
ex Nehem. IX, 8. quos in Africam ivisse ajunt He-
bræi. Et eos nominat in Africanis rebus Procopius
Vandalicorum II.

καὶ ἐκκληρονόμησεν αὐτοῖς τὴν γῆν αὐτῶν. *sorte distribuit*
eis terram eorum] Sic habent libri antiquiores, etiam
ille in Anglia. Alii καὶ ἐκκληροδότησεν [*sorte dedit*]. Nihil
refert. Nam נָתַן in Piel, aut נָתַח in Hiphil, modò
vertitur καὶ ἐκκληρονομήειν [*sorte distribuere*], ut Deuter.
I, 28. Iosuae XIV, 2. & alibi; modò καὶ ἐκκληρο-
δοτεῖν [*sorte dare*], ut Deut. I, 38. Ios. XIX, 51.

20. Καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἑτεσὶ τετρακοσίοις καὶ πενήκοντα,
et postea annis circiter quadringentis et quinquaginta] Rectius
codex ille in Anglia, & alii quibus usus est
interpres Latinus, illa ὡς ἑτεσὶ τετρακοσίοις καὶ πενήκοντα
[*quasi post quadringentos et quinquaginta annos*] conne-
ctunt cum præcedentibus: & deinde ponunt μετὰ
ταῦτα [*posthac*]. Anni autem illi ferme quadringenti
et quinquaginta incipiunt ab exitu ex Aegypto, desi-
nunt in illud tempus quo David ex Sione ejecit Ie-
busæos. Tantum temporis impensum fuit ad collo-
candam gentem Hebræam in illis sedibus. Solomon
anno ab exitu quadringentesimo octuagesimo Tem-
plum condidit, I Reg. VI, 1. Regnavit autem David
per annos ferme quadraginta, I Sam. V, 5.

ἔδωκε κριτὰς ἕως Σαμὴλ τῷ Προφῆτῃ, *dedit Iudices*
usque ad Samuel Prophetam] Quasi Dictatores cum

potestate, non & cum pompa regia. Vide quæ ad
librum Iudicum diximus.

21. Καὶ ἐξίνεν, *Et exinde*] Et inde, id est, *ab ipso*.
Sic Cicero, *fore unde discerem neminem*, pro à quo di-
scerem: & Virgilius: *genus unde Latinum*, id est, à
quo: apud Terentium, *unde petitur*, id est, reus
à quo petitur.

ἠτήσαντο βασιλέα, *postulaverunt Regem*] Hoc vo-
luerunt, idque cum adhuc Prophetam haberent, id
est, Deum ipsum, à quo regerentur.

ἄνδρα ἐκ φυλῆς Βενιαμὴν, *Virum de tribu Benjamin*] Ex
qua erat & hic, melior illo Saul, regnum sub
Christo adeptus maximum, destructor mysticus
Amalecitarum, mori paratus pro populo Dei, re-
jectus, non ut ille à Deo, sed à suis popularibus Dei
nomen obtendentibus.

ἔτη τεσσαράκοντα, *annis quadraginta*] Hoc referen-
dum est ad id quod præcessit ἕως Σαμὴλ τῷ Προφῆτῃ
[*usque ad Samuelem Prophetam*], cæteris velut per pa-
renthesin interjectis: ut intelligatur Samuel munere
suo Prophetico functus, partim ante Saulis regnum,
partim dum consiliis Saulem rexit, simul annis XL.
nam quatuor tantum ante mortem Saulis mensibus
creditur Hebræis mortuus Samuel. Ita Samuel
velut alter Moses curando populum Moysis æquavit
tempora.

22. Καὶ μετὰ σῆσας αὐτὸν, *Et amoto illo*] Id est, *amo-*
to è rebus humanis: non enim ante Davidi regnum pro-
missum tradere Deus voluit, quàm mortuus esset Saul.

Sic μετὰ σῆσας dicitur qui obiit, II Macc. XI, 23. & με-
τατίθεσθαι, *qui ex rebus humanis aufertur*, Hebr. XI, 5.

ἠγειρεν αὐτοῖς τὸν Δαβὶδ, *suscitavit illis David*] ἡקים
erexit, conspiciendum dedit.

Εὗρον Δαβὶδ, *Inveni David*] Psalm. LXXXIX, 21.

ἄνδρα κατὰ τὴν καρδίαν μου, *virum secundum cor*
meum] Id est, *mibi gratissimum*. Vide supra VI, 46.
Aliis verbis exprimit quod in Psalmo præcesserat,
electum de populo.

ὃς ποιήσῃ πάντα τὰ θελήματά μου, *qui faciet omnes*
voluntates meas] Nempe in regendo populo. Idem
est quod dicitur Psalm. LXXVII, 72.

23. Τέτρα ὁ Θεὸς ἀπὸ τῆ σπέρματός, *Huius Deus ex*
semine] Matth. I, 1. Lucæ I, 32.

κατὰ τὴν ἐπαγγελίαν, *secundum promissionem*] II Sa-
muel. VII, 12, 13, 14. Psalm. LXXXIX, 37. Ierem.
XXIII, 5. Mich. V, 2.

ἠγειρε, *suscitavit*] Hoc exscriptores posuere ex eo
quod antecessit de Davide: at Manuscriptus in An-
glia & alii libri perveteres habent ἠγάγε [*eduxit*],
quomodo Hebræum הִנֵּחַ est, *fecit venire*.

τῷ Ἰσραὴλ, *Israel*] Illis primo loco: quia inter
eos vixit.

σωτῆρα, *Salvatorem*] Sic vocatur Lucæ II, 11.
Iohan. IV, 42. supra V, 31. & apud Paulum sæpe. Est
autem explicatio ejus quod sequitur Ἰησοῦν [*Iesum*].
Vide Matth. I, 21.

24. Προκηρύξαντος Ἰωάννης, *Prædicante Iohanne*] Matth. III, 1.

πρὸ προσώπου τοῦ εἰσόδου αὐτοῦ, *ante faciem adventus*
eius] Id est, antequam Iesus munus suum auspica-
retur. Sic ingredi consulatum dicunt & Iurisperiti.

βάπτισμα μετάνοιās, *baptismum penitentiae*] Mar-
ci I, 4. Lucæ III, 3.

25. ὡς ὃ ἐπλήρης ὁ Ἰωάννης τὸ δρόμον, *Cum imple-
ret autem Iohannes cursum*] Id est, *cum in cursu suo per-
geret*. Sic implere post aliquem, in Hebraismo est, *ali-
quem sequi*.

Τίνα με ὑπονοεῖτε εἶναι; *Quem me arbitramini esse?*] *Quem me existimatis esse*. Subintelligitur, Messiam. Non verba ipsa, sed sensum retulit, qui est Ioh. 1, 20.

ἐκ εἰμι ἐγώ, *non sum ego*] *Is non sum*.

ἀλλ' ἰδὲ ἔρχεται μετ' ἐμὲ, *sed ecce venit post me*] *Post
me munus suum aspicabitur*.

ἐκ εἰμι ἀξιόχρεος ὑποδήματα ποδῶν λύσαι, *cujus
non sum dignus calceamenta pedum solvere*] Vide quæ
ad Matth. 111, 11. Ioh. 1, 27.

26. καὶ οἱ ἐν ὑμῖν φοβούμενοι τὸ Θεόν, *qui in vobis
timent Deum*] Vide supra 16.

ὑμῖν ὁ λόγος τῆ σωτηρίας ταύτης ἀπεστάλη. *vobis ver-
bum salutis huius missum est*] Non alienum hic nego-
tium agitur. Nuntius is quem adferimus tam ad ve-
stram, ὁ Ἰουδαί, quàm ad vestram, πῖ Πισιδᾶ, salu-
tem pertinet.

27. Οἱ γὰρ κατοικοῦντες ἐν Ἰερουσαλὴμ, *Qui enim ha-
bitabant Ierusalem*] Plebs.

καὶ οἱ ἄρχοντες, *Principes*] Senatores magni
Synedrii.

τῆτον ἀγνοήσαντες, *hunc ignorantes*] Nescientes il-
lum Iesum esse Messiam promissum. Vide supra
111, 17. 1 Cor. 11, 8.

καὶ τὰς φωνὰς τῶν Προφητῶν τὰς κατὰ πᾶν σάββατον
ἀναγινωσκομένας, *et voces Prophetarum quæ per omne
Sabbatum leguntur*] φωνὰς [voces] dixit פְּטוּר [di-
missiones], ita enim vocantur, partes Prophetarum in
sua Sabbata distributæ, sicut Legis פְּרָשִׁי [sectiones].
Vide infra xv, 21. Audiebant harum rerum vaticini-
a Sabbatis, inquit, & non intelligebant. Nam
ἀγνοήσαντες [ignorantes] & ad Iesum, & ad propheticas
voces sive lectiones refertur.

κρίναντες ἐπλήρωσαν· *judicantes impleverunt*] Hoc
ad Senatores refertur, qui præiudicio suo Iesum con-
foderunt, Matth. xxvi, 66. Lucæ xxiii, 2. Ioh.
xviii, 30. & sic impleverunt prædicta Esaïæ 111, 1,
& alibi. Est hic ἐκλείψις [defectus] duplex: κρίναντες
[judicantes] nempe αὐτόν [eum]· & ἐπλήρωσαν
[impleverunt] nempe τὰς φωνὰς [voces]· deinde κρι-
ναντες pro κατακρίναντες [condemnantes], ut Matth.
vii, 1. Ioh. xii, 47.

28. Καὶ μηδεμίαν αἰτίαν θανάτου εὗρόντες, ᾗτήσαντο
Πιλάτον ἀναγεῖν αὐτόν. *et nullam causam mortis in-
venientes in eo, petierunt à Pilato ut interficerent eum*] Hoc
jam ad plebem pertinet, Matth. xxvii, 22. Nullam
causam veram habebant: neque enim in
Legem, neque in ipsos peccaverat. Legem bene ex-
plicaverat, ipsos plurimis affecerat beneficiis.

29. Ὡς ὃ ἐτέλεσαν ἅπαντα τὰ περὶ αὐτοῦ γεγραμμένα,
Quumque consummassent omnia quæ de eo scripta erant] Pos-
sis exponere, postquam finem habuere omnia, ut
respiciatur id quod dixit ipse Christus Iohan. xix,
28, 30. Nam sæpe activa sensum habent passivum
vel absolutum. Vide quæ dicta ad præceptum quar-
tum Decalogi.

καθελόντες αὐτὸν τῷ ξύλῳ, *deponentes eum de ligno*] De-
est articulus ut sæpe. Vult enim dicere, Οἱ καθελόντες
αὐτὸν τῷ ξύλῳ, qui eum de cruce detulerunt, Iosephus Ari-
mathensis & comites ejus. Matth. xxvii, 58, 59.

ἔθηκαν εἰς μνημεῖον, *posuerunt in monumento*] Matth.
dicto loco xxvii, 60. Marci xv, 46. Lucæ xxi, 53.
Ioh. xix, 41.

31. τοῖς συναναβᾶσιν αὐτῷ ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας εἰς Ἰερου-
σαλὴμ, *qui simul adscenderant cum eo de Galilæa in Ie-
rusalem*] Non Apostolis tantum, sed & mulieribus
Galilæis, quæ cum ipso Hierosolyma venerant,
Matth. xxvii, 55.

οἱ τινὲς εἰσι μάρτυρες αὐτοῦ πρὸς τὸ λαόν. *qui usque nunc
sunt testes ejus ad plebem*] Supra x, 41. Adde supra
1, 22, 32. 111, 15. v, 32. x, 39.

32. ὑμᾶς εὐαγγελίζομεθα τὴν πρὸς τὰς πατέρας
ἐπαγγελίαν γενομένην, ὅτι ταύτην ὁ Θεὸς ἐκπεπλήρωκε
τοῖς τέκνοις, *vobis annuntiamus eam quæ ad Patres no-
stros repromissio facta est; quoniam hanc Deus adimplevit
filiis*] Εὐαγγελίζεσθαι [annuntiare] hic rursus habe-
mus cum accusativo personæ, ut supra viii, 25, 40.
In sequentibus est Hebraica circumductio, pro qua
liceat dicere, Ὅτι τὴν ἐπαγγελίαν πρὸς τὰς πατέρας γε-
νομένην ἐκπεπλήρωκεν ὁ Θεός [Quoniam repromissionem
ad Patres factam implevit Deus]. Hic est nuntius quem
adferimus vobis, impleta illa promissa.

ἀναστήσας Ἰησοῦν· *resuscitans Iesum*] Id est, exhibens,
ut supra 11, 30. 111, 26. nam infra distinctè sequi-
tur ἀναστήσας ἐκ νεκρῶν [suscitans à mortuis].

33. Ὡς καὶ ἐν τῷ ψαλμῷ τῷ δευτέρῳ γεγραπται. *Sic-
ut et in Psalmo secundo scriptum est*] Vetus scriptum
fuit τῷ πρώτῳ [primo], ut plures ex Hieronymo mo-
nuere, additâ causâ, quia olim in Hebræis codicibus
30 Psalms, qui nunc primus & secundus dicuntur, co-
hærebant. Idem in aliis etiam Psalmis evenit.

Ἦός με εἶ σύ· ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε. *Filius meus
es tu; ego hodie genui te*] O Fili mi, hodie te genui, id
est, Regem te feci, ut diximus ad Psalmum. Hoc in
Christo impletum, cum ei data omnis potestas et in
cælo et in terra, Matth. xxviii, 18. Iustinus collo-
quio cum Tryphone, τότε γένεσιν αὐτῷ λέγων γενέσθαι,
ἐξ ὅτου ἡ γνώσις αὐτοῦ ἐμελλε γενέσθαι [Natum eum exinde
dicens, ex quo futurum erat ut nosceretur]. Rectè: nam
40 sicut qui nascuntur nosci incipiunt, ita & qui in ma-
gnum honorem evehuntur. Similia similium occu-
pant nomina. Iudæos antiquitus hunc locum ad
Messiam retulisse, apparet & ex eo ipso Iustini loco,
& ex Davide Kimchi.

34. Ὅτι ἠνέστησεν αὐτόν ἐκ νεκρῶν, *Quod autem
suscitavit eum à mortuis*] Retro redit ad id quod de
resurrectione dixerat, ostendens & hoc vaticiniis
congruere.

μηκέτι μέλλοντα ὑποσφραῖν εἰς διαφθοράν, *amplius
non reversurum in corruptionem*] Non iterum mori-
turum, ut illi quos Elias & Elisæus suscitavere. Vide
supra i, 27.

Ὅτι δώσω ὑμῖν τὰ ὅσια Δαβὶδ τὰ πιστά. *Quia dabo
vobis sancta David fidelia*] Lxx in Esaïæ lv, 3, Διαθή-
σομαι ὑμῖν διαθήκην αἰώνιον, τὰ ὅσια Δαβὶδ τὰ πιστά
[feriam vobis pactum sempiternum, misericordias David
fideles]. Sensus est, Misericordiam meam vobis tam
constantem exhibebo, quàm exhibui Davidi. Ge-
nitivus hic est Δαβὶδ [David] significatque obje-
ctum, & subintelligitur ὡς [tanquam].

35. Διὸ καὶ ἐν ἑτέρῳ λέγει. *Ideoque et aliàs dicit*] *Alibi dicit, David scilicet, quod ex remotiore loco
repetitur, ut sæpe.*

Οὐ δώσεις τὸν ὄσιν σὺ ἰδεῖν διαφθοράν. *Non dabis sanctum tuum videre corruptionem*] Est idem locus qui supra 11, 27.

36. Δαδιδ μὲν γὰρ τῇ ἰδίᾳ γενεᾷ ὑπερηγήσας τῇ τῷ Θεῷ βαλῇ, *David enim in sua generatione cum administrasset voluntati Dei*] Cum per suam aetatem inservisset Dei consiliis, nempe in populo regendo. Vide supra 22.

ἐκοιμήθη, καὶ προσετέθη πρὸς τὰς πατέρας αὐτοῦ, *dormivit & appositus est ad Patres suos*] Sepultus est. Vide supra 11, 29.

καὶ εἶδε διαφθοράν. *& vidit corruptionem*] Aliquo tempore servatus fuit à morte, quæ via est ad dissolutionem corporis, non in perpetuum. Est ἐξηγήσις [explicatio] præcedentium, eò tendens, ut pateat locum modò productum excellentius in Christum quàm in Davidem convenire.

37. Ὁν ὃ ὁ Θεὸς ἤγειρεν, *Quem verò Deus suscitavit*] Tertio scilicet die.

καὶ εἶδε διαφθοράν. *non vidit corruptionem*] Mors eum effectum in eo non habuit, ut corpus dissolveret. Est duplex κατάχρησις [Abusio] nam & videre ponitur pro experiri, & experiri de mortuo non nisi improprie dicitur.

38. διὰ τὴν ὑμῶν ἀφεσιν ἁμαρτιῶν καταγγέλλεται. *per hunc vobis remissio peccatorum annuntiatur*] Vide supra x, 43.

39. Καὶ ἀπὸ πάντων ὧν ἔκ ἠδυνήθητε ἐν τῷ νόμῳ Μωσέως δικαιωθῆναι, ἐν τῷ τῷ πᾶσι ὁ πιστεύων δικαιῆται. *Et ab omnibus, quibus non potuistis in Lege Moysis justificari, in hoc omnis qui credit, justificatur*] Non est idem quod præcessit, sed aliud beneficium. Nam *δικαιοῦν*, quod plerumque Græcè est *δικαιῶν* [justificare] significat & purgare: vertiturque *δικαιοῦν* καθαρός ἔσται [purus erit], Iob. 1v, 17. καθαρισθήσεται [purificabitur], Dan, viii, 14. Purgatur à criminibus qui à peccandi consuetudine liberatur. Id ἐπὶ τὸ πολὺ [ut plurimum] per Legem non fiebat, Hebr. x, 1, 2. Causa est quia lex promissa non habebat cœlestia. Hæc autem attulit Christus, ideoque corda purificavit.

40. τὸ εἰρημένον ἐν τοῖς προφήταις. *quod dictum est in Prophetis*] In eo volumine quod ab Hebræis dicitur *נביאים* [Prophetæ]. Videte ne idem vobis eveniat, quod olim parentibus vestris Vrbe & Templo exciso, ipsis deportatis ob contemptum beneficiorum Dei. Vide Abacucum & ibi dicta.

41. Ἰδεῖτε οἱ καταφρονεῖτε, *Videte contemptores*] Abacuc. i, 5. Videbitis vos qui tot monita contemnitis, quid sim facturus. Verum est quod conjecit Beza Lxx Senes pro *בגוים* [in gentibus] legis *בגוים* [contemptores]: nam & in eodem Abacuco 11, 5. *בגוים* vertitur καταφρονεῖς [contemptor].

καὶ θαυμάσατε, *& admiramini*] Contraxit Lucas salvo sensu Græca quæ sic habent, Καὶ ἐπιβλέψατε καὶ θαυμάσατε θαυμάσια [εἰς inspectionem & admiramini mirabilia].

καὶ ἀφανίσθητε. *& deformat*] Nempe τὰ πρόσωπα [facies], ut Matth. vi, 16. expallescite. Quomodo Lxx Senes hic in Hebræo legisse videantur, diximus ad Prophetam ipsum.

ὅτι ἔργον ἐγὼ ἐργάζομαι, *quia opus operor ego*] In Lxx pro ὅτι [quia] est διότι [quoniam]. Apparet à Lu-

ca hæc non ex codice scripta, sed quantum memoria suppeditabat.

ἔργον, opus] Hæc repetitio vocis in Græco non est, sed rem efficaciter exponit.

ὧς ὁ μὴ πιστεύσητε, *cui non credetis*] Alii codices habent ὅ [quod], quomodo & codex Lxx Interpretum.

42. παρεκάλεον τὰ ἔθνη, *rogabant Gentes*] Pisidæ isti. εἰς τὸ μεταξὺ σαββάτων, *ut sequenti sabbato*] Omni no legendum εἰς τὸ μεταξὺ σαββάτων, *medio tempore inter duo sabbata*. Id ideo dicunt, quia videbant Apostolos per sabbata Iudæis instituendis vacare, ut patet supra xi, 11, 14. infra 44. xvi, 13. Olim o longum & o breve ad eandem aut supparem formam scribebatur.

43. τῶν σεβομένων προσηλύτων, *colentium advenarum*] Non τῶν ἐκ ἡνίων [Græcorum], sed eorum qui Legi Moysi se subdiderant, *ἡ ἰσραήλ* [advenæ iustitiæ]. οἵτινες, *qui*] Paulus & Barnabas.

προσλαλῶντες αὐτοῖς, *loquentes eis*] Illis Iudæis & Profelytis.

ἐπιμένειν τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ. *ut permanerent in gratia Dei*] Ita per μετωνομίαν [Transnominatorem] vocatur doctrina Evangelica, quæ summo Dei beneficio nobis contigit. Sic Heb. xii, 15. 1 Petr. v, 12.

44. τῷ ἑρχομένῳ σαββάτῳ, *sequenti verò sabbato*] Melius Manuscriptus, τῷ ἑρχομένῳ σαββάτῳ, id est, *sabbato proximo*. Sic τῇ ἑρχομένῃ [sequenti] infra xx, 15.

45. Ἰδόντες ὅ οἱ Ἰσραῆλ τοὺς ὄχλους, *Videntes autem turbas Iudæi*] Illos ex Gentibus, quibus ferre non poterant se æquari. Hoc est quod ζῆλον [zeelum] vocat.

ἀντέλεγον τοῖς ὑπὸ τοῦ Παύλου λεγομένοις ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημῶντες. *contradicebant iis quæ à Paulo dicebantur contradicentes & blasphemantes*] Illa ἀντιλέγοντες καὶ [contradicentes &] sicut in multis aliis libris desunt, ita & in illo optimo Manuscripto. Pariter habentibus codicibus usi sunt Syrus, Latinus, Arabs.

46. Παρήσιασάμενοι, *conflanter*] Nihil territi ipsorum contumeliis.

Ἦμῖν ἦν ἀναγκαῖον πρῶτον λαλήσθαι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. *Vobis oportebat primum loqui verbum Dei*] Ἀναγκαῖον ἦν, id est, *oportebat*, ex Christi præcepto & exemplo, Matth. x, 6. xv, 24. Luc. xxiv, 47. supra 1, 8.

ἐπειδὴ ὁ ἀπωθῆσθε αὐτὸν, *sed quoniam repellitis illud*] *οὐλοῦσθε fastiditis*. *οὐλοῦσθε* plurimis in locis Veteris Testamenti vertitur ἀπωθῆναι [repellere], interdum ἐξῆσθαι [contemnere], φαυλίξαι [flocci facere], aliisque verbis. Vide supra vii, 39. 1 Tim. i, 19.

καὶ ἄξιους κρίνετε ἑαυτοὺς τῆς αἰωνίας ζωῆς, *& indignos vos iudicatis æternæ vitæ*] Est idem loquendi genus, L. Iudices Cod. de dignitatibus libro xi, 1, *Nec sibi posthac de eo honore blandiantur, quo se ipsos indignos iudicaverunt*. id est, ostenderunt non minus clarè, quàm Iudex qui sententiam pronuntiat. Solent actionibus nomina tribui aliarum actionum, quarum pares sunt effectus. Vide quæ dicta libro 11 de Iure Belli ac Pacis xx, 2. Matth. xxv, 12. Vide & Psalm. cvi, 24. Prov. viii, 36. xvii, 19.

47. Οὕτω γὰρ ἐντέταλται ἡμῖν ὁ Κύριος. *Sic enim præcepit nobis Dominus*] Christus dicto loco supra 1, 8. Matth.

Matth. xxviii, 19. Marc. xvi, 15. Luc. xxiv, 47.

Τέθεικά σε εἰς φῶς ἐθνῶν τῷ εἶναί σε εἰς σωτηρίαν ἕως ἑσχάτης γῆς. *Posui te in lucem Gentium, ut sis in salutem usque ad extremum terræ*]. In versione Lxx Esa. xlix, 6. Δέδωκά σε εἰς διαθήκην γένους εἰς φῶς ἐθνῶν τῷ εἶναί σε, εἰς σωτηρίαν ἕως ἑσχάτης γῆς [*Dedi te in testamentum generis, in lucem Gentium, ut sis in salutem usque ad extremum terræ*]. Hoc de Esaia dictum, multo magis Christo convenit, qui fecisse dicitur quod fecit per Apostolos. Est autem allegatio hæc absolutè posita, ita ut ante eam subaudiatur, *sicut scriptum est*, quod rectè suppleant Syrus & Arabs.

48. Ἀκούοντα ἧ τὰ ἔθνη, *Audientes autem Gentes*] Pisidæ, parem sibi à Deo honorem haberi cum Iudæis, qui se solos populum Dei vocabant.

καὶ ἐδόξαζον τὸ λόγον τῷ Κυρίῳ. ἔ' glorificabant *verbum Domini*] Laudarunt Dei bonitatem in Evangelio apparentem.

καὶ ἐπίστευσαν ὅσοι ἦσαν τεταγμένοι εἰς ζωὴν αἰώνιον. ἔ' *crediderunt quotquot erant ordinati ad vitam æternam*] Non est hic προωρισμένοι, quod esset prædestinati, sed nec προτεταγμένοι [*præordinati*]: verum τεταγμένοι [*ordinati*]. Et manifestè hi τεταγμένοι [*ordinati*] ad vitam æternam, opponuntur eis, qui se eam vitâ indignos iudicaverant, id est, ostenderant. Τάτλην valet *ponere*, quod & per τίθεναι [*ponere*] sæpe vertitur, & inter alia significat *parare*. Tum verò frequens est Hebræis ut forma passiva ponatur pro reciproca, Niphal pro Hithpael: notant id Hebræorum Grammatici, Levit. xxv, 29. 11 Sam. xx, 10. & sequuntur Hellenistæ. Sic 11 Macc. xiv, 3. μεμολυμένος est *qui se polluerat*. Sic Rom. x, 3. ἐκ ὑποτάγησαν, *se non subjecerunt*, & Hebr. xii, 9. ὑποταγησόμεθα, *subjiciemus nosmet*, Iacobi iv, 7. & 1 Petr. v, 5. ὑποτάγητε, *subjicite vosmet*, & 10. ταπεινώθητε, *humiliate vosmet*, quod verbum pari sensu habes, 1 Petr. v, 6. *Parant se vitæ æternæ*, qui, si ejus spes detur, gravissima ob id velint facere ac pati. Tales sunt εὐθετοὶ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, [*apti regno Dei*], ut Lucas loquitur ix, 62. & facillè credunt Evangelio, Ioh. vii, 17. Cùm hæc dicimus, non excludimus prævenientem gratiam: facere enim homines dicuntur id quod faciunt per Dei gratiam excitati, sicut se dicuntur *convertere*. Est enim quædam gratia etiam ante fidem, quæ *Patris tractio* vocatur. Nihil vident qui ad *prædestinationem*, & quidem *absolutam*, ut loquuntur, hæc verba referunt. Nam neque *prædestinati* omnes unius loci credunt eodem tempore, neque omnes qui credunt, sunt eo sensu *prædestinati*. Neque id arcanum de singulis, qui ad salutem perventuri essent, qui non, Lucæ erat revelatum.

49. Διεφέρετο ἧ ὁ λόγος τῷ Κυρίῳ, *Disseminabatur autem verbum Domini*] Ille sermo de quo locutus erat Lucas supra 48.

50. τὰς σεβασμένας γυναῖκας, *mulieres religiosas*] Profelytas. Nam erant & profelyti in ea urbe, ut audivimus supra 43.

καὶ τὰς εὐχήμενας, ἔ' *honestas*] Illæ profelytæ alias fœminas honoratas, notas sibi, concitabant. Nomen εὐχήμενος [*honesti*] hoc sensu habuimus & Matth. xv, 43. & habebimus rursus de fœminis, infra xvii, 12. Græci hoc loco εὐχήμενας γυναῖκας [*mulieres honestas*] Romano vocabulo *matronas* in-

terpretantur: non malè. Clemens de rebus Petri, τῶν εὐγενῶν τὰς ἐπιφανεσάτας καὶ αἱ δὲ λόγος ματρῶνας οἶδε καλεῖν [*Quæ erant inter ingenuas illustriores & quas matronas vulgò appellant*] Cedrenus, τὰς σώφρονας γυναῖκας ματρῶνας ἐκάλεν [*honestas mulieres matronas appellabant*].

καὶ τὰς πρώτας τῆ πόλεως, ἔ' *primos civitatis*] Illæ matronæ maritos suos incitabant. Τὰς πρώτας τῆ πόλεως [*Primos civitatis*] habes & in Novella Iustiniani cxxiii. Ita vocantur Decurionum primi, Latine *Principales*, ut apud Tertullianum & Cod. Theodosiano. Hi erant alibi quinque, alibi decem, alibi viginti.

καὶ ἐπήγειραν διωγμὸν, ἔ' *excitaverunt persecutionem*] Vide Matth. v, 10, 11, 12. xiii, 21. supra viii, 1.

καὶ ἐξέβαλον αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ὁρίων αὐτῶν. ἔ' *ejecerunt eos de finibus suis*] Exire jusserunt pro imperio. Sic verbum id sumitur Matth. ix, 25.

51. Οἱ ἧ ἐκτιναξάμενοι τὸν κονιορτὸν τῶν ποδῶν αὐτῶν, *At illi excusso pulvere pedum suorum*] Non rem tantum, sed & rei symbolum observarunt, juxta Domini verba, Matth. x, 14. ubi dicta vide.

ἐπ' αὐτούς, *in eos*] *Adversus ipsos: in testimonium contra ipsos*, ut est Luc. ix, 5.

εἰς Ἰκόνιον. *Iconium*] Urbem Lycaoniæ. Strabo xii.

52. Οἱ ἧ μαθηταί, *Discipuli quoque*] Qui Pergis Evangelio crediderant.

ἐπληρῆντο χαρῆς, *replebantur gaudio*] Ob acceptam peccatorum remissionem & promissa cœlestia.

καὶ πνεύματος ἁγίου. ἔ' *Spiritu Sancto*] Donis ad obsignandam fidem.

C A P V T XIV.

ΕΓΕΝΕΤΟ ἧ ἐν τῷ Ἰκονίῳ, *Factum est autem in Iconio*] Hic Paulo adfuit Timotheus 11 Timoth. i, 1, 10, etiam antè Paulo notus & sæpe itinerum ejus comes, adhuc puer aut adolescens cùm esset. Latinus interpres *In Iconio* hic dixit, Græcum secutus. Sic *in Berenice, in Hispali*, apud Plinium, sed ubi vox *urbis* aut *oppidi* sequitur.

κατὰ τὸ αὐτὸ, *simul*] Vt supra ii, 1. nempe Paulus & Barnabas & eorum comites, in quibus Timotheus, pariter ingressi sunt Synagoga.

2. ἐκέκωσαν τὰς ψυχὰς τῶν ἐθνῶν, *ad iracundiam concitaverunt animas Gentium*] Κακῶς [*ad iracundiam concitare*] dixit quod alii κακύνειν. Loquitur sic & Dioscorides aliquoties.

3. τῷ μαρτυρῶντι τῷ λόγῳ, *testimonium perhibente verbo*] *Auctoritatem Deo dante sermoni*. Sic & infra xv, 8. Ioh. v, 37.

τῆς χάριτος, *gratiæ*] Sic & infra xx, 24, 32. εὐαγγέλιον χάριτος [*Evangelium gratiæ*]. Et brevius διὰ τῆς χάριτος [*per gratiam*], id est, *per Evangelium*, infra xvi, 27. quod ex summa Dei bonitate is nuntius processit.

4. Ἐξέλεθ' ἧ τὸ πλῆθος τῆ πόλεως. *Divisa est autem multitudo civitatis*] Simile Ioh. vii, 43.

5. ὁρμή, *impetus*] Respondet Hebræο *תנופה* quod *tumultum* significat.

σὺν τοῖς ἀρχαῖς αὐτῶν, *cum Principibus suis*] Supra xiii, 50.

ὕβρις αὐτῶν καὶ λιθοβολῆσαι αὐτοὺς, *ut contumeliis afficerent & lapidarent eos*] Simile illud Matth. xxi 1, 6. ὕβρισαν καὶ ἀπέκλεισαν] *contumeliis affectos occiderunt*. Vide & 1 Theff. i 1, 2.

6. κατέφυγον εἰς τὰς πόλεις, *confugerunt ad civitates*] Non tam suæ vitæ causâ, quàm ne tempus inutiliter periret, quod alibi fructuosius impendi poterat. Vide Matth. x, 23.

Λύστραν καὶ Δέρβην, *Lystram & Derben*] Derbes meminit Ptolemæus. Λύστρια *[Lystria]* habet Stephanus in urbibus. Hic modò Λύστρα Λύστρας *[Lystra Lystræ]*, modò Λύστρα Λύστρων *[Lystra Lystrorum]* declinat.

8. ἀδύναμις τοῖς ποσίν, *infirmus pedibus*] Nihil peccavit qui vertit *debilis*. Mæcenas,

Debilem facito manu,

Debilem pede, coxâ.

Vide controversiam Senecæ, quæ inscribitur *Debilitans expositos*.

Χωλὸς ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ, *claudus ex utero matris suæ*] Simile loquendi genus Matth. xix, 12, & suprâ i 11, 2. Incurabilia sunt humanâ ope vitia quæ cum aliquo nata cum eo adoleverunt.

ὃς ὠδέποτε περιεπεπατήκει. *qui nunquam ambulaverat*] Manuscriptus περιεπατήσε *[ambulavit]*.

9. ὅτι πίσιν ἔχθ τὸ σωθῆναι, *quia fidem haberet ut salvus fieret*] Nempe à malo suo. Vide Matth. ix, 28. & ibi dicta.

10. Ἀνάστηθι ἐπὶ τὰς πόδας σου ὀρθός. *Surge super pedes tuos rectus*] Similis locutio suprâ i 11, 6.

καὶ ἤλκετο, *& exsiliivit*] Vide suprâ i 11, 8.

Λυκαονιστὴν, *Lycaonicè*] Linguâ Cappadocum.

λέγοντες, οἱ θεοὶ ὁμοιωθέντες ἀνθρώποις κατέβησαν πρὸς ἡμᾶς. *dicentes, Dii similes facti hominibus descenderunt ad nos*] Id interdum factum credebant Gentēs. Homerus,

Καίτε θεοὶ ξένοισιν ἰοικότες αἰθοδαποῖσι

Παντοῖοι τελέθοντες ἐπισρωφῶσι πέληας.

[*Sæpe etiam similes errantibus hospitibus di*

Sub variis formis hæc atque illa oppida visunt].

Catullus,

Præsentes namque antè domos invisere castas

Sæpius, & sese mortali ostendere cœtu

Cælicolæ nondum spretâ pietate solebant.

Iupiter apud Ovidium primo Metamorphoseon,

Et deus humana lustris sub imagine terras.

12. τὸν ἢ Παῦλον Ἑρμῆν. *Paulum verò Mercurium*] Solebat enim Iupiter Mercurium secum ducere, ut vides in Amphitruone Plauti. Aristides de Demosthene, Ὅν ἐγὼ φαίην ἂν Ἑρμῆ τινος λογιστύπον εἰς ἀνθρώπους κατελθεῖν [*Quem ego dicere ausim facundi cuiusdam Mercurii expressam imaginem ad homines descendisse*]. Themistius oratione 1, Ὡς ἄρα ὁ Ἑρμῆς καὶ ἀλλήλων τὸν Δία τε καὶ τὸν ἑρᾶν σαρκία μικρὰ περιβέμεν ἐν τῇ πόλει ἡμῶν περινοσεῖ [*Non aliter ergo ac si Mercurius cælo & Iove relicto exigua quadam carnalitate circumdatus in urbe nostra perambulat*].

ἐπεὶ δὲ αὐτὸς ἦν ὁ ἡγούμενος τῆς λόγῃ. *quoniam ipse erat Dux verbi*] Id est, plurimum loquebatur. Allusum videri potest ad cognomen Mercurii, ἡγεμῶν [*Dux*]. Philo de Mercurio, τὸν ἑρμηνέα καὶ προφήτην τῶν θεῶν, ἀφ' οὗ καὶ Ἑρμῆς ὠνόμασαι [*Deorum internuncium atque interpretem, unde illi Hermetis*

nomen est]. Iustinus Apologetico secundo, Ἑρμῆν μὲν λόγον καὶ ἑρμηνευτικὸν καὶ πάντων διδάσκαλον [*Mercurium quidem sermonem interpretem ac doctorem omnium*].

13. τῷ Διὶ τῷ ὄντος πρὸ τῆς πόλεως αὐτῶν, *Iovis, qui erat ante civitatem eorum*] More Gentium Iovis simulacro Iovis nomen dedit. πρὸ τῆς πόλεως [*ante civitatem*], id est, *ad portam*. παρὰ τὴν θύραν τῆς πόλεως [*ad portam civitatis*], 11 Reg. vii, 3, 10. Sic Venus extra urbem, in Rudente Plautina.

ταύρος, *tauros*] —

Et maxima taurus

Victima. —

Virgilius.

καὶ στέμματα, *& coronas*] Coronas, quas ipsis diis imponerent. Epistola Ieremiæ 9, Καὶ ἀσκευάζουσιν στέφανους ἐπὶ ταῖς κεφαλαῖς τῶν θεῶν αὐτῶν [*Fabricant coronas super capita deorum suorum*]. ad quem locum allata à nobis vide. Etiam Dianam Ephesiam fuisse coronatam testes sunt Pausanias & Dionysius Halicarnassensis.

ἐπὶ τὰς θυλάνας, *ante januas*] Ante fores ædium, in quibus Paulus & Barnabas diversabantur.

ἠθέλε θύειν. *volebat sacrificare*] Immolare, mactare, porricere, quomodo diis fieri solebat.

14. διαρρήξαντες τὰ ἱμάτια αὐτῶν, *conscissis tunicis suis*] Vt in summo dolore. Vide dicta ad Matth. xxvi, 65.

εἰσεπήδησαν εἰς τὸ ἔχλον, *exsilierunt in turbam*] Intrare cum illa pompa volentibus ivere obviam.

15. Ἄνδρες τί ταῦτα ποιεῖτε; *Viri quid hæc facitis?*] Non hoc fecisset Empedocles qui studuit, ut ait Horatius, *Deus immortalis haberi*, & de se scripsit,

— Ἐγὼ δ' ὑμῖν θεὸς ἀμβροτός, ἐκέτι θνητός.

[— *Sum immortalis Deus, & non morte peribo*].

καὶ ἡμεῖς ὁμοιοπαθεῖς ἐσμὲν ὑμῖν ἄνθρωποι, *& nos mortales sumus similes vobis homines*] Sic Iacob. v, 17. Ἡλίας ἄνθρωπος ἦν ὁμοιοπαθὴς ἡμῖν [*Elias erat homo similis nobis passibilis*]. id est, *cibi & potus indigi, morbis mortique obnoxii*. Sic ὁμοιοπαθὴ γῆν [*terram similiter factam*] dixit Sapiens Hebræus vii, 3. Vtunturque eadem voce, Plato, Aristoteles, Theophrastus.

ἀπὸ τῶν τῶν ματαίων, *ab his vanis*] Ματαία *אילילים* [*res nihili*] Zachar. xi, 17. הַנְּלִים [*vanitates*] 1 Reg. xvi, 13. & alibi sæpe: כֹּזְבִים [*mendacia*] Amos ii, 4. Quibus nominibus Hebræi deos Gentium vocant, quippe inania hominum commenta, deos sine re.

ἐπὶ τῷ Θεῷ καὶ ζῶντι, *ad Deum vivum*] Qui non moritur, ut Reges illi in deos consecrati, sed semper vivit agitque.

ὃς ἐποίησε τὸν ἑρᾶν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς. *qui fecit cælum & terram & mare & omnia quæ in eis sunt*] Vt suprâ iv, 24. Hæc notâ Deus optimè distinguitur à diis falsis, Ieremiæ x, 11. Egregiam hic habemus formam orationis, quam imitari debeant qui apud populos in idololatria educatos Euangelium prædicant.

16. Ὅς ἐν ταῖς παρωχημέναις γενεαῖς, *Qui in præteritis generationibus*] Longo jam tempore, ex quo vixit Iosephus Iacobi filius.

εἰσαγεῖν πάντας τοὺς ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν. *dimisit omnes Gentes ingredi vias suas*] Hoc comparatè dictum, ut sequentia ostendunt. Nec Legem illis dedit, quibus pravos cultus compesceret, nec Prophetas.

17. Καὶ τοιγὰ ἐκ ἀμαρτυροῦ ἑαυτὸν ἀφῆκεν, *Et quidem non sine testimonio semetipsum reliquit*] Dedit tamen unde discerent, quanquam non tanta quanta Hebræis. Scriptor egregius de vocatione Gentium, 1, 5, *Quamvis ergo hac & multa similia veritatis Scriptura pronuntiet, secundum tamen ipsam credimus & piissime confitemur, quod nunquam universitati hominum Divina Providentia cura defuerit: quæ licet exceptum sibi populum specialibus ad pietatem direxerit institutis, nulli tamen nationi hominum Bonitatis suæ dona subtraxit, ut Propheticas voces & præcepta Legalia convincerentur in elementorum obsequiis ac testimoniis accepisse; unde & inexcusabiles facti sunt, quia deos sibi dona fecerunt, & quæ creata sunt ad utendum, venerati sunt ad colendum, & 11, 4: Quamvis enim speciali curâ atque indulgentiâ Dei, populum Israëliticum constat electum, omnesque alias nationes suas vias ingredi, hoc est, secundum propriam permissæ sunt vivere voluntatem, non ita tamen se æterna Creatoris Bonitas ab illis hominibus avertit, ut eos ad cognoscendum se atque metuendum, nullis significationibus admoneret. Cælum quippe ac terra ac mare omnisque creatura, quæ videri atque intelligi potest, ad hanc præcipuè disposita est humani generis utilitatem, ut natura rationalis de contemplatione tot specierum, de experimentis tot bonorum, de perceptione tot munerum, ad cultum & dilectionem sui imbueretur Auctoris, implente omnia Spiritu Dei, in quo vivimus, movemur & sumus. & 10: Manifestarunt enim Divinorum eloquiorum multæ auctoritates, & continua omnium seculorum experimenta docuerunt, justam Dei misericordiam misericordemque justitiam, nec alendis unquam corporibus hominum nec docendis juvandisque eorum mentibus defuisse. Semper enim pluit super bonos & malos, semper Solem suum oriri fecit super justos & injustos, semper vitales auras præbuit, semper diei & noctis vicissitudines ministravit, ubertatem agris, multiplicationem seminibus, fecunditatemque generandis hominibus semper impendit. & 15: Adhibita enim semper est universis hominibus quædam supernæ mensura doctrinæ: quæ parioris occultiorisque gratiæ, sufficit tamen, sicut Dominus judicavit, quibusdam ad remedium, omnibus ad testimonium. Ait Plotinus, Si Mundi vocem audiremus, nihil aliud eum dicere, quam Deus me fecit: non Cretenfis Iupiter, aut Arcas Mercurius, sed Deus ille ἄγνωστος [ignotus], de quo Paulus ad Athenienses.*

ἀγαθοποιῶν, benefaciens] כִּטִּיב. Nam כִּטִּיב vertitur per ἀγαθοποιεῖν [benefacere] Num. x, 32. Iud. xvii, 13. Exstat idem verbum Tob. xii, 14. 1 Macc. xi, 33. 11 Macc. i, 2. Marci iii, 4. Lucæ vi, 9, 33: apud Petrum etiam & Iohannem. Pro eodem ἀγαθουργεῖν [bene agere], 1 Timoth. vi, 18. & hic Manuscriptus ille habet ἀγαθουργῶν [bene agens]; Optimè autem hæc vox connectetur cum superioribus. Satis enim memoriam sui insculpsit illorum animis, qui non cessat perpetuò eis benefacere.

ἐξαπόβεν ἡμῖν ὕετες διδῶς, de cælo dans pluvias] Aratus,

Ἰδαίῳ ἐρχομένοιο Διὸς παρὰ.

[Cum nobis imber venit ab Iove. —]

καὶ καιρὸς καρποφόρος, & tempora fructifera] Ver, æstatem, autumnum.

ἐμπιπλῶν τροφῆς, implens cibo] Frumento.

καὶ εὐφροσύνης, & lætitia] Id est, vino, Sirach. xxxi, 35, 36.

19. ἀπὸ Ἀντιοχείας καὶ Ἰκονίης, ab Antiochia & Iconio] Ab Antiochia Pisidiæ & Iconio Lycaoniæ uribus venere aliqui eorum qui jam hostilem animum in Apostolos induerant. Suprà xiii, 50. xiv, 2. Adde 11 Timoth. 111, 11, ubi hujus capitis historia attingitur.

καὶ λιθάσαντες τὸν Παῦλον, & lapidato Paulo] In Manuscripto, λιθοβολήσαντες. Perinde est utrum legas: nam & λιθάζειν [lapidare] & λιθοβολεῖν in usu est Græcorum, etiam in his libris. Quod hic narratur id est cujus meminit Paulus 11 Corinth. xi, 25.

20. ἀναστὰς, surgens] De eo loco ubi pro mortuo jacuerat.

εἰς Δέρβην. in Derben] De qua suprà 6.

22. καὶ ὅτι διὰ πολλῶν θλίψεων δεῖ ἡμᾶς εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. & quoniam per multas tribulationes oportet nos intrare in regnum Dei] Rom. viii. & 11 Cor. passim. Hoc præfiguraverant molestiæ itineris per desertum Moïsi tempore.

23. χειροτονήσαντες, Cum constituisent] Solet quidem χειροτονεῖν [constituere] sumi de quavis electione, etiam quæ ab uno vel paucis fit. Sed & electioni, de qua agitur, accessisse consensum plebis credibile est, ob id quod in re minori suprà habuimus vi, 2, 8.

παρέθεντο αὐτὰς τῷ Κυρίῳ, commendaverunt eos Domino] Iesu optimo custodi.

24. ἦλθον εἰς Παμφυλίαν. venerunt in Pamphylia] Sua vestigia retro legentes. Vide suprà xiii, 13.

κατέβησαν εἰς Ἀττάλειαν. descenderunt in Attaliam] Attaliam Ptolemæus in ora maritima Pamphyliæ ponit post Lyciam. Sic & Strabo. Alii Lyciæ attribuant. Sed provinciarum fines à Romanis sæpe mutati. Nomen habet ab Attalo uno Regum regni Gog, ut Hebræi loquuntur.

26. εἰς Ἀντιόχειαν. Antiochiam] Nempe Syria, ut sequentia ostendunt, collata cum iis quæ suprà xiii, 1, 2, 3, 4, 13, 14.

27. ὅσα ἐποίησεν ὁ Θεὸς μετ' αὐτῶν, quanta fecisset Deus cum illis] Id est, quanto honore eos affecisset Deus per tot hominum conversionem. Similis locutio Psalm. cxix, 123. Lucæ i, 72, & alibi.

καὶ ὅτι ἤνοιξε τοῖς ἔθνεσι θύραν πίστεως. & quia aperuisset Gentibus ostium fidei] Id est, occasionem dedit in se credendi. Idem loquendi genus 1 Corinth. xvi, 9. 11 Cor. 11, 12. Coloss. iv, 3.

C A P V T X V.

ΚΑΙ ΤΙΝΕΣ, Et quidam] Quidam ex Iudæis Antiochenis. Quidam Iudæi, non omnes, ita sentiebant, neminem hominum servari posse nisi circumcideretur, totique Moïsi Legi, ut unica ad salutem via, se subjiceret, quomodo hic locus explicatur in Constitutionibus quæ dicuntur Clementis vi, 12. Alii tamen sentiebant etiam eos qui erant ἡσδαϊστικῶν [pii ex Gentibus] posse servari, nimirum quia ipsa circumcisio non erat imperata, nisi Abrahami posteris, Genes. xvii, 10, 11, 12. nec lex Moïsi, nisi Israëlitis. Ananias Iudæus Izati Adiabeno apud Iosephum xx, 2. δυνάμενον δὲ αὐτὸν εἶπαι καὶ χωρὶς τοῦ περιτομῆς τὸ θεῖον σέβειν [posse eum dixit & sine circumcissione Deum colere].

colere]. Tryphon hæsitante loquitur apud Iustinum, Μένοντι γὰρ σοι ἐν ἐκείνῳ τῷ τ' φιλοσοφίας τρόπῳ ἢ ζῶντι ἀμέμπλως ἐλπίς ὑπελείπετο ἀμείνον· μοίρας [Nam si in illo Philosophiæ perstitisses genere atque extra reprehensionem vixisses, reliqua tibi esset spes sortis melioris]. Ex his duabus sententiis leniorem Deus probavit.

τῷ ἐξ ἡμερῶν Μωσέως, secundum morem Moysi] כרר השנה, secundum Moysi instituta. Erat quidem circumcisio antiquior, sed à Mose etiam præcepta, Iohan. VII, 22.

2. Γενομένης ἔν τ' αἵσεως, Facta ergo seditione] Ex acerbatione animorum orta. Ita כרר modò αἵσις [seditio] vertitur, modò παραπικρασμός [exacerbatio].

ἢ συζητήσεως ἐκ ὁλίγης τῷ Παύλῳ ἢ τῷ Βαρνάβῃ, & disquisitione non minima Paulo & Barnabæ] Hi dativi ad συζήτησιν [disquisitionem] pertinent, non ad αἵσιν [seditionem]. Paulo & Barnabæ imposita necessitas cum illis hominibus disputandi. Vti potuit Paulus iis quæ Prophetæ dixerant Nehemani, Nabuchodonosori, Cyro.

ἔταξαν, statuerunt] Nempe οἱ ἀδελφοί [fratres], tota Ecclesia.

πρὸς τὰς ἀποστόλους ἢ πρεσβυτέρους, ad Apostolos & Presbyteros] Apostoli, quanquam in se juris satis haberent & donorum Dei & auctoritatis, exemplo suo docebant Episcopos nihil agere sine Presbyterorum consilio, probantes laudabilem Synagogæ morem.

περὶ τῆς ζητήσεως τῆς ταύτης. super hac questione] Si qua inter Iudæos quæstio oriretur, unde iustus erat schismatis metus, adibatur Synedrium instructum viris doctissimis, idque ex Lege quæ est Deut. xvi, 1, & sequentibus. Sic Christiani, ubi tale quid inter ipsos ortum esset, ibant consultatum Hierosolyma, ubi Petrus erat & Iohannes & Iacobus, fortè & alii quidam Apostolorum & Seniores egregii. Quod tunc fuit urbs Hierosolyma, id destructis Hierosolymis facta est Roma, ubi magna copia eruditorum, tum qui in urbe habitabant, tum qui aliunde eò adventabant; ita ut Synodus Romana Concilii universalis (quale nisi sub Imperatoribus Christianis haberi non potuit, nec sub illis semper) vim aliquatenus in se contineret: eoque magis quòd ab ea Synodo etiam aliarum regionum Episcopi per epistolas consuli solerent.

3. Οἱ μὲν ἔν προπεμφθέντες ὑπὸ τ' ἐκκλησίας, Illi ergo deducti ab Ecclesia] Id est, aliquosque deducti à fidelium quibusdam. Nam προπέμπειν non est comitem se dare itineri: sed honoris causâ aliquosque prosequi, unde nomen habent carmina προπεμπτικά.

τὴν ἐπιστροφὴν τ' ἐθνῶν· conversionem Gentium] Ad Deum: nempe Cornelii, Antiochenium, Cyprium, Pisidarum, Pamphyliorum, Lycaoniorum, Lyciorum.

ἢ ἐποίησαν χαρὰν μεγάλην πᾶσι τοῖς ἀδελφοῖς. & faciebant gaudium magnum omnibus fratribus] Ob tanta Ecclesiæ incrementa.

4. ὅσα ὁ Θεὸς ἐποίησε μετ' αὐτῶν. quanta Deus fecisset cum illis] Vide suprâ xi v, 27.

5. Ἐξανέστησαν δὲ τινες τ' ἀπὸ τ' αἱρέσεως τ' Φαρισαίων τ' πεπιστευκότων, Surrexerunt autem quidam de hæresi Pharisæorum qui crediderunt] Sicut Antiochiæ quidam è Iudæis facti Christiani, ita & Hierosolymis

quidam duriores illam defendebant sententiam.

6. Συνήχθησαν ὃ οἱ ἀπόστολοι ἢ οἱ πρεσβύτεροι, Conveneruntque Apostoli & Seniores] Sedentes plebe adstante, qui & postea mos Christianis. Confer quod est infrâ 12.

7. ἀφ' ἡμερῶν ἀρχαίων, ab antiquis diebus] Pari sensu Afaph usurpat ימים מקדמים, ubi Lxx ἡμέρας ἀρχαίας [dies antiquos], pro iis quæ ante annos aliquot evenerant.

10 ἐν ἡμῖν ἐξελέξατο, in nobis elegit] Est Hebræa constructio, qualis i Sam. xvi, 9, 10. i Reg. viii, 16. ii Paral. vi, 5. viii, 6. Nos ipsi placuimus. Nos, modestè, id est, ego: ut,

— Et nos aliquod nomenque decusque Gessimus.

διὰ τῆς στόματός μου ἀκούσαι τὰ ἔθνη τ' λόγον τῆς εὐαγγελίας, per os meum audire Gentes verbum Evangelii] Ut alienigenæ ex me discerent Euangelicam doctrinam.

8. Καὶ ὁ καρδιογνώστης Θεὸς ἐμαρτύρησεν αὐτοῖς, Et qui novit corda Deus testimonium perhibuit illis] Testimonium ipsis reddidit corda illorum esse purgata, ut jam sequetur; alioqui Spiritum Sanctum illis non daturus.

καθὼς ἢ ἡμῖν· sicut & nobis] Qui circumcisi sumus, & Moysi instituta observamus.

9. τῇ πίστει καθαρίσας τὰς καρδίας αὐτῶν, fide purificans corda eorum] Cum ergo mundati sint, non debent amplius immundis accenseri, Vide suprâ x, 15, 28. Iustinus contra Tryphonem de Christiana Religione, διὰ ταύτης τ' ὁδῆς, διδοῦμαι παντὶ ἀνθρώπινον νῦν [per hanc viam, unicuique dari humanam mentem].

10. Νῦν ἔν τί πειράζετε τ' Θεόν, Nunc ergo quid tentatis Deum] Cur Deum offenditis? ut suprâ v, 9. Qui Deum offendit, patientiam ejus tentat: offendit autem qui voluntati ejus sufficienter revelatæ obstreperit.

ἐπιθεῖναι ζυγὸν ἐπὶ τ' τραχήλον, imponere jugum super cervices] Dicitur hoc de servitute, ut Ieremiæ xxviii, 14. Rabbini usurpant de doctrina quæ aliquid omnino faciendum inculcat. Vide quæ diximus ad Matth. xxi, 4. Dicunt pro eodem Rabbini כרר, id est, βαρύνειν [aggravare], cui contrarium est קלל, κεφίλειν [allevare], pro docere aliquid non esse necessarium.

ὃν ἔτε οἱ πατέρες ἡμῶν, ἔτε ἡμεῖς ἰσχύσαμεν βαστάσαι; quod neque Patres nostri, neque nos portare potuimus? Id est, Tulimus, sed cum molestia, ob ingentem illum numerum præceptorum ritualium, quem videre potes apud Mosem de Kotzi. Dicimur non posse, quod perdifficile est, ut Matth. vi, 24. Marci i, 45. Lucæ xi, 7. Iohan. vi, 60. Ostendit quàm durum sit, onus tam molestum iis imponi, quos Deus velit ab eo esse liberos.

13. ἀπεκρίθη, respondit] Loqui cepit, ut suprâ iii, 12, & alibi.

Ἰακώβ, Iacobus] Quia non minùs Petrus ob Cornelium, quàm Paulus ob alios ad Ecclesiam admissos accusabatur: Iacobi, qui proximam Petro habebat auctoritatem, erat primam sententiam dicere.

14. Συμεὼν, Symeon] Hebræum nomen est שִׁמְעוֹן [Schimeon], Genes. xxix, 33. Id Græcis litteris scribitur Συμεών [Symeon], ut Lucæ ii, 25: posito υ, pro Hiric & pro Scheva. Græci verò pro eo usur-

parunt nomen Græcum soni similis Σίμων [Simon], ut Sirach. L, 1. Iosephus & nostri scriptores. Sed hic Lucas Hebraicam pronuntiationem secutus est, quia Hebræum inducit loquentem Hebræis. Syrus & hic & alibi eodem modo id nomen expressit. Errant qui de Simeone illo agi putant, cuius Lucas meminit dicto cap. 11. Breviter repetit Iacobus à Petro dicta.

πρῶτον, *primum*] Nempe in persona Cornelii.

ἐπεσκέψατο λαβεῖν, *visitavit sumere*] Similis est locutio Ierem. xxxi 1, 41. Καὶ ἐπισκέψομαι τὰ ἀγαθῶσαι αὐτοὺς [Et visitabo ad benefaciendum eis] ubi in Hebræo, **וְשִׂשְׁתִּי עַל יְהוָה לְהַשְׂכִּיחַ**, gaudebo de ijs, benefaciendo ijs.

ἐξ ἐθνῶν λαὸν ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ. *ex Gentibus populum nomini suo*] Ante erant quidam in Gentibus, qui Deum invocabant, & Dei timentes dicebantur, sed cœtum non faciebant.

16. Μετὰ ταῦτα ἀναστήσω, καὶ ἀνοικοδομήσω τὴν σκηνὴν Δαβὶδ τὴν πεπρωμένην, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀνοικοδομήσω, *Posthac revertar & reedificabo tabernaculum David quod decedit, & diruta ejus reedificabo*] Locutio Hebraica, quæ hoc significat, *reponam domum Davidis collapsam*. Nam Hebræis omne habitaculum σκηνὴ dicitur, quia ea habitatio vetustissima. Clarius explicare voluit quod sic verterunt Lxx, *En τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναστήσω τὴν σκηνὴν Δαβὶδ τὴν πεπρωμένην, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναστήσω* [In die illo suscitabo tabernaculum Davidis collapsum, & diruta ejus suscitabo].

καὶ ἀνορθώσω αὐτήν. *& erigam illud*] In Lxx eodem sensu, propius ad verba Hebraica, καὶ ὀικοδομήσω αὐτήν καθὼς αἱ ἡμέραι τῶν αἰῶνων *[& ædificabo illud sicut dies antiquos]*. Restituam eam, qualis olim fuit. Deus minus promittit, plus facit. Restituit enim domum Davidis in Iesu, & ad splendorem multo majorem.

17. Ὅπως ἂν ἐκζητήσωσιν οἱ κατὰλοιποι τῶν ἀνθρώπων τὸ Κύριον, *Vt requirant ceteri hominum Dominum*] Addidit ἂν purioris sermonis, & Κύριον [Dominum] majoris perspicuitatis causâ ad versionem Lxx Senum. Pro eo quod Masoretici posuerunt **עֲדוֹם** [Edom, id est, Idumæa] Lxx Senes legerunt **אָדָם** [Adam, id est, homo] & sumpserunt singulare pro plurali: quod non rarum est ubi de genere toto agitur.

καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἐφ' ἧς ἐπικέκληται τὸ ὄνομα μου ἐπ' αὐτοὺς *& omnes Gentes super quas invocatum est nomen meum*] Hæc verbotenus ex Lxx; apparet constructionem esse κατὰ τὸ σημαίνον *[ad significatum relatum]*, ἔθνη, ἐπ' αὐτοὺς [Gentes, super illos], quasi dixisset ἀνθρώπους [homines]. Qui vocantur de nomine in eo, id est, qui erunt σεβόμενοι Θεόν. [colentes Deum]. Vide quæ ad Matth. v, 9.

λέγει Κύριος ὁ ποιῶν ταῦτα πάντα. *dicit Dominus faciens hæc omnia*] Hæc, ait Amosus, sunt Dei ipsius dicta, qui & ea dabit effecta.

18. Γνωστὰ ἀπ' αἰῶνός ἐστι Θεῷ πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ. *Nota à seculo sunt Deo opera sua*] Non mirum est Deum Amosi temporibus prænosse quod facere decreverat, atque id præfigurasse, tum rebus illis de quibus agit Amosus, tum ipsius verbis, eminentius implendis Messiae temporibus, quàm unquam ante.

Deus cum exiguam terram dedit Iacobi posteris, cum primum decem, deinde duas tribus spargi sivit in oras longinquas, majus aliquid animo agitabat: Volebat latius & nosci & coli. In Manuscriptis quibusdam & illo in Anglia est γνωστὸν [notum] & ἔργον [opus].

29. Διὸ ἐγὼ κρίνω, *Propter quod ego judico*] Id est, *ita censeo*, quomodo Romani Senatores sententiæ dictionem concludebant. Vide Philippicam Ciceronis, tertiam, quintam, octavam, nonam, decimam, undecimam, decimam tertiam, decimam quartam, omnes circa finem.

μὴ παρενοχλεῖν τοῖς ἀπὸ τῶν ἐθνῶν ἐπιστρέφουσιν ἐπὶ τὸ Θεόν. *non inquietari eos qui ex Gentibus convertuntur ad Deum*] Non imponendas illis molestias non necessarias, ne sic multis aditus ad Christianismum præcluderetur.

20. Ἀλλ' ἐπισεῖλαι αὐτοῖς, *Sed scribere ad eos*] Ea auctoritate, de qua diximus supra.

τὰ ἀπέχεσθαι ἀπὸ τῶν ἀλισγημάτων τῶν εἰδώλων, *ut abstineant se à contaminationibus simulachrorum*] Non censet monendos pios ex Gentibus de iis, quæ satis didicerant: Deum colendum, unum, & verum, non falsos: ei omnem exhibendam reverentiam: abstinendum à cædibus, rapinis, injuriis, adulteriis, & incestis jure Gentium cognitis: jus cuique reddendum: sed de iis monet quæ disputationem recipere videbantur, & quæ Iudæos poterant offendere, & impedire quò minus pii ex Gentibus cum piis Hebræis in

30 unam Ecclesiam coalescerent. In his primum locum obtinent τὰ ἀλισγήματα τῶν εἰδώλων [contaminationes simulachrorum], id est, ea quæ infra vocantur εἰδωλόθυτα [res idolis immolata]. Malach. 1, 7, in Græco Lxx Senum est, ἄρτους ἡλισγημένους [panes pollutos], ubi Aquila & Symmachus, μεμολυσμένους [inquinatos]. Sirach. xl, 31. Ἀλισγήσῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐν ἐδέσμασιν ἀποτροῖς [contaminabit animam suam cibis alienis]. Vide ad Daniel. 1, 8. Scriptor Constitutionum, quæ Clementis nomen præferunt, vi, 12,

40 ἀλισγήματα [contaminationes] exponit per εἰδωλόθυτον [rem idolis immolatam]. Christiani, ut ait Iustinus cum Tryphone disputans, Πᾶσαν αἰκίαν καὶ τιμωρίαν μέχρι ἐσχάτης θανάτου ὑπομένεσι περὶ τῆς μήτε εἰδωλόθυτα τρῆσαι, μήτε εἰδωλόθυτα φαγεῖν [Cruciatum & supplicium omne potius ad extremam usque mortem toleraverint, quàm vel simulachra colant, vel simulachris immolata edant]. Et cum Trypho dixisset, esse quosdam qui Christiani dicerentur, & ederent εἰδωλόθυτα [res idolis immolatas], dicerentque ea re animum non obstringi, dicit eos id quidem nomen usurpare, sed ea docere

50 quæ sunt à Spiritu seductore. Εἰδωλόθυτα [idolis immolata], à quibus abstinere vult Iacobus, dum sunt generum: alia, ubi ad ipsam mensam pars de pane & extis in focum porricitur (ea enim vox huic rei propria) & vinum igni inspergitur, dei alicujus nomine in id advocato: alia, ubi qui diis in templo sacra fecit, id amicis significans, eos vocat ad exta, cuius moris apud Plautum aliquoties est mentio. Theocritus iter facientibus,

καὶ τὸ τῷ Θύσας
ταῖς νύμφαις Μύρσωνι καλὸν κρέας αὐτῆς πέμψον.
[sacrisque peractis
Tu Myrsoni bonam ne tardes mittere carnem].

Ovidius

Ovidius Metam. xi,

Sacra tulere suam: pars est data cætera mensis.

Huc illud pertinet Iuvenalis,

Et natalitium cognato ponere lardum

Accedente nova, si quam dabat hostia, carne.

Pars illa extorum quæ in aram vel focum dabatur, Græcis dicitur ἀκροθίνια, Latinis *profecta* aut *prostitia*: per eam partem cætera quoque diis sacra erant. V-

tro horum modorum quis de immolatiis edat, ea res idololatriæ deputatur. Tertullianus de Idololatria,

Si propter sacrificium vocatus assistam, ero particeps idololatriæ. Eodem libro, *Propterea Spiritus Sanctus consultantibus tunc Apostolis, vinculum & jugum nobis relaxavit, ut idololatriæ devitandæ vacaremus.* Et de Corona, *Verbo nudo conditio* (id est, creatura Dei) *polluitur, ut Apostolus docet: si quis autem dixerit, Hoc idolothytum est, ne contigeris.* Idem de Spectaculis,

Neque de sacrificio & parentato edimus. Apud Minutium Cæcilius, *Præceptos cibos & delibatos altari-*

bus potus abhorretis. Mox Octavius, *Sacrificiorum reliquias & pocula delibata contemnimus.* Clemens Alex-

andrinus Pædag. i i, i. Ἐνταῦθα ὑπομνησέον καὶ περὶ τῶν εἰδωλοθύτων καλκήμενων, ὅπως πότε ἄρα παρὰ γέλαται ἀποχέσθαι δεῖν τέτων. μίαν δὲ δοκεῖ μοι καὶ βδελυγὰ ἐκεῖνα ὧν ἐφίπλυνται τοῖς αἵμασι

ψυχὰς ὑπὲρ ἐρέβους νεκρῶν καὶ αὐτὸν νεκρῶν.

Οὐ γὰρ θέλω ὑμᾶς κοινωνῆς δαιμονίων γίνεσθαι, ὁ Ἀπόστολος λέγει. Αφεκτέον τοίνυν τέτων καὶ δειδύκτας· ἐγὰρ ἐστὶ τισὲν αὐτοῖς δύνάμεις διὰ τὴν συνείδησιν τὴν ἡμετέραν, αἰγίαν ἔσσαν, καὶ τῶν δαιμονίων διὰ τὴν βδελυγίαν, οἷς ἐπικατανύμασαι, μυσαστομένους [*Hic autem de idolothytis quoque, hoc est, de iis quæ idolis immolantur, mentio facienda est, quonam modo præcipiat ab iis abstinentium. Illa mihi videntur execranda & abominanda quorum sanguinem supervolant*

Defunctorum animæ tetrico Plutonis ab antro.

Nolo enim vos fieri participes demoniorum, dicit Apostolus. Ab his ergo abstinentium est, non quod pertimescamus, (non est enim in eis aliqua potestas) sed quod propter nostram conscientiam, quæ sancta est, & propter Demonum odium, quibus illa sunt dedicata, aversemur. Abstineri ab immolatiis, non simpliciter, quod res illæ malæ sint factæ, sed ob iustas causas, dicit Origenes contra Celsum vi i i.

καὶ τὴν πορνείαν, & fornicatione] Inter præcepta Adamo & Noë data Iudæi non ponunt interdictum scortandi; & qui inter Gentes putabantur sapientissimi, non negabant quidem meretrices turpiter facere, quod meretrices essent, ut loquitur Vlpianus L. idem D. de condict. ob turpem causam: & pœnam esse in ipsa professione flagitii, ut loquitur Tacitus Annalium i i, attamen non putabant peccare, qui feminis ad hoc venalibus uterentur, ut apparet ex Catonis sententia quæ apud Horatium est, & Solonis lege, quam Philemon laudat in Comœdia Delphis, iis versibus quos in Excerpta retulimus, ut & Eubuli in Nannio versus paris argumenti, quibus addi potest Argentarii Epigramma, in Anthologia i i i, 6. Cicero pro M. Cælio hac de re agens, *Quando enim hoc factum non est? Quando reprehensum? Quando non permissum?* At Lex Christi dilectionem in omnes fraternam imperans, non finit quenquam alienâ uti turpitudine, & sic eam fovere: quippe

cum & lex Mosis omnibus Hebræis feminis id vitæ genus interdixisset. Lactantius vi, 23. *Nec tantum alienistoris, quos attingere non licet, verum etiam publicis vulgatisque corporibus abstinendum esse præcepit.* Multum pertinebat ad illos ex Gentibus cum Hebræis consociandos, si viderent Hebræi ipsorum puellas, castitatis laude Hebræis puellis nihil concedere, viros quoque, sibi ab omni Venere extra nuptias temperare.

καὶ τὴν πνικτὴν καὶ τὴν αἱματὸς, & suffocatis & sanguine] Fuere jam olim codices, in quibus deerat πνικτὴ [suffocatis]; fuere & in quibus post αἱματος [sanguine] additum & hic & infra in epistola 29, καὶ ἔστω μὴ θέλωσιν αὐτοῖς γενέσθαι, ἑτέροις μὴ ποιεῖν [& quæ nolunt sibi fieri, aliis non faciant]. Sed in plurimis codicibus, inque versionibus omnibus & apud Origenem libro vi i, contra Celsum, aliosque hoc abest, illud verò adest. Et certè prius illud huc pertinet, ut mox ostendemus, non & alterum. Nam si quis dicere velit hanc verborum summâ comprehendere omnia Evangelii præcepta, fallitur, cum præceptum de uno Deo colendo per Christum, de abnegatione sui, & subeunda cruce, non sint intra hunc ambitum: alia etiam non nisi obscure admodum huc referri possint. Sed id quærebatur à quibus rebus, præter nota omnibus scelera, cavere sibi deberent incircumcisi, ut sine offensa Iudæorum cum Iudæis in unam Ecclesiam coalescerent. Legem quæ est Gen. ix, 4, post diluvium datam humano generi, quam vulgò nunc interpretantur Iudæi de membro animalis viri non edendo, vetustiores intellexerunt de non edenda carne simul cum ejus carnis sanguine. Manifestum id facit Iosephus Antiquæ Historiæ i, 4. & versiones Lxx Senum, Aquilæ & Symmachi. Et sic sensisse Rabbinum Ananiam Gamalielis filium & alios quosdam, ait Gemara Babylonica ad titulum De Synedrio. Nec obstat quod incolæ incircumciso permittit Lex morticino vesci, Deut. xiv, 21. Id enim fieri poterat, detracto sanguine, non minùs quàm in eis animalibus, quæ victus causâ occidebantur. Hanc Legem non minùs quàm alias Adamo & Noë datas observavere diu populi alii extra Hebræum; donec ad idololatriam sunt prolapsi. Ideo Scriptor Constitutionum Clementis ait *pios hic remitti ad imitationem Melchisedeci, Iobi & similium.* Seriore ævo, Legis illius observatio redacta est ad incolas terræ Iudææ, qui non nisi sub conditione ejus Legis inter cæteras observandæ jus hospitii & amicitiae impetrabant: & ad paucos pios, qui, quamvis idololatriis cohabitantes, ab idololatria tamen se abstinebant. Ex quo verò Macedones, deinde Romani summo imperio Iudæam tenere, aut Iudæa Reges habuit Romanis obnoxios, Iudæi sapientes cum viderent sibi ultra jus non esse cogendi incolas ad observanda ea quæ Adamo & Noë præcepta à Deo fuerant, non aliud remedium, ne ista licentia ad Iudæos serperet, invenere quàm ut ab omni propiore consuetudine cum incolis omnibus (neque enim pii amplius ab impiis distingui poterant) Iudæos arcerent. Hinc illud μὴ συγχέσθαι [non conti], μὴ συγκατασθῆναι [non conjungere se], μὴ συνεσθῆναι [non manducare] cum talibus: quæ sæpe habes & in Sacris Scriptis, & apud

Iosephum. Postquam novam Ecclesiam ex Christi praecepto Apostoli colligere coeperunt, potuerunt jam iterum, ut olim, peregrini pii ab idololatriis distinguere, eo ipso quod se illi addebant Ecclesiae. Causa autem cur Iacobus voluerit, hos ex Gentibus vocatos *abstinere à sanguine*, hæc credita est à veteribus Christianis, quod illi Moysi quidem praeceptis, quæ Israelitis data erant, non tenebantur, neque circumcisionis Lege, quæ solos Abrahami obstringebat posteros, liberi autem non erant ab iis quæ Adamo & Noë Deus præceperat, ad quæ addidit quædam Christus, demisit nihil. Tertullianus de Monogamia, *Et adeo in Christo omnia revocantur ad initium, ut & fides reversa sit à circumcissione ad integritatem carnis illius, sicut ab initio fuit: & libertas ciborum, & sanguinis solius abstinence, sicut ab initio fuit: & matrimonii individuitas, sicut ab initio fuit: & repudii cohibitio, quod ab initio non fuit, & postremo totus homo in paradysum revocatur, ubi ab initio fuit.* Et in libro de jejuniis, *Æquè post diluvium in reformatione generis humani suffecisse unam interim Legem à sanguine abstinendi, permissio usque cæterorum.* Huc respiciens Leo Imperator, ubi vetat sanguinem edi intestinis velut tunicis infarctum, ait *tum veteris tum novæ Gratiæ tempore, rem illam habitam nefariam.* Et certè præcepti illius, sicut observatio, non nimis superstitiosa, est facilis, ita causæ honestæ admodum. Nam si quod naturale est spectamus, solent quæ tali alimento utuntur Gentes efferari, quod in America maximè perspectum est: si verò id quod morale est, optima & apertissima significatio est, à vindicta abstinendum. Nam qui se vindicat, *pasci sanguine* dicitur. Addit Origenes aliam causam, quod dæmones pasci sanguine crederentur. Neque verò Christiani Veteres hoc præceptum accepere tanquam datum ea una ex causa, ut Iudæorum offensa vitaretur. Nam si id esset, non observassent id præceptum cum certo vitæ periculo, etiam ubi non aderant Iudæi: at hoc fecisse eos constat. Biblis, apud Eusebium, Historiæ v. 1. *Πᾶς ἂν παῖδια φάγοιεν οἱ τοῖστοι; οἷς μηδὲ ἀλόγων ζώων αἷμα φάγειν ἔξεν;* [*Quomodo infantes comederent illi, quibus ne brutorum quidem sanguinem comedere fas est?*] Testis & Tertullianus Apologetico, *Erubescat error vester Christianis, qui ne animalium quidem sanguinem in epulis esculentis habemus: qui propterea quoque suffocatis & morticinis abstinemus, ne quo sanguine contaminemur, vel intra viscera sepulto.* Denique inter tentamenta Christianorum, *botulos etiam cruore distentos admoveatis, certissimi scilicet illicitum esse penes illos, per quod exorbitare eos vultis.* Porro quale est, ut quos sanguinem pecoris horrere confiditis, humano inbiare credatis? Octavius apud Minutium, *Tantumque ab humano sanguine cavemus, ut nec edulium pecorum in cibis sanguinem noverimus.* In canonibus Apostolicis, qui liber antiquissimos Christianorum mores continet, legimus, *Εἰ τις ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, ἢ ὅλως τῷ καταλόγῳ τῆς ἰσραηλινῆς φαγῆς κρέας ἐν αἵματι ψυχῆς αὐτῆς, ἢ θνητάλων, ἢ θνησιμαίων, καὶ θαιρεῖσθαι τῆτο γὰρ ὁ νόμος ἀπέπειν· εἰ δὲ λαϊκὸς εἴη, ἀφορίζεσθαι* [*Si quis Episcopus, Presbyterve, aut Diaconus, aut quivis denique sacri ordinis, carnem in sanguine animæ ejus ederit,*

morticinumve aut à feris captum, deponitor; Lex enim hoc prohibuit: si Laicus sit, communionem excluditor]. Neque verò initiis Christianismi inclusa fuit hæc observatio, sed magnâ sollicitudine ad sequentia secula transmissa est. Pro Oriente testis sit Gangrensis Synodus Canone 11, *Εἰ τις ἐσθίωντα κρέα, χωρὶς αἵματος καὶ εἰδωλοθύτου καὶ πικτῆς, μετ' εὐλαβείας καὶ πίστεως, κατακρίνοι ὡς ἂν διὰ τὸ μεταλαμβάνειν ἐλπίδα μὴ ἔχοντα, ἀνάθεμα ἔστω* [*Si quis aliquem, qui cum pietate & fide comederit carnem sanguine, idolorum immolatione aut suffocatione non infectam, condemnaverit tanquam talem, qui post participationem spem non habeat, anathema sit*]. Renovavit hoc interdictum Synodus in Trullo, Canone LXVIII, & Leo Imperator, ut modò cœpi dicere, Novella LVIII. Pro Occidente testimonium habemus Synodi Wormatiensis sub Ludovico Pio cap. 65. Et Papæ Zachariæ epistolam ad Bonifacium, Archiepiscopum Moguntinum: Adamum Bremeisem cap. 20. & libros poenitentiariorum complures, qui sanguine vescentibus poenas imponunt canonicas. Et hæc quidem de sanguine. Sed cur *πικτὸν* [*suffocatum*] additur? Nimirum quia solebant Græci, & Gentes aliæ, ut ex Athenæo duobus in locis discimus, in deliciis habere τὰ πικτὰ [*suffocata*], id est, carnes in quibus exactâ diligentia asservatus erat sanguis, ut ita cum eo sanguine intus retento, coquerentur, quod & ipsum erat contra Legem de sanguine non edendo. Hac de causa & in Gangrensi Synodo *πικτῆς* [*suffocati*] disertè fit mentio, ut & *εἰδωλοθύτου* [*idolis immolati*], ex hoc scilicet Apostolorum præcepto. Magis mirum videri potest quod *θνησιμαίων* [*morticinum*] additur in Apostolico qui dicitur Canone: & quod Iustinus ait *πλὴν κρέας ἐν αἵματι ὅπερ ἐστὶ νεκρῶμα* [*præter carnem in sanguine, quæ est morticina*], cum ut modò ex Deuteronomio ostendimus, pio incircumcilio licuerit edere *נבלה*, quod *θνησιμαίων* vertunt LXX, quod idem est cum *νεκρῶματι* [*morticino*], ita ut *θνησιμαία* apud Aristophanem Avibus Scholiastes interpretetur *νεκρῶμα* [*morticina*]. Sed intelligenda est hæc prohibitio de morticino aut etiam à feris rapto (nam & *θνητόεσσα* [*à feris adesa*] adjicit dictus canon) quibus adhæreret non deductus sanguis, ut plerumque fieri solebat. Tertullianus Apologetico cap. 4. cum de sanguine locutus esset, qui propterea quoque *suffocato & morticinis abstinemus*: quæ duo ut paria ponit & Hebræus liber dictus *Chulin*. Quæ sunt de sanguine edicta in Lege per Moysen tradita, huc non adfero, quia ea nullos, nisi Israelitas, aut qui sponte se Legi subjicerent, obligabat. Hunc Canonem si Ecclesia, Apostolorum & antiquitatis reverentiâ, in usum revocare velit, non reluctabor, si absit superstitio, & id caveatur, ne de industria magna sanguinis copia, aut in carne aut extra carnem ad victus delicias asservetur. Nam rigidè illud de suffocato non observatum in Africa suo tempore testis est Augustinus contra Faustum xxxii, 13. Et Zonaras ad Gangrensem Canonem, sanguinem interpretatur *ἐξεπιτηδες ἐψόμενον ἢ πηγνύμενον* [*de industria coctum ac concretum*]. Balsamo, *χωρὶς ἐπιτηδεύτῃ αἵματος* [*absque sanguine deditâ operâ asservato*].

21. Μωσῆς γὰρ ἐκ γενεῶν ἀρχαίων κατὰ πόλιν τὰς κη-
 ρύσσοντας αὐτὸν ἔχῃ, ἐν ταῖς συναγωγαῖς κατὰ πᾶν σάβ-
 βατον ἀναγινωσκόμενος. *Moses enim à temporibus anti-*
quis habet in singulis civitatibus qui eum prædicent in Sy-
nagogis, ubi per omne Sabbatum legitur Sensus mihi hîc
 videtur esse per ἀνθυποφορὰν [Subjectionem]. Nam
 quod ad Mosem attinet, non possunt qui ex Iudæis
 sunt queri eum sperni ab alienigenis nostri gregis,
 quando in nostris non minùs quàm in Iudaïcis con-
 ventibus, Moses, ita ut ab antiquo factum est, legitur,
 & quidem Sabbatis. Συναγωγῶν [Synagogarum] no-
 mine veniunt etiam Christianorum Ecclesiæ, ut &
 Iacobi 11, 2. Theophilo Antiocheno, Συναγωγῆ
 αἱ καλέμεναι ἐκκλησίαι [Synagogæ, quas Ecclesias dici-
 mus]. Christianorum mos vetus, qui diutissimè
 mansit in Oriente, c. venire non minùs Sabbati
 quàm Dominicis diebus. Clemens Constitutionum
 VII, 24. Τὸ σάββατον μὲν τοι καὶ τὴν κυριακὴν ἑορτάζει·
 ὅτι τὸ μὲν δημιουργίας ἐστὶν ὑπόμνημα, ἡ δὲ ἀναστάσεως
 [Diem Sabbati & diem Dominicam festas habete, quoni-
 am illa Creationis, altera Resurrectionis memoriæ dicata
 est]. Paria habet VII, 33, & 67. Asterius Ama-
 seæ Episcopus in Homilia de repudio, καλὴν συνώρι-
 δα [pulchram bigam] vocat τὴν σαββάτην καὶ τὴν κυριακὴν
 [Sabbati & Dominicæ diei]. Gregorius Nyssenus ἡμέ-
 ρας ἀδελφάς [dies fratres]. Ballamo, παρὰ τὸ ἁγίων
 πατέρων ἐξισώθησαν δι' ὅλας σχεδὸν ταῖς κυριακαῖς τὰ σάβ-
 βατα [à sanctis Patribus penè per omnia æquati sunt dies
 Sabbati Dominicis diebus]. Ideo Constantinus Chri-
 stianos non minùs in Sabbatum, quàm in diem Do-
 minicam vadari vetuit, teste Eusebio. Hinc etiam
 ortum illud, ut sicut diebus Dominicis tanquam læ-
 titiæ diebus non jejunabatur, sicut docet Gangren-
 sis Synodus Canone XVIII: ita nec Sabbatis, ex-
 cepto uno ante Pascha. Sic ἑορταῖς [dies festos] inter-
 pretatur Zonaras ad Canonem Apostolicum 53.
 Ignatius ad Philippenes, Εἴ τις κυριακὴν ἢ σάββατον
 νηστεύῃ, πλὴν ἐνὸς σαββάτου, χρεῖσται· ὅτι ἐστὶν [Si quis
 aut Dominicam aut Sabbato jejuset, excepto uno Sabbato,
 is Christum occidit]. Sabbatum nunquam nisi in Pascha
 jejunandum ait Tertullianus De jejuniis: qui & ad-
 versus Marcionem IV, Privilegium donatum Sabbato
 à primordio mundi, dicit, veniam jejunii. Quare cùm
 Iustinus & Tertullianus Patres illos ante Mosem ne-
 gant sabbatizasse, id intelligendum, non de con-
 ventibus, sed de rigido per totum diem otio. Ignatius
 ad Magnesios, Μηκέτι ἐν σαββατίζωμεν Ἰουδαϊκῶς
 ὡς ἀγλαῖς χαίροντες [Ne igitur sabbatizemus Iudaïco
 more velut otio gaudentes]. Sabbatis autem in illis pri-
 morum Christianorum conventibus, non Euangelia
 legebantur, sed Moses ἐκ γενεῶν ἀρχαίων [à
 temporibus antiquis], id est, ut olim, nihil in hoc
 immutato more. Creditur à Mose fuisse institutum
 ut Lex in Sabbato legeretur. Κηρύσσειν [prædicare],

est alta voce pronuntiare, ut Exodi xxxii, 5. Matth.
 III, 1, & alibi sæpe.

τοῖς Ἀποστόλοις καὶ τοῖς πρεσβυτέροις, Apostolis & Se-
 nioribus] Vide supra 11.

σὺν ὅλῃ τῇ ἐκκλησίᾳ, cum omni Ecclesia] Approban-
 te Apostolorum & Presbyterorum sententiam. Sic
 Laici Synodorum Actis subscribebant, hoc modo,
 Consentiens subscripsi. Vide infra XVI, 4. ubi soli
 Apostoli cum Presbyteris nominantur.

10 Ἰδὼν δὲ ἐπικαλούμενον Βαρσαβᾶν, Iudam, qui cogno-
 minabatur Barsabas] Fratrem illius Iosephi, de quo
 supra 1, 23.

καὶ Σίλαν, & Silam] Fuit hic inter primos Chri-
 stianorum Hierosolymis, dictus & Silvanus, ut no-
 tavimus supra XI, 1, 9.

ἀνδρας ἡγεμένους ἐν τοῖς ἀδελφοῖς· viros primos in fra-
 tribus] Viros eximios. Πρωτοί [primarios].

23. Γράψαντες διὰ χειρὸς αὐτῶν τὰδε, Scribentes per
 manus eorum] Est & hic rectus pro obliquo, de quo
 20 loquendi genere diximus ad Marcum IV, 40.

τοῖς ἐξ ἐθνῶν, ex Gentibus] Incircumcisis. Ad Iu-
 dæos fideles nihil hæc pertinent.

χαίρειν, salutem] Ita vertit Lucas Hebræum שָׁלוֹם
 [pacem].

24. ἀνασκευάζοντες τὰς ψυχὰς ὑμῶν, evertentes
 animas vestras] Ἀνασκευάζειν [evertere] dixit, quod
 Hebræi לִבְנִיחַ [frangere cor] quod Lxx vertunt
 διατρέφειν διανοίας [subvertere mentes] Num. xxxii,
 7. ἀφίστασαι καρδίαν [subvertere cor] Num. xxxii, 9.

30 Sensus est, labefactantes animos.

λέγοντες περιτέμενέσθαι, dicentes circumcidi] Infini-
 tivus pro gerundio, dicentes circumcidendos, nempe
 fideles.

καὶ τηρεῖν τὸν νόμον, & servare Legem] Et observan-
 dam ipsis Legem, id est, illa præcepta, quæ Moses ad-
 didit ad præcepta vetera: de iis enim solis quere-
 bantur.

οἷς οὐ διεσφλάμεθα, quibus non mandavimus] Man-
 data talia non dedimus. Auctoritatem Apostolorum
 40 falsò illi suis dogmatibus præscribebant.

γενομένοις ὁμοθυμαδὸν, collectis in unum] Vide supra
 II, 1. v. 12. Non parum ponderis addit decreto
 concors sententia.

26. Ἀνθρώποις παραδεδωκόσι τὰς ψυχὰς αὐτῶν ὑπὲρ
 τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Hominibus qui
 tradiderunt animas suas pro nomine Domini nostri Iesu
 Christi] Παραδιδόναι ψυχὰς [tradere animas], id est,
 τίθειν τὴν ψυχὴν [ponere animam] dixit Iohannes x, 11, & ali-
 50 bi. Efficaciter commendant Paulum & Barnabam,
 ut qui nihil credendi sint facere sui causâ, cùm pro-
 pter Christum & Ecclesiam tot pericula subierint &
 subeant quotidie.

27. καὶ αὐτοὺς διὰ λόγου ἀπαγγέλλοντας τὰ αὐτά,
 qui & ipsi vobis verbis referent eadem] Præsens pro fu-
 turo. Ἀπαγγέλλοντας [referentes] pro ἀπαγγελέντας
 [relaturos]: ut verbis eadem vobis dicant quæ con-
 tinet epistola, & certos vos faciant epistolam hanc
 non esse suppositam.

28. Ἐδοξε γὰρ τῷ ἁγίῳ πνεύματι καὶ ἡμῖν, Visum est
 enim Spiritui Sancto & nobis] Id est, nobis per Spiritum
 Sanctum. ἐν διαδοχῇ [unam per duo].

μηδὲν πλεον ἐπιτιθέναι ὑμῖν βάρους, nihil ultra impo-
 nere

nere vobis oneris] Βάρϑ [onus] hîc dicitur quod ζυγίς [jugum], supra 10. Vbi dicta vide.

πλὴν τῶν ἐπ' ἀνάγκης τούτων. *quàm hæc necessaria*] *Præter hæc quæ omnino opus est fieri.* Est ἐπ' ἀνάγκης [necessarium] vox purè Græca: diciturque apud Demosthenem & Plutarchum de iis rebus quæ Lege fieri oportet. Subauditur ὧντων [quæ sunt]. Sic dicimus, τὰ λίαν [ea quæ valde sunt].

29. Ἀπέχεσθαι εἰδωλοθύτων, *Vt abstineatis vos ab immolatis simulacrorum*] Immolantia ea vocant Christiani Latine scribentes, Hebræi מִתֵּי זֶבַח [victimas hominum]. Vide supra 20.

καὶ πνικτῆς, & suffocato] Πνικτῆς [suffocato] hîc non legit Irenæus, ut nec Cyprianus, & in multis exemplaribus defuisse testatur Hieronymus: fortè, quòd quantum ejus necesse esset, id sub vocabulo sanguinis satis intelligeretur.

ἐξ ὧν διατηρεῖντες ἑαυτοὺς, à quibus custodientes vos] Hebraïsmus. Nam apud Hebræos מ litera propriè valet ἐξ [ex], nonnunquam ἀπὸ [à].

εὖ πράξετε, bene agetis] Rectè agetis. Sic Tertullianus de Pudicitia. Vide quæ dicta supra x, 33.

Ἐρρωθε. *Valete*] ῥοῖη [vale]. Sicut Latini epistolam claudunt verbo vale aut valete, sic Græci verbo ἔρρωσο vel ἔρρωθε. Sed vetustissimi codices hoc loco sic non habuere, sed φερόμενοι ἐν πνεύματι αἰγίω, quod Irenæi interpres 111, 12, vertit *ambulantes in Spiritu Sancto*; Tertullianus De pudicitia rectius, *vestante vos Spiritu Sancto*. Simili modo πνευματοφορεῖσθαι [Spiritum afflari] dicunt Patres Græci.

30. Οἱ μὲν δὲ ἀπολυθέντες, *Illi ergo dimissi*] Paulus, Barnabas, Iudas, Silas.

31. Ἀναγνόντες δέ, *Quam cùm legissent*] Christiani Antiochenes.

ἐπὶ τῇ παρακλήσει. *super consolatione*] Multum ipsis placebat, quòd viderent libertatem, quâ utebantur, ab Apostolis probari.

32. καὶ αὐτοὶ προφῆται ὄντες, & ipsi cùm essent Prophetæ] Donis Spiritus instructi.

διὰ λόγῳ πολλῷ παρεκάλεσαν τὰς ἀδελφές, *verbo plurimo consolati sunt fratres*] Sermonè Prophetico. Vide supra 14, 36. 111, 15.

καὶ ἐπεσήμεσαν. & confirmaverunt] Supra 14, 22. infra 41. 1711, 23. 1220.

33. Ποιήσαντες δὲ χρόνον, *Facto autem ibi tempore*] Nempe τίνᾳ [aliquanto]. Ποιεῖν χρόνον Ciceroni est *tempus ponere*. Vide quæ dicta ad Matth. 22, 12. & ad Apoc. 111, 5.

ἀπελύθησαν, *dimissi sunt*] Id est, potestas eis facta abeundi, si vellent. Abiit autem primum Iudas solus, postea cum Paulo & Barnaba Silas.

μετ' εἰρήνης, *cum pace*] Cum faustis precibus. Sic εἰρήνη [pax] sumitur Matth. x, 13.

πρὸς τὰς ἀποστόλους. *ad Apostolos*] Manuscriptus ille, ut multi alii rectius, πρὸς τὰς ἀποστείλαντας αὐτοὺς [ad eos qui miserant illos].

34. Ἐδοξε δὲ τῷ Σίλᾳ ἐπιμεῖναι αὐτῶν. *Visum est autem Silæ ibi remanere*] Hoc comma Manuscriptus ille non habet, ut nec interpres Syrus. Habent tamen Latinus, Arabs & libri alii.

35. διέτριβον ἐν Ἀντιοχείᾳ, *demorabantur Antiochiæ*] Aliquot dies post Iudæ abitum substitere.

36. ἐπισκεψάμεθα τὰς ἀδελφὰς ἡμῶν κατὰ πάσαν πόλιν ἐν αἷς κατήγγελαμεν τὸν λόγον τῷ Κυρίῳ, *quomodo se habeant*] Hebraïca locutio, pro ἐπισκεψάμεθα πῶς ἔχουσιν οἱ ἀδελφοί [visitemus quomodo se habeant fratres], &c. Sic infra xv 1, 4. Κατὰ πάσαν πόλιν [per universas civitates], Syriam, Pamphylia, Pisidia, Lycaoniam, Lyciam.

37. Βαρνάβας δὲ ἐβλέψατο συμπαράλαβεῖν τὸν Ἰωάννην τὸν καλούμενον Μάρκον. *Barnabas autem volebat secum assumere & Iohannem qui cognominabatur Marcus*] Cognatum suum, ut censent Veteres ex loco Coloss. 14. 10. Manuscriptus ille vetus ut multi alii, pro ἐβλέψατο [consultum duxit] habet ἐβλέτο [volebat]. quomodo legit & Syrus.

38. Παῦλος δὲ ἤξιε, *Paulus autem rogabat*] Æquum iudicavit. Sic Lucæ vii, 7.

τὸ ἀποσάντα ἀπ' αὐτῶν ἀπὸ Παμφυλίας, *eum ut qui discessisset ab eis de Pamphylia*] Hominem qui labores & pericula defugisset, minus aptum putabat tali itineri, & mores potius respiciendos quàm sanguinis cognationem, quæ multum sæpe rebus sacris obstitit.

39. Ἐγένετο δὲ παροξυσμός, *Facta est autem dissensio*] ἤσπρ, quod verti solet θυμός [excandescencia animorum], ὀργή [iracundia], χόλος [ira], item παροξυσμός [exacerbatio]. Culpa fuit penes Barnabam. Ὁ Παῦλος ἐζητήσεν τὸ δίκαιον. ὁ Βαρνάβας τὸ φιλόφρονον [Paulo id quòd erat justius, Barnabæ, quòd benignius, placuit], ajunt hîc Græci, qui & illud notant, Severitatem hanc Pauli profuisse Marco, qui per eam monitus, fortior in posterum fit factus, & ut talis, à Paulo salutetur dicto ad Colossenses loco.

ὥστε χωρεῖσθαι αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων. *ita ut discederent ab invicem*] Vt olim Abrahamus & Lothus, salva amicitia, Gen. xiii, 9.

παράδοθεις τῇ χάριτι τῷ Θεῷ ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν. *traditus Gratia Dei à fratribus*] Commendatus Divino favori, ut supra 14, 26.

41. καὶ Κιλικίαν, & Ciliciam] Nempe ubi fratres erant aliqui, ex illa post Stephanum dispersione. Supra 11, 19. xv, 23. Ex Syria scilicet in Ciliciam iverant quidam, ut alii in Cyprum & Macedoniam.

C A P V T XVI.

Κατήνησε δὲ εἰς Δέρβην καὶ Λύστραν. *Pervenit autem in Derben & Lystram*] Vide supra 14, 6, 8, 20, 21.

μαθητὴς τις ἦν ἐσεῖ ὀνόματι Τιμόθεος, *Discipulus quidam erat ibi nomine Timotheus*] Lucæ non ante visus, Paulo autem à pueritia notus, 11 Timoth. 1, 5. & in multis itineribus ei comes, 11 Timoth. 111, 10. υἱὸς γυναικὸς τινὸς Ἰουδαίας πιστῆς, *filius mulieris cujusdam Iudææ fidelis*] Fœminæ ex illis quæ in Iudæa primæ in Christum crediderant. Nomen ei Eunice, 11 Timoth. 1, 5.

πατὴρ δὲ ἑθνικῶν. *patre gentili*] Viri boni incircumcisi. Lex vetabat ex Iudæis ducere extraneas Legi non subjectas: feminis autem Iudæis non vetabat nubere extraneo pio, sicut Esther nupsit Assuero. Iudæi multum erant mulierosi.

2. Ὅς ἐμαρτυρεῖτο ὑπὸ τῶν ἐν Λύστροις καὶ Ἰκονίῳ ἀδελφῶν, *Huic*

Huic testimonium bonum reddebant qui in Lystris erant & Iconio fratres] Bonæ vitæ testimonium habebat ab iis quibuscum vixerat. Id, quanquam in viro sibi noto, præire volebat Paulus, priusquam ei munus Euangelistæ mandaret, exemplum dans Episcopis, ne quid in Presbyterorum electione faciant suis affectibus ducti, sed sequantur normam.

3. Τὸν ἐθέλησεν ὁ Παῦλος σὺν αὐτῷ ἐξελθεῖν. *Hunc voluit Paulus secum proficisci*] Nempe in Macedonia, ubi Timotheus & Silas propinquos quosdam habebant Iudæos gente, fide Christianos, ex illis post Stephanum longè latèque dispersis.

καὶ λαβὼν περιέτεμεν αὐτόν, & *assumens circumcidit eum*] Non fuerat circumciscus, quia, ut Thalmudici tradunt, non erat jus matri filium circumcidere patre invito: Patris enim potestas prævalebat.

διὰ τὰς Ἰουδαίας τὰς ὄντας ἐν τοῖς τόποις ἐκείνοις. *propter Iudæos qui erant in illis locis*] In Macedonia quò ire volebat. Sperabat ipsius operâ multos ex Iudæis nondum conversos ad Christum posse converti, quorum nonnulli rigidioribus illis sententiis occupati consuetudinem sermonemque ejus declinaturi fuerant, si scissent incircumciscum. Paulus circumcisionis & usum & omissionem ex temporum locorumque utilitate metiri noverat. Et in his rebus dijudicandis lumine fuit perfusus majore quàm alii Apostoli.

ἤδεισαν γὰρ ἅπαντες τὸν πατέρα αὐτοῦ ὅτι Ἑλλήν ὑπῆρχεν. *sciebant enim omnes quòd Pater ejus erat gentilis*] Constructio Hebraizans, qualem sæpe habuimus & proximè xv, 36. Cum Græcum sciret parentem ejus fuisse, ipsum quoque suspicati essent religionis esse Græcanicæ. Manuscriptus simplicius habet, ἤδεισαν γὰρ ἅπαντες ὅτι Ἑλλήν ὁ πατήρ αὐτοῦ ὑπῆρχε [*Sciebant enim omnes quòd Gentilis Pater ejus erat*].

4. παρέδιδαν αὐτοῖς, *tradebant eis*] De hac voce vide Matth. xv, 2.

φυλάσσειν τὰ δόγματα, *custodire dogmata*] Decreta. In Græco Danielis sæpe invenitur δόγμα pro decreto regio. Sic & Luc. 11, 1. infra xvii, 7. Sumitur de præceptis per Moysen datis Eph. 11, 15. Coloss. 11, 14. Apostolorum decreta erant quidem leniora quàm illa Moysis, & salutaria magis, quàm quæ a Regibus solent proficisci, non minus tamen obligantia.

τὰ κεκριμένα ὑπὸ τῶν Αποστόλων ἢ τῶν πρεσβυτέρων τῶν ἐν Ἱερουσαλὴμ. *quæ erant decreta ab Apostolis & Senioribus in Ierusalem*] Quæ constituta erant. Sic κρίνειν sæpe sumitur, ut infra xx, 16. 1 Cor. v, 3.

5. καὶ ἐπερίσσευον τῷ ἀριθμῷ, & *abundabant numero*] 127, *aucti sunt numero*.

6. διελθόντες δὲ τὴν Φρυγίαν καὶ τὴν Γαλατικὴν χώραν, *Transeuntes autem Phrygiam & Galatiæ regionem*] Hæ partes erant Asiæ minoris.

καλυπθέντες ὑπὸ τῷ ἁγίῳ πνεύματι λαλῆσαι τὸ λόγον ἐν τῇ Ἀσίᾳ, *vetati sunt à Spiritu Sancto loqui verbum in Asia*] A Spiritu Sancto, id est, per afflatum. τὸν λόγον [*verbum*] id est Euangelium κατ' ἐξοχήν [*per excellentiam*], ut supra viii, 4. xi, 19. in Asia, nempe minore. Erant provinciæ istæ vicinæ Bithyni & Pisidis, apud quos jam magnæ erant consti-

tutæ ex Gentibus Ecclesiæ, unde facilè Euangelii cognitio per Asiam minorem spargi poterat.

7. Ἐλθόντες κατὰ τὴν Μυσίαν ἐπειράζον κατὰ τὴν Βιθυνίαν πορεύεσθαι. *Cum venissent autem in Mysiam tentabant ire in Bithyniam*] Iter inire Bithyniam versùs, quæ & ipsa cum Mysia pars Asiæ minoris, regni Gog. In Manuscripto est εἰς τὴν Βιθυνίαν [*in Bithyniam*].

8. κατέβησαν εἰς Τρωάδα. *descenderunt Troadem*] Phrygiæ partem maritimam.

9. ὄραμα, *visio*] 117.

Ἄνθρωπος ἦν Μακεδὼν ἑσὼς, *Vir Macedo quidam erat stans*] Angelus Macedonia curans. Confer quæ sunt apud Daniele x, 12, 13, 20, 21.

Βοηθήσον ἡμῖν, *adjuva nos*] Angelus curator Macedonum se Macedonibus accenset.

10. εὐθέως ἐζητήσαμεν ἐξελθεῖν εἰς τὴν Μακεδονίαν, *statim quaesivimus proficisci in Macedonia*] Erat quidem Pauli jam antè consilium ire in Macedonia, sed volebat eò ire longo ambitu, transeundo Bosphorum.

συμβεβάζοντες, *certi facti*] Argumentum inde trahentes: nempe ex illo viso nocturno.

11. εὐθυδρομήσαμεν εἰς Σαμοθράκην, *recto cursu venimus Samothraciam*] Quæ insula non longè à Troade. Itaque à Samothrace Germanicus in Troada venit apud Tacitum Annalium 11, εὐθυδρομεῖν est secundo vento navigare, ut infra xxi, 1.

τῇ τε ἐπισηεῖς Νεάπολιν. & *sequenti die Neapolin*] Vrbs est Edonidis partis Macedoniae, in qua & Philippi. Sed Neapolis in ipso sinu Strymonico: introrsum Philippi. Vide Ptolemæum.

12. Ἐκείθεν τε εἰς Φιλίππους, ἥτις ἐστὶ πρώτη τῆς μερὶς τῆς Μακεδονίας πόλις κολώνια. *Et inde Philippos, quæ est prima partis Macedoniae civitas colonia*] Ita hæc legenda, nec interstinguendum inter πόλις [*civitas*] & κολώνια [*colonia*]. Hoc enim dicit, venienti à sinu Strymonico primam urbem quæ sit colonia esse Philippos. Paulus colonias maximè sequebatur, quòd ibi & plus esset hominum & gentes variæ. Celsus in L. Colonia. D. de Censibus. Colonia Philippensis juris Italici est. Vlpianus in L. in Lusitania eod. titulo, In Provincia Macedonia Dyrracheni, Cassandrenses, Philippenses, Dieneses, Stobenses juris Italici sunt.

13. ἐξήλθομεν ἔξω τῆς πόλεως παρὰ ποταμὸν δ' ἐνομιζέτο προσευχὴ εἶναι. *egressi sumus foras portam juxta flumen ubi videbatur oratio esse*] Juvenalis,

Ede ubi consistas: in qua te quaero proseucha.

ubi Scholiastes, locus Iudæorum in quo orant. Philo Synagogas vocat προσευχάς, quia in illis & legebatur Lex & orabatur. Sed etiam quibus in locis Synagogæ non erant, putà ob exiguum Iudæorum numerum, aut quòd Magistratus non permitterent, habebant Iudæi loca orationibus destinata, procul à turba, & maximè ad amnes aut mare. Vide infra xxi, 5. Philippis non fuisse Synagogam colligimus & infra xvii, 1.

14. ὀνόματι Λυδία. *nomine Lydia*] Ita dicta à solo natali: nam Thyatira, unde hæc erat, Lydiæ adscribit Stephanus. Fæminæ è Lydia vestium textu nobiles.

πορφύρεωπις, *Purpuraria*] In Glossis, πορφυροπώλης, *purpurarius*.

ἡς ὁ Κύριος διήνοιξε τὴν καρδίαν, *cujus Dominus aperuit cor*] Activæ voces interdum sic sumuntur, ut tacite includant effectum, quanquam is effectus aliquatenus in humana est potestate. *Aperuit Deus*, illâ finente aperiri, imò etiam aperiente suo modo, ut apparet Apoc. 111, 20. Sic trahi dicitur qui trahentem volens sequitur. Sic dari id quod accipitur. Vide quæ diximus ad Ioh. vi, 37, 44.

προσέχειν τοῖς λαλῆμένοις ὑπὸ τῷ Παύλῳ. *intendere iis quæ dicebantur à Paulo*] *Vt fidem haberet Pauli dictis*. Est μετωνυμία [Transnominatio]. Nam τὸ προσέχειν [intendere] causa credendi.

15. Ὡς ἡ βαπτισθῆ, *Cùm autem baptizata esset*] Vide supra viii, 12.

Εἰ κεκρίκατέ με πιστὴν τῷ Κυρίῳ εἶναι, *Si judicastis me fidelem Domino esse*] *Si me putatis ex animo credere quod profiteor*.

καὶ παρεξιάσατο ἡμᾶς. *Et coëgit nos*] Habes hoc verbum, eodem sensu apud hunc ipsum scriptorem, Evangelio xxiv, 29.

16. πορευομένων ἡμῶν εἰς προσευχὴν, *euntibus nobis ad orationem*] Illam de qua supra 13.

ἔχσαν πνεῦμα Πύθωνος, *habentem Spiritum Pythonis*] Plutarchus de defectu oraculorum, ὡς περ τῶν ἑγγαστριμύθων Εὐρυκλέας πάλα, νυνὶ Πύθωνας προσαγορευομένους [Vt ventriloquos, quos olim Eurycleas, nunc Pythones vocant]. Lxx Interpretes ubi in Hebræo nominantur עֲוֹנִיָא ab עֹוֹן, quod est *uter*, vertunt, ἑγγαστριμύθων, Latinus Pythones. Horum nominum eadem significatio, quam explicat Galenus in Glossis Hippocratis, Εγγαστριμύθοι οἱ κεκλεισμένοι τῷ στόματι φθεγγόμενοι, διὰ τὸ δοκεῖν ἐκ τοῦ γαστρὸς φθεγγεσθαι [Ventriloqui, qui clauso ore loquuntur, quod è ventre loqui videantur]. Aristophanes Vespis,

Μιμησάμεν τὴν Εὐρυκλέας μαντείαν καὶ διανοίαν,
Εἰς ἀποτρίβας γαστέρας ἐνδὺς κωμωδικὰ πολλὰ χεῖσθαι.
[Simulque fatidici morem Euryclis mentemque imitatus,

Aliena in pectora se insinuans diffudit comica multa].

Vbi Scholiastes ad illud Εὐρυκλέας, Οὗτος ὡς ἑγγαστριμύθος λέγεται Ἀθήνησι τ' ἄλλῃ μαντευόμενος διὰ τῶν ἐνυπάρχοντος αὐτῷ δαίμονος [Euryclis. Hunc tanquam ventriloquum Athenis vera vaticinatum ferunt Demonis ope qui ei inerat]. Deinde, Εγγαστριται ἡ καὶ Εὐρυκλείται ἐκαλέοντο ἐντεῦθεν πάντες οἱ μαντευόμενοι, ἀπὸ Εὐρυκλέας, πρῶτον τὸ τοιοῦτον ποιήσαντος [Hinc ventriloqui & Euryclitæ dicti vates omnes, ab Eurycle primo ejus rei auctore]. Pytho est urbs Delphorum ut ad Lucanum diximus. Qui ibi vaticinabantur vocabantur πύθωνες [Pythones], πυθόληπτοι [Pythonem habentes], πυθομάνταις [Pythonii vates] inde vox serpsit ad similia facientes. Manuscriptus tamen πνεῦμα Πύθωνα [spiritum Pythonem], quod non probem.

ἡ τις ἐργασίαν πολλὴν παρῆχε τοῖς κυρίοις, *quæ quæstum magnum præstabat dominis*] Ἐργασία proprie opificium, per μετωνυμίαν [Transnominationem] quæstus omnis, ut infra 19.

17. λέγεσθαι, Οὗτοι οἱ ἄνθρωποι, δέλοισι τῷ Θεῷ ὑψίστοις, οἵτινες καταγγέλλουσιν ὑμῖν ὁδὸν σωτηρίας. *dicens, Isti homines servi Dei excelsi sunt, qui annuntiant vobis viam salutis*] Vide similem historiam Marci v, 7.

Malus bonum cùm simulat, tum est pessimus.

18. διαπονηθεὶς ὁ Παῦλος, *dolens autem Paulus*] *Nolens testem sibi spiritum mendacem*.

Παραγγέλλω σοι ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξελθεῖν ἀπ' αὐτῆς. *Præcipio tibi in nomine Iesu Christi exire ab ea*] Vtens jure dato, Marci xvi, 17.

19. Ἰδόντες ὅτι οἱ κύριοι αὐτῆς, *Videntes autem domini ejus*] Possunt unius plures esse domini, non tamen in solidum.

ἐλκυσαν εἰς τὸ ἀγορὰν, *perduxerunt in forum*] *Obtor- to collo, ut loquuntur Latini*.

ἐπὶ τὰς ἀρχοντας. *ad Principes*] *Ad duumviros coloniae*, quos jam dicet στρατηγοὺς [Magistratus] honoratiori vocabulo, sicut Capuæ duumviri Prætores se dici volebant. Pari modo supra qui erat Proprætor dictus ἐνθύπατος [Proconsul]. Sic Decuriones, Senatores.

21. καταγγέλλουσιν ἔθνη ἃ ἐκ ἑξῆς ἡμῖν παραδέχονται ἔθνη ποιεῖν Ῥωμαίοις ἔστι. *annuntiant morem, quem non licet nobis suscipere neque facere, cùm simus Romani*] Cicero de legibus 11, *Suos deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum*. Tertulianus vetus ait decretum fuisse, *ne quis Deus consecraretur, nisi à Senatu probatus*. Mæcenæ ad Augustum, narrante Dione Cassio, τὸ μὲν θεῖον, πάντῃ πάντως αὐτὸς τε σέβει κατὰ τὰ πάτρια, καὶ τὰς ἄλλας τιμὰς ἀνάγκασκε· τὰς δὲ ξενίζοντας τί περὶ αὐτὸ καὶ μίσει καὶ κόλαζε, μὴ μόνον τῶν θεῶν ἕνεκα, ὧν καταφρονήσας ἐστὶ ἄλλῃ ἂν τινος προτιμήσειεν, ἀλλ' ὅτι καινὰ τινα δαιμόνια οἱ τοιοῦτοι ἀντισφύροντες πολλὰς ἀναπειθεῖσιν ἀλλοτρίωνο-

μειν· καὶ τὰς καὶ συνωμοσίαι, καὶ συστάσεις, ἐταιρίαι τε γίγνονται, ὥς περ ἡκιστα μοναρχία συμφέρει [Divinum Numen prorsus & tu consueto more cole, & alios colere coge: & qui quid hac in re innovant, hos & odio habe & supplicio affice; non solum deorum ergo, quos qui contemnet, is nec hominis cujusquam rationem ullam habiturus sit, verum et quoque, quod isti dum novos deos in antiquorum locum subdunt, multis quò externis legibus vivant, auctores sunt. Atque hinc & conjurationes, & coitiones, & factiones oriuntur, quæ in Monarchiâ esse minime expedit].

22. καὶ οἱ στρατηγοὶ περιρρήξαντες αὐτῶν τὰ ἱμάτια ἐκέλευον ῥαβδίσειν, & Magistratus scissis tunicis eorum, jusserunt eos virgis cædi] Sic & Dionysius Halicarnassensis, τρις ῥαβδέχοις ἐκέλευσαν τὸ ἐσθῆτά τε περικατάρρῃσαι καὶ ταῖς ῥάβδοις τὸ σῶμα ξάινειν [Licetoribus demandabant & vestem discindere & corpus virgis cædere]. Pro quo Livius libro 11, *consules spoliari hominem & virgas expediri jubent*. Eodem modo loquitur idem Livius libro vii. pro eodem dixit Plutarchus in Cicerone ἐσθῆτά περιρρῃσαι [vestem scindere] in Publicola περιρρῃγνύναι τὰ ἱμάτια in Camillo καταρρῃγνύναι τὰ ἱμάτια in Mario περιρρῃσαι τὸν χιτωνίσκον. Valerius alibi ait, *nudari jussit*: alibi addit, *veste scissa spoliatoque corpore*. Cicero septimâ Verrinâ, *Hominem proripi, atque in foro medio nudari, ac deligari & virgas expediri jubet*. Seneca in controversiis ut verba legitima refert, *Summove licetor, despolia, verbera*. In historia de beato Apollinari, *Exuite eum & cædentes dicite, &c*. Livius xxviii, *lacerantibus vestem licetoribus*. Seneca de Ira 1, 16. *licetorem describit vestimenta scindentem*. Tacitus Historiarum iv, de Herennio, *Protractum è tentorio scissa veste, lacerato corpore*.

23. τῷ δεσμοφύλακι, *custodi*] Paulus Iurisconsultus *carceri praepositum* appellat L. *carceri*. D. de custodia reorum: *optionem carceris* Ambrosius. *Commentariensem* vocat L. de his. C. de custodia reorum: & Graeci ex Latino κομμενταρίσιον [*commentariensem*] in Novella Iustiniani xii i: & in Edicto xii i. Hunc commentariensem dictum fuisse Stephanam, & eundem esse cuius Paulus meminit i Corinth. i, 16. xvi, 15, 17. putant Graeci ad hunc locum.

24. ὃς παραγγέλιαν ταύτην εἰληφώς, *Qui cum tale praeceptum acceperit*] *Praeceptum*: nam παραγγέλλειν inter alia praecipere, Matth. x, 5, & alibi saepe.

εἰς ἡμισυ τὴν φυλακὴν, *in interiorem carcerem*] Augustinus ad Iohannem, *Alii mittuntur in carcerem, & in ipso carcere non omnes, sed pro meritis causarum in imo carceris detruduntur. Sedis intimae tenebras dixit L. i. C. de custodia reorum.*

καὶ τὰς πόδας αὐτῶν ἡσφαλίσατο εἰς τὸ ξύλον. *& pedes eorum strinxit ligno*] Scholiales ad nebulas Aristophanis, εἰδὼς δεσμοτηρίῃ τὸ ξύλον, ἣν ποδοκῆκην λέγουσι καὶ ποδοσφάκην [*erat lignum ea custodiae species, quam ποδοκῆκην & ποδοσφάκην vocant*]. Fuit tamen discriminis aliquid inter ξύλον [*lignum*] & ποδοκῆκην: nam in veteri lege Attica habemus, δισάντων ἐν τῷ ξύλῳ οἱ ἑνδεκά ἢ ἐν τῇ ποδοκῆκῃ [*vinciant undecimviri in ligno aut podocaca*]. Puto ποδοκῆκην esse quas ligneas soleas appellat Cicero: ξύλον autem quod ligneam custodiam appellat Plautus. In L. Si hominem. D. depositi, legimus *vincitum vel ad malam mansionem extensum*. Hic Graeci Scholiales *malam mansionem* exponunt, ξύλον εἰς ὃ ἐμβάλλουσιν τὰς πόδας [*lignum cui pedes induunt*]. Eusebius dixit τὰς ἐν τῷ ξύλῳ διατάσεις τῶν ποδῶν [*distensiones pedum in lignea custodia*]: quod Prudentius,

Lignoque plantas inserit

Divaricatis cruribus.

Lucianus, τὰ μέλη ἐν τῷ ξύλῳ καὶ ἀκκλεισμένα [*membra in ligneam custodiam conclusa*]. Iobi xxxiii. ii, ubi in Graeco, ἔθετο ἥ ἐν ξύλῳ καὶ τὴν πόδα [*posuit in ligno pedem meum*], in Hebraeo est *quod* ejusdem libri xiii, 27, alii κώλυμα [*impedimentum*] vertunt, alii ταλαιπωρίαν [*miseriam*], alii ξύλον ἐρκτῆς [*lignum carceris*], alii ξυλοπέδην [*pedicam ligneam*], Chaldaeis *aut* *est cippus*. Quod apud Cedrenum est κακυχία, id latius patet & omnia carceris incommoda complectitur. ἡσφαλίσατο hic est *custodit*: μεταωνυμία [*Transnominatio*]: custodia enim securos nos facit.

25. Κατὰ ἣ τὸ μεσονύκτιον, *Media autem nocte*] Quod Varro dixit *noctis meridiem* audaci translatione.

ᾧ μὲν ὁ Θεὸς ἐλάλει, *laudabant Deum*] Laudes Deo canebant, & gratias agebant pro honore sibi habito, in eo quod pro Christo pati possent. Supra v, 41.

26. Ἄφνω δὲ σεισμός ἐγένετο μέγας, *Subito vero terrae motus factus est magnus*] Signum securitatis rei magnae, ut Matth. xxv. ii, 2.

ὥστε σαλευθῆναι τὰ θεμέλια τῆς δεσμοτηρίας, *ita ut moverentur fundamenta carceris*] Simile loquendi genus Psalm. xix, 8. lxxxii, 5. Esaiæ xxiv, 18.

ἀνεῴχθησαν τε παραχρῆμα αἱ θύραι, *& statim aperta sunt ostia*] Ut supra xii, 9.

καὶ πάντων τὰ δεσμὰ ἀνέθη. *& universorum vincula soluta sunt*] Non uni, ut supra xii, 7: sed vinctis om-

nibus, ut scirent Apostolos & sibi & aliis esse utiles, & per eos solvi animorum vincula.

27. σπασάμεν ὁ μάχαιραν ἐμελλεν αὐτὸν ἀναιρεῖν, *evaginato gladio volebat se interficere*] Metu gravioris supplicii. Solebant enim commentarienses, si effugissent vincti, eandem pati poenam quam vincti passuri fuerant, L. ad commentariensem. C. de custodia reorum. αὐτοχειρία [*interfectio sui ipsius*] autem frequens Graecis & Romanis, neque improbata aut Stoicis aut Epicureis, ne Platonici quidem & Aristotelici, omni modo & sine exceptione. Σπᾶν μάχαιραν, est *gladium de vagina educere*. Numer. xxi, 23, 31. Ios v, 13. Iud. viii, 20. ix, 54. xx, 2, 15. xxv, 35. i Sam. xxxi, 4. ii Sam. xxiv, 9. ii Regum iii, 26. Ezech. xxi, 28. xxvi, 15. Psal. xxxvii, 14. i Paral. x, 4. xxi, 5, 16. plena locutio est i Sam. xvii, 51. Dixit & Aristophanes, ξίφος γ' ἐσπᾶτο [*eduxit enim ensen*]. Et Strabo iv, ἐσπασμένον τὸ ξίφος [*gladium cum evaginasset*].

28. Μηδὲν πράξῃς σεαυτῷ κακόν. *Nil tibi mali feceris*] Inter Hebraeos quaestionem fuisse dubiam, An se interficere liceret, diximus libro ii de Iure Belli ac Pacis cap. xix, 5. Christiani majoris patientiae debitorum, & exempla Christi Apostolorumque ejus habentes ob oculos, pro certo semper habuere potius quamvis mortem expectandam, quam sponte sumendam, nisi quod de mulieribus, quarum pudor periclitatur, nonnihil dubitatum est. Iustinus Apologetico i, Εἰ ἔν πάντες αὐτὲς φονεύσομεν, τῇ μὴ γεννηθῆναι τινα καὶ μαρτυρεῖσθαι εἰς τὰ θεῖα διδάγματα, ἢ καὶ μὴ εἶναι τὸ ἀνθρώπειον γένος, ὅσον ἐφ' ἡμῖν αἴτιος ἐσόμεθα· ἐναντίον τῇ τῷ Θεῷ βελῇ καὶ αὐτοὶ ποιῶντες εἰς τὸτο πράξωμεν [*Quannobrem si ipsi nos occidemus cuncti, efficiemus, quantum quidem in nobis erit, ne quis nascatur, neve se in divinam disciplinam det, atque adeo ne sit humanum genus: quod si faciemus, consilio Dei ipsi quoque adversabimur*]. Clemens Strom. iv. λέγομεν ὅτι καὶ ἡμεῖς τὰς ἐπιτηδῆσας τῷ θανάτῳ· εἰσι γὰρ τινες καὶ ἡμετέροι, μόνον τῷ νόμῳ κοινῶν, οἱ δὲ αὐτὲς παραδιδόντες σπεύδουσιν, τῇ πρὸς τὸν θεὸν ἀπεχθείας, ὅτι ἀθλοὶ θανάτωντες· τὰς ἐξάγειν αὐτὲς ἀμαρτυρίας λέγομεν, καὶ ἐν δημοσίᾳ κολάζονται· καὶ γὰρ τὸ χαρακτηριστικὸν σώζει τὴν μαρτυρίαν τῆς πίστεως, καὶ ὅντως θεὸν μὴ γνωρίσαντες, θανάτῳ ὃ αὐτὲς ἀποδίδασιν κενῶ, καὶ ὁ δὲ ἰδὼν ὑμνοσοφισαὶ ματαίᾳ πυρί [*Dicimus autem & nos, qui in mortem insilire (sunt enim nonnulli non nostri, nomine tantum eodem, qui ipsi se properant tradere, suo in Creatorem odio, miseri, cupientes mori) hosce nos vitare se, dicimus, absque martyrio subducere, utut publice puniantur. Neque enim fidelis martyrii servant characterem, cum verum Deum ignorent, & vanam se in mortem dant, ut inanem in ignem Indorum Gymnosophistae*].

29. Αἰτήσας ὃ φῶτα, *Petitoque lumine*] Plures lucernas. φῶτα [*lumina*] in plurali usurpant Hellenistae, ut Psalm. cxxxvi. 7. Hinc dies φώτων [*luminum*], qui & ἐγκαίνιων [*enceniarum*].

προσέπεσε τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Σίλῳ. *procidit Paulo & Silae ad pedes*] Mos hic ab Oriente in Macedoniam venerat cum aliis multis, ab Alexandri Magni temporibus. Vide Marci iii, 11, v, 33. vii. 25. Lucæ v, 8. viii, 28, 47.

30. Καὶ παραγαγὼν αὐτὰς ἔξω, *Et producens eos foras*] In locum aliquem carceris sub dio positum, ut liberiùs respirarent. *Vestibula carcerum & salubria loca* dixit L. I. C. de custodia reorum.

κύριοι, *Domini*] Dominos vocare eos quos honorare velimus, receptum tum erat & apud Græcos & apud Romanos. Testis Martialis & alii.

τί με δεῖ ποιεῖν ἵνα σωθῶ; *quid me oportet facere ut salvus fiam?*] Spem aliquam vitæ melioris ex antiqua traditione, aut ex Philosophorum doctrina acceperat.

31. Πίστευσον ἐπὶ τῷ Κυρίῳ Ἰησοῦν Χριστῶν, *Crede in Dominum Iesum Christum*] Nempe ea fide, quæ ad obedientiam flectat animum. Sæpe enim generis nomina pro specie quadam eximia ponuntur.

καὶ σωθήσῃ σὺ καὶ ὁ οἶκός σου. *& salvus eris tu & domus tua*] *Vives*, hic Syrus: id est, pervenies sic ad eam vitam quam expetis.

33. Καὶ παραλαβὼν αὐτὰς, *Et tollens eos*] Adductos ad κολυμήθραν [*piscinam*] aliquam, quæ erat intra septa carceris.

ἐλκεσεν ἀπὸ τοῦ πληγῶν· *lavit plagas eorum*] Abluit sanguinem virgis excitatum.

καὶ οἱ αὐτῆς πάντες, *& omnis domus ejus*] Manuscriptus, Καὶ οἱ οἰκέοι αὐτῆς πάντες [*Et domestici ejus omnes*].

παραχρημα. *continuo*] Similia exempla dati sine mora Baptisimi habemus supra viii, 38. x, 47. xvi, 15.

34. Αναγαγὼν τε αὐτὰς εἰς τὸ οἶκον αὐτῶν, *Cumque perduxisset eos in domum suam*] In domum suam vicinam carceri, ut solent esse domus commentariensium.

παρέθηκε τράπεζαν, *apposuit mensam*] Παρατίθε-
ναι [*apponere*] propriè dicitur de convivatore, Lucæ x, 8. xi, 6. i Cor. x, 27. Cicero ad Atticum, *Hæc ad te scripsi appositâ mensâ secundâ*. Idem alibi dixit *apponere in vasis fictilibus: apponere quod satis est*. Helena Paridi,

— — *Appositâ quæ nunc facis improbe mensâ.*

ἡγαυιάσατο πανοικί πεπιστευκῶς τῷ Θεῷ. *latatus est cum omni domo sua credens Deo*] Participium hic causam reddit. Ideo gavisus est quod non ipse tantum, sed & tota ejus familia tanta luce perfusa esset.

35. οἱ στρατηγοί, *Magistratus*] De quibus supra 19, 20, 22.

τὰς ῥαβδῆχας, *lictores*] Censeam in versione retinendam vocem *rabduchi*. Quanquam enim & Plutarchus & glossaria *lictores* Græcè ῥαβδῆχας [*rabduchos*] vocant, ipsa tamen vox Græca quosvis *Magistratum ministros* significat, quod bacillum, qui Græcè ῥαβδῶν dicitur, in ministerii sui signum gestarent.

λέγοντες· ἀπόλυσον τὰς ἀνθρώπους ἐκείνας, *dicentes, Dimitte homines illos*] Subierat duumviros pœnitentia, quod in plebis commotæ gratiam, indictâ causâ, cædi jussissent homines advenas contra morem Romanum. Paulum autem jus habuisse civitatis Romanæ nondum videntur scisse.

37. Δείραντες ἡμᾶς δημοσίᾳ, *Cæsos nos publicè*] Dicuntur Duumviri fecisse quod fieri jusserant. Et multum auget injuriam, quod facta erat in publico. Vide L. Prætor in fine D. de injuriis.

ἀκαλακρίτως, *indemnatos*] Contra jus Gentium &

Romanorum. De jure Gentium audi Hesiodum, Μηδὲ δίκην δικάσῃς πρὶν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσῃς. [*Nè prius audieris ambos, ne judicium fer*]. & Senecam Medea.

Qui statuit aliquid parte inauditâ alterâ, Equum licet statuerit, haud æquus fuit.

De jure Romano testis Cicero, *Causâ cognitâ possunt multi absolvi, incognitâ nemo condemnari potest*: & Tacitus Historiarum I, *Inauditi atque indefensi tanquam innocentes perierant*: & Historiarum III, *Quamvis invisum & nocentem, more tamen audiendum*. Testis & Tertullianus peritus sanè Romani juris in Apologetico, *Inauditum si damnant, invidiam iniquitatis merebuntur*. Idem adversus nationes, *Quando non licet indefensos & inauditos omnino damnari*. Apulejus ix. Milesiarum, *Nec ad instar barbaricæ feritatis, vel tyrannicæ impotentie damnetur aliquis inauditus*. Salvianus fine libri viii, *Sed in urbe illa non tam hominum fuerunt hæc beneficia, quàm legum: interfici enim indemnatum quemcunque hominem, etiam xii. tabularum decreta vetuerunt*.

ἀνθρώπους Ῥωμαίους ὑπάρχοντας, *homines Romanos*] Est Synecdoche, qualis Matth. xxvi, 44. Nam jus civitatis Romanæ solus habebat Paulus, ut videbimus infra xxi, 25. Civem Romanum omnino virgis cedere non licebat per leges Porcias & Sempronias: quantò minus causâ indictâ? Norat Paulus ad innocentiam & causæ bonæ præsidium etiam legibus uti.

30. Οὐ γὰρ, *Non ita*] Αποσιώπησις [*Reticentia*]. *Non enim ita agi rectum est*.

ἡμᾶς ἐξαγαγέτωσαν, *nos ejiciant*] Tanquam innocios. Sic Magistratus Apulejum solatum veniunt, Milesiarum i. i.

38. καὶ ἐφοβήθησαν ἀκούσαντες ὅτι Ῥωμαῖοι εἰσι. *timueruntque auditò quod Romani essent*] Simile vide infra xxi, 29. Metuebant Majestatis crimen, quod Verri minatur Cicero circa finem Verrinæ ultimæ. Ita enim constituerant Leges, ut in cive Romano læso, ipsa Populi Romani Majestas læsa crederetur.

39. παρεκάλεσαν αὐτὰς, *deprecati sunt eos*] *Consolati sunt eos*, dicentes, indignos eos esse eâ, quam acceperant, injuriâ. Vide Terentium Adelphis Act. II, Sc. I.

ἡρώτων ἐξελθεῖν ἐκ τῆς πόλεως. *rogabant ut egrederentur de urbe*] Hoc obtentu, ne quid triste ab irata plebe paterentur.

40. εἰσῆλθον εἰς τὴν Λυδίαν· *introierunt ad Lydiam*] Id est, in *Lydiæ domum*. Sic in Comædiis, *Eamus ad me*.

παρεκάλεσαν αὐτὰς, *consolati sunt eos*] Hortati eos sunt ut in fide constantes manerent, quanquam se abeuntibus.

καὶ ἐξῆλθον. *& profecti sunt*] Nempe tum ne periculis se ingererent non necessariis, tum quia Macedonia, quam ipsis Deus commendaverat, latius patebat.

C A P V T XVII.

Διοδεύσαντες ἡ τὴν Ἀμφίπολιν, *Cum autem perambulassent Amphipolim*] Urbem vicinam Philip-
pis, ut ex Ptolemæo liquet.

ἡ Ἀπολλωνίαν, & Apolloniam] Eam quam Mygdoniam vocat Ptolemæus. Erat mari adlita, Corinthiorum & Corcyraeorum Colonia: quam describit Cæsar III Belli civilis, & Strabo libro VII.

ἦλθον εἰς Θεσσαλονίκην, venerunt Thessalonicam] Est urbs præclara Macedoniae ad sinum Thermaicum, ut ex Strabone & Ptolemæo cognoscere est, condita à Philippo Amyntæ filio post victoriam de Thessalis, unde urbi nomen.

ὅπου ἦν ἡ συναγωγή τῶν Ἰουδαίων. ubi erat Synagoga Iudæorum] Articulus additus significat Philippis, Amphipoli & Apolloniæ nullas fuisse Synagogas: sed si qui ibi essent Iudæi, eos Synagogam adiisse Thessalonicensem.

2. Κατὰ τὸ εἶωθός τῷ Παύλῳ εἰσῆλθε πρὸς αὐτοὺς, Secundum consuetudinem autem Paulus introiit ad eos] Hebraïsmus, pro ὃ τῷ Παύλῳ κατὰ τὸ εἶωθός αὐτῷ εἰσῆλθε [Paulus autem secundum consuetudinem suam introiit]. Mos erat Paulo primum adire Iudæos & ipsis afferre Euangelii sermonem, supra XI I, 46.

3. διελέγετο αὐτοῖς ἀπὸ τῆ γραφῶν, Διανοίγων ἡ παρατιθέμενος ὅτι τὸ Χριστὸν ἐδὲ παθεῖν ἡ ἀναστῆναι ἐκ νεκρῶν, differebat eis de Scripturis, Adaperiens & insinuans, quia Christum oportuit pati & resurgere à mortuis] Puto rectius distingui, διελέγετο αὐτοῖς, ἀπὸ τῆ γραφῶν διανοίγων ἡ παρατιθέμενος [differebat eis, de Scriptura adaperiens & insinuans]: Multa cum illis differebat, & ex Scripturis apertum faciebat, & ob oculos ponebat Christum debuisse pati. παρατιθέμενος [proponens] intellige ἐνώπιον αὐτῶν [coram illis], quæ plena locutio reperitur Exodi XIX, 7. XXI, 1. Deut. IV, 44. Locis Scripturæ iisdem usus est Paulus, quibus Christus in eadem re, Lucæ XXIV, 26, 27.

ὃν ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν. quem ego annuntio vobis] Transitio ab oratione obliqua ad directam, frequens & aliis & nostris maximè Scriptoribus.

4. καὶ προσεκληρώθησαν τῷ Παύλῳ ἡ τῷ Σιλᾷ, & adjuncti sunt Paulo & Silæ] II I, additi fuere Paulo & Silæ. Sed in προσεκληρώθησαν [adjuncti sunt] plus aliquanto est, & significat planè illos addictos fuisse Paulo & Silæ, sicut res hæreditariæ apud Hebræos. Vtitur hoc verbo & Lucianus: συγκαληρώσαι pro eodem dixit Aristides.

τὴν τε σεβόμενων Ἑλλήνων πολὺ πλῆθος, & de colentibus Gentibus multitudo magna] Hic σεβόμενοι Ἕλληνες [colentes Gentes] sunt iidem quos Hebræi vocant יִדְּמִין, תִּיּוֹמִין, pii ex gentibus, qui legem quidem Moïsi non susceperant, sed idololatria & pravis moribus relictis, unum colebant Deum & nemini faciebant injuriam; qui gradus erat ad Christianismum.

γυναικῶν τε τῶν πρώτων, & mulieres nobiles] Ex Matronis. Vide supra XI I, 50.

5. τῶν ἀγοραίων τινάς, de vulgo quosdam] Ammonius, Ἀγοραῖοι εἰάν προπαροξυτένως, σημαίνε τὸ πονηρὸν τὸν ἐν ἀγορᾷ τεθραμμένον· εἰάν ὃ προπερισπωμένως, σημαίνει τὸ ἐν ἀγορᾷ τιμώμενον [Ἀγοραῖοι, cum antepenultima circumflexa, eum cui in foro honor habeatur, denotat]. Hi sunt quos circumforaneos vocant Latini, Livius libro IX forenses factionem, Plautus scurras Trinummo, quos sic graphicè depingit,

Nihil est profectò stultius neque stolidius,
Neque mendaciloquius, neque argutum magis,

Neque confidentiloquius, neque perjurius,

Quam urbani assidui cives, quos scurras vocant.

ἀγοραῖοι σὺρρακες, [viles scurræ] Clementi Alexandrino: ἡβὴ ἀγοραῖα [scurrarum mores] Theophrasto. ὀχλοποιήσαντες, turbâ facta] Οχλοποιεῖν est ὥρῃ, quod συσροφὴν ποιεῖν [seditionem concitare] vertitur apud Amosum.

τῇ οἰκίᾳ Ἰάσονος, domui Iasonis] Iudæi, qui Hebraicè Ἰεσχνα [Ieschua]. Hic fuit ex Iudæis illis Christianis, qui ex Iudæa in Syriam, ex Syria in Macedoniam venerant.

6. ἐπὶ τὰς πολιάρχας, ad principes civitatis] Vox Græca eodem modo facta quomodo Βοιωτάρχαι illi urbis Præfecti, hi gentis Beoticæ.

οἱ τὴν οἰκουμενὴν ἀναστατώντες, qui orbem concitant] Qui terrarum orbem ad res novas excitant. Sic ἀναστατῶν [concitare] & infra sumitur XXI, 38. Politici qui sæpe dogmata vera à falsis, salubria à noxiis non norunt distinguere, omnia nova suspecta habent; id Evangelio vehementer obstitisset, nisi Deus ingenti Spiritu difflasset ista consilia.

7. Οὓς ὑποδέδεκται, Quos suscepit] In Glossis ὑποδέχομαι, suscipio, excipio. Sic usurpatur hæc vox Tobiae VII, 9. I Macc. XVI, 15. Frequens vox hoc sensu & apud Poëtas, & apud Historiarum scriptores Græcos.

ἀπέναντι τῶν δογμάτων Καίσαρος, πρὸς τῷ, contra decreta Cæsaris faciunt] Neque enim aut olim Populus Romanus, aut postea Cæsares permiscere in regionibus devictis quenquam Regem dici, nisi suo permisso. Livius commemorat à Masinissâ gratias actas Senatui, quod Scipio eum Regem appellasset: & Cicero pro Deiotaro, & in Aruspicum responsis, & in Epistolis, non semel Deiotarum ait à Senatu Regem appellatum. Sallustius in bello Iugurthino narrat Masinissæ nepoti à Metello non concessum ut sellam juxta eum poneret, quod is honos eorum modò foret, quos Populus Romanus Reges appellavisset. Ariovistum à Populo Romano Regem appellatum docet nos in Commentariis suis Cæsar: in qua historia Dion, τὴν κύρωσιν τῆ βασιλείας παρὰ τῶν Ῥωμαίων εἰλήφει [Populus Romanus ratum ei regnum fecerat]: qui & de Iuba, βασιλεὺς προσηγορεύθη [Rex appellatus est]. Valerius Maximus refert à Pompejo Ariobarisanis filium Regem appellatum.

Βασιλέα λέγοντες ἕτερον εἶναι Ἰησοῦν. Regem alium dicentes esse Iesum] Non Iudææ tantum, de quo apud Pilatum accusatus Iesus fuerat, sed totius humani generis. Nam Christiani Iesum vocabant Κύριον [Dominum], quod in hoc libro sæpe; sæpissimè verò in Paulinis literis occurrit. Hoc autem idem valet quod βασιλεὺς [Rex], Apocal. I, 8. XV, 3. XVII, 14. Non magis quàm Pilatus intelligebant isti Macedones regnum Christi ejus esse ingenii ut Regibus mundi hujus non obstaret, imò & illorum firmaret imperia multis modis. Simile vide Ioh. XVI I, 36, 37. ἕτερον, id est, alium à Cæsare, qui se κόσμος Κύριον [mundi dominum] dicebat, ut est in L. Αἰώσις [deprecatio] D. ad legem Rhodiam.

8. Ετάραξαν ὃ τὸ ὄχλον ἡ τὰς πολιάρχας, Concitaverunt autem plebem & Principes civitatis] Id est, animos & populi & Magistratum non parum commoverunt, metu ne quid in Imperium Romanum committerent.

9. καὶ λαβόντες τὸ ἱκανὸν παρὰ τῆς Ἰάσονος, *Et accepta satisfactione à Iasone*] Est vox Romani juris, satis accipere, cui respondet *satisdare*, unde *satisfactio*, ἱκανοδοσία Theophilo: sicut *satisfacere*, ἱκανὸν ποιεῖν, Marci xv, 15. Sunt enim hæc pari modo dicta. L. 1. D. qui *satisdare* cogantur. *Satis accipere* frequens in jure, ut initio L. 1. D. ut in possessionem legatorum. *Satis accipit*, cui cavetur, quantum Legi aut Iudici aut viro bono satis est. Iason hic & amici ejus satis dederunt iudicio fisci Paulum & Silam, si opus esset, quod non evenit. Ita interpretati sunt hunc locum rectè & Syrus & Arabs.

10. εἰς Βέροιαν, *in Beræam*] Est urbs Macedoniae non procul à Pella, Plin. iv, 10. Ptolemæus in Macedonia.

οἱτινες, *qui*] Paulus & Silas.

παράγοντες, *cum venissent*] Vbi Beræam venerant.

11. οὗτοι γάρ, *Hi autem*] Nempe Iudæi Beræenses: nam præcessit τῆς Ἰουδαίων [*Judeorum*] post Berææ mentionem. Huc ergo refertur illud ἔτοι [*hi*].

εὐγενέστεροι ἄλλων τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ, *nobiliores eorum qui sunt Thessalonicae*] Genitivus hic significat alterum membrum comparationis. εὐγενέστεροι *nobiliores*] autem Patres Græci interpretantur ἐπιεικέστεροι [*equiores*]. Non æquè duro erant animo: audiebant patienter; cogitabant de re; inquirebant. Erant εὐθετώτεροι πρὸς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, [*magis apti ad regnum Dei*]. Erant magis τεταγμένοι πρὸς τὴν ζωὴν αἰώνιον [*ordinati ad vitam æternam*]. Volebant facere voluntatem Patris, eoque melius cognoscebant de verbo, Ioh. vii, 17. In Glossario, εὐγενής, *ingenius*. Vtrumque primitivam significationem habet de origine translata ad animum. Sic & Latini dicunt *ingenium liberale*. Iosephus de iis qui Antiochi impiis jussis non obsequebantur xi, 7. οἱ γὰρ δοκιμώτατοι καὶ τὰς ψυχὰς εὐγενεῖς ἐκ ἐφρόντισαν αὐτῶν, [*Eminentissimi autem & qui generoso erant animo ipsum non curabant*]. Plutarchus in Homericis quaestionibus, Εἰσι γὰρ τῶν αὐτῶν φιλοσόφων δόγμα, καὶ τὸ διδασκῆναι εἶναι τὴν ἀρετὴν, ἔχουσιν μὲν ἀρχὴν τὴν εὐγενεῖαν; ὑπὸ δὲ παιδείας εἰς τὸ τέλειον προαγομένην [*Est porro eorundem Philosophorum hoc quoque dogma, doceri posse virtutem: quam incipere à bonâ indole, à disciplinâ perfici volunt*].

οἱτινες, *qui*] Qui Iudæi Beræenses.

ἐδέξαντο τὸν λόγον, *susceperunt verbum*] Id est, *crediderunt verbo*, ut hic explicant Græci. Eadem locutio supra xi, 1.

μετὰ πάσης προθυμίας, *cum omni aviditate*] ככל לבב, *animo alacri*. Sic προθυμία sumitur Sirac. xlv, 32. 11 Cor. viii, 11, 19. ix, 2.

ἀνακρίνοντες τὰς γραφάς, εἰ ἔχουσιν αὐτὰ ἔτι. *scrutantes Scripturas, si hæc ita se haberent*] Non quod dubitarent de veracitate Pauli & Silæ, sed ut Prophetica scripta cum illorum verbis conferendo, magis magisque in veritate confirmarentur, & haberent unde alios convincerent. ἀνακρίνειν [*scrutari*] hic est quod ἐρευνᾶν [*investigare*] Ioh. v, 39. רקח: nam id utraque illa Græca voce vertitur.

12. Πολλοὶ μὲν ἐκ αὐτῶν ἐπίστευσαν. *Et multi quidem crediderunt ex eis*] Ex Iudæis alii aliorum exemplo.

καὶ τῶν Ἰουδαίων γυναικῶν τῶν ἐνδοξομένων, *& mulierum gentilium honestarum*] Quædam etiam ex Macedonicis matronis. Vide supra xi, 1, 50.

13. σαλεύοντες τὰς ὄχλους. *turbantes multitudinem*] Σαλεύειν [*turbare*] multis vocibus Hebræis respondet: hic tantundem valet quantum σείειν, תסיח, *concitare, irritare adversus aliquem*.

14. πορεύεσθαι ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν, *ut iret usque ad mare*] Habet quidem Manuscriptus ille & alii, ἕως [*usque*], sed ὡς [*velut*] verius arbitror, & deductum quidem Paulum ad oram maris tanquam navigaturum, & famam ita sparsam; cæterum re ipsa properasse eum terrestri itinere Athenas.

ὑπέμενον δὲ ὅτε Σίλας καὶ ὁ Τιμόθεος ἐκεί. *Silas autem & Timotheus remanserunt ibi*] In Macedonia ubi consanguineos habebant.

15. οἱ γὰρ καθιστῶντες τὸν Παῦλον, *Qui autem deducebant Paulum*] Qui Paulum deducebant mandatu Thessalonicensium. In Manuscripto est καθιστῶντες.

καὶ λαβόντες ἐντολὴν, *& accepto mandato*] A Paulo.

16. παρωξύνετο τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἐν αὐτῷ, *incitabatur Spiritus ejus in ipso*] Commotus ei fuit animus, בל שויתו Psalm. cxlii, 4. ubi Græci ἐταράχθη ἡ καρδία [*turbatum est cor*]. Similis locutio Ioh. xii, 27. xiii, 21. xiv, 1.

κατείδωλον ἔσαν τὴν πόλιν. *idololatriæ deditam civitatem*] Vocem κατείδωλον *deditam idololatriæ*] finxit Lucas, ad exemplum vocis κατὰ θεόν, quod est interprete Polluce λατρεύων θεοῖς [*Deos colens*]. Quos deos vocabant Græci, eos Christiani εἰδωλα [*idola*]. Paulus Hebraice dixerit, ורר עברה עונר [*servientem cultui extraneo*]. Athenæ urbs fanorum referta, teste Cicerone de Aruspicum responsis.

17. καὶ τοῖς σεβομένοις, *& religiosis*] Nempe τῶν ἑλλήνων [*Græcorum*], ut supra 4.

καὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ, *& in foro*] Vbi res erant venales, & quod maximè populus coibat. ἀγορὰ τόπος ἐνθα πτωρᾶσκεται τὰ ὄνια [*Forum, locus ubi prostant res venales*], ait Scholiastes ad Acharnenses.

18. Τινὲς γὰρ τῶν Ἐπικουρείων, *Quidam autem Epicurei*] Duo genera Philosophorum nominat, maximè alienorum à Christiana religione: nam Epicurei neque Mundum conditum à Deo credebant, neque Deo curam esse rerum humanarum, neque ulla præmia aut pœnas post mortem, neque bonum aliud quàm quod sensibus perciperetur.

καὶ Στωϊκῶν, *& Stoici*] Stoici verò erant,

— κενεὴς ὀήσιος ἐμπλεοὶ ἀόσκαι

— [*Vanis inflati fastibus utres*].

50 Negabant sapientem suum quicquam Iovi cedere: nihil eum Deo debere ob id quod saperet: Iovem plus non posse quam bonum virum: Iovem diutius bonum esse, at sapientem nihilo minoris se æstimare, quod virtutes ejus spatio breviori clauduntur: quæ habes apud Senecam Epistola lxxiii. Manu quærendam mortem potius quam ferendam servitutem, contumelias aut graves morbos.

συνέβησαν αὐτῷ. *differebant cum eo*] Congressi sunt cum eo. Translatio est de præliis sumpta, ut apparet Luc. xiv, 31. Vtitur ita sæpe Polybius, quem sequi amat Lucas. Tertullianus De Hæreticorum præscriptionibus de Paulo locutus, *Fuerat Athenis, & istam*

istam sapientiam humanam, affectatricem & interpolatricem veritatis, de congressibus noverat.

ὁ σπερμολόγος ἔστι, *seminator verborum hic*] Σπερμολόγοι propriè aves quæ sata depascuntur, ut ait Scholiastes ad aves Aristophanis. Cœpit hinc transferri ad eos, qui aris imposita auferrent, ut ait Vlpianus ad Demosthenis Orationem de Corona, ubi Æschini hoc nomen datur. Longius transferri cœpit ad omnes inhonesto quæstu se sustentantes. Hinc Σπερμολόγοι ῥήματα [*futilia verba*], & σπερμολογία ναυική [*nautica dicacitas*] apud Plutarchum. Eustathius ad E Odysseæ. Ἰστέον ὅτι ὡς περὶ ταῦτα τροπικῶς ἐρρέθη, Σπέρμα πυρός, ἔτω τέτραπται καὶ τὸ Σπερμολογεῖν ἐπὶ τῷ ἀλαζονευομένων ἀμεθόδως ἐπὶ μαθήμασιν ἐκ τινῶν παρακυσμάτων. Καθὰ ἐμφαίνειν Εὐπολὶς λέγεται, τὸ φυσικὸν Πρωταγόραν διακωμῶδων ἐν τῷ ὅς ἀλαζονεύεται μὲν ἀλιτήριον περὶ τῶν μετεώρων, τὰ δὲ χαμαῖθεν ἐσθίει. Ὁ δὲ κυρίως, φασί, σπερμολόγος καὶ σπερμονόμος εἰδὸς ἐστὶν ὁ γένεσι λαβόμενον τὰ σπέρματα, ἐξ ἧς Ἀττικοὶ σπερμολόγους ἐκάλεσαν τὰς περὶ ἐμπορίαν καὶ ἀγοράς διατρίβοντας, διὸ τὸ ἀναλέγεσθαι τὰ ἐκ τῶν φορτίων, φασίν, ἀπορρέοντα καὶ διατρίβειν. Ἐκ τούτων δὲ τὴν αὐτὴν ἐλάγχωνον κλήσιν καὶ οἱ ἑδενὸς λόγος ἄξιοι [*Sciendum autem, ut hic figuratè dictum est. ignis semen: ita τὸ σπερμολογεῖν de iis quoque figuratè dictum, qui, cum nonnihil fortè quod de scientiâ aliquâ aut arte desumptum sit inaudierint, neque id ipsum tamen rectè perceperint, immodestè eruditionem suam jactant. Id quod Eupolis ostendere dicitur, dum Protagoram Physicum perstringit hoc scommate: Qui quæ in cælo sunt jactat, scelus; at quæ humi sunt vorat. Est autem σπερμολόγος & σπερμονόμος propriè, ut ajunt, avicula quædam quæ semina depascit: unde Attici σπερμολόγους vocabant eos, qui fora eaque ferè loca ubi res vaneunt, pervagantur, quod hi soleant ea quæ ex oneribus, ut vocant, decidunt colligere eaquere victum quærere. Hinc eadem voce appellati fuere & qui nullius pretii sunt*]. Tatianus conjungit φληνάφους καὶ σπερμολόγους [*nugatores & spermologos*].

Ἐνῶν δαιμονίων δοκεῖ καταγγελεὺς εἶναι. *Novorum demoniorum videtur annuntiator esse*] Non rarum id Athenis, publico scito extranea numina admittere. Strabo de Atheniensibus, πολλὰ τῶν ξενικῶν ἱερῶν παρεδέξαντο [*multa extranea sacra admiserunt*]. Privatum id non licebat. Ideo Socrates accusatus, tanquam ἑτέρα καὶ καινὰ δαιμόνια εἰσηγόμενος [*alios ac novos deos introducens*], ut Laërtius loquitur.

ὅτι τὸ Ἰησοῦν καὶ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῖς εὐηγγελίζετο. *quid Iesum & resurrectionem annuntiabat eis*] Sub resurrectione intellige etiam omnem potestatem in cælo & in terra, & judicandi mortuos & vivos, quam Iesu Paulus tribuebat. Vide infra 31.

19. Επιλαβόμενοι τε αὐτὸν, *Et apprehensum eum*] Manu leniter prehensum.

ἐπὶ τῷ Ἀγείον πάγον ἤγαγον, *ad Areopagum duxerunt*] Non ad Iudicium, sed quod ibi multi esse solerent homines eruditi, Senatores, Oratores & alii. Vide infra 34.

Δυναμέθα γινῶναι, *Possimus scire*] Licetne nobis per te discere, quod sit tuum dogma, cujus sis in Philosophia sectæ?

20. Ἐνιζόντα γάρ τινα, *Nova enim quædam*] Non audita. Sic ξενίζεσθαι συμφοραῖς βασιάνισαντα [*qui novis*

cruciatibus torserat] dixit Scriptōr 11 Macc. 18, 6,

τί ἂν θεοὶ ταῦτα εἶναι; *quidnam velint hæc esse?*]

Idem loquendi genus habuimus supra 11, 12.

21. καὶ οἱ ἐπιδημῶντες ξένοι, & *advenæ hospites*] Peregrini qui ibi ad tempus diversabantur; facile & hi imbibebant civium vitia.

εἰς ἑδὲν ἕτερον εὐκαίρην, *ad nihil aliud vacabant*] Vacabant. Sic & Marc. vi, 31.

ἢ λέγειν τί καὶ ἀκέειν καινότερον. *nisi aut dicere aut audire aliquid novi*] Demosthenes Philippica 14, τοσόντον χρόνον σπευδάτε, ὅσον ἂν κάθηθε ἀκέοντες ἢ προσάγγελθῇ τι νεώτερον [*Eousque operam navatis, dum audiatiscquid annuncietur novi*]. Idem in Responso ad Epistolam Philippi, Ἡμεῖς δὲ, εἰρήσεται γὰρ τὸ ἀληθές, ἑδὲν ποιεῖντες ἐνθάδε καθήμεθα, μέλλοντες αἰεὶ καὶ ψηφίζόμενοι, καὶ πυνθανόμενοι κατὰ τὴν ἀγορὰν εἶτι λέγεται νεώτερον [*Nos interea, dicetur enim id quod res est, sedemus hic otiosi, cunctamur æternum, decernimus, sciscitamus denique ecquid in foro novi*]. Vides illic dici νεώτερον, quomodo hic καινότερον, comparativum pro positivo. Sic & apud Platonem, τί καινότερον, ὦ Σωκράτης; [*quid novi, o Socrates*]?]

22. κατὰ πάντα ὡς δεισιδαιμονεστέρους ὑμᾶς θεωρῶ *per omnia quasi supersticiosiores vos video*]. Δεισιδαίμων [*superstitiosus*] vox est media. Δεισιδαιμονία ἡψατο τὴν πόλεως, Plutarchus, religio civitatem invasit. Laudare voluit Athenienses, quod pro copia cognitionis suæ religiosi essent, ut ea insinuatione aditum sibi pararet ad eos docendos rectiora. Erat autem hæc laus propria Atheniensium, religionis studio alios populos vincere. Iosephus adversus Appionem 11, Μιμῆσθαι γὰρ ὁ προσήκε τὴν Ἀπίωνος ἀπαίδευσιν, ὅς ἔτε τὰς Ἀθηναίων τύχας ἔτε τὰς Λακεδαιμονίων ἐνενόησεν, ὧν τὰς μὲν ἀνδρεοτάτας, τὰς δὲ εὐσεβεστάτας τῶν Ἑλλήνων ἅπαντες λέγουσιν [*Non enim convenit stultitiam nos indocti Apionis imitari, qui neque casus Atheniensium neque Lacedæmoniorum animo suo concepit, quorum hos quidem fortissimos, illos religiosissimos Græcorum omnes affirmant*]. Sophocles Oedipode Coloneo,

Ὅθ' ἔνεκ' εἰ τις γῆ θεὸς ἐπίσταται

Τιμαῖς σεβίζειν, ἥτε τῶν ὑπερφέρει.

[*Nam si qua novit terra venerari Deos*

Et honore colere, principem hæc laudis tenet].

Lycurgus Orator adversus Leocratem, Εὐ γὰρ ἴσῃ, ὡς Ἀθηναῖοι, ὅτι ὧν πλεῖστον διαφέρετε τῶν ἄλλων ἀνθρώπων τῷ πρὸς τε τὰς θεὰς εὐσεβείῳ ἔχειν *Scitis enim profectò Athenienses, vos, quâ re maxime reliquos mortales antevertitis, erga Deos quidem pietate*]. &c. Pausanias 1, Ἀλέκται δέ μοι καὶ πρότερον, ὡς Ἀθηναῖοις περισσώτερον τε ἢ τοῖς ἄλλοις εἰς τὰ θεῖα ἐστὶ σπουδῆς [*Iam enim & supra dixi, plus esse Atheniensibus circa divinum cultum quam aliis studii*]. Philostratus 14, Ἐπειδὴ φιλοθύτας τὰς Ἀθηναῖας εἶδεν [*Postquam Athenienses immolandis sacrificiis cognovit esse deditos*].

23. Διερχόμενος γὰρ, *Præteriens enim*] Transiens per urbem.

τὰ σεβάσματα ὑμῶν, *simulacra vestra*] Σεβάσματα [*simulacra*], Philoni σεβασμοί, sunt ea per quæ dii coluntur, unde *culturas* hic non malè vertit Latinus. Diximus de hoc vocabulo in alteram ad Thessalonicenses.

Ἀγνώσω Θεῶν. *Ignoto Deo*] Lucianus, νῆ τὸν ἄγνωστον ἐν Ἀθήναις [*per eum, qui est Athenis, ignotum*].

& τὸν

& τὸν ἐν Ἀθήναις ἄγνωστον [per ignotum, qui Athenis est, Deum]. Quare dubitari non debet quin fuerint inscriptiones quædam in singulari, Θεῷ ἄγνώστῳ [Deo ignoto]. sicut Laërtius originem hujus rei narrans dicit ab Epimenide monitos Athenienses, ut sacra facerent τῷ προσήκοντι Θεῷ, id est, ei Deo ad quem ea res pertineret, non addito nomine. Sic Romani, Si Deus, si dea es, Macrobi. iii, 9. Cùm Pausanias ait aras Athenis fuisse Θεῶν ἄγνώστον [ignotorum Deorum], hoc vult, multas fuisse aras tali inscriptione, Θεῷ ἄγνώστῳ [Deo ignoto]. quanquam potuere & aliæ esse pluraliter inscriptæ, aliæ singulariter.

Ὁν ἔν ἄγνοῦντες εὐσεβεῖτε, *Quem ergo ignorantes colitis*] Nota εὐσεβεῖν [colere] activè. Sic apud Plutarchum ex Poëta vetere,

Οὐδείς κάματος εὐσεβεῖν Θεός.

[Nullus est pietas labor].

Simili constructione, sensu paulum inclinato εὐσεβεῖν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ [regere domum suam] dixit Paulus 1 Timoth. v, 4.

τῆτον ἐγὼ καὶ ἀγγέλω ὑμῖν. *hunc ego annuntio vobis*] Lucanus,

— Et dedita sacris

Incerti Iudæa Dei. —

id est, Θεῷ ἄγνώστῳ [ignoti Dei]. Samaritani in Epistola ad Antiochum Epiphanem, Ἰδρυσάμενοι δὲ ἀνώνυμον ἐν τῷ Γαριζίν λεγομένῳ ὄρει ἱερὸν [collocavimus autem nomine non insignitum in monte Garizitano templum]. Dion Cassius Iudæorum Deum vocat ἀρρήτον ἢ αἰδῆ [ineffabilem & invisibilem]. Iosepho Deus Iudæorum ἀγέννητος [ingenitus], αἰδιός [æternus], ἀχρονός [temporis expers], ἀναλλοίωτος [immutabilis], κατ' ἐσίαν ἄγνωστος [quoad substantiam incognitus]. Nullum habebat nomen cognitum gentibus: quo verò à Iudæis appellabatur, id vulgo pronuntiare non licebat. Deum esse qui mundum creasset aut non credebant Gentes, aut quis is esset ignorare se fatebantur. Ovidius,

Sic ubi dispositam, quisquis fuit ille deorum

Congeriem secuit.

Vide quæ jam sequentur, & quæ supra xiv, 15. Sicut illa, ita & hæc oratio egregiam præscribit formam iis quibus negotium est idololatrias ad rectam viam revocare.

24. ἐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ. non in manufactis templis habitat] Vide supra vii, 48. & ibi dicta.

25. ἔδὲ ὑπὸ χειρῶν ἀνθρώπων θεραπεύεται προσδεόμενος τινος, Neque manibus humanis colitur indigens aliquo] Sensus est, Non ideo à piis colitur, quòd eo cultu ipse opus habeat, sed quia id nostri est officii. Idem sensus in Psalm. L. 10, 11, 12, 13. Euripides Hercule Furente,

Δεῖται γὰρ ὁ Θεός, εἴπερ ἐς ὄντως Θεός

Οὐδένος. αἰοιδῶν οἶδε δύσηνοι λόγοι.

[Deus aut eget nullius, aut non est Deus

Quare ista vatum misera sunt mendacia].

αὐτὸς διδὼς πᾶσι ζωὴν ἢ πνοὴν καὶ τὰ πάντα. cùm ipse det omnibus vitam & inspirationem & omnia] Ζωὴν ἢ πνοὴν [vitam & inspirationem], id est πνοὴν ζωῆς [inspirationem vitæ], ut apparet ex Gen. i, 7. & diximus ad Ioh. i, 11, 5. Deus Pater πνευμάτων [spiri-

tuum] Num. xvi, 22. id est, omnibus animantibus causa vivendi; exin iè verò hominum, ut qui & sui & aliarum rerum dominium ad instar Dei acceperint.

26. Εποίησέ τε ἐξ ἑνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος, *Fecitque ex uno sanguine omne genus humanum*] Ex semine unius Adami, ut eo quoque modo nos omnes quodam naturalis cognationis vinculo colligaret. Misna præter hanc causam adfert & alias, Vt ostenderet Deus totum mundum posse esse in uno homine: Vt sic rectius Deum esse unum intelligeretur: Vt major esset admiratio in tanta formarum ac vocum diversitate.

κατοικεῖν ἐπὶ πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς, *inhabitare super universam faciem terræ*] Ex Gen. xi, 8. Est autem πρόσωπον τῆς γῆς [facies terræ] id quod vulgo dicimus superficiem terræ, cùm Iurisconsulti id quod inædificatur vocent superficiem, τὸ πρόσωπον verò γῆς, solum.

27. Ὁρίσας προτεταγμένους καιροὺς, *definiens statuta tempora*] Magnā quādam providentiā curavit, ut ubi gens aliqua cœpisset exundare, terræ ei novæ patescerent, nemine prohibente.

ἢ τὰς ὁροθεσίας τῆς κατοικίας αὐτῶν. & terminos habitationis eorum] Ὁροθεσία [termini] גבולות, Deut. xxxii, 9. ubi Græci ὁρία [fines]. Ita sufficientes cuique fines attribuit, ut non necesse haberent alienos fines invadere; neque verò id permissæ fuissent facere, nisi Deus populos quosdam ob gravia facinora punire voluisset.

27. Ζητεῖν τὸ Κύριον, *Querere Dominum*] In Manuscripto τὸν Θεόν [Deum], quia Κύριος [Dominus] in his libris plerunque est Iesus

εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειαν αὐτὸν ἢ εὐροῖεν. *si forte attrectent eum & inveniant*] Iterum ἐν δια δύοιν [unum per duo], pro ψηλαφήσαντες εὐροῖεν [attrectantes inveniant]. Fecit hæc omnia, ut occasionem illis daret se inveniendi velut palpando. Et per εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειαν [si forte inveniant], ostendit aliquam rei difficultatem: nam palpare aut cæcorum est. (vide Parietem palmatum Quintiliani) aut noctu incendium.

καίτοιγε ὁ μακρὰν ἀπὸ ἐνὸς ἐκάστης ἡμῶν ὑπάρχοντα. *quamvis non longè sit ab unoque nostrum*] Nempe vi potentiae suæ. Neque enim ad subtiles disputationes de præsentia essentiali Dei, de qua variae fuere & Philosophorum & Iudæorum & Christianorum sententiæ, Athenienses vocat Paulus, sed ad ea quæ rebus sentiebantur. Porphyrius oraculum citat,

Πάντα Θεῷ πλήρη· πάντῃ Θεός ἐστι Φανήθη.

[Omnia plena Deo, namque est is ubique Phanethe]. Iosephus ubi verba Solomonis de templo explicat, Σὺ γὰρ, εἶπεν, οἶκον μὲν αἰώνιον ἔχεις, ὃ Δέσποτα, καὶ ὧν σαυτῷ ἐργάσω γεγονότα τὸν ἄρανὸν οἶδαμεν ἢ αἶρα, ἢ γῆν ἢ θάλασσαν, δι' ὧν ἀπάντων, ἔδὲ τῆτοις ἀρκέμενος κεχώρηκας [Tu quidem, inquit, sempiternam domum habes, Domine, nec ignoramus, te tibi ipsi hanc universi molem condidisse, quæ cælo, aëre, terrâ & mari constat, quam totam implet nec tamen ab eâ caperis].

60 Apud eundem Iosephum Aristæus, Τὸν γὰρ ἅπαντα συνησάμενον Θεὸν ἢ ἔτοι (Iudæi scilicet) ἢ ἡμεῖς (Græci) σεβόμεθα, Ζῆνα καλεῖντες αὐτὸν, ἐτοίμως ἀπὸ τῆ σύμπασις ἐμφύειν τὸ ζῆν, ἢ ἐπὶ κλησιν.

κλησιν αὐτῶ νοήσαντες [Conditorem enim huius universi-
tatis eundem quem illi nos quoque colimus, Iovem nomi-
nantes, nimirum quod juvet vitam omnium]. Zeno-
nis sententia apud Diogenem Laërtium, Εἰς ἅπαν
τὴν κόσμον μέγας διήκειν ἢ νῦν καθάπερ ἐφ' ἡμῶν [Mentem
per omnes mundi partes aequè atque in nobis ipsis com-
meare]. Seneca Epistola xli, Prope est à te Deus:
tecum est: intus est. lxxiii, Miraris hominem ad
Deos ire? Deus ad homines venit: imò quod propius
est, in homines venit. lxxxiii, Nihil Deo clusum
est: interest animis nostris, & cogitationibus mediis in-
tervenit. Dion Chrysostomus, Ἀτε γὰρ ἔμακρὰν ἔσθ'
ἔξω τῆ Θεῆ διωρισμένοι, ἀλλ' ἐν αὐτῷ μέσῳ πεφυκότες
ἐκείνῳ [Quippe nec procul nec omnino extra Deum quasi
domo ab eo disjuncti, sed in medio eo nati]. Mox,
Πᾶν ἀχόθεν ἐμπιπλάμενον τὸ θεῖας φύσεως [undique di-
vinâ naturâ repletum]. Proclus ad Timæum, Οὐ-
δενὸς γὰρ ἀφῆσκει τὸ θεῖον, ἀλλὰ πᾶσιν ἐξ ἴσῃ πάρεστιν [A
nulla enim re abest Deus, sed omnibus ex æquo adest].
Idem sensus apud scriptores Christianos. Minutius
Felix, Non solum in oculis Dei, sed & in sinu vivimus.
Idem, Ubique non tantum nobis proximus, sed infusus
est. Clemens Strom. ii de Deo, ἐγγύατῳ βέβη-
κεν [proximè adiit]. Arnobius i, Non quod incedi-
mus, quod spiramus & vivimus, ab eo ad nos venit?
Idem vii, Deo longum nihil omnino est, cui pun-
ctum terra est, & sub nutu omnia constituta. Salvianus
ii. Docens insitam inter virtutes sacras nostram esse
substantiam. Si quis plura velit, consulat Arrianum
Epictetorum i, 14, Nazianzenum oratione i, 30
Ambrosium in Psalm. xviii.

28. ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν, καὶ κινέμεθα, καὶ ἐσμεν. in
ipso enim vivimus, & movemur, & sumus] Est He-
braismus. In ipso, id est, per ipsum, ipsius benefi-
cio. Per ipsum existimus: ipse nobis vitam homini
congruentem, & motus tali vitæ respondentes dedit.

ὡς καὶ τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασι. sicut &
quidam vestrorum Poëtarum dixerunt] Non mirum si
Cilix Paulus Cilicem Aratum, vel in patriæ com-
munis honorem, legerat.

Τὴ γὰρ καὶ γένεσθαι ἐσμεν. Ipsius enim & genus sumus]
Animo scilicet. Loci huius Aratei paraphrasin habes
apud Festum Avienum, ubi hæc inter alia,

Flos & flamma animæ qui discurrente meatu
Mentis primigenæ penetralia dia resolvens
Implevit largo venas operatus amore.

Quod de Iove dixerat Aratus, id vero Deo aptat
Paulus, quia & sapientiores Græci per Iovem Deum
summum intelligebant. Sic Aristæus apud Iose-
phum ait Deum Iudæorum esse Deum universi,
quem Ζῆνα [Iovem] vocant Græci.

29. γένεσθαι ἐν ὑπάρχοντι τῆ Θεῆ, Genus ergo cum
simus Dei] Accommodat se poëticæ locutioni Pau-
lus. Significat autem nos mente potissimum ad
Deum accedere, ac propter hanc similitudinem
filios ejus dici. Vide quæ diximus ad finem i i
Lucæ. In Novo verò Testamento graviore de cau-
sa filii ejus dicimur, quòd bonitatem ejus imite-
mur: rursus aliter per resurrectionem ejus filii eri-
mus, beatitudinis consortio.

ἐκ ὀφείλομεν νομίζειν, χρυσῷ ἢ ἀργύρῳ ἢ λίθῳ, χα-
ράγματι τέχνης καὶ ἐνθυμήσεως ἀνθρώπου, τὸ θεῖον εἶναι
ὁμοίον. non debemus æstimare auro, aut argento, aut la-

pidi, sculpturæ artis & cogitationis hominis Divinum esse
simile] Duo spectantur in simulacris: materia &
opus. Materia etiam præstantissima, ut aurum, ar-
gentum, marmor, multò inferiora sunt homine.
Opus non potest non ignobilius esse opifice. Multum
ergo falluntur qui putant talia ad honorem Dei esse
idonea, cum purissimus Dei honos sit in cultu ab-
ducto ab omnibus rebus sub sensum cadentibus. Vide
quæ de ea re attulimus ad Deut. iv. λίθος [lapis]
hic est marmor, ut Esaiæ xxxvi, 19. Jerem. ii, 27.
iii, 9. De marmoreis simulacris vide Plinium.
Χάραγμα [sculptura] est id quod sculptitur: nam
χαράσσειν, sculperē, ii Regum xvii, ii, in Græco.
Exprimere voluit Hebræum חַתָּם τέχνης [artis],
qualia opera Praxitelis vel Polycleti. τέχνης ἐμμελέ-
τημα [artis inventionem] Sap. xiii, 10. ἔργον χειρο-
τεχνίτη [opus manuum artificis] Deut. xxvii, 15. Καὶ
ἐνθυμήσεως ἀνθρώπου [cogitationis hominis], Quædam
non ex arte ad aliquod exemplar ficta, sed facta pro-
libitu, quales illæ personæ sine corpore, de quibus
dicto loco Arnobius. Quod hic ἐνθυμήσις [cogitatio]
dicitur, id in Græco Ezechielis ἐνθύμημα [conceptus
animi] multis in locis, ubi in Hebræo יִדֹל [idolum].
Τὸ θεῖον εἶναι ὁμοίον [Divinum esse simile], Nam mul-
tæ gentes putabant tales in cælo esse deos, quales
simulacra exhibebant. Arnobius libro vi. Simulacra
hæc omnia superiorum sunt imagines Naminum: ergo &
in cælo habitare dicendus est Deus talis, ad cujus formam
& speciem simulacri huius similitudo directæ est.

30. τὰς μὲν ἐν χρόνῳ τὴν ἀγνοίας, Et tempora quidem
huius ignorantie] Sic vocat tempora priora, com-
parata ad lucem Evangelii.

ὑπεριδὼν ὁ Θεός, despiciens Deum] Ὑπεριδεῖν est dissi-
mulare quasi non videas, ὀλγλη, Deut. xxi, i, 3.
4. Dicitur Deus dissimulasse idololatriam, quia eam
sectantibus non minabatur pœnam gehennæ, ut in
Evangelio.

Τὰνδ' ἀπαγγέλλει τοῖς ἀνθρώποις πᾶσι πᾶν ἀχὼ με-
τανοεῖν. Nunc annuntiat hominibus ut omnes ubique
penitentiam agant] Districte omnibus denuntiat ut se
corrigan.

31. Διότι ἐσησεν ἡμέραν, Eò quòd statuit diem] Apud
se constituit: homines verò certos fecit aliquam diem
iudicii fore, etsi quando ea futura esset, etiam ami-
cissimos celaverit.

ἐν ἀνδρὶ, in viro] Per eum hominem.

πίστιν παραχρῶν πᾶσιν, fidem præbens omnibus] Quia
res erat vix credibilis, argumentum adfert eximium.
Sic חַתָּם תִּיגְרִיָה [ostendi fidem], Osee v, 9.

ἀναστήσας αὐτὸν ἐκ νεκρῶν. suscitans eum à mortuis]
Deus Iesum resuscitando è mortuis, maximum quod
potuit doctrinæ ejus testimonium præbuit. In ea
autem doctrina & hoc erat, se fore iudicem humani
generis, Matth. xxv, 31, & seq. Ioh. v, 25.

32. οἱ μὲν ἐχλεύαζον. quidam quidem irridebant]
Non dubium quin Epicurei.

οἱ δὲ εἶπον. Ἀκούμεθα σε πάλιν περὶ τούτου. quidam
verò dixerunt: Audiemus te de hoc iterum] Nempe
Stoici qui hominis mortui restitutionem non puta-
bant impossibilem, ut ostendimus ad librum ii.
de Veritate Religionis Christianæ.

33. Καὶ ὅτως ὁ Παῦλος ἐξῆλθεν ἐκ μέσῃ αὐτῶν. Sic
Paulus exivit de medio eorum] Dilatus in alium diem.

34. Τινες δὲ ἄνδρες κολληθέντες αὐτῷ, *Quidam vero viri adherentes ei*] Cum in propiorem se ejus familiaritatem insinuassent. Sic κολληῖσθαι sumitur supra v, 13. ix, 26. x, 28.

ἐν οἷς καὶ Διονύσιος, *in quibus & Dionysius*] Non ille qui in Gallia martyrium passus est: id enim Decio Romanis imperante contigit, ut perspicuum fecit vir doctissimus Iacobus Sirmondus.

ὁ Ἀρεοπαγίτης, *Areopagita*] Vnus ex illo nobilissimo Senatu, qui & in republica multum habebat auctoritatis, & de cædibus & vulneribus judicabat. Græci vocant σεμνότατον καὶ δικαιοτάτον δικαστήριον [*gravissimum & justissimum consilium*]. Sanctissimum consilium Valerius Maximus ii, 6. qui & sapientiam ejus prædicat viii, 1. *Areum judicium* dixit Tacitus Annalium ii. Multum procul dubio profuit Evangelio viri tam gravis & publico testimonio probati conversio.

ὀνόματι Δάμαρις, *nomine Damaris*] Dubito an legendum Δάμαλις [*Damalis*], quod Aticum esse mulieris nomen discimus ex Anthologia iii, 12.

C A P V T XVIII.

XΩρισθεὶς ὁ Παῦλος, *Egressus Paulus*] Cum abiisset. Respondet Hebræο פָּרַד [*discessit*], ut apparet Iud. iv, 1. Sic & commate sequente & supra Actor. i, 4.

ἦλθεν εἰς Κόρινθον. *venit Corinthum*] Græciæ quondam lumen, ut eam Cicero vocat, excisam quidem à Mummio, sed cum tempore reflorescentem.

2. ὀνόματι Ἀκύλαν, *nomine Aquilam*] Hebræum nomen נָשָׁר [*naeschær*] Latini vertere *Aquilam*; scribitur & עֲקִילָה [*Aquila*] & אֲקוּלָה [*Aculas*]. Quidam putant idem nomen fuisse nobili interpreti Chaldæo, qui interposito נ, quod frequens Chaldæis, dicitur אֲנַחְלוּס [*Onchelos*].

Ποντικὸν τῷ γένει, *Ponticum genere*] Ortum parentibus Ponticis. Nam in Ponto multi Iudæi. Vide Petrum ii, 1.

προσφάτως, *nuper*] *Recens*, נֶקֶר [*proximè*] Ezech. xi, 3.

Πρίσκιλλαν, *Priscillam*] Hebræicè קְרִיסְכָּל [*priscam*].

διὰ τὸ διατελέχεναι Κλαύδιον χωρίζεσθαι πάντας τὰς Ἰουδαίους ἐκ τῆς Ῥώμης, *eò quod præcepisset Claudius discedere omnes Iudæos à Roma*] Meminit Suetonius, Iosephus non meminit: unde apparet non diu Romæ observatum illud edictum, quod & ex fine hujus libri colligere est.

3. καὶ εἰργάζετο· & operabatur] Quem morem ab initio prædicationis Paulus sibi indixerat i Cor. iv, 12. i Theff. ii, 9. ii Theff. iii, 8.

ἦσαν γὰρ σκηνοποιοὶ τὴν τέχνην. *erant autem scenofætorum artis*] Tentoriorum opifices in usum militarem. Mos erat etiam doctissimis Iudæorum opificium aliquod discere, unde, ubi res ferret, se sustentarent. Erant pelliones, sutores, σεφανοπλόκοι [*sertorum textores*], pistores, librarii: nimirum Hesiodum illud cogitantes,

— Εργον δ' ἔδεν ὀνειδῆσθαι.

— [*Dedecus non est operari*].

De Afīnæο & Afīlæο in Babylonia Iudæis Iosephus xviii, 12. Αὐτὸς ἡ μήτηρ προσέταξεν ἰσῶν μα-

θήσθαι, ποιήσεως ἐκ ὄντος ἀπρεπὲς τοῖς ἐπιχωρίοις, ὥστε τὰς ἀνδρας ταλασιργεῖν παρ' αὐτοῖς [*Eos mater ad texitri opificium discendum adhibuerat, quod non indecorum habetur illis gentibus, ubi & viri exercent lanificium*]. Sic Apostoli post resurrectionem Christi piscatores. Et Minutius de Christianis, *expertes artium nisi sessilium*. & de Octavio, *pistorum præcipitis*. Epiphanius hæresi lxxx. Πάντων τῶν Θεῷ δέλων τῶν εἰς δικαιοσύνην καμνόντων ταῖς ἰδίαις χερσὶν εἰς τὸ ἐπαρκεῖν καὶ τοῖς ἐνδεομένοις [*Omnium Dei servorum manibus justè operantium, ut habeant quo & egenorum sublevent necessitatem*]. Theodoretus sermone vii. Σκυτέας, καὶ ὑφάντας, καὶ χαλκοτύπας, καὶ τὰς ἄλλας ὅσας τὰς τέχνας μελαχειρίζουσι [*Cerdones, textores, ærarios fabros, aliosque artem mechanicam exercentes*].

4. Διελέγετο ἐν τῇ συναγωγῇ κατὰ πᾶν σάββατον, ἐπειδὴ τε Ἰουδαίους καὶ Ἑλλήνας. *Et disputabat in Synagoga per omne sabbatum suadebatque Iudæis & Græcis*] Nam etiam Græci sabbato disputare solebant, Suetonius Tiberio xxxii.

5. Ὡς δὲ κατήλθον ἀπὸ τῆς Μακεδονίας ὁ τε Σίλας καὶ ὁ Τιμόθεος, *Cum venissent autem de Macedonia Silas & Timotheus*] Quos Paulus sequi se jusserrat, xvii, 15. Significaverat autem illis Paulus per eos, qui se Athenas deduxerant, quò porro iter dirigeret.

συνέχετο τῷ πνεύματι ὁ Παῦλος, *constringebatur Spiritu Paulus*] Plenus Divino Spiritu agitabatur. Sic συνεχόμενος ὄινῳ [*captus à vino*] Ierem. xxi, 9. נֶבֶךְ, id est, *velut extra se positus*. συνεχόμενος φόβῳ [*coarctatus metu*] Iob. iii, 24. Sic Plutarchus feminas superstitionas συνέχεσθαι ait τῷ βαρβαρικῷ [*Barbarorum more quasi abripi*] in Solone. Rectius autem legi puto πνεύματι [*spiritu*] quàm λόγῳ [*verbo*], quanquam λόγῳ [*verbo*] habet ille Manuscriptus.

διαμαρτυρόμενος τοῖς Ἰουδαίοις εἶναι τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν. *testificans Iudæis esse Christum Iesum*] Sic habet & Manuscriptus. Est autem transpositio pro τὸν Ἰησοῦν εἶναι Χριστὸν [*Iesum esse Christum*]. Similis infra 28.

6. ἐκτιναζάμενος τὰ ἱμάτια, *excutiens vestimenta*] Nempe ne quid pulveris adhæresceret. Vide supra xiii, 51.

Τὸ αἷμα ὑμῶν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ὑμῶν. *Sanguis vester super caput vestrum*] Sic i Sam. i, 16. in Græco, τὸ αἷμά σου ἐπὶ τὴν κεφαλὴν σου [*Sanguis tuus super caput tuum*], id est, *tuis pœnam debitam homicidio*. Propriè enim de homicidio dicitur, ut & Matth. xxvii, 25. impropriè de peccatis aliis. Sensus est, *Si quid vobis mali evenierit, scitote id vestrà culpā evenisse*.

καθαρὸς ἐγὼ, *mundus ego*] Steti in specula & clamavi. Respicitur locus Ezechielis xxxiii, 4. ubi in Græco, τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἔσται [*sanguis ipsius super caput ejus erit*]. Et 9. σὺ τὴν ψυχὴν σου ἐξήρησας, [*tu animam tuam liberaisti*].

ἀπὸ τῶν ὧν εἰς τὰ ἔθνη πορεύσομαι, *ex hoc ad Gentes vadam*], Vt supra xiii, 46.

7. τινὸς ὀνόματι Ἰῦστι, *cujusdam nomine Iusti*] τίτῳ [*Titi*] legere & Syrus & Arabs. Quidam codices habent utrumque nomen, τίτῳ Ἰῦστῳ [*Titi Iusti*], Romano more.

καὶ ἡ οἰκία ἦν συνομορῶσα τῇ συναγωγῇ, *cujus domus erat*

erat conjuncta Synagogæ] Cuius domus contigua erat Synagogæ.

8. Κρίσπος δὲ, Crispus autem] Hebræum forte nomen fuit **שׂרַר מַלְי** [excisor mali].

ὁ Ἀρχισυνάγωγος, Archisynagogus] **רַאשׁ בְּנֵי שָׁנָא** [Princeps Synagogæ]. Vide quæ ad Matth. ix, 18.

9. Εἶπε ὁ Κύριος, Dixit autem Dominus] Per Angelum in Christi figura.

δι' ὁράματός ἐν νυκτί, nocte per visionem] Vt supra xvi, 9.

Μὴ φοβῆ, ἀλλὰ λαλεῖ, καὶ μὴ σιωπήσῃς. Noli timere, sed loquere, & ne taceas] Fac ut olim Esaias lxi, 1.

10. Διότι ἐγὼ εἰμι μετὰ σοῦ, Propter quod ego sum tecum] Id est, sum tibi auxilio. Vide quæ dicta Matth. xxvi, 11, 28. Respicitur id quod Deus dixerat Jeremiæ i, 19. διότι μετὰ σοῦ ἐγὼ εἰμι [quia ego tecum sum].

καὶ οὐδεὶς ἐπιθήσεται σοι, & nullus imponet tibi] Nempe χεῖρας [manus]. Sic Achilles apud Homerum Iliados A,

Οὐτὶς ἐμεῦ ζῶντα καὶ ἐπὶ χθονὶ δερκομένοιο

Σοὶ κοίτης παρὰ νηυσὶ βαρείας χεῖρας ἐποίσει.

[Nemo, ego dum vivam, dumque in tellure videbor, Te duris manibus Danaum de Classe prehendet].

τὸ κακῶσαι σε, nocere tibi] Vt tibi noceat. Simile dicto loco Jerem. i, 18, 19.

διότι λαὸς ἐστὶ μοι πολὺς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ. quoniam populus est mihi multus in hac civitate] Populus hic dicuntur ii qui facile Christi populus fieri poterant, ut oves Ioh. x, 16. Vt hic ex futuro, ita alibi ex præterito dantur nomina, ut Matth. xxi, 31. Respici videtur vaticinium Esaiæ liv, 15.

11. Ἐκάθισέ τε ἐνιαυτὸν καὶ μῆνας ἕξ, Sedit autem annuū & sex menses] Id est, moram fecit: nam ita sumitur Hebræum **ישב**, cui respondet καθίζω [sedeo], quod & alibi vertitur διατέλλω [dego], μένω [maneo], διαμένω [permaneo], καταμένω [remaneo], παραμένω [commoror], παύω [quiesco], ἀναπαύω [requiesco]. Habes hic vocem ἐνιαυτός [anni] qua & alibi Lucas utitur, iv, 19. & Iohannes & Paulus & Scriptor ad Hebræos & Iacobus. Exstat & sæpissime in Græcis versionibus Veteris Testamenti. Utuntur &, præter Poëtas, Plato, Xenophon, Aristophanes.

12. Γαλλίωνος ὁ ἀνθυπατεύοντος τῆς Ἀχαΐας, Gallione autem Proconsule Achajæ] Erat hic frater magni Senecæ dictus cum junior esset Novatus, sed adoptatus postea à Iunio Gallione. Statius de hoc nostro,

Et dulcem generasse Gallionem.

Hic est frater, quem honores consecutum dicit Seneca ad matrem his ipsis temporibus scribens. Achaia erat provincia proconsularis sub Augusto. Tiberius Macedoniæ adjunxit, & Cæsarianam fecit. Sed Claudius has provincias Senatui reddidit, id est, rursus fecit proconsulares, teste Suetonio in vita Claudii 25. & Dione lx.

κατεπέστησαν ὁμοθυμαδόν, insurrexerunt uno animo] Id est, ἀντελάξαντο [contradixerunt], ut supra 6.

ἐπὶ τὸ βῆμα, ad tribunal] Ad tribunal proconsulare, ut gravis criminis reum.

13. παρὰ τὸν νόμον ἕως ἀναπέμψαι τὸς ἀνθρώπους σέβεσθαι

τὸν Θεόν. contra legem hic persuadet hominibus colere Deum] Hoc volunt, Iudæis concessum est à Romanis etiam in Græcia vivere secundum legem Moysi: hic verò neque vobis Romanis in religione se addit, neque legem Moysi sequitur, & turbat Iudæos. Hæc accusatio inde obtentum sumebat, quòd Apostoli, qui Iudæi erant, incircumcisos ad suum cœtum admittebant. Ideo autem Proconsulem accedunt Iudæi, quia in Achaia animadversiones in populares suos non habebant, qualem habebant in Iudæa & vicinis regionibus.

14. Εἰ μὲν ἐν ᾗν ἀδίκημά τι, Si quidem esset iniquum aliquid] Putà homicidium, vulneratio, furtum, quæ veniunt sub nominibus **κτελέω, ληστέω, κλέω, ψεύδομαι**. quæ omnia per ἀδίκημα [iniquitatem] reddi solent. ἢ ῥαδιέργημα πονηρὸν, aut facinus pessimum] Quale est falsimonium. Vide supra xiii, 10.

κατὰ λόγον ἀν' ἡνεχόμεν ὑμῶν. rectè vos sustinerem] Merito vos ferrem. Æquum esset ut vos paterer quantum velletis dicere: fuisset hoc mei officii. Usurpat sic ferme κατὰ λόγον Plato Epistola vii.

15. εἰ ὅ ζήτημά ἐστι περὶ λόγῳ, sin verò quæstiones sunt de verbo] Id est, de rebus quæ disputationem recipiunt. Sic λόγῳ vocem usurpant Demosthenes, Theophrastus & alii.

καὶ ὀνομάτων, & nominibus] Putà an Iesus dicendus sit Christus.

καὶ νόμῳ, & lege] An lex vestra omnes incircumcisos damnet.

30 ὁψοσθε αὐτοί· vos ipsi videritis] Vos videritis. Idem loquendi genus quod Matth. xxvi, 1, 4.

κριτὴς γὰρ ἐγὼ τῶν & βέλομαι εἶναι. iudex ego horum nolo esse] Bene responsum ut ab homine dulci: quasi dicat, Romani quidem libertatem religionis Iudæis etiam in Græcia concessere, sed si quæ inter ipsos de religione oriuntur controversiæ, aut eas componant inter se, aut disputent quantum libet. Romanorum Magistratuum non est eis se immiscere, non magis quàm Stoicorum & Epicureorum inter se disceptationibus.

16. Καὶ ἀπήλασεν αὐτὰς ἀπὸ τῆς ἐρήματός. Et minavit eos à tribunali] Removit eos à limine iudicii, tanquam nihil adferentes quod sui esset fori.

17. Επιλαβόμενοι, Apprehendentes] Hæc vox media est. Hoc loco eam prehensionem quæ cum vi fiat, significat.

πάντες οἱ Ἕλληνες, omnes Græci] Non est Ἕλληνες [Græci] in illo Manuscripto: neque Latinus in suis legit. Puto esse additamentum alicujus interpretis,

50 rei satis conveniens. Nam Corinthii homines qui tribunali adstabant, cum viderent Iudæos ideo à tribunali cum contemptu abigi, quòd suæ Legis quæstiunculis obstrepuiſſent Proconsuli aliis rebus occupato, ipsi quoque velut Proconsuli gratum facturi, verbera ingessere Iudæis, quò abirent celerius. Ita mos erat provincialium, præsertim Græcorum, actus suos aptare ad ea quæ placerent Potentibus. Cicero in epistola ad fratrem, Græcos ait diuturna servitute ad nimiam assentationem eruditos.

60 Σωθένην τὸν ἀρχισυνάγωγον, Sosthenem Principem Synagogæ] Nempe Synagogæ alterius ab ea cui præerat Crispus: nam in magnis urbibus plures erant Synagogæ, & singulis sui Archisynagogi. Eadem de

causa olim Romæ, Antiochiæ & aliis magnis in urbibus, exceptâ Alexandriâ, ubi morem alium semper obtinuisse ait Epiphanius, plures fuere Episcopi pro diversis urbium regionibus conventibusque Christianorum. Id in posterum vetuit Synodus Nicæna. Sostheni nomen Hebræum videtur fuisse **שוש** [Sus], unde & feminæ nomen *Susanna*.

18. ἀποταξάμενος, valesciens] *Valedicto*. Habes hanc vocem Marci vi, 46. Lucæ ix, 61. II Corinth. ii, 13.

καὶ σὺν αὐτῷ Πρίσκιλλα ἢ Ἀκύλας, κειράμενος τὴν κεφαλὴν ἐν Κεγχρεαῖς· εἶχε γὰρ εὐχὴν. & cum eo Priscilla & Aquila qui sibi totonderat in Cenchris caput: habebat enim votum] Ideo Priscillam prius nominavit, quia de Aquila aliquid addendum habebat: nempe eum antequam iter aggredieretur voto se soluisse Cenchreæ, rasō capite. Votum intellige Nazareatûs ex Lege Num. vi, 18. Cum in deserto esset populus, capillus radi debebat apud tentorium, & post terram possessam Hierosolymis, accedente victima: sed hæc præcepta ut alia de sacrificiis, eos non obligabant qui extra Iudæam agebant. Εὐχὴ per excellentiam dicitur votum Nazareatûs. εὐχὴ μεγάλη [votum magnum] Philoni, ut diximus ad Matth. ii, 23. Cenchreæ portus est Corinthiorum, ut Piræus Atheniensium. Est autem is portus ad sinum Saronicum. Apparet ibi Ecclesiam fuisse Christianorum Rom. xvi, 1. Cenchris pro Cenchreis contractè dixit Ovidius Tristium i, 10.

19. καὶ κείνους κατέλιπεν αὐτῷ. & illos reliquit ibi] Syrus rectè, ni fallor, hæc verba trajecit post illa ἀνακάμψω πρὸς ὑμᾶς [revertar ad vos].

20. Επερωτώντων δὲ αὐτῶν, Rogantibus autem eis] Aquila & Priscilla.

21. ἑορτὴν τὴν ἐρχομένην, diem festum qui instat] Vbi ἑορτὴ [dies festus] simpliciter dicitur, intelligitur Pascha.

ποιῆσαι, agere] Loquendi genus quale supra xv, 33. & infra 23.

εἰς Ἱεροσόλυμα· Hierosolymis] Eis pro ἐν Ἱεροσολύμοις [Hierosolymis].

πάλιν ὃ ἀνακάμψω, iterum revertar] Πάλιν [iterum] abundat ut apud Platonem Timæo, Πάλιν ἐπανελθεῖν [iterum rediisse].

τῷ Θεῷ θελοντῷ. Deo volente] Egregia cautio Christianorum, nihil futuri promittere nisi expressè addito, Si Deus velit, ut ita significarent omnibus rebus, sed piorum maximè, intervenire Dei providentiam. Sic & Paulus i Corinth. iv, 19. Et de eo omnes Christianos admonet Iacobus iv, 15.

καὶ ἀνήχθη ἀπὸ τῆς Εφέσου. Et profectus est ab Epheso] Ἀνήχθη hoc quidem loco est navigavit, quomodo explicat Syrus. Sic & Lucæ viii, 22.

22. Καὶ κατελθὼν εἰς Καισάρειαν, Et descendens Cæsaream] Nempe ἐν ναυί. Est enim Cæsarea maritima urbs. Sic & infra xxvi, 5 sumitur κατήλθομεν [venimus].

ἀναβὰς, adscendit] Nempe Hierosolyma: quod semper intelligitur quoties de itinere per Iudæam Hebræi loquuntur. Ioh. vii, 8, 10. xii, 20.

καὶ ἀσπασάμενος τὴν Ἐκκλησίαν, & salutavit Ecclesiam] Apostolos & fideles qui erant Hierosolymis.

κατέβη εἰς Ἀντιόχειαν. descendit Antiochiam] Syriæ ad Orontem.

23. τὴν Γαλατικὴν χώραν, Galaticam regionem] Vbi aliquos jam discipulos fecerat Paulus xvi, 6.

καὶ Φρυγίαν, & Phrygiam] Supra xvi, 6. & ii. ἐπιστηρίζων πάντας τοὺς μαθητάς, confirmans omnes discipulos] Supra xiv, 21. xv, 32, 41. Etiam bene sata interdum irrigari utile est.

24. Ἀπολλῶς ὀνόματι, Apollos nomine] Idem nomen Apella apud Horatium: Ἀπελλῆς [Apelles], Rom. xvi, 10: & quod hic est Ἀπολλῶς [Apollos], Hebraice **אפלה** [Apella].

Ἀλεξανδρεὺς τῷ γένει, Alexandrinus genere] Cujus parentes aut Majores Alexandriæ habitaverant. Idem loquendi genus quod supra habuimus iv, 36.

δυνατὸς ἐν ταῖς γραφαῖς. potens in Scriptura] Par loquendi genus supra vii, 22. **גורר** [validus].

25. Οὗτος ἦν κατηχημένος τὴν ὁδὸν Κυρίου. Hic erat edoctus viam Domini] Prima elementa Christianismi acceperat. Vide Lucæ i, 4. & quæ diximus ad Matth. xxviii, 19, 20. Adde Galat. vi, 6.

ζῶν τῷ πνεύματι, fervens spiritu] Idem loquendi genus Rom. xii, 11.

καὶ ἐδίδασκεν ἀκριβῶς τὰ περὶ Κυρίου, & docebat diligenter ea quæ sunt Domini] Nempe pro modo cognitionis quem acceperat. ἀκριβῶς [diligenter] optima fide.

ἐπιστάμενος μόνον τὸ βάπτισμα Ἰωάννου. sciens tantum baptisma Iohannis] Ἐπιστάμενος, id est, expertus, quomodo ab Hebræis sumitur **יָדַע**, Esaiæ liii, 3. Christiano more non fuerat baptizatus, ideoque nec Spiritus Sancti dona acceperat.

26. ἤρξατο παρρησιάζεσθαι ἐν τῇ συναγωγῇ. cepit fiducialiter agere in Synagoga] Liberius quam ante etiam in publicis conventibus loquebatur.

καὶ ἀκριβέστερον αὐτῷ ἐξέθεντο τὴν τῆς Θεᾶς ὁδόν. & diligentius exposuerunt ei viam Dei] Maximè de salute incircumcisorum.

27. εἰς τὴν Ἀχαΐαν, Achajam] Corinthum.

προτρέψαμενοι οἱ ἀδελφοί, exhortati fratres] Ultrò hortantes ad implendum tam forte propositum.

διὰ τῆς χάριτος. per gratiam] Refert Syrus ad συνεβάλετο [contulit]; & rectè. Multum profuit Ecclesiæ per dona quæ post baptismum in nomen Christi sibi collatum acceperat, præveniente Dei gratiâ Apostolicas manus.

28. ἐντόνως γὰρ, vehementer enim] Hanc vocem Lucas usurpat & in Euangelio xxi, 10. Exstat & in Græco Iosue vi, 8. rectè verteris acriter. Hesychius exponit per ἰσχυρῶς [validè].

διακατηλέγγετο, revincebat] **נִכְזַּח** quod vertitur per ἐλέγχειν [arguere], διελέγγετο [convincere], ἐξελέγγετο [refutare].

ἐπιδεικνὺς διὰ τῶν γραφῶν, ostendens per Scripturas] Ἐπιδεικνὺς [ostendens] hic quod supra παρατιθέμενος [ob oculos ponens], xvii, 3.

C A P V T XIX.

60 Τὸν Ἀπολλῶν, Apollos] Accusativus antiquus quartæ apud Græcos declinationis. Sic Theocritus, ἡ Ἀθῶν ἢ Ροδόπην. Et Virgilius ex eo,

Aut Atho aut Rhodopen:
& Livius, montem Atho.

τὰ ἀνα-

τὰ ἀνωτέρω μέρη, *superioribus partibus*] Septentrionaliora, Pontum & Bithyniam.

2. Εἰ Πνεῦμα ἅγιον ἐλάβετε πιστεύσαντες; *si Spiritum Sanctum accepistis credentes?*] *Spiritus Sanctus* hic & in sequentibus, ita ut Iohannis v 11, 34, sunt dona ista Ecclesiae Christianae reservata: quæ Paulus haud dubium quin pluribus vocibus descripserit.

Ἀλλ' ἐδὲ εἰ Πνεῦμα ἅγιον ἔστιν, ἠκέσαμεν. *Sed neque si Spiritus Sanctus est, audivimus*] *Non audivimus dari nunc talia dona.*

3. Εἰς τί ἐν ἐσάπισθητε; *In quo igitur baptizati estis?* Εἰς τί [*in quid*] pro ἐν τίνι [*in quo*]. *quomodo baptizati estis?*

Οἱ ὅτι εἶπον, εἰς τὸ Ἰωάννου βάπτισμα, *Qui dixerunt, in Iohannis baptisate*] Id est, ἐν τῷ Ἰωάννου βάπτισματι, *baptisate Iohannis.*

4. Ἰωάννης μὲν ἐσάπισε βάπτισμα μετανοίας, *Iohannes quidem baptizavit baptismo penitentiae*] Non cohaeret hoc μὲν [*quidem*] cum eo quod sequitur ἀκέσαντες ὅτι [*his auditis*], ut multi putarunt: sed positum est κατ' ἀποσιώπῃσιν [*per Subticiendum*] ut supra 11, 21. Sic contra apud Terentium Donatus notat, *sed tamen* poni, ubi *quidem* non praecessit. Sensus est, Baptizavit ille quidem in penitentiam, id est, hortatus est eos quos baptizavit, ut se emenderent, & sic mala imminencia evaderent, sed non in promissum Spiritus Sancti: quæ distinctio inter utrumque baptismum innuitur & Matth. 11, 11. hoc libro 1, 5. Scriptor Responsum ad Orthodoxos, τὸ βάπτισμα τῷ Ἰωάννῃ προοίμιον ἦν τῷ εὐαγγελίῳ τῷ Χριστοῦ [*Baptisma Iohannis proemium erat Evangelii gratiae*].

τῷ λαῷ λέγων, εἰς τὸ ἐρχόμενον μετ' αὐτὸν ἵνα πιστεύσωσι, *dicens populo, in eum qui venturus esset post ipsum ut crederent*] Vt plena praecepta regni caelestis acciperent ab eo qui post ipsum populo Israelitico appariturus esset. Hac enim notā Iohannes Baptista Christum depinxerat, Matth. 11, 11. ubi dicta vide. Perfectius dogma perfectiorem exigebat baptismum. Vide Græcos Patres hoc loco, & Tertullianum de baptismo ubi *baptismum Iohannis* ait nihil caeleste praestitisse, *sed caelestibus praeministrasse*, & addit, *Adeo postea in Actis Apostolorum invenimus, quoniam qui Iohannis baptismum habebant, non accepissent Spiritum Sanctum, quem ne auditu quidem noveant. ergo non erat caeleste, quod caelestia non exhibebat.*

5. Ἀκέσαντες δὲ, *His auditis*] Nempe illi ad quos Paulus loquebatur: sunt enim hæc Lucæ verba. Sic accipere Latinus, Syrus, Arabs, & veteres omnes ante Marnixium.

εἰς τὸ ὄνομα τῷ Κυρίῳ Ἰησοῦ. *in nomen Domini Iesu*] Id est, *In nomen Patris & Filii & Spiritus Sancti.* Vide quæ diximus ad Matth. xxv 11, 19.

6. Καὶ ἐπιθέντ' αὐτοῖς τῷ Παύλῳ τὰς χεῖρας, ἤλθε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπ' αὐτούς. *Et cum imposuisset illis manus Paulus, venit Spiritus Sanctus super eos*] Baptizati erant ab alio Christiano: sed Deus ad commendandum munus Apostolicum, non ante eis Spiritus sui dona communicare voluit, quàm Apostolica manus eos tetigisset. Hoc plerumque ita factum est. Deus tamen illi legi non adstrictus, sicut Apollo illa dona ante impositionem Apostolicarum manuum contulerat, ita Cornelio ante ipsum baptismum.

ἐλάλουν τε γλώσσαις καὶ προφητεύον. & *loquebantur linguis & prophetabant*] Non vulgaria dona, sed & complura & maxima accipere, utiles futuri ad fundandas per Asiam Ecclesias. Vide Esaiam LIV, 13, 14. LXI, 1.

8. καὶ πείθων τὰ περὶ τοῦ βασιλείας τοῦ Θεοῦ & *suadens de regno Dei*] Vide supra xv 11, 4. ubi idem verbum πείθειν [*suadere*], sed cum accusativo personæ. Significatur multos tractos in assensum, etsi non omnes, ut ostendunt sequentia.

9. Ὡς δὲ τινες, *Cum autem quidam*] Iudæorum. κακολογῶντες τὴν ὁδόν, *maledicentes viam*] Dogma Christi xv 11, 25, 26. infra 23. xx 11, 4. xx 14, 23.

ἀποσὰς ἀπ' αὐτῶν, ἀφώρισε τοὺς μαθητάς, *discedens ab iis segregavit discipulos*] Et ipse ἐκ Synagoga exiit & eos qui crediderant abduxit, eò quòd in Synagoga tuti non erant futuri.

ἐν τῇ σχολῇ τυράννου τινός. *in schola Tyranni cuiusdam*] Sophistæ sive Declamatoris, cui nomen Tyranno. ita Suidas. Fuit hoc nomen & cuidam satelliti Herodis, ut videre est apud Iosephum xv 1, 16.

10. πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν Ἀσίαν, *omnes qui habitabant in Asia*] Qui sacrorum causa Ephesum venire solebant. Erat enim templum illud commune Asiæ, unde & nomen Ἀσιαρχῶν [*Asiarcharum*]. Iudæi quoque ex aliis Asiæ urbibus sæpe eò veniebant mercatus causâ aut iudiciorum.

11. Δυνάμεις τε & τὰς τυχέσας, *virtutesque non quaslibet*] Locutio bene Græca. Dionysius Longinus de Mose, ἔχ' ὁ τυχὼν ἀνὴρ [*non vulgaris homo*]. Illud autem δυνάμεις [*virtutes*] est גבורות [*miracula*] ut supra 11, 22.

12. σιδάρια, *sudaria*] De hac voce diximus Luc. xix, 20. Ioh. xi, 44.

σιμικίνθια, *semicinctia*] Est apud Martialem Lemma, *semicinctium*, cum hoc disticho,

Det tunicam dives: ego te præcingere possum:

Essem si locuples, munus utrumque darem.

In Glossis, *semicinctum* ἡμιζώνιον. Alibi, *semicinctum* ὑπόζωμα. Suidas, σιμικίνθιον, φακεῶλια, ζωνάρια, [*semicinctum, fasciolæ, zonaria*]. Illud φακεῶλια vult dicere fasciolas. Est vox σιμικίνθιος [*semicinctii*] & in Catechesi Cyrilli, & in Niceta Paphlagone.

καὶ ἀπαλλασσεσθαι ἀπ' αὐτῶν τὰς νόσους, & *recebant ab eis languores*] Ita praestitum quod dixerat Christus, Ioh. xiv, 12. Vide & supra v, 15.

13. ἀπὸ τῶν περιερχομένων Ἰουδαίων ἐξορκιστῶν, *de circummeuntibus Iudæis exorcistis*] De quibus vide quæ attulimus ad Matth. xi 1, 27. Περιερχομένους [*circumeuntes*] autem vocat quod non uno in loco subsisterent, sed huc illuc cursitarent quæstui aucupando, quales apud Græcos ἀγύρται, apud Latinos *circulatores*.

Ὁρκίζομεν ὑμᾶς τῷ Ἰησοῦ, ὃν ὁ Παῦλος κηρύσσει. *Ad iuramus vos per Iesum quem Paulus prædicat*] Simile vide Marc. ix. 38. Luc. ix, 49.

14. υἱοὶ Σκευᾶ, *filius Sceva*] סכעא, ut hic Syrus, & *jurejurando dictum nomen.*

Ἰουδαίῳ ἀρχιερεῶς, *Iudæi principis Sacerdotum*] Filii principis familiae alicujus sacerdotalis: nam & tales dici ἀρχιερεῖς [*Principes Sacerdotum*] ostendimus Matth. 11, 4.

15. Ἀποκριθὲν ὁ πνεῦμα τὸ πονηρὸν εἶπε· τὸν Ἰησοῦ

γινώσκω, καὶ τὸ Παῦλον ἐπίσταμαι. Respondens autem Spiritus nequam dixit eis, Iesum novi, & Paulum scio] Deo cogente. Tertullianus in Apologetico. Credite illis cum verum de se loquantur, qui mentientibus creditis. Nemo ad suum dedecus mentitur, quin potius ad honorem. Vide si placet totum locum.

ὁμοῖς ὅτι τίνες ἐστέ; vos autem qui estis? Quasi dicat, Vos certe nihil ad illos pertinetis.

16. καὶ κατακυριεύσας αὐτῶν, & dominatus eorum] Ἀμφοτέρων [amborum] pro αὐτῶν [eorum] habet & ille Manuscriptus. Ergo de septem Scevæ filijs duo ibi adfuere. Mirè autem transit oratio ab homine ad ipsum spiritum, quia quod ille homo agebat, id agebat non sua sed Spiritus impuri vi. Vide Matth. viii, 28.

17. καὶ ἐπέπεσε φόβος ἐπὶ πάντας αὐτοὺς, & cecidit timor super omnes illos] Vt supra v, 11.

καὶ ἐμεγαλύνετο τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ. & magnificabatur nomen Domini Iesu] Solet de Deo dici Μεγαλυνθεῖν τὸ ὄνομα σου [Magnificetur nomen tuum] ut 11 Sam. vii, 26.

18. ἤρχοντο ἐξομολογούμενοι, veniebant confitentes] Venerunt ad Apostolos, confitentes quàm malè vitam hæctenus traduxissent, commemoratis etiam criminibus gravioribus, ut illi qui ad Iohannem Baptistam venerant, Matth. iii, 6. ubi dicta vide. Græci hoc loco. Δὲ πάντα πιστὸν λέγειν τὰς ἑαυτῶν ἀμαρτίας, καὶ ἀποάττεσθαι, διὰ τὴν ἑαυτῶν διελέγχειν, τὴν ἐτι μὴ ποιεῖν τὰ αὐτὰ κατὰ τὸ εἰρημένον, λέγει σὺ τὰς ἀμαρτίας σου πρῶτον, ἵνα δικαιωθῇς καὶ τὸ Δίκαιον ἑαυτῶν κατήγορον ἐν πρωτολογία [Unumquemque fidelium suum ipsum peccata proferre oportet, seque ita arguere ut simul & peccato valedicat ne quid istiusmodi porro committat, juxta dictum, Dic tu peccata tua prior ipse, quòd justificare. & item hoc, Iustus ipse sui primus ante alios accusator].

19. ἱκανοὶ ὅτι τῶν τὰ περίεργα πράξαντων, Multi autem ex eis qui fuerant curiosa sedati] Περίεργα [curiosa] quæ sint intelliges ex Irenæo i, 2. de Simonianis, Amatoria quoque & agogima, & qui dicuntur paredri, & oniropompi, & quæcunque sunt alia perierga (malè scribitur parerga) apud eos studiose exercentur. Hæc Philosophi vocabant περίεργα & γοητείας & τερατουργίας [artes præstigiosas & prodigiosas], ut Prophyrius ii. de abstinendo ab animatis, ubi & φίλτρα [pocula amatoria] & ἐρωτικά [venena amatoria] ponit in hac classe. Γοητικὰς βίβλους [libros magicos] habent hic Patres Græci. Christiani verò Diabolica hæc vocarunt. Sed Lucas recepta Ephesi voce uti contentus est. Ephesus ante alias civitates his pravis studiis dedita. Magorum qui erant Ephesi meminit Plutarchus Alexandro. Menander παιδίω [Pueri],

Εφέσια τοῖς γαμῶσιν ἔτ' ἐπεριπαλεῖ

λέγων ἀλεξιφάρμακα.

Cantus Ephesios nuptias facientibus

Hic averruncos cantat].

quod interpretare ex Apuleio in Herbario, Si quis devotus defixusque fuerit in ejus nuptiis eum sic resolves.

Anaxilaus apud Athenæum, Καὶ πρὸς τέτοις ἐν σκυταρίοις ῥαπτοῖσι φερῶν Εφεσῖα γράμματα καλὰ [literas præterea Ephesias, scitas sanè, in consutis pellibus gestas]. Plutarchus Sympotiacòν vii, Οἱ μάγοι τὰς

δαιμονιζομένους κελεύουσι τὰ Εφέσια γράμματα πρὸς αὐτοὺς καταλέγειν καὶ ὀνομάζειν [Magi eos qui à Dæmone obsideantur Ephesias literas secumipsis ordine recitare ac pronuntiare jubent]. Clemens Alexandrinus Strom. i, Τινες ὅτι μυθικώτερον τῶν Ἰδαίων καλεσμένων δακτύλων, σὺ φέρει τινὰς πρώτας γενέσθαι λέγουσιν, εἰς ἃς ἦτε τῶν Εφεσίων λεγομένων γραμμάτων καὶ ἡ καλὰ μουσικὴν εὐρεσις ῥυθμῶν ἀναφέρεται [Quidam autem fabulosius, ex iis qui Idæi appellantur dactyli, sapientes quosdam primos exortos esse dicunt, ad quos & Ephesiarum, quæ dicuntur, literarum, & eorum quæ sunt in Musica numerorum, refertur inventio]. Et Strom. v, Ἀνδροκύδης γ' ἐν ὁ Πυθαγορικὸς τὰ Εφέσια καλεσμένα γράμματα, ἐν πολλοῖς δὲ πολυθρύλητα ὄντα, συμβόλων ἔχειν φησὶ τάξιν σημαίνειν ὅτι Ἀσκιον μὲν τὸ σκῆτος, μὴ δὲ ἔχειν τὸτο σκῆτος. Φῶς δὲ Κατάσκιον, ἐπεὶ καταυγάζει τὴν σκῆτος. Αἰξ τε ἐστὶν ἡ γῆ καλὰ ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν καὶ Τετραὶς ὁ ἐνιαυτός, διὰ τὰς ὥρας. Δαμναμενεὺς δὲ ὁ ἥλιος ὁ δαμάζων τὰ Αἰσία τε ἡ ἀληθὴς Φωνή [Androcydes certe Pythagoricus literas, quæ vocantur Ephesiae, vulgò autem valde sunt celebres, dicit locum tenere symbolorum; significare autem ἄσκιον quidem tenebras, eas enim non habere umbram: κατὰσκιον autem lucem, quoniam illustrat umbram: αἰξ autem prisca appellatione est terra: & τετραὶς, hoc est quaternio, annus, propter horas: δαμναμενεὺς autem Sol qui domat: & αἰσία, vox vera]. Meminere & Eustathius ad Odysseæ φ, qui etiam pedibus & zonæ & coronæ ipsius Dianæ Ephesiae inscriptas ait fuisse literas Ephesias ἀσαφῶς καὶ ἀνιγματοειδῶς [obscurè & ænigmaticè], & Hesychius & Suidas.

συνενέγκαντες τὰς βίβλους κατέκαιον ἐνώπιον πάντων. contulerunt libros & combusserunt coram omnibus] Non satis est poenitentiam animo concipere, factis quoque ostendenda est, Matth. iii, 8.

καὶ εὖρον ἀργυρίᾳ μυριάδας πέντε. & invenerunt pecuniam denariorum quinquaginta millium] Puto Lucam hoc pretium non ad Romanum, aut Græcum, aut Asiaticum, sed ad Iudaicum redegissee, & ἀργυρίᾳ [argenti] respondere Hebræo הָרַב quod pro siclo argenteo ponitur. Atque ita vertitur Num. vii, 85. Deuter. xxi, 19. 11 Regum xv, 20. Esaiæ vii, 23. Ierem. xxxii, 9. Viderunt isti fideles libros illos, non vendiderunt, ut pretium ad Apostolos afferrent: fuisset enim id velut pretium scorti, quod offerri non debet. Deut. xxi, 18.

21. ἔθετο ὁ Παῦλος ἐν τῷ πνεύματι, proposuit Paulus in Spiritu] Bene notant eruditi esse locutionem Hebraicam כָּל לֵב בְּרוּחַ quod Græci vertunt ἐθετο ἐν τῇ καρδίᾳ [proposuit in corde]. Non mirum autem πνεῦμα [Spiritum] cum articulo poni pro animo. Vide 1 Cor. ii, 11. v, 5. vi, 20. Eph. iv, 23. Hebr. iv, 12.

• δεῖ με καὶ Ῥώμην ἰδεῖν. oportet me & Romam videre] Quærebat eas urbes Paulus, ubi maximam sperabat messem.

22. καὶ Ἐρασμὸν, & Erastum] Non eum cujus mentio Rom. xvi, 23, sed alterum cujus mentio 11 Timoth. iv, 20. Fortè Hebræus fuerit cui nomen Davidi.

ἐπέρχε χρόνον εἰς τὴν Ἀσίαν, remansit ad tempus in Asia] Pro ἐν τῇ Ἀσίᾳ [in Asia], quæ mutatio frequens Hellenistis.

23. ταραχὴ ἐκ ἐλίου, turbatio non minima]

Non

Non levis tumultus. ταραχή & ταραχή & θόρυβος
poni solent pro Hebræo תורוד [tumultus].

περί τῆς δὲ. de via] Occasione Euangelii.

24. ἀργυροκόπος, argentarius] Hæc vox in Glos-
sario rectè vertitur faber argentarius.

ποιῶν ναὺς ἀργυρᾶς Ἀρτέμιδος, faciens ædes argenteas
Dianæ] Id est, exiguas ædículas argenteas, & in iis si-
mulacrum Dianæ ad effigiem veri templi & simu-
lacri. Talis ædiculæ Veneris Cnidiae meminit Plinius
xxxvi, 5. Ναΐδια [ædículas] vocat Polybius. Dion
Nεὼς μικρὰς [templa exigua], quorum fabros ναοποιῶς
[templifabros] vocat Aristotelis interpres, ut obser-
vavit Salmasius ad Solinum.

παρείχετο τοῖς τεχνίταις ἐργασίαν ἐκ ὀλίγην. præsta-
bat artificibus non modicum quæstum] Τεχνίτας [artifi-
ces] hic vocat operas Demetrii quibus ille dabat
quod agerent. Filios artis suæ dixit Syrus.

25. τὲς περὶ τὰ τοιαῦτα ἐργάτας, eos qui huiusmo-
di erant opifices] Alios sibi similes & quæstus ejus-
dem.

ὅτι ἐκ ταύτης τῆς ἐργασίας ἡ εὐπορία ἡμῶν ἐστὶ quia ex
hoc artificio est nobis acquisitio] Ex hoc opificio quæstus est
nobis: hinc ditamur. Nolebat falsum videri quod ip-
si proderat.

26. λέγων ὅτι ἐκ εἰσὶ θεοὶ οἱ διὰ χειρῶν γινόμενοι.
dicens quoniam non sunt Dii qui manibus fiunt] Nega-
bat ullam esse vim Divinam in simulacris. Dicebat
congruentia Psalmo cxv, 4. & sequentibus, & Iere-
miæ x, 3. & sequentibus.

27. Οὐ μόνον ὃ τῷτο κινδυνεύει ἡμῖν τὸ μέγας εἰς
ἀπελεγμὸν ἐλθεῖν, Non solum autem hæc periclitabitur
nobis pars in redargutionem venire] Omnino legen-
dum est ἡμῶν [nostra] quomodo & Syrum & Ara-
bem arbitror legisse. Sensus est, Periculum est non
modò ne id quod nos contingit (id est, ars nostra) in
contemptum veniat: τὸ ἡμῶν μέγας [pars nostra], id
quod nos tangit; nota locutio. Ἀπελεγμὸς autem,
idem quod ἐλεγμὸς [reprehensio] per μετωνυμίαν
[Transnominationem] contemptum significat: ideo-
que ὀνειδισμὸς [probrum] & ἐλεγμὸς [reprehensio] se
mutuò interpretantur Esai. xxxv i, 3.

ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς μεγάλης θεᾶς Ἀρτέμιδος ἱερὸν εἰς ἔδεν λο-
γιζέσθαι, sed & magnæ Dianæ templum in nihilum re-
putabitur] Quasi dicat parum est de nostro quæstu:
tota religio hic periclitatur. Templum Dianæ fuisse
Ephesi ante Liberi Patris & Amazonum tempo-
ra, docent nos Ephesii apud Tacitum Annalium
ii, 1. Majus factum communiter ab Asiæ civitatibus
Livius auctor est libro i. Ideo Martialis,

Nec Triviæ templo molles laudentur Iones.

Aristophanes,

Ἦ τ' Εφεσὶ μάκαιρα πάγχρυσον ἔχεις οἶκον, ἐν ᾧ
Κῆραι σε Λυδῶν μεγάλως σέβουσιν.

[Quæque Ephesi beata habes ex solido tecta domus
Obryzo; ubi Lydæ nurus te honorat].

Magna Diana hic dicitur illa Ephesia, ut Pausaniæ
πρωτοθρονία.

τὴν μεγαλειότητα αὐτῆς, majestas ejus] Bene Lati-
nus Majestatem. Glossarium μεγαλειότης, Majestas.
Posses & Numen vertere.

ἢ ὅλη ἡ Ἀσία καὶ οἰκούμενη σέβεται. quam tota Asia
& orbis colit] Non falsò hoc dicit. Nam & inter
paucos deos qui à Romanis testatoribus heredes

institui poterant, erat hæc Diana Ephesia, ut nos
docet Vlpianus Institutionum tit. xxi i.

28. ἐκραζον λέγοντες· Μεγάλη ἡ Ἀρτεμις Εφεσίων.
exclamaverunt dicentes, Magna Diana Ephesiorum]
Quasi abominantes id quod Paulus efficere cona-
batur.

29. Καὶ ἐπλήθη ἡ πόλις ὅλη συγχύσεως· Et impleta
est civitas tota confusione] Idem quod supra ταραχή
[turbatio]: nam ταραχή sicut ταραχή [turbatio]
vertitur, ita & σύγχυσις [confusio]. Et mox dicetur
ἐκκλησία συγκεχυμένη [Ecclesia confusa].

ὡρμησάν τε ὁμοθυμαδὸν εἰς τὸ θέατρον, & impetum fe-
cerunt uno animo in theatrum] Quò concurrere po-
pulus solebat. Diodorus Siculus libro xvi, ὃ δὲ δῆμος
ἅπας ἅμ' ἡμέρᾳ συνέδραμεν εἰς τὸ θέατρον [Univ-
ersus verò populus orto statim diluculo concurrebat ad thea-
trum] Plutarchus Arato, Κατέβαινε εἰς τὸ θέατρον
ἀπὸ τῆς ἀκρᾶς, πλὴθους ἀπείρου ἐπιρρέοντος, ἐπιθυμία τῆς
ὀψέως αὐτῆς καὶ τῶν λόγων [Descendebat ex arce in thea-
trum, confluyente eodem infinita populi multitudine, vi-
dendi eum cupidâ orationemque ejus audiendi]. Juve-
nalis de Demosthene,

— — Et pleni moderantem vela theatri.

Meminit ejusdem moris idem Plutarchus in Timo-
leonte, & is qui vitam scripsit Latinè. Vide & alia
loca quæ in hanc rem congeffit Heraldii diligentia in
Adversariis.

Γάϊον καὶ Ἀρίσταρχον Μακεδόνας, Gajo & Aristarcho
Macedonibus] Gajus hic erat quidem Theffalonicen-
sis sed origine Derbæus, ut discimus infra xx, 4.
Mentio & aliorum hujus nominis inter Romanos
perfrequentis, in scriptis Pauli & Iohannis. Aristarchi
hujus mentio infra xx, 4. xxvi i, 2. Coloss. iv, 10.
Philem. 24. Nomen est apud Græcos celebre ac
commune multis etiam scriptoribus.

30. ἐκείων αὐτὸν οἱ μαθηταί. non permiserunt dis-
cipuli] Precibus eum dimovebant.

31. τῶν Ἀσιαρχῶν, de Asiæ Principibus] Sicut Phæ-
nicarchia & Syriarchia sacerdotia fuere, Codice de
Nat. lib. l, i: sic & Asiarchia, quod sacerdotium Asiæ
vocatur L. in honoribus. D. de vacatione & excusa-
tione munerum: ita ut Vlpianus in L. si duas. §.
Gentium D. de excus. dignitatem hanc præsidatum
Asiæ vocet: & Asiarchas πρῶτους κατὰ τὴν ἐπαρ-
χίαν [primores provinciæ] dicat Strabo: qui & hoc
nos docet, lectos ex præcipuis Asiæ civitatibus, inter
quas fuisse & Tralles. Sic & Latinus interpres hoc
loco Asiarchas vocat Asiæ principes. Postquam Chri-
stiani facti sunt Imperatores, mansit Sacerdotibus
illis provincialibus, sine sacrificiis, honos & insignia
vetera: functio autem unica eis mansit ludos edere
suo sumptu; unde Asiarchas munerarios interpre-
tatur Ruffinus in Polycarpi martyrio apud Euse-
bium. Horum impendia magna erant nec adstricta
legibus ludorum aliorum sumptus ad modum redi-
gentibus L. cunctos C. Theod. de expensis ludo-
rum. Et ideo patrimoniorum oneribus accensentur
L. Nec protostasie. C. de muneribus patrimonio-
rum & L. i. Cod. de periculo successionum pa-
rentis. Dabaturque de eis excusatio artium profes-
soribus L. si duas. §. est autem. D. de Excusat. Tuto-
rum. Est Asiarcharum mentio & in marmoribus A-
rundelianis.

μη δύναι εαυτὸν εἰς τὸ θέατρον. *ne se daret in theatrum*] Ne populi concitati ira ei noceret.

32. ἦν γὰρ ἡ ἐκκλησία συγκεχυμένη, *erat enim Ecclesia confusa*] Ἐκκλησία [*Ecclesia*] hic ἡπρ *cœtum* quemvis significat, cū *concio* Latinè non sit nisi à Magistratu secundum leges convocata multitudo. Plutarchus in Coriolano dixit ἐκκλησίαν θορυβώδη [*cœtum tumultuarium*], & in Phocione ἐκκλησίαν παμμυγῇ ἢ ἀτακτον [*turbam miscellaneam & confusam*].

33. Εὐ τὴν ὄχλῳ προσέβασαν Ἀλέξανδρον, *De turba autem detraxerunt Alexandrum*] Subauditur τινες [*quidam*], ut Matth. xxi 11, 34. Iohan. xvi, 17, & alibi. Προέβασαν [*detraxerunt*], id est, promoverunt eum extra turbam in eum locum, unde ab omnibus exaudiri posset.

προεαλόντων αὐτὸν τῷ Ἰουδαίων· *propellentibus eum Iudæis*] Iudæi eum proponebant tanquam idoneum Pauli accusatorem, ut qui ipsius dogmata nosset omnia, & ab iis descivisset. Videtur enim hic esse Alexander faber ærarius de quo queritur Paulus i Timoth. i, 20. ii Timoth. iv, 14. Hoc autem modo Iudæi volebant odium omne hoc à se amovere, cū scirent se quoque invisos esse tanquam inimicos deorum.

κατασείσας τὴν χεῖρα, *manusilentio postulato*] Vide supra xii, 17. xiii, 16.

ἡθέλεν ἀπολογεῖσθαι τῷ δήμῳ. *volebat reddere rationem populo*] Iudæorum causam à Pauli causa segregare.

35. Κατασεύλας ὁ γραμματεὺς τῷ ὄχλῳ, *Et cū sedasset scriba turbas*] Γραμματεὺς est hic scriba civitatis, δεικνύων ἐν τῷ δήμῳ τὰ τῷ δήμῳ γράμματα ἀναγινώσκων [*qui scripta populi populo legere solebat*] ait Scholiastes Thucydidis. Apud Romanos, ut ait is qui vitas Imperatorum Latinè scripsit, *scribæ mercenarii* existimabantur: at apud Graecos nemo ad id officium admittebatur, nisi honesto loco & fide & industriâ cognitus.

τὴν Εφεσίων πόλιν νεωκόρον εἶναι τῇ μεγάλῃ θεᾷ Ἀρτέμιδι, *Ephesiorum civitatem cultricem esse magnæ Deæ Dianæ*] De Enna Cicero, *Vt mihi non cives illius civitatis, sed omnes Sacerdotes, omnes accolæ atque Antistites Cereris viderentur*. Est νεωκόρος vox hoc sensu etiam in marmoribus Arundelianis, & in nummis sæpe; ut in illo Μαγνήτων νεωκόρων Ἀρτέμιδι [*Magnesium ædiliū Dianæ*]. In alio, Εφεσίων δὲ νεωκόρων καὶ τῇ Ἀρτέμιδι [*Ephesiorum bis & item Dianæ ædiliū*]: ubi bis νεωκόροι [*ædiles*] vocantur Ephesii ob bis editos ludos in honorem Cæsaris, Dianæ autem perpetuos.

καὶ τὴν Διοπετέα. ἢ ἀ Ἰοὺε delapsi] Nempe ἀγάλμα-
τα [*simulacri*]. Erat id ex vite factum, ut Muciano auctore tradidit Plinius: sed quia fabricatio ejus omnem memoriam excedebat, ideo facile Sacerdotes plebi persuadere esse de cælo delapsum, ut Suidas notat in voce Διοπετέα [*à Iove delapsum*]. Sic de Tauricæ Dianæ simulacro Euripides,

Λαβεῖν τ' ἀγάλμα θεᾶς ὅ φασι νύκτα

Εἰς τὰς δὲ νύκτας ἔραν πρὸς αὐτὸ

[*Simulque magnæ capere simulacrum deæ*

Quod esse lapsum fama de cælo refert].

idem postea vocat Διοπετέα ἀγάλμα [*simulacrum à Iove delapsum*]. Sic & de ancili Plutarchus, Διοπετέα

πέλτης [*ancilis à Iove delapsi*]. Est & apud Herodianum Διοπετέα ἀγάλμα [*simulacrum à Iove delapsum*]. Iovem pro cælo dici frequens Græcis. Sic & Horatius, *Sub Iove frigido*.

36. Ἀναντιρρήτων ἔν ὄντων τέτων, *Cū ergo his contradici non possit*] Hoc vult, qui περὶ τῶν χειροποιήτων [*de manufactis*] loquuntur, ii nihil lædunt hoc simulacrum quod constat esse non χειροποιήτον [*manufactum*], sed Διοπετέα [*à Iove delapsum*].

κατεσαλμένους ὑπάρχειν, *sedatos esse*] Bene Latinus *sedatos* vertit. Glossarium κατασέλω, *sedo*, ut supra 35. sic Virgilius,

Olli respondit sedato corde Latinus.

καὶ μηδὲν προπετέα πράσσειν· ἢ nihil temerè agere] Latinus, *nihil temerè agere*: bene. Sic, *προπετέα μὴ ὀμνυε, temerè ne jura*. L. si dicit. D. de jurejurando. In Glossario προπετέα, *temerarius*. Plutarchus Camillo, *προπετέα μὴ χεῖρα χερσάμεν*, *cū temerè pugnasset*.

37. ἔτε ἱεροσόλεις, *neque sacrilegos*] Quia ne intraverant quidem Templum.

ἔτε βλασφημούντας τὴν θεὰν ὑμῶν. *neque blasphemantes Deam vestram*] Quia Dianam Ephesiam speciatim non nominaverant. Iosephus secundo contra Appionem, τὰ γὰρ αὐτῶν ὑμῖν φυλάττειν πάτριον ἔστιν, & τῶν ἀλλοθίων κατηγορεῖν, καὶ περὶ γε τῶν μὴτε χλευάζειν, μὴτε βλασφημεῖν τὰς νομιζομένας θεὰς παρ' ἐτέροις, ἀνίκητος ἡμῖν ὁ νομοθέτης ἀπέριηκεν [*Est enim nobis, nostra servare, non aliena accusare, patrium: at ridere quidem quos alii Deos putant, iusve maledicere, id verò expresse Legislator noster vetuit*]. Nempe Iudæi nominatim non maledicebant huic vel illi Gentium deo, quia nomina ipsa eorum deorum non pronuntiabant. Aliud tamen vult lex, aliud Iosephus Romanis persuadere conatur, ut diximus i i de Iure Belli ac Pacis v, 2.

38. πρὸς τινὰ λόγον ἔχουσιν, *habent adversus aliquem causam*] Nempe μομφῆς [*querelæ*]. Sic, Εἰς τις πρὸς τινὰ ἔχη μομφὴν [*Si quis adversus aliquem habet querelam*], Coloss. iii, 13. Sic τὰς, quod propriè λόγον [*sermonem*] sonat, vertitur ἀντιλογία [*disceptatio*] Exodi xviii, 16. & κῆρυμα [*judicium*] Exod. xviii, 22.

ἀγοραῖοι ἀγόνται, *conventus forenses aguntur*] Ἀγοραῖοι scribendum, si Suidam sequimur & Glossarium, ubi legimus, *Cū lex agitur, ὅτε ἡ ἀγοραῖα ἔστιν, [cū fastus est]*, ubi subaudiri ἡμέρα [*dies*] notavit Casaubonus. *Sunt, inquit, dies quibus lege agitur, quos fastos Romani vocant.*

καὶ ἀνθυπατοὶ εἰσιν, ἢ Proconsules sunt] Est κατά-
χρησις [*Abusio*]: nam Proconsules cū dixit, intelligit & eum qui verè Proconsul & Legatum ejus. Sic Magistratibus nomina data majora ostendimus supra xiii, 7. & xvi, 20. de Legato Proconsulis vide L. omnes. §. apud Legatum L. solent. §. Legatos, L. Legati. D. de officio Proconsulis.

ἐγκαλείτωσαν ἀλλήλους· *accusent invicem*] *Lege inter se agant*. Εγκαλεῖν propriè de accusatore dicitur: sed hic valet *disceptare*, quomodo & apud Plutarchum sumitur Alcibiade.

39. Εἰ δὲ τι περὶ ἐτέρων ἐπιζητεῖτε, *Si quid autem alterius rei quaeritis*] Si quicquam desideratis eorum, quæ ad civitatis regimen pertinent, sub quo & templi cura comprehendebatur. Civitates multæ sub Roma-

Romanis habebant quandam restrictam *αὐτονομίαν* [*libertatem suis utendi legibus*], ut ex Plinii epistolis videre est.

ἐν τῇ ἐνόμῳ ἐκκλησίᾳ ἐπιλυθήσεται. *in legitima Ecclesia poterit absolvi*] *Ενομὸς ἐκκλησία* [*legitima Ecclesia*] *legitimus cœtus* est, qui à magistratu civitatis convocatur & regitur: *concio*, ut modò diximus.

40. κινδυνεύομεν ἐγκαλεῖσθαι χάσεως, *periclitamur argui seditionis*] *Periclitamur omnes*, qui hîc sumus *rei fieri seditionis* apud Proconsulem P. Suiilium.

τῆς συστροφῆς ταύτης. *concursum istius*] Vtitur & Seneca hac voce hoc sensu. Sulpitius Victor, *Secundum legem illam, qui cœtum & concursum fecerit capite puniatur*. Erant exceptiones quædam, ut in adventu hostium, incendio & rebus similibus. Ideo dicit *nullam huius concursus causam posse reddi*.

ἀπέλυσε τὴν ἐκκλησίαν. *dimisit Ecclesiam*] Iussit quemque domum ire.

CAP V T X X.

Καὶ ἀσπασάμεν, *Et exhortatus*] Syrus translulit: & *osculatus*, ex more illarum gentium, Luc. vii, 45. Rom. xvi, 16. i Cor. xvi, 20. ii Cor. xiii, 12. i Thess. v, 26.

2. εἰς τὴν Ἑλλάδα. *ad Græciam*] In illam partem ubi Athenæ. Vide Ptolemæum in Achaia.

3. Ποιήσας τε μῆνας τρεῖς, *Vbi cum fecisset menses tres*] Locutio quæ suprâ xv, 33. xvi, 21, 23.

γενομένης αὐτῷ ἐπιβουλῆς ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων, *factæ sunt illi insidiæ à Iudæis*] Ut sæpe evenit: suprâ ix, 23. xiii, 45. xiv, 25. xvi, 5. ii Cor. xi, 26. Impletum sæpe circa Paulum id quod dicitur Psalm. xxvii, 12, 13.

4. ἀχρι τῆς Ἀσίας, *usque in Asiam*] Quidam & ultra: neque enim ἀχρι [*usque*] excludit ulteriora. Similia vide Matth. i, 25.

Σώπατρον Βεροιαῖον. *Sopater Berœensis*] Idem nomen est Σώπατρον [*Sopater*] & Σωσίπατρον [*Sosipater*]. Ac fuere hoc nomine etiam Historici, Rhetores, Grammatici. In Manuscripto illo vetere, ut in multis aliis, est hîc Σώπατρον Πύρρῳ Βεροιαῖον [*Sopater Pyrrhi Berœensis*] *Pyrrhus* nomen est frequens in Thessalia & vicinis regionibus. Σώπατρον [*Sopater*] est *πῶσις* [*Pater salutem adferens*] ut dicemus ad Rom. xvi, 21. Berœa urbs Macedoniæ est, de quo suprâ xvii, 10, 13.

Θεσσαλονικέων δὲ Ἀρίσταρχον, *Thessalonicensium verò Aristarchum*.] De quo suprâ xix, 29. Hos duos tantum Thessalonicenses fuisse putat Syrus: mihi videtur hoc ad quatuor quæ sequuntur nomina pertinere. Vide quæ suprâ xix, 29.

καὶ Γαῖον Δερβαν, & *Cajus Derbæus*,] Qui origine Derbæus, natus in Macedonia.

καὶ Τιμόθεον, & *Timotheus*] Hic Thessalonicensibus accensetur, quia maiores ejus ex Iudæis erant, qui Thessalonicæ quondam vixerant. Vide quæ diximus in Appendice de Antichristo.

5. Ἀσιανοὶ δὲ, *Asiani verò*] Id est, ex Epheso, ut infrâ de Trophimo dicitur, & de Tychico colligitur. ii Timoth. iv, 12.

Τυχικὸς, *Tychicus*] Qui nominatur non tantum

dicto ad Timotheum loco, sed & Ephes. vi, 21. Tit. iii, 12. Coloss. iv, 7.

καὶ Τρόφιμον. & *Trophimus*] Hujus mentio infrâ xxi, 28. & ii Timoth. iv, 20.

ἐμμενον ἡμᾶς, *sustinuerunt nos*] Hic obiter Lucas significat, quod non exprimit, se Paulo comitem fuisse hujus itineris & sequentium Romam usque.

ἐν Τρωάδι. *Troade*] Dubitari interdum potest, sitne nomen regionis an urbis: nam Τρωάς [*Troas*] etiam urbs, Plinio teste. Ἐν Τρωάδι [*Troade*] ut ἐν Ἐφέσῳ [*Ephesi*] Ephes. i, 1. i Timoth. i, 3. ii Timoth. i, 18. ἐν Κορίνθῳ [*Corinthe*] suprâ xix, 1. i Cor. i, 2. ii Cor. i, 1. ii Tim. iv, 20.

6. ἐξεπλεύσαμεν, *navigavimus*] Amne primùm, deinde mari.

μετὰ τὰς ἡμέρας τῶν Ἀζύμων, *post dies Azymorum*] Paulus vocatorum ex Gentibus libertatem tuebatur: Ipse tamen dies Iudæorum festos observabat. Vide 20 suprâ xvi, 1, 21. infrâ 16. i Cor. xvi, 8.

ἀπὸ Φιλίππων. *à Philippis*] De qua urbe suprâ xvi, 12.

ἀχρις ἡμερῶν πέντε, *in diebus quinque*] Subauditur *πλεύσαντες* [*navigantes*], ex eo quod præcessit *ἐξεπλεύσαμεν* [*enavigavimus*]: ita sæpe constructio magis fit ad sensum quàm ad verba.

8. *ubi*] *In qua urbe*, nempe Troade.

7. Ἐν τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων, *Vnâ autem Sabbati*] Vide Matth. xxvi, 1. Is dies conventus Christianis proprius i Cor. xvi, 2. dies κυριακή [*Dominica*], Apoc. i, 10. Iustinus de eadem die Apologetico ii. Τῇ τῇ ἡλίᾳ λεγομένη ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεσθαι [*Solis qui dicitur die, omnium qui vel in oppidis vel ruri degunt, in eundem locum conventus fit*].

συνηγμένων τῶν μαθητῶν τῷ κλάσαι ἄρτον, *cum convenissent discipuli ad frangendum panem*] *Eucharistiam*, Syrus. Intellige *agapas*, quæ *Eucharistiâ* clauderantur. In Manuscripto *συνηγμένων ἡμῶν* [*cum convenissemus*], & mox, 8. ἡμεν *συνηγμένοι*, [*ubi eramus congregati*], non malè.

ὁ Παῦλος διελέγετο αὐτοῖς, *Paulus disputabat cum eis*] Post cœnam, ut Christus Ioh. xiii, 31. & sequentibus. Marci xvi, 14. Luc. xxii, 33.

μέλλων ἐξίεναι τῇ ἐπαύριον, *profecturus in crastinum*] *Postridie exiturus ex urbe Troade*.

8. ἐν τῷ ὑπερώῳ, *in cœnaculo*] In quo erat conventus: ut suprâ i, 13.

9. ἐνόματι Εὐτυχῶ, *nomine Eutychus*] Rectius & ἀναλογικώτερον [*regularius*] scriberetur Εὐτυχῆς [*Eutyches*]: id enim nomen non rarum in Græcia.

ἀπὸ τῆς τρίτης, *de tertio cœnaculo*] Τρίτηγον vocat tertiam contignationem incipiendo ab imo. Contra in Genesi à summo incipitur & imum vocatur τρίτηγον, ut diximus vi, 16.

10. ἐπέπεσεν αὐτῷ, *incubuit super eum*] Sicut de Elisæo dicitur ii Reg. iv, 34. συνέκαμψεν ἐπὶ τὸ παιδάριον [*incubuit super puerum*]. ubi alii interpretes ἐνεγύρισεν [*curvatus incubuit*].

ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἐν αὐτῷ ἔστιν. *anima enim ipsius in ipso est*] Id est, jam nunc cum loquor vita ei rediit.

11. καὶ γευσάμεν, & *gustans*] Vide suprâ x, 10. Hic erat cibus matutinus.

13. ἀνήχθημεν, *navigavimus*] Vide supra xviii, 21.

πεζεύειν. *per terram iter facere*] Pedare, ut loquebantur veteres Latini: *peditare*, ut Glossarium.

14. εἰς τὴν Ἀσσον, *in Asson*] Urbem Troadis, Strabo xiii. Huc Troade urbe tam terrā quam mari breve erat iter.

εἰς Μιτυλήνην. *Mitylenen*] Lesbi insulæ urbem præcipuam, unde Pittacus, Alcæus, Sappho.

15. ἀντικρὺ Χίῳ *contra Chium*] Nota est insula inter Lesbum & Samum.

εἰς Σάμον. *Samum*] Ioniae: nam est altera ejus nominis insula in Ambracio sinu, & alia apud Thraciam.

καὶ μέιναντες ἐν Τρωγυλλίῳ, & *cum diversati essemus apud Trogyllium*] Quod Ioniae est promontorium, non longè à Samo. Testes Strabo & Ptolemæus.

εἰς Μίλητον. *Miletum*] Ioniae urbem, unde Thales, Anaximander, & alii. Hinc *Milesiaca*, de amoribus scripta.

16. χρονотριβῆσαι, *mora fieret*] Vtitur hoc verbo Aristoteles. Hebraei dicerent *חנכה* [*cunctari*].

17. Ἀπὸ τοῦ Μιλήτης πέμψας εἰς Ἐφεσον, *A Mileto autem mittens Ephesum*] Non ita longè distant hæ urbes, ut ex Ptolemæo apparet.

μετεκαλέσατο, *vocavit*] *Ad se vocavit*. Sic supra vii, 14. x, 32. xxiv, 25.

τὸς πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας. *Majores natu Ecclesiæ*] *זקנים* [*Seniores*]. Vide supra xi, 30. xiv, 23. xv, 4, 6, 22, 23. xvi, 4. Vocantur iidem & ἐπίσκοποι [*Episcopi*], nempe quia *inspectores* erant gregis, ut infra dicitur 28. Sed is qui princeps erat, excellenter vocabatur ὁ ἐπίσκοπος [*Episcopus*], cui respondebat Summus Sacerdos in Templo, in Synagoga verò Archisynagogus. Hic est Angelus Ephesi in Apocalypsi, quia Dei nomine verba faciebat ad populum, & pro populo ad Deum. Videtur autem hoc tempore Ephesini presbyterii princeps fuisse Timotheus, & cum Compresbyteris venisse ad Paulum.

18. εἶπεν αὐτοῖς *dixit eis*] Est hic egregia forma, quā uti possit bonus Episcopus ex causis necessariis valedicens Ecclesiæ suæ.

πῶς μεθ' ὑμῶν πάντα χρόνον ἐγενόμην *qualiter vobiscum per omne tempus fuerim*] Id est, *quomodo me erga vos gesserim*. Pari ferè modo habes ἐγενήθημεν [*fuimus*] i Thess. ii, 5. & 10. sic γίνομαι σοι δι' ἐχθρας [*sum tibi hostis*] apud Thucydidem.

19. Μετὰ πάσης ταπεινοφροσύνης, *Cum omni humilitate*] Apostoli in tanto vocationis culmine positi nihil tamen grande præ se ferebant, sed cum minimis etiam æquabiliter versabantur. Ne hoc quidem de se prædicasset Paulus nisi successoribus formam vitæ relinquere debuisset.

20. Ὡς ἔδεν ὑπεσελάμην ἢ συμφερόντων. *Quomodo nihil subtraxerim vobis utilium*] Nihil eorum quæ ad vitam æternam parandam credi, sperari, fieri debent. ὑποσέλλειν hic & infra 27. est *subducere*: ponitur ea vox Græca pro Hebræo *שׁוּב* & pro *לָקַח*.

τὴν μὴ ἀναγγεῖλαι ὑμῖν, *quò minus annuntiarem vobis*] *Ne id vobis annuntiarem*. De hac locutione diximus aliquoties.

καὶ διδάξαι ὑμᾶς δημοσίᾳ, & *docerem vos publice*] *In conventu*. Suprà xviii, 29.

καὶ κατ' οἴκους. & *per domos*] Singulos occasione data.

21. Διαμαρτυρόμεν Ἰουδαίοις τε καὶ Ἑλλήσι τὴν εἰς τὸν Θεὸν μελάνοιαν, *Testificans Iudæis atq; Gentibus in Deum pœnitentiam*] Διαμαρτυροῦσθαι [*testificari*] supra habuimus, modò sine adjuncto, modò infinitivo, aut ὅτι [*quòd*] subsequente. Hic cum accusativo, ut & mox 24. & xxiii, ii. & xxviii, 23. & Exod. xviii, 20. Ezech. xvi, 2. xx, 4. ubi in Hebræo *עֲדִיכָה* [*notum facere*]. Sensus est, *Certò affirmavit illis esse locum pœnitentiæ*, (id est, pœnitentiam non fore inutilem. Sic διδόναι μελάνοιαν [*pœnitentiam dare*] xi, 18.) & fidem in Christum esse veram ac salutarem.

22. δεδεμένον τῷ πνεύματι, *alligatus Spiritu*] Spiritu vincula præsentiens. Nam quæ futura sunt, ea Prophetis tanquam præsentia menti obversantur. Id in sequentibus fusiùs explicat.

23. τὰ ἐν αὐτῇ συναντήσονται μοι μὴ εἰδώς *quæ in ea ventura sint mihi ignorans*] Quæ causa, qui modus, quis exitus futurus sit vinculorum, adhuc me latet. τὰ συναντήσονται μοι, *לִי יִפְגַּע*. [*quæ eventura sunt mihi*], nam *יָבֹא* *evenire* Ruth. i, 16.

24. Ἀλλ' ἔδενός λέγον ποιῆσαι, *Sed nihil horum vereor*] Non tanti sunt mihi ista mala, ut ea me ab Euangelii prædicatione deterreant.

ἔδεν ἔχω τὴν ψυχὴν μὴ τιμίαν ἐμαυτῷ, *nec facio animam meam pretiosioreme quam me*] Subauditur hic ἕτως [*tam*], cui respondet quod sequitur ὡς [*quàm*]. Tantum abest vincula metuum, ne mortem quidem defugio. Hebræis *pretiosam habere vitam* dicitur qui ei parcit, i Regum i, 13, 14. Contra *nullo pretio habere* qui non parcit, Ezech. xxxvi, 5.

ὡς τελειῶσαι τὸν δρόμον μου, *dummodo consummement cursum meum*] *Non tam vitam curo, quàm complere cursum*. Cursus laborem magnum & assiduum significat supra xiii, 25. i Cor. ix, 24. τελεῖν τὸν δρόμον [*cursum consummare*] habes & i Tim. iv, 7.

25. μετὰ χαρᾶς, *cum gaudio*] Sæpe Paulus hoc nomine appellat animi ex bona conscientia tranquillitatem, ut Rom. xv, 13. i Cor. vii, 4. i Thess. v, 16. & alibi.

καὶ τὴν διακονίαν ἣν ἔλαβον, & *ministerium quod accepi*] Vide supra i, 17, 25. vi, 4.

τὸ εὐαγγέλιον τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. *Euangelium gratiæ Dei*] Vide supra xiv, 3.

26. ὅτι ἐκέτι ὁφείθε τὸ πρόσωπόν μου, *quia amplius non videbitis faciem meam*] Quasi diceret,

— *Extremum fato quod te alloquor, hoc est.*

ὑμεῖς πάντες, *vos omnes*] *Vos omnes Asiatici*. Hebraismus. *Non videbitis vos omnes*, id est, nemo vestrum.

ἐν οἷς διήλθον κηρύσσων τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. *per quos transivi prædicans regnum Dei*] Vide supra viii, 12.

27. μαρτύρομαι ὑμῖν, *testor vobis*] Id est, *coram vobis testificor*. Sic Gal. v, 3. Μαρτύρομαι δὲ πάλιν παντὶ ἀνθρώπῳ περιτελειημένῳ [*Testificor autem rursus omni homini circumcidenti se*].

ὅτι καθαρὸς ἐγὼ ἀπὸ τοῦ αἵματος πάντων. *quia mundus sum à sanguine omnium*] Vide supra xviii, 6. & Matth. xxvii, 24. & ibi dicta.

27. Οὐδ' ὑπέσχεσθαι τῷ μὴ ἀναγγεῖλαι ὑμῖν, *Non enim subterfugi quod minis annuntiarem vobis*] Subauditur τι [quid]. Vide suprā 20.

πᾶσαν τὴν βουλὴν τῆς Θεῆς. *omne consilium Dei*] *Voluntatis* nomine μετανομικῶς [per Transnominatio- nem] hic significat omne id quod à singulis præstari vult Deus, ut ad salutem perveniatur. Vñs non dissimilis Lucæ vii, 30. Idem hic vocat τὴν βουλὴν τῆς Θεῆς [consilium Dei] quod modò τὰ συμφέροντα [utilia].

28. Προσέχετε ἑν ἑαυτοῖς καὶ παντὶ τῷ ποιμνίῳ, *Attendite vobis & universo gregi*] Non potest gregi attendere qui non sibi attenderit.

ἐν ᾧ ὑμεῖς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔθετο ἐπισκόπους, *in quo vos Spiritus Sanctus posuit Episcopos*] Explicat nomen muneris, quod erat פִּרְשֵׁי [Pastores]; nam pastores sunt ἐπίσκοποι ποιμνίς, פקדי עדר [inspectores gregis]. Dicit autem eos constitutos à Spiritu Sancto, quia constituti erant ab Apostolis plenis Spiritu Sancto, quamquam approbante plebe. Vide suprā xiv, 23.

ποιμαίνειν, *pascere*] Breviloquium frequens Hebræis pro eis τὸ ποιμαίνειν [ad pascendum].

τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεῆς, *Ecclesiam Dei*] Manuscriptus ille habet τῆς Κυρίου [Domini], ut & multi alii. Et Syrus sic legit qui vertit Christi. Facilis lapsus compendiosæ scriptionis θς pro χς. Apostoli plerunque Christum Κύριον [Dominum] vocant, Patrem verò Deum.

ὡς περιεποίησατο, *quam acquisivit*] Fecit ut existeret, qui iustissimus acquirendi modus. Vide Ephes. i, 14.

διὰ τῆς ἰδίας αἱματός. *suo sanguine*] Nam per mortem cruentam Christus illam potestatem colligendæ sibi Ecclesiæ adeptus est, secundum vaticinium Esaiæ liii, 10.

29. μετὰ τὴν ἀφίξιν μου, *post discessionem meam*] *Post meam profectio- nem*. ἀφίξις, *profectio*, in Glossario.

λύκοι βαρεῖς, *lupi graves*] *Lupi vespertini*, Ierem. v, 6. Abac. i, 8. Sophon. iii, 3. βαρεῖς [graves] hic idem valet quod יָדִי [acuti] dicto Abacuci loco, ubi Lxx ὀξύτεροι ὑπὲρ τὰς λύκους [lupis acutiores]. Vult dicere rapaces. Persecutio hic indicatur illa sub Nerone. Ob hanc laudatur Ephesiorum perseverantia, Apocal. ii, 2.

μὴ φειδόμενοι τῆς ποιμνίς, *non parcentes gregi*] *Qui nulla ducentur gregis commiseratione*. Ita דִּוְרָא & Græcè φειδόμεναι sumitur, Deuter. vii, 16. xiii, 8. xix, 13, 21. Dicit simplicius quod figuratè Sophonias, *Non rodent ossa usque ad mane*.

30. Καὶ ἐξ ὑμῶν αὐτῶν ἀναστήσονται ἄνδρες, *Et ex vobis ipsis exsurgent viri*] Nicolaitæ, Apoc. ii, 6.

λαλῶντες διεστραμμένα, *loquentes perversa*] *Docentes ea quæ à recto deflectunt*. Sic διαστρέφειν sumitur Lucæ xxi, 2. suprā xiii, 8, 10: Sic γενεὰ διεστραμμένη [generatio perversa], Matth. xvii, 17. Lucæ ix, 41. Philipp. ii, 15. Dogma Nicolaitarum erat, Matrimonium institutum esse merè humanum, & tale quod conscientias non obligaret: Immolatiis sine distinctione licere vesci. Vide Irenæum i, 27: Tertullianum De præscriptione adversus Hæreticos: Clementem Alexandrinum Strom. ii, & iii, qui Nicolai Diaconi verba in pravum ab eis ait detorta: Epiphanium Hæresi 25: Theodoretum lib. iii.

τῆς ἀποσπᾶν τὰς μαθητὰς ὀπίσω αὐτῶν. *ut abducant*

discipulos post se] Subauditur ἐνεκα [eum in finem]. Ideo docent carni placentia, ut eos quos Ecclesiæ disciplina offendit, ab Ecclesia abductos sibi faciant sectatores. ὀπίσω [post] est vox propria discipulis. Matth. iv, 19. x, 38. xvi, 24. Marci viii, 34. Lucæ ix, 23. xiv, 27. xxi, 8. suprā v, 37.

31. Διὸ γρηγορεῖτε, *Propter quod vigilate*] Cavete vobis & facite ut & alii eos caveant. Non excidit illis hoc monitum, Apoc. ii, 5.

10 τριετίαν, *per triennium*] Vide suprā xix, 10, ubi biennii mentio. Cum eo biennio conjungendum tempus prioris adventus Paulini Ephesum xviii, 19. & annus ille unus interpretandus pars anni.

32. παρατίθεμαι, *commendo*] תִּתְּנֵנִי.

τῷ Θεῷ καὶ τῷ λόγῳ τῷ χαρίῳ αὐτοῦ, *Deo & verbo gratiæ ipsius*] Est ἐν διὰ δυοῖν [unum per duo]. Sensus enim est, *Commendo vos Deo per sermonem bonitatis ejus*. Itaque ad Deum oratio redibit, planè quasi illa καὶ τῷ λόγῳ τῷ χαρίῳ αὐτοῦ, [et verbo gratiæ ipsius] 20 interjecta non fuissent.

τῷ δυναμένῳ ἐποικοδομῆσαι, *qui potens est ædificare*] *Supple vos*, quod addit hic Syrus. *Ædificare* est efficere ut in fide crescant, sicut domus quæ paulatim surgit: Ephes. ii, 20. Coloss. ii, 7. Iudæ 20.

καὶ δῆναί ὑμῖν κληρονομίαν, *& dare vobis hereditatem*] Sic vocatur vita æterna, quia firma est ejus possessio, ut rerum soli apud Hebræos. Vide ad Ephes. i, 14, 18.

30 ἐν τοῖς ἡγιασμένοις πάνσιν. *in sanctificatis omnibus*] *En* [in cum ablativo] hic, ut sæpe apud Hebræos 3 valet inter. *In societate omnium qui ad sanctitatem pervenere*.

33. Ἀργυρία ἢ χρυσία ἢ ἱματισμὸς ἰδενὸς ἐπεθύμησα. *Argentum aut aurum aut vestem nullius concupivi*] Præclarior de se prædicatio, quàm illa Samuelis i Sam. xii, 5. Samuel testificabatur nihil se judicandi causâ accepisse. Paulus nec laboris in docendo assidui repensationem ullam accipere voluerat.

40 34. ταῖς χρείαις μου καὶ τοῖς ὅσι μετ' ἐμὲ ὑπηρέτησαν αἱ χεῖρες αὐτῶν. *ad ea quæ mihi opus erant & iis qui mecum sunt ministraverunt manus istæ*] Vt suprā xvi, 3. & ii Thess. iii, 8. Adde i Cor. iv, 12. i Thessal. ii, 9. Idem loquendi genus apud Xenophontem, αἱ χεῖρες ἐκάστω ὑπηρέτησι [manus unicuique ministrant].

35. Πάντα ὑπέδειξα ὑμῖν, *Omnia ostendi vobis*] Id est, πάντως [in omnibus]. Observaverunt alii par loquendi genus i Cor. ix, 25. x, 33. Ephes. iv, 15.

50 ἔτω κοπιῶντας, *sic laborantes*] Etiam cum molestia aliqua. Sic κοπιῶμεν [laboramus] usurpat idem Paulus in eadem hac re, i Cor. iv, 12. Respondet Hebræis vocibus הָלַךְ [infirmus fuit] & נָגַד [defatigatus fuit] & לָבַד [laboravit] & aliis molestiæ significationem habentibus.

δεῖ ἀντιλαμβάνεσθαι τῷ ἀδυνάτῳ, *oportet suscipere infirmos*] *Infirmos sustentandos*, ne cadant scilicet. *Infirmos* vocat qui suspicari poterant Paulum commodi sui causâ comminisci doctrinam Evangelii.

60 Omnes tales ansas præcidere Paulus voluit.

ὅτι αὐτὸς εἶπε· Μακάριόν ἐστι διδόναι μάλλον ἢ λαμβάνειν. *quoniam ipse dixit, Beatius est magis dare quàm accipere*] Hoc est inter illa quæ Paulus didicerat non

ex scripto, sed relatu eorum qui Dominum nove-
rant. Non dissimile dictum Aristotelis Nicom. III,
τῆς ἀρετῆς μάλλον τ' εὖ ποιεῖν ἢ τ' εὖ πάσχειν [*Virtutis
magis dare beneficium est quam accipere*]. & Sallustii
in Catilinario, *Magis dandis quam accipiendis beneficiis
amicitias parabant*: & in Iugurthino de Sulla, *Multis
rogantibus aliis per se ipsa dare beneficia, invitius acci-
pere*. Plutarchus ex Epicuro, εὖ ποιεῖν ἡδιόν ἐστι τῷ πά-
σχειν [*dare beneficium iucundius est quam accipere*].

36. Θείς τὰ γόνατα αὐτῶν. *positis genibus suis*] Vt in
tristi tempore. Vide quæ diximus ad Matth. VI, 5.
Nondum ergo introductus erat mos genua non fle-
ctendi intra Pascha & Pentecosten: nam quæ hic
narrantur, in id tempus inciderunt. Vide supra
XX, 16.

37. καὶ ἐπιπεσόντες ἐπὶ τὸν τράχηλον τοῦ Παύλου, &
procumbentes super collum Pauli] Hunc morem habes
Gen. XLV, 14. XLVI, 30.

κατεφίλαν αὐτόν. *osculabantur eum*] Vide supra I.

38. προέπεμπον δὲ αὐτὸν εἰς τὸ πλοῖον. *deducebant
eum ad navem*] *Prosecuti eum sunt ad navem usque*.
Vide supra XV, 3. Talem προπομπήν [*deductionem*]
describit Ovidius,

Terra tibi, nobis adspiciuntur aquæ.

Et,

*Iamque ratem terris dimisit fune soluto
Navita, & angustum dejecit in æquora pontem;
Sævus ubi à puppi longo clamore Magister
Dissipat amplexus, atque oscula fida revellit,
Nec longum chara licet in cervice morari.*

C A P V T X X I.

Αναχθῆναι ἡμᾶς, *Vt navigaremus*] Sume ut supra
XIII, 13. XVI, 11. XVIII, 21. XX, 3, 13.

ἀποσπαθέντας ἀπ' αὐτῶν, *abstracti ab eis*] Quasi vi
avulsi. Significanter exprimit affectus mutuos.

εὐθυδρομήσαντες, *recto cursu*] *Vento secundo*, ut supra
XVI, 11.

εἰς τὴν Κῶν, *Coom*] *Con* dixit Aristoteles: *Coom*
Plinius. Prioras illas duas desinentias agnoscit Ste-
phanus: Lucas eam prætulit quam & supra habui-
mus XIX, 1. Insula est inter Cycladas celeberrima
tūm Æsculapii cultu tūm Iunonis æde, de qua scri-
ptum Theodori librum memorat Vitruvius.

τῇ δ' ἐξῆς εἰς τὴν Ῥόδον, & *sequenti die Rhodum*] So-
lis cultu & Colosso nobilem.

2. διαπερῶν εἰς Φοινίκην, *transfretantem in Phœni-
cem*] Nempe Tyrum, ut mox dicet.

3. Αναφανέντες δ' τὴν Κύπρον, *Cum apparuissimus
autem Cypro*] Est vox nautica, *Cum detexissimus Cy-
prum*. Etiam nunc sic loquuntur nautæ cum vo-
lunt dicere aliquem locum prius latentem sibi in
conspectum venisse.

καὶ καλιπίντες αὐτὴν ἐνώνυμον, *relinquentes eam ad
sinistram*] Similis locutio,

— *At illi læva jacebat*

Bellua.

ἐκεῖ γὰρ ἦν τὸ πλοῖον ἀποφορτιζόμενον τὸ γόμον. *ibi enim
navis expositura erat onus*] Præsens pro futuro. Ibi
navis exponere debebat onus Ephesi receptum.

4. ἔλεγον διὰ τοῦ πνεύματος, *μη ἀναβαίνειν εἰς Ἱερου-
σαλήμ. dicebant per Spiritum, ne adscenderet Hierosoly-*

nam] Brevis locutio, subintelligendum enim, *nisi
vinciri vellet*. Eadem illi prædicebant, quæ mox
Agabus.

5. Ὅτε δ' ἐγένετο ἡμᾶς ἐξαρτίσαι τὰς ἡμέρας, *Et ex-
pletis diebus*] *Εξαρτίσαι*, id est, *πληρῶσαι*, πληρῶσαι [*ex-
plere*].

προπεμπόντων ἡμᾶς πάντων, *deducuntibus nos omni-
bus*] Vt supra XV, 3. XX, 38.

καὶ θέντες τὰ γόνατα ἐπὶ τὸ αἰγιαλὸν, & *positis geni-
bus in littore*] Ex occasione quidem itineris à Paulo
suscepti, sed simul congruenter mori Iudæorum.
Tertullianus de Iejuniis, *Iudaicum certè jejunium
ubique celebratur, cum omissis templis, per omne lit-
tus, quocunque in aperto aliquando jam preces ad cælum
mittant*. Idem adversus Nationes I, *Iudæi enim fe-
sti, sabbata & cæna pura, & Iudaici ritus lucernarum,
& jejunia cum azymis, & orationes littorales*. Philo ad-
versus Flaccum, Πάννυχαι δὲ διατελέσαντες ἐν ὕμνοις
καὶ ᾠδαῖς ἅμα τῇ ἐφ' ἡμέραν πύλων ἐκχυθέντες, ἐπὶ τὰς πλη-
σίον αἰγιαλὸς ἀφικνεῖνται [*Atque ita nocte totâ exactâ
in hymnis & canticis summo manè portis se in proxima
littora effundunt*]. Vide quæ supra XVI, 13.

6. Καὶ ἀσπασάμενοι ἀλλήλους, *Et cum valedicisse-
mus invicem*] Vt supra XX, 1. In Manuscripto est,
προσευξάμενοι ἀπὸσπασάμεθα ἀλλήλους [*precati valedixi-
mus invicem*].

εἰς τὰ ἴδια. *in sua*] Vide quæ diximus ad Lucæ
II, 49.

7. κατηντήσαμεν εἰς Πτολεμαῖδα. *pervenimus Pto-
lemaidem*] Urbem Phœnices, quam Plinius dicit
olim *Acen* dictam, id est *Ἰσχυ* [*Acò*] Iud. I, 31. In
Manuscripto, κατέβημεν εἰς Πτολεμαῖδα [*descendi-
mus Ptolemaidem*].

8. εἰς Καισάρειαν. *Cæsaream*] *Stratonis*, quæ in
Iudæa, sive Syria Palæstina. Vide Ptolemæum.

Φίλιππος τὸς ἑπτὰ, *Philippi Evangelistæ qui erat de septem*] Id est, qui cum
olim de numero VII Diaconorum fuisset, factus
erat Presbyter περιουδευτής [*circumiens*], nulli certæ
Ecclesiæ affixus: quales *Evangelistæ* vocabantur
Eph. IV, 11. II Tim. IV, 5. Id est *ἑπτὰ* [*Evangelizantes*]
Esaïæ XL, 9. LII, 7. Ita solebant pro-
motiones fieri κατὰ βαθμὸν [*per gradus*], I Timoth.
III, 13.

9. θυγατέρες παρθένοι, *filiae virgines*] Ex propo-
sito & suo & Patris, ut credibile est. Vide quæ dicta
ad Lucæ II, 37. Matth. XIX, 12. adde I Cor.
VII, 37.

προφητεύσαι. *prophetantes*] Vide hic impletum
id quod habuimus supra II, 18. ἐπὶ τὰς δεξας μου
[*super ancillas meas*].

10. ὀνόματι Ἀγαθοῦ. *nomine Agabus*] Is de quo
supra XI, 28.

11. καὶ ἄρας τὴν ζώνην τοῦ Παύλου, *tulit zonam Pauli*] Notus Prophetarum mos, ipsis etiam rebus con-
spicuis futura præsignandi. Sic zonam suam defo-
dere iussus Ieremias XIII. Imitati id & falsi pro-
phetæ, ut apparet Ieremiæ XXXVI, II, Dionysius
Thrax, Εσήμαινον γὰρ καὶ διὰ λέξεως μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ
συμβόλων [*Futurum quippe portendebant non verbis se-
lūm, verūm etiam signis*].

δήσας τε αὐτῶν τὰς χεῖρας καὶ τὰς πόδας, & *alligans
sibi pedes & manus*] Sic Christus Petro dixerat,
ἀλλὰ

ἀλλ' ὅς σε ζώσῃ [alius te cinget] Iohan. xxi, 18.

καὶ παραδώσουσιν εἰς χεῖρας ἐθνῶν. & tradent in manus Gentium] Ita discipulo eventurum erat quod olim Magistro, Matth. xx, 19.

12. καὶ οἱ ἐντόπιοι, & qui illius loci erant] Cæsareenses Christiani, humano ducti affectu.

13. καὶ συνθρύπλοντες μὲν τὴν καρδίαν; & affligentes cor meum?] Frangentes animum, nempe quantum in ipso erat: verba enim interdum intelliguntur etiam sine effectu. Est locutio eadem Num. xxxii, 9. לִבְּךָ נִשְׁבַּח, fregerunt cor, ubi Lxx ἀπέσπασαν τὴν καρδίαν [subverterunt cor]. Paulò ante, ubi idem verbum est, διασρέφετε τὰς διανοίας [subvertitis mentes].

ἐτοίμως ἔχω, paratus sum] Eadem locutio 11 Cor. xii, 14. 1 Pet. iv, 5. & Dan. iii, 18.

14. εἰπόντες· τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου γενέσθω. dicentes, Domini voluntas fiat] Et hoc ad exemplum Magistri, Matth. xxvi, 42.

15. ἐπισκευασάμενοι, præparati] Sic & Manuscriptus, non ἀποσκευασάμενοι [sarcinas amoliti], quod hic locum non habet. ἐπισκευάζεσθαι hic est sarcinas iumentis imponere. Utuntur sic Xenophon & Aristoteles.

16. Συνῆλθον ἡ καὶ τῶν μαθητῶν, Venerunt autem & ex discipulis] Nempe τινες [quidam], ut Matth. xxi, 34. & alibi.

ἀγόντες παρ' ᾧ ξενισθῶμεν, adducentes secum apud quem hospitaremur] Brevis locutio pro ἀγόντες ἡμᾶς πρὸς τινὰ παρ' ᾧ ξενισθῶμεν, ducentes (id est ducturi, præsens pro futuro) nos ad eum apud quem divertere mur. Nam Mnason ille ex Cypro videtur habitatum ivisse Hierosolyma. Ei nomen Hebraeum fuerit יִסְאָחַר [jisachar].

ἀρχαίῳ μαθητῇ. antiquum discipulum] Ex eo tempore quo Paulus & Barnabas in Cypro fuerant, supra xiii, 4.

18. πρὸς Ἰακώβον. ad Iacobum] Absente Petro, primum Apostolici cœtus.

οἱ πρεσβύτεροι. Seniores] Vt supra xv, 6. qui Apostolorum Hierosolymis erat, is munere fungebatur quo postea Episcopi, ideoque Presbyteros convocabat: nisi fortè Iacobus hic fuit frater Domini, non Apostolus, sed Episcopus.

19. διὰ τῆς διακονίας αὐτοῦ. per ministerium ejus] Vide supra xx, 24. & ibi notata.

20. πόσαι μυριάδες εἰσὶν Ἰουδαίων, quot millia sunt in Iudæis] Vide quo modo auctum fuerit granum illud sinapis intra annos xxv.

καὶ πάντες ζηλοῦσι τὸν νόμον ὑπάρχουσι. & omnes æmulatores sunt Legis] Magno studio tenentur servandæ Legis, etiam de sacrificiis, de cibis vetitis, aliisque rebus ejusmodi. Nec id mirum: nam decretum quod fecerant Apostoli, tantum ex gentibus vocatos tangebatur. Neque dum Paulus quicquam Iudæos ea de re docere cœperat: quod fecit aliquantò seriùs, & quidem extra Iudæam. Nam intra Iudæam qui erant Iudæi χριστιανίζοντες [Christianam Religionem amplexi], hi ante dispersionem illam quæ per Adrianum evenit, libertatem ab Legis onere non percipere, ut intelligimus ex Eusebio & Severo Sulpicio circa illa tempora. Et ad tales scripta est epistola ad Hebræos.

21. Κατήχηθησαν ἡ περὶ σοῦ, Audierunt autem de te]

De te hoc intellexerunt, nempe sermone & literis illorum in Asia Iudæorum qui tot molestias Paulo exhibuerant.

ὅτι ἀποστασίαν διδάσκεις ἀπὸ Μωσέως τὰς κατὰ τὰ ἔθνη πάντας Ἰουδαίους, quia discessionem doceas à Moyse eorum qui per Gentes sunt Iudæorum] Iudæos qui erant ἐν διασποραῖς [in dispersionibus]. Αποστασία, ἡ ὁρμή [defectio] Jerem. xxix, 32. defectio à Lege 1 Maccab. ii, 15.

λέγων μὴ περιτέμνειν αὐτοὺς τὰ τέκνα, dicens non debere eos circumcidere filios suos] Id est, suadens eis ne liberos circumcidant: quod antiquissimum erat præceptum, omnes Abrahami posteros obstringens.

μηδὲ τοῖς ἔθνεσι περιπαλεῖν. neque secundum consuetudinem ingredi] Εἰς [consuetudo] hic sunt ἡθροῦς præcepta ritualia: & περιπαλεῖν [ingredi] respondet Hebræο ἵλη, ut Prov. viii, 20. & alibi. Pro eo mox habebimus σοιχεῖν [ambulare].

22. Πάντως δὲ πλεῖστον συνέλθειν. utique oportet convenire multitudinem] In rebus majoribus, præcipuè ex quibus schisma metuebatur, Apostoli & successores eorum Episcopi, non Presbyterorum tantum utebantur consilio, sed & plebem advocabant, ut vidimus supra xv, 23, 30. Vide Epistolam Cypriani xxxiii, xxxiv, xxxv, xl.

23. εὐχὴν ἔχοντες ἐφ' αὐτῶν. votum habentes super se] Id ita dicitur, quia votum est velut onus quoddam, ut ad Num. vi, diximus. Votum intellige magnum, id est, Nazaræatus.

24. ἀγιάσθῃ σὺν αὐτοῖς, sanctifica te cum illis] Ἀγιάζεσθαι in versione Lxx, dicto loco Num. vi, verbo קָדַשׁ, & ἀγνισμός nomini קִדּוּשׁ respondet: significat autem abstinere à vino, rebusque aliis quæ interdictæ sunt Nazaræis. Sic & infra xxi, 18.

καὶ δαπάνησον ἐπ' αὐτοῖς, & impende in illis] Id est, non ipse tantum offer, quæ oportet, sed & illis aliis da pecunias, unde habeant, quæ offerant, agnum, agnam, arietem, placentas & lagana. Talem enim liberalitatem fuisse non insolitam, ex Maimonide discimus. Vult autem hoc Paulum facere Iacobus, quo plebi abundantius satisfaciat.

ἵνα ξυρῆσωνται τὴν κεφαλὴν. ut radant capita] Id est, ut illi voti liberentur eò facilius. Est μετωνομία [Transnominatio] signi pro signato. Nam sicut obligatio votiva exprimebatur demisso capillo, ita liberatio comæ abrasâ, Num. vi, 18. quæ coma supponebatur urenda ollis, in quibus coquebantur carnes de sacro εὐχαριστικῶν [ob gratias agendas]: ita enim nos docent Hebræi. Diximus supra xviii legem hanc de victimis & de rasura in Templo faciendam habuisse in Iudæa, non extra eam. Non longè abit hinc mos Græcorum comam libandi diis, de quo Homerus, Statius in Achilleide & Coma Earini, & Censorinus de natali,

καὶ γινῶσι πάντες ὅτι ὧν κατήχησται περὶ σοῦ ἔδεν ἐστίν, & scient omnes quia quæ de te audierunt, falsa sunt] Falsam esse famam quæ de te sparsa est, quasi Iudæos à Legis observatione averteres.

ἀλλὰ σοιχεῖς καὶ αὐτὸς τὸν νόμον φυλάσσων. sed ambulas & ipse custodiens Legem] Στοιχεῖν, ut modò diximus, hic est ἵλη, & significat vitæ institutum aliquod persequi.

25. Περί ᾧ ἡ πεπιστευκότων ἐθνῶν, De iis autem qui credi-

crediderunt ex Gentibus] Quasi diceret Iacobus, *Alia est ratio vocatorum ex Gentibus*: illos enim à Legis onere liberos communi decreto pronuntiavimus.

κρίναντες μηδὲν τοῖς τὸν τηρεῖν αὐτοὺς, *judicantes nequid huiusmodi observent*] Infinitivus pro gerundio: *nihil tale servandum ipsis*, nempe eorum quæ Moses præscripsit.

εἰ μὴ φυλάσσεισθαι αὐτοὺς τὸ τε εἰδωλώθυτον, καὶ τὸ αἵμα, καὶ πονηρὸν, καὶ πορνείαν. *nisi ut abstineant se ab idolis immolato, & sanguine, & suffocato, & fornicatione*] *Supra xv, 20. xx, 9.*

25. τότε ὁ Παῦλος παραλαβὼν τὰς ἀνδρας, *Tunc Paulus assumptis viris*] Se eis socians.

τῇ ἐχομένῃ ἡμέρᾳ, *postera die*] Postridiè quàm advenerat, ut colligimus infra xxiv, 1, & 11.

διαγγέλλων τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἡμερῶν τῆς ἀγνισμῆς, *annuntians expletionem dierum purificationis*] Omnibus edicens se castimonium suscipere in dies septem, ita ut dies ipsius pariter exirent cum diebus aliorum, qui aliquanto ante, ac in majus tempus se obligaverant. Licebat enim cuique eum quem vellet votivæ obligationi præstituiere terminum, Num. vi, 5. Sic Paulus in dierum hebdomada se obligavit: illi alii in duas, tres, aut quatuor hebdomadas. Illud ἐκπλήρωσις [expletio] verba Legis respicit. ἢ ἂν ἡμέρᾳ πληρώσῃ ἡμέρας ἐυχῆς αὐτοῦ [quacunque die impleverit dies voti sui], Num. vi, 13.

ἕως ἢ προσηνέχθῃ ὑπὲρ ἐνὸς ἐκάστου αὐτῶν ἡ προσφορά. *donec offerretur pro unoquoque eorum oblatio*] Aoristus hic significat rem quæ fieri debebat, usque dum offerenda esset pro unoquoque (eorum qui se obligaverant) oblatio: id est, ita tempus sumpsit, ut pariter cum illorum tempore desineret.

27. ὡς ἡ ἡμέρα αἱ ἐπὶ αὐτῶν ἡμέραι συντελεῖσθαι, *Dum autem septem dies consummarentur*] Hinc colligimus, quod supra tacuit Lucas, Paulum castimonio suo præfinivisse dies septem.

οἱ ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἰουδαῖοι, ii, *qui de Asia erant Iudæi*] Ex Epheso & aliunde.

συνέχεον πάντα τὸ ὄχλον, *concitaverunt omnem populum*] Vide supra xix, 29. συνέχεον, 197 [tumultuati sunt].

καὶ ἐπέβαλον τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτόν. *& iniecerunt ei manus*] Per seditionem, sine publica auctoritate.

28. Ἄνδρες Ἰσραηλῖται, *Viri Israelitæ*] Vt Romæ dicebatur, Porro Quirites?

βοηθεῖτε, *adjuvate*] Ita Scipio apud Appianum, ἐπικυρεῖτε, ὦ Ῥωμαῖοι [ferte opem, Quirites]: Adeste cives, est duobus locis apud Livium. Et cum fides Quiritium imploratur, opem atque auxilium fidei nomine significari ait Servius ad x. Æneidos.

ὁ κατὰ τὴν λαὸν καὶ τὸν νόμον καὶ τὸν τόπον τῆς τέττα, *qui adversus populum ac legem & locum hunc*] Eadem accusatio quæ in Stephanum intenta, supra vi, 14. ubi dicta vide.

ἔτι τε καὶ Ἑλλήνας εἰσήγαγεν εἰς τὸ ἱερόν, *insuper & Gentiles induxit in templum*] Quod planè non licebat. Vide Mosè de Cotli, præcepto jubente xxi. Nempe intra septum illud lapideum, quod in tres cubitos attollebatur inscriptumque columnis habebat, Μὴ δεῖν ἀλλόφυλον ἐντὸς τῆς ἀγίας παρεῖναι [in locum sanctum transire alienigenam non debere], Iosephus Belli Iudaïci vi, 14. Si quis alienigena, etiam Roma-

nus, id septum transgrederetur, is occidi poterat, teste eodem Iosepho Belli Iudaïci vi, & Philone De legatione.

καὶ κεκοίνωκε τὸν ἅγιον τόπον τῆτον. *& violavit sanctum locum istum*] *Eo factò Templum polluit*: id enim κοινῶν Matth. xv, 11, 18, 20. Marc. vii, 15, & sequentibus.

29. τρέφοντον τὸν Εφέσιον, *Trophimum Ephesium*] Quem illi Iudæi Asiatici optimè noverant.

30. καὶ ἐγένετο συνδρομὴ τῆς λαῆς. *& facta est concursio populi*] Exstat hæc vox Iudith. x, 19. Idem quod συστροφὴ [concurfus] supra xix, 40. 707 [seditio].

καὶ εὐθέως ἐκλείσθησαν αἱ θύραι. *& statim clausæ sunt januæ*] Nempe à janitoribus Templi, metuentibus ne qua in Templo seditio oriretur, aliis Paulum malè tractare, aliis tueri volentibus.

31. ἀνέβη φάσις, *nuntiatum est*] Indicium. Ita eam vocem usurpant Attici, Isocrates, Demosthenes & alii: μήνυσιν [indicium] interpretatur Pollux.

τῷ χιλιάρχῳ τῆς σωείρης, *Tribuno cohortis*] Præfecto ejus cohortis quæ temporibus festis, ac proinde etiam in Pentecoste, præsidium habebat in porticibus Templi ad prohibendos tumultus, si qui orirentur: quam cohortem σωείραν etiam Iohannes dixit xviii, 3. τάξιν Iosephus, ut ostendimus ad Matth. xxvi, 5. & 45. Eos qui cohorti præerant Tacitus modò præfectos vocat, modò tribunos: præfectos puto cum in legione sua erant, tribunos ubi extra eam. Hoc addendum eis quæ diximus ad Ioh. xviii, 12.

32. ἐπαύσαντο τύπτοντες τὸν Παῦλον. *cessaverunt percutere Paulum*] A vi abstinebant in conspectu Romani Præfecti.

33. ἀλύσει δυνί, *catenis duabus*] Quibus manus ambæ stringerentur, ut supra xi, 6, 7.

καὶ ἐπυνθάνετο τίς αὐτῶν εἶη, καὶ τί ἐστὶ πεποιηκώς. *& interrogabat quis esset, & quid fecisset*] Tum ex ipso, tum ex plebe.

34. μὴ δυνάμεν ὁ γινῶναι τὸ ἀσφαλὲς διὰ τὸν θέρουρον, *ἐκέλευσε, & cum non posset certum cognoscere præ tumultu, jussit*] In Manuscripto, Μὴ δυνάμεν ὁ γινῶναι [cum non posset scire], quæ constructio & infra est xxii, 17.

εἰς τὴν παρεμβολήν. *in castra*] Ad Maccabaica diximus παρεμβολήν [castra] his scriptoribus dici ipsam militum multitudinem. Ea autem extra dies festos omnes, in diebus festis bona pars, erant in Antonia, ut & alii, & nos diximus.

35. ἐπὶ τὰς ἀναβάσεις, συνέβη βασιάζεσθαι αὐτὸν ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν διὰ τὴν βίαν τῆς ὄχλου. *ad gradus contigit ut portaretur à militibus propter vim populi*] Cicero ad Atticum, Gradus templorum ab infima plebe completi erant, Idem pro Cluentio gradus concitatis hominibus completos narrat.

37. εἰ ἐξέσι μοι εἰπεῖν τι πρὸς σε, *si licet mihi loqui aliquid ad te*] Plena honoris præfatio. Sic apud Livium, Cum bona venia, quaeso, audiat, Patres conscripti.

Ἑλληνιστὶ γινώσκεις; *Græcè nosti?*] Curtata locutio, Subauditur enim λαλεῖν [loqui]. Plena locutio exstat Nehemiæ xii, 24, Καὶ ἔκ εἰσιν ἐπιγινώσκοντες λαλεῖν Ἰουδαῖσι [& nesciebant loqui Iudaice]. Lingua Græca

Græca post Macedonum imperium facta erat quasi communis populorum Asiæ & Ægypti. Vide quæ diximus ad Matth. xxvii, 37.

38. ἐκ ἅρα σὺ εἶ ὁ Αἰγύπτιος; nonne tu es Ægyptius? Hæc ostendunt gesta hæc sub Neronis imperio. Neque enim dubitandum quin Ægyptius de quo hic agitur, sit ille de quo Iosephus Veteris Historiæ xx, 6: & Belli Iudaici ii, 23. Hic Ægyptius Prophetam se dicebat.

ἀνασάλλωσας, qui tumultum concitasti] Vide supra xvii, 6.

εἰς τὴν ἔρημον, in desertum] Solebant enim impositores illi, initia colligendæ multitudinis armatæ facere in locis desertis, ut diximus ad Matth. xxiv, 26. Iosephus Antiquæ Historiæ xx, 6. ἐπειθὺν αὐτοῖς εἰς τὴν ἔρημὸν ἐπειθαι [persuadebant illis ut se sequerentur in solitudinem].

τὸς τετρακισχίλις ἄνδρας, quatuor millia virorum] Hæc, ut dixi, nebulonis illius initia fuere. Postquam multitudo illi ad triginta millia creverat, ex locis desertis ad Olivarum montem processit, ibique copiæ ejus per Felicem dissipatæ sunt: sed hæc iis quæ hic narrantur seriora sunt, legique possunt apud Iosephum Belli Iudaici ii, 23.

τῶν σικαρίων. sicariorum] Sic & Iosephus vocat indicato jamjam loco illos homines publico injussu arma capientes. Qua de re diximus ad Matth. xxvii, 16. & 38.

39. Ἰδαῖος Ταρσεύς, Iudæus à Tarso] Natus Tarfi, ortu Iudæus.

τῆς Κιλικίας ἐκ ἀσήμε πόλεως, Ciliciæ non ignotæ civitatis] Imò ἐπισημοτάτης [celeberrimæ], ut de ea loquitur Stephanus. Recte: erat enim Ciliciæ totius caput, teste Strabone, condita à Perseo, ut Lucanus vult, aut heroibus, aut gigantibus, ut alii apud Dionem Chrysostomum. Tum verò facta urbs libera: de quo dicemus infra xxi, 28.

ἐπιτρέψον μοι λαλῆσαι πρὸς τὸ λαόν. permitte mihi loqui ad populum] Prudenter populum allocutus non est, nisi accepta potestate, ne seditionem accendere crederetur. Vide infra xxvi, 1.

40. ἐπὶ τῶν ἀναβαθμῶν, in gradibus] In gradibus Antoniæ, de quibus supra 35.

κατέσεισε τὴν χεῖρ τῷ λαῷ. annuit manu ad plebem] Vide supra xii, 17. xiii, 16. xix, 33.

πολλῆς ὅς σιγῆς γενομένης, & magno silentio facto].

Conticuere omnes, intentique ora tenebant.

τῇ Ἑβραϊδὶ διαλέκτῳ, linguâ Hebræâ] Id est, linguâ Hierosolymitanâ, magna ex parte Syriacâ, quâ tum Iudæi utebantur. Sic διάλεκτον posuit Lucas, & supra i, 19. ii, 6, 8. in Manuscripto est τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ [propriâ eorum linguâ] ut supra i, 19. ii, 6, 8.

C A P V T XXII.

Ἄνδρες ἀδελφοί καὶ πατέρες, Viri fratres & Patres] Vide supra vii, & ibi dicta. Patrum nomen addit, si qui fortè Senatorum adestent.

τὴν πρὸς ὑμᾶς νῦν ἀπολογίαν. quam ad vos nunc reddo rationem] Απολογία rectè cum Cicerone dicetur defensio. Defensio est etiam, ubi factum negatur. Purgatio ejus est species, ubi facto concessio, culpa removetur. Latinus interpres hic non malè, Reddo

rationem. In Glossario ἀπολογῆμαι, rationem reddo.

2. παρέχον ἡσυχίαν. præstiterunt silentium] Fecere silentium. Ita loquitur Plautus.

3. ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, in ista civitate] Vbi præcipua sedes studiorum Legis.

παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιήλ, secus pedes Gamaliel] Ejus de quo supra v, 34. Ad pedes dicit, ideo quòd discipuli sedebant multum infra Magistros: proximi verò Magistro ii quorum maximi profectus. Vide Deuter. xxxii, 3. & Philonem de Essenis. Scriptor commentariorum quæ nomen præferunt Ambrosii ad primam ad Corinthios, Hæc traditio Synagogæ est, ut sedentes disputent, seniores dignitate in cathedris, sequentes in subselliis, novissimi in pavimento super mattas. Quod igitur est in Thalmudicis titulo מגילא [Megilla] ad tempora Gamalielis stantes didicisse Legem, interpretare stetit omnes dum ipsa Legis verba legabantur. Vide quæ ad Lucam iv, 20.

πεπαιδευμένον κατὰ ἀκριβείαν τῆς πατρὸς νόμου, eruditus juxta exquisitam formam paternæ Legis] Secundum sectam exquisitiorem. Sic infra xxvi, 5, κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν τὴν ἡμετέραν θρησκείαν [secundum exquisitissimam nostræ religionis sectam]. Iosephus Belli Iudaici i, 4. de Phariseis, Τάγμα τι Ἰουδαίων δοκῶν εὐσεβέστερον εἶναι τῶν ἄλλων, καὶ τοὺς νόμους ἀκριβεστερον ἀφηγεῖσθαι [Quædam Iudæorum factio, qui præter alios pietatem colere putarentur, & peritius Leges interpretari]. Idem Veteris Historiæ xvi, 3. Ἦν γὰρ μὲν τι Ἰουδαίων ἀνθρώπων ἐπὶ ἀκριβέστερον μέγα φρονεῖν τῆς πατρὸς νόμου, οἷς χαίρειν τὸ θεῖον προσποιμένων ὑπῆκτο ἡ γυναικῶντις. Φαρισαῖοι καλεῖνται [Erat enim quædam Iudæorum secta exactiorem Patriæ Legis cognitionem sibi vindicans, quibus tanquam Deo, ut videri volebant, charis, additum erat hoc mulierum sodalitiū. Hi Pharisei vocantur]. Et in sua vita, Τῆς ὅς Φαρισαίων αἵρεσεως, οἱ περὶ τὰ πατρια νόμιμα δοκῶσι τῶν ἄλλων ἀκριβεῶς διαφέρειν [Phariseus secta, quæ quidem videtur exactius quam alia, tenere Leges patrias].

ζηλωτὴς ὑπάρχων τῷ Θεῷ, zelo accensus Dei] Ex Numer. xxv, 13. habebant quidem Pharisei ζῆλον [zelum] Phineæ, sed non cum veri scientia conjunctum, Rom. x, 2.

4. Ὁς ταύτην τὴν ὁδόν, Qui hanc viam] Sectam hanc. Vide supra xvii, 17. xix, 9, 23.

ἐδίωξα ἄχρι θανάτου, persequutus sum usque ad mortem] Quantum scilicet in me erat.

παράδιδες εἰς φυλακὰς ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας. tradens in custodias viros & mulieres] Vide supra ix, i, & 2.

5. Ὡς καὶ ὁ ἀρχιερεὺς μαρτυρεῖ μοι, καὶ πάν τὸ πρεσβυτέρειον. Sicut Princeps Sacerdotum mihi testimonium reddit & omnes Majores natu] Id est, Synedrium magnum. Vide quæ dicta ad dictum caput ix.

πρὸς τοὺς ἀδελφούς, ad fratres] Ita hic vocat Iudæos ob communem ex Iacobo originem.

ἵνα τιμωρηθῶσιν. ut punirentur] Vt verberibus caderentur.

Επεσὼν τε εἰς τὸ ἔδαφος, Et decidens in terram] Hebraicè נָפַל. quod χαμαὶ [in terram] reddi solent.

9. τὴν ὅς φωνὴν ἐκ ἡμεῶν τῶν λαλῶντός μοι. vocem autem non audierunt ejus qui loquebatur mecum] Nempe distinctè. Sonum confusum audiebant, non ipsa verba: sicut diximus supra ix, 7.

10. ὥν τέτακτά σοι ποιῆσαι. quæ te oporteat facere] Quæ

Quæ à me tibi imperantur ut facias. Supra ix, 7: τί σε
δεῖ ποιεῖν [quid te oporteat facere].

11. ἀπὸ τῆ δόξης τῆ φωτός, præ claritate luminis]
Δόξα כבוד eximium quendam fulgorem significat: su-
pra vii, 55. 11 Corinth. 111, 7.

12. ἀνὴρ εὐσεβὴς κατὰ τὸ νόμον, vir timoratus secun-
dum Legem] Pius, non quovis modo, sed etiam se-
cundum Legis nostræ præscripta, ut Zacharias &
Elizabet. Hoc multum pertinet ad rem de qua age-
batur. In Manuscripto tantum est ἀνὴρ κατὰ τὸ νόμον,
vir legi congruens.

ὑπὸ πάντων τῶν κατοικούντων, ab omnibus habitantibus]
Nempe Damasci.

13. καὶ ἐπὶ σῶς, & stans] Vt Lucæ iv, 39. Stabat
superior ut ei manus imponeret, quemadmodum
narratum dicto capite ix.

14. ὃς εἶπεν· At ille dixit] Referens scilicet vi-
sum quod sibi divinitus obtigerat.

Ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, Deus Patrum nostrorum]
Et hoc appositè, ne crederetur à Deo Abrahami,
Isaaci, & Iacobi defectionem docere.

προεχειρίσατό σε γινῶναι, præordinavit te ut cognosce-
res] Sic & infra xxvi, 16. Προχειρίζομαι [præordi-
nare] habes pro πλῶ [mittere] Exodi iv, 13. pro
πρῶ [assumere] Ios. 111, 12. Eodem sensu habui-
mus προχειροτονεῖν supra x, 41.

καὶ ἰδεῖν τὸ δίκαιον, & videres justum] Iesum illum sum-
mè innocentem ac bonum 1 Ioh. 11, 1. 111, 7.

16. καὶ ἀπόλυσαι τὰς ἀμαρτίας σου, & ablue pec-
cata tua] Fidei & professioni fidei, quæ per ba-
ptismum fit, simul conjunctis promittitur remissio
peccatorum. Vide Marci xvi, 16. Sicut ablutio
facit ne maculæ appareant, ita remissio ne peccata,
Esaïas i, 18.

ἐπικαλεσάμεν· τὸ ὄνομα τῆ Κυρίου. invocato nomi-
ne Domini] In Manuscripto illo & aliis, τὸ ὄνομα
αὐτοῦ [nomine ipsius]· quomodo & Syrus legit. Id
alii ad Iesum referunt: ego rectius ad Deum Patrem.
Sæpe enim demonstrativa & relativa respiciunt ali-
quid remotius. Cur ita censeam causam vide in iis,
quæ diximus ad Matth. xxviii, 19. ubi agimus de
precibus in baptismo.

17. καὶ προσευχομένους με ἐν τῷ ἱερῷ γενέσθαι με ἐν
ἐκστάσει, & orante me in templo fieri in stupore mentis]
Hæc est una revelationum de quibus agit 11 Cor.
xii, 1. Est autem constructio, qualis supra xxi, 34.
Rectus enim sermo fuerat, Καὶ προσευχομένους ἐν τῷ
ἱερῷ γενέσθαι ἐν ἐκστάσει. [& oranti in templo fieri in stu-
pore mentis].

18. Καὶ ἰδεῖν αὐτόν, Et videre illum] Angelum vi-
ce Christi, ut in Veteri Federe Dei vice. Vide supra
ix, 10. xviii, 9.

ἔξελθε ἐν τάχει ἐξ Ἱερουσαλήμ· exi velociter ex Ieru-
salem] Tacitè hîc subintelligitur, & abi aliò prædica-
tum. Nam ad id respondet Paulus.

διότι ἂν παραδέξονται σε τὴν μαρτυρίαν περὶ ἐμοῦ. quo-
niam non recipient testimonium tuum de me] Quasi di-
cat Dominus, Sanabiles qui sunt, jam sanati sunt:
cæteri jam obduruere, quos sua pœna exspectat. Vi-
de supra ix, 29.

19. Καγὼ εἶπον· Κύριε, αὐτοὶ ἐπίσανται, Et ego dixi,
Domine, ipsi sciunt] Quasi non univèrsaliter intelli-
gendum esset quod Dominus dixerat. Ostendit

Paulus sibi nonnihil esse spei; quod Hierosolymitæ
qui se pridem novissent, tantam mutationem non
possent nisi magnæ veræque causæ attribuere.

ἡμὴν φυλακίζων, eram concludens in carcerem] In
carcerem dabam. Exstat hoc verbum in Βαβαχομο-
μαχία [ranarum & murium pugna]· item Sapient.
xviii, 4.

καὶ δέξων κατὰ τὰς συναγωγὰς τὰς πιστεύοντας ἐπὶ σε.
& cadens per Synagogas eos qui credebant in te] Ex ius-
su Synedrii, cui ea coercitio permessa intra Iudæam
& regiones quasdam vicinas. Vide supra ix, 2. &
infra xxvi, 11. & quæ diximus ad Matth. x, 17.

20. καὶ συνευδοκῶν τῇ ἀναιρέσει αὐτοῦ, & consentie-
bam interfec-tioni ipsius] Ipsa verba quæ supra habui-
mus viii, 1.

καὶ φυλάσσω τὰ ἱμάτια τῶν ἀναιρέων αὐτόν. & custo-
diebam vestimenta interficientium illum] Nempe te-
stium, qui primi ad lapidandum. Vide supra vii, 58.

21. Πορεύε· ὅτι ἐγὼ εἰς ἔθνη μακρὰν ἀποσέλῳ σε.
Vade, quoniam ego in nationes longè mittam te] Nem-
pe in Arabiam, Syriam, Lyciam, Lycaoniam, Bi-
thyniam, Mysiam, Asiam, Græciam, Macedoniam,
Illyricum, & quidem magno cum fructu. Vide su-
pra ix, 15. Rom. xv, 19.

22. ἀχρεῖ τέτρετὸς λόγος, usque ad hoc verbum] Vt
qui pati non possent Gentes fieri participes commu-
nis salutis.

Λίγε ἀπὸ τῆ γῆς τὸ τοῖστον· Tolle de terra hominem hu-
iusmodi] Sic Lucæ xxi, 18: λῖγε τέστον [tolle
hunc]. supra xxi, 36.

ὅτι γὰρ καθῆκον αὐτόν ζῆν. non enim fas est eum vive-
re] Οὐ καθῆκον, ὡς πρὶν [justum non est].

23. καὶ ῥιπνύντων τὰ ἱμάτια, & projicientibus vesti-
menta] Vt expeditiores essent ad vim faciendam.
Simile habuimus supra vii, 58.

καὶ κονιορτὸν βαλόντων εἰς τὸ αἶμα, & pulverem jactan-
tibus in aërem] Nempe terrâ pedibus concussâ, ut ab
iratis fieri solet. Ita accepit Syrus.

24. ἀγεσθαι εἰς τὴν παρεμβολήν, induci eum in castra]
In partem interiorem Antoniae ubi erant milites.

εἰπὼν μάστιξιν ἀνετάζεσθαι αὐτόν· dicens flagris cedi
eum] Mos Romanus quæstionem habendi per fla-
gra, de quo diximus ad Matth. xxvi, 19. Sed & an-
te is mos apud alias Gentes fuerat. Hinc factum ut
ἐτασμός sumatur pro flagris 11 Macc. vii, 37. & ἐξ-
τάζειν pro torquere, Sap. xi, 10. Sunt autem flagra
virgis sæviora. Cicero pro Rabirio, Porcia lex virgas
ab omnium civium Romanorum corpore amovet; hic mi-
sericors flagella retulit.

ἵνα ἐπιγνῶ, ut sciret] Ex ipsius confessione.
διὴν αἰτίαν ἔως ἐπεφώνουν αὐτῷ. propter quam cau-
sam sic acclamarent ei] Qua re eos tam graviter of-
fendisset.

25. ὡς ὃ προέτεινεν αὐτόν τοῖς ἱμάσι, Et cum adstrin-
xisset eum loris] Postquam eum (præfectus cohortis)
exposuerat loris. προτείνειν est προβάλλειν, exponere.
ἱμάντες hîc quod modò μάστιγες [flagella]. In Glos-
sario ἱμᾶς, lorum. Loris cedi apud Ciceronem & Co-
micos sæpe. Ea est censio bubula apud Plautum: cu-
jus est & hoc alibi,

Vbi vivos homines mortui incurfant boves.
πρὸς τὸ ἐσῶτα ἐκατόνταρχον, adstanti sibi [centurioni]
Alii codices habent ἐφεσῶτα [adstanti], & sic
legisse

legisse videtur Syrus. *Adstantem*, nempe quæstioni à Præfecto imperatæ. Vide quæ diximus ad Matth. xxvii, 31.

Εἰ ἄνθρωπον Ῥωμαῖον ἢ ἀκατάκριτον ἔξεσιν ὑμῖν μαρτυρεῖν; *Si hominem Romanum & indenatum licet vobis flagellare?* Vtrumque habuimus & supra xvi, 37. Illud *Romanum*, est contra leges, Porciam & Semproniam: illud *indenatum*, & contra Romanas & contra omnium bene moratarum Gentium leges, ut supra diximus. De Porcia lege diximus modò. Cæsar apud Sallustium, *Quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? an quia lex Porcia vetat?* Cicero Verrinâ Quintâ, *O nomen dulce libertatis! ô jus eximium nostræ civitatis! ô lex Porcia legesque Sempronie!* Et mox, *Facinus est vinciri civem Romanum, scelus verberari.* Proclamavit Paulus itidem, ut ille de quo ibi Cicero, *Civis Romanus sum.*

26. Οὐαί τί μέλλεις ποιεῖν; *Quid acturus es?* Vide ne in majestatem populi Romani pecces. Diximus ea de re supra xvi, 38.

28. Εγὼ πολλὰ κεφαλὰς τὴν πολιτείαν ταύτην ἐκλήσαμην. *Ego multâ summâ civitatem hanc consequutus sum* Per avaritiam Claudianorum temporum, ut loquitur Tacitus Historiarum v. Et nominatim *jus Civitatis Romanæ ab eo venditum* dicit Dion. *Nomen civium Romanorum magno emptum* dicit Salvianus. Κεφάλαιον Græci ponunt pro sorte quæ usuris opponitur. At Hellenistæ pro *quavis pecuniæ summa* ponunt, ut Levit. vi, 4. Num. v, 7. xxxi, 26, 49. Syrus hic מְכַרְתִּיךָ כֶּסֶף רַב, *multo argento.*

Εγὼ ἢ ἡ γεγέννημαι. *Ego autem & natus sum* Atqui Tarsus non colonia erat sed libera urbs, Plinio teste v, 27. *Concessam Tarsensibus libertatem ab Antonio* dicit Appianus Civilium quinto. Et Dion Chrysostomus priore oratione Tarsensi multa privilegia recitat ab Augusto tributa Tarsensi civitati, non autem jus coloniae aut municipii, qualibus jus civitatis Romanæ competebat, ut diximus D. ad Municipalem: & Vlpianus inter Ciliciæ colonias Tarsum non nominat. Restat ergo ut aliquis Majorum Pauli bellis civilibus, quæ inter Cæsarem Augustum & Brutum Cassiumque, aut etiam inter eundem Cæsarem & Antonium intercessere, jus illud sibi comparaverit. Vnde colligas ex opulenta familia fuisse Paulum, neque vana esse quæ veteres Græci ad hunc locum dixerunt.

29. οἱ μέλλοντες αὐτὸν ἀνελεῖν, *qui eum torturi erant* Quos Latini *lorarios* vocant, Græci μαστιγοφόροι.

ὅτι Ῥωμαῖός ἐστι, ἢ ὅτι ἦν αὐτὸν δεδεκώς, *quia civis Romanus esset, & quia alligasset eum* Nam vel hoc solum, *vincire civem Romanum*, crimen erat, ut modò ostendimus.

30. θελωμεν γινῶναι τὸ ἀσφαλές, *volens scire diligentius* Certi aliquid scire volens. Sic & supra xxi, 34. & infra xxv, 26. ἀσφαλές τι γράψαι [*quid certum scribam*].

τὸ τί κατηγορεῖται παρὰ τῶν Ἰουδαίων, *qua ex causa accusaretur à Iudæis* Tò τί similiter habemus Luc. i, 62. τὸ ἐστὶ δεικτικόν [*demonstrativum*] sensûs sequentis.

ἔλυσεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν δεσμῶν, *solvit eum è vinculis* Vt sine præjudicio causam diceret.

καὶ ἐκέλευσεν ἔλθεῖν τὰς ἀρχιερεῖς καὶ ὅλον τὸ συνέδριον αὐτῶν. & *jussit Sacerdotes venire & omne concilium* Melius Manuscriptus, συνελθεῖν [*convenire*]; non enim eos ad se vocavit, sed in loco Majorum eos convenire jussit: nam quia intellexerat de religione controversiam esse, explorare voluit Syne-drii sententiam, cujus erat de religione cognitio. Principes autem sacerdotalium familiarum specialiter nominantur, quia in eo confesso dignitate eminebant, ut Matth. xxvi, 3, 59. xxvii, i, 3, 12. Marci viii, 31. xiv, 55. Luc. xxiv, 20. supra iv, 23. infra xxiii, 14.

ἔστησεν εἰς αὐτοὺς, *statuit inter illos* Pro ἐν αὐτοῖς, in medio eorum confesso.

C A P V T XXIII.

Ἀτενίσας ὁ Παῦλος τῷ συνεδρίῳ, *Intendens autem in concilium Paulus* De hoc verbo vide Lucam iv, 20. xxi, 56. supra iiii, 4, 12. vi, 15. xi, 6. xiii, 9. xiv, 9.

ἐγὼ πάσῃ συνειδήσει ἀγαθῇ πεπολίτευμαι τῷ Θεῷ, *ego omni conscientia bona conversatus sum ante Deum* Nunc quidem secundum Christum: ante verò quantum ex Pharisæis Magistris haurire potueram. Hoc illis opponit, à quibus pro impio Deique hoste habebatur. Πολιτεύεσθαι Græcis scriptoribus est *vita genus sequi*. Sic ii Macc. vi, i. xi, 25. passivo sensu sumitur Canone xiv. Sardicensis Synodi. τῷ Θεῷ est *coram Deo*, ut vertit Syrus. Testem citat mentium intro-spectorem.

2. Ο δὲ ἀρχιερεὺς Ἀνανίας, *Princeps autem Sacerdotum Ananias* Nebedai filius juxta Iosephum Antiquæ Historiæ viii, 3. Fortè apud Iosephum xx, 6. pro πρὸς τὸν ἀρχιερεῖα τῷ Ἰωνάθην [*ad Pontificem maximum Ionathan*], scribendum Ἀνανίαν [*Ananiam*]. Nam à Roma, quò cum Cumano missus fuerat, rediisse Ananias videtur. Alius ab hoc est Ananias qui Iosepho Cabæi successit.

ἐπέταξε τοῖς παρῆσιν αὐτῷ, *præcepit adstantibus sibi* Apparitoribus, qui מְרַשְׁטִין Hebræis.

τύπλειν αὐτὸν τὸ σῶμα, *percutere os ejus* In hoc quoque par fortuna Discipuli cum Magistro, Ioh. xviii, 22.

3. Τύπλειν σε μέλλει ὁ Θεός, *Percutiet te Deus* Vtitur jure Prophetæ. Vide quæ diximus ad Luc. xii, 32. & adde responsum ad Orthodoxos i 25. Simile illud Esaiæ l, ii. *In dolore cubabitis.* Vide & quæ Sobnæ prædicit Esaias xxi, 17, 18. & quæ ibi à nobis notata, & quæ de Rege Iechonia Ieremias xxi, 30. Ananiæ, incertum mortuo an amoto, non multò post hoc tempus suffectus est Ismaël Phabi.

τοῖς κεκοινιαμέναις, *paries dealbate* Egregia similitudo ad exprimendos homines impios, qui honoris aut commodi causâ pios se simulant,

Introrsum turpes, speciosi pelle decora.

Pari comparatione utitur Seneca, *Miseri sunt, sordidi, turpes, & ad similitudinem parietum suorum extrinsecus culti.* Etiam hoc Prophetarum est liberè reprehendere non viros tantum Principes, sed & Reges. Exemplum vide i Regum xviii, 18. ii Reg. iii, 13.

καὶ σὺ καθήμενος κρίνων με κατὰ νόμον, & *tu sedes judicans*

me secundum legem] Manebat lex judicialis quamdiu manebat Respublica: & secundum eam judicare tenebantur Hebræi Iudices intra eos cognitionis limites quos Romani ipsis concedebant.

καὶ παρὰ νομῶν κελεύεις με τύπτεσθαι; *Et contra legem jubes me percuti?*] Nondum dicta causâ. Vide quæ diximus ad dictum Iohannis locum & supra xv, 37. Παρὰ νομῶν est ἡγοῦ [peccator] Psalm. lxxi, 4.

4. Τὸν ἀρχιερεῖα τῷ Θεῷ λοιδορεῖς; *Summum Sacerdotem Dei maledicis?*] Acrem sui sensum relinquebat multum de vero trahens exprobratio. Simile vide Luc. xi, 45. Ἦς λοιδορεῖς [maledicis] quod ibi ὑβρίζεις [contumeliâ afficis].

5. Οὐκ ᾔδειν, ἀδελφοί, ὅτι ἐστὶν ἀρχιερεὺς. *Nesciebam fratres quia princeps est Sacerdotum*] Benignis verbis lenire hominem ferocem voluit, ut Nathan apud Iosephum, Ἀσεῖται ὡς καὶ συνετὸς ἀνὴρ, λογιζάμενος ὡς οἱ βασιλεῖς ὅταν εἰς ὀργὴν ἐμπίσωσι, ταύτην πλεονὴν ἢ τῷ δικαίῳ νέμωσι [Vir comis & prudens, hoc considerans, Reges, si quando irascantur, iram præ iustitia sequi solet]. Hæc Pauli verba Ananias & apparitores sic accipiebant, quasi excusaret Paulus quod sibi in istis malis constituto non satis in mentem venisset quicum sibi res esset. Nam γνῶναι sæpe est considerare, ἐπισκοπεῖν, ut Esther. ii, ii. Verum latentior sensus suberat, *Non esse eum Sacerdotem aut principem Senatûs, qui eas dignitates pretio comparasset.* Didicerat enim hoc à Gamaliele Paulus, *Iudicem qui honoris consequendi causâ pecunias dederit, revera neque Iudicem esse, neque honorandum, sed asini habendum loco:* ut est in titulo Thalmudico de Synedrio. Iudæi peculiariter tales Magistratus vocant *deos aureos & argenteos*, eosque adorandos negant. Veram defensionem non attulit Paulus, *Prophético jure se usum*, quia id ei non fuisset creditum, nec id quicquam isto loco profuisset.

γεγραπται γάρ· *Scriptum est enim*] Quasi dicat, Scio ex Scripturis in eo honore positus deberi hanc reverentiam, ne maledictis, etiam veris, laceffantur. Vide quæ diximus lib. i. de Iure Belli ac Pacis iv, 7.

Ἀρχὸντα τῷ λαῷ σε ἐκ ἐρεῖς κακῶς. *Principem populi tui non maledices*] Verba ipsa Lxx. Exod. xxi, 28. ubi in Hebræo est מַשִּׁיב, quomodo vocari solebat princeps Senatûs, quem locum istis temporibus plerumque occupabat Sacerdos Summus. Habes hic ἐρεῖς κακῶς [maledices] cum accusativo, ut & κακολογεῖν [malè loqui] i i Macc. iv, i.

6. Γινῶς ὅτι ὁ Παῦλος ὅτι τὸ ἐν μέρῳ ἐστὶ Σαδδουκαίων, τὸ ἕτερον Φαρισαίων, *Sciens autem Paulus quia una pars esset Sadducæorum & altera Phariseorum*] Phariseos fuisse in Synedrio apparet, Matth. xxii, 45. Sadducæos quoque supra iv, i. & v, 17. Non deerat Paulo humana etiam prudentia, quâ in bonum Evangelii utens, columbæ serpentem utiliter miscebat, & inimicorum diffidiis fruebatur.

ἐγὼ Φαρισαῖός εἰμι, υἱὸς Φαρισαίου. *ego Phariseus sum, filius Pharisei*] *Accuratiore sectæ*, ut dixit supra xxi, 3. In Manuscripto est υἱὸς Φαρισαίων [filius Phariseorum], id est, Ex patre & matre natus ejus instituti. Sic Ἑβραῖος ἐξ Ἑβραίων, κατὰ νόμον Φαρισαῖος [Hebræus ex Hebræis, secundum legem Phariseus], Philipp. i i i, 5.

περὶ ἐλπίδου καὶ ἀνάστασεως νεκρῶν ἐγὼ κρίνομαι. *de spe & resurrectione mortuorum ego judicor*] Est ἐν διαδοῖν [unum per duo]. Rectum fuerat, περὶ ἐλπίδου ἀνάστασεως, [de spe resurrectionis], ob spem de resurrectione in iudicium vocor. Vide quæ diximus supra xvi, 25. & Ioh. i i i, 5.

7. ἐγένετο διάσις, *facta est dissensio*] Id est, dissidium, ut supra xv, 2.

καὶ ἐχρίσθη τὸ πλῆθος, *Et soluta est multitudo*] Idem quod apud Iohannem vii, 43. & x, 19. χρίσμα ἐγένετο [dissensio facta est]. Simili locutione Virgilius dixit, *Scinditur vulgus*. Πλῆθος [multitudo] hic est ἡγοῦ, ipse cætus Senatorum cum suis adfessoribus.

8. Σαδδουκαῖοι μὲν γὰρ λέγουσι μὴ εἶναι ἀνάστασιν, μηδὲ ἄγγελον, μηδὲ πνεῦμα. *Sadducæi enim dicunt non esse resurrectionem, neque Angelum, neque spiritum*] Deum esse credebant, sed præter eum nihil quod non sensibus perciperetur, non Angelos ὑφίστασθαι [existere], non superesse corporibus animos, ideoque nec fore ἀνάστασιν [resurrectionem]. Vide quæ diximus ad Matthæum xxi, 28.

Φαρισαῖοι δὲ ὁμολογοῦσι τὰ ἀμφότερα. *Pharisei autem utraque confitentur*] Conjunxit hic opinionem de Angelis & de spiritu tanquam unam.

9. οἱ γραμματεῖς, *Scribæ*] Legisperiti adfessores Senatorum. Vide quæ ad Matth. i i, 4.

διεμάχοντο, *pugnabant*] *Contendebant cum aliis*, i i i. εἰ δὲ πνεῦμα ἐλάλησεν αὐτῷ, *quid si spiritus loquutus est ei*] Afflatus quidam in animum miro modo penetrans, qui & ἐπίπνοια Græcis. Vide supra x, 19. xi, 12, 28. xvi, 7. xx, 23.

ἢ ἄγγελος; *aut Angelus?*] Vt Matth. i, 20. i i, 13. Luc. i, 11. supra v, 19. viii, 26. x, 3, 7, 22. xii, 7, 8, 9, 10.

μὴ θεομαχῶμεν. *ne repugnemus Deo*] Vox est bene Græca quæ exstat & i i Macc. vii, 19. Sic & nomen θεομάχος [Deo repugnans] supra v, 39. ubi dicta à nobis vide.

10. μὴ διασπαδοῦ ὁ Παῦλος ὑπ' αὐτῶν, *ne discerperetur Paulus ab ipsis*] *Ne eum discerperent*, ut Orphea Thressæ, in qua historia vocem διασπαδοῦς [discerptus] usurpat Isocrates. Lucianus, *Μικρὸν γὰρ με διεσπασάντο* [Parum absuit quin me discerperent]. Atrocis iræ est hæc descriptio.

ἐκέλευσε τὸ στρατεύμα καταβῆναι, *iussit milites descendere*] Totam militum manum ab Antonia deduxit in conclave illud apud Templum, in quo Senatus habebatur.

εἰς τὴν παρεμβολήν. *in castra*] In Antoniam, ut supra.

11. ἐπιστάς αὐτῷ ὁ Κύριος, *adstans ei Dominus*] De hoc verbo vide Luc. i i, 9. xxiv, 4. supra xii, 7. Dominus ei apparuit per Angelum, ut supra aliquoties.

Θάρσος Παῦλε. *Constans esto Paule*] Certum eum facit Dominus, omnem istam commotæ plebis violentiam nihil ipsi nocituram. *Cum improbus adversus justum cogitat frenditque dentibus, Deus eum irridet*, Psalm. xxxvii, 12. *Et mala consilia non provehit*, Psalm. cxl, 9. *Sed pios tutatur contra insidiatores*, Psalm. xii, 6.

ἔτω σε δεῖ καὶ εἰς Ρώμην μαρτυρῆσαι. *sic te oportet*

ἔς Ῥωμᾶ τεσθίficari] Δεῖ [oportet] illud rem futuram hic significat, ut Matth. xvi, 21. ubi dicta vide. Nec aliter hic interpretatur Syrus.

12. ποιήσαντες τινες τῶν Ἰουδαίων συσροφὴν, collegerunt se quidam ex Iudæis] Συσροφὴ supra xix, 40. concursus, hic potius coitio est, sicut mox explicatur συνωμοσία [conjuratio]. Sic συσρέφειν est conjurare, 11 Sam. xv, 31. 1 Reg. xvi, 8, 16. 11 Reg. ix, 14. x, 8. xiv, 18. xv, 10, 15, 25, 30. xx, 22, 23. pro quo συσροφᾶς ποιῆσαι [seditionem concitare] Amos 10

vii, 10. in quibus locis in Hebræo est **רשק**. ἀνεθεμάτισαν ἑαυτοὺς, devoverunt se] Voto addiderunt diras, id est, pessima sibi imprecati sunt, nō id implerent. Vide quæ ad Matth. xxv, 74. impletum hic quod de se dixit David, insipientibus inimicis, Psalm. cii, 9. **בִּי נִשְׁבַּע**, κατ' ἐμὲ ὠμνουν [adversum me jurabant].

μήτε φαγεῖν μήτε πιεῖν ἕως ἃ ἀποκλείνωσι τὸν Παῦλον. neque manducaturos, neque bibituros donec occiderent Paulum] Non fuisse sine exemplo talia inter Iudæos juramenta, docet nos Philo de legibus specialibus, Εἰσὶ γὰρ οἱ ὁμνύουσιν, εἰάν τυχῇ, τραύμαλα ἢ σφαγὰς [Sunt qui jurant, si ita res tulerit, vulnera aut cædes].

14. τοῖς ἀρχιερεσὶ καὶ τοῖς πρεσβυτέροις, ad Principes Sacerdotum & Seniores] Quibusdam ex Syne-
drio. Vide supra xxi, 30. & iv, 5. Matth. xvi, 21. xxi, 23.

Ἀναθέματι ἀνεθεματίσαμεν ἑαυτοὺς, Devotione devovimus nos] **בְּחֵרֶם הִתְחַרְמְנוּ**.

15. ἐμφανίσατε τῷ χιλιάρχῳ, notum facite Tribuno] Significate. Nam **הוֹרִיעַ** vertitur ἐμφανίζειν [notum facere] Exod. xxxiii, 13. Sic & infra 22. Hebr. xi, 14.

σὺν τῷ συνεδρίῳ, cum concilio] Id est, Non vos soli, sed unā cum collegis vestris, quò major significationi sit auctoritas.

ὅπως αὐτοῖον αὐτὸν καὶ ἀγαγάγῃ πρὸς ὑμᾶς, ut cras producat illum ad vos] Nempe ex Antonia in conclave in quo Senatus habebatur.

ὥς μέλλοντας διαγινώσκειν ἀκριβέστερον τὰ περὶ αὐτοῦ, tanquam aliquid certius cognituri de eo] Exactius quàm in prima cognitione. Solent enim rei per intervalla temporum sæpius audiri, sive quod novū aliquid Iudici innotuerit, sive ut exploretur an sibi content.

πρὸ τῆς ἐγγίσαι αὐτὸν, priusquam appropinquet] Antequam ad vos veniat, Syrus. Sed amplius significatur, Velle se cædem perpetrare in via, satis longè ab eo loco, in quo Senatus habebatur, ne Senatus eo nomine argui posset.

ἑτοιμοὶ ἐσμεν τῷ ἀνελεῖν αὐτόν. parati sumus interficere illum] Hic quoque τῷ abundat, ut aliquoties: nam supra dixit, ἐτοίμως ἔχω ἀποθανεῖν [mori paratus sum]. Sic & infra 20. συνέθεντο τῷ ἐρωτῆσαι [constituerunt rogare].

16. ὁ υἱὸς τῆς ἀδελφῆς τῆς Παύλου, filius sororis Pauli] Paulum habens avunculum.

τὸ ἐνέδρον, infidias] Infra dixit ἐνέδραν xxv, 3. Vtrumque Græcum est, & apud interpretes Græcos sæpe reperitur. ἐνέδρα etiam 1 Macc. i, 38. ἐνέδρον Sapient. xiv, 2. 1 Maccab. ix, 40. x, 8. xi, 8, 69.

παράγονται, venit] Ideo quod adfuisse consilio, nimirum ignorantibus Iudæis illis necessitudinem juvenis hujus cum Paulo.

καὶ εἰσελθὼν εἰς τὴν παρεμβολήν, & intravit in castra] In eum locum in quo Paulus asservabatur. Supra 10.

17. ἑνα τῶν ἑκατοντάρχων, unum ex Centurionibus] Quales decem erant sub illo Præfecto, si cohors esset millenaria, alioqui pauciores. Vide supra xxi, 26.

ἀπάγαγε πρὸς τὸν χιλιάρχον, perduc ad Tribunal] Nihil petiit à Præfecto: sed credidit eum pro æquitate Romana facillè reperturum malo illi imminenti remedium.

18. Οὗ μὲν ἐν παραλαβῶν αὐτόν, Et ille quidem assumens eum] Ipsum juvenem secum deduxit, ut Præfectus ex ipsius ore cuncta certius cognosceret.

19. ἐπιλαβόμενος τῆς χειρὸς αὐτοῦ, Apprehendens autem manum illius] Manu prebentem, ut iis solemus facere, quos ex turba abducimus.

21. Σὺ ἐν μὴ πεισθῇς αὐτοῖς. Tu verò ne credideris illis] Hoc juvenis addidit, ex pio in avunculum affectu.

καὶ νῦν ἑτοιμοὶ εἰσι, & nunc parati sunt] Parati sunt, nempe ad eum occidendum. Supra 15.

προσδεχόμενοι τὴν ἀπὸ σε ἐπαγγελίαν. expectantes promissum tuum] Nuntium abs te. Sic enim ἐπαγγελία sumitur Esther. iv, 7. & Ezech. vii, 26. & ἐπαγγέλλειν, annuntiare, Sirach. xvi, 26.

22. ἀπέλυσεν τὸν νεανίαν, dimisit adolescentem] Dimisit à se juvenem.

παράγγειλας μηδενὶ ἐκλαλῆσαι ὅτι ταῦτα ἐνεφάνισας πρὸς με. præcipiens ne cui loqueretur, quoniam hæc nota sibi fecisset] Transito ab indirecta oratione ad directam, frequens Hebræis, sed & aliis scriptoribus.

23. δύο τινὰς τῶν ἑκατοντάρχων, εἶπεν, Ετοίμασατε στρατιώτας διακοσίους, duobus Centurionibus, dixit illis, Parate milites ducentos] Quisque centum milites qui sub se erant. Martialis,

Vare, Parætonias Latîa modò vite per urbes

Nobilis, & centum dux memorande viris.

καὶ ἑπτὰς ἑβδομήκοντα, & equites septuaginta] Solent peditibus equites attribui qui eis præsidio sint. Hic numerus paulò plus quàm duas turmas facit.

καὶ δεξιοκόμους διακοσίους, & lancearios ducentos] Manuscriptus, δεξιοκόμους διακοσίους [jaculatores ducentos]. Legionibus Romanis aderant auxilia è milite externo, armata levius. In iis præter funditores, erant qui tela manu mitterent; Hi videri possent dicti δεξιοκόμοι, nec aliter legere & accipere Syrus & Arabs. Verùm Suidas & Etymologiæ scriptor δεξιοκόμους interpretantur παραφύλακας [stipatores]. Putat Meursius intelligi eos qui carceri datos asservabant, & prehendebant eos qui prehendi jubebantur. Constantinus Porphyrogenneta, Οἱ δὲ λεγόμενοι τετράρχαι εἰς ὑπεργίαν τῶν στρατηγῶν ἐτάχθησαν. σημαίνῃ δὲ τοῖσιν αἰξιώμασι τὸν ἔχοντα ὑπὸ ἑαυτὸν στρατιώτας τοξοφόρους πεντακοσίους, καὶ πελίαςας τριακοσίους καὶ δεξιοκόμους ἑκατόν [Qui turmarum appellantur Præfecti ad exsequenda Prætorum jussa constituti sunt. Denotat autem hæc dignitas eum qui quingentos sub se sagittarios, trecentos peltatos, stipatores centum

habet]. Sed fieri potest ut ex hoc loco Lucæ male lecto & intellecto id nomen in senioris ævi militiam penetraverit.

ἀπὸ τρίτης ὥρας τῆς νυκτός. à tertia hora noctis] Frequens est in Syria noctibus iter facere ob calores diurnos. Verum hic hoc consilium eò pertinebat, ne in ipso itinere insidiæ fierent, ante deducto Paulo quàm ad conjuratos ejus rei notitia perveniret.

24. Κτῆνῃ τε παρασῆσαι, Et jumenta præparate] Contra quàm modò transit hic oratio à directâ in indirectam.

ἵνα ἐπιβιάσαντες τὸ Παῦλον. ut imponentes Paulum] Vide Lucæ x, 34. xix, 35.

πρὸς Φήλικα τὸ ἡγεμόνα. ad Felicem Præsidentem] Felix hic Pallantis, qui apud Claudium omnia potuit, frater fuit, Iudææ impositus, & cuncta malè facta sibi impunè ratus tantâ potentiâ subnixo, ut ait Tacitus Annalium xii, qui de eodem Historiarum v, Antonius Felix, per omnem sævitiam ac libidinem, jus regium servili ingenio exercuit. Nihil minùs quàm Arcadiæ Regibus ortus, quod illorum adulatores plebi persuadere volebant. Et hic tamen homo, servili & ortu & ingenio, non cohortibus tantum alisque, & provinciæ Iudææ præpositus fuit, sed & trium Reginarum maritus, teste Suetonio in Claudii vita 28. quod intellige non eodem tempore, sicut quidam malè interpretantur illud μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα [unius uxoris virum] apud Paulum; sed aliâ mortuâ aliam: & reginas intellige Regum filias & neptes, quomodo Antigone & Electra ἀνασσαί [Reginæ] apud Tragicos. Harum Reginarum una fuit Drusilla infra nominata xxiv, 24, Agrippæ Regis soror, cui ad adipiscendam Cæsarum gratiam nomen datum ex ea familia quæ tum imperabat, unde & Agrippa ipse habebat nomen.

τὸν ἡγεμόνα. Præsidentem] Iudææ Procuratorem vice Præsidis. Vide quæ dicta ad Matth. xxvii, 2.

25. περιέχσαν τὸν τύπον τῆτον. continentem hæc] Hoc tenore, ut loquitur Cicero. Hinc τύπος pro epistolis usurpat Zonaras ad Canonem xxxix Concilii in Trullo. In Glossario τύπος, formata, forma. Sumitur pro exemplari i Petri v, 3.

26. τῷ καλλίστῳ ἡγεμόνι, optimo Præsidi] Κράτιστος [optimus] titulus positorum in dignitate. Vide ad Luc. i, 3.

27. καὶ μέλλοντα ἀναιρεῖσθαι ὑπ' αὐτῶν, & incipientem interfici ab eis] Id est, cum jam prope esset ut ab eis interficeretur. Hoc sensu μέλλειν invenitur etiam apud Thucydidem, Demosthenem & alios.

ἐπιστὰς σὺν τῷ στρατεύματι, superveniens cum exercitu] Bene vertitur superveniens, ut supra iv, i.

μαθὼν ὅτι Ρωμαῖός ἐστι. cognito quia Romanus est] Aoristus hic nullum certum tempus designat; & tantum valet quantum καὶ ἔμαθον [et cognoveram].

28. εἰς τὸ συνέδριον αὐτῶν. in concilium eorum] Vide supra xxi, 30.

29. περὶ ζητημάτων τῶ νόμος αὐτῶν, de questionibus Legis ipsorum] Vide supra xviii, 15.

μηδὲν ὃ ἄξιον θανάτου ἢ δεσμῶν ἐγκλημα ἔχοντα. nihil verò dignum morte aut vinculis habentem crimen] Nullius criminis reum quod Romanæ leges morte puniant aut vinculis coerceant: non signiferum rebellionis, non homicidam, non seditiosum.

30. Μηνυθείσης δέ μοι ἐπιβλήης εἰς τὸ ἄνδρα μέλλειν

ἔσεσθαι, Et cum mihi perlatum esset de insidiis quas paraverunt illi] Sermonem ita incepit quasi dicturus esset μελλέσης [eventuris]. dixit autem μέλλειν [evenire] quasi præcessisset μηνυθέν] & δέ μοι ἐπιβλήην [cum verò indicatæ essent mihi insidiæ]. Ita sæpe constructio fit ad sensum magis quàm ad verba, ut diximus Ephes. i, 13.

παραγγείλας καὶ τοῖς κατηγοροῖς λέγειν τὰ πρὸς αὐτὸν ἐπὶ σὲ. denuntians & accusatoribus ut dicant apud te] Ex more Romano. infra 35. xxv, 16.

Ἐρῶ σο, vale] Quæ solennis epistolarum clausula. Vide supra xv, 29.

31. εἰς τὴν Ἀντιπατρίδα, in Antipatridem] Vrbs est Iudææ ad Occidentem Iordanis. Vide Ptolemæum.

32. ὑπέστρεψαν, reversi sunt] Pedites ducenti gravioris armaturæ, & totidem jaculatores. Neque enim opus tam multis erat, cum jam longius abatum esset ab Hierosolymis, ubi erant conjurati. Adversus vulgaria itinerum pericula sufficiebat equestre præsidium.

εἰς τὴν παρεμβολήν. in castra] In Antoniam.

33. οἵτινες, qui] Hoc ad remotius, id est, ad equites referendum.

εἰσελθόντες εἰς Καισάρειαν, cum venissent Cæsaream] Vbi tum fortè erat Felix, ut solebant Præsides provinciam perambulare. Cæsaream, nempe Stratonis.

παρέστησαν καὶ τὸ Παῦλον αὐτῷ. stiterunt coram eo & Paulum] Bene vertitur stiterunt. Sic ubi in Digestis est iudicio sistere, Græca Basilica habent παριστᾶν. Paulus non dixit Centurionibus aut equitibus illicitum esse quod agebant, sed usus est beneficio publicæ tutelæ. Patres in Africano Concilio cap. 83, Quorum contra furorem possumus non insolita nec à Scripturis aliena impetrare præsidia; quomodo Apostolus Paulus, sicut in Apostolorum Actibus fidelibus notum est, factiosorum conspiracyem militari etiam submovit auxilio.

34. ἐκ ποίας ἐπαρχίας ἐστὶ, de qua provincia esset] Ἐπαρχία est provincia etiam infra xxv, i. Nec aliter provinciam appellant Græci qui Romanas res scripsere. In Glossario quoque ἐπαρχία, Provincia.

35. Διακέσομαι σε, ἔφη, ὅταν καὶ οἱ κατηγοροὶ σε παρογένωνται. Audiam te, inquit, cum & accusatores tui venerint] Iuxta dictum vetus,

Μηδὲ δίκην δικάσης, πρὶν ἀμφοῖν μὲθον ἀκρίσης. [Nè prius audieris ambos, ne iudicium fer].

Est autem διακρίειν idem quod ἀκρίειν [audire], ut apparet Deut. i, 16. Iob. ix, 33. Utuntur sic & Plato & Plutarchus.

ἐν τῷ πραιτωρίῳ τῆς Ηρώδης, in prætorio Herodis] Nempe quod erat Cæsareæ. Vide supra xii, 19. & sequentibus. Prætorium à Prætoře Romano, id est, Imperatore nomen habet: sed, ut fieri solet, cæpit proferri latius ejus vocis usus ad omnes domos virorum illustrium. Vide Matth. xxvii, 27. Marc. xv, 16. Ioh. xviii, 28, 33. xix, 9. Philip. i, 13. Et apud rusticæ rei scriptores prætorium est pars villæ in qua dominus habitat.

C A P V T XXIV.

Μετὰ δὲ πέντε ἡμέρας, Post quinque autem dies] In Manuscripto, μετὰ δὲ τινὰς ἡμέρας, [post dies aliquot]. κατὰ

κατέβη, descendit] Ab Hierosolymis mare versum qui eunt, descendere dicuntur.

Ανανίας μετὰ τῶν πρεσβυτέρων, Ananias cum Senioribus] Melius Manuscriptus, Μετὰ πρεσβυτέρων τινων, cum aliquibus e Senatu. Supra XXI I, 14.

καὶ ῥήτορ, Tertullus, & Tertullo quodam Oratore] Homine Romano, qui & linguam Romanam & actionum formulas melius nosset. ῥήτωρ Græcis est Orator: Latini eam vocem Græcam magis de dicendi magistris usurpant, quos Græci σοφιστὰς vocant.

οἱ τινες ἐνεφάνισαν τῷ ἡγεμόνι, qui adierunt Præsidentem] Εμφανίζειν, est indicium facere, ut vidimus supra XXI I, 15, 22. & Esther II, 22. In Glossario, ἐμφανίζω, allego, intimo. Quare hic sensum esse arbitror, Accusationem attulere, Reum egere Paulum, Inscribere in crimen more Romano.

2. Κληθέντ' αὐτῶν, & citato eo] Id est, adduci jussu. Nam sub militari custodia servabatur.

3. Πολλὴς εἰρήνης τυγχάνοντες διὰ σέ, Cum in multa pace agamus per te] Inter præcepta Rhetorica est Iudicem laudando sibi benevolum reddere, quod nec Paulus ignoravit, ut apparet infra IO, & XXV I, 2, 3. Vide Ciceronis exordia pro Roscio Amerino, pro Milone, & alia. Ambrosius libro VI. de Sacramentis capite ultimo, Unde & Oratores isti sapientes hanc habent disciplinam, ut Iudicem fautorem sibi præstent: incipiunt enim à laudibus ejus, ut benevolum sibi faciant cognitorem.

καὶ κατορθωμάτων γινομένων τῷ ἔθνει τέτω διὰ τῆς σῆς προνοίας, & præclara opera fiant in Gente hac per tuam providentiam] Melius Manuscriptus, διορθωμάτων. Κατορθώματα apud Philosophos, ut Cicero nos docet, est factum exactum ad perfectissimam sapientiæ regulam; sed voce διορθωμάτων significatur, multa à Felice in rebus ad Iudæos pertinentibus fuisse in melius restituta: nam hoc est διορθῶν, Hebræis כן [rectè disponere] & ita accepit Syrus.

4. ἵνα ἢ μὴ ἐπὶ πλεόν σε ἐγκόπω, Ne diutius autem te protraham] In Glossario, ἐγκόπω, impedio: & ita sumit Paulus Rom. xv, 22. Gal. v, 7. I Theff. II, 18. Impedit autem à negotiis Præsidentem, qui diu alloquendo eum detinet. Est & hoc inter Rhetorica artificia, polliceri se brevem fore, præsertim apud occupatos.

τῇ σὴ ἐπιεικείᾳ, pro tua clementia] Ea humanitate quæ soles. Solent conjungi ἐπιεικεία [æquitas] & πραότης [clementia]. Intelligitur hic facilitas & patientia in audiendo.

5. Εὗροντες γὰρ τὸν ἄνδρα τέτον λοιμὸν, Invenimus enim hunc hominem pestiferum] Sic Cicero dixit, pestem civitatis, pro Rabirio: pestem patriæ, pro Sestio: pestes imperii, pro Deiotaro.

καὶ κινῶντα πάντας τοὺς Ἰουδαίους τοὺς κατὰ τὴν οἰκουμενὴν, & concitantem seditiones omnibus Iudæis in universo orbe] Idem sensus qui supra xv I, 6.

πρωτοστάτην τε, & auctorem] In Glossario πρωτοστάτης, princeps. Sic vocantur qui in arte, qui in convivio, qui in iudicio aut re quavis alia primarium locum obtinent. Sic Cyprianus in sententia proconsulari dicitur auctor iniqui nominis & signifer.

τῆς τῆ Ναζωραίων αἵρεσεως, sectæ Nazarenorum] Ita in Iudæa vocabantur qui extra Iudæam Christiani,

nempe à Domino ipsorum Iesu Nazareno. Et sic hodie quoque Iudæi & Mahumetistæ Christianos appellant. Vide quæ diximus ad initium Matthæi.

6. ὅς καὶ τὸ ἱερόν ἐπέειρασε βεβηλῶσαι, Qui etiam templum violare conatus est] Introductis alienigenis. Falsum crimen.

ὃν καὶ ἐκρατήσαμεν, quem & apprehensum] Recta locutio fuerat, αὐτὸν ἐκρατήσαμεν [ipsum apprehendimus]. Alioqui est ἀνακόλουθον [inconsequens], nec illud εὗροντες [invenimus] verbum habet quod ei respondeat. Sed similia passim apud bonos auctores reperiuntur, maximè verò apud nostros. Simile quid notavimus Eph. I, 13.

καὶ κατὰ τὴν ἡμέτερον νόμον ἡθελήσαμεν κρίνειν. voluimus secundum legem nostram judicare] Nempe tanquam eum qui alienigenas in Templum induxisset: in quo crimine capitalis pœnæ ipsis permixta erat exsecutio, ut diximus supra XXI, 28.

7. Παρελθὼν ὁ Λυσίας, Superveniens autem Lysias] Idem quod ἐπιστάς supra XXI I, 27. Scholiastes Thucydidis, Επελθόντες, ἐπὶ ξένων· παρελθόντες, ἐπὶ ἰδίων [Advenientes, de hospitibus; accedentes, de suis dicitur]. Alibi, Επέρχεται ὁ ξένος· παρέρχεται ὁ πολίτης [Advenit peregrinus, accedit civis]. Idem, Τὸ παρελθεῖν, τὸ αὐτίκα δηλοῖ [Accessisse, hoc denotat extemplo accessisse]. Sic & Athenæus, Αὐλωδοὶ ὅ παρῆλθον [Ingressi sunt autem tibicines].

βίβα πολλῇ ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν ἀφείλετο. cum vi magna eripuit eum de manibus nostris] Vim vocant opem vim prohibentis.

8. Κελεύσας καὶ τὰς κατηγορίας αὐτῶν ἐρχεσθαι, Iubens accusatores ejus venire] Supra XXI I, 30.

παρ' ἐμοῦ] Nempe Paulo.

δυνήσῃ αὐτὸς ἀνακρίνας, poteris ipse judicans] Quaestione habita per tormenta: ita rectè accepit hic Syrus.

9. Συνέθεντο ὁ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, Adjecerunt autem & Iudæi] Ananias & Senatores Oratoris sui dicta approbabant. in Glossario συντίθημι, συναίνω [approbo]. Pausanias, Ἀρριανῶ μὲν ἐν ἐγωγε ἔδαμῶς κατὰ γὰρ τέτο συνθήσομαι [Arriano equidem hac in parte nullatenus assentior].

10. νεύσαντ' αὐτῷ τὸ ἡγεμόν' λέγειν· annuente sibi Præside dicere] Potestate loquendi ei facta. Vide supra XXI, 39. XXVI, I.

Ἐκ πολλῶν ἐτῶν, Ex multis annis] Gesta enim hæc sub finem procurationis hujus Felicis: ut patet infra XXV I.

ὄντα σε κριτὴν, te esse Iudicem] Id est, Rectorem. Nam ὄντω, κρίνειν Hebræis est etiam regere.

τῷ ἔθνει τέτω, genti huic] Iudææ, Galilææ, Samariæ, Perææ, Iosephus Belli Iudaici II, 21. Nam Agrippa habebat Batanæam, Trachonitidem, Gaulonitidem, & regnum Lyfaniæ & præfecturam, quam Varus addiderat.

εὐθυμότερον τὰ περὶ ἐμαυτῶν ἀπολογεῖμαι· bono animo pro me satisfaciam] Reo convenit, vultu ac verbis præ se ferre fiduciam.

11. Δυναμὲν σε γινῶναι, Potes enim cognoscere] Ex testibus.

ὅτι ἔτι πλείους εἰσὶ μοι ἡμέραι ἢ δεκαδύο, quia non plus sunt mihi dies quàm duodecim] Vide supra XXI, 27.

ἀφ' ἧς ἀνέβην, *ex quo adscendi*] Ab hac urbe Cæsareæ.

προσκυνήσων εἰς Ἱερουσαλήμ. *adorare in Ierusalem*] Non profanaturus Templum, sed Deum veneraturus cum Iudæis cæteris.

12. Καὶ ὅτε ἐν τῷ ἱερῷ εὗρόν με πρὸς τινὰ διαλεγόμενον, *Et neque in templo invenerunt me cum aliquo disputantem*] Non hoc dicit, quod crimen esset in Templo, postquam à sacrificiis vacabatur, aut in Synagoga, aut inter eundum per vias publicas de Legis & Prophetarum sensu disputare: sed quò longius omnem criminis speciem à se amoveat.

ἢ ἐπισύσασιν ποιεῖντα, *aut concursum facientem*] *Concursum*, contra Leges Romanas. Συσροφὴν supra XIX, 40: nam פָּרַג vertitur συσροφή, Iud. XIV, 8. & ἐπισύσασις, Numeror. XVI, 40. Sic & Numeror. XXVI, 9. כְּהִנּוּחַ vertitur ἐν ἐπισυσάσει αὐτῶν [*in conjuratione eorum*].

13. Οὐτε παραστήσαι δύνανται περὶ ὧν νῦν κατηγορεῖσίν με. *Neque probare possunt tibi de quibus nunc me accusant*] Παρίσασθαι propriè est, *hominem exhibere*, ut supra IX, 41. XXI II, 33. Impropriè ad res transfertur, & significat *ostendere*. Sic ἀνδρίαν παρίσασθαι apud Plutarchum: δόξαν παρίσασθαι apud Platonem. *Non possunt probare quod intendunt*, nempe aut *seditionem à me excitatam*, aut *alienigenas deductos in Templum*. Quod hic est παραστήσαι [*probare*] infra est ἀποδείξαι [*demonstrare*]. XXV, 7. Accusatore autem non probante, reum absolvi necesse est.

14. Ομολογῶ ὅτι τῷτο σοι, *Confiteor autem hoc tibi*] Id fatetur quod ad Dei honorem maximè pertinebat, & apud æquum Iudicem nocere ei non poterat, Nempe *esse se sectæ ejus quæ Nazaræorum dicebatur*, non tamen contemptorem aut Dei, aut Legis, aut popularium.

κατὰ τὴν ὁδὸν, *secundum viam*] דֶּרֶךְ [*institutum vitæ*].

ἣν λέγουσιν αἰρεσίν, *quam dicunt hæresin*] Est enim hæc vox non minùs quàm illa Hebræa significationis mediæ, ut apparet supra V, 17. XV, 5. & infra XXVI, 5. Ita Iosephus usurpat de *Iudæorum sectis*: de Philosophorum Græci: de Medicorum Galenus.

λατρεύω, *deservio*] לָצַו.

τῷ πατρίω Θεῷ, *patrio Deo*] Deo Patrum, Abrahami, Isaaci, Iacobi, cæterorum à quibus ortum duco. Vide supra III, 3. V, 30. VII, 32. XXI I, 14.

πιστεύων πᾶσι τοῖς κατὰ τὸ νόμον καὶ ἐν τοῖς Προφήταις γεγραμμένοις: *credens omnibus quæ in Lege & Prophetis scripta sunt*] Vide infra XXVI, 22.

15. Ελπὶδα ἔχων εἰς τὸ Θεόν, ἣν καὶ αὐτοὶ ἔτοι προσδέχονται, *ἀνάσασιν μέλειν ἔσεσθαι. Spem habens in Deum, quam & ii ipsi expectant, resurrectionem futuram*] Vide supra XXI II, 6. Ελπίς Hellenistarum respondet sæpe Hebræo נִסְּךְ vel מִנְּךְ [*fiduciæ*]: ideoque post se recipit εἰς vel ἐπὶ [*in*] cum accusativo. *Fiduciam hanc in Deo habeo, futuram resurrectionem eam quam & isti expectant.*

δικαίων τε καὶ ἀδίκων, *justorum & iniquorum*] Quæ melior erat inter Iudæos sententia, à Christo probata Ioh. V, 29. Matth. XXV, 31. & sequentibus. Nota præcipuum hoc esse fidei objectum.

16. Εν τῷτῳ ὃ αὐτὸς ἀσκῶ, *In hoc & ipse studeo*] Propter hoc, id est, propter hanc fiduciam. Ασκάω, *exerceo*, nempe *memetipsum*: quod apud Helleni-

stas sæpe subauditur, quia Hebræi sæpe pro reciprocis usurpant modò activa, modò passiva.

ἀπρόσκοπον συνείδησιν ἔχων πρὸς τὸ Θεόν καὶ τοὺς ἀνθρώπους, *sine offendiculo conscientiam habens ad Deum & ad homines*] Melius alii codices ἔχειν [*habere*]. Exerceo me propter illam spem, ut conscientiam servem eam quæ nec Deum nec homines offendat. Vide supra XXI II, 1. Vox ἀπρόσκοπος [*sine offendiculo*] est & apud Sirachiden XXXI, 22. apud Paulum I Cor. X, 32. Philipp. I, 10. προσκοπή & πρόσκομμα respondent Hebræis מִקְרָא & מִקְרָא quæ id significant, quod Latinum *offensa*.

17. Δι' ἐτῶν ὃ πλείονων, *Post annos autem plures*] *Post annorum aliquot absentiam*: sic διὰ [*post*] habemus Galat. II, 1. & alibi.

παρεγενόμην, *veni*] Veneram Hierosolyma.

ἐλεημοσύνας ποιήσων εἰς τὸ ἔθνος, *eleemosynas facturum in gentem meam*] Tantum abest ut nocere, ultro prodesse ipsis volui.

καὶ προσφοράς. & oblationes] Tantum abest ut Deum aut Legem contempserim, obtuli victimas & alia legitimo ritu.

18. Εν οἷς, *in quibus*] *In quibus dum occupo.*

εὗρόν με ἡγνισμένον, *invenerunt me purificatum*] ἡγνισμένον, *in casto*, abstinentem à vino aliisque rebus à quibus Nazaræi abstinent. Vide supra XXI, 24, 26.

καὶ μετὰ ὄχλου, *non cum turba*] Sine concursu. Vide supra 12.

καὶ μετὰ θορύβου, *neque cum tumultu*] Sine vi. In Glossario, θόρυβος, *tumultus, turba*. Vide Matth. XXVI, 5. XXVII, 24. Marci V, 38. XIV, 2. Act. XXI, 24. Respondet Hebræo מְהוּמָה & מְהוּמָה. *Nec de vi publica, nec de privata teneor.*

τινὲς δὲ ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἰδαῖοι, *quidam autem ex Asia Iudæi*] Supra XXI, 27.

19. Οὓς εἶδει ἐπὶ σὺ παρεῖναι καὶ κατηγορεῖν εἴ τι ἔχοιεν πρὸς με· ἢ αὐτοὶ ἔτοι ἐπάτασαν, *Quos oportebat apud te præsto esse & accusare, si quid haberent adversum me; aut hi ipsi dicant*] Hæc postrema per parenthesis legendæ.

20. ἔτι εὗρον ἐν ἐμοὶ ἀδίκημα, *si quid invenerunt in me iniquitatis*] In Manuscripto, τί εὗρον [*quid invenerunt*], interrogativè. Optimè sic sensus coheret, *Quid maleficii*, inquit, *in me probarunt, cum apud Synedrium res acta est?*

Ἡ περὶ μιᾶς ταύτης φωνῆς, ἧς ἐκραξάεν αὐτοῖς. Οτι περὶ ἀνάστασεως νεκρῶν ἐγὼ κέρινομαι σήμερον ὑφ' ὑμῶν. *Nisi de una hac solummodo voce quæ clamavi inter eos stans, Quoniam de resurrectione mortuorum ego judicor hodie à vobis*] Nisi hoc crimen esse volunt, quod palàm professus sum credere me mortuos à Deo posse resuscitari.

22. ἀνεξάλετο αὐτοὺς, *distulit illos*] Optimè vertunt qui vertunt, *Ampliauit eos*. Loquitur sic Cicero pro Cæcinna, & tertiâ Verrinâ. Livius libro IV. Solennis vox Iudicis diffidentis erat *Amplius*, supple *cognoscendum*. Meminit Cicero Bruto, Asconius ad tertiam Verrinam, Donatus ad Eunuchum.

23. ἀκριβέστερον εἰδὼς τὰ περὶ τῶδε, εἰπὼν· Όταν Δυσίας ὁ χιλιάρχος καταβῇ διαγνώσομαι τὰ κατὰ ὑμᾶς. *Certissime sciens de via hac dicens, Cum Tribunus Lyfias descenderit audiam vos*] Sequor eos qui εἰπὼν hic inter

inter media verba censent interponi, hoc sensu, *Vbi exactius didicero quid sit de hac secta, & ubi Lysias venerit, causam istam terminabo.* Nam διαγινώσκειν est definire causam; δια enim in compositione sæpe consummationem significat. Statum hujus controversiæ videbat Felix partim esse legalem, partim inficalem. Legalis erat, An secta Nazarena esset contra Legem Iudæorum: Inficialis, An Paulus concursu aut tumultum concitasset. De priore audiendi erant complures viri eruditi, præter accusatores: at de altero testis certus erat ipse Lysias. Quare meritò interlocutus est Felix.

23. Διαταξάμενός, τε τῷ ἑκατοντάρχη, *Iussitque Centurioni*] Alicui centurioni ex Cæsareensibus.

τηρεῖσθαι τὸν Παῦλον, *custodire Paulum*] Neque enim ante absolutionem planè dimitti poterat. L. Neque. D. de custodia reorum.

ἀνεσιν ἔχειν, & *habere requiem*] Nempe à vinculis. In Glossario ἀνεσις, laxatio.

καὶ μηδένα κωλύειν τῷ ἰδίῳ αὐτῷ ὑπηρετεῖν ἢ προσερχεσθαι αὐτῷ. *nec quenquam de suis prohibere ministrare ei*] Hoc pro dignitate personæ constituit, quia civem Romanum esse intellexerat. L. I. D. de custodia reorum, dicto jam titulo.

24. παραγενόμενος ὁ Φήλιξ, *veniens Felix*] Nam exierat ad uxorem accersendam.

σὺν Δρουσίᾳ τῇ γυναικὶ αὐτῆς ἑσθὴ Ἰουδαία, *cum Drusilla uxore sua quæ erat Iudæa*] Hæc soror Agrippæ, relicto contra Legem marito Azizo Emesenorum Rege circumciso, Felicem hominem incircumcisum, sui amore tactum, secuta, nuptias cum eo fecerat. Iosephus xx. Annalium 6. Erat autem hæc ipsa Drusilla neptis Antonii & Cleopatras, teste Tacito Historiarum v. Vide quæ dicta supra xxii, 24.

μετεπέμψατο τὸν Παῦλον, *vocavit Paulum*] Adduci iussit, ut supra 2.

περὶ τοῦ εἰς Χριστὸν πίστεως. *fidem quæ est in Christum*] Vt priorem partem sui in hac re officii exsequeretur.

25. Διαλεγόμενος ὁ αὐτῷ περὶ δικαιοσύνης καὶ ἐγκρατείας, *Disputante autem illo de iustitia & castitate*] Quæ duo, præter Dei cultum, Religio Christiana exigit in summo gradu, Tit. i, 8. ii, 12.

καὶ τῶν κακῶν τῶν μέλλοντων ἐσοθαι, & *judicio futuro*] Etiam in malos: supra 15.

ἐμφοβῶν γενόμενος ὁ Φήλιξ, *tremefactus Felix*] Metuens sibi, si res sic se haberet: conscius sibi vitæ flagitiosæ, ut Tacitus nos docet Annalium xii. Non erat iusti hominis, servili ingenio, id est, per omnem sævitiam ac libidinem exercere jus regium: quod de eodem Felice dicit Tacitus Historiarum v: non erat continentis, à marito nolente uxorem abducere.

Τὸν νῦν ἔχον πορεύεσθαι. *Quod nunc attinet, vade*] Id est, ut nunc se res habent, abeas. Non vaco nunc ejusmodi dissertationibus.

26. Ἀμα καὶ ἐλπίζων ὅτι χρήματα δοθήσεσθαι αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Παύλου, *Simul & sperans quod pecunia ei daretur à Paulo*] Nempe quia & civem Romanum esse intellexerat, & principem sectæ multorum millium. Pertinebat & hoc ad servile illud ingenium, eratque contrarium tum Hebræis legibus, Exod. xxi, 11, 8. Deut. xvi, 19, tum & Romanis, Lege i, 3. & 4. D. ad Legem Iuliam Repetundarum.

διὸ καὶ πικνότερον αὐτὸν μεταπεμπόμενος, *propter quod & frequenter accersens eum*] Sæpius ad se adduci iubens: ut supra xxiv, 24. infra xxv, 6.

ὡμίλει αὐτῷ. *loquebatur cum eo*] Colloquebatur cum eo. וְדַבֵּר עִימוּ.

27. Διετίας ὃ πληρωθείσης, *Biennio autem expleto*] Biennio reatus Pauli expleto.

ἔλαβε διάδοχον ὁ Φήλιξ Πόρκιον Φῆσον· *accepit successorem Felix Porcium Festum*] Vide Iosephum Antiquæ Historiæ xx, 7. & Belli Iudaici i, 24.

Θέλων τε χάριτας καταθεῖσθαι τοῖς Ἰουδαίοις ὁ Φήλιξ, *Volens autem gratiam præstare Iudæis Felix*] Gratificari volens Iudæis, ut innocentis incommodo iras populi redimeret. Qua de causa Pilatus quoque Christum supplicio affecit. Multa sæva & iniqua in Iudæos patraverat Felix, quorum accusatus apud Neronem, per fratris Pallantis potentiam pœnæ ereptus est, teste Iosepho Antiquæ Historiæ xx, 7. χάριν καταθεῖσθαι [gratiam præstare], locutio est bene Græca, Demostheni quoque usitata & Xenophonti: quales locutiones non paucas habet Lucas, ubi non alios inducit loquentes, sed ipse loquitur, & quidem de rebus ad religionem non pertinentibus.

CAP V T XX V.

Επιβὰς τῇ ἐπαρχίᾳ, *Cum venisset in provinciam*] Cum in provinciam pervenisset, ut loquitur Trajanus ad Plinium 27: ingressus fines provinciae, ut Vlpianus L. observare. §. aliquam. D. de officio Proconsulis: ingressus provinciam, ibidem §. post hæc.

ἀνέβη εἰς Ἱεροσόλυμα ἀπὸ Καισαρείας. *adscendit Ierosolymam à Cæsarea*] Nam & hoc observare debent Præsides in quam primùm civitatem venirent vel applicarent, d. L. §. ingressus.

2. Ενεφάνισαν ὁ αὐτῷ ὁ ἀρχιερεὺς καὶ οἱ πρῶτοι τῶν Ἰουδαίων κατὰ τὸν Παῦλον, *Adieruntque eum Princeps Sacerdotum & primi Iudæorum adversus Paulum*] Id est, accusationi in Paulum cœptæ insistere. ut xxiv, i. οἱ πρῶτοι [primi] hic, qui supra πρεσβύτεροι [Seniores]. καὶ παρεκάλουν αὐτόν. & *rogabant eum*] In Glossario, παρακαλῶ, oro, obsecro, rogo.

3. Αἰτέμενοι χάριν, *Postulantes gratiam*] Χάρις hic est beneficium, ut apud Græcos sæpe, ut

Α χάρις αἱ βραδύπας ἄχαρις χάρις —

[Gratia quæ tarda est ingrata est gratia —].

ἐνέδραν ποιῶντες ἀνελεῖν αὐτὸν κατὰ τὴν ὁδόν. *insidias tendentes ut interficerent eum in via*] Clandestinā sicariorum usuri operâ, ita, ut auctoritatem possent defugere.

ἀπεκρίθη τηρεῖσθαι τὸν Παῦλον ἐν Καισαρείᾳ, *respondit servari Paulum in Cæsarea*] Id est, Bene eum ibi servari, nec quicquam causæ esse cur transferretur, cum ibi non minùs, quàm Hierosolymis accusari possit. Romani Præsides non semper in una urbe jus dicebant, sed ubicunque erant.

ἑαυτὸν ὃ μέλειν ἐν τάχει ἐκπορεύεσθαι. *se autem maturius profecturum*] Hierosolymis nempe Cæsaream.

5. Οἱ ἔνδυνατοι ἐν ὑμῖν, *Qui ergo in vobis potentes sunt*] Quibus commodum erit. Ita hic accepit Syrus. Sic dici solebat, *Quis commodum est, exsequias, te.* δυνατοί, וְכָל אֲשֶׁר יָכֹל [qui possunt].

συγκαταβάντες, *descendentes simul*] *Mecum descendentes*. Ita loquitur, quia Cæsarea est ad mare.

εἰ τι ἐστὶν ἐν τῷ ἀνδρὶ τῷ τῷ, *si quid est in hoc viro*] Nempe quod accusare velint, ex sequentibus. Nam vox ἀτοπον [*crimen*] non est in plerisque libris, & videtur adscripta ex Glossemate. Sic Latine dicimus, *Si quid habes*.

6. Διατρίψας ἃ ἐν αὐτοῖς, *Demoratus autem inter eos*] *Iεροσολύμοις* [*Hierosolymis*] scilicet.

ἡμέρας ἔσπεύεις ἢ ὀκτώ, *dies non amplius quam octo*] *Alii libri ἔσπεύεις ἢ δέκα* [*non amplius quam decem*]: At Manuscriptus, ἔσπεύεις ὀκτώ ἢ δέκα [*non amplius quam octo vel decem*], quod verum puto. Nam & Latinus sic legit, & Syrus, & Arabs. Solemus sic loqui ubi ad numerum exactè definiendum notitia aut memoria non suppetit. Sic ὡσεὶ [*ferè*] sæpe usurpant sancti Scriptores: ut Matth. xiv, 21. Marci vi, 44. Luc. ix, 14. xxii, 41. xxiii, 44. Ioh. vi, 10. supra ii, 41. v, 36. x, 3.

καθίσας ἐπὶ τῆ βήματι, *sedit pro tribunali*] Erant quæ de plano fieri poterant, majora non nisi pro tribunali. Hæc enim inter se opponuntur apud Suetonium, Paulum & Papinianum.

ἐκέλευσε τὸν Παῦλον ἀχθῆναι. & *jussit Paulum adduci*] *Ad se duci*.

7. Περιέστησαν, *circumsteterunt*] *Circumstetere tribunal*.

οἱ ἀπὸ Ἱεροσολύμων καταβεβηκότες, *qui ab Hierosolymis descenderant*] Legati à Senatu.

αἰτιάματα, *causas*] Rectè sic, non ut alii libri habent αἰτιώματα. Dicitur αἰτίαμα [*causa*] eā formā quā θέμα [*thema*], ἀκρόαμα [*acroama*], & similia.

ἀ ἐκ ἰσχυον ἀποδείξαι. *quas non poterant probare*] Supra παραστήσαι [*probare*] xxiv, 13. Vetus est dictum, *Si accusasse sufficiet, quis innocens erit?*

8. ἀπολογυμένους αὐτῷ, *Οτι, eo rationem reddente, Quoniam*] Illud ὅτι [*quoniam*] hic abundat Hellenitarum more. Sequitur enim directa oratio.

ἔτε εἰς τὸν νόμον τῶ Ἰσραὴλ, *neque in legem Iudæorum*] *Legem enim perpetuò observavi*.

ἔτε εἰς τὸ ἱερόν, *neque in Templum*] *Templum piè adii, nec quenquam in eo induxi alienigenam*.

ἔτε εἰς Καίσαρά τι ἡμαρτον. *neque in Cæsarem quicquam peccavi*] Non docui rebellionem: nihil feci dixive contra Cæsaris imperium.

9. Θέλων χάριν καταθεῖναι, *volens gratiam præstare*] Eadem locutio, quæ supra xxiv, 27.

ἀποκριθεὶς τῷ Παύλῳ, *respondens Paulo*] *Alloquens Paulum*: nam sic ἀποκρίνεσθαι [*respondere*] sæpe ponitur & apud hos & apud alios Scriptores. Vide supra iii, 12.

ἐκεῖ περὶ τῶν κρίνεσθαι ἐπ' ἐμῶ; *ibi de his judicari apud me?*] *Visne à Synedrio judicari me præsentè?* Sic ἐπὶ & infra sumitur xxvi, 2. Habebat Synedrium jurisdictionem quandam in Iudæos, sed civitatis Romanæ jus validius erat jure Synedrii. Itaque invitatus cogi non poterat illos agnoscere Iudices. Solebant Præsides interdum adesse ordini civitatis. L. i, §. sed et si. D. quando appellandum sit.

Εἶπε ὁ Παῦλος. *Dixit autem Paulus*] *Et Iudices illos, & urbem, & iter ipsum reformidans*.

10. Επὶ τῆ βήματι Καίσαρος ἐσὼς εἰμι, *Ad tribunal Cæsaris sto*] Rectè *Tribunal Cæsaris* vocat id

quod Procurator habebat nomine ac mandato Cæsaris. Vide ad Matth. xxvi, 2. Vlpianus L. i. D. de officio Procuratoris Cæsaris, *Quæ acta gesta que sunt à Procuratore Cæsaris, sic ab eo comprobantur, atque si à Cæsare gesta sint*.

ἔμε δεῖ κρίνεσθαι *ubi me oportet judicari*] Nam de civitate Romano Præsidentem Romanorum erat cognoscere.

Ἰσραὴλς ἔδεν ἡδίκησα, *Iudæis non nocui*] Ideo iudicium tuum non reformido, quia certus sum nihil à me læsos Iudæos; iniquè eos de me queri.

ὥς καὶ σὺ κάλλιον ἐπιγινώσκεις. *sicut tu melius nosti*] *Melius nosti*, scilicet quàm ut opus sit mea de re te docere. Scis id ex Felice & ex eis qui Felici in cognitione adfuerunt.

11. Εἰ μὲν γὰρ ἄδικῶ, *Si enim nocui*] Si id institutum quod sequor Iudæos injuriā afficit.

καὶ ἄξιον θανάτου πέπραχά τι, *aut dignum morte aliquid feci*] Et si ea injuria talis est quæ secundum leges Romanas mortem mereatur.

ἔ παραιτῆμαι τὸ ἀποθανεῖν *non recuso mori*] Simile illud Demetrii apud Livium libro L, *Ego si quid impiè in te Pater, si quid sceleratè in fratrem admisi, nullam deprecor pœnam*.

εἰ ὃ ἔδεν ἐστὶν ὧν ἔτοι κατηγορεῖσθαι με, *si verò nihil est eorum quorum hi accusant me*] *Si nihil in re est eorum, de quibus me accusant*.

ἔδεῖς με δύναται αὐτοῖς χαρίσασθαι. *nemo potest me illis donare*] *Nemo jus habet ut me illis donet*. Sic Herodes apud Iosephum Belli Iudaici i, 5. accusatur, τὸ τῆς Ἰσραὴλ αἵμα κεχαρίσθαι τοῖς ἔξωθεν δήμοις [*populis alienis Iudææ sanguinem condonasse*]. Philo eundem sensum sic eloquitur, Παρακλητεύσει ὃ τυχεῖσά τινα παρὰ σὲ δώρεας· μείζον δ' ἀγαθὸν ἔδεν αὐτῇ παρέξει, ἢ τὰς Ἰσραὴλ ἐκδὸς καὶ προέμεναι [*Suscipiet autem ad vocationem consecuta à te aliquod beneficium: sed nihil potes illi gratius facere, quàm si Iudæos dedas ipsiusque arbitrio permittas*]. Δύναται [*potest*] enim hic ad facultatem legitimam refertur. Donat reum inimicis, qui eum ipsorum iudicio tradit.

40 Καίσαρα ἐπικαλέσμαι. *Cæsarem appello*] Id est, *Si me vis Synedrio judicandum tradere* (id enim videbatur agere Festus) *ad Cæsarem Neronem appello*. Licebat hoc Romanis legibus in tali casu: nam ante sententiam appellari potest, si quæstionem in civili negotio habendam Iudex interlocutus sit, vel in criminali contra leges hoc faciat. L. Ante. D. de Appellationibus recipiendis. Erat autem contra leges Romanas civem Romanum provincialibus hominibus judicandum tradere, & id nolentem. Plinius in Epistola de Christianis, *Fuerunt alii similis amentia, quos, quia cives Romani erant, annotavi in urbem remittendos*.

12. Τότε ὁ Φῆς συγκαλήσας μετὰ τῷ συμβουλῇ, *Tunc Festus cum consilio loquutus*] Vt mos erat Romanis Præsidentibus agere res magnas de consilii sententia. Vide quæ diximus ad Matth. xxvi, 19. μετὰ συμβουλῇ, vertendum est *cum consilio*, ut vetus interpret fecit; non ut alii, *cum concilio*.

Καίσαρα ἐπικέκλησαι, ἐπὶ Καίσαρα πορεύσῃ. *Cæsarem appellasti, ad Cæsarem ibis*] Non opus est hic interrogatione: melius enim procedit sermo, *Cæsarem appellasti*, id est, *quandoquidem ad Cæsarem provocasti, ad Cæsarem ibis*. Provocatio non erat simpliciter facta,

facta, sed sub conditione: verum Festus libenter arripiebat occasionem, quā se ab hac molestia & invidia liberaret.

13. Ημερῶν ἃ διαγενομένων τινῶν, *Et cum dies aliquot transacti essent*] *Cum dies intercessissent aliquot.* Eadem locutio, Marci xv 1, 1. infra xxv 11, 9.

Αγρίππας ὁ βασιλεὺς, *Agrippa Rex*] Filius ejus Herodis Agrippæ cujus mors supra recitata est x 11. Fuit autem hic Rex Chalcidis primum, deinde Batanææ, Trachonitidis & Gaulonitidis, quibus addidit Nero Abilam, Iuliada, Tarichæas & Tiberiada. Iosephus Bello Iudaico 1, 21, 22. Meminit hujus Agrippæ etiam Thalmud Hierosolymitanum.

καὶ Βερνίκη, & *Bernice*] Soror Agrippæ illius, nupta (quod per legem licebat) patruo suo dicto Herodi, & post ejus mortem Polemoni Ciliciæ Regi. Vide Iosephum Ant. hist. xix, 7. de Bello Iudaico 11, 26. & 28. Βερνίκη est nomen Macedonicum pro Φερηνίκη [*Pherenice*]; nam Macedones φ in β mutabant. Sic & βρύγας [*Bryges*] dicebant pro φρύγας [*Phryges*]. Ita quæ Berenice Valerio Maximo viii, 6. eadem Plinio Pherenice vii, 41. Fuit hæc femina infamis in fratre, ut nos docet Iosephus xx, 5. eoque referendum illud Iuvenalis,

— *Deinde adamas notissimus & Berenices*

In digito factus pretiosior: hunc dedit olim

Barbarus, incestæ dedit hunc Agrippa sorori.

Falluntur enim Scholiastæ, qui aliò hæc trahunt.

14. ἀνέθετο, *indicavit*] Græca vox facta ad modum Latinæ *retulit*. Hebræi dicerent וָנִתַּן.

15. ἐνεφάνισαν, *adierunt me*] *Accusationem attulere.* Vide supra xxi v, 1. hoc capite 2.

αἰτῶμενοι κατ' αὐτῆς δίκην. *postulantes adversus illum damnationem*] In Manuscripto est καταδίκην [*condemnationem*].

16. Ὅτι οὐκ ἔστιν ἔθος Ῥωμαίοις χαρίζεσθαι τινα ἄνθρωπον εἰς ἀπώλειαν, πρὶν ἢ κατήγορέμενον καὶ πρὸς σωπὸν ἔχει τὰς κατηγόρας, τόπον τε ἀπολογίας λάβοι περὶ τῆς ἐγκλήματι. *Quia non est Romanis consuetudo aliquem hominem in exitium donare, priusquam is qui accusatur præsentibus habeat accusatores, locumque defendendi accipiat ad abluenda crimina*] Quid sit χαρίζεσθαι supra vidimus 11. Est autem curtata locutio: plena esset, *Non est Romani moris quenquam in exitium donare alteri, damnando eum antequam & accusator contra constiterit, & ipse sui defendendi acceperit copiam.* Idem de Romanis Appianus, Οὐ πάτριον σοφίῃν ἀκρίτως καταδικάζεσθαι [*Non solent illi inauditos dammare*]. Philo de Præsidibus Romanis, Τότε γὰρ κοινὰς παρέχοντες ἑαυτὰς δικαστὰς, ἐξ ἴσθς καὶ τῆς κατηγόρων καὶ τῆς ἀπολογουμένων ἀκροώμενοι, μηδενὸς ἀκρίτως προκαταγινώσκουσιν ἀξιῶντες, ἐβράβευνον ἕτερος ἑχθρὸν, ἕτερος πρὸς χάριν, ἀλλὰ πρὸς τὴν φύσιν τῆς ἀληθείας τὰ δόξαντα εἶναι δίκαια [*Tum enim illi, auditis ex æquo & accusatore & reo, æqui judices, cum ante causam cognitam præjudicandum nil putarent, nihil odio aut amore, sed quod verius & æquius sibi videretur, id iudicabant*]. Attulimus plura huc pertinentia ad titulum Digestorum de requirendis vel absentibus damnandis. καὶ πρόσωπον est in conspectu: ita vertitur וָפָל Exodi xxx, 6.

17. ἀναβολὴν μηδεμίαν ποιούμενον, *sine ulla dil-*

latione] ἀναβολὴν ποιεῖν est aliquoties apud Plutarchum pro *moram interponere*.

18. ἑδεμίαν αἰτίαν ἐπέφερον, ὧν ὑπενόων ἐγὼ *nullam causam deferebant, de quibus ego suspicabar malum*] De rebellionē, de vi armata, de seditione.

19. ζητήματα δὲ τινα, *Quæstiones verò quasdam*] Vide supra xxi 11, 29.

περὶ τῆς ἰδίας δεισδαιμονίας, *de sua superstitione*] Sic Quintilianus 111, 8. *Primus Iudaicæ superstitionis auctor.* Sic Vlpianus in Lege qui ad tempus. D. de Decurionibus, *Eis qui Iudaicam superstitionem sequuntur Divi Severus & Antoninus honores adipisci permiserunt, sed & necessitates eis imposuerunt, quæ superstitionem eorum non læderent.*

ὃν ἐφάσκεν ὁ Παῦλος ζῆν. *quem affirmabat Paulus vivere*] Resuscitatum esse.

20. ἀπορέμενον δὲ ἐγὼ εἰς τὴν περὶ τῆς ζητήσεως, *Hæsitans autem ego de huiusmodi quæstione*] Cum ego in rei istius inquisitione hærerem, ignarus scilicet disputationum quæ sunt inter Iudæos, & ex quibus normis eæ sint dijudicandæ. Manuscriptus non habet εἰς. Et solet ἀπορέω [*hæsito*] sæpe construi cum accusativo.

κακεῖ κρίνεσθαι περὶ τῶν. & *ibi judicari de istis*] A Synedrio, ut supra diximus.

21. ἐπικαλεσαμένης τηρεῖν αὐτὸν εἰς τὴν τῆ Σεβαστῆς διάγνωσιν, *appellante ut servaretur ad Augusti cognitionem*] Est ἐλαψίς [*defectus*] pro εἰς τὸ τηρεῖν αὐτὸν [*ut servaretur*]. in hoc appellavit ut Cæsaris cognitioni servaretur. Cæsar & Augustus principatus v. cabula Tacito Histor. 11.

ἐκέλευσα τηρεῖν αὐτὸν, ἕως ἃ πέμψω αὐτὸν πρὸς Καίσαρα. *jussi servari eum, donec mittam eum ad Cæsarem*] Manere debebat Paulus in custodia donec Cæsar cognosceret. Nihil enim novandum appellatione interposita. Vide quæ ad titulum ejus argumenti in Digestis diximus. Pro πέμψω [*mittam*] Manuscriptus habet ἀναπέμψω [*transmittam*].

22. Εβελόμην καὶ αὐτὸς τῆς ἀνθρώπου ἀκούσαι. *Volebam & ipse hominem audire*] Curiositate ducebatur, quali olim Herodes, Luc. xxi 11, 8.

23. μετὰ πολλῆς φανασίας, *cum multa ambitione*] Vtitur hac voce eodem sensu & Polybius, & Hipparchus, & Chronicon vetus, & Chrysostomus aliquoties: Sopater quoque, πομπικῶς καὶ μετὰ πολλῆς φανασίας [*cum apparatu solemnī & fastu*]. Bardefanes apud Eusebium de Bactrorum mulieribus, Ἰπηρετῆμεναι ὑπὸ παιδισκῶν καὶ νεανίσκων μάλλον ἢ οἱ ἄνδρες προερχόμεναι μετὰ πολλῆς φανασίας ἐφιπποῖ, κοσμεῖσθαι ποικίλῃ χρυσῷ καὶ λίθοις βαρυτίμοις τὰς ἵππους [*Pluribus, quam viri, ancillarum ac puerorum obsequiis officiisque coli solent, prodeunt in equis, quos multo auro gemmisque pretiosissimis phaleratos habent, ingenti specie atque pompa*]. Hinc φανασισκοπεῖν [*torvum ac superbū intueri*], Sir. iv, 30.

καὶ εἰσελθόντων εἰς τὸ ἀκροατήριον, & *introissent in auditorium*] Græca vox facta ad exemplum Latinæ. Est enim in jure Romano frequens hoc sensu vox auditorii. Syrus bene vertit מַגְדָּלָה [*prætorium*].

σὺν τε τοῖς χιλιάρχοις, *cum Tribunis*] Cum Præfectoris cohortium.

καὶ ἀνδράσι τοῖς κατ' ἐξοχὴν ὄντι τῆς πόλεως, & *viris principalibus civitatis*] Cæsareensium primis.

τοῖς καὶ ἐξοχὴν ἔσι, pro τοῖς ἐν ἐξοχῇ ἔσι. Quomodo Paulus dixit ὅτι ἐν ὑπεροχῇ ὄντων [qui in sublimitate sunt], 1 Tim. 11, 2.

ἤχθη ὁ Παῦλος. adductus est Paulus] Vt supra 6.

24. ἐνέτυχόν μοι, interpellavit me] Bene Latinus interpres interpellavit me. Glossa, ἐντυχάνω, interpello.

ἐπιβοῶντες μὴ δεῖν ζῆν αὐτόν, acclamantes non oportere eum vivere] Vt hominem pestilentem. Vide supra xxiv, 5.

25. Εγὼ ὅτι καλαλαβόμενος, Ego verò comperi] Καλαλαμβάνειν & Atticè καλαλαμβάνεσθαι, inter alia est invenire, deprehendere. Ita supra 1v, 13. x, 34.

ἐκρίνα πέμπειν αὐτόν, judicavi mittere eum] Constitui eum mittere. Sic habuimus κρίνειν [judicare] & supra xx, 16.

26. τῷ Κυρίῳ, Domino] Domini nomen ab Augusto & Tiberio recusatum posteriores Imperatores recepere.

προήγαγον αὐτόν, produxi eum] In publicum produxi. Vt supra xii, 6.

ὅπως τῆς ἀνακρίσεως γενομένης, ut interrogatione facta] Ἀνάκρισις [interrogatio] hic est prævía quædam inquisitio, non judicandi sed judicis edocendi causâ. Sumitur eo sensu ἀνάκρισις à Marciano L. Divus Hadrianus, D. de custodia & exhibitione reorum: cap. 2. Novella de his qui Eunuchos faciunt. Hanc ἀνάκρισιν, elogium appellat Marcianus eadem lege, & Tertullianus ad Scapulam: notoria, lex Ab accusatione. D. ad Sc. Turpillianum. L. ea quidem C. de accusationibus. L. siquis in hoc. C. de Episcopis & Clericis, & Augustinus Epistola 159. & 160. Marcianus etiam interrogationes.

27. Ἀλογον γὰρ μοι δοκεῖ, Sine ratione enim mihi videtur] Absurdum mihi videtur.

μὴ καὶ τὰς κατ' αὐτῆς αἰτίας σημαίνει. & causas ejus non significare] Et non significare crimina ipsi objecta. Vt aliquid certi exploratique possit scribere, vult præsente Rege Agrippa Iudaicarum legum ac quæstionum non ignaro audire quid illud esset, de Iesu Nazareno quod ei pro crimine objiciebatur. Αἰτίας [causas] hic dixit quod supra 7. αἰτιάματα.

C A P V T XXVI.

Επιτρέπεται σοι ὑπὲρ σεαυτοῦ λέγειν. Permittitur tibi loqui pro temetipso] Vt supra xxiv, 10.

ἐκτείνας τὴν χεῖρα extenta manu] Vt solent dicturi.

2. ἐπὶ σε, apud te] Te præsente: non enim judex erat Agrippa. Vide supra xxv, 9.

3. Μάλιστα γνώσῃς ὄντα σε, Maximè te sciente] Attici pro genitivis absolutè positis usurpant accusativos. Frequens id apud Thucydidem.

ἐθῶν τε, & consuetudines] An Gentes teneantur nostris institutis.

καὶ ζητημάτων. & quæstiones] Vt de Divino afflatu, de Resurrectione, de Messia.

5. Προγινώσκοντές με ἄνωθεν, Præscientes me ab initio] Idem est ἄνωθεν, quod modò ἀπ' ἀρχῆς [ab initio], ἰνδ [abinde].

εἰάν θέλωσι μαρτυρεῖν, si velint testimonium perhibere] Si modò quod norunt testari velint.

κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν, secundum certissimam sectam] Vide quæ allata supra xxi, 3.

τῆς ἡμετέρας θρησκείας, nostræ religionis] Vox hæc à Thracibus venit, ut nos docet Plutarchus. Est autem significatio ejus media, Iac. 1, 26, 27. Coloss. 11, 18.

6. ἐπ' ἐλπίδι τῆς πρὸς τὰς πατέρας ἐπαγγελίας γενομένης, in spe quæ ad Patres nostros repromissionis facta est] Intelligit spem resurrectionis, ut supra xxi, 11,

10 6. xxiv, 15. Promisit Deus se futurum Deum Abrahami, Isaaci & Iacobi; illi autem in hac vita nihil supra cæteros habuere, nec res soli possederunt præterquam ad sepulturam: inde colligebatur majora illis bona post hanc vitam reservari. Vide quæ dicta ad Matth. xxi, 32.

ἐσηκα κρίνομαι. sto judicio subjectus] Quasi dicat ob id reus sum: ut supra xxi, 6. & infra 7. Stare est reorum.

7. τὸ δωδεκάφυλον ἡμῶν, duodecim tribus nostræ] Græca libertate novam vocem finxit Lucas, concinnè admodum: quomodo & δωδεκάσκηπτον [duodecim sceptrum] de re eadem dixit in epistola Clemens. Iosephi autem tribum bipartitam pro una Paulus sumpsit, ne præteritos putemus Levitas.

ἐλπίδι καὶ ἀντῆσαι. sperant devenire] Id est, pervenire, ut supra xvi, 1. xviii, 19, 24. xx, 15. xxi, 7. xxv, 13. Est vox apud Polybium frequens.

τί; ἄπιστον κρίνεται παρ' ὑμῖν, Quid? incredibile judicatur apud vos] הא פלא בעינינו [an hoc mirum in oculis vestris]? Habes id loquendi genus apud Zach. viii, 6.

εἰ ὁ Θεὸς νεκροὺς ἐγείρει; si Deus mortuos suscitât?] Ei [Si] pro ὅτι [quòd] ad modum Hebræi דמ. Gen. xlvii, 9. Psalm. lxi, 7. cxxxix, 10. Num. 111, 30. Esaiæ iv, 5.

9. Εγὼ μὲν ἐν ἑδοξά ἐμαυτῷ πρὸς τὸ ὄνομα Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου δεῖν πολεῖν ἐναντία πρῶτα. Et ego quidem existimaveram me adversus nomen Iesu Nazareni debere multa contraria agere] Videbar mihi debere multa hostilia facere adversus religionem Iesu Nazareni. ὄνομα [nomen] pro religione habuimus aliquoties.

καὶ πολλὰς τῶν ἁγίων ἐγὼ φυλακαῖς κατέκλεισα τὴν παρὰ τῶν ἀρχιερέων ἐξουσίαν λαβὼν. & multos sanctorum ego in carceribus inclusi à Principibus Sacerdotum potestate acceptâ] Supra ix, 2. xxi, 5.

ἀναγερμένων τε αὐτῶν κατηνεγκα ψῆφον. & cum occiderentur detuli sententiam] Ψῆφον φέρειν [sententiam ferre] per καὶ ἀχρησιν [Abusionem] etiam Ælchines usurpat pro comprobare, à re fori ad alias translato significatu. Hoc dicit se Stephani interfectionem animo, verbis gestisque approbasse. Vide supra xxi, 20. & est plurale pro singulari, ut sæpe. Vide ad Matth. ix, 8.

11. Καὶ κατὰ πάσας τὰς συναγωγὰς πολλὰς τιμωρῶν αὐτοὺς, Et per omnes synagogas frequenter puniens eos] Faciens eos flagris cædi. Supra xxi, 19.

ἠνάγκαζον βλασφημεῖν. compellebam blasphemare] Cogebam eos Christo maledicere.

περισσῶς τε ἐμμαινόμενος αὐτοῖς, & amplius insaniens in eos] In eos velut furore accensus.

ἕως καὶ εἰς τὰς ἑξω πόλεις. usque in exterarum civitates] Pro ἐν ταῖς ἑξω πόλεσι [in exteris civitatibus]. In urbibus extra Iudæam, qualis erat Damascus.

12. καὶ ἐπιτροπῆς, & permissu] In Glossario, ἐπιτροπή, πραγμάτων φροντίς, procuratio.

13. Ημέρας μέσης, Die media] Suprà XXI, 6. ὑπὲρ τὴν λαμπρότητα τῆς ἡλίου, supra splendorem Solis] Si Christi in terris agentis vultus ut Sol luxit, Matth. xvi, 2. æquum fuit magis eum lucere jam in cælo regnantis. Et si iusti ut Sol splendebunt, Dan. xii, 3. Matth. xiii, 43. quantò magis omnium iustorum Princeps?

14. τῇ Ἑβραϊδὶ διαλέκῳ· Hebraicâ linguâ] Sume ut suprà xxi, 40. xxi, 2.

σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακκίζειν. durum est tibi contra stimulum calcitrare] Pleniùs historiam recitat, quàm suprà capite ix. recitata fuerat. Proverbium autem hoc, de his qui res sibi malè cessuras moliantur, ad Iudæos à Græcis venerat. Primus Æschylus Agamemnone,

Πρὸς κέντρα μὴ λακκίζε, μὴ πῆσας μογῆς
[Ne calce stimulum incesse: nam vanus labor].

Idem Prometheo,

Πρὸς κέντρα κῶλον ἐκτενῆς
[Stimulum laceffas calce].

Euripides Bacchis,

Θύοιμ' ἂν αὐτῷ μᾶλλον, ἢ θυμέμεν, &
Πρὸς κέντρα λακκίζοιμι θνητὸς ὡς θεῷ
[Sacra facere melius, calce quàm stimulum velut
Si verberem, certare mortalem Deo].

Idem Pelias,

Πρὸς κέντρα μὴ λακκίζε τοῖς κρατῶσί σε
[Stimulis potentum ne recalcitres cave].

Zenobius in Proverbiis, πρὸς κέντρα λακκίζειν [contra stimulum calcitrare]. Iulianus ad Sallustium, μηδὲ, ὃ φησιν ἡ παροιμία, πρὸς κέντρα λακκίζειν [neque, quod ait proverbium, contra stimulum calcitrare]. Secuti Latini. Terentius Phormione i, 2.

— nam quæ inscitia est,

Adversus stimulum calces?

Habet & Sospater Charisius libro iv. Ammianus Marcellinus libro xvi, i. ne contra acumina calcitraret. Hebræi dicerent עָלָה עַל מַכְלָה. [recalcitrare in excidium]. Syrus hîc עָלָה עַל מַכְלָה [calcitrare in stimulos].

16. καὶ στήθι ἐπὶ τὰς πόδας σε & sta super pedes tuos] Vt Dan. xii, i.

προχειρίσασθαι σε, constituere te] Id est, ἵνα σε προχειρίσω [ut te constituam]. Vide suprà xxi, 14.

ὧν τε ὁφθήσομαι σοι quibus apparebo tibi] Id est, eorum per quæ tibi apparebo. Respiciuntur visa Pauli plurima, suprà xviii, 9. xxi, 11. i i Cor. xii, 2.

17. Εξαίρεμένός σε, Eripiens te] Præsens pro futuro, id est, exempturus te manibus Iudæorum & Gentium. Ita verbum hoc habuimus suprà vi, 10, 34. xii, 11.

18. Ανοῖξαι ὀφθαλμούς σου, Aperire oculos eorum] Præstabis in ipsis spiritualiter, quod tibi corporaliter eveniet.

τῷ ἐπιστρέψαι, ut convertantur] Subauditur ἕνεκα [ut].

ἀπὸ σκοτὸς εἰς φῶς, à tenebris ad lucem] Quod illo Christi fulgore significatur.

καὶ τῆς ἐξουσίας τῆς σατανᾶ, & de potestate Satanæ] Sic vocat idololatriam. Vide Luc. x, 18.

τῷ λαβεῖν αὐτὸς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, ut accipiant remissionem peccatorum] Vide suprà x, 43. Significat

peccata ipsorum priora, quamvis gravia, nihil obstitura ipsorum saluti.

καὶ κληρὸν ἐν τοῖς ἡγιασμένοις, & sortem inter sanctos] Ius ad vitam æternam cum piis cæteris. ἐν pro inter, ut Matth. xx, 26.

πίσφι τῇ εἰς ἐμέ. per fidem quæ est in me] Per quam purgantur corda.

19. ἔκ ἐγενόμην ἀπειθής, non fui incredulus] Tam potens illa vocatio, tamen non adimebat ei obfistendi potentiam. Deus libera vult obsequia, non coacta. ἔκ ἐγενόμην ἀπειθής [non fui incredulus], non obfisti contumaciter: ita hîc Syrus. Respicitur locus Esaiæ l, 5. ἡ παιδεία τῆς Κυρίας ἀνένοιγε μοι τὰ ὦτα, ἐγὼ δὲ ἔκ ἀπειθῶ, εἰ δὲ ἀντιλέγω [doctrina Domini aperit mihi aures, ego autem nec diffido nec contradico.

τῇ ἐρανίῳ ὁπλᾶσι· cælesti visioni] Οὐράσθι Θεῷ [visioni Dei], Ezech. viii, 3. nam cælum pro Deo poni notum est. Danielis interpretes Theodotion ubique ponit ὁπλᾶσιαν, alii ὄραμα aut ὄρασιν.

20. καὶ ἐπιστρέφειν ἐπὶ τὸν Θεόν, & converterentur ad Deum] Rectè: nam Gentes falsos coluerant deos; Iudæi verum Deum, sed non sicut oportebat.

ἄξια τῆς μελάνθιας ἔργα πρᾶσσοντας. digna penitentia opera facientes] Vide Matth. iii, 8.

21. ἐπειρῶντο διαχειρίσασθαι· tentabant interficere] Vt ante Dominum, suprà v, 30. ubi idem verbum.

22. Επικηρίας ἔν τυχὼν τῆς παρὰ τῆς Θεῷ, Auxilio autem adjutus Dei] Psalm. xvi, 18. καὶ ἐγένετο Κύριος ἀντιστήριγμά μου [factus est Dominus protectio mea].

μαρτυρέμεν· μικρῷ τε καὶ μεγάλῳ, testificans minori atque majori] Instituens omnis generis homines. Genus loquendi Hebraicum Deut. i, 17. i Sam. v, 8. xxx, 2, 19. i i Regum xxxiii, 2. xxv, 26.

ὧν τε οἱ Προφῆται ἐλάλησαν μελλόντων γίνεσθαι & Μωσῆς. quæ Propheta loquuti sunt futura esse & Moyses] Vide Luc. xxiv, 26.

23. Εἰ παθητὸς ὁ Χριστός, Si passibilis Christus] Duplex improprietas; nam & εἰ [si] pro ὅτι [quod], ut suprà 18. & παθητὸς [passibilis] pro eo qui debebat pati, ut apparet dicto loco Evangelii Lucæ. Vide Dan. ix, 2. Tryphon Iudæus cum Iustino disputans planè agnoscit quod nunc Iudæi negant: ait enim παθητὸν μὲν τὸν Χριστόν, ὅτι αἱ γραφαὶ κηρύσσει, φανερόν ἐστι [Scripturam prædicare passurum Christum, patet].

εἰ πρῶτος ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν, si primus ex resurrectione mortuorum] Primus resuscitatus ad vitam immortalem. Ideo dictus πρωτότοκος ἐκ νεκρῶν [primogenitus ex mortuis] Col. i, 18. Apoc. i, 5.

φῶς μέλει καὶ ἀγγεῖλαι τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἔθνεσι. lumen annuntiaturus est populo & Gentibus] Ex Esaiæ xlii, 6. Lux est doctrina apertissima ad salutem. Luc. ii, 32.

24. τὰ ποικίλα σε γράμματα εἰς μανίαν περιτρέπει. multæ te literæ ad insaniam convertunt] Sic Theognetus Comicus,

Επαρίσειρ' ἑμαυτοῦ, ὡς πόνηρε, γράμματα

ἀντὶστροφέν σε τὸν βίον τὰ βιβλία

[Miser, perversas edidicisti literas,

Vitam corrumpit tibi librorum lectio].

Eruditus erat Paulus non in Lege tantum, sed & in tradi-

traditionibus, quæ resurrectionem & bona vitæ alterius apertius docebant. Norat linguas, Hebræam, Syriacam, Græcam, Latinam; legerat & Poëtas.

25. κράτιστε Φῆσε, *optime Feste*] Vt suprâ xxiv, 3. ἀλλ' ἀληθείας καὶ σωφροσύνης ῥήματα ἀποφθέγγομαι. *sed veritatis & sobrietatis verba loquor*] Quæ dico, ea dico & sincera fide & bene animi compos. Sic Homerus,

Ἀλλὰ σαρκοφροσύνησι νοήματα πατὴρ ἐκευθεν.

[*Sed prudente animo genitoris sensa tegebat*].

Et convenit origo; nam σώφρων [*sobrius*] est ὁ σώζων τὴν φρένα [*qui mentis est compos*].

26. Επίσταται γὰρ περὶ τῶν ὁ βασιλεὺς, *Scit enim de his Rex*] De miraculis factis per Iesum & discipulos ejus.

πρὸς ὃν καὶ παρήσιαζόμενος λαλῶ. *ad quem & constanter loquor*] Cum fiducia loquor.

ἔδ' ἐν γωνίᾳ πεπραγμένον τὸ ἐστίν. *neque enim in angulo quicquam horum gestum est*] Id est, in locis occultis, ut hic interpretatur Syrus. Sic Terentius Adelphis,

Interea in angulum aliquò abeam.

27. Πιστεύεις βασιλεὺς Ἀγρίππα τοῖς προφήταις; οἶδα ὅτι πιστεύεις. *Credis Rex Agrippa Prophetis? scio quia credis*] Non Oratores tantum, sed & Paulus hunc habet morem, ut sæpe alios interrogent, & mox sibi respondeant.

28. Ἐν ὀλίγῳ με πείθεις Χριστιανὸν γενέσθαι. *In modico suades me Christianum fieri*] Parum abest quin mihi persuadeas ut fiam Christianus. Est locutio bene Græca. Nam & Plato dixit in Apologetico, ἔγνων δὲ καὶ περὶ τῶν ποιητῶν ἐν ὀλίγῳ τῶν. *prope idem de Poëtis cognovi*: in Manuscripto, Χριστιανὸν ποιῆσαι, *ut me Christianum facias*.

29. καὶ ἐν ὀλίγῳ καὶ ἐν πολλῷ, & in modico & in magno] Id est, non propemodum tantum sed planè. Ideò addit ἐν πολλῷ [*in multo*], quia alter ἐν ὀλίγῳ [*in modico*] dixerat. Servat enim idem dicendi genus. In Manuscripto, ὀλίγῳ καὶ μεγάλῳ [*modico & magno*] sine ἐν [*in*].

ὁποῖός καὶ γὰρ εἰμι, παρεκτός τῶν δεσμῶν τῶν, *qualis & ego sum, exceptis vinculis his*] Omnia illis opto, quæ in me sunt, præter incommoda. Vincula autem vocat custodias sibi circumdatas. Popularis enim sermo vincula non tam strictè sumit quàm Iurisconsulti. L. Verum est, D. de verbor. signif. Tale est illud Virgillii,

— *Et vinclis innaret Clælia ruptis.*

non enim obsides unquam ligantur, ait Servius.

30. καὶ ὁ ἡγεμὼν, & Præses] Festus. Vide suprâ xxiii, 24.

καὶ οἱ συγκαθήμενοι αὐτοῖς, & qui assidebant eis] Consilium Præsidis. suprâ xxv, 12.

31. ἀναχωρήσαντες, cum secessissent] Cum in suas domos se recepissent.

πράσσει, facit] Agit de vitæ instituto. Tale & illud suprâ xxv, 11: εἰ μὲν γὰρ ἀδικῶ [*si enim nocui*].

32. Απολελυθῆναι ἐδύνατο, Dimitti poterat] Potuisset absolvi.

εἰ μὴ ἐπεκέκλητο Καίσαρα. *si non appellasset Cæsarem*] Nam appellatione potestas Iudicis à quo appellatum est, cessare incipit ad absolvendum, non minùs quam ad condemnandum. Crimina enim integra servanda sunt cognitioni Superioris.

CAP V T XXVII.

Ὡς ἡ ἐκρίθη, *Vt autem judicatum est*] Constitutum fuit, ut suprâ xx, 16. xxv, 25.

τὴν ἀποπλεῖν ἡμᾶς, *navigare nos*] Constructio qualis suprâ 111, 12. 1 Corinth. 11, 2.

παρεδίδκν τὸν τε Παῦλον, & tradi Paulum] Nempe Festus & qui ab eo id mandatum acceperant. Frequens est apud Hebræos subaudire nominativum verbo congruentem. At Manuscriptus, παρεδίδε [*tradebat*], ut ad unum Festum se referat oratio.

καὶ τινὰς ἐτέρους δεσμώτας, *cum reliquis custodiis*] Latinus vertit *custodias*, bene admodum. Sic vocem *custodiæ* usurpant Suetonius Domitiano, Paulus in L. Carcer, & Venulejus L. ne quis, D. de custodia & exhibitione reorum.

ἐκατοντάρχῃ, *Centurioni*] Vide suprâ x, 1.

ὀνόματι Ἰουλίῳ, *nomine Iulio*] Liberto, credo, Iuliae domûs. Vide quæ ad Lucam. Sic Earinus dictus Flavius. In Manuscripto tamen infrâ est Ἰουλιανῷ [*Iulianus*].

σπείρης Σεβαστῆς, *cohortis Augustæ*] Bene Latinus, *cohortis Augustæ*. Sed intellige *cohortem* fuisse ex *legione Augustæ*, quomodo illa Cornelii ex *legione Italica*, suprâ x, 1. Nam *Augusta* nomen legionis in Antiquo lapide apud Lipsium ad Taciti secundum Historiarum.

2. πολλὰς Ἀδραμυττηνῶν, *navem Adramyttenam*] Multæ sunt urbes dictæ *Μουθνη* [*Chazer-Muth*]. Ἀδραμυττιῶν, Ἀδράμυττα, Ἀτράμυττι, Ἀτραμύττειον [*Adramyttus, Adramytta, Atramyttus, Atramyttæum*]. Nam tot modis hoc nomen scribitur apud Stephanum & apud alios. Celeberrima omnium est urbs Africæ maritima, de qua Procopius Vandalicorum 11, quam hic indicari rectè censet Hieronymus. Navis hæc videtur Africanas merces in Syriam, deinde Syriacas in Lyciam portasse, ut ibi acciperet

Vina Syra reparata merce.

ut loquitur Horatius. Sic solebant Athenis ire naves primum Menden aut Scionen, deinde in Bosporum: idque etiam nunc fieri solet ut onera bis terve aut sæpius mutantur.

μέλλοντες πλεῖν τὰς κατὰ τὴν Ἀσίαν τόπους, *incipientes navigare circa Asiæ loca*] Manuscriptus μέλλοντι πλεῖν [*incipienti navigare*]. Ab Africa veniebat navis. Legebat oram Asiæ, & urbes quasdam maritimas negotiorum suorum causâ adibat. Πλεῖν τόπους [*navigare loca*], quomodo Virgilius,

— *Tyrrhenum navigat æquor.*

30. Sic πλέω τὴν θάλασσαν [*navigo mare*] Demosthenes. Τόπους [*loca*], id est, μέρη [*partes*], maris nempe.

ἀνήχθημεν, *sustulimus*] Vt suprâ xvi, 11. xviii, 21. xx, 3, 13. & infrâ 4.

ὄντι σὺν ἡμῖν Ἀριστάρχῃ Μακεδόνι Θεσσαλονικέως. *perseverante nobiscum Aristarcho Macedone Thessalonicensi*] Hic Aristarchus Christianus factus Paulum ex Macedonia in Iudæam usque comitatus fuerat, suprâ xix, 29. xx, 4. Idem Paulum jam custodiæ datum ex amore in ipsum & veritatem comitari sponte voluit, Romæque primum adiutor ejus, Philemon. 24, deinde vinculorum particeps fuit, Coloss. iv, 10.

3. εἰς Σιδῶνα. *Sidonem*] Quæ satis propinqua Cæsareæ. Apparet id ex Ptolemæo.

Φιλανθρώπως τε ὁ Ἰούλιος τῷ Παύλῳ χρησάμενος, *humanè autem tractans Iulius Paulum*] Exemplo Felicis, suprâ xxiv, 23.

πρὸς τὰς φίλας πορεύεσθαι, *ad amicos ire*] Cum milite. ἐπιμελείας τυχεῖν, *curam sui agere*] Cum cura haberi. Sic ἐπιμελείαν σώματι *[curam corporis]* dixit Galenus.

4. ὑπεπλεύσαμεν τὴν Κύπρον, διὰ τὰς ἀνέμους εἶναι ἐναντίους. *subnavigavimus Cyprium: propterea quòd essent venti contrarii*] Accuratè admodum totam hanc navigationem describit Lucas. *Navigavimus*, inquit, *ita ut à Cypro non longè abessemus: non quòd rectum iter eò ferret, sed quòd ventus adversus cogeret & sinus & iter obliquare.* Sic & infrâ 7.

5. Τό, τε πέλαιον τὸ κατὰ τὴν Κιλικίαν καὶ Παμφυλίαν διαπλεύσαντες, *Et pelagus Ciliciæ & Pamphiliæ navigantes*] Πέλαιον *[pelagus]* hic significat *altum mare quod procul à terra est*, ut & Matth. xviii, 6. & i i Maccab. v, 21.

καλήχθημεν, *venimus*] Καλέγειν est *appellere*, Luc. v, 11. suprâ ix, 30. xxi, 3. infrâ xxviii, 12. In Glossario, καλαγωγὴ, *advectio*, καλέγω, *advehor*.

εἰς Μύρα τῆς Λυκίας. *Myra quæ est Lyciæ*] Manuscriptus & alii, Λύστρα *[Lystra]*. Vox utraque corrupta, videlicet pro Λίμυρα *[Limyra]*, quod nomen & amni & urbi ad amnem sitæ in Lycia. *Myra* interius jacet, *Lystra* in Lycaonia est.

6. πλοῖον Ἀλεξανδρίνον πλέον εἰς τὴν Ἰταλίαν, *navem Alexandrinam navigantem in Italiam*] Multæ naves ex Alexandria Italiam petebant, advehebantque frumentum ab Ægypto & Persicas Indicasque merces. Ideo soli jus habebant ad oram appellere non demissis supparis. Appellebant autem plerumque Puteolos. Et ad Pharum Puteolanam reficiendam fovendamque Alexandrina civitas contulit, ut ex inscriptionibus discimus. Classis Alexandrina, *Niliacus cataphus* Martiali.

ἐνεβίβασεν ἡμᾶς εἰς αὐτό. *transposuit nos in eam*] Ενεβίβασεν est vox bene Græca, & Platoni etiam in Epistolis usitata, pro *imponere in navem*.

7. βραδυπλέντες. *tardè navigavimus*] Ob multum onus, ut accipit Syrus.

μόλις γινόμενοι κατὰ τὴν Κνίδον, *vix devenissemus contra Gnidum*] Insulam Cariæ objectam & Veneris simulacro ac cultu nobilem.

μὴ προσεῶντι ἡμᾶς τῷ ἀνέμῳ, *prohibente nos vento*] *Non sinente vento*, nempe *rectum nos tenere cursum*, εὐθυδρομεῖν: ita hanc ἑκείνῳ *[defectum]* supplet hic Syrus.

ὑπεπλεύσαμεν τὴν Κρήτην, *adnavigavimus Cretæ*] Vide suprâ 4.

κατὰ Σαλμώνην *juxta Salmonem*] In eam partem in qua vicus est *Salmonem*, unde promontorium *Salmonium* Straboni & Ptolemæo. Dionysius Periegetes,

ἐκ δ' ὁρέων Σικελῶν Κρήτης ἀναπέπταται ὁδὸς, μακρὸν ἐπ' ἀντολίην, Σαλμωνίδῳ ἄχρι καρήνης. *[Montibus à Siculis se Creta expandit, in Ortum Longè se extendens, caput ad Salmonidis usque].*

8. Μόλις τε παραλεγόμενοι αὐτήν, *Et vix juxta navigantes*] Cum difficulter locum eum præternavigassemus. Μόλις difficultatem sæpe significat, ut i Petri iv, 18.

Sirach. xxvi, 24. παραλέγεσθαι hic & infrâ 13. est *prætervehi*. Virgilius,

— & crebris legimus freta concita terris.

id est, *præterimus*, ait Servius.

καλέμενον Καλὸς λιμένας, *qui vocatur Boniportus*] Manet hodieque id nomen. Stephano est καλὴ ἁκτὴ *[bona ora]*, eodem sensu; nam *bona ora* nautis dicitur ea quæ est *portuosa*.

ὡς ἐγὼς ἦν πόλις Λασσαία, *cui juxta erat civitas Lasæa*] In Manuscripto ὡς ἐγὼς πόλις ἦν Αλασσα *[cui juxta erat civitas Alassa]*. Et puto hanc veram esse lectionem, nec aliter legisse Arabem & Latinum, quam in illo *Alasia*, in hoc *Thalesta*, mutatione non multum à recto abeunte, legitur.

9. καὶ ὄντι ἡδὴ ἐπισφαλὲς τῷ πλοῖ, διὰ τὸ καὶ τὴν νηεῖαν ἡδὴ παρεληλυθέναι, & cum jam non esset *tuta navigatio*, eò quòd & *jejunium jam præterisset*] Νηεῖα *[jejunium]* per excellentiam dies *□□□□* ἐξίλασμος *[expiationis]*, decima Tisri. Vide Levit. xxi i i. Tisri partim cum Septembri, partim cum Octobri congruit. *Mense Novembri claudi maria* notat Vegetius.

παρήνθη ὁ Παῦλος. *consolabatur Paulus*] A Deo monitus.

10. μετὰ ὕβρεως καὶ πολλῆς ζημίας, *cum injuria & multo damno*] Hæc duo conjuncta & infrâ habentur 21. ὕβρις *[injuria]* ad personam, *ζημία* *[damnum]* ad res magis refertur. Et est κατὰχρησις *[Abusio]* satis elegans, quomodo Latini dicunt, *cæli injuriam*.

τῷ φόρτῳ, *oneris*] Id est, γόμῳ *[mercis]*. Νηὸς φόρτον *[onus navis]* dixere & Athenagoras & Eustathius, *onus Latini*: unde illud Iulii inverecondum, *Nunquam nisi nave plenâ tollo vectorem*. Plenâ, supple *oneris*.

ἀλλὰ καὶ τῶν ψυχῶν ἡμῶν, *sed etiam animarum nostrarum*] Id est, *personarum*, quæ magnis malis affectæ. Sic hoc nomen habuimus & suprâ 11, 41. & habebimus infrâ 37.

11. τῷ κυβερνήτῃ καὶ τῷ ναυκλήρῳ, *Gubernatori & Nauclero*] Κυβερνήτης est *qui navem gubernaculo regit*. Ναύκληρος verò in Glossario rectè vertitur *navicularius*, qua voce aliquoties utitur Cicero. Græcam Plautus retinuit. Latius patet *navicularii* nomen quàm *magistri*. Nam *magister* is demum est quem exercitores navi præfecere; *Navicularius* etiam qui suæ navi præest. *Gubernator* suas conjecturas sequebatur, hujus auctoritatem *navicularius*.

12. ἀνεύθετος ὁ τῷ λιμένῳ ὑπάρχοντι πρὸς παραχειμασίαν, *Et cum aptus portus non esset ad hyemandum*] Sicut εὐθετός est *idoneus*, Psalm. xxxii, 6. Luc. ix, 62. xiv, 32. Ita ἀνεύθετος, *non idoneus, incommodus*. Χειμάζεσθαι est *jacari tempestatibus*: παραχειμάζεσθαι, *vitare tempestates*. Hoc igitur dicit, *Non erat portus ille idoneus ad vitandam tempestatem*.

εἰς Φοίνικα, *Phenicen*] Habet in Austrino Cretæ latere Ptolemæus urbem *Phænica*, portum *Phenicunta*. βλέποντα κατὰ Λίβαν, *respicientem ad Africum*] Λιβ, Latine *Africus*, flat ab Occasu brumali.

καὶ κατὰ Χῶρον, & ad Chorum] Χῶρος vox est non Græca origine, sed Latina, *Corus* vel *Caurus*, Græcis ἀργέτης. Flat ab Occasu æstivo, aut, ut alii volunt, solstitiali. Portus ergò iste in angulo situs duo mari ventisque diversis objiciebat cornua.

13. ὑποπνεύσαντος δὲ Νότος, *Adspirante autem Austro*] Ὑπὸ sæpe in compositione rem imminuit. Itaque

ὑποπνέειν est *leniter flare*. Talia sunt ὑπόκλυψ, ὑποκρέκω, ὑποαλέω [*aliquantum levis, levem sonum edo, missito*], & similia.

δόξαντες τὸ προθέσεως κεκρατηκέναι, *æstimantes propositum se tenere*] Nautæ scilicet. Κρατεῖν προθέσεως est *voto potiri*. Id ideo existimabant, quia Australe Cretæ littus legere volentibus Auster obtigerat.

ἄραντες, *cum sustulissent*] *Cum solvissent*, nempe à Phœnice aut Phœnicunte portu.

ἄσσαν παρελέγοντο τὴν Κρήτην. *propius præterlegebant Cretam*] Ita distinguendum est. Id est, *quàm proximè oram Cretæ legebant*. ארר קרר [circa Cretam] hic Syrus. Non metuentes scilicet ne in littus impingerentur, ideo quòd lenis admodum esset Auster, ut ex antedictis cognovimus. Non repetam multis quod alii rectè hic ostenderunt, malè à nonnullis putatum nomen hoc esse proprium loci *Affon*.

14. ἀνέμῳ τυφωνικός, *ventus typhonicus*] Τυφὼν quid sit, supra notavimus ex iis qui meteora describere. At Iudæis Hellenistis τυφὼς est *quævis violentior procella*. Nam sic interpretes quidam vertunt in Psalm. cxlviii, 8. הרהר, ubi alii πνεῦμα καταιγίδῳ, *ventus procellosus*. Sicut & idem nomen הרהר vertitur καταιγίς [procella] Psalm. lv, 9. lxxxiii, 16. cvii, 27, 29. Esaiæ xxix, 6. xl, 24. xli, 16, alibi κλύδων [turbo], ut Ionæ i, 4, ii, 12.

ὁ καλέμεν Εὐροκλύδων. *qui vocatur Euroaquilo*] Manuscriptus Εὐρακλύδων, haud obscura commutatione λ in δ, quarum litterarum perquam vicini sunt ductus in Manuscriptis. Vera lectio est, quam secutus est Latinus interpres, Εὐροακλύων. Pari modo dicitur *Euronotus* & *Eurocercius* apud Vitruvium. Nec novum vocabula Græcæ originis cum Latinis coalescere. Talia sunt, *biclinium, epitogium, Anticato*, notata Quintiliano i, 5. Quod multò facilius procedit, ubi vox illa Græca in Latium adoptata est, ut *Eurus*. Non frustra autem Lucas, non contentus dixisse *coortum ventum procellosum*, adjicere voluit unde is flaret, quod nullus esse posset *Euroaquilone* magis adversus Italiam petentibus. Dici poterat vento tam procelloso flante ab Ortu & Septentrione id quod apud Lucanum est,

Nec ratis Hesperias tanget neque naufragus oras.

15. συναρπαθέντῃ τῇ πλοῖς, *Cumque abrepta esset navis*] *Abrepta à Creta*.

καὶ μὴ δυναμένην ἀντοφθαλμεῖν τῷ ἀνέμῳ, & *non posset conari in ventum*] Egregia Translatio. Ἀντοφθαλμεῖν propriè est *contrà tueri*, impropriè *obniti*: ut cum Plutarchus negat Demosthenem potuisse ἀντοφθαλμεῖν τῷ ἀργυρίῳ [tueri contrà argentum], & cum Polybius non uno loco negat hos aut illos potuisse hostibus ἀντοφθαλμεῖν [contrà tueri]: quo sensu hoc verbo utitur & Sirachides xi, 14. Sic & ἀντιβλέπειν usurpat Iosephus, ut Antiquæ historiæ vi, παθήμασιν οἷς ἐκ ἐλπίς ἢ ἀντιβλέψαι [malis, quibus resisti jam non poterat]: & secundo contra Appionem, τοῖς προσάγμασι τοῖς περιδιαίτης ἐκ ἀντιβλέψαν [ordinationibus de vivendi ratione non reluctabantur]. Syrus rectè vertit *vento obsistere*.

ἐπιιδόντες ἐφερόμεθα. *data nave ferebamur*] ἐπιιδόντες [data nave], nempe τῷ ἀνέμῳ [vento] quod nomen præcessit. *Cedentes vento ferebamur*. Sic & Ovidius tempestatem describit i Tristium 3,

Navita confessus gelidum pallore timorem,

Iam sequitur victus, non regit arte ratem.

*Sic non quòd voluit, sed quòd rapit impetus undæ,
Aurigam video vela dedisse rati.*

16. Νησίον δέ τι ὑποδραμόντες, *In insulam autem quandam decurrentes*] Id est, *cum prope insulam venissemus*. quo sensu verbum ὑποπλεῖν [subnavigare] habuimus supra xxvii, 4, & 7.

καλέμενον Κλαύδην, *quæ vocatur Clauda*] Quæ Κλαῦδῳ [Claudus] Ptolemæο, Κλαῦδιον [Claudium] Athenæο. In Syro est קור [Cora], sed creditur scriptum pro קוד [Coda]: nam Γαυδὼν [Gaudon] eandem, ut creditur, insulam dixit Strabo; & Suidas Κᾰυδὼ [Caudo] legit hoc loco: Gaudon Plinius, Solinus, Stephanus, Procopius nominant: quam hanc ipsam esse censent eruditi, variante, ut solet, pronuntiatione.

μῶλις ἰχθύσαμεν περικραλῆς γενέσθαι τὸ σκάφος. *potuimus vix obtinere scapham*] *Ægrè potuimus scapham ex mari in navem attollere*. Vide infra 30. Factum id nè scapha incussa navi eam læderet.

17. Ἦν ἄραντες, *Quâ sublatâ*] *Quâ subductâ*. Contraria sunt αἶρειν σκάφην [scapham tollere] & χαλᾶν [demittere].

βοηθείαις ἐχρῶντο, *adjutoriis utebantur*] Βοηθείαις vocat quas Latini *ministeria*. Ea enim vox *plebem navalem* significat. Utitur sic Germanicus in Capricorno, ubi à nobis dicta videant, si queis vacat.

ὑποζωννύντες τὸ πλοῖον, *accingentes navem*] *Funibus navem ligantes*, ne vi ventorum & fluctuum disfiliret.

φοβόμενοι τε μὴ εἰς τὴν Σύρτιν ἐκπέσωσι, & *timentes ne in Syrtim inciderent*] *Ne navis unâ cum ipsis impingeretur in Syrtim*. Sic vocantur loca omnia vadosa à duobus in Africa arenosis sinibus dictis hoc nomine. ἐκπέσωσι [inciderent], ex mari profundo scilicet in brevina.

χαλάσαντες τὸ σκεῦῳ, *submisso vase*] *Demisso malo*. Nam *malus* hic κατ' ἐξοχὴν [per excellentiam] dicitur σκεῦῳ [vas], ut observatum Heraldο. Sic & Syrus accepit. Solet demitti malus aut etiam in repentino periculo abscindi, ne ventus ea parte navem urgeat. *Arborem dejicere* dixit Papinianus L. Cum arbor. D. ad legem Rhodiam.

ἔτως ἐφύροντο. *sic ferebantur*] Nempe *sine malo*. Similis usus voculæ ἔτως [sic], Ioh. iv, 6.

18. Σφοδρῶς ἡ χειμαζομένων ἡμῶν, *Validè autem nobis tempestate jactatis*] *Χειμαζομαι* est, ut modò diximus, *tempestate jactari*.

τῇ ἐξῆς ἐκβολὴν ἐποιῶντο, *sequenti die jactum fecerunt*] *Iactum fecere*, nautæ scilicet. ἐκβολή, *jactus* in Glossario; & sic sumitur Ionæ i, 5. Vox utraque propria huic rei. Vide titulum Digestorum ad legem Rhodiam de jactu. *Iactum facere* Harmenopulus vertit ἐκβάλλειν, ἀποβάλλειν, ῥίπτειν. Fit id *levandæ navis gratiâ*, ut loquitur lex prima dicto titulo. Solet autem hic ordo servari, quem & in hac historia habemus. Primum jaciuntur merces, ut hoc loco; deinde armamenta, ut statim sequitur; postremò & cibaria, ut infra 38.

19. αὐτοῖς χειρὸς τὴν σκευὴν τῇ πλοῖς ἐρρίψαμεν, *nostris manibus armamenta navis projecimus*] ἐρρίψαν [projecerunt] habet Manuscriptus ille, nec aliter Latinus legit.

legit. ἡ σκευὴ est id quo res quæque instruitur. Bene hoc loco Latinus vertit *armamenta*. In Glossario *Armamenta*, ἄρµενα. Utuntur hac voce eo sensu non Poëtæ tantum, sed & Historici, ut ecce Tacitus Historiarum v, *Armamenta liburnicis solita*. Iulianus Iurisconsultus L. Navis. D. de lege Rhodia.

20. Μήτε ἡ ἡλὶς, μήτε ἄστρον ἐπιφαίνοντων ἐπὶ πλείονας ἡμέρας, *Neque autem Sole, neque syderibus apparentibus per plures dies*] Solennis descriptio graviorum tempestatum: sic apud Virgilium,

— — *Ponto nox incubat atra.*

Apud Lucanum,

*Non cæli nox illa fuit; latet obsitus ær
Infernæ pallore domus: nimisque gravatus
Deprimitur, fluctusque in nubibus accipit imbrem:
Lux etiam metuenda perit, nec fulgura currunt
Clara, sed obscurum nimbosus dissilit ær.*

Apud Statium,

— *Inde horror aquis, & raptus ab omni
Sole dies miscet tenebras.*

De verbo ἐπιφαίνειν [apparere] vide quæ diximus ad Matth. xxviii, 1.

χειμῶνός τε ἔκ ὀλίγης ἐπικειµένος, & tempestate non exigua imminente] Χειμῶν interdum hiems, interdum tempestas, ut hic & Matth. xvi, 3. Id imitantes Latini Poëtæ hiemis vocem ponunt pro tempestate. ἐπι-κεῖσθαι hic est incumbere, incubare, quomodo ex Virgilio jam habuimus,

— *Ponto nox incubat atra.*

Et alibi,

— *Venti velut agmine facto,
Quæ data porta ruunt & terras turbine versant,
Incubuerunt mari.*

Quintilianus lib. v. *Cum magna vis venti in mare incubuit.*

λοιπὸν περιηρέτο πᾶσα ἐλπίς τῆ σωζέσθαι ἡµᾶς. jam ablata erat spes omnis salutis nostræ] Dictum hoc κατὰ φάσιν, secundum id quod videbatur, qualia multa & in communi & in sacro sermone. In Syriaco, abscissa spes.

21. Πολλῆς ἡ ἀσιτίας ὑπαρχέσης, & cum multa jejunatio fuisset] Non quod alimenta deessent, ut mox videbimus, sed quod ingens illa jactatio omnem adimat appetitum ac contra cibi fastidium pariat.

πειθαρχήσαντάς μοι, audito me] Mibi, nempe nihil hac in re non divinitus dicenti.

μὴ ἀνάγεσθαι ἀπὸ τῆ Κρήτης, non tollere à Creta] Non solvere à Creta. Vide supra 2, 4, 12.

κερδῆσαι τε τὴν ὕβριν ταύτην & τὴν ζημίαν, *lucrique facere injuriam hanc & jacturam*] Locutio bene Græca. Nam simili modo loquuntur Epigrammatici Græci & Lucianus. Latinus quoque interpres eruditè transtulit *lucriferare*. Sic quàm ille *injuriam lucrificet*, Plin. vii, 39. Sic *lucrificationem malorum* dixit Tertullianus. Tale & illud, *Lucrifac censoriam notam*. Causa loquendi inde, quod *lucrum* facere videtur, & qui damnum evitat, auctore Aristotele. De vocibus ὕβρις [injuriæ] & ζημίας [jacturæ] vide supra 10.

22. ἀποβολὴ γὰρ ψυχῆς ἐδεµίας ἔσαι ἐξ ὑµῶν, *missio enim nullius animæ erit ex vobis*] Nempe, si me audiat. Quæ conditio ex superiori oratione satis intelligitur. Tales passim in Sacra Scriptura

sunt locutiones quæ tacitam in se conditionem habent ex antecedentibus & consequentibus aut ex ipsa rei natura intelligi facilem I Sam. ii, 30. xiii, 13, 14.

πλὴν τῆ πολλῆς. *præterquam navis*] Particula exceptiva loco adversativæ, ut Luc. xxi, 28. Ioh. vii, 10. in Græco I Cor. xi, 11. Philipp. i, 8. 11, 16. 1v, 12. Apoc. ii, 25.

23. τῷ Θεῷ ἃ εἰµι, ᾧ καὶ λατρεύω, *Dei cuius sum ego, & cui deservio*] Multò rectius hoc de se Paulus potuit dicere quàm in simili periculo Ionas, 9. Et propterea Ionæ comites eo servati sunt ejecto; Pauli comites per eum retentum.

Καίσαρι σε δεῖ παραστῆναι. *Cæsari te oportet assistere*] Δεῖ [oportet] sume ut supra xxi, 11. παραστῆναι autem hic judiciale est, stare. Rom. xiv, 10. pro quo supra ἐς ὧς εἰµι [sto] xxv, 13. Activum παραστῆσαι [sistere] supra xxi, 33. Horatius,

— *dispeream si*

20 *Aut valeo stare aut novi civilia jura.*

Vbi Scholiastes, *Si habeo vires ut stem in judicio.*

24. κεχάρισται σοι ὁ Θεὸς πάντας τὰς πλεόντας μετὰ σε. *donavit tibi Deus omnes qui navigant tecum*] Sensu contrario hic habemus χαρίζεσθαι ei qui bis supra xxv, 11, 16. ibi in perniciem tradere, hic in vita servare. Tibi dat, id est, tui causâ eos servat. Vnus interdum navem perdit, unus interdum navem servat. Idem contingit in Republica.

25. εὐθυμεῖτε, *bono animo estote*] Vt supra 22. Hoc est quod alibi dicitur θαρσεῖν [constans esse], ut supra xxi, 11.

πιστεύω γὰρ τῷ Θεῷ ὅτι ἔτις ἔσαι, *credo enim Deo quia sic erit*] Fidem Deus etiam ad consequenda hujus vitæ beneficia sæpe requirit, ut ostendat eam multò magis ad consequendam æternam esse necessariam.

Εἰς νῆσον δὲ τινὰ, *In insulam autem quandam*] Non νησίον [insulam parvam] qualis Claude, sed justam insulam, qualis Melite.

40 δεῖ ἡµᾶς ἐκπεσεῖν. *oportet nos devenire*] Δεῖ [oportet] rursus ut modò 42. ἐκπεσεῖν [incidere] ut supra 17.

27. διαφερομένων ἡµῶν, *navigantibus nobis*] Διαφέρεσθαι pro huc & illuc ferri usurpavit & Plutarchus.

ἐν τῷ Ἀδρίᾳ, *in Adria*] Quod notarunt hic viri eruditi ex Strabone, Ovidio, Statio & Ptolemæo, *Adriam* cepisse dici pro toto Ionio, verum est. Itaque Procopius mare à Methone ad Siciliam, & alibi à Cephalenia ad Calabriam, *Adriam* vocat; & alio loco partem *Adriæ* facit sinum; & disertè Vandalicorum primo tam Gaulon quàm Meliten in *Adria* locat.

προσάγειν τινὰ αὐτοῖς χώραν. *apparere sibi aliquam regionem*] Accedere sibi terram aliquam. Ita solent nautæ loqui. Tale illud apud Virgilium iii. Æneidos,

Provehimur portu: terræque urbesque recedunt.

28. βολίσαντες, *submittentes bolidem*] Βολίς [bolis] quæ καταπειραλγία Herodoto Euterpe, *funis cum plumbo, quo dejecto nautæ maris altitudinem explorant*, quod βολίζειν dicitur. Catapiraten dixit Lucillius illis versibus qui corrupti apud Isidorum xix, 14.

Hinc

Hinc Catapiraten puer eodem deferat, unctum
Plumbi pauxillum raudus linique metaxam.

Vbi vocem nauticam non omnibus notam expo-
suit verbis popularibus.

εὗρον ὄργυας εἴκοσι. *invenerunt passus viginti*] Ὀργυά
[passus] est quantum patent passæ manus, unde passui
nomen. Hac mensura uti nautæ solent.

εὗρον ὄργυας δεκαπέντε. *invenerunt passus quindecim*]
Id signum erat propius accedere terram. Omnia
hæc navalia accuratè & nitidè describit Lucas.

29. εἰς τραχεῖς τόπους, *in aspera loca*] *Aspera loca*
vocat saxosa, ut hic rectè explicat Syrus, qualia
multa esse circa insulas solent. χοιράδας, dicunt
alii.

ἐκ πρύμνης ῥίψαντες ἀγκύρας τέσσαρας, *de puppi*
mittentes anchoras quatuor] Sic Virgilius,

Anchora de prora jacitur —

Pluribus autem opus anchoris, ubi sævit mare.

ἡύχοντο ἡμέραν γενέσθαι. *optabant diem fieri*] Vt fa-
cilius despicere possent ubi essent locorum.

30. χαλασάντων τὴν σκάφην εἰς τὴν θάλασσαν, *cum*
misissent scapham in mare] Nimirum ut in eam de-
lapsi derelicta navi salutis suæ consularent. Cicero
II. de Inventione, *Postea aliquantò ipsos quoque*
tempestas vehementius jactare cepit, usque adeò ut do-
minus navis, cum idem gubernator esset, in scapham
confugeret.

προφάσει ὡς ἐκ πρῶρας μελλόντων ἀγκύρας ἐκλείνειν,
sub obtentu quasi inciperent à prora anchoras extende-
re] *Hoc utebantur prætectu, velle se scapha uti, ut an-*
choras longius à prora figerent fune eoque prolato. No-
ta locutionem προφάσει μελλόντων ἐκτείνειν ἀγκύρας,
specie longius tensorum anchoras.

31. τῷ ἑκατοντάρχη, *Centurioni*] De quo supra I.
Εὰν μὴ ἔτοι, *Nisi hi*] Dixit hoc nautas digito
monstrans.

ὁμῆς σωθῆναι ἔδυναθε. *vos salvi fieri non potestis*]
Quomodo hoc non pugnet cum iis quæ dicta supra
22, vide illo loco.

32. ἀπέκοψαν τὰ χοιρία τῆς σκάφης ἢ εἶασαν αὐτὴν
exciderunt milites funes scaphæ & passi sunt
eam excidere]. *Abscissis funibus frivere scapham auferri.*
Εκπίπην [excidere] hic dicitur respectu navis: su-
pra bis respectu maris. Sic ἐκπίπην τῆς ἀγορᾶς [ἐφο-
ρο elabi], ἐκπίπην τῆς πόλεως [excidere civitate]
apud Plutarchum.

33. ἄσιτοι διατελεῖτε, *jejuni permanetis*] Sic di-
ctum quomodo I Maccab. III, 17. ἐκλελύμεθα
ἀσιτῶντες σήμερον [fatigati sumus jejuniis hodie]. id ita
intelligendum, quod vix quicquam alimenti cepissent
plerique; rectè notatum aliis.

34. παρακαλῶ ὑμᾶς προσλαβεῖν τροφῆς. *rogo vos*
accipere cibum] Nempe ut firmiores essent ad per-
ferendos labores quibus erat opus. Vide I Sam.
XIV, 28, 29.

ἐδεὸς γὰρ ὑμῶν θρίξ ἐκ τῆς κεφαλῆς πεσεῖται. *quia*
nullius vestrum capillus de capite peribit] Proverbialis
locutio, sicut Latine dici posset, *Ne hilum quidem*
vobis nocebitur. Vide Luc. XXI, 18. Intellige hoc
rursus sub conditione, *si consilia mea sequami-*
ni.

35. εὐχαρίστησε τῷ Θεῷ, *gratias egit Deo*] Vide
Matth. XV, 36. Marci VIII, 6. Ioh. VI, 11.

ἐνώπιον πάντων, *in conspectu omnium*] Exemplum
dans quod imitarentur.

καὶ κλάσας, & *cum fregisset*] ut Matth. XIV, 19.
XV, 36. Marci VIII, 6, 19. Luc. XXI, 30.

ἤρξατο ἐσθίειν. *cepit manducare*] Id est, edit, ut su-
pra I, 1.

36. Εὐθυμοὶ ᾧ γενόμενοι πάντες, *Animæquiores au-*
tem facti omnes] Ex ista tam seria Pauli, viri non
levis, asseveratione.

10 37. αἱ πᾶσαι ψυχαί, *universæ animæ*] Personæ, ut
supra II, 41. & hoc capite IO, 22.

38. Κορεθέντες ᾧ τροφῆς, *Et satiati cibo*] Id est,
Postquam exempta fames epulis, —
ut Virgilius loquitur.

ἐκβίζον τὸ πλοῖον, *alleviabant navem*] *Levârunt*
navem, ut loquuntur Paulus Iurisconsultus & Calli-
stratus.

ἐκβαλλόμενοι τὸν σῖτον, *jactantes triticum*] *Iactando*
cibaria. Nam & hoc fieri solet. Vide L. si laboran-
te. §. cum in eadem. D. ad L. Rhodiam. Hic tertius
fuit jactus, ut modò observavimus.

39. τὴν γῆν ἐκ ἐπεγίνωσκον. *terram non agnosce-*
bant] Nesciebant terra esset continens, an insula, &
quæ.

κάλπον δέ τινα καλεῖον, *sinum verò quendam considera-*
bant], Id est, *conspexere*, ut supra VII, 31. κέλπος
Græcè, Latine *sinus*, modò de terra, modò de mari
dicitur, ut hic. Distinguitur enim à littore.

30 ἔχοντα αἰγίαλον, *habentem littus*] Non frustra hoc
additur. Sunt enim sinus quidam maris qui littus
non habent, sed præruptis rupibus cinguntur.

ἐξῶσαι τὸ πλοῖον. *ejicere navem*] *Appellere.* Vtitur
sic Thucydides.

40. Καὶ τὰς ἀγκύρας περιελόντες, *Et cum anchoras*
sustulissent] Id est, *anchors undique sublatis.* Id verò
ideo dixit, quia plures erant, supra 29. Volebant
vento uti, quod non poterant nisi sublatis an-
choris.

40 εἶων εἰς τὴν θάλασσαν, *committebant se mari*] Est
brevis locutio pro εἶων τὸ πλοῖον ἵεναι εἰς τὴν θάλασσαν,
friverunt navem ire in mare, illud scilicet quod inter
locum in quo defixa fuerat navis & littus inter-
erat.

50 ἅμα ἀνέντες τὰς ζευκτηρίας τῶν πηδαλίων. *simul la-*
xantes juncturas gubernaculorum] In antiquis navi-
bus bina erant gubernacula, suum cuique lateri, ut
ostendimus in imaginibus Arateis. Cratinus Ὀδυσσεύ-
σι. Ως ἂν μᾶλλον τοῖς πηδαλίοις ἢ ναὺς ἡμῖν περὶ θαλάσσης
[Vlyssibus: quò magis nostra navis gubernaculis obediat].
Ea gubernacula vinculis quibusdam annecteban-
tur navi, quas hic Græcè Lucas ζευκτηρίας vocat, La-
tinus *juncturas*, quomodo in Glossario ζεύξις, *Iunctu-*
ra. Cum laxantur ea vincula, tunc gubernacula
multum in aquas descendunt & pondere suo navem
retinent, quominus à ventis evertatur.

60 ἢ ἐπάραντες τὸν ἀρτεμόνα τῇ πνεύσει, & *levato ar-*
temone secundum auræ flatum] *Artemonem* vocat hic
Lucas ἀπὸ τῆς ἀρτᾶσθαι [à suspendendo] velum illud
proræ proximum, quod *dolona* Pollux vocat; &
Livius duobus locis. *Artemo adjectamentum potius*
quam pars navis est, ait Iavolenus L. Malum. D. de
verborum signif. Eo uti solent nautæ ubi metuunt
ne vela majora plus satis venti concipiant navemque
nimis

nimis urgeant. Erat autem id hic eò magis necessarium quòd arborem dejectam jam supra audivimus. Ad illud τῇ πνεύσει [flanti] subintelligi putem αὐρᾶ [auræ] vel πνοῇ; nec magis mirum dici πνοὴν πνεῖν [flare flatum], quàm πλοῖον πλεῖν [navigare navem].

κατέχον εἰς τὸ αἰγιαλόν. tendebant ad littus] Κατέχον pro tendere usurpant & Herodotus & Plutarchus.

41. εἰς τόπον διθάλασσον, in locum dithalassum] Tæniam intelligit, quales multæ solent esse non procul à littore, ita tamen ut inter eas & littus mare interluat.

ἐπώκειλαν τὴν ναὸν impegerunt navem] Bene Latinus, impegit. Sic Lucanus,

— Laborque

Fortunæ, quod te nostris impegit arenis.

καὶ ἡ μὲν πρῶρα ἐρείσασα, & prora quidem fixa] Cùm hæssisset in tænia.

ἔμεινεν ἀσάλευτος, manebat immobilis] Mansit inconcussa. Εσάλευσεν αὐτὸς ὡς κύμα θαλάσσης [commovit illos quasi fluctus maris], Sirach. xxix, 24.

ἡ δὲ πρύμνα ἐλύετο, puppis verò solvebatur] Dissoluta est à fluctibus puppis, quia in terram subvehi non potuerat. Simile de Argo canit Lucanus,

Rapta puppe minor subducta est montibus Argo.

43. τῶν δὲ στρατιωτῶν βελὴ ἐγένετο, Militum autem consilium fuit] Βελὴν dicit voluntatem, quod statim βέλημα. Sic & bello captos in simili periculo trucidatos sæpe legimus.

μή τις ἐκκολυμῆσας, ne quis cùm enatasset] Nempe è navi in littus non longè absitum.

43. βελόμενος διασῶσαι τὸ Παῦλον, volens servare Paulum] Vt civem Romanum.

τὲς δυναμένους κολυμβᾶν, qui possent natare] Vt nautas, & si qui alii nare didicerant.

ἀπορρίψαντας πρῶτας, emittere primos] Dejectis è navi in mare corporibus.

ἐξιέναι exire] Exire è mari in littus.

44. ἑς μὲν ἐπὶ σανίσιν, alios in tabulis] Cicero II. Officiorum, Si tabulam de naufragio arripuerit. & ad Atticum, Hæc una me ex hoc naufragio tabula delectat.

ἐπὶ τινων τῶν ἀπὸ τῆ πλοῖα. super ea quæ de navibus erant] Putà remis arreptis.

Ὁ δεύτερος πλοῖος ἐστὶ δῆπρ λεγόμενος,

Αν νῆος ἀποτύχη τις, ἐν κώπαισι πλεῖν.

[Secunda quæ vocatur navigatio,

Est fracta nave, tabulâ arreptâ evadere].

C A P V T XXVIII.

KΑὶ διασωθέντες, Et cùm evasissemus] Cùm evasisissent.

ὅτι Μελίτη ἡ νῆος καλεῖται. quia Melite insula vocabatur] Illa Melite quæ non longè ab Africa.

2. Οἱ δὲ βάρβαροι, Barbari verò] Afri, qui mari potentes vicinas insulas tenuere.

ὃ τὴν τυχεύσαν φιλανθρωπίαν, non modicam humanitatem] De hac locutione vide suprâ XIX, II.

ἀνάψαντες γὰρ πυρὰν, accendentes enim pyram] Lignorum struem.

προσελάβοντες πάντας ἡμᾶς, reficiebant nos omnes]

ἰδὼν hospitio exceperè. Id enim sic verti solet, ut & πρὶ & similia.

διὰ τὸ ὑετὸν τὸ ἐφελῶτα, propter imbrem qui imminabat] Propter imbrem qui supervenerat. Post ingentes ventos solent imbres sequi.

καὶ διὰ τὸ ψύχον, & propter frigus] Frigus & ex anni tempore aderat, & vento atque imbribus augebatur. Et non poterant non frigere qui per mare nataverant. Plautus,

Edepol, Neptune, es balneator frigidus:

Cum vestimentis postquam abs te abii, algeo.

3. Συσρέφαντος δὲ τῆ Παύλου φρυγάνων πλῆθος, Cùm congregasset autem Paulus sarmentorum multitudinem] In Manuscripto, φρυγάνων τι πλῆθος [sarmentorum aliquam multitudinem], Cùm virgulta quædam collegisset, nempe quæ in proximo parata jacebant. Φρύγανον, fomes, in Glossario. Fomes est quicquid ignem alit.

ἔχιδνα ἐκ τῆ θερμότητος ἐξελεῖσθαι, vipera è calore cùm processisset] In Glossario, θερμότης, calor, fervor, æstus. Vtitur sic Thucydides in pestilentiae descriptione. Ignis calorem ut senserat vipera, effugere volebat. In Manuscripto est, ἀπὸ τῆ θερμότητος [à calore], quod clarius. Sic ἀπὸ τῆ ἰσχύος, ἀπὸ τῆ λύπης [à veneno, à mœrore] in causæ significatu sæpe apud Græcos.

4. τὸ θηρίον, bestiam] Sic solent vocari bestiae, quæ veneno nocent, in quibus excellunt viperae, unde θηριακὴ ἀντίδοτος [Theriaca antidotus] nomen habet. Ambrosius in Hexaëmero, Vipera nequissimum genus bestiae. Inde

Vipeream inspirans animam —

30 apud Virgilium.

Πάντως φονεύς ἐστιν ὁ ἀνθρώπος, Vtique homicida est homo] Putabant convictum criminis, ob quod custodiæ erat datus.

ἡ δίκη ζῆν ἐκ εἵαςεν. ultio non sinit eum vivere] Δίκη hic Divina ultio, de qua illud vetus,

— ὁρῶ γὰρ ἐν χρόνῳ

Δίκην ἀπαντ' ἄγασαν εἰς φάος βροτοῖς.

[— Ius sed, ut video, Dei

In lucis oras cuncta fert mortalium].

40 Et alia multa apud Stobæum de rerum natura, titulo VI I. Hesiodus,

— Δίκη δ' ὑπὲρ ὕβριος ἴαχθι

Ες τέλος ἐξελεῖσθαι παθῶν δὲ τε νήπιος ἔγνω.

[— malefactis est comes ultrix

Iustitia: hoc stultos docet experientia tandem].

ζῆν ἐκ εἵαςεν [vivere non sinit]. Sic in epigrammate Græco Sarapis dicit homicidæ,

Εἰ μὴ νῦν σε μεθῆκα θανεῖν, θάνατον μὲν ἄλυπον

Νῦν ἐφυγες. σαυρῶ δ' ἴσθι φυλασσόμενος

50 [Non est ista salus tanti, quod morte negatur Desungi, crux est ponè parata tibi].

6. Οἱ ὃ προσεδόκων αὐτὸν μέλειν πῖμπρασθαι, At illi existimabant eum in tumorem convertendum] Inflammati. Nicander describens læsum à vipera,

— αἱ δὲ θάμιναι

Πομφόλυγες τῶς ἐν γαστρὶ, φλύκταιναι ἀραιαί,

Οἷα πυρὶ κμήτοιο χροὸς πλάδῳ σιν ὑπερβεν

[— ast illi pustula multa,

Quales sæpe solent ex igne existere bullæ,

Erumpit, tanquam flammanti corpore toto].

60 Deinde,

Πᾶν δ' ἐπὶ οἱ δριμύτα δέμας καλεῖσθαι ἄτη

Ὀξέα πυρπολέεσα. —

[*Illi corpus edit totum vis sæva veneni
Æstu flammifero* —].

ἡ καὶ ἀπὶ πλεῖν ἄφνω νεκρὸν. *aut subito casurum & mori*] Venenum enim viperæ quibusdam in locis valde rapidum est.

μηδὲν ἄτοπον, *nihil mali*] *Nihil incommodi*. Hoc sensu vox ἄτοπον est in Græca versione Iobi iv, 8. & apud Theophrastum iv, 15.

μεταβαλλόμενοι, *convertentes se*] *Mutatâ sententiâ*, ut mos vulgi,

— *Sequitur fortunam, ut semper, & odit*

Damnatos. —

ἔλεγον θεὸν αὐτὸν εἶναι. *dicebant eum deum esse*] *Herculem puto ἀλεξικάκον* [*Alexicacum*], qui in Melite insula colebatur.

7. ὑπῆρχε χωρία τῷ πρώτῳ τῆ νήσῳ, ὀνόματι Ποπλίῳ, *erant prædia Principis insulæ, nomine Publii*] Romani divites in provinciis fundos habebant, maximè in Africa. Fortè hic libertus fuerit Augusti. Nam & Syrus ille Mimus, itidem libertus, dictus *Publius* sine alio nomine. Est autem πρῶτος Μελιταίων [*Melitenium Princeps*] nomen Magistratûs. Apparet id ex inscriptione in Insula Melite repertâ, Δ. Κ. ΚΙΟΣ. ΚΥΡ. ΠΡΟΤΑΗΝΖ. ΙΠΠΕΥΣ. ΡΩΜ. ΠΡΩΤΟΣ. ΜΕΛΙΤΑΙΩΝ. ΚΑΙ. ΠΑΤΡΩΝ. ΑΡΞΑΣ. ΚΑΙ. ΑΜΦΙΠΟΛΕΥΣΑΣ. ΘΕΩ. ΑΥΓΟΥΣΤΩ. [L. C. CIVS. DOM. PRVDENS. EQVES. ROM. PRINCEPS. MELITENSIVM. ET. PATRARVM. GVBERNATOR. ET. MINISTER. DIVI. AVGVSTI].

ὃς ἀναδεξάμενος ἡμᾶς, *qui nos suscipiens*] Nempe iustos transire ex diversorio publico in suam domum.

Φιλοφρόνως ἐξένισεν. *benignè exhibuit*] Iam tum τεταγμένον εἰς ζωὴν αἰώνιον [*ordinatus ad vitam æternam*], & umbras quasdam habens virtutum Christianarum. Vide Matth. xxv, 35.

8. πυρετοῖς καὶ δυσεντερίᾳ, *febris & dysenteria*] *Δυσεντερίαν tormina* vertit Celsus iv, 15. Is morbus, si duret, plerumque & febres adfert.

συνεχόμενον, *vexatum*] Matth. iv, 24. Luc. iv, 38. Vtitur hac locutione & Galenus. Rectè. Nam συνέχειν est *vincire*. Et morbi *vincula* quædam; Luc. xiii, 16.

κατακείμεθα *jacere*] *Cubat, id est, ægrotat*, Scholiastes ad illud Horatii,

— *Cubat hic in valle Quirini.*

καὶ προσευξάμενος ἐπιθεὶς τὰς χεῖρας αὐτῷ, & *cum orasset & imposuisset ei manus*] Vide Matth. ix, 18. xix, 13. Marci vi, 5. vii, 32. xvi, 18. Luc. iv, 40. xiii, 13.

9. ἔχοντες ἀσθενείας, *qui habebant infirmitates*] Vt Luc. xiii, 11, 12. Ioh. v, 5. xi, 4.

10. ἀναγομένοις ἐπέθεντο τὰ πρὸς τὴν χρείαν, & *navigantibus imposuerunt quæ necessaria erant*] Permisit locutiones de navigantibus & de navi, ut fieri solet. Nam ἀναγομένοις ad navigantes, ἐπέθεντο ad navim pertinet. Τὰ πρὸς τὴν χρείαν, *ea quæ erant opus*, cibaria scilicet. In Manuscripto τὸ πρὸς τὰς χρεῖας pluraliter, ut supra xx, 34.

11. παρακεχειμακότι ἐν τῇ νήσῳ, *quæ in insula hyemaverat*] *Quod in Melite tempestatem vitaverat*, ut supra xxvi, 12. nam hyems nondum exierat.

Ἀλεξανδρίῳ, *Alexandrina*] Vide quæ dicta supra xxvii, 6.

παρασῆμω Διοσκύροισ. *cui erat insigne Castorum*] Aliud est παράσημον [*insigne*], aliud tutela. Tutela in puppi, ut Minerva in Argo: παράσημον sive insigne in prora. Sic in navi quâ vectus Ovidius, tutela erat Minerva, insigne Cassis, & inde nomen, quomodo *Pistrinx, Centaurus*. Eruditè Latinus vertit, *Cui erat insigne Castorum*. Sic Plinius x, 43. *Supra Castorum ædem*. Tertullianus, *Phantasmata Castorum*. Arnobius libro ii, *Tyndaridæ Castores*. Libro iv, *Tria genera Castorum*. Minutius, *Vt & cum equis Castores viderentur*. Et Cyprianus de Idolorum vanitate, *Castores alternis moriuntur*.

12. καὶ καταχθέντες εἰς Συρακῆσας, *Et cum venissemus Syracusam*] Nempe ad exponendas merces quasdam Alexandrini navigii.

13. εἰς Ρήγιον. *Rhegium*] Ρήγιον [*Rhegium*] scribunt Græci, & populum Ρηγύνες [*Rheynos*], adduntque omnes originem esse nominis, quod ibi ab Italiæ latere abscessisset Sicilia. *Regium* verò, Latino nomine, oppidum est Galliæ Cisalpinæ.

δευτεραῖοι, *secunda die*] Locutio bene Græca, quâ & Herodotus & Xenophon utuntur. Tribuitur personæ quod est rei. Tale illud, *Stare solitus Socrates dicitur pertinaci statu per diem & pernox*, apud Gellium ii, 1.

εἰς Ποτείλας. *Puteolos*] *Puteolos* enim appellere solebant naves Alexandrinæ: docet id nos Seneca Epistola 77. & decretum in Gruteri inscriptionibus. Statius,

— *modò nam trans æquora terris*

Prima Dicarcheis Pharium gravis intulit annum.

Puteolis enim vetus nomen Δικαιάρχεια, unde Poëtæ faciunt *Dicarcheam*.

14. οὐ εὐρόντες ἀδελφὰς, *ubi inventis fratribus*] Ergò non Romæ tantum, sed & *Puteolis* jam erant Christiani.

παρακληθήμεν, *Rogati sumus*. Sic hoc verbum & supra sumitur xvi, 15. xxi, 12. xxv, 3.

ἐπ' αὐτοῖς ἐπιμεῖναι, *manere apud eos*] Manuscriptus πὰρ αὐτοῖς [*apud eos*].

εἰς τὴν Ρώμην ἦλθομεν. *venimus Romam*] *Romam* ibamus. Ita hic bene accepit Syrus. Iudæi Hellenistæ ἔτι modò per πορεύεσθαι [*ire*], modò per ἔρχεσθαι [*venire*] vertunt promiscuè.

15. ἄχρις Ἀππῆς Φόρου καὶ Τριῶν Ταβερῶν *ad Appii Forum & Tres Tabernas*] Id est, alii obviam venerunt ad Forum Appii, alii ad Tres Tabernas: illi prius, hi serius. Nam Tres Tabernæ propiores Romæ, ut apertum fit ex tabulis & epistolâ Ciceronis ad Atticum ii, 11. Multa tum loca in Romano Imperio habebant nomen alia fori, alia tabernæ: fori, ab omnium rerum mercatu, tabernæ, quod ibi vinum & esculenta venum proposita essent.

16. ὅτε ἡ ἡλθομεν εἰς Ρώμην, *Cum autem venissemus Romam*] Manuscriptus εἰσῆλθομεν [*introivissemus*]: quod planius.

τῷ στρατοπεδάρχῃ *Præfecto exercituum*] Burro. Rectè enim viri docti interpretantur *Præfectum Prætorio*. Nam à Tiberii temporibus Prætorianus miles in castris habitus, teste Tacito Annalium iv. Et sub huius cura fuisse reorum custodias multis ejusdem Taciti locis evincitur.

σὺν τῷ φυλάσσοντι αὐτὸν στρατιῳτῇ. *cum custodiente se milite*] Ex more Romano. Scholiastes Iuvenalis *castrensem carcerem* dici ait, quando captivi traduntur catenati. Sed intellige ita, ut eadem catena & militem constringeret. Iosephus xviii, de Agrippa postea Rege, Εὐρίσκετο δ' αὐτῷ παρὰ τῆς Μακρω-
ν⁹ στρατιωτῶν τε, μετρίων ἀνδρῶν, οἱ παραφυλάττειαν αὐτὸν ἐν φροντίσιν, καὶ ἑκατοντάρχης ἐφεσησομένης τε ἐκεί-
νοις καὶ συνδέτης ἐσομένης, λυτὰ τε καὶ ἡμέραν συγ-
χωρεῖσθαι καὶ ἀπελευθέρων καὶ φίλων εἰσόδους, τὴν τε
ἀλλήν ῥαζώνην ἢ τῷ σώματι γένοιτ' ἂν [*Apud Ma-
cronem tamen & milites, commodos sanè viros, qui eum asservaturi erant, tum & apud Centurionem hisce præfuturum, illi copulandum, obtinuit, ut & quotidie lavacris uteretur, & pateret ad eum libertis atque amicis aditus, quorum sublevaretur officiis*]. Seneca huc re-
spexit de Tranquillitate i, 10. *Eadem custodia uni-
versos circumdedit, alligatique sunt etiam qui alligave-
runt, nisi tu fortè leviozem in sinistra catenam putas.* Et
Ep. v. *Quemadmodum eadem catena & custodiam & militem copulat, sic ista quæ tam dissimilia sunt, pariter incedunt.* Sic de Manio Aquilio Athenæus, Σύνδετον ἔχων ἀλύσει μακρὰ Βασάρην πενταπήχυν, πεζὸς ὑπὸ ἰπώεως ἔλκεται [*Bastarnæ, quinque cubitorum homini, longa catenâ copulatus, pedes ipse ab equite trahitur*]. Hæc est catena cuius mox meminit eam monstrans Paulus 20. & Ephes. vi, 20. Cùm catena longa fuerit, quæ & militem & Paulum tenebat, facilè jam intelligimus, quomodo Paulus, quanquam vinctus, huc illuc ambulare potuerit. Hoc est, quod δεσμῶν [*vinculorum*] nomine Paulus intelligit, Coloss. i, 18. Philipp. i, 7, 13, 14, 16. 11 Tim. ii, 9. Phil. 10, 13.

μένειν καὶ ἑαυτὸν, *manere sibi met*] *Sine aliis.* Ita vertitur מלכא Gen. xxx, 41. xlii, 32. Zach. xii, 12. xiii, 14. quod alibi vertitur καταμόνας [*seorsum*].

17. Ἰουδαίων πρώτους *primos Iudæorum*] *Eminentiores.* Neque enim Synagogam Romæ videntur habuisse Iudæi eo tempore.

ἔδεν ἐναντίον ποιήσας τῷ λαῷ ἢ τοῖς ἔθεσι, *nihil adversus plebem faciens aut morem*] Supra xxv, 8, 10. ἐξ Ἱερουσολύμων, *ab Ierosolymis*] *Avectus* scilicet. Similis ἑκείνης [*defectus*] supra vii, 9.

παρεδόθην, *traditus sum*] Vt ante Christus. Supra xxi, 11. ubi dicta vide. Traditus autem est Romanis, cùm à Iudæis apud Felicem accusatus est.

18. ἀνακρίναντές με, *cum interrogationem de me habuissent*] Prævio quodam examine. Vide supra xxv, 26. ἐβόλοντο ἀπολύσαι, *voluerunt dimittere*] *Voluerunt me dimittere,* nempe nisi appellâsem. Similis locutio Matth. xxvi, 39. ubi de ea diximus.

διὰ τὸ μηδεμίαν αἰτίαν θανάτου ὑπάρχειν ἐν ἐμοί. *eo quod nulla esset causa mortis in me*] Supra xxv, 25. xxvi, 31. Sic servus non minùs quàm Dominus ab incredulis testimonium retulit suæ innocentiae.

19. Ἀντιλεγόντων ὃ Ἰουδαίων, *Contradicientibus autem Iudæis*] Cùm illi hoc agerent, ut me ad Syne-
drii cognitionem traherent, videreturque Festus illis velle gratificari.

ἠναγκάσθην ἐπικαλέσασθαι Καίσαρα *coactus sum appellare Cæsarem*] Nempe ne hoc fieret.

ἔχω ὡς τῶ ἔθνους μὴ ἔχων τι κατηγορεῖσθαι. *non quasi*

Gentem meam habens aliquid accusare] Accusor, non accuso: nec contra totam gentem ulla lis mihi est.

20. παρεκάλεσα ὑμᾶς ἰδεῖν, *rogavi vos videre*] *Vocavi ut vos viderem.*

καὶ προσλαλήσαι. & *alloqui*] *Loqui ut cum amicis.* ἐνεκεν γὰρ τῆς ἐλπίδος τῆς Ἰσραήλ, *propter spem enim Israël*] Propter fidem de resurrectione. Vt supra xxi, 6. xxiv, 15. xxvi, 6, 7.

τὴν ἄλυσιν ταύτην περιέκειμαι. *catenâ hac circumdatus sum*] Vide supra 16.

21. ἔτε γράμματα περὶ σε ἔδεξάμεθα, *neque literas accepimus de te*] Nempe quæ de te nominatim agerent & nos monerent, ut tibi adversaremur.

ἔτε παραγενόμενός τις τῶ ἀδελφῶν, *neque adveniens aliquis fratrum*] *Aliquis de gente nostra.* Iudæi enim alii alios fratres vocabant. Vide supra vii, 2, 37. xiii, 26, 38. xiii, 1, 5, 6.

22. περὶ μὲν γὰρ τῆς αἵρέσεως ταύτης, *nam de secta hac*] Nazaræorum, supra xxiv, 5. *cujus scilicet sectæ te esse profiteris.*

γνωστὸν ἐστὶν ἡμῖν ὅτι πανταχῶς ἀντιλέγεται. *notum est nobis quia ubique ei contradicitur*] Nimirum propter literas istas scriptas à Synedrio paulò post Christi ab-
itum ex terris, de quibus diximus ad Matth. xxvi, 63. Ajunt Iudæi earum litterarum exemplum asser-
vari apud Synagogam vetustissimam quæ est Borbetomagi Vangionum.

23. Ταξάμενοι ὃ αὐτῷ ἡμέραν, *Cum constituissem autem illi diem*] Condicta die.

ἦγον πρὸς αὐτὸν εἰς τὴν ξενίαν, *Venerunt ad eum in hospitium*] *Domum in qua divertebat.* Vtitur sic voce ξενίας [*hospitii*] & Iosephus.

ἐξετίθετο διαμαρτυρόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, *exponebat testificans regnum Dei*] Exponebat futurum Dei regnum, adhibitis probationibus, tum ex sacris literis, tum ex iis quæ in Domino Iesu erant conspecta. Ita διαμαρτυρεῖσθαι [*testificari*] habuimus supra x, 42, & alibi. Pro διαμαρτυρόμενος [*testificans*] in Manuscripto est παραισιθέμενος [*insinuans*], quomodo supra xvi, 3.

πειθὼν τε αὐτὸς, *suadensque eis*] Πείθειν [*suadere*] hîc de conatu sumitur, ut supra xix, 8. In Glossario, *Suadeo παραινῶ, πείθω, συμβαλεύω.*

τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ, ἀπὸ τε τοῦ νόμου Μωσέως καὶ τῶ Προ-
φητῶν, *de Iesu ex lege Moysis & Prophetis*] Ostendebat enim omnes res Iesu prædictas aut præfiguratas à Mose & Prophetis, Luc. xxiv, 27. supra i, 18, 24. xiii, 27. xv, 15. xxi, 14. xxvi, 22.

24. οἱ μὲν ἐπειθόντο τοῖς λεγομένοις, οἱ δὲ ἥπισαν. *quidam credebant iis quæ dicebantur, quidam verò non credebant*] Vt plerumque evenit, ut supra xiv, 4. xvii, 34. xix, 9.

25. ἀπελύοντο, *discedebant*] Απολύεσθαι pro disce-
dere est locutio Polybiana. Invenitur & Exod. xxxiii, 11.

ῥῆμα ἓν, *unum verbum*] Id est, *abeuntibus hoc unum dixit.*

27. Επαχύνθη γὰρ, *Incrassatum est enim*] Sequitur Lucas Lxx Interpretes Esaiæ vi, 10. ut solet: tantum post τὰς ὀφθαλμοὺς [*oculos*] addidit αὐτῶν [*smos*]. De sensu vide quæ dicta ad Matthæum xii, 15. Quantum verò induruerint Iudæi post rejectum Evangelium vide ad Rom. ii.

28. ὅτι τοῖς ἔθνεσιν ἀπεστάλη τὸ σωτήριον τῷ Θεῷ, *quoniam Gentibus missum est salutare Dei*] In Manuscripto, τὸ σωτήριον [hoc salutare]. Σωτήριον [salutare] substantivè, est Hellenistica vox ut Esaia XII, 3. XXVI, 1. XXXIII, 20. XXXVIII, 11. LX, 6. 18. LXI, 10. LXII, 1. LXIII, 1. 1 Sam. II, 1. 1 Paral. XVI, 23. in Psalmis sæpissime. Refertur interdum ad personam, ut Lucæ II, 30. modò ad rem, ut hîc ad sermonem Evangelii. Potuerat Deus ad Gentes eum sermonem mittere, etiamsi nihil peccassent Iudæi: sed omnem illis querelam præcidi, cùm id non fecit, nisi postquam Iudæi plurimi id beneficium sibi oblatum contempserant. Vide supra XIII, 46. XVII, 6.

αὐτοὶ καὶ ἀκούσονται. & ipsi audient] *Ipsi non audient tantum, sed & obedient.* Nam ἀκούειν [audire] obediendi sensu hîc ponitur, ut sæpissimè γινώ apud Hebræos, quod modò per ἀκούειν [audire], modò per ὑπακούειν [obedire] vertitur. Sic ἀκούειν [audire] habemus cum accusativo Matth. XI, 4. alibi cum genitivo, ut Matth. XVI, 15, 16. Luc. VI, 47. Pet. I, epist. IV, 6. Quod expertus erat Paulus in multis Asiæ & Europæ urbibus, ut apud Gentes sermonis felicius esset seges, idem & nunc futurum prospiciebat.

29. πολλὴν ἔχοντες ἐν ἑαυτοῖς ζήτησιν. *multam habentes inter se quaestionem*] En ἑαυτοῖς, id est, inter se. ζήτησιν, id est, disputationem, alio defendente quod alius accusabat. ζήτησις sic sumitur, 1 Tim. I, 4. VI, 4. II Tim. II, 23. Tit. III, 9. quod συζήτησις [disquisitio] Act. XV, 2, 7. Sed comma hoc totum, sicut non fuit in codicibus Græcis, quibus usi sunt

Syrus & Arabs, ita nec in vetere illo Manuscripto comparet.

διετίαν ὅλην, *biennio toto*] Hanc vocem habuimus & supra XXIV, 27. & τριετίαν [per triennium] supra XX, 31. Vtuntur & alii.

ἐν ἰδίῳ μισθώματι in suo conducto] *Suum dicitur ratione usus. Conducti vox in hoc sensu est in L. I. §. Si filiusfamilias, & §. Habitare. D. de his qui effuderint.* Sic in lege Cornelia verbum *domus sua* Vlpianus extendit ad conductum. L. lex Cornelia. D. de Injuriis, quod sequuntur Institutiones, titulo de Injuriis. §. sed & lex. Sic & hospitium, *domus alicujus* dicitur L. I. §. 2. D. de agnoscendis liberis. Et *domus sua* est omne domicilium L. Nec in ea. D. ad legem Iuliam de adulteriis. §. Ius.

30. καὶ ἀπεδέχετο πάντας τὰς εἰσπορευομένας πρὸς αὐτόν. & suscipiebat omnes qui ingrediebantur ad eum] *Neminem excludebat, Dei exemplo.*

31. Κηρύσσων τὴν βασιλείαν τῷ Θεῷ, *Prædicans Regnum Dei*] Regnum illud, quod adveniet fine seculorum.

καὶ διδάσκων τὰ περὶ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, & docens quæ sunt de Domino Iesu Christo] Vt supra 23. τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ [quæ sunt de Iesu]. Miracula ejus & Præcepta & Mortem & Resurrectionem & Missionem Spiritus Sancti: per quæ certi fiebant homines de Regno illo cœlesti.

μετὰ πάσης παρρησίας, *cum omni fiducia*] *Animo intrepido.*

ἀκωλύτως. *sine prohibitione*] In Glossario, ἀκωλύτως, *improhibitò.* Evenit hoc primo Neronis quinquennio, intra quod Principem egit probabilem.

Grotius, Hugo, 1583-1645

Hugonis Grotii Opera omnia theologica in quatuor tomos divisa ; ante
quidem per partes, nunc autem coniunctim & accuratius edita

Bd.: 2

Basileae 1732

2 Exeg. 247 g-2

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10326903-2

VD18 80300057-001